

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यमममकोषाशेषशस्त्रमङ्गलिवाकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निर्णय-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुषङ्गाभिधेय-
सहितं तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशस्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सम्यक् कृत्यवस्थादिमयुक्त-सर्वदर्शनशतानुसारि-संस्कृताभिधानसम्बन्धः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाचादुरेण

विरचितः।

16253

वाङ्मनिमतानुसारि प्रोक्तशब्दव्युत्पत्ति मूलग्रन्थातिरिक्तवज्जलशब्दार्थ प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गठितवज्जलशब्द तदर्थं तत्प्रमाण प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशस्त्रविशारदकोविदहन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितम्।

पद्मः काण्डः।

अङ्कनवर्णः। अ-ह।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-धन्ने मुद्रितम्। ६१ न० पाथुरियाघाट-फ्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितम्। शकाब्दाः १८१

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY HARADA PRISAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET, CALCUTTA.

To be had at the Subdulkalpadinma Office, No 71 Pathurighata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press, No 24 Lower Circular Road
Calcutta. Price for Subscribers in India, Rs 1 and Countries out of India 3s for each Number.

All rights reserved.

PRINTED BY
K. P. BASU AT THE RAMNARAYAN PRESS,
71, PATHURIGHATA STREET,
CALCUTTA.

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम् ।

शं

शंसितः

शक

श, तालशकारः । स तु शवर्गोऽयप्रथमवर्गः ।
वज्रनचिह्नद्वयः । अस्थोच्चारणस्थानं तालु ।
इति तन्त्राकारणम् ॥ (तथा च शिखायाम् ।
१७ ।

“कण्ठ्या वहाविचयशास्त्रालया ओष्ठजायपू ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—

“शकारं परमेशानि । श्मश्रु वर्णं शुचिास्ते ।।
रक्तवर्णप्रभाकारं खय परमकुण्डली ।
वतुर्वर्गप्रदं देवि । शकारं त्रक्षविषयम् ।
पञ्चदेवमर्थं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये ॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविधसहितं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ॥

(वज्रविचयशास्त्रालया) तन्त्रोक्तप्रकारो यथा,
“कृष्णता वामतो दक्षगता च भोक्तृतिरुद्धः ।
पुनरुद्गता तामु वक्षिषन्दिवाकराः ।
मात्रा भवानो विज्ञेया ध्यानस्य प्रचक्षते ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

तद्वाचकानि यथा,—

“शः सव्यं कामरूपी कामरूपो महासतिः ।
सौम्यनामा कुमारोऽस्य श्रौकण्डो वृषकेतनः ॥
वृषतः श्रयनं प्राप्ता सुभगा विस्मृतिरिनी ।
न्युद्वेगो महालक्ष्मीमन्त्रः कुलकौलिनी ॥
बाहुद्वयो विषद्वयं नृद्वयं कुशः खलः ।
वामीशः पुण्डरीकाक्षः कामिः कल्याण-
वाचकः ॥”

इति योगिनीतन्त्रे ३ भागे ७ पटले वर्णविधानम् ।
(कात्यायनस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम् । यथा,
उत्तराकारटोकायाम् ।

“शः सुखं वस्तु खेदम् ॥”

धातुवृत्तं विधेयः । यथा, कविकल्पद्रुमः ।

“—वो वृतादिः श् वृतादिः ॥”

एतन् सुदो अश्व वाये वृद्धि इति स्थात् ॥

शं, खी, शुभम् । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वली । (यथा, देवीभागवते । ३ । १८ । ७ ।

“न च हर्षं वने शं मे दीर्घिकायां न प्रवेत्ते ॥”

शं, [म्] अ, कल्याणम् । (यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे ।
५१ ।

“यः कीर्त्तौ भवतो वतो वृपशुणैर्यः शंतुः
शन्तुः ॥”

शुभम् । शास्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ।

शं, पु, शिवः । शास्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ।

शंतुः, वि, (शं शुभमस्यास्तीति । शं + “कंशंभ्यां
वभयुस्तितुतयः ॥” ५ । २ । १३८ । इति युस् ।)

शुभान्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । १८ ।

“कुर्व्याणां ययतः शंयन् सवित्री सुहसानना ॥”

पु, वृद्धस्यतिपुत्रोऽयविशेषः । यथा, मञ्जु-
भारते । ३ । २१८ । २ ।

“आहुतिर्व्येव यस्याग्निर्हविषार्णं विधीयते ।
सोऽग्निर्हव्यतेः पुनः शंयुर्नाम महाव्रतः ॥”

शंवः, पु, सुपलायस्यौहमखलकः । वचम् ।

इति धरणिः ॥

शंवः, वि, (शमस्यास्तीति । शं + “कंशंभ्या-
मिति ॥” ५ । २ । १३८ । इति वः ।) शुभा-
न्वितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शंवरं, खी, (शं वृणोतीति । वृ + अच् ।) जलम् ।

इत्यमरः ॥

शंव, उ हिंसास्तुत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) ताल-
यादिः । उ, शंखिला शस्त्राः । यः शंसति

सतामिति हलायुधः ॥ अनेकार्थत्वात् कथने-
ऽप्ययम् । यथा रत्नौ । शंशं वाचा पुनरुक्त-
वेति । न मे हिंसा शंसति किंहीनित-

मिदादि च । इति दुर्गादायः ॥

शंसा, खी, (शंस + अच् । स्त्रियां टाप् ।) वाक्यम् ।

वाङ्मा । इति मेदिनी । प्रशंसा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शंसितः, वि, (शंस + क्तः ।) निश्चितः । इति

हलायुधः ॥ क्षिप्तः । स्तुतः । इति शब्दधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, मञ्जु-
भारते । ३ । ११३ । २५ ।

“ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः शंसित-
व्रताः ॥”

शंसा, [ङ] पुं, (शंस + “ढृलृचौ शंसिचदा-
दिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ।” उणा० २ । ६४ ।

इति ङन् । यद्वा, ङन्वि “यसितस्तमितस्त-
मितेति ॥” ७ । २ । ३४ । इति निपातनात्

वायुः ।) स्त्रीता । स्त्रीता । इति चंश्चिप्रचारो-
यादिदृष्टिः ॥ (प्रशास्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ ।

१६२ । ५ ।

“क्षोताध्वयुरावया अग्निमिन्द्रो

यावयाम उत शंसा सुविप्रः ॥”

“शंसा प्रशास्ता ॥” इति तद्वाक्ये साधकः ॥

शंसा, वि, (शं शुभे तिष्ठतीति । शम् + स्या +

“स्यः कच् ।” ३ । २ । ७७ । इति कः ।) शुभा-
न्वितः । शंपूर्वस्थाधातोर्हप्रत्ययेन निष्पन्न-

मिदम् ॥

शंसा, वि, (शं + स्या + “स्यः कच् ।” ३ । २ ।

७७ । इति क्त् ।) शुभान्वितः । शम्-
पूर्वस्थाधातोः क्त्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शंसा, वि, (शंस + क्यत् । “इक्षवन्टुशंसदुष्टो

ययतः ॥” ३ । १ । २१४ । इत्यादुदात्तः ।) हिंस्यः ।

स्तुत्यः । शन्सधातोः क्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शक, इ ङ चाशङ्कयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्कायां सक०-

सेट् ।) नासो भयम् । शङ्का संशयोपे ।

इ, शङ्कते यात्राज्जनेन । ङ, शङ्कते पुरुषत्वं

स्याद्यौ । स्थाण्व्यां पुरुषो वा इति संशय-
मारोपयतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥

शक, न इरुक् शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सक०-च-वेट् ।) न, शक्तोऽशक्तव-
प्याद्यौ विभेत्तुं य इति हलायुधः । इर, अशक्तौ

अशक्तौ अशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ ङ

इत्यन्ये । ङ, शक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

दाद्यौ न स्यादिः । ङावेवाशक्तौनाशक्तौ । ङ, शक्तौनाशक्तौ

शकटः

शकुनं

शकुनं

मिति रजुः । रजःपरिणाममेदो न शक्यते
प्रत्याख्यातुमिति तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः ।
शक्या मखेनापि सुदोभराख्यामिति नैवधम् ।
इति दुर्गादासः ॥

शकः, य ए शक्तौ । इति कविकण्ठम् ॥ (दिवा-
उभ-सक-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे चमा
स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य ए, शक्यति शक्यते
दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।

शकः, पुं, (शक् + अच् ।) जातिभेदः । रुपभेदः ।
इति मेदिनी । स च रुपः शकादित्यः इति
शास्त्रिवाचन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य
मरणदिनावधि वत्सरगणनाम्नः शकाब्देति
नाम्ना पञ्जिकाया लिख्यते । स च खेच्छ-
जातिविशेषः । सत्ययुगे समरराजेनास्य मस्त-
काहं मुखयित्वा वेदवाह्यलमकारि । यथा,—
“ततः शकान् मयवनान् काशोजान् पारदा-
स्तथा ।

पह्नुवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं यजसिनो रुपः ।
तं हन्वमाना वीरेण समरेण मज्जीजमा ।
वशिष्ठं प्ररणं जम्नः सध्वंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानपि ।
सगर वरवामास तन्मेदो दत्ताभयं तदा ॥
सगरस्तौ प्रतिज्ञातुं निश्वस्य सुमहाबलः ।
धर्मं जवान तथाच वेशानन्वाचकार ह ॥
अहं शिरः शकानान् सुखयामास भूपतिः ।
जवनानां शिरः सर्वं काशोजानामपि द्विज ॥
पारदास्तकेशान् पह्नुवान् भस्मधारिणः ।
निःस्त्राधायवदकारान् सव्याभेव चकार ह ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥
देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मातृ ॥
१२० । ४५ ।

“सुभारान् वर्वरान् कारान् पह्नुवान् पारदान्
शकान् ।

यतान् जनपदान् मद्धन्तु ब्राह्मण्योदधिं गताः ॥”
शकटः, पुं, कौ, (शक्नोति भारं वोढुमिति । शक्
+ “शकादिभ्योऽटन् ।” उणा० । ४ । ५१ । इति
अटन् ।) यानविशेषः । गाव्यै इति भाषा ॥
तत्पञ्चायः । अयः २ । इत्यमरः । अयः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । विष्णुवध्यासुरविशेषः ।
द्विषद्विषयपरिमाणम् । तत्पञ्चायः । भारः
२ आचिदः ३ शकटीनः ४ खलाटः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ उक्तम् ।

“शकटः शक्तिनी गावो यावमस्त्वन्धं वनम् ।
अनूपः पत्न्यो राजा दुर्धमेव न वृत्तवः ॥”

इति भरतः ॥

तिक्विषट्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यू-
विशिनः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।

“दक्षयूहेन तन्मार्गं यायात् तु शकटीनं वा ॥”
शकटाक्षतिलान् रोहिण्योनचवम् । यथा,
दक्षकुक्षितयाम् ॥ २४ । २० ।

“रोहिणीशकटमध्यस्थिते

यक्षमखप्रणीकता जनाः ।

क्रापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः

सध्वंशपिठरान्मुपायिनः ॥

शकटहा, [न] पु, (शकटे हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) शीकृणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रतदि-
वरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥) शकट-
नाशके, जि ॥

शकटाक्षा, स्त्री, (शकटमिति आक्षा यस्याः ।)
रोहिण्योनचवम् । तस्याः पञ्चतारामयशका-
क्षतिलान् ॥

शकलं, स्त्री, (शक्नोतीति । शक् + “शक्तिशम्भो-
निन्तु ।” उणा० १ । १११ । इति कलः ।)
लक् । खखम् । (यथा, मनुः । ७ । ३६ ।

“अथान्यकारं शरिगच्छगणा
दंष्ट्रामयवेः शकलानि कर्णन ॥”

रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी । शकलम् ।
आश इति भाषा । इति शकलिनृशब्ददर्शनम् ॥

शकलः, पु, कौ, (शक् + कलः ।) शकदेशः ।
(यथा, मनुः । ६ । २८ ।

“प्रतिपद्य पुटेनेन पाणिना शकलेन वा ॥”

खलम् । यथा, —

“भित्तं शकलमखं वा पुस्त्योऽर्द्धं समेऽंशके ॥”
इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । १३ ।

“ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिव भूमिश्च निर्ममे ॥”

शकनी, [न] पु, (शकलमस्यास्तीति । इति ।)
मत्स्यः । इत्यमरः ॥

शकान्तकः, पु, (शकस्य क्तञ्ज्जातिविशेषस्य
अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति केचित् ॥

शकारः, पु, राज्ञः अनुदायः । खिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“मदमस्वताभिमानो दुष्कुलनेष्यमयुक्तः ।

सोऽयमनूदाभ्राता राज्ञः श्वालः शकार

इत्युक्तः ॥”

शकारिः, पुं, (शकस्य खेच्छजातिविशेषस्यारिः
शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उच्चयनी-

देशाधिपतिः । यथा,—

“साधसाङ्गः शकारिः स्वादिक्रमादिव इत्यपि ॥”
इति जटाधरः ॥

शकुनं, स्त्री, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + “शक्नोतीति शकुनः ।” उणा० ३ । ४६ ।

इति जनः ।) शुभशंखिनिमित्तम् । इति मेदिनी ।
शकुन् इति हिन्दीभाषा । फललक्षणम् । इत्य-
मरः ॥ ७० ॥ अथ शुभशकुनानि ।

“कौशेनात् अवयवतो विलोकितान्

संश्रयान् समधिकं समोचरम् ।

मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं

ख्यातं प्रवासमवयवप्रवेशयोः ॥

दध्याख्यदूर्वास्तत्पूर्वकुम्भाः

सिंहान्नसिंहार्थकचन्दनानि ।

आदेशशङ्काभिधमौनस्यत्या-

मोरोचनागैश्चयगोमूत्रैः ॥

ग्रीवाग्रीवाफलभद्रधीट-

पुण्याङ्गनालङ्कारगायुधानि ।

तासमन्यावासनवर्तमान-

ध्वजातपत्रजगनाभराणि ॥

अम्भोजशङ्करसदृशवृद्धि-

गजाभवाश्च कुशाचामराणि ।

रत्नानि चामोकरूपधृतान्-

जट्टेडकाशौभध्यः सुरासः ॥

वनस्याननननशकमेव

माङ्गल्यपञ्चाशदिदं प्रदिष्टम् ।

शुभेण कार्यं प्रवृत्तम् चैव

कार्यं मतानां शुभदाः सदैव ॥

मतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि

कुरुन्ति दृष्टः पाथ दक्षिणेन ।

सकललोकादयमाध्यानि

व्यक्तानि वागेन शुभा भवन्ति ॥

माङ्गल्यपञ्चाशदयमाध्यानि

स्वरूपं गन्तारमनाशसा ते ।

तादित्यवृत्तानिगतव्यव-

मितादिदिशन्ति । कलं यन मोदन् ।

यादयः कितं कलं गन्तारं

यदि प्रजेन कौटिलि सदाधमेन ।

पूर्णं समादाय निरुत्तेतेमौ

यथा जगत्पथं पापकलनेन ॥”

न्यायारम्भसंयन्त्रसंज्ञा-
पिण्डाकाराणिमनुगाभ्याविष्टाः ।

कृष्णायमानस्कनजगन्धान-

पापाण्यकेशा भुग्नौधधानि ॥

तेन गृहं तस्मै नसा विभिन्न

रिक्तं भासं लयन दृग्धाय ।

तद्गार्जना उपलब्धिवानाः

कार्यं कश्चिन् विप्रदिशे न शक्ताः ॥ ४४

स्वपादधानस्वननं नृपाणां

भङ्गः कतिदयानपतायनश्च ।

ङ्गाभिघाताध्वगश्चक्षपताः

प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यानुः ॥

माजिरशुद्धारवदर्शनानि

कलिः कुटुम्बस्य परस्परश्च ।

चित्तस्य कानुष्यकारश्च सर्व

गन्तुः प्रयागप्रतिषेधनाय ॥

दृष्टे श्रवे रोदनशब्दहीने

अहार्थसिद्धिः कथितोद्यमेपु ।

यष्टप्रवेशेषु शवः शवलं

रुचं सदोषमयथा दहाति ॥

शङ्खमावजयतीति नराखा-

मनार्गं चैव प्रविशत्यकस्मात् ।

भवेत् तदाभीक्ष्ण्यचौखलामो

यः कौतुकी तेन निरूप्यतेन ॥

उज्ज्वलं भ्रष्टं दन्तघातं

संमुखं पतति यच्च वासरे ।

भीकनं भवति तत्र वीक्षितं

आकस्मादितमिदं हि नाड्यम् ॥”

शकुनं

इति वसन्तराजशकुने विचारिताः शुभावहाः॥
अथ नराङ्गितविचारः ।

“अथाभिधास्ये द्विपदेश तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराङ्गम् ।
नैमित्तिकं यत् प्रतिभास्य सर्वं
फलं शुभाशोभनयोर्भवति ॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमालो
वाचं प्रशस्तं मधुराक्ष जल्पन् ।
श्वविधा योविदि प्रयागे
प्रवेशकाये च करोति । द्विम् ॥॥
वसद्भिक्षो हतमानगर्वः
क्षिप्राङ्गनयान्जलेनदिग्धाः ।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्तितोमन्तजराधवाश्च ॥
दोनो द्विपक्षयविसृक्तकेशाः
क्रमेणकस्याः खरभैरिमस्थाः ।
सन्ध्यासिन्धोऽन्यसप्तकाद्या
दृखावहाः सर्वसमोहितेषु ॥॥
पृथ्वीपतिर्जातमहर्षयुक्तो
वेद्या कुमारी मुहुरः सुकेशाः ।
नार्या नराक्षत्रदृष्टाधिष्ठाः
शुभाय दृष्टाः शकुनोद्यमेयु ॥॥
कृष्णास्त्राः कृष्णविवेपनाद्याः
कृष्णां सर्वं भूर्धुं विधारयन्ती ।
दृष्टा सर्कोपा यदृ कृष्णवर्णा
नारी नरे सदिपदो भवन्ति ॥॥
श्वेतास्त्रा श्वेतविवेपनाद्या
माला सितां हृद्भिं विधारयन्ती ।
दृष्टा प्रकृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरेः स्वात्तदभेष्टसिद्धिः ॥
धृतातपत्रः सुविशुद्धवासाः
पुष्पान्वितश्चन्दनचित्रिताङ्गः ।
निश्रावयुक्तः क्षतभोजनी वा
विप्रः पठन् यच्छति सर्वे हि हिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि यानं
क्षोपुष्योऽथवा फलहस्तः ।
सर्वसमोहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्गितचित्त-
संश्रमम् ॥ ॥

“गच्छति पृष्ठं पुरतश्चैव
वागीदृशौ केनपिदुष्माया ।
सर्वाग्रिष्यतिशयेन ताभ्य-
श्चिपस्य तुष्टिर्विजयाय युष्मा ॥
विष्टे विरावा जहि द्विन्दि भिन्दि
चैलाद्यः शत्रुवधोद्यतानाम् ।
कृत्वायि मा गच्छत चैवमाथाः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थः ॥
क्षेयं क्षिरार्थाद्यमनं तदर्थ-
क्षान्नामिष्टतिर्विनिवर्तितार्थात् ।
सामं जयं भङ्गममङ्गलं वा
बुध्यते तत्तत्प्रतिपादनार्थात् ॥

शकुनिः

उभयं भवेद्वैदममभागे
भयं भवेद्वैद्विभागभूते ।
नेष्टव्यकोषे रणमार्गोऽथो
वायव्यकोषे रुदितं सद्यैः ॥
जलुः सुतानां रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्तनेन ।
जलुस्तदाप्ये रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपुणाम् ॥”

इति वसन्तराजशकुने नराङ्गिते उपश्रुति-
प्रकरणम् ॥ ॥ वक्त्रक्रवाकटद्विभकार-
खवभासभारदाजमथरकपिङ्गल-लावकयथो-
लूककपोतगोवत्सकुट्टकलविद्रुभारतीचास-
खज्जनकापिङ्गलारूपाणि शकुनानि चोटक-
ट्टमक्षिखरगोमक्षिज्जाजमेडकोष्टकुन्द-
रौमृषिकमान्नीरवानरमृगवराहकृकलासनकु-
लट्टाक्षकपिपीलिकापक्षी-कुक्कुरादिरूपशकुना-
निच वसन्तराजशकुने द्रष्टव्यानि । हस्ति-
प्रशकशृङ्गालपट्टपदशरभसपरूपाणि शकुनानि
तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुनः, पुं, (शक + उन् + १) पञ्चिमात्रम् । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । १० ।

“तं वने विजने गर्भं निहन्त्याव्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा श्रयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥”)
पञ्चविंशः । श्व इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
तत्प्रपञ्चनीतास्त्रायाः श्वेनश्रयदयः पुत्राः । इति
श्रीभागवतम् ॥ श्रयस्यायमफलं यथा,—

“वामेऽपसखे पुरतश्च पृष्ठे
बुद्धं विमर्दं मरणं क्षिपयथ ।
श्रयः स्थितः सन् कृच्छते क्रमेण
श्रव्योऽपसखोऽस्य विपत्तिर्हेतुः ॥”

इति वसन्तराजशकुनम् ॥

विप्रमेदः । इत्युणादिकीषः । तद्विवरणं भाग-
वते उक्तम् । गीतविशेषः । तत्तु उक्तवादियु
मङ्गलार्थमेवम् । इत्यन्यथातः ॥ शुभशब्दो ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जनातीति । ज्ञा + कः ।
स्त्रियामाप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शकुनज्ञातरि, त्रि । (यथा, कथासरित्-
सामरे । ३१ । ५३ ।

“प्राज्ञोन्माद्विनिष्ठापि स्वसखा शकुनज्ञया ।
क्षतक्षोभिनवाकृष्टो युवतीनां मनोभवः ॥”)

शकुनिः, पुं, (शकुतीति उन्नेतुमात्मानमिति ।
शक + “शक्रेवोन्तोन्मुनयः ।” उणा० ३।४८ ।
इति उनिः ।) पक्षी । इत्यमरः । (यथा,
मनुः । ५ । ११ ।

“क्रवादात् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्राम-
निवासिनः ।
अनिष्टांश्चेकशर्पादिद्विभक्ष विवर्जयेत् ॥”)

चिह्नपक्षी । इति श्वेमचनः । शौवलः । स तु
कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्गोन्नमकौ । युते
दाक्षवान् जित्वा वर्नं प्रेरयामास । अस्मै हि
कौरवयुद्धे सङ्घट्टेन निहतः । एतद्विवरणं महा-

शकुनो

भारते शकुपक्षिं द्रष्टव्यम् ॥) ववादिकादृश-
करणान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ।
तत्करणजातफलम् ।

“परजनघनहतां वक्षतः क्रूरचैष्टः

करघृतकरवाली याहृतस्वामिपक्षः ।

अतिशयपरहारासक्तचित्तः सरोषो

भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्मा ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥ ३ ॥

दुःसहपुत्रः । यथा,—

“दुःसहस्याभवत् भाष्या निम्नादिर्नाम नामतः ।
जाता कलेस्तु पाप्मायां जतौ चक्षालदृशान्ता ॥

तयोरपल्याभयवत् जगद्ग्रापीनि धोडश ।

अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभोजणाः ॥

दन्ताक्रिस्तयोक्तिश्च परिवर्त्तयथा परः ।

अङ्गधुक् शकुनिश्चैव गच्छप्रान्तरतिष्ठया ॥”

तस्य पञ्च पुत्रा यथा,—

“श्वेनकाकपोतश्च यशोविक्रौ च वै सुतान् ।

अथाप शकुनिः पञ्च नयदृष्टान् सुरासुरा ॥

श्वेनं जग्राह वै जलुः काकं कालो यद्वीत-
वान् ।

उलूकं निर्वृत्तिं चापि जग्राहातिभयावहम् ॥

शर्भं व्याधित्तदीशोऽथ कपोतश्च स्वयं यमः ।

एतेषामेव चैकोक्ताः क्षताः पापोपपादने ॥

तस्मात् श्वेनादयो यस्य निजोयन्ते शिरस्थय ।

तेनात्मरत्नगाद्यानं श्रान्तिः कार्या दिशोत्तम ॥

गेहे प्रक्षतिरतेषां तद्वन्नीडनिवेशनम् ।

न शस्तं वज्रैर्वेष्टे कपोताक्रान्तमस्तकम् ॥

श्वेनः कपोतो यशो वा कौशिको वा यद्वै

दिनः ।

प्रविष्टः कथयन्त्यनं वनतां तत्र वैश्वमि ॥

ईडक् परिब्रजेहं शान्तिं कुर्व्याद्विजोत्तम ।

स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामा-

ध्यायः ॥॥ विष्णुचिपुत्रः । यथा,—

“वैवस्वतमनोराक्षोदिष्वाङ्कः पृथिवीपतिः ।

तस्य पुत्रशतं चाक्षोद्विज्जिष्येऽल्ल ज्यते ॥

सोऽथोद्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्तृताः ।

शकुनिप्रमुखाः पुत्रा रचिता रोमहर्षिताः ॥”

इति वज्रपुराणे सगरोद्याख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पत्न्यां पानार्थं या
प्रपा ।) पत्नियः पत्नीयशाला । तत्तथायः ।

श्रीयष्टः २ । इति हारावली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकी । इति कैचित् । (पक्षिरूपधारिणी

पूतना । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।

“अनेन हि हता बाळी पूतना शकुनी तथा ।”

तथा च हरिवंशे । ३२ । १—२ ।

“कस्यचित्तस्य काकस्य शकुनीवैश्वारिणी ।

धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनैति परिरुता ॥

पूतना नाम शकुनी चोरा प्राथिमयङ्करी ।

आजगन्मार्गारणे तु यशौ शोधात् विष्णु-

सती ॥”

शकुला

शकुनीश्वरः, पुं, (शकुनीनां पश्चिमासीश्वरः ।)
गवङ्गः । इति धनञ्जयः ॥

शकुन्तः, पुं, (शकुन्ति उत्पत्तिरिति । शक +
“शक्रेवन्तोन्त्युनयः ।” उणा० ३।४६ । इति
उत्तः ।) पञ्च । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७२ । ११ ।

“नेमां हिंस्तुर्वने वालां क्रथादा मांसयद्विजः ।
पर्यरचन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”
कौटमेदः । भाषपञ्ची । इति मेदिनी ॥

शकुन्तला, स्त्री, (शकुन्तेः पश्चिमिर्नाल्यते पात्यते
इति । ला + घञर्थकः । स्त्रियामाप् ।) मेन-
काश्वरःसु विश्वामित्रेण जनिता कन्या । सा
कश्यपुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवा-
हिता । अस्याः पुत्रो भरतः राजचक्रवर्ती ।
अस्या नामकारणं यथा,—

“निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तोः परिरक्षिता ।
शकुन्तवेति नामास्याः कृतश्चापि ततो मया ॥”

इति महाभारते । १।७०।१५ ॥

अस्या विवरणं कालिदासकृतमभिज्ञानशकुन्तल-
नाटके द्रष्टव्यम् । पाश्चै खगैखके प्रथमादि-
पञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्वणि ६६
अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ॥

शकुन्तात्मजः, पुं, (शकुन्ताया आत्मजः पुत्रः ।)
भरतराजः । यथा,—

“दौष्टान्तिर्भरतः सर्व्वदमः शकुन्तात्मजः ॥”

इति हैमचन्द्रः ॥

शकुन्तः, पुं, (शकुन्ति उत्पत्तिरिति । शक +
उत्तिः ।) पश्चिमाजन्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।

“अवक्रन्द दन्जिणतो गृह्याणां
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्तः ॥”)

भाषपञ्ची । इत्यादिकोषः ॥

शकुलः, पुं, (शकुन्ति गन्तुं वेगेनेति । शक +
“मद्गुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ । इति
उरच् । रश्च लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥
शकुल इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ ।
१३७ । ३ ।

“नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलाक्षयः ।
प्रभूतमख्ये कौन्तेय । बभूवः सहचारिणः ॥”
अस्य युगाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । आदि-
त्वम् । पितामजित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वङ्गमः ॥

शकुलशङ्कः, पुं, (शकुलस्य शङ्क इव शङ्को यस्य ।)
शालमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शकुलाचकः, पुं, श्वेतद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

शकुलाक्षी, स्त्री, शङ्कद्रव्यम् । इति राजनिर्व्वहः ॥
शकुलादनी, स्त्री, (शकुलानां अदनी यस्याः ।
डौप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमरः ॥ कट्की इति
भाषा । कञ्चटशकः । इति मेदिनी । कञ्चट-
दास इति भाषा । मांसी । किञ्चुलिका ।
जलपिप्पली । कटफलः । इति विश्वः । गजो-
षया । इति राजनिर्व्वहः ॥

शक्तः

शकुलार्भकः, पुं, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडक-
मत्स्यः । इत्यमरः ॥ (गडुद्रमाह इति भाषा ।)

शकुली, स्त्री, (शकुल + डौप् ।) मत्स्यविशेषः ।
शुभान् इति भाषा । महाशकुल इति केचित् ।
अस्या आकारो गुणश्च ॥

“शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्वसौ ।
गुर्वी पाके च मधुरा भेदिका दोषकोपना ॥”

इति राजवङ्गमः ॥

पुस्तकान्तरे शकुली इति च पाठः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।

“सुमेरुणा युक्तिमती शकुली निदिवा क्रतुः ।
स्त्वन्पादप्रसृता वे तामान्या वेगवाहिनी ॥”)

शकुत्, स्त्री, (शकुन्ति सक्तुमिति । शक + “शक्-
कृतिन् ।” उणा० ४ । ५८ । इति कृतिन् ।)

विष्टा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३।३०।१६ ।

“स दृष्ट्वा चक्षुद्वयः शकुन्तुं वितुषति ॥”)

शकुत्करिः, पु स्त्री, (शकुत् करोतीति । शकुत् +
कृ + “कम्भशक्तोर्नु ।” ३।२।२४ । इति कृन् ।)

वत्सः । इत्यमरः ॥ इत्यादिरिति विद्याविनोदः ॥

शकुत्कारः, जि, मलयगकारकः । शकुन् करोती-
त्यर्थे शकुच्छब्दात् लघातोः घञ् (अच्) प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

शकुद्गारः, स्त्री, (शकुतो द्वारम् ।) मलद्वारम् ।
तत्पर्यायः । अपानम् २ पाशुः ३ गुदम् ४

श्रुतिः ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीकः ७ वली ८ ।

इति हैमचन्द्रः ॥

शक्करः, पुं, उषः । इति हैमचन्द्रः ॥

शक्करिः, पुं, उषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्करी, स्त्री, कृन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला ।
इति मेदिनी । सा च समष्टतृषड्विंशति-

च्छन्दोऽन्तर्गतचतुर्दशच्छन्दः । यथा,—

“उक्थायुक्था तथा मध्या प्रतिष्ठायाम्

सुपूर्विका ।

मायस्तुष्टिगुणुष्टुप् च दृहन्तो पङ्क्तिरेव च ॥

त्रिष्टुप् च अगती चैव तथातिजगती मता ।

शक्करी सालपूर्वा स्यादष्टावली तथा मता ॥

इतिश्चातिष्ठतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतिः संकृतिश्चापि तथा चैवातिष्ठतृकृतिः ॥

इत्याख्याः समष्टतानां कृन्दसां क्रमश्चः कृताः ॥”

तत्र चतुर्दशाक्षरपादसप्तच्छन्दाश्च सन्ति । तेषां
नामानि गणाञ्च यथा ।

सो गो गो नौ मः शरनधरिचंवाधा । १ ।

ज्येयं वसन्ततिष्कं तथान् जगौ गः । २ ।

ननरचल्युगैः खरेरपरारजिता । ३ ।

ननभनलमितिप्रहरयकलिका । ४ ।

मस्रो नो सो गौ यदि गदित्वा वासन्तोयम् । ५ ।

द्विः वम द्विदि लोलायसौ भौ गौ चरयेत् । ६ ।

खरमिदि यदि नौ वौ च नादोसुखीयम् । ७ ।

इति कृन्दोमञ्जरी ।

एतेषामुदाहरणानि बाहुल्यमिमां नोक्तानि ॥

शक्तः, जि, (शक + क्तः ।) शक्तिविशिष्टः । समर्थः ।

तत्पर्यायः । सचः १ क्षमः २ प्रभुः ३ उज्ज्वः ५ ।

शक्तिः

इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ६ । २०७ ।
“आहूयां यस्तु मेचेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
न निर्भाव्यः स्वकारंशतु किञ्चिद्दम्पतीव-
नम् ॥”)

प्रियंवदः । इति शक्तशब्दटीकायां खामी ।
शक्तवः, पु भूञ्चि, अद्यवादिचूर्णम् । क्हातु इति

भाषा । यथा,—

“धाना भट्टयवे भूञ्चि स्त्रियां पुंभूञ्चि शक्तवः
केचित् शक्तुरस्तीति वस्तुरा भूमनि स्त्रियाम्

इति जटाधरः ।

अस्य विवरणं शक्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्तिः, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कायजनः
सामर्थ्यम् । यथा,—

“या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।
इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्ट

शक्वते चेतुमनया । सा प्रभावोत्साहमन्त्र-
भेदात्त्रिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् को

दृष्टौ प्रभुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्-
रणमुत्साहशक्तिः २ । सन्त्यादौनां सामां

नाञ्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ३ ॥ सामा-
माचम् । तत्पर्यायः । त्रिविधम् २ तरः ३ स

४ वलम् ५ श्रौत्यम् इत्याम् ७ युज्यम् ८ परा

क्रमः ६ प्राणः १० । इत्यमरः ॥ शुभ्र ११ स १२

१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इ

जटाधरः ॥ काष्ठः । सा तु श्रव्यलानामाकाङ्क्ष

इति नानार्थे अमरभरतौ ॥ गौरी । इ

मेदिनी । लक्ष्मीः । इति शब्दमाला ॥ ॥

त्रिशक्त्यो यथा,—

“एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।

एषा श्वेता परा रुद्रिः सात्विकी ब्रह्मसंस्थिता

एषेव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्तिता ।

एषेव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥

परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थितः

प्रयोजनवशाच्छक्तिरैव त्रिविधामवत् ॥”

इति वाराहेश्विशक्तिमाहात्म्यप्रारम्भाध्यायः ॥

अपि च ।

“विष्णुः शिवात्मकस्तत्र बीजं श्रव्यात्मकं

कृतम्

तथोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो ज्ञाताश्चिदशक्तयः ॥”

इति क्रियासारः

अथ च ।

“इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी त्राक्षी तु वैष्णो
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरो-

मिति ॥

इति गोरक्षचरितम् ॥

अथ शक्त्यो यथा,—

“इन्द्राणी वैष्णवी शाला ब्रह्माणी ब्रह्मवादि-
कौमारी वारविंशी च वाराहो विकटाक्षो

माहेश्वरी महामाया भैरवी भीमकपिणी ।

अष्टौ च शक्तयः सर्व्वा रथस्थाः प्रययुर्महा ।

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकसंख्ये वायुपर्व ॥

११६ अध्यायः ।

शक्तिः

नव शक्तयो यथा,—
“नच पद्मे चाटवले मध्ये च भक्तिपूर्वकम् ।
वेणुवीचैव ब्रह्माणीं रौद्रीं माहेश्वरीं तथा ॥
नारसिंही च वाराहीमिन्द्राणीं कार्तिकीं तथा ।
सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रधानां सर्वमङ्गलाम् ॥
नवशक्तौ च संपूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥*॥
पञ्चाशद्विद्युशक्तयो यथा,—
“कीर्तिः, कान्तिसुखिपुष्टी धृतिः, शान्तिः, क्रिया

दया ।
मेधा सचर्चा अद्या स्यात्तज्ज्ञा लक्ष्मीः, सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रोक्ताः क्रमेण खरशक्तयः ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ॥
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ।
ऋद्धिः सन्धुः शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मेतः चमा ॥
रमोमा क्लेशिनी किन्ना वसुधा वसुधा परा ।
परा परायणा सख्या सख्या प्रज्ञा प्रभा निशा ॥
अमोघा विद्युता चैति शक्तयः सर्वकामदाः ।
एताः प्रियतमाङ्गेषु निवस्यः सस्मिताननाः ॥
विद्युद्दामसमानाङ्गाः पङ्कजाभयवाहवः ॥”*॥
पञ्चाशद्विद्युशक्तयो यथा,—
“गुह्योदरी स्याद्विरजा शास्त्राली तदनन्तरम् ।
लालाचो वर्त्तलाचो च दीर्घघोषा समोरिता ॥
सुदीर्घसूत्रीगोमुखौ दीर्घविज्जा तथैव च ।
कुण्डोदर्यङ्केशौ च तथा विस्तृतमुखपि ॥
ज्वालासुखी तनो ज्ञेया पञ्चादुक्तासुखी ततः ।
सुखीसुखी चैव विद्यासुखेताः खरशक्तयः ॥
महाकालोसरस्वत्यौ सर्वसिद्धिसमन्विते ।
गौरी जैलोकविद्या स्यान्मन्त्रसिद्धिस्ततः परम् ॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
द्रवणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी चित्रिणी पञ्चात् काकोदर्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकाली योगिनी शक्तिनी गर्वनी तथा ॥
कालरात्रिश्च कुजिन्मा कपर्दिन्यपि वज्रया ।
जया च सुसुखेश्वर्या रेवती माधवी ततः ॥
वाङ्मयी वार्यवी प्रोक्ता पञ्चात्रयोविदारिणी ।
ततश्च सङ्गा लक्ष्मीर्षोपिनी माययात्मिता ॥
एता रुद्राङ्गपीठस्थाः चिन्मूराखण्डविग्रहाः ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराभ्याम् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥*॥

कुलशक्तयो यथा,—
“शक्तयः परमेशानि । विदग्धाः सर्वबोधितः ।
नटी कापालिकी वैष्णवा मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
चाण्डाली च कुलाली च राजकी नापिताङ्गना ।
गोपिनी योगिनी शुद्धा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
कोचाङ्गना च देवेशि । तथैव शङ्करादिभिः ॥
एता यद्विंशतिः कन्या देवानामपि दुर्जभा ॥
देवज्ञा आधवासा च तथा सांसापहारिणी ।
बौद्धा च जवनी देवि तथा रसपसारिणी ॥
वेष्णा चतुर्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी ।
शिवरी द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना ॥
कुलकारिणी द्विधा प्रोक्ता तथैव गोपिनी स्मृता ।

शक्तिः

वातवेद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
बौद्धकन्या चिन्मा देवि तथा कोचाङ्गना पिधा ।
पूर्वोक्ताभिः सहैकच चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥”
इति रेवतीतन्त्रे ३ पटलः ॥*॥
अपि च ।
“पञ्चाचारेण देवेशि । कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
नटी कापालिकी वैष्णवा राजकी नापिताङ्गना ॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्थ कन्या च नव कन्या प्रकीर्तिताः ।
विप्रेषवैदग्ध्युताः सर्व्वा एव कुलाङ्गनाः ।
रूपयौवनसम्पन्ना श्रीलक्ष्मीभाग्यशालिनी ।
पूजनरीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद् भुवम् ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटलः ॥*॥
तस्याः प्रशंसा यथा ।
“शक्तिं विना महेशानि । सदाहं श्वरूपकः ।
शक्तियुक्तो यदा देवि । शिवोऽहं सर्वकामदः ॥
शक्तियुक्तं जपेन्मन्त्रं न मन्त्रं केवलं जपेत् ।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नगबन्दिन ॥
हारवर्णा लज्जदेवः सिद्धोऽभूत् सलया सह ।
तथा कोचवधुसङ्गात्मन सिद्धिर्वरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि । केवलं शक्तियोगतः ॥
शक्तियोगेन देवेशि यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
यदुक्तं जलगण्डं शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि ॥
चिन्मूर्तुपं महेशानि । तज्जलं नात्र संशयः ।
स्त्रीयष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताच्च यत्नतः ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि ।
त्रयोदशाब्दादूर्ध्वं या पञ्चविंशतिवार्षिकी ॥
अप्रकृता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रकृता वाप्रकृतिका ॥
अवश्यं पञ्चमं कुर्यात् शक्तिमात्रे जहेश्वरि ॥”
इति शक्तिकामसर्वस्वम् ॥*॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादिशंसा,—
नारायण उवाच ।
“सह बुद्ध्या बुद्धिमनो न वक्तुमुचितं सुराः ।
सर्वं शक्ताजया विश्वे शक्तिमनो हि जीविनः ॥
ब्रह्मादिष्टपण्येन सर्वं प्राकृतिकं जगत् ।
सर्वं निर्बलं विना मातृ मया शक्तिः प्रकाशिता ॥
अविर्भूता च सा मत्तः स्मृता देवी महीच्छया ।
तिरोहिता च सा प्रेषि-ऽष्टिसंहरणी मयि ॥
स्मृतिर्ज्ञा च प्रकृतिः सर्वेषां जननी परा ।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
सुषिरश्च तपस्तप्तं शम्भुना ध्यायता च माम् ।
तेन तस्मै मया हता तपसां फलरूपिणी ॥
तत्र च लोकप्रियाधर्मस्या न साधेभेव च ।
खरं व्रतावां तपसां फलदात्री जगन्मये ॥
माधवा मोहिताः सर्वे किमस्या वास्तवं व्रतम् ।
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
कलाः कलांशरूपास्ते जीविनश्च सुरादयः ॥
नद्या विना कुलाजंघं घटं कर्तुं यथाश्रमः ।
विना स्वयं खड्गकारः कुक्कुलं कर्तुमश्रमः ॥

शक्तिः

विना शक्ता तथाहञ्च खड्गं कर्तुमश्रमः ।
शक्तिप्रधाना स्मृतिश्च सर्वदर्शनसम्भवा ॥
अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च देहि-
नाम् ।
देहाः प्राकृतिकाः सर्वे नश्वराः पाञ्चभौतिकाः ॥
अहं निवृत्तशरीरी च भावविग्रहविग्रहः ।
संसाधारा च प्रकृतिः सर्व्वात्माहं जगत्सु च ॥
अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वरः ।
पञ्च प्राणाः स्वयं विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरेश्वरी ॥
शक्त्यो निद्रादवस्थेताः सर्व्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
सा च प्रोक्तैककथं इति वेदहितप्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“सा शक्तिः स्मृतिरिति च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या लज्जया परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वसङ्कलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्जभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ॥
बुद्ध्याधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
लज्जाकण्डोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधाही स्वयं देवी फलप्रकृतिरेश्वरी ॥
ततः स्मृतिर्ज्ञेयव बहुधा कलया च सा ।
योगिनः पञ्चतरेऽष्टाः पुर्मासः पुत्रवध्व च ॥”
इति च ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ८ अध्यायः ॥*॥
ब्रह्माष्टाशक्त्युत्पत्तिर्यथा ।
“ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जम्मुः सवासवाः ।
यदि स्यान्निर्यतो देवः क्षयः सर्वदेवीकसाम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्त ! ब्रह्मा चिन्मयते क्रियाः ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्वं महेश्वरे ॥
चिपं कुर्व स्वकार्यं त्वं एवं विश्वेश्वरे रणे ।
ततो द्योतितवान् शम्भुः स्वशक्तिं किरणोन्मु-
ताम् ॥
ब्रह्मरूपधरां किञ्च ललनाकारविग्रहाम् ।
हंसस्यन्दनमाकृता खकीयायुधधारिणी ॥
तर्ज्ययन्ती महाज्ञेन दानवानां भयङ्करा ।
सख्य घोराणि कर्माणि दृष्ट्वा स विस्मयन् शिवः ॥
का पुनः सख्यः सुखेहा सदातिप्रतिपञ्चजित् ।
तस्याः शक्तिं द्विदोवाच स्मृताभि अपराजि-
ताम् ॥”
इति देवीपुराणे रुद्रवधे ब्रह्माष्टाशक्त्युत्पत्तिः ॥*॥
नन्दातीर्थे शक्तिमन्त्रविचारनिधेयो यथा ।
“थोऽसावनादिमन्त्रानि शिवशक्तिमयः परः ।
तस्यैव परमानन्दा सर्वकलिघ्ननाशिनी ॥
तत्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिकं फलम् ।
मन्त्राणां देवशक्त्यां न विचारो वरानने ॥”
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशः प्रथमा-
ध्यायः ॥*॥

शक्तिश्च

प्रकृतिः । यथा,—

“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठा चाविक्रितस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥”
तस्या गुणानाह ।

“नत्वं रजस्तमस्त्रीणि विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः ।”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शक्तिविषयकपुण्याणि यथा,—

“अथ पुण्यं प्रवक्ष्यामि कर्मयोगे महेश्वरि ।
श्रद्धान्त्र परया भक्ता यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
कामये करवीरे हे कुसुम्भे तुलसीदयम् ।
जातशोके केतवी हे कुमारीचम्पकोपलम् ॥
कुन्दमन्दारपुष्पागपाटलानामप्यम्पकम् ।
आरवर्धं कर्णिकारं पावनी नवमल्लिका ॥
औगन्धिकं सकोरखं पलाशाशोकवर्जकाः ।
सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुलीकश्च कामजम् ॥
यात्रैवं दमनकं मरुतकं ततः परम् ।
लवङ्गं जलकपूरं तगरश्च जवा तथा ।
श्रिवपुष्यं द्रोणपुष्यं कामराजं सुकेतकम् ।
अम्बानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्पास्थितः परम् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥

शक्तिग्रहः, पुं, (शक्तिं यज्ज्ञातीति । शक्ति + यज्
+ “शक्तिलाङ्गलाङ्गुशेति ।” ३ । २ । ६ । इत्यस्य
वाचिकोक्ता अप् ।) शिवः । कार्तिकेयः ।
शक्तिं यज्ज्ञाति यः इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकग्रह-
धातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित् । (शक्ते-
र्यहो यज्ज्ञयम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा ।
“अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा
शक्तिरिति तार्जिकाः । तन्ज्ञानम् आकरणा-
दिभ्यः । अतएव ।

‘शक्तिग्रहं आकरणोपमान-
कोशप्रवाकाङ्क्षप्रहारतत्त्व ।
वाक्यश्च शेषाद्विद्वत्तत्त्वन्ति
चाभिधायः सङ्घप्रदस्य दृष्ट्याः’

इति प्राश्नः । इति कुर्मादायः ॥

शक्तिपादकः, पुं, आकरणोपमावादिः । शक्ति-
ग्रहीता च । शक्तिं यज्ज्ञयति यज्ज्ञाति च
इत्यर्थे अन्तात्पन्नयज्ज्ञातोयक(स्तुल)प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

शक्तिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तिधरः ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे । ७३ । ६ ।
“वनेन वपुषा चैव कास्त्रेण चरितेन च ।
स्त्राप्ते शक्तिधरस्तुल्यो क तु कश्चन मादुषः ॥”)
शक्तिधारके, त्रि । (यथा, दृढत्वं हितायाम् ।
५८ । ४१ ।

“स्फुटः कुमाररूपः शक्तिधरो वर्जितेनुष ॥”)

शक्तिपङ्कः, पुं, समप्रत्ययः । इति जटाधरः ॥

शक्तिपाणिः, पुं, (शक्तिरक्षयिणः पाणी यस्य ।)
कार्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

शक्तिभट्ट, पुं, (शक्तिं विभर्ततीति । भट् + क्तिप् ।
तुक् च ।) कार्तिकेयः । इति वैमनिकः ॥

शक्त्यधारी, त्रि ॥

शक्तुः

शक्तिहेतिकः, त्रि, (शक्तिर्हेतिः प्रहरणात्तं यस्य ।)
शक्त्यधारीयोद्धा । तत्पर्यायः । शाक्तौकः २ ।
इत्यमरः । लक्ष्यानुधरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्तुः, पुं कौ, (शक्त + बाहुलकात् तुन् ।) भजित-
यवादिसूत्रम् । स्थातु इति भाषा । यथा,—
“धाना भट्टयवे भूचि स्त्रियां पुं भूचि शक्तवः ।
केचित्तु शक्तुरस्तीति वस्तुरा भूमनि स्त्रियाम् ॥”
इति जटाधरः ॥

अस्य गुणाः ।

“यवानां शक्तवो कृत्वा लेखना वद्विषद्वेवाः ।
वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्जोऽनुलोमनाः ॥
धानार्थं शास्तु तैरतीव दुर्जरा लेखनाः स्मृताः ।
गुर्वीं पिच्छीकृतावर्धं लघ्वी सैव विपर्ययात् ॥
शक्तूनामाशु जीर्णैत मृदुत्वादवशोऽहिका ॥”
इति राजवल्गुभः ॥

अथ शक्तवः ।

“धान्यानि आशुभृष्टानि यन्मपिष्टानि शक्तवः ।”
तत्र यवशक्तवः ।

“यवजाः शक्तवः श्रीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा कृत्वा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥

ते पीता वलदा दृष्ट्या दृष्ट्या मेदनाक्षया ।
तर्पणा मधुरा रक्षाः परिणामे वलावहताः ॥
कफपित्तश्रमचुत्तुद्वज्जननामयापहाः ।
प्रशक्ता वर्मदा हृद्या आध्यात्मार्थशरीरिणाम् ॥”

अथ स्यात्तवशक्तवः ।

“निस्तुषेच्यकेशेष्टैक्यैश्चैव यवेः क्षताः ।
शक्तवः शर्करासर्पिःशक्ता योद्धेतिपूर्जिताः ॥”
अथ शालिशक्तवः ।

“शक्तवः शालिर्वभूता वद्विदा लघवो हिमाः ।
मधुरा याहिगो रक्षाः पथ्याश्च वलशुक्रदाः ॥
न सुक्रा न रद्वैस्त्रिणा न निशया न वा वज्रतु ।
न जलान्तरितानु न हिः शक्तूनद्यान् केवलान् ॥
एषकृपानं पुनर्दानं सानिधं पयसा निधि ।
दन्तच्छेदनसुदृष्ट सप्त शक्तुषु वर्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जन्तवित्तौ वद्विषयफलम् । श्वोतिषे ।

“शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं
प्रयान्ति पुनं

सुदृष्टो यस्तु निराभिमं स हि भवेत् जन्तान्तर
पक्षितः ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मेवमंज्जान्ता तद्दानविधिर्वेद्या । स्मृतिः ।

“मेधादौ शक्तवो देवा वारिपूर्णा च गर्गरी ।”
महार्णवे ।

“यो ददाति हि मेधादौ शक्तूनमुषटान्वितान् ।
पिष्टशुद्धिश्च विप्रश्चः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

विप्रश्चः पादुके कृत्वं पिष्टभ्यो विवृते शुभम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चातुर्मास्यक्रमे प्रातःस्नानश्च ह्यतश्च शक्तवो दद्यात्वा
यथा । नारदीयम् ।

“निष्कान्ते श्विद्व्याक्तिः स्नेहे ह्यतश्च शक्तवः ॥”
निष्कान्ते प्रातःकाले । इति मलमासतत्त्वम् ॥

शक्वः

शक्तुः, पुं, विषमदः । तस्य लक्षणस्वरूपे यथा,
“यदुपस्थिः शक्तुकनेव पूर्वमस्थः स शक्तुकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शक्तुफला, स्त्री, श्रमीहृत्चः । इत्यमरः ॥

शक्तुफली, स्त्री, श्रमीहृत्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्वदं, पुं, (शक्तेरर्धः ।) अमहारा कुचिललाट-
योवाहृत्पद्मे वर्मः दीर्घनिश्वासश्च । यथा,—
“कुचौ ललाटे योवावां यदा वर्मः प्रवर्तते ।
शक्वदं तं विजानीयादायतोऽह्वासमेव च ॥”
इति राजवल्गुभः ॥

शक्तिः, पुं, वशिष्ठसुतेर्व्योहपुत्रः । इति पुराणम् ॥
(यथा, महाभारते । १ । १७७ । ६ ।

“अपश्यदजितः संख्ये सुनिं प्रतिमुखागतम् ।
शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्धनम् ॥

ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मनः ॥”
अयं हि इक्ष्वाकुवंशेशं कल्पाधपाददृष्टिं

अश्रपत् । स च वृषनी राक्षसो भूत्वा हन-
मभ्यचयत् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते । १ । १७७
अध्याये दृश्यः ।)

शक्तः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शक्तुः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरः ॥

शक्ता, [न] पुं, (शक्त + “अशिशक्तिभ्यां कृत्स्ति ।”
उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्तिः ।

शक्तधोतीरौघादिकमनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (इन्द्रः । इत्यञ्जुलः । ४ ।

१४६ । कौ, शक्वतेरनेनाभिमतं प्राप्तुं शक्तो-
त्तीष्टं साधयितुं वा शक्नोते कर्तुमिति वा ।

शक्त + मनिन् । कर्म । इति निघण्टुः । २ । १७
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३४ । ३ ।

“दृष्टान् शक्नोत पयः ॥”

“शक्नोत कर्मणा ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

शक्वः, त्रि, (शक्त + “शक्तिश्चोच ।” ३ । १ । ६ ।
इति यत् ।) समर्थनीयः । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।

“शक्वोऽस्य मनुभवेता विनेतुं ।
गाः कोटिशः स्यान्वता घटोद्गीः ॥”)

शक्वाभयः । (यदा भावे यत् स्थातु तदा
क्षीयिष्यः स्थातु । यथा, गीतायाम् । १८ । १ ।

“नहि शक्वः देहभृता व्यक्तुं कर्मायश्च श्रवतः ॥”
तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।

“तानि सञ्जाहि संयत्तु शक्वं राम जितेन्द्रियैः ॥”
पुं, वाक्योऽर्थः । यथा,—

“शक्मोऽर्थोऽभिधया ज्ञेयः लक्षो लज्जया
मतः ॥

अज्ञो अज्ञयया ज्ञेयस्तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः ॥”
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥

अन्यच्च ॥

“शक्वो साहस्यद्विस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अपि च । “इश्वरसङ्केतः शक्तिस्तथा अर्थयोधकं
पदं वाचकम् । यथा मौल्यदिविशिष्टकीडकं

गवादिपदं लघोऽर्थोऽर्थो गवादिवाचकः स यव
सुखाद्यैः इत्युच्यते ।” इति शक्तिवादः ॥

शक्रः

शक्रतावच्छेदकं, जि, (शक्रताया अवच्छेदकम् ।)

शक्राणि भासमानधर्मः । यथा ।

“एवञ्च तादृशधर्मस्य शक्रतावच्छेदकं
दुर्वारमेव ।” इति शक्तिवादः ॥

शक्रः, पुं, (शक्रोति देवान् नाशयितुम् । शक्र +
“स्नायितञ्चोति । ” उणा० २।१३ । इति रक् ।)

इन्द्रः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ३ । ३६ ।

“धनुर्धृतामयत एव रक्षिष्यां

अहार शक्रः किल गूढविषहः ॥”)

कूटजटवः । अर्जुनवृक्षः । इति मेदिनी ॥

ज्योष्ठानक्षत्रम् । यथा,—

“शक्रो निर्वृत्तिस्त्रीयं विश्वविरिञ्ची हरिवसु-
ल्लवः ।

अजपादोऽष्टिप्रभः पूषा चैतौश्चरा मानाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अतुर्दृशेका यथा,—

“विश्वभुक् च विपश्चिदः सुवित्तिः शिविरेव च ।
विभुर्मनोजवश्चैव तयौजस्यो वडिस्तथा ॥

अद्भुतश्च तथा शान्तिस्तथा देवचरो वृषः ।

ऋतधाम्ना दिवःस्वामी शुचिः शक्राश्चतुर्दश ॥”

ब्राह्मदिनमासाब्देऽन्त्यायां नाशसंख्या यथा ।

“नास्ते दिनं वै नश्यन्ति चतुर्दश पुरन्दराः ।

श्रुतानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च ।

अष्टे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥”

इत्यादौ वङ्गपुराणि गणमेदनामाध्यायः ॥३॥

इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“रसाकान्त भवग्रीवै कृतं क्रतुशतं पुरा ।

तेन पुण्येन सन्त्यामं मया पौरन्दरं परम् ॥

इदानीं नूतनः कोऽपि जातो दिवि पुरन्दरः ।

न तेन धर्म्मां विहृतो न तेन क्रतवः कृतः ।

मम चिह्नावर्णं दिव्यं कथमाकान्तमभ्युत ॥

इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्यं रमापतिः ।

उन्मीलितस्त्रिताचोऽभासुवाच मधुरं वचः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवादयो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणाः ।

मदुयाजनरता लोका मङ्गलस्तुतिपाठकाः ॥

मन्त्रार्तिषु कृतध्याना मन्त्रकाश्रवणा इह ।

मत्पादोदकनेत्रेद्यभोजनोऽन्वहमेव ये ॥

मन्नामकौर्त्तनपरा मम स्तुतिपरायणाः ।

मन्त्रालवापका नित्यमवन्त्याश्रयसम्पदः ॥

किं विधिर् किमिच्छन् देवलमपरं किम् ।

तेषामलभ्यं यत्किञ्चित् दुर्लभं वाञ्छितं संद्वेष्टौ ॥

किं दानैरल्पफणदैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।

सेवमानैः क्षितितले स मम प्रीतिमान् सदा ॥

इन्द्र उवाच ।

भगवन् कर्मणा केन स लवीतिपदो भवेत् ।

तद्वत्स महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अनेकधा मङ्गलं मम प्रीतिकरं परम् ।

यज्ञकृता तत् परं लेभे तत् श्रेष्ठञ्च पुरन्दर ॥

अपत्न्यादशाध्यायनीतानां शोकपञ्चकम् ।

शक्रध्व

तथा भक्त्या तु संप्राप्तं तव साम्नाप्यमुत्त-
मम् ॥”

इति पाशोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

(समर्थ, जि । यथा, अन्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“विश्वानि शक्रो नयामि विद्वा-

नपो ररेच सखिभिर्नैकामैः ॥”

“विद्वान् जानन् शक्रः समर्थ इन्द्रः ।” इति
तद्वाक्ये साधयः ॥)

शक्रक्रीडाचलः, पुं, (शक्रस्य क्रीडाचलः क्रीडा-

पर्वतः ।) सुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥

शक्रगोपः, पुं, इन्द्रगोपक्रीटः । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे । ६६ । ५ ।

“नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च ।

नटदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरै ॥”)

शक्रजः, पुं, (शक्राज्यायते इति । जन + ङः ।)

काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इन्द्रजाते, जि ॥

शक्रजातः, पुं, (शक्राज्यातः ।) काकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, जि ॥

शक्रजित्, पुं, (शक्रं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)

रावणपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

रघुः । १४ । २३ ।

“अपि प्रभुः सातुशयोऽधुना स्यात्

किस्तुल्लुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ॥”)

इन्द्रजेतरि, जि ॥

शक्रह्रस्वः, (शक्रस्य ह्रस्वः ।) देवदासवृक्षः । इति
भावप्रकाशः ॥

शक्रधनुः, [सु] लौ, (शक्रस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः ।

इत्यमरः ॥ गच्छी इति रामधनुक इति च

भाषा ॥

“इन्द्राशुभं शक्रधनुः कौशिकाशुभमित्यपि ।

येरावतं रोहितं स्याद्वक्त्रं यदि तद्वदुः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ५६ । ११ ।

“यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते

न चैकवर्णं न च वेष्टि किन्तु तत् ॥”)

शक्रध्वजः, (शक्रस्य ध्वजः ।) इन्द्रध्वजः । (यथा,

आर्यासप्तसत्याम् । २६६ ।

“ते श्रद्धिनः क सन्त्यति शक्रध्वज । येः कृत-

स्त्वोच्छ्रायः ।

इदं वा मेति वाधुनातनास्त्रां विधित्सन्ति ॥”)

तद्विवरणं यथा,—

वृषवाहन उवाच ।

“भगवन् श्रीतुमिच्छामि तस्य उल्थापनं यथा ।

क्रियते दिन ऋते च द्रव्यमन्त्रविधिं वद ॥

अगच्छ उवाच ।

नक्षत्रा कथितं शक्र वृक्षस्यतिसमीपतः ।

यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतोः सप्तसूत्र्ये ॥

वृक्षस्यतिरवाच ।

शुभादे ऋते करये संहर्त्ते शुभमङ्गले ।

देवैः स्रजधाराश्च वनं गच्छेत् सहायवान् ॥

देवौप्रतिष्ठाविधिना यात्रायां या प्रचोदिता ।

गता वृत्तं शुभं पुण्यं धर्मानुप्रियह्वरम् ॥

शक्रध्व

उडुम्बराजकर्णश्च पञ्चेते श्रीभना हरेः ।

अर्णार्थं वर्जयेत्तस्य देव उडानजान् इमान् ॥

कन्या मध्ये तु या यष्टीः करमानेन कण्ठयेत् ।

एकादशकरा वतुष नव पञ्च करापरा ॥

अरालतां क्रिमिचिती तथा पञ्चिन्निकेतनाम् ।

वस्त्रीकपिठवननीं सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥

कुक्कुटं घटविक्ताश्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ।

विदुद्वज्जहताश्चैव दम्भाश्च परिवर्जयेत् ॥

अलाभे चन्दनं व्याजं शालप्राकमयं तथा ।

कर्णार्थं शक्रचिह्नार्थं न चाप्यं वृक्षं कञ्चित् ॥

शुभभूमिभवं यात्रां शुभतोयं शुभावहम् ।

ततः संपूजयेद्दृष्टं प्रादुसुखोद्दुसुखोऽपि वा ॥

नमो वृक्षपते वृक्ष लाम्बयति पार्थिवः ।

अर्णार्थं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥

राजौ देवौ वलिस्तत्र युगवृक्षं तथैव च ।

वासवानां महावृक्षं कला चान्यत्र गम्यताम् ॥

अर्णार्थं देवराजस्य न चान्तिस्तव अथ च ।

पूजयित्वा ततो वृक्षं वलिं भूताय दापयेत् ॥

प्रभाते क्षेप्येद्दृष्टं शुभस्रज्जादिरर्णवैः ।

शुक्लान्वरधरश्चैव सप्तद्वारणं नदी ॥

वृक्षान्नान् शुभान् चौरानारोहेत् देवता-

लयम् ।

देवो द्विजस्तथा बाधुलिङ्गव्रक्ष हरेरपि ॥

प्रतिमा पूजिता स्त्रिंशं चिह्नं चिह्नफलप्रदा ।

मत्स्यमांसदधिलामं रुधिरं न्तरोदनम् ॥

अगम्यागमनं दृष्ट्वा आशु क्षिप्रफलप्रदम् ।

हर्मास्तिलं वनं धान्यं शत्रुनाशं यथा शुभम् ॥

फलं पुण्यं सितं दूर्वा स्त्रिंशं लब्धा जयावहाः ।

शक्रगावस्तथा हन्तिनामा रात्र्यप्रदायकाः ॥

गौः सवत्सा गवस्तथा दृष्ट्वा पुण्यफलप्रदा ।

पङ्कस्योद्वरणं जूषे याक्षिभोचकरं चिरात् ॥

एवं स्रजान् शुभान् दृष्ट्वा तथा क्षिप्ते पाद-

पम् ।

उद्दुसुखः प्रादुसुखो पा मधुवज्जातपशूना ॥

पूर्वोत्तरे च पतनं शक्रोऽश्वोऽन्नयः शुभः ।

अलसपादो चान्ये अन्यथा तु परिवर्जयेत् ॥

अष्टाङ्गुलं व्यजेत् श्वले अग्रे तन्तु जले क्षिपेत् ।

तथा तमानयेदतुश्च शक्रटेन हरेरपि ॥

शुवानेवैलसम्पन्नैर्नैर्नयं तत्पुत्रतः परम् ।

नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ।

दृष्ट्वा वा भङ्गमाधत्ते रात्रः पुण्यं पुरोहितम् ॥

आरभजे वलं भिन्द्याद्राज्यनाशं चक्रे तथा ॥

अयस्य अथमङ्गेन शान्तिनत च त्वा रोधयेत् ।

इन्द्रजैश्चमन्त्रेण चातदेवसमापि वा ॥

तथा नीला शुभे लक्ष्णे पुरस्तादुपवेशयेत् ॥

हारश्रीभां पथरथा गच्छे हृष्टं च कारयेत् ॥

यदा पटङ्गनादाश्च वेष्ट्याश्रकृज्जिजातयः ।

सङ्कुलेर्वेदशब्देन ता नेया यच्च उच्छ्रयेत् ॥

तत्रस्थाश्विककर्मावनिर्मितेस्तासु वेष्टयेत् ।

वस्त्रोद्वज्जरोमोत्थैः शुभैः शुक्लैर्यथाक्रमम् ॥

नन्दोपनन्दवंशश्च क्रमायुः प्रथमाश्रगाः ।

देव्यो जयविजयास्त्राः श्रेष्ठशशश्ववस्त्रिताः ॥

शक्रध्व

अधिके शक्रजयिकी तथार्थजा देवतेर्दृष्टाः ।
 ध्वजपरिमाणार्थे सपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
 बाणशक्रविहीनानि कुर्व्याच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
 रचनां विचित्रवर्णां प्रथमां दद्यात् स्वयम्भूः ॥
 सुरक्तां चतुरस्रां विश्वकर्मा द्वितीयतः ।
 अष्टास्रान् स्वयं शक्रो नीलरक्तां प्रदापयेत् ॥
 कथां यमेन वृत्तञ्च वरुणेन सहस्रिकम् ।
 मञ्जिष्ठाचलदाकारं वासुदेवो मस्करम् ॥
 नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
 वृत्तम् दह्नो दद्यात् सुवर्णमं तथाष्टमम् ॥
 वेदूयसदृशमिन्द्रो येथेयं दापयेद् बुधः ।
 चक्राङ्गाक्षितान् सूर्यो विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
 ऋषयो नियमं दनुर्नीलं नीलोत्पलाभासम् ।
 गुरुया शुक्रेण ततो विशालं नृहृत्तो व्यस्तम् ॥
 महेविचित्राणि बहुमाह्वयिः स्नानि रूपाणि ।
 यन्त्रैकैवैव दत्तान् केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
 तदेव तं विजानीयाद्यन्त्रादिमिस्तस्यच्छेयेत् ।
 पथमं प्रविशमाना भूमिं यद्विहन्ति राष्ट्रम् ॥
 बालानां तालशब्देन देशविधातं समाचष्टे ।
 वृषवधकरा विशीर्णा शुभावहा सर्वसान्द्रा च ॥
 शम्भुसूर्ययमशक्रमोमघनद्वारुणैः ।
 बह्मशक्रनिमन्त्राश्च होतया दधि चाक्षताः ॥
 शुकस्कन्दगुरुवज्रअश्वरादि प्रपाठयेत् ।
 कुत्वा तु विश्विवज्रहिक्मालां लजेत बुद्धिमान् ॥
 सुतेजाः सुमनो दौमः संहतो रश्मिरधमः ॥
 रक्ताश्रीवक्त्रमाकारो रथमेरीक्षन्ः शुभः ॥
 शरदुष्टमिमेधानां नादाः शस्तास्तु पावके ।
 तनः सकल्पोत्तुदृष्टान् पताकाभिः ससृच्छेय ॥
 अन्वाच विविधाः शोभाः शक्रकेतुसत्सृच्छेये ।
 प्रोक्षपदे तु अष्टस्यां शुक्तायां शोभने ऋक्षे ।
 आश्विने वाध शुक्तायां श्रवणेनाथ उच्छेयेत् ।
 पौरजनजयवृन्दैः पटमेरीनिनादितम् ॥
 वितानध्वजशोभायां पताकाभिः ससृज्जुलम् ।
 विष्णुशक्रमन्त्रेण सिंहरचाक्षतेन च ॥
 दण्डमाहकर्मस्थं शुभतो रगमाकुलम् ।
 अविलम्बितसुस्थानममयपिटकं समम् ॥
 न हुतं वा ससृष्ट्याप्य केतुं वासवर्षं विभो ।
 उच्छ्रितं रक्षयेत्पञ्चः कालौलककपीतयोः ॥
 न ससृष्ट्यापनं दद्यादन्वेषामपि पञ्चिणाम् ।
 यन्त्रोद्देशेन तं कुर्व्यात् सुखं केतोर्वैष्णविधिः ॥
 तथा सुचरिस्थितं पूर्णं सुखयन्त्रसुयन्त्रितम् ।
 राज्ञौ जागरणं कुर्व्यादन्मन्त्राहुकीर्तनम् ॥
 पुरोहितः सदेवज्ञः शुभशक्तिरतः सदा ।
 ह्यवप्रातो वृषं हन्वात् पताका महिणीवधम् ॥
 पिटके शुवराजस्य सचिवमशुकम्पते ।
 राहं तोरणपातेन ध्वजे अन्वक्ष्यो भवेत् ॥
 पतिते शक्रदृष्टे तु वृषमन्त्रं समादिशेत् ।
 कृमिभञ्जक उत्यजे शूलभातस्कराङ्गयम् ।
 सुसमं संस्थिते शान्तिर्नृपस्य वगरस्य च ॥
 वाचोच्छ्रितम् तिष्ठन्ति तावत् पौराः सदा ॥
 हृष्टाः ।
 केतोर्निरता यजने भुञ्जीयाद्विप्रकन्याश्च ॥

शक्रश

पाते तु तथैव कुर्व्यादित्याने यादृशी पूजा ।
 राज्ञौ शुभकृतं पातनं नो दृढं काककपीतैः ॥
 याति वृषं सहराहं यच्चैव कारयेत् केतुम् ।
 नगरे वा पुरे छेदे यन्त्रे कुर्व्यते पौराः ॥
 पुरे नगरस्य हारे वृषविहङ्गगोत्रितम् ।
 केतु समस्तघोरानां नाशनं जयदं महत् ॥
 एवं पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् वृषवाहनात् ।
 तथा ब्रह्मसुतेनेव ब्रह्मणः शक्रमागतः ॥
 तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दक्षे समागतम् ।
 तदाप्रवृत्ति कुर्वन्ति वृषा अद्यापि उच्छेयम् ॥
 एवं यः कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ।
 तस्य पृथ्वी बलोपेता सङ्घोपा वशगा भवेत् ॥
 इत्यादि देवोपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१
 अध्यायः ॥
 शक्रनन्दनः, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्जुनः ।
 इति जटाधरः । (इन्द्रपुत्रमात्रमपि । शक्रं
 नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः ।) इन्द्रानन्द-
 कारके, वि ।
 शक्रपर्यायः, पुं, (शक्रस्य पर्यायो नाम यस्य ।)
 कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला । इन्द्रवाचकश्च ।
 शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः ।
 इत्यमरः । कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पे + खाद्ये कन् । अत
 इत्यम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 शक्रपुष्पो, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥
 शक्रवर्जः, स्त्री, इन्द्रजवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रभवनं, स्त्री, (शक्रस्य भवनम् ।) खर्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्रमित्, [दृ] पुं, (शक्रं भिनत्तीति । भिद् +
 क्तिप् ।) इन्द्रजितु । स च रावणपुत्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शक्रभूभवा, स्त्री, इन्द्रवाचनी । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गवी ।
 इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रजननी च ॥
 शक्रमाहता, स्त्री, (शक्रस्य माहकेव ।) शक्र-
 ध्वजाङ्गयद्विधेयः । यथा, कालिकापुराणम् ।
 “कुमार्यः पञ्च कर्षयाः शक्रस्य वृषसत्तम ।
 शालमयस्तु ताः सर्वस्वपराः शक्रमाहताः ॥
 केतोः पादप्रसायेन कार्थ्याः शक्रकुमारिकाः ।
 माहकाहप्रमाणा तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ॥
 एवं कृत्वा कुमारीं च माहतां केतुमेव च ।
 शक्रादृष्टां सिते पक्षे यष्टीनामप्रवासनम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शक्रनृद्धा, [नृ] स्त्री, (शक्रस्य नृद्धा यस्य ।)
 वल्लीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्र-
 वाचनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह् +
 क्तिप् + ल्युः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शक्रशरासनं, स्त्री, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्र-
 धनुः । इति हज्जाश्रयः ॥

शक्रोत्था

शक्रशाखी, [नृ] पुं, (शक्रनामकः शाखी ।)
 कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 शक्रशाला, स्त्री, प्रतिश्रवः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 पुस्तकान्तरे सचशाला इति पाठश्च । (शक्रस्य
 शाला ।) इन्द्रगृहश्च ॥
 शक्रशिरः, [स्] स्त्री, (शक्रस्य शिर इव ।) वल्लीकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥
 शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मानलिः ।
 इति हज्जाश्रयः ॥
 शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः ।
 इति हज्जाश्रयः ॥ इन्द्रपुत्रमात्रश्च ॥
 शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालक्री । इति
 शब्दचन्द्रिका । कुङ्कुमखोटो इति भाषा ॥
 शक्रवृष्टा, स्त्री (शक्रेण वृष्टा ।) हरितीक्ष्णी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शक्राख्यः, पुं, (शक्रस्य आख्या यस्य ।) पेचकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रनामके, वि ॥
 शक्राङ्गी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी ।) डीम् । आनुक ।
 श्रुचो । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ११ । २२ ।
 “वृहस्पतिरथोवाच शक्राङ्गीं भयमोहिनाम् ॥”)
 शक्राशनं, स्त्री, (शक्रेण अश्नते इति । अश् +
 ल्युट् ।) भङ्गा । भार्गु इति भाषा । अस्य
 गुणाः ।
 “शक्राशनम् तीक्ष्णोष्णं मोहकञ्च कुञ्जनाशनम् ।
 बलमेधासिद्धञ्च श्रेष्ठोदोषहारि रसायनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्वत् विजयाशब्दे व्रजयम् । इन्द्रभोजनश्च ॥
 शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अन्वते आश्री-
 तीति । अश् + ल्युः ।) कुटजवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 शक्राङ्गः, पुं, (शक्रस्य आङ्गा यस्य ।) इन्द्रजवः ।
 इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रनामके, वि ॥
 शक्तिः, पुं, (शक्र + बाहुलकान् क्रिन् ।) मेघः ।
 वज्रम् । वल्ली । पञ्चतः । इति संक्षिप्तसारी-
 यादित्तिः ॥
 शक्रोत्थानं, स्त्री, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।)
 शक्रध्वजोत्थवः । अस्य विश्विलिखिते ।
 श्रीश्रीर्लङ्कावाच ।
 “अथातः प्रवृत्त राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्थवम् ।
 शक्त्वा वृषतिथीति नो कदाचित् पराभवम् ॥
 रक्षौ हरिश्चिदादृष्टां श्रवणे सितपञ्चके ।
 आराधयेन्नृपः सन्मत् सर्वविप्रोपशान्तये ॥
 राजोपरिचरो नाम वसुनामापरस्तु यः ।
 वृषसोनाग्रमनुजो यज्ञः प्रावर्तितः पुरा ।
 प्राविट्काशे च नभसि हादृष्ट्यामसिततरे ।
 पुरोहितो बहुविधेवादीकृत्यैः समन्वितः ॥
 प्रथमं शक्रकेतये वृषसामन्त्रं वक्ष्येत् ।
 सांवत्सरो वार्धकिश्च क्षतकौतुकमङ्गलः ॥
 उद्याने देवतागारे शक्राग्ने मार्गमध्यतः ।
 ये जातास्करवस्त्रास्तु वर्चयेद्वासवध्वजे ॥
 बहुवक्त्रोद्भूतं शुष्कं बहुकण्ठकसंयुतम् ।

शक्रोत्था

कुञ्जं वृत्तादीन्युक्तं जनाच्छक्रं तत्र त्वजेत् ॥
 पञ्चवाससमाकीर्णं कोटरेभ्यश्च भूयैतम् ॥
 पवनानलविध्वस्तं तत्र यत्नेन वर्जयेत् ॥
 नारीसंज्ञाश्च ये वृत्ता अतिहृत्वा अतिहृत्वा ॥
 तान् सदा वर्जयेद्भूरः सर्वदा शक्रपूजने ॥
 अर्च्योऽप्यश्वकणैश्च प्रथको धव एव च ॥
 और्ध्वरश्च पश्चैते केल्यै सप्तमाः स्मृताः ॥
 अन्ये च देवदास्याः शालाद्यास्तद्वत्तथा ॥
 प्रशस्तास्तु परिग्राह्या नाप्रशस्ताः कदाचन ॥
 तच्च दृष्टं ततो राजौ सुद्धा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 यानि दृष्टे तु भूतानि तेभ्यः स्मृतिं नमोऽस्तु वः ॥
 उपहारं गृह्णीमं क्रियतां वासवध्वजः ॥
 पार्थिवस्त्वं वरयते स्मस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु मः ॥
 अत्राऽऽ देवराजस्य पूज्यै प्रतिगृह्यताम् ॥
 ततोऽपरेऽङ्घ्रिं तं ह्मिन्ना मन्त्रमष्टाङ्गुलं पुनः ॥
 जने चिपेतदस्य ह्मिन्नेयं नतुरङ्गुलम् ॥
 ततो गौला पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै ॥
 युक्ताऽहर्त्वा भाद्रपदे केतुं वेदो प्रवेशयेत् ॥
 द्वाविंशद्विंशतमांस्तु अधमः केतुवत्येत् ॥
 द्वाविंशत् ततो व्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ॥
 ततोऽधिकः समाख्यातो दापञ्चाशत्तथोत्तमः ॥
 कुमार्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ॥
 शालमयस्तु ताः सर्वान्तराः शक्रमाष्टकाः ॥
 केतोः पादप्रमाणेन कार्यः शक्रकुमारिकाः ॥
 माष्टकाऽष्टप्रमाणान् यत्नं हस्तद्वयं तथा ॥
 एवं कृत्वा कुमार्यीक्ष माष्टकां केतुमेव च ॥
 एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधवासयेत् ॥
 अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
 द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ॥
 अधुना पूजयित्वा तु शक्रं पञ्चात् प्रपूजयेत् ॥
 शक्रस्य प्रतिमां कृत्वा तु कानकीं दारवीं तथा ॥
 अन्त्येतेनभूतां वा सर्वभावे तु न्यस्तयेत् ॥
 ता मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ॥
 ततः शुभे सङ्कर्त्तुं तु केतुसुत्यापयेन्नृपः ॥
 वज्रहस्तं सुरारिंश्च वज्रुनेच पुरन्दर ॥
 क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥
 गृह्णीतु सर्वामरविह्वसंवे-
 रमिदुनो वज्रधरामरेश ॥
 सस्रित्यतस्त्वं अवगाद्यपादे
 गृह्णातु पूजां भगवन् नमस्ते ॥
 एवमुत्तरतलोक्तैर्दृष्टवज्रवादिभिः ॥
 इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यदेवैः ॥
 आपूपैः पायसैः पानैर्गन्धैर्वाभिरेव च ॥
 भस्मैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविद्वद्भ्यः ॥
 षट्पदं दशदिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ॥
 साध्यादीन् सकलान् देवान् मातृः सर्वान्ष्टु-
 क्रमात् ॥
 ततः शुभे सङ्कर्त्तुं तु ज्ञानिवह्निकसंयुतः ॥
 केनोक्त्यानाभूमिस्तु यज्ञवेद्याश्च पश्चमे ॥
 विभ्रेः प्रोक्षितैः साङ्गं गच्छेद्वाजा सुमङ्गलैः ॥
 रज्जुभिः पञ्चभिर्बद्धं यत्नद्विजं समाष्टकम् ॥
 कुमारोभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पेटकैः ॥

शक्रोत्था

पेटकैः स्थाने पट्टकैरिति च पाठः ॥
 “वृहद्भिरतिकान्तेषु नानाद्रव्यसु पूरितैः ॥
 यथावर्षेयेषां देशयोनिर्लब्धैश्च वैदितैः ॥
 युक्तं तं किङ्कियाजालैर्दृष्टव्यदौ च वामरैः ॥
 भूषितं बहुरन्त्रैश्च माख्यैश्च विधेस्तथा ॥
 बहुभूयैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ॥
 चित्रमाल्याम्बरधरेऽस्तु भिरपि तोरणैः ॥
 उत्थापयेन्महाकेतुं राजानाम्बोः शनैः शनैः ॥
 तसुत्याप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
 प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् ॥
 यजेतं पूर्ववत्तत्र शक्रं मातलिमेव च ॥
 जयन्तं तनयं तस्य वज्रमेरावतं तथा ॥
 ग्रहांश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्वान्ष्टु गणदेवताः ॥
 अपूपैः पूजयेत् वलिभिः पायसादिभिः ॥
 पूजितानाञ्च देवानां ग्रन्थद्वोमं समाचरेत् ॥
 होमान्ते तु वलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
 तिलं घृतं चाद्यतश्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ॥
 एतेस्तु जुहुयाद्देवान् स्त्रीं स्त्रिमन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
 ततो होमावसाने तु भोजयेद्दिपि ब्राह्मणान् ॥
 एवं संपूजयेन्निजं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
 ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
 सर्वत्र शक्रपूजांस्तु यज्ञेषु परिकीर्त्तितः ॥
 जातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ॥
 एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
 अवगच्छेत्तुतायास्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ॥
 अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
 सुप्तेषु सर्वलोकैश्च यथा राजा न पश्यति ॥
 यस्मात्तान्ष्टुमन्त्रोऽपि राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
 शक्रस्य नृपशार्ङ्गं तस्मात्समेतं तं नृपः ॥
 विसर्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविज्ञिर्ददौरितः ॥
 साङ्गं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ॥
 उपहारं गृह्णीमं महेन्द्रध्वज गन्धताम् ॥
 स्तनकेतुसमुपगमे वारे भौमस्य वा शनैः ॥
 भूमिकन्यादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
 उत्पाते सप्तरात्रस्तु तथोपप्रवदद्गर्भे ॥
 अतीव शनिभौमौ च ह्यन्त्यैऽपि विसर्जयेत् ॥
 नृतके त्वय संप्राप्ते अतीते स्तनके पुनः ॥
 तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव स्तनकान्ते विसर्जयेत् ॥
 तथा रक्षेन्नृपः केतुं पतति राजा यथा ॥
 न केतौ नृपशार्ङ्गं यावन्नपि विसर्जनम् ॥
 शनैः शनैः पातयेत् यथोत्थापनमादितः ॥
 कृतं तथाप्यथा भजे केतौ न्यस्तमवाप्नुयात् ॥
 विद्वत् शक्रकेतुं तं साङ्गद्वारं तथा निशि ॥
 चिपेद्गर्भे न मन्त्रेण त्वगाधि सखिने नृपः ॥
 तिरु केतो महाभाग यावत् संवत्सरं अले ॥
 भवय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक ॥
 उत्थापयेन्मूर्त्यरवेः सर्वलोकस्य वै पुरः ॥
 रदो विसर्जयेत् केतुं विशेषेण प्रपूजने ॥
 एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ॥
 स चिरं पृथिवीं सुखा वासवं लोकमानुषात् ॥
 न तस्य राज्यं दुर्भेजं नेतयो नाप्यधर्मकृत् ॥
 स्थास्यन्ति न्यस्तुर्नाकावे जगतां तत्र जायते ॥

शङ्करः

तसुत्याः कोऽपि नान्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
 पार्थिव ॥
 तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगा ॥
 सकलकलुषहरि व्याधिदुर्मिच्छनाशि
 सकलभवनविशं सर्वसौभाग्यकारि ॥
 सुरपतिरुद्दगामी हार्त्तनं शक्रकेतोः
 प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविद्वद्भ्यः ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
 शक्रोत्थः, पुं, (शक्रोत्थः १) इत्यस्य उ- ॥
 तत्पर्यायः । अत्रोत्थानम् २ । इति चिकार-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
 “वरदानमन्त्रायैस्तथा शक्रोत्थेन च ।
 संपूजिता मधवता वसुधैर्दोषरो नृपः ॥”)
 अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 शक्रः, पुं, (शक्र + “स्वदृक्प्रविभ्यः कः ।” उणा-
 ४ । १०८ । इति कः ।) प्रियंवदः । इति शक्र-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 शक्रः, पुं, वज्रः । इति विद्वान्तकौमुद्यामुखादि-
 रचितः ॥
 शक्रो, स्त्री, (शक्रोति कर्म्मणि कर्त्तुमिति ।
 शक्र + “क्षामदिपदीति ।” उणा- ४ । ११२ ।
 इति वणिप् । “वगो रच ।” ४ । १ । ७ । इति
 ङीष् ।) अङ्गुली । इति विद्वान्तकौमुद्या-
 मुखादिदृष्टः । वदो विशेषः । मेखला । हन्दी-
 भेदः । इति मेदिनी । स तु चतुर्दशोत्तरपाद-
 दृष्टम् । तज्ज्ञेया यथा । अर्धवाधा १ वसन्त-
 तिलकम् २ सिंहेज्जता ३ अपराजिता ४ पञ्च-
 रण्यकाला ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी
 ८ । इति हन्दीमङ्गरी । (अक् । यथा, चण्ड-
 वेदे । १० । ७१ । ११ ।
 “नृचर्त्तं त्वः प्रोषमास्ते पुष्पान्
 गायन्तं लो गायति शक्ररीडु ॥” * ॥
 शक्रोति चौरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रोषयितुं
 क्षर्त्तनेन वा पापमपनेतुमिति । शक्र + वणिप् ।
 ङीष् । गौः । इति निचयः । २ । १११ ।)
 शक्रा, [वृ] पुं, (शक्रोतीति । शक्र + “क्षामदिप-
 दीति ।” उणा- ४ । ११२ । इति वणिप् ।)
 हस्ती । इति विद्वान्तकौमुद्यामुखादिदृष्टः ॥
 शङ्करः, पुं, शक्रटादिवाहकदृष्टः । यथा,—
 “स्त्वन्वाहस्तु शङ्कश्च शङ्कौ गौरक्षधर्त्तितः ।
 इति हारावली ॥
 शङ्करः, पुं, (यं कल्याणं करोतीति । शम् +
 क + “ग्रमिधातोः संज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ ।
 इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः । अस्य यु-
 पतिवर्था,—
 “सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
 भूतनाथत्वमप्यस्मात्तनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
 इति स्कन्दपुराणे ५८ अध्यायः ॥
 अस्य भस्मास्थिराण्यकार्यं यथा,—
 “विद्वन्मया तां ब्रह्मविद्युमभ्यान् द्रवभवाद्यनः ।
 आदाय सगन्धान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
 उग्रवारां ततो देवीं गम्याञ्च प्राह शङ्करः ।

शङ्कर

उत्सारयन् सकलान् इमान् लोकान् गथा
द्वतम् ।

उपतरे महादेवि त्वत्पाप्युत्सारय द्वतम् ।
ततो गथाः कामरूपदेवौ चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रक्षत्यकम् ॥
उत्सार्यमाणे लोके तु चतुर्वर्णहिंसातिभिः ।
सत्त्वाचलं गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युत्सारया देवा उत्सारयितुमोशया ।
गणैः सह धृतः प्राह श्रामं कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं धृतो वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ।
तस्मात्तुं वाग्यभावेन पूष्या भव समन्तिका ॥
भर्त्यन्ति स्नेहवदयस्मान्नास्ती मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहासक्त्याहै भवदाः कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मात्पां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोधनं मुनिं दानं स्नेहवहेदपारमम् ।
तस्मात् स्नेहप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्त्रिभस्म-
हृक् ॥”

इति कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥३॥

शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ॥
शिवावतारविशेषः । यथा,—

“तद्भवान् लोकरचार्यसंस्तव्या निखिलान्

खलान् ।

वल्गं स्थापयतु औतं जगद्येन सुखं त्रजेत् ॥

इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रियः ।

मनोरथं पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य वः ॥

दुष्टाचारविनाशाय धर्मेष्टस्यापनाय च ।

भाष्यं कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्यार्थविनिर्णयम् ॥

मोहयन् मल्लतिष्ठेत्पञ्चान्मन्त्राङ्गभानुभिः ।

चतुर्भिः सहितः प्रस्थेच्चतुरेर्हरेरिद्वजैः ॥

यतोन्मः शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले ।

महत्तया भवन्तोऽपि मातुर्धौ तनुमाश्रिताः ॥

तं मामनुसरिष्यन्ति सर्वे त्रिदिववाचिनः ।

तदा मनोरथः पूर्णो भवतां स्यात्त संशयः ॥”

इति माधवगोपबन्धेपशङ्करजये १ सर्गः ॥३॥

(अयं हि दार्णिश्रवणवयसि भौतिकशरीरं

परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत् । यथा, तत्रैव ।

“यत्प्रकारैः किल कस्मिन्नेः

शिवावतारस्य शुभैस्सरिजेः ।

दार्णिश्रदस्योऽप्युलकोर्नराधिः

समा अतीतुः किल शङ्करस्य ॥”

मङ्गलकारके, चि । यथा,—

“क्षेमङ्करोऽरिष्टवातिः स्वात्मङ्करोऽशङ्करो ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।

“हिरण्यगर्भे भवते लोकानां शङ्करो भव ॥”)

शङ्करप्रियः, पुं, (शङ्करस्य प्रियः ।) तत्तिरिपची ।

इति केचित् । शिववक्त्रे, चि । (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ६५ । ८८ ।

“एतद्गणेशः शृला वा शरण्या शङ्कर-

प्रिया ।

श्रान्तानङ्गास्त्रयोऽप्येते श्रीवन्ति समदि-

श्रुत् ॥”)

शङ्कुः

शङ्कराचार्यः, पुं, (शङ्कर आचार्यश्च ।) खनाम-
ख्याताचार्यः । स तु अद्वैतवादी वेदान्तमाथ्य-
कसौ च । यथा,—

“श्रीशङ्कराचार्यनरावतारं

विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रथमम् ।

वेदान्तशास्त्रप्रवणालसानां

बोधाय कुर्वन् कमपि प्रयत्नम् ॥”

इति मधुसूदनसरस्वतीकृतसिद्धान्तविन्दुप्रथम-

श्लोकः ॥

शङ्करावासः, पुं, (शङ्करस्य आवास इव शुक्ल-

त्वात् ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शङ्करस्य महादेवस्य आवासः ।) केलासञ्च ।

शङ्करी, स्त्री, मल्लिष्टा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शङ्करभाष्या ।

यथा ।

“शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतविनादिनी ।

सुभा शुभप्रदा निज्या शतसूयसमप्रभा ॥”

इति रुद्रयामले अम्भुपत्नीसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शङ्का, स्त्री, (शङ्क + अः । स्त्रियां टाप् ।) चासः ।

(यथा, हितोपदेशे ।

“शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमनं पानञ्च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुञ्च कर्षेया औचित्यं कथं नु वा ॥”)

वितर्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

८ । २ । ६ ।

“यत्र संगीतसन्नादैर्नन्दनहममर्षया ।

अभिगर्जन्ति हरयः शविनः परशङ्कया ॥”)

शङ्कितः, चि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का +

इतच् ।) भौतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

“अशङ्कामपि शङ्केतं नित्यं शङ्केतं शङ्कितान् ॥”)

वितर्कितः । इति शङ्काशब्दार्थदर्शनात् । चोरक-

नामगव्यद्वय, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्कितवर्णकः, पुं, (शङ्कितं अत्र कोऽप्यस्ति नास्ती-

त्यादिकं वा वर्णयति तर्कयतीति । वर्ण +

क्त्वा ।) चोरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्कुः, पुं, (शङ्कुतेऽस्मादिति । शङ्कु + “खरशङ्कु-

पीडुनीलङ्गुलिगु ।” उणा० १ । ३७ । इति

कुप्रत्ययेन निपातितः ।) स्थाणुः । सुडा गाढ

इति भाषा । मल्लविशेषः । शौकोच इति

भाषा । शल्याखम् । शैल इति भाषा । इत्य-

मरभरतौ । संख्याविशेषः । स तु लोलावती-

मते दशलक्षकोटिः । कीलः । गोज इति

भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।

“निःक्षेप्योऽयमेव शङ्कुर्लज्जामास्ते दशाङ्गुलः”)

इष्टः । कशुवः । इति मेदिनी ॥ पञ्चशिखा-

चालम् । मेढ्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ राक्षसः ।

इति शब्दमाणा । नखीनामगव्यद्वयम् ।

इति जटाधरः । दीपस्तम्भयोऽश्वायापरिमाणार्थं

काष्ठादिनिमित्तः क्रमेण सन्ध्यायद्वादशाङ्गुल-

परिमितः कोलकः । यथा ।

“अकाङ्क्षा तु सत्यया काष्ठो द्वाङ्गुलमन्त्रिका ।

शङ्कुश्च भवेच्चैव तच्छायौ परिकल्पयेत् ॥

मन्त्राङ्गुलीनैरादित्युक्तैश्चाङ्गुलैर्धरेत् ।

शङ्कुला

षट्पूरितदिवादण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेन ॥

पूर्वाङ्गच्छाद्ययातीतं पराङ्गच्छाद्येय्यकम् ।

शून्यैकरामवागैर्भदिशो वदाः । ० । १ । ३ ।

५ । ८ । १० । ११ । क्रमोक्तुमैः ॥

यापदादितु मासेषु च्छाया माध्याह्निकौ मता ।

अयनौश्रमासानौ युक्तेमेणादितो युधेः ।

संख्योक्तायदिने भागहारे वृद्धीतरे तथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य नामान्तरं नरः । यथा ।

अथ करणसूत्रम् ।

“शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुलान्तरन्न-

श्चाया भवेद्विनरदोपशिशौचौचभक्तः ॥”

उदाहरणम् ।

“शङ्कुप्रदीपान्तरभूखिहस्ता

दीपोऽङ्कितं साङ्गकरत्रया चित् ।

शङ्कोस्तथाकाङ्गुलसंमितस्य

तस्य प्रमा स्यात् कियती वदासु ॥”

व्यासः । शङ्कुः १२ भूः ३ दीपः ७ लब्धादि

च्छायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्यां कथा-

यवहारः द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । विष्णु-

धर्मात्तरीयप्रथमकाण्डम् ।

“द्वादशाङ्गुलकः शङ्कुस्तद्वन्तु प्रथः स्तुतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(जनमेजयस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । ८६ ।

“भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जन्ताते श्रतावीकः

शङ्कुश्च ॥” ॥ उपसेनस्य पुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । ६ । २४ । २४ ।

“कंसः सुनामा न्ययोधः कङ्कः शङ्कुः सहस्रधा ।

राष्ट्रपुलाणोऽपि धृष्टिञ्च तुष्टिमानोऽप्यसेनयः ॥”)

शङ्कुकर्णः, पुं, (शङ्कु इव कर्णो यस्य ।) गर्दभः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दानवविशेषः । यथा,

हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“शङ्कुकर्णं विवाहञ्च गवेष्टो दुःखमिच्छता ॥”

नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ ।

१५ ।

“शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारसुखसेचकौ ॥”

शङ्कुसङ्घकर्णविशिष्टे, चि । यथा, भागवते ।

७ । ६ । १५ ।

“आलसञ्चः क्षतजनेश्वरशङ्कुकर्ण-

त्रिद्विज्ज्वादीतिदिग्भाहिरिभिमखायात् ॥”)

शङ्कुचिः, पुं, शङ्कुमल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुतलः, पुं, (शङ्कुरिव तलः ।) शालवृक्षः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुरः, चि, (शङ्कुतेऽस्मादिति । शङ्कु + वाङ्गुल-

कात् उरच् ।) चासदायी । इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्कुला, स्त्री, (“शङ्कुपूर्वात् लातेः ‘आतोऽप्य-

सर्गे कः ।” १ । २ । ३ । इति के शङ्कुला ।” इत्यु-

णादितौ उज्ज्वलः । १ । ३७ । “शङ्कुपूर्वा-

कातेचर्क्ये कविशानमिति वा कप्रत्ययः ॥” इति

काशिका । ६ । २ । २ ।) उत्पत्त्यपचिका । इति

शङ्खः

संक्षिप्तसारोणादित्तः ॥ पुष्पकर्मनी । जौतो
इति भाषा । इति कैचित् ॥

शङ्खवृक्षः पु, (शङ्खरिव वृक्षः) । शालवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

शङ्खोचः, पुं, शङ्खुमल्लः । इति जटाधरः ॥

शङ्खोचिः, पु, मल्लविशेषः । शोकोच इति भाषा ।

यथा,—

“अथ शङ्खः शङ्खुचिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खुची-
त्वपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खः, पुं, कौ, (शान्त्यति अशुभमस्मादिति । श्रम +

“श्रमेः खः ।” उणा० १ । १०४ । इति खः ।)

सप्तमोद्भवजन्तुविशेषः । शंख इति भाषा ।

तन्मन्त्रायः । कम्बुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ७

व्यजः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्थोभयः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तःकृतिः ८

महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ सुखरः १२

दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ ।

अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । श्रौतत्वम् । पुष्टि-

वीर्यवज्रप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफश्वसविषदोषना-

श्लेष्म । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककौटोः ।

जोवा एवविधाश्चास्य कोषस्थाः परिकीर्तिताः ॥

कोषस्था मधुराः क्षिप्वाः पित्तवातहृराहिमाः ।

हृंहृणा बहुवर्चस्का वृक्षाश्च वलवर्द्धनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ च ।

“शङ्खोद्धिमलौ श्रौतौ कथायावतिलेखनौ ॥”

इति राजवल्गुः ॥*

अस्योत्पत्तादिर्धया ।

“अथ शङ्खचुरैः शूलं जग्याह दानवं प्रति ।

श्रीश्रमध्याङ्गमासैश्च श्रुतकचसुतमम् ॥

शूलश्च भ्रमर्णं कृत्वा पपात दानवोपरि ।

चकार भस्मात्तश्च सरयश्चावलीलया ॥

स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिवालकम् ।

प्रेमणा च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥

अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्विश्रुतम् ॥

नानाप्रकाररूपा च ग्रन्थपता सुराचने ॥

प्रशस्तं शङ्खतोयश्च देवानां प्रीतिर्दं परम् ।

तीर्थतोयस्वरूपश्च पवित्रं शम्भुना विना ॥

शङ्खशब्दो भवेद्दृष्टं तत्र लक्ष्योऽस्य सुस्थिरा ।

स ज्ञातः सर्वतोर्थेषु यः ज्ञातः शङ्खवारिणा ॥

शङ्खं हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।

तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥

ल्लोणाश्च शङ्खजनिभः शूद्राणाश्च विशेषतः ।

भौता वृष्टा याति लक्ष्मीः श्रजमन्यत् खला-

ततः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतिलेखके १८ अध्यायः ॥*

अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।

शङ्खोवाच ।

“शृणु शङ्खस्य माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥

कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जगद्गन्तम् ।

शङ्खः

यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा जमेत् फलम् ॥

पयस्विन्याः शुभं चौरं शङ्खे कृत्वा तु नारद ।

यः स्नापयति देवेशं स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

क्षिप्वा गङ्गोदके शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।

नमो नारायणीयुक्ता सुच्यते योनिचङ्कटात् ॥

शङ्खलभ्यन्तु यत्तौयं भूमिं केशवोपरि ।

निःक्षिपेन्महिं सततं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥

कृत्वा पादोदके शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।

तिलमिश्रं तुलस्या च चाक्रायणफलं लभेत् ॥

नदीतडागलं वारि वापीपूजपद्मोद्भवम् ।

गाङ्गैर्यं तज्जवेत् सर्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥

यहीत्या विष्णुपादान् शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।

यो वञ्चेत् शिरसा निखं स पुनः तापसोत्तमः ॥

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वास्तुदेवाग्रया मुने ।

शङ्खं तान्यधितुल्यं तस्मात् शङ्खं सदाचरेत् ॥

त्वं पुरा सागरोत्थो विष्णुना विधृतः करे ।

नमितः सर्वदेवेश पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥

पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।

शङ्खं समर्च्यो येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥

दर्शनेनापि शङ्खस्य किन्तु तस्यार्चनं न च ।

विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्योदये यथा ॥

गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सहस्रधा ।

तव नादेन पाताले पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते ॥

तीर्थोदके हरेर्हृदि भ्रामयेत् शङ्खं स्थितम् ।

द्दाति सुक्तिं देवेशः क्षीरसागरकाप्रियः ॥

यमदूताश्च कुश्राक्षपिशाचोऽगराधराः ।

डङ्गा शङ्खोदकं हृदि भौता यान्ति दिशो दृष्ट ॥

निखं नेमित्तिके काम्ये स्नानार्चनविलेपने ।

शङ्खं समर्चयति यः श्वेतद्वीपे वसेद्भि सः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥*

अथ दक्षिणावर्तशङ्खमाहात्म्यम् ।

“दक्षिणावर्तशङ्खेन गत्वा प्राक्श्रोतसं नदीम् ।

कृत्वाभिधेकं विधिवत् ततः पापैः प्रमुच्यते ॥

दक्षिणावर्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।

उदके नाभिमाने तु यः कुर्यादभिवचनम् ॥

प्राक्श्रोतस्थां तु वै नद्यां नरस्नात्तमसाद्भुतः ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ॥

दक्षिणावर्तशङ्खेन पाञ्चश्रीधं धरे स्थितम् ।

उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा जृष्टमानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ।

न शङ्खेन पिबेत्तौयं न हन्यान्मत्स्यमुकरो ॥”

इति वाराह प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥*

दक्षिणावर्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा ।

स्नान्दं ।

“दक्षिणावर्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्चयेद्भूरिम् ।

सप्तजन्मकृतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ॥”

इत्याहुक्काचारतत्त्वम् ॥

स च शङ्खः रत्नविशेषः । तत्त्वचर्चादि यथा,—

“क्षीरोदकजलेऽपि सुरादृष्टे

तद्व्यतीतेऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।

अदृक्कवर्णाः शशिपुष्पभासाः

सुकृष्णवर्णा गुरवो महान्तः ॥

शङ्खः

ते वामदक्षिणावर्तमेदेन द्विविधा मताः ।

दक्षिणावर्तशङ्खस्तु कुर्यादायुष्यं धनम् ॥

तेनैव शिरसा यस्तु अद्वयानः प्रतीच्छति ।

वारि हित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥

उत्तलं स्निग्धताच्छलं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।

आवर्तमङ्गदोषो हि विमयोगाहितनश्यति ॥

ब्रह्मादिजातिमेदेन स पुनस्तु चतुर्विधः ॥”*

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

श्रीकृष्णार्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—

“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं द्रुपौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।

नकुलः सद्यदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

अथान्तरावर्तविशेषः । यथा,—

“भक्ततृप्यं गन्तव्यं रणतृप्यं महास्वनः ।

संश्रामपटवः शङ्खस्तथा चाभयचिह्नमः ॥

महाहन्तो वृषाभीरवभारः कोलाहलोऽपि च ।

गुह्यवादस्य पर्यायश्चास्मि भेदाः शलाघः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटास्थि । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।

“तत्र भृगुश्च शङ्खललाटास्थिपृष्ठेऽदन्तवैद्यकचा-

कुचिविद्येभ्यो तिर्यक्कहेऽ उक्तः ॥”) कुवैरस्य

निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० ।

३६ ।

“निधिप्रवरसुखौ च शङ्खपद्मौ धनैश्चरौ ॥”

यथा च मार्कण्डेये । ६८ — ४५ ।

“रजस्तमोमयश्चास्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।

तेनापि नीयते विप्रः तद्विनिर्धे निधीश्वरः ॥

एकस्यैव भवत्येव नरं नान्यमुपैति च ।

वस्य शङ्खो निधिलस्य स्वरूपं क्रौष्टिके शृङ्ग ॥

एक एवात्मना खट्वमर्गं सुदृढं तथोत्तरम् ।

कदम्बकं परिजगो न च शोभनवस्त्रकम् ॥

न ददाति सुहृद्भासां भाटपुत्रकुमारिण्यु ।

खपोयधरः शङ्खो गुरो भवति सर्वदा ॥”)

नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥

(यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।

“मनःशिला जूयणशङ्खमाक्षिकैः

ससिन्धुकावीचरसाङ्गनैः क्षिपाः ॥”)

कर्णसमीपास्थि । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,

याज्ञवल्क्ये । ३ । ६६ ।

“कर्णौ शङ्खौ भुवौ दक्षवेष्टावोष्ठौ ककुब्धरे ॥”)

अष्टागमनायकान्तर्गतनामविशेषः । (यथा,

मनसापूजापद्धतौ ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तत्त्वकः ।

कुक्षीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रजो-

र्त्तिताः ॥”)

हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः । दृष्ट-

निखलंस्वच्छा । लक्ष्मीटिरिति यावत् । यथा,

“एकं दृष्टशतस्यैव सहस्रमयुतं तथा ।

लक्षश्च नियुतं सैव कोटिर्युग्मेदेव च ॥

उन्मः खल्वो निखलंश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

शङ्खद्वारा

अन्तर्धं मध्यं पराङ्गं दशद्वारा यथाक्रमम् ॥”

इति भरतवृत्तजङ्गलपुराणवचनम् ॥ १॥

धर्मशालप्रयोजकसुनिविशेषः । यथा —

“मन्त्रविशुद्धादौ तवात्र वक्तव्योऽनौद्वाराः ।

यमापस्तम्बसम्पत्तः कात्यायनद्वयस्यौ ॥

पराशर्याशक्तलिखिता दक्षगोतमौ ।

श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशालप्रयोजकाः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

शङ्खकं, क्ली, वलयः । इति मेदिनी ॥

शङ्खकः, पु क्ली, (शङ्ख + स्वार्थ क्तृ) कम्पः । शिरोरोगो, पु । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

शङ्खकमाह ।

“पितरक्ताभिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमुह्यन्ति ।

तीव्ररुद्धाहरामं हि शोषं कुर्वन्ति दारुणम् ॥

न शिरो विश्ववृद्धाग्निश्चक्षुःशूलं गलं तथा ।

जिराजाज्जीविनं हन्ति शङ्खकौ नाम नामतः ।

जिह्वाज्जीविनं भेषजं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥”

पितरक्ताभिलाः अत्र कपोऽपि धोष्यः ।

कृताहुनापः कफपितरक्षैरिति सुश्रुतवचनम् ।

विमुह्यन्तिः पट्टहाः । जिराजान् जिराजमध्ये

मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा

शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा,

याज्ञवल्क्यः । १ । ६० ।

“हौ शङ्खकौ क्षपालानि चचारि शिरसस्तथा ।

जराः सप्रदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहाः ॥”

शङ्खकारः, पु, (शङ्खं करोतीति । शङ्ख + कृ + अण् ।)

वर्णवङ्करजातिविशेषः । शोखारि इति भाषा ।

स तु मृदागर्भे विश्वकर्म्मैरसाज्जातः । इति

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । शास्तिकः २

कास्त्रवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्र-

विकः ४ । इति जटाधरः ॥

शङ्खचरी, क्ली, (शङ्खं लज्जाटास्थि चरतीति । चर

+ टः । स्त्रियां ङीप् ।) लज्जाटिका । इति

चिकित्साशेषः ॥

शङ्खचर्चो, क्ली, ललाटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खचूर्णं, क्ली, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजात-

चूर्णम् । शोखिर चूर्ण इति भाषा । अस्य

गुणाः ।

“शङ्खचूर्णं कटु चारुसुखं क्रिमिहरं परम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शङ्खजः, पु, (शङ्खाज्जायते इति । जन + जः ।)

कपोतखम्बवदृष्टशुक्ला । इति कैचित् ॥ शङ्ख-

जातवस्तुनि, चि ॥

शङ्खद्रावकः, पु, (शङ्खं द्रावयतीति । दृ + णिच् +

शुलृ ।) व्योषधिविशेषः । यथा,—

“अर्जुनस्यैव तथा पिप्पला तिलारत्नवधचक्रकम् ।

अमर्मागमसुखसमं वल्लभं नलं हरेत् ॥

श्वद्विधा पवेत्तसु यावत्तवर्णा गतम् ।

ज्वरेण समौ यास्यौ द्वौ चारौ टङ्गणं तथा ॥

सुशुभ्रमेव गोदन्ताकाशीर्षं शिरका तथा ।

शङ्खपु

द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च ॥

काचकुप्यान्तु सप्ताहं वासयेदन्त्रयोगतः ।

शङ्खचूर्णं पलं दत्त्वा वास्वकीयन्तमुद्धरेत् ॥

सन्निधातुं हरेच्छौघं वराटौशङ्खकादिकान् ॥

उदरादिचर्मरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥”

इति शङ्खद्रावकः ॥ १॥

अपि च ।

“योगिनीभैरवाभ्याश्च ललिमादौ प्रहापयेत् ।

पञ्चादयन्त्रं कर्तव्यमेवाह परमेश्वरी ॥

रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।

गुह्यादगुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥

शङ्खचूर्णं यवचारं न मन्त्रिकालारटङ्गणम् ।

समश्च पञ्चलवणं स्फटिकारौ वृष्टादरः ॥

काचकुप्यां तनः चित्रा वास्वकीयन्तमुद्धरेत् ।

यामार्जं द्रावयन्ति शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥

अष्टासि नाशयेत् षट् च मूलकच्छाशरीं तथा ।

उदरादिविधं हन्ति गुह्यजोहोदराणि च ॥

अजीर्णं नाशयेच्छौघं यच्च गौचं विरुचिकाम् ।

सुखशेषे च भोक्तव्यो मावमाचो रसोत्तमः ॥

चण्डमात्राद्भवेद्भक्ष पुनर्भोजनमिच्छति ।

प्रवृत्तं भोजनान्ते च संसेव्योऽर्थं रसोत्तमः ॥

न रुचायां भयं क्षापि सर्वं सर्वं वदाम्यहम् ।

न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यं कारयेत् ॥

रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥”

शङ्खद्रावको रसः । इति भैरव्यरत्नावली ॥

शङ्खदावी, [न] पु, (शङ्खं द्रावयतीति । दृ + णिच्

+ णिनिः ।) अश्वमेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खधरा, क्ली, (धरतीति । धृ + ण्यच् टाप् ।

शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचका । इति रत्न-

माला ॥

शङ्खधः, पु, (शङ्खं धमतीति । धा + कः ।) शङ्ख-

वादकः । तत्पर्यायः । शास्तिकः २ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, वाजमनेयसंहितायाम् । ३० । १६ ।

“क्रोशाय तूष्णवधमवरम्यराय शङ्खधम् ॥”

शङ्खधाः, पु, (शङ्खं धमतीति । धा + किप् ।)

शङ्खवादकः । इति सुभषोषयाकरणम् ॥

शङ्खनखः, पु, क्षुद्रशङ्खः । ओङ्गुङ्गा इति भाषा ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । १० ।

“नमः शङ्खनखे गौवेः क्रोडैश्चिचैरिवापितम् ॥”

नखीनामगन्धत्रयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टमखी । यथा,—

“महास्त्वौ शङ्खनखः शङ्खाखौ गन्धसारणः ॥”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खनखा, क्ली, शङ्खनखी । यथा,—

“दिधा शङ्खनखाख्यान्वा शुक्लाख्या वदरी-

च्छदः ॥”

इति रत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी, क्ली, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।)

दक्षविशेषः । शङ्खाङ्गुली इति क्षात्रकुली इति

च भाषा । तत्पर्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाङ्गा ३

कम्बुमालिनी ४ पीतपुष्पी ५ कम्बुपुष्पी ६ मेध्या

७ मज्जिनाशिनी ८ किरिटौ ९ शङ्खकुसुमा

शङ्खिनी

१० भूलम्बा ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या

गुणाः । इति मत्स्यः । तित्तलम् । मेधास्वर-

कारिलम् । यच्चभूतादिदोषवाशिलम् । वशी-

करणसिद्धिदाहलच । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या क्रिमिविषा-

पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्वच ।

“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाङ्गा मङ्गल्या कुसुमापि च ॥

शङ्खपुष्पी सरा मेध्या दृष्ट्या मानसरोमगुत्तु ॥

रसायनी कषायोष्णा स्फुटिकान्तिवलाग्निदा ।

दोषापसारभूताश्च कुकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खप्रस्थः, पु, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—

“लिङ्गं शङ्खश्च चिह्नश्च शङ्खप्रस्थो विधोरथ ॥”

इति शब्दमाला ॥

शङ्खभट्टन, पु, (शङ्खं विभक्ततीति । भट् + किप् ।)

विष्णुः । इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १८६ । १२० ।

“शङ्खभट्टनको चक्रौ शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”

शङ्खसुखः, पु, (शङ्खवत् सुखं यस्य ।) कुक्षीरः ।

इति हैमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ३५ । ११ ।

“नागः शुरुसुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥”

शङ्खमूलं, क्ली, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसम्बन्धं वा मूलं

यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खाख, पु, (शङ्ख इति व्याख्या यस्य ।) दृष्ट-

मखी । इति रत्नमाला ॥

शङ्खाङ्गा, क्ली, (शङ्ख इति व्याख्या नाम यस्याः ।)

शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिका, क्ली, (शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +

ङन् ।) दृष्टविशेषः । चोरवृद्धौ इति भाषा ।

यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

शङ्खिनी, क्ली, (शङ्खवत् पुष्पमस्यस्याः । शङ्ख +

ङनिः ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः ॥ श्वेतपुष्पागः ।

इति विश्वः ॥ श्वेतदन्ता । इति मेदिनी ॥ श्वेत-

शुक्ला । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धशक्तिमेहः ।

इति चिकित्साशेषः । यवतिक्ता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तक्ष-

कणं यथा,—

“दौर्घां सुदीर्घैर्नयना वरसुन्दरी वा

कामोपभोगरसिका शुभशीलवृत्ता ।

रेखावधेय च विभूषितकच्छदेशा

सम्भोगकेलिरसिका किञ्च शङ्खिनी वा ॥

शङ्खकं पद्मिनीं तुष्टा चिन्मयी रमतं हयम् ।

दृषमं शङ्खिनीं तुष्टा हस्तिनी रमतं हयम् ॥

पद्मिनीं पद्मगन्धा च भीमगन्धा च चिन्मयी ।

शङ्खिनी चारुगन्धा स्थातुं सद्गन्धा च

हस्तिनी ॥”

इति रचमङ्गरी ॥

शचीप

शठ

शङ

शङ्कयुक्ता । यथा,—

“शङ्किनी चापिनी वागमुशुब्धीपरिचायुषा ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

उपदेवताविशेषः । शङ्किनीवासशब्दार्थदर्शनात् ॥

शङ्किनीफलः, पुं, (शङ्किन्याः फलमिव फलं यस्य ।)

शरीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्किनीवासः, पुं, (शङ्किन्या वास आश्रयस्थानम् ।) शास्त्रोद्वहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्की, [न] पुं, (शङ्कोऽस्याच्चेति । शङ्क + इतिः ।)

विष्णुः । समुद्रः । इति मेदिनी ॥ शङ्किः ।

शङ्कविशिष्टः, वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ६ । १२ ।

“शङ्किनं चक्रिणं विष्णुं खड्गमिगं गदिनं

विभुम् ॥”

शङ्किनिधिविशिष्टे च वि । यथा, मार्कण्डेये । ६८

४५ ।

“खपोषणपरः शङ्को गरो भवति सर्वदा ॥”

शच, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, शचते । इति दुर्गा-

दासः ॥

शच, ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, शचते । इति दुर्गा-

दासः ॥

शचिः, स्त्री, (शच वाचि + “सर्वधातुस्य इन् ।”

उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) इन्द्रपत्नी ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शची, स्त्री, (शचि + ङादिकारादिति ङीष् ।)

इन्द्रपत्नी । तत्पण्यायः । पुलोमजा २ इन्द्रायां ३ ।

इत्यमरः । शचिः ४ सचो ५ सचिः ६ । इति

भरतः । पूतनतायी ७ पौलोमी ८ । इति जटा-

धरः । माघिन्त्री ६ चयवाहिनी १० रेन्त्री ११

शतावरी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघुः । ३ । २३ ।

“उमादृषाङ्गौ शरजन्मना यथा

यथा जयजनेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा द्रुपः सा च सुतेन मागधौ

ननन्दतुक्तानुसङ्गैः तत्समौ ॥”)

शतम्बुजी । स्त्रीकरग्रन्थान्तरम् । तत्तु विष्टकरग्र-

मिति केचित् । इति मेदिनी ॥ (कर्म । इति

इति निघण्टुः । १२ । ११ । यथा, ऋग्वेदे । १८३ । १५ ।

“न किरण्य शचीनां निधन्ता सुवतानाम् ॥”

प्रज्ञा । इति निघण्टुः । ३ । ६ । वाक् । इति च

निघण्टुः । १ । ११ ।)

शचीपतिः, पुं, (शच्याः पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७० ।

“यदि जानासि धर्मे त्वं त्वं वा शक्र शचीपते ।

मम यावत् प्रमाणात् शुभं तद्भक्तुमर्हते ॥”

कर्मपादके, वि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ ।

“शक्तं शचीपती शचीभिः ॥”

“हे शचीपती शचीति कर्मनाम कर्मणां

पालकौ ॥” इति तन्त्राख्ये वाक्यः ॥)

शठ, चादे । शीर्षो । गतौ । रुजि । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-सक०-गतौ सक०-

सेट् ।) चादौऽवसादः । शीर्षिर्भेदः । शठति

लोकः अवसोदति । विप्रयति । गच्छति ।

रजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ड ङाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घ्रा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, शठयते । इति

दुर्गादासः ॥

शठः, वि, अन्तः । शठघातोरुच्प्रत्ययेन निष्पन्न-

मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शठा, स्त्री, (शठ + अच् । टाप् ।) सटा । जटा ।

इत्यमरटीका ॥

शटिः, स्त्री, (शठ + इन् ।) शटी । इति शब्द-

रत्नावली ॥

शटी, स्त्री, (शटि + वा ङीष् ।) खनामखातौ-

घटिः । न आदा इति भाषा । कपूर इति

हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । गन्धमूली २

वङ्गम्याका ३ कर्कूरः ४ पलाशः ५ । इत्य-

मरः । सटी ६ सटी ७ गन्धशटी ८ कर्कूरः ९

कर्कूरः १० । इति भरतादयः । सुगन्धा ११

सटिः १२ शटिः १३ गन्धमूला १४ गन्धोऽलिः १५

गन्धमूलकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ गन्ध-

सटा १७ वङ्गः १८ गन्धमूलम् १९ । इति

जटाधरः । जीमूतमूलम् २० कच्छोरम् २१

हिमजा २२ । इति रत्नमाला । हेमी २३

वङ्गम्याः २४ सुवता २५ गन्धाली २६

पलाशा २७ हिमा २८ । इति यज्यान्तरम् ।

वङ्गम्या २९ आन्ध्रनिशा ३० सुगन्धमूला ३१

गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४

सुभद्रा ३५ लघ्वी ३६ दून्वा ३७ गन्धा ३८

पृथुपलाशिका ३९ सौन्धा ४० हिमोद्गवा ४१

गन्धवधूः ४२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।

अम्लरसत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचि-

कारित्वम् । ज्वरकफाक्षयक्षयक्षयक्षयक्षयक्षय-

क्षयकारित्वम् । ज्वरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । अथ गन्धपलाशी सुगन्धद्रव्यं काष्ठीरे

प्रसिद्धम् ।

“शटी पलाशी वङ्गम्या सुवता गन्ध-

मूलिका ।

गन्धारिका गन्धवधूवधूः पृथुपलाशिका ।

भवेत्तत्पलाशी तु कवाया याहिणी लघुः ।

तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाण्डाख्यमजनाशिनी ।

श्रीयकासन्नयन्वायमृत्ताभानयद्वापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शट्टकं, स्त्री, घृतजलमिश्रितशालिपूमेम् । मयदार

शटा इति भाषा । यथा,—

“शालिपूमे घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शठ, वषट्केत्येते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-

पर०-सक०-सेट् ।) शेषो दुःखाद्युभयः ।

कैवलं मिश्रवचनम् । शठति खलः चापुं

वचयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क आलस्ये । गत्यवस्कृतवस्कृते । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (घ्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) क,

शठयति वृद्धः क्रियासु मन्दः स्वादित्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ड ङाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घ्रा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, शठयते । इति

दुर्गादासः ॥

शठ, तु क डङाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तघ्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) शठयति

नीचः कुलितं वदतीत्यर्थः । रमानाथस्तु

सम्यग्भावेति मत्वा शठयति सम्यग्दत्तो-

त्वंथ इत्याह । सम्यग्भावेति इति चौमराः ।

समग्भावे इत्येते । इति दुर्गादासः ॥

शठं, स्त्री, (शठ + अच् ।) तगरम् । कुङ्कुमम् ।

लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शठः, पुं, मध्यस्थपुरुषः । धूर्तः । (यथा, मनुः ।

४ । १० ।

“पाषाण्डिनो विकल्मेस्यान् वैजालव्रतिकां

शठान् ।

हेतुकान् वकटशीर्षं वाङ्मात्रायापि नार्थयेत् ॥”

धुस्तुरः । इति मेदिनी । शठस्य लक्षणम् ।

यथा,—

“प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भ्रष्टम् ।

यत्तापराधचिह्नं शठोऽयं कथितो दुष्टः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । स्त्रीकटीका ।

चतुर्भिर्धनपदमार्गगतपतिविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

कामिनीविषयकपटपटु । यथा,—

“मौक्तो दाम विधाय भालपलके आलस्य

पञ्चावलीं

केयूरं मुजयोर्निधाय कुचयोर्मित्यस्य मुक्ता

जलम् ।

विश्वासं सप्तपार्श्वयन् नमदशः काशीनिवेश-

च्छला-

नीवीयन्मिमपाकरोति षट्पुना हस्तेन वाम-

भुवः ॥”

इति रसमञ्जरी ।

(वृत्तिवैशेष्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-

पर्वणि । २ । ३ ।

“वज्रमर्धं शिनेः पुष्पं हार्दिकं शठवार्यौ ॥”

शठता, स्त्री, (शठ + तल् ।) शठस्य भावः ।

तत्पण्यायः । माया २ श्राव्यम् ३ कुल्लितः ४

गिहतिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्यच्च ।

“अस्त्रियां कपटौ बाज उपधिर्देह एव च ।

शूटं कर्णं हृष्टं हृष्टं मिषकेरवकेतवम् ॥

अथ श्राव्यं शठता कुल्लितं गिहतिश्च सा ।

हिंसाफले चतुर्लं स्यात् श्राव्यपण्याय इतिः ॥

पूर्वः कपटपण्यायः फले वचनमात्रके ।

उभयोरेकपण्याय इति केचित् प्रचलति ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शठान्ता, स्त्री, अन्धता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ, इ ड ङाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ताजयादिः । इ,

शृङ्गाते । ८, शृङ्गते । काखी वीरं रजती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शृङ्ग, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्र०-सक०-सेट् ।) म, शृङ्गयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

शृङ्गं, क्री, (शृङ्ग + अच् ।) चुपविशेषः । तत्-
पर्यायः । भङ्गा २ मातुलानो ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
“शृङ्गं तैलं हृतश्चैव जतु दाक्षिण्यं चैव च ।
तस्मिन् वेद्यसि सज्जायि निःक्षिपेथाः सम-
न्ततः ॥”)

शृङ्गः, पुं, (शृङ्ग + पचाद्यच् ।) खनामख्यातचुपः ।
तत्पर्यायः । माख्यपुष्पः २ वमनः ३ कटु-
तिक्तकः ४ निश्वावनः ५ दीर्घश्रावः ६ लक्-
सारः ७ दीर्घपल्लवः ८ । अस्य गुणाः ।
अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मलमार्गसंपादनत्वम् ।
वातकारित्वम् । पित्तकफतौघमहनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गचण्डिका, स्त्री, (शृङ्गस्य चण्डेव तत्तुल्यशब्द-
कारिफलवत्त्वात् । इवार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शृङ्गपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गपर्णी, स्त्री, (शृङ्गस्य पर्यामिव पर्णमस्याः ।
डीय् ।) अश्वनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

शृङ्गपुष्पिका, स्त्री, (शृङ्गपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) चण्डारवा । इत्यमरभरतौ ॥ भग्न-
भग्निया इति वनश्रेष्ठ इति च भाषा ॥

शृङ्गपुष्पी, स्त्री, (शृङ्गस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।)
चुपविशेषः । शृङ्गजुषी इति शृङ्ग इति वन-
शृङ्ग इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृद्ध-
पुष्पी २ शृङ्गिका ३ शृङ्गचण्डिका ४ पीतपुष्पी ५
खूलपला ६ कोमशा ७ माख्यपुष्पिका ८ ।
अस्या गुणाः । चुपतिक्तत्वम् । वमिकारित्वम् ।
रसनियामकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गसूत्रं, स्त्री, (शृङ्गस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् ।
इत्यमरः ॥ “हे शृङ्गसूत्रजात्रे । शृङ्गस्य सूत्र-
शृङ्गसूत्रम् । शृङ्गति ददाति सूत्रं शृङ्गः । शृङ्ग
अन्व दाने अन् । शृङ्गः शालयश्रादिर्हृद्व्य-
यान्तः इति बह्वः । सगो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त
इति केचित् । तन्मते वन द्नु दाने इत्यस्य
कर्मम् । सगो दन्त्यसादिर्हृद्व्ययान्त इत्यपरे ।
सग्नित्यमणिकान्त्यकीयकाशा इति हृद्व्य-
यान्ते विद्याभरणम् ॥

‘कार्पासचुपवीतं स्याद्विप्रस्योद्धृतं विवृतम् ।
सनसूत्रमयं रात्रौ वैश्वस्याविकसौनिकम् ॥’ इति
भनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । आनाय
इत्यादि चतुष्कं जात्रे इत्येके । आनाय इत्यादि
कोकाहं कश्चिदुच्यते तत् स्यात्प्राप्तुपेक्षितमपि
अन्वैराडनमिति विवृतम् ॥’ इति तट्टीकार्या
भरतः ॥

शृङ्गालुका, पुं, (शृङ्गालुरेव । स्वार्थे कन् ।) आरेषत-
त्त्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गालु इति
भाषा ॥

शृङ्गिका, स्त्री, (शृङ्ग + श्रियां टाप् । कन् । अत
इत्वम् ।) शृङ्गपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गीरं, स्त्री, शृङ्गीरमध्यपुलिनम् । दर्दरीतटम् ।
इति मेदिनी ॥

शृङ्गं, स्त्री, पद्मादिसम्बद्धः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शृङ्गः, पुं, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

शृङ्गता, स्त्री, (शृङ्गस्य भावः । तल् ।) यच्छत्वम् ।
शृङ्गशब्दात् भावे तत्प्रत्ययस्यानन्तरं आप्
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शृङ्गिलः, पु, (शृङ्गि रुनायाम् + “सलिकल्यनि-
महिभङ्गिभङ्गिप्रक्षीति” उणा० १।१५। इति
इलच् ।) सुनिविशेषः । इति सिद्धान्तकौ-
सुदी ॥

शृङ्गः, पु, (शृङ्गमिति शब्दधर्मात् ।) श्रम + “शमेट्, ”
उणा० १।१३। इति टः ।) अन्तर्महल्लिकः ।
अन्तरस्तररुचकोरुचम् । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वर्षवरः २ । तल्लक्षणम् यथा,—
“ये तल्लयसन्ताः पथमाः कौवाच कौखभा-
विनः ।

जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥”
इति ॥

नपुंसकम् । हिज्जे इति भाषा । इत्यमर-
भरतौ ॥ गोपतिः । श्रौड इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ वन्ध्यपुरुषः । इति जटाधरः ॥
उन्नतः । इति घनजयः ॥

शृङ्गं, स्त्री, (दृश दृशतः परिमाणमस्येति ।
“पंक्तिर्विशतिर्विशतिर्दृशति” ५ । १ । ५६ । इति
तः । दृशाणां श्रमावच्च निपात्यते ।) दृशगुणित-
दृशसङ्ख्या । दृशशब्दो इति हिन्दीभाषा ।
(यथा, शान्तिप्रतके ।

“निःशो वष्टि शृङ्गं श्रुती दृशशृङ्गं जगत् सङ्ख्या-
धिपः ॥”)

तत्पर्यायः । दृशतिः २ । इति पुराणम् ॥
तद्वाचकाणि । घातैरादृः १ श्रतभियावारा २
पुरुषादृषः ३ रावणादृषिः ४ पद्मदलम् ५
इन्द्रयज्ञः ६ अश्वियोजनम् ७ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टुः । ३ । १ ।
यथा, ऋग्वेदे । ८।१।५ । “वज्रिवो न श्रुताय
श्रुतामच ।” “श्रुताय बहुनामेतत् अपरि-
मिताय ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

शृङ्गकः, वि, (शृङ्गं परिमाणमस्य । शृङ्ग +
“संख्याया अतिश्रुदन्तायाः कन् ।” ५।१।२२ ।
इति कन् ।) शृङ्गसंख्याविशिष्टः । यथा । शान्ति-
शृङ्गकामरुशृङ्गादिः । शृङ्गशब्दात् कप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३० ।
“सन्ध्यासन्ध्याशृङ्गश्चैव शृङ्गकौ समुदाहृतौ ॥”)
स्वार्थे के शृङ्गकश्च ॥

शृङ्गकीर्तिः, पुं, मायार्हविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शृङ्गकुन्दः, पुं, (शृङ्गं कुन्दा यस्य ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गकुम्भः, पुं, पञ्चतविशेषः । इति शृङ्गकुम्भ-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेषः ।
यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।

“सुगन्धं शृङ्गकुम्भाच्च पञ्चयक्षाश्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥”)

शृङ्गकोटिः, पु, (शृङ्गं कोटयोऽस्याः शिखा यस्य ।)
वज्रम् । इत्यमरः ॥ इन्द्रसंख्या लीलावतीमते
अजसंख्या ॥

शृङ्गकतुः, पु, (शृङ्गं कृतवो यस्य ।) इन्द्रः । इति
घनजयकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३।४०।१२।
“आह मामरश्रेष्ठः पिता तव शृङ्गकतुः ॥”
बहुकुम्भा । बहुपद्मः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।१।
“ब्रह्माय स्वा शृङ्गकतु उडुग्रासिव येमरे ॥”
“हे शृङ्गकतो बहुकुम्भन् बहुपद्म वा ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

शृङ्गखण्डं, स्त्री, सुवर्णम् । यथा,—
“सौमिकं महाधातुः शृङ्गखण्डं हृदयान्तम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शृङ्गभागश्च ॥

शृङ्गप्रस्थः, स्त्री, (शृङ्गं ग्रन्थवो यस्याः ।) हृत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गप्री, स्त्री, (शृङ्गं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) शृङ्गमेदः । अस्य लक्षणम् । यथा,—

“अयःकण्टकसङ्क्रान्ता शृङ्गप्री महती शिला ॥”
इति विजयरचितः ॥

“दुर्गश्च परिखोपेतं चयाङ्गालकमंयुतम् ।
शृङ्गप्रीयलसुखेभ्यः शृङ्गशृङ्ग समानतम् ॥

गोपुरं सकटावच्छेद तत्र स्थानं सुमनोहरम् ।
सपताकं गजान्द्रो येन राजा निशेत् पुरम् ॥”
इति माख्ये राजधर्मे दुर्गसम्पत्तिनाम । ६९
अध्यायः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६५ ।

“अयःप्रफुल्लितं रत्नः शृङ्गप्रीमथ शृङ्गवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमपि न ॥”

“अथ रजो रावणः अयसः प्रफुल्लिः कोनै-
स्त्रिणां कीर्त्यां शृङ्गप्रीं लौहकण्टककीर्णितयष्टि-
विशेषाम् । शृङ्गप्री तु चतुस्ताला लौहकण्टक-
सन्निता । यष्टिः— इति केशवः ॥”
इति तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥) वृष्टिकाली ।
कारुण्यकः । इति मेदिनी ॥ गलरोगविशेषः ।
अस्य निदानलक्षणचिकित्साः रोहिणीशब्दे
ब्रह्मणः ॥

शृङ्गच्छदः, पु, (शृङ्गं छदा यस्य ।) काष्ठकुट्टपची ।
काट्टीकरा इति भाषा । इति चिकित्साश्रेणः ॥
शृङ्गदण्डपद्मश्च ॥

शृङ्गतमः, वि, शृङ्गस्य पूरणः । शृङ्गशब्दात्तम-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शृङ्गतारा, स्त्री, (शृङ्गं तारा यस्याम् ।) शृङ्ग-
भिराज्यञ्जम् । इति केचित् ॥

शृङ्गदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गदः, स्त्री, (शृङ्गमा द्रवतीति । शृङ्ग + दृ + “शतच् ।”
उणा० १ । ३६ । इति कः ।) नदीविशेषः ।
शृङ्गज् इति हिन्दी भाषा । या हिमालया-

शतप

दुनपन्ना विपाशायां मिलिता । (अस्या नाम-
निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । १७८ । ६ ।
“शतधा विदुता यस्माच्छतद्वरिति विश्रुता ॥”
तत्पर्यायः । शतद्वः २ । इत्यमरः । शुतुभिः ३
शतद्वः ४ । पुत्रशोकवन्तमो वशिष्ठः कथं
शिलां वदन्तयामस्यां प्रविष्टस्ततो भीत्या
इयं शतधा हता इति शतद्वः । इति तद्वीकायां
भरतः ॥ (एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते । १ । १७८
अध्याये ऋषयः ।) अस्या जलगुणाः ।

“शतमोर्विपाशाशुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सख्यमयप्रभम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमध्यायुषञ्च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शतधा, स्त्री, दूर्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतधा, अ, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
“आकाशवचनं श्रुत्वा यः सर्पों न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते मृद्धिं शिरीषस्य फलं यथा ॥”

इति महाभारतम् ॥

शतधामा, [न] पुं, (शतं धामानि वर्त्तयिष्येत्यर्थः ।)
विष्णुः । इति जटाधरः ॥

शतधार, स्त्री, (शतं धाराः कोणा यस्य ।)
वन्म । इति चिकित्सकप्रेशः ॥ शतधाराशुक्ते,
वि । यथा,—

“वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सचसधारम् ।

वसोः पवित्रेण शतधारेण सुखा कामधुचू ॥”
इति यशुपतिपद्धतिः ॥

शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
“रथः क्षौबो यन्ता शतधृतिरङ्गेनो घशुरयो ॥”
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ७ । ४ । १ ।
“एवं वृतं शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥”
स्वर्गः । इति विश्वः ॥

शतपत्रं, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । २० ।
“ह्रस्वमसिक्तकेशां शतपत्रायतेष्वाम् ॥”)

शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पत्रा यस्य ।) मयूरः ।
सारथः । दार्ढ्याघाटपत्नी । इति मेदिनी ॥
राजकीरः । हरी इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।

“मयूरः शतपत्रैश्च जीवज्जीवककोकिजैः ॥”
शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + कर्त्तृ कन् ।) दार्ढ्याघाट-
पत्नी । इत्यमरः ॥ काटकोक्रा इति भाषा ।

शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रं निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पतरुः । पद्मस्यै, वि ।

शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः ।) डीप् ।

पुष्पाविशेषः । सेखरी इति भाषा । पाटल-
वर्णासौ गोलाव इति वदन्ति । तत्पर्यायः ।

सुमनाः २ सुशीता ३ शिववक्त्रभा ४ सौम्य-
गम्भी ५ शतद्वया ६ सुहृता ७ शतपत्रिका ८ ।

अस्या गुणाः । हिमलम् । तिक्तलम् । कषा-

शतप

यलम् । कुष्ठसुखस्फोटपित्तदाहनाशिलम् ।
रुच्यलम् । सुरभिलञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत-
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपत्रिका, वि, (शतपत्रमधीते तद्वद् इति वा ।)
“शतपत्रैः पिकन् पयो बहुलम् ॥” ४ । २ । ६० ।

इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता शत-शब्दोत्तरपठिन्-
शब्दात् पिकन्प्रत्ययेन निगम्यः ।) नानामताव-
लम्बी । नानापयगामौ । इति सिद्धान्तकौटुह्ये ॥

शतपदचक्रं, स्त्री, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रञ्चेति ।) नाच्चा नचनचानार्थं चक्रम् ।

यथा,—

“चक्रं शतपदं वल्ले ऋक्षराशिरसम्भवम् ।
नामादिवर्त्तते ज्ञेया ऋक्षराशिरसकास्तथा ॥

तिर्यग्गुह्यगते रेखा रुद्रमंथ्या लिखेद्वृद्धः ।
जायते कीलकानाञ्च शतैकं १०० नाम संश्रयः ॥

अ-व-क-ह-डा ऐशाब्द्यां म-ट प-र-ता हरिति
चास्मैध्याम् ।

न-य भ-ज-खा नैर्हत्यां ग-स ह-च-ला आय-
ध्याम् ॥

पञ्च पञ्च क्रमेणैव विश्ववर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमायोगे शक्येकं पञ्चधा कुरु ॥

अवर्णादाख्यो ज्ञेयाः सन्ध्याकरगुणास्तथा ।
सजातीयैश्चमास्याय पञ्चस्वरविनिर्गमः ॥

ऋद्वल्लोरप्यकारेण श्रुतं सत्यं परिग्रहः ।
कुण्यात् कु-पु-सु-दुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
च ॥

ऊ-च-ठ-का भवेत् स्तम्भे रोद्रे त्वीशानगोचरे ।
पु-व-य-टा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाभ्यवर्त्तके ॥

सु-ध-फ-टा भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढि च नेर्हते ।
दु-य-भा-डा भवेत् स्तम्भे वायवे भाद्र उत्तरे ॥

एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
षष्ठ्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरेः ।

सामिन्त्यंशकास्तान् शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्वत्तांशकोष्ठस्यः क्रूरः सौम्योऽपि वा यद्वः ।

तत्रस्थो वेधयेत् सन्ध्यां पुंसो नामादिमाचरम् ॥
सौम्यैर्विहं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरेः ।

मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्जघेन शुभाशुभम् ॥
यद्वार्थं सर्वतोभ्रमे यद्वोपपन्नवेधतः ।

शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥”
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तेयोगे षष्ठ्यानि
नचानि । अत्र चतुर्भिर्लक्षैरेकचक्रं यथा,—

अ इ उ ए ऋ ओ व ति ड ङ । वे वो क कि
५ । ऊ ऋ ऌ ड । के को ङ ङि ७ । डु णे
हो ङ ८ । ङि डु ङे ङो ९ । म मि तु मे १० ।

मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रे रो त १५ ।

ति तु ते तो १६ । न नि णु ने १७ । नो ष णि
डु १८ । ये यो भ भि १९ । सु ध ण २० ।

मे भो ज जि २१ । जु णे जो ख । ० । खि ख
खे खो २२ । म मि गु मे २३ । गो श शि शु
२४ । शो मो द दि २५ । डु ष ण २६ ।

शतपु

दे हो च चि २७ । चु चे चो न २ । लि लु वे
लो ३ । ऋल्लुक्ताः अकारशुक्तेन ज्ञेयः । इन्वेन
दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यप्रकारेण दन्त्यकारो
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शतपदी, स्त्री, (शतं पादा यस्याः ।) डीप् ।)
वज्रपदशुक्तीटविशेषः । काणविह्वला इति
काणकोटारी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

कर्णजलौकाः २ । इत्यमरः ॥ कर्णकौटी ३
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शतपात् ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपद्मं, स्त्री, श्वेतकमलम् । यथा,—
“शतपद्मं महापद्मं पुष्करौकं शिताम्बुजम् ॥”

इति रत्नमाला ॥

शतपर्व्या, [न] पुं, (शतं पर्व्याणि यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः ॥ इत्थुमिदः । यथा,—

“शतपर्व्या भवेत् किञ्चित्कोशकारगुणात्विनः ।
विशेषात् किञ्चिदुप्यञ्च सञ्चारः पवनापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शतपर्व्या, स्त्री, (शतं पर्व्याणि यस्याः ।) दूर्वा ।
वचा । भार्गवपत्री । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १३ ।

“दृष्टव्यं किञ्चित् तारायां शुक्रञ्च शतपर्व्या ॥”
कोजगरपूर्यमा । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपर्व्या, स्त्री, (शतं पर्व्याणि यस्याः ।) कन् । टाप् अत-
इत्वम् ।) दूर्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शतपर्व्या, पुं, (शतपर्व्याया ईशः ।) शुक्रग्रहः ।
इति चिकित्सकप्रेशः ॥

शतपात्, स्त्री, (शतं पादा यस्याः ।) पादस्य
शतपाद्, पात् ।) कर्णजलौकाः । इति जटा-
धरः ॥

शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + कर्त्तृ कन् + टाप् ।
अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः । कर्ण-
जलौकाः । इति शब्दरत्नावली ॥

शतपुष्पा, पुं, भारविः । च तु किराताशुर्नौवयश्च-
कर्त्ता । इति चिकित्सकप्रेशः ॥

शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाक-
विशेषः । इति भरतः ॥ शलुका इति खाना ।
(यथा, दृष्टव्यं किञ्चित्तावाम् । ५१ । १५ ।

“गन्धमसि शतपुष्पा वदेत् ॥”
तत्पर्यायः । शितच्छवा २ अतिच्छवा ३ मधुरा
४ मिषिः ५ अवाकपुष्पो ६ कारवी ७ । इत्य-
मरः ॥ शताची ८ शतपुष्पिका ९ मधुरिका
१० शताङ्गा ११ छन्ना १२ मिषिः १३ मिषी
१४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ घोषा
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुलत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ ॥ ॥ स्तुपप्रियेशः । मौरी इति
भाषा । तत्पर्यायः । शताङ्गा २ मिषिः ३
घोषा ४ पोतिका ५ अतिच्छवा ६ अवाक-

शतभि

पुष्पा ७ माधवी ८ कारवी ९ शिषा १०
संघातपत्रिका ११ कृष्णा १२ वज्रपुष्पा १३
सुपुष्पा १४ शतप्रच्छना १५ वज्रला १६
पुष्पाङ्गा १७ शतपत्रिका १८ वनपुष्पा १९
भूरिपुष्पा २० सुगन्धा २१ खट्वापत्रिका २२
मधुरिका २३ अतिच्छन्ना २४। अस्या गुणाः।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्माति-
सारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम्। वस्त्रकर्मणि प्रश-
स्त्यत्वम् ॥ * तद्वर्णगुणाः। उष्णत्वम्। मधु-
रन्मम्। शुक्लमूलवातनाशित्वम्। दीपनत्वम्।
पथ्यत्वम्। पित्तहारित्वम्। रुचिदायकत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * अपि च।

“शताङ्गानिलदाहाममूलद्वन्द्वद्विनाशिनी”
इति द्रव्यगुणः ॥

अन्वयः।

“शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफघातकृत्।
रज्या वस्त्रिहिता नेत्र्या बद्धविट्कृमिशुकृत्।
सर्वाङ्गी श्रौतला तित्ता दाहशुत वातला
लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः।

अन्वयमधुरिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

शतपुष्पिका, स्त्री, (शतपुष्पा + स्वार्थे कन्।
टापि अत इत्वम्।) शतपुष्पा। इति शब्द-
रत्नावली ॥

शतप्रच्छना, स्त्री, (शतं प्रच्छनानि पुष्पाणि यस्याः।)
शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपुष्पा, पुं, (शतं प्राया इव पलानि यस्य।)
करवीरवृक्षः। इत्यमरः ॥

शतभिषक, [च] स्त्री, (शतं भिषज इव तारा
यन्।) शतभिषान्यत्वम्। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६। ३४।

“शतभिषजि श्लोष्ठिकाना-
मनैकेषु द्रव्यजीविनां योऽहः ॥”

शतभिषजि जात, जि। अत्र “बलशाला-
भिजिद्वयमुक्तमभिषजो वा।” ४। ३। ३६।
इति जातार्थप्रत्ययश्च लुक् ॥

शतभिषा, स्त्री, अन्विष्यादिसप्तविंशतिनवचान-
मनवतुर्विंशत्यवचनम्। तत्पर्यायः। शतभिषक २।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या व्याकृतिसंस्कृता-
कारशततारासमी। यथा,—

“मखलभिशतताराकाकुले-

मैथ्यभाजि नमसः श्रुतेरपि।

मैथिलधरणीमिताः कलाः

श्रुतिर्द्वन्द्वसुख तादृशेषुः ॥” २२। पृ५५।

इति काशिकाशतताराचिन्तयमरनिरूपणम् ॥
अस्या अघिष्टाद्वन्द्वता वर्णः। यथा,—

“अन्विषयमद्वन्द्वकमलजश्रुश्रुमूलभृद्विजौध-
कणितपतरः।

योन्वयेमदिनस्तपुपवनशक्राणिभिजाः ॥

शक्रो निष्कृतिस्तोयं विन्विषिदिशी हृदिस्सु-

स्वयः।

अनपादोद्विषयः पूजा चेतोन्मरा भागम् ॥”

शतमा

सा तु अधोमुखी। यथा,—

“अधोवह्नियमपिज्जविश्राख्युक्तं

पूर्वाचर्यं शतभिषा च नवाप्युद्धृति।

एतान्धोसुखगगानि शिवानि निबं

विदार्यभूमिखननेषु च तृषितानि ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*

तत्र जातफलम्।

“श्रौतभौतरित्साहस्यौ सदा

निष्ठुरो हि चतुरो नरो भवेत्।

वैरिणामतिशयेन दारुणो

वारुणोऽयं हि यस्य सम्भवे ॥”

इति कोटोपदेशः ॥*

तत्र जातस्य मिश्रगुणाः। यथा।

“शतानलादिविश्राखमेव-

शक्रोद्भव मिश्रगुणाः प्रदिष्टाः।

शिवान्जहन्ताहिमवा जघन्याः

श्रेयोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥”*

रविवारादौ शतभिषादियोगे ज्वरोत्पत्तिफलं
यथा,—

“शिवशतभिषावातो व्याम्यसर्पस्त्रिपूर्वाः

शनिरविज्जुज्वारे भूतगोहीनवम्याम्।

इह हि मरणयोगे यो हि रोगोपयुक्तः

पशुपतिसमदेहः सोऽपि स्तब्धं प्रयाति।

उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया ह्यो मासौ अवश्यं तथा।

घनिष्ठायामर्हमासं वारुणेन दशाहकम् ॥”

इति ज्योतिःसारधृतकौशिकवचनम् ॥

शतभीरुः, स्त्री, भक्तिका। इत्यमरः ॥ शतं बहवो
वियोगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरुः। श्रौत-
भीरुरिति च पाठः। तदा यैश्चिकलेन श्रौता-
दिमेतीति श्रौतभीरुः। इति भरतः ॥

शतमखः, पुं, (शतं मखा यस्या यस्य।) इन्द्रः।

इति हज्जुधः ॥ (यथा, कुमारः २। ६४।

“सहचरमधुहस्तमस्तपुताडुराजः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्यधन्वा ॥”)

शतमन्त्र्यः, पुं, (शतं मन्त्र्यः क्रतवो यस्य।) इन्द्रः।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते १। ८। ६।

“यानवित्ताम्येधेक्षं निभिरुतमकल्पकैः।

तद्वयशः प्रावर्तं दिक्षु शतमन्त्रोरिवातनौ ॥”

शतयज्ञकारिणि, जि। यथा, बृहत्संहि-
तायाम्। ४३। ५४।

“त्वमन्तकः सर्वहरः कृशाशुः

सहस्रश्रीर्षा शतमनुरीचाः ॥”

बहुक्रोधे च जि। यथा, ऋग्वेदे १०। १०३। ७।

“वीरः शतमनुरिन्द्रः ॥”

“शतमन्त्र्यः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा ॥” इति
तद्वाच्ये वाच्यः ॥)

शतमानः, पुं, स्त्री, कल्पफलम्। व्याकृतः। इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, मनुः १। ८। १३७।

“धरण्यानि दश ज्ञेयाः शतमानस्तु राजतः।

चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥”

शतकोकपुष्पे, जि। यथा, राजसनेयसंहिता-
याम्। १६। ६३।

शतरु

“इत्यस्य रूपं शतमानमायु-

श्चर्त्तव्यं ज्योतिरश्मत्तं दधाशः ॥”

“शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन्
तत् जगत्पुण्यमित्यर्थः ॥” इति तद्वाच्ये महो-
धरः ॥)

शतमार्जः, पुं, (शतं शतवारं मार्जयति शस्त्रा-
ण्येति। शब्ज शुद्धौ + शिच् + अच्।) अश्व-
कारकः। इति कैचित् ॥ (कश्चित् शस्त्रमार्ज
इति पाठः ॥)

शतशला, स्त्री, (शतं शलानि यस्याः।) दूर्वा।
वचा। इति राजनिर्घण्टः ॥

शतभलिका, स्त्री, (शतं भलानि यस्याः। ततः
स्वार्थे कन्।) द्रवन्ती। १। राजनिर्घण्टः ॥

शतश्लो, स्त्री, (शतं शलानि यस्याः। “पाककर्णेति”

४। १६४। डीष्।) स्वनामम्यातौघघविशेषः।

तत्पर्यायः। बहुसुता २ अभीरुः ३ इन्द्रीवरी

४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्नी ७ नारा-

ययी ८ शतावरी ९ अचैरुः १०। इत्यमरः ॥

रज्ज्वी ११ शटी १२ ह्रीपिश्रुः १३। इति

जटाधरः ॥ ऋष्यगता १४। इति शब्दरत्ना-

वली ॥ शतपदी १५ पीवरी १६ धीवरी १७

वृष्या १८ दिवा १९ दीपिका २० दरकच्छिका

२१ खट्वापत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुशला २४

शताङ्ग्या २५ स्वादुरका २६ शताङ्गा २७

लघुपुष्पिका २८ आत्मगुमा २९ जटा ३० शला

३१ शतवीर्या ३२ महोयधौ ३३ मधुरा ३४

शतशला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७

विन्धस्या ३८ वेष्वावी ३९ पाण्वा ४० वासुदेव-

प्रियङ्गुरी ४१ दुर्मना ४२ तेजवल्ली ४३। अस्या

गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। हिमलम्। मेह-

कफघातपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। श्रेष्ठत्वम्।

रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।

“शतावरी बहुसुता भीरुन्द्रीवरी वरी।

नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी ॥

महाशतावरी लम्बा शतशलाङ्गुलीकच्छिका।

सहस्रवीर्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥

शतावरी गुरुः श्रौता तित्ता स्वादी रसायणी।

मेधाभिपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या शुष्मातिसार-

जित्।

युक्तस्तन्धकरी वक्ष्या वातपित्तासशोषजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥*

अन्वयः।

“शतावरी वातपित्तमेहकुलहरा वरा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शतयष्टिका, पुं, (शतं यष्टयो युक्ता यस्य।)

शतयत्तिकहारः। तत्पर्यायः। देवच्छन्दः २।

इत्यमरः ॥

शतरा(त्रि)वीर्यं, जि, (शतं रक्षा देवता अस्य।

शतरत्न + “शतरत्नाच्छब्दश्च यश्च ॥” ४। १२८।

इत्यस्य वार्तिकोक्ता चः पञ्चे कृष्णः।) हरि-
दिकम्। इति चिन्तान्नकोसुदी ॥ (यथा, महा-

भारते ७। ७६। १३।

“युगन्तौ वेदविदां च तद्वज्र प्रतरद्वियम् ॥”
यजुर्नैदोक्तग्रन्थविशेषः, स्त्री । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १४६ ।

“पठन् वे शतव्रीर्यं श्रद्धंश्च सततोत्थितः ॥”
शतरूपा, स्त्री, (शतं रूपानि अस्याः ।) ब्रह्मणः
कन्या पत्नी च । यथा,—

“एवन्तत्वात्मकं कृत्वा जगदेषांस्त्रीजनयत् ।
सावित्रीं लोकविद्वज्जगद्दृष्टि कृत्वा समास्थितः ॥
ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकलमयम् ।
स्त्रीरूपमर्हमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यय मायज्ञौ ब्रह्माक्षौ च परन्तप ॥
दृष्ट्वा तौ यथितस्तावत् कामवाणादितौ विभुः ।
उपवेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
ततः कालेन मृता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः
श्रुतम् ॥”

इति मात्से ३ अध्यायः ॥

(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी ।
यथा, तत्रैव । १ । ७ । १४—१६ ।

“ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्यै मनुं हिज ॥
शतरूपा तु तौ नारीं तपोनिधूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीले जयति विसुः ॥
तस्माच्च पुरुषात् देवी शतरूपा अजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यात्कृतिसंज्ञितम् ॥”

शतकुम्भः, पु, भारविः । इति चिकाख-
शतकुम्भकः, } शेषभूरिप्रयोगौ ॥

शतवीर्या, स्त्री, (शतं वीर्याणि यस्याः ।) श्वेत-
दृक्षा । इत्यमरः ॥ शतावरी । कपिलद्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतवेधो, [न] पु, (शतं विधतीति । विध+
तिङि ।) अश्ववेतसः । इत्यमरः ॥

शतवहस्र, स्त्री, (शतयुगितं सहस्रम् । मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) शतयुगितसहस्रम् । लक्ष-
मिति यावत् । यथा हारीतः । मणिवासो
गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टसहस्रं जपेत् पक्ष
मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्र-
मसत्रतियरेष्विति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा
च हरिवंशे । १२१ । १३ ।

“अष्टौ शतसहस्राणि देशजाक्षीतमा हृषाः ॥”

शतहृदा, स्त्री, (शतं हृदा अर्चयिष्य यस्याः ।)
यद्वा, शतं द्वाष्टाः शब्दाः यस्याः । निपातनात्
ह्रस्वः । विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१४६ । ४८ ।

“समुद्रमेवः स रराज राजन्

शतहृदास्त्रीप्रभयाभिरामः ॥”)

वक्षम् । इति मेदिनी । दक्षकन्याविशेषः । यथा,
“दक्षी च बाहुपुत्राय हौ तद्विज शतहृदा ।
तयोः पुत्राश्च विद्वांसश्चतस्रो विद्वतः शुभाः ॥”
इति वज्रपुराणे सर्गांशुकौत्तने सतीदेहव्यामो
नामाध्यायः ॥

शताची, स्त्री, राजिः । शतपुण्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पार्श्वती । यथा,—

“भूयश्च शतवार्त्तिकामनादृष्टामनमभवि ।

सुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्मविश्यान्धयोजिजा ॥
ततः श्रतेन मेजायां निरीक्षिष्यामि यस्मिन्नु ।
कौर्मयिष्यन्ति मनुजाः शताचीमिति मां
ततः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देवा-
चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥

शताङ्गः, पु, (शतं अङ्गानि अवयवा यस्य ।)
रथः । इत्यमरः ॥ तिनिसदृशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
२३२ । ६ ।

“कराणो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥”
शतावयवविशिष्टः, चि । यथा, महाभारते ।
१ । १८६ । २२ ।

“शताङ्गानि च तुर्ग्याणि वादकाः समवाद-
यन् ॥”

शतानकं, स्त्री, प्रशानम् । इति चिकाखप्रेषः ॥
शतानन्दः, पु, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य ।)
सुनिभेदः । स तु जनकराजपुरोहितः । देवकी-
नन्दनः । इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा । गौतमसुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः । इति चिकाख-
प्रेषः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ७६ ।

“स्वचः खड्गं शतानन्दो नन्द्यर्थोत्तमगीश्वरः ॥”
शतानीकः, पु, (शतं अनीकानि यस्य ।) दृष्टः ।
सुनिभेदः । स तु खासप्रियः । राजभेदः । स
च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशप्रवर्धितौयराजः । तस्य
पिता जनमेजयः पुत्रः सङ्खानीकः । इति
मेदिनी ॥ सुदासराजपुत्रः । इति श्रीभामवते
६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥ (नकुलपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । २३४ । १० ।

“पुत्रस्तो प्रतिविश्वश्च सुतसोमस्तथा विसुः ।
श्रुतकर्माङ्गानिश्चैव शतानीकश्च नाकुलः ॥
सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥”

शतारं, स्त्री, (शतं आराणि अस्याः ।) वक्षम् ।
इति चिकाखप्रेषः ॥

शतारः, [स] स्त्री, } कुष्ठभेदः । इति शब्दरत्ना-
शतारयो, स्त्री, } वली । तस्य रूपमाह ।

“रक्तं श्वावं महाहर्षिणं शतारः स्याद्बहुवचनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शतावरी, स्त्री, (शतं आरुण्यतेति । आ+रु+
अच् । गौरादिलात् ङीष् ।) शतश्ल्ली । इत्य-
मरः ॥ इक्ष्माण्या । इति शब्दरत्नावली ॥

शटौ । इति मेदिनी ॥

शतावर्गः, पु, विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।

“अनुकुलः शतावर्गः पद्मौ पद्मनिमेषकः ॥”
“धर्मज्ञायाश्च श्रुतमावर्गमाणाः प्राहुर्भावा
अस्थेति शतावर्गः । नाङ्गीश्रुतेन प्रायस्स्येय

वर्गैते इति वा शतावर्गः ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् । महादेवः । यथा, महाभारते । १२ ।
२८४ । ६ ।

“शतोदर शतावर्गः शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥”
शतावर्गः, [न] पु, विष्णुः । इति चिकाखप्रेषः ॥

शताङ्गा, स्त्री, (शतं आङ्गा यस्याः ।) शतपुण्या ।
इति जटाधरः ॥ शतावरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शतिकाः, चि, (शत+“शताच्च ठन् यथावशते ।”
५ । १ । २१ । इति ठन् ।) श्रुतेन क्रौतः ॥

शतस्थ विकारः । शतसम्पत्तिः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शतेरः, पु, (शद् शतने+“शदेष्ट च ।” उणा०
१ । ६१ । इति शर्क् तकारान्तादेशश्च ।)

शत्रुः । हिंसा । इत्युणादिकोषः ॥

शत्र्यः, चि, (शत+“शताच्च ठन् यथावशते ।” ५ ।
१ । २१ । इति यन् ।) शतस्थ विकारः । श्रुतेन
क्रौतः । धनपतिसंयोगः । श्रुतसंज्ञे दृष्टिः आयः
लाभः शुल्कसुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्र्यः
श्रुतिकाः । शत्र्य श्रुतिकम् । दक्षिणाक्षिसान्द्रं
श्रुतस्थ निमित्तमित्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शत्रिः, पु, (शद्+“राश्रदिभ्यां ञिप् ।” उणा०
४ । ६७ । इति ञिप् ।) हृस्वो । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिरुतिः ॥ (राजविशेषः । यथा,
जमेदे । ५ । ४ । ६ ।

“श्रुतिमय उपमां केतुसर्पः ॥”
“शत्रिं यतन्नामकं राजविम् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

शत्रुः, पु, (शद् शतने+“राश्रदिभ्यां ञ्नु ।”
उणा० ४ । १०३ । इति ञ्नु ।) खदेशाद्वनन्त-
रोऽथर्वहृतेकविषयमभिव्येशिराजः । यथा,—

“विषयानन्तरो राजा शत्रुर्भिन्नमतः परम् ॥”
इति,

श्रातकः । निपातकारीत्यर्थः । तत्पर्यायः । रिपुः
२ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विष्टः ६ वैशयः
७ दुर्हृदः ८ द्विष्टः ९ विपत्तः १० अहितः ११
अभिचः १२ दस्युः १३ शत्रवः १४ अभि-
घातौ १५ परः १६ अरातिः १७ प्रवर्धौ १८
परिपञ्चौ १९ । इति चासरः ॥ दृष्टः २० प्रति-
पक्षः २१ । इति जटाधरः ॥ द्विषन् २२
घातकः २३ वैरौ २४ विद्विषः २५ हिंसकः २६
विद्विष्टः २७ अप्रियः २८ अभिघातिः २९
अहितः ३० दौर्हृदः ३१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य जयोपायो यथा,—

मत्स्य उवाच ।
“सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
खदनेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशयोगो न जायते ।
दानेन वशमा देवा भवन्तीह यदा दृश्याम् ॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्व्वा वृणीतम् ।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्वस्वोपजायते ॥
दानवावचिरेणैव तथा राजा परान् जयेत् ।

शत्रुः

दानवानेव शक्रोऽपि वंशतान् मेदितुं परान् ॥
यदाप्युत्था गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न यत्कृन्ति तथापि ते जायन्ते पक्षपातिनः ॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रप्रावन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे प्रियते सदा ॥
न केवलं दानपरा जयन्ति
भूतलौकिकेन पुत्रवाः सुवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जेयं यद्विबुधाधिवासम् ॥”

इति मातृ २२४ अध्यायः ॥ ॥

मस्य उवाच ।

“न शत्रवा ये वशे कर्तुं सुपायचितयेन तु ।
दृष्टेन तान् वशान् कुर्व्यात् दृष्टो हि वश-
स्तन्नाम् ॥
सम्यक् प्रणयनं तस्य तथा कार्यं महौचित्यम् ।
धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥
तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्यं महौचित्यम् ।
वानप्रस्थाश्च धर्मज्ञान् निर्भेमान् निष्परि-
यहान् ।

सदृशे परदृशे च धर्मशास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेद्वर्णं सर्वं दृष्टे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमो यदि वा वर्णो पूज्यो वाप्यगुरुर्महान् ।
नादृशो नाम राशोऽस्ति यः स्वधर्मं न
तिष्ठति ॥
अदृष्टान् दृष्टयेद्वाजा दृष्टाश्चैवाप्यदृष्ट-
यन् ।

इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्वाजा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
दृष्टप्रणयनं कार्यं लोकाशुसहकाम्यया ॥
यत्र श्यामो लोहितलोको दृष्टश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न सृजन्ति नेता चेतुः साधु प्रयति ॥
वालवृद्धावुरयतिविज्ज्वालिबल्लावतः ॥
सर्वं बलिङ्गा भस्मैरु यदि दृष्टं न पातयेत् ॥
देवदेव्योरगमयाः विद्वभूतपतत्रिणः ।
उपक्रमेयुर्मन्यादा यदि दृष्टं न पातयेत् ॥
एव जज्ञाभिशापेभ्यु सर्वप्रहरणेभ्यु च ।
सर्वविक्रमकोपेभ्यु यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यो दृष्टिगो देवा न पूज्यन्ते त्वदृष्टिनः ।
न जज्ञासं विश्वतारं न पूषार्थमगावपि ।
य एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
रुद्रमयिश्च जज्ञाश्च स्वर्गाचक्रमसौ तथा ।
विष्णुं देवगणां चान्यान् दृष्टिनः पूजयन्ति च ॥
दृष्टः शान्तिं प्रजाः सर्वो दृष्ट एवाभिरक्षति ।
दृष्टः सुप्रेष्ठ जागर्ति दृष्टं सर्वं विदुर्बुधाः ॥
राजदृष्टभयादेके पापाः पापं न कुर्वन्ति ।
यमदृष्टभयादेके परस्परभयादपि ॥
एवं हि सात्विके लोके सर्वे दृष्टे प्रतिष्ठितम् ।
अन्ये तमसि मज्जेयुर्धृदि दृष्टं न पातयेत् ॥
तस्मात् दृष्टो दमयति अदृष्टो दृष्टथत्यपि ।
दमनादृष्टनाचेव तस्मात् दृष्टं विदुर्बुधाः ॥

शत्रुरी

दृष्टस्य भौतेन्द्रदृष्टेः समेते-
भौगो धृतः शूलधरस्य वज्रे ।
भवस्य पुत्रं ध्वनिनीपतिश्च
वरं शिशूनाश्च भयात् दुःखम् ॥”

इति मातृ १६६ अध्यायः ॥

सामभेदौ तत्तच्छब्दे ब्रूयौ ॥

शत्रुजः, पुं, (शत्रुं हन्तीति । हन् + मूलविभु-
चादित्वात् कः । यदा, अमनुष्यकर्तुं केऽपि चेद्यपि
शब्दात् कृतत्र शत्रुसाध्यः सिद्धा इति दुर्ग-
सिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्प्रयायः ।
शत्रुमहर्नः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
सुमित्रया हुतोच्छिष्टभोजनादस्वादि । यथा,—

“निर्हा गते हृत्तिसमन्विते
विहिन्विमे कर्मणि राजपत्न्याः ।

प्राशुर्लु लोच्छिष्टसुदारवंश्या-
न्तिसः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥

कौशल्यासावि सुखेन रामः

प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोऽश्व शत्रुप्रसुदारचैव-

मेका सुमित्रा सृष्ट लघ्नयेन ॥”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाश्वराच-
सस्य निहन्ता । एतदिवरणं रामायणे उत्तर-
काण्डे ७२ अध्यायमारभ्य ब्रूयम् ॥ ॥ शत्रु-
हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।

“गच्छता मातुजकुलं भरतेन तदालयः ।

शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥”)

शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी) सुमित्रा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शत्रुजित्, पुं, (शत्रुं जयतीति । जि + “सत्सृष्टि-
वेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् । तत्सृक् ।)

राजविशेषः । तस्य पुत्रः ऋतपञ्चजः । स एव
कुवलयाम्बुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

शत्रुजयः, पुं, विमलाद्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(नागविशेषः । यथा, रामायणे । १० । ३० । १० ।

“नागः शत्रुजयो नाम मातुलोऽयं दृष्टौ मम ।

तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥”

शत्रुं जयतीति । जि + “संज्ञायौ भट्टट्ट-
चीति ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । ततोऽसुम् ।)

शत्रुजेतरि, त्रि ॥

शत्रुन्तपः, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप +

“संज्ञायौ भट्टट्टचीति ।” ३ । २ । ४६ । इति

खच् । ततोऽसुम् ।) वैरितापकृत् । इति

सुम्बोधिकाकरणम् । (यथा, महाभारते । ४ ।

५२ । ११ ।

“शत्रुन्तपः कोपमन्थ्यमाणः

समहेयत् कुर्मनखेन पापेभ्यः ॥”)

शत्रुमहर्नः, पुं, (शत्रुं मृदातीति । मृद + क्तुः ।)

शत्रुजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,

त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १२५ ।

“अध्यास्ते यमदंष्ट्राश्चः खामौ नः शत्रुमहर्नः ॥”

शत्रुरी, स्त्री, रात्रिः । इति चिकारुशेषः ॥

शनिः

शद, छ ज औ श्राते । इति कविकल्पदुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट् ।) छ,
अशदत् । ज, श्रादः श्रदः । औ, श्रत्यसि । श्रातः
पतनं पातनश्च । श्रीयते पत्रं दृष्ट्वा वायुः ।
श्रादोऽपि ममिद्विषये आत्मनेपदम् । केचि-
दिमं तुहादौ पठित्वा तस्मामर्थान् आत्मने-
पदानित्यत्वे श्रीयती श्रीयन्तीत्युदाहरन्ति । इति
दुर्गादासः ॥

शद, औ गतौ । आट्पूर्वोऽयमिति कविकल्प-
दुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ताज-
यादिः । आश्रीयते । औ, आश्रातुं शीत् ।
इति दुर्गादासः ॥

शदः, पुं, फलस्रजादिः । श्रद्धान्तोऽनुप्राययेन
नित्यमनेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शनिः, पुं, (श्रीयते इति । श्रद + अदिशदिभूषु-
भिभ्यः क्तिन् ।) उगा० ४ । ६५ । इति क्तिन् ।)
मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्तौ । इत्यु-
खादिकोषः ॥

शनिः, स्त्री, (शद गतौ + “अदिशदीति क्तिन् ।)
विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादित्तिः ॥

शदः, त्रि, (शद श्रात + “दधेऽट्सि श्रदमदो रुः ।”

३ । २ । १५६ । इति रुः ।) पतनकर्ता ।

गन्ता । इति श्रद्धान्तोऽनुप्राययेन नित्यमनेतत् ।

इति व्याकरणम् ॥

शनकावलिः, स्त्री, गजपिपली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शनपर्णी, स्त्री, (शनस्यैव पर्णान्यस्याः । ढीष ।

एषोदरादित्वात् गच्छ नः ।) कटुकौ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

शनिः, पुं, रथादिनवमहान्तर्गतसप्तमसहस्रः । तत्प-

र्थायः । सौरिः २ शनैश्चरः ३ । इत्यमरः ॥

नीलवासाः ४ मन्दः ५ क्षयात्मजः ६ । इति

चिकारुशेषः । पानाङ्गः ७ ग्रहनायकः ८

क्षयासुतः ९ भास्करिः १० नीलाम्बरः ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ आरः १२ क्रोडः १३

वक्रः १४ कोलः १५ सर्पाशुः १६ पङ्कः १७ ।

इति जटाधरः ॥ कालः १८ स्वर्गपुत्रः १९

अवितः २० । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अथ

वर्णः क्षण्डः । पश्चिमदिग्द्वयसकान्धजजातितमो-

शुभकवायरसमकरकुम्भराशिनीलकान्तमशिसौ-

राशुद्देशानामधिपतिरयम् । कश्यपसुनिसन्तानः ।

शुद्धवर्णः । स्वर्गसुखः । चतुरङ्गुलपरिमाणः ।

क्षणावर्णवच्छः । यद्यवाहनः । स्वर्गपुत्रः । चतु-

र्भुजः । भस्मवायवरशूलधनुर्धारी । आस्थाधि-

देवता यमः । प्रलयिदेवता प्रजापतिः । इति

यद्ययामतस्त्वहृत्पञ्चादायः ॥ अपि च ।

“शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्धवन्ध्या

शृङ्गाङ्गा धातुसमः स्थिरश्च ।

क्रूरः प्रतीची सुवरोऽतिदृष्टो-

ऽकरञ्जितो दीर्घसुनीलजोऽहम् ॥”

इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ ॥

शनिः

अख्योत्पत्तिर्यथा,—

“मरीचैः कश्चपौ जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
तस्य भार्याभवत् चञ्चा पुत्रौ तदुः प्रजापतेः ॥
नृतिर्येजोमयं रूपं सोऽपुं सालं विवस्वतः ।
मायामयीं ततश्चायां सवर्णं निर्ममे खतः ॥
संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णं श्रद्धा मे वचः ।
अहं यास्यामि सदनं पितृत्वं पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि निर्लिप्तं ममाश्रया ॥
इति च्छायां गृहे स्थाप्य संज्ञायात् पितुरा-
ख्यम् ।

मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णार्थां तथा रविः ॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते ।
शुनेश्वरं द्वितोयं सुतं भद्रं हतौयिकाम् ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥

तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम् ।
आजगाम महायोगी सुखं पुत्र, शुनेश्वरः ॥
अत्यन्तान्धवदन ईषक्नीलितलोचनः ।
हारिणं शूलहस्तश्च विशालाक्षस्तथा च ह ॥
शुनेश्वर उवाच ।

शिवाज्ञया शिशुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर ।
विष्णुप्रसूतदेवानां सुनीनामनुरोधतः ॥

विशालाक्ष उवाच ।

आज्ञावहो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः ।
हारं दातुमशक्तोऽहं विना मन्मातुराज्ञया ॥
ददौ वस्त्रं गृहेऽश्वं चक्षुः कोणाश्रया ततः ।
शुनेश्वरान्तरं गत्वा ननामान्धकन्धरः ॥
रत्नविहासनस्थाश्च पादौर्ध्वं सक्षितां मुदा ।
नतं स्वर्णसुतं दृष्ट्वा दुर्गां संभाष्य यत्नतः ।
शुभाश्रितं ददौ तस्मै पृष्ट्वा तत्कुशलं शुभा ॥
पादं लुवाच ।

कथमान्धवत्सलं श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
कथं न पश्यसि मां साधो बालकश्च गृहेऽश्वर ॥
शुनेश्वर उवाच ।

सर्वे स्वकर्मणः साध्वि सुज्जितं वाञ्छितं फलम् ।
शुभाशुभं वा यत् कर्म कौटिल्येनैव लुप्यते ॥
इतिहासं चातिगोप्यं श्रद्धा शङ्करवत्तमे ।
अकथ्यं जननीसाक्षात्तज्जानककारणम् ॥
आवालात् ज्ञानभक्तोऽहं ज्ञानध्यानैकमानसः ।
नपस्यास्तु रतः श्रद्धाविवरे विरतः सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्थ च ।
अतिरिजक्षिनी श्रद्धातपस्यादुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुच्छाता सुवैशं स्व विधाय च ।
रत्नलङ्कारवर्धुक्ता सुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपादं ध्यायमानं सा मां पश्येत्तुवाच ह ।
मत्पुत्रमीपं समगम्य सक्षिताननशीलता ।
शशाप मामपश्यन्तस्तु नृणां खकोपतः ।
बाह्यज्ञानविहीनश्च ध्यानैकतानमानसम् ॥

न दृष्टाहं त्वया येन न ज्ञतं ऋतुरक्षयम् ।
त्वया दृष्टुं यद्यत्तु नृणां सर्वं विनश्यति ॥
अहश्च विरते ध्याने तामतोषं पुरा सतीम् ।
शप्यं मोक्षं न शक्ता सा पश्चात्तापं चकार ह ॥

शनिः

तेन मानने पश्यामि किञ्चिद्वस्तु खचक्षुषा ।
ततः प्रभृति नम्रास्त्यः प्रागिहंसाभयादहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥

अस्य भोगकालो यथा,—

“रविमार्गं निशानाधः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चमयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश वासरान् ॥
वसंमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशतिं भृशुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं खर्माशुः सार्द्धवत्सरम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य जपमन्त्रो यथा,—

“प्रभवं वाग्भवं मायां श्रीसुहृदं शुनेश्वरम् ।
चतुर्थ्यन्तं मनुं प्रोक्तं रविस्त्रोर्नवाक्षरम् ॥”
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शुनेश्वराय । इति रुद्रयामलम् ॥

ऊर्ध्वपाणिस्तम्भनं जपेत् । यथा,—

“छयाराराहुमन्दाभार्यापात्री जपेद्बुधः ।
सोमकीलोऽरधः पात्योरश्चैव शुभपायिकः ॥”

इति च रुद्रयामलम् ॥

तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शुनो देवीरभीष्टये
शुनो भवन्तु पीतये शंघोरभिसवन्तु नः । यथा
शुनेश्वरायेति पुनः शुनो देवीति होमयेत् ।
ह्युदाहृतत्त्वधृतमन्त्रपुराणम् ॥ वारविशेषः ।
तत्र वारवेला यथा,—

“कृतसुनियमशरमङ्गल-
रामर्षभास्कराद्यामाहर्है ।

प्रभवति हि वारवेला

न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥” ॥

तत्र कालवेला यथा,—

“कालस्य वेला रविनः शराक्षि-
कालानलामागन्धयो गजेन्दु ।

दिने निशायान्धुवेदनेच-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”

तत्र कुलिकवेला यथा,—

“यष्टाष्टके दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रि-
चरुश्चरोक्तः

पूर्व्वे वाराह्यामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति
कालः ॥”

तद्दिने पूर्व्वदिगमननिषेधो यथा,—

“शुक्रादित्यदिने न वायव्यदिशं न च कुजे
चोत्तरां

मन्देन्दोश्च दिने न शक्रकज्जं यान्वा गुरौ न
व्रजेत् ॥” ॥

तत्र पथमरजयोगे दोषो यथा,—

“आदिष्ये विधवा नारी सोमे चैव प्रतिव्रता ।
वेष्टा मङ्गलवारे च बुधे सौम्यामेव च ॥

दृष्टव्यसौ पतिः श्रीमान् शुके चापत्यमेव च ।
शुनौ दन्त्यां विजानीयात् प्रथमे खी रजखला ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ नवार्णां गृहाणां दानानि ।

“सूर्य्ये धेनुश्च ताम्रश्च गोधूमं रक्तचन्दनम् ।
चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वज्रश्च तिलतिलुलान् ॥

कुजे द्रुपः प्रदातव्यो रक्तवर्णं गुडोदनम् ।
बुधे कर्पूरसुदृगश्च हरिद्वर्णं हिरण्यकम् ॥

शनिवा

पीतवस्त्रद्वयं जीवे हरिद्राकनकानि च ।
अथः शुके चित्तो देवः शुक्लधान्यानि यानि च ॥
शुनौ च सतिता देया कृत्वा मौक्तिकमुत्तमम् ।
राहौ च महिषोच्छ्रागौ माषाश्च तिलवर्षपा ॥
अजमेवौ च दातव्यौ केनौ चान्नश्च मिश्रितम् ।
खर्गगोविप्रपूजाभिः सर्व्वेषां शान्तिरुत्तमा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

गृहाणां वलयो यथा,—

“गुडोदनं पायसश्च हविष्यं खीरवष्टिकम् ।
दध्यादनं हविष्यं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
दद्यात् यज्ञक्रमाच्चैवं द्विष्यो भोजनं बुधः ।
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम् ॥”

गृहाणां दक्षिणा यथा,—

“धेनुः शुद्धस्तथान्धान्धुनैव वासो ह्यस्तथा ।
कृत्वा गौराथसं द्वाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शनिचक्रं, कौ, (शुनेश्वरम् ।) दृष्ट्वा शुभाशुभ-
ज्ञानार्थशनिभोग्यनचचारिदिसप्रविंशतिनचचक्रुत्त-
नराकारचक्रम् । यथा,—

“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा खीरभादितः ।
नाम ऋचं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥

एकं मुखे द्वात्रिंशत् चत्वारि षट् पदङ्गये ।

हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥

द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र नसिद्वयः ।

मुखे हानिर्जयो दन्ते भ्रमः पादे श्रियो हृदि ।

वामे भीमस्तके राक्षसं नेत्रे सौख्यं नसिगुदे ॥

तूर्याष्टादशे ऋचौ यदा विप्रकरः शनिः ।

तदा सौख्यं वपुःस्थान्दुर्ध्वे नेत्रद्वयोः ॥

हृत्तोयेकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।

तदा विप्रः शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रेऽद्विवाभयोः ॥

यस्य पीडाकरः शरीरस्थश्च चक्रे फलान्वितम् ।

लिखित्वा कृत्वात्रयेण तैलमध्ये क्षिपेत्ततः ॥

निविध्य भूमिमध्यस्थं कृत्वा पुन्यैः पूजयेत् ।

तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शुनेश्वरः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शनिप्रश्नः, खी, (शुनेः प्रश्नजननी ।) द्वाधा ।

सूर्यपत्नी । इति भूदिप्रयोगः ॥

शनिप्रियं, कौ, (शुनेः प्रियम् ।) नीलमणिः ।

इति केचित् ॥

शनिवारः, पुं, (शनिभोग्यः शुनेर्वा वारः ।) शनि-
भोग्यवाचनदिनम् । तत्तु उद्दयादोदयकालः ।

यथा,—

“स्ततकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपाक्षया ।

मध्यमग्रहसुत्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः ॥”

दिवाविपक्ष रथादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तम् ।

“उद्दयादोद्दयाद्वागौर्भीमसावनवाचराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शतभिवानचचक्रुत्तमधुक्तान्ययोदशः शनिवार-
योगे महावारकौ स्थात् । यथा । खन्दपुराणि ।

“वारखेन समानुक्ता मघौ कृत्वा जयोदशौ ।

गङ्गायां यदि जम्बेत सूर्यग्रहशतेः समा ।

शब्दः

शब्दः, क शब्दज्ञातो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शब्दयति । शोपसर्ग-
स्वाविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमन्वर्थं
श्रिष्टः स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शब्दः, पु, (शब्द + भावे घञ् । यङ्गा, शप आक्रोशे
+ “शाप्रभियां ददौ ।” उभा० ४ । ६७ । इति
दन् । पकारश्च वकारः ।) शोचयान् शृणुयपदार्थ-
विशेषः । तत्पर्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः
४ ध्वानः ५ रवः ६ खनः ७ खानः ८ विघोषः ९
निर्घाटः १० नादः ११ निःखानः १२ निःखनः
१३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६
विरावः १७ । इत्यमरः ॥ संरवः १८ रावः १९ ।
इति शब्दचक्रिका ॥ घोषः २० । इति जटा-
धरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा,
“कण्ठसंयोगादिन्या वर्णास्ते कादयो

मताः ।

सर्वेः शब्दो नमोऽस्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥
श्रोत्रोत्पन्नश्चायं तदुत्पत्तिस्तु कौर्त्तता ॥
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धिरनित्यता ।
सोऽर्थं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ।
तदेवौषधमिच्छादौ सजातीयेषु दर्शनात् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

शब्दं निरूपयति ।

“शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च नृदङ्गादिभ्यो ध्वनिः ।
सर्वैः शब्दो नमोऽस्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥”
इति ॥

नमोऽस्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याय-
ह्वादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिन्या
वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु नृदङ्गाद्यव-
च्छेदेनाप्यत्र शब्दो श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह ।
श्रोत्रोत्पन्नश्चायं तदुत्पत्तिस्तु कौर्त्तता इति ।
आद्यशब्दस्य नहिर्दृष्टिगम्यत्वेन शब्दः शब्द-
स्तेनैव शब्देन जन्मते तेन चापरकद्वयापक
एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्ब-
गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति । आद्य
शब्दात् दृष्टदृष्टि दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते । तत-
श्चाप्ये दृष्ट शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः ।
अस्मिन् कस्य गौरवाद्गुणं कस्यचिन्मते इति ।
ननु शब्दस्य निवृत्त्यादुत्पत्तिः कथमन आह ।
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धिरनित्यता इति ।
शब्दानामुत्पत्त्यादिनाप्रप्रत्ययशालिलादिनिवृत्त्य-
मित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादि प्रत्य-
भिज्ञानाच्छब्दानां निवृत्त्यम् । इत्युच्यते ।
विनाशप्रवृत्तिरूपमपि चेत्तत् आह सोऽर्थं क
इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषध-
मिच्छादौ सजातीयेषु दर्शनात् इति । तत्र
प्रत्यभिज्ञास्य तत्त्वज्ञातीयत्वं विषयः । ननु
तद्वृत्तमिदं विषयः । उत्पत्तीतिविरोधात् ।
इत्युक्तं ह्येवमपि बुद्धौर्न भ्रमत्वमिति । ननु
सजातीयत्वं सोऽर्थमिति प्रत्यभिज्ञायां भाषते
इति कुच दृष्टमिच्छत आह तदेवेति । यदौषधं

शब्दः

मया कृतं तदेवाप्येनापि कृतमिच्छादि दर्शना-
दिति भावः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
दशविधशब्दा यथा,—

“वल्कलधर्मसमासारमध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतः परस्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संज्ञितः प्रविभागवान् ॥”
इत्यान्वयेधिकपरत्वं ॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा —

“शब्दो गुणानुरागोऽथः प्रणादः श्रुतकृतं
गुणम् ।

पदं न गृह्यते शब्दे कर्तृत्वं कृत्तृत्वमिव ॥
चूडा तु सिंहनादोऽथ क्रान्दं सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः कलकलस्तु सुखो याकुली रवः ॥
मर्मरौ वल्लपणां वैश्वर्यानाम् शिञ्जितम् ।
हिवा ह्रवा तुरङ्गाणां गजानां गर्जन् हृते ॥
विस्फारो धनुषां हभारम्भो गोर्जलदस्थ च ।
स्नितं मणितं गङ्गाः स्नितं रसितादि च ॥
कृत्तितं स्याद्विहङ्गाणां तिरश्चां वतवाश्रिते ।
वृकस्य रेण्यां रेवा वृकानं भयानं शुनः ॥
पीडितानाम् कणितं मणितं रतकृत्तितम् ।
प्रकाशः प्रकाशस्तन्ना मर्हन्त्यस्तु गृह्यतः ॥
चीजनस्तु कीचकानां मेथ्ना नादस्तु टटुरः ।
तारोऽथुच्चैर्धनिर्मनो गम्भीरो मधुरः कलः ॥
काकली तु कलः स्रग्म एकतालो लयादुगः ।
काकुर्ध्वनिविकारः स्यात् प्रतिश्रुतु प्रतिध्वनिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

अथैकार्थातुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १
नयन २ कनक ३ कण्टक ४ मङ्गिम ५ कलङ्क
६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १०
सदस्य ११ नयन १२ तावता १३ तारता १४
विभाव १५ करक १६ कन्कु १७ काशिका १८
नन्दन १९ दन्द २० दम्भद २१ योग्ययोः २२
नगुल २३ दुततु २४ हासवहा २५ पतहात २६
वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपौरव
३० तरुणीवत ३१ रदसोदर ३२ नदमेदन ३३
दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्काल ३५ माधववल्लव-
वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्वित ३८ समास
३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नागा
४३ मम ४४ ॥ * ॥ अथान्यार्थकातुलोमविलोम-
शब्दाः । वन्दे १ देवे २ लेख ३ रवी ४ मानो ५
हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विसु ९ वद १०
रम ११ यम १२ कस्य १३ राधा १४ राधया
१५ रुद्रामा १६ नन्दक १७ मानिका १८
कालिनी १९ रावते २० भारती २१ हाविका
२२ गगन २३ करका २४ भाग्य २५ कटकम्
२६ दीवरका २७ मञ्जीरगा २८ वातापिना
२९ पिनाकिना ३० सदात्मिका ३१ यमराज
३२ हरिदेवे ३३ सदायामा ३४ मोविकर्तव्य ३५
नन्दनवन ३६ नलकुवर ३७ सहासुत ३८
रसविभवेन ३९ साहसमहमिक ४० नवतम-
संमद ४१ मार ४२ वत ४३ युवा ४४ सदा ४५
वशि ४६ मया ४७ लता ४८ हुत ४९ लव ५०

शब्दः

विभा ५१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमयुलिङ्ग-
शब्दाः । आहार १ हार २ विहार ३ सार
४ समर ५ समोग ६ रोग ७ असुर ८ चंहार
९ अमर १० वार ११ वारण १२ गव १३
टहार १४ भार १५ आकार १६ लोल १७
उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१
अहङ्कार २२ हीर २३ अङ्कुर २४ वीहार २५
उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९
गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरण ३३
तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७
मास ३८ खर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२
सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ कर ४६
करि ४७ किरि ४८ कौर ४९ कोल ५० कन्दोल
५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५
वामदेव ५६ अवि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक
६० करङ्क ६१ दक्ष ६२ चखाल ६३ रङ्ग ६४
दर ६५ खरल ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८
आकार ६९ दृष्ट ७० खल ७१ वहुल ७२
कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर
७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चार ८० सचार ८१
भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिहाह ८५
कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ हाह ८९ परि-
सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मङ्ग ९३ मञ्जीर
९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८
कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२
कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ सदार
१०६ पार १०७ लवीर १०८ केहरि १०९
वराह ११० सूरारि १११ काल ११२ कालोल
११३ कुल्लव ११४ चन्द्र ११५ विराम ११६
वाल ११७ आलोल ११८ बाहु ११९ रण १२०
सङ्गर १२१ कोल १२२ भार १२३ संवार १२४
केरल १२५ समीरण १२६ दङ्ग १२७ ताल
१२८ आसार १२९ सामर १३० कुलीर १३१
तरङ्ग १३२ खर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५
कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ डेरम्भ
१३९ कम् १४० विष्णु १४१ सिन्धु १४२ बुध
१४३ अतुल्य १४४ कुन्द १४५ इङ्क १४६
मन्दर १४७ समीर १४८ सङ्ग १४९ गन्ध
१५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्गर १५३
किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्जा १५६ हिमाल
१५७ तोमर १५८ मञ्जीर १५९ विम १६०
पुञ्ज १६१ हिङ्गीर १६२ पिङ्क १६३ वर १६४
संवर १६५ कोय १६६ काय १६७ संरम्भ
१६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१
वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ त्रिचन्त
१७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८
कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण
१८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ
संस्कृतप्राकृतसमयुलिङ्गशब्दाः । हिवा १
खेला २ कला ३ माला ४ रघाला ५ काहला
६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १०
वाला ११ लीला १२ दीला १३ अलवा १४

शब्दः

शब्दनः

शमः

मची १५ धरणी १६ धारणी १७ गोची १८ रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाही २३ वसा २४ वेणी २५ रौद्रा २६ गङ्गा २७ तराङ्गी २८ कन्दली २९ लहरी ३० नारी ३१ रामा ३२ मेरी ३३ वसुधारा ३४ काली ३५ कराली ३६ चातुष्पा ३७ चण्डा ३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतकौवल्लिङ्गसमशब्दाः । जल १ फल २ पल ३ मल ४ वारि ५ कौलाल ६ मूल ७ वल ८ पल्ल ९ दुल्ल १० लिङ्ग ११ भम्भीर १२ कुल १३ सलिल १४ कमल १५ चौर १६ तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ हल २० रजत २१ कुटीर २२ दाह २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुटमल ३२ मण्डल ३३ तामर ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तद्भाग ४१ करण ४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आमार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमक्रियापदानि । भय १ देहि २ गच्छ ३ चंहर ४ कुरु ५ चौरय ६ मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद ११ ॥ * ॥ अथ निरोद्धागुल्लिङ्गशब्दाः । नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्ग ४ चर ५ अङ्गहास ६ कौलस ७ कास ८ रद ९ नारद १० चिह्न ११ शङ्ख १२ शेष १३ अहि १४ हंस १५ घनवार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ ह्रिण्डीर २० निर्भर २१ प्ररहण २२ चन्द्रकान्त २३ शङ्कर २४ सागर २५ तडाग २६ जलाशय २७ अग २८ ह्यंथ २९ तचक ३० नख ३१ क्षत ३२ दौक्षित ३३ अच ३४ नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कौचक ३८ चक्षुरौक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२ चय ४३ काण ४४ शोण ४५ चंहार ४६ नारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शूल ५५ खल ५६ अगल ५७ अक ५८ किल्लक ५९ कल्ल ५० कर ६१ शङ्कर ६२ कौर ६३ हौर ६४ लङ्गेष्ट ६५ क्रेष्ट ६६ गर ६७ क्रेष्टव ६८ देष्ट ६९ लेष्ट ७० आनन्द ७१ नन्द ७२ धनञ्जय ७३ खड्गरीट ७४ कीट ७५ अपि ७६ कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यथ ८० ह्य ८१ अङ्ग ८२ यथ ८३ जनक ८४ अञ्जलि ८५ यन्त्र ८६ यन्त्र ८७ रत्नाकर ८८ अन्वक ८९ धराधर ९० वीर ९१ शीर ९२ नावीर ९३ नारायण ९४ लण्ड ९५ ह्यौलीष्ट ९६ ॥ * ॥ अथ निरोद्धागुल्लिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता २ सती ३ सीता ४ सिद्धि ५ सत्या ६ महा ७ गथा ८ आशीः ९ काशी १० निशा ११ नासा १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ इक् २० प्राचा २१ लाचा २२ धृति २३

कृति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आनि ४० रात्रि ४१ रत्नी ४२ अर्नि ४३ कौर्नि ४४ कन्धा ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दाषी ५१ चटिका ५२ खटिका ५३ जटा ५४ कचा ५५ रचा ५६ शिखा ५७ संखा ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ ॥ * ॥ अथ निरोद्धागुल्लिङ्गशब्दाः । चरण १ करण २ चक्र ३ चत ४ नचन ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ चौर १० नीर ११ अचि १२ तीर १३ धन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ गलिन २० नगर २१ गात्र २२ कृत्र २३ नेत्र २४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८ शिरः २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थान ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कौलाल ३६ जाल ३७ अलक ३८ नाल ३९ दैत्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५ अङ्ग ४६ अजिन ४७ यान ४८ अखक् ४९ काचन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३ नाटक ५४ नाथ ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसा-तल ५८ अदन ५९ सदन ६० ज्ञान ६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अचर ६५ लक्ष्य ६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ प्रास्त्र ६९ दल ७१ हल ७२ ॥ * ॥ अथ निरोद्धागुल्लिङ्गशब्दाः । आश्रास्त्र १ अस्त्रि २ चकास्त्रि ३ निन्दति ४ हनति ५ आशंसति ६ क्रोडति ७ ध्यायति ८ अचैति ९ याचते १० दति ११ वदति १२ आराधति १३ जयति १४ श्रेते १५ गच्छति १६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति २० हन्ति २१ ईहते २२ अयाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः, नि, (शब्दं करोतीति । क + अण् । “न शब्दस्योक्तकलहमाधिति ।” ३ । २ । २४ । इति टट्रिप्तिवैध ।) शब्दं करोति यः । यथा, “सतामरुस्कारं पचौ वैरकारं नराशनम् । हन्तुं कलहकारोऽपौ शब्दकारः प्रपात

खम् ॥”

इति भट्टौ ५ सर्गः ॥

शब्दप्रहः, पुं, (शब्दं गृह्णावनेति । अह + “अहृष्टवृत्तिविभ्रमस्य ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः । शब्दस्य ज्ञानश्च ॥ शब्दनः, नि, (शब्दं कर्तुं शीलमस्य । शब्द + “चलनशब्दायादिकर्मादुद्युच ।” ३ । २ । ४६ । इति लृट्प्रतिषेधे युक् ।) शब्दकर्ता । तत्पर्यायः । रवणः २ । इत्यमरः । (शब्द + भावे क्युट् ।) शब्दमार्च, क्री ।

शब्दमेरी, [न] पुं, (शब्दमनुसृत्य मेत्तुं शीलमस्य । भिट् + गिनिः ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशु । इति केचित् ॥ वागविवेशः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न] पुं, (शब्दमनुसृत्य वेहुं शीलमस्य । विध + गिनिः ।) अर्जुनः । इति धनञ्जयः ॥ दशरथराजः । यथा,— “लब्धशब्देन कौशली कुमारेण घनुयात् । कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥” इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः ॥ शब्दवेधी इत्येव लब्धकौर्निनेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, क्री, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कनेः । इति हेमचन्द्रः ॥

शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, शमिन्वा शान्ता । भ य, श्राप्ति । इर्, अश्रमन् अश्रमीत् । पुषादित्वात्त्रिष्य इत्यर्थः । श्रमः श्रान्तीभावः । श्रमश्च दृष्टार्था विना द्वावि-रिति रघुः । श्रम इति परस्य ज्ञानस्यापि सम्भवे श्रान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदोषः । ‘वरंश्च श्रमिन् लोकानलं दम्भु’ इति तत्तपः ॥ इति कुमारसम्भवम् ॥

‘वचो निश्रम्याधिपतिर्दिवौकशाम् ।’

इत्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्यर्थः ॥ वा श्रम यम इत्यत्र वाशब्दस्य अवस्थावाचितादस्य औ निबलं इत्यस्य श्रममति । इति दुर्गादासः ॥

श्रम, ड क ञ आलोचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा०-आत्म०-उभ० इति केचित्-सक०-सेट् ।) आलोचः प्रणिधानम् । वा श्रम यम इत्यत्र वाशब्दस्य अवस्थावाचितात् अस्य स्वार्थे औ इत्याभावः । ड क, श्रमयते कार्यं सुधीः । ञ, श्रमयति श्रमयते ।

‘निश्रमय तदुल्लसितं विस्ताराद्दहनी मम ।’ अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रमः, पु, (श्रम्यत इति । श्रम + हलश्चेति घञ् नोदाचोपदेशेति वृहद्भावः ।) श्रान्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८१ । “विरागशैलमथितात् तस्य चिन्तमहोदधेः । प्रकोपकालज्जटस्थ पश्चात् श्रमसुधोदयात् ॥”) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाणिः । इति श्रमशब्दटीकायां रामायणम् ॥ उपचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिक्षविनयश्च । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणलब्धयः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायां श्रीधरखामी । (यथा, गीतायाम् । १० । ४१ । “बुद्धिर्मानसमोहः क्षमा सर्वं ह्यमः श्रमः ॥”) विक्षेपककर्मापरमः । इति च तस्यैव इ अर्था-यस्य इ श्लोकटीकायां श्रीधरखामी । (वाल्मी-जिह्वविनयश्च । यथा, भागवते । ३ । २ । ३३ । “सर्वं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ज्ञानं शीघ्रशः क्षमा । श्रमो दमो भयश्चेति घतुवङ्गाद्यानि संक्षयम् ॥”

सर्वकर्मनिवृत्तिः । यथा, शीतायाम् । ६ । ३ ।

“योगास्तु तस्यैव प्रमः कारणमुच्यते ॥”

“प्रमः उपरमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः ।” इति
शहरभाष्यम् ॥ शान्तरस्य स्थाविभावः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २२८ ।

“शान्तः प्रमः स्थाविभाव उत्तमः प्रकृति-
मैतः ॥”

निवृत्तिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।

“अभवन्निर्मलं योम देवीकृत्यै, सह क्रमात् ।
साकं भूपालशोकेन दुर्मिच्छं प्रमं ययौ ॥”

प्रमकः, त्रि, (प्रामयतीति । प्रम + मिच् + खलु ।

“नोदाहोपदेशेति ।” ७ । ३ । ३४ । इति न
दीर्घः ।) शान्तिकारकः । अन्तःप्रमधातो-
र्गकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

प्रमथः, पु, (प्रम + “इप्रमिदमिथ्यश्च ॥” इति

अथः । इत्यञ्जलितः । ३ । ११४ ।) शान्तिः ।
इत्यमरः ॥ मन्त्री । इति मेदिनी ॥

प्रमनं, क्ली, (प्रम + ल्युट् ।) यन्त्रार्थपशुह्वनम् ।

इत्यमरः ॥ शान्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,

पाणिनी । ५ । १ । ३८ । “वातस्य प्रमनं

कोपनं वा ।” इति काशिका ॥) चर्वणम् ।

इति धरणिः ॥ हिवा । इति हेमचन्द्रः ॥

(प्रतिषेधारः । यथा, माककंछेये । ७८ ।

१३ ।

“निमेषकाष्टादिमयः कालरूपः चयात्मकः ।

प्रसौह खेच्छया रूपं स्ततेजःप्रमनं कुरु ॥”

निवारकः । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये ।

“दुर्वृत्तवृत्तप्रमनं तव देवि । प्रीलम् ॥”

प्रमनः, पु, (प्रमयति पापिनां कर्म आलोचय-

तीति । कर्त्तरि ल्युः ।) यमः । इत्यमरः ॥ नृग-

भेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलायः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

प्रमनखवा, [ङ] क्ली, (प्रमनस्य यमस्य

खवा ।) यसुता । इत्यमरः ॥

प्रमनी, क्ली, (प्रमयति कृष्णं आपारान् । प्रम +

ल्युः । क्त्विर्था ङीप् ।) राजिः । इति प्रमनी-

वदशब्ददर्शनात् ॥ (प्राम्यते अनेन इत्यर्थे

करणे ल्युट् शान्तिकारके, त्रि । यथा, भाग-

वते । ३ । २४ । ३६ ।

“मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्यां प्रमनीं सर्वकर्म-

याम् ॥”

प्रमनीवदः, पुं, (प्रमन्यां वीदन्तीति । सदृ +

अच् ।) निशाचरः । राजचरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

प्रमनं, क्ली, (प्रम + “शकप्रमोर्निवृत्तिः ॥” उणा०

१ । १ । ११ । इति कलः ।) विष्टा । इत्यमरः ॥

पापम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा,

भागवते । २ । ७ । ३ ।

“ऊचै यथात्मप्रमनं गुणसङ्गपङ्कम् ॥”

प्रमानकः, पुं, (प्रमस्य शान्तेरन्तकः ।) काम-

देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रमिः, क्ली, शिवा । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमितः, त्रि, (प्रम + क्तः ।) शान्तः । इत्यमरः ॥

प्रमिरः, पुं, प्रमीष्टवः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमिरीष्टः, पु, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रमी, क्ली, वृक्षविशेषः । शौर इति भाषा ।

(यथा, प्राकृतले । ३ ।

“अवेहि तनयां वृक्षमग्निगर्भां प्रमीमिव ॥”)

तत्पर्यायः । शृत्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमरः ॥

शृत्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५

तुङ्गा ६ कचरिपुष्पला ७ केशमधनी ८ ईशानी

९ लक्ष्मीः १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शुभ-

करी १३ हविर्गन्वा १४ मेष्टा १५ दुरितदमनी

१६ शृत्तुफलिका १७ सनुदा १८ मङ्गल्या १९

सुरभिः २० पापप्रमनी २१ भद्रा २२ शङ्करा

२३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपचा २६

सुखदा २७ । अथ्य गुणाः । कृत्तलम् । कषा-

यलम् । रक्तपित्तविषारनाशिलश्च । तत्तपल-

गुणाः । गुरुत्वम् । खादुलम् । कृत्तलम् ।

उष्णत्वम् । केशनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“प्रमी शृत्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला

मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः प्रमीरः खल्पिका

सूता ॥

प्रमी तित्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।

कम्पकासश्रमश्यासकुष्ठार्शःकर्मिजित् सूता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ६ ॥

प्रिम्वा । हिमडा इति भाषा । इत्यमरः ॥

वायुजिः । इति मेदिनी ॥ (कर्म । यथा, ऋग्-

वेदे । ६ । २ । २ ।

“ईजे यज्ञेभिः प्रप्रमे प्रमीभिः ।”

“प्रमीभिः कर्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥”

इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

प्रमी, [नृ] त्रि, शान्तः । प्रमी विद्यतेऽस्य इत्यर्थे

इत्यप्रत्ययेन निष्पन्नमित्यमरः ॥

प्रमीकः, पु, सुनिविष्टः । यथा,—

“ललाप्रमचक्षुषः प्रविशेत् तमाश्रमम् ।

दर्शं सुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥

अस्थार्यः । अचक्षुषः अपश्यन् । तं प्रसिद्ध

माश्रमं तस्मिन् सुनि प्रमीकम् । इति श्रीधर-

स्वामी ॥

प्रमीगर्भं, पुं, (प्रम्या गर्भः ।) ब्राह्मणः । अत्रिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

प्रमीघातं, क्ली, (प्रमी यन्त्रादिकर्म तदर्थं धान्यम् ।)

भावादिः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“प्रमीजाः शिबिजाः शिम्बातराः खट्याश्च

वैदलाः ।

वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिणः ॥

वातलाः कफपित्तघ्ना बहुमूल्यमला हिमाः ।

ऋते सुहृन्महारात्र्यामन्ये त्वाप्मानकारकाः ॥”

सुहृन्महारात्र्यामन्ये त्वाप्मानकारकाः ।

न तु सर्वथा । एतयोरेभि किञ्चिदाप्मान-

कारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाशः ॥ ६ ॥

अपि च ।

“श्रुकाध्यां प्रमीधान्यं समतीतं प्रशस्यते ।

परतो वातलक्ष्म्यं प्रायेणातिनवं गुरु ॥

यवमीधममावाञ्च तिलाञ्चातिनवा हिताः ।

पुराणा विरसा रूक्षा न तथापेकरा मताः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

प्रमीपना, क्ली, (प्रम्याः पचाथीव पचाञ्च

यस्याः ।) लज्जालुष्टः । इति जटाधरः ॥

प्रमीरः, पुं, (इष्टा प्रमी । “जटौप्रमीश्रुकाभ्यो

रः ।” ५ । ३ । ८८ । इति र. ।) अल्पा प्रमीः ।

इत्यमरः ॥

प्रम्या, क्ली, विस्तृतः । इत्यमरः ॥

प्रम्याकः, पु, आरवधः । इत्यमरः ॥ विपाकः ।

यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवाक्ये

किञ्चिद्वाक्यः । यथा, महाभारते । १२ ।

१७६ । २३ ।

“इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।

सम्यक्तेन पुरा मस्यं तस्मात्प्रागः परो मतः ॥”)

प्रम्यातः, पु, आरवधः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रम्य, गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०

सक०-सेट् ।) प्रम्यति । इति दुर्गादासः ॥

प्रम्यः, पु, (प्रम + “प्रमेव्यं ।” उणा० ४ । ६४ ।

इति वन् । यदा, प्रमस्यस्येति । प्रं + “कंश्र्भ्यां

वभयुञ्जितुतयः ।” ५ । ६ । १३८ । इति वः ।)

वज्रम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।

“उभो यः प्रम्यः पुष्टवृत्त तेन ॥”

“प्रम्य इति वज्रनाम ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

सुवलापस्थलीहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥

लौहकाक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ अशुलोमकर्ष-

यम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकायां भरतः ॥

दरिद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ भाष्य-

वति, त्रि । इति रामायणम् ॥

प्रम्वरं, क्ली, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति

नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः ।

इति विश्वमेमचन्द्रौ ॥ (मेघः । यथा, ऋग्वेदे ।

२ । २४ । २ । “अर्द्धमैन्धुवा प्रम्वराणि ॥”

“प्रम्वराणि मेघनामैतत् मेघान् अर्द्धः वर्ण-

यार्थं विद्वारितवान् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

प्रम्वरः, पुं, नृगविशेषः । ऐह्यविशेषः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।

“अरन्ध्रयो तिथिवाय प्रम्वरम् ॥”

“प्रम्वरं एतन्नामानमसुरम् ॥” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥ यथा च महाभारते । १ । ६५ । २२ ।

“प्रम्वरो नमुचिश्चैव प्रलोमा सेति विष्टुवः ।

असिक्तोमा च केशी च दुर्लभश्चैव दानवः ॥”)

मल्लविशेषः । श्रेयविशेषः । चित्रवैदः । इति

विश्वः ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणिः ॥

चित्रकटुश्च । लोभः । अञ्जुनवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ प्रम्वरासुरस्य वधोपाख्यानं

श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

प्रम्वरकन्दः, पुं, (प्रम्वरनामकः कन्दः ।) वाराहो-

कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भलः

शम्भरचन्दनं, कौ, (शम्भरनामकं चन्दनम् ।)
चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः । कैरातम् ० वृहत्-
गन्धम् ३ वल्यम् ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६
शैलगन्धम् ७ । अस्त्र गुणाः । श्रौतजलम् ।
तिक्तजलम् । उष्णजलम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्त-
विस्फोटपामादिकृच्छ्रलघातापविमोहनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भरखट्वा, पुं, (शम्भरं खट्वतीति । खट् + क्तुः ।)
कामदेवः । इति हज्जाशुघः ॥

शम्भरारिः, पुं, (शम्भरस्वारिः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥

शम्भरी, स्त्री, आखुरगर्भी । इति मेदिनी । माया ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शम्भलः, पुं, स्त्री, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः ।
इति मेदिनी ॥

शम्भाकृतं, त्रि, (शम्भ + कृतो द्वितीयलतौयश्रम्भ-
नौजातु लघौ ।) ५।१८।५८ इति डाच् । द्विवार-
लघुचित्रम् । तत्पर्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीया-
कृतम् ३ द्विद्वयम् ४ द्वितीत्यम् ५ । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पुं, शम्भुकः । यथा,—
“शम्भुकः शम्भुको जयः पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा ।
कारणं विना श्रेयो दृश्यते मय्यवित्तरे ॥”

इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्भुकः, पुं, (शम्भु + स्त्री कन् ।) शम्भुकः । यथा,
“शम्भुकः शम्भुको जयः पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा ।
कारणं विना श्रेयो दृश्यते मय्यवित्तरे ॥”

इति हज्जुचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्भुकः, पुं, शम्भुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्भुकः, पुं, स्त्री, (शम्भु + “उल्लाङ्घयन्ति” उणा०
४ । ४१ । इति उकः युगागमश्च निपात्यते ।)

जलजन्तुविशेषः । शम्भुक इति भाषा । तत्-
पर्यायः । जलशुक्तिः २ । इत्यमरः ॥ शम्भुका ३
शम्भुकः ४ शम्भुकः ५ शम्भुकः ६ शम्भुः ७
शम्भुकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-

जिम्बः ९ दुष्करः १० पङ्कमङ्गुकः ११ । इति
हारावली ॥ पुं, गजकुम्भान्तभागः । चोङ्गः ।

भूततापसः । (यथा, उत्तरचरितम् । २ ।
“दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सङ्गोविनः प्रियुरयं मम सैयम्बुद्धिः ।
शम्भुक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥”)
इति मेदिनी । देवविशेषः । शम्भुः । इति
हेमचन्द्रः खड्गप्रदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भुका, स्त्री, (शम्भुक + टाप् ।) जलशुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भलः, पुं, यामविशेषः । अथुना सम्भल-मीरदा-
वाद् इति नाम्ना ख्यातः । तत्र वृद्धितीर्थानि
सन्ति कल्मी चाविर्भूय सङ्घर्षं समाः ख्यात्यति ।
यथा,—

“शम्भवे वसतस्तस्य सङ्घर्षं परिवत्सराः ।
अतीता भ्रातृपुत्रस्य चातिस्वम्भिमिः सङ्घः ॥
शम्भवे शुभमे प्रीतिरभापयन्तु चरितः ॥

शम्भुत

पताकाध्वजचित्राद्यैर्वैजस्यसामरावती ॥
यत्रास्ते वृद्धितीर्थानां सम्भवः शम्भवेऽभवत् ।
म्बुमो मोक्षः चित्तौ कल्मेरकस्तस्य चयाभयः ॥
वनोपवनसन्ताननानाङ्गसुमसङ्कुलेः ।

श्रीभितं शम्भलयामं मय्ये मोक्षोपमं भुवि ॥
महौमाश्वस्य भगवान् निजजम्बुलतोदमः ।

शम्भलयामविप्रविमविशेष परात्मकः ॥
सुमत्वा विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ।

दादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ॥
जातो दृढशत्रुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।

धान्नीमाता महावष्टी नाडीच्छेत्री तदाम्बिका ॥
गङ्गोदककोदमोच्चा सावित्री मार्जनीरोधता ।

तस्य विष्णोरवन्तस्य मातृकादातु पयःसुधाम् ॥
सुमतिर्लं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।

पूर्वकामा विप्रसुखानाङ्ग्यादातु गर्वां शतम् ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा सुनीश्वराः ।

कल्किं कल्किविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाङ्गुर्वस्तुस्तस्य कल्किरित्वमिवाश्रितम् ॥”

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

शम्भली, स्त्री, (शम्भं कल्याणशुक्तं नायकादिकं
जातिं शङ्कातीति । ला + कः । गौरादित्वात्
ढीच् ।) कुट्टनी । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पुं, (शं भज्जनं भवत्सङ्गादिति । शम्भु +
“मितद्रादिभ्य उपसर्गानाम् ।” ३ । २ । १२० ।

इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङुः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।

“एतद्भगवतः शम्भोः कर्मदत्ताध्वरदृष्टः ।
श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवाम्बे दृष्टयतेः ॥”

एकादशब्रह्मणामन्ततमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । ५ । १२३—१२४ ।

“हरश्च बहुरूपश्च जाम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ।

स्वगन्धश्च शर्वश्च कपालो च महासुने ।
एकादशैते प्रथिता ब्रह्मास्त्रिभुवनेश्वराः ॥”

ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।
“तासुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥”)

बुद्धः । इति मेदिनी । विष्णुः । इति हज्जाशुघः ।
(यथा, महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।

“त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्विषुसर्गोदरोऽपि च ॥”)
सिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतार्कः । इति
चन्द्रिका ॥ (अम्बिः । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । ५ ।

“शम्भुमयिमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं विजाः प्राहुर्द्वैतमयं महाप्रभम् ॥”

सुखस्य भावयितारं, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४६ । १३ ।

“मशुब्धश्चम्भू आगतम् ॥”
“हे शम्भु सुखस्य भावयितारौ ॥” इति तज्जाय्ये
सायणः ॥)

शम्भुतनयः, पुं, (शम्भोस्तनयः ।) कार्तिकेयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गणेशश्च ॥

शयनं

शम्भुनन्दनः पुं, (शम्भोर्नन्दनः ।) गणेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कार्तिकेयश्च ॥

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आसलकी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा च ॥

शम्भुवल्गुमं, कौ, (शम्भोर्वल्गुमम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शम्भ्या, स्त्री, (शम्भ्वेऽनयेति । शम्भु + यत् । टाप् ।)
युगकीलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
३३ । १३ ।

“उह ऊर्मिः शम्भ्याः हन्तापो योक्तायि
सुचत ॥”)

दक्षिणहस्तशङ्खौततालविशेषः । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ (इच्छयतिः । इति मेधातिथिः ॥
यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“शम्भ्यापाताच्छयो वापि चिगुणो नगरस्य तु ॥”)
शम्भ्यात्पे, पुं, (शम्भ्यायाः स्त्री यच् ।) भस्मित-

क्षिप्रवृष्टिप्राप्तवाद्भूषणप्रदेशः । यथा,—
“आमयित्वा बहुगुणं यष्टिः चित्रा समाप्रयान् ।
भुवः प्रदेशं यावन्त शम्भ्यात्पेः स उच्यते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणि विविश्वचरितं नामा-
ध्यायः ॥ (यश्वविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ६० । ५ ।

“पुण्यश्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽवलज्जन् यच्च शम्भ्यात्पेण भारत ॥”

“वज्रवना चित्रा शम्भ्या लघुद्विप्रेषो यावद्दूरं
पतेत् तावान् यज्ञमखण्डो यस्मिन् यज्ञे न शम्भ्या-
त्पेस्तेन ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

शयः, पुं, (शेते सर्वमस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः करा-
धीनत्वान् । शी + युसीति चः ।) हस्तः । इत्य-
मरः ॥ शम्भ्याः सर्पः । इति मेदिनी ॥ निद्रा ।

पयः । इति विश्वः ॥

शयकः, त्रि, (शेते इति । शी + अङ् ।) इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ । निद्राशीलः । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (पुं, विषयः । देशः । इत्युणादि-
टीका । १ । १२८ ॥)

शयतः, पुं, निद्राशुः । इति संक्षिप्तचारीणादि-
वृत्तिः ॥

शयथः, पुं, (शेते इति । शी + अङ् ।) इत्यु-
ज्ज्वलः । १ । १२८ । निद्राशीलः । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (पुं, विषयः । देशः । इत्युणादि-
टीका । १ । १२८ ॥)

शयनं, कौ, (शी + क्तुट् ।) निद्रा । शम्भ्या ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४ । १४ ।

“आसनानि च दिशानि यानानि शयनानि च ।
विघातयानि पाख्णानि यथा तुल्यं वै पिता ॥”)
मेथुनम् । इति मेदिनी ॥ अथ सर्वदेवशयन-
कावः ।

“विश्वायुः शयने जवान् ॥”

“शयने शयननिमित्तं मरणायेत्यर्थः ॥” इति
तज्जाय्ये सायणः ॥)

शयनं, कौ, (शी + क्तुट् ।) निद्रा । शम्भ्या ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४ । १४ ।

“आसनानि च दिशानि यानानि शयनानि च ।
विघातयानि पाख्णानि यथा तुल्यं वै पिता ॥”)
मेथुनम् । इति मेदिनी ॥ अथ सर्वदेवशयन-
कावः ।

श्रयनं

पुनस्त्य उवाच ।

“यदाधात्री समायाति व्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपतिं देवेशो भोगभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिमुने विभो तस्मिन् देवगन्धर्वगुह्यकाः ।
देवानां मातरश्चापि प्रसमाप्ताप्युत्क्रमात् ॥
नारद उवाच ।

कथयस्व सुरादीनां श्रयने विधिसुतमम् ।
मन्त्रचातुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनाह्वयम् ॥

पुनस्त्य उवाच ।

मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्रपक्षे तपोधन ।
एकादश्या जगत्स्वामिश्रयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाह्निभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ।
कालोपवीतकञ्चैव मन्त्रं संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ॥
त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते श्रयने शुभे ।
कटस्नानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥
चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपतिं सुखशीतले ।
हृदयं पङ्कजकृते सुखास्तोत्रोपधानके ॥
पौष्पमाक्षुषासुमानाथः स्वपते चर्ममंस्तरे ।
वैद्यत्रिं च षट्पञ्चासं ससृष्ट्यन्वाचमन्त्रा ॥
ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेनच ।
तस्यै स्वपतिं देवानां दशयन् मार्गसुतमम् ॥
विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ।
विनायकश्चतुर्थ्यां नृपश्चम्यामपि धर्म्मराट् ॥
षष्ठ्या स्कन्दश्च स्वपतिं सप्तम्यां भगवान् रविः ।
कात्यायनो तथाऽष्टम्यां नवम्यां कमलाजया ॥
दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपतिं वायुभोजनाः ।
एकादश्यां तु कृष्णाया साध्या ब्रह्मन् स्वपतिं

हृदि ॥
एव क्रमस्तु गदितो निशायां श्रयने सुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु षाष्टकालः समाधायौ ॥
कङ्कः समं वनाकाभिरारोहन्ति नमोत्तमान् ।
वायसाश्चापि कुर्वन्ति नौडानि सुनिपुङ्गव ।
वायस्वस्व स्वपन्थेता ऋतौ गर्भभरातसाः ॥
यस्यां तिथ्यां प्रक्षपिति विश्वकर्मा प्रजापतिः ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या श्रयनोदिता ॥
तस्यां तिथावचैव हरिं श्रीवत्साङ्गं चतुर्भुजम् ।
पर्यङ्कस्थं समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्मने ॥
ततो देवाश्च श्रद्धायां कलाणि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभौगि निवेद्यैव विज्ञायो मधुसूदनः ॥

यथा हि लक्ष्म्या न विद्युज्जमे त्वं
त्रिविक्रमान्तं जगत्त्रिवाच ।
तथास्त्वशुभं श्रयनं सदैव
त्वत्साकमेवेह तव प्रसादात् ॥
तदा त्वशुभं तव देव त्वत्वं
स्वयं हि लक्ष्म्या श्रयने सुरेश ।
सत्त्वेन तनामितवीर्यं विष्णो
माहेश्वरागो मम चास्तु देव ॥
हस्तुचार्यं प्रणम्यैव प्रसाद्य च पुनः पुनः ।

श्रयनं

नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलचारविजितम् ॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाप्याय फलं दद्याद्द्विचक्षुषः ।
लक्ष्मीधर प्रीयतां मे इत्युच्चार्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रतं चरेत् ।
यावद्वृश्चिकराशिशः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमशः क्रमशो सुने ॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी
शुभा ।
युक्ता ऋगश्रिरेणैव सा तु कामाष्टमी स्मृता ॥
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपतिं प्राङ्मुखः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजास्तथा स्मृता ॥
इति वामने १६ अध्यायः ॥३॥

अथ हरिश्रयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदी-
यथोः ।

“मेत्रावापदे स्वपितौ ह विष्णु-
ज्यैष्ठ्यायाम्भ्ये परिवर्तते च ।
पौष्पावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥
मेत्रमसुराधा । वेण्वयं श्रवणा । पौष्णं रेवती ।
भविष्ये ।
“निशि खापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
अथच पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
इत्यथ नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः । एत-
द्विधानं वामनपुराणे ।
“एकादश्यां जगत्स्वामिश्रयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाह्निभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥
अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा-
श्रयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीचण्ये विनैति ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“खास्तीर्थश्रयनं कृत्वा प्रीणयेद्भोगश्रायिनम् ।
आवाह्यशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते ॥
खास्तीर्थश्रयनं शोभनास्तरणशुक्तं खड्गादि ।
वराहपुराणे श्रीमगवाशुवाच ।

“अन्यत्तु संप्रवृत्तामि कर्म्म संसारमोचनम् ।
कदम्बकुटजञ्चैव धवकोऽर्जुनकक्षपा ॥
रभिरभ्यर्चनं कुर्व्याद्विधिविद्वेज कर्म्मणा ।
ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ।
नमो नारायणायोक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
पश्यन्तु मेघानपि मेघप्लामं
स्तुपागतं सिन्धुमानं महौमिसाम् ।
निद्रां भगवान् शुक्लां लोकरनाथ
वर्णाखम्बं पश्यन्तु मेघवृक्षम् ॥
त्रालेव पश्येव च लोकनाथ माधा-
श्चत्वारि वैकुण्ठस्थ च पश्य नाथ ।
आवाह्यशुक्लद्वादश्यां सर्वशान्तिकरम् शिवम् ॥
य एतेन विधानेन भूमि । मे कर्म्म कारयेत् ।
स पुमान् न प्रणश्येत् संसारेषु दुगे दुगे ॥
श्रयने कुटजविधानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीयनिवे-
द्योऽथच । धवकाः कपित्थाः । संस्थापनं समा-
पनम् । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम् ।

श्रयनं

“एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुव्यापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेद्दिहम् ।
विबुद्धं त्वयि बुध्यते जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥
“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां चित्तं रहति ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्तते ॥”
कटदानं पार्श्वपरिवर्तः । कामरूपीयनिबन्धः ।
“एवं संपूज्य विधिवत् भाद्रपद द्वादश्यादिने ।
मन्त्रेणानेन देवेश पार्श्वेन परिवर्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तिं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्तय सुखं स्वपिदि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्वाचौ अङ्गाभक्तिसमन्वितः ॥”
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः । बोधनं तु द्वैव ।
“कृत्वा वै मम कर्म्मणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनायाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
महेन्द्र ब्रह्मेरभिनूयमानो
भवाद्दृष्टिर्विन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवैव किं कौमुदाख्या
जायन्त जायन्त च लोकनाथ ॥
मेघा गता निर्मलपूज्यचन्द्रः
शारदापुष्पाणि च लोकनाथ ।
अथ द्वादशीति च पुण्यहेतो-
जायन्त जायन्त च लोकनाथ ॥
एवं कर्म्मणि कुर्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्तो धान्ति परमां गतिम् ॥”
अथ मन्त्रद्वयपाठानन्तरम् ।
“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उल्लिख्य भुवनत्रयम् ॥”
इति सन्महायागतस्तुतीयः श्लोक इति वाच-
स्वतिभिः ॥ श्रयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरु-
प्रस्थतिश्रव्यसंवादाह्निस्तितः । तदेवं द्वादश्यां
एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं
नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति
शुलचरणाः । जीमूतवाहनस्तु भविष्ये ।
“आ-भा-का-चितपक्षे मेजश्रवणरेवतो ।
आदिमध्यावसानेषु पश्चात्पावर्त्तबोधनम् ॥”
आ-भा-का-चितपक्षेषु आवाह्यशुक्लकार्तिक-
शुक्लपक्षेषु । यथाच द्वादश्यां प्राप्ते सुखं
कल्पः । भविष्यपुराणम् ।
“निशि खापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
अथच पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“विष्णुर्दिवा न स्वपतिं न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
द्वादश्यान्धसंयोगे पादयोगो न कारयम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीश्लेषे उत्थानश्रयने हरेः ।
पादयोगेन कर्त्तव्येनाहोरात्रं विनियमयेत् ॥”
वचनान्तरम् ।
“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा त्रिबुध्यते विष्णुर्दिवा नो प्राप्य रेवतीम् ॥

दिनान्ते विधा विभक्तदिनहृत्तयिभामा दिव्योत्थान-
मित्यहुरोधात् । अतएव ।

“रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राट्कुलं रुभन्तः ।

सन्ध्याद्वये स्वल्पफला धरित्री
भवेन्नराणामपि रोगदुःखम् ॥”

इति श्रुतिः । वराहपुराणे ।

“द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-वितपक्षेयु शयनावर्त्तनादिकम् ॥”

तदेव शयनादौ कालचतुष्टयम् । द्वादश्यां

विशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि विशाद्या-

नादरेख तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे-

ऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः । तस्याप्यभावे

द्वादश्यां सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“किं तस्मैत्राद्यपादेन दृश्यंशेन यो दिवा ।
पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥”

इति दृश्यमौप्रतिपदोनिविधाना एकादश्यादिपौष्ण-

माख्यन्तानां तिथीनामभ्यनुद्धानम् ॥ * ॥

पञ्चपुराणे सर्वदेशप्रयनादिकसुक्तं यथा,—

“प्रतिपद्नदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।
त्रिधा देया द्वितीया तु तिथीनासुत्तमा स्मृता ॥

तृतीया तु भवाव्याच चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च ॥

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।
मातृयां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥

एकादशी ऋषीयान्ते द्वादशी चक्रपाणिनः ।
चक्रपाणिन इति प्रथम्यवहार इत्युक्तात् ।

“त्रयोदशी ज्ञानज्ञस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
सप्तम्येव सुनिश्चेष्ट पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥

यस्य यस्य तु देवस्य यत्र यत्र तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्त्तनादिकम् ॥”

अत्र हरिप्रयनाद्याषाढादिविधानात् तस्याह-

न्ययाद्व्यवहारादपि तथा । ज्योतिषेऽपि ।

“व्रजति यदा मिथुनं विहाय
कसौ राजविवर्जितं तिथिं स्वयं ।

भवति तदा नियतं द्विराषाढः
सुरशयनादिविधिद्वितीये भासि ॥”

रात्रौ चन्द्रेण विवर्जितो अभावात्साम् । पूर्व-

कृष्णपक्षे मिथुने चक्रान्ते इति शेषः । हरि-

नाथोपाध्यायस्तु । यमः ।

“चौरादौ शेषपथेऽङ्के आषाढां संविशेद्वरिः ।
विद्रां लक्षति कार्तिकां तयोर्लक्षं पूजयेत् सदा ॥

ब्रह्महत्याधर्मं पापं क्षिप्रमेव अपोहति ।
हिंसात्मकेषु किं तस्य यज्ञैः कार्यं मन्त्रात्मनः ।

प्रक्षापि च प्रवोचै च पूजितो येन केशवः ।
आषाढशुक्लेकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं

विष्णोर्निद्राप्रवृत्त्यवस्थाप्रयत्नसमयः । अतएव

एकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपक्षके

कर्मकथनं ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणीये तु ।

एकादशीकालौनमन्त्रे निद्रायह्वयाभिधानम् ।

यमस्तुतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् ।

आषाढीपक्षानुप्रायेक्ष्यैव प्रवृत्तेः । एवञ्च

ब्रह्मपुराणे यदाप्येकादश्यां प्रबोधसमयः । तेन

वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधभिधानम् । यम-

स्तुतौ कार्तिकां प्रबोधभिधानम् सर्वसमञ्जस-

मिति । एवमेव औदोत्तोपाध्यायः । कल्पतरुस्तु

एकादश्यामेव शयनं प्रबोधश्च । यमस्तुतावा-

षाढौ कार्तिकस्ययमिति वृत्तपञ्चान्न तत्प्रवृत्त-

यावत्प्रपत्तिः । अपवादविषयके कल्पितुल्यार्ग-

प्रवृत्तिरित्याह । श्रीभगवदाक्षयम् ।

“मच्छयने मनुष्याने मत्पान्थपरिवर्त्तने ।
फलस्यलक्षणाचारी हृदि श्रद्धां समर्पयेत् ॥”

फलाहारपदमनश्चनपरम् । तेन सर्वथा अन-

श्चनपरत्वम् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मर्त्तानां शयनविधिविधेयौ यथा,—

स्नत उवाच ।

“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वायौक्तानुपास्य च ।
श्रद्धैः परिहृतो भुङ्क्ता नातिहोऽथ संविशेत् ॥

शुचिं देशं विविक्तं गोमयेन तु लेपयेत् ।
प्रागुदक्प्रवर्धे चैव संस्पृष्ट सदा बुधः ॥

प्राक्शिखां स्वपेक्षितं तथा वै दक्षिणागिराः ।
खपेदुदक्शिखां नैव तथा प्रवक्शिखां न च ॥

न चान्तर्धानहर्षेण तु न तिर्यक् च कदाचन ॥
श्रुत्यालये श्मशाने तु एकवृत्ते चतुर्थ्ये ।

महादेवयज्ञे चापि मातृवैष्णवि न खपेत् ॥
न यच्चनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

गर्भेषु च विना दौहः न खपेच्च कथञ्चन ॥
धान्यगेष्टे च विप्राणां गुरुणाञ्च तथोपरि ।

नाशुचौ पर्यङ्कीर्णं तु नाशुचिर्नाशिस्तथा ॥
दिने सन्धौ न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

आकाशे पर्यन्ते श्रुचौ न च चैवहमे तथा ॥
न तु द्वारोन्मसाकीर्णं नार्द्रपादस्तुधावितः ।

पालाशे शयने नैव बहुद्वारकते न च ॥
न दग्धे विद्युता चैव वह्निगुह्ये जले तथा ।

न खपेत् सन्धयोर्निर्व्यं न शिरस्यासने कटे ॥
एव खपन् नरो नित्यं सुखस्यैव परचभाक् ।

अथये च भवेद्दुःखो नरो नरकमभ्युते ॥”

इति वज्रपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्यायः ॥ * ॥

अपि च । सति स्वयं श्रुत्या च न पातनीया

स्वयंदियात् पूर्वसुतोऽनौया । तथा च स्मृतिः ।

“मास्करादृष्टस्यानि निवायिसलिलानि च ।
कुर्यावलीकिकिदीपानि लज्जया वैश्रानि भाज-

नम् ॥

आत्मनं वसनं श्रुत्या जायापत्यं कमस्तु ॥
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”

न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथातिथ्या-

पपत्तेः । आसः ।

“शुचौ देशे विविक्षिते तु गोमयेनोपलिप्तके ।
प्रागुदक्प्रवर्धे चैव संविशेत् सदा बुधः ॥

माङ्गल्यं पूर्वकुम्भश्च शिरःस्थानं निधापयेत् ।
वेदिकेयोरुद्वैस्मैले रक्षां कृत्वा खपेत्ततः ॥”

गर्गः ।

“खयज्ञे प्राक्शिखाः शीते आशुष्ये दक्षिणा-

गिराः ।

प्रवक्शिखाः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिखाः ॥”

माकैष्ठ्यपुराणे ।

“प्राक्शिखाः शयने विद्यात् धनमाशुचं दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रवलां चिन्तां ह्वानं शृङ्खं तथोत्तरे ॥”

तथा ।

“नमस्कृत्यायर्थं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेक्षिभिः ॥”

माकैष्ठ्ये ।

“श्रुत्यागारे श्मशाने च एकवृत्ते चतुर्थ्ये ।
महादेवयज्ञे चापि श्रकैरालोऽप्यंशुषु ॥

धान्यगेष्टे विप्रदेवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ॥

नार्द्रवासा न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वश्रुचौ च न च चैवहमे तथा ॥”

न स्वपेक्षितार्थः । इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥ ४ ॥

अथञ्च ।

“सुक्ता च विधिवन्मन्त्रैर्दिजो सुक्तावशिष्टकम् ।
ससुहृद्धान्वजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि ॥

नोत्तराभिमुखः खयात् पश्चिमाभिसुखो न

च ।

न चाकाशे न नमो वा नाशुचिर्नामने क्वचित् ॥
न श्रीगीयान्ते खट्वायां श्रुत्यागारे न चैव हि ।

नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन ॥”

इति कौर्मोऽपविभागो १८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कृतपादादिशौचञ्च सुक्तां साधं ततो गृह्ये ।
गच्छेत् श्रुत्यां समन्ताच्च अथवा हारुनिर्मिताम् ॥

शास्त्रालस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च ।
किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च ॥

आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तु न च

स्वपेत् ॥

प्ररोहश्रुत्यां रुद्धे वा अपर्ये परमेष्ठिनि ॥
न भुक्ते नापिक्ते च न दग्धे न च भूतले ।

तुलिकायां तथा वस्त्रे श्रुत्याभावे स्वपेदुद्वेष्टे ।
स्वपेत् पटवस्त्रे च कलङ्की कल्लेष्टु च ॥”

इति मत्स्यसुक्तं ४४ पटलः ॥ * ॥

अपि च ।

“स्वयंश्रुत्यादितो यस्तु व्यक्तः स्वयंश्रुत्यः स्वपन् ।
अन्यचातुरभावाच्च प्रावक्ष्यस्तीयते नरः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १९ अध्यायः ॥

वसिन् सुप्ते स्वयं उदेति स स्वयंश्रुत्याभ्युदितः ।
वसिन् सुप्ते स्वयं याति स स्वयंश्रुत्यं व्यक्तः ॥

स्वयंदियास्तसमययोः स्वपन् प्रावक्ष्यस्तीयते

पातकौ भवेद्विषयः । इति तस्य टीका च ॥

किञ्च ।

“श्रावणयौ ससुतानस्तान् दि १६ पार्श्वे च

दक्षिणे ।

ततस्तद्विद्युत्वा ३२ वामे पश्चात् खयात्

यथाह खम् ॥

वामदिशावामनलो नामैकद्वारं दक्षि जन्तु-

नाम् ॥

तस्मात् वामपार्श्वे श्रुतीतं सुक्तप्रपाकार्थम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शयनीयं, कौ, (शेतेऽस्यामिति । शी + अधिकरणे
अनीयर ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । ५ ।

“रतिपरिचयनश्चन्द्रतन्त्रः कथञ्चित्
गमयति शयनीये शयनीं किं करोतु ॥” ॥
शयनयोग्ये, चि ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
७२ । ११ ।

“सूक्तोऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिच्छाकुलजः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥”
शयनीयकं, कौ, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।)
शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३३ । १७७ ।

“गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुमायाः शयनीयके ।
सुप्तं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमेतत् ॥”
शयनेकादशी, कौ, (शयनाय शयनस्य वा एका-
दशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धित्वेति । सा
चाषादशुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे
हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

शयानकः, पु, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा,
“आनकः शीदभियः ।” इति आनक् ।) सर्पः ।
इत्युणादिकोषः ॥ ककलावः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, चि, (शयनशीलः) । शी + “प्रोडो यद्वह्यं
कर्त्तव्यम् ॥” ३ । २ । १५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ८० ।

“उपायमास्थितस्यापि न प्रत्यक्षार्थः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपश्रयस्योऽपि शयालुर्गम्युर्गम्यान् ॥”
शयालुः, पु, (शी + आलुच् ।) अजगरः । कुकरः ।
इति हारावली ॥

शयितः, चि, (शी + क्तः ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥
(कृतशयनः) । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १८७ ।
“तयोः क्षपितयोः स्नामि सुखं भोजितयो-
क्तयोः ।

शये शयितयोक्तेन ज्ञानमोहविधं मम ॥”
वसन्तकुसुमे, पु । यथा,—
“वसन्तकुसुमः श्रेष्ठः शयितो दिगजुत्थितः ॥”
इति शब्दमाला ॥

शयने, कौ ॥
शयितवान्, चि, निद्रालुः । शीदधातोः क्तवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नमेतत् ॥

शयुः, पु, (शेते इति । शी + ऊः ।) अजगरः ।
इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
२१२ । १६ ।

“यामिनैराशयवे यामिरचये ॥
“हे नरा नेतारावन्धनौ पुरा पूर्वस्मिन् काले
शयवे यतत् संज्ञकाय ऋषये ॥” इति तद्-
भाष्यम् ॥ शयाचि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
१८ । १२ ।

“कक्षी मातरं विषयामचक्रत्
शयुं कक्षामजिघांसचरन्तम् ॥”
“कक्षतोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जाल्यं
वा त्वां अजिघांसत् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

शयुनः, पु, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥

शय्या, कौ, (शी शयने + “वंच्चायां समञ्जसि ।”
३ । ३ । ६६ । इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति
मेदिनी ॥ श्रीयते यत्र सा । तत्पर्यायः । शय-
नीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तत्पर्यम् ४ ।
इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।

“सुखशयासनं मेघं निद्रापृष्ठिष्ठितिप्रदम् ।
अमानिलहरं शक्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशयानिलपित्तज्ञौ वृंहणी शुक्रवह्निनी ।
खडा तु वातला प्रोक्ता पट्टो रूक्षोऽतिवा-
तलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“निदोषशमनी खडा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या वृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥”
अन्यत् पुनराह ।
“भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तासनाग्निनी ।
सुशय्याशयनं हृदं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।
अमानिलहरं वृक्षं विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

तद्गमनविधानं यथा,—
“कृतपादावशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो यही ।
जच्छेत् शय्यामस्त्युष्टितामेव दासमयीं वृष ।
नात्रिशालां न वे भग्नां नासमीं मलिनीं न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेद्दनास्तुताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ११ अध्यायः ॥ ३ ॥

तद्गमनफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
“यश्चक्ष्माभयोपानच्छत्रमाल्याहुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्वनं सुखी भवेत् ॥”
प्रियं यद्वस्य हर्षमादि । प्रतियहसमर्थेन
शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्वाः पुष्यं दधि
क्षितिः ।
मांसशय्यासनं धानाः प्रत्याख्यं न वारि च ॥”
ऋतोद्देश्यकश्च शय्यायहणे दोषो यथा । ब्रह्म-
पुराणम् ।
“शय्यालङ्कारवत्कादि प्रतियुज्य ऋतस्य च ।
वरकान्न निर्वर्त्तने धेनुं तिलमयीं तथा ॥” ॥
वा च औत्तानाङ्गिरोदेवताका । यथा,—
“हृन् वृक्षाजिनं शय्यां रथसासनमेव च ।
उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् ।
औत्तानाङ्गिरसम्भवेत् प्रतियुज्यौ मानवः ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥ ३ ॥

पुष्याभिधेके शय्यापट्टकं यथा,—
“सर्वरत्नमङ्गारं पट्टं कार्यं द्विहस्तकम् ।
हस्तविस्सार उच्छ्रायि दशाङ्गुलाः सुप्रोभनम् ॥
ज्ञानाख्यं चाह्विहस्तम् पट्टं वृत्तासनावितम् ।
शय्याख्यं द्विगुणा देव्याङ्गुलीमानं सपीठकम् ॥”
इति देवीपुराणे जैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभि-
धेकनामाध्यायः ॥

शरः, कौ, (शू + अप् ।) जघनम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पु, (शूणाद्यनेनेति । शू मि ङिसे + “ऋदो
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) बाणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रेदूरान प्रशमितारभिः ।
प्रत्यादिशन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिः शराः ॥”
दध्यभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य
नामान्तरम् । सन्नालिकः । दधिशरस्य नामा-
न्तरम् । दधिशारः । दधिक्षिहः । कट्टरच ।
इति रत्नमालादयः ॥ दृढविशेषः । कौडा इति
हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१३८ । १५ ।
“आचार्यः कलसाव्यातो द्रोणः शस्त्रभृता-
वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च शरस्तस्याश्च गौतमः ॥”
तत्पर्यायः । इयुः २ काष्ठाः ३ बाणः ४ सुझः ५
तेजवः ६ गुम्फकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत-
कटः ८ शायकः ९ क्षुरः १० इक्षुपः ११
क्षुरिकापनः १२ विशिखः १३ । अथ गुणा ।
मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
श्रान्तिमदापह्नत्वम् । वलवीर्यकारित्वम् । निव्य-
निधिविनशेत् किञ्चिदातकारित्वम् । इति राज-
निषेधः ॥ अपि च ।
“भद्रसुझः शरो वायुस्तेजोऽन्यश्चतुर्वेद्यनः ।
सुझो सुझातको वायुः स्मृतदमः समेधसः ॥
सुझदयन्तु मधुरं तुवरं शिष्टिरं तथा ।
दाहदृष्ट्यातिशयोक्त्यश्चक्षुष्यजिरोगजित् ।
दीपजयहरं वृक्षं मेखलाक्षपृथग्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

उग्रैरः । महापिच्छीतवः । इति च राज-
निषेधः ॥ हिंसा । इति शूधात्वर्थदर्शनात् ॥
(ज्योतिषोक्तपञ्चमाङ्गः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । २६४ ।

“वेदखान्निशराः शुद्धैरिष्टवाणामिवायकाः ॥”
शरजं, कौ, (शरात् वाचते यत् तत् । अन् + ऊः ।)
क्षेयज्वनीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥

शरजम्मा, [न्] पु, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । २९ ।
“उमावृषाङ्गौ शरजम्मा यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा वृषः साच सुतेन मामधी ।
नवन्दुस्तुतुवदप्रेन तत्समौ ॥”
शरटः, पु, (शू + शकादित्वात् अट् ।) कुसुम-
प्राकः । इति रत्नमाला ॥ ककलावः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा,—
“भट्टस्य कक्षां शरटः प्रविष्टः ॥”
इति हास्यार्थे ॥)

शरयं, कौ, (शय्याति दुःखसनेनेति । शृ + लुट् ।)
यहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽन्विकायां प्रथमं विद्युक्तः सद्यवायुभिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरयं प्रविष्टश्च ॥”
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैवाश्वतके । ६१ ।

शरजं, कौ, (शरात् वाचते यत् तत् । अन् + ऊः ।)
क्षेयज्वनीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥

शरजम्मा, [न्] पु, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । २९ ।
“उमावृषाङ्गौ शरजम्मा यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा वृषः साच सुतेन मामधी ।
नवन्दुस्तुतुवदप्रेन तत्समौ ॥”
शरटः, पु, (शू + शकादित्वात् अट् ।) कुसुम-
प्राकः । इति रत्नमाला ॥ ककलावः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा,—
“भट्टस्य कक्षां शरटः प्रविष्टः ॥”
इति हास्यार्थे ॥)

शरयं, कौ, (शय्याति दुःखसनेनेति । शृ + लुट् ।)
यहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽन्विकायां प्रथमं विद्युक्तः सद्यवायुभिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरयं प्रविष्टश्च ॥”
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैवाश्वतके । ६१ ।

शरजं, कौ, (शरात् वाचते यत् तत् । अन् + ऊः ।)
क्षेयज्वनीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥

शरजम्मा, [न्] पु, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । २९ ।
“उमावृषाङ्गौ शरजम्मा यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा वृषः साच सुतेन मामधी ।
नवन्दुस्तुतुवदप्रेन तत्समौ ॥”
शरटः, पु, (शू + शकादित्वात् अट् ।) कुसुम-
प्राकः । इति रत्नमाला ॥ ककलावः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा,—
“भट्टस्य कक्षां शरटः प्रविष्टः ॥”
इति हास्यार्थे ॥)

शरयं, कौ, (शय्याति दुःखसनेनेति । शृ + लुट् ।)
यहम् । (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
“ततोऽन्विकायां प्रथमं विद्युक्तः सद्यवायुभिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरयं प्रविष्टश्च ॥”
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैवाश्वतके । ६१ ।

शरणी

“तत्र संसारमसारं भज शरणं पार्वतीरमणम् ।
विश्वसिद्धिं श्रुतिशिखरं विश्वमिदं तव निदेश-
कम् ॥”)

रक्षणम् । वधः । इति मेदिनी । घातकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शरणा, स्त्री, प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली ॥

शरणागतः, त्रि, (शरणमागतः प्राप्तः ।) शरणा-
पन्नः । तत्पर्यायः । शरणार्पकः २ अभिपन्नः ३
शरणार्थी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्रक्षण-
रक्षणयोः गुणद्वौ यथा,—

“शुद्धहीनश्च भीतश्च हीनश्च शरणागतम् ।
यो न रक्षत्यर्थात्तः कुक्षीपाके वसेदुग्रम् ॥
राजस्यश्रान्तानाञ्च रक्षिता लभते फलम् ।
परमेष्ठ्येयुक्तञ्च धर्मेण स भवेद्विद्वत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।

“शरणगतस्त्वं यः प्राणैरपि घनैरपि ।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय ॥
नन्दप्रापविनिर्मुक्तो ब्रह्महत्यासुखैरपि ।
आशुयोगेन जनेनमोक्तं योगिनामपि दुर्लभम् ॥”
इति पाप्मे क्रियायोगसारे ब्रह्मासाक्षात्तं नाम
८ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“लोभाद्वाज्ञयादापि यद्व्यजेत् शरणागतम् ।
ब्रह्महत्यावर्त्मं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेण निष्कृतिर्ह्येता महापातकिनामपि ।
शरणागतहातुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥”

इति बह्विप्राण्ये दानावस्थानिर्गन्थनामाध्यायः ॥
शरणाधी, [नृ] त्रि, (शरणं अर्चयते इति ।
अर्थ + निनिः ।) शरणागतः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६३।१० ।

“आगतस्य गृहं व्यासस्यैव शरणाधिनिः ।
याचमानस्य च वधो वृश्चो गर्हितो दुष्टैः ॥”)

शरणार्पकः, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मान-
मिति । अर्प + ण्लु ।) शरणापन्नः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शरणिः, स्त्री, पत्न्याः । इत्यमरः ॥ सरन्त्यनयेति
सरणिः गच्छति अत्रिः इदन्तात् पञ्चे द्वेपि
शरणी च ।

“सरणिः ओषिवर्त्मनोरिति इत्यादौ रभसः ।”
श्रुतुं नि हिंसने इत्यस्मात् पूर्ववदनी शरणि-
स्त्रायाद्विच । शुभं शुभे प्रदीप्ते च शरणिः
पयि चावनायति ताण्वादावजयः । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ पृथ्वी । इत्यमरः ॥ (हिंसा ।
यथा, ऋग्वेदे । १।३१।१६ ।

“इमामन्ते शरणिं मौन्धो नः ।”

“हे अन्ते नो रक्षत्यन्विनीं इमामिदानीं
सम्पादितं शरणिं हिंसां व्रतबोधक्यां मौन्धः
लभस ॥ * * * शरणिं श्रुत्वा मित्राणां दौ-
गादिकः अत्रिः प्रत्ययः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

शरणौ, स्त्री, (शरणि + वा ङीष् ।) पत्न्याः ।
प्रसारणी । इति शब्दरत्नावली ॥ जयन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरत्

शरत्, पुं, पञ्चौ । कासुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
धूर्तः । शरटः । भूयगमेदः । इति मेदिनी ॥
चतुर्थात् । इति चन्द्रिकायां दृष्टिः ॥

शरत्, त्रि, (श्रृणाति भवमिति । श्रु हिंसा-
याम् + “श्रृणोश्च ” ङणा० ३ । १०१ । इति
अन्यः । यदा शरणमिव । शरण + “प्राप्ता
द्विधो यः ।” ५।३।१०३ । इति यः ।) रक्षा-
कर्ता । यथा,—

“धैर्यं सदा परिवर्तनमभीष्टदोहं
तीर्थास्त्रं शिवविरचित्तुतं शरत्तम् ।
भृत्यार्तिहं प्रखतपालभवाव्युपेतं
वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

शरया, स्त्री, (शरण्य + टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“विधाभिभयधारेणु शरण्यं स्मरणादृतः ।
शरया तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

शरयुः, पुं, वारिदः । वातः । इति विश्वः ॥
भरयुः । इति शब्दमाला ॥

शरत्, [दृ] स्त्री, (श्रु हिंसायाम् + “श्रु दृभ-
सोऽदि ।” ङणा० १ । १०६ । इति अदिः ।)
वस्तरः । (यथा, रघुः । १० । १ ।

“पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासननेजसः ।
किञ्चिदूनमनूहं शरदाभयते यवौ ॥”)

ऋतुविशेषः । य चाश्विनकार्तिकमासद्वया-
त्मकः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । शरदा २
कालप्रभातः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
प्रभातम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वर्षाव-
सानः ५ मेवान्तः ६ प्राट्ठव्यः ७ । (यथा,
रघुः । ४ । २४ ।

“सरितः कुन्ती गाधाः पथस्याश्वानकर्हमान् ।
यात्राये षोडशमासं तं श्रुतेः प्रथमं शरत् ॥”)
तत्र जलगुणाः ।

“वर्षासु नाभसं वारि सेवतोद्भिदेव वा ।

सर्वं शरदि हेमन्ते तद्वामं सारसस्तु वा ॥” ॥

तत्र याज्ञवल्क्येयः,—

“वसन्ते दक्षिणां वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः ।
उत्तरः शरदे कावे पूर्वो हेमन्तेश्चरे ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अपि च ।

“शरदश्चानिमिष्यन्ति जनु तत्परिकीर्तितम् ।
हेमन्तकं जलं स्निग्धं बल्यं दृढं चित्तं गुरु ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

वैद्यकमते भास्वाश्विनमासात्मकः । कैचित्तु ।
“ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु संक्र-

मात् ॥

पौष्णे मेघवर्षौ प्रोक्तः प्राट्ठ मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलाश्विनयोः शरत् ।
घटपौष्णौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमौनौ ॥”
अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो यौष्णे वर्षा शरद्धिमः ।
माघादिमासयुग्मेः सुहृत्तवः षट् क्रमादमी ॥”

शरधिः

तस्या गुणाः ।

“शरदुष्णा धित्तकर्त्रे वृषां मध्यमतावहा ।”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“नरः शरत्तं ब्रह्मलब्धलब्ध्या

भवेत् सुकर्मा मनुजस्तस्वी ।

शुचिः सुश्रीलो मुखवान् सुमानी

धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

तत्र वर्णनैयानि यथा । चन्द्रपटुता । रवि-
पटुता । जलशुक्लता । अगस्त्यः । ह्रस्वः । वृषः ।
सर्पः । सप्तर्षदः । पद्मम् । श्वेतमेघः । धान्यम् ।
शुक्लपञ्चमदपानः । इति कविकल्पलता ॥

शरत्कामी, [नृ] पुं, (शरदि शरत्काले कामयते
कुक्षुरीमिति । काम + शिङ् + निनिः ।) कुक्षुरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शरत्पद्मं, स्त्री, (शरदः पद्मम् ।) सिताम्बोजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शरत्पद्मं, [नृ] स्त्री, (शरदः पद्मम् ।) कोजामर
पूर्णिमा । यथा,—

“कोजामरः शरत्पद्मं शरदी द्युतपूर्णिमा ।”

इति जटाधरः ॥

शरत्पुष्पं, स्त्री, (शरदः पुष्पम् ।) आहुल्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शरदुद्भवकुसुमम् ॥

शरद, स्त्री, (श्रु + अदिः ।) शरत् । इत्यमरः ॥
शरदन्तः, पुं, (शरदः तदास्त्र-ऋतोरन्तो यस्मात् ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शरदा, स्त्री, वस्तरः । शरदतुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शरदिजं, त्रि, (शरदि जायते यत् । जन + ङः ।
“प्राट्ठशरत्कालदिनां जे ।” ६ । ३ । १५ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) शरत्कालजातम् । यथा,

“नद्यः प्राट्ठविजास्तु पीनसकक्षसात्तिकाश-

प्रदाः

पथ्या वातकषापद्माः शरदिजा हेमन्तजा

बुद्धिदाः ।

सन्तापं शसयन्ति संविदधते शैशिर्यवासन्तजा-
स्तृणादाश्च भविष्यमासिषमदा श्रीधे यथास्त्रं

गुणाः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

शरदुदाश्रयं, स्त्री, शरत्कालीनचरोवरम् । यथा,—

“शरदुदाश्रये साधुजातवत्-

सरति कोदरश्रीसुधा दध्ना ।

सुरतनाथ तेऽभुक्कदायिका

वरद निव्रतो नेह किं वधः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । २ ॥

शरदुदाश्रये शरत्कालीनचरवि । इति श्रीचर-
खामो ॥

शरधिः, पुं, (शरा धीयन्तीऽस्मिन्निति । शर +
धा + “कर्मेण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ ।
इति किः ।) वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्णपुरे । ३३ ।

शरम

शरारिः

शरास्यं

“धृत्वाङ्गे कवचं निबध्य शरदिं ज्ञात्वा पुरी
माधवं
कामः केरवाम्बवोदयधिया धुन्वन् धनु-
र्धावति ॥”)

शरपुङ्गा, स्त्री पुं, (शरस्य पुष्टेव आकृतियस्याः ।)
नीलीवृणाकृतितृचविशेषः । शरपीका इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । काष्ठपुङ्गा २ वाय-
पुङ्गा ३ इष्टपुङ्गा ४ शायकपुङ्गा ५ इष्टपुङ्गा
६ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमि-
वातरुजापहलम् । श्वेताया गुणाऽप्यलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शरपुङ्गो यस्तुङ्गीहृत्पुङ्गवविषापङ्कः ।
तिक्तः कषायः कासास्रज्वरश्चासहरो लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बाणस्य पक्षे, पुं । (स्त्री, यन्त्रविशेषः । यथा,
सुश्रुते । १ । ७ । “तेषां गण्डपदशरपुङ्गवसर्प-
फणवृद्धिप्रसुते द्वे द्वे एषण्युद्धनचालनाह-
रगार्थासुदृष्टेते ॥”)

शर(ल)भः, पुं, (श्रद्धानि चिन्तयतीति । श्रु हिंसा-
याम् + “कृशृश्रलिकलिगर्हिभ्योऽभच् ॥” उष्मा
३ । १२२ । इति अभच् ।) ऋगन्त्रविशेषः ।
इत्यमरः । तत्पर्यायः । महाभगः २ महा-
स्कन्दी ३ महाभगः ४ अष्टपादः ५ महाविजः
६ मगस्यो ७ पर्वताश्रयः ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अथ लक्षणं यथा,—

“अष्टपादं नयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः ।

तत्सिंहं हनुमागच्छन्सुनेस्तस्य निवेशनम् ॥”

इति महाभारतम् । १२ । ११७ । १२ ॥

करमः । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २३ ।

“अमति गवययूथः सन्तस्तोयमिच्छन्

शरभकुलमनिर्घ्नं प्रोद्धरत्यमुं कूपतम् ॥”)

वातरविशेषः । इति मेदिनी । उट्टः । इति

जटाधरः । (विष्णुः । यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । ५२ ।

“अतुलः शरभो भौमः समयज्ञो हविह्वरः ॥”

हनुपुत्रविशेषः । यथा, तन्त्रे । १ । ६५ । २६ ।

“शरभः शूलभक्षेव सूर्याचक्ष्ममसौ तथा ।

एते ख्याता इगोर्ध्वे दानवाः परिकीर्त्तताः ॥”

नागविशेषः । यथा, तन्त्रे । १ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहता-

यनः ॥”)

शरभूः, पुं, (शरे शरवणे भूत्वत्यतिथेः ।)

कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

शरमयं, जि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा । शर +

“निर्गलं वृक्षशरादिभ्यः ॥” ४ । ३ । १४४ । इति

मयट् ।) शरनिमित्तम् । यथा,—

“शरमयवहिषा कुशमयवहिर्लौघवत् ॥” इति

स्कृतिः ।

शरमलः, पुं, (शरे शरवणे मल इव ।) पक्षि-

विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोप्राणिक इति

भाषा । (शरे वायुनिक्षेपादौ मलः ।) वायु-

योद्धा च ॥

शरयुः, } स्त्री, नदीविशेषः । इति हिक्प-
शरयुः, } कोषः । इत्यसादिरयं शब्दः । इति
वहुसम्मतः ॥

शरलः, जि, विभीतः । खल्वृद्धयः । वृक्षविशेषः,
पु । इति सारस्वताभिधानम् । इत्यसादिरय-
मिति बहुसम्मतः ॥

शरलकं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरवणोद्भवः, पु, (शरवणे उद्भवो यस्य ।) कार्ति-
केयः । इति केचित् । (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ८ ।

“खचारो ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥”)

शरवाणिः, पुं, शरसुखम् । पदातिः । शरजीवी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शरखं, स्त्री, (शरवे हिंसायै नागशिलायै वा
सायु । शर + “उगवादिभ्यो यत् ॥” ५ । १ । २ ।

इति यत् । यद्वा, शरान् अवयति । ये + ङः ।)

लक्ष्यम् । इत्यमरः । (यथा, माघे, ७ । २४ ।

“विदधाति जनतामनःशरख-

यधपटुमन्त्रयथापनादशङ्काम् ॥”)

शरावातः, पु, (शरस्यावातः ।) वाणावातः ।
तत्पर्यायः । प्रचलाकः २ । इति जटाधरः ॥

शराटिः, स्त्री, (शरं जलं अटति प्राप्नोतीति ।
अट् + इन् ।) शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शराडिः, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरातिः, स्त्री, (शरं जलमततीति । अन +
इन् ।) शरालिपची । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥

शराभ्यासः, पुं, (शराभ्यामभ्यासः ।) नागशिला ।
तत्पर्यायः । उपासनम् २ । इत्यमरः ॥ विक-
र्षणम् ३ खुरजी ४ शस्त्राभ्यासः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

शरारिः, पु, (शरं जलं ऋच्छतीति । ऋगती +
“अच् इः ॥” इति इः ।) शरालिपची । तत्प-
र्यायः । आटिः २ आडिः ३ । इत्यमरः ॥

आडी ४ शराडी ५ आडिका ६ शराडी ७

शरालिः ८ शराटिः ९ शरालिका १० । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ६ ।

“प्रपुञ्जनीलौतपलभीभितानि

शरारिकादमविचट्टितानि ।

प्रसन्नतोयानि सशैवलाणि

सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम् ॥”)

अथ गुणाः । पवनापहलम् । क्षिगलम् ।

हृदमलम् । वृष्यत्वम् । वातरक्तहरलम् ।

हिमलम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“हंससारसकापाधवकौचशरारिकाः ।

नन्दीमुखीसकादमाः वशाकाटाः शवाः

छताः ॥

शवाः पितृहाराः क्षिगा मयूरा शरवो हिमाः ।

वातक्षिप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरावः, जि, (श्रद्धानीति । श्रु + “श्रवन्तो-
रावः ॥” ३ । २ । ७३ । इति आरः ।) हिंसः
इत्यमरः ॥

शरारोपः, पुं, (शरस्थारोपो यस्मिन् ।) धनुः ।
इति जटाधरः ॥

शरालिः, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरालिका, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शराली, स्त्री, शरालिपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शरावः, पुं स्त्री, (शरं जलं अवति रच्छतीति ।
अव रच्छति + अच् ।) श्वत्वात्तविशेषः । शरा

इति भाषा । तत्पर्यायः । वर्धमानकः २ ।

इत्यमरः ॥ मार्त्तिकाः ३ सरावः ४ शाला-
जिरम् ५ पार्थिवम् ६ मल्लिखम् ७ । इति

शब्दरत्नावली । (यथा, आर्यावज्रश्रुत्याम् ।
१०६ ।

“उदितेऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न

दीप्यते तपन ।

कठिनघ्नतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव ॥”)

कुडवद्वयपरिमाणम् । तत्तु चतुःषष्टितो-
लात्मकम् । सर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मानिका २ । इति शब्दमाला वैद्यकपरि-
भाषा च ॥

शरावती, स्त्री, (शरास्तृणविशेषाः सन्त्यस्या-
मिति । शर + मतुप् । “शरादीनाञ्च ॥” ६ ।

३ । १२० । इति दीर्घः ।) नदीविशेषः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । २० ।

“शरावतीं पयोक्षीष वेष्ठी भीमरथीमपि ॥”

लवश्च राजधानी । यथा, रघुः । १५ । ६७ ।

“स निवेश्य कुशावलीं रिपुनागाङ्गुर्ध्रं कुशम् ॥

शरावलीं सर्तां रुक्मैः जनिताश्रुलवं लवम् ॥”)

शरावाडं, स्त्री, (शरावस्य अर्द्धम् ।) कुडवपरि-
माणम् । तत्तु षाडंशतोलात्मकम् । आधसर

इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

शराश्रयः, पु, (शराशामाश्रयः ।) तूणः । इति

हेमचन्द्रः ॥

शरासनं, स्त्री, (शरा अस्थाने स्थित्यन्तेऽनेनेति ।

अस + करणे लुट् ।) धनुः । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः । ३ । ५२ ।

“स एवमुक्त्वा मधवन्मसुखः

करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ॥”

पुं, वृत्राशुपुञ्जागमन्वतमः । यथा, महा-

भारते । १ । ११७ । ४ ।

“चिनोपचिचो चिचाक्ष्वाचचिचः शरा-

सनः ॥”)

शराखं, स्त्री (शरा अस्थानेऽनेनेति । अयु +

यत् ।) धनुः । यथा,—

“चिच्छेद तस्य तान् वाणान् शरास्यश्च महा-

सुने ।

शुद्धघातेऽतिचरन्तौ परस्परवधेऽपि ॥”

शरीर

11/11/2019 12:44:11 PM

शरीरो

“नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः ।
शरीरजेन तौत्रेण दृष्टमानोऽपि भारत ॥”
पुत्रः । इति शरणिः । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।

“इति एष्टो मया राजन् पराशरशरीरजः ।
अत्रवैत्रिपुणो धर्म्मं निःश्रयमनुत्तमम् ॥”

देहजाते, चि । यथा,—

“शरीरजेः कर्म्मदोषैर्याति स्यावरतां नरः ।
वाचिकैः पद्मिन्दगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-
संस्कारकर्म्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनम् ॥

शरीरावरणं स्त्री, (शरीरस्य आवरणम् ।) कर्म्म ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कायवेष्टनम् ॥ (वस्त्रम् ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४० ।

“विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।

विचित्रैश्च रथैर्भस्मैतैश्च गजवाजिभिः ॥”

शरीरौ [न] पुं, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर +
इनिः ।) शरीरविशिष्टः । तत्पुण्यायः ।

“भवोद्भवौ च प्राणौ तु शरीरिजन्तुजन्तवः ।

प्राणश्चेतनो जन्मो चित्तस्य हृदयं मनः ॥”

इति जटाधरः ॥

शरीरिलक्षणं यथा,—

“गर्भप्रयगतं शुक्रमात्तवं जीवसंज्ञकः ।

प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥

कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः ।

भवेत्तदा स तुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥”

अङ्गोपाङ्गसंयुतः अङ्गोपाङ्गः ।

“तस्य त्वङ्गानुपाङ्गानि शाल्या सुवृत्तप्राञ्जलतः ।

मस्तकादिभिधौनस्ते शिष्याः श्रद्धयत यत्नतः ॥

आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।

तस्यान्तर्मस्तुल्लङ्घ्यं ललाटभूयुगं तथा ॥

नेत्रद्वयं तथोरन्तर्लेतैर्हृत् कण्ठोनिके ।

दृष्टिद्वयं कण्ठगोलौ श्वेतभासौ च वल्लभिः ॥

पद्माख्यपाङ्गौ शङ्को च कर्णौ नखस्कुलोद्वयम् ।

पाण्डिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ॥

ओष्ठधारी च खड्गयौ मुखं तालु ह्रस्वद्वयम् ।

दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रचना चिद्वर्कं गलः ॥

द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यथा स्फूर्तिं विधायते ।

तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥

तस्योपरि मतौ स्तन्यौ प्रगल्भौ भवतस्त्वयः ।

कण्ठोद्वयम् तद्वयः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥

मणिवन्धौ तवे हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश ।

नखाश्च दश ते स्याद्या दश च्छेद्याः प्रकीर्तिताः ॥

चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।

स्तनौ पुंसस्तथा नार्था विश्वे उभयोरयम् ॥

यौवनगमने नार्थाः पौर्वरौ भवतः स्तनौ ।

गर्भवत्ताः प्रकृतायास्तावेतौ चौरपूरितौ ॥

हृदयं पुच्छरौकेयं सङ्घं स्यादधोमुखम् ।

जाग्रतकाङ्क्षिकवति खपतस्तु निमीलित ॥

आश्रयस्तु जीवस्य चैतनास्थानसुप्तम् ।

अवकाशसंभोधाति प्राथिनः प्रखपन्ति हि ॥”

शरीरो

चैतनास्थानसुप्तममिति श्वयमभिप्रायः ।

“चैतनानामभिधानं मनो देहस्य सैन्यः ।

केशलोमनखान्तामर्मेन द्रव्यगुणैर्विना ॥”

इत्युक्तवता चरनेन सकलं शरीरं चैतनास्थान-
सुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।

“कक्षयोर्वक्षयोः सन्धी जन्तुग्री ससुदाहृते ।

कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्याताश्च वक्षयौ ॥

उदरं पक्षमं भागं वक्षं पाचं हृदयं मतम् ।

सष्टवर्षं एष्टुल्य समस्तं सप्तमं स्तुतम् ॥”

उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानौहि यत्नतः ॥

श्रीणिताज्यायते ग्रीवा वामतो हृदयाधः ।

रक्तवाहिशिरायां स मूलं स्यातो महर्षिभिः ॥

हृदयादामतोऽधश्च पुष्पुष्वो रक्तफेजजः ।

अधो दन्तिगतश्चापि हृदयादुपगतः स्थितिः ॥

तस्य रक्तकपितस्थ स्थानं श्रीणितजं मतम् ।

अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्रोम तिष्ठति ।

जलवाहिशिरामूलं त्वया च्छादनकृत्तमम् ॥”

क्रोम तिलकं एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च

तृह्ववाग्भटः ।

“रक्तादग्निसंशुक्तात् कालीयकं ससृङ्गवः ।”

इति ।

“भेदःश्रीणितयोः साराद्वक्तुकार्योर्गुणं भवेत् ।

तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जटरस्य भेदचः ॥

उक्ताः साहस्रयौ आमाः पुसामन्ताणि”

हरिभिः ।

अहंआमेन ह्रीनानि योषितोऽन्ताणि निर्दिशेत् ॥

उल्लङ्घ्य कटी चापि त्रिकं वक्षिष्य वक्षयौ ।

कण्ठरायां प्ररोहः स्यान्मोद्गारां वीर्यमजयोः ।

स एव गर्भस्याधानं कुर्वेद्भर्ग्ये शिष्याः ॥

शृङ्गनाभ्याङ्कितयोनिश्चावर्त्तौ सा च कीर्तिता ।

तस्यास्तवौये त्वावर्त्तौ गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

वृषणौ भवतः सारात् कणाहृत्मासमेष्टाम् ।

वीर्यवाहिशिराधारी तौ मतौ पौरुषावहौ ॥

गुदस्य मानं सर्वस्य सर्वं स्यात्पुत्ररङ्गलम् ।

तत्र स्रुज्वलयस्त्रिषः शृङ्गावर्त्तनिभास्तु ताः ॥

प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा साहोङ्गुलमिता मता ।

उल्लङ्घिनी तु तदधः सा साहोङ्गुलसम्मिता ॥

तस्या अधःशम्बरणी स्यादेकाङ्गुलसम्मिता ।

अर्द्धाङ्गुलप्रमाणस्य बुधैर्गुदस्य मतम् ॥

मनोत्वगस्य मार्गोऽयं पादुर्द्वे विनिर्मितः ।

पुंसः प्रोथौ स्त्वतौ यौ तु तौ नितम्बौ च

योषितः ॥

तयोः शृङ्गन्दरे स्थानां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् ।

तदुपाङ्गानि च ब्रूमौ जानुनी पिच्छकाद्वयम् ॥

जङ्घं हि घुटिके पाण्यौ तवे च प्रपदे तथा ।

पादावङ्गुलसप्त दश तासां नखा दश ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चेचक्रो जीवात्मा । यथा, मनुः । १ । ५१ ।

“तस्मिन् खपिति तु खस्य कर्म्मालानः शरी-

रिणः ।

खर्म्मस्थो विवर्त्तते मनस्य ग्लानिर्नृच्छति ॥”

शर्करा

शर्करा, पुं, (शृङ्ग हिंसायाम् + “शृङ्गुल्लिङ्गि-
य-
सोति ।” उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः ।
वज्रम् । इति मेदिनी । वाग्गः । इति हिम-
चन्द्रः ॥ आधुम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादित्तिः ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२७ । ६ ।

“वचीवन्तः शरवे पयमानाः ।”

“शरवे हिंसायै ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

गम्यत्विशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

१२३ । ५५ ।

“विश्वावसुर्भूमस्य सुचन्द्रश्च शरक्तया ॥”

हिंसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।

“दिवा नक्तं शरुमस्तदुयोतम् ॥”

“शरुं हिंसकम् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

शरेष्टः, पुं, आत्मः । इति जटाधरः ॥

शर्करकाः, पुं, (शर्कर + “वृष्णकठेति ।” ४ ।

२ । ८० । इत्यनेन कः ।) मधुरजम्बीरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

शर्करजा, स्त्री, (शर्कराज्यायते इति । जन + जः ।

स्त्रियां टाप् ।) सितखड्गः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

शर्करा, स्त्री, खड्गविजतिः । चिनी इति भाषा ।

तत्पुण्यायः । सित २ । इत्यमरः ॥ शुक्लोपजा ३

शुक्ला ४ सितोपजा ५ । इति रत्नमाला ।

मौनाखी ६ श्वेता ७ मल्लखिका ८ अहि-

च्छवा ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-

अमरक्तदोषभान्तिभिकोपनाशित्वम् । इति

साधारणशर्करागुणाः ॥ * ॥

अथ शर्कराविशेषगुणाः ।

“स्निग्धा पुष्कलशर्करा हितकरि चैषी च्ये-

श्रोचके

चक्षुष्या वज्रवर्द्धनी सुमधुरा रूक्षा च वंश-

चुजा ।

वृष्या हृत्तिवल्गप्रदा अमहरा श्रामेच्छुजा

शीतला

स्निग्धा कान्तिकरी रसावजनिता रक्तचुजा

पित्तजित् ॥”

इति पञ्चसुशर्करागुणाः ॥ * ॥

“यावनाली हिमोल्लस हिमानी हिमशर्करा ।

सुधशर्करिका चुना शुद्धा जलविन्दवा ॥

हिमजा शर्करा गोक्ष्मा सोक्ता तित्ताति-

पिच्छला ।

वातघ्नी सारिका यस्या दाहपित्तसहविनी ॥”

इति यावनालशर्करागुणाः ॥ * ॥

“शीतलाया कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।

माचिका शर्करा प्रोक्ता सितखड्गश्च खड्गकः ॥

सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्च हिंसाशनः ।

कुष्ठत्रणकमन्थासहिकापित्तसहोदधुत् ॥

यवशर्करा खल्वा सुधामोदकमोदकः ।

तवराजः खड्गसारः खड्गजा खड्गमोदकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शर्करा

शर्करा

शर्करा

ईश्वर उवाच ।

अपि च ।

“मत्स्यहिकाः खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् ।
विमलाः श्रुतलाः क्षिप्वा गुर्व्याः खादुतराः
सराः ॥

वृषाक्षुषाक्षतक्षीणरक्तपित्तानिलापहाः ।
मत्स्यह्यो आच्छिपी बह्या कषाया वातजिह्व-

गुरुः ॥

खण्डं गुरु सरं सचं वातघ्नं वनपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुर्व्यां वातघ्नी न कफप्रदा ॥”

इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥३॥

अन्यच्च ।

“शर्करा ज्वरपित्ताहृन्मूर्च्छाहृदिदृशपह्रा ।
दृष्यान्तस्तराजस्तु ज्वरदाह्राक्षपित्तुत् ॥
लसिकाफाणितगुडखण्डमत्स्यहिकासिताः ।
निर्मला लवणो चोयाः श्रुतवीर्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैलं तथा तथा ॥”

इति राजवल्लभः ॥३॥

किञ्च ।

“खण्डस्तु सिकताक्षुषं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा बह्या वातपित्ताहृद्वाहृत् ।
मूर्च्छाहृदिज्वरात् हन्ति सुशीता शुक्र-
कारिणी ॥३॥

भवेत्सुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघु वातपित्तहरी हिमा ॥३॥
मधुना शर्करा क्वा कफपित्तहरी गुरुः ।
क्षुब्धवीसारहृद्वाहृत् रक्तक्षुषवरा हिमा ॥
यथा यथेषां नेमैक्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
क्षेहलाघवश्रैत्यानि रसलक्ष तथा तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

उपलाः कर्पराग्रः । (यथा, मञ्जुभारते ।
३ । ५५ । २ ।

“ततो वायुन्मैहान् शीघ्रो नीचैः शर्करवर्धनः ॥”
शर्करान्वितदेशः । रोगमेदः । शकलम् । इति
मेदिनी । शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-
नं ब्रह्मचर्यशब्दे द्रव्यः । (कूर्मचक्रस्य पुच्छदेश-
स्थितदेशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३५ ।

“तारक्षुरा क्षत्रतकाः शर्कराः प्राञ्ज-
वैष्णवाः ॥”

शर्कराचलः, पुं, (शर्करामयोऽचलः ।) दानार्थ-
क्षानिमशर्करामयाचलविशेषः । अथ विवरणं
पूर्वतश्चन्द्रे द्रव्यम् ॥

शर्कराधिः, स्त्री, (शर्कराभिर्निर्मिता धिः ।)
दानार्थशर्कराभिर्निर्मितधेयः । तद्धिधियंथा,—
श्रीहोतोवाच ।

“तदहं शर्कराधिं शृणु राजन् यथार्थतः ।
अनुलिप्तं मन्वीर्ये कथ्यानिजकुप्योत्तरे ॥
धेयुं शर्करया राजन् क्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थेऽंशेन वक्ष्यम् ॥
तदहं मध्यमा श्रोता कनिष्ठा भारकीय तु ।
तदहं वत्सवं प्रकुर्वीत चतुर्थेऽंशेन तत्ततः ॥
अथ कुर्यादष्टमैरुहं वृषपित्ततम ।
खण्डाकारवेदुषु यथास्नानं न पीडयेत् ॥

सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ।

सौवर्णसुखशृङ्गाणि मौक्तिकानयने तथा ॥

गुडेन तु सुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ।

कमलं पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणभूषितम् ॥

इच्छुपादां रौप्यखुरां नवनीतमयस्तनीम् ।

प्रशस्तपत्रयवणां सितचामरसूचिताम् ॥

पञ्चरत्नसमायुक्तां वस्त्रोराच्छादितानि तथा ।

गन्धपुष्पैरलङ्कय ब्राह्मण्याय कुटुम्बिने ॥

श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।

वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्नेर्विशेषतः ।

अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मत्सरिणे वृष ॥

अयने विदुषे पुण्ये व्यतीपाते शशिक्षये ।

यस्य पुण्येषु कावेर्यु यदुच्छा वा सदापेयेत् ॥

सत्त्वान्नमु दिजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ।

तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विरुद्धा च ॥

पूर्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदङ्मुखः ।

गां पूर्वोभिमुखी क्वा वत्ससुत्तरतो न्यसेत् ॥

दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत् ।

संपूज्य विधिवदिष्टं मुद्रिकाकर्णभूषणः ॥

खण्डाश्च दक्षिणां दत्त्वा वित्तप्राप्त्यविवर्जितः ।

हस्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ॥

धेयुं समर्पयेत्तस्य सुखं न विलोकयेत् ।

एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मण्यच्छदिनं वसेत् ॥

सर्वपापहरा धेयुः सर्वकामप्रदायिनी ।

सर्वकामसम्पदस्तु जायते नात्र संशयः ।

दीपमानां प्रशंसति ते यानि परमां गतिम् ॥

य इदं शृणुयाद्भक्ता पठते वापि मानवः ।

सुखते सर्वपापेभ्यो विमुक्तोऽसौ स गच्छति ॥”

इति वाराहे शर्कराधेयुसाहास्यनामाध्यायः ॥

शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करैव प्रभा यस्याः ।) जिनानां

नरकविशेषः । यथा,—

“रक्तशर्करावाणुकापङ्कधूमतमप्रभा ।

महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शर्करावृन्दः, पुं स्त्री, (शर्करावद्वृन्दः ।) क्षुद्ररोग-

विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“प्राप्य मांसं धिराः क्षायं मेदः क्षेष्टा तपानिजः ।

यत्थिं करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिर्वैशानिभम् ॥

सवत्यासावमल्यर्थं तत्र दृष्टिं मनोऽनिलः ।

मांसं विप्रोष्य यत्थितो शर्करा जनयन्नतः ॥

दुग्धम्लक्षिप्तमल्यर्थं भानाप्रणं ततः धिराः ।

अवनि सहसा रक्तं तं विन्याच्छर्करावृन्दम् ॥”

शर्करा बाणुकादुत्पत्ता । तच्चिकित्सा यथा,—

“मेरोऽवृन्दविधानेन साधयेच्छर्करावृन्दम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शर्करावान्, [तु] जि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् । “देशे-

ल्लुविलचौ च ॥” ५ । २ । १०५ । इति मतुप ।)

कर्पराग्रवृक्षदेशः । तत्पर्यायः । शर्करा २

शर्करिकाः ३ शर्करैः ४ । इत्यमरः ॥

शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधाधिकार-

सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तत्र व्रतविधि-

यथा,—

“शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्पधनाश्रिनीम् ।

आधुरारोग्यमैश्वर्यं यथानन्तं प्रजायते ॥

माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः ॥

प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाख्यातु-
लेपनैः ॥

खण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ।

तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत् ॥

स्थापयेदङ्कमभ्यक्ष शर्करापाचसमुत्तम् ।

शुक्लवस्त्रैरलङ्कय शुक्लमाख्यातुलेपनैः ।

सुवर्णाभ्यसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति प्रकृतं ।

त्वमेवाहृतसर्वस्वमतः कान्तिं प्रयच्छ मे ॥

पञ्चगव्यं ततः पीत्वा स्वपित्तु पाश्चात्, चितौ ।

सौरस्त्यं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥

अध्वरोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां क्षान्तेनैकिकः ।

तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मण्याय निवेदयेत् ॥

भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराघृतपायसैः ।

सुस्तीतातेलवर्गं स्वयमप्यथ वागयतः ।

अनेन विधिना सर्वं मांसं मांसि समाचरेत् ॥

सर्वनसरान्ते श्रयन् शर्कराकलमान्वितम् ।

सर्वोपस्करसंयुक्तं तथेकां गां प्रयस्विनीम् ॥

गृह्यक्ष शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम् ।

सहस्रेणाथ निष्काणां क्वा दद्यात् श्रुतेन वा ॥

दशभिर्वाथ निष्काणां तदर्हं नाथ शक्तितः ।

सुवर्णाभः प्रदातव्यः पूर्ववत्सन्वाचनम् ॥

वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत कुर्वन् दीवं समभुते ।

अमृतं पित्तो वक्तात् स्वयंस्याहृतनिन्दवः ॥

निपेतुर्थं तदुत्पत्तीं शालिसुखेचवः स्मृताः ।

शर्करापरमस्त्रादिक्षुमारोऽहृततात्मकः ॥

दृष्टा रवेरतः पुण्या शर्कराहृतयकयथो ।

शर्करासप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ।

सर्वदुःखोपशमनीं पुत्रवन्ततिवर्द्धनीम् ।

यः कुर्यात् परया भक्त्वा स परं ब्रह्म गच्छति ।

कल्पमेकं वसेत् स्वर्गं ततो याति महत्तु पदम् ॥

इदमनर्थं श्रद्धोति यः स्मरेद्वा

परिपठतैह दिवाकरस्य लोके ।

मतिमपि च ददाति सोऽपि

दैवेरमरबधूजनमालया च पूज्यः ॥”

इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥

शर्करिकाः, जि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।

दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभे ।

शर्करिकाः, जि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । “देशे

ल्लुविलचौ च ॥” ५ । २ । १०५ । इति इत्यम् ।)

शर्करावान् । इत्यमरः ॥

शर्करी, स्त्री, क्षुब्धोविशेषः । गद्दी । मेखला । इति

हंसलिखितमेदिनी । लेखनी । इति घट्टिणिः ॥

सुद्राक्षितमेदिनीहेमचन्द्रयोः रेपस्यवृत्तिकार-

मध्यपाठः । अस्या विवरणं शर्करीशब्दे

द्रव्यम् ॥

शर्मा

शर्करोदकं, क्ली, (शर्कराशुक्तसुदकम् ।) शर्करा-
शुक्तचलम् । चिनिरपाणा इति श्रवत् इति च
भाषा । यथा,—

“अलेन शीतलेनेव घोलिता शुभ्रशर्करा ।
एलालवङ्गकपूर्वरमरिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्नेतत् प्रसिद्धं विदुषां सुखे ।
शर्करोदकमाखातं शुक्लं शिशिरं सरम् ॥
बल्यं रुच्यं लघु खादु वातपित्तासनाशनम् ।
मृच्छाच्छर्दिहृदादाहन्वरशान्तिकारं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शर्हः, पुं, (श्रद्धा श्रद्धाशुक्तसायाश्च + चण् ।) अपा-
नोत्सर्गः । श्रद्धधानौर्षेयप्रत्ययेन नियमनेतत् ॥
(तेषः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।

“प्र शर्हं आर्षं प्रथमं विपन्या ॥”

“शर्हं लेखः ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

सम्बद्धः । यथा, तज्वेव । १ । ६४ । १ ।

“उक्थे शर्हाय सुमन्त्राय वैभवे ।”

“शर्हाय सम्बद्धाय ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

प्रसहनाश्रुते, चि । यथा, तज्वेव । १ । ७७ । ४ ।

“प्रवः शर्हाय घृष्टवे लेख दुःखाव शुश्रूषि ।”

“शर्हाय प्रसहनाश्रुताया ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

शर्हजदः, पुं, (शर्हं जहातीति । जह + “एजेः
खश् ।” ३ । २ । २८ । इत्यत्र । “वातशुनौति-
लशर्हं जिति ।” खश् । “अशर्हिवदन्त्यस्यति ।”

६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) माषः । यथा ।

शर्हं आर्द्रत्वं जहाति इति शर्हजदो माषः ।

इति सुभबोधयाकारणटीकायां दुर्गादासः ॥

शर्हनं, क्ली, (शर्हं + लृट् ।) अधोवायुः । इति

मनुटीकायां कल्लूक-भट्टः । वातकर्म इति

भाषा ॥

शर्हं, हिंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ शर्ह्वेति ।

इति दुर्गादासः ॥

शर्मे, [नृ] क्ली, (शृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”

उणा० ४ । १४३ । इति मनिन् ।) सुखम् ।

इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २५ । ४ ।

“तस्मा अग्निभिरतः शर्मे यं सत् ।”

“शर्मे सुखम् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥ यथाच

कथाचरित्तामरे । ७८ । ४६ ।

“स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्मापायमिमं श्रद्ध ॥”

तद्वति, चि ॥ सृष्टम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥

यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

“स वः शर्माणि वीतयेद्विष्यच्छतुः शन्तमा ।”

“शर्माणि शर्मेऽशब्दो सृष्टवाची क्वाया शर्मेति

तन्नामसु पाठात् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

शर्मा, [नृ] पुं, (श्रद्धाश्रद्धाशुभ्रमिति । शृ + “सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४३ । इति

मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शर्मेऽर्थादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मेऽर्थादिके कार्यं च पितृणां दत्तमस्यम् ॥”

शर्मा

“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिच्युतम् ॥”

देवात् पूर्वं नराख्यं नरनाम तच्च विशिष्टं शर्मे-
युतम् । एतच्च विप्रपरम् ।

“शर्मा देवश्च विप्रश्च वर्मे जाता त भृशुजः ।
भूतिर्देवश्च वैश्यश्च दासः शूद्रश्च कारयेत् ॥”

इति यमवचनात् ॥

अत्र चकारेण देवशर्मेभ्योः सनुच्यः । अत्रापि
शर्माद्यन्ततामाह प्रातातपः ॥

“शर्मानं ब्राह्मणस्य खादन्मानं क्षत्रियस्य च ।
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्वयज्जनः ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

(तथा च विष्णुपुराणे । ३ । १० । ८—९ ।

“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिच्युतम् ॥

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्र्यश्रयम् ।

शुभदासत्वं नाम प्रशक्तं वैश्यश्रययोः ॥”

“दशमेऽहनि अतीते इति शेषः । तच्चाग्री-
चान्तोपलक्ष्यम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह ।

यथा,—

“नामधेयं दशम्याच केचिद्विष्कन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामथवा राज्ञां मासे पूर्वे तथापरे ।”

इति ॥

देवपूर्वं कुलदेवतानामपूर्वं कुलदेवताचम्बन्

नाम कुर्वीत इति शर्कोक्तोः । नराख्यं पुरुषवाच-
कम् । तत्र प्राक्तं शर्मेवर्मादिच्युतम् । यथा,

चोमशर्मा इन्द्रवर्मा चन्द्रवर्मा चन्द्रशुभः

शिवदासः इत्यादि ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥

“तच्चादौ नाम निर्ययः ।

“शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्र्यश्रयम् ।

शुभदासत्वं नाम प्रशक्तं वैश्यश्रययोः ॥”

इत्यत्रैति पदस्वरसेन यदापि शर्मेपदात्मकमेव

नामावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु

तद्वन्नामेति निर्णयते इत्यत्र चतुरस्रं इत्यादि

शब्दादर्थात् । एवञ्च हरिशर्मा नारायण-

शर्मेत्यादि सिध्यति शर्मेपदमात्रात्मकत्वात् त-

न्नात्मकचतुरस्ररत्ना न स्यादेव । तथाच नारा-

यणादिपदशर्मेपदाभ्यां निर्णयतेव नाम द्वाच-

रादिकान् शर्मेपूर्वप्रतीकमात्रमेव अतएव

दानादौ नामोच्चारणे चैवशर्मेभ्य इत्येव

अथते । गोभिलः ।

“शर्मेऽर्थादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मेऽर्थादिके कार्यं स्यादेवं कुर्वन् सृष्टि ।”

इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरसुखस्येन सहेकमज-

लात् । एतेन शर्मे सुखनीयमिति कर्कटार्थेनात् ।

शर्मेपदमथपरं तेन शुभङ्करेत्यादौव नामेत्यपाक्तं

गोभिलविरोधात् । कर्कणपूर्वप्रतीकमात्रपरम् ।

तेन शुभङ्करशर्माभीमशर्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च

हयकथे चैतादृशमेव नाम तेषां प्रयोष्यम् ।

अपवादकाभावादिति । अत्रैव महुः ।

“मह्यं ब्राह्मणस्य खातु क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनचञ्चलं शूद्रस्य तु सुशुश्रूषितम् ॥”

शर्माणी

शर्मेवद्वाराक्षयस्य खादन्नाशो रक्षासमन्वितम् ।
क्रीणां सुखोद्यमकूरं विषयार्थं मनोहरम् ।

मह्यं दीर्घवर्णान्तामाश्रीत्वादाभिधानवत् ॥”
शर्मेवर्मेप्रभृतीनि उत्तरपदानि कार्याणीति

मनुटीकापि । क्रीणाम तु यथोदादेवौत्यादि
क्रीणां दान्तमिष्यपि पूर्वप्रतीकमात्रपरम् ॥

वैश्यस्य गुणान्तमिति तु पराशरः । एवञ्च
दानादौ चैवशर्मेभ्य ब्राह्मण्यायेत्यादि स्वरूपं

वाक्यम् ॥” इति दैतनिर्ययः ॥ * ॥)

शर्मेरः, पुं, वक्ष्यमेदः । इति धरणिः ॥

शर्मेरा, क्ली, दासहरिद्रा । इति धरणिः ॥

शर्मा, क्ली, रात्रिः । यथा,—

“जियामाश्वरीं शर्मां सयणी चक्षदा चपा ।”

इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

(इष्टः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । ४ ।

“शर्मासमवा मनुदूम् ।” “शर्मा इषवः शर-

मयः । इति यास्कः ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

अङ्गुलिः । यथा, तज्वेव । ६ । १० । ५ ।

“शर्माभिर्भरमायोगमस्योः ।”

“शर्माभिर्भरमायोगमस्योः ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥

शर्मातिः, पुं, वैश्यतमशुपुत्रः । तस्य पुत्र आनर्तः ।

यथा,—

“आनर्तो नाम शर्मानेः सुकन्या नाम दारिका ।

आनर्तस्याभवत् पुत्रो रोचमायः प्रतापवान् ।

आनर्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली ॥”

इति माह्वे १२ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणं भागवते । ८ । १३ ।

एवं ८ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ।)

शर्मे, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-

सक०-सेट् ।) शर्मेति । इति दुर्गादासः ॥

शर्मे, पुं, (श्रद्धायां सवर्णाः प्रजाः चंहरति प्रजये

चंहरयति वा भक्तानां पापानि । श्रु + “कृ

गृह्णद् दृष्टो वः ।” उणा० १ । १५५ । इति वः ।)

श्रिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे ।

११ । ६३ ।

“कतिचिद्वनिपालः शर्मेरौः शर्मेकथः ॥”)

दन्वसादिरप्ययम् । विष्णुः । यथा,—

“शर्मेः सव्यः शिवः स्थाणुभूतादिर्निविरचयः ।”

इति तस्य सहस्रनामकोजम् ॥

शर्मेरं, क्ली, तमः । कल्पः । इति संक्षिप्तसारो-

याद्विहितः ॥

शर्मेरौ, क्ली, (श्रद्धायां चैतामिति । श्रु + “कृगृ-

हृषतिभ्यः ञ्वरच् ।” उणा० २ । १२३ ।

इति ञ्वरच् । शिवातुडौ । रात्रिः । इत्यमरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।

“अतिस्त्वन्दन्ति शर्मेरौः ॥”)

श्रीविद् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्वः ॥

सव्या । इति संक्षिप्तसारोयाद्विहितः ॥

शर्मेला, क्ली, तोमराक्षम् । इत्यमरटीकायां

रायसुक्रुटः ॥ दन्वसादिरप्ययम् ॥

शर्माणी, क्ली, (शर्मेऽर्था भाषा । “इन्द्रवक्ष-

सवैति ।” ४ । १४६ । इति ङीष् ।) पार्श्वती ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १।५८।

“निपद्य पादयोस्त्राभ्यां जयथा सङ्ग बोधिता ।
श्रापान् प्रति श्रुत्वाऽपि श्रुत्वाञ्चनमन्नवतु ॥”
दन्तवाहिरव्ययं शब्दः ॥

शशरीकः, पुं, (शृ + “शृपृवृर्ना हेरक् चाभ्या-
सस्य ॥” उणा० ४।१६। इति ईकन् इलमभ्यासस्य
रक् च ।) चिह्नः । खलः । इत्युयादिकोषः ।
अश्वः । मङ्गलामरयम् । अश्विः । इति वंक्षि-
तारोणादित्तिः ॥

शश, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शशति । इति दुर्गादासः ॥

शश, क ड ङाधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, शशलवते पङ्क्तिं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शश, ड चलने । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-ट्ट ।) ड, शशते ।
चलनं कम्पः । स्तुतिरिह संवरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

शश, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ज, शशः । इति
दुर्गादासः ॥

शशं, क्री, (शल + “ज्वलितकसन्तोषो णः ।” ३ ।
१।१४० । इति णः ।) शलकीलोम । सलार-
काटा इति भाषा । तत्पर्यायः । शलकी २
शललम् ३ । इत्यमरः ॥

शश, पु, शललम् । भङ्गौ । चञ्चभेदः । शला ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । कुन्ताकम् । इति
जिकाकशेषः । उङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
(वासुकिवशीयसंविशेषः । यथा, महाभारते ।
१।५७।५।

“कीटशो मानसः पूर्यः शलः पाजो हलीमकः”
शल्लुराजपुङ्गवः । यथा, भागवते । ६।२९।१८
“शल्लश्च शल्लनोराचीतु गङ्गायां भौष आत्म-
वान् ।”

शल्यराजः । यथा, भागवते । १।१५।१६ ।
“नमृजिर्मर्गशल्यैस्त्ववाजिकाद्यैः”
कंवामात्यः । यथा, तत्त्वैव । १०।३६।२१ ।

“ततो सृष्टिकषाण्डशल्लतोशल्लादिकान् ॥”
शल्लकः, पुं, सर्काटः । इति जिकाकशेषः । माकङ्कसा
इति भाषा ।

शल्लङ्गः, पुं, लोकापालः । लवणविशेषः । इत्यु-
यादिकोषः ॥

शलभः, पुं, (शल + “लभृ शल्लिकशिगर्हिभ्यो-
ऽभच् ॥” उणा० ३।१२२ । इति अभच् ।)
कीटविशेषः । फर्डि इति पञ्चपाल इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥

पचाङ्गः ३ पचाङ्गः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु इतिविशेषः । यथा,—

“अतिदृष्टिरनारुहः शलभा नृधिकाः खगाः ।
प्रत्याचन्नाश्च राजानः वृद्धे इतयः स्तूताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

(असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३।८८ ।
“शूरभः शलभश्चैव विप्रचित्तश्च वीर्यवान् ॥”)

शल्लं, क्री, (शल चलनसंवरणयोः + टशादित्वात्
कलः ।) शलम् । इत्यमरः ॥

शलली, स्त्री, (शल्ल + गौरादित्वात्त्वात्त्वाहा
डीष् ।) शलम् । इत्यमरः ॥ शली । इति राज-
निघण्टुः ॥

शलाका, स्त्री, (शल + “बलाकायदश्च ॥” उणा०
४।१४ । इति आकः । छिद्यां टाप् ।) शलम् ।
मदनवृक्षः । शारिका । शलकी । कृन्नादि-
काष्टी । (यथा, गुरुगीतायाम् ।

“अज्ञानतिमिराम्बुश्च ज्ञानाङ्गनशल्लकया ।
चक्षुरन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥”)
शरः । इति मेदिनी । आलेखकूचिका । इति
हेमचन्द्रः ॥ आसि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शलाकापरि, अ, शलाकाक्रीडायां पराजयः ।
यथा—“अथशलाकासंख्याः परिखा ॥” २।१।१०।
दूतस्यवहारे पराजये एवयं समासः । अन्ते
विपरीतं वृत्तम् । अक्षपरि । एवं शलाका-
परि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अपि च । नन्वेकस्याचक्षुः शलाकाया वा
दूतेऽन्यथापातनमित्यर्थे अक्षपरि शलाकापरि
इत्यथयीभावेऽद्यात्तिस्तथोरथयगर्भेऽपि व्यय-
पूर्वत्वाभावात् । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
शल्लाकापुरुषाः, पु, बौद्धानां त्रिपिट्ठिदेवपुरुषाः ।

तत्र द्वादश चक्रवर्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनः ।
नव वासुदेवाः । नव वलदेवाः । नव प्रति-
वासुदेवाश्च । यथा,—

“यः सर्वमल्लक्ष्येशो राजस्यस्य योऽयत्तु ।
चक्रवर्त्तौ सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥
आर्षेभिर्मरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।

मन्ववा वैजयिण्याश्चसेनवृषनन्दनः ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिश्रुत्युरोजिना अपि ।
शुभ्रमस्तु कार्त्तवीर्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥

हरिषेणो हरिस्तुतो जयौ विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसुतुर्ब्रह्मदत्तः सर्वे चैवाकुर्वशाः ॥
प्राजापत्यश्चिष्टोऽथ हिष्टो ब्रह्मसम्भवः ।

खयम्भु व्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥
श्रेविः पुरुषसिंहोऽथ महाधीरः सप्तजवः ।
स्यात् पुरुषपुङ्गवोऽपि दशोऽग्निः सिंहनन्दनः ॥

नारायणो द्वापरयिः कण्वस्तु वसुदेवभूः ।
वासुदेवा अमी कृष्ण नव सुक्ता वलात्मनो ॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभञ्ज सुदर्शनः ।

आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विशुद्धिगन्धर्मी ॥
अश्ववीर्यसारकाश्च मेरको मधुरेव च ।
निशुम्भवत्तिप्रकाशस्तु शममधेश्वराः ।

जिनः सङ्ग त्रिपिट्ठिः स्तुः शलाकापुरुषा अमी ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटः, पुं, शकटपरिमाणम् । यथा,—
“तुलापलशतं ताषां विंशत्या भार आचिप्तः ।

शकटः शकटीगञ्ज शलाटस्ते दशाचिप्तः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटः, त्रि, अपकपलम् । इत्यमरः । २।४।५४
(यथा, सुश्रुते । १।४३ ।

“मदनशलाटु चूर्णांश्च वा वक्रसरस्यकोप-
युक्तानि मधुसवणयुक्तानि ॥”)

शलाटः, पु, शलविशेषः । इत्युयादिकोषः ॥ विल्यः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

शलाभोजिः, पुं, उङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
शलाजु, क्री, सुगन्धद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शलाजुकः, त्रि, शलाजुना क्रीतं वस्तु । यथा ।
“शलाजुनीन्यतरस्याम् ॥” ४।४।५४ । इति
पञ्चे ठक् । शलाजुकः । शलाजुको । शला-
जुकः । शलाजुको । शलाजु सुगन्धद्रव्य-
विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शली, स्त्री, (शल्लं शल्लकीलोम अक्षस्य इति ।
शल + अच् । डीष् ।) स्वल्पशल्यः । तत्-
पर्यायः । शलली २ श्वाविनु ३ । अक्ष मांस-
गुणाः । गुणत्वम् । क्षिप्तत्वम् । श्रुतलत्वम् ।
कफपित्ताश्लवः । इति राजनिघण्टुः ॥

शल्लं, क्री, (शल्लं चलने स्तुतौ + “इन्भीका-
पाश्रत्यतिमन्विभ्यः कन् ॥” उणा० ३।४३ ।
इति कन् ।) खलम् । वल्ललम् । इत्यमरः ॥
मल्लत्वक् । आदस इति भाषा । यथा,—

“शल्लं स्यात् वल्लले खल्लं शल्लन्तु मल्ल-
वल्लले ॥”
इति भरतवृत्तकोषः ॥

(यथा, महाभारते । १२।८६।२३ ।
“अमस्यात्राक्षणेर्मत्याः शल्लये वै विव-
जिताः ॥”)

शल्ललं, क्री, मल्लवल्ललम् । वल्लत्वक् । शल-
धातोः कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्लली, [न] पुं, (शल्ललमस्याकोति । शल्लल +
इनिः ।) मल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लकी, [न] पुं, (शल्ललमस्याकोति । शल्लल +
इनिः ।) मल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्यदा, } स्त्री, मेदा । इति राजनिघण्टुः ॥
शल्यपरिका, }

शल्य, ड कत्यने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, शल्लते । कत्यनं
प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शल्लजिः, पुं, शल्लालीवृक्षः । (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २३।१३ । “शल्लजिर्वृक्षा ॥”
“शल्लजिर्वृक्षविशेषो वृक्षात् त्वाभवत् शल्लजि-
वेनस्त्वतीनां वविष्ठं ववृष्ठे इति श्रुतेः ।” इति
तद्भाष्यम् ॥)

शल्लो, स्त्री, शल्लालिवृक्षः । यथा,—

“शल्लजिः स्यात् शल्लजिश्च शल्लाली शल्लली
तथा ॥”
इति भरतवृत्तकोषः ॥

शल्लं, क्री, (शल्लति चलल्लेति । शल्ल + “शानचि-
वर्षसिपर्येषौति ।” उणा० ४।१०७ । इति

शल्यः

बः ।) वृद्धः । इयुः । (यथा, रघुः ।
६ । ७५ ।

“शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकृन्मं सुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् चित्तिपोऽपि ॥”
तोमरम् । इति मेदिनी । वंशकम्बिका । इति
विश्वः । दुःसहम् । दुर्भावम् । इति शब्द-
रत्नावली । पापम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अस्थि । यथा । अथ शल्योद्धारविधिः ।

“सुनिश्चितं मन्दिरभूमिमादौ
निखाय तोषावधि यत्नतस्तम् ।
कुर्व्याद्विश्रामयवा हुमानं
ज्वालायवा प्रश्नवशादिभिः ।
दूर्ज्वाप्रबालाक्षतपुष्पपाणिः
शुचिः शुचिं देवविदं समेक्ष ।
एच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदौशः ॥

ततः प्रश्नादिमो वर्णः सन्धार्यो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ज्ञातृणादितः ।
प्रयवो घोरणी धारिणी करौ च तदनन्तरम् ।
न भूत्वे नम इक्ष्वेभ मन्त्रो वद्विप्रान्तकः ॥”
वद्विप्रिया खाह ।

“मन्त्रेणानेन कतिनीमभिमन्त्रा विभाजयेत् ।
नवधा सदनलेनं तथा पञ्चाद्विषेखयेत् ॥

व-क-च-त-ए-ह्यः शु-प-या नव चित् प्रश्ना-
चराणि जायन्ते ।

प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णांशे शल्यमाख्यान्ति ॥

प्रज्ञे वकारः पुरतो नरास्थि
जनेति शल्यं मरकप्रदायि ।

क्षौकीशृङ्गोरगदितुल्य-
प्रदं ककारः खरशल्यमस्मी ॥

यान्तां चकारः ज्वगस्थि वैष्ण
प्रमोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् ।

रचोदिशि श्वास्थिश्चक्षितानां
महद्भयं वस्ति सुनिश्चितं तः ॥

एः पाश्र्वदिग्गस्थि शिशोर्नैवीति
ज्जलुं प्रवासादुपहमेव शल्यम् ।

ह्यो बाहुकोणे नररूपमस्थि
हृदिद्रागिन्त्यव्यक्तद्विधत्ते ॥”

धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्त-
चक्षदक्ष पकारो वस्ति ज्जवास्थि शम्भौ ।

तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं
वितरति गृहनायक्यापि गुप्तस्थ देवैः ॥

यो मध्यभागे भवितं कपालं
कालायसं चाह कुलक्षयाय ।

यन्नादपास्यान्धधना प्रमाणं
सर्व्वं तथ्यं कथयामि शल्ये ॥

इन्द्ररघोणवैश्राने शल्यं चाहंकरे कटौ ।
वज्रान्तकजुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः ॥”

देवीपुराणम् ।

“पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दीपदं भवेत् ।
प्रासादे दीपदं शल्यं भवेद्वायव्यान्तकम् ॥

महाराजोऽतिक्रूतः स्वाभ्यङ्गे यदि जायते ।

शल्यः

शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
सप्त शल्यानि यथा,—

“वृषो न हरिसिक्तो व्यधनो न कृष्णार्पकः
कविर्न सुरजित् कविः श्रुतगुरुर्न सदैव्यवः ।
गुणो न भगवत्परो रक्षिकधीर्न लघ्याश्रयः
य न ज्वजनादुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥
शल्यः, पुं, (शल गतौ + धः ।) मदनवृक्षः ।

श्वविन् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
“तृका वराहो महिषश्च शल्यो
गोपुच्छशालातृकमकौटाश्च ॥”)

वृषभेदः । य तु युधिष्ठिरमातुलः । (अयं हि
दुर्योधनेन कापय्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डवयुद्धे
दुर्योधनपक्षं समाश्रयत् । यथा, महाभारते ।
१ । २ । २१६ ।

“महाराजश्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति ।
उपहारेर्वैष्णविला वत्संश्चैव सुयोधनः ॥
वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम ।

शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्विष्टपाण्डवान् ॥”
कर्णाज्जुनयोर्दृश्ययुद्धे शल्यस्य कथंतेजो भङ्ग-
करणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ । ८ । २७-३५ ।

युधिष्ठिर उवाच ।
“सुहृत् तं ते हतं राजन् ! प्रच्छेदयन्तं राक्षसां ।
दुर्योधनस्य यद्भीरु त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥

एकं लिच्छामि भद्रन्ते कियमाणं महीपते ।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥

मम त्ववेचया वीर श्रेष्ठ विज्ञापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥

कर्णाज्जुनाभ्यां संप्रप्तिं हेरये राजवत्तम ।
कथंस्थ भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥

तत्र पाण्डोर्जुनो राजन् यदि मयिधमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरसक्त्यावहः ।

अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
शल्य उवाच ।

श्रेष्ठ पाण्डव भद्रं ते यद्व्रजवीहि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां हतपुत्रस्य संयुगे ॥

अहं तस्य भविष्यामि संधामे सारथिर्भूवम् ।
वासुदेवेन हि समं निर्व्व्यं मां स हि मन्यते ॥

तस्याहं जुह्वाहून् प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि शौद्रुकामस्य संयुगे ॥

यथा च हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं स्वमेतद्व्रजवीमि ते ॥”

युधिष्ठिरस्तु एवं हतवान् । एतद्दृष्टान्तस्तु
महाभारते शल्यपर्व्वणि १७ अध्याये ज्ञेयः ॥

वीमा । शलाका । इति हेमचन्द्रः । विस्-
द्वजः । मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शल्यनिःसरणौषधं यथा,—
“रुद्र लाङ्गलिकाभर्त्तुं हिज्जलस्य तथैव च ।
तेन ब्रह्मसूत्रं (वर्त्तुं) शल्यो निःसरति श्रयात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥”

इति गारुड १६३ अध्यायः ॥

शल्यः

शल्यः, पुं, क्षौ, शल्यविशेषः । शूल इति भाषा ।
तत्पण्यायः । शङ्कुः २ । इत्यमरः ॥ ह्रीर्वाङ्गुः
३ शलः ४ कुन्तः ५ विषाङ्गुरः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

शल्यकः, पुं, (शल्य इव । शला + इवार्थे कन् ।)
मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शलकी-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
५ । १८८ ।

“श्वविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मप्रशस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरशुद्धांश्चैकतोदतः ॥”)

शल्यकच्छः, पुं, (शल्यं तद्वत्क्रीम कच्छेऽपि यस्य ।)
शलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शल्यलोमः, [न्] क्षौ, (शल्यवत् लोमः) शलकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्यारिः, पुं, (शल्यस्य अरिस्तत्राशकत्वात् ।)
युधिष्ठिरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्य, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) शलकी । इति दुर्गादासः ॥

सौत्रधातुरयम् ॥
शल्यं, क्षौ, लक् । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्यः, पुं, भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्यकं, क्षौ, (शल्यमेव । स्वार्थे कन् ।) लक् । इति
शब्दरत्नावली ॥

शल्यकः, पुं, शोणवृक्षः । इति जटाधरः ॥
(शलकीजन्तुः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ ।
१७७ ।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः शेषा गोधाकच्छप्रशस्तथा ।
प्रशस्तं मत्स्येवपि हि हिंहुतुलकरोहिताः ॥”)

शल्यक्षौ, क्षौ, पशुविशेषः । शलाक इति वङ्ग-
भाषा । साहित्य इति हिन्दीभाषा । तत्-
पण्यायः । श्वविन् २ शलका ३ शल्यः ४ ।

इति जटाधरः ॥ कृतचपादः ५ छेदारः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यधमः ८
वज्रशल्यः ९ विषेयः १० । अस्या मांस-
गुणाः ।

“शल्यमांसं गुरुस्निग्धं शीतलं कफपित्तजिह्म ॥”
इति राजनिर्घण्टः ।

भावप्रकाशोक्तगुणाः विषेयशब्दे ज्ञेयाः ॥
वृक्षविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५ । ६ ।
“क्रोशमात्रं ततो गला नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ।
शल्यकीवद्रीमिश्रं राम वन्धेक्ष यासुनेः ॥”)

य पन्थाश्चिन्नकूटस्य गतस्य बहुश्रो मया ॥”)
तत्पण्यायः । गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४
रवा ५ महेरया ६ कुम्भरकी ७ ज्वादिनी ८ ।

इत्यमरः । गजभक्ष्या ९ सुरभी १० महेरया ११
महाराया १२ ज्वादिनी १३ शिलकी १४
शलकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरया १६
शलकी १७ । इति टीकान्तरम् । शिलकी १८
शिलभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्व-
क्षत्री २० कुन्ती २१ । इति जटाधरः ॥

शलकीधवः, पुं, शिलकः । इति जटाधरः ॥

शल्यः, पुं, शल्यदेशः । इत्युणादिकोषः ॥

श्रवः

श्रवः, विकारे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(शा०-पर०-सक०-सेट् १) श्रवति चित्तं कामः ।
इति दुर्गादायः ॥

श्रवः, क्री, (श्रवति गच्छतीति । श्रव + अच् ।)
जलम् । इति मेदिनी ॥

श्रवः, पुं, क्री, (श्रवति दर्शनेन चित्तं विकरो-
तीति । श्रव विकारे + अच् ।) श्रवशरीरम् ।
तत्पर्यायः । कुण्डपः २ । इत्यमरः ॥ चित्ति-
वर्द्धनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रवकम् ४ ।
इति वराहपुराणम् ॥ * तद्वाहविधिर्यथा,—
“नष्टवंशं वसुहिष्ठं ज्ञात्वा श्रवणं गतम् ।
महाव्रतस्थितिं गत्वा गन्धर्वं विविधानपि ॥
व्रततल्लक्ष्मणं ज्ञात्वा वै देहशोधनम् ।
तेजो व्यपकरं चास्य तत् सर्वं परिकल्प्य च ॥
दक्षिणार्धं शिरः कृत्वा सज्जितं निधाय च ।
तीर्थोद्वाधाद्यं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
चयाः ।

कुण्डोन्नतं गङ्गा च यमुना च सरिहरा ॥
कौशिकी च पयोधरी च सर्वपापप्रणाशिनी ।
गङ्गाकौ भद्रनामा च सरयुर्वल्गा तथा ॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
प्रथितं यानि तीर्थानि चत्वारः सगराक्षया ॥
सर्वेऽपि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवैव कारयेत् ॥
प्राणान्नतनुं तं ज्ञात्वा चित्तं कृत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणार्धं शिरस्तथा ।
देवानामितुखान् ध्यात्वा श्रवणं कृत्वा गतम् ॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म ज्ञातवा वायुजानता ॥
श्रवणकालवर्षं प्राप्य नरः पञ्चलमागतः ।
धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमाहतः ॥
दह एतस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ।
यवसुक्ता ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं वदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ।
चातुर्वर्ण्यं च स्कारमेवं भवति पुत्रक ॥
गात्राणि वासवी चैव प्रज्वालय विनिवर्तयेत् ॥
श्रवणं ततोऽदृष्ट्वा दद्यात् पिण्डं महीतले ॥
तदाप्रवृत्तिं चाशौचं देवकर्म न कारयेत् ॥”

इति वाराह आहोवृत्तनामाध्यायः ।
अन्यत् दाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * तस्य स्वर्गं
दोषो यथा,—

वाराह उवाच ।

“सृष्ट्वा तु श्रवतं भद्रं नरं पञ्चलमागतम् ।
मम शास्त्रं वक्षिः कृत्वा यः प्रशान्तं प्रपद्यते ॥
पितरस्तस्य सुश्रोणि आत्मानश्च पितामहाः ।
प्रशान्ते जन्मुका भूत्वा भवयन्तः श्रवांस्तथा ॥
ततो हरेर्वचः श्रुत्वा कर्मकांसा वसुन्धरा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकहिताय वै ॥
धरत्युवाच ।

तव नाथ प्रपन्नानां कृपां विन्दते प्रभो ।
प्रायश्चित्तस्य मे कृष्टं येन सुच्यते किञ्चि-

त्वात् ॥

श्रवः

वाराह उवाच ।

श्रवणं सुन्दरि ! तत्त्वेन यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते ह्रीं शोभनं पापनाशनम् ॥
एकाह्वारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपविष्टः ।
पञ्चमथ ततः पौनः शीघ्रं सुच्यते किञ्चि-
त्वात् ॥

श्रवे सृष्टेः पराधस्य यश्च ते कथितो विधिः ।
सर्वथा वर्जनीयो वै सर्वभागवतेन तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते ॥”
अपि च ।

वाराह उवाच ।

“सृष्ट्वा तु श्रवतं देवि । यो मनुजश्चेन्नित्यं तिष्ठति ।
श्रवतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिवर्तते ॥
दश वर्षसहस्राणि चक्षालक्षेव जायते ।
अन्यः सप्तसहस्राणि मण्डकश्च श्रवतं समाः ॥
मक्षिका नीणि वर्षाणि टिड्मैकादशं समाः ।
दश वै सप्त चास्यानि लकलासो भवेत् समाः ॥
हस्ती वर्षश्रवतश्चैव खरो दाञ्चिंशको भवेत् ।
आर्क्षारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एवं स चाल्मदोषेण मम कर्मपरायणः ।
प्राप्नोति सुमहदुःखं देवि । एवं न संशयः ॥
ततो हरेर्वचः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति ।
सर्ववन्सारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥
किमिदं भावसे देव मातृषायां दुरासदम् ।
वाक्यं भीषणकृत्वेव मम कर्मप्रतीकम् ॥
आचारान्च परिभ्रष्टवत् कर्मपरायणः ।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा पृच्छास्ततो वाक्यं लोकनाथो जगद्गुरुः ।
धर्मवन्द्यार्थाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥

वाराह उवाच ।

सृष्ट्वा तु श्रवतं भूमे मम कर्मपरायणः ।
एकाह्वारं तत्तच्छिष्टं दिनानि दश पञ्च च ॥
तत एवं विधिं कृत्वा पञ्चमथ तु प्राशयेत् ।
शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्तं कथितं देवि सृष्ट्वा श्रवतमेव च ।
दोषश्चैव विदुष्याथ यत्तथा पूर्वपृच्छतम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
अपराधविनिर्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥”
इति वाराहे श्रवतदर्शनसम्पन्नप्रायश्चित्तनामा-
ध्यायः ॥ * श्रवाह्वगमनाशौचं यथा । कूर्म-
पुराणम् ।
“प्रतीभूतं द्विजं विप्रो योऽभुगच्छति कामतः ।
ज्ञात्वा सचेत् सृष्ट्वाभिं व्रतं प्राश्र्य विशुध्यति ॥
एकाह्वत् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्यात् द्राहि-
नः तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥”
एतच्च व्रतप्राशनं शुद्धिस्तुलान्निधमपरम् ।
न तु प्रायश्चित्तवज्जोचनाभावपरम् । तत्र तप-
श्चातथा । अहुः सहायः । यत्तु याज्ञवल्क-
यचनम् ।

“ज्ञात्वा योऽभुगच्छति न तु शूद्रः कथञ्चन ।

श्रवः

अनुगम्यान्मसि ज्ञात्वा सृष्ट्वाभिं व्रतमुक्-
तश्चिः ॥”

तत्प्राणादाह्वगमने कथञ्चनेत्यभिधानात् ।
अन्मसि न वृद्धतोदके ॥ * शूद्रश्च ब्राह्मण-
श्रववचने दोषो यथा,—

“श्रवतब्राह्मणदेहाश्च देवात् शूद्रा वक्षन्ति चेत् ।
पदप्रमाणवर्षश्च तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
तत्तस्तेषाञ्च साहाय्यं करोति हरिर्हृदिपिणो ।
ददाति मुक्तिं तेभ्योऽपि क्रमेण च क्षमाययौ ॥
जन्म पुण्यवतां गेहे कारयित्वा च भारते ।
स्थानं ददाति वेङ्कण्डे निश्चितं जन्मभिस्त्रिभिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ४४ अध्यायः ॥
श्रवदूषितश्रवजलाश्रयादीनां शुद्धिर्यथा,—

ब्रह्मपुराणम् ।

“येषामभ्यस्य मांसञ्च तच्छरीरेऽयुतयुतं यत् ।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्वञ्च दुष्यति ॥”
तच्छरीरेऽन्तःशरीरेः । उत्तरवचने कुण्डपपृष्ट-
णात् । यथा,—

“सकुण्डपं सकर्दमं तेभ्यस्त्रयोमपास्य तत् ।
प्रतिपेत् पञ्चमथश्च समस्तं सर्वशुद्धित्तु ॥
अपास्य कुण्डपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।
श्रवतं षष्ठ्यथा चिंशत् तोयकुम्भान् वसुहरेत् ॥”
वापी ससोपानाः । निःसोपानः कूपः । तडागः
पद्माकरः । श्रवादिजलाख्यत्वाद्यपेक्षया अत्य-
ल्पस्य सर्वोद्धारणमभिधानात् । एवं मरण-
समये यद्वाप्तिः सार्वथ्ये अन्यथा यदस्य दुष्टता
स्यात् । यथा, दृष्टव्यम् ।

“अशूद्रपतितान्शान्त्वा श्रवतश्चेद्विजमन्दिरं ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुजा भावितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छुद्धे भवेच्छुचिः ।
ज्ञात्वा पतिते गेहे अन्ये मांसचतुष्टयात् ।
अत्यन्ते वज्रवेदग्रेहमित्येवं मनुजब्रवीत् ॥”
ज्ञात्वा मासाभ्यां मांससन्दर्शपाठात् । अन्यो
क्तेः । अत्यन्तः स्थापकः । इति वाचस्पति-
मिश्राः । यमः ।

“विजस्य मरणे वेष्ट्य विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनेकेन वहिर्भूमिरिप्रोक्ष्यलपेनैः ॥” *
यथोक्तकालानन्तरकर्तव्यमाह स्वप्नैः ।
“यद्विशुद्धं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थश्रवदूषिते ।
प्रोत्तुच्छं श्रवणं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ।
यद्वाहपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ कृगोनाश्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणेऽन्तःपूतेश्च हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्वमभ्युचयेद्दश ततः शुद्धत्वसंश्रयः ॥”
अथ मन्वानादेशे गायत्री । देवकः ।

“पञ्चवा वा चतुर्वा वा भूरमेवैषा विशुध्यति ।
दृष्टा दिष्टा चिष्टा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्ययवर्षेणैवापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रकृते गर्भिणी यत्र क्षियते यत्र मातुषः ।
चाकालैरुक्षितं यत्र यत्र विन्यस्यते श्रवः ॥
विस्मृचोपहतं यत्र कुण्डपो यत्र दृश्यते ।

शश,

शशभृद्

शशिक

एवं कक्षलभूयिष्ठा भूरमेधाति कथ्यते ॥
 क्षमिकोटपदपैतृ विता यत्र मेदिनी ।
 एषया कर्षणेः शिभा वान्तेर्वा इष्टतां व्रजेत् ॥
 नखदन्तनृत्तलक्तुषपांशुरजोमलैः ।
 भस्मपङ्कटण्यैर्वपि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
 वापनं नृदन्तरेण पूरणम् । ऊर्ध्वितं वासः ।
 एषा घनीभूतस्त्रेयादि । चतुर्हादौ पश्चानां मध्ये
 यथासम्भवं गृह्यम् । अङ्गिराः ।
 “शौचं सद्यसरोमणां वायुप्राक्तैर्दूरभ्रमभिः ।
 रेतस्यृष्टं श्रवस्यृष्टमाविकं नैव दुष्यति ॥”
 सद्यसरोमणां कम्बलावाम् । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ।
 श्रवकान्यः, पुं, (श्रवः कान्यो यस्य ।) ऊर्कुरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रवधानं, स्त्री, (श्रवस्य धानम् ।) श्रववह्नार्थ-
 खट्वा । मङ्गार खाट इति भाषा । तत्पञ्चम्यः ।
 काष्ठमलः २ । इति श्रवरावली ॥ खोटः ३
 खाटो ४ खाटिका ५ श्रवरथः ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 श्रवरः, पुं, (श्रव + बाहुलकादः । यदा, श्रवं
 राति शृङ्गतीति । रा + कः ।) स्नेच्छलाति-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ मयूरपुच्छपरिधानो स्नेच्छः
 किरातः । पञ्चपरिधानः श्रवरः । इति तट्टी-
 कार्या भरतः ॥ पानीयम् । श्रवः । इति
 मेदिनी ॥ श्राव्यविशेषः । हस्तः । इत्युणादि-
 कीयः ॥
 श्रवरथः, पुं, (श्रवस्य रथः ।) श्रवयानम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 श्रवरलोभः, पुं, श्वेतलोभः । इति रत्नमाला ॥
 श्रवरालयः, पुं, (श्रवरस्थालयः ।) श्रवरगृहम् ।
 तत्पञ्चम्यः । पक्षयः २ । इत्यमरः ॥ पक्षयः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ श्रवरावाचः ४ । इति
 चैमचन्द्रः ॥
 श्रवरावाचः, पुं, (श्रवरस्थावाचः ।) श्रवरालयः ।
 इति चैमचन्द्रः ॥
 श्र(व)वलः, पुं, (श्रप आक्रोशे + “श्रपेर्वच ।”
 उणा० १ । १०७ । इति कलः वक्षान्तादेशः ।)
 कर्तृवरणः । तद्धति, चि । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २३ । २४ ।
 “अङ्गश्च मलपङ्केन संदृष्टं श्रवलकानम् ॥”)
 श्रवला, स्त्री, (श्रवल + क्तिवां टाप् ।) श्रवलवर्णा
 गौः । इत्यमरभरतौ ॥
 श्रवली, स्त्री, (श्रवलयोगाद्यन्तो ङीष् ।) श्रवल-
 वर्णा गौः । इत्यमरभरतौ ॥
 श्रवसानः, पुं, पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 वैदिकपदोऽयम् । श्रवधातोरोऽनादिकसानच्-
 प्रत्ययेन नियममेतत् ॥
 श्रश, ब्रूवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
 चक०-वेद० ।) श्रशौ शशिश्रशौः श्रशमिति
 किरातयमकात् । श्रशति भेकः ब्रूवेन गच्छ
 तीत्यर्थः । छ फल भज इत्यत्र वर्ज्यमस्येव ।
 इत्यात्मोऽयमपीति । इति दुर्गादासः ॥

शशः, पुं, (शशति ब्रूवेन गच्छतीति । शश +
 अच् ।) श्वगविशेषः । इत्यमरः ॥ शश्राव इति
 खरगोश इति च भाषा ॥ (यथा, मनौ । २ । २७० ।
 “शशजूर्मयोस्तु मांसेन मांसानेकादशैव तु ॥”)
 अस्थ मांसशुभाः । खाडुलम् । कषायत्वम् ।
 मलवह्नकारित्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 शोधातीसारपित्तरक्तनाशत्वम् । रूक्षत्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः । अपि च ।
 “शशमांसं विदोवन्न दीपनं श्वासकासनुत् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अय्यच ।
 “शशः श्रुली लोमकर्णो विद्येऽयः प्रकीर्तितः ।
 शशः शीतो लघुर्मांसो रूक्षः खाडुः सदा
 ह्रितः ॥
 वह्निन्नृत् कफपित्तो वातसाधारणः स्मृतः ।
 ज्वरातीसारशोषाश्वासास्यहृत्स्थः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 आहोऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—
 “हविष्यन्निन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
 मास्यश्चारिणकौरभश्राङ्गुनिष्कागपार्थतेः ॥
 ऐश्वर्यौरववाराहश्राशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
 सासृष्टङ्गाभिलष्यन्ति रत्नेनेह पितामहाः ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्वं यथा,—
 “मार्गं मांसं तथा च्छागं श्राशं समनुयुज्यते ।
 एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोष्यानि वसुन्धरे ॥”
 इत्येकादशीतत्वम् ॥
 चन्द्रलाञ्छनः । इति धरणिः ॥ वोलः । लोभः ।
 मनुष्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्विध-
 पुरुषान्तर्गमनपुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “नृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणनिधायाः सद्यवादे श्रशोऽयम् ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 शशकः, पुं, (शश + स्वार्थे कन् ।) शशः । यथा,
 “शशकः श्रन्तौ गोधा खड्गो जूर्मन्श्च पक्षमः ।
 भक्ष्याः पक्षनखेभ्ये न भक्ष्याश्चान्यजातयः ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 शशधरः, पुं, (शशस्य धरः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । १० ।
 “इदं वक्त्रं साक्षादिरहितकलङ्कः शशधरः ॥”)
 कर्पूरः । इत्यमरः ॥
 शशहृतकं, स्त्री, नखाधातः । इति शब्दमाला ॥
 शशविन्दः, पुं, विष्णुः । राजविशेषः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।
 “रामं दाशरथिञ्चैव शशविन्दं भगौरथम् ॥”)
 स तु चित्ररथपुत्रः । इति पुराणम् ॥
 शशभृत्, पुं, (शशं विभर्तौति । भृ + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति चैमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ७३ । २५६ ।
 “शृङ्गीतो राजशशभृत् वैदासाधेन यक्षणा ॥”)
 शशभृद्भृत्, पुं, (शशभृत् चन्द्रं विभर्तौति । भृ +
 क्तिप् ।) श्रवः । यथा,—

“आत्मानं योगनिद्राश्च चिन्तयित्वा मन-
 स्विनी ।
 हन्ति स्वप्ररोरस्य भागाहं शशभृद्भृत् ॥”
 इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
 शशलोमः, [न] स्त्री, (शशस्य लोमः ।) शशकस्य
 रोमः । तत्पञ्चम्यः । शशोऽयम् २ । इत्यमरः ॥
 (पु, तन्नामकराजः । यथा, महाभारते ।
 १५ । २० । १४ ।
 “शशलोमा च राजासीत् राजन् परम-
 धार्मिकः ॥”)
 शशशम्बिका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशस्थली, स्त्री, अन्तर्ज्वेदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सा च गङ्गायामुत्तमोर्म्यधदेशः । अयुना द्वायाव
 इति नाम्ना ख्यातः ॥
 शशाङ्कः, पुं, (शशोऽङ्कं चिह्नं अङ्कं क्रोडं वा यस्य ।)
 चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १८ । ३६५ ॥
 “स जनेर्दृष्टे तत्र शिशवे ज्वलितौघपौ ।
 शशाङ्क इव पूर्वान्नेरुदयस्यो विवृण्वकः ॥”)
 कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशाङ्कुलः, स्त्री, कर्कटीमेदः । तत्पञ्चम्यः । वङ्ग-
 फला २ तण्डुली ३ श्वेतसम्भवा ४ खुदाङ्गा ५
 लोमशफलला ६ धूम्रा ७ वृत्तफला ८ । अस्या
 शुभाः ।
 “शशाङ्कुलि स्तितकटुश्च कोमला
 कङ्कशुक्ला मधुरा कपापहा ।
 पात्रे तु शान्ता मधुरा विदाहकत्
 कफे तु शुष्का रुचिकश्च दीपनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शशादः, पुं, (शशमतीति । अद + अच् ।) श्वेन-
 पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इच्छाङ्गुलः ।
 यथा, महाभारते । ६ । २२१ । १ ।
 “इच्छाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवी-
 भिसाम् ।
 प्रातः परमधर्मात्मा चोद्योधायाः श्रुपौ भवत् ॥”
 अस्थ विकृतिरिति नाम आसीत् । अयं हि
 पित्रनुज्ञातः आहार्यं मांसमानेतुं वनं गतः
 नृगान् व्यापादयामास । ततोऽतिश्रान्तः क्षुत्-
 प्रीत एकं शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति
 नाम अजायत । एतद्विवरणं भागवते । ६ । ६
 अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च
 ब्रह्मवम् ॥)
 शशादनः, पुं, (शशमतीति । अद + क्तुः ।)
 श्वेनपक्षी । इत्यमरः ॥
 शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “गुरुनिघनमनु लघुरिह शशिकला ।
 मलयजविलसदक्षिकगगनगता ।
 सरस्विजनयनहृदयविलसतिर्निर्धि
 अतनुत विसतरभसपरितरजम् ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥

शशी

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
“कमलिनौ मलिनौ दिवसाद्ये
शशिकला विकला चन्द्राद्ये ।
इति विधिर्विद्वे प्रमदासुखम्
भवति विप्रतमः क्रमप्रो जनः ॥”

इत्युद्धृतः ॥)

शशिकान्तः, कौ, (शशी कान्तो यस्य ।) कुसुदम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिकान्तः, पुं, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ८० । ४ ।

“वैदूर्यवपुलकविमलक-

राजमणिस्मटिकशशिकान्ताः ॥”

शशिक्ष्वलः, पुं, (शशी क्ष्वले यस्य ।) भस्माटपुर-
राजः । यथा,—

“ततः शशिक्ष्वलो राजा बुद्धादाह्वय पुत्रकान् ।
सुशान्ताया मतिं बुद्धारमां प्रादात् स कल्कये ॥
विश्राखपभूपाश्च चचिराश्च सञ्जुगम् ।
श्रय्याकर्मदुपेयापि भस्माटं पुरमायुः ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥

शशिप्रभं, कौ, (शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य ।)
कुसुदम् । इति शब्दमाला । सुक्ता । इति

राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते, वि (चन्द्रप्रभा-
सङ्घे च, वि । यथा महाभारते । १।६।६।४।

“तस्या वाचः सनुवन्तं मारुतेन शशिप्रभम् ॥”

शशिप्रभा, कौ, (शशिनः प्रभा ।) ज्योत्स्ना ।
इति जटाधरः ॥

शशिभूषणः, पुं, (शशी भूषणं यस्य ।) शिवः ।
इति शशिशेखरशब्ददर्शनात् ॥

शशिलेखा, कौ, चन्द्रकला । गुह्यो । उक्तमेदः ।
इति मेदिनी । तद्वृत्तस्य लक्षणादि यथा,—

“जो मो मो चैतु भवेतां चन्द्राकेचन्द्रलेखा ।
विच्छेदे ते सुरारे पादुप्रकाशा कशाङ्गी

ज्ञानच्छायं दुर्गुलं न आवर्तते विध्वली वा ।
राधाभोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रलेखा

किञ्चात्मा लीं स्मरन्ती धत्ते पुवं जीवयोगम् ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

शशिवाटिका, कौ, पुनर्ववा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शशिशेखरः, पुं, (शशी शेखरे यस्य ।) शिवः ।
इति हज्जाशुषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१ । २२ ।
“तस्याः सुतिवचो वृद्धस्मान्द्रुमधियोय सः ।
किन्ति प्रियं कारोभौति बभौ शशिशेखरः ॥”

बुद्धमेदः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २ चतुर्वकः २
चक्रचम्बरः ४ देवः ५ वज्रकपाळी ६ निशुक्ली ७

वज्रटीकाः ८ । इति त्रिकाक्षप्रश्नः ॥

शशी, [न] पुं, (शशीश्चास्तीति । शश + इनिः ।)
चन्द्रः । यथा,—

“हिमांशुचन्द्रमाश्रयः शशी चन्द्रो हिमयुतिः ।
भरतवृत्तशब्दाद्यैः ॥

(यथा च हितोपदेशे ।

शङ्कुली

“शशिनसुख्यंशोऽपि निर्जनः परिभूयते ॥”
अष्टाङ्गविवेकः । इति हेमचन्द्रः ॥

शशीर्णः, कौ, (शशस्त्वङ्गः ।) अभिधानात् कौ-
वलम् ॥) शशस्त्वङ्गः । इत्यमरः ॥

शश्वन, व, (शश + बाहुलकाद्धत् ।) पुनःपुनः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ६ । ३१ ।

“चित्प्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निय-
कृति ॥”

शश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक०-सेट ।) शशति । इति दुर्गादासः ॥

शङ्कुलः, पुं, क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका । ड-
करमुच्चार इति भाषा ॥

शङ्कुली, कौ, (शङ्कुल + गौरादिवात् ङीष् ।)
तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागुः । इति शब्द-
चन्द्रिका । कर्करन्तम् । इति शब्दरत्नावली ।

मत्स्यमेदः । सौरी । इति चिन्दी भाषा । अस्या
गुणाः ।

“शङ्कुली याहिणी हृद्या मधुरा तुवरा
सुता ।”

इति भावप्रकाशः ॥
(पिष्टकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।

२२८ । ६२ ।
“पायसं कसरं मांसमपूपानथ शङ्कुलीः ॥”

शर्वा, कौ, (शश हिंसयाम् + “खयशिल्पश्रय-
वाय्वरूपपर्येतस्याः ।) उष्णः ३ । २६ । इति

वर्णं निपात्यते ।) बालहणम् । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुवर्षे । २ । २६ ।

“गङ्गाप्रपातात्तन्विच्छृण्वं
गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवश ॥”

शस उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक०-सेट ।) शसति । इति दुर्गादासः ॥

शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्वकोऽयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट ।)

इ, आशंस्यते । ङ, आशंसते । आशीरिष्टार्थ-
शंसनम् । इच्छायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शसनं, कौ, (शस + लुट् ।) यन्त्रार्थपशुहवनम् ।
इति शसनशब्दटीकायां रामायणम् ॥ (ग्रन्थे

हन्वतेऽन इवधिकरणे लुटि हत्यास्यायम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १४ ।

“मित्रकुर्वो यच्छसनेन भावः ।”
“शसने विशसनस्थाने ॥” इति तद्वाक्ये साधनः ॥

शङ्कुली, कौ, पिष्टकविशेषः । पुनो पिठा इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।

“मोदकान् पूरिकापूपान् धानाधमक-
शङ्कुलीः ॥”

अस्या गुणाः ।
“पर्यटा लघवो रूक्षाः शङ्कुल्याः कफपित्तकाः ॥”

काञ्जिकयुक्ततिलशङ्कुली ज्ञाया यथा,—
“मासैरिष्टुविकाराश्च काञ्जिकोक्तशङ्कुलीम् ।

स्वतः मायस्वनेन मधुना च न भक्षयेत् ॥”
इति राक्षसहस्तः ॥ ३॥

शस्त्रं

इथा तद्भक्ष्यप्रार्थितं यथा । इथा
पायसपुपशङ्कुलीकशरसंवायशिशुकोहितवृत्त-
निर्यासमिधप्रभावां भक्ष्ये कामतच्छादीप-
वासः । अकामतच्छादहम् । चित्रियादीनां पाद-
पादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्त्रं, इ र लु खप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट ।) इ, शंस्यते । नमध-
पाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे

इदृशवस्यो वेदेवृत्तारण्यमेदार्थः । लु, शंसि । र,
वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

शस्त्रं, कौ, (शसु + क्तः ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १० । ४२ ।

“लक्ष्मिलला पुरोधास्तु बहुशस्त्रं नराधिपम् ॥”
शरीरम् । इति त्रिकाक्षप्रश्नः ॥

शस्त्रः, वि, कल्याणयुक्तः । स्तुतः । इत्यमरः ॥
प्रशस्तः । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।

३ । २६ । १५ ।
“क्रियायोगेन शस्त्रेण नातिहिंस्रिष्य निवृत्तः ॥”

निवृत्तः । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।
“शक्राभिषेके समहृद्वृत्त्यनर्दिनखनम् ।

प्रत्यक्ष दानवाः शस्त्रास्त्रवा लघ्येन च प्रभो ॥”
शस्त्रं, कौ, अङ्गुलिचानम् । यथा,—

“अङ्गुलिनं शस्त्रकश्च तथा चाङ्गुलिरचकम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रकेशकः, वि, (शस्त्राः केशा यस्य कर्तुः ।
प्रशस्तकेशयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रं, कौ, (शस्त्रे हिंस्यते अनेन । “अमिचि-
मिदशस्त्रिभ्यः क्तः ।” उणा० ४ । १६३ । इति

कः । यद्वा, “दाक्षीशसुशुक्तेति ” ३।२।९८ ।
इति युन ।) लोहम् । अस्त्रम् । इत्यमरः ॥

शस्त्रास्त्रेवैवृद्धा सुक्तेरिवादिदर्शनात् शस्त्रा-
स्त्रयोः कश्चिद्देमाह । येन करधृतेन हन्यते

तत् शस्त्रं खड्गादि । येन चिमिन हन्यते
तदस्त्रं काष्ठादि । इति तट्टीकायां भरतः ॥

तत्पर्यायः ।
“अस्त्रं शस्त्रं प्रहरणसुद्धानो हितराशुधः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
“एकैकमस्त्रं शस्त्रश्च देवैर्मृतं सच्छसत्रा ।

पिच्छेद लीलयेवैवृद्धो जगतां मधुच्छदनः ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्यायः ॥

अस्त्रं मन्त्राभिमन्त्रितम् । शस्त्रं तद्विरतम् । इति
तट्टीका ॥ ४। राज्ञां अस्त्राचार्या यथा,—

“यस्त्रयुक्ते पाणिशुक्ते अयुक्ते युक्तधारिते ।
अस्त्राचार्या निरुद्धेवः कुशकश्च विशिष्यते ॥”

तद्गद्गदिनितुल्य लघ्वं यथा,—
“स्थापनाजातिस्त्रयः सततं प्रतिजायता ।

राज्ञः स्थादाशुधामारे दक्षः कर्मज्ञु चोद्यतः ॥”
इति मातङ्ग्ये १८ अध्यायः ॥

अस्त्रपिकिता यथा । अथातोऽग्नौपहरणीय-
मध्यायं आख्यास्यामः । निविधं कर्म । पूर्व-
कर्म प्रधानकर्म प्रक्षालकर्मैति । तद्व्याधिं

प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्त्रं शस्त्रं शस्त्रकर्म-
शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं शस्त्रं

शस्त्रं

प्राधान्यात् शस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्षाम-
स्ततस्तस्मात्तच्छास्त्रं । तच्च शस्त्रकर्म्मोपदेक्षितम् ।
तद्वयथा । द्वेष्टं भेदं लिखं वेधमेवमाह्वयं
विश्राजं सीयमिति ॥ ॥ अतोऽन्यतमं कर्म
चिकीर्षता वैदेन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि ।
तद्वयथा । यत्नश्चक्षुराग्निशलाकाऽङ्गुल्य-
जलौकालात्रुचाम्बोष्ठपिचुजोत-स्त्रजपत्रपट्टमधु-
घृतवसापयस्तेनतर्पणकाषायावेपनकल्कचजन-
श्रीनोष्णोदककटाहोदीनि परिकर्मिणश्च
स्त्रिधाः स्थिरा चलन्तः । ततः प्रशस्तेषु निधि-
करणसूत्रैर्नचनेषु दध्यक्षताप्रधानरत्नैरभि-
विप्रान् भिषजश्चाचैयित्वा कृतवलिमङ्गलस्त्रि-
वाचनं लघु मुक्तवर्णं प्रादुसुखमातुरसुपवेश्य
यत्नयित्वा प्रत्यदुसुखो वैद्यो रस्मेशिरास्त्राशु-
सन्ध्यास्थिमनोः परिहरन्नृणोर्मं शस्त्रं निद-
ध्यात्पूयदर्शनात् सप्तदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च ।
महन्स्त्रिप च पाकैषु दृढाङ्गं चजङ्गवं वा शस्त्र-
पदमुक्तम् । तत्रायनो विशासः समः सुविभक्त
इति ब्रह्मगुणाः । भवतश्चात्र ।

“आयतञ्च विशालञ्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि ब्रह्मः कर्मणि शस्यते ॥
शौच्यमात्रं क्रिया शस्त्रतेऽप्युपकस्ते देवपृ-
थ्वसंमोहञ्च वैद्यश्च शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥”
एकेन वा ब्रह्मणापुष्यमाग्रेनान्तराशुद्वयवैद्य-
श्चपरान् ब्रह्मान् कुर्यात् । भवन्ति चात्र ।
“यतो यतो गतिं विद्यादुसुखो यच्च यच्च च ।
तच्च तच्च ब्रह्मं कुर्यादुसुखो दोगो न तद्वति ॥”
तच्च भूगण्डशस्त्रलगाटाचिपटोष्ठदन्तवैद्यकचा-
कुचिवङ्गुणेषु नियेकहेद उक्तः ॥
“चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अङ्गचन्द्राकर्तृणां पाणिगुदे मेद्रे च उड्ढिमान् ॥”
अन्यथा तु शिरास्त्राशुच्छेदनादितमात्रं वेदना
चिरादुसुखंरोगो मावकन्दे प्रादुर्भाव्यते ।
शङ्खगर्भेन्द्राशोऽश्वरीभगन्दरुखरोगेष्वनुक्त-
वतः कर्म कुर्यात् । ततः शस्त्रमवतार्य श्रौता-
भिरङ्गिरातुरमाश्रय्य समन्तात् परिपौष्या-
द्बुद्ध्या ब्रह्ममिच्छन् प्रचाप्य कषायेण मोवे-
नोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रमादामौषध-
युक्तां वस्त्रं प्रविष्ट्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य
नातिस्त्रिधा नातिरुक्ता नातिघर्णा कवलिर्का
दन्वा वक्ष्यते न बध्नीयाद्वेदनरक्षेत्रेषु पेषूपये-
द्रक्षेत्रेषु मन्त्रे रक्षां कुर्यात् । ततो गुग्गुलु-
गुग्गुलुसर्ववचामौरस्यपचूर्णैर्लवणनिक्षपत्रया
भिश्चेरान्यथुल्लेखं पेषूपयेत् । आन्यशेषिण चास्य
प्राणान् समालमेत् । उदङ्गुम्भाचापो यदौला
प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात्तद्वक्ष्यामः ॥ ॥
“कृत्वा न प्रतिवातार्थं तथा रक्षोभयश्च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तद्वयमवतम् ॥
नामाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यचराक्षसाः ।
अभिन्नवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्यां प्रभु तान् सदा ।
पृथिव्यामनारीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
इक्षु वासुनिवासाश्च पान्त्वा तं नमस्कृताः ।

शस्त्रः

पान्त्वा तं सुनयो ब्राह्मणा दिवा राजर्षयस्तथा ।
पञ्चताक्षैव नद्याश्च सञ्जाः सर्वेऽपि सागराः ॥
अन्यो रक्षतु ते जिज्ञां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो यानमपानं ते पर्यय्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विदुतः पान्त्वा समानं स्तनयितवः ।
वलमिन्द्रो वलपतिर्मेतुर्मन्ये मतिं तथा ॥
कामाक्षो पान्त्वा गन्धर्वाः सख्यमिन्द्रोभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा सनुदो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्त्वा निशाकृत् ॥
रेतस्त्रायाययन्त्वापो रोमाग्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देवैर् तव वसुधरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ब्रुवो भुवौ ॥
एता देवै विश्वेभ्य तव निष्ठा हि देवताः ।
एतास्मां सततं पान्त्वा दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
खलि ते भगवान् ब्रह्मा खलि देवाश्च कुर्व-
ताम् ।
खलि ते चन्द्रसूर्यौ च खलि नारदपञ्चतौ ॥
अन्यथैव वायुश्च खलि देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा खल्व्यायुर्वर्द्धतां तव ।
इत्यथो प्रशाम्यन् सदा भव गतश्च ॥”

इति स्त्राहा ॥

“एतेर्वेदात्मकेर्मन्त्रेः कृत्वा आधिनिशाचनैः ।
मयैव कतरक्षन् दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥” * ॥
ततः कतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिक-
मादिशेत् । ततस्ततोयेऽहनि विसृज्यैव बध्नी-
याद्वक्ष्यते । न चैनं त्वरमाग्योऽपरेतुर्भोज्य-
येत् । द्वितीयदिवसे परिमोचणादिययितो
ब्रह्मचिरादुपसंरोहति तौब्रह्मचक्ष भवति । अत
ऊर्ध्वं दोषकालवलादीनवेक्ष्य कषायावेपनवन्ता-
हारचारान् विदध्यात् । न चैनं त्वरमाणः
सान्दीर्घं रोपयेत् स ह्यन्येनाप्यपचारेणाभ्य-
न्तरसुखं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति
चात्र ।

“नस्मादन्तर्जहिष्येव सपुण्ड्रं रोपयेद्ब्रह्मम् ।
रुष्टेऽप्यलोकांश्चायामसवायादीन् विवर्जयेत् ॥
हर्षं क्रोधं भयश्चापि यावदास्तेयसम्भवात् ।
मासान् वटं सप्त वा नृणां विशिरेवः प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
चाहत् दृढाच्छरद्वीक्षवर्षास्त्रिप च बुद्धि-
मान् ॥

अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विभिर्भयं भिषक् ।
प्रदीप्तामारवच्छीरे तच्च कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥

या वेदना शस्त्रनिपातकाला
तौब्रा प्रदीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
इतेन सा श्रान्तिमुपैति विक्ता
कोथेन यदीममुकान्वितेन ॥”

इति सुसुते ५ अध्यायः ॥

शस्त्रः, पुं, (शस्त्रकर्मनेति । शस्त्र वधे + “असिचि
मिदिशस्त्रिभ्यः क्तः ।” उणा० ४।१६३। इति क्तः ।
यद्वा, दान्त्वोऽशस्त्रयुजेति ।” ३ । २ । १८२ ।

शस्त्रं च

इति दृग् ।) खड्गः । यथा,—
“रिष्टिः खड्गस्तारवारिः शस्त्रो भद्रात्मनश्च
सः ॥”

इति त्रिकाश्वशेषः ॥

शस्त्रकं, क्री, (शस्त्रमेव । स्वार्थे कन् ।) लोटम् ।
इत्यमरः ॥

शस्त्रकोशतरः, पुं, (शस्त्रस्य खड्गस्य कोश इव
तरः ।) महापिच्छीतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शस्त्रजीवी, [नृ] (शस्त्रेण जीवतीति । जीव +
श्रिनिः ।) शस्त्राजीवः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, दृष्टत्सर्वहितायाम् । १७ । २४ ।

“रविजेन चिते विजिते

गणसुखाः शस्त्रजीविनः चक्षम् ॥”)

शस्त्रधारणजीवकः, त्रि, (शस्त्रधारणेन जीव-
तीति । जीव + श्रुत् ।) शस्त्राजीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रपाणिः, त्रि, (शस्त्रं पाणौ यस्य ।) शस्त्र-
हस्तः । यथा,—

“उक्ताहसोऽभिदो म्रियः शस्त्रपाणिश्च

घातकः ।

केशाक्षेप्रियहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥”

इति थवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“अभिदो मरद्भ्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

स्त्रेन्दारापहारी च वधेने आततायिनः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्त्रभृत्, त्रि, शस्त्रधारो । शस्त्रं विभर्त्तते ।
भृतातोः क्तिप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा,
रघुः । २ । ४० ।

“शस्त्रेण रक्षं यदश्ववरत्नं

न तद्वयः शस्त्रभृतां सिद्योति ॥”)

शस्त्रमार्जः, पुं, (शस्त्राणि मार्जतेति । ऋज + अच् ।)
शस्त्रमावेनकर्त्ता । सिकलंगर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अविधावकः २ । इत्यमरः ॥ अस्त्र-
मार्जः ३ अविधावः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
श्राणाजीवः ५ अमासक्तः ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

शस्त्रहतः, त्रि, (शस्त्रेण हतः ।) शस्त्रावातेन
हतः । तस्याशौचादि यथा । आश्रः ।

“अनेन जियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्विधा ।

आसप्ताहान्तिरात्रं स्नात् दशरात्रमतः परम् ॥

शस्त्रावाते चण्डादूर्ध्वं यदि कश्चित् प्रभोयते ।

अशौचं प्राप्तं तच्च सर्ववशेषं निवृत्तः ॥”

अत्र शस्त्रघातपदं अतएव शस्त्रघातपरं पारि-

भाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।

“यत्तिसमस्तमूर्धे तु दंष्ट्रिश्चङ्गिबलैर्हताः ।

पतनान्शनप्रायेस्त्वेषांविधिवन्मनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ॥”

अन्यथा अतं विना पतनादिभिर्वैजल्यमृतानां

दिनयश्चैव अग्न्यावसायः स्नात् । न च शस्त्रीय-

थवहारोऽनारङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्वं

मिति वार्थं आह पारिभाषिकापारिभाषिक-

शशध्वं

शाकः

शाकः

आमं वितुषमितुक्तं खिन्नमनसदाहृतम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

ग्राम्यशस्त्राणि यथा,—

“ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवक्लिताः ।

प्रियङ्गवो क्षुद्राराश्च कोरदृषाः सचीनकाः ॥”

उदाराः दीर्घशालयः ।

“भाषा मुद्रा मस्तराश्च निष्पावाः सकुलत्पकाः ।

आढक्वक्षयकाश्चैव शायाः समदृशं स्मृताः ॥

इत्येता ओषधीनान् ग्राम्यान् जातयो मुने ॥”

ग्राम्यारण्यशस्त्राणि यथा,—

“ओषधी यस्त्रियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।

ब्रीहयश्च यवा भाषा गोधूमाश्चाणवक्लिताः ॥

प्रियङ्गुसप्रमा स्मृते अष्टमास्तु कुलत्पकाः ।

श्यामाकाश्च य गोवारा जर्जलाः सगवेधुकाः ॥

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा सकटका मुने ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता स्मृता ओषधस्तु चतुर्दश ॥”

इति विष्णुपुराणे ॥ अंशे ६ अध्यायः ॥ ॥

नवग्रहसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—

“अनुराधा ऋगश्रितो रेवती चोत्तराश्रयम् ।

हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः ॥

रोहिणी नवग्रहादिनवग्रहाश्रयादिषु ।

प्रशक्तं नवपीठादिसम्भोगं ग्रहविहृदेत् ॥” ॥

नवग्रहस्य आह्लादिकालो यथा,—

“शरदसन्तथोः कैचिन्नवग्रहं प्रचक्षते ।

ग्राम्यापाकवशादस्य श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”

इत्यनेन शरदसन्तवहितनवग्रहस्थेः ।

“श्यामाकैर्ब्रीहिक्षिबे यवैरम्योक्तकालतः ।

प्राग्यक्ष्ण्युत्थेत्यवश्यं न तज्जापयन्माद्ययः ॥”

इति कालान्तरदर्शनान् आह्लादपि तथा ।

आययश्च नवग्रहस्थेः ।

“दृष्ट्वेति शुक्लपत्रे तु नवान्नं ग्रह्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुर्वि यत् कृतं आह्लादं ऋगनेचासु रात्रिषु ।

पितरस्तन् यस्मिन् नवान्नमिधकाङ्क्षिणः ॥”

अपरे कृष्णपत्रे ।

“पौषे चैत्रे कृष्णपत्रे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।

भवेत् जन्मान्तरे रोगो पिष्टुषां गोपतिष्ठते ॥

यद्यपि ब्रीहिकाश्च यवपाकौ च पार्थिव ।

न तावाच्यौ महाराज विना आह्लादं कथञ्चन ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरवचने आह्लादं प्रति ब्रीहियव-

पाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके

नवान्ने च इति शास्तातपवचने पूर्वोक्तनवग्रह-

वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयवाधा-

रणं निमित्तं लाघवात् । अभिलाषवाक्ये नवा-

न्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्ना-

गमादि । दृष्ट्वेति शुक्लपत्रे च इति तु धनुष्यादि-

पशुदंस्तेतरगौकालमभ्ये दृष्ट्विकक्ष प्राशस्य-

मात्रार्थं न तु आह्लादनारथमिति । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ग्रहध्वं चो, [न] पुं, (ग्रहाणि ध्वंयवतीति ।

ध्वं + (विनः) तुप्रत्ययः । इति शब्दप्रक्रिया ॥

ग्रहशशकः, वि ॥

ग्रहमङ्गरो, स्त्री, (ग्रहस्य मङ्गरी ।) अभिनव-

निर्गतधाम्यादिशीर्षकम् । शीघ्र इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । कणिशम् २ । इत्यमरः । कणिशः

३ कणिधः ४ । इति तट्टीका ॥

ग्रहशूकं, स्त्री, (ग्रहस्य शूकम् ।) ग्रहस्य

तौक्ष्ण्यम् । शुद्धा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

किंशाचः २ । इत्यमरः ॥

ग्रहसम्बरः, पुं, सालवृक्षः । इत्यमरः ॥

ग्रहात्, त्रि, ग्रहसम्बन्धकः । ग्रहं अस्ति इत्यर्थे

अध्यातोः कर्त्तरि क्तिप्प्रत्ययेन, निष्पन्नमेतत् ।

इति सुप्रबोधवाकरणम् ॥

ग्रहाराः, पु, क्षुद्रशमीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

श्रांशपः, पु, शिंशपाया विकारश्चमसः । शिंशपा-

शब्दादण्यप्रत्यये इकारस्य आडादेशेन निष्पन्न-

मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रांशपायनः, पु, सुविशेषः । इति पुराणम् ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १६ ।

“काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः श्रांश-

पायनः ॥”)

शाकं, स्त्री, पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + कच् ।)

पञ्चपुण्यादि । साम इति हिन्दीभाषा । तत्-

पर्यायः । हरितकम् २ शिमु ३ । इत्यमरः ॥

सिमुः ४ । इति तट्टीका ॥ हरितकम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाक-

निरूपणम् ।

“पञ्च पुष्यं फलं नालं कन्दं संखेदं तथा ।

शाकं वडविधसुहिदं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥”

अथ शाकानां गुणाः ।

“प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टभ्नीनि गुरुणि च ।

रूक्षाणि बहुवर्चसि सृष्टविस्मयास्तानि च ॥

शाकं भिनति वयुरसि निहन्ति नेत्रं

वर्षं विनाशयति रक्तमथापि शुकम् ॥

प्रज्ञाक्षयश्च कुरुते पलितश्च दूतं

हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

शाकैश्च सर्वे निवसन्ति रोगाः

सञ्ज्ञेतवो देहविनाशनाय ।

तस्माद्बुधः शाकविवर्जनश्च

कुर्यात्तथाश्चैव स एव दीयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सर्वशशाकमवाच्यमण्डलक्ष्विममैयुनम् ।

ऋते पटोलवास्तूककाकामाचोपुनर्नवाः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

शाकः, पुं, वृक्षविशेषः । सिमोन् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । शाकवृक्षः २ शाकाखः ३ खर-

पत्रः ४ अर्जुनीपत्रः ५ । इति राजमाला ॥

क्रकाक्षपत्रः ६ शरपत्रः ७ अतिपत्रः ८ अहो-

रुद्रः ९ श्रेष्ठकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ यद-

हमः १२ । अस्य गुणाः । सारकलम् । पित्त-

दाहश्रमापहृत्त्वम् । अस्य वस्त्वलगुणाः । कष-

नाशिलम् । मधुरलम् । रूचलम् । कषाय-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ शक्तिः । इति

मेदिनी ॥ शिरीषवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वृषभेदः । इति विश्वः ॥ द्वीपविशेषः । तस्य

विवरणं यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावद्विह निश्चयम् ।

कथमानं निबोधध्वं शाकद्वीपं द्विजोत्तमाः ॥

जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।

विस्ताराद्विगुणश्चापि परिणाहः समन्ततः ॥

तेनाहतः समुद्रोऽर्थं द्वीपेन लवणोदधिः ।

तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च विन्यते जनः ॥

कृत एव च दुर्मित्तं क्षमातेजोयुतेष्विह ।

तत्रापि पर्वताः शुभाः सप्तैव मणिभूयिताः ॥

शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रियु ।

जम्बुव्यानाः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्वताः ॥

रत्नाकराद्रिनामानः शोभावन्तो महाचित्तः ।

क्षमाचित्तः प्रतिदिशं द्वीपविस्तरमानतः ॥

उभयत्रावागाद्वा लवणक्षीरसागरौ ।

शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिशान् महाचक्षान् ॥

देवर्षिगन्धर्व्युतः प्रथमो मेरुस्थितः ।

प्रागायतः स सौवर्ण्य उदयो नाम पर्वतः ॥

तत्र मेघास्तु वृष्टार्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।

तस्यापरेण समुद्रान् जलधरो महागिरिः ॥

सैव चन्द्रः समाख्यातः सर्वोऽधिधिसमन्ततः ।

तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥

नारदो नाम सेवोक्तो दुर्गशैलो महाचित्तः ।

तत्राचले सप्ततुप्तौ पूर्व्यं नारदपर्वतौ ॥

तस्यापरेण समुद्रान् श्यामो नाम महागिरिः

यत्र श्यामलमापन्नाः प्रजाः पूर्व्यमिमाः क्षिणः ॥

स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामः पर्वतसप्ततः ।

शब्दः स्यात् पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥

यच्चत्वालान्तरमथः शाल्मलश्चान्तरालकृतः ॥

तस्यापरेण रजतो महाबन्धो गिरिः स्मृतः ॥

सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्वचान्वतं पुरा ।

सम्पत्तश्च कृतश्चैव मातुरर्थं गरुडता ॥

तस्यापरे चाम्बिकेयः समनाश्चैव स स्मृतः ।

हिरण्याचो वराहश्च तस्मिन् शैले निरुद्धितः ॥

आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वोऽधिधिसमन्ततः ।

विश्वानस्तु समाख्यातः स्मार्टिकः स महा-

गिरिः ॥

यस्माद्विभाजते निर्वां विश्वानस्तन स स्मृतः ।

सैवेह कषैवदुक्तो यतो वायुः प्रवाधति ।

तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः ॥

शशध्वं नामतस्तानि यथावद्विह पुण्यशः ,

दिनामाच्ये वर्षाणि यथैव गिरवस्तथा ।

उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥

नाम्ना सान्नाभयनाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ॥

द्वितीयं जलधारास्य सुकुमादमिति स्मृतम् ॥

तदैव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्तितम् ॥

देवतस्य तु कौमारं तथैव च सुखोदयम् ।

श्यामपर्वतवर्षं तु मयीचकामिति स्मृतम् ॥

आनन्दकमिति प्रोक्तं तदैव सृजिभिः शुभम् ।

शाकाः

शोमकस्य शुभं वर्षं विमर्षं कुसुमोत्तरम् ॥
तदेव शिवमित्युक्तं वयं शोमकश्चित्तम् ।
आविर्भूतस्य मेदाकिं चैमनश्चैव तन स्तुतम् ॥
सेतुपर्वतकस्यापि महादुर्ममिति स्तुतम् ।
तदेव भुवमित्युक्तं वयं विमर्षजश्चित्तम् ॥
द्वीपस्य परिग्राहस्य दृष्टदोषत्वमेव च ।
जम्बुद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्ये वनस्थितिः ॥
शाको नाम महादृष्टस्तस्य प्रजा महादृष्टाः ।
यत्तु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सद्यः चारणैः ॥
विहरन्ति रमन्ति च दृष्टमानाश्च तेः सह ।
तत्र पुण्या जनपदास्तुल्यैर्युग्ममन्विताः ॥
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगताः ।
हिमालयश्चैव ताः सन्धा गङ्गाः सप्तविधाः स्तुताः ॥
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुत्तमा च नान्वेषा नदी संपरिकीर्तिता ॥
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥
शिवलोका चतुर्थी स्थातुं त्रिविधा च पुनः

स्तुता ।

इत्युक्तं पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कथं ॥
धेनुका च स्तुता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।
सुजता च गमनी च सप्तमी परिकीर्तिता ॥
यताः सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
पावयन्ति जलं सन्धे शाकद्वीपवासिनाम् ॥
अभिगच्छन्ति तां पाण्या नदीर्यः सरासि च ।
नहृदकपरिखावा यतो वर्षति वासवः ॥
आशान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
न शक्यं परिचखातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
ताः पिबन्ति महादृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
ये ते शान्ततया प्रोक्ताः प्रमोदाश्चेति वै

श्रवाः ॥

आनन्दास्तुखाश्चैव जेमकेषु भुवैः सह ।
वर्षाभ्यामाचारयुक्ता देशास्ते सप्त विभृताः ॥
अरोगा बलिनश्चैव सन्धे मरणवर्जिताः ।
अवसर्पिणी न तैवस्ति तथेवेतुसर्पिणी पुनः ॥
न तन्नास्ति युगावस्था चतुर्गुणता क्वचित् ।
क्षेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्तते ॥
शाकद्वीपादिषु क्षेत्रे पञ्चस्तेषु सर्वशः ।
देशस्य तु विचारण कालः खाभाविकः स्तुतः ॥
न तेषु शङ्करः कश्चिद्वर्षाभ्यन्ततः क्वचित् ।
धर्मेत्यादिभिराचारैक एकान्तसुखिताः प्रजाः ॥
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्याऽहंसा भयं तथा ।
विपश्यन्ते न तैवस्ति तदै खाभाविर्कं स्तुतम् ॥
कालो न चैव तैवस्ति न दृष्टो न च दाक्षिकः ।
सधर्मस्य च धर्मेत्यादि रक्षन्ति परस्परम् ॥

इति मातृ १०९ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । एवं परस्मात् श्वोरोदात् परित
उपवेशितः शाकद्वीपो, दान्त्रिशक्त्ययोजनयायामः
समानेन दक्षिमणोद्गेन परीतः । यस्मिन् हि
शाको नाम महादृष्टः सखेयपददेशकः ।
यस्य हि महासुरभिगन्धकाद्वीपमनुवायति ।
तस्यापि प्रेयत्रत एवाधिपतिनांका मेधातिथिः ।

शाकटि

सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु
स्वात्मनान् पुरो जवमनोजववैपमानघूम्नानौक-
चित्ररेफवङ्गुपविद्याधारसंज्ञान् निघाष्याधि-
पतीन् स्वयं भगवत्पुत्रान् आविश्रुतमतिस्तपोवनं
प्रविशेत् । एतेषां वर्षमर्थादागिरयो नवस्य
सप्त सप्तैव । ईशान उरुदङ्गो बलभद्रः प्रत-
केशरः सहस्रस्रोता देवपाक्षो महानस इति ।
अनघा आयुर्दा उभयस्यष्टिरपराजिता पञ्चपदी
सहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋत-
व्रतस्यव्रतदात्रजनुव्रतनामानो भगवन् वायु-
त्मकं प्राणायामविधुनरजस्तमसः परमसमा-
धिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २०
अध्यायः ॥ * ॥ शुद्धिष्ठिरविक्रमादिवशाधि-
वाहनादिशकनरपतीनामवैतान्दः । तस्य
प्रमाणं दिनपञ्जिकायां द्रष्टव्यम् ॥ (शक्तिः ।
कर्मा । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।

“शचीवतस्ते पुरुषाक शाका
गवामिव श्रुतयः सचरन्तीः ॥”

“हे पुरुषाक बहुकर्मज्ञश्च शचीवतः प्रजा-
वतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा ।”
इति तद्वाक्ये नायकः ॥ * ॥ समर्थे, जि । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।

“सन्ता इन्द्रो अह्वजइस्य शाके-
यंदौ सोमासः सुसुना अमन्दन् ॥”

“शाकेः शक्तिर्मेरुद्विः सह ।” इति तद्वाक्ये
सायकः ॥

शाकुलिका, स्त्री, चिन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकटं, जि, (शाकट + अण् ।) शाकटस्थेदम् ।

शाकटवोद्गा । इति मेदिनी ॥

शाकटः, पु, क्षिप्रान्तकटजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(शाकटं वहतीति । शाकट + “शाकटादयः ।”

४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोद्गा । तत्-

पर्थायः । इत्यण् २ प्राचक्षः ३ । इत्यमरः ॥

शाकटाखः, पु, (शाकट इति आख्या यस्य ।)

घवद्वयः । इति राजमाला ॥

शाकटाधनः, पु, (शाकटस्यापलं पुमान् । शाकट +

“नडादिभ्यः फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) अष्ट-

प्राद्विकान्तगतप्राद्विकविशेषः । यथा,—

“इत्यस्यः काशस्तत्त्वा पिप्रणी शाकटा-

यनः ।

प्राग्विभक्त्येनेना अवन्धरादिप्राद्विकाः ॥”

इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अयन्तु नाममात्रं धातुनियन्त्रमाह । यथा,

कातन्ते छत्सु उगादयो भूतेऽपि इत्यत्र

चिकोचनः ।

“नाम च धातुजमाह निरुक्ते

आकरणे शाकटस्य च लोकः ।

यत्र पदार्थविशेषसमुच्चयं

प्रत्ययतः प्रत्यक्षं तदूह्यम् ॥”

शाकटिकः, जि, शाकटगामी । शाकटेन गच्छती-

त्यर्थं तत्प्रत्ययेन नियम्यतेतत् । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभे । (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १० । ४ ।

शाकवि

“रोहिण्यां कोशलमन्-
काशिपाश्चात्यशाकटिकाः ॥”)

शाकटीनः, पु, विश्रुतितुलापरिमाणम् । तत्-

पर्थायः । भारः २ आचिनः ३ शाकटः ४

शुलाटः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकतरः, पु, (शाकाश्चक्रः ।) शाकटजः ।

इति शब्दमाला ॥ सायौन इति हिन्दो भाषा ॥

शाकपत्रः, पु, शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवालेयः, पु, अक्षयष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकम्भरी, स्त्री, (शाकेन विभक्तिं । अ + खण् ।

डोङ् ।) दुर्गा । यथा,—

“ततोऽहमखिलं लोकमाहृदेहसमुद्भवैः ।

भरिष्यामि सुराः शाकेराष्ट्रेः प्राणधारकैः ॥

शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यर्चं सुवि ।

तत्रैव च वक्ष्यामि दुर्गामाखं महासुरम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥

अपि च ।

“भूयः सुरास्तस्यशुभे निराशना-

त्रिरीक्ष्य मारीचयुह समाश्रिता ।

लोकान् भरिष्यामि तन्त्रशाकै-

स्तदा भविष्यामि शाकम्भरीति च ॥

इति वामने ५३ अध्यायः ॥

नगरविशेषः । शाम्भरीति स्थातः । इति केचित् ॥

शाकम्भरीयं, स्त्री, आगमेराख्यदेशान्तगतशाम्भर-

नगरीयजलाशयविशेषोद्भवजन्यम् । शाम्भरि

इति स्थातम् । तस्योपायुक्ता यथा,—

“शाकम्भरीयं कथितं गङ्गाख्यं रोमकं तथा ।

गङ्गाख्यं लघु वातत्रयसुखं भेदि पित्तजम् ।

तीक्ष्णं यवायि रुक्षस्याभिष्यन्दि कटुपाकि

च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शाकयोग्यः, पु, (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकराजः, पु, (शाकराणां राजा निर्दोषत्वात् ।

“राजाहः सखिभ्यश्च ॥” ५ । १४ । १ । इति टच् ।)

वास्तुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकलः, पु, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाक-

शाकलकः, पु, लास्यो वा सङ्कोचो घोषो वा ।

“शाकलादा ॥” ४ । ३ । १२८ । इति अण् ।

परम्परासम्बन्धोद्भवः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

(द्वीपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २६ । ६ ।

“शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये वृषाः ।

अर्जुनस्य च सेनैस्तेर्विपुलस्तुलोऽभवत् ॥”)

शाकलिकः, जि, शकलसम्बन्धी । “शकलकहै-

माभ्यामुपसंख्यानम् ॥” ४ । २ । २ । इत्यस्य

वाचिकोक्ता शाकलिकः काहैमिकः । आभ्या-

मणपीठं वृत्तिकारः । शाकलः । काहैमः ।

इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

शाकविस्लः, पु, (शाके विस्ल इव ।) वार्ताङ्कः ।

इति जटाधरः ॥

शाकविस्लकः, पु, (शाकविस्ल + खार्पे कन् ।)

वार्ताङ्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाकिनी

शाकवीरः, पुं, (शाकेषु वीरः ।) वास्तुकशाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शाकटचः, पुं, (शाकाख्यो वृक्षः ।) तरुविशेषः ।
इति रत्नमाज्जा । सेगोन इति भाषा । अख्य
पर्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकशाकटं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् ।
शाक + "भवेने क्षेत्रे शाकटशाकिनी" इति
शाकटः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शाकशाकिनं, स्त्री, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक
+ शाकिनः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शाकश्रेष्ठः, पुं, (शाकेषु श्रेष्ठः ।) वास्तुकशाकम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती ।
डोडोचुपः । वार्ताकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाका, स्त्री, हरीतकी । इति कैचित् ॥

शाकाख्यं, स्त्री, (शाक इति आख्या यस्य ।)
पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥
"अङ्गनयोर्ध्वं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
आदिना फलम्नादिग्रहः । यदुक्तम् ।
'फलपत्रकरीराशयफलकाण्डाधिकृतकम् ।
तत्क पुष्पं करकश्चैव शाकं दशविधं स्तुतम् ।'
तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं
वंशादुरादि । अयं वंचादेः । फलं कुशाखादेः ।
काण्डं उत्पलजदिनाडी । अधिरूढं तालास्थि-
मज्जा । अधिरूढोद्भूत इति कैचित् । तत्क
गातुलुङ्गादेः । पुष्पं कौविहारादेः । करकं
हजिका । शक्यते भोक्तुमनेति शाकम् । श्रुति
सामर्थ्यं तत्करोति शां तत्करोति वाहुल्यात्
कः शाकमित्यर्थः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

शाकाख्यः, पुं, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाक-
वृक्षः । इति रत्नमाज्जा । अख्य पर्यायगुणौ
शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकाङ्गं, स्त्री, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाङ्गं, स्त्री, (शाके अङ्गो यस्य ।) वृक्षाङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकान्तमेदनं, स्त्री, (शाकान्तं मेदनम् ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकालाडुः, स्त्री, राजालाडुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शाकालका, स्त्री, (शाका अक्षौ प्रदेया यत्र ।)
शाकोपकरकशक्राड्डाङ्गिणी । सा च गौण-
फलपुनःकथादमी । तद्विवरणं सांख्यिकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शाकिनी, स्त्री, (शाकोऽख्येति । शाक + इतिः ।)
शाकयुक्ता भूमिः । यथा,—
"शकटः शाकिनी गावो जालमख्यन्तं वनम् ।
अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव हृतयः ॥"
शकटो घान्वादिवहनहारिणोपजीवः ।
"पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं संखेदं तथा ।
शाकं बहुविधमुद्दिष्टं शुक्र विद्यात् यथोचरम् ॥"

शाकुनि

इति वैदोक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका
शाकाद्याहरणेन । गावो दुग्धादिना । जालं
मत्स्याद्याहरणेन । अख्यन्तं खखानाद्व्यागः
कृष्यादिनामेन । अयाधिकानिहत्ता च । वनं
फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं बहुदकदेशः
सन्ध्यालशाककाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
कदाद्याहरणेन । राजा भेच्छादिना । इत्या-
द्विकतत्त्वम् ॥ * ॥ दुर्गाया अयुचरीविशेषः ।
यथा,—
"डाकिनी योगिनी चैव लेखरी शाकिनी तथा ।
दिक्षु पूष्या इमा देव्यः सुविहताः फलदायिकाः ॥"
इति काव्यायनीकव्यः ॥

"जम्बा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट्शिवः परिकीर्तितः ॥
मूलाधारे तु जम्बायं डाकिनीसहितं न्यसेत् ॥
सञ्चनं त्र्यम्बकं वादिसान् सविन्द्रकम् ॥
खाधिष्ठानाख्यक्रमे तु सविष्णुं राकिणीं
तथा ।
वादिसान् प्रविन्यस्व नामौ तु मणिपूरके ॥
डादिफाल्गुणसहितं रुद्रश्च शाकिनीं तथा ।
अनाहते कादिटान् ईश्वरं काकिनीं तथा ॥
विष्णुहाख्ये महाशक्ते वोदग्रश्चरं युतम् ।
सदाशिवं शाकिनीन् विन्यसेत् पूर्ववत्ततः ॥
आज्ञातक्रमे तु देवेशि ह-ह-वर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं डाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
इति तारात्रयसंभेदः । इति तन्त्रसारः ॥

शाकुजः, वि, परोत्तापी । इति शब्दमाज्जा ॥
शाकुनः, पुं, (शकुनमक्षिणं कर्तो यज्यः । शकुन
+ अङ् ।) पशुपक्षादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-
शुभाशुभनिश्चायकपक्षः । तस्मै श्लोकौ ।
"शुभाशुभनिश्चयविनिर्णयाय
क्षेत्रगुणौ यः शकुनः स उक्तः ।
गतिः खराकोकनभावपेक्षां
संकीर्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोद्गमना शकुनसंज्ञकेन
ज्ञानेन विश्रुतसमस्तकार्यैः ।
नापायकूपे पतति प्रसन्नं
शाखं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वचनराजशाकुने १ सर्गः ॥
(शकुनस्यायमिति । शकुन + "तस्येदम् । " ४ ।
३ । १ २० । इति अङ् । पक्षिसम्बन्धी । यथा,
मनुः । ३ । २६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्येण चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥"

शाकुनिकः, पुं, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन +
"पक्षिमख्यन्तान् हन्ति । " ४ । ४ । ३५ ।
इति टक् ।) पक्षिहन्ता । पाखिमारा इति
चिह्नितः इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
जीवान्तकः २ । इत्यमरः । (यथा, मनुः ।
८ । २६० ।
"आधानं शाकुनिकान् गोपान् कैवलां
मूलखानिकान् ॥"

शाक्तः

शाकुनेयः, पुं, (शकुनेरपत्यम् । शकुनि + "शुभादि-
भ्यश्च । " ४ । १ । १२३ । इति टक् ।) दुष्कृत-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकुनिपुत्रो
लकासुरः । यथा, भागवते । १० । ८८ । २६ ।
"शाकुनेय भवान् यत्तं आन्तः किं दूरमागतः ।
जगं विश्रान्त्यतो पुंस आत्मायं सर्वकामधुक् ॥"
शकुनसम्बन्धिनि, वि ॥

शाकुन्तलेयः, पुं, (शकुन्तलाया अपत्यमिति ।
शकुन्तला + "स्त्रीभ्यो टक् । " ४ । १ । १२० ।
इति टक् ।) भरतराजः । इति जटाधरः ॥
शकुन्तलासम्बन्धिनि, वि ॥

शाकुलिकः, वि, शकुलान् हन्ति यः । शकुल-
शब्दात् "पक्षिमांसहृन्तान् हन्ति । " ४ । ४ ।
३५ । इति टक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकरः, पुं, (शकर एव । स्वार्थे अङ् ।) अन-
ज्जुन । इति हेमचन्द्रः ॥

शाक्तः, वि, शक्तिर्देवता अख्यः । (शक्ति + "वाख्य
देवता । " ४ । १ । २४ । इत्यङ् ।) शक्त्युपासकः ।
अख्य प्रशंसा यथा,—
"खर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः
प्रियः ।
सौराणां गणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥
तदन्ते चैव शाक्ताः स्तुः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
इष्ट्य देवि वरारोहि नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
शाक्तापि शहरः साक्षात् परं ब्रह्मरूप-
भाक् ।
आराधिता येन काली तारा त्रिसुवनेश्वरी ॥
घोडश्रेष्ठे चैव मातङ्गी हिमा च गलवासुखी ।
आराधिता महेष्टानि स शिवो नात्र संशयः ॥
अतिगौर्यं महेष्टानि शाक्तानां परमं पदम् ।
यो जानाति महेष्टमथैव शिवो नात्र संशयः ॥
ब्रह्माद्विजितपादाब्जं यो भवेत् सततं सुदा ।
य यावच्चिरकालेन मुक्तिमन्दिरमेव हि ।
पार्वतीचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत् ।
खर्गभोग्यं मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किम् ॥
शाक्तानाश्चैव विन्द्यां ये कुर्वन्ति हि नराधमाः ।
तेषां लोहितपात्रं वै कुर्वन्ति भैरवोगमाः ।
भैरवाश्चैव भैरवः सदा हिंसन्ति पाभरान् ।
शाक्तान् हिंसन्ति गर्वन्ति विन्दन्ति बहु-
जल्पकाः ॥
द्विजति तेषां देशेषु शिरांसि हरवत्तमा ।
शाक्तस्य उत्तमो नास्ति खर्गे मर्त्ये रवातले ॥
शाक्तस्तु शक्रो ज्येष्ठस्त्रिजगत्पतिशेखरः ।
खर्गं गङ्गाधरो भूला विहरेत् क्षितिमख्ये ॥"
देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
"महेशाश्चैव ये भूतास्ते श्रैवा नात्र संशयः ।
तदंशाश्चैव शाक्ताश्च सत्तं वै गिरिवन्दिनि ।
बहुवर्षवहसन्ति श्रैवाः शक्तिपरायणाः ।
शाक्ता ये शक्रा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवाः ॥
चाखला ब्राह्मणाः शूद्राः क्षत्रिया वैश्य-
सम्भवाः ॥

शाक्यम्

यते शाक्ता जगद्वाजि न मनुष्याः कदाचन ॥
प्रशान्तिं मातुवान् लोके केवलं कर्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रेरेव च जातिभिः ॥
वाममार्गप्रभावेण कर्त्तव्यं जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि क्षत्रिया ब्राह्मणाः

स्मृताः ॥

विश्वश्च ब्राह्मणा देवि सर्वे शूद्राश्च ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणाः शङ्कराश्चिन्ति त्रैलोक्ये श्रेयसरा ॥”

इति सुखमालातन्त्रे २।३।४।७ पटलः ॥ ३॥

“शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न श्रैवा न च
वैष्णवाः ।

उपासन्ते यतो देवीं शायत्रीं परमाचरीम् ॥”
इति निबन्धातन्त्रे ३ पटलः ॥

शङ्कृपासनान्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
“अस्याश्चाराधनं कृत्वा नात्यश्चाराधनं चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणादेव योगिनीप्राप्तमालमेतु ॥”
इति गन्धर्वतन्त्रे २ पटलः ॥ ३॥

तस्य आभ्यन्तरज्ञानं यथा,—
“शाक्तमाभ्यन्तरज्ञानमुक्तं श्रीपञ्चमीमते ।

ज्ञानप्रकारो द्विविधो ब्राह्मणभ्यन्तरमेव ॥
आन्तरं ज्ञानमव्यक्तं रहस्यमपि सादरात् ।

कथयामि भयक्षये चतुर्वर्गफलप्रापये ॥
सन्निधयमनुबुद्धं चरणचयमधत्त ।

स्वस्वं वक्षिद्वानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥

वितुक्तिषाधनं पुषां स्मरणादेव योगिनाम् ।
तेन ज्ञातव्यमात्मानं भावयेत् भयप्रान्तये ॥”

इति विश्वचरित्तन्त्रे २ पटलः ॥ ३॥

तस्य कुशविशेषो यथा,—
“तर्जन्त्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमनामया ।
यथ एव कुशः शाक्तिं न दर्शो वनचम्बवः ॥”

इति श्यामारहस्यम् ॥

(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदः । ७।१०२।५ ।

“वाचं शाक्तस्त्वैव वदति शिष्यमायः ॥”

“शिष्यमायः शिष्यमायः शिष्यः शाक्तस्त्वैव
शक्तिमतः शिष्यकस्य वाचं यथा अब्रुवदति
तद्वत् ॥” इति तन्त्राख्ये वाक्यः ॥)

शाक्तौकः, पु, (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति +
“शक्तिपद्योरीकृक् ॥” ४।४।५।६ इति ईकृक् ।)

शक्तिधारकः । तत्पर्यायः । शक्तिदेविकः २ ।
इत्यमरः ॥

शाक्तः, जि, शङ्कृपासकः । इति शक्तिशब्दात्
व्याप्रत्ययेन निव्यक्तमेतत् ॥

शाक्यः, पु, (शकोऽभिधानमस्येति । शक +
“शकिकादिभ्यो ण्यः ॥” ४।३।६२ । इति ण्यः ।)
बुद्धः । इति हलावुधः ॥

शाक्यसुनिः, पुं, शाक्यवंशवर्तीर्बुद्धसुनिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ अथ सप्त पर्याया गौतमशब्दे
कथिताः । पर्यायान्तरं यथा । खजित् २ श्वित-
केतुः ३ धर्मेकेतुः ४ महासुनिः ५ पञ्च-
ज्ञानः ६ सर्वज्ञः ७ महाबोधिः ८ महावज्रः ९
बहुधर्मः १० चिन्मूर्तिः ११ सिद्धार्थः १२
शकः १३ । इति शब्दरत्नावली । शाक्यवंश-

शाखान

त्वात् शाक्यः शाक्यश्चासौ सुनिश्चेति शाक्य-
सुनिः । तथा हि शाको वृक्षविशेषः तत्र भवा

विद्यमानाः शाक्याः । पितुः प्रापेन केनिदिक्षा-
कुर्वन्त्या गौतमवंशकपिलसुनैराश्रमे शाक्य-

वृक्षे कृतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।
“शाक्यवृक्षप्रतिष्ठनं वाचं यस्मात् प्रचक्रिरे ।

तस्मादिक्षाकुर्वन्त्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाक्यसिंहः, पुं, (शाक्यः सिंह इव ।) शाक्य-
सुनिः । इत्यमरः ॥

शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“इन्द्रागौ इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।

वज्राङ्कुशकरा देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनरुक्ताध्यायः ॥

शक्रपत्नी च ॥

शाख, ऋ याप्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्रशाखत् । इति
दुर्गादासः ॥

शाखः, पु, क्तिकापुलः । यथा,—

“अवाप चानिलात् पुत्रममित्युगुणं पुनः ।

अभिपुत्रः कुमारस्तु शरस्वत्ये यजायत ॥

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।

अपत्यं क्तिकापुलश्च कान्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥”

इति मातृक्षे ५ अध्यायः ॥

क्षितिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं आप्नोतीति । शाख
+ अच् । टाप् ।) उष्णाङ्गविशेषः । जाल इति
भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।

“शाखाक्तेरीक्षवं दुःखं न च कार्यं त्वया

प्रभो ॥”)

तत्पर्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ ।
इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतवृत्त-

मेदिनी ॥ पचान्तरम् । बाहुः । वेदभागः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भगवौ । ३ । १४५ ।

“यज्ञेन भोजयेच्छास्त्रं बहूचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाभ्यर्थं द्वन्द्वोक्तं समाप्तिकम् ॥”)

यन्त्रमेदः । इति धरणिः ॥ अन्तिकः । इति

विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गौतायाम् । २।४१ ।

“बहुशाखा ज्ञानन्ताश्च बुद्धयोऽथवाशानाम् ॥”)

शाखाकण्डः, पुं, (शाखायां कण्डो यस्य ।) कुक्षी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखानगरं, स्त्री, (शाखिव नगरम् ।) मूलनग-
रादव्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-

भारते । १२ । ८७ । ८ ।

“शाखानगरमर्हस्तु सङ्घस्यपतिवृत्तमः ॥”)

मूलनगरेऽवस्थितस्य जनौषस्य स्थानाय मूल-
नगरस्य समीपेऽङ्के वा यदव्यत् पुरं नगरान्तरं

क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तदवस्थानौ-

यस्य शाखिव । अभिषेकदि रमणमध्यमः ।

स्यादभिषेकदि रमणं शाखानगरमित्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

शाखोटः

“आरभ्य मूलनगरादपरं नगरं हि यत् ।

तदभिषेकदि रमणं शाखानगरमित्यपि ॥”

शाखापित्तः, पु, पाण्डिपादंशमूलदाहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शाखापुरं, स्त्री, (पुरस्य शाखा अभिधानात् पूर्व-
निपातः । शाखिव पुरमिति वा ।) शाखानग-

रम् । तत्पर्यायः । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखास्त्रा, स्त्री, (शाखायामस्त्रो यस्याः ।)
वृक्षास्त्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाश्लग्गः, पु, (शाखायां श्लग्गः ।) वानरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—

“सुताफलाय करिणं हरिणं पलाय

सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनय ।

का नीतिरीतिरियती रघुवंशवोर ।

शाखाश्लग्गं जरति यस्तव वागमोहः ॥”

इत्युद्भटः ॥

शाखारब्धः, पु, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तरा
ध्ययनकर्त्ता । तत्पर्यायः । अन्यशाखकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शाखारथ्या, स्त्री, षोडशहस्तप्रस्थपथः । यथा,—
“धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।

त्रिकराक्षोपरथ्यास्तु द्विकरापुपरचकाः ॥”

इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ॥

शाखालः, पु, (शाखां लान्ति आश्रयतीति । ला +
कः ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखाशिफा, स्त्री, (शाखायाः शिफा ।) वटा
दीनां शाखासन्निविश्रिफा । नामूना इति

ख्याता । तरोर्हलादारभ्य अयं यावत् गता
लतायुगुद्धादिः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
अवरोहः २ । इत्यमरः ॥

शाखौ, [नृ] पु, (शाखाख्यस्येति । शाखा +
इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“सोतायां हृदि यच्छिरांसि कुसुमप्राये पफालो-

चक्रैः

पौलस्त्यस्य नितान्तकुशकुलिशे वज्राधके
वक्षति ।

आयुषं निममस्य ममथशरस्त्रैव जानीमहे
कः शाखौ सखि ! यस्य पुत्र्यमभवत् पुत्रायुध-

स्यावुधम् ॥”

इत्युद्भटः ॥

वेदः । वृक्षस्त्राख्यजनः । इति मेदिनी ॥ राज-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शाखोटः, पु, वृक्षविशेषः । श्वाखोटः इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिशाचद्वः २ भीत-

फलः ३ कर्कशच्छदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूतवृक्षः ५ सकटः ६ अक्षधरः ७ ।

श्रीरूपयोगः ८ । गवाक्षो ८ चूलावाकः ९ कृष्ण-
पत्रः १० भीतः ११ कैशिकीलः १२ क्षौर-

नाशनः १३ । अथ गुणाः । तित्तलम् ।

उज्ज्वलम् । पित्तकारिलम् । वातहरिलक्ष ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शाखोटः भीतफलको भूतावासः खरच्छदः ।

शाखाय

शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
शाखाः, त्रि, शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दात्
व्याप्यत्वेन निष्पन्नमेतत् ॥
शाङ्करः, स्त्री, (शाङ्कर + अच्) कृन्दोमेदः । इति
मेदिनी ॥ अस्य रूपान्तरं शाकरं शाकैरश्च ॥
(शाङ्करो देवतास्य इत्यर्थे अणि आदानञ्चम् ।
यथा, वृहत्संहितायाम् । ७१ । ७ ।
“नृगे तु स्त्रवकाङ्गयं बसुत्वमेव शाङ्करे ॥ ”)
शाङ्करः, पुं, (शाङ्करस्यायं वाङ्मन्यात् । शाङ्कर +
अच् ।) बलौवर्द्धः । इति मेदिनी ॥ (शाङ्कर-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४६ । २०१ ।
“तन्नेषां तद्गुहाद्वारप्राप्तानां शाङ्करा
गगाः ॥ ”)
शाङ्करिः, पुं, (शाङ्करस्यायं पुमान् । शाङ्कर +
इच् ।) कान्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥
शाङ्कुची, स्त्री, शाङ्कोचनमतुल्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
शाङ्कः, त्रि, शङ्कसम्बन्धि । शङ्कशब्दात् व्याप्यत्वेन
निष्पन्नमेतत् ॥
शाङ्किकः, पुं, (शङ्ककरयं शिष्यमस्य इति । शङ्क
+ ठक् ।) जातिविशेषः । शाङ्कारि इति
भाषा । तत्पर्यायः । कान्तविकः २ । इत्यमरः ॥
शङ्ककारः ३ कान्तजनकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शङ्कवादकः । तत्पर्यायः । शङ्कसाः २ ।
इति जटाधरः ॥
शाङ्कुडा, स्त्री, गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥
शाटः, पुं, वस्त्रमेदः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा,—
“दूरतः शोभते स्त्र्यो कस्यशाटपटादृतः ।
तावच्च शोभते स्त्र्यो यावत् किञ्चिन्न भाधते ॥ ”
इति चाणक्यशतकम् ॥
शाटकः, पुं, स्त्री, (शाट + खार्थे कन् ।) पटः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ५४ । ३८ ।
“स राजवन्दिनामा तद्वत्शाटकमग्रहीतुम् ॥ ”)
नाटकमेदः । इत्यमरभरतौ ॥
शाटिका, स्त्री, शाटो । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शाटो, पुं, स्त्री, वस्त्रमेदः । शाङ्गो इति भाषा ।
इत्यमरः ॥ अस्या निर्मात्र्यान् निर्मात्र्याशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
शाखायनः, स्त्री, प्रजतकर्म्मवैशुष्यप्रश्नमनाथहोमः ।
यथा । यत्तु प्रजतकर्म्मवैशुष्यप्रश्नमनाथ शाखा-
यनहोमाभिधानं भवदेवभट्टसम्मतं तन्न प्रामा-
णिकं तस्यादपि महाप्रामाणिकमेतन्नारायण-
चरणेर्गोभिलभाष्ये तदप्रामाण्योक्तत्वात् ।
कृन्दोमपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारचय-
मात्रमुक्तम् । यथा,—
“यत्र शाङ्कनिर्महोमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
तत्तत्तत्तत्र विज्ञेया स्त्रीप्रायश्चित्तवती यथा ॥
अपि वाङ्मातृमिषेया प्राणापत्यापि वाङ्मतिः ।
होतव्या त्रिविक्तस्योऽर्थं प्रायश्चित्तविधिः
स्वतः ॥ ”

शाखः

त्रिविक्तस्य इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभि-
लीयकर्म्मणि शाखायनहोमो न युक्तः । किन्तु
यत्तुसमस्तमाशाङ्कतिमिच्छतस्त्वभिः प्राय-
श्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् ।
शाखायनहोमस्य सङ्कलनेऽपि शाखान्तरीय-
त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शाखायनः, पुं, सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥
शाख्यं, स्त्री, (शट्थ भावः । शट् + ख्यच् ।)
शठता । यथा । “शठे शाख्यं समाचरेत् ॥ ”
तत्पर्यायः । कपटः २ आजः ३ दम्भः ४
उपधिः ५ कृद्वा ६ केतवम् ७ कुहतिः ८
निकृतिः ९ । इत्यमरः ॥ नव अयपार्थ-
यवहारे । शठ वधे क्रोशकेतवे तालवादिः
अज् तस्य कर्म्म शाख्यं व्याजः । कपटादि-
घटके कृद्वाणि कुह्यादिचयं चित्तकौटिल्ये
इत्येके । कपटादिघटकं वचनमात्रफलम् ।
कुह्यादिनिकृत्तुं हिंसाफलमिति मेदः । इति
सर्वानन्दो मधुच । नवैवैकार्या इति वङ्गवः ।
इति भरतः ॥ अपि च ।
“अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
शूट कल्कं कलं कृद्वा मिषकेरवकेतवम् ॥
अथ शाख्यश्च शठता कुहतिर्निकृतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुष्केऽस्यान् शाख्यपरोक्ष इतिरः ॥
पूर्वः कपटपरोक्षः फले वचनमात्रकः ।
उभयोरेकपरोक्ष इति केचित् प्रचक्षते ॥ ”
इति शब्दरत्नावली ॥
शाड, ऋ ङ आद्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अग्रशाडत् । ङ,
शाडते गुणिनं गुणो । अन्तःस्थतृतीय-
युक्तादिरयमिति कल्पचिदभ्रमः । इति दुर्गा-
दासः ॥
शाडलः, पुं, शाडलः । इति केचित् ॥
शाख्यं, स्त्री, (श्रयेण निर्मितमिति । श्रण + ख्यच् ।)
श्रणनिर्मितवस्त्रम् । यथा । चौमं प्राण्यं वा
ब्राह्मणस्य कापीयं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य ।
क्षुमा अतस्वी तस्या इदं चौमं तसरादि ।
प्राण्यं श्रणतनुभवं तदुभयं ब्राह्मणस्य । इति
संस्कारतत्त्वम् ॥
श्राणः, पुं, (श्रण्यते श्रायते गुणादिरनेति ।
श्रण + घञ् ।) कथपट्टिका । कट्टिपातर इति
भाषा । तत्पर्यायः । निकषः ३ कषः ३ । इत्य-
मरः ॥ श्राणः ४ निकषः ५ कषः ६ । इति
भरतः ॥ आकषः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
माघचतुष्टयम् । चारि भाषा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । निष्कः २ टङ्कः ३ । इति वैद्यक-
परिभाषा । यथा,—
“मानिष्यतुर्भिः श्राणः स्यात् वरुणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोल उच्यते ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥
शौहादीनां निकषः । शानपातर इति भाषा ।
इति मेदिनी । करपत्रम् । कद्रात् इति भाषा ।
इति विश्वः ॥

शातकु

शाखाजीवः, पुं, (शाखेन आजीवतीति । आ +
जीव + अच् ।) अस्त्रमाजकः । यथा,—
“शाखाजीवः शस्त्रमाजोऽभ्यासस्तोऽविधा-
वकः ॥ ”
इति हेमचन्द्रः ॥
शाखिः, पुं, पट्टवृत्तः । यथा,—
“पट्टे राजश्रयः शाखिश्चिभिः कक्षपत्रकः ॥ ”
इति शब्दमाला ॥
शाखितः, त्रि, तौक्ष्णीकृतः । निश्चितः । कृतश्राणः ।
श्राणशब्दादित्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शाखी, स्त्री, (श्राणस्य विकारः । श्राण + अच् ।
टिङ्गिति ङीप् ।) श्राणस्यमयी पट्टिका ।
यथा,—
“शाखीप्रायाणि वस्त्राणि श्रमीप्राया मञ्जी-
रवाः ।
श्रमप्रायास्तथा वर्गा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ”
इति विश्वपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥
शाखी श्राणस्यमयी पट्टिका तत्तुल्यानि
वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, मञ्जुभारते ।
३ । १६४ । १६ ।
“वस्त्राणां प्रवरा शाखी धान्यानां कीर-
द्रूपकः ॥ ”)
श्रावणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ क्षिप्रवस्त्रम् । यथा । शाखी गोर्णी
क्षिप्रवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाक्षादि-
क्षयणा । इष्टारा इति पारस्यभाषा । इति
शब्दरत्नावली ॥
शाखीरं, स्त्री, श्रोत्रनदमध्यस्थतटः । इदंरौनदी-
तटः । इति विश्वः ॥
शाखिल्यः, पुं, विस्मयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महात्म्यपत्तिस्तोत्रे । ६ ।
“हेरम् प्रथममि यस्य पुरतः शाखिल्यल्ले
श्रिया
विभ्रत्यासुर्वहे समं भयुरिपुस्ते शृङ्गचक्रे
वहन् ॥ ”)
वह्निमेदः । (शृङ्गिलस्य सुनेर्गोत्रापवमिति ।
शृङ्गिल + “गर्गादिभ्यो यञ् । ” ४ । १ । १०५ ।
इति यञ् ।) सुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥
स तु गोवकारः भक्तिस्त्रजकारश्च । तत्सूच-
भाष्यादौलीको यथा,—
“प्रपद्य परमं देवं श्रीखण्डेश्वरस्वरूपिणा ।
शाखिल्यशतस्त्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽश्रुना ॥ ”
शातं, स्त्री, (श्रो + क्तः ।) “शाष्टोरन्त्यतरस्याम् । ”
७ । ४ । ४१ । इति पञ्चे इत्वाभावः । सुखम् ।
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (विनाशः । यथा,
सुसुप्ते । ४ । १ ।
“प्राणिप्राप्त पाणिदाहं नखशातं करोति च ॥ ”)
शातः, त्रि, (श्रो + क्तः ।) दुर्बलः । निश्चितः ।
इति मेदिनी । सुप्सूरः । इत्यमरः ॥
शातकुम्भः, स्त्री, (शतकुम्भे पश्यते भवम् । शत-
कुम्भ + अच् ।) काचनम् । (यथा, भाष्ये ।
६ । ६ ।

शाङ्ख्यः

“द्वतशतकुम्भानिभमंशुभतो
वपुरर्द्धमवपुषः पयसि ॥”)

धुस्तूरः । इत्यमरः ॥

शतकुम्भः, पु, करवीरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

शतकौम्भं, कौ, स्वर्णम् । इति भर्तृहरिरूपकोषः ॥

(सुवर्णनिर्मिते, जि । यथा, रामायणे । २ । २ । ११ ।

“शतच शतकौम्भानां कुम्भानामपि च वसाम् ॥”)

शतानं, कौ, काश्यम् । विनाशानम् । यथा,—

“वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पञ्चशतानम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कश्मिश्च शालिनः ॥”
इति सारमञ्जरी ॥

(हेदके जि । यथा, रघुः । ३ । ४२ ।

“स पूज्यः पञ्चतपश्चशतानं
दशश्रे देवं नरदेवसम्भवः ॥”)

शतपत्रकः, पु, (शतपत्रं पञ्चमिव । कन् ।)

चन्द्रप्रकाशः । यथा,—

“चन्द्रिका कौस्तुभे ज्योत्स्ना प्रकाशो ज्योत
व्यातपः ।

अकल्का चन्द्रिकायाश्च प्रकाशे शतपत्रकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शतभीकः, पु, मदनमाली । मल्लिकाभेदः ।

यथा,—

“शतभीकभद्रवल्ली भूमिमण्डोदपादिका ॥”
इति रत्नमाला ॥

शतमानं, जि, (शतमान + “शतमानविंशति-
केति ।” ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शतला, स्त्री, (शतं हिं लातीति । ला + कः ।)
नातला । चम्पकया इति ख्याता । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

शतचवं, कौ, (शाचोभावं सक्वो वा । शच् +
अण् ।) शचुभावः । शचुचं हतिः । इति
मेदिनी ॥ (शचुसम्पत्तिनि, जि । यथा, रघुः ।
४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां हलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलान् च योधाः शाचवश्च पयुषश्च ॥”)

शाचवः, पु, (शचुरेव । स्थायै अण् ।) शचुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।

“तत्र नामवहसौ महाहवे

शाचवादिष परादसुखोदधिर्नः ॥”)

शादः, पु, (शो तनूकरणे + “शाशपिभ्यां ददनौ ।”
उणा० ४ । ६७ । इति हः ।) कर्दमः । शय्यम् ।
इत्यमरः ॥

शादहस्तिः, जि, (शादेः शब्देः हस्तिः ।)

शाङ्खः । इत्यमरः ॥

शाङ्खः, जि, (शाद + “नङ्शादात् ङणच् ।” ४ ।
२ । ८८ । इति ङणच् ।) नववृक्षवङ्गुलदेशः ।

इत्यमरः ॥ शादो नववृक्षं विद्वतेष्वं शाङ्खः ।

शय्यत्वाच्चिन्न एव शादशब्दादङ्गः स्यात् न तु
पङ्कवापिकोऽनभिधवात् । इति लङ्गीकायां
भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १० । १४ ।

शान्तः

“शादलेषु यदा शिष्ये वनानि वनगोचरा ।
कुषाक्षरगुप्तेषु किं स्यात् सुखतरं ततः ॥”)

शान, ज तेजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शानस्तिच्छाीकरणम् ।
अ, शीशांसति शीशांसते खड्गं कर्मकारः ।
इति दुर्गादासः ॥

शानः, पु, शाखः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शा(ख)नपादः, पु, पारिपात्रपञ्चतः । (अस्य
विवरणं हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
चन्दनघण्टपाषाणः । इति महाभारते हरि-
वंशः ॥ चन्दनपिप्पि इति भाषा ॥

शानी, स्त्री, इन्द्रवाकणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शान्तः, जि, (श्रम + क्तः । “वा दान्तशान्तेति ।”
७ । २ । २७ । इति निपातितः ।) उपश्रमं
प्रापितः । प्राप्नोपश्रमः । इति भरतः ॥ तत्-
पथ्यायः । श्रमितः २ । इत्यमरः ॥ शान्तः ३
जितेन्द्रियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रमांस्वितः ५ ।
इति मेदिनी ॥

शान्तः, पु, अभियुक्तः । रश्मिदेः । इति मेदिनी ॥

शान्तरसस्य लज्जादि यथा,—

“शान्तः श्रमः स्याद्विभाव उत्तमप्रकृतिर्मत ।

कुन्देऽनुन्दरक्ताय श्रीनारायणदेवतः ॥

अनिलवादिवाशेषवस्तुनिःसारता तु वा ।

परमायस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥

पुण्याश्रमहरिचैत्रतीर्थरत्नवनादयः ।

महापुरुषसङ्गाद्यास्त्योद्दीपनरूपिणः ॥

रोमाक्षाद्याश्चाभुवास्तथा स्युर्ध्वभिचारिणः ।

निर्वेददृष्टिस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“रथान्तररतसत्ता धृतचरत्कन्या नवस्या-
ध्वमेः

सत्रासश्च सकौतुकश्च सद्यं दृष्टस्य तेनंगरे ।

निर्वर्णीकृतचित्तसुधारसमुदा निद्रायमागस्य

मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटी भिर्चा विजुष्टि-
व्यति ॥”

इच्छिस्तु महाभारतवर्षे द्रष्टव्यम् ।

“निरङ्कृष्टारूपत्वात् दयावीरादरेण नो ।”

दयावीरादौ हि जीवितवाहनादौ अन्तरा
मलयवल्गादुदरागादिरन्ते च विषादरचक्रवर्ति-
त्वाद्यतिर्दृष्टानदङ्कृष्टारोपश्रमो न दृश्यते ।
शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाङ्कृष्टारप्रश्रमैकरूपत्वात्
तत्त्वान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-
रक्षप्रधानलभ्यास्तम् । ननु ।

“न यच्च दुःखं न सुखं न चिन्ता

न वेधरागौ न च कार्पादित्था ।

रश्च यः शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः

सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥”

इत्येवंप्रसक्तः शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवास्म-
त्कल्पप्राप्तिकथनायां प्रादुर्भावात् । तच्च
सम्प्राप्त्यादीनामभावात् कथं दृष्टव्यमित्युच्यते
शुक्तविशुद्धशान्तसमवस्थितो यः श्रमः, न एव

शान्तिः

यत् । रश्मिमेति तदस्मिन् सञ्चार्यादिः स्थितिश्च
न विरुद्धा । यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युत्पन्नस्य
वैयर्थिकसुखपरत्वाच्च विरोधः । उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।

लब्धाच्चयसुखस्यैते नार्हन्तेः षोडशीं कलाम् ॥

सञ्चार्यकारमङ्कृष्टाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अवान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥”

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रभृतयः । तच्च देवताविषया रतिर्यथा,—

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वधन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरौनाथ चिपुर्हर श्रमो चिन्नयन

प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्ट्यामि दिवसान् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद ॥

शान्तं, [मृ] ज, वारणम् । इति मेदिनी ॥

शान्तवः, पु, (शान्तनोरपत्यं पुमान् । शान्तनु +

अण् ।) शान्तनुराजपुत्रः । भीष्मः । इति

त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
६० ।

“तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गाधाममितदुति,
वसुवीर्यात् समभवत् मन्त्राधीनो महायशः ॥”)

शान्तनुः, पु, ज्ञापयगुप्तस्य चन्द्रवशायेकविश-
राजः । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य

पिता प्रतीपः । यथा,—

“जयमेनन्तानयौ राक्षिकोऽतोऽयुतायभूत ।

तत्तत्क्रोधनस्तस्मान् देवातिथिरसुखं च ॥

नृचक्षस्य दिव्योऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥

देवापिः शान्तनुस्तस्य वाजीक इति चात्मजः ॥

यं यं कराभ्यां सृष्टिणि जीर्णं यौवनमेव्यति ।

शान्तिमाप्नोति चैवायान् कर्मणा तन

शान्तनुः ॥

वाजीकान् सोमदत्तोऽभूत् भूरभूरिअवास्ततः ।

शलश्च शान्तनोराक्षीत् गङ्गायां भीष्मं व्याज-
वान् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥

तत्पथ्यायः । महाभीष्मः २ । इति जटाधरः ॥

प्रतीपः ३ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ प्रतीपः ४

प्रतिपः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शान्तनु-
रिति पाठस्तु बहुभिरादृतः ॥) कर्कटी । इति

रत्नमाला ॥

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्यायं

कोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च कृष्णशङ्ख-
भाय्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-

चरिते १ अङ्के ।

“कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम राजी-

जनतु ।

अपत्यजनिकां राज्ञे कोमपादाय यां ददौ ॥”)

शमोदेः । तत्पथ्यायः । शुभा २ भद्रा ३ अण-
राजिता ४ यथा ५ विजय ६ । अस्या गुणाः

शमोवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शान्तिः, स्त्री, (श्रम + क्तित्वा ।) कामकोषादि-

प्रश्रमः । चित्तोपश्रमः । इति भरतः ॥ विषयेभ्य

शान्तिः

इन्द्रियोपरमः । इति चक्रीटीकायां नामोजी-
भट्टः ॥ तत्प्रयोगः । प्रथमः ९ प्रथमः ९ । इत्य-
मरः । प्रथमः ८ उपप्रथमः ५ प्रथान्तिः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ळ्यान्तिः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्रार्थं यथा,—

“यत्किञ्चिदस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
या तुष्टिर्वायते चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधेः ॥”
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्यायः ॥
भद्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गोपीविशेषः । यथा,
राधिकोवाच ।

“शान्त्या गोप्या युतस्त्वहं दृष्टोऽहं रासमण्डले ।
वसन्तपुष्पमय्यायां मात्स्वयान् चन्दनोत्थितः ॥
रत्नप्रदीपैस्तुक्त्वा रत्ननिर्माणमन्दिरं ।
रत्नभूषितभूषाढ्यो रत्नभूषितया सह ॥
तथा दत्तञ्च ताम्बूलं सुक्तवाञ्छं पुरा विभो ।
सद्यो मच्छन्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तथा ॥
शान्तिर्देहं परित्यज्य भयादौना त्वयि प्रभो ।
तत्तत्तस्याः शरीरश्च मुखञ्चैवं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रवृत्ता पुरा ।
विश्वे विषयिणे किञ्चित् सत्त्वस्वपाय विधावे ॥
शुद्धसत्त्वस्वस्वपाये मङ्गलस्म्यो पुरा विभो ।
त्वत्कलौपासकेभ्यश्च वैष्णवभ्यश्च किञ्चन ।
तत्पञ्चभ्यश्च धर्माया धर्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३३ ॥
दुर्गा । यथा,—

“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रयगुणा मता ।
सत्त्वं रजा सत्त्वे तुला च्छान्तिरन्त्या च्छान्तिरुच्यते ॥”

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥ ३३ ॥
धर्मद्वारा गृहदौःस्वार्थः स्वप्नादिस्वप्निते हि का-
निष्ठहेतुद्वयनिवृत्तिः । यथा,—

“यथा शस्त्रप्रहारानां कवचं विनिवारकम् ।
तथा देवोपधानानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥”

बालगृहभूतगृहचरानादिप्रबलतरशत्रुदुःख-
रोगाभिभवाद्भुतदुःखप्रगृहदौःस्वप्नादिनिमित्तकं

शान्तिकर्माणि मनमासे कर्तव्यम् । शुद्धकाल-
प्रतीचायामसहजानान्यगतिकलात् । अत-

एवात्मानं सततं गोपायति इति श्रुतौ सततं
मित्युक्तम् । इति मनमासतत्त्वम् ॥ ३३ ॥ उप-

सर्गशान्तिमाथा यथा,—

“एयामिन्द्रो महावीर्यस्तेलोकस्त्रैश्चरोऽभवत् ।
शतं क्रतूनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामतः ॥

तच्छोपयर्गनाशाय नामाचरिभूषिता ।
अथापि मानवेमांसा गीयतेऽहं भवति त्वे ॥

सशान्तिर्देवराट् शान्तः सुशान्तिं न प्रयच्छति ।
सहितः शिवचर्याद्यैस्त्वयैव वशवर्त्तमानः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तममन्वन्तरचरमाभा-
ध्यायः ॥ ३३ ॥

अथभुतशान्तिः । तत्राद्भुतविरूपणम् । अद्-
भुतप्रकारे आश्चर्याद्भुतवचनम् । प्रकृति-

विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक्प्रबोधाय देवाः खज-
नीति । तेनापञ्चानाय भूम्नादीनां पूज्यं

स्वभावमध्ययो देवकर्तृकोऽद्भुत इति । एवञ्च

शान्तिः

बुधोद्यपन्त्येय गृहादीनां शान्तिगणितत्वेन
प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्भाक्तम् । तत्कार-
णञ्च गर्गसंहितावाह्यसाधयोः ।

“अतिलोभादसत्यादां नास्तिस्वादायधर्मतः ।
नरापचाराद्विषयतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥

ततोऽपचाराद्विषयतमुपवर्त्तन्ति देवताः ।
ताः खलन्त्यद्भुतांस्तु दिव्यनामसमूहजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिता ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सन्तोषयन्ति च ॥”

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । नीत्यातं
दर्शयेदिति । तत्र वेदान्तचक्रमण्डलनिरूपणम् ।

यथा, दीपिकायाम् ।
“प्राग्द्विचक्रमुत्तमगिद्विनिशोरद्भुतैस्तु सर्वेषु ।
अनिलाग्निशुक्रवयणा मण्डलपतयः शुभा-

शुभैश्च ॥”
वेद्यामण्डलः ।

“अयं मूल्यादिचतुष्कचक्रतुरगादिकृषु वायु-
भवेत्

देवेत्याजविश्राखयाम्ययुगले पित्राह्वये
चानलः ।

विश्रादिवयधाष्टमेययुगलेज्जिह्वो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्यग्रतान्त्यमण्डलयुगलेशान्तिरूपामौश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः ।
सुरपतिवयस्यौ शस्तौ योगस्तयोरतिप्रोभनः ॥

सर्वरथममरुन्मिथः शूक्रक्षयामिसमायुतः ।
फलविरहितः सैन्धो वायस्त्यामियुतोऽम्बुपः ॥

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं प्राणिनः देवगन्धर्वाः ।
तथा प्राणिद्वयं कार्यं मण्डलद्वयजातम् ॥” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गृहर्चवैकृतं दिवं आन्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेष्टस्त्वयैव च ॥

गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विज्ञता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नामवाचानि विनिर्दि-

शन्तु ॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाश्रयानां वैजलं भौमं तदपि कीर्तितम् ॥

भौमं चाख्यफलं ज्ञेयं चरेण परिपश्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् ।

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारी तथैव च ॥ ३३ ॥
श्रीतीक्ष्णताविषयाश्चः ऋतूनां रिपुजं भवम् ।
पुण्ये फले च विज्ञते रात्रौ न्यूनं तथा दिशेन ॥

अकालप्रभवा नायैः कालातीताः प्रजाक्षयाः ।
विज्ञताः प्रसवाश्चैव दुष्प्रसवणं तथा ॥

होनाङ्गाः अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा नयः ।
प्रभवः पश्चिन्त्यश्चैव तथैव च सरीरुपाः ॥

विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ।
पदोधि कुक्कुटारावो हेमलो चापि कीर्तिताः ।

अर्कोदयेऽर्कोभिमुखः श्वारावो दुर्भयं दिशेत् ॥
उल्लसो वसते यत्र निपतेदा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेऽन्त्येष्टुर्धनवाशस्तथैव च ॥
गम्यः कङ्कः कपोतश्च उल्लसः श्येन एव च ।

चिह्नञ्च चर्करिह्नञ्च भास्वः पाण्डुर एव च ॥

शान्तिः

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पञ्चास्मासात्तथा वर्षाभ्युदयः स्याद्गृहमेधनः ।

पञ्चराः पुनश्च वा न्यूनैश्चैवापि विनश्यति ॥
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूलमेव वा ।

गृह्णीयाद्यदि रोचते शान्तिश्चैमां प्रयोजयेत् ॥”
इमां वक्ष्यामाम् ॥ ३३ ॥

“मांसाखीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ।
श्वा श्वगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं वा महौ भवेत् ।
चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥

संयामश्च महाचोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ।
अद्भुतानि प्रद्वयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ॥

अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
अदृष्टौ तु दिनादूर्ध्वं दृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥

निरभे वाय रात्रौ वा श्वेतं यस्त्योत्तरेण तु ।
इन्द्राशुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥

दिग्गृहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विदाद्देशोपद्रवमेव च ॥”

भाष्ये वनकुक्कुटः ॥ ३३ ॥ कंचनिधनसूचने हरि-
वंशः ।

“वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चलत्यपन्त्येयं महौ गिरीणां शिखराणि च ॥”

वाणोत्पाते स एव ।
“दक्षिणां दिशमाख्याय धूमकेतुः स्थितोऽभवत् ।

वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयङ्करः ॥” ॥
तत्त्वचिन्तामणौ ।

“व्यक्ताशौचविवेकतत्त्वसुखा लोकाः सुधा-
पीडिताः

विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता वज्राग्निनो
दुःखिताः ।

क्षौभीमन्मन्त्रा वृषाश्च विकलाः संयामघोरा
महौ

प्रेताचातदुरन्तपीडिततरा देवेभ्यराज्ञोर्ध्वनौ ॥
रक्तं शस्त्रोद्योगो मांसाखिवशादिभिर्मरकः ।

धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमादौ वर्तते भयं
विदात् ।

अङ्गारपांशुर्वै विनाशसुप्रयाति तमगरम् ॥
उपल विना जलसरेविज्ञता वा यदा प्राप्तिनो

दृष्टा ॥
हिंरं वाय्वितर्हिष्ठं शस्यानामीति संजननम् ॥”

बुधकौशिकसंवादे ।
“वज्राः प्रपाते च फलं शरदस्य प्ररोहस्ये ।

श्रीर्वै राजन्निशोऽवाप्तिर्भाषे वैश्वस्यमेव च ॥
कर्णयोभूयवापिर्निर्जयोऽन्त्येष्टुर्दर्शनम् ॥

नासिकायाश्च खौगन्धं वक्त्रे मिष्टान्नमोजनम् ॥
कण्ठे चैव श्लेष्मोऽवाप्तिर्भुजकोर्विभवो भवेत् ।

धनलाभो वाङ्मूले करयोर्धनदृष्टिदः ॥
स्तनसूत्रे च खौगन्धं हृदि सौख्यविवर्जनम् ॥

पृष्ठे निर्वलं सहीलामः पाश्वर्योर्बन्धुदर्शनम् ॥
कटिह्वये वक्षलाभो मुखे न्यूनसमागमः ।

शान्तिः

जङ्घे चार्थं च यो निबन्धं गुदे रोगभयं भवेत् ॥
 उर्वारं वाचनावामिच्छति जङ्घे चार्थं च यः ।
 वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियतं भवेत् ॥
 वज्राः प्ररोहणं चैव पतने शरटस्य च ।
 अद्यासाच फलचैव तद्देव प्रजायते ॥
 वज्राः प्ररोहणं राज्ञी शरटस्य प्रपातनम् ।
 निधनार्थाय भवति आधिपीडा विपर्यये ॥
 पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
 पतने फलसुतज्ज्ञं रोहणेभ्यस्त फलं भवेत् ॥
 आरोहणञ्चोद्भवत् अधोवक्त्रं च पातनम् ॥
 भवेद्विफलं तस्य तत्काले जायते भुवम् ॥४॥
 सृष्टमात्रे तयोः सदाः सचैलं जलमाविशेत् ।
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादकार्ष्णलोकनम् ।
 वस्त्रोत्पन्नं सुवर्गस्य रत्नवस्त्रेण वेश्येत् ।
 पूजयेन्नृप्याद्वैस्त्रेण पूज्यं कुम्भके ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाढ्यं सपञ्चवम् ।
 पञ्चवृत्तकायञ्च चित्पिपावाहयेत्ततः ॥
 पूजयेन्नृप्याद्वैस्त्रेण कार्पासस्थाय यद्वा ॥
 न्युज्जयेन्न मन्त्रेण समिद्धिः खरिरेः शुभैः ।
 तिलैर्वाहृतमिहोममद्योत्तरसहस्रकम् ॥
 वस्त्रौ यद्गोधिका । न्युज्जयेन्न मन्त्रेण सपञ्चवम् ।
 इति विद्याकरः ॥४॥ गर्गसंहितावाचं स्मृत्ययोः ।
 “ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति परा-
 भनम् ।
 ये तु न प्रति कुर्वन्ति क्रियया अह्वयान्विताः ।
 दाम्निक्वाद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचि-
 रात् ॥” ॥४॥
 अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष
 इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
 “भिन्नमखलवैलायां ये भवन्त्यदुसुताः कश्चित् ।
 तत्र शान्तिर्द्वयं कार्यं निमित्तं सति नान्यथा ।
 निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तसुपपादयेत् ॥”
 एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
 अन्यथा वेनामखलवन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥४॥
 अतएवोक्तं योगियात्रवल्कीन ।
 “यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
 तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
 गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 शान्तिकामश्च कुडुयात् गायत्रीमन्त्रतः
 शुचिः ॥
 हस्तुकामश्च उपतेर्हतेन कुडुयात् शुचिः ।
 सावित्र्या शान्तिर्होमाञ्च कुर्यात् पञ्चसु
 निवशः ॥
 प्रब्रवीद्विद्विषाञ्च स्वाह्वान्तो होमकर्मणि ।
 प्रतिक्रिया प्रयोक्तव्या फटकारान्ताभिचारिकैः
 मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “दिग्दृष्टवज्रवामार्थं वृषणामान्यमात्मनः ।
 नक्षत्रपञ्चसामान्यं नरो युद्धे शुभाशुभम् ।
 परस्परभिरदवा च यद्दोषेषु जायते ॥”
 तथा ।
 “तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नोतीकवाद्दरत्ततथा ।
 लोकावादाञ्च शान्तौ च यद्दोषेषु कारयेत् ॥

शान्तिः

भूरोहानुपवासाञ्च शस्तं चेत्वादिबन्धनम् ।
 कुर्यात् होमं तथा दानं श्राद्धं क्रोधविवर्जनम् ॥
 यद्वीहं सर्वभूतेषु मेचीं कुर्वन्ति पण्डिताः ।
 वर्जयेदुषर्तौ वाचमतिवादास्तथैव च ॥
 यद्दुष्प्राञ्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
 एव शान्त्यन्तःप्रेषाणि घोरानि द्विजसत्तम ।
 प्रयतानां मनुष्याणां यद्दुर्लभात्यनेकशः ॥” ॥४॥
 लोकवादाञ्च तत्त्वोक्ता यथा,—
 “आकाशादेवतानाञ्च देवादीनाञ्च सौहृदात् ।
 पृथिव्यां प्रतिकोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
 ते च सर्वभूतदाकित्यान्वाभिवर्णान्तरार्थं लौकिक-
 कौषधमन्त्रादयः । विषहरीमङ्गलचक्रिका-
 गीतादयः । चैत्रचण्डी चैत्रपालकुलदेवता-
 पूजा च ॥४॥ तथा चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवर-
 वर्णभ्यो धर्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति । धर्म-
 शेषान् श्रुतिस्मृतिसाद्वार्यप्रसिद्धान् इति
 नारायणोपाध्यायाः । भूरोहञ्च पाचं विना
 भूमौ गोक्षनं निषीध्य दुष्कोत्सर्गः । चैत्रः
 पूज्यत्वेन स्यात्तो ग्रामप्रधानवृत्तः । तथा च
 बागोत्पाते हरिवंशः ।
 “अनेकश्राव्ये चैव निपपात महीतले ।
 अर्चितः सर्वकन्याभिर्देवतानां महात्मनाम् ॥”
 उषर्तो अकृत्वाण्यम् । अतिवाद्दञ्च पूज्यमति-
 क्रम्य भाषणम् ॥४॥ मत्स्यपुराणम् ।
 “काकल्यैकरवश्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
 काको मेधुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
 उलको वसते यत्र निपतेत् वा तथा यद्दे ।
 ज्ञेयो यद्दपतेन्युधननाशस्तथैव च ॥” ॥४॥
 वराहसंहितायाम् ।
 “क्रोडावुरक्तो रतिमांसलुब्धो
 भीतो रजार्जः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ यद्दस्वस्थ विनाशहेतु-
 र्दोषः समुत्पाद्यत आहुरार्या ॥
 यद्दे पक्षिकारेषु कुर्यान्नामरतपणम् ।
 देवाः कपोता इति वा जपय्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥
 गावश्च देवा विविधा द्विजानां
 सक्ताश्च वा वक्ष्युमोत्तरीयाः ।
 एवं कृते पापशपेति शान्तिं
 न्योद्विजैर्वापि निवेदितं ततः ॥”
 द्विजैः पक्षिभिः । अपिना अन्येरपि ॥४॥
 सज्जवल्भीमे ।
 “एको वृषश्च यो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
 विंशप्रस्तिकाश्चैव कथिनाः क्षामिवातिकाः ॥”
 विंशप्रस्तिका गावः ॥४॥ मत्स्यपुराणे ।
 “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विस्तुर्यं भवेत् ।
 अष्टप्रस्तं तथा वामे पृष्ठस्य द्वादश च ॥
 लाङ्कनं पितृकचैव ज्ञेयं विस्तुर्लितं तथा ।
 विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां कलं तथा ॥”
 “अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तपय्यं स्यात् ॥” शस्तः । दुःखप्राप्तिदृष्ट्यादौ वृत्तं
 हरिश्च दद्यादिति ॥४॥ साङ्ख्ये ।

शान्तिः

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
 कवे सर्वार्थसिद्धार्थं गृह्णामास्यं नमोऽस्तु ते ॥
 एवं शुक्रोदये कुर्वन् याचादिषु च भारत ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकं महीधते ॥
 नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ वाक्पतेऽथ दृष्टस्यते ।
 क्रूरयष्टेः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
 संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रमुदयेषु च ।
 कुर्वन् दृष्टस्यतेः पूजां सर्वान् कामान् सम-
 श्रुते ॥” ॥४॥
 वैष्णवावन्ते यासः ।
 “यद्दयज्ञः शान्तिकेश किं क्लिश्यन्ति नरा
 द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमान् तुलस्या पुजितो हरिः ॥
 उत्पादान् दारुणान् पुसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
 तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो
 हरिः ॥”
 अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
 “नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
 स्वाहेति ॥” ॥४॥
 हृन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने
 गोऽश्वमायासु गमने यमजजनने विजातीय-
 जनने वा काकल्यैकयुधकश्येनमासचिह्नकपोता
 नां यद्दप्रवेष्टु मातुषस्योपरिविश्रामार्थं यथा-
 मेव क्रियमाणे यद्दद्वारोहणे अन्येषु चाद्
 श्रुतेषु कण्डद्वयेन विधिनाभिसुपसमाधाय प्राय-
 श्चित्ताज्याहुतौर्ज्वाहति अहुताय अयमेव स्वाहा
 सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय न्यक्षवे
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थालीपाकाहताय-
 दिति ॥४॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
 “रक्तपादः कपोताख्यो अरुण्योकाः शुक्रच्छविः ।
 स चैच्छालां विशेषेच्छालासमीपञ्च व्रजेद्यदि ।
 अन्येषु यद्दमध्ये वा वस्त्रोक्तोद्गमादिषु ॥”
 कण्डद्वयेन विधिना यद्दोक्तं प्रायश्चित्ताज्या-
 हुतौः अहुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतौः
 अहुतायामय स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्स्थाली-
 पाकेति कर्तव्यतया प्रायश्चित्तभिरन्तेभ्यो देवेभ्यो
 जुहुयान् । हृन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चान् वृत्त-
 प्रायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
 शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठम् । दक्षिणं
 तं गां जत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा
 चोक्तम् ।
 “गोविंश्रुतमा लोके वेदेऽपि निगद्यते ।
 न ततोऽन्यद्वरं यस्मात् तस्माज्जोवरमुच्यते ॥”
 हृन्दोगपरिशिष्टम् । यत्स्थानमन्वतममापन्नः प्राय-
 श्चित्तं न कुर्यात्तस्य यद्दपतेमरणं सर्वस्वनाशो
 वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कर्माप-
 वर्गं वामदेवगानं शान्तिः शान्तिरिति । अप-
 वर्गं वामाग्नौ । वामदेवगानं शान्तिः कात्या ।
 आहृतिः प्रकरयसमाप्तार्थाः । वाचंस्थे ।
 “प्रमथन्वा सप्ताहात् कन्याद्विहृतं निमित्त-
 माश्वेव ।
 अतिवर्धेनोपवासव्रतदौघाजयद्भवानि ॥४॥”

शाब्दबो

गच्छतीत्यादौ न चेन्न संख्यान्यः । यत्र कस्मादौ न विशेषणत्वात्पार्थं तद्वारणाथ प्रथमान्ति । यदा धातुर्वातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमद्वाराः तेन चेन्न इव गच्छन्तीत्यत्र चेत्ताद्विचारणं क्तोक्तं पचतीत्यादौ क्तोकाद्विचारणाय च द्वितीयद्वयम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्धारणम् । एवं यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छति इत्यादौ तु खयापारे आश्रयत्वे वा लज्जया । जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे न गच्छतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धलज्जया । उपमानादुपमा शक्तिप्रत्यक्षयोक्तम् ॥ * ॥ एवं कोषादपि शक्तिप्रत्यक्षः सति बाधके क्वचित्प्राप्यते यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे युन्यादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे लक्ष्यतेति ॥ * ॥ एवमाप्तवाक्यादपि । यथा, कीकिलः पिकपदवाच्यः इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिप्रत्यक्षः ॥ * ॥ एवं व्यवहारादपि । यथा, प्रयोगकलहेन घटमानयेत्युक्तं तत्तुल्या प्रयोग्यत्वेन घट आनीतस्तद्वशात् पात्रस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यम् । घटमानय इति शब्दप्रयोग्यं व्यवधारयति तत्तच्च घटमपवायय गमानय इत्यादौ आवापोद्वाप्यां घटादिपदानां कार्यान्विनघटादौ शक्तिं यच्छाति ॥ * ॥ एवं वाक्यशेषादपि शक्तिप्रत्यक्षः । यथा यवमयश्चरुमवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घश्रुतिविशिष्टे आर्याणां प्रयोगः कङ्गो च स्वेच्छानाम् । तच्च हि यथाम्ना ओषधयो न्यायन्ते तथैते मोदमाना इवोतिरिति ॥ “यवन्ते सर्वप्रस्थानां जायते पचप्राप्तनम् । मोदमानाश्च तिलन्ति यवाः कलिप्रशालिनः ॥” इति वाक्यशेषात् दीर्घश्रुति शक्तिर्निर्णयते कङ्गो तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हरिपदादौ तु विनिगमकाभावाद्गानाशक्तिकल्पनम् ॥ * ॥ एवं विवरणादपि शक्तिप्रत्यक्षः । विवरणम् तत्तुल्यमात्रपदान्तरेण तदर्थकथनम् । यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणादुपपत्तयः कलसे शक्तिप्रत्यक्षः । एवं पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणाद्व्याप्तस्य यन्नापेकत्वं कल्पते ॥ * ॥ एवं प्रसिद्धपदवाङ्मिथ्यादपि शक्तिप्रत्यक्षः । यथा इह सङ्कारतरो मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिप्रत्यक्ष इति । तत्र जातान्वेव शक्तिर्न तु यस्तौ यमिचारादागन्त्याच्च ॥ * ॥ शक्तं पदम् क्वचिद्व्योगिकं क्वचिद्व्योगिकं क्वचिद्व्योगिकं क्वचिद्व्योगिकं । यत्रावयवार्थं एव बुध्यते तद्व्योगिकं यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयवशक्तिर्गौरवेण ससुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्व्योगिकं यथा गोपदमप्यादि पदम् । यत्र तु अवयवशक्तिविषये ससुदायशक्तिरप्युक्तं तद्व्योगिकं यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि

शास्त्रबो

पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति ससुदायशक्त्या च पङ्कजेन रूपेण पङ्कजो बोधयति । यत्र अवयवार्थकत्वात्तदर्थोः स्वातन्त्र्यं बोधस्तद्व्योगिकरूपं यथोद्दिष्टादिपदम् । तत्र हि कर्तृभेदकत्वात् तत्तुल्यादिपदि बुध्यते । इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

शाब्दिकः, पु, (शब्दं करोतीति । शब्द + “शब्द-दृष्टं” करोति ।) १।४।३४ इति ठक् ।) शब्दशास्त्रवेत्ता । वेद्याकरणः । आदिशाब्दिका यथा,—

“इन्द्रश्चन्द्रः काशजलस्य पिशुनी प्राकटायनः । पाणिमरजेनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥”

इति कविकल्पद्रुमः ॥

नयशाब्दिका यथा । कमदीश्वर । सर्ववर्मा । पद्मनाभमित्रः । गोपदेवः । सत्सर्वज्ञानन्दः । भरतमन्त्रिकप्रभृतयः ॥ शब्दसम्बन्धिनि, चि ॥

शाम, [न] क्षी, साम । इत्यमरटीकासार-तुन्दरी ॥

शामनं, क्षी, (शमनमेव । स्वार्थे अण् ।) भारगम् । शान्तिः । इति केचित् ॥

शामनः, पु, (शमन एव । प्रज्ञाटय ।) शमनः । इति पुराणम् ॥

शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्त्वयमिति । शमन + अण् । ङीप् ।) दन्विना दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शामिजं, क्षी, यज्ञम् । पशुनयनम् । यज्ञपात्रम् । इति केचित् ॥ (शमितुरिदम् । शमित + अण् । पशुहिंसनम् । यथा, भागवते । १।१६।८ । “इहोपहृतो भगवान् न्युः शामिजकर्मणि । न कश्चिन्मयते तावद् यावदास्ते इहान्तकः ॥”) शामीलं, क्षी, (शम्वाः विकारः । “शम्वाट-लज् ।) ४।३।१४२ इति टज् ।) भस्म । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शामीली, स्त्री, सुक् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शामरी, स्त्री, शम्बरदेवजन्मिताया । इन्द्र-जालादिमाया । इत्यमरभरतौ ॥

शामविकः, पु, शाब्दिकः । इति जटाधरः ॥

शाम्बुकः, पु, शम्बुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शामुक्त इति भाषा ॥

शामूकः, पु, शम्बुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाम्बवं, क्षी, (शम्बोरूपवेष्टाय इदम् । अण् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाम्बवः, पु, कर्पूरः । शिवमन्त्रौ । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषमेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शाम्बुजः । शम्बुपूजकः । शम्बुसम्बन्धिनि, चि । (यथा, कथासरित्सागरे । १२।१६७ । “तत्र च प्रविशत्यग्ने वज्रवः शम्बवा गणाः ॥”) शाम्बी, स्त्री, नीलहस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुर्गा । यथा,—

“शाम्बी देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया सदा ॥”

इति तन्त्रचरं दुर्गाप्रतकोषम् ॥

शारदा

शायकः, पु, (शाययति शृणुन् । शी + शिच् + श्लुन् । यदा, श्रुते तूयोरे इति । शी + श्लुन् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधचरिते । ४।१०१ ।

“प्रियसखीनिवहेन सहाय सा यरचयद्गिरमर्हसमस्यया । हृदयमस्मिन्मन्त्रमन्त्रशायकैः चततमा बहु भाषितुमस्यमा ॥”) खड्गः । इत्यमरटीकायां गामी ॥

शारः, नृ क दौर्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरा-पर-अक-सेट् ।) अशशारत् । इति दुर्गादासः ॥

शारः, चि, (शृ + घञ् ।) कर्तुरवर्गः । इत्यमरः ॥

शारः, पु, (श्रीयतेऽनेन श्रयति वा । शृ + “शृ वायुवर्गनिर्घण्टे” । ३।३।२१ इत्यस्य वार्तिकोक्ता घञ् ।) वायुः । इत्यमरः ॥

अचोपकरणम् । इति मेदिनी ॥ हिंसनम् । कर्तुरवर्गः । कुशे, स्त्री । इति केचित् ॥

शारङ्गः, पु, (श्रीयते आतपे । शृ + “तरङ्गा-दिभ्यश्च ।” उणा० १।१६६ इति अङ्गच् ।) चातकः । (यथा,—

“अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शुष्कवर्णः शारङ्गोऽहं नरवधिवत्तानिनायाति जलुक्षान् । आस्तां तावत् सलिलकमिकालाभसम्भावनापि वर्षारम्भप्रथमसमये दाक्षणी वक्षपातः ॥”

इत्युद्घटः ।) हरिणः । (यथा, प्राकृतनखे । १ । “यत्र राजिव दुग्धनः शारङ्गेनातिरंजसा ॥”) हस्तौ । भङ्गः । मयूरः । कर्तुरवर्गविशिष्टे, चि । इत्यमरटीकायां सुकटादयः ॥

शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीप् ।) वाद्ययन्त्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

शारदं, क्षी, (शरदि भवम् । शरद् + “सन्धिवेला-द्युतुनचञ्चभ्योऽण् ।” ४।३।१६ इति अण् ।) श्वतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, महाभारते । २।६९।३४ । “शारदोत्पलपत्राणां शारदोत्पलगमन्या । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥”) शस्त्रम् । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

शारदः, पु, (शरद् + अण् ।) काचः । वज्रुजः । हरिभुजः । इति राजनिर्घण्टः । वल्लरः । इति मेदिनी । पीतसुजः । इति हेमचन्द्रः । रागः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदः, चि, (शरदि भवः । शरद् + अण् ।) शरजातः । (यथा, मनी । ६।११ । “वाचन्तशारदेमेषैश्च यज्ञैः स्वयमाहुते ॥”) नूतनः । अप्रतिमः । इति मेदिनी ॥ प्राकीनः । इति विश्वः ॥

शारदा, स्त्री, सरस्वती । इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा, महिम्नकोषे । “लिखति यदि यद्येवा शारदा सर्वकालम् ॥”) दुर्गा । (यथा, भागवते । १०।२।१२ ॥

शरदी

“माया नारायणीशानी शरदेष्ट्विकेति च ।”)

अस्या अत्यतिथया,—

“शरदाले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः ।
शरदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधाविशेषः । इति शब्दरत्नावली । जाक्षी ।
मारिवा । इति राजनिघण्टुः ॥

शरदिकं, कौ, (शरद् + “आह्ने शरदः ।” ४।३।
१७ । इति ठप् ।) आह्वम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शरदिकः, पु, (शरद् + “विभाषा रोगातपयोः ।”
४।३।१३ । इति ठप् ।) रोगः । आतपः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शरदी, स्त्री, (शरद् + ङीप् ।) तोषपिप्पली ।
सम्प्रपणः । इति मेदिनी । कोजागरपूर्णिमा ।
इति शब्दरत्नावली । शरत्कालीन, त्रि ।
यथा, स्कान्दभविष्योः ।

“शरदीचक्रिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
मात्स्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां षड्भु ।
मात्स्विकी जपयज्ञादीर्नैवेद्ये निराभिरे ।
माहात्म्य भगवत्पुत्रा पुत्राणां हि कौन्तिनम् ॥
पाठकस्य अपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।
राजसीं बलिदानन नैवेद्ये मामिष्टेस्तथा ॥
सुरामांसाद्यपहारं जपयज्ञैर्विना तु यत् ।
विना भस्मं स्नातमर्धे स्थात् किरातानाञ्च

सम्पता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।४।

“यदिन्द्रशरदीरवातिरः सा सहानो अवा-
तिरः ॥”)

शरदीयमहापूजा, स्त्री, (शरदीया महापूजा ।)
शरत्कालीनदुर्गमहापूजा । यथा,—

“शरदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ।
तां तिथिचवमासाद्य कुर्यात् भक्ता विधा-
नतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“हृते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
देवीसुपासका देवाः प्रसुता राक्षसाक्षया ।

समेताः सर्वदेवास्ते देवीं भक्ता तुतोषिरे ।
बलिश्च द्युभूर्तानां महिषाजामिषि च ॥

एवं तस्मिन् दिने बल्य प्रेतभूतसमाकुलम् ॥
स्तनवान् सर्वदेवश्च पुलाश्च शाश्वतीर्मेहान् ॥

अलक्ष्मींश्चिन्ते मासि माहिषारिनिवर्हिणीम् ।
देवीं संपूजयित्वा तु अष्टमींश्चर्हाराच्चि ॥

ये घातयन्ति सदा भक्ता ते भवन्ति महाबलाः ।
बलिश्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥

तेषाम् तुभ्यं देवी यावत् कल्पम् आह्वयम् ।
कौकृतं विविधैर्मर्गैर्देवलोके सुदुर्लभम् ॥

यावद्भूम्न्यादुराकाशं अजं वङ्गिप्रशिष्टयाः ।
तावच्च शक्तिपूजा भविष्यति सदा सुवि ॥

शारिका

षाट्टकाले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याश्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
इन्द्र उवाच ।

आश्विने घातिने घोरे नवमी प्रतिवत्सरम् ।
ओतुमिच्छाम्यहं तात उपवामन्ननादिकम् ॥

महाव्रतं महापुण्यं शुद्धरादौरनुष्ठितम् ।
कर्णाय देवराज्यं देवीभक्तिसमन्वितम् ॥

कन्यासस्य रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अपाशी लघु वैकाशी भक्ताशी वाध वायुदः ॥

प्रातःस्नाथो जितदह्नः त्रिकालं शिवपूजकः ।
जपहोमसमायुक्तः कथ्यते भोजयेत् सदा ॥

अष्टम्यां नवमेहानि दारुजानि शुभानि च ।
एवं वा चित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥

तस्मिन् देवी प्रकन्या हैमो वा राजती च वा ।
मृदाक्षौ लवणोपेता खड्गे शूलैश्च पूजयेत् ॥

सर्वापहारसम्पन्नो बन्धुदण्डफलादिभिः ।
कारयेन्नयदोलादौ न पूजाञ्च बलिदेवकीम् ॥

पुण्यादिद्रोणविव्स्नाज्जतीपुत्रागच्छकैः ।
विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥

दुर्गायतो जपेच्छन्दसे चित्तं सुभाविनः ।
तद्वर्ज्यामिनींश्चै विजयार्थं वृषोत्तमैः ॥

पञ्चाब्दे लज्जोपेतं गन्धधूपसंगर्हितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्ता खड्गेन घात-

येत् ॥

तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
नैर्हताय प्रदातया महाकौशिकमन्त्रितम् ॥

तस्यायतो वृषः स्नायाच्छकं कृत्वा तु पिष्टजम् ।
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशा-

खयोः ॥”

ततो देवीं स्नापयेत् प्राज्ञः खीरसर्पिर्जला-
दिभिः ।

कुङ्कुमागुग्गुपर्चयेत् सन्ध्यायुग्मपूजकैः ॥
हैमानि पुष्करजानि वासांसि स्वाह्वानि च ।

निवेदां सुप्रभूतान् देयं देवाः सुभाविताः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम ।

महानवम्यां पूज्यं सर्वकामप्रदायिका ॥
सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्ता प्रकीर्तिता ।

कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्राद्युर्ध्वनसम्पदः ॥”
इति देवीपुराणे २६।६० अध्यायात् सकृत्कृतं
न तु सक्रमकम् ॥

शारिः, पु, (शू हिंसायाम् + इच् ।) अचोप-
करणम् । पाशकादर्बेलम् । गुटिका । इति
मेदिनी । तत्पर्यायः । शारः २ खेलनी ३ ।

इति चैमचन्द्रः ॥

शारिः, स्त्री, (शू + “अः शङ्कनौ ।” उणा० ४ ।
१२७ । इति इच् ।) शङ्कुनिर्मादः । युद्धार्थ-
गणपर्यायम् । खवहारान्तरम् । इति मेदिनी ।

कपटः । इति धरणिः ॥

शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षि-
विशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पीतपादा २ गौराटी ३ मोकिराटिका ४ ।
इति चैमचन्द्रः ॥ शारिका ५ शारी ६ चित्र-

शारीरं

लोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदनशारिका ६ शलाका १० । इति जटा-
धरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्यायः । कोशः
२ । इति चैमचन्द्रः ॥

शारिफलं, कौ पु, (शारीर्यां खेलनीनां फलम् ।)
शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । कृक् इति
भाषा । तत्पर्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥

फलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४
शारिफलकः ५ विष्कृतलः ६ अक्षपीठी ७ ।
इति जटाधरः ॥

शारिफलकः, पु, कौ, (शारीर्यां फलकः ।) शारि-
फलम् । इति जटाधरः ॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्यायः । गोपी २
श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्य-
मरः ॥ “पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वाया-

मिति केचित् । गोप्यादिज्यं श्यामलतायां
अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुपू
रज्ये श्रोणादित्वादीप् गोपा च ।

‘गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च ।’
इति वाचस्पतिः ।

‘एकं वा शारिवाभूतं सर्वव्रणविशोधनम् ।’
इति वेदकम् ।” इति भरतः ॥

अस्या गुणः । बाहुपितरक्तलक्षणाच्छर्दिचर-
नाशिलम् । इति राजवल्लभः ॥

शारिश्चला, स्त्री, (शारीर्यां षडङ्गला यव ।)
पाशकविशेषः । यथा,—

“सुसुरी तिमिडी द्युतं पञ्चमी शारिश्चला ।
नयपीठी चाष्टकाक्षी नयः स्नाय्ययुक्तकाः ।

एते पाशकमेदाः स्तुर्जयकोलाहलोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शारी, स्त्री, (शू + इच् । वा ङीप् ।) कुशा ।
इति केचित् । (शङ्कुनिर्मादः । यथा, आथ्या-
यनश्रवाम् । ६२३ ।

“वा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति
वराकी ।

शारीव कितव भवतातुक्कृता पातितास्त्रि ॥”
शारीरं, कौ, रूपः । (शरीरे भवः । शरीर +
अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥

शारीरदण्डो यथा,—
“दिग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
हृतीयं धनदण्डश्च वधदण्डमतः परमिति ॥”

वधदण्डोऽपि शारीरो बाह्यस्थयतिरिक्तानाम् ।
इति मिताचारायां व्यवहारकाण्डम् ॥ * ॥

शारीरदुःखं यथा,—
“आध्यात्मिको वे द्विविधः शारीरो मानस-

स्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयताञ्च सः ।
शरीरोगप्रतिश्रयाञ्चरशूलभगन्दरैः ।
शुक्लाश्वययुश्चासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥

तथाचिरोपातोसारकुहाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं ओतुमर्हति ॥

कामक्रोधमद्वेषमोमोहविषादः ।

शोकास्त्र्यापमानेन्यामात्सर्ग्यादिभिरुक्तया ॥
मानसोऽपि हिरण्येक्ष्य तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदेष्वापो ह्याध्यात्मिकः स्तुतः ॥
दुःखं सद्यश्चो भेदेर्भेदयते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतरुर्गर्भं जम्बूवृक्षमवाहते ॥
उत्खसंवेष्टितो भुवण्डयोवातिरुहति ।
अत्यन्तकटुतोऽप्योष्णलवणेमांस्तभोजने ॥
अतितापिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ।
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रसुरात्मनः ॥
शृङ्गान्मन्महापङ्कशाद्यौ सञ्च च पीडितः ।
निरुच्छ्रासः सचेतनः स्रजन्तं जम्बूशतान्यथ ॥
आस्ते गर्भेऽतितुःखेन निजकर्म्मनिबन्धनः ।
जायमानः पुरीषाश्चन्द्रशुक्राविलाननः ॥
प्रजापतेन वातेन पीयूषमाणास्त्रिवन्धनः ।
अधोमुखो वे ह्रियते प्रवलेः स्तुतिमारुते ॥
क्षेत्रे निष्क्रान्तिमाप्नोति जटराणां सुरातुरः ।
स्त्र्योर्मवाय मङ्गतीं संसृष्टो बाह्यवायुना ।
विज्ञानं अंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुमाङ्गः ककचैरिव दारितः ॥
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
कण्डूयेनैव वाशक्तः परिवर्त्तयन्नीश्वरः ॥
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचिः सस्त्ररे सुप्तः कौटण्डादिभिक्षया ॥
भक्ष्यमाद्योऽपि नेवेवां समर्थो विनिवारणे ।
जम्बूदुःखान्यनैकां निजम्बूमेऽन्तराण्य च ॥
बाह्यभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छ्रो मूढानः करणो नरः ॥
न जानाति कुतः कोऽहं वा गन्ता किमा-
त्मकः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥
अथातः शरीरसंस्थायाकारं शरीरं व्याख्या-
स्यमः । शूद्रश्रीमतिं गर्भांशयस्थमात्मप्रकृति-
विकारसंस्कृतिं गर्भं इत्युच्यते । तच्च चेतना-
बन्धितं बाहुलिमयति । तेन एनं पचति ।
आपः क्षेद्यन्ति । पृथिवी संहन्ति । आकाशं
विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपाद-
जिह्वाप्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा श-
रीरमिति संज्ञां लभते । तच्च षडङ्गं शाखा-
न्धतसो मर्थं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥३॥ अतः
परं प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-
जटाटनसाच्चिद्रक्तसिन्धुवा इत्येता एकेकाः ।
कर्णेनेत्रनासाभ्रुश्चाङ्गुलकण्ठकण्ठनटवक्त्रपार्श्व-
स्निग्धाङ्गुवाह्वरप्रभृतयो हे हे । विंशतिरङ्गु-
लयः । सोतांश्च च वक्ष्यमायानि । एष प्रत्यङ्ग-
विभाग उक्तः ॥३॥ तस्य पुनः सङ्ख्यानम् । त्वचः
कला घातवो मला दोषा यक्षवृक्षीहानौ पुष्प-
फुल्ल उल्लुको हृदयमाश्रया अस्त्राणि टकौ
सोतांश्च कण्ठरा नालानि कूष्मा रज्जवः सेवन्तः
संघाताः सौमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः
पेश्यो मन्मथि शिरा धमन्वो योगवहानि
सोतांश्च च ॥३॥ त्वचः सप्त । कलाः सप्त ।
आश्रयाः सप्त । घातवः सप्त । सप्त शिरा-

शतानि । पञ्च पेश्यशतानि । नव स्नायुशतानि ।
त्रौण्यस्थिशतानि । हे इत्योत्तरे सन्धिश्चेति । सप्तो-
त्तरं मन्मथशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्मथः । त्रयो
दोषाश्च यो मलाः । नव सोतांश्च इति
समाप्तः ॥३॥ विस्तारोऽहं ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभि-
हिताः कला घातवो मला दोषा यक्षवृक्षीहानौ
पुष्पफुल्ल उल्लुको हृदयं टकौ च ॥३॥ आश-
यास्तु वाताश्रयः पिताश्रयः ज्ञेयाश्रयो रक्ता-
श्रय आमाश्रयः पक्षाश्रयो मूत्राश्रयः स्त्रीणां
गर्भाश्रयोऽहम् इति ॥३॥ सार्हन्त्रियामान्यन्त्राणि
पुष्पं स्त्रीणामर्हन्त्रियामहोनानि । अवगन्तव्यं-
वदनप्राणगुदमेद्राणि नव सोतांश्च नराणां
वर्द्धिर्मांसांश्वेतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि
हे स्तनयोरुदरादन्तवहश्च ॥३॥ षोडश कण्ठराः ।
तासाञ्चतस्रः पादयोक्तावत्यो हस्तयोवाष्टयु ।
तत्र हस्तपादगतानां कण्ठराणां नखाः प्रोह्यः ।
श्रीवाहृदयनिबन्धनीनां अधोभागगतानां मेद्रा-
श्रीणिष्टनिबन्धनीनां अधोभागगतानां वस्त्रः ।
स्त्र्योर्हृदयोऽपि पिच्छादीनाञ्च मांससिरास्नायु-
स्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि
मखिवन्धगुल्फचञ्चितानि परस्परनिबन्धानि
परस्परसंज्ञितानि परस्परगवाचितानि चेति ।
येर्गवाचितमिदं शरीरम् ॥३॥ षट् कूष्माक्ष-
हस्तपादश्रीवामेद्राणि । हस्तयोर्दो पादयोर्दो
श्रीवामेद्रयोरेकेकाः । महत्तो मांसरज्ज्वहश्चतस्रः
पृष्ठं प्रसृभयतः पेश्योनिबन्धनार्थं हे बाह्वे
आभ्यन्तरे च हे ॥३॥ सप्त सन्धयः । शिरसि
विमक्ताः पञ्च जिह्वासेफसारेकेका ताः परि-
हर्त्तव्याः शस्त्रेण ॥३॥ चतुर्दशास्थी संघाताः ।
तेषां त्रयो गुल्फजातुवङ्गुल्यु । एतेनेतरसकृ-
दिवाह च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकेकाः ॥३॥
चतुर्दशैव सौमन्ताः । ते चास्त्रिंशत्घातवह-
नीया यत्संवेष्टिता अस्थिसंघाताः । ये स्नाक्ताः
संघातास्तु खल्लवदशैकेषाम् ॥३॥ त्रीणि च
षडान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भावन्ते । शस्त्र-
तले तु त्रीण्येव शतानि । तेषां त्रिंशमस्थि-
शतं शाखास्तु । समदशोत्तरं शतं ओष्णिपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु । शीर्षां प्रवृद्धं विषष्टिः । एव-
मस्यां त्रीणि शतानि पूज्यन्ते । एकेकस्यान्तु
पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तत्र
कूष्मैगुल्फचञ्चितानि दश । पाष्णार्थमैकम् ।
जङ्गायां द्वे । जाड्येकम् । एकमृदाविति ।
त्रिंशदेवमेकस्मिन् सकृदि भवन्ति । एतेनेतर-
सकृदिवाह च व्याख्यातौ । ओष्णां पञ्च तेषां
गुदमग्नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकचञ्चितमेकम् ।
पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टादश । हे अक्षकर्मज्ञे ।
श्रीवायां नवकम् । कण्ठनाथां चत्वारि । द्वे
हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि ।
एकं ताडुनि । गण्डकर्णशस्त्रेकेकम् । षट्-
शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्-
यथा । कपालरुचकलवक्त्रवक्त्रनलकर्मज्ञानि ।

तेषां जाडुनितम्बासगल्लानुशङ्कशिरःसु कपा-
लानि । दशनास्तु रुचकानि । प्राण्यकर्ण-
श्रीवाचिकोषेण तद्व्यानि । प्राणिपादपार्श्व-
पृष्ठोदरोरःसु वलयानि । शेषाणि नलक-
संज्ञानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“अभ्यन्तरगतेः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुद्धाः ।
अस्थिसारेक्षया देहा प्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वद्वांसि शरीरेणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराख्येतानि देहि-
वाम् ॥

मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिक्षया ।
अस्थीन्यालम्बनं क्लवा न श्रौयन्ते पतन्ति वा ॥”
सन्धयस्तु द्विविधाश्चेतावन्तः स्थिराश्च ।
“शाखास्तु हन्वो कक्षाश्च चेतावन्तस्तु सन्धयः ।
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा युधे ॥”
संस्थातस्तु शरीरं हे शते । तेषां प्राखा-
खट्वष्टरेकोनष्टिः कोष्ठे । शीर्षां प्रवृद्धं
त्रयोतिः । एकेकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्यो
दावङ्गुले ते चतुर्दश । जाडुगुल्फवङ्गुल्येकेके ।
एवं समदशैकस्मिन् सकृदि भवन्ति । एते-
नेतरसकृदिवाह च व्याख्यातौ । त्रयः कटो-
कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवर्षे । तावन्त एव
पार्श्वयोः । उरस्थयोः । तावन्त एव श्रीवायाम् ।
त्रयः कण्ठे । नाड्यो हृदयलोमनिबद्धान्धष्टा-
दश । दन्तपरिभाषा दन्तसंज्ञेषु । एकः काक-
लके नासायाश्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयो ।
गण्डकर्णशस्त्रेकेके । द्वौ हनुसन्धौ । द्वावु-
परिष्टादुभयोः शृङ्गयोश्च । पञ्च शिरःकपा-
लेषु । एको मूढुः ॥३॥ त एते सन्धयो-
ऽष्टविधाः । कोरौदूखलसासुप्रतरतुप्रसवनो-
वायसतुल्लमखलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलमणि-
बन्धगुल्फजातुगुर्परं कोराः सन्धयः । कक्षा-
वङ्गुलदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुदमग्नितम्बेषु
चासुज्ञाः । श्रीवाष्टवर्षयोः प्रतराः । शिरः-
कटीकपालेषु तुमसेवनौ । हन्वोभयतस्तु
वायसतुल्लः । कण्ठहृदयेनेत्रकोमनाड्यौ
मखलाः । ओजश्चङ्गाटकंशु शङ्खावर्त्ताः ।
“तेषां नामभिरैवास्तवः प्रायेण व्याख्याताः ।
अस्यास्तु सन्धयो ह्येतैव कलाः परिकीर्त्तिताः ।
पेश्याङ्गाशिराण्यास्तु सन्धिसंस्था न विद्यते ॥”
नवस्नायुशतानि । तासां शाखास्तु षट् शतानि ।
हे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । शीर्षां प्रवृद्धं सप्ततिः ।
एकेकस्यास्तु पादाङ्गुल्यां षट् त्रिंशत्तास्त्रा-
स्त्रिंशत् । तावन्त एव तल्लक्ष्मणेषु । तावन्त
एव चंदायाम् । दश जाडुनि । चत्वारिंश-
द्वौ । दश वङ्गुल्यु । शतमङ्गुलमेवमेकस्मिन्
सकृदि भवन्ति । एतेनेतरसकृदिवाह च
व्याख्यातौ । षष्टिः कक्षायां । अष्टोतिः पृष्ठे ।
पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत्
श्रीवायाम् । मूढुः चतुर्विंशत् । एवं नव-
स्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥३॥ भवन्ति चात्र ।
“स्नायुश्चतुर्विधा विद्यासास्तु सर्व्वा निबोध मे ।

शरीरं

प्रतानवयो वृत्ताश्च पृथग्गच्छन् श्रुतिरास्तथा ।
प्रतानवयोः शाखास्तु सञ्जवन्ति च पापम् ।
वृत्तास्तु कण्ठराः सञ्जा विज्ञेयाः कुशलेरिह ॥
आमपक्वाश्रयास्तेषु वक्तौ च श्रुतिराः खलु ।
पाथ्वोरिति तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थश्च ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा वन्त्येवैवमुभिर्यथा ।
भारक्षमा भवेदपसु वृत्तास्तु समाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।
स्नायुभिर्महद्भिर्वह्नास्तेन भारश्चा नराः ॥
न ह्यस्तीन न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
आपादितास्तथा ह्यन्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥
यः स्नायूः प्रविजानाति वात्याश्चाभ्यन्तरा-

स्तथा ।

स गृहं शल्यमाहृतुं देहाच्छकोति देहि-
नाम् ॥” * ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि
शतानि शाखास्तु । कोष्ठे घट्टादिः । शीर्षां
प्रत्यूहं चतुर्विंशति । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुली
तिस्रस्तिस्रस्तः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादो-
परि कूर्चैश्चतुर्विंशतिस्तस्य एव । दश गुण-
फलयोः । गुणफलान्तरं विंशतिः । पञ्च
जातुनि । विंशतिस्तरौ । दश वङ्गुलि । शतमेव-
मेकस्मिन् सकृदि भवन्ति । एते नेतरसकृदि-
वाङ्ग च व्याख्यातौ । तिस्रः पायो । एका
मेदि । सवन्त्यां चापरा । द्वे वृषययोः । स्निचोः
पञ्च पञ्च । द्वे वन्तिशिरसि । पञ्चोदरे ।
नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्वे निविष्टाः पञ्च पञ्च
दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्त्रसि । अज-
कांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयमाश्र-
ययोः । षट् यज्ञतृतीहोष्णकेषु । शीवाया-
श्चतस्रः । अष्टौ हन्तोः । एकैका कालकगलयोः ।
द्वे ताजुनि । एका चिह्नायाम् । ओष्ठयोर्द्वे ।
श्रीयोर्द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः ।
कर्णयोर्द्वे । चतस्रो कलाटे । एका शिरसी-
न्धेवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ * ॥

“सिरास्नायुस्त्रिपञ्चाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृतान्यत्र वलवन्ति भयन्ततः ॥”
स्त्रीगान्तु विंशतिरत्रिका । दश तासां सप्तयो-
रेकैकस्मिन् । पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अप्रपञ्चे चतस्रस्तसां प्रवृत्तेऽभ्यन्तरतो द्वे
सुखाश्रिते वाह्ये च प्रपञ्चे द्वे । गर्भेऽन्ध-
वश्रितास्तिस्रः । युक्तास्यप्रवेशश्चतस्रश्च एव ।
पित्तपक्वाश्रयमर्थं गर्भाश्रयो यत्र गर्भेऽस्ति ।
तासां बह्वलपेलवसूलाण्यपृष्टतद्वह्नादीर्घाश्चिर-
वृद्धस्तृणकर्मभावाः सन्धयश्चिरास्नायु-
प्रच्छादका यथादेशं सभावतः एव भवन्ति ॥ * ॥
भवति चात्र ।

“युसां पेश्यः पुरस्तादाः प्रोक्ता कश्च-

सुक्कषाः ।

स्त्रीयामाष्टव्यं तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
सन्धेसिरा घननीलावसामन्धव्यं त्रिभिर्भागः ॥ * ॥
“शङ्खनाभ्यान्तयोर्निः स्नायवर्षा सा प्रकीर्तिता ।

शरीरं

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भग्रथा प्रतिष्ठिता ॥
यथा रीहितमस्यस्य सृज्यं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथाकृत्पां गर्भग्रथां विदुर्नृधाः ॥
आसुयोऽभिमुखः श्रुते गर्भो गर्भाश्रये स्थिताः ।
स योनिं शिरसा याति सभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पथेनस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
शल्यज्ञानादृते नैव वर्यतेऽङ्गुलि केषुचित् ॥
तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्ता शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा स्मृतं सन्धक् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्वद्वं शास्त्रदृष्टश्च यद्ववेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥
तस्मात् समस्तगान्धर्वविषोपहतं अदीर्घयाधि-
पौष्टितमवर्षश्रुतिकं निःसृज्यन्तपुरीषं पुरुष-
मवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं सृज-
वत्कलकुशश्रयादीनामन्तमेवावेष्टिताङ्गं अग्र-
काशे देशे कोषयेत् । सन्धक् प्रकुपितचोद्व्य-
तनो देहं सप्तपञ्चाशुश्रीरवालवैशुवत्कलकूर्चो-
नामन्तमेव श्रुतेः शिरवर्धयंस्तगादीन्
सञ्जानेव वाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथो-
क्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । स्त्रिकौ चात्र भवतः ।
“न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे स्रक्षतमो विभुः ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिरुपपन्नैश्च भिरैव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्नादिशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापो ज्ञाचरेत् क्रियाः ॥”
घट्टोऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्मेर्नर्दयं शरीरं व्याख्या-
स्यामः । सप्तोत्तरं मर्मेऽशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चाक्षकाणि । तदयथा । मांसमर्माणि ।
सिरामर्माणि स्नायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांससिरा-
स्नायुस्थिसन्धयतिरेकेणानि मर्माणि
भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांस-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मेऽशतम् ॥ * ॥ तेषामेकादशैकस्मिन्
सकृदि भवन्ति । एतेनेतरसकृदिवाङ्ग च
व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वौ दश । चतुर्दश पृष्ठे ।
शीर्षां प्रत्यूहं सप्तचिंशत् । तत्र सकृदिमर्माणि
चिप्रतलहृदयकूर्चैश्च शिरोयुक्तेष्वन्यवस्तिजान्वा-
ग्युत्तरीर्लोहिताद्याणि विटपन्ति । एतेनेतर-
सकृदि व्याख्यातम् ॥ * ॥ उदरोरसोऽपि । गुद-
वस्तिनाभिहृदयकण्ठलक्षनरोहितापलापान्य-
पक्षमौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकतल-
कुक्कुन्दर-नितम्बपार्श्वसन्धिवृद्धं सफलकान्धौ
चेति । बाहुमर्माणि तु चिप्रतलहृदयकूर्चैश्च शि-
रोमण्डिष्वन्यवस्तिजकुपरास्तुर्वीर्लोहिताद्याणि
कचधरन्ति । एतेनेतरौ बाहुयोश्चातः ।
जवर्हं मर्माणि । चतस्रो धमन्तीर्द्वौ मातृकाः ।
द्वे लकाटिके । द्वे विधुरे । द्वौ फणौ । द्वाव-
पाङ्गौ । द्वावार्त्तौ । द्वावृक्षेपौ । द्वौ शङ्का-
वैका स्नायवौ । पञ्च सीमन्ताः । चत्वारि

शरीरं

शङ्काटकान्येकोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृद-
येन्यवस्तिगुदक्षनरोहितानि मांसमर्माणि ।
नीलधमनी-मातृकाशङ्काटकापाङ्गस्तुपनीध-
स्तन्युत्तापलापपक्षमहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृ-
हवीर्लोहितास्तुर्वीर्लोहितामर्माणि । आग्नि-
विटपकचधरकूर्चैश्च शिरोवस्तिप्रसन्धियु-
रोत्तुषेपाः स्नायुमर्माणि । कटीकतल-
नितम्बसफलकशङ्कास्थिमर्माणि । जातुकुप-
र-सीमन्ताधिपतिगुदफमण्डिष्वन्यवस्तिजकुन्दर-
वैकलकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्च
विकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तदयथा । सदा-
प्रायश्चराणि । कालान्तरप्रायश्चराणि । विशल्य-
ज्ञानि । वैकल्यकराणि । रज्जाकराणीति । तत्र
सदाःप्रायश्चराण्येकोनविंशतिः । कालान्तर-
प्रायश्चराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्य-
ज्ञानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ
रज्जाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
“शङ्काटकान्यधिपतिः पञ्च कौ कण्ठशिरोगुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभौ च त्रिणि सद्योहितानि तु ॥
वक्त्रोमर्माणि सीमन्तलक्षिप्रवृत्तयः ।
कटीकतलस्य सन्धौ पार्श्वौ वृहती च या ॥
नितम्बाविति चेतानि कालान्तरश्चराणि तु ।
उत्तुषेपौ स्नायवौ चैव विशल्यज्ञानि निर्दिष्टे ॥
लोहिताद्याणि जानवौ कूर्चौ विटपङ्कुराः ।
कुक्कुन्दरं कचधरे विधुरं सलकाटिके ।
ज्वंसं सलकापाङ्गौ नीले मन्त्रे फणौ तथा ।
वैकल्यकराण्युत्तरादुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुलफौ द्वौ मणिकम्बौ द्वौ द्वे कूर्चेशिरांसि च ।
रज्जाकराणि जानीयादष्टावैतानि वृद्धिमान् ॥
चिप्राणि विटमात्राणि त्रिणि कालान्तरेश्च ॥”
मर्माणि नाम मांसशिरास्नायुस्थिसन्ध-
पताक्षेषु सभावेत एव विशेषेण प्रायान्तिष्ठन्ति ।
तस्मान्नमर्मेऽभिहृतास्नात्वा भावाभापदन्ते ।
तत्र सदाःप्रायश्चराण्यनियान्तिष्ठन्तिगुदोष्णायु-
क्षीयेषु अपयन्ति । कालान्तरप्रायश्चराणि
सौम्याभेयान्तिष्ठन्तिगुदोष्णायु क्षीयेषु क्रमेण च
सोमगुयेषु कालान्तरेश्च अपयन्ति । विशल्य-
प्रायश्चराणि वायुयानि शल्यमुखनिच्छो वाव-
रन्त्यायुस्तिष्ठन्ति तावन्कीवलुहृतमाने तु
शल्ये मर्मेस्थानाश्रितो वायुर्विष्कामसि तस्मात्
यशस्को जीवतुहृतशक्नो म्रियते । वैकल्य-
कराणि सौम्यानि सोमो हि शिरस्वाच्छेद्यश्च
प्रायश्चलम्भनं करोति । रज्जाकराण्यधिवायु-
शुक्लभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रज्जाकरौ ।
पार्श्वमौतिकौ च रज्जामाहुरेके । केचिदाहु-
र्मौंसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विटका-
नाश्च समवायान् सदाःप्रायश्चराणि । रज-
जीवानामप्यानां वा कालान्तरप्रायश्चराणि ।
द्विहीनानां विशल्यप्रायश्चराणि । चिहीनानां
वैकल्यकराणि । एकस्मिन् रज्जाकराणीति ।
यत्तत्वेव सतोऽस्थिमर्मेऽप्यभिहृतेषु श्रोत्रिणां
गमनं भवति ॥ * ॥

“चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे
प्रायेण ता मन्मसु सन्निविष्टाः ।
स्वायत्स्वमावाप्त तथैव स्वमिन्
सन्त्ये दृष्टं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः चतुर् मन्मसि ताः प्रवृद्धः
समन्तो वायुरभिस्तृणोति ।
विवर्द्धमानसु स मातरिश्वा
रजः सुतोत्राः प्रतनोति काये ॥
रजाभिभूतसु पुनः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतो हि शूल्यं विनिहन्मुचिच्छन्
मर्माणि यन्नेन परीक्ष्य कर्षेत ॥”

एतेन शीघ्रं यास्यातम् । तत्र सदाः प्राणहर-
मन्मे विह्वं कामान्तरेण मारयति । कालान्तर-
प्राणहरमन्मे विह्वं वैकल्याणापादयति । विश्रान्त-
प्राणहरमन्मे विह्वं कालान्तरेण क्षेपयति
रजाश्च करोति । रजाकारमनोव्रवेदनं भवति ।
तत्र सदाः प्राणहराणि सप्रराचाभ्यन्तराह्मर-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पञ्चाह्मावाहा ।
तत्त्वपि तु त्रिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति ।
विश्रान्तप्राणहराणि वैकल्याणराणि च कदाचि-
दवभिहतानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं
प्रक्षेप्यो मन्मेस्थानान्यनुयास्यास्यामः । तत्र
पादाङ्गुष्ठान्छोर्मेध्ये चित्रं नाम मन्मे तत्र
विह्वस्याक्षिपकेय मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमशु
पूर्वमे मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि
रजाभिर्मरणम् । त्रिपक्षोपरिष्टादुभयतः कूर्चो
नाम यत्र पादस्य भ्रमणवर्षेण भवतः । गुल्फ-
सन्धेरध उभयतः कूर्चैशिरौ नाम तत्र रजा-
शोफौ । पदजङ्घयोः सन्धानं गुल्फौ नाम तत्र
रजस्रस्यपादता खड्गता वा । पार्श्वं प्रति
जङ्गामध्ये इन्द्रवक्त्रिर्नाम तत्र शोणितचयै
भयम् । जङ्गोर्लोः सन्धाने जातु नाम तत्र
खड्गता जातुन ऊर्ध्वं सुभयतस्त्राङ्गुलमन्मिर्नाम
तत्र शोफाभिष्टुष्टिः स्रक्चकृधिता च । ऊरु-
मध्ये ऊर्ध्वो नाम तत्र शोणितचयात् सकृधि-
शोषः । ऊर्ध्वो ऊर्ध्वमधोवङ्गुलसन्धेरुभये
लोहितार्चं नाम तत्र लोहितचयेण पचा-
घातः । वङ्गुलद्वययोरन्तरे विटप नाम तत्र
धाकामस्यशुक्रता वा भवति । एवमेताम्येका-
दशसकृधिमर्माणि यास्याताम् । एतेनैतर
सकृधियाह्व च यास्यातौ । विशेषतस्तु यानि
सकृधियु गुल्फजाह्विष्टपानि तानि वाहौ मणि-
वन्धूपरकाक्षधराणि । यथा वङ्गुलद्वययो-
रन्तरं विटपमेव वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं
तस्मिन् विह्वल एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणि-
वन्धे ऊर्ध्वता । ऊर्ध्वोर्लोः ऊर्ध्वः । कक्षधरे
कक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखास्तु
मर्माणि यास्याताम् ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं-
सुदोरसोर्मन्मेस्थानान्यनुयास्यास्यामः । तत्र
वातवर्णोत्तरसन स्थानान्प्रतिवहं सुदं नाम मन्मे
तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः,

कक्षां स्रजाशयो वक्त्रिर्नाम तत्रापि सद्योमरण-
मस्यरौवगाहते । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीव-
त्येकतो भिन्ने स्रजसावो ब्रयो भवति । स तु
यन्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्रामाशययोर्मध्ये
सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमधिराशयोरस्थामाशयद्वारं
सत्वरजस्तमसामधिरान् हृदयं नाम तत्र सद्य
एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् हृदह्वलसुभयत-
स्तनस्रले नाम मन्मेथौ तत्र कफपूर्णकोष्ठतया
कासश्वासाभ्यां क्षियते । स्तनचूचुकयोर्हृद्वं
हृद्गुलसुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र
लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याश्च क्षियते ।
अंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ
नाम तत्र रक्तेन पृथभाव गतेन मरणम् ।
उभययोरसो नाभौ वातवह्ने अपस्तम्भौ नाम
तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याश्च मर-
णम् । एवमेताम्युदरोरसोहृद्वंश मर्माणि
यास्याताम् ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं एष्टमर्माण्यनु-
यास्यास्यामः । तत्र एष्टवशुभयतः प्रतिश्रामी
काष्ठमस्थीनि कटौकतरुणे नाम मन्मेथौ तत्र
शोणितचयात् पाण्डुर्वर्णो ह्यैनरूपश्च
क्षियते । पार्श्वजघनवह्निर्भागे एष्टवशुभयतो
नातिनिम्बे कुकुन्दरे नाम मन्मेथौ तत्र स्रग्धा-
ज्ञानमधःकाये चैष्टोपघातश्च । आग्नीकाष्ठयो-
रुपस्थाशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिवहौ
नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दीर्घव्याच
मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिवहौ जघनपार्श्व-
मध्ययोःक्षिप्यगुर्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धौ नाम
तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया क्षियते । स्तनस्रला-
दुभयतः एष्टवशस्य हृहतौ नाम तत्र शोणि-
तातिप्रवृत्तिनिमित्तरुपद्रवेक्ष्यते । एष्टपरि
एष्टवशसुभयतस्त्रिकस्रम्बं अस्त्रफलके नाम तत्र
वाङ्गोः स्वापः शोषो वा । बाहुहृद्वंशोवामध्ये-
रसपीठस्यमणिवन्धवावसौ नाम तत्र स्रक्च-
वाहता । एवमेतानि चतुर्हृद्वं एष्टमर्माणि
यास्याताम् ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं जजुगतानि
यास्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीसुभयतस्त्रतस्रो
ध्रमन्यो हे नीले हे च मन्मे खलासेन तत्र
स्रक्ता खरवैजतमरसमाह्विता च । योवाया-
सुभयतस्त्रतस्रः सिरामाटकाक्षच सद्योमरणम् ।
शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र
चलहृद्वं । कर्णएष्टयोर्मध्ये संश्रिते विद्युरे नाम
तत्र धार्मिकम् । ब्रह्ममार्गसुभयतः खोतोमार्ग-
प्रतिवहो अश्वन्तरतः फले नाम तत्र गन्धा-
ज्ञानम् । भूपृष्ठान्तयोरधोऽस्थोर्वाङ्गतोऽपाङ्गौ
नाम तत्रास्थं हृष्टपृष्ठातो वा । भुवोरुपरि-
निष्ठयोरारुर्ध्वौ नाम तत्रास्थं हृष्टपृष्ठातश्च ।
अधोः पुच्छान्तयोःरुपरि कर्णजलाटयोर्मध्ये शङ्खौ
नाम तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोर्दपरि केशान्त
उत्तैपौ नाम तत्र स्रक्ख्यो जीवति पाकात्
पतितशूलो वा नोद्भुतशूलः । भुवोर्मध्ये स्थपनी
नाम तत्रोत्थैपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि

विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोक्तादभयचित्त-
नाशोमरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजङ्घासन्तर्पणोर्ना
सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि
तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् ।
मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्निधिसन्निपातो
रोमावर्णः अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् ।
एवमेतानि सप्तत्रिंशद्दृष्टव्यगतानि मर्माणि
यास्याताम् ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

“ऊर्ध्वं शिरसि विटपे च सकृच्छपार्थै
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम् ।
विह्वलहृदयमितं मणिवन्धुगुल्फं
चोत्थेव जातु सपरं न ह्य कुपेराभ्याम् ॥
हृद्वस्थिजूर्चैगुदनाभि वदन्ति हृद्वं
चत्वारि पञ्च च गले दश यात्रि च हे ।
तानि स्वपाणितलज्वाक्षितसंमितानि
शेषाण्येव हि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्धम् ॥
एतत् प्रमाणमभिविध्य वदन्ति तज्ज्ञाः
शूल्येण कर्णकरणं परिहृत्य मन्मे ।
पार्श्वभिघातितमपीह निहन्ति मन्मे
तस्माद् मन्मेसदनं परिवर्त्तनीयम् ॥
क्षिप्तेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरव्यगमनो निरेति ।
प्राप्यामितयसनसुयमतो मनुष्याः
संक्षिप्तशस्त्रतुर्वधिनश्च न यान्ति ॥
क्षिप्तेषु तत्र सतलेषु हतयु रक्तं
गच्छत्यतोऽपवन्धश्च कर्त्तव्यं करोति ।
एव विनाशसुपयान्ति हि तत्र विह्व
दृष्टा इवायुधविघातनिहतशूलाः ॥
तस्मात्प्राणभिहतस्य तु पाणिपादं
क्षिप्तयमासु मणिवन्धनगुल्फदेशे ।
मर्माणि श्रद्धावधयाहं सुदाहरन्ति
यस्माच्च मन्मेसु हता न भवन्ति सदाः ॥
जीवन्ति तत्र यदि वेदयुगेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंश्रयं हि ।
सन्निधज्ज्वरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति श्रद्धाविहते च शरीरदेशेः ।
क्षिप्तेषु सकृधियुसुपपादकरैरशेषे-
र्यथा न मन्मेपतितानि विविधाः पञ्चाराः ॥

सीममाक्षततजासि रजःस्रस्तमर्माणि च ।
मन्मेसु प्रायश्चः पुर्वा भूतात्मा चावतिष्ठते ।
मन्मेस्रभिहतस्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
इन्द्रियाण्येवंप्राप्तमनोऽनुद्विषिपकथयः ।
रजश्च विविधास्त्रोत्रा भवन्त्याशुहरं हते ।
हते कालान्तरमे तु पूर्वो धातुचयो दृष्टान् ॥
ततो धातुचयाज्जन्तुर्देनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्याणन केवलं वेदनेपुण्यात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विश्रान्तमेष्टु विज्ञयं पूर्वज्ञातं यश्च कारयाम् ।
रजाकाराणि मर्माणि चतानि विविधा रजः ।
ऊर्ध्वमन्मे च वैकल्याणं कृतेयवशमो यदि ।
क्षिमेदाभिघातेभ्यो दहनाद्धारयादपि ।
उपघातं विनाशोऽप्यन्यथापुच्छान्तमश्नुम् ॥

नवमोऽध्यायः ।

विस्मर्त्तितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य
पार्श्वयोः । अवनामितमेन्द्रस्य मेढु । उन्ना-
मितविदहजिह्वायस्याधोजिह्वायाम् । अति-
यत्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रो-
पाधानम्यांश्च सिरास्यापनयितुं बुद्ध्यावेक्ष्य
शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांस-
लेष्यवकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्वे-
ष्य ह्येवमात्रं ब्रीहिमात्रं वा ब्रीहिसुखेन ।
अस्यासुपरि कुट्टारिकया विधेदह्यं यवमात्रम् ॥
भवन्ति चान्न ।

“अबन्धे वर्षासु विधत्तं प्रौढकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्तयः स्नुताः ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या सवेदस्य ॥
सुहृत्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविह्वान्तां विनिर्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति प्रीतिका ।
तथा सिरासु विह्वानु दुष्टमग्ने प्रवर्त्तते ॥
स्वच्छिन्तस्यातिभीतस्य आत्मस्य त्वधितस्य च ।
न वदन्ति सिरा विह्वान्तासु स्थितयन्त्रिताः ॥
जोगस्य बहुदोषस्य स्वच्छेद्या विदुतस्य च ।
भूयोऽपराद्धे विस्वाया सापरेनुस्त्वष्टिपि वा ॥
रक्तं सशेषदोषसु कुर्वाद्यपि विचक्षणः ।
न चातिप्रसूतं कुर्याच्छेवं संशमनेर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्यस्य शरीरिणः ।
परं प्रमादमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोचयेत् ॥”

तत्र पाददाहपाददहर्वावाहुकटिपद्विसर्पवात
शोणितवातकण्टकविचर्षिकापाददारीप्रभृतिषु
क्षिप्रमर्मेण उपदिशन् इन्द्रज्वले ब्रीहिसुखेन
सिरां विधेत् । औषदैर् तच्चिकित्सिते यथा
वक्ष्यते । कौटुकशिरःखण्डपटुलवातदेवनासु
जङ्घायां गुल्मस्थोपरि चतुरङ्गुले । अपत्या-
मिश्रवस्तेरधस्ताद्वाङ्गुले । जातुसन्वेरुप्यधो
वा चतुरङ्गुले ग्रथस्याम् । ऊरुखलसंश्रितान्
गलगच्छे । एतेनेतरसकपिवाङ्गु च आख्यातौ ॥
विशेषतस्तु वामबाहौ ऊर्परसन्वेरुधन्तरतो
बाहुमध्ये ब्रीहिकनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा ।
एवं दक्षिणबाहौ यङ्गदाह्ये कपोदरे चेतामेव
च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । ग्रथस्यामिव
विश्यायाम् । शोणिप्रति समन्तात् द्रङ्गुले
प्रवाहिकायां शूलिण्यां परिकर्त्तिकोपदेश्मूक-
दोषशूलकापात्सु मेढुमध्ये । उषगवोः पार्श्वे
स्वद्विह्वान् ॥ नामिरधश्चतुरङ्गुले सेवन्त्या वाम
पार्श्वे ह्यकोदरे । वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरे-
ऽन्तस्त्रिद्वौ पार्श्वेभ्यो च । बाहुशोषावबाहु-
कयोरप्येके वदन्त्येकशरीरन्तरे । जिह्वसन्धिग्रन्थ-
गतं हृत्तीयके षष्ठःस्त्वसन्धिगतसम्यन्तर-
पार्श्वसंस्थितश्चतुर्थके । हनुसन्धिग्रन्थगतसम-
पकारे । शङ्खकेशस्तसन्धिगतसुरोऽपङ्गुलला-
टेषु चोक्तादिपञ्चारे च । जिह्वारोग्यधो-
जिह्वायां दन्तबाधेषु च तालुनि तालुधेयं ।
कर्णयोःपरि समन्तात् कर्णशूले तस्मिन्नेषु च ।
गन्ध्यायह्ये नासारोग्येषु च नासापे तिमिरा-
धिपाकप्रवृत्तिसामयेषूपवासिके । आलाला-

मपाङ्गाञ्चेता एव शिरोरोगाधिमन्त्रप्रभृतिषु
रोगेस्थितिः ॥ ॥ अत ऊर्ध्वं दुष्टयधनं अनु-
यास्यास्यामः । तत्र दुर्बिह्वानिविद्धा कुचिता
पिचिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा अन्नेभि-
हता परिशुष्का जूणिता वेपिता अगुल्यितविद्धा
शस्त्रहता तिर्यग्बिह्वानि अविद्धा अयाध्या विह्वानि
धेनुका पुनः पुनर्विद्धा शिरास्त्रायसिन्धुमर्मसु
चेति विंशतिर्दुष्टयथाः । तत्र या स्वल्पशस्त्र-
विद्धा न यत्कममृक् स्रवति रुजा शोफवती च
सा दुर्बिह्वानि । प्रमाणातिरिक्तविह्वानियामन्तः
प्रविशन्ति शोणितं शोणितानिप्रवृत्तित्वे साति-
विद्धा । कुचितायामप्येवम् । कुण्डशस्त्रप्रम-
थिता पृथुलीमावमापन्ना पिचिता । अनासा-
दिता पुनः पुनरन्त्योष्य बहुशः शस्त्राभिहता
कुट्टिता । शीतभयमृच्छाभिरप्रवृत्तशोणिना
अपसुता । तीक्ष्णा महासुखशस्त्रविद्धा अत्यु-
दीर्णा । अत्यरक्तस्यविषयने विद्धा अन्नेभि-
हता । चीगशोणितस्यानिगुण्यां परिशुष्का ।
चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता
जूणिता । दुःस्थानवन्त्यनादिपमानायाः शोणित-
सम्माहो भवति सा वेपिता । अगुल्यितविह्वानि-
यामप्येवम् । हिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रिया-
सङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्यक् प्रविह्वतशस्त्रा
किञ्चित्क्षेपा तिर्यग्बिह्वानि । बहुशः चता होन-
शस्त्रप्रणिधानेनाविद्धा । अशस्त्रज्वला अयाध्या
अनवस्थितविद्धा विह्वानि । प्रदेशस्य बहुशोऽव-
चट्टनादारोपयथा सुहृत्सु ह्यशोणितमवा
धेनुका । स्वल्पशस्त्रसधनाद्बहुशो विच्छिन्ना
पुनः पुनर्विद्धा । ज्ञायस्याशिरासन्धिमर्मसु
विद्धा वा रुजां शोथं वैकलं मरणं वापाद-
यति ॥ ॥ भवन्ति चान्न ।

“सिरासु शिचितो नास्ति चला ह्येताः स्वभा-
वतः ।
मस्यवत् परि वर्तन्ते तस्मादयन्त्रेन नाडयेत् ॥
अज्ञानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदक्षेता बह्ववस्थापुपद्रवाः ॥
स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्वायुश्चाधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिरा-
यघात् ॥

सिरासु यद्यपि क्लिष्टाहं शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ।
यथा प्रविह्वितः सम्यक् वक्षिः कायचिकित्-
सिते ॥”

तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तिरिक्तास्यापिताशुवासित-
सिराविह्वेः परिहर्तव्यानि । क्रोधायासमेपुन-
र्द्वास्त्रप्रवागं यावामपानोत्थापनचक्रमण-
श्रीतवातातपविषदा सात्माजीर्वाभ्यावलाभा-
भ्यासमेके मन्यन्ते ॥ ॥ एतेषां विस्तरसु परिहृ-
दस्यामः । भवतश्चात्र ।

“सिराविषाद्यनुमेसु जलौकाभिः पक्वस्था ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्धरेद्दुष्टशोणितम् ॥
अवगाढं जलौका स्थातुं प्रच्छन्नं पिच्छितं हितम् ।
सिराङ्गयापके रक्ते ऋङ्गजातुल्ये च स्थिते ॥ ॥”

अथातो धमनीयाकरणं शारीरं आख्या-
स्यामः । चतुर्विंशतिधमन्यो नामिप्रभवा
अभिहितः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनौ-
खोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
स्रोतोऽसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्ये एव हि
धमन्यः स्रोतोऽसि च सिराभ्यः कस्माद्वाङ्गुलान्य-
त्वामूलसन्निभमान् कस्मैवेष्ट्यादागमाच्च केव-
लान् परस्परसन्निकर्षात् सङ्गशामकर्मत्वान्
सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसं-
भवति । तानान् नामिप्रभवाणां धमनीना-
मृहगा दश दश चाधोगामिन्यन्तसन्निभ्य-
ग्गाः । ऊर्ध्वगाः शस्त्रस्पर्शरूपरसगन्धप्रस्था-
सोक्ष्मजृभितस्तुडसितकथितरुदाहोन्निशे-
षानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तानाम्
वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वृहत्तस्ता दश
शस्त्ररूपरसगन्धान्नाभिमृच्छेति । द्वाभ्यां भाषते
च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां
प्रतिबुध्यते । द्वाभ्यां वाहिन्यौ । द्वे सन्त्ये स्त्रिया
वृहत्तकोन सञ्चिते ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्या-
मभिवहन्तः । तास्त्रिंशत् सविभागा
आख्याताः । एताभिस्त्रिंशं नामेदरपार्श्व-
पृष्ठोरःस्त्वप्योवावाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ ॥ भवति चान्न ।

“ऊर्ध्वं गतासु कुर्वन्ति कर्मास्थितानि सर्वशः ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥”
अधोगमास्तु वातस्त्वपुरीषशुक्रार्त्तवाहीन्यो
वहन्ति । तास्तु पित्ताश्रयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थ-
मेवापन्नानरसं विपक्वमौष्णादहरेचन्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तपेयन्त्यर्पयन्ति चोर्ध्वगतासां
तिर्यग्गतानां रसस्थानाभ्यामिपूरयन्ति स्त्र-
पुरीषस्त्रेदाच्च विरेचयन्त्यामपकाशयान्तरे च
विधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तास्यान् वातपित्त-
कफशोणितरसान् द्वे द्वे वृहत्तः ता दश द्वे अम-
वाहिन्यवन्त्यास्थिते तोयवहे द्वे स्त्रजवत्समभि-
प्रपन्ने स्त्रजवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रपादुर्भाषाय
द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहन्ती नारीणा-
मार्त्तवर्षाङ्गम् । द्वे वर्चोनिरसन्त्यौ स्त्रान्ध-
प्रतिवह्ने । अष्टावन्त्यास्त्रिंशद्गगनां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रिंशत् सविभागा
आख्याताः । एताभिस्त्रिंशानामेः पक्षाश्रयकटी-
स्त्रजपुरीषयुदवस्त्रिमेन्द्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ ॥ भवति चान्न ।

“अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मास्थितानि सर्वशः ।
तिर्यग्गतानां रसस्थानाभ्यामिपूरयन्ति स्त्र-
पुरीषस्त्रेदाच्च विरेचयन्त्यामपकाशयान्तरे च
विधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तास्यान् वातपित्त-
कफशोणितरसान् द्वे द्वे वृहत्तः ता दश द्वे अम-
वाहिन्यवन्त्यास्थिते तोयवहे द्वे स्त्रजवत्समभि-
प्रपन्ने स्त्रजवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रपादुर्भाषाय
द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहन्ती नारीणा-
मार्त्तवर्षाङ्गम् । द्वे वर्चोनिरसन्त्यौ स्त्रान्ध-
प्रतिवह्ने । अष्टावन्त्यास्त्रिंशद्गगनां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रिंशत् सविभागा
आख्याताः । एताभिस्त्रिंशानामेः पक्षाश्रयकटी-
स्त्रजपुरीषयुदवस्त्रिमेन्द्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ ॥ भवति चान्न ।

तिर्यग्गतानां रसस्थानाभ्यामिपूरयन्ति स्त्र-
पुरीषयुदवस्त्रिमेन्द्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते
च ॥ ॥ भवति चान्न ।

तेरेव चाभ्यङ्गपरिवेकावगाहलेपनकीर्त्यायुक्तः।
शरीरमभिपदान्ते त्वत्वि विपक्वानि । तेरेव
स्पर्शसुखसुखं वा रुझाति । तास्वेतास्तस्यो
धमन्यः सर्वज्ञगताः सविभागा व्याख्याताः ।
भवतश्चात्र ।

“यथा स्वभावतः खानि म्हालेषु विसेषु च ।
धमनीनां तथा खानि रसो येरुपपीयते ॥

पञ्चामिभूतास्तथ पञ्चकलः

पञ्चैर्यं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चैर्यं पञ्चसु भावयन्ति

पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥”#॥

अत ऊर्ध्वं सोतसां मूलविहङ्गचक्षुसुपदेक्षामः ।
तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमसमेदोमूत्र-
पुरीषशुक्रासैववहानि येज्यधिकार एतेषां
बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राण-
वहे हे तयोर्ध्वं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः ।
तत्र विहङ्गश्चोशनविनमनमोहजनमग्नवेपनानि
मरणं वा भवति । अत्रवहे हे तयोर्ध्वं लमामा-
शयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विहङ्गस्यान्नान्
मूलाद्गदेषौ हृदिः पिपासान्धं मरणं वा ।
उदकवहे हे तयोर्ध्वं ताजुल्लोम च । तत्र
विहङ्गस्य पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे हे
तयोर्ध्वं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र
विहङ्गस्य श्रोत्रः प्राणवहविहङ्गवच मरणं तस्मि-
न्नात्र च । रक्तवहे हे तयोर्ध्वं यज्ञत-
न्नात्र च । रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विहङ्गस्य
श्वावाङ्गता च्वरो दाहः पाण्डुता शोणितानि-
गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे हे तयो-
र्ध्वं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विहङ्गस्य
अयधुर्मांसश्रोत्रः विरागम्यस्यो मरणम् । मेदो-
वहे हे तयोर्ध्वं कटोदृक्को च तत्र विहङ्गस्य
खेदागमनं स्निग्धाङ्गता ताजुश्रोत्रः स्नायुश्रोत्रता
पिपासा च । मूत्रवहे हे तयोर्ध्वं वस्ति-
र्मन्त्रे च तत्र विहङ्गस्यानहवस्तिता मूत्रनिरोधः
स्तब्धमेष्टता च । पुरीषवहे हे तयोर्ध्वं पक्वा-
शयो गुदश्च तत्र विहङ्गस्यागच्छो दुर्गन्ता मयि-
तान्त्रता च । शुक्रवहे हे तयोर्ध्वं स्तनौ
वृषणौ च तत्र विहङ्गस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको
रक्तशुक्रता च । आसैववहे हे तयोर्ध्वं लं
गर्भाश्रयः आसैववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विहायां
वक्ष्यालं मेथुनासहिष्णुत्वमासैवनाशश्च । सेवनी-
च्छेदाहजापाडुर्भावं । वस्तिगुदविहङ्गत्वचं
प्राशुक्तमिति । सोतोविहङ्गस्य प्रत्याखाद्योपचरे-
दुद्धृतप्रशङ्गस्य चतविधानेनोपचरेत् ।

“मृजात् खादन्तरं देहि प्रहृतस्त्वभिवाहि यत् ।
सोतस्सदिति विज्ञेयं चिराघमनिर्वर्जितम् ॥”#॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीयाकरणं शरीरं व्याख्या-
स्यामः । गर्भिणी प्रथमविधयात् प्रवृत्तिं निजं
प्रवृत्ता शुश्रूषकता शुक्रवचनां श्रान्ति-
मङ्गलदेवताज्ञानगुणरुपरा च भवेत्कानि-
विकृतद्वैतगानाजि न सृष्टेर्दुर्गन्धद्वैतगानि

परिहरेदुर्द्वैतगीयाश्च कथाः शुद्धं पर्युचितं
कृतितं किञ्च चात्र नोपमुञ्जीत । वहि-
निष्क्रमणं श्रुत्यागारचैव प्रशान्तवाच्यान्य
क्रोधभयसङ्कारश्च भारुत्तुर्भेदादिकं परि-
हरेद्व्यानि च गर्भं आपादयन्ति । न चाभौत्स्यं
तेलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निवेदित । न चाया-
सयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । श्वना-
सनं मृदास्तरणं नाकुचमपाशयोपेतमसम्बाधं
विदध्यात् । हृदयं इव मधुरप्रायं स्निग्धं शोष-
नीयसंस्कृतं च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा-
प्रसवात् ॥#॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमहितोय-
त्ततीयमासेषु मधुरप्रीतप्रवयसमाहारसुपसे-
वेत । विशेषतस्तु तृतीये षट्कौटर्ध्वं पयसा
भोजयेच्चतुर्थे दद्यात् पश्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चैलेके । चतुर्थे पयोमवनोतसंस्तरमाहारये-
च्छाङ्गलमांसमहितं ज्यमन्नं भोजयेत् । पश्चमे
क्षीरसर्पिःसंस्तरम् । षष्ठे श्वदृष्टिहृत्स्य सर्पिषो
मात्रं पाययेद्यवाम् वा । सप्तमे सर्पिः पृथक्
पर्यादिचिह्नमेवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे वदो-
दकेन वलातिवलाश्रतपुष्पपलपयोदधिमस्तु-
तेकलवयमदनपलमधुघृतमिश्रेणास्यापयेत् ।
पुराणपुरीषशुद्धार्धमनुलोमनार्धश्च वायोः ।
ततः पयोमधुरकवायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद्गु-
लोमे हि वायो सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च
भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्गवाग्भिर्भाङ्गल-
रवेक्षोपक्रमेदाप्रसवकालादसुपकान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमशुपद्रवा प्रसूयत । नवमे मासि
स्नितिकागारमेना प्रवेष्टयेत् प्रशक्तित्यादौ ।
तवारिष्टं ज्ञात्वाचक्षयिष्येष्टशुद्रायां श्वतरक्त-
पीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विलम्बयोधतिन्दुक-
भङ्गातकानिर्मितं सर्वगांरं यथाचर्खं तत्कथ-
पथेऽसुपलितमिति सुविभक्तपरिच्छेदं प्राग्-
हारसुदगदार्दं दक्षिणदार्दं वाटदक्षिणायतचतु-
र्ध्वस्तिष्ठतं रचामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ॥#॥
“जाते हि प्रियेले कुक्षौ सुते हृदयवन्धने ।
सशूले जघने नारी मृया वा तु प्रजायिनी ॥”
तन्नोपस्थितप्रसवायाः कटोदृष्टं प्रति समन्ता
द्देना भवत्यभौत्स्यं पुरीषप्रवृत्तिर्ध्वं प्रवि-
ष्यते योनिमुखात् क्षेप्या च । प्रजनविध्यमाणां
कृतमङ्गलस्नितिकाचर्चा कुमारपरिहृतौ पुनःसम-
पलक्षणां स्वस्थतासुखोदकपरिचित्तासमेनां
सृष्टां यवागमाकृष्टात् पाययेत् । ततः कृतोप-
धाने स्तब्धस्तिर्ध्वं श्वने स्निग्धातमासुसवकृथी-
सुप्तानामशङ्कनीयास्तनः स्निग्धः परिणत-
वयसः प्रजननकुशलाः कर्तितनखाः परिचरेयु-
रिति ॥#॥ अधास्या विशिखान्तरमशुभोममह-
सुखमभ्यन्यात् नृयाचैवामेका सुभगे प्रवाह-
स्ति न चाप्राप्तावी प्रवाहश्च विशिखान्तर-
मपल्यमार्गम् । ततो विधुको गर्भनाडीप्रवन्धि
सशूलेषु श्रोत्रिवङ्गवस्तिशिरःसु प्रवाहैथाः
श्वनेः श्वनेः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भं
योनिमुक्तं प्रपते गाढतरमाविशत्यभावात् ॥#॥

अकालप्रवाहयात् वधिरं मूलं वस्तुहृत्
मृद्धाभिधानि कासश्चावशोपीयद्वत् कुञ्जं
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिनीममनुलीमयेत ।
गर्भसङ्गे तु योनिं धृपयेत् हृत्वासर्पिनिर्गमेक्य
पिच्छीतकेन वा । वध्रीयाहिरस्यपुष्पीध्वं हस्त-
पादयोर्द्वारयेत् सुवर्णैलां विप्रस्यं वा ॥#॥
अथ जातस्योत्वं सुखश्च सैन्यवसर्पिषा विशोध्य
घृताक्तं मृद्धिं पिबुं दद्यात् ततो नाभिनाडी-
मृदाङ्गलमायस्य कुचैश्च वद्धा हृदयेत् तत्तुच्छेक-
देशश्च कुमारस्य शीवायां सन्त्यमधीयात् ॥#॥
अथ कुमारं शीवाभिरङ्गिराश्यास्य जातकर्मण्य
कृते मधुसर्पिरनन्ताज्ञाक्षीरसेन सुवर्णचूर्ण-
मङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्तलो वलातेलेनाभ्य-
क्षीरहृत्कवायेय सर्वगन्धोदकेन वा रूप्य-
क्षेमप्रतमेन वा वारिणा स्नापयेद्देनं कपित्थपत्र-
कवायेय वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं
यथाविभवं च ।

“धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।
चतुराचारिनावादा स्त्रीणां स्नानं प्रवर्तते ॥”
तस्मात् प्रथमेऽङ्के मधुसर्पिरनन्तामिश्रं सन्न-
पूतं त्रिकालं पाययेद्वितीये लक्ष्म्याविहृत् सर्पि-
स्तृतीये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्धं मधु-
सर्पिः स्नापयित्वास्नितं त्रिकालं पाययेत् ॥#॥
अथ स्तिकां वलातेलाभ्यस्तां वातहरीयधनि-
कायेनोपचरेत् सप्तशरीषासु तदहः पिप्यली-
पिप्यलीमूलजस्तिपिप्यलीचिककण्डवैरचययूयं
शुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं
चिरात्रं वा कुर्वादादुष्टशोणितान् । विशुद्धे
ततो विदारिगन्धादिस्निग्धं लेहयवाम् क्षीर-
यवाम् वा पाययेत् चिरात्रम् । ततो यव-
कोलकुलस्यसिद्धेन जाङ्गलरसेन श्राव्योद-
नं भोजयेद्दलमभिलषावेत् । अनेन विधिना
अर्थाङ्गमानुपसंस्कृता विस्तृताचाराचारा
विगतस्तिकाभिधाना स्यात् । पुनरासैवदधे-
नादितेके । धन्वभूमिजातौ स्तिकां वृत्तलेयो-
रन्यतरस्य मात्रां पाययेत् । पिप्यल्लादिकवा-
याजुपानां लेहनिष्ठा च स्नात्तिरात्रं पञ्चरात्रं
वा बलवती । अथवा यवाम् पाययेत्तिरात्रं
पञ्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धनाससंयमोप-
चरेत् । प्रायश्चर्येण प्रभूतेनोयोदकेन परि-
विशेत् । क्रोधायासमेथुनादीन् परिहरेत् ॥#॥
भवतश्चात्र ।

“मिथ्याचारात् स्तिकाया यो व्याविरप-

विस्फूर्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य
पार्श्वयोः । अवगमनमेदस्य मेदः । उन्ना-
मितविदधजिह्वाप्रस्थाधोजिह्वायाम् । अति-
यत्तानवस्य तालुनि दन्तद्वयेषु च । एवं यन्त्रो-
पायानन्यांश्च विरोध्यापनयेत् न बुद्ध्यावेत्य
शरीरवशेन याधिवशेन च विवक्ष्यते । मांस-
लेख्यवक्त्राण्येव यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्य-
वह्येयवमात्रं ब्रीहिसात्रं वा ब्रीहिसुखेन ।
अस्त्रात्परि कुटारिकया विधेदह्यवमात्रम् ॥
भवन्ति चात्र ।

“अवक्षे वर्षासु विधित शीघ्रकावे तु शीतये ।
जेमन्तकावे मध्याह्ने शस्त्रकालाख्यः स्मृतः ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या सवेदस्य क ।
सुहृत्तं वद्धा तिष्ठेच्च सुविह्वलानां विनिर्दिशेत् ॥
यथा कुसुमपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विह्वासु दुष्टमध्ये प्रवर्तते ॥

स्फूर्जितस्यातिभीतस्य आन्तस्य दधितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विह्वास्तथादुःखितयन्त्रिताः ॥
श्लोणस्य बहुदोषस्य स्फूर्ज्या विदुतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे विस्त्राया सापरेनुस्फूर्ज्येऽपि वा ॥
रक्तं सशेषदायसु कुर्व्यादपि विचक्षणः ।
न चातिप्रसूतं कुर्व्याच्छेषं संश्रमने जयेत् ॥
बलिनी बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ॥
परं प्रमादमिच्छन्ति प्रशंस्य शीघ्रितमोचये ॥”

तत्र पाददाहपादद्वर्षाववाहुकटिद्विषसर्पवात
श्रीणितवातकण्ठकविचर्चिकापादद्वारोप्रभृतिषु
क्षिप्रमर्मेण उपरिष्टान् दृष्टुं चैव ब्रीहिसुखेन
सिरां विधेत् । झीपदं तच्चिकित्सिते यथा
वह्यते । कोटुकशिरःखलपङ्कजवातवेदनासु
जङ्घायां गुल्फस्थोपरि चतुरङ्गुले । अपत्या-
मिच्छवस्त्रोपरि वस्त्राद्वाङ्गुले । जातुसन्त्येवप्यथो
वा चतुरङ्गुले उपस्थाम् । ऊरुमूलसंश्रितासु
मूलगण्डे । एतेनेतरसकृदिवाहू च बाह्यातौ ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कुपरसन्त्येवमन्तरतो
बाहुभ्यां ब्रीहिकनिष्ठिकागामिकयोर्मध्ये वा ।
एवं दक्षिणबाहौ यद्वाह्ये कफोदरे चैतामेव
च कावचासथोरेण्यादिश्रान्ति । उपस्थामिव
विश्रान्त्याम् । ओणिप्रति समन्तात् दृष्टुं चैव
प्रवाहिकायां मूलिकां परिकर्त्तिकापोदप्रशृङ्ग-
दोषशृङ्गायामसु मेदूमध्ये । उषणयोः पार्श्वे
मूत्रवृद्धासु । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्ना वाम
पार्श्वे दकोदरे । वामपार्श्वे कक्षासन्धोरन्तरे-
ऽन्तन्निद्रधौ पार्श्वेभूले च । बाहुशोषाववाहु-
कयोरेप्येके वदन्त्यंशयोरेन्तरे । जिकसन्धिमध्य-
गतं हृत्तीयके अर्धःस्त्वन्ध्विगतामन्धतर

पार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुवन्धिमध्यगतामन्ध-
कारे । शस्त्रकेशान्तसन्धिमगतासुरोपाङ्गलला-
टेषु चोन्मादेऽपकारे च । जिह्वारोग्यधो-
जिह्वायां दन्त्याधिशु च तालुनि तालयेषु ।
कर्णयोश्चपरि समन्तात् कर्णभूले तस्मिंशु च ।
गन्धायह्ये नासारोग्येषु च नासार्थे तिमिरा-
धिपाकप्रभृतिष्वामयेषुपनासिके । नासाभ्या-

मपाङ्गाश्चेता एव शिरोरोमाधिमस्यप्रभृतिषु
रोगेभ्यः ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं दुष्टयधनं अङ्गु-
यास्त्रास्थामः । तत्र दुर्बिह्विति विह्वा कुचिता
पिचिता कुट्टिता प्रसृता अत्युदीर्णा अन्तेऽभि-
हता परिशुष्का कृमिता वेपिता अतुल्यितविह्वा
शस्त्रहता तिर्यग्विह्वा अविह्वा अयाध्या विह्वा
धेनुका पुनः पुनर्विह्वा शिरास्त्रायपिसन्धिमस्यसु
चेति विंशतिर्दुष्टवधाः । तत्र या स्रक्ष्यशस्त्र-
विह्वा न यत्तमस्य स्रवति रक्षा शोषवती च
सा दुर्बिह्वा । प्रमाणातिरिक्तविह्वायामनः
प्रविशति शोषितं शोषितातिप्रवृत्तिर्वा साति-
विह्वा । कुचितायामप्येवम् । कण्ठशस्त्रप्रम-
थिता पृष्ठीभावावमापन्ना पिचिता । अनासा-
दिता पुनः पुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता
कुट्टिता । शीतमयस्फूर्जाभिरप्रवृत्तश्रीणिना
अप्रसृता । नोक्ष्या मष्टासुखशस्त्रविह्वा अत्यु-
दीर्णा । अत्यन्तरक्तवापिष्यन्ते विह्वा अन्तेऽभि-
हता । चीगश्रीणितस्थानिपूर्णा परिशुष्का ।
चतुर्भागावसादिना किञ्चित्प्रवृत्तश्रीणिना
कृमिता । दुःस्थानवन्नरूपेमानायाः श्रीणित-
सम्माहो भवति सा वेपिता । अतुल्यितविह्वा-
यामप्येवम् । हिन्नातिप्रवृत्तश्रीणिना क्रिया-
सङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्यक् प्रविहृतशस्त्रा
किञ्चित्केषा तिर्यग्विह्वा । बहुशः चता दौन-

शस्त्रप्रणिधानेनाविह्वा । अशस्त्रजत्वा अयाध्या
अनवस्थितविह्वा विह्वा । प्रदेशस्य बहुश्रीण-
वृत्तनादारोयवधा सुरुषुः श्रीणिनस्रवा
धेनुका । स्रक्ष्यशस्त्रयधनद्विह्वो विच्छिन्ना
पुनः पुनर्विह्वा । स्त्रायस्थिशिरासन्धिमस्यसु
विह्वा वा रक्षां शोषं वैकल्यं मरणं वापाद-
यति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

“सिरासु शिचितो वाप्ति चला ह्येताः स्वभा-
वतः ।
मत्स्यवन् परि वर्तन्ते तस्मादयन्त्रेन ताडयेत् ॥
अजावता दृष्टीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदक्षेता बहुवस्त्राद्युपद्रवाः ॥
खेदादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपवैरपि ।
यान्मासु व्याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिरा-

यधात् ॥
सिरावधश्चिकित्साहं शस्त्रतन्त्रे प्रकीर्तितः ।
यथा प्रणिहितः सम्यक् वक्तिः कायचिकित्-
सिते ॥”

तत्र स्त्रियश्चिन्नवान्तविरिक्तास्यापितासुवासित-
सिराविह्वेः परिहर्त्तव्यानि । क्रीडायासमैयुज-
द्विवास्त्रप्रवाग्यायामशानोस्थानासनचक्रमण-
श्रीतवातातपविह्वला सारङ्गाजीर्णान्यावललाभा-
म्यासमेके मयन्ते ॥ * ॥ एतेषां विस्तरसुपरिष्ठा-
द्विह्वामः । भवतश्चात्र ।

“सिराविषाणुसुमेसु जलौकाभिः पक्ष्मस्था ।
अवसादं यथापूर्वं निर्वरेदुष्टश्रीणितम् ॥
अवसादं जलौका स्त्रात् प्रच्छेदं पिच्छितं हितम् ।
सिराङ्गयापके रक्तो हृङ्गाबाहुष्वपि स्थिते ॥ * ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनौयाकरणं शरीरं आस्था-
स्थामः । चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवरा
अभिहितः । तत्र केचिदाहुः सिराधमनौ-
स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः
स्रोतांसि चेति । तत् न सत्यम् । अन्या एव हि
धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कक्षाहृज्जनाय-
त्वामूलवन्निधमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केव-
लान् परस्परसन्निकर्षात् सङ्ग्राहककर्मत्वान्
सौम्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु
भवति । तासान् नाभिप्रभवानां धमनौना-
मृद्वागा दृष्ट दृष्ट चाधोगामिन्यन्तसंस्थि-
गताः । ऊर्ध्वगाः शब्दस्यारूपरसगन्धप्रस्था-
सोक्तसज्ज भित्तुसुक्ष्मसितकथितरदितादीनिशे-
यानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तासु हृदय-
मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्
वातपित्तकफश्रीणितरसान् हे हे वक्ष्यता दृष्ट
शब्दरूपरसगन्धानाभिर्गृहीते । ह्याभ्यां भाषते
च ह्याभ्यां घोषं करोति ह्याभ्यां स्वपति ह्याभ्या
प्रतिवृध्यते । इ चाशुवाहिन्यौ । हे तन्त्रं स्त्रिय-
वक्ष्यते संस्थिते ते एव शुक्रं नरस्य स्त्रियाभ्या-
मभिवहन्तः । तास्त्रेतास्त्रिंशत् सविभागा
यास्त्राताः । एताभिर्मृद्वा नामरुद्रपार्श्व-
पृष्ठोरः स्त्रियश्रीवावाहवो धार्यन्ते थाप्यन्ते
च ॥ * ॥ भवति चात्र ।

“ऊर्ध्वं गतासु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि सर्वशः ।
अधोगमासु वक्ष्यामि कर्मां तासां यथायथम् ॥”
अधोगमासु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्जवादीन्यधो
वहन्ति । तासु पिताशयमभिप्रतिपन्नास्त्रिध-
मेवातपानरक्तं विपक्षमौक्तादिरेचयन्त्योऽभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां
तिर्यग्गतानां रक्तस्थानचामिपूरयन्ति मूत्र-
पुरीषक्षेदाच्च विरेचयन्त्वामपकाशयान्तरे च
चिदा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वाभिप्रच-
कफश्रीणितरसान् हे हे वक्ष्यते ता दृष्ट हे अत्र-
वाहिक्यावक्ष्यामि ते यववहे हे मूत्रवक्षिमाभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रपादुर्भावाय
हे विवर्णाय ते एव रक्तमभिवहन्ती नारीणा-

मार्गवचनम् । हे वर्चोनिरसन्त्यौ स्थूलान्-
प्रतिवहे । अष्टावन्धास्त्रियगतां धमनीनां
खेदमर्पयन्ति । तास्त्रेतास्त्रिंशत् सविभागा
यास्त्राताः । एताभिर्मृद्योनाभिः पक्षाशयकटी-
मूत्रपुरीषशुद्धिमेदुसक्चौनि धार्यन्ते थाप्यन्ते
च ॥ * ॥ भवति चात्र ।

“अधोगमासु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि सर्वशः ।
तिर्यग्गा, सप्रवक्ष्यामि कर्मां तासां यथा-
यथम् ॥”

तिर्यग्गतान् चतस्रणां धमनीनामेकैवाश्रयधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विमण्यन्ते तास्त्रेवस्त्री-
यास्त्राभिरिहं शरीरं गवाक्षितं विवहमान-
तश्च । तासां मुखानि रोममूत्रप्रतिवहानि येः
खेदमभिवहन्ति रक्तवापि सन्तर्पयन्त्यन्तस्त्रिध

तेरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहोपेनवीर्याण्यन्तः
शरीरमभिपद्यन्ते त्वयि विपक्षानि । तेरेव
सार्धसुखमसुखं वा यच्छाति । तास्तेवास्तसो
धमन्यः सर्वाङ्गताः सविभागा व्याख्याताः ।
भवतश्चात्र ।

“यथा खभावतः खानि खगालेषु विसृज्य च ।
धमनीनां तथा खानि रसो येरुपचीयते ॥

पश्चाभिभूतास्तथ पञ्चलतः

पञ्चैन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।

पञ्चैन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा

पञ्चलमायानि विनाशकाणि ॥” ॥

अत ऊर्ध्वं भोतसां शूलविह्वलचक्षुसपदेष्ट्यामः ।
तानि तु प्राणामोदकरसरक्तमसमेदोऽन्व-
पुरीषशुक्रासैववहानि येनधिकार एतेषां
बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राण-
वहे हे तयोर्म्हलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः ।
तत्र विह्वल क्रोशप्रवसनमनोहनभ्रमणवेषनानि
मरणं वा भवति । अत्रवहे हे तयोर्म्हलमामा-
श्रयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वलान्नानं
शूलान्नदेवौ हृदिः पिपासान्धं मरणं वा ।
उदकवहे हे तयोर्म्हलं तापुल्लोम च । तत्र
विह्वल पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे हे
तयोर्म्हलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र
विह्वल शोषः प्राणवहविह्वलच मरणं तत्ति-
ज्ज्ञानि च । रक्तवहे हे तयोर्म्हलं यक्षतु-
क्रोहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वल
प्रशावङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितानि-
गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे हे तयो-
र्म्हलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विह्वल
अथधूमौषशोषः विरागमयो मरणम् । मेदी-
वहे हे तयोर्म्हलं कटोष्ठको च तत्र विह्वल
खेदागमनं क्षिप्वाङ्गता तापुशोषः खूलशोषता
पिपासा च । मज्जवहे हे तयोर्म्हलं वस्ति-
मैन्द्रियं तत्र विह्वलान्नहवस्तिता मज्जनिरोधः
स्तब्धमेष्टता च । पुरीषवहे हे तयोर्म्हलं पक्वा-
श्रयो गुदश्च तत्र विह्वलान्नहो दुर्गन्धता अथि-
तान्नता च । शुक्रवहे हे तयोर्म्हलं कनौ
वृषणौ च तत्र विह्वल कौवता चिरात् प्रसेको
रक्तशुक्रता च । आसैववहे हे तयोर्म्हलं
गर्भाश्रयः आसैववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विह्वलो
वन्ध्यालं मैथुनासहिष्णुत्वमासैवववाश्रयः सेवनी-
च्छेदाहवाप्राडुर्भावः । वस्तिगुदविह्वलचक्षु-
ग्राशुक्तमिति । ओतोविह्वल प्रत्याख्यायोपचरे-
दुद्धृतशस्त्र्यन्त अतविधानेनोपचरेत् ।

“मृजात् खादन्तरं देहे प्रवृत्तमन्निवाहियतु ।
ओतस्तदिति विज्ञेयं विराघमनिवर्जितम् ॥” ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गमिणीशारकणं शरीरं व्याख्या-
स्यामः । गमिणी प्रथमदिवसात् प्रवृत्ति निश्च
प्रवृष्टा शुक्लवर्णा शुक्लवर्णा शान्ति-
मङ्गलदेवताप्राप्त्यगुरुपरा च भवेन्नलिन-
विह्वलहीनगवाणि न स्युर्गुह्यं न दुर्गन्धगन्धि

परिहरेदुद्वेजनीवाश्च कथाः शुक्लं पर्युषितं
कुचितं किञ्चन चान्नं नोपसृज्यते । बहि-
र्निष्क्रमणं श्रुत्वागारचैत्यश्मशानदृष्टाश्रयान्
क्रोधभयसङ्क्रांश्च भाराशुचेर्भाषादिकं परि-
हरेदुद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीष्टान्
तेनाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निवेवेत । न चाया
सयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयना-
सन न्दहास्तरणं नाशुचमपाश्रयोपेतमसम्बन्धं
विदध्यात् । हृदयं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीप-
नीयसंस्कृतश्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा-
प्रसवात् ॥ ॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीय-
तृतीयमासेषु मधुरप्रीतव्रथप्रथमाहारसुपसे-
वेत । विशेषतस्तु तृतीये षट्कौट्ठेन पयसा
भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा
चिच्छेके । चतुर्थे पयोनवनीतसंस्कृतमाहारये-
च्छाङ्गलमांसमहृतं हृदयमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे
धीरसर्पिःसंस्कृतम् । षष्ठे श्वदंष्ट्रासिंहस्य सर्पिषो
मात्रा पाययेद्यवाग्नं वा । सप्तमे सर्पिः पृथक्
पश्यादिसिंहमेवाप्याय्यते गर्भः । अष्टमे वदो-
दनेन वलातिवलाशतपुष्पपल्लवपयोदधिमस्तु-
तैलजवयमदनफलमधुघृतमग्निशालास्यापयेत् ।
पुराणपुरीषशुद्धार्थमशुलोमनायश्च वायोः ।
ततः प्रथोमधुरकषायविह्वल तैलेनाशुवासयेदनु-
लोमे हि वायो सुखं प्रच्छयते निरुपव्रथा च
भवति । अत ऊर्ध्वं स्निग्धामिधवाग्नमिर्माङ्गल-
रसेषोपक्रमेदापसवकालादेवसुपक्रान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमनुपव्रथा प्रच्छयत । नवमे मासि
क्षतिकागारेमेना प्रवेशयेत् प्रशक्तित्यादौ ।
तत्तारिष्ट ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां स्मृतरक्त-
पीतकण्ठयो भूमिप्रदेशेषु विलम्बयोधतिन्दुक-
भङ्गातकानिमित्तं स्वर्गागारं यथासंख्यं तन्मय-
पर्यङ्गसुपलिनमिति सुविभक्तपरिच्छेदं प्राग्-
दारसुदगद्गारं दक्षिणद्वारं वाहृहस्तायतश्चतु-
र्हस्तविस्तृतं रचामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ॥ ॥
“वाति हि शिथिले कुक्षौ सुते हृदयबन्धने ।
समूले जघने नारी श्लेष्मा सा तु प्रजायिनी ॥”
तन्नोपस्थितप्रसवाभाः कटोष्ठं प्रति समन्ता-
द्देना भवन्भीष्टान् पुरीषप्रवृत्तिर्ह्यं प्रवि-
शते योनिसुखात् श्लेष्मा च । प्रजनयित्थमायां
कृतमङ्गलस्त्रिषाचर्गा कुमारपरिहृता पुन्याम-
पल्लवतां खम्बताशुद्योदकपरिवितामयेनां
सष्टतां यवाग्नमाकण्डात् पाययेत् । ततः क्षतोप-
घाने न्दुर्विकीर्णं शयने स्थितामाशुपसक्त्यौ-
सुत्तानामशुक्लनीयाश्चतस्रः स्निग्धः परिणत-
वयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तव्यतयाः परिचरेयु-
रिति ॥ ॥ अथास्या विशिखान्तरमशुलोममज-
सुखमभ्यन्यात् ब्रूवाचैनामेका सुमगे प्रवाह-
स्तेति न चाप्राप्तौ प्रवाहश्च विशिखान्तर-
मपत्यमार्गम् । ततो विस्तृते गर्भनाडौप्रवन्ते
समूलेषु ओषिविज्जवत्क्षिरैः स प्रवाहैषाः
शनेः शनेः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भं
योनिसुखं प्रपन्ने मादुतरमाविशस्यभावात् ॥ ॥

अकालप्रवाहस्यात् वधिरं मूत्रं यस्तद्वत्
मूत्राभिघातिनं काचश्चास्यशोषोपहतं कुज-
विकटं वा जनयति । तच्च प्रतीक्षीममशुलोमसेत् ।
गर्भसङ्के तु योनिं धूपयेत् हृत्वाचर्पणिसंकीर्ण
पिच्छीतकेन वा । बन्नीयाद्विरलपुष्पीकलं हृत्त-
पाद्योह्वारयेत् सुवर्चलां विप्रत्यां वा ॥ ॥
अथ चातस्योखं सुखश्च सैन्यवर्षिषा विशोध्य
वृताक्तं मूत्रं पिबुं दद्यात् ततो नाभिनाडी-
मठाङ्गलमायन्य कृत्वा वद्धा हृदयेत् तत्तुच्छैक-
देशश्च कुमारस्य शोवाया सन्त्यवधीयात् ॥ ॥
अथ कुमारं श्रुताभिरद्विराश्याश्च चातकर्मणि
कृते मधुचर्पिरनन्नात्राक्षोरसेन सुवर्ष्य-
महुल्यानामिकया वेद्येततो वजातेकेनाभ्यन्य
क्षोरवृक्षकषायेण सर्वमन्योदकेन वा कृष्य-
चैमप्रतप्तं वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं
यथाविभवं च ।

“धमनीनां हृदिस्थानां विवृततादनन्तरम् ।
चतुराचारान्निराचदा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥”
तस्मात् प्रथमेऽङ्के मधुचर्पिरनन्नामिदं मन्त्र-
पूतं त्रिकालं पाययेद्वितीये कृष्णमासिहं सर्पि-
कृतौये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधु-
सर्पिः स्नापयितस्तस्मिन् त्रिकालं पाययेत् ॥ ॥
अथ स्तिकां वलातैलाभ्यक्तां वातहरीषधनि-
कायेनोपचरेत् सप्रेषदोषान्तु तदहः पिप्पली-
पिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकजड्वैरचक्षुचूर्णं
गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं
चिरात्रं वा कुम्भेऽदादुष्टशोणितान् । विशुद्धे
ततो विदारिगन्वादिभिर्वा स्नेहयवाग्नं क्षीर-
यवाग्नं वा पाययेत् चिरानम् । ततो यव-
कोलकुलसिंहिनं जाङ्गलरसेन श्लाघोदं
भोजयेद्वलमभिलवत्साधयेत् । अनेन विधिना
अर्धह्रमासुपसंस्कृता विस्तृताचारारा
विगतक्षतिकाभिघाता स्यात् । पुनरासवदशै-
नालिकै । धनभूमिजातां स्तिकां वृत्तैकयो-
रन्त्यतरस्य मात्रां पाययेत् । पिप्पलादिकवा-
याशुपाना स्नेहनिद्रा च स्नात्तिरात्रं पञ्चरात्रं
वा कलवती । अक्कां यवाग्नं पाययेत्तिरात्रं
पञ्चरात्रं वा । अत ऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गोप-
चरेत् । प्रायश्चैनां प्रभृतीनोयोदकेन परि-
चिन्वेत् । कोषायाचमैद्युनादौ परिहरेत् ॥ ॥
भवतश्चात्र ।

“मिथ्याचारात् स्तिकाया यो आधिरप-
चायते ।

न कृच्छ्राव्योऽवाधो वा भवेद्व्ययतपयात् ॥
तस्मात्तं देशकालौ न याधिरास्त्रेन कर्मणा ।
परीक्षोपचरेदेवं नेयमव्ययमाश्रयात् ॥” ॥
अथापरापतन्यानाह्वाणानौ कृत्वा तस्मात्
कण्डमस्याः केशवेष्टितयाहुत्या प्रवृत्तेत् । कटु-
काजावृजनवैधनसर्वपसर्पनिर्मोक्तैर्वा कटुतैल-
विमिश्रैर्वा निरुखं धूपयेत् । लाङ्गलीकलकल्लेन
वास्याः पाथिपादतलमाश्लिषेत् । मूत्रं वास्या

महादृक्चक्षुरमनुष्ये च येत् । कुलजाङ्गलीमूल-
कल्लं वा मन्दाग्रधोरन्यतरेण पादयेत् ।
शालिमूलकल्लं वा पिप्पल्यादि वा मद्येन
चिह्नायेककुलजाङ्गलीमहादृक्चक्षुरभियेन सुरा
मण्डेन वा स्थापयेत् । एतेरेव चिह्नेन चिह्ना-
र्थकतैलेनोत्तरवर्त्तं दद्यात् । क्षिप्वेन वा कुलप्र-
नखेन हस्तेनापहरेत् । प्रजातायाश्च नाय्या
रुच्यशरीरायाश्चोक्तेरविशोभितं रत्नं वायुना
तद्देशेनातिवर्त्तं नमिरेद्यः पार्श्वयोर्वक्ष्यौ वा
अस्थि वा शिरसि वा ग्रन्थिं करोति । ततश्च
नामिरेद्यदुरष्टशूलानि भवन्ति । सूक्ष्मभिरिव
निस्तुत्यते भित्तये दीर्घत इव च प्रकाशयः ।
समन्तादाभानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति
मूलाङ्गलचयम् । तत्र चौरतन्त्रादिदिष्टिं जल-
भूषकादिप्रतीवार्षं पादयेत् । यवचारचूर्णं वा
सर्पिषा सुखोदकेन वा लवणचूर्णं वा पिप्पल्या-
दिक्वाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामण्डेन
वस्त्रादिक्वाथं वा पञ्चकोलेनाप्रतीवार्षं पृथक्
प्रत्यर्थादिक्वाथं वा भद्रदाचमरिचसंखटं पुराण-
शुद्धं वा चिकित्सकचतुर्गतातककुसुमसुमिरे
खादेदह्ने वा पिवेदिति मिति । *॥ अथ बालं
चौमपरिदुष्टं चौमवच्छाक्ततायां शय्यायां
प्रापयेत् । पीलुवदरीनित्यपुरुषकशाखाभिस्तेन
बीजयेत् । मूर्द्ध्नि वास्याहरेहस्तेन पिष्टुमदद्या-
दयेत् । धूपयेत्तेन रक्षोघ्ने धूपैः । रक्षोघ्नानि
चास्य पाणिपादशिरोघ्नीवास्वच्छयेत् । तिसा-
तसौवर्गपकशां चात्र प्रकुरेत् । अक्षिपाने चामिं
प्रज्वालयेत् । त्रिणितोपासनीयश्चावेक्षेत् । ततो
दशमेऽङ्गुलि मातापितरौ क्षतमङ्गलकौतुकौ
स्त्रिवाचनं कृत्वा नाम कुण्यां यदभिप्रेतं
न च नम वा *॥ ततो यथावर्णाभ्यान्नी-
सुपेयाभ्यामप्रमाणां मध्यमवयवामरोगां शील-
वतीमपचलामकोलुपामङ्गलामभ्युक्तां प्रसन्न-
चोरां अलम्बोद्योमसम्बोद्धस्तनीमयङ्गामयथ-
निनीं जीवदस्तां दीर्घां वस्त्राममुद्रकर्मिणीं
कुले जातामतो भूयिष्ठे च शुभेरन्वितां श्रामा-
मारोम्यवलङ्घयेत् बालस्य । तत्रोद्धस्तनी
कारालं कुण्यात् । लम्बस्तनी नासिकासुखं
हृदिस्थिता मरणमापादयेत् । ततः प्रशस्तार्थां
तिथौ शिरःक्ष्मातमहतवासवसुदहसुखं शिशु-
सुपेक्ष धात्रीं प्रादुस्तुस्त्रीसुपेक्ष दक्षिणं स्तनं
घोतमोषत्परिस्तुतममिमन्त्र मन्त्रेणानेन पाद-
येत् *॥
“चलारः सागरास्तुषं स्तनयोः क्षीरवाहिन्यः
भवन्तु सुभगे निबं बाणस्य वलङ्घयेत् ।
पयोऽन्तरं पीत्वा कुमारस्ये शुभाग्ने ।
हीर्षमायुराश्रोतु देवाः प्राश्नाहन्तं यथा ।”
अतोऽन्यथा बानास्तनोपयोगस्यासाम्प्रदायाधि-
जम्भ भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्त्रयस्तनूपुष्पस्तन-
पात्रावुत्पुष्पविक्रान्तः शिशोः कायश्चावब्री-
शानुर्भावः । तस्मादेवं विधानं कर्त्तव्यं न पादयेत् ।
क्षीपशोकावाह्यादिभिश्च क्षिप्याः कल्पनायो

भवति । *॥ अथास्याः क्षीरजननाथं चौम-
नस्तुत्याद्य यवगोधूमशालिवटिकमसिरच-
सुराक्षीरकपिण्याकलशुनमस्य-कसिरकप्रज्ञा-
टक-विसविदारिकम्-मधुक-शतावरी-बालिका-
लावुकालप्राकप्रवृत्तीनि विदध्यात् *॥
अथास्याः कल्पमपसु परीक्षेत् । तच्चक्षीतज-
ममलं तनु शङ्कावभासमपसु न्यस्तमेकीभावं
गच्छत्येनिलमतनुमन्नोत्पन्नवते न खीदति वा
तच्छुद्धमिति विद्यापेन कुमारस्यारोग्यं शरीरो-
पचयो वलङ्घयेत् भवति । न च क्षुधित-
श्रीकान्तं-आन्तप्रदुष्टधातुगर्भोच्चरितातिचो-
यातिस्थूल-विदग्ध-अन्तविरुद्धाहार-तर्पितायाः
कल्पं पादयेन्नायोर्विषधश्च बालं दीर्घवध-
मन्नायां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् *॥ भवन्ति
चात्र ।
“धात्रास्तु गुरुभिर्मोक्षेविषमेदीर्घलेक्षया ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः कल्पं प्रदुष्यति ।
मिथ्याहारविहारयिषा दुष्टा वातादयः क्षिप्याः ।
दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा शोधयः शिशोः *॥
भवन्ति कुशलकांश्च भिषक् सन्मग्विभावयेत् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यचास्य जायते ।
सुहृर्महः सृष्टति तं सृष्टमाने च रोदिति ।
निमोलिताक्षो मूढस्य शरीरोगेन धारयेत् ।
वक्षस्य मूत्रसङ्गातो रुजा लक्ष्यति चर्च्छति ।
विपन्नसङ्गवेपथ्येच्छाधीनानलकुलनेः ।
कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सत्त्वस्थानं
रोदनेः *॥
तेषु च यथाभिहितं मूढस्येदनीयमौषधं
मात्रया क्षीरपक्ष क्षीरसर्पिषा धात्राश्च
केवलमेव विदध्यात् । क्षीराज्ञादस्यात्मनि
धात्राश्चाज्ञादस्य कषायादीनात्मन्वे न
धात्राः । तत्र मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलि-
पर्वदयग्रहचक्ष्मात्मौषधमात्रं विदध्यात्
कोलास्थिसन्नितां कल्मसात्रां क्षीराज्ञादाय
कोलसन्नितामज्ञादायेति *॥
“शेषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कुराः ।
तेषु तत्कल्मसंलिप्तौ पादयेत् शिशुं स्तनौ ।
एकं ह्ये चोक्षि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।
कल्पपायाहितं सर्पिररिवाभ्यां यथार्थतः *॥
न च लक्ष्माभ्यादत्र प्रापयेत् शिशुं स्तनौ ।
विरकवस्त्रिमनानृत्ये कुण्याश्च नाह्वयात् ।
मस्तुलङ्गक्षयादस्य वाङ्मूलास्थि नामयेत् ।
तस्य लङ्घ्येन्युक्तस्य सर्पिर्मधुरकोः श्वेतम् ।
पानाभ्यङ्गनवीर्योत्थं श्रोताभ्यङ्गेन तया ।
वातेनाश्चापितं वार्धं स्रक्चर्तुल्लिखंक्रियात् ।
मासतमेः प्रथमयेत् स्नेहस्तेदोपनाहनेः ।
शुद्धपाके तु बालानां पित्तघ्नी कारयेत् क्रियाम् ।
रसाङ्गनं विशेषेण पानात्पेपनोर्हितम् *॥
क्षीराहाराव सर्पिः पादयेत् विह्वार्यैकवच-
मांसो-पयस्यापामार्गशतावरीशरिवाज्ञाक्षीपि-
प्यक्षीरिमाकुलवेन्यवसिद्धम् । क्षीराज्ञादाय
मधुकवचापिप्यक्षीपिचक्रिपलासिद्धम् । अज्ञा-

दाय द्विपञ्चमलीक्षीरतगरभद्राक्षमरिचमधु-
विहङ्गनाचाङ्गिजाक्षीसिद्धम् । तेनारोम्यव-
मेधायिषि शिशोर्भवन्ति *॥ बालं पुनर्गात्र
सुखं यक्ष्मेयात्र चेन्नं तर्जयेत् स्रक्सा न प्रति-
बोधयेत्त्रिजासभयात् । स्रक्सा नापहरेदुत्पि-
पेदा वातादिविघातभयात् । नोपवेष्टयेत् कौला-
भयात्रिजं चेन्नमनुवर्त्तते प्रियशतेरजिघासुः ।
एवमनभिहतमनास्त्रभिर्वहते नित्यमुदयस्य-
सन्मग्नो वीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वाता-
तपविद्युत्प्रभापादपलतादर्शनदोषावलोकाशमूल्या-
गारनिष्कस्यानगृह्णाद्यादिभ्यो दुग्धोपसर्ग-
तस्य बालं रक्षेत् *॥
“नास्तु चो विह्वेह्नास नाकाशे विषमे न च ।
नोश्ममासतवर्षे रजोघ्नोदकेषु च ।
क्षीरसाम्राज्या क्षीरमात्रं गन्धमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपयान्निर्वालाणां वीक्ष्य मात्रया *॥
यस्यासच्येनमन्नं प्रापयेत्तनु हितम् । नित्य-
मवरोधरतश्च स्यात् कतरश्च उपसर्गभयात् ।
प्रयन्नतश्च यद्योपसर्गो रक्ष्या वरुणा भवन्ति *॥
अथ कुमार उद्विजते त्रस्त्यति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नष्टदर्शनघात्रीमात्मानश्च परि-
श्रुदति दन्तान् खादति कूर्जति ज्वमते भवति
विक्षिपत्यङ्गिरोक्षते फेनसुदमति सन्दृष्टोऽङ्ग-
कूरो भिन्नामवर्षादीनामसरो निशि जामनिं
दुल्लेखो न्वावाङ्गो मस्तुदुक्तुन्दरीमत्कुण्ठगन्धो
यथा पुरा धात्राः कल्पमभिलषति तथा नाभि-
लषतीति सामान्येन यद्योपलक्ष्यलक्षणमुक्त
विक्षरेणोत्तरे वक्ष्यामः *॥ शक्तिमन्तश्चेनं
ज्ञात्वा यथावर्थं विद्यां ग्राहयेत् । अथास्ते
पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पञ्जीमावहेत्
पित्राघर्षाधिकामप्रजाः प्राप्नुयतीति *॥
“जनघोडशवर्षायामप्रानः पञ्चविंशतिम् ।
यथापते पुमान् गर्भं कुलिस्तः स विपद्यते *॥
जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद्वा दुल्लेखोऽन्यः *॥
तस्यादत्तन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् *॥
अतिद्विधायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारे-
योपलक्ष्यायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुष-
स्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति । तस्य
पूर्वोक्तेः कारणैः पतिज्जति गर्भे गर्भाशयकटी-
वङ्गवक्षिण्युक्तानि रक्तदर्शनश्च । तत्र शीतेः
परिषकावगाह-प्रदक्षादिभि-रुपचरेण्यौवनीय-
श्चतशीतक्षीरपानेन । गर्भस्फुरणे सुहृर्मह-
क्षत्तुसन्धारणार्थं क्षीरतुम्भादिचिह्नं पादयेत् ।
प्रसवमाने सदाहमास्येष्टशूलाह्युदरानाह-
म्वजसङ्गाः । स्थाकात् स्थावचोपक्रामति गर्भे
कोष्ठे संरम्भस्तत्र क्षिप्याः श्रोताः क्रियाः वेद-
नायां महाघट्टासुस्रक्सासुक्ष्मकण्डूकण्ड-
कारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षीरमिधं पादयेत् ।
मूत्रसङ्गे दर्भादिचिह्नम् । आनादे हिह्वक्षीव-
र्षेणलशुनवचासिद्धम् । अन्तर्धं खदति रत्नो
कोडागारिकागारदन्तिस्त्रयमङ्गाधातकोकुसुम-
नवमासिकागैरिक्तवर्णरश्मिराङ्गनचूर्णं मधुना-

बलिहान् । यथालाभं न्ययोधादित्क प्रवाल-
कच्छं वा पयसा पाययेदुत्पलादिकच्छं वा
कप्रीरश्चङ्गाटकप्रालककच्छं वा श्वतेन पयसो-
दम्बरफलोदककच्छाधेन वा शर्करामधुमधुरेण
शालपिष्टे न्ययोधादित्करपरपीतं वा वस्त्रा-
वयवयोर्वा धारयेत् ॥ * ॥ अथादृष्टशोणित-
वेदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाय-
येत् तदेवाश्मन्तकशतावरीपयस्यासिद्धं विदारि-
गस्यासिद्धं वा दृष्टनीद्वयोत्पलशतावरीसारि-
वापयस्यामधुमधुरेण पयस्यार्कपुष्पीसिद्धं वा
पयः पाययेदिति । एवं क्षिप्रसुप्तकान्ताया
उपावर्तन्ते रजो गर्भेष्वाप्यायते । यवस्थिते
च गर्भे गलेनोदम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोज-
येत् । अनीते लवणस्त्रिद्वयान्भिर्भयवाग्भिर-
हालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुक्रमेन
यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्तु-
हरमुष्विष्टं पुराणमुक्तं दीपनीयसंयुक्तं पाययेद-
रिष्टं वा वातोपहवयवैतत्त्वात् । स्रोतसां लीयते
गर्भः । सोऽतिकालमवतिष्ठमानो यापयते तं
श्वदना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत् । उल्कोशरस-
सिद्धात्मनस्यस्नेहां यवागू पाययेत् । माघ-
तिलविस्त्रशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान्
भक्षयेन्मधुमाध्वीकं चाहुपिबेत् सप्तरात्रम् ।
कालातीतस्यापिनि गर्भे विशेषतः सधान्य-
सुदूखलं सुषवेनाभिहृन्त्यात् विषमे वा याना-
सने सेवेत । वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः ।
स मातुः कुर्वि न पूरयति मन्दं स्यादेतत् च तं
हृन्त्योयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्र-
शोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाप्ना-
पयत्युदरम् । तत् कदाचित् यद्विध्योपशान्तं
नेगमेयापहतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमिवाङ्गुलजापि जीनवत्
प्रतीकारः ॥ * ॥ अत ऊर्ध्वं मासादुमासिकं
पश्यामः ।
“मधुकं शार्कबीजञ्च पयस्या सुरदाच च ।
अश्मन्तकक्षिलाः कृष्णाक्षान्वक्त्रो शतावरी ॥
दृष्टादनी पयस्या च लता चोपलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा राज्ञा पश्चा मधुकमेव च ॥
दृष्ट्वा कौशम्यरी चापि क्षीरिशुङ्गाखलो
वृत्तम् ।

दृष्ट्वापर्वी वला श्रियु खदंद्वा मधुपर्णिका ॥
श्वङ्गाटकं विषं द्राक्षा कप्रीर मधुकं चिताः ।
रस्ते सप्त योगाः सुरहृङ्गोक्तसमापनाः ॥
प्रथावर्त्सं प्रयोक्तव्या गर्भेष्वावे पयोयुताः ।
क्षपित्यदृष्टनीविस्त्रपटोलेक्षुनिदिधिकाः ॥
क्षलाणि क्षीरविह्वानि पाययेद्विषगरभे ।
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ।
क्षीरं शुक्लीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्विश्रमे हितम् ।
क्षीरा वा हिता शुष्की मधुकं सुरदाच च ।
एवमाप्यायते गर्भोक्षत्रा रक् चोपशृण्वति ॥
नक्षत्रप्रसवायास्तु पुनः श्वभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं
प्रथमायाया शार्ङ्गाः कुमारोऽप्यायुर्भवति ॥ * ॥

अथ गर्भिणीं व्याधुन्वत्तावयये हृद्द्वयेन्मधुरा-
न्नेनामोपहितेनाशुलोमयेच शंसमनीयश्च श्वदु-
विद्व्यादन्नपानयोरनौषाच्च श्वदुवौर्ध्वं मधुर-
पार्थं गर्भाविबुद्धश्च गर्भाविबुद्धाश्च क्रिया यथा-
योगं विदधीत श्वदुप्रायाः ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
“वीर्यं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतञ्च वा ।
मत्स्याचकः शल्लपुष्पी मधु सर्पिः सकाचनम् ॥
अर्कपुष्पी मधु घृतं चर्चितं कनकं वचा ।
हेमचूर्णानि केतुक्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहितानः प्राशाः श्लोकार्द्धं च तु-
र्ध्वपि ।
कुमाराणां वपुर्मधान्नलज्जिविबुद्धनाः ॥”
इति सुश्रुत आर्यवर्षेदशस्त्रोक्तनीयं शरीरस्थानं
समाप्तम् ॥ इहरेरेकौभाषायां एनाटोमीलुक्त-
मेतत् ॥ * ॥ शरीरं तपो यथा,—
“देवद्विजगुरुपात्रपूजनं श्रौचमार्ज्यम् ।
ब्रह्मचर्यमर्चसा च शरीरं तप उच्यते ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥

शरीरकं, क्षी, (शरीरमेव शरीरं कुलितत्वात्
तन्निवासी शरीरको जीवस्तमधिकृत्य लसो
यन्त्यः । शरीरक + अण् ।) वेद्यासकृतवेदान्त-
मीमांसाकृचम् । यथा । तथा च वयमस्यां
शरीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्त-
मीमांसाशास्त्रस्य आचिख्यासितस्येदमादिमं
कृचम् । अथातो ब्रह्मनिश्चासिति । इति शङ्कर-
भाष्यम् ॥ (शरीरमेव शरीरकं तत्र भवम् ।
शरीरक + अण् । शरीरभवे, चि । यथा,
भागवते । ३ । २ । १६ ।

“पञ्चत्वयं धियगया ननु सप्तवधिः
शरीरके दमशरीर्यपरः खदेहे ॥”
शरीरिकः, चि, (शरीर + ठक् ।) शरीर-
सम्बन्धि । तत्पञ्चायः । कावेवरिकः २ गात्रिकः
३ वायुविकः ४ सांज्ञनिकः ५ वाक्त्रिकः ६
वैयहिकः ७ कायिकः ८ देहिकः ९ भौतिकः
१० तानविकः ११ । इति अमरौक्तशरीर-
पञ्चायशब्दात् शिवाकप्रत्ययेन नियन्त्रमिदम् ॥
शार्करः, चि, (शब्दातीति । श्रु + “क्षपतपद-
स्थिति” ३ । २ । १५४ । इति उक्तम् ।)
हंसिकः । श्रुत्याभूकम गमेत्यादिना नृकप्रत्य-
येन नियन्त्रमिदम् । इति सुम्बोधेयशाक-
रणम् ॥ (यथा, सुम्बोधेय कारकप्रकरणे ।
“दृष्ट्वा इधिं शार्कमेतदक्षेकान्
उन्नोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
शार्कः, पुं, शर्करा । इति शब्दरत्नावली ॥
शार्कः, पुं, दुग्धफेनः । शर्कराभिषङ्गम् । इति
मेदिनी ॥
शार्करः, पुं, दुग्धफेनः । (शर्करास्थनेति । शर्करा
+ “देशे लुक्लितौ च ।” ५ । २ । १०५ । इति
अण् ।) शर्करान्तदेशः । इति मेदिनी ॥
शर्करासम्बन्धि, चि । (शर्करेव । “शर्करा-
दिव्योऽण्” ५ । ३ । १०७ । इत्यण् । शर्करा-
सङ्गम् । इति काशिका ॥ * ॥ “विकलाशर्क-

राभ्यां च ।” ५ । १२ । ०४ । इति अथि शर्करा-
विशिष्टश्च । यथा, शार्करं मधु ॥” इति च
काशिका ॥)

शार्करः, चि, शर्करावज्जलदेशः । शर्करा-
शार्करिकः । शब्दात् कायप्रत्ययेन शिवाकप्रत्ययेन
च नियन्त्रः ॥

शार्करीयः, चि, शर्कराशुक्तदेशः । शर्कराशब्दात्
गौयप्रत्ययेन नियन्त्रमिदम् ॥

शार्ङ्ग, क्षी, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(श्वङ्गस्य विकारः । श्वङ्ग + अण् ।) विष्णुघटुः ।
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६२ ।

“शार्ङ्गलूजतविशेषप्रतिषेधे रजस्यभूत् ॥”
श्वङ्गसम्बन्धि, चि ॥

शार्ङ्गटा, क्षी, महाकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुस्तकान्तरे शार्ङ्गोष्ठा इति च पाठः ॥

शार्ङ्गौ, [न] पु, (शार्ङ्गमस्याक्षीति । शार्ङ्ग +
इनिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७० ।

“स सेतुं बन्धयामास ब्रह्मैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोष्मन् श्रेयं खप्राय शार्ङ्गिञ्च ॥”)
धन्विमाचम् । इति शार्ङ्गशब्दाद्येदर्शनात् ॥

शार्ङ्गलः, पु, (श्रु चिंवायाम् + “खल्लिपिष्ठादिभ्य
करोलौचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति ऊलच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) आश्रः । उत्तरपदे श्रेष्ठार्थ-
वाचकः । इत्यमरः । राक्षसः । पशुमेदः । स
तु सरभः । इति मेदिनी । पलिविशेषः । इति
धरणिः । चिञ्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शार्ङ्गललितं, क्षी, इतिदृष्टौ अष्टादशाक्षर-
पादच्छन्दोविशेषः । यथा,—

“मः क्षी जः स-त-वा दिनेश ऋतुभिः शार्ङ्गल-
ललितम् ।

जला कंसन्दगे पराक्रमविधिं शार्ङ्गललितं
यच्छके चित्तिभारकारिणि सुरारातिव्यतिवत् ॥
सन्तोषं परमन्तु देवनिवधे जैलोवशरथं
येयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्योपिध-

तमः ॥”

इति हृन्मोमञ्जरी २ स्तवकः ॥
शार्ङ्गलवाहनः, पुं, पञ्चविंशतिपूर्वजिनामगत-
जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शार्ङ्गलविक्रीडितं, क्षी, अतिदृष्टिदृष्टौ ऊन-
विंशतिपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—

“स्रव्याश्वेर्भ-स-ज-क्ष-ताः सगुरवः शार्ङ्गलविक्री-
डितम् ।

गोविन्दं प्रभमोत्तमाङ्ग रचने त्वं चोद्यवाहर्जिणं
पाथी पूजयत मनः स्मर पदे तस्यालव्यं गच्छ-
तम् ।

यवचेत् कुवताखिलं मम हितं प्रार्थय-
स्वदुर्ब-
न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्ङ्गलविक्री-
डितम् ॥”

इति हृन्मोमञ्जरी २ स्तवकः ॥

शालग्राम

शार्ङ्गेरं, स्त्री, अमृतममम् । चातुकी, चि । इति मेदिनी ॥ (शब्दार्थः इदम् । शब्दरौ + अण् ।) शब्दरौच्यमिति, चि ॥

शार्ङ्गेरौ, स्त्री, राजिः । इत्यमरटीकायां भरत-
धृतवाचस्पतिः ॥

शाल, ङ क्यते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सट् ।) क्यते प्रशंसायाम् । ङ,
शालते गुणिनं गुणी । ऋ, अशशालत् ।
इति दुर्गादासः ॥

शालः, पु, (शाल्यते प्रशंस्यते इति । शाल +
वच् ।) मत्स्यभेदः । गजाङ्ग इति ख्यातः ।
प्राकारः । वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । सर्जः २
कार्यः ३ अश्वकर्णकः ४ शस्त्रसम्भारः ५ । इत्य-
मरः ॥ शकुन्तलः ६ । इति रत्नमाला ॥ नद-
भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ शालवृक्षः । स तु
शालिवाहनराजः । इति विश्वः ॥ वृक्षमात्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ ॥ शालो भस्ते धीवर एव
दाश इत्युपभेदाच्चात्मादिः । इत्यादिश्च ।
केवर्त्त इव बहुराजोवीर्यलसालो वसन्तकाल
आजगाम । इति वासवदत्तस्मृतात् । केवर्त्त-
पक्षे शालो मत्स्यविशेषः । वसन्तपक्षे शालस्य
पुत्रं शालम् । इति भरतः ॥

शालग्रामः, पुं, विष्णुमूर्तिविशेषः । स च गण-
कृष्णवचनकौटिलतचक्रयुक्तशिला दारकोद्भव-
तादृशशिला च । तस्य माहात्म्यलघुव्यादि
ग्रन्थाः—

“प्रवक्ष्यात् कथंविध्यामि शालग्रामशिलाचैवम् ।
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति कर्त्तुं ध्यायन् स्तुपन्
जपन् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मं केशवाख्यो गदाधरः ।
बाजकौमोदकौचक्रशङ्खौ नारायणो विभुः ॥
स च शङ्खान्नपदो माधवः श्रीगदाधरः ।
गदाक्षयशङ्खौ वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥
पद्मशङ्खादिगदिने विष्णुशङ्खाय नमः ।
सशङ्खान्नगदाचक्रमधुक्चक्रनक्षत्रैवे ॥
नमो गदाविषयशङ्खयुक्तचैविक्रमाय च ।
साविकौमोदकौपद्मशङ्खयामनक्षत्रैवे ॥
शङ्खान्नचक्रगदिने नमः श्रीधरनक्षत्रैवे ।
हृषीकेश साविगदाशङ्खपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥
बाजशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिणे ।
दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमोऽस्तु ते ॥
साविशङ्खगदाजाय वासुदेव नमो नमः ।
शङ्खचक्रगदाजाय धृतप्रभुनक्षत्रैवे ॥
शङ्खचक्रगदाजाय धृतप्रभुनक्षत्रैवे ।
नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खान्नधरधारिणे ॥
साक्षिशङ्खगदाचक्रपुष्पकोचमक्षत्रैवे ।
नमोऽधोऽधोऽधोऽधो गदाशङ्खविधारिणे ॥
हृषीकेशस्यैव पद्मशङ्खादिधारिणे ।
पद्मशङ्खादिगदिने नमोऽस्तुतक्षत्रैवे ॥
सशङ्खचक्रान्नगदं जनार्दनमिहो नमः ।
'उपेक्ष' इति साविपद्मशङ्ख नमोऽस्तु ते ॥
'सचक्रान्नगदाशङ्खयुक्ताय हरिभक्त्यै ॥

शालग्राम

सगदाजाविशङ्खाय नमः श्रीनक्षत्रनक्षत्रैवे ॥
शालग्रामशिलाहारगतलघुवदिकचक्रपङ्क्तम् ।
शुक्लाभास्त्रच चोऽथाङ्गः सदैव श्रीगदाधरः ॥
लघुवदिकचक्रौ चक्राभः पूर्वभागस्तु पुष्कलः ।
सङ्घर्षयोगेय प्रतुङ्गः स्रक्काचक्रस्तु पीतकः ॥
स दीर्घः स शिरश्चिह्नो योऽनिरुद्धस्तु वस्तुलः ।
नानाहारद्विरेखश्च अथ नारायणोऽस्मिन् ॥
मध्ये गदाक्षता रेखा नाभिपद्ममहोन्नतः ।
पृथुचक्रो वृषिर्हो वः कपिलोऽस्मात्त्रिविङ्गकः ॥
अथवा पञ्चविङ्गस्तुपूजनं ब्रह्मचारिणः ।
वराहशक्तिशिल्पोऽथादिभ्यमद्वयचक्रकः ॥
नीलशिखरेखः स्रूलोऽथ कूर्मशक्तिः स्रविङ्गमान् ।
लघुः सर्वज्ञावर्त्तः पाङ्करोन्नतपृष्ठकः ॥
श्रीधरः पञ्चरेखोऽथादनमाजगदाङ्कितः ।
वामनो वस्तुलो नाम वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
नानावर्णोऽनेकशक्तिर्नागभोगो त्वनन्तकः ।
स्रूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सुनीलकः ॥
संकीर्णदारको वोऽथाद्वय ब्रह्मा सुमोहितः ।
सदीर्घरेखा शुभिर एकचक्रास्त्रजः पृथुः ॥
प्रतुङ्गश्चः स्थलचक्रः लघुलोऽथविङ्गश्च विङ्गमत् ।
हृषीकोऽथशुक्लाकारः पञ्चरेख, ममन्तकः ॥
वैकुण्ठोऽथमलवदभानि एकचक्रास्त्रकोऽस्मिन् ।
मत्स्यो दीर्घाङ्गजाकारो द्वाररेखस्तु पाङ्करः ॥
वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽस्मात्त्रिविङ्गकः ।
शालग्रामे दारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
एकेन लज्जितो वोऽथाङ्गदाधारी सुदर्शनः ।
लङ्कागारायणो दाम्भा त्रिभिर्हृत्त्रिविङ्गकः ॥
चतुर्भिश्च चतुर्थ्यहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ।
प्रतुङ्गः स्रविरेखायास्तु सङ्घर्षण इतः स्तुतः ॥
पुष्पकोत्तमोऽष्टभिः स्याच्च नवयुहो नवान्नितः ।
दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवताद्वय ।
दादशाला दादशभिरत ऊर्ध्वोऽनन्तकः ॥”
इति पाद्म पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

इत्थर उवाच ।

“शालग्रामे मयौ यन्ने मण्डले प्रतिमास्तु च ।
निष्ठान्तु श्रीहरेः पूजा कैवल्येन जलैव तु ॥
गणेश्वामिकदेषे तु शालग्रामस्थलं मष्टत् ।
पावायान्नमर्त्तव्यं यत्तु शालग्राममिति स्थितम् ॥
शालग्रामशिलास्यार्त्तु कोटिगणनाशनम् ।
किं पुनर्जननं तत्र हरेः सात्त्विककारणम् ॥
शालग्रामेकलज्जनात् शतलज्जपलं लभेत् ।
बहुभिर्जलभिः पुण्यैर्देहि लघुशिलां लभेत् ॥
गोयदेन च चिह्नं तेन वै ज्ञायते नरः ।
आदौ शिलां परीक्षेत् किञ्चान् अङ्गश्च मेच-
काम् ॥
अलघुमा मधुमा प्रोक्ता मिथ्या मिथ्यलज्जप्रदा ।
सर्वकामप्रदा बौध्या कराला भयदुःखदा ॥
किञ्चान् च श्रीकरी निष्ठं कृत्वा दारिद्र्य-
दायिका ।
क्षुद्रा क्षुद्रपला प्रोक्ता स्रूलो स्रूलपलप्रदा ॥
सदा काष्ठे स्थितो वङ्गिभ्यन्ते च प्रकाशते ।

शालग्राम

यथा तथा हरिर्बौधो शालग्रामे प्रकाशते ॥
प्रबह्वं द्वादश शिलाः शालग्रामस्य योऽर्चयेत् ।
दारवत्याः शिलायुक्ताः स वैकुण्ठे मर्चयेत् ॥
शालग्रामशिलायान्तु गङ्गारं लक्ष्यते नरः ।
पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तप्तः कल्पान्तरं दिवि ।
शालग्रामशिला यत्र यत्र दारवतीशिला ।
तत्र विष्णुपुरं याति लताधो योजनत्रयम् ॥
जपपूजा च होमश्च सर्वं कोटिशुभं भवेत् ।
मनस्त्रामः सदाभोर्धं क्रोशमानं समन्ततः ।
कौकटोऽपि तत्रो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥
शालग्रामशिलायां यो भस्त्रसुत्पादयेन्नरः ॥
विक्रता चाबुभन्ता च यः परीक्षाभुमोदकः ॥
सर्वं ते नरकं यान्ति यावदाकृतसंज्ञयम् ।
अतस्तं वर्णयेद्देवि । हरिविजययन्त्रयम् ॥
शालग्रामोद्भवो देवो यो देवो दारकोद्भवः ॥
उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
दारकोद्भवः शुक्लश्च बह्वचक्रो चिह्नितः ।
चक्रमावीतु शिवाकारचित्तुस्वरूपनिरञ्जनम् ॥
नमोऽन्वोद्धाररूपाय सदानन्दस्वरूपिणे ॥
शालग्रामे महाभाग भक्तस्तुल्यद्वयं कुरु ।
तथा तुतस्य धर्मस्य जगद्यस्तस्य मे प्रभो ॥”
इति तत्रैव ११ अध्यायः ॥
अपरश्च ।

आज्ञाय उवाच ।

“गणकीयं नदीं राजन् । सुरासुरनिषेवित ।
पुण्योदकपरीवाहैर्हेतपातकसंशया ॥
दर्शनाभ्यासेन पापं शश्रूनात् कर्मजं दहेत् ।
वाचिकं स्त्रीयतोयस्य पाततः पापसंशयम् ॥
पुरा दुष्टाः प्रजानाथः प्रजाः सर्व्वा विपास्यनः ।
स्वगण्डाङ्गिपुष्टोऽनेकपापज्ञौ हृष्टवानिमाम् ॥
एतां नदीं ये पुण्योदां सुश्रुन्ति सुतरङ्गिभ्यम् ।
ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापहतो नराः ॥
तस्यां भवा ये चाश्रान्नश्चक्रचिह्नैरलङ्कृताः ।
ते साचाङ्गमवन्तो हि स्वस्वरूपधराः पराः ॥
शिलाः संपूजयेद्वयम् निष्ठं चक्रयुताः सदा ।
न जातुचिन्त्यन्त्या वे जठरं सप्तपाविशत् ॥
पूजयेद् यो नरो धीमान् शालग्रामशिलां
वराम् ॥

तेनाचारवता भावं दम्भमोहविधोगिवा ॥
परदारपरम्विषयित्वेन नरेण च ।
पूजनीयः प्रयत्नेन शालग्रामः सचक्रकः ॥
दारवत्या भवं चक्रं शिला वै गणकीभवा ।
पुर्वा जगद्गङ्गान्वेय पापं जन्मशतार्जितम् ॥
अपि पापसङ्ख्यायां कर्त्ता तावन्नरो भवेत् ।
शालग्रामशिला आयाः पीत्वा पूयते तत्तुल्यतात् ॥
आज्ञायः चन्द्रिगो वैश्वः श्रुनो वेदपथे स्थितः ।
शालग्रामं पूजयित्वा गृहस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥
न कदाचित् क्लिया कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।
मर्त्युदीनाय सुभगा चन्देयोकाहतेयया ॥
मोक्षाय क्षुद्रेण मङ्गला जन्मश्रीलगुणाभिता ।
हिला पुण्यसम्पन्नस्य सत्वरं नरकं नयेत् ॥
स्त्रीपाण्डित्यपुण्याणि शालग्रामशिलोपरि ।

शालग्राम

परैरधिकपापानि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥
चन्दनं विषपङ्कामं कुङ्कुमं वज्रसन्निभम् ।
नैवेद्यं कालजूटार्थं भवेद्भगवतः स्तवम् ॥
तस्मात् सर्वान्नाम आच्यः स्त्रियाः स्मर्यः

शिलोपरि ।

कुर्वन्ती याति नरकं यावद्विन्नाच्छतुर्दश ॥ १ ॥
अपि पापसमाचारी ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा ।
शालग्रामशिलालोयं पीत्वा याति परां गतिम् ॥
तुलसी चन्दनं चक्रं शूलो घण्टाय चक्रकम् ।
शिला तान्त्रस्य पात्रानु विष्णोर्नाम पदान्वतम् ॥
पदान्वतानु नवभिः पापराशिप्रदाहकम् ।
वदन्ति सुनयः शान्ताः सर्वशालग्रामोविदाः ॥
सर्वतोऽर्थपरिहारात् सर्वकृतसमर्चनम् ।
पुण्यं भवति यद्वराजन् विन्दौ विन्दौ तद्भुतम् ॥
शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुरुषोत्तमैः ।
तत्र योजनमात्रानु तौर्धकोटिसमन्वितम् ॥ २ ॥
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु हितयं न हि ।
विश्रमा एव पूज्या वै विषमेषु त्रयं न हि ॥
हारवन्तीभवं चक्रं यत्र वै गण्डकीभयम् ।
उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र गङ्गा सतुद्रगा ॥
रुक्षाः कुर्वन्ति पुरुषान् आशुः श्रीभिर्विज्वलं-

तान् ।

तस्मात् स्त्रिया भगोहारिरूपेण ददति श्रियम् ॥
आयुष्कामो नरो यस्तु घनकामोऽपि यः पुमान् ।
पूजयन् सर्वमाप्नोति पाप लौकिकमेहिजम् ॥
प्राणान्तकावे तु यस्तु भवेद्भयबलान्नृप ।
वाचि नाम हरेः पुण्यं शिलास्तिस्रस्तदन्तिके ॥
गच्छत्सु प्राणमार्गेषु यस्तु विश्रम्भतोऽपि चेत् ।
शालग्रामशिलाम्भक्तिसदा मुक्तिर्न संशयः ॥
पुरा भगवता प्रोक्तमन्वरीषाय भीमते ।
ब्राह्मण्यो न्यायिनो भक्ताः शालग्रामशिला

मम ॥

स्वरूपचितयं महामेतद्वि चितिमखले ।
पापिनां पापनिर्वारं कर्तुं धृतसुदृष्टताम् ॥
जिह्वन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सज्जतु ।
कुम्भीपाके पचन्त्यायु यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
पूज्यां सतुष्टतं कर्तुं यो वारयति मृगधीः ।
तस्य माता पिता बन्धुः सर्वे नरकगामिनः ॥
यो वै कथयति श्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु ।
स कृतार्थो नयत्याशु वैकुण्ठं सन्तु पूज्यैः ॥
इति च तत्रैव २० अध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यत्र ।

श्रीईश्वर उवाच ।

“शालग्रामशिलायास्तु जैलोकं सचराचरम् ।
सदा वसति तेनात्र विष्णुस्त्रिजगति सर्वदा ॥
शालग्रामशिलापूजां प्रकुरुष्व सज्जनन ।
गङ्गासिन्धु महापुण्यां चतुर्वर्गफलप्रदानम् ॥
चूडनं सनका येन स्थापिता पूजिता तथा ।
यज्ञकोटिसमं पुण्यं आशु तस्मै प्रयच्छति ॥
क्षिप्रस्तेन महासेन गर्भवायः सुदास्यः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
कामासक्तोऽपि यो निजं भक्तिभावविवर्जितः ।

शालग्राम

शालग्रामशिलां पश्येत् तस्य पापचयो भवेत् ॥
शालग्रामशिला विप्र हृत्वाकोटिविनाशिनौ ।
स्तुता संकीर्तिता ध्याता पूजिता च नमस्कृता ॥
शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापानि देहि-

नाम् ।

सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने न्यगगणा भयात् ॥
नमस्कृता तु यः कुर्वेत् शालग्रामशिलाचर्चनम् ।
भक्ता वा यदि वाभक्ता स मुक्तिं समवाप्नुयात् ॥
यः सेवां कुरुते निजं शालग्रामशिलायतः ।
वैवस्वताङ्गयं तस्य न स्यान्मरणाज्जनी ॥
शालग्रामशिलाचक्रं पयोधेऽधिरतादिकैः ।
यः स्नापयति नूनं स कल्पकोटिं वसेद्वि ॥
शालग्रामे नमस्कारी भावेनापि च यैः कृतः ।
मानवाः किं करिष्यन्ति मङ्गला ते मञ्जीतये ॥
मङ्गलिरगदार्पिता मयस्तु न नमन्ति ये ।
वेणुवाक्ते न विज्ञेया मङ्गलाः पापमोहिताः ।
शालग्रामशिला यत्र तत्र पुत्र वसात्यहम् ॥
पूजितोऽहं न तेमर्त्यैः स्थापितश्च न तेनरेः ।
न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलाचर्चनम् ॥
किमर्च्यते लिङ्गश्रुतेर्विष्णुभक्तिवच्च्युतेः ।
शालग्रामशिलाचक्रं नाचितं यदि पुत्रक ॥
जन्मकोटिसहस्रेण पूजिते मयि यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलाचर्चनम् ॥
अनर्ह्ये मम नैवेद्यं पचं पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलादृष्टं सर्वं याति पवित्रताम् ॥
नैवेद्यं मे न भोक्तव्यं सुक्ता चान्नाययं चरेत् ।
सुक्ता केष्टवनेवेद्यं कोटिभक्तफलं लभेत् ॥
सखदभ्यर्चितो विष्णुः शालग्रामशिलास्थितः ।
ददाति विपुलां मुक्तिं सर्वसङ्गविवर्जिताम् ॥
मल्लिकार्जुनमिहैवैतत् फलं पूजितैः स्तुतैः ।
तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामिकपूजनात् ॥
शालग्रामशिलाचक्रं यो विद्वान् पश्यति व्रुचम् ।
अर्चयेद्देवैः ऋषीन् निजं तस्य पुण्यं विबोध मे ॥
कोटिलिङ्गसहस्रेष्वेव पूजिते जीह्वीतटे ।
काशीवासाद्युगान्धर्वी दिनेनेकेन तद्भवेत् ॥
तस्माद्भक्त्यैव मङ्गलैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ।
कस्यैवं सर्वदा मर्त्यैः शालग्रामशिलाचर्चनम् ॥
शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवाः सुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥
शालग्रामशिलायै यैः सङ्गच्छाहं कृतं भवेत् ।
वसन्ति पितरस्तेषां विष्णुलोके न संशयः ॥
ये पविन्ति नरा निजं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेण प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते सतुल्ये किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्नाययैः किं हि ताडकं पीत्वा पादोदकं

शुचिः ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे १२० अध्यायः ॥ ३ ॥
कवेर्देशसहस्रवर्षानन्तरं स न भारतं ब्रह्मा
यास्मति । यथा,—
“शालग्रामो हरेर्भक्त्यैवगन्नायश्च भारतम् ।
कवेर्देशसहस्रान्ते ययौ ब्रह्मा हरेः पदम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ६ अध्यायः ॥ ३ ॥

शालग्राम

तथोक्तलिङ्गादि यथा,—

“शालग्रामसमुत्पत्तिं श्रद्धयानु परमाङ्गताम् ।
गण्डका प्राक् तपस्समं भवत्तु मम देवताः ॥
सन्नाः पुत्राः सुखं दातुं जनानामिति ते सुराः ।
तस्मात्सु तपसा हृष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
वरं दातुं समुद्रयुक्ता वने सा खस्य पुत्रताम् ।
अशक्तान् वरं दातुं तदा श्रमास्तया क्रुधा ॥
प्रतारयं मम सुराः कृतं यस्मात् पुनः पुनः ।
कौटयोर्नि प्रपद्येयाः क्रुद्धास्ते ह्यग्रपञ्च तान् ॥
अविचार्य वयं श्रमास्तया यत्तपसोद्धताः ।
तेन कर्मविपाकेन जडा ज्ञाया नदी भव ॥
अन्योन्यप्रापं शुल्लं महात् कोलाहलोऽभवत् ॥
प्रकम्पिताः सुराः सा च ब्रह्मायन्ते बलिज्ञपत् ॥
ब्रह्मन् चाहि महाप्रापादभ्योन्यपतितात् क्रुधा ।
इति देववचः श्रुत्वा ब्रह्मा शङ्करमब्रवीत् ॥
शिवः प्रोवाच धातारमहं संहारकारकः ।
त्वं हृष्टकर्ता विष्णुस्तु पालको बुद्धिमत्तरः ॥
स प्रष्टो यथासङ्गस्तुभयोः सम्भवेदिति ।
इति माहेश्वरं श्रुत्वा वचनं विष्णुरब्रवीत् ॥
श्रद्धा ब्रह्मन् महादेव श्रद्धा देव गजानन ।
मह्यौ ब्राह्मणौ यादृमातङ्गौ प्रापतोऽन तु ॥
भविष्यतस्तयोर्भक्त्यैर्भविष्यामि कवेवरम् ॥
श्रीर्ह्ये भविष्यति यदा तन्मोदोमज्जसम्भवाः ॥
पाशाभान्तर्गता कौटा वज्राख्या प्रभविष्य च ।
अदोष गण्डकी पुण्या गङ्गापुण्या मज्जानदी ॥
गण्डका गिरिराजस्य दक्षिणे दृश्योजनम् ।
विकीर्णं तन्महत् चक्षं पुण्यक्षेत्रं मञ्जीतये ॥
चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
शालग्रामगता देवा देवोद्धारवातीमतः ।
उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
सर्वदेवप्रीतिकारा मुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ।
भवन्त्यस्तानु पाशान्ना ये तदन्तर्गता सुराः ॥
प्राथितं त्वं विना सर्वं वचकोटा भवन्ति यः ।
अनेनैव तु गण्डकाः पुत्रलं भवतामपि ॥
भविष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्देवतोद्भवम् ।
विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति सा प्रीता तस्य देवता ॥
न यन्तस्य न मर्त्यैश्च न दृष्टस्यापि पूजनात् ।
सन्तोषो जायते तेषां गण्डकां मार्ज्यानाद्यथा ॥
इति विष्णुवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
कौडक पूज्या शिला विष्णोः किञ्चिद्वा कस्य

वक्ष्यताम् ।

किं फलं चाधिकारी च केन मार्गेण तद्दद ॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विष्णुश्चैव नमब्रवीत् ।
खीययन्तां शिला पूज्या ब्राह्मणादौः सुखाप्तये ॥
स्त्रिंशो शिला मन्त्रसिद्धिं रूक्षा सिद्धिं करोति

च ।

मेवका कीर्तिता धौताङ्गारवत् वा यशोहरा ॥
पाण्डू रूपार्थश्रमनी मलिना पापघ्निकरा ।
पीत्वा पुत्रफलं दद्यादारवन्तां स्तान् चरेत् ॥
नीला संदिशते लक्ष्मीं ध्रुमाभा हरते मतिम् ।
रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा महाकान्तिम् ॥
हारिद्रकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका ।

शुभला निहन्ति चेवायुः स्रज्या स्वस्वमतिं हरेत् ।
 पूजाफलं लाञ्छितया निष्कलं लाञ्छनं विना ।
 कपिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगश्च कर्करा ॥
 भया भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्राप्रमानताम् ।
 लज्जान्तरहीना च देवचक्रा वियोगताम् ॥
 बृहस्पती कलचञ्चरी बृहचक्रा सुतान् हरेत् ।
 संलम्बचक्रा लसुखं बहुचक्रा महामदम् ॥
 भयचक्रा तु दारिद्र्यं सञ्चनार्थं लघुसुखी ।
 कुहादिकं शालसुखी विषमा विविधापदम् ॥
 विक्षतावर्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून् ।
 वंशच्छेदो यद्विद्यानां नारसिंहा प्रजायते ॥
 रेखातीता दुःखदात्री च यया स्रज्या तथा
 सुखम् ।
 यथा क्षिप्वास्तथा लक्ष्मीस्तद्विभेदादतः शृणु ॥
 लक्ष्मीहरिः स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् ।
 केवला वनमाला वा यद्विद्यानामभीष्टदः ॥१॥
 वासुदेवः स विज्ञेयो यद्द्वारं चक्रयुग्मकम् ।
 निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः ॥२॥
 सङ्कर्षणः स विज्ञेयः प्राक् पञ्चाचक्रयुग्मकम् ।
 संलग्नपूर्वभागस्थं महद्वनः सुशोभनम् ॥३॥
 प्रदुग्धः स्रज्यचक्रः स्याच्छिदं दीर्घं विचित्रितम् ।
 सुस्थिरान्तर्बहिःशुद्धं पीतं दृष्टदायकम् ॥४॥
 अनिवहस्तु नीलाभी वत्सलक्ष्मातिशोभनः ।
 रेखाद्वययु तद्द्वारं पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् ॥५॥
 केशवः स तु विज्ञेयस्त्वं वा द्वयमेव वा ।
 प्राप्ता पञ्चाच चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्य-
 क्तु ॥६॥
 नारायणः श्यामवर्णः नामौ चक्रं तथोन्नतम् ।
 दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुधिरं पृथु ॥७॥
 हरिरूपा शिला वा स्यादयस्या ऊर्ध्वं सुखं
 भवेत् ।
 हरिवदृश्यते द्वारं सुस्तिष्ठतिप्रदा तु वा ॥८॥
 परमेष्ठो स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः ।
 विल्लाकृतिश्च शुक्लः पृष्ठं च सुधिरं महत् ॥९॥
 विष्णुस्तु कृष्णवर्णः स्यात् सुलक्ष्मणं सुशोभने ।
 द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः ॥१०॥
 नारसिंहस्तु कपिलः पृथुचक्रो बृहन्सुखः ।
 भयो वा पञ्च वा तत्र बिन्दवो यद्विष्णो न
 सत् ॥११॥
 कपिलो नरसिंहस्तु गुह्यलाचनिभो भवेत् ।
 सुलक्ष्मणद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना ॥१२॥
 महाशुचौ विज्ञेयः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्धृतः ।
 रेखाश्च केशराकारा सुखं दीर्घं भयानकम् ॥१३॥
 लक्ष्मीशुचिर्द्वौ विज्ञेयश्चतुष्पदः सविन्दकः ।
 पूर्वोक्तलक्षणैर्धृतो वनमालाविराजितः ॥१४॥
 वराहोऽथ शक्तिजिह्वे चक्रं च विषमे तथा ।
 इन्द्रनीलनिभः स्यात्स्फिरैरालाञ्छितो भवेत् ॥१५॥
 पृथ्वीवाराहनाली सा या वराहाकृतिः शिला ।
 व्यासुता ज्ञे । रेखाका गतराज्यप्रदायिका ॥१६॥
 मत्स्यास्था वा शिला ज्ञेया विन्दुजयविभूषिता ।
 कांक्षाह्वारः स्वयन्निभा दीर्घा वा सुक्ति-
 सुत्तिदा ॥१७॥

कूर्मास्था तु शिला पृष्ठे वर्तुणा चोन्नता भवेत् ।
 हरितं वर्णमायस्तु कौस्तुभेन च चिह्निता ॥
 शिलाकूर्मः स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् ।
 चक्राङ्किता तथा उक्ता पूजिता सा पदप्रदा ॥१८॥
 हयग्रीवोऽङ्गुष्ठाकारा रेखा चक्रा समीपगा ।
 बहुविन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलकम् ॥१९॥
 ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो हयग्रीवासमा शिला ।
 दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी
 भवेत् ॥२०॥
 हयग्रीवः स विज्ञेयो सुखं यस्तु हयाकृति ।
 पद्माङ्किता भवेदापि साक्षमाला शिरस्तथा ॥२१॥
 वैकुण्ठस्तिलवर्णाभयक्रमेकं तथा ध्वजम् ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूष्पाकारा सुशोभना ॥२२॥
 श्रीधरस्तु तथा देवशङ्कितो वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकारारंखापञ्चकभूषितः ॥२३॥
 वामनः स तु विज्ञेयो धोऽतिदृक्स्ववर्तुलः ।
 अतसौकुसुमप्रख्यो विन्दुना परिशोभितः ॥२४॥
 दधिवाहननामा तु ऊर्ध्वध्वजश्च संयुतः ।
 महादुर्गतिरतिदृक्स्वः सुभिधः जैमदायकः ॥२५॥
 सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महादुर्गतिः ।
 वामपार्श्वं तथा चक्रं रेखैकेव तु दक्षिणे ॥२६॥
 सहस्राङ्गुलनामसौ नागारेखासयौ भवेत् ।
 चक्राकारा यन्तपङ्क्तिः स नष्टदायकः ॥२७॥
 म्बलो दामोदरो यस्तु मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् ।
 दूलाभं हारसङ्कायः पीतरखा धनप्रदः ॥२८॥
 राधादामोदरो ज्ञेय ऊर्ध्वध्वजश्च विलम्बितम् ।
 नातिदीर्घसुखं मध्ये लङ्घरेखा स भागदः ॥२९॥
 दामोदरः स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः ।
 स्रज्यं भवेच्च विवरं पूजितः सुखदः सदा ॥३०॥
 अनन्तो बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः ।
 अनेकचक्रसमिन्नः सर्वकामफलप्रदः ॥३१॥
 पुरुषोत्तमनामासौ यस्तु दिव्यं विदितुं च ।
 ऊर्ध्वान्वास्यान दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः ॥३२॥
 योगेश्वरः स विज्ञेयो जिह्वं यस्तु शिरोगतम् ।
 क्रान्तहत्यादिपापानां नाशको योगनिहिदः ॥३३॥
 पद्मनाभस्तथा रक्तः पङ्कजचक्रसंयुतः ।
 तुलस्या पूजितो निजं दारिद्र्यस्त्रीश्वरो भवेत् ॥३४॥
 रश्मिज्वालो हरिश्चाचक्षुष्मः स्मटिको-
 पमः ।
 अथवा जायते नानाखण्डरेखाभिरन्वितः ॥३५॥
 गरुडः स तु विज्ञेयो मध्ये पञ्चद्वयान्वितः ।
 सुदीर्घा दृश्यते रेखा स संपविषनाशकः ॥३६॥
 जनाङ्गनः स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च ।
 यस्यादरे तु चक्राणि चलारि पिण्डमिह ॥३७॥
 लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः ।
 स्रज्यद्वारश्चतुष्को सुस्तिष्ठतिप्रदायकः ॥३८॥
 द्व्योकेष्टः स विज्ञेयो योऽङ्गवन्त्राकृतिर्भवत् ।
 तमश्चैव जमेत् स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥
 २९॥
 लक्ष्मीनरहरिर्ज्ञेयः कृष्णवर्णः सविन्दकः ।
 वामपार्श्वे समे चक्रे यद्व्यासभीष्टदायकः ॥३०॥
 निर्विक्रमस्तु विज्ञेयः श्यामवर्णो महादुर्गतिः ।

वामपार्श्वे चक्रयुग्मेकरेखा तु दक्षिणे ॥३१॥
 कृष्णो ज्ञेयः शिला कृष्णा सचक्रा वा विच-
 क्रिकाः ।
 प्रदक्षिणावर्तकृतवनमालाविभूषिता ॥३२॥
 चतुर्भुजः स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः ।
 चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः ॥३३॥
 विष्णोर्महा इमे प्रोक्ता अन्वेवावाहयेद्विहर्मम् ।
 विसर्जयेच्च पूजान्ते प्रतिष्ठां नात्र कारयेत् ॥३४॥
 शालग्रामाः समाः पूजा समेषु द्विनयं न हि ।
 असमा नैव पूज्यन्ते एकः पूज्यन्तमो मतः ॥
 शिला द्वादश यो निजं भक्ता संपूजयेन्नरः ।
 दिने दिने धर्मवृद्धिः पापनाशश्च जायते ॥
 शालग्रामशिलां यस्तु भक्ता स पूजयेन्नरः ।
 श्रुतं दिनानि यस्तेन कृतः कामः स मिथ्यति ॥३५॥
 शालग्रामा मत्स्यरूपाः शृणु तेषां लक्षणम् ।
 यत्सेवनाद्वेदविदमिह लोकं परत्र च ॥
 शिवनाभः स विज्ञेयः सलिङ्गाकारताङ्गुतः ।
 खयम्बुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धि विधायकः ॥३६॥
 चक्रजकः स तु विज्ञेयो यो विन्दुत्रयभूषितः ।
 श्रुताकारा तथा रेखा गतपुल्लप्रदायकः ॥३७॥
 घूर्णतिः स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा ।
 तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्चितो ज्ञानदायकः ॥३८॥
 शृङ्गस्तु पाण्डुरो ज्ञेयो विन्दुकाण्डस्तु मस्तकं ।
 विन्दुप्रमाणस्तोत्रस्यो पूजितः स्त्रीवशङ्करः ॥३९॥
 ईश्वरः स तु विज्ञेयो रक्तो विन्दुस्तु मस्तके ।
 एकचक्रो द्विचक्रो वायन्तरद्वय गोपदम् ॥४०॥
 म्बुजयः स विज्ञेयः स्वल्पम्बुजविनाशकः ।
 अथचक्रं तद्वृक्षं श्वेता रेखा त्रिगुलवान् ॥४१॥
 चन्द्रशेखरनामासौ वर्तुलचक्राकृतिस्तु के ।
 मध्ये चक्रद्वय तस्य संवनाग्रेगणान्तरम् ॥४२॥
 रुद्रः स एव विज्ञेयः कपिलो म्बुर्द्वि रजितः ।
 चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयतिपुसन्ततिम् ॥४३॥
 शालग्रामानयो वक्ष्ये शक्तिस्तोत्रसमुद्भवान् ।
 येषां पूजनतो देवो भवानो सुप्रसोदितः ॥
 श्रीविद्या सा तले चक्रमूर्ध्वं कर्त्तुं प्रदृश्यते ।
 वाक्त्रो चयदाहितो म्बुर्द्वौ क्षिप्वा श्यामाखिले-
 ददा ॥४४॥
 महाकाशी तु सा ज्ञेया योगिचिह्नसमन्विता ॥४५॥
 द्विष्मन्त्राद्या सर्वशिला त्रिकोणैर्नाङ्किता च या ।
 यदायुधाकृतिश्चोर्ध्वं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् ॥
 देवीशिला सचक्रा या दृक्चामार्गेण तां यजेत् ।
 सार्चिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा ।
 या चक्ररहिता देवी शिला तां वामतोऽर्चयेत् ।
 ४६॥
 स्रज्यार्कार्थेण विप्राणां नगमां चोन्नतजवेत् ॥४७॥
 सौरीशिला दुर्लभैव प्रायः कलिगुणे सुराः ।
 स्मटिकामा भवेत् सा तु चर्मोस्तुता विमुक्षति ॥
 तुलस्योर्ध्वस्थिते वङ्गि साभिधिता प्रवर्धयम् ॥
 ऊरुते शपथे मिथ्या कृते स्यात्सुखकारिका ॥४८॥
 गणेशः स तु विज्ञेयः स्रज्यशृङ्गाङ्कितो भवेत् ।
 शृङ्गाकारा शिला वापि गणानन्यसमापि वा ॥४९॥
 यस्या मध्ये महचक्रं स्रज्यचक्रश्च यद्विह ।

शालग्राम

सा शिला तस्य दिक्स्थ स्थिता तद्विधि
राध्यदा ॥*॥
अर्धचन्द्राकृतियन्त्रं दृश्यते शकलद्वयम् ।
सा तु चक्रशिला चक्रयुक्ता मौमशिला
मता ॥ * ॥
बाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला सुराः ।
दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता ॥*॥
पञ्चकोणा तु शुकस्थ चापाकारा शनेर्मता ।
खर्पाकारा तु राहोः स्थानं केतोस्तु ध्वज-
रूपिणी ॥ * ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे वामाचारविमिश्रिते ।
भस्त्राभस्त्रविचारारिहते स्नेच्छसङ्कुचे ॥
कामक्रोधादिभयानि जने स्त्रीभिर्विनिर्ज्यते ।
क शिष्यः क गुरुस्नेहः क जपः क च सिद्धयः ॥
अयुताब्दे कलेयति त्वकेन्द्रियशिला महेम् ।
तद्वर्णाज्ज्वलीतोयं तद्वर्णादेवनाशिला ॥
जप एव कलौ श्रेयान् शालग्रामार्चनं यथा ॥*॥
इति मेरुतत्त्वे ५ पटलः ॥
अपि च ।

तुलस्युवाच ।

“हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च ।
कृष्णेन धर्मभङ्गेन मम स्वामी त्वया हतः ॥
पाषाणद्वयस्त्वच्च दयाहीनो यतः प्रभो ।
तस्मात् पाषाणसदृशस्त्वं भवेच्च हरेऽधुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहञ्च शैलरूपी च गणकौतीरसन्निधौ ।
अधिराजं करिष्यामि भारते तव प्रापतः ॥
वज्रकौटाद्यस्त्रमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै ।
तच्छिलाकृद्वरे चक्रं करिष्यामि मदीयकम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननौदराकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥
एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननौदरोपमम् ।
लक्ष्मीजनादेनं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥
हारद्वये चतुश्चक्रं गोप्यदेन समन्वितम् ।
रघुनाथाभिधं ज्ञेयं वैद्यितं वनमालया ॥
अतिचुद्रं द्विचक्रम् नवीननौदरप्रभम् ।
दधिवामनं विज्ञेयं गृहिणाश्च सुखप्रदम् ॥
अतिचुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीपदं गृहिणां सदा ॥
सूक्ष्मञ्च वस्तुलाकारं रहितं वनमालया ।
द्विचक्रं स्फुटमल्यन्तं ज्ञेयं रामोदराभिधम् ॥
मध्यमं वस्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविद्यतम् ।
रथराभाभिधं ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥
चतुर्दशचक्रं सूक्ष्मञ्च नवीनजलदप्रभम् ।
अनन्तास्थञ्च विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
मध्यमं सप्तचक्रञ्च कृत्ततूणसमन्वितम् ।
राजराजेश्वरं ज्ञेयं राजसम्पत्करं गृहणाम् ॥
चक्राकारं द्विचक्रञ्च सखीकं जलदप्रभम् ।
समोप्यदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुकरद्वयम् ॥
सुदर्शनचक्रञ्च गुप्तचक्रं गदाधरम् ।
द्विचक्रं हयवक्राभं हययीवं प्रकीर्तितम् ॥
अतोदावन्तुतास्थञ्च द्विचक्रं विकटं सति ।

शालग्राम

नरचिह्नाभिधं ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं गृहणाम् ॥
द्विचक्रं विस्तृतास्थञ्च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीशुचिञ्च विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा ॥
हारदेशे द्विचक्रञ्च सखीकञ्च समं स्फुटम् ।
वासुदेवञ्च विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥
प्रद्युम्नं सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननौदरप्रभम् ।
शुधरे कृद्गवकुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥
हे चक्रे चैकलये तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् ।
सङ्कर्षणस्तु विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा ॥
अनिरुद्धञ्च पीताभ वस्तुलक्षातिशोभनम् ।
सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनोविधाः ॥*॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्रैव लक्ष्मीर्भवति सर्वतोयसमन्विता ॥
पानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तानि सर्वानि नश्यन्ति शालग्रामशिलाचैनान् ॥
कृत्वाकारे भवेदायं वस्तुलं च भवेत् श्रियः ।
दुःखञ्च शकटाकारे शूलानि मरणं ध्रुवम् ॥
विज्जनास्थे च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरिव च ।
लज्जचक्रे भवेद्धानिर्विदोर्भयं मरणं ध्रुवम् ॥
व्रतं दानं प्रतिष्ठा च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
शालग्रामशिलायाश्चेवाधिशानान् प्रशस्तकम् ॥
स ह्यातः सर्वतोर्ध्वं सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सर्वदाने च यत् पुण्यं प्रादक्षिण्ये सुवक्ष्यते ॥
सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु व्रतैश्चनश्यन्तु च ।
पाठे चतुर्थां वेदानां तपसां करिष्ये सति ।
तत् पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलाचैनान् ॥
शालग्रामशिलातोयं गन्धं सुदत्तं च यो नरः ।
सुरेभितं प्रसादञ्च जन्ममृत्युजराहरम् ॥
तस्य स्याद्वैवाङ्मन्त्रि तीर्थानि निखिलानि च ।
जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यनेन याति हरेः पदम् ॥
तत्रैव हरिणा साङ्गमर्थञ्च प्राकृतं लभ्यम् ।
पद्मन्तयं हि दास्येव विमुक्तो दास्यकर्मणि ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तं दृष्ट्वा च भिया यान्ति वैभूतयमिवोदगाः ॥
तत्पादपद्मरजसा सदाः पूता वसुन्धरा ।
पुसां लज्जं तत्पितृणां निक्षरेतस्य जन्मनि ॥
शालग्रामशिलातोयं न्यलुकाचे च यो लभेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
निर्वाणसुप्तिं लभते कर्मभोगादिसुखते ।
विष्णुपादप्रलीनञ्च भविष्यति न संशयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु यः ।
स याति ब्रह्मैदं दृक्च यावच्च ब्रह्मणो वयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा स्त्रीकारं यो न पाष्येत् ।
स प्रयात्यसिपञ्च लज्जमन्वन्तरावधि ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामं करोति यः ।
तस्य जन्मान्तरे कान्ते स्त्रीविज्ञेयो भविष्यति ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शक्यं यो हि करोति च ।
भार्याहीनो भवेत् सोऽपि रोमी च सप्तजन्मसु ॥
शालग्रामश्च तुलसीं शुकचक्रञ्च एव च ।
यो रक्षति महाज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः ॥*॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १८ अध्यायः ॥*॥
शूद्राणां तत्पूजनेऽनधिकारो यथा,—

शालग्राम

“विप्रसन्नियवैश्यानां शालग्रामशिलाचर्चने ।
अधिकारो न शूद्राणां हरेरर्चनार्चने तथा ॥”
इति तत्रैव जन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥*॥
शालग्रामे सदा विष्णोः स्थितस्तत्पूजने विशेषश्च
यथा,—
भूमिरुवाच ।
“उक्ता याः प्रतिमाः सर्वाः सुवर्णादिविनि-
र्मिताः ।
तासु निष्ठसि सर्वान्सु शालग्रामे च सर्वदा ॥
कति पूज्या गृह्यादौ च अविशेषस्तु पूजने ।
विशेषो वा भवेत्तस्मै रहस्यं वद माधव ॥
वराह उवाच ।
गृहे लिङ्गद्वयं नाचौ शालग्रामद्वयं तथा ।
इ चक्रे द्वारकायास्तु नाचौ सूर्यद्वयं तथा ॥
शालग्रामशिला भग्ना पूजनयोग्यं सचक्रका ।
खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला सुभा ॥
शिला द्वादश वै देवि शालग्रामसमुद्भवाः ।
विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कोटिहार्दशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्गपङ्क्तैः ।
यत् स्यात् द्वादशकल्पैस्तु दिनेनेकेन तद्भवेत् ॥
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।
तत्फलं नैव शक्नोऽहं वक्तुं वक्ष्यतेरपि ॥
शालग्रामो न स्फुटयो ह्येनवर्गवैतुन्दरे ।
स्त्रीशूद्रकरस्यार्थो न च स्यात्प्राधिको मतः ॥
माह द्युयः संस्पृशेत् शूनो योषिहापि कदाचन ।
स पतन्तरकं चोरं यावदाहृतसंज्ञवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्दरे ।
दूरादेवास्तु शूनं पूजां कारयेत् सुसमाहितः ॥
चरणान्तपानेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
अभक्ष्यं शिवविमर्शित्यं पञ्च पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥
दद्याद्भक्त्या यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णचर्चितान् तेन सपर्वतवनकराः ।
ससमुद्रा भवेद्भक्ता सत्यान्नाय वसुन्धरा ॥
शालग्रामशिलायास्तु मौल्यसुहादयेत् कश्चित् ।
विक्रान्तो क्रयकर्त्ता वा नरकं वै पतेत् ध्रुवम् ॥
पूजाफलं न शक्येव वक्तुं वक्ष्यतेरपि ।
एतत्तं कथितं गृह्यं प्रतिमास्थापनं प्रति ॥
शालग्रामे विशेषश्च लिङ्गादीनाञ्च यो भवेत् ।
पूजनादौ विधिश्चापि किमन्युः शोभितुमिच्छति ॥”
इत्यादि वाराहै रौप्यसौवर्णाक्षोष्ठापननामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ शालग्रामशिलावर्तिकाविस्-
रणम् ।
“चतुर्विंशतिवर्तिकाः स शालग्रामशिलास्थितिः ।
द्वारकादिशिलासंस्थो ध्येयः पूज्योऽपि वा हरिः ॥
मनसोऽभौषितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ।
निष्कामो सुक्तिमाप्नोति स्वर्तोऽर्थाय न सुवन्
जपम् ॥”
इत्यादि गारुडै स्तुतौर्नृसिंहाय ४४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“शुकचक्रगदापद्मी कैशवाखी गदाधरः ।
बाणकौमोदकौचक्रशङ्खौ नारायणो विभुः ॥

शालग्राम

सचक्रशृङ्गाजगदी माधवः श्रीगदाधरः ।
 गदाजशृङ्गचक्रौ वा गोविन्दोऽर्च्यो गदाधरः ॥
 पद्मशृङ्गाविमदिने विष्णुरूपाय नमः ।
 शृङ्गाजचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 सुशृङ्गगदाजविधृते प्रद्युम्नस्मृतये ।
 नमोऽनिरुद्धाय गदाशृङ्गाविविधारिणे ॥
 नमो गदासिंशृङ्गाजयुक्ते विक्रमाय च ।
 सात्त्विकौमोदकोपद्मगदिने वामनस्मृतये ॥
 चक्राजशृङ्गगदिने नमः श्रीधरस्मृतये ॥
 हृषीकेश सावित्रगदाशृङ्गपद्मिनी नमः ॥
 साजशृङ्गगदाचक्रपद्मनाभस्मृतये ॥
 दामोदर शृङ्गगदाचक्रपद्मिनी नमः ॥
 सावित्रगदाजय वासुदेवाय नमः ।
 शृङ्गाजचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
 साजशृङ्गगदाचक्रपुरुषोत्तमस्मृतये ।
 नमोऽनिरुद्धाय गदाशृङ्गाविधारिणे ॥
 वृत्तिहृन्मृतये पद्मगदाशृङ्गाविधारिणे ।
 पद्माजशृङ्गगदिने नमोऽनिरुद्धाय ॥
 सशृङ्गचक्राजगदं जगद्गमिहानमः ।
 उपेक्षं सगदं साविं पद्मशृङ्गिनी नमः ॥
 सुचक्राजगदाशृङ्गयुक्ताय हरिस्मृतये ।
 सगदाजविधारिणाय नमः श्रीलक्ष्मणस्मृतये ॥
 शालग्रामशिलाद्वारगतलयद्विचक्रशृङ्ग ।
 शुक्लाभा वासुदेवायः सोऽथादः श्रीगदाधरः ॥
 जगद्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागे तु पुष्कलः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सङ्काचक्रस्तु पौतकः ॥
 सदीर्घशुक्तिरिन्द्रो योनिरुद्धस्तु वत्सलः ।
 नीलो द्वारि विरेख्य अथ नारायणोऽस्तितः ॥
 मध्ये गदाजगदी रेखा नाभिचक्रमधीस्ततः ।
 पृथुचक्रो वृत्तिहोऽथ कपिलोऽथात्तु त्रिवि-
 न्दकः ॥
 अथवा पञ्चनिष्ठस्तुपुत्रं जज्ञाचारिणः ।
 वराहः शक्तिजिह्वोऽथाद्विचक्रमध्यचक्रनः ॥
 नीलजिह्वरेखः शूलोऽथ कूर्मस्मृतिः स विन्द-
 मान् ।
 क्षायाः सवत्सुलावर्णः पातु वीरतपुष्पकः ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखोऽथाद्विचक्रमालो गदान्वितः ।
 वामनो वत्सलो ज्ञो वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
 नागवर्णोऽनेकस्मृतिर्नागभोगो लयनन्तकः ।
 शूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सतीर्थधारको वीर्यादय जज्ञा तुलोहितः ।
 सदीर्घरेखः सुविरेकचक्राजसुजः पृथुः ॥
 पृथुश्चिद्रसूलचक्रः क्षाया विष्णुश्च विन्दवत् ।
 हृषीकोऽथोऽङ्गुष्ठाकारः पञ्चरेखः सजौस्तभः ॥
 वैजुक्छो मणिरत्नाभ एकचक्राभुजोऽस्तितः ।
 मत्स्यो दीर्घोऽङ्गुष्ठाकारो द्वाररेखश्च पातु वः ॥
 वामचक्रो दक्षरेखः क्षाया वीर्याद्विचक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितो योऽथाजगदाधारी सुदर्शनः ।
 एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमावाविभूषितम् ॥
 खड्गैरेखाभयुक्तं गीयदेन विराजितम् ।
 कुदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः ॥

शालग्राम

लक्ष्मीनारायणो ह्याभ्यां त्रिभिर्नैर्त्तिस्त्रिविक्रमः ।
 चतुर्भुजश्चतुर्बाहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥
 प्रद्युम्नः षड्भिरवस्थात् सङ्कर्षण इतस्ततः ।
 पुरुषोत्तमोऽहम्भिः स्यान्नवयूहो नवीनतः ॥
 दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादयः ।
 द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः ॥
 विष्णोर्नैर्त्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवं
 व्रजेत् ॥”
 इति गारुडं ४५ अध्यायः ॥३॥
 अपरश्च ।
 हरिश्चवाच ।
 “निर्लक्ष्मणा शुभा स्याच्च चक्राङ्कितशिला-
 चैनात् ।
 आदौ सुदर्शनो नैर्त्तिर्लक्ष्मीनारायणोऽपरः ॥
 त्रिचक्रोऽसावस्थितः स्यात् चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः ।
 वासुदेवश्च प्रद्युम्नस्ततः सङ्कर्षणः स्मृतः ॥
 पुरुषोत्तमो ह्यहम्भिः स्यान्नवयूहो दशात्मकः ।
 एकादशोऽनिरुद्धः स्याद्द्वादशो द्वादशात्मकः ॥
 अत ऊर्ध्वमनन्तः स्याच्चक्रेरकादिकैः क्रमः ।
 सुदर्शनाद्या लक्षिताश्च पूजिताः सर्वकामदाः ॥
 शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवतीभवः ।
 उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र सुक्तिर्न संशयः ॥”
 इति गारुडं ६५ अध्यायः ॥३॥
 शिवविशेषः । यथा,—
 वराहयुवाच ।
 “भगवन् देवदेवेश शालङ्कायनको मुनिः ।
 किं चकार तपः कुर्वन् तव चैत्रे विसुत्तिदे ॥
 वाराह उवाच ।
 अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः संसितव्रतः ।
 तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालस्तुतमम् ॥
 विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां मुनिः ।
 मायया मम हृदात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥
 ततः पूर्वैश्च पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ।
 वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः ॥
 दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिरुपसृज्य शंसितव्रतः ।
 तुष्टाव वैदिकैः स्तुतैः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
 ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिस्तुखेन सुन्दरि ।
 प्राप्नोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततः ऋषिम् ॥
 तत्राश्रमे महाभाग स्थित्वा त्वं तपसाधिप ।
 पुत्रेण परमप्रीतो मत्पुत्रैश्च मत्पुत्रो भव ॥
 अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन तच्छृणु ।
 तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनेतत् शैवस्तुतमम् ॥
 शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध त्वने शुभम् ।
 योऽयं द्रव्यस्त्वा दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ॥
 एतत् कोऽपि न जानाति विना देवं मज्झिन्मरम् ।
 सर्वं तस्मै वरं दत्त्वा शालङ्कायनकाय वै ॥
 पश्यतस्तस्य वसुधे तत्रैवास्तुहन्तिर्नोऽभवत् ।
 दृष्टं दृष्टिगताः क्षत्वा जगाम स्वाश्रमं मुनिः ॥
 मम तमोचते स्थानं शिरःकुटशिकोचये ।
 शालग्राम इति ख्यातं भक्तसंसारमोक्षणम् ॥”
 इति वाराहं शालग्रामचैत्रमाहात्म्यवर्णन-
 नामाध्यायः ॥

शालग्राम

शालग्रामगिरिः, पु, (शालग्रामस्य गिरिः ।)
 शालग्रामोत्पादकपर्वतः । यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति श्रुतम् ॥
 तस्मिन् चैत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः ॥
 शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति ।
 अहं तिष्ठामि तत्रैव गिरिरूपेण निवृद्धा ॥
 तस्मिन् शिलाः समयास्तु मत्स्वरूपा न संशयः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाङ्किताः ॥
 लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवाजये गिरौ ।
 शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः ॥
 सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपा गिरिः स्मृतः ।
 शालग्रामगिरिर्विष्णुरह सोमेश्वराधिपः ॥
 तथो, पर्वतयोर्थो वै शिला विष्णुशिलाभिधाः ॥
 रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवस्तुष्टिदम् ।
 मम लल्लदृष्टः पुत्रो भूयादभिहितो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ॥
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं मृगलाञ्छनः ।
 निश्चित्येवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥
 लिङ्गरूपेण ते देवि गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भे तव वसिष्ठ्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
 मम त्वमपरा नैर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन आवामेकश्च संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्प्राप्तिमिहागता ।
 रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रसूति गोपते ॥३॥
 गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामभ्युतं विधे ।
 प्रीत्यर्पणार्थं क्षत्वा वायुमचायनन्तरम् ॥
 दिव्यं वर्षाप्रतं तपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
 ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
 उवाच सधुरं वाक्यं प्रोतं प्रणतवत्सलः ।
 गण्डकि । त्वं प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितीतये ॥
 अनवच्छिन्नया शक्त्या वरं वरय सुव्रते ।
 किं देयं तद्दृष्ट्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥
 गण्डक्यापि पुरो दृष्ट्वा शृङ्गचक्रगदाधरम् ।
 दृष्टवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ॥
 अहो देव मया दृष्टो सुदर्शो योगिनामपि ।
 त्वया सर्वमिदं खड्गं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
 ततो हिमंशि सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ।
 प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
 यदि देव प्रसन्नोऽसि दीपो मे वाञ्छितो वरः ।
 मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ।
 किं वाचितं निजगया निवर्त्तं मत्सङ्गलब्धया ॥
 दास्यामि वाचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ।
 इत्येवं क्षपया देवो निश्चित्य मनसा क्षयम् ॥
 गण्डकी कथयामास द्रष्टुं देवि वचो मम ।
 शालग्रामशिलारूपो तव गर्भगतः सदा ॥
 तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्ताद्युपहकारणात् ।
 मत्प्राप्तिश्चासदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ॥
 दर्शनात् सार्धं नात् ज्ञानात् प्राप्ताच्चावगा-
 न्नात् ॥

हरिष्यसि महापापं बाह्वानः कायसम्भवम् ॥”
इति वाराहे कोमेश्वरादिनिष्क्रमहिमावसुत्ति-
चोच्चित्रवैरादिमहिमानामाध्यायः ॥

शालङ्कटङ्कटः, पुं, सुकेश्रीराक्षसः । च विद्युत्-
केशिभाष्याशालङ्कटङ्कटायाः पुत्रः । इति
वामनपुराणम् ॥

शालङ्कावनः, पुं, (शलङ्कस्यापत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् ॥” ४। २। ६६ । इति फक् ।) सुनिविशेषः ।
नन्दी । इति मेदिनी ॥

शालङ्कायनजीवस्वः, स्त्री, आसमाता । यथा,—
“आसस्यान्मा सद्यन्तो वासवो गन्धकालिका ।
योजनगम्या दास्ये शालङ्कायनजीवस्वः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

शालङ्किः, पुं, सुनिषेदः । यथा,—
“वशिष्ठोऽकन्तनीनाथो मैत्रावरुणिरित्यपि ।
शालातुरीयः शालङ्किर्दाचौपुत्रस्तु पाणिनिः ॥”
इति जटाधरः ॥

शालजः, पुं, (शालाञ्जयते इति । जन् + ङः ।)
शालमत्स्यः । यथा । शालः शालजगर्जकौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शालनिर्वासः, पुं, (शालस्य निर्वासः ।) सर्ज-
रसः । धृना इति भाषा । तत्पर्यायः । शालनः
२ सर्जः ३ सर्जरसः ४ । इति रत्नमाला ॥
धनकः ५ वह्निवल्गमः ६ सर्जमणिः ७ । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

शालपण्यौ, स्त्री, (शालस्य पर्यवर्त पर्यमस्थाः ।
डीप् ।) वृक्षविशेषः । शालपाथी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुदला २ सुपत्नी ३ शिरा ४ सौम्या ५
कुसुदा ६ शुद्धा ७ ध्रुवा ८ विदारिगम्या ९
अंशुमती १० सुपत्निका ११ दीर्घरुला १२
दीर्घपत्निका १३ वातघ्नी १४ पीतिनी १५
तन्वी १६ सुधा १७ सन्ध्याकारिणी १८
शोफघ्नी १९ सुभागा २० देवी २१ निचला २२
त्रोद्धिपर्यका २३ सुसुला २४ सुसुपा २५
शुभपत्निका २६ सुपण्यौ २७ शालिपत्नी २८
शालिदला २९ । इति राजनिर्घण्टः । विहारी
३० शालपण्यौ ३१ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अस्या गुणाः । आहिलम् । कफपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तलम् । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । वातदोषविषमज्वरभेदाग्नि-
श्रोतसन्नापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“शालपण्यौ शिरा सौम्या त्रिपण्यौ पीवरा
शुद्धा ।

विहारिगम्या दीर्घाङ्घ्रिर्दीर्घपत्नीशुभत्वपि ॥

शालपण्यौ गरुडहृज्ज्वरास्रासितारजित् ।

श्रीषदोषत्रयहरौ वृद्धयुक्ता रसायनौ ।

तिक्ता विषहरौ खादुः क्षतकाशक्षमिप्रखनु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शालमञ्जिका, स्त्री, (शालेन भण्यते निर्मालयते इति ।
भन्ज् + “कुन् शिल्पिचञ्चरीरपूर्वस्थापि ।”
उणा० २। ३२ । इति कुन् । टापि अत्र इत्वम् ।)

काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । २ । ६६ ।

“अलोक्तकीर्तिकलोलदुक्कलवसनोज्ज्वलाम् ।
बभार यद्वनस्तम्भो जयश्रीशालमञ्जिकाम् ॥”
वेङ्कटा । इति जटाधरः ॥

शालमञ्जी, स्त्री, काष्ठादिनिर्मितपुत्रिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

शालवः, पुं, लोभः । इति शब्दरत्नावली ॥

शालवेष्टः, पुं, (शालस्य वेष्टो निर्वासः ।) शाल-
निर्वासः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

शालसारः, पुं, (शालस्य सारः ।) हुमः । हिङ्गुः ।
इति विश्वः ॥

शाला, स्त्री, (श्री + “बाहुलकात् श्यतिरपि
कालन् ।” इत्यञ्जलदत्तोक्ता कालन् । १। १। २७)
यष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७। ६। १६ ।
“यूपामोहितशालायां जुष्टायां माख्यरीपकेः ॥”
वृक्षस्य स्त्र्यमशाला । यष्टकदेशः । इति
मेदिनी ॥

शालाकी, [न] पुं, अश्ववैदः । नापितः । शैल-
धारी । इति केशित् ॥

शालाङ्गी, स्त्री, पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शालाजिरः, पुं, कौ, सरावः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥

शालाचिः, स्त्री, शाकमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
शालानी, स्त्री, विदारो । इति शब्दरत्नावली ॥

शालान्गः, पुं, (शालाया न्गः ।) शृङ्गालः ।
इति हारावली ॥

शालारं, कौ, (शालां नृच्छतीति । नृ + अण् ।)
हस्तिनखः । सोपानम् । पक्षिपञ्जरः । इति
मेदिनी ॥

शालाष्टकः, पुं, (शालायां यष्टे शाखायां वा वृक्ष
इव ।) वानरः । कुक्कुरः । शृङ्गालः । इत्यमरः ॥
न्गः । इति शब्दरत्नावली । विडालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शालि, पुं, (श्रृण्वतीति । श्रृ + बाहुलकात् इण् ।
रस्य लत्वम् ।) गन्धमाञ्जरः । इति मेदिनी ॥
कलमादिधान्यम् । वटिकादिधान्यम् । इत्य-
मरः । तत्पर्यायः । मधुरः २ रुच्यः ३ त्रीहि-
श्रेष्ठः ४ वृषपियः ५ धान्योत्तमः ६ केदारः ७
सुकुमारकः ८ । पुस्तकान्तरे मधुरस्थाने कलम
इति पाठः । स तु दशविधः । यथा,—

“राजाज्ञपयित्वास्तितररत्तमख-
स्युलासुगन्धितिरिवादिशालिचञ्चाः ।
श्रीहिस्थयेति दशधा सुवि शालयः स्तु-
क्तायां क्रमेण गुण्यनामगणं ब्रवीमि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः ।

“शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलावहाः ।

पित्तघ्नाश्चानिलकषाः स्निग्धा बद्धाक्षयक्षेपः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

अथ शालिधान्यलक्षणम् ।

“कच्छनेन विना शुक्ला हेमन्ताः शालयः स्मृताः ॥”

शालीनी नामानि यथा,—

“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शृङ्गनाडतः ।

सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ।

पुष्पाखकः पुष्करौकस्तथा महिषमस्तकः ।

दीर्घमूकः काश्चनको ह्ययनो लोभपुष्पकः ।

इत्याद्याः शालयः सन्ति वृद्धवो बहुदेव्याः ॥”

अथ तेषां गुणाः ।

“शालयो मधुराः स्निग्धा बला बद्धाक्षयक्षेपः ।

कषाया लघवो रुक्षा स्त्र्यया वृष्पाश्च वृद्धयाः ॥

अल्पानिलकषाः शीताः पित्तघ्ना ऋतुनास्तथा ।

शालयो दम्भभूजाताः कषाया लघुपाकिनः ॥

वृष्टमृजपूरीवाश्च रुक्षाः स्निग्धापकष्याः ।

केदाराः वातपित्तघ्ना गुरवः कफशृङ्गलाः ॥

कषाया अक्षयवर्धका मधुराश्च बलावहाः ॥”

केदाराः कृष्टवैजना उष्माः ।

“स्थलताः खादवः पित्तकफघ्ना वातवह्विदाः ।

किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाकि कटुका अपि ॥”

स्थलता अलघुभूमिजाः स्वयंजाताः ।

“वापिता मधुरा वृष्पा बलाः पित्तप्रघाशनाः ॥

स्निग्धलाश्चाक्षयवर्धकाः कषाया गुरवो हिमाः ॥”

वापिताः कृष्णचने अलघुचने च ।

“वापिकेभ्यो गुण्यैः किञ्चिद्भोजाः प्रोक्ता अवा-
पिताः ॥”

कृष्णचने अलघुचने च ।

“रोपितास्तु नवाः वृष्पाः पुराणा लघवः

स्मृताः ॥

रोपितारोपिता भूयः शीघ्रपाका गुण्यविकाः ॥

हिमरुद्धा हिमा रुक्षा बलाः पित्तकफा-

पहाः ।

बहुविट्काः कषायाश्च लघवश्चाप्यतित्तकाः ॥”

अथ रक्तशालिगुणाः ॥

“रक्तशालिवरस्तेषु बलीये वर्ण्यस्तिदोषजित् ।

चक्षुष्यो रज्ज्वलः स्वर्ग्यः शुक्ललघुवृज्ज्वरापहः ।

विषत्रयश्चासकासदाचक्षुष्टद्विपृष्टिदः ।

तक्षादल्पान्तरगुणाः शालयो मृदहादवः ॥”

रक्तशालिः दाहहृन्ना इति मगधदेशे प्रचिह्नः ।

इति भावप्रकाशः ॥ (पक्षी । इत्युणादिवृत्तौ
उज्ज्वलः । ४ । १। २७ ।)

शालिका, स्त्री, (शालिरिव । स्वार्थे कन् । विदा-
दिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शालिचः, पुं, शाकविशेषः । शाच्छा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । शालचः २ शितचारः ३ पन्नकेष्टः ४
लोहसारकः ५ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।

तिक्तत्वम् । क्षीहाग्नेः कफवातनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शालिचौ, स्त्री, (शालिश्च + स्त्रियां दीप् ।)

शाकमेदः । शाच्छे इति भाषा । अस्य प्रभवं

श्रीलक्ष्मणवन्द्ये द्रव्यम् ॥

शालिनौकरणं, कौ, अग्नभावनम् । इति त्रिकाख-

शेषः ॥ तिरस्कार इति यावत् ॥

शालिपण्यौ, स्त्री, (शालेरिव पण्यंति वस्याः ।

कौप् ।) माषपण्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालिया

शास्त्रलः

शास्त्रली

शालिपिष्टं, क्ली (शालिः पिष्टमिव युधत्वात् ।) स्मटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शालिवाहनः, पुं, राजविशेषः । स तु शककर्त्ता विक्रमादित्यशत्रुश्च ॥

शालिहोत्रः, पुं, षोडशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाली, [न] चि, (शालास्यास्तीति । इनिः ।)

शालाविशदः । पदान्ते युक्तवाचकः । यथा,—
“चन्दनचक्षितनीलकण्ठैवरीतवसनवनमाली ।

केलिचलस्यविमुक्तसमक्षितगण्डयुगक्षित-
शाली ॥”

इति जयदेवः ॥

(आख्यः । यथा, भागवते । ३ । २४ । १ ॥

“दायाजुः शालिनीमाह शुक्लाभिर्वाहृतं
स्मरन् ॥”)

शाली, क्ली, कण्यजोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालीनः, त्रि, (शालाप्रवेशप्रनमर्हतीति । शाला +
“शालीनकौपीने अष्टाकार्ययोः ।” ५ । २ । २० ।

इति खण्डपल्लवेन निपातनात् विह्वम् ।)
अष्टः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४ । १ । ६ ।

“अथ निबं गृहस्थेऽथ शालीनेऽथ चरेद्वयति ॥”)
शालासम्बन्धी च ॥

शालीना, क्ली, (शालिन + टाप् ।) मिश्रया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शालु, क्ली, (अथाति शीतागमे । श्रु + बाहुलकात्
पुण्य रेफस्य लत्वच् । इत्यञ्जनः । १ । ५ । १)

शालूकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शालुः, पुं, (श्रु + पुण्य रेफस्य लत्वच् ।) कथाद-
व्रजम् । चौकाख्यौषधिः । इति मेदिनी ॥

भेकः । इति हेमचन्द्रः ॥

शालुकः, क्ली, कुसुदादिफलम् । तत्पर्यायः । पञ्च-
मूरयम् २ शालूकः ३ शालुः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शालूकं, क्ली, (शल + “शलिमक्षिभ्यान्कण् ।”
उणा० ४ । ४२ । इति कण् ।) कुसुदादि-
फलम् । इत्यमरः ॥ जातीयफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शालूकः, पुं, (शल + “शलिमक्षिभ्यान्कण् ।”
उणा० ४ । ४२ । इत्यञ्जनः ।) कुसुदादिफलम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, दृष्टवर्षद्वितीया-
याम् । ४१ । ३ ।

“मिथुनेषु धान्यशारद्वल्लीशालूककार्पाशाः ॥”
मङ्गलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालूरः, पुं, (शलते ङवेन गच्छतीति । शल +
“खल्वपिङ्गादिभ्यः ऊरीलचौ ।” उणा० ४ । ६० ।

इति ऊरः ।) भेकः । इत्यमरः ॥

शालेवं, त्रि, (शालीनां चैवम् । शालि + “नीहि-
शाल्योर्लङ् ।” ५ । २ । २२ । इति लङ् ।) शाल्युद्भव-
चैवम् । इत्यमरः ॥ शालासम्बन्धि शालसम्बन्धि
च ॥

शालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरः ॥

शालेया, क्ली, (शालेय + टाप् ।) मिश्रया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शालोत्तरीयः, पुं, (शालोत्तरे यामे भवः । शालो-
त्तर + क्तः ।) पाणिनिस्तुतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शास्त्रलः, पुं, शास्त्रालीटलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।

“अन्त्येनारिष्टसङ्घ्नं स्यन्दने च यशास्त्रले ॥”)
दीपविशेषः । इति शब्दमाला । तद्विवरणं
यथा,—

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शास्त्रालस्य निबोधत ।
शास्त्रालो हि गृहो दीपः क्रौञ्चदीपस्य विस्तरात् ॥

परिवार्य सप्तदश दक्षिणकोटकं स्थितः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च स्थिते जनः ॥

कुत एव सुदुर्भिक्षं चमते जोगुता हि ते ।
प्रथमः सूर्यसङ्काशः सुमना नाम पर्वतः ॥

पीतस्तु मध्यमस्तत्र शतकौममयो गिरिः ।
नाम्ना सर्वसुखो नाम दिव्यौषधिसमन्वितः ॥

तृतीयश्चैव चौवर्णां षष्ठ्यपत्रनिभो गिरिः ।
स नाम्ना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो

महान् ॥

सुमनाः कुग्रहो देशः सुखोदकः सुखोदयः ।
रोहितस्तु तृतीयस्तु रोहिणी नाम विश्रुतः ॥

तत्र रत्नाम्बुनेकानि स्वयं रक्षति वासवः ।
प्रजापतिस्तुपादाय प्रसन्नो विधिवत् स्वयम् ॥

न तत्र नदो वर्षे वा शीतोष्णश्चैव तद्विधम् ।
वर्षाश्रमाणां वार्ता वा त्रिषु दीपेषु विद्यते ॥

न गृहं न च दृष्टोऽङ्गि रैश्यांस्तथा भयं तथा ।
उद्भिदास्तुदकान्यत्र गिरिप्रसन्नवर्णा च ॥

भोजनं गङ्गां तत्र तेषां स्वयस्तुस्थितम् ।
अधमोत्तमो न तेवञ्चि न लोभो न परिग्रहः ॥

अरोगा वलवन्तश्च रत्नान्तसुखिताः प्रजाः ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि मानसीं विह्विमास्थिताः ॥

खखमायुःस्वरूपश्च धर्मोऽर्थश्च तथैव च ।
शास्त्रालादेषु विज्ञेयं दीपेषु त्रिषु सर्वशः ॥

आख्यातः शास्त्रालादानां दीपानान्तु विधिः
शुभः ।

परिमखलस्तु स दीपश्चक्रवत् परिवेष्टितः ।
सुरोदेन सप्तमे दिगुयेन समन्वितः ॥”

इति मत्स्यपुराणे सुवनकोषे सप्तदीपविशेषं
नाम १०० अध्यायः ॥ * अपि च ।

“अथ द्वीपप्रमाणास्तु दिगुयेन समन्वितः ।
सर्वेष्टेष्टरसामोर्धं शास्त्रलिः संख्यस्थितः ॥

सप्त वर्षाणि तत्रैव तत्रैव कुलपर्वताः ।
गङ्गायताः सुपर्वताः सप्त नदाश्च सुवताः ॥

कुसुदाद्योन्नतश्चैव तृतीयश्च वक्राक्षकः ।
नीयः कर्णस्तु महिषः कङ्कदान् सप्त पर्वताः ॥

योजितोषा विष्टा च चम्पा शुक्ला विभोचनी ।
विटलिश्चेति ता नदाः स्मृताः पापहाराः ॥

श्रिताः ॥
न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः ।
न चैवास्ति गुग्रायसा जना जीवन्त्यनामयाः ॥

यजन्ति सततं तत्र वर्षा वायुं सनातनम् ।
तेषां तस्याय सायुष्यं शास्त्राय च लोकायाम् ॥

कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानश्चाङ्गनास्तथा ।
पीता वैश्यास्तथा कृष्णा द्वीपेऽस्मिन् दृशन्ता

द्विजाः ॥”

इति कौर्म्ये सुवनविन्यासे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
भोचरसः । इति रत्नमाला ॥

शास्त्रलिः, पुं, क्ली, दृक्विशेषः । शिशुल इति
भाषा ॥ (यथा मनौ । ८ । ४६ ।

“शास्त्रलीन् शालतालांश्च चौरिणश्चैव पाद-
पान् ॥”)

तत्पर्यायः । पिच्छला २ पूरणी ३ भोचा ४
स्थिरायुः ५ । इत्यमरः ॥ दुरारोहः ६ शास्त्र-
लीनी ७ शास्त्रलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

तुलिनी ९ कुक्कुटी १० रक्तपुष्पा ११ कण्ट-
कारी १२ भोचनी १३ । इति जटाधरः ॥

चिरजीवी १४ पिच्छलः १५ रक्तपुष्पकः १६
तूलदृक् १७ भोचाख्यः १८ कण्टकद्वयः १९

रक्तोत्पलः २० रक्तपुष्पः २१ बहुवीर्यः २२
यमद्वयः २३ दीर्घद्वयः २४ स्तूलफलः २५

दीर्घायुः २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ट-
काः २७ । इति भावप्रकाशः ॥ अथ गुणाः ।

पिच्छलत्वम् । दृक्त्वम् । वज्रत्वम् । मधु-
रत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।

क्षिप्तत्वम् । शुक्रश्लेष्मण्डलत्वम् । तद्रसगुणाः ।
ग्राह्यत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् ॥

तत्पुण्यं फलञ्च तद्विधम् । इति राजनिर्घण्टः ।
“शास्त्रली शीलता साहो रसे पाके रसायनी ।

श्लेष्मला क्षिप्तवीजा च दृक् ॥ रक्तपित्तजित् ॥
शास्त्रलीपुष्पशक्रस्तु दृप्तवैश्ववसाधितम् ।

प्रदं नाशयत्येव दुःसाध्यश्च न संप्रयः ॥
रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।

कफपित्तास्रजिद्व्याह्रि वातलक्ष प्रकीर्तितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

नरकविशेषः । तत्र शास्त्रालिकदृक्कैः पीबन्ते ॥
शास्त्रालिकः, पुं, (शास्त्रली + “शुक्लकठजिति ।”

४ । २ । ८० । इति कुसुदादिलात् ठक् ।)
रोहितकटवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रालिनी, क्ली, शास्त्रालिदृक् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शास्त्रालिपत्रकाः, पुं, (शास्त्रालिपत्रमिव पत्रं यस्य ।)
सप्तच्छददृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रालिखः, पुं, (शास्त्रली दृक्ते तिष्ठतीति । स्था
+ कः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शास्त्रली, क्ली, (शास्त्रलि + कटिकारादिति वा
डीप् ।) शास्त्रालिदृक् । इत्यमरः ॥ शलति

देवात् दूरं गच्छति शास्त्रलिः । शल ज गनी
नाक्तीति मलिन दृष्टिः । इथोरित्युक्ते क्षीपक्षे

पाच्छोभादीति ईपि शास्त्रली च शास्त्रालिश्चेति
केचित् तन्मते विभाषया दृष्टिः । शास्त्रली रक्त-

पुष्पा च कुक्कुटी चिरजीविका इति कोषान्तर-
मिति सुकुटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शास्त्रली, [न] पुं, (शास्त्रलः आश्रयलेनाश्रयस्तीति ।
इनिः ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शास्त्रालीकन्दः, पुं, (शास्त्राल्याः कन्दः ।) शास्त्रालि-
ट्टचमलम् । तत्पर्यायः । विजुलः २ वन-
वासकः ३ वनवासी ४ मलम्रः ५ मलहन्ता ६ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । मलसंयहरोधकय-
कारित्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहार्तिशोफ-
सन्तापनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
शास्त्रालीफलः, पुं, (शास्त्राल्याः फलमिव फलं यस्य ।)
तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
शास्त्रालीवृष्टः, पुं, (शास्त्राल्या वृष्टः ।) शास्त्रालि-
निर्यासः । शिशुल आठा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । पिच्छा २ । इत्यमरः ३ मोचरसः ३
शास्त्रालः ४ शास्त्रालीवृष्टकः ५ । इति रत्न-
माला ॥ मोचसावः ६ मोचनिर्यासः ७ ।
अस्य गुणाः ।
“मोचसावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृषः
कषायकः ।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तासदाहृत् ।”
इति भावप्रकाशः ॥
शास्त्रालीवृष्टकः, पुं, (शास्त्रालीवृष्ट + स्वार्थे कन् ।)
शास्त्रालीवृष्टः । इति रत्नमाला ॥
शास्त्रः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“शास्त्रास्तु कारकृच्छीया मरवस्तु देशेरकाः ॥”
इति चैमचन्द्रः ॥
राजविशेषः । इति महाभारतम् । (भीष्म
सहास्य युद्धवृत्तान्तो महाभारते आदिप्रर्वणि
१०२ अध्याये तथा कृष्णस्य सहास्य युद्ध-
वृत्तान्तस्तत्रैव वनप्रर्वणि १५ अध्यायमारभ्य
द्रष्टव्यः ।)
शास्त्रणः, पुं, वातघ्नौघघणविशेषः । यथा,—
“काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वान्मन्त्रयसंयुतः ।
सान्द्रोदकमांसस्तु सर्वज्ञेहसमन्वितः ॥
सुखीकृत्यः सुखलवणः शास्त्रणः परिकीर्तितः ।
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातदोमिगाम् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्यायः ॥
शावः, पुं, (शयते प्राप्यते इति । शव मत्तौ +
अच् ।) शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । ६ । ३ ।
“शिलाविभङ्गेऽङ्गैर्गजराजप्रावः
तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”
शवस्यावम् । शव + अच् ।) शवसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ यथा,—
“पश्ये शावमाशौचं विसृज्यौचित्यं स्मृतम् ।
तथोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृष्टं क्रियाक्रमः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वं ब्रह्मसूत्रपुराणम् ॥
शावकः, पुं, (शाव शवः । स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ढहृत्संहितायाम् । ४८ ।
१३ ।
“दत्तामयखगन्धशावकेषु त्वेवाश्रमेष्वथवा ॥”)
शावरः, पुं, (शवरानामवम् । शवर + अच् ।)
पापम् । अपराधः । लोभवृक्षः । इति मेदिनी ॥
शवरखामिन्नतभास्वविशेषः । शिवलनतल-
विशेषश्च । शवरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दृश्यां शावरोत्सवैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शावरभेदाश्च, स्त्री, ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शावरी, स्त्री, शुकशिम्वी । इति मेदिनी ॥
शावरोत्सवः, पुं, (शावराणां उत्सवः ।) ज्वेच्छ-
कनोत्सवः । यथा,—
“पूजयित्वा महादृम्यां नवम्यां बलिभिक्षया ।
विसर्जयेत् दृश्यां तु श्रवणे शावरोत्सवे ॥
अन्तःपारी दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत् ।
तदा संप्रेषणं देया दृश्यां शावरोत्सवे ॥
राशिगीभिः कुमारौर्भिर्जगन्नाभिनैकैस्तथा ।
शङ्खतूर्यनिनादेशं हृदङ्गैः पटहेस्तथा ॥
अजर्वलैश्चन्द्रविधेर्लाजपुष्पप्रकीर्णकैः ।
धूलौकहंमवनिपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गादिध्वानैश्च भगलिङ्गप्रगोतकैः ।
भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेयुरलं जनाः ॥
परैर्निक्षिप्यते यस्तु यः परं नान्निपत्यपि ।
कुडा भगवती तस्य प्रापं दद्यात् सुदारुणम् ॥”
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥
शाश्वतं, त्रि, (शश्वद्वचम् । शश्वत् + अच् ।)
निवृत्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ।
१ । २ । १५ ।
“ला निषाद प्रतिष्ठां तममगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् कौशमियुनादिकमवधोः काममोहितम् ॥”)
पारिभाषिकशाश्वतं यथा,—
“शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च शाश्वतम् ।
शाश्वतं सगुणा विद्याः सुहृन्मित्रञ्च शाश्वतम् ॥”
इति गारुडं नीतिशायरे १०६ अध्यायः ॥
शाश्वतः, पुं, वेदशासः । इति शब्दरत्नावली ॥
(शिवः) । यथा महाभारते । १३ । १७ । ३२ ।
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ब्रुवः ॥”)
शास्त्रुलः, त्रि, मांसाशी । इति हेमचन्द्रः ॥
शास्त्रुलिकं, स्त्री, (शास्त्रुल + सङ्गुहार्थे टक् ।)
शस्त्रुलिसङ्घः । इत्यमरः ॥
शाच, उ च लु शाचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् । क्तावट् ।) उ,
शासिला शिष्टा । च, शासति । लु, शास्ति ।
शास्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्भाङ्गित्यमरः ।
इति दुर्गादायः ।
शाच ड उ } आशिधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
शाच ल ड } (आ०-अदा० च-आल०-सक०-
सेट् ।) आहपूर्वा इति कैवल्यामन्यपूर्वा-
णाञ्च प्रयोगनिरासार्थम् । किन्तु इदं शुल्भः
पूर्वार्थो नमो वाक्यप्रकाशे । इत्युत्तरपरिते
प्रपूर्वार्थेऽपि दृश्यते । ड, आशासते । उ, आशा
सिला आशास्ता । पञ्चमखराहुवन्मसामर्थ्यात्
क्ताप्रत्ययस्य न यत् समासाम्बादिति गोविन्द-
भट्टः । किन्तु अस्य उद्भवव्यपनं हृन्मुखेति
घातुप्रदीपः । ल ड, आशास्ते शास डिङ्गस्य डे
इत्यत्र जचादीवशास्तेरेव यद्वादादौपधाय
इकारो न स्यात् । आशीरिष्टार्थांश्चनम् ।
इच्छायाभिमुख्ये । इति दुर्गादायः ॥

शासनं, स्त्री, (शास + लुट् ।) आशा । (यथा,
मनौ । ६ । २६२ ।
“कुर्वीत शासनं राजा सत्यं सारापरा-
धतः ॥”)
तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ निदेशः ४
शिक्षाः ५ । इत्यमरः ॥ शास्तिः ६ । इति
भरतः ॥ आदेशः ७ आदेशनम् ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रम् ९ । इति जटाधरः ॥
राजदत्तभूमिः । लेखा । शास्त्रम् । शास्तिः ।
इति मेदिनी । (दानलिखिततन्त्रफलकादिः ।
यथा, कथाचरित्तागरे । १२४ । ६७-६९ ।
“शासनं लेखयित्वा च तमेव स समादिशत् ।
ऊकारपीठमाग्रेण भद्रं गच्छीत रां दिशम् ॥
तत्रासुना शासनेन धामं सुदृक् भद्रमितम् ।
गान्ना तं खण्डवटं पृच्छन् गच्छन्वासासि ॥”
यथाच मार्कण्डेयः ३६ । ८ ।
“वाचं ते शासनं पठेत् सुदाचरनिवेशितम् ॥”
स्त्रियां धम्मपिदेशकनी । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३१ । ११ ।
“इदामल्लस्यल्लस्यस्य शासनीम् ॥”)
शासनहरः, पुं, (हरतीति । हृ + अच् ।) शास-
नस्य हरः । राजदूतः । आश्वावाहकः । इति
केचित् ॥
शासितः, त्रि, (शास + क्तः ।) कृतशासनः । यथा,
“सुवीर्यमन्नं सुविचक्ष्यः सुतः
सुशासिता स्त्री वृषतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विज्रियाम् ॥”
इति पञ्चरत्नम् ॥
शासिता, [क्] त्रि, (शास + लृट् ।) शास्ता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ । ७ । १७ ।
“स राजा पुरुषो दृक् स नेता शासिता च सः ॥”
आख्याता । यथा, तत्रैव । २ । १५० ।
“ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता सधर्मस्य च
शासिता ॥”)
शास्ता, [क्] त्रि, (शास + “लृन्चौ शंसौति ।”
उणा० २ । ६४ । इति अस्त्रायांमपि लृन् ।
स च अनिट् ।) शासनकर्ता । तत्पर्यायः । देशकः
२ शासिता ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः
पती ।
द्वौ शास्त्रारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”
इति वज्रपुराणे शम्भुभेदनामाध्यायः ॥
(यथा च भागवते । १ । १२ । २६ ।
“राजवीर्यां जनयिता शास्ता पीतृपथगामि-
नाम् ॥”)
शास्ता, [क्] पुं, (शास + “लृन्चौ शंसौति-
हादिभ्यः संज्ञावो चाभितौ ।” उणा० २ । ६४ ।
इति लृन् । स च अनिट् ।) वृद्धः । इत्यमरः ॥
उपाध्यायः । राजा । पिता । इति संक्षिप्त-
सारोणादितः ॥

शास्त्रं

शास्त्रिः, स्त्री, (शास् + बाहुलकात् तिः । इत्यु-
ज्जलदत्तः । ४ । १७६ ।) शासनम् । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, मार्कण्डेये । १३२।२० ।
“प्राज्ञोच्चैरक्षमेतस्मै दुष्टशास्त्रिस्तुष्टयम् ।”)
शास्त्रं, स्त्री, (शिष्यते अनेन । शास् + “सर्व-
धातुभ्यश्च” । उणा० ४।१५८ । इति ङ् ।)
निदेशः । गम्यः । इत्यमरः । स च गम्यः
अष्टादशविधः । तस्य विवरणं विद्याशब्दे
ब्रह्मम् ॥ * ॥ शास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—

मस्य उवाच ।

“तपश्चरार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
निष्ठशब्दमयं पुण्यं श्रुतकोटिप्रविकारम् ॥
अनन्तरश्च ब्रह्मो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसान्यायविद्याश्च प्रमाणं तर्कसंयुताः ॥
वेदाभ्यावरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानवाः ।
मनयः पूर्ववृष्टा वै जाता ये तेन मानवाः ॥”

इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥ * ॥

शास्त्रोक्तकर्म कर्तव्यं न तु शास्त्रविरुद्धम् ।
यथा,—

“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्ण्यैर्भेदजिह्वैः केशैर्वह्ना ।
अन्यथा निरर्थं भान्ति कुमारागमसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म संव्रजेत् ॥
खड्गद्विरचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्यैश्च वालिग्रान् ।
विघ्नान् श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ॥
निन्दन्ति देवता वेदांस्त्वपो निन्दन्ति सद्भिर्जान् ।
तेन ते निरर्थं भान्ति ह्यसच्छास्त्रनिषेवणात् ॥
श्रुतिस्मृतिवदाचारविहितं कर्म शाश्वतम् ।
ख खं धर्मे प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थैश्च समाचरेत् ॥
खड्गद्विरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जगन् नराः ।
तेन ते निरर्थं भान्ति युवानां सप्रविशतिः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रनिन्दा यथा,—
“पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि शानि च ।
आयुषः क्षपण्यैव धर्मेतत्क्षेत्रे चाचरेत् ॥
युक्तद्वारादिसंभारः युवां संवृष्टचित्तमा ।
विदुषां शास्त्रसंभारः तदुद्योगाभ्यासविघ्नस्तु ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षप्रवेनपि शास्त्रार्थं नाधिगच्छति ॥
विज्ञायाचरतस्मान् ज्ञीविषुष्यापि सचलन् ।
विज्ञाय शास्त्रालानि पारलौकिकमाचरेत् ॥
मच्छितोऽपि हि च्छर्षोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्य-

प्रसक्तिकः ।

यः संसारात्तं चात्मानं वसुतारयितुं क्षमः ॥”
इति बह्विपुराणे सुनामहादशौनामाध्यायः ॥ * ॥
वेदविरुद्धशास्त्राणि यथा,—
“अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि च ।
वेदादविरुद्धानि मयेव कथितानि तु ॥
वामं पाशुपतं योगं नाकुलं चैव भैरवम् ।
असंशयतत् कथितं वेदाच्च तपेतरम् ॥

शास्त्रम्

वेदस्मरिरहं विद्या नान्यशास्त्रार्थैवादिभिः ।

त्रायते मनुस्वरूपश्च त्वात्वा वेदं वनातनम् ॥”

इति कौर्मोपविभागे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् ।

“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च ।

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
करालभैरवश्चापि यामलं वामनाश्रितम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनायानि तानि तु ।
मया वृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥”
तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धं वृत्तानि न कदा-
चित् पदं न्यस्तव्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
एतद्यथा तन्मशास्त्रावतरणं यथा,—

शिव उवाच ।

“लम्बोदर महाभाग शृणु मे परमं वचः ।
इदं महासुखदं मम वक्ताह्निर्गतम् ॥
निर्गतं पार्वतीवक्ताचक्षुः परमदुर्लभम् ।
विलिख्य बहुयत्नेन गच्छेत् सिद्धाश्रमं सुत ॥
यत्र तिष्ठन्ति सुनयो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
अणिमादिगुरुर्येक्तः श्रोत्रं त्वं भव मे सुत ॥
इत्युक्तः शङ्कराचार्यो चाष्टबाहुर्भूततः ।
चतुर्भिर्हस्तेः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् ॥

शिव उवाच ।

गच्छ पुत्र महाबाहो तन्ममादाय मत्वरम् ।
सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यथेन्द्रस्य च नन्दनम् ।
प्रणम्य प्रययौ श्रोत्रं तन्ममादाय तदनम् ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“तुमेवैवाक्यं ततः श्रुत्वा तत्तत्तं सुनये ददौ ।
एवं तन्वाणि सर्वानि विलिख्य विनिवेदयेत् ॥”

इति गायत्रीतन्त्रे दशमब्राह्मणपटलः ॥ * ॥
शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—

“प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्तावेतिविशेषः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वेशिप्रकं मद्यत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यस्तु कपिलेन तु ॥
ध्रुवणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतमिहार्हतम् ॥
देव्यानां नाशनायार्थं विष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं जमनौलपटादिकम् ॥
आपत्यं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकमार्हितम् ।
कर्मस्वरूपस्याप्यलमत्र वै प्रतिपद्यते ॥
सर्वकर्मैरपरिधर्तं कल्पयन् तदुच्यते ।
गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थविरताः सर्वे एव हि ।
शास्त्रार्थो योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वे-

कर्मसु ॥”

इति गन्धर्वतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

शास्त्रज्ञत्वं, पुं, (शास्त्रं करोतीति । ज्ञ + क्तिप् ।)
ज्यैः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शास्त्रकर्तारि,
त्रि । (यथा, भागवते । १ । १० । २२ ।
“विधिस्तमागोऽनुसवारः शास्त्रज्ञत्वं ॥”)
शास्त्रगणः, त्रि, प्रवृत्तावित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हारावलीं ह्यचगच्छ इति पाठः ॥

शिक्षणा

शास्त्रचक्षुः, [सु] स्त्री, (शास्त्रेण चक्षुरिव ।)
आकरणम् । इति कैचित् ॥

शास्त्रचारणः, त्रि, (शास्त्रं चारयति प्रचारय-
तीति । चर + णिच् + क्तुः ।) शास्त्रदर्शी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शास्त्रज्ञः, त्रि (शास्त्रं जानातीति । ज्ञा + क्तः ।)
शास्त्रवेत्ता । यथा,—

“अनिशुक्तो निशुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रसुप्रजोवति ॥”

इति ब्रह्मरतनचतुष्टयनारदवचनम् ॥

शास्त्रतत्त्वज्ञः, पुं, (शास्त्रस्य तत्त्वं जानातीति ।
ज्ञा + क्तः ।) गणकः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“देवज्ञो गणको ज्ञानो मौक्तिको देववेत्तकः ।
वार्त्तात्मिको ज्योतिषिको मौक्तिकप्रसूचकौ ॥
संवत्सरो वर्षकोषो रेखाजीवौ गणाङ्गमुक् ।
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वज्ञ इतिरः ॥”

शास्त्रदर्शी, [न] त्रि, (शास्त्रं द्रष्टुं शीलमस्य ।
शिनिः ।) शास्त्रज्ञः । तत्पर्यायः । अन्तर्वाणिः ।
२ शास्त्रवित् ३ शास्त्रचारणः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शास्त्रवित्, [द] त्रि, (शास्त्रं वेत्तीति । विद् + सत्-
छविषेति क्तिप् ।) शास्त्रदर्शी । इत्यमरः ।

शास्त्रविप्रतिषिद्धः, त्रि, (शास्त्रेण विप्रतिषिद्धः ।)
शास्त्रनिषिद्धः । शास्त्रशब्दपूर्वकविपूर्वकसिध-

धातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नो वा ॥

शास्त्रशिल्पी, [न] पुं, (शास्त्रं शिल्पमस्यास्तीति ।
इनिः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थो, पुं भूम्नि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शास्त्री, [न] त्रि, शास्त्रज्ञः । शास्त्रं वेत्तीत्यर्थे
श्रिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शास्त्रः, त्रि, (शास् + श्यत् ।) शासनार्थः ।
शासितव्यः । (यथा, मनौ । ८ । १६२ ।

“यो निष्कर्षेण नार्थयति यच्चानिच्छिय याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यां दायौ वा तत्त्वमं दमम् ॥”
श्रिचण्डीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८६ । ७ ।

“अभिपिपेसि मनवे शास्त्रो भूः ॥”
“शास्त्रो भूः श्रिचण्डीयो भव इदं क्रूर इदं क्रूर
इति विधयो भव ॥” इति तद्गाथे सायणः ।)

श्रि, न अ निशाने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्त्रा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) निशानमिति प्रयते
रूपम् । श्रान अ तच्चे इत्यस्य निष्ठसन्तत्वात् ।
अनेकायत्वात् निशानमिह तौच्छीकरणम् ।
न अ, श्रिनीति श्रिभुते खड्गं कर्मकारः ।
इति दुर्गादासः ॥

शिक्षणा, स्त्री, दृष्टविशेषः । शिशु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिच्छिला २ अशुचः ३ कपिला ४
भक्षगर्भा ५ । इत्यमरः ॥ अशुचशिक्षणा ६ ।
इति भरतः ॥ कण्वसारा ७ । इति जटाधरः ॥
पिच्छिला ८ पिच्छिला ९ बीरा १० । इति रत्न-
माला ॥ * ॥ यथा,—
“शिक्षणा शुचसारा च पिच्छिला शुचशिक्षणा ।
वा चैव कपिलवर्णा स्त्राङ्गसगर्भा निगद्यते ॥

शिक्षणं

कचित्तु कपिला भस्मगर्भा चागुरुशिशपा ।
पिच्छिला शिशपा युग्मपत्रिकागुरु चेत्त्वपि ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या गुणाः । “शिशपा वातनाशिनौ ॥” इति
राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“शिशपा कटुका तिक्ता कषाया शोषकारिणी ।
उष्णवीर्या हरेन्मेदः कुष्ठचित्रवमिहमौ ॥
वस्तिवृद्धगदाहासवलासागर्भपातिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तत्काष्ठनिर्मितरथस्य इष्टो भवति । यथा, ऋग्-
वेदे । ३ । ५३ । १६ ।

“अभियथस्व खदिरस्य सार-

मोको धेहि सन्दने शिशपायाम् ॥”

“सन्दने रथस्य गमने सति शिशपायां शिश-
पाख्यादाकनिर्मिते रथस्य फलेने ओभो धेहि
दाटो कुक् ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥)
शिक्ष, [च] क्ली, शिक्षम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शक्रः, वि, अयवसायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिक्ष, क्ली, मधुनातद्रथविशेषः । मोम् इति
भाषा । तत्पर्यायः । शिक्षकम् २ मधुजम् ३
विघ्नम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ काचम् ७
उच्छिष्टमोदनम् ८ मलिकामलम् ९ चौद्रेयम्
१० पीतरागम् ११ स्निग्धम् १२ माजिकजम्
१३ चौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६
माजिकाशयम् १७ मधुस्थितम् १८ मधुस्थम्
१९ । अस्या गुणाः । पिच्छिलम् । स्वादुलम् ।
कुष्ठवातासनाशिलम् । नृदुलम् । कटुलम् ।
क्षिधलम् । जेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिक्ष, क्ली, (शिक्ष + स्वार्थे कन् ।) शिक्ष-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिक्ष, क्ली, (संख + “संखेः शि कुट् क्चि ॥”
उणा० ५ । १६ । इति यत् । स च कित् ।
कुडामगम” गिरादेशश्च ।) द्रवरत्नाथं रज्जुमया-
धारविशेषः । शिक्षा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
काचः २ शिक्षा ३ शिक्ष ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । १० । ८ । ३० ।

“हस्ताग्राह्ये रथयति विधिं पीठकोलखलाद्ये-
श्चिन् ह्यन्निर्हितवयुनः शिक्षाभास्तेषु तद्विन् ॥”
शिक्षा, क्ली, (शिक्ष + स्वार्थे टाप् ।) शिक्षम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शिक्षित, वि, (शिक्षे स्थापितमित्यर्थे प्राति-
पदिकात् घात्वर्थे इति शिच् सतः क्तः ।)
शिक्षस्थापितवस्तु । तत्पर्यायः । काचितः २ ।
इत्यमरः ॥

शिक्ष, ड शिक्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-चक्र०-सेट् ।) इक्षी । ड, शिक्षते ।
शिक्षयं विद्यायहयम् । अशिक्षतात्वं पिपुरेव
मन्त्रविदिति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

शिक्षय, क्ली, (शिक्ष + क्यट् ।) विधोपादानम् ।
इति शिक्षाशब्दटीकायां भरतः ॥

शिक्षा

शिक्षा, क्ली, (शिक्ष + “शुरोश्च हलः ।” ३ । १०३ ।
इत्यः । ततटाप् ।) शिक्षयम् । श्लोकाकट्टकः ।
इति शब्दमाला ॥ वेदाङ्गशास्त्रविशेषः । इत्य-
मरः ॥ यथा,—
“शिक्षा कथ्यो याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः ।
हन्तोविचितिरित्येते वङ्गज्ञो वेद उच्यते ॥”
इति ।

तत्र अकारादिवर्णानां स्मरणकरणप्रयत्नबोधिका
थ-कु-ए-ह-विचर्जन्याः कण्ठ्या इत्यादिका
शिक्षा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * * *
अथ शिक्षाशास्त्रं लिख्यते ।

“अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा ।
शास्त्रातुपूर्वं तद्विद्यादृश्योक्तं लोकवेद्योः ॥
प्रतिष्ठमपि शास्त्रार्थमविज्ञातमनुद्धिभिः ।
पुनर्यत्नोक्तिरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥
त्रिपष्ठितुःषष्टिर्वा वर्णाः शस्ममते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वधम्भवा ॥
खरा विशतिरेकश्च स्रग्नां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यदौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारो विचर्गश्च × क०पौ चापि पराश्रितौ ।
दुःसृष्टश्चेति विज्ञेयः लकारः ज्ञत एव च ॥
आत्मा वृद्धा समेवार्थान्मनो युक्तो विवक्षया ।
मनः कायापिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतसूरसि चरन्मन्त्रं जनयति खरम् ।
प्रातःमवनयोगेन हन्ते गायत्रमाश्रितम् ॥
कण्ठे माथन्विनयुनं मथ्यमं चेष्टुमाहुगम् ।
तारं तात्तौयसवनं प्रीत्यर्थं जागताहुगम् ॥
सोदीर्घो न्यङ्गुभिहतो वक्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाङ्गनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥
खरतः काजतः स्थानात् प्रयत्नात्प्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राङ्मुनिपुत्रं तं निबोधत ॥
उदात्तश्चादुदात्तश्च खरितश्च खराख्यः ।
इक्षो दीर्घः ज्ञत इति काजतो नियमा अपि ॥
उदात्ते निवाद्यस्यारावुदात्ते ऋषभधैवतौ ।
खरितप्रभवा स्ते वङ्गजमध्यमपञ्चमाः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वाग्लजश्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तासु च ॥
ओभावश्च विष्टतिश्च श-व-सा रेफ एव च ।
जिह्वाग्लजसुपञ्चा च गतिरष्टविधोऽयम् ॥
यद्योभावप्रवृत्त्यानुसूत्रादिपरं पदम् ।
खरान्तं ताड्यं विद्यादयद्व्यङ्ग्यतुष्टयः ॥
हकारं पञ्चमैयं क्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विज्ञानोभातु कण्ठमाहुर्बहुतम् ॥
कण्ठावह्वा वि-जु-य-शास्त्रावस्था ओष्ठजावृष्ट ।
सुमूर्ध्वस्था ऋ-टु-र-वा दन्था ल-ल-न-साः
स्मृताः ॥
जिह्वाग्ले तु क्तः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः सुप्तो
बुधेः ।
ए रे तु कण्ठावह्वा ओ यौ कण्ठोष्ठौ
स्मृतौ ॥
अङ्गमात्रा तु कण्ठ्या सादेकारेकारयोर्भवेत् ।

शिक्षा

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विहतसंवृतम् ॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतम् हिमाजिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥
खराणासुगुणाश्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेदौ ताभ्यामेवौ तथैव च ॥
अनुस्वारयमाणाश्च नासिकास्थानसुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अनासुवीर्यानिर्घोषो दन्त्यश्चखरावह्वा ।
अनुस्वारस्तु कर्णयोर्निर्वाह्योः श-व-सेषु च ॥
अनुस्वारे विवृत्यानु विरामे चाचरद्वये ।
हिरोष्ठौ तु विवृत्याद्याद्यन्त्रेकारवकारयोः ॥
यात्रौ यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च भौड-
धेत् ॥

भौता पतनमेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ।
यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्क इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खिअ-रौ इव खेद्या ।
रक्तवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो यसेत् पूर्वमचरन् ।
दीर्घखरं प्रयुञ्जीयात् पञ्चाक्षरिष्यमाचरेत् ॥
हृदये चैकमात्रः स्वादृष्टमात्रस्य मूर्धनि ।
नासिकायां तथाद्वयं रङ्गस्थेन हिमाजता ॥
हृदयादुत्करे तद्वन् कांस्थिं समनुसरन् ।
मार्दवश्च हिमाजश्च जघर्णा इति निदर्शनम् ॥
मथ्ये तु कण्ठयेत् कण्ठसुभौ पार्श्वौ समौ तथा ।
स रङ्गं कण्ठयेत् कण्ठं रणीवेति निदर्शनम् ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाथक्ता न च पीडयेन् ।
सम्यक्प्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥
गौतमी शौरी शिरःकण्ठौ तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च वङ्गते पाठकाधमाः ॥
माधुयमचरयतिः पदच्छेदस्तु सुखरः ।
धैर्यं लयवमर्थश्च वङ्गते पाठका गुणाः ॥
शङ्कितं भीतसुदृढमथ्यक्तमनुनासिकम् ।
काकखरं शिरश्च गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥

उपायुदुष्टं लहितं निरक्तं
विवर्जितं गङ्गदित् प्रगोतम् ।
निष्पीडितं यस्तपदाचरश्च
वद्वेदं दीनं न तु साधुगायम् ॥
प्रातः पठेन्नित्यसुरःस्थितेन
खरेण प्रादूर्लरतोपमेन ।
मध्यं दिने कण्ठगतेन चैव
चक्राङ्गसंज्ञितसन्निभेन ॥
तारान् विद्यात् सवनं हवीर्यं
शिरोगतं तच्च वदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसाभ्यस्तखराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥

अचोऽसृष्टा यथस्त्रीपद्मसूष्टाः श-रक्षथा ।
शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधावुपदानतः ॥
धमोऽनुनासिका न ह्यो नादिवो ह-क्त्वः
स्मृताः ॥

इवसादा यथो जश्च स्वाविनश्च क्षपादयः ॥
इवच्छावांश्चरो विद्यात् गोर्धामेतत् प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनैव आपितं सुवि ।
हृदः पादौ तु वेदस्य ह्यौ कण्ठोऽथ पश्यते ॥

शिक्षा

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं ओजसुच्यते ॥
 शिक्षा प्राणसु वेदस्य सुखं आकरयं सुखम् ।
 नस्मान् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 उदात्तमाख्यातिं दृष्टोऽङ्गुलीनां
 प्रदेशिनीं नृलनिविष्टमूर्ध्ना ।
 उपानमधौ खरितं धृतं
 कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥
 उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यापत्रचर्चं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
 निहतनु कनिष्ठिकां खरितोपकनिष्ठिकाम् ॥
 अन्तोदात्तमादुदात्तमुदात्त-
 मनुदात्तं नीचखरितम् ।
 मध्योदात्तं खरितं दुदात्तं
 चुदात्तमिति नव प्रदश्या ॥
 अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां
 खड्गहस्यतिरिन्नाडहस्यती ।
 अग्निरिहोदात्तं सोम इत्यादुदात्तं प्र इत्यु-
 दात्तं व इत्युदात्तं वीर्यं नीचखरितम् ॥
 हविषां मध्योदात्तं खरिति खरितम् । डहस्यति-
 रिति दुदात्तमिन्नाडहस्यती इति चुदात्तम् ॥
 अनुदात्तो ह्रस्वः सियोऽङ्गुलिना उदाहृतः ।
 खरितः कर्णमूले तु सर्वस्य प्रचयः स्मृतः ॥
 चायस्तु वदते मात्रां हिमात्रन्तेव वायसः ।
 शिक्षी रौति विमात्रन् नकुलखड्गभाचकम् ॥
 कुतीर्थादागतं दम्भमपवर्णं भञ्जितम् ।
 न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाद्वैरि किञ्चि-
 त्वात् ॥
 सुतीर्थादागतं यत्तं खान्नायं सुयवस्थितम् ।
 सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 मन्त्रो ह्येनः खरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वचो यजमानं हिनस्ति
 यजेन्ब्रह्मन् खरतोऽपराधात् ॥
 अनचरं हतायुषं विखरं व्याधिपीडितम् ।
 अक्षता शुक्लरूपेण वचं पतति मन्त्रके ॥
 हस्तह्येननु योऽधीते खरवर्णविबर्णितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्द्वौ विधौ निमग्निरिह ॥
 हस्तेन वेदं योऽधीते खरवर्णार्थं यतुम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं महीयते ॥
 शङ्करः शङ्करो प्रादाहाणीयुक्ताय धीमते ।
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥
 वेनाक्षरसमाख्यमधिगम्य महेस्वरात् ।
 हतुं आकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 येन धीना गिरः पुंसां विमलेः शब्दवारिभिः ।
 तमश्वाङ्गानं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 अज्ञानान्वस्य लोकस्य ज्ञानाङ्गनप्रलापना ।
 चक्षुष्यलोलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
 चिनयनसुखिः स्वतामिमां य
 इह पठेत् प्रयतस्य सदा विजः ।
 स भवति धनधान्यपशुपुत्रकौर्त्तिमा-
 नतुलजस्य सुखं सममुते दिवौति दिवौति ॥
 अथ शिक्षामातोदात्तस्य हकारं खराणां
 यथा वीरादिका । गीत्योऽङ्गुलीनां चायस्तु

शिक्षा

शङ्कर एकादश ॥” इति वेदशिक्षासमाप्तिम-
 गमत् ॥ * ॥ अपि च ।
 अयिरुवाच ।
 “वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्ध्वानां वा चतुरा-
 धिकाः ।
 खरा विंशतिरेकस्य खराणां पञ्चविंशतिः ॥
 यादयश्च स्मृता ह्यसौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।
 अनुखारो विचर्गश्च × कः पौ चापि परा-
 श्रितौ ॥
 दु सुखश्चति विज्ञेयः लकारः भुत एव च ।
 रङ्गश्च खे अरा इव हकारः पञ्चमेयुतः ॥
 अन्तःस्थाभिः समायुक्तः औरस्यः कण्ठ्य
 एव सः ।
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थं मनो युद्धंति विवक्षया ॥
 मनः कायादिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
 मारुतसूरसि चरन्त्यनं जनयति खरम् ॥
 प्रातःसवनयोगनं कन्दो मायत्रमाश्रितम् ।
 कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं चैश्वर्यानुगम् ॥
 तारं तार्त्तयैवचनं श्रौधेयं जगतानुगम् ।
 सोदीर्घो मूर्ध्नाभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
 वर्णान् जनयते तेषां विभागाः पञ्चधा स्मृताः ।
 खरः कालगतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
 अथै स्थानानि वर्णानासुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वाह्रलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
 ओ-भावश्च विवृत्तिश्च श्र-व-स रेफ एव च ।
 जिह्वाह्रलसुपञ्चा च गतिरटविधोद्युगः ॥
 यद्योभावप्रसन्धानसुकारादिपरं पदम् ।
 खरान्तं ताड्यं विदात् युदन्यद्वास्तुद्युगः ॥
 कुतीर्थादागतं दम्भमपवर्णं भञ्जितम् ।
 एवमुच्चारणं पापमेवमुच्चारणं शुभम् ॥
 सुतीर्थादागतं त्रयं खान्नायं सुयवस्थितम् ।
 सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
 न करालो न लम्बो नो नायत्तो नाहुनासिकः ।
 गङ्गावद्भ्रजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥
 उदात्तस्यानुदात्तस्य खरितस्य खराख्यः ।
 ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अपि ॥
 कण्ठावस्था वि-चु-य-शास्त्रालया ओष्ठवायुपू ।
 स्युर्ध्वानां क-ट-र-वा दन्त्या ल-तु-ल-साः
 स्मृताः ॥
 जिह्वाह्रले तु कुः प्रोक्तो दन्थोष्ठो चः स्मृतो
 दुधेः ।
 एते तु कण्ठतालयौ औ औ कण्ठोष्ठौ
 स्मृतौ ॥
 अङ्गमात्रा तु कण्ठा स्थातु एकारैकारयोर्भवेत् ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाभिः ॥
 अयोऽसृष्टा यण्स्त्रीषमसृष्टाः श्रः स्मृताः ।
 शिवाः सृष्टा हलः प्रोक्तो विधौषानुप्रदानतः ॥
 यमोऽनुनासिका न द्वो नादिनो च भव्यः स्मृताः ।
 ईवनादा यमो जश्च आसिन्जश्च खफादयः ॥
 ईषच्छाषाणरो विदाज्ञोद्यमितव प्रचक्षते ॥
 इत्यादिषु मञ्चापुराण्ये शिक्षानिरूपणं नाम
 ३३६ अध्यायः ॥

शिक्षादि

शिक्षाकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । शिक्षाया
 करः ।) वासः । इति शब्दमाला ॥ शिक्षा-
 कर्त्तरि, चि ॥
 शिक्षायुक्तः, पुं, (शिक्षाया युक्तः ।) विद्यादाता
 युक्तः । मन्त्राद्युपदेशकर्त्ता दीक्षायुक्तः । यथा ।
 इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्य-
 स्थाभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । इत्यभिज्ञान-
 शकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षितः, चि, (शिक्ष + क्तः ।) विज्ञः । इत्य-
 मरः ॥ शिक्षायुक्तः । यथा,—
 “आपरितोषादिदुर्वा न साधु मन्त्रे प्रयोगविज्ञा-
 नम् ।
 बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्यर्थं चेतः ॥”
 इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
 शिक्षिताक्षरः, पुं, (शिक्षितानि अक्षराणि येन ।)
 शिक्षाकारी । क्वाचः । यथा,—
 “स्यादक्षरसुखः कालाक्षरिकः शिक्षिताक्षरः ।”
 इति त्रिकाक्षशेषः ॥
 (शिक्षिते, चि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५।८३।
 “स सुयनामा मतिमान् प्रबुधः शिक्षिता-
 क्षरः ।
 कस्याप्यापीदृग्दृष्टेतरर्भकाध्यापको यजे ॥”)
 शिक्षकः, पुं, लेखकः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 शक्तिः ॥
 शिक्षकः, पुं, मयूरपुच्छः । इत्यमरः ॥ यथा,—
 “(शिक्षणोऽन्तो पिच्छवर्धे शिक्षपुच्छे शिक्ष-
 कः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५८ ।
 “वृत्रस्य रुधिराक्षेव शिक्षकः पार्थ जज्ञिरे ।
 द्विजातिभिरभवास्ते दीक्षिते च तपोधनेः ॥”)
 चूडा । इति मेदिनी ॥
 शिक्षकः, पुं, (शिक्षक इव । कन् ।) काक-
 पक्षः । इत्यमरः । कुली इति भाषा । “ह्र-
 स्वन्निगुम्भकाराणां शिक्षाचये । उक्तश्च ।
 ‘नालानाश्च शिरः कार्यं चित्रिणं सुखमेव
 चेत ।’
 शिक्षापक्षकं इत्यन्ये । सामान्येन चूडाया-
 मित्यन्ये । काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः ।
 शिरसि खल्वे शिक्षकः मनोवादिः ताल-
 वादिः । शिक्षकं तु शिक्षावर्धे इति तालवादी
 रभसः । शिक्षाखकश्च । शिक्षकश्चिक्षाखका-
 विति वाचस्पतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (यथा, रघुः । ११ । ५ ।
 “तौ पितुर्नयनेन वारिणा
 किञ्चिदुचितशिक्षककावुभौ ।
 धन्विनौ तन्महिमन्मगच्छतां
 पौरुषद्विजितमार्गवीरवौ ॥”)
 मयूरपुच्छे, कौ च ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 शिक्षाखकः, पुं, (शिक्षकश्च कायति शब्दायते
 इति । कै + कः । यदा, शिक्षणोऽस्याकीर्तिः ।
 शिक्षक + क्तृ ।) कुक्षुटः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिखरा

शिखा

शिखा

शिखिका, क्ली, शिखा। यथा,—

“वृद्धा केशी केशपाशौ शिखा शिखिका
समाः॥”

इति हेमचन्द्रः॥

शिखिनी, स्त्री, (शिखण्डशृङ्गा अश्वस्या इति।
इति। डीप्।) यूथिका। गुञ्जा। इति मेदिनी॥
द्वपदराजकन्या। (यथा, महाभारते। ५। १६। २।
“कन्या शिखिनी जाता पुरुषो वे निवे-
दितः॥”)

सा यत्तस्य युत्तयद्येन पुरुषो भूत्वा शिख-
ण्णीति नाम्ना ख्यातः। एतद्विवरणं महा-
भारते। ५। १६० अथायमारभ्य विशेषतो
दृश्यम्॥ मयूरी। शिखिन्-शब्दात् स्त्रियौ
ईप्थत्वेन नियन्ता॥ (विजिताश्वराजकौ।
यथा, भागवते। ४। २४। ३।

“अपत्ययमाधत्त शिखिण्यां सुसम्पत्॥”
शिखण्डविशिष्टा। यथा, महाभारते। ४।
३५। १।

“सा प्राद्रवत् काञ्चनमाख्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी।
सुदक्षिणा वेदिविषममथा
सा प्रपन्नानभिभा शिखिनी॥”)

शिखण्डी, [न] पु, मयूरपुच्छः। गाङ्गेयारि। स
तु द्वपदराजपुत्रः। (अस्य जम्बादिविवरणं
महाभारते। ५। १६० अथाये दृश्यम्॥)
मयूरः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १। ३६।
“वड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिख-
ण्डिभिः॥”)

कुक्कुटः। वागः। इति हेमचन्द्रः॥ गुञ्जा।
खण्डयूथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ विष्णुः।
यथा। शिखण्डी ननुशो हृषति तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम्॥ (शिवः। यथा, महाभारते।
१३। १७। ३१।

“जटो चर्मो शिखण्डी च सर्वज्ञः सर्व-
भावनः॥”)

शिखरं, क्ली, (शिखास्यास्तीति। “बुद्ध्वा-
कठजिति॥” ४। २। ८०। अस्मादिवातु रः
ह्रस्वः।) पर्वतायम्। तत्पर्यायः। कूटम् २
द्वङ्गम् ३। इत्यमरः॥ शैलाग्रदेशकम् ४।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।
१। १६। २८।

“विदारयन् गिरिशिखराणि पद्मिभिः॥”)

शिखरः, पुं क्ली, (शिखास्त्यस्येति। शिखा + रः।
ह्रस्वः।) वृक्षायम्। तत्पर्यायः। शिरः २
अग्रम् ३। इत्यमरः॥ शिरम् ४। इति शब्द-
रत्नावली॥ प्राग्यम् ५। इति राजनिर्घण्टः॥
पर्वतद्वङ्गम्। पुष्पकः। कच्छः। प्रकटाडिम-
वीजाममणिकम्। सकलायम्। इति मेदिनी॥
कोटिः। इति चिकाक्षशेषः॥

शिखरवासिनी, स्त्री, (शिखरे वसतीति। वस +
णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति चिकाक्षशेषः॥
शिखरा, स्त्री, स्त्री। इति शब्दचन्द्रिका॥

शिखरिणी, स्त्री, रवाला। वृक्षमेदः। नारी-
रजम्। मल्लिका। रोमावली। इति मेदिनी॥
वृक्षमेदो यथा,—

“रश्मि रश्मिश्चैव य-म-न-स भवा गः शिख-
रिणी।

करादस्य भये ननु शिखरिणी दृश्यति शिखो-
र्विलीनाः स्मः सत्त्वं नियतमवधेयं तद्विलेपः।
इति वस्यहोपायुचितनिष्ठतालापजनितं
स्मितं विभक्तुं देवो जगद्वत् गोवर्द्धनधरः॥”
इति हृत्कोमलश्याम् २ स्तवकः॥

नवमालिका। प्राचाविशेषः। इति राज-
निर्घण्टः॥ स्त्री। इति शब्दचन्द्रिका॥

शिखरी, [न] पु, (शिखरीश्यास्तीति। शिखर +
इतिः।) पर्वतः। (यथा, गीतायाम्। १०।
२३।

“वस्तुनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणाम-
हम्॥”)

वृक्षः। अपामार्गः। इति मेदिनी॥ कोट्टः।
कोवटिः। इति हेमचन्द्रः। वन्द्यकः। कर्कोट-
शङ्खी। कुन्दरुकः। यावनालः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (कोटिविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-
भारते। १। ७४। ४।

“इत्तेः शुक्ले शिखरिभिः सिंहसंहननो-
महान्॥”)

शिखलोहितः, पु, वृक्षविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ कुङ्कुरसुडा इति भाषा॥

शिखा, स्त्री, (श्री + “श्रीडो ह्रस्वः।” उणा०
५। २४। इति खः ह्रस्वो गुणाभावश्च। स्त्रियां
टाप्।) अजिज्वाला। तत्पर्यायः। ज्वालाः २
कौलः ३ अर्चिः ४ हेतिः ५ शिखा ६। इत्य-
मरः॥ (यथा, मावे, १। २०।

“विद्युते वावृज्जातवेदसः

शिखाभिरासिद्ध इवात्मनो निधिः॥”)

पिङ्गितशिखाः शुभस्तुक्तं यथा, वायु-
पुराणे।

“अर्धिश्यान् पिङ्गितशिखः सपिः काञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य-
सिद्धये॥”॥

अनेरशुभलक्षणं यथा। नक्षत्रपुराणे।
“अथो रूक्षे सस्फुटिङ्गे वामावर्त्तं भयानके।
आर्द्रकाष्ठे च सम्यगे पुष्करवति पावके।
जम्बाक्षिचि सुदुग्मे तथा जिह्वति मेदिनीम्।
आहुतौ नुहुयात् यच्च तस्य नाशो भवेत्
ध्रुवम्॥”

इति तिथितत्त्वम्॥॥

शिरमध्यस्थकेशः। तत्पर्यायः। चूडा २ केश-
पाशौ ३। इत्यमरः॥ कुटिका ४ कुटिका ५।
इति शब्दरत्नावली॥ केशी ६ शिखिका ७।
इति हेमचन्द्रः॥॥ गायत्र्या शिखावन्धनं
यथा,—

“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां नक्षत्रमृतः।
कुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्मे समारभेत्॥”॥

युद्धस्य शिखावन्धे मन्यो यथा,—

“ब्रह्मवाणी सद्यसाणि शिववाणी शतानि च।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखावन्धं करोम्यहम्॥”॥
शिखामोचनमन्त्रो यथा,—

“गच्छन् सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
तिष्ठन्वाचसा लक्ष्मीः शिखासुक्तं करोम्य-
हम्॥”॥

शिखावन्धनान्तरमाचमनं यथा,—

“निवह्य शिखं आसीनो द्विज आचमनं चरेत्।
जलोपवीतं सद्योऽग्रे बाधुनः कायसंयतः॥”॥
सुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा,—

“शिरः प्राहत्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अज्ञता पादयोः शीर्षं आचान्तोऽथ शुचि-
भवेत्॥”

इति आङ्गिकतत्त्वम्॥॥

श्राखा। वर्धितचूडा। (यथा, महाभारते।
१२। २८२। ५३।

“रत्नागतमथाश्वानां शिखोद्भिद्वर्धिताम्॥”)
लाङ्गलिकी। अग्रमात्रम्। (यथा, भागवते।
३। १३। ४४।

“सटाशिखोद्धृतशिखामुर्विन्दभिः॥”)

चूडामात्रम्। प्रपदम्। इति मेदिनी॥ प्रधान-
यम्। शिफा। वृषिः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। २९। ८५।

“सुरद्रव्यशिखाजालं धात्रा मोहयतीप-
हम्॥”)

सरज्वरः। इति शब्दरत्नावली॥

शिखाकन्दं, स्त्री, (शिखायुक्तः कन्दो यस्य।)
यज्ञनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखाकः, पुं, काकपक्षः। इति हेमचन्द्रः॥
शिखातः, पुं, (शिखायाः हीपशिखायास्तृ-
रिव।) हीपटयः। इति चिकाक्षशेषः॥ पिल-
सुख इति भाषा॥

शिखाधरः, पुं, (शिखाया धरः।) मयूरः। इति
शब्दमाला॥ मञ्जुषोषः। इति चिकाक्ष-
शेषः॥

शिखाधारः, पुं, (शिखां धरतीति। धृ + अण्।)
मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

शिखाध्वलं, स्त्री, (शिखायुक्तं ध्वलं यस्य।) यज्ञ-
नम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखाजुः, पुं, मयूरशिखा। इति राजनिर्घण्टः॥
शिखावती, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः। शिखा +
मतुप्। मस्य वा। स्त्रियां डीप्।) नृत्तः। इति
शब्दचन्द्रिका॥

शिखावरः, पुं, (शिखा विद्यते अस्य। शिखा +
“इन्शिखात् संज्ञायाम्॥” ५। २। १३३।
इति वल्च। रस्य लत्वम्।) पञ्चदशः। इति
शब्दमाला॥

शिखावः, पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य। शिखा +
“इन्शिखात् संज्ञायाम्॥” ५। २। १३३।
इति वल्च।) मयूरः। इत्यमरः॥ (शिखाव-
नग्रम्। शिखावला खूया। इति काशिका॥)

शिखी

शिखावला, स्त्री, (शिखा + वलच् । टाप् ।)
 मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिखावान्, [न] पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा
 + मतुप् । मस्य वः ।) अग्निः । चित्रकटुचः ।
 इत्यमरः ॥ केतुमहः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखायुक्ते, चि० (यथा, मनौ । १ । ३८ स्त्रोके ।
 “केतवः शिखावन्ति ज्योतीषि ।” इति मेधा-
 तिलिङ्गकौ ॥)
 शिखावृन्, पुं, (शिखाया वृन्ः इव ।) दीपवृन्ः ।
 इति शिखावृन्शब्ददर्शनात् ॥
 शिखावृद्धिः, स्त्री, (शिखेव वृद्धिर्यस्याः ।) कायिका
 वृद्धिः । प्रात्यहिकदेयलाभः । इति स्तुतिः ॥
 शिखिकण्ठे, स्त्री, (शिखिनो मयूरस्य कण्ठ इव
 आकाशितयस्य ।) तुल्यम् । इति रत्नमाला ॥
 शिखिग्रीवं, स्त्री, (शिखिनः ग्रीवेव आकाशितयस्य ।)
 तुल्यम् । इत्यमरः ॥
 शिखिध्वजः, पुं, (शिखिनो बहुध्वज इव ।) धूमः ।
 इति चिकारुशेषः ॥ (शिखी मयूरो ध्वजो
 यस्य ।) कर्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिनी, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । इति ।
 स्त्रियां ङीप् ।) मयूरशिखा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिपुच्छं, स्त्री, (शिखिनः पुच्छम् ।) मयूर-
 पिच्छम् । यथा,—
 “शिखकोऽस्त्री पिच्छवर्हे शिखिपुच्छशिख-
 णके ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिप्रियः, पुं, (शिखिनः प्रियः ।) लघुवदरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिखिमण्डलः, पुं, वरुणवृचः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 शिखिमोदा, स्त्री, (शिखिनं मोदयतीति । सट् +
 णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 शिखिपङ्कः, पुं, श्रीकरी ऋगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 शिखिपङ्ककः, पुं, (शिखिनं अटारिषं वृद्धयतीति ।
 वृध् + ण्वल् ।) कुष्माण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शिखिवाहनः, पुं, (शिखी वाहनं यस्य ।) कर्त्ति-
 केयः । इत्यमरः ॥
 शिखिव्रतं, स्त्री, (शिखिनो व्रतम् ।) व्रतविशेषः ।
 यथा,—
 अक्षोवाच ।
 “वक्ष्ये प्रतिपदादीनि व्रतानि व्याच श्रूयताम् ।
 प्रतिपद्येकभक्त्याशी समपि कथिष्यामः ।
 वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम् ॥”
 इति भारद्वाजः १२६ अध्यायः ॥
 शिखी, [न] पुं, (शिखास्यास्तीति । शिखा +
 “श्रीस्त्रादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।)
 मयूरः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३ । २८ ।
 “शिखिपद्मनिभः सन्निधौ न करोति हृद्-
 आम्बुनि ॥”)

शिङ्गाणं

अग्निः । (यथा, महाभारते । ४ । ५१ । ६ ।
 “खड्गो च धन्वी च विभाति पायैः
 शिखी वृतः सुगभिरवाव्यसिक्तः ॥”)
 चित्रकटुचः । इत्यमरः । वलीवर्द्धः । शरः ।
 केतुमहः । इमः । कुक्कुटः । इति मेदिनी ॥
 घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अजलोमा । इति
 रत्नमाला ॥ सितावरः । मेथिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पञ्जतः । ब्राह्मणः । दीपः । इति
 केचित् ॥ शिखायुक्ते, चि० इति मेदिनी ॥
 शिशुः, पुं, (शिते खल्वपि वायौ । श्रौ + “जन्ता-
 द्यश्च ।” उणा० ४ । ११०० । इति वः । इन्द्रो गुणा-
 गमस्य ।) श्राकम् । इत्यमरः ॥ वृचविशेषः ।
 शजिना इति भाषा । तत्पर्यायः । ह्रित-
 श्राकः २ श्राकपत्रः ३ सुपत्रकः ४ उपदंशः ५
 क्षमादंशः ६ कोमलपत्रकः ७ बहुमूलः ८
 दंशमूलः ९ तीक्ष्णमूलः १० । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
 वातकफतृक्ष्णज्वरघ्नोष्णहरत्वं । दीपनत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । तस्य पत्रश्राकगुणाः । रुच्यत्वम् ।
 वातकफकृमिनाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “शोभाञ्जनो नीलशिशुस्त्रीक्ष्णगन्धो जनप्रियः ।
 सुखमोदः क्षणाशिशुश्चक्षुषो रुचिराञ्जनः ॥
 शोभाञ्जनस्त्रीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा ।
 जन्तुवातार्त्तिमूलवृक्षश्चक्षुषो रोचनः परः ॥ * ॥
 श्वेतशिशुः सुतीक्ष्णः स्यात्सुखमङ्गः सिताङ्गयः ।
 सन्मूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिशुकः ॥
 श्वेतशिशुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिज्जन्तनः ।
 अङ्गयथाहरो रक्ष्यो दीपनो मुखजाण्डरुत् ॥ * ॥
 रक्तको रक्तशिशुः स्यात्सुधुरो बहुलच्छदः ।
 सुगन्धः केशरी विंध्यो ऋगारिश्च प्रकी-
 र्त्तितः ॥
 रक्तशिशुर्महवीर्यो मधुरश्च रसायनः ।
 शोफाभानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापसारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (बाणप्रस्थायमिणां तद्वृक्षनिषेधो यथा मनौ ।
 ६ । १४ ।
 “वर्जयेन्मधुसंश्लेषं भौमानि कवकानि च ।
 भूक्षुणं शिशुकश्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥”
 “शिशुकं वाङ्मोहं प्रसिद्धं श्राकम् ।” इति
 मेघातिथिजुह्वकौ ॥)
 शिशुर्जं, स्त्री, (शिशोर्जायते इति । जन + ङः ।)
 शोभाञ्जनबीजम् । तत्पर्यायः । श्वेतमरिचम् २ ।
 इत्यमरः ॥ शिशुमवे, चि० ॥
 शिशुबीजं, स्त्री, (शिशोर्बीजम् ।) शोभाञ्जन-
 बीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 शिच, इ आभ्रायि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, शिञ्जते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 शिङ्गाणं, स्त्री, (शिङ्ग + आणकः ।) छोटोदरादित्वात्
 कर्लोपः । इत्युणादितोऽङ्गुलदन्तः । ३८३ ॥

शितं

काचपत्रम् । लोहमलम् । नासिकामलम् ।
 इति मेदिनी ॥ शिक्वि इति भाषा ॥
 शिङ्गाणकः, पुं, (शिङ्गते इति । शिघ्र + “आणको
 लघुर्शिघ्रधात्वश्च ।” उणा० ३ । ८३ । इति
 आणकः ।) श्लेष्मा । इत्युणादिकोषः ॥
 शिङ्गाणकः, पुं स्त्री, (शिङ्ग + आणकः ।) नासिका-
 मलम् । इत्युणादिकोषः ॥
 शिङ्गितं, चि० (शिङ्ग + क्तः ।) घ्रातम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 शिज, इ ल कि ड अस्फुटध्वनौ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-अदा० च-आत्म०-
 अक०-सेट् ।) अस्फुटध्वनिरिह भूषणकर्तृक
 एव । भूषणानाम् शिङ्गितमित्यमरान् । इ.
 शिङ्गाते । ल ड, शिङ्क्ते । कि ड, शिङ्गयते
 शिङ्गते मञ्जौरम् । तालेः शिङ्गदलयसुभगे-
 र्त्तितः कान्तयाने इत्यत्र शिङ्गदिति गणकता-
 नित्यत्वादिति रामानाथः । वस्तुतस्तु शिङ्क्ते
 शिङ्गः पचादित्वाद् ततः शिङ्ग इवाचरन्तीति
 कौ शञ्जन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
 शिङ्गा, स्त्री, (शिञ्जि अथक्तशब्दे + “गुरोश्च
 ङ्वल् ।” ३।१।०३ । इत्यः । टाप् ।) भूषण-
 शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ धनुर्गुणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 शिङ्गितं, स्त्री, (शिङ्ग + क्तः ।) भूषणध्वनिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नखानि विधुशङ्कया विरहिणी करेणाङ्गोत्
 ततः किशलयभ्रमात् खयमथान्तिपहुरतः ।
 ततो वलयशिङ्गितं भ्रमरशृङ्गिताशङ्कया
 उच्चरति कुङ्कुरवध्वनिधिया ततो मूर्च्छिता ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 शिङ्गिनी, स्त्री, (शिङ्गित आकाशस्तप्ता शब्दा-
 यते इति । शिङ्ग + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
 धनुर्गुणः । इत्यमरः ॥ नूपुरः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 शिङ्गी, [न] चि० भूषणशब्दविशिष्टः । शिङ्गा
 विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 शिट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) शिटति खलं लोकाः । इति
 दुर्गादासः ॥
 शिङ्गाकौ, स्त्री, खाद्यप्रयविशेषः । यथा,—
 “शिङ्गाकौ राजिकायुक्तेः स्यान्मूलकदलद्वेः ।
 सधूपखरवेष्ठांश्च शालिपिष्टकसंयुतेः ।
 शिङ्गाकौ रोचनी युक्तां पित्तश्लेष्माकरीं स्मृता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शितं, चि० (श्रोतृकरणे + क्तः ।) “श्राच्छेरन्-
 तरस्याम् ॥” ७ । ४ । ४१ । इति इकारादेशः ।)
 दुष्मलः । निशितः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 रघौ । ६ । ४२ ।
 “धारां शितां रामपरमधस्य
 सन्भावयत्युलपचसारात् ॥”)
 क्षभः । इति विश्वः ॥ (पुं, निष्वाभिजगोबीय
 ऋषिः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५३ ।

शिशिलं

“आङ्गिको नैकडकं चैव शिलायूपः शितः
सुचिः ॥”)

शितहः, स्त्री, शतहनदी । इत्यमरः ॥ शतलज्ज
इति ख्याता ॥ चौरमोरटः । इति रत्नमाला ॥
शितशुकः, पु, (शितं निशितं शुकं यस्य ।)
यवः । इत्यमरः ॥ इत्यादिप्रत्यये इति भरतः ॥
मोघूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शितिः, वि, (शतिः सौचो धातुः + “कृमि-
तमिश्रितस्तस्मात् इच्च ॥” उणा० ४ । १२१ ।
इति इन् । स च किन् । अत इकारश्च ।)
शुक्लः । कण्ठः । (यथा, माघे । १५ । ४८ ॥

“शितितारकाभुमिततान्-
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ॥”)

भूर्जवृक्षे, पु । इति मेदिनी ॥ यथा च ।
“शितिच्छिद्यते कण्ठे भूर्जे सारं पचि च द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शितिकण्ठः, पु, (शितिः कण्ठे यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, भागवते । ४ । ३ । १२ ।

“यासं ब्रजङ्गिः शितिकण्ठ । सखितं
नमो विमाने । कलहंसपाण्डुभिः ॥”)

दाह्यपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६० । ६ ।

“यदा तु तान् विवृण्वते तर्वांसि
तथा यथाः शितिकण्ठाः पतङ्गाः ॥”)

शितिचारः, पु, श्राकनिशेयः । यथा,—
“शितिचारः स्तनपुत्रो वितनं स्निग्धकम् ॥”
इति जटाधरः ॥

शितिच्छदः, पु, (शितौ छदौ यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥

शितिपत्रः, पु, (शितौ पत्रौ यस्य ।)
हंसः । इति शब्दरत्नावली ॥

शितिचारकः, पु, (शितिः चारो यस्य ।) तिन्द-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

शिशिलं, वि, (अथ + “अचिरशिशिरशिशि-
लेति ॥” उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) जघः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ४ । २८ । १५ ।

“शिशिलावयवो वक्षि गन्धर्वकृतपौरवः ॥”)

शिशिलं, स्त्री, (अथ + किरच् ।) मन्थवन्धनम् ।
मन्थरत्नम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
संयोगविशेषः । यथा,—

“प्रचयः शिशिलाख्यो यः संयोगोऽस्तेन जयते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रचय इति मन्थे शिशिलान् इति किञ्चिद्व-
यवावच्छेदनावयवान्तरसंयोगिनि मन्थत्ववति
अवयवे वर्तमानः संयोगः प्रचय इत्येकः । अत्र
मन्थत्वपदं न द्रव्यं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे-
ऽपि न स्तिरित्यर्थः । भूयोऽवयवावच्छेदनाव-
यवान्तरसंयोगिमन्थवयवे वर्तमानः संयोगः
प्रचयः तेन परमाणुसंयोगो द्रव्यसंयोगो वा
न प्रचय इत्यपरे ॥” इति सिद्धान्ततत्त्वावली-
टीकादिनकरी ॥

शिफा

शिशिः, पु, चक्षुष्यमेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ४ । ३० ।

“अक्रूरः कृतकर्मा च सखकच शिशिनेः सुतः ॥”
शिशिनेर्नामा, [च] पु, सायकिकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शिशिविष्टः, पु, शिपिविष्टः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

शिशिः, पु रश्मिः । यथा,—
“श्रीवात् शयनयोगाच्च शिपिवारि प्रचक्षते ।
तत्त्वानादक्षयाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः ।
तेषु प्रवेशात् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते ॥”
इति आसवचनम् ॥

शिपिविष्टः, पु, खलतिः । इक्ष्मा । मध्वरः ।
इत्यमरः ॥ कुष्ठो । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
अस्य रूपान्तरम् । शिपिविष्टः । शिपिविष्टः ।
इत्यमरटीका । विष्णुः । यथा,—

“नैकस्त्वो दृष्टद्वयः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रं रमानाथश्च ॥

(पशुप्रविष्टे, वि । यथा, भागवते । ४ । १३ । ३५ ।

“पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाच्च विष्णवे ॥”

“शिपिषु पशुषु यन्त्ररूपेण प्रविष्टाव । तथाच
श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः यन्त्र एव
पशुषु प्रतिनिष्ठनीति ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥

शिपः, पु, सरोवरविशेषः । यथा,—
“एव विवाह्य विधिधनुर् मौर्व्यो मानसाचले ।
अरन्धतीं वशिष्ठसु मोदमाप तया सह ॥

तत्र यत् पतितं तोय मानसाचलकन्दरे ।

विवाहावभृतायां प्राग्वर्धं वसुधाकृतम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः सत्परीरितम् ।

ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥

चेमात्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।

ततोयं पतितं शिपे देवभोग्ये सरोवरे ।

तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता ॥”

चित्तिम् ॥”

इति कालिकापुराणी २३ अध्यायः ॥

शिप्रा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—
“ततो हिमवतः प्रस्ये प्रतीच्यां तत्पूरस्य च ।
शिप्रे नाम सरः पूर्णं दृष्टुं देहिनादयः ॥

तत्र हस्यानमासाद्य अक्रान्तादयः सुराः ।

उपविष्टा यथान्तरं पुरस्कृत्य मध्वरम् ॥

तं शिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम् ।

श्रीतामसजलं सर्वार्ग्योर्मानवसम्मितम् ॥

इडा चयं चरस्मिन् सौख्योऽभूदेवचक्षे ।

शिप्रां नाम नदीं तस्मान्निःस्त्रां दक्षिणेदक्षिम् ।

मच्छन्तीश्च दक्षार्धौ पावयन्तीं जगज्ज्वनाम् ॥”

इति कालिकापुराणी १६ अध्यायः ॥

(वृष्टः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६५ । १० ।

“उत्तिष्ठन्नो जवा सह पीनो शिपि अवैषयः ॥”

“शिप्रे हून् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

शिफः, पु, शिफा । इत्यमरटीकायां विद्याविभोदः ॥
शिफा, स्त्री, वृक्षाणां जटाकारमूलम् । शिक-
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । जटा २ । इत्य-

शिरः

मरः ॥ मूलम् ३ । इति जटाधरः ॥ नदी
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।

“हृते ते स्यातां प्रवक्षे शिफायाः ॥”

“शिफायाः शिफा नाम नदी तस्याः ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ साविका । माता । इति
मेदिनी ॥ शतपुष्पा । हरिद्रा । इति राज-
निर्वैद्यः ॥ पद्मकन्दः । इति सुकृतधृतस्वामी ॥
(लता । इति मेधातिथिः ॥ यथा, मानौ । ६ ।
२३० ।

“शिफाविद्वरज्ज्वाद्यौर्विद्वान्नृपतिर्हमम् ॥”)

शिफाकः, पु, (शिफा इव । कम् ।) पद्ममूलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शिफाकन्दः, पु, (शिफायुक्तः कन्दो यस्य ।) पद्म-
मूलम् । तत्पर्यायः । करहाटः २ । इत्यमरः ॥
शिफाकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मकन्दः
४ कर्कोटः ५ । इति जटाधरः ॥ शिफा इ कन्दः
७ । इति सुकृतधृतस्वामी ॥

शिफाधरः, पु, (शिफाया धरः ।) शाखा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शिफारुहः, पु, (शिफाया रोहनीति । रुह +
कः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्वैद्यः ॥

शिरुडो, स्त्री, क्षुद्रविशेषः । चाङ्गोनि इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । मतिरा २ वल्गा ३
पञ्चगुहारिणी ४ ब्रवणची ५ वातघ्नी ६ शुष्क-
पुष्पो ७ । अस्या गुणाः । कटुलम् । उष्णत्वम् ।
वातपृष्ठमूलनाशिलम् । रसायने वृक्षा चेतु
देहनाद्यकारिणश्च । इति राजनिर्वैद्यः ॥

शिरः, पु, चक्रमर्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिरा, स्त्री, (शिर + टाप् ।) कलयादिलक् ।

सुंठो इति हिमूडा इति च भाषा । तन्-
पर्यायः । समी २ । इत्यमरः ॥ शिरा ३
सिन्धो ४ शिखी ५ शिखिका ६ शमी ७
सिन्धिका ८ शिखिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
शिरः १० । इति हेमचन्द्रः ॥

शिरिः, स्त्री, शिरा । इति हेमचन्द्रः ॥ सरका ।
इति भावप्रकाशः ॥

शिरिकः, पु, कण्ठसूतः । यथा,—

“कण्ठे प्रवरवासान्तरिमन्थ्यकशिरिकाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शिरिका, स्त्री, (शिरि + कन् । टाप् ।) शिरा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शिरिपर्योका, स्त्री, (शिरिपर्यो + स्वार्थे कन् ।)
सूत्रपर्यो । इति रत्नमाला ॥

शिरिपर्यो, स्त्री, (शिरिः पर्यायं प्रथमस्याः ।
डोक् ।) सूत्रपर्यो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिरि, स्त्री, (शिरि + पठ् डोक् ।) शिरा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । १११ ।

“सुज्ञाने कच्छगुल्फानां शिरिस्तुजलोचने ॥”
सूत्रपर्यो । कपिकच्छुः । इति राजनिर्वैद्यः ॥

शिरः, पु, पिप्पलीमूलम् । इति मेदिनी । मस-
कम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

शिरस्त्रा

“पिच्छं दद्यात् गयाशिरः ।” इति वायुपुराणम् ॥
 “शिरौ वाटी शिरौऽहन्तो रजोवाटी रजस्तथा ।”
 इति कोषान्तरम् ॥” ग्रन्था । अजगरः । इति
 च चिन्मसारीणाद्विद्वत्तः ॥

शिरः, [सु] कौ, (शि + “अथर्वेः स्वाङ्गे शिरः
 किञ्च ।” उणा० १४ । १६३ । असुन् । सच कित् ।
 धातोः शिरादेशश्च ।) शिखरम् । (यथा,
 महाभारते । ४ । ०३ । २ ।

“यथा वज्राय वै दीर्घं पर्वतस्य महच्छिरः ॥”
 मस्तकम् । इत्यमरः । (यथा, लक्ष्मीचरित्रे ।
 “शिरः सपुत्र्यं चरन्तौ सुपूजितौ ॥”)

तच्च मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ।
 तन्मोगनाशकौषधम् । यथा,—
 “शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुलुं सकाञ्जिकम् ।”

इति मारुते १८८ अध्यायः ॥

प्रधानम् । (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४५ ।
 “योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतौश्वराय ॥”)
 मेनायम् । इति मेदिनी ॥

शिरःकपाली, [नृ] पु, (शिरःकपालोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) नरमस्तकपालधारी सन्धानो । इति
 कौचिन् ॥

शिरःफलः, पुं, (शिरस्तुल्यं फलं यच्च ।) नारि-
 केलः । इति त्रिकाश्रयेः ॥

शिरःशूलं, कौ, (शिरसः शूलम् ।) मस्तक-
 वेदनारोगः । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ ।
 १५५ ।

“प्रातः सोऽपि शिरःशूलचपदेशेन वेष्टनम् ।
 कृत्वा प्रच्छादयामास ललाटतटमङ्कितम् ॥”
 तत्त्वबोधं यथा,—

“श्वेतापराजिताम्रं पिप्पलीमुषिचञ्चुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ॥”

इति मारुते १८८ अध्यायः ॥

शिरश्चः, पुं, (शिराश्चायते इति । जन + छः ।)
 केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरश्चिजः, पुं, (शिरश्चि जायते इति । जन +
 छः ।) केशः । इति जटाधराः ॥ (यथा,
 माघे । ७ । ६९ ।

“स्रग्धशिरश्चिजपाशपातभारा-
 दिव नितरां नतिमङ्गिरसभागे ॥”)

शिरश्चिह्नः, पुं, (शिरश्चि रोहतीति । रुह +
 कः ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरश्चं, कौ, शिरश्चायम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शिरःसन्ध्विनि, नि ॥

शिरश्चं, कौ, (शिरश्चायते इति । जे + कः ।)
 शिरोरञ्जयसन्नाहः । टोप् इति खातः । इत्य-
 भरभरतौ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४७ ।

“वज्रान् मध्येऽश्वाराणां दृढत्वैवायवाजिना ।
 वल्गाङ्कनोदहक्ष्मं शिरश्चं वामपाणिना ॥”)

शिरश्चायं, कौ, (शिरश्चायते अनेन । जे +
 क्युट् ।) शिरोरञ्जयसन्नाहः । खोपडा इति
 टोप् इति च भाषा । तत्पर्यायः । शीरेष्यम् २

शीरेष्यम् ३ शिरस्त्रम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

शिरौषः

शिरस्त्रम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ ।
 ४ । ६४ ।

“अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्त्रं शरणं ययुः ॥”
 शिरस्त्रः, पु, (शिरस् + “शास्त्रादिभ्यो यत् ।”
 ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) विशदकचः ।

तत्पर्यायः । शीरेष्यः २ । इत्यमरः ॥ इति खतः
 ज्ञानादिना वा निर्मले अन्धोन्वासंयुक्ते केशे ।
 इति भरतः ॥

शिरा, स्त्री, धमनिः । इति मेदिनी ॥ शिर इति
 भाषा । अस्याः पर्यायादिकं वाङ्मिश्रं द्रष्ट-
 व्यम् ॥

शिरापत्रः, पुं, (शिराशुक्तं पत्रं यच्च ।) हिन्ताल-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

शिरालं, कौ, (शिराः सन्ति अस्त्राः । “प्राणि-
 स्थादातो लज्जयतस्त्रायाः ॥” ५ । २ । ६६ ।
 इति लच् ।) कर्मेरङ्गम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (शिराशुक्ते, नि । यथा, भट्टौ ।
 २ । ३० ।

“आपिङ्गुरुचोर्हंशिरस्त्रवालैः
 शिरालजङ्गेगिरिशूटदग्नेः ॥”)

शिरालकः, पु, (शिराल इव । कन् ।) अस्त्रिभङ्ग-
 वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हाडभाङ्गा इति
 भाषा ॥

शिरावृत्तं, कौ, सीधकम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

शिरिः, पु, (श्रयाद्यनेन + “कृगृष्टपृकुटिभिर्दिक्कि-
 दिभ्यश्च ।” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
 कित् ।) खड्गः । शूरः । हिंस्रः । इत्यादि-
 कोषः ॥ शूलमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादि-
 वृत्तिः ॥

शिरौषः, पु, (श्रयाति भटिति स्वायतीति । श्रू +
 “श्रृष्टृभ्यां किञ्च ।” उणा० ४ । २७ । इति
 ईषन् सच कित् ।) खनामस्त्रावृत्तः । (यथा,
 कुमारे । ५ । ४ ।

“पदं सद्यैत भमरस्य पेलवं

शिरौषपुत्रं न पुनः पतत्रियः ॥”)

तत्पर्यायः । कपीतनः २ भक्षिलः ३ । इत्य-
 मरः ॥ भक्षिलः ४ भक्षोरः ५ भक्षीलः ६ ।

इति तट्टीका ॥ मृदुपुत्रः ७ शुक्रतरः ८ विष-
 नाशनः ९ । इति रत्नमाला ॥ श्रौतपुत्रः १०
 भक्षिकः ११ खर्गपुत्रकः १२ शुक्रैः १३ वरह-
 पुत्रः १४ विषहन्ता १५ सुपुत्रकः १६ उह-
 नकः १७ शुक्रतरः १८ जोमशपुत्रकः १९

श्रुतिनीफलः २० कलिङ्गः २१ श्यामलः २२
 श्रुतिनीफलः २३ मधुपुत्रः २४ वृत्तपुत्रः २५ ।
 पुस्तकान्तरे शिखिनीफलः २६ भक्षी २७ जवगः

२८ शुक्रपुत्रः २९ । अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् ।
 श्रौतत्वम् । विषवातपामासकुष्ठकक्षूतलगादोष-
 नाशिल्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शिरौषो भक्षिको भक्षी भक्षोरश्च कपीतनः ।
 शुक्रपुत्रः शुक्रतरमृदुपुत्रः शुक्रप्रियः ॥

शिरौष

शिरौषो मधुरोऽनुष्णस्निग्धस्तुवरो लघुः ।
 दोषशोथविषघ्नः काशघ्नश्च विषाघ्नः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

कण्टकशिरौषस्य पर्यायः ।

“कटभीकिणिह्रीश्वेतामहाश्वेता च रोहिणी ॥
 इति रत्नमाला ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।

“शिरौषो विषवोषर्पस्त्रेदलगादोषशोथजित् ।”
 इति राजवल्लभः ॥

शिरौषपत्रिका, स्त्री, (शिरौषस्य पत्रमिव पत्र
 मस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
 श्वेतकिणिह्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरौषहं, कौ, (शिरसो मृदम् ।) अट्टालिको-
 परिग्रहम् । तत्पर्यायः । चन्द्रशाला २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

शिरौषीवं, कौ, शिरश्च शीवा च द्वयोः समा-
 हारः । यथा । दन्तेकलं अथश्रीभावश्च कौर्व
 स्यात् इहस्य समासस्य एकत्वं समाहारदन्
 इत्यर्थः । यथा, वाक्यचं श्रीभजनं पालिपदं
 शिरौषीवम् । इति कौर्वलिङ्गनप्रदटोकायां
 भरतः ॥

शिरौषरा, स्त्री, (शिरसो धरा ।) शीवा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १७ । १० ।
 “सङ्गीतवद्वेदनवद्वन्नमय शिरौषराम् ।

असुचन् विविधा वक्तुं यामसिंहंहास्तस्ततः ॥”
 कौर्वलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ३ ।
 १२ । ३७ ।

“रौचाशुजम्बोपसदः शिरौषरम् ॥”)

शिरौषिः, स्त्री, (शिरौ धीयते अगदा । धा +
 “कर्मस्यधिकरणे च ।” ३ । १६३ । इति किः ।)
 शीवा । इत्यमरः ॥

शिरौमणिः, पु स्त्री, (शिरसो मणिः ।) मस्तक-
 धार्यरत्नम् । तत्पर्यायः । चूडामणिः २ शिरौ-
 रत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षितस्य
 उपाधिविशेषश्च ॥ (इवोरुदाहरणम् । यथा,—

“यस्य सांसारिकी चिन्ता चिन्ता चिन्तामण्येः
 कुतः ।

तथैव हि शिरः कल्पः क शिरौमणिधारणम् ॥”
 इत्युद्धटः ॥)

शिरौमनी, [नृ] पुं, (शिर एव मन्मे जीवाधानं
 यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिरौरत्नं, कौ, (शिरसो रत्नम् ।) शिरौमणिः ।
 इत्यमरः ॥

शिरौरजा, स्त्री, (शिरश्चि रुजतीति । रुज +
 कः । टाप् ।) सप्तपण्यवृत्तः । इति त्रिकाश्र-
 येः ॥ मस्तकरोमश्च ॥

शिरौरट, [हृ] पुं, (शिरश्चि रोहतीति । रुह +
 कित् ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरौरहः, पुं, (शिरश्चि रोहतीति । रुह + कः ।)
 केशः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
 २८ । ४४ ।

“श्रीरवासा व्रतचामा वैशीभूतशिरौरहा ॥”)

शिर्रो

शिर्रोऽरोगः, पुं, (शिरसो रोगः ।) मस्तकपीडा ।

अथा,—

अथ शिर्रोऽरोगाधिकारः । अथ शिर्रोऽरोगस्य निदानं संख्यामाह ।

“शिर्रोऽरोगास्तु आद्यन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सन्निपातेन रक्तेन च येन क्षमिभिल्लया ॥

स्वयंवातान्तवातशंखकाह्वाविभेदताः ।

एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥”

शिर्रोऽरोगा अथ शिर्रोऽरोगः शूलरूपा रगभि-
धीयते । वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु वातपित्त-
कफैरित्युक्तं तत्रैव बोध्यात् । किमर्थं त्रिभि-
रिति पदम् । वातपित्तकफानां पृथक्कार-
णत्वबोधनार्थम् । तर्हि सर्व एव शिर्रोऽरोगाः।

सन्निपातसमुद्भवा इति कथम् । तदा वातादय उल्लङ्घनया पृथक्कारणानि बोधयानि । अथेय रसादिचयेण ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।

“वस्थानिमित्तं शिरसो रजश्च

भवन्ति तौत्रा निशि चातिमात्रम्

बन्धोपतापैः प्रथमश्च यत्र

शिर्रोऽभितापः स समीरणेन ॥”

भवेदिति विशेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्र-
कृष्टनिमित्तम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ श्रेष्ठेन
रोगाधिक्यात् । प्रतापः स्वेदनम् । शिर्रोऽभिता-
तापः शिरःपीडा ॥ * ॥ पौतिकमाह ।

“वस्थोष्णमङ्गारत्नितं यथेव

भवेच्छिरसो दहति नाचिनाशम् ।

श्रीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च

शिर्रोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥”

दहति तत्प्रायत्वात् ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“शिर्रो भवेद्व्यस्य कफोपदिग्धं

गुरु प्रतिशब्दमयो हिमश्च ।

स्नानाचिनासावदनश्च यस्य

शिर्रोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥”

कफोपदिग्धं अन्तःकफलिप्तम् । प्रतिशब्द सत्व-
शिरम् ॥ * ॥ सान्निपातिकमाह ।

“शिर्रोऽभितापे नित्यप्रवृत्ते

सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥” ॥

रक्तजमाह ।

“रक्तान्तिकः पित्तसमानलिङ्ग-
स्पर्शसहजं शिरसो भवेच्च ॥”

पौतिकादुद्देकलिङ्गमाह । शिरःस्पर्शसहज-
मिति ॥ * ॥ ज्वलजमाह ।

“वशावलासस्तस्यस्नानां

शिर्रोऽभितापः शिरसोऽभितापः

कष्टो भवेदुत्तराजोऽतिमात्रम् ॥”

ज्वलजमाह । कष्टः कष्टवाध्यः ।

“असौ भवति तुल्येन शिर्रो विभक्तनेत्रता ।

स्वच्छां गात्रावसादश्च शिर्रोऽरोगे व्याप्तिके ॥”

क्षमिजमाह ।

“निस्तुत्यते यस्य शिर्रोऽभितापं

संभक्ष्यमाणं स्मरतीव चान्तः ।

शिर्रो

ब्राह्मणश्च गच्छेद्विद्वरं सपूर्यं

शिर्रोऽभितापः क्षमिभिः सचौरः ॥”

संभक्ष्यमाणं क्षमिभिरिति शेषः । ब्राह्मणचित्ति-
चकारेण क्षमिनिर्गमोऽपि बोध्यते ॥ * ॥ सूक्ष्मा-
वर्त्तमाह ।

“सूर्योदयं वा प्रतिमन्दमन्द-

मन्त्रिभुवं रक्तं समुपैति गाढम् ।

विवर्द्धते चांशुमता सदैव

सूर्यावृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥

श्रीतेन श्रान्तिं लभते च किञ्चि-

दुष्पिणं जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।

सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं

सूर्यावृत्तौ तमुदाहरन्ति ॥”

सूर्योदयमिति लघ्वीकृत्य आरभ्यति यावत् ।
सूर्यस्यावृत्तौ सूर्यस्याधोगतौ ॥ * ॥ अनन्त-
वातमाह ।

“दोषास्तु दुष्टाः स्वमेवमन्यां

संपीड्य घाटां सञ्चयं सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति सौष्टिण्यं भुवि शूद्रदेशे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥

गच्छत्यपार्थं तु करोति कर्म

हृदयहं लोचनजान् विकारान् ।

अनन्तवातं तमुदाहरन्ति

दोषत्रयोऽर्थं शिरसो विकारम् ॥”

एवमशूद्रोऽप्यर्थः । अथयानामनेकार्थत्वात् ।

स्वरत्नां सस्य रत्नां अथादाहगौरवादिरूपां

दोषाः कुर्वन्ति । अयमनन्तवातः । स अनन्त-
वातः अस्त्वाद्विषु स्थितिं करोति । विशेषतः

गच्छत्यपार्थं स्थितिं करोति । पीडया स्थितिं

कृत्वा कम्पादींश्च करोति ॥ * ॥ शूद्रजमाह ।

“पितरक्तानिगा दुष्टाः शूद्रदेशे विवर्द्धिताः ॥

तौत्ररगदाहरागं हि शीथं कुर्वन्ति दास्यम् ॥

स शिर्रोविषवहेमान् निरुद्धाशु गलं तथा ।

चिराच्चाल्पवितं हन्ति शूद्रको नाम नामतः ।

चान्द्राण्योवितं भेषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥”

पितरक्तानिगाः अथ कफोऽपि योष्यः । कृताशु

तापः कफपितरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विवर्-
द्धिताः प्रवृद्धाः । स शीथः । चिराच्चात्

चिराच्चमये मारयति ॥ * ॥ अर्द्धावभेदकमाह ।

“रूचाशनाद्यश्रयावश्याप्राप्तातमेधुनैः ।

वेगसंघारणायासथायामैः कुपितोऽनिजः ॥

केवलः सकलौ बाह्वं गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्त्राभूशङ्कक्यान्तिललाटाह्वेन वेदनाम् ॥

श्रद्धाश्रनिर्मां कुप्यात्तीव्रां सौष्टिण्यविभेदकः ।

नयनं वायवा ओचमभितृष्टौ विनाशयेत् ॥”

अवश्या अवश्यायः । आयासः अतिवलेन

भारोदहनादिभिः । आयामः स्वल्पश्रमः ।

श्रद्धाश्रनिर्मां श्रद्धाप्राप्तेनेव वज्रपातिनेव वेद-
नाम् ॥ * ॥ अथ शिर्रोऽरोगाणां चिकित्सा ।

“वातजाते शिर्रोऽरोगे क्षेपस्वेदं विमर्दयन् ।

पानाहारोपनाहंश्च कुप्याद्वातामयापहम् ॥

कुष्ठमेरुखल्वे च नागरे तत्र पेयितम् ।

शिर्रो

कट्यां शिरसः पीडां भावे लेपननो हरेत् ॥

रसः श्वासकुठारोत्पत्तस्य नश्यं विशेषतः ।

शिरःशूलं हरत्वे विधेयो नात्र संशयः ॥” ॥

अथ शिर्रोवृत्तिविधिः ।

“आशिर्रोऽपि तच्चर्म पीडशालुलसुच्छितम् ।

तेनावेष्टा शिर्रोऽधस्तात्पाद्यकल्केन लेपयेत् ॥

निश्चलस्योपविष्टस्य तैलेः कोष्ठीः प्रपूरयेत् ।

धारयेदास्यः श्रान्त्यै यामं यामार्द्धमेव च ॥

शिर्रोवृत्तिहरत्वे शिर्रोऽरोगं मरुद्भवम् ।

हृत्तुमन्याचिकर्णात्तिमर्द्दिनं शूद्रकम्पनम् ।

विना भोजनमेवैव शिर्रोवृत्त्याः प्रशुष्यते ॥

दिनानि पञ्च वा सप्त रजि तत्परतोऽपि वा ।

ततोऽपनीतक्षेष्टस्तु मोचयेद्विह्वलनम् ॥

शिर्रोऽललाटवदनयोवाहीनि विमर्दयेत् ।

सुखीयेनाम्भसा गात्रं प्रचाख्यान्नाति यद्विह्वलम् ॥

आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र श्रान्त्यादयोऽपि च ।

सुहान् माषान् कुलत्थाञ्च खादेद्वा निशि

केवलम् ॥

कटकोष्णान् ससर्पिष्काशुष्यं चौरं पिबेत्तथा ।

पित्तात्मके शिर्रोऽरोगे शीतानां चन्दनाम्भसाम् ॥

कुसुदोत्पलपद्मानां स्याः स्याश्च माहताः ।

सर्पिणः शतघौतस्य शिरसा धारयं हितम् ॥

रसः श्वासकुठारोत्पत्तः कर्पूरं कुङ्कुमं नवम् ।

श्रीतं द्वागीपथः सर्वं वदनेनाशुषयेत् ॥

तस्य नश्यं भिषग्दद्यात् पित्तलायां शिर्रोऽरोगे ।

किन्तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेव हितं मतम् ॥

गुडनागरकल्कास्य नश्यं मस्तकशूलहृत् ॥ * ॥

रक्तले पित्तवत् सर्वं भोजनालेपनेवनम् ॥

श्रीतोष्णयोश्च विन्वासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ।

कफले लङ्गुलं खेदो रूच्योः पावकात्मकैः ॥ * ॥

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया ।

पुराणसर्पिणः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥

सरखल्लं तगरं शताङ्गा

जीवन्तिका चैववराक्षिके च ।

भृङ्गं विडङ्गं मधुघटिका च

विश्वौषधं क्षणतिलस्य तैलम् ॥

अजापथस्तेलविमिश्रितस्य

स्तुगुणं भृङ्गरसे विपक्वम् ।

यद् विन्ध्वो नासिकयोः प्रदेयाः

सर्वाणि हन्त्युः शिरसो विकारान् ॥

शुतांश्च केशान् पलितान् च दन्तान्

निर्वन्ध्य मृक्षान् प्रकटौकरोति ।

सुपथ्यं यथप्रतिमस्य चक्षुः

कुर्वन्ति वाङ्मोर्धिकां बलश्च ॥”

जीवन्तिका अथ हरीतकी श्राकविशेषश्च ।

इति षड्विन्दितम् ॥ * ॥

“अथ ये च्यनाप्राय कर्षयो हृद्यो विधिः ।

पाने नश्ये च सर्पिः स्वादातर्हमेधुरैः श्वेतम् ॥ * ॥

क्रमिणे योषणश्चाहुः शिम्बीजैश्च लावणम् ।

अनाह्वयुतं नश्यं कर्षयं क्षमिभुत् परम् ॥

स्वयंवात्तं विघातयं नश्यं कर्मादिमेवचम् ।

योजयेत् सगुडं सप्रिहृतपूपाञ्च भक्षयेत् ॥”

शिरोवे

लावणं क्षीरसर्पिषोऽपानश्च क्षीरसर्पिषोः ।
क्षीरपिष्टेक्षितेः खेदी जीवनीयैश्च प्रसूते ॥
भङ्गराजसक्कागक्षीरतुल्याकैतापितः ॥
सूर्यावर्त्त निहन्त्याशु नख्येनैव प्रयोगराट् ॥
अर्द्धावर्त्तमेदके पूर्णं स्नेहस्नेदो हि भेषजम् ॥
विरेकः कायशुद्धिश्च धृपस्त्रिगोष्णभोजनम् ।
विडङ्गानि तिलान् छाद्यान् समान् पिष्ट्वा

विलेपयेत् ॥

नस्यं वायान्चरेत्तस्मादूर्ध्वमेहं व्यपोहति ।
पिबेत् सप्रकर्षं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥
सुश्रुतिं वापि पानीयं सर्पिषा नस्तत्तस्तयोः ॥
नस्तनः नासिकया पिवेदित्यन्यः । तथो ।
सूर्यावर्त्तार्द्धमेदयोः ॥ * ॥
“अनन्तवाते कर्षयः सूर्यावर्त्तहितो विधिः ।
शिराश्चक्षुश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंघावष्टपूपैश्चिप्रेषतः ॥”
सघावः पक्वाज्विषयः । एरुकिया इति लोके ।
स च मधुमस्तकः मधुनोपलिप्तः । द्रवपूरो-
द्रूपः ।

“पण्याक्षधात्री रजनी गुडश्च
भूर्निम्बनिम्बोः सगुडः कषायः ।
भृशस्तकसर्पिषिशिराद्विभक्त
नहान्त नासानिहितः जगिनः ॥”

इति पण्याक्षकायः ॥ * ॥

“दाक्षो हस्तिना माङ्गजा सनिम्बोश्चैरपञ्चकम् ।
यतप्रलेपनं कृष्यं च्छककस्य विनाशयेत् ॥
पीततोषाभिषेकश्च पीतलनीरसंवनम् ।
कल्मेष् चोदरदृष्ट्याणां शरुके लेपनं हितम् ॥”
सर्वेषु ।

“यष्टीमधुकसायः स्वात्तु तूय्याशुल विषमवेत् ।
तयोश्चक्षुष्यं स्वस्थं स्वात्तुचक्षुषं संधपोक्तितम् ॥
नासिकाभ्यन्तरं स्थलं सर्वां शीर्षेयथा हस्तम् ।
हृदप्रयोगो योगोऽयमनुभाविभिरादृतः ॥
आर्द्रैश्चक्षुक्तिकाचूर्णं दूर्ध्वं नवसादरम् ।
उभयं योलितं गन्धाक्ष नश्यति शीर्षेयम् ॥”

इति भावप्रकाशे शिरोरोगाधिकारः ॥

शिरोरुचिः, क्षौ, (शिरसोरुचिः) शिरःपीडा ।
इति लोके प्रसिद्धिः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । १२२ ।

“जामरैस्तापितानि शिरोरुचिं व्यपदिश्य च ।
प्रातः सतस्थो वस्त्रेण वेष्टयित्वाङ्कितं शिरः ॥”
शिरोवल्ली, क्षौ, (शिरसो वल्ली) वक्षिष्पुष्पा ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

शिरोरुचं, क्षौ, (शिर इव रुचम्) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरोरुचपलः, पुं, (शिरसि रुचं पलं यस्य)
रक्तापामागः । इति भावप्रकाशः ॥

शिरावेष्टः, पुं, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट + अच् ।)
उष्णीषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिरोवेष्टनं, क्षौ, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट +
ल्युः ।) शिरःप्रावरणम् । पागड्डी इति भाषा ।

शिलाज

तत्पर्यायः । उष्णीषः २ वेष्टनम् ३ वेष्टकम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शिरोवेष्टः ५ चितो-
खकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिरोरुचिः, क्षौ, (शिरसोरुचिः) मस्तकास्थि ।
माथार खलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करोटिः २ शिरस्त्राणम् ३ शीर्षकम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिल, प्र उच्छ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा-
पर-सक-सि-ट) उच्छ् उद्धृतशस्त्रप्रवाहर-
णम् । प्र, शिलति धान्यं दौनः । शिलिता ।
इति दुर्गादासः ॥

शिलः, पु, क्षौ, (शिल + कः ।) उच्छ् । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवत । ११ । १७ । ४१ ।
“अन्याभ्यामेव जीवेत शिलेन दोषदृक्
तयोः ॥”)

जीवनीपावविशेषः । यथा,—
“कृताहताभ्यां जीवेत्तु ह्येतन प्रवृत्तेन वा ।
सद्याहताभ्यामपि वा न श्यत्तत्ता कदाचन ॥
अतस्तुच्छशिल ज्ञेयमहर्तं स्याद्व्यापितम् ।
ह्यतस्तु व्यापितं भैक्षं प्रवृत्तं कर्त्तव्यं स्मृतम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

“अवाधितस्यानेषु पथि वा ज्ञेयेषु वा अप्रति-
हतावकाशेषु यच्च यन्नाशयथो विद्यन्ते तत्र
तत्राङ्गुलाभ्या एकेनैकं कथं समुच्चयित्वा इति
बौधायनदर्शनात् । एकैकधाम्यादगुडकोचय-
सुच्छः । मञ्ज्यात्मकानकषायाचयनं शिलः ।
उच्छ्श्च शिलश्च इत्येकवङ्गावः । तत् सत्यसमान-
फलत्वाद्धतमित्युच्यते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥ (रघुवश्रीयपारिवाचनप्रपञ्चः । यथा,
रघुवंश । १० । १७ ।

“तस्याभवत् स्वरुद्धारशीलः

शिलः शिलापट्टविशालवचाः ॥”)

शिलगर्भजः, पुं, पाषाणभेदनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिला, क्षौ, पाषाणः । (यथा, मनौ । २ ।
२०४ ।

“गोशोद्धयानपासादसकरोरु कटेषु च ।
आसीत् गुरुणा साक्षं शिलाफलकनौष्ठ च ॥”
हाराधःस्थितदाहः । इत्यमरः । क्षमश्रीर्षम् ।
मनःशिला । इति मेदिनी । कपूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिलाकण्ठो, क्षौ, (शिलेव कण्ठः कोथो यस्याः ।
कौं ।) श्लक्ष्णकौटुहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिलाकुट्टकः, पुं, (शिलां कुट्टयति दारयतीति ।
कुट्ट + ल्युट् ।) टङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिलाज, क्षौ, (शिलाया चावत् इति । जन +
ङः ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाजतु, क्षौ, (शिलाया जतु) पक्ष्यजलो-
पधातुविशेषः । शिलाजितु इति हिन्दवीभाषा ।
तत्पर्यायः । गेरुवम् २ अर्थम् ३ गिरिजम् ४
अम्रजम् ५ । इत्यमरः । शिलाजम् ६ अम्रजम्

शिलापु

७ शैलम् ८ अद्रिजम् ९ । इति राजमाला ।
शैलेयम् १० शीतपुष्पकम् ११ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ शिलाव्याधिः १२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अश्लोत्थम् १३ अश्ललाजा १४ अश्ल-
जतुकम् १५ जलप्लवकम् १६ । अस्त्र गुणा ।
तिलकम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् ।
मेहोन्मादाश्मरोशोपकुष्ठापस्मारनाशित्वं च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । शर्करासम्ब-
रोगहरत्वम् । योगवाहित्वम् । अलुण्णशीत-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्योत्पात्तनाम-
लचक्षुगुणाः ।

“निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुमारं धराधराः ।
निर्यासवत् प्रसृष्टान्ति तच्छिलाजतु कोनितम् ॥
सोवर्णं राजतं तान्म आधसं तच्चतुर्विधम् ।
शिलाजलद्रिजतु च शैलनिर्घास इत्यपि ॥
गैरयमम्रजश्चाप गिरिण शैलधातुजम् ।
शिलाज कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥
हृदि योगवह हन्ति कफमेदाश्लक्ष्मकाः ।
स्नजकृच्छं च यथासं वातासाशानि
यास्तुताम् ॥

अपस्मारं तथोन्मादं शीघ्रकुशोदरक्रिमान् ।
सोवर्णं लवणपुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥
मधुरं कटुतिक्तं शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं प्राक्कुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥
तान्म मयूरकण्ठाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् ।
पिपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठसुदाहृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शिलाज्जनी, क्षौ, (शिलाज्जयतीति । अज्ज +
ल्युट् ।) श्लिष्यो ७१ ।) कालाज्जगोष्ठ्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शिलाटकः, पुं, (शिलामटतीति । अट + ल्युट् ।)
अट्टः । विलम् । इति मेदिनी ॥

शिलात्मजं, क्षौ, (शिलाया आत्मजमिव)
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलात्मिका, क्षौ, स्था । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिलादहः, पुं, (शिलाया दहरिव) शैलेयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाधातुः, पुं, (शिलानां धातुः) चितो-
पलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गो इति भाषा ॥
गैरिकमेदः । स तु पीतवर्णः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

“सर्वोपलः शिलाधातुर्गैरिकमेदश्च मकलम् ।
शिलाधातुविशेषस्तु विज्ञेयो कोकशास्त्रतः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

शिलापट्टः, पुं, (शिलायाः पट्टः ।) वैषणार्थ-
शिला । शिल्प इति भाषा । इति कैचित् ॥

शिलापुत्रः, पुं, (शिलायाः पुत्र इव) वैषण्योष्ण-
शिला । लोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । चर्व-
णालः २ शिलापुत्रकः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शिलापुष्पं, क्षौ, (शिलायाः पुष्पमिव) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलीप

शिलाभवं, स्त्री, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्वयः ।)
शैलेयम् । इति जटाधरः ।

शिलाभेदः पु, (शिलां भिनत्तीति । भिद् + अच् ।)
पाशाभमेदो वृक्षः । इति रत्नमाला । प्रस्तर-
भेदकाश्चे, स्त्री ।

शिलारम्भा, स्त्री, (शिलेव ढट्ठा रम्भा ।) काष्ठ-
कट्वी । इति राजनिर्घण्टः ।

शिलावल्का, स्त्री, (शिलेव कठिनो वल्को
यस्याः ।) औषधद्रव्यविशेषः । शिलावाक् इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शिलजा २ शैल-
वल्कला ३ वल्कला ४ शैलगर्भाङ्गा ५ शिला-
त्वक् ५ श्वेता ७ । अस्या गुणाः । हिमलम् ।
खादुलम् । कृच्छ्रमेहस्त्रजरोघाप्सरोमूलज्वर-
पित्तनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

शिलावाक्, पु, (शिलाया वाधिरिव ।) शिला
जतु । इति चिकित्साशेषः ।

शिलासनं, स्त्री, (शिला आसनं यस्य ।) शैलेयम् ।
इति शब्दरत्नावली । प्रस्तरनिमित्तासनश्च ।

शिलासर्पः, स्त्री, (शिलावत् सारो यन् ।)
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ।

शिलासं, स्त्री, (शिला इत्याद्या यस्य ।) शिला-
जतु । इति भावप्रकाशः ।

शिलिः, पु, भूर्जपत्रवृक्षः । इति शब्दमाला ।

शिलिः, स्त्री, हाराध.स्थितकाष्ठम् । इति शब्द-
रत्नावली । गोवराट् इति भाषा ।

शिलिन्दः, पु, मत्स्यविशेषः । यथा,—

“शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो
गुरुः ।
आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मलः ।”
इति राजवल्लभः ।

शिली, स्त्री, (शिलि + कटिकारादिति ङीष् ।)
हाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ।
गच्छपट्टी । क्लम्भश्रीषम् । इति मेदिनी ।

शिलीम्बः, स्त्री, कट्वीपुष्पम् । (यथा, माघे ।
६ । ३२ ।

“नवकदम्बरजोरजिताम्बरै-

रधियुरन्विशिलीम्बसुगन्धिभिः ।”

करका । इति मेदिनी । त्रिपुटा । इति विश्वः ।
शिलीम्बः, पु, वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । मत्स्य-
विशेषः । स तु चित्रकलकमत्स्यः । इति जटा-
धरः ।

शिलीम्बकं, स्त्री, गोमयच्छन्दिना । यथा,—

“गोमयच्छन्दिनामाहुर्द्वितीयं शिलीम्बकम् ।”
इति हारावली ।

शिलीम्बी, स्त्री, विहग्रीभेदः । गच्छपट्टी । नृत्तिका ।
इति मेदिनी ।

शिलीपदः, पु, (शिलीव स्थूलं पदमस्मात् ।)
पादरोगविशेषः । गोह इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पदगर्कोरः २ शीपदः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
पादवल्लीकः ४ । इति हेमचन्द्रः । शीपदस्य
विग्रहं निदानमाह ।

“पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वस्तुंश्च श्रौतलाः ।

शिलीमु

ये देशास्तेषु जायन्ते शीपदानि विशेषतः ।”
विशेषत इति वचनेनात्यत्रापि शीपदानि भवन्ति
इति बोध्यते ॥३॥ सामान्यं लक्ष्यमाह ।

“यः सक्करो वंछणजो भृशान्तिः

श्रीयो वृणां पादगतः क्रमेण ।

तत् शीपदं स्थानं करकार्येनैव

शिशोहनासाखिपि केचिदाहुः ॥”

तत्रिविधम् । वातिकं पित्तिकं श्लेष्मिकञ्चेति ।
तेषां लक्षणमाह ।

“वातकं कृष्णरुचं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तजन्यसाख्यं बहुशो ज्वर एव च ॥३॥

पित्तकं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ॥३॥
श्लेष्मिकस्तु भवेत् क्षिपं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥

त्रौण्येतिानि जानीयात् शीपदानि कफो-
च्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मात्तास्ति विना कफान् ॥”
असाध्यमाह ।

“बल्यो कसिपु संजातं कण्ठकेरुपचीयते ।

सर्वात्मकं महत्त्वञ्च वर्जनीयं विशेषतः ॥

यत् श्लेष्मलाहारविहारजाते-

जातं तथा भूरिकफस्य पुनः ।

सासाधमप्युन्नतिस्त्वल्लिङ्गं

सकष्टकं वापि विवर्जनीयम् ॥”

अस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनाशेषपुनस्संदेहने रक्तमोजयैः ।

प्रायः श्लेष्महरेष्वपि शीपदं ससुपाचरेत् ॥

सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-

विश्वोषधैर्हृत्तनुतेः श्लिष्येत् ।

पुनर्नवा नागरसर्षपाणां

कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥”

शीपदमिति शेषः ।

“धत्तुरेखनिगुं क्षन्तिवर्षाभूषियुसर्षपैः ।

प्रलेपः शीपदं क्षन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥

असाध्यमपि यावत्तन् शीपदं पिरकालजम् ।

मूलेन सहचरायाः तालमिश्रेण लेपनात् ॥”

तालस्य फलरसो यावत्तः ।

“सप्रलासूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।

संक्षुब्धं लघवोपेतं सेवितं शीपदं हरेत् ॥

शास्त्रोक्तवल्कलकायं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।

शीपदानां विनाशाय मेहोदोषनिवृत्तये ॥

रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेत्तरः ।

वर्षात् शीपदं क्षन्ति दृढकुष्ठं विशेषतः ॥

वर्षाभूषिप्रलाचूर्णं प्रियङ्गुञ्च सह योजितम् ।

सर्षपं शीपदं लिङ्गाच्चिरोत्थं शीपदं जयेत् ॥

गन्धर्वतेलसिद्धिं हरीतकीं गोमूत्रेण पिबेत् ।

शीपदविवन्धुको भवत्यसौ सप्तराजश्च ॥”

गन्धर्वतेलं एरुक्षतलम् । गोमूत्रेण गोमूत्रेण ।

इति भावप्रकाशः ।

शिलीमुखः, पु, (शिलीव मुखं यस्य ।) भ्रमरः ।

(यथा, रघुः । ४ । ५७ ।

“कटेषु करिणां पितुः पुत्राग्नेभ्यः शिली-
मुखाः ॥”

शिला

वायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
४० । ११ ।

“कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिली-
मुखः ॥”

गुहम् । जलीभृतः । इति शब्दरत्नावली ।

शिलेयं, स्त्री, (शिलायां भवम् । शिला + टः ।)
शैलजम् । इति शब्दरत्नावली । शिलामन्व-

न्मिनि, त्रि ॥ (शिलेव + “शिलाया टः ।” ५ ।
३ । २०२ । इति टः । शिलासदृशे च त्रि ॥

यथा, शिलेयं दक्षि । इति काशिका ॥)
शिलीचयः, पु, (शिलाया उच्चयो यच्च ।) पर्वतः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २७ ।

“न पादपोम्बलनशक्तिरंशः

शिलोच्चये मूर्ध्नि मासतस्य ॥”

शिलोच्छः, पु, उच्छशिलम् । उपात्तश्रयात्
क्षेत्रात् शेषावचयनम् । उच्छेन परिचक्षादान-

वदृग्गह्वरेण श्रित्यते सक्षीयते उच्छशिलम् ।
उच्छि शृङ्खे शिल शृङ्खे लङ्घीर्युक्ते कृ ग क्तेति

इत्युल्लात् कः उच्छशिलं सचातविग्रहौतं
विपर्यस्तम् ।

“श्रवणं न चेदुच्छशिलेन दृष्टिः

फलेन मूलेन च वारिणा च ।”

इति समाहारद्वन्द्वे । उच्छं शिलश्च ।

“उच्छभेचच यच्चान्यत् तत् परिग्रह्यं कृतम् ।”
इति निगमाभिधाने कौवं पुमादुच्छं कृतं शिलं

इति बोधालिप्ते पुस्त्युच्छः ।

“रघुकाराहृतसारे

परिणतवाक् कल्लकेदरे ।

भवभूतिज्ञतशिलोच्छे

तत्तलपतितं वयं चिनुमः ॥”

इति गोवर्द्धनः । केचिदुच्छशिलयोर्मैदमाहुः ।
प्रतिपद्यन्तु शिलं श्वेत्स्वतोऽपुच्छः प्रशस्यते

इति । तच्च श्राल्यादेर्निपातितपरिग्रह्यसङ्ग-
रीणां आदानं शिलम् । शिलं चान्वसङ्गरी-

संयुह इति खामी च । एकैकशः कपोत-
वह्नाभ्यक्तयोदृग्गह्वरुच्छः । तदुक्तं उच्छो धान्य-

कथोच्चयः इति । शिलं तालवादि हन्वादि च ।
इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, मनौ । ७ । ३३ ।

“यवं वृत्तस्य वृपतेः शिलोच्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्बुधिः ॥”

शिलोत्थं, स्त्री, (शिलाया उत्पत्तिरिति ।) उत्तु +
स्था + कः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ।

शिलोद्भवः, स्त्री, (शिलाया उद्भवो यस्य ।) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः । चन्दनविशेषः ।

यथा,—

“सुश्रीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णकमृशते ।

उभौ च तस्य पर्यायी सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिलीकाः, [सु] पु, (शिला पर्वतः स्त्रीको वाच-
स्थानं यस्य ।) गरुडः । इति चिकित्साशेषः ।

शिल्यं, स्त्री, (शैल समाधौ + “खयश्लिष्यश्ल्य-
वायुत्पपपतस्याः ।” उणा० । ३ । २८ । इति

शिल्पशा

पः इत्यर्थः । कलादिकं कर्म । इत्यमरः ॥
 हुनर इति पारसीभाषा । कारिगरी इति
 हिन्दीभाषा ॥ वात्स्यायनोक्तवृत्तगौतवाद्यादि-
 शतः षष्टिः वाङ्मन्याः तथा आलिङ्गनसुम्-
 नादिचतुःषष्टिः अभ्यन्तरक्रियाः कलाः ।
 आदिना स्वयंकारादिकारुकर्मग्रहः । एतत्
 सर्वं शिल्पं कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।
 “ते तन्निख्य जगदुर्नेदशी देव श्रव्यते ।
 अपरः कर्त्तुमेतद्धि दिव्य शिल्पं न मातुषम् ”)
 सुवः । इति मेदिनी ॥

शिल्पकारः, पु. (शिल्पं करोतीति । ल + अण् ।)
 शिल्पी । शिल्पविद्याव्यावर्था । कारिकर
 इति भाषा । शिल्पं करोति इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥

शिल्पकारी, [न] चि. (शिल्पं कर्त्तुं शीलमस्य ।
 यिनि. ।) शिल्पकर्मकर्त्ता । तस्योत्पत्तादि
 यथा,—

“विश्वकर्म्मा च शूद्राणां वीर्याधानं चकार सः ।
 ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
 भालाकारः कर्मकारः शूद्रकारः कुविन्दकः ।
 कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनो वराः ॥
 स्तम्भारचित्रकारः खण्डकारस्तथेव च ।
 पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्वा वर्णसङ्कराः ॥
 स्वर्णकारः खण्डचौर्व्यात् ब्राह्मणानां हि ज्योत्समा ।
 बभूव सदाः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥
 स्तम्भारो हिजातीनां शापेन पतितो मुनि ।
 शीघ्रं ययुष्मकाश्च न ददौ तेन हेतुना ॥
 अतिक्रमेण चित्राणां सदाश्चित्रकरस्तथा ।
 पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानां कोपतः ॥
 कश्चिद्विगविशेषश्च संशर्गात् स्वर्णकारिणः ।
 खण्डचौर्व्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिल्पशाला, स्त्री ली, (शिल्पानां शाला ।)
 खण्डकारादीनां कर्मशालम् । कारशाला इति
 पारसीभाषा । तत्पर्यायः । आविशनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४
 शिल्पशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्रं, स्त्री, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-
 कर्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये
 वास्तुशास्त्रं कं लिख्यते । यथा,—

“स्त्रीपुत्रादिकभोगवीर्याखणनकं धर्माध्यात्म-
 प्रदं

जन्तूनां लयनं सुखाद्यदिमिदं शीतास्तु घर्मा-

पदम् ।

वापीदेवयहादिपुण्यमखिलं गेहात् चसुतुपद्यते
 गेहं पूर्वसुशान्ति तेन विबुधाः श्रीविश्वकर्म्मा-

दयः ॥

सिद्धे गृहकारम्भसुशान्तिं दृष्ट्वा
 यथोदितं भासि वल्लभपत्ने ।
 प्रशाङ्गवीर्यं सुदिने निमित्ते
 शुभं रवी सौम्यगते प्रवेशम् ॥

शिल्पशा

चैत्रे शोककरं गृहादि रचितं स्यान्माघवे २४-
 प्रदं

ज्येष्ठे गृह्यकरं शुचौ प्रशुद्धं तद्वृद्धिदं

आवये ।

शून् भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं श्वत्यचयं कार्त्तिके
 धान्यं मार्गसहस्रयोर्दहनभीमांश्च श्रियः

फाल्गुने ॥

आदिष्वे हरिकर्केनक्रवटगे पूर्वापरास्यं गृहं
 कर्त्तव्यं तुलमेवदृष्टिकृते याम्योत्तरास्यं तथा ।

हारं भिन्नतया करोति कुमती रोगार्थनाश-
 स्तदा

कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चास्मिन्न काव्ये

गृहम् ॥

कन्यादित्रिषु पूर्वतो यमदिशि त्वाप्यश्च चापा-
 दितो

हारं पश्चिमतस्मिन्ने जलचरात् सौम्ये रवौ

श्रम्यतः ।

यस्माद्वृत्तमुखं दिशासु भवनं हारादिकं

हानिञ्चत्

चिह्नं वापि दृष्ट्वा दृष्टिकवटं वाति हितं

ज्येष्ठतः ॥

प्राची मेघतुलारवावृष्टयति स्याद्देव्यावे वङ्गिमे
 चित्रास्त्रातिभमध्यागा निगदिता प्राची बुधः

पञ्चधा ।

प्रासादो भवनं करोति नगरं दिङ्मूढमर्धचयं
 हर्ष्ये देवयष्टे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ॥

तारे मार्कटिके भुवस्य समता नीते बले वेनते
 दीपायेण तदैक्यतश्च कथिता दृष्टेण सौम्या

दिशा ।

शङ्कोर्नेत्रयुगेन ३६ मण्डलवरे ज्ञाया तयो-

मन्त्रयो-

जांता पत्रयुतिस्तु शङ्कुनलतो याम्योत्तरेस्तु-

चुटेः ॥

राशीनामलिमोनचिह्नभवनं पूर्वामुखं श्रीभनं
 कन्याककेटनक्राराशिरुहिणां याम्याननं

मन्दिरम् ।

राशेर्धन्वतुलायुगस्य सदनं शस्त्रं प्रतीचोमुखं
 पुसां कुम्भघाजराशिमजता सौम्याननं

स्यादयम् ॥” ॥

अथ भूपरिग्रहः ।

“श्वेता ब्राह्मणभूमिका च द्रवज्जम्बा शुभ-
 खादिनी

रक्ता शोणितगम्बिनी वृषतिभूः खादे कषाया
 च सा ।

खादेऽन्ना तिलतैलगम्बिनिदिता पीता च वैष्णवा
 मही

कृष्णा मत्स्यगम्बिनी च कटुका शूद्रेति
 भूखण्डम् ॥

खादे भवेद्या मधुरा सिताभा
 चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशक्ता ।

स्नेहान्विता बभूवुज्जम्बोर्वा

सौहार्दवत्याखुविहालयोर्वा ॥ ॥

शिल्पशा

परौक्षितायां भुवि विभ्राजन्
 समचैवेतु चक्षिकया समेतम् ।

चैत्राधिपं चाष्टदिशाधिनाथान्

सुपुण्ड्रपैर्ज्वलिभिः सुखाय ॥

खातं भूमिपरौक्षयो करमितं तत् पूरयेत्तनु-
 न्ददा

हीने हीनफलं समे समफलं लाभो रजोवर्हितं ।
 तत् कृत्वा जलपूर्णमाशतपदं गत्वा परीक्ष्य पुनः
 पादोर्ध्वं विहीनकेऽथ निष्ठते मध्याधमेष्टासुनि ॥

भूमेः प्राक् प्रवणश्च शङ्करककुपूचौन्वाश्रित
 सौख्यदं

वक्षौ वङ्गिभयं यमे च मरणं चौराङ्ग्य रक्षसि ।
 शयस्ये प्रवणश्च धान्यहरणं स्याच्छोकदं वारुण

विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखदं खट्विक्रमात् सौम्यतः ॥
 अमौ राक्षसायुशङ्करदिशि स्थाप्याः क्रमात्

कीलकाः

अन्वत्यात् खदिरात् शिरोषिककुम्भान् दृष्ट्वात्

क्रमेण हिजाः ।

वर्णानां कुशसुस्तकाशशृङ्गजं स्वनं क्रमात् स्तब्धो
 निम्ना भूः स्फुटितोषरा विलवती शल्यवेता

नाशुभा ॥

ककुभादिह्यत्र वकुलादिति च पाठः ॥ ॥

“प्रश्नत्रयं वापि गृहाधिपेन

देवस्य दृष्टस्य फलस्य वापि ।

वायं हि कोष्ठाच्चरसंयुतेन

सत्यं विलोक्यं भवनं दृष्ट्वा ॥

वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः

प्राच्यादिष्ये कोष्ठके शल्यस्तुक्तम् ।

केशाङ्गाराः काष्ठलोहास्थिकाणां

तस्मात् कार्यं शोधनं भूमिकायाः ॥

शल्यं गवां भूपभयं हृद्यानां

रजं शुनोऽश्वोः कलहप्रणाशौ ।

खरोऽश्वोर्हानिमपयनाशं

स्त्रीयामजस्यादिभयं तनीति ॥ ॥

कन्यादौ रवितस्त्रये फणिसुखं पूर्वादिखट्विक्रमं
 खातं वास्तुगुर्दिशाचयगतं जाङ्गलदृष्टं शिरः ॥

हारं तस्य मुखे गृहादि भयदं कुचिद्वये

सौख्यदं

दुःखं प्राक्खनने शिरोऽङ्गप्रवणः कुचौ सुखं

दक्षिणे ॥

प्राच्यां नागमुखं बुधेर्निगदितं भाद्राश्विने

कार्त्तिके ।

मार्गात् फाल्गुनशुक्रतः क्रमतया याम्ये जले

चोत्तरे ।

जैत्रे चाष्टविभाजिते दिनकरादाराक्षिते

कोष्ठगान्

शय्यङ्गारकयोश्च तत्र कथितः शारीरकं नो

खनेत् ॥ ॥

श्रीर्वे माहपिण्डचयः प्रथमस्ये खाति रक्षा

पुच्छके

दृष्टे हानिभये च कुचिखनने खात् पुच्छाध्या-

दिकम् ।

शिल्पशा

पूर्वाख्येऽनिलखातनं यमसुखे खातं शिवे
कारयेत्
श्रीर्वे पञ्चमगे च वङ्गखननं चौम्ये खननैर्कृतं ॥
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्व्यं शिला
समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भाः समर्प्या
विधानेन ॥”*॥
ब्रह्मशम्भुर्यथा ।
“सूचं भित्तिशिलाभ्यां स्तम्भस्यारोपणं तथा ।
पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्याद्विद्याह काश्चपः ॥”
नारदः ।
“नभस्यादिषु मासेषु चित्रं चित्रं यथाक्रमम् ।
पूर्वादिदक्षिणारोपणमाश्रायां प्रद-
क्षिणम् ॥”
वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
“वास्तोः शिरसि पृच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः ।
आयुःकामः खनेनैव दक्षकुक्षौ खनि, शुभा ॥
भित्तिर्नलं स्थापनीयं जलान्ते
पाद्याय वा हेमरत्नेः सगमम् ।
श्रीर्वे शुक्लौ लेपहीनाधिका वा
सन्निशेभिः पादहीनार्थहान्येः ॥
भवनपुरसुराणां स्रजयि पूर्वमुक्तः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु मुखनिवेशे स्तम्भसंरोपणे स्या-
द्भवनवसनकाये पश्चाद् वास्तुयज्ञः ॥*॥
तथा दुग्धसकण्ठकाश्च फलिनस्थाप्या गृहाद्
दूरतः
शस्ते चम्पकपाटले च कदली जाती तथा
केतकी ।
यामादूर्ध्वमशेषवृक्षसुरका च्छाया न शक्ता एते
पार्श्वे कस्य हरैरवोशपुरतो जेनासुचक्ष्माः
कचित् ॥
च दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनोऽरिभौतिम् ।
प्रजाविनाशं फलिनः समीपे
गृहस्य वन्याः कलशौतपुण्याः ॥
डुष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छिद्यते
शक्तितः
तद्विख्योश्च शमीमशोकवज्जुलौ पुन्नाग-
सचम्पकौ ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपश्च तिलकान् लज्जां वपे-
द्वाडिर्भी
सौम्यादिः शुभरौ कपोतनवटावौडुम्बराश्व-
त्थकौ ॥
उल्लङ्घनामाभिसुखः प्रवेशः
स्यात् एष्टमङ्गो भवनस्य एष्टात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसथः
वृष्ट्या प्रशक्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥
प्रावेशः प्रतिकायको वरुणदिव्यलो भवेत्
वृष्टितो
वामावर्त्त उदाङ्गतो यमसुखेऽसौ चीनबाहु-
डुधेः ।

शिल्पशा

उल्लङ्गो नरवाहनाभिवदनः वृष्ट्या यथा
निर्मितः
प्राक्पङ्क्तोऽपि च पूर्णबाहुद्वयतो गेहे चतुर्धा
पुरे ॥*॥
हस्तः पञ्चाङ्गुक्तो सुनिवररचितः पर्व्यं चैकं
चित्रमात्रं
मात्रा यथाऽनुदरमिलिता निखन्वा-
सुचमानाम् ।
पुष्पेक्षत्वारि पूर्व्यं तदनु च विभजेदङ्गुलेः पर्व्यं-
पुष्पे-
निगम्यौ रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादरो
वंशधातोः ॥
व्योहोऽष्टाभिर्यवोदरेस्तु सुनिर्मितस्तु यद्
कन्यसो
माय्यं चोत्तमकेन यामनगरं क्रोशार्दिकं योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे रुपस्य भवनं मध्येन चन्द्रार्दिकं
यानं षड्वयसम्भवेन शयनं कृत्वा सनास्था-
दितम् ॥*॥
रुद्रो वायुश्चिकर्मा हुताशो
ब्रह्मा कालकोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्ये देवा मूलतोऽस्मिन् मध्यात्
पश्चादस्त्यं द्वाविंशेऽस्मिन् मध्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववह्निविधयः सूर्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणो षड्वक्त्र इच्छा
क्रिया ।
ज्ञानं वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवौ ह्यौ
कामो विष्णुरित क्रमेण मरुतो हस्ते जयो-
विंशतिः ॥*॥
उच्चाटनं रोगमयश्च दुःखं
वृक्षैर्मयं पीडनकं प्रजायाः ।
वृक्षविनाशोऽपि धनचयः स्यान्-
मोहः क्रमाद्देवतपीडनेन ॥*॥
हस्तो यन्नात् पुण्ययोरन्तराले
त्वष्टा धार्यौ मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्तादभूमौ यावत्कक्षात्तदासी
कार्ये विभं दुःखमाविष्करोति ॥
तालो दादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयं स्यात्
करः
पादोनङ्गिकरोऽपि किष्कुरुद्वित्यापञ्चतुर्भिः
करैः ।
क्रोशोऽष्टसहस्रसुसुदितो द्वाभ्याश्च गयूतिका-
ताभ्यां योजनमेव भूमिरखिला कोटीशतं
योजनैः ॥
रुद्राष्टकं वृष्टिद्वन्द्वमौ
कार्पासकं स्यादवलम्ब्यं दम् ।
काष्ठश्च वृष्टाख्यमतोऽपि लेख-
मिष्यत् रुद्राणि वदन्ति सन्तः ॥”
इति वास्तुशास्त्रे राजवक्त्रममखने मिश्रका
लक्ष्यवर्णनं नाम १ अध्यायः ॥*॥
“अयमेऽयं करद्वयोस्तु पतितः खेदो महेष्टात्
चित्तौ

शिल्पशा

तस्मादभूतमभूच्च भीतिजननं द्यावा पृथिव्यां
महत् ।
तदेवे रमसा विरक्त निहितं भूमावधोवक्त्रक
देवानां रसनाच्च वास्तुपुष्पसन्नेव पुष्प्यो वृधेः ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जीर्णोद्धारपुरे च यागभवेन प्रारम्भनिर्व्वर्त्तने ।
वास्तोः पूजनकं सुखाय कथितं पूजां विना
हानये
पार्श्वे रचसि कं शिवेऽङ्गिकारयोः सन्त्यौ च
कीयद्वये ॥
जेवाकतिर्वास्तु रिचाचैनीय-
स्वकाशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारण्योऽष्टादशोऽपि तद्व
चैकाधिकाश्रीतिपदस्तथैव ॥*॥
यामे भूपतिमन्दरे च नगरे पुष्पक्षतुः षष्टिकै-
रेकाश्रीतिपदेः समस्तभवेन जीर्णे नवाब्दांशकेः ।
प्रासादेऽथ प्रतांशकेस्तु सकले पुष्पक्षता मण्डपे
कूपे वसवचक्रभागसहिते १८६ वापीतडागे
वने ॥
ईशो रुद्रौ समाश्रितः श्रवणयोः परमन्यामा
दिति-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयक्षा-
दितिः ।
उक्तावर्गमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवर्त्ता हृदि
पश्चेन्नादिसुराश्च दक्षिणसुले वामे च नागा-
दयः ।
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे द्वयं रुद्रतौ
वृक्षमैत्रगयस्तथोऽविवधे स्यान्नाभिपृष्ठे विधिः
मेष्टे श्रवणयोः च जानुयुगले तौ वङ्गिरीगौ
वृत्तौ
पूण्यो नन्दिगयाश्च सप्त विवृधाः कल्प्याः पदौ ।
पेष्टकः ॥*॥
ईशस्तु पञ्चमजयेन्द्रसूर्याः
शब्दो भृशकाशक एव पूर्व्यं ।
वङ्गश्च पूषा वितथाभिधानो
यह्वातः प्रेतपतिः क्रमेण ॥
गन्धर्व्वभङ्गौ ऋगपिष्टयौ
दारुणसुययोऽवकपुष्पदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शैवः
स प्रापयक्ष्मापि च रोगनागौ ॥
सुखाश्च भस्माटकुपेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
ह्वादिशदेव क्रमतोऽचैनाथो-
क्षयोऽश्वे चिदप्राश्च मध्ये ॥
प्रागर्थ्यमा दक्षिणतो विवखान्
मैत्रोऽपरं सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽवायश्च मध्यतोऽपि
ब्रह्माचैनीयः सकलेषु मध्ये ॥
आपापवर्त्ता शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽसौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रकजयौ ह्यतोऽपि
रुद्रोऽनिलेऽप्योऽपि च रुद्रदायः ॥

शिल्पप्रश्ना

ईशानवाह्ये चरकी द्वितीये
विदारिका प्रतिका ढलीये ।

पापामिधा मारुतकोणके तु

पूज्याः सुरा उक्तविधानतस्तु ॥ * ॥

ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवायमायास्वमी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमस्तः कोणेऽर्द्धभागोऽ
वष्टिः ।

शेषा एकपदाः सुरास्तु कथिता वेदसूक्ते-६४
७थो नव

ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्थमादिविबुधा ईशादयश्चै-
कशः ॥

ब्रह्मा कलांशो वस्तुतोऽर्थमाद्याः

कोणेऽष्ट वाह्येऽपि च सार्द्धभागाः ।

विधाष्टकोणे द्विपदास्तथाष्टौ

शेषाः सुरा एकपदाः शतंशे ॥ * ॥

ब्रह्माजिनांशुः ४ उदितः शिवतोऽर्थमाद्याः

कोणेऽष्ट सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ ।

शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽर्थं

पूज्यो रथाश्वगजवाहनकेऽस्त्रयुक्ते ॥

यत्ने त्रयोदशपदैरपि पूजनीय-

स्तु पञ्चविंशतिरको दशतोऽर्थमाद्याः ।

कोणेऽष्टयोऽमरगणा वष्टिके कलांशा

भद्रेऽश्विकं रविभागपरं द्विभागाः ॥ * ॥

द्वानिंशत् कमलासनोऽर्थमसुखाः स्तुः स्वर्ग-

भागा क्रमात्

कोणेऽन्त्येष्टसुरा द्विभागसहितं वाह्येऽष्टौ

सार्द्धांशकाः ।

अष्टौ रामपदाः पुनर्द्विपदाः षट् भागिनोऽष्टौ

सुराः

जेने वसवचन्द्रभागसहिते १६६ स्वादुदेवतानां

क्रमः ॥ * ॥

वेदांशो विश्वरथमप्रष्टवस्त्रंशा नवस्त्रयके

कोणेऽन्त्येष्टपदाद्विंशः परसुराः षट् भागहोने

पदे ।

वाक्कोर्नन्द्युगांश ४६ श्वमयुनाष्टौऽश्वस्तुः-

षष्टिके

सन्त्येः छत्रमितान् सुधीः परिहरेद्वितीस्तुलाः

स्तम्भकान् ॥ * ॥

रेखाद्वयं कोणगतं विधेय-

मंशानरेणैव तु कर्णच्छत्रात् ।

यदष्टछत्रैः कथितं तु पञ्चं

तत्प्रीडनात् स्वाभिन्नप्रणाशः ॥

प्रोक्तं चतुर्विंशतिशालुर्लं यत्

माहाद्वयं हानिकारं प्रजायाः ।

षट् मितु छत्रैर्मरणाय वज्रं

कोणे चिन्मूलं रिपोर्मयाय ॥

परिच्छ भूमौमवसेचयेतां

सुप्रश्नगथेन ततो विलेख्या ।

रेखा सुवर्णेन मण्डिप्रवालेः

षिष्टाक्षतेऽपि पुनस्तदूर्ध्वं ॥

द्वानिंशदंशाः पृथुके च देख्ये

कोणेऽष्ट वक्त्रां जिनचंखरः ४ भागाः ।

शिल्पप्रश्ना

एतत्पदानां कथितं सहस्रं

क्षेत्रच सन्त्येऽतममेव वाक्कोः ॥ * ॥

मध्ये ब्रह्मा पूजनीयः शतंशे-

स्वत्वारिंशद्भिः पदेऽन्त्यावौथी ।

प्रोक्ता देवा अयमाया अष्टौ

मध्ये कोणेऽष्टौ शतं चाष्टवष्टा ॥

कोणेऽष्टयो वन्द्यपदैः सुराश्च

शेषाश्च वाह्ये वस्तुभागिनश्च ।

वीथी च वाह्ये रविभागयुक्तं

शतं पदानां कथितं सुनीन्दैः ॥

दुर्गाप्रतिष्ठाविधये निवेशे

तथा महाचौसु च कोटिहोमे ।

मेरौ च राक्षस्यपि व्यष्टलिङ्गे

वास्तुः सहस्रेण पदैः प्रपूज्यः ॥ * ॥

त्रिमेखलं शङ्करद्विभागे

कुण्डं प्रकुर्व्यात् करतो युगासम् ।

होमं सुराणां शतमष्टयुक्तं

प्रत्येकमष्टाधिकविंशतिं वा ॥

मध्याव्यङ्ग्येऽधिशर्कराभ्यां

छयोऽस्तित्रैर्द्विचयैर्वेवात्रैः ।

पलाशदूर्वाङ्कुरदुग्धवृत्तै-

होमं तदन्ते सुरपूजनश्च ॥

ईशे घृताम्रमपरे सद्यतोदनश्च

दद्यात्तथाय हरिताम्रमेव कूर्मम् ।

रत्नानि पिष्टकर्मणं कुलिशं सुरन्दै-

धूर्त्वं वितानसुदितं च दिवाकरश्च ॥

गोधूमयुक्तं द्रवमेव सत्ये

मत्स्यान् अश्वे शृङ्गुलिमन्तरीक्षे ।

वह्नौ सूचं पूज्यं तथैव लाजा

दद्यादधर्मं चणकौदनश्च ॥

मध्वन्नश्च गृहजताय यमतो मांसौदनं दापयेत्

गन्धर्वं शतपत्रमोदनयुक्तं अङ्गैः ७ जलिकां तथा ।

प्रोक्ता नीलजवा मृगाय पिष्टतो देयाश्च सम्भो-

दकाः

पैष्टं जघावर्त्तं तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ॥

सुयोवाय च पूपका गणवरे श्वेतप्रस्तरं पयः

पद्मं वारुणिकं सुराप्यसुरके तैलं तिलाः शेषके ।

पापाख्येऽपि च पक्कमसहस्रितं रोगाय सर्वार्थ-

वधीः

गोक्षीरं पण्डिने च सुखविषये श्रीखण्डभक्षे

तथा ॥

भस्माटाय सुवर्णकं धनपतौ मध्याव्यङ्ग्यं तथा

शक्तून् पर्वतकेऽस्तिस्तु क्षपिकां दद्याद्वितौ

पूरिकाम् ।

सक्षीरं दधिकं क्रमेण विहितं त्वापायवह्यं तथा-

प्यर्थमृग्येऽथवाचन्दनश्च पयसा युक्ता तथा

शर्करा ॥

सावित्रेऽपि च षडङ्गुकाश्च सवितुः पूपा गुह्या

सदृष्टता

देयं वाघ विषखते द्रवयुक्तं दुग्धं तथा मोदकाः ।

रत्नाख्ये कुसुमसमिन्नजयके देयं तथा चम्पकं

मेजे दुग्धद्वयं शुग्गुह्युतो गन्धस्तथा चक्रके ॥

शिल्पप्रश्ना

तनयिद्वमन्नल्पि चन्द्रासि

चन्द्रमालां पृथिवीधराय ।

पयस्वलां गामन्दतं षट्श

दद्याद्विधौ स्वर्णमनोऽविलेभ्यः ॥

सुरास्थि मांसं विहितं चरक्ये

तथैव पीतौदनको विदार्ये ।

रक्तौदनैः पूतनिकाञ्चनीयाः ॥

मत्स्यासवेनापि तथैव पापाः ॥

मांसं पक्वं पिलिपिञ्जाय तज्जन्मभ्यै विहितं
सद्यः ।

स्कन्दाय तन्मदिरायुक्तं चायमृग्ये दिशि

पूर्वादौ ॥

यः पूजयेद्वास्तुमन्ययुक्ता

न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।

जीवन्मसौ वर्षशतं सुखेन

स्वर्गं नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ॥”

इति श्रीक्षेत्रधरमन्त्रनिरचिते वास्तुशास्त्रे

राजवल्लभे वास्तुतन्त्रगम् ॥ अथश्रव्यः ॥ १ ॥

“आयत्तं यद्यतारकांशकविधुं राशिं गृह्यात्

तथा

धान्यं सौख्यशोऽभिरुद्धिरधिका यस्मात्त

कथ्यते ।

आयास्तु अजधूमसिंहशुनका गोरामभेमाः

क्रमात्

आङ्गुल्यष्टम आयामेषु विधमाः श्रेष्ठाः सुराणा

गृहे ॥

मानं देवगृहादिभूपसदने शास्त्रोक्तवस्तिनं तत्

गेहे कर्मकरश्च नाथकरतः शास्त्रेण देयं गृहे ।

अयो दण्डकराङ्गुलादिमपि ते हस्ताङ्गुलैरंशतः

क्षेत्रस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दखेन मानं पुरं ॥

आयः कल्प्यो हस्तमेघैः करैश्च

क्षेत्रे माचानिर्मिते मातृकाभिः ।

मध्ये पञ्चैकासने मन्दिरं च

देवागारे मण्डपे भित्तिवाह्ये ॥

द्वेन देवगृहे दिग्दण्ड भवने स्थापेदिकायां जले

विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमटागारेषु शक्तौ अजः ।

धूमो वद्भूपजीविनामपि गृहे कुण्डे च होमो-

द्वयै

सिंहद्वारद्वाराजयेऽन्त्यविचये सिंहश्च सिंहा-

सने ॥

चक्षावे शुनको विशाखु वृषभो हर्ष्ये हयानां

द्वितो

वाग्विष्ये घनभोजनस्य भवनेऽथो वाङ्मगेहे

खरः ।

वादिने खरजीविनामपि गृहे शौन्ने मजो

योजितो

याने स्त्रीगृहवाहने च शयने शक्तौ गृहे दक्षि-

नाम् ॥

आङ्गुः शिल्पितपस्विनां हितकारस्त्रोऽथ सुखं

नामवत्

आङ्गुः काकसुखो विङ्गालवद्वो धूमो अजो

माशुषः ।

शिल्पशा

सर्वे पक्षिपदा हरेरिव गतो हस्तौ नरस्त्रिव तु
प्राच्याः स्फटिगताः क्रमेण पतयो ह्यष्टौ च तैः
सम्पन्नाः ॥३॥

देवाः सिंहगजध्वजादिदृश्ये सिंहध्वजौ कुञ्जरे
सिंहो वै ध्वज इत्यते न दृश्येऽन्यथापि देवो
बुधैः ।

सिंहो हस्तिदृष्यालये स्तितिकरस्त्रायस्त्र वक्रं
गृहं
तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे च व्यायः
शुभः ॥

आसे देव्यगुणेऽभिर्विभजिते श्रेष्ठो ध्वजाशा-
यको-
ऽष्टमे तद्गुणिते च धिष्टाभजिते स्याद्वचमश्वा-
दिकम् ।

नक्षत्रे वसुभिर्बुधोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मी-
प्रद-
स्तुत्यायश्च पिशाचको ध्वजस्तैः संवर्द्धितो
राक्षसः ॥

तन्मले अथहस्तानामसहिते भक्ते चिम्बिस्त्रं
शक्रः
स्याद्विप्रोपमभूपतिक्रमवशादेव सुरेन्द्रो हितः ।
वेद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
राजांशो गजवाजियाननगरे राजालये
मन्दिरं ॥४॥

यावदुग्रहर्चं गणयेत् स्फटिगता-
त्ताराविभक्तं नवभिश्च श्रेष्ठाः ।
बुधेस्तृतीया सकले विवर्ज्या
या पञ्चमी सप्तमिका न शस्ता ॥

धिष्टानौ ह च सप्तमः क्रमतया वक्ष्येत् पूर्वा-
दितः
स्फट्या तानि भवन्ति यत्र गृहं तत्रैव चन्द्रो
भवेत् ।

हानिं पृष्ठगतः करोति पुरतस्त्राष्टाः चर्यं
चन्द्रमाः
पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽग्रे देवभूपालये ॥
प्रोतिः स्नात् समसप्तमी च दशमी चैकादशी

शोभना
हारिद्रा युगला करोति मरणं षष्ठी कलिः
पञ्चमी ।

मेघोऽश्विजितये हरिस्तु पिष्टभाचापस्तये
मूलतः
श्रेयः स्युर्नव राशयः परमते नन्दाश्रकैले
पृथक् ॥

भौमो दक्षिकमेघयोऽष्टतुले शुक्रस्तु राशिद्वयं
कन्या शुभबुधस्तु कर्कशद्वयं चन्द्रस्तु सिंहो रवेः ।
जीवो भौमघटः पतिद्वयघटौ मन्दस्तु गेहं स्त्रुतं
मित्राण्यकं कुलेऽष्टदेवगुरवोऽन्ये चारयस्ते मिथः ॥

देवचैः श्रुतिपुण्यमेऽश्विमन्त्रं मेजाभिर्न पौण्यमं
हस्तादिभ्योऽष्टरत्नकविधौ पूर्वात्तरा
रत्नम् ।
रचोन्मलविशाखिकापिपिष्टमं पित्रा धनिष्ठा-
द्वयं

शिल्पशा

ज्येष्ठाश्विमपीह देवमगुणेऽन्यस्तु देवे कलिः ।
वैरं चोत्तरफलगुणोऽगुणयोः स्वातौभरयो-
द्वयो

रोहिण्युत्तरवाङ्मयोः श्रुतिपुनर्व्यखोर्वीरोधं
तथा ।

चिन्नाहस्तभयोश्च पुण्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखा-
खयोः
प्रासादे भवनासने च श्रयने नक्षत्रवैरं त्यजेत् ॥
विप्राः कर्कशगालिनो निगदिताः सिंहजवापा
वृषा

विट्कन्या मकरो दृषोऽथ दृषला शुभश्च
कुम्भस्तुला ।
वर्षेऽनोत्तमकामिनी च भवनं वर्ष्य बुधैर्यज्ञतः
श्रेष्ठाद्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्राशयः ॥

अश्वोऽश्विनीश्रुतभयोर्धर्मपुत्रि हस्तौ
ह्मागोऽभिपुष्य उरगोऽपि विधातृसीम् ।
मूलाद्रयोः शुभक ओत्तरवाङ्मद्वये
पूर्वा मघास्तु मत उच्छ्रुरेव योनिः ॥

गौर्भद्रोत्तरफलगुणौत उदिता स्वातौ करे
माहिषी
आर्वास्त्राद्विशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठा-
राधाभयोः ।

पूषादश्वयोः कपिर्निगदितो वैश्वामित्रिनाकुलं
पूषायां वसुमे नृगेन्द्र उदितो वैरं त्यजेत्कोकतः ॥
आयर्च्योत्तरा अयमश्वकश्च
ह्येकत्र काला विभजेत् क्रमेण ।

तिष्ठा च चारण्य तथैव लभ्येः
श्रेष्ठेस्तु भाग्येव भवेदुग्रहैः ॥
दैर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीयं
तयोर्दैर्घ्यं पुनरुच्छ्रयेण ।

श्रेष्ठेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
समः प्रशस्तो विषमस्तु नैव ॥ ३ ॥
वर्गास्तुल्य पतयो गरुडो विडालः
सिंहस्तथैव शुभकोऽरुगन्धर्वयोः ।

मेढ्राककारच-ट-ताः प-य-शाश्च वर्गा
यः पञ्चमः स रिपुर्नैव बुधेऽश्विचर्यः ॥
अश्विन्यादिकभयं फणिनिभं चक्रं जिनाशु-
ह्वं

ह्येकस्यां वरकन्ययोश्च यदि भं तन्मूलदं चांशतः ॥
नाडीसेवकमिचगेहपुरतस्त्वेका शुभा सयथा
आयाद्विजिकपञ्चसप्तनवभिस्त्रैर्महं सौख्यदम् ॥

गुणगणं लघुदोऽयमन्वितं
भवनदेवगृहादिकमिष्यते ।
जललवेन शिखी बहुतापवा-
न श्रमेति गुणोदधिको यतः ॥”

इति श्रीकृष्णधरमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे व्यायादिलक्षणं ३ अध्यायः ॥
“वापीकूपतडागदेवभवनाभ्यारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहवच्च विधिवत् कन्याप्रदाना-

दिकम् ।
सर्वं पुण्यमिदं वृषः स लभते यः कारयेत्
पर्वते

शिल्पशा

दुर्गं सर्वजनाय श्रमैजजननं विश्राममेकं परम् ॥
सिंहो वैरपरामर्शं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरी

गङ्गरे
दुर्गस्यो वृषतिः प्रभूतकटकं शत्रुं जयेत् सङ्करे
कैलासे नगरं श्रितेन रचितं गौर्यादिसंरक्ष्य
दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमचो-
च्यते ॥

भृङ्गं जलदुर्गमन्निविषये दुर्गं भवेद्गङ्गरे
तथास्तुतममद्रिद्विं रचितं तदैरिणां दुर्गमम्
अस्त्राद्वैततोयतेललवणेः काष्ठैस्तृणाद्वैतया
यन्त्रोपस्करवाणश्चस्त्रभटैः संपूरयेद्दुर्गमपिः ॥
माहेनं चतुरस्रमायतपुरं तत् सर्वतोभद्रकं
वृत्तं सिंहविलोकनं सुप्रतनायकं तथा वाचयम् ।
नन्दास्त्राश्च विस्तृताकोणमथ नन्दावर्तिस्त्रस्त्या-
कृति

प्रोक्तं तद्वयवव्ययन्तमपि तद्विषयं गिरेर्मस्तके ॥
पुण्यां चाष्टदलीपमश्च पुरुषाकारं पुरं पौरुषं
सिंहं कुचिष्ठं भूधरस्तु कथितं दृष्टाभिर्न दैर्घ्य-
कम् ।

शाचं प्राक् सरिता परच कमलं वाय्वे नदी
धार्मिकं
ह्माभ्यां चैव मन्त्रालयश्च धनदाश्रायां नरी
सौम्यकम् ॥

दुर्गेकेन वृत्तं श्रियाखनगरं ह्माभ्यां रिपुर्न पुरं
लटासं कथयन्ति स्त्रस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा
विप्रतिः ।
भूपानां सुखदा यशोऽर्थफलदाः कौर्त्तिप्रतापो-
द्वया

लोकानाश्च निवासतो विरचित्वाः प्राक्शुभमुने
गुणाः ॥”
इति पुराणां विंशतिगुणाः ॥३॥

“वक्ष्येभौतिकं चिकीर्षनगरं षट्कोणकं कोशदं
वक्ष्ये वक्ष्यभयश्च शाकटपुरे रोगस्त्रिभूले कलिः ।
प्रोक्तं तस्करभौतये द्विशकटं कर्णाधिकेऽष्टचयो
दोषाः सप्त भयावहाः प्रकटिता ये विश्वकर्मो-
दिताः ॥”

इति पुराणां सप्त दोषाः ॥ ३ ॥
“वक्ष्येऽथो विविधं पुरं सुनिर्मितं मध्योत्तमं
कन्यसं

तेषां हस्तसहस्रमन्त्रिपुरं मध्यं ततः सार्द्ध-
कम् ।
ज्येष्ठं शुभसहस्रमेष्टं चरमं भागाद्वैकैर्वाच्यं
मध्यं द्वादशभागतः शशिकलं ज्येष्ठं विदध्यात्
सुधीः ॥

मार्गाः सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भिः पुरं
प्रोक्तं कन्यसमेव मार्गानवभिर्दैर्घ्यं तथा विस्तरे ।
यामश्चैव पुरार्द्धतो हि तद्वत् यामार्द्धतः खेटकं
खेटार्द्धतः तु क्रूटमेव विबुधेः प्रोक्तं ततः खर्व-
दम् ॥

हस्तानाश्च युगाष्टवोऽष्टचक्षुः भूपतीनां पुरं
तन्मध्यं दृष्ट्वा वदन्ति सुगवो वदन्ना सज्जख
तत् ।

शिल्पशा

आयामे वसुपादसाह्वसुतो भागः प्रशक्तो-
१० धिका-
स्वेकैकश्च चतुर्विधं निगदितं कार्यं समं
कर्णयोः ॥

वटत्रिंशत्तः वटं क्रमतो विट्टुता
देवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यटश्चया मानसुशान्ति केचित्
प्राकारकोष्ठश्च च भित्तिकायाः ॥३॥
पूर्वापराखाः पुरसम्पुखाश्च
देवाः शुभा नीतरदक्षिणाश्च ।
भङ्गं पुरस्थापि परादसुखास्ते
कुर्वन्ति धावकं जनार्दनप्राः ॥

वक्त्रा विष्णुशिष्टैश्चभास्करदुष्टाः पूर्वापराखा
शुभाः
प्रोक्तौ सर्वदिशासुखौ शिवजिनौ विष्णुविधाता
तथा ।
चासुखा यद्धमातरो धनपतिर्देमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिग्मुखः कपिवरो नैर्ऋत्यवली
भवेत् ॥
मार्गाः समदशाङ्गपञ्चशिखिनो शुभं पुरात्
खर्वटं
मार्गाः षोडश सूर्यविंशतिकराः कार्यास्त्रिधा
विस्तरे ।
प्राकारोदयविंशहस्तमभितो द्वाभ्यां विह्वीनो-
१० धिको
आसाह्वनं तदूर्ध्वतश्च कपिश्रीर्षाण्यष्टमात्रा-
न्तरम् ॥
प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकराः सूर्य्य-
हस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहिते विधाधरी
मथ्यमा ।
तस्या वाध सुवृत्तके च विविधं वृष्टाचर्न कार-
येत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविस्तार उत्तो
वधैः ॥

विधाधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
वाहुप्रमाणं श्ररारमहस्तम् ।
पञ्चाधिकं पञ्चकरेण ह्येन-
मिति विधा वास्तुमती हितश्च ॥३॥
दुर्गोदयं नन्दकरप्रमाणं
तित्था समं समदशैव केचित् ।
एकोनविंशं दृष्टुं त्रयाणां
दिकालसूर्य्यादकरा वदन्ति ॥

ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुमं सुतादिकं यद्धवेत्
राजद्वारसुखायतो हि सुधिया कार्यं पुरे
सर्वतः ।
प्राग्निप्राञ्च वृषा हि दक्षिणदिशि स्तुः सौम्यतः
मृदकाः
कर्षथाः पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैश्वा विचित्रे-
र्यद्वैः ॥
ईषी रङ्गकराः कुविन्दरजका वज्रौ च तज्जी-
विनः

शिल्पशा

प्रोक्ता अन्त्यजचर्मकारवरटाः स्तुः प्रौढिका
राचसे ।
पण्यस्त्रीनिर्गतौ च मासतयुते कोणे न्यसे-
लुब्धकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिलं तीर्थं तथा वारुणे ॥
विंहराचतुष्टयश्च खटकौदाराणि चाष्टौ तथा
कर्षथाणि द्वागर्गलानि कचिरेः कापाटकैः
सुदृढैः ।
कौन्तिस्तम्भपालयामरगृहेर्द्वैः सुधानिर्मितै-
हर्म्योश्चोपवनेर्जलाश्रययुतैः कार्यं पुरं शोभ-
नम् ॥
इति नगरप्रमाणम् ॥ ३ ॥

“यन्ताः पुराणामथ रत्नकाय
संयामवद्गन्धमूर्धन्याखाः ।
विनिर्मितास्ते जयदा वृषाणां
भवन्ति पूण्याः सुरया च मासेः ॥
हस्ता अष्ट च भैरवो नरकराश्चान्नो दशाष्टौ
भवे-
द्दो भीमगणोऽपि भास्करकरैर्यमस्तु विष्टैः
शिखी ।
प्रोक्तौभौ यमदक्ष एव मुनिभित्तिस्था महा-
भैरवो
स्यष्टौ शङ्करनिर्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्त्रे चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनौसूर्याङ्गुला विस्तरे
सम्मा मर्कटिका च पञ्जरमतः वटत्रिंशहस्ता
क्रमान् ।
यष्टा एष्टविभागतोऽपि रदनैस्तुक्तोऽष्टमात्रा-
ङ्गुलैः
प्रोक्ता कुण्डलवल्ग्वी च वह्नितो मध्यादष्टौल-
ङ्गुलैः ॥

यष्टा द्वागं मर्कटिकां विदध्या-
ल्लोहस्य कोलेन च चर्मगापि ।
यन्त्रं प्रकुण्यादृष्टकाष्ठकश्च
तस्मान्मया ज्योतिषया समेतम् ॥
कराङ्गुलैः पञ्जरकस्य देवं
केषां मते हस्तमिति च यन्त्रे ।

याष्टौ कुलो वज्रजलानिलाखा-
स्ते लल्लयज्ञैः परिकल्पनीयाः ॥”

इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ ३ ॥

“नीराश्रयं पुण्यवर्ता विधेयं
मध्ये पुरस्थापि तथैव काष्ठे ।
वायश्चतस्रोऽपि तथैव कूपा-

श्चत्वारि कुण्डानि च वटं तडागाः ॥३॥
कूपाः श्रीसुखवैजयौ च तदशु प्रास्तस्तथा

दुर्हमि-
स्तखादेव भनोहरश्च परतः प्रोक्तस्तु चूडा-
मणिः ।
दिग्भनो जयनन्दशङ्करमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विश्वास्तैः क्रमवहितैश्च कथिता वेदादधः
कूपिका ॥३॥
वापी च नन्दैकसुखा त्रिकूटा
वटकूटिका शुभसुखा च भद्रा ।

शिल्पशा

जया त्रिवक्त्रा नवकूटयुक्ता-
स्त्वर्कैस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥३॥
सरोऽहचन्द्रश्च महासरश्च
वृत्तं चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रः सुभद्रं परिवेकयुग्मं
वकस्त्रलोकद्वयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठं मितं दक्षसहस्रकैस्तु
मध्यं तदर्धेन ततः कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठं करैः पञ्चशतानि देवै-
स्तदर्धमर्थं तु ततः कनिष्ठम् ॥३॥
भद्राक्षकुण्डं चतुरस्रकश्च
सुभद्रकं भद्रयुतं द्वितीयम् ।
नन्दाख्यकं स्थातुं प्रतिभद्रयुक्तं
मध्ये सुभद्रं परिच चतुर्थम् ॥
कराष्टौ हस्तगतं प्रमाणं
द्वारैश्चतुर्भिः सहितानि कुर्व्यात्
मध्ये गवाक्षश्च दिशो विभागं
कोणे चतुष्कास्तपि पट्टशालाः ॥३॥

गङ्गादा रवयो हरेश्च दृशकं रुद्रा दशैकाक्षिका
दृशां भैरवमाष्टका गगनपतिर्वद्रेस्तिकं चाक्षिका ।
दुर्वासा मुनिनारदस्तु सकला दारावती
लीलिका
लोकाः पञ्च पितामहादिविबुधाः स्युर्मथ्यभित्तौ
सदा ॥

तस्योर्ध्वतः श्रीधरमाडकस्य

सदृशानां पूर्वफलश्च काश्याः ।

खानाच्च गङ्गापवनस्य पुराणं

कृतं भवेच्चैद्विधिविहितं ॥

विधारितं जीवनेमेव येन

तद्दोषदेकेन समं दृष्टियाम् ।

न घटिसंख्यं च सङ्गसर्वध

स्वर्णाकनौखान्यखिलानि सुदृक्ता ॥

ग्रामे वाध पुरे नरेन्द्रभवने तत्तुषोडशांशं भवेत्

मध्यात् पश्चिमदिक्स्माश्रितमिदं दुर्गं भवेद्भूव-

प्रातः ।

द्वारं दक्षिणवामतश्च पुरतः कार्यास्त्य-

श्चत्वारः

सर्वं वास्तुसह्यादिवारचरणा भूपेक्षया कार-

येत् ॥”

इति स्रजधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-

वल्गमे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागसप्तशतम् ३

अध्यायः ॥ ३ ॥

“अथो वृषाणां भवनानि वक्ष्ये

स्वेकातपञ्चावनिपालकस्य ।

शतश्च हस्ताष्टसमन्वितश्च

यासे यद्दं चोत्तममेव तस्य ॥

ये द्वारे भूमिसुजो बभूव-

स्तेषां यद्दं हस्तगतं द्विहिनम् ।

तत्तत्रं श्रुमीश्वरको वृषाच-

श्चष्टाधिकाष्टीतिकरं यद्दं स्थातुं ॥

ग्रामे कलशद्वयमस्ति यस्य

प्रोक्तो महामहस्त्विको नरेशः ॥

शिल्पशा

अग्रोतिष्ठत्सं दिकरेण हीनं
 ऊर्ध्वाद्युष्टं शोभनमेव तस्य ॥
 पञ्चाशत्तेशो रुपमन्तर्लोको
 भवेद्युष्टं तस्य कारादृष्टिः ।
 सामन्त्यसुखो ह्यश्रुताधिपोऽसौ
 तन्नेहमष्टेयु करप्रमाणम् ॥
 तद्भस्म पञ्चाशदपि द्विहीनं
 सामन्त्यं ह्योऽश्रुतनाथ एव ।
 तथा त्रयोयोऽपि ततो द्विहीनं
 चिंशत्काराष्टाधिकमेव गेहम् ॥
 प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
 ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
 अष्टाधिकं विशतिश्चक्षुर्धर्म
 सिद्धे समस्तानि यथोदितानि ॥
 ग्रामाधिपा ये तु श्रुताधिपाश्च
 ते स्वस्वराष्ट्रा अपि सेनिकाश्च ।
 तेषां यद्वा अष्टदशाधिकैश्च
 करैः समाना मुनिभिर्मैताश्च ॥
 भूपालकाहेन च मन्त्रिगेहं
 यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
 आसाहृष्टाश्रुतिकेन देवे
 कुर्यादथो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
 युजं चतुर्हस्तमितं कारादि-
 दृष्ट्या हिरामान्तमिति प्रमाणम् ।
 ततः परं भूपतिमन्दिराणि
 यावच्छतं चारुकरादियुक्तम् ॥
 स्याद्भूमिकेका वसुहस्तगेहं
 दशभिश्चतुर्हस्तैः हितया पुनश्च ।
 प्रासाद एवामरभूपयोश्च
 हर्मागण्य लोके सुनिर्दितानि ॥
 शालाया नवधा च पञ्चकारो मानश्च विशा-
 न्तकं
 भित्तेरेव चतुर्हस्तैः कुलमितियावत् सपादं करम् ।
 आमारस्तु तु षोडशांशरहितोऽप्यर्हं न हीनो-
 ऽथवा
 भित्तेर्मानमिदं त्रिधा विरचितं कल्पं यथा-
 योगतः ॥
 देव्यं चन्द्रकलाङ्गुलीतमशिला मध्याङ्गुली
 नान्तिमा
 आसे दिङ्मवभूष्टदुष्कृतिरपि त्रिंशेन विस्त्रा-
 रतः ।
 हस्तादेस्त्रिकारोदयं नवविधं पीठं गृहे च सत्यतो
 विप्रादे रसभूतवेदगुणकाः स्युः पीठके मेखलाः ॥
 षष्ट्या वायु शताहं समतियुतेषां सख हस्ता-
 ङ्गुले-
 हारस्योदयोको भवेच्च भवने मध्यः कनिष्ठोत्तमैः ।
 देव्यार्हं न तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिकः
 सप्तवे-
 देव्यं चंद्रविहीनमर्हं रचितं मध्यं कनिष्ठं
 क्रमात् ॥
 चोष्टा प्रतीको तिथिहस्तसंख्या
 प्रोक्तोदये विश्वकारा च मथ्या ।

शिल्पशा

कनिष्ठिका रुद्रकरा क्रमेण
 आसेऽष्ट सप्ते च रागसंख्या ॥
 वैष्णवाचकलीशकैर्वांगुले हस्तेऽस्त्रिंशद्विंशते-
 हर्मागण्य त्रिविधोदयः क्षितितलादुयावच्च पट्टो-
 र्हकम् ।
 एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्वे त एका-
 दश
 जेपाः वसवतौ नखाः शशिकला अष्टादशात्य-
 स्त्रिधा ॥
 त्रिस्थाने युगपर्यन्ताऽऽस्त्रितयुता धिष्टैक
 विश्रान्तिता
 मध्योऽर्थं त्रिकरेस्तदंशश्चहितेः प्रोक्तः कनिष्ठ-
 स्त्रिधा । * ।
 वृत्तं दुग्धविभृक्कस्यटकयुतं नौडैस्तु चैत्यद्वयं
 चौरं मारुतपातितश्च भवने चिन्ताविभोतं
 व्यजेत् ॥
 शाकः शालमधूकस्यं खदिरा रक्तासनाः
 शोभना ।
 एकोऽसौ सरलोऽर्जुनश्च पनसः श्रीपर्णनी
 शिंशपा ।
 हारिद्रः पिप्पलमर्हं चन्दनकः पद्माश्लकस्त्रिंशकी
 नेतेऽन्येन युता भवन्ति फलदाः शाकादयः
 शोभनाः ॥ * ॥
 गेहोदयस्तु नवधा विभजेत् षडंशं
 क्षम्भोऽष्टभागसमकं भरगं शिरश्च ।
 कुम्भी स्तुदम्बरमैकविभागतुल्या
 पट्टश्च तन्त्रिकयुतोऽंशसमान एव ॥
 शालालीन्द उदाहृतो हि विवृधैर्वाणेषु युग्मा-
 शकः
 सप्तांशेषु गुणैश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यास्तथा ।
 कापाट गृहदक्षिणे निगदितं वामे भवेदर्गला
 दृष्ट्या निष्क्रमणं कृतं सुनिर्वहारेषु सर्वेषु यत् ॥
 शालाजिनां शर्मसुरेव मध्ये
 त्रयो हयान्ते दयमस्तु पार्श्वे ।
 हारोत्तमाङ्गन समानकर्णाः
 शस्त्रा न शस्त्रा भवनाभिवक्ताः ॥ * ॥
 हीपालयो दक्षिणद्विभागे
 सदा विधेयोऽर्गलया समानः ।
 वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
 सुरालये वामदिशीऽसिद्धे ॥
 हाराद्ये खट्कोस्तुखे च तदधो ह्याः षोडशां-
 शधिकं
 सर्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्यस्तु
 पट्टादयः ।
 तल्लूनं न शुभन्नुलातलगतं कुक्षौ तथा पृष्ठमं
 काष्ठ पञ्चक एव नीतरहितं यन्मूलपूर्वोत्तरम् ॥
 हारोर्ध्वं यद्धारमस्तु प्रमाणं
 संकीर्णं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
 हस्तद्वाराख्ये वाणि पृथूनि
 तेषां शोर्षाण्येकस्तथापि ऊर्ध्वात् ॥
 सर्वं द्वारं नीचमानं सजाये
 यद्वा हस्तं तत् करोत्यर्थेनाग्रम् ।

शिल्पशा

गेहानां यत् पूर्ववास्तुस्वरूपं
 तेषां भङ्गात्तैव सौख्यं कदाचित् ॥
 द्वारस्यासरदांशतोऽधिकमिदं कार्यं गृहं दक्षिणे
 तुल्यं हस्तिगृहश्च वाजिभवनं तेनाधिकं
 वामतः ।
 अष्टांशेऽथ नवांशके च वितथे तोये जवेर्भू-
 हितं
 द्वारं सौम्यगृहचते च कुसुमे भस्माटके शस्त्रते ॥
 प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं कुर्येऽश-
 पर्वस्यतो
 याम्यायाश्च यमापिपौष्णमपरे शेषासुरं
 पापकम् ।
 सौम्यायामथ रोगनागशिरिञ्चं त्वाण्यं तथाभ्य-
 च्छुभं
 कौक्षिद्धारणसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तश्च
 वातावने ॥
 द्वारं विडम्भशोभनश्च तरुणाकोयभमस्तम्भकेः
 कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विडम्भ तथा कौलकेः ।
 उच्छायाद्विगुणं विहाय पृथिवीं वेधो न
 भित्तान्तरे
 प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोऽदये ॥
 देव्यं वाङ्मृताङ्गुलश्च दशभिर्हीनम् १४०।१२०।
 १२०।१०० चतुर्धा विधिः
 प्रोक्तं वायु शतं त्वशीतिश्चितं १८० युग्मं २००
 नवत्वा शतम् १६० ।
 तद्वत् षोडशभिः शतश्च ११६ नवभिर्दत्तं तथा-
 शीतिकम् ८६
 द्वारं मध्यमताशुचारि दशकं योग्यं विधेयं
 बुधे ॥ * ॥
 खयमपि च कपाटोद्घाटनं वा विधानं
 भयदमधिकहीनं शास्त्रयोऽन्ता विचाले ।
 पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीनं
 भयदमखिलकाष्ठाय यदाधःस्थितं स्यात् ॥
 देवालय वा भवनं मठश्च
 भानोः करैर्वाशुभिरत्र भिन्नम् ।
 तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
 क्वाया गता यस्य गृहस्तु कल्पे ॥
 नैको लघुज्वालादिशा विभागे
 मध्ये द्विष्ट दास्यवर्गगेहे ।
 स्तम्भासनं हीनमपि क्षयाय
 यदाधिकं रोगकारं तदा स्यात् ॥
 क्षम्भोऽष्टाक्षस्रुतभद्रश्चितो रूपेण चालङ्कृतो
 युक्तः पञ्चवक्त्रेणभरणकं यत् पञ्चवेनाहतम् ।
 कुम्भी भद्रयुता कुमारश्चितं शीर्षे तथा
 किन्नराः
 पञ्चचेति गृहे न शोभनमिदं प्रासादके शस्त्रते ॥
 क्षम्भो ह्ययोर्मध्यगतो न शक्नो
 शुभंकरौ पट्टयुगांशतो ह्यौ ।
 गृहे प्रशस्त्राश्चतुरस्रकास्ते
 क्षम्भा न कन्देव विना प्रशस्ताः ॥
 हानिस्तुलामध्यगता खनश्च
 क्षम्भेभदन्ताख्यभित्तिस्तुलम् ।

शिल्पशा

संलग्नचत्वार्यपि ह्यनये स्युः

सम्भासनं स्तम्भशिरश्च शीर्षम् ॥

उत्सृष्टाह्वयनिर्गतं शरयुगाग्निनाधिकं शस्यते
ह्यहं पट्टममानकं सुखकरं नाशाय निष्कृतम् ।

तत् काकश्च च पञ्चवच कुसुहामं ह्यर्थकाला-
यकं

प्रातस्वच करालकश्च विबुधैः प्रोक्तश्च तत्
वडविधम् ॥

भूस्वारोहणसूत्रं तस्मात्परि प्रादक्षिण्यं शस्यते
हारं तूहभवाच्च भूमिरपरा ह्यस्त्राकभागेः

क्रमात् ।

प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने शैलः शुभो नो
यद्दे

नस्तिन् भित्तिषु वास्तुकास्तु शुभदाः प्राग्भूमि-
कुम्भारां तथा ॥३॥

एष्टे चणानन्तरमेव बाह्यात्

यद्द्वयेशो न शुभङ्करोऽसौ ।

यद्द्वयश्च एष्टे यदि राजमार्ग-

स्तदादिभूमेर्न हि एष्टमीत्यम् ॥

जीर्णं गेहं भित्तिमयं विप्रतीयं

तत् पातयं खर्चनागस्य दत्तैः ।

गोष्ठ्यङ्करी शिल्पिना निखयेन

पूजां कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥

हर्म्यस्यापि समन्ततो यद्द्वयपटितं हि यदा-

पीहते

संज्ञाशासु विवर्हितश्च फलदं दुष्टं तदेकच च ।

प्राद्विचैरपि वैरसुतरदिशाभागे मनस्तापकत्

पञ्चादर्थविनाशदक्षिणदिशि शक्नोम्येवं वङ्गते ॥

वामाङ्गे धनवस्तुदेवभवनं धातुः श्रियो वाजिनो

नार्थस्त्वौषधिभोजनस्य भवनं स्यात्वाटिका

वामतः ।

वङ्गोर्जलदन्तिशस्त्रसदनं स्त्रीणां तथा दक्षिणे

स्थानं माद्विधमाजमौर्णिकमिदं धाम्यामिमये

शुभम् ॥

सुभोवे वरुणोऽसुरे गगनवरे स्याद्वोटकानां यद्द्वं

दास्ये शुद्धयश्च शृङ्गारमयं गाम्भर्व्यदेवाश्रितम् ।

राज्ञो मातृयद्द्वं गन्धर्वजयके रश्मे महिष्या

यद्द्वं

सद्ये धर्मयद्द्वं रवौ व्यषयद्द्वं प्रोक्तं जये

श्रीयद्द्वम् ॥

इशप्राच्योरन्तरे गर्भभागा-

सुदृढा वा स्थानमेवात्र कार्यम् ।

धाम्यागारं स्थापय्या प्राणकीये

भङ्गोऽप्येवं शम्भुकीये शिवायै ॥

प्राक्पश्चिमे मासतवङ्गिकीये

प्रोक्ता प्रवीचैरपि वृत्तप्रासा ।

वर्चोयद्द्वं रात्रिचरस्य कीये

स्थात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥३॥

प्राक् प्रोभा वृषमन्दिरं च पुरतः स्थानं तथा

युक्तं

वामाङ्गे वृषतस्त्रायुधधराः कृष्णावपत्राणि

च ।

शिल्पशा

हृत्वं चामरतापसाः खगुरवस्ताम्रकधृग्दक्षिणे
गेहाधीशयदृच्छया च शयनं सञ्ज्ञासु भूमौयु
च ॥

विष्वदाश्च शयनं प्रशस्तं

वादिचगेह सवितुर्विधेयम् ।

पूषाश्रितं भोजनमन्दिरश्च

महानसं वह्निदिशाविभागे ॥

माहेन्द्राश्च गोपुरं द्वित्रिभूमिं

भानोः संज्ञा तस्य मध्ये विधेया ।

उत्ताशुक्तं मन्दिरादौ निवेशे

त्वष्टा कार्यं चाश्रया भूपतीनाम् ॥

दिक्पालान्तं ह्येकपालादिगेहं

ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गान् ।

शाला काया लोकगेहे युगान्तात्

विदेशकाः स्युर्भूमयस्तेषु नूनम् ॥”

इति श्रीसूत्रधारमखनवरिचिते वास्तुशास्त्रे

राजवङ्गमे राजयुहनिवेशादिलक्षणं ५ अः ॥३॥

“अथैकपालं द्विगुणाद्विशालं

प्रसारतो लक्षणमेव तेषाम् ।

यथोदितं वास्तुमते तथैव

ब्रवीमि राज्ञामय मानवानाम् ॥

चत्वारो गुरुवस्तु पूर्वगुरुतोऽधो दक्षतोऽन्धे

समाः

भूयः पश्चिमप्रतिश्च गुरुभिर्यावज्जुतुल्यं भवेत् ।

उद्दिष्टे द्विगुणाङ्गकेतुभवेः संख्येकमिरीकृते

नष्टे स्त्रो विषमे समे गुरुलघू रूपे तद्द्विगुलः ॥

स्थाने लघोः सप्तगुणाद्विन्दं

प्रदक्षिणं तं क्रमतो विदध्यात् ।

प्रसारतः प्रोदशकं यद्द्वयार्ण

प्रोक्तं तथास्त्रां कथयामि तेषाम् ॥३॥

ध्रुवश्च धाम्यं जयशब्दसंज्ञे

खराश्वकन्तश्च मनोरमाश्चम् ।

सुवक्तमस्तात् किं दुर्मुखाश्चं

क्रूरं विपत्तं धनदं क्षयश्च ॥

आक्रान्तकं वैपुल्यैजयश्च

फलानि नाम्ना सदृशानि तेषाम् ।

इति ध्रुवादयोदशयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

धाम्यादिनोऽधौ विजयान्तकं हि

त्वनिन्द्युग्मं सुखतो विदध्यात् ॥

रथं श्रीधरमोदिते च परतस्तद्द्विमानं यद्द्वं

कारालश्च सुनाममेव तद्वत् धाङ्गं सद्यः तथा ।

इति रथ्याष्टकम् ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञाणि ध्रुववङ्गवन्ति नियतं षड्द्वारकेः सुन्दरं

प्रोक्तं तद्वदृश्च भद्रकुसुदेऽधो वैसुखाश्चं शिवम् ॥

तत्सञ्ज्ञाभश्च विशालवर्जं

तथा विजयं त्वशुभं क्षयश्च ।

उदीतमेवं त्वय भीषणश्च

सौम्याजिते कः कुलनन्दश्च ॥”

इति सुन्दरादिषोडशयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

“पूर्व्यानिन्द्यमस्तकेषु युगलं पट्टस्य शालान्तरे

हंसश्चैव सुलक्षणश्च परतः सौम्यं हयं भाद्रकम् ।

तस्मादुत्तमरौपिरे च सततं क्षेमं तथा क्षेपकं

शिल्पशा

चोदत्तं दृष्टसुस्थितश्च ययमानन्दं सुनन्दं

क्रमात् ॥”

इति संन्यादिषोडशयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

“मथ्येऽपवर्गं ध्रुवरूपकाणा-

मलकृताहं पथमश्च तत्र ।

तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण

स्थातं तदन्य रमणश्च पूर्वम् ॥

तत्रेश्वरं तदनु पुण्यमनः सगर्भं

प्रोक्तं यद्द्वं कलरुदृशतमेव रिक्तम् ।

स्यादोष्मिन् तदनु भद्रकयश्चित्तं च

दोर्न यद्द्वं विभवकामदमेव संज्ञा ॥”

इत्यलङ्कारादिषोडशयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

“षड्द्वारं सन्ध्यावर्गकेषु

प्रभावसंज्ञं त्वय भावितम् ।

रक्तं तथान्यातिलकश्च तत्र

सन् क्राडन भौख्यमतो यथादम् ॥

कुसुदमपि च कालं भासुरं भयञ्च

वसुधरमथ गेहं धान्यनाशं तदन्यत् ।

कुपितमपि च वित्तं दृष्टिद प्रोक्तमेव-

तदनु कुलसदृशं षोडश प्रोक्तमादा ॥”

इति प्रभवादिषोडशयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

“सर्वं सुखालिन्दसमन्विताश्च

दाकृदिपटकं ह्यपवर्गमर्थे ।

नतश्च चूडामणिकं प्रभदं

क्षेम तथा श्रेयसमुच्छ्रितश्च ॥

विशालसङ्गं त्वय भूतिदश्च

हृष्टं विरोधं कथितं क्रमेण ।

तत्कालपाशं हि निरामयन्

सुशालरोने सुनिस्मताश्च ॥

वेद्यं यद्द्वं चैव मनोरमश्च

सुभद्रसंज्ञं कथिता च संज्ञा ।

इत्येकपालानि यद्द्वयानि विद्या-

च्छतश्च चत्वार्यधिकं ध्रुवादि ॥

अपवरकं यत् कथितं तद्द्वामे धोमता यद्द्वं

कार्यम् ।

यत् षड्द्वारकसुदितं ज्ञेया सा पट्टका श्रेणी ॥”

इति चूडामय्यादिषोडशयद्द्वयम् ॥ इति चतु-

रत्तरं शतमेकपालयद्द्वयम् ॥ ३ ॥

“अथ द्विशालानयलक्षणाणि

पदैः (क्षिभिः) कौटकरव्यसंज्ञा ।

तन्मध्यकोष्ठं परिहृत्य युग्मं

शालाश्चतस्रो हि भवन्ति दिक्षु ॥

याम्याभिगा च करिणी धनदाभिवक्त्रा

पूर्व्यानना च महिषी पितृवाराकृष्टा ।

गावी यमाभिवदनापि च रोगक्षीर्ण्य

क्वाम्यौ महैश्वर्यवयोर्विद्वन्नाभिवक्त्रा ॥

हस्तिन्या महिषी द्विशालभवनं विहायकं

तच्छुभं

गावी माद्विषसंज्ञकं क्षतिकरं तद्द्वयामस्यर्थं

भवेत् ।

इत्थं क्वागवावन्ति धनहरं हस्तिन्याभ्यां

तथा

शिशुपक्षा

काचं भोकरिणौयुतं न हि शुभं चुक्ती च पूर्व्या-
परम् ॥

नामान्तः सन्ततशान्तिदश्
स्याह्वमानं लघु कुक्कुटाखम् ।
हृष्यादितो नाम चतुष्टयश्च
हस्मैः द्विशालं प्रथमं तथैव ॥
यत् खल्लिकं तद्रसदारमध्ये-
ऽलिन्दस्त्रयाग्ने कथितं द्विशालम् ।
हंसाखकं स्यादथ वहुमानं
कौर्त्तिविनाशं भवनं चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्मं पुरतो विदध्यात्
वड्दार मध्येऽपि च शान्तसंज्ञम् ।
तस्मादयमे हर्षणवैपुले च
तथा चतुर्थं कथितं करालम् ॥
तस्मिन् यच्च दक्षिणतो ह्यलिन्दे
वित्तश्च चित्तं धनकालदण्डे ।
वामे पुनस्त्वदुपुन्नदं स्यात्
सर्वेषु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पञ्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्यादक्षिणेको रसदारमध्ये ।
तत्तैत्तुरं सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिल्येव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणेकः पुरतोऽपि युग्मं
वट्कं यद्वातः किल श्वाश्रदाखम् ।
ततो द्वितीयं खलु शास्त्रदं स्या-
च्छीलं तथा कोटरमेव संज्ञम् ॥
सौम्यं यच्च मङ्गपसंयुतश्च
तत्पुल्लरूपं विबुधैर्लभ्येयम् ।
सुभद्रमखादपि वहुमानं
क्रूरश्च सर्वेष्वशुभं चतुर्थम् ॥
सुखे चर्यं दक्षिणपश्चिमेकः
वड्दारकं श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते यच्चै कोपसमग्रदृष्टिः च
चतुर्थकं कौर्त्तिविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमेको
युग्मं सुखे मङ्गपमयतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसनं ततश्च
श्रीशोभकौर्त्तिपञ्चमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
मन्मथ्यं श्रीधरयुग्मपूर्वम् ।
सर्वार्थदं स्यान्मुखतस्तयश्चेत्
लक्ष्मीविवासं कुपितश्च नास्ति ॥
युग्मं सुखे मङ्गपमेव चापि
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तमितिः ।
युद्धे तु खद्योतकबाहुतेजः
सुतेज एवं क्रान्तावहं स्यात् ॥
खद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्व्यात् द्विशालश्च वद्विनिवासम् ।
तत् पुष्टिदं कोपसमानमन्त्य-
मनुक्तवट्कं क्रमतो विधेयम् ॥
लघुनिर्गमं पूर्वदिशाविभागे
एको भवेदक्षिणवामपञ्चात् ।

शिशुपक्षा

महान्तमेतन्महत्तयश्च दत्तं
कुलचर्यं मङ्गपसंयुतं स्यात् ॥
अमह्यं दिक्कृतये विभागे
सुखे त्रिकं दक्षिणतस्तयश्च ।
प्रतापवङ्गं न्यमिदश्च दिव्यं
सुखाधिकं सौख्यदरं चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रसदारयुग्मं
पुनश्च लिन्दोऽजगजन्ततश्च ।
स्यात् सिंहनादं लघु हस्तिवामं
त्रयं तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
शान्तादिगोहानि च षोडशैव
द्विशालकानौह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्यपि रूपमेकं
हृष्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥”
इति स्त्रधधारमङ्गनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वङ्गमे एकद्विशालगृहलक्षणं ६ अध्यायः ॥३॥
“द्विशालगोहानि तु षोडशैव
वास्तुदधैः सारतरं पुनश्च ।
वस्त्याम्यलिन्दोऽपि षण्णो लघुश्च
द्वौ तिष्ठकाखौ कथितावलन्दौ ॥
अथ द्विशालं लघुरस्य वामे
सुखे त्रिकं दक्षिणतस्तयैकः ।
सुखे तथा वासवमेव गेहं
वामेऽपस्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञं सुखतस्तयश्चेत्
प्रदक्षिणं लिन्दकवेष्टितं स्यात् ।
अलिन्दयुक्तं विमलं द्विशालं
तदीर्यवर्तं सद्य मङ्गपेन ॥
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रसदार चैकम् ।
तदा भवेद्वास्तुरमययुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग् विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्वगः स्यात्
तद्वद्वामाङ्गं सुखमङ्गपेन ।
द्वौ पूर्वतो दक्षिणतस्तयैको
युग्मं भवेन्मङ्गपसं सुतेजः ॥
सुखे गुणा दक्षिणतस्तयैको
द्वौ मङ्गपेऽस्मिन् हयजामिधानम् ।
महान्तगेहं सुखजे त्रिके तु
युगमन्वितं मङ्गपमेतदेव ॥
सुखे तथा मङ्गपके च युग्मं
वामेऽपस्ये युगलं लघोश्च ।
लोकत्रयाङ्ग्यरमस्य नाम
वड्दारं शम्भुगणेशयोश्च ॥
युग्मं सुखे मङ्गपसं द्वयं स्या-
त्तथा द्वयं दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पञ्चादरदामिधानं
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमताद्विशालम् ॥
माकौनसंश्च सुखगैश्चतुर्भि-
र्वर्णं भवेदक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग् विभागे
तस्याग्रतो मङ्गप एक एव ॥

शिशुपक्षा

प्राप्तमा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तत्रैकमङ्गलसंयुतश्च कमलं स्यादुद्विदं सौख्य-
हम् ।

वेदास्तुदरके सुखे च सततं वामेक्ष्ये दक्षिणे
तस्याग्ने मुखमङ्गपस्य फलदानेवं यद्वात्
षोडश ॥”

इति स्त्रयादिषोडशगृहाणि ॥३॥

“अथ त्रिशालं त्रिदशेक्ष्येकं
स्यात्त्रिदशावासमङ्गपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुसुदाभिधानं
हृष्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥
एकं ह्यलिन्दश्च तथैव पुनः
हरश्च कामन्तय हृष्यभद्रम् ।
वट्कश्च मध्ये स्वधनं कुवेरं
पञ्चं तथा कामदेवतदेव ॥
अलिन्दयुग्मं लघु भद्रयुक्तं
मध्ये कपाटं लज्जामिधानम् ।
स्यान्मिषजं चैव शर्तं त्रयश्च
वड्दार मध्ये सकले यथातः ॥
स्याद्वैजयं मङ्गपहृष्यभद्रं
जयं विनादं लघु कौर्त्तिजयश्च ।
भद्रो नृहृष्याधिकसाकलाङ्गं
निर्लोभकं वासदत्तौश्वे च ॥
त्रैकं क्रमाद्दीप्तरवारदारुणं
भौमश्च कौशल्यामतः क्रमेण ।
तदेव बुद्धस्वजनं तृतीयं
स्यात् कौशलं नीलमिदं चतुर्थम् ॥
सुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
दरदशरदसुक्तं दक्षकं काकपलम् ।
इदमिह हि विनादं मङ्गपेनाधिकं स्या-
त्तदु च गजनादं बाहुलं कौर्त्तिजाहम् ॥
हृष्टादिरूपसुखमङ्गपमेव चिह्नं
क्षेपे यद्दे हृद्यगणैः स्वपि कौशर्यं ॥
वामेऽधिकश्च लघुना कथितं सुभद्रं
स्यान्मामिभद्रमपि रत्नजकाञ्चनाखौ ॥
युगसुखमपरेको भैरवं दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुवेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तिवामं विधानं
हयजकपजगेहं तच्चतुर्थं क्रमेण ॥
वर्णानां सुभद्रश्च सागरयुद्धं पश्चैव हृष्टा सुखे
प्रोक्तं चौरदरदशरदयमिदं कोलाहलकापरम् ।
वड्दारवद्वयभद्रसप्तलघवस्त्यैकं युतं शालया
गान्धर्वं क्षितिभूषणश्च कथितं सर्वज्ञकं दर्प-
कम् ॥
धाम्यं दृष्टिकरं त्रिशालसुदितं प्राज्ञां विना
पावनी
प्राक्शाला रक्षितं शुभं विगदितं सुखेनमर्थ-
प्रदम् ।
सुक्तीचक्रमिदं करोति सरणं हीनं तथा
धाम्यया
पञ्चज्ञं महिषीकृते च भवनं तत्पुत्रवन्धुलघुम् ॥”
इति त्रिदशादिषोडशगृहाणि ॥३॥

शिल्पशा

“नेशालानि च षोडश प्रथमतः सोमश्च षड्-
 दारुकं
 तच्चेनेन पुरोऽपि शङ्करमिदं मध्ये क्रमात्
 पूर्ववत् ।
 यत्र द्वौ सुखतोऽपि दक्षिणलघुस्तेकाधिकं
 सागरं
 चत्वारो वृषप्रभितश्च पुरतः प्राग्दक्षिणैको
 लघुः ॥
 पञ्चमे सकलं भ्रमश्च लघुना सर्वस्य तत्
 सौख्यं
 रागाख्यं भ्रमसंयुतश्च भवनं तत् सर्वशालं
 भवेत् ।
 प्राग्वायुजुलनन्दनं क्रमनया त्वेकत्रयेकान्वितं
 तस्मिन् विन्यस्यते च लघुके कल्याणसंज्ञं तथा ॥
 सर्वप्राप्तु लघुचयं शरसुखं तत् पट्टयुग्मं
 क्रमात्
 तत्सौभाग्यविवर्द्धनश्च भवनं राज्ञां सदा निर्मि-
 तम् ।
 आनन्दं सुखराजिदक्षिणलघुवर्गमे च पृष्ठे द्वयं
 रागाख्यं जनप्रभोगं गुणगणिकेनान्वितं हृदितः ॥
 स्याद्भोवर्द्धनमयतो रसयुतं युग्मान्वितैः क्रमात्
 सप्तमे त्रिगुणं चिकश्च लघुवो लोकत्रिकं
 सुन्दरम् ।
 गेहं शीतलकं च भद्रसहितं हस्तेन ह्रीनं सुखे
 तदुत्तं लघुना च भद्रसहितं विष्णुपियं
 भूपतिः ॥”
 इति सोमादिषोडशशिल्पाणि ॥ ॥
 “षड्दारुकं शीतद्वयं निप्रालं
 तत् शीनिवासं सुखहृत्सुक्तम् ।
 शीवस्ततः शीधरमेव वृद्धा
 शीभूषणं वेदसुखं गेहम् ॥
 दागेः शीवयमयोऽपि ऋतुभिः शीतेलिकं
 मन्दिरं
 रागाख्यं रसदायकसहितं तत् शीविलासं
 भवेत् ।
 शीतेनो जयमयश्च सुनिभिः षड्दारु युग्मान्वितं
 सोमादिषोडशदिभूपतियज्ञाः पञ्चाधिका
 विंशतिः ॥”
 इति त्रिदशदिनवमहाणि ॥ ॥
 “भवननवकसुक्तं यच्चतुःशालमध्यात्
 नयनलघुसुखं स्याद्विण्णैकेन चन्द्रम् ।
 भवति सदनमस्य सर्वतो दारुषट्कं
 हितयमपि च तेषामन्तिमं युग्मसुक्तम् ॥
 मलयमयं च गेहं वामहस्ताधिकं स्यात्
 भवति च गुणहृत् प्रोभणं पूर्वतोऽपि ।
 त्रिभिरपि च सुकर्णा पृष्ठदास्ये तथैक-
 स्तदधिकसपि वामे वैश्व नागेन्द्रसंज्ञम् ॥
 चक्रं चतुष्टयसुखं सकलेषु शक्तं
 यात्योत्तरे हि लघुनापि जयावहं स्यात् ।
 भद्राक्षयं मकराक्षयमेव तस्मिन्
 पृष्ठपञ्चसपि कामदम्भमम् ॥”
 इति विजयादिनवचतुःशालशिल्पाणि ॥ ॥

शिल्पशा

“शुद्धादयो सुनिमित्तैश्च विधा च शाला-
 स्तासां षड्वे कथिता भवनप्रसङ्गे ।
 शालालिमध्वरचितोऽपि लघुः सुखाय
 यदा तद्व्यरचितः पृथगेव शालाः ॥”
 इति सूत्रधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
 वल्लभे दिशालनिशालचतुःशालयहलक्षयवर्णनं
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥
 “शयनमथ वृषाणां त्वङ्गुलानां शनैकं
 नवतिरपि सुतानां मन्त्रिणः षड्विहीनम् ।
 वलपतिगुणहस्तं चाङ्गुलीनं गुरोश्च
 तदनु युगलह्रीनं ब्राह्मणादिः प्रशस्तम् ॥
 आसोर्द्धभागे नतदेष्टैतश्च
 कलांसमाचोऽधिक एव शस्तः ।
 चांग्रेण पादेन ससुच्छयः स्यात्
 द्विचङ्गुलानामधिको न कार्यः ॥
 शीपख्यौ धनदाघनोऽपि गदह्वा विस्रपदा तिष्ठको
 उडिः शिष्टपथाय प्राकशयने शर्मापि शालैः
 कृते ।
 व्याघ्रः पद्मकले च चन्दनमये श्वत्थयः स्यात्
 सुखं
 अथ चैकमलं शिरीषजनितं पर्यङ्गुयाना-
 वनम् ॥”
 इति शयनम् ॥ ॥
 “सिंहासनं चोत्तममङ्गुलानां
 षट्पा दशोनश्च परं तथैव ।
 दशपञ्चस्रप्रमाणो विह्रीनं
 आसे च देव्यार्द्धमसुच्छयः स्यात् ॥
 सुनिभिरथ शिवैस्त्वा भद्रभागत्रयं स्या-
 ददय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ ।
 कनकमपि रसांश्च सप्तधा यासपट्टी
 शिवनवसुनिर्जैर्दन्तिवाद्यौ निवेद्यौ ॥
 क्वाद्यं स्याद्रसभागमेव तिथितो भागेन कचासनं
 युक्तं स्तम्भयुगेन तोरणयुतं रत्नैः शुभे राजि-
 तम् ।
 कर्णयं वृषवल्लभं मतिमता व्येष्टश्च सिंहासनं
 चातयश्च षष्टोऽभिवर्द्धनमभेः सिङ्गेर्नृकचा-
 वनम् ॥
 नरेस्तु वेदी पुनरेव क्वाद्यं
 सुखासनं तोरणसंयुतं स्यात् ।
 पीठश्च क्वाभः कलसं विटङ्क-
 सुतङ्गसंज्ञं सह क्वाद्यकेन ॥
 पीठे गोहरिवेदिके च सुव्यश्यादेन सिंहासनं
 हस्तौ माळकवेदिकासनयुतं तद्वैपचित्यं भवेत् ।
 क्वाद्यं व्येष्टमश्रीतिवेदसहितं द्वापप्रतिमं ध्यमं
 षट्पा कान्यसमङ्गुलैर्वरपतेर्देव प्रताङ्गं शुभम् ॥”
 इति सिंहासनव्यवस्थाशिल्पाणि ॥ ॥
 “वातायनो बुभुक्षया विहीनो
 कुक्ष्ये रदीर्घोऽस्तिपताक एव ।
 द्विगुणिकोऽभयसंज्ञकश्च
 यः स्वस्तिकोऽथै युगलुब्धियुक्तः ॥
 स्वाहायेः प्रियवक्त्र एव सुसुखः षड्भिः पुन-
 र्भवेति च

शिल्पशा

क्वाद्यैकेन युतः सुवक्त्र उदितो द्वाभ्यां प्रियङ्गो
 भवेत् ।
 एकोन परिपद्मनाभ उदितस्तद्वैपचित्यो युगे
 व्येचित्यः शरपट्टकिभस्तु विविधाकारैर्युतः
 पञ्च च ॥
 सिंहो दैर्घ्यविवर्द्धितो हि पृथुले हंसो गवाक्षो
 भवेत्
 कुम्भोऽथौ मतिदोऽपि भद्रसहितो ज्ञेयस्तु
 वृद्धाणव ॥
 द्वारेणैव युगासकेण गरुडः पञ्चद्वये जालक
 प्रोक्ताः पञ्चदशैव रूपमदला वेद्यादिकचा-
 सने ॥”
 इति पञ्चदश गवाक्षाः ॥ ॥
 “सभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा
 जया च पूर्णा क्रमतोऽपि दिव्या ।
 पक्षी सुरभोऽपि विलोपलाष्टौ
 बुधोऽस्येधयावनिपालगते ॥
 क्षेत्रं चतुष्टयपदेरपि षोडशांशं
 मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च ।
 नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
 तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्णा ॥
 दिव्या सभा केवलनन्दभागा
 भद्रेश्वरुभिं मञ्जिता च पत्नी ।
 रत्नोद्भवा स्यादयुगतोऽपि तुल्ये-
 स्योत्पलारत्ना प्रतिभद्रतश्च ॥
 सन्मस्तोरणराजितैश्च मदला निर्वह्वेतानके
 लं क्वाद्यैर्गजसिंहराजविधिर्नृत्त्यान्वितैः
 शोभितम् ।
 रत्नस्फाटिकरङ्गभूषणयुतः कौडास्यद मखपं
 क्वाद्याद्विचयभद्रकं च रुचिरं यन्मध्यतो विदि
 काम् ॥”
 इति सभायुक्तम् ॥ ॥
 “वेदी कोणचतुष्टयेन सकले प्राग्व्यस्ये स्वस्तिका
 कल्याणं रविकोणकैश्च वृषतः सा भद्रिका
 सर्वदा ।
 कोणे शीघ्रदिका च द्वांशमितिस्त्रिंशोऽभ-
 राणां षष्ठे
 कोणेरष्टभिरन्विता च शुभदा चत्वार्षष्टेन
 पश्चिनी ॥
 विप्रे सप्तकराश्च भूपभवने षट्पञ्च वैश्वे तथा
 कृत्वाहस्तचतुष्टयाश्च षड्वे चिह्नैरुक्तो हीनके ।
 तस्योर्द्धे च नरेन्द्रासनमनो माखं चतुस्तम्भकं
 हेन्वा मौक्तिकपट्टकुलमणिभिः सौम्यावनं
 राजितम् ॥”
 इति वेदिकाचतुष्टयम् ॥ ॥
 “द्वीपस्तम्भं निगरसुदये षड्भिक्षुर्न क्रमेण
 हस्तान्तं तं विहितमपि तेः पीठकुम्भान्वितश्च ।
 द्वीपस्थोर्द्धे कनककलसं शोभितं कङ्कणादोः
 कृत्वाहातोऽथ तरुमनो नायवङ्गे विवर्ण्य ॥”
 इति श्रीकृष्णधारमखनविरचिते वास्तुशास्त्रे
 राजवल्लभे शयनसिंहासनव्यवस्थाशिल्पशा-
 स्त्रकवेदिकाचतुष्टयद्वीपस्तम्भशिल्पशा ॥ ॥

शिल्पशा

“यथा वास्तुशास्त्रोद्घो राजयोग्या
जनन्ता हि सन्त्यत्र तेभ्यः क्रियन्तः ।
मयोक्ताश्च योग्या वृषाणां सन्धौ
सुशोभायितास्ते च कल्याणदाश्च ॥
त्रिशालं गृहं दिक्त्रये ह्यख्युम्नं
मुखे वीथिकार्ये च मङ्गदासमध्यम् ।
गुणालिन्दचातुर्दिशं चैकवक्त्रं
गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
मुखे भद्रके शीघ्रं माण्ड्युक्तं
तथा भूमिका पञ्चसमेकभूम्याम् ।
विनाच्छादनं मण्डपं वेदवक्त्रे
रिपुत्रं गृहं राज्यवर्द्धन्यमेतन् ॥
मध्ये निम्नस्त्वङ्गणायं तथोच्चैः
शस्त्रं देव पुत्रनाशाय गेहम् ।
स्तम्भश्रेणी मध्यमानेन कार्या
पुनश्चोच्चैर्नैव पूज्या न च श्रेणी ॥
ह्येनस्तस्मै शालयोर्व्याप्तपट्टे
नो वेधः स्यादन्त्यतो वेध एव ।
भूमेर्ज्यैषं वदन्त्यप्रमाशं
तुल्या नेष्टा वर्द्धमानाः शुभास्तुः ॥
साङ्गत्रयेण विभजेत् करतत्त्वसंख्य-
मध्ये नवांशमुदितश्च करार्द्धमितिः ।
स्तम्भाश्च षोडशगृहेऽपि च भद्रकेषु
इन्नेमिताश्च सकलास्तु चतुर्मुखं स्यात् ॥
भद्रे च भूमिद्वयवर्द्धमाह
साङ्गविभूतं काचित्पञ्च गेहम् ।
प्रतापवर्द्धन्यमिदं वृषाणां
लक्ष्मीविलासश्च वदामि तस्मात् ॥
स्तम्भा दश दश भद्रकेकं
षोडशमध्ये तत्समरूपम् ।
मदनशरावनिमाख्यमेतं
लक्ष्मीः कर्म करोति च नित्यम् ॥
भागः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवनं घट्टं विप्रता
क्षमके ।
कुक्षौ चार्द्धपदे च नन्दपदकैभद्रं चतुर्द्वारकेः ।
भद्रे वे गुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाश्रितिका स्तम्भका
माण्डं भूतवये च साङ्गशरभूः स्याच्छ्रीनिवासं
यहम् ॥
मध्ये स्तम्भशतश्च भागसमके भित्तिचतुर्द्वारकं
समांशादिशरांशरामसहितं भद्रं चतुर्द्वारता ।
घट्टं चतुर्द्वारं द्विशती च तै तु सकलाः स्तम्भाः
चित्तौ पूर्वतो
वाञ्छा तत् कमलोद्भवश्च कथितं भूयर्द्धसमा-
न्वितम् ॥
हृदयस्थोदयकं विमल्य नवधा कुक्षौ भवेद्भागतः
पादोनं भरणं शिरश्च कथितं पट्टः सपादौ
भवेत् ।
स्तम्भः पञ्चपदीनभाग उदितः कोणादष्टतस्तथा
भागार्द्धेन चयनिका निगदिता वा तत्सकलो-
परि ॥
गृहस्थोदयं दिग्विभागोर्विभाग्यं
द्विभागेन कक्षाचनं वेदिका स्यात् ।

शिल्पशा

त्रिभागेन तत्सकलो नित्यमेव
गृहस्थोदयार्द्धेन पीठं वृषाणाम् ॥
उत्तानपट्टो वृषमन्दिरेवौ
हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नतः स्यात् ।
पाषाणतः सौख्यकरो वृषाणां
धनचयं सोऽपि करोति गेहे ॥
सुधेयके शर्करया विद्युक्ते
सककरोरौः सुदृढा गृहे भूः ।
शस्ता न शस्तं भवन्तु चित्रं
कपोतगुहाः कपिकाकरोद्भूम् ॥
शुद्धोलिन्दविशेषतश्च सकला भूमौचरकृष्णा-
न्विता
ह्याद्येनाय्य मत्तवारणशुतं माण्डं तथाहर्षि-
दयम् ।
मौडो भद्रचतुष्पिकाभिरुदितो माण्डेन युक्त-
स्तथा
समस्तुल्यासपादकेस्तु सुकुलो वा शीघ्रकेः
शेखरः ॥
राज्ञो गृहं हृदयचतुर्द्वयं स्यात्
तत्रैव घट्टाकलसेन युक्तम् ।
तुङ्गारचं शस्त्रश्च सिंहकर्मः
प्रासादके तेऽपि यथैव शस्ताः ॥
वड्जातिगेहं ह्यणपयं पट्टे-
वैश्वं कट्टेऽपि नृदा शिलाभिः ।
हृत्प्रकारैः कथितश्च घट्टमि-
ल्लिकप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ॥
इति राजगृहादि ॥ १॥
“वामे भागे दक्षिणे वा वृषाणां
वेधा कार्या वाटिका क्रौडनार्थम् ।
एकद्विचिह्नैश्च संस्था श्रुतं स्यात्-
मध्ये धारामण्डपं तोययन्तेः ॥
क्षेत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रश्च भागत्रयं
तन्मध्ये जलवापिकाजिनपट्टैरेकांशतो वेदिका ।
स्तम्भोद्भादशभिश्च मध्यरचितः कोणेऽपि कूपान्वितः
कर्णयो जलयन्त एव विधिवत् भोगाय भूमी-
भुजाय ॥
तस्यां चम्यककुन्दजातिसुमनोवह्नाः सुनि-
व्यालुका
जातीहेमसमानजैतकिरिपि श्वेता तथा
पाटला ।
नारङ्गः करणा वसन्तलतिका चारुत्तपुष्पादिकं
जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतद्रुमाः ॥
मालरः कदली च चन्दनवटावन्त्यप्यथाश्रवा-
चिच्छाश्रीककदम्बनिम्बतरवः खजूरिका
दाडिमी ।
कर्पूरागुरुकिंशुका हयरिपुः पुन्नागको निम्बको
प्रोक्ता नागलता च बीजनिष्ठता स्यात् तिलकी
लाङ्गली ॥
द्राक्षेणां श्रुतपत्रिका च वज्रुला अमूर्त्तर्को-
लवौ
शालसाक्षतमालकौ सुनिवरो मन्दारपारि-
ह्वरौ ।

शिल्पशा

अथै भीष्मविचित्रखालसुफलस्ते रोपणीया
वृक्षैः
यद्याप्नोति न भूतले शुभनक्तं सत्तन्मयान्
वापयेत् ।
आस्थानं प्रतिवेचनाय च घटीयन्तस्तुषारोद्भव
दीना स्त्रीजनखिलाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्-
सवे ।
वालाप्रीतिवधूतुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभि-
र्यौग्रे शारदकेऽथ शीतलजलक्रीडा शुभे
मण्डपे ॥
इति वाटिका ॥ १॥
“तुरङ्गमाणां गृहवामभागे
शाला चतुर्विधकरा विधेया ।
श्रुताहंती मध्यमिका च देख्यं
कर्णयोऽपि तेऽंशमिर्विहीना ॥
यासि च पञ्चोऽतिथिचक्रमाना
जयोद्देशेकादशकौ क्रमेण ।
तद्वाच्यमिति च करप्रमाणा
पञ्चाङ्गपञ्चाशिकरोदया स्यात् ॥
तेजोहानिमपीहया विदधते पूर्वापरास्था
वृणां
ते यान्योत्तरतो सुखादि सततं कौर्णव्यप्रो
धायकम् ।
कर्णयो धिवर्णं प्रतीह कलसस्थानं दिहस्तोदयं
तस्यास्तोरणसुस्मृतश्च सुनिभिर्हस्तेः सुशोभा-
न्वितम् ॥
घट्टा साधुहयाङ्गुलैर्निर्गमितो वेदाङ्गुलनाधिकः
श्रीवत्सस्त्वहिलाव एव च मनोहारौ विसमा-
ङ्गुलः ।
रागाद्यङ्गुलकेस्तु वाजविजयोऽशोढा तथा
भैरवः
शान्ताख्यस्तु युगाद्यमान उदये मानं हरेः
सप्रधा ॥”
इत्यथशाला ॥ १॥
“सिंहद्वारं पूर्वमानेन कार्यं
चित्रका वा मालिका स्तम्भश्रेणिं ॥
स्थातां मध्ये ताडकौ रक्षणाथं
तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि सार्द्धौ ॥
भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरे-
हारीतः
कर्णयो सुदृढोन्नता च कलसेर्बगृहादिभि-
रुपिता ।
संकीर्णं रसनो नमोर्निर्गमितो मन्दा नृगा-
श्चादितः
सर्वेषूत्तमभद्रजातिरुदितो नन्दः करैरुच्छ्रितः ॥
इति मण्डपशाला ॥ १॥
“अष्टोत्तरहस्तप्रतं पटुलं
वृषाणयं चोत्तममेव तस्मात् ।
अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीनं
पञ्चैव भागाधिकतोऽपि वेष्ट्यं ॥
अष्टोत्तरतो रागकरोश्च हीनाः
पञ्चालया भूप्रसूतप्रियाश्च ।

शिल्पी

त्रिभागैर्द्वैधिकतो विधेया
एहाः क्रमेणैव यथोदिताश्च ॥

प्रोक्तं चतुःषष्टिकरं पृथक्
क्रमेण षड्भिन्नं करोविहीनम् ।

षड्भागतो द्वैधमतोऽधिकं स्या-
द्भाषिपत्येव च पञ्चद्वैः ॥

षट्ठा हस्तेर्मन्त्रिगेहं पृथक्
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदे ।

कुर्व्याहस्तेरष्टमप्रोधिकोऽसौ
यासाद्ये वर्हंतो द्वैधे एव ॥

सामन्तादिकभूपेतश्च भवनं विध्यव्यहस्तेः सप्तं
हस्तेर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं
द्वैधतः ।

देवज्ञश्च सभासदस्य गुरुतः पौरोधसं भेषजं
विध्यव्यहस्तेः द्विहस्तेरहितं द्वैधे द्विधा तदु-
भवेत् ॥

वैश्याकचुक्तिशिल्पिनामपि एते वेदाधिका
त्रिंशति-
मानं हस्तचतुष्टयेवैरहितं द्वैधेऽधिकं
यासतः ।

हर्षाद् द्रुतकरान्तिकस्य रचितो हस्तेः चर्म
विष्टरे
हीनं तद्विकरेण पञ्चकमिदं तुर्व्याप्रद्वैध्याधि-
कम् ॥

द्वानिंशता मानमिदं द्विजादे-
हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।

दिग्दशरागाव्यविभागतश्च

क्रमेण तदर्थचतुष्टयेऽपि ॥

कर्णाधिकं विस्तारतोऽधिकश्च
प्रोत्रं विनाग्रं सप्तपैत गेहम् ।

द्वारं नतं स्रङ्गि यदाग्रतश्च
तन् सन्तवेहानिकरं प्रदिश्यम् ॥

आसे सप्ततिहस्तविभुक्ते
शालामानमिदं सप्तमुक्ते ।

पञ्चविंशत् पुनरापि तस्मिन्
मानमुपान्त लघोरिव दृष्टाः ॥

एकं द्वारं प्रादुत्तुर्ध्वं शोभनं स्यात्
चातुर्वर्कं धातुभूषणैरेव ।

युग्मं प्राच्यां पश्चिमे स्थाप्यैकैश्च
मूलं द्वारं दक्षिणे वर्जनीयम् ॥”

इति वास्तुशास्त्रे राजवक्त्रभस्मरूपे राजसहस्रदि-
लचर्चं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ॥

शिल्पिका, स्त्री, लक्षविंशः । लक्षानसिपी इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । शिल्पिनी २ प्रीता
३ चैत्रा ४ ऋदुच्छदा ५ । अस्या गुणाः ।

ऋतुरीषास्त्रीशूलवन्तरिपापहारकत्वम् । इति
राजनिर्घटः ॥

शिल्पिनी, स्त्री, कोललक्षविंशः । इति मेदिनी ॥

शिल्पिग्राजा, स्त्री, स्त्री, (शिल्पिनां ग्राजा ।)

शिल्पग्राजा । इत्यमरटीकायां खामी ॥

शिल्पी, [न] नि. (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति ।

इतिः १) शिल्पकर्ता । (यथा, मनी । ७ । ७५ ।

शिवः

“ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्नैवैवसेनोदकेन च ॥”
तत्पर्यायः । कारः २ । इत्यमरः ॥ अथ विव-
र्यं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धो
च ॥

शिवः, स्त्री, (श्री + “सर्वनिष्ठविरिष्यलव्यशिव-
पङ्कपङ्कत्वा अतन्ते ॥” उणा० १ । १५३ । वन्
प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६० ।

“उपपन्नं ननु शिवं सप्तलङ्घेयं यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीनाञ्च प्रतिहृता त्वमापदाम् ॥”
मुखम् । जलम् । इत्युणादिकोषः ॥ सैत्यवम् ।
समुद्रलवणम् । श्वेतटङ्गणम् । इति राज-
निर्घटः ॥ (मङ्गलवति, नि ॥ यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३६ ।

“तत्र रम्ये शिवे द्वेष्टे कौरवस्य निवेशनम् ॥”
शिवः, पुं, (श्री + “सर्वनिष्ठविति ॥” उणा० १ । ५३ ।

इति वन्प्रत्ययेन साधुः ।) ब्रह्मणः सञ्ज्ञाविशेषः ।
तस्य युत्पत्तिर्यथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य
शिवः । श्रुति अशुभमिति वा । शिरतेऽवतिहन्ते

अयिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । शम्भुः २
ईशः ३ पशुपतिः ४ श्रुतौ ५ महेश्वरः ६ ईश्वरः
७ सर्वः ८ ईशानः ९ शङ्करः १० चन्द्रशेखरः
११ भूतेशः १२ खड्गपरशुः १३ गिरीशः १४

गिरिशः १५ ऋद्धः १६ ऋतुज्ञः १७ कृति-
वासः १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिपः २० उग्रः २१
कपर्दी २२ औकथः २३ शक्तिकथः २४
कपालभट्टः २५ वामदेवः २६ महादेवः २७

विरूपाक्षः २८ चिलोचनः २९ क्षत्रातुरेताः ३०
सर्वज्ञः ३१ धूर्जटिः ३२ नीललोहितः ३३
हरः ३४ सरहरः ३५ भर्गः ३६ चामकः ३७
त्रिपुरान्तकः ३८ गङ्गाधरः ३९ अम्बकुरिपुः ४०

क्रतुर्ध्वं ४१ दृषध्वजः ४२ योमकेशः ४३
भवः ४४ भौमः ४५ स्याखः ४६ रुद्रः ४७
उमापतिः ४८ । इत्यमरः ॥ दृषध्वर् ४९
रेरिहाणः ५० भगाली ५१ पांशुचन्दनः ५२

दिग्गम्बरः ५३ अङ्गद्वारः ५४ कालङ्करः ५५
पुरद्विदः ५६ दृषाकपिः ५७ महाकालः ५८
वराकः ५९ नन्दिबर्हणः ६० वीरः ६१ वीरः ६२

खरः ६३ भूरिः ६४ कटपूः ६५ भैरवः ६६
धुनः ६७ शिविपिष्टः ६८ गुह्यकेशः ६९ देव-
देवः ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ।

तीव्रः ७२ खड्गपशूः ७३ पञ्चाननः ७४ कच्छे-
कालः ७५ भवः ७६ भौतः ७७ भौषणः ७८
कङ्कालमाली ७९ जटाधरः ८० योमदेवः ८१

चिह्नदेवः ८२ धरणीश्वरः ८३ विश्वेशः ८४
जयन्तः ८५ हररूपः ८६ सन्धानाटो ८७
सुप्रसादः ८८ चन्द्रापीडः ८९ शूलधरः ९०

दृषाङ्गः ९१ दृषध्वजः ९२ भूतनाथः ९३
शिविपिष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वरः ९६
विश्वनाथः ९७ काशीनाथः ९८ कुलेश्वरः ९९
अस्मिन्माली १०० विद्यानाथः १०१ क्षिणी १०२

शिवः

प्रियतमः १०३ विषमनाथः १०४ भद्रः १०५
ऊर्ध्वरेताः १०६ यमान्तकः १०७ नन्दीश्वरः १०८
अष्टभुक्तिः १०९ अर्धेशः ११० खेचरः १११
शङ्खीशः ११२ अर्धनारीशः ११३ रसनायकः ११४

इति शब्दरत्नावली ॥ उः ११५ पिनाक-
पाणिः ११६ फणधरः ११७ कैलासानके-
तनः ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति

कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि श्रीमहा-
भारते अमुशासनपर्वणि १७ अध्याये द्रष्ट-
व्यानि ॥ ॥ अथ कपालिनामकारणं यथा,—
ईश्वर उवाच ।

“आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं ब्रह्म सुश्रीणि ज्ञातं काचनसुप्रभम् ॥

ज्वलन्तं परमं श्रीं ज्ञातं तस्य महात्मनः ।
स एवमब्रवीदेव । जन्म जानामि ते सहस्रम् ॥
अतः क्रोधपतिरेव संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुलनखाद्येण क्षिप्तं तस्य शिरो मया ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्मादनपराधेन शिरस्त्रिंशं त्वया मम ।

तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥”
इति मात्स्ये १५८ अध्यायः ॥ ॥

अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्तो यथा,—
“सान्तमोकारमयुक्तं विन्दुभूषितमस्तकम् ।

प्राचादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदे-
भणिः ॥” ह्रीं ॥ ॥

अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिमातृकान्यासं प्रागा-
यामञ्च विधाय शैकल्यादिन्यासं मातृकास्थानेषु
कुर्व्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यासं

कृत्वा पीठशक्तौर्न्यसेत् । ततः ऋष्यादिन्यासः ।
ततः करान्न्यासौ । ततः ईशानाद्याः पञ्च-
भुक्तौर्न्यसेत । शृदस्तु एतत्पुण्यं न्यासं कृत्वा

ध्यायेत् । अन्यज्ञानधिकांशान् । तत ऊर्ध्वं प्राग्-
दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्चकनाः
पञ्च ब्रह्म ऋचः पदादिकाः प्रणवाद्या नमो-

ऽन्ता न्यसेत् । ततः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु
तत्पुण्यस्य चतस्रः कला विन्यसेत् । ततो हृदये
श्रीवाथं अष्टाद्वये नामौ कुर्वीत एते वन्द्यवि

अधोराष्टाष्टौ कलाः न्यसेत् । ततो मुखे अष्ट-
कोषे ऊर्ध्वद्वये जाह्नवद्वये जङ्गाद्वये कुक्षिद्वये
कक्षां पार्श्वयोः वामदेवस्य चयोदशकलाः

विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः स्तनयोर्नासिकायां
स्रङ्गि बाहुयुगे सदो गतस्याष्टौ कलाः न्यसेत् ।
ततः पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्याः पञ्च ऋचो न्यसेत् ।

एवं स्रङ्गांश्च हृदयगुह्यपादेऽप्येता ऋचो न्यसेत् ।
ततोऽङ्गुल्यासान्तरं कुर्व्यात् । एवं विन्यस्य
ध्यायेत् ।

“सुतापीतप्रयोदमौक्तिकजवावर्धेमुखेः पञ्चभि-
स्त्वाधोराचितमौशमिन्दुसङ्कटं पूर्णक्षौकोटि-
प्रभम् ।
शूलं टङ्कणपाण्यवधद्वहनागैकषट्पाङ्कुरान्
पाशं भौतिह्वरं दधानमभिसाकस्योन्मुखाङ्गं
भजे ॥”

शिवः

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं पञ्चलक्षजपः ॥ १ ॥ * ॥
अस्माद्याचरमन्त्रो यथा,—
“षडक्षरः शक्तिरहः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ॥”
ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तं पीठमन्त्रं न्यासं विधाय
ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामश्च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“बन्धुकाभं जिनेवं शशिप्रकलधरं स्मरवत्तं वहन्तं
हस्तेः शूलं कपालं वरदमभयदं चारुहास
भजामि ।
बामोरुस्तम्भगाथाः करतलविलसच्चारुतोतु-
पलाया

हस्तेनास्त्रिहृदेहं मथिमयविलसद्गुणगाथाः
प्रियायाः ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजां कृत्वा धूपदानादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्दशलक्षजपः ॥ २ ॥ * ॥ तस्या-
ष्टाक्षरमन्त्रान्तं यथा,—

“तारो माया विवद्भिन्मनुस्सारविभूषितम् ।
पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्मतः ॥”

ॐ ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तपीठन्यासान् विधाय पूर्ववद्व्या-
दिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“बन्धे चिन्दूरवर्णं मथितुकुटलसचारुचन्द्रावतंसं
भाजोद्यन्नेत्रमीशं स्मितसुखकमलं दिग्भूषाङ्ग-
रागम् ।

बामोरुन्यस्तपागिररुचकुवल्गलं संदध्यात् ।
प्रियाया-
च्छकीतुङ्गकनार्यं निहितकरतटं वेदटङ्गेऽ-
ह्वलम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजां कृत्वा धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ॥ ३ ॥ * ॥ अथास्य ऋतु-
ञ्जयाख्यमन्त्रः ।

“तारं शिरा सकर्णैर्दृष्ट्युः सर्गसमन्वितः ।
चाक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो ऋतुञ्जयात्मकः ॥”
ॐ ह्रीं सः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्त-
पीठन्यासान् विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्ग-
न्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चक्राङ्गायिजिह्वोचर्नं स्मितमुखं पद्मदन्तः-
स्मितं

सुनापाश्र्वाक्षरुचविलसत्पाणिं हिमांशु-
प्रभम् ।

कोटीरेङ्गलतुङ्गधाम ततुङ्गं हारादिभूषणं

शिवः

कान्ध्या विन्धिमोहनं पशुपतिं ऋतुञ्जयं
भावये ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्त्रां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ४ ॥ * ॥
अथास्यापरिहाराष्टाक्षरऋतुञ्जयमन्त्रः ।
“ऋतुञ्जयं ससुचायं पालय दितयं वदेत् ।
ऋतुञ्जयं ससुचायं पुनरेव विलोमतः ॥”
द्वादशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् ऋतुञ्जयामिधो-

२परः ।
ॐ ह्रीं सः । पालय पालय ॐ ह्रीं सः । अस्य
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ * ॥ अस्य
द्वाविंशत्यक्षरमन्त्रः ।
“प्रणवो हृदयं पञ्चात ततो भगवते पदम् ।
उन्मत्तश्च दक्षिणामूर्तिं मङ्गं मेधासुदीरयेत् ।
प्रयच्छ ठङ्गयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥”
ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्तये मङ्गं मेधां
प्रयच्छ स्वाहा । अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादि-
शैवोक्तपीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“वटवृक्षं महोच्छ्रायं पद्मरागफलोष्णम् ।
गारुडमतभयेः पञ्चवर्चिस्त्रयपशोभितम् ॥
नवरत्नमहाकण्ठैर्लम्बमानैरलङ्कृतम् ।
विचित्रैश्च वटमूलस्थं चित्तयेकोक्तनाथकम् ॥

स्मटिकरजतवर्णमौक्तिकीमलमाला-
मण्डनकलसविद्याज्ञानसुदाः कराजैः ।
दधतसुरगकक्षं चन्द्रवृक्षं जिनेवं
विष्टतविष्टमृष्ट दक्षिणामूर्तिमौडि ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजां
कृत्वा धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ६ ॥ * ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अयिस्वमर्त्तादिबरागिनौ षष्ठविन्दुम् ।
चिन्तामणिरिति स्वातं वीजं सर्वसम्बद्धम् ॥”
र-च म-र-य-न्यौ ह्रीं । प्रपञ्चसारे ।
“अनलक-प-मरेप-प्रागसद्वान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैष्ठितो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपाकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
बाणैर्बहुसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ७ ॥ * ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अयिस्वमर्त्तादिबरागिनौ षष्ठविन्दुम् ।
चिन्तामणिरिति स्वातं वीजं सर्वसम्बद्धम् ॥”
र-च म-र-य-न्यौ ह्रीं । प्रपञ्चसारे ।
“अनलक-प-मरेप-प्रागसद्वान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैष्ठितो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपाकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
बाणैर्बहुसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ८ ॥ * ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अयिस्वमर्त्तादिबरागिनौ षष्ठविन्दुम् ।
चिन्तामणिरिति स्वातं वीजं सर्वसम्बद्धम् ॥”
र-च म-र-य-न्यौ ह्रीं । प्रपञ्चसारे ।
“अनलक-प-मरेप-प्रागसद्वान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैष्ठितो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपाकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
बाणैर्बहुसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समापयेत् ।

शिवः

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । अयं अष्टनारी-
न्तरः ॥ ७ ॥ * ॥

“पार्श्वो वद्विसमाहृत्स्फारवानादमीरितम् ।
धान्तो वद्विसमाहृत्स्त्र्यक्षरसमन्वितः ॥
विन्दुमांस्तु द्वितीयः स्यात् टान्तः सर्गो हवी-

यकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रमाणान्तरम् ।
“लोहितोऽभ्यासनः सत्त्वो विन्दुमान् प्रथमं
पुनः ।

द्वितीया वद्विबीजस्या दीर्घा प्रान्तीन्द्रभूषिता ॥
हृतीयया लाङ्गली सर्गो मन्त्रो बीजचयात्मकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहरः परः ॥”

प्रो नो टः इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्वादिशैवोक्तपीठन्यासान् कृत्वा ऋष्यादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्यात् ।
“बालाकायुततेजसं धृतजटाजूटैश्चक्षुःशूलं
नागैश्च । कृतश्रेष्ठं जपवटो शूलं कपालं
करैः ।

खट्वाङ्गं विष्टतं जिनेत्रविलसत्पावनं सुन्दरं
बाणत्वक्परिधानमञ्जुलव्यं श्रीनीलकण्ठं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादि-
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाह-
नादिपञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरण-
पूजां विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् । अस्य पुरश्चरणं विलक्षजपः । अयं
नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ * ॥ अस्माद्याचरमन्त्रो यथा,—
“तारो हृत्तोलकण्ठाय मन्त्राष्टाक्षरः परम् ।
ॐ नमो नीलकण्ठाय । अस्य पूजादिकं सर्वं
पूर्ववत् ॥ ९ ॥ * ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः षड-
क्षरमन्त्रश्च यथा,—
“हृदयं वपरं वाचिन् वान्तोऽनन्तान्वितो
मरुत् ।

पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्तारोऽयं षडक्षरः ॥”
नमः शिवाय । ॐ नमः शिवाय । अस्य पूजा ।
प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं न्यासं विधाय
ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । ततो ऋषिन्यासः ।
ततः कराङ्गन्यासौ । ततो गोलकन्यासः । ततो
यापकन्यासं प्राणायामश्च कृत्वा ध्यायेत् ।
“ध्यायेन्नित्यं मज्जेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्राव-

तंसं
रत्नाकण्ठोष्णजाङ्गं परशुम्भगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम् ।
पञ्चाक्षरीं समन्तात् स्तुतममरगन्धैर्ब्रह्मज्ञं
वचानं
विन्याजं विन्धवीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रि-
नेत्रम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् ।

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ १० ॥ * ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अयिस्वमर्त्तादिबरागिनौ षष्ठविन्दुम् ।
चिन्तामणिरिति स्वातं वीजं सर्वसम्बद्धम् ॥”
र-च म-र-य-न्यौ ह्रीं । प्रपञ्चसारे ।
“अनलक-प-मरेप-प्रागसद्वान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैष्ठितो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपाकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
बाणैर्बहुसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् ।

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ११ ॥ * ॥ अथास्य
मन्त्रान्तरम् ।
“अयिस्वमर्त्तादिबरागिनौ षष्ठविन्दुम् ।
चिन्तामणिरिति स्वातं वीजं सर्वसम्बद्धम् ॥”
र-च म-र-य-न्यौ ह्रीं । प्रपञ्चसारे ।
“अनलक-प-मरेप-प्रागसद्वान्तवाम-
श्रुतिहिमरुचिखलैर्मैष्ठितो मन्त्रराजः ॥”
अस्य पूजा । प्रातःकृत्वादिशैवोक्तपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा
ध्यायेत् ।

“नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपाकमूलहस्तम् ।
अङ्गान्मिकेशमनिशं प्रविभक्तभूयं
बाणैर्बहुसुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां
विधाय धूपादिविस्र्जनान्तं कर्म समा-
पयेत् ।

शिवः

शिवः

शिवः

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशत्क्षयः ॥ १० ॥ * ॥
अथास्य ऋतुचरमन्त्रः ।

“अर्वाशी वज्रिश्चिखरो ज्ञानस्थो दान्त ईरीतः ।
फट्मन्त्रश्चमन्त्रोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥”
ऊर्ध्वं फट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । शतः-
कृत्वादिष्टोक्तपीठस्थावान् विधाय कृत्वादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चक्षुश्चरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांशुकाङ्गं हृदि भावयामि ।

टङ्गं चिन्तुं स्मटिकाक्षमालां
कमण्डलुं विभक्तमिच्छुः ॥”

एव ध्यात्वा मानसे; संपूर्णार्थापनादिष्टोक्त-
पीठपूजान्तं विधाय तमिति बीजेन मूर्ति सं-
कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिष्टपुष्पाञ्जलिदान-
पर्यन्तं विधायारणपूजां कृत्वा धूपादिविचर्य-
नानां कर्मे समामयेत् । अस्य पुरश्चरणं
त्रिंशत्क्षयः । अयं चक्षुश्चरः ॥ ११ ॥ इति
तन्त्रसारे शिवसन्ताः ॥ * ॥ * ॥ विष्णुशिवयो-
रभेदो यथा,—

वराह उवाच ।

“शिवो मे दृजयं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्वलोकवरो हरः ॥
तं वे विन्दन्ति ते देवि । नूनं मामेव विन्दति ।
ये मां विन्दन्ति देवेशि । ते विन्दन्ति शिवं
परम् ॥

अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुधरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आचयोर्नान्तरे क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे । स हि मामेव वन्दते ।
जमते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेति तत्त्वतः ॥”
इति वाराहे शांलग्रामचैत्रमाहात्म्यवर्णनमा-
ध्यायः ॥ * ॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
“अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विमल्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महदैवः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानो विष्णुरेव च ॥
अहं हि निज्जिह्वः शान्तः केवलो निर्व्यग्रिहः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्वैभीमथाभिकाम् ॥”

इति कौर्मि १४ अध्यायः ॥ * ॥

शिवविन्दानिविधो यथा,—

“परान् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमयन्ति ये दिशन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तपः ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
तेषां विवर्जितं त्रिषं ये विन्दन्ति पिनाकिनम् ॥
यो मां समाश्रयेन्नित्यं एकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहृत्वा निन्दा पशुपतेर्दिनः ।
कर्मणा गनवा वाचा तद्गच्छन्ति यततः ॥”

इति कौर्मि २५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य प्रत्यकारत्वं यथा,—

“गते परार्हं हृतये काये लौकप्रकाशकः ।
कालाभिर्भस्वात् कर्तुं करोति निखिलं
मतिम् ॥

आत्मन्यात्मानमावेश भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दृष्टेश्चैवं ब्रह्माहं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमावेश्य महादेवो भगवान्नोलोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं घोरं कृत्वावो बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तमूर्तिसंस्पर्धकम् ॥
स दग्धा सकलं सत्त्वमण्डं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिप्रमखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वेषेष्टेषु देवौ गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिण्यः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिवः कपाले ह्येवानां क्षतखरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन्मममण्डलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षिमेहासुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदोमानललोचनः ।
त्रिभूलं क्षतिवसनो योगमेश्वरमाश्रितः ॥
पीत्वा तत् परामानन्दं प्रभूतममृतं खकम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा वृत्तामृतं देवी भक्तुः परममङ्गला ।
योगमाश्रय देवस्य देहमावाभि शूलिनः ॥
स भुक्ता ताण्डवरचं खेच्छयेव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माहमखलम् ॥
संस्थितेष्वप देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्वं सगुणं यस्मै हृत्वावाहनः ।

तेजःसगुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति संक्षयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्वान् तेजसं यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणा प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकास्तेजसश्च भूतादिरेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महते प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्राह्मणममृतौजसम् ।
अथक्तं जगतो योनिः संहरेदकमवयवः ॥
एवं संहृत्वा भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
त्रिविधयत्नयात्कोनं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरजयोरेव संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छान्वितो न खयं विद्यते लयः ॥
गुणसाम्यं तदथक्तं प्रकृतिः परिगोचरे ।
प्रधानं जगतो योनिराद्यतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ज्ञात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते तुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरायो शक्तिर्माहेश्वरी ब्रवा ।
प्रधानश्च विशेषानं देहेदम् इति श्रुतिः ॥
योगिनामय सर्वेषां ज्ञानविष्णुचेतसाम् ।
आद्यनिकृष्टेष्वेव विदधातोह शङ्करः ॥”

इति कौर्मि उपविभाग ४३ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्नक्षयस्तथा ।
न चाहं युवयोभिर्मो ह्यभिन्नं सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागभागस्य रूपिणः ।

ज्योतिर्मयस्य भागो मेऽनेकोऽनेकोऽहमंशकः ॥
कल्लं कोऽहश्च को ब्रह्मा समेव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं दृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् ब्रह्मात्मात्मानं सम्भव कुरु चात्मनि ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भुनां हृत्तं कुरु ॥
शिरोयोगादिभेदेन यथैवैकस्य धर्मिणः ।
अङ्गानि मे तथेकस्य भागत्रयमिदं हर ॥
यज्ज्योतिरग्रां स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमस्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यश्च दीर्घादिविशेषादौ-
र्ह्यं परं तच्च वयं न भिन्ना ॥”
इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥

अपि च ।

“ततो ब्रह्मा च शरीरं विधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावलाङ्गम्यो त्रिगुणं त्रिगुणोत्तमम् ॥
तद्गुणभागः संजातश्चतुर्वैश्वक्ष्यचतुर्भुजः ।
प्रत्येकेश्वरगौराङ्गाकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥
मन्त्रधर्मागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शृङ्गचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तद्धोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्मटिकाक्षमस्यः कायः शुक्लः स चन्द्रेश्वरः ॥
ईशस्तनो ब्रह्मकाये दृष्टिप्रति न्ययोचयन् ।
सयमेवामवत् सृष्टा ब्रह्मरूपेण लोकभृत् ॥
स्थितशक्तिं निजा मायां प्रकृष्टास्त्रा न्ययो-
जयत् ॥

महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्ता भवेद्द्विगुणरुहेव महेश्वरः ।
सर्वशक्तिनिर्योगेन सदा तदपता मम ॥
अन्यशक्तिं तथा काये श्वाभवे संन्ययोचयन् ।
अन्यकर्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततश्चिद्व शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूप परं ज्योतिरनारिर्महवान् प्रभुः ॥
दृष्टिस्थित्यन्तकारादिक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञाभाप पृथक् पृथक् ॥
अतस्त्वय विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एवं शरीरं रूपस्य ज्ञानमस्माकमन्तम् ॥”

इति तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माहमस्मान् दर्शयामास शम्भवे ।
वदधे तोषराशिश्च ब्रह्माहम्य यथा पुरा ॥
तन्मध्य पद्मगर्भां ब्रह्मायं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशाय दृष्टार्थं पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्टे ब्रह्माहमन्तर्गतं सृष्टुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
सन्नेव च विधाभूतं वपुर्नोह्यं ददृशे स ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवान्तरात्मकम् ॥
अथोर्ध्वं भागो वपुषो ब्रह्मलभममस्तथा ।
सत्यस्तदा विष्णुभूतो ददृशान्तरात्मक शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरस्तु विधाभूतं सृष्टुर्मुहुः ।
हरो ददृशे स्ते गर्भे तथा सर्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मणकाये लयं व्रजेत् ।
ब्रह्मा तथा वैष्णवे च श्वाभवे वैष्णवे तथा ॥

शिवः

शाम्भवं वैष्णवे काये ब्राह्मे चाप्यय शाम्भवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकताञ्च सुहृन्मुहुः ॥
इदं वामदेवोऽपि भिन्नश्चाप्यष्टयगतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १३ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य श्रमरूपधारणकारणं यथा,—
“इति तेषां निगदतां श्रुत्वा धाम्नं अनार्हणः ।
उवाच शङ्करः देवं ब्रह्माणश्च विशेषतः ॥
पनकते देवताः सर्वे; प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महदुःखं श्रुत्यैते सकलं जगत् ॥
वाराहं सकलं कायं व्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
त्वं त्वाजयस्व तन् कायं यन्नात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मणः स्मरहरं मुहुः ।
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ॥
षासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विष्टव्यं विदधा-
त्तदा ।

वाराहं तेजसा हर्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शूनेः प्रत्येयदा तेज आहरत्येष माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहौनं अजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्वैरथामरे ।
आसवाद महादेवो यज्ञाराहमङ्गुतम् ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवसुभापितम् ।
अनुजन्मसदा तेज आधातुं स्मरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः खं खं तेषां वृधध्वजे ।
आदधे तेन वलवान् वोऽनीव समजायत ।
ततः श्रमरूपी स तत्त्वग्राहिरिषोऽभवत् ।
उर्ध्वाधोभागतश्चाष्टपादयुतः सुभैरवः ।
दिलक्ष्योज्ज्वलोऽयः सार्द्धं लक्षैकविकृतः ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
अस्य विवाहो यथा,—
ईश्वर उवाच ।

“हिताय सर्वजगतां सम्मोक्षायात्मनस्तथा ।
दारात् यच्चैतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये ॥
साक्षात् तच्च कुर्वन्तु भवन्तो मम संप्रप्तम् ।
मर्त्यं तनयां कालीं याचन्तान् हिमाचलम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

हरं सम्बोध्य सुनयो ह्यगच्छन् गिरिराज्यदम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोक्तो सुनयो गिरिम् ॥
यच्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः ।
प्रापाशुयश्चैव शक्तो य एको जगतां पतिः ॥
यः खंहरति सर्वान्धि जगन्ति प्रलयोद्भवैः ।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नावाकूपो मनोहरः ॥
स ते दुहितरं कालीं भाषामादातुमिच्छति ।
यदि पश्यति त्वदयोर्मयं वरं त्वं दुहितुः समम् ।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं प्रशिक्षिते गिरे ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तस्तेर्निरपि तत्त्वं यद्वद्व्यस्यतम् ।
दुहितुश्च प्रियं ज्ञात्वा प्राप्य तुष्टमागतदा ॥
दास्यामि शम्भवे पुत्रीं युष्माभिः प्रार्थित-
स्त्वहम् ।

पूर्वमेव तपस्तप्रा तपेशः पतिरोहितः ॥
धातुर्मिथोजनमदं कोऽन्यथा कर्तुं सत्तुहेत् ॥

शिवः

कोऽन्यः प्रार्थयितुं शक्तः सुतां मम विना
हरात् ॥
हरिणातुयश्चैता या तामन्य कः सत्तुहेत् ॥
हरं गृहीत्वा मनसा नान्यं सापीह वाञ्छति ॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्द्धं सुतां दातुञ्च शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विष्टास्ते सुनयोऽमुर्महेश्वरम् ॥
ते गत्वा सुनयः सर्वे मरौचिप्रमुखा द्विजाः ।
शैलराजो यदाचष्ट तद्गुप्तमद्वनारये ॥
हिमवान् सुनयां दातुं तुष्यसुखहेतु हर ।
यदिदानीं त्वया कर्तुं युज्यते क्रियताम् तत् ॥
अस्मांश्चाप्यनुजाबोहि हर गन्तुं निजासदम् ।
चिह्नं ज्ञात्वा हरः सार्धं मुदितस्तान् विष्ट-
वान् ।

यथायोग्यं समाभाष्य क्रमादेकैकशो सुनौन ॥
कालीविवाहदिवसे यूयमायात मां प्रति ।
इति चापि हरेशोक्तं प्रतिश्रुत्वर्षयो ययुः ॥
अथाव्योम्नप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्यां चितपक्षे गुरोर्दिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुण्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ ॥
आगता सुनयस्तत्र मरौचिप्रमुखा मुहुः ।
हरिणं चिन्तिताः सर्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्वे दिक्पाला सुनयो ये तपोधनाः ।
श्रुत्वा सद्य तदा शक्रो ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥
नारदश्च गतस्त्वन दृषिर्भिक्षगः सुतः ।
एतेः परिकरेः माह गणेरपाद्याधिनः स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽप्यश्नीत् ॥
विवाहे गिरिणा श्रम्याः सर्पा येऽष्टौ तनौ
स्थिताः ।

ते आम्बुनदसङ्गा अलङ्काराकृताभवन् ॥
हिसुजोऽभून्महादेवो जटाः केशत्वमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रखण्डः शीविषा ज्वलितोऽभवत् ॥
जलाटवैद्यमभवत्तदा रत्नं महाधैर्यकम् ।
विचित्रवसनं व्याघ्रजुतिरासीत्तदा द्विजाः ॥
विभूतिलेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिमलयोद्भवः ।
चाचरूपो हरस्तत्र बभूवाहुतदर्शनः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् मुदितश्चाभूत् सद्युपलेश मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य सुसुहृद्वरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
इदं ब्रह्मा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम् ।
सर्वे शिवकरं यस्याङ्गस्त्रायात्मभवत् सुराः ।
तस्मान् शिवोऽयं लोकैश्च नास्मादन्वोऽधिकः
शिवः ॥

महेश्वरसमायुक्तमोहघ्नं यः स्मरेद्बुदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
पूर्व्यं हास्याययी भूत्वा पश्चात् गिरिस्तताभवत् ॥
खवं समर्थापि सती काली सम्मोहितुं हरम् ।
तथाप्ययं तपस्तेषां हिताय जगतां शिवा ।
एवं सम्मोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं तत्तदेवा सती यथा ।

शिवः

हिमवतनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥”
इति कालिकापुराणे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गथा यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

“हरोऽपि शम्भवे याते समाहूयान् नन्दिनम् ।
प्राहामन्य शैलादौ ये स्थितास्तव शासने ॥
ततो महेश्वरचनान्द्वी सर्वगणाधिपः ।
उपसृष्ट्य जलं धौमान् सस्मर गयनायकान् ॥
नन्दिना संस्तुताः सर्वे गयनायाः सहस्रशः ।
समुत्पद्य त्वरायुक्ताः प्रयत्नास्त्रिदशेश्वरम् ॥
आगतञ्च गणान्द्वी कृताङ्गलिपुटोऽययः ।
सर्वान्निवेद्यामास शङ्कराय महात्मने ॥
गन्धुवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो जनेजान् जटिलान्
शुचीन् ।
एते वदन् इति स्थाताः कोऽय एकादशैव च ॥
वावरास्यान् पश्यसि यान् शार्दूलसमविक्र-
मान् ।
एते वै द्वारपालास्ते मन्त्रामानो यशोधराः ॥
यष्टुस्यान् पश्यसि यान् शक्तिपायीन् शिखि-
ध्वजान् ।
यट् च यष्टिस्तथा कोऽयः स्कन्दनाचः कुमार-
कान् ॥

एतावत्यस्तथा कोऽयः शाखा नाम वडानना ।
विशाखास्तवद्वोक्ता नेमयेयाश्च शङ्कर ॥
सप्तकोटिप्रताः शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमाः ।
एकैकं प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातरः ॥
भयान्कणितदेहाश्च चिनेचाः शूलपादायः ।
एते श्रैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वराः ॥
तथा पाशुपताश्चाव्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसंख्याताः साहाय्यार्थं समागताः ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालमुखाः परे ।
तव भक्ताः समायाता जटामखलिनोऽद्भुताः ॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्मसमावृताः ।
इमे प्राप्ता गणा योऽहं महात्राणिन उत्तमाः ॥
दिवासयो यौनिनश्च यष्टाप्रहरणास्तथा ।
जिरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो ॥
सार्द्धं दिनेचाः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवचसः ।
समायाताः खगाकृता वृषभध्वजिनोऽन्यथाः ॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
भैरोवो विष्णुना सार्द्धं समेदेनाचित्तो हि येः ॥
इमे ज्येष्ठवदनाः शूलबाणधरुधराः ।
गणास्त्रोभसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः ॥
एते चाव्ये च वच्चवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्य तान् ।
ततोऽभ्येय गणाः सर्वे प्रयोसुर्दृक्कृतनम् ॥”

इति वामनपुराणे ६३ अध्यायः ॥
अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे नष्टयम् ॥
अस्मात् कोचविहारदेशे श्रीयाराजवंशोत्पत्तिर्वैधा,
श्रीदेवुवाच ।
“देशेय परमेशान सर्वज्ञ सर्वपूजित ।
क गच्छसि मुहुर्नाय जपया यद शङ्कर ॥

शिवः

ईश्वर उवाच ।

कोचास्थाने च देशे च योगिगणसमीपतः ।
साञ्जीवनी वामिका हि रेवती जनविश्रुता ॥
स्नेहदेशोद्भवया वा तु योगिनी सुन्दरी मता ।
तत्पुङ्गवी कठिनौ हृन्दी योगिनीस्तस्याश्च पीनता ॥
भिन्नाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तस्मिन्निधौ महेशानि तथा मे रमणं महत् ॥

देशवाच ।

कुञ्जाचीन् किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
तथा चाहं रतियैव स्थातुं नात्यस्य तपसः ॥
फलम् ॥

तवापि च कृपा तस्यां लब्धते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया परया वद ॥

ईश्वर उवाच ।

नगेन्द्रतनये बाले श्रेष्ठ मयाणवक्ष्ये मे ।
शिवरीचरितं किञ्चित् कथयामि शुचिस्मृते ॥
रसक्रीडाशकाराहमेकात्मकानने सुदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साञ्जीवोगिनी सा सुरी मता ।
नाभूतस्याः सुष्ठुस्मिन् मनुजिधार्था नगात्मने ।
मामातुस्तुल्यं तप्तं हृये मे स्नेहकामदे ॥
एकात्म्यहने देवि प्रवृत्ते तीर्थेऽवकुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तातवाच ह ॥
न दत्तसुत्तरं तस्मै भिक्षा तिरुत दूरतः ।
ततः शशाप विप्रस्तं स्नेह्यतां याहि दुर्मदे ।
इत्युक्त्वा च ययौ विप्रो स्नेह्यलमाप योगिनी ।
अतोऽर्थिनः समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च ॥
स दुर्मतिमवाप्नोत्यसमर्थो विनयचरितम् ।
तस्यास्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवत् वदा ॥
अतस्तथा रतिनीता मम कामिनि सर्वदा ।
तस्याः पुत्रो विवृषिहो महीरससमुद्भवः ॥
एकेन जितवान् कामान् सौमरान् गोष्ठपञ्च-
मान् ॥
विनिर्जित्य नृपान् सर्वान् एकः क्रीमान् महा-
मतः ॥

तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
कुञ्जावा धामिकाः सर्वे राजानो ब्रह्मर्षयः ॥
ततोऽपि स विवृषिहो योगमाश्रित्य विजृम्भे ।
तिष्ठत्यथस्तस्मिन् पट्टे आकल्पमस्मिन् ॥
कामात् सा माधवी देवी महेष्टे कीर्तनां मता ।
यथा जाया नहिमाता तथैव योगिनी मता ॥
यथा पुत्री शङ्कराटिस्तथा विजृम्भमात्मनः ।
विवृषिहोऽपि कल्पानो परां सिद्धिमवाप्स्यति ॥
तद्वंशजास्तु राजानः सर्वे केशवासवाधिनः ।
भविष्यन्ति महामानो गणेशाः सर्वशालिनः ॥
रूपयौवनसम्पन्ने देवकान्यागणेः सह ।
विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति मेरवा यथा ॥
यदा यदा ब्रह्मप्रापः कामाख्यायां भवेत् पुनः ।
तदा तदावतीर्यार्हं विश्वकामस्य पालकः ॥
तथा तद्वंशजाः सर्वे भवेयुः कामपालकाः ।
कल्याणमेवं देवेश यावत् प्राप्यो विवृष्यते ॥
सावदेव महाभागे मङ्गीयात् क्रीकृते ब्रुवम् ।
कल्पमेवं महेशानि कथौ वर्षशतत्रयम् ॥

शिवच

यावत् परमेशानि सुदृक्तां प्रापं परात्मिके ।
कामाख्या हि महाभागे तदन्ते सफल भवेत् ॥
एवं ते कथितं देवि ब्रह्मप्रापविमोचनम् ।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया ब्रुवम् ॥
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशति-
साहस्रे १३ पटले ॥ भोवः । कौलकयहः ।
बालुकम् । गुग्गुलुः । वेदः । पुष्करिकदमः ।
इति मेदिनी । कृष्णधूसूरः । पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥ विष्कम्भादिस्म-
विश्रुतियोगान्तर्गतविश्रुतितमयोगः । तत्र जात-
फलम् ।

“महेष्टमन्तः श्रुतिपारदश्रो

जितेन्द्रियश्चास्तुतुर्महात्मा ।

शिवभिधानः खलु योगराजः

प्रसूतिकावे यदि मानवानाम् ॥”

इति कोलीप्रदीपः ॥

शिवकः, पुं, कौलकः । इत्यमरः । द्वे खोटा इति
ख्याते । गवां गात्रकख्यनार्थं गोष्ठे निखत-
स्तस्मै इति सुभूतः । कख्यनार्थकाष्ठे इति
केचित् । वन्यखड्गे इति केचित् । यत्र बद्धा
गौडहते इति केचित् । श्रुति गात्रकख्यः शिवः
श्रो तनूकरणे नाम्नीति डिवः स्वार्थे कः
शिवकस्तान्नायादिः । कौल्यते वध्यतेऽस्मिन् कौलः
कौल बन्धे च स्वार्थे कः कौलकः । इति
भरतः ॥

शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः) चतुर्विंशति-
भूताहृदन्तर्गतजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गलकारके, जि ।

शिवकाञ्ची, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—

“शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुग्मश्च सम्मतम् ।

यतास्तु पृथिवीमेष न गम्यन्ते कदाचन ॥

काञ्ची शिवत्रिगुणस्या काञ्ची हरिहरात्मिका ।

वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार द्विपुङ्गवाः ॥”

इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

शिवकीर्तनः, पुं, (शिव सुखकरं कीर्तनं यस्य)

शङ्कराटः । विष्णुः । इति मेदिनी । शैवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शिवगतिः, पुं, भूताहृद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिववस्त्रेणः, पुं, (शिववस्त्राणां तः) जन् + ङः ।

मङ्गलयहः । अस्य प्रमाणं मङ्गलशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥

शिवङ्करः, जि, मङ्गलकर्ता । तत्पर्यायः । स्त्रिम-

ङ्करः २ अरिहतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति

हेमचन्द्रः ॥ (पु, बाणयहविशेषः । यथा, हरि-

वंशे । १६६ । ७५ ।

“संघट्टनः संकुचमः काष्ठभूतः शिवङ्करः ॥”

शिवचतुर्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्दशी)

चतुर्दशीकर्तव्यशिवव्रतविशेषः । यथा,—

नन्दिकेश्वर उवाच ।

“श्रेष्ठज्वावहिलो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् ।

चित्र कोकेशु विख्याता नाञ्चा शिवचतुर्दशी ।

शिवच

मार्गेशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभक्तकम् ।
प्राथम्येद्देवदेवेशं त्वामहं शरणं गतः ॥
चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ॥
सुवर्णद्वयमं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि ॥
एवं नियमकृतं सुप्ता प्रातरुत्थाय मानवः ।
कृतस्नानजपः पश्चादुभया सह शङ्करम् ॥
पूजयेत् कमले, शूलैर्गन्धधूपानुलेपनैः ।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्वात्मने नमः ॥
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
मुखमिन्द्रसुखायेति श्रीकृष्णायैति कन्यरम् ॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
अधोरुद्धदयायेति हृदयश्चापि पूजयेत् ॥
स्तनौ तनुपुङ्गवायेति तथैवायेति चोदरम् ॥
पार्श्वं चानन्तधर्म्याय ज्ञानभूताय वै कटिम् ॥
ऊरू चानन्तवेराजसिंहायेति च पूजयेत् ॥
अनन्तेश्वर्यनपाथाय जानुनी चार्चयेद्बुधः ॥
प्रधानाय नभो गङ्गा गुलफौ खोमात्मने नमः ।
खोमकेशात्कृपाय पृष्ठमभ्यर्चयेन्नरः ॥
नमः पृष्ठे नमस्तुष्टौ पार्श्वतीक्ष्णाय पूजयेत् ॥
ततस्तु दृग्धर्मं वैभुसदङ्गमसमन्वितम् ॥
शूलोमालाम्बरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ॥
भक्ष्येनानाविधैर्वृत्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
प्रीयतां देवदेवोऽन सद्योजातः पिनाकधृक् ॥
ततस्तु विप्रानन्तेन तपयेच्छक्तितः शुभान् ॥
पृथदाश्वय चंपाश्व खपेद्गन्धमाधुददुसुखः ।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् सुज्ञातं वागयन् ॥
तदन्तं कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् ॥
चतुर्दशीयु नञ्जासु कुर्यात् पूज्यवद्वैभवं ॥
ये तु मामविशेषाः सुस्नातमिन्द्रोऽहम् ॥
मार्गेशीर्षादिमासेषु कवमेतदुद्दिश्येत् ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्य नमस्ते करवीरकम् ।
चामकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमः परम् ॥
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाण्वे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शस्त्रवे पुनः ॥
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्हवारिणे ।
नमो भीमाय इक्ष्वेवं त्वामहं शरणं गतः ॥
गोमूत्रं गोमयं नीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
पञ्चगव्यं तथा विष्वं यवान् गोष्ठज्ज्वारि च ॥
तिलांश्च ज्ञप्त्यान् विधिवत् प्राशन् क्रमशः ॥

सूतम् ॥

प्रतिमार्चं चतुर्दश्यां चैकं प्राशन् सूतम् ॥
मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा पुष्करैरपि ।
चित्रवारेऽप्येकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलेः ॥
अर्कपुष्पकदम्बैश्च शतपत्रैस्तपोत्पलेः ॥
एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्श्वतीक्ष्णाय ॥
पुनश्च कार्तिके मासि चंप्राप्ते तपयेत् दिवान् ॥
अनेनानाविधैर्भक्ष्यैश्च साक्षाद्भूषणैः ॥
ज्ञात्वा नीलदण्डयोगं श्रुत्युक्तविधिना नरः ।
उमामहेश्वरं हर्म्यं दृष्टमश्च गवा सह ॥
सुक्ताफलपाठकयुतं सितनेत्रचयादृतम् ॥
सर्वोपस्कारयुक्तायां श्रद्धायास्तदङ्गमभ्योः ॥
तान्प्रपादोपरि पुनः प्रालितकुण्डल्युतम् ॥

शिवज्ञा

स्याप्य विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ॥
 ज्येष्ठसामविदे देयं न वक्तव्यं न कचिद्वि ॥
 गुणज्ञे श्रोत्रिये दद्यादाचार्यं तत्त्ववेदिनि ॥
 अथङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणि ।
 सपत्नीकाय संपूज्य मास्त्ववस्त्वविभूषणैः ॥
 गुरौ सति गुरोर्देवं तदभावे द्विजातये ।
 न वित्तशायं कुर्वीत कुर्वन् मोहात् पतत्यधः ॥
 अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् शिवचतुर्दशीम् ।
 सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदयद्व्यासुच वा हतम् ।
 पितृभिक्षांढभिर्भवे तत् सर्वं नाशमाप्नुयात् ॥
 दीर्घायुरारोग्यकुलाभिष्टुद्धि-
 रचाक्षयसुच चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
 शतं वसिष्ठा पदमेति शम्भोः ॥

शिवज्ञा

न दृष्टव्यसतिरप्यनन्तमस्याः
 फलमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
 न च विद्वद्गणोऽप्यलं न चार्हं
 यदि जिज्ञासुतकोटयोऽपि वक्त्रे ॥
 भवत्यमरवक्त्रमः पठति यः स्मरेद्वा सदा
 श्रद्धयोति च विमलसुरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
 इमां शिवचतुर्दशीममरकाशिनीकोटयः
 स्तुवन्ति तमनिन्दितं किम् समाचरेद्दयः सदा ॥
 या वाय नारी कुरुते ह भक्ता
 भर्तारमाष्टसुतं गुरं वा ।
 सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
 परं पदं याति पिशाकपायोः ॥
 इति मास्त्रे शिवचतुर्दशीव्रतं ८० अध्यायः ॥१॥
 फाल्गुनी कृष्णा चतुर्दशी । तत्र शिवव्रतं कर्त्त-
 व्यम् । तस्य विवरणं शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा

शिवज्ञा, स्त्री, (शिवं जानातीति । ज्ञा+कः ।)
 शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिवं जानाति
 या इत्यर्थे ङप्रत्ययः ॥
 शिवज्ञानं, कौ, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) 'शुभा-
 शुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया
 अवश्यकर्त्तव्या ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभसमये प्राप्तिश्च
 न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म
 कर्त्तुमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्र-
 योगे हतयात्रादिर्जवं अष्टयोगे कार्यसिद्धिं
 वक्त्रे कार्यनाशं श्रुत्ये खलु अपमानं वा
 प्राप्नोति । द्विवाराच्च माघ-फाल्गुन-चैत्र-
 वैशाखश्रावणमासिषु एते योगा एकरूपाः
 आश्विनकार्तिकाश्रद्धायणपौषषु एकप्रकाराः
 ज्येष्ठाषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति । यथा,—

माघ फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-मासिषु
 दिवादृष्टा यथा ।

रविवारे	मा २	अ ८	शु ८	मा २	व १० ।				
सोमवारे	अ ४	व ८	अ ६	व ६	मा ४	शु २ ।			
मङ्गलवारे	व ४	शु २	अ ६	व ४	शु २	अ ४	शु २	अ ४	शु २ ।
बुधवारे	अ ४	व ६	अ ४	शु २	व ४	मा ४	अ ४	शु २ ।	
गुरुवारे	मा ४	शु २	व ६	मा ६	शु ४	व ४	शु ४ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ६	शु ४	अ ४ ।		
शनिवारे	शु ४	व ४	शु २	अ ८	शु ४	व ४	शु ४ ।		

तेषु रात्रिदृष्टा यथा ।

रविवारे	शु २	मा २	अ ४	व ८	मा ८	शु ६ ।			
सोमवारे	व २	अ ६	व ६	अ ८	शु ८ ।				
मङ्गलवारे	अ २	व ४	शु २	अ ६	व ६	अ ४	व ४	शु २ ।	
बुधवारे	शु २	अ ६	मा ४	व ४	शु ४	अ १० ।			
गुरुवारे	व १४	शु ४	व ४	अ २	शु ६ ।				
शुक्रवारे	व ४	अ ४	शु ४	मा २	व ६	शु ४	अ २	मा २	शु २ ।
शनिवारे	शु २	व ४	अ ६	व ४	अ ४	व २	अ ४	शु ४ ।	

आश्विन-कार्तिकाश्रद्धायणपौषषु

दिवादृष्टा यथा ।

रविवारे	शु २	अ ६	व ८	अ ८	शु २	मा २	शु २ ।		
सोमवारे	अ ४	शु ४	अ ६	व १६ ।					
मङ्गलवारे	अ २	व २	अ १०	व ६	शु ६	व ४ ।			
बुधवारे	अ २	मा २	अ २	व ६	अ ६	शु २	मा ६	व ४ ।	
गुरुवारे	अ ४	व ४	शु ४	व ६	शु २	अ ४	व ६ ।		
शुक्रवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शु २	अ ४ ।		
शनिवारे	अ २	व २	अ ६	व ६	अ ८	शु २	अ ४ ।		

तेषु रात्रिदृष्टा यथा ।

रविवारे	शु २	व ४	अ ४	व ६	अ ४	शु २	अ ८ ।		
सोमवारे	व ६	अ ८	व ८	अ २	व ६ ।				
मङ्गलवारे	मा ६	अ २	शु २	अ ६	व ४	मा ४	शु २	अ ४ ।	
बुधवारे	व २	अ २	व ४	अ १६	व २	शु ४ ।			
गुरुवारे	शु २	अ ८	व ६	अ ८	शु २	अ ४ ।			
शुक्रवारे	व २	अ ८	व ६	अ ८	शु २	अ ४ ।			
शनिवारे	व १४	शु ४	व ४	अ २	शु ६ ।				

ज्यैष्ठ्यादिभोर्द्वादष्टा यथा ।

रविवारे	शू ४	अ ६	व ६	अ ६	व ४	मा २	शू २ ।
सोमवारे	व ८	अ ४	शू ६	व ८	शू ४ ।		
मङ्गलवारे	अ ६	शू ४	अ ६	व ६	मा २	अ २	मा २ शू २ ।
बुधवारे	शू २	व ४	अ ८	व ६	अ ८	शू ४ ।	
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	शू ४	व ६	अ ६ ।
शुक्रवारे	शू २	मा २	व ६	मा २	शू ४	अ ६	व ४ शू ४ ।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	अ ६ ।

तत्र रात्रिदष्टा यथा ।

रविवारे	अ ४	शू ४	व ४	अ ६	व ८	शू ४ ।
सोमवारे	व ८	अ ८	शू ४	अ ४	शू २	मा २ शू २ ।
मङ्गलवारे	अ २	व ४	मा ४	शू ४	व २	अ ६ शू २ व ६ ।
बुधवारे	अ १०	शू २	व ४	अ ४	शू १० ।	
गुरुवारे	शू २	अ ६	शू २	व ४	शू २	अ ६ शू ४ अ ४ ।
शुक्रवारे	अ ६	शू २	व ४	शू ६	अ ६	शू २ अ ४ ।
शनिवारे	शू २	अ २	व ८	शू २	अ ६	शू ४ अ ६ ।

मत्तान्तरं अस्व प्रमाणं यथा,—

“भास्तेन विजयो निबन्धं अन्तरे कार्यप्रोभनम् ।
वक्त्रे कार्यविजयः स्वाच्छ्रयं च मरणं ध्रुवम् ॥
वैशाखादिश्रावणान्तं एकभावेन संवहेत् ।
अन्तर्वादि शिवाराचौ चतुर्मासं यथाक्रमम् ॥
याममानं दिवामाने ज्येष्ठं सर्वत्र मासके ।
तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दृष्टमानं विचक्षते ।
राजिमात्रप्रमाणेन ज्येष्ठो दृष्टप्रमाणकः ॥
न वारतिथिचक्षत्रं च योगकरखं तथा ।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिर्विचारयेत् ॥”

यथा ।
“भाद्रादिमासपथेन सप्तवारे समादिशेत् ।
शून्यवक्रादिद्योगं हि पौषादिचैतत्तथा ॥”

इति ज्योतिषे शिवज्ञानम् ॥३॥

अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञा शिवालिखितं
अन्तर्वादी च दृष्टं किन्तु परस्परमनैक्यं जातम् ॥
शिवतातिः, स्त्री, कल्याणकारिणी । इति जैमि-
नः ॥ अस्व प्रमाणः शिवद्वारशब्दे दृश्यः ॥
शिवदत्तं, स्त्री, (शिवेन दत्तम्) विष्णुचक्रम् ।
इति कैचित् ॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं ब्रह्म-
माचक्ष ॥

शिवदाह, स्त्री, (शिवस्य दाहः) देवदाहद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूती + स्त्रीर्त्थे क्तृ)
मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयती-
त्यर्थे दूत + शिच् + पचाद्यच्) यदा, शिवो दूती
यस्याः । गौरादेराक्षतगणलात् ङीष् ।) दुर्गा ।
इति चिकारुप्रश्नः ॥ योगिनीविशेषः । यथा,
“ब्रह्माणो प्रथमा प्रोक्ता ततोऽमाचैश्वरी प्ररा ।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराक्षी पञ्चमी तथा ।
वारधैक्षी तथैवैकी शिवदूती तथाष्टमी ।
यताः पूज्या महाभगा योगिनीः काम-
दायिनीः ॥”

तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—

“कौषिक्या ह्रदवादेवी निःस्तना ध्यानतो
हरेः ।

शिवदूतीति विख्याता शिवाश्रतसुसंभृता ॥
मन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि धर्मकामार्थदायकम् ।
यत् शुक्ला साधको याति दुर्लभं शिवमन्दिरम् ॥
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम् ।
न विराजन्मते कामाक्षरः सर्वजयौ भवेत् ॥
अन्तःसमाभिषिञ्चतो बिन्दुभ्यां दशावरा ।
खरेण पान्थदन्त्येन सख्योऽन्तेन पूज्यः ॥
स एव बिन्दुयुगलपूर्वस्थोपान्थपावकः ।
वस्त्रस्वरकलाप्रभैः संचितः प्रथमस्थितः ॥
मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीत्यप्रदः ।
रूपमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक समतम् ॥
चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसङ्गमयम् ।
रक्तदन्तं सुखमालाजटाजूटाङ्गचक्रधृक् ॥
नागकुण्डलहारार्थां प्रोभित नखरोज्ज्वलम् ।
आभ्रचर्मपरीधानं दलिते शूलचक्रधृक् ॥
वामे पाशं तथा चर्मणि बिम्बद्वयं परिक्रमात् ।
स्थूलवस्त्रं पीनोष्ठं तुङ्गवर्त्तनं भयङ्करम् ॥
निक्षिप्य दलित्यं पादं सन्निहेत् कुणपोपरि ।
वामपादं शृङ्गालस्य पृष्ठे केरुशतैर्वृतम् ॥
दंष्ट्रां शिवदूत्यास्तु खड्गं ध्यायेद्भिभूतये ।
ध्यानमात्रादयेतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात् ॥
पूजनाद्विरादेवो सर्वान् कामान् ददाति च ।
यः शिवाविरुक्तं शुक्ला शिवदूतीं शिवप्रदाम् ।
प्रणमेत् साधको भक्ता तस्य कामाः करे
स्थिताः ॥

यदा जघान जगतां रक्तबीजं हृताव वे ।
महादेवी महाभाषा तदास्याः कायतः स्मृता ॥
दूर्वं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय सात्मिका ।
तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते ॥
जिमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी ।
कराला कामदा देवी भगवत्या भगमालिनी ॥

भगोदरी भगाहारा भगजिज्ञा भगा तथा ।
यता दादश योगिन्यः पूजने परिकीर्तिता ॥
यता दादश योगिन्यः शिवदूत्याः सदेव हि ।
विचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति ॥”

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः ॥
प्रमाणानन्तरं वामने ५३ अध्यायं मार्कण्डेय-
पुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तबीजवधाध्यायं च
प्रष्टव्यम् ॥

शिवदुर्गा, पु, (शिवप्रियो दुर्गाः) विखट्पुत्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनाज-
त्वात्) । केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवधातुः, पु, (शिवस्य धातुः) पारदम् ।
पारदं शिववीर्यं स्यादिति दर्शनात् । गोदन्त-
मणिः । इति कैचित् ॥

शिवनाभिः, पु, (शिवस्य नाभिरिव) शिवलिङ्ग-
विशेषः । यथा,—

“उत्तमं मध्यमधर्मं चिद्विधं लिङ्गमीदृशम् ।
चतुरङ्गलसुतुषेयं रम्यवैदिकसुतमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभः शास्त्रकोविदेः ।
तदङ्गं मध्यमं प्रोक्तं तदङ्गमधमं स्मृतम् ॥
शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महर्षिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गैश्चत्सत्तात् पुण्यं विधानतः ॥”

इति बोरमिचोदयः ॥

शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी) काशी । इति
जैमिनः ॥

शिवप्रियं, स्त्री, (शिवस्य प्रियम्) रुद्रा-
चमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य प्रियदक्षे,
चि ॥

शिवप्रियः, पु, (शिवस्य प्रियः) वक्रवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ स्मटिकः । धुतूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया) दुर्गा । इति
शब्दमात्रा ॥

शिवरा

शिवमल्लकः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका ।)
वस्त्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवमल्लौ, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लौ ।) वक्रवृक्षः ।
इत्यमरः ॥

शिवरसः, पुं, त्र्यङ्गुलं पर्युषितरसः । तत्पर्यायः ।
अमोदकजः २ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । अस्त्वग्दाहहृदयम् । लघु-
तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः ।) शिव-
चतुर्दशी । यथा, कालमाधवोये स्कान्दे नागर-
खण्डम् ।

“माधवावस्थ शिवे या प्रथमे फाल्गुनस्य च ।
क्षया चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
अत्रैकस्याक्षिपेन्माधवत्वफाल्गुनीयत्वे सुख्य
गौतमिन्त्यां अविबद्धे । ततस्तु माधवनन्तरा
चतुर्दशी शिवरात्रिः तस्यास्तुपवासः प्रधानम् ।
“न स्कानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चयेत् ।
तुष्यामि न तथा पुष्पैरेषा तनोपवासतः ॥”

इति शङ्करोक्तिः ॥ * ॥

स्कान्दे ।

“ततो रात्रौ प्रकर्तव्यं शिवप्रोक्षणतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाश्चैव विशेषतः ॥”

अत्र वीक्षया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते ।
नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् ।

“शिवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्वादन्त्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिविहङ्गमुखः ॥” *
नवस्तुरप्रदीपे ।

“दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयेन ।
हृत्तये च तथाप्येन चतुर्थे मधुना तथा ॥”
ईशानसंहितायाम् ।

“माघे कृष्णचतुर्दशीं रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वापि भवेद्वि कर्त्तव्यं व्रतसुतमम् ॥

शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुक्तमोक्षमम् ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।

आचाखलमनुष्णानां सुस्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥”
नागरखण्डे ।

“उपवासप्रभावेन जलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेक्षया तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।

अथवा न लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥”
पात्रे ।

“वर्षे वर्षे महादेवं नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्ता प्रपूजयेत् ॥”
ईशानसंहितायाम् ।

“एवमेव व्रतं कुर्वीत प्रति संवत्सरं व्रती ।

द्वादशान्दिकमेतद्दिं चतुर्विंशान्दिकं तथा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च साववः ॥”
हेमाद्रिहृता स्तुतिः ।

“प्रदोषयापिनी याह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ॥”
प्रदोषमाह वल्लः ।

“प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं चटिकाह्वयमिष्यते ॥”

शिवरा

ऊर्ध्वमनन्तरम् । वायुपुराणे ।

“अथोदयस्त्रये सूर्ये चतस्रश्चपि नाड्यु ।
भूतविद्धा तु वा तत्र शिवरात्रिव्रतचरेत् ॥”

ईशानसंहितायाम् ।

“माघे कृष्णचतुर्दशीमासदेवो महाविशि ।
शिवलिङ्गतयोद्धतः कीटिहृदयसमप्रभः ॥
तत्कालयापिनी याह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
यासां वा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं
नरः ॥”

अत्र ।

“महाविशा दे चटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवलोक्तो महाविशा याह्या ॥ चटिका

एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथो-
भययापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतं उभय-
यात्रापुरोधात् । कालमाधवोयेऽप्येवम् । एतेन
परदिने उभययापिलेऽपि पूर्वदिवसीयरात्रि-
द्वितीययामपश्चित्तुर्दशीवस्त्रे बहुपहरयापि
त्वेन पूर्वदिने एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा
तु पूर्वदुर्गाग्रैथमात्रयात्राभिः परेद्युः प्रदोष-
मात्रयात्राभिस्तदा पूर्वदुर्गाग्रैवम् । प्रधानकाल-
यात्रापुरोधात् ।

“पूर्वेद्युरपरं दुर्गां महाविशि चतुर्दशी ।

आसां वा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं
नरः ॥”

इतीशानसंहितावचनाच्च ॥

एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् ।

“अर्द्धरात्रात् पुरस्तात् अयायोगो भवेद्यदि ।
पूर्वविह्वे कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥”
विष्णुधर्म्मसूत्रे ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्ति ।
ललोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्व्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपर अत्र चतुर्दश-
मेव तत् ।

“ब्रह्माष्टोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतार्थां पारणे कृते ॥”

इति स्कान्दात् ॥

“दिग्मानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।

शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दशानु पारणम् ॥”
इति गौतमोद्याच्च ॥

यदा तु पूर्वदिने न निशीथयात्राभिः परदिने
प्रदोषमात्रयापिनी तदा परा याह्या । प्रदोष-
यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिंशत्संख्यापि-
त्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् ।

“शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ।

एकैरेवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥”

अचामात्राख्यायामेव पारणम् ।

“शिवो घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतु-
र्दशी ।

कुहूयुक्तेषु कर्त्तव्या कुहामेव हि पारणम् ॥”

इति वचनात् ॥ * ॥

तदर्थं शंक्षेपः । अद्दिने प्रदोषनिशीथोभय-

शिवरा

यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व-
दुर्गाग्रैथयापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रयापिनी
तदा पूर्वदुर्गाग्रैवम् । यदा तु न पूर्वदुर्गाग्रैथ-
यात्राभिः परेद्युः प्रदोषयापिनी तदा परदिने ।
पारणम् परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां तद-
लामे अमावस्यायाम् । तत्र प्रयोगः ॥ * ॥
प्रातश्चरदसुखः तत् सदित्युच्चार्यं कुर्यात् । सोम
इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत् ।
“मन्त्रेणानेन गृह्णीयाद्विषमं भक्तिमादरः ।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं मद्याफलम् ।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र लयसादाङ्गमव्यते ॥”
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना
नियम्य ।

“चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेत्श्वर ॥”

इति गरुडपुराणीयं पठेत् ।

रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अर्पितेति
वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् । हौं अस्त्राय
पङ्क्तिं पादघातत्रयेण विज्ञानिः सार्वं तनेव
तालत्रयेण करच्छाटिकाया च दशदिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय हौं हृदयाय नम इत्या-
दिना षडङ्गानि न्यस्य हौं इति मन्त्रेण प्राणा-
यामं विधाय पूजयेत् । पाथिवलिङ्गे सैत्तद्
वस्त्रमापूजाविधिना पूजयेत् । तच्चार्यं विशेषः ।
हौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरं दुर्जन
स्नापयित्वा पुनर्वर्त्तनेन स्नापयित्वा ।

“शिवरात्रिव्रतं देव पूजाचप्रपरायणः ।

करोमि विधिवद्भक्तं यज्ञागार्थं महेश्वर ॥”

इत्यनेनाद्यं दत्त्वा गन्दादिभिः संपूज्य भूलमन्त्रं
जपित्वा प्रथम्य गौतमश्रुत्यादिभिर्नामं प्रहरे नयेत् ।
तद्व्यागं तज्यपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासव्रततो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥”
इति देवीपुराणे सामान्यतः अवगात् अत्रापि
तथा ॥ * ॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः । हौं
अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापप्रहराय च ।

शिवरात्रौ ददास्यर्थं प्रसीद उमया सङ्ग ॥” * ॥
हृत्तये प्रहरे तु । हौं वामदेवाय नम इति

धृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“दुःखदारिद्र्यशोकैर्न दम्भोऽहं पार्वतीश्वर ।

शिवरात्रौ ददास्यर्थं सुमाकान्तं यद्वाह्य मे ॥” * ॥
चतुर्थप्रहरे तु । हौं सद्योनाताय नम इति

मधुना स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

“मया कृताव्यनेकानि पापानि हर भद्रकर ।

शिवरात्रौ ददास्यर्थं उमाकान्तं यद्वाह्य मे ॥”

ततो नमः शिवाय इति भूलमन्त्रं जपित्वा

प्रभातेऽविवर्त्तेन इत्यादिवस्त्रमात्रमन्त्रान् पठेत् ।

तथा च गरुडपुराणम् ।

“भूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते सत् समापयेत् ।

अविघ्नं व्रतं देव लयसादात् समर्पितम् ॥

जमख जगतां नाथ नेत्रोक्ताधिपते हर ।

यन्मयाह कृतं पुण्यं तद्गन्धं निवेदितम् ॥

शिवरा

त्वत्प्रसादात्काय देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
 प्रनमो भव मे श्रीमन् सदभूतिं प्रतिपद्यताम् ।
 त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥”
 परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशीलाभे
 नत्र तदलाभे अमावस्यायां पारणं कुर्यात् ।
 नत्र मन्त्रः ।
 “संसारक्षेत्रस्थस्य व्रतेनानेन शृङ्गार ।
 प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानद्विप्रदो भव ॥” * ॥
 तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
 वाक्यं ख्याते ।
 “विप्रस्य तु सदेवाहं शुचिरप्यशुचिरपि ।
 गच्छन् वलिं प्रकृष्यामि विप्राणांमिव दर्शनात् ॥”
 वलिं पूजाम् । तथा,
 “श्रुतः कर्माणि यो निबन्धं स्वीयानि कुरुते
 प्रिये ।
 तस्याहमर्चो गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
 तथा,
 “नमोऽन्तेन श्रियेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
 एवकारेण प्रणवनिष्ठतिः । एवं श्रद्धस्यापि ।
 तथा कृतिं हतापनीये । “सावित्री प्रणव यजु-
 र्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छन्ति । सावित्री प्रणवं
 यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
 मृतोऽधो गच्छति इति ॥” नैच्छन्ति पथेनं
 पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
 धृतम् ।
 “आहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः ।
 शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
 गौतमः ।
 “रात्रादुदसुखः कुर्यात् देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवाचैनं सदायिषं शुचिः कुर्यादुदसुखः ॥”
 सर्वा दिवारात्री । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
 “न प्राचीमयतः शम्भोर्नोदीर्घी शक्ति-
 संस्थिताम् ।
 न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दर्शनं समाश्रयेत् ॥”
 यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समा-
 श्रयेत् शम्भोर्लगतं संहारकस्यायतः सांमुख्यात् ।
 पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राप्यवस्थितम् ॥
 एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्विप्राह भविष्य-
 पुराणम् ।
 “सौमं मौलोद्वृष्टत् चार्चं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
 शिवरूपं यत्ने कुर्यात् प्रासादे वायुनिन्दितम् ॥”
 अत्रापि पुनानिविधात् देवायै स्वस्य चाय्ये
 प्राचीं प्रोक्ता शुद्धकर्मः । इत्यत्र न विषयः ।
 किन्त्वभिधानादिप्रविद्धा प्राचीं प्राज्ञा । एत-
 दनुवारादस्मात्पूर्वप्राथम्येनपूजा । अतएव
 तन्नाम्नारम् ।
 “यत्नेव भाग्यस्तु वियत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपुण्ययोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”
 एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वोक्ते प्रादुसुखेन सार्थं
 पश्चिमाभिमुखेन राजादुदसुखेन कार्या ।

शिवरा

“प्राक्पश्चिमोद्गाह्यस्तु श्रुतः सार्थं निश्रासु
 च ॥”
 इति वचनान् ॥
 इति वाचस्पतिमिश्राः । भैव पूजा रत्नाकरोक्त-
 भविष्यपुराणोपसम्प्राप्तरक्ष्यमन्त्रप्रस्ताव एव
 प्रागादिदिङ्निधमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि
 अत्र न तथेति ॥ * ॥ लिङ्गपुराणे ।
 “विना भस्मनिपुण्येण विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोऽपि महादेवो न स्थातुस्त्य फलप्रदः ।
 तस्मान्मदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥”
 नन्दिपुराणे ।
 “आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान्
 सुखी ।
 वरमिष्टं लभेन्नित्यं पार्थिवं यः समाचरेत् ।
 तस्मात् पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥”
 भविष्ये ।
 “रुद्रस्मृत्योऽपि लिङ्गं तास्वकांस्त्वमयं तथा ।
 कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्याणाय दिवि ॥ * ॥
 वार्षे वित्तप्रदं लिङ्गं स्मार्तिकं सर्वकामदम् ।
 नर्मदागिरिचं श्रेष्ठमन्यदि हि लिङ्गवत् ॥”
 लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौसुयम् ।
 “अनादित्यपरीमाणं न लिङ्गं कुचचित्ररः ।
 कुर्वीताकुष्ठतो द्वयं न कदापि न समाचरेत् ॥”
 अचोऽशीतिरक्तिका । अकुष्ठतः दृष्टपुण्य-
 यस्तितः ।
 “अकुष्ठकुलिमानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र दृष्टपुण्यं यत्रिभिर्भुज्यात् सदा ॥”
 इति रुद्रोपनिषत्परिशिष्टम् ॥
 शिवधर्मम् ।
 “सहस्रमर्चयेन्नित्यं निरयं स न गच्छति ।
 रुद्रलोकमवाप्नोति मुक्ता भोगाननुत्तमान् ॥”
 तथा ।
 “वाङ्मनानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
 सहस्रमर्चयन्तो योऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
 ततश्चासुकरितायावस्थामुक्ताभकामः “सहस्र-
 मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथास्थाने
 वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
 “यावन्न दीयते चार्च्यं भास्कराय निवेदितम् ।
 तावन्न पूजयेद्दिव्यं शृङ्गारं वा महेश्वरीम् ॥”
 राववभट्टधृतम् ।
 “सर्वज्ञैव प्रशस्तोऽजः शिवस्तर्थाचैनं विना ॥”
 अजः शृङ्गः । अजिपुराणे ।
 “तस्मिन्नेः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
 ध्यात्वा प्रणवपूर्व्यं तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पुण्यानि विन्यसेत् पृथक् ॥” * ॥
 देवीपुराणे ।
 “रुद्राक्षरत्नं वटुप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
 स्तूपं पूजयन्नेव विस्मयनमतः परम् ॥
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकहृक् ।
 पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥”
 अत्र पूर्वोक्तसप्तकर्माणि परवचनोक्तसप्त-
 नामभिः क्रियायुक्तपविमस्तिमस्त्रियार्थ

शिवरा

कार्याणि । अदृष्टार्थयोरर्थक्रमासम्भवेन पाठ-
 क्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आह्वं
 कुशासनदानवत् ॥ * ॥ तन्नामुक्तानम् । हराय
 नम इति रुद्राक्षरत्नम् । महेश्वराय नम इति
 संघट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति
 प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमिच्छादिना ध्यात्वा पिनाक-
 हृक् इहागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नम
 इति स्तूपनम् । एतत् पार्थ नमः शिवाय नम
 एवमर्च्यदिना पूजयेत् । विस्मयनान् पूर्व
 भविष्यपुराणोक्तं स्वभावसिद्धप्राप्तेशान्यादि-
 दिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्वाय
 चित्तमर्चये नमः । भवाय जलमर्चये नमः ।
 रुद्राय अग्निमर्चये नमः । उग्राय वायुमर्चये
 नमः । भीमाय आकाशमर्चये नमः । पशुपतये
 यजमानमर्चये नमः । महादेवाय सोममर्चये
 नमः । ईशानाय सूर्यमर्चये नमः ।
 “मूर्त्योऽर्च्यो शिवस्थेताः पूर्वोदिकमयोगतः ।
 आर्चयेन्नाः प्रपूज्यात्ता वदो लिङ्गे शिवा
 यजेत ॥”
 ततो महादेव जमस्व इति संहारसुदवा विम-
 र्चयेत ॥ * ॥ नन्दिपुराणे ।
 “भोभूतिचिह्नरग्यादिवलिपुष्पनियेदने ।
 ज्ञेयो नमः शिवायैति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
 सर्वमन्त्राधिकारयमोङ्काराद्यः षड्वरः ।
 तन्मन्त्रजापी तत्कल्मेसरतस्तद्गतमानसः ।
 निष्कामः पुण्ड्रो राजन् स रुद्रपदमश्नत ॥”
 भविष्ये पञ्चाचरसुपक्रम्य ।
 “अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववार्त्ता गतोऽपि वा ।
 महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
 अघिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवीच्छिवः ॥”
 इति तथेवार्थः ॥ पूर्वोक्तयथापदाङ्गोधात् ।
 तेन यथाधिकारी भवेत्तथाब्रवीदित्यर्थः । तथा,
 “सर्वेश्वरमेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्ता चायते यस्मादतीव नरकार्यवात् ॥
 शिवसुदिश्य यद्वत् सर्वकारणकारणम् ।
 तदनन्तफलं दातुर्भवेत्तौह किमनुत्तमम् ॥
 दत्त्वा नैवत्यवस्थादि नाददीत कदाचन ।
 तत्कथं शिवसुदिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥”
 आदाने यद्विधिः । शिवधर्मम् ।
 “तस्मात् पुण्येः फलेः पक्षेऽप्येतेषां च यत्फलम्
 तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरवाच कारणम् ॥”
 भविष्ये ।
 “लिङ्गादुत्पन्नं कार्यं दिव्यमग्नेः सुगन्धिभिः ।
 वर्षकोटिदशं दिव्यं शिवलोकं महीयते ॥”
 शिवधर्मम् ।
 “तस्मात् पुण्यप्रदानेन लिङ्गस्य प्रतिमासु च ।
 अष्टौतिवर्षकोटीनां दुर्गातिं न नरो ज्ञेयम् ॥”
 ख्याते ।
 “शुक्लायपि च पञ्चाग्निश्रीदृष्टस्य सदैव हि ॥”
 दातव्यानीति शेषः । भविष्ये ।
 “धुस्वरकोशे यो लिङ्गं सकृत् पूजयति नरः ।
 स गौतमपक्षे प्राप्य शिवलोकं महीयते ॥

शिवरा

विष्णुपत्नैरखलैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं महीयते ॥”
तथा ।
“सर्वकामप्रदं विष्णुं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
विष्णुपत्नात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥”
तथा ।
“केशक्रीडापविहानि निशि पर्युषितानि च ।
स्वयंपतितयुष्याणि त्वेदुपहृतानि च ॥”
तथा ।
“देवदारुसमेतश्च सर्वश्रीवासकुण्डरम् ।
श्रीफलं चाप्यमिष्यन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥”
सर्वः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुण्डरः
शैलेयम् ।
“एभ्यः सौगन्धिकं धूपं घटसहस्रगुणोत्तरम् ।
अगुरुं शतवाहसं द्विगुणश्चासितागुरुम् ।
गुग्गुलुं द्रवसंयुक्तं साक्षात् यज्ज्ञाति शङ्करः ॥”
तथा ।
“तैलेनापि हि यो दद्यात् दृताभावेन मानवः ।
तेन दीपप्रदानेन शिववद्भाजते भुवि ॥”
नन्दिकेश्वरः ।
“अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यसुपकल्पयेत् ।
यद्व्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तद्दीप्याय कल्पयेत् ॥
शालितकुलप्रस्थस्य कुम्भादेशं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्दशैः विशेषतः ॥”
प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्वस्व स्क्रान्दम् ।
“एकमात्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् ।
वर्णागामयुतं भोगैः क्रीडते च शिवे पुरे ॥
एकं मोक्षाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
वर्षेण च तथा भोगैः शिवलोकं महीयते ॥”
शिवपुराणे ।
“नैवेद्यं द्रवसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
अग्निहोमस्य यज्ञश्च फलमाप्नोति मानवः ॥”
शिवसर्वस्व स्क्रान्दम् ।
“परिपक्वं सुसंस्कृतमाप्यहितं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय मांसं दत्त्वा तु श्रद्धा यत् फलमाप्नुयात् ॥
अश्वेषफलदानेन यत् फलं परिकीर्तितम् ।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात् ॥”
शिवधर्मः ।
“लिङ्गवेदी भग्नेदेवी लिङ्गं साक्षात् महीश्वरः ।
तयोः संपूजनात् साक्षात् देवी देवश्च पूजितौ ॥”
देवीपुराणे ।
“सद्यः ब्रजेततोऽस्य प्रणालं नैव लङ्घयेत् ।
एकीभूतमवा रुद्रं यः कुर्वीत चिः प्रदक्षिणम् ॥
ह्रिन्स्तेन भवत्यन्त्रे तस्य पुनश्चन्द्रः ॥”
भविष्ये ।
“जाह्नवां चैत्र प्राणिभ्यां शिरसा च विषक्षयः ।
ज्जला प्रमाणं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
लिङ्गपुराणे ।
“गन्धपुष्पानमस्कारैर्मन्त्रवाद्यैश्च सर्वशः ।
यो मामर्चयति तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥”
महाभारते ।
“सर्वलक्षणयज्ञोपनिषु यो यो वा सर्वपातकैः ।

शिवरा

सर्वं नरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ॥”
राघवभट्टहतम् ।
“अधोमुखे वामहस्ते कर्णाक्षं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुज्य परिवर्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारसुनयमप्येव तु प्रशस्यते ॥”
अप्येव आत्मनोति शेषः । स्क्रान्दः ।
“निर्माळ्यं यो हि मङ्गला शिरसा धारयि-
ष्यति ।
अशुचिभिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरं तिर्यग्योनीं च जायते ।
ब्रह्महृदि शुचिर्भूत्वा निर्माळ्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं मङ्गलोर्ध्वं नाशयिष्ये मङ्गावते ॥”
शुचिः स्क्रान्दिनैति शेषः । एवञ्च ।
“सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माळ्यं सवासा आश्रुतः
शुचिः ॥”
इति कालिकापुराणैयमशुचिचिचयम् ॥
अनुपनीतविषयमिति श्रुतः । बह्वचगद्यपरि-
श्रुतम् ।
“अथाहं शिवनैवेद्यं पक्वं पुष्पं फलं जलम् ।
शालयामशिलायाश्चात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥
कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवाचैनरतः स तन्नेवेदमभ्यजः ।
केवलं सौरशिवे तु वेद्यो नैव भजयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥
अन्यच्च ।
ब्रह्मोवाच ।
“शिवरात्रिर्नरं वक्ष्ये कथाश्च सर्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशं दृष्ट्वा स्तुतिं स परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च लक्षा चतुर्दशी ।
तस्यां जागरणादुदः पूजितो सुक्तिसुक्तरः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो दादश्यामेव केशवः ।
उपोषितः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निवाहस्याहं दे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुकुरेकसंयुक्तो नृमान् हन्तुं वनं गतः ॥
नृमादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासाहितो गिरौ ।
राज्ञीं लडागतोरे स निकुञ्जे जायदास्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं खं रजश्चरौरे चाधिपततः ।
पर्यानि चापतन्मूर्ध्नि लिङ्गस्थेन न जागतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय चित्रं गौरश्च लिङ्गके ।
शरः प्रमादेन कस्तु प्रक्षुतः करपञ्जरात् ॥
जातुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं सृष्ट्वा गृहीतवान् ।
एवं ज्ञानं स्यादज्ञं पूजनं जागरीभवं ॥
प्रातर्गृहगतो मार्यादत्तानं सुक्तवान् स च ।
काले न्तो यमभटेः पाशैर्बद्धा तु गीयते ॥
तदा मम गणैर्मुहं जिला सुतोष्ठतः स च ।
कुकुरेण सहैवाभूज्यो मनुपार्थगोऽमजः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्वीतस्त्रिवर्षं व्रतौ ॥
प्रातर्देव चतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूर्वां दानं वर्षं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।

शिवलि

भोक्तेऽहं सुक्तिसुक्तरं शरयं मे भविष्य ॥
पञ्चगव्याहृतैः ज्जाला अन्तकाले गुरुं श्रितः ।
ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्भरम् ॥
तिलतण्डुलम्रीहीश्च लुङ्गुयात् खड्गं चरुम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् श्रद्धयाज्ञीतसत्त्वयाम् ॥
अर्हुरात्रे विद्यामे च चतुर्थे च पुनश्चैव ।
स्नानमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविज्ञेन व्रतं देव त्वयासाहाय्यं समर्पितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ जैलोक्याधिपते शिव ।
यन्मया कृतं पुण्यं तत्क्षिप्यस्व निवेदितम् ।
त्वयासाहाय्या देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्भयहं प्रतिगम्यताम् ।
तद्दालोकनमानेन प्रविचोऽस्मि न संशयः ॥
भोजयेद्गाननिहाञ्च वक्त्रं चार्द्रादिकं ददेत् ॥
देवादितेभ्य भूतेश जलोकानुग्रहकारक ।
यन्मया अहया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाय च यतीन् कुर्व्यात् द्वादशवारिकम् ।
कौत्सेश्रीपुत्रराव्यादि प्राप्य शिवं पुरं ब्रजेत् ॥
द्वादशक्षपि मासिषु प्रकुर्व्यादिह जागरम् ।
यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
इति गारुडं शिवरात्रिव्रतकथा १२ अध्यायः ॥
शिवलिङ्गं, ली, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य
शेषः । तस्यात्मनिर्वाहः—
“तत्रापि गत्वा मदनो दर्शयेत् वृषकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रक्षुत्तं कामींश्च ततः स प्राद्वह्वरः ॥
ततो दारुवनं घोरं मन्दाभिमुखो हरः ।
विवेश क्षत्रयो यत्र सपत्नीका अवस्थिताः ॥
ते चापि क्षत्रयः सर्वे दृष्ट्वा लज्जां नताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रतिदीयताम् ॥
ततस्ते मौनितस्तस्युः सर्वे एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचित्राम नारदः ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवनिधयोदितः ।
प्रचोभमगमन् सर्वं ह्रीमत्तवाः समन्ततः ॥
जटे लब्धवतीमेनामनन्द्याश्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्तृपूजासु कृतं वै सुखिदं मनः ॥
ततः संक्षुभितः सर्वो यत्र याति महीश्वरः ।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मद्बलिजितेन्द्रियाः ॥
त्वक्काशमाणि श्रुत्याणि स्त्राणि ता सुनियोजितः ।
अनुजगम्येया मत्तं करिष्य एव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु क्षत्रयो दृष्ट्वा भार्गवाह्विरसो सुते ।
क्रोधान्मिताहुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि ॥
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्हानं जगामाथ चिद्रूपी नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिद्य वसुधातलम् ।
रवातलं विवेशाशु ब्रह्माखं चोर्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चाजलं पृथिवीं गिरयः सरितो नगाः ।
पातालसुवनाः सर्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् सुवनान् दृष्ट्वा भूलोकादीन् पिता-
महः ।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा क्षीरोक्षं प्रविपद्य च भक्तितः ।
उवाच देव सुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

शिवलि

शिवलि

शिवलि

अथोवाच हरिर्भक्तान् शार्ङ्गं लिङ्गं महर्षिभिः ।
पातितन्त्रस्य भारतात् सञ्चाल वसुन्धरा ॥
तत्सद्वृत्तमयं श्रुत्वा देव, पितामहः ।
तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ।
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः ।
आचगाम तस्य देवं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वा स्वर्गेश्वरम् ।
पातालं प्रविशेष्टाथ विस्मयात्तरितो विसृज्य ॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्ध्वमाक्रम्य सर्वगः ।
नैवान्तमलमद्वन्द्वं विस्मितः पुनरागतः ॥
विष्णुर्गत्वा पातालं सप्तलोकपरावणः ।
चक्रपाणिर्विन्क्रान्तो लेभेऽनन्तं न महासुते ॥
विष्णुं पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माण्माह च ।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु वृषभध्वज ॥
जोहूतवाहनं कवे सर्वं चाख्यत शङ्कर ॥
महेश्वर हरेश्चात्र सुवर्णाक्ष वृषाकपे ।
दक्षयज्ञचक्रकाल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
त्वमादिरस्य जगतस्त्वं मध्यं परमेश्वरः ।
भवानन्तश्च भगवान् सर्वगस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥
पुनस्तथ उवाच ।
एवं संतुष्टमानस्तु तस्मिन् दास्यते हरः ।
सुस्तुतो तविद वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥
हर उवाच ।
किमर्थं देवतानाथैः परिभूतक्रमन्त्रिणः ।
मां स्तुवते श्वास्तस्य कामतापितविग्रहम् ॥
देवावुचतुः ।
तवाङ्गपातितं लिङ्गं यदेतदुच्यते शङ्कर ।
एतत् प्रयच्छतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥
हर उवाच ।
यद्येयं निद्रा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।
तदेतत् प्रतिगच्छीयान् नान्यथेति कथञ्चन ॥
ततः प्रोवाच भगवानेवमस्मितः केशवः ॥
ब्रह्मा ख्यश्च जगत् लिङ्गं कनकपिङ्गलम् ।
तत्सञ्चकार भगवान् आसीत् हरार्चनं ॥
शास्त्राणि चैव सुखाणि नानोक्तिविदि-
तानि च ।
आदां शैवं परिष्ठातमन्यत् पाशुपतं सुते ॥
द्वितीयं कालवदनं चतुर्थं कपालिनम् ।
शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्निशितस्य प्रियः सुतः ॥
तस्य शिष्यो बभूवश्च गोपायन इति श्रुतः ।
महापाशुपतस्त्राण्डाङ्गारहाजस्यपीधनः ।
तस्य शिष्योऽप्यभूदाज्ञा कृष्णः सोमकेश्वरः ।
कालाक्षो भगवानासीद्दण्डस्तस्यपीधनः ॥
तस्य शिष्यो वक्रो वैश्वो नाथा क्राथेश्वरो
सुते ।
महाव्रती च घनदक्षस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ॥
कुन्दोदर इति स्थातो जात्वा शूरो महातपाः ।
एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।
जला तु चातुरारण्यं स्वमेव भवनं गतः ।
गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संवृत्त्य तं तदा ॥
लिङ्गं चित्रवने स्तब्धं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥”
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“ततः दृष्टिं चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च ।
वालिखिल्याः समुत्पन्नास्तपस्तप्तुं समारभन् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं वै तेषु तेषु दुष्करं तपः ।
ततः कालेन महता पात्र्यतो च पतिव्रता ॥
तेषां तपः समालोक्य चाति देवो सुदुःखिता ।
प्रवाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
क्षिप्रं वालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो ।
एतेभ्योऽपि प्रियं देव विधिवन् कुरु सेवया ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं देवाः पिनाको परचिन्तकः ।
प्रोवाच कान्ते कालश्च वचनं प्रियया सह ॥
न वेत्ति देव तत्त्वेन धर्मेण गृह्णाता गतिः ।
नैते धर्मं विजानन्ति यथार्थं धर्मेचारिणः ॥
न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्तं नृदुःखयः ।
एतत् श्रुत्वा ब्रवीत देवो मा मैव प्रसन्नव्रताः ॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवी देवः स्मिताननः ।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते सुनिश्चितमाः ॥
इत्युक्ता तु ततो देवी शङ्करेण महात्मना ।
गच्छस्वेत्याह मुदिता भर्तारं सुवनेश्वरी ॥
यत्र ते सुनयः सर्वे काष्ठलोत्समाश्रिताः ।
तान् विलोक्य ततो देवो नमः सर्वोऽङ्गसुन्दरः ॥
वनमाख्यानपाथोऽयं भुवा भिन्नाकपालभट्ट ।
आश्रमे प्रयेत्तुं भिन्ना सुनीनां निवृत्तानाम् ॥
देहि भिन्नां तत्त्वोक्तां च नमस्तत्त्वानाम् यथै ॥
त विलोक्य आश्रमगतं योपितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
सकौतुकसमावेन तस्य रूपेण मोहिताः ।
प्रोचुः परस्परं कार्यमस्मात् पश्याम भिन्नुक्तम् ॥
परस्परमितीवोक्ता गच्छ भूलफलं बहु ।
गृह्णाण भिन्नाः सुखास्तं देव मुनियोधितः ॥
तस्मै दत्त्वे तां भिन्नां पप्रच्छुक्ताः सरातुराः ॥
नार्थं जनुः ।
कोऽसौ नाम व्रतविधिस्त्वया तापस सेवते ।
यत्र नयेन लिङ्गेन वनमाखाविभूषितः ॥
भवान् वै तापयो हृदो हृदाः सो यदि
मन्यसे ।
इत्युक्तस्तपस्तपामिः प्रोवाच हसिताननः ॥
इदं मम व्रतं किञ्चित् रक्षस्यं प्रकाशते ।
श्रद्धयन्ति बहवो यत्र तत्र तत्र न विद्यते ॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा गमिष्यथ ।
एवमुक्तास्तदा तेन ताः प्रयुक्तदा सुनिम् ॥
ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो सुते नः कौतुकं महत् ।
इत्युक्ता तास्तदातीव जगदुः पाणिपङ्क्तयैः ॥
काचिचकर्व बाहुभ्यां काचित् कामपरा तथा ।
जाहुभ्यामपरा नाभ्यां कवेण ललनापरा ॥
अपरा तु कटीवन्धे चापरा पादयोरपि ।
शोभं विलोक्य सुनय आश्रमेऽपि सुयोधिताम् ॥
हन्त्यवामिति संभाष्य काष्ठपाषाणपाथयः ।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गसुदुःखं भीषणम् ॥
पातितं तु ततो लिङ्गं गतोऽनन्तर्हानमेश्वरः ।
देखा स भगवान् रुद्रः केलाचं नगमाश्रितः ॥
पतितं देवदेवस्य लिङ्गं नष्टं चराचरे ।
चोभो बभूव सुमहादृष्टीणां भावितानाम् ॥

उवाचेको मुनिवरस्तत्र बुद्धिमतां वरः ।
विरिञ्चिं शूरयं वामः स हि ब्राह्मणं चिदि-
तम् ॥
एवमुक्ता सर्वे एव कथयो लज्जिता भृशम् ॥
ब्रह्मणः सदनं जग्मुर्देवैः सद्यः निवेदितम् ॥
कथय जनुः ।
अज्ञानाच्च कृतं ब्रह्मज्ञानाभिज्ञानदुर्बलेः ।
तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्वोपकारक ॥
ब्रह्मोवाच ।
गच्छामः शूरयं देव शूलपाणिं त्रिलोचनम् ।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा ॥
इत्युक्ता ब्रह्मणा साङ्गं केलाचं गिरिशुत्तमम् ।
ददृशुस्ते समासीनसुमया सङ्घितं हरम् ॥
ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अनन्ताय नमस्तुभ्यं वरदाय पिनाकिने ॥
एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभक्त्या ।
उवाच मां मा ब्रजतु लिङ्गं भोः पुरतः पुनः ॥
क्रियतां महत्तपः शीघ्र येन मे प्रीतिक्रमा ।
भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्यात्र न श्रयः ॥
ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिमगाश्रिताः ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं
फलम् ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥ ॥
कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
“वटस्य दक्षिणं भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्तितम् ।
स्थाणोर्वटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
स्थाणोर्वटस्योत्तरतस्तृतीयं गार्ग्येश्वर मतम् ।
स्थाणोर्वटस्य पश्चिमतः स्कन्दतीर्थं प्रकीर्तितम् ॥
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः ।
महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम् ॥
वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तत्त्वकेण महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्वकामप्रदायकम् ॥
वटस्य पूर्व्वदिग्भागे विश्वकर्माकृतं महत् ।
लिङ्गं प्रवृद्धसुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता या सरस्वती ।
तां प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाञ्च विन्दति ॥
वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम् ।
दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम् ॥
ततः स्थाणुवटं दृष्ट्वा जला चापि प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृत्वा तेन सप्तदीपा वसुन्धरा ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे नङ्गुलीशो गणः
सुतः ।
तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकरं सुतम् ।
तस्मिन् स्नातः सर्वतीर्थेऽस्नातो भवति मानवः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः ॥
आवाहमासे या कृष्या भविष्यति चतुर्दशैः ।
तस्यां पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं श्रुत्वा ॥
कामतोऽकामतो वापि यत् पापं तेन सञ्चि-
तम् ॥

शिवलि

तस्माद्विमुच्यते पापात् पूजयित्वा हरं शुचिः ।
कौमारव्रजस्यैव यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकलं तेषामहम्नां योऽर्चयेच्छिवम् ।
यदीच्छेत् परमं रूपं सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र संशयः ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूर्णा विभीषणः ।
अजरचामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी
भवेत् ।

तस्यास्यैव सोपवासश्चास्तत्त्वमवाप्नुयात् ॥
पूर्वैश्च पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्वितीयम् ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
दूषणस्त्रिशिरश्चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
यथाभिलषितान् कामानवाप्तुमुदात्तितौ ॥
चेन्ने मासि सिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ॥
स्याद्योऽष्टमस्य पूर्वैश्च हस्तिकादेश्वरः, स्त्रियः ।
सं दृष्ट्वा सुच्यते पापैरत्यन्तसमुद्भवेः ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषेः

स्थितम् ।

अं प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारीतस्य महात्मनः ।
लिङ्गं त्रैलोक्यविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥
जङ्गलरूपिणा श्वादि वस्त्रेषु महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्वपापविनाशनम् ॥
सुक्तिस्तुतिप्रदं प्रोक्तं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तल्लिङ्गस्याग्नादेव अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वरं सुविख्यातं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्वसिद्धिं हि वन्द्यते ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे ऋक्षकेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
तस्य पूर्वैश्च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं लिङ्गवरं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो रम्भा चाक्षरसां वरा ।
परस्परं सातुरागौ स्यादुद्दर्शनकाङ्क्षितौ ॥
दृष्ट्वा स्यात् पूजयित्वा सातुरागौ परस्परम् ।
आगम्य वरदं देवं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥
चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वरं दिगम् ।
सुभगो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं शक्तिना स्थापितं पुरा ।
तस्य प्रसादात् सम्यग् मनसा चिन्तितं फलम् ॥
पराशरेण सुनिना तथेवाराध्य शङ्करम् ।
प्राप्तं कवितं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ॥
वेदशसिन् सुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ।
सर्वज्ञं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादतः ॥
स्याद्योः पश्चिमदिग्भागे बाहुना जगदाधुना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हेमवतेश्वरम् ।
प्रतिष्ठितं पुण्यक्षतां दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्त्तिकीर्णं स्थापितम् ॥
लिङ्गं पापहरं सर्वो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ॥

शिवलि

तस्याप्युत्तरदिग्भागे तस्यार्च्यं स्थापितं पुनः ।
आराध्य हनुमान्चापं विद्धि देवप्रसादतः ॥
तस्यैव पूर्वदिग्भागे विष्णुना प्रभवितुना ।
आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ॥
तस्यापि पूर्वदिग्भागे इन्द्राय वरयोगे च ।
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्वकामप्रदायकौ ॥
एतानि सुनिभिः साध्यादिभ्योऽर्चयितुं भिक्त्या ।
सेवितानि प्रयत्नेन सर्वपापहराणि वै ॥
स्याद्युलिङ्गस्य परितः ऋषिभित्तत्त्वदर्शिनः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संस्था न विद्यते ॥
तथा चोत्तरतश्चैव यावदोषवतो नदी ।
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ॥
तस्यापि पूर्वदिग्भागे वाल्मिकिर्लोहर्षिभिः ।
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यवन सन्निहितं सरः ॥
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्वैर्नृपकिन्नरैः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां संस्था न विद्यते ॥
तिस्रः कोण्डकोटी च लिङ्गानां बाहुरव्रवीत् ।
असंख्याताः सहस्राणि वै रुद्रा स्यात्-
माश्रिताः ॥
एतज्ज्ञात्वा अर्धधानः स्यादुलिङ्गं समाश्रयेत् ।
यस्य प्रसादान् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम् ॥
अकामो वा सकामो वा प्रतिष्ठा स्यात्-
मन्दिरम् ॥

विसुक्तः पातकेधोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ॥
चेन्नृपासं ज्योतिष्यां दिने पुण्यतमे शुभे ।
प्रतिष्ठितं स्यादुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ॥
ऋषिभिर्होमं घैश्च पूजितं शान्त्योः समाः ।
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः अहवा-
न्विताः ।
पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
स्याद्युत्तीर्षमर्धं ज्ञात्वा ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणोक्ता तेऽसु समद्वीपा वसुन्धरा ॥”

इति वामनपुराणे ३३ अध्यायः ॥३॥

एकग्रहे लिङ्गद्वयाच्चैर्नविधो यथा,—
“मेहे लिङ्गद्वयं नाच्यं शालग्रामद्वयं तथा ।
हे चक्रे द्वारकायास्तु नाच्यं सूर्यद्वयं तथा ॥”
तन्निर्माभमण्यविधिनविधौ यथा,—
“अभक्ष्यं शिवनिर्माक्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्वैत् सदा ॥”
इति वाराहे रौप्यसौवर्णाक्षं स्थापननामा-
ध्यायः ॥३॥ लिङ्गपूजा विनाशपूजाकरणविधौ
यथा,—

“लिङ्गपूर्णा विना देवि । अन्यपूजां करोति यः ।
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्माद्विज्ञं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥” ॥३॥
तत्पूजनप्रश्ना यथा,—
“यद्राष्ट्रं लिङ्गपूर्णा रक्षितं सततं प्रिये ।
तद्राष्ट्रं पतितं मम्ये विष्टाभूमिसमं स्रुतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्तुल्यत् परमेशानि त्रयश्चाकालतां व्रजेत् ॥
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चलारौ ब्राह्मणादयः ॥

शिवलि

शिवार्चनं तु पूजासु यदग्रहे वर्जितं सदा ।
विष्टागर्भसमं देवि तदग्रहं विद्धि पार्श्वति ।
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विस्वपञ्चैरानने ।
पञ्चादर्थं महेशानि शिवं प्रार्थ्य पूजयेत् ॥
शिवपूर्णा विना देवि । अन्यपूर्णां करोति यः ।
स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ॥
निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रसंहाररूपिणम् ।
आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् ।
निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्
शिवम् ॥

शिवपूजा महेशानि यदग्रहे सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तदग्रहं वरवर्णिनि ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफलं लभेत् ॥” ॥३॥
चतुर्विधलिङ्गं यथा,—
“चतुर्द्वारं पार्थिवं लिङ्गं स्तुत्यामेदेन पार्श्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं लघुश्च परमेश्वरि ।
शुक्लं वाङ्मये शुक्लं स्त्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैद्यजातौ तु लब्धं शूद्रे प्रकीर्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्वजातिषु प्राप्यते ॥”

इति लिङ्गाचैर्नतन्त्रे १।२३ पटलाः ॥३॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
“तत् सर्वं श्रेष्ठं चार्च्यं पार्थिवस्य सुखं प्रिये ।
विभाव्य सुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ।
सर्वोजातं वामदेवमघोरश्च ततः परम् ।
तत्पुण्यं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
खड्गोजातश्च वै शुक्लं सुहृत्सटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेव मगोहरम् ॥
लघुवर्णमघोरश्च समं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुण्यं देवं दिव्यकर्ममगोहरम् ॥
श्यामलश्च तथेशानं सर्वदेवशिवालोकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तद्योत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुण्यं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥”

इति तत्रैव ६ पटलाः ॥३॥

अस्य पूजायां सुखवादकरणावप्रक्षकत्वं यथा,
“संपूज्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
तत्सु लिङ्गकवचं पटिला कमलानने ॥
सुखवादं सगृह्यं हि लब्धं तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं सुखवादं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिचकारान्तं अशुलोमविजोमतः ।
उच्चार्य परमेशानि सुखवादं शुचिस्थिते ॥
सर्वलक्षणैस्तुष्ट्या पञ्चाशन्मातृकां प्रिये ।
अशुलोमविजोमेन सर्वेषु च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन सुखवादं करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
स्तुत्युज्योऽहं देवेशि सुखवादप्रसादतः ।
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवन्वैत् ।
तस्मिन् काले महेशानि सुखवादं करोत्यहम् ॥
तत् शुक्ला परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि तत् शुक्ला परमेश्वरि ।
ये नरा भुवि निष्ठानि सुखवादं विना प्रिये ।

शिवलि

स सर्वयातनाभोगौ अन्ये कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥३॥

अस्य निर्माणाभोजनदोषकारणं यथा,—
देवुवाच ।

“दुर्लभं तव निर्माणां ब्रह्मादीनां कृपानिधि ।
तत्त्वथं परमेशान निर्माणां तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।

मध्यस्थानस्थितं यत् तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा जह्वं शुचिस्मिते ॥
कालाभिरुपिणं तत्तु सर्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि सुखमूर्ध्वं वरानने ॥
चोरोदमघने देवि उदितं गरलं महत् ।
ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं कृत्वा तौष्ण्यं ब्रह्माकृताशनम् ।
तद्विषं कथ्यदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
ततः प्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ।
पक्षं वा यदि वा पुष्पं फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पाञ्चति ॥
अमृतं तत्तु निर्माणां चाचादृशस्वयं यतः ॥
एतत्तु परमेशानि निर्माणां यस्तु धारयेत् ।
स भद्रो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तव वै ।
अथाहं मम निर्माणां अतएव वरानने ॥
यत्तं सम्मुखे देवि पुष्पं वा पञ्चसुतम् ।
तन्निर्माणां महेशानि शङ्कीयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पाञ्चति ।
निर्माणां मम देवेशि विष्णोर्माहं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वा किन्नरादयः ।
ते सर्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबुद्धयः ।
निर्माणां यच्च देवेशि अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति च तत्रैव १३।१४ पटलौ ॥३॥

“चतुर्दश्यां महेशानि श्रुत्वा यो वरवर्णिनि ।
कृत्वा वा महेशानि अमावास्यां विशेषतः ॥
निर्माय च चतुर्दश्यां लिङ्गं भक्ता च पूजयेत् ।
एकहस्तो महेशानि निर्माय पार्थिवं शिवम् ॥
दक्षिणी वामहस्तौ वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फलं परमेशानि लब्धलिङ्गसमं भवेत् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रम् ॥३॥

वायुलिङ्गलक्षणानि च वायुलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरभोजनदूषितम् ।
“नदीचसुद्वयं रौद्रमन्त्रोन्मथ्य विधवेयम् ।
नदीविगातुं समं क्षिप्रं संजातं रौद्रसुस्थिते ॥”
समुच्चयेऽपि ।

“सरित्पवाहसंस्थानं वायुलिङ्गसमाकृति ।
तद्वदपि नोद्वयं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदायां वायुलिङ्गसमाकृति ।
तद्वदपि नोद्वयं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ।
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वायुलिङ्गसमाकृति ।
अतः रक्तं तथा पीतं कर्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कर्णवर्णं वा सर्वजातिषु विहितम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वायुलिङ्गवद्विरितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवलि

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥३॥ अथ
देवल्लिङ्गलक्षणम् । देवल्लिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्त
शेखरे ।

“करसं पुटसं स्यात् श्रुतद्वन्द्वभूषितम् ।
रेखाकोटरसं युक्तं निम्बोन्नतसमन्वितम् ।
दीर्घाकारश्च यांस्तङ्गं ब्रह्मभागाद्विर्वर्जितम् ॥”
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं गोलमिति धोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ।
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकलिङ्गफलाकारं गोललिङ्गमतीरितम् ॥”
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥३॥

अथार्थलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
“नानाकोलफलाकारं ब्रह्मस्त्वत्रिवर्त्तेनम् ।
मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ।
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यल्लिङ्गम् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गमपि बागसुदीरितम् ॥”
इत्यार्थलिङ्गलक्षणम् ॥३॥

लिङ्गं हि दिविधमन्त्रमिति कृत्रिमम् । अत्र-
न्त्रिमं स्वयम्भूतं स्वयम्भु बागलिङ्गादि । कृत्रिमं
निर्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
“तल्लिङ्गं दिविधं त्रयराचलञ्च चलं तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादजम् ।
स्थापितं अचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आवेषक मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”
सिद्धान्तशेखरे ।

“नानाविष्टसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गं स्वयम्भूतमपरं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
शङ्काभमस्तोकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तोकं लिङ्गं कृत्वाभ शक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथाभ्रियं त्रिपदं वायव्यमतीरितम् ।
खड्गाम्भनैर्कृतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायव्यं अजवांलिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलार्धं लोकोपलान्द्रितम् ॥
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”

इति स्वयम्भु लिङ्गलक्षणम् ॥३॥

मन्त्रसूक्तिः ।
“इडा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्ष्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”३॥
एतेषां पूजाफलान्तु तत्रैव ।
“विशेषाच्छेलेणं सुक्ते सुक्तये चाशुप्रकृतः ।
पार्थिवं सुक्तये शक्तं सुक्तये चाशुप्रकृतः ॥
यवं वै शारङ्गं त्रयं त्रिजङ्गलं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं त्रयं हेमं राण्यप्रदञ्च तत् ।
पुनश्चक्रिकं तावत् राजमातुः प्रवर्द्धनम् ॥”
पद्मपुराणम् ।
“पारदश्च महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चक्रकान्तं खड्गजितुं स्थावरादकं सर्वकामदम् ॥”

शिवलि

वीरभोजनदूषितकल्पोत्तरेऽपि ।
“सर्वा फलप्रदा भूमिर्भोजनयत्तददेव हि ।
अनन्तादाः स्मृता ह्यष्टौ मन्त्रयो विदुःकुन्ताः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वे विषादाघातकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसेर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
स्मितम् ।
सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
लक्षणसमुच्चये ।
“गान्धर्व सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्यं सुक्तिप्रदाय-
कम् ॥”

तथा ।
“नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणद लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ॥
उचाटने तु पाशानां मौलं शृङ्गचयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रञ्च कृत्वा भक्ता समर्चयेत् ॥”
तथा ।

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतदे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुष्यमाप्नोति वन्धुभिः सहितो नरः ॥
काथं पुष्पमयं लिङ्गं हृद्यगन्धसमन्वितम् ।
नवसङ्कां धरां सुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विदाधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोशङ्खलिङ्गं कृत्वा भक्ता प्रपूजयेत् ।
खच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्थं यष्टिकम् लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुष्टिकामस्तद्वैद्येत् ॥
सिताखलस्य लिङ्गं कार्थमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्यं लवणञ्च लिङ्गं तालनिकटुकान्वितम् ॥
गन्धतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिर्बलनम् ।
लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ॥
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारुधि स्मृतम् ।
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शकरोत्थं सुखप्रदम् ।
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ॥
केप्रास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
शोभणे मारुधि पिष्टसम्भवं लिङ्गसुतम् ॥
दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिद्रुमोद्भवं लिङ्गं कौन्तेयसुखप्रदम् ।
घान्दवं घान्दवं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगालुम्बे कृत्वा शोचनीफलदम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कौन्तेयोभायवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसमुद्भूतमप्यलुविनाशनम् ।
कपूरसम्भवं लिङ्गं क्षणा वै सुक्तिस्तदा ।
अयस्कान्तं चतुर्दशं तु ज्ञेयं सामान्यविहितम् ॥”

इति गन्धपुराणम् ॥

“सर्वं मणिभवं श्रेष्ठं तत्र वस्त्रमरिष्टिदि ।
यमलिङ्गं महाभूते सौभाग्याय च मौक्तिकम् ॥
पुष्टिफलं महानीलं श्योतिसीरससुद्वयम् ।
सर्पकं कुलसन्तत्ये तेजसं सर्वकामलक्षणम् ॥

शिवलि

चन्द्रापीडं न्युजितं स्मार्टिकं सर्वकामदम् ।
शूलस्त्रमणिं शत्रुचर्यायै भोक्तुं तथा ।
आपद्य' हीरकं त्रैयं रोगहृत्कीर्तिकोद्धवम् ।
शुभकृतं पुष्कलं तीर्थं वैद्व्यं शत्रुदर्पहृत् ।
नीलं लक्ष्मीप्रदं त्रैयं स्मार्टिकं सर्वकामदम् ॥

इति सारसंयष्टः ॥

“महासुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांश्यं शङ्खं सामान्यमुक्तिदम् ॥
त्रयुषीसायसं लिङ्गं शूच्यां नाशने हितम् ।
कीर्तिदं कांश्यं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्द्धनम् ॥
पैतलं शुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रणं सर्वसिद्धिदम् ॥

इति कालीचरितम् ॥

तत्रैव शिवनारदसंवादे ।

“पितृणां सुतये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हैमजं चतुर्लोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
मन्त्रस्तुतम् ।

“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्हेत् रौप्यस्य वीर्यकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गं शङ्खकांसायसं तथा ॥” ॥
माहकामेदन्तर्ले १२ पटलः ।

“पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धिदुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमौरितम् ॥
खर्यलिङ्गं च पूजायां शूच्यां नाशने मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥

तान्ने पुष्टिं विजानीयात् कांश्ये च धनसंचयः ।
गङ्गायाश्च लज्जयुषं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥

स्मार्टिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भस्मलिङ्गकम् ॥

बालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धनकामार्थमोद्धदम् ॥

संस्कारेण विना देवि पाषाणादीन् न पूजयेत् ॥”
तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—

“रौप्यस्य खर्यलिङ्गस्य खर्यापाने निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तलिङ्गं दुग्धमध्ये दिनचयम् ॥

त्रासकेण स्नापयित्वा कालवज्रं प्रपूजयेत् ।
षोडशेनोपचारेण वेदान्तु पाव्यती यजेत् ॥

तस्मादुत्तोल्य तलिङ्गं गङ्गातीये दिनचयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”

लक्ष्मणहीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—

“लिङ्गं सुलक्षणं कुर्यात् त्वजेलिङ्गमलक्षणम् ।
दैर्घ्यहीने भवेद्द्व्याधिरक्षिकं शत्रुवर्द्धनम् ॥

मानहीने त्रिनाशः स्यादधिके च प्रशुचयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ब्रुवम् ॥

पीठहीने तु दरिद्रां शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मरूपविहीने च राज्ञां राष्ट्रं न भवति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्षणम् ॥”
अथ लिङ्गप्रमाणम् ।

देशुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यच्च यद्वैव ॥

श्रीशिव उवाच ।

ऋत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।

शिवलि

एतद्व्यञ्ज कूर्वात कदाचिदपि पाव्यति । ॥”
इति माहकामेदन्तर्ले ७ पटलः ॥

अपि च ।

“ऋत्तिकालोक्तं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
चिह्नस्य प्रमाथेन घटनं कारयेद्विधुः ।

अङ्गुष्ठपर्यन्तमानस्य कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥”
इति षट्कर्म्मदोषिकाष्टतविधवारतन्त्रम् ॥३॥

चिह्नचौकरणसुक्तं कालोत्तरे । ॥

“लिङ्गे वेदां तथा पीठे समस्तजनिपातनात् ।
समस्तैव विजानीयात् चिह्नचौकरणन्तिदम् ॥”

ऋत्तिकामेदने ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य ग्रह-
स्तत्सुक्तं तत्रैव ।

“शुक्लं हि पार्थिवलिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

अग्निस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

हरितं पार्थिवं देवि निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्वो महेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शुभः परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

शिलादौ च महेशानि स्थलच फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यदा हेमाद्रिमानकम् ॥

क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
खूलात् खूलतरं लिङ्गं वृद्धाच्च परमेश्वरि ।

पूजनाङ्गारणादेवि फलं बहुविधं स्मृतम् ॥”
खूलात् खूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।

ऋत्तिकालोक्तं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ ॥
शिलास्मार्टिकमरकतादीनां पञ्चलौकरण-
सुक्तम् । यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यस्मान् तस्मान् दत्तवययोः ।
योन्ययमपि यस्मान् तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”

इति लेङ्गम् ॥

“लिङ्गस्य याद्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तद्वैवस्मिता ॥

कूर्वातङ्गुष्ठतो ब्रह्मं न कदाचिदपि क्वचित् ।
रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गशब्दशुभ्यन्तर्था,—

“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य
पीठिका ।

आलयः सर्वदेवानां लयनालिङ्गमुच्यते ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुल्याम्यन्वितोऽर्चायां पुण्यधूपनिविदने ।
लिङ्गेऽन्विते तथात्यर्थं परं तुभ्यामि पाव्यति ॥

एव देवि पूरा कृत्वा जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
लिङ्गत्वाङ्गिजमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥

प्रयच्छामि दिवं देवि यो मलिङ्गाचैने रतः ।
तस्मा सर्वान्नि पापाणि निर्गदो हृष्यकल्लयः ।

सम्भवा मन्त्रमस्कारो माभवे प्रतिपद्यते ॥”
इति वीरभिमोदयष्टस्कन्दपुराणम् ॥ ॥

शिवलि

द्रव्यविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव ।

“वज्रपूजने लिङ्गे क्षपित्वा मम मानवाः ।
लक्षाणाञ्चान्धमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥

सुगन्धिवन्दनरसैर्लिङ्गमाणिध भक्तिः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्वचकहंसैः ॥” ॥

लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलस्य तत्रैव
शिवनारदसंवादे ।

“विना लिङ्गाचैर्न यस्य कालो गच्छति निवधः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतेऽस्य दुरात्मनः ॥

एकतः सर्वदानानि तत्रानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यश्चा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादस्य पुरा वेदे चतुर्थ्यपि ।
विद्यते सर्वशास्त्राणामेव एव सुनिश्चितः ॥

शुक्तिस्तुतिप्रदं लिङ्गं विविधापत्तिवारयम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवशालुष्यमाप्नुयात् ॥

सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमग्नेयतः ।
भक्ता परमथा विद्वान् लिङ्गमेतं प्रपूजयेत् ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशाचैनपुण्यस्य कलां नार्हेत्त वोडशीम् ॥”

इति मन्त्रस्तुते १६ पटलः ॥ ॥

“खर्यं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
खर्गं भव्यं च पाताले ये देवाः संस्थिताः वदा ॥

तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति माहकामेदन्तर्ले ॥ ॥

षट्कर्म्मदोषिकायाम् ।

“असारे खलु संसारे सारमेतत्तुष्टयम् ।
काष्ठां वाचः सतां सङ्गो गङ्गान्धः शम्भु-
सेवनम् ॥” ॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।

“अतीतमेयं महालिङ्गं केलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव वोडशीशैकः काष्ठां विष्वक्शरः स्थितः ॥

पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवकीर्णं न चान्यथा ।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ॥

पारदस्य श्रवणशैतो लक्ष्मीनारायणो न हि ।
पकारं विष्णुरूपं च आकारं कालिका खयम् ॥

रेफं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ।
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्नकम् ॥

यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुः खयः ॥”
इति माहकामेदन्तर्ले ७ पटलः ॥

तस्य निर्माणविधानं पारदशब्दे द्रव्यम् ॥ ॥

प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्वथा,—

“ततो विवाहं निर्वर्त्तय कृतकृत्वा यथागताः ।
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्त्वा सृष्टे तदा सृष्टम् ॥

अथ काले कदाचित्तु सत्त्वा सृष्टे महेश्वरः ।
रेमे न शैते तं शोऽपि सती आन्नाभवत्तदा ।

उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
मगवन् हि श्रुत्वा तव भारं हृदः सृष्टम् ॥

असृष्टं मां महादेव त्वापां कुर्व जगत्पते ।
निश्रयश्च वचनं तस्या भगवान् हृष्यभञ्जनः ॥

निर्भरं रमणं चक्रं गाढं निर्द्वयमानसः ॥

लला संपूर्णरमणं सती च त्वत्तमैशुना ।
 उद्यानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उच्चमम् ।
 पपात धरणीष्टे तैश्चाप्तमखिलं जगत् ॥
 पातालि भूतले स्वर्गं शिवलिङ्गास्तदाभवत् ।
 तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः स्योनयः ॥
 यच्च लिङ्गं तच्च योनिर्यच्च योनिरुतः शिवः ।
 उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥
 इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम् ॥ * ॥
 कामनाभेदे पार्थिवशिवलिङ्गसंख्या यथा,—
 “संख्या पाथिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
 त्वलिङ्गं पार्थिवं नाम सुत्तिसुत्तिकरं परम् ॥
 देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्व्यात् लिङ्गं फलप्रदम् ।
 न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
 विद्यार्थी श्रतसाहस्रं धनार्थी च तदहंकम् ।
 पुत्रार्थी सार्हसाहस्रं कन्यार्थी च श्रतत्रयम् ॥
 विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्व्यात् सर्वपापहरं परम् ।
 राज्यार्थी श्रतसाहस्रं कान्तार्थी श्रतपञ्चकम् ॥
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकांमः सहस्रकम् ।
 रूपार्थी त्रिसहस्रान्तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ॥
 सुव्रतकामः सहस्रान्तु वस्त्रार्थं श्रतमष्टकम् ॥
 भारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं श्रताष्टकम् ॥
 उच्चाटनप्रशस्त्रेव सद्यस्तु यथोक्ततः ।
 स्तम्भे च सहस्रान्तु दारवे च तदहंकम् ॥
 महाराजभये पञ्चशतचापदि सङ्कटे ।
 सहस्रमयुतं सर्वकामदं परिकीर्तितम् ॥
 एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गार्थं सिद्धिदम् ।
 त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारणं परमीरितम् ॥”
 तथा ।
 “लिङ्गानामयुतं लला पूजा राजभयं हरेत् ।
 सहस्राणि च लिङ्गानां निगदाभ्योचयेद्भुवम् ॥
 कारादृष्टवित्तस्यैवमयुतं कारयेद्भुवः ।
 ङाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
 सहस्राणाञ्च पञ्चाशदयुतो हि प्रकारयेत् ॥”
 इति वीरभिमोदयष्टतम् ॥
 “अनेन च क्रमाद्देवि त्वत्तं यस्तु प्रपूजयेत् ।
 सर्वभौतिकलं देवि लभते नात्र संशयः ॥” * ॥
 एकौल्लव्य लिङ्गपूजाविधिविधौ यथा,—
 “एकौल्लव्य मण्डपानि युगलं न तु पूजयेत् ।
 एकौल्लव्य मण्डपानि दश पञ्च श्रतानि च ॥
 प्रत्येकेनाथवा देवि विष्णुपद्मेः प्रपूजयेत् ।
 एकैकं पूजयेत्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
 हरिदो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥”
 इति लिङ्गाञ्जनतन्त्रम् ॥ * ॥
 शिवलिङ्गमृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
 “तीर्थन्तुक्तं समाह्वय निर्माय लिङ्गमद्भुतम् ।
 तीर्थार्थायैव मण्डपानि चन्द्रस्य मृत्तिकां प्रिये ॥
 प्रज्वलप्रभवा देवि नदीनामिदुदाहृतम् ।
 एतद्भिन्ना मण्डपानि नदीं च्छुना इति प्रिये ॥
 निर्मलस्य च देवेशि नदीं सम्यत्प्रदायिनी ।
 सर्वभवायैव मण्डपानि गोव्यवस्थाञ्च मृत्तिकां ॥
 अथवा परमेशानि यच्च चित्तं प्रसीदति ॥
 सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्करारहितं सदा ।

निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ॥
 यो लिङ्गं परमेशानि स तदः परमेश्वरः ।
 कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ॥
 शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवी च पूजितौ ॥”
 इति महेश्वरतन्त्रम् ॥ * ॥
 बागलिङ्गनिर्माणाश्च ये प्रतिप्रसवो यथा,—
 “बागलिङ्गे न चाश्रीर्वेन च निर्माणास्तथा ।
 सर्वं बागापितं ग्राह्यं भक्ता भक्तेश्च नान्यथा ॥
 ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बागलिङ्गे न विद्यते ।
 तदपितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादं त्रया ॥
 बागलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तैर्न संस्थिते ।
 चान्द्रायणसमं त्रयं शोभोर्न वेद्यमच्युते ॥”
 इति शिवनारदसंवादः ॥
 शिवलोकः, पुं, (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
 “विष्णुपद्मेरखण्डे च यो लिङ्गं पूजयेत् सज्जु ।
 सर्वपापैर्जिनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वष्टतमविष्णुपुराणम् ॥
 शिवस्य सुवनं जनस्य ॥
 शिववक्त्रा, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रम् ।) श्रतपञ्ची ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रियं त्रि ॥
 शिववक्त्रिका, स्त्री, (शिवस्य वक्त्रिका ।) लिङ्गिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिववक्त्री, स्त्री, (शिवस्य वक्त्री ।) लिङ्गिनी ।
 श्रीवक्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिववाहनः, पुं, (शिवस्य वाहनः ।) अनन्तान् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिववीर्यं, स्त्री, (शिवस्य वीर्यम् ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शिवशेखरः, पुं, (शिवः शेखरः शिवप्रियो वा
 शेखरोऽग्रे यस्य ।) वक्रतलः । इति जटा-
 धरः ॥ धूलूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
 मस्तकस्य ॥
 शिवसायुज्यं, स्त्री, (शिवस्य सायुज्यम् ।) मोक्ष-
 विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
 नागरखण्डे ।
 “उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
 शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
 अथवा न लभते लोकात् शिवसायुज्यमाशु-
 यात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
 शिवा, स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । सक्तिः ।
 यथा,—
 “शिवा सक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
 गामिनी ।
 शिवाय यो जपेद्देवीं शिवा लोके ततः स्खला ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
 प्रिये दातारि चाशब्दः शिवा तेन प्रकीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपरस्य ।

“शस्त्र कल्याणवचन इरेवोत्कृष्टवाचकः ।
 सस्त्रवाचकश्चैव वाकारो दाढवाचकः ॥
 श्रेयःसंवेतोत्कृष्टाक्षी शिवा तेन प्रकीर्तिता ।
 शिवरात्रिर्नृसिंमती शिवा तेन प्रकीर्तिता ॥
 शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दाढवाचकः ।
 स्वयं निर्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकल्याणवचनखण्डे २७ अध्यायः ॥
 शमीरुलः । हरितको । शृगालः । ताम-
 लको । इत्यमरः ॥ आमलको । इति मेदिनी ॥
 बुद्धशक्तिविशेषः । स तु दाविशृजिनमाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिद्रा । दूर्वा । गोरो-
 चना । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ शृगालस्य
 ध्वनः शुभाशुभं यथा,—
 “शोभनं शुभफलप्रसूचकं
 कथ्यते त्ववितथं शिवास्तम् ।
 श्रान्तदौर्मलकुम्भो विशेषतो
 ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते ॥
 दग्धा दिशुक्ता दिननाथपुक्ता
 विवस्वदात्रा भवति प्रदीपा ।
 सा धूमिता या सविता प्रयातः
 प्रेया दिग्गताः किल पञ्च श्रान्ता ॥
 दग्धा दिग्गो ज्वलिता दिग्गो
 प्रधमिता चानलदिकक्रमेण ।
 प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन
 सुदृक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
 आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते
 मण्डपदेशे श्रद्धाश्रदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 अहो द्वितीये प्रहरस्य भागे
 सहस्रनेत्रानलकालदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 त्राक्षो द्वितीये प्रहरे दिनस्य
 हुताश्ववेवन्धनयानुदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 समागतः प्रहरे तुराये
 प्रेतशरच्चः पतिपाशदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 आद्ये त्रिपादाः प्रहरे प्रवृत्ते
 रक्षोऽधिवादः पतिवातदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 ततो द्वितीये प्रहरे रजन्ता-
 स्त्रियोऽधिनाथानिलसोमदिशु ।
 शिवा रटन्ती क्रूरते नराणां
 संज्ञासकायव्यवन्धनानि ॥
 यामे द्वितीयेऽपि च यामवद्धाः
 समीरदोषाकरशम्भुदिशु ।

शिवा

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संज्ञासकायथयवन्वानि ॥
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संज्ञासकायथयवन्वानि ॥”

“ति शिवास्ते दग्धदीप्तधूमितदिकृन्मयाम-
प्रकरणं प्रथमम् ॥ * ॥

“इतीरितं दिकृन्मयामयोगान्
फलं विरुद्धं विरुद्धैः शिवायाः ।
ब्रह्मोऽथ दिकृन्मयामयोगान्
फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि ॥
कृतान्तराक्षोवृत्तानिलेष्ट-
दिक्षुद्वयामे रटितैः श्रद्धानाः ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
रत्नः प्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रतेन ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
जलेष्वातेन्दुशिवाभरेश-
दिक्षु रवेण प्रहरे ढतीये ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
समीरसोमेशसुरेशप्रवृद्धि-
दिक्षु खरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
प्रशाङ्कुरेन्दुहृताशकाल-
दिक्षु रवेः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
दृष्टानप्रकाशितकृतान्तराक्षो-
दिक्षु खरेण प्रहरे च षष्ठे ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
हन्त्राभिलाषासपराशपाणि-
दिक्षु रवेः सप्तमयामकाले ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥
अथान्तर्लक्ष्मणैतपाशिवात-
दिक्षु षष्ठे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिवर्त्तास्तुतिरिष्टसिद्धि-
लाभः सुमिच्छं प्रियलोकसङ्गः ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवास्ते दिग्गयामप्रकरणं
द्वितीयम् ॥ * ॥

“एकादिकानां निघनाष्टमानां
शिवास्तानामपुनरा यद्दृष्टम् ।
प्राच्यादिकास्तदसु दिक्षु शिषं
यद्दृष्टम् फलं तत्तदुदीरयामः ॥
घनान्धभीष्टाभिर्ममोऽष्टलाभं
भुवं ततोऽथैव फलं शुभम् ॥

शिवा

भयं प्रलप्य सकलञ्च सौख्य-
मेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते ॥
भयान्धनिष्ठश्रुतिरर्थहानि-
रिष्टेऽप्येवमो मच्चती च भीतिः ।
स्याद्विषयहानिर्मरणाञ्च दीप्ति
लेकादीनां चेतुः कृतसप्तकेन ॥
रेन्द्रां निवादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्वितीये निधिक्षान्धम् ।
कान्धां द्वितीये लभते चतुर्थे
अध्यागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कृत्वाति भूमिनाथो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
त्रासोऽन्तिभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः कृत्वाति भीक्षुतीये ॥
घातश्चतुर्थे नगरस्थ शब्दे
शिवास्ते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये
याम्ये मन्त्राधिमयं द्वितीये ।
खरे चतुर्थे खजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चसु फलैस्तु ॥
जायेत कन्या रटिते च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
यामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च भोक्कुलस्थ ॥
वृद्धस्तुतीये द्विचतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽथ ।
चौराद्वयं राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये ।
स्यादाजहूतागमनं द्वितीये
राहञ्चतुर्थे खलु चौरभीतिः ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयतिरेको भवति द्वितीये ॥
वृष्टिस्तुतीये मच्चती चतुर्थे
मेवागमो वर्णिते पञ्चमे च ।
क्रोधं विधत्ते वृषतेऽथ षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिक्षु नरकां विहिते विरावे
स्त्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
मन्त्राभयं विषयस्तुतीये
चतुर्थे चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विद् पञ्चमे षष्ठरे च शूद्रो
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
राक्षोक्षया दग्धमावाशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातश्चिदु दुर्दिनञ्च
चतुर्थे भयं खलु पञ्चमे च ।

शिवा

सङ्गो भवेद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेदुर्दिनमीशदेष्टे
वृष्टिद्वितीये च रवे शिवायाः ।
वातस्तुतीये लघुनिष्ठतुर्थे
स्त्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वीं निवदे च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवास्ते खराष्टकप्रकरणं
द्वितीयम् ॥ * ॥

“क्षेमलाभपुनरागमनानां
निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेशं
तं शिवास्तेऽप्यथ प्रथमः ॥
यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां
पुंसां शब्दाश्चरन्ती श्रद्धानां ।
श्रद्धानां वा सिद्धये वाञ्छितानां
दीप्तायान् स्यादभीष्टलघाय ॥
प्राचीं दिशं सम्मुखभागवत्
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यत्नः ।
शब्दे श्रद्धानां पुरतः करोति
वत्सं वर्धं वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीं दिगीशामिमुखस्य पुंसः
प्रस्थानकामस्य शिवा वशब्दाः ।
भिषेऽर्थनाशाय च दक्षिणास्या-
ह्मा पुनर्वाञ्छितकार्यविष्टे ॥
प्रत्यर्कमाशानं चलितास्य पूर्वा
शिवा विरावं पुरतः यत्नः ॥
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
चञ्चप्रकारामभिवाधसिद्धिम् ॥
प्रस्थापिनो यत्नः च दक्षिणाशानं
शिवा रवं सञ्चति दक्षिणेन ।
आदिबसुक्ता यदि नो तदानीं
भुवं भवेत्तस्य महीयतिवत् ॥
वेवस्तताशानं चलितास्य यत्नः
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विरावं
चम्यत्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुपप्रवावी
करोति शब्दे पुरतः श्रद्धानां ।
आसी विवस्वानपि सम्मुखेत्
भवेत् तदानीमचिरेण वृद्धः ॥
नरस्य याम्यां ककुपं धियासीः
श्रद्धानां भाषां यदि पृष्ठभागे ।
फेकारमासञ्चति मानवस्य
वृद्धश्च पुत्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिश प्रतीचीं व्रजतः श्रद्धानां
नरस्य यस्याभिमुखी विरौति ।
श्रद्धानां स्थिता श्रद्धानां प्रदात्री
दीप्ता तु दीप्तं फलमातनोति ॥
प्राचितर्फी सञ्चलिता काष्ठां
श्रद्धानां जल्पति दक्षिणेन ॥

शिव

यदा तदानीं सुवहून्ननयान्
करोति चार्थानपि हन्ति पुंसः ॥
दिशं प्रचेतः परिप्राज्यमानो
नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली ।
वामा विरावं प्रकरोति श्रान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः
शृङ्खलं शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु हुताशभोति-
रवंशयं स्यात् ऋषिणचयस्य ॥
यस्योत्तराशं चलितस्य पुंसः
प्राच्यां शिवा सुचति फेत्कृतानि ।
भाद्रपदीयां विद्धितस्थितिस्थे-
दपेक्षितं सिध्यति तत्तुल्येन ॥
सुखबुदीर्घीं चलितस्य पृष्ठे
शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वत-
स्तस्यार्थहानिर्मरणं प्रदिष्टम् ॥
कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति
ज्वालासुखी चाभिमुखी विरौति ।
तस्याध्मगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्यत् पुनरागमस्य ॥
तिष्ठति तौत्रकरो दिशि यस्य
फेत् कुरुते यदि तच्च शृगाली ।
तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां
निश्चयतो घनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणतः प्रथमं यदि पद्यात्
वामगता पथिकस्य शृगाली ।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं
क्षेमघनाभियुद्धानगमनानि ॥
अध्यास्य श्रान्तां कज्जुभं नरस्य
वामा शृगाली यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभं वितरत्यवश्यं-
मर्थचयं दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीप्ते कज्जुभः प्रदेशे-
ऽलाभं तथानर्थसुपादिशन्ति ।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु ॥
श्रान्ते दिग्गते यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयागे प्रतिषेधयित्री ।
श्रद्धायमाना तु शिवा पुरस्तात्
निमज्ज्यवत्पादगाम्भस्वी ॥
वामेऽपसवे पुरतोऽथ पृष्ठे
पुनः शिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे
हयोर्भवेत्तस्करदण्डगण ॥
वृषादरोऽर्थागमनं हृतीये
तुर्थ्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः ।
वाक्छिप्यसेवादिफलान् यष्टे
भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
जाह्नवारवं सुचति हृष्टभावा
ह्यस्य तु तस्यास्तदुदाहरन्ति ।

शिव

अग्नेसरा वा पथि वा विवासीः
सा दिप्रकाराणि मनोरथानि ॥
वृषस्य याचासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेद्वर्त्म निवेद्यन्ती ।
कुर्वाणश्चिवा वैरिपराभवं त-
ज्जयश्रियधाभिमतं विदध्यात् ॥
कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेयःप्रदा श्रान्तिदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्ते-
नदिर्गुणां हन्ति भयानि देवी ।
महान्ति सत्त्वार्थणि श्रान्तनादाः
श्रान्तिस्थिता सर्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणां
शब्दे शृगाली कुरुते कदाचित् ।
तद्वद्वे तत् परिरक्षणीयं
महद्भयं भावि जलेचरेभ्यः ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते याचाप्रकरणं चतु-
र्थम् ॥ * ॥
“स्थानस्थितानामपि योगभाजां
नेमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
शिवा विरावैरिशवं शिवस्य
सुनिश्चितार्थं सुनिश्चितेन ॥
करोति फे किं इति सर्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघातयुद्धे ।
शिवा विधत्ते नृधिता त्वसंस्थान्
रौद्रान् खरान् सुचति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तरं रौति विदित्वा दिक्षु
समन्त्कारुण्यरवातुरा चेतु ।
अपत्यमोहेन यदा शृगाली
व्यक्त्याहृष्टा सा कथितेह तज्ज्ञेः ॥
स्थित्वा प्रदीप्ते कज्जुभो विभागे
ज्वालासुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य
ज्वालासुखी सुचति फेत्कृतानि ।
स शून्यतां गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्वादमुखं प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिग्गति यावत्
महामयोत्पादितफेत्कृतानि ।
विरौति चैत्तत् कुरुते शृगाली
नष्टास्त्रिलोकस्य मधं प्रभूतम् ॥
मध्यं दिने यावदह्नि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य यस्य ।
विरौति धातं विदधाति तस्य
भयस्य वृद्धिप्रभवं प्रभूतम् ॥
पञ्चाङ्गराचाणि कथयिद्वा
क्रूररवा व्याहरते शृगाली ।
यस्यान्तिके तं बहवो हृष्टेन
सुखान्ति चौरा जनसन्निवेशे ॥

शिव

स्थानस्य यस्योपगता समीपं
दिग्गति पञ्चीचरति प्रभावे ।
खरेण रौद्रेण शृगालभाया
स्थात्तत्र हानिर्महती नराणाम् ॥
सुरचितस्यापि मनुष्यलक्ष्णे-
र्यामस्य शीघ्रं यद्वयं विधत्ते ।
चयं दिग्गतां दिवसावसाने
शिवा रटन्ती पुरुषखरेण ॥
दिक्षुराटन्ती सकलास्तु रौद्रं
भ्रमत्यखिलान् परितः पुरश्चेत ।
शृगालभाया खलु तद्वर्जोति
युद्धं महत्तत्र मह्यभिधातम् ॥
ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारकं या जनयत्यकस्मात्
कुर्वाणश्चिवा सा शुवराजपातम् ॥
रौमोद्गमं या जनयत्यकस्मात्
फे हव्यतिक्करवा नराणाम् ।
यद्धं पुरीषस्तु तुरङ्गमाणां
सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह ॥
तरङ्गिणीरौधसि कौमुद्विपा-
क्ष्णीं पञ्च वा सुचति या निनादान् ।
शिवां शिवां तां वृषति त्वदात्रीं
वन्दे देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
अश्रानभूमी दिनमध्यभागे
मध्ये रजन्त्याः खरहृप्रदेशे ।
या रौति तस्ये बलिमव्ययुक्तं
भक्ता प्रदद्यादथदि भद्रमिच्छेत् ॥
कर्त्तव्यं कार्येषु समुदयेषु
बलिः शिवाया विनिवेदनीयः ।
यच्छति यस्मिन् विधयेऽभ्युपेत्य
देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्थानस्थितप्रकरणं
पञ्चमम् ॥ * ॥
“कथ्यते बलिविधानमिदानीं
श्राकुनागममतन शिवायाः ।
दिशमन्त्रबलिवाधितदोषं
साधिताखिलसमुद्यतकार्यम् ॥
शून्यालयं रुद्रयज्ञं अश्रानं
चतुर्थ्यं माद्वयज्ञं जलान्तम् ।
बन्ध्यावनिश्चलरमेवमाद्या
बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः ॥
तेषाञ्च मध्यादुत्पत्तप्रदेशे
विशोध्यते मच्छाजिकं विदध्यात् ।
पौराणिकसोऽपरीक्षितायाः
संख्यया योगीयममन्तरीक्षात् ॥
अथन्तजीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तनवस्तुताया न योगीयममन्तरीक्षात् ॥
तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात्
पिष्टाक्तकीनादृष्टं सरोजम् ।
संपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् ॥

शिवः

मन्त्रे सुतेः पञ्चभिरभ्युपेत
शिवान्तिता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभृतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
साय्यगुडौदनमाधकुलत्वे-
र्यावकपुष्पिकाभिषमद्यैः ।
संभृतिरत्र नरासनमात्रं
बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्या ॥
प्राप्यार्द्धमौ वाय चतुर्हर्षौ वा
संमन्त्र्य मन्त्रेण च समञ्जसः ।
बलिं शिवाय निश्रि नक्षयेन
दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥

अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालासुखि बलिं
यहाय यहाय हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे
शिवदूति भगवति चखे इदमर्थं बलिलीला-
समुचितं यहाय यहाय आगच्छ आगच्छ
वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्थ-
मन्त्रः । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो
भगवति एनं एनं बलिं यज्ञं यज्ञं गन्धपुष्प-
धूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि
भो भगवति पिबत पिबत स्वाहा ।

एतस्य मन्त्रद्वितयस्य मन्त्रा-
देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
बलिः शिवायाः सुमहाप्रभावं
पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं यदेतत् ॥
ताम्रबल्लासनदक्षिणाभि-
नेमित्तिकं श्राकुनशास्त्रदक्षम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
माचार्यवर्धं प्रतिनोषिते हि ॥
अग्नेषिकावह्निहतान्तश्च-
क्षिष्टानि पूर्वोक्तितयेन सार्द्धम् ।
ज्योष्ठाच्च सन्त्यज्य विरौति येह
श्रेयस्करो जम्बुकगेहिनी सा ॥
हितैषिणी सर्वसमोहितैषु
देवी भवानी भुवि फेरवा च ।
कृताधिवासा कृपया सदैव
शिवारुते तेन यतेत विद्वान् ॥”

इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थश्रीभने
समस्तसत्यकौतुके विरचितं शिवारुतं वल्लम् ॥*॥
अथ तान्त्रिकशिवावलिः । तदुक्तं कुलचूडामणौ ।
“विस्मयले प्रान्तरे वा ऋष्याने वाय साधकः ।
मांसप्रधानं नैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्यं ततः सा शिवरूपिणी ।
पशुरूपं समायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्ता रौति यदेशान्यां सुखसुतोष्य सुखरम् ।
तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवम् ।
निव्यथाहं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ।
तथैव कुलसेवानां निव्यता कुलपूजने ॥
पशुरूपं शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्यासु सर्वं नश्यति निश्चितम् ॥
अपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।

शिवः

यहीला श्यामं दत्त्वा च शिवा रोहित निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्वशक्तोनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ॥
रावादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
यज्ञं देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ॥
शुभाशुभफलं यत्तत् ब्रूहि यज्ञं बलिं तव ।
यवसुखाय दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ।
शुभं यदि भवेत्तत्र सुज्यते तदप्येषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

शिवार्चं, स्त्री, (शिवस्याचि कारणलेनाख्यस्येति ।
अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य विवरणं रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
शिवाटिका, स्त्री, वंशप्रची । इति भावप्रकाशः ॥
शिवात्मकं, स्त्री, (शिवः सुखकरः आत्मा खरूपो
यस्य ।) सैन्धवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
मये, जि ॥

शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्या । यहा, शिवं
मङ्गलमानयनीति । आ + नी + ङः । गौरा-
दिवात् ङीप् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥
जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवप्रियः, पुं, (शिवायाः प्रियः ।) ह्यागः । इति
चिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवाया अप्रियवस्तुनि
शिवाया वक्तव्ये च जि ॥

शिवापीडः, पुं, (शिवस्यापीड इव ।) वक्रवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शिखरश्च ॥
शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।)
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवारातिः, पुं, (शिवायाः शृङ्गालस्यारातिः ।)
कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥ शिवाशिवयोः शत्रुश्च ॥
शिवालये, स्त्री, (शिवा आलीयतेऽनेति । आ +
ली + अच् ।) ऋषग्रानम् । इति हारावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।

“वत्यर्थं युङ्गमानो च पुराणं शून्ये शिवालये ॥”)
शिवालये, पुं, (शिवायाः शिवस्य वा आलयः ।)
रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य
यज्ञम् । यथा, रामाचैवचन्द्रिकायाम् ।
“चन्द्रस्यैव यज्ञे तोष्ये सिद्धयेने शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शिवालुः, पुं, शृङ्गालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवा(व)बलिः, पुं, (शिवाभ्यो दीयमानो बलिः ।)
रात्रौ शिवादेयमांसप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
अथ शिवावलिः । कुलचूडामणौ ।
“विस्मयले प्रान्तरे वा ऋष्याने वापि साधकः ।
मांसप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्ये तत्रोभा शिवरूपिणी ।

शिवः

पशुरूपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्ता रौति यदेशान्यां सुखसुतोष्य सुखरम् ।
तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियतं तोषयेच्छिवम् ।
निव्यथाहं तथा सन्ध्यावन्दनं पिष्टतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेवानां निव्यता कुलपूजने ।
पशुरूपं शिवां देवीं यो नार्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्यासु सर्वं नश्यति निश्चितम् ॥
अपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
यहीला श्यामं दत्त्वा च शिवा रोहित निर्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्वशक्तोनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
तेन सर्वप्रयत्नेन कर्म्मस्य पूजनं महत् ॥
रावादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
यज्ञं देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफलं यत्तत् ब्रूहि यज्ञं बलिं तव ।
यवसुखाय दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभं यदि भवेत्तत्र सुज्यते तदप्येषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
नैवेद्योपरि स्नानमन्मद्योत्तरशतं जप्त्वा बलिं
दद्यादिति शेषः ।” इति तन्त्रसारः ॥

शिवारुतिः, स्त्री, जयन्तीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शिवाङ्गादः, पुं, (शिवस्याङ्गादो यस्मात् ।) वक्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥
शिवाङ्गा, स्त्री, (शिवेन आङ्गा यस्याः ।) रुद्र-
जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामके, जि ॥
शिविः, पुं, हिंस्रपशुः । इति चिकाण्डशेषः ॥
भूर्जवृक्षः । राजविशेषः । स च उग्रहीनराज-
पुत्रः । इति मेदिनी । तस्य चरित्रं यथा,—
मेनेय उवाच ।

“शब्दं राजन् । प्रवक्ष्यामि स्वमांसं शिविना यथा ।
समांसं दत्तवान् सर्वं पुरा ह्यौशीनरो युवा ॥
सखदानरतं ज्ञात्वा शिविभिन्नासुशुच्यौ ।
जिह्वासाधेयं समेयात् वत्समाने महाह्वरे ॥
वह्निभूला कपोतस्तु हरिश्छेनप्रदः सरः ।
शरणायां महीपालं निजिभ्यो भयविह्वलः ॥
चाहि मां पृथिवीपालेनैव हत् स्नेहजालायुतम् ।
स तमाश्वासयामास कपोतं शरणागतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्वेनः प्रोवाच संसदि ।
वचनं शब्दं मे राजन् । सुधासंख्यं कुटुम्बिनः ॥
धर्मात्मावं त्वामाहुर्व्यं पृथिव्यां सर्वपार्थिवः ।
तद्विरुद्धं कथं कर्म्म कर्तुं मिच्छसि पार्थिव ॥
सर्वस्व सन्त्यजः स्वाध्यायः स्वपराधार्तु कथ्यन्ति ।
परार्था भवतो निबन्धं सफलस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरः श्रेयःसुपकारपरः जनः ।
अपकारपरः श्रेयःसुपकारपरः सदा ॥
ममेव विहितो घाता भक्षोऽर्थं त्वं सप्ततुल्य ।

स श्वेनमाह चंप्राप्तस्त्राणार्थो वस्त्रिधौ मम ॥
तस्मात्तवाहं न सप्तपथिष्ये
कपोतकं श्वेन यद्वनं युक्तम् ।
तं मन्यसे तत् करवाणि सर्व-
न्ते कपोतान् खलु सत्यमन ॥
तुभ्यं हि सुमहद्वाच्यं प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामधेयं चान्यद्वाच्यं कपोतकम् ॥
श्वेनः प्राह किमेतत् प्रीतिरासीत् खगे दृष्ट्वा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमनवीडुहो यन्मे मांसानि याचसे ।
एतदयच्छामि ते सद्यः स्वमांसं तुलया दृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं दृष्ट्वा ।
उत्तुल्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा ततः ॥
तुलया श्रियमायस्तु कपोतो यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्तुल्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ।
न विदिते यदा मांसं कपोतेन समं कञ्चित् ।
ततः प्रचीनमांसोऽपि साधुः सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्यं तत् स तुल्यमाहृत्य स्वयम् ।
अन्तःपुरवरस्त्रीषु न राख्ये न च जीविते ॥
कथयामस्तत्तत्तेन तेनापेक्षा कृता कञ्चित् ।
परदुःखातुरा निव्यं खसुखानि महन्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
परार्थमुच्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते ॥
तादृशानुभवैर्निराजलैस्तत् प्रतीयते ।
एक एव सती भार्गो वदङ्गीकृतपालनम् ॥
दहन्तमकरोत् क्रोडं पावकं यदप्रापितः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥
जादयन् तापिनात्तु वृत्तौ दुःखश्च सद्यते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समारुद्धे पुण्यवर्षे पपात च ॥
देवदुर्भयो नेडुस्तुल्यमौशीनरे वृषे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्यं चेतदभाषत ॥
शूक्तः स्वरूपमाख्याय धर्मं राज्ञः परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो ह्यववाहनः ॥
जिज्ञासमानो त्वां राजन्मम यज्ञसुपागतौ ।
महाकारयन्किनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्वं वृषाक्षतुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ने मांसानि गात्रेभ्यः ससुतुल्लक्षानि पार्थिव ॥
एषा ते शाश्वती कौर्तिकौकाननुभवस्थिति ।
द्विखरुपधरश्चैव पालयित्वा महतीं चिरम् ॥
सर्वान् लोकांनतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।
एवमुक्त्वा तस्मिन्नासी जन्ममुच्छेदशालयम् ॥
राजा तु क्रतुमिष्टा तं सुसुदे देवतां तदा ॥
इति वल्किपुराणे शिवेयपाख्याननामाध्यायः ॥
शिविका, स्त्री, (शिवं करोतीति । शिव + शिच् ।
ततो स्तुलु । टापि अत इलम् १) यानविधेयः ।
भोपात् इति स्त्रातः । इति भरतः ॥ चुली इति
पात्की इति च भाषा । तत्पर्यायः । याप्य-
यानम् २ । इत्यमरः ॥ शिवीरधः ३ । इति
हारावली ॥ तद्दानविधिर्वाप्या,—
वस्त्रिधवाच ।
“अथ तावकाक्षीपाल महादानमनुत्तमम् ।
यैव वै दत्तमात्रेण सुस्थिते नरकार्यवात् ॥

भार्गशीर्षे शुभे पक्षे सप्तपथ्ये हरिर्दिने ।
माघफालगनयोर्वापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्यां हरिमन्थ्यै कलसोपरिस्थितम् ॥
शिविकां चक्रवर्गशोभां श्वसुदासमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्रसमन्विताम् ।
संभूय च समेष्टुं कां जागरं तत्र कारयेत् ॥
विद्याभिजनसम्पन्नविद्वद्गणं शास्त्रवित्तमम् ।
आज्ञासारं शुचिं दत्तं कलत्रापत्यभूषितम् ॥
प्रातः सभार्यमन्थ्यै वासोभिः स्वर्गभूषणैः ।
उपानच्छ्रिकां खड्गं पङ्कजकुर्वेयुकामम् ॥
आदर्शस्थगिकां पानीयपात्रं कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देया धेनवः शुभलक्षणाः ॥
शिविकावाहकानाम् तथा कृत्तस्य धारके ।
उत्तिर्दया तथाज्ञश्च वर्षाभ्रं ब्राह्मणस्य तु ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदेव तु ।
उत्तिरेव त्वसम्यक्ती वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
इहास्तुजातपत्राणां कुरु केशव मे प्रभो ।
त्वत्प्रीत्याय मे दत्तं शास्त्रविद्वद्वाङ्मयाय वै ॥
यत् प्रभो शिविकां देव प्रीतो भव जगद्गर्भ ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्त्रिणी ॥
सुरापक्षेयस्तस्मै ब्रह्महा गुरुतत्पगः ।
शिविकादानमाहात्म्यात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
पितृपञ्चान्मातृपञ्चान् पत्नीपञ्चास्तथैव च ।
आत्मानं वन्दुपञ्चांश्च तारयेन्नरकार्यवात् ॥
सुक्ता स विप्रज्ञान् भोगान् इहास्तुच सुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमनुते ॥
इति वल्किपुराणे शिविकादानाध्यायः ॥
शिविपिष्टः, पुं, महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिविपिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
शिविरं, स्त्री, (शिरते राजबलात्पन्नं । शीद स्वप्न +
वाहलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युगादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । ५४ ।) निवेशः । इत्य-
मरः ॥ हे आगन्तुकमेववासि । कटके इत्यन्वये ।
वृषस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरतः ॥
“शिविरन्तु निवेशं च लीवन्तु दृढवैषमिन् ॥
इत्युगादिकोषः ॥ ॥
अथ शिविरलक्षणम् ।
श्रीभगवानुवाच ।
“शिविरं परिखातुस्तुष्टैः प्राकारवैष्टितम् ।
सुलङ्कादशद्वारश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
सुक्तं चित्रैश्चित्रैश्चैव कृत्रिमैश्च कपाटकेः ।
निविहद्वरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्ष्यं चन्द्रवैवं प्राङ्मुखं तथैव च ॥
तत्र विहितविधिकाङ्के तथा,—
विश्वकारववाच ।
“कस्य कस्य वरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलश्च केवां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे नारिकेलश्च यष्टिश्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्वं पुत्रप्रदस्तथा ॥
सर्वत्र मङ्गलाष्टैश्च तदराजो मनोहरः ।
रसाकटश्चः पूर्वस्मिन् वृषां सम्पदस्तथा ॥

शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ।
विश्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्पदश्च सर्वत्र यतो हि वडते यष्टौ ॥
जम्बुद्वीपश्च दक्षिणः कदलाश्वातकस्तथा ।
वसुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
सर्वत्र चम्पकः शुक्रो सुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
अलावुश्चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकामुकः ।
खजूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
पालूकः कारवेल्गश्च वाताङ्कुश्च शुभप्रदाः ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥ ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निविहश्च निशामय ।
वन्धुवृत्तौ निविहश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निविहः शिविरे निव्यं चौरभयं तत ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो तिल्लिडीवृत्तौ यत्रात्त परिवर्ज्य ।
श्वेन धनहाणिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेन भूवम् ॥
शिविरं तन्निविहश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निविहः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाष्पामनिनिविहश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्येन ।
खजूरश्च खट्वश्चैव निविहः शिविरे तथा ॥
न निविहः प्रसिद्धश्च यामेषु नगरेषु च ।
वृत्तश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
यामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इत्युक्तं च शुभदः सन्तं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कञ्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चादकस्तथा ॥
हरितीक्ष्णो च शुभदा यामेषु नगरेषु च ॥
न वाय्वां भद्रदा निव्यं तथा चामलको भूतम् ।
गजानामस्थि शुभदमश्वानाश्च तथैव च ।
कलागमुच्यतेऽयवनां वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्यापाच्छत्रकारं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्हभानां गवामपि ॥
कुकराणां श्वगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
मैतकानां शूकराणां सर्वेषां चाशुभप्रदम् ॥
ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जलं भद्रमश्वनाशुभमेव च ॥ ॥
दीर्घं प्रस्थे समानश्च न कृत्वास्मिन् नृपः ।
चतुरस्रे यष्टे कारो यष्टिणां धनगणनम् ॥
दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्गनापि संवृतम् ।
शून्येन रक्षितं भद्रं शून्यं शुभप्रदं वृषाम् ॥
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
यष्टिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य यष्टिश्च च ।
न मध्यदेशे कर्णस्थं किञ्चिद्वृषाधिकं शुभम् ॥
चतुरस्रं चन्द्रवैवं शिविरे मङ्गलप्रदम् ।
अभयं स्वर्गवैषश्च शिविरे मङ्गलप्रदम् ।
अभयं स्वर्गवैषं प्राङ्मुखं तथैव च ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृषाम् ।
धनपुत्रप्रदाश्चैव पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

शिशिरः

शिशुकः

शिशुपा

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ।
भालतीं यूपिका कुन्दमाधवीं केतकीं तथा ॥
नागेश्वरं मल्लिका च काचनं वकुलं शुभम् ।
अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमोक्षितम् ॥
पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संप्रयः ।
ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्यादुदरं यद्यै ॥
ऊर्ध्वं विप्रतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ।
रुचधारं तैलकारं खर्गकारश्च क्षीरकम् ॥
वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थापनं बुधः ।
ब्राह्मणं चित्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ॥
भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥
प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराण्याश्च गभीरं दशहस्तकम् ॥
सङ्कतपूर्वकश्चैव परिखादारमोक्षितम् ।
शचीरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥
शास्त्रालीनां तन्निर्द्दोनां हिन्तालावां तथैव

च ।

निम्बानां सिन्धुवाराणां उडम्बराणामभद्रकम् ॥
धुसूराणां वटानाञ्च पिरखानामवाञ्छितम् ।
एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमोक्षितम् ॥
उच्चश्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्वधः ।
पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मण्यजस्रखण्डे १० अध्यायः ॥
शिवोरथः, पु, याप्ययानम् । इति हारावली ॥
शिवेष्टः, पु, (शिवस्य इष्टः ।) वक्रवृत्तः । इति
राजनिर्घण्ट ॥ शिवप्रिये, चि ।
शिवष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिशिरः, पु, (शशति इतस्ततो गच्छतीति ।
शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति
मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४८ । ११० ।

“शब्दातिगः शब्दसङ्घः शिशिरः शब्दरीकरः ॥”
शिशिरः, पु, स्त्री, (शशति गच्छति वृत्तादिप्रोभा
यस्मात् । शश + “अजिरशिशिरशिवलेति ।”
उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।)
ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघफाल्गुन-
मासद्वयात्मकः । तत्पर्यायः । कल्पनः २ श्रौतः
३ हिमकूटः ४ कोटनः ५ । कवितुं पुस्तके
कोटनस्थाने कोटव इति पाठः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ * तज्ज जातफलम् ।

“मित्राक्षभोगी मधुरप्रगाही
कलजपुष्पादियुतः सुधार्तः ।
क्रोधी सुधीश्चाखकलेवरश्च
यस्य प्रकृतिः शिशिराभिधाने ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तत्र वर्णनीयानि । करीयधूमः कुन्दः पद्मनाभः
शिशिरौत्तकवैद्यः । इति कविकल्पलता ॥ *
अस्य गुणाः ।
“शिशिरं श्रौतं वृष्टं श्रौतं वातप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“शिशिरः श्रौतलोभतीवहृद्यो वाताभि-
वर्द्धनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शिशिरः, चि, (शश भ्रुतगतौ + किरच्प्रत्ययेन
साधुः ।) श्रौतगुणयुक्तः । यथाह अमरः ।

“श्रौतं गुणैः तद्वर्णाः सुधीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः श्रौतज, श्रौती हिमः सप्तात्य-
लिङ्गकाः ॥”

(यथा, रघुः । १४ । ३ ।

“आनन्दनः श्रौतजमशु वाय-
स्तयोरश्रौतं शिशिरो विभेदः ॥”)

शिशुः, पु, (श्रौतौति । शी + “शः कित् सन्त्वच्”
उणा० १ । २१ । इति डः ।) बालकः । तत्-
पर्यायः । पोतः २ पाकः ३ अभ्रकः ४ हिमः ५
पृथुकः ६ श्रावकः ७ । इत्यमरः ॥ श्रावः ८
अभ्रः ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भ्रिकः १२ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटा-

धरः ॥ तस्य लज्जादि यथा । वृहस्पतातपः ।

“शिशोरमुत्तमं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादि संख्यस्य स्नातयस्य कुमारकैः ॥

प्राक् चङ्कारणहानः प्रागग्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारस्तु स विशेषो यावत्कौञ्जी न बन्धनम् ॥”

इति गोपालन्यायपञ्चाननस्तवस्तुतिनिर्णयः ॥

अपि च ।

“चतुर्गुह्यराट्कुर्वन् यावदष्टौ समा वयः ।

शिशोर्वर्तं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिवान्धवाः ॥”

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

“जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।

स हि गर्भवमो ज्ञेयो व्यतिमात्रप्रदर्शकः ।

मन्यामस्य तथा पेये वाच्यावाच्ये तथावृत्ते ।

तस्मिन् कावे न दोषः स्यात् स यावन्नोपनी-

यते ॥”

इति मनुवचनम् ॥ * ॥

तस्याध्यापनक्रमो यथा,—

“प्राङ्मुखो गुरुराचीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं दिशाश्रीम् । प्रपूजितम् ॥”

इति मलमावतत्त्वे दृष्टस्यातिवचनम् ॥

शिशुपुत्रं ब्रह्मा प्रब्रवीत्प्रमदनिधेयो यथा,—

“मातरं पितरं दृष्ट्वा भ्रातृभ्याश्चैव पतिव्रताम् ।

शिशुश्च तनयं हिला नावधुताश्रमं ब्रजेत् ॥”

इति महाभारतवचनम् ॥

अन्यद्वातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * (कुमारः । कान्ति-

केयः । यथा, महाभारते । ३ । २११ । ४ ।

“शिशुः श्रौतः शुचिश्चण्डो दौर्मन्यः शुमा-

ननः ॥”)

शिशुकः, पु, (शिशोरिव प्रवृत्तितः । शिशु +

इवार्थे कान् ।) जलजन्तुविशेषः । शिशुक इति

भाषा । तत्पर्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥

हे उपल इति ख्याते अतिचण्डले मध्ये । शिशु-

मारास्तमित्यमेदः उलूपी । इति कलिङ्गा-

दयः । शिशु इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलूपी-

तस्ये । भांगल इति ख्याते इत्येके । शिशुमार
एव उच्यते इति सर्व्वसम् । तथा च रत्न-
कोषादौ ‘उलूपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुक-
स्तथा ।’ ऊर्ध्वं लुप्यति भ्राम्यति उलूपी लुप्यते
श प औ द्वेदे उपूर्वः यद्वाहित्वास्मिन् मनो-

धादित्वात् ततोपः लोरीर्वच्च द्विह्रस्वोकारो-

ऽपि । ‘शिशुकस्तुलूपी बालः प्रोक्षे तु सधरी

द्वयोः ।’ इति वाचस्पतिः । उलूपीति चवर्गादि-

पाठ इति कैचित् । शिशुरिव शिशुकः ।

‘शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोऽपि नोरपि ॥

इति रुद्रः ॥”

इति भरतः ॥ अपि च ।

“उलूपी स्यादुलूपीव उलूप्यो लुलूपी तथा ।

शिशुकश्चेति पर्यायः शिशुमारस्ततौ ऋते ।

कैश्चिदुपलभ्यते तु पर्यायोऽयं निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

“शिशुकः शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १२ । २६ । २७ ।

“कूर्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशु-

कानपि ॥”)

बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । २ । ३६ ।

“शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता ।

हारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥”)

उच्चविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यच् ।) मल्लिका-

विशेषः । यथा,—

“लक्ष्मीपतिजवङ्गे स्थान् नोमाली नवमालिका ।

शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

शिशुचान्दायणं, स्त्री, (शिशुरिव चान्दायणम् ।

स्वल्पचान्दायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,

“चतुरः पातरश्रीयात् पिङ्गान् विप्रः समा-

हितः ।

चतुरोऽक्षमिति छर्त्ये शिशुचान्दायणं स्मृतम् ॥”

इति मनुः ॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + तल् ।)

शिशुलम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥

शिशुलं, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु + तल् ।) शैश-

वम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिशुपालः, पुं, वैदिदेशीयराजः । स तु लक्ष्मि-
हृतः । शिशुपालवधकाथं माघेन कृतम् ।

तत्पर्यायः । हमधोवस्तुतः २ चैद्यः ३ वैदि-

राट् ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपालकः ५ ।

इति चिकारुशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ ।

१० । ३८ ।

“ताविहाय पुनर्चातौ शिशुपालकच्छुचौ ।

हरी वैराहवन्धेन पञ्चतस्ते समीयतुः ॥”)

शिशुपालकः, पु, (शिशुपाल + सार्थे कान् ।)

हमधोवस्तुतः । इति चिकारुशेषः ॥ केलि-

कदम्बद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिशु

विशुभा

पालयतीति । पालि + ण्वल् ।) बालकपालके, जि ॥

शिशुपालहा, [न] पुं, (शिशुपालं हतवानिति । हन् + क्तिप् ।) मौल्यः, इति हैमचन्द्रः ॥

शिशुभावः, पुं, (शिशोर्भावः ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“उत्ताडुक्तं यत्किञ्चित् क्रियते सर्वदा प्रिये । शिशुभाव इति ख्यातः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥”

इति तन्त्रम् ॥

शिशुमारः, पुं, (शिशून् मारयतीति । मृ + शिच् + अण् ।) जलजन्मदः । शीघ्र इति शिशुक इति च ख्यातः । इत्यमरभरतौ । (यथा, बाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“नीलङ्गोऽस्मिन् समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्तौ ॥” *) अस्य प्रयोगः शिशुकग्रन्थे द्रष्टव्यः । अस्य गणना गुणाश्च पादिग्रन्थे द्रष्टव्याः । तारात्मकाश्चतः । इति मेदिनी ॥

तद्विवरणं यथा,—

“शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स भुवि यच्च तिष्ठति । मन्त्रिदेशश्च तस्यापि शृण्वन् मुनिसत्तम ॥

प्रदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि सुच्यते । नावद्वेष्ये तारास्ताः शिशुमाराराशिता इति ॥

तामन्वेष्ये तु वर्षाणि जीवन्मन्त्रिकानि तु । उत्तानपास्तस्याश्च विज्ञेयोर्युत्तरो हनुः ॥

यत्तोदधरश्च विज्ञेयो धर्म्मो मूर्खानामाश्रितः । हृदि नारायणस्यास्ते अश्विनौ पूर्णपादयोः ॥

वदन्त्यस्यैवमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनौ । शिश्वं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥

पुच्छेऽभिच महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो भुवः । तारका शिशुमारस्तस्य नास्तेति चतुष्टयम् ॥

इत्येव सन्निवेशोऽर्थं पृथिग्यां ज्योतिषां तथा । दौपानासुदधोनाश्च पर्वतानाश्च कीर्तितः ॥

वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं सन्धेयः श्रुतां पुनः ॥

पदन्तु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा सप्तद्वीपा पर्वताब्ज्यादिवंशुता ॥

ज्योतीर्षि विष्णुर्भवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुविदिधौ दिग्वाच ।

नद्याः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ष्य ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽवा
वशेषमूर्तर्त्तनं तु वस्तुभूतः ।

ततो हि शिलाभिधरादिभिदान्
जानीर्षि विश्वानविष्णुभित्तिना ॥

यदा हि पूर्णं निष्कल्पसर्वं
कर्मैष्ये ज्ञावमयास्तदोद्यम् ।

तदा हि सङ्कल्पतरोः प्लानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभिदाः ।

महौघदलं बटवः कपासिका
कपासिकाचूर्णैश्चरन्ततोऽप्यधुः ।

जनीः स्वकर्मस्तिमितास्तिमिच-
रन्त्यस्ये वस्तु किमच वस्तु ॥”

शिश्विदा

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥*॥
अपि च । “केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमार-
संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणाया-
मनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छेऽग्रेऽवाक्शिरसः
कुण्डलीभूतदेहस्य भुव उपकल्लमः । तस्य
लाङ्गुले प्रजापतिः आधिरन्त्रो धर्म्म इति
पुच्छेऽग्रे घाता विधाता च कथां सप्रवयः ॥
तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्-
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्प-
यन्ति । दक्षिणावयनानि तु स्ये यथा शिशु-
मारस्य कुण्डलाभोगमन्त्रिवेशस्य पार्श्वयोः भयो-
रप्यवयवाः समसंस्था भवन्ति । पृष्ठे लज्जवीथी
आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्पौ दक्षिण-
वामयोः श्रोत्रयोराश्रितौ च दक्षिणवामयोः
पादयोर्भिमिदुतराधादि दक्षिणवामयोर्नासि-
कयोर्वेधासंख्यं अवगम्युच्चादि दक्षिणवामयो-
र्लोचनयोर्धनश्लाघलक्ष दक्षिणवामयोः कर्णयो-
र्मवादीन्यनक्षत्राणि दक्षिणावयनानि वाम
पार्श्ववक्षिण युञ्जीत । वक्षिण आस्थिषु । तथैव
न्याग्रीर्वादीन्यदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्राति-
लोन्वेन युञ्जीत । प्रातमिषा ज्येष्ठे स्तनयो-
र्दक्षिणवामयोर्व्यसेतु । उत्तराहनावगम्यः अध-
राह्नौ यमः सुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे
दृष्टव्यः । ककुदि वचस्यादिष्वो हृदये नारा-
यणो मन्त्रि चन्द्रो नाभ्यामुत्तानास्तनयोरश्विनौ
बुधः प्राणापानयो रौद्रागौ केतवः सर्वाङ्गेषु
रोमसु सर्वे तारागणाः । एतद्ब्रह्म भगवतो
विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्त्यायां
प्रयतो वागयतो निरीक्षमात्र उपतिष्ठेत् नमो
नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिभिरां
पतये महापुरुषायामिधीमहीति ।

अहर्चताराभयमादिदेविकं
पापापहं मन्त्रज्ञां त्रिकालम् ।

नमस्ततः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत् तत्कालजमाशु पापम् ॥”

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम्
२३ अध्यायः ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुं वहतीति । वह + ण्वल् ।)
वनच्छायाः । इति हैमचन्द्रः ॥ बालकवोऽरि,
चि ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुर्वाहो यस्य । ततः कन् ।)
वनच्छायाः । इति त्रिकाण्प्रवेशः ॥

शिश्वः, पुं, (शिश्वतीति । शिश् + वाङ्लुकात् नक्-
प्रत्ययेन साधु ।) मेघः । इत्यमरः । (यथा,
भागवते । २ । ६ । ८ ।

“पुनः शिश्व उपस्थस्तु प्रजात्मानन्दनिष्ठैः ।”
अस्य प्रयोगः जिज्ञास्ये द्रष्टव्यः ॥

शिश्विदानः, जि, (श्वेतितुमिच्छतीति । श्वित + सन्
+ श्वितेर्बन् ।) उभा ० २ । ६ । इति आनन् ।

सनो लुक् तकारश्च चकारः ।) पापकर्मा ।
तत्प्रयोगः । कल्याणकर्मा २ । इत्यमरः । हे
पापाचारे । श्वित्स्त्वित्येवौ शिश्विदानो मनो-

शिश्याचा

वादिः शिष्यालयः । कथां पापाचारत्वात् मलिनं
कर्मास्य कल्याणकर्मा । केचित्तु अत्रण्यकर्मा
इति पठन्ति । हे निष्पापे । श्विदि श्रौक्ते इत्यस्य
काने शिश्विदानः । अत्रण्यं निष्पापत्वात् शुक्लं
कर्मास्य अत्रण्यकर्मा शुक्लकर्मा इत्यर्थः ।
इति आचक्षते च । इति भरतः ॥ * ॥

“शिश्विदानः कल्याणकर्मा शुक्लकर्मेति कस्य-
चित् ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, प्रदुग्धमविजये । ७ अङ्के ।
“खाद गिक । क्षिपतां क्षिपतां एष चन्द्रः शिश्वि-
दानः ॥”)

शिश्वः, वषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०
सक०-सेट् ।) प्रेषति । इति दुर्गादासः ॥

शिश्वः, लघ्व औ विशेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) विशेष उप-
रञ्जनम् । लघ्व, अशिश्वत् । ध, विशिनष्टि स्मरं
स्मरं यः । इति हलायुधः । श्रुतिविशिष्टं
करोति इत्यर्थः । औ, शिष्टा । इति दुर्गादासः ॥

शिश्वः, कि असर्वोपयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पक्षे-भा०-सक० सेट् ।) असर्वो-
पयोगः परिशेषोत्तरणम् । कि, शेषयति शेषयति
यशोराशिं लोकः अवशिष्टं करोति इत्यर्थः ।
वेरतिशयाने शिव किरतुवन्ति । कि, विशेषयति
विशेषित सत्यत्ता भूय विशिः । इति दुर्गा
दासः ॥

शिश्वः, जि, (शास् + क्तः । “शास् इहृहोः ।”
६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इकारः ।
“शास्तिवसिचवीनाश्च ।” ८ । ३ । ६० इति सस्य
यः ।) यथा । सुबुद्धिः । धीरः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“न पाणिपादचपलो न नवचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिश्वस्य लक्षणम् ॥”

इति महाभारते अश्वमेधपर्व ॥
अपि च ।

“धर्म्मो नाभिगतो येस्तु वेदः सपरिहृहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता निम्नमात्मगुणा-
न्विताः ॥”

इति कौर्मे उपविभागे २४ अध्यायः ॥*॥
अन्वच ।

“विशेषशब्दनिष्ठस्तु शिवः शिष्टः प्रचक्षते ।
मन्त्रतरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥
महः सप्तर्षयश्च लोकसन्तानकारणात् ।
तिष्ठन्तीह च धर्म्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते ।
तेः शिष्टेः पालितो धर्म्मः स्थाप्यते वै युगेयुगे ॥”

इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥
(अवशिष्टः । यथा, गीतायाम् । ४ । ३० ।
“यज्ञशिष्टान्तमुजो यानि ब्रह्मसनातनम् ॥”)

शिष्टाचारः, पुं, (शिष्ट आचारः । शिष्टानामा-
चारो वा ।) साधुव्यवहारः । यथा,—
“ततः स्मार्तः स्तुतो धर्म्मो वयश्चिमविभागशः ।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचारः च उच्यते ॥

नयी वार्ता दृष्टवतीतः प्रजा वर्णाश्रमेष्वपि ।
शिशुराचर्यते यस्मात् शिशुः चारः स शिशुः ॥
दानं सर्वं तपोऽलोभो विद्वेष्टा पूजनं दमः ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिशुचारस्य लक्ष-
णम् ॥
शिशुः यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्रयश्च ये ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिशुचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिशुचारविद्वत्सु धर्मेः स साधुसम्मतः ॥

इति मातृस्थे १२० अध्यायः ॥
शिशुः, स्त्री, (शास्त्र + क्तृन् । "शास्त्र इदृच्छलोः ।"
६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इः ।) आद्या ।
शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १० । १६४ ।
"अन्यत्र पुत्रान् शिष्यान् शिष्टार्थं ताडयेत्
तौ ")

शिशुः, नि, (शिशुतेऽचाविति । शास्त्र + "एतस्तु-
शास्त्रद्वयः क्वप् ।" ३ । १ । १०६ । इति क्वप् ।
"शास्त्र इदृच्छलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति इः । "शास्त्र-
वर्मीति ।" ३ । ३ । ६ । इति वः ।) उपदेशः । तत्-
पर्यायः । कृत्वाः २ अन्तेवासी इ । इत्यमरः ॥
अन्तेसत् ४ । अन्तेषद् ५ । यथा,—
"कृत्वा नन्वाविशिष्यान्तेषद् एकार्थता इमे ॥"
इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
"वाङ्मनः कायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणी इतः ।
एतादृशशुश्रूषोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्यशुश्रूषा मनोवाक्कायकर्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति
स्मृतः ॥"
इति हीवातत्त्वम् ॥

अपि च ।
"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा अहंवात्स्य धारण-
क्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सचरितो व्रती ।
एवमादिशुश्रूषः शिष्यो भवति नात्यथा ॥" ॥
निबद्धशिष्यलक्षणमाह ।
"पापिने क्रूरचैष्टाय शठाय कृपणाय च ।
हीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषपराय च ॥
निन्दकाय च सख्याय तीर्थद्वेषपराय च ।
भक्तिहीनाय दंक्षेष्टि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तथोक्त्यन्तरवासतः ॥"
तथा शौक्तं सारमंथे ।
"सद्व्यसः स्वाश्रितं शिष्यं वर्धमानं परीक्षयेत् ।
वर्धकेन भवेद्योष्यो विप्रो शुण्डसमन्वितः ॥
वर्धकेन राजन्यो वैश्वस्तु वतुसरेन्द्रभिः ।
चतुर्भिवत्सुरैः शूद्रः कथिता शिष्योऽप्यता ॥"
इति तन्त्रधारः ॥ ॥

अन्यत्र ।
"आचार्ये शास्त्रवेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः ।
यस्मात्तत्पराधीनस्तद्वाक्यं शास्त्रवेत्तु इति ।
शास्त्रे स्मरद्विषयं शिष्यः सङ्ग्रहदाहृतः ॥
एवं लक्ष्यार्थयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् ।

अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुसमम् ॥"
इति पाद्योत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ ॥
पुत्रशिष्ययोस्तुल्यं यथा,—
"यथा पुत्रस्तथा शिष्यो न मेदः पुत्रशिष्ययोः ।
तर्पणी पिण्डदाने च पात्रेन परिपोषणी ॥
यथाविदाता पुत्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीदं काव्यशाखायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"पुत्र एवास्ति देवेश यतः शिष्योऽस्माहं विभो ।
न विशिष्योऽस्ति पुत्रस्य शिष्यश्च न पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।
विशेषः शिष्यपुत्राभ्यां विद्यते धर्मेनन्दन ।
धर्मेकमेवसमायोगे तथापि गदतः श्रुतः ॥
पुत्रान्नो नरकात्ताति पुत्रस्तेनैव गीयते ।
श्रेयसापहरः शिष्य इतीयं वैदिकी स्मृतिः ॥
सनत्कुमार उवाच ।
कोऽयं पुत्रात्मको देव नरकात्ताति पुत्रकः ।
कस्माच्छ्रेयं ततः पापं हरेत्किञ्चन तदह ॥"
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि श्रेयसापस्य लक्षणम् ।
कथं देवविभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृयाच द्विजश्रेष्ठ सर्ववर्णेषु चेकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्यवृत्तिश्च या ॥
हृत्वादिर्कर्म महापापं लग्न्यागमनं तथा ।
हृतादिविक्रयं चोरं चखालादिप्रतियजम् ॥
खदोद्योगपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
इष्ट्याविहं वाक्वदुष्टं निहुरलं वदन्मरम् ॥
पातित्वं तालवादिनं नास्ति वाचाप्यधर्मेणम् ।
मारुतलम्बाभिमर्कं नरकावहमुच्यते ॥
एतेः पापेषु संयुक्तः पात्रते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयित्ततः ॥
शरीरं वापिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पिष्टमाहृत्य यच्च क्षतं यस्मात्त्रितैरैः ॥
ज्ञातिभिर्नान्येष्वपि तस्मिन् जन्मनि धर्मेण ।
तत्सर्वं विलयं याति कर्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च विधातव्यो विप्रश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिधाया शिष्यात श्रेष्ठतरः सुतः ॥
शेषात्तारयते शिष्यः सर्वज्ञेयं हि पुत्रकः ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिशुः, पुं, शिञ्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिञ्जकः, पुं, (शिञ्ज एव । सार्थं कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिञ्जारायः । शिञ्ज इति खोवान् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कपिनामा २ कपिः इ
तैलम् ४ छविमम् ५ कपिलः इ चला ७
तुल्यः ८ सुक्तिस्तुतः ९ पिङ्गातः १० वरः ११ ।
इति रत्नमाळा । पिङ्गकः १२ विङ्गः १३
धावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्मात्तुल्येपचगुणाः ।
"शिञ्जकः परमा मांसी देवहाव सुरा गन्धम् ।
सर्वेऽमी परमा लक्ष्मी रक्षोत्रा स्वरनाशनाः ॥"

रौक्मना इति वा पाठः । इति राजवल्गुभः ॥
अन्यत् तुल्यकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीः, उ ल नि छप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
आत्म-०-अक-०-सेट् ।) उ ल, श्रुतिः । जि, श्रुति-
तोऽस्ति । मन्त्रेण श्रवणमौलि गन्धकृतानिबन्धनात्
परस्मैपदे श्रुतोऽनुगभावे चेति रमानाथः ।
वस्तुस्तु श्रुति श्रवः पश्चात् श्रव इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
श्रीः, स्त्री, (श्री + क्तिप् ।) शान्तिः । श्रयणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीक, ऋ उ सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-०-आत्म-०-अक-०-सेट् ।) ऋ, अशिप्रकीर्तुः ।
उ, श्रीकते । इति दुर्गादासः ॥
श्रीक, कि आत्मर्शः । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-०-पञ्च भा-०-अक-०-सेट् ।) कि, श्रीक-
यति श्रीकति । आत्मर्शः स्वर्गः । तथा च ।
"चन्द्रावतीतरङ्गाङ्गा श्रीकयन्ति च यद्वपुः ।"
इति हज्जायुधः ॥
वायवः स्रग्भूति इत्यर्थः । मङ्गलस्तु आत्मर्शश्च
इति सङ्ख्यधर्ममध्यं पठित्वा चमार्चमाह । इति
दुर्गादासः ॥
श्रीकरं, कौ, (श्रीकृतेऽनेनेति ।) श्रीक + बाहुलकात्
अरः ।) शूरलक्षणः । इति मेदिनी ॥
श्रीकरः, पु, (श्रीकृतेऽनेनेति ।) श्रीक + बाहुलकात्
अरः । इत्यञ्जलदण्डः । १ । १११ । वातादिप्रति-
जलकथा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः १ । ११५ ।
"भागीरथीनिर्भरश्रीकराणां
वोढा सुहृः कम्पितदेवहावः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥
श्रीर्षं, कौ, (शिञ्जति आश्रितोति । शिञ्ज आश्रौ
+ रक्प्रत्ययेन बाधु ।) विलम्बाभावः । तत्-
पर्यायः । स्मरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५
इतम् ६ सतरम् ७ चपलम् ८ तूयम् ९ अति-
लम्बितम् १० आशु ११ । अथवाः श्रीव-
वाचकाः यथा । स्मार् १२ झटिति १३ अञ्जस
१४ अञ्जय १५ सपदि १६ द्रक् १७ मञ्चु १८ ।
इत्यमरः ॥ तद्वैदिकपर्यायः । १ शु २ मञ्चु २ द्रवत्
३ ओषध ४ जौराः ५ जूष्णिः ६ शूषाः ७ शूच-
नाशः ८ श्रीमम् ९ लघु १० तूयम् ११ दूर्जः १२
आजिरम् १३ शरस्तुः १४ शु १५ आशुः १६
प्राशुः १७ तूष्णिः १८ तूष्णानः १९
तूष्णमानासः २० अजाः २१ साचिवित् २२
सुगत २३ ताजत् २४ तरणिः २५ वात-
रमुहा २६ । इति वङ्गविश्वः । शिप्रनामानि
इति वेदनिघण्टो । २ । १५ ॥ कामञ्जकम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (पुं, कुशर्षश्रीवाग्विषयैश्च
पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।
"सुदर्शनोऽप्यभिषेकः श्रीवत्सल मयः सत्यः ।"
श्रीवविशिष्टे, जि । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६७ । ६ ।
"स लमालिख शीर्षं तं येन श्रीना हया मम ।
मवेयुराकाशकोऽपि केतनं ते शतं श्रुताः ॥")

श्रीतकः

श्रीव्रगः, त्रि, (श्रीव्रं गच्छतीति । गम् + डः ।)
ह्रतगामी । यथा,—

“हरिते रोगोऽनुतापः श्रुत्यानामोतिभिश्च
विध्वंसः ।

कपिले श्रीव्रगसत्त्वच्छेर्ध्वोऽथ दुर्भिनम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वायौ, पुं । इत्यमरे आशुगशब्ददर्शनात् ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ३ । २५ ।

“मनः सुपर्णो भूताविः श्रीव्रगः प्राण-
धारणः ॥”)

श्रीव्रगामी, [न] त्रि, आशुगमनश्रीलः । श्रीव्रं
गच्छतीत्यर्थे श्रीव्रशब्दपूर्वकगमधातोर्णिन्प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

श्रीव्रचेतनः, पुं, (श्रीव्रं चेततीति । चित् + ल्युः ।)
कुङ्कुमः । इति शब्दमाला ॥ ह्रतचेतनायुक्ते, त्रि ॥

श्रीव्रजन्मा, [न] पुं, (श्रीव्रं जन्म यस्य ।) करञ्ज-
विशेषः । कौंटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—

“पूतौकः मांशुलः पोष्टा श्रीव्रजन्मा कुट्टित-
जन्तुः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रीव्रपुष्पः, पुं, (श्रीव्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्य-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीव्रवेष्टी, [न] पुं, (श्रीव्रं विष्टतीति । विष्ट
क्रौंकरणे + णिनिः ।) चिप्रशरविष्टकर्म ।

तन्मयायः । लघुह्रस्वः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीव्रा, स्त्री, दम्नोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीव्रीर्यं, त्रि, ह्रतसखन्वि । श्रीव्रभवम् । श्रीव्र-
शब्दात् खीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

श्रीतं, स्त्री, (श्ले ङ गतौ + क्तः । “द्रवच्छर्त्ति-
स्यर्थयोः श्रः ।” ६ । १ । २४ । इति सम्यसार-
णम् । “हलः ।” ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।)

हिमगुणः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ११४ ।
“उच्छो वर्धति श्रीते हि मापते वाति वा भ्रष्टम् ।
न कुर्वीतात्मनश्चायं गोरक्षत्वा तु शक्तः ॥”)

जलम् । इति शब्दमाला ॥ लघ्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्रीतं तुषारवानीरवहुवारहमुष
च । इति भरतधृताजयः ॥

श्रीतः, पुं, (श्ले + क्तः ।) वेतसवृक्षः । बहुवारक-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ अश्वनपर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पर्यटः । निम्बः । कर्पूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरणं
हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्रीतः, त्रि, (श्ले + क्तः ।) श्रीतलः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
“श्रीतस्तत्र सुखो वायुः सुगन्धो जीवन्ः शुचिः ।
सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥”)

अलसः । इति मेदिनी ॥ क्षपितः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीतलद्रव्यगुणाः । पित्त-
नाशिलम् । वलकफवायुकारिलम् । गुरुत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

श्रीतकः, पुं, (श्रीत + स्वार्थे कन् ।) श्रीतकालः ।
सुस्थितः । दीर्घकृत् । इति मेदिनी ॥ कश्चन-

श्रीतयुः

पर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षिकः । इति
शब्दमाला ॥ (देशविशेषः । यथा, वृहत्-
संहितायाम् । १४ । २७ ।

“मागहलङ्घ्यकोहलश्रीतकमाख्यभूत-
पुराः ॥”)

श्रीतकरः, पुं, (श्रीतः श्रीतलः करो यस्य ।)
चन्द्रः । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४ । २६ ।

“भस्मनिमः परधोऽव्यवृत्तिः

श्रीतकरः किरणैः परिहीनः ॥”)

श्रीतलपाण्डुक्ते श्रीतकारिण च त्रि ॥

श्रीतकषायः, पुं, (श्रीतस्य कषायः ।) हिम-
कषायः । यथा,—

“सुखं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपदैः श्रुतम् ।
श्रव्यरीसुधितः स स्वाह्विमश्रीतकषायकः ॥”)

इति वैद्यकम् ॥

श्रीतकालः, पुं, (श्रीतस्य कालः ।) हिम ऋतुः ।
स तु अय्यहायणपौषमासद्वयकालात्मकः । तन्-
पर्यायः । श्रीतकः ० । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः

३ । इत्यमरः ॥ सह्यः ४ । इति जटाधरः ॥

हेमनः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—

“कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकामहम् ।
श्रीतकाले भवेदुद्यं उष्णकाले च श्रीतलम् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

श्रीतकिरणः, पुं, (श्रीतं श्रीतलं किरणं यस्य ।)
चन्द्रः । यथा,—

“कान्ते कोऽयमुदेति श्रीतकिरणो जातः
कुतं वारिधौ

कस्मै सुन्दरि सोदरः करमहो दत्त्वं तदीये
स्तने ।

वन्द्या त्वं युवतो सती कुलवती स्नातापि धन्य-
स्तव

इत्यं श्रीपरिह्वानकेलकलया सुम्नो हरिः पातु
वः ॥”

इत्युद्धटः ॥

श्रीतकुम्भः, पुं, करवीरः । इति रत्नमाला ॥

श्रीतकुम्भी, स्त्री, जलजटुकविशेषः । श्रीउलो-
क्षोप् इति भाषा । यथा,—

“श्रीतली श्रीतकुम्भी च शुक्रपुष्पा जलोद्भवा ॥
इति रत्नमाला ॥

श्रीतलक्ष्मः, पुं, व्रतविशेषः । यथा “यदा तु श्रीतं
चौरादि पीयते तदा श्रीतलक्ष्मः ।

“त्राहं श्रीतं पिबेत्तत्र त्रिहं श्रीतं पयः पिबेत् ।
त्राहं श्रीतं दृतं पीत्वा वायुमजः परत्राहम् ॥”

इति यमस्मरणाय ॥ इति मिताक्षरा ॥

श्रीतलचारं, स्त्री, (श्रीतः चारो यस्य ।) श्वेत-
टङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतलगन्धं, स्त्री, (श्रीतो गन्धो यस्य ।) श्वेत-
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतलुः, पुं, (श्रीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः ।
इति वोपदेवः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“सुवङ्गकुण्डली यत्तदशिशुभ्यांशुश्रीतलुः ॥”)

श्रीतलं

श्रीतचम्पकः, पुं, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी
शब्दरत्नावली ॥

श्रीतपर्णी, स्त्री, (श्रीतं पर्णं यस्याः ।) डीप् ।)
अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहुली इति
भाषा ॥

श्रीतपङ्कवा, स्त्री, (श्रीतं पङ्कव यस्याः ।) भूमि-
जम्बः । इति रत्नमाला ॥

श्रीतपाकिनी, स्त्री, (श्रीते पाकोऽस्या अस्तीति ।
इतिः ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महा-
समङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपाकी, स्त्री, (श्रीते पाको यस्याः ।) डीप् ।)
वाय्वालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली ।
इति रत्नमाला ॥ गुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपुष्पं, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) परिपलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपुष्पः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपुष्पकः, स्त्री, (श्रीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैले
यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रीतपुष्पकः, पुं, (श्रीतं पुष्पं यस्य ।) वृद्धनीक्षी
कन् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपुष्पा, स्त्री, (श्रीतं पुष्पं यस्याः ।) अग्नि-
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतप्रभः, पुं, (श्रीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलप्रभावृक्षे, त्रि ॥

श्रीतप्रियः, पुं, (श्रीतः प्रियो यस्य ।) पर्यटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतफलः, पुं, (श्रीते फलं यस्य ।) उडुमरः ।
शैलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतवला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतभातुः, पुं, (श्रीतो भातुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

श्रीतभीरुः, स्त्री, (श्रीताभीरुः ।) मल्लिकाः
इत्यमरः ॥ श्रीतभीते, त्रि ॥

श्रीतमञ्जरी, स्त्री, (श्रीता मञ्जरी यस्याः ।)
फेफाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतमयूखः, पुं, (श्रीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः ।
कर्पूरः । इति मेदिनी ॥

श्रीतमरीचिः, पुं, (श्रीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः ।
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीतमलकं, स्त्री, (श्रीतं मलकं यस्य ।) बहुव्रीहौ
कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतमलकयुक्ते, त्रि ॥

श्रीतरस्यः, पुं, (श्रीते रस्यः ।) प्रदीपः । इति
जटाधरः ॥ श्रीतरमण्डये, त्रि ॥

श्रीतरसिः, पुं, (श्रीतो रसिर्यस्य ।) चन्द्रः । यथा,
“हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः श्रीतरसिः ।”

इति श्वोतित्तत्त्वम् ॥

कर्पूरस्य ॥ चन्द्रसंज्ञक इति दर्शनात् ॥

श्रीतलं, स्त्री, (श्रीतं ज्ञातीति । ज्ञा + क्तः ।) पुष्प-
कासीचम् । श्लोकम् । मलयोद्भवम् । तलु

चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकम् । मौक्तिकम् ॥

श्रीतला

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वीरगन्धर्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रीतलः, पु अग्रनपण्णौ । इत्यमरः ॥ अर्द्धश्रेष्ठः ।
स तु चतुर्विंशतितीर्थङ्करमध्ये दशमतीर्थङ्करः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अतविशेषः । स तु मेघ-
संक्रान्त्या कर्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चम्यकः । कर्पूरमेदः । रालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्रीतलः, त्रि, (श्रीतोऽस्यास्तीति । श्रीत + “सिध्वा-
द्विष्यच्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्रीत-
गुणविशिष्टः । तत्पर्यायः । सुधीमः २ शिर्षारः
३ जडः ४ तुषारः ५ श्रीतः ६ हिमः ७ ।
इत्यमरः ॥
श्रीतलकं, क्री, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलकः, पु, मरुचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलच्छदः, पु, (श्रीतलच्छदो यस्य ।) चम्यकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलपत्रञ्च ॥
श्रीतलजलं, क्री, (श्रीतलं जलं यस्य ।) उत्पलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
श्रीतलता, स्त्री, (श्रीतलस्य भावः । तल ।) श्रीत-
लत्वम् । श्रीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तात्व-
मिति संज्ञिप्रसारखञ्जेन ताप्रत्ययनियन्ता ।
श्रीतलत्वं, क्री, (श्रीतलस्य भावः । त्व ।) जडता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलता च ॥
श्रीतलप्रदः, पु, (श्रीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।)
चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
श्रीतलवातकः, पु, (श्रीतलो वातो यस्य । कन् ।)
अग्रनपण्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीतल-
वायुयुक्ते, त्रि ॥
श्रीतला, स्त्री, (श्रीतल + स्त्रियां टाप् ।) श्रीतली-
वृत्तः । यथा,—
“श्रीतला श्रीतली श्रीतकुम्भी पाण्डुरपुष्पिका ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधि-
ष्ठात्री देवता । यथा,—
स्कन्द उवाच ।
“भगवन् देवदेवेश श्रीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि श्रीतलां देवीं रासभर्यां दिगम्बरीम् ।
माल्यैर्नैकलक्षोपेतां स्फूर्णलङ्कृतमस्तकाम् ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्या विवरणं मन्दिरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटु-
म्बिनी । आरामश्रीतला । वालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतलावष्टौ, स्त्री, (श्रीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला
षष्ठी । यथा,—
“प्रसूत्या द्वादशे मासि पूष्याप्रत्यहवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठीं ज्येष्ठे चारय्यसंज्ञिता ।
व्याघ्रि कार्दमी ज्ञेया आश्वी लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेठौ विष्ण्वाता दुर्गाखान्धुके तथा ।

श्रीताङ्गी

नाद्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे नक्षत्ररूपिणी ।
पौषे मास्यन्नरूपा च श्रीतला तपसि स्मृता ।
गोक्षपिणी तालगुणे च चैत्रेऽश्लोका प्रकी-
र्तिता ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥
श्रीतली, स्त्री, जलजवृत्तविशेषः । शिउलीक्रीप्
इति माघा । तत्पर्यायः । श्रीतकुम्भी २ शुक्ल-
पुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालावृत्तारिवा ५ । इति
रत्नमाला ॥
श्रीतवल्कः, पु, (श्रीतलो वल्को यस्य ।) उडुम्बरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवल्कले, त्रि ॥
श्रीतवीर्यकः, पु, (श्रीतं वीर्यं यस्य । कन् ।)
प्रवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतलवीर्य-
युक्ते, त्रि ॥
श्रीतशिवः, क्री, (श्रीते श्रीतकावे शिवं मङ्गल-
प्रदम् ।) सैव्यवलगम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥
श्रीतशिवः, पु, (श्रीते श्रीतकावे शिवः शुभप्रदः ।)
मभुरिका । इत्यमरः ॥ शक्तुफलवृत्तः । इति
मेदिनी ॥
श्रीतशिवा, स्त्री, (श्रीते शिवा मङ्गलप्रदा ।)
मिश्रया । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीमीवृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥
श्रीतशूकः, पु, (श्रीते शूको यस्य ।) यवः । इति
केचित् ॥ श्रीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
श्रीतसहः, पु, (श्रीतं सहते इति । सह + अच् ।)
पीलुवृत्तः । इति जटाधरः ॥ श्रीतसहनीये,
त्रि ॥
श्रीतसहा, स्त्री, (श्रीतसह + टाप् ।) नीलचिन्तु-
वारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
यथा,—
“श्रीता नमःसरदिति लाङ्गलपद्धतौ च
श्रीता दृष्टाननरिपोः सङ्घर्षमिणी च ।
श्रीतं स्मृतं हिमयुगे च तदन्विते च
श्रीतोऽलस्य च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥”
इति तालशार्दा धरणिः ॥
अतिवला । कुटुम्बिनी । दूर्वा । शिखिका-
ल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतांशुः, पु, (श्रीताः अंशवो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—
“श्रीतांशुर्मिष्टमन्नं जनयति सततं जम्बराशौ
वराणाम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्रीतांशुतेलं, क्री, (श्रीतांशोः कर्पूरस्य तेलम् ।)
कर्पूरतेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीताङ्गी, स्त्री, (श्रीतं अङ्गमस्याः । ङीप् ।)
हंसपदीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीत-
लाङ्गे, त्रि (यथा, सुखेते । २ । ८ ।
“प्रविध्यति शिरो बाहु श्रीताङ्गी निरपन्ना ।
नीलोद्गतशिवा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥”

श्रीनं

श्रीतादः, पु, (श्रीतामते इति । आ + दा + कः ।)
दन्तगोमविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । तदौषधं यथा,—
“श्रीतादे हतरक्ते तु तोयनागरसर्वधान् ।
निष्काय्य चिपलाचापि कुम्भोद्भूतधाराणम् ॥
कासीचलोद्भूतधारा मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोऽङ्गा
रसचूर्णं मधुयुक् श्रीतादे पूतिमांसहरम् ॥”
तेजोऽङ्गा तेजवला ।
“तेलं हृतं वा वातघ्नं श्रीतादे वंशप्रस्थते ।”
इति भावप्रकाशः ॥
श्रीताङ्गिः, पु, (श्रीतजनकोऽङ्गिः । श्रीतप्रधानोऽङ्गि-
रिति वा ।) हिमलजयपञ्चतः । इति केचित् ॥
श्रीतावला, स्त्री, मन्दासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीतार्त्तः, त्रि, (श्रीतेन ऋतः पीडितः ।) श्रीतेन
पीडितः । तत्पर्यायः । श्रीताङ्गुः २ । इति
जटाधरः । (यथा, शिवरात्रिजनकथायाम् ।
“श्रीतार्त्तश्च क्षुधातर्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जनागारं तदा राज्ञीं ह्रुतो नौद्वारवाणिषा ॥”)
श्रीताङ्गुः, त्रि, (श्रीतं न सहते इति । श्रीत +
“श्रीतोऽप्यष्टप्रेम्यस्तन सहते ।” ५ । २ । १२० ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आशुयुक् ।) श्रीतार्त्तः । इति
जटाधरः ॥
श्रीतास्त्रा, [न्] पु, (श्रीते श्रीतलोऽस्त्रा ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीतल-
प्रस्तरञ्च ॥
श्रीतीभावः, पु, (श्रीत + भू + घञ् । अभूतनङ्गावे
चिः ।) मोचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीतल-
त्वञ्च ॥
श्रीतीतमं, क्री, (श्रीतेऽवृत्तं मध्ये उक्तम्
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्रीतं, त्रि, सीतम् । छहम् । इत्यमरटीकार्या
रमानायः ॥ श्रीतथोयञ्च ॥
श्रीत्कारः, पु, (श्रीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।)
वरकोष्ठां रतिकालध्वनिः । यथा,—
“श्रीत्कारो रतनारीचः सुरते वरयोविताम् ॥”
इति जटाधरः ॥
(श्रीकृतिसाम्नि । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ५ ।
“सन्धावृत्तोऽस्त्रे ताराः करेणोद्भव विप्रजित् ।
श्रीत्कारश्रीकरेदन्ताः कल्पयन्निव पातु वः ॥”)
श्रीतुल्यं, क्री, (श्रीदिति शब्दस्य लयं करणम् ।)
श्रीत्कारः । इति धरणिः ॥
श्रीधुः, पु, क्री, (श्रीतेऽनेनेति । श्री + “श्रीदो
हुस्त्वल्लज्ज वाचलः ।” उणा० ४ । ३८ । इति
धुक् ।) प्रकीर्णरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
श्रीधुपः, त्रि, (श्रीधुं पातीति । पा + कः ।)
श्रीधुपानकसौ । इति श्राद्धिकाः ॥
श्रीधुगन्धः, पु, (श्रीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यवः ।)
वज्रलवचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मयगन्धञ्च ॥
श्रीनं, त्रि, (खे ड गतौ + क्तः । “नवमूर्त्तिस्त्रयो-
यः ।” ६ । १ । २४ । इति सप्तसारणम् ।
“श्रीतोऽश्वत्थी ।” ८ । २ । ४७ । इति नः ।
धनोभूतवृत्तादि । इति सुषुप्तविधाकरणम् ॥

श्रीनः, पुं, (श्रे + क्तः ।) मूर्खः । अजगरः । इति मेदिनी ॥

श्रीपालिका, स्त्री, श्रेष्ठापिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीम, ऋ ङ कृत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिश्रीभन । ङ, श्रीभते । कृत्यनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

श्रीभवः, पु, श्रीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभ्यः, पु, (श्रीभ्यते प्रशंस्यते इति । श्रीभ + यत् ।) शिवः । उषः । इति केचित् ॥ (चि, आत्मज्ञाविभवः । जलप्रवाहभवः । चिप्रभवः । यथा, वाजसनेयर्षंहितायाम् । १६ । ३१ ।

“श्रीभ्याय च नम ऊर्ध्वमाय ।”

“श्रीभ कृत्ये श्रीभते कृत्यते इति । श्रीभ आत्मज्ञाधी पदायच् । तच्च भवः श्रीभ्यः । श्रीभो जलप्रवाहो वा श्रीभः चिप्रो वा तच्च भवाच्च नमः ।” इति तट्टीकायां मञ्जीवरः ॥

श्रीरः, पुं, (श्रेते इति । श्री + “स्माधितच्चेति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरदर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीरो, [नृ] पु, हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्रभे इति वा पाठः ॥

श्रीर्ण, स्त्री, (श्रु + क्तः ।) स्त्रीणयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

श्रीर्णं, त्रि, (श्रु + क्तः ।) क्षत्राः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६७ ।

“श्रीर्णप्रासादोपरि निगोष्ठिरव कलरवः

क्षणति ।”)

श्रीर्णमाला, स्त्री, एभिर्पण्यी । इति शब्दचन्द्रिका । विशीर्णमाल्यश्च ॥

श्रीर्णपत्रः, पु, (श्रीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकार-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । पट्टिकालोष्ठः । निजः । इति राजनिर्घण्टः । विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥

श्रीर्णपत्र्यः, पुं, (श्रीर्णं पत्र्यमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । विशीर्णपत्रे, स्त्री ॥

श्रीर्णपादः, पु, (श्रीर्णो पादौ यस्य । विमाह-प्रापादेवास्त्य तथात्वम् ।) यमः । इति विश्वकर्ष-शेषः ॥ क्षत्रचरणश्च ॥

श्रीर्णपुष्पिका, स्त्री, (श्रीर्णं पुष्पं यस्य ।) श्रीर्ण-पुष्पी । ततः स्मार्थं क्व । अत्राक्पुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रीर्णवर्ण, स्त्री, (श्रीर्णं वर्णं यस्य ।) उहह्रीलम् । इति शब्दचन्द्रिका । तरुज्ज्व इति भाषा । तत्पर्यायः । सुखवाचः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाशः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफमेहाभिष्विग्नकारिण्यम् । आरलम् । मधुरलम् । आनाहह्रीहनाशिलम् । लघु-पाकिलश्च । इति राजवल्लभः ॥

श्रीर्षाङ्गिः, पुं, (श्रीर्षो अङ्गी यस्य । त्रिमाह-प्रापादेवास्त्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेम-चन्द्रः । जम्पादे, चि ॥

श्रीर्षिः, चि, (श्रेष्ठातीति । श्रु + “श्रुद्रस्तुलाभ्यः क्तिन् ।” उणा० ४ । ५४ । इति क्तिन् ।) अप-कारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रीर्षं, स्त्री, मस्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-वर्षे । १७८ । ६ ।

“श्रीर्षाणां वै सहस्रसु विहितं शार्ङ्गधन्वा । सहस्रश्चैव कायानां वहन् सङ्घर्षणस्तदा ॥”

क्षत्राशुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीर्षकं, स्त्री, (श्रीर्षं कं सुखमस्मात् ।) शिरो-रक्षधन्वाहः । टोप् इति भाषा । तत्-पर्यायः । श्रीर्षण्यम् २ शिरस्कम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरोऽस्थि । इति राजनिर्घण्टः । जयपराजय-पत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“तुलास्यापो विषं कोषो विद्यानोच्च विशुद्धये । महाभियोग्येतानि श्रीर्षकस्थेभियोक्तरी ॥”

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । म-हाभियोगस्य महापातकादिशुचतराभियोगस्य । श्रीर्षकस्य श्रीर्षकं प्रधानं शिरो खवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः । तेन दृष्टो लस्यते तच्च निवृत्तौति श्रीर्षकस्य तत्पुस्तदृष्ट-भागोत्तरं । इति दिशतत्त्वम् ॥

श्रीर्षकः, पुं, (श्रीर्षमिव । इवार्थं कर्तु ।) राहु-यष्टः । इति शब्दरत्नावली । मस्तके, स्त्री ॥

श्रीर्षवाती, [नृ] चि, (श्रीर्षे चन्तीति । हन + “कुमारश्रीर्षयोर्विनिः ।” ३ । २ । ५१ । इति णिनिः ।) मस्तकच्छेदकः । श्रीर्षशब्दपूर्वक-हनधातोः कर्मभ्यां कुमारश्रीर्षाभ्यां हन इति कश्चिन्नसारक्षेत्रेण शिनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

श्रीर्षच्छेदकः, चि, (श्रीर्षच्छेदमर्हतीति । श्रीर्ष-च्छेद + क्तः ।) वधाष्टः । यथा,—

“स श्रीर्षच्छेदिकः श्रीर्षच्छेदो यो वधमर्हति ।” इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीर्षच्छेदः, चि, (श्रीर्षच्छेदं निवमर्हतीति । “श्रीर्षच्छेदात् यस्य ।” ५ । १ । ६५ । इति यत् ।)

मस्तकच्छेदोपयुक्तः । वधः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अष्टे ।

“शम्भुर्नाम उषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । श्रीर्षच्छेदः स ते राम तं हला जीवय द्विजम् ॥”)

श्रीर्षण्यं, स्त्री, (शिरसे हितम् । शिरस् + “शरी-रावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् । “ने च तद्विदे ।” ६ । १ । ६१ । इति शिरसः श्रीर्ष-नादेशः ।) श्रीर्षकम् । शिरस्कम् । इत्यमरः ॥

श्रीर्षि शिरोरक्षणधन्वाहो टोप् इति स्मृतिः । श्रीर्षं कं सुखमस्मात् श्रीर्षकम् । श्रीर्षमारोहति श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । शिरस्त्रायणे शिरस्क-

ङः । इति भरतः ॥ श्रीर्षण्यः, पुं, (शिरसि भवः । शिरस् + “शरीरा-वयवाच्च ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् । “वा केपेष्ठ ।” ६ । १ । ६१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या श्रीर्षनादेशः ।) विशदकः । तत्पर्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ के खतः क्षानादिना वा निर्मले अन्धोऽन्धश्च क्तिन् केपे । श्रीर्षे भवे

श्रीर्षण्यं ऽपि कादिति यः । पादन्तर्वादिना श्रीर्षस्य श्रीर्षनादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि-निवर्धे, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ । “श्रीर्षण्या रचना रञ्जुरस्य ।”

“श्रीर्षण्या शिरसि बद्धा रचना मेखला इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ *॥ अष्टे च चि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।

“यदृषच्छ्रीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥” “श्रीर्षण्यः अष्टस्तीनाचरितम् ।” इति तट्टीका ॥

श्रीर्षरत्नं, स्त्री, (श्रीर्षे मस्तके रत्नतीति । रत्न + खण् ।) शिरस्त्रायम् । यथा,—

“शिरस्कं श्रीर्षेरत्नं श्रीर्षण्यं श्रीर्षकं च तत् ।” इति हारावली । ७३ ॥

श्रीर्षोदयः, पुं, (श्रीर्षे श्रीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-चिच-कन्या-तुला-वृश्चिककुम्भमीनलग्न-रूपः । यथा,—

“अजगोपतिवृष्णश्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशानंज्ञाः स्मृताश्चेते श्रेष्ठास्त्ये दिना-

त्मकाः ॥

निशानंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः एतद्दयान्तथा । शेषाः श्रीर्षोदया ह्येते मानस्योभयसंज्ञकः ॥”

इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

श्रीलं, वि समाधी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) चि, श्रीलंतीति ।

समाधिः संवातुभावनं प्रवृत्तिर्वा । य. शालति सदा धर्ममिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

श्रीलं, तु क अन्धासि । अतिश्रयणे । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)

अतिश्रयणं अतिश्रयकरणम् । तालव्यादि । अशिश्रीलत् । उपधारय इत्यन्ते । श्रीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

श्रीलं, स्त्री, (श्रीलयतीति । श्रीलत् क अति-श्रयणं + अच् । यथा, श्री ५ सूत्रे + “श्रीडो ध्रुक् लक् वलच् वाचनः ।” उणा० ४ । ३८ । इति लक् । अर्हन्वाहिलात् पुलिङ्गमपि ।) स्वभावः । सदृष्टम् । इत्यमरमेदिन्यौ । (यथा, रामा-यणे । २ । ३६ । २४ ।

“वाञ्छीनास्तु स्थितानास्तु श्रीले सखे श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)

अक्षयतादिचोदप्रविधयन्मैत्रलम् । रामहेय-वर्जनम् । यथा,—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद-विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥” इति मानवे २ अध्यायः ॥ १०॥

श्रीलं अक्षयतादिरूपम् । तदाह हारीगः । अक्षयता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोप-नापिता अमरुयता ऋतुता अपाचक्ष्य मैत्रता प्रियवादिन्यं क्षतज्ञता शरयता कावर्ष्यं प्रशान्तिश्चेति अयोदशविधं श्रीलम् । मोक्षिन्-राजस्तु । श्रीलं रामहेयपरिहारा इत्याह । इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

शुकः

शीलः, पुं, (शील अतिशयने + अच् ।) अज-
गरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ चरित्रम् ।
इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥

शीलनं, क्ली, (शील + ल्युट् ।) अभ्यासनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३२१ । ४३ ।

“परा उका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः ।

अभिदन्ति सर्वतो यत्तत् पुण्यशीलने ॥”

अतिशयनम् । उपधारणम् । सेवासुभावनम् ।

प्रवर्तनम् । इति शीलघातोरनटप्रत्ययेन निय-
न्त्रम् ॥ पाठनिश्चयः । यथा,—

“भवितो गुणनौ शीलनं स्तुनम् ॥”

इति ब्रह्मगर्भे त्रिकाण्डशेषः ॥

शीलवान्, [त] त्रि, (शीलमस्यास्तीति । शील +

मत्प् । मस्य वः ।) शीलविश्रुतः । सत्-

स्वभावः । यथा,—

“पथ्याशिरां शीलवतां नराणां

सदृशभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।

एवंविधानामिदमायुरच

चित्त्य सदा वृहत्सुनिप्रवादः ॥”

इति सप्तमसप्ततत्त्वम् ॥

सदृशः । इति शीलशब्दार्थदर्शनात् ॥

शीला स्त्री, (शीलमस्यास्तीति । शील + अच् ।

टाप ।) कौटिल्यमुनिपत्नी । यथा,—

“मथाङ्गे भोज्यवेलायां समुत्थीयं सरित्ते ।

उदृशं शीला सा स्त्रीयां सख्यं रक्तवास-

साम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शीलितं, क्ली, (शील + क्तः ।) चीर्यम् । इति

त्रिकाण्डशेषः । अभ्यस्ते, त्रि ॥

शीलनं, क्ली, (शी + बाहुलकात् वलः गुणाभावश्च ।)

शैल्यम् । शीलानम् । इति मेदिनी ।

शीला, [त] पुं, (श्लेते इति । श्ले + “श्लेड्ब्रूणि-

रुहंति ।” उणा० ४ । ११३ । इति कनिष् ।)

अजगरसर्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुकः, सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-

मक०-सं० ।) श्लोकितः । सर्पे गमनम् । इति

दुर्गादानः ॥

शुकः, [च] स्त्री, (शुच् श्लोके + क्तिप् ।) श्लोकः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।

“कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ

शुचम् ।

प्राङ्गत्वा सत्यमस्यान्तं जीवित्वास्तीति

लक्ष्यताः ॥)

शुकः, क्ली, (शीमते इति । शुभ दीप्तौ + “शुक-

वल्कोष्ठाः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-

येन निपातनान् साधुः ।) यस्मिन्पर्यम् । इत्य-

मरः । वल्कम् । वल्काक्षम् । शिरस्त्राणम् ।

इति चैमत्तः । श्लोककण्ठः । इति विश्वः ॥

शुकः, पुं, (शुभ दीप्तौ + कप्रत्ययेन साधुः । उणा०

३ । ४२ ।) यस्मिन्विशेषः । शुया इति वङ्ग-

भाषा । शुगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

कौटः २ । इत्यमरः । वक्रप्रच्छः ३ मेघावै ४

शुकः

दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रचक्षुः ७ विमिः

८ विमिकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुकः

१० प्रियदर्शनः ११ । इति जटाधरः ॥ मञ्जु-

पाठकः १२ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८१ ।

“प्रकटयति रागमधिकं जपनमिदं वक्रिमाण-

मावहति ।

प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्तेव दधितस्य ॥”)

अस्य मांसगुणाः । परमदृढत्वम् । विपाके

गुरुत्वम् । श्रौतलत्वम् । कासश्वासक्षयहरत्वम् ।

संयाहिलम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शुभमूत्रकल यथा,

“वामः पठन् राजशुकः प्रयाये

शुभं भवेद्द्विजयतः प्रवेशे ।

वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः

सुः सिद्धिदाः ससुखमापतन्तः ॥”

इति वननाराजशुकां ८ वर्गः ॥ * ॥

आसपुत्रः । स च परीक्षिताय श्रीमङ्गावतं

आवयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्वेषा । हरिर्नशे

वायवीये च ।

“पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायथाः ।

आसादरण्यां सम्भूतो विद्यमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥

स तस्यां पितृकन्यायां पीव्यो जनयिष्यति ।

लब्धं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥

कन्यां कौन्तिमतीं वधो योऽग्नौ योगमातरम् ।

ब्रह्मदत्तस्य जननीं दृष्टिगोमनुहस्य च ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायटीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ बह्विपुराणे प्रजापतिसर्गनामा-

ध्यायेत्येवम् ॥ * ॥ अपि च ।

“हेपायनाच्छुको जन्मे भगवानेष शङ्करः ।

अग्नेनेषावतीर्थ्यायां संप्राप परमं पदम् ॥

शुकस्यायमवन् पुत्रः पञ्चावन्तपत्निनः ।

भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कण्ठो गौरश्च पञ्चमः ॥

कन्या कौन्तिमती चेव योगमाता वृत्तता ॥”

इति कौर्म्ये १० अध्यायः ॥ * ॥

(अस्यान्वविद्योत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभाग-

वते । १ । १४ । १-२३ ।

श्रीकृत उवाच ।

“दृष्ट्वा तामसितापाङ्गौ आसन्नान्परोऽभवत् ।

किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमधराः ॥

एव चिन्तयमानस्तु दृष्ट्वा आसं तदाधराः ।

भयभीता हि सज्जाता शप्यं मां विन्दयेदयम् ॥

सा जलध्वं शुकौरूपं निर्गता भयविजला ।

जलध्वं विस्मयं प्राप्ते विहङ्गौ तां विलोकयन् ॥

कामस्तु देवे आसस्य दर्शनादेव सज्जतः ।

मनोऽतिविस्मितं जातं सर्वगात्रेषु विस्मितः ॥

स तु घोर्येण महता निरङ्कुलं मानचं मुनिः ।

न शशाक नियन्तुश्च स आसः प्रहृतं मनः ॥

बहुश्रो शुभमाणाश्च वृताया मोहितं मनः ।

भाविजान्नेव विहृतं आसस्यामिततेजसः ॥

मन्त्रं कुर्वन्तस्वस्त्यं सुनेरभिषिक्तौर्वेषा ।

अरण्यामेव सज्जता तस्य शुकमयापतत् ॥

सोऽवशिष्य तथा पातं समन्तारण्यमेव च ॥

शुकना

तस्माच्छुकोः सप्तदभूतो आसाक्षतमनोहरः ॥

विस्मयं जनयन् बालः संजातस्तद्वरयजः ॥

यथाश्वरे समिद्धोऽभिभाति हृद्येन दीप्तिमान् ॥

आसस्तु सुतमालोक्ष्य विस्मयं परमज्वलः ।

किमेतदिति चक्षित्व वरदानाच्छिवस्य वै ॥

तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः ।

द्वितीयोऽग्निरिवावर्ष दीप्यमानः खनेजसा ॥

विनोकयामास तदा आसस्तु मुदितं सुतम् ।

द्विद्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरम् ॥

गङ्गानाः स्नापयामास समागच्छ गिरेस्तदा ।

पुण्यदृष्टिस्तु खाप्नोता शिशोऽपरि तापसाः ॥

जातकर्मादिकं चक्रे आसस्तस्य महात्मनः ।

देवदुष्टभयो नेदुर्नष्टुश्चापरोमणाः ॥

जगुर्गन्धर्वपतयो मुदितान्ते दिदृक्षुः ।

विश्रावसुनारदस्य तुम्बुरः शुकसम्भवः ॥

तुष्टुर्मुदितः सर्वे देवा विद्याधरास्तथा ।

दृष्ट्वा आसस्तु दिव्यमरणीगर्भसम्भवम् ॥

अनारीक्षान् पपातोऽर्थो दृष्टः कल्याणिर्न शुभम् ।

कमललुप्तया दिव्यः शुकस्तार्थो द्विजोत्तमाः ॥

सद्यः स वदथे बालो जातमाज्ञोऽतिदीप्तिमान् ।

तस्योपनयनं चक्रे आसो विद्याविधानवित् ॥

उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्यः ससंयुताः ।

उपतस्युर्महात्मानं यथास्य पितरन्तथा ॥

यतो दृष्टं शुकौरूपं वृताया सम्भवे तदा ।

शुकैति नाम पुत्रस्य चकार सुनिसत्तमाः । ॥

दृष्ट्वास्तिनसुधायां जलवा आसस्तुत्तदा ।

व्रतानि ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकम् ॥

सोऽधौव निखिलान् वेदान् सरहस्यान् सर्व-

यद्वा ॥

धर्मशास्त्राणि सर्वानि जलवा शुकजुवे शुकः ॥

शुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा ।

आजगाम पितुः पार्श्वे कल्याणपायनस्य च ॥”

अस्य हारपरिग्रहादिदत्तान्तस्तु तत्रैव विशे-

वतो द्रष्टव्यः ॥ * ॥ स च श्रीकल्याण स्त्रीदुर्घं

वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाण्डे

पातालखण्डम् ॥ * ॥ रावणमन्त्री । शिरीष-

वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वृक्षविशेषः । इति रत्न-

माला ॥ श्रेयालकौटा इति भाषा ॥

शुकच्छदं, क्ली, (शुकवत् छदो यस्य ।) यस्मिन्-

पर्यम् । इति जटाधरः ॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव फलं यस्याः ।)

वृक्षविशेषः । शुकाटौ टी इति भाषा । यथा,

“शुकाश्वा शुकनामा च शुकजिह्वा शुकाना ॥”

इति रत्नमाला ॥

शुकतटः, पुं, (शुकवत् तटः । शुकवर्षपर्य-

विश्रुतत्वादेव तथात्वम् । शुकप्रियस्तटवः ।)

शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शुकद्वयः, पुं, (शुकवत् द्वयः ।) तत्पर्यपर्यविशि-

ष्टत्वात् तथात्वम् । यदा, ‘शुकप्रियो द्वयः ।)

शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्याः ।)

शुकजिह्वा । इति रत्नमाला ॥ शुकचक्रं, त्रि ॥

शुक्रनाशनः, पुं (शुक्रं नाशयतीति । नश + णिच् + लुट् ।) दृढघ्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्र-नाशकः, त्रि ॥

शुक्रनायः, पुं, (शुक्रस्य नासेव फलं यस्य ।) श्योनाकटचः । इत्यमरः ॥ शुक्रवन्नासायुक्ते, त्रि ॥

शुक्रपिच्छः, स्त्री, शूकप्रिष्मी । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्रपुच्छः, पुं, (शुक्रस्य पुच्छ इव ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रस्य लाङ्गलश्च ॥

शुक्रपुच्छकं, स्त्री, (शुक्रस्य पुच्छ इव । कन् ।) स्त्रौथेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रवत्पुच्छ-युक्ते, त्रि ॥

शुक्रपुष्पं, स्त्री, (शुक्रप्रियं पुष्पमस्य ।) स्त्रौथेयम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्रपुष्पः, पुं, (शुक्रप्रियं पुष्पमस्य ।) शिरीष-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्रप्रियः, पुं, (शुक्रस्य प्रियः ।) शिरीषवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ शुक्रवल्ग्वि, त्रि ॥

शुक्रप्रिया, स्त्री, (शुक्रस्य प्रिया ।) जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्रफलः, पुं, (शुक्र इव फलमस्य । तद्वर्णफल-वन्तात् तथालम् ।) व्यकटवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

शुक्रवर्चः, स्त्री, (शुक्रस्य वर्चमिव ।) गन्धद्रव्य-विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गौडियाला इति भाषा ॥

शुक्रम, अ, शीघ्रम् । इति केचित् ॥

शुक्रवल्ग्वि, पुं, (शुक्रस्य वल्ग्विः प्रियः ।) हाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रप्रिये, त्रि ॥

शुक्रवाहः, पुं, (शुक्रो वाहो वाहनं यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् ॥ शुक्रपक्षिवाहकः, त्रि ॥

शुक्रपिम्बा, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्रप्रिम्बिः, स्त्री, कपिकच्छुः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

शुक्राखा, स्त्री, (शुक्रस्य आखा आखा यस्याः ।) वृक्षविशेषः । श्यावोटी इति भाषा । तत्-पर्यायः । शुक्रनामा २ शुक्रविज्ञा ३ शुक्रा-नना ४ । इति रत्नमाला ॥

शुक्रादनः, पुं, (शुक्रेन अदत्तेऽसौ इति । अद् + कर्मणि क्यट् ।) हाडिमः । इति शब्द-चन्द्रिका । शुक्राद्यादौयद्रथमाने, त्रि ॥

शुक्रानना, स्त्री, (शुक्रस्याननमिव फलं यस्याः ।) शुक्राखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ शुक्रतुल्य-मुखे, त्रि ॥

शुकी, स्त्री, (शुक्र + क्री ।) कच्छप्रव्री । यथा, “शुकी श्वेनी च भाषा च सुमीवा शुचि-
शुक्रिका ॥”

अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः ।

“शुकी शुक्राननयद्रुकी प्रवृत्तककान् ॥”

इति गारुडं ६ अध्यायः ॥

शुक्रपक्षिणी च ॥

शुकीदरं, स्त्री, (शुक्रस्योदरमिव ।) तालीश-पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कौरजदरश्च ॥

शुक्तं, स्त्री, (शुचि क्लेदे + क्तः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काङ्गिकम् । इति हारावली ॥

द्रवद्रव्यविशेषः । यथा,—

“कन्दमूलफलदीनि सक्तेहलवणानि च ।
यत्तद्द्रव्येऽभिमुख्यन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥”

अस्य गुणाः ।

“शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तजलकटुकं लघु ।

रूचं कम्बुदरानाहप्रोधाशौविमकुष्ठशुत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

शुक्तं यवधुरं कालवशादस्मत्तां गतम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ तस्य भक्षणविधौ यथा ।

यमः ।

“अपूपश्च कर्मभाश्च धाना वटकशस्तवः ।

श्राकं मांसमपूपश्च रूपं पशुरमेव च ॥

यवायुं पायसश्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।

सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तश्च परिवर्ज्येत् ॥”

तत्प्रतिप्रसवो यथा । मनुः ।

“दधिभक्ष्यश्च शुक्तेषु सर्वेऽहं दधिमभवम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च मनुः । २ । १७७ ।

“वर्जयेत्सधुर्मांसं च गन्धं मास्यं रसान् स्त्रियः ।

शुक्तानि यानि सर्वान् प्राणिनाञ्चैव हिंसनम् ॥”

“यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशात्

उदकवासादिना चास्त्वन्ति तानि शुक्तानि ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।)

शुक्तं, त्रि, (शुच् + क्तः ।) निदुरम् । इति मेदिनी ॥

पूतम् । अन्धम् । इति विश्वः । स्रष्टम् ।

निज्जनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्ता, स्त्री, (शुक्त + श्रियां टाप् ।) शुक्रिका ।

इति शब्दरत्नावली ॥

शुक्तिः, स्त्री, (शुच् + क्तिन् ।) जलजन्तुविशेषः ।

भ्रिदुक् इति भाषा । तत्पर्यायः । सुक्ता

स्फोटः २ । इत्यमरः ॥ शुक्तिका ३ । इति

जटाधरः ॥ सुक्तिप्रश्नः ४ महाशुक्तिः ५

तौतिकः ६ मौक्तिकप्रपञ्च ७ मौक्तिकशुक्तिः ८

सुक्तामाता ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । आसह्यदृष्टनाशित्वम् । मूल-

प्रशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । दौष-

नलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपालखण्डम् ।

शङ्खः । शङ्खनखः । नखौ । अस्मावर्तः ।

अशरीरोगः । इति मेदिनी । चक्षुरोगविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः । तद्विवरणं यथा,—

“प्रसारिपुक्तश्चतुर्विधमांस-

वाग्वर्मेऽज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।

स्याच्छक्तिका सार्जुनपिष्टकाश्च

जालं शिराणां पिष्टिकाश्च तासाम् ॥

रोगा वलासययितेन सार्द्ध-

मेकादशोक्ताः खलु शुक्रमग्रे ॥”

शुक्तिमाह ।

“श्यावाः खुः पिशितनिभाश्च विन्द्वोऽर्थं

शुक्ताभाः श्रितनिचिताः स शुक्तिर्वज्रः ॥”

श्यावा इत्यादि वर्णव्यविकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥
अथास्याश्च कित्सा ।

“सेक आशोननं पिच्छीविडालसर्पणं तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं चैमिः कल्पेनैवमुपाचरेत् ॥”

इति कल्पविधिः ॥

तत्र सेकविधयेषां,—

“सेकस्तु दिवसे कार्या राज्ञी चात्यन्तिके गदे ।

सेकस्तु स्रग्धराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ॥

भीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गलम् ।

एरुखदलमूलकृष्टतमार्जं पयो हितम् ।

सुखोष्णं नेत्रयोः सित्तं वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥ १ ॥

यद्यौगैरिक्तसिन्धुदाब्जौ ताजैः समांसकैः ।

जलपिष्टैर्वैहिलैः सर्वेनेत्रामयापह् ॥” २ ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

कर्पद्वयपरिमलगम् । इति शब्दमाला ॥ चतु-
स्कोलकपरिमलगम् । तत्पर्यायः । अष्टमिका ५ ।

इति वेदकपरिभाषा ॥

शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरेव । स्वार्थे कन् ।) मुक्ता-
स्फोटः । इति जटाधरः ॥ शुक्रिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

शुक्तिर्जं, स्त्री, (शुक्तेर्जायते यदिनि । शुक्ति ।

जन् + ङ ।) मुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

दृष्टवत्सं हितायाम् । १२ । ४ ।

“प्रचलन्तिमिशुक्तिजग्रापरितः

सज्जितेऽपहृतपतिः सतिताम् ॥”

शुक्तिवीजं, स्त्री, (शुक्तेर्वीजमिव ।) मुक्ता । इति

त्रिकाङ्गशेषः ॥

शुक्तिमान्, [न] पुं, पर्यन्तविशेषः । यथा,—

“महेन्द्रो मलयः सख्यः शुक्तिमान् गन्धमादनः ।

वित्थस्य पारिपात्रश्च सप्रेतं च कुलाचलाः ॥”

इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

शुक्रं, स्त्री, (शुचि क्लेदे + “क्लञ्ज्जायतेति ।”

उणा० २ । २८ । इति रत्नप्रत्ययेन साधु ।)

मन्त्रजातधातुः । तत्पर्यायः । पुष्कम् २ रेतः ३

बीजम् ४ वीर्यम् ५ पौरुषम् ६ तेजः ७ इन्द्रि-

यम् ८ अन्नविकारः ९ मञ्जाराश्च १० रोज-

यम् ११ वलम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“रसाद्रक्तं ततो मांसो मांसाक्मेदः प्रजायते ।

मेदोऽस्थि ततो मज्जा सज्जात् शुक्रस्य सम्भवः ॥”

तस्य स्वरूपं यथा,—

“शुक्रं श्लेष्मं सितं क्षिणं वलपृष्ठिकं स्मृतम् ।

गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः ॥”

जीवस्याश्रय उत्तम इति । यत् आह ।

“जीवो वसति सर्वस्मिन् देष्टे तत्र विशेषतः ।

वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् शरीरे याति त्वयं

क्षमात् ॥” * ॥

गर्भसंजननशुक्रस्य लक्षणं यथा,—

“स्फटिकाभं ब्रवं क्षिणं मधुरं मधुगन्धि च ।

शुक्रमिच्छन्ति केचित्सु तैलक्षीर्जनमश्च तत् ॥”

तस्य स्थावमाह ।

शुक्रः

“यथा पयसि सर्पिस्तु गृध्रश्चैव रसो यथा ।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥”
अत्र सर्पिर्देहान्तो बहुशुक्रोऽल्पमथनेन सर्पिः-
शुक्रयोर्लभान् । इत्थुरसश्चान्तस्तु स्वल्पशुक्रं
युति अपिपीडनेनेत्थुरसशुक्रयोर्लभान् ॥ * ॥
तस्य चरणमार्गो यथा,—

“इङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिदारस्य चाप्यधः ।
श्वत्सोत्पथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥” * ॥
अथ शुक्रस्य चरणकारणमाह ।

“तत्तुह्यदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसत्तथा ।
क्षीयु आययुतश्चापि हर्षात्तनुं संप्रवर्त्तते ॥”
क्षीयु आययुतः सुरतरुणं आयामं कुर्वतः ।
अन्यच्च ।

“शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्यादर्शनादपि ।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संभोगाच्च प्रवर्त्तते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्रलघुकद्रव्याणि यथा । सार्धपतैलम् २ राज-
माघः २ तिलः ३ पटोलवासूककाकमाचीपुन-
र्वाशाकभिस्रसर्वशाकम् ४ तावद्वन्द्वयम् ५
कारवेक्षकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादा-
मम् ८ लिङ्गुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुड-
लक् ११ पिप्पलीशुष्कीभिन्नकटुरसः १२ । इति
राजवल्लभात् संयुहीतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“बीजचयकर निर्गलं भक्ष्य भोज्यश्च पानकम् ।
वर्जयेत् चारुशाकाद्यानव्यस्व बहुतिक्तकम् ॥
कांश्चराजतरङ्गशर्त्तों पात्रेऽप्यवर्द्धनम् ।
श्वचान्ते भवन्वद्वीजचयकारि विवर्जयेत् ॥”

शुक्रद्विहिकरणं यथा,—
“ताम्रायः स्वर्णसौचानां पाच्यं फलचर्मणोः ।
शुक्रद्विहिकरं तोयं तनुं पेयं प्रयत्नतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

शुक्रवर्द्धकद्रव्याणि यथा । पानीयम् १ विशेषतः
हेमन्तिकजलम् २ तालासु ३ चन्दनादिद्रव्यानु-
लेपनम् ४ रक्तशालिद्रव्यम् ५ हेमन्तिकषट्ठि-
कधाचम् ६ गोधूमः ७ माधः ८ सामान्यशुष्क-
नारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यलिङ्गशुष्कनारीच-
पत्रशाकजलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काक-
माचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ सृङ्गा-
तकः १४ वाचाङ्गः १५ विदारो १६ हृष्या-
लुकम् १७ मञ्जालुकम् १८ पलाशम् १९
दुग्धाम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२
पक्ककष्टाफलम् २३ कष्टाफलसि २४ पक्क-
तालम् २५ पक्ककदलम् २६ चम्पककदलम् २७
द्राक्षा २८ खर्जूरम् २९ धात्री ३० कुशाण्ड-
मञ्जा ३१ तावन्मत्स्याः ३२ दृष्टमत्स्याः ३३
समुद्रमत्स्याः ३४ रोहितमत्स्याः ३५ भाङ्गुट-
मत्स्याः ३६ पाठीनमत्स्याः ३७ मेकलिमत्स्याः ३८
चिचकमत्स्याः ३९ वाडग्रमत्स्याः ४० मद्गुर-
मत्स्याः ४१ वर्त्ममत्स्याः ४२ फलीमत्स्याः ४३
चिङ्गटमत्स्याः ४४ पर्वतमत्स्याः ४५ एलङ्गमत्स्याः ४६
शकलीमत्स्याः ४७ चम्पकुन्दमत्स्याः ४८ प्रोठी-
मत्स्याः ४९ दग्धमत्स्याः ५० सामान्यमांसम् ५१

शुक्रः

प्रसह्यमांसम् ५२ भूश्यामांसम् ५३ अन्नप-
मांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६
ह्यागमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म-
मांसम् ५९ तित्तिरि-६० कुलिङ्ग-६१ चट-
कावां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसबीजम् ६४
शुकपक्षिमांसम् ६५ मयूर-६६ शरारि-६७
मद्गु-६८ कार्दम्ब-६९ वलाका-७० वक-
मांसम् ७१ कौर्णमद्यम् ७२ समस्तचौरम् ७३
गोडुग्धम् ७४ हस्तिगीडुग्धम् ७५ तावतुचौर-
सन्तालिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८
दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावदुष्टतम् ८१
तावद्विष्टः ८२ विशेषतः पौष्टिकेक्षुः ८३ दन्त-
निष्पीडितेचुरसः ८४ यन्तनिष्पीडितेचुरसः ८५
अभिपक्षेचुरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षु-
गुडः ८८ इक्षुखलम् ८९ मधुरो ९० शुष्क-
पिप्पली ९१ सुखी ९२ आद्रकम् ९३ लसु-
नम् ९४ पलासुः ९५ सैन्धवम् ९६ अन्नम् ९७
सतैलजवगान्तिदग्धमत्स्याः ९८ तैलजवगु-
पलालवेष्टितकर्महेमपिताङ्गारदग्धलवणवेष्टित-
पुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तालितमत्स्याः ९९
शाकमत्स्याश्चयज्ञनम् १०० मांसरसः १०१
परिशुष्कास्त्रमांसम् १०२ छतपूरः १०३ सन्तु-
मस्तकम् १०४ दुग्धपेयकः १०५ भूश्या १०६
शरखम्बलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्य-
वला १०९ विशेषतः पोतवला ११० अश्वगन्वा
१११ प्रसारणी ११२ माधपर्णी ११३ रुदन्ती-
दन्तः ११४ राजवृक्षफलम् ११५ शिलाजतुः
११६ । इति राजवल्लभात् संयुहीतम् ॥ * ॥
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं
शुक्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रः, पु, (शुच + रुन्) गृहविशेषः । तत्पञ्चायः ।
देवगुरुः २ कायः ३ उग्रताः ४ भागवः ५
काविः ६ । इत्यमरः ॥ चितः ७ आस्तुजित् ८
शतपर्वेशः ९ अगुसुतः १० अगुः ११ धोड-
शार्चिः १२ मघाभू १३ श्वेतः १४ श्वेतरथः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धोडशार्चः १७ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रेति नामकारणं
यथा,—

“निजुम्भादिषु देहेषु भूय सवोत्थितेष्वथ ।
बुद्ध्याभ्यासतेजोव नन्दी शङ्करमन्नवीत् ॥
महादेवचोऽस्य शङ्ख त्वं परमाद्भुतम् ।
अविचिन्त्यमसह्यं श्वेतानां जीवनं पुनः ॥
वे हताः प्रमयेदेहा यथाशक्ता रणजिरे ।
ते सर्वे जीविता भूयो भागवैवाध विदया ॥
तदिदं वै महादेव महत् कर्म कृतं रथे ।
संजातमफलं देव शुक्रविद्यावलाभयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना ।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या सार्धसाधनसुतसमम् ।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकसुपानय ॥
अहं तं संयतिष्ठासि यथायोगं समेधति ॥
इत्येवमुक्ते सन्नेन नन्दी गणपतिस्ततः ॥
समनन्तसुपागम्य नन्दी संपूज्य वेगवान् ॥

शुक्रः

रथाङ्गावैमानिचो विहः सुदृढम् यथा ।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रत्निषः सन्नाथ शुक्रं श्वेदेयत् ।
तमावीतं कविं शर्वः प्राचिपहृदने प्रसुः ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो यस्मै जठरमास्थितः ।
तुष्टाव भगवन्तं तं वाग्मी वाग्भिरथादरात् ॥

शुक्र उवाच ।

नमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व शम्भो
सहस्रनेत्राक्षि शिरो नमस्ते ।
दृष्टुं व सर्वं भुवनं तवोदरे
आन्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्वचः प्राह ततो विहङ्ग ।
निर्गच्छ पृथ्वींश्चि ममाधुना त्वं
शिष्येन भो भार्गवश्वश्रवन् ॥
नान्ता तु शुक्रेति चराचरान्तां
स्तोषन्ति नैवान्न विचरणास्ति ।
इत्येवमुक्ता भगवान् हुमोच
शिष्येन शुक्रः स च निर्गमाम् ॥
विनिर्गतो भार्गववैश्वक्नः
शुक्रत्वमापद्य महाभुभावः ॥”

इति वामने ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अयं श्यामवर्णासिकोऽथकीर्त्ताक्षयातिथज-
र्त्तैर्देवजीशुणाक्षरसद्युषराशिहीरकरजभोजनट
देवानामधिपतिः । अगुसुतिनस्तानः । नवा-
ङ्गुलशरीरः । पद्मशः । स्वर्णसुखः । श्वेतवर्णः ।
चतुर्भुजः । सदाजपमालावरकमङ्गलुदख-
धारी । शुक्रवन्द्यः । इन्द्रादिदेवताकः । शर्ची-
प्रवधिदेवताकः । शुभग्रहः । अपराङ्गकाले
प्रवलः । जलचारी । कफप्रकृतिः । सूर्यद्रव्य-
धान्दादिस्वामी । मध्यवयः । रतीश्वरः । जल-
भूमिचारी । क्षिप्रवर्चः । द्विपदमनुष्ठाणां
स्वामी च । इति दृष्टान्तकथयद्योगतत्ता-
दयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः । तत्र
जातफलम् ।

“प्रसन्नचित्तो मतिमान् शुण्डः

सुकैश्वरः सितवस्त्रमाख्यः ।

बन्धुप्रियो भार्गववारजातः

श्रीप्रप्रवाहः कुशलो नरः स्यात् ॥”

तस्य चैव जातफलम् ।

“शुक्रालये कायकलाविदग्धो

दातातिथयः श्रुतप्राश्नद्वयः ।

कलिप्रियो वातकक्षान्वितः स्वा-
स्वधान्वितो चाष्टपटुर्महापुः ॥”

तस्य त्रेक्षाज्जातफलम् ।

“त्रेक्षाये अगुन्दस्य सुतसुः पानं धरित्री-

पतेः

सर्वज्ञः खजगुरागङ्गुलो हाता सतां वल्लभः

संपूर्णश्च वराङ्गनाम्नजयः स्वीतः क्षपासुः

शुचिः

शान्तः सत्वरतोऽभियुक्तद्वयो धर्मादुरक्तो

नरः ॥”

तस्य नवांशजातफलम् ।

“नारौरक्तो ललितनयनो मञ्जुकेशः कृशाङ्गः
कम्पुयौवो भवति कनकश्यामवर्णः सुकेशः ।
क्रूरः स्नेहः कविरतिधनो दानशीलो गृध्रशी
यानन्वाख्यो विमलवशसा मानवो भागवोऽपि ॥”

“शूरो बहुधनो भोगी गृध्रगीतप्रियः सदा ।
शुचिर्दाना चमी भोक्ता ह्यदशांशे भृगोवैरः ॥”
तस्य द्वादशांशजातफलम् ।

“बहुगुणरिपूयः सुन्दरश्चावृद्धि-
युवनिजनविनोदो लज्जसौख्यार्थभोगः ।
ह्रिजसुरगुणभक्तो दानशीलः क्षपाजु-
रसुरपतिगुरोः स्वात्मानवशिशकांशे ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

विष्णुमादि-सप्तविंशति-योगान्तर्गत-चतुर्विंश-
योगः । तत्र जातफलम् ।

“हास्यो विवादे विजयी सभायां

सङ्गममाख्याम्बररत्नयुतः ।

जितेन्द्रियः स्वात्मनुजो मञ्जौजाः

शुक्राभिधाने जननं हि यस्य ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

अभिः । विचकटचः । ज्येष्ठमासः । इत्यमरः ॥

शुक्रकरः, पुं, (करोतीति । कृ + पचाद्यच् । शुक्रस्य

करः ।) मञ्जा । इति हिमचन्द्रः ॥ वीर्य-

कारके, वि ॥

शुक्रभृक्, [ज] पुं, (शुक्रं सृजते इति । सृज +

क्षिप् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रेतो-

भोजके, वि ॥

शुक्रभृः, पुं, (शुक्रान् भूयत्यपि स्य ।) मञ्जा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीर्यजातमात्रे, वि ॥

शुक्रला, स्त्री, (शुक्रं लाति ददातीति । दा + कः ।)

उच्यते । इति चक्राशाब्दटीकायां भरतः ॥

वीर्यदातरि, वि ॥

शुक्रवारः, पुं, (शुक्रस्य वारः ।) शुक्रपञ्चभोग्य-

दिनम् । यथा । तीर्थतरङ्ग प्रतिप्रवसमाह ।

स्तुतिः ।

“अयने विद्युवे चैव संक्रान्त्यां यज्ञेणु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं युगादौ न्तवासरे ।

कर्मशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतपे ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुक्रशिश्वः, पुं, (शुक्रस्य शिश्वः ।) अश्वरः ।

इत्यमरः ॥

शुक्राङ्गः, पुं, मयूरः । इति जटाधरः ॥

शुक्रियः, वि, शुक्रसम्बन्धी । शुक्रशब्दात् इवप्रत्यय-

नियमः । (शुक्रो देवता अस्तेति । युक् +

“शुक्रात् घञ् ।” ॥ २. २६. इति घञ् ।

शुक्रदेवताको ह्यिरादिः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।

यथा, ब्राह्मवर्णः । ३. ३० ।

“शुक्रियारस्यकणपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥”

शुक्रं, स्त्री, (शुच श्रौचे + “कृञ्कृति ।” उक्ता ०

२. २८. इति दृक् प्रत्ययेण घाप् ।) रत्नम् ।

इति मेदिनी । नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचिरोगविशेषः । इति जटाधरः ॥ च तु

चक्षुःशुक्लभागजरोगः । तद्विवरणं यथा,—

“प्रस्तारि-शुक्लचतुर्जाधिमन्च-

स्वात्मनैवज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ॥”

तत्र शुक्लमाह ।

“सुश्रुतं ऋद्धं शुक्लान् शुक्लं तद्वद्वेते चिरात् ॥”

अस्य चिकित्सा ।

“शुक्ला पाणितलं धृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

अचिरमेव तद्वारि तिमिराणि व्योदहति ॥

ज्ञानं कृष्णतिलैर्व्यापि चक्षुष्यमणिनापहम् ।

आमलेः सततं स्नानं परदृष्टिबलापहम् ॥

शुष्कीनिम्बदलेः पिक्वीसुखोयास्त्वयसेन्ववा ।

धार्वा नेत्रेऽनिलज्जगृथोयकच्छयथाहरी ।

त्रिफला पिक्विका नेत्रे घातपित्तकफापहा ॥”

अन्यदौघं शुक्तिशुक्रशब्दयोर्न धेयम् ॥ काङ्गि-

कादि । यथा,—

“कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांश्च कार्तिके शुक्लसन्धि-

तम् ॥”

इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते भगवद्भक्ति-

विज्ञाने १६ विलासः ॥ शुक्लं काङ्गिकादि-

पयुषिताम्बुद्वयं सन्धितश्च वर्जयेत् ॥ इति

श्रीकीर्तिलोकाभिमततट्टिका दिङ्मशनी ॥

शुक्लः, पुं, (शुच + रन् ।) रत्नम् ।) वर्णविशेषः ।

सादा इति भाषा । तत्पर्यायः । शुभ्रः २ शुचिः

३ श्वेतः ४ विशदः ५ श्वेतः ६ पाखरः ७ अज-

दातः ८ सितः ९ गौरः १० वल्लभः ११

धवलः १२ अज्वनः १३ इत्यमरः ॥ श्वेता १४

श्वेता १५ श्वेनी १६ विषदः १७ सिता १८

अवल्लभः १९ इति तट्टिका ॥ श्रुतिः २०

पाखुः २१ इति शब्दरत्नावली ॥ रामः २२

खरः २३ इति जटाधरः ॥ शुक्रयोगः । इति

मेदिनी ॥ श्वेतरेखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लपञ्चः । यथा षट्त्रिंशन्मतम् ।

“तत्र पञ्चाशुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।

चन्द्रद्विकारः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयात्मकः ॥”

इति तिथ्यास्तितत्त्वम् ॥

शुक्लगुणयुक्ते, वि ॥ * ॥ शुक्लवस्तुनि यथा,—

“सुधाशुचैः श्रवाः शुभ्रभूकृत्स्नोत्पञ्चाशर-

हनाः ।

प्रासादघौघतगरमन्दारद्विमाद्वयः ॥

सूर्येन्द्रकान्तकपूररकरम्भा रजतं हली ।

निर्मोकभस्माह्वीरचन्दनं करका हिमम् ॥

हारोष्णभामतन्त्रस्थि खगज्जैभरदाभक्तम् ।

शेषादिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम् ॥

न्यालसिकताहंघवककौरवचामरम् ।

रम्भाभर्मं पुष्करौकेकेतकीशुद्धनिर्मलाः ॥

कोप्रविंश्चञ्चलचूर्णशुक्तिकपर्दकाः ।

शुक्लाङ्गुलमनचन्दनं पुण्ड्रिकोशगुण्याः ॥

केलाचकाङ्गापीरुहासवासचकुङ्गराः ।

नारदः पारदः कुन्दखटिकास्फटिकादयः ॥”

इति श्वेतादि ॥ * ॥

शुक्लकृष्णवाचकानि वस्तुनि यथा,—

“सितकृष्णौ विद्युहरी श्रितितारः भक्तनागराज-

घनसाराः ।

रामपयोराश्रज्जुनसिंहिजानन्तचन्द्र-

हासाद्याः ॥”

विद्युच्छनो विद्युश्च । हरिः कृष्णः सिंहश्च ।

श्रितौ धवलमेचकौ । तारा नक्षत्रं अश्वः ।

कनौनिका च । अभक्तं गिरिजं मेघश्च ।

नागराजः श्वेथो गजश्च । घनसाराः कपूरं

मेघश्च ॥ रामो बलभद्रो दशरथश्च ।

पयोराश्रिदुग्धसम्पदः समुद्रश्च । अज्जुनः शुभ्रः

पाथश्च । सिंहश्च । सिंहो राहुश्च । अनन्तो

बलभद्रः कृष्णश्च । चन्द्रहासः चन्द्रहास्यं

खड्गश्च ।

“शुक्रकरतारकेशसदाकाशश्रीमकेशतालाङ्गाः ।

नीलांशुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकण्ठाः ॥

शुक्रकरः कम्पुकाङ्तिः कृष्णश्च । तारकेशश्च

उज्ज्वलवालश्च । सदाकाशः सर्वदाकाशः

गगनश्च । श्रीमकेशः शिवो नभोवालौ च

तालाङ्गो बलभद्रस्तालकलङ्कौ च । नीलांशुका

बलभद्रः कृष्णकाङ्तिश्च । अधिकेशो अधिक-

शिवो अधिकवालश्च । अरिष्टशक्रं काकश्च ।

सदासिचयः सिचयो वस्त्रं असिचयः खड्ग-

सम्पदश्च । कलकण्ठो हंसः पिङ्गश्च ।

“कलकण्ठः पिके पारावते हसे कलङ्कनौ ॥

हरिजिह्वावर्णाश्विभ्यो गजाः सिन्धुर्मरारिति ॥

अदृभ्यो वाहोऽजानि कृष्णाद्ययसुना कुम्भितौ

दिवः ॥”

शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्धः ॥

हरिगज रेरावतः । एव जिह्वागजः । अश्वि-

गजः । घनगजः । पक्षे हरिविद्युर्गोहृक्षी ।

एवं सर्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात्

गजपर्यायो गृह्यते । मरारिचिन्मृङ्गा कृष्ण-

समुद्रौ च । अम्बुवाहः लक्ष्म्यः श्रवाः मेघश्च ।

कृष्णान् नाभीपुष्करौकं नीलाजश्च । यमुनारि-

जबलभद्रौ यमुनाद्वेषौ च ।

“कृष्णार्थापाटिनीवाचकशब्दात् परो वरो

शेषः ।

नीरदघनोपलसितसदाहिमकर-विन्धुवैशि-

ष्टयुक्ताचामाः ॥”

सितश्यामवाचका इति पूर्ववत् । कृष्णार्था-

पाटिनीवाचकशब्दाद्गरो यथा । कृष्णनदी-

वरकान्तिः गङ्गाश्वेतकान्तिः । पक्षे कृष्णनदी-

वरश्च समुद्रश्चैव कान्तिः । नीरदो निश्चितो

हन्तो मेघश्च । घनोपलसितः घनोपलः करका

तद्वत् सितः घनो मेघः तद्वदुपलसितः कान्तः ।

सदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरो च । सिन्धु-

वैशिर्नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्धासौ च । ष्टयुक्ता-

जामः सप्तौ अष्टधान्यस्थेवाभा यस्य कृष्णश्चैव

च । तथा च ।

“बहुलकलमवच्छाद्यमन्वकारातिदीधितिः ।

सदाधिकेशवच्छाद्यो नेकापीयसमच्छविः ॥

शुक्लार्थ

शुक्लाक

शुचिः

शुक्लापाङ्गः, पुं, (शुक्लो अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णनेत्रान्ते, त्रि ॥ (यथा,
मेघदूते । २१ ।

“शुक्लापाङ्गः सज्जनवनेः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युदयातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु यवस्तेतु ॥”
शुक्लान्तं, कौ, (शुक्लं अन्तम् ।) अन्तःप्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शुक्लान्ते, [न] कौ, नेत्ररोगमेदः । यथा । अथ
शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि संस्था-
चाह ।

“प्रसारिशुक्लचतुर्धाधिसं-
न्नायमसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्वाधुक्तिका धान्यनपिष्टकाश्वा
जालं शिराणां पिष्टिकाश्च तावाम् ॥
रोगा वलासयथितेन साहं-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥”

तेषु प्रस्ताव्यमर्थो लक्ष्यमाह ।

“प्रस्ताव्यमर्थं तदुक्तार्थं श्वावरक्तनिर्भं सितम् ॥”
तदुः पुनर्ली । कौर्त्तं वित्तोर्त्तम् । श्वावरक्त-
मित्यत्र विकल्पो बोध्यः ॥ * ॥ शुक्लाम्नाह ।
“सुच्यते नृदु शुक्लान्ते शुक्लं तद्वर्णं चिरात् ॥”
रक्तान्माह ।

“पद्मानं नृदुरक्तान्ते यक्षांसं चोपयते चित्ते ।”
पद्मानं वनेन रक्तमित्यर्थः । चोपयते उपचोपयते ॥
अधिमोसाम्नाह ।

“एषु नृदधिमोसाम्ने वहुलस्य यक्षनिभम् ॥”
एषु वित्तोर्त्तम् । वहुलं पुष्टम् । यक्षनिर्भं ईषत्
कृत्यलोहितम् ॥ * ॥ स्थायमाह ।

“स्थिरं प्रसारि मांसाहं शुक्लं स्थायमर्थं पञ्च-
मम् ॥”

स्थिरं कठिनम् । शुक्लं सावरहितम् ॥ * ॥
शुक्लिमाह ।

“श्वावाः स्तुः पिष्टितनिभाश्च बिन्द्वो यं
शुक्लाभाः सितनिषिताः स शुक्लसंज्ञः ।”
श्वावा इत्यादिबन्धने विकल्पो बोध्यः ॥ * ॥
अर्जुनमाह ।

“यको वः प्रशरधिरप्रमस्तु बिन्दुः

शुक्लस्यो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥”

पिष्टकमाह ।

“संज्ञमास्तकोपेन शुक्ले मांसं सहजतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादृशं सन्निभम् ॥”
पिष्टवत् श्वेतम् ॥ * ॥ शिराजालमाह ।

“जालाभः कठिनः शिरोरुधः शिराणां
स्नानो भवति शिरादिजालसंज्ञः ॥”

शिरादिजालसंज्ञः शिराजालसंज्ञः ॥ * ॥
शिरापिष्टिकामाह ।

“शुक्लस्थाः सितपिष्टिकाः शिरावृता या-
क्ता विद्याद्विहितसमीपजाः शिराजाः ।”
वलासयथितमाह ।

“कांश्चामोऽनृदुरथ वारिविन्दकण्यो
विज्ञेयो नवनक्षिते वलाससंज्ञः ।”
कांश्चामः श्वेत इत्यर्थः । अनृदुः कठिनः ।

वारिविन्दकण्यः एतेन मनोगुणतत्वं बोध्यते ।
वलाससंज्ञः वलासयथितसंज्ञः । कचिदेकदेशे-
नापि सहस्रदवावगमात् । यथा भीमो भीमसेन
इति । अतएव सुश्रुते । नामसंयज्ञे वलास-
यथितपदं निर्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥

शुक्लिमा, [न] पु (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + “वर्ण-
दृष्टादिभ्यः षच् च ।” ५।१।२३ । इमनिच् ।)
शुक्लता । शुक्लशब्दादिमन्यव्ययेन निष्पन्नः ॥

शुक्लोपला, कौ, (शुक्ल उपल इव व्याकृतियंस्थाः ।)
शर्करा । इति रत्नमाला ॥ * तत्प्रसरते, पुं ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यत्यनेनेति । शुच + “भुविभुवि-
भुविभ्यः क्तिः ।” उणा० ३।१५५ । इति क्तिः ।)
वायुः । तेजः । चित्रम् । इति चित्रिप्रचारो-
द्यादिश्रुतिः ॥

शुङ्गः, पुं, वटवृक्षः । आम्नातकवृक्षः । इति
मेदिनी ॥ मूकः । मूया इति भाषा । इति
मूकशब्दार्थं मेदिन्यादिभिरुक्तौ ॥

शुङ्गा, कौ, (शुङ्गोऽर्थस्य इति । अच् ।
टाप् ।) परकीटवृक्षः । इति मेदिनी ॥ नव-
पलवकोश्री । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिमूकश्च ।
मूया यस्य प्रसिद्धिः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२६ ।
“अथत्यफलमूलकप्रशुङ्गासिद्धं पयो नरः ।

पीला सशर्करा कोद्रे कुलिङ्ग इव दृश्यते ॥”)
शुङ्गाकर्म, [न] कौ, पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा,
“अग्निसु मारुतो नाम गर्भाधानं विधीयते ।
पुसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि प्रोभनः ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तत्कर्मार्तुष्टानं यथा । प्रोभननामानमग्निं
संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशङ्कितां समाप्य
वटवृक्षस्य पूर्वोत्तरशाखायां फलवृक्षग्राहिनीं
क्षमिभिरनुपहृतां वटशुङ्गां यवानां भाषाणां
वा विभिन्निभिर्गुणैः सप्रवारान् सप्रभिर्भक्षे-
क्रीणीयात् । सप्रानां मन्त्राग्राह्यादयः साधा-
रणाः । प्रजापतिर्हविः सोमवस्त्ववसुरुदा-
दित्यमरविश्वेदेवा देवता न्ययोधशुङ्गापरिक्लवणे
विनिर्धोगः । ॐ यदासि सौम्यो सोमाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण एकं
परिक्रयणम् ॥ यदासि वास्तवी वस्तवाय त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण द्वितीयं
परिक्रयणम् ॥ यदासि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण तृतीयं परि-
क्रयणम् ॥ तदासि रुद्रभ्यो रुद्रभ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण चतुर्थं परि-
क्रयणम् ॥ यदासि आदिभ्यः आदिभ्यस्त्वा
राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण पञ्चमं
परिक्रयणम् ॥ यदासि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे
परिक्रीणामि । इति शुङ्गकचयेण षष्ठं परि-
क्रयणम् ॥ यदासि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति शुङ्गक-
चयेण सप्तमं परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीतां वट-
शुङ्गां अग्नेन मन्त्रेण दृष्ट्वादावयेत् । प्रजापति-
र्हविरोधयो देवता न्ययोधशुङ्गाह्नेने विनि-

र्धोगः । ओषधयः समनसो भूत्वा अस्या वीर्यं
समाधत्त इयं कर्म करिष्यति । ततस्तं वट-
शुङ्गादृष्टेन वेष्टितामन्तरौक्षिणीय अन्तरौक्षे
स्थापयेत् । ततः क्षतप्रोभननाम्नो अग्नेरुत्तरतः
प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवती
वा श्रुतस्वाध्यायश्रीलो वा ब्राह्मणः आचारतो
नीहारजलेनानादृतलोष्टेन पुनः पुनः पेषयेत् ।
ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चि-
माभिमुखीं बधूं पूर्वदिगागतमस्कतां कृत्वा
वृष्टदेशे स्थितः पतिर्हविष्यपाथिरङ्गुष्ठानामि-
काभ्यां वस्त्रबद्धां पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भ-
वद्धा दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं निक्षिपति
अग्नेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्हविरनुष्टुप् कृन्द्वा-
ऽधोमूढहृत्सथो देवता न्ययोधशुङ्गारसस्य
दाने विनियोगः ।

पुमानग्निः पुमान्निः पुमान् देवो दृष्टस्यति ।
पुमांसं पुनं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाथाह्वितहोमं कृत्वा प्रादेशप्रभाणां
वृतातां समिधं तूष्णीमग्ने हृत्वा प्रकृतं कर्म-
समाप्य उदीर्यं शाखायनहोमादिवासदेव-
गानान्तं कर्म समाप्य कर्मकारयित्वाज्ञायाय
दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥

शुङ्गी, [न] पुं, (शुङ्गा अस्त्वस्ति । शुङ्गा +
रनिः ।) वटवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटा-
धरः ॥ शुङ्गाविशष्टे, चि ॥

शुच, श्रोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) तालयादिः । श्रोचति । श्रोकः
पुलादेरदृशनादुःखागुभवः । किं श्रोचते-
हाम्बुदये वतास्त्रानिति भट्टिः । प्रियतमा मां
श्रोचते श्रोचते । इति महानाटकम् । गण-
कतावित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥

शुच, इत् य च ई श्रोचि । विशरणे । क्लेदे । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ० क्लेदे श्रोचि च
अक०-अन्यत्र सक०-सेट् । जिष्ठार्थं अनिट् ।)
श्रोचं शुद्धिः । विशरणं विमर्शः । क्लेदः आर्द्र-
भावः । इत् अशुचत् अश्रोचौत् । य च, शुच्यते
लोकः क्षानात् । शुच्यति गात्रं वाणः । शुच्यति
वस्त्रमम्बवा । ई, शुक्तः । शुचि रपूतीभावे
इति प्राचः । रमावायस्तु एतद्वहरोधादेता-
नर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

शुचा, कौ, (शुच श्रोके + क्षिप् । पठे टाप् ।)
श्रोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिः, पुं, (शुच्यति अनेनेति । शुच + “इगुप-
चात् कित् ।” उणा० ४।११६ । इति इन् । सच
कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२।४ ।
“पावकः पवमानश्च शुचिरिहययः पुरा ।
वशिष्ठश्रापादुपन्नाः पुनर्योगमतिं गताः ॥”)
चित्रकवृक्षः । आवाहमासः । शुक्लवर्णः ।
शङ्करारसः । इत्यमरः ॥ योषाः । शुद्धमन्त्री ।
श्वेष्टमासः । इति मेदिनी ॥ सौराग्निः । यथा,
“पावकः पवमानश्च शुचिरिहय ते चयः ।
निर्मल्यः पवमानः स्यात् वेद्युतः पावकः स्मृतः ॥

शुचिप्र

यश्चासौ तपते स्वयं शुचिरभिलष्यौ स्तुतः ।
तेषामु सन्ततावन्त्ये चत्वारिंशत् पञ्च च ॥
पावकः पवमानश्च शुचिस्तेषां पिता च यः ।
एते चैकोनपञ्चाशद्विधः परिकीर्त्तिताः ॥

इति कौर्मर् १२ अध्यायः ॥

स्वयं । यथा,—

“तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥”

इति शास्त्रपुराणम् ॥

चन्द्रः । शुक्रः । ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
(अथकस्य पुत्रविशेषः । यथा, भारवते । ६ ।
२४ । १६ ।

“कुङ्कुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलवर्द्धिवः ॥”
कार्तिकेयः । इति महाभारतम् । ३।२३।१४ ॥

शुचिः, स्त्री, (शुच + इन् ।) कश्चपपञ्चा-
स्ताम्नायाः सुता । यथा,—

“यद् सुताश्च महासत्तास्ताम्नायाः परि-
कीर्त्तिताः ।

शुक्रौ स्त्रेणौ च भाषा च सुश्रीवी शुचि-
यधिका ॥”

इति मारुटे ६ अध्यायः ॥

शुचिः, त्रि, (शुच + इन् ।) शुक्लशुचविशिष्टः ।
इत्यमरः ॥ शुद्धः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२० । ४६ ।

“कोट्टावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वर्ण-
वताः ॥”

अनुपहतः । इति मेदिनी ॥ * ॥ परस्पर्यस्य
हस्तचालनात् शुचिर्था, —

“हेवान् परस्पर्यस्य हस्तचालनात् शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसमखण्डे ३५ अध्यायः ॥

(निरपराधी । यथा, महाभारते । १।१४।१४ ।
“अहो धिक् छतरादृक् उडिर्नास्ति समञ्जवी ।
यः शुचीन् पाक्षुदायादान् दाहयामाव शुचु-
वत् ॥”

शुद्धान्तःकरणः । यथा, मनुः । ७ । ३० ।
“वृद्धश्च निर्व्यं सेवते विप्रान् वेदविदो शुचीन् ।
वृद्धसेवी हि सततं रजोभिरपि पूज्यते ॥”

शुचिता, स्त्री, (शुचिर्भावः । शुचि + तल् ।)
शुचिलम् । यथा,—

“शैलं नाम गुणस्तत्रैव सहजः स्वाभाविकी
स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचित्तां भवति शुचयः सार्धेन
यस्यापरे ।

किञ्चायत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवर्गं

लक्ष्मीचपधेन वास्यसि ययः कक्षां निधेदुं
चमः ॥”

इति लक्ष्म्यस्येनः ॥

शुचिहमः, पुं, (शुचिः पवित्रो हमः ।) अत्यन्त-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुद्धवृक्षश्च ॥

शुचिप्रणीः, पुं, (शुचिं प्रणयतीति । प्र + नी +
क्रिप् ।) आचमनम् । यथा,—

“आचामः स्यादाचमनमुपस्यशैः शुचिप्रणीः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शुचिमल्लिका, स्त्री, (शुचिमल्लिका ।) नव
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुचिरोचिः, [पुं, (शुचिः शुक्लं रोचिः
किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ शुक्ल-
किरणे, त्रि ॥

शुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।)

तालयादिः । पञ्चमखरी । तालव्यवर्गादोपधः ।
ई, शुक्लः । यदा, यान्तोऽयमित्येके । अभिषवः
स्नानं मन्थनं घौडनं सन्धानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

शुटीरता, स्त्री, वीथ्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुटीर्यं, स्त्री, वीथ्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुट, खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः । शोटति
पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥

शुट, इ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः ।
इ, शुण्डते । इति दुर्गादासः ॥

शुट, इ कि शोधये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा० पञ्चे भा०-अक०-सेट् ।) इ, शुण्डते ।
कि, शुण्डयति शुण्डति पत्रमातपात् । रमा-
नायस्तु भादिपक्षे शुष्कीभावे । चुरादिपक्षे
शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा भादौ शुण्डति पत्रं
चुरादौ शुण्डयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् ।
वस्तुस्तु लभयन्न शुष्कीभावः अन्यथा भौवा-
दिकस्यैव प्रेरणवाचित्वाचुरादिपाठोऽनर्थकः
स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

शुट, क आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शोटयति वृद्धः क्रियास्तु
मन्दः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शुण्डि, स्त्री, (शुटि शोधये + इन् ।) शुण्डी ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, आर्यसप्तशत्याम् । २०१ ।
“तस्मिन् गताद्रभावे पीतरसे शुण्डिशकल इव
पुर्ववे ।
अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विङ्-
माय ॥”)

शुण्डी, स्त्री, (शुण्डि + वा डीष् ।) शुष्काद्रकम् ।
शुट् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महौषधम् २
विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वमेघजम् ५ । इत्य-
मरः ॥ शुण्डिः ६ विश्वा ७ महौषधौ ८ । इति
तट्टीका ॥ इन्द्रमेघजम् ६ मेघजम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ कटुयन्त्रिः १२
कटुभद्रम् १३ कटुघणम् १४ चौपथम् १५
शङ्खवेरम् १६ कफारिः १७ चान्द्रकम् १८
शोधयम् १९ नागराकम् २० । अस्या शुणाः
कटुलम् । उज्ज्वलम् । क्षिप्रलम् । कफशोफा-
निलमूलवन्तोदराभाणश्वसङ्गीपदनाग्निलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
“शुण्डी रथाम्भातज्ञौ पाचनी कटुका लघुः ।

शुद्ध

क्षिप्रवीणा मधुरा पाके कफवातविवन्धुवत् ॥
वृथा स्वर्था च मिः श्वस्यमूलकाश्च दृष्टामया ॥

हन्ति वीपदशोषार्थ-आनाहोदरमारुतान् ॥
आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोधयेत् ।

चंयुक्लान्ति मूलं तत्तु ग्राहि शुण्डाद्यो यथा ॥
विवन्धमेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत् ।

शक्तिविवन्धमेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्वयः ।

“शुद्धी तु कफवातज्ञौ सक्तेषा लघुदीपनी ।
विपाके मधुरा वृथा हृद्योष्णा कटुरोचनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

शुण्डं, स्त्री, शुण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शुण्डः, पुं, (शुण् गतौ + ञमन्तात् डः ।) मह
निर्भरः । इति वैमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३५ । ३५ ।

“यष्टाशुण्डान् विषाणामान् चुरमाकापदा-
दुगान् ।
भरैर्निश्चितधारयिः शत्रवाणामप्रातयन् ॥”

शुण्डकः, पुं, श्रौष्टिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुद्धवेष्टः । इति शब्दमाला ॥

शुण्डरीहः, पुं, (शुण्डवत् रोहतीति । रुह +
अच् ।) भूषणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्ल-
काभन्तरे श्वङ्गरीह इति पाठः ॥

शुण्डा, स्त्री, (शुण् + ड । टाप् ।) मद्यपानयुद्धम् ।
अमृदुस्तिनी । वैष्णवाः । सुरा । हस्तिहस्तः ।
इति मेदिनी ॥ शुङ् इति भाषा ॥ गलिनां ॥
इति विश्वः ॥ कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥

शुण्डापानं, स्त्री, (शुण्डाया आपानम् ।) मद्य-
पानयुद्धम् । तत्पर्यायः । मद्यस्थानम् । इत्य-
मरः ॥ मद्यस्थलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शुण्डारः, पुं, (शुण्डां रातीति । रा + कः ।)
श्रौष्टिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्य-
शुण्डा । “कुट्टीशमोशुण्डाभ्यो रः ॥” ५ । ३ ।
८८ । इति रः । स्वल्पशुण्डा । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

शुण्डालः, पुं, (शुण्डेन अलतीति । अल पथ्यामौ
+ अच् ।) हस्ती । इति धनञ्जयः ॥

शुण्डिका, स्त्री, अलिजिका । इति केचित् ॥
शुण्डाशब्दाध्यायेया ॥

शुण्डिविका, स्त्री, (शुण्डिनी शुण्डविशिष्टा
यधिका ।) कुक्षुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुण्डी, [पुं, (शुण्डा अख्यस्तेति । शुण्डा +
इति ।) श्रौष्टिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्षी च ॥

शुण्डी, स्त्री, हस्तिशुण्डीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शुटुद्रिः, स्त्री, श्रुतहृन्दी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शुटुद्रः, स्त्री, श्रुतहृन्दी । इति भरतविरूपकोवः ॥

शुद्धं, स्त्री, (शुध् + क्तः ।) सैन्यम् । मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्याये स्वयं यक्षि-
खितं तदशुद्धम् ॥

शुद्ध

शुद्धः, त्रि, (शुध + क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनुः । ६ । २७६ ।

“तद्भागभेदकं ह्यन्यादपसु शुद्धवधेन वा ।

तद्वापि प्रतिपञ्चयात् दायस्तमसाह्वम् ॥”) निर्दोषः । (यथा, ऋतुसंहितायाम् । १८६ । ४ ।

“सर्वे च शुद्धकाश्चनविनिर्मिताः अथचो
दृष्टौ ॥”)

पवित्रः । इति मेदिनी ॥ (उज्ज्वलः । यथा, रघुः । १ । ४६ ।

“काव्यमिच्छा तयोरासीत् व्रजतोः शुद्ध-
वेशयोः ॥”)

शुक्लः । इति धरणिः ॥ रागान्तरामित्यन्तरागः । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * । शरीरा-
शुद्धताकारणं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“मानवानां द्विजादीनां शरीरस्यापवित्रता ।
भवेत् केन प्रकारेण कथं तत् सदाशिव ॥
सर्व्वेदपुराणादिशास्त्रज्ञानां द्विजमनाम् ।
जितेन्द्रियस्तिविदां तयोः कथय पूतताम् ॥
सदाशिव उवाच ।

यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
देवर्षेऽप्यु तत् सर्व्वं नराणामप्युत्पत्तिकम् ॥
जातके त्वत्केल्लेखाते जलौकोभिः स्तते तथा ।
अपवित्रो द्विजादीनां देहः सन्धादिकर्मसु ॥
अपूततनुवत्सर्व्वं नरो मन्त्रपुरीषयोः ।
असुग्नस्यार्धेनैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः स्तते ।
विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
भुक्ता हस्तानगोच्छिद्येऽपवित्रः क्षतमैथुने ।
अथने ब्राह्मणादीनां शरीरं चुरकर्मणि ॥
ज्वरादिभिश्चतुःषष्टिरोमेयुक्तद्विजमनाम् ।
वपुःप्रयत्नं पूजादानहोमजपादिषु ॥

धूमोद्गारे वमौ आह्वयपतिताम्रादिभोजनैः ।
तथा च रेतःस्त्रवने मर्द्धदेहापवित्रता ॥
अपवित्रं द्विजादीनां वपुः स्याद्वाहुदर्शने ।
अश्वितदानयज्ञेषु पतिते पातकादिभिः ॥
अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके स्तनकेपि च ।
सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्धादिकर्मसु ॥”

इति पाद्म उत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥

शुद्धजङ्गः, पुं, (शुद्धा जङ्गा यश्च ।) गर्भम् ।
इति त्रिकाण्शेषः । पवित्रजङ्गायुक्तं, त्रि ॥

शुद्धदत्, त्रि, शुद्धा दन्ता यश्च सः । (“अयान्त-
शुद्धशुद्धवरादेभ्यश्च ॥” ५ । ४ । १४५ ।
इति दन्तश्च दन्तादेशः ।) शुक्लदन्तयुक्तः ।
यथा,—

“यते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन्तवयः शिखी ।
जलपूकोऽयमावाप्तुं धारयो हृदवाव्रजः ॥”

इति भट्टैः । ५ । ६१ ॥

शुद्धमतिः, पुं, (शुद्धा मतिर्वैद्यः ।) चतुर्विंशति-
भूताहृदन्तगंतजनविशेषः । इति वैमचक्रः ॥
(शुद्धा मतिः ।) पवित्रबुद्धौ, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥
(यथा, द्वितीयेऽध्याये । १ । ८० ।

शुद्धिः

“उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति
पापम् ।

तं जनमसत्यस्यं भगवति वसुधे कथं वदसि ॥”)

शुद्धमांसं, क्ली, (शुद्धं मांसं यश्च ।) मांसयज्ञन-
विशेषः । यथा,—

“पाकपात्रे दृष्टं दद्यात्तैलं वा तदभावतः ।

तत्र हिङ्गुहरिद्राक्ष भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥

ह्वागादेरस्थिरहितं मांसं तत् खल्वखण्डितम् ।

धौतनिर्गलितं तस्मिन् दृष्टे तद्भर्जयेच्छनैः ॥

सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणञ्च पचेत् ततः ।

सिद्धे जलेन सपिथ्य वेशवारं परिक्षिपेत् ॥

त्रयाणि वेशवारस्य नागवक्त्रोदलानि हि ।

तखलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ।

अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥

शुद्धमांसं परं दृष्टं वल्यं वक्ष्यते हं ह्यम् ।

चिदोषग्रामं श्रेष्ठं दीपणं धातुवर्द्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शुद्धवत्तिका, स्त्री, (शुद्धा वत्तिका जता ।) शुद्धचूरी
इति शब्दचन्द्रिका । पवित्रजलात् च ॥

शुद्धान्तः, पुं, (शुद्धः अन्तो यश्च । शुद्धा रजकाः
अन्तो यश्च इति वा ।) अन्तःपुरम् । (यथा,
कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसन्तारेः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥”)

रूपस्यासर्व्वगोचरकल्याणतरम् । इत्यमरमेदिनौ ॥

राजयोजितः । इत्यजयः । (यथा, नैषधे । ३६ । ३१ ।

“शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे

न नैषधे कायेभिर्दं निर्गाद्यम् ।

अपौ हि ह्यमय न वारिधारा

खादुः सुगन्धिः खदते तुवारा ॥”)

अशौचान्तः । इति धरणिः ।

शुद्धान्तपालकः, पुं, (शुद्धान्तं पालयतीति ।
पालि + क्तुः ।) अन्तःपुररक्षकः । तत्पर्यायः ।
यज्ञदीवारिकः २ कचारक्षकः ३ राजि-
हिष्ककः ४ । इति शब्दमाला । तस्य लक्षणं
यथा,—

“वृद्धः कुलोद्गतः सक्तः पिष्टपैतामहः शुचिः ।

राश्यामन्तःपुराध्यक्षो विनौतश्च तथैवते ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्तः आश्रयत्वेनास्त्वस्या
इति । अच् । टाप् ।) राज्ञी । यथा,—

“शुद्धान्तश्च विपुद्धान्ते शुद्धान्ता राजयोजितः ॥”

इति धरणिः ॥

शुद्धापद्धतिः, स्त्री, (शुद्धा अपद्धतिः ।) अल-
ङ्कारविशेषः । यथा,—

“शुद्धापद्धतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेनिष्ठवः ।

नार्यं सुधांशुः किं तद्धि शोभनज्जासरोरुहम् ॥”

इति चम्पाविकः ॥

शुद्धिः, स्त्री, (शुध + क्तृच् ।) दुर्गा । यथा,—

“स्मरवाचिन्मनादापि श्रोध्यते स हि पातकात् ।

तेन शुद्धिः समाख्याता देवी रजतनौ स्थिता ॥”

इति ऐनोपुराणे देवीनिरुक्तध्यायः ४५ ॥

शुद्धिः

मार्जना । इति जटाधरः ॥ वैदिककर्माह्वल-
प्रयोजकसंस्कारविशेषः । यथा । शुद्धशुद्धगोः
संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते ।
अशुद्धमांसरूपत्वे शुद्धस्तदभावरूपत्वे नैतत्
विरोधात् । अतएव श्रुतः ।

“ततः आह्वमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥”

अशुद्धौ चतुर्थाहारी । कथमशुद्धौ आह्वं
कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत आह्वं
कर्तुं स्नात्कालिकीति । आह्वविधानादपि पात-
स्याचिन्ता शुद्धिः कल्प्यते । स पुनरशुद्ध एव

कर्मोन्तर एव । इति आह्वविवेकः । एव शुद्धे
मांसरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः ।

तथात्वे अशौचसङ्गरोपि न स्यात् । एकस्मिन्
शुद्धभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तदपस्य

तदानीं तत्पुरुषोऽशुद्धिप्रप्रतियोग्यन्तरा-
भावादनुपपत्तेः । तस्मात् शुद्धशुद्धगोभावरूप-
त्वम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * । अथाशौचशुद्धिः ।

“अथशुद्धिमदाशौचस्यैवैतेन शुध्यति ।
अथ चेत् पश्चमी राजिमतीत्य परतो भवेत् ।

अथशुद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥”

अथशुद्धिमत्त्वम् । सपिच्छजननाशौचापेक्षया
स्वपुत्रजननाशौचस्य सपिच्छमरणाशौचापेक्षया

पितृमातृभर्तृमरणशौचस्य । * ।

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेत्तनु विधीयते ।
माता शुद्धेद्वाद्येन स्नानात् सार्धेन पितुः ॥”

शुद्धे सार्धेनैव उत्तरवाक्से तथा दर्शनात् ॥
जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात् तदा

पूर्वाशौचपक्षेण शुद्धिः राजिपक्षे दिनद्वयेन
प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये स्नातिमरणे-

ऽप्येवमिति । * ॥

“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं
त्वहः ।

स तत्र वस्त्वशुद्धिश्च यदशुद्धिं करोत्यपि ॥
समाप्य दर्शनं पितृं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

यामाहृष्टितो गत्वा प्रेतकृष्टे च वासवी ॥
अन्त्यानामाश्रितानाश्च त्वाह्वा स्नानं करोत्यपि ।

अशुद्धोऽपि मनस्वानाश्च यत्प्राप्यं त्वं स्नह्यात्यपि ॥
गौरवसंप्रदायकं तिलतैलेन संयुतः ।

शिरःस्नानं ततः जला तोवेनाचम्य वाग्वधतः ॥
वायोयुगं नवं शुभमव्रजं शुद्धमेव च ।

यद्यहोला मां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ।
शृङ्गा संकीर्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नरः ॥”

यदशुद्धिः प्राक्तनपाकभाण्डपरिष्ठाग उपलेपा-
दिना । त्वाप्यं त्वामार्यम् ।

“अथवाहःसु निवृत्तं सुस्नाताः क्षतमङ्गलाः ।
आशुवाहं प्रसूयेत ब्राह्मणाश्च स्त्रियाश्च च ॥

स्त्रियाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्वादि ।
न तु पूर्व्वेण शुद्धिः स्यात् स्नातकेनैव शुध्यति ॥

समानं लघु चाशौचं पूर्व्वेनैव विमुष्यति ॥
यदि स्यात् स्नतके स्नतिर्भूतके च स्नतिर्भवेत् ।

श्रेष्ठेनैव भवेच्छुद्धिरश्च श्रेष्ठे हि राजकम् ।

शुद्धिः

मरयोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥३॥
अर्वाक् चक्ष्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
संभवः ।
तदा माससमेप्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
गर्भशुद्धौ यथा मासमचरे तूत्तमे चार्द्धः ।
राजस्ये तु चतुराचं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भेणापि विमुच्यते ॥
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
शुद्धा भर्तृचतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेतयोः ।
देवे कर्मणि प्रेते च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥३॥
दत्ता नारी पितुर्गृहे स्तुयते नित्यतश्च वा ।
समप्रौच्य चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानस्य वसिता ॥
तद्वन्धुवर्गस्तेनेन शुध्येत् जनकस्त्रिभिः ।
यत्नैः सहासनं कुर्व्यात् शयनादीनि चैव हि ।
ब्रह्मणो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
स्त्रीगामसंस्कृतानानु चार्द्धात् शुध्यन्ति
वाग्धवाः ।
यथोक्तेनैव कथ्येन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥३॥
यश्चावाधन्तरे शूद्रे न्यते बाले चार्द्धं विदुः ।
अनतीते द्विवर्षे वै न्यते शुध्येत् पञ्चभिः ॥
बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव स्तकम् ॥
वृणामस्ततश्चूडानामशुद्धिर्नैव शिकी स्त्वता ।
निहतचूडकानानु चिराच्छुद्धिरिष्यते ॥३॥
दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतस्तके ।
चिराच्चेन सकुल्यास्तु क्षाला शुध्यन्ति
मोजजाः ॥
शुद्धिद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्कारं कुर्वे ।
मासेनैव विशुद्धिः स्यात् स्तके न्यतकेऽपि वा ॥
संस्थिते पञ्चार्थे रात्रिं दौहित्रे भगिनीकृते ।
संस्थिते तु चिराच्च स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
पितृशरीरपरमे स्त्रीगर्भस्थानानु कथं भवेत् ।
चिराच्चेनैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
यदा भोजनकाले तु अप्युचितं भवति द्विजः ।
भूमौ निःश्लिष्य तद्व्यासं क्षाला चैव विमु-
च्यते ॥३॥
चिकित्सको यत् कुरुते तद्व्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकस्यैव शुद्धो भवति नित्यशः ॥
गर्भेणो स्तुतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदास्थेन कारयेत् क्रियते सदा ॥३॥
प्रेतीभूतं दिवं विप्रो योऽहगच्छति कामलः ।
क्षाला सचैलं स्यूद्धानि घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
एकाहार्त्वा चत्वारिंशे शुद्धिर्वैश्ये च स्यादष्टाहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायाममष्टं पुनः ॥३॥
नारं स्यूद्धानि सक्तेऽहं क्षाला विप्रो विशुध्यति ।
आचम्येव तु निःश्लेष्टं गामालम्भाकैमीक्ष्य वा ॥
असपिण्डं दिवं प्रेतं विप्रो निहृद्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति चिराच्चेन मातुरामांश्च वाग्धवान् ॥
यद्यस्मिन्नि तेषां स दशाहेन शुध्यति ।

१२१

शुद्धिः

अनदन्नमद्भैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥३॥
अस्थिसचयनादन्वाक् यदि विप्रोऽशु पातयेत् ।
न्यते शूद्रे गृहे गत्वा चिराच्चेन विशुध्यति ॥
अस्थिसचयनादूर्ध्वं यावन्मांसं हिजातयः ।
दिवसेनैव शुद्धिः स्यादासर्वां चालनेन च ॥३॥
खजातेर्दिवसेनैव चार्द्धात् चत्वारिंशेऽहयोः ।
सर्पं विनाशुगमने शूद्रो नक्तं शुध्यति ॥३॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यौ च प्रकृतिका ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥३॥
उदका स्तुतिका वापि अन्तर्जनं संस्पृशेद्यदि ।
चिराच्चेनैव शुद्धिः स्यादिति प्राप्तातपोऽन-
वीत् ॥३॥
नवखातजलं गावो महिष्यश्चागयोऽनयः ।
शुध्यन्ति दिवसेनैव दशभिर्नात्र संशयः ॥
काले नवोदकं शुद्धं न पातयन् तत्तद्गृहम् ॥३॥
अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मणे ।
“सुवर्णं रूप्यं शङ्खाश्च सुस्तिरनमयानि च ।
कांस्यायस्त्रास्त्रैर्यानि वपुषीसमयानि च ॥
निर्लेपाणि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोऽच्छिद्यति शुध्यन्ति निधाचारान्त-
वारिभिः ॥
स्तुतिकाश्च विष्णुचरजस्वलास्तानि च ।
प्रक्षेपयानि तानमौ यच्च यावत् सहेदपि ॥”
रौतं पित्तलम् । चतुरङ्गम् । यत् पात्रं यावत्
कालमग्निं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनानन्तरं
तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥३॥ दृष्टव्यम् ।
“अम्भसा हेमरत्नायः कांस्थं शुध्येत भस्मना ।
अम्बेस्तान्वाश्च रौतश्च पुनः पाकेन न्यस्यम् ॥”
राजधर्मः ।
“पञ्चलोच्छिद्यकांस्थं यत् गवात्रातमयापि वा ।
गच्छोच्छिद्यमपि च विशुध्यद्दशभिस्तु तत् ॥”
दशभिर्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
“कांस्थं न धावयेत् पादौ यच्च स्यादपि भोजन-
मिति ॥”
यच्च पाचान्तरे भोजनं तच्च श्रुतस्यैव तस्य
सावर्च्यार्त्वा कांस्थवच्छुद्धिः ॥३॥ बौधायनः ।
“भिन्नकांस्थे तु योऽग्नीयात् नद्यां क्षाला
जपेद्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रानु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥”
देवलः । तान्तरजतसुवर्णाश्च स्फटिकानि भिन्न-
मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥३॥
विष्णुः । शारीरमैलेः सुराभिर्मैलेः यदुपहतं
तद्व्यक्तोपहतं सर्वं कौहमाहमस्यौ प्रतप्तं
शुध्येत । मणिमयमश्लमयमजमयश्च सप्रराजं
महीखननेन शङ्खदन्तास्त्रिमयश्च तस्येन हारु-
मयं न्यस्यं च जप्तादिति । कौहपदं सुवर्णाद्य-
हकपरम् ॥३॥ मनुः ।
“जोषि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकस्यन् ।
अदृष्टमर्द्धिर्निर्गन्धं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥”
अदृष्टमुपधातशुद्धादिभिरज्ञातम् । अज्ञातश्च
सदा शुचि इति वाञ्छवस्त्वैकवाक्यत्वात् ।
वाचैति उपधातशुद्धार्थां पवित्रं भवत्विति

शुद्धिः

ब्राह्मण्यैवेहाचा प्रशस्यते इति शुलपाणिमहा-
महोपाध्यायकृष्णकर्मणः ॥३॥ प्राप्तातपः ।
“भोक्तुले कच्छशालायां तेलयन्त्रेऽन्यत्रयोः ।
अमौर्मास्थानि श्रौचाणि स्त्रीषु बालातुरेभ्य च ॥”
मनुः ।
“मक्षिका विप्रस्यन्त्या गौरश्चः स्वरश्चयः ।
रजो भूत्वाश्वरामिश्च सर्पश्च मेधानि निर्दिशेत् ॥”
बौधायनः ।
“अदुष्टाः सन्तताधारा वानोद्धृताश्च रेखवः ।
आकराः शुचयः सर्वे वज्रैश्च सुराकरम् ॥”
शुक्ललिखितौ । आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि
शुचीनि ॥३॥ यमः ।
“आमसां घृतं चौरं केहाश्च फलसम्भवाः ।
क्लेष्टमाहस्यता दुष्टा निष्कान्ताः शुचयः
स्वताः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सुखवर्जश्च गौः शुद्धा माण्यारंश्चक्रमे शुचिः ।
पुण्याश्च फलानाश्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥”
अग्निः ।
“मक्षिकाः सन्तताधारा भूमिस्तोत्रं हुताशनः ।
माण्यारंश्चापि दर्शौ च भारतश्च सदा
शुचिः ॥”
बौधायनः । अनेकोद्वाहो दारुश्लेष् भूमिसे
दृष्टकाश्च सङ्कीर्णभूताः इति । सङ्कीर्णभूताः
परस्परसम्भवाः ॥३॥ विष्णुः । प्रोक्षणेन पुष्कलं
इति ॥३॥ प्राप्तातपः ।
“तापनं घृततैलानां ज्ञानं गोरसश्च च ।
तस्माच्चसुहृत् शुध्येत् कठिनस्तु पथो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पं ज्विलीनं शपथेन तु ॥”
अविलीनं कठिनम् ॥३॥ मनुः ।
“द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्त्वतम् ।
प्रोक्ष्यं संहतानाश्च दारवाणाश्च तत्तथम् ॥”
दन्तलोच्छिद्यच्छिद्ये । उत्पन्नं ब्रह्मान्त-
र्निष्ठापथेन कीटायापनयम् ॥३॥ प्राप्तातपः ।
“क्षौवाभिश्च प्रपतितैः स्तुतिकोदकनाक्षिकैः ।
दृष्टं वा स्यात् यदन्नम् तस्य निष्कृतिरिष्यते ।
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य शुद्धीताप्यविशुद्धितः ॥”
देवलः ।
“चाक्षालेन मुना वापि दृष्टं हविरयश्चियम् ।
विङ्गालादिभिश्च्छिद्यं दुष्टमन्नं विषर्जयेत् ॥”
अम्भश्च हिरण्योदकस्यार्द्धादिति ॥३॥ मनुः ।
“अक्षिस्तु प्रोक्ष्यं श्रौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वक्षानामग्निः श्रौचं विधीयते ॥”
शुद्धिरिष्यद्दृष्टौ विष्णुः । गुहानामिच्छुविका-
राणां प्रभूतानां वायुमिदानेन सर्वजलवगाना-
क्षेति ॥३॥ अङ्गिराः ।
“यथा घतस्ततो ह्यापः शुद्धिं वाप्ति नहीगताः ।
शूद्राहिप्रयच्छेन्नं प्रविष्टम् सदा शुचि ॥”
प्रविष्टं खलापादकप्रतियाह्वानेति शेषः ॥
“सङ्कल्पं सक्तेर्मन्त्रं तेभ्योऽप्यपश्यत् तत् ।
प्रतिपेत् पञ्चगव्यं समस्तं सर्वशुद्धितम् ।
अपास्य कुण्ठं तेभ्यो बहूतोयेभ्य एव वा ।

शुद्धिः

शतं वष्टयथा चिंशन् तोयकुम्भान् सतुहरेत् ॥
पञ्चगव्यं तत्तत्तु प्रक्षिपेन्नलपूजकम् ॥”
श्रुतादि अन्त्यावापेक्षया अन्त्यास्य सर्वो-
द्धारणाभिधानात् ॥ * ॥ दृष्टव्यः ।
“अशुद्धप्रतिपात्तान्ता नृताक्षेहिजमन्दिर ।
श्रीचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भावितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रति मासान् शुद्धे भवेच्छुचिः ।
दाभ्यान् पतिते गेहे अन्ये मासचतुष्टयात् ।
अन्ये वर्जयेद्गेहमिषिष्य मनुजवौतु ॥”
यमः ।
“हिचस्य मरणे वैश्व विशुध्यति दिनचयात् ।
दिनेनैव बहिर्भूमिरपि चैपयलेपनेः ॥” * ॥
यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह सत्यतः ।
“यहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थप्रवृत्तिं ।
प्रोत्तुष्य न्यस्य पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
यहदापास्य तत् सर्वं गोमयेनाहुलेपयेत् ।
गोमयेनाहुलिप्याय ह्यागेनात्रापयेद्वधुः ॥
ब्राह्मणेनैलपूतैश्च द्विरयजुश्च वारिभिः ।
सर्वमभ्युपवेष्टेन ततः शुद्ध्यत्यंशयः ॥”
मन्त्रादेशे गायत्री ॥ * ॥ देवजः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेधा विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते सन्निधौ कथा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनापने ।
पर्जन्यवर्षणश्चापि श्रौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रकृते गर्भेणैव यच्च न्ययते यच्च मातुषः ।
चाखाले रक्षितं यच्च यच्च विन्यस्यते शवः ॥
विष्णुपूजितं यच्च कुण्डो यच्च दण्डितः ।
यवं कश्मलभूविष्टा भूरमेधातिकण्ठते ॥
क्रमिकीटपदचैपूतं विता यच्च मेदिनी ।
जम्बया कर्बुणः क्षिप्ता वान्तेषां दुष्टा व्रजेत् ॥
नखदन्तनखलक्ष्मणपुष्पशूरजोमजः ।
भस्मपङ्कजैर्वापि प्रच्छन्ना सलिना भवेत् ॥”
बापनं नन्दनरेण पूरणम् । चक्षा घनोभूत-
श्छिन्नादि । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“अथशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तात्रिषीधत सतमाः ।
सौवर्षराजताजानां प्राक्प्रवर्षादिचर्मेणाम् ॥
पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
उष्यवारिः शुक्लशुक्लधौन्यादेः प्रोच्येन च ॥
तच्छय्यात् दासशृङ्गादियैश्चपात्राञ्च मार्जनात् ।
सोष्णैश्चैकमोह्यैः शुश्रूष्याविककौशिकम् ॥
मैत्र्यं योविष्मन् पुण्यं पुनः प्राकान्द्रोमयम् ।
गोघ्राते च तथा केशमलिकाकीटदूषिते ॥
भस्मक्षेपादिशुद्धिः स्याद्विशुद्धिर्मानादिना ॥
अपुषीसक्तान्त्राणां चाराहोदकवारिभिः ।
भस्माङ्गिर्वैर्कास्थानामश्नात्तच्च सदा शुचि ॥
अमेध्याक्तस्य नृत्तोयैर्गन्धैर्वापापकर्मणात् ।
शुचि गोष्ठमिदं तोयं प्रकृतिस्य महीगतम् ॥
तथा मांसं श्वपाखलकयादादिनिपातितम् ।
रक्षिरभी रजश्चाद्या गौरश्वौ वसुधानिजः ॥
अश्वारविप्रभौ मेध्यास्तथा चासमविन्दवः ।
खाला पीला क्षुते सुमे सुह्रा रथोपवर्षे ॥

शुद्धिः

आचान्तः पुनराचमेत् वाचो अन्तरिधाय च ।
क्षुते निक्षीविते खापे परिधानेऽशुपातने ॥
पञ्चस्तेषु नाचमेत् दक्षिणं अवगं स्रष्टु ।
तिष्ठन्त्यग्रादयो देवा विप्रकर्षे तु दक्षिणे ॥”
इति गारुडे ६७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“मणिवस्त्रप्रवालानां तद्वस्त्राफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च ढगुल्लोवधस्य च ॥
प्राक्प्रवर्षादिचर्मेणाम् सङ्गतानाञ्च वाससाम् ।
वस्त्रलानामप्रेषाणामभुना शुद्धिरिष्यते ॥
सक्तेहानामयोयिण तिलकल्लेन शोधनम् ।
कापिपिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सङ्ग-
भक्षणा ॥
नागदन्तास्थिद्वज्जायां तत्तन्वाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनःप्राक्ने भाखानां न्यस्ययानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भचं कारुहस्तः पण्य योविष्मकं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्यशून्यं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालद्वज्जायां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
स्तेच्छानामपि गोशालास्नन्ययसुता, क्षिद्यः ।
वान्तिप्रभो द्विजेन्द्राणां पाटे वागसुविन्दवः ॥
भूमिर्विशुध्यते खान्दाहगोक्रभसेचनेः ।
लेपाङ्गुल्लेखनात् सेकात् वैश्वसम्मान्नाञ्जलात् ॥
केशकीटावपनेऽपि गोघ्राते मलिकान्तिः ।
नृदारिभस्मचाराणि पक्षैर्ययानि शुद्धये ॥
उडम्बराणाञ्चान्न चारेण चपुषीसयोः ।
कास्थानां भक्षणा शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्वस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य नृत्तोयैर्गन्धैर्वापापकर्मणा च ।
अन्येषामपि तद्द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धैर्वाहारतः ॥
मातुः प्रसवने वस्त्रः शुक्लिः फलपातने ।
गर्भेभ्यो भारहारित्वे च न्यगम्यह्ये शुचिः ॥
रथ्याकर्मनोयानि नावः पथि ढगानि च ।
मास्तेनैव शुद्धानि पक्षैर्ययानि च ॥
इत द्रोणाः कस्थानाममेध्याभिजुतं भवेत् ।
अथतुह्य सन्त्यायं प्रेषस्य प्रोच्यं स्मृतम् ॥
उपवर्षं निराचं वा दूषितामस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्वञ्च नैव शुद्धिर्बिधीयते ॥
उदक्काशानन्याञ्च स्मृतिकालावशाधिनः ।
सुष्ट्वा स्नायीत श्रौचायं तथैव नृत्तहारिणः ॥
सक्तेहस्यस्य संसृष्ट सवासः स्नानमाचरेत् ।
आचम्येव तु निःक्षेपं गामालभ्याकौमौस्य च ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रव्यम् ।
नलशुद्धिर्यथा,—
“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुर्व ॥”
भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रव्या ॥ * ॥ आसन-
शुद्धिर्यथा । “इते गन्धपुत्रे आघाराशक्तिकमला-
सनाय नमः । आसनमन्त्रस्य मेवष्टल ऋषिः
सुतलं ऋन्द्ः कुर्मो देवता आसनपरिग्रहे
विनियोगः ।
प्रक्षिप्य लया दृता कोका देवि त्वं विष्णुना दृता ।

शुनकः

लक्ष धारय मां निव्यं पवित्रं कुर्व चासनम् ॥” *
मण्डपशुद्धिर्यथा,—
“पञ्चगव्येन स्नानेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
गौतमीये ।
“पञ्चगव्येन तद्गृहं मण्डलञ्च विशोधयेत् ॥”
पञ्चगव्यप्रमाणस्तु तत्रैव ।
“पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावद्विष्यते ।
दृष्टञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकद्वयम् ॥
दधि प्रवृत्तिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
मूलमन्त्रेण समन्त्रं तेनैव परिशोधयेत् ।
तेन सर्वविशुद्धिः स्यात् सर्वपापनिवृत्तनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अथशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रव्या ॥
शुद्धीदनसुतः, पु, (शुद्धीदनस्य सुतः ।) बुद्धमेदः ।
इति चेमचन्द्रः ॥
शुद्ध, लय यौ शौचैः इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-अक-अविट् ।) ल, अशुद्ध । य, शुद्धति
लोकः स्नानात् । श्री, श्रीडा । रजसा शुद्धते
नारीलज्ज शुद्धतीति क्षिपि शुद्धं करोतीति यौ
कर्मणि यत्किं रूपम् । इति दुर्गादासः ॥
शुन, श्र गव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-अक-असट् ।) श्र, शुननि । शोनिता ।
इति दुर्गादासः ॥
शुनः, पु, (शुनति सदा इतस्ततो गच्छतीति ।
शुन + क.) कुकुरः । यथा,—
“कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिषो मखलः
शुनः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतदृष्टवाचस्पतिः ॥
(शुनति जिघ्रं गच्छतीति । क. । वायुः । इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ॥ ५ । ३ । ३४ ॥
कौ, सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
५७ । ६५)
शुनःशेषः, पु, सुनिविशेषः । स तु ऋचीकसुनि-
पुत्रः । अम्बरैर्विषय यज्ञार्थं कृतः विश्वामित्रेण
रक्षितस्य । इति रामायणे वाल्मीकीये बाल-
काण्डे ६१ सर्गः ॥ (वरुणप्रापात् जलोदररोग-
पीडितो हरिश्चन्द्रः अजीर्णार्त्तपुत्रं शुनःशेषं पशुं
विधाय वरुणतुष्टाय यज्ञमारब्धवान् । कव्याज-
चित्तो विश्वामित्रस्तु तमतीवययाकुलमवलोक्य
भोचयामास । ततः प्रवृत्ति शुनःशेषोऽयं विश्वा-
मित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतदुक्तान्तस्तु
देवोभागतये ७ स्कन्धे १६ अध्यायमारभ्य
द्रव्यः ॥) कुकुरशेषः, कौ ॥
शुनकः, पु, (शुनति इतस्ततो गच्छतीति ।
शुन गतो + “कुन् शिबिर्नञ्चयोरपूर्वस्यापि ।”
उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) कुकुरः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (यथा, महाभारते । १६ ।
१२७ । १६ ।
“भिक्षमाखञ्च खड्गाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वानि यञ्च दृष्टो यद्विचरः ॥”
ऋषिर्विशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । १० ।

शुभ्य

“अधितो देवतः सद्यः शर्पमाली महाशिराः ।
अकीर्षः समिचच मेयेयः शुनको बलः ॥”
शुनकचचुका, स्त्री, (शुनकस्य चचुरिव । इवार्थे क्त्वा) लुप्तचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।
शुनकचिह्नी, स्त्री, (शुनकप्रिया चिह्नी) शाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । अचिह्नी २ आनचिह्निका
३ । अस्त्रा गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कङ्कनयनाश्रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
शुनाश्रीः, पुं, (शुनाश्रीरौ वायुस्यैव अस्त्र स्त
इति । अश्री-आदित्वाद्) इन्द्रः । इति
भरतहनुपकोषः ।
शुनासीरः, पुं, (शुनासीरौ वायुस्यैव अस्त्र स्त
इति । शुनासीर + अश्री-आद्यच् ।) इन्द्रः ।
यथा,—
“शुनाश्रीरौ हितालयः शुनासीरौ द्विदन्तकः ।
तालव्यादिदन्तमध्यः शुनासीरश्च दृश्यते ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।१ ।
“इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥ * ॥
वायुस्यैव । इति निघण्टुः । ५।३ । “शु-ग्रन्ध्यर्थ-
विश्रुतात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षण-
कः । चिप्र गच्छत्यन्तरिमिति शुनो वायुः ।
यद्वा, शु-ग्रन्ध्योपपदान्नयतेर्गोतकर्मणः अन्य-
ञ्चपि दुष्यते इति ङ । भाष्ये तु शु-ग्रन्त्यर्थतो
निर्वचनं प्रायेण । सर्वाः ‘डिखीरवानीरगभीर-
गभीर-कुभीरश्रीरक्षास्त्रीरजम्बीरकीरतौरा-
दयः’ इति ईरन्-प्रत्ययश्लोकोपच निपात्यते ।
सदा सरणात् सौर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च
देवताद्वन्द्वं च इत्यङ् ।” इति तट्टीकायां देव-
राजयज्वा ॥ * ॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
५७ । ६ ।
“शुनासीरा शुनमस्मात् धत्तम् ॥”
“हे शुनासीरा इन्द्रवायू वायादित्यौ वा ।” इति
तद्वाच्ये वायव्यः ।)
शुनिः, पुं, (शुनति चिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ
+ “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४।११६ । इति
इन् । स च कित्) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
शुनौ, स्त्री, (अन् + गौरादित्वात् ङीष्) कुकुरौ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ११ ।
“अहो निरीक्ष्यतामस्या हास्याः कर्म
ह्रस्वम्यतम् ।
असह्यार्थं हृतवती शुनौ च हविरहरे ॥”)
कुङ्गास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ।
शुनीरः, पुं, कुकुरीरश्चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुन्य, क शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, शुन्ययति । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥
शुन्य, ज शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सक०-च-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धी-
भावः शुद्धीकरणश्च । ज, शुन्यति शुन्यते जलेन
कीकः । यो गां शुन्यति सन्निनेति हलायुचः ।
गां वाचम् । इति दुर्गादासः ॥

शुभः

शुभ्यः, पुं, (शुत्व शुद्धौ + “यजिमानिशुभ्विदधि-
जनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति युच् ।)
अभिः । इत्युणादिकोषः ॥ (आदित्यः । पक्षि-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
“उभो अदृशं शुभ्यवो न वचः ॥”
“शुभ्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् * ॥ चङ्गा,
शुभ्युरिति जलचरः अतएवः पक्षिविशेषः ।”
इति तद्वाच्ये वायव्यः ।)
शुन्य, क शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-ह्रिंसने सक०-सेट् ।) शु,
शुभति शुभति । शुभो भ शुभम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
शुभ्यं, स्त्री, शुनौ समूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रिक्तं, त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“शुभं वाचस्यहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित्
शुने-
निद्रायात्रसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पतु-
मंखम् ॥”
शुने हिनम् । अन् + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५।१।२ । इति यत् । “शुनः सम्यसारणं वा च
दीर्घत्वम् ।” इत्यमरा सम्यसारणम् ।)
शुभ, प शु दीर्घमिहसंनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-अक०-ह्रिंसने सक०-सेट् ।) प
शु, शुभति शुभो भ । प्राचस्तु क्कादी च शुभ
शुन्य भासनं हिनयोरिति पठन्ति । इति
दुर्गादासः ॥
शुभ, ल ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ल, अशुभम् । ड,
शोभते । न शोभति सभास्ये इति गणकृता-
नित्यादिति रमानाथः । वस्तुस्तु शोभते
शोभः पचादित्वाद् । ततः शोभ इवाचरतीति
कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शुभं, स्त्री, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + कः ।)
मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१२४ । ११२ ।
“अहो सुखीं यमशुभं शुभमिव भिनन्दति ॥”
पद्माकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदकम् ।
इति निघण्टुः । १ । १२ । शुभपर्याये शुभ-
मिवययमप्यस्ति । इति काशिका । ५ । २ ।
१४० ।)
शुभः, पुं, (शोभते इति । शुभ + कः ।) विष्णु-
आदिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोगः ।
तत्र जातमङ्गलम् । यथा, कोट्टीप्रदीपे ।
“शुभप्रकृतः शुभकृत्ताराणां
शुभोदयेष्टो विदुषां समाजे ।
करोति निर्बलं शुभकर्म धीमान्
शोभाधिकः शोभनवेषधारी ॥”
शुभः, त्रि, (शुभमस्मात्कृति । अश्रं आद्यच् ।)
चेमश्री । (यथा, मनुः । ८ । २६७ ।
“पञ्चाशत्तु भवेद्वहः शुभेष्टं स्वगपचिह्नम् ॥”
खसचारिपुरम् । इति मेदिनी । मे, ८ ॥

शुभस्य

शुभंयः, त्रि, (शुभमस्मात्कृति । शुभम् + “अहं
शुभमोयुस् ।” ५ । २ । १४० । इति युस् ।)
मङ्गलान्वितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ६ ।
“अधिकं शुभमे शुभंयुना
दितयेन ह्ययमेव सङ्गतम् ॥”
शुभगन्धकं, स्त्री, (शुभो गन्धो यस्य ।) बोलम् ।
इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभयष्टः, पुं, (शुभः यष्टः ।) सौम्ययष्टः । स तु
शुभः शुक्रः पापायुतवृषः अङ्गाधिकचक्रश्च ।
यथा,—
“अङ्गो नेह कृचो राहुः शुनिलेयुत इन्द्रज ।
रविः पापा भवन्ते शुभाश्चाप्ये प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति सारसंयष्टः ॥
तद्गारे शुभकर्मकराणां यथा,—
“शुभयष्टाकर्तारो च नृदक्षिप्रधुवेष्ट च ।
शुभराशिविलम्बे च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”
इति संस्कारनक्षत्रम् ।
शुभङ्करः, त्रि, (शुभं करोतीति । शुभ + कृ +
खच् ।) मङ्गलकारकः । यथा, भूरिप्रयोगे ।
“चेमङ्करः चेमकारो मङ्गङ्करशुभङ्करौ ॥”
खनामस्त्रात्काङ्क्षाकारकौ, पु ॥
शुभङ्करी, स्त्री, (शुभं करोति वा । कृ + खच् ।
ङीष् ।) पाज्जती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभदः, पु, (शुभं ददातीति । दा + कः ।) अन्ध-
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभदातरि, त्रि ॥
(यथा, उच्छ्रंस्त्रित्वायाम् । ६ । २२ ।
“अपरस्तां स्वात्वावं
ष्वेष्टावं चापि मण्डलं शुभदम् ॥”
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभो दन्तो यस्याः । ङीष् ।)
पुण्यदन्तमयीति । सुदती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभानि पत्राणि यस्याः ।
स्त्रार्थे क्त्वा । टापि अत इत्वम् ।) शास्त्रपत्रिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासनः, पु, (शुभं शोभनं यथा तथा वाच्यवति
सुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्युट् ।) सुख-
वासनगन्धः । यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आमोदौ सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभरुचनी, स्त्री, (शुभं रुचयतीति । रुच् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेषः ।
सुवचनीति ख्याता । या च स्त्रिया पूष्या ।
तस्याः ध्यानं यथा,—
“रक्तो पद्मचतुर्भुजो विजयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गुचा इङ्गुलवचना हंसधिरूपा परा ।
ज्वालानन्दमयी कमलकुकराक्षाभीतिहन्ता
शिव
थेया सा शुभरुचनी विजयतामसापङ्कटा-
रिणी ॥”
इत्याचारमार्तकः ॥
शुभस्त्री, स्त्री, (शुभा स्त्री ।) यक्षभूमिः ।
इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभः

शुभा, स्त्री, शोभा। कान्तः। इच्छा। इति मेदिनी। वंशरोचना। गोरोचना। शुभौ। प्रियङ्गुः। श्वेतदूर्वा। इति राजनिर्घण्टः। देवसभा। इति शब्दरत्नावली। उमासखी-विशेषः। इति शब्दमाळा। मङ्गलजिनिका च॥ शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः। डीप्।) कुबेरपत्नी। कामदेवपत्नी। इति केचित्॥ (कुबेरराजपत्नी। यथा, महाभारते। १।६५।३६। “कुबः खलु दशाहोत्पयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः।”) मङ्गलावयव-शुक्ति, जि॥ शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः।) उमासखी। इति शब्दमाळा। शोभनाचार-वति, जि॥ शुभाङ्गनः, पु, शोभाङ्गनवत्तः। इति शब्दरत्ना-वली॥ शुभान्वितः, जि, (शुभेन अन्वितः।) मङ्गलयुक्तः। तत्पर्यायः। शुभंयुः २। इत्यमरः॥ शुभं, स्त्री, (शोभते इति। शुभ दीप्तौ + “स्फायि-तश्चिबश्चोति।” उणा० २। १३। इति रक्।) अश्वकम्। इति मेदिनी। मङ्गलययम्। रौप्यम्। कावीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शुभः, पु, (शुभ दीप्तौ + रक्।) शुक्लवर्णः। इत्य-मरः। चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ शुभः, जि, (शुभ + रक्।) उद्दीप्तः। शुक्लगुण-युक्तः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। २। ६६। “पपौ वशिष्ठेन क्षताभ्यशुभः शुभं यशो नृनैर्निवातिष्ठणः॥”) शुभदन्तौ, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्याः।) शुभ-दन्तौ। सा तु पुत्रदन्तनामदिग्गजकरिणी। इत्यमरटीका॥ शुभरक्षिः, पु, (शुभा रक्षणे यस्य।) चन्द्रः। इति केचित्॥ श्वेतकिरणयश्च॥ शुभांशुः, पु, (शुभा अंशवो यस्य।) चन्द्रः। इत्यमरः। कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ शुभालुः, पु, (शुभः शुक्ल आलुः।) महिष-कन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतालुश्च॥ शुभिः, पु, (शोभते इति। शुभ + “अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्तिन्।” ४। ६५। इति क्रिन्।) ब्रह्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधावृद्धतिः॥ शुभः, पु, दानवविशेषः। स तु गवेष्टीपुत्रः प्रजादपौत्रः अम्बिकाया हतश्च। यथा,— “विरोचनस्तु प्राजादिः पञ्च तस्याशुजाः स्मृतः। गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वाक्खल एव च॥ शुभुः श्रेष्ठोऽशुजस्तोयः पुत्रान्नेषामतः श्रेष्ठः। शुभश्चैव निशुभश्च विश्वकुन्तेन महौजसः। गवेष्टिनः सुता स्त्रिये जन्मस्य सुतदुःकुम्भः॥” इत्यादि बह्विपुराणे कल्पभौषजप्रासर्गाध्यायः॥ अन्यच्च।

पुण्यस्य उवाच।

“कक्षपस्य दशुर्नाम भाग्यावीतु द्विजसप्तम। तस्यास्य द्वौ सुतावाक्षां सद्यसाक्षादङ्गाधिकौ॥

शुभं

श्रेष्ठः शुभ इति ख्यातो निशुभश्चापरोऽसुरः॥” इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः॥ अपरश्च। ऋषिरुवाच। “निशुभं निहतं दृष्ट्वा भातरं प्राणसमितम्। हन्यमानं वलञ्चेव शुभः कुहोऽववीहचः॥ वलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमावह॥” इत्यादि॥ “स तिम्रो घर्गर्गौ प्राप्य सृष्टिसदस्य वेगितः। अश्वघावत दुष्टात्मा चण्डिकानिघनेच्छया। तमायान्तं ततो देवी सर्वदैवजनेश्वरम्। जगतां पातयामास भिक्षा शूलेन वचसि। स अतस्तः प्रपातोऽन्तः देवीशूलायविद्यतः॥” इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुभवधः १० अध्यायः॥

शुभधातिनी, स्त्री, (शुभं हन्तीति। हन् + णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ शुभपुरं, स्त्री, (शुभस्य पुरम्।) शुभदैवस्य पुरी। तत्पर्यायः। एकचक्रम् २ हरियहम् ३। इति भूरिप्रयोगः॥ अधुना शुभलपुर इति ख्यातम्॥ शुभपुरी, स्त्री, (शुभस्य पुरी।) शुभपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शुभमहिनी, स्त्री, (शुभं हन्तीति। हन् + णिनिः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥ शुक्ल, क भावि। सज्जनैः। वर्ज्जनं। इति कवि-कल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, शुक्लयति। शुक्ल शीत इत्येतयोरेतावर्थौ कश्चिन्न मन्यते। भावः कथनम्। इति दुर्गा-दासः॥

शुक्लः, पु, स्त्री, (शुक्ल + वच्।) वट्टादिद्वयम्। मासुलइति भाषा। इत्यमरः। वट्टः प्रत्याः तत्र आदिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देवं दीयते स शुक्लो जगात् इति घटौ इति राज इति च ख्यातः। शुलति प्रतिबन्धोऽनेनेति शुक्लः। शुल ज गतौ ताजयादिः नास्तीति कः निपा-तनादत उल्लम्। वट्ट शाले वट्टातेऽन इति घञि वट्टः। वट्टो वर्त्मनि माघवी। वट्टो राजयाज्ञ-ग्रहणस्थानादिरिति तुङ्गटः। वट्टो वाट इति ख्याते इति रमाधायः। इति तट्टीकायां भरतः। (यथा, भट्टः। ८। ३०७। “योगेश्वरं बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पाथिवः। प्रतिभागश्च दण्डश्च स सद्यो वरकं व्रजेत्॥”) वरादर्थेयह्वयम्। इति मेदिनी। (यथा, भट्टः। ३। ५१।

“न कन्यायाः पिता विद्वान् यज्ञीयात् शुक्ल-मन्त्रपि।

यज्ञन् शुक्लं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी॥” पणः। यथा, महाभारते। १। १६१। ४। “इत्युक्तो धनुषायन्व शुक्लावाप्तं महावज्रः। आता भीमेन सविहसस्यौ गिरिरिवाचकः॥”) शुक्लं, स्त्री, रज्जुः। तान्त्रम्। इत्यमरटीका॥

शुषिर्

शुक्ल, क माने। सर्गः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमखरयुक्त-स्तानवादिरन्तःस्थलतौघोपधः। सर्गः खडिः। क, शुक्लयति वेधाः पृथिवीं परिमाति स्तजति वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शुक्लं, स्त्री, (शुक्लयत्नेनेति। शुक्ल माने + वच्। यद्वा, शुच श्रोत्रे + “उल्लादयश्च॥” उणा० ४। ६५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) तान्त्रम्। रज्जुः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। २। ७। ३०।

“शुक्लितं यद्वयद्वयवन्मसुख्य माता

शुक्लं सुतस्य न तु तत्तदसुख्य माति॥”)

तान्त्रपात्रपञ्चकान्नभोजनदोषो यथा,—

“तान्त्रं पक्ता चक्षुर्हानिमेवौ भवति वै चयम्॥”

इति मत्स्यस्तोत्रे ४२ पटलः॥

यज्ञकर्म। आचारः। जलसन्निधिः। इति मेदिनी॥

शुक्लारिः, पु, (शुक्लस्य अरिः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः॥

शुशुमा, स्त्री, शुक्रपत्नी। इति केचित्॥

शुशुवान्, [स्] जि, सुतवान्। शुधातोः क्तु-प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, भट्टिः। १। २०।

“स शुशुवान् तद्वचनं सुमोक्ष

राजाचक्षिपुः सुतविप्रयोगम्॥”)

शुशूः, स्त्री, माता। यथा। “श्रीश्रीः शुशूषयात् शुशूः॥” इति महाभारते। १०। २६५। ३२॥

शुशुषम्, स्त्री, (शु + सन् + ल्युट्।) सेवा। यथा, “शुशुषयोपासनश्च सेवोपास्तिरुपासना॥”

इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, भागवते। १०। ७८। ३६।

“तं पापं जहद्दशार्हं तन्नः शुशुषम् परम्॥”)

शुशुषा, स्त्री, (शु + सन्। “अ प्रत्ययात्॥” ३। ३। १०२। इति अः।) उपासनम्। (यथा, भट्टः। २। ११२।

“धर्माचार्यं यच्च न स्यात्तं शुशुषा वापि तदिष्टा। तच्च विद्या न वत्तया शुभं वीजमिषोपरे॥”)

कथनम्। श्रोतुमिच्छा। इति मेदिनी। (यथा, कामन्दकीये। ४। २२।

“शुशुषा अवगच्छेव यद्वचं धारयन्तया।

जहोऽप्योद्योऽर्थेविज्ञानं तत्तज्ज्ञानञ्च

श्रीगुणाः॥”)

शुष, य औ ल श्रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट्।) श्रोषः क्षेह-रहितोभावः। य, शुष्क्यति घावमातपेन। औ, श्रोष्टा। ल, अशुषत्। इति दुर्गादासः॥

शुषः, पु, (शुष + कः।) श्रोषणम्। गर्गः। इत्य-जयपालः॥

शुषिः, स्त्री, (शुष + इत्। स च कित्।) श्रोषः। विलम्। इति मेदिनी॥

शुषिर्, स्त्री, (शुष श्रोषणे + “इधिमहित्सीति॥” उणा० १। ५२। इति किरच्। यद्वा, शुषि-

शुक्लः

शूकः

शूकः

श्रिदमस्यास्तीति । शुवि + “जघशुविमुक्क-
मधो रः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।) विवरम् ।
वन्धादिवाच्यम् । वरन्, चि । इत्यमरः ।
(आकाशः । इत्युक्कलदन्तः । १।५२॥)

शुविदः, पुं, (शुविर्विलमस्यास्तीति । शुवि + रः ।)
सूचिकः । इति मेदिनी । अयिः । इति विश्वः ।
शुविरा, स्त्री, (शुविर + टाप् ।) नदी । इति
धरणिः । नलीनामगन्धद्वयम् । इत्यमरः ।
शुविलः, पुं, (शुव + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणा०
१।५७ । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः ।
इत्युणादिकोषः ।

शुष्कः, चि, (शुष श्रोषि + क्तः । यदा, “खटभृशु-
षिसुषिभ्यः कक् ।” उणा० ३।१४ । इति कक् ।)
निष्केहः । शुक्ना इति भाषा । यथा,—
“शुष्कं पथेषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः ।
क्रुशुरस्य सुखाद्भ्यं तदन्नं पावनं महत् ॥”
इति स्कान्दे उक्कलखण्डम् ॥

(निययोजनम् । यथा, मनुः । ४ । १३६ ।
“शुष्कवेरं विवाद्य च कुर्यात् केनचित् सह ॥”)
शुष्कपत्रं, स्त्री, (शुष्कं पत्रम् ।) स्नेहिरहितफलम् ।
आतपादिशोषितपट्टशकम् । नाजिता इति
शुक्ता इति च भाषा । तस्य गुणाः ।
“शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥
तत् शुष्कपत्रं जलरोधनाशनं
विशेषतः पित्तफण्वरापहम् ।
जलक्ष तस्यापि च पित्तहारकं
सुरोचनं वज्रनयोगकारकम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

शुष्कमत्स्यः, पुं, (शुष्को मत्स्यः ।) आतपादिना
निष्केहीकृतमीनः । शुक्टी माह इति भाषा ।
तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्याः ।
शुष्कमांसं, स्त्री, (शुष्कं मांसम् ।) आतपादिना
निष्केहीकृतमांसम् । तत्स्थायः । उत्तमम् २
वज्रम् ३ । इत्यमरः । वज्रा ४ शुष्कनी ५ ।
इति तट्टीका । अस्य गुणाः ।
“वृहाना रोयलं मांसं बालानां बलदं लघु ।
त्रिदोषघ्नदुग्धालघुं शुष्कं मूलकरं गुरु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

शुष्करेवती, स्त्री, मातृकाविशेषः । यथा,—
“अश्विभ्यश्च तथा काली खडा पूर्वं महात्मना ।
तथा तद्विधं पीतमन्त्रकानां महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क-
रेवती ॥
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्यायः ॥

शुष्कलः, चि, आभिषयम् । इत्युणादिकोषः ।
आभिषाशी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शुष्कली, स्त्री, शुष्कमांसम् । मांसमात्रम् । यथा,
“शुष्कली शुष्कमांसं स्वास्मांसमाजोपि
दृश्यते ॥”
इति शौक्ल्यशब्दटीकायां भरतः ॥

शुष्कवृक्षः, पुं, (शुष्को वृक्षः इव ।) ध्रुववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शुष्कवर्गः, पुं, (शुष्को वर्गः ।) किण्वः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

शुष्काङ्गः, पुं, (शुष्कं अङ्गं यस्य ।) ध्रुववृक्षः ।
इति वेदाकम् । स्नेहशुष्कावयवे, चि ॥

शुष्काङ्गी, स्त्री, (शुष्काणीव अङ्गानि यस्याः ।)
गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्काङ्गः, स्त्री, (शुष्कं अङ्गम् ।) शुण्डी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्कः, पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष + “ह्रिश्चुषिरविभ्यः
कित् ।” उणा० ३ । १२ । इति नः । स च
कित् ।) सूर्यः । इत्युणादिकोषः । अयिः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । (वले, स्त्री ।
इति निघण्टुः । २ । ६ ।)

शुष्कः, स्त्री, (शुष्कत्वनेनेति । शुष श्रोषि + “अवि-
चिविसुषिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १४३ ।
इति मन् । स च कित् ।) तेजः । इति मेदिनी ॥
पराक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुष्कः, पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष + मन् ।) सूर्यः ।
इति मेदिनी । अयिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वायुः । पक्षी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
अर्चिः । यथा । शुष्कोर्ध्वे चित्ताशने । इति
शुभाङ्गः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शुष्कः, [न] स्त्री, (शुष + मनिन् ।) सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्
न गुणः ।) तेजः । इति जटाधरः । सौम्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शुष्का, [न] पुं, (शुष्कत्वनेनेति । शुष श्रोषि +
मनिन् ।) अयिः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥
अदन्तोऽपि शुक्लति सव्यस्त्वम् । इति भरतः ॥

शूकः, पुं स्त्री, (श्री तनूकरश्च + “उलकादयश्च ॥”
इति जलप्रत्ययेन साधु ।) शृङ्गतीक्ष्णायम् ।
शूबा इति भाषा । तत्स्थायः । किंशब्दः २ ।
इत्यमरः । शुङ्गा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
दवा । इति मेदिनी ॥ सविवाख्यदुष्कृमादिजल-
मलोद्भवजन्तुः । शूकप्रधानलिङ्गदृष्टिकारयोगः ।
तद्विरणं यथा । अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र
शूकदोषस्य निदानमाह ।

“अक्रमाच्छेषो दृष्टिं योऽभिवाह्यति नृदधीः ।
आधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥”
अक्रमात् अनुचितदृष्टिक्रमात् । अनुचिता च
दृष्टिः भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगेन ।
शूकजाः । शूको जलशूकः सविषो जलजन्तु-
विशेषः । स तु जलमलोद्भवः । अल्पदुग्ध-
इत्यादिकः । तस्मा शूकप्रधानो लिङ्गदृष्टिकरो
वातुस्त्रायानुक्तो योगः शूक उच्यते । यथा,
“भक्षताकास्त्रिजलशूकमपाजपत्र-
मन्तर्विदस्य मविमान् सह सन्धवेन ।
एतद्विद्वद्दृष्टव्योऽप्यतोऽपि पि-
मावेपितं मन्विषवृद्धिमन्वीकरोति ॥
शूकं महहरतुर्गमजिज्ञुस्यं
श्रेष्ठः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति ॥”
इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितमन्त्रमन्त्रादित्वेन
तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम् ।

“अश्वगन्धा वरी कुष्ठं मांसी चिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणैर्दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ।
तत्तैलं मेघवचोऽनर्कपायिविबर्धनम् ॥”
ते च शूकदोषा दृष्ट चाष्टौ च भवन्ति ॥ * ॥
तेषां द्वाौ सर्षपिकामाह ।

“गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडिका स्नेहवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥”
शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनिरिति
च ॥ * ॥ अष्टौलिकामाह ।

“कठिना विषमैर्भुमेष्वायुनाष्टौलिका भवेत् ॥”
अष्टौला लोककारस्य भाष्टवशेषः । निहार्ह
इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यष्टौलिका ।
विषमैर्भुमेरेति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विष-
मैर्भुमेरेति । भुमेः वक्रैः ॥ * ॥ ग्रथितमाह ।
“शूकैर्यत् पूरितं शस्त्रं ग्रथितं नाम तत् कफात् ॥”
यत्किञ्च सदा शूकेः पूरितं तदुपचितत्वादुप-
तम् ॥ * ॥ कुम्भिकामाह ।

“कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिभ्रा-
चिता ॥”
कुम्भिका कुम्भस्तुल्यफलत्वात् ॥ * ॥ अलनीमाह ।
“अलनी स्यात्तथा यादव प्रमेहपिडिका लबी ।
सा च रक्ता सित स्फोटहातया कथिता च
सा ॥”

यथा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ॥ * ॥ नृदिता
माह ।
“नृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।
पाणिभ्यां भ्रूशंसङ्गे संनृपिडिका भवेत् ॥”
शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भ्रूशंसङ्गे पित्तते
लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तते ॥ * ॥
अवमन्यमाह ।

“दीर्घा बाह्वश्च पिडिका दीर्घ्यते मध्यमस्तु याम् ।
सोऽवमन्यः कफाद्व्याध्यां वेदना कोमलवर्धकः ॥”
दीर्घा दीर्घाङ्कुराः ॥ * ॥ पुष्करिकामाह ।
“पिडिका पिडिकायात्रा पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकार्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥”
पिडिकायात्रा सुन्दरपिडिकायात्रा । अतएव
पद्मकार्णिकसंस्थाना ॥ * ॥ स्याश्रानिमाह ।
“स्याश्रानिश्च जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥”
अत्र स्याश्रवहत्वमेव लक्ष्यम् ॥ * ॥ उत्तमा-
माह ।

“सुह्रमावोपमा रक्ता रक्तपिडा इवा च सा ।
यद्योत्तमास्या पिडिका शूके जीर्णसुह्रवा ॥”
श्रुतयोनिकमाह ।
“छिन्नेरनुसृष्टेर्जिह्वं चिरं यस्य समन्ततः ।
वातशोणितयो आक्षिप्येज्यैः श्रुतयोनकः ॥”
श्रुतयोनकं चालनी तत्तुल्यत्वाच्छ्रुतयोनकः ॥ * ॥
लक्ष्माकामाह ।

“वातपित्तकृते ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥”
एतस्य लिङ्गं त्वक्पाकलक्षणम् ॥ * ॥ शोणित-
वर्धमाह ।
“ज्योः स्फोटैः सरताभिः पिडिकाभिः प्रपी-
डितम् ॥

शूकट

लिङ्गं वासवज्योपा ज्ञेयं तत् शोणितान्मुहम् ॥
वासवजः स्फोटकाविस्थाने वेदना ॥*॥ मांसा-

न्वेदमाह ।
“मांसकुट्टा विनावीयाद्वैदं मांससम्भवम् ॥
मांसपाकमाह ।

“श्रीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य चर्वाश्च वेदनाः ।
विधातं मांसपाकस्य चर्वाश्चोषकतं भिषक् ॥”
श्रीर्यन्ते गलन्ति । सर्ववेदनाः वातपित्तकफजाः ॥
विदधमाह ।

“विदधं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ।
उक्तं सान्निपातिकविदधितुल्यं कथयेत् ॥*॥
तिलकालकमाह ।

“कृत्वा निचारायधया शूकाणि सविधाणि तु ।
पतितानि पचन्त्याशु मेदुः निरवशेषतः ॥

कलानि भूत्वा मांसानि श्रीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांश्च विधातां तिलकालकान् ॥*॥

चिचाना नामावधानि । शूकानि शूकत्रयानि ।
मक्षाः क्रोशन्तीतिवन् । सविधाणि सविध-
शूकाश्चानुविशेषकतानि । श्रीर्यन्ते गलन्ति ।
कृत्वा तिलतुल्यात्वा तिलकालकाः ॥*॥ असाध्य-
माह ।

“तत्र मांसाद्वैदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विदधश्च न सिध्यति ये च खुस्तिलकालकाः ॥”

अथ शूकदोषस्य चिकित्सा ।
“शूकदोषस्य सर्वस्य विषयौ कारयेत् क्रियाम् ।
जलोकाभिर्हरेदन्तं रेचयेत्तु भोजयेत् ॥

गुग्गुलुं पाचयेच्चापि निज्जलाकाधसंयुताम् ।
क्षीरेण लेपयेत्काष्ठं शीतानेव हि कारयेत् ॥

दाड्यैर्मुससयद्याङ्गैर्यद्बुधमनिश्रावते ।
सम्प्राक्तं तैलमभ्यङ्गाक्षीरोरोगं विनाशयेत् ॥”

सुरश्च तुलसी । दाड्यैर्तैलम् ।
“रसाञ्जनं साङ्गधमेकमेव

प्रलेपमानिष्य नयेत् प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयत्रयप्रोथकच्छ-

शूकान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥”

साङ्गधमिद्वानङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्ग-
रोगस्य नामापि दूरीकरोति । इति शूक-
दोषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शूककः, पुं, (शूकेन कायतीति । के + कः ।)
प्रावटः । रसः । इति मेदिनी ॥

शूककौटः, पुं, (शूकविशिष्टः कौटः ।) शूकयुक्त-
कौटविशेषः । शूवापोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । ठक्षिकः २ । इत्यमरः ॥ शूककौटकः १ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शूककौटकः, पुं, (शूककौट + स्वर्यं कन् ।) शूक-
कौटः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूकलङ्घं, स्त्री, (शूकप्रधानं लङ्घम् ।) लङ्घविशेषः ।
शूकङ्घी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । शूकम्

२ शूकाद्रम् ३ कनिष्ठकम् ४ । अस्य गुणः ।
“दुर्लभं पशुनाश्च शूकाभावे द्वित्वं तत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्लभं शूकान्ते दर्शयन् इति च पाठः ॥

शूकर

शूकधानं, स्त्री, (शूकविशिष्टं धान्यम् ।) शूका-
शूकप्रशमाचम् । स तु धान्यवर्गादिः । यथा,—

“क्रीडादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमथ सुहृदमुक्तवादि ।

शिम्वीनिगुप्तमिति तत् प्रवदन्ति शिम्वी-
धान्यं लघोऽङ्गवमथो लङ्घधान्यमन्वत् ॥”

अस्य गुणाः ।

“तत्र चिदोषशमनं लघु शूकधान्यं

तेजोवलातिशयवीर्यवृद्धिदायि ।

देशे देशे शूकधान्यस्य संख्या

ज्ञातुं शूकानां नैव ते देवतेभ्यः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।

परतो वातलङ्घ्यं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्वयः ।

“अवस्तु सितशूकः स्यात् निःशूकोऽतिथयः स्मृतः ।
तोकलङ्घतु स हरितस्ततः सत्यश्च कौर्मितः ॥

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ॥
त्रैलु तिलवन् पथ्यो क्लृवो मेधापिबद्धनः ।

कटुपाकोऽनभिच्छन्दी सख्यो बलहरो गुरुः ॥
बहुवातमलो वर्णस्त्र्यङ्गारो च पिच्छिलः ।

कण्डल्वमामयच्छेदपित्तमेदप्रणाशनः ॥
पीनसश्चासकाचोऽरुक्लम्भलोहितलट्प्रणुत् ।

असादितयवो न्यूनकोको न्यूनतरस्ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शूकपिच्छः, स्त्री, (शूकेः पिच्छते इति । पिच्छ-
सहती + इन् ।) शूकपिच्छः । इति शब्दमाला-
शब्दरत्नावली ॥

शूकपिच्छी, स्त्री, (शूकपिच्छ + वा ङीष् ।) शूक-
पिच्छः । इति शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥

शूकरः, पुं, (शूकं तद्वत्तमो रातीति । रा + कः ।)
प्रशुविशेषः । शुभ्रोर इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वराहः २ कम्बरोमा ३ रोमशः ४ किरिः ५
चक्रदंष्ट्रः ६ किटः ७ दंष्ट्रो ८ क्रोडः ९ दन्ता-
शुधः १० बली ११ एयुस्त्वः १२ पोची १३

घोषी १४ मदनः १५ कोलः १६ पोचाशुधः १७
मूरः १८ वज्रपलः १९ रदाशुधः २० । वन्यस्य

तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । वातहारित्वम् ।
दृढत्वम् । बलखेदकारित्वम् । मांसस्य तस्य

मांसगुणाः । वन्यवराहमांसस्य गुरुत्वम् । मेदी-
बलवीर्यवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“बुलापगच्छवाराहवमरीवारणादयः ।

एते क्रूरेष्वराः पोता यतः क्रूरे चरन्त्यसौ ॥

क्रूरेष्वरा मरुत्तितहरा दृढबलापहाः ।

मधुराः शीतलाः क्षिग्धा मृजलाः क्षेप-

वर्धनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शूकरकन्दः, पुं, (शूकरप्रियः कन्दः ।) वाराहो-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूद्रः

शूकरदंष्ट्रः, पुं, चन्द्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
“सदाहो रक्तपथ्यन्तस्त्वक्पाकौ तीव्रवेदनः ।

कण्डूमान् च्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥”
स गृहभ्रष्टः ॥*॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“भङ्ग्राजकमूलस्य रजस्था संहितस्य च ।
चूर्णस्य सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम् ॥

राजीवमूलकस्त्वस्तु पीतो गन्धेन सर्पिषा प्रातः ।
शमयति शूकरदंष्ट्रं दृष्टोऽनन्तरं चोरम् ॥

रजनीमाकं वृक्षं पिष्ट शीतेन वारिणा ।
तल्लपाद्वन्ति वीर्यं वाराहदंष्ट्रनाशकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूला-
न्यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) कोल-
शिम्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूकराक्रान्ता, स्त्री, (शूकरेणाक्रान्त्यते स्मृति । आ-
+ क्रम + क्तः ।) वराहक्रान्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शूकरी, स्त्री, (शूकर + ङीष् ।) वराहक्रान्ता ।
इति शब्दरत्नावली । शूकरपत्नी च ॥

शूकरेष्टः, पुं, (शूकरागमिष्टः ।) कसेरुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शूकरप्रियद्रव्ये, त्रि ॥

शूकलः, पुं, (शूकवत् क्लेशं लाति ददातीति । ला-
+ कः ।) दुर्ल्विनीताम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥

शूकवती, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः । शूक + मतुप् ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शूकयुक्तं,
त्रि ॥

शूकशिम्वी, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्वी यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकशिम्विः, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्विर्यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥

शूकशिम्विका, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्विका यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूकशिम्वी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्वी यस्याः ।)
कपिकच्छुः । इत्यमरटीका ॥

शूका, स्त्री, (शूकाः सन्त्यस्याः इति । अर्थ आदि-
त्वात् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूकापूङ्, पुं, लघुमणिः । इति हारावली ॥
कापूरद्वारा इति काहरोवा इति च पारस्य-
भाषा ॥

शूकः, त्रि, अल्पम् । इत्युणादिकोषः ॥ अख्यलम् ।
सख इति मिह्री इति च भाषा । यथा,—

“बहुवचनमायुक्तं पट्टच्छादिनिमित्तम् ।
वाचो देवि सुशूकश्च गृह्याय परमेष्ठरि ॥”

इति कालिकापुराणम् ॥

शूकः, पुं, स्वतः । अध्यात्मा । इत्युणादिकोषः ॥
शूतिपर्णः, पुं, आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः, पुं, (शोचतीति । शूच शोके + “शुचिर्दृक् ॥”
उभां ० २ । १६ । इति रक् दृक्भावादेशो घातो-

दोर्वचः ।) चतुर्वर्णान्तर्गतचतुर्वर्णः । तत्प-
र्यायः । अवयवार्थः २ लघुलः ३ जघन्यः ४ ।

इत्यमरः । दासः ५ पादजः ६ अन्त्यजः ७
जघन्यः ८ द्विजसेवकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

शूद्रः

पद्मः १० । इति जटाधरः ॥ अन्त्यवर्णः ११
पञ्चः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थः १३ द्विज-
दासः १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अजहोपे तस्य संज्ञा सदाङ्गः । प्राक्खलहोपे
इजुवरः । कुशहोपे कुलकः । क्रौञ्चहोपे
सेवकः । प्राक्खलहोपे अनुव्रतः । पुष्करहोपे सर्व्व
यकवर्णाः । अस्थीत्यतिव्रजः पादात् । अस्थ
प्राक्खलरूपितो धर्मः जीविका च ब्राह्मण-
चक्रिकवैश्यशूद्राणां । अस्थीकाश्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्मादि ।
“विप्राणामर्चनं निबन्धं शूद्रधर्मो विधेयते ।
तद्देवो न हनयाद्दीं शूद्राणां खलानां व्रजेत् ॥
शूद्रः कोटिचङ्गमाणि शतजन्मानि शूकरः ।
स्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापह्ना ॥
यः शूद्रो ब्राह्मणो गामी मातृगामी स पातकी ।
कुम्भीपाके पच्यते स यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततेले सुक्तः सपैरहर्निशम् ।
शूद्रश्च विष्णुताकारं कुरुते यमताडनात् ॥
तदा चाखलयोगिनः स्थानं सप्तजन्मसु पातकी ।
सप्तजन्मसु सर्पञ्च जलौका सप्तजन्मसु ।
जन्मकोटिचङ्गस्य विष्टयां जायते क्षमिः ।
योगिनिक्षिप्तः पुंश्चलौनां स भवेत् सप्तजन्मसु ॥
गवां ब्रह्मक्षमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु ।
योगो योगो भ्रमत्येव न पुनर्जायते नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे २३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्या सदा त्विह ।
पादप्रक्षालनं मन्त्र्यैर्भार्य्यसुच्छिद्यमानकम् ॥
तैव च कुरुक्षदा चैव तैश्चो भूयः पितामहः ।
शुश्रूषाये मया युष्मत्तुरीये तु पदे कृताः ॥
द्विजानां चक्षुर्गोणां वैश्यानाञ्च भवद्दिष्टाः ।
त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्या इहवादीहचक्षदा ॥”
इति पाद्मस्मृत्युच्छिद्य १६ अध्यायः ॥
किञ्च ।
“शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मेतः ॥”
इति गार्हपत्ये ४६ अध्यायः ॥
शूद्राण्ये वासनिषेधो यथा,—
“धार्मिकेर्नादृते आग्ने न आधिवह्नुवे भद्रम् ।
न शूद्राण्ये निवसेत् न पायकज्जगदृते ॥”
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
“न शूद्राय मतिं दद्यात् क्षत्रं पायसं दधि ।
नीच्छेत् वा मधु घृतं न च क्षयाजिर्न हविः ।
न चैवास्ते व्रतं ब्रूयात् न च धर्मान् वदेद्बुधः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥*
शूद्राणां वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
“त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिनः ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणैस्तु वद्विहृताः ॥”
इति वाराहं संसारवक्त्रनामाध्यायः ॥*
कलौ ते धन्याः । यथा,—
“कलिः साञ्चिति यत् प्रोक्तं शूद्रः साञ्चिति
योषितः ।

शूद्रः

यदाह भगवान् साधुर्धन्याञ्चिते पुनः पुनः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
“तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्राणां खलानां व्रजेत् ॥”
इति शूद्रकमलाकरद्वयनपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तद्भभोजननिषेधो यथा,—
“शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मांसं मासाहमेव
वा ।
तदुद्योगावभिजायेत सद्यमेतद्दिदुर्भुधाः ॥
अथोदरस्य शूद्राज्ञो नृपः श्वानोऽपि जायते ।
दादश दश चाष्टौ च यश्च शूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्राज्ञो ह्यधीयानोऽपि निबन्धः ।
कुङ्कुम् वापि अपन् वापि गतिस्त्वं न विन्दति ॥
अनृतं ब्राह्मणस्यान्नं च जियान्नं प्रयः कृतम् ।
वैश्यस्य चाग्नेमेवात्र शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥
तस्मान् शूद्रं न भिक्षितं यन्नार्थं सहिजातयः ।
इक्ष्वाणमिव सच्छूद्रकक्षातं परिवर्ज्येत् ॥
कथानामयथा भिक्षां कुर्व्याच्चैतिविकर्षितः ।
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन् तत्पापेन न लिप्यते ॥
विशुद्धान्नयसंजानो निवृत्तो मयमांसतः ।
द्विजभक्तो बणिग्गृष्टिः शूद्रः स परिकीर्तितः ॥”
इति बृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्यायः ॥*
अपि च । हारीतः ।
“शूद्राग्नेन तु सुक्तेन उदरस्थेन चो नृतः ।
स वै खरत्वसृष्ट्वं शूद्रत्वचाधिगच्छति ॥”
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं तद्वत्तमपि भोजनकाले
तद्वत्तमवस्थितं यत्तदपि शूद्रान्नम् । तदाह-
ङ्गिराः ।
“शूद्रवैश्यनि विप्रस्य चौरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥”
अपिशब्दात् साक्षात्तद्वत्तमवस्थितम् । न तु
तद्वत्तकपदेकादिना जीतमपि । खरहागते
पुनरङ्गिराः ।
“यथा यत्तत्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं
गताः ।
शूद्रादिप्रयत्नेभ्यः प्रविष्टस्तु सदा शुचि ॥”
प्रविष्टं खलापादकप्रतिपहादिनेति शेषः । अत
एव पराशरः ।
“तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्युश्रुति द्विजः ।
द्विजातिकरसंयुष्टं सर्व्वं तद्विप्रस्यते ॥”
स्युश्रुतिं प्रतिपद्यन्तीति कथ्यतः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य पाह्ममाह विष्णुपुराणम् ।
“संप्रोक्ष्य पान्थला यज्ञोपाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ॥”
तच्च पान्थले पाह्ममाहङ्गिराः ।
“स्वापने यत्तु विप्रस्यं शूद्रो यच्छति निबन्धः ।
पान्थलान्नगतं याज्ञं द्रव्यं स्वयङ्मागतम् ॥”
एतेन स्वयङ्मागतस्यैव शुद्धत्वं तद्वत्तमगतस्य
शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते । ततश्चेतादृशमपि
सुखं भूयां सर्व्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम् । इति
शुद्धित्वम् ॥ * ॥ कलौ शूद्रविशेषान्नभोजन-
निषेधो यथा,—

शूद्रः

“शूद्रेषु दासगोपालकुलमिवाहं शेरिणाम् ।
भोव्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥
एतानि लोकशुभार्थं कलिरादौ मन्त्रात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्मणि च वक्ष्याम्येकं बुधैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरश्च ।
यास उवाच ।
“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि
वान्तः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु सुदृक् स्त्रनापदि ॥
यस्मात्तान् यो द्विजां सुदृक् शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृपः स्या चाभिजायते ॥
ब्राह्मणश्चक्षित्यविश्रां शूद्रस्य च सुगोश्वराः ।
अस्याग्नेरुदरस्थेन नृपस्य द्योनिमाश्रयात् ॥”
कलौतरश्च शूद्रविशेषान्नभोजनविधिर्वा,—
“आग्नेनः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितो ।
एते शूद्रेषु भोव्यान्ना यक्षात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशोणवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोव्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं प्रयं बुधैः ॥
प्रायसं निष्पन्नश्च यावन्मर्त्येव शूद्रतः ॥”
पिण्याकश्चैव तैश्च शूद्राद्याहं द्विजातिभिः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“कन्दपकानि तैलेन प्रायसं दधिप्रक्षतः ।
द्विजेरतानि भोव्यानि शूद्रगृहक्षतात्मभिः ॥”
अन्यश्च ।
“शूद्रास्तु वेदानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्नं हि तेषां सततं सुभोध्यं
भवेद्दिजेऽहर्निहं पुरातनैः ॥
तस्माद्द्वं प्रकर्ष्यं व्रतस्थेन प्रयत्नतः ।
सर्व्वपापविनाशाय मन्त्रसुखविबुधैः ॥”
इति बृहत्पुराणे उषधानाध्यायः ॥ * ॥
वेदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेर्यधिकारः । वेद-
मन्त्रवर्ज्यं शूद्रस्येति छन्दोगादिकाचारचिन्ता-
मण्युतस्मृतौ वेदेति विशेषणम् । एवञ्च
पुराणमधिकृतम् ।
“अधेत्यं न चाग्रेन ब्राह्मणं चक्षित्यं विना ।
ओतयामिह शूद्रेण नाधेत्यं कदाचन ॥”
इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञज्ञानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि नि-
विहः । शूद्रमधिकृतम् ।
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं ह्यापयेत् ॥”
इति याज्ञवल्क्येन ॥
“ब्रह्मचक्षुविश्रामेव मन्त्रवत् स्नानमिच्छते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य नमस्कारकं मतम् ॥”
इति योगिवाक्यवल्क्येन ॥
आहमधिकृतम् ।
“अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
इति बृहत्पुराणे च ॥

शूद्रः

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जितमिति चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरच शूद्राधिकारे गौतमवचनम् । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयो-
नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मन्तोऽधो गच्छतीति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥*॥ प्रसङ्गाच्च कायस्थो-
पत्तिर्लिख्यते । पादौ दृष्टिखण्डे ।

“हृष्टादौ सदसत्कर्मज्ञप्रये प्राणिनां विधिः ।
अथ ध्याने स्थितस्यास्य सर्वकायाद्विनिर्गतः ।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मवीपात्रच खेङ्गनीम् ।
चित्रगुण इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः ।
प्राणिनां सदसत्कर्मवेख्याय स निरूपितः ।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देव्यामृतोयश्चभुक् स वै ।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दयते द्विजैः ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते ।
नानामोचाच्च तद्दृष्ट्याः कायस्था भुवि सन्ति
वै ॥”*

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्दे रेणुकामाहमि ।

“एवं हत्वाञ्जुनं रामः सन्वाद्य निशितान्
शूरान् ।

एक एव ययौ हन्तुं सर्वानेवातुरान् वृषान् ॥
केचिद्ब्रह्मनामिष्य केचित् पातालमाविशन् ।

सगर्भा चन्द्रसेनस्य भाग्या दाल्भ्याश्रमं ययौ ।
ततो रामः समागतो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।

पूजितो मुनिना सद्योऽन्वेष्यपाद्यासनादिभिः ॥
दहौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।

रामस्तु भावयामास हृदिस्थं स्ममनोरथम् ।
याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो मन्वा-

सुनिः ॥

ततो हौ परमप्रीतो भोजनं चक्रतुर्मदा ।
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।

यत्त्वया प्रार्थितं देव तत्त्वं शंसिषुमहर्षि ॥
राम उवाच ।

तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागत ।
चन्द्रसेनस्य राज्यैः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥

तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिंसितं तं महासुते ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥

दाल्भ्य उवाच ।

क्षिप्रं गर्भमसुं राजं तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं धर्दममहामतः ॥

क्षत्रियान्करन्वाहं तत्त्वं क्षाप्तिवदानव ।
प्राप्तिं तच्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भं उत्तमः ।

सखात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यन्ति शिशोः
शुभा ।

एवं रामो महाबाहुर्हृत्वितात्मर्भंसुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात्सखात् क्षत्रियान्करः प्रभुः ।

कायस्थ एव ज्ञप्यन्तः क्षत्रियान् क्षत्रियात्ततः ॥
रामाश्रया स दाल्भ्येन चन्द्रमर्म्महृदिभूतः ।

कायस्थधर्म्मोऽस्मै दत्तक्षत्रिचगुणश्च यः स्मृतः ।
तद्भोक्तृत्वाच्च कायस्था दाल्भ्यगोत्राक्षतोऽभवन् ।

दाल्भ्योपदेश्यतस्मै वै धर्म्मिष्ठाः सखावादिनः ॥

शूद्रश्च

सदाचारपरा निर्वर्त्तता हरिहराश्रमे ।
देवविप्रप्रितुणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः ॥”*

प्रकारान्तरम् ।

“माहिष्यवनितास्तुर्वेदेष्टान् यः प्रकथयते ।
स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते ॥

क्षत्रादेश्याथ माहिष्या वैश्यादिप्राची वेदेष्टः ।
क्षिपीनां देशजातानां वेक्षणं स समाचरेत् ॥

गणकत्वं विचित्रञ्च बीजपाटी प्रमेदतः ।
अधमः शूद्रजातिभ्यः पञ्चसंस्कारवानसौ ॥

चातुर्वर्णस्य सेवां हि क्षिपिषेखनसाधनाम् ।
यवसायः शिल्पकर्म तज्जोवनसुदाहृतम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतञ्च वस्त्रमारक्तमम्भसा ।
स्वर्ग्यं देवतानाञ्च कायस्थादो विवर्जयेत् ॥”

इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम् ।
शूद्रजलं, जौ, (शूद्रस्य जलम् ।) शूद्रकचै-
कर्म । यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं शूद्राणां न्यायवर्त्तिनाम् ।
आहाहः नव्यधोस्तत्त्वं अस्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”

तच्च मत्स्यपुराणम् ।

“एवं शूद्रोऽपि सामान्यं दृष्टिआहञ्च सर्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामासवहुधः ॥

दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः ।
दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”

ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं
सर्वजनकर्मैवलेन प्रतिमासकथापकादिविहित-

आहञ्च आभ्युदयिकआहञ्च एवं हिजातिवत्
शूद्रोऽपि कुर्यादित्यन्वयः । नमस्कारेण मन्त्रेण न तु

स्वयं पठितमन्त्रेण । आमासवदित्यनेन जनसेक-
सिद्धाज्जाहृतिः । क्षिप्रमससुदाहृतम् । इति

वशिष्टेन क्षिप्रस्यैवाज्ञत्वाभिधानात् । कन्दपकस्य
भृष्टत्वं न तु क्षिप्रत्वम् । हारीतेन खेदनभर्ज-

नयोः पृथक्त्वसुक्तम् । यथा, आदीपननापन-
खेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमीति । अस्यार्थः ।

आदीपनं काष्ठानाम् । तापनं तोयादेः । खेदनं
धान्यादेः । भर्जनं प्रवादेः । पचनं तक्षुणादेः ।

इति पञ्चमी खना इति कथ्यतरः । अतएव
क्षिप्रधास्येन अवहित्यते ।

“कन्दपकानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
हिजेरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतास्यपि ॥”

इति कूर्मपुराणवचनेन शूद्रकचैककन्दपकादे-
ब्राह्मणस्य मन्त्रत्वेन आह्वे देयत्वं युक्तम् । कन्द-

पकं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण यद्ववहिना
पक्कम् । पायसं पाकेन काष्ठविकारापन्नं

दुग्धम् । परमासपरत्वे पुंलिङ्गनिर्देशापत्तेः ।
तथा चामरः । परमासश्च पायसः इति ।

“दिने त्रयोदशे प्राप्तिं पाकेन भोजयेद्दिज्ञात् ।
अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ॥”

इति आह्वितनामणिधृतवराहपुराणवचनमपि
कन्दपकपरम् । अथस्तु एतद्वचनं सच्छूद्रप्र-

मैयिजोक्तं हेयम् । एवं आममासस्यापि आह्वे
देयत्वं सामग्राह्यतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । तच्च त्रय-

देवताप्रकारार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः ।

शूद्रश्च

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”

इति वराहपुराणात् ॥

अयं आह्वितकर्त्तव्यताको विधिः शूद्रकर्त्तृकमन्त्र-
पाठरहितः । शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ
यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तत् स्त्रिया ग्रहणार्थं
परिभाषार्थञ्च । ततश्च तत्कर्मसमन्वितमन्त्रेण

विप्रसदीयकर्मकारथिष्ठब्राह्मणो गृह्यते । तेन
ब्राह्मणेन तच्च मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्यम् ।

तच्च यजुर्वेदिको मन्त्रः । तथा च स्मृतः ।
“आधक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदीय कारयेत् ॥”
आधक्रमेण सन्त्युक्तक्रमेण यजुर्वेदिसमन्वितगृह्या

दिना ।

“चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा ।
धर्म्मशास्त्राणि राजेन प्रदद्यात् तानि वृषोत्तम ॥

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनोविभिः ।
अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य न ॥

रामस्य कुरुशार्ङ्गल धर्म्मकामार्थसिद्धये ।
तथोक्तं भारते वीर पाराशर्य्येण धीमता ।

वेदार्थं सकलं योज्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो ॥”
इति भविष्यपुराणवचनात्तथा पौराणिकादि-

विधिषोऽप्यो योजयित्वा । अथ च आह्वे वेद-
मन्त्रवर्णं शूद्रस्येतिवचने वेदेतुपादानात् आह्वे

पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तम् ।
तत्र वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन

मन्त्रमात्रनिषेधात् मन्त्रपुराणेन नमस्कारेण
मन्त्रेण इत्युपादानाच्च । पौराणिकस्यापि आह्वे

निषेधः प्रतीयते । एवं स्मरिषेऽपि ।

“ब्रह्मचर्यविश्रामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सगमस्कारकं मतम् ॥”

इत्यनेन नमस्कारविधानात् । पञ्चयज्ञेऽपि ।
“शूद्रस्य द्विजशूद्राया तथा जीवनवान् भवेत् ।

शिल्पोऽपि विविधैर्जीवेत् हिजातिहितमा-
चरन् ॥

भार्यारविः शुचिर्हृत्कर्मता आह्वक्रियारतः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च ज्ञापयेत् ॥”

इति नमस्कारमात्रविधानात् आह्वद्विष्य पौरा-
णिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च स्नानआह्वपञ्चयज्ञेतरञ्च

शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अथ ।
“यष्टेऽन्नप्राशनं मारिच यष्टेऽन्नं मङ्गलं कुले ॥”

इति मनुवचनात् । चूडा कात्यायना यथाकृच्छं इति
याज्ञवल्क्यावचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मोद्ग-

रोधेन कालान्तरस्य नामतिशेरोच्चारणस्याभि-
प्राञ्च शूद्रादीनां नामकरणे वसुवोधादिक-

प्रतिश्रुतनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्मणि
शूद्राणां पठ्यतिश्रुतनामाभिधानं क्रियते इति ॥

शूद्रस्वाचमने देवतीर्थेन ओष्ठे जलं सक्तत्
चिपेत् न पिबेत् । तथा च याज्ञवल्क्याः ।

“हृत्कथ्यतामुगाक्षितु यथासंख्यं त्रिचतयः ।
शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सक्तत् स्य दामिरन्ततः ॥”

अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तरं

शूद्रो

मपकर्षात् । अतएव शृङ्गामिरितुक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।

“स्त्री शूद्रः शुश्रूते निवर्त्तमानाश्च करोत्ययोः ।” इति ब्रह्मपुराणवचनम् । याज्ञवल्क्यः ।

“प्राप्त्वा ब्राह्मण्यं तीर्थेन द्विजो निवसुप-
सु श्रेत् ।”

अत्र द्विजस्यैव व्याचमने ब्राह्मणतौर्यापादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् । एवमेव मितान्तरायां यत्तुक्तं मरौचिना ।

“स्त्रियास्त्रेहृषिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सप्तदाचमनाच्छृङ्गरेतयोरेव चोभयोः ।” इति ।

एतदनन्तरं इन्द्रियादिस्पर्शवत् ब्राह्मणवदेव । प्रमाणान्तरं तु वाजसनेयिसामग्र्याह्वाङ्गिकतत्त्वयोरनुसन्धेयम् । इति वन्यघटीयश्रीहरिहर-भट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं शूद्राङ्गिकाचारनलं समाप्तम् ।

शूद्रधर्मः, पु, (शूद्रस्य धर्मः ।) शूद्रस्य ब्राह्म-
विहिताचारः । तस्य विवरणं शूद्रलक्षणशब्दे
द्रष्टव्यम् ।

शूद्रप्रियः, पु, (शूद्राणां प्रियः ।) पलायः । इति
राजनिर्घण्टः । शूद्रस्य प्रियद्रव्ये, चि ॥

शूद्रप्रेम्यः, पु, (शूद्रस्य प्रेम्णः ।) शूद्रस्य परिचारक-
ब्राह्मणादिः । इति केचित्तु ॥

शूद्रशासनं, स्त्री, (शूद्रस्य शासनम् ।) शूद्रस्याधि-
कारी लेख्यपत्रादिर्वा । यथा,—
“स्यादभिमथ्यन्दिमण्यं शाखानगरमित्यपि ।

शासन धर्मकौलः स्यान्मज्जुतिः शूद्रशास-
नम् ॥”

इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

शूद्रा, स्त्री, (शूद्रस्य जातिः । शूद्र + “शूद्रा
चामहवृत्पूर्वा जातिः ।” इति टाप् ।) शूद्र-
जातिस्त्री । इत्यमरः । (यथा मनुः । १ । ११३ ।

“शूद्रेण भार्या शूद्रस्य सा च सा च विशः
सृते ॥”)

शूद्रान्नं, स्त्री, (शूद्रस्य अन्नम् ।) शूद्रखानिकान्नम् ।
यथा,—

“शूद्रान्ने तु सुक्तं उदरस्येन यो मृतः ।
स वै खरत्वसृष्ट्वं शूद्रत्वत्वाधिगच्छति ॥”

शूद्रान्नं शूद्रखानिकान्नम् । इति शुद्धितत्वम् ।
अन्यत् शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शूद्राभार्यः, पु, शूद्रा भार्या यस्य सः । शूद्राभारी ।
इति आकरणम् ॥

शूद्रार्त्ता, स्त्री, (शूद्रस्य आर्त्ता ।) प्रियङ्गुद्वयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूद्रावेदी, [वृ] पु, (शूद्रां विन्दतीति । विद् +
विनि ।) शूद्राविवाहकर्त्ता । यथा,—

“शूद्रावेदी पतलत्रेयतयवयस्य च ।
श्रौतकस्य सुतोयस्य तदपत्यस्य भृगोः ॥”

इति दायभागः ॥

शूद्रौ, स्त्री, (शूद्रस्य स्त्री ।) “पृथोगादाख्यायाम् ।”
४ । १ । ४८ । इति डीव । शूद्रस्य भार्या ।

इत्यमरः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ६१ ।

शून्यः

“विप्रात् ऋद्धांभित्तो हि चन्द्रियाणां विशः
स्त्रियाम् ।

अन्वयः शूद्रां निषादो जातः पारश्वोऽपि
वा ॥”)

शूनः, चि, (टु ओ श्वि गतिरुड्गोः + क्तः । “ओदि-
तच्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।

“वचिस्त्रपियजादीनां किति ।” ६ । १ । १५ ।
इति संप्रसारणम् । “हलः ।” ६ । ४ । २ । इति

दीर्घः । “ओदितो निष्ठायाम् ।” ७ । २ । १४ ।
इति इडागमस्य नः । वङ्गितः । इति आकर-

णम् ॥ (यथा, सुसृते । ५ । २ ।
“दुर्वर्गं हरिते शूने जायते चास्य लोचने ॥”

शून्ये, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । ११ ।
“मा शूने अग्ने निषदाम वृणाम् ॥”

“हे अग्ने । शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा
निषदाम न निषवाम् ॥” इति तद्गाथे सायणः ॥

शूनवान्, [त] चि, (टु ओ श्वि गतिरुड्गोः +
क्तवत् ।) वङ्गितः । इति आकरणम् ॥

शूवा, स्त्री, (श्वयन्ति ऋतुं गच्छन्ति कौटादयो
यज । श्व + क्तः । टाप् ।) प्राणिवधस्थानम् ।

इति हलावुधः । पञ्चविधा शूना यथा,—
“पञ्च शूना गृहस्थस्य चुक्री पेषयुप्रस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥”
पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो वृषश्चोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् न ह्यापयति शक्तितः ।
स गृहेऽपि वसन्निवृत्तं शूनादोषैर्न लिप्यते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अधोनिष्ठाका । इति हारावली ॥
शूनवान्, [त] पु, (शूना + मतुप् । मस्य वः ।)

शूना विद्यते यस्य सः । कवाइ इति भाषा ।
इति केचित्तु ॥

शून्यं, स्त्री, आकाशम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
(यथा, भागवते । ६ । १३ । २० ।

“स वै त्वादृवघो भूयानपि पापचयो वृष ।
नीतस्तेनैव शून्याय गौहार इव भाहुना ॥”)

विष्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
शून्यः, चि, अतिशयेन ऊनः । अभावविशिष्टः ।

असम्पूर्णः । खालि इति पारस्यभाषा । तत्-
पर्यायः । वशकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४ ।

इत्यमरः । शून्यम् ५ । इति तट्टीकायां भरतः ।
“अविद्यमानं शून्यं दिक् शून्या चेदवान्मवा ।

युज्जहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या हरिद्रता ॥”
इति चायकम् ॥

(शून्याये प्राणिहिंसायां हितः रहस्यस्थानत्वात् ।
शूना + यत् । यदा, शूने हितम् । श्व + “श्वनः
सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥” ५ । १ । २ । इत्यस्य

वार्तिकोक्ता यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वम् ।)
निर्जनः । इति मेदिनी । (यथा, भट्टिः । १२ । २६ ।

“केन संविद्रेते नात्यन्ततो वासववत्सलः ।
विरौमि शून्यं प्रीत्यैमि कथं मनुष्यसुहृदम् ॥”)

शून्यः

शून्यमन्यः, पु, (शून्यं मर्थं यस्य ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः । शून्यगर्भवस्तुनि, चि ॥

शून्यवादी, [वृ] पु, (शून्यं वदतीति । वद् +
विनिः ।) सौमतः । इति जटाधरः ॥ नास्ति-
कश्च ॥

शून्या, स्त्री, नली । इति विश्वमेदिन्यौ । महा-
कण्टकिनी । इति शब्दचन्द्रिका । फलोमनसा

इति खाना । बन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शून्यालयः, पु, (शून्य आलयः ।) निर्जनस्थलम् ।

अत्र शयनविधौ यथा । “मार्कण्डेयः ।
‘शून्यालये भ्रमशाने च एकतले चतुष्पदे ।

महादेवगृहे चापि प्रकरालोत्प्रांशु ॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।

न चापि भयशयने नाशुचौ नासुषिः स्वयम् ॥
नार्द्रवासा न नमश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्वये तथा ॥’
न स्वपेदिन्यर्थः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

शूपकारः, पु, (शृपं करोतीति । क्त + अण् ।)
शूनाणां पाचकः । यथा,—

“शूपकाकोपजीवी यः शूपकार इति स्तुतः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अन्यत् इत्यस्यकारादौ द्रष्टव्यम् ।
शूर, ड य ई कस्मै । हिंसै । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-कस्मै अक०-हिंसै सक०-सेट् ।
निष्ठायांमनिट् ।) ड य, शूर्यते । ई, शूर्यैः ।

कस्मौ कङ्क्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥
शूर, तु क ड विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, अशु-
शूरत् । विक्रमः उद्यमः । इति दुर्गादासः ॥

शूरः, पु, (शूरयति विक्रामतीति । शूर + अच् ।
यदा, श्रवति वीर्यं प्राप्नोतीति । शु + “शुविचि-

मिनां दीर्घश्च ।” उणा० २ । २५ । इति क्रान्
दीर्घश्च ।) वीरः । इत्यमरः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०६ । ४ ।

“शूराश्च क्षतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥”)
शूर्यः । स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः । इति

मेदिनी । (यथा, भागवते । ६ । २४ । २६ ।
“शूरो विदूरथादौवो भजमानस्तु तत्सुतः ॥”)

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । सिंहः । शूकरः ।
चित्रकः । खालः । कङ्कचः । मखरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥
शूरणः, पु, (शूर्यते इति । शूर हिंसै + क्तुः ।)

मूलविशेषः । ओल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अश्रीमः २ कन्दः ३ । इत्यमरः । सूरस्य ४ ।

इति तट्टीका । ओलः ५ । इति जटाधरः ॥
ओलः ६ । इति मेदिनी । कण्डूलः ७ कन्दौ ८

सुकन्दौ ९ खूलकन्दः १० दुर्गामारिः ११
सुहृत् १२ वातादिः १३ कन्दशूरणः १४

तीव्रकण्डः १५ कन्दार्द्रः १६ कन्दवर्धनः १७
वज्रुकन्दः १८ वृक्षकन्दः १९ शूरणकन्दः २० ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रसत्वम् । दीपनत्वम् ।
पाचनत्वम् । क्षमिकपानिषत्वासायवमनार्द्रः-

शूर्पण

शूलगुल्मनाशित्वम् । अस्वदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घटः ॥ अपि च ।

“शूरणो दीपनो रुच्यः कषायः कण्डूकृतं कटुः ।
विष्टम्भी विशदो रुच्यः कषायः क्लृप्तननो लघुः ।
विशेषादर्शते पथ्यः श्लेष्मगुल्माविनाशनः ।
सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते ॥
दृष्ट्यां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः ।
सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणकृततमः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यञ्च ।

“शूरणो दीपनो रुच्यः कषयो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शतां पथ्यो ग्राह्यकन्दस्तु दोषघ्नः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

श्लोकाकटुचः । इति शब्दमाला ॥

शूरणोद्गुलः, पु, हरिद्राङ्गपत्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शूरदेवः, पु, चतुर्विंशतिभाष्यहर्दन्तगताहर्द्विशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शूरसेनः, पु, (शूराः सेना यस्य ।) राजविशेषः ।
देशविशेषः । यथा,—

“शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ।
माथुरान् शूरसेनाच्च विधयान् बुभुक्षे पुरा ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥

शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुमः । (शूरा-
पर-सक-सेट् ।) षष्ठ्यन्तः । क, शूर्पयति
धात्वं मय्यै । इति दुर्गादायः ॥

शूर्पः, पु ली, (शूर्पयति धान्यादीनि । शूर्प+
अच् । यङा, शू हिंसायाम्+“बुभुक्षे” निच् ।)

उया० ३ । २६ । इति पः । चकारात् स च
कित् ।) तच्छुलादिस्मोटनार्थं वंशादिनिमित्त-
पात्रविशेषः । कुला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

प्रस्मोटनम् २ । इत्यमरः । छर्पः ३ कुल्यः ४
प्रस्मोटनी ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

“विष्टव्यं छर्पवत् दोषान् गुणान् यजन्ति
साधवः ॥”)

श्लोकावयवपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

शूर्पकः, पु, (शूर्प इव प्रतिजलितस्य । “इव प्रति-
जलितौ” इति कन् ।) असुरविशेषः । स च
कामदेवस्य शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

शूर्पकर्णः, पु, (छर्पतिव कर्णो यस्य ।) हृत्को ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कुल्यदुल्लस्यति कुल्यं, जि ॥

(यथा, कथाचरितसामरे । ५५ । १६५ ।
“चटोदरः शूर्पकर्णो गन्धार्धचो मरीतु-
कटः ॥”)

शूर्पकारातिः, पु, (शूर्पकस्तनामासुरः अराति-
यस्य ।) कामदेवः । इति हज्जायुधः ॥

शूर्पकारिः, पु, (शूर्पकः अरियस्य ।) कामदेवः ।
इति हज्जायुधः ॥

शूर्पगन्धा, स्त्री, (शूर्पा इव गन्धा यस्याः । “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः” ८ । ४ । ३ । इति
अलम् । “गन्धसुखात् संज्ञायाम्” ४ । १ । ५८ ।
इति च ङीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्द-

शूलः

मालाशब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । १२ ।
३८ ।

“रूपं शूर्पगन्धानाम् चटुशं प्रत्यपद्यत् ॥”)
शूर्पगन्धी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि गन्धानि यस्याः ।
केवलयोगिकत्वे ङीष् ।) रावणभगिनी । इति

शब्दमालाशब्दरत्नावली ॥

शूर्पगन्धी, स्त्री, (शूर्पा इव गन्धानि यस्याः ।
ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूर्पवातः, पु, (शूर्पस्य वातः ।) शूर्पस्य वायुः ।
कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कुलफालः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शूर्पश्रुतिः, पु, (शूर्पे इव श्रुती यस्य ।) हृत्को ।
इति हारावली ॥

शूर्पी, स्त्री, (शूर्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्र-
छर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ शूर्पगन्धा । इति
शब्दमाला ॥

शूर्प्मः, पु, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

शूर्प्मिः, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

शूर्प्मिका, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-
शूर्प्मी, स्त्री, रत्नावली ॥

शूल, रुजायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (श्वा-
पर-सक-सेट् ।) दीर्घः । शूलति लोकां रोगः ।
इति दुर्गादायः ॥

शूलः, पु ली, (शूलति लोकानिति । शूल रोगे+
अच् ।) रोगविशेषः । अस्त्वविशेषः । वशी

इति माला इति च भाषा । इत्यमरः । न्हत्युः ।
केतनः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
नवमयोगः । इति मेदिनी । तद्योगजात-
फलम् । यथा,—

“भौतो द्रिद्रो द्यिताप्रियञ्च
शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः ।
विद्यामयाभ्यां रहितोऽथ शूलो
करोति लोके न हितं कदाचित् ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

सुनीच्छः । अयःकौलः । इति धरणिः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ ।

“तत्सु शूल आरोप्य तं सुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं घनाभ्याहाय तावथ ॥”)

यथा । इति केचित् । विज्ञेयम् । यथा,—

“अष्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पादाः ।
प्रमदाः कैशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वः ॥ ३ ॥

अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निहृष्टं
निदानमाह ।

“दोषैः पृथक् समस्तमदन्दैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्वैस्त्वैतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रसुः ॥”

प्रसुः कर्षा ॥ ३ ॥ वातिकस्य विप्रलङ्घनिदान-
संप्राप्तिलक्षणमाह ।

“वायामपात्रादितिमेषुनाञ्च
प्रजामराच्छेदजलादिपात्रात् ।

शूलः

कलायसुजाङ्गिकीरदूषात्
अत्यधेरुच्याध्वाभ्यामभिघातात् ॥

कषायतिक्तातिविरुद्धाभ्या-
मिदं वल्लभकशुष्कप्राकेः ।

विटकुक्कुटानिलसन्निरोधात्
श्लोकापवासादितिहास्यभाषात् ॥

वायुः प्रष्टुहो जनयेद्वि शूलं
हृत्पृष्ठपार्श्वनिकवस्तिदेशे ।

जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च
श्रोते च कोपं समुपेत गाढम् ॥

सुहृन्मृदुश्चोपग्रामप्रकोपे-
न्विष्णुचर्चस्तम्भनतोदनेदः ।

सखेदनाभ्यञ्जनमर्दनादौः
क्षिण्णोष्णोष्णैश्च समं प्रयाति ॥”

आयामी मलयुद्धादिः । पानं गुरुगरयादि ।
मेषुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरं रात्रौ । एवामनि-
योगात् । कलायस्त्रिपुटः । आढिकौ तुवरी ।

कोरदूषकः कोदवः । अत्यधेरुच्यध्वसेवा ।
अध्वशर्नं सुतस्थोपरि भोजनम् । अभिघातो

लोहादिभिः । कषायतिक्तारससेवा । विरुद्धात्र
विरुद्धमङ्कुरितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्नं

भक्ष्यम् । वल्लभं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य
देशमाह । हृदयादिषु ॥ ३ ॥ तस्य हृत्कुलस्य

पृथगपि लक्षणं पठति ।
“कषापिचावकहस्तु मावतो रसवर्द्धितः ।
हृदियः कुर्वते शूलस्तृक्कावस्थावरोधकम् ।
स हृत्कुल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः ॥”

पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह ।
“कष निरुद्ध पवनः शूचैर्भिरिव निस्तुदन् ।
पार्श्वस्यः पार्श्वयोः शूलं कुर्वादाध्यानसंयु-
तम् ।

तेनोच्छ्वसिति वक्रैश्च नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति ।
निद्राञ्च नाप्रुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥”

वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह ।
“चरोधात् कुपितो वायुरस्थि संश्रित्व तिष्ठति ।
वस्तिवङ्गनाङ्गीरु ततः शूलस्तु जायते ॥
विष्णुनवातचरोधो वस्तिशूलः स उच्यते ॥”

प्रलतमनुसरति । जीर्णं सुते । प्रदोषे राजाग-
ममे राजभिवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे

वर्षासु मेघोदये च ॥ ३ ॥ तथैव भैतिकमाह ।
“आरातितीक्ष्णोष्णविहाहितैल-
नित्यावपिण्याककुलतयुगेः ।
कटुस्वसोवोरसुराविकाः ।
क्राधानावासरविप्रतापैः ॥
याम्बातियोगादग्नेन ज्विदग्नेः
पित्तं प्रज्ज्याशु करोति शूलम् ।
त्यक्तोद्धाहात्मिकं हि नाभ्यां
सखेदस्रक्क्षेमशोषयुक्तम् ॥
मथ्यं दिने कुप्यति चाद्वेराज्ञे
निदावकावे जलदाव्ये च ।
श्रोतैरतिश्रोतैः समुपेतं शान्तिं
सुखादृष्टैरपि भोजनेन ॥”

शूलः

निष्ठाया राजभावः । सौवीरं सन्धानमेदः ।
सुराविकारैः । परिपक्वसन्धानसमुत्पन्ना सुरा-
मता । तस्या विकारैः । रविप्रवापः आतपः ।
गाम्यातिथीगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीतु-
ष्णापि अग्रनेत्रिद्वैरिति बोधयति । अवि-
दाहिवस्तुनोऽपि पितृवशाद्विदाहिलं भवति ।
जलदाढये शरदि । शीते शीतकाले । शीते-
व्यातादिभिः ॥ ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्भासेक्षुपिठकशरातिलशूलौभिः ।
अन्येष्वासाजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपसुपगम्य करोति शूलम् ॥
हृत्तासकाससदनासचिचसंप्रसक्तै-
रामाशये क्षिप्रमितकोष्ठश्रोतुगुचलेः ।
सुक्तैः सदैव हि रुचं कुरुतेऽतिमात्रं
सुख्येद्वेद्येऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥”

आनूपं बहुजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं शालू-
कादि । किलाटः ।

“पक्वं द्रव्यं समं चौरं विज्ञेया दधिजुष्मिका ।
तक्रण तक्रूचौ स्यात्तयोः पिष्टः किला-
टकः ॥”

पयोविकारः प्रायसादिः । पिष्टं माषादिः ।
अन्यैः गुब्बादिभिः क्षिप्रितमात्रं चर्मावगुण्डित-
मिव यत् कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुचलेः सद्यः ।
सुख्येद्वेद्य इति त्रिधाविभक्तद्विप्रसप्रथमभाग-
स्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिवच-
यात् । कुसुमागमे वसन्ते ॥ ॥ इन्द्रजमाह ।
“हिदोषलज्जयेतेतिन्द्रियाच्छूलं हिदोषजम् ॥
त्रिदोषजमाह ।

“सर्वेषु देशेषु समस्तजिह्वं
विन्धाद्भक्ष्यं सर्वभवं हि शूलम् ।
सुकटमेनं विवच्यतुल्यं
विवर्त्तनीयश्च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥”
सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वजकवस्तिनाभ्यामाश्र-
येषु । सर्वभवं हिदोषजं शूलं विन्धात् । सुकट-
साध्यं विवच्यतुल्यं मारणात्मकत्वात् ॥ ॥
आमजमाह ।

“आटोपहृत्तासवमोशुलं
स्तेमिन्नमानाहकफप्रसक्तैः ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्धवं शूलमुदाहरन्ति ॥
कफस्य कफशूलस्य । आमोद्धवं आमाहुद्गो
यस्य तं शूलम् । अनामाच्छूले जाते पक्षा-
होषसम्बन्धः । अतएव शूलस्याटलसुक्तम् । स
च प्रथममामाश्रये भवति पक्षात् सम्बन्धिदोषे-
व्यस्तिनाभिहृत्पार्श्वजुचिषु भवति यथा दोष-
सम्बन्धः ॥ ॥ आमशूलस्य दोषविशेषेण देश-
विशेषमाह ।

“वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति
पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
हृत्पार्श्वजुचौ कफसन्निविष्टं
सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥”

शूलः

हृत्पार्श्वजुचौ हृत्पार्श्वभ्यां सङ्घिते कुचौ ।
कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् ॥ ॥ तत्त्वान्तरोक्त-
मामशूलमाह ।

“अतिमानं यदा सुक्तं पावके नृदतां गति ।
शिरोक्षतसु तत् कोष्ठे वायुनाटलं तिष्ठति ॥
यदा न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते शूलम् ॥
श्लेष्मानविदाह्यां हृत्तुलीयं सविलम्बिकम् ॥
कम्पवातमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि ।
अविपाकोद्भव शूलमेतमाहुर्मनीषिणः ॥”
अविपाकोद्भव आमोद्भवमित्यर्थः ॥ ॥ शूल-
स्योपपन्नानाह ।
“वेदनातिवृत्त्या श्लेष्मा आनाहो गौरव ज्वरः ।
भमोऽरुचिः कशत्वश्च वलङ्घानस्तथेव च ।
उपद्रवा दृष्टेवैतं यस्य शूलस्य नास्ति सः ॥”
शूलस्यैव मेदं परिणाममाह ।

“खेनिदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।
कफपित्तं समाहृत्य शूलकारो भवेद्वचो ॥
सुक्तं जीर्णं यच्छूलं तदैव परिणामजम् ॥”
खेनिदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्ति-
रक्ता । सुक्तं जीर्णं त्वीदिना लक्षणसुक्तम् ।
समाहृत्य आया ॥ ॥ अथाप्यद्रवनामानं शूल-
विशेषमाह ।

“जीर्णजीर्णयुक्तं यच्छूलं सुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनभोजनेन वा ।
न श्रमं याति नियमात् सोऽप्यद्रव उदाहृतः ॥”
मेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात् ॥ ॥ अथ
शूलस्य चिकित्सा ।

“वमनं लङ्घनं स्नेहं पाचनं फलवर्जयः ।
चारचूर्णाणि गुटिकाः शूलस्य शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलसु स्नेहस्नेहेतुपाचरेत् ।
शूलशूलानुलस्य स्यात् स्नेह एव सुखावहः ॥
ऋत्तिकां सक्तां पाकाहनीभृतां पटे चिपेत् ।
कृत्वा तत्पटलोऽंशुं शूलो यथा स्नेहं विधापयेत् ॥”

इति ऋत्तिकास्नेहः ॥
“कार्पासास्यकुलत्थिकातिलयदरेरुष्ण-
तसौ-
वर्षाभूयस्यजीवकाज्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् ।
स्नेहः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्निग्गुजामुपादा-
हूली-
गुल्फस्त्वकटोरुचो विजयते निःशेषवाता-
सिद्धा ॥”

इति कार्पासास्यदिस्नेहः ॥
“तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भामयेष्वाटरोपरि ।
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्जयेच्छूलं भद्रं काज्जिकान्वितम् ॥”
मदनं मयमफलम् ॥ ॥

“विश्वमेरुशूलसु त्रायं कृत्वा श्रुतं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपितं सदाः शूलनिवारणम् ॥ ॥
गुडशालिवः चौरं सर्पिःपात्रं विरेचनम् ।
जाङ्गलानि च मौवानि भैरवं पित्तशूलिनाम् ॥
मखीरजतताम्बायां भाषणानि शुक्लानि च ।
तोयेन परिपूर्णाणि शूलस्योपरि धारयेत् ॥ ॥

शूलः

विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं

रवाश्च शस्ताः शूललावकानाम् ॥ ॥

सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम् ।
प्रलिङ्गाच्छूलशान्त्यर्थं घात्रीचूर्णं समात्मिकम् ॥
शाल्येन जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम् ।
मधूनि जीर्णमोधूनि कफशूले प्रयोजयेत् ॥”
अरिष्टं भैरवजायिष्ठं मद्यम् ॥ ॥

“लवणजयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
सुखोष्णिनाम्बुना पीतं कफशूलं प्रयाशयेत् ॥ ॥
आमशूले क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशनी ।
सेवामाह्वरं सर्वं मद्यमप्यिविर्वहनम् ॥ ॥
तीक्ष्णायुष्यसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णसुप्तमम् ।
प्रयोष्य मधुसपिथं सर्वशूलनिवारणम् ॥”
तीक्ष्णा राजिका ॥ ॥

“दाहक्षेमवतीकुष्ठशताङ्गाहिङ्गुसैन्धवे ।
आम्बुपिष्टेः सुखोष्णं च लिम्बच्छूलशुतोदरम् ॥ ॥
शूलं वैश्वं तथैरुष्टं चित्तकं विश्वमेवजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सदाः शूलनिवारणम् ॥”
वातरोगान्तर्गताभानचिकित्सायां लिखितो
नाराचनामा रसोऽन्यच्च विरेचनं शूलैः हितम् ॥
“कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु हित्वा चर्मं विशोषयेत् ।
स्यात्वा निश्चिद्यं तत् सर्वं पिबानेन विधाप्य
च ।

चुङ्गां निवेद्य वज्रिच्च ज्वालयेत् कुशलो जनः ॥
यथा तत्र भवेद्भक्ष्यं किन्त्वङ्गारो ढट्टो भवेत् ।
तदा निष्ठापयेच्छीतं चूर्णितं चूर्णयेत् तम् ॥
माषद्वयमितं तावच्छटीचूर्णं च मिश्रितम् ।
जलेन भक्षयेन्नित्यं मन्दाशूलाकुलो नरः ॥
अवाध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शान्त्यति ॥”

इति कुष्माण्डाचारः ॥ ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा ।
“लङ्घनं प्रथमं कुर्यादमरं सविरेचनम् ।
पित्तशूलोपशान्त्यर्थं तत्र चान्तेनिधिर्विधा ॥
पीला तु चौरमाकण्डमदनकायसंयुतम् ।
कान्तारकस्य पौकस्य कोष्करास्य वा रसम् ॥

कवायं वाध निम्बस्य कटुतुम्बीरुधं धपायम् ।
यथाविधि वमेहीमान् पित्तशूलार्हितो जनः ॥
चिहृता च तथा दन्त्यास्तेवैरेरुष्णजेन वा ।
एतं विरेचनं सदाः पित्तशूलं निवारयेत् ॥
विङ्गुं तक्षुलं शोषं चिहृदन्तिचिक्रकम् ।
सर्वाण्येतानि संयुज्य श्लेष्माचूर्णाणि कारयेत् ॥
गुडैर्न मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा ।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसुदृढम् ॥”

इति विङ्गुवादिमोदकः ॥ ॥

“नागरतिलगुडकण्डं पयसा संयुज्य यः शुभाम्

लिङ्गात् ॥

उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य विराजिष ॥
पीतं शूलकं भक्ष्यं जलेनोष्णं तत्तृचयात् ।
पित्तं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवाह्वरान् ॥
कोहपथ्याकथाशुष्कीचूर्णं समदुषपिथा ।
क्षिण्डन् विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥”

इति पथ्यादिशोऽहम् ॥ ॥

शूलः

“नारिकेलं सतोयश्च लवणेन सुपूरितम् ।
मृदाववेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
पिपल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणा-

मजम् ।
वातिकं पौष्टिकञ्चापि श्लेष्मिकं चान्निपातिकम् ॥”
इति नारिकेलचारः ॥३॥

अथान्नद्रवस्य चिकित्सा ।

“अन्नद्रवाश्च शूले तु न तावत् स्वास्थामश्नुते ।
यावत् कटुकपीताम्बुमन्त्रं न च्छेदयेद्भवम् ॥
जातमात्रं जरतृपिप्ते शूलमाशु विनाशयेत् ।
पित्तार्चं वमनं क्षत्वा कफार्चश्च विरेचनम् ॥
अन्नद्रवे च तत् कार्यं जरतृपिप्ते यदीरितम् ।
जरतृपिप्तेऽपि तत् पथं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत् ॥
आमपक्वाशयेद् शूले गच्छेद्गन्धद्रवः श्रमम् ।
मावेक्षरो सलवणां सुखिनां तैलपाचितम् ॥
तादृशं सर्पिषा खादेद्गन्धद्रवनिपीडितः ।
धान्नोपलभ्य चूर्णमथस्यैवसमन्वितम् ।
यदौर्च्येन वा युक्तं लिङ्गान् चोद्रेण तद्दे ।
प्रशामकतुल्यैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतुल्यैः ॥
प्रियङ्गुतुल्यैः सिद्धं पाथवं ससितं हितम् ॥”
प्रियङ्गुः कर्तुर्विशेषः ।

“गौडिकं शौर्यं कन्दं कुशाण्डमपि भक्षयेत् ।
कलाययवशक्तुं वा शक्तुं वा लाजसंयुतान् ॥”
गौडिकं गुडैश्च संस्कृतं पक्वान्नम् ॥ ३ ॥
“कुलत्थशक्तुमथवा दद्यादाह्निकं तथा ।
चणकानामथो शक्तुं कोद्रवस्यैव न तथा ॥”
दधिकं दद्या संस्कृतं भक्षम् । मरिचि इति
लोके ॥ ३ ॥

“गोधूममण्डकं तच्च सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
ससितं शीतदुग्धेन च्छेदितं क्षथितं हितम् ॥
अन्नद्रवो दुष्कित्तुस्यो दुष्कित्तुस्यो महागदः ॥
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥
अन्नद्रवे जरतृपिप्ते वह्निर्मन्त्रो भवेद्दयतः ।
तस्मादन्नपानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥ ३ ॥
कलाययवगोधूमाः प्रशामकाः कोरदूषकाः ।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः कङ्कशाण्यः ॥
दधिलुभ्रसं चौरं सर्पिर्गन्धं समाह्वयम् ।
वाक्कां कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च ॥
वह्निर्गो हरिणा मत्स्या रोहिताद्याः कपि-

ज्जकाः ।

एतस्मिन्नामये शस्ता मत्वा स्निग्धकित्तुसकैः ॥
दधिलुभ्रसं दद्या लुभ्रः क्षतो रसो यस्तु तत्
चौरं दधियुक्तं चौरनिर्घर्षः ॥ ३ ॥

“गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकप्रः पलम् ।
त्रिपलं खोदिकट्टश्च तत् सत्त्वं मधुसर्पिषा ॥
समालोष्य समश्रीयादन्नमात्रं प्रमाणतः ।
आदिग्ध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥
अन्नद्रवं जरतृपिप्तेमन्त्रपिप्ते सुदारयम् ॥
परिणामसमुत्पद्य शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥”

इति गुडमन्त्रम् ॥ ३ ॥

“यावामं मधुगं मदां लवणं कटुकं रसम् ।
वेपरोश्च शुचं क्रोधं विद्वं शूलवान् त्यजेत् ॥”

शूलधा

इति शूलामपरिणामशूलान्नद्रवजरतृपिप्ताधि-
कारः । इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥ अपि च ।
“अकंप्रचं गृहीत्वा तु मन्दाको तापयेच्छनैः ।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कण्ठशूलं विनश्यति ॥ ३ ॥
साङ्गनश्च द्रव्यं चौरं लवणं ताम्रभाजने ।
दृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥”
साङ्गनश्च इत्यत्र ताम्रलवणं इति वा पाठः ॥
“चूर्णमात्मलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥”
इति गारुडे १८१।१६५।१६८ अध्यायाः ॥

किञ्च ।

“सामुद्रं सेत्सर्वं चारो राजिका लवणं विडम् ।
कटु लोहहरजः किङ्कं चित्रं शूरणकं समम् ॥
दधिमोक्षपयसा मन्दपावकपावितम् ।
एतच्चान्निल चूर्णं पिबेदुद्येन वारिणा ॥
जीर्णं जीर्णं च सुञ्जीत माषादिष्टभोजनम् ।
नाभिशूलं सूत्रशूलं गुल्मादौ भवश्च यत् ॥
सर्वं शूलहरं चूर्णं जटरानलदीपनम् ।
परिणामसमुत्पद्य शूलस्य च हितं परम् ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥

तस्य उपपापजलं यथा,—

“ललोदरयक्तुग्रीहशूलरोगग्रन्थानि च ।
आसाजौर्णव्वरच्छेदितममोहशूलग्रहाः ।
रक्तान्दुर्विषपाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति श्रुतातपीयकर्मविपाकः ॥

शूलको, पु, (शूल इव दुष्कित्तुतात् । कन् ।)
दुष्कित्तुघोटकः । इति हलायुधः ॥ अथ शूलक
इत्यपि पाठो दृश्यते । यथा,—

“विनीतस्तु बाधुवाही दुष्कित्तुतात् शूलकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

शूलग्रन्थिः, स्त्री, मालादृश्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
शूलघातनं, स्त्री, (शूलं तन्मोहं घातयतीति ।
हन + णिच् + लुङ् ।) मण्डूरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

शूलघ्नः, पु, (शूलं हनोति । हन + टक् ।) तुल्य-
दृक् । इति रत्नमाला ॥ शूलघातकं, कि
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“सर्पिमण्डस्तु मधुरः सरो योनिशोचाति-
शिरसां शूलघ्नः इति ॥”)

शूलविट्, [वृ] पु, (शूलस्य विट् शत्रुः ।) चिह्नः ।
इति रत्नमाला ॥

शूलधत्वा, [वृ] पु, (शूलो धनुर्वैद्यः ।) शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शूलघरः, पु, (शूलस्य घरः ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

शूलघरा, स्त्री, (शूलस्य घरा ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥

शूलघारिणी, स्त्री, (शूलं धरति वा । धृ + णिनि ।)
दुर्गा । यथा,—

“सती साध्वी भवश्रीला भवानी भवमोचनी ।

आस्था दुर्गा कथा आद्या त्रिवेणा शूल-
घारिणी ॥”

इति तन्त्रसारद्वयतन्त्रनामस्तोत्रम् ॥

शूली

शूलधक, [वृ] स्त्री, (शूलं धक्तीतीति । धृञ् +
क्विप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ महादेवे,
पु ॥ (शूलधत्-इत्येव कचित् पाठः ॥)

शूलनाशनं, स्त्री, (शूलं नाशयतीति । नश् + णिच्
+ लुङ् ।) सौवर्चललवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शूलपत्री, स्त्री, (शूलवत् पत्रमस्याः । डीप् ।)
शूलोदयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूलशत्रुः, पु, (शूलस्य शत्रुः ।) शरद्वृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शूलहन्त्री, स्त्री, (शूलं हनोति । हन + टक् ।
डीप् ।) यवान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शूलहन्त, पु, (शूलं हरतीति । हन् + क्तिप् ।)
चिह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थकौलकः । वेष्ट्या । इति
विश्वः ॥

शूलाक्षतं, त्रि, (शूलैश्च क्षतम् । “शूलात् पाके ॥”
५ । ४ । ६५ । इति ङाच् ।) शौधादिशूलकंधा
विह्वं पक्वमांसम् । कावाव इति पारस्यभाषा ।
तत्पर्यायः । भट्टिचम् २ शूल्यम् ३ । इत्यमरः ॥
वावितारम् ४ । इति जटाधरः ॥ शूलिकम् ५ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः शूल्यशब्दे
द्रव्याः ॥

शूलिकं, स्त्री, (शूलः निमित्तत्वेनास्यस्येति । शूल
+ टन् ।) शूलाक्षतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शूलिकाः, पु, शूलकाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूलः
अस्यास्तीति । टन् ।) शूलयुक्तं, त्रि ॥

शूलिनः, पु, भाखीरदृक् । इति शब्दमाला ॥

शूलिनी, स्त्री, (शूल अस्या अस्तीति । शूल +
इति । डीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“खड्गिनी शूलिनी चोरा गदिनी चक्रिणी
तथा ।

शक्तिनी चापिनी बाणभयुखीपरिचायुधा ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

शूलो, [वृ] पु, (शूलमस्यास्तीति । शूल + इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
८४ । ८४ ।

“ततो यधवदं गच्छेत् श्वानं देवस्य शूलिनः ॥”)

शूलः । इति भावप्रकाशः ॥ शूलान्धकारके
शूलरोगयुक्तं च त्रि । यथा,—

“वर्जयेद्दिव्यं शूलो कुड्डीमांसं क्षवी क्षियम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥

तस्य कारणं प्रायश्चित्तश्च यथा,—

“शूलो परोपतापिनं जायते तत्प्रमार्जकः ।
सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥”

इति श्रुतातपीयकर्मविपाकः ॥

शूलो, स्त्री, दृक् । तत्पर्यायः । शूलपत्री २
अशूला ३ धूल्यशूलिका ४ जलाशया ५ मधु-
कता ६ पिच्छिला ७ मर्चिषी ८ । अस्या

गुणाः । पिच्छिलत्वम् । कोष्णत्वम् । शुण्डत्वम् ।

गौल्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । पित्ताहृहृत्वम् ।

रक्तत्वम् । दुग्धवृद्धिकारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

शूलोत्खा, स्त्री, सोमराची। इति शब्दचन्द्रिका।
शूलं, जि, (शूलेन संस्कृतम् । शूल + "शूलोत्खात
यत्" ४ । २ । १७ । इति यत्) शूलोत्खातम् ।
इत्यमरः । कावाव इति पारस्वभाषा । तत्-
पाकप्रकारो यथा,—
“कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धुमे दहने पचैत् ।
तत्तु शूलमिति प्रोक्तं पाककल्मेविचक्षणैः ॥”
अस्य गुणाः ।
“शूलं बल्यं सुधातुल्यं रुच्यं वज्रिकरं लघु ।
कफघातहरं हृद्यं किञ्चित् पिप्पलहरं हि तत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य प्रयोगः शूलोत्खातशब्दे द्रव्यः ॥
शूलपाकः, पुं, (शूल्येन पाको यस्य ।) शूलविहा-
ङ्गारपकमासादि । इति पाकराजेश्वरः । कावाव
इति पारस्वभाषा ॥
शृणु, प्रचवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट्) । श्रूयति । इति दुर्गादायः ॥
शृङ्गालः, पुं, शृङ्गालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शृङ्गालः, पुं, (हजति मायामिति । हज + कालान् ।
एवोदरादित्वात् वायुः ।) पशुविशेषः । शेराल
इति भाषा । तत्पर्यायः । शिवा २ भूरिमायः ३
गोमायुः ४ शृङ्गधूसैकः ५ वक्षकः ६ क्रोष्टुः ७
फेरुः ८ फेरवः ९ जम्बुकः १० । इत्यमरः ॥
शृङ्गालः ११ जम्बुकः १२ शृङ्गमत्तः १३ कुरवः १४
घोरराक्षसः १५ वक्ष्या १६ फेरः १७ शृङ्गधूसैकः
१८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालाहकः १९
गोमी २० कटखादकः २१ । इति जटाधरः ॥
शिवायुः २२ फेरकः २३ व्याघ्रनायकः २४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दैवमेदः । इति मेदिनी ।
वासुदेवः । निष्ठुरः । खलः । इति शारङ्गता-
मिथानम् ॥ भोक्षः । इत्येकार्थकोषः ॥ * ॥
शृङ्गालशब्दादौर्णा शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

“अनर्घं हेतुर्गतिशब्दश्चैनः

सदा शृङ्गालः खलु दृष्टमात्रः ।

शृङ्गालो हि वामा गतिरस्य शृङ्गो
वामो निनासो निशि यो बहूनाम् ॥

जुवा जुवेति प्रथमं ततस्तु
टटेति दीर्घः सुतरां रवो यः ।

स्याज्जम्बुकानां स नतः प्रशक्त-
स्तद्व्यक्त्युपः कथितः प्रदीपः ॥

शृङ्गालशब्दो भवने विशाया-
सुचाटनार्थे दिशि प्रथिमायाम् ।

प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्ववाच्यं भयनाश्रयम् ॥”

इति वसन्तराजशृङ्गानुम् ॥

शृङ्गालकण्टकः, पुं, (शृङ्गालरोधकः कण्टको
यस्य ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शेरालकाटा इति भाषा ॥

शृङ्गालकोलिः, पुं, (शृङ्गालप्रियः कोलिर्यस्य ।)
क्षुद्रकोलिद्रव्यः । शेरालज्जु इति भाषा । सत्तु-
पर्यायः । कर्कशः २ । इति रत्नमाला ॥ अपि च ।

“अथ घोष्टा ३ गोपघोष्टा ४ वदरं ५ वादि-
रश्च ६ तत् ।
वदरीघटश्रेष्ठं सख्यफले वृद्धे चतुष्टयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

शृङ्गालचण्डी, स्त्री, कोकिलाचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शृङ्गालजम्बुः, स्त्री, (शृङ्गालस्य जम्बुरिव ।)
गोडुम्बः । घोष्टाफलम् । इति मेदिनी ॥

शृङ्गालविन्ना, स्त्री, (शृङ्गालोर्विन्ना ।) पृथ्विप्रणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गालिका, स्त्री, शृङ्गालपत्नी । चासात् पला-
यनम् । इति मेदिनी ॥ भूमिज्जुष्टाण्डः । इति
जटाधरः ॥ क्षुद्रशृङ्गालः । खेकशेयाली । इति
भाषा । तत्पर्यायः । सोमालिका २ दीम-
जिह्वा ३ किखिः ४ उल्लामुखी ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शृङ्गाली स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यवित् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोकिलाचः । विहारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गालिका च ॥

शृङ्गलः, जि, पुष्यं कन्याभरणम् । गोदृ इति
भाषा ॥ हस्त्यादौर्णा लौहमयपादवन्द्योपकरणम् ।
ऑडु इति होंडुका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
उल्लकः २ निगडः ३ । इत्यमरः ॥ शृङ्गला ४ ।
इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा, रघुः १५।७२ ।

“प्राप्यां जह्यात्पुमपश्वविनीतनिद्राः

स्तम्भेरमा मुखरशृङ्गलकर्षिणस्ते ॥”)

लौहचण्डुः । शिकल वेडि इत्यादि भाषा ।
वन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शृङ्गलकाः, पुं, (शृङ्गलं वन्धनमस्य । “शृङ्गलमस्य
वन्धनं करमे” ५ । २ । ७६ । इति कन् ।)

उडुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । ७ ।

“तीनोत्थितास्तावद्वह्नरहसो

विशृङ्गलं शृङ्गलकाः प्रतस्थिरे ॥”)

पलायननिविधाय पादेषु हारमयपाशललित-
करभः । इत्यमरभरतौ ॥ (सार्धं कन् ।) शृङ्ग-
लश्च ॥

शृङ्गला, स्त्री, निगडः । पुच्छटीवच्छवन्धः । इति
मेदिनी ॥ अन्यत् शृङ्गलशब्दे द्रव्यम् ॥

शृङ्गलितः, जि, (शृङ्गलो जातोऽप्येति । इतच् ।)
शृङ्गलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ॥

शृङ्गली, स्त्री, कोकिलाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गं, स्त्री, (शृङ्गं हिंस + “शृङ्गातेङ्गखञ्” ३) उभा०
१ । १२५ । इति गङ् । घातोङ्गखलं किञ्च

बृद्धं च प्रत्ययश्च ।) पत्न्यौपरिभागः । तत्प-
र्यायः । जूटम् २ जूटः ३ शिखरम् ४ । इत्य-
मरः ॥ दन्तः ५ प्रागभादः ६ । इति जटाधरः ।

श्रीलायम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः १२ । २६ ।

“यतस्त्रिरेमस्त्वितः पुरस्ता-

दाविर्भवत्तन्मरुतेति शृङ्गम् ॥”)

वाहः । इति शार्ङ्गार्थे अमरः । प्रसुखम् ।

चिह्नम् । क्रीडाजलयन्त्रम् । (यथा, रघुः १६ । ७० ।
“वर्षादिकेः काञ्चनशृङ्गसुते-

स्तमायतात्स्यः प्रणयाद्विचरन् ॥”)

विषायम् । (यथा, रघुः १६ । १३ ।

“वन्द्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः

शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकागामम् ॥”)

उल्लवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः १६ । ६२ ।

“शृङ्गं स द्रुमविनयाधिलतः परेषा-

मत्पुच्छितं न मच्छेत् न तु दीर्घमायुः ॥”)

जर्हम् । (यथा, कुमारः ७ । ४० ।

“विमानशृङ्गायस्यवाहमानः

शृङ्गं स देवावसरं सुरेश्वरः ॥”)

तीक्ष्णम् । पङ्कजम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(कोटिः । यथा, कुमारः २ । ६४ ।

“अथ सललितयोषित् भूलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्गं चापमास्य कच्छं ॥”)

स्तनम् । यथा, भागवते ५ । २ । ११ ।

“किं नम्रतं रुचिरयोर्विजं शृङ्गयोस्ते

मध्ये जङ्घा वदति तच्च दृष्टिः श्रिता मे ॥”

“स्तनावलस्याह । शृङ्गयोः स्तनयोः किं
सम्भृतं किं पूर्वमस्मि मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्ये-

तावत् जानामि ॥” इति तट्टीकार्या खामी ॥ * ॥

महिषादिशृङ्गनिमित्तवाद्यविशेषः । शृङ्गा इति
भाषा । यथा,—

“कचिदनाश्राय मनो दधद्वज्जलात्

प्रातः ससुत्याय वयस्यवत्सपान् ।

प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा ।

विनिर्गतो वत्सपुत्रः सरो हरिः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ।
कामोदकः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २१० ।

“शृङ्गं हि मन्मथोदमेदस्तद्वागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्येते ॥” * ॥

गोशृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभट्टघृतं
यमवचनम् ।

“अस्त्रिभङ्गं गवां जला लाङ्गलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासाहन्तु यवान् पितृन् ॥”

अङ्गिराः ।

“शृङ्गभङ्गेऽस्त्रिभङ्गे च चर्मनिर्म्मोचनेऽपि वा ।
दशराचं चरेद्वज्रं सुखा वा यदि गौर्भवेत् ॥”

भवदेवभट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं संवत्सवचनम् ।
“शृङ्गभङ्गेऽस्त्रिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।

यदि जीवति यस्मात्प्राप्तं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

अथ यस्माच्चोत्तरमरणे तद्दोषप्रसवाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तद्व्यन्तरमरणे वज्रप्रायश्चित्तं

भवति । एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकारणे घृष्टकं

प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । यद्यप्रायश्चित्तेनैव

शुचया प्रसङ्गात्तदपगमविहेः । यस्माच्चोत्तरं
शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तसमाह्वयवचनानं

प्राजापत्यं वा कर्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शृङ्गः, पुं, (शृङ्ग + गन् । उभा० १ । १२५ ।) कृषे-
श्रीयेकद्रव्यः । इति मेदिनी । सुनिमेदः । इति

शब्दरत्नावली ॥

शङ्खवा

शङ्खकः, पुं, (शङ्ख इव । कन् ।) जीवकटवः ।
इति जटाधरः ॥

शङ्खकन्दः, पुं, (शङ्खवत् कन्दो यस्य ।) शङ्खा-
टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खजं, क्ली, (शङ्खात् जायते इति । जन + जः ।)
अशुभः । इति रत्नमाला ॥ श्रे, पुं, यथा ।
शङ्खाच्छरो जायते । इति संक्षिप्तसारकारक-
पादः ॥ शङ्खजाते, नि ॥

शङ्खवेरं, क्ली, (शङ्खस्येव वेरं शरीरं यस्य ।)
आर्द्रकम् । इत्यमरः । शुष्की । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

“पिपलीमरीचशङ्खवैराणि चिकितुकम् ॥”)
शुद्धचखालपुरम् । यथा,—
“मारुते गच्छ शीघ्रं त्वमयोध्यां भरतं प्रति ।
जानौहि कुशलो कश्चित् जनो वृषतिमन्दिरे ॥
शङ्खवैरपुरं गत्वा ब्रूहि भिन्नं युद्धं मम ।
जानकीलक्ष्मणोपेतमामगतं मां निवेदय ॥”
इत्यथारामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्यायः ॥

शङ्खवेरकं, क्ली, (शङ्खवेरमेव । स्वार्थे कन् ।)
आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्खवैरामल्लकः, पुं, (शङ्खवैरामं मूलं यस्य ।
कन् ।) यरका । इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खमूलः, पुं, (शङ्खवत् मूलं यस्य ।) शङ्खाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खमोहो, [न] पुं, (शङ्खाय मन्मथोद्देशाय
मोहयतीति । मुह + शिच् + शिन् ।) चम्पकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खला, स्त्री, (शङ्खवत् लालीति । ला + कः ।)
अजशङ्खी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खवान्, [त्] पुं, (शङ्खाणि सन्ति अस्मिन् ।
शङ्ख + मतुप् । मत्स्य वः ।) कुरुवर्षावसीमा-
पर्वतः । स तु दैर्घ्ये ८०००० अष्टौत्तिसहस्र-
योजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि ।
विस्तारे तस्यैव । यथा,—

“हिमवत्समज्जटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च शङ्खौ च उत्तरे वर्णपर्वततः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दक्षिणोत्तरौ परे ।
सहस्रद्वितयोक्तामास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्यायः ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतौ दैर्घ्येण निषध-
नीकौ । यद्यपि लक्षद्वयोपमलक्षाकारस्य लक्ष-
योजनप्रमाणलक्षधरेखायामेव मुख्यं लक्ष-
प्रमाणत्वम् । निषधनीकौ तु तत्कधरेखावो
दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरि-
तलादौपश्यौ । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्ष-
प्रमाणावित्युक्तम् । अपरे तु हेमजूटादयो दक्ष-
हिमा दक्षदृश्यौवाः हेमजूटश्चेति नवतियोजन-
सहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गावशीतियोजन-
प्रमाणौ । तदुक्तं काराचे ।

“द्वीपस्य सखलीभावात् त्रासदृष्टौ प्रकीर्तिते ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरखानौ ॥
अद्यतनस्य दैर्घ्ये १०००० दशसहस्रयोजनानि ।

शङ्खाट

प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा ।
उत्तरोत्तरेणोत्तरं नीलः श्वेतः शङ्खवान् इति
त्रयो रम्यकहिरण्ययज्जुह्वाणां वर्षाणां मर्यादा-
गिरयः प्रागायता उभयतः कारोदावधयो
द्विसहस्रयोजनपृथग्न एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
स्मादुत्तरोत्तरो दृशांशाधिकांशेन दैर्घ्ये एव
हसन्ति । एवं दक्षिणेणोत्तरं निषधो हेम-
जूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
दयः । अद्यतनयोनोत्सिधा हरिवर्षकिंपुरुष-
भारतानां यथासंख्यम् ॥ इति श्रीभागवते ५
स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

शङ्खाटं, क्ली, (शङ्खमुत्कर्ष्य अटतीति । अट् +
अच् ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्रः धरणिश्च ॥
शङ्खाटः, पुं, (शङ्खवत् कण्टकं अटतीति ।
अट् + अच् ।) जलकण्टकः । इति भूरि-
प्रयोगनिकाख्यशैवी । खाडुकण्टकः । इति शब्द-
रत्नावली । कामाख्यादेशस्थपर्वतः । यथा,—
“द्वीपवत्याः पूर्वतस्तु शङ्खाटो नाम पर्वतः ।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् ॥
सरितु सिङ्गा त्रिषोता दक्षिणोदधिगामिनी ।
शङ्खाटकस्य सततं स्ननं यो याति पादतः ।
दक्षिणं सगरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी ॥
सखिले यो नरः स्नाति तिस्रोतायां नरोत्तमः ।
शङ्खाटकं समारुह्य पूजयेत्तिष्ठन्नृक्षरम् ॥
स दीप्तकायः शुद्धला प्राप्य कामादिहातुलान् ।
अन्ते भर्गमुद्धं याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
शङ्खाटकं, क्ली, (शङ्खाटमेव । स्वार्थे कन् ।)
चतुष्पथम् । इत्यमरः । (यथा, रामायणे ।
२ । ७१ । ४५ ।

“तत्र शृङ्गशङ्खाटकवैश्वरथां
रजोऽरुणहारकपाटयन्माम् ॥”)
जलज-लताफलविशेषः । पानिफल इति शिङ्गाडा
इति च भाषा । तत्पर्यायः । जलकृचिः २
संघाटिका ३ वारिकण्टकः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शङ्खाटः ५ वारिकण्टकः ६ । इति
चिकित्साशेषः ॥ चौरशुलः ७ जलकण्टकः ८ ।
इति शब्दमाला ॥ शङ्खाटकः ९ शङ्खकृचः १०
जलवल्ली ११ जलाश्रयः १२ शङ्खकन्दः १३
शङ्खमूलः १४ विषाणो १५ । अस्य गुणाः ।
शीघ्रितपित्तहरत्वम् । कण्ठलम् । सरलम् ।
वृष्यतमलम् । विशेषतः चिदोषवातश्लेष्मप्रोफ-
नाशित्वम् । कषिप्रदत्वम् । मेहनिहायित्वलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । गुरुत्वम् ।
विट्भित्तम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
खाद्यविशेषः । वरूक्षा इति हिन्दी भाषा ॥
यथा, भावप्रकाशे ।

“शुद्धमांसं तनुकृत्य कर्तितं खदितं जले ।
लवङ्गं हिङ्गुवर्द्धितं लवणार्द्रकसंयुतम् ॥
एलाजीरकधन्वाकनिम्बससमन्वितम् ॥
हृते सगन्धे तद्वृष्टं पूरणं प्रोष्यते पुष्टे ॥
शङ्खाटकं चमितायां कृतं पूरणपूरितम् ।

शङ्खिः

पुनः सर्पिणि संभृष्टं मांसं शङ्खाटकं वदेत् ॥
मांसं शङ्खाटकं खं वृहन् वल्लवत् गुरु ।
वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम् ॥”

शङ्खाटकः, पुं, (शङ्खाट एव । स्वार्थे कन् ।) जल-
कण्टकः । इति राजवल्लभः ॥

शङ्खारं, क्ली, (शङ्खं प्राधान्यं शङ्कतीति । श् +
अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति
मेदिनी । आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कालागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खारः, पुं, (शङ्खं कामोदकं शङ्कतीति । श्
गतौ + कर्म्मण्यण् ॥ १।१।२ । इत्यण् । यद्वा,
श्रुं हिंसायाम् + “शङ्कारशङ्कारौ ।” उणा०
३ । १३६ । इति आरन्प्रत्ययेन साधुः ।)
सुरतः । नाथरसः । गजभूषणम् । इति
मेदिनी ॥ * । नाथरसस्य लक्षणं यथा,—
“पुषः स्थियां स्थियाः पुषि संयोगं प्रति या
सुहा ।

स शङ्खार इति स्थातो रतिक्रौडादिकारणम् ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अपि च ।

“शङ्खं हि मन्मथोद्देशदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्राप्तौ रसः शङ्खार इत्यतः ॥
परोऽपि वर्जयित्वा च वेष्टाञ्चाननुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः सुदैर्घ्याद्याश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बयतादुर्द्वीपं मतम् ।
भूविशेषकटाक्षदिरुभावः प्रकीर्तितः ॥
त्यक्तोऽग्रमणालस्यलुगुषाश्चभिचारिणः ।
स्त्रायी भावो रतिः श्रममवर्णयित्वं विवृणुदेवतः ॥”

स च द्विधा । विप्रलम्भः संभोगश्च । इति
साहित्यदर्पणम् ॥ अन्वत् मेघुनशब्द दृष्ट-
व्यम् ॥ * । शङ्खारादिभङ्गे नरको यथा,—
“शङ्खाराहारनिद्रायां यच्च भङ्गं करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विश्रयतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४२ अध्यायः ॥

शङ्खारकं, क्ली, (शङ्खारमेव । स्वार्थे कन् ।)
सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शङ्खविशेषः,
त्रि । शङ्खशब्दात् “शङ्खरुष्टाभ्यामारकन्
वक्तव्यः ॥ ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
आरकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । स्वार्थे के शङ्खारश्च तत्र पुं ॥

शङ्खारभूषणं, क्ली, (शङ्खारश्च भूषणम् ।)
सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्खारयोगः, पुं, (शङ्खारे योगित्वप्रतिषेधः ।)
कामदेवः । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

शङ्खारी, [न] पुं, (शङ्खारोऽभ्यास्तीति । इनिः ।)
पूरः । गजः । सशङ्खारः । सुवेशः । इति
मेदिनी ॥ माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिः, स्त्री, मत्स्यविशेषः । शिङ्गौ माह इति
भाषा । यथा,—
“मद्गुरुरस्य प्रिया शङ्खौ शङ्खिरिखि कुञ्जचित् ।
स्यादप्रिया मद्गुरुरवौति च नामद्वयम् कचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

श्रुज्जिन्, कौ, विषमेदः । इति हलायुधः ॥
 श्रुज्जिन्, कौ, प्रतिविषा इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रुज्जिन्, पुं, श्रुज्जिन् स्तः अस्थितिः । श्रुज्ज् + 'व्योस्त्रा-
 तमिसेति' ॥ ५ । २ । ११४ । इति इन्प् ।
 मेषः । इति वैमन्तरः ॥
 श्रुज्जिन्, कौ, (श्रुज्जि स्तः अस्या इति । श्रुज्ज् +
 इनिः । डीप् ।) गौः । इत्यमरः ॥ छेदघ्नी-
 टचः । मल्लिकाटचः । व्योतिष्ठातीटचः । इति
 मेदिनी ॥
 श्रुज्जौ, [न] पुं, (श्रुज्ज् + इनिः ।) हस्ती । टचः ।
 पञ्चतः । (यथा, रघुः । १२ । ८० ।
 “चरीध रामं श्रुज्जौव टङ्कच्छन्नमनःशिलः ॥”
 ऋषिविशेषः । यत्तु शमीकपुत्रः । अभिमन्युजः
 परिचित् अन्यनाभिप्रभः ।) श्रुज्जुत्तौ, चि ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५ । २० ।
 “महिषाः श्रुज्जौरौद्रा नते हृद्यन् पुत्रक ॥”)
 श्रुज्जौ, कौ, (श्रुज्जि + वा डीप् ।) मत्स्यविशेषः ।
 श्रुज्जौ इति जियल इति च भाषा । तत्पथ्यायः ।
 मद्गुरप्रिया २ । इत्यमरः मधुच । मद्गुरी ३ ।
 इति कलिङ्गः । मद्गुरवी ४ अप्रिया ५
 श्रुज्जिः ६ । इति कैचिदिति भरतः ॥ अस्या
 गुणाः । खादुरचलम् । स्निग्धत्वम् । हृ-
 नत्वम् । कषकोपनत्वम् । शीघ्रपाकुमरुत्पत्त-
 नाश्लवः । इति राजवल्लभः ॥ अतिविषा ।
 ऋषमौषधम् । इत्यमरः । कर्कटश्रुज्जौ । जघ्नः ।
 वटः । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलङ्कार-
 सुवर्णम् । यथा । कौ श्रुज्जौ मखनखर्चः । इति
 भरतद्वतरत्नकोषः ॥
 श्रुज्जौकनकं, कौ, (श्रुज्जौ मखनखर्चम् । तदेव
 कनकम् ।) अलङ्कारसुवर्णम् । इत्यमरः ॥
 अलङ्कारस्य कुण्डलादियत् सुवर्णं तत् श्रुज्जौ-
 कनकस्यते श्रुज्जौ अलङ्कारः तदर्थे कनकं
 श्रुज्जौकनकं अलङ्कारसुवर्णस्य श्रुज्जौति च नाम ।
 कौ श्रुज्जौ मखनखर्चः इति रत्नकोषः ॥ श्रुज्जौ
 कृष्णान्ता च श्रुज्जति कर्णादौ श्रुज्जिः अग्नि
 ज्जि ब्रजे नास्तीति इः निपातनात् जिः पाञ्चो-
 षादौति ईपि श्रुज्जौ । इति भरतः ॥
 श्रुज्जिः, कौ, अङ्गुष्ठः । इत्यमरः । “श्रुज्जति मर्म-
 स्थायं श्रुज्जिः । श्रु खं मि हिंसने कृग्वास्त्रा-
 हास्त्रादिर्बिरिति खादिवात् क्तिभिः निपा-
 तनादिह इक्षः । नास्तीति ङणिञ्सा ।
 ‘श्रुज्जिरङ्गुष्ठाची च काशश्च लघवाचकः ।’
 इति श्रमेदात् तावदादिः । सरति मर्मस्थानं
 मच्छति ङणिर्हन्तादिरित्यर्थः । स्त्रियामित्यत्र
 हयोःरिति पाठः । इति मेदिनी ॥ आवचमप-
 मवमय श्रुज्जिं शितायमिति माघः । स्त्रिया-
 मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति सुकुटः । इति
 भरतः ॥
 श्रुज्जं, चि, (आ पाके + क्तः । “श्रुज्जं पाके ।”
 ६ । १ । २७० । इति श्रुभावः ।) पक्षीराज्य-
 पक्षिः । इत्यमरः ॥ श्रुतमन्नं विवर्जयेदिति
 लार्घम् । इति भरतः ॥ जपितम् । इति शब्द-

चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ ॥ अथ कायविधिः ।
 “पानीयं योऽश्रुगुणं क्षुब्धं द्रव्यपले क्षिपेत् ॥
 मत्वाचे काययेत् ग्राह्यमष्टमांशवशेषितम् ॥
 कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् योऽश्रुः कलम् ॥
 तत्पलं पाययेद्द्विमान् कोणं ऋषिसाधितम् ॥
 श्रुतः कायः कषायश्च निर्वृहः स निगद्यते ॥”
 कायपानमात्रमाह ।
 “माचोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा ।
 जघन्या च पलाहर्णेन खेदकाद्यौषधेन च ॥”
 तन्मान्तरं ।
 “कायद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमित्यते ।
 चतुर्भागावश्रुज्जन्तु पयं पलचतुष्टयम् ॥
 दौमानलं महाकायं पाययेत् द्वाज्जलिं जलम् ।
 अन्ये लङ्गे परित्यज्य प्रष्टतन्तु चिकित्सकाः ॥
 क्वाथलागमनिच्छन्त्यस्वभागावशेषितम् ।
 पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् ॥”
 अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावश्रुज्जपेक्षया
 गुरुत्वाद्दौमानलं महाकायं पलद्वयं पायये-
 न्मध्यमादिमल्पकायं पलमात्रं पाययेत् । माचो-
 त्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात् ।
 “काये क्षिपेत् सितमंशैश्चतुर्थाष्टमयोऽश्रुः ।
 वातपित्तकफातङ्गैः विपरीतं मधु स्मृतम् ॥
 जौरकं गुग्गुलुं चारं लवणञ्च शिलाजतु ।
 हिङ्गुं त्रिकटुकञ्चैव काये प्राणोन्मिषत् क्षिपेत् ॥
 चौरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् त्रयं तथा ।
 कल्कं चूर्णादिकं काये क्षिपेत् कर्षसंभितम् ॥
 तत्रोपविश्य विभ्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 औषधं हेम रजतं शृङ्गाजन्तुपरिस्थितम् ॥
 पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पाचमघोस्तुखम् ।
 विधायान्नस्य सखिलं ताम्बूलानुपयोजयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 “अथादापोत्थिताचोषे वज्जिना परितापितात् ।
 निःश्रुतो यो रजः पूतः स श्रुतः ससृज्जतः ॥”
 इति वैद्यकम् ॥
 श्रुच, व ल ड उ प्रदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) व, प्रवृत्-
 त्ति श्रुज्जति । ल, अश्रुधत् । ड, श्रुधत् ।
 उ, श्रुह्विला श्रुहा । पदोऽपानोत्सर्गः । श्रुधु
 प्रहसने इति चुरादिप्रसक्तोपदीधातुरन्येन
 मन्थते । प्रहसने विव्रवः । इति गोविन्दभट्टः ।
 श्रुधयति वृद्धं कुत्सितश्रुज्जैवाः । इति रमा-
 बाधः । इति दुर्गादायः ॥
 श्रुच, उ ञ् क्तेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 उभ०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, श्रुह्विला
 श्रुहा । ञ, श्रुह्विति श्रुह्वते । क्तेनेमार्जभावः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 श्रुधुः, पुं, (श्रुध + बाहुलकात् कुः ।) कुङ्किः ।
 युद्धम् । इति विश्वः ॥
 श्रुधूः, पुं, (श्रुध + ‘श्रुतिश्रुधोः क्तः ।’ उणा० १ ।
 ६३ । इति क्तः ।) कुत्सितः । अपानम् । इति
 संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

श्रु, मि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) मि, श्रुणाति । श्रुणोः
 श्रुणिः । इति दुर्गादायः ॥
 श्रुखरं, कौ, लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रियु-
 खलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 श्रुखरः, पु, (श्रिखि गतौ + बाहुलकात् चरप्रत्य-
 येन साधुः ।) श्रिखावस्थितमालम् । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “श्रिखाविव्यलमालायामापीडः श्रुखरोऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ११ । ४६ ।
 “नवकारनिकरेण स्रष्टवन्कुकुन-
 स्तवकरचितमेते श्रुखरं विभ्रतोव ॥”
 शिरोभूषणमात्रम् । यथा, कुमारः । ७ । ३२ ।
 “भवभू भस्मैव सितार्द्रागः
 कपालमेवामलश्रुखरीः ॥”)
 गीतस्य भुवविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “दादशाचरपादः स्वात् च चाख्यमुभजत्
 प्रभोः ।
 हृत्कं च रसे वीरे गीयते श्रुखरो भुवः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 लघुश्रुखरो यथा,—
 “लघुर्गुरुर्भेदयच्च स भवेत्तुश्रुखरः ॥”
 इति तन्त्रे ॥
 (श्रुज्जम् । यथा, कथासरित्सागरे । १२८ । १८६ ।
 “ततोऽस्मिन्निरेषे श्रुखरं ब्रजति वासरे श्रुज्जैः
 सखीं पुनरुपगमप्रणयिणीं समारुह्य तां ।
 क्षणं जनिद्विषया गगनमार्गमुत्पल सा
 जगाम वसतिं निर्जां प्रसवेव सोमप्रभा ॥”)
 श्रुखरी, कौ, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रुपः, पुं, (श्रु + बाहुलकात् पः ।) श्रुपः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 १६ । ८८ ।
 “वस्त्रिन् श्रुपो ह्रस्वा तरली ॥”)
 श्रुपालः, पुं, (श्रु + पालम् । बाहुलकात् वकारस्य
 पकारः । इत्युणादिवृत्तौ उज्जलदत्तः । १४ । ८६ ।)
 श्रुपालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रुफः, पु, श्रिश्च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १० । ७ । ३८ ।
 “विकटाः कालशम्भौष्टा दृष्टव्यपाण-
 पिष्काः ॥”)
 श्रुफः, [सु] कौ, (श्रुते रेतःपातानन्तरमिति ।
 श्रु + “वृद्धश्रीद्वयं खलुपाङ्गयोः पुट् च ।”
 उणा० ४ । २०० । इति असुम् ।) अत्र केचित्
 फ चेति पठन्ति इत्यनो फः ।) श्रिश्चः । इत्य-
 मरः ॥ श्रुफपाते वति श्रुते पतति इति श्रुफः ।
 श्रीद्वालोर्नास्तीति फसुप्रत्ययः । श्रुफश्रुपौ
 श्रुफश्रुपौ श्रुवश्चेति पञ्च रूपानि भवन्तीत्या-
 चाख्याः । इति भरतः ॥ (यथा, दृष्टव्यसंहि-
 तायाम् । ६८ । ८ ।
 “ननुदृष्टश्रुफो ननुश्रिष्टाश्रिष्टाश्च
 धनवन् ॥”)

शेफालिः, स्त्री, (शेरेते इति शेफाः शयनशालिन-
न्नाडशा चलयो भट्टा यव ।) शेफालिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालिका, स्त्री, (शेफालि + स्तार्थे कन् ।) पुष्य-
वृत्तविशेषः । शिडली इति भाषा ॥ (यथा,—
“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राप्तान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभुः सा ।
आकर्ष्य सम्यगिति कृतं चरणाद्युधानां
किं वा व्यवस्थिति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥”
इत्युद्धृतः)

तत्पर्यायः । सुवह्वा २ निर्गङ्गी ३ नीलिका ४ ।
इत्यमरः ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे । शिष्य-
लोति ख्यातनीलपुष्पायां शेफालिकामिति
केचित् । शेफालिकादिद्वयं शेफालिकामात्रे
निर्गङ्गादिद्वयं नीलपुष्पशेफालिकायामिति
केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ शेफाली ५
मलिका ६ रजनीहावा ७ निशिपुष्पिका ८ ।
ना शुक्ला चेत् श्वेतसुरवा ९ भूतवेशी १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लाङ्गी ११ श्रुति-
मङ्गरी १२ विजया १३ वार्ताः १४ भूत-
केशी १५ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकफाङ्ग-
मन्विवातगुदवातादिदोषनाशित्वम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

शेफाली, स्त्री, (शेफालि + कदिकारादिति वा
डोष् ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नीलविम्बवारः । इति भावप्रकाशः ॥

शेसुवी, स्त्री, (शेते इति शेः मोक्षः । शी + विच् ।
तं सृज्यातीति । सृष स्त्री + मूलविमुखादित्वात्
कः । गौरादित्वात् डोष् । इत्यमरटीका ।)
उड्डिः । इत्यमरः ॥ १ । ५ । १ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । २०६ ।

“खनस्य हि विपर्ययि तज्जलस्यापि शेसुवी ॥”)

शैल, ऋत्वाङ्गलोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर-सक-सेट्) ॥ ऋ, अग्रिशैलत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

शैलुः, पुं, (शैलतीति । शैल गतौ + लः ।) बहु-
वारकट्टकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ३८
“विद्यार्थे रावतीशैलुः शालीधवलज्जुराः ॥”
तत्पञ्चममि । यथा, मनुः । ५ । ६ ।

“शैलुं गच्छन् पृथग् प्रयत्नेन विवर्ज्येते ॥”)

शैवः, पुं, (शेते रेवः पातानन्तरमिति । शी + “इत्
श्रीद्विधा वृत् ॥” उणा० १ । १५२ । इति वृत् ।)
मेढ्रः । अष्टः । उन्नते, चि । इत्युणादिकोशः ।
(स्त्री, सुखम् । इति निघण्टुः । ३ । ६ । चि,
सुखकरम् । यथा, जगन्नेदे । १ । ५८ । ६ ।

“मिचं न शेव दिशाय लज्जने ॥”

“मिचं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति
तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥” इति तन्त्राख्ये वाक्यः ॥

शेवधिः, पुं, (शेवं सुखं धीयतेऽस्मिन्निति । धा +
कः ।) निधिः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टः ।
२ । ११३ ।

“विद्या ब्राह्मणमेवाह शेवधिस्तस्मिन् रचमान् ।
असुखकाय मां माहात्म्यायां वीर्यवत्तमा ॥”)

शेवलं, स्त्री, शेवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुस्थनाम् । इति पाणिनिः । ५ । ३ । ८४ ॥)

शेवलिनी, स्त्री, (शेवलं शेवालमस्या अस्तीति ।
इतिः ।) नदी । इति राजनिघण्टुः ॥

शेवालं, स्त्री, (शेते जले इति । शी + “शीडो
धुक्त्वलङ् वाननः ॥” उणा० ४ । ३८ । इति
वानन् ।) शेवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । २५ ।

“शङ्खे पङ्के पतति यतते बालशेवालमूले
कूचे लोलः किमपि कुरुते कर्म वेङ्कटकूर्मः ॥”
शेवालौ, स्त्री, व्याकाशमांसे । इति राजनिघण्टुः ॥

शेवं, स्त्री, (शिष्यते यदिति । शिष् + घञ् ।)
प्रवादः । इति मेदिनी । वे, २८ ॥

शेषः, पुं, (शेवति सङ्कषेतीति । शिष हिंसायाम्
+ अच् ।) सङ्कषेयः । स तु बलदेवः । (यथा,
माघे । २ । ६८ ।

“निशस्य ताः शेषगवो रभिधातुमधोत्तजः ।
शिष्याय दृष्ट्वा तं पयः प्रस्तावमादिशत् दृष्ट्वा ॥”
शिष वधे + भावे घञ् ।) वधः । अनन्तः । स
च सर्पराजः । इति मेदिनी । (यथा, कुमारे ।
३ । ३ ।

“आदिष्टते भूधरतामवैष्ण
ख्येन देहोद्दहनाय शेषः ॥”)

तस्य ध्यानं यथा,—

“कृपासहस्रं बुक्तं चतुर्भाहुं किरीटिनम् ।
नवान्नपल्लवाकारं पिङ्गवस्त्रयुक्तोत्तमम् ॥
पीताम्बरधरं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
कराये दक्षिणे पद्मं गदां तस्याप्यधःकरे ।
दधानं सर्वलोकेशं स्वामिभरणभूषितम् ।
चौरास्त्रिमये श्रीमन्मननं पूजयेत्ततः ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

गजः । नामः । खोद्यतेतरवस्तु । इत्यजयपालः ॥
भगवतो द्वितीया मूर्तिः । यथा,—

“एका भगवतो मूर्तिर्नैर्मान्तरा शिवाभजा ।
वासुदेवाभिधावा सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञाया तामसौ शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलां ज्ञानां वेद्यावो परमा तनुः ॥”
इति कौर्मि ४८ अध्यायः ॥

शेषशयनप्रकारो यथा,—

“अनन्तस्तन गत्वा तु यत्र चौरोद्दसागरः ।
तत्र खयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जगद्हनम् ॥
तस्योपधानमकरोद्दन्तो दक्षिणां कृणाम् ।
उत्तरां पादयोश्चक्र उपधानं महाबलः ।
सालवृत्तं तदा चक्र स शेषः पश्चिमां कृणाम् ॥
सालवृत्तं तदा चक्र स शेषः पश्चिमां कृणाम् ॥

शङ्खं चक्रं नन्दकाचित्पिथो दे महाबलः ।

ऐशानयाध कृणाम् स दक्षे गरुडं तदा ॥

गदां पद्माश्च ब्राह्मणं तथैव विविधाद्युधम् ।

यानि चाम्यानि तस्याश्चक्राप्येषा कृणाम् दक्षौ ॥

यवं कला खनं कार्यं शयनीयं तदा हरेः ।

भूतभयजगन्नाथं परापरपतिं हरिम् ॥

द्वयार शिरवानन्तः खयमेव स्खां तनुम् ।

यवं ब्रह्मदिनखेव प्रमाणेन निशां हरिः ।

सन्ध्याश्च समविप्राय शेते नारायणोऽथयः ॥”

‘इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

शेषः, पुं, स्त्री, (शिष्यते इति । शिष + घञ् ।)

उपयुक्ततरवस्तु । इति मेदिनी ॥ शेषोऽवशिष्ट-
मवशिष्टता च शेषः शेषश्चेत्यादि । अनन्ते तु

शेषः पुलङ्ग एव शिष्टप्रयोगात् । उक्तादन्तः

शेषः । यथा । शृङ्गपद्मौ निधिवाचकौ पुलङ्गौ

जलजे तूभयलिङ्गौ । इति सर्वानन्दः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ ॥ ऋगादिशेषरचननिषेधो

यथा,—

“ऋगशेषं चापिशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्हेन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥”

इति मारुते ११६ अध्यायः ।

(अतश्चिदे, चि । यथा, रघुः । ४ । ६४ ।

“अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥”

तथाच रामायणे । २ । २६ । ३२ ।

“वन्धितव्याख्या निर्वन्धाः शेषा मम मातरः ॥”)

शेषलं, स्त्री, (शेषस्य भावः । शेष + ल ।) उप-
कारित्वम् । पारार्थ्यम् । परोद्देशप्रवृत्तित्वम् ।

यथा,—

“शेषलसुप्रकारित्वं ब्रथादावाह वादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वव्यक्तीति जैमिनिः ॥”

इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥

शेषस्य भावः । इति आकरणम् ॥

शेषराशिः, स्त्री, (शेषा अवशिष्टा राशिः ।)

राशिः शेषः । तत्पर्यायः । उच्यते २ अपराजः

३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ । शिष् + घञ् । टाप् ।)

खनिर्माल्यार्पणम् । इति मेदिनी । (यथा,
कुमारे । ३ । २२ ।

“तथेति शेषामिव भर्तृराज्ञा-

मादाय नृप्रां मदनः प्रतस्ये ॥”)

शैलः, पुं, (शिष्यामस्मीति इति । शिष्या + अच् ।)

प्राथमकल्पिकः । इत्यमरः ॥ हे प्रथमारब्ध-
वेदाध्ययने । शिष्यां शिष्या । सेमन्तात् सरो-

रिति अः । शिष्या प्रथमोपदेशः । तस्मात्

चर्यात् श्रुत्योऽपि शिष्या तामधीयते शैलाः ।

उभे कादिति षाः प्रथमं शिष्यणीयं कथं शास्त्रं

अधीयते प्राथमकल्पिकाः । इति भरतः ॥

(शिष्या शैलमस्येति । “कृचादिष्यो ऋः ॥” ४ ।

४ । ६२ । इति ऋः । शिष्याशौचि, चि ।)

शैलिकाः, चि, शिष्याशाल्यवेत्ता । शिष्यां मेति

अधीते वा इत्यर्थे शिष्याप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शैखरिकाः, पुं, (शिखरे प्रायेण भवतीति । शिखर

+ टच् ।) अपामार्गः । इत्यमरः ॥

शैखरेयः, पुं, (शिखरे भवः । शिखर + टच् ।)

अपामार्गः । इति भरतवृत्तरत्नकोषः ॥

शैलं, स्त्री, (शीतस्य भावः । शीत + “वर्णद्वहा-
दिभ्यः खञ् ॥” ५ । १ । १९३ । इति खञ् ।)

श्रीतलत्वम् । यथा,—

“शैलं नाम गुणस्तवेव सृष्टनः स्वाभाविकी
सृष्टता
किं नमः सृष्टिर्ता भवन्ति शुचयः स्वर्ग्येन यस्या-
परे ।
किं वास्तु कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं
त्वन्नेत्रोपपयेन गच्छसि प्रयः कस्यां निवेष्टुं
त्वमः ॥”

इति लघुप्रसंगः ॥

शैथिलं, कौ, (शिथिल + भावे अच् ।) शिथि-
लत्वम् । शिथिलस्य भाव इत्यर्थे व्याप्यत्वेन
नियमम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयः १०६ । २२ ।

“भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे ।
शैलित्वमेतु मे कायः क्षतकृत्तोऽस्मि माननि ॥”

शैलेयः, पु, (शिनेर्गोत्रापत्यमिति । शिनि + “इत-
त्त्वानिजः ॥” ४१११२२ इति ट्क् ।) सात्विकः ।

स तु श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, भागवते १ । १ । ७ ।

“यामस्त्य पाण्डुपुत्राच्च शैनयोद्धवसंयुतः ।
हेपायनादिभिर्जिह्वैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥”

शैरीयकः, पु, नीलभिण्टी ॥ इति रत्नमाला ॥
शैरेयकोऽपि पाठः । इत्युदादिच्च ॥

शैलं, कौ, (शिलाया भवम् । शिला + अच् ।)
शैलेयम् । तस्यैव शैलम् । इति मेदिनी ॥ शिला-
जत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलः, पु, (शिलाः सन्त्यजते । शिला + ज्योत्स्ना-
दित्वाङ् ।) पर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः १४ । ७१ ।

“ततो गौरीशुभं शैलमारोहान्धसाधनः ।
वह्नेयन्नव तत्तुष्टादुद्धतेर्धतुरेखभिः ॥”

शिलासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते ११ ।
२७ । १२ ।

“शैलो दाहमयी लौहो लेप्या लेखना च सैकवी ।
मनोमयी दाहमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”

शैलकं, कौ, (शैलमेव । स्वार्थे कन् ।) शैलजम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टवर्तद्विवा-
यम् । ७७ । १० ।

“हरौतकीशङ्कचनद्रवामुभि-
मुद्योतयः शैलकमुक्तकान्तैः ।
नवान्नापादादिविबुद्धितैः क्रमात्
भवन्ति धृषा बह्व्यो मनोहराः ॥”

शैलगर्भं, कौ, (शैलस्य गर्भो यच्च ।) शार-
वचन्दम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलगर्भाङ्गा, कौ, शिलावल्कला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शैलजं, कौ, (शैले पर्वते जायते इति । जन +
जः ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्प्रायः । श्रीत-
शिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शैलेयम् ५
श्रीतलम् ६ शैलम् ७ कालाह्वार्यम् ८ शैलकम्
९ दृढम् १० कालाह्वारि ११ अश्वपुष्पम् १२
शैलकम् १३ शिलापुष्पम् १४ शृङ्गम् १५ इति

रत्नमाला ॥ अथ गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः ॥
पर्वतजाते, त्रि ॥

शैलजा, कौ, (शैले जायतेऽसौ इति । जन +
जः । टाप् ।) सै हलौ । गजपिपली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा । हिमशैलजत्वात् । यथा,
“तत् शुक्ला भगवद्भाक् विस्मिता हिम-
शैलजा ॥”

इति शिवरात्रिप्रवक्तव्या ॥
शैलधन्वा, [न] (पु, (शैलवत् । डङ् ध्रुवरश्च ।
ध्रुवो धन्वन्नादेशः ।) महादेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलधरः, पु, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः ।
इति धनञ्जयः ॥

शैलनिर्यासं, कौ, (शैलस्य निर्यास इव रसो
यच्च ।) शैलेयम् । इति कैचित् ॥

शैलपत्रः, पु, (शैलवनं सुगन्धि पत्रमस्य ।) विस्व-
हृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलवीजः, पु, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य ।)
भस्मातकटुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलभित्तिः, कौ, (शैलानां भित्तिर्भेदो यस्याः ।)
टङ्कः । इति जटाधरः ॥

शैलराजः, पु, (शैलानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५४१६११ इति ट्क् ।) हिमालय-
पर्वतः । (यथा, कुमारः ७ । ६८ ।

“सूक्तान्मालि नितिधारणोच्च-
सुचेक्षरं वक्ष्यति शैलराजः ॥”

शैलराजसुता, कौ, (शैलराजस्य सुता ।) दुर्गा ।
यथा,—

“अरूपा परमावलाङ्गुरुपा क्रियात्मिका ।
जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, महाभारते ३ । १०६ । ४ ।

“प्रयाचक्ष महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरित्प्रेङ्खो धारिण्यो जिपिद्यताम् ॥”

शैलवल्कला, पु, (शैलं शिला वल्कलं यस्याः ।)
शिलावल्कला । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलशिविरं, कौ, (शैलानां शिविरमिव । ससुदगर्भं
बहुपर्वतावस्थानत्वात्तथात्वम् ।) ससुदगर्भं
त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलसुता, कौ, (शैलस्य सुता ।) पार्वती ।
यथा,—

“मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाऽङ्गारहारावलि
खगारोद्भवैवैवयनि भवती भार्गवर्या

प्राचये ॥”
इति वाल्मीकीयगङ्गाहकम् ॥

शैलशिवी, इति राजनिर्घण्टः ॥
शैलाखं, कौ, (शैलमिति आख्या यस्याः ।) इति
रत्नमाला ॥

शैलायं, कौ, (शैलस्य अयम् ।) शिखरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलजं, कौ, (शैलादाजायते इति । व्या + जम् +
जः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैलाटः, पु, (शैले अटतीति । अट् + अच् ।)
देवलः । सिंहः । शुक्लाकचः । किरातः ।
इति मेदिनी ॥

शैलादिः, पु, नन्दौ । यथा,—
“निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभयमयो विभुः ।
शैलादिं प्राह वचनं सक्तिं शशिप्रेश्वरः ॥
हर उवाच ।

नन्दित् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् परा-
जयः ।
निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभयमयो विभुः ॥
तच्छब्दवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम् ।
कः सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि प्राच-
वान् ॥”

इति वामने ६५ अध्यायः ॥
शैलाली, [न] पु, (शिलालिना प्रोक्तं नटछत्र-
मधीते इति । शिलालि + “पाराशर्यशिला-
लिभ्यां भिन्ननटछत्रयोः ॥” ४ । ३ । ११० । इति
शनिः ।) नटः । इत्यमरः ॥

शैलिकः, पु, सर्वलङ्गी । इति जटाधरः ॥
शैलौ, कौ, (शैलस्येयमिति । शैल + अच् ।
डोच् ।) सङ्केतः । यथा,—

“प्रश्नसि परिभाषा शैलौ सङ्केतसमयकाराच्च ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“आचार्याणामियं शैलौ यत् सामान्यनामिधाय
विशेषणं विवृणोति ॥” इति सुम्बोघटीकायां
दुर्गादासः ॥ (शिलाप्रतिमा । यथा, रामा-
यणे १ । ६४ । १२ ।

“यस्मां लोभयसे रम्भे कामशोधयेश्वरिणम् ।
दृशवर्षसहस्राणि शैलौ स्थास्यति दुर्भगे ॥”

शैलूवः, पु, (शिलवृक्षापत्यमिति । शिलूव + अच् ।)
नटः । (यथा, माघे १ । ६६ ।

“अथोपपत्तिं कृत्वापरोऽपरा-
मवाय शैलूव इवैव भूमिका ॥”

विल्वहृत् । इत्यमरः ॥ धूर्तः । तालधारकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शैलविकः, पु, नटहस्तान्वेषी । यथा,—
“हस्तान्वेषी नटानामु स तु शैलविकः स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
शैलविको, कौ, शैलविकजातिविको । तद्गमन-
प्रायश्चित्तं यथा । संवर्षः ।

“नटो शैलविकी चैव रजको वैशुजीविनीम् ।
कामतस्तु यदा गच्छेत्तरेज्जात्रायण्ययम् ॥”
तत्तत्प्रायश्चित्तविवेकम् । चान्द्रायणे शैल-
हकम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शैलेन्द्रः, पु, (शैलानामिन्द्रः ।) हिमालयः ।
यथा,—

“दृष्टुं ततो देवीमीवद्वासां अवस्थिताम् ।
सिंहस्योपरिशैलेन्द्रश्च महति काचने ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
शैलेन्द्राः, पु, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
भुजैवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैवः

शैव्यः

शोकः

शैलेयं, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला + ट्क ।)
 शैलकाज्यगन्धद्रवम् । शैलेयक इति रन्ट् च इति
 कृद्विद्वा इति च ख्यातम् । तत्पुण्यायो यथा, —
 “शैलेयं शैलजं दृढं शिलापुष्पं शिलोज्ञवम् ।
 अचिरं पतितं चीर्यं तथा कालानुसार्यकम् ॥
 शिलोत्पन्नं शिलादहः शैलार्कं गिरिपुष्पकम् ॥
 शिलाप्रसन्नं सुभगं शैलकं शोडशाक्षयम् ॥”
 अस्य गुणाः ।

“शैलेयं शिशिरं तित्तं सुगन्धि कणपित्तजित् ।
 दाहलज्वाविमिश्रासन्नयदोषविनाशनम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“शैलेयम् शिलापुष्पं दृढं कालानुसार्यकम् ।
 शैलेयं श्रौतलं दृढं कणपित्तहरं लघु ।
 कक्षकुशाभ्ररीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तालपत्री । सैन्धवम् । इति मेदिनी ॥

शैलेयं, त्रि, (शैले भवम् । शैल + ट्क ।) शैल-
 सम्भवम् । इति चैमचन्द्रः ॥ शिलातुल्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शैलेव । शिला +
 “शिलाया टः । ” ५ । ३ । १०२ । इति योग-
 विभागिन ट्क ॥)

शैलेयः, पु, (शैले भवः । शैल + ट्क ।) सिंहः ।

भरतः । इति शब्दरत्नावली ॥

शैलेयो, क्ली, (शैले भवः । शैल + ट्क । डीष् ।)
 पाल्मरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शैलोद्भव, क्ली, (शैलात् उद्भवो यस्याः ।) क्षुद्र-
 पाशाखमेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैल्यं, त्रि, (शिला + अण् ।) शिलासम्बन्धि ।

शिलाया इहं इत्थं व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शैव, क्ली, शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(शिवमधिकृत्य ज्ञतो ग्रन्थः । शिव + अण् ।)

शिवपुराणम् । यथा, —

“अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥”

इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम् ॥

(शिवस्त्विति । शिव + अण् ।) शिवसम्ब-
 न्धनि, त्रि (यथा, कथाचरित्सुगरी ४०।८६ ।

“प्रापदायतनं शैवं नद्यास्त्रास्त्रस्तस्थितम् ॥”)

शैवः, पुं, (शिव + अण् ।) वसुकः । ध्रुवरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आचारविशेषः । यथा, —

“अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः ।

यावद्द्वारं समाधिञ्च तावत् शैवः प्रचक्षते ॥”

इत्याचारमेवतन्त्रम् ॥ * ॥

शिवोपासकः । तत्पर्यायः । औद्देश्योपासकः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । यत्किञ्च यथा, —

“तत्तत्कार भगवान् चातुर्वर्त्यं हरार्चने ।

प्रास्त्राणि चैवं सुखानि नाभोक्तिर्विदितानि च ॥

आत्मा शैवं परिख्यातमन्वत् पाशुपतं मुने ।

छतीर्थं कालवन्दनं चतुर्थं कपालिनम् ॥

शैव, आदीतुं स्वयं शक्तिर्विशिष्टश्च प्रियः सुतः ।

तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः ॥

महापाशुपतस्त्रासीद्भारद्वाजस्तपोधनः ।

तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः ॥

कालाख्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ।

तस्य शिष्यो वक्रो वैश्वो नाम्ना काचेश्वरो मुने ॥

महान्नतौ च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्यवान् ॥

कुलोद्भूत इति ख्यातो ज्वाला शूद्रो महातपाः ॥

एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।

छत्वा तु चातुराग्र्यं स्वमेव भवनं गतः ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा । आद्यानं शैवमालोक्त्वाह ।

“श्रीमानसवेति जटालमौलि-

र्थात्रत्वमालम्बितमध्यभागः ।

विभूतिर्चभूषितमास्त्रदङ्गो

रुद्राक्षमालाकलितोर्ध्वदेहः ॥”

इति विद्वम्बोद्भूतद्विगुणं २ त्रः ॥

शैवलं, क्ली, (शैवे इति । शै + “श्रीडो ध्रुत्व-
 लच् वालनः । ” उणा० ४ । ३८ । इति वलच् ।)

पद्मकाष्ठम् । शैवाले, पुं, इति मेदिनी ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ६ ।

“न षट्पदश्रेणिभिरेव पद्मजं

सशैवलसङ्गमपि प्रकाशते ॥”

विश्वसमीपदक्षिणभागवत्सिगिरिविशेषः । यथा,

रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।

“शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददशं सुमहत् सरः ॥”

शैवलनी, क्ली, (शैवलमस्या अस्तीति । इनि ।)

नदी । इत्यमरः ॥

शैकलं, क्ली, (शै + बाहुलकात् वालच् ।)

जलजन्तुविशेषः । शैयाला इति भाषा ।

(यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।

“प्रावर्षधन्वर्दी चोरां शोनितोदां तरङ्गिणीम् ।

केशशैवालचंवाद्या युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥”)

तत्पर्यायः । जलनीली २ शैवलः ३ । इत्यमरः ॥

शैपालम् ४ शैवलम् ५ शैवलम् ६ शैपालः ७

जलनीलिका ८ । इति वाचस्पतिः ॥ जल-

नीलः ६ । इति मुकुटादयः । इति भरतः ॥

शैवालम् १० शैवालम् ११ वारिचामरः १२

शैवलम् १३ सलिलकुलनम् १४ हटपणी १५

अस्तुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

अरकः १७ जलकेशः १८ कावारम् १९ । इति

हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणाः ।

शीतलत्वम् । क्षिप्तत्वम् । सन्तापप्रयनाशि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शैव्यः, पुं, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेषः । यथा, —

“तुरगाः शैवसुग्रीवमेवप्रथमवाहकाः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा च महाभारते । १ । २२१ । ३ ।

“रथेन काचवाहिनं कथितेन यथाविधि ।

शैवसुग्रीवमुक्तेन किष्किणीजालमालिना ॥”)

पाण्डवसेनापतिविशेषः । यथा, —

“हृत्केतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुत्रानितुं कुन्तिभोजश्च शैवश्च नरपुङ्गवः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १ । ५ ।

(क्ली, प्रतीपस्य राज्ञः पत्नी । इति महा-
 भारतम् । १ । ६५ । ४४ । सगरस्य राज्ञः पत्नी ।
 सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते ।
 ३ । १०७ । ३६ ।

“असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽहभूत् ।
 यं श्रेया जनयामास पौराण्यं स हि दारकान् ।
 गलेषु क्रोशतो यद्वा नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥”)
 शिवसम्बन्धनि, त्रि ॥

शैशव, क्ली, शिशोर्भावः । (शिशु + “इगन्ताच्
 लघुपूर्वात् । ” ५ । १ । १२१ । इति अण् ।)
 वालम् । इत्यमरः ॥ यथा,

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वारहेके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुल्लजाम् ॥”

इति रघुवशे १ सर्गः ॥

शैशिरः, पुं, (शिशिरे ऋतो भवः । शिशिर +
 अण् ।) श्यामचटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिशिरसम्बन्धनि, त्रि । यथा । श्रुतिः । तप-

स्तपस्यौ शैशिरादृतः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैश्वोपाध्यायिका, क्ली, (शिष्योपाध्यायानां भावः

कर्म वा । शिष्योपाध्याय + “द्वन्द्वमनोज्ञादि-

भ्यश्च । ” ५ । १ । १३३ । इति डच् ।) शिष्या-

ध्यापना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्री, य निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-चक० अनिट् ।) निशानमिहाख्योकर-

णम् । य, श्यति श्रुत् पूरः । इति दुर्गादासः ॥

श्रीकः, पुं, (शुच + कण् ।) चित्तविकलता ।

इहविद्योगाशुचिन्तनम् । इति नामोक्तोभट्टः ॥

वन्धादिविद्योगजनितमनःपीडा । इति भाव-

प्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । मन्तुः २ शुकः ३ । इत्य-

मरः ॥ शुचा ४ निःसमः ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ शोचनम् ६ खेदः ७ । इति चैमचन्द्रः ॥

तन्निवारणहेतुर्यथा, —

“भरतं पतितं दीनं शोचनं सुहृदं नदा ।

शोचमानं वशिष्ठस्य वारयामास हेतुभिः ॥

शोचमानासु सन्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।

पातयन्ति गतं स्वर्गादनुपावेन राघव ॥

भूरिशुभो गतः स्वर्गं पुण्येन पतितः पुनः ।

शोचितो बन्धुर्गौचं स्वत्वस्तेषां परित्यज ॥”

इति वल्लिपुराणम् ॥

अपि च । अथ प्रोकापनोदनम् । याज्ञवल्क्यः ॥

“कृतोदकान् ससुतीर्णान् मृदुप्रादलसंस्नि-

तान् ।

स्नातानपनुदेषुक्षान्तिहासेः पुरातनैः ॥

मातुष्ये कदलीकृष्णे निःसारे सारमार्गणम् ।

यः करोति स संमृदो जलशुद्धचक्ष्मिने ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चलमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्प्रेक्षकः का परिवेदना ॥

गन्धो वसुमती नाशुसुदविदेवतानि च ।

केनप्रक्षः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥

संज्ञासु बान्धवैर्मृतं प्रेतो सुदुस्तं यतोऽवधः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या विधानतः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्रीयः

काङ्क्षायामाह । अनवस्थितत्वं स्यादनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः । चिकित्साव्यतिरेकेनापि निवृत्तेः । तच्चानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् । गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च सोतुसंघं स्यात् । उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः ॥ * ॥ वातिकं शोथमाह ।

“चरस्तुस्त्वक्पृथ्वीरुख्योऽसितः

प्रसुप्तिश्चर्षानिद्रुतो निमित्ततः ।

प्रश्नास्यति श्रोत्रमेति पौडितो

दिवा वली स्यात् श्वययुः समीरणात् ॥”

चरः सञ्चारी । प्रसुप्तिः स्वशान्तिता । हर्षोऽत्र क्षिप्तिक्षिप्ति रोमाक्षो वा । अस्तिः पीडा । शतद्वयतः । दिवावलीवृत्तिविषयसमवाया-
रञ्जान् । अतएवोक्तं चरकैः ।

“क्षिप्तोऽसितोऽसितैः प्रश्नास्यत् स च वातिकः ।
यच्चाप्यख्यवर्णः स्यात् शोथो नक्तं प्रशा-
न्यति ॥” * ॥

पैतिकमाह ।

“हृदः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भमज्वरखेददृष्टधामदान्वितः ।

य उच्यते सख्यरुगचिरागन्तु

स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥”

उच्यते सन्तप्यते । भृशदाहपाकवान् भृश-
दाहो यः पाकस्तद्व्युक्तः ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“गुरुः शिरः पाण्डुरोऽपकान्तितः

प्रसेकनिद्रा वमिवर्द्धमान्यलत् ।

स कृच्छ्रलक्षप्रशमो निपौडितो

न चोन्नमेन्नानिवलीकफात्मकः ॥” * ॥

कुण्डलमाह ।

“निदानाकृतिसंस्पर्गात् त्रैयः शोथो द्विदोषजः ।
सन्निपातिकमाह ।

“सञ्जाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्ष्णः ।
व्यामिश्रलक्ष्ण इत्युक्ते सञ्जाकृतिरिति उक्त-
वातजादिशोथचकललक्ष्णनिर्णयार्थम् ॥ * ॥

अभिघातजमाह ।

“अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदकृतादिभिः ।

हिमागिलोदध्निलैर्भक्षालकपिकच्छुनैः ।

रक्षैः मूकैश्च संस्पर्शात् श्वययुः स्याद्विषर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्ष्णः ॥”

क्षेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना चतं
शरादिना नाड्यैश्चादि च । आदिशब्देन
लघुपुष्पप्रहारादि गृह्यते । भक्षालजैः रक्षैः । कपि-
कच्छुनैः मूकैः । विषर्पवान् प्रसरणशीलः ।

पित्तलक्ष्णः पैतिकशोथलक्ष्णः ॥ * ॥ विषज-
माह ।

“विषजः सविषप्राग्परिस्पर्शमृज्जनात् ।

दंष्ट्रादन्तगुखावातादिविषप्राग्निशामपि ।

विष्मन्शुक्रोपहतमज्वहृच्छ्वसकटात् ।

विषदृष्टानिलस्यार्थात् ग्रथयोगावचूर्णनात् ॥

हृदुच्छलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुरुजाकरः ।”

परिस्पर्शं शरीरोपरि सञ्चरणम् । दंष्ट्रादिशुष्मी-
कृता दन्तावली । शीघ्र इति लोके । दन्ता

श्रीयः

अन्ते भवाः । अविषप्राग्निशामपौद्यनेन दंष्ट्रा
दन्तनखानां खमावादेव सविषस्तुक्तम् । किन्तु
सर्पादिविषं मारकं भवति । अविषप्राग्निनां
दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकरं भवतीति विशेषः ।

विषमृज्जनादिविडातुपहृतं मलिनञ्च यदस्त्रम् ।
तथा सङ्करः संमार्जनैः चिप्रो धूल्यादिः तेषां
सम्पर्कात् । ग्रथयोगावचूर्णनात् ग्रः संयोगजं
विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधुननात् ।

अवलम्बी लम्बमानः । अयमप्यागन्तुजस्तथापि
सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्ट-
चिकित्साभिधानात् पृथक् पठितः ॥ * ॥

यच्च स्थिता दोषा यच्च शोथं कुर्वन्ति तदाह ।
“दोषाः श्वययुः हृदि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ।

पित्ताशयस्या मध्ये तु वक्ष्येऽन्यथागतस्त्वधः ॥

कतुस्तं देहमनुप्राप्ताः कुण्डैः सर्वसंरं तथा ॥”

ऊर्ध्वं उरः प्रवृत्तौ मध्ये पक्षाशयमध्ये । अधः
पक्षाशयधः ॥ * ॥ उपद्रवमाह ।

“आसं पिपासा कृद्दिश्च सौम्यं चर एव च ।

यस्य चास्ते रुचिर्वाप्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ॥”

कष्टसाध्यत्वादिकमाह ।

“यो मध्यदेशे श्वययुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।

अर्द्धाङ्गिरिभूतश्च यच्छोर्ध्वं परिसर्पति ॥”

मध्यदेशे उरः पक्षाशयमध्ये । सर्वगः सकल-
शरीरभयः । सर्वज इति पाठे सान्निपातिकः ।

अर्द्धाङ्गि अर्द्धनारीश्वराकारे । यच्छोर्ध्वं परिसर्प-
तीति पुरुषविषयम् । तथा च ।

“ऊर्ध्वगामी नरं पद्मासमधोगामी सुखात्

स्वियम् ।

उभयं वस्तिर्जातः शोथो हन्ति न संशयः ॥”

ऊर्ध्वगामी सुखगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।

“पादप्रवृत्तः श्वययुर्गुणां यः प्राप्नुवान्मुखम् ॥”

इति । स न सिध्यतीति शेषः । अधोगामी
पादगामी । तथा च तन्नाम्नरे ।

“स्त्रीणां वक्त्रात् पदं याति वस्तिश्च न सिध्यति ।”

इति ।

उभयं नरं नारीश्च । अपरश्च ।

“अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।

पुरुषं हन्ति वा नारीं सुखयो वस्तिनो द्वयम् ॥”

अयमर्थः । पादसमुत्थितः पादाभ्यामुत्थितो
सुखगामीति यावत् शोथः पुरुषं हन्ति स किं
विशिष्टः अनन्योपद्रवकृतः । शोफादयो व्याघ्रयो-
रुतोसारश्चक्षुष्यः प्रवृत्तयः तेषामुपद्रवैः कृतः ।

तदुपद्रवेण जात इत्यर्थः । न अन्योपद्रवकृतः ।
अनन्योपद्रवकृतः । अपर्याप्तं खड्गेतुभिरिव जातः ।

शोथश्चाधिरिव तु पुनर्मुखजः सुखात्जातः पद-
गामीति यावत् नारीं हन्ति । सोऽप्यनन्योप-
द्रवकृत एव । वस्तिजः द्वयं पुरुषं नारीश्च हन्ति
सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव ॥ * ॥ अथ शोथस्य
चिकित्सा ।

“शुक्लीपुनर्नवैरुष्यपृथ्वीभूतैर्जलम् ।

वातिके श्वयथो शस्त्रं पानाहारपरिषहे ॥ * ॥

पृष्ठोत्तमिषादिदार्ढ्यकायः सद्युग्गुग्गुः ।

हन्ति पित्तकृतं शोथं कृष्णाच्चरसमन्वितम् ॥ * ॥

शुक्लचौरभावितः कृष्णा पृष्ठा मृज्जिष वा युताः ।

योजिताः श्रमयन्त्याशु शोथं श्लेष्मसमुत्थितम् ॥

मित्रे मिश्रक्रियां कुर्व्यात् सर्वज्ञे सर्वमेव हि ।

विल्वपत्रचरं पूर्तं शोथं चिभवे पिबेत् ॥ * ॥

शोथे त्वागन्तुजे कुर्व्यात् सेकलेपादिशोथलम् ।

भक्षालक्या हरेच्छोथं सतिका कृष्णान्तिका ।

महिष्या नवनीतस्य लेपाद्गुग्गुलितान्वितम् ॥”

अत्र दुग्धं महिष्या एव । यत आह ।

“महिषोच्चौरसंपिष्टे नवनीतसमन्वितः ।

तिलैर्लेपः समं याति शोथो भक्षालकोत्थितः ॥

यद्विदुश्चतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुह्य हन्ति चूर्णैः शालदलस्य च ॥”

विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्साया द्रव्याणां
अथ सामान्यचिकित्सा ।

“पृष्ठा निशा भाग्यं मृताभिदाब्जै-
पुनर्नवा दारु मज्जौषधश्च ।

काणं प्रपीयोदरपाणिपाद-
सुखगतं हन्त्यचिरेण शोथम् ॥”

इति पृष्ठादिज्ञापः ॥ * ॥

“फलचिकोद्धर्षं क्षापं गोमूत्रैश्चैव साधयेत् ।

वातश्लेष्मभवं शोथं हन्यादृषणसम्बन्धम् ॥ * ॥

उच्छीवदेवदुग्धमगारेण

दन्ती चिद्व्याघ्रमृज्जिष्यैः ।

दुग्धं सुसिद्धं विधिना निपीतं

गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥”

उच्छीवः वर्षाभुः ॥ * ॥

“केशस्तथाकैवर्षाभूनिम्बकाथेन शोथहृत् ।

गोमूत्रेणापि कुर्व्यात् सुखोत्थेनावसेचनम् ॥ * ॥

पुनर्नवा दारु शुक्ली श्रियुः सिद्धार्थकस्तथा ।

अन्तपिष्टः सुखोत्थोऽथ प्रलेपः सर्वशोथहृत् ॥

गुडाद्रकं वा गुडनागरं वा

गुडामर्षं वा गुडपिप्पलीं वा ।

कर्षाभिट्टरा चिपलप्रसार्यं

खादेन्नरः पक्षमथापि माधम् ॥

शोथपतिप्रशयागलास्यरोगान्

सन्धासकासारचिपीनसादीन् ।

जीर्णज्वराश्रौण्ड्यहृत्त्विकारान्

हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥ * ॥

विषं गुह्येन तुल्यं उच्छीवरसाशुपानमभ्यस्तम् ।

विनिहन्ति सर्वशोथं घनद्वन्द्वं चक्षवायुरिव ॥ * ॥

कथानागरजं चूर्णं सगुह्यं शोथनाशनम् ।

आमाजीर्णप्रशमनं मूलान्नं वस्तिशोथनम् ॥ * ॥

गुडात् पलत्रयं घ्राह्यं शङ्खवेरं पलत्रयम् ।

शङ्खवेरसमा कृष्णा कोहविटिलयोः पलम् ॥

चूर्णमेतत् ससुहिदं सर्वश्वययुनाशनम् ॥”

इति गुडादिवटिका ।

“मानककायकल्पाभ्यां हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं दन्धनं शोथं विदोषश्च व्यपोहति ॥”

इति मानकहृतम् ॥

“शुष्कसकलकवर्षाभूदाराश्चामहौषधैः ।

पक्षमभ्यङ्गनातेनं समूलं श्वययुं हरेत् ॥”

शुक्लसूक्तकतेलम् । इति शोधयाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

शोधकः, पुं, (शोध एव । स्वार्थे कन् ।) शोधः । इति शब्दरत्नावली ॥

शोधनी, स्त्री, (शोधं हन्तीति । हन् + “अमहुच्य-कर्तुं ने च ।” ३।२।५३ । इति टक् ।) पुनर्नवा । इत्यमरः । शालपण्यौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोधनाशके, त्रि ॥

शोधजित्, पुं, (शोधं जयतीति । जि + क्तिप् ।) भक्षताकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

शोधजिह्वा, पुं, (शोधे जिह्वाः कुटिल इव । तन्नाशकत्वान् ।) पुनर्नवा । इति त्रिकाण्-शेषः ॥

शोधहन्त, पुं, (शोधं हरति नाशयतीति । हन् + क्तिप् ।) भक्षताकः । इति रत्नमाला ॥ शोफ-हारके, त्रि ॥

शोधनं, कौ, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युः ।) कङ्कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुध + भावे ल्युट् ।) शौचम् । इति शुधधात्वर्थदर्शनान् ॥ (प्रायश्चित्तम् । यथा, मनुः । १।१।१६१ ।

“अभोच्यमन्नं नाचयमात्मनः शुद्धिं निश्चेत्ता । अज्ञानमुक्तन्तुत्तार्यं शोधं वाप्याशु शोधयेः ॥” विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विहितविहितमासादिविचार-यम् । यथा,—

“सुख्यहृदयकायेन समानो नास्ति कश्चन । तच्च यदुद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलं भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सुख्यपर्वणि ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ ॥

धातुनिर्द्दोषीकरणम् । यथा,— “पतनीकृतपत्राणि देव्यो वह्नी प्रतापयेत् । निविचेत्पत्रप्रतानि तेलचक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु विधा चिधा । एव देवः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥” ॥

ब्रजादिपरिष्कारयम् । यथा,— “ब्रजस्य त्वविशुद्धस्य कायः शुद्धिकरः परः । पटोलनिम्बपत्रस्य सज्जैव प्रयुज्यते ॥ वातिके दृशन्मूलानां चौरिणां पित्तिके ब्रजे । आरम्बधादेः कफजे कषायः शोधनं हितम् ॥” अपि च ।

“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनाह्निकेन वा । अथवा कायनेनैव विह्वसुद्योदकं वदेत् । स्नेहामवातमेदोऽं वल्लिशोधनदीपनम् ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥ ॥

लिखितपत्रादेः प्रमाखीकरणम् । यथा । वेख-शोधनमाह कात्यायनः ।

“खहस्तवेखसन्देहे जीवतो वा न्तस्य च । तत् खहस्तहस्तरेयोः पचेत्सखेखनिर्गम्यः ॥” ॥ विह्वललिखितस्य शुद्धीकरणम् । यथा । तच्छो-धनमाह दृष्टस्यतिः ।

“नूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशेषयेत् । न दद्यादुत्तरं यावत् प्रलथी सभ्यसन्निधौ ॥”

कात्यायनः ।

“शोधयेत् पूर्वपक्षस्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । उत्तरेणावच्छेद्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ ॥

अङ्गस्य हरणम् । यथा,—

“भाज्याह्वरं शुभ्रति यदुगुणः स्या-दन्त्यान् फलं तत् खलु भागहारे ।

समेन केनाप्यपवत्तं हार-भाज्यो भवेद्वा सति सम्भवे तु ॥”

इति लीलावती ॥

अन्यत् शुद्धिशब्दे द्रव्यम् ॥

शोधनः, पुं, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युः ।)

निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनः, त्रि, (शोधयतीति । शुध + शिच् + ल्युः ।)

शुद्धिकारकः । यथा,—

“महासान्तपनः शुद्धोत्तमकच्छस्तु पावनः ।

जलोपवासकच्छस्तु ब्रह्मज्जुचैस्तु शोधनः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वहृतविश्वामित्रवचनम् ॥

यथा च ।

“तेलसैन्धवयट्पाङ्गनिम्बपत्रनिशायुगेः ।

चिद्वद्वचनयुतेः पिष्टेः प्रलेपो ब्रह्मशोधनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शोधनी, स्त्री, (शोधनेऽनयेति । शुध शौच +

शिच् + करणे लृट् । ङीप् ।) संमार्जनी ।

इत्यमरः । तान्त्रवह्नी । नीली । इति राज-निर्घण्टः ॥

शोधनीबीजं, कौ, (शोधन्या बीजमिव बीजं यस्य ।)

जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनीयः, त्रि, शोधितव्यः । शोधः । शुधधातो-

रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कथासरित्-

सागरे । ५३ । १४१ ।

“भुक्तं मया तदन्नं यत् शोधनीयं मयापि तत् ॥”

शोधितं, त्रि, (शोध्यते स्मिति । शुध + शिच् + क्तः ।)

मक्षिकादापनयनेन कृतशोधनचञ्जनादि । तत्प-

र्यायः । संवटम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ अपि च ।

“अञ्जने केशकीटादिशुद्धे संवटशोधिते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अपनीतमलम् । तत्पर्यायः । निमित्तम् २

वटम् ३ निःशोथम् ४ अनवस्कारम् ५ ।

इत्यमरभरतौ ॥

शोफः, पुं, (शु गतौ । बाहुलकात् कः ।) शोथः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सुखे । १ । १४१ ।

“तदुदृष्टं शोथितमनिर्द्धियमायः कण्डूशोफ-

रागदृष्टपाकवेदना जनयेत् ॥”

शोफज्ञी, स्त्री, (शोफं हन्तीति । हन् + टक् ।

ङीप् ।) शालपण्यौ । रत्नपुनर्नवा । इति राज-निर्घण्टः ॥

शोफनाशनः, पुं, (शोफं नाशयतीति । नश् +

शिच् + ल्युः ।) नीलवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोधनाशके, त्रि ॥

शोफहन्त, पुं, (शोफं हरतीति । हन् + क्तिप् ।) भक्ष-

ताकः । इति भावप्रकाशः ॥ शोधहारके, त्रि ॥

शोभनं, कौ, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शुभ + भावे ल्युट् । शुभम् । यथा, भागवते । ५।१६।२१ ।

“अहो वतेशं किमकारि शोभनं

प्रसन्न एषां खिदुत् खयं हरिः ॥”)

शोभनः, पुं, (शुभ + ल्युः ।) पद्मः । इति धरणिः ॥

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोगः ।

इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।

“स्वाच्छोभनः शोभनयोगजन्मा

दृष्टो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः ।

सदुत्तरश्चारुवपुः सुधीरः

संमानयुक्तो मनुजः प्रवीणः ॥”

इति कोट्टीरदीपः ॥

शोभनः, त्रि, (शोभते इति । शुभ + ल्युः ।)

सुन्दरः । इति मेदिनी ॥ अख्य पर्यायो मनोज्ञ-

शब्दे द्रव्यम् ॥

शोभनकः, पुं, (शोभते इति । शुभ + ल्युः । नतः

कन् ।) शोभाञ्जनवृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शोभनशब्दकारके, त्रि ॥

शोभना, स्त्री, (शोभन + टाप् ।) हरिद्रा । गोरो-

चना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभा, स्त्री, शोभन्तीनया । (शुभ + करणे

चम् । टाप् ।) दौमिः । तत्पर्यायः । कान्तिः २

दुतिः ३ हविः ४ । इत्यमरः । दुती ५ हवी ६ ।

इति तट्टीका ॥ अमिष्ठा ७ । इति जटाधरः ॥

शुभा ८ भाः ९ श्रीः १० भासा ११ भा १२ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ सुभमा १३ ह्याया १४

विभा १५ डक्प्रिया १६ भागम् १७ भातिः १८

कमा १९ रमा २० । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या लज्जयम् ।

“सा शोभा रूपभोगाद्यैरेतं स्यादङ्गविभूषणम् ।

शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला ॥”

इत्युज्ज्वलीनमयिः ॥ ॥

गोपीविशेषः । यथा,—

“दृष्टुं शोभया गोप्या युक्तचन्दनकानने ।

सखी मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं तया ॥

शोभा देहं परिहृत्य जगाम चन्द्रमखलम् ।

ततस्तस्याः शरीरश्च स्निग्धं तेजो बभूव ह ॥

सविमय्य तया दत्तं हृदयेन विह्वयता ।

रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चित्किञ्चिदाय च ॥

किञ्चित् स्त्रीणां सुखाज्ये, किञ्चिदजाय

किञ्चन ।

किञ्चित् किञ्चलयेभ्यश्च पुन्येभ्यश्चापि किञ्चन ॥

किञ्चित्चन्दनपङ्केभ्यस्तोयेभ्यश्चापि किञ्चन ।

किञ्चित् फलेभ्यः शस्त्रेभ्यः सुपकोयश्च किञ्चन ।

किञ्चिन्नूतनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे ६ अध्याये ॥ ॥

हरिद्रा । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोभाञ्जनः, पुं, (शोभं कश्चिद् अञ्जनं यस्मात् ।)

हृत्विशेषः । शजिना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्रियुः २ तीक्ष्णगन्धः ३ अक्षयिः ४ मोचकः ५ ।

इत्यमरः । तीक्ष्णगन्धः ६ सुतीक्ष्णः ७ घन-

पक्षवः = श्वेतसरिचः ६ । इति जटाधरः ॥
तीक्ष्णः १० गन्धः ११ गन्धकः १२ काचीवकः १३
काचीवः १४ शुभाञ्जनः १५ स्त्रीचित्तद्वारी १६
द्रविणनाशनः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
ह्यागम्याः = मूलकपर्णौ १८ । इति रत्नमाला ॥
नीलप्रियुः २० जनप्रियः २१ सुखमोदः २२
कृष्णप्रियुः २३ चन्दुष्यः २४ रुचिराञ्जनः २५ ।
अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । खाडु-
त्वम् । उष्णत्वम् । पिच्छिलत्वम् । जम्बुवाताति-
श्रुलनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रौचनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“शोभाञ्जनः कटुक्लिप्तः शोषविद्रधिगुल्मशुतु ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र । अथ शोभाञ्जनः प्रशामः श्वेतः रक्तश्च ।

“शोभाञ्जनश्रुतौ च्छागन्धकाचीवमोचकाः ।

तद्द्वौ श्वेतसरिचं मधुप्रियुः सलोहितः ॥

प्रियुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णो मधुरो लघुः ।

दौपयो रौचनी रूचः लवण्यं विद्राहकृत् ॥

स पात्राशुक्रलो हृदयः पितरक्तपोषणः ।

चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिष्ययुक्रमोन् ॥

मेदोपक्षीविषघ्नो हृद्यगुल्मगण्डघ्नो हरेत् ।

श्वेतः मोक्तृगुणो प्रियो विषेधाहलङ्घनेत् ॥

जीह्वानं विद्रधिं हन्ति ब्रण्णः पितरक्तकृत् ।

मधुप्रियुः मोक्तृगुणो विषेधाहोघ्नः सरः ।

श्रियुवत्कलपचागां स्वरवः परमार्तिहृत् ॥ ४ ॥

चक्षुष्यं श्रियुर्न वीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ।

सद्यश्च कफवातघ्नं तत्रस्थेन शिरोरक्षितुम् ॥

श्रियुश्चाकं द्विमं खाडु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् ।

ट्ठं हृत् शूक्रकृत् क्षिप्तं सद्यं मद्गन्धमप्रयुत् ॥”

अस्य पुष्पगुणाः ।

“प्रियोः पुष्पं कटुकं तीक्ष्णोष्णं क्षायशोथशुतु ।

क्षमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिघ्नो हृद्यगुल्मजित् ॥”

अस्य मूलगुणाः ।

“शोभाञ्जनफलं खाडु कषायं कफपित्तशुतु ।

शूक्रकृत् चक्षुष्यश्चासुगुल्महृत् दौपयं परम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ रक्तशोभाञ्जनपर्यायः ।

“सुरक्षी खादुगन्धः च मधुलघुः शुभाञ्जनः ॥”

इति रत्नमाला ॥

अन्यत्र ।

“रक्तशोभाञ्जने तुल्यौ मधुप्रियुमधुद्रवौ ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य पुष्पगुणाः ।

“मधुप्रियोऽक्षविहितं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् रक्तप्रियुशब्दे द्रव्यम् ॥

श्रीली, स्त्री, वनहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवः, पुं, (शुभ् + भावे घञ् ।) श्रीवश्चम् । इति

मेदिनी । (शुभ्यत्वेनेति । शुभ् + करणे घञ् ।)

यक्षारोगः । इत्यमरः । तन्मोगस्यौघं यथा,—

“यथा निकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।

भक्षिष्य निप्रका श्वेता शिरीषो रजनौड्यम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बजिकटु गोमूत्रेणावचरितम् ।

नखमालेपनश्चैव स्नानसुदर्शनं तथा ॥

अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।

भूतैर्भयं भयं हन्ति राजह्वारे च शासनम् ॥”

इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

श्रीगणं, स्त्री, (शुभ् + ल्युट् ।) रसाकर्षणम् । श्रीवण

इति भाषा । तत्पर्यायः । रसादनम् २ । इति

चेमचन्द्रः ॥ स्नेहरक्षित्तिरक्षणम् । यथा,—

“श्रीवणं शरीरस्य तपसाध्ययनेन च ।

पापहन्मुच्यते पापादानं च दमेन च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवणः, पुं, (श्रीवणतीति । शुभ् + णिच् + ल्युट् ।)

कामदेवस्य वाग्विप्रेषः । यथा,—

“उन्मादनः श्रीवणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा ॥”

इति जटाधरः ॥

श्रीवणकटुः । इति भावप्रकाशः ॥ (श्रीवण-

कारके, चि ।)

श्रीवसम्भव, स्त्री, (श्रीवय रसाकर्षणाय सम्भवो

यस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवपह्ना, स्त्री, (श्रीवं अपहन्तीति । हन + ङः ।

टाप् ।) कौतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवणाशके, चि ॥

श्रीवितः, चि, (शुभ् + णिच् + क्तः ।) कृतश्रीवणः ।

यथा,—

“आतापिर्भेक्षितो येन वातापिच्छ महासुरः ।

ससुप्तः श्रीवितो येन स मेमगच्छः प्रसीदतु ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

श्रीकं, स्त्री, (शुक्रानां सञ्चयः । शुक्र + “सञ्चि-

कादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।) शुक्र-

गणः । इत्यमरः ॥ स्त्रीणां करणम् । इति

मेदिनी ॥

श्रीकर, स्त्री, (शूकरखेदमिति । शूकर +

श्रीकरवं, अण् ।) तीर्थाविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“श्रद्धा मे परमं गुह्यं यत्तथा परिपृच्छितम् ।

मम क्षेत्रं परश्चैव शुद्धं भागवतप्रियम् ॥

परं कोकासुखं स्थानं तथा कुञ्जाश्वकं परम् ।

परं श्रीकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षगम् ॥

यच्च संस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् ।

यच्च भागीरथी गङ्गा मम श्रीकरवे स्थिता ॥

घरखुषाच ।

केचु लोकेषु यान्तीश श्रीकरे ये नृताः प्रभो ।

किं वा पुण्यं भवेत्तत्र स्नातस्य पितृतप्तया ।

कति तीर्था विशालाणि । क्षेत्रे श्रीकरवे तव ।

यमेवंस्थापनायां य तद्विष्णो । वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

श्रद्धा तत्त्वेन मे देवि । यत्वं मां परिपृच्छसि ।

कां गतिं ते प्रपद्यन्ते नराः श्रीकरवे नृताः ॥

तेषां स्नानस्य वै पुण्यं गतस्यैव नृतस्य वा ।

तत्र यानि च तीर्थाणि मम संस्थानसंस्थिताः ॥

श्रद्धा पुण्यं महाभागे मम क्षेत्रेषु सुन्दरि ।

प्राप्नुवन्ति महाभागे गत्वा श्रीकरवं प्रति ॥

इदं पूर्वापरान्धापि अपरान् सप्त पञ्च च ।

स्वर्गं गच्छन्ति ते तत्र ये नृतास्तेषु जन्तवः ॥

गमनादेव सुश्रीणि । सुखस्य मम दर्शनात् ।

सप्तजन्मान्तरे भद्रे जायते विपुले कुले ॥

धनधान्यमण्डपेषु रूपवान् सुखवान् शुचिः ।

मङ्गलक्षणे जायते मम कर्मपरायणः ॥

एवं वै मातुषो भूत्वा अपराधविवर्जितः ।

गमनं तस्य क्षेत्रस्य मरणं तत्र कारणम् ॥

ये नृतास्तत्र सुश्रीणि क्षेत्रे श्रीकरवे मम ।

शूक्रक्रमगदापद्मचतुर्हस्ताक्षतुर्भुजाः ।

वृद्धा कलेवरं तूर्णं मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वाराह श्रीकरतीर्थमाहात्म्ये आदिखण्ड-

प्रदानयुग्मज्जुकोपाख्यानमाध्यायः ॥

श्रीक्तिकेयं, स्त्री, (शुक्तिकाया भवमिति । शुक्तिका

+ ट्क् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीक्तं, स्त्री, (शुक्तौ भवमिति । शुक्ति + ट्क् ।)

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्तिसम्बन्धिनः,

चि ॥

श्रीक्ता, स्त्री, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + “वर्णदृष्टा-

दिभ्यः व्यञ् च ।” ५ । १ । १२३ । इति व्यञ् ।)

शुक्ता । यथा,—

“पलितं वरसा श्रीक्तां केशादौ विससा जरा ॥”

इत्यमरः ॥

(यथा, वृहत्संहितायाम् । ४ । ३ ।

“लघुतांश्चतलं शशिनः

पश्चादवलम्बते यथा श्रीक्ताम् ॥”)

शौचं, स्त्री, (शुचिर्भावः । शुचि + “इगन्ताच्च लघु-

पूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) शुचिता ।

शुचिलम् । शुद्धिः । तस्य लक्षणं यथा,—

“अभक्ष्यपरिहारस्तु ससर्गस्याप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”

इत्येकादशोतत्त्वे वृहत्संहितेयवचनम् ॥

अन्यत्र ।

“सर्वधर्मेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते ।

योऽर्थायैरशुचिः शौचान्न नृदा वारिणा

शुचिः ॥

सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनियमः ।

सर्वभूतद्वयाशौचं जलशौचं पञ्चमम् ॥

यस्य सत्यं शौचं तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥”

इति गारुड ११० अध्यायः ॥

अपि च ।

“यावता शुद्धिं मन्यते तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमार्थं शौचसंस्थाया न शिष्टैरपदिश्यते ।

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्ममाभ्यन्तरं तथा ।

नृज्जलाभ्यां स्नानं ब्राह्मं भावशुद्धिराभ्यन्त-

रम् ॥”

इति गारुड २५५ अध्यायः ॥

पादादिशौचगुणा यथा,—

“मेधं पवित्रमातुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

पादयोर्मलमर्ग्यां शौचाधानमभीक्ष्ण्यः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

श्रीखण्डः

श्रीनकः

श्रीर्थः

अश्रीचिनां महाद्व्यान् शुक्लाद्भवे निवशः ॥
 इति कौर्म उपविभागे २२ अध्याये ॥
 अन्वत् पाञ्चोत्तरखण्डे १०६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 श्रीचाचारः, पु, (श्रीचः आचारः १) शुद्धिकर्म ।
 यथा,—
 “श्रीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः
 क्रियाः ॥”
 इत्याहिकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
 अन्वत् च ।
 “उपनीय गुरुः शिष्यं महावाह्यं प्रतिपूज्यकम् ।
 वेदमध्यापयेदेनं श्रीचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥”
 इति धात्र्यवल्काः ॥
 श्रीचिकः, पु, (श्रीचं यद्देः शुचिता कायेले-
 नास्यस्येति । श्रीच + ठन् ।) वर्णसङ्करविशेषः ।
 यथा,—
 “त्रैवर्तस्य च कन्यायां श्रीखण्डादेव श्रीचिकः ॥”
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 श्रीचैयः, पु, (श्रीचैन वल्गादिशुचिलेन व्यवहर-
 तीति । श्रीच + ङ्क ।) रजकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 श्रौट, ऋ ग्वर्जं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अशु-
 श्रौटत् । श्रौटति वीरः । इति दुर्गादासः ॥
 श्रौटीरः, पुं, (श्रौटवीति । श्रौट ग्वर्जं + “कृष्टृप्
 कटिपटश्रौटिभ्यः ईरन्” उभ्यां ४ । ३० ।
 इति ईरन् ।) लागी । वीरः । इत्युणादिकोषः ॥
 गव्यान्विते, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभादि-
 वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८३ ।
 “सन्तुष्टः सन्मतः सखः श्रौटीरौ द्वेष्ट्यापापकः ।
 सखं वितु कालवितु शूरः स मखं श्रोतुमर्हति ॥”)
 श्रौटीर्ये, कौ, (श्रौटीरस्य भावः कर्म वा ।
 श्रौटीर + “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
 च” ५।१।२४ । इति अण् ।) वीर्यम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ गर्वः । श्रौटीरशब्दात् भावे
 व्याप्यत्वेन निव्यञ्जम् ॥
 श्रौड, ऋ ग्वर्जं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अशु-
 श्रौडत् । इति दुर्गादासः ॥
 श्रौडः, त्रि, (शुखायां मवीरतः । शुखा + अण् ।)
 मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 २३३ । ११ ।
 “चक्राश्च श्रीखण्डा महाशनाश्च
 चौराश्च दुष्टाश्च पक्षाश्च वर्ज्याः ॥”)
 श्रीखण्डः, पु, (शुखा पण्यमस्य । शुखा + “वदस्य
 पण्यम्” ४।१।५१ । इति ठक् ।) जातिविशेषः ।
 शुङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । मखहारकः २ ।
 इत्यमरः ॥ शुखारः ३ श्रीखी ४ शुखकः ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अणः ६ पानः ७ पणः ८ ।
 इति जटाधरः ॥ कल्पपाकः ९ सुराजीवी १०
 वारिवायः ११ पानवर्गिक १२, अजीवी १३
 आसुतीवजः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्मिन्-
 प्रतियथा,—

“ततो गान्धिकाकन्यायां केवसादेव श्रीखण्डः ।
 केवर्तस्य च कन्यायां श्रीखण्डादेव श्रीचिकः ॥”
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 (अस्य यद्दे भोजननिषेधो यथा, मनुः । ४ ।
 २१६ ।
 “श्ववर्ता श्रीखण्डकानाश्च चेतननिर्जकस्य च ।
 रज्जुकस्य शुशंसस्य यस्य चोपपतियद्दे ॥”
 एषां गेहे नाद्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥ शुखिका-
 दागते, त्रि । अत्र “शुखिकादिभ्योऽण्” ४ ।
 ३ । ७६ । इत्यण् ॥)
 श्रीखी, [न्] पु, (शुखा सुरा एव श्रीखं मद्यम् ।
 खार्थे अण् । तत् पण्यत्वेनास्यस्येति । श्रीख +
 इन् ।) श्रीखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्रीखी, कौ, (शुखायां मद्यपानयद्दे भवा ।
 मत्तानां रुचिप्रदत्वात् । शुखा + अण् । ङीप् ।)
 पिप्पली । चयम् । इति विश्वः ॥
 श्रीखीरः, त्रि, (श्रौटतीति । श्रौट + ईरन् ।
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) अष्टङ्करी । यथा,—
 “श्रीखीरौ गन्धितकज्यो मार्गं चाष्टङ्कद्वयतः ।
 उद्दृष्टोऽव उद्दृष्टोऽव गौचश्च पिशुनी-
 यमः ॥”
 इति धनञ्जयकोषः ॥
 श्रीडोदनः, पुं, (शुडोदनस्यापयं पुमानिति ।
 शुडोदन + “अत इण्” ४ । १ । ६५ । इति
 इण् ।) शाक्यवशावतीर्यबुद्धसुनिविशेषः । इत्य-
 मरः ॥ “शुडोदनमस्य इति मनीषादिः ।
 शुडोदनो नाम राजा । तथाहि ।
 ‘शुडोदनो यतो मुदत्ते न्यायवत् शुडोदनम्’
 इत्याद्याभिधानम् ॥
 शुडोदनस्यापयं श्रीडोदनः । बाह्यादात् इति
 णिः ।” इति भरतः ॥
 श्रीद्रः, पु, (श्रुदायां भवः । श्रुदा + अण् ।) द्वादश-
 विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । स तु ब्राह्मण-
 क्षत्रियवैश्यान्वतमातृ श्रुदायां जातः । यथा,—
 “श्रौतसः क्षत्रियो दत्तो गुप्तोत्पन्नश्च कृत्स्नः ।
 क्षीतापविहङ्गकानोऽप्यश्रीद्रपौनर्भवा अपि ॥
 खयं दत्तः सङ्कोटोऽपि द्वादशसौरसो समौ ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (यथा, मनुः । ६ । १६० ।
 “कानौनश्च सङ्कोटश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
 खयं दत्तश्च श्रौतश्च षड्दद्यादवास्ववाः ॥” ॥
 श्रुदस्येदमिति । अण् ।) श्रुदसम्बन्धिनः, त्रि ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ६२ । ४ ।
 “आन्नादि वैश्यानि च सेवमानः
 श्रीद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
 अस्मिन्नोके विहितोऽपि मन्वेताः
 परे च लोके निरर्थं प्रयाति ॥”)
 श्रीधिका, कौ, रक्तकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीनकः, पुं, (शुनकस्यापयमिति । शुनक + “अनु-
 खान्तार्थे विदादिभ्योऽण्” ४ । १ । १०४ ।
 इति अण् ।) सुनिविशेषः । यथा,—
 “अपिष्ठीकरणाद्भून् न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह श्रीनकः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 श्रीनकः, पु, (शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य ।
 शूना + ठक् ।) मांसविक्रयकर्ता । यथा,—
 “वेतंसिक, कौटिकश्च मांसिकः श्रीनकः समाः ।”
 इति जटाधरः हेमचन्द्रश्च ॥
 न्दगया । इति शब्दमाला ॥
 श्रीभं, कौ, (श्रीभावै हितम् । श्रीभा + अण् ।)
 हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्प-
 र्यायः । योमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (पुरमेतत् शास्त्रस्य रुपतेरासीत् । कर्णमेदं
 विनाशितम् । एतदुद्धतान्तस्तु भागवते १०
 स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 श्रीभः, पु, (श्रीभाव हितः । शुभ + अण् ।) देवता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुवाकः । इति शब्द-
 माला ॥
 श्रीभनेयः, त्रि, श्रीभनसम्बन्धौ । श्रीभनशब्दात्
 ख्येयप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥
 श्रीभाञ्जनः, पु, (श्रीभाञ्जन एव । खार्थे अण् ।)
 श्रीभाञ्जनरुचः । इति भरतद्विष्णुकोषः ॥
 श्रीभिकः, पु, (श्रीभं योमचारिपुरं उपलब्धयेन
 तद्व्याख्यायकं वस्तु साधनत्वेनास्यस्येति । श्रीभ-
 + ठक् ।) रुच्यजालिकः । इति शब्दमाला ॥
 श्रीभेयः, त्रि, (श्रीभा + “शुभादिभ्यश्च” ४ । १ ।
 १२३ । इति ङ्क ।) शुभाया अपयम् । इति
 सुगवोऽध्याकरणम् ॥ शुभसम्बन्धिनश्च ॥
 श्रीरिः, पु, (शूरस्यापयमिति । शूर + अण् ।)
 विष्णुः । (यथा, आनन्दलहरीयाम् । २ ।
 “तनीयांस पाशुं तव चरखपङ्केरुहभ-
 विरिचिः सखिन्वन् विरचयति लोकानविकलम् ।
 वदत्येनं श्रीरिः कथमपि सङ्क्षेपे श्रिरसां
 हरः संक्षुभ्येन भजति भवितोऽहं नविधिम् ॥”)
 श्रेणेरग्नयः । इत्यमरभरतौ ॥ (शूरवैश्व-
 भावे । वसुदेवः । यथा, भागवते । १।१।२६ ।
 “क्षिप्तं कुख्यां परमः सुहृदो
 भामः स आक्षं सुखमङ्ग श्रीरिः ॥”
 वलदेवः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
 “ततोऽभ्ययाङ्गीभवन्तो रौहिण्येयं महावलम् ।
 सङ्क्षमगमने चेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
 प्रत्युवाच ततः श्रीरिषां रीराङ्गमिदं वचः ॥”
 कण्डः । यथा, भागवते । १ । १० । ३३ ।
 “अथ दूरगतान् श्रीरिः कौरवान् विरहा-
 तुरान् ।
 संनिवर्त्तय द्रुपं स्निग्धान् प्रायात् स्वनरार्थं
 प्रियैः ॥”)
 श्रीर्पः, त्रि, (शूर्प + “शूर्पादन्वतराणाम्” ।)
 श्रीर्पिकः, पु, ५ । १ । २६ । इति अण् पठे ङ्क ।)
 शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् व्याप्यत्वेन णिक-
 प्रत्ययेन च निव्यञ्जो ॥
 श्रीर्थः, कौ, (शूरस्य भावः कर्म वा । शूर +
 अण् ।) शक्तिः । (यथा, रामायणे । ६ ।
 ३५ । ३ ।

“सन्नेन वीर्येण पराक्रमेण
वीर्येण शैर्येण च तेजसा च ॥”)

आरभटी । इति मेदिनी ॥

शौक्लं, त्रि, (शुक्लसम्बन्धि । शुक्लशब्दात् षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शौक्लकः, पुं, (शुक्ले अधिकतः । शुक्ल + ठञ् ।) शुक्लाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७६ ।

“शौक्लकेः स्थानपालो नृपः पञ्चतन्माहृतम् ।

अस्माकं संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो वृषः ॥”)

शौक्लिकेयः, पुं, विभेदः । इत्यमरः ॥ शुक्लिको देशभेदेत्यत्र भवः शौक्लिकेयः । धोयः । ताल-
आदिः । इति भरतः ॥

शौक्लं, स्त्री, शाकविशेषः । शुलभा इति भाषा । भूतचतुर्दश्यां चतुर्दशशाकमध्ये तद्वच्चौयम् । यथा, निर्यायन्ते ।

“ओलं केतुकवास्तूकं सर्वपं कालञ्च निम्नं
जयां

शालिर्णीं हिलमोचिकाञ्च पटुकं शौलं
गुडूचीनद्यां

भट्टाकीं सुनिसन्नं शिवदिने खादन्ति ये
मानवाः

प्रेतलं न च यान्ति कार्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य पर्यायगुणाः प्रतपुष्याशब्दे ऋचयाः ॥

शौक्लकः, पुं, कंसकारः । कंसारि इति भाषा । तत्पर्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः ॥ काम-
न्दमी ३ कांक्षकारः ४ । इति जटाधरः ॥ तान्त्रिकः ५ तान्त्रकारकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

शौक्लं, स्त्री, (अनु + “शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम् ।”
६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अपि
वापुः ।) शुनः सङ्कोचः । शुनो हन्तम् । ओ-
भवम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

शौक्लं, स्त्री, (अनु + अण् ।) शुनो भावः । शुनो-
ऽपत्यम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (शुनः
सम्बन्धः । अनु + “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ ।
इत्यञ् ।) कुक्षुरसम्बन्धः । इति व्याकरणम् ॥
शुनो मांसम् । इति काशिका । ६ । ४ । १३३ ॥

शौक्लिकं, त्रि, (ओ भवम् । अनु + “अससुट्
च ।” ४ । ३ । १५ । इति ठञ् ।) तुल्यगमञ्च ।
भाविदिनस्यापि वस्तु । यथा,—

“आत्मभरिस्त्रिं पश्चितैर्नराणां

फलेयहोन् हंसि वनस्थतीनाम् ।

शौक्लिकालं विभवा न येषां

व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ॥”

इति भट्टी २ सर्गः ॥

“येषां विभवाः सम्पदः शौक्लिकालं भाविदिन-
स्थितलं न व्रजन्ति तेषां कस्मात् दयसे । ओ-
भवः शौक्लिकः । अथो भवार्थं कण्वविघ्नान्
कण्वि मनीषादित्वात् व्यागमः दारस्वरिणे उम्

शिल्पि त्रिदिति त्रिः त्रितौ भावे इति लम् ।”

इति तट्टीका ॥

शौवापदं, त्रि, (आपदस्येदमिति । आपद +
अण् । “पादान्स्त्रान्तरस्थात् ॥” ७ । ३ । ६ । इति
पठे ऐच् ।) आपदसम्बन्धि । आपदशब्दात्
षाप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुमवोधवाकर-
णम् ॥ (यथा, अनवरंराघवे । १ । २५ ।

“कश्चित् कान्ताभजां भवति परिभवः

कीरपि शौवापदो वा

प्रत्ययेन क्रतूनां न खलु मखसुजो मुञ्जते

वा हवींनि ॥”)

शौक्लः, पुं, (शुक्लं प्रथमस्थिति । अण् ।) शुक्लमांसस्य पणकः । इति मेदिनी ॥

शौक्लः, त्रि, (शुक्लमीमतीति । शुक्लमी +
अण् ।) आमिषाशी । इत्यमरः ॥ मत्स्यमास-
भोजनशीलः । आमिष अन्नानि आमिषाशी
ग्रहादित्यादि । शुक्लमी शुक्लमांसं स्था-
कांसमाचरेपि दृश्यते । तामसि शौक्लः षाः ।
तालवादिष्वङ्गमध्यः । शुक्लं मांसं लाति इति
शुक्लः प्रज्ञादित्वात् अयि शौक्लः । इति
विद्याविमोदः । शाक्लः इति पाठः । इति
स्वामी । इति भरतः ॥

शुत } इर चरणौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
शुत } (भा०-पर०-चक्र०-मेट् ।) द्वौ तालव-
वर्गाद्युक्ततालवादी । शेषोऽन्तःस्थादियुक्तः ।
नकारावावुस्कारपञ्चमाविद्यादिनियमोऽप्यनयो
स्तालवादिष्वङ्गमध्यः अभिचारसूचनार्थं
तेन शुलस्य लोपे इत्यादीनामोऽष्टवर्गशेषोप-
ध्वलं सङ्गच्छते । तेन त्रिपि संयोगान्तलोपे
शुलस्य इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ इत्यादी
इति धातुप्रदीपक्रमदौ श्रौतौ । तेन घृतं चोतति
इति घृतशुत तमाचरे इति शौ जीमञ्चेति
हिल्लाङ्लोपे घृतचयति पुनः त्रिपि केषां
घृतस्त इति स्थिते संयोगादेः सख्य लोपे घृतम्
इति केचित् । इर, अशुतत् अशुतीतौ ।
अशुतत् अशुतीतौ । चर इति आसेचनं
चरणञ्च । रक्तमाशुतीतौ चर इति । इदं
कवचमशुतीतौ इति । निश्चोतनी सुतशुकरौ
बिन्द्वो यावदेते । इति मालव्यां गणकतानि-
त्यलम् । इति दुर्गादायः ॥

शुतीतः, पुं, (शुतीतमिति । शुत + ञञ् ।) प्राचारः । इत्यमरः ॥

श्र, [न्] स्त्री, सुखम् । इति श्रश्रुशब्दटीकायां
भरतः ॥ (श्रीरीरम् । इति निरुक्तिः । ३ । ५ ॥
श्रवः । इति गुराणम् । अस्य प्रमाणं श्रश्रान-
शब्दे दृश्यम् ॥)

श्रश्रानं, स्त्री, (श्रानां श्रानां श्रयनं यच्च ।
यद्वा, श्रानां श्रयनमिति । “प्रधोदरादीनि
यथोपदिष्टानि ॥” ६ । ३ । १०६ । इति श्रव-
शब्दस्य आदेशः । श्रयनशब्दस्यापि श्रानशब्द-
आदेशः ।) श्रवहादस्यानम् । तत्पर्यायः ।
पिष्टवनम् २ । इत्यमरः ॥ प्रतानकम् ३ रुद्रा-

कीडः ४ दाहचरः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनश्रया ६ पिष्टकाननम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ * तस्य शुतपत्तिर्वाचा,—

“श्रश्रवेन श्रवः प्रोक्तः श्रानं श्रयनसुखेति ।
निर्वचन्ति श्रश्रानार्थं तुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्तपि च भूतानि प्रलये ससुपस्थिते ।
श्रतेऽन श्रवा भूत्वा श्रश्रानान् ततो भवेत् ॥”
महाश्रश्रानं यथा,—

“वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजाः ।
महाश्रश्रानमिदं प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥”

इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥ *
“उत्सवे असने चैव दुर्मिते श्रुत्वापिदे ।
राजद्वारे श्रश्राने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥”

इति चाणक्यम् । १७ ॥ * ॥

श्रश्राने गत्वा विष्णुसर्पं रोषो यथा,—
वराह उवाच ।

“श्रश्रानं यो नरो गत्वा अस्त्रालेव तु मां-
स्युश्नेत् ।

मम दोषापराधस्य श्रुत्वा तत्त्वेन यत् फलम् ॥

जन्तुको जायते भूमे वर्षाणां नव पञ्च च ।

यशस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वरः ॥

चरन्तौ मानुषं मांसं उभौ तौ यशजन्तुौ ।

पिशाचो जायते तच्च वर्षाणि नव पञ्च च ॥

ततस्तु कृष्णपीच्छिष्टं त्रिंशद्वर्षाणि खादति ।

ततो नारायणाच्छुला धरणी वाक्यमनवीत् ॥

एतन्मे परमं शुभं लोकनाथ अनादैन ।

परं कौतुहलं देव निखिलं वक्तुमर्हसि ॥

श्रश्रानं पुष्करिकाञ्च ईश्वरेण प्रशंसितम् ।

तच्च किं विगुणं देव पावित्र्ये शिवभाषिते ॥

स तच्च रमते नित्यं भगवांस्तु महादुतिः ।

कपालं गृह्य देवोऽन ह्रीतिमन्तं महौजसम् ॥

प्रशंसितञ्च रुद्रेण भवता किं विनिन्दितम् ॥

श्रश्रायं पद्मपत्राच्च रुद्रस्य च त्रिभिः प्रियम् ॥

वराह उवाच ।

श्रुत्वा तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानमुत्तमम् ।

अद्यापि ते न जानन्ति अथथे प्रसिद्धतयाः ॥

जला सुदुष्करं कर्म सर्वभूतपतिहर्तृः ।

हत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे रूपिणीः स्त्रियः ।

तेन पापेन सर्वङ्को न शक्नोति विचैदितुम् ॥

तत ईशो मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ।

किमिदं तिष्ठसे रुद्र कश्चलेन समावृतः ।

तव चैव प्रियार्थाय येनाहमिदमागतः ॥

ततो मम वचः श्रुत्वा लब्धसंशो महेश्वरः ।

उवाच मधुरं वाक्यं पापघ्नन्तलोचनः ॥

तव विष्णो प्रसादेन मया तत्रिपुरं हृतम् ।

निहता दानवास्तच्च गर्भिरयस्य निपातितः ॥

तालवृद्धा हत्वास्तच्च विष्णुरन्तो दिशो दृष्ट ।

सख्य पापस्य दोषेण न शक्नोमि विचैदितुम् ॥

प्रणययोगमायस्य नष्टेऽथर्वस्य माधव ।

किं मया विप्रकर्तव्यमेनोऽवस्थेन माधव ॥

विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोघनं पापघ्नाशनम् ।

येन वै हतमात्रेण श्रौतं सुखेत् किञ्चित्वात् ॥

एवं चिन्तात्मनस्तत्र मया रक्षस्व भाषितम् ।
कपालमालां च यद्वा समल गच्छ शङ्कर ॥
ममेव वचनं श्रुत्वा भगवान् परमेष्ठिनः ॥
उवाच मां पुनर्वचं मां बोधय नमस्तते ॥
कौटिल्यः समलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम् ॥
तत्तत्तस्य वचः श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनः ॥
तत्तत्पापशोधनार्थाय मयावासं प्रभाषितम् ॥
प्रश्नानं समलो रत्न पूतिको ब्रह्मगन्धकः ।
स्वयं तिष्ठति वै तत्र भनुजा विगतसुहाः ॥
तत्र यद्वा कपालानि रम तत्रैव शङ्कर ।
तत्र वर्षसहस्राणि दिव्यान्व वटव्रतः ॥
ततो भूयस् मांवाच पापक्षयार्थकौषिकः ।
हिंस्यमानानि भोव्यानि ये च भोव्यास्तव

प्रियाः ॥

एवं सर्वैर्गणैः सार्द्धं रम तत्र सुनिश्चितः ।
पूर्वैर् वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्वं समले पुनः ॥
यथावि स्वाश्रयं पुण्यं गौतमस्य महातुनेः ।
तत्र शास्त्रसि चात्मानं आश्रये विविर्ष्यते ॥
अवादात् गौतमस्याय भवितान् गतकिल्बिषः ।
एवं तस्य वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
रत्नोपि भस्मते तत्र प्रश्नानं पापघट्टते ।
एवं न रोचते भूमे प्रश्नानं मे कदाचन ।
यत्र रत्नगतं पापं स्थितं किल भयावहम् ॥
एतत्तु कथितं भद्रे प्रश्नानं मे चुगुप्सितम् ।
विद्वान्पि कृतसंस्कारो मम कर्मपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किल्बिषात् ।
ज्वाला चतुर्धर्मचक्रान् दिनानि दृष्ट पञ्च च ॥
आकाशप्रथयन् कुप्यात् एकभक्तः कुशाक्षरे ।
प्रभाते पञ्चगव्यन् पातय कर्मशोधनम् ।
प्रसुप्तः सर्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ॥
इति वाराहे प्रश्नानप्रवेशपरार्धप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥

प्रश्नानकाली, स्त्री, (प्रश्नानस्य काली ।)
कालिकाविशेषः । अथ प्रश्नानकाली । तदुक्तं
कालीतन्त्रे ।
“बाणौ मायां ततो ज्यौषीं कामबीजमतः परम् ।
कालिके चंपुटलेन चतुष्कं बीजमालिखितम् ॥
यकादशार्थी देवशि चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥” * ॥
अस्या यन्त्रम् ।
“पञ्चमण्डलं त्र्यं तद्वाहो धरणीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्तं मध्ये स्थलं समालिखितम् ॥
द्वेष्वद्वयं विलिखितं कवचाद्यष्टवर्गकम् ।
धरण्यां विलिखितं चतुष्कं चतुष्कं ॥
पूर्वादि उत्तरान्तश्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ॥” * ॥
अस्याः पूजाक्रमः । प्रातःकालादिप्राणायामान्तं
कर्म ज्वाला ऋध्यादिनामं कुप्यात् यथा ।
शिरसि षष्ठ्युक्तये नमः । हृदि प्रश्नानकालि-
कायै देवतायै नमः । गुह्ये वाक्पौजाय नमः ।
पादयोर्मायाप्रकृते नमः । सर्वाङ्गे कामबीज-
कालिकाय नमः । ततः कराङ्गनाभौ । येँ अङ्गु-
ष्ठार्थं नमः । कौं तर्जनीर्थां छाद्या । औं
मध्यमाभ्यां वृणु । कौं आनामिकाभ्यां हूँ ।

कालिके कनिष्ठाभ्यां वौषट् । कौमादिवाग-
भवान्तं करतलपृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृदया-
दिषु ॥ * ॥ ततो ध्यानम् ।
“अङ्गनादिभिर्मां देवीं प्रश्नानालयवासिनीम् ।
रक्तनेत्रां सुक्तनेत्रीं शुक्लसोवातिभैरवाम् ॥

पिङ्गाचीं वामहस्तेन मदापूर्णं समासकम् ।
सद्यःकृत्तशिरो दहहस्तेन दधतीं शिवाम् ॥
स्मितवक्त्रां सदा चासमांसचर्य्यतत्पराम् ।
नानालङ्कारभूषाङ्गीं नयां मत्तां सदासवेः ॥
एवं ध्यात्वा जपेद्देवीं प्रश्नाने तु विशेषतः ।
यद्दे वापि गृहस्थोऽपि मत्प्रार्थनां सुभोजनैः ।
नमो भूत्वा महापुत्रां कुर्याद्रात्रौ विशेषतः ॥” * ॥
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसैः संपूज्यान्वस्थापनं
कुर्यात् । पुनर्ध्यात्वा यथोपचारैः संपूज्य पञ्चषु
ब्राह्मणादिकं पूजयेत् । तद्विहरिताङ्गादिकं
पूजयेत् । अस्याः पुरश्चरणं यकादशलक्षणम् ।
तथा च ।

“वर्णलक्षं जपेकलं तद्दृष्ट्वांशेन होमयेत् ॥”
मन्त्रान्तरम् । तत्रैव ।
“कामबीजं समालिख्य कालिकायै समालिखितम् ।
नमोऽन्तेन च देवेशि समार्णां मधुरक्तमः ।
सर्वाङ्गे कालिका देवीं अन्त्यं सर्वेषु पूर्ववत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

प्रश्नानवासी, [न] पु, (प्रश्नाने वसतीति ।
वस + क्तिनि;) शिवः । यथा,—
“क्षेत्रम् क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
प्रश्नानवासी मांवाशी खर्परारी मखान्तकृतम् ॥”

इति वटुकभैरवकोजम् ॥ * ॥
प्रश्नाने वासकर्त्तरि, त्रि । यथा । श्वसन्मन्त्रि
वक्त्रादिकं प्रश्नानवातिचक्रालादिभ्यो दद्यात् ।
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

प्रश्नानवैष्णा, [न] पु (प्रश्नानं वैष्णवस्य ।)
महादेवः । इति वैष्णवः ॥

प्रश्नानवासिनी, स्त्री, (प्रश्नाने वसति या ।
वस + क्तिनि;) कौपी । यथा,—
“प्रश्नानवासिनी सौम्या शिवानी शिववक्त्रभा ।”
इति कालिकाप्रतनामकोजम् ॥

प्रश्नानालयवासिनी, स्त्री, (प्रश्नानालये प्रश्नान-
यद्दे वसतीति । वस + क्तिनि;) कौपी । काली ।
यथा,—
“वीररावां महारौतौ प्रश्नानालयवासिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारं देव्यकालिकाध्यानम् ॥
प्रश्न, स्त्री, (प्रश्नं सुखं अयति आश्रयतीति ।
प्र + श्रि + “प्रश्न अयतेहुँ” । उणा० ५ ।
२८ । डुन् ।) पुसुखे वहितलोमः । इत्यमरः ॥
दाहौ इति भाषा । पुसुखे पुत्रवास्ते तेषां दहौ
सखां तस्मै प्रश्न उच्यते । प्रश्निति सुख-
नामेति ऋतिः प्रश्न सुखे भूयते उपलभ्यते
प्रश्नं नास्तीति दुः प्रश्न कौपसुदन्तम् । प्र
सुखं अयति प्रश्नः अयतेहुँति इति प्रश्न
नान्तमित्यन् । इति भरतः ॥ * ॥ तस्य शुभा-
शुभलक्षणं यथा,—

“निर्णं वक्त्रपुत्राणां कृपयाणाञ्च हृत्कम् ।
संपूर्णं भोगिनां कान्तं प्रश्नं क्षिप्रं शुभं ऋदु ॥
संहतं चास्फुटितायं रक्तप्रश्नश्च चौरकः ।
रक्ताख्यपक्षप्रश्नकण्ठी । स्युः पापन्धवः ॥”

इति वाराहे इहं अध्यायः ॥ * ॥
श्रीधार्तेस्त्वावर्तनं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।

“इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्वन्तसुतो हम् ।
कोपामर्षवितृताच्चः प्रश्नसावर्तनं पाणिना ॥
हा हतोऽस्मीति पितरं ध्यात्वा देव विनिन्द्य च ।
प्रोवाच मन्त्रिणः सर्वानानिनाय पुरोहितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे प्रश्नाध्यायः ॥ * ॥
अस्य धारणफलं यथा । दानधर्मैः ।
“केशप्रश्नश्च धारयताममरा भवति सन्ततिः ॥” * ॥
तस्य चौरकमो यथा । वराहपुराणम् ।
“प्रश्नकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”
गीमिलः ।

“केशप्रश्नशुलोमनखानि वापयौति शिखावर्जम् ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

प्रश्नसुखी, स्त्री, (प्रश्न सुखे यस्याः । डीप् ।)
प्रश्नसुक्ता नारी । तत्पर्यायः । पालिः २ पाली
३ । इति शब्दरत्नावली । पोटो ४ । इति
जटाधरः ॥

प्रसील, निमेषघोः इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्तः । प्रसीलति
चक्षुः पञ्चभिराहतं स्वादिबन्धः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्रज्ञान, त्रि, गतः । प्रज्ञातोः कृपयत्वेन निष्पन्नः ॥
प्रज्ञानं, स्त्री, (प्रज्ञे गतौ + “इतिशुधीन्वीति” ।
उणा० १ । १४४ । इति मक् ।) मरिचम् ।
विस्तृतवयम् । इति मेदिनी ॥

प्रज्ञामः, त्रि, (प्रज्ञायते मनो यस्मात् । प्रे + मक् ।)
कृष्णगुणविशिष्टः । (यथा, मनुः । ७ । २५ ।

“यत्र प्रज्ञामो लोहिताक्षो दहृक्षरति पापहा ।
प्रज्ञास्तत्र न मुञ्चन्ति नेता चैतु साधु प्रज्ञति ॥”)
हरिदगुणविशिष्टः । इत्यमरः ॥

प्रज्ञामः, पु, (प्रे + मक् ।) प्रज्ञागम्य वटः । (यथा,
रघुः । १३ । ५३ ।

“तया पुरस्तादुपवाचितो यः
सोऽर्थं वटः प्रज्ञाम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणौनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभक्ति ॥”)

मेघः । उड्ढादराकः । कोकिलः । कृष्णवर्णः ।
हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः । पौलु-
ष्टवः । प्रज्ञामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम-
नकाद्वयः । गम्यत्वम् । इति विश्वः ॥ * ॥

प्रज्ञामवस्तूनि यथा,—
“कृष्णाणि केशवः वीरिचिरी चक्राङ्गराधवः ।
विश्याङ्गनाद्रिदृष्टाहिबनमैरवराधवाः ॥
शिवकलचनकेपायनरासधनज्ञयाः ।
प्रनिर्दं पदजा काली कलिकोत्तयमासुराः ॥
केशकल्लुककुरीराजपट्टविद्वजम् ।

श्यामले

विषकोषकुङ्कुमश्यामगुरुपातमोनिशाः ।
मसौपङ्कमदाभ्योधिधसुनाधमकोकिता ।
भोजाङ्गुलास्यगुङ्गास्थे कण्ठः खञ्जनककिनीः ॥
श्वर्लं ताततापिङ्गलिलेन्द्वीवरवलयः ।
रसविङ्गुतझङ्गारौ कटाक्षोऽलिनः कण्ठीनिका ॥
नीली जम्बूफलं सुस्ता काककटाया कुकौर्नयः ।
भिन्नश्याया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥”
इति कविकल्पलतायां २६ वस्तवके ४ कुसुमम् ॥
श्यामकं, स्त्री, (श्याम + सञ्ज्ञायां क्तु) रोहिण्य-
लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णवर्णं, त्रि ।
यथा, वृक्षलं ह्नायाम् । ६१ । ८ ।

“श्यामकपुष्पाचिताङ्गो

भस्मारणसन्निभो विडालाक्षः ॥”)

श्यामकः, पुं, (श्यामं तद्वर्णं अकतीति । अक गतौ
+ अण् । शकन्वादितात् साधु ।) श्यामकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (शूरस्य पुष्पविशेषः । सतु वसु-
देवस्य आता । इति भागवतम् । ६।१४।०६५) ।
श्यामकण्डः, पुं, (श्याम, कण्डो यस्य ।) मयूरः ।
इति हलानुयुधः ॥ शिवः । पक्षिविशेषः । इति
नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥

श्यामकन्दा, स्त्री, (श्यामः कन्दो यस्याः ।)
अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामकाक्षा, स्त्री, (श्यामः काक्षो यस्याः ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्याममयिः, स्त्री, (श्यामो मयिर्गन्धः ।) गण्ड-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामपत्रः, पुं, (श्यामानि पत्राणि यस्य ।) तमाल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्यामलः, पुं, (श्यामो वर्णः अख्यस्त्विति । श्याम +
“निष्ठादिभ्यश्च ॥ ५।१।६७। इति लच् ।) कृष्ण-
वर्णः । पिप्पलः । इति मेदिनी ॥ कृष्णगुणवति,
त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, सुकुम्भालायाम् । २ ।
“जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गो
जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो सुकुम्भः ॥”)

श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्याः ।)
गुङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) खनामख्यत-
लता । तत्पर्यायः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“गोपी गोपा भोगवल्ली सारिवोतुपलसारिवा ।
अवन्ता शारिवा श्यामा ह्यष्टौ श्यामलताङ्गये ॥”
अपि च ।

“काणपेयौ महाश्यामा सुभनोत्पलसारिवा ।
दीर्घेन्द्रला च पालिन्दे मखरविदला च वा ॥”
इति रत्नमाला ॥
राजनिर्घण्टोक्तप्रत्ययगुणौ सारिवाशब्दे द्रव्यौ ॥
श्यामला, स्त्री, पार्वती । श्यामं श्रीकृष्णं जाति
ददातीति श्रुत्यतिविद्धा । इति कैचित् । अश्व-
गन्वा । कटभौ । जम्बू । कस्तूरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामलेच्छुः, पुं, (श्यामलः कृष्णवर्णः इच्छुः ।)
कृष्णच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्यामा

श्यामसुन्दरः, पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महासुते ।
प्राक्तनानि च सर्वानि श्रीकृष्णविग्रहं विना ॥
ध्यायन्ते योगिनस्तत्र शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ता हृदयश्रिणः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तजस्विन विना ।
ज्योतिरभ्यन्तरे निव्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥ ३॥
अन्यत्र ।

“श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ।
देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेन्नाज्ञे नृवामहे ॥”

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥ ३॥
अपि च ।

“ददर्श श्रीहरं ब्रह्मा शङ्करश्च सुरैः सह ।
वसन्तं तन्मध्यदेशे यथेन्द्रं तारकावृतम् ॥

यमृत्तरत्ननिर्माणसर्वभूषणभूषितम् ।
किरीटिनं कृष्णलिनं वनमालाविभूषितम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणश्च चतुर्भुजम् ।
नवीननैरदश्यामसुन्दरं सुमनोहरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे १४ अध्यायः ॥
श्यामा, स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्य स्या इति । अच् ।
टाप् ।) शारिवोपधी । अप्रसूताङ्गना ।

प्रियङ्गुः । वागुनिः । यमुना । राज्ञिः । कृष्ण-
चिह्निका । नीलिका । इति मेदिनी ॥ गुग्ग-
गुलुः । सोमलता । गुग्गा । छाया । अम्बिका ।

इति विश्वः ॥ गुडचौ । कस्तूरी । वटपत्रौ ।
वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा ।

नीलदूर्वा । तुलसी । पद्मनीजम् । गौः ।
स्त्री । छाया । कृष्णसारिवा । शिशुपा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नारीविशेषः । यथा, भट्टः ।
५ । १८ ।

“योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
दूर्वाकाकमिव श्यामा न्ययोधपरिमखला ॥”

तल्लक्षणं यथा, तट्टीकायाम् ।
“श्रीते सुखोष्णसन्वाङ्गी योषी च सुख-

श्रीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥”)

पक्षिविशेषः । श्यामा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वराहौ २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा ५ देवी ६

चटका ७ कृष्णा ८ पोतकी ९ पाण्डविका १०
वामा ११ कालिका १२ श्रितिसिम्बिनी १३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
“ततः सा कालिका देवी योगिनिद्रा जगन्मयी ।

पूर्ववत्तस्तीररूपा जन्मायै मेनकां ययौ ।
समयस्याश्रुपेण मेनकाजठरे श्रिवा ।

सम्भूय च ससुतपत्ना सा कल्पीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवौ नवम्यां नृगयोधतः ।

अर्द्धरात्रौ ससुतपत्ना गङ्गेव शशिमखनात् ॥
ततस्तस्यात् जातयां प्रवन्ताश्चाभवन् दिशः ।

सायुक्ता बभौ वायुगन्धौरो मणिलः शुभः ॥

श्यामा

बभूव पुष्पवृष्टिश्च तोयवृष्टिः परा तथा ।

जन्तुलुचामयः शान्ता जगन्मय चना घनम् ।
तस्यान्तु जायमानायां सर्वं स्वास्थ्यामपद्यत ।

तान् दृष्ट्वा यथाजातां नीलोत्पलदलादुगमा ॥
श्यामां सा मेनका देवी सुदमापातिहर्षिता ।

देवाश्च हर्षमनुलं प्राप्नुस्तत्र सहस्रं हुः ॥
तुल्युत्तमन्तरौक्षे गन्धर्वीचाशरीरगताः ।

तान् नीलोत्पलदलश्यामां हिमवतः सुतान् ॥
कालीति नाम्ना हिमवानानुहाव कृते दिने ।

बान्धवास्तु स्वसन्तानां नाम्ना तां पार्वतीति
च ।

कालीति च तथा नाम्ना कीर्तिता गिरि-
नन्दिनी ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥ ३॥

अथ श्यामामन्त्राः । क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रौं
ह्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रौं
ह्रौं स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।

“कामचयं वह्निसंस्थं रतिविन्दुसमन्वितम् ।
कूर्चयुग्मं तथा लज्जायुगलं तदनन्तरम् ॥

दक्षिणे कालिके चेति पूर्वकीर्णानि चोचरेत् ।
अन्ते वह्नियुग्मं दद्यात् विद्या राज्ञी प्रकी-

र्त्तिता ॥”
मन्त्रमामाह वामले ।

“ककाराञ्जलरूपत्वात् केवलं भोक्षदायिनी ।
ज्वलनार्थसमायोगात् सज्यतेधोमयी शुभा ।

मायात्रयेण देवेश कृष्टिः स्वात्मकारिणी ॥
द्विन्द्वौ निष्कलत्वाच्च केवलफलदायिनी ।

वीजत्रया श्यामवीं सा केवलं ज्ञावचिक्कला ॥
शब्दवीजहृदयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।

लज्जावीजहृदयेनैव स्मृष्टिः स्वात्मकारिणी ॥
सर्वोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ।

स्वाहया जगतां माता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातः, सायाह्निकं कृत्वा

मन्त्राचमनं कुर्यात् । यथा,—
“कालिकाभिः स्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभि-

रपस्पर्शत् ।
दाभ्यामोष्ठौ हिरक्मूक्य चक्रेन चालयेत् करम् ॥

सुखप्रायेण च योजनार्थं सुखौ क्रमात् ।
आचम्यैव भवेत् काली वल्लरातां प्रपश्यति ॥”

कं शिरः । तद्वयथा । क्रौमिति चिराचामेत् ।
ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति ओष्ठौ

हिरक्मूकेत् । ॐ कुलायै नमः इति करं चाल-
येत् । ॐ कुरङ्कुलायै नमः इति मुखे । ॐ

विरोधिन्यै नमः इति दक्षिणबासायाम् । ॐ
विप्रचित्त्यै नमः इति वामबासायाम् । ॐ

उपायै नमः ॐ उग्रप्रभायै नमः इति नेत्रयोः ।
ॐ दीपायै नमः ॐ नीलायै नमः इति

ओजयोः । ॐ घनायै नमः इति नाभौ । ॐ
वलाकायै नमः इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नमः

इति शिरसि । ॐ सुत्रायै नमः ॐ भित्त्यै
नमः इत्यङ्गयोः । इति मन्त्राचमनम् ॥ ३॥ ततो

भूतशुद्धिं विधाय मायावीजेन यथाविधि

श्यामा

विगताहुकिशारिभ्यां कृतकणवतासनामित

स्वर्गं गौणैः वा सौहे वा चक्रं कार्यं विधानतः

विगताहुकिशारिभ्यां कृतकणवतासनामित

श्यामा

श्यामा

श्यामा

यन्तान्तरमाह तन्ने ।
 “शक्ताभिधाय धृत्कोशं शक्तिभिश्च नवात्मकम् ।
 पद्मे वसुधे भूमिपूज्यतुङ्गारंशुतेति ॥”
 पीठपूर्णा ततः कृत्यादाधारशक्तिपूर्वकम् ।
 प्रकृतिं कमठश्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च ॥
 सुधासुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिश्च तथा ।
 श्मशानं पारिजातश्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
 तस्योपरि मण्यैः पीठं न्यसेत् साधकसत्तमः ।
 चतुर्दिक्षु सुनीन् देवान् शिवाश्च श्वसुख-
 कान् ॥”
 धर्माद्यधर्मादींश्चैत्यादि ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
 इत्यन्तं संपूज्य केशरेशु पूर्व्यादिक्रमेण पूजयेत् ।
 “इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
 दायिनी ॥
 रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोमन्नी ॥”
 सर्वत्र प्रणवादिनमोर्न्तन पूजयेत् । तदुपरि
 ह्रीं सदाशिवमहाप्रतिपद्मासनाय नमः ॥ ५ ॥
 ततः पुनर्ध्यात्वा पुण्याञ्जलावागीय मूलमूल-
 कल्पितकर्मवावाद्ययेत् ।
 “ॐ देवेशि भक्तिसुलभे परिवारसमन्विते ।
 यावत्त्वं पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुस्थिरा भव ॥”
 ततो मूलसुचायं असुकीदेवि इहावह इह
 तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निधयस्व इह सन्नि-
 हिता भव । ततः ह्रीं मलयगुण्डा अङ्गमन्त्रैः
 सकलौल्लव्यं धेनुसुत्रया अमृतौल्लव्यं परमो-
 करणसुत्रया परमौल्लव्यं भूतिग्याकर्षिणीयौनि-
 सुत्राः प्रदक्ष्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय मूलेन पाद्या-
 दिभिः पूजयेत् । ततो मूलसुचायं सतप्त पाद्य-
 भक्तुदेवताये नमः । एवमर्थं खाद्या । आच-
 मनीयं खधा । स्नानीयं निवेद्यामि । पुनरा-
 चमनीयं खधा । एव गन्धो नमः । एतानि
 पुण्याणि वीर्यट । ततो मूलेन पञ्च पुण्याञ्जलीन्
 दत्त्वा धूपदीपो दद्यात् । वनस्पतौद्यादि पठन्
 मूलसुचायं एव धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।
 “सुप्रकाशो महादीपः सर्वतत्किमिराज्यः ।
 सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगुह्यताम् ॥”
 मूलसुचायं एव दीपो नमः । ततः ॐ जय-
 भ्रजिमन्त्रमातः खाद्या इति घण्टां संपूज्य वाम-
 हस्तेन तां वादयन् नोचधूपं दत्त्वा ङिष्टपथ्यन्तं
 दीपं दद्यात् । ततो मूलेन पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा
 शोधोपपन्नं नैवेद्यं दत्त्वा आवरणपूर्णां कुर्यात् ।
 श्रीअसुकीदेवि आवरणं ते पूजयामि इत्याद्यां
 गृहीत्वा केशरेश्वरादिकोणेषु ॐ ह्रीं हृद-
 याय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे खाद्या । ॐ ह्रीं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय ह्रीं । ॐ ह्रीं
 नेत्रत्रयाय वीर्यट । चतुर्दिक्षु ॐ ह्रीं अस्त्राय
 ऋट् । वहिःपटकोणे ॐ काय्ये नमः । सर्वत्र
 प्रणवादिनमोर्न्तन कपालिन्यै कुण्डलायै कुण्ड-
 लायै विरोधिन्यै विप्रचितायै उग्रायै उग्र-
 प्रभायै दीपायै इत्यन्तन्त्रासे । ॐ नीजायै नमः ।
 एवं चनाये वलाकायै इति द्वितीयत्रासे । एवं
 माचायै सुत्रायै मितायै इति तृतीयत्रासे ।

“सर्वाः श्यामा अचिकरा सुखमालाविभूषिताः ।
 तन्मूर्त्तौ वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिस्मिताः ।
 दिगन्तयो हंसमुखः खखवाहनभूषिताः ॥”
 एवं ध्यात्वाचैयेत् ॥ ६ ॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्व्यादि-
 क्रमेण ॐ ब्राह्मो नमः । एवं नारायण्यै माचे-
 न्यै चामुखायै कौमार्यै अपराजितायै वाराह्यै
 नारसिंह्यै एता गन्वादिभिः पूजयेत् । पञ्चाये
 अचिताङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन
 पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकालं
 पूजयेत् ॥ ७ ॥ तस्य ध्यानम् ।
 “महाकालं यजेद्देवा दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
 विभक्तं दक्षखट्वाङ्गौ दंष्ट्रामौमसुखं प्रिशुम् ॥
 व्याघ्रचर्मामृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
 त्रिनेत्रं मुक्तकेशश्च सुखमालाविभूषितम् ॥
 जटामारलसञ्चक्रखलसुगणं ज्वलन्निभम् ॥”
 तथा च कुमारीकल्पे ।
 “देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
 ह्रीं ह्रीं यो रां लां वां आं क्रो महाकाल-
 भैरव सर्वविघ्ननाशाय नाशय ह्रीं श्रीं फट्
 खाद्या इत्यन्तं पाद्यादिभिरावाद्य चिह्नपथिवा
 मूलेन देवीं पञ्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च
 कालीतन्त्रे ।
 “महाकालं यजेद्वयज्ञानं पञ्चाहेवीं प्रपूजयेत् ।
 कालीकल्पे ।
 “कवचं ह्रीं वसुधृत्य यां रां लां वां आं च
 क्रौन्ततः ।
 महाकालभैरवेति सर्वविघ्ननाशयेति च ॥
 नाशयेति पुनः प्रोक्ष्य मायां लक्ष्मीं वसुधरेत् ।
 फट् खाद्या समायुक्तौ मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”
 ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्तागुह्येद्यादिना
 वामहस्ते जपं समर्थं व्यात्मसमर्थनं कुर्यात् ।
 ततः सुत्वा प्रदक्षिणौल्लव्यं अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा
 श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पठेत् ॥ ८ ॥ ततो
 आवरणदेवता देव्यै विनोद्या संचारसुत्रया
 असुकीदेवि चमस्तेति विद्वन्व्य तत्तेजःपुण्यं
 समं रुद्धवारोपयेत् ।
 “उत्तरे शिखरे देवि भूश्यां पर्वतवासिनि ।
 ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥”
 इति मन्त्रेण ॥ ९ ॥
 तत्तन्त्रैवेदां किञ्चिदुच्छिद्यच्छास्त्रास्त्रिन्ये नमः ।
 इत्येषान्यां दिशि दत्त्वा शेषमष्टेभ्यो दत्त्वा
 किञ्चित् स्त्रील्लव्यं पादोदकं पीत्वा निर्माणां
 शिरसि विष्टव्यं यथेच्छं विहरेत् ॥ १० ॥ ततो
 यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सयश्चक्रनिष्ठया
 मायाबीजं विलिख्य तथा तिलकं कुर्यात् ।
 तथा च ।
 “वामे कृत्वा यन्त्रलेपं मायां सयकनिष्ठया ।
 विलिख्य तिलकं कुर्यात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥
 ॐ यं यं स्मृशामि पादेन यो मां पश्यति
 चक्षुषा ।
 स एव दासतां यातु राजागो दुष्टदहवः ॥”
 जपकाये तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कार्या ।

“कर्पूराद्या सदा जिह्वा कर्तव्या जपकर्मणि ॥”
 इति विश्वसारवाक्यान् इयं काम्यजप इति
 तन्त्रम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिर्मन्त्रितं पुण्यं
 चन्दनच धत्वा जैलोखं वशमानयेत् ।
 “सर्वसिद्धिदुतो भूत्वा भैरवो वल्लराजवत् ॥”
 अस्त्र पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः । तथा च काली-
 तन्त्रे ।
 “लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 रात्रौ ताम्बूलपूरास्त्रः श्रद्धायां लक्षमानतः ॥”
 यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।
 “देवा लक्षं शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ।
 ततस्तु तद्दर्शनेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥”
 अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।
 “लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेकं तथैव च ॥”
 “दर्शांश्च होमयेन्मन्त्रो तपयेद्दक्षिणे च ॥” इति
 साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु कुमारीकल्पे ।
 “लक्षमेकं जपेद्विघ्नं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
 रात्रौ ताम्बूलपूरास्त्रः श्रद्धायां लक्षमानतः ॥”
 रात्रिजपे तु कालौ सुखमालावायम् ।
 “गते तु प्रथमे यामे तृतीयपञ्चरात्रवि ।
 निशायास्तु प्रजन्तं रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥
 एवं लक्षद्वयं जप्ता तद्दर्शनेन मन्त्रवित् ।
 अयुतं होमयेद्देवि दिवारात्रिविभक्तः ॥”
 तेन दिवा लक्षं जप्ता तद्दर्शांश्च होमं कुर्यात् ।
 रात्रौ लक्षं जप्ता तद्दर्शांश्च होमं कुर्यादिति
 रहस्यार्थः ।
 “हिवावीनाश्च सर्वेषां दिवा विधिरिहोच्यते ।
 श्रद्धायाश्च तथा प्रोक्ताः रात्राविष्टं महापलम् ॥”
 अन्वयः च ।
 “देवैव प्रणयेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥” ॥
 अथ मन्त्रभेदाः ।
 क्रौं । १ । क्रौं क्रौं क्रौं । २ । अनयोः पूजा-
 प्रयोगः सर्वं पूर्ववत् । ध्यानं विहृत्तरतन्त्रे ।
 “शवास्तु महाभौमा घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ।
 हास्ययुक्तां त्रिनेत्राश्च कपालकर्तुकाकराम् ॥
 मुक्तकेशीं लज्जिङ्गां पिबनीं वधिरं सुहृदः ।
 चतुर्ध्यावृत्तां देवीं वराभयकरां स्मरेत् ॥”
 अनयोः पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ ११ ॥ ॐ ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं
 क्रौं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । १२ । अस्याः पूजादिकं
 दक्षिणावत् कार्याम् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ १३ ॥
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं दक्षिणे
 कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं खाद्या । २२ ॥ ॥ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं क्रौं क्रौं
 क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रीं ह्रीं
 क्रौं क्रौं दक्षिणे कालिके क्रौं क्रौं क्रौं ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं ह्रीं । २० । ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥ ११ ॥
 क्रौं क्रौं क्रौं । २१ ॥ ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं खाद्या । २३ ।
 अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्त्र भैरव ऋषिर्विराट्
 ऋन्तः सिद्धकाशी ब्रह्मरूपा सुवेमचरी द्वेषता

श्यामा

भूतैर्बनेनाहंरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा
सुखेति । तथा बृहद्वर्त्मपुराणे ।

“रात्रौ निशीथयापामावास्यामिहैव तु ।
पृथ्वीतलं समायाता काली दिव्यसनाम्बिका ॥
अतस्ताम्रच वै भक्ता देवदेवीं द्विजातयः ।
पूजयेदात्मनो भक्ता पशुपुष्पाद्यैश्चमदा ॥” इति ॥
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे ।

“निशा तु परमेशानि कुर्ये चास्तसुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके हे परे च ये ॥
महानिशा समाख्याता तत्कालिमहानिशा ।
अहंरात्रे गते देवि पशुभावे न पूजयेत् ॥”
अहंरात्रे गते अहंरात्रात् परम् । तथा ।
“दशदशे तु या पूजा तत् सर्वसम्पन्नं भवेत् ।
यष्टक्रोधे महेशाभि तत् सर्वसम्पन्नोपमम् ॥
यष्टमक्रोधके देवि सर्वे चोरोपमं भवेत् ।
अष्टमक्रोधके देवि । द्रष्टव्यं न संशयः ॥
अतः परं महेशानि विषयं न संशयः ।
यत्तु सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम् ॥”

अहंरात्रस्य गौयलश्रवणात् पशुनां यत्र पूर्व-
दिने अहंरात्राद्यापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्व-
प्राप्तिः परदिने च रात्रेः पञ्चमसुहृन्नेयापिनी
तदा परेतुः पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तवच-
नश्च निव्यपूजादिपरम् । कार्तिकामावास्याया-
महंरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विशेषणाभि-
धानात् । पशुभिरपि एवभूतस्यैव पूर्वदिने
अहंरात्र एव पूजा कार्या । यथा श्रीकृष्ण-
पूजायाः सामान्यतो निशायामकर्त्तव्यत्वेऽपि
जन्माष्टम्यामहंरात्रकर्त्तव्यता सुखतमेति । परन्तु
यत्र पूर्वदिने अहंरात्रात् परममावास्या पर-
दिने अहंरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविनः पर-
दिने वीरदिव्योच्च पूर्वदिने पूजा कार्या इति ।
प्रमाणं गोप्यगोपनकौलागमोपपन्नपटले । एवं
यत्र पूर्वदिने अहंरात्राद्यापिन्यमावास्या पर-
दिने तथा भूतापि कुजवारादियुक्ता तत्रापि
पूर्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य चतु-
र्दशीयोगस्य सुखत्वात् । तथोक्तं थोमकेश-
तन्त्रे ।

“कुजवारे लक्ष्म्यं पूर्वविद्धा ततोऽधिकेति ।”
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम् ।

“शनिमौमदिने चैतु स्यात्ततः शतशुभं फलम् ॥”
इति श्रवणात् ॥

कार्तिकामावास्यायां कालीपूजाया निव्यसा-
माह मायातन्त्रे ।

“वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशाहंके ॥”
इति ॥

देव्यागमे च ।

“प्रतिवत्सरं कुर्व्यात् कालिकाया महोत्सवम् ।
कार्तिके तु विशेषेण अमावास्यां निशाहंके ।
तत्र संपूजयेद्देवीं भोगमोक्षप्रदायिनीम् ॥”
इति ।

एवञ्चान कार्तिकपदं गौयचान्द्रकार्तिकपरं

श्यामा

जन्मतिथिकृत्वत्वात् । न तु नानावचने तुलार्क-
श्रवणात् शौरकार्तिकपरम् । तथा सति यस्मिन्
वर्षे तुलार्के रात्रौ मामावास्याप्राप्तिसङ्घर्षे
कृत्यलोपः स्यात् । एवं यत्र वर्षे तुलार्के दशैकं
तत्रानश्रवसायापत्तेः । स्यदसुक्तं विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
“कार्तिकस्याप्यमावास्या गौयचान्द्रप्रमाणतः ।
निशीथयापिनी या तु तस्यां पूर्वा समाचरेत् ॥”
निशीथमहंरात्रम् । एवं यत्र पूर्वदिने निशीथ-
यापिन्यमावास्या कन्याके परदिने च तुलार्के-
अहंरात्रात् परं सुहृत्तादियापिनी तत्रापि
पूर्वदिने निशीथस्य सुखकाललाजुरोधान् भूत-
तिथियोगाजुरोधोच्च तुलार्कस्य दिनभेदव्या-
मकत्वेनाश्रुतत्वात् । परन्तु तुलार्कपदं नाना-
वचने यदस्ति तन्मायिकाभिप्रायेण गुणफलाभि-
प्रायेण वा बोध्यम् । अतएव तिथितत्त्वधृत्-
मादिपुराणम् ।

“अहंरात्रविशेषेण यत् कर्म विहितं नरे ।
देव वायुधवा पैत्र्यं तद्व्यचपापि दृश्यते ॥”
इति ।

अगस्त्यमंहितायाम् ।

“मेघ पूषणि संप्राप्ते लगे कर्कटकाष्ठे ।

आविरासीतु सकलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥”
इति ॥

जत्र मेघार्के जन्मश्रवणं मीनार्केऽपि कदाचित्त
उपवासः । यत् तन्मोयमिति कृत्वा पठन्ति ।

“तुलार्के त्वहंरात्रे या दीपयाचातिथिर्भवेत् ।
तत्र संपूजयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

निशाहं सा तिथिर्नास्ति तदधः कालसंयुता ।
तत्रापि पूजयेत् कालीं तुलार्के नैव लङ्घयेत् ॥”

इति तद्व्यक्तम् । सखलकलेऽपि तुलार्के इत्यत्र
तुशब्दः कन्याकन्याश्चकः । तेन तुलार्के कन्यार्के
वा इत्यर्थः । तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिवत्सर
इत्यस्य बाधपत्तेरुक्तत्वात् । तुलार्के नैव लङ्घ-
येदित्यस्य तुलार्कविहितपूजा न लङ्घयेत् इत्यर्थः ।

तुलार्कविहितपूजाया गौयकार्तिकत्वेन कर्त्तव्य-
तायां विशेषात्तत्पर्यस्योक्तत्वात् । यद्वा सर्वत्र
तुलार्कघटितवचनेन तुलार्कस्यामावास्यायास्तुप-
लक्षणतयान्वयः । न तु विशेषणतया । न वा

पूजायामपि तद्व्ययः । तेन तुलार्कोपलक्षिता-
मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेत् इति विधि-
स्तेन गौयचान्द्रकार्तिकामावास्यालामः । तस्या-
मेव तुलार्कसम्बन्धनियमात् । अन्यथा तुलार्क-
रचारज्ज्वालाभिन कदाचित् तत्परप्रतिपदादि-

दर्शानस्य सुखकार्तिकत्वाद्युपपत्तिः । सुख-
कार्तिकामावास्यायाः कदाचित् वृत्तिके सत्त्वात्
न तु तुलार्के निवमः । तथा च तुलार्कनियता-
मावास्यायां निशीथे कालीं पूजयेदिति पर्यव-

सितम् । तुलार्के नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदस्य
तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूवापरम् । संकल्प-
वाक्ये तु कार्तिके मासीलुखं न तु राशुलु-

खोऽपि गौयचान्द्रे विधानात् । केचित्तु उपल-
क्षणतया अमावास्यायां अन्वयतातुपर्येण

तुलाराशिष्ये भास्करे इत्युल्लेखं इति भास्कर-
पदोत्तरसम्बन्धा उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्ध-
बोधनवास्यार्था इति वदन्ति ॥*॥ तन्नाम्नरे ।

“तुलाराशिं गते भानौ दीपयाचा निशास्तु च ।
पूजयेत् कालिकां देवीं धर्मेकामार्थसिद्धये ॥”
तन्ने ।

“अहंरात्रात् पुरस्तात् यावदे घटिकादधम् ।
सा महारात्रिर्दृष्टा यद्दत्तमस्य भवेत् ॥
महानिशात्र विज्ञेया अहंरात्रात् परं शिवे ।
नाक्षीचतुर्दशं शक्यं तत्र पूजा महाफला ॥”

विद्योत्पत्तितन्त्रे ।
“दीपोत्सवचतुर्दश्याममाया योग एव च ।
कालरात्रिमहेशानि काली तारा प्रियङ्करौ ॥”
ज्ञानार्थवे ।

“महारात्रवमावास्यां दक्षिणायाः प्रपूजनम् ।
कार्तिके मासि सुश्रोणि कालीप्रोतिकरं परम् ॥
तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रदं वृणाम् ।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाक्षीचतुर्दशम् ॥
सा महारात्रिस्तुलया तत्र पूजा महाफला ।
तारतम्येन देवेशि पूजायाः फलकल्पनम् ॥”
कुलार्थवेऽपि ।

“भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुहूः ।
सा कालरात्रिर्दृष्टा काली तारा प्रियङ्करौ ॥
तत्र पूजा तयोः कार्या नानापशुविषंजनम् ।
वलिदानं वलितयावात्मनाश्चकरं शिवे ॥”
कुलचूडामणौ ।

“तिथिभ्यः शतगुणं पञ्च दर्शः कोटिगुणोत्तरः ।
फलोपचारवहुलैर्घृते कुर्येन्दुसङ्गमे ।
पूजयित्वा महाकालीं नरो निव्याण्डच्छति ॥
चतुर्वर्गप्रदं दर्शं कार्तिके कालिकाजनम् ।
अनन्तफलदं तत्र पञ्चयुक्ते च पञ्चणि ॥
निशाहं पूजयेद्देवीं वृत्तुणां सुखमालिनीम् ।
पञ्चान्निहोरेव चोरे सर्वप्राप्तिभयङ्करे ॥”
कालीकुलसङ्गावे ।

“दीपोत्सवचतुर्दश्या संमिया या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोऽथ काल-
रात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करौ ॥
तुलामकरमेधेय कन्यायां मिथुने तथा ।
भूतविद्याप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नतः ॥”
इति जीमूतवाहनकृतधर्मरत्ने कालविशेककृत-
हारीतवचनम् ॥*॥ शिवरात्रिप्रकारे देव-
योगोक्तमहानिशा यथा,—
“महानिशी ई घटिके रात्रिर्मीधमयास्योः ।”
इति गङ्गामाहात्म्यप्रकारेण अहंरात्रात्कर-
हृता तु ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरेदयम् ।
तत्र ज्ञानं न कुर्वीत निव्यनैमित्तिकादिते ॥”
अक्षवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
“यष्टुहृते अतीते तु रात्रावेव महानिशा ॥”
कृत्यतत्त्वार्थवे बौधायनः ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्यमयास्योः ॥”

श्यामा

श्यामाकः

श्यावः

देव्यागमे ।

“अमावास्यामहूर्त्तान्ने दक्षिणां पूजयेत् पराम् ॥”
कुलकृत्ते च यः कुर्वीत स गच्छेच्छिववन्ति-

धिम् ॥

तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
तिथिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्तिता ॥
वर्षे चतुर्भिर्वत् पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकाम् ।
तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशाह्नके ॥”
कालीकुलतन्त्रे ।

“निशाह्ने पूजयेद्देवीं शशांगालयवासिनीम् ॥”
इति ॥

मालिनीतन्त्रे ।

“एतत्तन्त्राचयेणैव अह्मरात्रौ तु वन्द्यता ।
महारात्रावापि तथा कात्यां देशिकसत्तमेः ॥”
स्वापकालो यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“देवदेव महादेव संसाराण्यवतारक ।

देवतायाः स्थापकालं कथयस्व दयानिधे ॥

श्रीशिव उवाच ।

चतुर्दश्यात् परं देवि राज्ञेः प्रथमयामकः ।
स्वापकालस्तु कथितः पूजार्थैर्हृदप्रदा ।
पूजा होमस्तोत्रनती जाम्बकायै प्रशस्यते ॥”
इति कालीकुलान्ततन्त्रे ॥३॥

‘समुद्रमण्डने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
नारायणं त्वां प्रमथीयुरतस्त्वं विस्मृतिणी ॥
आविर्भूता महाकाली ब्रह्मास्त्राग्रवाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा देव्याश्च भीता मां शरणं गताः ॥
तेषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषसन्निधौ ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
पूर्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
हृदि ।

तुलां कुङ्कां निशाह्ने च देवदानवनिद्रिते ॥
मनुष्यपशुपक्ष्यादी निद्रिते चाप्यजन्तुषु ।
तस्मिन् काले भया पूज्या इन्द्रियाद्यसुरेण तु ॥
देशुवाच ।

कुञ्ज काले त्वया पूज्या रन्ध्रेणापसुरेण च ॥
महादेव उवाच ।

अह्मरात्रामुहूर्त्तं च मया चेन्नेन पूजिता ।
ततो मुहूर्त्तं च पूज्या वीरेणापसुरेण च ॥
अत आद्यः प्रायशः स्यात् वैरः शेषः प्रकी-
र्तितः ।

स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्ये तेन प्रपूजिता ॥”

इति गोप्यगोपनलीलागमे ६ पटलः ॥३॥
कालीकुलसंस्कृतम् ।

“निशाह्ने सा तिथिर्नास्ति तदहर्हं भूतसंयुता ।
तत्रापि पूजयेद्देवीं भूतयुक्तां न लक्ष्येदिति ॥”
अथ रक्षाकाकीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या
तन्त्रे ।

“मारुभये समयाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
पूजयेत् परया भक्ता कालीं कालविनाशिनीम् ॥
रक्षणात् सर्वभूतानां रक्षाकाकीति वा
स्त्वता ॥”

ज्ञानार्णवे ।

“सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकाकीं प्रपूजयेत् ।
प्रतिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्दश्याममायां वा नवस्यामहर्मीतिथौ ।
पूजनात् वरदा काली यद्येष्टितफलप्रदा ॥”
कालीकुलसंस्कृतम् ।

“निशासुखे महेशानि काली रक्षार्थमादरात् ।
पूजनीया शुभिः सर्वैरुपचारसमन्वितैः ।
वित्तशार्थं न कर्तव्यं यथाविभवविकारैः ॥”
निरुत्तरतन्त्रे ।

“बलिदानस्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूषण्योदकसंचैश्च पृथुक्कैः औषधैरपि ॥
नानाफलैः शाकसुपैः पञ्चतन्त्रैर्महेश्वरीम् ।
पूजयेद्द्विप्रशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधाशिनीम् ॥
प्रदोषसमये पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।
रात्रौ विसर्जनं कार्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥”
भैरवतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारीभये तथा ।
औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राष्ट्रमयागते ।
पूजां कुर्वीत महाकात्या रक्षार्थं पञ्चपर्वसु ॥
प्रदोषकाले संपूज्य निशावास्तु विसर्जयेत् ।
सुहृत्तद्वितयं कालः प्रदोषोऽस्ममयात्ततः ॥”
तन्त्रान्तरे ।

“निशासुखे महाकालीं महामारुभये शिवाम् ।
कालीं त्रैलोक्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षणात्मि-
काम् ॥” ॥३॥

अथ फलहारीपूजाप्रमाणम् ।

“मधुमासे वितारम्यां वैशाखजित्तरेऽहनि ।
पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमावास्या महेश्वरि ॥”
इत्यादि ।

“अमायां कार्तिके चैव नमस्यां शुक्लपक्षके ॥”
इति कात्यायनोक्तम् ७८ पटलः ॥
“ज्येष्ठे मासि तथामायां सफलं कालिकाचै-
नम् ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
“ज्येष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रि महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव सितपले तु पञ्चदश्यां निशाह्नके ।
पूजयेच्च फलेर्ष्यैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥”
इति भावातन्त्रे २७ पटलः ॥

अथ रटनीपूजाप्रमाणम् ।

“माघे मास्यसिते पक्षे रटनाख्या चतुर्दशी ।
तस्यां निशाह्नसमये पूजयेन्मूकमालिनीम् ॥”
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
“मकरस्थे रवौ कृष्णचतुर्दश्यां निशाह्नके ।
पूजयेद्दक्षिणां कालीं धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ६ पटलः ॥

श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अथ
गतौ + अण् ।) ढष्वाध्वान्वेदः । श्यामा इति
भावा । तत्पर्यायः । श्यामकः २ श्यामः ३
त्रिवीजः ४ अविप्रियः ५ सुकुमारः ६ राज-
धान्यम् ७ ढष्वाध्वीजोत्तमः ८ अस्त्र गुणाः ।

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कफपित्तव्रणदोष-
नाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्त-
क्षत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य ।) वृष-
यष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ढष्वाध्वान्वेदः, त्रि ।
यथा,—

“श्यामाङ्गौ शशिशेखरां निजकरैर्दान्धश्च रक्तो-
त्पलं
रत्नाढ्यं चसकं परं भयहरं संविभक्तौ श्याम-
तोम् ।
सुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोलाशिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रत्नारविन्द-
स्थिताम् ॥”

इति तन्त्रसारे सुवेम्बरीस्थानम् ॥

श्यामान्त्री, स्त्री, (श्यामा चासौ अन्त्री चेति
कर्मधारयः ।) नीलान्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्यालः, पुं, (श्यायते नर्मायं प्राप्यतेऽसौ इति ।
श्ले + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभ्राता ।
इत्यमरः ॥ श्याला इति भाषा । (यथा, गीता-
याम् । १ । ३४ ।

“मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन-
स्तथा ।

एतान्न हन्तुमिच्छामि ब्रह्मोऽपि मधुच्छदनम् ॥”
तत्पर्यायः । वाक्यैः २ श्यालिकः ३ इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वशुर्यः ४ आत्मवैरः । इति
जटाधरः । तन्त्ररयं एकरात्राशौचं यथा ।
आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य-
सहाध्यायिषियैकैकरात्रियेति । इति शुद्धि-
तत्त्वम् । इत्यस्यार्द्धिः । (भगिनीपतिः । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते । १ । १० । १५१ ।

“भगोपुत्रो भगिनियो आहपुत्रश्च आहजः ।
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ॥”
श्यालिकः, पुं, (श्याल एव । स्थायै कन् ।) श्यालः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
१० । १४६ ।

“पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
श्यालिका ।”
श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । श्याली इति
भाषा । तत्पर्यायः । श्याली २ कैलिकुक्षिका ३ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
१० । १४६ ।

“पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभयौ च
श्यालिका ॥”
श्यावः, पुं, (श्ले + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
इत्यमरः ॥ स तु कृष्णपीतमिश्रवर्णः । इति
भरतः ॥ तद्व्युत्पत्तिः, त्रि । (यथा, दृढवृत्तं हि-
तायाम् । ४ । २६ ।

“श्रावतनुः स्मटितः स्फुरणो वा
चुलमरामयचौरभयायु”)

श्रावदन्, [चि, (श्रावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्रावारोकाभ्याम्” ५। ४। १४४। इति द्वा-
देशः ।) लघुपीतमिश्रितवर्णदन्तयुक्तः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रावदन्ता, } चि, (श्रावा दन्ता यस्य । “विभाषा
श्रावदन्तकः, } श्रावारोकाभ्याम्” ५। ४।
१४४। इति विभाषया द्वादेशो न । स्वार्थे
कन् च ।) स्वभाविकलघुवर्णदशनयुक्तः ।

प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थदन्तविशेषः । प्रधान-
दन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णुः । अथ नर-
काहुभूतदुःखानां तिथ्यं कत्वसूचीगानां मातृव्यं
लक्षणाणि भवन्ति । कुष्ठरूपिताकी । ब्रह्महा
यक्ष्मी । सुरापः । श्रावदन्तकः । सुवर्णहारौ
कुनखौ । गुरुतल्पगो दुश्कर्मा इत्यादि । श्राव-
दन्तकः स्वभाविकलघुवर्णदन्तः । प्रधानदन्तोपरि
वर्तितुदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तर-
मिति केचित् । कुनखौ सङ्कुचितनखः । दुश्कर्मा
स्वभावनः अनादृतमेष्टः । अतएव महारोगिण्यो
यावज्जीवमशौचमाह क्लृप्तेपुराणम् ।

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यद्यष्टाचरणस्याहुमेरुगान्तमशौचकम्” ।
क्रियाहीनस्य निवृत्तेमिषिक्रियानुष्ठायिनः ।
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
नस्येति वदधरः । महारोगिण्यो पापयोगाद-
कायतमरोगवतः । ते च उन्मादस्वर्णदोषो
राजयक्ष्मा आसौ मधुमेहो भगन्दर उदरो-
रश्मरौ इत्यष्टौ पापयोगा नारदोक्ताः । यद्यष्टा-
चरणस्य द्युतवैष्णवाद्यस्तस्य । एवञ्च भविष्य-
पुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तं अकृतप्राय-
श्चित्तानां कुष्ठरादीनां दादौ बोद्धव्यम् । अन्य-
थेयं प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात् । यथा
विष्णुः । कुनखौ श्रावदन्तश्च दादशराचं कच्छं
चरिखोदरेयातां तदन्तनखौ इति । अत्र दादश-
राचं पराकरूपं तत्र पञ्च धेनवः । न तु प्राजा-
प्रत्यम् । द्वादशकतुर्वैतचान्द्रायणेन विषम-
श्रिष्टत्वात् । अत्र वज्रनासेकधर्मेणागमित वय-
नान् आकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठरादीनामपि प्रायश्चि-
त्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एवं
दुश्कर्मादिष्वप्युक्तमिति । महापातकादतिपात-
कस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्रेयः, पुं (श्रे ड गतौ + “ह्रस्वाभ्यामितन्” ।
उणा० ३। ६३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः ।
तद्वति, चि । इत्यमरः ॥

श्रेतकोलकः, पुं, (श्रेतः कोलः क्रोद्धदेशो यस्य ।
कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा ।
यथा । सपदः श्रेतकोलकः । इति हारावली ॥
श्रेनः, पुं, (श्रे ड गतौ + “ह्रस्वाभ्यामितन्”
इतन् ।) उणा० २। ४६ । इति इतन् ।) प्रा-
चुरवर्णः । इति मेदिनी । प्रविशिश्रेयः ।

सञ्चालः इति वाञ्छ इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
शृङ्गादन्तः २ पत्नी ३ । इत्यमरः ॥ कपोतारिः ४
पतङ्गारिः ५ । इति शब्दरत्नावली । घाति-
पक्षी ६ याचकः ७ मारकः ८ । इति जटा-
धरः ॥ शृङ्गादः ६ क्रवादः १० क्रूरः ११ वेगो १२
खगान्तकः १३ करगः १४ नीलपिच्छः १५
लम्बकर्णः १६ रणप्रियः १७ रणपक्षी १८
पिच्छवाणः १९ स्थूलनीलः २० भयङ्करः २१ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शृङ्गघातकः २२ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य मांसगुणाः प्रसह्यशब्दे
वृष्टयाः ॥ * तस्य शुभाशुभस्वचक्रं यथा,—

“प्रदक्षिणीकृत्य नरं ब्रजन्तो
यात्रासु वागेन गताः प्रवेशे ।
श्रेयाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते
श्रान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते ।
श्रेणो वृष्णां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाव्यैः स्थितिमाध्वाति ।
तिष्ठन् पुरस्तात्स्वतये करोति
युद्धं जयं क्लृप्तपथवजस्यः”

इति वसन्तराजशार्ङ्गने अष्टमवर्गः ॥
श्रेयवष्टा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्रेयचित्, पुं, (श्रेयेन चयति अन्यपक्षिण इति ।
चि + क्तिप् ।) श्रेयपक्षिराजः । इति केचित् ॥
(श्रेय इव चोचते इति । “कर्मण्यप्याख्या-
याम्” ३। २। ६२ । इति क्तिप् । अन्यत्र
इष्टकाचयः । इति काशिका ।)

श्रेणौ, स्त्री, श्वेतवर्णा । इति जटाधरः ॥ श्रेय-
पत्नी च ॥ (सातु कश्चपान् दक्षकन्यायां
तान्नायां समुत्पन्ना । यथा, मार्कण्डेये ॥ १०४७८
“तान्ना च सुवृत्ते श्रेणौप्रसूताः कन्यका द्विन ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्रेयमावशका-

दयः ॥”)
श्रेय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-अचिदं ।) तालयादिरन्तस्या-
द्योपधः । ड, श्रायति । इति दुर्गादासः ॥
श्रेयन्याता, स्त्री, (श्रेयनपातोऽर्थो वर्तते इति ।
“घञः सास्त्रां क्रियेति च ।” ४। २। ५८ ।
इति ञः । “श्रेयनितलस्य पाते ञे ।” ६। ३। ७२ ।
इति सुमागमः ।) ऋगवा । इत्यमरः ॥ (यथा,
नैषधे । १६। १२ ।

“नभसि महर्षा ध्वान्धाङ्गप्रमापणपञ्चिणा-
मिह विहरणैः श्रेयन्यातां रवेरवधारयन्”)
श्रे(या)नाकः, पुं, (श्रायते इति । श्रे ड गतौ +
पियाकादश्चेति निपातनात् याप् ।) हञ-
विशेषः । श्रेयनागाश्च इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मच्छूकपर्णः २ पत्नीः ३ नटः ४ कङ्कडः ५
टुण्डकः ६ पुकगायः ७ ऋक्षः ८ दीर्घदन्तः ९
कुटन्नटः १० श्रेयकः ११ अरलुः १२ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीनाकः १३ । इति भरतः ॥ श्रेयः
१४ अवटुः १५ दीर्घदन्तकः १६ । इति शब्द-
रत्नावली । पृथुश्रिभिः १७ शृङ्गकः १८ ।

इति जटाधरः ॥ कटभरः १९ मयूरजङ्घः २०
अरलुः २१ प्रियजीवः २२ । तज्जैरा यथा,—
“श्रेयनाकः पृथुश्रिभ्यो भल्लूको दीर्घदन्तकः ।
टेङ्गकः पीतवृक्षश्च भूतसारी सुनिद्रमः ।
निःसारः फलदन्ताकः पूतिपत्रो वचनकः ।
मच्छूकवर्णः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ॥
वातारिः पीतकः श्रेयः कुलटश्च विरोचनः ।
भमरेष्टो वज्रिजङ्घो मेघनेत्रमिताभिधः ॥”
पुस्तकान्तरे टेङ्गकस्थाने टुण्डकः फलदन्ताक-
स्थाने फल्लुगुडन्ताकः पीतपादकस्थाने पीत-
पादकः कुलटस्थाने कुलटः वज्रिजङ्घस्थाने वज्रि-
जङ्घ इति च पाठः । तयोर्मुखाः ।

“श्रेयनाकयुगलं तित्तं श्रौतलक्ष निरीवजित् ।
पितृश्रेयातिसारज्ञं सन्निपातचरपहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥*

अपि च ।

“श्रेयनाकः श्रोत्रकश्च स्यान्नटकङ्कडटुण्डकाः ।
मच्छूकपर्णपत्नींशुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घदन्तोऽरलुश्चापि पृथुश्रिभ्यः कटभरः ।
श्रेयनाको दीपनः पाकि कटुकसुखरो हिमः ॥
याही तित्तोऽनिलश्च श्रुपिषकाश्रामनाशनः ।
कटुकस्य फलं वाकं रुच्यं वातकफापहम् ॥
हृत्सं कषार्पं मधुरं रोचनं जलु हीपनम् ।
गुल्माश्रेः क्षमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अक, इ ड सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, अङ्गते ।
ड, अङ्गते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥
अग, इ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-जुतो अक०-सेट् ।) रेफान्ताल-
यादिः । अयं जुगताविति भट्टमल्लः । इ,
अङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

अय, क हाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (शुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, आयायति । खमते
अस्य ऋडि ह्रस्वविकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धा-
भावोऽर्थोऽयमशुरोघात् । इति दुर्गादासः ॥
अय, म हाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
सक०-सेट् ।) तालयादी रेफयुक्तः । म, अया-
यति । इति दुर्गादासः ॥

अतु, य, अङ्गा । इति सुम्बोधटोकायां दुर्गा-
दासः ॥ (यत्त्वम् । इति निघण्टुः । ३। १०० ॥)
अथ, इ ड श्रैथिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) श्रैथिस्त्वमिह
श्रिथिलोभावस्तत्कारणश्च । इ, अङ्गते । ड,
अङ्गते वक्ष्यं श्रिथिलं स्थादित्यर्थः । अङ्गते वक्ष्यं
लोकः श्रिथिलं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अथ, क यने । प्रतिच्छ्वि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(शुरा०-पर०-यने अक०-प्रतिच्छ्वि सक०-सेट् ।)
क, आयायति पठितुं श्रिथ्यः । आयायति श्रिथ्यं
लोकः पुनःपुनश्चैवयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अथ किं वन्मे । मोक्षे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(चुरा० पञ्चे भा०-सक०-सेट् ।) कि, आथ-
यति अथयति । स्वाद्यं आथयति स्मृताद्यर्थ-
मधुरं गन्धश्च पदं सदा भावात्कृतिपेशलं
अथयति अष्टाक्षरं नाटकम् । अर्थाति प्रथि-
तावदातचरितः प्राक् विचित्रश्च य इति
ह्लासाद्युक्तं अथयतीति अथ तु क दौर्लभ्ये
इत्यदन्तस्य रूपम् । अनकार्थत्वात् वधाती-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अथ, तु क दौर्लभ्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अथयति । इति
दुर्गादासः ।

अथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, अथयति । इति दुर्गादासः ।

अथनं, कौ, (अथ + ल्युट् ।) वधः । यत्नः । पुनः-
पुनर्हृदयम् । वन्दनम् । मोक्षणम् । शिथिली-
करणम् । इति अथधातोरनटप्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ।

अद्धानः, जि, (अद्घति इति । अत् + धा +
शानच् ।) अद्धानुक्तः । यथा,—

“तच्छ्रद्धानां तुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भग्न्या श्रुतयुहीतया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ।

अद्वा, स्त्री, (अद्धानमिति । अत् + धा + “पिट्-
भिरादिभ्योऽड् ।” ३ । ३ । १०४ । इड् ।
टाप् ।) संप्रत्ययः । अद्वा । इत्यमरः । (यथा,
रामायणे । २ । २८ । २ ।

“विच्छेद जीविते अद्वा धर्मे यथाति चात्मानः ॥”

आदरः । शुद्धिः । इति शुब्दरत्नावली ।

शास्त्रार्थे इडप्रत्ययः । यथा,—

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अद्बलहातता ।

वाप्ति ह्यअद्धानस्य धर्मलये प्रयोजनम् ॥”

इति स्मृतिः ।

(यथा, रघुः । २ । १६ ।

“यमो न वा तेन सतां मतेन ’

अद्बेव साक्षात् विधिनोपपन्ना ॥”

चेतवः प्रसादः । इति प्रातस्त्रयभाष्ये विद्यासः ।

सा त्रिविधा । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“त्रिविधा भवति अद्वा द्विर्ज्ञां सा स्वभावजा ।

चात्तिकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

सत्त्वातुरूपं बन्धे अद्वा भवति भारत ।

अद्धानमर्थं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥

यत्नो वात्सिका देवान् यच्छराणां राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणां चान्धे यत्ने तामसा जनाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥३॥

सखाः प्रशंसा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“अद्वापूर्वा इमे धर्माः अद्वा मध्यान्-

संस्थिताः ।

अद्वा निष्ठा प्रतिष्ठाश्च धर्माः अद्बेव कौत्सिताः ॥

श्रुतिमात्रसाः सखाः प्रधानपुरुषेभ्यः ।

अद्वाभावेन गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा ॥

कायक्षेत्रे न बहुभिस्तथैवायं रात्रिभिः ।

धर्माः संप्राप्यते सखाः अद्वाज्ञानेः सुरैरपि ॥

अद्वा धर्माः परः सखाः अद्वा ज्ञानं हुतं तपः ।

अद्वा खर्गश्च मोक्षश्च अद्वा सर्वमिदं जगत् ॥

सर्वस्य जीवितं वापि दद्यादअद्वाया यदि ।

नाप्रयात्तत्फलं किञ्चित् अद्वादानं ततो भवेत् ॥

एव अद्धान्यथाः सर्वे सर्वधर्माः प्रकौत्सिताः ।

केशवः अद्वाया गन्धो धीयः पूज्यश्च सर्वदा ॥”

इति वज्रपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्यायः ॥

देवतः ।

“अर्थानामुदिते प्राप्ते अद्वाया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं आख्यानन्तस्य वक्ष्यते ॥”

उदिते प्राक्कथिते । अद्वा देवलोक्ता यथा,

“सत्कृतिश्चानुसूया च सदा अद्बेति

कौत्सिता ॥”

अतरव भगवन्गीतासु ।

“अअद्वाया हुतं दत्तं तपस्त्रयं कृतं यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रिय नेष्ट च ॥”

हरिवंशे वलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

“अश्रोत्रियं आद्भमधीतमननं

त्वदचिरं यश्चमशुलिना हुतम् ।

अअद्वाया दत्तमसंस्कृतं हवि-

र्भागाः वक्ष्यते तव देवपुङ्गव ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“अद्वाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते वृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते ॥”

योगियाज्ञवल्क्यः ।

“विधिहीनं भवेद्वै कृतमअद्वाया च तत् ।

तद्गन्तव्यसुरास्य स्रष्टुश्च दुष्कृतात्मनः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अद्वात्तु, स्त्री, (अद्घातीति । अत् + धा + “सृष्टि-

यष्टिपतदयिनिर्गते ।” ३ । २ । १५८ । इति

आत्तुच् ।) दोहदवती । अद्वायुक्ते, जि । इत्य-

मरः । (यथा, भागवते । २ । ८ । १० ।

“सोऽहं तवैतत् कथयामि वत्स

अद्वात्तवे निजमनुग्रहाय ॥”

अद्वावान्, [तु] जि, (अद्वा विदतेऽस्थिति । अद्वा

+ मतुप् । मत्तु वः ।) अद्वायुक्ते । यथा,—

“अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥”

इति भगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

अन्य, कि इमं । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पञ्चे भा०-सक०-सेट् ।) कि, अन्य-

यति अन्यति । दभं यन्त्यवम् । इति दुर्गा-

दासः ॥

अन्य, ग मोक्षे । प्रतिवृत्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) ग, अर्थात् वत्स

लोकः मोक्षयतीत्यर्थः । अर्थात् शिशुं लोकः

पुनः पुनर्हृदयति इत्यर्थः । अथान्य । इति दुर्गा-

दासः ॥

अन्यः, पु, (अर्थात् मोक्षयति भक्तान् संसारा-

इति । अन्य + अच् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (अन्य + भावे घञ् ।) अन्यधात्वर्थो-

ऽप्यय ॥

अन्यनं, कौ, (अन्य + भावे ल्युट् ।) यन्त्यनम् ।

यथा,—

“सन्धर्भो रसना युग्मः अन्यनं यन्त्यनं समाः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थितः, जि, अस्थितः । वद्धः । कृतवधः । सुक्तः ।

हृषितः । इति अन्यधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपितं, जि, (अप + क्तः ।) घृतदुग्धजलमिश्रपक्क-

त्रयम् । यथा,—

“नित्यं कथिते पक्कन्त्यान्धं चौरं पयः स्मृतम् ।

अन्यत् अपितं आणं समुदकीकृतं समे ॥”

इति कटाधरः ॥

अपिता, स्त्री, (अप + क्तः । टाप् ।) काञ्जिकम् ।

इति केचित् ॥

अम, उ भयं जि इत् तपःखेदयोः । इति कवि-

कल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्रावेट् ।)

उ, अमिता आत्मा । भय, आत्माति लोकः

तपः करोति खिलति वेद्यर्थः । जि, आत्मो-

ऽक्ति । इत्, अयमत् अयमीत् । अस्मात् पुष्पा-

हिलान्नित्यं उ इत्यर्थः । ध्यानां विश्रामयेति च

इति रघो आस त् क मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम् ।

इति दुर्गादासः ॥

अमः, पु, (अम + घञ् ।) नोदासोपदेशस्थिति

दृष्टाभावः ।) तपः । खेदः । इति अमधात्वर्थ-

दर्शनात् । आन्तिः । तत्पर्यायः । क्लमः ॥

क्लोषः ३ परिश्रमः ४ प्रयासः ५ व्याघातः ६

व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्लमयः ८ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । १६ ।

१४ ।

“यथेहिकामुष्मिककामलम्पटः

सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।

शृङ्खलं विह्वान् कुक्कुलेवराज्ययान्

यत्तस्य यत्नः अम एव केवलम् ॥”

शृङ्खलाश्चः । तत्पर्यायः । खुरजो २ शोभः ३

अभ्यासः ४ । इति च हेमचन्द्रः ॥

अमणः, पु, (आन्त्यति तपस्वतीति । अम + ल्युट् ।)

यतिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (स तु बौद्ध-

सम्प्रदाये ।) तत्पर्यायः ।

“सुक्तिर्भोचोऽपवर्गाश्च सुसुच्यः अमणो यतिः ।

वाचंयमो व्रती साधुरनगरं ऋषिर्हृषिः ॥

निर्णये भिन्नरसश्च तपोयोगश्रमादयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । १ । १४ । १२ ।

“तापसा भुङ्क्ते चापि अमणाश्चैव सुज्जिते ॥”

नित्यजीविनि, जि । इति मेदिनी ॥

अमणा, स्त्री, सुदर्शना । मांसी । सुखीरी ।

श्वरीमेदः । इति मेदिनी ॥

अमी, [तु] जि, अमविशिष्टः । अमशब्दादर्थवर्ध-

इदुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यद्वा, आन्त्यतीति ।

अवगाः

अम तपःखेदयोः + "ग्रामिण्यभ्यो विभुम् ।"
३।२।१४१। इति विभुम् ॥

अवः, पु, (अ + "एरच्" ।) ३।३।५६। इति
अच् ।) आश्रयः । शिधातोः रत्नप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवयं, क्त्वा, (अ + ल्युट् ।) आश्रयः । तत्पर्यायः ।
आयः २। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८।
६। २८।

"तत्राहृतं सुरगणाः फलमञ्जसापु-
र्यत्पादपङ्कजरजःश्रवणाज्ञ दैव्याः ॥")

अवः, पु, (अयतेनेनेति । शु + "हृदोरप्" ।
३।३।५७। इत्यप् ।) कर्णः । (यथा,
कथाचरित्सागरे । १०३। १५८।

"तुमुलप्रोक्तवच्छ्वपिहितान्तरवश्रवः ।
चवाल स बलाभ्योऽधित्योगंभीरभीषणः ॥"

शु + भावे अप् ।) अवगम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११। ७१।

"सुप्रवर्ष इव दृष्टवङ्गनात्
रोषितोऽस्ति तव विक्रमश्रवात् ॥"

अयते इति । कर्मणि अप् । शब्दः । यथा,
वाजवनेयसंहितायाम् । १६। ३४।

"नमो वन्याय च कक्षाय च नमः श्रवाय च
प्रतिश्रवाय च ॥")

अवः, [सु] क्त्वा, (अयतेनेनेति । शु + "सर्व-
धातुभ्योऽस्तु" ।) इत्यस्तु ।) कर्णः । इत्यमरः ॥

(अमम् । इति निघण्टुः । २। ७। यथा, ऋग्-
वेदः । ३। १६। ५।

"अधिश्रवांश्चि घेहि नक्तुम् ॥"
घनम् । इति निघण्टुः । २। १०। यथा, यथा,
भागवते । ४। १७। ६।

"अवः सुश्रवः पुण्यं सर्वदेवकथाश्रयम् ॥"
शब्दः । यथा, तज्जेव । ५। ११। ६।

"गन्धार्कतः स्रग्धरस्रवांश्चि
विसर्गवल्गैर्भजत्पश्रिष्याः ॥")

अवयं, क्त्वा, (अयतेनेनेति । शु + करणे ल्युट् ।)
कर्णः । इत्यमरः ॥ न क्त्वायां अवगः कर्णः ।

इति हैममाली । इति तट्टीकायां भरतः ।
यस्मात्सामन्तरं अवगयोऽधिकं भवति । इति

सुखबोधः । श्रुतिः । सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम् ।
इति मेदिनी । श्रोत्रा इति भाषा । (यथा,
मनुः । ८। ७४।

"समचदृशनात् साह्यं अवगच्छेव सिध्यति ॥"
तत्तु गौतमशास्त्रोक्तधौगुणानामन्यतमम् । यथा,
कामन्दकीये । ४। २२।

"शुश्रूषा अवगच्छेव शब्दं धारयं तथा ।
ऊर्ध्वोऽप्योर्ध्वेऽपिज्ञानं तत्त्वज्ञानच धौगुणाः ॥")

यद्बुद्धिनिष्पन्नं शेषदेवात्मानामहितोये वस्तुनि
तात्पर्याधारणम् । जिज्ञानि तु उपक्रमोप-
संहाराभ्यावापूर्वता फलार्थवादीपपत्ता-

ख्यानि । इति वेदान्तसारः ॥
अवयः, पु, क्त्वा, अवगानचचम् । इति मेदिनी ॥

(यथा च स्मृतः ।
"अमाकंप्रति अवयं यदि स्वादिति ॥")

अवगा

अवगादादृशी, क्त्वा, (अवगयुक्ता द्वादृशी ।)
अवगानचचयुक्तभाद्रशुक्लादृशी । यथा,—
पितामह उवाच ।

"अवगादादृशीं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
एकादृशी द्वादृशी च अवगमेन च संयुता ।

विजया सा त्रिभिः प्रोक्ता हरिपूजादि चाच-
यम् ।

एकभक्तो न क्तो न तथेवायाचितेन च ॥
उपवासेन भव्यं नैवाद्वादृशिको भवेत् ।

कांश्चं मार्धं तथा चौरं लोभं वित्तभाषणम् ॥
यायामस्य वावायश्च दिवास्त्रमथाञ्जनम् ।

शिलापिष्टं मस्तरश्च द्वादृशीं वर्जयेन्नरः ॥
मांसि भाद्रपदे शुक्ले द्वादृशीं अवगान्विता ।

महती द्वादृशी श्रिया उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितः स्नानं बुधयुक्ता महाफला ।

कुम्भे सरस्वते सजले यजेत् स्वर्गं वामनम् ॥
चितवस्त्रयुगच्छन्नं कृत्वापानद्वयान्वितम् ।

ॐ नमो वासुदेवाय शिरः संपूजयेत्ततः ॥
श्रीधराय तुल्यं तद्वत् कण्ठं कण्ठाय वै नमः ।

नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ सर्वस्वधारिणे ॥
यापकाय नमः कर्णौ केशवायोदरं बुधः ।

त्रैलोक्यपतये मेघः जङ्घा सर्वपते नमः ॥
सर्वाङ्गने नमः पादौ नैवेद्यं दृतपायवम् ।

कुम्भांश्च मोहकान् दद्यात् वागरं कारयन्निग्रहं ॥
क्षाल्या प्रीतोऽर्चयेत्वा तु क्षतपुष्पाञ्जलिन्देत् ।

नमो नमस्ते गोविन्द बुध अवगसंज्ञक ॥
अधौघवचयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रोयतां देव देवेशो विप्रैः कलसान् ददेत् ।
नदास्तीरेऽथवा कुम्भात् सर्वान् कामानवा-

भूयात् ॥"
इति गारुडे १४१ अध्यायः ॥

अन्यत् द्वादृशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अवगशीर्विका, क्त्वा, आवगशीर्वयः । इति राज-

निघण्टुः ॥
अवगा, क्त्वा, पु, नचचविशेषः । इति मेदिनी ॥ सा

तु अश्रित्याद्यन्तर्गतद्वादृशश्चचम् । तस्याः
स्वरूपं शराकारताराचयामकम् । तस्याधि-

देवो हरिः । यथा,—
"तारकाचयमिति शराकृतौ

किञ्चैव गगनमध्यवर्तिनः ।
मत्तवारुणमतेऽजलमते

निर्वैद्युर्गजमहीप्रलिप्तिकाः ॥" ६। १। १८।
इति कालिदासकृताराजलम्पनरूपणम् ॥ ४॥

तच्च जातफलम् ॥
"शास्त्रादुक्तो बहुपुत्रमित्रः

चतुपुत्रमक्तिर्भोजितारिवर्गः ।
चैव्यमकाले अवगा हि यस्य

प्रेमा पुराणश्रवणे प्रवीणः ॥"
इति कोट्टीरपदीयः ॥ *

तत्र गृह्यारम्भाथेष्टकाष्टादिच्छेदनसंयहृदि-
यादिकगमनविषया यथा,—

"छेदनं संयहृच्चैव काष्ठादीनां न करारयेत् ।

आहं

अवगादौ बुधः षटके न गच्छेद्विषयां दिशम् ॥
अग्निपीडा भयं शीको राजपीडा धनचयः ।

संग्रहे ऋणकाष्ठानां हते वखादिपञ्चके ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अवगा, क्त्वा, सुखरिकाहः । इति राजमाला ॥
अवायः, पु, (शु अवये + "शुदृचिचृष्टिचिह्न्य

आयः" उणा० ३। ६६। इति आयः ।)
वज्रियोगप्रभुः । यज्ञियप्रभुः । इति चिह्नान्त-

कौसुदी ॥ (अवगौये, चि । यथा, ऋग्वेदे । १।
२७। ८।

"वाजो अस्ति अवायः ॥"
"अवायः अवगौयो वाजोऽस्ति वज्रविशेषो-

ऽस्ति ॥" इति तद्भाष्यम् ॥)
अविष्टा, क्त्वा, (अवगमिति अवः । शोऽस्या

अस्तीति । मनुप् । अतिशयेन अवगतौ । अति
श्रद्धेन तमविष्टना इति इडम् । विस्मृत्युर्लुगिति

मनुपो लुक् ।) धनिष्ठानचचम् । इत्यमरः ॥
(यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये ।

"अविष्टाया तथा एष्टं शालिमत्तश्च दोहदं ।
पृथ्ये सुखं पूजयेव दोहदं दृतपायवम् ॥")

अविष्टाजः, पु, (अविष्टायां जायते इति । जन् +
ङः ।) बुधशब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः । तच्च

जाते, चि ॥
अवः, चि, ओतयः । अवगाहैवाकादिः । शुधातो-

र्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, राधातन्त्रे । ६। ३।
"यन्शुला परमेष्ठानि अयमन्यद रोचते ॥")

आ, ल खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तान्यादिः ।

ल, आति । इति दुर्गादासः ॥
आ, ल म पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-अक०-अनिट् ।) रेफयुक्तस्तान्यादिः । ल,
आति । म, अपयति । इति दुर्गादासः ॥

आयं, चि, (आ + क्तः ।) पञ्चम् । इति मेदिनी ॥
दृतदुग्धचलभिन्नपञ्चमम् । इति चटोदरः ॥

आया, क्त्वा, (आयते स्मिति । आ + क्तः ।)
यवायः । इत्यमरः ॥

आहं, क्त्वा, (अह्ना प्रयोजनमस्य । अह्ना + "चृडा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ।" ५। १। ११०। इत्यस्य

वार्त्तिकोक्ता अप् ।) शास्त्रोक्तविधानेन पित्र-
कर्म । इत्यमरः ॥ पित्रुद्देशकअह्वयान्नादि-

दानम् । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"सकृत्तयज्जनात्प्राच पयोदधिघृतावितम् ।

अह्वया दीयते यस्मात् आहं तिम नगदते ॥"
इति पुलस्तकवचनात् अह्वया अस्मादेदं आहं

इति वैदिकप्रयोगाधीनयौक्तम् । इति आह-
तत्त्वम् ॥ अपि च । समीधनपदोपनीतान्

पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविश्यागः
आहम् । तत्तु द्वादृशविधं यथा । विश्वामित्रः ।

"निधं नैमित्तिकं काश्यं दृष्टिआहं सपिबन् ॥
पात्रांश्चैति विश्वेयं गंधार्गं शुद्धार्धमष्टमम् ॥

कर्मज्ञं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
आचार्यैकादशं मोक्तं पुराणैकादशं स्मृतम् ॥"

आहुं

एतद्विषयपुराणे विवृतम् । यथा, भविष्ये ।
 “अह्वयहनि यच्छाहं तन्नित्यमभिधीयते ।
 वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥
 एकोद्दिष्टं यच्छाहं तन्नेमित्तिकमुच्यते ।
 तदप्यदेव कर्त्तव्यमग्न्यानासयेद्विजान् ॥
 काम्याय तु हितं काम्यमभिधेनार्थविज्ञये ।
 पार्श्वेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥
 उडौ यत् क्रियते आहुं उड्विआहुं तदुच्यते ।
 सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना ॥
 गन्तोदकतिलैर्वृत्तं कुर्व्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
 आर्घ्याथे पिठपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिबन्मम् ।
 निखेन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥
 अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्श्वेनसुदाहृतम् ।
 क्रियते वा पश्चिमे यत् तत् पार्श्वेणमिति स्थितिः ॥
 गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहुं गोष्ठीआहुं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां सन्त्यस्तुसुखार्थं पिठहृतये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वैनेतये मनोधिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सोमस्तोत्रयने तथा ।
 ज्ञेयं पुषवने चैव आहुं कर्माग्नमेव च ॥
 देवातुडिष्ठं यच्छाहं तदेविकमिच्छेयते ।
 हविशेय विप्रिष्टेन सप्रम्यादिषु यजतः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्व्याच्च सर्पिणा ।
 आकार्यमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपनये आहुमर्थोपनय एव च ।
 पुष्टार्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥”
 तस्य पञ्चविधत्वं यथा । उच्यते ।
 “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं उड्विआहुं तथैव च ।
 पार्श्वेणचेति मनुना आहुं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
 कूर्मपुराणे ।
 “अह्वयहनि नित्यं स्वात काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टं विज्ञेयं उड्विआहुञ्च पार्श्वेणम् ॥
 एतत् पञ्चविधं आहुं मनुना परिकीर्तितम् ॥”
 मत्स्यपुराणे जैविधसुक्तं यथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं आहुमुच्यते ॥”
 तस्य हेविधम् । विष्णुना नित्यकाम्यरूपतया
 हेविधं वक्ष्यते । तच्च नित्यपदमावश्यकरूपतया
 पार्श्वेकोद्दिष्टयोरपि परिगृह्यार्थम् । काम्य-
 पदमनावश्यकरूपार्थम् । इति आहुर्विवेकः ॥
 आदावाज्येयसुनिपुण्ये निमिना तत्पुण्यस्य
 आहुं कृतम् । यथा,—

धरयुवाच ।

“को गुणः पिठयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते ।
 केन चोपादितं आहुं कसिन्नये किमात्मकम् ॥
 एतद्विष्णुस्य श्रोतुं विस्तरेण वदस्व मे ॥
 वाराह उवाच ।

मनोस्तु वैश्वसम्भूत आग्नेय इति विश्रुतः ।
 आग्नेयस्यात्मजो विप्रो निमिनामा तपोधनः ।
 निमिपुत्रस्तु धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 वर्षायाश्च सङ्ग्राहि तपस्तप्तुं वसुधरे ।
 ऋतुकालमनुप्राप्तकृतः पञ्चत्वमागतः ॥

आहुं

नरुच तं सुतं दृष्ट्वा निमिः शोक उपविशत् ।
 पुत्रशोकाभिर्भयुक्तो दिवा रात्रौ च चिन्तयन् ॥
 निमिः कृत्वा ततः शोकं विधिना तत्र माधवि ।
 तमेव गतसङ्कल्पकिराचे प्रत्यपद्यत ॥
 तस्य प्रतिविशुद्धस्य माधमसि तु ह्लादशीम् ।
 मनः संहृद्य विषयं ब्रुह्मविंशतारगामिनी ॥
 स निमिश्चित्तयामास आहुकल्पं समाहितः ।
 यावि तस्येव भोग्यानि मृत्तानि च फलानि च ॥
 यानि कानि च भक्ष्याणि नवच रससम्भवम् ।
 यानि तस्येव चेष्टानि सर्वमेतदुदाहरत् ॥
 आमन्त्र्य ब्राह्मणं पूर्वं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 दक्षिणावर्त्तनः सर्वं ऋषिः स्वयमकुर्वत ।
 सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् ससुपाविशत् ॥
 दत्त्वा तु मांसशालाकानि मृत्तानि च फलानि च ।
 पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्तकत्वस्तु सुन्दरि ।
 कृत्वा तु दक्षिणायाञ्च कुशाञ्च प्रयतः शुचिः ।
 प्रदहौ श्रीमते पिष्टं नामगोत्रसुदाहरन् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजसत्तमः ।
 जगाम तापसारख्यं च्छयाभ्रमविभूषितम् ॥
 तं दृष्ट्वा पूजयामास खगातेनाथ माधवि ।
 भीतो गदगदया वाचा निश्चसच्च मुहुर्मुहुः ॥
 सत्रोडो माधवे विप्रः कारुण्येन समन्वितः ।
 कृतः केहञ्च पुत्रार्थं मया संकल्प्य यत् कृतम् ॥
 तर्पयित्वा द्विजान् सप्त अन्नाद्येन फलेन च ।
 पश्चाद्विस्मृतं पिष्टं दर्मानास्तीर्थं भूतले ॥
 उदकानयनञ्चैव त्वपस्येन पायितम् ।
 शोकस्नेहप्रभावेण एतत् कर्म मया कृतम् ॥
 न च श्रुतं मया पूर्वं न देवैर्कृतिभिः कृतम् ।
 भयं तीव्रं प्रपश्यामि सुनिशापात् सुदाहयान् ॥
 नारद उवाच ।
 न मेतद्यं द्विजश्रेष्ठ पितरं शरणं व्रज ।
 अथर्म्मं न च पश्यामि धर्म्मज्ञेवात्र संशयः ॥
 नारदेनेवस्तुस्तु निमिश्चानुसुपाविशत् ।
 कर्मणा मनसा वाचा पितरं शरणं गतः ॥
 ततोऽतिचिन्तयामास वशकर्तारमात्मनः ।
 ध्यायमानस्ततोऽप्यास आजगाम तपोधनः ॥
 पुत्रशोकेन सन्तप्तं पुत्रं दृष्ट्वा तपोधनः ।
 पुत्रमात्रासयामास वाग्भिरिष्टाभिरश्वैः ॥
 निमि सङ्कल्पितश्रियां पिठयज्ञस्तपोधन ।
 पिठयज्ञेति निर्दिष्टो धर्म्मोऽयं ब्रह्मणा खयम् ॥
 सतो ह्यतितरो धर्म्मः क्रतुरेकः प्रतिष्ठितः ।
 कृतः स्वयम्भुवा पूर्वं आहुं यो विधिरुचमः ॥”
 इति वाराहे आहोतृपत्तिनामाध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“अपस्येन दातव्यं माधि माधि तिलोदकम् ।
 प्रणम्य शिरसा देवीर्निर्वापस्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ॥
 एवं दत्तेन प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः ।
 परमात्मा शरीरस्यो देवतानां मया कृतः ॥
 अथस्तत्र वरारोक्षे देवगात्रादिनिःस्वताः ।
 पिठदेवा भविष्यन्ति भोक्तारः पिठपिष्टकान् ॥
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥

आहुं

पिष्टं आह्वस्य पशन्ति वायुभूता न संशयः ॥
 पिठयज्ञं विशालाक्षि ये कुर्वन्ति विदो जनाः ।
 आयुः कीर्तिर्वैलं तेषो धनं पुत्रपशुस्त्रियः ॥
 ददन्ति पितरस्तस्य आरोग्यं नात्र संशयः ।
 आत्मकर्मवशात्शोकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनान् ।
 तिर्यक्षु च विसृज्यन्ते प्रेतभावाच्च मानवाः ।
 नरके पद्यमानानां ज्ञाता भवति मानवः ॥
 पूजकः पिठदेवानां सर्वकालं यज्ञाभ्रमे ।
 द्विजातीर्लपयित्वा तु पूर्वेन विधिना नरः ॥
 अक्षयं तस्य मन्थन्ते पितरः आहुतर्पिताः ।
 नरा ये पिठभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
 पञ्चाङ्गं तत्र वै कार्यं सुविष्टश्च सुद्विगः ।
 उक्ते तु तत्र मध्याह्ने आहारस्तु कारयेत् ॥
 खागतश्च तथा कृत्वा पादार्थं मखलं शुचिः ।
 पादौ दत्त्वा तु विप्राय यज्ञस्याभ्यन्तरं नयेत् ॥
 आसनं कल्पयित्वा तु आवास्त्य तदनन्तरम् ।
 अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमाद्यैः प्रपूज्य च ॥
 धूपं दीपं तथा वस्त्रं तिलोदकमथापि वा ।
 पात्रञ्च भोजनस्यार्थं विप्रान् धारयेत्तथा ॥
 भक्षना मखलं कार्यं पक्तिर्दोषनिवारकम् ॥
 अग्निकार्यं ततः कृत्वा अन्नञ्च परिवेशयेत् ॥
 तत्र कार्यंस्तु सङ्कल्पः पिठयज्ञेऽपि सुन्दरि ।
 यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्विजं प्रति ॥
 रक्षोन्नमन्तपाठोश्च आचमेत विचक्षणः ।
 तद्वांस्तु ब्राह्मणान् ज्ञात्वा दद्यादै विकारं ॥
 ततः ॥

उत्तरापोश्रणं दत्त्वा पिष्टपञ्चस्तु कारयेत् ।
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दर्मानास्तीर्थं भूतले ॥
 पिष्टदानं प्रकुर्वन्ते पित्राद्विजनेतय तथा ।
 पिष्टानां पूजनं कार्यं तन्मुदहो यथाविधि ॥
 ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यमात्मवान् ।
 पिष्टाख्यस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले ॥
 आप्यायमानाः पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वै यज्ञे ।
 उपसृज्य शुचिभूत्वा दद्यात् शान्त्युदकान् च ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ निर्वापस्य च धारिणीः ।
 वैष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामतः ॥
 भक्षयेत् प्रथमं पिष्टं प्रक्षेप्य देशस्य मध्यमम् ।
 तृतीयसुदके दद्यात् आहुं एव विधिः स्मृतः ।
 पिठदेव विष्णुनाथ भक्त्या तु प्रणमेतु तान् ।
 एवं दत्तेन तुल्यन्ति पिठदेवा न संशयः ॥
 दीर्घायुञ्च प्रयच्छन्ति पुत्रपौत्रधनानि च ।
 तेनोन्नमेषु विप्रेषु दद्यात् आहुं विधानतः ॥
 अन्धया तत्तु वै आहुं निष्कलं नास्ति संशयः ।
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् आहुं कुर्वते द्विजः ॥
 मङ्गलस्त्रासुरैरजस्य फलं भवति भागतः ॥
 इति वाराहे पिठयज्ञनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
 तस्याधिकारिकमो यथा,—

“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृ-
 सन्ततिः ॥

सपिबन्ततिर्न्यपि क्रियाचार्थं वृष्टं जायते ॥
 तेषामभावे सर्वैर्वा समानोदकसन्ततिः ।
 साहस्यस्य पिबन्तं संवह्या ये जलेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोत्तरे स्त्रीभिः कार्या क्रिया वृष ।
संवातान्तर्गतैश्चापि कार्याः प्रेतस्तथाः

क्रियाः ॥

उत्सन्नवन्धुरिकथाया कारयेद्वनीपतिः ।
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः

क्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रियास्तत्तात्तासां भेदं प्रख्याप्य मे ।
आदाहवाय्याधुधादिस्त्रयाद्यन्तास्तु याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मास्य मास्येकोद्दिष्टचिन्ताः ।
प्रति पिष्टत्वमात्रे सपिण्डीकरणद्वयम् ॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पिच्छाः प्रोचन्ते ता वृषो-
त्तराः ॥

पिष्टमात्रसपिण्डस्तु समानसन्निवेश्यता ॥
संवातान्तर्गतैश्च राश्या वा धनहारिणा ।
पूर्वाः क्रियास्तु कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दोहचैव नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तन्वैस्तथा ।
मृताहनि च कर्तव्याः स्त्रीयामपुत्रोत्तराः क्रियाः ॥
प्रतिस्वत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टं विधानतः ॥

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥*॥
याज्ञवल्क्य उवाच ।

“अथ आहविषं वक्ष्ये सन्ध्यापप्रणयनम् ।
अमावास्याऽष्टौहविषं कृत्वापचोऽधनद्वयम् ॥
त्रयं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विष्णुवत् कुर्यात्संक्रमः ।
यतोपातो गणच्छाया यद्वयं चन्द्रकुर्यादयोः ॥
आहं प्रति वसिष्ठेव आहकालाः प्रकीर्तिताः ॥*॥
अथो यः सर्ववेदेभ्य ओत्रियो वेदविद्वयवा ।
वेदार्थविष्णोऽष्टमासमांशमभ्युक्षितमुपर्यङ्कः ॥
खसोयज्जलमिषा मास्यमास्यमभ्युक्षितमुपर्यङ्कः ।
ब्रह्माचिकेतदौहविषं प्रत्यसम्पन्निवाग्नवाः ॥
कर्म्मनिष्ठानामोनिष्ठः पात्राभिर्नैव चारिवः ॥
पिष्टमात्रपराश्चैव ब्राह्मणाः आहदेवताः ॥*॥
दोगी हौनातिरिक्ताङ्गः काण्डः मौनमवस्तथा ॥
अवकीर्णार्थो ये च ये पात्राचारविपर्यक्ताः ।
अवेष्टावाच्ये ये सर्वे न आहार्हाः कदाचन ॥*॥
निमग्नयेच पूर्वोद्दिष्टैर्भाष्यसं वंशते ।
आचान्तश्चैव पूर्वाङ्गे ह्याचने सप्रवेशयेत् ॥
गुम्माह्वये तथा पित्रे सुप्रदेशे स्थापितवः ।
द्वौ देवे प्रागुदक् पित्रे जीर्णैकं चोभयोः पृथक् ॥
मातामहानामप्येव तन्नं वा वैश्वदेविकम् ।
हस्तप्रवालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ॥
आवाह्य तद्वृक्षतो विष्टदेवाश्च इत्युच्यते ।
अवेरन्वचकौषाथ भाजने सपवित्रके ॥
ग्रन्थो देवा पयः क्षिप्ता यवोऽशीति यवांस्रया ।
या दिश इति मन्त्रेण हस्तेष्वेव विनिक्षिपेत् ॥
गन्धोदके तथा धूपमाह्वयदानप्रदीपकम् ।
अपसव्यं ततः कृत्वा पिष्टमात्रमप्रदक्षिणम् ॥
दिगुधास्तु कुशान् दत्त्वा उपन्यसेत्युच्यते ॥
पिष्टम् ।
आवाह्य तद्वृक्षतो अपेदायास्तु नक्ततः ॥
यथार्थं तु तिलैः कार्यैः कुर्यादध्वानि पूर्ववत् ।
दत्त्वा तु संश्रयार्थं पात्रे कृत्वा विधानतः ॥
पिष्टम् ॥ स्नानमशीति न्यूनं पात्रं करोत्यथः ॥

अथौ करिष्येत्तदाह्य पृच्छत्यनं वृत्तमुत्तम् ॥
कुरुष्वेति तथोक्तोऽथौ हुत्वाचौ पिष्टयज्ञतः ।
हुतश्रेष्ठं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ॥
यथाकामोपपन्नं च दूयेषु च विशेषतः ।
दत्त्वाहं पृथिवी ते प्राजमिति प्राजाभि-
मन्त्रणम् ॥

कृत्वेदं विष्णुरित्यग्ने निजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।
सयाङ्गुष्ठिकां गायत्रौ मधुवातेत्युचं तथा ॥
जप्ता यथासुखं वाचं सुहृदोस्तौऽपि वाग्यताः ।
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादकोधनोऽन्तरः ॥
आहमिष्टं पवित्राणि जप्ता पूर्वजपन्तथा ।
अन्नमादाय तप्तः स्य श्रेष्ठैश्चैवाधुमन्य च ॥
तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्यान्नापः सक्तु सक्तु ।
सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणासुखः ॥
उच्छिष्टसन्निधौ पिष्टान् प्रदद्यात् पिष्टयज्ञवत् ।
मातामहानामप्येव दद्याच्चैव चमनं ततः ॥
सन्ति प्रीयन्तामिति चाहेवं विश्वेदेवान् जलं
ददत् ॥

सन्तिवाच्य ततो दद्यादच्योदकमेव च ॥
दत्त्वा तु दक्षिणं श्रद्धा खधाकारमुदीरयेत् ।
वायतामित्यनुज्ञातः पिष्टम्भश्च खधोच्यताम् ॥
विष्टेस्तु खधेयुक्तो भूमौ विक्षेपतो जलम् ।
दातारो नोऽभिवहन्तं वेदाः सन्ततिरेव च ॥
अह्ना च नो मा खगमतु बहु देयश्च नोऽस्ति ।
इत्युक्त्वापि प्रियं वाचं प्रणिपत्य विस्मर्येत् ॥
वाजे वाजे इति प्रीत्या पिष्टपूर्वं विस्मर्येत् ।
यस्मिंस्ते संश्रवाः पूर्वमर्थपात्रे निपातिताः ॥
पिष्टपात्रं तदुत्तारं कृत्वा विष्टान् विस्मर्येत् ।
प्रदक्षिणमनुगम्य भुञ्जीत पिष्टसेवितम् ॥
ब्रह्मचारी भवेत्तान् राजनो भाग्यया सह ।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा उह्यौ नास्तीसुखानपि ॥
यजेत यवकैस्तुमित्राः पिष्टा यजेः श्रिताः ।
एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ॥
आवाहनायौ करग्रहणं अपसव्यवत् ।
उपतिष्ठतामिष्यच्यस्थाने विष्टान् विस्मर्येत् ॥
अभिरन्वतां प्रक्षयात् ब्रूयतेऽभिरताः स ह ।
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं कुम्भात् पात्रचतुष्टयम् ॥
अथार्थं पिष्टपात्रेषु प्रितपात्रं प्रसेचयेत् ।
ये समाना इति द्वाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।
अर्वाक् सपिण्डीकरणं यश्च संवत्सराङ्गवेत् ॥
तस्याप्यन्नं वोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विज ।
पिष्टास्तु गोऽनविष्टेभ्यो दद्यादधौ जलेऽपि वा ॥
हविष्यन्नं वे मासं पायसेन तु वत्सरम् ।
मास्यहारिणकौरभशङ्कानुच्छागपार्थितः ॥
रेणुरौरववाराहशशभौषेयध्याक्रमम् ।
मासवृद्धापि तुष्यन्ति दत्तौह पितामहाः ॥
दद्याद्वाच्यो चयोऽग्नौ मघासु च न संश्रयः ।
प्रतिपदप्रभृतिष्वेवं कथादीन् आहदो भवेत् ॥
ग्रहण्य निष्ठानामनु चतुर्दश्यां प्रदीयते ॥*॥
खर्गं ह्यपयमोजश्च श्रौत्यं श्वेवं वर्णं तथा ।
पुत्रश्रेष्ठान् सचौभावागपन्नं सुख्यतां शुभम् ॥

प्रवृत्तचक्रतो पुत्रान् वाङ्मन्यप्रभृतींस्तथा ॥
अरोमित्वं यशो वीतशोकात् परमां गतिम् ।
धनं विद्यां भिवक्त्विहं कुर्यां गोऽवाविकं तथा ॥
अथानाद्युश्च विधिवद्वयः आहं संप्रयच्छति ।
कृतिकादिभरयन्तं सकामानाद्युधामान् ॥
वस्त्राद्याः प्रीययन्त्रेव नवं आहं कृतं द्विजाः ।
आयुष्मन् धनं विद्यां खर्गं मोक्षं सुखानि च ॥
प्रयच्छति तथा राज्यं प्रीतो नित्यं पितामहः ॥”
इति मारुते ६६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
“आश्राद्धमहं वक्ष्ये सुस्तिस्तुतिप्रदं वृक्षम् ।
पूज्य निमग्नयेहि प्राप्नुं निशि सुगन्धसारिणः ॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतिना ।
पितृनिमग्नयेत् पादौ क्षालयेद्वाक्यमन्त्रतः ॥
ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रभः । ॐ सुखामगतमिति
तत्तु ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पारोदकमर्थं
स्वाहा पिष्टम्भः खधा इति देवब्राह्मणपादयो-
र्देवतोऽर्थानामुपकुशजलकुसुमदानम् । ततो
दक्षिणासुखस्य वामोपवीतेन असुकगोत्रेभ्यः
अस्मत्पिष्टपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानाम-
श्रमैभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पारोदकमर्थं खधा
इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पिष्टतौर्धेन सुग-
न्धजलकुसुमजलदानम् । एवं मातामहा-
दिषु । एतद् आचमनीयं स्वाहा खधेति
ब्राह्मणहस्ते । एष वो अर्घ्यः इति ब्राह्मणहस्ते-
ऽर्घ्यदानम् । एतद् पुष्यं इति ब्राह्मणहस्ते
पुष्यदानम् । ॐ सिद्धमिदमाचनं इहावध-
मिष्यभिषाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः
ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं सप्रथाङ्गतिभिः
पूर्वसुखदेवब्राह्मणोपवेशनम् । उत्तरामिभुखाः
पितरः ॐ देवताभ्यः पिष्टम्भश्च महायोगिभ्य
एव च । नमः खधायै स्वाहायै त्रितयेव नमो
नमः ॥ इति विस्मरेत् । ॐ अद्यास्मिन्देशे
असुकमासे असुकराग्रगते सवितरि असुकस्यां
तिथौ असुकगोत्राणामस्मत्पिष्टपितामह-
प्रपितामहानां यथानामश्रमैर्भाष्ये विश्वेदेवपूर्वकं
आहमहं करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमाचनं
स्वाहा । ॐ विष्टान् देवानावाहविष्ये ॐ
आवाहय इत्युक्ते ॐ विश्वेदेवाश्च आगतं प्रयु-
ताम इमं हवं एदं वर्द्धिर्निवीदत । ॐ विश्वे-
देवाः प्रयुतेमं हवं ये मे अन्तरीक्षे य उप-
यविष्ट येऽग्निजिह्वा उत वा यजन्ता आस-
द्यास्मिन् वर्द्धिषि मादयध्वम् । ॐ ओषधयः
समवदन्त सोमेन सह राश्या वक्ष्ये ज्ञयौति
ब्राह्मण्यन्तं राजन् पारधामसि ।
ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महावणाः
ये यन् विष्टिताः आह्ये सावधाना भवन्तु ते ॥
ॐ अपहृतासुरा रक्षां विष्टिदः । इति
विभियंवविकिरणम् । ॐ पवित्रमहं करिष्ये
ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते वायुक्षुद्रपवध्वं प्रादेश-
प्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्त्री वैष्णवौ अग्नेन
कुशान्तरेण क्षिप्ता ॐ विष्णोर्भनवा पूते स्यः

इत्यभ्युक्ष कुशान्तरेण चिह्नतं कृत्वा पात्रे
पवित्रनिवेशनम् । शन्नो देवीरभीष्टये आपो
भवन्तु पीतये श्रयोर्भिक्षवन्तु नः । इति पात्रे
जलदानम् । ॐ यवोऽसि यवशास्त्रो यवया-
रातो इति यवदानम् ।

ॐ गन्धद्वारां दुराघयां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
इंशरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपकृते श्रियम् ॥

इति गन्धदानम् ॥

ॐ श्रीं ते त्वत्प्राज्ञं पद्मा इति पुष्पदानम् ।
ॐ वा इद्या आपः पयसा सम्भूयुषां अन्त-
रीक्षा उतपार्थं वीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता
न आपः शिवाः संश्रयोनाः सुहृदा भवन्तु ॐ
धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एषोऽर्घ्यो
नमः । इति हस्तोऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण
संज्ञवपवित्रयज्ञं प्रथमपात्रेण संज्ञवं पवित्रयज्ञं
गृहीत्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वं कुशोपरि ऊर्ध्व-
मुखपात्रे स्थापनं तदुपरि कुशदानम् । ततः
ॐ धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य यतानि
गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽनुगोचरीययज्ञोपवीतानि
नमः । गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकल्पविहि-
रस्तु । ब्राह्मणवाचनम् । ततः पिष्टपितामह-
प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-उरुप्रमाता-
महानां सपत्नीकानां आहुमहं करिष्ये । असु-
क्ष्मापनम् । ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणेऽस्ते । ॐ देव-
ताभ्यः पिष्टभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । इति
जिज्ञेपेत् । ततः ॐ असुकगोत्राणां असुतु-
पिष्टपितामहप्रपितामहानां यथानामश्रमेणां
सपत्नीकानां आहुं युष्माकहं करिष्ये । ॐ
कुरुष्व आहुकराणामुद्दानम् । ॐ असुक-
गोत्रेभ्यः असुतुपिष्टपितामहप्रपितामहेभ्यो
यथानामश्रमेभ्यः सपत्नीकेभ्य इदमामनं स्वधा ।
ब्राह्मणवाचनम् । ॐ पिष्टपात्राह-
विष्ये ॐ आवाहयेत् ॐ अश्रमस्नानधीमनु-
श्रुतः समिधीमहि । अश्रुश्रुत आवाह पिष्टन्
हविषे अत्तवे । ॐ आद्यान्तु नः पितरः
सौम्यासो अभिजाताः पश्चिर्भिर्देवयानैः ।
अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभुवन्तु तेऽवन्त-
स्मान् । इत्यावाहनम् । ॐ अपहतासुरा
रक्षांसि वेदिसदः । त्रिस्तिलविकिरणम् । ॐ
तिलोऽपि सोमदेवयो गोसवो देवनिर्मितः ।
प्रलमद्भिः एतः स्वधया पिष्टन् लोकान् प्रीणाहि
नः स्वधा । तिलदानम् । गन्धपुष्पं दत्त्वाभ्यां
दत्त्वा पिष्टपात्रस्तस्याय या दिशेति पठित्वा
असुकगोत्र असुतुपितः असुकश्रमेण सपत्नीक
एव ते अर्घ्यः स्वधा । एवं पितामहादौ ।
सपवित्रं पात्रं गृहीत्वा ब्राह्मणवाचनम्
दक्षिणामुक्षोपरि ॐ पिष्टभ्यः स्नानमवीति
अधोमुखपात्रस्थापनम् । ॐ शुश्र्वन्तां लोकाः
पिष्टसद्वताः पिष्टसदनमसि । अधोमुखपात्र-
स्थापनम् । ततः असुकगोत्रेभ्यः असुतुपिष्ट-
पितामहप्रपितामहेभ्यः सपत्नीकेभ्यः यतानि
गन्धपुष्पधूपदीपवासोऽनुगोचरीययज्ञोपवीतानि

स्वधा । पिष्टतोऽर्घ्येण गन्धादिदानम् । गन्धादि-
दानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पविहिरस्तु । ब्राह्मण-
वाचनम् । एवं मातामहादीनामनुष्ठापनादि
कर्म । ॐ या दिशेति भूमिसम्प्राप्तेनम् । ततो
वृताक्तममं गृहीत्वा दक्षिणोपवीतं पिष्ट-
ब्राह्मणम् । ॐ अयमौ करणमहं करिष्ये ॐ कुरु-
ष्वेति तेनोक्ते ॐ अयमे कथवाहनाय स्वाहा ।
ॐ सोमाय पिष्टमते स्वाहा । आहुतिर्द्वयं देव-
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा अवशिष्टाहुं पिष्टार्थं स्थाप-
यित्वा अपरमहं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे
च निःक्षिपेत् । पात्रे अत्रादि निधाय कुशं दत्त्वा
अधोमुखपात्रां पात्रिभ्यां पात्रं गृहीत्वा । ॐ
पृथिवी ते पात्रं दौः पिधानं ब्राह्मणस्य सुखे
अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा । पात्राभि-
मन्त्रयम् । इदं विष्णुस्त्रिक्रमे चेन्ना निदधे
पदम् । सप्तदशस्य पात्रेषु विष्णो हयं रत्नस्य ।
इत्यन्योपयोग्योऽनुगोचरीययज्ञोपवीतानि । ॐ अप-
हतेति चिर्यवविकिरणम् ।

ॐ निहन्ति सर्वं यदमेध्यवद्भवेत्

हताश्च सर्वेऽतुरदानवा मया ।

रक्षांसि यन्वाः सपिशाचवशा

हता मया यातुशानाश्च सर्वे ॥

इति सिद्धार्थविकिरणम् ॥

ततः ॐ धुरिलोचनसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य
एतदन्नं सद्यतं सपत्नीयं सयज्ञनं स्वाहा इति
वारिकुशादौरन्नसङ्कल्पनम् । ॐ आहुमिद-
मच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पविहिरस्तु । ततो वामोप-
वीतेन सयज्ञनं सद्यतमन्नं पित्रादिपात्रे निधाय
तदुपरि भूमिचलसङ्कल्पं दत्त्वा ॐ पृथिवी ते
पात्रं अभिमन्त्रयम् । उत्तानाभ्यां पात्रिभ्यां
पात्रं गृहीत्वा ॐ इदं विष्णुरित्यन्योपरि उत्ता-
नाहुं निवेशयेत् ॐ अपहता इति तिलविकि-
रणम् । भूमिपातितवामोऽवातुः । असुकगो-
त्रेभ्यः असुतुपिष्टपितामहप्रपितामहेभ्य असु-
कासुकश्रमेभ्यः सपत्नीकेभ्य एतदन्नं सद्यतं
सपत्नीयं सयज्ञनं प्रतिपिष्टवर्जितं स्वधा ।
अन्नसङ्कल्पः । ॐ ऊर्ध्वं वहन्तीरन्तं वृतं
पयः कौलात् परिसृतं स्वधास्य तर्पयत मे
पिष्टन् । दक्षिणासुखवादिघाराख्यागः । ॐ
अन्नमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पविहिरस्तु । ततः
सथाहुतिकया गायत्र्या विस्पर्जयित्वा मधु-
वाता ऋतावते मधु चरन्ति सन्ध्वः माञ्जीनैः
सन्ध्वोषधीः । मधु नक्तुलोचयो मधुमन् पाथिव
रजः मधु दौरस्तु नः पिता । मधुमानो वन-
स्पतिर्मधुमानस्तु स्यार्थं माञ्जीनार्थो भवन्तु नः ॥
मधु मधु मधु इति जपः । यथासुखं वागवता
क्षुब्धमिति त्र्यात् । सक्तवत्सु सप्रयाघादिकं
पिष्टस्रोत्रं जपेत् ।

ॐ सप्रयाघा दशार्थेषु ऋगाः काण्डजरे गिरौ ।
चक्रवाकाः सरङ्गैरे हंसाः सरसि मानसे ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
प्रस्रिता दूरमञ्जनं युवं तेषोऽवचीदत ॥

तत्सुप्तेषु । दक्षिणासुखो वामोपवीतो ।
उच्छिद्रायतः ।

ॐ अयिदग्धाश्च ये जीवाः वेऽयिदग्धा कुले
मम ।

भूमौ दत्तेन दध्यन्तु त्वा यान्तु परां गतिम् ॥
इति भूमौ कुशोपरि सद्यतमन्नं जलजलतं विकि-
रेत् । ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगच्छं दत्त्वा
पूर्ववत् पुनः सथाहुतिकां वावित्रीं मधुवाते-
तिलयुवं मधु मन्त्रितं च जम्न ॐ हवितं भव-
द्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्नः । सुवचितमिति
तेनोक्ते ॐ श्रेष्ठमन्नमयक्षीति प्रश्नः । इष्टेः सह
सुदन्तुति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोप-
वीतेन ॐ त्वासा इति प्रश्नः । ॐ त्वासा
इत्युक्ते श्रेष्ठमन्नेति प्रश्नः । ॐ इष्टेः सह
सुदन्तुति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव
प्रश्नः । ततः पित्रादिब्राह्मणे पिष्टान्नं पात-
विष्ये पातयेत्युक्ते । तदुच्छिद्रायतोऽभ्युत्तर्गं
मखलञ्च चतुष्काणं तिलविकिरणं ॐ असुक-
गोत्र असुतुपितः असुकश्रमेण सपत्नीक
एतत्ते पिष्टासनं स्वधा इत्यं रंखामथे पिता-
महाय प्रपितामहाय च । सथाहुतिकां
गायत्रीं मधुवातेति जिज्ञेपन् अन्नं सार्धं पिष्टं
कृत्वा कुशोपरि असुकगोत्रास्तुपितः असुक-
श्रमेण सपत्नीक एव ते पिष्टः ये पात्रं त्वामनु
याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवं पितामह-
प्रपितामहमातामहप्रमातामहउरुप्रमाताम-
हेभ्यः । पिष्टशेषविकिरणं पिष्टान्तिने । ॐ
वेपमुजः प्रीयन्तां इति स्तरणकुशेषु हस्त-
मार्जयन् । प्रक्षालितेन पिष्टपात्रोदकेन असुक-
गोत्र असुतुपितः असुकश्रमेण सपत्नीक
एतत्ते जलमवनेनितु ॐ ये पात्रं त्वामनु याञ्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति पिष्टपिष्टसेचनम् ।
पिष्टपात्रमधोमुखं कृत्वा बह्नाञ्जलि ॐ अत्र
पितरो मादध्वन् यथाभागमादधायध्वमिति
जपः । अपः क्षुद्रा वामेन पराद्वल उददसुखञ्च
प्राणाञ्चिः संयन् ।

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्यं योऽद्याय च नमो नमः ।

वर्षाश्वश्च शरत्संज्ञकतवे च नमः सदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।

माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

ॐ यष्ट्य ऋतुभ्यो नमः पिष्टभ्यो नमः । इति

जपः । वामेनैव पराद्वल दक्षिणासुखः अमौ

मदन्त पितरो यथाभागमादधायविधत । इति

जपः । वायः शिथिलोऽन्नाञ्जलिं कृत्वा ॐ

नमो वः पितरः पितरो नमो वः । इति जपः ।

यह्नाजः पितरो दत्त । इति यह्नीचक्षणम् ।

ॐ सरो वः पितरो देव्यः । इति पिष्टवीक्ष-
णम् । ॐ एतदः पितरो वासः इत्युच्चार्य

असुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वासः ॐ ये

पात्रं त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा ।

दशभवेच्छदानम् । वामेन पाणिना उदक-

पात्रं गृहीत्वा ॐ ऊर्ध्वं वहन्तीरन्तं वृतं पयः

कौलाल इत्यादिना पिच्छोपरि वारिधारा-
त्वायः । पूर्वस्थापितपात्रशेषोदकेः प्रत्येकं पिच्छ-
सेचनम् । पिच्छवाहीन गन्वादिदानम् । पिच्छो-
परि कुशं हस्तश्च दत्त्वा ॐ अक्षयममी मदन
हृदयप्रिया अधूयत अक्षोयत खमानवो विप्रा न
विष्टया मनीषो याद्विन्न ते हरीति जपः ।
इत्थं मातामहादेवार्चनानामाचमनं सुसुप्रो-
क्षितमस्ति भूयभ्युच्चं कृत्वा ।

अप्रां मध्ये स्थिता देवा सर्वमपसु प्रतिष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु
नः ॥

शिवा आपः सन्ति हि हस्ते ब्राह्मणस्य जल-
दानम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुण्ये लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदास्तु मे ॥
सौमनस्यमस्तु पुण्यदानम् ।

ॐ अक्षतत्वास्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च
मे ।

यद्वत् अयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
ॐ अक्षतचारिष्ठ्यास्तु यवतखलदानम् । अतक-
गोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां

सपत्नीकानां दत्तमिदमन्नपात्रादिकमन्यमस्तु
इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिजलदानम् ।

यजमानस्य प्रथे अस्ति ब्राह्मणे वदेत् ।
एव मातामहादीनामन्यम् । आश्रियः ।

ॐ अघोराः पितरः सन्तु गोचं नो वर्हताम् ।
दातारो गोभिवहन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अह्ना च नो मा अगमद्गृहं देयञ्च गोध्वंति ॥
अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथौ च लभेमहि ।

याचितारञ्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥
यथा यथाश्रियः सन्तु सौमनस्यमस्तु सुखं

चास्तु इत्युक्ते पिच्छपात्रे अर्घ्यसमन्वात् कुशान्
पवित्राणि चाक्षीर्य पित्रादिब्राह्मणं स्पृष्ट्वा

खर्धा वाचयिष्ये ॐ वायतां ॐ पितृपितामह-
प्रपितामह-मातामह-प्रमातामह-वृहत्प्रमाता-

महेश्वो यथानामशर्मेभ्यः सपत्नीकेभ्यः खधो-
व्यतां अस्तु खधा इत्युक्ते ऊर्जं वहन्तीरुदत्तं

हृतं इति पिच्छानामुपरि वारिधारां दद्यात् ।
ततः ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तां देव-

ब्राह्मणहस्ते यवोदकदानं ॐ प्रीयन्तामिति
तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति चिन्तयेत् । अधो-

मुखपिच्छपात्राणि चालयित्वा आचम्य दक्षिणो-
पवीतौ पूर्वामिमुखः ॐ असुकशर्मेभ्यः

असुकशर्मेभ्यो ब्राह्मणाय सपत्नीकाय आह-
प्रतिष्ठाये दक्षिणामिदं रजतं तुभ्यमहं ददे

इति दक्षिणां दद्यात् एवं मातामहादी ततो
देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम् । ततः पितृ-

ब्राह्मणेः पिच्छपात्रसुतार्जं कृत्वा ॐ पिच्छाः
सन्तः ॐ सुसमन्ता इति पिच्छे वीरधारां

दत्त्वा पिच्छचालनम् ।

ॐ वाजे वाजे वतवाजिनो नो

धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं
हता यात प्रथमिर्देवयानैः ॥

इति पित्रादिविस्मर्जनम् ॥

ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगत्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे ।

आ मा गन्तुं पितरा मातरा युव-
मा मा वोमोऽस्तत्वाय गन्ताम् ॥

इति देवविस्मर्जनम् ॥

ॐ अभिरम्यतामिमुक्ते अभिरताः स इति
ब्राह्मणैरनुज्ञातस्य निवर्तनम् । गवादिषु पिच्छ-
प्रतिपादनमिति ।

एव आह्वयिष्ये, प्रोक्तं पठतां पापनाशनम् ।
अनेन विधिना आहं कृतं वे यत्र कुञ्चितम् ॥

अर्चयं स्नान् पिच्छपात्रं स्वर्गप्राप्तिर्भुवा तथा ।
इत्युक्तं पार्वण्यआहं पितृणां ब्राह्मणोक्तम् ॥”

इत्यादि गारुडे पार्वण्यआहम् २२२ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।

“गिह्यआहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषयेत् ॥

ॐ असुकशर्मेभ्यो ब्राह्मणाय सपत्नीकानां आहं विद्वान्नेन
युष्यमभ्यर्चं करिष्ये ।
आसनादिकमत्र स्थाहिष्ये देवविद्वर्जितम् ।

वृहद्वाहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥

जातपुत्रसुखदर्शनादौ वृहद्वाहं पूर्वामिमुखे
दक्षिणोपवीतौ त्रिभुवयवदरमिश्राः पिच्छाः दैव-

तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेण कर्तव्यम् ।
दक्षिणजालं यद्वैला ॐ अद्यासदीयासुकवृद्धौ

असुक-गोत्राणामस्तु-पितृ-पितामह-प्रपिता-
मह-मातामह-प्रमातामह-वृहत्प्रमातामहानां

असुकशर्मेभ्यो सपत्नीकानां गान्धर्वसुखानां
आहं कर्तव्ये वसुचक्रसंक्राणां विश्वेदेवानां

आहं विद्वान्नेन युष्मासु मया कर्तव्यम् । इति
देवब्राह्मणमन्त्रं ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते

इत्यमेव माहपितामहोप्रपितामहौनां देवब्राह्म-
णमन्त्रम् । ततः ॐ असुकगोत्राया मनु-

प्रपितामह्या असुकी देवा गान्धर्वसुखाः आहं
विद्वान्नेन युष्मासु मया कर्तव्यमिति प्रपिता-

महोब्राह्मणमन्त्रम् । करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्यमेव पितामहोब्राह्मणमन्त्रं माहब्राह्मण-

मन्त्रम् । ततः ॐ अद्यासुकवृद्धौ असुक-
गोत्राणामस्तु-प्रपितामह-पितामह-पितृणां

गान्धर्वसुखानां आहं विद्वान्नेन युष्मासु मया
कर्तव्यमिति ब्राह्मणमन्त्रं ॐ करिष्यसीति

तेनोक्ते इत्यमेव वृहत्प्रमातामहादि ब्राह्मण-
मन्त्रम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआहकरणातु-

ज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवाय आगतं प्रशु-
तम इमं हवं एवं वर्द्धिर्विषीदत ॐ विश्वे-

देवाः प्रशुतमं हवं ये मेऽन्तरीचे य उपतद्विद
ये अग्निजिह्वा उत्तवा यजन्ता आसद्यास्मिन्

वर्द्धयि मादयध्वम् ॐ आगच्छन्तु महाभागा
विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम् । गन्वादि-

दानम् । अष्टिनावाधारणवाचनम् । ततः प्रदि-

तामहोप्रष्टनीनामनुज्ञापनं आसनं गन्वादि-
दानं अष्टिनावाधारणम् । इत्थं प्रपितामहा-

दीनां अनुज्ञापनम् । आसनं आवाहनं
गन्वादिदानम् । एवं वृहत्प्रमातामहादीनां

अनुज्ञापनादिकरणम् । ॐ वसुचक्रसंक्रमेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं सधृतं सपानीयं सय-

ज्जनं सवदरं सद्धिं प्रतिषिद्धवर्जितं नमः ।
इति अन्नसङ्कल्पनम् । ॐ असुकगोत्रे मनु-

प्रपितामहि असुकीदेवि गान्धर्वसुखि एतदन्नं
सवदरं सद्धिं नमः । इत्थं पितामहोमाह-

ब्राह्मणे । ततः प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ
असुकगोत्रेभ्यो मनुप्रपितामहपितामहपितृभ्य

एतदन्नं सवदरं सद्धिं सयज्जनं सपानीयं नमः ।
एवं वृहत्प्रमातामहादिभ्यः ॥ * ॥

एकोद्दिष्टं पुरावर्धं तद्विशेषं वदे श्रव्य ॥

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनम् । अथ
असुकगोत्रस्य मनुपितुरसुकदेवशर्मेभ्यः प्रति-

चांवास्तविकमेकोद्दिष्टं आहं विद्वान्नेन युष्मासु
अहं करिष्ये । आहकरणातुज्ञापनम् । आसनं

अर्घ्यः । गन्वादिदानं पिच्छायापनम् । अन्न-
सङ्कल्पनं जपं निवीतौ उत्तरामिमुखेभूया-

तिथिआहं कुर्यात् । तत्तत्पुनः कृत्वा दक्षि-
णाभिमुखो वामोपवीतौ उच्छिष्टसमीपे ये

अग्निदाया इति अन्नविकरणम् । ॐ असुक-
गोत्रे पितरसुकदेवशर्मेभ्य एतत् जलमवन-

नितु ये पात्रं तामनु यन्म तमनु तस्ते ते
स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणातुस्वधारिधारा-

दानम् ॥” इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।

“सपिच्छीकरणं वक्ष्ये पूर्णोऽहं तत्तत्तथाह्वयि ।

कृत्वा कुतपकाये तु प्रेताः पिच्छोक्तम् ।

सपिच्छीकरणं कुर्यात् अपराह्णे तु पूर्ववत् ॥

पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रणम् । ॐ पुरोरो

माद्रवः संक्रमेभ्यो देवेभ्य एतदासनं ऋमः ।

वामपार्श्वे आसनदानम् । ततः पितामह-

प्रपितामहवृहत्प्रपितामहानां सपत्नीकानां

आहमहं करिष्ये । इत्यनुज्ञापय्यम् । पात्र-

चयकरणं पात्रोपरि कुशं दत्त्वा पात्रान्तरेण

पिधाय अष्टिनावाधारणान्तं परिसमाप्य तथैव

पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनान्ता आहकर-

णातुज्ञापनम् । देवपात्राष्टिनावाधारणम् । तं

परिसमाप्य पितामहप्रपितामहवृहत्प्रपितामह-

पितृक्रमेण पात्राणां मनाक् वाचनं उद्गाढं

कृत्वा ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ञे ।

तेषां लोकः खधा नमो यज्ञो देवेश कल्पपाता ।

ये समानाः समनसो जीवाजीवेभ्य मातकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पपाता अस्मिन् लोके श्रतं

समाः ॥

एतत्तत्तद्वेन पिच्छपात्रोदकं पितामहप्रपिता-

महवृहत्प्रपितामहपात्रे दत्त्वा वृहत्प्रपितामह-

पात्रं परिलब्धं पितामहप्रपितामहयोर्वहकं

पवित्रञ्च पिच्छपात्रे निक्षिपेत् । ततः पिच्छ-

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम् । पात्रपुण्येण शिरसः करपादाचर्चनं हस्तेऽन्यजलदानं हस्ताभ्यां पात्र-सुत्याय ॐ वा दियोति च पठित्वा असुक-गोत्र मनुपितरसुक प्रेत एव ते अर्घ्यो ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति पिठब्राह्मणहस्ते स्तोत्रमर्घ्योदकं पिठतीर्थेन दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदानं पात्र-पुण्येण शिरः करपादाचर्चनं हस्तेऽन्यजलदानम् । हस्ताभ्यां पात्रसुत्याय वा दियोति पठित्वा असुकगोत्र मनुपितामह असुकदेवशर्मन् सपत्नीक एव तिर्थः स्वधा । पिठपात्रेणैव पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोत्रमर्घ्योदकं दत्त्वा शेषमुदकं पिठसेचनार्थं पात्रान्तरे निधाय तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणानां हस्तस्थं उदकं पवित्रं च गृहीत्वा पिठब्राह्मणदामपार्थं दक्षिणायक्युगोपरि पिठभ्यः स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम् । पितामहानां गम्भादि-दानं अस्तीकरणम् । देवानां अवशिष्टां पितामहादिपात्रे चिपेत् । पितामहादिपात्रा-भिमन्त्रणादिवाचनपर्यन्तं क्रमेण समाप्य पिठ-ब्राह्मणपात्राभिमन्त्रणं अङ्गुष्ठनिवेशनं तिल-विकिरणम् । सिद्धाभिविकिरणं कृत्वा असुक-गोत्र मनुपितरसुक प्रेत एतस्मै अन्नं सद्यः सपत्नीयं सद्यन्नं प्रतिविद्वर्जितं ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा । ततो देवप्रभृति आपोदानं दद्यात् । अतिथौ प्राप्ति अतिथिआहं कुर्यात् अस्मिन्नवसरे । ततो विकिरणम् । पितामहादौ प्रश्नं कृत्वा पिठब्राह्मणे ॐ स्वदितं भवद्विरिति प्रश्नः असुकगोत्र मनुपितामह असुकशर्मन् सप-त्नीक एव ते पिठो ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवमन्यथोः । पिठ-दानमच्छिद्रमस्तु । सङ्कल्पसिद्धिरस्तु इति वाचनं कृत्वा ततः पिठप्रेतपिठपातनं ॐ संकल्प-सिद्धिरस्ति वाचनम् । तं समाप्य पिठं चिधा कृत्वा ये समानाः समनसः इति मन्त्रद्वयं पठित्वा पितामहप्रपितामहद्वयप्रपितामह-पिठेषु चिपेत् । पिठेषु गम्भादिकं पिठपाल-नम् । अतिथिब्राह्मणे स्वदितमिथादि प्रश्नः । ब्राह्मणानामाचमनं सुतक्रमेण ताम्रजलदानं सुसुप्तोचितमस्तु शिवा आपः सन्तु उद्वप्रपिता-महादिक्रमेण ब्राह्मणानां हस्ते अजलदानम् । गोत्रस्थाचम्यमस्तु पिठब्राह्मणहस्ते ॐ उप-तिष्ठतामिति शिवोक्ते अघोराः पितरः सन्तु सन्तिवति उक्ते स्वर्धा वाचविधौ इति पिता-महादिब्राह्मणादुच्चापनम् ॐ वाच्यतामिदुक्ते पितामहादिभ्यः स्वधोच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते पिठब्राह्मणे पिठभ्यः स्वधोच्यता इति प्रसु स्वधा इत्युक्ते ॐ कर्णं वृहन्तीरन्तं इति दक्षिणामिमुखवारिधारावागः । ॐ विष्णुदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते

यथोदकदानम् । ॐ देवताभ्य इति त्रिज्वपः । पिठान् पात्रे नोक्तयित्वा आचम्य पितामहा-दिभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ततः पिठब्राह्मणाय ततो अतिथिब्राह्मणाय च । आशिषो मे दीयन्ता-मित्याशीःप्रार्थनं आशिषः प्रतियुज्यन्ता इत्युक्ते दानादौ नोऽभिवर्ज्यन्तामिति पात्रसुत्तानं कृत्वा वाजे वाजे इति विस्मर्जनम् । अभिरम्यतामिति पिठब्राह्मणविस्मर्जनम् ।

सपिच्छीकरणभ्राह्मं यासप्रोक्तं मया तव ।
आहं विष्णुः आहृकतां फलं आहृदिकं हरिः ॥
इति मारुडि २२४ अध्यायः ॥ * ॥
तिथ्यादिविशेषे आहृकरणफलं यथा,—
यास उवाच ।

“अथ ब्राह्मणमावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः ।
पिठब्राह्मणार्थं भक्तभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
पिठब्राह्मणार्थं आहृं क्षीणे राजनि शस्यते ।
अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण तु ॥
प्रतिपत्प्रभृति हितास्त्ययः कृष्णपक्षके ।
चतुर्दशीं वज्रयित्वा प्रशस्तां क्षुत्तरोत्तराः ॥
अमावास्याकालिकाः पौषमावादिषु चिषु ।
तिस्रश्चाव्यष्टकाः पुण्या माघस्य दशमी तथा ॥
चयोदशी मचायुक्ता वर्षासु तु विशेषतः ।
श्रद्धपाकआहुकाणां निर्वा प्रोक्ता दिने दिने ॥
नैमित्तिकं हि कर्तव्यं गृहणे चन्द्रस्येयोः ।
वाच्यवानाञ्च मरणे नारकीं स्याद्यान्यथा ॥
काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ति गृहणादिषु ।
अन्ये विषुवे चैव अतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥
संक्रान्त्यामन्त्र्य आहृं तथा जन्मदिनेष्वपि ।
नचक्षेत्र च सर्वेषु तथा कामे विशेषतः ॥
स्वर्गं लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
अपत्यमथ रोहिण्यां चोन्ने तु ब्रह्मवर्चसम् ॥
सुद्राणां कर्मणां सिद्धिमाद्रीयां शस्यमेव च ।
पुनर्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च ॥
संव्यान् कामान् तथा धर्मं पेजं सौभाग्यमेव च ।
अन्येभ्यो तु धनं विद्यां फाल्गुन्यां पाप-
नाश्रवम् ॥

जातिश्रेष्ठं तथा हस्ते चिचायां सुचक्रुन् सुतान् ।
वाणिज्यसिद्धिं खातौ च विप्राखायां सुवर्णकम् ।
मेने वज्रनि मित्राणि रात्र्यं शक्रे तथैव च ।
मूले हविं लभेद्वान् सिद्धिमाप्ये तथैव च ॥
संव्यान् कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठम् अवश्ये पुनः ।
अविष्टायां तथा कामान् वारुणे च परं वलम् ॥
अजकपादके कुम्भादिहस्ते गृहे शुभम् ।
रेवत्यां बह्वो रोमा ह्यस्मिन्वा तुरगास्तथा ॥
यान्ये चाकीर्तनं तस्मात् यदि आहृं प्रयच्छति ॥
आदिश्वारे चारोम्यं चान्ने सौभाग्यमेव च ।
कौषे सर्वत्र विजयं संव्यान् कामान् बुधस्य च ॥
विद्यामभीष्टं जीवे तु धनं वै भार्गवे पुनः ।
श्रवणेश्वरे लभेदायः प्रतिपत्सु शुभान् सुतान् ॥
कन्यकां वे द्वितीयायां तृतीयायां सुवन्तथा ।
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां पक्ष्म्यां शोभनान्
सुतान् ॥

यद्वा तुतिं हविषापि सप्रम्यां लभते नरः ।
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आहृदः सदा ॥
स्थान्नवन्म्यामेकखरं दशम्यां द्विखरं बहु ।
एकादश्यान्तथा स्वयं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥
द्वादश्यां जातरूपसु रजतं रौप्यमेव च ।
त्रातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां कुप्रकां ॥
पञ्चदश्यां सर्वकाममाप्नोति आहृदः सदा ।
तस्माच्छ्राद्धं न कर्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः ॥
शस्त्रेण तु हतामां वै तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनिधयः क्षतः ।
तस्माद्भोगापवमार्थं श्राद्धं कुर्यात् द्विजातिभिः ॥
कर्मभोगे सर्वेषु कुम्भादिभ्युदयं पुनः ।
पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पाल्यं पाल्येन स्तुतम् ॥
अद्यत्यहनि निर्वा स्यात् काम्यं नैमित्तिकं तथा ।
एकोद्दिष्टम् विज्ञेयं उद्दिष्टाहृच्च पाल्यम् ॥
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्तितम् ।
यात्रायां यष्टमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पालयेत् ॥
शुद्धये सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।
देविकं चाष्टमं श्राद्धं यत् कृत्वा मृच्यते भयान् ॥
सन्ध्यारात्रौर्न कर्तव्यं राहोरन्यत्र दशेनात् ।
देशानाञ्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम् ॥
गयायामन्त्र्य श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके ।
गायन्ति पितरो गाथां कीर्तयन्ति मनोविणः ॥
एतथा नववः पुत्रा यद्योकोऽपि गथां व्रजेत् ।
यजेत वाच्यमेधेन नीलं वा द्रुपसुतद्वयेत् ॥
एतथा नववः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां समवेतानां यद्योकोऽपि गथां व्रजेत् ॥
गया प्रायागुषङ्गेण यः श्राद्धं सन्ध्याकरेत् ।
तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ॥
वराहप्रसवे चैव गङ्गायाञ्च विशेषतः ।
वाराणस्यां विशेषेण यज देवः स्वयं हरः ॥
गङ्गादारे प्रभासे च विश्वके नीलप्रसवे ।
कुरुक्षेत्रे च कुलाके भद्रतुङ्गे महालये ॥
किदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च ।
सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥
वर्मदायां कुशावर्त्ते क्षीप्रैले भद्रकर्मके ।
वेचवत्यां विपाशायां गोदावर्यां विशेषतः ॥
एवमादिष्वान्येषु तीर्थेषु पुनितेषु च ।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ * ॥
ब्रौहिमिञ्च यथैस्मिन्नेरिद्धिर्लभयन्ते च ।
ज्ञानात्मिकाश्च तथा शाक्यैर्वैराक्ष्ये प्रियङ्गुभिः ॥
गोधूमेश्च तिलैस्सैन्धवैश्च प्रीयथते पिठान् ।
आम्बानाम्नातकानिचून् नदीकाञ्च सदाहि-
मान् ॥
विदारीञ्च भरुणाञ्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् ।
लावान्धुयुतान्द्यान् शक्तून् शक्रेया सङ्ग ।
दद्याच्छ्राद्धं प्रयत्नेन शृङ्गाटकश्रेकान् ॥
द्वौ मासौ मस्यमांसेन जीवासान् हारिणेण तु ।
चौरकेनाथ चतुरः प्राङ्गनेन तु पक्ष च ॥
यस्यासान् ह्यगमांसेन पार्श्वेनाथ सप्त वै ।
अथवेण्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
दश मासांस्तु ह्यप्यन्ति वराहमहिषाभिः ॥

शशङ्कर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशीव तु ॥
संवत्सरस्य गन्धेन पयसा पायसेन वा ।
वाप्रीणस्य मांसेन दमिर्वाद्दशवार्षिकी ॥
कालशावं महाशस्त्रं खड्गमनोऽप्यामित्रं मधु ।
आनन्यादेव कल्पान्ते सुमन्त्रानि च सर्वशः ॥
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयंवाध मृतानाहुव वै द्विजः ॥
इत्यात् आङ् प्रयत्नेन तदस्यान्धसुतेत ॥*॥
पिप्लिं शिशुकश्चैव तथा चैव मसूरकम् ॥
कुशाखलाडुवाकैकान् भूयुजं सुरवं तथा ।
कुसुम्भं पिङ्गमूलं वै तक्षुलीयकमेव च ॥
राजमाधोस्तथा चौरं माहिषच विवर्जयेत् ॥
कौडवान् कौविदारान् पाण्डूकौ मरिचं तथा ।
वर्जयेत् सर्वयत्नेन आह्वयानि द्विजोत्तमः ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥

आस उवाच ।

“स्नात्वा यथोक्तं संतप्य पिष्टुं चन्द्रक्षये द्विजः ।
पिष्टान्वाह्वयं च आङ् कुर्यात् सौम्यमनाः
शुचिः ॥

पूर्वमेव परीक्षेत् ब्राह्मणं वेदपारम् ॥
तीर्थं तद्व्यक्त्यानां प्रदाने वातिथिः स्मृतः ॥
ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
अतिनो नियमस्याश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
सुवक्त्रं च त्रिधवगस्त्रिमधुर्वैद्यो भवेत् ॥
त्रिधापिकेतम्हन्मो गोष्येष्ठनामग एव च ।
अथर्वशिरसोऽश्वेता वराधाधी विश्वतः ॥
अष्टिहोचपरो विद्वान् न्यायविच षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविज्ञेयश्च स्याद्वैप्यपाठकः ।
ऋषिब्रवीत् ऋषिकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ॥
ब्रह्मदेयार्थस्नानानो गर्भमुद्धः सङ्गसदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाभिपूजासु प्रयत्नो ज्ञानतत्परः ॥
विसृक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवाश्चैव नरो वैष्णवः पंक्तिपावनः ॥
अष्टिवाग्निरनो नियमप्रतियज्ञकस्तथा ।
सन्निधौ दाननिरता विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नानो च वा द्विजः ।
अध्यात्मविष्णुनिर्दोषो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
अह्वातुः आह्वनिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
वेदविद्याव्रतज्ञानो ब्रह्मचर्यपारः सदा ।
आयुर्वेदो सुसुचुश्च ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
अवमानप्रवरको ह्यवगोचस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयाः ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
भोजयेद्युगोमिन् पूर्वं तत्त्वज्ञानरतिं यतिम् ।
अलामे नैष्ठिकं दानमुपकुर्व्याथकं तथा ॥
तदक्षामे गृह्यं वा सुसुचुं सङ्गवर्जितम् ।
सर्वज्ञात्मा साधकं वा गृह्यस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रहस्तेत्यस्तस्यो यस्यान्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सच्चत्वादिस्तिष्ठते ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
भोजयेद्व्यक्तयेषु लक्षामे त्वितरान् द्विजान् ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यव्यक्तयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं श्रेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥*॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं वन्धुल्लग्न्यायाश्चैव भोज-
येत् ॥*॥
न आङ् भोजयेन्मित्रं धनेः कार्योऽस्य संयुहः ।
पेशाची दक्षिणा वा हि नैवातुच फलप्रदा ॥
कामं आङ् चैवैवमिच्छं न भित्तिरुपमपि त्वरिम् ।
द्विधा हि हविर्मुक्तं भवति प्रेय निष्कलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाभिरिव शान्तिम् ।
तस्मै ह्यर्थं न दातव्यं न च भक्षानि हूयते ॥
यथोपरि वीजमुपानु न वप्ता लभते फलम् ।
तथावुचै हविर्त्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो गसते पिष्टान् ह्यव्यक्तयेष्वमन्त्रवित् ।
तावतो गसते प्रेय दीप्तान् मूलैर्योगुडान् ॥
अपि विद्याकुलेमैक्ता ह्येनदृता नराधमाः ।
यच्चैते मुञ्जते ह्यर्थं तद्वेदसासुरं द्विजाः ॥
यस्य वेदश्च वैदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
एष त्वब्राह्मणो नार्हः आह्वादिषु कदाचन ॥
शूद्रप्रेयो भवतो राश्या दृश्यतामयाजकः ।
वधवन्सोपजीवी च षड्भेते ब्रह्मवन्धवः ॥
इत्तात्मयोगो ह्यतः पतितास्तनुरवबौत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते आह्वादिषु विगर्हिताः ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूजासहजवाः ।
अधमान् ये याजयन्ति पतितास्तै प्रकीर्तिताः ॥
असंस्कृताध्यापका ये भवत्यर्थाध्यापयन्ति ये ।
अधीयन्ते तथा वेदान् पतितास्तै प्रकीर्तिताः ॥
बुद्ध्यावकनिर्गम्याः पञ्चरात्रिविहो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाण्ड्या ये च तद्विधाः ॥
यस्यान्त्रनि हवीर्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्वेष्टाङ्गं प्रेय चैव फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च ये विप्रा विज्ञेयाः पंक्तिदूषकाः ॥
दुष्कर्मा कुलखो कुलीनो षष्ठो च श्वावदन्तकः ।
विद्वज्जनस्यैव स्तेनः क्षौरोऽथ नास्तिकः ॥
मद्यपो दृषणीसक्तो वीरहा दिधिवृत्तिः ।
अगारदाहो कुलशाश्वी सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
परिवेता तथा हिंसाः परिवित्तिर्निराज्ञतिः ।
पौनर्मवः कुशीदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ॥
गीतवादिननिरतो याधिनः काय एव च ।
हीनाङ्गसातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तदेव च ॥
कन्यादूषो कुलगोपी ह्यभिप्रासोऽथ देवकः ।
मित्रघ्नश्च पिशुनश्चैव निर्वर्ण्यार्थावृत्तकः ॥
मातापित्रोर्गुरोस्वामी दारदागी तथैव च ।
भोजमिदृभृष्टशौचश्च काष्ठपृष्ठस्तथैव च ॥
अनपयः कूटसाची याचको रङ्गजीवनः ।
समुद्रयात्री क्षतहा तथा समयभेदकः ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
द्विजनिन्दारवाश्चैव वन्ध्याः आह्वादिकर्मसु ॥
क्षतव्रतः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
मित्रघ्नश्च कुलक्षेत्रे विज्ञेयात् पंक्तिदूषकाः ॥
सर्वे पुनरभोज्यान्ब्रह्मदानार्हा हि कर्मसु ॥

ब्राह्मणावाग्निरिक्ताश्च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
शूद्रान्नरसपृष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव स्नानहोमविवर्जितः ।
तामसो राजसक्तेव ब्राह्मणः पंक्तिदूषकः ॥
बहुनाच किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वन्ते ।
निन्दितानाचरन्त्येव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
इति कौर्म उपविभागे १० अध्यायः ॥*॥
“गोमयेनोदकेर्भूमिं शोथयित्वा समाहितः ।
सन्निपात्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्र-
येत् ॥
श्वो भविष्यति मे आङ् पूर्वोदरमिषूय च ।
असम्भवे परेदुर्वा यथोक्तलक्षणेयेतान् ॥
तस्य ते पितरः शुक्ला आङ्कालसुपस्थितम् ।
अव्योम्यमनसा ध्यात्वा सम्यतन्नि मनोजवाः ॥
ब्राह्मणेस्ते सद्यान्त्रनि पितरो ह्यन्तरौत्तमाः ।
वायुभूताश्च तिष्ठन्ति सुहृदा यान्ति परां गतिम् ॥
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः आङ्काल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
अक्रोधगोऽथ रोऽमचः सत्यवादी समाहितः ।
भारं मेयुनमध्वान् आङ्कालं चैव यज्जपेत् ॥
आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अर्थं वै कुर्वते ऋणम् ।
स याति रौरव चोरं शूकरवं प्रयाति च ॥
आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम् ।
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
आङ् निमन्त्रितो विप्रो मेयुनं योऽधिगच्छति ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तत्त्वैर्यथोनी स गच्छति ॥
आङ् क्त्वा तु सुहृदा च योऽध्वान् प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तस्मात् पाशुभोजनाः ॥
निमन्त्रितस्तु यः आङ् प्रकुर्यात् कलहं द्विजः ।
भवन्ति तस्य तस्याच पितरो भगभोजनाः ॥
तस्यान्निमन्त्रितः आङ् नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः कर्मा चैव जितेन्द्रियः ॥
श्वोभूते दक्षिणं गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
समूहानाचरेदापि दक्षिणायान् सुनिर्मलान् ॥
दक्षिणाव्रतं चिह्नं विवर्तितं शुभलक्षणम् ॥
शुचिं देशं विवर्तितं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तोषेष्ु खभूमौ चैव वासुह ।
विप्लवेषु च तुष्यन्ति हन्ते च पितरः सदा ॥
पारस्व्ये भूमिभागे तु पिष्टुर्वा नैव निक्षेपेत् ।
स्वामिभिक्षाद्विज्ञेयं मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
अटयः पर्वताः पुराणसौथान्यायतनानि च ।
सर्वस्यस्वस्वामिकाभ्याह्वनं हि तेषु परिरथः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो वन्दयेद्विजान् ।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुश्रूह्येन वा ॥
ततोऽग्नं बहुवंस्कारं नैकयज्ञमभ्युतम् ॥
चोषपेयसहस्रं यथाप्राज्ञा प्रकल्पयेत् ॥
ततो निरुते मध्यङ्घ्रिं न्युत्तजोमनस्वान् द्विजान् ।
अभिगच्छ यथाभार्गं प्रयच्छेत्तथावगम् ॥
तैलमभ्यङ्गनं स्नानं स्नानीयश्च एष्टयिष्यम् ।
पात्रेरीडुम्बरेः कुर्यात् वैश्वदेवपूजकम् ॥
ततः स्नात्वा विरुत्तभ्यः प्रत्युत्थाय क्षताङ्गलिः ॥

पादमाचमनीयश्च संप्रयच्छेदयथाक्रमम् ॥”
पुस्तकान्तरे विवृतेभ्यः स्थाने निमित्तेभ्य इति
निवृत्तेभ्य इति च पाठः ॥

“ये चान् विश्वदेवानां द्विजाः पूर्वं निमग्नताः ।
प्रादुसुखान्वासनान्येषां हिदर्भोपहितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पिष्टुणामासनानि च ॥
दक्षिणामैकदमं विप्रोक्तानि तिलोदकैः ॥
तेषूपवेश्येदेतानासनं संख्यं शनू दक्षः ।
आसन्नमिति संजल्पन्नावीरं स्त्री पृथक् पृथक् ॥
इती देवे प्रादुसुखी पित्रे चयचोददुसुखास्तथा ।
एकेन वा भवेत्तत्त्वं देवमातामहेत्यपि ॥
सन्निविष्टा देशकालौ च शरीरं ब्राह्मणसम्यग् ॥
पश्चेतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्निष्ठेति विस्तारम् ॥
अपि वा योजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतश्रीशोदिष्यन्तमसच्छाविषाज्जितम् ॥
उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत् सर्वस्मात् प्राञ्जतात्

पुनः ।

देवतायतने तस्मै निवेद्यान्नं प्रवर्तयेत् ॥
प्राख्येदसौ तदन्नम् दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि अष्टं विद्वांसं भोजयेत् द्विजम् ॥
भिन्नुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टः सः आह्ने कामं तमपि भोजयेत् ॥
अतिथिर्वैद्यं नाश्नाति न तत् आह्णं प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् आह्णं पुण्या स्तुतिभयो दिवैः ॥
आतिथ्यरहितं आह्णं सुभ्रूते ये हिजातयः ।
काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न रुंशयः ॥३॥
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठो व्रणी पुष्कसनास्त्रिकौ ।
कुक्कुटाः शूकराः श्वागो वर्णाः आह्णं हूरतः ॥
वीमलमशुचिं नमं मर्त्तं धूतं रजस्वलात् ॥
नीलकाशयवचनं पाषाणं च विवर्जयेत् ॥
यत्तत्र क्रियते कर्म पेटकं ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदेवकपूर्वकम् ॥
यथोपदिष्टान् सर्वोपासनं कुर्वाद्भिभूयैः ।
सगृहमभिः शिरोवेदिधूपवाद्योगुलेषुनैः ॥
तत्तत्त्वावाह्येद्देवान् ब्राह्मणानामनुश्रया ।
उदुत्तुसु यथाभ्यां विश्वदेवास इत्युक्ता ॥
इति पवित्रे गृहीत्वा च भाजने चालिते पुनः ।
शस्त्री देवा जलं चिम्रा यवोऽवीरि यवांस्तथा ॥
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते लघ्ने निवेदयेत् ।
प्रक्षालनमाख्यानि धूपादीनि च श्रुतितः ॥
अपश्यत् ततः कृत्वा पिष्टुणां दक्षिणामुखः ।
आवाहनं ततः कुर्यात् उशनस्त्रैल्यथा बुधः ॥
आवाह्यं तद्वह्नीतो जपेदायान् नस्ततः ॥
शस्त्री देवोदकं पात्रे तिलोऽवीरि तिलान्स्तथा ॥
चिम्रा चार्थं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः ।
संख्यां च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात् समा-

हितः ॥

पिष्टभ्यः स्थानमेतेन न्यूनं पात्रं निधाय तु ।
अथो करिण्येवाहाय पृच्छन् ब्रह्मं वृत्तवत् ॥
कुर्वन्ति स्मृतालो जुहुयादुपवीतवत् ।
यन्मोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपातिना ।
प्राचीनावीतिना पित्रं वैश्वदेवम् होमयेत् ॥

दक्षिणं पातयेज्जातुं देवान् परिचरन् सदा ॥
पिष्टुणां परिचर्यातु पातयेदितरं तथा ।
सोमाय वै पिष्टमते खधा नम इति ब्रुवन् ॥
अथये कथवाहनाय खधेति जुहुयात्ततः ॥
अथभावे तु विप्रश्च पाण्यावेषोपपादयेत् ॥
महादेवान्तिके वायं गोष्ठं वा सुसमाहितः ।
ततस्तेरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ॥
गोमयेनोपलिप्योर्ध्वं स्थानं कृत्वा तु सैकतम् ।
मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावर्तं शुभम् ।
त्रिसंज्ञितेयस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥
ततः सक्षीर्यं तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्र-

कान् ।

जीन् पिष्टान् निर्लपेत्तत्र हविःशेषान् समा-

हितः ॥

न्युप पिष्टान् तु हस्तं निर्वन्ध्यास्तेपभाभिनाम् ।
तेषु दर्भेभ्यश्चाप्यत्रिरात्र्यश्च शनैरुच्यन् ॥
षडष्टात्तमसंख्यात् पिष्टुनेव च मन्त्रवत् ।
उदकं निगयेच्छिषं शनैः पिष्टान्तिके पुनः ॥
अवजिज्ञेते तान् पिष्टान् यथाभ्युमान् समा-

हितः ।

अथ पिष्टावशिष्टाङ्गं विधिना भोजयेद्विज्ञान् ॥
मांसान् पूर्वांश्च विविधान् दद्यात् क्षशरपाय-

सम् ।

सुप्रशकफलानीन्तून् पयो दधि दूतं मधु ॥
अन्नसैव यथाकामं विविधं भक्षयेत्ततः ॥
यदुद्दिष्टं हिजेन्नागां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ॥
क्षान्तिस्तिस्रंश्च विविधान् शक्रेरा विविधास्तथा ।
उष्यमन्नं हिजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ॥
अन्नं फलमृतेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाश्रुणि पातयेज्जातु न कुप्येन्नातुतं वदेत् ॥
न पादेन सुशुद्धं न चैतदवधूतयेत् ॥
क्रोधेन चैव यद्दत्तं यद्दत्तं लवया पुनः ॥
यातुधाना विभुमयि चरन्तना चोपपादितम् ।
खिन्नगात्रो न तिष्ठेते सन्निधौ च द्विजम्बनाम् ॥
न चान्नं श्येनकाकादीन् पचिष्यः प्रतिवेदयेत् ।
न दद्यात्तत्र हस्ते न प्रक्षालनवत् तथा ॥
न चाग्रसेन पात्रेण न चैवाग्रहया पुनः ।
काष्ठेन तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
दत्तमक्षयतां याति खाद्येन च विशेषतः ।
पात्रे तु गृह्यते यो वै आह्ने भोजयते पिष्टुन् ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसां ॥
न पक्त्वा विषमं दद्यात् न याचनं च दापयेत् ।
याचित्वा दापिता दाता नरकान् याति

दाहयान् ।

सुञ्जीत वाग्यताः सृष्टा न ब्रूयः प्राञ्जतान्

गुणान् ॥

तावज्जि पितरोऽनन्ति यावन्नोक्ता हविर्माणाः ।
नायासनोपविष्टस्तु सुञ्जीत प्रथमं द्विजः ॥

बहूनां पशूनां सोऽश्वः पक्त्वा हरति कलि-

यम् ।

न किञ्चिद्वर्जयेज्जाह्ने नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ॥
न मांसं प्रतिवेधितं नवाभ्यस्यान्नमौचयेत् ।

यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पिष्टकर्मणि ।
स प्रेक्ष्य पशुनां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
खाध्यायं आवधेद्देवां धन्नेष्टास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि आह्निककथांश्च शोभनान् ॥
ततोऽन्नसुखेज्जुक्तोन्नयतो विकिरन् भुवि ।
स्रष्टा खदितमिखेवं ह्यमानाचामयेत्ततः ॥
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
खधास्त्विति च तं ब्रूयांश्चायास्तदनन्तरम् ॥
ततो सुक्तवतां तेषामन्नप्रशं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयन्तथा कुर्यादद्युज्ञातो द्विजोत्तमैः ॥
पित्रे खदितमिखेवं वाचं गोष्ठं सुश्रुतम् ।
सम्यग्निमिखमुदये देवे रचितमिखपि ॥
विद्वज्य ब्राह्मणास्तान् वै पिष्टपूर्वम् वाग्यतः ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतिमान् वरान्

पितॄन् ॥

दातारो नीऽभिवर्त्तनां वेदाः सन्ततिरेव च ।
अष्टा च नो मा यगमहद्दु देयश्च गोऽह्नेति ॥
पिष्टास्तु गोऽजविप्रभ्यो दद्यादसौ जवेऽपि वा ।
मध्यमस्तु ततः पिष्टमद्यात् पत्नीं सुतायिनीं ॥
प्रचाया हस्तावाचस्य ज्ञातीन् श्रेष्ठेभ्य भोजयेत् ।
ज्ञातिष्वपि च सुक्तेषु स्नान् गृह्यान् भोजयेत्ततः ॥
पश्चात् खद्यच्च पत्नीभिः श्रेष्ठमन्नं समाहरेत् ।
नोद्वासेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः ॥
ब्रह्मचारी भवेतान् दस्यतो रजनीन् ताम् ।
दत्त्वा आह्णं तथा सृष्टा सेवते यस्तु मेधुनम् ॥
महारीरवमावाद्य कौटयोनिं व्रजेत् पुनः ।
शुचिरक्रोधेनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ॥
खाध्यायश्च तथाध्यानं कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ॥
आह्णं कृत्वा परः आह्णं सुभ्रूते ये हिजातयः ।
महापातकिभिस्तुल्या याति ते नरकान् बहून् ॥
एष वोऽभिहितः सन्त्यक् आह्निककथः सनातनः ॥
अग्नेन वर्तयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ॥
अनधिराग्यगो वापि तथैव असनान्वितः ।
आमआह्णं द्विजः कुर्यात् उष्यस्तु सदैव हि ॥
आमआह्णं यदा कुर्यात् विधिज्ञः अह्नयान्वितः ।
तेनासीकरायं कुर्यात् पिष्टास्तेनैव निर्वपेत् ॥
योऽनेन विधिना आह्णं कुर्यात् संयतमानसः ।
अपेत्तकृत्वा यो नित्यं यतीनां वर्तते पदम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आह्णं कुर्यात् द्विजोत्तमः ।
आराधितो भवेद्दोषस्तेन सन्त्यक् सनातनः ॥
अपि मूलफलेष्वपि प्रकुर्वन्नर्थिनो दिवः ॥
तिलोदकेषुपेदेदा पितॄन् स्नात्वा समाहितः ।
न जीवत्यहोको दद्याद्दोषार्थं वा विधीयते ॥
येषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चक्रे प्रचक्षते ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
यो यस्तु न्नियते तस्मै देवं नास्माच्छ तेन तु ।
भोजयेदापि जीवन्तं यथाकामस्तु भक्तितः ॥
न जीवन्तमतिश्रव्यं ददाति अयति श्रुतिः ।
द्रास्तुष्यायमिको दद्याद्द्विजोऽधिककथोः समम् ॥
जह्नुयादहं समादद्यात् नियमोत्पादितो यदि ।
अनियुक्तात् सुतो यस्तु शुक्लोको जायते द्विजः ॥
प्रक्षाल्योऽग्निने पिष्टं चैविकी तु ततोऽन्यथा ।

हौ पिबौ निर्वपेत्ताभ्यां क्षेत्रिणे बीजिने तथा ।
कीर्त्तयेद्यै चैकस्मिन् बीजिने क्षेत्रिणं ततः ।
मृताहनि तु कर्मव्ययेकोद्दिष्टं विधानतः ॥
अश्वीचै स्त्रे परिचर्यै काम्यं वै कामतस्ततः ।
पूर्वाह्णे चैव कर्मैव आह्नमभुग्दद्याधिया ।
देववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्यं तिलक्रिया ।
दर्भाश्च ऋचवः कार्यं शुभ्यान् वै भोजयेत् ॥

द्विजान् ॥

बान्दीसुखास्ते पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
माह आह्नस्तु पूर्वं स्यात् पिब्यान् स्यादनन्तरम् ॥
ततो मातामहानाश्च दृष्ट्वा आह्नयन् स्मृतम् ।
देवपूर्वम् दद्याद्दे न कुर्व्यादप्रदक्षिणम् ॥
प्रादुसुखो निर्वपेत् पिब्यानुपवीतो समाहितः ।
पूर्वं वै मानरः पूज्या भक्ता चैव गणेश्वरः ॥
स्थस्त्रिणैश्च पवित्रैश्च प्रतिमासु द्विजानि शु ।
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धैर्वा भूयैरेवपि ॥

पूजयित्वा माह गणान् कुर्व्यात् आह्नयन् वृधः ।
अहत्वा माह गणान् यः आह्नं परिवेशयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसा मिच्छन्ति मातरः ॥

इति कौर्मो उपविभागे २१ अध्यायः ॥

माह्ये १६ । १७ । १८ अध्यायेषु चान्यत् ब्र-
ह्मम् ॥ * आह्नि कदलीपत्रं निषिद्धं भोजन-
पान्तया । इति हेमाद्रियाख्या आह्नखण्डे ॥
न जातौ कुसुमान् दद्यात् न कदलीपत्रम् ।
इति क्रतुवचनम् ॥ * आह्नोत्तरनिषिद्धानि
यथा,—

“यात्रा युद्धं नदीपारं मिथ्यालापो द्विभोजनम् ।
हूनतक्रोडा दिवानिद्रा आह्नं व्रतं विवर्जयेत् ॥”
इति कौर्मोपनिषत् ॥

कृतः ।

“हूतच कलहचैव सायंसंस्थां दिवाशयम् ।
आह्नकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
अपि च । विष्णुपुराणम् ।

“वर्ज्यानि कुर्वन्ता आह्नं कीपोऽभ्रगमनं लवरा ।
भक्तुरप्यत्र राज्ञेन चयमेतन्न शस्यत ॥”
राजमातङ्गः ।

“पुनर्भोजनमध्वानं तृताध्ययनमैधुनम् ।
दानं प्रतिग्रहं सन्ध्या आह्नं कलाष्ट वर्जयेत् ॥”
नथ्यवह्ममानहता स्मृतः ।

“पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् ।
दानं सन्ध्या पुनः स्नान आह्नं कलाष्ट वर्जयेत् ॥”
इति आह्नतत्त्वम् ॥

अथ वैष्णवआह्नविधिः ।

“प्राप्ति आह्नदिनेऽपि प्राग्वत् भगवतेऽर्पयेत् ।
तच्छ्रेष्ठेणैव कुर्वीत आह्नं भागवतो नरः ॥”
यच्च स्मृतौ ।

“यद्वाप्तिग्रहसुदेवार्णा यतीर्णा ब्रह्मचारिणाम् ।
पिबपाको न दातव्यो यावत् पिब्यान्न निर्वपेत् ॥”
इति ॥

“इदं च सामान्यवचनं विशेषवचनत्रयेः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणादिवर्तिभिर्वाच्यते ध्रुवम् ॥”
तथा च पादौ ।

“विष्णोर्निवेदिताग्नेन यद्यश्च देवतान्तरम् ।
पिब्यान्नापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥”
मोक्षधर्मं नारदोक्तौ ।

“सालतं विधिमास्याय प्राक् सूर्यसुखनिः-
स्तम् ॥

पूजयामास देवेशं तच्छ्रेष्ठं पितृमहान् ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे ।

“यः आह्नकाले हरिस्तुतये
ददाति भक्ता पिबदेवतानाम् ।

तेनैव पिब्यास्तुल्यौ विमिश्रा-
नाकल्पकोटिं पितरः सुतपाः ॥”

स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।

“देवान् पिबन्तु ससुहृद्भ्यः यद्विष्णोर्विनिवेदितम् ।
तासुहृद्भ्यः ततः कुर्व्यान् प्रदानं तस्य चैव हि ॥

प्रयान्ति हस्तिमतुलां वीदनेन तु तेन वै ।
सुकुन्दगात्रलक्षेन ब्राह्मणानां विलेपनम् ॥

चन्दनेन तु पिब्यानां कर्मैव पिबितप्रभे ।
देवानाश्च पिब्याश्च जायते हरिरक्षया ॥

एवं कृते महीपाल मा भवेत् संशयः कश्चित् ॥”
तत्रैव श्रीपुराणोक्तमखण्डे ।

“अन्नादां आह्नकाले तु पतितान्देवैर्निरूपितम् ।
तुल्यवीदजमिथेयं सलिलेनाभिषिचयेत् ॥

तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्निवेद्यमश्रितम् ।
विष्णोर्निवेद्यश्रेष्ठं तस्मादेवं द्विजघ्नना ।

पिबेत् चैव विशेषेण पिब्यान्तं हस्तिमच्छता ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“पिबन्तुहृद्भ्यः पूजा केशवस्य कृता नरेः ।
तस्मा तं नारदो पोडां मुक्तिं यान्ति महासुमे ॥

धन्यास्तु मानवा लोके कलिकाले विशेषतः ।
ये कुर्वन्ति हरेर्निर्वाणं पित्र्यं पूजनं सुते ॥

किं दत्तेभ्यः हृदिः पिबेत्तर्ग्याह्नाह्निभिर्भूते ।
येरक्षितौ हरिर्भक्ता पित्र्यं दत्तं दिने दिने ॥

यसुहृद्भ्यः हरेः पूजा क्रियते सुनिपुणैव ।
उद्धृत्य नरकावासात् नयेत् परमं पदम् ॥

यो ददाति हरेः स्थानं पिबन्तुहृद्भ्यः नारद ।
कर्मैव हि पिब्यान्तं यत्तु कृतं तेन भो द्विज ॥”

श्रुतौ च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा
नेने दावाष्टयिष्यौ सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे
महत्वाः विष्णुना अश्रितमन्नं विष्णुना प्राप्तं
जिब्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्मादिहासौ
विष्णुपूजितं भक्षयेदिति । अतएवोक्तं श्रीभग-
वता विष्णुधर्मैः ।

“प्रायेभ्यो लुह्यादन्नं मन्निवेदितमुत्तमम् ।
लप्यन्ति सर्वदा प्राप्ता मन्निवेदितमन्त्रात् ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रदेयं मन्निवेदितम् ।
ममापि हृदयस्य पिब्याश्च विशेषतः ॥”

किञ्च तत्रैवाव्यक्तम् ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्याभ्युत्तरम् ।
न देयं पिबदेवेभ्यः प्रायश्चित्तौ यतो भवेत् ॥

सर्गादौ कथितो देवैर्ययुक्तं भगवान् हरिः ।
यज्ञभागमुचो देवा ततस्तेन प्रकल्पिताः ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ६ विलासः ॥ १॥

अथोपवासदिने आह्नविधयः । पादौ पुष्कर-
खण्डम् ।

“एकादश्यां यदा राम आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।
तद्विने तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्नमाचरेत् ॥”
तत्रैवोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापिचोक्तं नैव हि ।
द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने कश्चित् ॥

गर्हिनाग्रं न चाश्रितं पितरश्च द्वौकसः ॥”
स्कान्दे ।

“एकादशी यदा निव्या आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं तदा कुर्व्यात् द्वादश्यां आह्नमाचरेत् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“ये कुर्वन्ति महीपाल आह्नं लिकादशीदिने ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतकः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥
आह्नं, जि, (अह्ना अस्त्वस्येति । अह्ना + “प्रश्ना
अह्नाच्चाटितभ्यो णः । ५।२।२०१ । इति णः ।)
अह्नासमन्वितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

आह्नकर्त्ता, [ऋ] जि, (करोतीति । ऋ + ऋच् ।
आह्नस्य कर्त्ता ।) आह्नकारकः । यथा,—

“आह्नकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तश्च वर्जयेत् ॥”
इति आह्नतत्त्वम् ॥

आह्नदेवः, पुं, (आह्नस्य देवः ।) यमः । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयः । ८ । १५६ ।)

“आह्नदेवेन कथितं विद्यामित्रश्च चैतितम् ॥”
स तु विवक्षन्तः सद्वायां प्रश्नां जातः । मनु-
भेदः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
१०६ । ४ ।)

“मनु वैवस्वतो ज्यैष्ठ्यः आह्नदेवः प्रजापतिः ।
ततो यमो यमो चैव यमको सन्मभूव ॥”

आह्नशकं, कौ, (आह्नं देयं शकम् ।) काल-
शकम् । इति भावप्रकाशः ॥

आह्निकः, जि, (आह्नमनेन सुक्तमिति । आह्न +
“आह्नमनेन सुक्तमिति नो । ५ । २ । ८५ ।
इति णः ।) आह्नभोक्ता । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । आह्नसम्बन्धवादि । यथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

“सम्बन्धान्जितनिर्घाते भूकम्पोक्कानिपातने ।
समाद्य वेदं दुग्निशमारण्यकमधीत्य च ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राह्नुस्तके ।
ऋतुसन्धिषु भुत्वा वा आह्निकं प्रतिगृह्य च ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्नो, [नृ] जि, आह्नभोक्ता । आह्न + “आह्नमनेन
सुक्तमिति नो । ५ । २ । ८५ । इति ऋचि-
हनिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

आन्तः, पुं, (अम + क्तः ।) आन्तः । जितैज्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमशुक्ते, जि, अम-
तपःखेदयोः इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
यथा,—

“सखि मन्मात्रनाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सद्भावकेष्टयोदिवसौचितौ ॥”
इति काश्यपस्मृतिः ॥

आवणः

आन्तर्वाहनं, क्री, (आन्तस्य संवाहनम् ।)
अमान्तस्य अवनादिप्रदानद्वारा अमोप-
ग्रमनम् । इति केचित् ॥

आम, तू क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरा०-पर०-चक्र०-सेट् ।) अश्रामात् । मन्त्रो-
ऽभितुखीकरणम् । शुभोक्तिरित्येके । इति
दुर्गादासः ॥

आमः, पुं, (आमयतीति । आम + अच् ।) मासः ।
मह्यपः । कालः । इति मेदिनी ॥

आमणेरः, पुं, जिनभिच्छुश्रूषः । तत्पर्यायः ।
चेलुकः २ प्रजितः ३ महापासकः ४ गोमो ५ ।
इति चिकारुणैः ॥

आयः, पुं, (अि अये + "अग्रीसुवीरुपचर्गे" ३ ।
३ । २४ । इति जन् ।) अयणम् । आश्रयः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।

"यात दूथं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणम् ॥"
श्रीसम्बन्धिनि, जि । यथा । श्रीदेवता अस्त्र
श्रायं हविः । इति श्रीश्रद्धादण्डप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिति सिद्धान्तकौमुदी ॥

आयसः, जि, (अयस् + अण् । "देवकाशिश्रपतिः"
७ । ३ । १ । इति आदेरचः आत् ।) अयसि
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

आवः, पुं, अवयम् । शुद्धातोर्वैष्ण्व्ययेन तिष्यन्नः ॥
(इच्छाकृत्वश्रीवद्वपतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । २०१ । ३ ।

"आर्द्रात् युवनाश्वस्तु आवस्तस्यात्मको-
ऽभवत् ॥")

आवकः, पु, (गच्छतीति । श्वा + क्त्वाल् ।) प्राक्-
सुनिश्चितविशेषः । काकः । इति चिकारुणैः ॥
(आवयतीति । श्वा + क्त्वाल् + क्त्वाल् । दूरजनिः ।
यथा, माघे । ११ । १ ।

"प्रचिजगदुरकाकुआवकस्त्रिभक्षणाः
परिणतिमिति राजर्मागंघा मागधाय ॥")

ओतवि, जि, (यथा, पुराणम् ।
"हृत्वेदश्चावकं पेलं जयाह विधिद्विजम् ।
यत्तुर्वेदप्रवृत्तारं वैशम्यायनमेव च ॥")

आवणः, पु, (अवयनाचरति न तु कार्ययेति ।
अवय + अण् ।) पावणः । इति मेदिनी ॥
(अवयनेन युज्यते इति । अवय + "श्वे ।" ४ ।

२ । ६२ । इत्यण् । शब्दः । इति काशिका ॥)
वैशाखादि-हादशमासान्तर्गत-चतुर्थ-मासः ।
अवयानन्तश्चतुष्ता पौर्णमासी आवणो वा यच्च
मासे सः । (अवय + अण् ।) तत्पर्यायः ।

नभाः २ आवणिकः ३ । इत्यमरः ॥ नभः ४ ।
इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौर-
श्चान्द्रश्च । कर्कोट्यारविको मासः सौर-
आवणः । कर्कोट्यारविप्रारब्धपूजाप्रतिपदादि-

दर्शान्तो मासश्चान्द्रआवणः । चान्द्रोऽपि
द्विविधो सुखो गौणश्च । तत्र सुखश्चान्द्रआव-
णोवक्रयाप्रतिपदादिपौर्णमास्यतो मासो गौण-
श्चान्द्रः आवणः । सुखश्चावणं प्रागेवेत्तम् ।
इति मयमाचतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातपक्षम् ।

आवणः

"लोकप्रसिद्धो धनवान् वदाम्यः
सुहृत्कलनचालनदासयुक्तः ।
आज्ञाकरा यस्तु जनस्य सर्वे
स आवणास्ते सुतरां प्रवृत्तः ॥"

अथ आवणलक्षम् । तत्र देवोपुराणम् ।
"सुप्ति जनाह्ने कथ्ये पञ्चम्या भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं सुहृद्विदपसंस्थिताम् ॥"
सुहृदो तिचवृचः ।

"देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयान् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नामाननलानान् महोरगान् ।
क्षौरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥"
गारुडः ।

"अनन्तं वासुकिं शृङ्गं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं हतराद्युच शृङ्गकम् ॥
कालीयं तच्छकचापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यज्ञेत्तानसितानामानान् दृष्टस्तो द्विव ब्रजेत् ॥"
पुराणान्तरेऽपि ।

"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्छकः ।
कुलौरः कर्कटः शृङ्गो ह्यष्टौ नागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥"

पाद्मे ।

"शेषः पद्मो महापद्मः कुलौरः शृङ्गपालकः ।
वासुकिस्तच्छकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
येरावतो हतराद्युः कर्कोटकधनञ्जयो ॥"
रत्नाकरः ।

"पिचुमहस्य पन्नाणि स्थापयेद्भवनेदरे ।
स्वयश्चापि तदश्रियात् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
पिचुमहस्य निम्बस्य ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः ।
हरिश्चयनानन्तरं गौणचान्द्रं आवणलक्ष-
नवम्यां क्षतस्थानादिरुदइसुखः । अथ आवणं
मासि कथ्ये पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोनः

श्रीअमुकदेवशर्मा सर्पभयाभावकामो मनसा-
देवीपूजामहं कथिष्ये । इति सङ्कल्प्य सुहृद्विदो
पूजयेत् । तदभावे षष्ठे जले वा न्यासादिकं
कृत्वा देवीसम्भेति ध्यात्वा मनसादेवि इच्छामञ्च
इच्छावाञ्छा एतत् पाद्यं ॐ मनसादेशे नमः ।

इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पपदीपनैवेद्यानि
दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नामान् पूजयेत् तत्र
क्षौरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् । अनन्तादिकं पाद्या
दिभिः संपूज्य ।

"ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माहं सचराचरम् ।
पुष्पदधारदेवैर्भूतिं तस्मै निर्वर्त नमो नमः ॥"
इत्यनेन जिः पूजयेत् । एवं प्रथमादिनमोऽन्तेन
खखशान्ता पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ

शृङ्गाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्को-
टकाय नमः । ॐ शृङ्गाय नमः । ॐ काली-
याय नमः । ॐ तच्छकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय
नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय
नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय
नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ येरावताय
नमः । अश्रुतो गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्ब-
पन्नाणि यच्चै स्थापयेत् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्

थितवा

खयं भवत्येव । उभयदिने पूर्वार्द्धे सुहृन्मास्यून-
पञ्चमीलाभे पूर्वदिने पूजा युग्मात् । आवणयो
पौर्णमास्यां आहृत्मावच्छकम् । इति ज्ञानतत्त्वम् ।
अवयानन्तश्चतस्रसम्बन्धिनि, जि ॥

आवणा, स्त्री, दध्यालीकवृचः । इति मेदिनी ॥

आवणिकः, पुं, (अवणा पौर्णमास्यस्मिन्नस्त्रीति ।
अवणा + "विभाषा फाल्गुनीअवणाकार्तिकी-
चेत्तौभ्यः" १ । ४ । २३ । इति ठक् ।) आवय-
मासः । इत्यमरः ॥

आवणी, स्त्री, (अवयनेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी ।
अवण + "नक्षत्रेण युक्ताः कालः" १ । ४ । २ । ३ ।
इत्यण् । डीप् ।) आवणमासीयपूर्णिमा । यथा,
"पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नरोत्तम ।
एतांस्तु आहृत्कालान् वै विद्यानाह प्रजापतिः ॥"

इति आहृतत्वम् ॥

वृचविशेषः । सुखी इति धोलकुडिया इति च
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । सुखितिका २
भिन्दुः ३ अवणशीर्षिका ४ अवणा ५ प्रजिताह
परिवाजी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः ।
कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघाता-
भातिवारकासविषहर्दिनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

"सुखी भित्तिरपि प्रोक्तः आवणी च तपोधना ।
अवणाह्ना सुखितिका तथा अवणशीर्षिका ॥
महाआवणिकान्या तु सा स्मृता भूतदम्बिका ।

कदम्बपुष्पिका च स्याद्वयथा तु तपस्विनी ॥
सुखितिका कटुः पाके वैषीण्या मधुरा लघुः ।
मेधा गढा पच्ये कृच्छ्रकर्मियोन्मत्तिपाण्डुः ॥
हृषीकेशश्च पसाररुहमेदोयुदात्तिहृत् ।
महासुखी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत् सुखितिकाशब्दे द्रव्यम् ॥

आवन्तो, स्त्री, धर्मपचनाख्यदेशः । इति चिकारुण-
शेषः ॥

आविष्टोयः, जि, (अविष्टासु जातः । अविष्टा +
"अविष्टाफलगुण्यसुराधेति" ४ । १ । ३४ । इति ङ्गम् ।)
अवयानन्तश्चजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अि, अ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-चक्र०-सेट् ।) अ, अयति अयते । इति
दुर्गादासः ॥

अितः, जि, (अि + क्तः । "आकः किति" ७ । २ । ११ ।
इति इङ्गमो न ।) सेवितः । आश्रितः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । ११ । ६१ ।

"भास्करश्च दिशश्चवास यो
तो अिताः प्रतिभयं ववाशिरै" ॥

पक्षः । यथा, रामायणे । २ । ५६ । २८ ।

"लक्ष्मणः पुत्रवधाम्रमथ राघवमब्रवीत् ।
अयं सर्वः समस्ताङ्गः अितः कृष्णवर्गो मया ।
देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥"

अितवान्, [त्] जि, (अि + क्तवत् । "श्रुतः
किति" ७ । २ । ११ । इति इङ्गमो न ।)
सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अभिमत्या, स्त्री, आत्मानं श्रियं मन्यते या । इति
सुप्रबोधयाकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ॥५॥७॥
“मिथ्येव श्रीः श्रियं मन्या श्रीमन्मन्यो नृषा-

हरिः ॥”)

अथ, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
सक०-सेट् ।) क्तावेट् ।) उ, श्रीणिवा श्रिद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥

श्री, ङ ग पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्ता०-
उभ०-सक०-सेट् ।) ङ ग, श्रीणाति श्रीणीते ।
इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, स्त्री, (अथतीति । श्रि + “किंप्रवचिप्रच्छेति ।”
उणा० २ । ५७ । इति किप् दीर्घश्च ।) लक्ष्मीः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । १३ ।

“अथक्ष देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ॥”
लवङ्गम् । इत्यमरः । वैश्वरचना । श्रीमा ।

(यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।
“एवमादिभिराकीर्णैः श्रियं पुण्यत्वं गिरिः ॥”)

सरस्वती । सरलवृक्षः । त्रिवर्गः । सम्यक्तिः ।
(यथा,—

“ न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति क्षपणः
श्रियम् ॥”)

विधा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति
मेदिनी । अधिकारः । प्रभा । कौत्सिः । इति
धरणिः ॥ वृद्धिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्साहं नृमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् ।
विश्वदृष्टः । वृद्धिनामौषधम् । इति राज-

निर्णयः ॥ * । देवादिनाम्नः पुंस्त्वै श्रीशब्द-
प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,—

“देवं गुहं गुहस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं विहाधिकारांश्च श्रीपूर्वैः सप्तदीरयेत् ॥”

इति राचवभट्टवृत्तप्रयोगसारदर्शनात् खर्ग-
गामिनादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां

इत्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्यं नाम्नः । न तु
मृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति संस्कार-

तत्त्वम् ॥ * । पञ्चदृष्टे श्रीशब्ददानप्रमाणं पञ्च-
शब्दे द्रष्टव्यम् । (एकाचरकण्डोविशेषः ।

यथा, कण्डोमङ्गलम् । “गु श्री ।” उदा-
हरणम् । “श्रीस्ते साक्षात् ॥”)

श्रीः, पुं, (श्रि + किप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स
तु हनुमन्मते षडरागान्तमैतपञ्चमरागः ।

पृथिवा नाभितो निर्गमः । अस्थ जातिः
सम्यूणी । तस्य खरावलिः । ष ऋ ग म प ध

नि । अस्थ यद्दं षड्जखरः । हेमन्तर्त्तौ अप-
राङ्गे गानसमयः । रागमालायां अस्थाकारः ।

सुन्दरपुत्रः । शुद्धवस्त्रपरीधानः । सतान्तरे
रक्तवस्त्रपरीधानः । स्थापकपञ्चरागमयि-

मालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रविहा-
सनाक्षुः । अस्थ संसुखे गायन्ति गायकाः ॥

हनुमन्मते अस्थ भार्याः पञ्च । यथा । प्रथमा
मालाश्रीः । तस्याः सम्यूणीजातिः । अस्थाः

खरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि । अस्था यद्दं
षड्जखरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गान-

समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । रक्त-
वर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना ।

कौतुकादभ्यसन्ती सती नायकाद्भिन्ना सखी-
गणैः सह हास्युत्तमान्वतकृतलोपविष्टा ॥ १ ॥

द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्थाः
षाडवजातिः । अस्थाः खरावलिः । ष प ग

म ध नि । अस्था यद्दं षड्जखरः । हेमन्तर्त्तौ
शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्याः

स्वरूपं यथा । खर्गवस्त्रपरीधाना । पुष्पमाल्य-
धरा । नायकमेलनार्थमेकाकिनौ सङ्कृतस्थानोप-

विष्टा ॥ २ ॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्थाः षाडव-
जातिः । अस्थाः खरावलिः । ष प ध नि ऋ

ग । यद्दं षड्जखरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहर-
दिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । राग-

मालायां तस्याः स्वरूपम् । विद्योगिनी नारी ।
रक्तवस्त्रपरीधाना । विद्योगजसन्तापेन दुःखि-

तातिक्ष्णः । एकाकिनौ रोषद्वयमाना वक्रुल-
तकृतलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी ।

अस्थाः सम्यूणी जातिः । अस्थाः खरावलिः ।
ष ऋ ग म प ध नि । अस्था यद्दं षड्जखरः ।

हेमन्तर्त्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवासा च गान-
समयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् ।

सुन्दरपुत्रजातिः । कल्पचिह्नते श्यामवर्णा ।
रक्तवस्त्रा । मयूरपुच्छप्रश्ला । आन्वसुकुल-

हस्ता । यौवनमदनमदमत्ता । पुष्पमालागल-
देशा । पुष्पोद्यानं सह नर्तकीसुखरगायनीभिः

सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तधृतताम्रल-
वीटिका । स्त्रीगणसहितहास्यकौतुकक्रीडा-

श्रवणैतवाद्यासक्ता । रागमालान्तरे उत्तगुण-
युक्ता श्रीकण्ठस्यैवदृष्टशक्तैर्लिखिता ॥ ४ ॥

पञ्चमी आशावरी । अस्था औडवजातिः ।
अस्थाः खरावलिः । ध नि ष म प । अस्थाः

यद्दं धैवतखरः । हेमन्तर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे
गानसमयः । रागमालायां अस्थाः स्वरूपम् ।

श्यामवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । श्वेतशाटोपरि-
धाना । कर्पूरासुलेपना । हस्तपद्मोद्दृष्टसर्प-

वैष्टिता केशैर्वल्लवृद्धा । जलमध्यस्थपल्लवगुहा
यासुपविष्टा । रागमालान्तरे उत्तगुणयुक्ता

वृक्षपत्रवहकटिदेशा नम्रा लिखिता ॥ ५ ॥ * ॥
अस्थ पुत्ता अष्टौ । यथा । सिन्धुः १ मालवः २

गौडः अथवा गोण्डः ३ अस्थ स्थाने केचित्
कल्याणः इति केचित्च हामोर इति पठन्ति ।

गुणसागरः ४ कुम्भः ५ गम्भीरः ६ शङ्करः
अथवा आगडः ७ विशागरः ८ ॥ * ॥ कञ्जि-

नाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्थ भार्या षट् ।
यथा । गौरी १ मौलाहकी २ धवली ३

रुद्राणी ४ मालकोष्ण अर्थात् कौशिकी ५ देव-
गान्धारी ६ । तन्मते पुत्ता अष्टौ हनुमन्मते

हुत्वाः । किन्तु गौडशङ्करविहागरस्थाने
कल्याण आगडा विगडा लिखिताः ॥ * ॥

होमेश्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्थ
रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवा

चित्रेशी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ केदारा ४
मधुमाधवी ५ पाहाडिका अथवा पाहाडी ६ ।

अस्थ पुत्ताः पूर्वोक्तमनवयतुक्ताः । तन्मते
अस्थ रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ

गानसमयः ॥ * ॥ भरतमते षष्ठमरागोऽयम् ।
अस्थ रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवी १ काकी

२ ठुमरी ३ पूर्वदेशे विस्तार इति ख्याता ।
विचित्रा ४ शिरहटी अथवा खोरटी ५ ।

तन्मते अस्थाष्ट पुत्ताः यथा । श्रीरमणः १
कोलाहलः २ वामन्तः ३ शङ्करः ४ राज्ञे-

श्वरः ५ खटारागः ६ बडहं वः ७ देशकारः ८ ।
तेषां भार्या यथा । विद्या १ धाया २ कुम्भा ३

सुहृदी ४ शरदा ५ क्षेमा ६ प्रशरदा ७ सुर-
सती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः सप्तहो-

तम् ॥
श्रीकण्ठः, पुं, (श्रीः श्रोभा कण्ठे यस्य ।) शिवः ।

इत्यमरः । कुण्डलाङ्गलदेशः । स तु हस्तिना-
पुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

(पञ्चविधेयः । यथा, दृढवर्त्तव्यतायाम् ।
८६ । ३८ ।

“स्त्रीसंज्ञा भासभवकपिस्त्रीकण्ठकिकाराः ।
श्रिच्छ्रीकण्ठपिप्यीकवच्येनश्च दक्षिणाः ॥”)

श्रीकण्ठपदनाच्छ्रवः, पुं, (श्रीकण्ठ इति पदं लाच्छ्रवं
यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालनीमाधवादि-

नाटककर्त्ता । इति शब्दमाला ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते प्रस्तावनायाम् ।

“अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठ-
पदनाच्छ्रवो भवभूतिर्नाम ॥”)

श्रीकण्ठसखः, पुं, (श्रीकण्ठस्य महदेवस्य सखा ।
समासे टच् ।) कुबेरः । इति हज्जाशुषः ॥

श्रीकण्ठा, स्त्री, (श्रीः श्रोभा तद्भुक्ताः कण्ठो
यस्याः ।) दन्त्याकर्कोटकी । इति राज-

निर्णयः ॥
श्रीकरः, स्त्री, रक्तोत्पलम् । इति चिकारुशेषः ॥

श्रीकरः, पुं, विष्णुः । इति चिकारुशेषः ॥ स्मृति-
यस्यकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्यादि-

मन्यादरपराहतविवेकानाम् । इति द्वाचभाग-
द्युक्तोक्तोक्तोक्तो श्रीकण्ठतर्कालङ्कारः । (श्रियः

श्रोभायाः करः ।) श्रीकारके, वि ।
श्रीकरश्च, स्त्री, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति । क्त + करणे

ल्युट् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥
श्रीकान्तः, पुं, (श्रियाः कान्तः ।) विष्णुः । इति

शब्दरत्नावली ॥
श्रीकारी, [पुं, (श्रियं श्रोभां करोतीति । क्त +

गणितः ।) ह्रस्वविशेषः । तत्पर्यायः । श्रिखि-
यपः २ कुरङ्गः ३ महायवः ४ यवनः ५ वैमि-

हिरिः ६ जङ्गलाः ७ जाङ्गलाः ८ । अस्थ
मांसयुताः । लघुत्वम् । दृढत्वम् । वलप्रदत्वम् ।

इति राजनिर्णयः ॥
श्रीखण्डः, पुं, स्त्री, (श्रियः श्रोभायाः खण्ड इव

यच् ।) चन्द्रनम् । इति चिकारुशेषः ॥ (यथा,
श्रीतमोविन्दे । ६ । १० ।

श्रीचक्रं

“तद्वृत्तं विपरीतकारिण्यं तव श्रीखण्डचर्चा-
विषं

श्रीताम्रशुक्लपत्रो हिमं हृतवहः क्रीडासुरी
यातनाः ॥”)

श्रीगर्भः, पुं, (श्रीगर्भोऽयम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ खड्गः । यथा,—

“अविश्विषयः खड्गः क्रीडासुरी दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु ते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रीयहः, पुं, (श्रियः यहो यन् ।) पत्तिः; पानीय-
शान्ता । तत्पर्यायः । शृङ्गनिप्रपा ९ । इति
हारावली ॥

श्रीघनं, स्त्री, (श्रिया घनम् ।) दधि । इति षटा-
धरः ॥

श्रीघनः, पुं, (श्रिया वृद्धा घनः ।) वृद्धः । इत्य-
मरः ॥

श्रीचक्र, स्त्री, (श्रियाचक्रम् ।) विपुरसुन्दर्याः
पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—

“श्रीचक्रस्योद्भूतिं वक्ष्ये तत्र पूजाप्रविहये ।

विष्णुगर्भं त्रिकोणम् कृत्वा चाष्टारमुद्धरेत् ॥

दशारह्यमन्त्रघाटारघोदशकोयकम् ।

त्रिरेखात्मकमूर्ध्वैर्ध्वैर् यन्त्रमांलखितम् ॥”

इति मन्त्रमहोद्घो ११ तरङ्गः ॥

अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा विष्णुस्तु ज्ञानं
अष्टकोणं एतत्तन्त्रं संहारचक्रम् । द्विदशार-
चतुर्दशारं स्थितिचक्रमेतत्तन्त्रम् । अष्टपञ्च-
कोद्गमद्वयं उत्तमचक्रम् । भूतदनचयं चतुर्दश-
रचमायुक्तमेतत् खण्डात्मकम् । तदुक्तं यामले ।

“विष्णुत्रिकोणवसुकोणदशारभुज-
मन्त्रसनागदक्षतत्तत्रोद्गारम् ।

उत्तमचक्रं धरणीसदृशचक्रम्

श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः ॥”

चक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्ण-
रत्नपञ्चरत्नसंघटितकलात्मकानुकीर्णं कुर्व्यात् ।

तथा भूतभैरवतन्त्रे ।

“अक्षत्वा सुषमां रेखां नालिख्य सुषमं मुखम् ।

योऽत्र यन्त्रं प्रवर्त्तते तस्य सर्वं हाराम्बहम् ॥

यस्या यत्र स्थितिर्देवि तत्र तां नार्चयेद्दुषदि ।

तस्मात्सर्वधिरण्येव पारणा तस्य जायते ।

पशोराजोक्तं न स्यात्तथा कुर्वत यत्नतः ।

यदि देवात् पशोरथे लिखितं विद्यते क्वचित् ।

ममाङ्गवत्तिरेवात्र क्रियते पापमुद्धिना ॥”

तथा भूतभैरवे ।

“योऽस्मिन् यन्त्रे मन्त्रैश्चापि केशराणि प्रकल्पयेत् ।

योगिनीसहितास्त्रस्य हिंस्रं कुर्वन्ति भैरवाः ॥”

इति वचनानाम् केशराणि ।

“न राजावह्वयेत् यन्त्रं सायकस्तु कदाचन ।

प्रमादादङ्कितं यन्त्रे शायो भवति तत्तुच्छम् ॥

तत्रापराजितापुष्यं करवीरे जवास्तु च ।

तत्र देवी वसेन्नित्यं तदुद्धने पूजनं मम ॥”

तथा सङ्कटभैरवे ।

“कुर्व्याच्च स्थापितं यन्त्रं हस्तमात्रं सुसुन्दरम् ।

रत्नादिषु च निर्माये मानमिच्छावशाद्भवैत् ॥

एकतोऽङ्गं द्वितोऽङ्गं वा त्रितोऽङ्गं वेदलोकम् ।

इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्ता भवेत् भुवम् ॥

रत्नेन रत्नसापुष्यं श्रीचक्रं भुवि पूजयेत् ।

नश्नन्ति सर्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेष्टितम् ॥

दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादशं तथा ।

यद्दशं रत्नतस्याथ चैतन्मूर्ध्वैर्ध्वं भवेत् ॥

चक्रोऽस्मिन् पूजयेद्दुषी हिंस्रं सौभाग्यमवाप्नुयात् ।

अग्निमादृष्टिहोनामधिमो जायतेऽचिरात् ॥

विद्वमे रचिते यन्त्रे पद्मारागेऽथवा प्रिये ।

इन्द्रनीलेऽथ वैदूर्यं स्फटिके मरकतेऽपि वा ॥

घनं पुष्पं तथा दारान् यथासि लभते भुवम् ।

ताम्रम् कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं शुचुनाशनम् ॥

राजतं श्वेदश्चैव स्फटिकं सर्वसिद्धिदम् ॥”

एतदयन्त्रमात्रं ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनामि-
प्रायश्चित्तम् ।

“दग्धं च स्फुटितं यन्त्रं हृतं चौरिण वा प्रिये ।

उपपातं प्रकुर्वीत दिनभेकमस्तुतः ॥

लघुमात्रं अपदिष्टां ह्यस्तमर्पणपूर्वकम् ।

वद्भक्षा च गुरुं तोष्य ब्राह्मणानपि भोज-
येत् ॥”

लघं जप्ता दशांशहोमः तद्दशांशश्च तर्पणम् ।

लघुमयुतमित्येकं ॥

“कदाचित्क्षुभ्रचित्तं वा स्फुटितादि विदूषणम् ॥

भयं करोति यो मर्त्यं खलुक्तस्य हृतं भवेत् ।

तस्माच्च तीर्थराजे वा गङ्गादिस्नानादरे ॥

सहस्रे वा क्षिपेदेवि चान्यथा दुःखमाप्नुयात् ॥”

इदम् यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्र-
पादोदकमाह्वानम् ।

“गङ्गापुष्करनर्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाहारगयाप्रयागवदरीवाराणसीसिन्धु ।

रेवासुतुषारस्तोषप्रतिष्ठिषु ब्रह्मास्त्रभाण्डोदरे
तौर्ध्वस्नानचक्रस्योदितं श्रीचक्रपादोदकम् ॥”

अथ दर्शनफलम् ।

“सस्यक् शतक्रतुं कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात् ।

तत् फलं लभते भक्ता कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥

षोडशं वा मष्टादानं कृत्वा यत्नमते फलम् ।

तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥

साहस्रत्रिकोटितोर्ध्वं कृत्वा यत् फलमयुते ।

तत् फलं लभते भक्ता कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥”

इति तन्त्रधारः ।

श्रीजः, पुं, (श्रियः जायते इति । जन् + जः ।)

कामदेवः । श्रिया जातत्वात् । शास्त्रः । इति
केचित् ।

श्रीताम्रः, पुं, (श्रीयुक्तताम्रः ।) तावद्वृत्तचक्र-
वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । रुद्रताम्रः २ लक्ष्मी-
ताम्रः ३ रुद्रच्छदः ४ विशालपत्रकः ५ लेखाद्वैः
मसीलेखाद्वयः ६ शिरालपत्रकः ७ याम्योद्-
भूतः । अथ गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
ह्रैयत् कषायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारि-
त्वम् । ईषदातप्रकोपणत्वम् । इति राज-
निषेधः ॥

श्रीपथि

श्रीदः, पुं, (श्रियं ददातीति । दा + कः ।) कुबेरः ।

इत्यमरः ॥ श्रीभादातरि, चि ॥

श्रीधरः, पुं, (धरतीति । धृ + धृच् । श्रिया धरः ।)

विष्णुः । (यथा, सुकुन्दमालायाम् । ६ ।

“मा भैमेन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्वरं
यातना

नामी नः प्रभवन्ति पापरिपवः खामी ननु
श्रीधरः ।

अलक्षं यपनीय भक्तिसुलभं ध्याय्य नारायणं
लोकस्य यधनापनोदनकरो दासस्य किं न
चमः ॥”)

भृताहर्दमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाखयाम-
चक्रं, स्त्री । यथा,—

“अतिचुम्बं हिचक्रम् वनमालाविभूषितम् ।

श्रीधरं देवि विप्रं श्रीप्रदं यद्विद्यां सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

श्रीनन्दनः, पुं, (श्रियाः नन्दनः ।) कामदेवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्रश्च ॥

श्रीनकेतनः, पुं, (श्रियं नकेतयति वासयतीति ।

नि + कित + णिच् + लुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ६।१८।१३ ।

“भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनकेतनः ॥”

श्रियः आश्रयस्थाने, चि । यथा, भागवते । १।

३ । २० ।

“स्त्रिगुणसिन्धोः केन वाचा पीयूषकल्पया ।

चरित्रेणानवदोऽन श्रीनकेतने चात्मना ॥”)

श्रीनिवासः, पुं, (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीपं, चि, (श्री + पा + कः ।) श्रियं प्राप्ति यत् ।

इति सुगवोधध्याकरणम् ॥

श्रीपञ्चमी, स्त्री, (श्रियः पञ्चम्याः पञ्चमी ।)

माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—

“चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।

सौभाग्यमनुलं कुर्व्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”

वरस्तोपूजनाध्यायश्चात्र गौड़ाचारः । अत्र
श्रीपञ्चमाभारथ प्रतिमासं षड्विंशमायं
श्रीपञ्चमीवर्तं कुर्वन्ति पठन्ति च । इति संवत्-
सरकोसुदीष्टतन्त्रपुराणवचनम् ॥

श्रीपतिः, पुं, (श्रियः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

(यथा, सुकुन्दमालायाम् । १६ ।

“सद्यः श्रीपतिरेव सर्वजगतोऽभिकान्तः
वासिन्धः

प्रजादश्च विभोषयश्च करिराट् पाशास्त्र-
हस्ता भुवः ॥”)

पृथिवीनाथः । इति मेदिनी ॥

श्रीपथः, पुं, (श्रियः पथ्याः ।) “कृत्पुत्रकः पथा-
मानये ॥” ५ । ४ । ७४ । इति अ. । राज-
पथः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीपथं, स्त्री, (श्रीविशद्वानि पथानि यस्य ।)

पथम् । अयिमन्यवः । इति मेदिनी ॥

श्रीपथिका, स्त्री, (श्रीपथी एव । खापं कृत् ।)

कटपलहयः । इत्यमरः ॥

श्रीमद्

श्रीमान्

श्रीमूर्तिः

श्रीपत्नी, स्त्री, (श्रीयुक्तानि पत्नीनि यस्याः । ङीष् ।) गम्भारीरुचः । इत्यमरः । कटुफलरुचः । इति मेदिनी । शास्त्रालीरुचः । हठरुचः । इति हेमचन्द्रः । अयिमम्यरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीपिष्टः, पुं, (श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरल-
रुचरसः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

श्रीपुत्रः, पुं, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः । (श्रियः
पुत्रः ।) कामदेवश्च ॥

श्रीपुत्र्यं, स्त्री, (श्रीयुक्तं पुत्र्यमस्य ।) लवङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः । पद्मकालम् । इति रत्न-
माला ॥

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विस्मयः ।
इत्यमरः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफला, स्त्री, (श्रीविशिष्टं फलमस्याः ।) नीली ।
चुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफलिका, स्त्री, (श्रीफला + खार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) चुद्रकारवेल्ली । महानीलीरुचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्तं फलमस्याः । ङीष् ।)
आमलकी । नीली । इति मेदिनी ॥

श्रीमदा, स्त्री, भद्रसुसक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभागवत्, स्त्री, (श्रीमन् भागवतमिति मध्यपद-
लोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गता-
ष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेषः । (तत्तु मत-
भेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदात् द्विवि-
धम् ।) यथा,—

“अष्टादशं भागवतं सारमाहास्यं सर्वतः ।

कृतवान् भगवान् वाचः शुक्राचार्यापयत् सुतम् ॥

स्कन्धैर्द्वादशभिर्भूतं ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।

वेदवेदान्तसारं तत् पुराणानाञ्च सतम ॥

यत्र संकीर्तितः लक्ष्यो भगवान् वे पदे पदे ।

श्रीभागवतमिदं वै शूरानि बराः कश्चित् ।

मुच्यन् सर्वपापेभ्यो यथा नाञ्चा मदान्धतः ॥

महोदतां यथा मेरुर्देवानां केशवे यथा ।

सुरभिः कामधेनुनामधरसुत यथोर्ध्वश्री ।

काव्यानां पार्वतीनाथो राज्ञां दाशरथिर्षया ।

सहोनाथैव गन्धर्वा नदीनां जाङ्गवी यथा ।

पुराणानां तथा राजान् श्रीभागवतसुततमम् ॥

अम्भरीश उवाच ।

पुराणं तं भागवतं पठ मे पुरतो हरेः ।

अरितं दैवराजस्य प्रजादस्य च मृतपतेः ॥

गौतम उवाच ।

अम्भरीश शुक्रभोक्तं त्वत्वं मत्पावतं श्रुत्वा ।

पठस्व स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवत्त्वयम् ॥

स्कन्धे स्कन्धैश्चमेधस्य फलमाप्नोति भावयः ।

प्रब्रूयाथं राजस्युपकमेन परिबुध्यते ॥

प्रतिज्ञोक्तं वाचपेयफलं तस्योपपाद्यते ।

पदे पदे महात्मानं तीर्थस्नानफलं लभेत् ॥

एतद्भागवतं देवि पुराणं सुस्तिषाद्यकम् ।

तत्रापि दशमस्कन्धः सर्वभक्तमनोहरः ।

तत्रापि रासजीलाग्रः पञ्चाध्यायो महाफलः ॥

श्रीपाञ्चुवाच ।

सर्वेषु हरिकीलायां श्रीमद्भागवतं यद् ।

स्कन्धस्य दशमस्यायं महिमा केन हेतुना ॥

रासजीवेति तत्रापि कथ्यते सर्वतोऽधिका ।

तत्र मे कारणं ओतुसुनृकणा वहुतं श्रुतम् ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्ण्यते ।

श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्धनं सर्ववेदार्थसम्पत्तिना ॥

स्वयं भगवतो लीला सर्वशक्तिश्च दर्शिता ।

दशमस्कन्धमाहात्म्यं एतदे कारणं मतम् ॥

तत्रापि कारणं वच्मि शृणु पञ्चतन्त्रिणम् ॥

यः स्वयं भगवान् लक्ष्यः पूर्णैश्वर्य इतीर्यते ।

स सर्वशक्तिवन्मयः सर्वलीलाप्रकाशकः ॥

तस्यैव शक्तयो गोप्यः प्रोक्ताः सर्वोत्तमा यतः ।

श्रुतीनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकतः स्थिता ।

सा लीला सर्वतः श्रेष्ठा कीर्तिता परम-

र्चिभिः ॥”

इति पाञ्चपातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥

(तथाच शिवपुराणे ।

“भगवत्पाञ्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥”

अस्य विधेर्विदितस्तु पुराणशब्द-भागवत-

शब्दयोर्द्वैतयम् ॥)

श्रीधृता, पुं, (श्रियः धृता ससुव्रजातत्वात् ।)

अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रः । समुद्रो-

पन्नलक्ष्मी ।

श्रीमतिः, स्त्री, राधा । यथा,—

“श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुति-

प्रिया ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीमतौ, स्त्री, (श्रीविद्यतेऽस्या इति । मत्तुप् ।

ङीप् ।) श्रीयुक्ता । योगिपत्नीः पूर्वं एतच्छब्दो

योष्यः । इति शिष्टाचारः ॥

श्रीमस्तकः, पुं, (श्रीयुक्तं मस्तकमस्य ।) रवीन्द्रः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियो मस्तकः ।)

लक्ष्मीशिरश्च ॥

श्रीमान्, [तु] पुं, (श्रीविद्यतेऽस्येति । मत्तुप् ।)

तिलकवृक्षः । इत्यमरः । अश्वत्थरुचः । इति

राजनिर्घण्टः । विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ।

शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुबेरः । इति

शब्दमाला ॥

श्रीमान्, [तु] वि, (श्री + मत्तुप् ।) मनोज्ञः ।

(यथा, साधे । १ । १ ।

“श्रियः पतिः श्रीमति प्राप्तिरु जगत्

जगन्निर्वाणो वसुदेवश्चन्द्रानि ।

वसन् ददश्वतर्वरन्तमम्भरात्

हिरण्यगर्भाद्भुवः सुनि हरिः ॥”)

धनी । इति मेदिनी । तत्पर्यायः । लक्ष्मीवान् २

लक्ष्यः ३ श्रीनः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“श्रीमन्नाथ भवदुयशोविष्टपिनः खे तारका-

कीरका-

क्षोभमेकतमः पुरा विकशितो यः पूर्णिमा-
चन्द्रमाः ।

तेनैवं शरदङ्कसुन्दरसुधास्यन्देनैव गतं मण्डितं
प्रेषेज्येयु विकसरेषु भविता कीदृक् न जानी-

महे ॥”

इति कालिदासः ॥)

श्रीमलापहा, स्त्री, घूमपत्रा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रीमुखः, पुं, कालचक्रस्य सप्रमथवरः । इति
केचित् । पञ्चदशे श्रीशब्दलिखनम् । इति लोक-

प्रसिद्धिः ॥ श्रीभायुक्तानि, स्त्री ॥

श्रीमूर्तिः, स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्तिः ।) देवविग्रहः ।

विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्तयः । एका-

दशस्कन्धे ।

“श्रीलौ दारुमयी लौहो लोष्णा लोष्णा च वैकता ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्गाढावाहने न स्याः स्थिरायासुद्धवाचने ॥

अस्थिरायां विकल्पः स्थातुं स्थापिते तु भवेत्

द्वयम् ॥

स्वपनं त्वविषेय्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥

गोपाजमन्योद्दिहत्वा तु तच्छ्रीमूर्तिरपेक्षिता ।

तथापि वैष्णवप्रोक्षे लोष्णाः श्रीमूर्तयोऽखिलाः ॥”

अथ श्रीमूर्तिर्लक्षणानि । इयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।

भगवच्छ्रीहयश्रीर्षैर्ब्रह्मसंवादे ।

“आदिमूर्तिर्लौकिकः सङ्कषेण साधनम् ।

चतुर्भुजः परं प्रोक्तं एकैको भिद्यति त्रिधा ॥

केशवादिप्रभेदेन मूर्तिर्द्वादशकं स्मृतम् ।

पङ्कजं दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्यं तथोपरि ॥

वामोपरि गदा यस्य चक्रं चाधोऽयवस्थितम् ।

आदिमूर्तेस्तु मेदोऽयं केशवेति प्रकीर्तते ॥१॥

अधरोत्तरभावेन कृतमेतत्तु यत्र वै ।

नारायणाया सा मूर्तिः स्थापिता सुक्ति-

सुक्तिरा ॥ २ ॥

तथापि पङ्कजं यस्य पाञ्चजन्यं तथोपरि ।

दक्षिणेर्गदा गदा यस्य चक्रं चाधोऽयवस्थितम् ॥

आदिमूर्तेस्तु मेदोऽयं माधवेति प्रकीर्तते ॥३॥

दक्षिणाधःस्थितं चक्रं गदा यस्योपरिस्थिता ।

वामोर्ध्वस्थितं पद्मं शङ्खं चाधोऽयवस्थितम् ।

सङ्कषेणस्य मेदोऽयं श्रीवन्देति प्रकीर्तते ॥४॥

दक्षिणोपरि पद्मं तु गदा चाधोऽयवस्थिता ।

सङ्कषेणस्य मेदोऽयं विष्णुरित्यभिप्रेक्ष्यते ॥५॥

दक्षिणोपरि शङ्खश्च चक्रं चाधः प्रदृश्यते ।

वामोपरि तथा पद्मं गदा चाधः प्रदृश्यते ।

मधुसूदननामायं मेदः सङ्कषेणस्य च ॥६॥

त्रिविक्रममूर्तिर्माह ।

दक्षिणोर्ध्वं गदा यस्य पङ्कजं चाप्यधः स्थितम् ।

वामोर्ध्वं संस्थितं चक्रमधः शङ्खं प्रदृश्यते ।

ब्रह्माण्डं वामपादं दक्षिणं शेषदृश्यम् ॥७॥

श्रीवामनमूर्तिर्माह ।

वलिचक्षुर्नयुक्तं वामनं चाप्यधःस्थितम् ।

वामोर्ध्वं कौभोदी यस्य पुष्करीकमधःस्थितम् ॥

श्रीमूर्तिः

दक्षिणोर्ध्वं सहस्रारं पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ।
सप्रतालप्रमाणेन वामनं कारयेत् सदा ॥८॥
ऊर्ध्वं दक्षिणतश्चक्रमधः पद्मं व्यवस्थितम् ।
वामोर्ध्वं कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ॥
पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे यस्य व्यवस्थिता ।
स्थितो बाष्पविष्टो वा साधुरागविलासवान् ॥
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽयं श्रीधरेति प्रकीर्तते ॥९॥
दक्षिणोर्ध्वं महाचक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
वामोर्ध्वं नलिनं यस्य अधः शङ्खं विराजते ।
हृषीकेशेति विशेषः स्थापितः सर्वकामदः ॥१०॥
दक्षिणोर्ध्वं पुष्करीकं पाञ्चजन्यमधस्तात् ।
वामोर्ध्वं स्थितं चक्रं कौमोदी तदधःस्थिता ॥
पद्मनाभेति सा मूर्तिः स्थापिता मोक्षदायिनी ॥११॥
दक्षिणोर्ध्वं पाञ्चजन्यमधस्तात् कुण्डलप्रभम् ॥
सथोर्ध्वं कौमोदी देवी हेति राजमधःस्थितम् ।
अनिरुद्धस्य भेदोऽयं दामोदर इति स्थितः ॥१२॥
एतेष्वस्तु त्वयौ कार्ये पद्मवीणाधरे सुभे ।
इति क्रमेण मार्गदिमासाधिपाः केशवाद्यो
दादृशः ॥३॥ अथ विष्णुर्ध्वं हितार्थां चतु-
र्विंशतिर्नम्रैः ।
“वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो भवः ॥१॥
पद्मं शङ्खं तथा चक्रं गदां वहति केशवः ॥२॥
शङ्खं पद्मं गदां चक्रं धत्ते नारायणः सदा ॥३॥
गदां चक्रं तथा शङ्खं पद्मं वहति माधवः ॥४॥
चक्रं पद्मं तथा शङ्खं गदाश्च पुरुषोत्तमः ॥५॥
पद्मं कौमोदकौ शङ्खं चक्रं धत्तेऽप्यर्धाचनः ॥६॥
सङ्कषेणो गदाशङ्खचक्रपद्मधरः स्मृतः ॥७॥
चक्रं गदां पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
गदां पद्मं तथा शङ्खं चक्रं विष्णुर्ध्वं भक्तिं यः ॥९॥
चक्रं शङ्खं तथा पद्मं गदाश्च मधुच्छदनः ॥१०॥
गदां सरोजं चक्रश्च शङ्खं धत्तेऽभ्युतः सदा ॥११॥
शङ्खं कौमोदकौ चक्रसुपेन्द्रः पद्मसुदहेतुः ॥१२॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरः प्रद्युम्न उच्यते ॥१३॥
पद्मं कौमोदकौ चक्रं शङ्खं धत्ते चित्रक्रमः ॥१४॥
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं वामनो वहति सदा ॥१५॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं श्रीधरो वहति भुजे ॥१६॥
चक्रं पद्मं गदां शङ्खं नरसिंहो विभर्ति यः ॥१७॥
पद्मं सुदर्शनं शङ्खं गदां धत्ते जगद्गुरुः ॥१८॥
अनिरुद्धश्चक्रगदाशङ्खपद्मलसङ्कुलः ॥१९॥
हृषीकेशो गदां चक्रं पद्मं शङ्खश्च धारयेत् ॥२०॥
पद्मनाभो वहेन शङ्खं पद्मं चक्रं गदां तथा ॥२१॥
पद्मं चक्रं गदां शङ्खं धत्ते दामोदरः सदा ॥२२॥
शङ्खं चक्रं सरोजश्च गदां वहति यो हरिः ॥२३॥
शङ्खं कौमोदकौ पद्मं चक्रं कृणो विभर्ति
यः ॥२४॥
एताश्च नम्रयो ज्ञेया दक्षिणाधःकरक्रमात् ॥”
मत्स्यपुराणे च ।
“एतदुद्दिश्यतः प्रोक्तं प्रतिमाजगत्तं तथा ।
विस्तरं न शक्नोति दृष्टव्यतरपि दिनाः ॥”
इति ।
सेवाविज्ञा हरिः श्रीमद्भैरवाः पाञ्चरात्रिकाः ।
प्राक्कादक्षिणाङ्गानां श्रीमूर्तिं बहु मन्यते ॥

१६८

श्रीराम

सेवा निजनिचैरेव मनैः खल्वेष्ट नम्रैः ।
शालयामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ।
द्विभुजा जलदश्यामा चित्रङ्गी मधुराङ्गिता ।
सेवा ध्यानावुरूपे श्रीमूर्तिः कृष्णदेवते ।
अन्त्याश्च विविधाः श्रीमद्वतारादिस्मर्यैः ।
प्रादुर्भावविधायिने केत्यास्तत्तद्विशेषतः ।
निष्कर्मप्रसङ्गेऽत्र नम्रैश्चिन्मप्रतिष्ठयोः ।
विशिष्टं लेखितुं योग्यः स तु लेखिष्यतिऽयतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८१ विलासः ॥
श्रीयुक्तः, चि, (श्रिया युक्तः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवतपुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीयुतः, चि, (श्रिया युतः ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवतपुरुषनाम्नः पूर्वं दातव्योऽयम् ॥
श्रीरसः, यु, (श्रियः रसो निर्यासः ।) श्रीवैद्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीरङ्गपत्तनं, ज्ञौ, देशविशेषः । सारंगपटन् इति
भाषा । इति मादराजाख्येष्टे प्रसिद्धम् ॥
श्रीरागः, पु, षडरागाणां मध्ये ढतीयरगः । इति
हलायुधः । नस्य रागिण्यो यथा,—
“गात्वारो देवगात्वारो मानवश्रीश्च सारवी ।
रामकीर्त्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया
हमाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विस्तारस्तु श्रीशब्दे द्रष्टव्यः ॥
श्रीरामः, पु, (श्रीयुतो रामः ।) रामचन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तज्जन्म-
दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य
जन्मतिथिः । तद्व्रतकथा यथा,—
“पुरेकेदा सुखासीनं ब्रह्माणं जगतां पतिम् ।
उवाच सहस्रागत्य सनकः संजितेन्द्रियः ॥
सनक उवाच ।
राज्ञा दशरथेनैव राज्ञा कौशल्यायापि वा ।
कस्मात् कर्मवशाज्जन्मः पुत्रोऽसौ जगतीपतिः ।
दूष्पादलक्ष्मामरामां विस्तार्य कथयस्व मे ॥
ब्रह्मोवाच ।
साधु एष्टं त्वया वक्ष्य जगतां हितकारकम् ।
पुरा राजा दशरथः कौशल्या च समाहितौ ॥
जजाप मन्त्रं दुर्गायाः शिवस्य च विशेषतः ।
तयोर्जपेन तुष्टः सन् शिवः प्रलब्धतां गतः ॥
दशरथ उवाच ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।
अद्य मे सफलं चतुर्थतत्त्वमवलोकितः ॥
श्रीशिव उवाच ।
किन्ते कार्यं महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
दशरथ उवाच ।
देवदेवाऽपुत्रोऽहमिति दुःखेन दुःखितः ।
चिरं विचार्य मनसा शिवाराधनतत्परः ॥
इति श्रुत्वा महादेवस्तुतवाच दयापरः ।
क्रूर राजन् वंशवर्जं ततस्ते जगतीपतिः ॥
श्रीरामनामा पुत्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति ।
इत्युक्त्वा तं महादेवकथोरन्तर्हितोऽभवत् ॥३॥

श्रीराम

इति रुद्रसुखात् श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी ।
ततश्चक्रे वंशवर्जं स देवा सह तत्परः ॥
ततः काले महाराज्ञौ गर्भं धत्ते मनोहरम् ।
चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यां शोभने दिने ।
अतिपुण्यं सुसंलभं जातो रामः स्वयं हरिः ॥
पुनर्व्यसृचसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिख्यं गृह्यधिका ॥
अस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदिश्य भक्तितः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तदचयकरं स्मृतम् ॥
उपोषणं जागरणं पितृतुष्टिश्च तत्तमम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीष्टुभिः ॥
तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुदिश्य भक्तितः ॥
जपेदेकान्तं आसीनो यावत् स्याद्दशमीदिनम् ॥
तनेन स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेद्भोजान् ।
भक्ष्यभोज्येभ्योऽपि धर्मैर्भक्ता दद्याच्च दक्षिणाम् ।
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसौदति ॥
यस्तु रामनवम्यात् सुदृक्ते मर्त्यो विमृष्टधीः ।
कुम्भीपाकेषु घोरैस्तु पच्यते नात्र संशयः ॥
कृत्याद्रामनवम्यां य उपोषणमतन्त्रितः ।
न श्येते मातृजटरे स्वयं रामो भवेत्तु सः ॥
श्रीरामनवमी नाम पुण्यात् पुण्यतममवतम् ।
इति श्रुत्वा सुसंतुष्टः सनकः पुनरब्रवीत् ।
विधिना केन कर्तव्यं वद मे कमलोद्भव ॥ ३ ॥
ब्रह्मोवाच ।
व्रतपूर्वदिने स्नात्वा सङ्कलुक्ता निरामिषम् ।
लङ्कता च योर्विच्छेदनं श्रयोतं स्थण्डिले कुशे ॥
ब्राह्मीं सुहृत्ते चोत्थाय कृत्वा प्रातःक्रियं ततः ॥
प्रातः स्नात्वा शुचिभूत्वा सङ्कल्पं विधिनाचरेत् ॥
प्रतिमाया घटे वापि पटे वा यन्त्रतोऽपि वा ।
शालयामशिलायास्तु तुलसीदलकाव्यता ॥
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुण्याधिका ॥
कौशल्या पूजनीयादौ राजा चैव ततः परम् ॥
षडङ्ग पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषतः ।
पूजयेत् परया भक्ता परिवारं ततः परम् ॥
ततो यद्वाञ्छा दिक्पालास्तदस्त्राणि च पूजयेत् ।
उच्चस्थे यद्वपश्चक्रे सुरगुरौ सैन्दौ नवम्यां तिथौ
लभे कल्लोटेकं पुनर्वसुदिनं भेषं गते पूषणि ।
निर्दुग्धं निखिलाः पञ्चाशसमिधो मथ्यादयोऽथ्या-
रण-
राविभूतमभूदपूर्वविभव यत्किञ्चिदेकं महः ॥
ततो वाट्यादिकं कृत्वा दद्यादर्थ्यं विशेषतः ।
मूलमन्त्रेण दद्याद्भे भक्ता पुण्याङ्गविचयम् ॥
एवमष्टसु यामेषु अष्टधा च जपेद्वती ।
इतिहासकथां श्रुत्वा गीतश्रुत्यैर्विज्ञां नयेत् ॥
ततः परदिने प्रातः स्नानं कृत्वा विधानतः ।
रामं दूष्पादलक्ष्माम भक्ता भक्ता प्रपूजयेत् ॥
दक्षिणां विधिवद्वा ततोऽष्टिद्रावधारयेत् ।
भोजयित्वा ततो विप्रान् स्वयं पारयन्माचरेत् ॥
य इदं श्रद्धयात्रित्वं पुण्याच्च च विशेषतः ।
बहुपुत्रो यवाव्यश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
सयामे वैरिणो हन्ता सर्वत्र विजयो भवेत् ।
राजद्वारे महाद्वारे वयामे शुचिचक्षुः ॥

हून्वाहलश्यामरामस्तस्य रत्नाकरो भवेत् ॥
भक्त्या यः श्रद्धयाद्रोगी उल्लासः स भवेत् सदा ।
भक्त्या पुत्रवती सा च पतिचिन्तातुवर्तिनी ।
सपत्नीर्दण्डनी वा भवेन्नात्र संशयः ॥
हरिद्रो लभते वित्तं भीतो भवति निर्भयः ।
यज्ञदानतपांस्यस्य तीर्थस्नानादिकाः क्रियाः ॥
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समाः ।
यस्यै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ॥
श्रिष्ट्याय भक्त्युक्ताय शुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
शठाय परतन्त्राय विकल्पनरताय च ॥
अमादपि न वक्तव्यं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
मयेतत् कथितं वत्स तव स्नेहाद्वृत्तौतमम् ॥
य इदं कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्वपापप्रमुक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीरामभक्तितरङ्गिण्यां ब्रह्मसन्तकसंवादे
श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥

श्रीलः, त्रि, (श्रीवैदितेऽख्येति । श्री + विभादि-
त्वात् लच् ।) लक्ष्मीवान् । इत्यमरः ॥ श्रीभा-
वुक्तश्च ॥

श्रीलता, स्त्री, (श्रीविशिष्टा लता ।) महाश्रौति-
श्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवत्सः, पुं, (श्रीयुक्तं वत्सं वज्रो यस्य ।) विष्णुः ।
विष्णुचिह्नविशेषः । स तु वत्सस्यगुणवर्ण-
दक्षिणावर्णलोमावली । (यथा, रघुः १२।१०।
“प्रभातुक्षिप्रश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमद्वयम् ।
कौस्तुभाख्यमपांसारं विभ्रायं दृष्टवोरसा ॥”)
अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुब्रह्मभेदः ।
इति त्रिकाच्छेषः ॥

श्रीवत्सकाः, [पुं, (श्रीवत्सकः श्रीवत्सवत् चिह्न-
मस्यस्येति । श्रीवत्सक + इनिः ।) दृढस्वार्त-
हयः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सश्चतु, पुं, (श्रीवत्सं विभक्तौति । च +
क्षिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सलाङ्कनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ११।२२॥

“श्रीवत्सो लाङ्कनं चिह्नं यस्य श्रीवत्सलाङ्कनः ।
वत्सस्यनवमहापुरुषलक्षणं श्वेतरोमावर्त-
विशेषः श्रीवत्स इति सर्वस्वे । श्रीवत्सो हृत्-
सङ्गतमङ्गविशेषः कौस्तुभवदिति लक्षणादायः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीवत्साङ्कः, पुं, (श्रीवत्सः अङ्कचिह्नं यस्य ।)
विष्णुः । इति हज्जायुषः । (यथा, दृष्ट-
वर्हितायाम् । ३२ । ३ ।

“लब्धवराः श्रीरोहं गत्वा ते तुष्टुः सुराः
सेन्नाः ।

श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमङ्गिकरिगोष्ठासितोर-
स्त्रम् ॥”)

श्रीवराहः, पुं, (श्रिया युक्तो वराहः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाच्छेषः ॥

श्रीवल्ली, स्त्री, (श्रीयुता वल्ली ।) कण्टकटुष्पभेदः ।
तत्पर्यायः । शिववल्ली २ कण्टवल्ली ३ श्रीवल्ली
३ अन्वा ५ कटुफला ६ दुरारोहा ७ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । वातश्लेष्मकफा-

पहलश्च । तत्पुष्पं तैललेपप्रमत्तत्वं रुचिहृतं
परम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवाटी, स्त्री, नामवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीवारकः, पुं, (श्रियं वारयति कामयते इति ।
वृ + णिच् + क्तुल ।) शिवावरश्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवासः, पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + अच् ।) सरलवृत्तरसः । टार-
पिन् इति भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ टक-
धूपः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥
तैलपुष्पी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥
श्रीवेशः, पुं, इति शब्दरत्नावली । अय्य गुणाः ।
“श्रीवासः सरलं पूतिः कुण्डल्येतिपुष्पकम् ।
सिद्धकः परमा मांवी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्वभौ परमा लक्ष्मी रचोष्ठा चर-

नाश्रुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् श्रीवेष्टशब्दे द्रव्यम् । (श्रियो लक्ष्म्या
वासः आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा, रासिन्द्र-
कर्णपूरे । ४२ ।

“श्रीवासो यशस्यं पदं सुमनसामप्यासदं सन्ध्यां
यन्नागच्छति गोचरं नयनयोः काश्मीरमीन-
ध्वजः ॥”)

विष्णुः । इति मेदिनी । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

श्रीवासाः, [पुं, (श्रियं सरलवृत्तं वासयतीति ।
वस + णिच् + अयुत् ।) सरलद्रवः । इत्यमर-
टीका ॥

श्रीविद्या, स्त्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्याविशेषः ।
या तु निपुणसुन्दरी । तस्याः शब्दचिह्नशङ्काः
ग्रन्थबाहुल्याभिया न लिखिताः । अथ श्रीविद्या ।
तव मेरुः । ज्ञानार्थवे ।

“सुमिच्छन्ः शिवो माया शक्तिः लक्ष्माञ्च-
मादनी ।

अङ्गचन्द्रश्च विष्णुश्च नवार्णो मेरुश्चरते ॥
महाचिपुण्ड्रसुन्दर्या मन्त्रा मेरुसमुद्रावाः ।
सकला सुवनेश्वरानो कामेशो बीजसुदृढतम् ।
अनेन सकला विद्याः कथयामि वरानने ॥
ग्रन्थान्तस्तुत्येवार्णोऽयं कलमस्ये सुलोचने ।
वाग्भवं पञ्चवर्णायं कामुराजमथोच्यते ॥
मादगं शिवचक्राय शिवान्तं सीमलोचने ।
कामराजमिदं भद्रं वद्वयं सर्वमोहनम् ॥
शक्तिबीजं वरारोहे चक्राद्यं सर्वमोहनम् ।
एतामुपास्य देवेशि कामः सर्वोऽसुन्दरः ।
कामराजो भवेदेव विद्वेयं ब्रह्मरूपिणी ॥”
अस्यार्थः । शक्तिरेकारः तूर्थ ईकारः तेन
ककार एकार ईकारलकारमहामाया वाग-
भवजूटम् । शिवो हकारः चन्द्रः सकारः तेन
हकारसकारलकारमहामाया इति कामराज-
जूटम् । चन्द्रः सकारः तेन सकारककारलकार-
महामाया इति शक्तिजूटम् । तेन जिमिः झूटेः
कामराजविद्वेयम् ॥ अस्याः ध्यानं यथा,—

“वात्ताकैमललाभासां चतुर्भाहू जिलोचनम् ।
पाशाङ्कुशशराश्चापं धारयन्तीं शिवां अये ॥”
एवं ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्यात् । इति
तन्त्रसारः ॥

श्रीवृक्षः, पुं, (श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा वृक्षः । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ विस्ववृक्षः । यथा,—
“इवे मास्यविते पक्षे नवम्यामात्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वं यावत् पूर्वां करो-

स्वहम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तश्रीदुर्गाबोधवमलः ॥
(विष्णोर्वैष्णवस्थलस्थानुभावर्णविशेषः । यथा, विष्णु-
प्रादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । २८ ।

“वचः श्रीवृक्ष-कान्तं मयुकरनिकारश्चामलं
शार्ङ्गपाणीः
संसारश्चप्रमार्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत्
प्रपद्ये ॥”

अश्वस्य हृदावर्णः । इति भावटीकायां मल्लि-
नाथः । ५ । ५६ ॥)

श्रीवृक्षकः, पुं, (श्रीवृक्ष एव । स्मार्तं कृत् ।)
अश्वस्य हृदावर्णः । इति त्रिकाच्छेषः ॥ (अश्व
प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य टीकायां द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३३ ॥)

श्रीवेष्टः, पुं, (श्रियः सरलवृत्तस्य वेष्टः निर्वासः ।)
सरलवृत्तस्य निर्वासः । तत्पर्यायः ।
“श्रीवेष्टो वृक्षधूपश्च चितागन्धो रघायकः ।
श्रीवासः श्रीरोहो वयो लक्ष्मीवेष्टस्य वेष्टकः ॥
वेष्टवारी रघावेष्टः श्रीरोहोऽपि सुधूपकः ।
धूपार्ङ्गस्तिलप्रणयं सरलाङ्गोऽपि योऽङ्ग ॥”
तदुपगुणाः ।

“श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
शोनिदोषलक्षणीयद्रव्यप्राधान्यदीव्यतुत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ३३ ॥

अपि च ।

“श्रीवासः सरलः आबः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्निग्धः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥
पित्तलावातवृद्धां विस्तररोगकफापहः ।
रचोऽश्रीखेददौर्गन्ध्यकाकल्लप्रणयतुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

श्रीशः, पुं, (श्रिया ईशः ।) विष्णुः । (यथा,
सुगन्धोषे ।

“श्रीशोऽपि श्रेतेऽहिमधिक्षितोऽम्बि-
मध्यास्य घोषं मधुरामन्थ ॥
यो हारकामधुषितो विष्णुः
सुपावचचावसत्वात् स हृद्रः ॥”)

श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीसंज्ञं, स्त्री, (श्रिया संज्ञा संज्ञा यस्य ।) लवङ्गम्
इत्यमरः ॥

श्रीसहोदरः, पुं, (श्रियाः सहोदरः सहुद्रजात-
त्वात् ।) चन्द्रः । इति कैचित् ॥

श्रीहृक्षिणी, स्त्री, (श्रीयुक्ता हृक्षिणीव ।) वृक्ष-
विशेषः । इति शङ्का इति भाषा । तत्पर्यायः

श्रुतबो

भूरुक्ती २ । इत्यमरः ॥ नागदन्ती ३ । इति
जटाधरः ॥
श्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) अयति । रेफरहितोऽप्ययमिति
केचित् । श्रवति । इति दुर्गादासः ॥
श्रु, न गतौ । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) न, श्रवति । रक्षांसीति
पुराणि संश्लेष्यते । इति सुरारौ श्रुतीहारा-
दात्मनेपदम् । संश्लेष्य मयाख्यातम् । इति
गणकतानिखत्वात् । आख्यातशब्दस्य क्रिया-
विशेषणतयाकार्मकत्वे समो गन्धर्वत्वादिना म
वा । इति दुर्गादासः ॥
श्रुत्वात्, पु, विकङ्कतवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
श्रुत्तिका, स्त्री, धर्म्मिकाचारः । इति रत्नमाला ॥
श्रुत्, स्त्री, (अयते स धदिति । श्रु + क्तः ।) शास्त्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । २१ ।
“श्रुतस्य याथावयमन्तर्भक्त-
स्तथा परेषां बुधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्मगनार्थमर्थेवित्
चकार नान्दा रघुमात्मसम्भवम् ॥”)
अवगमोचरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
माखक्योपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ॥”
युं, कालिन्दीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।
“श्रुतः कविर्दशो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
श्रान्तिर्दशैः पूर्यमाणः कालिन्ध्याः सोमक्रो-
धवरः ॥”)
श्रुतः, त्रि, (श्रु + क्तः ।) अवधृतः । इत्यमरः ॥ आक-
र्णितः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । ७० ।
“स प्राप्नो न त्वया राजन् न च वारयिषा
श्रुतः ॥”)
श्रुतकीर्तिः, स्त्री, (श्रुता कीर्तिर्यस्याः ।) जनक-
आङ्कश्रद्धाजनकत्वात् । वा श्रुतपत्नी । यथा,
“श्रुतश्रद्धापि धर्म्माला अजबौद्धिथिलेश्वरः ।
श्रुतकीर्तिर्महाबाहो पाणिं शृङ्गीर्य पाणिना ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे ६३ सर्गः ॥
अपि च ।
“एवं भवतु भद्रं ते कुशज्जलसुते इमे ।
पत्नी मनेतां सहितौ श्रुतभरताशुभौ ॥”
इति तजैव ७२ सर्गः ॥
देवर्षी, पुं । (त्रीपदीगर्भजाते अर्जुनस्य पुत्रे च
सुं । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १२० ।
“अर्जुनात् श्रुतकीर्तिश्च श्रुतानीकश्च
नाकुलिः ॥”
कीर्त्तियुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥
श्रुतदेवी, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी ।) सर-
स्वती । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रुतबोधः, पुं, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमार्गं
बोधयतीति वा । बुध + णिच् + अच् ।) कालि-
दासकृतशब्दार्थप्रत्ययविशेषः । यथा,—

श्रुतिः

“कृत्स्नं लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बुध्यते ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविवक्षरम् ॥”
इति तद्व्यस्यस्थायश्लोकः ॥
श्रुतर्षिः, पुं, (श्रुतप्रधान ऋषिः ।) ऋषिविशेषः ।
स तु सुश्रुतादिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
“मंहिता ऋग्यजुःसामां संहितास्तैः श्रुत-
र्षिभिः ।
सामान्याहै कताश्चैव दृश्यन्ते ह्यपरे लिह ॥”
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
श्रुतश्रवोऽनुजः, पुं, (श्रुतश्रवणोऽनुजः ।) श्रुतेश्वर-
पुत्रः । इति हारावली ॥
श्रुतश्रीयो, स्त्री, द्रवन्ती । इति भावप्रकाशः ॥
श्रुतादानं, स्त्री, (श्रुतस्यादानम् ।) ब्रह्मवादः ।
इति हारावली ॥
श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध्य-
यने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्म्मशास्त्रज्ञः । यथा,
वाचस्पत्याः ।
“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सखवादिनः ।
राज्ञा समासदः कार्याः श्रुतौ मित्रे च ये
समाः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
श्रुतान्वितः, त्रि, (युतेन शास्त्रेण अन्वितः ।)
शास्त्रज्ञः । यथा,—
“अभून्मनो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
गुणैर्लभ्यं सुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरसुपागमत् स्वयम् ॥”
इति भट्टिः । १ । १ ॥
श्रुतार्थः, पुं, (अतोऽर्थः ।) शास्त्रबोधविषयी-
भूतार्थः । यवगमाचवोऽर्थः । यथा,—
“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कथनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येव परिसङ्गा निरोधिका ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे ।
१ । ५ । २७ ।
“श्रुतार्थो देव गुह्यस्य भवान् यच्च वयं
स्थिताः ॥”)
श्रुतायुः, पुं, कर्णवंशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य
चतुर्दशपुत्रः । यथा,—
“नाभागस्यामरौगोभूतं विन्दुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत् ऋतुपालस्ततोऽभवत् ॥”
इति मात्स्ये १३ अध्यायः ॥
श्रुतिः, स्त्री, (अयतेऽयमेति । श्रु + “श्रुजिस्तुभ्यः
करणे” । ३ । ३ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
करणे क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रस्य वै स्मृतिः ॥”)
कर्णः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १८ ।
“करो हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिह
श्रुतिं चकाराभ्युत्सवयोदये ॥”)
गर्भस्य पञ्चमासेः श्रुतिर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ श्रुतीन्द्रियग्राह्यः शब्दः शब्दत्वादिः ।
यथा,—

श्रुतिः

“प्राणस्य मोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च
श्रुतेः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
कर्णस्य शुभाशुभलक्षणमाह ।
“रक्ताक्षप्रसूतश्रुतकर्णः स्युः पापमृद्वयः ।
निर्मलसैखिपटैर्भोगाः क्षण्या इत्युक्तकर्णः ॥
श्रुतकर्णाच्च राजानो रोमकर्णाः श्रुतायुषः ।
दृष्टकर्णाच्च राजानो धनिनः परिकीर्तिताः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
(श्रु + भावे क्तिन् ।) श्रुतकर्म्म । (यथा, भाग-
वते । ६ । ५ । १६ ।
“यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किंवा दशानामवशश्चैव ॥”)
वाक्ता । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १ । २७ ।
“बाहता यत्परस्मिन् श्रुतौ तस्करता
स्थिता ॥”)
अवगानचक्रम् । इति शब्दरत्नावली । षड्-
चाद्यारम्भिका । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रोत्रं इति
भाषा । (यथा, श्रिगुणलवणे । १ । १० ।
“रणक्षिराचट्टनवा नभस्ततः
पृथक्विभक्तश्रुतिमण्डलेः खरेः ॥”)
सा च हाविशतिप्रकारा यथा,—
“गान्दी चालनिका रसा च सुसुखी चित्रा
विचित्रा घना
मातङ्गी सरसास्तदा मनुकरी मैत्री श्रिवा
माधवी ।
वाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला
जया
मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः
कीर्तिताः ॥
गान्दी-विशाला-सुसुखी-विचित्रासम्भवः सदा ।
षड्चो मतो सुगौर्ज्जय भरतन श्रिवेन च ॥
चित्रा घना चालनिका निविश्रात्
सजायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
श्रोत्रेऽपि माला सरसान्विष्रात्
गान्धारनामा प्रथितः पृथिव्याम् ॥
मातङ्गी माधवी मैत्री श्रिवाजातस्तु पञ्चमः ।
कला कलरवा वाला शार्ङ्गरवास्तु पञ्चमः ॥
जायान्तारसानास्तु संयोगाद्देवतखरः ।
मात्रा मनुकरी योगात् निषादः वंशजायते ॥
श्रुतिस्थाने खरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः ।
गले च सुतरां मार्गो मौनानां नोपलक्ष्यते ॥
गगने पक्षिणां यदत् तदत् खरगता श्रुतिः ।
श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथार्था च कला
मता ॥
यथा तैलगतं सर्पियथा काष्ठगतोऽनलः ।
ज्ञावतेऽनोपदेशेन यथा खरगता श्रुतिः ॥
घीणादेस्तु श्रुतिज्ञानं खरज्ञानस्य वंशजम् ।
अश्विनौ वसवो बह्मः सन्ध्याङ्गिरा सुशुभः ॥
प्रशशंसुर्हरेर्नादमतो हाविशतिः श्रुतिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अन्वच ।

“तीत्राङ्गुसुतीमन्दाङ्गुवलयस्तु षड् जगाः ।
दयावती रङ्गनी च रतिका ऋधमे स्थिताः ॥
रौद्री क्रोधा च मान्वारे वज्रिकाध प्रसा-

रिणी ।

प्रीतिश्च मार्जनैवेताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
कितौ रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्धि पञ्चमे ।
मदन्ती रौद्रिणी रम्भेवेता धैवतसंश्रयाः ।
उया च श्रोभिणीति हे निषादे वसतः श्रुती ॥”

इति सङ्गीतरङ्गाकरः ॥

श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतिं कटयतीति । कट् + अच् ।)
प्राञ्चल्लोहः । अहिः । पापशोधनम् । इति
मेदिनी ॥

श्रुतिकटः, पुं, (श्रुतौ कटुः ।) कठोरशब्दः ।
अलङ्कारस्य दौषविशेषः । यथा,—

“श्रुतिकटुश्चातसंस्तुतिरक्रमोक्त्यनुचिता कवि-
कुटुम्बसन्धिकाः ।” उदाहरणम् ।

“वाचा मधुरया तन्नि सिततापाङ्गतरङ्गया ।

मनावदनतुलोत्थ कर्त्तार्यं कुत्र माङ्गशम् ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रुतिकथितः, त्रि, (श्रुतौ कथितः ।) श्रुतुक्तः ।
वेदोक्तः । इति लोकोप्रसिद्धिः ॥

श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरेव जीविका यस्याः ।)
धर्म्मशास्त्रम् । यथा,—

“स्रुतिधर्म्मसंहिता च संहिता श्रुतिजीविका ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

वेदजीवनीपायश्च ॥

श्रुतितत्परः, त्रि, (श्रुतौ तत्परः ।) सकर्णः । इति
जटाधरः ॥ वेदाभ्यासरतश्च ॥

श्रुतिधरः, त्रि, (श्रुत्या अवगमनाश्रेण धरतीति ।
धृ + अच् ।) श्रुतिमानधारकः । अवगमनाश्रे-
णाभ्यासकर्त्ता । (यथा, गीतगोविन्दः । १ । ४ ।

“सङ्घर्षं कोऽपि न विभ्रुतः श्रुतिधरो धोषी कविः
आपतिः ॥”)

तदौषधं यथा,—

हरिश्चराच ।

“हस्तिकर्णस्य वे स्त्रलं यद्द्वितीया चूर्णयेद्द्वर ।

सर्व्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलश्रुतं शिव ॥

सन्दीरं भर्त्तितं कुर्वातु सप्ताहेन वृषज्ज्वल ।

नरं श्रुतिधरं शूरं श्मश्रुतगतिविज्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतीकाशं शुक्तं दृश्यतामुवा ।

षोडशाब्दाह्वितं विप्र सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुसर्पिःसमाशुक्तं जम्भामायुष्करं भवेत् ।

तन्मृगं मधुना सह दृश्यवैषहसिकम् ।

कुर्वाद्भरं श्रुतिधरं प्रमदानवहम् ॥”

इति गारुडः १६१ अध्यायः ॥

श्रुतिवर्जितः, त्रि, (श्रुत्या वर्जितः ।) वधिरः ।
इति जटाधरः ॥ वेदरहितश्च ॥

श्रुतिवेषः, पुं, (श्रुतेः कर्णस्य वेषो यन् ।) कर्ण-
वेषः । तस्य विहितकालो यथा दौषिकाशम् ।

“नो जन्मेन्द्रमासस्यर्ध्वरविजन्माजाहसुमाश्रुते
श्रुतेर्के लघुयुगमिषान्दमे स्त्राभुतरादिहमे ।

सौम्येस्त्रायत्रिकोयकष्टकगतेः पापेस्त्रिणामा-
रिगे-

रोगोऽब्दे श्रुतिवेष इत्यसितमे लभे तु काले
युगे ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अन्वच । तत्र त्रिधयः रिक्ताभिन्नाः प्रशस्ताः ।
वाराः वृहस्पतिवृषशुक्राणां प्रशस्ताः । नक्ष-
त्राणि अश्विनी रेवती हस्ता चित्रा पुनर्वसु-
घनिष्ठा म्यगशिरः पुष्यः श्रवणाशुराधा उत्तर-
फल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदखाती ।
लज्जानि वृषतुलाधशुभ्रौनक्षत्रकानि । अशुभ-
वर्षे । जन्ममासचैत्रपौषाश्रवाश्रवणभिन्नमासाः
प्रशस्ताः । शुक्लपक्षे चन्द्रतारादिशुद्धौ हरि-
श्रयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेषः कार्यः ।
इति ज्योतिषम् ॥

श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुतिं स्फोटयतीति । स्फुट् +
अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा जता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्रुवः, पु, (श्रु + कः ।) यागः । इति जटाधरः ॥
सुवे, स्त्री । इति केषित् ॥

श्रुवा, स्त्री, ऋन्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रुवाट्टचः, पु, विकटतटवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रेणी, स्त्री, अङ्गुविशेषः । भिन्नं भिन्नं यत्किञ्चिद्-
द्रव्यादिकमेकौचित्येन तद्वगनायाः श्रेण्या मिश्र-
प्रायत्वाचक्षणानान्तरमारब्धः श्रेणीव्यवहारः ।
इति सुगौश्वरगणकजतलीलावतीटीका ॥ अ-
स्याद्वयत्वं यथा । अथ श्रेणीव्यवहारे करण-
रत्नम् ।

“सैकपदप्रपदार्द्धमथैका-

व्यङ्ग्युतिः किल संकलितास्या ।

वा द्वियुतेन पदेन विनिर्ज्ञे

स्यात् त्रिहता किल संकलितैकम् ॥”

उदाहरणम् ।

“एकादीनां नवान्तानां पृथक् संकलितानि मे ।
तेषां संकलितैक्यं प्रचक्षु गणक हतम् ॥”

न्यासः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।

लब्ध्वा तेषां संकलितानि । १ । ३ । ६ । १० ।

१५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषां संक-

लितैक्यानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ ।

८४ । १२० । १६५ ॥ तस्य शेषरत्नं यथा ।

करणरत्नं सार्द्धमाथै ।

“पादाक्षरमिते गच्छे युगवर्गपलस्ये दिगुणे ।

समहृत्तानां संख्या तद्वर्गं वर्गवर्गश्च । खख-

पदोनी स्यातां अर्द्धसमानाश्च विषमाणां ॥”

उदाहरणम् ।

“समानाहर्तुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् ।

वृत्तानां वद मे संख्यामसुष्टुपञ्चदशां हतम् ॥”

न्यासः उत्तरो द्विशुणः गच्छः ८ लब्ध्वा सम-

वृत्तानां संख्या २५६ । तयाहर्द्धसमानश्च ६५२०

विषमाणाश्च ४२६४०१०६० । इति लीलावती ।

श्रेणिः, पुं, स्त्री, (अयति श्रीयते वा । श्रि +
“वह्निश्रियुतिमिति ।” उवाच ४ । ५१ । इति

णिः ।) निष्पन्नपंक्तिः । तत्पर्यायः । पंक्तिः २
श्रेणी ३ विज्ञोली ४ वीथी ५ आलिः ६
पालिः ७ आवालिः ८ आली ९ पाली १०
आवली ११ वीथिः १२ वीथिका १३ राजी १४
राजिः १५ रेखा १६ रेखा १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६ ।

“न षट्पदश्रिभिरैव पङ्क्तं
सश्रेवणासङ्गमपि प्रकाशते ॥”)
समानश्रित्वसंहतिः । इति मेदिनी । कोस्यानि
इति इङ्गरेजीयभाषा । सैकपानम् । इति
विश्वः ॥

श्रेणिकः, पुं, भगवद्देशीयराजविशेषः । इति
शैमचन्द्रः ॥

श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि + कृदिकारादिति डीप् ।)
श्रेणिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ४१ ।

“श्रेणीवन्मातृ वितन्वद्विरस्तम्भां तोरणसङ्गम् ।
धारयैः कलनिर्द्वादैः कविदुर्गमितामनौ ॥”)

श्रेयः, [सु] स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य श्रः ।” ५ । ३ ।

६० । इति श्रः ।) धर्म्मम् । तुक्तिः । इत्यमरः ॥

(चतुर्ध्वगै एव श्रेयः । यथा, मनुः । २ । २२४ ।

“धर्म्मायां युज्यते श्रेयः कामार्थो धर्म्म एव च ।

अर्थे एवेह वा श्रेयस्त्वगो इति तु स्थितिः ॥”

“धर्म्मायैकात्मिकः परस्परविरुद्धत्वगो एव
पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवञ्च

बुधचून् प्रत्युपदेशेन न सुसूचन् । सुसूचनास्तु
मोक्ष एव श्रेयः इति वष्टे वक्ष्यते ॥” इति

तट्टीकायां कुक्कूकः ॥) शुभम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघुः । १ । ७६ ।

“प्रतिवन्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजावतिक्रमः ॥”)

श्रेयस्वी, स्त्री, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्या ।
प्रशस्य + इयसुन् । प्रशस्यस्य श्रः । उगितात्

डीप् ।) हरीतकी । पाटा । करिपिपली ।

इत्यमरः ॥ राज्ञः । इति विश्वः ॥ शुभयुक्ता च ॥

श्रेयांशः, पु, वृत्तार्द्धविशेषः । इति शैमचन्द्रः ॥

श्रेयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ।
प्रशस्य + इयसुन् । “प्रशस्यस्य श्रः ।” ५ । ३ । ६० ।

इति श्रः ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।

१० । ११२ ।

“प्रतिपदाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽपुञ्जः प्रशस्यते ॥”)
शुभयुक्तश्च ॥

श्रेष्ठः, स्त्री, (अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः ।
प्रशस्य + इयन् । “प्रशस्यस्य श्रः ।” ५ । ३ । ६० ।

इति श्रः ।) गौदुग्धम् । इति चिकित्साश्रेष्ठः ॥

श्रेष्ठः, पुं, (प्रशस्य + इयन् ।) कुवेरः । वृषः ।
द्विजः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति

तस्य सङ्गनामस्तोत्रम् ॥ (महादेवः । यथा,
महामारते तस्य सङ्गनामस्तोत्रे । १ । १९ । ७४० ।

“विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलौ गणः ॥”)

श्रेष्ठः, त्रि, (प्रशस्य + इयन् ।) प्रशस्तः । वरः ।
(यथा, रामायणे । २ । १ । २० ।

ओणिः

ओलियः

शब्दाः

“इत्यस्मि च पितुः अष्टो बभूव भरतायनः ॥”
तत्पर्यायः । अयान् २ पुष्कलः ३ सत्तमः ४
अतिशोभनः ५ । इत्यमरः ॥ सुखः ६ वरेण्यः ७
प्रसुखः ८ अयः ९ अयहरः १० उत्तमः ११
प्रयष्टः १२ अतुत्तमः १३ अयोधः १४ प्रवेकः १५
अयः १६ अयियः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
अनवरः १८ अयिमः १९ प्रायः २ प्रायहरः २१
प्रवहः २२ । इति जटाधरः ॥ दृढः । ज्येष्ठः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अष्टकाष्ठः, पुं, (अष्टं काष्ठमस्य ।) शाकट्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अष्टा, स्त्री, (इधमावामतिप्रयेन प्रशस्या । इष्टन् ।
टाप् ।) स्मलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेदा । इति केचित् । उत्तमा नारी च ॥
अष्टाक्षं, स्त्री, (अष्टं अक्षम् ।) वृक्षाक्षम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अष्टाश्रमः, पुं, (अष्ट आश्रमः ।) गृहस्थाश्रमः ।
आश्रमचर्यायां पालकत्वात् ॥
अष्टौ, [न] पुं, (अष्टं धनादिकमस्यस्येति । इतिः)
कुलोत्तमशिष्या । यथा,—
“कुलिकस्तु कुली अष्टौ कुलश्रेष्ठिनि शिल्पि-
नाम् ॥”
इति जटाधरः ॥
(यथा, दृष्टवृत्तितायाम् । २६ । १० ।
“अष्टौ सुवर्णपुष्पैः पद्मविप्राः पुरोहिताः
कुसुमैः ॥”)
अ, खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-अनिट् ।) आयति रौद्राक्षोक्तः । इति
दुर्गादासः ॥
अ, म पचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) म, अपयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ओण, ऋ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अणुओणत् । संघातो
राष्ट्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
ओण, पुं, (ओणतीति । ओण संघाते + अच् ।
यङ्गा, ङणोतीति । शु अवयवे बाहुलकात् नः ।
इत्युणादिकीयां उज्ज्वलदन्तः । ६।६ । १) पङ्क्तुः ।
इत्यमरः ॥
ओणा, स्त्री, (ओण संघाते + अच् ।) अवगा-
नचक्षम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
“ओणायां अवगङ्गादृष्ट्या सुकृतेऽभिजिति प्रसुः
सर्वं नचक्षताराणां कृष्णस्यैव दक्षिणम् ॥”)
काञ्चिकम् । पङ्के, चि । इति केचित् ॥
ओणिः, स्त्री, (ओण संघाते + इन् । यद्वा, शु-
अवयवे + “वहिश्रुजिति ।” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) कटिः । इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टवृ-
त्तितायाम् । ५।६ । ७ ।
“कुलवीरद्वयोऽंशः सङ्गमशोभिमिश्रलाः ।
पुलिनाभुसुतोरस्या हंसहासाच्च निम्बगाः ॥”)
वा तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । इति सुख-
बोधः । प्रत्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओणिफलं, स्त्री, (ओणिः फलं फलकमिव ।) कटिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ओणिफलकं, स्त्री, (ओणिफल + स्वार्थे कन् ।)
कटिपार्श्वः । तत्पर्यायः । कटः २ । इत्य-
मरः ॥ फलकं चर्म तदाकारत्वात् ओणिः
फलकमिव ओणिफलकम् । कस्यते आनियते
कटः कटे वर्षावरणयोः अन् । कटिः । इति
केचित् । इति भरतः ।
ओणिविम्बं, स्त्री, कटिच्छन्नम् । इति धनञ्जयः ॥
ओणिच्छन्नं, स्त्री, (ओणिस्थितं छन्नम् ।) खड्ग-
वन्धनछन्नम् । परतला इति हिन्दीभाषा ॥
कटिवन्धनछन्नम् । इति केचित् । घुनृशी इति
भाषा ॥
ओणी, स्त्री, (ओणि + वा डीष् ।) कटिः । प्रत्याः ।
इति भरतद्विरूपकोपः ॥
ओतः, [सु] स्त्री, (शु + अस्तुन् । तुट् च ।) कर्णः ।
नदीवेगः । इति जटाधरः ॥ इन्द्रियम् । यथा,
“हृषीकर्मणं करणं ओतः खं विषयोन्द्रियम् ॥”
इति दैमचन्द्रः ॥
ओतयं, चि, (शु + तथ ।) अवणीयम् । यथा,—
“अध्वितयं न चान्येन ब्राह्मणं चतियं विना ।
ओतयमिह शूद्रेण नाध्वितयं कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ओता, [क] चि, (श्रयोतीति । शु + टच् ।)
अवयकता । यथा,—
“अप्रियस्य च पथस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥”
इति हितोपदेशः ॥
पुराणओढले प्रमाणमाह ।
“पठेदर्थं बुधमानः आवयेदे नरोत्तमे ।
ओता तु प्रादुसुखो भूत्वा श्रुत्यात् भक्ति-
तत्परः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥
ओत्तं, स्त्री, (अयतेऽनेनेति । अ + “हुयामाश्रु-
भसिभ्यश्चन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति जन् ।)
कर्णम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १६ ।
“इत्युज्जताः पौरवधूतुखेभ्यः
अस्सन् कथाः ओत्तसुखाः कुमारः ॥”)
ओत्तियता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओत्तियः, पुं, (कृन्दोऽधीति इति । कृन्दस् + “ओत्तियं-
श्रुन्दोऽधीति ।” ५ । २ । ८४ । इति घनब्रह्मणेन
साधुः ।) वेदाध्यक्षब्राह्मणः । तत्पर्यायः ।
कृन्दस् २ । इत्यमरः ॥ अयते धर्माधर्मावनेन
इति ओत्तो वेदः काष्ठविति च; ओत्तं वेति
अधीते वा ओत्तियः ऽपि कादिति इयः । कृन्दो-
ऽधीते इत्यर्थे इये कृन्दः शब्दस्य ओत्तादेशः ।
इति परे । कृन्दो वेति अधीते वा कृन्दस् २ ।
इति पूर्वस्य व्याः । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्निश्चित उच्यते ।
विद्याभ्यासो भवेद्भिन्नः ओत्तियस्त्वभिरेव हि ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥
मानवे माकंशेयपुरायै चाप्येवम् ॥॥ अपि च ।

“एकां शाखां सकलां वा षड्भिरङ्गैरधीत च ।
षट्कर्म्म निरतो विप्रः ओत्तियो नाम धर्म्मवित् ॥”
इति दानकमलाकरः ॥
ओत्तियता, स्त्री, (ओत्तियस्य भावः । ओत्तिय +
तल् ।) ओत्तियधर्म्मः । तत्पर्यायः । ओत्तम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओत्तं, स्त्री, (श्रुतौ भवम् । श्रुति + अण् ।) गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणायनः । यथा,—
“त्रयो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणायनः ।
इदमधिकं औत्तं चेतामिहोवमिहपि ॥”
इति जटाधरः ॥
ओत्तः, चि, (श्रुतौ भवः । श्रुति + अण् ।) श्रुति-
विहितधर्म्मदिः । यथा,—
“धर्म्मज्ञैर्विहितो धर्म्मः औत्तः स्मार्त्तो दिधा द्विषैः ।
दानादिहोत्रसमन्वमिष्या औत्तस्य लक्षणम् ॥
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमयुतः ।
पूर्वैश्चो वेदयत्नेह औत्तं सप्तधैर्योऽनुवन् ॥
ऋचो यजुर्षि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि वा श्रुतिः ।
मन्त्रादस्यातीतस्य स्मृत्या तन्महुरब्रवीत् ॥
ततः स्मार्त्तः स्मृतौ धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः ।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः श्रुत्याचारः स उच्यते ॥
इत्यावेदात्मकः औत्तः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः ॥”
इति मातृख्ये १२० अध्यायः ॥
अपि च । अधिकरणमालात्मना घवाचार्यवृत्त-
पराशरभाष्ये शातातयः ।
“औत्तं कर्म्म स्वयं कृत्यादयोऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अश्रुता औत्तमप्यस्यः कृत्यादाचारमन्तः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ओत्तं, स्त्री, (ओत्तमेव । प्रज्ञादित्वाद्घ् ।) कर्म्मः ।
(ओत्तियस्य भावः कर्म्म वा । “हायानान्तुवा-
दिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० । इत्यण् । “ओत्ति-
यस्य यलोपश्च वाचः ।” इति यलोपः ।)
ओत्तियकर्म्म । तत्पर्यायः । ओत्तियता २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (ओत्तस्य भावः कर्म्म
वा । अण् ।) ओत्तकर्म्म च । (ओत्तायां सङ्ग्रहः ।
“मिन्वादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । १८ । इति अण् ।)
ओत्तय, य, देवहविर्दानम् । इत्यमरः ॥ देवहवि-
र्दानं इत्यनेनायं मन्त्रः स्मृतः । इति भरत-
मनम् ॥
आर्क्तं, स्त्री, (अश्रिय आर्क्ता आर्क्ता यस्य ।) पद्मम् ।
इति केचित् ॥
अक, इ ङ सप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्वतन्त्रवर्ण-
शुक्तादिः । इ, अङ्कते । ङ, अङ्कते । सप्पौ गतिः ।
इति दुर्गादासः ॥
अक्षयं, चि, (श्लिष आक्षिप्ते + “अक्षिरक्षोप-
धायाः ।” उणा० ३ । १६ । इति कृष्णः अकार-
क्षोपधायाः ।) अक्षम् । इत्यमरः ॥ मनीहरम् ।
इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
“अक्षिं सवेव भूतानां कार्यं अयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा अक्षया प्रयोष्या धर्म्म-
मिच्छतां ॥”)

श्लेषः

“अलङ्कारः शृङ्गाकरनरकपाली परिजनो
विश्रीगङ्गा भट्टी वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थोयं स्थायीरपि भवति सञ्जामरगुरो-
र्विधौ वक्त्रे ऋद्धिं स्थितवति वयं के पुनरमी ॥
पृथुकापैस्तरपाचं भूवितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगच्छं सम्यति सममावयोः सदनम् ॥
भक्तिप्रकृतिविकानप्रययिषी नीलोत्पलसङ्घिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नैते हितप्राप्ते ।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृष्टो-
क्तन्तती
शृङ्गाकं कुरुतां भवानिश्चमनं नेत्रे तनुज्या
हरिः ॥”

यथ एव वचनश्लेषोऽपि ।

“मद्दे सुर सन्धे तमवसमावर्गं गमागमा
हरिः ॥

हर बहु सरणं तं चित्तमीहमवसर उमे
सहसा ॥

अयं सञ्जाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेयं च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यैकदमिजायां मिजाणाश्च इपालकः ॥

रजनिरममगौः प्रादपद्यावलीक-
चयसमयपराप्ता पूर्वसम्यत्सहसम् ।

प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहसुचितवचिः स्त्राजन्तिता सा तथा मे ॥

सञ्जैह हर सञ्जैह त्वं भवच्छेदितपरः ।
नयोपकारसाम्मुखमायासि तनुवर्चनम् ॥

मेदाभावात् प्रकृष्टादेर्भेदोऽपि नवमी भवेत् ॥”
नवमोऽपीहपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम् ।

“योऽवस्तु परमोचायां पञ्चच्छेदचयचमः ।
श्रुतकोटिदत्ता विभङ्गिदुष्टेन्द्रः स राजते ॥”

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वापयर्थो वाच्यः ।
ननु खरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चायाणां

तद्भेदादभिन्नप्रयत्नोच्चायाणाश्च श्रद्धानां वल्ले-
ऽनियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । शब्द-

श्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमर्थ-
मणितोऽर्थैरिति कथमर्थं शब्दालङ्कारः ।

उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-
त्वेन यो विभागः सोऽन्यथ्यतिरेकाभ्यामेव

अवतिष्ठते । तथा हि कटलादिगद्यलघुप्रासा-
दयो अर्थालादिप्रौढलाघुप्रसादयः सद्भावतद्-

भावानुविधाधित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन अवस्था-
प्यन्ते । तथा हि ।

“इयमप्य पक्षवाताक्षमास्तुकराजिता ॥”
खलमङ्गश्लेषः । प्रभातसन्धे वा न्यापक्षलुब्धे

हितप्रदेति समङ्गशब्दश्लेषश्चेति द्वावपि शब्द-
कसमाश्रयावितिद्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम् ।

न लादस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषश्च तु स विषयः
यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वलक्षणा ।

यथा,—
“सोकीनोसतिमायाति सोकीनायाल्लघोमतिम् ।

अद्यो खसदृशी दृतिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥”
न न्यावसुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि

तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरप्यपि । तथा हि ।

श्लेषा

यथा कमलमिव सुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरा-
मिवादी गुणसाम्यं क्रियासाम्यं उभयसाम्यं वा

उपमा तथा सकलकर्म पुरमेतन्मातं संप्रति
च चित्तौशुविममिवेवादी शब्दमात्रसाम्येऽपि

सा युक्तैव तथा ह्युक्तं वदतेन । स्फुटं
अर्थांशङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत
इति । न च कमलमिव सुखमिवादि साधा-

रणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वस्तुं
युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । देवलमेव

पातालमाशानां त्वं निवसन्मनः । लक्ष्मामरमरुद-
भूमिरेको लोकचयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य

चोपमाद्यलङ्कारविश्लेषोऽस्ति विषयः । इति
द्वयोर्थेऽपि सङ्कार एव उपपत्तिपर्यालोचने तु

उपमाया एवायं युक्तौ विषयः अन्यथा विष-
यापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च

अविश्वसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यविश्लेषादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेष-

प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यनार्थद्वयप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयायस्य प्रतिभात-

मात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास
इव विरोधः । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेव-

मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारा-
न्तरमेव साधीयः । तथा च सर्वश्रुता मणि-

नाथः कविरेव खल्लोको देव महान् भवान् ।
“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तुपुरःसरः ।

अहो देवगतिचिन्ता न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचलं कृत्वा ह्रीनं गुणं विषम-

दृष्टिः ।
यच्चित्रमप्युतशरी लज्जमभाङ्गीन्नमस्तस्मै ॥”

इत्यादावेकदेशवित्तिरूपश्लेषव्यतिरेकसमासो-
क्तिविरोधत्वसुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति

चोच्यते । अर्थांशङ्कारमध्ये च लज्जत इति
कोऽर्थं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इति यच्चैव

कविप्रतिभासं रसमोचरस्तत्रैव विचित्रतेति
सैवालङ्कारभूमिः । अर्थसुखमपेक्षितत्वेतयोः

शब्दानामिति चेत् अनुरागादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थांशङ्काराः किं गोच्यन्ते रसादिव्यञ्जक-

स्वरूपवाच्यविशेष्यपेक्षेऽल्लघुप्रासादीनामलङ्का-
रताशब्दगुणदोषाद्यामप्यर्थपेक्षेयैव गुणदो-

षता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षेयैव
अवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेगोच्यन्ताम् ।

विधौ वक्त्रे ऋद्धिं स्थितवतीत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकप्रयत्नोच्चायेत्यर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि

प्रसज्यतामिद्वेवमादि खयं विचार्यम् । इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ६

उल्लासः ॥
श्लेषाः, पुं, (श्लेषा एव । खार्थं कन् ।) कफः ।

इति शब्दचन्द्रिका ।
श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाञ्च हन्तीति । हन + टक् ।

अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केतकी । इति
विश्वमेदिन्यौ । श्लेषाप्रकृति, त्रि ॥

श्लेषा

श्लेषा, स्त्री, (श्लेषाञ्च हन्तीति । हन + टक् ।
टित्वात् ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति जटा-

धरः ॥ मल्लिका । इति मेदिनी । त्रिकटुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेषा, त्रि, (श्लेषा व्यस्यस्येति । श्लेषन् +
“लोमादिपामादिपिच्छादित्यः श्रुतेः । ” ५ ।

२ । १०० । इति नः ।) कफः । इत्यमरः ॥
श्लेषा, स्त्री, (श्लेषन् + पामादित्वात् नः । टाप् ।)

वृक्षविशेषः । यथा,—
“गुरुस्त्वस्तर्पणी च श्लेषणा च वृषापि च ॥”

इति शब्दमाला ॥
श्लेषा, त्रि, (श्लेषा व्यस्यस्येति । श्लेषन् + “सिन्धा-

दित्यश्च । ” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) श्लेष-
युक्तः । इत्यमरः ॥

श्लेषा, पुं (श्लेषन् + लच् ।) वृक्षविशेषः । बहु-
वार इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेषा, पुं, (श्लेषाञ्च हन्तीति । हन + टक् ।)
कटफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । कफ-

नाशकः, त्रि ॥
श्लेषा, [न] पुं, (श्लेष + “सर्वधातुभ्यो मणिन् । ”

उणा० ४ । १४४ । इति मणिन् ।) कफः ।
इत्यमरः ॥ तस्य प्रकीर्णहेतुर्नृपा,—

“गुरुमधुररसातिस्निग्धमुष्णं चाम्बु-
प्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः ।

तुहिनपतनकात् श्लेषणः स प्रकीर्णः
प्रभवति दिवसादौ सुप्तमात्रे वसन्ते ॥” ॥

तस्य लक्षणं यथा —
“स्तेमितं मधुरास्वता शिशिरता शौक्यं

प्रसोको मल-
प्राचुर्यं स्थिरता रसश्च लवणः कष्टरतिस्त्वता ।

आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोधासुचिः
स्निग्धता

तन्ना तृणपदेऽकासगुरुता एताः कपोक्ता
रजः ॥” ॥

अस्य प्रथमताकारणं यथा,—
“गुरुप्रोतदृष्टिस्निग्धं मधुरास्थिरपिच्छिकाः ।

श्लेषणः प्रथमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
रूपाकारकवायतिस्तत्कटुकवायामनिश्चीवन-

स्त्रीसेवाञ्चविशुद्धागररतिरुकोडापदावतनम् ।
धूमाढ्यागशिरिविरेकवमनखेदोपनाहादिकं

पानाहारविहारमेवचमिदं श्लेषाणस्य
चयेत् ॥” ॥

अ च पञ्चविधो यथा,—
“अवलम्बक इत्येकः क्षेदकः श्लेषकोऽपरः ।

बोधककार्पकश्चेति श्लेषा पञ्चविधः स्मृतः ॥” ॥
इतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफघ्नान्नातु शेषायां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्याति श्लेषा प्राप्नोत्युत्तरः ॥”

आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्षेदेनात् क्षेदकः स्मृतः ।
२ ।

श्लेषकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्ध्यां अय-
स्थितः ॥ १॥

श्लेषा

रसनावस्थितस्त्वैव बोधको रसबोधनात् ॥
शिरसि प्रस्थितश्चापि तपैको नेत्रतपेणात् ॥५॥
अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरःक्षोभपर्व्याख्यामाश्रयी रसः ।
मेदो प्राणश्च जिह्वा च कफस्थानसुरः परम् ॥”
तत्प्रकृतिकलचयम् । यथा,—

“गम्भीरवृद्धिः स्त्रुलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
खम्रे जवाशयालोकी स्नेहप्रकृतिको नरः ॥६॥
स्नेहो बन्धः स्थिरत्व गौरव दृढ्यता बलम् ।
चमा घृतिरजोभञ्ज कफकर्मविकारजम् ॥”
इति सुखबोधः ॥६॥

श्लेषकरद्रव्याणि यथा,—

“भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना हृष्य ।
तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमासलकौद्रवम् ॥
पर्युषितान्नं तक्रञ्च पक्करम्भाफलं दधि ।
मायाशुशुक्रैरानेयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥
नारिकेलोदकं रूचस्नानं पर्युषितं जलम् ।
तरुसुझापकफलं सुपककटौफलम् ॥
खान्तस्नानञ्च वर्षासु स्थलकं श्लेषकारणम् ।
तज्जलं ब्रह्मरन्ध्रे च महद्दीर्घविनाशनम् ॥”

इति ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
अपि च । एरुतलेनम् १ अनूपदेशवारि २
वार्षिकपानीयम् ३ पाखलजलम् ४ सामान्य-
शालिधान्यम् ५ माषः ६ अतसी ७ नूतनधान्यम् ८
मधुरनारीचश्राकम् ९ कषटश्राकम् १०
कलम्बीश्राकम् ११ उत्पादिकाश्राकम् १२
मथ्यमकुशाखफलम् १३ अलाडुफलम् १४
श्रीयङ्गनफलम् १५ चेलाङ्गम् १६ दीर्घपटो-
लिका १७ अलाडुनाडिका १८ पिष्ठाङ्गुलम् १९
करीषपलान्ध्रितिवेणुभ्यो जातं कृत्रिका-
श्राकम् २० विशेषतः पलान्जातसखेदज-
श्राकम् २१ मधुकुक्कुटिका २२ बहुवार-
फलम् २३ बालान्धिकाफलम् २४ चौरकम् २५
पक्ककटौफलम् २६ कण्टाफलान्ध्रि २७ पक्क-
कटौफलम् २८ तावन्मत्स्यः २९ पाण्डुरमत्स्यः ३०
कथितमत्स्यः ३१ लवणभावितमत्स्यः ३२ भाङ्गूट-
मत्स्यः ३३ पाटोममत्स्यः ३४ शिलिन्दमत्स्यः ३५
मेकलिमत्स्यः ३६ गरमत्स्यः ३७ कर्कशफलमत्स्यः ३८
हस्तिशममत्स्यः ३९ शङ्खीमत्स्यः ४० चिङ्गट-
मत्स्यः ४१ वाचमत्स्यः ४२ चिङ्गटोमत्स्यः ४३
गवाचीमत्स्यः अर्थात् पाँकालमत्स्यः ४४ कुञ्जि-
पक्षिमांसम् ४५ तावत्चौरम् ४६ आम-
दुग्धम् ४७ आविकदधि ४८ माद्विदधि ४९
खादुदधि ५० अक्खदधि ५१ तावदुदधत् ५२
माद्विदधत् ५३ तावद्विदधत् ५४ विशेषतो
भीषणमकेचुः ५५ कान्तारीचुः ५६ इच्छु-
फाणितम् ५७ इच्छुखण्डः ५८ नवान्नम् ५९
चिपिटः ६० रुतपूरः ६१ प्रायश्चः ६२ शस्त्रुली ६३
खरसुगवाकफलम् ६४ मधुररसः ६५ अति-
शयास्नेहजनम् ६६ लवणरसः ६७ श्रौतवीर्य-
द्रवम् ६८ कुण्डकपुष्पम् ६९ युषिकापुष्पम् ७०
बन्धूकपुष्पम् ७१ तावज्जलुररसः ७२ तावज्जलु-

१७५

श्लेषा

मज्जा ७३ । इति द्रव्यगुणात् संश्लेषितम् ॥
श्लेषनाशकद्रव्याणि यथा,—
“वह्निखण्डं भृष्टभङ्गं प्रकृतं विप्रोषकम् ।
भस्मं शुष्कमन्धश्च शुष्कपकहरीतकी ॥
पिष्टारकमपक्वश्च रम्भाफलमपकम् ॥
वैश्वारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
सघृतं रोचनाचूयं सघृतं शुष्कशर्करम् ।
मरीचं पिप्पलीं शुष्कमाद्रकं जीरकं मधु ।
द्रव्याण्येतानि गन्धानि । सद्यःस्नेहश्राणि च ॥”
इति ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥६॥
अपि च । सार्धपतैलम् १ तैलाभ्यङ्गः २ उड्ड-
नैलम् ३ श्लेशिरजलम् ४ वायुजलम् ५ कौप-
जलम् ६ नेभोरजलम् ७ नादेयजलम् ८
सामान्योदकम् ९ विशेषतः पादशोषो-
दकम् १० पेषितवचासुस्तकसंयुक्तजलज्ञानम् ११
अगुरु १२ कुङ्कुमम् १३ पक्कम् १४ ककौ-
लम् १५ शटी १६ दम्भभूमिजातशालि-
धान्यम् १७ अतिरोषधान्यम् १८ यवः १९
झामाकाधान्यम् २० कोद्रवधान्यम् २१ कङ्क-
धान्यम् २२ हस्तिशामाकाधान्यम् २३ चीनक-
धान्यम् २४ सुन्नः २५ सुजुष्टम् २६ राजमाषः २७
मच्छरः २८ चणकः २९ कुलत्थः ३० तुवररी ३१
नानाशिम्या ३२ जलसंयोगिसामान्यशुष्क-
नारीचपत्रश्राकम् ३३ हिलमोचीश्राकम् ३४
शालचीश्राकम् ३५ यौगुस्तन्दरश्राकम् ३६
पूतनवाश्राकम् ३७ कलायश्राकम् ३८ ब्रह्मी-
श्राकम् ३९ चाङ्गिरौश्राकम् ४० एकाश्राकम् ४१
पालङ्गोश्राकम् ४२ चणकपत्रश्राकम् ४३
कौसुम्भश्राकम् ४४ ओषधीश्राकम् ४५ महा-
राष्ट्रीश्राकम् ४६ कदलीमोचकम् ४७ सुन्न-
वानैकुफलम् ४८ अङ्गारपक्ववासाङ्गुः ४९
पाण्डुरङ्गफलम् ५० कारवेण्डफलम् ५१ कर्को-
टकफलम् ५२ पटोलनाडो ५३ कुशाख-
नाडिका ५४ वेचायम् ५५ मूरगः ५६ केषुक-
मूलम् ५७ हृत्तेलाभ्यां सिद्धं मूलम् ५८
मूलकपुष्पम् ५९ खण्डकर्मः ६० मूलकफलम् ६१
वाराहीकन्दमूलम् ६२ आम्बपेयी ६३ अम्बर-
दाडिमम् ६४ मातुलुङ्गलक ६५ लिम्ब्याकम् ६६
जम्बीरम् ६७ कर्कशुः ६८ शुष्कमसक्तकोल-
फलम् ६९ अज्जीरम् ७० जवनालम् ७१
लवलीफलम् ७२ जाम्बवम् ७३ पक्कान्धिका-
फलम् ७४ पक्कतिन्दलम् ७५ अक्खतसम् ७६
महाद्विम् ७७ कर्कशम् ७८ कोचाक्षफलम् ७९
तावास्त्रिमज्जा ८० वाणविलम् ८१ विल्व-
पेषिका ८२ घाची ८३ विभीतकम् ८४ विभीत-
मज्जा ८५ घाचीमज्जा ८६ नव्यावर्तमत्स्यः ८७
कवधीमत्स्यः ८८ एलङ्गमत्स्यः ८९ दक्षिण-
मत्स्यः ९० निकटमत्स्यः ९१ प्रोष्ठोमत्स्यः ९२
मत्स्याखम् ९३ कूर्माखम् ९४ खगाखम् ९५
एवमांसम् ९६ खड्गिमांसम् ९७ कूर्मपादः ९८
कपिञ्जलमांसम् ९९ वनिकापक्षिमांसम् १००
प्रसन्नमद्यम् १०१ अरिष्टमद्यम् १०२ अथै-

श्लेषात

मधु १०३ पुराणमधु १०४ नूतनमधु १०५
मेघीचौरम् १०६ उड्डीचौरम् १०७ श्वेतोष्ण-
दुग्धम् १०८ द्वागदधि १०९ द्वाक्षितनदधि ११०
दधिमत्स्यः १११ दधिरसः ११२ मयिततकम् ११३
आविकदधत् ११४ औदकदधत् ११५ गकीचु-
रसः ११६ हिङ्गु ११७ जीरकम् ११८
वास्त्रिका ११९ शुष्कधन्याकम् १२० कास्तुन्दी-
वटिका १२१ हरिद्रा १२२ यमानी १२३
शुष्कपिप्पली १२४ आर्द्रपिप्पली १२५ शुष्की १२६
आर्द्रकम् १२७ सर्षपः १२८ सिद्धार्षः १२९
पलाण्डः १३० गुडत्वक् १३१ पक्कम् १३२ यव-
चारः १३३ सर्जिकाचारः १३४ टङ्गु-
चारः १३५ मखः १३६ भृष्टतण्डुलः १३७
लाजाः १३८ लाजमखः १३९ अपक्वयव-
शक्तः १४० बान्धमखः स तु भृष्टयवमखः १४१
सुन्नयूषः १४२ रागयूषः स च दाडिमद्राक्षा-
युक्तसुन्नयूषः १४३ मच्छरयूषः १४४ कुलत्थ-
यूषः १४५ खड्गयूषः १४६ कामलिकयूषः स तु
लवणघृतादितिलमाषमिश्रितपक्वदधि १४७
पलान्ध्रितनकदैर्मन्त्रेपिताङ्गार-दग्धलवणवैश-
वारपुरस्त्रुतचार्द्रककटुतेजसन्तोषितमत्स्यः १४८
प्रदिग्धम् १४९ शालिपिष्टकम् १५० ताम्बू-
लम् १५१ चूर्णम् १५२ खदिरः १५३ यवः १५४
जातीफलम् १५५ कर्पूरम् १५६ कटुरसः १५७
तिक्तुरसः १५८ कषायरसः १५९ उष्णस्वभाव-
द्रव्यम् १६० मानतीपुष्पम् १६१ मल्लिका-
पुष्पम् १६२ पद्मपुष्पम् १६३ वज्जलपुष्पम् १६४
पुष्पागपुष्पम् १६५ कङ्कारपुष्पम् १६६ उत्पल-
पुष्पम् १६७ पाटलपुष्पम् १६८ चम्पकपुष्पम् १६९
रात्रिजागरणम् १७० विल्वमूलम् १७१
पाटला १७२ शालपर्णी १७३ एरिन्द्रपर्णी १७४
एरुदमूलम् १७५ कण्टकारिका १७६
विशाला १७७ कोशः १७८ भृङ्गराजः १७९
केशराजः १८० द्रोणपुष्पी १८१ शिखरी १८२
वचा १८३ शक्राश्रयम् १८४ हरिद्रा १८५
दाह्वी १८६ अवलगुणः १८७ एडगजः १८८
रेणुका १८९ भूलैः १९० आसनः १९१ निम्ब-
पत्रम् १९२ भुनिम्बः १९३ कुटजः १९४
यासः १९५ दुरालभा १९६ कटुकी १९७
चायन्ती १९८ शङ्खी १९९ कटुफलम् २००
कुष्ठम् २०१ पारिमन्त्रः २०२ वासकः २०३
मधुयुक्तशुष्की २०४ पिप्पलीमूलम् २०५
चतिका २०६ गजपिप्पली २०७ अर्कः २०८
धुसूरः २०९ सामान्यगुणगुणः २१० नूतन-
पुरातनगुणगुणः २११ अरुणा चिह्वा २१२
सिता चिह्वा २१३ सिन्धुवारः २१४ मगो-
ठका २१५ सौराष्ट्री २१६ ताम्रम् २१७
कांस्यम् २१८ । इति द्रव्यगुणात् संश्लेषितम् ॥६॥
श्लेषातः, पुं, (श्लेषातमत्वतीति । अतः + अच् ।)
श्लेषातकटुचः । इति शब्दरत्नावली ।
श्लेषातकाः, पुं, (श्लेषात यव । स्वार्थे कन् ।) बहु-
वारकटुचः । इत्यमरः । (यथा, मधुः १६११४

“वर्जयेत् मधुमांसं भौमानि कवकानि च ।
भूक्ष्णं श्लेष्मिकं चैव श्लेष्मानि कफलानि च ॥”
श्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणा खसेवनजितकफेन
अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच् + क्तुल् ।)
ट्वादिप्रियः । वहुवार इति वहुभाषा, लघोऽङ्
इति हिन्दी भावाः । तत्पर्यायः । बहुवारः २
पिच्छलः ३ द्विजकुतुसितः ४ श्रेष्ठः ५ शीत-
फलः ६ शीतः ७ प्राकटः ८ कर्तुदारकः ९
भूतदुमः १० गन्धपुष्पः ११ । अस्थ गुणाः ।
कटुत्वम् । हिमत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।
खादुत्वम् । पाचनत्वम् । क्षिप्तमूलहरत्वम् ।
आमासदीपनलघोऽपचयनातिविस्फोटशान्ति-
करत्वम् । कफकारकत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥
अस्थामफलगुणाः । विट्त्वम् । क्लृप्तत्वम् ।
पित्तकषासनाश्रितत्वम् । तत्पित्तफलगुणाः । मधु-
रत्वम् । क्षिप्तत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
श्लेष्मिकं, त्रि, (श्लेष्मणः श्रमनं कोपनं वा ।
श्लेष्मन् + “वातपित्तश्लेष्मभ्यः श्रमनकोपनयोः”
५।१।२८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता टच् ।
कफश्रमनम् । कफकोपनम् । इति व्याकरणम् ॥
श्लेष्मोद्भवम् । श्लेष्मसम्बन्धेयम् । इति श्लेष्म-
शब्दात् ण्यिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा,
सुश्रुते । १।३ ।
“चित्कित्ताप्रविभागीये वाताभिधन्ववारणः ।
पैतिकस्य श्लेष्मिकस्य रौधिरस्य तथैव च ॥”)
श्लोकः, ऋ ङ संघाते । वर्जने । सर्वज्ञे । इति कवि-
कल्पदुमः । (भ्रा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।)
संघात इह हन्दीविशिष्टवाक्यरचनम् । ऋ,
अश्लोकतु । ङ, श्लोकते कविः । इति दुर्गा-
दासः ॥
श्लोकः, पुं, (श्लोकते इति । श्लोक संघाते + णच् ।)
पत्यम् । वधः । इत्यमरः ॥ * ॥ (वाक् । इति
निघण्टुः । १।११ । “शु अवधे ‘दृग् भोका-
पाश्र्वक्षितमिचिभ्यः कन्’ इति कन्प्रत्ययो
बाहुलकाद्भवति गुणः कपिलकाहिलाक्षत्वम् ।
अयते इति श्लोकः । यदा श्लोक संघाते ‘पुंसि
संज्ञायां वः’ श्लोक्यते पश्यते रूपेण संघन्ते
कविभिः श्लोकः ।” इति तट्टीका ॥ श्लोकात्म-
कारणम् । यथा,—
“मा निहाद प्रतिष्ठां लमगमः प्राश्वतोः समाः ।
यत्तौ चक्षिषुनादेकमवधौः काममोहितम् ॥
तस्यैव ज्वतक्षिणा बभूव हृदि वीक्षतः ।
श्लोकार्त्तनाश्रु प्रक्षणेः किमिदं आह्वतं मया ॥
क्षिप्तम् व ममप्राप्यकार मतिमान् मतिम् ।
क्षिप्तक्षिप्तवतीह्वाक्षमिदं स तुनिपुङ्गवः ॥
पादवन्तीरश्मसम्बन्धोऽक्षममन्वितः ।
श्लोकार्त्तस्य प्रवृत्तौ मे श्लोको भवतु नाश्वया ॥”
इति रामायणे वाल्मीकीये नावकाण्डे २ सर्गः ॥
श्लोणः, ऋ संघाते । इति कविकल्पदुमः । (भ्रा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अश्लोकतु । संघातो
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

श्वः, [वृ] अ, अनामताहः । इत्यमरः ॥ कालि इति
भावाः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
“श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥”)
श्वःश्वसं, क्ली, (श्वः आगामिकावे श्वयो यत्र ।
“श्वो वसौयःश्वसः ।” ५ । ४ । ८० । इति
अच् ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । ३८ ।
“श्वःश्वसमवाप्तसि धातुश्वं प्रत्यभावि सा ॥”)
परमात्मा । श्रमः । इति मेदिनी । कल्याण-
युक्ते, त्रि ॥
श्वकः, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पदुमः । (भ्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तायः । इ,
श्वङ्गते । ङ, श्वङ्गते । सर्पो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥
श्वगणः, पुं, (शुनां गणः ।) कुक्कुरसमूहः । यथा ।
हारादर्थवयोरिसुमौ स्थातां गित्कृते परे ।
आपद्व्यङ्ग्ये वा । न तु श्वगणप्रवृत्तीनाम् ।
इति तुल्यवोधकारणटीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । १४ ।
“श्वगणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा मांस-
भोजनाः ॥”)
श्वचः, ङ } गताम् । इति कविकल्पदुमः ॥
श्वचः, इ ङ } (भ्रा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) द्वौ
वकारयुक्तादौ । पुनः पाठादावौ नेदुवन्तः ।
दितौ तु द्वौ । एक एवेतौ पाठवन्ताह्वाथ इति
नियमात् । ङ, श्वचते । इ, श्वचति । ङ,
श्वचते । इति दुर्गादासः ॥
श्वटः, क } गतौ । अस्संस्कृते । संस्कृते । इति
श्वटः, इ क } कविकल्पदुमः । (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तौ पुन पाठादावौ
नेदुवन्तः । त्रयः अर्थः । क, श्वटयति । इक,
श्वटयति जनः । गच्छति किमपि संस्करोति
वा इत्यर्थः । संस्कारगतीरिति केचित् । इति
दुर्गादासः ॥
श्वटः, तु क इन्द्राणि । इति कविकल्पदुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
श्वटयति नीचः । कुतुसितं वदतीत्यर्थः । रमा-
नायस्तु सन्ध्याभाष्ये इति मत्वा श्वटयति
सन्ध्यावदतीत्यर्थ इत्याह । सन्ध्यागम इत्यपेके ।
इति दुर्गादासः ॥
श्वदंष्ट्रकः, पुं, (शुनो दंष्ट्रैव कण्ठकोऽस्य ।)
गोक्षुरः । इति राजनिघण्टुः ॥
श्वदंष्ट्रकः, क्ली, (शुनो दंष्ट्रैव कण्ठकावृत्तत्वात् ।)
गोक्षुरकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।१६६ ।
“पिण्डादीनां श्वदंष्ट्रकस्यकाशवः कुक्षाका-
दीनां दाव्यैकराशवः ॥”)
श्वधूर्तः, पुं, (शुनि धूर्तसदृशकालात् ।) प्रगालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्वनिशः, क्ली, (शुनां निशा । “सुरासेना-
श्वनिशा, क्ली, ” आद्याशालानिशा स्थियाश्च ।”
इति जिज्ञाशुभाषनसूत्रेण विभाषया क्लीव-
त्वम् ।) शुनां निशा । इत्यमरभट्टो । मत्त-

कुक्कुरनिशा । यथा,—
“यस्यां मत्ता निशि श्वानः श्वनिशं श्वनिशा च
सा ॥”
इति जटाधरः ॥
श्वपक्, [च] पुं, (श्वानं पचतीति । पच् + क्तिप् ।)
चण्डालः । यथा । निषादः श्वपचः श्वपक् ।
इति भरतद्वतवीपालितः ॥ (यथा, मनुः । १३।६२ ।
“श्वनाश्च पतितानाश्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां क्षमीणाश्च श्वनकैर्विष्येत् सुवि ॥”)
श्वपचः, पुं, (श्वानं पचतीति । पच् + अच् ।)
चण्डालः । इत्यमरः । तस्य संज्ञा अन्ध्याव-
सायो । तस्य धर्मो यथा,—
“चण्डालश्चपचानां बहिर्गामात् प्रतिश्रयः ।
अपचाश्च कर्त्तव्या धनं येषां श्वगर्हभम् ॥
वासंश्च श्वतैलानि भिन्नभास्वेषु भोजनम् ।
कार्याः समलङ्कारः परित्रय्या च निवृत्तः ॥
न तैः समयमन्वच्छेत् पुरुषो धर्मेमाचरन् ।
अवहारी मिथस्तीर्षा विवाहः सङ्गैः सह ॥
अनं येषां पराधीनं देयं स्थाद्विभ्राजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते श्वमेव नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नित्वा राजशासने ।
अनाश्वं श्वमेव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
यथाश्च हन्तुः सततं यथाशास्त्रं वृषाक्षया ।
यथावासासि यक्षीयुः श्वयाश्चाभरन्तानि च ॥ ३ ॥
चाण्डालः श्वपचः क्षता स्ततो वेदेहकस्तथा ।
मागधायोगवो चैव सप्तेतेऽन्यावसायिनः ॥”
तस्यान्तमन्वयो प्रायश्चित्तं यथा,—
“अन्ध्यावसायिनामन्नमन्नीयादृष्ट्यु कामतः ।
स तु चान्दायनं कुर्यात् तमकच्छमथापि वा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्ताङ्गीरोचनम् ॥
श्वपाकः, पुं, (शुनां पाकः कार्यत्वेन यश्च ।)
चण्डालः । इत्यमरः । तस्योत्पत्तिवैयर्थ्या,—
“क्षतुर्जातस्तथोप्यायां श्वपाक इति कीर्तयते ॥”
इति मानवे १० अध्यायः ॥ * ॥
रजखलायास्तस्य श्वपचं प्रायश्चित्तं यथा,—
“चाण्डालेन श्वपाकेन संसृष्टा चेत् रजखला ।
अतिक्रम्य तान्द्वहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
चिराजसुपवाशः स्नात् पश्चाद्येन शुध्यति ।
तां निशान्ति श्वतिक्रम्य खजालुक्तम् कारयेत् ॥”
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अना-
श्वाने दृष्टस्यति ।
“पतिवान्धश्वपाकेस्तु संसृष्टा स्त्री रजखला ।
तान्द्वहानि श्वतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि चिराजसु द्वितीये द्वाङ्गमाचरेत् ।
अक्षोरार्चं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥”
चतुर्थेऽङ्गीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
श्वपलः, पुं, (श्वप्रियं पलमस्य ।) वीचपूरः । इति
रत्नमासा ॥
श्वपल्लः, पुं, दृष्टिपुङ्गवः । स च अक्रूरपिता ।
यथा । अगमिजस्त्यान्वयेऽन्यो दृष्टिः । तस्मात्
श्वपल्लः । ताम्रभावः कथित इव । श्वपल्लस्त्यान्वः

अशुरः

कनीयान् चिको नाम आता । अफल्कादङ्गुरी
गान्धिन्यामभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
१४ अध्यायः ।

अभीरुः, पुं, (शुनः कुकुरात् भीरुर्भवशीलः ।)
अमालः । इति शब्दमाला ।

अभ्र, क विभे । गतौ । तद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पर०-सक०-तद्धे अक०-सेट् ।) विजं
रत्युकरणम् । क, अभ्रयति भास्वं बाणकः ।
तद्धे इति तत्किं दौःखी इत्यस्य रूपम् । अभ्रयति
दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः । तद्धे स्थाने तन्न
इत्यपवादः । इति दुर्गादासः ।

अभ्रं, कौ, (अभ्रयति यदिति । अभ्र विभे + कर्मणि
चच् ।) द्विप्रत्ययः । इत्यमरः । (यथा, मार्कण्डेयः ।
४३ । २६ ।

“पततो यस्य नै गर्ते स्मरे द्वारं पिथीयते ।

न चोत्तिष्ठति यः अभ्रान् तदन्तं तस्य जीवि-

तम् ।”)

अभ्रयुः, पुं, (तु ओ श्वि गतिवृद्धोः + “द्वितीये-
धुच् ।” ३ । ३ । ८६ । अयुच् ।) श्रौयः । इत्य-
मरः । (यथा, हृत्सुचं हितायाम् । ३२ । १० ।

“अयधुश्वसोऽन्वाद्भरकासमभा वणिक्-
प्रोडा ।”)

अश्वीचो, स्त्री, (अश्वतीति । श्वि गतिवृद्धोः +
“अयनेचिच् ।” उणा० ४ । ७१ । इति ईचिः ।
वा ङीष् ।) प्रोडा । इति विद्वान्तकौमुदी ।

अश्व, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः । अश्वति । वेगः
श्रीप्रगतिः । इति दुर्गादासः ।

अश्वक, क भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तस्तान्वादिभिरन्तः-
स्थलतोषोपधः । क, अश्वकयति । भावः कथनम् ।
इति दुर्गादासः ।

अश्व, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः लट्प्रत्ययः ।
अश्वति । वेगः श्रीप्रगतिः । इति दुर्गादासः ।

अश्रुतिः, स्त्री, (शुनः कुकुरस्येव पराधीना इतिः)
सेवा । इत्यमरः । चाकूरी इति भाषा । शुन
इव इतिः परपिण्योपजीवनात् । इति भरतः ।
अपि च ।

“सद्यावृत्तन्तु बाणिष्यं तेन चैवापि जीवते ।

सेवा अश्रुतिरास्याना तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।”

इति मानवे ४ अध्याये ६ श्लोके ।

“सेवा तु दीनदृष्टिचन्दर्शनस्याभितर्जननीच-
क्रियादिधर्मयोगात् शुन इव इतिरतः अश्रुति-
रक्ता तस्मात्तां प्रलये ब्राह्मणस्यसेत् ।” इति
कुल्लुकभट्टः ।

अश्वान्नः, पुं, (शुनो आन्नः ।) हिंस्रपशुः । यथा,
“श्राद्धं लः पुच्छरीकश्च द्वीपो चाथ ऋगादनः ।
अश्वान्नश्च तरुश्च आङ्गश्च आपदः समौ ।”

इति षट्पादः ।

अशुरः, पुं, (ए अशु अश्रवे अश्रयति इति ।
अश्र + “श्रावशेरासौ ।” उणा० १ । ४५ । इति

अस

उरन् । “शुश्रूष्योऽनाशुश्रूष्याभिधायी । आशु
याप्रथः अशुर इति धातुपारायणम् ।” इति
तट्टीकायां उज्ज्वलदत्तः ।) पतिपत्नीः पिता ।

इत्यमरः । (यथा,—

“असारे खलु संसारे सारः अशुरमन्दिगम् ।
हिमालये हरः श्वेते हरिः श्वेते मन्मोदधौ ।”

इत्युद्भटः ।)

पूज्यः । इति मेदिनी ।

अशुरौ पु (अश्रश्च अशुरश्च तौ । “अशुरः
अश्रा ।” १ । २ । ७१ । इति पाक्षिक एक-
शेषः ।) अश्रुअशुरौ । द्विवचनान्तोऽयम् ।

इत्यमरः । अशुर श्राशुङी इति भाषा ।

अशुर्यः, पु, (अशुरस्यापत्यमिति । अशुर + “राज-
अशुरान् यन् ।” ४ । १ । १३७ । इति यत् ।)

देवरः । श्वाणः । इत्यमरः । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १६ । ५७ ।

“इदौ वैदेहदेशे च राज्यं गोपालकाय सः ।

सत्कारहेतोर्वृत्तिः अशुर्यायासुगच्छते ।”)

अश्रुः, स्त्री (अशुरस्य स्त्री । अशुर + “अशुर-
स्योकारलोपश्च ।” ४ । १ । ६८ । इत्यस्य वानि-
कोक्त्वा ऊङ् उकारलोपश्च ।) पतिपत्नीः प्रश्नः ।

इत्यमरः । श्राशुङी इति भाषा । * तस्याः
क्षुधाभिः सहाविश्वसाकारणं यथा,—

धर्मयाध उवाच ।

“मया ते दृष्टिता दत्ता पत्नार्ये वरवर्णिनी ।
सा च त्वज्जायेया प्रोक्ता दुहिता जन्तुघातिनः ।

अगोऽर्थमागतोऽहं ते यद्धं प्रति समीक्षितुम् ।
आचारं देवपूजाञ्च अतिधीनाञ्च तर्पणम् ।

एतेषामेकमप्यत्र कुर्वन्नपि न दृश्यते ।

तदुत्तरं गन्तुमिच्छामि पितृणां आह्वान्यया ।

स्वयं नैव भुञ्जामि पितृणां कार्यभिलुत ।

अहं व्याधौ जीवन्तौ न तु तन्नोक्तहिंसकः ।

मनसुना जीवघातस्य यद्गुणं त्वत्सुतेन च ।

तत्कृत्स्नञ्च संप्राप्तं प्रायश्चित्तं तपोधन ।

एवमुक्त्वा स चोत्थाय श्रमा गरीं तदा घरे ।

मा क्षुधाभिः समं अश्रा विश्वासो भवतु क्वचित् ।

मा च क्षुधा कदाचित् स्यात् वा अश्रून् जीवती-

मिवेत् ।

एवमुक्त्वा गतो व्याधः स्वयहं प्रति भाषिन् ।”

इति वाराहे आदिशतवृत्तान्तनामाध्यायः ।

अश्रुअशुरौ, पु, (अश्रश्च अशुरश्च तौ ।) अश्रू-
अशुरयोः सङ्घोक्तिः । तत्पर्यायः । अशुरौ २ ।

इत्यमरः ।

अश्र, घ लु प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः । (अहा०-
पर०-अक०-सेट् ।) “वकारयुक्तादिः । च लु,
असति लोकाः जीवतीत्यर्थः । आश्रसेतुर्निश्रा-

चरान् । इति भट्टौ । न विश्रसेत् पूर्वविरो-

धितस्येति । पश्चत्वे ।

‘न विश्रसेद्विश्रस्ते विश्रस्ते नातिविश्रसेत् ।’

इत्यादौ च गण्यस्तमनिवृत्तमिति आधात् श्रपः

स्यात् साधम् । अथवा ऋदेराकृतिगण्यत्वात्

तच्च दृष्टव्यम् । वस्तुतस्तु पचादित्वादिति अश्र

अश्व

इवाचरतीति कौ साधम् ।” इति दुर्गादासः ।
अश्र, लु र स्मरे । इति कविकल्पद्रुमः । (अहा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लु, अश्रि । र, वैदिकः ।

इति दुर्गादासः ।
अश्रनं, कौ, (अश्र + लुट् ।) अश्रितम् । निश्वासः ।

इति मेदिनी । (यथा, किराति । १० । ३४ ।

“अश्रनचलितपल्लवाधरोहे

नवनिहितैर्ध्वमिवावधूनयन्ती ।” * ।

साश्रनम् । इति श्रीधरस्वामी । यथा, भागवते ।
२ । २ । २६ ।

“प्राचीनं गर्भं रश्मिनेन वै रसं

रूपञ्च दृष्ट्वा अश्रनं त्वचैव ।”)

अश्रनः, पुं, (अश्रितेति । अश्र + लुट् ।) वायुः ।

(यथा, हृत्सुचं हितायाम् । ३४ । २ ।

“इन्द्रयमवसन्ननिर्गति-

अश्रनेऽपि तामहाभिस्तताः ।”)

मदनद्वयः । इत्यमरः ।

अश्रनाश्रनः, पु, (अश्रनो वायुरश्रनं भक्ष्यं यस्य ।)

वर्षः । इति हारावली । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । ८२५ ।

“जगाद तं दिजन्मानं निश्चस्य अश्रनाश्रनः ।”)

अश्रनेश्वरः, पुं, (अश्रन ईश्वरो यस्य ।) अर्जुन-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अश्रनोत्सुकः, पु, (अश्रनाय उत्सुकः ।) वर्षः ।
इति शब्दरत्नावली ।

अश्रितं, कौ, (अश्र + क्तः ।) श्वासः । यथा,—

“आसस्य अश्रितं शीतलमुखे उच्छ्वास आहारः ।
आगो वहिर्मुखस्तु स्थानिः श्वासः पान एतनः ।”

इति हेमचन्द्रः ।

अश्रुनः, पुं, (अश्र + बाहुलकात् उन्नन् ।) अतप्र-
द्वयः । इति शब्दचन्द्रिका । कुकुरशोभा

इति भाषा ।
अश्रनं, जि, (श्रो भवम् । अश्र + “अश्रोमोऽश्रः
अश्रोम्यतरस्याम् ।” ४ । २ । १०५ । इति लव-

भावे व्युत्पन्नौ लुट् च ।) भविष्यद्भुत् । इति
शब्दमाला । (यथा, भागवते । ११ । ८ ।

१२ ।

“सायन्तनं अश्रनं वा न संयुज्येत भिक्षुकः ।
मक्षिका इव संयुज्यन् सद्य तेन विनश्यति ।”)

भविष्यत्कावे, कौ । इति राजनिर्घण्टः ।
अश्रयं, जि, (श्रो भवमिति । अश्र + “अश्रोमोऽश्रः
अश्रोम्यतरस्याम् ।” ४ । २ । १०५ । इति लप् ।)

श्रोभभवस्तु । इति शब्दमाला ।

अश्र, [न] पु, (अश्रयति गच्छतीति । श्वि गतौ +
“अश्र उच्चन् प्रथमिति ।” उणा० १ । १५८ ।

इति कानिप्रत्ययेन साधु ।) कुकुरः । तत्-
पर्यायः ।

“कुकुरः श्वः च भवकः शुनको ऋगदंशकः ।
कौलेयको रत्निदेवः सारथ्यो रतमव्यः ।

कुकुरो दीर्घसुरतः श्वानो धामन्यगोऽपि च ।

वक्रपृच्छः श्वशालुः स्यात् शरल्याम्यतरजपः ।

औषधादिवीर्यः श्वः स्नादण्कांतिप्रयककः ।

श्रासः

मृगयाकुशलः श्रा तु विश्वकदुः पुमानयम् ॥”

इति श्रद्धरत्नावली ॥

श्रागणिकः, वि, श्रागणैव चरति यः । “श्रागणात् ठञ् च ॥” ४।४।११ । इति ठञ् । श्रागणैव चरति श्रागणिकः श्रागणिको श्रागणिकः श्रागणिको । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रादन्तः, पु, (शुनो दन्त इव दन्तो यस्य । “शुनो दन्तदंष्ट्रेति ॥” ६।४।१२७ । इत्यस्य वासिकोन्मा दीर्घः ।) कुकुरदशनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रानः, पु, (श्रा यव । श्रन् + श्राय्ये अण् ।) कुकुरः । इति श्रद्धरत्नावली । (श्रुनां सस्कृष्टः । खण्डिकादिवात् अण् । कुकुरसकृष्टे, लो ।)

श्रानचिह्निका, स्त्री, (श्रानप्रिया चिह्निका ।) श्रानकचिह्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रानी, स्त्री, (श्रान + श्रियां ङीप् ।) कुकुरी । इति श्रद्धरत्नावली ॥

श्रापदः, पु, (शुन इव पदं यस्य । “शुनो दन्तदृष्टाकर्णकुन्वराहपुच्छपदंष्ट्र ॥” ६।४।१२७ । इत्यस्य वासिकोन्मा दीर्घः ।) हिंस्रपशुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १२।५।११ ।

“श्रापदो हिंसुरो हस्तो बानरः पक्षिपक्षमः ।
व्योदकाः प्रशयः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥”) वायुः । इति श्रद्धरत्नावली ॥

श्राविन्, [घ] पु, (श्रानं विध्यतीति । अघ + क्तिप् । “नहि ठवतीति ॥” ६।३।११६ । इति दीर्घः ।) श्रव्यः । इत्यमरः ॥ सञार इति भाषा । (यथा, मनुः । ५ । १८ ।

“श्राविषं श्रव्यकं गोधां खड्गगूर्मशशंस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चमखेष्वाहुरवृष्टांश्चैकतो दनः ॥”) श्रावद्, [घ] पु, (श्रानं विध्यतीति । अघ + क्तिप् ।

“नहिठतीति ॥” ६।३।११६ । इति दीर्घः ।) श्रव्यः । इत्यमरः ॥ सञार इति भाषा ॥

श्राशः, पु, (श्रा कुकुरः अश इव वाहनं यस्य ।) भैरवः । कुकुरवाहनत्वात् । इति कैचित् ॥

श्रासः, पु, (श्रित्वमेनेति । श्रस + करणे घञ् । यद्वा, श्रसतीति । श्रस + श्राधाधिति ॥ ३ । १।१४१ । इति णः ।) श्रसितम् । वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्राणः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १।१७७ ।

“श्रासान् सुचति भूतखे विमुचति लम्बाग-
माजोके

दीर्घे रोदिति विचिपयव इतः चामां सृणा-
वज्जरीम् ॥”) रोगविशेषः । स तु बलवान् महापातकजः ।

यथा,—
“उन्मादश्च लब्धं रोगो राजयन्माधुरी तथा ।

श्रावच्च मधुमेवौ हाडदरी पापसंज्ञकाः ॥
इति नारदोक्तम् ॥”

इति सुद्धितस्त्वम् ॥ स च ह्रीगवण उपपातकजः । यथा,—

“नखोदरयस्तुङ्गीहृत्पुरुषो रोगग्रन्थिनि च ।

श्रासः

श्रासाजीम्वरच्छर्द्दिभममोहगलपहाः ।

रक्तानुद्विषपट्टा उभपापोद्गवा गदाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ श्रासाधिकाः । तत्र निदानमाह ।

“यैरेव कारयेद्दिक्का देहिनां संप्रवर्षते ।

तेरेव बहुभिः श्रासो आधिघोरः प्रजायते ॥”

श्रासस्य मेहानाह ।

“महोद्विच्छन्नतमकच्छुदमेदेस्तु पञ्चधा ।

भिद्यते समष्टायाधिः श्रास एको विशेषतः ॥” * ॥

पूर्वोक्तपमाह ।

“प्रागूर्ध्वं तस्य ज्वलीडा शूलमाधानमेव च ।

आनाहो वक्रवेरस्यं शृङ्गनिस्तोद एव च ॥” * ॥

संप्राप्तिमाह ।

“यदा सोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।

विश्वगत्रजति संरुद्धस्तदा श्रासं करोति सः ॥”

सोतांसि प्रागोदकाग्रवहानि । कफपूर्वकः कफः

पूर्वः प्रधानं यस्य सः । विश्वगत्रजति सर्वतो

विमार्गान् याति । संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः ॥ * ॥

महाश्रासस्य लक्षणमाह ।

“उड्गूयमानवातो यः श्रद्धवन् दुःखितो नरः ।

उच्चैः श्रसिति सन्नद्धो मत्तयम् इवानिशम् ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विधानलोचनः ।

विद्वत्स्थाननो बद्धस्त्वचच्चां विशीर्षवाक् ॥

दीनः प्रश्रवितं चास्य दूरात् विज्ञायते भ्रष्टम् ।

महाश्रासोपहृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥”

उड्गूयमानवानः उड्गू नोयमानो वातो यस्य सः ।

श्रद्धवन् श्रद्धं वधा स्यात् । कौटक् स श्रद्धस्तद-

बोधवितुमाह । मत्तयम् इव उच्चैः श्रसितो-

लन्यः । सन्नद्धः आनद्धः आनाहृष्ट इति

यावत् । ज्ञानं श्रासम् । विज्ञानं तदर्थविनि-

श्चयः । विशीर्षवाक् स्खलितवचनः । दीनः

म्हानः । मारकस्यायं महाश्रासः ॥ * ॥ ऊर्ध्व-

श्रासमाह ।

“ऊर्ध्वं श्रसिति योऽर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मादृतसुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहाहिनः ॥

ऊर्ध्वदृष्टविपश्यस्तु विभ्रान्ताश्च इतस्ततः ।

प्रसृजन् वेदनार्थं च शुष्कास्थो रतिपीडितः ॥

ऊर्ध्वश्रासे प्रकुपिते ह्यधःश्रासो निरुध्यते ।

सुहृत्तस्मास्तस्योर्ध्वं श्रासस्तस्यैव हन्यन् ॥”

सर्वस्य श्रासेर्ध्वं श्रसते । अथ व्यर्थमिति

विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्रासमघः

करोति । श्लेष्मादृतस्यादि । श्लेष्माद्या व्यातं

यत्सुखं सोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्ते-

नाहिनः । विपश्यन् इतस्ततो विहृतं यथा

स्यादिवं पश्यन् । अधःश्रासो निरुध्यते श्रासो

नाधः प्रवर्षते इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्ध्वश्रास्यारि-

रस्य लक्षणमाह । सुहृत्तो मोहं प्राप्नुवतः

तस्यतो म्हानि प्राप्नुवन्तश्च ऊर्ध्वश्रासः अहन्

प्राणान् हन्ति । तस्येवेति न तु मोहम्हानि-

रहितस्य ॥ * ॥ क्षिप्रश्रासमाह ।

“यस्तु श्रसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणैव पीडितः ।

न चाश्रसिति दुःखातीं मर्मच्छेदरुजाहिनः ॥

श्रासः

आनाहृष्टेदम्हृत्तां दृष्टमानं वक्षिना ।

विभ्रुताश्चः परिचौगः श्रसन् रक्तोक्तलोचनः ॥

विचैताः परिशुष्कास्थो विवर्धः प्रलपन्नः ।

क्षिप्रश्रासेन विच्छिन्नः स प्रांश्च विजहात्यहन् ॥”

विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणैव यावद्दलेन ।

मर्मच्छेदरुजाहिनः हृदयशिरश्छेदेवेदनयेव

पीडितः । दृष्टमानेन वक्षिना उपलक्षितः ।

विभ्रुताश्चः अशुपूर्णनयः । विचैता उद्विग्न-

चित्तः । क्षिप्रश्रासेन विच्छिन्नः सः । यस्तु

श्रसिति विच्छिन्नमिवादिषजग्युक्तो यः स

नरश्क्षिप्रश्रासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य

इत्यर्थः । मारकस्यायं विच्छिन्नश्रासः ॥ * ॥

तमकश्रासमाह ।

“प्रतिबोमं यथा वायुः सोतांसि प्रतिपद्यते ।

श्रीर्वा शिरश्च संरुध्य श्लेष्मांश्च समुदीर्य च ॥

करोति पीनसन्नेन कण्ठे घूर्धुरं तथा ।

अतीव तीव्रवेगश्च श्रासं प्राणप्रपीडकम् ॥

प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते ।

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति सुहृन्मूहः ॥

श्लेष्माणां सुच्यमानेन भ्रष्टं भवति दुःखितः ।

तस्येव च विमोहान्ते सुहृत् लभते सुखम् ॥

तथास्थोद्वेते कण्ठः श्लेष्माश्च क्रीति भाषितुम् ।

न चापि निद्रां लभते श्रावानः श्रासपीडितः ॥

प्राश्र्ये तस्यावयुज्जाति श्रावानस्य समोरणः ।

आसीनो लभते सौख्यस्यैवाभिनन्दति ॥

उच्छ्रिताचो लजाटेन खिद्यता श्रष्टमानिमान् ।

विशुष्कास्थो सुहृः श्रावो सुहृत्स्यैवावधन्यते ॥

मेघान्मृगैर्नप्रावतिः श्लेष्मालेखं विवर्धत ।

स वायुस्तमकः श्रासः साध्यो वा स्यान्नयो-

त्यतः ॥”

संरुध्य यथया समुदीर्य वर्धयित्वा । पीनसं

नासास्त्रावम् । तेन श्लेष्माणां घूर्धुरं घूर्धुर-

श्रद्धम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाविघटनहृदय-

प्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव ।

वेगेन श्रासवेगेन । संनिरुध्यते निश्चिष्टो भव-

तीति चक्रः । संनिरुध्यते श्रास इति ज्येष्ठः ।

श्लेष्माणां अमुच्यमानेन । सुखं सुखमिव । ऊर्ध्व-

सते अथितो भवति । श्रावानः श्राव्यान्निहाङ्गः ।

अवयुज्जाति पीडयति । उच्छ्रितैवाभिनन्दति

इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यम् ।

उच्छ्रिताचः मूनाचः । लजाटेन खिद्यता

उपलक्षितः । अवधन्यते गजकारुस्थेव सर्वग्राहं

चाक्यते ॥ * ॥ तमकस्थेव पितामहवन्धनित-

ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह ।

“ज्वरहृच्छपरितस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।

उदावर्तैरजोऽर्जोयत्किमकायनिरोधतः ॥

तमसा वर्धतेऽर्थं श्रौतेश्चाशु प्रशान्यति ।

मज्जतसमस्यो चास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ॥”

सुदन्त्यासमाह ।

“रुक्षायामोद्गवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।

क्षुद्रश्रासेन योऽर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥

क्षिप्रक्षिप्रं न च मानाणि न च दुःखो यथेतदे ।

श्वासः

न च भोजनपानानां निरुद्धादित्तां गतिम् ॥
 नेत्रियायां यथाश्वापि काश्चिदुत्पादयेद्भुजम् ।
 स चाथ उक्तो यत्नः सर्वे वा यत्तुल्यताः ॥”
 सुदः अल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् ऊर्ध्व-
 गच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्वे महाश्वासा-
 दयोऽपि ॥ * ॥ श्वासानां साध्यत्वादिकमाह ।
 “सुदः साध्यतमस्तेषां तमकः लक्ष्य उच्यते ।
 त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥
 कामं प्राणहरा रोगा नृवन्वा न ज्वरादयः ।
 तथा यथा श्वासहिक्का हरतो जीवमाप्नुते ॥”
 अथ श्वासस्य चिकित्सा ।
 “श्वासहिक्कातुरं प्रायः श्लेष्मेः स्वेदरूपाचरेत् ।
 युक्तेष्वन्यतेषां तैरस्य यथितः कफः ॥
 श्वाशो विलयमायाति मारुतश्चोपश्रान्यति ।
 श्लेष्मं ज्ञात्वा ततश्चेनं भोगयेच्च रसौदनम् ॥
 श्वरसं शृङ्गवरस्य माचिकेय समन्वितम् ।
 प्राययेत् श्वासकासघ्नं प्रतिश्रयाकफापहम् ॥”
 शृङ्गवरमार्जकम् ।
 “प्रश्लं विभोतकानां अस्थि विना बाधयेदजा-
 न्मजे ।
 अयमववेहो लोहो मधुसहितः श्वासकासघ्नः ॥
 दशसुली शूटो राज्ञा पिपली विश्वपौष्करो ॥
 शृङ्गतामलकौभाग्युडूचीनागराभिभिः ॥
 यवागू विधिना सिद्धा कषायं वा पिबेन्नरः ।
 श्वास इदं दृष्ट्वा श्वाशौ हिक्काकासप्रशान्त्य ॥”
 तामलको भूष्यामलकी ।
 “दशमूलस्य वा काथः पौष्करेणवचूर्णितः ।
 श्वाशकासप्रशमनः पान्थशूलविनाशनः ॥
 रत्नाकुण्डशिरोषायां कुसुम पिपलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तक्षुलनोयेन पीत्वा श्वासमपाहति ॥
 शृङ्गौमहाविषकण्ठाघनपुष्कराणां
 चूर्णं शूटोमरिचयोश्च चित्ताविमिश्रम् ।
 काथेन पीतममृता वृषपक्ष्मला
 श्वास नष्टेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥
 पक्ष्मली तु सामान्यात् पित्तं योज्या कनीयसी ।
 महतो मारुतं देया सेव देया कफोधिके ।
 कुश्लाककशिफाचूर्णं पीतं कांथेन वारिणा ।
 श्रोत्रं शमयति श्वासं कासश्चापि सुदारयन् ॥
 हरिद्रां मरिचं ज्ञात्वा कर्णां राज्ञां शूटो
 गुडम् ।
 कटुतेजं लिङ्गन् हन्यात् श्वासान् प्राणहरानपि ॥
 शतं संयुक्तं भाग्यस्तु दशमूलस्यैवापरम् ।
 शतं हरितकौनाश्च पक्वोये चतुर्गुण्ये ।
 पादावशेषे तस्मिन् रसे वच्छन्निपीडिते ।
 व्यालोच्य च तुलां पूर्तां युञ्ज्य लभयां ततः ॥
 पुनः पचत् शृङ्गौ यावच्छेदह्वमेति तत् ।
 शीतं च मधुनक्षत्रं वटं प्रलागि विनिक्षिपेत् ॥
 त्रिकटु त्रिसुगन्धं पलमानं पृथक् पृथक् ।
 यवज्वारं कर्षयुग्मं संचूर्ण्यं प्रक्षिपेत्ततः ।
 भक्षयेदमयमेकां लेहस्याह्वं पक्वं तथा ।
 श्वासं सुदारयन् हन्ति कासं पक्षविधं तथा ॥
 अश्वींश्वरौषकं गुल्लं श्लेष्मैर्द्वयं तथा ।

श्वासः

स्वरवर्णप्रदो ह्येव जठराग्निश्च दीपनः ।
 नास्मा भाग्यैर्गुडखातो भिद्यन्भिः सकलैर्मतः ॥”
 इति भागीगुडः ॥
 “रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गणश्च मनःशिला ।
 एतानि कर्षमात्राणि भस्मिचं चाश्चकषकम् ॥
 कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथग्वच विनिक्षिपेत् ।
 रसः श्वासकुटारोऽर्थं सर्वश्वासनिवारणः ॥”
 श्वासकुटारो रसः । इति श्वासाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “विभोतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम् ।
 पिपलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसयुतम् ।
 सर्वरोगज्वरश्वाशश्लेष्मपीनसङ्गुह्वरेत् ॥”
 इति मारुदे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य पुराणोक्तनिदानं यथा,—
 धन्मन्तिरिवावाच ।
 “अथातः श्वासरोगस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
 कासटङ्गा भवेच्छ्वासः पूर्वो वा दोषकोपनेः ॥
 आमातिसारवमवृषिपाङ्कज्वरैरपि ।
 रजोधमानिलैर्मन्मैवातादपि हिमाम्बुना ॥
 सुदक्तमकश्चिन्नो महान्गुह्यं पञ्चमः ।
 कफोपश्लेष्ममनः पवनो विश्वगास्थितः ॥
 प्राणोद्गमनावाहोनि दृष्टोतीति दूषयन् ।
 उरःस्थः कुरुते श्वासमाभायसमुद्भवम् ॥ * ॥
 प्राप्य तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
 आनाहः शुरुमेदश्च तत्पापासीन भोजनैः ॥
 प्रेरितः प्रेरयन् सुतं स्वयं सवमलं मरुत् ।
 प्रतिश्लंभं शिरा गच्छेत् उदीर्य पवनः कफम् ॥
 परिग्रह्य शिरोयौवहरः पार्श्वं च पीडयन् ।
 कासं चुर्चुरकं मोहमरुचिं पीनसं शृणुम् ॥
 करोति तोषवंगश्च श्वासं प्राणोपतापनम् ।
 प्रभास्येतस्य वेगेन निवृत्तान्ते चयं सुखी ॥
 लक्ष्माश्चानः श्वसिति निषण्णः खास्या-
 मिच्छति ।
 उच्छ्रिताचो ललाटेन खलता श्वासमतिमान् ॥
 विशृङ्खास्यो सुहृः श्वासः कौचल्यं सवेपथुम् ।
 मेघाम्भुशीतप्राग्वातेः श्लेष्मलेखं ववर्द्धत ॥
 स वायुस्तमकः साध्यो नरस्य बलिनी भवेत् ।
 ज्वरस्यैवायुतः श्रोतेः श्वासीन् प्रतमकस्तु सः ॥
 कासश्चसितविच्छिन्नममैच्छेदरुजाहितः ।
 सखेदमच्छेः सानाहो वस्त्रादहनिरोधवान् ॥
 अर्धोद्विष्टः सुताचस्तु सुहृन्मृत्कलोचनः ।
 शुष्काश्चः प्रणपन् दौनो नटच्छावो विचेतनः ॥
 महतामहता दीनो नादेन श्वसिति क्षथन् ।
 उड्डयमानः संख्यो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तवचनाननः ।
 अर्धं समाविपन्नवद्वस्त्रवर्णां विप्रोण्येवाक् ॥
 शुष्ककण्ठो सुहृन्मृदुः कर्णश्लेष्मश्लेष्मिभिरक् ।
 यो दीर्घतच्छ्वसिबुद्धं न च प्रत्याहरत्यधः ॥
 जङ्घावृतसुखभाजः कुण्डलगन्धवाह्वितः ।
 ऊर्ध्वदम्बोऽन्ये भ्रान्तमस्तिष्को परितः क्षिपन् ॥
 ममैसु च्छिद्यमानैश्च परिदेवो निरुद्धवान् ।
 एते विह्वलरुक्ता यत्नाः प्राणहरा इवम् ॥”

श्वासः

इति मारुदे श्वासरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥
 अथ श्वासरोगस्य कर्म्मविपाकः ।
 “श्वासरोगो महादुग्धो देहिदेहावचातकः ।
 कर्म्मणा येन भवति तस्मै निगदन्तः श्वसु ।
 मद्योर्ध्वच्छिन्नतमकस्तुमामेदोऽस्य पञ्चधा ॥
 श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्म्मभुसारतः ॥
 यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च ।
 हन्ति खादन्ति वा तस्य महाश्वासेन यच्छते ॥ १ ॥
 पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत् ।
 स ऊर्ध्वश्वासमासाद्य दुनोत्तहरहनिग्रम् ॥ २ ॥
 निविह्वदानग्रहणात् क्षिप्तश्वासेन यच्छते ॥ ३ ॥
 मध्येऽपि श्वासायनिर्गोतवाक् यो दूषयत्यपि ।
 पीयते तमकश्वासेः सुदेः पाकस्य विवृतः ॥ ४ ॥
 परन्तु कर्म्मतो देहो नरकेषु विपश्यते ॥
 नरकान्ते पुनर्थात्रयोनिं श्रूयवायसीम् ।
 पृथक्कर्म्मवशाद्दयानिं गत्वा स प्राप्य तप्यते ॥
 मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तोपश्रान्ते ।
 शुला तूयन्तु कदेन श्वासरोगसमुद्भवम् ।
 प्रणम्य भरतः श्रीमान् ऋगु वाचमुवाच ह ॥
 राजोवाच ।
 श्वासकर्म्मवशं येन दानेन नियमेन च ।
 ज्ञतेन तुक्तो भवति तस्मै वद प्रसादतः ॥
 भृगुरवाच ।
 ज्ञातव्यं कारयेन्मृत्तं भक्ष्या वरुणवातयोः ।
 ताम्नापानोपरि स्थाप्य तत्प्राज्ञं कलशोपरि ॥
 राजतं कारयेत् पार्श्वं ध्वजस्यैव पलङ्कयम् ।
 वामदक्षिणतो मूर्त्तिं सपाशा गन्धदोपके ॥
 वायोध्वजसमायुक्ता गन्धमाद्यपरिष्कृताम् ।
 वरुणस्यापस्यै तु कुर्वाद्यायोः प्रपूजनम् ॥ ।
 न च श्वासं विना कासस्तच्छ्वासः कासतोऽपि वा ।
 तस्मात् पूज्याविमौ सम्यक् वायुर्वरुण एव च ॥
 वारुणं कारयेद्भोगं वरुणस्येति मन्त्रतः ।
 वृत्तचौद्रतिलवर्षैः सहस्रं वा खश्चकितः ॥
 वायोऽस्तिजयवैः कायं मनोवातेति मन्त्रतः ।
 सादरं ब्राह्मणं पूज्य वस्त्रमाख्याचचारिभिः ॥
 कर्म्मोपश्रमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 सदक्षिणाश्च तस्मिन् दत्त्वा माथां पटेन्नरः ॥
 ७३ नमः पाश्र्वतं तुभ्यं ध्याधिपतये नमः ।
 जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्वजनप्रिय ॥
 शुचये दीयते दानं ध्वजपाशौ ह्य राजतौ ।
 श्वासकाशौ हरेयतां प्रीतौ सर्वजनप्रियो ॥
 पूज्यन्मविपाकोऽसौ श्वासकाशौ च दारुणम् ।
 सहिरण्यं प्रयच्छामि सुस्तोऽहं लवप्रसातः ॥
 सादरं माधव नलादिगदेवान् भास्करं शिवम् ।
 वस्त्रान्तरं ज्ञतं विप्रं पुनर्भानुसुरीरयेत् ॥
 अतः परं प्रज्ज्वलितं यदा सोऽह्वतद्वह्नी ।
 श्वासकाशौ ज्वराद्या दानं तस्योपश्रान्तये ॥
 पशुघातोऽपि श्वासे ज्ञ्यादस्येतु तर्पणम् ।
 ७४ अर्धमूर्द्ध्वेति मन्त्रेण ज्ञायं दत्त्वात् सदक्षिणम् ॥
 कथाविज्ञाद्भव रोगो ज्ञ्यात् सारस्वतं वृष ।
 दक्षिप्राजं सरजतं सरस्वत्यै निवेदयेत् ॥
 निविह्वदानग्रहण्यो गोदानञ्च समाचरेत् ।

इच्छाहारेण सन्त्ये द्विजश्चापि प्रजापतिम् ॥
होमेनानेन दानेन सुक्तो भवति कर्मिनः ।
सादरं माधव नत्वा सन्त्ये द्विजपुङ्गवान् ॥
स्नात्वा कलसनेनेन सुक्तो भवति माधुवः ॥
इति श्वित्रमरतोक्तश्चासकासकर्मविपाकः ॥
अपि च ।

“पिशुनो नरकस्थान्ते जायते श्वासकासवान् ।
घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥”
इति प्राज्ञातप्रीयकर्मविपाकः ॥

श्वासकासः, पुं, (श्वासयुक्तः कासः ।) श्वासयुक्त-
कासरोगः । श्वासजनककासः । यथा,—
“कासश्छिदा भवेच्छ्वासः, पूर्वो वा दोषकापनैः ।”
इति गारुडे १५४ अध्यायः ॥

अन्त्य श्वासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्वासकुटारः, पुं (श्वासस्य कुटार इव तन्नाशक-
त्वात् ।) श्वासरोगस्य औषधविशेषः । यथा,—
“रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गुलश्च मनःशिला ।
एतानि कर्षमात्राणि मारिचश्चाकर्मकम् ॥
कटुत्रय कर्षयुग्मं पृथगाद्य विजिजिपेत ।
रसः श्वासकुटारोऽयं सर्वश्चासनिवारणः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्वासप्रश्वासधारणं, क्ली, (श्वासप्रश्वासयोर्धारणं
यत्र ।) प्राणायामः । इति हेमचन्द्रः ॥
श्वासहेतिः, क्ली, (श्वासस्य हेतिरिव ।) निद्रा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

श्वासरिः, पुं, (श्वासस्य अरिः ।) पुष्करन्दलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वाची, [नृ] पुं, (श्वासयन्तीति । श्वस + श्विच् +
श्विनिः ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
(श्वालोऽस्यास्तीति । इति ।) श्वासयुक्तं, जि ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।

“गामाचारो वदन्त्यश्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
यान्तां दिशं प्राङ्मन्यो विषमैकपदेस्थिताः ।
वेदां य उपसर्पन्ति दूतास्त चापि गर्हिताः ॥”
श्वासरोगयुक्तं च जि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
“क्षिप्रवर्तिं विना केचिदुद्वाधश्च शोधनम् ।
श्वदुप्राणवतां श्लेष्माश्विनामादिश्लिष्टि हि ॥”
श्वि, टु रे ओ इर गतिद्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालयादिः ।
टु, अथयुः । रे, श्रूयात् । ओ, श्रूनः । इर,
अन्त्यु अन्थयीत् । इति दुर्गादायः ॥

श्वित्र, लृ आ ङ श्रौक्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आल्ल०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
लृ, अश्वितवत् । आ, श्वितितं श्वितम् । ङ, श्विते
प्राचादः । इति दुर्गादायः ॥

श्वित्रं, क्ली, (श्विते इति । श्वित श्रौक्ती +
“स्मायित्विष्वचीति ।” उणा० २ । १२ । इति
रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पण्यायः । कुष्ठम् २ ।
इत्यमरः । श्वेतम् ३ श्वेचम् । इति तट्टीका ॥
(यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।

“शपतोरसकदियुं यद्वज्र परममथम् ।
श्वित्रं न भातं जिह्वायां नायं विविशतुस्तमः ॥”

अथ त्वयष्टिवास्यात् कुष्ठमेदलाच्चान्वे श्वित्रं
माह ।

“कुष्ठेकसम्भवं श्वित्रं किलासचारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिखावि जिघातुर्हवसंश्रयम् ॥”
कुष्ठेकसम्भवं कुष्ठेन सह एकसुखाः सम्भवी
निदानं यस्य तत् । श्वित्रस्य मेदानाह ।
किलासं चारुणं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमासा-
श्रयान् किलासमरुणं भवेत् इत्यन्वयः । ननु
कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेदः इत्यत आह । निर्दिष्ट-
मपरिखावीति । श्वित्रमपरिखावि भवति कुष्ठन्तु
खावि अथच जिघातुर्हवसंश्रयमिति त्रयो
घातवो वातपित्तकफाक्षेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्-
भवो यस्य तत् । अथच त्रयो घातवो रक्त-
मांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं
साप्तिपातितं सर्वघातगतस्य भवति इति भेदः ॥
दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।

“वाताङ्गारुणं पित्ताङ्गान् कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविश्लिष्टं कफाच्छ्रुतं घनं शुभ्रं ।
सकृच्छक क्रमात् रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णैर्न वेदसुभयं कष्टं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥”

अरुणमीश्लोहितम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन
मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति ।

“घनं पुष्टं क्रमादन्तं मांसमेदःसु चादिशेत् ।”
तथा च चरकः ।

“अरुणं रक्तमेव वाते तान् पित्तं पलङ्गते ।
श्वेतं क्षौद्राणि मेदःस्य श्वित्रं कुष्ठं परं परम् ॥”
इति ॥

उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वक्तुं न ईदृगेव । अरुणं
तान् श्वेतञ्च दोषभेदान् । द्विविधं दोषजं
ब्रजलजं । तथा च भोजः ।

“श्वित्रञ्च दिविषं विद्यादोषजं ब्रजजं तथेति ॥”
श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह ।

“अशुक्लरोमावहलमसंखटं मिथो नवम् ।
अनभिदग्धञ्च साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥”

अवहलं तदु । अन्यथा ।

“शुक्लपाणिनलौष्ठेभ्य जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्ज्यनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छताम् ॥”
शुक्लं मेहनं भगवत् । तलमत्र पादतलम् ।
सुश्रुतेनानि जातमिति सामान्यतो निर्दिष्ट-
त्वात् ॥ * ॥ अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

“विभीतकलदं मलपूजटानां
क्षौधेन क्षत्वा गुडसंयुतेन ।
अवज्जुजं वीजमपाकरोति
श्वित्राणि लक्ष्णायपि गुच्छरीकम् ॥”

मलपूः कटुवरी । अवज्जुजः वाक्जुचो । १ ॥
“कुड्वावज्जुजुकोजं हरितालं तच्चतुर्धाशम् ।

मनःशिला तालकाङ्क्षी गुक्तापलमभिच्छले ॥
द्व्येण गवां पट्यं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ॥” २ ॥

“श्वित्रकुष्ठं त्रजलक्षं पञ्चाङ्गनामिकेन वा ।
गिरिकय्याः सितायाम् मूत्रेण परिषेपितम् ॥”

गिरिकय्यौ नौकापराजिवा । घ्नन्तरीति
कोके । ३ ॥

“क्वापः सवाकुचीचण धात्रीखदिरसारयोः
श्लेष्मेक्ष्मधवलं श्वित्रं संसेविनी हन्ति ॥ ४ ॥

मथितेन पिबेत्कणं काकोदुम्बरवल्गुजम् ॥
तेनाक्तं चर्मसेवी स्थातक्राशी श्वित्रक्षद्भवेत् ॥”
मथितं निर्जलं विलोहितं दधि । तत्र चतुर्धाश-
जलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि ॥ ५ ॥

“खदिरस्य पलान्धौ सोमराश्याः पलद्वयम् ।
निष्फला पितुमर्द्धं हारुदार्थेय पर्यटः ॥

पृथक् पलान् ससुहृद्यं सिंहाकायाः पलद्वयम् ।
जलादिकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥

क्षौद्रमात्रञ्च गृह्यौ घृतप्रश्नं विपाचयेत् ।
चतुःपलं सोमराश्याः खदिरस्य पलं तथा ॥

पटोलमूलत्रिफलात्रायामासा दुरालभा ।
कर्षाङ्गं कटुकश्चापि कार्षिकान् स्रज्यपेयितान् ॥

पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्वात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादन्म इवागलम् ॥

अथादशानां कुष्ठानां परमं वै तथोषधम् ।
सोमराजौघृतं नाम निर्मितं ब्रजलम् । पुरा ॥

लोकानासुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥”
इति सोमराजौघृतम् ॥ ६ ॥

“महौषधं महाभेदा निम्बपत्राणि सधैषाः ।
मनःशिला च सिन्दूर पद्मवारिष्यवल्गुजम् ॥

हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकान् ।
एतानि समभागानि विषाङ्गाशानि योजयेत् ॥

सर्पिषश्च पलान्धौ द्वेदारुश्च शुभम् ।
दिगुणं चिगुणं चौरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य श्लेष्मद्विना पथेत् ।
चतुर्भागावशेषयत् सकलमवतारयेत् ॥

अयो चिप्रस्तु निःशब्दं जलसुक्तं विचक्षयः ।
अभ्यङ्गपानयोगात्तदास्य सर्वान् गदान् कथेत् ॥

अथादशानां कुष्ठानां दग्धानां श्वित्रिणां तथा ।
दुश्नाङ्गेषु सर्वानां सारिणां कीटिनां तथा ॥

अखट्वावपरीता ये ये च त्वत्तन्मिषकक्रियाः ।
सर्व्यस्यद्विगुणानां श्रीर्माङ्गानां विशेषतः ॥

सर्वध्रातुगते कुष्ठे पतितभूशरोरुहम् ।
शर्वरायुक्तघोषायां तथा सर्वज्ञवातिनाम् ॥

मानेभ्यङ्गे तथा नखे वस्त्रकर्मणि निवशः ।
सप्ररात्रप्रयोगेण सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥

द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभावनः ।
जातकेशग्रन्थप्रसृष्टांति योऽङ्गशर्ववत् ॥

अनङ्गसहितं साक्षात् सर्वामयविनाशनः ।
एतद्वृत्तं महाश्लेष्मं भार्गवणावतारितम् ॥

मनुष्याणां हितार्थाय सर्वस्याधिहरं परम् ।
महामार्कण्डिकमिदं हृतं सर्वामाराधितम् ॥ ७ ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।

“धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च जम्बुसंयुतम् ।
श्लेष्मेक्ष्मधवलं श्वित्रं हन्ति त्वयं न शशयः ॥”

इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥
श्वित्रो, क्ली, (श्वित्रं हन्तीति । हन + टक् ।

ऊष् ।) पीतपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विष्णुदे इति भाषा ॥

श्वेतः

श्वित्री, [त] नि, (श्विचमस्यस्येति । श्विच + इति ।) श्वित्रोद्युक्तः । यथा,—

“श्वित्री वस्त्रं रसन्तु चरीरं लवणहारकः ।”
इति याज्ञवल्क्यः । ३ । २१५ ॥

श्विद, इड शौक्यः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । इ, श्विन्दते ।
ड, श्विन्दते पुङ्गरीकम् । इति दुर्गादासः ॥
श्वेतं, क्ली, (श्वेत इति । श्वित + अच् ।)
रूपम् । इत्यमरः ॥

श्वेत, पु, (श्वेत इति । श्वित शौक्य + पचाद्यच् ।)
शुक्लवर्णः । द्वीपविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१२ । ३३५ । ८ ।

“चौरोदधेयान्तररो हि द्वीपः

श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥”

पर्वतमेदः । इति मेदिनी ॥ (स तु जम्बुद्वीप-
पर्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेय ॥ ५४ । ६ ।

“हिमवान् हिमकूटश्च ऋषभो मेरुदेव च
नीलः श्वेतस्तथा शङ्खो घनाश्विन वर्षपर्वताः ॥”

श्वेतपर्वतस्य परिमाणदि यथा । “उत्तरोत्तरे-
यैलाहृतं नीलः श्वेतः शङ्खवानिति त्रयो
रन्ध्रहिरण्यकुण्डा मर्यादागिरयः प्रागा-
यताः उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्रयोजन-
पृथ्व एकेकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो
दशांशाधिकशेन दैर्घ्ये एव ह्रस्वन्ति । एव
दक्षिणेनैलाहृतं विषधो हिमकूटो हिमालय इति
प्रागायता यथा नीलादयः । अत्युत्तयोनोत्प्रेधा
ह्रिर्वर्षेऽपि पृथग्भारतानां यथावच्छ्रमः ।” इति
श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ * ॥

कपर्दकः । इति चैमचन्द्रः ॥ शुक्रपक्षः ।
श्वेताभः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जीवकः । इति जटाधरः ॥

श्विवावतारविशेषः । यथा,—

“वेदसाधवताराणि ह्यपरे कथितानि तु ।
महादेवावताराणि कलौ श्रूयन्त सुवताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः ।
नाम्ना हिताय विप्राणामभूदेवस्वतेऽन्तरे ।

हिमवच्छखरे रम्ये कृगले पर्वतोत्तमे ।
तस्य शिखाः शिखायुक्ता बभूवुरभितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपरागाः ॥

सुभाषो हर्मनश्च सुहोचः कङ्कणस्तथा ।
लोकाधिपश्च योनीन्त्रो जैगीव्यस्तु वधमे ॥

अष्टमे दधिबाहुः स्यान्नवमे दधमप्रभुः ।
अगस्त्य दशमे प्रोक्तस्तदायुयः परः स्मृतः ॥

द्वादशेऽग्निः त्रयोदशे वाजी चाथ त्रयो-
दशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षो ततः परम् ॥
गोकर्णश्चामभवत्तस्मात् गुह्यावावः शिखण्डप्रथ ।

जटाभाल्यदृष्टावच दारको लाङ्गलो क्रमात् ॥
श्वेतस्तथापरः श्रुलो तिष्ठी सुष्ठी च वे क्रमात् ॥

अष्टिष्ठाः सोमप्रर्मा च नञ्जलीशोऽग्निमे प्रभुः ॥
त्रिवस्वतोऽन्तरे शम्भोरवताराणिभूतानि ।

१८१

श्वेतक

अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ॥”
इति कौर्म्ये ५० अध्यायः ॥ * ॥

राजविशेषः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।

“श्वेताभिजनसम्यग्ः सत्यवागमस्यकः ।
त्वयाधीतं हृतं दत्तं गुरवः परितोषिताः ॥
न ते दत्तं द्विजेभ्योऽन्नं कदाचिद्धि वसुचिते ।
तस्मात्तन्नेह संजाता क्षुधा ते वृषसत्तम ॥
अन्नदानादन्ते पुषां न स्वात्प्रमर्शहीतवे ।
स्वर्गं वापि तथा नात्र अन्नदानं ततोऽधिकम् ॥”

इति वज्रपुराणे अन्नदाननामाध्यायः ॥
(नागविशेषः । यथा, भागवते ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासकि-
प्रमुखाः शृङ्गकुलिकमहाशङ्खश्चेतघनजयधृत-
राष्ट्रशृङ्गचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महा-
भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥”

श्वेत, नि, (श्वेतो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेन + अर्थ-
आद्यच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ * ॥

(यथा, रघुः । १ । ८३ ।
“नलाटोदयमासुषं पञ्चवस्त्रिभपाटला ।

विभक्तौ श्वेतरोमाङ्गं सन्धेव शशिन नवम् ॥”)
श्वेतवस्त्रनि यथा । अथ श्वेतानि ।

“सुधांशुचे, अथःशम्भुकोनिथ्योत्तुक्ताश्ररुहनाः ।
प्रासादसोद्यतगरमन्दारद्वहिमात्रयः ॥

सूर्योद्भक्तान्तकपूरकरभारजतं हली ।
हिमोक्तमस्य हिखीरचन्दनं करका हिमम् ॥

हारोक्तं गामतन्त्रस्य स्मगङ्गेभरदाभकम् ।
शेषाहिः शंकरा दुर्धनं दधि गङ्गा सुधाजलम् ॥

शृङ्गालनिकता हंसवक्त्रोरधचाभरम् ।
रत्नागर्भेयुखरीककेतकीशृङ्गनिर्भराः ॥

लोषधिं हृष्यन् चञ्चलचूर्णं दत्तकपहंकाः ।
सुक्ताङ्गसुमनचन्द्रमण्डपुष्पोद्गोमुखाः ॥

केलाशकाशकापांसहासवासवकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दखटिका स्नाटिकादयः ॥”

इति कविकल्पलतायां द्वितीये श्वेत्तवक्त्रे वर्णो
नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥

श्वेतकं, क्ली, (श्वेतमेव । स्वार्थे कन् ।) रूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतक, पु, (श्वेत एव । स्वार्थे कन् ।) वराटकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (श्वेतशब्दार्थोऽप्यन ।

श्वेतगुणविशेषः, नि, यथा, द्रव्यसंहिता-
याम् । ८१ । १६ ।

“ह्रस्वश्वेतकपीतकवास्त्राणामौषधि च
विषमाणाम् ॥”

श्वेतकण्टकारी, स्त्री, (श्वेता कण्टकारी ।) शुक्ल-
कण्टकारिका । श्वेत रेङ्गनी इति हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । सितकण्टकारिका २
श्वेता ३ श्वेतदूती ४ खट्वाका ५ सितविंही ६

सितसुद्रा ७ सुद्रवार्पाकिनी ८ सिता ९
सिता १० कटुवार्पाकी ११ श्वेतजा १२ कपटे-

श्वरी १३ निःश्लेष्पला १४ वामा १५ सित-
कण्ठा १६ महौषधी १७ गङ्गामौ १८ चन्द्रिका १९

श्वेतकी

चान्नी २० चन्द्रपुष्पा २१ प्रियङ्गुरी २२
नाकुली २३ इलमा २४ राक्षा २५ । अस्या
गुणाः । रन्ध्रत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफघातनाशित्वम् । चक्षुष्मत्वम् । दीपनत्वम् ।
रसनिधामकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अन्वयः ।

“श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहावा लक्ष्मणा श्वेतकृतिका ।
गर्हभा चन्द्रभा चान्नी चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी ॥

कण्टकारी सरा तित्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रन्ध्रोष्णा प्राचनी कामान्धासञ्ज्वरकफाविलान् ॥

निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाहमिहृदामपान् ।
तयोः पलं कटुरसं पाके च कटुकं भवेत् ॥

शुक्लस्य रेचन मेदि तित्ता पितामिहलघुः ।
क्षुब्धत्वा कफमल्लक्षकासमेदः क्रमिच्वरान् ॥”

तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाज्ञमैकारिणी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतकन्दा, स्त्री, (श्वेता कन्दा ।) अतिविषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतकिण्विही, स्त्री, (श्वेता किण्विही ।) दृक्-
विशेषः । तत्पर्यायः । सितामिकटभी २ गिरि-

कण्ठिका ३ शिरीषपत्री ४ कालिन्दी ५ श्वेत-
पत्रा ६ विषग्निका ७ महाश्वेता ८ महा-

शौखी ९ महादिकटभी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मविषाघ्नान्मूलदोष

नाशित्वम् । वातकफकीर्णरोगशमनत्वम् । श्वेता
च तत्र गुणयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुस्तकान्तरे सितामिकटभीस्थाने सितालि-
कटभी । महादिकटभीस्थाने महालिकटभीति

च पाठः ॥
श्वेतकुञ्जरः, पु, (श्वेतः कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लगजश्च ॥
श्वेतकुञ्जरः, पु, (श्वेतः कुञ्जरः ।) ह्यगविशेषः ।

तत्पर्यायः । सितदम्भः २ ह्रस्वकुञ्जरः ३ पूत ४
यक्षौषण्यः ५ वज्रः ६ वज्रपत्रिचः ७ तीक्ष्णः ८

यक्षभूषण्यः ९ स्रुतोसृजः १० पुण्ड्रलघः ११
वह्निः १२ पूतलघः १३ । अस्य मूलगुणाः ।

हिमत्वम् । रन्ध्रत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्त-
ज्वरहृत्वाश्वासकामलादोषनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतकेतुः, पु, (श्वेतः केतुर्ध्वजः ।) वृद्धः । इति

चिकित्सेश्वरः ॥ केतुयहविशेषः । यथा,—
“केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणाश्च यवते ।

जम्बिकेतुः श्वेतकेतुर्ध्वमकेतुस्तृतीयकः ॥
श्वेतकेतुर्वेदा दृश्येन् श्वेतास्यं कुचते महौषम् ।

तदा मातृवर्मासनि भव्यन्तीह साहवाः ।
क्षुद्रवार्त्तं जगत् क्षुद्रं चक्षुद्रवभ्रमते तदा ॥”

अपि च ।
“श्वेतः श्रुत्वाकुलं कुर्वात् कोहितकर्मिणं भयम् ।

क्षुद्रयं पीतकः कुर्वात् क्षुब्धो रोगमथोत्सवम् ॥”
अन्वयः ।

“अवन्तो पुष्करारण्यं यावद्वन्यातथापरान् ।
देशान् कश्चित् कश्चिदोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ॥

श्वेताख्य जटाकारी श्यामो योमत्रिभा-
गगः ।
निर्वर्ततेऽपस्येन त्रिभागौकुरुते प्रजाः ॥”
इति समयास्तम् ॥
(सुनिविशेषः । यथा, महाभारते १।५।३॥
“उद्दालकः प्रमतकः श्वेतकेतुश्च पिङ्गलः ॥”
स तु उद्दालकसुतेः पुत्रः । पुरा किल नार्यः
प्रायशः पूर्वपतिं परित्यज्य प्रथमतरुं गच्छुः ।
अनेन तु तद्दोषमपाकृत्य समाजमर्थदा
स्थापिता । यथा, महाभारते १।१२।२६—२०।
“बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मनिः ॥
मर्यादं कृत्वा तेन धर्म्यं वै श्वेतकेतुना ।
कोपात्मनपञ्चादि । यदर्थं तं निबोध मे ॥
श्वेतकेतोः किल पुरा समर्चं मातरं पितुः ।
चप्राह ब्राह्मणः पाण्डौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥
अविपुत्रोस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नोद्यमानां बलादिव ॥
क्रुद्धं तन्नु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुसुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्योत्समेव धर्मेः समातनः ॥
अनादृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना सुवि ।
यथा गावः स्थितास्ताव स्वे स्वे वर्णे तथा
प्रजाः ॥
अविपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुनं चमत्ते ।
चकार चैव मर्यादाभिर्मां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥
मातृवैद्य महाभागे न त्वेवाश्वेद्युं जन्तुषु ।
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥
शुचरन्त्वाः पतिं नार्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
भूयश्चत्वाचम धोरं भविष्यत्सुखावहम् ॥
भार्या तथा शुचरतः कौमारव्रजचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥
प्रभ्रा निवृत्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।
न कश्चित् तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥”
श्वेतकेशः, पुं, (श्वेतः केशः यस्मात् ।) रक्त-
शिशुः । इति जटाधरः । (श्वेतः केशः ।)
शुल्लकचक्षुः ।
श्वेतकीलः, पुं, (श्वेतः कीलः क्रोड्देशो यस्य ।)
शफरमल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्वेतखदिरः, पुं, (श्वेतः खदिरः ।) शुल्लखदिरः ।
तत्पर्यायः । कदरः २ श्वेतवारः ३ कर्माङ्कः ४
कुलकण्टकः ५ शोमवारः ६ शोमटलः ७
शोमवल्कः ८ पथिहमः ९ । अख्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । क्षयायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषूतिभूतकुष्ठकषयतत्रयभाषितम् । इति
राजनिर्घण्टः । पुस्तकान्तरे कर्माङ्कस्यान-
कास्तकः कुलकण्टकस्याने कुलकण्टकः इति च
पाठः । * । अन्यत्र ।
“खदिरः श्वेतवारोऽथः कदरः शोमवल्कलः ।
कदरो विशदोऽथः सुखरोगकषाक्षितुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतगजः, पुं, (श्वेतः शुक्लो गजः ।) इन्द्रहस्ती ।
इति हैमचन्द्रः ॥ शुल्लवर्णहस्ती च ॥
श्वेतगरुडः, पुं, (श्वेतः गरुडः पक्षो यस्य ।) ईसः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥
श्वेतगुह्या, स्त्री, (श्वेता गुह्या ।) शुल्लगुह्या ।
सादा कुच इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेत-
काम्बोजी २ श्वेतिका ३ काकादनी ४ काक-
पीलुः ५ चक्रशल्या ६ चूडाला ७ । अख्या
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या बीजं
वान्तिकरम् । तस्याः शिफा शूलविघ्ननाशिनी ।
तस्याः पत्रं वस्त्रं शूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“श्वेता रक्तोचटा प्रोक्ता कृष्णया चापि सा
रुक्ता ।
रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकनन्ती च
रुक्ता ॥
काकादनी काकपीलुः सा रुक्ताङ्गारवल्ली ।
गुह्याद्वयस्य केशं स्यात् वानपित्तच्वरापहम् ॥
सुखशोषभ्रमश्वासतृष्णाभेदविनाशनम् ।
नेत्रामयक्षरं द्रव्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ।
क्षमौन्मलुमकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत्र ।
“गुह्या शिखण्डिका ताम्बा रक्तिका काक-
शान्तिका ।
श्वेतान्या चक्रिका चूडा दुमाषा काकपीलुका ॥
गुह्या केश्या वलकुरा दृष्या पित्तकफापह्ना ।
नेत्रामयक्षरा दृष्या हन्ति कण्डूपहव्रणान् ।
क्षमौन्मलुमकुष्ठानि तदङ्गुत्तापि शस्यते ॥”
इति मदनपालनिर्घण्टः ॥
श्वेतचन्दनं, स्त्री, (श्वेतं चन्दनम् ।) शुल्लचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अख्य पण्यायगुणौ चन्दन-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥
श्वेतचिह्नी, स्त्री, (श्वेता चिह्नी ।) शाकमेदः ।
तत्पर्यायः । वास्तुकी २ सुपण्या ३ श्वेत-
चिह्निका ४ चितचिह्नी ५ उपचिह्नी ६ च्वरप्री
७ सुव्रवास्तुकी ८ । अख्या गुणाः ।
“श्वेतचिह्नी सुमधुरा चारा च शिशिरा च
सा ।
जिदोषशमनी पथ्या च्वरदोषविनाशिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतच्छदः, पुं, (श्वेतः छदो यस्य ।) ईसः । इति
हलायुधः ॥ गन्धपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बावुद तुलसी इति भाषा ।
श्वेतजीरकः, पुं, (श्वेतो जीरकः ।) गौरजीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतटङ्ककं, स्त्री, (श्वेतं टङ्ककम् ।) श्वेतटङ्कम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतटङ्क्यं, स्त्री, (श्वेतं टङ्क्यम् ।) चारविशेषः ।
सादा खोडामा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्वेतटङ्ककम् २ खोडि ३ चिन्तुकरम् ४ चिन्तु ५
भाततीदीरसम्भवम् ६ शिषम् ७ द्रावकरम् ८

श्वेतचारम् ९ टङ्कगम् १० । अख्य गुणाः ।
स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघाताम-
क्षयश्वासविश्वकासमलनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
श्वेतदूर्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्वा ।) शुल्लदूर्वा । तत्-
पर्यायः । गोलीमी २ चिताखा ३ चखा ४
भवा ५ भाग्वी ६ दुर्भरा ७ गौरी ८ विभि-
शानकान्ता ९ अगन्ता १० श्वेता ११ द्रिया १२
श्वेतकाखा १३ प्रचखा १४ सहस्रवीर्या १५
सहस्रकाखा १६ सहस्रपर्व्या १७ सुरवल्लभा १८
शुभा १९ सुपर्व्या २० चितच्छदा २१ खच्छा २२
कच्छान्तच्छदा २३ । अख्या गुणाः । अतिशिशि-
रत्वम् । मधुरत्वम् । वान्तिपित्तामातिसार-
कासदाहृष्टघाताशित्वम् । अत्यल्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतद्विपः, पुं, (श्वेतः शुक्लो द्विपः ।) इन्द्र-
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुल्लगजश्च ॥
श्वेतद्वीपः, पुं, स्त्री, (श्वेतो द्वीपः ।) चन्द्रद्वीपः ।
स च वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम । यथा,—
“श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।
तत्र हायमभूत् प्रपन्नस्मां यमपुत्रश्चैव ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८७ अध्यायः ॥
अपि च ।
“एकदा ब्रह्मणो लोकालयायानं नारदं सुनिम् ।
पर्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीद्वचः ॥
भगवन् । ब्रह्मे मे युद्धं कुञ्च सन्ति महाबला ।
योहुमिच्छामि बलिमिच्छं जानासि जगत्त्रयम् ॥
सुनिर्धत्वा तु सुचिरं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ॥
विष्णुपूजाराता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
त एव तत्र संजाता अजयथाश्च सुरासुरैः ॥
शुला तद्वायव्यो वेगात्कान्तिभिः पुष्पकं तान् ।
योहुकामः समागत्य श्वेतद्वीपसर्मापतः ॥
तत्प्रभाहृततेजस्कं पुष्पकं नाचलस्ततः ।
व्याघ्रा विमानं प्रययौ मन्त्रिणश्च दशाननः ॥
प्रविशद्भवे तद्वीपं हृतो हस्तेन धोषिता ।
एष्टश्च त्वं क्रुतः कोऽपि प्रेषितः केन वा वद ॥
इत्युक्तो लीलया स्त्रीमिहसन्तीभिः पुनः पुनः ।
लक्ष्म्याहस्तादिनिर्मुक्तस्तासां स्त्रीणां दशाननः ॥
आश्चर्यमेतुलं लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्मतिः ।
विष्णुना निहतो यामि वैकुण्ठमिति निश्चितः ॥
मयि विष्णुयथा कृष्यतथा कार्यं करोम्यहम् ॥
इति निश्चिद्य वेदेहो जह्वा विपिनसुरः ।
बालिव परमात्मानं स जह्वा रावणोद्भुताम् ॥”
इति श्रीनक्षत्रपुराणे श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे
उत्तरकाण्डे ४ अध्यायः ॥ अन्यत्र ।
“श्वेतां गङ्गां नरः क्षात्वा यः पश्येत् श्वेत-
माधवम् ।
सत्सर्वा माधवश्चैव श्वेतद्वीपं स गच्छति ॥”
इति तैत्तिरीयब्रह्मसंहिता ॥
श्वेतधातुः, पुं, (श्वेतो धातुः ।) खटिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शुल्लवर्णधातुत्रयश्च ॥

श्वेतधामा, [न] पुं, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।)
चन्द्रः । कपूरः । सतुलनेनः । इति मेदिनी ।

श्वेतनीलः, पुं, (श्वेतो नीलश्च । वर्णौ वर्णेनेति
समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्ल-
नीलवर्णश्च ॥

श्वेतपत्रः, पुं, (श्वेतं पत्रं पक्षी यस्य ।) हंसः ।
इति श्वेतपत्ररथशब्दार्थदर्शनात् । शुक्लपत्रं,
क्षी ॥

श्वेतपत्ररथः, पुं, श्वेतपत्रो हंसो रथो वाहनं
यस्य । ब्रह्मा । इति शब्दमाला ॥

श्वेतपर्णः, क्षी, (श्वेतं शुक्लं पद्मम् ।) श्विताम्भोजम् ।
तत्पर्यायः । श्विताम्भोजम् २ पुष्पदीपकम् ३ श्वेत-
वारिणम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शार-
दम् ७ शुम्भुवल्गुम् ८ । अस्या गुणाः । हिम-
लम् । तिक्तलम् । मधुरलम् । पित्तदाहस्रभ्रम-
दोषविपाशानाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपर्णा, क्षी, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।)
वारिण्या । इति रत्नमाला ॥ पाना इति
भाषा । (भद्रान्धवर्णस्य पञ्चतविशेषः, पुं । यथा,
मार्कण्डेयः । ५६ । ४ ।

“पूर्वार्ण यत् स्थितं वचं भद्रान्धं तन्निबोध मे ।
श्वेतपर्णश्च नीलश्च श्रेवालश्चाचलोत्तमः ।

कौरङ्गः पद्मशालायः पञ्चेते तु कुलाचलाः ॥”
श्वेतपर्णावः, पुं, (श्वेतः पर्णावः ।) श्वेततुलसी ।

यथा,—
“अर्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्रः कुटेरकः ॥”
इति रत्नमाला ॥

श्वेतपाटला, क्षी, (श्वेता पाटला ।) शुक्लपाटला-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥

श्वेतपिङ्गः, पुं, (द्वेष्टेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च ।
वर्णौ वर्णेनेति समासः ।) सिंहः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

श्वेतपिङ्गलः, पुं, (श्वेतो पिङ्गलश्च ।) सिंहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुक्लकपिलवर्णयुक्ते, त्रि ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
१९६ ।

“महाप्रसादी हसनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”
श्वेतपिङ्गलकः, पुं, (श्वेतपिङ्गल + स्वार्थे कन् ।)

सिंहः । इति शब्दमाला ॥

श्वेतपिङ्गीतकः, पुं, (श्वेतः शुक्लः पिङ्गीतकः ।)
महापिङ्गीतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपुष्पः, पुं, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य ।) विन्धु-
वारवृक्षः । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥
(श्वेतं पुष्पम् ।) शुक्लकुसुमे, क्षी । (यथा,
सुश्रुते । १ । ११ ।

“श्वेतपुष्प-रक्तपुष्प-सहस्रं सुवृथात् ॥”
श्वेतपुष्पकः, पुं, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य । कप् ।)

करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपुष्प-
युक्ते, त्रि ॥

श्वेतपुष्पा, क्षी, (श्वेतं पुष्पं यस्याः ।) घोषतक्षी ।
श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥
नागदन्ती । श्वेतान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपुष्पिका, क्षी, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः
स्वार्थे कन् । टापि अत इलम् ।) पुच्छदात्री ।

महाशुष्पपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतप्रखनकः, पुं (श्वेतानि प्रखनानि यस्य । कप् ।)
वृक्षविशेषः । यथा,—

“तिक्तः शक्तवः सतुट्ठः श्वेतप्रखनकः ।”
इति शब्दमाला ॥

शुक्लपुष्पयुक्ते, त्रि ॥
श्वेतदहती, क्षी, (श्वेता दहती ।) शुक्लचूद-
वान्तक्षी । तत्पर्यायः । श्वेता २ श्वेतमहो-

टिका ३ श्वेतसिंहो ४ श्वेतफला ५ श्वेतवाता-
किनी ६ । अस्या गुणाः ।
“विश्वेया श्वेतदहती वातघ्ने श्विनाशिनौ ।
रथा व्यञ्जनयोगेन नानानिचामयापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतमखा, क्षी, (श्वेता भक्ता ।) श्वेतापरा-
जिता । इति रत्नमाला ॥

श्वेतमन्दारकः, पुं, (श्वेतो मन्दारकः ।) वृक्ष-
विशेषः । श्वेत आक इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । पृष्णीकुलवकः २ दीर्घायुष्यः ३
सिनालकैः ४ दीर्घालकैः ५ श्विताक्यः ६ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वेतमरिच, क्षी, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभा-
ञ्जनवीजम् । इत्यमरः ॥ शुक्लमरिचश्च ॥

श्वेतमाल, पुं, (श्वेता शुक्लवर्णा माला यस्य ।)
मेघः । धूमः । इति विश्वः ॥ मेदिनीशब्द-

रत्नावलीः खनमाल इति पाठः ॥
श्वेतरक्तः, पुं, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः ।

इत्यमरः ॥ गोलावी रङ् इति भाषा ॥
श्वेतरङ्गन, क्षी, (श्वेतं श्विताभं रङ्गयतीति ।

रङ्ग + ल्यः ।) वीरकम् । इति कैचित् ॥
श्वेतरथः, पुं, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुक्लयथः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लवर्णस्यन्दनश्च ॥
श्वेतरात्री, क्षी, (श्वेतेन वर्णेन राजते इति ।

राज + अच् । गौरादिलात् ङीष् ।) चषेका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतरोचिः, [न] पुं, (श्वेतं रोचियस्य ।) चन्द्रः ।
इति हलानुष्टुभः ॥

श्वेतरोहितः, पुं, (पुष्पेन श्वेतः प्रवेन लोहितः ।
लस्य रः ।) वृक्षविशेषः । श्वेत रोहिङ् इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतपुष्पः २
श्विताक्यः ३ श्विताङ्गः ४ शुक्लरोहितः ५

लम्बोवाङ् ६ जनवल्गुम् ७ । अस्या गुणाः ।
कटुलम् । क्षिण्वलम् । कषायलम् । सुशो

तलम् । क्षमिदोषघ्नशरीररक्तनेत्रामयनाशिल-
श्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतलोभः, पुं, (श्वेतो लोभः ।) पट्टिकालोभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतवचा, क्षी, (श्वेता वचा ।) अतिविषा ।
शुक्लवचा । सादा वच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मेध्या २ वक्ष्यव्या ३ दीर्घपत्रिका ४ तीक्ष्ण-
गन्धा ५ हेमवती ६ मङ्गल्या ७ । अस्या गुणाः ।

श्वेतगुणाख्यालम् । मतिमेधाघुः सन्निहितलम् ।
कफनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्धश्च ।
“पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हेमवतीति च ।
हेमवद्विना तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः ॥”
तद्वत् वचावत् । इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतवल्गुलः, पुं, (श्वेतं वल्गुलं यस्य ।) उडुमर-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ शुक्लवल्गु च ॥

श्वेतवाजी, [न] पुं, (श्वेतो वाजी घोटीको यस्य ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनः । इति
जटाधरः ॥ शुक्लघोटकश्च ॥

श्वेतवासाः, [स] पुं, (श्वेतं वासो यस्य ।) शुक्ल-
वल्गुवारिसव्यासी । इति हलानुष्टुभः ॥ परिहित-

शुक्लवर्णं, त्रि ॥
श्वेतवाः, [ह] पुं (श्वेतेन वाहनेन उच्चैर्न इति ।
वह + ल्यः ।) इन्द्रः । इति सुप्तबोधयाक-

रगम् ॥
श्वेतवाहः, पुं, (श्वेतः शुक्लो वाहो घोटीको यस्य ।)
अर्जुनः । इन्द्रः । इति कैचित् ॥

श्वेतवाहनः, पुं, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः ।
अर्जुनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ४२ । १५ ।

“श्वेताः काचनसन्नाहा रथे युष्यन्ति मे हयाः ।
संयामे युध्यमानस्य तेनार्हं श्वेतवाहनः ॥”
मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजाधि-
देवस्य पुत्रः । सतु विदूरथस्य पौत्र । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।

“राजाधिदेवः शूरश्च विदूरथसुतोभवत् ।
राजाधिदेवपुत्रास्तु क्षत्रिरे वीर्यवतराः ॥”
दत्तातिदत्तौ बलिनी पानम्भः श्वेतवाहनः ॥”
श्वेतवाही, [न] पुं, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकीरेखा-
स्तीति । इतिः ।) अर्जुनः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वेतवृद्धा, क्षी, (श्वेता वृद्धा ।) वनतिक्ता ।
यथा,—
“श्वेतवृद्धा कपीतस्तु वनतिक्ता विषर्पिणी ।
शुद्धिनी चाकचिच्चा च गिरिजा धूसरच्छटा ॥”
इति रत्नमाला ॥

श्वेतवृक्षः, पुं, (श्वेतो वृक्षः ।) वक्ष्यवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवृक्षश्च ॥

श्वेतशरपुष्पा, क्षी, (श्वेता शरपुष्पा ।) क्षुप-
विशेषः । श्वेत शरफोका इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वेतपुष्पायका २ श्वेतपुष्पा ३ श्वेत-
पुष्पा ४ शुभ्रपुष्पा ५ । अस्या गुणाः । कटुलम् ।
उष्णलम् । क्षमिवातवृषापहलम् । गुणाख्य-
लश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतशिशुः, पुं, (श्वेतः शुक्लः शिशुः ।) शुक्ल-
शोभाञ्जनः । सादा शजिना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुतोच्छः २ सुखमङ्गः ३ श्विता-
क्यः ४ सुखलः ५ श्वेतमरिचः ६ रोचनः ७
मधुशिशुकः ८ । अस्या गुणाः । कटुलम् ।
तीक्ष्णलम् । शोफानिलाङ्गव्यासुखलाचनार्जु-
लम् । रस्यलम् । दीपनलश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्वेतार्कः

घ

घ

“शिशुवत्कल्पवागां सुरसः परमार्तिहृत् ।
चक्षुश्च शिशुर्जं बीजं तौल्योष्णं विषनाशनम् ।
अवृथं कफवातघ्नं तन्मन्त्रेण शिरोऽर्चिषुत ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतशिशुपा, स्त्री, (श्वेता शिशुपा ।) शुक्ल-
शिशुपाटलः । तनपथ्यायः । श्वेतपत्रा २
श्वेतचिकित्का ३ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
शिशिरत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतशुङ्गा, पुं, (श्वेता शुङ्गा यस्याः ।) यवः । इति
जटाधरः ॥ शुक्लशुङ्गायुक्ते, त्रि ॥

श्वेतमूरणः, पु, (श्वेतः मूरणः ।) वनमूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतसर्पः, पु, वरुणवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (श्वेतः
सर्पः ।) शुक्लवर्णाश्च ॥

श्वेतसारः, पु, (श्वेतः सारो यस्याः ।) खदिरः ।
इति जटाधरः ॥

श्वेतसुरवा, स्त्री, (श्वेता सुरवा ।) शुक्लश्रेफा-
लिका । इत्यमरः ॥

श्वेतस्यन्दा, स्त्री, अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्वेतहयः, पु, (श्वेतो हयः ।) इन्द्राश्वः । इति
त्रिकाश्रयः ॥ (श्वेतो हयो यस्याः ।) अज्युनः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७।२७।३।
“ततः श्वेतहयः क्षणमत्रवीर्यजितञ्जयः ।
एव श्वेतो भाटभिः साङ्गं सुप्रसन्नोऽजयतेऽच्युत ॥”)

इन्द्रः । शुक्लवर्णघोटकश्च ॥

श्वेतहस्ती, [तु] पु, (श्वेतो हस्ती ।) येरावतः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ शुक्लगजश्च ॥

श्वेता, स्त्री, वराटिका । काष्ठपाटला । शक्तिनी ।
इति मेदिनी ॥ अतिविषा । इति रत्नमाला ॥

अपराजिता । श्वेतहस्ती । श्वेतकण्टकारी ।
पाषाणमेदी । शिलावल्कला । श्वेतदूष्या ।

वधरोचना । स्फटौ । शर्करा । वृक्षमेदः ।
केना इति कने इति च हिन्दो भाषा । तन-
पथ्यायः । छुरिकापत्रो २ पञ्चमूला ३ अवि-
प्रिया ४ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

श्वेतलम् । स्तब्दाटलम् । रक्षिकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेताचिह्नत्, स्त्री, शुक्लाचिह्नता । सादा तेजस्वी
इति भाषा । तनपथ्यायः । त्रिभङ्गी २ चिह्नता ३
चिह्नता ४ सर्वलुभूतो ५ सरला ६ निशे-
परा ७ रेचनी ८ । अस्या गुणाः । रेचनत्वम् ।

साङ्गत्वम् । उष्णत्वम् । समीरपित्तज्वरक्ष-
पित्तशोथोदरनाशित्वम् । कृच्छ्रत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

श्वेताम्बुः, स्त्री, क्षुद्रविशेषः । तनपथ्यायः । अम्बिका
२ पिटोड़ी ३ पिष्टिका ४ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तनाशित्वम् । वल-
दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतार्कः, पुं, (श्वेतः शुक्लवर्णः अर्कः ।) शुक्लार्क-
वृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तन-

पथ्यायः । तपनः २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ चिता-
र्ककः ५ शर्करापुष्पः ६ वृक्षमक्षिका ७ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
मलशोधनकारकत्वम् । मूत्रकृच्छ्राशुफोफो-
त्रयदोषविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतावरः, पुं, (श्वेतं शुक्लवर्णमावृत्यतीति । आ-
वृ + अच् ।) चितावरशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्वेताङ्गा, स्त्री, (श्वेता आङ्गा यस्याः ।) चित-
पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतेशुः, पु, (श्वेत इक्षुः ।) शुक्लवर्णैः । सादा
आक इति भाषा । तनपथ्यायः । चितेशुः ३
कोष्ठेशुः ३ वंशपत्रकः ४ सुवेशः ५ पाण्डु-
रेशुः ६ । अस्य गुणाः । कटित्वम् । रुचि-
त्वम् । गुरुत्वम् । कफशूलकारित्वम् । क्षीपन-
त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । विपाके कोष्णल-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतोदरः, पुं (श्वेतं उदरं यस्याः ।) कुबेरः । इति
त्रिकाश्रयः ॥ (दन्वीकरसर्पाणामन्यतमः ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“श्वेतोदरो महाशिरा अलङ्गर्हो आशीविष
इति ॥”) शुक्लवर्णजठरश्च ॥

श्वेत्तं, स्त्री, श्वेतम् । इत्यमरटीका ।
श्वेतौहो, स्त्री, (श्वेताह + डीप् ।) इन्द्राणी ।

इति सुगवोदयाकरणम् ।
श्वेववीथयः, स्त्री, (वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत
इयसुति ववीथः । श्वः शब्द उत्तरपदार्थ-

प्रशंसामाश्रीविषयतामाह । मयूरसंस्कृतिद्वारा
समासः । “श्वो ववीथः श्वेयसः ।” ५।४।८० ।

इति अच् ।) कल्याणम् । यथा,—
“श्वः श्वेयसं शुभशिवे कल्याणं श्वेववीथसं
श्वेयः ।

क्षेमं भावुकमविक्रुश्लमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

तदति, त्रि ॥

घ

घ, ऋद्धन्वकारः । घ तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गत-
चमचत्वारिंशद्वर्णः । चतुस्त्रिंशद्वर्णान्त-
र्गतैकत्रिंशत्तमञ्जलश्च । अक्षोच्चारणस्थानं
मूर्द्धा । इति याकारणम् । (यथा, शिष्टा-
याम् । १७ ।

“स्युर्द्ध्वेया ऋटुरवा दन्वा लतुलसाः
स्युताः ॥”)

तनपथ्यायः ।
“घः श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पौला ३ प्राज्ञा ४ विनायकः ५ ।

परमेष्ठी ६ वामनाहुः ७
श्रेष्ठो ८ गर्भविमोचनः ९ ॥

लम्बोदरो १० यमोविशः ११

कामधुक १२ कामधूमकः १३ ।

सुश्रीः १४ उवा १५ वृषो १६ लब्धा १७

मरुद्गन्धः १८ प्रियः १९ शिवः २० ॥

छायांला २१ चठरः २२ कीषो २३

मत्ता २४ वक्षो २५ विहारिणी २६ ।

कलकण्ठो २७ मध्यमिन्ना २८

युद्धाला २९ मज्जुः ३० शिरः ३१ ॥”

इति तन्त्रम् ॥ ॥

अपि च ।

“यकारः श्वेत आख्यातो ऋद्धन्वो वृषसंज्ञकः ।
पितं शक्तिश्च माया च महायोगिनः खविन्द-
मन् ॥”

इति मन्त्राभिधानम् ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारः ऋक्ष चाव्यङ्गि । अष्टकोणमयं सदा ।
रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली ॥

चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविषहम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥

रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुवर्हितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ॥

सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“चतुष्कोणात्मिका रेखा वामदक्षिणतः क्रमात् ।

वह्नीन्ध्रविषयवस्तुसु तिष्ठति क्रमतः सदा ।

जर्मुमात्रा शक्तिरूपा मन्त्रालम्पीधमा स्मृता ।

मात्रा मध्यगता या तु वाग्देवी सा परा

स्मृता ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।

शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाश्च शुचिस्मिताम् ॥

रत्नालङ्कारभूषायां श्वेतमाख्योपशोभिताम् ।

देवहृद्वैरभिवन्द्यां संवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

येव ध्यात्वा यकारान् तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति च वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

(धालवृक्षविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“श्रिः जुटादिः घः छद्ग्वान् श्वो जन्वादी र
वैदिकः ॥”

“आख्यातिकस्याडोऽप्राप्तार्थं हृदि विप्रै-

ष्यम् । स्वमते तूभयत्र उ एव । तु औ घ पश्च

पाके । भौषिचिन्तीति यथा ।” इति तट्टीका ॥

घ, पु, कपः । इति मेदिनी ॥ मानवः । सर्वः ।

श्रेष्ठः । गर्भविमोचनः । इति कश्चिदेकाक्षर-

कोषः ॥

घ, त्रि, विज्ञः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

घम, म ए संठवौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

पर०-सक०-सेट् ।) म, स्थितयथिति । ए,

असंगोत् । इति दुर्गादासः ॥

घघ, न किंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-

सक०-सेट् ।) न, सप्तोति । अक्षोषघघ । इति

दुर्गादासः ॥

षट्, सम्बन्धे । इति कविकल्पद्वयम् । (भा० पर०-
सक०-सेट् ।) सचति । इति दुर्गादासः ।

षट्, उ सेचने । इति कविकल्पद्वयम् । (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) उ, सचते जलं मेघः ।
इति दुर्गादासः ।

षट्, अंशके । इति कविकल्पद्वयम् । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) अंशके अवयवे । सटति षट्;
अवयवौ स्याद्विषयः । इति दुर्गादासः ।

षट्, [ष] चि, संख्याविशेषः । ह्य इति भाषा ।
तद्वाचकानि यथा । षष्ठीकोणः १ चिश्चिरो-
नचम २ तर्कः ३ अङ्गम् ४ दर्शनम् ५ चक्र-
वर्त्ता ६ कार्त्तिकेयसूत्रम् ७ गुणः ८ रसः ९
ऋतुः १० क्वरवाहुः ११ रूपम् १२ । इति
कविकल्पलता ।

षट्कर्म, [ण] क्तौ, (षट्प्रकारं कर्म ।) षट्-
प्रकारशान्तादिकर्म । यथा, शारदायाम् ।
“अथाभिधास्ये तन्नेष्टिन् सस्यक् षट्कर्म-
लक्षणम् ।

सर्वतन्त्रासुरारणे प्रयोगः फलविहितः ।
शान्तिवश्यस्तम्भानि विधेयोच्चाटने ततः ।
मारणान्तानि श्रुत्वा षट्कर्मणि मनोविषयः ।
रोगक्षत्वा प्रहृष्टौ न निराशः शान्तिरौरिता ।
पश्यं जानानां सर्वेषां विधेयत्वमुदीरितम् ॥
प्रवृत्तिरोगः सर्वेषां स्तम्भनं तदुदाहृतम् ।
क्षिप्तानां क्षेपजननं मिथोविद्वेषं मतम् ॥
उच्चाटनं रुद्रेणास्त्रेण परिकीर्तितम् ।
प्राणिनां प्राणहरणं मारणं तदुदाहृतम् ।
रुद्रेणास्त्रेणादीन् जाला कर्माणि साधयेत् ॥
इतिर्वाणी रमा व्येष्टा दुर्गा कालौ यथाक्रमम् ।
षट्कर्मदेवताः प्रोक्ताः कर्मादी ताः प्रपूजयेत् ॥
ईशचन्द्रनिष्ठं निवायुयोनाम्बिहो मताः ।
स्वर्गार्थं समारम्भं षट्कादशकं क्रमात् ॥
ऋतवः स्युर्जन्माद्याः अहोरात्रं दिने दिने ।
वसन्तयौगवर्षाश्चरहंभन्तश्चेश्वराः ॥”
यदा,—
“अहोरात्रं शरतुकाणो हेमन्तश्च प्रभातकः ।
पूर्वाह्णश्च वसन्तः स्यात् मन्वाहो यौगवर्षश्च ॥
प्रातर्हृत्पोऽपरान्हः स्यात् प्रदोषः शिशिरः
स्रुतः ॥”

अथवा,—
“ऊषोयोगे च हेमन्तः प्रभाते शिशिरागमे ।
प्रहर्षार्हे वसन्तः स्यात् यौगो मध्यन्दिनागमे ।
सूर्ययामे च वर्षाः शरदस्तं गते रवौ ॥”
अथ कालनियमः ।
“हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ।
शिशिरं स्तम्भने प्रोक्तो विधेये यौगवर्षश्च ॥
प्रातर्हृत्पोऽहोरात्रं मन्वाहो मारणकर्मणि ॥”
अथ तिथिनियमः ।

“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया चतुर्थी तथा ।
पुष्यवारश्चतुर्था विज्ञेया षष्ठकर्मणि ॥
क्रय्या चतुर्थी तद्वदष्टमी मन्वारकाः ।
उच्चाटने तिथिः श्रुता प्रदोषे च विशेषतः ॥

चतुर्दश्यामी कृष्णा अमावास्या तथैव च ।
मन्वर्मादिनोपेता श्रुता मारणकर्मणि ॥
बुधचन्द्रदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा ।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिः स्तम्भनकर्मणि ॥
शुभग्रहोदये कृत्यान् शुभानि च शुभोदये ।
रौद्रकर्मणि रिक्तार्कं स्वययोगे च मारणम् ॥
जपेत् पुष्पसुखो वश्ये दक्षिणश्चाभिचारके ।
पश्चिमे स्तम्भनं विज्ञात् उत्तरे शान्तिकं भवेत् ॥
आकर्षणमथाप्येवे नृजने मारणं तथा ।
उच्चाटनं वायवे शेषायां भोजदायकम् ॥
अथाभिचारे कार्या च दक्षिणाज्ञवना मही ।
वसनं लोहितं प्रोक्तं उष्णीषं लोहितं स्रुतम् ॥
भूषणं लौहद्वयेण वामेन पूजनादिकम् ।
नरस्त्रायविशेषेण मारणे रज्जुरौरिता ॥
स्वतस्त्र बुद्धशूच्यश्च दन्तश्च गर्दभश्च वा ।
कृत्वाचमालां जपयं शूच्यां यथामिच्छता ॥
मर्मोदन्तमभिनिर्जपेदाकर्षकर्मणि ।
साध्यनेष्टुचप्रोतेस्तुरङ्गदशोद्धवे ।
अचमालां समालोक्य विधेयोच्चाटने जपेत् ॥
पञ्चाक्षं स्वस्तिकं भूयो विकटं कुकुटं पुनः ।
वचं भद्रकमिवाहुरासनानि मनोविषयः ॥
पञ्चासनान् संयोज्य जानूर्वरन्तरे करौ ।
निवेद्य भूमौ संस्थाप्य योमसं कुकुटासनम् ॥
अन्यानि वक्तव्यानि ॥ * ॥
“वज्रपादाः क्रमतो ज्ञेयाः पञ्चपादमहाकृपाः ।
तुलनाशनिखड्गाश्चाः शान्तिकादिषु कर्मसु ॥
जल शान्तिविधौ शस्त्र वश्ये वज्ररौरिताः ।
स्तम्भने पृथिवी श्रुता विधेये योम कौर्तितम् ॥
उच्चाटने स्रुतो वायुभूयोऽग्निर्मारणे स्रुतः ।
तत्तद्भूतोदये सस्यक् तत्तत्कालसंयुतम् ॥
तत्तत् कर्म विधातव्यं मन्त्रिणा निश्चितात्मना ॥
प्रोतांशुसखिजलौणीयोमवायुहविर्मुजाम् ।
वर्णः सुमन्त्रवीजानि षट्कर्मसु यथाक्रमम् ॥
यज्यश्च विदमैश्च संपुटो रोधनं तथा ।
योगः पञ्चव इत्येते विन्यासाः षट्सु कर्मसु ॥
मन्त्राणान्तरितान् कृत्यान् साध्यवर्णान् यथा-
विधि ।
यज्यं तद्विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि ॥
मन्त्रार्थद्वयमध्यस्थं साध्यनामाचरं लिखेत् ।
विदमं एव विज्ञेयो मन्त्रिभिर्वश्यकर्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्नामासौ संपुटः स्रुतः ।
एव स्यात् स्तम्भने शस्त्र इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः ॥
नाम आदानमध्येषु मन्त्रः स्यादोघर्षं मतम् ।
विद्वेष्यविधानेषु प्रशस्तमिदमौरितम् ॥
मन्त्रस्थाने भवेन्नमसयोगः प्रोच्चाटने मतः ।
अन्तो नास्मो भवेन्नमः पञ्चमी मारणे मतः ॥
वितरत्तपोतमिश्रकृष्णधूमः प्रकीर्तितः ।
वर्णतो मन्त्रसंप्रोक्ता देवताः षट्सु कर्मसु ॥
मन्त्राणां लिखनत्रयं चन्द्रनं रोचनं निशा ।
यज्ञधूमसिताङ्गारौ मारणेऽष्ट विधाणि च ॥
श्लेनाभिलोलपितानि धूसूरकरसक्ततः ।
यज्ञधूमस्विकटुर्द्वं विषाष्टकमितौरितम् ॥

देवताकालसुत्रादीन् सस्यक् जाला विचक्षणः ।
षट्कर्मणि प्रयुज्जीत यथोक्तफलविद्वदे ॥ * ॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं हूँ फडन्तश्च मारणे ॥
स्तम्भने च नमः प्रोक्तं स्याद्वा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतपययोः स्याद्वा न्यासपूजनयोर्ममः ।
मन्त्रान्ते योजयेन्मन्त्री अपकावे यथास्थिति ॥”
अस्यार्थः एतानि तत्तत्कर्मणि जपकावे
मन्त्रान्ते योजयित्वा मन्त्रं जपेत् । होमादिषु
नार्यं नियमः । होम इति कश्चित् तत्र ।
“अधिकार्ये जपेत् स्याद्वा नमः सर्वत्र चार्चने ।
शान्तिपुष्टिवश्ये शाकरोच्चाटनमारणे ॥
स्याद्वा-स्य-वषट्-हूँ वौषट् षट् योजयेत्
क्रमात् ॥

वश्यकर्षणसन्तापकरे स्याद्वा प्रकीर्तितः ।
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रोती योज्यं नमो वृषे ।
वौषट् स्मोहोदोपुष्टिस्तुल्ययेत् ॥
हृङ्कारं प्रीतिनाशे च मारणे च्छेदने तथा ।
उच्चाटने च विद्वेधे वषट् पङ्कजतो वषट् ।
मन्त्रोदीपनकार्येषु लामालामे वषट् स्रुतः ॥”
इति विशेषवचनान्ते नार्यं विधिः ॥ * ॥
शान्तिकारौ मन्त्रलिखनपञ्चादिनियमस्तु च एव ।
“शान्तिके राजतं तान्त्रं भूर्वपन्नश्च वश्यके ।
सर्वकार्येषु सौवर्णे क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
विगन्तं शान्तिके प्रोक्तं पञ्चमस्यु वश्यके ।
सर्वकार्येषुऽष्टमः स्यात् क्रूरे चाष्टविधाणि च ॥
शान्तिके लेखनीं दूजां वषादीं शिखि-
पुच्छिका ॥

हेन्वा सर्वानि कार्याणि क्रूरे स्यात् कान्त-
पुच्छिका ॥
यज्ञेषु शान्तिकर्म स्यात् वश्यश्च चण्डिकायज्ञे ।
देवालये च सर्वानि पञ्चमस्य क्रूरकर्म च ॥”
अथ भूतानासुराः ।
“दृष्टाकारा गतिभूमेः पुटोऽवभोरपि ।
तोयस्य पावकस्थोऽङ्गं गतिस्त्रियं न भवतः ।
गतिर्धनो भवेन्नर्थे भूतानासुराः स्रुतः ।
धरयोदये कृत्यान् स्तम्भनं वश्यमात्मवित् ।
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य समये वधोः ।
मारणादीन् मरुतो विपचोच्चाटनादिके ।
तुङ्गादिनाशनं शस्त्रसदये च विहायसः ॥”
अथ भूतानां मन्त्रानि ।

“वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाङ्घ्रितं मातरिश्चनः ।
त्रिकोणं खसिकोपेतं वङ्गेऽङ्गेऽङ्गं स्रुतम् ॥
अभोजमभयो भूमेस्तुरखं सव्यकम् ।
तत्तद्भूतसमाभानि मन्त्रजानि विदुर्मुखाः ॥
वर्णः खे रञ्जितायाहुः स्वस्वामाहतात्मपि ।
खर्षं वियत् मरुत् क्षणी रक्तोऽग्निविषदं पयः ॥”
पीडाभूतादिप्रयोगानन्तरं कृत्यानि ।
“एकलक्षं जपेन्नमः ध्यान्त्यासमन्वितम् ।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थं मारणार्थकारणम् ॥
न चेत् फलश्च नाप्नोति देवताशपमायुयात् ॥”
यत् ।
“न शस्तं मारणं कर्म कृत्याचेददुतं जपेत् ॥”

घटक

तन् प्रायश्चित्तपरम् । इति तत्त्वसारः ॥ * ॥
योगाङ्गघटप्रकारक्रिया । तद्व्यथा,—
“धौतवर्त्तकस्तथा नेतिनौलिकी घाटकस्तथा ।
कपालभातिस्तथा घटकस्मांश्च समाचरेत् ॥
अन्तर्धौतिहस्तधौतिहस्तौनिर्मलप्रोधनम् ।
धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ता घटं कुर्वन्ति निम्न-
लम् ॥

वातसारं वारिवारं वह्निवारं वह्निस्तम् ।
घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा ॥ * ॥
प्रयोगः ।

“काकचक्षुषदाख्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः ।
चालयेद्दूरं पश्चाद्वर्त्तना रेचयेत् शनैः ॥
वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् ।
सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् ॥ १ ॥
आकण्डं पूरयेद्धारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः ।
चालयेद्दूरं रेचयेत् चोदराग्नेचयेत् ॥
वारिवारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम् ।
साधयेद्दूधः प्रथमेन देवदेहं प्रपद्यते ॥ २ ॥
नाभिस्थितं मेरुपृष्ठं शतवारश्च कारयेत् ।
उदराभ्यां त्वक्का जठराभिं विवर्द्धयेत् ।
वह्निवारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥ ३ ॥
काकीसुत्रां साधयित्वा पूरयेद्दूरं मन्त्रं ।
धारयेद्दूरं यामसु चालयेद्दूरं न ॥
इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाशं कदाचन ।
नाभिमण्डले स्थित्वा शक्तिनाडीं विस्मयेत् ॥
कार्त्तयै चालयेद्वायुं यावन्मलविसर्जनम् ।
तावत् प्रचाख्य नाडीं च उदरे वैशयेत् पुनः ॥
इदं प्रचालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् भवम् ॥
यामाह्वधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः ।
वह्निष्कन्महद्वातिस्तत्तावन्नेव न जायते ॥ ४ ॥
दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रं च कर्णयुग्मयोः ।
कपालरन्ध्रं पश्येत् धौतधौतिर्विधीयते ॥ * ॥
प्रयोगः ।

“खादरेण रथेनाथ न्तिकामिच्छ शुद्धिभिः ।
मार्ज्येदेहमूलं यावत् क्लिष्टवमाचरेत् ।
दन्तमूलं परं धौतियोगिनां योगसाधने ।
निम्नं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ।
दन्तमूलं धारणादिकार्यं यु योगिनां यतः ॥ १ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् ॥
जराभरणरोगादि नाशयेत् दीर्घलम्बिका ।
तर्जनीं मध्यमांश्च नाभौलिचययोगतः ॥
वैश्वेदेनमथे तु मार्ज्येदेनमथे कामलम् ॥
शनैः शनैर्मार्ज्येदेना कण्ठदीर्घं निवारयेत् ॥
मार्ज्येदेनवर्त्तनेन षोडशेष पुनः पुनः ।
तदर्थं लौहयन्त्रेण चर्षयित्वा पुनः पुनः ॥
निम्नं कुर्यात् पथनेन रेचयेद्वेदरक्षणे ।
यवं कते तु निम्नं च लम्बिका दीर्घतां गता ॥ २ ॥
तर्जनीं मध्यमांश्च नाभौलिचययोगतः ।
निम्नमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् ॥ ३ ॥
हृत्काष्ठेन दक्षेण मार्ज्येदेनाकरन्मकम् ।
यवमभ्यासयोगेन कण्ठदीर्घं निवारयेत् ॥

घटक

नाडी निर्मलतां याति दिग्दृष्टिः प्रजायते ।
निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥ ५ ॥
हृद्वातिं त्रिविधां कुर्यात् दक्षवृत्तलवाससा ।
रम्भादहं हरिदहं वेचदहमथेव च ॥
हृत्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः ।
कफपित्तं तथा कीदं रचयेद्दूरं वर्त्तना ।
दक्षधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् भुवम् ॥”
हरिदहं वटभुरि ॥ १ ॥
“भोजनान्ते पिबेद्धारि आकण्डं पूरितं सुधीः ।
ऊर्ध्वं दृष्टिं क्षणं क्षणं तज्जलं वमयेत् पुनः ।
निम्नमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत् ॥ २ ॥
चतुरङ्गलक्षितारं स्रग्धरं शनैश्चरेत् ।
पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् ॥
गुल्मज्वरघ्नीहृत्कुष्ठं कफपित्तं विनश्यति ।
आरोग्यं वलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने ॥ ३ ॥
अपावक्रूरतां तावन्मलं यावन्न शोधयेत् ।
तस्मात् सर्वप्रथमेन मलशोधनमाचरेत् ॥
पीतमूलस्य दक्षेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा ।
यत्नेन चालयेद्गुल्मं वारिणा च पुनः पुनः ॥
वारयेत् कोष्ठकाटिन्ममाजीर्णं निवारयेत् ।
कारणं कान्तिपुष्टौ च दीपनं वह्निमूलकम् ॥ * ॥
जलवक्त्रिः शुष्कवक्त्रिर्वक्त्रे च द्विविधौ स्मृतौ ।
जलवक्त्रिं जले कुर्यात् शुष्कवक्त्रिं क्षितौ सदा ॥
नाभिमण्डले पाशुं मूलनालील्लोटासनम् ।
आकुञ्चनं प्रकाशं जलवक्त्रिं समाचरेत् ॥
प्रमेहश्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् ।
भवेत् खण्डन्देहश्च कामदेवसमो भवेत् ॥”
मूलनालील्लोटासनं जरदये हस्तं हस्तं
प्रारब्धवदूरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

“वक्त्रिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः ।
अग्निनीसुत्रया पाशुं आकुञ्चयेत् प्रकाशयेत् ॥
यवमभ्यासयोगेन कौष्ठरोगो न विद्यते ।
विवर्द्धयेत् जाठराग्निं आभवात् विनाशयेत् ॥ २ ॥
वितस्मिमानं स्रग्धरं नासानाले प्रवेशयेत् ।
सुखान्निर्गमयेत् पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् ॥
साधनान्नैतिकर्मापि खेचरीहिमिश्रायात् ।
कफदोषा विनश्यन्ति दिग्दृष्टिश्च जायते ॥ * ॥
अमन्दवेगे तुल्यश्च भामयेदुभयाभ्यासोः ।
सर्वरोगान्निहन्तीह देहालविवर्द्धनम् ॥”
इति नौलिकी ॥ * ॥

“निमेषोन्मेषकं त्वक्का स्रग्धरं निरीक्षयेत् ।
यावदश्च निपतति घाटकं प्रोच्यते बुधैः ॥
यवमभ्यासयोगेन श्लेष्मणो जायते भुवम् ।
न जायते नेत्ररोगो दिग्दृष्टिप्रदायकम् ॥ * ॥
वीतुल्य पीला वक्त्रेण नासानाले विरेचयेत् ।
युत्क्रमेण युत्क्रमेण वीतुक्रमेण विप्रेषतः ॥
भाणभार्तिं विधा कुर्यात् कफदोषं निवारयेत् ॥
इदं पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः ।
पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चान्नं रेचयेत् ॥
पूरकं रेचकं क्षला वेगेन न तु धारयेत् ।
यवमभ्यासयोगेन कण्ठदीर्घं निवारयेत् ॥ * ॥
नाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः ।

घटको

पायं पायं प्रकुर्वन्ति स्त्रीशरीरं निवारयेत् ॥
न जायते वाहकश्च ज्वरी नैव प्रजायते ॥”
इति घटकोष्ठहृतायां घटकर्मशोधनं प्रथमो-
ध्यायः ॥

घटकर्म, [न] पु, (घट कर्माणि यजनादीनि
यस्य ।) आगादिभिर्भुतो ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥
तथा च ।

“इत्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा ।
प्रतिपद्यन्ते तेषु तैः घटकर्म विप्र उच्यते ॥”
घट कर्माण्यस्य इति बहुव्रीहिः । इति भरतः ॥
घटकुटा, स्त्री, भैरवीविशेषः । यथा,—
अथ घटकुटा भैरवी ।

“डाकिनौ राकिनौ बीजे लाकिनौ काकिनौ-
युगम् ।
साकिनो डाकिनौ बीजे आह्वय सुरसुन्दरि ॥
आद्यमेकारसंयुक्तमन्यदोकारमलितम् ।
श्रक्षरान्वितं देवि तार्त्तार्यं बीजमालिखेत् ।
विज्जनादकलाक्रान्तं चित्तं श्लेसम्भवे ॥”
हृतीयबीजं सविषमं इत्यपि केचित् । तन्ना-
न्तरं ।

“उरौ चामादनं जीवं शिवमच जिधा लिखेत् ॥
अर्धेण मायाश्रङ्गाभ्यां क्रमात् सङ्कतं क्रूर ॥
विज्जनादन्तितं चाद्यद्वयमन्यं विषमं वत् ।
ध्यानमस्थाः प्रवक्ष्यामि मन्त्रभूतनक्तनम् ॥
बालसूत्रप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
सुखमालावलीरन्तां बालसूत्रसमाशुताम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
इतीति शेषः ।

“हिरावृत्त्या षडङ्गानि विधाय परमेश्वरि ।
यन्मस्था वरारोहे त्रिकोणं ततपुटं लिखेत् ॥
वह्निरहं पद्मं रविपत्रं ततो लिखेत् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मङ्गलमालिखेत् ॥
षडङ्गावरणं देवि पूजयेत् पूर्ववच्छिवे ।
रत्नादि चित्तं देवि त्रिकोणं परिपूजयेत् ॥
डाकिन्याद्याश्च घटकोणे वसुपते ततः परम् ।
ब्राह्मणादि युगलं पश्चादुपविषे ततः परम् ॥
बालायाः पीठशक्तीस्तु वामाद्याः पूजयेत्
क्रमात् ॥

चतुरस्रे लोकपालान् साङ्गधान् परमेश्वरि ।
अननैव विधानेन विद्याख्यां भैरवीं यजेत् ॥”
इति तत्त्वसारः ॥

घटकोणं, स्त्री, लम्बा वृद्धयङ्गम् । तत्तु रिपु-
स्थानम् । यथा,—

“पातालं हि कुर्वन् चैव सुहृदन्मश्चतुर्थकम् ।
त्रिजकोणश्च नवमं दुष्कर्मं स्थातुं हृतीयकम् ॥
वीक्षणं पञ्चमं ज्ञेयं यामिन् चतुर्थं स्मृतम् ॥
द्वयं त्वं तथास्वास्थ्यं घटकोणं रिपुमन्दिरम् ॥”
इति ज्योतिष्कस्य ॥ * ॥
(घट कोणा यस्य ।) वचम् । इति राज-
निर्वहणः । षडङ्गस्तोत्रोक्तो यन्मन्दः । यथा,
गुणैश्चन्द्रम् ।

षट्च

“वीनं षट्कोणमध्य स्मरदन्तपुरे तारगं दिव्यं
लक्ष्मीः
माया कन्दर्पभूमिस्तद्वत् रसपुटेष्वालिखेद्बीज-
षट्कम् ।”
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चक्रं, क्ली, (यस्यां चक्राणां समाहारः ।)
शरीरस्य पद्माकारषट्प्रकारचक्रम् । यथा,—
“सप्त पद्मानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
शुद्धे पृथ्वीसमं चक्रं हरिद्वर्णं चतुर्दलम् ॥
लिङ्गे तु षड्दलं चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
चिन्तकवर्द्धनिलयं तप्तचामीकरप्रभम् ॥
नाभौ दशदलं चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाम्बुजनिभं ब्रह्मस्थानं पूर्वकमन्दिरम् ॥
मणिपूरामिध स्वच्छं जलस्थानं प्रकीर्तितम् ।
उदवाहिलसंकाशं हृदि चक्रमनाहतम् ॥
कुम्भकाक्षं ह्लादशरं वैष्णवं वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशर्यं योडशरं पुरोदयम् ॥
शाल्मवीवरचक्राख्यं चक्रविन्दुविभूषितम् ।
षष्ठमाज्ञासंयं चक्रं ह्रिदले श्वेतसुतम् ॥
राधाचक्रमिति ख्यातं मनःस्थानं प्रकीर्तितम् ।
सहस्रदलमेकाग्रं परमात्मप्रकाशकम् ॥
निव्यञ्जानमयं सत्यं सहस्रादिलसन्निभम् ।
षट् चक्राण्येह भेदाणि नैतद्भेदं कथयन् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥३॥

अन्यत्र च ।

“तत्तत्स्वरूपमेकं तत् षट्चक्रं प्रतिलिखयेत् ।
षट्चक्रेऽपि महाभायां चार्थं ध्यात्वा प्रयत्नतः ॥
लब्धयेन्मूलमन्त्रेण आदिषोडशचक्रकम् ।
आदिषोडशचक्रस्यां साधकानन्दकारिणीम् ॥
चिन्तयन् साधको देवीं जपकर्म्म समारभेत् ।
भुवोऽपरि नाडीनां त्रयाणां प्रान्त उच्यते ।
तत्प्रान्तं त्रिपथस्थानं षट्कोणं चतुरङ्गुलम् ॥
रत्नवर्णं तु योगश्रेयसाचक्रमतिरितम् ॥
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेश्म विद्यते वृणाम् ।
सुशुक्लिङ्गापिङ्गलाणां षट्कोणं तत् षडङ्गुलम् ॥
तत् षट्चक्रमिति प्रोक्तं युक्तं कण्ठस्थं मध्य-
गम् ।

चयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ॥
तत्स्थानं योडशरं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतवर्णं योगश्रेयादयोडशचक्रकम् ॥
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
वस्त्रादावथ हृदये तस्मादादौति गमयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥३॥

अपरञ्च ।

“मूलाधारे चिकोष्ठाख्ये दृष्ट्यान्नाक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गं कौटिल्ययमप्रभम् ॥
तद्दूर्ध्वं कामबीजं तु कल-प्रान्तीन्द्रनादकम् ।
तद्दूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली मण्डविम्वरा ॥
तद्वाह्यं हैमवर्णं व-स-वर्णं चतुर्दलम् ।
ह्रतहैमवमप्रख्यं पद्मं तत्र विभाषयेत् ॥
तद्दूर्ध्वं विमवमप्रख्यं षड्दलं ह्रीरकप्रभम् ।
बाहिस्तान्मन्त्रवर्णेन युक्ताधिष्ठानं चक्रम् ॥

षट्विं

मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तद्दूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ॥
मेघाभं विन्दुहामञ्च षड्दलं लोमयं ततः ।
मणिवर्द्धनं तन पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलेयुक्तं डादिफाल्गुनान्तितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वलोकैककारणम् ॥
तद्दूर्ध्वं नाहतं पद्मसुन्दरादिलसन्निभम् ।
कादिठान्नाक्षरेरकमन्त्रेण समधिष्ठितम् ॥
तत्तथैवाणलिङ्गं तु स्यात्तुतसमप्रभम् ।
शब्दत्रयसमं शब्दोऽनाहतस्वच्छं दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तत् सुनिभिः परिकीर्तितम् ।
आनन्दसदनं तत् पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥
तद्दूर्ध्वं विशुद्धाख्यं दलघोडशप्रभम् ॥
खरैः योडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसकीकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत्परम् ॥
आज्ञाचक्रं तद्दूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञाचक्रमयं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥
केलासाख्यं तद्दूर्ध्वं तु गोवर्णं तद्दूर्ध्वं तः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्रारामुखं विन्दुस्थानं तद्दूर्ध्वं मोरितम् ।
इत्येतत् कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

षट्चरयः, पुं, (षट् चरणा यस्य ।) भ्रमरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५८७ ।

“षट्चरयकोटिजुष्टं परागघुषपूयमायुधं

लब्धम् ।

तां सुष्ठिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरौ
वहति ॥”)

युक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्पादश्च ॥

षट्, क निकेतने । हिंसे । हाने । बधे । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० वासे बधे च
अक०-हिंसे हाने च सक०-सेट् ।) मूढं न्यादि-
हृदयान्तः । क, षट्पथित लोकाः । निवसति
हन्ति बली स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

षट्तिखी, [न] चि, (उद्धतनादिभेदेन षट्प्रकारा-
स्तिलाः सन्त्यस्यति । षट्तिन + इनि ।) जन्म-
तिथ्यादौ तिलकरणकषट्कमैकारौ । यथा,—
“तिलोद्धर्त्ता तिलस्त्रायौ तिलहोमौ तिलप्रदः ।
तिलमुक् तिलवापी च षट्तिखी नावसीदति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

षट्चिंशत्, स्त्री, (षडधिकं चिंशत् । मध्यपद-
लोपि समासः ।) संख्याविशेषः । षड्विंश इति
भाषा । यथा, आह्निकचिन्तामणौ ।
“आसनायस्त्रये तद्दूर्ध्वं तत्रैविरुक्तये ।
सम्भारार्जं सर्पिर्दाक्षपदनावाहने तथा ॥
पादार्धाचमनीयञ्च जानीयमधुपक्वीकौ ।
पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारौ गन्धपूष्पपदौ तथैव च ।

षट्प

ताम्बूलादिकनेत्रेण पुष्पमालां तथैव च ॥
अनुनेपञ्च श्रुत्या च चामरचयनं तथा ।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च हानानि स्तुतिहोमप्रदल्लिखम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविस्मयनम् ॥
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्चिंशत् सुरपूजने ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

षट्चिंशन्तं, क्ली, (षट्चिंशत्तत्त्वसंख्याकधर्मे-
शास्त्रकारिणां सुनीनां मतम् ।) षडधिकचिंशत्-
संख्याकधर्मेशास्त्रप्रयोगकसुनीनामभिप्रायः ।
यथा । तथा च षट्चिंशन्तम् । इति तिथि-
स्वरूपकथने तिथ्यादितत्त्वम् । तेषां नामानि
यथा,—

“मनुर्विष्णुर्वमो हन्तः अङ्गिरोऽग्निद्वष्टसती ।
आपस्तम्बश्चोशनः च कात्यायनपराशरौ ॥
वशिष्ठश्चासंयन्ता हारीतगोतमावपि ।
प्रचेताः शुक्लिखितौ याज्ञवल्क्याश्च काश्यपः ॥
श्रुतातपो लोमशश्च जमदग्निः घणायनिः ।
विश्वामित्रोऽपिठोनी वौधायनपितामहौ ॥
ह्यागवेषश्च जावाली मरौचिचवर्णा भृगुः ।
ऋष्यशङ्खो नारदश्च षट्चिंशत् स्मृति-
कारकाः ॥

एतेषामु मतं यत् षट्चिंशन्तसुच्यते ॥”

इति शुक्लिखितौ ॥

षट्पदः, पुं, (षट् पदानि यस्य ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रङ्गु । ६ । ६६ ।

“न हि प्रपुङ्गवं सहकारमेव
वृत्तान्तरं काङ्क्षति षट्पदाक्षी ॥”)

तत्तत्कुणानि यथा,—

“ये षट्पदाद्याः शुक्लानि तेषा-
माख्यैरूप्याणि निरूपयामः ।
अथेत बाभौ यदि मञ्जु गुञ्जन्
प्रपञ्चे वा वामदिशि प्रवर्षन् ॥
आस्तादेषेहा कुसुमं प्रशस्त्वं
भङ्गलक्ष्मणं सुतं सुमहात्तु प्रमोदः ।
अत्रापरे सन्ति च षट्पदा ये
यात्रासु ते वामगताः प्रशस्ताः ॥”

इति वसन्तराजशास्त्रेण षट्पदादयः १५ वर्गाः ॥
युक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्चरये, चि ।
(षट्पदविंशत्ये च चि । यथा, महाभारते ।
१४ । ५ । १६ ।

“पुरुषं ते सुगुप्तं स्यात् इन्द्रप्रकारतोऽरुणम् ।
अङ्गाङ्गालकसंवाधं षट्पदं सर्वतोदिष्टम् ॥”
षट्पदप्रियः, पुं, (षट्पदानां भ्रमराणां प्रियः ।)
नागमेष्टरश्चः । इति शब्दमाला ॥

षट्पदातिथिः, पुं, (षट्पदः अतिथिरिव यच्च ।)
आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

षट्पदानवर्द्धनः, पुं, (षट्पदानामानन्दं वर्द्धय-
तीति । वृध + लुट् ।) किंकिरादृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

षट्पदी, स्त्री, (षट् पदानि यस्याः । डीप् ।)
युक्ता । इति वैमर्कः ॥ भ्रमरपत्नी च ॥

घङ्जः

उत्तराश्वयो देवेश तथामाशु फलप्रदः ॥”

इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्र आश्वमेधेनाचारमेव उक्तः । यथा,—

“पूर्वाश्वयोदितं कर्मे पाश्व कथितं प्रिये ।

यदुक्तं हजिषान्वाये तदेव पाश्वं स्मृतम् ॥

पश्चिमाश्वायज कर्मे पशुवैरसमाश्रितम् ।

उत्तराश्वायजं कर्मे दिश्वैराश्रितं प्रिये ॥

दिश्वोऽपि वैरभावेन साधयेत् पित्रकानने ।

वैरासनं विना दिश्वः पूजयेत् पित्रकानने ।

ऊर्ध्वाश्वयोदितं कर्मे दिश्वभावाश्रितं प्रिये ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥

घङ्गणम्, जौ, (घङ्गण्ययानां समाहारः ।)

मिश्रितघटकुट्टयम् । यथा,—

“पिप्यलौ मरिचं शुष्कौ त्रयमेतद्विमिश्रितम् ।

त्रिकुट्टं त्रुषणं योषं कटुत्रिकमथोच्यते ।

अस्थिक्वाणलपयोस्तु चतुः पञ्च घङ्गणम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“पञ्चकोलं समरिचं घङ्गणमुदाहृतम् ।

पञ्चकोलगुणं तनु रूच्यसुखं विभापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

घङ्गया, जौ, घङ्गविश्वया । यथा,—

“गवागजौ गवादिभ्यो गायत्री च गङ्गाधरः ।

गया गयासुरश्चैव घङ्गया मुक्तिदायिका ॥”

इति वायुपुराणे गङ्गापद्धतिः ॥

घङ्गव, जि, (घट् गावो यज । समासे अच् ।)

गोघट कयुक्तहज्जिदि । यथा,—

“अष्टागवं धर्मेष्टलं घङ्गवं जौविकार्षिणाम् ।

चतुर्गवं वृष्टं शर्वां द्विगवं ब्रह्मचरिणाम् ॥”

इत्यष्टिकाचारतन्त्रम् ॥ * ॥

प्रत्ययविशेषः । (सतु । “प्रत्ययार्थस्य घटत्वं

घङ्गवच् ॥” ५ । २ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता

भवति ।) यथा,—

“पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं घटत्वे तु घङ्गवम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा च महाभारते । ८ । २८ । ६ ।

“अयं तस्मै वरं दद्यां वीर्यं हस्तिघङ्गवम् ॥”)

यस्यां गवां समाहारः । इति द्विगुसमासविशेष-

त्रम् । तत्र, जौ ॥

घङ्गयन्त्रा, (घट् यन्त्रा यस्याः सा ।) यचा ।

इति भावप्रकाशः ॥ श्वेतवचा । श्रुतौ । महा-

करज्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घङ्गयन्त्रि, जौ, (घट् यन्त्रयो यस्याः) पिप्यलौ-

मूलम् । इति वैद्यकम् ॥ घट् पर्जन्यि, पु

भूजि ॥

घङ्गयन्त्रिका, जौ, (घङ्गयन्त्रा एव । स्वार्थे कन् ।

टापि अत इलम् ।) श्रुतौ । इत्यमरः ॥

घङ्गयन्त्र्यौ, जौ, (घट् यन्त्रा यस्याः । डीष् ।)

यचा । इति शब्दरत्नावली ॥

घङ्गजः, पु, (घङ्ग्यः श्वान्यः जायते इति ।

अन + ङः ।) तल्लोककथोत्थितखरविशेषः ।

इत्यमरः ॥ अस्य सुवृत्तिवैधा,—

घङ्गु

“नासां कण्ठसुरकालु जिह्वां दन्ताश्च संश्रितः ।

घङ्ग्यः संजायते यस्मात् तस्मात् घङ्गु इति

स्मृतः ॥”

च च मधुरखरतुल्यस्वरः । यथा,—

“घङ्गु रोति मधुरो हि गावो नर्हन्ति

चर्षमम् ।

अजा विरोति गान्धारं जौषौ नदति मध्यमम् ॥”

इति भरतः ॥

(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति । यथा, नङ्गौत-
त्रपणे । ५३ ।

“तीव्रा कुसुदती मन्दा कन्दोवत्यस्तु घङ्गुजगाः ॥”)

तानसेनमते सप्तखराणां मध्ये प्रथमखरोऽयम् ।

खरज इति लोते ख्यातः । अस्योच्चारणस्थानं

कण्ठः । अयं विप्रवर्णः । अस्यार्क्षकं नाम ।

अथात् एकखरमलितः । सर्वखरापेक्षया

क्षुद्रखरोऽयम् । अस्य ताल एकः । अस्याष्टौ

मेढ्रा भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

घङ्गुर्गं, जौ, (घट् प्रकारं दुर्गम् ।) घट् प्रकार-

कोऽयम् । तद्वयथा । घन्तुर्गम् १ मच्चौर्गम् २

गिरिदुर्गम् ३ मन्तुदुर्गम् ४ म्दुर्गम् ५ वन-

दुर्गम् ६ । इति महाभारते राजधर्मः ॥

घङ्ग, अ, (घच् + धाच् ।) घट् प्रकारम् । इति

आकरणम् ॥

घङ्गिन्तुः, पु, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । कौट-

मेहः । इति मेदिनी । शिरोरोमस्य पक्षितैल-

विशेषः । यथा,—

“एरकमूलं तगरं शताङ्गा

जौवन्तिका सेन्धवराजिके च ।

भङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च

विश्वोषधं ज्ञातिलस्य तैलम् ॥

अजापयस्तेलविमिश्रितश्च

चतुर्गुण्ये भङ्गरसे विपक्षम् ।

घङ्गिन्तुर्वै नासिकयोः प्रदेशः

सर्वास्त्रिहन्तुः शिरसो विकारान् ॥

अुतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्

निर्वन्ध मूलान् सुट्टीकरोति ।

सुपुण्यमुधुपतिमश्च चक्षुः

कुम्भन्ति बाह्योरधिकं वलञ्च ॥”

जौवन्तिकाश्च शरीरकोशाकविशेषः । इति

भावप्रकाशः ॥

घङ्गुसुजः, जि, (घट् सुजा यस्याः) घङ्गु हस्तयुक्तः ।

यथा,—

“भीमस्त्रिपाद्विहिराः घङ्गुसुजो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे माध्वेश्वरखरूपम् ॥

(यथा च महाविष्णुसप्तमि । ४ । १७ ।

“चतुर्भुजा त्वं हिमुजा घङ्गुसुजाष्टभुजा

तथा ।

अमेव विश्वरूपार्थं नाशप्रशङ्कार्थधारिणी ॥”)

चेतन्यदेवे, पु । स तु पुरुषोत्तमत्वेन घङ्गुसुजो

भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे जौनोऽभूत् । इति

लोकप्रसिद्धिः ॥

घङ्गु

घङ्गुसुजा, जौ, (घट् सुजा इव रेखा यस्याम् ।)

फलताविशेषः । खरवुजा इति भाषा । (अस्मि-

न्नेयं जौवलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥) तत्पर्यायः । मधु-

फला २ घङ्गरेखा ३ वृत्तकर्कटी ४ तिलता ५

तिलफला ६ मधुपाका ७ वृत्तस्त्रावः ८

वण्मुखा ९ । अस्या फलगुणाः ।

“तिलं वात्ये तदशु मधुरं किञ्चिद्वज्रं प्राप्ते
निष्कचक्षुः तद्वत्समं तर्पणं पुष्टिदायि ।

वृष्यं दाहिश्रमविश्रमनं मूत्रशुद्धं विघ्नते
पित्तोन्मादापहरकफदं घङ्गुसुजं वीर्यकारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

चण्डिका । यथा । पूर्वद्वये चण्डिकां प्रीत-

वचःस्थलरुद्धां अग्निप्रभां घङ्गुसुजां हृदिष्ये

गङ्गाभयवज्रधरां वामे शक्तिमूलपरशुधरां देवी-

मिति ॥ * ॥ चण्डचण्डा । यथा । हजिगद्वये वज्र-

चण्डां ज्ञातवर्णा दिशाभरणभूषितां प्रसन्नवदनां

घङ्गुसुजां हृदिष्ये वज्रमूलपरशुधरां वामे पाशा-

ङ्कुशकेशधरां देवीमिति ॥ * ॥ चण्डवती । यथा ।

वायुद्वये चण्डवतीं युष्मवर्णा प्रसन्नवदनां सखा-

लङ्कारभूषितां घङ्गुसुजां हृदिष्ये अङ्कुशपाशाच-

क्षत्रधरां वामे हङ्गमूलवज्रधरां देवीमिति ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

घङ्गुरमः, पु, (घट् प्रकारो रमः ।) मधुरादि-

घट् प्रकाररमः । यथा,—

“मधुरो लवणक्षितः कषायोऽलः कटुस्तथा ।

सन्तीति रसनीयत्वाद्वाद्ये घटमौ रवाः ॥”

एषां नामलक्षण्ये ।

“मधुरं मौल्यमिवाङ्गुरिष्वाद्दौ स च लक्ष्यते ।

लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सेन्धवाद्दौ च दृश्यते ।

तिलस्तु पिपुसद्दौ च कृत्वासादादौ रवः ।

कषायस्तुवरक्तः स च पूगीफलादिषु ।

कटुस्तु चारुर्ध्वः स्वात्मरौचाद्दौ स चिह्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

एषां गुणान्तच्छब्दे द्रव्याः ॥

घङ्गराजं, जौ, (यस्यां राज्ञोर्गा समाहारः ।)

घङ्गः । यथा,—

“सद्यः शीघ्रं भवेद्विह्वलं तथा चोत्तं चतुर्विधम् ।

गर्भसाधे च वैदोक्तं पूर्वकावे लघ्वेतद्विधः ॥

ब्राह्मणानामहोरात्रं चक्षिणाणां दिनचयम् ।

घङ्गराजश्चैव वैश्यानां शूद्राणां ह्यष्टा-

ह्निकम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥

घङ्गरेखा, जौ, (घट् रेखा यज ।) घङ्गुसुजा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ घङ्गुराजौ च ॥

घङ्गुलवणं, जौ, (घट् सुशुद्धं लवणम् ।) लघ्वो-

पेतं पञ्चलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घङ्गुवक्रः, पु, (घट् वक्राणि यस्याः) कार्तिकेयः ।

यथा,—

“यत्सुतो विशाखोऽसौ स्वातो लोकेषु यष्टुखः ॥

स्वन्दो विशाखः घङ्गुवक्रः कार्तिकेयश्च

विश्रुतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षड्विंशं, चि, (षट् विंशः प्रकारा यत् ।)

षट् प्रकारम् । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकाराश्च षड्विंशं सूत्रजलजम् ॥”

इति सुम्बोधटौकायां दुर्गादायः ॥

अपि च ।

“तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्गानास्त्वपत्तौ भवति ।

षड्विंशस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो भवति ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

यष्टः, पुं, (यष्ट दाने + “जमन्तात् ङः ।” उणा०

१।११३॥ इति ङः । बहुलवचनात् सत्त्वाभावः ।)

द्वयम् । षाड् इति भाषा । तत्पण्यायः ।

गोपतिः २ इट्चरः ३ । इत्यमरः ॥ यष्टः ४

यष्टः ५ यष्टः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

कौवम् । इति जटाधरामरटौके ॥ सन्महः ।

इति षड्भाः । (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।

“नता निचलम्बुङ्गो न बभूवुस्ते महोरगाः ।

सायाह्नि कदलीषष्ठे कान्तिनास्तस्य वायुना ॥”)

यष्टः, पुं, कौ, (यष्ट दाने + ङः ।) अञ्जादिकद्वयम् ।

पञ्चकुसुदादिसंज्ञः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।

११ । १५ ।

“कनकरवत्पद्माति षट् पद्मैश्च धत्तः

कुसुदकमलयष्टे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥”

चिद्वम् । यथा, भागवते । ४ । १८ । २३ ।

“यानि रूपाणि जगदे दम्भो हयजिह्वैर्यथा ।

तानि प्रापस्य यष्टानि विद्वं यष्टमिच्छीर्यते ॥”)

यष्टाङ्गी, स्त्री, तैलमानम् । ष्टाङ्ग इति भाषा ।

सरसी । (यष्टेन द्वयमवत् कासुकपुष्पेण अलति

पर्याप्नोतीति । अल + अच् । गौरादित्वात्

ढीष् ।) कासुकस्त्री । इति मेदिनी ॥ सुद्रा-

ङ्कितमेदिन्यां इत्यस्यकारादौ लिखिता ॥

यष्टः, पुं, (श्रान्त्यति श्रित्ताभावात् । श्रम +

“श्रमेऽट् ।” उणा० १ । १०१ । इति टप्रत्ययेन

साधुः ।) नपुंसकः । इति राजनिर्घण्टः । हेम-

चन्द्रः ॥ स च चतुर्दशविधः विंशतिविधश्च ।

यथा नारदः ।

“परीक्षः पृथक् पृथक् निक्षेरेवाङ्गकक्षैः ।

चतुर्दशविधः शास्त्रे यष्टौ दृष्टौ मनीषिभिः ॥

चिक्निस्तुष्ठाचिक्निस्तुष्ठा तेषामुक्तौ विधिः

क्रमात् ।

निसर्गयष्टौ बहुश्च पञ्चयष्टश्चैव च ॥

प्रतिश्रापादुग्रो रोगात् देवक्रोधात्तथैव च ।

दैर्घ्यावच्छेदं सैव वातरेता सुखेभगः ॥

आदिप्रमोचनीचौ च शालीनोऽप्यपतिस्तथा ॥”

१४ ॥

कामतले तु ।

“निसर्गयष्टौ बहुश्च पञ्चयष्टश्चैव च ।

श्रापादिषष्टस्तस्य ईर्षकः सैवकस्तथा ॥

आदिप्रमोचनीचौ च शालीनोऽप्यपतिस्तथा ।

सुखेभगो वातरेताः कुम्भीकः पञ्चयष्टकौ ॥

आदिषष्टः सुगन्धो च यष्टः कौवानि विंशतिः ॥”

२० ॥

तेषां लक्षणानि यथा,—

“अञ्जादिरहितोत्पन्नो निसर्गयष्ट उच्यते ॥१॥

गलिताङ्गी भवेद्द्वयः २ पञ्चान्नरितशक्तिमान् ॥

पञ्चयष्टः ३ कीतकस्तु यः क्षेयादात्मनः स्थियम् ।

परेण सह संयोज्य पञ्चात्तामेव सेवते ॥४॥

श्रापादिषष्टौ गुर्व्यादिश्रापादेवाप्रवृत्तः ॥५॥

सदा स्तम्भितरेतास्तु रतिस्तस्यः ६ स ईर्षकः ॥

दृष्ट्वा अवायमन्येषां अवाये यः प्रवर्तते ॥७॥

बहुस्त्रीसेवनाज्जातविरसः सैवकः स्मृतः ॥८॥

प्रत्यक्षप्रवृत्तवैर्यो यो विसर्गसमये भवेत् ।

आत्तिप्रवीजः स ज्ञेयो ऽ मोघवीजस्तु स

स्मृतः ॥

धृष्टस्त्रीसन्निधानादेर्यो भवेत् पतितध्वजः ॥९॥

अत्र श्रालीनलक्षणं पतितम् ॥१०॥

परस्यामेव यस्यास्ति पुष्कं सोऽप्यपतिस्मृतः ॥११॥

वक्तु एव तु यः कृत्यान्मोघुनं स सुखेभगः ॥१२॥

वातरेता विसर्गं यो वातं लिङ्गेन सूचति ॥१३॥

कुम्भीकः स तु यो नार्थाः प्राणावेव प्रवर्तते ॥

१५ ॥

अविकारिश्चनः पङ्को १६ नष्टो रोगादुत्पन्नः ।

१७ ॥

शुकप्रायश्चक्षुजोऽङ्गी आसेवः १८ सुगन्धिकः ॥

यो योनिसेपसोऽन्त्यमात्राय लभते वलम् ॥ १९ ॥

यष्टः कौतुल्यवाक्चेष्टः कौधर्मा छिन्नलि-

ङ्गकः ॥” २० ॥

इति वाचस्पतिकृतस्तुतिरत्नावल्यामुद्गाह-

रचस्थविकाशः ॥ तद्दर्शनसार्थेनयोः प्रायश्चित्तं

यथा,—

“नालपेष्जनविदिष्टान् धीरहीनां तथा स्थियम् ।

देवतापिष्टसच्छास्त्रयज्ञसन्नादिनिन्दकेः ॥

कृत्वा तु सार्थानालायां शुद्धताकां वलोकनात् ।

अवलोक्य तथोदकामन्त्रेण पतितं श्रवम् ॥

विधर्म्मिच्छतिकाषण्डविवक्षांतावसायिनः ।

स्तनित्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ॥

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः प्रोद्यमनात्मनः ।

अभोव्यस्तिकाषण्डमार्ज्याराख्यं कुक्कुटान् ॥

पतितापविद्धिषाखालान्तरहारांश्च धर्म्मवित् ।

संस्तुप्य शुध्यते क्षान्नादुदक्यायामभ्युक्तौ ॥”

इति मार्कण्डेये सदाचाराध्यायः ॥

यष्टाङ्गीचक्रं, कौ, (षड्विंशं नाडीचक्रम् ।)

नराणां जन्मादिषष्ट्यन्तचण्डितचक्रविशेषः ।

यथा,—

“जन्मादां कर्म्म ततोऽपि दशमं सांज्ञातिकं

योऽष्टमम् ॥

समुदायमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥

आद्यात्तु पञ्चविंशं मानचमेवं नरः षष्ठ्यः

स्यात् ॥” ॥

तेषां प्रथमम् ।

“ईहादिहार्थहानिः स्याज्जन्मार्थ उपतापिते ।

कर्म्मैवं कर्म्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥

मूर्तिप्रविषकमूर्ता हानिः सांज्ञातिके तथा ॥

सन्तप्ते सातुदधिके मित्रभ्रत्यर्थेऽप्यङ्गः ।

वैनाशिके विनाशः स्यादेहद्विविगसम्पदाम् ॥”

इति ज्योतिष्कत्वम् ॥

यष्टाष्टः, चि, (यष्टासे भवः । यष्टास + “यष्टा-

सात् एष्यञ्” ५।१।८३ । इति यत् ।) यष्टाष्टः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यष्टुः, पुं, (षट् सुखानि यष्टुः ।) कार्तिकेयः ।

इति हज्जाशुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३।२३।

१६ ।

“त्वं क्रौडसे यष्टुः कुक्कुटेन

यष्टेनानाविधकामरूपी ॥”)

षट् संख्यकवदने, कौ, तद्वति, चि ॥

यष्टुः, स्त्री, (षट् सुखानां रेखा यष्टाम् ।)

षट्सूत्राः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यष्ट, कौ, (यष्ट भावः । ष + ल ।) मूर्द्धन्यका-

रस्य भावः । यथा । एत्वयि । इति सुम्बोध

याकारणम् ॥

यष्ट, लज्जया विधादे । प्ररखे । गतौ । इति

कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-विधादे

अक०-अजिट् ।) ल, असदत् । ज, सादः सदः ।

औ, असात्तुत्तौ । प्र, सोदती सोदन्ती । विधाद

आकुलीभावः । सोदति राधा रासयष्टे । प्ररणं

हिंसा । इति दुर्गादायः ।

यष्ट, क गतौ । आदपूर्वार्थम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादः । क,

आसादयति । इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-

सक०-सेट् ।) सम्भक्तिः सेवनम् । सन्ति युक्तं

लोकः । इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तगा०-

उभ० सक०-सेट् । क्तावेट् ।) द ज, सन्ति

सन्ति । उ, सन्ति सन्ति । इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-

सक०-सेट् ।) सन्ति । इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, औ च सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

पर०-अक०-अजिट् ।) औ, असात्तुत्तौ । चि,

सन्तीति । सन्ति वपुषि बाधः । इति दुर्गा-

दायः ॥

यष्ट, सम्भ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-अक०-

सेट् ।) सपति । असौषपत् । सम्भः सम्भन्धः ।

इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, वैकथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-

अक०-सेट् ।) वैकथं विज्ञानीभावः ।

“समन्ति यद्विद्योगेन सौमन्तिवः स्मरतुराः ॥”

इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, तु क वैकथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदम्भ

तुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) सिधमविधति । इति

दुर्गादायः ॥

यष्ट, सपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-

सक०-सेट् ।) सन्ति । इति दुर्गादायः ॥

यष्ट, अर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-

सक०-सेट् ।) सिधमविधति । सन्ति यष्टं

लोकः । इति दुर्गादायः ॥

षट्सं

वर्षं. वर्षेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सञ्जति । इति दुर्गादासः ।

वर्षपी, स्त्री, पञ्चविशेषः । यथा,—

“हापुत्रिका खञ्जिका वर्षपी खञ्जनाल्लतौ ।”

इति शब्दरत्नावली,

वस, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सजति । विद्यालयविधि । इति
दुर्गादासः ॥

षट्, स्त्री, (षट् दृश्यतः परिमाणस्य । “पङ्क्ति-
विशतिर्निश्रुतिः ।” ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) सञ्ख्याविशेषः । षाट् इति
भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनुः । ३ ।
१७७ ।

“वैश्यान्वो नवते; जायः षट्; श्विचौ शतस्य
तु ।

पापयोगी सङ्ख्यस्य द्वातुर्नाशयते फलम् ॥”)

षट्कः, पुं, (षट्शरास्त्रेण पञ्चमे इति । “षट्काः
षट्शरास्त्रेण पञ्चमे ।” ५ । १ । ६० । इति कन्-
प्रत्ययेन निपातितः ।) धान्यविशेषः । षट्
शरास्त्रेण पञ्चमे षाट्शरा इति खामिमुच्यते ।
इत्यमरभरती । तत्पर्यायः । षट्शालः २
षट्किः ३ क्षिप्रतखुलः ४ षट्शिवासरजः ५ ।
अस्या गुणाः ।

“गौरी नीलः षट्कोऽयं द्विधा स्या-

दायो कथः शीतलो दीवहारी ।

नक्षः पथ्यो दीपनो वीर्यदुर्हं

हृते तस्मात् किञ्चिदूरो द्वितीयः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

षट्संख्याक्रीते, त्रि ।

षट्का, स्त्री, (षट्क + स्थिर्धा टाप् ।) षट्क-

धान्यम् । यथा,—

“हेमन्तिकं वितान्निर्धनं धान्यं सुज्ञास्तिना षवाः ।

कलायकङ्कनौवारा वात्सूकं हिलमोषिका ।

षट्का कालशावकं धूलनं केसुकैतरत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्यान्नप्रकरणेयस्युत्ति-

वचनम् । किञ्च । शरदि षट्काभिः पाल्यं

निष्कमिति वाच्यतमिन्नाः ॥

षट्क्यं, त्रि, (षट्कानां भवनं क्षेत्रम् । षट्क +

“यववकषट्कात् यत् ।” ५ । २ । ३ । इति

यत् ।) षट्कधान्योपयुक्तक्षेत्रादि । इत्यमरः ।

२ । ६ । ७ ॥

षट्कमः, त्रि, (षट् + “षट्कादेष्टावन्वादेः ।”

५ । २ । ५८ । इति तमट् ।) षट्; पूरणः ।

इति सुगन्धोदधाकारणम् ॥

षट्क्षा, क्, षट्प्रकारम् । षट्प्रशब्दात् धाप्-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षट्कमः, पुं, (षट्का वर्षमसः ।) हस्ती । षट्-

वर्षेपञ्चमं वयःपूर्वार्द्धंस्थिता षट्कमः । इति

सारस्वताभिधानं शब्दमाला च ॥

षट्कलता, स्त्री, भ्रमरमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

षट्संवत्सराः, पुं, (षट्गुणिताः संवत्सराः ।)

प्रभवादिषट्संख्यकवर्षम् । यथा,—

षट्सं

अथ षट्संवत्सरगणना ।

“श्राक्नेत्रकालः पृथगाज्ञातः २०

शशाङ्कनन्दाश्वयुजैः ४०६१ समेतः ।

शराद्रिवस्त्रिभूः १८७५ हृतः सलब्धः

षट्पावशिष्टाः प्रभवादयोऽव्याः ॥

वर्षवर्ज्यं यच्छेवं सत्यैः संपूर्यं खोर्म्मिभिः ६० ।

हृतयुक्तमतः स्वाभिहितेऽपि मासकादयः ॥”

अस्यार्थः । श्राक्नेत्रकालः शक्राचाब्दकालः

पृथक् दिष्टः तत्रैव आज्ञातः २० द्वाविंशत्या

पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वयुजैरेकनवत्यधिकशत-

ह्रयाधिकशतः सङ्ख्यैः समेतोऽङ्कः । शराद्रिव-

स्त्रिभूहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यवत्सखं

हर्षं शक्नोति तावता हृतः कर्तव्यः । सलब्धः

पूर्वश्राकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्यया युनः

कार्यः षट्पावशिष्टे पञ्चादयोऽङ्कः पूर्ववत् षट्पा

हृते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकावशिष्टे

प्रभवः द्वादावशिष्टे विभवादिः । वर्षवर्ज्यं

यच्छेवं वर्षान्तिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिभूहृता-

वशिष्टं तत् सत्यैर्द्वादशभिः संपूर्यं खो-

र्म्मिभिः षट्पा हृते युक्तमत इत्यनेन षट्-

हृतावशिष्टाः अष्टा दष्टाः षट्हृतलब्धशकै

स्वाभिहिते चिन्ता हृते अवशिष्टा अष्टका

लब्धा मासाः स्मरति । * प्रभवादिवशिष्टवर्ष-

युपक्रम्य ।

“आद्या तु विप्रतिपत्तौ द्वितीया वैष्णवी

स्यता ।

द्वितीया रुद्रदेवता श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

मेरव उवाच ।

“षट्पाब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ।

संवत्सरफलं सुखं प्रभवानो वरानने ॥

बहुतोषास्तथा मेघाः सर्वश्रेष्ठा च मेदिनी ।

बहुचौरास्तथा गावो बाधिरोगविवर्जिताः ।

प्रशान्ताः पार्थिवश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः ॥१॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं सर्वं बाधिविवर्जिताः ।

प्रशान्ता मानवाः सर्वे बहुश्रेष्ठा वसुन्धरा ।

हृतास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥२॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वालिङ्गक्रूराः ।

सर्वे एव प्रयशस्वि शूकैर्वर्षे वरानने ॥ ३ ॥

उल्कापक्ष जगत् सर्वं धनधान्यसमाङ्गलम् ।

निबोद्धवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नीरीमाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषः ।

बहुचौरास्तथा गावः प्रजापाले वरानने ॥५॥

निरातुष्टं जगत् सर्वं धनयौवनवर्धितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्व्या निबोद्धवाद्या वरानने ॥

६ ॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् ।

शस्त्रदण्डं विजानीयात् औमुखे सुरवन्दिते ॥७॥

बहुचौरास्तथा गावो धान्यश्च वनवत्तरम् ।

आग्नौ सर्वश्रेष्ठानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८ ॥

महावर्षं जायते सर्वं दृढतैजसादिफलम् ।

प्रजापञ्च भवेद्वृद्धिर्न संवत्सरे शुभे ॥ ९ ॥

षट्सं

निष्पत्तिः सर्वश्रेष्ठानां मध्या धातरि कीर्त्तिता ।

बहुचौरगुडार्दीनां प्रबलं वरानने ॥ १० ॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महावर्षता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११ ॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः

प्रिये ।

तस्मिन्पक्षे वित्तं बहुधाये वरानने ॥ १२ ॥

राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्मिन्पक्षेऽपि भवति ।

जानीयाद्विषं चोर्षं प्रमायिनि वरानने ॥ १३ ॥

जायन्ते सर्वश्रेष्ठानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महावर्षे विक्रमे प्रिये ॥ १४ ॥

कोदवाः शालिसृजाश्च शतुभाषास्तथैव च ।

महावर्षं जायते सर्वं दृढे च सुरवन्दिते ॥ १५ ॥

पथका सुज्ञमाषाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ॥

महावर्षं जायते सर्वं चित्रमानौ वरानने ॥ १६ ॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत् श्रियान् स्वर्मानौ देवपूजिते ॥ १७ ॥

अतिदृष्टिश्च जायते धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।

शस्त्रं भवति सामान्यं दारुणं देववन्दिते ॥ १८ ॥

बहुश्रेष्ठानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोकने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नाम संशयः ॥ १९ ॥

दुर्भिक्षं जायते चोर्षं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनादृष्टिः समाख्याता यथे संवत्सरे प्रिये ॥ २० ॥

उग्रतो वषट्ते मेघो जलं नैवोपयच्छति ।

महावर्षं सर्वजिह्वे सर्वमेव वरानने ॥ २१ ॥

कोदवाः शालिसृजाश्च कङ्कुमावास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२ ॥

अन्यप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

जायते मातुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३ ॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते बाधिः शोकश्च जायते ।

शिरोवचोऽन्विरोगाश्च पापाहि विजिते

जनाः ॥ २४ ॥

उपद्रवं जगत् सर्वं तस्मिन्पक्षेऽपि खगेः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये ॥ २५ ॥

सुभिर्घ्नं क्षेममारोग्यं शस्त्रं भवति शोभनम् ।

बहुचौरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६ ॥

अल्पतोषास्तथा मेघा वर्षेति खलमखले ।

नश्यन्ति सर्वश्रेष्ठानि विजये नाम संशयः ॥ २७ ॥

क्षत्रियाश्च तथा वैशाः शूद्राश्च गटनर्त्तकाः ।

पीडितास्तु वरारोहे नये सर्वे न संशयः ॥ २८ ॥

सरोगाश्च तथा देवि हाङ्गल्लरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्त्रेण सुरवन्दिते ॥ २९ ॥

तुषधान्यजयो देवि सर्वश्रेष्ठमहावर्षता ।

यवहारो नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥ ३० ॥

पीड्यन्ते सर्वश्रेष्ठानि देशे देशे सुविक्रिते ।

क्षेमलभे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः ॥ ३१ ॥

तस्मिन्पक्षे पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अर्घो भवति सामान्यो विजये तु भग्नं सङ्घम् ॥ ३२ ॥

विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भवन्नयम् ।

विकारो सर्वतोऽप्ययो मम वाक्यम् नान्यथा ॥ ३३ ॥

क्षत्रिजैश्चैव पञ्चैवो देशे सङ्घिप्तमखले ।

दुर्भिक्षं सर्वरौवर्षं यवहारो विपथेयः ॥ ३४ ॥

दुर्भिक्षं जायते सर्वं मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
 जवे ज्वलन्ती तोयानि मानवा दुःखिता भुवि ॥३५॥
 सुवर्णव्याध्यान्विता जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा वणिजस्तथाः सुभिजं शुभजनं प्रिये ॥३६॥
 सुभिजं 'चेममारोग्यं' लभन् गोब्रह्मणाः प्रिये ॥
 सुस्थिताः शोभन्ते वर्णे प्रजाः सर्व्याः सुलोचने ॥३७॥
 विधमस्यं जगत् सर्वं चाकुलं ससुहाह्वनम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वश्रेष्ठमहावता ।
 विश्वावसो वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥३९॥
 पाण्डिर्वैपसैवैष समस्तैः खलमखले ।
 प्रपीड्यन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवैः ॥४०॥
 लणधान्यानि पौषान्ते यौषां वर्षेति वासवः ।
 ज्वरं पीडिताः सर्व्याः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वश्रेष्ठानि सुभिजं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्वेदाणां कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिजं 'चेममारोग्यं' सुखश्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्वेदाणां सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥४३॥
 तोयपूर्णं भवेन्मेघो वर्षेते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारण्ये प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि ऐषे चाखलमखले ।
 अहिच्छन्ते कान्यकुब्जे विरोधि क्षपिनाप्रजन्तु ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्रोशेभ्यः कुविधेः प्रिये ।
 मावतेः फलशब्दे परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निष्पातिः सर्वश्रेष्ठानां सुभिजं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलोद्गो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निष्पातिः सर्वश्रेष्ठानां सर्वश्रेष्ठमहावता ।
 दृतं तैलसमं धाति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 क्रोत्रवाः शालिसृष्टाश्च पौषान्ते वरवर्णिनः ।
 सर्वोपधानि धान्यानि राक्षसे निहुराः ॥
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते चोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचारणा ॥५०॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चावपद्मात् दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्षकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्त्रश्च नहि जायते ।
 तिलसर्पमावाहकार्पासाणां महार्घता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्षताम्रादशेषतः ॥
 तत् सख्यं देवि विक्रीय कर्षथो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽयं निस्सारिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषका रौद्राः कालवृत्तं प्रपीडिताः ॥५२॥
 तोयपूर्णाः खटा मेघा बहुश्रुता च मेदिनी ।
 निहुराः पार्थिवा देवि विद्वार्थि च वरानने ॥५३॥
 अल्पतोया वगाश्चैव कीटकाः प्रवलाः स्रुताः ।
 विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ॥५४॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते ।
 भवेद् मध्यमा दृष्टिर्दुर्भिक्षे ससुप्रस्थिते ॥५५॥
 दुर्भिक्षं जायते लोकाः सर्वे ज्वलिवज्जलिताः ।
 प्राणिनां जायते दुःखं दुःखं वरवर्णिन ॥५६॥
 माहिषीगोहिरण्यदितान्कर्षादशेषतः ।
 सत् सर्वं देवि विक्रीय कर्षथो धान्यसञ्चयः ॥

रक्षते संवत्सरे देवि क्रूरवृद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे रुधिरं भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं चोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरीगो भवेद्देवि रक्षाच्छेदमरवन्दित ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसङ्कुलम् ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी लभते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं चये संचीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रं मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणी तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते चोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥
 कौसुदीनर्मदाद्याश्च यमुनानर्मदातटम् ।
 विन्ध्यायां खल्वेव चापि विनश्यति न संशयः ॥
 मिहिलं मध्यदेशश्च कालङ्करं तथैव च ।
 चये जयन्ति सर्व्याणि नान्यथा वरवर्णिन ॥६०॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षष्ठिहायनः, पुं, (षष्ठिहायना आशु कालो यस्य ।)
 गजः । धान्यविशेषः । इति मेदिनी राज-
 निर्घण्टश्च ॥ षष्ठिर्नम्यकवनसरः । ततस्त्वयधो-
 युते, त्रि (यथा, महाभारते ॥११५४१४४॥
 "वभञ्जतुस्तदा दृष्टांस्तथाकार्यतुस्तदा ।
 मत्ताविव च मङ्ग्यौ वारगौ षष्ठिहायनी")
 षष्ठः, त्रि, (षष्ठ + "तस्य पूरणे ङट्") ५ । २ ।
 ४८ । ङट् । "षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ।" ५ ।
 ० । ५१ । इति युक् ।) षष्ठां पूरणः । इति
 मेदिनी (यथा, रघुः । १७ । ७८ ।
 "पञ्चमं लोकपालानाम्बुः साधर्म्ययोगतः ।
 भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूतताम्")
 षष्ठकः, त्रि, षष्ठः । षष्ठशब्दात् स्त्र्यै कम्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । (षष्ठो भागः । "मानपञ्चज्वोः कन्-
 लुको च ।" ५ । ३ । ५१ । इति कन् । "षष्ठको
 भागो मानश्चेद्वर्ति ।" इति काशिका ॥)
 षष्ठालुकालकं, कौ, दिनप्राज्ञान्तरभुक्तम् । यथा,
 "द्वान्तरे ज्ञान्तरे भुक्तमाहुः षष्ठालुकालकम् ।"
 इति विकारशेषः ॥

षष्ठिका, स्त्री (षष्ठी + खर्द्ये कन् ।) यथा ।
 चासुख्ये च षष्ठिनेत्यहम् । इति दुर्गातृसवीय
 वलिदानप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 षष्ठी, स्त्री, (षष्ठ + ङीप् ।) कालायनी । इति
 मेदिनी ॥ षोडशमालकान्तर्गतमालकाविशेषः ।
 सा प्रकृतेः षष्ठिकला स्कन्दमाया च । तस्याः
 स्वरूपादिर्ब्रथा,—
 "षष्ठानां शस्त्ररूपा या देवसेना च नारदः ।
 मालकासु प्रपूयतां सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 शिशूनां प्रतिविशेषु प्रतिपालनकारिणी ।
 तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयश्च कामिनी ॥
 षष्ठ्यां स्वरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठौ प्रकीर्तिता ।
 पुत्रपौत्रप्रदानो च धार्मी त्रिजगतां सती ॥
 सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ।
 स्थाने शिशूनां परमा दृढरूपा च योगिनी ॥
 पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
 पूजा च छतिकामारे परा षष्ठदिने शिशोः ॥
 एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणवैतुकी ।

शश्वन्नियमिता चैवा निद्या काम्याहुतिः परा ॥
 मालरूपा दयारूपा शश्वन्नम्यकल्पिणी ।
 जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नोचरे ॥
 इति जन्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अथ च ।

श्रीनारायण उवाच ।
 "षष्ठांशा प्रकृतेर्या च सा त षष्ठी प्रकीर्तिता ।
 तस्याः पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिमं शृणु ॥
 राजा प्रियव्रतश्चासीत् स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 योगीन्द्रो न वचेज्ञायां तपस्यासु रतः, सदा ॥
 ब्रह्माज्ञया च यज्ञेन क्षतदारो बभूव सः ।
 सचिरं क्षतदारश्च न लेभे तदनर्थं ततः ॥
 पुत्रैश्च यज्ञं तथापि कारयामास कथयः ।
 मानिभ्ये तस्य कान्ताये सुनिवेशचरं ददौ ॥
 भुक्ता चरश्च तस्याश्च सद्यो गर्भो बभूव ह ।
 दधार तच्च सा देवी देवं द्वादशवत्सरम् ॥
 ततः सुधाव सा ब्रह्मन् कुमारं कनकपभम् ।
 सर्वत्रायवमभ्यर्त्तन् श्वत्सुतानलोकचनम् ॥
 भ्रमशानश्च ययौ राजा गृहीत्वा बालकं सुने ।
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानश्च ददर्श ह ।
 ददर्श तत्र देवेश कमनीयां मनोहराम् ।
 दृष्ट्वा तां पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
 पप्रच्छ राजा तां दृष्ट्वा योग्यव्यसमप्रभाम् ।
 तेन सा ज्जितां कान्तां शान्तां स्कन्दस्य नारद ॥
 प्रियव्रत उवाच ।

देवसेनोवाच ।
 ब्रह्मणो मानसो कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
 दृष्ट्वा मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
 मालकासु च विख्याता स्कन्दमाया च सुवता ।
 विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृतेर्यतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालकं सुने ।
 महादानेन तपसा जीवयामास लीलया ।
 गृहीत्वा बालकं देवी गगनं गन्तुमुद्यता ।
 पुनस्तुष्टाव तां राजा शुष्ककण्ठोऽज्ञातलोकः ॥
 शृपकोविज्ज सा देवी परितुष्टा बभूव ह ।
 उवाच तं वृषं ब्रह्मन् । वदोक्तं कर्मनिर्मितम् ॥
 देवसेनोवाच ।

त्रिषु लोकेषु राजा त्वं स्वायम्भुवमनोः सुतः ।
 मम पूजाय सर्वत्र कारयित्वा स्वयं कुर्व ॥
 तदा राखामि पुत्रन्ते कुलपञ्चमनोहरम् ।
 इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्वाक्यं ददौ ॥
 राजा चकार खीकारं तत्पूजार्थं सुव्रतः ।
 जगाम देवी खर्गश्च दत्त्वा तस्मै शुभं वरम् ॥
 आनगाम महाराजः खड्गं हृष्टमानसः ।
 देवीं तां पूजयामास ब्राह्मण्येभ्यो धर्मं ददौ ॥
 राजा च प्रतिमासेषु श्रद्धावश्यां महोत्सवम् ।
 षष्ठ्या देवाश्च यज्ञेन कारयामास सर्वतः ॥
 वाजानां छतिकामारे षष्ठ्या यत्नपूर्वकम् ।
 तपसां कारयामास चैकविंशतिवारं ॥

बालानां शुभकार्यं च शुभाभ्युपशान्ते तथा ।
सर्वत्र बहुधाभास स्वयमेव प्रकारः ह ॥
ध्यानं पूजाविधानञ्च स्तोत्रं मन्त्रो नशामय ।
यत् श्रुतं धर्मवर्तनं कौटुम्भिकञ्च सुव्रत ।
शालग्रामे घटे वाथ वटस्थलेऽथवा सुने ।
भित्तौ पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षणः ॥
घट्टांशं प्रकृतेः शुद्धां सुप्रतिष्ठाञ्च सुप्रभाम् ।
सुपुत्रदाञ्च शुभदां दयारूपां जगत्प्रसूतम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णां रत्नभूषणभूषिताम् ।
पवित्ररूपां परमां देवसेनामहं भजे ॥
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा विचक्षणः ।
पुनर्ध्यात्वा च स्थलेन पूजयेत् सुव्रतां सतीम् ॥
पादाभ्यां चर्मनीयैश्च गन्धपुष्पप्रदीपकैः ।
नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
स्थलेषु चैव घटोदयेषु स्वाहेति विधिपूर्वकम् ।
अष्टाक्षरं महामन्त्रं यथाशक्ति जपेन्नरः ॥
नतः श्रुत्वा च प्रथमेऽङ्गितुक्तः समाहितः ।
स्तोत्रञ्च सामवेदोक्तं वरपुत्रफलप्रदम् ॥
अष्टाक्षरं महामन्त्रं लक्ष्म्या यो जपेन्मुने ।
स पुत्रं लभते ननुमिषाञ्च कमलोद्भवः ॥ * ॥
स्तोत्रं श्रद्धा सुमिश्रञ्च सर्वकामशुभावहम् ।
आज्ञाप्रदञ्च सर्वेषां गुरुं वेदेयु नारद ॥
प्रियव्रत उवाच ।
नमो देवो महादेवो विद्मोऽग्राह्यो नमो नमः ।
शुभायै देवसेनायै वष्टौ देवो नमो नमः ॥
वरदायै पुत्रदायै धनदायै नमो नमः ।
सुखदायै मोक्षदायै वष्टौ देवो नमो नमः ॥
शक्तिवष्टौ शक्रपायै सिद्धायै च नमो नमः ।
मायायै विद्मोऽग्राह्यो वष्टौ देवो नमो नमः ॥
सारायै सारदायै च पारायै सर्वकारिण्यै ।
नागाधिपत्यदायै च वष्टौ देवो नमो नमः ॥
कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्मणाम् ।
प्रत्यक्षायै च भक्तानां वष्टौ देवो नमो नमः ॥
पूज्यायै स्कन्दकान्तायै सर्वेषां सर्वकर्मसु ।
देवरक्षककारिण्यै वष्टौ देवो नमो नमः ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै वन्दितायै कृष्णा सदा ।
हिंस्रान्मोघवर्तिनायै वष्टौ देवो नमो नमः ॥
घनं देहि प्रियां देहि पुत्रं देहि सुरेश्वरि ।
धर्मं देहि यशो देहि वष्टौ देवो नमो नमः ॥
देहि भूमिं प्रजां देहि विद्यां देहि सुपूजिते ।
कल्याणञ्च जयं देहि वष्टौ देवो नमो नमः ॥
इति देवीच संक्षुप्य केमे पुत्रं प्रियव्रतः ।
यशस्विनश्च राजेन वष्टौ देवीप्रसादतः ॥
वष्टौ स्तोत्रमिदं ब्रह्म नृपः श्रयोति च वल्लभम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रं वरं सुचिरजीविनम् ॥
वयमेतच्च वा भक्ता संस्तुतेऽहं श्रयोति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता महाबन्धा प्रक्षयते ॥
वीरं पुत्रञ्च शुश्रूषं विद्यावन्तं यशस्विनम् ।
शुचिं चिरायुष्मन्तमेव वष्टौ देवीप्रसादतः ॥
काकवन्धा च या नारी नृतापल्या च या भवेत् ।
वर्मं श्रुत्वा लभेत् पुत्रं वष्टौ देवीप्रसादतः ॥
रोगयुक्ते च बाधे च पिता माता श्रयोति चैव ।

मासञ्च सुच्यते बालः वष्टौ देवीप्रसादतः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४० अध्यायः ॥ * ॥
चन्द्रस्य वष्टुकलाक्रियारूपप्रतिविशेषः । स तु
शुक्लकण्ठपद्मभेदेन द्विविधः । तत्र चन्द्रस्य
वट्टाशुक्लवष्टुकलाक्रियारूपः शुक्लपक्षीयः । तस्य
ह्वासाशुक्लवष्टुकलाक्रियारूपः कृष्णपक्षीयः ॥ * ॥
वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
“प्रच्छन्ना ह्वाशेषे मासि सम्प्लव्यापयद्बुधे ।
सुते जाते तथा वष्टौ वष्टौ ह्वाशेषपिण्यौ ॥
वैशाखे चान्द्रनी वष्टौ ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कादमी ज्येष्ठा आवण्ये लुब्धनी तथा ॥
भाद्रे चपटौ विष्ण्वाता दुर्गास्त्राञ्चकुले तथा ।
नाश्यास्या कार्तिके मासि मार्गे नृलकल्पिण्यौ ॥
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
मोक्षपिण्यौ फाल्गुने च चैत्रेऽश्लोका प्रकीर्तिता ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
तत्कथादि यथा,—
अथ वष्टौ सा सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
राजमार्गखे ।
“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे वष्टौ चारण्यसंज्ञिता ।
यजनेकराक्षस्यामटनि विपिने स्थिताः ॥
तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दवष्टौमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥”
कन्दं सुरणादि । मूलं तदिनरत्नं भविष्ये ।
“येन मार्गश्रिरे मासि वष्टौ भरतसत्तम ।
पुण्यापापहरा धन्या शिवा शान्ता गृहप्रिया ॥”
देवीपुराणे चैवमभिहितम् ।
“वष्टौ स्कन्दस्य कर्मणा पूजा सर्वोपचारिका ।
रहेव सुखसौभाग्यमन्त्रे विष्णुपुरं ब्रजेत् ॥”
इत्येव स्कन्दवष्टौ पञ्चमीयुतेवोमोक्षा ।
“कल्याणमी स्कन्दवष्टौ शिवराजित्तुर्दशे ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारयं भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अष्टमी च तथा वष्टौ नवमी च चतुर्दशीम् ।
शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सा च कार्त्तिकेयामिधेकतिथिः । यथा,—
“स्वयं स्कन्दो महादेवः सर्वपापप्रणाशनः ।
तस्य वष्टौ तिथिं प्रादादभिवेके पितामहः ॥
अस्यां फलाशानो यस्तु वष्टौ जितयमानसः ।
अपुत्रोऽपि लभेत् पुत्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम् ।
यं यमिच्छेत् मनसा तं तं लभति मानवः ॥
यच्चेतन् पठति स्तोत्रं कार्त्तिकेयस्य मानवः ।
तस्य मेहे कुमाराणां जैमारीन्यं भवेद्भुवम् ॥”
इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
“विद्वात् वरिष्ठस्तुरः सुकीर्तिः
प्रसन्नवाहूवैद्यकीयगानः ।
सत्यप्रतिष्ठो धनपुत्रयुक्तः
वष्टौ प्रकृतो मनुजश्चिरायुः ॥”
इति वौश्टीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र यात्राकारणदोषो यथा,—
“पञ्चम्यामीक्षितार्थः स्वात् वष्टौ याधिश्रुतो
भवेत् ॥
सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामक्षपीडनम् ।
वष्टाष्टमीह्वादशौघं न गच्छेत्तदिनसुषुप्ति ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
यच्च, लु र खापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अष्टा-
पर-०-व्यक-०-सेट् ।) मृद्वन्वादिः । लु, सस्ति । र,
वैदिकः । खापः प्रथमम् । इति दुर्गादासः ॥
यत्तज्ज, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-०-
सक-०-सेट् ।) दन्त्यसोपधः । क्षिपि संयोगादि-
लोपे सक् । सञ्जति । वचोऽपि परधाक्षरं न च
पदेयु संसञ्जते । इति प्राञ्जल्येव गणकतानिब-
त्तान् । इति दुर्गादासः ॥
यत्त, इ लु र खप्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अष्टा-
पर-०-व्यक-०-सेट् ।) मृद्वन्वादिः दन्त्यसोपधः । इ,
सञ्जते । नमश्चपाठेऽपि नस्थोपधत्वाभावादेव
लोपाभावे इदुवन्वो वेदेवृत्तारम्भेऽर्थः । लु,
सस्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
यच्च, ज ड शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यास-०-सक-०-सेट् ।) इहापि शक्तिः चमा ।
ज, साहः सङ्घः । ड, अन्यायं सङ्घते नाचौ ।
इति हलानुधः । इति दुर्गादासः ॥
यच्च, य कि शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पुरा०-भा०-च-पर-०-सक-०-सेट् ।) शक्तिरिह
देवादिषु शक्तधत्तो रूपं तेन यमा इत्यर्थः ।
य, सञ्जति दुःखं लोकः सङ्घत इत्यर्थः । कि,
साहयति । स एवायं नागः सङ्घति कलमेभ्यः
परिभवम् । इति दुर्गादासः ॥
यच्च, यच्च, मयूरः । इति
संक्षिप्तसारोणादिविधः ॥
वाट्, य, सम्बोधनम् । इति केचित् ॥
वाडवः, पुं, मानम् । रवः । इति मेदिनी । रागस्य
जातिविशेषः । स च वट्खरमितितराग-
रागिण्यौ । यथा,—
“वौडवः पञ्चभिः प्रोक्तः खरैः वड्भिस्तु
वाडवः ।
सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्यै एव रागविधा मतः ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वाड्गुण्यं, स्त्री, (वड्गुणा एव । “चातुर्वर्ण्या-
दीनां स्त्रीर्ष्ये ।” ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोक्षा खण् ।) रागां राग्यरञ्जये उपयाः
घट् । यथा । सन्धानासनं सन्धिं कृत्वा अव-
स्थानम् १ । यात्रासन्धानं शुद्धायानम् २ ।
विश्रुत्वासनं वेदं कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रां
संपरित्यज्ज्ञानं शचीर्भयप्रदृशार्थं यानं प्रदधं
स्थाने अवस्थानम् ४ । देशीभावः उभयपक्ष-
समीकरणम् ५ । अन्येषां संशयः दुर्गादेर्महा-
रागस्य वा व्याख्यः ६ । इति महाभारते
राजधर्मः ॥ (यथा, माघि । २ । ६३ ।
“वाड्गुण्यसुपयुक्तीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।
भवन्त्यस्य वमज्ज्ञानि स्थासूनि वचनानि च ॥”)

विष

धुर

धेल

वायसातुरः, पुं, (वसां माहृत्यामपत्यमिति ।
“मातुर्वत्संखासंभद्रपूर्वायाः ।” ४।१।११५ ।
इति अयम् । उकारश्चान्तादेशः ।) कार्तिकेयः ।
इत्यमरः ॥

धात्वर्थिकः, त्रि, धत्वगत्वविधायकशास्त्राया-
ख्यानम् । तत्र भवः । यथा । धत्वगत्वयोर्विधा-
यकं शास्त्रं धात्वगत्वं तस्य आख्यानमत्र भवो
वा धात्वर्थिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

धाध, औ न य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खा०-दिवा०-च-पर०-अक०-अनिट् ।) औ,
प्रियातुसति । न, साप्नोति । य, साध्यति ।
सिद्धिर्निश्चयः । इति दुर्गादासः ॥

धात्व, क सामयोजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, सामन्वयति प्रोक्तार्थं
दद्यात्तुः । विधान्वयिषति । इति दुर्गादासः ॥

भाडः, त्रि, षष्ठः । षष्ठशब्दत्वं स्वार्थे षा(अण)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (पु, षष्ठो भागः । “षष्ठारुमाभ्यां
न च ।” ५।३।५० । इति अः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

धि, ग अ न नञ्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
स्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) नृह्रन्त्यादिः ।
ग अ, विनाति विनोति । न, विनोति विनोति ।
इति दुर्गादासः ॥

धिव, प श्र अ औ चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) प श्र अ,
विचति विचते । औ, सेक्ता । विचिचुरवनि-
मन्वुवहाः । इति भारतिः । इति दुर्गादासः ॥

धिट, अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) नृह्रन्त्यादिः । सेटिति खलं लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

धिङ्, ग, पु, (धिट्, अनादरे + बाहुलकात् अतो-
ऽपि गन् सवभावाच्च । इत्युणादित्ठिकायां
उज्ज्वलः । १।१२३ ।) कासुकः । लोका इति
भाषा । तत्पर्यायः । विदग्धः २ नागरः ३
भविः ४ छिदुरः ५ धिटः ६ यलौकः ७ घट-
प्रज्ञः ८ कामकैलिः ९ विद्वकः १० । इति
भूरिप्रयोगः । पीठकैलिः ११ पीठमहः १२ ।
इति त्रिकाण्शेषः । पञ्चविकः १३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ५ । ३४ ।
“पय्यावमासु विजह्वीहि धुरः स्तनौ ते
पञ्चत्वं प्रतिहिरदकुम्भविशङ्किचेताः ।
स्त्वमेवमः परिण्येनसुरसाधुपैति
धिङ्गैरययत सवभूममेव काचित् ॥”)

विध, गङ्गायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सेधति । निष्ठायां चिधितः ।
इति दुर्गादासः ॥

विध, उ गङ्गायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क्ता वेट् । सेधति । उ,
सेधित्वा सिद्धा । क्ता वेट्त्वान्तेम् औञ्चोति इमो
निधेये सिद्धः । इति दुर्गादासः ॥

विध, उ य औ सिद्धौ । इति दुर्गादासः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) क्ता वेट् ।) उ,

सेधित्वा सिद्धा । य, सिध्यति । औ, असेतु-
सीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिष्यं ङ इत्यर्थः ।
सिद्धिर्निश्चयः । सिध्यति षटो निष्पन्नः स्थात्
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिध, क शिवे । शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शिवे अक०-अनुशासने सक०-
वेट् ।) नृह्रन्त्यादिः । क, असेधोत् असेतु-
सीत् । शिवं मङ्गलम् । तदाकर्मकः । सिद्धो
वर्णसमान्वाव इति कातन्त्रस्यान्यसूत्रम् । शास्त्र-
मनुशासनम् । सेधति शिष्यं गुरुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

पिनुम, उ ह्रिंसने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-दीप्तौ गक०-सेट् ।) क्ता वेट् ।)
उ, सिम्भित्वा सिद्धा । इति दुर्गादासः ॥

पिल, प्र उच्छ्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उच्छ्वे उद्धृतप्रस्यप्रेषापह-
रणम् । प्र, चिलति धान्यं दीनः । सेलित्वा ।
इति दुर्गादासः ॥

पिव, य उ तन्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्ता वेट् ।) तन्तु-
तलितस्तन्तुभिर्गन्धनम् । य, सौधति वस्त्रं
सौचिकः । उ, सेधित्वा सूत्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥

धु, गतौ । ऐश्वर्यप्रसवयोज । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति
दुर्गादासः ॥

धु, अ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-अनिट् ।) अ, सुधाव सुधुवे । इति
दुर्गादासः ॥

धु, न अ सन्वाक्तेदीपडमये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खा०-उभ०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) नृह्र-
न्त्यादिः । न अ, सुनोति सुनुते । सन्वा सन्वा-
नम् । कोद इह ज्ञानं मङ्गलज्ञानं वा । तथा च
धु अ अभिषवे इति प्राचः । अभिषवः पीडन
मन्यन् वेति त्रिलोचनादयः । ज्ञानश्चेति
दुर्गाः । सन्वानं मङ्गलज्ञानं वेति धातुप्रदीपः ।
इति दुर्गादासः ॥

धु, ल ऐश्वर्यप्रसवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) ल,
सौति । इति दुर्गादासः ॥

धु, पु, गर्भविमोचनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
धुट्, क तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमसूरी टह-
यान्तः । क, सुट्टयति । दन्वादिरयमिति
भीमः । चौच्छमसूरीभावः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धुत्तम, दीपनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-दीपने अक०-हिंसया सक०-सेट् ।)
नृह्रन्त्यादिः । पञ्चमसूरी । सुम्भति सुधुम्भ ।
इति दुर्गादासः ॥

धुर, प्र मेक्षयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नृह्रन्त्यादिः । प्र, सुरति

सोरिता सुधोर । भा दीप्तिः । ऐश्वर्यमेक्ष्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

धुट्, ल य टपि । शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिः क्षमा ।
ल, असुहृत् । य, सुहृत्ति दुःखं सुनिः सद्यत
इत्यर्थः । सुधोह । इति दुर्गादासः ॥

धू, उ ल सुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) नृह्रन्त्यादिः । उ ल,
सुते । इति दुर्गादासः ॥

धू, य ड औ सुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ड, सुयते । औ,
सुनः । सुतिगर्भविमोचनम् । सुते पुत्रं नारी ।
अन्यत्रापि धर्म्मार्थे प्रसूयते । इति दुर्गादासः ॥

धू, प्र क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) नृह्रन्त्यादिः । प्र, सुवति ।
इति दुर्गादासः ॥

धू, स्त्री, गर्भविमोचनम् । इति कश्चिदेकाक्षर-
कोषः ॥

धूट्, क्षयने । इति प्राचः । (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) क्षणमवदरणं हिंनोपलज्जमिति-
रमानाधेन आख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

धूट्, क आश्रुतिहृत्तोः । निरासे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आश्रुति-
रङ्गोकारः । क, रुदयति धनं विप्राय दातुं
दाता । रमानाधस्तु आश्रयण इति दन्त्यमकारं
पठित्वा रुदयति मदिरा भाषात् चरति
इत्यर्थे इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

धूट्, ड निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) यष्टखरी । ड, रुदते ।
निराधी निःक्षेपः । इति दुर्गादासः ॥

धूर, ड य ई स्तम्भे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक०-हिंसे सक०-
सेट् ।) निष्ठायां अनिट् ।) ड य, रुदयते । ई,
रुदयः । कैचिदयं न मन्यते । स्तम्भो जङ्घी-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

धूर्च, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । यष्टखरी । रुच्यति
डुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

धूर्च, ईर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रुच्यति सुधूर्च । यष्टयान्तो-
ऽयमिच्छे । इति दुर्गादासः ॥

धूष, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) यष्टखरी नृह्रन्त्यादिः । रुषति ।
इति दुर्गादासः ॥

धेक, ऋ ड संप्रसार । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) नृह्रन्त्यादिः । अस्थ
भोपदेशविधौ वर्जनेऽप्रीह पाठः कश्चिदशु-
रोधात् । ऋ, आसिधेकत् । ड, धेकते । इति
दुर्गादासः ॥

धेल, ऋ चासगच्छोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नृह्रन्त्यादिः । ऋ, आसि-
धेकत् । इति दुर्गादासः ॥

घोडश

धेव, ऋ ण ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-आत्म० च-चक०-सेट् ।) ऋ, अविधवत् । ण, सेवति सेवते । ङ, सेवते । सेवन्-मात्राधनसुपभोग आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः नीचं सङ्गमपि सेवन्ति नीच एव । खाद्येन विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिन इत्यादौ गणकृतानि त्वत्त्व-माहुः । इति दुर्गादासः ॥

घे, चये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ऋह्रन्यादिः । सायति । इति दुर्गादासः ॥

घो, य नाशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ऋह्रन्यादिः । नाश इह नष्टीकरणम् । य, स्यति यमो जन्तुः । इति दुर्गादासः ॥

घोडन्, [न] पुं (घट् दन्ता अस्त्व । "घोदरा-होनि यथोपदिष्टम्" ॥ ६ । ३ । १०६ । इति षष उल्लेखदृष्टाक्षरपरपदोऽप्युच्यते ।) घट्-दन्तयुक्तवृषः । इति वैमचक्रः ॥

घोडश, [न] त्रि, (घट् ण दश च । "घोदरा-होनि यथोपदिष्टम्" ॥ ६ । ३ । १०६ । इति साधुः ।) संख्याविशेषः । घटधिका दश । घोल इति भाषा । तद्वाचकौ इन्द्रकलामाळका-श्चौ । इति कविकल्पलता । निखलवृद्धयचना-श्लोऽयम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४६ ।

"सञ्जाह्वतिप्रणवकाः प्रयायामास्तु घोडश ।

अपि भूयह्नं मासात् पुनत्त्वहरद्व्यःकृताः ॥")

घोडशः, त्रि, घोडशानां पूरणः । घोडशन्शब्दात् ङट्प्रत्ययेन निच्यतः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

"सार्धं यत् घोडशमेकविंशं
निष्कञ्चनानां नृप यद्वनं विदुः ॥")

घोडशकलाः, स्त्री, (घोडशसंख्याविन्ताः कलाः ।) चन्द्रमण्डलस्य घटधिकादशभागाः । तासां नामानि यथा । तत्तच्चन्द्रस्य अष्टादिघोडश-कलाः पूर्ववत् प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा पूजयेत् । अं अष्टताये नमः । १ । आं मानदाये २ । इं पूषाये ३ । ईं तुष्टे ४ । उं तुष्टे ५ । ऊं रथे ६ । ऋं ऋथे ७ । ॠं शश्वि ८ । ऌं चन्द्रिकाये ९ । ॡं कान्ते १० । एं ज्योति-स्त्राये ११ । ऐं अये १२ । औं प्रीत्यै १३ । औं अद्भुताये १४ । अं पूषाये १५ । अः पूषा-न्तनाये १६ । नमः सर्वत्र । श्रुतं च त्र्यम्बक-माह्व गन्धादिभिः पूजयेत् । इति सत्त्वसारः ॥

घोडशदानं, स्त्री, (घोडशप्रकारं दानम् ।) आह्लादौ घोडशप्रकारदेवदत्तम् । तत्क्रममाहुः साम्नादायिकाः ।

"भूस्वामिनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽनं ततः परम् ।
ताम्बूलचक्रगन्धाश्च साख्यं फलमनः परम् ॥
श्रद्धां च पादुकां गावः काञ्चनं रजतं तथा ।
दानमेतन् घोडशकं धेतुं हिंस्र दैवते ॥"

घोडश

तत् घोडशघोडशकैरेको दानसागरो भवति ॥ तत्र भूमेः पूजायां दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूतदेवता विष्णुः यष्टिर्घण्टा-स्रविच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रतियज्ञे तद्भूमेः प्रदक्षिणीकरणम् । तद्भूमेरसन्निधाने तासु हिंस्र प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता राक्षस्यानानुत्तमस्वर्गप्राप्तिः फलम् । तत्र विशेषाद्युपदेशात् करमध्यात्मकायेन तीर्थेन प्रतियज्ञः । एवमन्यत्रापि आभ्यर्थं कर-तलम् ॥ २ ॥ जलस्य वरुणो देवता हस्तिप्राप्तिः फलम् ॥ ३ ॥ वस्त्रस्य वृक्षस्यतिर्देवता चन्द्र-सालोक्यप्राप्तिः फलम् । प्रतियज्ञे दृष्टान्त्यष्टय-परिधाने ॥ ४ ॥ दीपस्य अग्निर्देवता उत्तमचक्षुः-प्राप्तिः फलम् ॥ ५ ॥ अन्नस्य प्रजापतिर्देवता अचयसुखप्राप्तिः फलम् । प्रतियज्ञे सुदृष्ट्यह-णम् ॥ ६ ॥ ताम्बूलस्य वनस्यतिर्देवता मेधा-विस्तुभगलप्राज्ञवर्धनीयत्वप्राप्तिः फलम् ॥ ७ ॥ हृत्तस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्वव्याधिविनि-र्मक्तत्वश्रीमत्त्ववृद्धुत्त्वप्राप्तिः फलम् । प्रति-यज्ञे इक्षुधारणम् ॥ ८ ॥ गन्धस्य गन्धर्वो देवता ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् ॥ ९ ॥ मालास्य वनस्यति-र्देवता अयलन्तुखिलभवनं फलम् ॥ १० ॥ फलस्य वनस्यतिर्देवता सुदा युक्तत्वं फलम् ॥ ११ ॥ श्रद्धायाः उत्तानाङ्गिरसो देवता अयलन्तुखिल-भवनं फलम् । प्रतियज्ञे आरोहणम् ॥ १२ ॥ पादुकाशुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व-लोकसुखगमनं फलम् । प्रतियज्ञे आरोह-णम् ॥ १३ ॥ धनो रत्नो देवता सूर्यलोकप्राप्तिः फलम् । तत्र धेनुं प्रादुस्तुखीमात्मसमीप-माननीय ।

"ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवैश्च-
स्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ देवस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य च या
प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ विष्णोर्वैष्णवि या लक्ष्मीर्वा लक्ष्मीर्धनदस्य
च ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनूर्जरदास्तु मे ॥

ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा जेव विभा-
वसोः ।

चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्वा धेनुरूपास्तु सा श्रिये ॥

ॐ स्वधा त्वं पित्र्यं चानां स्वाहा यज्ञसुजां
वतः ।

सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

ॐ सर्वदेवमयीं देवीं सर्वदेवमन्योन्मथा ।

सर्वलोकनिमित्ताय सर्वलोकमपि स्थिराम् ।

प्रयच्छामि महाभागमन्त्राय सुखाय च ॥

इत्युच्चायै उल्लङ्घयेत् । प्रतियज्ञे पुष्कधार-णम् ॥ १४ ॥ हिरण्यस्यतिर्देवता दीर्घायुः-प्राप्तिः फलम् ॥ १५ ॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तमरूपप्राप्तिः फलम् ॥ १६ ॥ इति शुद्धि-

घोडश

तत्त्वम् ॥ * ॥ गद्यापहृत्युक्तघोडशदानं यथा,
"स्वधे रीषं तथा तान् कांश्च भानो गजा
हयाः ।

यहं भूमिर्घो वक्षं श्रद्धां चित्रसुपानहौ ।
दास्यन्नं पित्र्यं च दानं घोडशकं मतम् ॥"

इति वायुपुराणे गद्यामाह्वानम् ॥

घोडशभूजा, स्त्री, (घोडश भूजा यस्याः ।) घोड-
शक्षय्युक्ता दुर्गा । यथा,—

"यदा तु घोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत् ।
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै श्रेणम् ॥

कन्यायां लज्जपलस्य एकादश्यामुपोषितः ।
द्वादश्यामेकभक्तान् नक्तं कुर्यात् परेऽहनि ॥

चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः ।
गीतवादित्रिचोर्वेनानानेवेदवेदनेः ॥

अथार्चितं बुधः कुर्यात् उपवासं परेऽहनि ।
एवमेव व्रतं कुर्यात् यावदेव नमो भवेत् ॥

ज्येष्ठायान् सममर्थ्यं मन्त्रेण प्रतिपूजयेत् ।
उत्तरैराचैर्न कृत्वा श्रवणान्ते विसर्जयेत् ॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

घोडशमाळकाः, स्त्री, (घोडश संख्याकाः माळकाः ।)

घोडशसंख्यकदेवीविशेषः । यथा । गौर्धादि-

घोडशमाळकाभ्यो नमः । इति दुर्गासुख-

पद्धतिः ॥ तासां नामानि यथा, आहतत्वे ॥

"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जय ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मारो लोकांमताः ॥

शान्तिः पुष्टिर्घृतिस्तुष्टिरात्मदेवता सङ् ।

आदौ विनायकः पूज्यः अन्ते च कुलदेवता ॥"

घोडशल्लिङ्गकृतः, पुं, (घोडश ऋत्विजो यत्र ।

तादृशः क्रतुः ।) घोडशपूरोहितसाध्ययाग-

विशेषः । स तु ज्योतिषोमयागः । द्वादशाह-

साध्यसत्रयागश्च । यथा । ज्योतिषोमे द्वादश-

शतगीदक्षिणाविभागः घोडशल्लिङ्गं तद्विज्ञतो-

भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये श्रुतेनार्हिनो

दीक्ष्यन्तोऽप्यदिदेशनेन निर्णयते । तत्र विभागं

मशुराद्याह ।

"सर्वेषामर्हिनो सुखास्तर्हिनोऽर्हिनोऽपरे ।

हर्तायिनस्तृतीयं शास्त्रं तृतीयैकपादिनः ॥"

इति शास्त्रे घोडशविभागाय औत्तिकाद्यायनोऽपि ।

अथ द्वादश द्वादश आद्योऽथ षट् षट् द्वितीयेभ्य-

स्ततस्ततस्तत्सुतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः ।

इत्यत्र घोडशल्लिङ्गं चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो

वर्गाः । इति मज्झिमसत्त्वम् ॥ * ॥ एवं

ऋत्विजां नामानि यथा । ब्रह्मा १ ब्राह्म-

णाच्छं २ आसीधः ३ पोता ४ । एते सर्व-

वेदीयाः । होता ५ भोजावरुणः ६ अश्वत्थान् ७

यावसोता ८ । एते ऋत्विजिनः । अथर्वः ९

प्रतिप्रस्थाता १० नेहा ११ उन्वेता १२ । एते

याजुषाः । उहता १३ प्रस्तीता १४ प्रतिचर्चा

१५ स्रजक्षयः १६ । एते सामगाः । इति महा-

भारते मोक्षवर्त्म १०५ अध्याये नीलकण्ठटीका ।

घोडशाशुः, पुं, (घोडश अंशवो यश्च ।) शुक्रः ।

इति शब्दमाळा । घोडशकिरणयुक्ते, त्रि ॥

घोडशी

घोडशाङ्गः, पुं, (घोडश द्रव्याणि अङ्गानि यस्य ।)

घोडशप्रकारसुगन्धिनमिश्रितधूपः । यथा,—

“शुभशूलं सरलं दाह पत्रं मलयसम्भवम् ।

ह्रीवैरमशुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥

हरीतकीं नखौं लाक्षां जटामांवीचं शैलजम् ।

घोडशाङ्गं विडुधूपं देवे पैत्रे च कर्मणि ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

घोडशावयवयुक्ते, नि ॥

घोडशाङ्गिः, पुं, (घोडश अङ्गयो यस्य ।) कर्कटः ।

इति जैमिन्तन्त्रः ॥ घोडशचरणयुक्ते, नि ॥

घोडशारः, स्त्री, (घोडश अराणि इव दलानि यस्य ।) घोडशदलपद्मम् । यथा, तन्त्रे ।

“आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुसुखे

ललाटे

हे पत्रे घोडशारे विदग्धदग्धले हृदयाङ्गे

चतुष्के ।

वाचान्ते वादिलान्ते ङ-फ-क-ठ-सहिते कण्ठ-

देशे खराणां

हृत्तौ कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं

नमामि ॥”

जलाशयोत्सर्गाववेदिकोपरिकर्तव्यचक्रम् । यथा, मत्स्यपुराणे ।

“रजसा मण्डलं कुर्व्यान् पञ्चवर्गेन तत्त्ववित् ।

घोडशारं भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ॥

चतुरस्रं पुरितो वृत्तं मध्ये गुणोत्तरम् ।

वेद्याक्षोपरि तत् कृत्वा गृह्णात्तकपतींस्तथा ।

विन्दसेकान्ततः सर्वान् प्रतिदिशु विचक्षणः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

घोडशाङ्गिः, [व] पुं, (घोडश अर्चयं वि यस्य ।)

शुक्रयज्ञः । इति भूरिप्रयोगः ॥ घोडशशिखा-
युक्ते, नि ॥

घोडशावर्तः, पुं, (घोडश आवर्ता यस्य ।) शङ्खः ।

इति जैमिन्तन्त्रः ॥ घोडशावर्तनयुक्ते, नि ।

घोडशिकान्, स्त्री, पक्षपरिभाषाभूम् । इति वैद्यक-
परिभाषा ॥

घोडशी, [न] पुं, यज्ञपत्रविशेषः । यथा अति-
रात्रे घोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे घोडशिनं
गृह्णातीति । घोडशी सर्वोक्तपात्रविशेषः ।

इति मलमासतत्त्वम् ॥

घोडशी, स्त्री, द्वादशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः ।
यथा,—

“कालौ वारा महाविद्या घोडशी भुवनेश्वरी ।

भैरवौ ह्यन्नमन्त्रा च विद्या धूमावती तथा ।

वज्रा विहविद्या च सातङ्गी कमलाक्षिका ।

एता दृश महाविद्याः विहविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”

तत्र पारिभाषिकौ घोडशीमाह ज्ञानार्थेव ।

“चक्रान्तं वारुणान्तश्च शक्रादिवर्तितं पृथक् ।

वामाक्षिबिन्दुनादाष्टं विश्वात्मकलात्मकम् ॥

विद्यादौ योजयेद्देवि साक्षात् ज्ञान्यनुसक्तपिण्यौ ।

त्रिकूटाः सकला भेदाः पञ्चकूटा भवन्ति हि ।

वैष्णवी पञ्चकूटा स्यात् पट्टकूटा शाङ्करी

भवत् ॥”

घोडशी

अस्यार्थः चक्रान्तं चकारः । वारुणान्तं

शकारः । शक्रादौ रेफः । वामाक्षि ईकारः ।

विद्यादौ पूर्वोक्तद्वादशविद्यादौ ।

“वेदादिमण्डिता देवि शिवशक्तिमयी सदा ।

तदा भेदास्तु सकलाः पट्टकूटा परमेश्वरि ।

वैष्णवी नवकूटा स्यात् पञ्चकूटा च शाङ्करी ॥”

अस्यार्थः । शिवशक्तिमयी पूर्वोक्ता वीजद्वय-

वती । वेदादिः प्रथमः । मण्डिता आदौ

भूयिता ॥ १ ॥ अथ महाघोडशी ।

“आद्यवीजद्वयं भद्रे विपरीतक्रमेण हि ।

विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि समुद्धरेत् ॥

अन्तर्मुखी वरारोहे कुमारी त्रिपुरेश्वरी ।

एभिस्तु पञ्चसंख्याकैर्वीजैः संपुटितां यजेत् ॥

पट्टकूटां परमेशानि विद्वेयं घोडशाक्षरी ।

त्रिकूटाः सकला भद्रे घोडशाखा भवन्ति हि ।

वैष्णवी कौनविशाखां श्रेयो समदशाक्षरी ॥”

अस्यार्थः । आद्यवीजद्वयं मायारमात्मकम् ।

विपरीतक्रमः आदौ रमा पञ्चाक्षया ।

अन्तर्मध्ये स्थितं कामबीजं सुखे आदौ यस्याः

कुमाख्याः । एभिः पञ्चसंख्याकैर्वीजैः पट्टकूटां

पञ्चकूटां नवकूटां वा संपुटितां संपुटवत्

कृतां तेनाशुलोमविलोमतः संपुटितामित्यर्थः ।

योनिनोतन्त्रे ।

“श्रीबीजमायासरयोनिशक्ति-

स्वारश्च माया कमलाय विद्या ।

प्रत्वादिबीजैश्च विलोमतोक्ता

श्रीघोडशीयश्च शिवप्रादृष्टा ॥”

तथा च रुद्रयामले ।

“श्रीमाया मदने वाणी परा तारं शिवप्रिया ।

हरप्रिया त्रिकूटा सा परा वाणी मनोभवः ।

माता लक्ष्मीमहाविद्या श्रीबीजं घोडशी परा ॥”

अथ बीजावली घोडशी । रुद्रयामले ।

“श्रीबीजमाये संलिख्य तथैव च कुमारिकाम् ।

श्रीबीजमाये कामश्च बाह्याय कामला तथा ॥

परां कामश्च वागबीजं माया श्रीबीजमेव च ।

बीजावली घोडशीयं सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

राज्यं देवं शिरो देयं न देया घोडशाक्षरी ॥”

तन्त्रान्तरे ।

“आद्या कुक्कुलिनी शक्तिः शक्तिराद्या ततः परा ।

निवेशयेत्तयोर्मध्ये देवि गोविन्दवक्त्रभाम् ॥

ततस्तु मन्त्रयं बीजं श्रीबीजं तदनन्तरम् ।

हृत्क्षेपा रमयोक्ते वैदवक्त्रं विनोदितम् ॥

ततो बोधार्थं न्यसेद्देवि त्रिकूटामयया पराम् ।

आद्यानि पञ्च बीजानि पञ्चाङ्गिन्त्य सुन्दरि ।

घोडशीयं सुमोद्या हि क्षेपादेवि प्रकाशिता ॥

अस्या माहात्म्यमतुलं लिङ्गाकोटिशतैरपि ।

वक्तुं न शक्यते देवि किं पुनः पञ्चभिर्मुखैः ॥

अपि प्रियतमं देयं सुतदारधनादिकम् ।

राज्यं देवं शिरो देयं न देया घोडशाक्षरी ॥”

तन्त्रान्तरे ।

“सिन्दूररश्मि वापि कुक्कुमेन विरेपिते ।

लिखित्वा दर्शयद्भूमौ न प कर्त्तव्यं प्रकाशयेत् ॥

घोडशी

ततः साक्षविशुद्धार्थं न्यसेत्तं त्रिपट्टयुक्तम् ॥”

बीजयोर्बोधाभाह । ॥ १ ॥ यामले ।

“कामो माया रमा नाना त्रिकूटा स्त्री भगा-

दुशी ।

काली कामकला कुर्वन्मनादीं प्रणय प्रिये ॥

श्रीमहाघोडशीपञ्च या राता भुवनत्रये ॥

ज्ञानेन यदुद्धा विद्या सत्याख्यायैवममकृता ॥

सप्तलक्षमहाविद्यास्तन्मादौ कथिताः । पत्रे ।

सारात्सारतरा भवता या या । यथा, मृगागितायां

बहुना किमिहोक्तं तस्मात्तस्मात् तत् प्रोक्तम् ।

प्रकाशिता गद्याष्टवी या पृष्टा त पुनः पुनः ॥”

शाक्तकामराजस्तु श्रीक्रमे ।

“मायाबीजं तथा भित्तिदी कामं शक्रं त्रिधन

क्रमात् ॥

जातवेदी स्यादग्नेरजातं परमेश्वरी ॥

एतद्भागभवकूटश्च पूर्वेष्वन कामराजकम् ॥

तथैव शक्तिबीजस्तु सुन्दर्येषा प्रकीर्तिता ॥”

अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । माया ईकारः ।

भित्तिदी एकारः । पुनः शाक्तमाह ।

“एतद्भगं ततो माया ब्रह्मा शक्रो हरीरग्निना ।

वामनेत्रेण संयुक्तो नादविन्दुविभूषितः ।

एतद्भागभवसुहृत् पूर्वेष्वन कामशक्तिकम् ॥”

भग एकारः । अत्रापि पूर्ववद्बीजसंयोगः । अत्र

विशेषः ।

“ब्रह्मबीजं यदा दद्यात् त्रिकूटे पु वरानने ।

प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया ब्रह्मसुन्दरी ॥

शक्तिकूटे मधेशानि अन्नसुन्दरी मता ।

एषा तु सुन्दरी विद्या मतमेदेन दर्शिता ॥

त्रिकूटान्ते हंसबीजं विन्दुसरोविभूषितम् ॥

एषा श्रीप्राणसंयुक्ता दारिद्र्यदुःखमोचिनी ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥

जनविंशतिपिङ्गलान्क्रिया । यथा,—

प्रेतशिलोत्तरीया द्वादशपिङ्गलान् घोडशी-

पिङ्गलान् दद्यात् । इति तीर्थयात्राप्रयोगतत्त्वम् ।

तद्विधानं यथा,—

“अमावस्यास्तु कन्याकीर्त्तयंप्राप्तौ तथा वृष ।

कला आढं विधानेन दद्यात् घोडशपिङ्गलम् ॥”

वायुपुराणीयस्तत्रयोगो यथा । जनविंशति-

दाख्यमानपिङ्गलानि यथादक्षिणं भाग-

चतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणायान् कुशान्

आसीये ।

“अस्मत्कुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भेष्टे तिलोदके ॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भेष्टे तिलोदके ॥

वसुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भेष्टे तिलोदके ॥”

इति तिलोदकेरावाह ।

“आब्रह्मस्तम्भपद्मेनैवं विंशतिमलनायः ।

लघ्वन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीर्षां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आब्रह्मसुवनाक्षोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥”

इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् । ततो मूला-
दिनः पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात् । तत्र क्रमः ।
“अस्मत्कुले ऋता ये च गतिर्विधा न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥१॥
मानामहकुले ये च गतिर्विधा न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥२॥
वसुवर्गकुले ये च गतिर्विधा न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥३॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥४॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।
विदुश्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं दद्यान्महम् ॥५॥
दावदाहं ऋता ये च सिङ्घयाव्रजताश्च ये ।
दृष्टिभिः षडङ्गिभिर्नापि तेभ्यः पिण्डं ददा-
न्महम् ॥ ६ ॥

उद्भवन्तता ये च विषशृङ्खलताश्च ये ।
आत्मापचातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं दद्यान्महम् ॥७॥
अरण्ये वर्तते वने क्षुधया लब्धया हताः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं दद्यान्महम् ॥
वने वने ॥ ८ ॥
रौरवे चान्वतामिसे कालहन्त्रे च ये स्थिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥९॥
अनकथातनवांस्थाः प्रेतलोके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥१०॥
अनेकयातनवांस्था ये नीता यमकिङ्करे ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥११॥
वररक्षु समक्षिषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥१२॥
पशुयोगिता ये च पक्षिकीटसरौहपाः ।
अथवा वृक्षयोगिनास्तेभ्यः पिण्डं दद्यान्-
महम् ॥ १३ ॥
जातान्तरवक्षसेषु भ्रमन्तः स्निग्ध कर्मिणा ।
मातुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं दद्यान्महम् ॥१४॥
दिशन्तरोचभूमिडाः पितरो बान्धवाश्च ।
ऋता अवंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं दद्यान्-
महम् ॥ १५ ॥

ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्वे लक्ष्मिभ्यान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१६॥
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्तु बान्धवाः ।
तेषां पिण्डो मया दत्तः अच्यत्युपपतिष्ठताम् ॥१७॥
पितृवर्षे ऋता ये च मातृवर्षे च ये ऋताः ।
सुखसुखदुःखानां ये चाभ्ये बान्धवा ऋताः ॥
ये मे कुले लुपेपिण्डाः पुत्रद्वारविवर्जिताः ।
क्रियालापगता ये च जायन्ताः पञ्चवस्तथा ॥
विरूपा आसमर्गाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डो मया दत्तः अच्यत्युपपतिष्ठताम् ॥१८॥

आज्जन्तानो ये पितृवंशजाता
मातृक्षया वंशभवा महीयाः ।
कुलहन्त्रे ये मम दासभूता
भ्रष्टाक्षयेवाश्रितसिवकाश्च ॥
मित्राणि सखाः पश्यन् वृक्षा
हृष्टा हृष्टाश्च ज्ञानोपकाराः ।

जन्मान्तरे ये मम दासभूता-

स्तेभ्यः सखा पिण्डमहं दद्यान् ॥ १९ ॥
अचोपविंशतिपिण्डं घोडशपिण्डत्वं पारिभाषिकं
पञ्चान्वयम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ एतेषां
मन्त्राणां स्त्रीलिङ्गोच्चेन स्त्रीघोडशीत्वं भवति ॥*

अथ मातृघोडशी ।

“गर्भाद्वगमे चैव विषमे भूमिवर्गानि ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१॥
मासि मासि कृतं कष्टं वेदना प्रचवेष्टु च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥२॥
श्रैथिली प्रसवे चैव मातुरत्यन्तदुष्करम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥३॥
पद्मा जनयते मातुर्दुःखस्य सुदुष्करम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥
पद्मामित्यत्र दृष्टामिति च पाठः ॥ ४ ॥
अग्निना श्रोते देहं निराजानशनेषु च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥५॥
पितृच कटुत्राणि क्षौशानि विविधानि च ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥६॥
दुर्लभं भक्ष्यस्य त्यागो विन्दति यत् फलम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥७॥
रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यते मातृकपटम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥८॥
पुत्रं व्याधिसमायुक्तं मातृदुःखमहर्निशम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥९॥
यदा पुत्रो न लभते तदा मातुश्च शोचनम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१०॥
क्षुधया विवृले पुत्रे दद्यान् निर्भरं क्षमम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥११॥
दिवा रात्रौ यदा मातुः श्रोत्रगन्ध पुनः पुनः ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१२॥
पूर्णे तु दशमे मासि मातुरत्यन्तदुष्करम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१३॥
गान्धर्वो भवेन्मातृकुम्भे नैव प्रसक्तः ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१४॥
अल्पाहारवती माता यावत् पुत्रोऽस्ति बालकः ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१५॥
यमहारे मन्त्राचोरे पथि मातुश्च शोचनम् ।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं दद्यान्महम् ॥१६॥
इति गथायां प्रसिद्धिः ॥

घोडशोपचारः, पुं, (घोडशपकार उपचारः ।)

घोडशपकारपूर्वादयम् । यथा,—
“आसनं खागतं पादमर्धमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनजानवचनभरणानि च ॥
सुगन्धसुसोमधूपदोपनैवेद्यवस्त्रम् ।
प्रयोजयेद्वैद्यनाथो उपचारान्स्तु घोडश ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

घोड़ा, अ, (घ + घाच् । एषोदरादित्यात् घाड्)।
घट्टपकारम् । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोहानो जेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्याहकैककार्येले घोड़ा सङ्गतिरिष्यते ॥”
इत्युभितो जगद्गोपी टीका ।

संख्यायां घाच्प्रकारे । इति छत्रेण वृक्षस्यात्
घाच्प्रत्ययेन निपातनाभिप्यन्नम् । इति सुग-
वोधयाकरणम् ॥

घोड़ाभ्याः, पुं, (घोड़ा वृद्धा भ्याः ।) विविधा
शरीरे मन्त्रविन्यासः । यथा । अथ घोड़ाभ्याः ।
तदुक्तं वीरतन्त्रे ।

“केवलां मातृकां कृत्वा मातृकां तारचपुटां ।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकचक्षुः ॥ १ ॥
श्रीबीजपुटितां तान्त्तु मातृकापुटितान् तत् ॥ २ ॥
कामेन पुटितां देवीं तत् पुटं काममेव च ॥ ३ ॥
शक्ता च पुटितां देवीं शक्तिश्च तत्पुटां न्यसेत् ॥ ४ ॥
श्रीं इन्द्रश्च पुनर्यस्या क-न्द-ल-वृक्षं पूर्ववत् ॥ ५ ॥
स्त्रियेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च ॥ ६ ॥
अशुलोमविलोमेन न्यस्या मन्त्रं यथाविधि ।
मूलेनाष्टशतं कुर्यान् यापकं तदनन्तरम् ॥”
यथा । प्रणवपुटितां मातृकाम् । एवं मातृका-
पुटितं तारम् । एवं श्रीबीजपुटितां ताम् । तत्-
पुटितं श्रीबीजम् । एवं कामेन पुटितां मातृ-
काम् । मातृकापुटितं कामम् । एवं शक्ता
पुटितां मातृकाम् । मातृकापुटितां शक्तिं
न्यसेत् । तथा श्रीं इन्द्रश्च क-न्द-ल-वृक्षं पूर्व-
वत् । तत्पुटितां मातृकां न्यसेत् । मातृकापुटि-
तश्च तत् । मन्त्रपुटितां मातृकाम् । तत्पुटितं
मन्त्रम् । पुनरशुलोमविलोमेन केवलं मातृका-
स्थाने न्यस्या मूलेनाष्टशतेन यापकं कुर्यात् ।
अयं न्याससाराया अपि कार्यः ।

“इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गघोड़ा प्रकीर्तिता ।

साराया, कालिकायाश्च उन्मुखाश्च तथा-

परे ।

एतस्मिन् न्यासवर्षे च सर्वं पापं प्रणश्यति ॥”

इति तन्त्रसारः ।

छक, म प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिछकथिषति । इति
दुर्गादासः ॥

छम, म य संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिछमथिषति । इत्य-
वर्गद्वितीयोपध इति केचित् । इति दुर्गा
दासः ॥

छन, मि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-अक०-सेट् ।) मि, छनयति क्षान्तयति
अतिछनत् । इति दुर्गादासः ॥

छम, इ ट स्तम् । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ, क्षमयति । इ,
क्षमति । तिछमथिषति । इकारश्च पुनरुक्तिः
पूर्वत्र तत्सम्बन्धविधायैव दितस्तु सर्वं । एक
एवेत् पाठवलात् बाध्य इति वत् । स्तम्भो अङ्गी-
भावः अङ्गीकरणश्च । स्तम्भौ शृङ्गाजङ्गीभावौ
इत्यमरीतोः । श्रौतिनावकाव्यः अङ्गीकृत इत्यर्थः ।
इति क्रमदीश्वरीस्तम्भः । स्तम्भ इह क्रिया-
निरोधः । इति भीमः । दीयवृद्धिरिति गोविन्द-
भट्टः । स्तम्भो रङ्गीकरणश्च । स्तम्भे क्वाटिज
द्वारं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ष्टम, वैल्लेयः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) वैल्लेयः विज्जलीभावः । स्मृतिः । अतिष्ठमत् । इति दुर्गादासः ॥

ष्टम, तु क वैल्लेयः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) मृह्ण्यादिः । घोप-देशपाठो भ्राष्ट्रादीति दन्त्यल्ले कृतसकारादि-त्वात् ष्वार्थः । तिष्ठमधिपति । एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥

ष्टिष, न ड आस्त्वदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) आस्त्वत् आस्त्व-न्वम् । अभियोग इति भट्टमल्लः । न ड, स्तिष्ठते नदीं पात्यः । तिष्ठिषि । इति दुर्गा-दासः ॥

ष्टिप, ऋ ड च्छाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्ठेपत् । ड, स्तेपते तिष्ठेपे । च्छाति चरणि । इति दुर्गादासः ॥

ष्टिम, य ङेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, स्तिष्यति तिष्ठेम् । ङेदेः आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥

ष्टीम, य ङेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, ष्टीष्यति तिष्ठीम् । ङेदेः आर्द्रभावः । इति दुर्गादासः ॥

ष्टु, ञ ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) मृह्ण्यादिः । ञ ल, स्तौति स्तवीति स्तुते । इति दुर्गादासः ॥

ष्टुच, ड प्रसादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) मृह्ण्यादित्तमध्यः । प्रसादेः प्रसन्नभावः । ड, स्तोचते जर्ज तोष्टु-च्यते । वस्त्राधो मृह्ण्य इति केचित् । स्तोचते स्तोच्यते । इति दुर्गादासः ॥

ष्टुभ उ ड स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) ङावेट् । उ, स्तोभित्वा स्तुब्धः । ड, स्तोभते तुष्टोभयि-वति । स्तम्भो जडोभावः तत्कारणञ्च । स्तम्भौ स्थाणवडोभावविद्यमरौक्तेः । शीतेनावस्तम्भो जडोक्त इत्यर्थः । इति क्रमदीश्वरौक्तेः । “शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः ।” इति हलानुधः ।

स्तोभते वृषं शीतो वायुः । इति चतुर्भुजः । स्तम्भ इह क्रियागिरोक्षः । इति भीमः । दोष-वृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

ष्टूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठखरी । उच्छ्रायो राशीकरणम् । क, स्तूपयति धान्यं ह्यधकः । तुष्टूपमिधति । इति दुर्गादासः ॥

ष्टूप, य इर् उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठखरी । य, स्तूपयति । इर्, अस्तूपत् अस्तूपीत् । पुषादिला-मित्रं इ इत्यर्थः । अतुष्टूपत् । इति दुर्गादासः ॥

ष्टुच, यमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सप्तमखरयुक्तः तमध्यः । स्तुच्यति । तदौष्टुच्यते । इति दुर्गादासः ॥

ष्टुह, ऊ ग्र वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-पर०-सक०-वेट् ।) मृह्ण्यादिः तमध्यः । ऊ, अस्तुह्यत् । अस्तुचत् । ग्र, स्तुहती स्तुहन्ती । तिष्ठह्ययिषति । इति दुर्गादासः ॥

ष्टुह, ऊ ग्र वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुहा०-पर०-सक०-वेट् ।) मृह्ण्यादिः तमध्यः । अष्ट-मखरी । ऊ, अस्तुह्यत् अस्तुचत् । ग्र, स्तुहती स्तुहन्ती । तिष्ठह्ययिषति । इति दुर्गादासः ॥

ष्टेप, ऋ ड च्छाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अतिष्ठेपत् । ड, स्तेपते तिष्ठेपे । च्छाति चरणि । इति दुर्गा-दासः ॥

ष्टूमः, पु, चक्रः । दौमिः । इति केचित् ॥

ष्टौ, संहती । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तदन्त्य-वर्गाद्यमध्यः षधोगात् टः । तेन तष्टौ । तष्टा-यति । ताष्टायते । संहतिः सङ्ग्रहः । टायति लोकः एकत्र सङ्ग्रहायते शब्दायते वा इत्यर्थः । दन्त्यविधौ टाज्जकडिवां वर्जनात् दन्त्यः । इति दुर्गादासः ॥

ष्टम, म ए संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) मृह्ण्यादित्तमध्यः षधोगात् टः । म, तिष्ठमधिपति । ए, अष्टमीत् । दन्त्य-वर्गप्रथममध्यः इति केचित् । तिष्ठमधिपति अतिष्ठमत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तल, ज स्थितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ज, स्थालः स्थलः । स्थलति लोकस्तिष्ठतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ष्ठा, ञि स्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ञि, स्थितोक्तिः । स्थानं गतिनिवृत्तिः । तिष्ठति साधुधर्मे । पृष्ठतस्तिष्ठ-मान इति वीरचरिते प्रकाशार्थे । आत्मनेपद-विधानात् शानः । अथवा ताच्छीक्ये शतः शानः । इति दुर्गादासः ॥

ष्ठिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ङावेट् । उ, छेदित्वा सुप्ता । अस्व नेम् जीवौ इत्यादिना इमो निषेधे निष्ठायां ह्युत इति भेदः । निरास इह फुल्लार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्रेष्ठादेर्व्यमन-मिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

ष्ठिव, य निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) य, छीयति । इति दुर्गा-दासः ॥

ष्ठौव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) छीयति । यं ह्रस्विर्न मत्वा छिद्युक्तमाचमोऽपीति दीर्घं विदधामः स एवायं छीयत्यति इत्यादिवाधनाय दीर्घो पठ्यते । तेन ह्रस्विनो यद्धयेनास्मिन् यद्धीते भावादि ण्यः स इत्यादिना मृह्ण्यस्य दन्त्यसो न स्यात् एवं षिवणादौः छिरित्वादिना छेद-कारण्य तकारे तिष्ठौव टिष्ठौव इत्यपि स्यात् । यत्तु सव्यप्यस्मिन्नटि छीयमिति निपातनं

तदस्य सञ्ज्ञेसम्मतत्वाभावात् । निरास इह पुन-कार इति भट्टमल्लः । सुखेन श्रेष्ठादेर्व्यमन-मिति केचित् । छीयत्यत्र लोकः । छीयामि शुक्लेच्छुल्लतास्थिकल्पम् । इति दुर्गादासः ॥

यस, य ल उ मि निवासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) ङावेट् । मृह्ण-यादिर्दन्त्यनकारयुक्तः । य, स्तस्यति । ल, अस्तसत् । उ, अस्तिता सुप्ता । मि, स्तसयति । स्तासयति । इति दुर्गादासः ॥

या, ल प्रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) मृह्ण्यादिरयम् । दन्त्यादिरयमिति कश्चित् । ल, स्ताति गङ्गायां धीरः । अतुपसर्गस्य षौ ज्वलज्जलेत्यादिना ह्रस्वो वा स्तपयति स्तापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्तापयति । इति दुर्गादासः ॥

यिह, ऊ य ल ञि प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-वेट् ।) ऊ, स्नेह्यति स्नेह्यति । य, स्निह्यति वन्धुः । ल, अस्नि-ह्यत् । ञि, स्निग्धः स्नीष्टोऽस्ति । इति दुर्गा-दासः ॥

यिह, क स्नेहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्नेहर्न स्निग्धोभावः । क, स्नेहयति वस्त्रिकां तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

य्य, ञ ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ ल, स्तौति स्तवीति स्तुते । इति दुर्गादासः ॥

य्युच, ड सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) स्तोचते सुय्युचे । इति दुर्गादासः ॥

य्युम, य भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनकारयुक्तः । य, स्तुम्यति सुयोमि । इति दुर्गादासः ॥

य्युव, य ऊ ल उन्नारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्यनकारयुक्तः । उन्नारो वान्तिः । य, स्तुव्यन्न लोकः । ऊ, स्तोह्यति स्तोह्यति । ल, अस्तुह्यत् । इति दुर्गादासः ॥

य्ये, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपधः । स्तायति वृषं लता । अतुपसर्गस्य षौ ज्वलज्जलेत्यादिना ह्रस्वो वा । स्तपयति स्तापयति । सोपसर्गस्य तु प्रस्तापयति । इति दुर्गादासः ॥

य्यि, ड स्थिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) स्तितमौषड्वास्थम् । ड, अयते वधूः । विस्तापयते । इति दुर्गा-दासः ॥

य्यक, ड सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तादिः कोपधः । ड, व्यकते धिक्स्थितये षाव्यङ्गायते । दन्त्य-विधावस्य वर्जनात् दन्त्यः । यन्मोदयस्तु इमं पञ्चमखरिचं मत्वा शुकते वृष्युक्षिते षोडशकृते इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

जद, क खादे । छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रघो-
 पादानम् । क, खादयति चौरं लोकः । इति
 दुर्गादायः ॥
 जद, ड प्रीतिलिङोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा० आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीती-
 करणम् । लिट् रघोपादानम् । ड, अपां हि
 हप्राय न वारिधारा खादुः सुगन्धिः खदते
 तुषारा । इति श्रीहर्षः । इति दुर्गादायः ॥
 जनुज, औ णि ड आलिङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा० आत्म०-सक०-अनिट् ।) वकारयुक्तादिः ।
 आलिङ्ग आलिङ्गनम् । औ, खड्क्ता । णि,
 खत्तोऽस्ति । ड, खनते युवतीं युवा । परि-
 खनति पाषाणो मध्यमं पाण्डुनन्दनमिति गण-
 क्तानिबलात् । इति दुर्गादायः ॥
 जप, औ घ लु णि श्रये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) वकारयुक्त-
 म्हाङ्यदिः । औ, अखास्यौ । घ लु, खपिति ।
 णि, सुशोऽस्ति । श्रयः शयनम् । इति दुर्गादायः ॥
 जर्न, क गयाम् । तङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-तङ्के अक०-सेट् ।) वकार-
 युक्तम्हाङ्यदिः । तङ्को दुःखेन जीवनम् । क,
 मर्त्ययति जनो गच्छति दुःखेन जीवति वेद्यर्थः ।
 अस्मिन्नर्थे । इति दुर्गादायः ॥
 ज्वद, छ औ य आ णि खिदि । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) छ,
 अखिदत् । औ, खेता । य, खिदति । आ,
 खेदितं खिन्नं तेन । णि, खिन्नोऽस्ति । खिदीति
 मोहकलेहमोक्षेति बोधदेवः । गात्रप्रचरणं
 इति प्राचः । न च खिदति तस्याङ्गमिति
 हलाद्युधः । इति दुर्गादायः ॥
 ज्विद, णि आ ड छ मोहकलेहमोक्षे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) णि,
 खिन्नोऽस्ति । आ, खेदितं खिन्नं तेन । ड, खेदते
 तिलः तेलं मुञ्चति इत्यर्थः । छ, अखिदत् ।
 खेदः खिन्नीभावः । इति दुर्गादायः ॥

स, दन्त्यसकारः । स तु यङ्गनहाङिप्रवर्णः । अस्थो-
 चारणस्थानं दन्तः । इति याकरणम् ॥ (तथाच
 शिवायाम् । १७ ।
 “सुम्हन्त्या ऋतुरा दन्त्या छतुलसाः सुताः ॥”
 तत्स्वरूपं यथा,—
 “सकारं श्रद्धा चार्द्धं शक्तिर्गोपं परावृणम् ।
 कोटिविद्युक्ताकारं कुण्डलीचयसंयुतम् ॥
 पञ्चदेवमयं देवि पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
 रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविधसहितं सदा ॥”
 इति कामेश्वरतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “कुञ्जिता वामती दक्षगता च मोक्षतिस्तथः ।

पुनरुद्भूयता तासु वङ्गिचन्द्रदिवाकराः ।
 माना भवानौ विशेषा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
 अस्य ध्यानादि ।
 “शुक्लाभरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम् ।
 श्वेतचन्दनलिप्राङ्गौ सुक्ताहारोपशोभिताम् ॥
 गन्धर्वगीयमानाश्च सदानन्दमयीं पराम् ।
 अष्टविडिप्रदां निर्यां भक्तादन्धविवर्द्धनीम् ॥
 एव ध्यात्वा सकारान् तत्त्वानं दृश्या जपेत् ॥
 त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
 प्रणम्य सततं देवि हृदि भावय सुन्दरि ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 तत्पर्यायः ।
 “हो हंसः सुयशा विष्णुर्भूयोऽथ चन्द्रश्चक्रः ।
 जगद्गौरं शक्तिनामा सोऽहं वैश्वती भृगुः ॥
 प्रहृतिरीश्वरः शुद्धः प्रभा श्वेता कुलीज्वलः ।
 दक्षपादोऽमृतं ब्रह्मो परमात्मा परोऽक्षरः ॥
 सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो ढकोदरी ।
 प्राणायामाश्च पुरादेवो लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः ।
 दुर्गातिरिणि सम्मोहाच्चोर्वो मूर्धनिर्मनोहरः ॥”
 इति तन्त्रम् ॥

सं [न्] अ, शोभनार्थः । समार्थः । सङ्गतार्थः ।
 प्रखटार्थः । इति मेदिनी । उपसर्गविशेषः ।
 अस्वार्थः । यथा । सन् प्रकषास्त्रेवनेरन्त्यार्थ-
 चिह्नाभिमुख्ये । इति सुगन्धोपडौकायां दुर्गा-
 दायः ॥

सं, पु, ईश्वरः । सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥
 पक्षी । इत्येकाक्षरकोषः । विष्णुः । यथा । सः
 स्वाङ्गिणी हरे सर्प । इति भरतेकार्थसंयहः ॥
 पूर्वोक्तपरामर्शकः । से इति भाषा । तच्छब्दस्य
 प्रथमेकवचननिष्पन्नः । यथा, भट्टिः । १ । २ ।
 “सोऽध्वरे वेदाखिदशानयद्य
 पितृनपारीतु सममंल वन्तु ॥”
 समासपूर्वपरत्वे सहायः । यथा । समाहकः ।
 कश्चित् समानार्थकः । यथा । सरूपः । इति
 याकरणम् ॥

संयाही, [न्] पुं, (संयज्ञातोति । सं + यह +
 णिनि ।) कुटञ्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धारके, जि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “दीपनं लघु संयाहि त्वासकाश्रासपित्तशुत् ॥”
 संयहकारके च । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । ४ । १० ।

“प्रख्यातवंशमूले लोकासंयाहियं शुचिम् ।
 कुर्वीतात्महितकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥”

संज्ञ, स्त्री, पीतकाष्ठम् । यथा,—
 “लायकं भावुकं संज्ञं प्रचैलं प्राविरः पुमान् ।
 काक्षीयकश्च कालाडुसार्थश्चाथ समर्थकम् ॥”
 नायकादिसम पीतकाष्ठे । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संज्ञा, जि, (सम्बन्धप्रकारेण जानाति यः । सं +
 ज्ञा + क्तः ।) लयजातुकः । यथा,—
 “प्रभुः प्रगतजातुः स्वात् प्रभोऽप्येव च दृश्यते ।
 संसुः संहतजातुश्च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ॥”
 इति साङ्ख्यसूत्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्युट् ।) मार-
 यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ११।२२।
 “दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मते ।
 यजमानपशोः कस्य कायात्तेनाहरश्चिरः ॥”)
 विज्ञापनश्च ॥

संज्ञप्रिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।) मार-
 यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विज्ञापनश्च ॥
 संज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + भावे अङ् ।) चेतना ।
 (यथा, कुमारः । ६ । ४४ ।

“रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥”)
 बुद्धिः । (ज्ञानम् । यथा, भागवते । १।७।१७।
 “गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् खराट् ।
 ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः प्रप्ते नालभतात्मनः ॥”
 तथाच गीतायाम् । १ । ७ ।
 “नायका मम सौम्यस्य संज्ञायै तान् ब्रवीमि ते ॥”)
 नाम । आख्या । (यथा, मनुः । ८ । १३१ ।
 “श्रीकंसं व्यवहारार्थं यः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 तान्स्त्वन्मूर्खवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यश्वेतनः ॥”)
 हस्तादिरर्थसूचना । हस्तभूजोचनादिभिः प्रयो-
 जनस्य ज्ञापना । इत्यमरभरतौ । (यथा
 कुमारः । ३ । ४१ ।

“सुखापितेकाङ्गुलिसंज्ञयेव
 मा चापलायेति गगान् खनेवीतु ॥”)
 गायत्री । संज्ञेयपत्नी । इति मेदिनी । (यथा,
 मार्कण्डेयः । ६७ । १ ।

“मासैस्त्वस्य रवेर्भासा तनया विश्वकर्मागः ।
 संज्ञा नाम महिभाग तस्यां भातुरणीचनत् ॥”
 अस्या विशेषविवरणम् तच्चेवाध्याये द्रष्ट-
 वम् ॥

संज्ञासुतः, पुं, (संज्ञायाः सुतः ।) शनिः । इति
 केचित् ॥

संजुः, जि, (संहते संलभे जातुनी यस्य । “प्रसंभ्यां
 जातुनोर्जुः ॥” ५ । ४ । १२६ । इति ज्ञुः ।)
 संहतजातुकः । इत्यमरः ॥

सज्वरः, पुं, (सज्वरयतीति । सं + ज्वर + णिच् +
 क्यच् ।) अग्निजातपः । इत्यमरः । (यथा,
 कथासरित्सागरे । ५५ । ६३ ।

“कदलीपत्रपत्रैर्वीक्ष्यमानां सखीजनैः ।
 पाण्डुसामामभित्तस्तरसज्वरलक्षणात् ॥”)

संयः, पु, कङ्कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 संयत, पुं, स्त्री, (संयम्यतेऽवेति । सं + यम् +
 क्तिप् । “गमादीनाम् ॥” ६ । ४ । ४० । इत्यस्य
 वातिकोक्त्या मलोपः । तुक् ।) युद्धम् । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुराग्नेः
 यान्नीकृतः स्थान्वंशचक्रैः ॥”)

संयतः, जि, (सं + यम् + क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः ॥
 (यथा, रामायणे । १ । १० । २५ ।

“मायामिव परिधृष्टा हरिणीमिव संयताम् ॥”)
 क्षतसंयमः । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

“यो यः क्षत्तितीर्थयाचान् गच्छेत्
 संयतः स च पूर्वं गृहे स्ते ।

संयमः

कृतोपवासः शुचिरप्रसक्तः

संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गयीशम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयमः, पुं, वाग्यतः। जनुसम्बद्धः। इति
संज्ञिप्रसारोणादिशक्तिः ॥

संयमः, पुं, (संयच्छतीति। सं + यम् + “ह्रितर-
च्छ्वरेति।” उणा० ३।१। इति वरचप्रत्य-
येन साधु।) वृषः। इत्युणादिकोषः।

सयन्ता, [ङ] नि, संयमनकर्ता। नियन्ता।
संपूर्ण्यमधानोक्तृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
महाभारते। १। ६२। ४८।

“नं विस्मयमपोवाह संयन्ता रथवाजिनम्।
उपदेशमसुखं रथमागो महारथम् ॥”

सयमः, पुं, (सं + यम् + “यमः ससुपनिविष्टु च।”
३। ३। ६३। इति ऋप्।) ज्ञातशब्दपूर्वदिन-
कर्त्तयाचारः। तत्पण्येयः। विधायमः २ विधयः
३ यामः ४ यमः ५ संयामः ६। इत्यमरः ॥
सयमनम् ७ नियमः ८। इति धरणिः ॥ तद-
विधानं यथा। अथ दृशमीनियमाः। हरि-
नन्तो वि।

“कायं मासं मकरच चक्रं कोरद्वकम्।
शक्रं मधु पराश्रयं त्वेदुपवसन् स्थियम् ॥”

अत्रोपवसन्नि तद्दिने भोजनाद्यभवात् सामी-
प्यात् पूर्वपरिद्वयोर्येष्टम् ॥ स्मृतिः।

“शक्रं मासं मकरच पुनर्भोजनमेयम्।
दुतमलम्बुपानश्च दशम्या वैष्णवस्थजेत् ॥

कायं मासं सुरां चौरां क्षीरं वितथभाषणम्।
आयामश्च यावायश्च दिवास्त्रयं तथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मकरच दशम्यां वर्जयेत् पुमान्।
दशम्यामेकभक्तं कुर्वीत नियतेन्द्रियः ॥

आचम्य दन्ताष्टकं खादेत् तदनन्तरम्।
पूर्वं हरिदिनालोकाः सेव्यं चैकभोजनम् ॥

अवनौष्टशयनाः स्त्रियाः सङ्गविचरिताः।
सेव्यं देवदेवेशं पुराणं पुष्पोत्तमम्।

सङ्गोवनसंयुक्ता द्वादश्याश्च भविष्य ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

आह्नपूर्वदिनकर्त्तव्यनियमो यथा। देवतः।
“अः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त-
येत् ॥

निरामिषं वक्तुं मुक्ता सर्वसुप्रजने गृहे।
अवसवे परेत्सुक्तां ब्राह्मणांस्त्रान्निमन्तयेत् ॥”

ब्राह्मपुराणम्।
“वक्ष्यंतीति कर्त्तव्यं अः कर्त्तास्तीति धामता।
स्यानोपलेपनश्चैव हस्तविप्रान्निमन्तयेत् ॥

दन्ताष्टकं विच्छेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥”
विच्छेत् आह्वयनाक्षयेभ्यो दद्यात्। मार्क-
ण्डेयपुराणम्।

“निमन्तयेत् पूर्वतः पूर्वोक्तां द्विनवसप्तमान्।
अष्टाशौ तद्दिने वापि द्विवा योषित्वसङ्गिनम् ॥”

यमः।
“प्रायेयैत प्रशोयान्ते मुक्तां शयितान् विज्ञान्।
संवात्सासविनिर्मुक्तेः काममोक्षविचरिणः ॥

संयम

भवितव्यं भवद्भिश्च श्चभूते आह्नकस्मैणि।

दक्षिणं जातु चालभ्य त्वं मयात्र निमलितः।
यवं निमल्य नियमान् आवयेत् पितृकान् बुधः ॥”

तन्निवममाह।
“अक्रोधनेः शौचपरेः सततं ब्रह्मचारिभिः।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आह्नकस्मैणि ॥”

इति आह्नतत्त्वम् ॥ * ॥

तीर्थयात्रापूर्वदिनकर्त्तव्यनियममाह। ब्रह्म-
पुराणम्।

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान् गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे।

कृतोपवासः शुचिरप्रसक्तः
संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गयीशम् ॥

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तप्राप्त्या प्रयत्नात्।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तप्तेव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥”

एवं प्रकुर्वन्तस्तस्य तीर्थार्थदत्तं फलं तत्
स्यान्नात्र सन्देह एव। सुसंयतः पूर्वदिने

कृतैकभक्तादिनियमस्तुतर्दिने कृतोपवास
इत्यादि। उपवासदिने सुखनमपि।

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमाहवियोगतः।
कचानां वपनं कायं दृष्ट्वा न विक्रयी भवेत् ॥”

इति विष्णुपुराणात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

प्रायश्चित्तपूर्वार्हलक्षणं यथा। श्रद्धालिखितौ।
“वायु केशनखान् पूर्वं हृतं प्राश्य वह्निर्निश्रि।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो ज्ञप्तादिश्रेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(वन्यनम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।

“कापि कुलजसंज्ञानसंयमस्यपदेशतः।
बाहुमूलं कनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”

सकोषः। यथा, मार्कण्डेये। ७७। ४।
“मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नैवसंयमम्।
तस्माच्च निश्चितं मृष्टि प्रचासंयमनं यमम् ॥”

संयमकः, त्रि, (संयच्छतीति। सं + यम् + क्तुन्।)
नियन्ता। यथा,—

“स एव धाता सर्वस्य तन्निर्योगकरा वयम्।
यमसंयमने त्वत्तः स्त्रीकृतसंयमको हरिः ॥”

इति वसिष्ठपुराणे नारदसिंहशत्रुभावाध्यायः ॥
संयमी च।

संयमनं, कौ, (सं + यम + क्तुट्।) वन्यनम्।
(यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ३१८।

“यथावा वेण्यां श्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भोमसेन-
क्रोधापचितो युधिष्ठिरोत्पवाहः ॥”) जतम्।

इति मेदिनी ॥ चतुःशालम्। इति सङ्गवन-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (यमशब्दम्। यथा,

महाभारते। ३। १६६। ६।
“एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्।
प्रेतराजस्य भवनवृत्ता परमया युतम् ॥”

शासनम्। दमनम्। यथा, भागवते। १०। १६। ६।
“तं चक्रवेगविषयीकृतमेषा तैव
दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ॥” * ॥

संयुक्

संयच्छतीति। सं + यम + क्तुः। नियन्तरि-
त्रि। यथर, मार्कण्डेये। ७७। ४।

“तस्माच्च निश्चितं मृष्टि प्रचासंयमनं यम् ॥”)
संयमनी, स्त्री, (संयम्यतेऽस्यामिति। सं + यम् +

अधिकरणे क्तुट्।) यमपुरी। इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते। १०। ४५। ४२।

“ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम्।
गत्वा जनार्दनः शङ्खं प्रदधौ सहजालुषः ॥”)

संयमितः, त्रि, जातसंयमः। संयमशब्दात् इतो-
ऽस्य जाते इत्यनेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संयमी, [नृ] पुं, (संयमीऽस्यास्तीति। संयम +
इनिः।) मुनिः। इति धरणिः ॥ नियच्छीते-

न्निवे त्रि। यथा,—
“या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशाप्रस्थो मुने ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

संयान्ता, स्त्री, द्वौपान्तरगमनम्। संपूर्णोऽधाति-
द्वौपान्तरगमनवृत्तिस्तत्त्वावृत्तिरिति चः स्त्रिया-

मात् संयान्ता। द्वौपान्तरगमनं सम्बन्धाच्चा
संयान्ता वा। इति सांयानिकशब्दटीकायां

भरतः ॥
संयानं, कौ, सम्बन्धगमनम्। संपूर्ण्यधातोरनट-

(क्तुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महा-
भारते। ३। १६। ५।

“स त्वं सात्वतसखात् लब्धवंशी यदृच्छया।
पश्य मे हृदयंवाने शिखां केशवनन्दन ॥”

प्रेतनिर्हारः। यथा, रामायणे। १। ७६। २।
“अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः।

प्राप्तकाञ्चे नरपतेः कुरु संयानसुतमम् ॥”)
संयामः, पुं, (सं + यम + “यमः ससुपनिविष्टु च।”

३। ३। ६३। इति ऋप् षच्।) संयमः। इत्य-
मरः ॥

संयामः, पुं, (सं + यु + “यमि युद्धवः।” ३। ३।
२२। इति षच्।) हतचोरादिपक्षगोचरः।

यथा,—
“संयामस्तु हतचोराद्युक्तगोचरपक्षगः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥
पिष्टकविशेषः। पिराको इति भावा। यथा,—

“प्रत्येकः साध्यसमिता निमित्ता हृतभर्त्ताः।
कुट्टितास्त्रालिताः शुद्धाः शर्कराभिर्मिश्रिताः ॥

तत्त्वार्थं प्रक्षिपेदेष्टां लवङ्गमरिचानि च।
नालिकैर्लवङ्गैर्लवङ्गमरिचैश्च ॥

हृतास्तसमितापुष्टोदिका रचिता ततः।
तस्यां तत्पुण्यात्तस्य कुर्व्याभुद्रां दृष्टां सुधीः ॥

सर्पिषि प्रचुरे तास्तु सुपथैर्निपुणो जनः।
प्रकारज्ञैः प्रकारेण संयाम इति कौर्मितः।

मण्डकोऽपि समो ज्ञेयः संयामोऽपि गुणैर्ज्ञेयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

संयुक्, [क्] त्रि, (सं + युज् + क्तिप्।) युज्य-
वान्। यथा,—

“सम्बन्धी युज्यवान् संयुक् मिचयुद्धमिचयवत्सलः ॥”
इति चिकीत्सुशेषः ॥

संयोग

(यथा, महाभारते । २ । ३६ । २२ ।

“आचार्यन्तल्लिङ्गश्चैव संयुज्जं युधिष्ठिर ।

ज्ञातकश्च प्रियं प्राहुः षडर्वाहान् शुभं तथा ॥”
संयुज्जं ॥

संयुक्तः, त्रि, (सं + युज् + क्तः ।) संयोगाश्रयः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“कुर्व्यादलामे संयुक्तां नालामेऽपि प्रवेशिनीम् ॥”

संयुगः, पु, (“युजिर योगे + घञ् । उक्थादिषु
युगशब्दस्य पाठात् निपातनाद्गुणत्वम् । ‘विशे-
योऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युप-
करणे च ।’ इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा
यस्मिन् वा ।” इति निरुक्तटीकायां देवराज-
यन्त्रा । २ । १७ । ०६ ।) युज्म । इत्यमरः । २ ।
८ । १०५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १७५॥
“अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।
संशयो जायते स्यात्तु जयश्च न भवेत् इयोः ॥”)
संयोगो जयः ॥

संयुनः, त्रि, संयुक्तः । यथा,—

“चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।
दैवे कर्मणि प्रेते च भूतलपते तथासिते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

संयोगः, पु, (सं + युज् + घञ् ।) मेलनम् । न्याय-
मते गुणपदार्थः । स च सम्बन्धविशेषः । अ-
प्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः । स च त्रिविधो यथा ।
एककर्मजन्यः । यथा पञ्चते पक्षिसंयोगः ॥१॥
उभयकर्मजन्यः । यथा मेघद्वयसंयोगः ॥ २ ॥
संयोगजन्यसंयोगः । यथा कपालतरुसंयोग-
जन्यतरुकुम्भसंयोगः ॥ ३ ॥ कर्मजन्यसंयोगो-
ऽपि द्विविधः । अभिवातः । तस्मात् शब्दो
जायते ॥ १ ॥ नोदनः । तस्मात् शब्दो न
जायते ॥ २ ॥ अत्र प्रमाणम् ।

“अप्राप्तयोस्तु वा प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कोर्नितल्लिङ्गविषयस्य व्याघ्रोऽन्यतरकर्मजः ।
तद्योभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ।
मेघयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरेकुम्भयोः ॥
द्वितीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।
अभिवातो नोदनश्च शब्दहेतुरिच्छादिमः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा
भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ३॥

उदयात् पूर्वं दृश्यताः शेषः । यथा,—

“उदयात् प्राक् दृश्यन्त्या शेषः संयोग इष्यते ।
उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिषन्ध्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्बन्धमात्रम् । इति संयोगपृथक्त्वव्याप-
दर्शनात् ॥

संयोगपृथक्त्वं, जौ, (संयोगेन प्रलक्ष्यन्त्यभेदेन
पृथक्त्वं नानाविधत्वं यच्च ।) न्यायविशेषः ।
यथा । एकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैक्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । भवेत्

संयोज

संयोगपृथक्त्वव्याप्यात् । स च न्यायश्चतुर्धाध्याये
उक्तः । यथा । खादरे पशुं वध्नाति खादिरं
वीर्यकामस्य ययं कुर्वति इति श्रूयते । अत्र
संशयः । किं कान्त्यस्यैव खादिरता निबिडपि
स्यादुत नेति । तत्र प्रलक्ष्यत्वेनानित्यतया नित्य-
प्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु निबिडपि खादि-
रत्वश्रवणं तत् कान्त्यस्यैव पशुत्वव्याप्य-
श्रयज्ञापनार्थं अतो न नित्ये खादिरता इति
प्राप्तिराङ्गान्ताय चतुर्धाध्यायस्तम् । एकस्य
तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः
सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन
च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमान्न
नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञानार्थे
नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयत्वाभात् । अतः
उभयार्था खादिरतेति । एवं वध्ना कुर्वोति
वृत्तिन्ध्रिकामस्य इत्यादावुभयाश्रयैव । दधित्वस्य
द्वेधाश्रयत्वात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयोगविरुद्धं, जौ, (संयोगेन विरुद्धम् ।) पर-
स्परसंयोगेन रोगजनकखाद्यद्वयम् । यथा,—

“शूकान्धपलपिण्याककुलत्वनवगामिषेः ।
करीरश्चिमापेच प्रायः चीरं विरुध्यते ॥
प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणेः श्रुतः ।
रुदोस्तेलेऽनलभट्टं विष मायूरमामिषम् ॥
वराहवमया भट्टा वलाका तु चरुवच्छन् ।
संयुक्ता सैव वारण्या कुक्कापेच विरुध्यते ॥
अविं कुसुमशक्तेन मत्स्यतैलेः कर्णां त्वजेत् ।
मांसेरिक्तुविकाराश्च काङ्गिकेस्तिनशृङ्खलीम् ॥
कपोतः सार्षपे श्यो हृतं कांसे दशाहगम् ।
विषं हृतसमं चौद्रं मधुना गगनाम्बु च ॥
शूलकं माघरूपेण मधुना च न भजयेत् ।
एकत्र सर्वमांसाणि विरुद्धानि परस्परम् ॥

रात्रान्धवोसर्पेदकोदराणां

विस्फोटिकोन्माभगन्दराणाम् ।

नृच्छामहाभानगल्यहाणां

पाण्डामयस्यामविषस्य चैव ॥

किन्नासकुष्ठमृद्वयौगदानां

शोधातिसारस्वरपीनवानाम् ।

सन्तानदोषस्य तथैव न्यूलो-

र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥

विरुद्धाहारजान् रोगान् वितिष्ठन्ति विरेचनम् ।
वमनं श्मनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥”

इति संयोगविरुद्धम् । इति राजवल्लभः ॥

संयोगितः, त्रि, जातसंयोगः । संयोग शब्दादित-
प्रत्ययेन नित्यज्ञः । इति संयोगितशब्दटीकायां
भरतः ॥

संयोगी, [न] त्रि, (संयोगेऽप्युक्तीति । संयोग +
इति ।) संयोगविशेषः । यथा,—

“अप्ये दृष्टः कापिसंयोगी न नृजे ॥” इति
सिद्धान्तलक्षणशास्त्रादौशी ।

संयोजनं, जौ, (सं + युज् + क्तुः ।) मैथुनम् ।
इति हारावली । संयोगश्च ॥

संलापः

संयोजितः, त्रि, (सं + युज् + क्तुः + क्तः ।)

पदार्थः पदार्थान्तरेण संयुक्तोक्तः । तत्पर्यायः ।
उपाहितः २ । इत्यमरः ॥ संयोगितः ३ ।

इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २३ । ३ ।
“यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणयश्रवः संयोजिताः
त्रिभिः सवनेयथास्थानं मखलानि चरन्ति ॥”)

संरम्भः, पु, (सं + रम्भ + घञ् । हुम् ।) क्रोधः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६६ ।

“ताडयित्वा हृषीनापि संरम्भात् मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातोः पापयोनिर्यु जायते ॥”)

आटोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (संरम्भः ।
यथा, भागवते । ८ । ६ । २४ ।

“न संरम्भेण सिधन्ति सर्वार्थाः सान्त्वयता
यथा ॥”

वेगः । यथा, तत्रैव । ८ । ११ । ४५ ।
“संयम्य मनुसंरम्भं मानयन्तो मुनेर्वचः ।
उपगोयमानानुचरैर्येः सर्वे चित्तिवृषम् ॥”)

उत्तुवाहः । यथा,—
“काव्यारम्भेषु संरम्भः श्रेय उत्तुवाह इष्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ।

संरावः, पु, (सं + रा ल धनौ + “उपसर्गो वः ।”
३ । ३ । २२ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३४२ ।
“ततस्तस्य संरितपाते मुक्तसरावमयतः ।
जङ्घाजुर्महद्भूतं प्रादुरासीत् महौजवः ॥”)

संरावो, [न] त्रि, प्रशस्तशब्दविशिष्टः । संराव-
शब्दाद्व्यर्थे इत्प्रत्ययेन नित्यज्ञः ॥

संरुद्धः, त्रि, (सं + रुद्ध + क्तः ।) प्रौढः । व्यु-
रितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । २२८ । २ ।
“ततो मनसि संरुद्धं करिष्यामस्तथा च तत् ॥”)

संरोधः, पु, (सं + रुध + घञ् ।) रोधनम् ।
(यथा, भागवते । १० । ७३ । २ ।

“सुनुत्तामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।
दृष्टुं च न श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥”)

क्षेपः । इति मेदिनी ॥

संलपः, त्रि, संयुक्तः । संपूर्वेणगदातोः क्षप्रत्ययेन
नित्यज्ञः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । १११ ।

“स चाश्विनलया नौत्वा विधिराश्वे रोधसि ।
क्षिप्रसक्षीपसंलप्यो महामन्त्रोऽवसन्नवान् ॥”)

संलपः, पु, (सं + लो + ल्यच् ।) निद्रा । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्रत्ययश्च ॥

संलापः, पु, (सं + लप + घञ् ।) परस्परभाष-
णम् । इत्यमरः ॥ अन्योन्यं प्रीतिभाषणं

संलापः । उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहित-
मन्योन्यभाषणं संलापः । इति परेऽपि । रक्षसि

भाषणं संलापः । इति कौस्तुभे । मिथोऽन्योन्यं
रक्षसि । इति वक्ष्यति । समन्तात्क्षणं संलापः

प्रियादिकथा घञ् । वक्ष्णात्पापः स तु कैनापि
क्रियते । इदम् परस्परभाषणमेवेति भेदः । इति

भरतः ॥ “उक्तिप्रत्युक्तिमहात्वं संलाप इति
कौर्त्तये ॥” इत्युल्लङ्घनीयमणिः ॥

संवरः

संवर्द्ध

संवाहः

संवत्, य, वत्सरः । इत्यमरः ॥ अथुना विक्र-
मादित्तराजवत्सरः संवत् इति ख्यातः ॥ (स्त्री,
भूमिविशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
१।१।२२ ।

“वरिष्ठामनु संवत्सम्”

“वन सम्भक्तौ संवन्त्ये सन्त्यग्भ्यते ऋद्धरायं
सेव्यते इति संवत्सं पूर्वस्य वन्ते क्रियतेऽपम् ।
ऋत्नखनययोग्या भूमिः संवत् । साच प्रावाणाव-
भावेनानिप्रशस्तत्वाद्दृष्टेऽप्युच्यते ।” इति तद्-
भाव्यम् ॥*१॥ संयामः । इति निघण्टुः । २।१०॥
संवत्सरः, पुं, (संवन्ति ऋतनो यत्र । सं + वस
निवासे + “संपूर्णानि चित्” । उणा० ३ । ७० ।
इति वत्सरः । वत्सरः । इत्यमरः ॥ “संवसन्ति
ऋतनो अत्र संवत्सरः । वस औ निवासे
नाचौति सरः सस्य त । संवदति भावान्
इति वदो रूपं वा ।” इति भरतः ॥ पञ्चविध-
वत्सरान्तर्गतप्रथमवत्सरः । यथा —

“शक्राब्दान् पञ्चभिः शेषान् समादादिषु वत्-
सराः ।

संपरीक्षानुपूर्व्यां च तथोदापूर्व्यां सताः ॥”

संवत्सरादिफलं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य च महाफलम् ।

परिपूर्व्यं तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ॥

इदापूर्व्यं सवत्सराणां धान्यानाञ्च सुपूर्व्यं ।

उद्दासवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥

ज्योतिर्विद्वत्स्वित्त्वमथ्यात् प्रभवादेष्ट सम्भवम् ।

ऊनुक्तज्ञानं समादादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वद् + क्युट् ।) आलोचनम् ।
वशीकरणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३० । ५७ ।

“यतस्त्वानाम्यहं कर्तुं भवतुः संवदनं महत् ।

अवन्तुः स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्वामि कामये ॥”

संवादः । इति हेमचन्द्रः ॥

संवदना, स्त्री, संवदनम् । वशक्रिया । यथा ।
मणिमन्त्रोपधेयश्रीकरणं संवदनम् । संपूर्णो
वदित्वंश्रीकरणे भाविर्नट । संवदना चेति
केचित् । करणेऽनटि वश क्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनमिति पाठान्तरम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

संवदनं, स्त्री, (सं + वन + क्युट् ।) संवदनम् ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३४ । १६६ ।

“हृदयावुपवेशो हि प्रभोः संवननं महत् ॥”

संवरः, स्त्री, (सं + व + “सहृद्वनिश्चिगमश्च” ।

३ । ३ । ५८ । इति अर्प ।) जलम् । बौद्धमत-
विशेषः । इति केचित् ॥ रमसे मकारमध्य-

पाठः । तत्र सन्ध्यातोरप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संवरः, पुं, देवविशेषः । मत्स्यविशेषः । हरिण-
विशेषः । इति केचित् ॥ रमसकोवि सवर इति
पाठः ॥ (कचित् शवर इति च दृश्यते ।)

संवर्षः, पुं, (सं + वृत् + घञ् ।) प्रलयः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । २६ ।

“दृष्टमिव दिशो दिग्भिः संवर्षात्पिरिवो-
त्थितः ॥”)

सुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

“ऋत्विक् तस्य तु संवर्षो वभूवाङ्गिरसः सुतः ।
आता दृष्टस्यतेर्विप महात्मा तपसा निधिः ॥”

अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः ॥)

कर्षफलजनः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ६० ।

“शुश्रुवे सुमहान् शब्दः संवर्षेति नदो यथा ॥”)

मेघनायकविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—

“त्रियुते प्राकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।

आवर्त्तं विद्धि संवर्षं पुष्करं क्रोधमसुदम् ॥

आवर्त्तो निर्जलो मेघ संवर्षश्च बहुदकः ।

पुष्करो दुष्करजलो क्रोधः शस्त्रप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

संपूर्व्यान्तःस्वकारादिद्वयधातोः घञ्प्रत्ययेन
विद्यत्तत्वाद्गुणरामध्यः । मकारमध्योऽप्य-
यम् ॥

संवर्षकः, पुं, (संवर्षयतीति । सं + वृत् + णिच् +

खुल् ।) वलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ वल-

देवस्य लाङ्गलम् । वलवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १२ । ४ । ६ ।

“ततः संवर्षको वडिः सङ्घर्षयसुखोत्थितः ।

दृष्टानिलदेगोत्यः श्रूयान् भुवि वरानघ ॥”)

संवर्षकी, [न्] पुं, (संवर्षकोऽस्यास्तीति ।

इति ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संवर्षिः, स्त्री, (सत्यकृपकारेण वर्षते इति ।

स + वृत् + “ह्रिपिबिहतीति ।” उणा० ४ ।

११८ । इति इन् ।) संवर्षिका । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

संवर्षिका, स्त्री, पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् ।

इत्यमरः ॥ पद्मादीनां जटिकाकारे नवपत्रे

इत्यर्थे । सत्यकृ वर्षते वर्धते इति संवर्षिका

यकः । संवर्षयति वेष्टयतीति वा नास्तीति इप्र-

त्यये संवर्षरपि । संवर्षेति वपत्रिकेति बोपा-

लितः । पाच्छोणादीति इपि संवर्षी च अतः

स्वार्थे के संवर्षिका । सामान्यनूतनपत्रेऽपि

संवर्षकेति हृङ्प्रत्ययः । दलमात्रे च संवर्षी-

केति मधुः । कुञ्जगणा समकोचयद्दृष्टान्त-

म्भोजसंवर्षिकेति सुरारिः । इति भरतः ॥

संवर्द्धकः, त्रि, (संवर्द्धयतीति । सं + वृद्ध + णिच् +

खुल् ।) संवर्द्धनकारी । इति हेमचन्द्रः ॥

संवर्द्धनं, स्त्री, (सं + वृद्ध + क्युट् ।) सन्त्यग्-

वृद्धिः । सन्दीपनम् । संपूर्णवृद्ध्यातोरनट्प्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १।६३।१०१ ।

“पुरुषः स विसुः कर्त्ता सर्वभूतपितामहः ।

धर्मे संवर्द्धनार्थं प्रयच्छेत्सकृद्विष्णु ॥”

क्रौडनम् । यथा, रामायणे । २ । १११ । १० ।

“निष्क प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च ॥”

“संवर्द्धनं क्रौडनम् ।” इति तट्टीका ।)

संवर्द्धनं, त्रि (सं + वृद्ध + णिच् + क्तः ।)

सन्त्यग्वृद्धिविशिष्टः । यथा —

“अथ प्रभावोपनते, कुमारं

कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दृग्गनप्रभाभिः

संवर्द्धितोर स्थलतारहारः ॥”

इति रघौ ५ सर्गः ॥

संवर्लितः, त्रि, (सं + वल + क्तः ।) मिश्रितः ।

युक्त्रौलितः । यथा । प्रकृतमन्यस्यस्वरसंवर्लित-

स्थेव पाठस्य धर्तृचतुर्लताद्याभेदावधारण

युक्तम् । इति पञ्चतान्त्रागदीश्वरी टीका ॥

अन्यत्र ।

“प्रतीयमानः प्रत्येकं प्रथमं हेतुरुच्यते ।

ततः संवर्लितः सर्वो विभवादिः सचेतसाम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संवसधः, पुं, (संवसद्यतेति । सं + वस + “उपसर्गं

वसेः ।” उणा० ३ । ११४ । इति अथः ।)

याम् । इत्यमरः ॥

संवहः, पुं, (संवहतीति । सं + वह + अच् ।)

सप्रवायुनर्गतप्रशस्तवायुः । स तु उहहवायो-

रुपरिहः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । ३२८ । ४२ ।

“चतुर्थे संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ।

येन वेगवता रुध्रा रुच्येयारुजता नमान् ।

वायुना सहिता मेवास्ति भवन्ति वलाहकाः ।

दारुण्योपातसञ्चारो नभसः क्षतयितुमान् ॥”)

संवाटिका, स्त्री, खड्गाटकः । इति जटा-

धरः ॥

संवादः, पुं, (सं + वद् + घञ् ।) सन्देशवाक्यम् ।

समाचार इति यावत् । तत्पर्यायः । वाचिकम् २

सन्देशः ३ । इति जटाधरः ॥ सन्देशवाक् ४ ।

इत्यमरः ॥ वाचिकं तद्वेदद्वयं दूतस्वनाभि-

शंसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिथ -

सम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

“अधोक्ष्यते च य इमं धर्म्मं संवाहमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्थामिति मे मतिः ॥”

संवासः, पुं, (संवसत्यतेति । सं + वस + घञ् ।

यङ् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टन्तु-

संहितायाम् । ६५ । १३ ।

“भयदो जनसंवासात्

न हि भाङ्गान्यपनयेत् काकः ॥”)

पुरवाचिनां विहारार्थं पुरमथे वचिन्व

अनादृतस्थानम् । तत्पर्यायः । सन्निवेशः २

सन्निवेशयोग ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,

रामायणे । २ । ४६ । ४ ।

“श्रवणं वाचो मनुष्याणां यामसंवास-

वाचिनाम् ।

राजानं धिक् दृष्ट्यर्थं कामस्य वशमास्थितम् ॥”

एकत्रावस्थानम् । यथा, मनुः । ८ । ३७३ ।

“ब्राह्मणा सह संवासे चाङ्गाला तावदेव तु ॥”)

संवाहः, पुं, (संवाहयतीति । सं + वह + णिच् +

अच् ।) अङ्गविमर्दकः । इति जटाधरः ॥

संविषा

संवेशः

संश्रया

(संप्रकारमुदानम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।

“दारतोरणनिर्व्यूहञ्जसंवादशोभिना ॥”

सं + वच् + घञ् । विमर्दनम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । १५ ।

“तं तथा व्याधितं भार्या पतिं देवमिवार्चयन् । पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहनाच्छादनभोजनैः ॥”

संवाहकः, जि, (संवाहयतीति । सं + वच् + णिच् + क्तुम् ।) अङ्गमर्हकारकः । तत्पठ्यायः । अङ्गमर्हकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्ह ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्द-
कीयनोतिसारे । १२ । ४५ ।

“प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि । जलताम्बूलकुसुममन्त्रभूषणदायकाः ।

कर्त्तव्याश्च सदा स्मृते ये चान्येभ्योऽसवर्तिनः ॥”

संवाहनं, जौ, (सं + वच् + णिच् + क्तुम् ।) अङ्गमर्हन्म् । (यथा, मार्कण्डेये । १० । ७४ ।

“तेलाभ्यङ्गो वास्त्वानामङ्गसंवाहनश्च यत् । तेन चाप्यायते जनुर्ध्वाश्रान्ति सदान्त्वाः ॥”

भारोदिवहनम् । इति मेदिनी ॥

संवित्तिः, स्त्री, (सं + विद् + क्तुम् ।) प्रतिपत्तिः । जनस्याविवादः । इति मेदिनी ॥ चेतना । बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रः ॥

(यथा, किराते । १६ । ३२ ।

“हृद्या विनिर्भूय तमोमयीन्तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवाप विद्याम् ॥”

अनुभवः । यथा, तन्त्रे । ११ । ३४ ।

“सत्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयायुतातनी । इति खप्रोपमान् मत्वा कामान् भागास्तदङ्ग-
ताम् ॥”

संविन्, स्त्री, (सं + विद् + क्तुम् ।) अङ्गी-
संविद्, कारः । ज्ञानम् । (यथा, श्रीधर-
स्वामी ।

“वागीशा यस्तु वेदने लक्ष्मीर्यस्य च वत्सवि । यस्यास्ति हृदये संवित् तृप्तिर्हमर्ह भजे ॥”

सम्भाषा । क्रियाकारः । युद्धम् । इत्यमरः ॥

आचारः । (यथा, माघे । १२ । ३५ ।

“ओजस्विन्योऽङ्गलक्षणांशालिनः प्रसादिनोऽनुजन्तितमोऽसंविदः ।

शोकादुपेक्ष्य पुरः स भूयसो गुणान् ससुहृदस्य पठन्ति वन्दिनः ॥”

सङ्केतः । (यथा, रघुः । ७ । ३१ ।

“स राजजोक्तः क्षतपूर्वसंविद् आरम्भविह्वो समथोपलभ्यम् ।

आदाख्यमानः प्रमदाभिः तत् आहूय पश्याममजस्य तस्यौ ॥”

नाम । तोषणम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति शब्दरत्नावली ॥

संवित्तिः, जि, (सं + विद् + क्तुम् ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः ॥

संविषा, स्त्री, (सं + सम्यक् विधौ यञ् ।) अति-
विषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

संवीक्षणं, जौ, (सं + वि + ईच् + क्तुम् ।) अन्वे-
षणम् । अपहनवस्तुनस्तानुपय्येणान्वेषणम् । इत्यमरः ॥ सम्यक्तानुपय्येण विविधप्रकारे-

रीक्षणं संवीक्षणं अणट् । इति भरतः ॥

संवीतं जि, (सं + धि + क्तुम् ।) बहुम् । आवृतम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मातुः । ४ । ४६ ।

“तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रलणादिना । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”

नं वृतः पु, आवृतः । संपूर्णवृत्तधातोः क्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥

संवृतः, पु, (सं + वृत् + क्तुम् ।) वखणः । इति शब्दमाला ॥

संवृत्तिः, स्त्री, (सं + वृत् + क्तुम् ।) सम्यक्-
प्रकारेण वृत्तनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ४२४ ।

“हसता हृदि भीमभूषिता कृतसं वृत्तुपाचारचनक्रियः ।

ऋतुपाण्डुपीठेपि तं नलं प्रतिपूज्याथ जगाम कोशजान् ॥”

आवरणम् । इति संपूर्णकटुधातोः क्त-
प्रत्ययेन नियन्ता ॥ (देवीविशेषः । यथा महा-
भारते । ७ । २१ । ३६ ।

“संवृत्तिराज्ञा नियतिः स्मृतिर्वै रतिस्तथा । एताश्चाव्याच वै देश उपतस्तुः प्रजा-
पतिम् ॥”

संवेशः, पु, (सं + विज + घञ् ।) भयादिजनित-
त्वरः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ७२ । १४ ।

“अथ सभ्याः सभामध्ये वसुष्मिन्करास्तदा । कुसुरङ्गिममनसः संवेगात् सर्व एव हि ॥”

सम्यक्वेगश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६० ।

“अभयश्रमसंवेगलब्धसिद्धिर्नैराधिपः । श्रीपर्वतादावदापि भयानामेति ङ्कपथम् ॥”

संवेदः, पु, (सं + विद् + घञ् ।) अनुभवः । तत्पठ्यायः । वेदना २ । इत्यमरः ॥ वे अनुभवे । विद् ल मतौ घञ् संवेदः । जीविग्रन्थीति अने वेदना । न नैतुक्तः जौ वेदनम् । तत्र विशेषेणापि सामान्यं वाध्यते न कचित् क्षतीति अणट् । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । २०६ । २३ ।

“संवेदननी घात्रौ चेति मात्रा प्रचोदिता । अनुतां तनुताश्चैव जन्तूनां कर्मभोगिनाम् ॥”

संवेशः, पु, (सं + विश + घञ् ।) निद्रा । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।

“अथ प्रदीपे दीपश्चः संवेशाय विप्रापतिम् । स्रुतः स्रुतवाक् स्रुतः विसर्क्योदितअग्रम् ॥”

स्त्रीरतवन्धः । इति मेदिनी ॥ पीठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपभोगस्थानम् । इति खामी ॥ यथा, भागवते । ६ । २३ । २० ।

“विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गनाजिरेः । यथोपजोषं रचितैर्विस्वापनसिवात्मनः ॥”

संवेशनं, जौ, (सं + विश + क्तुम् ।) रतिविद्या इति हेमचन्द्रः ॥ (उपवेशनम् । यथा भागवते । ५ । ६ । १० ।

“शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः प्रीनः स हननाङ्गः स्थूलसंवेशनामर्हं नामल्लन-
रजसा महासंयारिव * * * विचचार ॥”

संश्रानं, जौ, (सं + श्रियते श्रेतेति + सं + श्र + क्तुम् ।) उत्तरीववस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २८ ।

“विपाण्डुसंश्रानमिवानिलोद्धतं निरुन्वतो सप्रपलाशजं रजः ॥”

वस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

संश्रमकः, पु, समशान् संश्रामादनिवर्त्तौ । इत्यमरः ॥ समशान् कुलाचारान् श्रम्याहः । संश्रामादनिवर्त्तनोऽपराधसुखा अपलाय-
मानाश्चाक्रोशन्ति ते संश्रमकाः । श्रम्यावेति क्ते श्रम सम्यक् सत्य श्रम वेगौ ते संश्रमकाः । इति भरतः ॥ नारायणीसिनाविशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । २७ ।

“यदाश्रयं चासदीयान् महारथान् अवस्थितान् ज्ञानस्थानं जय ।

संश्रमकान् निहतान् ज्ञानेन तदा नाशं स विजयाय सङ्गय ॥”

एतद्वधवृत्तान्तादिकं महाभारते द्रोणपर्वणि १७ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥

संश्रयः, पु, (सं + श्रि + शच् ।) सन्दिहः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं यथा —

“स संश्रयो भवेद्यथा धीरेकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मैश्च ज्ञानं संश्रयकारणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“संश्रयं लक्षयति संश्रय इति । एकधर्मिक-
विरुद्धाभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संश्रय इत्यर्थः । साधारणेति उभयसाधारण्यो यो धर्मस्तज-
ज्ञानं संश्रयसाधनम् । यथा उल्लेखरत्न स्थाणुत्वसाधारण्यं ज्ञात्वा अयं स्थाणुने वेति सन्दिग्धे । एवमसाधारण्यज्ञानं संश्रयकारणम् । यथा शब्दत्वं लिखानिबन्धादृक्तं शब्दे एहीत्वा शब्दो निबो न वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दोऽनिबो न वेति शब्दालिका न संश्रय-
कारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजन-
कत्वसाभावात् । किन्तु शब्देन कोटिद्वय-
ज्ञानम् जन्वते संश्रयस्तु मानस एवेति । एव-
ज्ञानेऽप्रासादसंश्रयाद्विषयसंश्रयः । एवं वाच्य-
संश्रयादपि व्यापकसंश्रय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु संश्रये धर्मिज्ञानं धर्मोन्निवसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥” इति तट्टीका विद्वान्त-
मुक्तावली ॥

संश्रयानं, जि, संश्रययुक्तः । संपूर्णशीघ्रघातीः श्रानप्रत्ययेन नियन्तः ॥

संश्रयापन्नमानसः, जि, (संश्रयमापन्नं मानसं यस्तु यच्चेति वा ।) संश्रयविषयः । संश्रययुक्तः ।

तत्प्राप्यः। संश्रयिकः २। इत्यमरः ॥ 'इ' न'ग्र-
विषये स्थास्वादी। संश्रयमापन्नः संश्रयिकः
यः। संश्रयमापन्नं मानसं यत् स्थास्वादी
न तथा। संश्रयमापन्नं मानसं यत् स
नयेति षष्ठ्यापदार्थत्वे संश्रयिनि पुरुषा-
दावयेतच्छब्दप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः ॥
न'ग्रयात्, चि, संश्रयिता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयिता, [ऋ] चि, (सं + श्रि + णच् ।)
न ग्रयकृता। इति हेमचन्द्रः ॥
संश्रयणं, क्री, (सं + श्रु + ण्यट् ।) रणारम्भः
इति शब्दमाला ॥ (संश्रयणम् । यथा,
कामन्दकीये ॥ ६। ४।
"नौकादुपग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।
राश्रः स श्रयणं धाम शरीरं धर्मेसाधनम् ॥"
न श्रितं, चि, (सं + श्रि + क्तः ।) सम्बन्धसम्पा-
दितम् । व्रतविषयकयत्नवान् । यथा, संश्रितं
व्रतम् । सम्बन्ध सम्पादितमित्यर्थः । संश्रितो
ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः । इति
सिद्धान्तकोशे ॥
न श्रुतिः, क्री, (सं + श्रु + क्तित् ।) सम्बन्ध-
शोधनम् । शरीरमात्मनम् । यथा,—
"सम्पार्जनं च संश्रुतिः संशोधनविशोधने ॥"
इति रत्नमाला ॥
संश्रुत्, चि, आनपादिना संश्रोयितवस्तु ।
संपूर्वशुश्रूषातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
संशोधनं, क्री, (सं + श्रु + क्यट् ।) संश्रुतिः ।
इति रत्नमाला ॥
संशोधितं, चि, (सं + श्रु + क्तः ।) सुशुद्धीकृत-
वस्तु । यथा,—
"ये लेपाः कुडानां युज्यन्ते निर्गताश्रयोद्यानाम् ।
संशोधिताश्रयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥"
इति मधुमती ॥
संश्रुन्, क्री, (च'चि'नोति मायामिति । सं +
चि + "सं"चतृपदेत् ।) उणा० २ । ५५ ।
इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् बाधुः । कुडकः ।
इत्युणादिकोषः ॥
संश्रानः, चि, (सं + श्रि + क्तः ।) शीतेन सञ्जु-
चिनः । इति सुश्रवणप्रकाशकरणम् ॥
संश्रयः, पु, (सं + श्रि + ऋच् ।) आश्रयः । यथा,
"स्तुता सुरैः पूर्वसमीष्टसंश्रया-
तथा सुरैस्ते हिनैव सेविता ।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभाग्नि भद्रास्त्रभिन्नुत्तु पापदः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ॥ अथाश्रयः
(आश्रयस्थानम् । यथा, रामायणे ॥ २। ४१। ६।
"अहो निश्चितो राजा जैवकोकस्य संश्रयम् ।
वर्मा सख्यव्रतं रामं वनवासं प्रवत्सुति ॥"
संश्रवः, पु, (सं + श्रु + ऋच् ।) अङ्गीकारः ।
इत्यमरः ॥ (सम्बन्ध अवगमम् । यथा, महा-
भारते ॥ १५ । ३ । ६ ।
"अथ भीमः सुहृन्मथो बाहुशब्दं तदाकरोत् ।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्वाचार्यमथैव ॥")

संश्रितः, चि, (सं + श्रि + क्तः ।) आश्रितः । यथा,
"न प्राचीमयतः शम्भोर्गोदीचीं शक्तिं संश्रि-
ताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमनो दक्षं समाश्रयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
संश्रुतः, चि, (सं + श्रु + क्तः ।) अङ्गीकृतः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे ॥ ३ । १० । ३६ ।
"मया चैतद्वचः श्रुत्वा कर्तुं क्षेम परिपालनम् ।
ऋषीणां दृढकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥"
संश्रितः, चि, आश्रितः । मिलितः । संपूर्व-
श्रियधालोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
संश्रियः, पु, (सं + श्रि + ऋच् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२। १३। १७।
"संश्रियच्च परस्त्रीभिर्हंसुरेतानि वज्रयेत् ॥"
मेलनम् । (यथा मार्कण्डेये ॥ ३७ । १५ ।
"अनन्तरैश्च संश्रियमभ्येत्य तदनन्तरम् ।
तेषामन्यतमेभ्यः समाक्रम्यानयद्विशम् ॥"
संश्रुत्, क्री, (सं + श्रि + अतिप्रत्ययेन निपा-
तनात् सिद्धम् । "संपूर्वात् श्रयतेः संश्रुदिति
सुभूतिचन्द्रः ॥" इत्युणादिकोषायां उज्ज्वल-
दत्तः । २ । ५५ ।) माया । यथा,—
"संश्रुत् कुडके श्रेयं संश्रुत् तत्तैव ते ममे ।"
इत्युणादिकोषः ॥
संश्रुतः, चि, (सं + श्रु + क्तः ।) संश्रुतः ।
अश्रयश्चिनः । इत्यमरः ॥
संश्रुतिः, क्री, संश्रुतता । संपूर्वश्रुतधालो-
भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
संश्रुत्, क्री, (सं + श्रु + क्तित् ।) सं +
संश्रुत्, वट् + क्तिप् ।) सभा । इत्यमरः ॥
(यथा, रघुः ॥ १६ । २४ ।
"तद्वत्सं संसृदि राजिदुतं
प्रातर्द्विजैभ्यो वृषतिः श्रवणं ॥"
संश्रयं, क्री, (सं + श्रु गतौ + क्यट् ।) प्राणि-
जन्म । अवस्थाधेयव्यगमनम् । चण्डापथः ।
इत्यमरः । रणारम्भः । इति मेदिनी । गमनम् ।
इति शब्दरत्नावली । (संश्रयः । यथा,
भागवते ॥ १० । ४० । २५ ।
"पुंसो भवेद्यज्ञैः संश्रयापवगै-
स्यजनाभ सद्पावनया भतिः स्यात् ॥"
संसर्गः, पु, (सं + श्रु + ऋच् ।) सम्बन्धः ।
स च समवायादिः । इति न्यायशास्त्रम् ॥ * ॥
प्रापिहान्धजार्दिसंगप्रायश्चित्तम् । यथा,—
"स्तेषादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम् । अजा-
ज्ञानतो वस्त्रेण पातितम् ।
संवस्त्रेण पतितं पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौ नादेकश्रयासनाश्रयान् ॥"
इति ह्यारीतवचनात् ।
ज्ञानतो वत्सराह्णेति । तद्वत्सुखहोषामाव
यव । [कश्चित् ।'
"बान्धवोऽपि पृथग्भूत्वा तत् पार्थ नाश्रुयात्
इति देवसूक्तवचनात् ॥ * ॥
'वस्त्रस्य सुदृक्ते पक्वान् कच्छार्हं तस्य निर्दिष्टम् ।

शुष्कान्नभोजिनः पादमत्स्याच्च भगवान् मनुः ॥'
तस्याविज्ञातचण्डालसहितैकवेष्टस्य सङ्करीकर-
णरूपमूलपाककर्तुः द्वितीयसंसर्गिणः । तथा
चापकम्बः ।
'अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद्युष्य वैष्मिनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कायेन कुप्यंतास्य विशोधनम् ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् ।
प्राजापत्यस्तु श्रृणान् तथा संसर्गद्वयम् ॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कच्छं तेषां विनिर्दिष्टम् ।
तेषामपि च येभूक्तं तेषामहं विशोयते ।
तेषामपि च येभूक्तं कच्छपादो विशोयते ।'
अत्र तृतीयसंसर्गिण एव प्रायश्चित्तदर्शनात्
चतुर्थसंसर्गो दोषो नास्ति । प्रायश्चित्तविवेको-
पेक्षम् ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथ
संसर्गनिरूपणम् । तत्र महापातकिसंसर्गस्य
पापहेतुत्वमाह मनुः ।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुरुद्वयगमनः ।
महान्ति पातकाद्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥"
प्रायश्चित्तमपि मनुना दर्शितम् ।
"एषां पापकृतास्तुता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
पतितैः संप्रवृत्तानामिमाः श्रूयत निष्कृतिः ॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥
प्रायश्चित्तोयतां प्राप्य देवात् पापकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत् सङ्गिः प्रायश्चित्तोऽहते द्विजः ॥"
पापिष्ठस्य सर्गो पातको भवति इति कल्पश्रुतिः ॥
विष्णुः । यच्च येन पापात्मना सह संश्रजेत् स
तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । गौतमोऽप्याह ।
ब्रह्महत्यापराधगुरुतत्त्वगपिहमाहयोनिस्वन्माग-
स्तेनाभक्ष्यभक्षकान्तिनिन्दकनिन्दितकस्मी-
त्यादिपतितात्वात्पतितत्वाग्निः पतिताः
पातकस्य प्रयोजकाश्च तेष्वाहं समाचरन् ।
निविष्टपतितसंसर्गात् पतितोति श्रुतिः, कल्पा ।
के ते स संसर्गकारा इत्यत्राह दृढस्थितिः ।
"शकश्रयाचरन् पदं क्तिर्भाक्पक्वान्नमिश्रयम् ।
याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनम् ।
नवघा सङ्करः प्रोक्तो न कर्षोऽप्यधमेः सह ॥"
ह्यागलेयः ।
"आलापात् पात्रसंश्रयात् निश्वासात् सह-
भोजनात् ।
सहश्रयासनाध्यायात् पापं संक्रमते ह्यन्तम् ॥"
यमः ।
"बुद्धत्वं हि मनुष्यव्यामन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।
यो बन्धान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति क्लिप्-
सम् ॥"
देवतः ।
"प्रतिपेन सहोयित्वा जानन् संवत्सरं नरः ।
मिश्रितस्तेन सोऽहं स्वेव पतितो भवेत् ॥
याजन् योनिस्वम्बं खाध्यायं सहभोजनम् ।
क्त्वा सद्यः पतन्त्येव प्रतिपेन न संश्रयः ॥"
यावः ।
"ब्रह्महत्या मद्यपः स्तेनो गुरुतत्त्वग एव च ।

संसारः

महापातकिनस्ते ये सन्ते; सद्यः संवसेत् ॥
संवरन्तु पतितः संसर्गं कुरुते तु यः ।
यावद्व्यासनेर्निर्धनं जानन् स पतितो भवेत् ॥”
ननु द्वितीयद्वितीयसंसर्गं प्रमाणं नास्ति
अतएव वृद्धशतातपः ।

“अशुचिं सस्यश्रेष्ठयस्तु एक एव स दुष्यति ।
तन्सृष्टाख्यो न दुष्येत सत्त्वद्रव्येव विधिः ॥”
तथा ।

“संहतानां पात्राणां यद्विकसपद्यते ।
तस्य तत् प्रोद्यन् प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि ॥”
उच्यते । यच्च येन पापान्नैवेति यो येन संप्रि-
दिति संसर्गो येन संसर्गमिति विष्णुवास-
जावालवचनैः सामान्येन पापिष्ठसंसर्गो पापी
भवति इति प्रतिपादनात् संसर्गपापिष्ठस्यापि
संसर्गो पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रति-
पादितम् ॥ * ॥ पतितोत्पन्नानां शुद्धिर्मच्छतां
पतितानां प्रायश्चित्तस्य द्वितीयो भागस्तथा-
यश्चित्तं द्वितीयम् । स्त्री च पतितोत्पन्ना द्वितीय-
भागस्य द्वितीयभागं कुर्व्यात् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥

संसर्गाभावः, पुं, (संसर्गस्य सम्बन्धेन अवच्छिन्नो-
भावः ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभाव-
पदार्थविशेषः । स तु भेदभिन्नाभावः । स च
त्रिविधः । प्रागभावः १ ध्वंसः २ अत्यन्ता-
भावः ३ यथा,—

“अभावस्तु द्विधा संसर्गान्ध्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एव चैवध्वंसप्रागभावः संसर्गाभाव इत्येते ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥ * ॥

भेदस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावत्वम् । विनाशभावत्वं प्रागभावत्वम् १
जन्माभावत्वं ध्वंसत्वम् २ निवृत्तसंसर्गाभावत्व-
मत्यन्ताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
संसर्गः, [नृ] (संसर्गोऽस्य स्त्रीति । इतिः ।
यद्वा, सं + हज् + “संपृच्छात्प्रति । ” ३ । २ ।
१४२ । इति विष्णुः ।) संसर्गविशेषः । यथा ।
विभागानन्तरं मैत्रातृ पित्रभ्रातृपितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां यथायथं एकचावस्थानं संसर्गः, तद-
युक्तः संसर्गः । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य
धनं तन्वातस्याप्रत्यक्षं तदपत्याभावे संसर्गो
स्वयं यज्जीयात् । इति दायतत्त्वम् ॥

संसर्पः, पुं, सन्धकप्रकारेण गमनम् । सर्पादि-
गमनवृत्तमनम् । संपूर्णवृत्तघातोर्वृत्तप्रत्ययेन
नियतः ॥

संसर्पः, [नृ] जि, संसर्पशब्दादिनृप्रत्ययेन संपूर्णक-
रूपघातोर्निनृप्रत्ययेन वा नियतः ॥ संसर्प-
विशेषः । सम्बन्धगमनश्रौतः । (यथा, रघुः ।
७ । २६ ।

“कपोलसंसर्पिशिखः स तस्याः

सुहृत्सकपौतृपसतां प्रीदे ॥”)

संसारः, पुं, (संसरत्यस्मादिति । सं + हज् गतौ +
प्रच् ।) मिथ्याज्ञानजन्यवासना । इति नैया-

संसार

यिकाः ॥ यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा
वासना । इति प्रामाण्यवाद्गादाधरी टीप्यनी ॥
खादृष्टीपनिवृद्धशरीरपरिच्छेदः । इति कलाप-
टीकायां गोपीनाथः ॥ संसरणम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तत्पर्यायः । दुःखलोकः २ भवः ३
कष्टकारकः ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥ अपि च ।
“अस्माद्विजायते विश्वमन्त्रैव प्रविलीयते ।
अमायो मायया बद्धः करोति विविधाकृतः ॥
न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत् प्रभुः ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो न तन् ॥
न प्राणो न मनो अत्तं न शब्दः स्पर्श एव
च ।

न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्ता न वागपि ॥
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विलोत्तमाः ।
न कर्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपुरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणश्चेत्ययं परमार्थतः ।
अहं कर्ता सुखी दुःखी क्षयः स्थलेति धामतिः ॥
सा चाहङ्कारकर्तृत्वाद्यलम्ब्यारोप्यते जनैः ।
वस्तुनि वेदविद्भिः साक्षिणं प्रकृतेः परम् ॥
भोक्तारमचरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् ।
तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः सर्वदेहिनाम् ॥”

इति कौर्म ईश्वरगीतासु २ अध्यायः ॥

जिज्ञ ।

“पित्रमातृसुहृद्भातृकज्जादिकृतेन च ।
हृष्टोऽसक्ततया देव्यमश्रुपूर्वाङ्गनो गतः ॥
एव संसारचक्रेश्वरं भ्रमता तात सङ्कटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंघातकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवाद्नामा-
ध्यायः ॥

संसारगुरुः, पुं, (संसारस्य गुरुः ।) कामदेवः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ जगद्गुरुश्च ।
संसारमार्गः, पुं, (संसारस्य मार्गः ।) योनिः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥

संसारमोक्षणं, जि, (संसारस्य मोक्षणं यस्मान् ।)
भवतारकम् । यथा,—

“एवमेतन्महाप्राक्तं देवि । संसारमोक्षणम् ।
मम भक्तव्यवस्थायै प्रयुक्तं परमं मया ॥”
इति वाराहे सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥ *
(संसारस्य मोक्षणम् ।) भवमोक्षने, स्त्री ।
तदुपाया यथा,—

बलिर्वाच ।

“संसारार्णवममार्गं नरायणमन्वयेतसाम् ।
तरयेथो भवेत् पोतस्तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

ये श्रद्धाचक्रालंकरं तु शार्ङ्गिणं
खगेन्द्रकेतुं वरदं श्रियः पतिम् ।
समाश्रयन् भवभौतिनाशनं
संसारमर्त्तं न पतन्ति ते पुनः ॥

वैकुण्ठं खण्डपरशुं भवबन्धमुच्छिदम् ।

प्रणिपत्य महात्मानं संसारं न पुनर्भवेत् ॥

ध्यायेत् दामोदरं यस्तु भक्तिमन्मोक्षयेत वा ।

न स संसारमर्त्तेश्चिन्तु मृज्यते दानवैश्वर ॥

संखटः

ये मानवा विगतरागपरावरेणा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।
ते धौतपाण्डुरपटा इव राजहंसः
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥”

इति वामने ६० अध्यायः ॥

संसारः, [नृ] पु, (ससारोऽस्य स्त्रीति । इतिः ।)
संसारविशेषप्राणी । इति हलायुधः ॥ शरीरीः ।
यथा । संसारिणमिति संसारित्वं शरीरित्वम् ।
शरीरित्वस्य भोगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टावत्त्वम् ।
अत ईश्वरपरिग्रहीतरामकृष्णादिशरीरबुद्ध्यः
मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य वा न
संसारपदेन विवक्षासम्भवः । इति बौद्धाधि-
कारस्य गादाधरी टीप्यनी ॥

संखडिः, स्त्री, (सं + खि + क्तम् ।) प्रकृतिः ।
स्वभावः । इत्यमरः ॥ सन्धकप्रकारः । सदोद्या ।
इति मेदिनी ॥ परमा खडिः । मोचः । यथा,
“मासुपेक्ष पुनर्जन्म दुःखाजयमशान्तम् ।
नामुपनि मन्त्रात्मनः संखडिं परमो गताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोकः ॥
(फलम् । इति खामी । यथा, भागवते । १ ।
२ । १२ ।

“अतः पुमिर्हिज्जिञ्छेदा वण्यश्मविभागश्च ।
खडुहितस्य धर्मस्य संखडिर्हृदितोयणम् ॥”)

संखटिः, स्त्री, (सं + ख + क्तम् ।) संसारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१ । १४ ।

“आपन्नः संखटिं घोरां यन्मम विवशो मृणन् ।
ततः सद्यो विसृज्येत यद्विभेति स्वयं भयम् ॥”)
प्रवाहः । इति चिकाण्डशेषः ॥

संखटः, जि, (सं + ख + क्तः ।) संसर्गः ।
वमनादिना संशुद्धः । इति मेदिनीकरहेम-
चन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्रातृ पित्रभ्रातृ-
पितृव्यभ्रातृपुत्राणां यथायथं एकचावस्थानं
संसर्गसदृश्यः ॥ अथ संखटधनविभागः ।
एकपित्रजातयोरपि सोदरविमाहजयोर्मृतदेय-
वष्टपुरुषपित्रभ्रातृत्वेन सोदरस्येव धनाधिकारो
न तु पित्रादिजयमात्रपित्रभ्रातृत्वविमाहजस्य ।
कचित्तु संखटत्वेन विमाहजस्याप्यसंखटसोदरेण
सद्यः तुल्याधिकारिता सोदरस्य संखटत्वे स
एव यज्जीयात् संखटपि विमाहज इति ।
तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“संखटिन्सु संखटौ सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्याच्चोपहर्दंशं जातस्य च न्यस्तस्य च ॥
असंखटस्य संखटौ नान्योदरयोर्धनं हरेत् ।
असंखटपि चादद्यात् संखटौ नान्यमाहजः ॥”
संखटिन्माह वृहस्पतिः ।
“विभक्तो यः पुनः पित्रा धात्रा चैकैक
संस्थितः ।

पित्रयोयाथवा प्रीत्या स तु संखट उच्यते ॥”
तेन विभागानन्तरं मैत्रातृ पित्रभ्रातृपितृव्य-
भ्रातृपुत्राणां यथायथं एकचावस्थानं संसर्गः
तद्व्युक्तः संसर्गः । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य

धनं तज्जातस्यापहस्य तदपद्याभावे संसर्गां ख्यं गृह्णीयात् । एवं सोदरस्य तु सोदरः ॥ ३॥
ननस्य संख्येति संख्येति तद्वचनं तुल्यत्वं-
सम्बन्धसंज्ञकतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोद-
राणां सापेक्षानां भाट्टपुत्राणां पित्राणां
तुल्यानां सङ्गावे संसर्गां गृह्णीयात् वाक्याद-
विशेषयुतेः । पूर्ववचने सर्वेषामेव प्रकृतत्वात्
सर्वेषु चाद्विपासम्भवान् । अतो न भाट्टमात्र-
विषयमिदं वचनमिति जीवतवाहनम् ॥ सोदरे
त्वसंख्येति संख्येति सोदरे च सति कतर-
स्तावत् गृह्णीयात् । एव सोदरासोदरयोः संख-
्ययोः सङ्गावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह
अन्योदर्यास्त्विति । अन्योदर्यः पुनः संख्ये
सन् गृह्णीयात् नान्योदर्यामात्रः किन्तु असं-
ख्येति पूर्ववचनस्य सोदरपदसुषुप्तात् प्राप्तिः
सोदरस्य गृह्णीयात् । तेन एकत्र विषये
पूर्ववचनोक्तसंख्यत्वसोदरत्वयोरेकशस्त्रत्वात्वा-
दुभयोर्विषयस्य गृह्यत्वम् । तदुभयसत्त्वे च असो-
दर्यस्यासंख्येति तुल्यत्वं प्रत्याज्यते । द्वितीये
आह संख्येति नान्यमात्रेण इति । सोदरे
संख्येति सति अन्यमात्रेण संख्येति न
गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र संख्येति सोदर एव
गृह्णीयात् । संख्यत्वाविशेषेति सोदरत्वेन तस्य
वक्तव्यत्वात् । दायभागकारास्तु अन्योदर्यस्तु
संख्येति सन् सद्यपि सोदरे संख्येति धनं
हरेत् नान्योदर्यं । संख्येति गृह्णीयादिति
पूर्वाह्नस्यार्थः । तत्र किं सोदरस्तदानीं न
गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायास्तत्तदानीं असंख्येति
चादद्यात् सोदर इत्यनुषङ्ग्यते न संख्येति न्य-
मात्रेण केवलः । किन्तु उभाभ्यामेव विषयस्य
गृहीतव्यमित्याहुः । मितान्तरादयोऽप्येवम् ।
याज्ञवल्क्यारोपकालिकायां श्रुतपाणिमहामहो-
पाध्यायस्तु । अन्योदर्यस्तु संख्येति नान्योदर्यो
धनं हरेत् । असंख्येति सोदर एव गृह्णीयात्
न तु संख्येः सापेक्षो भाता । संख्ये इति
गर्भसंख्येः सोदर इति केचित् । नान्योदर्यो
धनं हरेत् इति पाठे अन्योदर्यः सन् धनं न
गृह्णीयात् इति आख्या असंख्येति सोदरस्याधि-
कारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्तिरित्याहुः ।
रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योदर्यधनं हरे-
दिति पाठो दृश्यते स ह्यलभ्यतयाज्ञवल्क्यमित्या-
चारापरिवातहत्याद्युपपत्त्यैव नान्योदर्यो धनं
हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसाराख्यादर्श-
नाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहुः । इति दाय-
तत्त्वम् ॥

संख्येति, कौ, (संख्ये + ल ।) संख्येति भावः ।
यथा । तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंख्यत्व-
सोदरत्वयोरैकशस्त्रत्वात्तदुभयोर्विषयस्य गृह्य-
त्वम् । इति दायतत्त्वम् ॥

संख्येति, [व] पु, (संख्ये + संख्येति लभ्यासीति ।
इति ।) संख्येति विशिष्टः । यथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

“संख्येति संख्येति सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्यात्सापेक्षेर्देशं जातस्य च ख्यतस्य च ॥
अन्योदर्यस्तु संख्येति नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंख्येति चादद्यात् संख्येति नान्यमात्रेणः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

संस्कारः, पु, (सं + कृ + घञ् ।) प्रतियोगः ।
अनुभवः । मानसकर्म । इति मेदिनी । न्याय-
मते गुणविशेषः । स च त्रिविधः । वेगाख-
संस्कारः १ अयं स्वर्तपदार्थस्याधी । कृत्तवेग-
जन्मः कृत्तनकर्मजन्मस्य । स्थितिस्थापक-
संस्कारः २ अयं पृथिवीगुणः कृत्तव्यकर्मते पृथि-
व्यादित्युपपदार्थगुणः । अयं अतीन्द्रियः
स्यन्दनकारणस्य । भावनाख्यसंस्कारः ३ अयं
आत्मनः अतीन्द्रियगुणः । उपेक्षानात्मक-
निश्चयजन्यः । अयं स्मरणप्रवृत्तिजन्यः कार-
णस्य ॥ ४ ॥ अस्य प्रमाणम् ।

“संस्कारमेवो वेगोऽपि स्थितिस्थापकभावने ।
स्वर्तमाने तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः कृत्तुः ॥
स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचित्तुर्जपि ।
अतीन्द्रियः स विज्ञेयः कृत्तुः स्यन्देऽपि

कारणम् ॥

भावनाख्यस्य संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
उपेक्षानात्मकस्य निश्चयः कारणं भवेत् ।
स्मरणे प्रवृत्तिर्भावाभ्यासो जीवतुल्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ४ ॥

शुद्धिः अदृष्टविशेषजनककर्म । यथा । यदा नि-
श्चापानान्तरं कर्मकाले वृत्त्यादिशुद्ध्या संस्कृ-
तामिरन्वचनीयते तदा पुनर्भू संस्कारः
कर्तव्यः । सत्तु उपलब्ध उल्लिख्य उल्लिख्य
अभ्युत्थयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽभौ भूयः ।
इति गृह्यान्तरात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ ४ ॥
दृष्टविशेषसंस्कारा यथा । विवाहः १ गर्भा-
धानम् २ पुंसवनम् ३ सोमन्तोन्नयनम् ४
जातकर्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७
चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्तनम् १० ।
यथा हारीतः । गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भ-
सन्धाति पुंसवनात् पुंसकरोति फलस्यापनात्
मातापितृभ्यो पाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भो-
पधातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति
नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडा-
करणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमं एतरेष्टाभिः
संस्कारैर्गर्भोपधातुं पूतो भवतीति । स्नान-
मन्त्र समावर्तनस्यापि कथ्यते । इति
संस्कारतत्त्वम् ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्यः ।

“गर्भाधानमवतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।
वष्टेऽग्रे वा सोमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥
अद्वयोकाद्रे नाम चतुर्थं मासि निष्क्रमः ।
वष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्यं यथाज्जन्मम् ॥
एवमेतः श्रमं याति बीजगर्भसंज्ञकम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ ४ ॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
“असंस्कृतान् संस्कारां भाट्टभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाह्वाशस्तु तुरीयकम् ॥”
असंस्कृता भान्तरी भगिन्यश्च पूर्वसंस्कृतेषु प-
नोते । अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेः इत्यु-
क्ताह तत्त्वम् ॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ।
गण्डपुराणोक्तसंस्कारास्तु चैव ६३ । ६४ । ६५

अध्यायेषु द्रष्टव्याः ॥ ४ ॥
अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम् ।
“अथ जीर्णसंस्कारविधिः पुण्यो महासुने ।
देवतादिषु कर्तव्यो महाभोगफलपुंसभिः ॥
मृगानादृगुणं पुण्यं जीर्णसंस्कारतो भवेत् ।
तस्मादनाथजीर्णेषु कार्यं संस्करणं सुने ।
स्वकीयं परकीयं वा यथाविभवविचारे ॥
स्वतो वा परतो वाद्य यस्तु संस्कृते सुरान् ।
स यावच्चन्द्रसूर्यौ गोष्ठावत्कालं सुखी

भवेत् ॥

लोकेषु तेषु देवानां विरजस्को हृष्टधीः ।
यथा गोमेधयज्ञेषु पशुरोमसमाः सप्ताः ॥
वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णसंस्कारकारकः ।
अनाथा वा सनाथा वा पूजनीयाः सदा सुराः ॥”

इति देवपुराणे पूजाविधिनामाध्यायः ॥
संस्कारजः, चि, संस्कारेण जातः । संस्कार-
शब्दपूर्वकजनघातोऽप्रत्ययेन नियमः ॥
संस्कारवर्जितः, पु, (संस्कारेण वर्जितः ।) उप-
नयनसंस्कारहीनः । तत्पर्यायः । ब्राह्मः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टसंस्कारहीने, चि ।
संस्कारहीनः, पु, (संस्कारेण हीनः ।) ब्राह्मः ।
इत्यमरः । संस्कारहीनत्वकालमाह । यमः ।
“पतिता यस्य सावित्री दृष्टवर्णिनि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतं वरः ॥”
तथा मार्कण्डेयः ।

“विप्रस्य षोडशाहवर्षात् राक्षो हारिष्यतेः
परम् ।
वैश्यस्याष्टादिकाब्दात् सावित्रीपतनं भवेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्वि-
प्रतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिरिच्येत अत ऊर्ध्वं निवर्तते ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

संस्कृतं, कौ, (सं + कृ + क्तः ।) लक्षणेपेतम् ।
इति मेदिनी । पाणिन्यादिकृतयाकरणस्येव
उपेत उपगतो लक्षणेपेतः साधुशब्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः । स तु देववाची । यथा,
“गोवीश्वरवायोवदनं सुकुम्ह-
संकीर्णस्यैवभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न सुमनोवा-
न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥”

इति सुमनोवाचकरयप्रश्नचोदकः ॥

संस्कृतः, चि, (सं + कृ + क्तः ।) कृत्तमः । इत्य-
मरः । करणेन निर्दिष्टः कृत्तमो वटादिः ।
इति भरतः । पक्षः । स्वतो गुणान्तराधानम् ।

संख्यः

इत्यमरटीकायां स्वामी । शस्त्रः । भूषितः । इति मेदिनी । शोधितः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ । “पुराणसूक्तं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् । अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तु संस्कृताः ॥”) संस्क्रिया, स्त्री, (सं + कृ + “कृञः शृच्” ३ । ३ । १०० । इति शः ।) श्रवणादिक्रिया । इति चिकाक्षशेषः ॥ संस्कारश्च ॥ मस्तरः, पु, (सं + स्तृ + कृ + कृप् ।) श्रया । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चादिरचितश्रया । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५७ । “नवपञ्चवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् । तदिदं विषद्विद्यते कथं वद वामोऽव चित्ताधिरोहणम् ॥”) संस्तवः, पु, (सं + स्तु + कृप् ।) परिचयः । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २५ । “विहाय वाङ्मातुर्नि मदाव्यथा दस्तकृच्छ्रश्च रते शिखण्डिनः । श्रुतिः श्रयलुप्तदृष्टसनिःखन गुणाः प्रियलोधिजना न संस्तवः ॥”) सम्बन्धस्तुतिश्च ॥ (यथा, भागवते । ११ । १३ । ३१ । “इति मे द्विषसन्द्वा सुनवः वनकादयः । समाजयित्वा परया भक्त्या गृणत संस्तवैः ॥”) संस्तवान्, चि, (सं + स्तु + कृप् ।) स + स्तु + “सम्बन्धस्तुवः” उणाः २ । ८६ । इति आनच् ।) सङ्कता । इत्युपादिकोऽवः । वाग्यी । उहाता । हर्षः । इति सत्पिप्रसारोपादित्ति । संस्तावः, पु, (समेव स्तुवन्ति यस्मिन् देशे कृन्दोगा इति । सम् + स्तु + “यज्ञे समि स्तुवः” ३ । ३ । ३१ । इति घञ् ।) ऋतुषु द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः । इत्यमरः ॥ यज्ञेषु स्तुतिकारिणां ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः संस्ताव उच्यते । ऋतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः स्थानं स संस्ताव इत्यन्वयः । समेव स्तुयते कृन्दोगैरव इति संस्तावः घञ् । इति भरतः ॥ संस्तुतः, चि, (सं + स्तु + कृप् ।) सम्बन्धकारिण स्तुतिप्राप्तः । सम्बन्धस्तवविषयोभूतः । यथा,— “भूयश्च शतवर्षिष्णामनाष्टष्टामनमसि । सुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्मविश्याम्ययोगिना ॥” इति देवीमाहात्म्यम् ॥ संस्त्रायः, पु, (सं + स्त्री + घञ् । आतो युक् ।) संघातः । सन्निवेशः । इत्यमरः ॥ संस्थानम् । विस्तृतिः । इति मेदिनी । गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ संस्थाः, पु, (संतिष्ठते खपरराङ्गेषु इति । सं + स्था + कः ।) चरः । इति मेदिनी । निजराङ्गकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १२ । ३६ । “संस्थाः सुखारसंस्थिते दत्तदायाः शुभाश्रयाः ॥”)

संस्थाप

संस्थाः, चि, (संतिष्ठते इति । सं + स्था + कः ।) अवस्थितः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ६६ । “यदा मे भरणां भूयात तदा मा भूत् स्तुतिभूमः । दिने दिने जगत् चित्तं तद्वि संस्थां भवत्विति ॥”) गतः । इति शब्दरत्नावली ॥ संस्था, स्त्री, (संतिष्ठतेऽनेनेति । सं + स्था + कृप् ।) न्यायपथस्थितिः । इत्यमरः ॥ सन्तिष्ठतेऽनया सम्बन्धवस्थानं वा संस्था । इति भरतः ॥ अस्थाः पर्यायोऽर्थ्यादाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, उपदेशशतके । ६० । “अपि शक्तः परिहृत्तं यवातिप्रापं हरिहर्षे कसे । राजासनं न मेने पुरातनीं पालयेत् संस्थाम् ॥”) पतिज्ञा । यथा, रघुः । ११ । ३८ । “तस्य वीर्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवश्रजन्मनः । स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पौङ्गितो दुहितुल्लसत्सखा ॥”) स्मितिः । सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ॥ यवस्था । (यथा मनुः । १ । २२ । “सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवात्रो पृथक् संस्थाश्च निर्कमे ॥”) यक्तिः । ऋतुभेदः । (यथा, भागवते । १० । २३ । ८ । “दीक्षायाः पशुषंस्थायाः सौचामययाश्च सत्तमाः । अन्यत्र दीक्षितस्थापि नाममयन् हि दुष्यति ॥”) समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयस्तुत्यम् । यथा,— “नेमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्मनिको लयः । संस्थिति कविभिः प्रोक्तस्तुर्धास्य स्वभावतः ॥” इति पुराणम् ॥ संस्थानं, स्त्री, (सं + स्था + कृप् ।) सन्निवेशः । (यथा, मनुः । ८ । ३७१ । “भस्तरं लङ्घयेत् या तु स्त्रीहातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुषंस्थिते ॥”) चतुर्व्ययः । इत्यमरः ॥ आकृतिः । मनुः । इति मेदिनी । चिह्नम् । इत्यन्यपालः ॥ सम्बन्धस्थितिश्च ॥ (यवस्था । यथा, भागवते । ३ । ६ । २७ । “लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनं परिखिद्यतः । तामाद्यागाधया वाचा कण्ठज्ञं शमयन्निव ॥”) संस्थापनं, स्त्री, (सं + स्था + कृप् + कृप् ।) सम्बन्धस्थितिप्रापणम् । स्थीरीकरणम् । यथा, “परिचायाथ साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥” इति भगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ “साधुरचयेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थीरीकर्तुम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

संहत

संस्थितः, चि, (सं + स्था + कृप् ।) गतः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । १६० । “संस्थितान्प्रत्यक्षं समोधात् पुत्रमाहरेत् । यत्र यद्वक्ष्यतां स्थातुं तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥”) सम्बन्धस्थितिविशेषश्च ॥ (यथा, कौर्मि । १ । २१ । “इदं पञ्चदशमं पुराणं कौर्मिसूक्तम् । चतुर्द्धासंस्थितं पुण्यं संहितानां प्रमेदतः ॥”) संस्थितिः, स्त्री, (सं + स्था + कृप् ।) संस्थानम् । (यथा, मनुः । ६ । ६० । “यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथेवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥”) गतः । गृहम् । इति कैचित् ॥ संसर्गः, पु, (सं + स्मृ + घञ् ।) सम्बन्धः । स तु लङ्गिन्प्रियास्तुगुणविशेषः । यथा, कृष्णलेखः । “आत्मापातु गान्तसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् । सहश्यासनाध्यायात् पापं संकमेत गृहम् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ संस्पर्शा, स्त्री, (संस्पर्शतेऽसौ इति । सं + स्पर्श + कर्मणि घञ् । टाप् ।) जनानामागमः । इत्यमरः ॥ संस्फालः, पु, (सम्बन्धस्थालः स्फुरणं वक्ष ।) मेघः । इति चिकाक्षशेषः ॥ संस्फुटः, चि, (संस्फुटोतीति । सं + स्फुट् + इगुप-धेति कः ।) विकसितः । इति शब्दरत्नावली ॥ संस्मेदः, पु, (सं + स्मेद अनादरे + अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ संस्फोटः, पु, (संस्फोटोत्थेति । सं + स्फुट् + सेदने + घञ् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ संस्कारणं, स्त्री, (सं + स्मृ + कृप् ।) संस्मृतिः । संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगिनाम्नसः । “ध्यायेन्नास्तथायं नित्यं ज्ञानादिषु च कर्मसु । तद्विधोरिति मन्त्रेण ज्ञायादपु पुनः पुनः ॥ गायत्री वेणवी ह्येषा विष्णोः संस्करणाथ वै ॥” इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ संस्मृतिः, स्त्री, संस्मरणम् । सपूर्वसंस्मृतातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, कथाचरित्-सागरे । ५५ । २०६ । “तच्छ्रुत्वा संस्मृतिं लब्ध्वा स राजा प्रत्यवाच तम् ॥”) संहतः, चि, (सं + हत + कृप् ।) दृष्टव्यः । इत्यमरः ॥ मितिः । दृष्टः । इति मेदिनीकर-हेमचन्द्रौ ॥ सम्बन्धप्रकारेण हतश्च । संहतजातः, चि, (संहते जातुनी वक्ष ।) लयजातकः । यथा,— “प्रभुः प्रगतजातः स्थातुं प्रज्ञोऽनेन च दृश्यते । संसृं संहतजातश्च भवेत् स श्रोत्रेण तत्र हि । ऊर्ध्वमुखोऽनारुः स्थादूर्ध्वोऽनारुः ॥” इति भरतवृत्तसाहचर्यः ॥

संहार

संहिता

सकटा

संहतत्राजुकः, त्रि, (संहतत्राजुरेव। स्वार्थे कन्।)
लज्जत्राजुकः। तत्पर्यायः। संजुः २। इत्य-
मरः॥ संहतत्राजुः ३ संज्ञः ४। इति तट्टी-
कायां भरतः॥

संहतलः, पु, (संहतं परस्परयोर्मिलनं लातीति।
ला + कः।) मिलितपाणिद्वयम्। इत्यमरः॥
द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ संह-
तश्च उच्यते। प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः
स्यादित्यर्थः। संहतं लाति संहतलः हन-
त्रानादिति ङ। निर्विसर्गापेटे द्वौ वामदक्षिणौ
पादौ संहतौ मिलितौ चेत् तदा संहतल-
प्रतलादुच्यते। अस्मिन्नर्थे प्रतलोऽयं चपेटे संह-
तने च वर्णमानत्वात् नानार्थः। इति भरतः॥

संहतिः स्त्री, (सं + हन + क्तिन्।) सम्बन्धः।
इत्यमरः॥ (यथा, हितोपदेशे।

“अल्पानामपि वक्तुना संहतिः कार्यसाधिका।
वृत्तैर्गण्यमापन्नैर्वैश्वानरे मत्तन्ति॥”)

संहननं, स्त्री, (संहन्यते इति। सं + हन +
ल्यट्।) शरीरम्। इत्यमरः॥ (यथा भाग-
वते। ५। २। २२।

“आयोऽप्रसुतास्ते मातुरवुयश्चादौतपत्तिकर्तृ-
संहननवनेपिताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्य-
नानामि यथाविभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि वुषुजु॥”)
नम्यग्वाननञ्। (कठिने, त्रि। यथा, भाग-
वते। ५। ६। १०।

“श्रीतोऽथावतवर्षेव वुष इवानाथतादः पीन-
संहननादः * * * विचचारः॥” “सह्यन्ति
निविडौभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव
इत्यर्थः॥” इति तट्टीकायां स्वामी॥

संहाराखः, पु, (संहार इति आख्या यस्य।)
रावकनामाभिः। इति मत्स्यपुराणम्॥

संहर्षः, पु, (सं + हृष + क्तृन्।) प्रमोदः।
सङ्कोचः। (यथा, महाभारते। ३। २२८। २४।

“संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्यो सखी रथ स्थितः।
समरे नाशयेत् शत्रून्मोघो नाम पावकः॥”)

बाहुः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (लोमहर्षः।
यथा, सुश्रुते। ६। ६।

“दाहसंहर्षताम्रलश्रीकनिस्सोदगौरवैः॥”
संहवनं, स्त्री, सम्बन्धप्रकारेणाहुतिः। संपूर्ण-
वृद्धातीर्भावान्नदत्तं (लुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

संहारः, पु, (संह्रियतेऽनेनेति। सं + हृ + अच्।
याधेति।) शः। १२२। इति घञन्तः साधुः।

नरकविशेषः। इत्यमरः॥ प्रलयः। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, मनुः। १२। ८०।

“मन्वन्तराण्यसंख्यति सर्गः संहार एव च।
क्रौडम्रितैव तु कृते परमेष्ठौ पुनः पुनः॥”)

संक्षेपः। इति जटाधरः॥ संक्षरणञ्। (यथा,
रघुः। ५। ५०।

“संक्षेपं नाम सखि। ममास्त्वं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्॥”)

संहारसूत्रा, स्त्री, (संहारस्य सूत्रा।) विघ-
र्णनसूत्रा। यथा, राघवसंहृतम्॥

“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वमुखं दक्षहस्तकम्।

त्रिप्राङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुज्य परिवर्तयेत्॥
प्रोक्ता संहारमुद्वेगमप्येव तु प्रशस्यते॥”

अप्येव आत्मनोति शेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
भैरवविशेषः। यथा,—

“अमिताङ्गो नरकखण्डः क्रोध उन्मत्त एव च।
कपाली भीषणश्चैव संहाराच्छाष्ट भैरवाः॥”

इति तन्त्रम्॥

संहितः, त्रि, मिलितः। संपूर्णधातोः कप्रत्य-
येन निष्पन्नः॥

संहितपुष्पिका, स्त्री, (संहितानि मिलितानि
पुष्पाणि यस्याः। कापि अत इत्यम्।) मिश्रया।
इति राजनिर्घण्टः॥

संहिता, स्त्री, (सम्बन्धं धीयने सेति। धा +
कर्मणि क्तः। यदा, सम्बन्धं हितं प्रतिपादं
यस्याः।) मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रम्। तत्पर्यायः।
सूतिः २ धर्मसंहिता ३ सुति-
जीविका ४। इति शब्दरत्नावली। संहिता-

विशेषा यथा,—
“एव पुराणसंख्यानं चतुर्लसत्सङ्गतम्।
अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः॥
इतिहासो भारतश्च वाल्मीकीयः काश्यपेव च।
पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम्॥
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिर्न गौतमीयकम्।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्॥
पञ्चम्यः संहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विताः।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च।
गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्गुखण्डे १३ अध्यायः॥
अपि च।

“इदं पञ्चदशमं पुराणं कौर्मसमुत्तमम्॥
चतुर्थं संहितं पुण्यं संहितानां प्रमेदतः॥
ब्राह्मी भागवतो श्रुतौ वैष्णवौ च प्रकीर्तिताः।
चतस्रः संहिताः पुण्या धर्मकामार्थमोददाः॥
इत्युक्तं संहिता ब्राह्मी चतुर्विधैः समन्विता।
भवन्ति षट्सहस्राणि श्लोकानामत्र संख्याः॥”

इति कौर्म १ अध्यायः॥
तत्र स्कन्दपुराणोक्तषट्संहिता यथा,—

“स्कान्दमद्यामिवस्यामि पुराणं श्रुतिस्मरितम्।
षड्विधं संहितामिदं पञ्चाशत्सहस्रमस्मृतम्॥
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया स्मृतसंहिता।
तृतीया शाङ्करो विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता॥
तत्परा संहिता ब्राह्मी सौरान्त्या संहिता मता॥
यज्यतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता॥
आद्या तु संहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका।
तृतीया यज्यतस्त्रिंशत् सहस्रेणोपलक्षिता।
तुरीया संहिता पञ्चमहस्रेणोपलक्षिता।
ततोऽन्त्या त्रिसहस्रेण यज्यते विनिर्मिता।
अन्त्या सहस्रतः स्रष्टा यज्यतः पक्षितोत्तमाः॥”
इति स्कन्दपुराणे स्मृतसंहितायां शिवमाहात्म्य-
खण्डे १ अध्यायः॥

संहृतिः, स्त्री, (सं + कृ + क्तिन्।) बहुभिः
कृताज्ञानम्। इत्यमरः॥

संहृतः, त्रि, (सं + हृ + क्तः।) कृतसंहारः। यथा,
“अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता।
तत् संहृतं मयेकैव तिष्ठाम्यामी स्थिरो भव॥”

इति मार्कण्डेयपुराणोद्देवीमाहात्म्यम्॥
संहृतिः, स्त्री, (सं + हृ + क्तिन्।) संहारः।
यथा,—

“विष्टौ दृष्टिरूपा त्वं स्थिति रूपा च पालने।
तथा संहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
संचयः, पु, (सं + जि + क्तृन्।) नाशः। यथा,—

“रिपवः संचयं यान्ति कल्याणं चोपपद्यते।
नन्दते च कुलं पूर्वा माहात्म्यं मम प्रत्यताम्॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
प्रलयः। इति शब्दरत्नावली॥

संज्ञिपः, त्रि, (सं + ज्ञिप् + क्तः।) कृतसंज्ञेपः।
संज्ञेपविशेषः। यथा,—

“समाह्वयान्यन्तानि संज्ञिपैः प्रतिसंस्कृतेः।
सम्युत्सृज्यते वर्गेऽनिलिङ्गादुद्गासनम्॥”

इत्यमरः॥
संज्ञिपैः अख्येनैव बहुषेप्रतिपादकतयाभि-
हितैः। इति तट्टीकायां भरतः॥

संक्षेपः, पु, (सं + क्षिप् + क्तृन्।) स्तोकेन भूयसो-
ऽभिधानम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सुबल
इति खल्य इति च ख्यातः॥

संक्षुब्धः, त्रि, (सं + क्षुभ + क्तः।) सञ्चलनविशेषः।
इति क्षुभधाल्थर्दशानान्। आकुलः। यथा,—

“इष्टा समस्त संक्षुब्धं त्रेलोक्यममरारयः।
स्रज्जाखिलसैन्यास्ते सततस्युद्धाधुषा॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
संक्षेपणं, स्त्री, (सं + क्षिप् + क्तृन्।) विस्ती-
र्णनां संक्षेपः। प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति
भरतः॥ तत्पर्यायः। समसनम् २। इत्यमरः॥

संहारः ३ समाहारः ४ संयहः ५ समासः ६।
इति जटाधरः॥

संक्षोभः, पु, (सं + क्षुभ + क्तृन्।) चाचल्यम्।
सञ्चलनम्। यथा। “संक्षोभमश्चरयुषामपि
चित्ततन्त्रोः॥” इति श्रीभागवतम्॥

सकः, पु, } पूर्वोक्तपरामर्शकः। से इति भाषा।
सका, स्त्री, } तत्स्कन्दस्य टेः पूर्वं अकि परञ्च
आपृष्यथे च कृते प्रथमेकवचननिष्पन्नं पद-
द्वयम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६१। ११।

“इयत्तिका शङ्कुनिका सका जघास ते विष्म॥”
सकटं, पु, (कटेन अशुचिना श्वादिना सह
वर्णमानः।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥

सकटान्नं, स्त्री, (कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते तत्-
सहचरितमन्नं सकटान्नम्। इति मिताक्षरा।)
अशुद्धान्नम्। इति केचित्॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः। ३। १५।

“आचार्यपिचुपाध्यायान्निहृत्वापि त्रयी त्रयी।
सकटात्तं न चाङ्गीयात् न च तैः सह संवसेत्॥”)

सकटात्तं न चाङ्गीयात् न च तैः सह संवसेत्॥

सकाशः

सकण्टकः, पुं, (कण्टकेन सह वर्तमानः ।) शैवालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ करञ्जविशेषः । इति रत्नमाला ॥ नाट्यकरञ्ज इति भाषा ॥ कण्टकयुक्तं, त्रि । यथा,—
“श्रीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
हरपापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(लोमाञ्जिते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सामरे । २५ । २२० ।
“मत्तं साहसिकस्यभ्रंभीतेरिव सकण्टकेः ।
अङ्गे प्रणतमालङ्कारमुदरे भूपतिश्चिरम् ॥”)
सकरः, त्रि, हस्तयुक्तः । राजस्वविशिष्टः । शुल्क-
युक्तः । किरणविशिष्टः । करेण सह वर्तन-
योग्यः । इति बहुव्रीहिसमासनिघण्टुः ॥
सकरणः, त्रि, (करण्या सह वर्तमानः ।) क-
रण्यायुक्तः । सङ्घः । यथा,—
“भवानि त्वं हासे मयि विनर दृष्टि सकरणा-
मिति क्षीनुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति
यः ।
तदेव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुध्यपटवो
सुकुन्दरश्चिन्त्यस्तदसुकुटनीराजितपदम् ॥”
इत्यनन्दलहरी ॥
सकर्णः, त्रि, (कर्णाभ्यां सह वर्तमानः ।) श्रवण-
शीलः । तत्पर्यायः । सुतितत्परः २ । इति
जटाधरः ॥ कर्णयुक्तः ॥
सकर्मकाः, पुं, (कर्मणा सह वर्तमानः । कर् ।)
कर्मयुक्तधातुः । कर्मान्वयिक्रियार्थकः । यथा ।
क्वचित् सकर्मकाह्वानोर्भावेऽपि क्रियाव्याप्ति-
रस्ति । यथा । कां दिशं गन्तव्यम् । इति सुभ-
योधटोकायां दुर्गादासः ॥ (कर्मयुक्ते, त्रि ।
यथा, भागवते । ५ । २० । ३२ ।
“तद्गुरुपुत्रा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण
कर्मकाराधयन्ति ॥” “सकर्मकेण ब्रह्मसालो-
क्यादिवाचनं ।” इति तट्टीका ॥)
सक्तः, त्रि, (कलया सह वर्तमानः ।) सत्तु-
दायः । तत्पर्यायः । समम् २ सत्त्वम् ३ विषम् ४
अप्रेयम् ५ क्षतृत्वम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८
अखिलम् ९ निःशेषम् १० समयम् ११ पूर्णम् १२
अखण्डम् १३ अमूलकम् १४ । इत्यमरः ॥
अनन्यम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २८ । ४ ।
“हृभिः प्रविष्टं सुहृदं प्राह्वयन् सक्तोऽपुरीम् ॥”
कला प्रकृतिस्तथा सह वर्तते इति । सगुणम् ।
यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।
“निष्कलं सकलं ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ॥”)
सक्तामः, त्रि, (कामेन सह वर्तमान इति ।)
कामानुषिष्टः । यथा,—
“अकामो व सक्तामो वा यत्र क्वापि बहिलेने ।
इह चासुत दुःखानि माधव्यायीन पश्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सकाशः, पुं, (वाक्; प्रकाशस्तेन सह वर्तते इति ।)
समीपः । यथा,—

सङ्गतम्

“देवि देवोत्थरः शुभस्त्रैलोक्य परमेश्वरः ।
दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिच्छामः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
काशयुक्तं, त्रि ॥
सङ्गरुद्धः, पुं, साङ्गरुद्धश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सकुलः, पुं, (कुलेन सह वर्तते इति ।) शकुल-
मयः । इति शब्दरत्नावली ॥
सकुल्यः, त्रि (समाने कुले भवः । यत् ।) समोनः ।
यथा,—
“जारो लङ्गः समोजास्तु स्वजनज्ञातिवान्धवाः ।
नकुल्यन्मुदायादक्षसमानोदका अपि ॥”
इति जटाधरः ॥ ३ ॥
स्वावध्युत्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तपुरुष-
त्रयम् । तेषां दशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिः । स्वाव-
ध्यधत्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्यन्तसन्ततिश्च ॥
तेषामप्येव यथा, दृष्टव्यः ।
“दशाहेन सपिण्ठास्तु शुद्धानि प्रेतसूतके ।
चिरान्नेन सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्धानि
गोजनाः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ८ ॥
वायधिकारिः कुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधयः ।
यथा । वीधाधनः । प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं सोऽन्येभ्योऽन्यतरं सवर्गायां पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्धान्
आचक्षते । विभक्तदायादान् सकुल्यान् आच-
क्षते सत्यङ्गजेषु तज्जामी ह्यर्थो भवतीति । इति
दायतत्त्वशुद्धितत्त्वम् ॥ तस्य कन्यादानाधि-
कारित्वं यथा । विष्णुः । पिता पितामहो
भ्राता सकुलो मातामहो माता चैति कन्या-
पदः पूर्वनामे प्रकृतिस्तथा परः परः । वार-
दश्च ।
“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाहुमतः पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुलो वान्वस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्तथा कन्या दद्यात् सजातयः ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
सकुली, स्त्री, मन्त्रविशेषः । अस्या गुणादि-
स्तालयप्रकारादिशकुलशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सङ्ग, वा, (एव + “एकस्य सङ्गः ॥” ५ । १ । १६ ।
इति सृष्टं सङ्गदादेशश्च । संयोगान्त्येति सुचो-
कीपः ।) एकवारम् । (यथा,—
“सङ्गदशो निपतति सङ्गत् कन्या प्रदीयते ।
सङ्गदाहं दशानौत वीर्येयानि सङ्गत् सङ्गम् ॥”
इति महाभारतम् ॥)
सङ्ग । इत्यमरः ॥ विष्ठा । इति तट्टीका ॥
(अस्मिन्नर्थे तालयप्रकारश्च प्रयोगः प्रायशो-
द्भ्रष्टः ॥)
सङ्गजनः, पुं, (सङ्गत् भवति यस्मात् ।) काकः ।
इत्यमरः ॥ जपिकामापात्, च ॥
सङ्गतफला, स्त्री, (सङ्गत् फलानि यस्याः ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सखा

सङ्गजः, पुं, (सङ्गज गर्भो यस्य ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ एकमात्रगर्भिण्यां, स्त्री ॥
सङ्गहीरः, पुं, (सङ्गज वीर इव ।) एकवीरद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सक्तः, त्रि, (सङ्गज + क्तः ।) अविरतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ आसक्तः ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ४ । ११८ ।
“अस्योत्थराहताः सक्ता सख्युर्भूमिनिःस्रवाः ।
जर्मयः सिन्धुराजस्य महामेघ इवाहवे ॥”)
सक्तिः, स्त्री, सङ्गः । सङ्गजातोः क्तिप्रत्ययेन
नियन्ता ॥ (यथा, किराते । ५ । ४६ ।
“सक्तिं जवादपनययन्निखिले जनानां
वेरोचनेदिगुणितः सहसा मयूखः ।
रोधोसुवां सुहुरसुच चिरात्सुधीनां
भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥”)
सक्तुः, पुं, (सक्त्ये सिध्यते इति । सच सचने +
“सितनिगमिमिसिचोति ।” उणा० १ । ७० ।
इति तु ।) भृष्टयवादिसूयः । क्तातु इति
भाषा । यथा,—
“भृष्टा यवाः पुनर्धाना धानार्थं सक्तवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणादिः तालयादिशकुलशब्दे द्रष्टव्यः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १२२ ।
“एकः शरावः सक्तनामेकः प्रवहमम्भसः ।
शकुटालस्य तन्नाम सपुत्रस्य मयोधतः ॥”
अर्द्धबौद्धिमान् कौवलङ्गेऽपि दृश्यते ॥ प्रायशो-
ऽयं शब्दः बहुवचने प्रयुज्यते ॥)
सक्तुकः, पुं, (सक्तरिव । कत् ।) विषमेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्वार्थे के सक्तुश्च ॥
सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः ।)
अजादित्वान् टाप् ।) शमीद्वयः । इत्यमरः ॥
सक्तुफली, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्याः ।
डौप् ।) शमीद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥
सक्थि, [न्] स्त्री, (सक्त्ये इति । सङ्गज सङ्गे +
“असिञ्जिथ्या क्थिन् ।” उणा० ३ । १५४ ।
कथिन् ।) ऊरुः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । १८ । ४६ ।
“वृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निर्लयं संप्रयच्छति ।
सक्थोश्च सस्थिता वस्ते तथा नानाविधं वसु ॥”)
शकुटावयवविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
सङ्गमः, त्रि, जमताविशिष्टः । जमाविशिष्टः ॥
जमेण जमया वा सह वर्तमानः । इति बहु-
व्रीहिनियन्तः ॥
सच्चारः, त्रि, लवणयुक्तः । चारेण सह वर्तमानः ।
इति बहुव्रीहिसमासनिघण्टुः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।
“वातश्चेष्टश्चरं वायं सच्चारं कटुपित्तलम् ॥”)
सखा, [इ] पुं, (समानः ख्यायते इति । समान +
खा + “समाने खः सखोदात्तः ।” उणा०
४ । १३६ । इति ण् ।) दिलोपयत्नीयो समा-
नस्य सभापचः ।) सौहार्दयुक्तः । समानः
ख्यायते जनेः नास्तीति हिः सगोपादित्वान्

सगरः

स्थितिर्योपः समानस्य सभावश्च सख्युद्गा-
मिति सेडा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । आरुहः २ मित्रम् ३ सुहृत् ४ । इति
जटाधरः ॥ वयस्यः ५ सवयाः ६ स्निग्धः ७
सहचरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भावे ।
२ । २६ ।

“सखा गरीयान् प्रचक्षन् क्वचित्स्त्री हि कार्यतः ।
स्थातामसिचौ मित्रे च सहजप्राप्ततावपि ॥”
नद्यायः । इति मेदिनी ॥ तत्पत्नीगमने दोषो
यथा,—

“गुरुतत्पत्रतं कुर्व्यात् रेतः सिक्ता स्वयोनियु ।
सखुः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारौजन्तव्यभासु च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सखिता, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + तल् ।)
सखम् । यथा,—

“भीमासे बहुवेदितानि सुहृदस्त्वंकाः समस्ताः
स्य मे
वेदान्ताः परमात्मोद्युगुरवो यथं सम्योपासिताः ।
जाना याकराणि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽयं समयो मनुक्त्वविततो साहाय्यमाल-
म्बताम् ॥”

इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

सखिलं, स्त्री, (सख्युर्भावः । सखि + ल ।) सखम् ।

(यथा, महाभारते । १ । १२७ । १५ ।

“हृतं सर्वेण मेऽन्येन सखिलस्य त्वया हृये ।

इन्द्रयुद्धं पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥”)

सखी, स्त्री, (“सख्यश्चोति भाषायाम् ॥” ४ ।

१ । ६२ । इति टीप् । सहचरी । तत्पर्यायः ।

आलिः २ वयसा ३ । इत्यमरः ॥ सखीचौ ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १ ।

“अद्योक्षितं भक्त्युपस्थितोदयं

सखीजनोद्दीच्यकोहरीसुखम् ।

निदानमिच्छाकुलुखल्य मन्ततेः

सुदक्षिणा दौर्द्धनक्षयं द्यौः ॥”)

सखं, स्त्री, (सख्युर्भावः कम्मे वा । सखि + यत् ।)

मित्रता । तत्पर्यायः । सौहृदम् २ सौहार्दम् ३

साप्रदीनम् ४ मैत्रम् ५ जल्यम् ६ सुहृत्तम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ५७ ।

“वधनिष्ठं तशापस्य कवन्वस्योपदेष्टम् ।

सुहृदस्य सखं रामस्य समानवसने हरौ ॥”)

सग, स ए संहृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) म, सिसगविधिति । ए,

असगौत् । इति दुर्गादासः ॥

मगन्तः, पु, (गन्तेन सह वर्तमान इति ।) ज्ञातिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्तुस्ते, चि ॥ (यथा,

दृष्टव्यं हितायाम् । ४३ । २६ ।

“हृदमदमदमदौसरोजलाजे-

हृत्तमधुना च हुताग्नेने सगन्ते ॥”)

सगरः, पु, (गरेण सह वर्तमानः ।) अहंहेहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सख्यंश्रियराजविशेषः । स तु

अयोध्याधिपतिबाहुराजपुत्रः । तत्पत्न्यसहादि

यथा,—

सगरः

“सख्यवशे महाराजो बाहुनाम महानभूत् ।

तस्य राज्यं हृतं सर्वं हेहयेस्तालजङ्गकेः ॥

काम्बोजाः पङ्कवाचेव पारदा यवनाः प्रकाः ।

एते पञ्चगणा ब्रह्मन् हेहयार्थं पराक्रमन् ॥

हृतराज्यः स वै विप्र तदा बाहुर्लोकं ययौ ।

पत्नी तु यादवी तस्य गुर्विण्यासीत् पतिव्रता ॥

तत्सपत्नी पूर्वमेव तस्या गर्भेजिघांसया ।

भोजनेन सह प्रादात् गर्भं धर्मानवेक्षया ॥

यादव्यास्तु तपोयोगात् गर्भो नैव ममार ह ।

न ममार च सा राज्ञी देवानामनुकम्पया ॥

पतिं सायुययौ साध्वी विधेवे तं वने सदा ।

स राजा विपिने तस्मिन् प्राणांस्तथाज्य योग-

वान् ॥

सा तु भर्तृश्रुतिं कृत्वा वने तामधरोहत् ।

और्वस्तां भार्गवस्तां कारुण्यात् समवारयत् ॥

तस्याश्रमे च सा गर्भे सुखे ज्वलनप्रभम् ।

अजायत महाबाहुर्गणेश सह द्विज ॥

सगरो नाम तेनाभूत् बालकौष्ठितमनोहरः ।

और्वस्तु जातकम्पादि तस्य कृत्वा महात्मनः ॥

अध्याय वेदानखिलान् प्रश्नाणि प्रत्यपादयत् ।

आमेयस्तु महाघोरमन्दैरपि दुःसहम् ॥

म तेनास्त्वलेनाजौ बलेन च स्पृन्वितः ।

हेहयांस्तालजङ्गान् च जग्मः सगः पशूनि च ॥

जनयामास लोकेऽस्मिन् कौर्त्ति कौर्त्तिमनावरः ।

ततः प्रकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदा-

स्तथा ।

पङ्कवांश्चापि निःशेषान् कर्तुं यवस्मिन् रुपः ॥

तं हन्तमाना वीरेण समरेण महौजसा ।

वशिष्ठं शरणं जग्मः सख्यवशुदोहितम् ॥

वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तावृषिः ।

मगरं वारयामास तन्मेो दत्ताभयं तदा ॥

सगरस्तां प्रतिज्ञान् निश्रम्य सुमहाबलः ।

धर्मं जवान तेषां वैशानन्वांश्चकार ह ॥

अहं शिरः प्रकानान् सुखयामास भूपतिः ।

यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥

पारदान् सुक्तकेशास्तु पङ्कवान् स्मशुषारिणः ।

निम्बाध्यायवष्टकारान् सन्तानेव चकार ह ॥

कोत्तिसर्पा माह्विका दाह्योक्षीणाः सकेरलाः ।

खसास्तुषाराश्चीनाश्च मद्राः किष्किन्धका-

स्तथा ।

कोत्तलाश्च तथा बन्वाः ग्रामाः कोङ्कका-

स्तथा ।

सर्वे ते क्षत्रियास्तां प्रेक्षाक्षीणां निराकृताः ।

पुरोहितस्य वाक्येन कृता विहृतवैशिदः ।

वशं लब्धं स राजानान् खराज्यमन्वप्रासत ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ ५ ॥

अपि च ।

“रोहिताक्ष इको जातो वृषाङ्गोऽहुरजायत ॥

सगरस्तस्य पुत्रोऽभूत् राजा परमधार्मिकः ॥

हे भार्य्ये सागम्यपि प्रभा भगुमती तथा ।

ताभ्यामुत्पन्नः पूर्वमेवोक्तः पुत्रकाम्यया ॥

चौःस्तु सख्योः प्रादात् यथेष्टं वरसुतम् ।

सघ

एका घटिसहस्राणि सुतमेकं तथा परा ॥

यज्ञातु वशकर्त्तारं प्रभा यज्ञाहङ्गस्तथा ।

एकं भागुमतीपुत्रमयज्ञाहसमञ्जसम् ॥

ततः घटिसहस्राणि सुखे वादवी प्रभा ।

खनन्तः पृथिवीं दम्भा विष्णुना येऽश्ममार्गेण ॥

असमञ्जसस्तु तनयः अंशुमान् नाम विभुतः ।

तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात् भगीरथः ॥

येन भागीरथो गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।

भगीरथस्य तनयो नामाग इति विभुतः ॥”

इति मातुल्ये १२ अध्यायः ॥

सगर्भः, पु, (समानो गर्भो यस्य । समानस्य सः ।)

सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥ चि, अभ्य-

न्तरितस्य पञ्चादियुक्तः । यथा,—

“हर्भान् सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा ।

साग्रान् सख्यलान्श्चिद्वान् द्विजो दक्षिण-

माग्निना ।

अन्वारब्धेन सखेन तर्पयेत् घट्विनायकान् ॥”

इति काशीखण्डे सदाचारी नाम ३५ अध्यायः ॥

(गर्भेति श्रुते च चि । यथा, कथासरित्सागरे ।

२० । ८४ ।

“अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्य्येण धूर्जटेः ॥”)

सगर्भा, स्त्री, (गर्भेण सह वर्तमाना ।) गर्भवती ।

यथा,—

“केचिज्जनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।

सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दाल्भ्यश्रम ययौ ॥”

इति पाद्मे घटिखण्डे १ अध्यायः ॥

सहोदरा । इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥

सगर्भः, पु, (समानं गर्भं भव । “सगर्भसदृश-

समुत्पन्नं यन् ॥” ४ । ४ । ११४ । इति यन् ।)

सहोदरः । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेयसहि-

तायाम् । ४ । २० ।

“अथ त्वा माता मन्वतामनु पिताथु भ्राता

सगर्भोऽनु सखा सयूथ ॥”)

सगोत्रः, स्त्री, (समानं गोत्रमिति । समानस्य सः ।)

कुलम् । यथा,—

“कुलं गोत्रं सगोत्रश्च तुल्यगोत्रे निगद्यते ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सगोत्रः, पु, (समानं गोत्रमस्य । “गोत्रिर्जन-

पदराजोति । ६ । ३५ । इति समानस्य सः ।)

ज्ञातिः । यथा,—

“सगोत्रवान्वयज्ञातिवस्तुसखजनाः समाः ॥”

इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । १६० ।

“संस्थितस्थानपथस्य सगोत्रान् पुत्रमाहरेत् ॥”)

पथिः, स्त्री, सख्यभोजनम् । इत्यमरः ॥ समाना

सह वा जग्मिः सखिः । अदः, क्तः जग्मोऽदो

इति लघ्वे जग्मिः निपातनात् सखिर्वादिभ्यः ।

सखिरपि हृदयसीति परे । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-

पर०-सक०-सेट् ।) न, सङ्गोति । असौसघत् ।

इति दुर्गादासः ॥

सङ्कटः, चि, (सम् + “संप्रोदक्ष कटच्” ॥ ५ । २ । २६ । इति कटच् ।) सवाधः । इत्यमरः ॥ इ
 अन्वावकाशे वर्तते । सत्यक् कटति आट्-
 णोति सङ्कटं अल । सत्यगन्तो वाधन्तेऽत्र
 संवाधः घञ् । वाच्यलिङ्गता च । संवाधं
 टहदपि तद्धभूव वर्त्त इति माघः । इति
 भरतः ॥ दु, खे, क्ली । यथा,—
 “संवाधाधुसु घोरसु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा ।
 स्मरन्मैतच्चरितं नरो सत्येन सङ्कटान् ॥”
 सङ्कटं दुःखसुत्तरार्हसुत्तरान्वयि । इति देवी-
 माहात्म्याय टीकायां नागोजीभट्टः ॥
 सङ्कटा, स्त्री, (सत्यक् कटति आट्णोति या ।
 सम् + कट् + अच् । टाप् ।) देवीविशेषः । वा
 च वाराणस्यां प्रचिह्वा । योगिनीविशेषः । यथा,
 “मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
 उल्का सिद्धिः सङ्कटा च योगिनीऽष्टौ प्रकी-
 र्तिताः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 सङ्कटाक्षः, पु, (संकटं अलतौति । अच आभो +
 अण ।) धवट्ठजः । इति विष्णुः ॥
 सङ्कथनं, क्ली, (सत्यक् कथनम् ।) सत्यगभाष-
 णम् । यथा,—
 “उपवासफलं नश्येन त्वासम्प्राप्तयेनानु ।
 ज्ञाया संप्रेक्षणात् सार्धसाभिः सङ्कथनादपि ॥”
 इत्येकादशोत्तमम् ॥
 सङ्कथा, स्त्री, (सत्यक् कथ-) परस्परभाषणम् ।
 यथा,—
 “उल्लाप, काङ्क्षवागमनोक्तिः संलापसङ्कथे”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । १० । ८२ । १० ।
 “पृथा भाट्टन् खसुवोऽस्य तत्पुत्रान् पितरा-
 वपि ।
 भाट्टन्तीमं कुत्स्य जहौ संकथया शुचः ॥”)
 सत्यक्कथनञ्च ॥
 सङ्करः, पु, (सङ्कीर्यते इति । सं + कृ विक्षेपे +
 अच् ।) सम्मार्जन्या निमग्नत्वादिः । तन्म-
 र्यायः । अवकरः २ । इत्यमरः ॥ सङ्करः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अमिषटलकारः । इति
 मेदिनीहारावली ॥ मिश्रितत्वम् । यथा,—
 “भेदाख्यानय न हन्ते नैकश्रेष्ठो न सङ्करः ॥”
 इत्यमरः ॥
 परस्परान्वयभावावसानाधिकरणयोरेकाधि-
 करणम् । यथा । स्तैलं मनसि वर्तते भूतत्वं
 नास्ति आकाशे भूतत्वं वर्तते स्तैलं नास्ति ।
 एतद्विधा भूतत्वं वर्तते स्तैलं चास्तीति जाति-
 साङ्ग्यम् । तथा चोक्तम् ।
 “अन्तरमेदस्तुल्यं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
 रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंयुजः ॥”
 इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
 वयंसङ्करजातिः । यथा,—
 वाश्वल्का उवाच ।
 “वक्ष्ये सङ्करजात्यादि यद्व्यादिविधिं परम् ।

विप्रान्द्वारविक्रितो हि चक्षत्रियायां विश्वः
 स्त्रियाम् ॥
 जानीम्यस्तु शूद्रायां निषादः पार्वतोऽपि वा ।
 माहिषीयो प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोऽपि वा ॥
 वैश्यां शूद्राच्च राजन्यां माहिषीयो सुतो
 स्त्रुतौ ।
 शूद्रायां करणो वैश्यात् विद्वान् एव विधिः
 स्त्रुतः ॥
 ब्राह्मण्यां चक्षत्रियान् सुतो वैश्यादेदेहककथा ।
 शूद्राज्जातस्तु चाखालः नर्धम्मवहिष्कृतः ॥
 चक्षत्रिया मागधं वैश्यान् शूद्रान् जप्तास्तेव च ।
 शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥
 माहिष्येण करयान्नु रथकारः प्रजायते ।
 असन्तुताश्च वक्ष्यायः प्रातिलोमानुलोमजाः ॥
 जात्युक्तवर्गिणोऽप्येयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
 यावये कर्मण्या सान्धे पूर्ववच्चोत्तरावरम् ॥”
 इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
 सङ्करी स्त्री, (सं + कृ + अच् । गौरादित्वात्
 डीप् ।) नववृषितकम् । इति मेदिनी ॥
 सङ्करीकरणं, स्त्री, (असङ्करः सङ्करः क्रियतेऽने-
 नति । सङ्कर + कृ + ल्युट् ।) अमृततद्भावे चिः ।
 नवविधप्राप्तगंतप्राप्तविशेषः । यथा, विष्णुः ।
 अथ पुरुषस्य कामकोधलोभाख्यं रिपुचर्यं
 भवति । पञ्चमचक्रसङ्केतं विशेषादुद्गृह्याग्रिमणः ।
 निनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपात-
 कोपपातकेषु वर्तते । जातिभङ्गकरेषु सङ्करी-
 करणेषु पापीकरणेषु मलावच्छेद प्रकीर्णकेषु ।
 तद्वयथा,—
 “खराभ्योऽङ्गमेभानामजाविकवधसत्ता ।
 सङ्करीकरणं त्रैय मौनाहमहिषरुच ॥”
 तस्य प्रायश्चित्तं यथा,—
 “सङ्करापात्रहत्यासु मांसं शोधनमैन्दवम् ।
 मलिनौकरणीयेषु तप्तः स्नादुवाचकख्याह ॥”
 तथा विष्णुः ।
 “याम्यारयणां पशूनां हिंसं सङ्कीर्णोकर-
 णम् ।
 सङ्करीकरणं कृत्वा मासमन्त्राति यावकम् ।
 क्षुत्पानिक्लृप्तामधवा प्रायश्चित्तान् कारयेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 सङ्कथं, स्त्री, आकर्षणम् । सत्यक्प्रकारेण कर्ष-
 णम् । संपूर्वकषधातोरेणट्प्रत्ययेन नियमम् ॥
 (यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कथं शुभम् ॥”
 एकीकरणम् । इति खामी । यथा, भागवते ।
 ५ । २५ । १ ।
 “तस्य मूलदेशे त्रिशोकेन सहस्रान्तरे आस्ते
 य वै कला भगवत्तत्तामसी समाख्याता अनन्त
 इतः सात्वतीया दधुद्वययोः सङ्कथं—अह-
 रित्यभिमानलक्षं यं सङ्कथं इत्याचक्षते ॥”
 सङ्कथं, पु, (सत्यक् कर्षतीति । सं + कृ + ल्युट् ।)
 वददेवः । इत्यमरः ॥ (अस्य नामनिष्कृति-
 र्येण, हरिवंशे । ५६ । ६ ।

“कर्षणीयास्य गर्भस्य खगर्भाच्चावितस्य वै ।
 सङ्कथं गो नाम शुभं तव पुत्रो भविष्यति ॥”
 तथा च भागवते । १० । २ । १३ ।
 “गर्भसंकर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कथं भुवि ॥”
 सङ्कलः, पु, सङ्कलनम् । योगः । संपूर्वकलघाती-
 भावे अलप्रत्ययेन नियमः ॥
 सङ्कलनं, स्त्री, (सं + कल + ल्युट् ।) एकत्रोकर-
 णम् । घञ्जनम् । इति लोलावती । टिकं
 देव्यो इति भाषा ॥
 सङ्कलितः, चि, (सं + कल + क्तः ।) लेखादिना
 संवृतः । तत्पर्यायः । संगटः २ । इत्यमर-
 भरतौ ॥ योजिताङ्गम् । टिकं देव्यो आं क
 इति भाषा । यथा । अथ सङ्कलितयवकलितयोः
 करणस्यचम् । इति लोलावती । पुङ्गीहित-
 धाम्यादि । इति कैचित् ॥
 सङ्कल्पः, पु, (सं + कृ + भावे घञ् । गुणे कृत
 रस्य लः ।) कर्मणो मानसम् । इत्यमरः ॥
 “सङ्कल्प उक्तो हारोतेन । यथा । मनसा सङ्कल्प
 यति वाचा अमिलपति कर्मण्या चोपपादयति ।
 इति । भविष्यपुराणवचनेन च ।
 “वज्रत्वेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नर ।
 फलक्षत्वात्यक्त तस्य धर्मस्याहङ्करो भवेत् ॥
 इति । ब्रह्मपुराणोक्तिः ।
 “आशाश्च च शुभं कार्यसुद्दिश्य च मनोगतम् ।
 इत्यगस्त्यपूजने उक्तम् । मनोगतं शुभं फल
 आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभि-
 लप्य कार्यं कर्मणा उपपादयम् । भविष्ये ।
 “शुक्तिशङ्काश्चस्तेषु कांस्यरूप्यादिभिस्तथा ।
 सङ्कल्पो नैव कर्तव्यो न्यस्तयेन कदाचन ॥
 गृहीत्वौघुम्भं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
 हर्मजं सायक्यं फलपुष्पितान्वितम् ॥
 जलाशयाराससूत्रं सङ्कल्पं पूर्वोद्दिष्टं सुखः ।
 साधारण्यं चोत्तरास्य शेषायां निषेप्यत्वम् ॥
 अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्काप-
 विषयः । शङ्कादिषाश्चर्यात् एकाहस्तपरो वा ।
 “गृहीत्वौघुम्भं पात्रं वारिपूर्णं सुदुःखः ।
 उपवासस्तु गृहीत्याद् यदा वार्यं धारयेत् ॥”
 इति बराहपुराणदर्शनात् । इति—सम्पदि-
 तत्वम् ॥ * ॥ सङ्कल्पश्च भावे मयेतत् कर्तव्य-
 मेव निषेधे तु मयेतत् कर्तव्यमिति ज्ञानविशेषः ।
 जलादीनां सङ्कल्पसमावत् । यथा,—
 “सङ्कल्पसङ्कलः क्षामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसमावाः ।
 जला नियममोक्षं सर्वं सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
 इत्येकादशोत्तमम् ॥
 तद्वाक्यरचना यथा,—
 “क्षीपेत् पूर्वसंचार्यं ततो विष्णुपदं वदेत् ।
 ॐ तत् सद्ब्रह्मकार्यं नाम गोत्रं ततो वदेत् ।
 नन इहपीविकामो मूलबीजं सप्तमयेत् ।
 ततोऽष्टाक्षं आरोहे गङ्गाक्षानमहं ततः ।
 करिष्ये इति सङ्कल्पं शिरःक्षानं समाचरेत् ॥
 चि, सत्त्वा चक्षुषपाङ्गि । इति वाक्यं सुरा-
 चैते ।

अदेव्यादस्य चान्द्रि। रहस्यं प्रवदामि ते ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ३० पटलः ॥ * ॥

यपि च । अथ सङ्क्षुविधानम् ।

अमङ्गल्यतमयो यन्त्रनाधिकमथापि वा ।

न मन्त्रकफलभागभूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ।

ताम्रपात्रं सङ्क्षुं सतिलं जलपूरितम् ।

सङ्क्षुश्च फलेर्देवि । एहीत्वाचम्य कल्पतः ॥

अथ चण्डा च शिरःपद्मे श्रीगुरुं करुणामयम् ।

यन्त्रेश्वरनो वापि देवेन्द्रवदनोऽपि वा ॥

मानं पलं तिथिश्चैव देवपञ्चादिक्रमथा ।

आद्यतन्त्रकालश्च तथा गोत्रनाम च कामिनाम् ।

क्रियाञ्चय करिष्येऽनेनैव ससुखं चैतुः पयः ॥

इति योगिनीतन्त्रे प्रथमखण्डोऽयः २ पटलः ॥ * ॥

अन्धः । शिवपूजायां मानससङ्क्षुषो यथा,—

‘तत्सु परमेशानि । ज्ञत्वा सङ्क्षुमानसम् ।

यथापूर्वं महादेवि । ब्रह्मास्त्रस्थितमानसः ॥

नथा भवतु सर्वार्थं इति सङ्क्षुप्राप्तमानसः ।

न गोत्रं मम देवेशि । न नाम परमेश्वरि ॥

न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।

‘स्मिन् काले महेशानि मम सर्वं न हि प्रिये ॥

न वारं न तिथिं देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते ।

काष्ठा न कलां देवि तस्मिन् काले वरानने ॥

न देवा परमेशानि न रात्रिं परमेश्वरि ।

अतस्त्वं महेशानि सङ्क्षुं मानसं कृतम् ॥

मानसं यच्च आयाति तदा स्थानि किं प्रिये ।

सङ्क्षुं मानसं देवि चतुर्भुजप्रदायकम् ॥

स्थानं हि परमेशानि सङ्क्षुं यथैव हृत्ते ॥

सङ्क्षुं विना देवि यत् किञ्चित् कृतवान् सुधीः ।

तदुक्तं परमेशानि तत् सर्वं मानसं परम् ॥

यदुक्तं परमेशानि सुनिना बुद्धिमान् ।

तत् सर्वं परमेशानि यथैव भवति पार्वति ।

इति सङ्क्षुप्राप्तमन्त्रं जीवन्मानसमाचरेत् ॥

इति जिज्ञासूतन्त्रे ५ पटलः ॥

सङ्क्षुजन्मा, [न] पु, (सङ्क्षुप्राप्तं जन्म वस्य ।)

कामदेवः । इति ज्ञानाद्युधः ॥ (यथा, कथा-

‘विरुतागरे । ४६ । ००८ ।

‘दग्धोऽपि कामः सङ्क्षुजन्मा श्रद्धा

निमित्तः ॥)

सङ्क्षुभवः, पु, (सङ्क्षुप्राप्तं भव उत्पत्तिर्वस्य ।)

कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अभिलाष-

सम्भूतमात्रे, चि, यथा, महाभारते । १३ ।

४१ । ८ ।

‘‘वदधैमात्रं विद्धि देवेन्द्र मां शुचिस्मिते ।

क्षिप्रमानमनङ्गेन त्वत्सङ्क्षुमभयेन ह ॥’’)

सङ्क्षुयोनिः, पु, (सङ्क्षुप्राप्तं योनिर्वस्य ।) काम-

देवः । इति हैमचन्द्रः ॥

सङ्क्षुसुतः, चि, (सत्यक् कसति इत्युक्तो गच्छ-

तीति । समु + कच गतो + ‘अभि कचैककु ।’

उया० २ । २६ । इति उबन् ।) अक्षिर-

इत्यमरः । दुर्लभः । इत्युगोक्तोऽयः । मन्त्रः ।

इति सिद्धान्तकौमुदासुधदित्तः । संकीर्णः ।

अपवादशीलः । इति सविस्मरोऽपवादित्तः ।

(यथा, महाभारते । १० । १६३ । १३ ।

‘‘लोष्टमर्द्धं दण्डस्तेही नखस्वारी तु यो नरः ।

निबोध्यैः सङ्क्षुको नङ्गायुविन्दते मङ्गु ॥’’)

सङ्क्षारः, पु, (संकीर्णते इति । सं + कृ विक्षेपे +

चञ् ।) स्मार्त्तत्वा चिप्रयुक्त्यादिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अविचटत्कारः । इति

मेदिनी ॥

सङ्क्षारी, स्त्री, नवद्वितकत्वा । इति मेदिनी ॥

सङ्क्षारः, चि, (सत्यक् काशते प्रकाशते इति ।

काश + पचाद्यच् ।) सङ्क्षः । (यथा, महा-

भारते । १ । १२३ । ३ ।

‘‘आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रवलात् ततः ।

विमानं सूर्यसङ्काशे कुन्ती यच्च जपस्थिता ॥’’)

अन्तिक । इति विश्वः ॥

सङ्क्षिप्तः, पु दृष्टव्यत्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सङ्क्षीर्णः, चि, (स + कृ + क्तः ।) जनादिभिर्निर-

वकाशः । इति भरतः । नानाजातिसमित्तम् ।

इति भाट्टदीक्षितः । तत्पर्यायः । सङ्क्षुलम् २

आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ निचितम् ४ । इति

नानार्थे अमरः ॥ आपम् ५ । समाकीर्णम् ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१३४ । ००६ ।

‘‘द्रोणः सङ्क्षीर्णयुद्धे च शिष्ययामास वीर्यवान् ॥’’)

सङ्क्षुटः । इत्यजयः ॥ परस्मैविजातीयः । यथा,

‘‘विशेष्यनिष्ठे संकीर्णानां धैर्यवशैरपि ॥’’

इत्यमरः कोट्टीकायां भरतः ॥

अशुद्धः । इति नानार्थे अमरः ॥

सङ्क्षीर्णः, पु, (सं + कृ + क्तः ।) अखण्डकरणादि-

चाखण्डपथन्तमित्रजातिः । इत्यमरः ॥ मिश्रित-

रागः । इति समीतशास्त्रम् ॥

सङ्क्षीर्णः, कौ, स्त्री, (सं + कीर्ण + ल्युट् ।) सम-

प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादि-

चयनम् । यथा,—

‘‘कथावर्ण लिखा कथां साङ्क्षीपाङ्गाक्षपार्दम् ।

यज्ञैः सङ्क्षीर्तनप्रायेर्वज्रिणि हि सुमेधसः ॥’’

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

‘‘रुजतां यावत्तयति । लिखा कान्ता कथां

इन्द्रनीलमणिवदुल्लसम् । यज्ञा लिखा कथां

कथावतारं अनेन कलौ कथावतारस्य प्राधान्यं

दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि

कौस्तुभादीनि । अङ्गाणि सुदर्शनादीनि ।

पार्श्वदाः सुनन्दादयः । तत्सर्वं यज्ञैरच्यते ।

सङ्क्षीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः ।

सुमेधसो चिबेकिनः ॥ इति तट्टीकायां श्रीधर-

स्वामी ॥ * ॥ तन्माहात्म्यं यथा,—

‘‘सङ्क्षीर्तनं श्रुत्वा ये च श्रुयन्ति मानवाः ।

तेषां पादरजःस्पर्शात् सदाः पूता वसुधरा ॥’’

इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥

अपि च ।

‘‘नामसङ्क्षीर्तनं यच्च कथास्य परमात्मनः ।

स्थानं तसु पवित्रं स्थावृतानां तसु सुक्तिदम् ॥’’

इति प्रश्नपुराणम् ॥ * ॥

प्रथमसङ्क्षीर्तनारम्भप्रमाणं यथा । पुष्करतीर्थे

नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।

‘‘श्रीकृष्णारससङ्गीतं वीणाञ्जनिसमन्वितम् ।

कुरु वत्साधुना नैव शृण्वन्तु सुनयः सुराः ॥

गोपीनां वल्कहरणं परं रासमहोत्सवम् ।

ताभिः साङ्क्षं जलक्रीडां हरेशक्तौर्नैव कुरु ॥

कथासङ्क्षीर्तनं तूष्णं पुनर्नाति श्रुतिमान्नतः ॥

श्रोतारश्च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्रभिः सङ्क्ष ॥

यज्ञैव प्रभवेद्वृत्तः । तन्नामशुण्णकौर्तनम् ।

तच्च सर्वान्ति तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥

तत्कीर्तनञ्चर्त्तनं श्रुत्वा सर्वान्ति पातकानि च ।

दूरादेव पलायन्ते वेतनयमिहोरगाः ॥

तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्वं सञ्जमङ्गलम् ।

श्रीकथाकौर्तनं यच्च तच्च वे नाशुघोऽययः ॥

कथासंकीर्तनस्थानं ये च श्रुयन्ति वेद्यावाः ।

तेषां पादरजःस्पर्शात् सदाः पूता वसुधरा ॥

उत्कीर्तनं भवेदयच्च कथास्य परमात्मनः ।

स्थानं तच्च भवत्तीर्थं श्रुतानां तच्च सुक्तिदम् ॥

नाच पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्थिराणि च ।

तपस्विनाश्च व्रतिनां व्रतानां तपसां स्थलम् ॥

वक्त्रे पापिनां देहे पापानि त्रिविधानि च ।

महापापोपपापानि पापानि च स्मृतानि च ॥

कथासंकीर्तनाङ्गानां मन्त्रगद्यकाण्डो ।

सुच्यन्ते पातकेष्वेव पापिनस्त्रिविधा जनाः ॥

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानाद्वतपारे प्रथमेक-

रात्रे महोत्सवारम्भो नाम १० अध्यायः ॥

सङ्क्षीर्तितः, चि, (स + कीर्ण + क्तः ।) सत्यगु-

चरितः । मस्तुतः । यथा,—

‘‘अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमज्ञेयकनाम यत् ।

संकीर्तितमत्र पुनो दृष्टेदधो यथानलः ॥’’

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

सङ्क्षुचितः, कौ, (स + कृ + क्तः ।) संकीर्ण-

युक्तम् । अप्रयुक्तम् । तत्पर्यायः । निद्रायाम् २

मौलितम् २ सुत्रितम् ४ । इति हैमचन्द्रः ॥

सुप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निक्षुचितम् ८ ।

सनिद्रम् ९ अलसम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, आर्यसप्तशत्याम् । ६५४ ।

‘‘सङ्क्षुचितोऽङ्गो द्विगुणाशुकां मनोमात्रविस्फुर-

न्मदनाम् ।

द्वितीयां भजामि सुभासिव तुहिन इव प्रसा-

देनम् ॥’’)

सङ्क्षुलः, कौ, (सङ्क्षुलतीति । सं + कुल + संस्थाने +

इगुपधिति कः ।) युद्धम् । इत्यजयः ॥ (यथा,

हरिवंशे । ६१ । ६५ ।

‘‘ततो बलेन मच्छता गजानीकेन चापयथ ।

उभयोरन्तरं ताभ्यां सङ्क्षुलं समपटय ॥’’)

परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्यायः । जिह्मम् २ ।

इत्यमरः ॥ ‘‘हे पूर्वपारविश्वे वाक्ये । यथा,—

‘‘यवज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।

माता च मम बन्धा स्त्रातु स्त्रामोऽनुपमो

भवान् ॥’’

सङ्केतः

कुलजवन्तुसंज्ञयोः संपूर्णः इजुडत्वात् कः ।
लिङ्ग्यतेः क्तः क्लिष्टम् । परस्परं पराहतं
विचङ्गं परस्परपराहतम् । तच्च सरस्वती-
कण्ठाभरणे तु क्लिष्टलक्षणं यथा,—

‘दूरे यस्यार्थसंविचि’ क्लिष्टं नेष्टं हि तत् ।
सत्ताम् ।’

यथा,—

‘विजितात्मभवद्विधगुणपादहतो जनः ।
हिमापह्नामिन्नधरेयांश्च योमाभिनन्दति ।’
अस्यायः । विना गच्छेन्न जित इन्द्रस्तस्यात्म-
भवोऽर्जुनस्तस्य द्वयोः कर्णं, तस्य गुणः पिता
स्यः, तस्य पादौ रश्मिभिर्जने जने लोकोः
योम आकाशमभिनन्दति । कौटिल्य हिमापहो-
रश्मिस्त्यामित्रं जलं तद्धारयन्ति ये तेर्ल्लेखेया-
प्रम् ।’ इति तट्टीकायां भरतः ॥ (सङ्कीर्णता ।
यथा, महाभारते । ३ । १४२ । ३८ ।

‘एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्तमाने भयङ्करे ।
अतिभारान् वसुमती योजनानां श्रवं गता ॥’)
मङ्गुलं, चि, (सं + कुल संख्याने + कः ।) जना-
दिभिर्निरवकाशम् । तत्पर्यायः । सङ्कीर्णम् २ ।
आकीर्णम् ३ । इत्यमरः ॥ कलिलम् ४ गह-
नम् ५ । इति केचित् । सङ्कीर्ण्यते स्म जना-
दिभिर्निरन्तरं आप्यते स्म सङ्कीर्णं कृष्णं विज्ञेयं
क्तः । संकुलजित सङ्कुलं कुलं ज वन्तुसंज्ञयोः
संपूर्णकुडत्वात् कः । संकुलं दन्त्यादि । शक्ति-
धातोश्च सङ्कुलं तालव्यादीति खात्री । आकीर्णं
सङ्कीर्णवत् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २६ ।

‘ततः सेनासुपादाय पाङ्कजानां विध्वज्जनाम् ।
प्रभूतसङ्ख्यश्रुत्यां पदातिरयसङ्कुलाम् ॥’)

सङ्केतः, पु, सङ्गृह्यते उच्यतेऽत्र । (सं + कृत् +
घञ् ।) स्वाभिप्रायशक्त्येकाविशेषः । तत्प-
र्यायः । प्रज्ञा २ परिभाषा ३ श्रेणी ४ समर्थः
५ आकारः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उदा-
हरणं यथा,—

‘सङ्केतप्रियश्रुत्या निजपतिं प्रावोचदध्वजसम् ।’
इति रसचंगम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ।

‘सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हृवन्नेत्रापिताकुलं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’)
आधमते यथा । सङ्केतो लक्षणा चार्थे पद-
वृत्तिः । उक्त्या पदप्रतिपाद्योर्थे एव पदार्थ
इत्यभिधीयते । इदं पदमिममर्थं बोधयल्लिति
आस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इति वेष्टा
सङ्केतरूपा वृत्तिः । तत्रापुनिकसङ्केतः परि-
भाषा । तथा अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् ।
यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितवदीदृङ्गादिपदम् ।
रूषरसङ्केतः शक्तिः । तथा अर्थबोधकं पदं
पारिभाषिकम् । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकगवादि-
पदम् । तद्विधोऽर्थो गवादिविधः स एव
सङ्ख्यायै दद्युष्यते । इति शक्तिवादे गादाघरी
टीका ।

सङ्क्रामः

सङ्क्रान्तिकेतनं, क्री, (सङ्क्रतस्य निकेतनम् ।) पिय-
मेलनायाविधारितयश्चम् । यथा,—

‘सङ्क्रेतनिकेतनं प्रथमववलोच्य समाकुलज्जदया
विप्रलम्बा ।’

‘सङ्क्रेतकलियद्दमेव निरीक्ष्य श्रुत्य-
मेयीदृशो निश्चिन्तयिष्वविताधरायाः ।
अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धवकाशं नेत्रं
तामूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ।’

सङ्क्रेतस्थलं प्रति भर्तुरनागमनकारणं चिन्तयति
या संतुक्छिन्ता ।’ इति रसमञ्जरी ॥

सङ्कोचं क्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥

सङ्कोचः, पु, (संकुचतीति । सं + कुच् + अच् ।)
मल्लमेदः । (सं + कुच् + भावे घञ् ।) वन्तः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कथावर्तितागरे । ६० ।
६३ ।

‘निनाय च निशामिन्द्रविषमामजिनीव ताम् ।
वङ्गमोहालितपटले हृदि सङ्कोचमेव सा ॥’)
वङ्गविषयक-वाक्यार्थादिरूपविषय-स्थापनम् ।
यथा, सामान्यशब्दार्थस्य विशेषनिष्ठत्व सङ्कोचः ।
इति आहविवेकः ॥ रोधः । जडोभाव इत्यर्थः ।
यथा,—

‘यस्मिन् प्रसूदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति
चितौ ॥’

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

सङ्कोचनी, स्त्री, (सङ्कुचतीति । सं + कुच् + ल्युः ।
क्री ।) लज्जाकुलता । इति रत्नमाला ॥

सङ्कोचप्रिशुनं, क्री, (सङ्कोचिन प्रिशुनम् ।)
कुङ्कुमम् । इति भावप्रकाशः ॥

सङ्क्रन्दनः, पु, (सङ्क्रन्दयति असुरानिति । सं +
क्रन्द + णिच् + ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
(भौलस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ।
१०० । ३२ ।

‘स्त्रीमाथी च प्रतीरश्च विष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ।
तेनस्त्री सुवल्लभेव भौलस्यैव मनोः सुताः ॥’
सं + क्रन्द + भावे ल्युट् । रोदने, क्री । (यथा,
महाभारते । ११ । २३ । ४ ।

‘‘दृष्ट्वा नैनं महाराजं दारुणं भरतक्षयम् ।
क्रुध सङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥’’
सङ्क्रन्दयति शञ्जूनिति । शञ्जुतापके, चि ।
यथा, महाभारते । ४ । ५ । २६ ।

‘तस्य मौर्वीमपाकर्षत् शूरः सङ्क्रन्दनो
युधि ।

कुले नास्ति समो रूपे यथेति नकुलः स्मृतः ॥’)
सङ्क्रमः, पु, क्री, दुर्गवचनः । सांको इति भाषा ।

इत्यमरः ॥ संक्रामति अनेन संक्रम्यते अस्मी वा
संक्रमः । घञ् । दुर्गं सत्त्वादि सञ्चरन्नेन
दुर्गोसञ्चरः करणे अल । सञ्चरो निर्गमोऽभ्यु-
पयः । इति दशकोषः । इति भरतः । (यथा,
मनुः । ६ । २८५ ।

‘सङ्क्रमञ्चयद्येनां प्रतिमानाच्च मेदकः ।

प्रतिजुष्याच्च तत् सर्वं पञ्च दद्यात् प्रतापि च ॥’)

सङ्क्रान्तिः

सङ्क्रमः, पु, (सं + क्रम + घञ् ।) क्रमणम् ।
सम्यग्वाशिसञ्चारवस्तु । इति धरणिः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १२ । ४८ ।

‘दिनजये व्यतीपाति सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ॥’)
रविनक्रमकालो यथा,—

‘वृष्टेः सङ्क्रममागं यः सः कालो रविसङ्-
क्रमः ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सङ्क्रमयं, क्री, (सं + क्रम + ल्युट् ।) गमनम् ।
सूर्यस्य राश्यान्तरप्रवेशः । यथा । कालकौमुद्यां
जावातिः ।

‘पूर्णे चैदहाराचे तु रविसङ्क्रमणं भवेत् ।

प्राङ्दिग्नद्वयं पुण्यं त्वत्ता मकरकर्कटौ ॥’
देवीपुराणे ।

‘रविसङ्क्रमणे पुण्ये न ज्ञायान् यस्तु मानवः
सप्तजन्य भवेत् कुष्ठौ दरिद्रश्चोपजायते ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(प्रापणम् । यथा, हरिवंशे । ३२ । १६ ।

‘अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमता ।
धर्मसङ्क्रमणश्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥’)

सङ्क्रान्तिः, चि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति । अच् ।)
संक्रान्तिविशेषः । यथा,—

‘असङ्क्रान्तमाथीऽधिमासः स्मृतः स्यात्
द्विसंक्रान्तमासः चथास्यः कदाचित् ॥’

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(सं + क्रम + क्तः ।) प्राप्तः । गतः । क्रमागत-
घनादि । यथा । स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वा-
भावात् अधिकारविशेषश्चात्र वचनादप्राप्त्या-
काङ्क्षा कल्पने सङ्क्रान्तात् स्त्रीसङ्क्रान्तधन-
माचक्ष्य पूर्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्प-
नीय एतदर्थे पञ्चोपदेश्य स्त्रीलक्षकत्वमिति
भावः । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ।

सङ्क्रान्तिः, स्त्री, (सं + क्रम + क्तम् ।) राश्या-
न्तरसंयोगादुक्तलयापारः । यथा,—

‘नाडीनलज्जदिवसे रविमौसमनेखराः ।

सङ्क्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्षोभोऽभिजायते ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रविसंक्रान्तिर्यथा । भविष्यमातृस्थोऽपि विद्युः ।
‘मृगकर्कटसंक्रान्ते वै तूदग्दक्षिणायने ।

विद्युवती तुलामेव गोलमध्ये तथापराः ॥’
मृगो मकरः । गोली राशिसंक्रमः ।

‘धनुर्भिपुनकन्यास्तु मीने च वक्ष्यतीत्ययः ।
उषश्चक्रकचिह्नेषु कुम्भे विद्युपरी स्मृता ॥’

देवीपुराणम् ।

‘यावत्संक्रान्ता सुक्तास्तत् पुण्यं चोत्तरायणे ।

निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने ॥

अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥

संपूर्णे चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा ।

मानवो भास्करे पुण्यमपूर्णे श्रव्यरीद्वे ॥

सम्यक् तु भयोऽयमतिरेके परेऽहनि ।

सङ्क्रान्तिः

वडशीतिसुखेऽतीते इत्ते च विषुवद्वये ॥
भविष्यत्कथने पुण्यमतीति चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिज्ञा तिथि-
भवेत् ॥”
विश्वकला विश्वतिनमी कला संक्रान्तिचक्राद्भू-
त्वावद्भवति तावत् पुण्यम् । निरंशेऽंशस्यै-
वंक्रान्तिकावे हि भास्वरोऽंशरहितो भवति
तस्मिन् ढट्टे द्वेति यावत् । दिनश्च दिनकर-
करसंस्कृतास्त्रिंशद्भाडिका इति ज्योतिर्विदः ।
तदन्तं तत्तुसमाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा
च ढट्टद्वयश्च । त्रिंशत्कूर्कटके नाथो मकरे
विशतिः स्त्रुता । नाडी दृष्टः ।
“उत्पन्नादिपलं षष्ट्या विपलात् पलं नवेन ।
पलात् षष्ट्या नयेनाडी तत्तुषष्ट्या तु रवेर्हिनम् ॥”
इति सिद्धान्तसम्बन्धः ॥
ततश्च देवीपुराणद्वयद्वयशेरोरेकवाक्यतया
कलानाड्योः पर्यायता ॥ ५ ॥ रात्रिसंक्रमणे
त्वाह अर्द्धरात्रे इति । असम्यक् कलान्यानाह-
रात्रे ।
“कलान्यानाह्वरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत् ।
तदहः पुण्यमिच्छन्ति मार्गमालवशेनमाः ॥”
इति ज्योतिषिनामथिवर्षकृत्यतुर्गवचनान् ।
कालकौमुद्याच्च गालवद्वयं द्वाते इति पाठः ।
ततश्च कलान्यानाह्वरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्त्रे-
व संक्रान्तिश्च अग्रात नागतं संक्रमणेन यच्च
दिवा तदेव पुण्यं पुण्यजनकम् । तत्तु पूर्वदिनं
तदेव संक्रान्तिरनागतत्वसम्भवात् । तेन स-
क्रमणकालादन्तर्गते दिवापराह्णे ज्ञानादिक-
कर्माद्यमिच्छेत् । अर्द्धरात्रे अतीते कालाधिकार्द्ध-
रात्रे अतीति । सपूर्णे अर्द्धरात्रे रात्रिमध्य-
कलयोः । कलान्यानाह्वरात्रे इति वचना-
नन्तरं सुप्रवक्ष्यमीमे ।
“अर्द्धरात्रे कलाधिक्यं यदा संक्रमते रविः ।
तदोत्तरदिनं यावत् ज्ञानदानजपादिषु ॥
अर्द्धरात्रे तु सपूर्णे यदा संक्रमते रविः ।
प्राह्णहिनद्वयं पुण्यं तदा मकरकूर्कटौ ॥”
इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतिः । कालविवेके
कालकौमुद्याच्च शातातपजावाली ।
“पूर्णे चेद्वर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत् ।
प्राह्णहिनद्वयं पुण्यं तदा मकरकूर्कटौ ॥”
एतयोर्वैयर्थ्यां आह कालमाधवीये भविष्यो-
त्तरीयम् ।
“मिथुनात् कर्कसंक्रान्तिदिद्व्यादंशुमालिनः ।
प्रदोष वा निशीथे वा कुप्यदिहनि पूर्वतः ॥
कार्मस्य परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।
प्रभाते वाह्वरात्रे वा ज्ञानं कुप्यति परेऽहनि ॥”
ततश्च रात्रिमध्यद्वयद्वयभाडिकां रात्रिसंक्रान्ता-
द्वयेऽन्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रमसम्प-
त्तमयान्तश्च भागाह्णं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने
पुण्यकावे पूर्वदिनाकरण एव परदिने ।
“यः कार्यमद्य कर्षेयं पूर्वाह्णे चापराह्णि-
कम् ।

सङ्क्रान्तिः

न हि प्रतीकते न्यः ज्ञतमस्य न वा ज्ञतम् ॥”
इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च ॥
तत्रापि दलनायने पूर्वदिनाह्वमात्रमिति
विशेषः । उत्तरायणे परदिनाह्वमात्रमिति
विशेषः । मानाह्वमिति भास्वरे भास्वरोप-
लक्षिते कावे द्वेति यावत् तस्मिन् संक्रमणे-
ऽपि मानाह्वं पुण्यम् । एतच्च विषुववडशीति-
विषयम् । अयनकालयोः पूर्वमुक्तत्वात् विष्णु-
पद्याचोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशभाडि-
कानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष-
माखत्वात् । तेन दिवासंक्रमण एवायनादित्वेन
पुण्यकावे विशेषः । रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्ध-
रात्रीयमकरकूर्कटसंक्रमणयतिरिक्ते सर्वेषां
तुल्यमिति । अपूर्णे शर्यरीद्वे कलान्यानाह्वरात्रे
इत्यत्रापि मानाह्वमित्यनुष्यते । दिवापुण्य-
मिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानाह्वत्वेन विशे-
वितमित्यनुवर्तते । एवमुदयास्तमये यन्वा-
नाह्वं पुण्यं तत् किमेकदिने दिनयोर्वैति तत्राह
संपूर्णे तुभयोरिति उभयोः पूर्वापरदिनयो-
र्मनाह्वं पुण्यं तेन पूर्वदिनस्यास्तमयपयन्तं
परदिनस्य उदयमारभ्य मानाह्वं पुण्यमित्यर्थः ।
अतिरेके अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परेऽहनि
मानाह्वं पुण्यमित्यनुष्यते । मानाह्वं तु प्रह-
रद्वयम् ।
“अर्द्धरात्रादधस्तान् भ्रूयाद्भूयोपरिक्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणं भाजन्तद्व्यात् प्रहरद्वयम् ।
पूर्णार्द्धरात्रसंक्रान्तौ द्वे दिनाह्वं तु पुण्यदे ॥”
इति संवत्सरप्रदीपगङ्गावाक्यावलौकितवशिष्ट-
मौरधर्म्मवचने कवाक्यत्वान् ।
“अर्द्धरात्रादधस्तैव दिनाह्वं ह्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्धं संक्रमणं भाजन्तद्व्यात् प्रहरद्वयम् ॥”
इति भोजराजज्योतिषनामथिवर्षकृत्यतुर्गवच-
नधः पूर्वे ऊर्द्धं परतः । क्रिया ज्ञानादिका ।
एवञ्च मार्गवचनस्य तद्वहति यामहयपरम् ।
अन्वयात् नूनभूतन्यूनरकल्पनापत्तेः । एवञ्च
वडशीतिसुखेऽतीते इत्यादि दिवासंक्रमणविष-
यम् । तेन दिवा वडशीतिसंक्रमणे भूते भविष्य-
मानाह्वं पुण्यं एवं विषुवद्वयेऽपि । दिवोत्तरा-
यणेऽपि भविष्यद्विशतिद्वयानां पुण्यत्वम् ।
अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अयन इति
परं दलितायनपरं गोवलीवद्व्यायात् । तेन
दिवा दलितायने भविष्यति भूतत्रिंशद्द्वयानां
पुण्यत्वम् । एवञ्च वडशीत्यादिव्यवकाशमलम-
भारम् ।
“अर्द्धाह्णं षोडश विशया नाह्णः पञ्चाह-
षोडश ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तिद्विजः परिकीर्तितः ॥”
इति शातातपरीयम् ।
“अतीतानागती भोगो नाह्णः पञ्चदश स्त्रुताः ॥”
इति देवीपुराणोक्तं वचनं दिवा विष्णुपदीविष-
यम् । अतएव नावातिद्वयद्वयशे ।
“पुण्यायां विष्णुपद्याच्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥”

सङ्क्रान्तिः

अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदाविद्यादि । अर्द्धरात्र-
संक्रान्तावादौ पूर्वदिन एव मानाह्वं पुण्यम् ।
यद्यभिज्ञा संक्रान्तिकावे पूर्वदिने च एकैव
तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभयदिन-
मानाह्वं पुण्यमुक्तं तद्विशतिविषयम् । अतीते
पुनरर्द्धरात्रे पूर्वदिनाह्वं तिथिमेदं परिपरदिनस्येव
पूर्वाह्वं पुण्यमिति तात्पर्यार्थः । एवञ्च रात्रि-
संक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वभिधानात् ।
“राह्णदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्यवहद्विषु ।
ज्ञानदानादिकं कुर्यान्नृशि काम्यव्रतेषु च ॥”
इति देवलेन दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्य-
काशांशे संक्रान्तिनिमित्तेन ज्ञानदानादि विधी-
यते इति ॥ ६ ॥ यत् ।
“मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महीदरी ।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा वृष ॥
मन्दा भुवेष्ट विज्ञेया म्हादौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रं ध्वाङ्गी विजानीयाद्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥
चरे महीदरी ज्ञेया क्रूरैर्कृष्णैश्च राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितचैस्तु संक्रमे ॥”
इत्येतेर्द्वादशस्त्रे संक्रान्तिषु भुवादिनच-
योगान्मन्दादिरूपतया सप्तधाभिज्ञासु ।
“त्रिं चतुः पञ्च सप्ताह नव द्वादश एव च ।
क्रमेण घटिका स्त्रुतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”
इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिवटिकानां
पुण्यत्वमुक्तं तद्विवाराचोक्ततत्कालोपदेशान्
अथवाश्रमलभमान रात्र्याह्वयसंक्रान्तिविषयमिति
समयप्रकाशः ॥ ६ ॥ भुवादिगणस्तु दीपिकायाम् ।
“उयः पूर्वमवाप्तकाः भुवगायस्त्रीषुत्तराणि
स्वभू-
त्वात्दिहहरित्रयं चरगायः पुण्याश्चिह्ना
स्तुः ।
चित्रामित्रवृत्तान्तं नृदुष्टान्तौत्थोऽहि-
रद्रेन्नयुक्
मिश्रोऽभिः सविशाखभः शुभप्रजाः सर्वे स्वकृते
गताः ॥”
अनको भरणी । स्वभू रोहिणी । वातादिह-
रित्रयं खाती पुनर्वसुः अवगा धनिष्ठा
श्रतमिवा । मित्रवृत्तान्तं अतुराधाश्रगशिरो-
रेवत्यः । अहिरद्रेन्नयुक् अक्षिषा आर्द्रा
ज्येष्ठा मृगशिरा । अभिः क्षतिका । कल्पतरुस्तु ।
क्रमेण यथासंख्येन एता घटिकास्तत्पुण्यं तस्य
संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
सुखम् ।
“नुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ।”
इत्युक्तं सप्तसंक्रमकालीनाहुष्ठानजन्तुपुण्यसम-
पुण्यहेतव इत्याह । नुटिस्तु ।
“तत्पुनरुत्तुर्भागस्तु टिरित्यभिधीयते ।
नुटिद्वयं ततः प्रोक्तो निमेषस्तु लवह्वयम् ॥”
इति स्त्रुतका ॥
एतदेव मतं युक्तम् । अतएव देवलेन ।
“या याः सन्निहिता नाह्णः साक्षाः पुण्यतमाः
स्त्रुताः ॥”

सङ्क्रान्तिः

इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिकाः पुण्यतमाः मानाह्वादिक्नु पुण्यमात्रमिति सन्ध्यासंक्रान्तिरिति सन्ध्यासंक्रान्तिविषयकमिति । सन्ध्यासंक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः । पुण्यमित्यनेनैव सिद्धेः । पारमार्थिकमित्यत्र कल्पनस्याख्यानानवलोकनात् रविसंक्रम इति पाठकल्पनं कल्पनमेव । समयप्रकाशकृतापि तथा पठितत्वात् । जीवन्तवाङ्मयीय कालविवेके ।

“अङ्घ्रि सक्रमणे पुण्यमहः कृतं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाहं ज्ञानदानयोः ॥” इति बृहद्ब्रह्मसंहितादिवचनपर्यालोचनया दिवा-सक्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष-विहितं नाथः इत्याह । अतएव तद्वृत्ता-बालिहृद्यतिशान्तातपवचनमपि सङ्गच्छते । यथा,—

“वर्षमाने तुलामेवे नाथस्तुभयनो दृष्टः ॥”

कालमाधवीयेति । अङ्घ्रिद्विधाया प्राशस्त्य-तारतम्यसुक्तम् । एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृतं दिनं पुण्यं षडशीतिसुखेतीति इति वचनं पुण्यतरपरम् ॥ * ॥ ननु देवीपुराणे दिवा-रात्र्याः सक्रमणे विशिष्टकालाभिधानात् सन्ध्यासंक्रान्ते, कः काल इति चेत् ।

“विंशत्युक्तं कथितमहोरात्रं यन्मया ।” इति विष्णुपुराणेन सन्धयोः पृथगनुपादानात् दिशारात्रिसम्बन्धित्वात्कृत्वा न तयोरेकत्वमिति तथा च द्वादः ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः कर्मणस्तत्रवर्त्ततः । स तु सन्ध्या समाख्याता सुनिमित्तत्वदर्शिभिः ॥” योगियात्रवक्ताः ।

“ह्यसृष्टो च सततं दिनरात्रोर्ध्यायक्रमम् ।

सन्ध्या सृष्टर्ममाख्याता ह्यसि दृष्टौ समा-
ख्यता ॥”

वराहः ।

“अङ्घ्रिस्तमयात् सन्ध्या अतीभूता न तारका-
यावत् ।

तेजःपरिहानिरुषा भानोरहोर्ध्यायवत् ॥”

अतएव केनापि सुनिना नानादृशीयसंज्ञ-
कारेण च सन्ध्यासंक्रान्तित्वेन विशेषो नाभि-
हितः ॥ * ॥ * ॥ तदर्थं सञ्ज्ञेयः । दिनसंक्र-
मणे कृतं दिनं पुण्यम् । षडशीतिसुखेतीति

इत्याहुतं पुण्यतरं । मन्दा मन्दाकिनीत्यादि-
रूपेण त्रिचतुरादिवटिकाः पुण्यतमाः ।

दिनत्रयोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां

रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्र-
मणं तु कलाभूषणप्रथमाहोरात्रगतं तद्विषयीय-

शेषयामद्वयं पुण्यम् । कलाहयात्मकमध्यरात्र-
गते तद्विषयीयतिथिरभेदे तद्विषयीयशेषयामद्वयं

पुण्यम् । भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पर-
द्विषयीयाद्ययामद्वयं पुण्यम् । उभयदिने

पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकारण एव परदिनं
सद्विहितं कार्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्द्विधाया-

सङ्क्रान्तिः

यने तद्विषयीयशेषयामद्वयं उत्तरायणे तु पर-
द्विषयीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति । मध्यरात्रीय-
कलोत्तरशेषाहोरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य-
यामद्वयं पुण्यमिति । सन्ध्यासंक्रमणे तु दिन-
दण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थितिः ॥ * ॥ * ॥
ब्रह्मपुराणे ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।

महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया ॥

ज्ञानं दानं तपो ह्योमः पिण्डदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं कीटिशुण प्रोक्तं तपनेन महौजसा ॥”

अत्र ।

“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च मन्त्रैः ।

इत्यनेन प्राप्तित्युल्लेखे तद्विशेषणत्वेन महा-
जया इत्युल्लेख्यम् । संज्ञाविधेरेतदव प्रयोजनं

यत्तया निर्देश इत्युक्तत्वात् । एवञ्च संक्रान्ति-
विशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्नो विधुवातु-

ल्लेखोऽपि ॥ * ॥ * ॥ इति ।

“एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्ति-

सप्तकाः ।

नेतेषु विद्यतेऽनित्यं यत्तस्मात्तयसंज्ञता ॥

अथ ह्यपि यद्दत्तं कृपाप्रेम्णोऽपि मन्यते ।

अकालोऽपि हि तत् सर्वं सत्यमन्यतां ब्रजेत् ॥”

मात्स्ये ।

“अथन कीटिशुणितं लक्षं विष्णुपदेषु च ।

ऋतुशान्तिवृत्तसु षडशीत्यासुदाहृतम् ॥

श्रुतमिदं चैव पुण्यं सद्यस्तु दिनकथे ।

विषुवे श्रुतसाहसमा का सा-वेत्यनन्तकम् ॥”

आ-का-मा-वेषु आषाढोकात्तंकीमाधी-
वेशाखीपूर्णिमासु । देवीपुराणे ।

“रविसंक्रमणे पुण्ये न ज्ञायादयस्तु मानवः ।

समन्तजन्तुसौ रोगौ निर्हन्तौपजायते ॥” * ॥

दौपिकायाम् ।

“नाडीनक्षत्रदिवसे रविर्भौमश्रुनेचराः ।

संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य लेशोऽभिजायते ।

गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्वोपधिजलेन च ।

विंशद्वा काचनं दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये ॥”

नाडीनक्षत्राणि चायदशबोडशाष्टादशचयो-
विश्रुतपञ्चविंशतयः । रत्नमालायाम् ।

“तारावलादिन्द्रचन्द्रबौर्ध्या-

द्विवाकरः संक्रममाण उक्तः ।

ग्रहाश्च सर्वे सवितुर्ज्वलेन

महोत्सनाद्याः क्रमशः प्रशस्ताः ॥” * ॥

संवत्सरप्रदीपे ।

“शुक्लरवीक्षसलिलैः स्नायात् संक्रान्तिशान्तये ।

तथा सर्वोपधौभिश्च विष्णुमन्त्राञ्च संजपेत् ॥

यदाहि मेघसंक्रान्तिस्तुलासंक्रमणं निशि ।

तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्यसम्बद्धिभिः ॥

कुजाकेशनिवारणे महासंक्रमणं यदा ।

तदा भवेत् प्रजानांशो दुःखं चादिभयं मघत् ॥”

घटत्रिंशत्तन्निगमौ ।

“संक्रान्तां पक्षदश्याश्च द्वादश्यां आहवासरे ।

वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च खारेण योजयेत् ॥

सङ्क्रान्तिः

संक्रान्ताश्च चर्यादृशां पचान्ते नवमीदिने ।
सप्तम्यां रविवारे च स्नानमामलदेव्यजेत् ॥”

शानातपः ।

“रविवारेऽर्कसंक्रान्त्या षड्यां वै सप्तमीतिथौ ।

आरोग्यकामस्तु नरो निखपन्नं न भवेद्यत् ॥” *

ललचिन्तामणौ गुणिसंज्ञे च ।

“चेत्ते मासि च सम्यग्यो घण्टाकर्णौ घटात्मकः ।

आरोग्याय क्षुद्हीन्यते संक्रान्त्या तत्र कारयेत् ॥”

पूजामन्त्रः ।

“घण्टाकर्णं महावीरं सर्वव्याधिविनाशनं ।

विस्फोटकभये प्राप्तिं रक्ष रक्ष महाबल ॥”

शिवपुराणे ।

“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्थानीव-

वक्त्रभः ॥” * ॥

ललचिन्तामणौ ।

“मस्तरं निखपन्नञ्च योऽति मेघगते रवौ ।

अपि रोषान्निवस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”

संवत्सरप्रदीपे वृत्तरात्रि ।

“मेघस्य च विधौ तस्य नास्तेऽपि विषयं भयम् ।

सुखिनः ।

“मेघादौ शक्तयो देया वारिपूर्णां च गर्गरी ॥”

वारिदानमन्त्रः ।

“एष धर्मेघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशुवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

वेशाखे या घट पूर्णं सभोज्यं वै हिजन्मन ।

दद्यात्सुखा राजेन्द्र स याति परमं गतिम् ॥”

पूर्ण जलनति शेषः । महाशये ।

“यो ददाति हि मेघादौ श्रुतं नक्षत्रघटान्तिनाम् ।

पिण्डनुहिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापे, प्रसूयते ॥

विप्रेभ्यः पादुके कृत्वा पिण्डभ्यो विबुधे शुभम् ॥”

पिण्डत्वः पिण्डनुहिश्य इत्यर्थः । अत्र विबुधस्य

पुण्यविशेषजनकत्वेन विवक्षितत्वात् मेघादाविति

विबुधसंक्रान्तिपुण्यकालपरम् । अन्यथा कालद्व-

यकल्पनापत्तेः ॥ * ॥ * ॥ कर्मोपदेशिन्यां यासः ।

“संक्रान्तां पक्षयोरेते द्वादश्यां आहवासरे ।

सायंसन्ध्यां न कुर्वीत कृतं च पिण्डहा भवेत् ॥”

देवीपुराणे ।

“अतीतानागतो भोगो नाथः पक्षदश स्मृतः ।

सामिष्यस्तु भवेत्तत्र यद्वाचां सक्रमे रवेः ॥

पुण्यपापविभागेन फलं देवौ प्रयच्छति ॥”

भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः । पुण्यपाप-

विवेचने विश्वामित्रः ।

“यमायाः क्रियमायां हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।

स धर्म्मो यं विगृह्णति तमधर्म्मं प्रपद्यते ॥”

आगमवेदिभिः क्रियमायामिति सत्यम् ।

तालिकासु ।

“वहितक्रियया साधो धर्म्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥”

अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापपक्षदात्रदर्शनात्

संक्रमणपुण्यकाल एव स्नानादिवत्तत्त्वादिवागः ।

एवमेव गुरुचरणाः । एकादशीप्रकरणोक्त-

संक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात् भाव-

सङ्क्रान्ति

व्रतितत्वाद्योमयथापि तत्र पूज्ये विधिवृत्तिरिख-
नेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकसंयत्ता अहस्यप-
वानवत् । एकादशीतत्वे एतद्वृद्धा विमृष्टम् ।
एवञ्च रात्रिप्रागर्द्धसंक्रान्तौ दिवाप्रैषार्द्धमात्रस्य
नतपुण्यकालाद्वाचितसङ्क्रान्तौ सायं सन्ध्यो-
पामनं कार्यमेव । * । वसुपुराणे ।
“निर्वाहयोरयनयोर्निर्वाहं विधुवतीर्हयोः ।
चन्द्राकौशेयैश्चयोर्योनीपातेषु पञ्चसु ।
अहोरात्रोचितः त्वानं ब्राह्म दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रमत्तात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ।”
अहोरात्रोचितः पूर्वदिने कृतोपवासः । एतत्-
परमेव ।
“अहोरात्रे अतीते तु संक्रान्तिर्यद्वर्धते ।
पूर्वे ब्रह्मादिकं क्रुष्यात् परेद्युः स्नानदानयोः ।”
इति भौमपराक्रमीयम् ॥
स्नानदानयोर्हितञ्च नम्रसौनिर्दिष्टान् परदि-
नोयस्नानदानादिनिमित्तकं पूर्वदिने उपवास-
नयमरूपं व्रतादिकं क्रुष्यादित्यर्थः । इति
निय्यादितत्त्वम् ॥ * । अथ रविचक्रान्तिगणनम् ।
“नवाष्टशकृन्नेन शकाब्दाङ्किते प्रेरिताः ।
भुज्याचन्द्राविकासी कुरामौ वेदयुग्मे ॥
१ । १५ । ३१ । ३२ । २४ ॥
अङ्का अतुपलादेस्तु षट्ठा लब्धाङ्कमिश्रिताः ।
दृष्टान् खादौ द्वयोश्च ३०।५७ पलाद्विला-
ततः पुनः ॥
लभाविष्टा वाराः स्युस्ततो दृष्टादिकाः परे ।
मेघसंक्रमणे भार्याः विद्वान्त्युटसम्पत्ताः ॥
भुजौ वडिषू रामाभ्यो २।५।३३ कालौ
जातिर्गजावनी । ६।२।२।२।
रामचन्द्रोऽपि युग्मे ३।१।३३ तकोऽङ्कः दृष्ट-
नवाशुगौ । ६।२।५६ ।
दावदृष्टमेदवाया २।०।५७ अन्विवांशरो
सुरा । १२।५।३३ ।
वशागवेदौ शून्वेन्दू ६।४।१० एकं शैलभुवौ
शराः ४।१।९५ ५॥
द्वौ वडिषौ तथा काला २।३।६६ अन्वी रामाः
शरावनी १३।३।५।
पञ्चाशौ तथा रुद्रा ५ । ५३ । ११ मेघ-
संक्रमवारतः ।
अङ्कैर्व्योम्ना वृषादेस्तु वाराद्याः सक्रमे रवेः ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रान्तिचक्रं, ज्योतिः (संक्रान्ताश्चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभ-ज्ञानार्थेन चक्राङ्कितनराकारचक्रम् ।
अथा,—
“सृष्टिं सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विमृशेत् ।
चित्तं हृत्तपादेष्टु महाविषुवभ्रमात् ॥
मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने प्रदत्ता स्वमे ।
हृदये च घनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्हृदये करे ॥
वामकरे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
समर्थं वामपादे च कथितं विषुवतःफलम् ॥”
इति महाविषुवचक्रम् ॥ * ॥
“वृद्धसृष्टिं वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा ।

सङ्क्रान्ति

चित्तं करपादेष्टु पयोविषुवभ्रमात् ॥
मानं सृष्टिं मुखे चैव हृदये सुखसम्भवः ।
रोः परोदक्षयोर्भोग्गन्धस्य वामयोः स्वमे ॥”
इति जलविषुवचक्रफलम् ॥ * ॥
“श्रीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हृत्तपादेष्टु चयं चयम् ।
हृदि पञ्च प्रणी नामौ गुदे च पादयो रसा ।
उत्तरायणभाजं ज्ञेयं खननचस्थितेः फलम् ॥
श्रीर्षेऽर्थलाभो वदनं सुखानि
दत्ते करोऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् ।
नाभौ शुभं वामकरेऽर्थप्राप्तिः
गुह्ये भयं वामपादे प्रवासः ॥”
इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥
“श्रीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हृत्तपादेष्टु ।
अष्टौ पादहृदयेऽष्टौ दक्षिणायनभ्रमात् ॥
श्रीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तसम्पदः ।
प्रवासः स्यात् करे वामे भिज्जालाभश्च दक्षिणे ।
निष्कल वामपादे च किञ्चित्ज्ञानभञ्ज दक्षिणे ॥”
इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥
“मस्तके संक्रमणं यच्च विषुवपदां मुखे च तत् ।
चत्वारि दक्षिणे वाहौ त्रीणि त्रीणि पदहृदये ॥
चत्वारि वामवाहौ च हृदये पञ्च निर्दिष्टान् ।
अस्त्रोर्द्वयं द्वयं योऽर्थं सृष्टिं द्वौ चैककं
गुदे ॥
रोगो भोगस्तथा यानं वननं लाभ एव च ।
येनैव रानपूजा च अपत्ययोरिति क्रमात् ॥”
इति विष्णुपदीचक्रफलम् ॥ * ॥
“मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्रोडं वायुस्तथा वेदाः करे सत्येतेऽपि च ॥
द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके चित्तं तथा ।
द्वयश्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वमे स्थिते ॥
मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्धर्मणं हृदि ।
कान्ता स्यादन्वयं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे
दृश्याम् ॥
सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानञ्च मस्तके ।
गुह्यं चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः ॥”
इति षडशीतिचक्रफलम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सङ्क्रामः, पु, (सं + क्रम + घञ्) । दुर्गसंस्मरणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
सङ्क्षेदः, पु, (सं + क्षि + घञ्) । आर्द्रोभावः ।
(यथा, हरिवंशे । ५३ । ४२ ।
“अनया सह जाड्या मोदमानो ममाश्रया ।
इमं सलिलसंक्षेदं विस्तरिष्यसि सागर ।”)
सङ्क्रा, ज्योतिः (सन्ध्यं ख्यायतेऽनेति । सं + ख्या +
वाङ्लकात् कः ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । ४६ ।
“एवमुक्त्वाऽङ्गुणः संख्ये रथोपस्थ उपविशत् ॥”)
सङ्क्राये, नि ॥
सङ्क्राता, स्त्री, सङ्क्रालम् । सङ्क्रायता । सङ्क्रा-
शब्दात् भावे तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सङ्क्रा, स्त्री, (संख्यायतेऽनेति । सं + ख्या +
अङ् । टाप् ।) उद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ।

सङ्क्रान्ति

विचारणा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । ५७ । ७ ।
“यो वेति संख्यां निहतौ विधिश्च-
क्षेष्टास्त्रिजः कितवोऽचक्षासु ।
महामतिर्यश्च जानाति दूतं
स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ।”)
एकत्वादिः । इति मेदिनी ॥ सङ्क्राये, नि ।
अथा,—
“विषयो विक्रयः सङ्क्राः सङ्क्राये स्यादश्च विषु ।
विश्रवाद्याः सदैकत्वे सख्या, सङ्क्रायसङ्क्रायोः ॥
सङ्क्रायार्थं दिवहुल्ये स्तस्मात् चानवतेः स्त्रियः ।
पङ्क्तैः प्रत्यसङ्क्रादि क्रमादश्रयणोत्तरम् ॥”
इति चामरः ॥
“आदृष्ट दृष्टश्रुतिपर्यन्तं अष्टादश यावत् एका-
दिका, संख्याशब्दाः संख्येये द्वये वर्तन्ते । त्रिषु
लिङ्गेषु तेन संख्यासंख्येयोः समानाधिकारयेन
वृत्तिः । यथा एका श्राटी एकः पटः एकं
कुक्षम् । हि शब्दो व्यवधारणे संख्येय एव न तु
मख्यायामित्यर्थः । तेन षट्ठा दृष्ट इति साधुर्न
षट्ठानां दृष्टेति । किन्तु हेतुयोर्द्वयवचनैक-
वचने इति स्वजे हेतुयोरिति निर्दिष्टात् संख्या-
मात्रेऽपि सम्भव इति भाष्यम् । षट्ठानां
पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूतिः । ‘वाताङ्कुरेवा
गुणसमप्रयुक्ता’ इति वैदिकम् । आदृष्टशब्देन
दृष्टशब्दस्यावयवीभावः । दृष्टशब्दस्य त्रिणि-
ङ्गात् नपुसकत्वपक्षे क्लीबादिति पक्षे अ, तेन
आदृष्ट आदृष्टेति पाठः । विशः । अष्टादश-
परा विश्रवाद्याः सख्या एव संख्याः संख्यायां
संख्येये च निव्यमेकवचनान्ता भवन्ति यथा
विश्रतिर्गावः गवां विश्रतिः । संख्या । इह
संख्या संख्यान्तरं अन्यथा पूर्वैश्च विरोधः
स्यात् संख्या अर्थः अभिधेयो यस्य स संख्यायैः
तत्र संख्यायै विश्रवाद्यौ संख्यायां संख्येये च
सामानाधिकरण्यात् द्विवचनवहुवचने भवतः
यथा द्वे विश्रतो गावः गवां वा तिस्रो विश्र-
तयो गावः गवां वा एवं द्वे श्रते दृष्ट श्रतानी-
त्यादि । अयमभिप्रायः सदा विश्रवादीनाम-
नादृष्टिरेकैव विश्रतिरेकमेव श्रतमित्येव स्यात्
तदा पूर्वैश्च एकवचनान्तैव यथोक्तं विश्रति-
र्गावः गवां विश्रतिरिति । यदा विश्रवादि-
रादृष्टविश्रतिद्वयं श्रतद्वयमित्येव स्यात् तदा
अनेन द्विवचनवहुवचनान्ता स्यात् यथोक्तं
द्वे विश्रतौ तिस्रो विश्रतयः । अतएव पर
परिभाषणम् । विश्रवादीरेवाष्टौ बहुव-
च्येकवचनं इति । एकश्रवात् द्वे विश्रतौ तिस्रो
विश्रतयः इत्यन्तेऽपि । स्वमतेऽपि त्रयादयः
संख्याशब्दा व्यान्ता इत्युक्तेः टेषोप इति स्वजे
विश्रतेस्तेस्तेऽविति द्विवचनैवैव एकवचना-
न्तात्रापकात् कद्वानि इत्यनेन चादृतौ
द्विवचनसम्भाव्यावयवार्थवगम्यः । तासु
संख्यासु विश्रताद्या नवखन्ताः स्त्रीलिङ्गाः
भिन्नलिङ्गापि सामानाधिकरण्या स्त्रिय एव

यथा विश्रया पुनरैः विश्रतिः कुलानोति विश्रतिः श्रुतिरष्टाविंशतियावत् एवं त्रिंशत् श्रुतिरष्टाविंशद्वावत् एवं चत्वारिंशदारौ । पदं त्रिंशद्दशश्रया तामारभ्य परार्द्धान्तं दश-गुणोत्तरं दशगुणाधिकं क्रमात् शतसहस्रादि भवति । क्रमादितपदोपादानाद्यमर्थः एकं दशगुणितं पदं त्रिंशद्व्यति । दशपदं त्रिंशद्व्यति । दशशतानि सहस्रम् । एवं दशगुणितं सहस्र-मयुतम् । एवं लघुनिशुतादि त्रिंशद्व्यति । तथा च ।

ब्रह्माक्षुरायम् ।

‘एक दश शतस्यैव सहस्रमयुतं तथा ।

लघुश्च नियुतस्यैव कीटिरन्वदमेव च ॥

उक्तः स्वर्गो निखल्यश्च श्रद्धावद्वा न सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशद्विंशद्वा यथाक्रमम् । शत तालचक्रकारम् । सहस्रं द्विदन्त्यसका-रम् । इति भरतः ॥ १॥ न्यायमते अस्या गगनबह्वहारे कारणत्वम् । एकत्वं निव्य-वस्तुनि निव्यम् । अन्यत्वं अन्यम् । हिलादि-परार्द्धपर्यन्तं अपेक्षाद्विज्ञेयते । एवं अपेक्षा-बुद्धिनाशे तेषां नाशः । पर्याप्तिसमन्वेन अने-काश्रये तिष्ठति । यथा,—

“गगनबह्वहारे तु हेतुः संख्या विधीयते ।

निव्यं निव्यमेकत्वमनिव्येऽनिव्यमिच्छते ।

हिलादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाद्विज्ञा मताः ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः ॥

अपेक्षाद्विज्ञाशास्त्रं तेषां नाशो निरूपितः ।

अनेकेकत्वबुद्धिर्वा सापेक्षा बुद्धिरुच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ३॥

अपि च ।

श्रीमन्त्रेय उवाच ।

“परार्द्धसंख्यां भगवन् । समापद्य यथा तु सः ।

द्विगुणोक्ततया ज्ञेयः प्राक्तनः प्रतिपद्यतः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

स्थानान् स्थानं दशगुणमेकस्माद्गुणयते द्विज ।

ततोऽष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते ।

परार्द्धं हितं यत् प्राक्तनः प्रणयो द्विज ॥

तदाशक्तोऽखिलं यत्कं सहेतौ लयमेति वै ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्यायः ॥

सङ्ख्यानं, चि, (सं + खा + क्तः ।) कृतसङ्ख्याम् ।

तत्पर्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३ ।

“रजोभिः समसंख्याताः पाद्वैरेरिह जन्तवः ।

तेषां ये केष्वनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥”)

सङ्ख्यानं, जौ, (सं + खा + क्तुः ।) सङ्ख्या ।

संपूर्वसंख्याघातोरेतद्व्यत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०० ।

“मिथ्यावादी च संख्याने द्वाप्योऽष्टगुणमवययम् ॥”

प्रकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १० ।

“ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्या-नाथानन्तायाय क्तव्य नम इति ॥”

“सर्वेषां गुणानां संख्यां प्रकाशो यस्मात् ॥”

इति तत्र श्रीधरस्वामी)

सङ्खावात्, पु, (संखा बुद्धिरुच्यतेति । मनुः ।

मन्य वः ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । ८ ।

“रणाङ्गणे कृतान्तामः सङ्खावांश्च सदोचिरे ॥”)

सङ्ख्यायुक्ते, चि, इति मेदिनी ॥

सङ्गेयं, चि, (संस्थातुं योग्यमिति । सं + खा +

यत् ।) सङ्घायोग्यम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २

गणनीयम् ३ । इति जटाधरः ॥ गण्यम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ४ ।

२५५ ।

“एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्गेयकस्य नैव

यत् ॥”)

सङ्ग, पु, (सङ्ग सङ्गे + घञ् ।) मेलनम् । तत्प-

र्यायः । मेलकः २ सङ्गम' ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । २० । ६७ ।

“अस्मिन्ना च यदा स्नाता नारौ ऋतुमती तदा ।

सङ्गं प्राप्य सुतेः पुत्रमस्तु ताम् महाबलम् ॥”)

रामः । यथा, “रामसङ्गौ तु युधुमा ।” इति

त्रिकाशेषः ॥ (यथा, कुमारः । १ । २७ ।

“अनन्तपुत्रस्य मधोर्हि क्षते

द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥” ॥)

सङ्गदोषो यथा,—

“स मे समाधिर्लज्जलवासासिच-

मत्यस्य सङ्गान् सङ्गस्यैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गक्रमो ममाद्य

परिग्रहोत्याश्च महाविविक्ताः ॥”

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

अन्यत्वं ।

“अष्टोऽस्य दारसंयोगः कथं तन्मूर्धरेतसः ।

दृष्ट्वा तथोच्च श्रद्धारं सुनिः कामो बभूव ह ।

जितेन्द्रियेऽवता सङ्गात् दोषः सांसर्गिको

भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसंख्ये २३ अध्यायः ॥

अपि च ।

“असतां सङ्गदोषेण को न याति पराभवम् ।

त्रिदोषेऽन्विता वद्विर्भसना संहितो यथा ॥”

इति चाणक्यम् ॥

किञ्च ।

“यच्च यच्च स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।

उपहासाय किं न स्थादसङ्गो मनोविशाम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सङ्गिका, स्त्री, अप्रतिरूपकथा । इति त्रिकाश-

ेषः ॥

सङ्गतं, जौ, (सं + गम् + क्तः ।) सौहार्दम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ३६ ।

“यतः सतां सन्नतमात्रि । सङ्गतं

मनोविभिः साधपद्मैर्ननुच्यते ॥”)

युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः । तत्पर्यायः ।

हृदयङ्गमम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १८ । (मौर्व्य-

वंशीयवृत्तिविशेषे, पु । यथा, भागवते । १२ ।

१ । १३ ।

“सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ॥”)

सङ्गतिः, स्त्री, (सं + गम् + क्तिन् ।) सङ्गमः ।

ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ न्यायमते । आनन्-

र्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो

सङ्गः । १ । १० । ८ । प्रसङ्गः १ । सङ्गतिर्ल-

सति उपोद्घातादिभिन्नः । यथा सामान्यलज्ज-

यायां प्रसङ्गसङ्गतिः । उपोद्घातः २ । निर्हि-

द्योपपादकत्वम् । यथा परामर्शप्रवक्तृज्ञाने च

उपोद्घातसङ्गतिः । हेतुता ३ । यथा । प्रत्यक्ष-

प्रमाणे हेतुतासङ्गतिः । अवसरः ४ । अनन्तर-

वक्तृत्वम् । यथा । उपमाने अवसरसङ्गतिः ।

निर्वाहकम् ५ । कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वम् ।

यथा । अनुमाने कार्यतासङ्गतिः । एककार्य-

त्वम् ६ । एककार्यकारित्वम् । यथा हेत्वाभासे

एककार्यकारित्वसङ्गतिः । इति अनुमितिप्रत्ये-

जगदीशतर्कालङ्कारः ॥ (मेलनम् । यथा, मोह-

सुन्दरे । ६ ।

“लज्जामिह सञ्जनसङ्गतिरेका

भवति भवावर्ततरये नौका ॥”

युक्तिः । यथा,—

“त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।

सङ्गत्या नापराधीति राज्यमेतदनायकम् ॥”

इति रामायणे । २ । ७६ । ३ ॥

सङ्गमः, पु, जौ, (सं + गम् + “गृह्णति नि-

गमच ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) सङ्गः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न

सङ्गमस्तथाः ।

सङ्गमे सेव तथेका जिह्वनमपि तन्मयं

विरहे ॥”)

नद्यादिमेलकः । इति पुनपुसकलिङ्गसंग्रह-

टीकायां भरतः ॥ स्त्रीपुलोमिपुनोभावः । स

त्रिविधः । प्रथमः १ । मध्यमः २ । उत्तमः ३ ।

यथा,—

“त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।

अदेशकालभावाभिनिर्व्यन्ते च परस्त्रियाः ।

कटाक्षविचक्षणं ह्यस्य प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥१

प्रथमं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ।

प्रलोभनश्चात्रपानेन्मोक्षं साहसं स्मृतम् ॥२॥

सहासनं विविक्तेषु परस्परसमाश्रयः ।

केशकीर्णग्रहणश्चैव सन्धकसंश्रयं स्मृतम् ॥३॥

इति मितान्तराष्ट्रतयासवचनम् ॥

सङ्गरं, जौ, (संगीर्यते इति । सं + गृ + ञ्प् ।)

ग्रामीरुत्पन्नम् । इति मेदिनी ॥

सङ्गरः, पु, (संगृह्णति शब्दायन्ते वीरा यत्र ।

सं + गृ + ण् + ञ्प् ।) युद्धम् । (यथा, कथा-

सरितागरे । ३१ । ६३ ।

“सङ्गटे हि परीक्षन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे ॥”)

आपत् । अङ्गीकारः । (यथा, रघुः । ५ । २६ ।

“तथेति तस्या वितर्धं प्रतीतः

प्रत्यक्षहीनु सङ्गरमयजम्बा ॥”)

संवत् । इत्यमरः । क्रियाकारः । विधम् । इति

मेदिनी ॥

सङ्गीतं

सङ्गवः, पुं, (सङ्गतः गावो दोहणार्थं यज । निपातनात् साधुः ।) प्रातःकालान् परं सुहृत्सं-
नयम् । यथा,—

“प्रातःकालो सुहृत्संख्यौ सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्निकसुहृत्सं स्थादपराह्णतः परम् ।
सायाह्निकसुहृत्सं स्थाच्छाद तत्र न कारयेत् ॥”
इति तिथ्यादिनखम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७६ । १ ।

“उतायातं सङ्गवे प्रातरहो
मध्याह्निक उदिना सूर्यस्य ॥”

“अहो द्वेधा चेधा पक्षद्वयेति समाना विभागाः
सन्ति इह पक्षधा विभाग आनः उतापिचायातं
आगच्छतं कदा सङ्गवे सङ्गवकाले । सङ्गच्छन्ते
गावो दोहनभूमिं यस्मिन् काले स सङ्गवः ।
रात्रापरकाले हि गावो बने हिमलयाणि
भजयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

सङ्गी, [नृ] जि, (सङ्गीतस्यास्तीति । इतिः ।)
सङ्गविशदः । यथा,—

“आन्वृत्यो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाय ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं
न ज्ञायते वे परमार्थवत् ॥”

इति विश्वपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

सङ्गीतं, स्त्री, (सं + गे + क्तः ।) प्रेक्षयार्थशृङ्ख-
लीतवाद्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।

“गीतवाद्यशृङ्खल्यं नायं नौयंजिकश्च तन् ।
सङ्गीतं प्रेक्षयार्थं सन्ति शास्त्रोक्ते नाय-
धम्मिका ॥”

शृङ्खलीतवाद्यस्य शास्त्रम् । तत्तु सोमेश्वरभरत-
हनुमन्कल्लिनाथमतमैदान् चतुर्विधम् । अधुना
हनुमन्तं प्रचलितम् । तस्य अध्यायाः सप्त ।
सराध्यायः १ रामाध्यायः २ तालाध्यायः ३
शृङ्गाध्यायः ४ भावाध्यायः ५ कोकाध्यायः ६
हस्ताध्यायश्च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥
सङ्गीतावसाने ताम्बूलदानप्रमाणं यथा,—

“ता वासुदेवोऽप्यशुरक्तचिन्ताः
संश्रुत्वा गीताभिनयेरुदारैः ।

नरेन्द्रसुनो परिनोषितेन

ताम्बूलयोगेन वरासुरोभिः ॥

तदामनाभिर्बराज्ज्वास्तु

लण्येषु भागमयास्तयेव ।

फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-

श्लाकिल्यगान्धर्वमथाहृतम् ॥

लण्येभ्यश्च च त्रिदिवाभूदेव

असुरहर्ष भूवि मातृशायाम् ।

स्मितश्च रम्यं हरितेजसेव

प्रयोजयामास स रौक्मिणीयः ।

ह्याल्लिख्यगान्धर्वसुदारद्वि-

क्षेनेव ताम्बूलमय प्रयुक्तम् ॥”

इति हरिवंशे भावुमतीहरणे जलक्रीडाध्यायम्
१४० अध्यायः ॥

सङ्गह

सङ्गीतिः, स्त्री, (सं + गे + “स्त्रागापापचो भावे ।”

३ । ३ । ६५ । इति क्तिन् ।) आलापः । इति
हलायुधः ॥ सङ्गीतश्च ॥

सङ्गीर्णं, त्रि, (सं + गृ + क्तः ।) अङ्गीकृतम् ।
इत्यमरः ॥

सङ्गुप्तः, पुं, (सं + गुप् + क्तः ।) बुद्धमेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सङ्गीपनाश्रये, त्रि ॥

सङ्गुप्तः, त्रि, (सं + गुह् + क्तः ।) लेखादिना
संयुतः । इति भरतः ॥ रेखादिना पुञ्जीकृत-
धान्यादिः । इति नीलकण्ठः ॥ तत्पण्यायः ।
सङ्गुलितः २ । इत्यमरः ॥

सङ्गीपनं, स्त्री, (सं + गुप् + क्त्वा ।) सम्यक्प्रका-
रेण गोपनम् । संपूर्णगुपधातोरनट्प्रत्ययेन
नियन्तम् ॥

सङ्गृहः, पुं, (सं + ग्रह् + क्तः ।) समाहृतः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १७ । ६० ।

“कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।
अस्युगमो हि शीघ्रतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥”)

“संक्षेपेण गच्छन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा यथा
बुध्यन्तेनेन संग्रहः । संग्रहोऽयं गृह्य जादाने-
२७ ।

‘विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुष्यधाः ॥’

इति ॥
इतस्तत्र आलम्ब्य एकत्र निवस्यन् संग्रहः । इति
कल्पतरुप्रभृतयः । ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नानाग्रन्थस्या अर्थाः संगृह्यन्ते एकस्यानस्थाः
क्रियन्ते इति संग्रहो ग्रन्थविशेषः । इति

श्राद्धविवेकटीकायां श्रीहृदयनकालङ्कारः ॥ * ॥
(यथा, हरिवंशे । ८६ । ७ ।

“चतुष्पादं ध्रुवैर्देवं शास्त्रायाम् ससङ्गहम् ।
अचिरमेव कालेन गुरुस्तावम्यशिक्षयन् ॥”)

वृहत् । उत्तुङ्गः । ग्रहणम् । (यथा, रघुः । ११ । ६६ ।
“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिङ्गविच्छेददृष्टिः ।

न प्रकाममुजः श्राद्धं संधानं गृह्यतपराः ॥”)
संक्षेपः । इति मेदिनी । सुष्टिः । इति विश्वः ॥

स्त्रीकारः । महोदयोगः । इति नानार्थरत्न-
माला ॥

सङ्गृहणी, स्त्री, (सञ्चिता ग्रहणी ।) ग्रहणी-
रोगः । तस्य निदानादि ग्रहणीशब्दे ब्रह्मम् ।

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेर्दोषनोयेच्च मन्दातीसारमेवञ्चैः ॥
दोषं सामं निरामश्च विद्वाद्जातिवारवत् ।

अतिसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
पेषादि पटु लघुघ्नं पक्षकोलाहिमनियुतम् ।

दीपनानि च तक्रश्च ग्रहणाय योजयेद्भक्षकं ॥
कपित्थविस्त्रवाङ्गैरीतक्रदाहिमघाधित्वा ।

यवागुः पाचयन्त्यामं सज्जतं संवर्तयन्त्यपि ॥”
नवसंयति चर्माकरोति ॥ * ॥ औषधान्याह ।

“जातीफलजवङ्गेनापचत्वद्वागकपारैः ।
कपूरं चन्दनमिस्त्रलक्चौरतगरामलैः ॥

सङ्गह

तालीसपिप्पलीपथ्यास्तुलीवीरकचिचकैः ।
शुक्लीविडङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥
यावन्त्येनानि सर्वाण्य दद्याद्भक्ष्याश्च तावन्तीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशं प्रदेया शुभप्रकरं ॥
कर्षमात्रमिदं खादित्वा मधुना ज्ञातं जनः ।
नाशयेद्ग्रहणीं कासं चार्धं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलनादिकर्णम् ॥ * ॥

“चिचक पिप्पलीमूल चारौ लवणपञ्चकम् ।
योषं हिङ्गजमोदाश्च चर्चं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेन दाडिमस्य वा ।
जना विपाचयन्त्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ खर्जिकायवचारौ । लवणपञ्चकमिति ।
सैन्धवं रूपकं चैव विडं सासुद्रिकं गडमिति ।
योषं शुष्णीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्ग बीजपूरकम् । चिच-
कादिवटिका ॥ * ॥

“श्रीफलशलाहकस्तो नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः ।

ग्रहणीगदमर्त्यं तत्रसुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाहः । विस्त्रयामं फलम् । गुडस्यात्र

भागद्वयम् । विस्त्रयस्तः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिफलं लवणचयम् ।

वार्णाकोः कृडवच्चाकस्तुलाह्विस्त्रे तथानलात् ॥
दग्धद्रव्येण वार्णाकोमुटिका भोजनोत्तरम् ।

सुक्तसुक्तं पचत्वाशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथाप्रांसं विक्षुचीच्च हृदामयम् ॥”

इति वार्णाकुमुटिका ॥ * ॥

“सुक्तातिविषाविस्त्रकोटनं सुस्त्रचूर्णितम् ।
मधुना च समालोष्टं ग्रहणीं सर्वान्धजत् ॥’

कौटनं इन्द्रयव । सुक्तादिकर्णम् ॥ * ॥
“श्वेनो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।

गुडेनाधिकसर्वजं भजितेनाशु नश्यति ॥”
सर्वं राल इति लोके । सर्वैरसचूर्णम् ॥ * ॥

“विस्त्राष्टशक्यववालकमोचसिङ्घ-
मार्जं पयः पिबति यो दिवसचयेन ।

सोऽतः प्रवृद्धचिरं ग्रहणीविकारं
सामं सशोषितमसाध्यमपि चिचोति ॥”

मोचो मोचरसः । जिघोति हन्ति ।
“प्रसूचये त्वामलकौरसस्य

शुद्धस्य दन्वाहं तुलां गुडस्य ।
चूर्णैर्ज्ञतैर्यथितजोरचय-
योविमलज्वाहवृषाजमोदेः ॥

विडङ्गसन्धुन्निफलायवानी-
पाटामिधाम्येष पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिदृचूर्णपलानि चाष्टा-
वशौ च तैस्तस्य पचेद्ग्रहणावत् ॥

तं भक्षयेद्दक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचैष्टिस्तुगमिषुक्तम् ।

अनेन सर्व्वा ग्रहणीविकाराः
सम्बासकासखरभेदप्रोधाः ॥

श्राव्यन्ति चायं चिरमन्तराभे-
हैतस्य युस्त्रस्य च दृष्टिहेतुः ।

सङ्ग्राम

स्त्रीणां वन्ध्यामयनाश्रुः स्यात्

कल्याणको नाम गुडः प्रविष्टः ॥

तेषु मनाक् चिह्न भृष्टा चिह्नगन्धि पलं पलम् ।
विह्वलं निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वकम् ॥

इति कल्याणकगुडः ॥ ३० ॥

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयकं गजपिप्पली ।
धाम्यकश्च विडङ्गानि यवानौ मरिचानि च ॥

त्रिफला चाजमीदा च नलिनी औरकस्तथा ।
मेत्सवं रौमकं चापि सासुदं रुचकं विडम् ॥

आरवधश्च लक् पक्षं सुखेला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठी शङ्खयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसन्निता ॥

म्हद्रीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिभुतायाः पलान्यदौ गुडस्याहृतुना तथा ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु ।
प्रश्नचयमिदं सर्वं शूनेहृदिना पचेत् ॥

उडम्बरं चामलकं वादर वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खाद्विह्वल्येदा यथानलम् ॥

निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहोष्णैकविंशतिम् ।
उरोगातं प्रतिष्ठाप्य दौर्बल्यं बह्विधस्य च ॥

ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्व्यात् कानि मतिं
स्वरम् ॥

पिप्पुपाठान्यद्वान्ति रक्तपित्तश्च चिद्वद्वहम् ॥
धातुस्त्रीणो वयः कीणः स्त्रीषु कीणः जयो च यः ॥

तयो हितश्च वन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥”

इति महाकल्याणकगुडः ॥ ३० ॥

“कुष्माण्डानां सुपकानां शिचाराणां लिकुचलक्ष्माम् ।
सर्पिः प्रक्षेपलशतं ताम्रपात्रे शूनैः पचेत् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चिचकं गजपिप्पली ।
धाम्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥

त्रिफला चाजमीदा च कलिङ्गाजसिन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिभुतोऽष्टपलानि च ॥

तेलस्य च पलान्यष्टौ गुडान् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रश्नचयसुदीरितम् ॥

तावत् पाकं प्रकुञ्चितं मृदुना बद्धिना भिषक् ।
यावत् दर्व्यं प्रक्षेपः स्यात् तदेवमवतारयेत् ॥

औडुम्बरं चामलकं वादर वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खाद्विह्वल्येदा यथानलम् ॥

अनेनेव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निह्वल्य ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यश्लेष्मण्डरान् ॥

ज्वरमानाहृद्भोगगुह्योदरविच्छिकाः ।
कामकां पाण्डुरोगाच्च प्रमेहोष्णैकविंशतिम् ॥

वातशोणितवीर्यपदप्रपञ्चहोमिकान् ।
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ॥

आधिवीर्या वयः कीर्यास्त्रीषु क्षीणाश्च वैराः ।
तयो हितो गुडोऽथ स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥

वृथो वल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः पुरः ॥”

इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ॥ ३१ ॥

अतीवाराधिकारलिखितं विष्कं तैलञ्चात्र
हितम् ॥ इति ग्रहणीरोगाधिकारः ॥ इति

भावप्रकाशः ॥

सङ्ग्राम, ८ अ व क युङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त चुरा०-आत्म०-उभ०-च-अक०-सेट् ।)

सङ्कटः

असंयामात् । ८, संयामयते । अ, संयामयति
संयामयते । अतिबोभयपदसिद्धौ दिनकरां

अफलवृत्तैरि आत्मनेपदार्थम् । एव सञ्च ।
किन्तु अयमात्मनेपदीनि प्राञ्चः कदाचित्

परस्मैपदाद्यर्थे ञकारः । इति दुर्गादासः ॥

सङ्ग्रामः, पु, (सङ्ग्राम + शिच् + भावे घञ् ।)
युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८७ ।

“न निवर्तते सयामात् जातं धर्ममनुसरन् ॥”)

सङ्ग्रामपटह, पु, (सङ्ग्रामस्य पटहः ।) रण-
वाद्यम् । यथा, त्रिकाशप्रभे ।

“रणतूर्यस्य संयामपटहोऽभयवह्निमः ॥”

सङ्ग्राहः, पु, (संयहणमिति । सं + ग्रह + “समि-
तुष्टौ ।” ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) फलकस्य

सृष्टिः । फलकग्रहणस्यानमिति यावत् । सृष्टि-
वन्धनक्रिया । तत्प्रयोगः । सृष्टिवन्धः ० । हे

सृष्टिवन्धनक्रियायाम् । सृष्टिवन्धोऽङ्गुलिबिन्द्यासौ
सृष्टिवन्धः । सृष्टिना बन्धो दृढग्रहणं सयाम्

इत्यपरे । सृष्टामेव संयह इत्यन्ते । सृष्टिः
स्त्रियाश्च संयह इति वीपालितः । सपूर्व्यवे-

र्षञ् सयाम् । इत्यमरभरतौ । (यथा, महा-
भारते । ५ । १५४ । २० ।

“सुसंयामाः सुसम्पन्नाः जैसमाष्टपरिच्छदाः ।”

“पटातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥”)

सङ्ग्राही, [न्] पु, (सयाम्नाति मलमिति । सं + ग्रह
+ शिञिः ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

(समन्वित्वारणं, च । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“दीपनं लघु स्याद्वि श्वासकाश्रासपित्तघ्नम् ॥”

संयामके, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । १० ।

“प्रस्थानवशमङ्गरं लोकसंयामिह्यं प्रुचिम् ।
कुर्वीताल्लहिताकाङ्क्षी परिवार मङ्घीपतिः ॥”)

सङ्गः, पु, (सं + हन + “संघोद्वौ गणप्रशंसयोः ।”

३ । ३ । ८६ । इति अप् टिलोपो वलच् निपा-
त्यते ।) सम्बन्धः । इत्यमरः ॥ सजातीयानां

विजातीयानाञ्च जन्तूना वृन्दे सङ्घासौ
स्थाताम् । यथा भिक्षुसङ्घः वयस्कसार्धः । सङ्घ-

न्यते परिच्छिद्यतेऽनेनति सङ्घः । संपूर्णान् जन-
घातोर्नास्तीति छः निपातनात् हस्य चः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । १ ।

“तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”)

सङ्घाचारी, [न्] पु, (सङ्घेन चरतीति । चर +
शिञिः ।) सत्सङ्घः । इति जैमिनीयः ॥ बहुभिः

सङ्घगामिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
११ । १६ ।

“तत्तत्सदृशमनुयमभवत् सङ्घचारिणाम् ॥”)

सङ्घजीवी, [न्] पु, (सङ्घेन जीवतीति । जीव +
शिञिः ।) ज्ञातौनः । इति जैमिनीयः ॥

सङ्घट्टः, पु, (सं + घट्ट + घञ् ।) अन्योन्यविमर्दनम् ।
यथा,—

“नेवान्यत्र मदान्धसिन्धुरघटासङ्घट्टघट्टारण्य-
कारचक्षुसमस्तैरिव विनालवस्तुतिभूषणः ।”

इति बाङ्गौकिकवगङ्गाकणोच्चम् ॥

सङ्घातः

गठनम् । यथा,—

“म्हदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।

क्षपनं पूजनश्चैव विस्मयनमनः परम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चक्रविशेषश्च ॥

सङ्घट्टचक्रं, स्त्री, (संघट्ट एव चक्रम् ।) युद्धविष्ठा-
राद्यनञ्चवाङ्मत्तचक्रविशेषः । यथा,—

“अश्विन्यादि लिखितं सप्तविंशतितारकैः ।
चिकीर्षो नवभिर्वेधैः कर्षेयस्त्रियं गाढति ॥

अश्विनौरेवतीवेधौ अश्विनौष्ण्योत्तथा ।
मघापुष्यौः सर्पपिचोरक्षेधाम्बुलोत्तथा ॥

श्लेषाश्लकयोर्वेधौ भवेत् सङ्घट्टचक्रकैः ।
एव सङ्घट्टचक्रं च कार्या कृच्छगता यज्ञाः ॥

भूपनामर्चसङ्घट्टे युद्धं भवति नान्यथा ।
निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति रणप्रयोः ॥

क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्कावे धोरदाचरणम् ।
युद्धाकाङ्क्षी भवद्वाजा यत्नं क्रूरवेधितम् ॥

युद्धवेधौ भवेत् सौम्ये च वेधविवर्जिते ।
सौम्यक्रूरविभागेन मित्राभिन्नक्रमेण च ।

वक्रातिचारगत्या च युद्धमचास्ति नास्ति च ॥”

इति खरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम् ॥

सङ्घट्टनं, स्त्री, (सं + घट्ट + लुट् । स्त्रियां
युच् ।) मेलनम् । गठनम् । घटना । इति

केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ६२१ ।

“पदसघट्टना रीतिरङ्गमस्याविशेषवत् ।
उपकर्त्ता रसादीना ना पुनः स्याच्चतुर्विधा ॥”)

सङ्घट्टा, स्त्री, (सघट्टते इति । सं + घट्ट + अच् +
टाप् ।) लता । इति शब्दचन्द्रिका ।

सङ्घतल, पु, (सङ्घे संघटे तले यच् ।) मिलित-
प्रतलद्वयम् । इत्यमरः ॥ योड हात इति भाषा ॥

सङ्घपुष्पी, स्त्री, (सङ्घानि पुष्पाणि यस्याः ।)
धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घर्षः, पु, (सं + घृष + घञ् ।) सङ्घर्षणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १८० । २३ ।

“तेषां सङ्घर्षेणश्वाभिर्हर्षिभिः प्रज्वलन् सुहृः ।
विद्युद्विरिव नीलाब्धमहाद्योत्तमन्दरं गिरिम् ॥”)

सङ्घा, (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“सुरागागमसुराणाञ्च समलायत वै मिथः ।
रेख्ये प्रति सघर्षेणैकोके सचराचरे ॥”)

ससर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्घाटिका, स्त्री, (सघाटयतीति । सं + घट +
शिच् + खुल् । टाप् अत इलम् ।) युग्मम् ।

कुट्टनी । जलकण्ठकम् । इति मेदिनी ॥ घ्राणम् ।
इति विश्वः ॥

सङ्घातः, पु, (सं + हन + घञ् ।) सम्बन्धः ।
(यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।

“न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारचङ्घातशिलातलेष्वापि ॥”)

नरकभेदः । इत्यमरः ॥ हननम् । इति मेदिनी ।
(निविडसंयोगः । यथा, कुमारः । २ । ११ ।

“द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सङ्घो कथुर्गुरुः ।
अतो अतोत्तरश्चापि प्राकार्यं वै विभूतिवत् ॥”)

सच्चिदा

सज्जनः

सञ्चरः

कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाटके गति-
विशेषः । इति केचित् ॥

सञ्जातपत्रिका, स्त्री, (सञ्जातयुक्तानि पत्राणि
यस्याः) । कापि अत इत्यम् । शतपुष्पा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सङ्गृहीतं, } त्रि, सत्यगोषणाश्रयः । संपूर्व-
सङ्गृहं, } सुधधातोः क्तप्रत्यये कृते वा रुधा-
महधत्वरसंयुक्तास्त्रि इत्यनेन विकल्पेन इमा
नियमम् । इति सुभषोषयाकरणम् ॥ (यथा,
महानिर्व्याप्यतले । १ । ४ ।

“मत्तकोक्तिलनन्दोहसंयुष्टविपिनान्तरे ॥”)

सचि, स्त्री, (सच समवाये + “सम्बन्धासुभ्य
इत्” उणा० ४ । ११७ । इति इत् ।) प्रची ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

मचिन्नक, त्रि, निन्नचक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
सचिव, पु, (सच समवाये + इत् । तथा सन्
वातीति । वा + कः ।) मन्त्री । सहायः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।४।३२ ।
“इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरज-
कान् ।

कारयित्वाथ प्राचाद सप्रभूमिकसुतमम् ।

आचरोहोत्तराष्ट्रं सचिवैः सह तनुद्यम् ॥”)
लघुधत्वरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सचिवामयः, पु, (सचिवानामामयः) । विसर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सचो, स्त्री, (सच + कृत्तिकारादिति डीप् ।)
प्रची । इत्याशी । प्रचते अत्तं कृत्ति प्रची
प्रच ड वाति तालयादिः नाम्नीति इः
पाञ्चोद्यादीति पठे ईप् प्रची । कौशिकी च
प्रची कोशातकीति वर्णादिशमालायां तालय-
शेडु पठ्यते । सचो इत्यादिश्च तत्र सचने
आप्याययति इत्यमिति प्रच ड सचने पूर्ववत्
इः ईप् च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सचिः
प्रचीति भरतद्विष्णुकोशः ॥

सचौनन्दनः, पु (सत्था नन्दनः) । प्रचीतुतः ।
स च जयन्तः । चेतन्यदेवः । यथा,—

‘प्राके सुनिशोमयुगेन्द्रगण्ये

पुरये तिथौ फालगुनपौर्णमास्याम् ॥

नेलोत्पन्नाभ्योदयपुण्यकीर्ति-

दयः सचौनन्दन आविराचौत् ॥”

इति चेतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

सचैष्ट, पु, आम्नः । इति शब्दमाला ॥ सचैष्टा
सह वसमाने, त्रि ॥

सचारा, स्त्री, हरिदा । इति शब्दचक्रिका ॥

सचित, स्त्री, वस्त्र । इति सुभषोषयाकरणम् ॥

सचिदानन्दः, पु, (सञ्चासौ चिचासौ आनन्द-
श्चेति चिपदे कर्मधारयः) । निवृत्तज्ञानसुख-
स्वरूपं ब्रह्म । यथा,—

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न

प्रोक्तमाह ।

सचिदानन्दरूपोऽहं निवृत्तसुखभाववान् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

साकारदेवविशेषणे, त्रि । यथा,—

“सुकुन्दं सचिदानन्दं प्रणिपद्य प्रणोयते ॥”

इत्यादि सुभषोषयाकरणम् ॥

सजम्बालः, त्रि, (जम्बालेन पङ्केन सह वसमानः) ।
पङ्क्तिः । इत्यमरः ॥

सजातिः, पु, (समाना जातिरस्य । समानस्य
सः) । समानजातिस्त्रीपुंसोः पुत्रः । यथा,—
“सर्वेभ्यः सर्वेषां जायन्ते हि सजातयः ।
अनित्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥”

इति मितान्तरायां आचारार्थाध्यायः ॥

समानजाती, त्रि ॥

सजातीयः, त्रि, (जातौ भवः जातीयः । समानो
जातीयः । समानस्य सः) । समानधर्मा-
क्रान्तः । यद्वा,—

“सजातीयेः कुलं ययं तिरश्चां पु नयुसकम् ॥”

इत्यमरः ॥

सजः, [ण] य, सहायः । इति शब्दरत्नावली
भरतश्च ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६७ ।

“सज्जस्त्रिंश पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥”)

सजः, [ण] त्रि, (जुष सेवे + क्त्वि । जुषा सह
वसते इति । सहस्य सः) । “समजुषो रुः ।” ८ ।

२ । ६६ । इति रुः । वैरिति होच ।) प्रीति-
युक्ता । सवायुक्ता । इति सुभषोषयाकरणम् ॥

“जुषो प्रीतिसंवयोः । जोषणं जुष्टं सह जुषा
वसते या सा सजः ॥” इति तट्टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ तापसः । इति संनिप्रसारथाकरणम् ॥

सज्जः, त्रि, (सज्जतीति । सज्ज + अच्) । सज्जः ।
इत्यमरः ॥ सम्भृतः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

निभृतः । इति शब्दरत्नावली ॥ सज्जायुक्तश्च ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।

“ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा तु यज्ञिनम् ।
सांयामिकं ननः सज्जं सज्जकृत् परन्तपाः ॥”)

सज्जनः, स्त्री (सज्ज + णिच् + ल्युट्) । रचनार्थं
सेवस्थानम् । चौकीति ख्यातम् । तत्पठ्यायः ।
उपरलणम् ० । इत्यमरः ॥ सङ्गः । इति
मेदिनी ॥ सज्जा च ॥

सज्जनः, पु, (सन् चासौ जनश्चेति) । सनकुलो-
द्भवः । तत्पठ्यायः । महाकुलः २ कुलीनः ३
आर्यः ४ सभ्यः ५ साधुः ६ । इत्यमरः ॥

कुलजः ७ सभ्यः ८ साधुजः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिनीकरमते वाच्यलिङ्गोऽयम् ।

तल्लक्षणे यथा,—

दान्त उवाच ।

“निजाचारयाद्विधौ ये कुलंको वेदसम्मतम् ।

पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्तिताः ॥”

इति पाण्डे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

तल्लक्षणं यथा,—

“नस्मिन्निदमगतमनसवचरलं

तल्लज्जीवनमतप्रसचपलम् ।

अथमिह सज्जनसङ्गतिरेका

भवति भवार्थवतरणे नौका ॥”

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमोक्षसुद्धरः ॥

सज्जना, स्त्री, (सज्ज + णिच् + न्यासप्रत्ययेति
युच् । टाप् ।) नायकस्यारोहणार्थं राजसज्जी-
करणम् । तत्पठ्यायः । कल्पना २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३१६ ।

“निजपद्मसिगुणरञ्जितजगतां करिणाश्च

सत्कवीनाश्च ।

वहतामपि सहिमानं शोभाये सज्जना एव ॥”)

सज्जा, स्त्री, वेशः । साज इति भाषा । सजाहः ।
संजओया इति भाषा । ससज्जातोर्भावे च्यान्-
प्रत्ययनियन्ता । इति व्याकरणम् ॥

सज्जितः, त्रि, भूषितः । कृतसज्जः । वर्मिन्तः ।

सज्जहः । ससज्जातोः क्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥

सञ्चः, पु, (संचिनोति वर्णानिति । सं + चि +
ङ्) । पुस्तकलेखनार्थपत्रचयः । सञ्च इति
भाषा । यथा,—

“श्रीताडीपत्रके सधे समे पत्रसुसञ्चिते ।

विचित्रकं विपार्थं च चर्मणा संपट्टीकृते ॥

रक्तेन अथ लङ्घानं सङ्ख्यावर्द्धितेन च ।

दृढस्रजसुवर्णेन एवविधकृतेन च ॥

यस्तु ह्लादश्लाहसीं संहितासुपलेखयेत् ।

ददाति चाभिपुक्ताय स याति परमो गतिम् ॥”

इति देवीपुराणे विद्यादानमाहात्म्यफलनामा-
ध्यायः ॥

सञ्चतु, पु (सञ्चतुपह्वेत्) । उणा० २ । ८५ ।
इत्यत्र “सञ्चतु” इति पाठेन अतिप्रत्ययान्तो
निपात्यते ।) प्रतारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सञ्चयः, पु, (सञ्चयते इति । सम् + चि +
“एरच्” ३ । ३ । ५६ । इत्यच्) । सङ्ग्रहः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ ।
१२८ ।

“तस्यैव स सेवमानस्तं राजानं स तदाश्रितः ।

भुङ्गान्नञ्च सहायेकोऽत्राङ्गणैर्यामसञ्चयम् ॥”)

संयहः । यथा,—

“प्रकृतापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूदो हि धनमासाद्य नास्त्वग्नौ नैव वाधते ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सञ्चयनं, स्त्री, (सं + चि + ल्युट्) । सञ्चयः ।

यथा, संवर्तः ।

“वतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्मिन्सञ्चयनं द्विजैः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्थं विधीयते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सञ्चयौ, [नृ] त्रि, सञ्चयविशिष्टः । संयहकर्त्ता ।

सञ्चयशब्दादर्थार्थे इन्प्रत्ययेन नियन्तः । यथा,

सञ्चयौ नावसोदति । इति महाभारतम् ॥

सञ्चरः, पु, (सञ्चरन्तेऽनेनेति । सम् + चर +
“गोचरसंचरेति” ३ । ३ । ११६ । इति चः) ।

सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्चरो निर्गमो-
ऽभ्युपधः । इति भरतदृष्टतरङ्गमाला ॥ (भार्गः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कुमारः । ६।४३ ।

“यन्मोक्षप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चरः ।

अनभिज्ञाक्षमिसायां दुर्दार्ढ्यमभिवारिकाः ॥”)

इति चैमचन्द्रः ॥

सञ्चारी

सञ्चलनं, क्लौ, कल्पनम् । संपूर्णसञ्चलधोरोनट-
(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
६ । १८ ।

“केचिद्गिरिनिपातेन केचिदम्भोधिचारिणा ।
केचित् सञ्चारीसञ्चलनात् प्रययुः प्राणिनः जयम् ॥”
सञ्चानः, पु, प्रेनपञ्चौ । इति केचित् ॥ शिक्रे
इति भाषा ॥

सञ्चायः, पु, (सञ्चीयतेऽस्मिन् सोम इति । सं +
चि + “क्रतौ कुक्षपायसञ्चायौ” ३ । १ । १२० ।
इति रुद्राद्यादेशौ निपात्येते ।) यज्ञविशेषः ॥
इति सुश्वेधोपध्याकरणम् ॥

सञ्चारः, पु, (सं + चर + चञ् ।) दुर्गसञ्चारः ।
इत्यमरटीका ॥ गमनम् । यथा । सञ्चारो रति-
मन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाशः ॥ (यथा,
रघुः । २ । १५ ।

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
ह्रस्वादिनान्ते निलयाय गन्तुं
प्रचक्रमे पञ्चवरायताम्ना
प्रभा पतङ्गस्य सुनेत्र धेनुः ॥”)

यज्ञादे राश्रन्तरसंक्रमणञ्च ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १७२ ।

“तानान्नचसञ्चारैर्ज्वागरेः स्त्रजैरपि ॥”
मञ्चरत्नसिद्धिः । अधिकारणे चञ् । देशः ।
इति रामायणटीका ॥ यथा, रामायणे । २ ।
११६ । १८ ।

“तावत्सुखे वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्थ तस्य सञ्चारं राक्षसेः समभिजुतम् ॥”
मञ्चारजीवी, [न्] चि, (सञ्चारेण जीव-
तीति । जीव + चिनिः ।) शरणापन्नः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

सञ्चारिका, स्त्री, (सञ्चारयति नायकयोर्व्याप्ता-
मिति । सं + चर + चिच् + क्तृल् ।) दूतौ ।
इत्यमरः ॥ युगलम् । कुडुनी । ब्राह्मम् । इति
मेदिनी ॥

सञ्चारी, [न्] पु, (सञ्चरतीति । सं + चर +
चिनिः ।) घृपः । इति त्रिकाक्षशेषः ॥ बाहुः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥ भावविशेषः । यथा,—
“स्यायिसात्विकसञ्चारिप्रभेदेः स्याद्व्रतिः पुनः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्वयः ।
“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमाश्रयायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”
अपि च ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारि-
सात्विकाः ॥”

वाल्मीक्यरससञ्चारिणो यथा,—
“सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगन्धादयो मताः ॥”
वीररससञ्चारिणस्तु । “धृतिमतिगन्धस्त्वितक-
रोमाश्वाः ॥” इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
(गतिप्रतीक, चि । यथा, गीतगोविन्दे । ६ ।
११ ।

सञ्ज्ञातिः

“अङ्गेष्वभरणं करोति बहुशः पञ्चैषि
सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वं परिशङ्कते वित्तसुते श्रयां चिरं
ध्यायति ॥”)

सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । सं + चर +
चिनिः । डीप् ।) हंसपदौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गतिप्रतीक । यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“पर्याप्तपुण्यस्तवकावनन्त्रा
सञ्चारिणी पञ्चविनी लतव ॥”)
सञ्चाली, स्त्री, गुञ्जा । यथा,—

“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिम्रो रूपकं
भवेत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सञ्चिन्ना, स्त्री, (सम्यक् चिचमस्यामिति ।) सधौ-
कर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सञ्चय, चि, सञ्चयनीयम् । सञ्चयम् । संपूर्णक-
चिचधानो, कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सञ्जः, पु, (सम्यक् जायते इति । सं + जन + ङः ।
सम्यक् जयतीति । चि + अन्व्यर्पाति वा ङः ।)
ब्रह्मा । शिवः । इति मेदिनी ॥

सञ्जवन, स्त्री, (सञ्जवन्ति संमिलन्यन्तेति । सं +
जु गतो + अधिकरणे लुट् ।) अग्न्याभिमुख-
गृहचतुष्टयम् । तत्पठ्याय । चतुःशालम् २ ।
इत्यमरः ॥ संयमनम् ३ चतुःशाली ४ । इति
भरतः ॥ सञ्जौवनम् ५ शाला ६ निलयः ७

चतुःशालकम् ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । १५५ । ५६ ।
“तस्मिन् सुविहिताः सर्वे रक्तदण्डाः पलाकिनः ।
सद्ने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनञ्जनाः ॥”)

सञ्जा, स्त्री, स्त्रीगी । इति त्रिकाक्षशेषः ॥
सञ्जौवनं, स्त्री, (सञ्जौयतेऽस्मिन्नि । सं + जीव +
अधिकरणे लुट् ।) सञ्जवनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (सं + जीव + भावे लुट् ।)
सम्यक्प्रकारेण प्रायधारणञ्च ॥ (यथा, सुकुम्भ-
मालायाम् । ३० ।

“यामोहोद्गलनौषधं सुनिमनोवृत्तिप्रवृत्तौषधं
देवान्यर्पकरोषधं चिजगतां सञ्जौवनेकौषधम् ।
भक्तार्तिप्रशमनौषधं भवभयप्रक्षिप्तं द्विषौषधं
श्रेयः प्राप्तिकरौषधं पिव मनः श्रीकृष्णनामौ-
षधम् ॥”
नरकविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ८६ ।
“नरकं कालसूत्रञ्च महाजनकमेव च ।
सञ्जौवनं महावीर्यं तपनं सम्प्रापनम् ॥”
स्त्री, विद्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
७६ । ३३ ।
“ततः सञ्जौवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाकृत्यत् ॥”)

सञ्ज्ञं, स्त्री, संज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सञ्ज्ञः, चि, संज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सञ्ज्ञपनं, स्त्री, (सं + ज्ञा + चिच् + क्तृल् ।)
संज्ञपनम् । इत्यमरः ॥

सञ्ज्ञप्रतिः, स्त्री, (सं + ज्ञा + चिच् + क्तृन् ।)
संज्ञप्रतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सञ्ज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + क्तृन् ।) क, साठयति
श्रुतार्थं गत्यस्य संस्कृतं ॥ इति दुर्गादासः ॥
सञ्ज्ञी, स्त्री, प्रज्ञौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सञ्ज्ञसूत्रं, स्त्री, (सञ्ज्ञस्य सूत्रम् ।) श्रयसूत्रम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥
सञ्ज्ञः, पुं, वञ्जः । इत्यमरटीका ॥

सण्डः

सञ्ज्ञा, स्त्री, (सं + ज्ञा + क्तृन् ।) संज्ञा । इति
मेदिनी ॥

सञ्ज्ञुः, चि, (संहते जातुनी यस्य । “प्रसंभ्यां
जातुनीर्जुः ॥” ५ । ४ । १२६ । इति जुः ।)
संज्ञुः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वरः, पु, (सम्यक् ज्वरः ।) सञ्ज्वरः । इत्य-
मरः ॥

सट, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + अच् ।)
जटा । यथा,—

“जटा जटिजटौ जटौ जटुकन्तु सटं सटा ।
कौटीरं जटकं हर्षं शिखायां प्रतिनामपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + अच् ।) जटा ।
केशरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।
६ । ६० ।

“तं बाह्नादवनतोत्तरकायमौघम्
विध्यन्तसुदृढतटाः प्रतिहन्तुमौघं ॥”)

शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । ५ । २ ।

“कुहः सुव्यौहपटः स धूर्जटि-
जटा तडिलङ्घितोत्तरोत्तमौघम् ॥”)

सटाङ्कः, पु, (सटा अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) सिङ्घः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सटिः, स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इन् ।)
शटौ । इति शब्दरत्नावली ॥

सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सटौ, स्त्री, (सटि + वा डीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।
वन व्यादा इति अन्तर्हरिद्रा इति च भाषा ।
आवेहलदी इति कौङ्कये प्रसिद्धा । तत्पठ्यायः ।

शटौ २ गन्धशटौ ३ सुगन्धा ४ सटिः ५
शटिः ६ गन्धशला ७ गन्धशले ८ पलाशः ९
कर्जूरः १० घड्यस्थिका ११ कर्जूरः १२
गन्धोलिः १३ गन्धशला १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शटौ १५ घड्यस्थिका १६ अन्तर्हरिद्रा १७

वधूः १८ गन्धारी १९ सटिका २० पला-
शिका २१ सनुद्रा २२ लङ्गी २३ कूर्जूरः २४
गन्धा २५ पृथुपलाशिका २६ सौम्या २७
हिमोद्गवा २८ गन्धवधूः २९ । अस्या गुणाः ।
सुतिक्तत्वम् । अन्तरसत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । सत्पिप्रदत्वम् । ज्वरकफासकहृन्मण्डौष-
वक्त्रामयनाशिलम् । हृत्त्वत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सङ्गा, स्त्री, पञ्चमिदः । वाद्यम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादिरिति ॥

सट, क श्रुतार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) दन्त्यादिः । क, साठयति
श्रुतार्थं गत्यस्य संस्कृतं ॥ इति दुर्गादासः ॥

सटौ, स्त्री, प्रज्ञौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सण्डसूत्रं, स्त्री, (सण्डस्य सूत्रम् ।) श्रयसूत्रम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥

सण्डः, पुं, वञ्जः । इत्यमरटीका ॥

सती

सखिशः, पु, सन्धः। मांडाशि इति भावा ।
यथा,—

‘पायसं कषराच्छागं देवान्नामि च यानि वै ।
भुक्तानि वैरसंस्कृत्य तेषामन्ताणि पापिनाम् ।
निपातितानि भूएह उद्धृताणि निरीक्षताम् ।
सखिशैरपकृष्यन्ते नरैर्यास्मिन्धाततः ॥’

इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सखीनं, स्त्री, स्वगतिप्रिया । इत्यमरः ॥ स्वगता
पत्निर्गता गतौ स्थानान्तरवचनार्थः एताः क्रियाः
यापाराः । कास्ता इत्याह प्रथमश्लोकं उद्धृत्य-
नाय क्रमवत् । ऊर्ध्वं श्लोकं उद्धृत्य विग्रहमनम् ।
नगतं श्लोकं सखीनं वृत्तादी पतनमिति ।
पृथक् पृथक् पत्निगतिप्रियासु प्रह्वीनं मङ्गल-
गमनमित्यर्थः । यो शो ड य गतौ शोड च
नभोगतौ भावे त्तः सुखादौदिति नत्वम् ।
इति भरतः ॥

सततं, स्त्री, (सतत्यते स्तेति । सं + तन + क्तः ।
नभो वा हिततयोरिति पक्षे मलोपः ।) निर-
न्तरक्रिया । तद्वति, चि । इत्यमरः ॥ तत्प्रायः
अनवरतशब्दे नित्यशब्दे च द्रष्टव्यः । अपि च ।
“सतते त्वनवरतानारतायान्तसन्ततम् ।
प्रमत्तासक्तनिवाजस्त्रान्हाविरतानिग्रम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, मनुः । ४ । २० ।

“एतानि के महायज्ञान् यज्ञाश्चाखिलो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियैर्विभुज्जति ॥”

सतत्त्वं, स्त्री, सभावः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १६ ॥
सतर्कः, चि, तर्केण सह वक्तव्यम् । सावधानः ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सतानन्दः, पु, गौतमसुनिपुत्रः । स च जनकराज-
पुरोहितः । इति शब्दरत्नावली ॥

सतिः, स्त्री, (सतु दानं + क्तिच् । “सतः क्तिचि
लोपश्चास्त्राचतरेत्याम् ॥” इ । ४ । ४५ । इति
नलोपः ।) दानम् । अवसानम् । इति साति-
शब्दटीकायां भरतः ।

सती, स्त्री, (अस्तीति । अस् + शृढ । उगितात्
डौप् ।) दुर्गा । साक्षी । इति मेदिनी ॥
(यथा, कुमारः । १ । २१ ।

“सती सती योगविद्वदृष्टेहा
तां जन्मने शूलवधू प्रपेदे ॥”

सौराष्ट्रदक्षिणा । इति हेमचन्द्रः ॥ दानम् ।
अवसानम् । इति नानार्थसातिशब्दटीकायां
भरतः ॥ * । स्थानविधौ सत्यशोचरश्रुत-
नामानि यथा,—

देशुवाच ।

“सर्वगा सर्वभूतेश्च द्रष्टव्य सर्वतो मुखि ।
‘सप्तलोकेश्च यत्किञ्चिद्विदितं न मया विना ॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टव्याः सिद्धिर्भूतसुभिः ।
स्मरन्त्या भूतकामिनी ता वक्ष्यामि प्रयत्नतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयोगे ललिता देवी कासिका गन्धमादने ॥
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरे ।

सती

गोमन्तं गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
महोत्कटा चैत्रये जयन्ती हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्वते ॥
एकान्तके कौन्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदुः ।
पुष्करे पुरुक्षुतेति केदारे मार्गदायिनी ॥
नन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे मन्त्रकारिका ।
स्थानेश्वरे भवानी तु विष्णवे विष्णुपत्निका ॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु कमला कमलाजये ॥
वन्द्योद्यान्तु रुद्राक्षी काली कालझरे तथा ।
महालिङ्गे तु कपिला साकोटे कमलेश्वरी ॥”
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठः ।

“शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
मायापूयां कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा ॥
उत्पलाक्षी सद्यसाक्षी चिरय्याक्षी महोत्पला ।
गवायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाशायामचोराक्षी पाटला पुष्कर्वहने ।
नारायणी सुपार्श्वे तु विष्णुते वन्द्यवन्दरी ॥
विष्णुते विष्णुला नाम कल्याणी मलयाचले ॥
कोटयो कोटितोषेण सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाक्षरे चिन्मया तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ।
शिवकुक्षे शिवानन्दा नन्दनी देविकातटे ॥
रुक्मिणी द्वारवत्यासु राधा रुद्रावने वने ॥
देवकी मधुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सौता विष्णुते विष्णुधियासिनी ।
सङ्गद्वारे करीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ।
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
अभयलुण्ठतीर्थे तु अरुन्धता विन्ध्यकन्दरे ॥”
उक्त्यन्तीर्थेन च अन्तरीर्थेन च पाठः ।
“माख्ये माख्यो नाम खाहा माहेश्वरे
पुरे ।

हृगलाखे प्रचण्डा तु चण्डिका मरकटके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभावे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वत्या पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिंहिका जलश्रीचै तु कार्तिकेये तु शुङ्गरी ॥
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा प्रोणसङ्गमे ।
महासिद्धिने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
कालम्बरे विश्वसुखी तारा किष्किन्धपर्वते ।
देवदारवने पुष्पिर्मेधा काक्षोरमण्डले ॥
भौमादेवी हिमद्रौ च तुलिवेश्वरे तथा ।
कपालमोचने शुद्धिर्माया कायावरोहणे ॥
शुक्लोद्गने अग्निनाम धृतिः पिण्डारके तथा ।
काला तु चन्द्रमागयामच्छेदे शिवचारिणी ॥
वैष्णव्यामन्त्रता नाम वरुणां वरुणेश्वरी तथा ।
बोधधौ चोत्तरकुटी कुण्डली कुण्डोदका ।
मन्त्राया हिमकूटे तु कुमुदे सद्यवादिनी ॥*॥
अश्वत्थी वन्दनीया तु निधिवेश्वरपत्नी ।
गायत्री वेदवन्दने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथैवाङ्गी ब्रह्माक्षी सरस्वती ।

सतीर्थः

सतीर्थे प्रभा नाम मातृङ्गा वैष्णवी तथा ॥
अरुन्धती सतीनाम् रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वशरीरिण्याम् ॥
एतद्विश्रुतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुतमम् ।
अष्टोत्तरश्रुतीर्थानां श्रुतमेतदुदाहृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
युगं तीर्थेषु यः कृत्वा स्नानं पश्यति मानवः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परमः कालं करोत्येतेषु मानवः ।
स भिक्षा ब्रह्मसदनं पदमभ्येति शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु आवयेच्छिवसन्निधौ ।
हृत्प्रायामयाष्टव्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदानं आह्वयते वा अह्वयह्वनि वा पुनः ।
देवाचैतन्निधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगम्यते ॥
एव वदन्ती सा तत्र ददाह्वानमात्मना ।
स्वायम्भुवपि काले च दत्तप्राप्तितोऽभवत् ॥
पार्वती चामवदेवी शिवदेहाह्वधारिणी ।
मेनगर्भं वसुधाम्ना सुक्तसुक्तफलप्रदा ॥
अरुन्धती चपत्येतत्तदाभा योगसुतमम् ।
पुष्करवाच राजवर्त्मनेषु जयनामगात् ॥
ययातिः पुत्रलाभान् धनलाभान् भागवतः ।
तथायै देवदेव्याश्च ब्राह्मणाः चन्द्रियाक्षयाः ।
वैश्याः सूत्राश्च वचनैः सिद्धिर्भूयुर्धेयिताम् ॥
वज्रेतत्किञ्चित् तद्धेतुं पूज्यते देवसन्निधौ ।
न तत्र प्रोक्तदौर्गन्धं कदाचिदपि जायते ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६ अध्यायः ॥ *॥

सावित्री । यथा,—

यम उवाच ।

“सावित्रीवरदानेन त्व सावित्रीकला सती ।
प्राप्ता पुरा भूयता च तपसा तत्समा शुभे ॥
यथा श्रीः श्रौतः क्रोडे भवानीव भवोरसि ।
सौभाग्या सुप्रिया त्वं भव सद्यवति प्रिये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रवृत्तिखण्डे २४ अध्यायः ॥*॥
विद्यामाना । (यथा,—

“तथा समत्वं दृष्ट्वा मनोभव

पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

निनिन्दरूपं हृदयेन पार्वती

प्रेमेषु सौभाग्यप्रज्ञा हि चारता ॥”

इति कुमारसम्भवे । ५ । १० ।)

सतीनः, पुं, वधः । इति शब्दमाला । सतीलकाः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १४६ ।

“हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया वृद्धवचसः ॥” *॥

स्त्री, जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ।)

सतीनकः, पु (सतीन एव । स्वार्थे कन् ।) सती-

लकाः । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थः, पुं, (समानस्तीर्थे गुरुयस्य । समानस्य

सः ।) परस्परैकगुरुप्रियः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

सतीर्थः, पुं, (समाने तीर्थे वासीति । “समान-

तीर्थे वासी ॥” ४ । ४ । १०० । इति यत् । “तीर्थे

ये ॥” इ । ३ । ८० । इति समानस्य सः ।)

परस्परैकगुरुप्रियः । इत्यमरः ॥ एकोऽभिज्ञो

सत्

सत्कारः

सत्ता

शुर्वेषां तेषां सतीत्याः । समाने तीर्थे
गुरौ वसन्ति सतीत्याः । ऋषादिति यः ।
ज्योतिर्वनपदेद्यादिना यः । तीर्थस्थिषुष्टकले
गुरौ इति वसते । इति भरतः ॥ अथ च ।
“स्यात् सतीर्थः सतीर्थोऽपि तथैकगुरुरिति ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति चारावली । वायुः ।
इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥ “तीर्णेन तीलवत्
लघावर्णचिह्नेन सह वर्तते इति । निपातनादि-
कारस्य दीर्घः ॥” इति भरतः ॥ कलायः । यथा,
“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वक्तुं लो मतः ॥”

इति भरतधृतवाङ्मयः ॥

जतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन् ।) कलायः ।
यथा,—

“कलायस्तु सतीलकः हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्”
इत्यमरः ॥

“चत्वारि कलाये । मटर इति ख्याते । कलाय-
शब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव माधकलाय
इत्यादिप्रयोगः । कथते सृज्यते कलायः । कड
भक्ष्ये नाम्नीति आयः मनोवादिनाम् लक्ष्य
लः । तिलेन तिलवत् लघावर्णचिह्नेन सह वर्तते
सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः । स्वार्थे कं
सतीलकः दन्त्यादिः । द्वियते भक्ष्यार्थे हरेति
मनो वा हरेणुः नाम्नीति ययुः । खण्डादे
विद्यार्थे खण्डिकः पूर्वार्थे इकः ।

“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वक्तुं लो मतः ।
हरेणुः कण्टका ज्ञेया—”

इति तु वाङ्मयः ॥ इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तयोवा इति
भाषा । यथा । सतीला निष्कला तिष्ठतीति
शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, कौ, (तुषेक सह वर्तमानम् ।) तुषयुक्त-
ग्रन्थम् । धान्यम् । यथा,—

“शले चैजगतं प्राहुः सतुषं धान्यसृज्यते ।
आमं विदुषमिषुक्तं खिन्नमन्नसुदाहृतम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सहट्ट, [वृ] त्रि, (ढषा सह वर्तमानः ।)
ढषायुक्तः । तथार्थायः । ढहितः २ तथैतः ३ ।
इति त्रिकाश्लेषः ॥

सतेरः, पु, तुषः । इति संक्षिप्तसारीणादित्तः ॥

सतु, कौ, (अस्तीति । अस + श्रुट ।) ब्रह्म ।
यथा । भगवद्गीतायाम् ।

“ओम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण्यविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥”
ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगद्दे-
व्यश्च निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविज्ञितमितम् ।
तत्र तावदोमिति ब्रह्मणादि श्रुतिप्रसिद्धोरोमिति
ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह व्यस्येव वाचकः
प्रणयः । अस्य ब्रह्मणः । ओम्कारो भगवान्
विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरेभेदेन । तथा
च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदुषां परीक्ष
त्वात् तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एव पर-

मार्थवत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादितिः सच्छब्दोऽपि ।
अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन । यद्वा यस्यायं त्रिविधो
निर्देशस्तत्र परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्मितः ॥
वेदिके कर्मणि तेषां प्रथमतो निर्देशो यथा,—
“तस्मादोमित्वादुह्य यज्ञदानतपःक्रिया ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”
यस्मादेव ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्वादुह्य
उच्चार्य कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः
क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण
वर्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य-
चरणाः ॥

“तद्विद्यमभिसम्वाय यज्ञदानतपःक्रिया ।
दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”
तदिति ब्रह्मणोऽभिधानसुदाहृत्य इत्युपपन्नः ।
अनभिसम्वाय कर्मणः कलमिति शेषः । तस्मात्
फलाभिमत्यानं विना सुचक्षुषा कर्म कर्तव्य-
मित्यपि बोध्यम् ।

“सङ्गादे साधुभावे च सद्विहितत्वं प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ प्रयुज्यते ॥”
यतो विद्यमानजन्मनि अनुकल्याकरिते च सद्वि-
हितत्वं प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथ-
मतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ५ ॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस + श्रुट ।) सखम् ।
साधु । यथा, सुवर्षेति ।

“सामं तमसि तानन्दधर्मानभिनिविष्टं स सत् ॥”
विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।

“दुर्जनः परिहर्षं विद्यालङ्घ्योऽपि सत् ।
मखिना भूयितः स्वर्गः किमसौ न भयङ्करः ॥”
प्रशस्तम् । अभ्यर्हितम् । इत्यमरः ॥ घोरः ।
इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पु, (सत् कदम्बः ।) केलिकदम्बः ।
यथा,—

“कलितश्चः सत्कदम्बो ब्रजभूः शशुपालकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्ता, [कृ] पु, (सर्ता कर्ता ।) विष्णुः ।
यथा । सत्कर्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म्म, [नृ] कौ, (सत् प्रशस्तं कर्म ।) वेद-
विहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।

“सत्कर्म्मयोऽर्थो न जनो नैवापः शीघ्रकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काश्चनारः, पु, (सत् काश्चनारः ।) रक्त-
काश्चनः । यथा,—

“कोविदारं चमरिकः कुहाको युगपचकः ।
सत्काश्चनारः कामाक्ष्यदेववाहनशङ्करः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पु, चिह्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सत्कारः, पु, (सत्करणमिति । सत् + कृ + क्त ।)

पूजा । यथा । एवम्भूताः सभासदः सभायां
यथा सौदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्-
कारे राज्ञा कर्त्तव्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तेराक्रमयासां शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मभिः ॥”

अनुसवविशेषः । यथा, मनुः । ३ । ५६ ।
“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाश्चादनाशनेः ।
भूतिकामेनैरेतैः सत्कारैर्युतसवेष्टु च ॥”

“सत्कारेषु कौस्तुभादिषु अनुसवेष्टु उपनयना-
दिषु ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकः ॥ ५ ॥
श्रवदाहृदिक्रिया । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥

सत्कुलीनः, पु, (सत्कुले जातः । सत्कुल + ख ।)
सत् प्रशसः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः ।

यथा,—
“सत्कुलीनाय श्रान्ताय कृत्वा देवमवर्जिते ।
दद्यात् स्नानमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति विश्वसारतले वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥
सत्कृतः, त्रि, (सत् + कृ + क्तः ।) पूजित । कृत-

सत्कारः । यथा,—
“तस्यै कश्चित् स कालश्च मुनिना तत्र सत्-

कृतः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(महादेवे, पु । इति महाभारतम् । १३ ।
१७ । ११३ ॥)

सत्कृतिः, स्त्री, (सत् + कृ + क्तृन् ।) सत्कारः ।
सत्क्रियाशब्दार्थे दर्शनात् । (यथा, भागवते ।

१० । १५ । ४३ ।
“तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेकं गोष्ठं
सन्नीह्यासविनयं यदप्राप्तमोक्षम् ॥”

पु, विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४ । ८७ ॥
सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) श्रवदाहृदिक्रि-
या । तथार्थायः । संस्क्रिया २ । इति त्रिकाण्ड-

श्लेषः ॥ संस्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।

“ततो वृषे तत्कृतजना हते
प्रयुज्य सजाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्होमो राजपुरोहितकदा
तपेव ते तस्य हृष्य सन्निवः ॥”

परिष्कारः । यथा, रघुः । ११ । ३ ।
“यावदादिशतं पार्थिवस्तथो-
न्मैमाव पुरमार्गसत्क्रियाम् ।
तावदाशुविदधे सवत्सखैः
सा सयुष्यलवर्षिभिर्वर्षे ॥”

सम्मानम् । यथा, मनुः ।
“घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सन्तुतस्य हि सत्क्रिया ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सत्तमः, त्रि, (अयमेवामतिप्रथमेन सत् । सत् +

तमम् ।) अतिप्रथमः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः ।
साधोयान् । उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा,
देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।

“तद्देवानां वक्ष्यामि श्रेष्ठं देवार्थसत्तमम् ॥”
सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
(सती भावः । सत् + ताञ् ।) विद्यमानता ।

नखिशः, पुं, सन्धः । सौडाश्रि इति भाषा ।
यथा,—

“प्रायश्च ज्वराच्छागं देवान्नामि च यानि वै ।
भुक्ताणि येरसंख्यं तेषामन्त्राणि पापिनाम् ॥
निपातिनानां भूयै उद्धनाजि निरीचताम् ॥
नखिशैरपक्षयन् नरं यान्तेऽस्मात्ततः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सखीनं, स्त्री, खगतिक्रिया । इत्यमरः ॥ खगाना
पक्षिणां गतौ स्थानान्तरस्थाने एताः क्रियाः
आपाराः । काक्षा इत्याह प्रथमर्द्धेन उच्य-
नाय क्रमवत् । ऊर्ध्वं डीनं उड्डानं विग्रहमगम् ।
मगतं डानं सखीनं दृष्टादौ पतनमिति ।
पृथक् पृथक् पक्षिगतिक्रियासु प्रङ्गीनं सङ्गत-
गमनमित्यर्थः । ओ डो ङ य गतौ डोड च
नभोगतौ भावे क्तः सुखादौदिति नत्वम् ।
इति भरतः ॥

सततं, स्त्री, (सतत्यते क्ति । सं + तन + क्तः ।
समो वा हिततयोरिति प्रत्ये सलोपः ।) निर-
न्तरक्रिया । तदिति, चि । इत्यमरः ॥ तत्पर्थ्यायः
अनवरतशब्दे निवशब्दे च द्रष्टव्यः । अयि च ।
‘सतते त्वनवरतानारनायास्तसतनन् ।
प्रमत्तासक्तनिवाजखान्धाविरतानिशम् ॥’

इति जटधरः ॥

(यथा, मनुः । ४ । २२ ।

“एतानि सद्वायज्ञानं यथाशक्त्यैव जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियैर्वै कृजति ॥”

सतत्त्व, स्त्री, स्थावः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १६ ॥
सतर्कः, चि, तर्कस्य सङ्घ वस्तुमानः । सावधानः ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सतानन्दः, पुं, सौतमसुनिपुत्रः । स च जनकराज-
पुरोहितः । इति शब्दरत्नावली ॥

सतिः, स्त्री, (सतु दानं + क्तिच् । ‘सतः क्तिचि
लोपश्चास्यान्तरस्याम् ॥’ ६ । ४ । ४५ । इति
नलोपः ।) दानम् । अवसानम् । इति साति-
शब्दटीकायां भरतः ।

सती, स्त्री, (सतीति । असु + श्रद्ध । उमितात्
डौप् ।) दुर्गा । साखी । इति मेदिनी ॥
(यथा, कुमारः । १ । २१ ।

“सती सती योगविष्टदेहा
तां जन्मने श्रुत्वधू पपेद ॥”

सौराष्ट्रस्तिका । इति हेमचन्द्रः । दानम् ।
अवसानम् । इति नानार्थसातिशब्दटीकायां
भरतः ॥ * स्थानविशेषे सख्योत्तरशत-
नामानि यथा,—

देवुवाच ।

“सर्वंगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्वतो भुवि ।
सप्तलोकेषु यत्किञ्चिद्वर्तते न मया विना ॥
तथापि चेष्ट स्थानेषु द्रष्टव्याः सिद्धिर्भूत्सुभिः ।
स्मरन्त्या भूतिकामैश्च ता वक्ष्यामि प्रयत्नतः ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी ।
प्रयागे जलिता देवी कासुका गन्धमादने ॥
मानसे कुसुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरी ॥

गोमन्ते गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोल्लङ्घा चैत्ररथे चयनी हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपञ्चते ॥
एकाग्रके कौत्सिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदुः ।
पुष्करे पुरुषूतेति केदारं भागैदायिनी ।
नन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे मद्रकायिका ।
स्थानेश्वरे भवानी तु विष्णुके विष्णुपत्निका ॥
औशेले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
रुद्रकोत्यानु रुद्राक्षी काली कालङ्करे तथा ।
महालिङ्गे तु कपिला साकोटे कमलेश्वरी ॥”
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठः ।
“शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
माथापूर्व्यां कुमारो तु सन्ताने ललिता तथा ॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्यक्षे मञ्जीषला ।
गयायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाशायामघोराक्षी पाटला पुष्कर्वने ।
नारायणो सुपार्श्वे तु त्रिङ्गटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले ।
कोटवी कोटनीर्षेयु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाग्र्ये त्रिवन्धा तु मङ्गाङ्गारे रतिप्रिया ।
शिवकुण्डे श्रिवानन्दा नन्दनी देविकाते ॥
रत्निका हारवत्यासु राधा रुन्दावने वने ।
देवकी मथुरायाम् पाताले परमेश्वरी ॥
विचङ्गटे तथा सौता विन्ध्य विन्ध्याधवासिनी ।
सङ्ग्रहारे करौरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनाया न्दगावती ।
करवीरे महालक्ष्मीरमादेवी विनायके ॥
अरोगा वेदानाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
अभयेलुण्ठतीर्थे तु अरुता विन्ध्यकन्दरे ॥”
उत्पानीर्थे च अश्वतीर्थे च पाठः ।
“माण्डवे माण्डवे नाम स्वाहा माहेश्वरे
पुरे ।

कृगलाच्छे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्डके ॥
सोमेश्वरे वरारोह्या प्रभावे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वत्या पारा पाराते मता ॥
महालये महाभागा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिद्धिका क्षतश्रीर्चे तु कार्तिकेये तु शङ्करौ ॥
उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शीघ्रचङ्गमे ।
महासिंहवने लक्ष्मीरङ्ग भरताग्र्यमे ।
जालेश्वरे विश्वतुखी तारा किष्किन्धपञ्चते ।
देवदारुने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमखले ॥
भीमादेवी हिमाद्रौ च तुष्टिर्वस्त्रेश्वरे तथा ।
कपालमोचने शुद्धिर्माया कायावरोहणे ॥
शक्रोद्धाने ध्वनिर्नाम धृतिः पिङ्गारके तथा ।
काला तु चन्द्रभागायामच्छेदे शिवचारिणी ॥
वैष्णवायामरता नाम वद्वां वच्ची तथा ।
ओषधी चोत्तरङ्गरी कुशङ्गी कुशोदका ।
मन्मथा हैमङ्गटे तु कुसुदे सख्यवादिनी ॥*
अश्वथे वन्दनीया तु निर्विश्वव्यालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ।
देवलोकं तथैकाग्र्यं ब्रह्माख्ये सरस्वती ॥

सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी तथा ॥
अवन्ततो सतीनासु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिषाम् ॥
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुखम् ॥
अष्टोत्तरश्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
यः पठेच्छ्रुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यष्टु तीर्थेषु यः कला खानं पश्यति मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मयूरमः कालं करोत्येतेषु मानवः ।
स भित्त्वा ब्रह्मसदनं पदमभ्येति शङ्करम् ॥
नामाष्टशतकं यस्तु आवयेच्छिवसन्निधौ ।
हृत्तीयथामयाष्टन्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः ॥
गोदाने आहकाले वा अरुणहृदि वा पुनः ।
देवाचैनधिो विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति ॥
एव वदन्ती सा तत्र ददाद्वात्मानमात्मना ।
स्वायम्भुवैरपि काले च दृष्ट्वाप्तिरसोऽभवत् ॥
पार्वती चामवेदेवी शिवदेहाहृद्धारिणी ।
मेनागर्भसमुत्पन्ना सृष्टिसृष्टिफलप्रदा ॥
अवन्ततो चपन्त्येतत्तमा योगसुखसम् ।
पुष्करवाच राजर्षिलोकेश्वर जयनामगात् ॥
ययातिः पुत्रलाभस्तु धनलाभस्तु भागवतः ।
तथान्नं देवदेवाश्च ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ।
वैश्यः शूद्राश्च बह्वः सिद्धिर्भूयुषेयसिन्धौ ॥
यचेत्तत्क्षितं तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ ।
न तत्र शोकदौर्गत्यं कदाचिदपि जायते ॥”

इति मत्स्यपुराणे १३ अध्यायः । + ॥

सावित्री । यथा,—

यम उवाच ।

“सावित्रीवरदानेन त्वं सावित्रीकला सती ।
प्राप्ता पुरा भूयता च तपसा तत्समा शुभे ॥
यथा श्रीः श्रीपतेः क्रोडे भवानीव भवोरसि ।
सौभाग्या सुप्रिया त्वच्च भव सख्यवति प्रिये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥*

विदामाना । (यथा,—

“तथा समर्चं दहता मनोभव

पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

निनिन्दरूपं हृदयेन पार्वती

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥”

इति कुमारसम्भवे । ५ । ११)

सतीनः, पुं, वधः । इति शब्दमाला ॥ सतीलकः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, सुश्रुतः । १ । ४६ ।

“हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बह्वर्चसः ॥” * ॥

स्त्री, ललम् । इति निघण्टुः । १ । १२)

सतीनकः, पुं (सतीन एव । सार्थं कन् ।) सती-

लकः । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थः, पुं, (समानस्तीर्थो गुरुर्वस्य । समानस्य
सः ।) परस्परैकगुरुशिष्यः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

सतीर्थः, पुं, (समाने तीर्थे वासीति । “समान-

तीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ । इति यतु । “तीर्थे
ये ॥” ६ । ३ । ८७ । इति समानस्य सः ।)

परस्परैकगुरुशिष्यः । इत्यमरः ॥ एकोऽभिज्ञो

सत्

सत्कारः

सत्ता

गुरुर्वैषां तेष्वन्योऽपि सतीर्थः । समाने तौषे
गुरौ वसन्ति सतीर्थः । उषेकादिति यः ।
ज्योतिर्जनपदेत्यादिना सः । तीर्थस्थियुक्तञ्च
गुरौ इति वक्तव्यं । इति भरतः । अपि च ।
“स्यात् सतीर्थः सतीर्थोऽपि तथैकगुरुरिति ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति हारावली ॥ वायुः ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥ (“तीलेन तीलवत्
कण्यवर्णचिह्नं सद्य वर्णते इति । निपातनादि-
कारस्य दीर्घः ।” इति भरतः ।) कलायः । यथा,
“कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्णलो मतः ।”

इति भरतधृतयाङिः ॥

जतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन् ।) कलायः ।
यथा,—

“कलायस्तु सतीलकः हरैर्युखखिकौ चास्मिन् ।”
इत्यमरः ॥

“कलारि कलाये । मटर इति ख्याते । कलाय-
शब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव माषकलाय
इत्यादिप्रयोगः । कथते भुज्यते कलायः । कड
भक्षणे नास्तीति आद्यः मनोधादित्वात् ङख्य
लः । तिलेन तिलवत् कण्यवर्णचिह्नं सद्य वर्णते
सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के
सतीलकः दन्त्यादि । द्वयते भक्षणाद्यं हरति
मनो वा हरयुः नास्तीति ययुः । खण्डते
विदार्यते खण्डकः पूर्वार्थे ङकः ।

‘कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्णलो मतः ।
हरयुः कण्डका ज्ञेया—’

इति तु याङिः ।” इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तयोडा इति
भाषा । यथा । सतीला निष्का तिर्यगोति
शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, कौ, (तुषेण सद्य वर्णमानम् ।) तुषशुक्त-
शस्त्रम् । धान्यम् । यथा,—

“शस्यं चैत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

आमं विनुषमित्युक्तं खिन्नमन्नसुदाहृतम् ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सहट, [वृ] जि, (लघा सद्य वर्णमानः ।)

लघ्याशुक्तः । तत्पर्यायः । लघितः २ तपितः ३ ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

सतेरः, पु, तुषः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

सत्, कौ, (अस्तीति । अस + श्रुल ।) ब्रह्म ।
यथा । भगवद्गीतायाम् ।

“ओम् तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण्यविधिः स्तुतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विद्विताः पुरा ॥”

ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदी-
श्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविज्ञिचिन्तितम् ।

तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति
ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह अख्येव वाचकः

प्रथमः । अख्य ब्रह्मणः । ओम्कारो भगवान्
विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरेभेदेन । तथा च ।

जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादिविदुषां परोक्ष
त्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एव पर-

मार्गसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादितिः सच्छब्दोऽपि ।
अन्यस्तेन त्रिविधनिर्देशेन । यद्वा यस्यायं त्रिविधो
निर्देशस्तत्र परमात्मना ब्राह्मणादयो निमित्ताः ॥
वैदिके कर्मणि तेषां प्रथमतो निर्देशो यथा,—

“तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदःतपःक्रिया ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

यस्मादेव ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य
उच्चार्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः
क्रियाः सततमङ्गवेक्येऽपि प्रवर्तन्ते प्रकर्षण
वर्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य-
चरणाः ॥

“तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रिया ।

दानक्रियाश्च विधायाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”

तदिति ब्रह्मणोऽभिधानसुदाहृत्य इत्युपशङ्कः ।
अनभिसन्धाय कर्मण्यः फलमिति शेषः । तस्मान्
फलानभिसन्धानं विना सुसुच्यता कर्म कर्तव्य-

मित्यपि बोध्यम् ।

“सङ्गावे साधुभावे च सङ्कलितं प्रयुज्यते ।

प्रशस्तं कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्यं युज्यते ॥”

यतो विद्यमानजन्मनि उन्मुक्त्यादरिते च सदि-
त्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथ-
मतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्येकादशैतत्त्वम् ॥३॥

सत् जि, (अस्तीति । अस + श्रुल ।) सत्यम् ।

सायुः । यथा. सुगर्वाधि ।

‘रामं नमति सानन्दधर्मानभिनविश्रज स सत्’)

विद्यमानम् । (यथा. हितोपदेशे ।

‘दुर्जन. परिहरन्त्या विद्यायालङ्कृतोऽपि सत् ।
मणिना भूयितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः’)

प्रशस्तम् । अश्वहितम् । इत्यमरः । धीरः ।
इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पु, (सत् कदम्बः ।) कैलिकदम्बः ।

यथा,—

“कैलट्टश्चः सत्कदम्बो ब्रजभूः शिशुपालकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्ता, [कृ] पु, (सतां कर्ता ।) विष्णुः ।

यथा । सत्कर्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म्म, [नृ] कौ, (सत् प्रशस्तं कर्म ।) वेद

विहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।

“सत्कर्म्मयोग्या न जनो नैवापः शौचकारणम् ।
यस्मिन्नपिदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काश्चनारः, पु, (सत् काश्चनारः ।) रक्त-

काश्चनः । यथा,—

“कोविदारं चमरिकः कुहालो युगपचक्रः ।

सत्काश्चनारः कामालुह्यवाहयशङ्करः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पु, चिह्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कारः, पु, (सत्करणमिति । सत् + कृ + चञ् ।)

पूजा । यथा । एवम्भूताः समासदः समायां
यथा सौदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्-

कारे राज्ञा कर्तव्याः । इति अष्टाङ्गसूत्रम् ॥

(यथा. कुमारः । ६ । ५२ ।

“विधिप्रयुक्तसत्कारेः स्वयं मार्गस्य दर्शनः ।
य ते राज्ञमयमास्य शुद्धानं शुद्धकर्म्मभिः ॥”

उत्सवविशेषः । यथा. मनुः । ३ । ५६ ।

“तस्मादेताः सदा पूज्या भूयणाच्छादनाग्नेः ।
भुक्तिकामेनैर्निर्वृत्य सत्कारेणैवसवेष्टु च ॥”

“सत्कारेषु कौस्तुधादिषु उत्सवेषु उपनयना-

दिषु ।” इति तट्टोकायां कुल्लकः ॥४॥

श्रवदाह्रादिक्रिया । इति लोकाप्रमिहः ॥

सत्कुलीनः, पु, (सत्कुले जातः । सत्कुल + ख. ।
सन् प्रशस्तः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः ।

यथा,—

“सत्कुलीनाय शान्ताय कजवे ढम्भवर्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति विश्वसारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सत्जनः, जि, (सत् + जन + क्त. ।) पूजित । जन-

सत्कारः । यथा,—

“तस्यै कश्चित् स कालश्च सुनिना तेन सत्-

कृतः ।”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(महादेवे, पु । इति महाभारतम् । १३ ।
१७ । ११३ ॥)

सत्कतिः, स्त्री, (सत् + कृ + क्त. ।) सत्कारः ।
सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनम् । (यथा. भागवतः ।

१ । १५ । ४२ ।

“तत्सत्कृतिं समधिगम्य विविधं गोष्ठं
सर्वोद्धारणविनयं यदाङ्गमोक्षम् ॥”

पु. विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४ । ८८ ॥)

सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) श्रवदाह्रादि-

क्रिया । तत्पर्यायः । संक्षिप्ता २ । इति त्रिकाण्ड-

टयः ॥ संस्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा. महाभारते । १ । ४४ । ५ ।

“ततो हृषे तत्तत्कृतैश्च ज्ञेते

प्रयुज्य सन्तोः परलोकसत्क्रियाः ।

शुचिर्हिजो राजपुरोहितस्तदा

तथैव ते तस्य हृषस्य मन्त्रिणः ॥”

परिष्कारः । यथा रघुः । ११ । ३ ।

“यावदाह्राति पार्थिवस्त्यो-

र्नगैर्माथ पुरमार्गसत्क्रियाम् ।

तावदाशुविदधे सरत्नमखैः

सा सपुण्यजलवर्षिभिर्घनैः ॥”

सम्मानम् । यथा. मनुः ।

“घटेऽपवर्जिते स्नातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्तमः, जि, (अयमेवामतिप्रत्येन सत् । सत् +
तमप् ।) अतिशोभनः । इत्यमरः । पूज्यतमः ।

साधीयान् । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।

“तद्देवानपि वक्ष्यामि श्रेष्ठ देवर्षिसत्तमः ॥”)

सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

(सती भावः । सत् + तल् ।) विद्यमानता ।

यथा। यद्यपि पापस्य कार्यान्वितत्वेन तत्-
वत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति। इति प्राच-
क्षिततत्त्वम्॥ साधुता। सतो भाव इत्यर्थे
सच्छब्दान् तत्राप्येन निष्यन्ना॥

सत्त्वं, ज्ञौ, (सतः साधुन् वायते इति। जै+कः।
यद्वा, सौदन्ति सत्त्वना यत्। सद् गतौ+
'गुध्वोपचिवीति।' उणा० ४। १६६। इति
त्रः।) यत्तः। (यथा, मनुः। ८। ३०३।
“अभयस्य हि यो दाना सपूज्यः सततं वृषः।
मन्त्रं हि ब्रह्मेते तस्य सदैवाभावदक्षिणम्॥”)
नद्रादानम्। आच्छादनम्। अरयम्। (यथा,
किराते। १३। ८।

“अथमेव ऋग्यसत्त्वकामः

प्रहृरिच्यन् मयि मायया समस्ये।

पृथुभिर्भञ्जितैरवैकाधोतु

चकितोद्भूतान्महामणिं जाननानि॥”)

कैतवम्। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।
२। ३६। ३८।

“मन्त्रेण नूनं ह्येनं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम्।

उत्तरः सारथिं ज्ञात्वा निर्यातो नगरान्

बहिः॥”)

ग्रनम्। गृहम्। दानम्। सरोवरम्। इत्यने-
कार्थकोषः॥ यामविशेषः। यथा—

“नैमिषेऽनिमिषेऽपि ऋषयः प्रौढकादयः।

नक्तं खगाय लोकाय सद्यःसममासत॥

कलिमागतमाज्ञाय चैवेऽस्मिन् वैष्णवे वयम्।

आसीना दौर्घसन्नेय कथाया सज्जया हरेः॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः॥ ५५॥

द्वादशाहसाध्यसत्त्वं यथा। ज्योतिष्टोमे द्वादश-

गोशनदक्षिणाविभागः योऽष्टश्रुत्विजं तद्विहन्ती-

भूते सत्तात्मने द्वादशाहनाथी श्रतेनाडिनो

दोऽन्यक्तोऽद्यादिदृष्टेनेन निर्यायते। तच्च सावन-

मानेन कर्त्तव्यम्। यथा,—

“सत्तायुपास्याव्यथ सावनेन

लौक्यश्च यत् स्थाद्वयहारकर्म्म॥”

इति मन्त्रमासतत्त्वम्॥ ॥ ॥

सदृशस्य सततान्नदानम्। तन्निन्दकस्यैनादि-

निषेधो यथा,—

“नालपेज्जनविनिष्ठान् वीरहीनां तथा स्त्रियम्।

देवतापिष्टसच्छब्दस्यैव सत्तादिनिन्दकैः।

हत्वा तु स्त्र्यैनालाप शुद्धतांकार्वालोकां नान्॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचारध्यायः॥

सत्त्वं सदृशस्य सततान्नदानम्। इति तट्टीका॥

अत्तं, [म], अ, सद्। इति शब्दरत्नावली जटा-

घरश्च॥

सत्तशाळा, स्त्री, (सत्तस्य शाळा ।) अन्नादिदान-

गृहम्। तत्पर्यायः। प्रतिश्रयः २। इति हिम-

चन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१।

७३।

“ततः सा सत्तशाळान्तः प्रविशेश कश्चिन्सुता।

अन्वगात् राजपुत्रोऽपि स तां गुप्तमवैचिनुम्॥”)

सत्ता, अ, सद्। इत्यमरः॥

सत्ताजिन्, पुं, राजविशेषः। स तु श्रीकृष्णस्य
अशुरः। परे भक्तावनगरे शशिव्रजराजो
बभूव। इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः॥

सत्तिः, पुं, मेघः। हत्ती। जयश्रीले, चि। इत्यु-
यादिकोषः॥

सत्तिजातकं ज्ञौ, (सन् साधु विजातकं तुल्यमेवोत्ता-

पचादिकं यत्) यज्ञनविशेषः। यथा,—

“मांसं बहुवृते भृष्टं सिद्धा चोष्णाम्ना

सुहृः।

जीरकादोः समावृत्तं परिशुद्धं तदुच्यते।

तदेव वृत्ततन्नाट्यं प्रदिग्मं सत्तिजातकम्॥”

इति शब्दचन्द्रिका॥

सत्ती, [न] पु, (सत्तमस्यस्येति। इतिः।)

गृहपतिः। इत्यमरः॥ हे गृहस्थे। सत्तं सदा

दानं विद्यतेऽस्य सत्ती इन्। सदेख सत्तं

द्वितकारम्। सत्तमाच्छादने यज्ञे सदा दाने च

कैतवे। इति विश्वः। गृहस्थ पतिर्गृहपतिः।

इति भरतः॥ निवृत्तपञ्चान्नदानः। यथा विष्णुः।

नाशौचं राक्षां राजकर्म्मणि न व्रतिनां व्रते न

सत्तिनां सत्ते न कारुण्यां खकर्म्मणि न राजाज्ञा-

कारिणां तद्विध्या न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः

पूर्वसंवृतयोः। इति। सत्तिनां निवृत्तपञ्चान्न-

दानानां सत्तगृहपतिः। इति शुद्धितत्त्वम्॥

(यद्वास्ति, चि। यथा, महाभारते। १३। ७। ३।

“सद्यमेव तद्भवानाह स मां जानाति सत्तिनम्।

कथयस्व तदेतस्मै कश्चिन्सम्पत्तिं नारदः॥”)

सत्त्वं, ज्ञौ, (सतो भावः। सन्+त्वं।) प्रकृते-

र्गगविशेषः। अत्र सत्त्वं प्रकाशकज्ञानं सुख-

हेतुः। सतो भावः सत्त्वम्। लतौ भावे इति लं

निपातनात्तलोप इति केचित्। सत्त्वं द्वितकार-

मिति बहवः। इत्यमरभरतौ॥ ॥ (यथा,

मनुः। १२। २४।

“सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान्।

यैवाधिमान् स्थितो भावान् महान् सर्वान-

शेषतः॥”)

महाभारतमते सुखजनकगुणः। तस्य धर्माः।

प्रसादः १ हर्षः २ प्रीतिः ३ असन्देहः ४

धृतिः ५ स्मृतिः ६ इति मोक्षधर्माः॥ इत्यमरः।

अस्तुः। (यथा, रामायणे। २। ६०। १।

“ततो भूतोपहृष्टेव वैपमाना पुनः पुनः।

धरण्यां गतसत्त्वेव कौशल्या स्तुतमब्रवीत्॥”)

अवसायः। इत्यमरः॥ पिशाचादिः। (यथा,

रामायणे। २। ३३। १०।

“अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश भाषते।

न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासायिमुसर्हति॥”)

वन्म। (यथा, रघुः। ४। ७२।

“शशंस तुल्यसत्त्वानां सेव्योविश्वस्यभूमम्।

गुहाश्रयानां विहङ्गां परिहृत्तावली-

कितम्॥”)

खभावः। (यथा, किराते। १२। ३६।

“सत्त्वविहितमतुल्यभुवयो-

र्बन्धमस्य पश्यत ऋषेऽधिकृत्यतः॥”)

आत्मा। चित्तम्। इति मेदिनी॥ रसः। आशुः।
इति धरणिः॥ कुबेरः। इति हिमचन्द्रः॥
धनम्। आत्मात। इति शब्दरत्नावली॥

सत्तः, पु, ज्ञौ, (सत्त्वमस्यस्येति। अर्शश्चादि-
त्वादच्।) जन्तुः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।
२। ८।

“रक्षापदेशाम्निहोमधेनीः

वयान् विनेष्यन्निव दृष्टसत्त्वान्॥”)

सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भावः। सत्त्वशब्दात् भावे

तत्राप्यनन्तरं व्यापप्रत्ययेन निष्यन्ना॥

सत्त्वसम्पन्नः, चि, (सत्त्वं सम्पन्नः।) सत्त्वप्राप्तः।

इति लोकाप्रसिद्धिः॥

सत्त्वस्थः, चि, (सत्त्वं तिष्ठतीति। स्था+कः।)

सत्त्ववृत्तिशाली। सत्त्वप्रधानः। यथा,—

“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥”

इति भगवद्गीतायाया १४। १८॥

सत्त्वपर्व, ज्ञौ, (सत्त्व पर्वं यस्य।) पद्मस्य नवदलम्।

इति शब्दचन्द्रिका॥

सत्त्वपथः, पु, (सन् पथ्याः। टच्।) प्रशस्तपथः।

तत्पर्यायः। अतिपथ्याः २ सुपथ्याः ३ अर्चि-

ताध्या ४। इत्यमरः॥ सुपथः ५। इति शब्द-

रत्नावली॥ (यथा, भागवते। ४। १२। ५०।

“ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सत्त्वपथेऽन्वतम्।

क्षपानोर्दौननाथस्य देवासत्त्वास्तु गच्छते॥”)

सत्त्वपशुः, पु, (सन् पशुः।) यज्ञीयपशुः। इति

केचित्। शोभनपशुश्च॥

सत्त्वपुत्रः, पु, (सन् पुत्रः।) उत्तमसत्त्वानः।

वेदादिविहितपितृनादिकार्यकर्त्ता। यथा,—

“पुत्रान्नो नरकाद्व्यस्त्रात्रायते पितरं सुतः।

सुखसन्दर्शननापि तदुत्पत्तौ यतते सः॥”

इति बृहत्संयुक्तनरकनिष्काराय ऋग्यमस्मिन्

समन्वयति अन्ततत्त्वचिन्वति। पिता पुत्रस्य

जातस्य पश्येच्च जीवतो सुखम्। इति वशि-

ष्टोक्तार्थपनयनाय च अतु पश्येदिति नियम-

विधानं तद्वक्तव्यपुत्रकार्यपुत्रपरम्। सत्त्वपुत्रस्तु

सुखदर्शनं विनापि नरकनिष्कारकः। तथा च

विष्णुपुराणम्।

“सत्त्वपुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ।

पुत्रान्नो नरकात्ततः स तेन सुमहात्मना॥”

ब्रह्मपुराणेऽपि।

“सत्त्वपुत्रेण भो विप्राः सत्त्वपुत्रेण महात्मना।

जातः स पुरुषधार्मः पुत्रान्नो नरकात्तदा॥”

इति शुद्धितत्त्वम्॥

सत्त्वपुरुषः, पुं, (सन् पुरुषः।) पूज्यमानपुरुषः।

इति सत्तिप्रसारसमासपारः (यथा, रामा-

यणे। २। ४८। ८।

“एकः सत्त्वपुरुषो लोको लक्ष्यः सद् सीतया।

योऽगुगच्छति काङ्क्षतुल्यं रामं परिचरन् वने॥”)

सत्त्वप्रतियङ्गः, पु, सद्भावः साधुत्वः प्रतियङ्गो दान-

गृह्यम्। साधुजनदत्तद्रव्यगृह्यम्। यथा,—

“सत्त्वप्रतिगमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।

सत्यङ्गा

सत्यना

सत्यना

“प्रतिश्रुतं सत्त्वं ज्ञतमिति च्छुः प्रथमं सत्यत्वेन स्तुवन्ति सत्यव्रतमिति । सत्त्वं व्रतं सङ्कल्पो यस्य । सत्त्वं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् । त्रिसत्त्वं त्रिष्वपि कालेषु लब्धेः पूर्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्त्वं अद्यभिचारेण वर्तमानम् । नन एवाहुः । सत्प्राप्त्यर्थं योनिमिति । सत्त्वस्यैव प्रथित्यपत्तेर्नामि । त्वशब्देन वायुकाशौ । एव सच्च त्वच्च सत्ता भूतपञ्चकम् । तं सत्तामिवाचक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणं अनेन लब्धेः पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ता तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामिताया स्थितं अनेन स्थितिसमये च सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्प्राप्त्यर्थं सत्त्वं तस्यैव सत्प्राप्त्यर्थं सत्त्वं पारमार्थिकं नाश्रयिष्यति यद्यपि सत्त्वस्यैव रूपं अनेन प्रलयेऽप्यवधिलेन सत्त्वं दर्शितं एव त्रिसत्त्वत्वमुपपादितम् । तथा ज्ञतसत्यत्वेनम् । ज्ञतश्च लुप्तता वाणौ सत्यश्च समदर्शनम् । तथा भगवता आख्यायमानत्वात् सत्यश्च समदर्शनमिति ज्ञतश्च लुप्तता वाणौ कविभिः परिकीर्तितः । इति तथोर्नेत्रं नयनमाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं तां वयं शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः ।” इति श्रीवराहमिहः ॥३॥ अथत्यङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नान्दीसुखब्राह्मदेवः । यथा, “इतिब्राह्मे क्रतुर्ह्यः सत्यो नान्दीसुखे वसुः । नेमित्तने कालकामौ कौक्ये च धुरिलोचनौ ॥” इति ब्राह्मवचनम् ॥३॥

‘सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ॥२॥१॥०॥ “असितो देवतः सत्यः सप्तमालौ महाशिराः ॥” देवशयविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥१॥१॥—२॥ “मन्वन्तरे लुप्तयेऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापतेः । देवानिन्द्रादुद्युतो भूपान् निबोध गदतो मम ॥ स्तुधामानसुधा देवा यथानामाहुकारिणः । सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यच्छिष्टाश्चाना तथा गणः ॥”

तपोलोकोऽदूर्गलोकः । इति विश्वः ॥ अथ त्रिवर्यं सत्यलोकशब्दे ऋषयम् ॥

सत्यकं, क्षी, सत्यङ्गारः । इति कैचित् । (सत्यमेव । स्वार्थं कन् ।) सत्यम् । तदुक्तं, वि । (उष्टि-वश्रीवशिषे, पुं । यथा, भागवते ॥१॥२॥१॥ “अनमिचसुतो योऽन्यः श्रिनिस्तस्य च सत्यकः ॥”) सत्यङ्गारः, पु, (सत्यस्य कार इति । क्त + घञ् । “कारे सत्यागदस्य ।” इ । ३ । ७० । इति हम् ।) अवश्यं मयेतत् ज्ञतयमिति सत्याकरणम् । तत्पर्यायः । सत्यापनम् २ सत्याकृतिः ३ । इत्यमरः । सत्यापना ४ । इति शोपालितः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥१॥७९॥ “लेभिरे निधनन्तस्मात् सत्यङ्गारात् पदातयः ॥”) सत्यङ्गारः क्त, वि, (सत्यङ्गारेण क्तः ।) अवश्यं मयेतत् ज्ञतयमिति सत्त्वं ज्ञत्वा यदेयम् । वायना इति भाषा । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । ६१ । “सत्यङ्गारः क्तं त्रयं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥”)

सत्यतपा, [सु] पु, (सत्त्वं तपो यस्य ।) सुनि-विशेषः । स तु पुरा आध्यासीत् ततस्तपः कृत्वा दुर्वाससो वरेण वेदादिष्वर्थाशास्त्रो भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,— “तमस्मिन्नेत्रं आध्यास्य लुधादुर्वाससो गतम् । उवाच वेदाः साङ्गास्तौ सरहस्यपदक्रमाः । त्रिष्विदापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्तु ते ॥ एन प्रादाहर् तस्य दुर्वासो नाम चाकरीत् । भवान् सत्यतपा नाम ऋषिरावो भविष्यति ॥” इति वाराहे सत्यतपप्रपाठ्यानामाध्यायः ॥

सत्यधृतिः, पु, (सत्या धृतिः ।) ऋषिविशेषः । यथा,— “सरङ्गतस्तु हायादमहत्या संप्रसूयते । श्रुतानन्दं ऋषिं तस्यापि सुमहातपाः । तस्य सत्यधृतिर्नाम सुनिवेद्य पारगः ॥” इति मातुल्य ४० अध्यायः ॥ (सत्यश्रीके, वि । यथा, रामायणे । २।८२।६ । “रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुसरन् । नाजहात् पितुरादिषं शशी ज्योत्सामि-बोदितः ॥”) सत्यनारायणः, पु, (सत्यो नारायणः ।) देवता-विशेषः । सत्यपौर इति भाषा । तस्य व्रतकथा यथा,— “एकदा सुनयः सर्वे सर्वलोकहिते रताः । सुरस्यै नैमिशारण्ये गोक्षीचक्रुर्मनोरमाम् ॥ तन्नाम्नरे महातिषा आसन्तिष्यो महायथाः । स्तुतः शिष्यगणैर्यतः समायातो हरिं स्मरन् ॥ तमायान्त समालोक्य स्तुतं शास्त्रार्थपारगम् । नेतुः सर्वे ससुत्याय शौनकादास्तपोधनाः ॥ सोऽपि तान् सहसा भ्रमा सुनीनु परमवैद्यवान् । ननाम दण्डवद्भूमौ सर्वधर्मविदावरः ॥ वरासन महाबुद्धिर्हेतुर्देवि सुनिपुणवै । उवाच स सभामध्ये सर्वैः शिष्यगणैर्वृतः ॥ तत्रोपविष्टं तं स्तुतं शौनको सुनिसत्तमः । ब्रह्मज्जलिनिर्मा वाचसुवाच विनयान्वितः ॥ शौनक उवाच । महर्षे स्तुत सर्वे कलिकाले समागते । केनोपायेन भगवन् हरिभक्तिर्भवेन्नृणाम् ॥ कलौ सर्वे भविष्यन्ति पापकर्मपरायणाः । वेदविद्याविहीनाश्च तेषां श्रेयः कथं भवेत् ॥ कलावन्नगतप्राणा लोकाः स्वप्नादुपलब्धा । निर्धेनाश्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपीडिताः ॥ प्रयाससाध्यं सुकृतं शास्त्रेषु श्रूयते हि ज । तस्मात् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न सुकृतं जनाः ॥ सुलतेषु विनष्टेषु प्रष्टते पापकर्मणि । सवशाः प्रलयं सर्वे गमिष्यन्ति दुराश्रयाः ॥ स्वल्पशमेरुव्यतिरेककालेषु सतम । यथा भवेन्महापुण्यं तथा कथय स्तुत नः । यक्षोपदेशतः पुण्यं पापं वा कुरुते जनः । स तद्भागी भवेन्मर्त्ये इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ पुण्योपदेशी सद्यः केतवे च विवर्जितः । पापायनविरोधी च चलाः, केऽप्योपमाः ॥

ज्ञानं संग्राह्य संसारे यः परेभ्यो न यच्छति । ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न इव नेचते ॥ ज्ञानरत्ने च रत्नेषु परसन्तोषजनकः । स ज्ञेयः सुकृतिर्नृणं नररूपधरो हरिः ॥ वनेन तपसा किंवा प्राप्यते वाञ्छितं फलम् । सर्वं तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥ त्वमेव सुनिष्ठाऽहं वेदवेदाङ्गपारगः । लङ्घते नहि वक्तव्यो यत्स्वं आसशान्तिः ॥ स्तुत उवाच । धर्मोऽसि त्वं सुनिश्चेष्ट त्वमेव वैद्यवायव्यो । यतः समस्तलोकानां हितं वाञ्छसि सर्वदा । शिष्य शौनक वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिच्छते ॥ नारदेनेवमुक्तः सन् भगवान् कमलापति । सुरपथे यथेवाह तत् शिष्यस्य ससाहितः ॥३॥ एकदा नारदो योगी परावुपहृताङ्गया । पर्यटन् विविधान् लोकान् मर्त्यलोकसुपागमत् ॥ तत्र ढट्टा जनाः सर्वे नानादुःखसन्निताः । नानायोगिनस्तुपन्नाः क्षिप्यन्ते पापकर्मभिः ॥ केनोपायेन चेतसां दुःखनाशो भवद्भुवम् । इति सच्चिन्म मनसा विष्णुलोकं गतस्तदा ॥ तत्र नारायणं देव शुक्तवर्णं चतुर्भुजम् । शङ्करकृष्णं देवं वनमालाविभूषितम् ॥ ढट्टा त देवदेवेशं कोत ससुपचक्रमे ॥ नारद उवाच । नमस्तु वाङ्मनोर्गोतस्त्वायान्तशक्तये । आदिमध्यान्तहोत्राय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ सर्वधामादिभूतय भक्तानामार्तिनाशने । श्रुत्वा कोत्रं ततो विष्णुनारदं प्रत्यभाषत ॥ श्रीभगवानुवाच । किमर्थमागतोऽसि त्वं किं कृते मनसि वर्तते । कथयस्व महाभाग तत् सर्वं कथयामि ते ॥ नारद उवाच । मर्त्यलोके जनाः सर्वे नानाशोकसमन्विताः । नानायोगिनस्तुपन्नाः प्रयन्ते पापकर्मणा ॥ तत् कथं श्रमवेन्नाथ लघुपाथेन तद्दद । श्रोतुमिच्छामि तत् सर्वं क्षपास्ति यदि ते मयि ॥ श्रीभगवानुवाच । साधु एष्टं त्वया वत्स । लोकानुपहृताङ्क्या । यत् कृत्वा सुच्यते मोहात् तत् शिष्यस्य वदामि त ॥ जतमसि महापुण्यं स्वर्गं च सवि दुर्लभम् । तव ज्ञेहान्त्या विप्र प्रकाशीकृतयेऽशुना ॥३॥ सत्यनारायणस्यैतदुक्तं सत्यविधानतः । कृत्वा सदाः सुखं सुखा परत्र मोक्षमात्मते ॥ तत् श्रुत्वा भगवद्भाक् नारदः पुनरब्रवीत् । किं फलं किं विधानं हत केनेति वा जतम् । तत् सर्वं विस्तारद्वज्जिह्वा कदा कार्यं हि तद्-व्रतम् ॥ श्रीभगवानुवाच । दुःखशोकदिग्रसनं धनधाव्यविवर्धनम् । सौभाग्यसन्ततिकारं सर्वत्र विनयपदम् ॥ यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्यां भक्तिशङ्कानमन्वितः । सत्यनारायणं देवं यजेत्तुष्टो निशासुखे ॥

सत्यना

वास्यवैत्राक्ष्यैश्चैव सहितो धर्मतत्परः ।
 जैवेदं भक्तितो दद्यात् सपादं भक्ष्यसुत्तमम् ॥
 रम्भाफलं घृतं चौरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
 अभावे प्राणिचूर्णं वा शर्करां वा गुडं तथा ॥
 सपादसर्वभक्ष्याणि एकौलव्यं निवेदयेत् ।
 विप्राय दत्तिनां दद्यात् कथां श्रुत्वा जनः सह ॥
 ततश्च वन्धुभिः साङ्गं विप्रैश्च प्रतिपादयन् ॥
 प्रसादं भक्षयेत् भक्ष्या गृह्यगीतादिकं चरेत् ॥
 ततः सुत्वा गृहं गच्छेत् सत्यनारायणं स्मरन् ।
 एवं कृते मनुष्याणां वाञ्छासिद्धिर्भवेद्भुवम् ॥
 विशेषतः कलिदुग्मे नाभ्योपायोऽस्ति भूतले ।
 कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् द्विजः ॥ २ ॥
 कश्चित् काशीपुरे ग्रामे आसीद्विप्रश्च निष्ठुरः ।
 क्षुधाहृन्नाकुलो भूत्वा सततं भ्रमते मज्झीम् ॥
 दुःखितं ब्राह्मणं दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रियः ।
 उद्विग्नस्वरूपः सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
 किमर्थं भ्रमसे विप्रः मज्झी कृतकृत्यः दुःखितः ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथंता यदि रोचते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदुरिद्रोऽहं भिचार्यं भ्रमते मज्झीम् ।
 उपायं यदि जानासि कृपया कथय प्रभो ॥

उद्व उवाच ।

सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्य त्वं द्विजशालू लक्ष्मण व्रतसुत्तमम् ॥
 यत् कृत्वा सत्सङ्गः खेभ्यो लुक्तो भवति मानवः ॥
 विधानश्च व्रतस्यास्य विधायाभास्य यत्रतः ।
 मत्वनारायणो दृढस्तनैवानुदीयते ॥
 ततः प्रातः करिष्यामि व्रतं मनसि चिन्तितम् ।
 इति सन्ध्याय विप्रोऽसौ राज्ञौ निद्रां न चाल-
 भत् ॥

ततः प्रातः सन्ध्याय सत्यनारायणव्रतम् ।
 करिष्येऽहं च सङ्कल्प्य निधार्धमगमद्विजः ॥
 तस्मिन्नेव दिने विप्रः प्रचुरं प्राप्तवान् धनम् ।
 तेनैव वन्धुभिः साङ्गं सत्यस्य व्रतमाचरत् ॥
 सत्सङ्गः खनिर्मलः सर्वसम्पत्समन्वितः ।
 बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावतः ।
 ततः प्रभृति कालश्च मासि मासि व्रतं कृतम् ॥
 कृत उवाच ।

एवं नारायणस्यैव व्रतं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 मन्त्रपापविनिर्मुक्तो दुर्लभं मोक्षमाप्नुवान् ॥
 व्रतश्च तद्वथा विप्रः पृथिव्यां सञ्चरिष्यति ।
 तदेतत् सर्वदुःखं हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
 एवं नारायणोक्तं नारदाय महात्मने ।
 मयापि कथितं विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 विप्रसंवादे नाम १ अध्यायः ॥ २ ॥

श्रीनक्ष उवाच ।

“तस्माद्विप्र व्रतं केन पृथिव्या चरितं सुते ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि श्रद्धास्त्राक्तं प्रजायते ॥
 कृत उवाच ।

श्रद्धां नृपयः सर्वं तस्माद्वेन कृतं भुवि ।
 एकदा स द्विजवरो यथाविभवविकारैः ॥

सत्यना

वन्धुभिः खञ्जैः साङ्गं व्रतं कर्तुं ससुदृतः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकैतुः समागतः ।
 बह्विः काष्ठश्च संख्याय विप्रस्य मन्दिरं ययौ ॥
 दृष्ट्वाया पीडितात्मा स विप्रं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठं किमिदं क्रियते त्वया ।
 कृते किं फलमाप्नोति विस्तराद्द मे प्रभो ॥

विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्यैव व्रतं सर्वेऽस्मिन्प्रदम् ।
 दुःखपीकादिप्रमनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
 धनादिसन्ततिकरं सर्वेषामोऽस्मिन्प्रदम् ।
 यस्य प्रसादान्ने सर्वं धनधान्यादिकं मज्झन् ॥
 ततस्तु स व्रतं कृत्वा काष्ठकर्तातिदुर्धितः ।
 पयौ जलं प्रसादश्च भुक्त्वा तन्नगरं ययौ ॥
 सत्यनारायणं देव चिन्तयन् स्थिरमानसः ।
 काष्ठं विक्रीय नगरे प्राप्तात् चाटं यद्वनम् ।
 तेनैव सत्यदेवस्य व्रतमयं करोम्यहम् ॥
 इति सन्ध्याय मनसा काष्ठं कृत्वा तु मस्तके ।
 जगाम नगरे रम्ये धनिना यच्च सस्थितः ।
 तद्दिनं काष्ठमल्यश्च द्विगुणं प्राप्तवानसौ ॥
 ततः प्रसन्नहृदयः सुपक्वकदलीफलम् ।
 शर्कराश्च घृतं दुग्धं गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
 प्रत्येकत्तु सपादश्च गृहीत्वा गृहमाययौ ॥
 ततो वन्धुन् समाहूय चकार विधिना व्रतम् ॥
 तद्व्रतस्य प्रसादेन धनपुत्रान्तिर्भवत् ।
 इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
 कथाया विप्रकाष्ठकैतुसंवादे नाम २ अध्यायः ॥
 कृत उवाच ।

“पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि श्रद्धां नृपसत्तमाः ।
 आसीदुल्कासुखो नाम वृषतिर्लज्जिना वरः ॥
 जितेन्द्रियः सत्यवादी ययो देवालयं प्रति ।
 दिने दिने धनं दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधीः ॥
 भार्या तस्य प्रसूया च सरोजवदना सती ।
 सखितास्या शरदिन्दुं सकटाक्षं च विभती ॥
 काक्षीश्च विभती श्यामा मानतोमात्यभूविता ।
 भद्रश्रीला व्रतं सर्वं सिन्धुतीरेऽकरोन्मुने ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र साधुः कोऽपि समागतः ।
 वाणिज्यार्थं बहुधने रत्नादयः परिपूरितः ॥
 नावं संस्थाप्य तत्तीरे जगाम तत्तटं प्रति ।
 दृष्ट्वा तच्च व्रतं सम्यक् पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
 साधुरुवाच ।

किमिदं कुरुष्वे राजन् भक्तियुक्तो नैतथा ।
 प्रकाशं कुरु तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि सम्पत्तिम् ॥
 राजोवाच ।

पूजनं क्रियते साधो विष्णोरनुलतेजसः ।
 व्रतश्च खञ्जैः साङ्गं पुत्रादिप्राप्तये मया ॥
 प्रत्युवाच ततो नत्वा राजानं मधुरं वचः ।
 सर्वं कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
 ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सुतव्रतम् ।
 ततो निवृत्त्य वाणिज्यात् सानन्दं गृहमागतः ॥
 भार्यायै कथितं सर्वं व्रतश्च सन्ततिप्रदम् ।
 नदा व्रतं करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवेत् ॥

सत्यना

यत्किञ्चिद्विसे तस्य भार्या लीलावती सती ।
 गर्भयुक्तानन्दचिन्ताभवनमपरायणा ॥
 पूर्णं गर्भं ततो जाता बालिका चातिनिर्मला ।
 दिने दिने वर्द्धमाना मुक्तपदे यथा शशी ॥
 ततो बन्धुक् सुतायाश्च जानकान्दिकश्चरन् ।
 नात्मा कलावती चैति तन्नामकरणं कृतम् ॥
 ततो लीलावती प्राह स्वामिनं मधुरं वचः ।
 न करोषि किमर्थं वा पुरा यच्च प्रतिश्रुतम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्याः करिष्यामि व्रतं प्रिये ।
 इति भार्या समाश्रास्य जगाम नगरं प्रति ।
 ततः कलावती कन्या वर्द्धिता पित्रवैष्मनि ।
 दृष्ट्वा कन्यां ततः साधुर्नगरे वन्धुभिः सह ॥
 मन्दथिला द्वतं दूतं प्रेरयित्वा स धर्मवित् ।
 विवाहार्थं कन्याया वरं श्रेष्ठं विचारन् ॥
 तिलाक्षप्रभू द्वितीयां काश्चनं नगरं ययौ ।
 तस्मादेकं बन्धुक्पुत्रं समादायागतो हि रूः ॥
 दृष्ट्वा तं सुन्दरं बालं बन्धुक्पुत्रं गुणान्वितम् ।
 ज्ञातिभिर्वन्धुभिः साङ्गं परितुष्टेन चेतसा ॥
 दत्तवान् साधुराहूय कन्यां विधिविधानतः ।
 ततो भाग्यवशात्तेन विच्छ्रुतं व्रतसुत्तमम् ॥
 विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन रघोऽभवद्विभुः ॥
 ततः कालेन क्रियता निजधर्मविशारदः ।
 बाणिज्यार्थं गतः प्रीतिं जामात्रा सहितो
 बन्धुक् ॥

रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुसमीपतः ।
 वाणिज्यं कुरुते नाधुर्जामात्रा श्रीमता सह ।
 पुरो निर्मल्य नगरे चन्द्रकेतोऽनपश्य च ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायणः प्रभुः ।
 भट्टप्रतिज्ञमालोक्य श्रापं तस्मै प्रदत्तवान् ।
 अष्टप्रभृति कालश्च महादुःखं भविष्यति ॥
 तस्मिन्नेव दिने राज्ञो धनमादाय तस्करः ।
 तेनैव वर्द्धना यातः पृष्ठदेशं विलोकयन् ॥
 तत्पक्षाद्वायकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतः चेतसा ।
 धनं संस्थाप्य तच्चैव गतः श्रीप्रमलक्षितः ॥
 ततो दूताः समायाता यत्रास्ते सज्जनो बन्धुक् ।
 दृष्ट्वा वृषधनं तच्च वत्सा दूता बन्धुकुसुतौ ॥
 हर्षयुक्ता धावमाना कुजुनृपसमीपतः ।
 तस्करौ द्वौ समानीतौ विलोक्त्वाज्ञापय प्रभो ॥
 ते वृषाज्ञां समादाय दण्डं वत्सा तु तादृशौ ।
 स्थापितौ द्वौ महादुर्गे कारागारेऽविचारयन् ॥
 कृत उवाच ।

मायया सत्यदेवस्य न सुतश्च तथोर्वचः ।
 ततस्तथोर्वचं यच्च गृहीतं चन्द्रकेतुना ॥
 तच्छापाच्च तथोर्वचं भार्या च दुःखिताभवत् ।
 चौरैर्यापद्धतं सर्वं गृहे यच्च स्थितं धनम् ॥
 आध्याधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासातिपीडिता ।
 अन्नचिन्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ॥
 ततः कलावती कन्या वन्मासं प्रतिवासेरे ।
 एकस्मिन् दिवसे राज्ञौ क्षुधाप्रां द्विजमन्दिरम् ।
 गत्वापश्यद्व्रतं तच्च सत्यनारायणस्य वा ॥
 उपविश्य कर्त्ता श्रुत्वा वरं प्रार्थयती मुदा ।
 प्रसादमश्न्य कृत्वा ययौ राज्ञौ गृहं प्रति ॥

सत्यन।

तनो लीलावती कथां भूतमयासाम तांश्चमः ।
 पुत्रि । राक्षो स्थिता कुच किन्ति मनसि वसन्ति ॥
 द्विजालये व्रतं मातङ्गे वं वाञ्छन्ति सिद्धिदम् ॥
 ना श्रुत्वा कन्यकावाक्यं व्रतं कर्तुं समुद्यता ।
 मनुना सा वणिगभाषां सखनारायणस्य च ॥
 व्रतं चक्रे च वे साञ्ची वन्तुभिः खजनैः सह ।
 भर्तुं जामातरौ निप्रमागच्छतां ममाश्रमम् ॥
 इति देव वरं वानि सखदेवं पुनः पुनः ।
 अपराधन्तु भर्तुर्न जामातुः चक्षुमहेति ॥
 व्रतेन तस्यासुतोऽसौ सखनारायणः प्रभुः ।
 दृग्गयामास स्वप्नं हि चन्द्रकेतुं श्रुतोत्तमम् ॥
 चन्द्रिनी मोचय प्रातर्गणितो रुपसत्तमः ।
 द्रव्य धनञ्च तन् सख विधिना दिगुक्षीकृतम् ॥
 नो चेन्वा नाशयिष्यामि सराव्यधनपुत्रकम् ।
 यममाभ्य राजान ध्यानगन्धोऽभवत् प्रभुः ॥
 ततः प्रभातसमये राजा च स्वजनैः सह ।
 उपविश्य सभामध्ये प्राङ् दूतजनं प्रति ।
 वङ्गे महाजनो श्रीर्ष मोचयश्च वणिक्कुसुतो ॥
 इति राक्षो वचः श्रुत्वा मोचयित्वा महाजनौ ।
 मनानोय रुपस्यामि प्रोचुञ्च विनयान्विताः ॥
 आनितां हां वणिक्पुत्रौ सुतो निगडवन्तान् ॥
 ननो महाजनौ नत्वा चन्द्रकेतुं श्रुतोत्तमम् ।
 सखे च पूजयन्तान् विस्मयाद्भयविजलौ ॥
 राजा वणिक्कुसुतो वीर्य प्रोवाच सादरं वचः ।
 वैवात् प्राप्तां महत् कष्टमिदानीं नास्ति मे भयम् ॥
 इदानीमेव सुक्तं चरुकर्मादिकश्चर ।
 ततो रुपवरः श्रीमान् खर्णरत्नविभूषणैः ।
 अचन्द्र वणिक्पुत्रो वचसाप्रोण्यदृष्टम् ।
 दूरा नातश्च यद्दृष्टं दिगुक्षीकृत्य दत्तवान् ॥
 प्रोवाच तौ ततो राजा गच्छ साधो निजा-
 श्रमम् ।
 राजानं प्रणिप्रयाह गन्तव्यं त्वत्प्रसादतः ॥
 पात्रा कृत्वा ततः साधुर्मेङ्गलाचारपूर्वकाम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सहर्षो नगरं ययौ ॥
 कियद्दरे गते साधो सखनारायणः प्रभुः ।
 जिज्ञासां कृतवान् साधो किमस्ति तरणी तव ॥
 ततो महाजनो मत्तो चैलया च प्रहस्य च ।
 जय पृच्छति भो दक्षिन् । सुदं किं लब्ध-
 मिच्छसि ॥
 लनापचादिकश्च वसन्ते तरणी मम ।
 निष्ठुरश्च वचः श्रुत्वा सखं भवतु ते वचः ॥
 यवसुक्ता गतः श्रेष्ठं दक्षौ तस्य समीपतः ।
 कियद्दरे ततो गत्वा स्थितः सिन्धुसमीपतः ॥
 गते दक्षिण साधुश्च कृतनिव्य क्रयस्तदा ।
 उत्थितस्तरणीं दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययौ ॥
 लतापत्रादिकं दृष्ट्वा स्मृत्ते न्यपतद्भुवि ।
 लब्धसंज्ञो वणिक्पुत्रस्तन्निष्पन्तपरोऽभवत् ॥
 श्वशुरं दुहितुः कान्तो वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
 जामातोवाच ।
 किमर्थं कुरुते प्रोक्तं श्रापादितश्च दक्षिणः ।
 प्रकृते तन सर्वं हि कर्तुं हर्षो न संशयः ॥
 ततस्सहृदयं यामो वाञ्छितार्थो भविष्यति ।

सत्यन।

जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकाशं गतस्तदा ॥
 दृष्ट्वा च दक्षिणं भक्ता नत्वा प्रोवाच सादरम् ।
 लम्ब चपराधं मे यदुक्तं तव सन्निधौ ॥
 मया दुरात्मना देव सुभोऽहं तव मायया ।
 यदुक्तं तद्वचो नाथ दुष्टं मे चक्षुमहेति ॥
 यतः परस्मिन् सर्वे लमासारा हि साधवः ।
 पुनः पुनस्तनो नत्वा करोद् शोकविह्वलः ॥
 तनुवाच ततो दक्षी विलपन्तं विलोक्य च ।
 मा रोदोः श्रद्धा मे वाक्यं मम पूजापराङ्मुखः ।
 मामवज्ञाय दुर्वृद्धे । लब्धं दुःखं सहर्षमुहुः ।
 तन् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं स्तुतिं कर्तुं समुद्यतः ॥
 साधुवाच ।
 लम्बायामोहिताः सर्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः ।
 न जानन्ति गुणं रूपं तवाश्रयेमिदं प्रभो ॥
 नतोऽहं त्वं कथं जाने मोहितस्तव मायया ।
 प्रसीद पूजयिष्यामि यथाविभवविस्मरेः ॥
 पुत्र वित्तञ्च मत्तञ्च पादौ सो श्ररणागतम् ॥
 श्रुत्वा भक्तिवृत्तं वाक्यं परितुष्टो जनार्दनः ।
 वरञ्च वाञ्छितं दत्त्वा तत्त्वान्तरधीयत ॥
 ततोऽसौ नावमारुच्य दृष्ट्वा रत्नादिपुरिताम् ।
 कृपया सखदेवस्य यत् फलं वाञ्छितं मम ॥
 इत्युक्त्वा स्वजनैः साङ्गं पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 हृष्येय महता साधुः प्रयाणं चाकरोत् द्विजः ॥
 नावं संयोज्य विगेन खट्वेशमगमत्तदा ॥
 ततो जामातर प्राङ् पश्य वनस्य पुरीं मम ।
 दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तस्य रत्नकम् ॥
 ततोऽसौ नगरं गत्वा साधुभाषां विलोक्य च ।
 उवाच वाञ्छितं वाक्यं नत्वा बह्माङ्गलिकदा ।
 निकटे नगरस्यैव जामाता सहितो वणिक् ।
 आगतौ वन्तुवगैश्च धनेभ्योऽहविधैस्तथा ॥
 श्रुत्वा दूतसुखादाक्यं महाहर्षयुता सती ।
 सखपूजा ततः कृत्वा प्रोवाच तनुजां प्रति ।
 ब्रजामि श्रीप्रमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च ॥
 इति मातृवचः श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च ।
 प्रसादं संपरित्यज्य गता सा च पतिं प्रति ॥
 तेन रुष्टः सखदेवो भर्तारं तरणीन्तथा ।
 संकृत्य च धनैः साङ्गं जगे तस्मिन् समर्पयत् ॥
 ततः कलावतीकन्या बालीक्य वणिजं पतिम् ।
 श्रीकेन महता तव रुदन्ती चापतद्भुवि ॥
 दृष्ट्वा तथाविधां कन्यां न दृष्ट्वा तत्पतिं तरौम् ।
 भीतेन महता साधुः किमाश्चर्यमिदं महत् ॥
 विचिन्त्यमानास्ते सर्वे बभूवुस्तरिवाचकाः ॥
 ततो लीलावती साञ्ची दृष्ट्वा तद्विजला सती ।
 विजलापातिदुःखिन भर्तारश्चेदमब्रवीत् ॥
 इदानीं नौकया साङ्गं मङ्गेशोऽभूदक्षितम् ।
 न जाने केन देवेन हेलया वापहारितम् ॥
 सखदेवस्य माहात्म्यं किं ज्ञातुं नहि शक्यते ।
 इत्युक्त्वा विजलापाथ तत्रस्था स्वजनैः सह ॥
 ततो लीलावती कन्या क्रोडे कृत्वा करोद् य ।
 ततः कलावतीकन्या नष्टे स्वामिनि दुःखिता ।
 यद्दृष्ट्वा पादुकां तस्य अशुभाग्यं मनो दधे ।
 कन्यायाश्चरितं दृष्ट्वा सभायैः सुजगौ वणिक् ।

सत्यन।

अतिश्रीकेन सन्तप्तश्चिन्तयामास धर्मवित् ॥
 हृतो हि सखदेवेन जामाता सखमायया ।
 सखपूजां करिष्यामि यथाविभवविस्मरेः ॥
 इति सर्वान् समाहूय कथितश्च मनोरथम् ।
 नत्वा च दृष्टवद्भूमौ सखदेवं पुनः पुनः ॥
 ततस्तुष्टः सखदेवो गगनाद्विजं प्रति ।
 जगाद् वचनश्चेदं नैवेद्यमवमन्य च ।
 आगता स्वामिनि द्रष्टुमनोऽदृश्योऽभवत् प्रभुः ॥
 यद्दं गत्वा प्रसादञ्च सुक्ता चायाति सा पुनः ।
 लब्धमर्षसुखा साधो भविष्यति न संशयः ॥
 ततश्च प्राणदं वाक्यं श्रुत्वा गगनराखलात् ।
 क्षिप्रं तदा यद्दं गत्वा प्रसादं प्रतिमुच्य च ॥
 अपश्यत् पुनरागत्य पतिं नावं जनैः सह ।
 ततः कलावती तुष्टा जगाद् पितरं प्रति ॥
 यद्दं तात यद्दं याहि विलम्बं कुरुष्वे कथम् ।
 तन् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं सन्तुष्टोऽभूद्विजकुसुतः ॥
 पूजनं सखदेवस्य कृत्वा विधिविधानतः ।
 धनैर्वन्तुगणैः साङ्गं जगाम निजमन्दिरम् ॥
 पौर्णमास्याञ्च सक्रान्त्या पूजां कृत्वा यथाविधि ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते सष्टपुरं ययौ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रीसखनारायण-
 कथायां वणिक्साधुमोक्षवर्णनो नाम ३
 अध्यायः ॥ * ॥
 कृत उवाच ।
 “यद्य चान्यत् प्रवक्ष्यामि श्रद्धाञ्चं तजिसत्तमाः ।
 व्यासीदंश्च जगो राजा प्रजापालनतत्परः ॥
 प्रसादं सखदेवस्य त्वष्टा दुःखमवाप सः ।
 एकदा स वनं गत्वा हत्वा च विविधान् नृगान् ॥
 व्यागत्य वटस्थं च दृष्ट्वा सखस्य पूजनम् ।
 गोपाः कुञ्चन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ताः सवान्मया ।
 राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम सः ॥
 ततो गोपगणाः सर्वे प्रसादं रुपसन्निधौ ।
 संस्थाप्य पुनरागत्य सुक्ता सर्वे यथेक्षितम् ॥
 ततः प्रसादं संलब्ध्य राजा दुःखमवाप सः ॥
 तस्य पुत्रशतं नष्टं धनधान्यादिकञ्च यत् ।
 सखदेवेन तत् सर्वं नाशितं मम निश्चितम् ॥
 अतस्तत्तेव गच्छामि यच्च देवस्य पूजनम् ।
 मनसित विनिश्चित्य ययौ गोपालसन्निधौ ॥
 ततोऽसौ सखदेवस्य पूजां गोपगणैः सह ।
 भक्तिश्रद्धावित्तो भूत्वा चकार विधिवन्नुपः ॥
 सखदेवप्रसादेन धनपुत्रान्तिरोऽभवत् ।
 इह लोके सुखं सुक्ता चान्ते विष्णुपुरं ययौ ॥
 य इदं कुरुते सखजतं परमदुर्लभम् ।
 श्रद्धोति च कथां पुण्यां भक्तिसुक्तफलप्रदाम् ॥
 धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सखप्रसादतः ।
 दक्षिणे लभते विष्णुं बह्मोऽस्युत्तं वन्यात् ॥
 भीवो भयात् प्रसुप्तं सखमेतत्तन् संशयः ।
 ईक्षितश्च फलं सुक्ता चान्ते सखपुरं व्रजेत् ॥
 इति वः कथितं विप्राः सखनारायणव्रतम् ।
 यत् कृत्वा सर्वदुःखेभ्यो सुक्तो भवति मानवः ॥
 विशिष्यतः कलिशुगे सखपूजाकथाफलम् ।
 सखनारायणं केचित् सखदेवं तथापरे ॥

सत्यना

सत्ययु

सत्यव

नानाखण्डधरो भूला सर्वेषामौघितप्रदः ।
भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपो सनातनः ॥
य इदं पठते निश्चिं श्रद्धयति सुनिश्चयतः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादतः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायणकथा-
नाम ४ अध्यायः ॥ * ॥ इति श्रीसत्यनारायण-
व्रतकथा समाप्ता ॥ क्वचित् पुस्तके अध्यायनाम
नास्ति । क्वचिच्च भविष्यपुराणे इति क्त्वा
एतत्कथा लिखिता ॥ * ॥ अथ सत्यनारायण-
पूजापद्धतिः । आदौ खल्विवाचनपूर्वकं सङ्कल्पं
कुर्यात् । अष्टोत्वादि असुकतितथौ राज्ञौ
असुकगोचः श्रीअसुकदेवश्रेष्ठा असुककामः
गणेशादिदेवतापूजापूर्वकश्रीसत्यनारायणपूजन-
कथाश्रवणमहं करिष्ये । ततः स्तुतं पठेत् ।
तत आसनशुद्धादिकं कृत्वा गणेशादिदेवता-
नवग्रहदिकपालान् पूजयेत् । लक्ष्मीसरस्वती-
पुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां कृत्वा यज-
न्तिः सत्यनारायणसमाह्वयेत् । प्रणम्याह्वतौः
समुच्चार्य भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ
इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजां गृह्ण्य
इत्यादिना आवाच्य पुन्यं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
“ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
इन्द्रीवरदण्डधरं शूलचक्रगदाधरम् ।
नारायणं चतुर्बाहुं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
शोबिन्दं गोकुलानन्दं जगतः पितरं गुरुम् ॥”
इति ध्यात्वा एतत् पादौ सत्यनारायणाय नमः ।
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“अक्ताशक्तस्वरूपाय हृषीकपतये नमः ।
मया निवेदितो भक्त्वा अर्घ्योऽर्थं प्रतिगृह्य-
ताम् ॥”
शुद्धोऽर्थः श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुण्या-
ञ्जलिं गृह्णीत्वा ।
“नमस्ते विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
नमोऽनन्तरूपाय त्रिशुबालविभासिने ॥”
नेवेदं गृह्णीत्वा ।
“त्वदीयं वस्तु गोविन्दं तुभ्यमेव समर्पितम् ।
गृह्ण्य सुमुखो भूत्वा प्रसीद पुनरुत्तमम् ॥”
ततः अञ्जलिं बद्धा पठेत् ।
“अभ्युत्पन्नं पुण्डरीकाक्षं हृषिचं देवहृदयम् ।
हृषीकेशं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।
जगद्गणनामन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतः परम् ।
दुर्गमेति वसन्ते घोरैः शत्रुभिः परिपीडिते ॥
विबिधापतुस्तु दुष्टेषु तथान्येभ्यः पितृभ्यम् ।
नामान्येतानि सकृत्पूज्यं ईशितं फलमाप्नुयात् ॥
सत्यनारायणं देवं वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
जीवत्या च तत्तं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥”
ततो हस्तिनाम्न्यात् । अष्टिद्रावधारणं
कुर्यात् । इति सत्यनारायणपूजापद्धतिः ॥

सत्यपुरं, कौ, (सत्यं पुरम् ।) विष्णुलोकः । यथा,
“ईशितश्च फलं भुङ्क्ते चान्ते सत्यपुरं वसेत् ।
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ॥”
इति स्कन्दपुराणसत्यनारायणव्रतकथा ॥
सत्यफलः, पु, (सत्यं फलं यस्य ।) विस्मृत्यः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तर्गत-
महिषीविशेषः । यथा,—
“अष्टौ महिष्यस्ताः सर्वा रक्तिण्याद्या महा-
त्मनः ।
रक्तिण्यौ सत्यभामा च कालिन्द्यौ च सुचि-
स्मिता ॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नामजितो तुल्यवती ।
सुशीला नाम तन्वद्भौ महिष्यश्चाष्टमाः
स्मृताः ॥”
इति पाद्म उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥
सत्यभारतः, पु, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदवाचः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सत्ययुगं, कौ, (सत्यं युगम् ।) चतुर्युगानां प्रथम-
युगम् । यथा,—
“कृत सत्ययुगं चैतामधीं द्वापरयज्ञियौ ।
कलिभक्तोरकः कल्मेषु पापान् पातकम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥
तस्य कृतनामकारणं यथा,—
“तदुपाधिक्षतः कालो ब्रह्मणो जन्मन्तुः कृतः ।
शतसंवत्सरे ब्रह्मा लय प्राप्नोति हि त्वयि ॥
तयान्तं तन्नामिमाधुःखितः कृणोत प्रभुः ।
ततः कृतयुगान्तं हं कालं सङ्गमपालकम् ॥
कृतकल्पाः प्रजा यच्च तन्नाम्ना मां कृतं विदुः ॥”
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तदन्ता यथा,—
“धर्मस्त्वत्पदामवतु कृते पूर्णं जगत्तयम् ।
देवा यथोक्तफलदाश्चरन्ति भुवि सर्वतः ॥
सर्वश्रेष्ठा बहुमतौ हृष्टपुत्रजनादृता ।
शाश्वतोऽन्योन्यैर्हृता आधिपत्याधिविर्ज्वला ॥
विप्रा वेदविदः सुमङ्गलश्रुता नाथ्यस्तु चर्याव्रतैः
पूर्वाद्योमपराः पतिव्रतधरा धामोद्यताः
चक्षिषाः ।
वैश्या वस्तुषु धर्मतो विनिमयैः श्रीविष्णुपूजा-
पराः
शूद्रास्तु द्विजसेवनाद्वारिकथाक्षापाः सपत्न्या-
पराः ॥”
इति कल्किपुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
तद्व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सत्वारि त्रीणि हि चैवं कृत्वादिषु यथाक्रमम् ।
संख्यातानि सप्तसंखि द्विगुणानि शतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २ श्लो-
कीयां श्रीधररामौ ॥ तस्योत्पत्त्यादिवर्षाः ।
वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयांशे रविवारे सत्य-
युगोत्पत्तिः । तत्राधवारचतुर्थं मत्स्यकूर्म-
वराहवृषाब्दाः । पूर्णं पुण्यम् । पापं नास्ति ।

कुरुक्षेत्रं तीर्थम् । यद्वाग्नी ब्राह्मणः । मञ्जा-
गताः प्राणाः । इच्छान्दुःखः । एकविंशति-
हस्तपरिमितो मानवेदहः । लक्षवर्षे परमायुः ।
सुवर्णनिर्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः
१७२८००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः वैष्णः
मान्वाता पुरोर्वा ध्रुवमारिकः कार्त्तवीर्यः
एते षट् चक्रवर्तिनः ॥ सत्ययुगस्य लक्ष्यम् ।
“सत्यधर्मरतो निबन्धं तीर्थानाञ्च सदाश्रयम् ।
नन्दन्ति देवताः सर्वाः सत्ये सत्यपरा नराः ॥”
तत्र तारकब्रह्मनाम यथा,—
“नारायणपरा वेदा नारायणपराः चराः ।
नारायणपरा तुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥”
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संसृष्टीतम् ॥
सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथि-
रित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । सा तु
वैशाखशुक्लतृतीया । तद्विबरणं युगाद्याशब्दे
ब्रूयम् ॥
सत्ययौवनः, पु, (सत्यमेव यौवनमिव यस्य ।)
विद्याधरः । इति जटाधरः ॥
सत्यरतः, पु, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्रः ।
यथा,—
“चिधन्वनः सुतो जातस्त्वयारण्य इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरतः स्मृतः ॥
तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहितः ॥”
इति मातङ्ग्ये १२ अध्यायः ॥
सत्यलोकः, पु, (सत्यो लोकः ।) सप्तलोकान्तर्गत-
लोकविशेषः । यथा,—
“वज्रगुणेन तपोल्लोकात् सत्यलोको विराजते ।
अयुनमरिका यच्च ब्रह्मलोकौ हि स स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥
जनलोकोपाधेयव घङ्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रा-
येण तपोल्लोकानन्तरं सत्यलोकः । न तु तपो-
लोकात् घङ्गुणेनेति मन्त्रयम् । तथा सत्यह-
चत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रायत्वेन ब्रह्माखे तस्याव-
काशाभावान् । सत्याख्यगोमयोरन्तःकोशः स्युः
पञ्चविंशतिरिति श्लोकीः । सत्यलोक एव कक्षा-
भेदेन ब्रह्मधियात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् ।
एवञ्च भूतलादूर्ध्वं पञ्चदशल्लोकात्ताराख्योर्वि-
शतिः कोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्च-
दशल्लोकात्ताराख्यदृष्ट्यादृष्टकटाङ्ग इति ज्ञेयम् ।
अयुनमरिकाः पुनर्मृत्युमृत्याः । इति तट्टीका ॥
सत्यवचाः, [स्] पु, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः ।
इत्यमरः । सत्यवादिनि, त्रि ॥
सत्यवती, स्त्री, (सत्यमस्यस्त्विति । सत्य + मतृप् ।
मस्य + व । लीप् ।) आसमाता । तत्पत्न्याः ।
काशी २ योजनगम्या ३ गन्धकाशी ४ भद्रो-
दरी ५ आसमाता ६ सत्या ७ चिचाङ्गदम्भः ८
विचित्रवीर्यः ९ कक्षा १० दास्यो ११ दास-
नन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १ । ३ । २१ ।
“ततः सप्तदशे जातः सत्यवती पराशरात् ।
पञ्चै वेदतरोः प्राङ्मा इष्टा पुंसीकाममेवञ्चः ॥”)

सत्यव

नारदपुत्री । (यथा, महाभारते । ५।१२।७।१५।
“इमयन्त्यां नलक्षैव सत्यवत्याश्च नारदः ।”)
ऋचीकसुनिपुत्री । इति मेदिनी । (यथा, हरि-
वंशे । २७ । १८ ।

“गाधिः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा ।
तां गाधिः कायपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ।”
सत्यविशिष्टे, त्रि । (यथा, भागवते । १०।२।१४६।
“पुत्रेन जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः ।
ब्रह्मदक्षहतः पापौ यद्येवोद्यतवत्तमः ।”)
ऋचीकपत्न्या, प्रमाणात्तरं यथा,—
“ब्रह्मपुत्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत् ।
स भार्यायै चरन् भूमौ काम्यकुञ्ज गतः पुरा ।
ददर्श चारण्यगतं जङ्घोर्वशसुहृद्वनम् ।
कुशिकस्य सुतं गाधिं तपस्यं वृषसत्तमम् ।
अरण्यस्थस्य तस्यापु पुत्रकामस्य भूयतः ।
सभार्यस्य सुता जज्ञे देवक्यासमा गुणैः ।
ऋचीको भृगुपुत्रस्तौ भार्यार्थं समयाचत ।
गाधिं वृषतिष्ठानं स षोवाच वृषो सुनिम् ।
एकतः श्यामकण्ठनामश्वानां चक्रवर्चसाम् ।
सहस्रमेकं यो दद्यात्सकौ पुत्री प्रतीयते ।

ऋचीक उवाच ।

हास्यान्वश्वसहस्रं तव राज्ञस्तथाविधम् ।
कञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य यावत्तद्वद्वामनये ।
गङ्गाजलादुत्थितस्य दत्तं सम्यक् प्रचेतसा ।
आद्यायाश्चसहस्रं स सुनिर्गमिष्याथाश्वान् ।
नानश्वान् गाधिरादाय पुत्री सत्यवती स्त्रकाम् ।
ऋचीकाय ददौ जय्यो केशवायेव सागरः ।
ऋचीको गाधितनयां लब्ध्वा भार्यामनिन्दिताम् ।
तुष्टिं स तया रमे यथाकामं क्षमाग्रमे ।
हतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।
अथाजगाम मतिमान् क्षुण्णं डट्ठा ननन्द च ।
दम्पती तं समावीनं भृगुः देवगणार्क्षितम् ।
पूजयित्वा समावीनं तस्मात्सुतोऽकताङ्गलो ।
ततो भृगुः क्षुण्णं क्षीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व हास्यामि वाञ्छितं वरयिषिणि ।
अद्वैतं दुष्करं वापि यत्र ते वर्तते स्यूता ।
ततः सत्यवती पुत्रं तप आम्नायपारगम् ।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्रं वरमयाचत ।
स चैवमस्त्रिदशैव भूत्वा ध्यानपरस्फटा ।
विश्वमावर्तौ मगवा यत्नात् श्वासं सवर्जं सः ।
तस्य निःश्वासावात्तु निःश्वतं वै चरद्वयम् ।
सखे तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्त्रामिदमब्रवीत् ।
चरद्वयं यद्व्याप्तं त्वं क्षुवे सत्यवति खयम् ।
ज्वाला ज्वती ज्वती माता तदा लब्ध करि-

अथः ॥

आलिङ्गान्श्वदृष्ट्वै तं माता पुंसवनाय वै ।
चरमारक्तकं चैमं वा भोक्तुं सुतस्ततः ।
लक्षोदम्बरद्वयं समालिङ्ग्य सितं चरम् ।
भयस्तेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ।
यवसृक्ता भृगुर्थातो यथेष्टं वापि संसृजम् ।
अवाप मात्वा संहिता भर्ता पित्रा च भविषी

सत्यवा

अथ ज्ञानदिनेऽश्वत्थमालिङ्गारक्तकं चरम् ।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गुं सितं
चरम् ॥ * ॥
परिवर्त्तन्तु तं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानो भृगुर्मुनिः ।
अथागद्य क्षुण्णं तान् वचनचेदमब्रवीत् ॥
विपर्ययस्थया भद्रे वृक्षालिङ्गनकर्म्मणि ।
तथा चरप्राप्ते च तच्चेदमी भविष्यति ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥
इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम् ।
पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।
यवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्दधे भृगुः ॥
अथ कावे सुतं दीप्तं जमदग्निश्च गाधिना ।
सुवुवे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
जमदग्निस्ततो वेदान् चतुरः प्राप मा चिरम् ॥
प्रादुरासङ्गुर्द्वेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।
धनुर्वेदं तथा जतुषं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥
जाज्वल्यमानस्तेजसी जमदग्निमहातपा ।
वेदैस्तपोभिः स सुनीनवक्रामश्च सख्यवत् ॥
इति श्रीकालिकापुराणे जामदग्नौपाख्यानं ८४
अध्यायः ॥

सत्यवतीसुतः, पु, (सत्यवत्याः सुतः ।) यासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५७ । १२ ।
“एव स तान् समाश्वस्य यासः सत्यवतीसुतः ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वसयत् प्रभुः ”
जमदग्निः । इति पुराणम् ॥)

सत्यवाक्, [च] पु, (सत्या वाक् यस्य ।) ऋषिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कश्यपपत्न्या सुनः पुत्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।
“सत्यवागर्कपर्यञ्च प्रयुतश्चापि विवृणुतः ॥”)
काकः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ (सावर्णमनु-
पुत्रविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ११ ।
“विरकाश्चाज्वरीरश्च निर्मोहं सत्यवाक् कृतिः ।
विष्वाद्याश्चैव ननयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥”)
सत्यवादिनि, त्रि । (यथा, रामायणे । २ ।
२६ । ११ ।

“कालश्चायं ससुतपुत्रं सत्यवाग् भवतु द्विजः ॥”)
सत्यवादी, [न] त्रि, (सत्यं वदतीति । वद +
णिनिः ।) यथार्थवक्ता । तत्पर्यायः । सत्योदः
२ । इति शब्दमाका । (यथा, महाजिन्वाय-
तन्ने । ३ । ६६ ।
“अस्मिन् धर्मे महेशि ! स्यात् सत्यवादी जिते-
न्द्रियः ।

पयोपकारनिरतो निर्विकारः सदाग्रयः ॥”)
सत्यवाद्, [त] पु, (सत्यमख्येति । सत्य +
मनुप् । मख्य वः ।) राजविशेषः । स तु सावित्री-
पतिः । इति मेदिनी । (अथ नामनिश्चि-
यथा, महाभारते । ३ । २६३ । १२ ।
“सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामेतत् सत्यवानिति ॥”

सत्यस

अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु तत्रैव ८६२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यः ॥ * ॥ चाक्षुषमनुपुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । १३ । १६ ।
“स चाक्षुः सुतमाकुर्वी पत्न्यां मनुमवाप ह ।
मनोरुद्धतं महिषीं विरजान्मण्डला सुतान् ।
पुत्रं क्षुत्तन्वत् तुष्कं सत्यवर्त्तं न्वत् व्रतम् ॥”)
सत्यवति, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ ।
७५ । ३४ ।

“सत्यवन्तः खर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥”)
सत्यवृत्तः, त्रि, (सत्यं वृत्तं यस्य ।) सत्यवादी ।
इति कैचित् । (सचरन्नि, कौ । यथा, महा-
भारते । १३ । ७३ । ११ ।

“यावत्क्षीय सत्यवृत्तं रतश्च
दानं रतो यः क्षमी चापराधि ॥”)
सत्यव्रतः, पु, (सत्यमेव व्रतं यस्य ।) व्रताग्रं
स्वयंयश्रीयपञ्चविंशराजः । यथा,—
“त्रिधन्वनः सुतो वातस्त्वयारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यव्रतः स्मृतः ॥”
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

स च त्रिशङ्कुराजः । यथा,—
“त्रिधन्वनस्त्वयारुणस्त्वयारुणात् सत्यव्रतः । योऽसौ
त्रिशङ्कुसङ्गमवाप चाख्यानानुपगतश्च ।
दादृशवायिकामनादृष्टां विश्वामित्रस्य कलचा-
पयपोषणाथं चाख्यानपरिग्रहपरिहरणाथं
जाह्नवीतीरे न्ययोधे न्यगमांसमुद्दिनं ववम् ।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सङ्गरीरः खर्ग
आरोपितः । त्रिशङ्कोर्द्विरखन् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे ३ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १।६३।१७ ।
“जयः सत्यव्रतश्चैव युष्मिन्नश्च भारत ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।१५०॥
सत्यरूपव्रते, कौ । यथा, रामायणे । २।२६।३७॥
“सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥”
सत्यव्रतविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३१।५८॥
“यतोऽहि वंशजाः सत्ये राजानः कौशिता
मया ।

सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥”)
सत्यसङ्काशः, त्रि, (सत्यस्य सङ्काशः सङ्काशः ।)
सत्यसन्निभः । इति कैचित् ॥
सत्यसङ्करः, पु, (सत्यः सङ्करः प्रतिज्ञा युद्धं वा
यस्य ।) कुवेरः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ अन्वय-
रहितयुद्धञ्च । (ऋषिविशेषः । इति महा-
भारतम् । २ । ७ । १५ ।)

सत्यसन्धः, पु, (सत्ये सन्धा अभिसन्धिर्गच्छ ।)
रामानुजभरतः । जनमेजयः । इति शब्दरत्ना-
वली । (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ ।
१४६ । ६७ । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति च महा-
भारतम् । १ । ११७ । ८॥) सत्यप्रतिज्ञे, त्रि ॥
यथा,—
“राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं श्रान्त-
वर्चं

वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं राव-
गारिम् ॥”

इति महाजाटकी १ अङ्कः ।

सखसन्धा, स्त्री, (सखे सन्धाभिसन्धिर्यस्याः ।)
द्रौपदी । इति शृङ्गरेनावली ॥

सखा, स्त्री, (सखमस्यस्या इति । सख + अच् ।
टाप् ।) धीता । सा च रामपत्नी । सखवती ।
सा तु आसमाता । इति शृङ्गरेनावली ॥
दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ (सख-
भामा । सा च कृष्णपत्नी । यथा, भागवते ।
१ । १४ । ३७ ।

“यतपादशृङ्गधनुस्त्वकर्मणा

सखादयो द्रष्टुं सखसंयोजितः ।

निष्क्रियं संख्यं निदशाक्षराग्रिषो

हरन्ति वचायुधवज्रभोचिताः ॥”

तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।

“आचरन्तू रथं सखामाङ्गयामाच केशवः ॥”

शृंगुपत्नी । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।

“शूरोरप्रतिमा भाष्या सखा सखाय धर्मजा ।

अभिस्तस्य सुतो दीपस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥”

सखाकानि, स्त्री, (सखस्य अकानिः करणम् ।

“सखादप्रपथे ॥” ५ । ४ । ६६ । इति डाच् ।)

अवश्यं मयेतत् कृतव्यमिति सखकरणम् । तन्-

पथ्यायः । सखङ्कारः २ सखापनम् ३ । इत्य-

मरः ॥

सखापि, पु, (सखस्य अपिः ।) अगस्त्यतुनिः ।

इति शृङ्गरेनावली ॥

सखावृत्तं, स्त्री, वाण्यम् । इत्यमरः ॥ किञ्चित्

सखं किञ्चिदसखं सखसहितममृतं वा यत् ।

इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६ ।

“सखावृत्तश्च वाण्यं तेन चैवापि जीयते ।

सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥”

सखचावृत्तश्चेति इन्द्रं कृते द्विवचनप्रयोगः

स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ७७ ।

“दृष्ट्वा रूपं आकरोत् सखावृत्ते प्रजापतिः ॥”

सखापनं, स्त्री, (सखस्य करणम् । सख + “सखाप-

पाशेति ॥” ३ । १ । २५ । इति शिच् आगुक्च

ततो ल्युट् ।) सखाकानिः । इत्यमरः ॥

सखापना, स्त्री, (सखस्य करणम् । सख +

“सखापपाशेति ॥” ३ । १ । २५ । इति शिच्

आगुक्च ततो ल्युट् ।) सखाकानिः । इत्यमरः

टीकायां वेोपासितः ॥

सखोद्यः, त्रि, (सखस्य वदनम् । वद् + क्यप् ।)

सखवादी । इति शृङ्गरेनावली ॥

सख, तु ङ क सम्बन्धे । सन्ततौ । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-आत्म-चक-सेट् ।)

इत्यवगमोद्यमथः । सन्ततिनिर्वाहक्रियेति भट्ट-

मल्लः । ङ, सञ्चयते । सञ्चपयते प्रतिज्ञां साधुः ।

सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति

दुर्गादासः ॥

सर्वं, स्त्री, (सञ्चयते संतत्यते इति । सञ्च + घञ् ।)

यज्ञविशेषः । यथा,—

“नैमिषेऽग्निमिषेऽग्निं ऋषयः शूनिकादयः ।

सर्वं स्वर्गाय लोकाय सङ्घसममासत ॥

कलिमागतमात्राय स्तेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।

आसीना दीर्घसन्धेय कथायां सञ्चया हरेः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

सञ्चाजित्, पु, (सन्धेय आजयति लोकानिति ।

आ + जि + क्त्वाप् ।) राजविशेषः । स च

श्रीकृष्णश्च शूरः । सखभामापिता । परे अग्रि-

ध्वजराजश्च बभूव । इति कल्किपुराणे २७

अध्यायः ॥ (त्रि, सन्ततजयश्रील । यथा,

ऋग्वेदे । २ । २१ । ११ ।

“सञ्चाजिते वृजित उर्वराजिते ॥”

“सञ्चाजिते सञ्चा सन्तत जयश्रीलाय ॥” इति

तद्वाक्ये सायणः ॥)

सञ्चाजितकं, स्त्री (त्रिजानकेन सङ्घ वर्तमानम् ।)

मासञ्जज्ञनविशेषः । यथा,—

“मानं बहुघृते मृदं मिक्ता चोष्णासुना तुहुः ।

जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्क तदुच्यते ।

तदेव घृततक्राट्टं प्रदिग्धं सञ्चाजितकम् ॥”

इति शृङ्गरेनावली ॥

सत्वर, स्त्री, सङ्घ त्वरया वर्तते इति । श्रीभूमः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३६ । १४ ।

“राजा सत्वरमाकृष्य व्याप्तं वितसञ्चये ।

उवाच द्रुपदकालक्षो निश्चितं सर्वतः शूचिः ॥”

तद्वति, त्रि । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ।

६ । ६४ ।

“त्रिंशद्वर्षां वहेत् कन्यां ह्युयां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्र्यष्टवर्षाष्टवर्षां वा धर्मे वीदति सत्वरः ॥”

सत्सारः, पु, (सन् सारो यस्य ।) वृत्तविशेषः ।

चित्रकरः । कविः । इति कीचित् । उत्तमसार-

युक्ते, त्रि ॥

सद्युत्कारं, स्त्री, अमुकृतम् । इति हेमचन्द्रः ।

युत्कारेण सङ्घ वर्तमानश्च ॥

सदंशकः, पु, (दंशकेन सङ्घ वर्तमानः ।) कर्कटः ।

इति राजनिर्घण्टः । दंशयुक्ते, त्रि ॥

सदंशवदनः, पु, (सदंशं दंशाकारसहितं वदनं

यस्य ।) कङ्कपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदञ्जनं, स्त्री, (सत् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् ।

यथा,—

“रीतिपुत्र्यं पुत्र्यकेतु पौषकं कुसुमाञ्जनम् ।

सदञ्जनश्च चाक्षुष्यं मासिकं धातुमाशिकम् ॥”

इति शृङ्गरेनावली ॥

सदनं, स्त्री, (सौदन्त्यनेति । सद् + अधिकरणे

ल्युट् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामा-

यणे । २ । ६४ । ३६ ।

“तित्त मा मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।

श्वो मया सङ्घ गन्तासि जनन्या च समे-

घितः ॥”

जलम् । इति मेदिनी ॥

सदः, [य] स्त्री, स्त्री, (सौदन्त्यामिति । सद् +

“सर्वधायुभ्योऽनुत् ॥” उणा० ४ । १८ । इति

असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“विपदि धैर्यमयाभुदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचौ अस्मन् श्रुतौ

प्रकृतिविश्रुतिर्दृष्टिं महात्मनाम् ॥”

सदस्यः, पु, (सदसि साधुः । सदस् + यत् ।)

विधिशूरः । इत्यमरः ॥ स्युनातिरिक्ताया विप-

र्यासङ्घ परिहर्तुं विधिं वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं

द्रष्टुं श्रीलंघेयां ते सदस्याः । सदसि साधवः

कारका इति विकारसंघेयादिना यः । इति

भरतः ॥ तस्य नामान्तरं प्रश्वक्ता । यथा,—

“एकः कर्मेनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्धारकः ।

तृतीयः प्रश्नकं ब्रूयात्ततः कर्मे समाचरेत् ॥”

कर्मेनियुक्तः आचार्यः स च ब्रह्माङ्गके क्षीम-

कर्मेण ब्रह्मा । स्वयं होमाकरेण ह्येतापि ।

स्वयं प्रधानकर्माकरेण प्रतिनिधिरपि । तन्व-

धारकः पुस्तकधारकः । प्रश्वक्ता सदस्यः ।

इति संस्कारतत्त्वम् ॥ ३॥ सभ्यः । यथा । सभ्याः

सदस्याः पार्षदाः सभास्ताराः सभासदः ।

सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्रः ॥

सदा, य सर्वकालः । सर्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,

“प्ररोपकारनियतः सदा भव महाजन ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

सदागति, पु, (सदा सर्वदा गतिर्यस्य ।) वायुः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । १ ।

“यवनसुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।

प्रासिष्ठत तदा कावे मेनका वायुना सङ्घ ॥”

स्वयं । निर्व्यागम् । सदीश्वर । इति मेदिनी ॥

(सर्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते ।

३ । १२३ । २५ ।

“सन्तुल्यश्रितपत्न्यं त्वं यस्याभि द्वादशप्रधि ।

तत्रिंशद्विंशतारं वै चक्रं पातु सदागतिम् ॥”

सदाचारः, पु, (सर्वां साधूनामाचारः ।) साधू-

नामाचरणम् । तत्तत्तथादि यथा,—

“सरस्वतीदृशशब्दोद्देवगदीर्घदन्तरम् ।

तदेवनिर्गमितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रपद्यते ॥

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्येयक्रमागतः ।

वर्णाणां सान्तराट्टाणां सदाचारः स उच्यते ॥”

इति मनुः ॥ ३॥

अन्यच्च ।

और्ध्व उवाच ।

“सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् प्रष्टुम् सप्रति ।

यानवश्यं वृषः कुर्व्यात्ताम्रतः सकलान् प्रष्टुम् ॥

साधवः श्रीगदीर्घाश्च सख्यः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यन् सदाचारः स उच्यते ।

आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोदिताम् ।

समुद्दिष्टाचारान् स्तान् यस्मिंश्चादृष्टस्त्वयन् ॥

ऋषीन् यजेद्देवातेर्देवान् होमैस्तु पूजयेत् ।

आहुतेः पिटृन् यजेद्देवभूतानि बलिभिक्षया ॥

मेघं प्रसाधनं क्षानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

सर्वं यष्टस्त्वयन् कुर्व्यात् निषेकार्थं विधिं तथा ॥

यटकर्म्मसु निवृत्तौ राजा विप्रान् समन्ततः ।

तथैव क्षत्रियादीनि स्त्री स्त्री कर्मेणि योजयेत् ॥

सदाचा

यः स्वधर्मं परिचरन् परधर्मं समाचरेत् ।
 न शतेन वृषो दह्यः पुनस्तस्मिन्निर्भोजयेत् ॥
 चावस्थरेषु जलेषु विशेष्येतां समाचरेत् ।
 अवश्यं पाथिवो राजन् विशेषास्तु प्रहृष्टमे ॥
 शरत्काले महाहृत्वा दुर्गायाः परिपूजनम् ।
 नीराजनं दशस्यान्तु कुर्यादै वसवहृदये ॥
 पाथिवे मासि हत्तीयायां कुर्यात् पुण्याभिवेचनम् ।
 पूजयित्वा श्रियं देवो श्रीपञ्चम्यं वृषश्चरेत् ॥
 श्रीयश्च घनघान्त्य वृहये वृषसत्तमः ।
 ज्येष्ठे दशहारायान् विष्णोरिति समाचरेत् ॥
 रजौ हरिश्चोद्वाद्यां शक्रपूजां समाचरेत् ।
 विशेष्येतांस्तु वृषतिः कुर्यात् सर्वं बहुचर्यै ।
 एभिः कृतेष्वेव राज्यं कोषश्चापि विवर्द्धते ॥
 अक्षतं यज्ञे यज्ञे दुर्मितं मरकतं तथा ।
 जायते च वृषस्तस्मादेव यज्ञं समाचरेत् ॥
 शरत्काले महाहृत्वा दुर्गायाः पूजेने विधिः ।
 पुरा प्रोक्तस्तु विधिना तेन कार्यं पूजनम् ॥”
 इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥ २३ ॥
 अपि च ।
 ‘नराचारे विशेषोऽयं कथितस्तत्र पाथिवः ।
 निवेधेयु विशेषास्तु प्रहृष्ट येन श्रियेयते ॥
 अस्मत्पुत्रं तथा विष्णुं शिवामर्षिं पुरन्दरम् ।
 अस्मत्ता च तथा दानं न भुञ्जीयाद्भूयः क्वचित् ॥
 ह्यवयेदमिहोक्तं नित्यमेव पुरोहिते ।
 अहुत्वा चाभिहोचन्तु सुभ्रमरकमाभुयात् ॥
 नारक्षिते गृहे राजा रक्षितं परिवर्जिते ।
 स्वपत्न्या स्त्रिया सह न कदाचन संविशेत् ॥
 भुङ्क्षान् श्रीफलं नादात्तथा धात्रीफलं वृषः ।
 बुद्धिचयकरा यता माय आसवस्त्वक्तिकाः ॥
 निष्ठाट्ठस्त्वहताश्च बुद्धिबुद्धिकरा न ताः ।
 बुद्धिबुद्धिहरान्निवृत्त्येनाजा च भोजन ॥
 भोजयेदन्वहं बुद्धिबुद्धिहेतुं वृषोत्तमः ।
 न प्रम्यायविहीनस्तु प्रारोहितासनं वृषः ॥
 न दानं न गगानश्वमारोहिदीप्त्य द्राक्षयम् ।
 नेकान्तु विचरंश्चाका कदाचिदपि निर्वर्जे ॥
 महर्हेतुं न भुञ्जीयात् कदाचिदपि भोजने ।
 कदापि नोपसेवेत क्लृष्ट्या मांसमेतुने ॥
 अमास्त्रानं गयाश्राद्धं तिलैस्तपैर्यमेव च ।
 न जीवन्पितृको भूयः कुर्यात् क्त्वाचमाभुयात् ॥
 न चैवलादोत्तनयान् राजा राज्यभिवेचयेत् ।
 पितृणां श्राद्धेनैवैवमौरेते तनये सति ॥
 औरेचः चैवज्यैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपि विद्वान् भगार्हास्त्रनाश इमे ॥
 कानिचन सद्गोष्ठ्यश्च कौतः पौनर्भवस्तथा ।
 स्वयंदत्तश्च गोष्ठ्यश्च वृद्धिमे पुत्रप्रांशुलाः ॥
 अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिवेचयेत् ।
 यौनर्भवं स्वयंदत्तं दत्तं राज्यं न योजयेत् ।
 दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेन संस्थिताः ।
 आयाति पुत्रतां सम्यगन्यत्रैवसमुद्रवाः ॥
 पितृगोत्रं यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
 आचूडान्नं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चाप्यतः ॥
 चूडया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

सदाचा

दत्ताद्यास्तनयास्तु स्वरन्धया दास उच्यते ॥
 ऊर्ध्वं पश्चमाद्वर्षाद्दत्ताद्याश्च सुता वृषः ।
 गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेति प्रथमं चरेत् ॥
 पौनर्भवस्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
 क्त्वा पौनर्भवं स्त्रीमं जातमात्रं तस्य वै ॥
 सव्यास्तु कुर्यात् सस्कारान् जातकर्मादिकान्तरः ।
 कृते पुनर्भवस्तोमे सुतः पौनर्भवस्तथा ॥
 एकीदृष्टिं पितुः कुर्यात् श्राद्धं पाल्वादिभ्यः ।
 क्रोताद्या वनिना स्त्र्यै, सा दासीति निगद्यते ॥
 तस्यां धो जायते पुत्रो दासः पुत्रस्तु स स्तुतः ।
 न राज्ञो राज्यमात्रं स स्थाद्विपुलानपि श्राद्धकृतः ।
 अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
 पुराणवर्त्मश्राद्धाणि संहिताश्च सुगौरिताम् ।
 नाध्यापयेन्नृपः श्रद्धेर्विहितान्यत् यद्विद्वया ॥
 यस्य राज्यं सदा श्रद्धाः पुराणं संहितां तथा ।
 पठन्ति स्यान्महीनाशो राजा राज्येन सान्वयः ।
 मोहाद्वा कामतः श्रद्धः पुराणं संहितां ॥
 स्तुतिम् ।
 पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह पापहतम् ॥
 श्रद्धोक्ता विहितं यच्च यच्च मन्त्र उदाहृतः ।
 तद्वयं विप्रवन्दाद्यास्तं श्रद्धैः सदैव हि ॥
 न योजयेन्नृपः श्रद्धं अवहारस्य दर्शने ।
 नियोज्य तत्र तं भूपः तामिसे तेन पथ्यते ॥
 ह्रीनायुश्च भवेत्कोको राजा चापि सद्धान्वयः ॥
 कायं यज्ञमन्त्रपुत्रं वागभिन्नमजितेन्द्रियम् ।
 न हृस्वं याधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥
 क्षपणस्य धनं राजा न गृह्णीयात् कदाचन ।
 न हिचानां तथा दद्याद्दानं विपुलान्यपि ॥
 नारीहेतुं कास्तुकोक्तं गर्जं राजा कदाचन ।
 आरुह्य कास्तुकं तनु परजेह विधेदिति ॥
 अनायुष्यं न कुर्यात् कर्म भूपः कदाचन ।
 सततं आशुमे वृहदे यतेन सकलेभ्यः ॥
 न क्रूरवारे नारुष्यो न वध्यां वृषसत्तमः ।
 अश्वनाभ्यन्तरे कुर्यात्ताम्बूलस्यापि भोजनम् ॥
 अतिस्त्र्यं तथा पूषं यद्वयं चन्द्रसूर्ययोः ।
 नाजोक्तयेत् स्वयं राजा रक्तं स्वयं तथैव च ॥
 उत्पातं जायते यत्तु दिव्यं भौमस्य नाभसम् ।
 नेत्येत यन्नामृपतिर्दृष्ट्वा नादात्तु चन्द्रं पुनः ॥
 सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूर्वया ।
 अवस्थाच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदृश्येत् ॥
 न तोये स्त्रं सुखं प्रक्षेप्ताद्यास्त्राणि पर्वसु ।
 नारीहेतुं खरं चोष्टुं न वामोमपि शुक्तिशोम् ॥
 सर्वं नययुतो राजा चतुरङ्गं विवर्द्धयेत् ।
 आत्मानं सततं रचन् सदा वीर्यं विवर्द्धयेत् ॥
 वीजवयकरं नित्यं भस्मं भोज्यं पानकम् ।
 वर्जयेत् चारुश्राद्धादानत्यम् बहुतिक्तकम् ॥
 कांस्तराजतरङ्गस्य तीर्थं पानं प्रवर्द्धयेत् ।
 स्वचन्द्रिकारं वीजवयकारि विवर्जयेत् ॥
 ताम्बायः स्वर्गसौख्यानां पात्रस्यं फलचर्मयोः ।
 शुक्रवृद्धिकारं वीर्यं तदुपाधीत यत्नतः ॥
 सर्वस्वमेव क्लृष्टं सदाचारैर्व्यवहितः ।
 सुहृद्वि विविधान् भोगानेकं स्थाप्यं व्रजेत् परे ॥

सदाचा

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 श्वभौर्मेवस्तु सगरं शशाचं सुनिपुणवः ।
 शास्त्राणि चैव सर्वानि सदाचारान् समुह्य-
 कान् ॥
 बहुशः कथयामास सगराय महात्मने ॥
 तन्नास्ति यत् पुरोर्वैद्यं कथितं सगराय न ।
 राजनीतिः सतां नीतिर्यच्चान्यच्छास्त्रसम्भवम् ॥
 संहितास्तु पुराणेषु यच्चागमचर्ये स्थितम् ।
 सर्वं शुद्धाव सगरो सुखादीन्वैद्य धीमतः ॥
 तेषां कथितं किञ्चिदुद्धृत्य द्विजसत्तमाः ।
 विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वं मया रक्षसि भारते ॥
 राजनीतिं सदाचारं वेदवेदाङ्गसङ्गतम् ।
 रक्षस्य सततं विष्णोर्वीचक्षं द्विजसत्तमाः ॥
 यच्चानुदितमन्यत्र गदितं वा ससंशयम् ।
 सशयश्चेदन् तेषु युग्यं कथितं त्विदम् ॥
 अशुक्तं सशयश्चेदपि पुराणं कालिकाङ्गयम् ।
 धोऽन्यसेत् सततं विप्रः स वेदानां फलं लभेत् ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ८ अध्याये राजनीति-
 सदाचारादिकं समाप्तम् ॥ २४ ॥ अन्त्यं च ।
 ऋषय ऊचुः ।
 “सदाचारो निगदितस्तत्र वीर्याभिरादरात् ।
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामस्तच्छ्रुत्वा विशाचर ॥
 गृहस्थेन सदा कार्यमाचारपरिपालनम् ।
 न स्नाचारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र च ॥
 यश्चाननतपोवीह्य पुरुषस्य न भूतये ।
 भवन्ति यः समुल्लासा सदाचारं प्रवर्तते ॥
 दुराचारी हि पुरुषो नैव नासुच नन्दति ।
 कार्यो यतः सदाचारो व्याचारी हन्त्यल्लक्षणम् ॥
 तस्य स्वरूपं वक्ष्यामः सदाचारस्य राक्षस ।
 श्रद्धास्त्रैकमनास्त्रय यदि श्रेयो हि वाञ्छति ॥
 धर्मोऽस्य मूलं धनमस्य शाखा
 पुण्यं कामः फलमस्य मोक्षः ।
 असौ सदाचारतः सुकेशिन्
 संसृजते येन स पुण्यभोक्ता ॥
 चास्त्रं सुहृत् प्रथमे विबुधे-
 दनुस्तरैर्विवरं महर्षेण ॥
 प्रामातृकं मङ्गलमेव वाक्यं
 यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिभुवः ॥
 सुकेशी उवाच ।
 किं तदुक्तं सुप्रभातं शशुरेण महात्मना ।
 प्रभाति यत् पठन् मर्त्यो मुच्यते पापबन्धनात् ॥
 ऋषय ऊचुः ।
 श्रुयतां राक्षसश्च सुप्रभातं हरोदितम् ।
 श्रुत्वा स्त्रुत्वा पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 जप्त्वा सुरारिष्टपुराणाकारौ
 भाठः शशी भूमिसुतो वृषच ।
 शुकः सयुजः सह भातुणेन
 ऊर्ध्वं सर्वं मम सुप्रभातम् ॥
 श्रुत्वा श्रुत्वा क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
 रेभ्यो मरौचिश्चगवो रिसुच
 ऊर्ध्वं सर्वं मम सुप्रभातम् ॥

सदाचा

सन्तुष्टमारः सनकः सनन्दनः
सनाननोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
सप्त स्वराः सप्त रसातलाश्च
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सस्रशवायुर्व्वलितश्च तेजः ।
नभः सशब्द महता सहैव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्राणवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
इत्यं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा प्रहृष्टयाश्च भक्त्या ।
द्रु.सप्तर्षयो ननु सुप्रभाते
भयश्च सद्यः भगवत्सदात् ॥
ततः ससुत्याय विचिन्तयेच्च
धर्मं तथापेच्च विहाय श्रय्याम् ।
उत्थाय पञ्चाङ्गरिरितुहरीयं
गच्छन्तदीप्तसर्गविधिं हि कर्तुम् ॥
न देवगोत्रास्त्रयवह्निमार्गं
न राजमार्गं न चतुष्पथं च ।
कृत्यादयथोत्सर्गमपेक्ष गोष्ठे
पञ्चाय शीघ्रं मुखनासिकश्च ॥
नतश्च शीघ्रार्थसुपाहरेन्मुद
गुदं चर्य पायतले च सप्त ।
तथामयोः पश्च चतुष्टयेका
लिङ्गे तथेकां नृदमाहरेत् ॥
नान्तर्जालात्रासन्ध्याकस्यला-
त्र चावशिष्टा सद्नादिभिरा ।
वस्त्राकन्देव हि श्रोत्रनाय
याज्ञा सराचारविदा नरेण ॥
उद्दसुखः चाख्य पदो सुविश्वः
समाचमेदङ्गिरफणिनाभिः ।
आचम्य च त्रि परिच्छेद्य च दि-
स्ततः सृष्ट्यात्मशिरः करेण ॥
सन्ध्या स निर्व्वेण ततः क्रमेण
कशाश्च सप्रोथ्य च दन्तधावनम् ।
कृत्वा तथा दपणदर्शनश्च
कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकश्च ॥
सपूज्य तोयन पिबन् सद्बान्
हामश्च कृत्वाभन शुभानाम् ।
कृत्वा वह्निर्गमय प्रशक्तं
दूत्वा दधि सर्पिर्थोदकुम्भम् ॥
धनुं सवत्सरां दृष्टम सुवर्णं
नृजोमयं खलिकमचतानम् ।
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
श्वेतान् पुण्यायय शोभनानि ॥
हुताशनं चन्दनमर्कषिष-
मन्धत्यष्टकश्च समालभत ।
ततस्तु कुर्व्यान्नजजातिधम्मं
देशाहुशिष्टं कुलधम्ममग्रम् ॥

सदाचा

स्वगोचधर्मं न हि सन्धयेन
तेनापि सिद्धिं समुपाचरेत् ।
नासत्यजाप न च सन्धेन
न निहुर नागमशास्त्रहीनम् ॥
वाच्यं वदेन साधुजनन येन
निन्धो भवेन्नैव च धर्मभेदी ।
सङ्ग न चासन्तु जनेषु कुर्व्यात्
सन्ध्यासु भयं सुरतं त्रिवा च ।
नर्त्तासु योनीषु परावलासु
रजस्वलाश्चैव जलेषु धीरः ॥
वृथाटन वृथादान वृथा च पशुमारणम् ।
न कर्तव्य गृहस्थेन वृथा दारपरिग्रहम् ॥
वृथाटनान्नित्यहानिर्दृष्टादानाह्ननयः ।
वृथापशुघ्न, प्राप्नोति घातनाम्नरकं महत् ॥
रुन्तया हानिरस्त्राद्या वयसङ्करनो भयम् ।
भेनयश्च भवेन्नोक्ते वृथादारपरिग्रहान् ॥
परस्वे परदार च न कार्या बुद्धिरुत्तमैः ।
परस्वं नरकायेव परदाराश्च नृत्वेव ॥
नैजेत् परस्त्रिय नया न सम्भाषिष्य तस्करान् ।
उद्वेगा दर्शनं स्पर्श सम्भाषाश्च विवर्जयेत् ॥
नैकान्ते तथा स्थियं सुन्दर्या परजायया ।
नष्टेन स्वात्न मातुश्च तथैव दुहितुस्तपि ॥
न भार्या वीर्यन नया पुरुषेण कदाचन ।
न च स्त्रायीत वे नयो न श्रयीत कदाचन ॥
दिवाचसंशोपि न तथा परिभ्रमयामिष्यत ।
भिन्नासनं भाननादीन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेत्
चौरश्च रिक्तासु जयासु मावम् ।
पूणसु योषितुं परिवर्जनीया
भद्रासु सर्वान्धि समालभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्क न च भूमिपुञ्जं
चौरश्च शुक्रे रविषे च मावम् ।
बुधेषु योषितुं समाचरेत्
शुभेषु सर्वान्धि सदैव कुर्व्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणेषु तैलं
चौरं विशाखास्त्रभिजितुसु वर्ज्याम् ।
खलं नृगे भाद्रपदासु मार्गं
योषिष्वावाप्तिकथोत्तरासु ॥
सदैव वर्ज्यं श्रयनं ह्युदक्षिर-
स्तथा प्रतोच्या रजनीचरेण ।
सुज्जीत नैवेद्य च दक्षिणासुखो
न च प्रतोचीमभिभोजनीयम् ॥
देवतायं चैवतसं चतुष्पथं
विद्याधिकाद्यापि गुरु प्रदक्षिणम् ।
कुर्व्यान्न वामं गमनं च धीमान्
द्विजान् नृगान् गावश्च निशाचरेण ॥
माख्यालुपेण वसनानि यत्नतो
नान्येष्टेताम्येव हि धारयेत् ।
स्त्रायार्च्छिरःस्नानतथा च नखं
निष्कारणं चैव विना निशासु ॥
ग्रहापरागे स्त्रजनाभिधाव
सुक्ता च अक्षर्चागते प्रशङ्के ।

सदाचा

नाभ्यङ्गितं कायसुसुप्तश्च
स्नानो न केशान् विधुनीत चापि ॥
गात्राणि चैवाश्वरपाणिना च
स्नानोऽवच्छेदात्रजनीचरेण ।
वसेच देशेषु सुराजकेषु
सुसहितस्त्रोयजनैषु नित्यम् ॥
अज्ञाधना न्यायपरा अमन्त्ररा,
कवीवेला ह्योषधिजानयश्च ।
न तेषु देशेषु वसेच बुद्धिमान्
यस्मिन्पुं दृष्टरुचिस्त्वशातः ।
जनीषुपि नित्योत्सववृद्धेन,
सदा जिगीषुश्च निशाचरेण ॥
नृधय ऊतुः ।
यन्न भोव्यं महावाहो सदा धर्मस्थितेनरे ।
यज्ञोप्यश्च ससुदित कथयिष्यामहे वयम् ॥
लव्यममं पर्युधित स्नेहाक्त चिरसम्भृतम् ।
अस्नेहा ब्राह्मणः स्त्रया विकारा, पायसा-
स्तथा ॥
प्रशक्तः प्रशक्तो गोधा तथा खड्गो च कच्छपः ।
तद्वद्विदलकादीनि भोव्यानि मशुरव्रीत् ॥
मणिवस्त्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च ।
श्लेष्मदारमयाणां च लण्युत्प्लोषधस्य च ॥
शाक्तधान्याजिनानाश्च सहतानाश्च वाससाम् ।
वल्कलानामश्रयाणामम्बुना शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामयोष्यं तिलकल्किन चाविकम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सङ्ग
भस्मना ॥
नागदन्तास्त्रिद्वज्जायां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनःपाकेन भास्त्रानां नृधयानाश्च शुद्धता ॥
शुद्ध भैक्ष्य कारुहस्तः पश्य योषिन्मुख तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् जनम् ॥
वाक्यपूर्वं चिरानीतमनेकान्तित लघु ।
चेदितं बालवृद्धानां बालस्य तु सुखं शुचि ॥
स्नेहानामपि गोशाला स्तनन्वयसुता स्त्रियः ।
वाग्विपुत्रो दिनेन्द्राणां पाठे वागसुविन्दवः ॥
भूमिनिशुध्यते खातदाहृगोक्षमसेचनेः ।
वेपादुक्तेखनात् सेकात् वधसम्भाज्येनान्जलात् ॥
केशकोटावपन्नेऽने गोघ्राते मयिकान्विते ।
नृद्धारिभस्मचाराणि प्रचीपयानि शुद्धय ॥
उडुमराणां स्त्रिद्वज्जायां चारेण जपुसीसयोः ।
कास्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्नवस्य च ॥
अमेध्यास्तस्य नृतोषेगैन्वापहरयान च ।
अन्धेयामपि तद्वेयं शुद्धिर्गैन्वावहारतः ॥
मातुः प्रसवने वस्त्रः प्रज्जनिः फलपातने ।
गर्हभो भारहारिष्ये श्वा नृधयहृद्यं शुचिः ॥
रथ्याकर्मतोयानि गावः पथि लण्यानि च ।
मारुतनैव शुध्यन्ति पक्केकचित्तानि च ॥
भूतं द्रोणाङ्कस्यान्नममेध्याभिप्लुतं भवेत् ।
अयसुद्धय सन्ध्यां शीघ्रस्य प्रोत्थय स्त्रुतम् ॥
उपवाधं चिराच्च वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञानपूर्व्यं च नैव शुद्धिर्निधीयते ॥
उद्वेगाश्च तु नयाश्च स्त्रितकान्तावशापिनः ।

सुखा स्नायीत शौचाद्ये नथैव नृत्तहारियः ॥
 सन्नेहमसि संसृष्ट सदासा; क्षानमाचरेत् ॥
 आलम्ब्ये तु निःस्नेह गामालभ्याकर्मोत्थ च ॥
 न लङ्घयेत् नरं कृष्णवर्मानं दुर्वलं तथा ॥
 गृहादुच्छिन्नविग्रमचपादाङ्गांसि क्षिपेद्द्विजः ॥
 पञ्चपिण्डाननुदुह्ये न स्नायात् परवारिणि ॥
 स्नायीत देवस्नानेषु सरोजदमरिनुसु च ॥
 नोद्यानादौ विकाशेषु प्राञ्जलिष्ठेन कदाचन ॥
 नालपिन्नविदिष्टं वीरहीना तथा स्त्रियम् ॥
 देवतापिलसंस्कारयज्ञसचादिनन्दकेः ॥
 कृत्वा तु स्रष्टृनालापं शुभ्रतेऽर्कावलोकनात् ॥
 अमोघ्याः स्तिकाषण्डमाज्जाराखुण्कुटाः ॥
 पतितापविबुधमाश्रयाच्छालाचाधमाश्च ये ॥
 सुकेशी उवाच ॥

भवद्भिः कौन्तितामोघ्या य एते स्तिकादयः ।
 अमोघां श्वातुमिच्छामि तत्त्वतो लज्जयानि च ॥
 ऋषय ऊतुः ।

ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
 तात्रभौ स्तुतिकेयुक्तौ तयोरन विगर्हितम् ॥
 न जुहोत्युचिते काले न स्नाति च ददाति च ।
 पिष्टदेवाचैनाह्वीनः स यश्चः परिगीयते ॥
 दम्भाय जपते यश्च तप्यते यजते तथा ।
 न परचार्यमुदुक्तौ माज्जाराः परिकीर्तितः ॥
 विभवे सति नैवाति न ददाति जुहोति च ।
 तमाहुः राखुं तस्यान् भुक्ता कच्छन् शुभ्रति ॥
 सभागानां यः सभ्यः पञ्चपातं समाश्रयेत् ।
 तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन् विगर्हितम् ॥
 स्वधर्मं यः ससृज्य परधर्मं समाचरेत् ।
 अनापदि स विद्विजः पतिनः परिकीर्तितः ॥
 वेदव्यागी पिष्टव्यागी गुरुवद्भुज्यकस्तथा ।
 गोब्राह्मणस्त्रीवधकृदपविष्टः स उच्यते ॥
 येषां कुले न वंशोऽस्ति न श्राद्धं नैव च व्रतम् ।
 ते नमाः कौन्तिताः सद्भिस्त्रिषामन् विगर्हितम् ॥
 आश्रापानामनात्ता च दातुश्च प्रतिबधकः ।
 शरणागतं यस्त्वजति स चाखलाधमो नरः ॥
 यो वाक्स्वैः परित्यक्तः साधुभिर्भाष्यगौरपि ।
 कुक्कुटाशी यश्च तस्यान् भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥
 यो निवृत्तकर्मणो हानिं कुर्यान्नैमित्तिकस्य च ।
 भुक्तान् तस्य शुभ्रते चिरात्रोपोषितां नरः ॥
 निवृत्तकर्मणो हानिः केवलं नृत्तजन्मसु ।
 न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्मणो हि कथञ्चन ॥
 जात पुनरे पितुः स्नानं सचेलस्य विधीयते ।
 नृते च सर्ववस्त्वनामिद्याह भगवान् भृगुः ॥
 प्रेताय सखिले देयं वज्रहृद्गुणं तु गोचरेः ।
 प्रथमेऽङ्गि चतुर्थे वा सप्तमे वास्त्रिसप्तयम् ॥
 ऊर्ध्वं सचयनानेवामङ्गस्यार्धो विधीयते ।
 सोदकेऽसु क्रिया कार्या अशुद्धेऽसु सपिण्डकेः ॥
 विशोद्वन्वनश्रष्टाम्बुवज्जिपातनृतेषु च ।
 तथा गृहीतसव्यासि देशान्तरनृते तथा ॥
 सदाः शौचं भवेद्विद्वन् तच्छाप्युक्तं चतुर्विधम् ।
 गर्भस्रावे तदेवोक्तं पूर्यकाले न वै चरेत् ॥
 ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्रियाणां दिनत्रयम् ।

घट्टरात्रं चैव वैश्वस्य श्रद्धायां द्वादशाह्निकम् ॥
 दशदादशमासाहं माससंख्यादिनैश्च तेः ।
 स्नात्वा कर्मक्रियाः कुर्यात् सत्वं वर्णाध्याक्रमम् ॥
 प्रेतसुद्दिश्य कर्मयमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
 सपिण्डोकरणं कार्यं प्रेतस्य वत्सरान्तरैः ॥
 ततः पिष्टत्वमापन्नं दर्शपौर्णोदभिः शुभैः ।
 प्रौढनन्तस्तु कर्मचरं यथाश्रुतिनिर्दिष्टम् ॥
 पितुरर्थं ससुद्दिश्य भूमिकोषादिकञ्च यत् ।
 कुर्यादयेनास्य सुप्रीता पितरो यान्ति राक्षस ॥
 यद्यद्यदितमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाश्रयामिच्छता ॥
 अश्वेतया जयौ निबं भायश्च विदुषा सदा ।
 धर्मेतो धनमाहाय्यं यद्यश्चापि शक्तिः ॥
 आचारं कुर्यातो नाम्ना जुगुप्समिति राक्षस ।
 तत् कर्मैवमशङ्कन् यत्र गोपीं महाजनैः ॥
 एवमाचरतो लोकं पुरुषस्य गृहे सतः ।
 धर्मार्थकामसंप्राप्तिः परजैश्च च प्रोभना ॥
 एव तद्देवतः प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥*॥
 वानप्रस्थाश्रमं धर्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यतान् ।
 अपत्यसन्तति इष्टा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ॥
 तन्नाश्रयिपभोगेन तपोभिश्चात्मकर्षणम् ।
 भूतो ग्रथ्या ब्रह्मचर्यं पिष्टदेवातिथिः ॥
 होमस्त्रिसवनस्नान वटावल्कलधारणम् ॥
 वन्यश्च हनिषेवित्वं वानप्रस्थविस्त्वयम् ॥*॥
 सर्वसङ्गपरिहारागो ब्रह्मचर्यममानिता ।
 जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसते चिरम् ॥
 अनारम्भस्तथाहारे भिजा विप्रे ज्ञानिन्दिते ।
 आत्मज्ञानं विवेकश्च तथा त्यागावबोधनम् ॥
 चतुर्थे चाश्रमे धर्मा ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्तितः ॥
 वर्षधर्माणि चान्यानि निशामय निश्राचर ॥
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
 क्षत्रियस्यापि गृहिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
 वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
 गार्हस्थ्यसुप्तमत्वं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥
 स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीष्ट न ह्यपयेत ।
 यो ह्यपयति तस्यासां परिक्रुप्यति भास्करः ॥
 कुपितः कुलनाशाय देहरोगविद्वहये ।
 वज्रांशु पतते तस्य नरस्य क्षणदाचर ॥
 तस्मात् स्वधर्मं न हि संलभेत
 न ह्यपयेत्तथापि तथात्मवशम् ॥
 यः संलभेत्तथापि निजं हि धर्मं
 तस्मै प्रजुप्यत दिवाकरश्च ॥
 पुलस्त्य उवाच ॥

इत्येवमुक्तो सुनिभिः सुनेप्री
 प्रणम्य तान् ब्रह्मचर्योन्माद्यर्षेण ॥

जगाम चोत्पल पुरं खकीय

सुहृन्महर्षिर्मेवैवमाश्रयः ॥”

इति श्रीवामनपुराणि १४ अध्यायः ॥*॥

अथत् पादौ खगखण्डे २६ । ३० । ३१ अध्या-
 येषु विष्णुप्राये ३ अंशे ११ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणि सदाचारनामकाध्याये चालोकनीयम् ॥

(सन् साधुराचारो यस्य । सदाचरणशीले-
 जि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।

“कात्यायनो जगद्देनसुपविष्टः क्षणान्तरे ।

सदाचारो भवानेव कथमेतौ गतिं गतः ॥”)

सदाचारवान्, [तु] जि, सदाचारविशिष्टः । सदा-
 चारौ । सदाचारशब्दादस्यर्थं वतुप्रत्यय-
 निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५८ ।

“सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
 अद्विधानोऽनस्यश्च शतं वर्णाणि जीवति ॥”)

सदातनः, पु, (सदा भवः । सदा + “सायं चिर-
 मिति ।” ४ । ३ । २३ । इति व्यञ्जनौ तुट-
 च । विष्णुः । इति त्रिकाश्रयः ॥ निखे, जि ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।

“सायन्तनौ तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनौ ।
 कानिं कान्ता सदातन्या ह्यपयन्तौ शुचि-
 क्षिता ॥”)

सदानोया, स्त्री, (सदा तोयं यज ।) एतापनी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ करतोया । इति सदा-
 नीराशब्ददर्शनात् ॥

सदादानः, पु, (सदा दानं सदनं यस्य ।) ऐरा-
 वतः । गणेशः । मत्तहस्तो । इति मेदिनी ।
 निवदाने, स्त्री ॥

सदानन्दः, पु, (सदा आनन्दो यस्य ।) शिवः ।
 यथा,—

“सदाशिवः सदाकर्मा सदाहर्षो सदागतिः ।

सदानन्दः सदावर्णो सदासङ्गविवर्जितः ॥”

इति श्रीशिवयामले पाञ्चतीश्वरसवादे शिव-
 सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सतताज्ञादशुक्ते, जि । यथा,

“ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।

ममानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥”

इति पुराणि भगवतोवाक्यम् ॥

सदानर्षी, पु, (सदा वृत्ततोति । वृत् + अच् ।)
 खड्गनपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्वदावृत्त-
 कारकं, जि ॥

सदानौरवहा, स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । सदा
 सर्वदा नीरस्य वहा ।) करतोया नदी । इति
 शब्दरत्नावली ॥

सदानीरा, स्त्री, (सदा नीरं यस्याः ।) करतोया
 नदी । इत्यमरः ॥ गोरीविवाहसमये शहर-
 करगणितसम्पदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोयं
 विद्यते अर्चन्ति करतोया अर्शं आदित्वादः ।
 आवर्षे एतद्वर्षे सर्वं नदी रजस्वला इत्यनु
 न रजस्वला । अतएव सदा सर्वदा नीरमस्या
 इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।

“अथादौ कर्कटे देवो जगहं गङ्गा रजस्वला ।

सर्वा रत्नवहा नद्यः करतोयामुवाहिवी ॥”

इति भरतः ॥

(यथा, महाभारते । २ । २० । २७ ।

“गणकीञ्च सदानीरां शर्करावर्षीमेव च ।

एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैवाब्रजन्तु ते ॥”

निरन्तरजलपूर्णं अञ्जलपूर्णं च जि । यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । २२४ ।

सदृशः

सदृशः

सदृशः

“चिरपथिकद्राघिमिलदलकलताग्रै-

वलावलिपथिता ।

करतोयेव नृगाख्या दृष्टिरिदानीं सदानौरा ॥”
सदापुष्पः, पु, (सदा पुष्पं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।

इति शब्दमाला ॥ सर्वदाकुसुमयुक्ते, चि ॥

(यथा, महाभारते । १५ । ३५ । २०-२२ ।

“अयत्नवीजप्रभवो बुद्धिस्तन्मयो महान् ।

महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्गुरकीटः ॥

महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिपाशवान् ।

सदापुष्पः, सदापुष्पः, सदाशुभफलोदयः ॥

आजोवः सर्वभूतानां ब्रह्मबीजः सनातनः ।

एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥

द्वित्वा चामरतां प्राप्य जहानि मृदुजन्मनी ॥”

सदापुष्पः, स्त्री, (सदा पुष्पं यस्याः ।) डीष् ।)

रत्नाकटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सदाप्रह्वः, पु, (सदा प्रह्वं यस्य ।) रौद्रितकः ।

अकैः । कुन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदाफलः, पु, (सदा फलमस्य ।) स्तम्भफलः ।

नारिकेलः । उडम्बरः । इति मेदिनी ॥ विक्लः ।

इति जटाधरः ॥

सदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः ।) त्रिसन्धि-

पुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । वार्त्ताकुविशेषः ।

सला वेगुन इति कुलो वेगुन इति दंको वेगुन

इति च भाषा । अस्या गुणाः ।

“सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।

कण्ठकृच्छरी चैव वासोकोशगुणवधरा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

सदाभद्रा, स्त्री, (सदा भद्रमस्याः ।) गम्भारीवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥

सदायोगी, [न] पु, (सदा सर्वस्मिन् काले योगी ।)

विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिश्चयेन मधु-

मासवर्त्तनफलभागी । यथा,—

“सदासुनिः सदायोगी भृशमासस्य वर्जनात् ।

निराधिनोऽसौ गोज्ञो विष्णुभक्तश्च जायते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सदृक्, [श] चि, (समान इव दृश्यतेऽसौ ।

समान + डश् + “समानान्वयोक्तेति वक्तव्यम् ॥”

३ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता जित् । “डक्-

डशवतुषु ॥” ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य

वः ।) तुल्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ३६ । ८८ ।

“न त्वया सदृशोऽस्ति जलोऽस्मिन् धनुर्धरः ॥”)

सदृशः, चि, (समान इव दृश्यते इति । समान +

दृश् + क्तच् । समानस्य सादेशः ।) सदृशः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २६ ।

“कश्चिद्धरोऽसौ सुतः सदृक्

आस्तिऽग्रणी रथिनां साधु साधुः ॥”)

सदृशः, चि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान +

दृश् + क्तच् । “डक्डशवतुषु ॥” ६ । ३ । ८६ ।

इति समानस्य वः ।) समः । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः । १ । १५ ।

“आकारसदृशप्रज्ञ, प्रज्ञया सदृशात्मः ।

आगमेः सदृशरश्म आरम्भसदृशोदयः ॥”)

उचितः । इति मेदिनी ॥

सदृशसन्ध, क्ली, निबन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सदृशः, चि, (देशेन सदृक् वर्तमानः ।) निकटः ।

इत्यमरः ॥ देशान्वितः । यथा,—

“नदंशसदृशौ निकटे देशवैशान्वितौ क्रमान् ॥”

इति धरणिः ॥

सद्वत्, चि, (सन् भूतः ।) सखम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।

“तद्भवद्विगुणा वाचाः प्रदुक्तस्य महात्मनः ।

सद्वत्ताः कलरूपस्य शीलस्य वयसस्ताया ॥”)

सद्वत्, [न] क्ली (सौदन्त्यवृत्तिः । सद + भविन् ।)

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३ । १६ ।

“न केवलं सद्गतिं मागधीपतेः

पथि अजम्भस्त द्वौकसामपि ॥”)

“विश्रियंते शिलादिषु पातान् विश्रियन्तेऽनेन

कुचोदय इति वा । गच्छति वागच्छति निम्न

गच्छति वा प्राणभिः । अवसाद्यनि पिपासा-

युक्तं वा । सदृक् विशरणगद्यवसादनेषु +

मनिन् ।” इति निघण्टुटीका । १ । १२ । ६६ ।)

जलम् । इति मेदिनी ॥ (साद्यन्त्ये अवसाद्यते

प्राणिनो यजेति । संग्रामः । इति निघण्टुः ।

२ । १७ ।)

सदृ, [ल] य, (समानेऽहर्नि इति । “सदृः

परन्तुपरार्थधम इति ।) ५ । ३ । ८२ । इति

तत्त्वप्रथमः । समानस्य सभावश्च निपात्यते ।)

तत्त्वप्रथमः । तत्त्वार्थः । सपदि ० । इत्यमरः ॥

हे तत्त्वार्थे तत्काले । समानेऽहर्नि सदृ. कुतः क

कुह इत्यादिना निपातः । सदृः पतति मांसेन

इति सपदि तुक्कलिताचीम् । इयं दन्त्यादि ।

इति भरतः ॥

सदृ क्षत, क्ली, (सदृक्षतुच्छयात् क्षतम् ।) नाम ।

इति त्रिकाण्डशेषः । तत्त्वचक्षते, चि ॥

सदृःप्राणकरः, चि, (सदृक्षतुच्छयात् प्राणस्य

वलस्य करः ।) तत्त्वचक्षयात् वलकारकद्रव्यादिः ।

यथा, चाणक्ये ।

“सदोर्मांसं नवातश्च वाला स्त्री चौरभोजनम् ।

वृतसुयोदकश्चैव सदृःप्राणकराणि षट् ॥”

सदृःप्राणहरः, चि, (सदृः प्राणस्य वलस्य हरः ।)

तत्त्वचक्षयात् वलाशुशोभकद्रव्यादि । यथा,—

“शूक्ष्म मांसं क्षिप्रोदृष्ट्वा वालाकैस्तद्वत् दधि ।

प्रभाते मेयुन निद्रासदृःप्राणहराणि षट् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

सदृःशुद्धि, स्त्री, (सदृक्षतुच्छयात् शुद्धिः ।) सदृः-

श्रीचम् । यथा,—

“देशान्तरवन्दते बाले सदृःशुद्धिर्धृतौ ऋते ॥”

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥

सदृःशोधा, स्त्री, (सदृःशोधो यस्याः ।) कपि-

कच्छुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदृःशोचं, क्ली, (सदृ एव शोचं शुद्धिः ।) तत्-

त्वचाच्छुद्धिः । यथा,—

“श्लिष्यन् कारवी वेद्या दासीदासाश्च भृशकाः ।

अभिमान् शोचिषो राजा सदृःशोचाः प्रकीर्-

तिताः ।”

इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥ ५ ॥

अन्यत्र ।

“कारवः श्लिष्यो वेद्या दासीदासास्तथैव च ।

दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वत्क्षचारिणौ ॥

सन्निधौ व्रतनस्तावन् सदृःशोचा उदाहृताः ।

राजा चैवाभिहितश्च प्रातः सन्निध एव च ॥

यश्च विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।

सदृःशोचं समाख्यातं दुर्मितौ वायुपद्मे ॥

इन्द्राहवृत्तानाञ्च विद्वता पथिवेद्विजे ।

सदृःशोचं समाख्यातं सजातिमरणे तथा ॥

अर्था मरुप्रपतन वीराध्वस्यप्यनाशने ।

ब्राह्मणार्थं च अन्यस्ते सदृःशोचं विधीयते ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २२ अध्यायः ॥ ५ ॥

अपरश्च । अथ सदृःशोचम् । तत्र विष्णुः ।

नाशोचं राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न

सन्निधौ सन्ने न कालाह्नां स्वकर्मणि न

राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-

विवाहयोः पूर्वसंवृतयोः इति । सन्निधौ निवृ-

त्प्रवृत्ताप्रदानानां सन्ने अन्नदानं । कारवः,

स्वपकाराद्याः । आदिपुराणे ।

“स्वपकारेण यत् कर्म करोषीं नरेविव ।

तद्व्यो नेव शक्नोति तस्माच्छुद्धः स स्वपक्तुः ॥”

कौर्म्यपुराणे ।

“कारवः श्लिष्यो वेद्या दासा दास्यस्तथैव च ।

दातारो नियमो चैव ब्रह्मविद्वत्क्षचारिणौ ।

सन्निधौ व्रतनस्तावन् सदृःशोचा उदाहृताः ।”

आदिपुराणे ।

“श्लिष्यन्स्विकाराद्याः कर्म यत् साधयन्त्युत ।

तत् कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धः

स्वकर्मणि ॥

दासा दास्यश्च यत् कर्म कुर्वन्त्यपि च कोऽपि ।

तद्व्यो न चमः कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥”

चित्रकाराद्युत्पादाः श्लिष्यन् । आद्यशब्दाच्चेल-

निर्गोजकाद्याः । श्रान्तातपः ।

“शूक्ष्मकर्मकराः शूद्रा दासा दास्यस्तथैव च ।

स्नान शरीरवस्कार यद्वकर्मण्यद्विधाः ॥”

स्मृतिः ।

“सदृःशुद्धौ गर्भदासो भक्तिदासश्च आ-

च्छुचिः ॥”

वेद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृतिः ।

“चिकित्सको यत् कुरुते तद्व्यो न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः शूद्रोऽपि भवति निवृद्धः ॥”

दातारो व्यावश्यकप्रवृत्तं गोभूमिहरिश्वादि-

दाने प्रवृत्ताः । तेषां तद्दान एव । प्रवृत्तं

दानञ्च । दातव्यं प्रवृत्तं पात्रे इति याज्ञ-

वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणाञ्च दाने

प्रक्रान्ते अशौचं नास्ति तावत् यावत्तत् कर्म

कुर्वन्ति इति । हारजतायैवम् । पूर्ववद्विषय-

व्यवधानेऽपि नाशौचम् । यथा च भित्ता-

चरायाम् ।

सद्यःशौ

“उद्वेगकल्पितं त्रयं दीयमानं न दुष्यति ॥”
इति ॥

आदिपराणे ।

‘निवृत्ते कृच्छ्रोमादौ ब्राह्मणाविषु भोजने ।
यद्यौतनियमस्यापि न स्यादन्वस्य कस्यचित् ॥
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहकर्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
देवे पित्र्ये निमृशतु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥”
प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समस्मि होमयागजपेषु
नमाप्तेषु सम्पन्नाधेमवश मया ब्राह्मणा
भोजयित्वा इति यद्यौतनियमो यस्तस्या
शौचैरन्यकुलजातानामपि भुज्जानानां दोषा-
भावः । कस्यचिदाहोमोक्तोरित्यर्थः । एव प्रारब्ध-
नाड्येऽपि क्वचिद्वनन दाहोक्तोरशौचाभावः ।
नथा च विष्णुः ।

‘व्रतयश्च विवाहेषु आङ्ग होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे ह्यतः न स्यादन्वारब्धे तु ह्यतः ॥”
इति ॥

पराशरः ।

“रोचिरेष्वभिक्षिषु व्रतनैर्धरेषु च ।
तपोदानपक्षेण नाशौचं स्तुतकृते ॥”
यजमानानां होमयागाङ्गहोमयौ कृतायां
होमनत्वं भवति तेन होमयौधेयुत्तरकालं
यजमानस्य यन् कर्म तच्चाशौचं नास्ति ।
अभिक्षिषु च त्रितयवृत्तपि । तौषे गङ्गादि ।
गुह्येति कश्चित् ॥ कालमाधवौ कूर्मपुरा-
णम् ।

“कान्योपवासे प्रक्षान्ते अन्तरा स्तुतकृते ।
तत्र कान्यव्रतं कुर्यात् दानार्चनविवर्जितम् ॥”
तत्र दानार्चनं स्वयं वर्जयेत् अन्यद्वारा तु कार-
येत् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“गर्भिणी स्तुतिका नक्तं कुमारौ च रजखला ।
यद्वाशुद्धा तदाहोमकारयन् क्रियते सदा ॥”
उपवासाचरणे गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं
भोजनं कुर्यात् ।

“उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छतः ।
अनन्यासेन रोगायां किमिह व्रतसुखताम् ॥”
इति नारदप्रधाननरम् ।

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते ॥”
इति मत्स्यपुराण एवैश्वरप्रतिवचनात् ।
अयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् ।
कायिकसुपवासादि सदा शुद्धशुद्धिकाश्च स्वयं
क्रियते । स्तुतिपरिभाषायामप्येवम् । विष्णुः ।
“बहुकालिकसूक्ष्मो यद्यौतस्य पुरा यद्दि ।
कृतकं स्तुते चैव व्रतं तस्मै दुष्यति ॥”

यत्तत्काम्यव्रतपरम् । निध्यानास्वारक्षानामनार-
क्षानामविशेषेण कर्तव्यता । नाशौचमित्यनु-
वर्त्ता ब्रह्मपुराणम् ।

“नेष्टिकस्याधवावस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ॥”
नेष्टिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अन्यस्य चतुर्थी-
अभियः । अशौचभिक्षाग्रहणी दोषाभावः ।
इति हारखताप्रश्नतयः ॥ कौर्म ।

सद्योजा

“सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपपन्नवे ।
द्विब्राह्मणवृत्तानाञ्च विदुता पाथिवैर्द्विजैः ।
सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥”
उपपन्नवे राजविव्रवे । अथैषसर्गाकाव्यन्तरक-
पीडनं च सद्यःशौचमुक्तम् । तथा च पराशरः ।
“उपसर्गं स्तुतं चैव सद्यःशौचं विधीयते ।”
अतएव ।
“आपद्यपि च कदापि सद्यःशौचं विधीयते ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचने अनिरुद्धभट्टश्रुतपाणि-
प्रवृत्तिभिरौपसर्गाकाव्यन्तरकपीडायां सद्यः-
शौचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च त्रिवि-
धोऽस्ति । तथा च गर्गसंहितावाङ्मन्ययोः ।
“अतिलोभादसत्यादृवा नास्ति कदावाप्य-
धर्मेतः ।

नरापचाराभिनयनसुपसर्गः प्रवर्तते ॥
अतोऽपचाराभिनयनमपवर्ज्यन्ति देवताः ।
ता. खलन्वद्वृत्तानां काव्यद्विधाभासभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उच्यता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च ॥”
यद्यप्युपसर्गः स्तुतो रोगमेदीपपञ्चयोरपीति
विश्वकोषादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथाप्यत्र
सुनिप्रयुक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रिविधोऽस्ति तात्-
कोपसर्गो गृह्यते न तु रोगविशेषात्मक इति ।
एतेनोपपन्नजन्तीत्युक्तत्वा देहाभ्यन्तर एव
यावद्वक्तव्यं तावत्कालमरण एव सद्यःशौचं बहि-
र्भावे व्रणपरम्परया मरणे सति स्वजातुक्ता-
शौचमेवेति च गृह्यमिति दर्शनसूत्रिसारप्रदीपा
इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणैः ।
शापादौत्यादिप्रवृत्तेनाभिचारवृत्तस्य गृह्यणम् ।
ब्रह्मकूर्मपुराणाभ्यां यद्ब्राह्मणवृत्तस्याशौचा-
भाव उक्तः स दुर्भिक्षकहननं बोध्यः । प्रमाद-
हने त्वशौचादस्यैव अन्यथा मरीचिवचनं
निर्विधेयं स्यात् । यथा,—

“विश्वशस्त्रापदाद्विधित्यं ब्राह्मणवातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषामु विगर्हिता ॥”
विषादिषाहचर्यात् ब्राह्मणवृत्तघातोऽस्या-
स्तीति प्रतीयते । यच्चात्र यं च वै ब्राह्मणेर्हता
इति ब्रह्मपुराणीयं साधकत्वेनोपन्यस्तं आह-
विवक्तं तद्विषयम् ।

“महापातकिनो वे च पतितास्ते उदाहृताः ।”
इत्युत्तरार्द्धेन पानित्यमभिधाय तेषां आह-
निषात् । जावालः ।
“दुर्भिक्षे राक्षसम्याते शस्त्रगोब्रह्मवातिने ।
पतितेऽनशनप्रते विद्वेशस्य शिशौ न च ॥”
नाशौचमित्यर्थः । इति शुद्धितत्वम् ॥

सद्यःशौचः, त्रि, (सद्यः कायलोति । के + कः ।)
नूतनम् । इति हिमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“नवनीतं पुनः सद्यःशौचं लघुं सुकुमारं मधुर-
मितं ॥”)

सद्योजातः, पु, (सद्यस्तत्तत्तत् जातः ।) वत्सः ।
इति शब्दचन्द्रिका । शिवः, यथा,—

सद्यस्या

“भक्षेनानाविधैर्भुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥”
इति मातुल्ये शिवचतुर्दशोऽत्र ६६ अध्यायः ॥
सद्योजाताय नमः । इति शिवरात्रिचित्रे शिव-
ज्ञानमन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वच ॥ तत्तत्तत्तत्-
पत्रे, चि ॥

सद्योभावो, [न] पु, (सद्यो भवतीति । भू +
णिनिः ।) तर्कः । सद्योजातवत्सः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सद्यः, त्रि, (सीदति गच्छतीति । सद्य गतो +
“दाघट्टिप्रश्नदोषः ॥” ३ । २ । १५६ । इति
रः ।) गमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
सदस्यः, पु, ग्रामः । सच्छब्दपूर्वकवसधातोरेथच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति कैचित् । किन्तु संपूर्ण-
वसधातोरेथप्रत्यये संवस्य इति सिद्धान्तकौ-
स्तुभां निष्पादितम् ॥

सद्युक्तं लो, (सद्य उक्तम् ।) साधुस्वभावः । सच-
रित्रम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५१ । २२७ ।

“सच नरवाहनदत्तः सद्युक्तमनोरमासुदारयुष्मा ।
प्राप्यालङ्कारवतीं वायोमिव सुकविरास्त
तद्वसिकः ॥”)

तदुक्तं त्रि, यथा,—
“नाचमङ्गनशीलेस्तु सदासीत कदाचन ।
सद्युक्तसन्निकर्षो हि च्याह्ममपि शस्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्वम् ॥

सद्युक्तिभाक्, [न] त्रि, (सद्युक्तिं भजतीति
भज् + क्तिप् ।) सद्युक्तिविशेषः । यथा, सारा-
वल्याम् ।

“पथ्याश्रितां शीलवतां नराणां
सद्युक्तिभाजं विजितेन्द्रियाणाम् ॥
एवविधानाभिदमाश्रुत्र
चिन्त्यं सदा दृढसुनिप्रवादः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

सद्यर्मेचारिणी, स्त्री, (सद्यर्धमे चरतीति । चर +
णिनिः । “वोपसर्जनस्य ॥” ६ । ३ । ८२ । इति
सद्यस्य सः ।) भाष्या । यथा,—

“सद्यर्मेचारिणी पत्नी जाया च युद्धिणी गृह्णा ॥”
इति ह्यलायुधः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४० । ४८ ।
“एतस्मै संशयं सर्वं वस्तुमर्हसि वै प्रभो ।
सद्यर्मेचारिणी साहं भक्ता चेति दृष्टञ्च ॥”)

सद्यर्मे, [न] त्रि, (समानी धर्म्मो यस्य । “धर्म्मा-
द्विच् केवलात् ॥” ५ । ४ । १२४ । इति
अनिच् ।) सद्यः । यथा,—

“तुल्यः समानः सद्यः सरूपः सद्यः समः ।
साधारणसद्यर्माशौ सद्यः सन्नियः सद्यः ॥”
इति हिमचन्द्रः ॥

समानधर्म्मयुक्तश्च ॥ (यथा, मनुः । १० । ४१ ।
“सजातिजानन्तरजाः वदन्ता द्विजधर्म्मिणः ।
ग्राह्यास्तु सद्यर्मायः सर्वेऽप्यञ्जनाः
स्युताः ॥”)

सनः

सधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्या अस्तीति ।
“धर्मशीलवर्णानाञ्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति; । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) भार्या । यथा,—

“सुवासिनी वधूटी स्याच्चिरदृष्टय सधर्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

सधर्मी, [न] जि; (सह धर्मोऽस्यस्तीति ।
“धर्मशीलवर्णानाञ्च ।” ५ । २ । १३२ । इति
इति; । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) समानधर्मीकारो । यथा,—

“पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽप्यसधर्मि-
णाम् ॥”

इत्यमरः ॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्ता सह वर्तमाना ।)
जीवत्यतिका । तत्पर्यायः । सभर्तृका २ प्रति-
वक्रो ३ सनाया ४ । इति जटाधरः ॥ अस्या
धर्मा यथा,—

“भर्तुः सुश्रूषण स्त्रीणां परो धर्मां ह्यमायया ।
तद्वत्पुत्राश्च कल्याणः प्रजानाञ्चासुपीवयम् ॥

दृष्ट्वा लो दुर्भगो बडो जडो रोगधनोऽपि वा ।
पतिः स्त्रीभिर्न ह्यतथो लोकेऽप्युभिरपानकी ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २८ अध्यायः ॥

सधि, पु, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सधि [सु] पु, (सहति इति । सह + ‘सधे’ धञ् ।)

उणाः २ । ११४ । इति इति धञ्छान्तादेशः ।)

दृषभः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादिहतिः ॥

सधौची, स्त्री, (सह अस्ति या सा । अस् +
ऋत्वगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः । अस्ते-
ऽप्यसिद्धान् इति डीप् । अच इत्यकारलोपः ।
चापिति दीर्घः ।) सखी । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।

“सौतां सौमित्रिणा लब्धौ सधौचीं चक्षुर्मेकिकाम् ।
विज्ञायांस्त काकुनस्यः चये चैम सुदर्लभम् ॥”)

सध्राड्, [च] जि, (सह अस्तीति । अच गतो +
ऋत्वगादिना क्तिन् । सहस्य सधिः ।) सहचरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ४७ ।

“सध्राड् नियम्य वनयो यमकर्त्तृहेतिं
जह्युः खराड्वि निपानखनिजमिन्द्रः ॥”

मन्थक । यथा, तत्रैव । ४ । २७ । १ ।

“इत्यं पुरज्जनं सध्यावशमानौय विभ्रमेः ।
पुरज्जनी महारान् रमे रमयती प्रतिम् ॥”)

सन्, पु, आकरणीयप्रत्ययविशेषः । तत्सुखादि
यथा । सन्निष्ठायाम् । धाः परः सन् स्यादि-
च्छायायाम् । अस्मिन्वृत्ति निवृत्ति । इति
मुग्धबोधवाकरणे सनत्पादः ॥ * प्रथमैक-
वचनान्तपुलिङ्गसङ्ख्यारूपोऽप्येवम् । तदुदा-
हरणम् । यथा,—

“रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविष्ट सन् ॥”
इति तत्रैव कारकपादः ॥

सनः, पुं स्त्री, हस्तिकर्मास्त्रालः । यथा । कर्णा-
स्त्राले सनः सनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनत्कु

सनः, पुं, घण्टापाटलिपत्रकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
(सनत्कुमारः ।) सनकः । सनन्दनः । सनातनः ।
दानं, स्त्री । अखण्डितं, जि । यथा, भागवते ।
२ । ७ । ५ ।

“तपं तपो विविधलोकमिन्द्रजया म

यादौ सनात स्वतपन, स चतुःसरोऽभूत् ॥”

“स हरिः चतुःसरोऽभूत् । सनत्कुमारः सनकः
सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा
नास्ति यस्य सः । कथमन्तान् स्वतपसः सनान्
अखण्डितान् यदा स्वतपसः सनात दानात सम-
र्पणादित्यर्थः, सद् दानं ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

सनकः, पु, विष्णुपारिषदभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु ब्रह्मण्यस्तुत्युत्तान्तगतपुत्रविशेषः ।
यथा —

“इष्ट्वा पापीयसीं वृष्टिं नात्मानं वज्रमन्वत ।

भगवद्भगानपुतेन मनसायांस्ततोऽवजन्त ॥

सनकश्च सनन्दश्च सनातनमथात्मभू ।

सनत्कुमारश्च सुवीर्यं निष्क्रियानृदुरेतस ॥

तान् वभावे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः वृजत पुत्रकाः ।

तन्नेच्छन्लोकधर्मागो वासुदेवपरायणाः ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १० अध्यायः ॥

तस्य वासस्थानं जनलोकः । इति काशीखण्डम् ॥

सनन्, पु, ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वली ॥

सनन अ, सर्वदा । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

सनत्कुमारः, पु, (सनतो ब्रह्मणः कुमारः ।)

ब्रह्मण, पुषः । तत्पर्यायः । वेधाचः २ । इत्य-
मरः ॥ वेधातकिः ३ । इति भरतः ॥ धात-
पुत्रः ४ वेधायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्नामसुत्युत्तियथा । सनत् ब्रह्मा तस्य कुमारः

सनत्कुमारः । सन्निवृत्तकुमारस्तेन सनत्कुमारो

वापीति स्वामिमत्तम् । इति भरतः ॥ तन्नाम-

कारणम् । यथा,—

“यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् ।

तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्म प्रतिष्ठितम् ॥”

इति महाभारते हरिविष्टः ॥ *

स च धर्मस्यौरसेन अहिंसायां जातः पश्चात्

ब्रह्मणो दत्तपुत्रः । अयं साध्यगणः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽयं सनत्कुमारेति यस्मिन् तं ब्रह्मणा ख्यम् ।

तवापि तेन गदितं वद मामहुपूर्वतः ॥

पूजस्य उवाच ।

धर्मस्य भार्या हिंसास्त्रा तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।

सम्याम सुनिर्गार्हं योगशालाविचारकम् ॥

ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ॥

तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।

इष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगशक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ह्युत्तर्यावावोऽपि कनीयसाम् ।

ज्ञानमादां महयोगं कपिलादिर्न चावहत् ॥

सनत्कुमारश्चासौ ब्रह्माणं कामलोद्भवम् ।

सनन्दः

अष्टसङ्ख्यद्वयोमविज्ञानं तसुवाच प्रजापतिः ॥
कथयिष्यामि ते सांख्यं यदि पुञ्जैति मे वचः ।

शब्दोपि कुरुष्वे तच्च ज्ञानं सांख्यं श्रुनो भव ॥

पितामहवचः श्रुत्वा सांख्यं प्राह तपोधन ।

सत्तं हि तव पुत्रोऽहं देव योगं वदस्व माम् ॥

तसुवाच महयोगी त्वन्मातापितरौ यदि ।

दास्येति च ततः स्रुतदायादो मेऽहं पुत्रकः ॥

सनत्कुमारः प्रोवाच दायदपरिकल्पना ।

येषां हि भवता प्रोक्ता तान् मे याव्याप्तुमर्हसि ॥

तदुक्तं साध्यमुखेन वाक्यं श्रुत्वा पितामहः ।

प्राह प्रहस्य भगवान् श्रुत्वा वृत्तेति नारदः ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायो ॥

स च पञ्चहायनवयस्कः चूडादिभस्कारवैद-
नस्याविहीनश्च । यथा,—

“तच्छ्रुत्वा खड्गयो राजा रत्नभूषणभूषिताम् ।

गृहीत्वा कन्यकां रत्ना नारदाय ददौ मुदा ॥

गृहीत्वा च सभार्यं तं पुत्रं धाता मुदान्वितः ।

प्रययौ ब्रह्मलोकश्च देवैर्भक्तैर्मुनिभिः सह ॥

तत्राजगाम नमश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।

सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च वालको यथा ॥

खट्वे, पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः ।

अचूडोऽप्येषैव वेदसंस्थापिहीनकः ॥

ज्ञाप्यति मन्त्रं जपति यस्मै नारायणो गुरुः ।

अनन्तकालकल्पश्च भ्रातृभिश्च जिभिः सह ॥

वेणुवानामयगोशो ज्ञानिनाश्च गुरोर्गुरुः ।

आरादृष्ट्वा नारदस्तं भ्रातरश्च सता वरम् ॥

सहसा शिरसा भूमौ दृष्ट्वान् प्रणामात् तम् ।

उवाच नारदं वालः प्रहस्य परमार्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीहृदयजम्बखण्डे १२ अध्यायः ॥

जिनमते हादशस्वात्मोभोमान्तगतस्वात्मोभोमभेदः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

सनन्दः, पु, ब्रह्मणः पुत्रचतुष्टयान्तगतपुत्रविशेषः ।

स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ।

स एव दिव्यमनुष्यः । अस्मिन् तर्पण निवोतिता

प्रत्यङ्मुखेन प्राजापत्यतीर्थेन वामगेन कर्त्तव्यम् ।

तदतिरेण उद्दुखेन कर्त्तव्यम् । यथा दत्तः ।

“प्रादेशमात्रमुत्तुल सलिलं प्राधुखः सुरान् ।

उद्दुखमुत्तुल्यैः पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अप्येस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृन् तु कुशमूलाये विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

कृतोपवीतो देवैश्चो निवोती च भवततः ।

मनुष्यान्तर्पयेत्तत्त्वा ऋषिपुत्रादृष्टीसुधा ॥

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे त हस्तिमायान् महत्तन्मायान् सदा ॥”

अनेनाङ्गलिहयम् । यथा,—

“एकेकमङ्गलि देवा इहो इहो तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्रिकैकमङ्ग-

लिम् ॥”

परिशिष्टप्रकाशदत्तं सामवेदीयदत्तप्रद-

ब्राह्मणम् । मनुष्याणामेषा दिक् या प्रती-

चोति । तथा च ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राची

सनात

सनिष्ठी

सन्तम

देवा अमञ्जल दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः
उत्तीचीमसुराः अपरेवासुदीचीं मनुष्याः ।
विष्णुपुराण ।

“प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत् पृथक् ।”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सनपर्णो, स्त्री, (सनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
पाककर्णति डीष् ।) असनपर्णो । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सनस्रजं, स्त्री, (सनस्य स्रजम् ।) पवित्रकम् । इ-
शानस्रजवाले । शस्यस्य स्रजं शानस्रजं शयति
दत्राति स्रजं श्रगः । शय अन्त दाने अन् शय-
स्तालयादिर्हृन्त्ययान्तः । इति वङ्गवः । सनो
दन्त्ययादिर्हृन्त्ययान्तः । इति केचित् । तस्मै
वन दु ज दाने इत्यस्य रूपम् । समो इत्य-
नादिर्हृन्त्ययान्त इत्यपरे । सय किञ्च मयि
काक्ष्य कांश्च काया इति रुड्ढन्त्ययान्ते विद्या
भरणः ।

“कापांसमुपवीतं स्यात् विप्रस्योद्धृतं चित्रम् ।
सनस्रजमय राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥”
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकाया भरतः ॥

सना, अ. निवृत्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
३ । ५४ । ६ ।

“सना पुराणमध्ये स्यात् ॥”)

सनात्, अ. निवृत्तम् । इत्यमरटीकायारामाश्रमः ॥
(चिरान् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २० । ६ ।

“सनादेव सन्तु ज्ञात उग्रः ॥”

“सनादेव चिरादेव ज्ञात उग्रः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ।) विष्णुः । इति तस्य सङ्ख्य-
नामस्तोत्रम् ॥

सनातनः, पुं, (सना भवः । “सायश्चिरं प्राज्ञे
प्रगे इति ।” ४ । ३ । २३ । इति व्युत्पत्तिरु-
च ।) विष्णुः । शिवः । ब्रह्मा । पित्र्यगामतिथिः ।
इति हेमचन्द्रः । इत्यमरः । अथ प्रमाणं
सगन्धशब्दे द्रव्यम् । स च ब्रह्मणः पुनः ।
यथा,—

“सन्तुक्तामारी धर्मश्च सनकश्च सनातनः ।
सनन्दश्चापि सूर्यश्च यन्त्रो वा ब्रह्मणः सुताः ॥

विचक्षणा न यदस्तु के वाग्ये जलजुहवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥

स तु जनलोकावासरैः । इति काशीखण्डम् ॥
वृद्धिपुराणमते तु तपोलोकस्य इति भेदः ।
वैष्णवराजः । इति मत्स्यपुराणम् ॥

सनातनः, त्रि, (सना भवः । सायश्चिरमिति व्युत्पत्ति-
रुच ।) निवृत्तम् । इत्यमरः । सुनिश्चलः ।
इति विश्वः । (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।
“एवोदुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो ननु रथे
रिपून् ॥”)

सनातनतमः, पुं, (अयमेवामतिप्रथमेन सनातनः ।
तमम् ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
सङ्ख्यनामस्तोत्रे । १३ । १४६ । १०६ ॥

सनातनी, स्त्री, (सनातन + टित्वात् डीप् ।)

दुर्गा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति शब्दरत्ना-
वली । तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनौति च ।
सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निर्गुणस्य च निवृत्त्य वाचकश्च सनातनः ।
सदा निवृत्ता निर्गुणा या कीर्तिता सा सना-
तनी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सखण्डे २७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।

“स्थितिं करोति भूतानां सेव काले सनातनी ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सनाथा, स्त्री, (नाथेन सह वर्तमाना ।) जीवद-
भर्तृका । इति जटाधरः । (प्रभुविशिष्टे, त्रि ।
यथा, भागवते । १ । ११ । ८ ।

“अहो सनाथा भवता स्त उदयं
त्रैपिठपातामपि दूरदर्शनम् ।
प्रमस्मितस्मिधनिरीक्षणाननं
पक्षिण रूपं तव सर्वसौभगम् ॥”)

सनाभिः, पुं, (समानो नाभिर्गोत्रमस्य । “ज्योति-
र्यनपदेति ।” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य
नः ।) सपिङ्गः । ज्ञातिः । इत्यमरभेदिनीकरी ॥
(यथा, मनुः । ५ । ७२ ।

“यथोक्तनेव कर्मण शुश्रूषन्ति तु सनाभयः ॥”
सनाभिः, त्रि, (समानो नाभिर्गोत्रमस्य । समानस्य
स ।) तुल्यः । इति भेदिनी ॥ स्नेहयुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सनामकः, पुं, प्रोमाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(समानं नाम यस्य ।) समाननामयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ ।

“स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।
दश पुत्रान् महात्मासौ तपस्युपेरतान् सदा ॥”
सनः, पुं, (सन + खनिकथञ्छ्रौति ।) उष्णः ।
४ । १९६ । इति इः ।) पूजा । दानम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः । (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १०० । १३ ।

“तं सचने सनयस्तं धनानि ॥”
“सनयो धनस्य दानानि सचने सेवन्ते ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ।)

सनः, पुं, स्त्री, (“सन + खनिकथञ्छ्रौति ।” उष्णः ।
४ । १९६ । इति इः ।) अर्थवशात् । इत्यमरः ॥
शुद्धादेः सत्कारपूर्वकं कश्चिदर्थं नियोजनम् ।
तच्च हि गुरो अस्माकं कर्म कुञ्जित्वादिरूपम् ।
सायते होयते पुण्यादिकमत्र सनः पण दु ज
दाने नास्तीति इः पाच्छेद्याहीति ईपि सनो
च । अन्वेषणादिवन्धेयम् । इति भरतः ॥
दिक् । इति शब्दमाला ॥

सनितः, त्रि, प्रतिपन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

सनिष्ठैर्व, स्त्री, (निष्ठैवेन सह वर्तमानम् ।)
सनिष्ठैवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सनिष्ठैर्व, स्त्री, अस्मृष्टतम् । इत्यमरः ॥ निर्ज्यो-
सुखवारिबिन्दुः तेन सह वर्तते इति सनिष्ठैर्व
निपुणैश्चिद्वेषैश्च गुणः सनिष्ठैर्वमिति कश्चित्
पाठो लिपिकरप्रमादादिति सुकुटः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

सनौ, स्त्री, (सन + इः । वा डीष् ।) सनिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिकर्णास्थाल ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सनोडः, त्रि, (नोडिन वामस्थानेन सह वर्तमानः ।)
निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टि । ५ । ३९ ।
“सम्यक् तन्मनोडसौ तं तनान्तमप्रिश्रवत् ॥”)
नोडयुक्तम् ॥

सन्तः, पुं, सङ्गतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सङ्घ-
ब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तररूपम् ॥ (यथा,
रघुः । १ । १० ।

“तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसङ्गात्तिष्ठेनवः ।
हेन, संतस्यत ह्यमो विशुद्धिः प्र्यामिकापि
वा ॥”)

सन्ततं, स्त्री, (सम् + तन + क्तः ।) समो वा दिन-
तयोः इति पञ्चे मलोपाभावः ।) सततम् ।
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥

सन्तताभ्यासः, पुं, (सन्ततं यथा तथा अभ्यासः ।)
निरन्तराभ्यासः । यथा । स्वाध्यायः सन्तता-
भ्यासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सन्ततिः, स्त्री, (सम् + तन + क्तिन् ।) गोत्रम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६६ ।

“सन्ततिः शुद्धवश्या हि परश्चेष्टहच प्रान्मणे ॥”
पंक्तिः । (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ५२ ।

“तत् श्रुत्वा मेचयुगलात् सरागादश्वसन्ततिम् ।
हृदयाङ्गोराताश्चापि समं कथा सुमीच ना ॥”)

विस्तारः । (यथा, भागवते । १ । ४ । १६ ।
“अदधात् यज्ञसन्तये वेदमेकं चतुर्विधम् ॥”)

परस्परभावः । युक्तः । कन्या । इति विश्वः ॥
(यथा, स्मृतिः ।

“सन्तत्या पितृवृणन्तु शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥”
सन्तमः, त्रि, (सम् + तप् + क्तः ।) अख्यगमना-
दिना आन्तः । तत्तथेयः । सन्तापितः २

धूपितः ३ धूपायितः ४ दूतः ५ । इत्यमरः ॥
तमः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्मिजताप-
युक्तः । यथा,—

“आदिश्वदादीमहाशुक्लं
सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
सन्तमचामीकरवल्गुवृक्चं
विभागवित्समहाधरत्नम् ॥”

इति भट्टिकाव्ये ३ सर्गः ॥

सन्तमर्षं, स्त्री, (समन्तात् तमः । “अवसमन्वै-
क्षमर्षः ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) विश्व-
तमः । आपकाव्यकारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माधे । ६ । २२ ।

“अवधार्थं कार्यगुरुतामभव-
न्म भयाय साङ्गतमसन्तमसम् ॥”)

मोक्षः । यथा,—

सन्तानि

“मसापि किं नो दयसे दयाधन
त्वदङ्गुलममं यद्द वेल्ल भे मनः ।
निमज्जयन् सन्तमसे पराश्रयं
विधिस्तु वाचः क्त तवागसः कथा ॥”

इति नैषधे ६ सर्गः ॥

सन्तर्पणं, क्लौ, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति । सं +
तृप् + णिच् + क्तुः ।) द्राक्षादादिमखर्जुरी-
कटलोशकैरालाजाचूर्णमध्वाव्यसंमिलितम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिपिकारके, त्रि । यथा,

“पुण्यो महाब्रह्मसहस्रलुटः

सन्तर्पणो नाकसर्पदो वरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाधरे वज्रिभ्रमणैतः ॥”

इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तानः, पुं, (सन्तनोति विस्तारयति पञ्चपुण्यादौ-

निति । सम् + तन विस्तारे + “तनोतिरुप-

संख्यानम् ।” ३ । १ । १४० । इत्यस्य वार्त्ति-

कोत्या ण ।) कल्पवृक्षः । (संतन्यते इति ।

तन + घञ् ।) वंशः । इत्यमरः ॥ विस्तारः ।

(यथा, महाभारते । २ । १०३ । १० ।

“तयोवत्पुण्यापलं सन्तानाय कुलस्य नः ।

मन्त्रियोगान् महाबाहो यस्मै कर्तुमिच्छामि ॥”)

अपलम् । इति मेदिनी । (यथा मनुः । ६ । ५६ ।

“देवराट्ठा सपिच्छाट्ठा द्विधा सन्त्यक्त नियुक्तया ।

प्रज्जिह्वाभिगन्त्या सन्तानस्य परिचाये ॥”)

तद्देहिदकपण्याः । तुक् १ लोकम् ० तनयः ३

लोक ४ तन्म ५ प्रेषः ६ अग्रः ७ गणः ८ जा

९ अग्रयम् १० यहुः ११ खड्गः १२ नपातः १३

प्रजा १४ बीजम् १५ । इति पञ्चदशाप्य-

नामानि । इति वेदनिघण्टौ । २ । २ ॥ (अस्त्र-

विशेषे, क्लौ । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ४० ।

“सन्तानं नर्तकं घोरमास्त्रोदकमष्टमम् ।

एतैर्विहताः सर्वे एव मरणं यान्ति मानवाः ॥”)

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽख्यस्या

इति । सन्तान + ठन् ।) चौसरः । मकेट-

गालकः । कुरिकाफलम् । फेनः । इति हारा-

वली ॥ आद्यस्य गुणाः ।

“सन्तानिका गृध्रः श्रौता दृष्ट्वा पितासवातजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मिहान्नविशेषः । सरभाजा इति भाषा । तत्-

करणप्रकारो यथा । दुग्धं शरावपत्तुयं शर्क-

राहंशरावपरिमिता घृतं शरावपादेकस्य गृहीत्वा

तद्दुग्धे व्यावर्त्तनेन घनीभूते उष्णे स्थितेऽभ्यान-

दृष्टेन मयनं न बहुतरफेनो भविष्यति । तत्फेन-

महितदुग्धस्य तमाङ्गारोपरिरज्ज्वात् सरो

जायते । तं सरमस्त्रीयं चतुष्कोणाद्यति निम्नाय

घृतेन ऋद्ध्वा एकतारवह्मशर्करासंमनं कुर्यात् ।

किमु तत्राधिककथनं न रक्षितम् । इति पाक-

राजेश्वरः ॥ (जालकरज्जुः । यथा, सुश्रुते । १ । १८५

“अत ऊर्ध्वं ब्रजवन्मन्त्र्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्-

यथा चौमकाप्यांस- ॥ विदलरज्जुतुलफल-

सन्तानिकालौहानीति ॥”)

सन्दंशः

सन्तापः, पुं, (सं + तप + घञ् ।) अयिज-
तापः । तत्पर्यायः । संज्वरः २ । इत्यमरः ॥

तापः ३ श्लेषः ४ उष्णता ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्त्यक् तापनञ् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१५ । ७५ ।

“अन्धना ज्वरसन्तापपीडां गाढमवाप सः ॥”

दुःखम् । यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।

“दासीनां कोऽनु सन्तापः स्वामिनः परि-

चर्यया ।

अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥”)

सन्तापनः, पुं, (सन्तापयतीति । सं + तप +

णिच् + क्तुः ।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-

बाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्त्यक्-

तापकारके, त्रि । (यथा, भागवते । ७ । १० । २६ ।

“दिष्टा ते निहतः पापो लोकसन्तापनो

२सुरः ॥”)

सन्तापितः, त्रि, (सं + तप + णिच् + क्तः ।)

अवादिना आनतः । इत्यमरभरते ॥ अस्य

पर्यायः सन्तप्यश्चेद्द्रष्टव्यः ॥

सन्ति, स्त्री, (मनु दाने + क्तिच् । “मनः क्तिचि

लोपश्चास्यान्वतरस्याम् ॥” ६ । ४ । ४५ । इति

नलोपाभावः ।) दानम् । अवसानम् । इत्य-

मरे मानिष्यष्टौकाया नीलकण्ठः ॥ सतिष्ठ

मानिष्ठ सतिसातो । सनोनेराश्रिषि तिगन्तस्य

गतौ निपाद्यो । पञ्च सङ्गतान् इति वाक्ये

निकृते हवचतेरिति इमनिषेधे वनतमेत्यत्र

निकिञ्चनान् नलोपाभावे सन्तिः । इति

सुखबोधटोकायां दुर्गादासः ॥ सन्तिशब्दो

निर्विमर्गश्चेत् अस्य लभावे इत्यस्मात् अन्ति-

प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“सन्ति रम्या जनपदा वङ्गनाः परितः कुरुन् ॥”

इति महाभारते विराटपर्वः ॥

सन्तुष्टः, त्रि, (सं + तुष्ट + क्तः ।) सन्तोषयुक्तः ।

यथा,

“गच्छधममराः सर्वे गृहीत्वाचीं स्वमाजयम् ।

सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्तेदानीं सुप्रजिताः ॥”

इति छन्दोगब्रह्मसंहितासंस्कृतम् ॥

सन्तोषः, पुं, (सं + तुष्ट + घञ् ।) सन्तुष्टिः । तत्-

पर्यायः । धृतिः २ आश्रयम् ३ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“सन्तोषान्तरत्नानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।

जुतस्तद्वत्तुल्यानामित्येव च धावताम् ॥”)

सन्दंशः, पुं, (सन्दंशतीति । सं + दंश + अच् ।)

कङ्कसुखः । इति हेमचन्द्रः ॥ सांडासी इति

भाषा । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६३ ।

“निपातितानां भूछेद उद्धृष्टाणि निरीक्षताम् ।

सन्दंशैः पश्य क्षण्यन्ते नरयान्स्मिंस्त्राततः ॥”

वेदाशास्त्रोक्तयन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ७५

“तत्र मनःशरीरावायवकाराणि शल्लानि विधा-

माहरणोपायो यन्त्राणि । तानि घटप्रकाराणि ।

तद्वथा । शस्त्रिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि ।

*** इति सन्दंशयन्त्रे *** सनियहोऽनियञ्च

सन्दिग्धा

सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वन्मांसशिरास्त्राशु-
गतशस्त्रोद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥”)

सन्दंशिका, स्त्री, (सन्दंशतीति । सं + दंश +

खुल् । टाप्ति अत इत्वम् ।) सुचुटी । सांडासी

इति चिमूटा इति च भाषा । लौहयन्त्रविशेषः ।

कातारि इति भाषा । इति मेदिनी ॥

सन्दर्भः, पुं, (सं + दभ गत्यने + घञ् ।) रचना ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

७०० ।

“कविसमरसिंहनादः खराबुवाहः सुधेक-

संवादः ।

विदद्विबोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया दृष्टः ॥”)

प्रबन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गत्यनम् ।

यथा,—

“सन्दर्भो रसना गुम्फः श्रवणं गत्यनं समाः ।”

इति हेमचन्द्रः ।

तस्य लक्षणं यथा,—

“गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा ।

नानार्थवत्त्वं वेदात्वं सन्दर्भः कथ्यते दुर्धरे ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिभक्त श्रीभागवतीयधट-

सन्दर्भस्य प्रथमसन्दर्भकारिका ॥

सन्दर्शनं, क्लौ, (सं + दश् + क्तुः ।) सन्त्यक्-

प्रकारेण दर्शनम् । यथा,—

“सन्दर्शनार्थमस्माया नरोपनिषत्संस्थितः ।

स च वेदोक्तपक्षेपे द्वावौष्ठान्तरं जपन् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे द्वौमाहात्म्यम् ॥

(सं + दश् + णिच् + क्तुः ।) कारितदर्शनम् ।

यथा, महाभारते । १ । २ । १०० ।

“अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्मराजस्य सन्निधौ ॥”)

सन्दानं, क्लौ, (सं + दा + क्तुः ।) दाम । इत्य-

मरः ॥ सन्त्यग्दानञ्च ॥

सन्दानः, पुं, गजस्त्राण्यैवतोरधोभागः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दानिका, स्त्री, अरिखदिरः । इति राज-

निघण्टुः ॥

सन्दानितः, त्रि, (सन्दानं जातमस्येति । सन्दान +

इतच् ।) बह्वः । इत्यमरः ॥

सन्दानिनी, स्त्री, गीयहम् । इति हेमचन्द्रः ॥

गीयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पुं, (सं + दु + “समि शुद्धदवः ।” ३ ।

३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥

सन्दाहः, पुं, (सं + दह + घञ् ।) सुखतात्कोष्ठ-

दाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दिग्धः, त्रि, (सं + दिह + क्तः ।) सन्देहयुक्तः ।

यथा,—

“न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मैर्ल प्रक्षलमिति

प्रक्षतामलम् ॥”

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयोभूतबुद्धियुक्तः ।

सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमास-

निष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पुं, (सन्दिग्धोऽर्थः ।) सन्देहविषयी-

भूतार्थः । (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य ।) तद्विशिष्टे, त्रि ॥

सन्धानं

सन्धिः

सन्धिः

सन्धिः, त्रि (सं + हो अवखण्डने + क्तः।) बहुः।
इत्यमरः ॥

सन्धिः, स्त्री, (सं + दिश + क्तः।) वाक्ता। इति
शब्दरत्नावली ॥ कथिते, त्रि ॥

सन्दिशार्थः, पु, (सन्दिशोऽर्थो यस्य।) सन्दिश
हरः। इति केचित् ॥

सन्दिहानः, त्रि, (सं + दिह + शानच्।) सन्दिहः।
यथा, जटाधरः।

‘सन्दिहानः सांश्रयिकः संशयापन्नमानसः’
सन्दी, स्त्री, खट्वा। यथा। निषद्या खट्टिका
सन्दी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दीप्यः, पु, मधुरशिक्षाट्टकः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सन्दिशः, पु, (सं + दिश + घञ्।) संवादः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूतः। ७।

सन्दिशं मे हर धनपतिः क्रोधविशिषितस्य
गन्तव्या ते वसतिरत्नका नाम यत्नेश्वरायाम् ॥”
श्वनामख्यातमिन्द्राक्षविशेषश्च ॥

सन्दिशवाक्, [च्] स्त्री, (सन्दिश एव वाक्।)
संवादः। तत्पर्यायः। वाचिकम् २। इत्यमरः ॥

सन्दिशहरः, पु, (हरतीति। हृ + अच्। सन्दि-
शस्य हरः।) दूतः। इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः। ३। ६६।

“तत्रैव सन्दिशहरान् विप्रोपतिः
श्रव्योति लोकेऽपि। तथा विप्रोपनाम् ॥”
सन्दिशहराः, पु, (सन्दिशं संवाद हरतीति।
हृ + क्तुः।) दूतः। इति हेमचन्द्रः ॥

सन्दिहः, पु, (सं + दिह + घञ्।) एकधर्मिक-
विद्वद्भावभाषप्रकारकज्ञानम्। इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ॥ तत्पर्यायः। विचिकित्सा २

संशयः ३ हृत्परः ४। इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते। ३। ५७। ११।

“तान् समीक्ष्य ततः सर्वान् निर्विशेषाकृतान्
स्थितान्।
सन्दिहादय वेदमूर्तेः नाभ्यजानां ज्ञानं वृषम् ॥”
सन्दिहः, पु, (सं + दुह + घञ्।) सन्दिहः। इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ५५६।

“स्तननतनगखलेखालम्बोऽप्यधर्मेन्द्र-
सन्दिहः।
आभाति पटुर्ध्वं प्रविशन्नैव मौक्तिक-
प्रसरः ॥”
सन्दावः, पु, (सं + द + “वमि युद्धवृत्तः” १३। ३।
२३। इति घञ्।) पलायनम्। इत्यमरः ॥

सन्धा, स्त्री, (सं + धा + क्तुः।) स्थितिः। प्रतिज्ञा।
इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः। १४। ५२।

“गङ्गां निवादाद्धतौ विशेष-
स्तार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥”
सन्धानम्। इति शब्दरत्नावली ॥ सन्ध्या।
यथा। सन्धा द्विजमैत्री पिष्टप्रश्नः। इति भरत-
रुतवाचस्पतिः ॥

सन्धानं, स्त्री, (सन्धीयते यदिति। सं + धा + क्तुः।)
मद्यसम्पीकरणम्। इति नयनानन्दः ॥ तत्-

पर्यायः। अभिषवः २। इत्यमरः ॥ सन्धानी ३
सन्धिका ४। इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धीयते

सन्धानं वज्राक्षुरफलादीन् बहुकालं सन्धाय
यत् क्रियते। इति भरतः ॥ सङ्कटनम्। इति
मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः। ५। २७।

“सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निश
प्रवेपमानाधरपद्मशोभिना।
तुषारवृष्टिस्तपद्मसम्यदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”
काञ्जिकम्। इति हलायुधः ॥ मदिरा। अव-
दंशः। सौराष्ट्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुषि वाययोजनम्। यथा,—
“तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसह्य प्रयाचकम्।
आर्षजगाया वः शस्त्रेण प्रवर्तुमनामसि ॥”
इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥

अन्वेषणम्। इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (सन्धिः।
यथा, महाभारते। ५। १०। ३३।

“एव कृते तु सन्धाने ह्यः प्रसूतिर्भवतु।
यतः समभवत्तापि शक्नो ह्येवमन्वितः ॥”
सन्धातीति। सं + धा + क्तुः। धारकः, त्रि।
यथा सुश्रुते। १। ४५।

“मधु तु मधुर कपायातुरसं ॥ ३ ॥ हृदं सन्धानं
शोधनं रोपयामि ॥”
सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमस्यस्या इति। सन्धान
+ क्तुः।) खाद्यद्रव्यविशेषः। आचार इति
भाषा। तत्करग्रकारको यथा। अपक्रान्त-
फलानि विंशतिः राजिका शरावधोदशैकभाग-
मिता भरिचं तोलकद्वयं लवणं घट्टोलकं
मेधिकादितोलकं जौरकं तोलकद्वयं हरिद्रा-
नोलकं नागरसुसुक्तमेकतोलकं कृष्णजौरकं
तोलकं यहीला आन्ध्रमिर्मं सकलद्रव्यं चर्ण-
यित्वा एकत्रीकृत्यान्। आन्ध्रान् दीर्घं द्विखण्ड-
चतुषखण्डं वा कृत्वा अर्धे दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे
पूर्वाक्तचर्णं पूरयित्वा शलाकया विह्वाखण्डा-
न्भवन् कृत्यान्। ततस्तेनै निमज्जयेत्। इति
पाकराजेश्वरः ॥

सन्धानितः, त्रि, सन्धानविशेषः। सङ्कटितः।
सन्धानशब्दादितप्रत्ययेन विभक्तः ॥

सन्धानिनी, स्त्री, गोशब्दम्। इति केचित् ॥
सन्धानी, स्त्री, (सन्धीयते यस्यामिति। सं + धा +
कृतुः। डीप्।) कृष्यशाला। इति हेमचन्द्रः ॥

सन्धानम्। इति शब्दरत्नावली ॥
सन्धिः, पु, (सन्धानमिति। सं + धा + क्तुः।)
राजादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः। स तु
खणादिदशानेन बन्धुभिः प्रीयुत्पादनात् मित्रो-
करणम्। भेल इति ऐक्य इति च भाषा।
तद्विवरणं यथा,—
“पनबद्धो भवेत् सन्धिः स्वयं ह्येनस्तमाचरेत्।
मर्यादोक्तज्ञानं नास्ति यदि शक्नोरिति स्थितिः ॥
मर्यादोक्तज्ञानं यच्च शक्नो संशयितं भवेत्।
न तं संशयितं कुर्यादित्युवाच दृष्टव्यतः ॥
बलवद्विद्यहीनः सन् वृषोऽनन्यप्रतिश्रयः।

आपन्नः सन्धिभावेन विदधात् कालयाप-
नाम् ॥

ये च देवेनोपहता राक्ष्वा येवाश्च दम्यतम्।
नृक्षो रिपवो येषां तेषां सन्धिविधीयते ॥
दुर्मन्त्रो भिन्नमन्त्रश्च नीचधर्मैरतश्च यः।
यतेः सन्धिं न कुर्वीत विशेषात् पूर्वपौडितैः ॥
सन्धिं हि तादृशैः कुर्वन् प्राणैरपि हि ह्रियते ॥”
इति भोजराजकृतशुक्तिरत्नरुः ॥ ३ ॥

घोडश्रविश्रसन्धियथा,—
“बलौयसाभिमुक्तस्तु वृषो नान्यप्रतिक्रियः।
आपन्नः सन्धिमन्त्रिहृत् कुर्वानः कालयापनम् ॥
कपालं १ उपहारश्च २ सन्तानः ३ सङ्गत-४
स्तथा।
उपन्यासः ५ प्रतीकारः ६ संयोगः ७ पुरुषा-
न्तरः ८ ॥

अष्टद्वयः ९ आदिष्ट १० आत्मादिष्ट ११
उपग्रहः १२।
परिक्रयः १३ स्तथोच्छिन्न-१४ स्तथा च
परभूषणः १५ ॥

स्त्वोपनेय १६ सन्धिश्च घोडश्रेते प्रकीर्तिता।
इति घोडशक प्राहुः सन्धिं सन्धिचिन्त्या ॥”
तेषां लक्षणानि। यथा,—
“कपालसन्धिविज्ञेयः केवलं समसन्धितः १।
सम्यग्दानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥२॥
सन्तानसन्धिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥३॥
सङ्गिस्तु सङ्गतः सन्धिमैत्रीपूर्ण उदाहृतः ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनम्।
सम्यक्तौ वा विपत्तौ वा कारकयोर्न भिद्यते ॥
सङ्गतः सन्धिरवायं प्रकृतत्वात् सुवर्णवत्।
तथाप्ये, सन्धिकुशले काश्चनः स उदाहृतः ॥४॥
जयात्मा कार्यसिद्धिस्तु समुद्दिश्य क्रियेत यः।
स उपन्यासकुशलेरुपन्यास उदाहृतः ॥५॥
मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येयं करिष्यति।
इति यः क्रियते सन्धि प्रतीकारः स उच्यते ॥”
अन्यच्च।
“उपकारं करोम्यस्य ममाप्येयं करिष्यति।
अथवापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरेव ॥६॥
एकांथो सन्धयुद्दिश्य क्रियां यच्च हि गच्छति।
समं हि तत्प्रमाणेन स च संयोग उच्यते ॥७॥
आवयोर्योऽयस्योस्तु मर्त्यः साधनामिति।
यस्मिन् पश्यस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥८॥
त्ययेकेन मदीयोरर्थः संप्रसाध्यस्त्वामिति।
यच्च शत्रुः पश्यं कृत्यात् सोऽदृष्टपुरुषः स्तुतः ॥९॥
यच्च भूत्येकदेशेन पश्येन रिपुवर्जितः।
सन्धीयते सन्धिविद्धिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥१०॥
स्वधर्म्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृतः ॥११॥
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥१२॥
कोवांशेनाह्नकोविद्यं सर्वकोविद्यं वा पुनः।
श्रिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥१३॥
सुवां सारवतीनास्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ॥१४॥
भूत्यस्यफलदानेन सर्वेण परभूषणः ॥१५॥
प्रतिच्छिन्नं प्रलं यच्च प्रतिस्त्वमेव दीयते।

सन्धिः

सन्धिपू

सन्धा

स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिचिच-
चनाः ॥ १६ ॥

परस्परौपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकस्तथा ।
उपहारच विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धयः ॥”
इति विष्णुशर्मस्तुतस्त्रिनेपदेशे सन्धिनाम चतुर्थ-
कथासंग्रहः ॥ संयोगः । तत्पर्यायः । श्लेषः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनुः । ८ । २४८ ।
“नडाभान्युद्धानानि वायुः प्रसवगानि च ।
सौमासन्धिव्यु कायांश्च देवतायतनानि च ॥”)
सुखडा । भगम् । सङ्घट्टनम् । रूपकाणां
सुखाद्यङ्गम् । सावकाशः । इति मेदिनी ॥ भेदः ।
इति विश्वः ॥ (साधनम् । यथा, रतुः । १६ । १६ ।

“तस्य सावरणदृष्टसन्धयः

कान्धवस्तुद्यु नरेषु सङ्गिनः ।

वृक्षभाभिरुपलब्ध चक्रिरे

सामिमुक्तविषयाः समागमाः ॥”)

आकारणमते वर्णद्वयस्य मेलनम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ६ । ११३—११७ ।

“अथैका तस्य सहिषो राज्ञः स्तनभरालसा ।
शिरोरिषसुक्कमाराङ्गी क्रीडन्ती क्लममभ्यगात् ॥
सा जलेरभिविचलन् राजानमसृष्टा सती ।
अत्रवैष्णोदकेर्देव परिताड्य मामिति ॥
तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा हनमानाययन् वङ्गन् ।
ततो विहृष्टः सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ॥
राजस्रवचर, कोशज मोदकानां जलान्तरे ।
उदकेः विष्ट मा त्वं मामित्युक्तं हि मया तव ॥
सन्धिमात्रं न ज्ञातासि माशब्दोदकशब्दयोः ।

न च प्रकरणं वेत्ति स्मृत्स्वं कथमौदृशः ॥”)
तस्य लज्जयादियथा । अहंमात्रोच्चारणकालेना-
खवहितयोर्वर्णयोर्हृततरोच्चारणं सन्धिः । अत
एव श्लोकाहयोर्मन्त्राह्वयोर्हं न सन्धिः । तत्र
अहंमात्रोच्चारण-कालवध्वाक्षस्योचितत्वादिति
प्राश्नः । स्मरते तु सन्ध्यायच्छत्रविहितकार्यं
सन्धिरिति सन्धिलक्षणम् । तेन पिपद्यादि-
शब्दानां सयोगानुपि लुपि न सन्ध्यावविधौ
इति निषेधेऽपि सन्धिरुहणात् सन्धिलुप्येव न
सन्धिरिति नियमात् भूपभक्षोरित्यनेन चपलवौ
पिपक्व पिपग इति । भिन्नपदे तु सन्धिविभाष-
येति बोध्यम् । तथा च ।

“सन्धिरुपपदे निबो निबो धातूपसर्गयोः ।

छत्रेयु च भवेत्तिलः सैवाख्यच विभाषया ॥”

इति प्राश्नः ।

एकपदे इति खभावादिकपदे समासेऽपि ।
यथादानं भवेत् नदी इत्यादि । समासे सुरारि,
हृष्टीकेशः चाम्रकः गवौशः इत्यादि । धातू-
पसर्गयोस्तु अधीते उपेय इत्यादि । अन्यत्र
अत्र अक्षः अजाश्वः इह इहः इहैहः
इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेक-
पदस्य ह्यनेनेवैहसिद्धौ तयोः पुनरुपादानं अजित्य-
समासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिविभाष्यते इति
ज्ञापनार्थम् । तेन उच्चारितचरित्रच्छर्वा चान-
त्रानां चतुर्णां इत्यादि सिद्धिः । इति सुग-
ध-

बोधशाकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ सन्धा-
ङ्कुरसन्धिसांचयेय भवति । गात्रसन्धिः सम-
मानेर्भवति । इति सुखबोधः ॥ युगसन्धिर्युग-
शब्दे देहसन्धिर्यस्यशब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव । स्वार्थे कन् ।) मद्य-
सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सन्धिचौर, पु, (सन्धिकृतं सुरङ्गाकारी चौरः ।
सन्धिना चौर इति वा ।) चौरविशेषः ।
मिथाल चौर इति भाषा । यथा । सन्धिचौरस्तु
हारकः । इति शब्दमाला ॥

सन्धिजं, स्त्री, (सन्धेर्जायते यदिति । जन + जः ।)
आलवादि । यथा । काशीखेड ।

“कार्तिके वर्णयेत्तेल कार्तिके वर्णयेत्तुमधु ।

कार्तिके वर्णयेत् कास्य कार्तिके मासि सन्धि-

जम् ॥”

सन्धिग्रमासवादि । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(सन्धिसमुत्पन्नं, चि । यथा, सुश्रुते । ६ । २ ।

“पक्कः श्रोत्रः सन्धिजः ससवेद्य

साक्षं पूयं पूति पूयालसः सः ॥”)

सन्धिजीवकः, चि, (सन्धिना अभिसन्धिना जीव-
तोति । जीव + श्वल् ।) कुहत्या विभवान्वेषी ।

तत्पर्यायः । पार्थकः २ । इति त्रिकाश्लेषः ॥

सन्धितः, चि, (सन्धा जानास्यति । सन्धा +

इतच् ।) सन्धियुक्तः । मिलितः । यथा,—

“अस्मद्वाराद्विषयपु सन्धितः सन्धिमानसौ ।

आयत्थादायैराजाश्चः स्वातो भुवि भवि-

स्यति ॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

आसवादि । यथा,—

“कार्तिके वर्णयेत् कांश्च कार्तिके शुक्लसन्धि-
तम् ।”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

शुक्लं काञ्जिकादिपर्युषितत्रयं सन्धितश्च वर्ण-
येत् । इति तट्टीका ॥

सन्धिनौ, स्त्री, (सन्धाख्यस्या इति । इनिः ।

डोप् ।) दृढमेणाक्रान्ता गौः । इत्यमरः ॥ या

ह्रतुमती दृढमेय आक्रान्ता निष्पादितमेषुना

सा सन्धिनौ । गर्भेय सन्धानं सन्धा सा विद्यते

अस्याः सन्धिनौ इन् । इति भरतः ॥ अकाल-

दुग्धा गौः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १७० ।

“सन्धिन्यनिर्हृषावतुसर्गोपयः परिवर्णयेत् ॥”)

सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमीनवमीसन्धिचक्षो

पूजा ।) शारदीयमहापूजान्तर्गततृतीया पूजा ।

यथा कालिकापुराणवचनान्तरम् ।

“अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।

तत्र पूज्या तद्वं पुत्रं योमिनीराणसंयुता ॥”

ज्योतिषे ।

“अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत्

सत्सभायैः ॥”

सप्तमीपूजावतुमहाष्टम्यादिक्रममपि षष्टिदृष्टा-

त्त्रिकायामेव न तु परदिवसीयखलुतिथौ किन्तु

पूर्वोक्तमन्थसुरोधादिश्रादाविव खलुतिथावपि
सन्धिपूजा । एवञ्च पूर्णाष्टम्यां महाष्टमीपूजा
तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
महानवमीपूजा प्रागुक्तवन्दिनीश्वर पुराणा-
नुक्तोदयगामित्यसुरोधात् । तत्परदिने
दशम्यां विसर्जनं पूजासुरोधाधिकदिनमाभात् ।
अथतु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्धिवन्धः, पु, (सन्धिं वध्नातीति । वन्ध + अच् ।)
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सन्धिवन्धनं, स्त्री, (सन्धेर्वन्धनं यस्मात् ।) शिरा ।
इति कैचित् ॥

सन्धिमतिः, पु, काश्चौरदेशीयलयेन्द्रराजमन्त्री ।

स च परे राजा बभूव । यथा —

“सुतो महामहैन्द्रस्य जयेन्सक्तस्य भूपतेः ।

व्यामाजानुभुजो राजा बुभोजाय प्रथुप्रथः ॥

तस्याभूदनुतोदन्तभवभक्तिविभूषितः ।

राज्ञः सन्धिमतिनाम मन्त्री मतिमातरः ॥

अस्मद्वाराद्विषयपुः सन्धितः सन्धिमानसौ ।

आयत्थादायैराजाश्चः स्वातो भुवि भवि-

स्यति ॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

सन्धिरन्ध्रका, स्त्री, (सन्धिरन्ध्रेण कायतीति ।

के + कः । टाप् ।) सुरङ्गा । इति कैचित् ॥

सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं लातीति । ला + कः ।)

सुरङ्गा । नदी । मदिना । इति मेदिनी ।

सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला ।) काल-

विशेषः । स तु अहोरात्रादितेजकालरूपः ।

यथा । आसः ।

“उपान्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्धां तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इत्यादिकृतत्वम् ॥

सन्धिहारकः, पु, (सन्धिना हरतेति । हृ +

श्वल् ।) सन्धिचौरः । यथा,—

“वन्दिचौरौ माचलः स्वातु कुम्भिलः सन्धि-

हारकः ॥”

इति हारावली ॥

सन्धा, स्त्री, (सं सम्बन्धं ध्यायत्यस्यामिति । सं +

धो चिन्तने + “आतश्चोपसर्गः ॥” इत्यङ् । यद्वा,

सन्धधानीति । सं + धा + “अप्प्रादयच् ॥”

उणा० ४ । १११ । इति यक्प्रत्ययेन निपा-

तितः ।) कालविशेषः । स तु दिवारात्रि-

सम्बन्धिरुहद्वयरूपः । तत्पर्यायः । पिङ्गप्रश्नः २ ।

इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विजमैत्री ४ । इति भरत-

वृत्तवाचस्यतिः । सायम् ५ दिनान्तम् ६

निशादि ७ दिवसाद्यन्तम् ८ । इति राज-

निषेधः ९ सायाह्नः ६ विकाशः १० जन्म-

भूतिः ११ सायः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

सा च कालस्य भाष्या । यथा,—

“कालस्य तिस्रो भाष्याश्च सन्धारात्रिदिनानि च ।

यामिर्विना विघ्नानां च संस्थां कर्तुं न शक्यते ॥”

इति ज्ञानदेववर्षे प्रकृतिलेखके १ अध्यायः ॥ * ॥

रात्रेराद्यन्तदक्षचतुष्टयात्मककालः । यथा,—

सन्ध्या

“त्रियामी रजनीं प्राहुस्त्वह्नाटनचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तर्जिते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तस्मात्पक्षं यथा,—

“मनुदे हिमवन्पार्श्वे नयामस्याह दर्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुणः परिग्रहः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३३ ॥

त्रिमस्य कालीनोपासना । तत्कालोपास्या
देवता । यथा । अथ सन्ध्यापासनम् । तत्र
हृन्मोहपरिग्रहम् ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्यापासनिकं विधिम् ।
अनर्हः कर्मणा विप्रः सन्ध्याहीनो यतः

स्रुतः ॥”

अतः प्रातःस्नानानन्तरम् । तथा,—

“एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।
अस्य नास्ति परस्मिन् न च ब्राह्मण उच्यते ॥”

प्रातःतपः ।

“अत्राक्षरास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्व-

वादिना ।

आद्यो राजश्रुतस्त्वयो द्वितीयः क्रयविक्रयौ ।

तृतीयो बहुवाच्यः स्यात्तुर्गो यामयाजकः ।

पञ्चमस्तु भूतस्त्वयो यामस्य नगरस्य च ॥

अनागतास्तु यः पूर्वा सादिवाच्यैव पञ्चमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठो ब्राह्मणः

स्रुतः ॥”

राजश्रुतो राजसेवकः । यामादिभृतो भर-

गोयः । यामलक्षणायाः मार्कण्डेयपुराणम् ।

“तथा गृध्रजनप्रायाः सुसहस्रलघौवलाः ।

क्षेत्रोपयोगभूमौ वसतिर्गामसंज्ञिका ॥”

अथ सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वमिदं ।

“सर्वकालसुप्रस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्वने ।

अन्यत्र स्तनकाशौ च विभ्रमातुरभौतितः ॥”

इति विष्णुपुराण्यौ सन्ध्याया इत्येकवचनान्त-

पाठो धर्मकोषोक्तो युक्तः । एवमेव नववर्द्ध-

मानः । सर्वकालं प्रातस्त्वह्नाह्नसारूपकाल-

चये । अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । विभ्रम-

श्चित्तविक्षेपः । तेन चतुर्धावपि सन्ध्यामाच-

रन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्यापासनपराः ।

ब्राह्मण्याच्च न ह्येते अत्यजजन्मनोऽपि सन् ॥”

सर्व्वावस्थोऽपि नित्यं सेवकादिकर्मरतः ॥

यथोचितप्रायश्चित्तप्राप्तोऽपि इति रत्नाकरः ॥

अन्त्यायवस्थापन्नोऽपि युक्तम् ॥ ३४ ॥ सन्ध्या-

त्रयवाधारायलक्षणायाः योग्याश्रयत्वात् ।

“त्रयाणाञ्चैव वेदानां ब्रह्मादीनां समागमः ।

सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥”

सन्ध्याद्यकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिसृष्टौ-

त्तकः । तथा च दृष्टः ।

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्येण च चर्वन्ति ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-

वादिभिः ॥”

सूर्येण च चर्वन्ति । अहोरात्रमिदं दिनसूर्ये

सन्ध्या

मण्डलप्रकृतयेनोन्नतचर्वन्ति । तथा च
वराहः ।

“अहोरात्रमयान् सन्ध्या यत्कीर्तिता न तारका
यावत् ।

तेजःपरिहानिरुपा भानोरहोदयं यावत् ॥”

अथ आनन्ता उक्ता । परिमाणमाह दृष्टः ।

“रात्रान्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल
उच्यते ।

दर्शनाद्विरेखायास्तदन्यो मुनिभिः स्रुतः ॥”

नाडीदृष्टः । योगी याज्ञवल्क्यः ।

“हासवृद्धौ च सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।

सन्ध्या सृष्टं समाख्याता हासे षडौ समास्रुता ॥”

अनोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह आसः ।

“उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात् प्रवदन्ति मनोविधः ॥”

उपास्ते यज्ञसामाग्राणायामादिक्रिययेति

यावत् ॥ ३५ ॥ तस्मात् उपास्या अपि देवता

सन्ध्या । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोक्तं रवौ ॥”

उपासनोपक्रममाह सर्वत्र ।

“प्रातःसन्ध्यां सननचासुपासीत यथाविधि ।

सादिवां पश्चिमां सन्ध्यां अहोरात्रमिदमाह-

रान् ॥”

सननचामित्येन तद्गुणकावे उपक्रम्य प्रातः-

सन्ध्यामुपासीत । एवमेवाहोरात्रमिदमाहोरा-

त्र्यां पश्चिमां सादिवामित्येन तद्गुणकावे

उपक्रम्य उपासीतवर्धः ॥ ३६ ॥ मन्त्राहसन्ध्याया

अष्टमसृष्टं कालमाह स्रुतिः ॥

“पूर्वापरं तथा सन्धे सननचैव प्रकीर्तिते ।

समसृष्ट्येऽपि मन्त्राहो सृष्टं सर्वमोपरि ॥”

सांख्यानग्रन्थम् । अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्या-

मुपास्ते नित्यं वामयत उत्तरापराभिमुखो-

न्वष्टमदिशमानचक्षुर्धनात् । अतिक्रान्तायां

मन्त्रावाहृतौः सावित्रीं स्वस्वयनादि चम्रा एव

प्रातः प्रादुस्तुतिष्ठन् वामखलदर्शनादिति ।

उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः । कोणं

विद्वद्भिरिति अन्वष्टमदिशमिति । उभयदिशम-

भागमिति यावत् । आसः ।

“गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या चिह्नं स्रुता ॥

प्रतिग्रहान्न दोषाच्च पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायत्र्यं जायते यतः ॥

सविद्वद्विदनात् सैव सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्रीत्वात् वाग्वारूपात् सरस्वती ॥”

तैत्तिरीयब्राह्मणम् । उच्यन्तस्तं वान्तं आदित्य-

मभिधायन् कूर्चं ब्राह्मणो विद्वान् सकलं

भद्रमश्नुते । असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव

सन् ब्रह्माभ्येति य एव वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्यमाण-

प्रकारेण प्राणायामादिकं कूर्चं यथोक्तनाम-

रूपोपेतं सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मैव

ध्यायन् ऐहिकमासृजिकञ्च सकलभद्रमश्नुते ।

य एवसुक्तध्यानेन पुष्टान्तःकरणो ब्रह्मसाक्षात्

सन्ध्या

कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् निर-

क्षीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव

प्राप्नोति । इति पराशरभाष्ये साधवाचार्यः ॥

अतएव आसः ।

“न भिन्नं प्रतिपद्येन गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विविना येन केन-

चित् ॥” ३७ ॥

गायत्रीसुभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः । अहं जीव-

रूपोऽस्मि भवामि इति । अजहन्स्वायत्त-

गया जीवेश्वरधोरुत्कारप्रतिफलितलोपाधि-

रहितेन चिद्रूपेणैवम् । घटाकाशशब्दाकाशयो-

रुपाधिरित्यवगात् । ऐक्यमिव भावयन् उपा-

सीत । याज्ञवल्क्योऽपि ।

“या सन्ध्या सा तु गायत्री हिंसा भूत्वा प्रति-

ष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥” ३८ ॥

उपासनायाः फलमाह स एव ।

“गवां सर्पिः, शरीरस्थं न करोल्लङ्घपोषणम् ।

निःस्त्रुतं कर्मसंयुक्तं पुनस्तानां तदौघधम् ॥

एव स हि शरीरस्थः सर्पिवेन परमेश्वरः ।

विना चोपासनादेव न करोति हितं वृष्ट ॥

प्रणवयाहुतिभ्याञ्च गायत्र्या चित्तयेन च ।

उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यच्च प्रतिष्ठितः ॥”

चित्तयेन प्रणवादिचित्तयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनो-

च्चारितेन तदर्थवर्गमेव उपास्यं प्रसादनीयम् ।

तदाह स एव ।

“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्रुतः ।

वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥

भूर्भुवः स्वस्तथा पूर्वं स्वयमेव स्वयम्भवा ।

आहुता ज्ञानदेहेन तस्मात् आहुतयः स्रुताः ॥”

ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन

शरीररूपेण आहुता उक्ताः । तेन तद्वाच्यो-

ऽपीश्वरः । क्रूमेपुराणम् ।

“पश्चान् पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सर्वं रचस्तस्मिन् चः क्रमाद्व्याहुतयः स्रुताः ॥”

एतद्वेदगापि भावनीयाः । इत्याहुतिकाचार-

तत्त्वम् ॥ ३९ ॥ अपि च ।

“दिनान्तसन्ध्यां सूर्येण पूर्वाह्णेर्दुर्दुर्ता वृष्टः ।

उपतिष्ठेत् यथान्यायं सन्ध्याचम्य पार्थिव ॥

सर्वकालसुप्रस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्वने ।

अन्यत्र स्तनकाशौ च विभ्रमातुरभौतितः ॥

सूर्येणान्यदितो यस्तु तत्तः सूर्येण यः स्वपन् ।

अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तोच्यते नरः ॥

तस्मादुदिते सूर्ये ससुत्याय महीपते ।

उपतिष्ठेन्नरः सन्ध्यां सन्ध्याश्च दिनान्तवासम् ॥

उपतिष्ठन्ति वे सन्ध्यां येन पूर्वा न पश्चिमान्म् ।

ब्रजन्ति ते दुरात्मानस्तस्मिन् नरकं वृष्ट ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अर्धे ११ अध्यायः ॥ ३९ ॥

दौर्चित्तविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—

भूमिरवाच ।

“देवदेव कथं सन्ध्यां दौर्चित्तः कुरुते वद ।

केन सन्धेयं वा भक्तस्य कर्मपरायणः ॥

सन्ध्याच

सन्धतिः

ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ नम्रता । यथा, हरि-
वंशे ।

सन्निक

“यत्र ह्रीः, श्रीः, स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः ।
सन्नतिर्ह्यस्तथा श्रीश्च निर्व्यं कथ्ये महात्मनि ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।

“नव चेष्टं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥

सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥”

नम्रज्ञः, त्रि, (सं + नह + क्तः ।) वक्षितः ।

कृतसन्नाहः । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६६ ।

“सन्नहो रथमास्याय शरं धनुस्पादे ॥”

युगः । अहविन्यासयुक्तः । इति मेदिनी ।

आततायी । वधीयतः । इत्यमरटीकायां राय-

स्तुतः । मत्तादिभ्युतः । इति शब्दरत्नावली ।

(अत्राहः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ अङ्के ।

“कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गलं सन्नहम् ॥”

सञ्ज्ञातः । इति मल्लिनाथः । यथा, रघुः । ३ । ७ ।

“पुराणपञ्चागमाद्वनरं

तत्रैव सन्नहमनोऽपल्लवा ॥”)

नम्रयः, पु, (सं + नी + अच् ।) सन्नहः । (यथा,

महाभारते । १ । १६० । ६ ।

“अस्मिन् राजसभावाये देवानामिव सन्नये ।

किमयं सदृशं कश्चित् वृषतिं नैव दृष्टवान् ॥”

एष्टस्यायिवलः । इत्यमरमेदिनीकरी ।

सन्नाहः, पु, (सं + नह + क्तौ इति । सं + नह +

घञ् ।) अङ्गनागम् । वाञ्छया इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वर्म ० कङ्कटः ३ जगरः ४ कव-

नम् ५ दंशः ६ तमुच्यते ७ भार्यो ८ उर-

क्कटः ९ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-

भारते । ४ । ३० । १७ ।

“एयकं क्षात्रमनन्ताहान् रथेयश्चानयोजयन् ॥”

उद्योगः । इति रामाज्ञः । यथा, रामा-

यणे । ६ । ७५ । ४० ।

“ननो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु यदेषु च ।

सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुल्यः समपद्यत ॥”

सन्नाहः, पु, (सं + नहते इति । सं + नह + यत् ।)

बुद्धयोगजः । यथा,—

“राजवाह्यसुपवाहः सन्नाहः समरोक्षितः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

सन्निकर्षः, पु, (सं + नि + कष + घञ् ।) सान्नि-

ध्यम् । तत्पर्यायः । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सवि-

धम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेष्टः ६ अन्तिकः ७

सदृशम् ८ अभ्यस्यम् ९ सनीडम् १० सन्नि-

धानम् ११ उपात्तम् १२ निकटम् १३ उप-

कण्टम् १४ सन्निकटम् १५ समन्यादम् १६

अभ्यर्च्यम् १७ आसन्नः १८ सन्नधिः १९ इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७४ ।

“स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्

अन्तर्द्वेषे भूतपतिः समूलः ॥”)

न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्धः । स च ज्ञानस्य

कारणम् । स तु द्विविधः । लौकिकसन्निकर्षः

अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड-

विधः । इन्द्रियसंयोगः १ इन्द्रियसंयुक्तसमवायः

२ इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः ३ ओच्चादि-

सन्निधिः

समवायः ४ ओच्चादिसमवेतसमवायः ५ तदादि-

विशेषणता ६ । अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविधः ।

सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगजः ३ ।

यथा,—

“महत्त्वं षड्विधं हेतुनिद्रियं कारणं मतम् ।

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥

द्रव्यवस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।

तद्वृत्तानां समवेतसमवायेन तद्व्यवहृः ॥

विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रहो भवेत् ।

यदि स्थावुपलभ्येतैव यत्र प्रसज्यते ॥

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।

अलौकिकः सन्निकर्षोऽद्विधः परिकीर्तितः ॥

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।

व्यासतिराश्रयानाम् सामान्यज्ञानमिच्छते ॥

तदिन्द्रियजनतद्भूयोबोधसामर्थ्येच्छते ।

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्त्युद्धानमेतदः ।

युक्तस्य सर्वदा भागं चित्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

सन्निकर्षार्थं, कौ, (सं + नि + कष + ल्युट् ।) सन्नि-

धानम् । तत्पर्यायः । सन्निधिः २ । इति सङ्कोचो-

वर्गः अमरः ॥ सन्निधम् ३ । इति भरतः ॥

(सम्बन्धः । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।

“वाक्चेष्टेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ।

संसारः क्लृप्तवांस्तत्तदप्राप्योऽप्यविवेकिनः ॥”)

सन्निकटः, त्रि, (सं + नि + कष + क्तः ।) सन्नि-

कर्षविशेषः । निकटः । इति विशेष्यनिर्णयः

अमरः ॥ अस्य पर्यायः समीपशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्निधं, कौ, (सं + नि + धा + क्तः ।) सन्निधानम् ।

इति भरतवृत्तवोपालतः ॥

सन्निधानं, कौ, (सं + नि + धा + ल्युट् ।) निक-

टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । २१ । ५३ ।

“अस्यो मुहूर्तं तव सन्निधानं

ममेव कृष्णादि जीवलाकात् ॥” ॥

सन्निधीयतेऽस्तिस्मिति ।) आश्रयः । यथा,—

“आरम्भः सश्यानामविनयमवर्णं पतनं साह-

सानां

दोषाणां सन्निधानं कपटश्रुतमयं चैवमप्रवृत्त्या-

नाम् ।

दुःखान्यं यस्मिन्निद्रिः सुरनरवृत्तैः सर्वमाया-

करकं

स्वीकृतं केन लोके विषममृतमयं धर्मेनाश्रय

वृष्टम् ॥”

इति शान्तिश्रुतम् ॥

(अवस्थानम् । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ३५ ।

“यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तद्वृत्तिं निवृत्त्या ।

सन्निधानं त्वेव आदि तवास्माकं भविष्यति ॥”)

सन्निधिः, कौ, (सं + नि + धा + क्तः ।) सन्नि-

कर्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।

सन्निपा

“ह्रीनामवक्त्रेषु स्थातु सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥”

इन्द्रियगोचरः । इति मेदिनी ॥ (अवस्थानम् ।

यथा, लल्लुपुष्टिप्रकरणे ।

“गङ्गे च यमुने चैव मोहावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”)

सन्निपातितः, त्रि, एकत्रोक्ततः । मिश्रितः । संनि-

पूयकपतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निपातः, पु, (सम्बन्धं निपातो पतनं यत्र ।)

तालभेदः । यथा,—

“एक एव गुरुर्धनं सन्निपातः स उच्यते ।”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सम्बन्धं निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादक-

मितिविरोधवचनम् । अस्य त्रयोदश नामलक्ष-

णानि यथा,—

“श्रीगङ्गास्तान्त्रिकश्चैवमसाध्यश्चित्तविभक्तः ।

कष्टसाध्यः कष्टकुञ्जः कर्णिको जिम्मास्तथा ॥

कटात् कटतमो ज्ञेयो रग्दाहो हन्ति मान-

वम् ।

अन्तको भयनेत्रश्च रत्नहवी निपातकः ॥

शीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिमारकः ।

ज्ञातयाः सर्वदा वेदैः सन्निपातास्त्योदृष्टः ॥” ॥

माखवीये ।

“श्रीगङ्गास्तान्त्रिकश्चित्तविभक्तः कष्टकुञ्जकः ।

कर्णिको जिम्माश्चैव कष्टाह्वान्तकस्तथा ॥

भयनेत्रो विलापश्च प्रलापः शीतलाङ्गकः ॥

अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपातास्त्योदृष्टः ॥” ॥

सदास्यं श्रेष्ठया पूर्णं शूलं काशोऽतिवेदना ।

श्रीपञ्च लक्ष्यान्त्रेव श्रीगङ्गे सान्निपातिके ॥१॥

अतितन्द्रा च्वरः आसकासत्तापोऽतिसारकः ॥

शूलकण्ठः शिता श्यामा जिह्वा कण्ठे च

ज्ञाति ॥

श्रुतिरप्या चैति विद्यात् तान्त्रिके सान्नि-

पातिके ॥०॥

मदो मोहो भ्रमस्तपो हास्यशीतप्रलापनम् ।

निर्व्यं वैकाङ्क्षता पीडा विकटाक्षनिरीक्ष्यम् ।

लज्जयोः सन्निपातोऽयं ज्ञातयश्चित्तविभक्तः ॥३॥

कण्ठयहो च्वरो मूच्छो दाहः कम्पविलापनम् ।

मोहस्तापः श्रुतोऽसिंघं वातार्कः प्रलयं गतः ॥

कण्ठकुञ्जं सन्निपातं कष्टसाध्यं विनिर्दिष्टम् ॥४॥

च्वरः कर्णान्तश्रीपञ्च आसः कम्पः प्रलापनः ॥

खेदः कण्ठयहस्तापस्तुल्योहो भयमेव च ।

कर्णिके सन्निपाते च लक्ष्यानि भवन्ति हि ॥५॥

सङ्कटा कठिना जिह्वा कासः श्वाशोऽति-

विज्ञकः ।

मूको वधिरता तापो वलहानिश्च लज्जयम् ॥

जिम्माः सन्निपातोऽयं कटात् कटतः परः ॥६॥

मोहस्तापः प्रलापश्च यथा कण्ठे भ्रमः श्रमः ॥

वेदना च दशा लक्ष्यं श्वाशश्च लक्ष्यैरभिः ॥

कटात् कटतरो ज्ञेयः कणाहः सान्निपातिकः ॥७॥

दाहो मोहः श्रुतः कम्पो हिक्का श्वासाङ्ग-

महंनम् ।

सन्नापञ्चान्तको ज्ञेयः सन्निपातोऽतिमारकः ॥ च

सन्निपा

असनं लोचने सुमे स्तुतिः, स्थूला ज्वरोऽधिकः ।
मोहः प्रलापनं कम्पो भ्रमो निद्रा च लक्षणेः ।
ज्ञातयो सुमनेनोऽथ सन्निपातः, श्वयंकरः ॥१॥
रक्तनिष्ठैव न मूर्च्छा ज्वरो मोहस्तथा भ्रमः ।
वाक्निष्ठैकान्वितवारश्च संज्ञानाशो हृदि यथा ॥
मण्डलं श्यावरक्तं च देहेषु लक्षणे रमैः ।
ज्ञातयः सन्निपातोऽयं रक्तशैवी नियतकः ॥२॥
प्रलापनापकर्णातिः प्रज्ञानाशोऽतिनापवान् ।
ज्वेयः प्रलापकश्चिद्भेदः सन्निपातोऽतिमारकः ॥३॥
शरीरं हिमवत् प्रीतमसिवाश्च कम्पनम् ।
कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वासः क्रमो-
त्तरम् ।

संज्ञाज्ञातलो हन्ति शीताङ्गः सन्निपातकः ॥
१२ ॥

त्रिदोषश्च सुखं शुष्कं निद्रात्रैकल्यकष्टवाक् ।
निश्चिन्तनमतिशयो मन्दुमिषिर्बलहीनता ।
मृदुलुत्प्लवमभिव्यस्य सन्निपातश्च लक्षयेत् ॥ १३ ॥

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ ४ ॥

यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः । सन्नि-
पातविधिरनिमित्तं तद्विज्ञाताय । इति कलाप-
व्याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम् ॥ समूहः ।
यथा,—

“धमज्योतिःसलिलमरुतौ सन्निपातः क्रमेणः
सन्देशायाः कपटुकरणेः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
ऋतोऽस्तुत्यादयिगगनयन् गुच्छकस्तं यथाच
कामाणां हि प्रकृतिरूपयाञ्चितनचितनपु ॥”

इति मेघदूतम् ॥

नव्यकप्रकारेण पतनं सरणश्च ॥

सन्निपातज्वरः, पु, (सम्यक् निपातो नाशो यस्मान्
तादृशो ज्वरः ।) त्रिदोषज्वरः । स तु अष्ट-
प्रकारज्वरान्तर्गतज्वरविशेषः । अष्टत्वं विवृ-
णोति । वातिकः पित्तिकः श्लेष्मिकश्चेति त्रयः ।
हृन्मज्जाश्च त्रयः । वातपित्तिक वातश्लेष्मिकः
पित्तश्लेष्मिकश्चेति । संघातन सन्निपातिक एकः ।
“इत्यस्यैकोऽल्यः षट् सुहृद्दीनमध्यादिकेऽष्ट षट् ।
समैश्चैको विकारास्तौ सन्निपाताश्चोदश ॥”

इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ताः ॥
ते यथा । वातोऽल्यः १ पित्तोऽल्यः २ कफो-
ल्यः ३ । वातपित्तोऽल्यः ४ वातश्लेष्मोऽल्यः ५
पित्तश्लेष्मोऽल्यः ६ एव षट् । अधिकवातो
मध्यपित्तो ह्रीनकफः १ अधिकवातो मध्यकफो
ह्रीनपित्तः २ अधिकपित्तो मध्यवातो ह्रीन-
कफः ३ अधिकपित्तो मध्यमकफो ह्रीनवातः ४
अधिककफो मध्यवातो ह्रीनपित्तः ५ अधिक-
कफो मध्यपित्तो ह्रीनवातश्चेति ६ षट् । अल्यस्य
एकः १ । एवं त्रयोदश । अत्र तु त्रिदोषज-
त्वेन साम्यात् सन्निपातिक एक एव गणितः ।
आगन्तुजोऽपि एक एव । अत्र आगन्तुज-
शब्देन अभिधातादयो दैतव उच्यन्ते । कुञ्ज-
शिङ्गाधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । इति
ज्वराधिकारे भावप्रकाशः ॥ ४ ॥ अथ सन्नि-
पातज्वराधिकारमाह । तत्र सन्निपातज्वरश्च

सन्निपा

विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।

“त्रिदोषजनकैवातपित्तश्लेष्माभेदगुणाः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः ॥”
पूज्यरूपमाह ।

“प्रागुपाणि त्रिदोषाणां सुखिदोषज्वरे
वृणाम् ॥”

सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह ।

“अथ दाहः चण्ये शीतमसिध सन्निशिरोरुजा ।
नासावे कलुषे रक्ते निर्भूमे चापि लोचने ॥
सखनौ मृतजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्ना मोहः प्रलापश्च कावशासोऽरुचिर्धमः ॥
परिदग्धा खरस्यर्शा जिह्वा नस्तान्नापरा ।
शोथन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥
शिरसो लोटनं दृष्ट्वा निद्रानाशो हृदि यथा ।
खेदमन्त्रपुरीषाया चिराद्दृष्टं नमस्यशः ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रतनं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्वावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
सकलं श्रोतसा पातो गुरुत्वमुदरस्य च ।
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराक्षतिः ॥”

लोचनं नासावे साक्ष्यौ । कलुषेऽस्य च ।
निर्भूमे निर्गते कूटिले च । कण्ठः शूकैरि-
वावृतः । जिह्वा परिदग्धा परि-
दग्धे जायते । अथवा परिदग्धे कृशा
दृश्यते । सस्ताडना शिथिलगात्रता । परा
अतिशयिता । शोथनमिथादि कफसमुत्पत्तस्य
रक्तस्य पित्तस्य च शोथनम् । शिरसो लोटन-
मितस्ततः शिरश्चालनम् । कृशत्वं नातिगात्राणां
गात्राणामतिशयितं काश्यं न याधिप्रभवान् ।
प्रतनं निरन्तरम् । कोठः वरटीदृशस्थानः ।
कोठ इत्यभिधीयते । श्वावः कपिशो वर्णः ।
सूक्ष्ममवचनत्वमल्पवचनत्वं वा । श्रोतसा
कर्णनासादीनाम् ॥ ४ ॥ ननु वातादयः पर-
स्परविरुद्धगुणास्तेषां सम्यक्कार्यारम्भकत्वं
नोपपद्यते परस्परोपघातात् दृष्टव्यसलिलयोरिव ।
तत् कथं वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्-
पादकाः । अत्र समाधानमुक्तं दृढवलेन ।

“विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्नैति परस्परम् ।
दोषाः सहजसाम्यादियं धोरमहौनिव ॥”
गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान् ।

“देवादीवस्वमावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके ।
विरुद्धैश्च गुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम् ॥” इति

ननु भिन्नत्रयप्रकोपकालां वातपित्तकफानां
युगपदुत्थानाभावात् कथं सम्यक् सन्निपात-
ज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते । उच्यते । त्रिदोष-
जनकनिदानवलेन युगपदेषां प्रकोपादिति
विद्वान् ॥ ४ ॥ अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य
त्रयोदश विधेर्भावाह ।

“एकोऽल्यस्यैकस्ते सुहृदाल्यश्च तथेति षट् ।
अल्यस्य भवेद्वैको विज्ञेयः स तु सप्तमः ॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफेषु षट् ।
सन्निपातज्वरस्यैव सुखिशेषाश्चोदश ॥”

तत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो ह्रीनकफः १ मध्य-
वातः प्रवृद्धपित्तो ह्रीनकफः २ ह्रीनवातः
प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातो ह्रीनपित्तो
मध्यकफः ४ मध्यवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ५
ह्रीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफश्चेति षट् ।
तेषां नामानि क्रमादाह ।
“विस्तारकक्षाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः ।
शीघ्रकारी तथा भङ्गुः सप्तमः कूटपाकल ॥
सम्मोहक, पाकलश्च यास्यः श्रकच इत्यपि ।
तद्वत् कर्कोटकः प्रोक्तस्ततो वेदारिकाभिधः ॥”
तन्नान्तरे विस्तारक इत्यत्र विस्तुरक इति
पाठः । बभ्रुस्थाने विस्तरित पाठः । कुञ्जापि
विज्ञ इत्यपि पाठः । भङ्गुरित्यत्र फलगुरिति
पाठः । यास्य इत्यत्र संगम इति पाठः ।
कर्कोटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥ ४ ॥ तत्र
वातोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“श्वासः कानो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोह-
वेपथुः ।
पार्श्वस्य वेदना जुम्भा कषायत्वं सुखस्य च ॥
वातोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
एष विस्तारको नाम्ना सन्निपातः सुदृक् ॥” १
अथ पित्तोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“अतीवारी भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
गात्रे च विन्ध्यो रक्ता दाहोऽतीव प्रलायते ।
पित्तोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकी-
र्तितः ॥” २ ॥ ४ ॥

अथ कफोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
प्रकृष्ये नयने चैव मुखमाधुर्मेव च ॥
कफोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
सन्निपातः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥” ३ ॥
अथ वातश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य ज्वरो मदस्युष्मा मुखशोषप्रमौलका ।
आभानावचितन्द्राश्च कावशासश्चमभ्रमाः ।
सुनिभिवैभुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ४ ॥
अथ वातश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा चतुष्पा पार्श्वनियदः ॥
शूलमखिद्यमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते ।
अवाधः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीरिति कथ्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टवियदः ॥” ५ ॥
अथ पित्तश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
अमन्दाहो बहिः शीतं तस्य दृष्ट्वा प्रवर्तते ॥
तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं सुरः शीर्षं गगनयन्त्राः ।
श्रीवति श्लेष्मपित्तश्च क्षुब्धत्वात् कण्ठश्च दूयते ॥
विष्टमेदः श्वासहिक्काश्च वर्हन्ते सप्तमीलकाः ।
श्लेष्मिर्भिर्भुजनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ६ ॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“सर्वदोषोऽल्यस्य यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।

सन्निपा

तत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो ह्रीनकफः १ मध्य-
वातः प्रवृद्धपित्तो ह्रीनकफः २ ह्रीनवातः
प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातो ह्रीनपित्तो
मध्यकफः ४ मध्यवातो ह्रीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५
ह्रीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफश्चेति षट् ।
तेषां नामानि क्रमादाह ।

“विस्तारकक्षाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः ।
शीघ्रकारी तथा भङ्गुः सप्तमः कूटपाकल ॥
सम्मोहक, पाकलश्च यास्यः श्रकच इत्यपि ।
तद्वत् कर्कोटकः प्रोक्तस्ततो वेदारिकाभिधः ॥”
तन्नान्तरे विस्तारक इत्यत्र विस्तुरक इति
पाठः । बभ्रुस्थाने विस्तरित पाठः । कुञ्जापि
विज्ञ इत्यपि पाठः । भङ्गुरित्यत्र फलगुरिति
पाठः । यास्य इत्यत्र संगम इति पाठः ।
कर्कोटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः ॥ ४ ॥ तत्र
वातोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“श्वासः कानो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोह-
वेपथुः ।

पार्श्वस्य वेदना जुम्भा कषायत्वं सुखस्य च ॥
वातोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
एष विस्तारको नाम्ना सन्निपातः सुदृक् ॥” १
अथ पित्तोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“अतीवारी भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च ।
गात्रे च विन्ध्यो रक्ता दाहोऽतीव प्रलायते ।
पित्तोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकी-
र्तितः ॥” २ ॥ ४ ॥

अथ कफोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
प्रकृष्ये नयने चैव मुखमाधुर्मेव च ॥
कफोऽल्यस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
सन्निपातः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥” ३ ॥

अथ वातपित्तोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य ज्वरो मदस्युष्मा मुखशोषप्रमौलका ।
आभानावचितन्द्राश्च कावशासश्चमभ्रमाः ।
सुनिभिवैभुनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ४ ॥

अथ वातश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।

“वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा चतुष्पा पार्श्वनियदः ॥
शूलमखिद्यमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते ।
अवाधः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीरिति कथ्यते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टवियदः ॥” ५ ॥

अथ पित्तश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
अमन्दाहो बहिः शीतं तस्य दृष्ट्वा प्रवर्तते ॥
तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं सुरः शीर्षं गगनयन्त्राः ।
श्रीवति श्लेष्मपित्तश्च क्षुब्धत्वात् कण्ठश्च दूयते ॥
विष्टमेदः श्वासहिक्काश्च वर्हन्ते सप्तमीलकाः ।
श्लेष्मिर्भिर्भुजनामायं सन्निपात उदाहृतः ॥” ६ ॥

अथ वातपित्तश्लेष्मोऽल्यस्य लक्षणमाह ।
“सर्वदोषोऽल्यस्य यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।

सन्निपा

त्रयावामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
 आधिभ्यो दासकश्चैव वज्रशस्त्राभिसन्निभः ।
 त्रैलोक्योऽस्य परमसत्त्वाङ्गस्तथालोचनः ॥
 चिराच्चोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
 नटवस्थान्तु तं दृष्ट्वा स्फुटो यादृशते जनः ॥
 धर्मितो राजसैन्यमवैलायां चरन्ति ये ।
 अस्त्रया वृषते नैचित् यन्निशया ब्रह्मराक्षसैः ॥
 पिशाचैर्गच्छकेष्वेव तथा न्यैर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवाच्चैनाहीनं धर्मितं कुलदैवतैः ॥
 नृनृपपीडामपरे गरकर्मैति चापरे ।
 सन्निपातमिमं प्राहुर्मैषजः कूटपाकलम् ॥ ७ ॥
 अथ प्रवृद्धमध्यहीनस्तादिजनितासन्निपातज्व-
 राणां लक्षणान्वाह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 प्रलापायाससंमोहकम्यक्छ्वांरतिभ्रमाः ।
 एकपचाभिघातश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ॥
 एष समीहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥
 रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगाः यथा-
 वेपथुनिद्रानाशविष्टम्लदोषो वातजाः । दाह-
 लक्ष्णाग्नता स्वेदादयः पित्तजाः । गौरवाग्नि-
 मान्द्योत्कासिका सुखप्रसेकादयः कफजाः ।
 तत्रापि प्रलापादयः पचाघातान्तरा विशेषाद्-
 भवन्ति ॥ ८ ॥ ननु वातः प्रवृद्धः सन् ज्वर-
 करिष्यति पित्तसु मध्यं सममिति यावत् तत्
 कथं ज्वरं करिष्यति । यत आह ।
 “धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तुम् ।
 ममाः सुखान् विज्ञेया जलायोपचराय च ॥”
 इति ।
 उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अग्रजतमेव यतो-
 ऽग्रजतयोर्वातश्चेत्यगोरोपेक्षया मध्यं तेन मध्यं
 मध्यकुपितमित्यर्थः ॥ ननु कफः क्षीणः स कथं
 ज्वरं करिष्यति ह्येनशक्तित्वात् । उच्यते ।
 दोषाः क्षीणा अपि आधीनुं कुर्वन्त्येव । यत
 आह ।
 “वातक्षयेऽल्पक्षेपेऽल्पं मन्दवाक्त्वत्वं विस्मृताः ।
 पित्तक्षयेऽधिकक्षेपेऽल्पं वृद्धिमन्दः प्रमादश्च ॥
 शिथिलाः सत्यो मृच्छां रौक्षं दाहो कफ-
 क्षयः ॥”
 इत्याशङ्का सिद्धान्तश्चापरचापि ॥ ८ ॥
 “मध्यप्रवृद्धहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 मोहप्रलापमृच्छाः स्तुम्भान्नास्तम्भः शिरोयष्टः ।
 काशः श्वसो भ्रमस्तन्नां संज्ञानाशो हृदिपष्टः ॥
 क्षेभो रक्तं विष्णुति तन्ना स्थातुं सत्त्वेनैवता ।
 तत्राप्येते विशेषाः स्तुम्भत्वर्याक्त्वा जिवासरान् ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽर्थं कथितः प्राक्कला-
 भिधः ॥ ९ ॥
 हीनप्रवृद्धमध्यस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 हृदयं हृत्तते चास्त्र यस्तुञ्जीवन्त्युपपुषाः ।
 पथ्यन्तोऽल्पपेक्षेऽल्पः पूषप्रस्थितविगमः ॥

सन्निपा

श्रीगण्डन्तश्च नृगुश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 भिषग्भिः सन्निपातोऽर्थं याम्यनामा प्रकी-
 र्तिताः ॥ १० ॥ * ॥
 अथ प्रवृद्धवातमध्यपित्तहीनकस्य सन्निपातस्य
 लक्षणमाह ।
 “प्रवृद्धमध्यहीनेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 प्रलापायाससंमोहकम्यक्छ्वांरतिभ्रमाः ।
 मन्वास्तम्भेन नृगुश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
 उक्ताः क्रकचनानामयं सन्निपातो भिष-
 ग्वरैः ॥ ११ ॥ * ॥
 मन्वहीनप्रवृद्धेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 अन्तर्हो विशेषोऽत्र न च वर्तुं स शक्यते ।
 रक्तमालक्तकैनेव लक्ष्यते सुखमखलम् ॥
 यन्नेनाकर्षितः स्तुम्भो हृदयान् प्रसिच्यते ।
 इत्युवाहृत पाशं तुल्यो खन्वते हृदि ॥
 प्रमौलकन्वासाद्विक्ता वृद्धेति तु दिनं दिनम् ।
 जिह्वा दग्धा खरखर्शा गलः शूकोरिवावृतः ॥
 विस्मर्ग नाभिजानाति जूजेचापि कथीतवन् ।
 अतोवन्निद्राणा पूर्णं, शुष्कवक्रोष्ठतालुकाः ॥
 तन्नानिद्रातियोगार्तो हतवाग्निहृतद्युतिः ।
 न चानिभवे स्नानं विपरीतानि चैच्छति ॥
 आयस्यते च बहुशो रक्तं ङीवति चात्स्यः ।
 एष कर्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदा-
 रुणः ॥ १२ ॥ * ॥
 हीनमध्यप्रवृद्धेस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
 तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषवलाश्रयाः ॥
 अल्पं शूलं कटीतोदो मध्यो दाहो रुजा भ्रमः ।
 भ्रष्टं क्षमः शिरो वक्रमन्वा हृदयवायुजः ॥
 प्रमौलकः श्वासविक्काकासजाच्चविस्मृताः ।
 प्रथमोत्पन्नमेतन्म साधयन्ति कदाचन ॥
 एतस्मिन् सन्निपाते तु कर्णभ्रमे सुदारुणा ।
 पिङ्गका जायते जन्तोर्वेया कच्छेग जीवति ॥
 स वैदारिकश्चोऽर्थं सन्निपातः सुदारुणः ।
 चिराच्चोपरमे तस्य अर्थमौगधकल्पनम् ॥ १३ ॥
 अथ तन्नामरैः । वातोत्पन्नादीनां सन्निपात-
 ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां श्रौताङ्गादीनि
 त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
 “श्रौताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्वी प्रलापी ततो
 रक्तङ्गीवतिता च तत्र गणितः सम्मुखनेत्रक्षया ।
 साभिन्यासकलिङ्गकश्च कथितः प्राक्सन्निगो-
 ऽथान्तको
 रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कार्यकश्च-
 यद्वौ ॥”
 तन्वी तन्त्रिकः । प्रलापी प्रलापकः । रक्तङ्गीव-
 तिता रक्तङ्गीवी । सम्मुखनेत्रो मुखनेत्रः । अभि-
 न्यासकः अभिन्यासः । कार्यकश्चयद्वौ कार्यकश्च-
 यद्वौ । कण्ठयष्टः कण्ठकुलकः ॥ १४ ॥
 अथ तेषां प्रत्येकलक्षणानि ।
 “हिमशिग्रिरयरीरः सन्निपातज्वरौ यः
 श्वसन्कसनद्विकामो हृत्कम्यप्रलापैः ।

सन्निपा

क्षामवहुकफतान्ताद्दीहवन्त्यङ्गपीडा-
 खरविकृतिभिरातैः श्रौतगात्रः स उक्तः ॥ १५ ॥
 तन्नातोव तत्सृष्टातिस्वरश्च श्वासोऽधिकः
 कासवक्
 सन्निपातितुर्गले श्वयुना सार्द्धं कच्छः कफः ।
 सुश्रामा रसना क्षमः श्वययुर्मैन्वाश्च दाह-
 स्तथा
 यत्र ख्यातु स हि तन्त्रिको निगदितो दोष-
 त्रयोऽथो ज्वरः ॥ १६ ॥
 यत्र ज्वरे निखिलदोषनिनान्तदोष-
 जाति प्रलापवहुणा सङ्क्षोभ्यताश्च ।
 कस्यथापतनदाहविनज्ञताः स्यु-
 र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथियाम् ॥ १७ ॥
 निद्रोवो रुधिरस्य रक्तसङ्घातं लब्धं तनौ मखलं
 लौहित्यं नयनं लब्धं रुचिर्विभ्रमासातिस्वरभ्रमाः ।
 अश्वानश्च विस्मृता च तपनं चिक्काङ्गपीडा भ्रष्टं
 रक्तङ्गीविनि सन्निपातजनितं लिङ्गं ज्वरे
 जायते ॥ १८ ॥
 भ्रष्टं नयनरक्तताश्चसनकासतन्त्राभ्रमाः
 प्रलापमद्वेपथुश्रयज्जानिमोहास्तथा ।
 अदो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे
 पुरातनचिकित्सकैः स इह सुमनञ्जो
 मनः ॥ १९ ॥
 दोषास्त्रीवतरा भवन्ति वलिनः सर्वेऽपि यत्र
 ज्वरे
 मोहोऽतीव विषेयता विकलता श्वासो भ्रष्ट
 मृकता ।
 दाहश्चिक्कागमाननश्च दहनो मन्दो वलस्य
 क्षयः
 सोऽभिन्यास इति प्रकीर्तित इह प्राप्ते-
 भिषग्भिः पुराः ॥ २० ॥
 त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भ्रष्टा
 श्वा कठिनकण्ठकोस्तद्वत् मृकता मृदुता ।
 श्रुतिवतिनलक्षितो श्वसनकासवन्तप्रयः
 पुरातनभिषग्बरास्त्रिमिह जिह्वकं चक्षते ॥ २१ ॥
 अथातिप्रथिता भवेच्छ्वयुषस्युता सन्निवृ-
 प्रभूतकफता सुखे विगतनिद्रता कासवक् ।
 समस्तमिति कीर्तितं भवति लक्ष्यं यत्र ज्वरे
 त्रिदोषजनिते बुधेः स हि निगद्यते सन्निगः ॥ २२ ॥
 यस्मिन् लक्ष्यमेतदस्ति सकलैर्होषैरदिते ज्वरे-
 ऽनर्गं मूर्द्धविधूननं सकसनं सञ्जाङ्गपीडाधिका ।
 चिक्काश्वाससदाहमोहसहितो दंष्ट्रेति सन्ततता
 वैकल्यश्च दृष्टावचामि सुनिभिः सङ्कीर्तितः
 मोऽन्तकः ॥ २३ ॥
 दाहोऽधिको भवति यत्र दृष्टा च तीव्रा
 श्वासप्रलापविरचितभ्रममोहपीडाः ।
 मन्वा हृत्क्षयनकण्ठरुजा अमाश्च
 रुग्दाहसङ्घातं हृत्तन्त्रमवो ज्वरोऽयम् ॥ २४ ॥
 गायति दृष्टति हंसति प्रलपति विस्मृतं विरो-
 क्षति संक्षीत् ।
 दाहक्षयामयार्तो दोषत्रयचित्तविभ्रमो ज्वर-
 वात् ॥ २५ ॥

सन्निपा

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
 स्यात् कर्मफलविषये श्वयथुर्वेधा च ।
 कण्ठग्रहो वधिरताश्वसपक्षपा-
 प्रस्तेदमोददृष्टानि च कर्मकाण्डे ॥ १२ ॥
 कण्ठः शूलश्रावणवद्वदतिश्रासः प्रलापोऽरुचि-
 र्नाहो देहज्जा लघापि च हस्तुस्तम्भः शरीरो-
 ऽर्निस्तथा ।
 मोहो वेपथुना सचेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
 यत्र स्यात् स हि कण्ठकुञ्ज उदितः प्राग्ने-
 श्चिक्निस्त्रासुवे ॥ १३ ॥ * ॥
 सन्निपाकस्तु साध्यः स्यात्तन्निपाकश्चित्तिवश्रमः ।
 कर्मको लिङ्गकः कण्ठकुञ्जः पश्चापि कष्टकाः ॥
 रग्गदाहस्तनिकष्टेन संसाध्यस्तेषु भाषितः ।
 रक्तघ्नीवी भुम्बनेचः शीतमात्रः प्रलापकः ।
 अभिव्यासोऽन्तकश्चैत यद्वसाध्याः प्रको-
 ऽन्तिताः ॥ १४ ॥ * ॥
 अथ तन्नाम्नरे । वातोत्प्लावनादीनां सन्निपात-
 ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि
 त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।
 “कुम्भीपाकः प्रोक्तुर्नावः प्रलापी
 स्यान्तर्हो ह्येषपातोऽन्तकश्च ।
 यमोदाहृष्टाय हारिद्रसंज्ञो
 भेदा यते सन्निपातज्वरस्य ॥
 अजघोषभूतहासो यन्नापीडश्च सत्यासः ।
 मश्रोषो च विशेषास्त्येवोक्तास्त्योदश च ॥”
 अथेषां लक्षणानि ।
 “घोनाविवरभरद्गुणोष्णसितनीललोहितं
 सार्पि ।
 विलुट्ठं मल्लकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं
 विज्ञातु ॥
 उत्पद्यते यः खमङ्गं क्षिप्यथस्तान्निपात-
 सुच्छुसित ।
 तं प्रोक्तुर्नावज्जुष्टं विचित्रकष्टं विज्ञानीयात् ॥
 खेदभमाङ्गपीडा कस्यो दधुर्धमी यथा कण्ठे ।
 गात्रञ्च गुर्व्यतीदं प्रलापिजुष्टश्च जायते
 लिङ्गम् ॥
 अन्तर्होऽहः शैवं वदित्व यस्या विशेषतः श्वासः ।
 अङ्गमिव दम्बकणं सोऽन्तर्होऽहार्हितः कथितः ॥
 नक्तं दिवा न निद्रास्तपेपि यज्ज्ञाति र्गुणधौर्ध्रमसः ।
 उत्थाय दृष्टपाते भ्रमातुरः सन्त्यतो भ्रमति ॥”
 नभसो यज्ज्ञाति आकाशात् किञ्चिदुपहोतुं
 करौ प्रसारयति इत्यर्थः ।
 “संपूर्यते शरीरं अस्थिभिरभितच्छधोदरं
 मरुता ।
 श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तर्होऽहः ॥
 परिधावतीव गात्रे रक्तापाने भुजमपतग-
 हारिणगणः ।
 वेपथुमतः सदाहृष्ट्योदीदाहज्वरार्णस्य ॥”
 रक्तापाने पीडाभाजनं । गात्रस्य विशेषणमेतत् ।
 “वस्थातिपीतमङ्गनयने सुतरामणं ततोऽप्य-
 धिकम् ।
 हाहोतिशीततर वदिरस्य स हारिद्रको ग्रेयः ॥

सन्निपा

हृगलकशरीरगन्धः स्तम्बज्जावात्रिरुद्धगल-
 रन्ध्रः ।
 अजघोषसन्निपातादाताम्नाच्चः पुमान् भवति ॥
 शब्दादीनधिगच्छति न स्यान्निपयान् यदी-
 न्द्रिययामः ।
 हसति प्रलपति पठयं न ज्ञेयो भूतहासान्तः ॥
 येन सुहृज्वरदेगादुपस्थेवावपीडयते गात्रम् ।
 रक्तं पीनञ्च वमेत् यन्नापीडः स विज्ञेयः ॥
 अतिमरति वमति कूजति गात्राण्यभितच्छिरं
 नरः क्षिपति ।
 स न्याससन्निपाते प्रलपति सुयाचितमल्लो
 भवति ॥
 मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽवलो मलोन्-
 सगात् ।
 संशोषिणि सितपिडकामखलवृत्तो ज्वरे भवति ॥
 नारायण एव भिषगभेषजमेतेषु जाह्नवीनोरम् ।
 नेत्रव्यहेतुरेको निबन्धं चतुष्पयोऽध्ययः ॥ १५ ॥ * ॥
 अथास्त्राध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमृते सुदाख्यः ।
 शीथः सजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥”
 सुदाख्यः मारकत्वात् यत्नस्तेन शीथेन कश्चि-
 द्देव प्रमुच्यते । कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः ।
 “सन्निपातज्वरान् कष्टानवाध्यानपरे जगुः ।
 दोषे विवृष्टे नष्टेऽर्थो नर्त्तनसम्पूर्णलक्ष्यः ।
 सन्निपातज्वरेऽसाध्यः कष्टनाशस्ततोऽन्यथा ॥”
 दोषे पित्तकफे । विवृष्टे अपक्वे सर्वसम्पूर्ण-
 लक्ष्ये, सञ्चालि दाहश्रीगादीनि सम्पूर्णानि
 अमृतानि प्रोढानानि यावत् लक्षणानि वक्ष्य-
 मः । ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अमो दीप्ति स्तस्य-
 लक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ * ॥
 अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
 “सन्निपातार्णवे मर्मं योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
 कस्तेन न कृतो धर्मः काश्च पूर्वा न सोऽर्हति ॥
 द्युतना सह याह्वय सन्निपातं चिकित्सता ।
 यच्च तत्र भवेज्ज्येता स जैतामयसङ्कुले ॥
 श्लेष्मनिग्रहमेवाहौ कुर्थाह्याधौ त्रिदोषजे ।
 निरस्ते श्लेष्मिणि तस्य सोतःसह्याटितेषु च ।
 लाघवं जायते सदास्तृणा चैवोपश्राम्यति ॥ १७ ॥ * ॥
 मेहोऽप्याह ।
 “सन्निपातज्वरे पूर्व्यं कुर्थाहामकफापहम् ।
 पक्षात् श्लेष्मिणि संज्ञौष्ये श्रमयेत् पित्तमारुतो ॥”
 इति ॥ * ॥
 ननु तन्नाम्नरे प्रथमं पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
 यथा,—
 “श्रमयेत् पित्तमेवाहौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्वि ज्वरार्णवे विशेषतः ॥” इति ।
 अन्यत्रापि ।
 “समवाये त्रिदोषाणां पूर्व्यं पित्तसुपाचरेत् ।
 ज्वरे चैवातिचारे च सर्व्वकाम्यञ्च मारुतः ॥”
 इति ॥
 तथाच प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता ।
 यथा,—

सन्निपा

“वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ॥”
 इति ॥ * ॥
 तत्र व्यवस्थामाह तन्नाम्नरे ।
 “ज्वरे त्रिदोषजे सामे श्रमयेत् प्रथमं कफम् ।
 जीर्ण्येवामे जयेत् पित्तं निरामे त्वनिलं जयेत् ॥”
 इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सव्यधरे ।
 अन्ये लिति समाधत्ते ।
 “त्रयाणां वा जयेत् पूर्व्यं तं यः स्याद्वलचरः ।”
 इति ।
 तथा च ।
 “संसर्गं यो गरीयान् स्यादुपक्रमः स वै भवेत् ।
 श्वेदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥” इति ॥
 संसर्गं दोषद्वयसंसर्गं । गरीरान् बलवत्तरः ।
 “अंशार्णं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नेत्रं शक्नुयात् ।
 क्रियां साधारण्यं तत्र विदधोत चिक्निस्सकः ॥
 लङ्घनं वाङ्मुखास्तेदो नश्यं निहोवनं तथा ।
 अवलेशोऽङ्गनश्चैव प्राक् प्रयोष्यं त्रिदोषजे ॥”
 ज्वर इति शेषः ॥ १८ ॥ ननु ।
 “क्रियायास्तु गुणालामे क्रियामन्त्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्व्यस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हिनः ॥”
 इति वचनेन क्रियासङ्कस्य निषिद्धत्वात् जथ-
 मत्र नश्यनिहोवनावलेशाङ्गानि युगपद्विधो-
 यन्ते इत्याशङ्क्यामाह ।
 “क्रियाभिस्तुल्यत्वाभिः क्रियामाङ्ग्यमिच्छते ।
 भिन्नरूपतयेतास्तु नहि कुर्वन्त दूषणम् ॥ १९ ॥ * ॥
 तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।
 “त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
 लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्थाह्यारोग्यदर्शनात् ॥”
 लङ्घनं त्रिरात्रादिकल्प उल्लेखवाताद्यप्युक्तम् ।
 दोषाणां शीघ्रमध्यमन्दशक्तिकत्वात् आधिष्ठमा-
 वाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगाता-
 दर्शनं स्यात्तद्वदा लङ्घनं कुर्थात् । यतेन
 त्रिरात्राद्यधेरनियतत्वं सूचितम् । अतएव
 सुश्रुतः प्राह ।
 “सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 पुनर्धोरतरां भूत्वा प्रथमं यान्ति हन्ति वा ॥”
 धोरतर इति धोरः स्वभावादिव तदा धोरतरो
 भूवेति ॥ * ॥ हननप्रथमनयोः कारणमाह ।
 “पित्तकफानिगुह्य दशदिवसदादशाहसप्ता-
 हात् ।
 हन्ति विसृज्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपा-
 कात् ॥”
 त्रिदोषजो ज्वर इति शेषः । धातुमलपाकात्
 धातुपाकाहन्ति मलपाकाहिसृज्यतीत्यर्थः ।
 धातुमलपाके प्राक्तनकर्मेव हेतुः । तत्र यदि
 जीवनसंबर्द्धकं कर्मास्ति तदा मः पाकोऽन्यथा
 धातुपाकः । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको
 बाह्यः ॥ २० ॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।
 “निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवा-
 र्च्यौ ।
 अरतिवैकल्यानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥”
 विष्टम्भ उदरस्य । गौरवं गात्राणाम् । अन्यच्च ।

सन्निपा

“नवाधमानो हृदि नाभिदेशे
गात्रेषु वा पाकव्यायुतेषु ।
पीडाञ्जरातोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकौ कथितो भिषग्भिः ॥”

अपरच ।

“नाभेऽङ्गुलिद्वयोऽधस्तात् पीडाते अथवा यदि ।
धातोः पाकं विज्ञानीयादथवा तु मलस्य च ।”
मलपाकत्रयमाह ।

“दोषप्रकृतिवैकल्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।
इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणम् ॥”
दोषप्रकृतिवैकल्यं दोषा वातादयस्त्रिधा प्रकृति-
त्रयपुद्गादगौरवादिकरणं तस्य वैकल्यं वैप-
रीत्यम् । वैमल्यं मलराहित्यम् । मलानां
दोषाणाम् । अन्यच्च ।

“शब्दहीन्रियपक्षकस्य पटुता वहेष्य यत्र क्रमात्
लघ्वादिप्रश्नो ज्वरस्य न्युत्पत्ता त दोषपाकं
वरेत् ।

हृन्नाभ्योरतिवेदनातिमरणं तीव्रो ज्वरस्तृणद-
न्वासाधिक्यमरोचको रतिरिति स्याद्वातु-
पाकाकृतिः ॥” * ॥

ग्रामस्थाधिक्येन सप्तमद्विषयव्यतिक्रमे पर-
मावधिमाह । हारोतः ।

सप्तमो द्विगुणा यावद्भवत्कादशौ तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा भोक्ष्य च वधाय च ॥”
तस्यैकादशी चागमनदिवस संविज्ञाय वोढव्या
तेनागमनदिवसं नीत्वा दशमौ द्वादशी च अत्र
गात्रिरित्यध्याह्नयते ।

“मन्निपातज्वरो पूर्वैः सम्यग्गुणजनमाचरेत् ।
इतं शीतं पिबेद्भक्षः समये मेयजं भजेत् ॥
मन्निपातेन लब्धत्वा पार्श्वे च तापुशेषितम् ।
यः पाययेज्जलं शीतं स न्युत्पन्नरिविग्रहः ॥”
शीतं अकथितम् । इतं तु शीतं विहितमेव
इति लङ्घनम् ॥ * ॥ अथ बाणुकाखेदः ।

“वातश्चेकृतं खेदान् कारयेद्दन्तिर्मितान् ।
स्निग्धः खेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
खर्परश्चपटस्थितकाङ्गिकसंक्षिप्तबाणुकाखेदः ।
प्रथमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादौत् ॥
श्रोतसामार्द्रं हत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफसम्भं खेदो ज्वरमपोहति ॥”
इति बाणुकाखेदः ॥ * ॥

अथ नखम् ।

“सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
वल्कल्लेखं संपिष्टं नखं तन्नानिवारयम् ॥”
श्वेतमरिचं शिशुनीजम् । सैन्धवादिनखम् ॥
“मधुकसारचिन्मूत्रवचोषणकणाः समाः ।
अक्षयं पिष्टान्मवा नखं दद्यात् संज्ञाप्रबोध-
नम् ॥”

इति मधुकसारादिनखम् ॥

“मातुलुङ्गाद् कारसं कोष्ठां चिलवणान्वितम् ।
अमृदा सिद्धविहितं नखं वीर्यं प्रयोजयेत् ॥
केन प्रमितये स्त्रीणां प्रभिन्नश्च प्रसिद्यते ।
श्रीरोद्धयकण्डूपापार्श्वे चोपश्राव्यति ॥

सन्निपा

मोहामयेन मुग्धं बोधयितुं यादृशः शक्तः ।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृकं परं
किञ्चित् ॥”
इति नखम् ॥ * ॥

अथ निष्ठोवनम् ।

“जिह्वातालुगलक्लोम मरुत्पित्तेन चोच्छ्रितः ।
नदा स चारयेच्छोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥
स्पृष्टनञ्च तदा जिह्वां लेपयेन्मधुपिष्टया ।
द्राक्ष्या साव्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा
न्युत्पत्ता ॥

आर्द्रकस्य रसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् ।
आकण्डाह्वारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥
तेनास्य हृदयकोममन्यापार्श्वे शिरोगणत् ।
नीलोऽप्याकण्डूते स्त्रीणां लाघव चास्य जायते ॥
पद्मभेदो ज्वरो रूक्षा निद्राश्वासगलामयाः ।
सुखान्तिगौरव जाड्यासुक्तेष्वप्युपश्राव्यति ॥
सङ्गं हिंस्त्रिस्तुः कुर्याद्दृष्ट्वा दोषवलावलम् ।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम् ॥”
इति कवलग्रहः ॥ * ॥

अथावलेहः ।

“कटुफलं पौष्करं शङ्खी खोषं यासञ्च कारवी ।
श्लक्ष्णचूर्णोक्तं चेतु मधुना सह लेहयेत् ॥
यथावलेहिका हन्ति मन्निपातं रुदाखम् ।
हृक्का श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ।
एतद्योष्यं कफाद्रेके चूर्णमाद्रकजै रमेः ॥”
तन्नान्तरे च उक्तम् ।
“अष्टाङ्गं मधुना लिङ्गादाद्रकस्य रसेन वा ।
संमोहं दारुणं हन्त्याचन्द्राकाससमन्वितम् ॥”
इति ।

“सञ्जेषु सन्निपातेषु न जौद्रमवधारयेत् ।
शीतोपचारि चौरं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते ॥”
अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु स्त्रीणां निग्र-
हार्थं सन्ध्या खेदो हित उक्तः । अत्राग्नि-
सम्बन्धाद्देहस्थोष्णता तिष्ठेदेव । उष्णेन मधुना
विरोधः । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।

“उष्णोऽग्निरुध्यत सर्वे विधान्वयतया मधु ।
उष्णार्तसुखोरुण्यश्च तन्निहन्ति यथा विषम् ॥”
इति ॥

शीतोपचारि जौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्या-
स्तीति शीतोपचारि । शीतश्चात्र सन्निपाते
विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्ध्वज्वरोग-
हरणात् सायसुपज्ज्यते । यत उक्तं चरकेण ।
“उर्ध्वज्वरगदशी या सा सायमवलेहिका ।
अधोरोमहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयु-
ज्यते ॥”

पौष्करं पुष्करमूलं सल्लामे कुष्ठं देयम् ।
शङ्खी कर्कटशङ्खी । खोषं सुखीपिप्पलीमरि-
चाणि । यासो यवासः । केचिदयासस्यानि
यवानां प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरैला इति
लोके । अष्टाङ्गावलेहिका ॥ * ॥
“खिन्नमालनं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
विश्वमेयजं युक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥

सन्निपा

तेनाशु श्वास्यति श्वासः कासो रूक्षास्त्विति
स्तथा ॥”
इत्यवलेहः ॥ * ॥

अथाङ्गनम् ।

“श्रीरोषवीजगोमूत्रकण्ठामरिचसैन्धवेः ।
अङ्गनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचेः ॥”
इति श्रीरोषवीजाङ्गनम् ॥ * ॥
“अथोरजं श्वेतलोध्रमङ्गनं मरिचं तथा ।
गोपितेन समायुक्तं तन्नाशाशनसुतमम् ॥”
गोपितं गोरौचना । लौहचूर्णाङ्गनम् ॥ * ॥
“अङ्गनं सन्ध्यागारब्धं मधुमिन्धुशिलोषणं ।
प्रमोहद्वन्द्वं भवति भाषितं भिषजां वरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषण मरिचम् । इत्य-
ङ्गनम् ॥ * ॥ अथ कायः ।

“सूतं विषञ्च मरिचं तुल्यकं नवसादरम् ।
चूर्णितं स्वरसैर्मयं घृत्तपञ्चरसोनयाः ॥
सन्निपातज्वते मोहो रूद्धिं लिम्प्य पदोपरि ।
अप्यिष्यथास्तेनेव लेपं कुर्यात् पदोपरि ॥”
पदं पीठ इति लोके ।

“विश्वश्लोनाकगम्भीरौपाटलागणिकारिकाः ।
पाचनं वातकफहृत् पञ्चमूलमिदं मज्जत ॥
शालपर्णी पृथ्थिपर्णी दृढती कण्टकारिका ।
गोक्षुरो वातपित्तघ्नं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलं तत् पिप्पलीचूर्णसयुतम् ।
सन्निपातज्वरं हन्ति हृत्कण्ठग्रहनाशनम् ॥
तन्नावातकफातङ्गश्वासपार्श्वान्निषासुतम् ।
महान्ति यानि मूलानि काण्डगर्भाणि यानि
च ।

तेषां वल्कलं ग्राह्यं ब्रह्ममूलानि कृतसुश्रु ॥
अत्र विस्वादीना पञ्चानां मूलस्य वल्कलं
ग्राह्यम् । दशमूलकायः ॥ * ॥
“दशमूलकोषायस्तु स पौष्करकणान्वितः ।
सन्निपातज्वरं देयः श्वासकाससमन्वितः ॥”
इति द्वादशाङ्गकायः ॥ * ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्पत्ते वा
त्रिदोषे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्धार्धेन वा चितृता विमिश्रः ॥”

किराततित्तादियथा,—
“किराततित्ताक्तो सुप्तं गुडची विश्वमेयजम् ।
किरातादिगणो ह्येष चातुर्भेदकमिष्यति ॥”
इति चतुर्दशाङ्गकायः ॥ * ॥

“दशमूलो शटो शङ्खी पौष्करं सदुरालम् ।
भागौ कुटजवीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृदयपापार्श्वान्निषासहृत्कावमीहरः ॥”
इत्यष्टादशाङ्गकायः ॥ * ॥

“भूनिष्वदरदशमूलमजौषधाब्ध-
तित्तेज्वीजघनिनेभक्त्याकाशयः ।
तन्नाप्रलापकसनाश्चिरादामोह-
श्वासत्रिदोषजनितज्वराशनः स्यात् ॥”
इति द्वितीयोऽष्टादशाङ्गकायः ॥

सन्निपा

“किरातनिस्तकं सुत्तं गुडची विश्वमेधजम् ।
पाटोदीचं ऋणालञ्च श्रुतं पिप्पलाधिके पितृन ॥”

इति किरातादिमन्त्रकम् ॥ २ ॥

अथ कपोलखण्डसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“हृत्त्वौ पौष्करं भार्गी शटी शङ्खी डुरा-
लभा ।

वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
हृत्त्वोदिगंघः शस्तः सन्निपाते कफोत्तर ।
श्वासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेऽपि ॥”

इति हृत्त्वोदिगंघः ॥ २ ॥

अथ वातपित्तोत्थखण्डसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“वातपित्तहरं वृत्तं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
तत्काथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥”

इति लघुपञ्चमूलकम् ॥ ३ ॥

अथ वातपित्तोत्थखण्डसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“किरातनिस्तकं सुत्तं गुडची विश्वमेधजम् ।
नातुर्भद्रकमिषाहृत्वातस्त्रोत्थखण्डे ज्वरे ॥”

इति चातुर्भद्रकगण्डः ॥ ४ ॥

अथ पित्तस्त्रोत्थखण्डसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“पपेटं कटफलं कुष्ठसुषीरं चन्दनं जलम् ।
नागरं सुक्तं शङ्खी पिप्पलीषां श्रुतं हितम् ।
वृष्णादाहमिषान्येषु पित्तस्त्रोत्थखण्डे ज्वरे ॥”

इति पपेटादिगण्डः ॥ ५ ॥

अथ वातपित्तस्त्रोत्थखण्डसन्निपातञ्चरस्य चिकित्सा ।
“नागरं धान्यकं भार्गी पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
पटोलं पित्तमहञ्च त्रिफला मधुकं जला ॥

शर्करा कटुका सुखा गजाङ्गा आधिघातकः ।
किरातनिस्तकमन्त्रा दशमूलौ निदिग्धिका ॥
योगराजो निहन्त्येष सन्निपातत्रिकोत्थखण्डम् ।
सन्निपातसमुत्थानं ऋतुमध्यागतं जयेत् ॥”

गजाङ्गा गजपिप्पली । आधिघातकः आरवधः ।
निदिग्धिका हेतुगुणार्थे पृथक् पठिता । इति
योगराजकाण्डः ॥ ६ ॥ अथ प्रवृद्धमध्यहीनवा-
तादिजनितसन्निपातञ्चराणां वक्ष्या तन्त्रेण
चिकित्सामाह ।

“प्रवृद्धं कर्षवेदीषं क्षीणं संवर्धयेद्विषकम् ।
किंक्षेयं विधातया दोषयोऽङ्गुलीनयोः ॥”

अस्यायमर्थः । प्रवृद्धं दोषं कर्षयेत् तत्क्षेय-
हेतुभिरौषधान्विचारे; क्षीणं त्वसमीकृत्यात् ।
क्षीणं दोषं संवर्धयेत् । तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्वि-
चारे संवर्धयेत् । तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्विचारे संवर्धयेत् ।

“प्रवृद्धं सन्निपे दोषे मध्यमः खयमेव हि ।
शान्तिं याति समं नीते त्वद्वन्धोऽनुवन्धवत् ॥”

अस्यायमर्थः । वर्षासु वायुरनुवन्धः सेवः ।
प्रधानमिति यावत् । पित्तस्त्रोत्थानावबुधन्वा
वायोरनुचरौ शरदि पित्तमनुवन्धं कफोऽनु-
वन्धः । वसन्ते कफोऽनुवन्धो वातपित्तं अनुवन्धन्वा
तत्र यथावद्वन्धे प्रशमं नीतेऽनुवन्धः खयमेव
शान्तिं याति । तथा प्रवृद्धं दोषे श्रमिमे द्वास-
यिषा समीकृतये मध्यमो दोषो हि निश्चयेन
खयमेव शान्तिं याति प्रकृतौ भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ श्रौताङ्गादीनां सन्निपातञ्चराणां च यो-

सन्निपा

दशानां विशिष्टा चिकित्सा । तत्र श्रौताङ्गस्य
चिकित्सामाह ।

“भास्वन्मूलं त्रैरकं योषभार्गी-

याप्रोशुखीपुष्करं योजनेन ।

सिद्धं सदा, श्रौताङ्गातिमोह-

श्वांसंक्षोभककासासिद्धन्ति ॥”

भास्वन्मूलं अर्कमूलम् ।

“कक्रोटिकाकन्दरजः कुलथ-

लथावचाकटुफलकृष्णजौरैः ।

किरातनिस्तानलकटुलावु-

पथ्याभिरुहत्तममत्र शस्तम् ॥”

कक्रोटिकाकन्दरजः खखसासूलरजः ।

“रचविषमरिचमहेशप्रियफलभस्मैकभूचतुर्व-
सुभिः ।

भाग्भिनसुङ्गुनसिद्धमभितस्त्रेदशैवहरम् ॥” ॥ ८ ॥

अथ तन्त्रिकस्य चिकित्सा ।

“चुद्राह्वातागारपौष्कराणि

श्रुतानि पीतानि शिवायुतानि ।

युखीकृष्णागस्तिरभोषणानि

नखेन तन्त्राविजयोत्थखण्डानि ॥

मरिचकचपञ्चपञ्चा वषा रक्त्

कमिह्वरनागरशल्वेरीगवाक्षः ।

कृगलकजलकल्किता नितान्त

नसि निहिता ननु तन्त्रिकं जयन्ति ॥”

कचः वालकः । पञ्चपञ्चा दाहहरिद्रा । रक्त्-
कुष्ठम् । कमिह्वरो विडङ्गः । शल्वेरी हरिद्रा ।

गवाक्षो इन्द्रवारुणी । नसि नामिकायाम् ।

“तुरङ्गलालवयोत्तमेन्द्रः

मनःशिलाभागधिका मधुनि ।

नियोजितान्यकिणि निश्चितं द्राक्

तन्त्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”

लवणोत्तमं सेव्यम् । इन्द्रः कर्पूरः । निद्रा
अतिनिद्रा ॥ ९ ॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा ।

“सतगरवरित्तो रेवताम्बोदितित्ता-

नलदतुरगगन्धामारतोहाहुराः ।

मलयजदशमूलौशरपुष्पौसुपकाः

प्रलपनमपञ्चरुः पानतो नातिदूरात् ॥”

वरित्तोऽत्र पपटो न तु मज्जानिस्सन्धा-
न्तराशुरोघात् । नलदं लामञ्चकम् । तदलाभा-

दुशीरं ग्राह्यम् । भारतो ब्राह्मी । वरम्भी
इति लोके । हारहूरा ब्राह्मी ।

“साम्बन्धेन रज्जुनन्त्रेणोत्थोत्थमितसेवनेः ।

सर्वतो विक्रतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥” ॥ १० ॥

अथ रक्तहीनचिकित्सा ।

“रौहिधन्वयवासकवास-

पपटगन्धलताकटुकाभिः ।

शर्करया सममेव कषायः

क्षतजहोविन उदित उपायः ॥”

रौहिधं सुगन्धलवविशेषः । रौहित इति
लोके । गन्धलता प्रियङ्गुः ।

“पद्मकचन्दनपपटसुखा-

जातिवराखण्डचन्दनवारि ।

सन्निपा

क्षौतकनिम्बयुतं परिपकं

वारि भवेद्विह श्रोमिन्तहारि ॥”

क्षौतकं यक्षीमधुकम् । इह रक्तहीनिवि ।

“मधुकमधुकपल्लवकापथ-

श्चन्दनपल्लवदारुसनाथः ।

श्रीपङ्गीफलश्रीतकषायः

सशित इह स्यादसजयाय ॥”

पल्लवं पत्रकम् । पाथः वालः । सनाथः सप्र-
धानः । श्रीपङ्गी गम्भारी ॥ ११ ॥ अथ सुम-

नेत्रस्य चिकित्सा ।

“तुरङ्गगन्धालवयोऽगन्धा-

मधुकचरोषणमागधीभिः ।

वस्त्रासुशुखीलसुनात्विभि-

र्नस्यं त्वसम्भुमदृशं करोति ॥” ॥ १२ ॥

अथाभिन्यासस्य चिकित्सा ।

“शङ्खीभार्ग्यभयानाजीकाभाभूनिस्सपपटैः ।

देवदारुवचाकुष्ठयासकटुफलनागरेः ॥

सुक्तधाम्याकित्तित्तन्त्रयवपाटोहरेणभिः ।

हस्तिपिप्लवपाभार्गपिप्लवौमूलचित्रकैः ॥

विशालरम्भारिष्टशटीवाक्कुचिकापलेः ।

विडङ्गरजनीदान्त्रौयवानौदयसुतेः ॥

समाश्लेषितः काथो हिङ्गुर्भ्रकरसान्वितः ।

अभिन्यासञ्चर घोरं हन्ति तन्त्राच्च तत्तृणान् ॥

प्रमोह कर्मयुलञ्च सन्निपातौक्थोदृशः ।

हिक्कां स्वासञ्च कासञ्च तथा सर्वानुपद्रवान् ॥”

इति शङ्खादिगण्डः ॥ १३ ॥

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा ।

“किरातनिस्तान्कुलकल्किञ्ज-

कच रक्तयाकटुतेलवृत्तः ।

अन्तद्वयं मशमयनसहा

दोषास्तुतो दाशरथिवैषाज्यम् ॥”

आकुलकत् अकारकरह इति लोके । कलिञ्ज
कुलिञ्ज इति लोके । अन्तद्वयः वीजपूरादि-

रसः । इति किरातादिगण्डः ॥ १४ ॥

“शालूरपङ्गी मालूरमलामयमधुयुता ।

शम्भुकपुष्पौ सहिता सेया वाचां विप्रुहये ॥”

शालूरपङ्गी ब्राह्मी । मालूरमूलं विस्मूलम् ।

आमयः कुष्ठम् । शम्भुकपुष्पौ शक्रपुष्पौ । शालूर-

पण्यादिरवलेहः ॥ १५ ॥

“चुद्रा नागरपुष्करावन्धलता ब्राह्मीवचा

सुवता

भार्गी वासकया सतोयसुरसा काथो जये-

न्निहकम् ।

विश्वार्क्मविभारोद्युगवरावत्सादनीवारिद-

यात्रौनिस्सपटोलपुष्करवटाखण्डासिद्धि

क्षतः ॥”

पुष्करं पुष्करमूलम् । तथा चामरविहः ।

“अथ पुष्करकाश्वीरपञ्चपञ्चाणि पौष्करैः ।

सुवता गन्धपलाशौ काश्वीरैः प्रसिद्धा । सुरसा

तुलसी । विश्वादिर्धोमान्तरम् । वस्त्रं पपटः ।

विभावरीयुगं हरिद्रा दाहहरिद्रा च । वरा

त्रिफला । वस्त्रादनी गुडचूरी । यात्रौ कण्ठ-

सन्निपा

कारिका । रक्कुष्ठम् ॥ ३ ॥ अथ सन्निगस्य चिकित्सा ।

“शटीसुरतस्तत्ताः स्खरिदारराज्जाः समाः सनागरसुधान्विताः पिव श्रुतावरीसंयुताः ।
शङ्खलनपाचिताः सद्यः पुरेण सन्निगह-
यथापहतये वृथा शिथिरसेवनं मा कथाः ॥”
उत्तमा त्रिफला । स्खरिदार विद्यारा इति लोके । सुधा गुडची । पुरी गुग्गुलुः ।
“वचाकवचकच्छुरासहचरास्तभङ्गुरा-
सुराङ्गवननागरतरुणदारराज्जापुराः ।
वृथातरुणभीरुभिः सह भवन्ति सन्निगह-
यथोरुजहिमङ्गमभ्रमणपञ्चातद्वृष्टः ॥”
कवच, पर्पटकः । कच्छुरा यवावः । भङ्गुरा
अतिविषा । सुराङ्गं देवदारु । अतरुणदार
वृद्धदारु । पुरी गुग्गुलुः । वृथा वृद्धहन्ती
यरखन्वत् पञ्चविटपा तदन्तर्भागे दन्ती च ग्राह्या
समानगुणत्वात् । तरुण यरखः । भीरु, श्रुता-
वरी ।

“सुरदार शटी सुधालता
सुवहा शुष्कयुता श्रुता जले ।
सपुराः श्रमयन्ति सेविताः
मन्तं सन्निगन्तं सदागन्तिम् ॥”

सुवहा राज्ञा ।

“सुक्षेरेणप्राणदावागदार-
च्छिन्नाराजाभीरुकर्चुरतिता ।
वासो विश्वा पञ्चल्लोयुगाष्टा
हन्त्यान्त्यास्तमसन्निगहान्तोः ॥”

प्राणदा हरितकी । वागः नीलपुष्पसहचरः ।
तिक्ता कटुका ॥ ३ ॥ अथान्तके विधिः ।

“इहापहय व्रतसुखावारि
ज्वरारिपूयादिगदापहारि ।
ज्वरच्छिदं जीवितदृष्टं निर्वं
श्लुङ्गयं चेतसि चिन्तयस्व ॥”

इह अन्तके । व्रतं लङ्घनादिनियमम् ।

“कर्पूरप्रकारवदातवपुषं सद्योगमुद्राजुवं
शम्भुस्तज्जगु भावुकवुष भालस्फुरच्चक्षुषम् ।
संपूर्णान्तज्जगुभसम्भक्तं शुभाजमालाधरं
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापचरं चन्द्रार्द्धमोर्लिं
सुहि ॥

भिषग्भिरिति निर्णीतं सन्निपातेऽन्तकाभिधे ।
मेवजं जाङ्गवीनीरं वेदो गोविन्द ख हि ॥” ॥
अथ रम्हाहस्य चिकित्सा ।

“उशीरचन्दनोद्वेधाक्षामलकपण्डितः ।

श्रुतं शीतं जलं दद्याद्वाहलज्ज्वरशान्तये ॥”
इति वृद्धपानम् ॥ ३ ॥

“सशितो निशि पर्यवितः प्रातर्धाम्नाकतखुल-
कायः ।

पीतः श्रमयत्किरास्तहर्हाहं ज्वरं पेत्तम् ॥”
धाम्नाककायः । कण्ठतधाम्नाकानि । इति
धाम्नाककायः ॥ ३ ॥

“ग्रन्थां तैलघृतचौर्द्रेर्निहन् दाहज्वरापह्नाम् ।
कासास्त्वक्पित्तबीसर्पश्वासान् हन्ति वसौमपि ॥”

सन्निपा

तैलघृतचौर्द्रेर्निहन् न ससुखयः स्नेहेन केवलेन
मधुनापि निहन्ता । इति पथ्यावलेहः ॥ ३ ॥

“प्रशमयति दाहमचिरान् दक्षिणकर्मसुपल्लवे
लेपः ।

लेपो हिमकरमलयजनिमदलेक्तपिष्टैः ॥”
हिमकर कर्पूरः । तथा च घनसारश्चन्द्रसंज्ञ
इत्यमरः ॥

“उत्तानसुप्रस्य गभीरताम-
कांस्याटपिचि निहिते च नाभौ ।

शीताम्बुधारा वल्ला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरम् ॥

शीताम्बसा तु श्रुतशब्दं विलोडितेन
गच्छेन चन्दनयुतेन घृतेन दिग्धा ।

दाहज्वरी मकमलोत्पलमाल्यधारी
निर्मं विप्रं सन्तिलकोष्ठमनख्यकालम् ॥

काङ्गिकाङ्गपटेनावगुच्छन् दाहनाशनम् ।
अथ गीतकसन्निगहश्रीलोकतवाससा ॥ ३ ॥

अथान्तमाह ।

“दाहावमर्दितं कामं निरमं लब्धयान्वितम् ।
शङ्करामधुक्तयुक्त पावद्वेलाजतपङ्गम् ॥”

ताजतपङ्गं ताजशक्तुभिरुपतपङ्गम् ।

“वाप्य कमलहासिन्यो जलयन्त्रहाः शुभाः ।
नाथे चन्दनदिग्धाङ्गो दाहद्वेन्द्वरा मता ॥

मुक्तावलीचन्दनश्रीतलाना
सुगन्धपुण्याम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीना सुपयोधराणा-
मालिङ्गनायाशु हरन्ति दाहम् ॥

प्रकाटचास्य विद्याय ता स्त्रीरपनयेन पुनः ।
हितच भोजयेदन्नं येनाप्नोति सुखं महत् ॥”

प्रकाटक कामजतं हर्षम् ॥ ३ ॥ अथ चित्त-
भ्रमस्य चिकित्सा ।

“कथाश्रवणोग्रालवणोत्तमानि
करञ्जवीजं चण्डामलानि ।

पथ्याचिचिह्नार्थकहिङ्गुशुखी-
युतानि वस्त्रास्त्रिभिश्चित्तानि ॥

पिष्टा गुटोयं नयनं विधेया
प्रचेतनेति प्रथितान्वितार्था ।

चित्तभ्रमापस्तुतिभूतदोष-
शिरोऽचिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥”

वस्त्रास्त्रि वस्त्राङ्गम् ।

“कुम्भोद्भवतरोरमोगुहविश्वकथान्वितम् ।
निहितं नसि नृगं स्थातु चित्तभ्रमविनाशनम् ॥”

कुम्भोद्भवतरोरमः अग्नितृप्तत्वकच्छरसः ।
“सुरास्त्रिजमेधाङ्गामधूकमलयोद्भवैः ।

मरुत्तरमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांशुभिः ॥

लोहलामञ्जकेलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः ।

ग्रहदोषहरः शीतः सोमायकर उत्तमः ॥”

सुरा रकाङ्गी । स्त्रिजो बाला । मरुत्तर,
देवदारुः । पुरः गुग्गुलुः । पाणिजः गन्धः ।

पांशुः पर्पटकः । लोहं अगुरुः । लामञ्जकं
उशीरवत् पीतच्छविष्ठविश्रमः । तदन्तर्भागे
उशीरं ग्राह्यम् ।

सन्निपा

“शहीकामरदारुमत्स्यशकलास्तुक्तामलक्योऽन्तना
पथ्यारेवनामसेनकरजोराजीफलैः संयुताः ।

हन्त्युच्चित्तचरोऽथ दहं रदला द्राक्षा पटोलो
पयः

पथ्या पर्पटराजवृक्षकटुकाश्वकपुष्पः श्रुताः ॥”
शहीका द्राक्षा । मत्स्यशकला कटुका । अरि-
वतः आरम्भः । रामसेनकः किराततिलकः ।

रजः पर्पटकः । राजीफलं पटोलः । अथ
योगान्तरमाह । दहं रदला मत्स्यकपर्णो ।

सा च चार्था द्राक्षी मङ्गिजा शोणकश्च ।
तथाप्यत्र द्राक्षी ग्राह्या । यत उत्तं गुणयत्ये ।

द्राक्षी मतिप्रदा मेध्या ज्वरहन्ती रसायनीति ।
द्राक्षी वरमौ इति लोके । पयः बालकं राज-
वृक्ष आरम्भः । श्वकपुष्पौ शुकपुष्पौ ॥ ३ ॥

अथ कर्णकस्य चिकित्सा ।

“प्रलेपः समस्त नयवत्थमेकः

ससुद्रितशोधश्च रक्तावसेकः ।

विपक्षश्च शूलक्रिया पूयजित् सा
त्रयत्वं गतश्च इत तच्चिकित्सा ॥”

अथमर्थः । अल्पं तं कर्णकं एकः प्रलेपः अस्त
नाश नयति । तच्चिकित्सा त्रयचिकित्सा ।

“निशाविशालामयमाग्निमन्त्र्य-

दावोद्गुदीरुल्लजतः प्रलेपः ।

प्रभाकरचौरघुनप्रभावाद्-

अस्तं समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्नः ॥”

कुलथः कटफल शुष्कौ कारवी च सर्वांशके ।
सुखीर्योर्लेपनं कार्यं कर्णक्ये सुहृन्मृदुः ॥

गौरिक कटिनीशुष्कौ कटफलैः सवर्चैः समैः ।
उथ्यैः काङ्गिकसपिष्टैः प्रलेपः कर्णक्येन हतुः ॥

शिरुराजिकयोः पिष्ट्वा कर्णक्येन प्रलेपयेत् ।
कर्णक्येन भवः शोथस्तेन लेपेन शान्ति ॥

अशिथिरजलपरिच्छिदितं मरिचकणाजीर-
सिस्त्रुजं त्वरितम् ।

नस्यविधिसेवितं ननु कर्णक्येन नाशकदु-
ग्धदितम् ॥

भार्गीजयापौष्करकण्टकारी-
कटुत्रिकोष्माण्डकुल्लौभिः ।

कुलीरशङ्खीकटुकारसभिः
स्तन, कषायः किल कर्णकघ्नः ॥

भार्गी वभनेटी इति लोके । तदन्तर्भागे कण्ट-
कारीचूर्णं ग्राह्यम् । जया गण्डियार इति
लोके । पौष्करं पुष्करम् । उथ्या वचा ।

कुल्लौ गुडची । कुलीरशङ्खी कर्कटशङ्खी ।
रसा राज्ञा ।

“दशमूलमत्स्यशकलाचपला-

त्रिफलासमौघधिकिरातयुसम् ।

मरिचं परिकथितमाशु बला-

दपक्षिणि कर्णकघ्नः सकला ॥”

चपला पिप्पली ॥ ३ ॥ अथ कण्ठकुल्लस्य
चिकित्सा ।

“फलचिकण्ठाघणसुसकङ्घि-

कलिङ्गसिंहानवशर्वरौभिः ।

सन्निधे

काथः जनः कर्त्तानि कष्टकुलं
कष्टीरवः कुल्लरमासु यद्वत् ॥”

सिंहाननो वासकः । शर्वरी हरिद्रा ।

“किरानकटुकाकणाकुटुककटुकारोशुद्धी-
कलिङ्किलिमाभयाकटुककटुफलाभ्योधरे ।

विषामलकपुष्करानलकुलीरश्चङ्गीटये-
महौषधसखैरयं जयति कष्टकुलं गणः ॥”

शटी कचूरः । कलिङ्गः विभीतकः । किलिमं
देवदारु । कटुकं मरिचम् । विषा अतिविषा ।

पुष्करं पुष्करम्बनम् । टयः वासकः । टया-
दिभिः किंविशिष्टैः महौषधसखैः महौ-

षधस्य सखिभिः । तेन एतैः संहितेन महौ-
षधेन इत्यर्थः ॥ * ॥ अथोत्पलवतानादिप्रह-
मश्लोमवतानादिहेतुकानां कुम्भीपाकादिसन्नि-

पातज्वराणां चयोदशानां चिकित्साभिधीयते ।
ना च तुल्यहेतुकानां विस्फुरकादानां चयो-

दशानामिव विधायता । इति सन्निपातज्वरा-
धिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

सन्निपातज्वरः, पु, (सन्निपात इदतीति । रुद्ध +
क्तिम् ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्निघडः, त्रि, सम्यगवन्धनयुक्तः । संनिपूज्यवन्ध-
घातो, कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सन्निघनः, कौ, सम्यङ्निघ्नितवन्धनम् । सम्यग-
विवन्धनम् । संनिपूज्यकवन्धघातोर्नटप्रत्ययेन

निष्पन्नम् ॥

सन्निभः, त्रि, (सन्ध् क् निभातीति । सं + नि +
भा + कः ।) सङ्घः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

भागवते । ३ । १२ । २२ ।
“भगवान् यत्प्रपुत्रयो जगज्जगिन्सन्निभः ॥”)

सन्निघटगुदः, पु, (संनिघटं गुदं यस्मात् ।) गुल्म-
हारोद्भूतोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, सुश्रुते । ४ । २० । ४३ ।
“संनिघटगुदं रोगं वल्लोकं वद्भूरोद्भिणीम् ।

प्रव्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमप्यचरेत् ॥”)
तन्निदानादि चूद्भूतोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्निघटः, त्रि, (सं + नि + विष् + क्तः ।) उप-
विष्टः । यथा,—

“धियः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिलासनसन्निघटः ।

केधूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारौ हिरण्यवपुर्गुणैश्चक्रे ॥”

इत्यादिबहुदयम् ॥
निकटः । इति कैचित् ॥

सन्निघटः, कौ, (सं + नि + घ + क्तम् ।) सन्ध-
नितनम् । (यथा, रघुः । १० । २७ ।

“गतस्त्वं वीतरागाभामभूयः सन्निघटस्ये ॥”)
सन्निघेशः, पु, (संनिघश्च अनेति । सं + नि +

विश + चञ् ।) प्रतनादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-
प्रदेशः । पूर्वदिगाद्यवच्छिन्नस्यम् । इति

कलिङ्गः । पुरादेवेष्टिर्हिल्लरगभूमिः । इति
स्वाध्यायः । तत्पर्यायः । निकर्षणम् २ । इत्य-
मरभरतौ । किञ्च ।

सन्ध्यासः

“नगरादिवहिः खैरविहारचारुभूमिषु ।

तत्र ह्यथ निगदित सन्निवेशो निकर्षणम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । ११ । ७६ ।

“अश्रुत्वतीरां सुनिसन्निवेशै-

स्तमोऽपहृल्लौ तमसां वगाञ्च ॥”

संस्थानम् । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

“उत्तानपातद्वयसन्निवेशान्

प्रफुल्लराजौवमिवाङ्कमथे ॥”)

सन्निहितं, त्रि, (सं + नि + धा + क्तः ।) निकट-
स्थितम् । यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“यथादौ जग्यपते तु भूमौ सन्निहिता भवेत् ।
यावत् पुण्यममावासां दिनानि दश पञ्च च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अतिविशेषे, पु । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १६ ।

“प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् ।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥”)

सन्धः, त्रि, (सं + नि + अस् + क्तः ।) सन्ध-
न्यासीकृतः । समर्पणः । यथा,—

“योगसंघसक्तकर्मणां ज्ञानसङ्घिनसंशयम् ।
आत्मवन्त न कर्मणि निवर्त्तन्ति धनज्ञयम् ॥”

इति भगवद्गीताध्यायम् ४ अध्यायः ॥
सन्धानः, पु, (सं + नि + अस् + चञ् ।) जटा-

मांशः । इति शब्दचन्द्रिका । काव्यकर्मणां
न्यासः । यथा,—

“कान्यानां कर्मणां न्यासं सन्धानं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलव्यागं प्राहुस्त्वयां विचक्षणा ॥”

इति श्रीभगवद्गीताध्यायम् १८ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सन्धासः कर्मणां न्यासः क्षतानामकृतेः सह ।
कुशलाकुशलाभ्यान् प्रहाय न्यास उच्यते ॥”

इति मातृ १२० अध्यायः ॥ * ॥
चतुर्थाश्रमः । तदाश्रमधर्मा यथा,—

“सर्वसङ्गपरिव्यागो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकास्त्रिंश वचतिष्ठिरम् ॥

अनारम्भस्वपाहारे भिक्षा विप्रैश्च निन्दिते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा ह्यात्मविवेकधनम् ॥

चतुर्थं चाश्रमे धर्मांश्चक्षाभिक्षा प्रकौर्त्तितः ॥”
इति वामने १४ अध्यायः ॥ * ॥

तदाश्रमकालादि यथा,—
“एवं वनाश्रमे स्थिता ऋतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं सन्ध्यासेन नयेत् क्रमात् ॥
अयोनाम्नि सन्ध्याय द्विजः प्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
यदा मनसि सम्पन्नं वेदेषां सर्ववस्तुषु ।

तदा सन्ध्यासमिच्छेत् पतितः स्याद्विपर्यये ॥
प्राजापत्याक्रियेष्टिमायेषीमथवा पुनः ।

दान्तः पक्कवायोऽथौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥”
इति कौर्मि उपनिषागे २७ अध्यायः ॥ * ॥

कलौ चन्द्रिवैश्वयोः सन्ध्यासन्निवेशो यथा,—
“अश्वमेधं गवाक्षमं सन्ध्यासं पलपेठकम् ।

सन्ध्यासी

देवरेण सुनोतुर्पत्तं कलौ पञ्च विवर्त्तयेत् ॥”

इति कलौ सन्ध्यासन्निवेशकं चन्द्रिवैश्वविष-
यकम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ सन्ध्यासप्रति-

वेधश्च कलौ चन्द्रविशोर्भवेत् । इति मलमास-
तत्त्वप्रतिज्ञायां श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥ * ॥

सन्ध्यासे सन्ध्यासकरग्रहमात्रं यथा,—
“चेन्न शिवोत्सव कुर्यात् श्रवणमौत्सवोत्सवे ।

स्वायात् त्रिसंख्यं रात्रौ च हविष्याशी जिते-
न्द्रियः ॥

शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः ॥
चन्द्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः ।

अश्वमेधफलं तस्य जायते न पदे पदे ॥
सर्वकर्मपरिव्यागो शिवोत्सवपरायणः ।

भक्त्याङ्गारं कुर्याद्वाचौ श्रवणकुचले ॥
नानाविधैर्महावातेर्मृगैश्च विविधैरेपि ।

नानाविश्वधरेर्मृगैः प्रीयते शङ्करप्रभुः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने गौललोहित ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः ॥
श्रद्धायां श्रद्धतोयं वर्त्तयेत् शिवसन्निधौ ।

पामाद्विहरिमं शम्भोरुत्सव कारयेन्मुदा ।
उपोष्य हुत्वा संज्ञान्या व्रतमेतत् समापयेत् ॥”

इति उच्छर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ६ अध्यायः ॥
सन्ध्यासी, [न] पु, (सन्ध्यासीत्यस्तीति । इति ।)

सन्ध्यासाश्रमविशिष्टः । चतुर्थाश्रमी । तत्पर्यायः ।
पाराशरी २ मस्करौ ३ परिवाद ४ कर्मन्दौ ५

अमणः ६ भिक्षुः ७ । इति जटाधरः ॥ तस्य
लक्षणादि यथा । सर्वं यथादिक्तं लक्षणा मुकित-

सुखो गेरिककौपीनाच्छादनं दण्डं कमण्डलुश्च
विभक्तुं भिक्षादृष्टिनिर्जने तीर्थे वा स्थित्वा

नेत्रबलीश्वराराधनं करोति यः स सन्ध्यासी ।
स तु चतुर्विधः । कुटीचरः १ वज्रदकः २

हंसः ३ परमहंसः ४ । तस्य धर्मा यथा,—
“सद्रे वा कद्रे वा लोद्रे वा काश्चने तथा ।

समद्विर्त्यस्य श्रमत् स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
दण्डं कमण्डलुं रक्तवस्त्रमावच धारयेत् ।

निर्धं प्रवृत्तौ नैकच स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
शुद्धावारहिनाश्च मुदृक्ते लोभादिवर्जितः ।

किन्तु किञ्चित् याचित स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
न आपारी नाशमी च सर्वकर्मविवर्जितः ।

ध्यायेन्नारायणं शम्यत् स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
श्रम्यन्मौनी ब्रह्मचारी सम्पाधालापवर्जितः ।

सर्वं ब्रह्मसं पश्येत् स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
सर्वं समुद्दिष्टं हिंसामायाविवर्जितः ॥

क्रोधाद्विहङ्काररहितः स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
अवाचितोपस्थितश्च मिष्टामिष्टश्च सुक्तवान् ।

न याचित भक्ष्यार्थं स सन्ध्यासीति कौर्त्तितः ॥
न च पश्येत् सुखं क्लोषां न तिष्ठेत्तन्मौपतः ।

हारवीमपि योषाश्च न सृष्टिदः स भिक्षुकः ।
व्ययं सन्ध्यासिनां धर्मे इत्याह कमलोद्भवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“सर्वस्यासो हरी भूप धर्म्मः सन्ध्यासिनां भुवम् ।

सन्न्यासी

एतन्नावासा दक्षी च विभक्तिं ग्ल्कमखलुम् ।
सर्वत्र समदर्शी च सरेन्द्राचार्य्यं सदा ।
करोति भमर्य्यं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति ॥
विद्यामन्त्रश्च कसौचित् न ददाति च देवत्वम् ।
करोति नाश्रमं भिक्षुः करोति नान्यवासनाम् ।
करोति नान्यसङ्गश्च निर्माहः सङ्गवर्जितः ।
न खादु भुङ्क्ते देवाश्च स्त्रीमुखं न हि पश्यति ॥
न वाञ्छति भग्यवस्तु याचते रुमण्यं व्रती ।
इति सच्चर्याग्रीं धर्मेति याचाह कमलोज्ज्वलः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशृण्ण्यजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

“तपसा कर्षितोऽर्थश्च यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नाधीष्ट स विज्ञेयो वानप्रस्थान्त्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमाशुखचक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वनैते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्वातिव्यलप्नो महासुनिः ।
सत्यक् स ह्यसम्पन्नः स योगी भिक्षुश्चर्यते ॥
भैक्षं श्रुत्वैव मौनिकं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सत्यक् स ज्ञानवैराग्यं धर्म्मोऽर्थं भिक्षुको मनः ॥
ज्ञानसन्नासिनः केचित् वेदसन्नासिनोऽपरे ।
कर्मसन्नासिनः केचित् भिक्षु विविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्षदकः
च ।

हृत्तीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्ता योगाहं चिन्मात्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्वे मोक्षे तत्परभावना ।
 हृत्तये चान्तामा प्रोक्ता भावना गारमेश्वरी ॥
 यतीनां यतचित्तानां ग्याखिनाह्वरेतसाम् ।
 आनन्दं ब्रह्म तत् स्थानं यस्माद्भावर्तते मुनिः ॥
 योगिनामनन्दं स्थानं योमाखं परमजरम् ।
 आनन्दमेश्वरं यस्मात्सुक्तो नावर्तते नरः ॥”
 इति गाह्वी ४६ अध्यायः ॥*

स्वरञ्च ।

ज्ञानस्रष्टासिनः केचिद्वेदस्रष्टासिनोऽपरे ।
 कर्मस्रष्टासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्तितः ॥
 यः स्रष्टुमङ्गनिर्मूलो न हिन्दुश्चापि निर्भयः ।
 प्रोथते ज्ञानस्रष्टाषी स्वात्मनोव यवास्थतः ।
 वेदमेवायस्रिज्ञं निराश्रीर्नियरिपश्च ॥
 प्रोथते वेदस्रष्टाषी सुसुखं जिज्ञितेभ्यः ॥
 यस्त्वग्नीनात्मसात् ज्ञात्वा ब्रह्मार्थमपरो द्विजः ।
 ज्ञेयः च कर्मस्रष्टाषी महायज्ञपरायणः ।
 चक्रायामपि चैतयां ज्ञानी त्वमधिको मनः ।
 न तस्य विद्यते कर्म न लिङ्गाद्या विप्रक्षितः ।
 निर्म्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वः पर्यभोजनः ।
 जीर्णकौपीनवासाः स्थान्नयो वा ध्यानतत्परः ।
 ब्रह्मचारी भिवाहारी यामान्नाञ्च समाहरेत् ।
 अथान्तरितराषीत निरपेक्षो निरामिषः ।
 व्यात्मनेव सहाधेय खगार्थं विचरेदिह ॥”
 स्वार्थमित्यत्र सुखार्थमिति च पाठः ।
 “नामिनन्देत् भरणं नामिनन्देत् जीवितम् ॥
 कालमेव प्रतीक्षेत् निद्रेणं स्वतको यथा ।
 नाथेत्यत्र न वस्त्यां न श्रोतयं कदाचन ॥
 एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयश्च कथ्यते ।

एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनीऽथवा ।
सुखः शिखी वाय भवेन् त्रिदश्वी निष्परि-
ग्रहः ।

कायायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ॥
यासान्ते वृक्षन्वले वा वारवं देवालेयेऽपि वा ।
समः शत्रौ तथा भिन्ने तथा मानापमानयोः ।
भेजेण वर्षभेजेन्नित्यं नैकास्त्रादौ भवेत् कचिन् ॥
यस्तु मोहेन चान्यस्यादेकास्त्रादौ भवेदुद्यदि ।
न तस्य निष्कृतिः, काचिद्विभ्रमास्त्रेषु कथ्यते ।
रागद्वेषविसृतात्मसमलोऽस्त्रकाश्चन ।
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्वनिष्कृष्टः ॥
दण्डयुतं श्वसेत् पादं वक्ष्युतं जलं पिबेत् ॥
सद्यपूतं वदेद्वाह्यौ मनःपूतं समाचरेत् ॥
नैकं निवसेद्देशं वयस्योऽभ्यन्त्रं भिक्षुकः ।
ज्ञानप्राप्तरतो नित्यं कामल्लुकरं, शूचिः ।
ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
मांशप्रास्त्रेषु निरतो ब्रह्मश्चरौ जितेन्द्रियः ॥
दम्बाहङ्कारनिर्मक्तो निन्द्यैशुश्रुवार्ज्यतः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिस्त्र्यसंस्वभाभूयात् ॥
अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वात्मन्य विधानेन शूचिर्देवालयद्विष्टः ॥
यशोपवीतो शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
दीनकाषायवसनो भस्मस्त्रतनूहः ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिमतश्च यत् ॥
पुत्रेषु वाप्य निवसन् ब्रह्मचरौ यतिर्भूनिः ।
वेदनेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमा गतिम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् ।
अमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
वेदान्तज्ञानगिष्ठो वा पञ्चयज्ञात् समाहितः ।
कुर्वादेष्टरहः स्वात्मा भेदाभिन्नेव तेन हि ॥
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः ।
स्वाध्यायं चानहं कुर्वात् सवित्रीं सन्ध्ययो-
र्जपेत् ॥

ध्यायैत सततं देवमेकान्ति परमेश्वरम् ।
एकान्तं वर्णयैन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
एकवासा द्विवासा वा शिखी यक्षोपवीतवान् ।
कमलखुकरो विहङ्गिहृदयै याति तत्पदम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे २७ अध्यायः ॥३॥

आस जवाच ।
“एतत्साश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
भैक्षेण वर्तनं श्रोतं फलश्लेखरयापि वा ॥
एककालं चरैक्षेत्वं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्निषयेष्यपि सज्जति ॥
सप्तागारं चरैक्षेममलम्बे हि पुनश्चरेत् ।
प्रचाल्य पात्रं मुञ्जीयादङ्घ्रिः प्रचालयेत्तु तत् ॥
व्यधवान्मुदुपादेय पात्रं मुञ्जीत नित्यश्रः ।
मुञ्जा च सन्नयस्ये पात्रं यात्रामात्रमोजुषुपः ॥
विधेम सन्नयस्ये यक्षारं सक्तवज्जने ।
वृत्ते श्ररावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठत कालं भिक्षुरयोमुखः ।
भिक्षुल्लङ्घा सक्तस्थीमश्रीयादागयतः पुनः ॥

सन्ध्यासी

प्रधाक्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ।
आदिष्य दर्शयित्वात्र भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽथरत्नम् ॥
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च यासान्धौ समाहितः ।
आचम्य देव ब्रह्माणं ध्यायेत् परमेश्वरम् ॥
अलातुं दाहपाचकं स्वल्पं वैश्वं तथा ।
चत्वारि यतिपात्राणि सवराह प्रजापतिः ॥
प्रदोषि पररात्रि च मध्याह्ने तथैव च ।
सम्याह्नाङ्घ्रि विशेषेण चिन्तयेत्तत्त्वमीश्वरम् ॥
क्षला हृत्पद्मालये विस्थात् विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां परात्मात्मभवः स्थितम् ॥
सर्वस्याधारमस्मान्मानन्दं व्योतिरचयम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहन् परम् ॥
तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं प्रक्षरूपिणम् ।
ध्यायेद्नादिमहेतमानन्दोद्गुणालयम् ॥
सहान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमचयम् ।
चित्तेतराख्याकारं महेशं विश्वरूपिणम् ॥
ओङ्कारान्तधवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
आकाशे देवमीशानं ध्यायेत्तत्काशमचयम् ॥
कारणं सर्वभूतानामानन्दैकसमाश्रयम् ।
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मुनेत वन्दवान् ॥
यद्वा गुह्यार्थं प्रकृतो जगत्समीहनालये ।
चित्चित्तरूपं परमं बीजं सर्वभूतेककाशयम् ॥
जीवनं सर्वभूतानां यच्च लोकः प्रणीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणः स्वयम् यत् पश्यन्ति सुसुखेव ॥
तत्सद्यः विहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
अनन्तं सत्यमीशानं चित्चित्वासीत संयतः ॥
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् ।
योगुनिष्ठेन सततं योगेश्वरं योगमीश्वरम् ॥
तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥
ज्ञानं समर्थसेद्ब्राह्मणं तुष्येत भववन्दवान् ॥
यद्वा प्रयत्नमात्मानं सर्वसादेव केवलम् ।
आनन्दमचरं ज्ञानं ध्यायेत्त च पुनः परम् ॥
यस्माद्भवन्ति भूतानि यस्मैना नेह जायते ।
स तस्मादीश्वरो देवः परस्माद्बोधोद्घातितः ॥
यदन्तरे तद्गगनं प्राञ्चतं शिवमचयम् ॥
यमाहुस्तत्परो यस्तु स देवः स्वाम्मेश्वरः ॥
ब्रतानि यानि भिच्छां यत्पेवोपव्रतानि च ।
एकेकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
उपैष्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात् सान्तपनं शुचिः ॥
तत्तश्चरेत् नयमान् क्षुत्क्षान् संयसमानवः ।
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतस्त्रितः ॥
न नैष्युक्तमशुचं हिनस्तीति मनोविधिः ।
तथापि न च कर्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दाहस्यः ॥
एकारात्रोपवासस्य प्राणायामशतं तथा ।
उष्णशुतं प्रकर्तयं यतिना धर्मेक्षिपुस्तना ॥
परमायुष्यतेनापि न कार्यं स्त्रियमन्यतः ।
सौर्यादश्वत्थकः कश्चित् शास्त्रधर्मे इति स्मृतः ॥
हिंसा चेना परा हत्या वा चात्मज्ञाननाशिका ।
यदेतद्विषयं नाम प्राणास्ते तु बहिष्कराः ॥
स तस्य हरते प्राणान् यो यश्च हरते धनम् ॥
एवं क्षला स दुष्कामा भिक्षुशी व्रतस्थतः ॥

सन्ध्यासो

भूमी निर्जैदमापन्नसरेच्चाक्रायणं व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्जैदमापन्नसरेद्विचुरतन्त्रितः ।
अकस्मादपि हिंसास्तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
कथानं कच्छातिक्कच्छन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
स्वन्देदिन्द्रियदौर्बल्यान् स्थिरं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
तेन धारयित्वा वै प्राणायामास्तु षोडश ।
हिंसा स्वप्ने विराजं स्थान् प्राणायाममशतं तथा ॥
एकान्ने मधुमांसं च नवश्राद्धे तथैव च ।
प्रत्यन्तलवयो चोक्तं प्राजापत्य विशेषनम् ॥
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ।
नस्मात्कश्चिदपि ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् ॥
यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः, प्रतिष्ठाप्यमन्त्रयम् ।
योगेन्द्रात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो मधेश्वरः ॥
एष देवो महादेवः, केवलं परमेश्वरः ।
तदेवात्म्यमर्हेतं तदादिद्यान्तरं परम् ॥
यस्मात् सद्भवीयते देवः, स्वधाम्नि ज्ञानसंज्ञिते ।
आत्मयोगाज्जये तत्त्वे महादेवस्ततः, स्थितः ॥
नान्यं देवं महादेवाद्वावतिरिक्तं प्रपश्यति ।
तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ॥
मन्वन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति तं देवं दृष्ट्वा तेषां परिश्रमः ॥
एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तन्मन्त्रयम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय वक्षते ॥
तस्माद्यज्ञेन नियतं यतिः, संयतमानसः ।
ज्ञावयोगरतः, शान्तो महादेवपरायणः ॥
एष वः, कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ।
पितामहेन प्रसूया सुनौनां पूज्यमौरितः ॥
न पुत्रश्रिष्टयोगिभ्यो दद्याददममुत्तमम् ।
ज्ञानं स्वयम्भुवा प्रोक्तं यतिधर्माश्रमं शिवम् ॥
इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकचित्तुः ।
न भवति पुनरेवासुद्धयो वा विनाशः ।
प्रणिहितमनसा यं नित्यमेवाचरन्ति ॥”
इति कौत्से उपविभागे यतिधर्मां नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगमेदे सन्ध्यासिनां नामानि
उपाधयश्च यथा । आदावेदनाचार्यो ब्रह्मा ।
द्वितीयाचार्यो विष्णुः । तृतीयाचार्यो रुद्रः ।
चतुर्थाचार्यो वशिष्ठः । पञ्चमाचार्यः शक्रिः ।
षष्ठाचार्यः पराशरः । सप्तमाचार्यो वासः ।
अष्टमाचार्यः शुकः । नवमाचार्यो गौड़ः ।
दशमाचार्यो गोविन्दः । एकादशः श्रीशङ्करा-
चार्यः । सत्ययुगमर्धे आचार्यत्रयं ब्रह्मविष्णु-
रुद्राः । त्रेतायुगे आचार्यत्रयं वशिष्ठशक्रि-
पराशराः । द्वापरे आचार्यद्वयं आसृष्टौ ।
कलियुगे आचार्यत्रयं गौड़गोविन्दशङ्करा-
चार्याः । शङ्कराचार्यस्य चत्वारः शिष्याः
स्वरूपाचार्यः पद्माचार्यः नोटकाचार्यः पृथ्वी-
धराचार्यः इति ॥ * ॥ अथ दश नामानि ।
स्वरूपाचार्यस्य शिष्यः तीर्थ आश्रमश्च । पद्मा-
चार्यस्य शिष्यद्वयं वनः अरण्यश्च । नोटका-
चार्यस्य शिष्यत्रयं गिरिपर्वतसगरा इति ।

सन्ध्यासो

पृथ्वीधराचार्यस्य शिष्यत्रयम् । सरस्वती भारती
पुरी चेति । इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं सप्तम-
स्कन्धम् ॥ * ॥ अथ च ।
“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसगराः ।
सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तिताः ॥”
तेषां लक्षणानि यथा,—
“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्ष्ये ।
ज्ञायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
आश्रमग्रहणे श्रौत आश्रापाश्रविर्जितः ।
यातायातविनिर्मुक्तो एतदाश्रमलक्षणम् ॥ २ ॥
सुरस्य निभरे दंष्ट्रं वने वासं करोति यः ।
आश्रापाश्रविर्निर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने ।
ब्रह्मा सर्वमिदं विश्वमानन्दलक्षणं किञ्च ॥ ४ ॥
वासो गिरिवरे नित्यं ग्रीताभ्यासे हि तत्तुपरः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥ ५ ॥
वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारायात् ।
सारात् सारं विजानाति पर्वतः, परि-
कीर्तितः ॥ ६ ॥
वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रहः ।
मर्यादाश्च न लङ्घ्ये सागरः, परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
स्वरूपज्ञानवशो नित्यं खरवादी कवीश्वरः ।
संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥ ८ ॥
विद्याभारं न संपूर्णः, सर्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः, पूर्णतत्त्वपदै स्थितः ।
पदप्रसरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते ॥ १० ॥
इति दृष्टकङ्कुरविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम् ॥
ग्रीसदाशिव उवाच ।
“अवधूताश्रमो देवि कलौ सन्ध्यास उच्यते ।
विधिना येन कर्तयेत् तत् सर्वं श्रेष्ठं साम्प्रतम् ॥
ब्रह्मज्ञाने सप्ततुपस्रे विरते स्वर्गकर्मणि ।
अध्यात्मविद्वानिपुणः सन्ध्यासाश्रममाचरेत् ॥
विज्ञाय दृष्ट्वै पितरौ शिशुं भाष्यं पतिव्रताम् ।
ब्रह्मासमर्थान् वत्सून् प्रव्रजन्तारकौ भवेत् ॥
सम्याद्य सङ्कर्मणां परितोष्यागमानपि ।
निर्ममो नित्ययाज्ञेन्द्रिक्रामो विजितेन्द्रियः ॥
आहुय खननान् वत्सून् यामस्यान् प्रति-
वाचिनः ॥
प्रौढाश्रमतिमन्त्रिच्छेदश्रावज्जगमिषुर्नरः ॥
तेषामशुभमादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
यामं प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो सृष्टादियात् ॥
सुतः संसारपाशेभ्यः परमानन्दहृत् ।
कुलावधूतं ब्रह्मसं गत्वा संप्राप्येतिहम् ॥
सृष्टासमे परं ब्रह्मन् ममेतिदगतं वयः ।
प्रसादं कुर्व मे नाथ सन्ध्यासपण्डितं प्रति ॥
निवृत्तसङ्कर्मणां विचार्य विधिवद्गुरुः ।
शान्तं विवेकिनं वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत् ॥
ततः शिष्यः कृतज्ञानो यतात्मा विहिताङ्गिकः ।
अन्यत्रयविरुक्तश्च देवर्षी आर्चयेत् पितॄन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च खगणैः सह ।
ऋषयः सनकाद्याश्चात्रादौ देवर्षयस्तथा ॥

सन्ध्यासो

अथ ये पितरः पूज्या वक्ष्यामि श्रेष्ठं तानपि ॥
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
माता पितामहौ देवि तथैव प्रपितामहौ ।
मातामहादयोऽप्येव मातामहादयोऽपि च ॥
प्राच्यान्धौनं यजेद्देवान् दक्षिणस्थानं पितॄन्
यजेत् ॥
मातामहान् प्रतीत्यान् पूजयेन्नासकर्मणि ॥
पूर्वादिक्रमतो दद्यादानानां ह्ययं हयम् ।
देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्यं पूर्वां समाचरेत् ॥
समर्च्य विधिवत्तथः पिष्टान् दद्यात् पृथक्
पृथक् ॥
पिष्टप्रदानविधिना दत्त्वा पिष्टं यथाक्रमम् ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पिष्टदेवताः ।
तप्यध्वं पितरौ देवा देवर्षिमातृकागणाः ॥
गुणातीतपदै वृषमशुनीकुसुताचिरात् ॥
आशुगन्धमर्पयित्वा तु प्रणम्य च पुनः पुनः ।
अन्यत्रयविनिर्मुक्तमात्मश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
पिता ज्यैष्ठ्यं सर्वेषां तत्पिता प्रपितामहः ।
आत्मन्यात्मार्पणार्थं कुर्यादात्मक्रिया सुधीः ॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा पूर्ववत् कल्पितासन ।
आवाह्यात्मपितॄन् देवि दद्यात् पिष्टं समर्चयन् ॥
प्रागग्यान् दक्षिणायाञ्च पश्चिमाग्यान् यथा-
क्रमात् ॥
पिष्टार्थमात्तरेद्दमां बुद्ध्ययात् स्वकर्मणि ॥
समाप्य आहुकर्मणां गुरुदृष्टितवर्त्तना ।
सुसुक्ष्मचित्तशुद्धयर्थिमम मन्त्रं शतं जपेत् ॥
ह्रीं जप्त्वाक यथामजं सुगन्धं पुष्टिवर्द्धनम् ।
उत्पारकमिव वत्सन्नाम्बुलोर्मन्त्रेण मा नृतात् ॥
उपासनासुसारेण विद्यामखलपूर्वकम् ।
संस्थाप्य कलसं तत्र गुरुः पूर्वां समारभेत् ॥
ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शान्भवर्त्तना ।
विधाय पूर्वां ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसंस्कृते वह्नीं सङ्कल्पोक्ताहुतिं गुरुः ।
दत्त्वा शिष्यं समाहूय साकल्यं हविष्येत् तम् ॥
आदौ आहुतिमिहूत्वा प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
प्राचीं उपानः समानश्चोदानयानौ च वायवः ॥
तत्र हौमं ततः कुर्यादेहादेमैश्वरसुक्तये ।
पृथिवी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसश्च रूपश्च स्पर्शः शब्दो यथाक्रमात् ॥
ततो वाक्पाणिपादाश्च पाशुपक्षौ ततः परम् ॥
ओषं त्वक् वनं जिह्वाघ्राणबुद्धीन्द्रियाणि च ।
एतानि मे पदानि च शुश्रूष्य पदमुचरेत् ॥
ह्रीं ज्योतिरहं विरजा विप्रासा भूयांसं ह्रिठ
इति ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्मणां विदिकानि च ।
कुलाभौ निष्कियो देहं न्तवचिन्तयेततः ।
विभाज्य न्तवत् कार्यं रक्षितं सर्वकर्मणा ।
अरन् तत् परमं ब्रह्म यश्चक्षवं सङ्गरेत् ॥
ऐं क्लीं हुं इति मन्त्रेण स्वस्वादुचार्यं तत्त्वित् ॥
यश्चक्षुः करे हृत्वा पठित्वा आहुतित्रयम् ।
वह्निजायां सप्तचार्यं धृतात्मनये क्षिपेत् ॥
हुल्लेवसुपवीतश्च कामवीजं सङ्गरेत् ॥

सन्ध्यासी

श्रित्वा शिखां करे कृत्वा छतमध्ये नियोजयेत् ॥
 ब्रह्मपुत्रं शिखे त्वं ह वाणीरूपं सनातनी ।
 दैव्यते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कामं माया कूर्चमन्त्रं वह्निजायासुदीरयेत् ॥
 शिखामाश्रित्य पितरो देवो देवर्षयस्तथा ।
 मन्त्राग्राश्रमकर्माणि निवसन्ति शिखोपरि ॥
 ततः सन्त्येताः सर्वे देवर्षिपट्टदेवताः ।
 शिखास्तत्रपरित्यागान् देही ब्रह्ममयो भवेत् ॥
 यज्ञस्तत्रशिखात्यागान् सन्त्यास्य स्याद्विजयनाम् ॥
 शूद्राणां भित्तरेषां शिखां हृत्वे संस्क्रिया ॥
 ततो मुक्तशिखास्तत्र प्रथमे हृत्वे वदगुरुम् ।
 गुरुवत्याय तं शिष्यं दत्तकर्णे वदेदिसम् ॥
 नत्त्वमसि महाप्राज्ञ हंसः सोऽहं विभावय ।
 निर्ममो निरहङ्कारः स्वभावेन सुख चर ॥
 ततो घटञ्च वद्विष्य विद्वद्ब्रह्मसत्त्वविन ।
 आत्मस्वरूपं तं मत्वा प्रथमेच्छिरसा गुरुम् ॥
 नमस्तुभ्यं नमो मन्त्रं तुभ्यं मन्त्रं नमो नमः ।
 त्वमेव त्वद्वचनेन विद्वत्स्वरूपं नमोऽस्तु ते ॥
 ब्रह्ममन्त्रोपासकानां तत्त्वज्ञानं जित्वात्मनाम् ।
 त्वमन्त्रेण शिखाच्छेदान् सन्ध्यासमग्रहणं भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानविशुद्धानां किं यज्ञैः आहूयजनेः ।
 स्वेच्छाचारपररागान् प्रलवायो न विदति ॥
 ततो निदं हृत्पोऽसौ निष्कामः स्थिरमानसः ।
 निर्ममो विहरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ॥
 मुक्तो विधिनियेधाभ्या निर्गोणजैर्म आत्मविन् ।
 सुखदुःखसमो धीरो जित्वात्मा विगतस्तुह ॥
 स्थिरात्मा प्राप्नुयैः खोऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निरुहः ।
 सदानन्दः शुचिः शान्तो निरपेक्षो निराकुलः ॥
 नोद्वेजकः स्वास्त्रीवानां सदा प्राणिहिते रतः ।
 विगतमर्षमहीदानीं निःसङ्गो निरदमः ॥
 शोकद्वेषविरक्तः स्वाच्छन्नो भवेत् समो भवेत् ।
 श्रौतवातातपसहः समो मानापमानयोः ॥
 सन्ः शुभाशुभे तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना ।
 निश्चैगुण्यो निर्विकल्पो निर्लोभः स्वास्तचक्षुषी ॥
 यथासत्त्वतुप्राश्रित्य नृषा विष्यं प्रतिष्ठते ।
 आत्माश्रितस्तथा देहो जानन्नैव सुखी भवेत् ॥
 इन्द्रियाण्येव कुर्वन्ति स्वं ख कर्मै एषक एषक ।
 आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वेव मोक्षभाग-
 भवेत् ॥
 धातुप्रतिग्रहं निन्दामवृत्तं क्रीडनं स्त्रिया ।
 रेतस्त्र्यागमस्तथा च सन्ध्यासी परिवर्जयेत् ॥
 सर्वत्र समदृष्टिः स्यात् कौटो देवे तथा नरे ।
 सर्वत्र ब्रह्मति जानीयात् परित्राट् सर्वकर्मैः ।
 विप्रान्नं श्वपचान्नं वा यस्मात्तस्मात् समागतम् ॥
 देशं कालं तथा चात्तमन्त्रीयाद्विचारयन् ।
 अथात्मशास्त्राध्ययने सदा तत्त्वविचारयेः ॥
 अवधूतो नयेत् कालं स्वेच्छाचारपररायणः ।
 सन्ध्याविनां न्तं कापं दाहयेत् कदाचन ॥
 संपूष्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेदामुस मज्जयेत् ।
 अप्राप्तयोगमर्त्यानां सदा कामाभिगाविणाम् ॥
 प्रभावान्वायते देवि प्रष्टुः कर्मसङ्कुले ।
 अत्रापि ते साधुरक्ता ध्यानाच्चानप्रसादने ॥

सपत्नी

श्रेयस्तदेव जानन्तस्तत्रैव डटनिश्चयाः ।
 अतः कर्मेविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये ॥
 नामरूपं बहुविधं तदर्थं कल्पितं मया ।
 ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्मसंन्यसनं विना ॥
 कुर्वन् कल्पशतं कर्म न भवेत्कृत्तिभाजनः ।
 कुलावयुतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृतिः ॥
 साक्षात्पारायणं मत्वा गच्छत्यस्तं प्रयोजयेत् ।
 यनेर्हृदयेनमात्रेण विमुक्तः सर्वपापकान् ।
 तीर्थत्रयतपोदानसव्ययज्ञफलं लभेत् ॥
 इत्यवयुताश्रमः । इति महानिर्वाणतन्त्रे अष्ट-
 मोक्तावः ॥
 सप, सखन्वे । (भा०-पर०-सक०-सं०) अक्षीस-
 पत् । इति दुर्गादासः ॥ कविकल्पद्रुमे स्त्र-
 न्यादिरयम् ॥
 सपत्नाकरण, स्त्री, (सपत्न + क + कृट् । "सपत्न-
 निव्यञ्जादतिथयेन" ५।४।६१। इति ङाच्)
 अत्यन्तपीडनम् । इति हलायुध ॥
 सपत्नाजनः, पु, (सपत्न + ज + क्तः । ङाच् ।)
 जनस्तदादिः । अत्यन्तपीडिते, वि । इति
 क्तिन् ॥
 सपत्नाकृतिः, स्त्री, (सपत्न + क + क्तिन् । ङाच् ।)
 अत्यन्तपीडनम् । तत्पर्यायः । निव्यञ्जाकृतिः
 ० । इति हेमचन्द्र ॥
 सपत्नः, पु, (सप्त पतनि एकार्थे इति । पत + न ।
 सप्तस्य स +) ङङ् । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १७५ । ५ ।
 "सरथा तात मन्त्रञ्च सपत्नाञ्च समोद्धर ।
 निपुणेनाभ्युपायेन यद्वृत्तमिति तथा कुरु ॥)
 सपत्नारिः, पु, (सपत्नस्य शत्रोररिर्व दुर्गप्रभव-
 त्वात् ।) वशविशेषः । वैशुड वंश इति भाषा ।
 यथा,—
 "ब्रह्मवृद्धिः सपत्नारिर्ब्रह्मसन्तिराशुपः ।"
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सपत्नी स्त्री, (समानः एकः पतिवैश्वाः । "निर्वा-
 सपत्न्यादिषु" ४।१।३५ । इति ङीप् ।
 पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपा-
 त्यते ।) समानपतिता । सतीन इति भाषा ।
 (यथा, व्यासासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 "या नोयते सपत्न्या प्रविश्या वा वर्जिता
 भुजङ्गिनी ।
 यतुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवन्मन्ये")
 यथा च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य
 पुत्रत्वस्मरणम् । यथा मनुः ।
 "सर्वासामेकपत्नीनामेका चैतु पुत्रिणी भवेत् ।
 सर्वास्त्रास्तेन पुत्रेण प्राञ्च पुत्रवतीर्भवेत् ॥"
 एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासामिति ।
 अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वे-
 ऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मेधिलेकम् । तन्न ।
 "पुत्रिण्येव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 गुरुस्य पुनस्तत्वे भाट्टपुत्रादयोऽपि ये ॥"
 इति लघुहारीतवचनं स्वकारेणानिदिष्टपुत्र-
 निवेधान् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सपिण्डः

सपि, अ, (संपद्यते इति । पद गतौ + इन् । पृषो-
 दरादित्वात् मलोपः ।) इतम् । तत्त्वञ्चः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७६ ।
 "सपदि सुज्जलिताची रुद्रसंस्मरीया
 दुहितरमशुकम्पामित्रादाय दोर्भाया ।
 सुरगज इव विभ्रन् पद्मिनीं दन्तलया
 प्रतिपथगतिरासीन् वेगदीर्घोक्ताङ्गः ॥"
 सपर्या, स्त्री, (सपर पूजायाम् + "नष्टादिभ्यो
 यक्" ३।१।२७० इति यक् । "अ प्रथमात् ।"
 ३ । ३ । १०२ । इति अः । ततश्चाप ।) पूजा ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, माघः । १ । १४ ।
 "तमर्थमर्थ्यादिकयादिपुरुषः
 सपर्याया साधु स पर्यपूजयत् ॥"
 सपादः, वि, पादेन सह वर्तमानः । स तु चरण-
 युक्तश्चतुर्थभागसहितश्च । यथा,—
 "सपादपलमानेन वेलां चुर्यानि निश्चितम् ।"
 इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥
 सपादपीठं वि, (सपादं पादसहितं पीठं यच् ।)
 पादपीठयुक्तसिंहासनादि । यथा —
 "आदिचादौर्मन्त्रशुक्लं
 सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
 सन्तप्रचामीकरवल्गुवज्र
 विभागविन्यस्तमहाधैरवम् ॥"
 इति भट्टी ३ सर्गः ॥
 सपिण्डः, पु, (समानः पिण्डो मूलपुरुषो निवाप-
 वा यस्य । समानस्य स ।) सप्तपुरुषान्त-
 र्गतज्ञाति । तत्पर्यायः । सनाभिः २ । इत्य-
 मरः ॥ स च अश्वौचविवाहद्वयभेदात् त्रिविधः ।
 तत्राश्वौचसपिण्डस्य लक्षणं यथा । सप्तपु-
 रुषान्तगतस्य सति गोत्रेणैव सति दाहलभोक्तु-
 त्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डोपात्यतरवत्त्वम् । इत-
 कथनान्तु भर्तृसापिण्डेन सापिण्डम् । अद-
 तानां पित्रवर्धनपुत्रवसापिण्डम् । विवाह-
 सपिण्डान्तु । पित्रपितृवर्धनस्य च सप्तपुरुषा-
 वधयश्च । यथा,—
 "पञ्चमातु सप्तमादृष्टं माहृतः पित्रतः क्रमात् ।
 सपिण्डता निवर्तते सर्ववर्णान्यथ विधिः ॥"
 इत्युदाहृतसप्तपुरुषान्तवचनम् ॥
 दायसपिण्डास्तु । त्रिपुरुषावधयः । ते च पित्र-
 पितामहप्रपितामहाः । तेषां पुत्रपौत्रप्रपौत्र-
 दौहित्राः । मातामहप्रमातामहद्वहप्रमाता-
 महाः । तत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्च । इति दाय-
 भागः ॥ * । अथ सपिण्डाद्विचारः । मत्स्य-
 पुराणम् ।
 "लेपमानश्चतुर्धादाः पित्रादाः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमोर्ध्वं सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥"
 नन्वेव भाषादिभिः सह पिण्डतत्त्वप्रतीकृत्वा-
 सभवात् कार्यं सपिण्डत्वमिति चैदुच्यते । तेषा-
 मपि पिण्डोपयोः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
 बौधायनः । प्रपितामहः पितामहः पिता सख्यं
 सोदयेन्मातरः । सवर्षायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो

सपिण्डः

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते विभक्तदायादान् सकुलानाचक्षते सन्खड्गजेषु नङ्गामौ ह्यर्थो भवति इति। अस्वार्थः। पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डेन भोक्तृत्वात्। पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तपिण्डदानात्। यच्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स नृत्तः सन् सपिण्डेन तत्पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता नृत्तः सन् तत्पिण्डभोक्ता-परेषां जीवन् पिण्डसम्पदानभूत आसीन् नृत्तश्चेति। सच्च दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता। अतो येषामय पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दाय अन्नतीति अविभक्त-दायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं सकुलत्वञ्च दायगृह्यार्थम्। अशौचाद्यर्थेन पिण्डत्वेपभुजामपि। लेपभाजञ्चतुर्थदायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। इति प्रागुक्तमल्लपुराणात् वक्ष्यमाणं कूर्मपुराणश्रुतलिखितवचनाच्च। पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्य-न्यायात्। हारलतायां कूर्मपुराणम्। “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनामोदवेदेति। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजञ्चतुर्थादायाः सापिण्डा साप्रपौरुषम्।” लेपभागिभ्यस्तु यावज्जन्मनामोदवेदेन यावदसुकनान्मोक्षतात् पूर्वपुरुषादर्थं जातः इति विशेषः। अयमस्तु कुले जान इति सामान्यतो वा स्मर्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता। अत्र परवचनेनैव सापिण्डविहो पूर्ववचनपूर्वाद् जीवन्पिण्डकत्वादिना अधिक-पुरुषेषु पिण्डत्वेपसम्बन्धेपि सपिण्डतानुवृत्ति-ज्ञापनाय। सर्वदेशेयाचारोऽपि तथा। यथा आङ्गविवेकेऽपि पार्व्वेयआह्वानन्तरं नित्यश्राद्धे विकल्प उक्तः। मार्कण्डेयपुराणम्। “नित्यक्रियां पित्र्यान्तु केचिद्विच्छन्ति सत्तमाः। न पित्र्यां तथैवास्ते श्रेयं पूर्ववदाचरेत्।” अत्र पूर्वार्हात् पित्र्यां प्राप्नो न पित्र्यामित्यत्र पुनः पित्र्यां यद्वयं सनकादीनामज्ञोत्सर्गाभ्यनुज्ञानार्थं इति फलान्तररुक्तम्। हरिश्चम्प-यापि अन्वार्थे पुनर्वचनमिति लिखितम्। अथ यः खलु पिण्डान् इत्येव नृत्तः परतश्चाप्राप्त-पिण्डभावः स कथं सपिण्डः एकपिण्डाद्वल-भोक्तृत्वलक्ष्यसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्य-तयेति ब्रूमः। योग्यताप्रयोजकश्च सामान्य-श्राद्धविषयत्वम्। ततश्च अत्यतिदृष्टप्रपिता-महावधिकाधस्तानां यस्यां पुत्रां प्रत्येकापि चया सप्तानामेकगोत्रायां स्वाविधपरतनानां सप्ता-नाञ्च सापिण्डा पिण्डत्वेपयोऽद्वलभोक्तृत्वसम्-न्वादिति। स्त्रीयास्तु भर्तृसापिण्डेन सापि-ण्डम्। प्रत्तानां भर्तृसापिण्डमिति वचनात्। नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदि-पुराणवचनात् नैपुरुषं सापिण्डम्। यथा,— “सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां जिप्रौरुषौ।”

सपिण्डः

अत्र कन्यानामनुष्ठानम्। अप्रत्तानां जिप्रौ-रुषमिति विशिष्टवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे दृष्टप्रपितामहे सापिण्डं निवर्तते इति प्रति-पादितम्। अतएव कन्यायाः प्रपितामहश्चात्रा-तत्सक्ततिभिश्च सच्च सापिण्डाभावात् कन्या-भरणजननयोक्तृणां सापिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति। एवं तेषा-मपि जननमरणयोः कन्यानामिति श्रूयमाण-महामहोपाध्यायाः। यत्तु कूर्मपुराणम्। “अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डा साप्र-पौरुषम्। प्रत्तानां भर्तृसापिण्डं प्राह देवः पितामहः।” इति रत्नाकररुचं तद्विवाहे पिण्डपक्षविषयम्। यथा, विष्णुपुराणम्। “सप्तमीं पिण्डपचाच्च माण्डपचाच्च पञ्चमीम्। उड्डहेतु द्विगो भाग्येन न्यायेन विधिना वृष।” सप्तमीं पञ्चमीं हित्वा इति श्रेष्ठः। भर्तृसापिण्ड-मित्यत्र साप्रपौरुषमित्युच्यते। तेन भर्तृ-समानसापिण्डमित्यर्थः। श्रुतलिखितौ। “सपिण्डता तु सर्वेषां गोचतः साप्रपौरुषौ। पिण्डोदकदानञ्च शौचाशौचं तदारुणम्।” गोचतः गोचैश्च तेन मातामहकुले कदाचित् यदपुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता। तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात्कारेण पिण्डा-दिकमनुगच्छन्तीति तदारुणम्। एतेन सपि-ण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति। तथा हि। पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सच्च एव पितामहादिभिरपि पिण्डदारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। एव माण्डशरीरा-वयवान्वयेन मात्रादिभिरपि। एवं यथा सच्च पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्डम्। तथा च गर्भोऽपिनिधिः। एतत् वाट्कोषिकं शरीरं त्रीणि पिण्डतः त्रीणि माण्डतः अस्त्रि-ह्यामुज्जानः पिण्डतः त्रिह्यां चरुधिराणि माण्डतश्चेति। तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात्। निर्व्याप्य पिण्डत्वमेव तु सापिण्डे आण्डपिण्ड-आदिषापिण्डं न स्यात्। अतिप्रसङ्गस्तु सप्ताम्य-तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यदेव मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशा-ह्याशौचं प्राप्नोति स्यादेतत् यदि मातामहानां मरणे चिरात् स्यादशौचकं इत्यादिविशेष-वचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताचरारत्नाकरादिमतम-पाकम्। लेपभाज इत्यादिषाचनिकेऽर्थे सापिण्डे एकशरीरावयवान्वयरूप-स्वकपोलरचिताधीन-वकाशात्। निर्व्याप्य पिण्डसम्बन्धेन आकादीनां सापिण्डस्य मल्लपुराणबौधायनाभ्यां पूर्ववृत्त-त्वात्। कामधेनुहारलताकाण्डतत्परपारिजात-कारादिभिस्तथैव आख्यातत्वाच्च। रेतः शोणित-परिणामरूपत्वादप्यशरीरस्य भवतु वा तथा। यथा सच्च पत्न्या एकशरीरारम्भकतयाः प्रत्यक्षवधितत्वात् कथं सापिण्डं प्रमातामहा-

सपिण्डः

दीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशा-ह्याशौचप्रसङ्गात् मातामहादौ सापिण्डस्य लोकाविरुद्धत्वाच्च। भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्डं तथापि वचनात् यथा सप्ताम्यगतत्वं तन्वं तथा गोचतः साप्रपौरुषीति वचनात् गोचैश्चमपि प्राशुक्तवचनात्। कन्यायास्त्रिपौ-रुषं सापिण्डं ऊढायाञ्च कर्तृसापिण्डेन सापिण्डमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थायां न चतिरिति। अतएव सुमनुवचनाभिहितं यद्-दशमपुरुषपर्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-शौचाच्चान्नं चिरात्तम्। यथा ब्राह्मणानामेक-पिण्डस्वधानामादशमान् घर्म्मविक्षिर्त्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्थर्वविक्षिर्त्तिर्भवति आहोतृयात् स्वधाविक्षिर्त्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रिया-दुच्छेदात् ब्रह्महतृत्यो भवतीति। अस्वार्थः। एका समाना पिण्डस्वधा येषां तं तथा। यथा एकोद्विष्टस्य पिण्डे तु अशुशब्दो न युज्यते इत्य-त्राशुशब्देनाशुशब्दयुक्तो मनो लब्धत अशुशुक्त-मन्तस्तु ये चात्र त्वामसु याञ्च त्वमसु तस्मै ते स्वधा इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्ध-स्वधाशब्दयुक्तमन्तकरणकदेयजलं लक्षितम्। तथा च। ऊर्जं वहन्तोरन्तं दृत पयः कीलालं परिश्रुतं स्वधास्तपयत मे पितृन् इत्यनेन पिण्डान् सिद्धेदित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां समा-नोदकानामित्यर्थः। अतएव भवतुः। “जन्मन्योदकदानान्तु चिराच्चात् शुद्धिरिष्यते।” विष्णुपुराणम्। “माण्डपचस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जन्वेन वा।” माण्डपचस्य मातामहपचस्य पिण्डेन सम्बद्धा, सपिण्डाः जन्वेन सम्बद्धाः समानोदका इति आङ्गविवेकेऽपि आख्यातम्। “असम्बन्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा।” इति विवाहेऽप्युक्तम्। अत्र पुत्रिकायाः पार्व्वेये पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्योग्य-तायाः सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धीयते। एतदुक्तवारादपि तस्याः सपिण्डता बौद्ध्या तत्सादिकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः। न तु दशमपुरुषपर्यन्तं पित्रादि-जीवनादिना पिण्डसम्बन्धेपि सापिण्डं विहितं प्राशुक्तयुक्ते, स्वधेत्वस्य तदुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्या-पत्तेः। अप्रुधनधाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यन्तम्। नृत्तपिण्डकस्य स्वधोप-लक्षितआह्वानाधिकारः पुरुषत्रयपर्यन्तमिति। अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पिण्डभक्षपरोऽपि। तथा च गुणविकृष्टता श्रुतिः। स्वधा वै पितृ-यामन्नमिति। दशमपुरुषानन्तरं समानोदक-त्वेऽपि न चिरात् किन्तु पक्षिण्यादि। तथा हि। उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः। सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति। आचप्रमाहृष्टमाह्रा समानग्रामवासिण यावन् सम्बन्धमनुसरैर्युक्तौ इति। भावयन्ति निव्यादयन्ति। अत्र यावत् सम्बन्धमनुसरैर्युक्तैर्युक्तता वयमिति स्मरणं

सपिण्डी

भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्तिर्यदासप्त-
माहशमाद्वैयुक्तं तत् सन्निकर्षवृत्तारतम्येना-
शौचमेदेऽप्युदकस्नानसमानार्थमिति । अशौच-
मेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्वाहः ।
ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं त्र्यहः । तथा च विष्णु-
वृहस्पतौ ।

“दशाहिन सपिण्डस्तु शुश्रूषां नृत्तस्ततः ।

चिरानिधं सकृत्वास्तु स्नात्वा शुश्रूषन्ति

गोचजाः ॥”

ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी । ततश्च जन्म-
नामस्तुतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मितार्चरा-
विवादचिन्तामण्योक्तं ब्रह्मवृत्तः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्ततेऽतस्तुर्दशात् ॥

जन्मनामस्तुतिरेके तत्परं गोचरमुच्यते ॥”

अत्र समानोदके हि विधेः । पूर्वञ्च गोतमः
पक्षिणीमसपिण्डे इति । परञ्च हारीतः ।

“मानासहे चिरार्चं स्थादिकास्त्वसपिण्डके ॥”

अत्रैव गोचरानामहः स्मृतमिति जावाल-
वचनम् । ततः परं सर्वथा समानोदकतानि-
वृत्तेः स्नानमात्रमिति । स्नात्वा शुश्रूषन्ति गोचरा
इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

उपिण्डीकरणं, कौ, (सपिण्ड + क + क्युट्) । अभूत-
तद्भावे च्चिः ।) पूर्णसंवत्सरक्रियमाणपार्वत्येको-
हिहृत्तिकर्षयताकश्चाहम् । यच्च प्रेतपिण्डस्य
पितृपिण्डेन सह मिश्रीकरणम् । यथा,—

“सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्व्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानय्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्चाहं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेद्यत्र एयम् पिण्डश्च निर्दिष्टो ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् एयम्

क्रिया ।

यस्तु कुर्व्यात् एयम् पिण्डं पितृहा सोऽपि

जायते ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभाग २२ अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च ।

“ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पालेयमुपगतः ॥

वृद्धिपूर्वतश्च योग्यश्च एवमन्यश्च भवेत्ततः ।

सपिण्डीकरणं आहं देवपूर्वं नियोजयेत् ॥

पितृनेवाशयेत्तत्र एयम् प्रेतं विनिर्दिष्टोत् ।

गर्वादकतिलैर्युक्तं कुर्व्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्थार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

तद्वत् सकृत्पत्रं चतुरः पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेन्निरा ॥

यत्तुर्षस्य पुनः कार्यं न कदाचित् यतो भवेत् ।

ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अपिस्नातादिमन्त्रेषु प्राप्नोत्यन्ततत्सप्तमम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान् दीयते ॥”

इति मातृङ्गे १८ अध्यायः ॥

सपिण्डी

अपरश्च । अथ सपिण्डीकरणम् । तच्च गोभिलः ।
पूर्णे संवत्सरे यस्मात्त्रिंशत्सिद्धिं यद्वह्नीं वृद्धि-
रापद्येत तद्वह्नीं त्वार्युदकपात्राणि सतिल-
गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पिण्डानामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेणासिञ्चति । ये
समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः
स्वधा नमो यशो देवेषु कल्पताम् ।

“ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां त्रीर्मेव कल्पतामस्मिन् लोके श्रुतं समाः ॥”

इति ॥

एतेनैव पिण्डो व्याख्यान इति । पूर्णं संवत्सरे
इति मुख्यकल्पः । तद्वह्नीं नमो मासः ।
संवत्सरान्ते विस्मर्त्तनं नवममास्यमित्येके । इति
पेटौनसिक्चनान्तः । तद्वह्नीं षष्ठो मासः ।

तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचाप-
गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनेर्द्वादशमासि-
कानि आह्वानि निर्वर्त्तयन्त्योदकाहः सपिण्डी-
करणकालः । श्रूयस्व द्वादशाहो न तु त्रयो-

दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्चाहं कृत्वा
त्रयोदशेऽह्नि वा तत् कुर्व्यान्मन्त्रवर्जं हि
शुभ्राणां द्वादशेऽह्नेति विष्णुवचनात् । मासि-
कार्थवदिति मासिकार्थं मासि मासि क्रिय-
माद्यश्चाहप्रयोजनं प्रेताप्यायनादितद्वह्नीं द्वा-

द्वादशमास्यश्चाहमित्यर्थः ॥ ५० ॥ यच्च त्वेका-
दशमावाभ्यन्तरेऽधिसागणतः तच्च त्रयोदशसु

दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि
सपिण्डनं कार्यमिति । संवत्सराभ्यन्तरे यदधि-

मासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्हयेत् ।
इति विष्णुवाक्यात् । श्रूयस्व त्रयोदशदिनेषु

त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं
वृद्धपरिकल्पनाभ्यासात् । एवञ्च आहवृद्धिमासं

न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्वत्विष्णु-
स्मृत्ये दिनमेकं वर्हयेदिति श्रुतेः । आह्वाधिक्य-

माह सत्यव्रतः ।
“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्थादधिमासकः ।

तदा त्रयोदशे आहं कार्यन्तदधिकं भवेत् ॥”

तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्येकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः ।

“मुख्यं आहं मासि मासि अपर्याप्तावतु प्रति ।

द्वादशाहिन वा कुर्व्यादिकाचे द्वादशाहवा ॥”

इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुस्मांसद्वयम् । अत्र कस्यैवमसिकदिने

पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथममास्यमासिकं कृत्वा
षष्ठमासिकं कार्यं तदाहृतुत्कर्षेणायात् । न तु

तत्पूर्वं वास्त्वमासिकं श्रुतक्रमापत्तेनैव पञ्चम-
मासिकमपि पूर्वदिने नृत्ततिथ्यभावात् एवमेव

वाचस्पतिमिश्रः ॥ * ॥ अपकर्षेनमित्तमाह
आत्रः ।

“आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाश्चेवायुषः

अयात् ।

अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥”

एतच्च द्वादशाहपदं श्रावाशौचान्तद्वितीयदिन-

सपिण्डी

मात्रपरमिति प्राचीनमैषिलाः । अत्रहन्त्याय
लक्ष्यया खवाद्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनमात्रो-

पलक्ष्यं इति ब्राह्मप्रदीपश्रावचिन्तामणौ ।
तद्वह्नीं यद्युक्तम् । द्वादशाहिन वा कुर्व्यात् इति

मरीचिवचनाद्वादशाहश्चाहं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि
वा कुर्व्यात् इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया

द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात् । कुल-
धर्माणांमिति कुलधर्मेण्योतिरागमादिसिद्धा

नन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नस्येच्छेद्दशम
नादिभिर्निमित्तैः अशौचापगमे द्वादशदिनानि

योद्धश्राव्यापकर्षकाल इति श्रुतपात्रगुप्याध्या-
याखानात् । मरीचिनेव एकाहे द्वादशाहवेति

सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव
एकाहपक्षेऽप्यत्राश्रयाभिधानमपि सङ्गच्छते

अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः इति आह-
विवेकः । अत्र यानि एकाहकार्थयतया द्वादश-

मासिकाश्चाह्यायुक्तानि तानि श्रूयमाणि आद-
मासिकदिन एव कार्याणि । न त्वदमासिकं

कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकागौति श्रेयम् ।
एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्यतदन्तकालकार्थयतया

वास्त्वमासिकव्यवसपिण्डीकरणापकर्षेः सिध्यतीति
सुधीर्भिर्विभाव्यम् ॥ * ॥ यद्वह्नीं वृद्धिरिति

वृद्धिराश्रयमानं पुनर्वनादि । आपद्येत
आसन्ना भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम् । तथा

हि प्रागावर्त्तनादहः कालं विद्यात् । इति
गोभिलवृत्तयेव पुनर्वनादिरूपवृद्धिर्मासद्वयाभ्यन्तरे

विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराद्धे विधाना-
तयोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-
कर्षः ॥ * ॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराद्धिकर्त्त

किं प्रमाणमिति चेत् अपराद्धे तु पेटक-
मित्युत्तमवचनम् ।

“किञ्च यदप्यदन्तकः पूषा पेटमति सदा

चरम् ।

अथोन्नेश्वरसामान्यातखलोज्ज्वलं विधीयते ॥”

इति वृद्धोपपरिशिष्टवचने यथा वज्रनामनु-
रोधात्तखलचरनेकाशुरोधात् पेटचरः । विरुद्ध-

धर्मेवमवाये भूयसां स्यात् सधर्मेकालम् । इति
जेमिनिस्त्वान्तात् । तद्वह्नीं बहुदेवताक-

पार्वत्याहुरोधादेकोहिहृत्कालवाध इति । एवञ्च
संवत्सरं अधिहृतम् ।

“सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तत् प्रहृष्टम् ।
एकोहिहृद्विधानेन कार्यं तदपि पाठ्यम् ॥”

इति विष्णुपुराणोद्यमेकोहिहृत्शिशु तद्विदिकर्ष-
तापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्ट-

प्रकाशप्रवृत्तम् ।

“आहवृत्तसुपन्नस्य कुर्वीत सपिण्डताम् ।

तयोः पार्वत्यवत् पूर्वमेकोहिहृदमथापरम् ॥”

इति ॥ * ॥

एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखित-स्वमन्तोपोपाख्यानवत्
वृद्धिं निश्चय्य कर्त्त सपिण्डीकरणं तदान

विज्ञेन वृद्धभावेऽपि वृद्धगारभकाकालान्तरं पूर्ण-

सपिण्डी

संवत्सरं वा प्राप्य पित्रत्वप्रापकं इति न सपिण्डनान्तरम् । अत्र 'अः' कर्त्तृत्वमिति निश्चित्य दाता विप्रान्तिमन्येतु । इतिवन्निश्चयेति उक्त-
कटकोटिकसम्भावोपपत्त्ययम् । भविष्यत्प्रति-
पत्त्य कर्मणः प्रवृत्त्याह्वानम् । एवञ्च वृद्धि-
आहं यदर्थं तत् कर्म चैतु विप्रान्तिरिति न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्मणि क्रियमाणि
तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिआहं कर्मण्येव ।

‘प्रधानस्याक्रिया यच्च साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायास्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रियाः”
इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् ॥
हेमाद्रिप्रवृत्तम् ।

‘पूर्णं संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाविक्रमिष्यति ॥”

अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणस्याह्वादीभय-
निर्वाहः । तथापि सपिण्डनादप्यभयनिर्वा-
हाम् पूर्णसंवत्सरे आह्विक्रान्तरं कार्यम् ।
एवञ्च पञ्चदशआहं कर्त्तव्यमयम् ॥ * ॥ उदक-
पात्राण्य इति अर्थोऽयमुदकयुक्तपात्राणि । अत्र
त्राण्य पितृयामेक प्रेतस्थिति पादक्रमदर्श-
नात् सन्वत्सरेऽहोरात्रा यत्पूर्वदिनाच्च दद्यात्
रोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणे पित्रकर्म-
पूजकम् । तयोः पार्ष्वयवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम् । इति पूर्वलिखितवचने प्राञ्चक्रमदर्श-
नात् । देवकृत्यपिण्डकृत्ययोर्मध्ये प्रेतकृत्येन यव-
धानस्यायुक्तत्वाच्च । एतेन अथ सपिण्डीकरणं
संवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिष्टं संवत्सरान्ते चत्वार्यु-
दकपात्राणि प्रयुज्यते तत्रैकं प्रेतस्थं त्राण्य
इत्यर्थः । इत्याश्रयायनदर्शनात् सर्वशाखिना
सपिण्डीकरणे प्रेतादिव मेषिलोक्तं निरस्तम् ।
एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् । किन्त्वर्थ-
दानमात्रे पादक्रमान्तराच्च वलवत्त्वात्
ब्रह्मपुराणे प्रेताह्वदानान्तरं ततः पितामहा-
दिभ्यः इति प्राञ्चक्रमस्यावधारणार्थं पान्तिषु
गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पित्रपूर्वकता उत्तरं तु
प्रेतपूर्वकतेति । तथा ब्रह्मपुराणम् ।

“चतुर्थ्यां चार्धपात्रेभ्य एकं वासेन पाणिना ।
यहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥
सन्नाज्यायला एधिर्वी ये समाना इति स्मरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण एष्यक् एष्यक् ।
ये समाना इति द्वाभ्या तज्जलं समर्पयेत् ॥
अर्थं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
तस्य चार्धं निवेद्यैव पञ्चाक्षं स्वयमाचमेत् ॥”
एकं प्रेतपात्रं वासेन अनन्तरं दक्षिणेन यहीत्वा
इति सख्यः । ये समाना इति मन्त्रद्वय पठन्
प्रेतपात्रस्य उत्प्रेक्ष्य जलं क्षिपेत् तत्रैव चतुर्धा
विभज्य भागमेकं प्रेतपात्राण्यहस्ते क्षिपेत्
दद्यात् । उत्प्रेक्ष्यजलपिण्डयोर्ध्वभागे मन्त्रस्य
करणत्वं यत्तमाह प्रातातपः ।

“निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्व विभजेत् त्रिधा ।

सपिण्डी

एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥”
तत्सहदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिधा-
वृत्तैर्वा दद्यात् इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहा-
द्युत्सर्गवाक्यैरेवमुत्प्रेक्ष्य ये समाना इति
द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुन्योदकं तज्जलं प्रेत-
पात्रस्थजलं तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्ववत्
चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् । तस्यः
पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तस्मिन्प्रतिपुष्पतिलोदक-
रूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तद्व्याज्यज्यहस्ते प्रक्षिप्य
पञ्चाहचमेदित्यर्थः । तेन प्रेतपात्राण्यहस्ते
उत्प्रेक्ष्य हस्तस्यैवार्धजलस्य तद्व्याज्यजलस्य
भागत्रयं पितामहाद्युत्प्रेक्ष्यार्धजलेषु मिश्री
कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव हस्तस्यैव प्रेत-
पिण्डस्य मिश्रीभाव इति आह्विवेकः ॥ * ॥
यच्च न चात्र देव भोजयेत् प्रागेव देवैर् अर्घ्य-
मन्नाद्यच्च दत्त्वा गन्धमाल्यैः पात्रमर्चयित्वा
हुतशेषं पित्रभ्यः पान्तिषु दद्यात् इत्याश्रयायन-
वचने पित्रपात्रे देव न मिश्रयेदिति कल्पतरु-
याख्यादुरोधेन मेषिलोक्तं सर्वशाखिनान्तथा-
चरयम् । तन्न युक्तम् । आश्रयायनं काण्डादु-
त्प्रेक्ष्योक्तत्वात् वज्रचानामेव तथा युक्तत्वात् ।
न सामग्ययुक्तदिनोः । तयोः पश्चात्पुण्य-
स्थोक्तत्वात् । अत्र सामययुक्तदिनोः आह्वय-
समन्वये मन्त्रदर्शनात्तज्जलं मन्त्रान्वयः पित्र-
दयितादायुक्तः । वस्तुतस्तु पीरार्थिकत्वात् देव-
ताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकार-
प्रातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः ।
अतएव मेषिलेऽपि तथा लिखितमिति ॥ * ॥
एवञ्च पार्ष्वे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्ड-
दानविधानात् तद्विज्ञतावपि सपिण्डीकरणे
तन्निवृत्त्या यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्ति-
रायाति तथापि ।

“यथोक्तवत्सर्वपात्रौ आह्वयं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा श्रीहीनामिव प्रालयः ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुखाभावे प्रति-
निधिः प्राञ्चार्थ इति न्यायाच्च मध्याह्नभावे
गुहादिप्रवृत्त्यवत् द्रव्यान्तराणां पिण्डदानम् ।
शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे ब्रह्मान्तरागमाय ।
अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् । सह-
पिण्डक्रियायां इति मन्त्रैः प्रेतपिण्डस्य सह
मिश्रीकरणं यजेत सपिण्डीकरणसमाख्या-
विह्वार्यं सुतरां तच्च तथाचरयम् । प्रतिपत्ति-
रूपकर्मज्ञा एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः ।
पशुयागे लोहितं निरस्त्य सङ्गतिरस्त्यति
इत्यादिशुक्ता । अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति-
योगेऽपि यज्ञो यज्ञ वसति इति यज्ञवास्तुसमा-
ख्यादुरोधेनास्तुतङ्गविनाशेऽपि यज्ञान्तरप्रति-
निधिर्भेदनाशायैः गोमिजभाष्ये उक्तः । प्राक्
स्त्रिजलं आवापः इति गोमिजसूत्रस्य
आख्यानोऽपि चा उच्यते इत्यावापः प्रधानहोमः
व तु स्त्रिजलहोमात् प्राक् न पञ्चादित्यर्थः ।
एवञ्च सुखाहोमे लङ्गते यदि चरन्धो इहो वा

सपिण्डी

भवति तदानीं पात्रः सुखे कृते चेन्नाशदुष्टो
स्यातां तदानीमेव स्त्रिजलहोम इति श्रुत्या ।
एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पति-
मिश्रोक्तं ज्ञेयम् ॥ * ॥ एतेन पिण्ड इति ।
एतेनार्धदानविधानेन । पिण्डः पिण्डमिश्रण-
प्रकारी आख्यातः । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“अथ तेनैव विधिना दर्भमन्त्रेऽवनेचनम् ।

पितुर्देत्वा तु पिण्डम् दद्याद्ब्रह्मा तु पूर्ववत् ॥
दत्त्वा पिण्डान् पित्रभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः ।
तन्तु पिण्डं विधा जलवा आहुपूर्व्या च मन्त्र-
तम् ॥

निदध्यान्निधुं पिण्डं एव संसर्जने विधिः ॥”
पित्रभ्यः पित्रपितामहादिभ्यः पिण्डान् दत्त्वा
पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदिशि पिण्डं दद्यादि-
त्यर्थः । तं प्रेताय दत्तपिण्डम् । आहुपूर्व्या
पितामहादिभ्यः । संसर्जने प्रेतपिण्डमिष्ये ।
भविष्यपुराणम् ।

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्याय पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥”
ये समाना इति द्वाभ्यामेतन्मन्त्रेण सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥”
नित्येनावश्यनेन ततश्च पार्ष्वयांशे पार्ष्वेण
एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन श्रेष्ठं अङ्गनातं
तुल्यम् । एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्वर्ग-
याहित्वात् सपिण्डीकरणं चतुर्भयपरम् । एतत्
सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । इति
याज्ञवल्क्यवचनेकवाक्यत्वात् । तेन आह्वे-
स्ये एतच्छाह्वयं स्त्रियाः कर्त्तव्यं न त्वाभ्यु-
दधिकआह्वादि । अत्र वा कर्त्तरि क्त्वे इति
कर्त्तरि यद्योति कर्त्तृत्वनियमः । वृद्धिआह्वो
स्त्रीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृत्वनियमः ॥ * ॥
पितरि पूज्यं ऋते तद्वर्गभ्यन्तरे पितामहे
प्रपितामहे च ऋते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोग-
परिशिष्टे काव्यायनः ।

“पितुः सपिण्डतां जलवा कुर्यात्सावामाधिकम् ॥
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रपौत्रकः ।
पितरं तच्च संस्कार्यादिति काव्यायनोऽवबोत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।
पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥”
पितुः सपिण्डतां जलवा प्रेतोभूतयोरपि पिता-
महप्रपितामहयोः स्तयोः प्रतिमासवर्चितं
पार्ष्वं पित्रद्वयप्रपितामहातिद्वयप्रपिता-
महानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणपेक्षा
कार्या ॥ * ॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां
पितामहप्रपितामहाभ्यां सह पितुः कार्यं
सपिण्डनाख्यं संस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयोः
सपिण्डीकरणमप्यर्थयौ पितुरेव वा सपिण्ड-
सत्कर्त्तव्यमिति तत्र आह असंस्कृताविति । उत्-
कर्त्तव्यमिति न कार्यावित्यनेन वचननोक्तम् ।
कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापि-
ष्ठमपीति । पापिष्ठमज्ञतसपिण्डीकरणं शुद्धेन
जलसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता वः

सपिण्डी

अन्नमसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति प्राश्नानिचयः । अतो वचनबलाद्देशः इति तात्पर्यम् । अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्तेकोद्दिष्टमेव ।

“असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टं तर्पयेत् ॥”

इति प्रागुक्तजावालवचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दृढप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् ॥३॥ अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्थश्वशुरयोः पिण्डौ कुशोराच्छादौ । तथा च गार्ग्यः ।

“प्रतिनेकेन कर्मैव सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

ना गता हि नृतेकत्वं कुशोरन्तरयन् पितृन् ॥

श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्रैर्दर्मैव सा कार्या मातुरभ्युदयाधिभिः ॥”

अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्मिति लिङ्गव्यत्ययेन

पुल्लमिति ज्ञेयम् । परवचनं गोभिलश्राद्ध-

सूत्रभाष्यजनापि लिखितम् । अतएव प्रव्रजिते

प्रतिने वा पितरि नृते न पितामहादिभिर्मातुः

सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव ।

“स्त्रेन भवेत् सहेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्नाहुतिप्रतेः ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्वन्तः पितामहा सहेव तु ॥”

इत्यत्र तस्मिन् सतीति आह्वानार्हभर्तृरूपलघ-

णम् । अतएव ।

“तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रुति

निश्चयः ॥”

इति लघुहारीतेन श्वश्रुजीवने तस्याः श्वश्रु-

त्युक्तं न तु श्वशुरेति कचिदप्युक्तम् ॥३॥ एव

पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि साम-

गेन ये चात्र त्वामसु यांच त्वमसु तस्मै ते स्वधा

इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् । अत-

एव आभ्युदयिके माहपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रा-

न्तरं लिखितं न तु ये याच त्वामिति । वस्तु-

तस्तु आभ्युदयिके हृन्दोगानां माहपक्ष एव

नास्तीति वक्ष्यते । एवञ्च ।

“अथार्थे पित्रपात्रेभ्य प्रेतपात्रं प्रसिचयेत् ।

ये समाना इति द्वाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥”

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

इति याज्ञवल्क्येन पार्वत्येकोद्दिष्टविधौ भूत-

पुत्रसपिण्डनादिदेशात् तद्विधौ भूतस्त्रीसपिण्डने-

ऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वत्येकोत्तस्य

ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गाद्यैवम-

वेतत्वेऽपि प्रकृतार्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः ।

“ततश्च मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विच-

क्षणः ।

मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं शेषायां मन्त्रवर्जितम् ॥”

इत्यनेन यच्छेषायां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं तत्

शुश्रून्तां पितरः शुश्रून्तां पितामहाः इत्यादि

प्रकृत्युद्देशेन मन्त्रवर्जनपरमिति प्रागुक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणम् ।

“सर्वाभावे स्त्रियः कुर्याः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च वृषतिः कर्तव्येत् खड्गदुस्वयन् ॥

सपिण्डी

स्त्रीणामप्येवमेवेतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

नृनाहनि यथान्यायं नृणां यद्विद्वोदितम् ॥”

स्त्रियोऽत्र असवर्णोऽत्र अपरिणीता वेति

आह्विवेकः । सर्वार्थाऽप्याः पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-

भाव एव विधायाः । तथा श्रुतः ।

“पितुः पुत्रेण कर्मया पिच्छानोदकक्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ॥”

स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रीकर्तृक-

त्वस्य पूर्वार्द्धं यत्रोक्तवान् । एकमेवामन्त्रकमि-

त्यर्थः । इति आह्विवेकः ॥ अत्र स्त्रिय इत्य-

स्थानवर्णाऽत्र अपरिणीतापरत्वस्याख्यानात्

स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तन्मस्यदानकथाह

यवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे ।

कल्पनगै तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन मन्त्र-

न्येन पिच्छयत्वादिना पुत्रघातामेकादशाह्वादि-

श्राद्ध तादृशेन सत्यमेवैव स्त्रीणामेतेन कर्मैव

मिति । एतदुदाख्यानं स्त्रीसम्प्रदानकथाह्नि

सुतरां मन्त्रा पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि

समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणञ्चोक्त्वा एतेन

सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन

स्त्रिया अपि तथेवोक्तम् ।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् ।

यथोक्तमेव कल्पेन पुत्रिकाया न चैनं सुत ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तमेव कल्पेन

इत्यनेन मन्त्रादिकसर्वमिति द्रष्टे अवहारोऽपि

तथेति । अमन्त्रेन स्त्रीकर्तृकमन्त्रपाठरहितम् ।

अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः । इति बौधायनेन

समान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृक-

मन्त्रपाठरहितम् । तथा च वराहपुराणम् ।

“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विधौ मन्त्रेण गृह्यते ॥”

अत्रामन्त्रस्तेति विशेषणस्य यावदमन्त्रस्याभार्य-

त्वेन परिभाषात्पलात्र प्रेतश्राद्धमात्रविषयः ।

न वा शूद्रकर्तृकश्राद्धमात्रविषयः । किन्तु स्त्री-

कर्तृकश्राद्धमप्यस्य विषयः । यत्तं नास्ति ।

“स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च आहं विप्राशुश्रासनात् ।

मन्त्रवर्जिधपूर्वमेव वज्रिपाकविवर्जितम् ॥”

विप्रानुश्रासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवर्जित-

युक्तम् । वज्रिपाकविवर्जितमित्यस्य सर्वार्थस्त्रीकर्तृक-

श्राद्धपरम् । पतिकर्तृकश्राद्धेऽपि पत्न्याः प्राकाधि-

कारदर्शनात् । तथा च हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

प्राकश्च फाल्गुनादयमां स्वयं पत्न्यथवा पचेत् ।

पत्नीत्वञ्च सर्वार्थाऽप्याः । व्येष्टा पत्नीति वच-

नात् । व्येष्टमाह मनुः ।

“यदि खाद्यं पराश्वेव विन्देरन् योषितो हिजाः ।

तासां वर्गक्रमेणैव व्येष्टा पूजा च वक्ष्य च ॥”

कुशेरोपाध्यायवृत्तम् ।

“असंस्कृतप्रमौतानां पिता न आह्वयमाचरेत् ।

यदि स्त्रीहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ॥”

असंस्कृतप्रमौतानाम् अनुपनीतमृतानाम् ।

लघुहारीतः ।

“पुत्रेणैव तु कर्मैव सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सपिण्डी

पुत्रवक्ष्य पुनस्त्वने भाह्वपुत्रादयोऽपि ये ॥”

आदिशब्दस्याह्वानाहा एव ।

“भाता वा आह्वपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव

वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥”

भाता वा इति वाशब्दात् भ्रातृपेचया प्रधान-

त्वेन पूर्वार्धकारिणां दीहिचान्तानां समुच्चयः ।

अतएव सपिण्डत्वेनैव आह्वतत्पुत्रयोरधिकार-

सिद्धौ एवमुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ॥३॥

“महागुरौ प्रेतीभूते दृढिकर्म न युज्यते ॥”

इति श्रूयपाणिनिखितवचनेन ।

“प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुर्निर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पेनं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥”

इति देवोपराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापित्र-

कस्य पितुः प्रेतीभूतमातापित्रकस्य संस्कार्यस्य

प्रेतीभूतमातापित्रकायाः अनुदायाः कन्यायाश्च

वैदिककर्मकर्तृत्वकर्मत्वार्चत्वेन तत्परीहाराय

यदहन्ता दृष्टिरापद्यते इत्यनेन पूर्वदिने सपि-

ण्डेन कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नाम-

करणादिकं कुर्यात् । ऊटायास्तु पतिरेको

गुरुः स्त्रीणाम् । इति वचनोक्तैकपदेन पत्न्येव

महागुरुत्वाभिधानात् तत्प्रेतत्वमात्रे तस्याः

कर्मनाधिकारः । एवञ्च पित्रमात्रोक्तैश्चागुरुत्व-

यादृशे तयोर्मेरये ऊटाया न कर्मनाधिकारः ।

अत्राभ्युदयसपिण्डयोरानन्त्यर्थमात्रं ज्ञाप्य-

यार्हः । न त्वेककर्तृत्वमपि । अन्यथा सपिण्ड-

नाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयाधि-

कारिण्यो भातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः ।

यथा,—

“नानिष्टा तु पित्रन् आह्वेः कर्म वैदिक-

भारमेत् ॥”

इति धातातपवचने पित्रकर्तृकदृष्टिआह्वान-

नन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण

आह्वानं क्रियते ॥३॥ अत्र पुत्रवक्ष्य पुनस्त्वने

इत्यनेन पुत्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डेन सामान्य-

तोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि

पुत्रवक्ष्य सपिण्डेन प्रतीयते ।

“सह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥”

इति तु सपिण्डीकरणत्वं पूर्वसम्प्रदायभावाद्यं न

त्वभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति ॥३॥

यत्तु ।

“यानि पञ्चदश्यानि अपुत्रस्तेतराण्यपि ।

एकस्त्रेव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥”

इति हृन्दोगपरिशिष्टीयं सपिण्डीकरणेतरपञ्च-

दशश्राद्धविधायकं तद्विध्यपर्यन्ताभावे पुत्रवक्ष्य

बोध्यम् । इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यापि

प्राप्तानि प्रब्राह्मिकश्राद्धानि तावदेव दातव्यं

दातव्यानि इत्यर्थः । अपुत्रायाश्चेति चकारो-

-ऽनुक्तसमुच्चायकः पतिरहितताया इति समु-

च्चिनोति ।

“अपुत्रायां नृतायास्तु पतिः कुर्यात् सपिण्ड-

ताम् ।

सपिण्डी

इति पैटोनसिवचने कवाक्यत्वात् । अत्र ह्यद्वोग-
परिशिष्टे अपुत्रायाः पञ्चदशश्राद्धविधानात् ।
“सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।”
इति मांकेयपुराणाच्च वालकपुत्रसत्त्वे सपिण्डी-
करणं अन्येनापि कर्तव्यमिति प्रतीयते । एवं
पतिः कुर्यादित्यत्राति पतिसत्त्वमात्रं विवक्षित-
म् । तेन ऊट्या दुहित्रा सपिण्डनं कार्यम् ॥*॥
अत्र ।
“सर्वासांमेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वासांस्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीम्भुः ।”
इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशात्
तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मेधिलैरुक्तम् ।
तत्र । प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येव-
कारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अनय तदुत्त-
राहं भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा
भ्रातृपुत्रसत्त्वे ।
“यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः ।”
इति बृहस्पतिवचनेन पुत्रत्वादिदेशात् भ्रातृ-
पुत्रस्य पिठ्यश्राद्धाधिकारे प्राप्तिं भ्रातृपुत्रो-
पादानं यथेष्टात् । पुत्रातिदेशफलम् तद्वत्त्वे
पुत्रान्तराकरणं पुत्रान्तरकजाणश्च ॥*॥ लघु-
हारीतः ।
“सपिण्डीकरणान्नानि यानि श्राद्धानि षोडश ।
एष्टनेव सुताः कुर्युः पृथग्द्वया अपि कश्चित् ।
प्रेतसंस्कारकर्मोऽपि यानि श्राद्धानि षोडश ।
यथाकालम् कार्याणि नान्यथा तुष्यते ततः ॥”
पृथग्द्वया अपि विभक्तघना अपि पृथक् न
कुर्युः सुतरामपृथग्घनाः पृथक् न कुर्युः किन्त्व-
पृथक् कुर्युः । अत्र विशेषयति मरीचिः ।
“न्यते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।
बहवः स्युर्देवा पुत्राः पितुरेकवर्षासिनः ॥
सर्वेषां भूतं ज्ञत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
अथेव चाविभक्तं सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
पुत्रेणैवविषेधात् सर्वेषामधिकारे प्राप्तिं ज्येष्ठस्य
भावात् कर्तव्यतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि
सर्वेषां भ्रातृणां मत्करणेनैव करणं भवतु इति
मतं ज्ञानं ज्ञत्वाविभक्तत्वेन त्र्यसंख्येण च
कृतं कर्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं
त्र्यसंख्ये च तस्मात् त्र्यं प्राप्तयमिति ज्ञत्वा
कर्तव्यम् । यदि तेन तत्र परिशुष्यते तदा च
क्षयौ भवति प्रत्यवायौ च भवति । न तु तेन
श्राद्धान्तरं कर्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् ।
एष्टनेव सुताः कुर्युरित्यनेन पृथक्करणस्य
प्रत्येकस्त्वानधिकारात् । यथाकालमिति अ-
श्रीशान्तिद्वितीयोद्दिष्टदशमासस्यतथित्येकाह-
न्यनवरात्रिसहितवर्षवत्सरेह । न च विधानसाम-
र्थ्येन तत्तत्कालप्राप्तिरनर्थकमिदमिति वाच्यम् ।
तत्तत्कालानां द्वादश्याद्यपेक्षया प्राधान्यबो-
धार्थत्वात् ॥*॥ अत्र ।
“आनन्तात् कुलधर्माणां पुंसां चैवाशुभः
चयात् ।

सप्त

अस्तिच शरीरस्य द्वादश्राहः प्रशस्यते ॥”
इति याज्ञवल्क्यनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचार-
ज्योतिःशास्त्रादिज्ञानभट्टित्तिमरखराष्ट्रोपपञ्चवा-
दिभ्यश्च देशादिगमनाशुसारादेव सपिण्डीकर-
णापकर्षे द्वादश्राहपिचया प्रागुक्तनवममासादि-
गौणकालपरिश्रष्टः । अथवा यथाकालमिष्या-
देर्यदृष्ट्या बृहिरापद्यते इत्यनेनावश्यकनाम-
करणादिदृष्ट्यापेक्षापकर्षे न त्वनावश्यक इष्टा-
पूर्तादर्थपकर्षः कार्य इति तात्पर्यम् । अतएव
लघुहारीतेन । तथैव कार्यं यत् कर्म बह्वरान
प्रथमादृते इत्यनेन कार्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकदृष्टिनिमित्तनाप-
कर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्तादिकार्यं वत्सराभ्य-
न्तरेऽपि कर्तव्यमिति । श्राद्धविवेकोऽप्येवम् ।
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्-
पूर्वकर्तव्यश्राद्धानामपि तदादिनदन्तन्यायादप-
कर्षः ।
“सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।
इति श्रातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकर-
णान्तत्वं प्रतीयते ॥*॥ अत्र बृह्निमित्तं विना
सपिण्डीकरणपकर्षे कृते पूर्वसंवत्सरकालं प्राप्य
प्रेतत्वपरीहारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
बृह्निमित्तकसपिण्डीकरणपकर्षे कृते तत्-
त्त्वादेव प्रेतत्वपरीहारः । तदर्थे एवापकर्षात् ।
एवञ्चान्यनिमित्तकापकर्षे बृह्निमिति प्राप्य प्रेतत्व-
परीहारः । तत्कालस्य पूर्वसंवत्सरकालतुल्य-
त्वात् ।
“अव्याक् संवत्सराद्दृष्ट्वौ पूर्वैः संवत्सरेऽपि वा ।
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेभ्यस्तु पृथक्क्रिया ॥”
इति श्रातातपवचनात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
सपीतकः, पु, राजकीयातकी । इति राज-
निर्घटः ॥
सपीतः, स्त्री, (पा पाने + क्तिन् । “सुमास्या-
मेति ।” ६ । ४ । ६६ । इति ईलम् । सङ् एकच
पीतः पानम् । सङ्स्थ सः ।) आत्मीयजन-
सङ्गमित्तैककालपानम् । तत्पर्यायः । तुल्य
पानम् २ । इत्यमरः । सङ्पीतः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वालकस्येयसंज्ञिता-
याम् । १८ । ६ ।
“संघिष्य मे सपीतश्च मे हविष्य मे ॥*॥
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”)
सपीतिका, स्त्री, हस्तबोधा । इति राजनिर्घटः ॥
सप्त, [वृ] चि, (सप्त समवाये + कनिन् । तुट् च ।
इत्युज्जलः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । सात
इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । तदाश्चकानि
यथा । पातालम् १ सुवन् २ हनिः ३ ह्रीपः ४
सूर्यग्रहः ५ वारः ६ समुद्रः ७ खरः ८ राज्या-
ङ्गम् ९ वीरिः १० बृहिशिखा ११ पक्षेयः १२ ।
इति कविकल्पलता ॥ सप्तसंख्याविशेषः । यथा,

सप्तजि

“सप्त सप्त विनिखेतुं प्रेरिका-
स्त्यग्न्यग्नौमथ कृत्तिकादिहम् ।
खेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगमनेन विध्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्व दीपिका ॥
अपि च ।
“क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।
मूर्च्छनेत्युच्यते यामत्रये ताः सप्त सप्त च ॥”
इति संगीतदर्पणम् ॥
सप्तकः, चि, (सप्तन् + कन् ।) सप्तानां पूरणः ।
यथा,—
“योटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयौ तथा ।
मिंहवटौ सदा वर्ध्यां न्यतिं तज्जात्रवीक्ष्ववः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सप्तसंख्याविशेषः । यथा,—
“यत्र चाष्ट हरिद्रा च चकाश्च प्राप्तिरेव च ।
दीधौ वैवी च विज्ञेयो यथादिः सप्तको गणः ॥”
इति सुम्भवीधटोकाया दुर्गादासः ॥
सप्तसंख्या । सप्त एव सप्तकाः स्वार्थे कप्रत्ययः ॥
सप्तकी, स्त्री, (सप्तभिः स्वरेरिव कायति शब्दायते
इति । के + कः । गौरादिवात् ङीष् ।) काक्षी ।
इत्यमरः ॥
सप्तगोदारवं, जौ, सप्तानां गोदारवीणां समा-
हारः । इति सुम्भवीधटोकायम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ४४
“सप्तगोदारवे ज्ञात्वा निवर्षो नियताग्रजः ।
महत् पुण्यसमाप्नोति देवलोकाश्च गच्छति ॥”)
सप्तच्छदः, पु, (सप्त सप्त छदा यश्च ।) छदविशेषः ।
छातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४८ ।
“सप्तच्छदचौरकटुप्रवाह-
मसंक्षमात्राय मर्दं तदीयम् ।
विकङ्कितधोरण्यतीव्रजलाः
सेनागजेन्द्रा विसृष्टा बभूवुः ॥”)
तत्पर्यायः । गुच्छपुष्पः २ युग्मपर्णः ३ मणि-
च्छदः ४ बृहत्पुष्पः ५ बहुपर्णः ६ शास्त्राणि-
पत्रकः ७ मद्गन्धः ८ गन्धिपर्णः ९ । अस्तु
गुणाः । तिलत्वम् । उज्जलम् । त्रिदोषरहितम् ।
दीपनत्वम् । मद्गन्धित्वम् । द्रव्यरक्तमयजमि-
नाशिलञ्च । इति राजनिर्घटः ॥ अन्यत् सप्त-
पर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सप्तजिह्वः, पु, (सप्त जिह्वा काष्ठादयो आहुति-
यसनाधौ यश्च ।) अग्निः । इति त्रिकाश्वेषः ॥
(यथा, बृहत्संहिताध्यायम् । ४४ । १६ ।
“सप्तवत्सवाङ्मना गतास्तु
अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥”)
तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—
“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधन्ववर्णा ।
उया प्रदीप्ता च क्षोपटवीनेः
सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः ॥”
टीकासंस्मरे तु उयाप्रदीप्तयोः स्थाने स्फुलि-
ज्जिणौ विद्यन्तदास्तीति नामद्वयम् । इत्यमर-

सप्तद

टीकासारसुन्दरी ॥ कर्मविशेषे तासां नामान्तराणि यथा । हिरण्या १ कनका २ रक्ता ३ कृष्णा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७ यताः सान्त्विको यागकर्मेणि । काम्यकर्मेणि तु । पद्मरागा १ सुवर्णा २ भद्रकीर्तिता ३ लोहिता ४ श्वेता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ यता राजस्यः । क्रूरककर्मेणि तु । विश्वकर्माः १ स्फुलिङ्गिनी २ धन्ववर्णा ३ मनोजवा ४ लोहिता ५ कराला ६ काजी ७ यतास्तामस्यः ॥ * ॥ यतास्वामिधत्तादेवता यथा,— “अमलैपिण्डमन्त्रयजनागपिप्राचकाः । राक्षसः सप्तजिह्वाभामोरिता अधिदेवताः ।” यतासां वर्णोद्दिष्टयो यथा । गणेशविमर्शयाम् ।

“हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणोर्दिशि स्थिता । वैदूर्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥ तन्वयादिवसङ्काशा रक्ता जिह्वाभिसंस्थिता । कृष्णा नौलाभसङ्काशा नेत्रैर्वा दिशि संस्थिता ॥ सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवाभाषा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

सप्तज्वाला, पुं, (सप्त ज्वाला यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥

सप्ततनुः, पुं, (सप्तभिर्भूरादिभिर्महायाजतुभिर्भस्मिज्जिह्वाभिर्वा तन्यते इति । तन विस्तारः + “सितनिगमोति । ” उणा० १ । ७० । इति तनुः । सप्त तन्तवः संख्या यस्मिन् वा ।) यज्ञः । इत्यमरः । (यथा, माघे । १४ । ६ ।

“सप्ततनुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वन्पुण्यमहमस्य मम । मूलनासुपगतं खलु लयि प्रापि धर्मेभ्यश्च्युता मया ॥”)

सप्ततिः, स्त्री, (सप्त दशतः पदिसाम्यस्य । “पंक्तिविश्रुतिर्निश्रुतिः । ” ५ । १ । ५६ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्गाविशेषः । सनोर इति भाषा । यथा,—

“नवतियोजनानाञ्च सङ्ख्यानञ्च सप्ततिः । यावद्वटिकमात्रेण तावच्चलति भास्वरः ॥”

इत्यादिवृद्धयम् ॥

सप्ततितमः, त्रि, (सप्तति + “तस्य पूरये ङट् । ” ५ । १ । ४८ । इति ङट् । “यष्टादिष्वसंख्यार्थः । ” ५ । २ । ५८ । इति ङट्कर्मङागमः ।) सप्ततैः पूरणः । सप्ततिशब्दात् पूरणार्थे सप्तद्वयवर्तिशब्दः । इति सुश्वेदव्याकरणम् ॥

सप्तदश, [नृ] त्रि, (सप्तधिका दश ।) सङ्गाविशेषः । सतरो इति भाषा । तत्संख्याविशिष्टः । यथा । एष वै सप्तदश प्रजापतिर्वज्रे यज्ञे अन्वायकः । इति मत्स्यसप्ततमम् ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

सप्तदशः, त्रि, (सप्तदश + “तस्य पूरये ङट् । ” ५ । १ । ४८ । इति ङट् ।) सप्तदशानां पूरणः । यथा,

सप्तना

“ततः सप्तदशे जातः सत्यवर्णा पराशरात् । चक्रं वेदतरोः प्राखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेघसः ॥” इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

सप्तदोषितः, पुं, (सप्त दोषितवो यस्य ।) अग्निः । इति चिकित्शेशः ॥

सप्तद्वीपपतिः, पुं, (सप्तानां द्वीपानां पतिः ।)

सप्तद्वीपानामधिपतिः । यथा,—

“न मूलमादादिश्वानः सभार्यहृद्विषयुतः ।

सप्तद्वीपपतिर्जातः स्रव्यायुतसमप्रभः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥

सप्तद्वीपा, स्त्री, (सप्त द्वीपा यस्याम् ।) पृथिवी । यथा,

“मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।

यैरिय पृथिवी सत्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।

सप्तसुता करवती प्रतिवर्षे निवेशिता ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

तेषां नामादि द्वीपशब्दे दृष्टयम् ॥

सप्तधा, अ (सप्तन + धाच् ।) सप्तप्रकारम् । यथा,

“सप्तवारानुपोषेव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।

सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नाच संशयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सप्तधातवः, पुं, (सप्तगुणिता धातवः ।) ग्ररौरस्य-

सप्तसंज्ञकधातवः । तद्वयथा,—

“रसामभांसमेहोऽस्थिमज्जनः शूक्रसंयुताः ।

ग्ररौरस्थेर्यदा सत्यक् विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

सप्तनाडीचक्रं, स्त्री, (सप्तनाडीनां चक्रम् ।) दृष्टि

ज्ञानार्थं यजनचक्राङ्कितसप्तनाडिकसर्पाकार-

चक्रम् । यथा । अथ सप्तनाडीचक्रम् ।

“अथतः सप्तवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम् ।

येन विज्ञानमात्रेण दृष्टिं जानन्ति साधकाः ॥

कृत्तिकादीनि ऋषाणि सामिजिदे क्रमेण च ।

सप्तनाडीष्वधस्तत्र कर्मेभ्यः पञ्चगात्रतः ।

ताराचतुर्वेधेन नाडिकेका प्रजायते ।

तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च ॥

कृत्तिका च ३ विष्णावा च १६ मेघाख्या १७

भरणी २ तथा ।

जुह्वाद्या शनिनाडी स्याच्छङ्खनाभमिधा मता ।

रोहिणी ४ खाती १५ ज्येष्ठा-१८ श्रित्वीया

नाडिका मता ।

आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च ॥

सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १६ पौष्ण-

चर्ष २७ चतुर्थेकम् ।

हृतीयाङ्गारका नाडी दक्षिणाया च समता ।

रौद्रम् ६ हस्तम् १२ तथा पूर्वभाद्रा २०

भाद्रपदोत्तरा २६ ।

चतुर्थी जीवना नाडी सौम्यनाडी प्रकीर्तिता ।

पुनर्वसु- ७ चरभलशुक्र- १२ चराषाढ- २१

तारकाः ।

पूर्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी वीर-

नाडिका ॥

पुष्यचर्मम् ८ फल्गुशुक्लं पूर्वा ११ अभिजित् ०

प्रतारकाः २४ ।

सप्तना

षष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका ॥ अश्लेषचर्मम् ६ मघा १० विष्णु- २२ श्रुतिनाभं २३ तथैव च ।

अमृताख्या हि सा चान्नी सप्तमी चन्द्रनाडिका ॥

मध्यानाडीस्थिता सौम्या नाडी तस्याग्रपुलतः ।

सौम्याम्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं त्रिकम् ॥

क्रूरा याम्यगता ज्ञेया सौम्या सौम्यदिशि स्थिता ।

मध्यानाडी च मध्यस्था ग्रहरूपफलप्रदाः ॥

एकनाडीगता ह्यद्या ग्रहाः क्रूराः शुभा यदि ।

ततो नाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदि वाशुभम् ।

ग्रहाः कुर्यान्महावातं गताश्चखाख्यानाडिकाम् ।

वायुनाडीगता वायुं दद्यान्नाभिदाहिका ।

सौम्यानाडीगता मध्या नीरस्या मेघवाहिका ।

जलायां दृष्टिदृक्चन्द्रनाडीगतास्तथा ॥

एकोऽपि तन् फलं दत्ते खनाडीमस्थितो ग्रहः ।

भूस्ततः सर्वनाडीषु दत्ते नाडीसमं फलम् ॥

प्राष्टटकावे तु सप्तमि रौद्रचक्रगते रवौ ।

नाडीवैधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥

यत्र नाडीस्थितश्चक्रस्तु स्थिते नाच संशयः ।

क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्धिने दृष्टिरुत्तमा ॥

एकचक्रसमायोगो जायते यदि खेचरेः ।

तत्काले च महादृष्टिर्वावदस्यांशके शशी ॥

केवलेः सौम्येः पापेर्त्वा ग्रहेर्जिह्वो यदा शशी ।

तदा तु तुच्छपानीयं दुर्हिनश्च भवेद्भुवम् ॥

यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तद्वयैव च ।

दृष्टो युक्तः करोष्यम्भो यदि क्षीणो न जायते ॥

स्त्रियो वित्तावित्तौ चैव सौरिवैम्यौ नपुंसकौ ।

पुरुषाः पुरुषेर्वायुः स्त्रीवौ तु बुधकारणौ ॥

स्त्रीपुरुषसमायोगे दृष्टिस्तु प्रवला भवेत् ॥

पौषवनाडीगश्चक्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः ॥

द्विषतुः पञ्च पानीयं दिनाम्येकत्रिसप्तकम् ।

एवं जलाखनाडीस्थो चन्द्रमिश्रग्रहान्विते ।

दिनाहं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम् ।

नीरनाडीस्थिते चक्रे अचक्षौः पूर्ववद्वयैः ॥

यामं देनार्द्रकं क्षीणि दिनानि जायते जलम् ।

अमृतादि विनाडीष्व यदि स्थुः सर्वेखेचराः ॥

तत्र दृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्वर्करसवासरान् ।

सौम्यनाडीगताः सर्वे दृष्टिदास्ते दिनत्रयम् ॥

शेषा नाद्यां महारान् दृष्टदृष्टिप्रदा ग्रहाः ।

निर्जला जलदा नाडी भवेद्योगो शुभाधिकः ॥

क्रूराधिकसमायोगे जलदाश्चापि निर्जलाः ।

याम्यनाडीगताः क्रूरा अनादृष्टिप्रसक्तकाः ॥

शुभशुक्ला जलाश्रयाश्चातिदृष्टिः शुभा ग्रहाः ।

एकनाडीसमाशुक्तौ चक्रमोघरणीकृतौ ।

यदि तत्र भवेज्ज्योत्स्नादा वारिमयी भवौ ।

बुधशुक्लौ यदेकत्र गुरुणा च समन्वितौ ।

चक्रयोगे तदा काले जायते दृष्टिदत्तमा ।

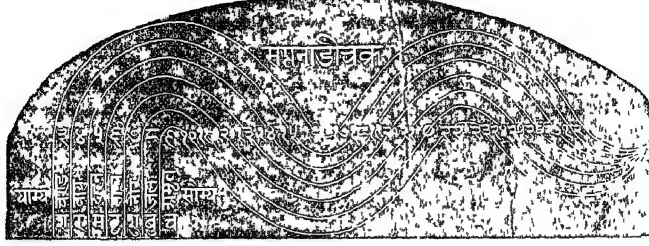
जलयोगगवौ स्थातां यदा चन्द्रवित्तौ ग्रहौ ॥

क्रूरद्वौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पदृष्टिदः ।

उदयास्तगते मार्गे चक्रशुक्ले च संक्रमौ ॥

जलनाडीगतास्ते तु महादृष्टिप्रदा ग्रहाः ॥”

इति खरोदके सप्तनाडीचक्रम् ॥

सप्तमामा, स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । “डावुभा-
भ्यामन्यतरस्याम् ।” ४।१।१३। इति डाप् ।)
आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपत्नः, पुं, (सप्त सप्त पत्न्याणि यस्य ।) सुहृ-
दृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः ।
(“द्विगोः ।” ४।१।२१। इति डीप् ।) इति
आकरगम् ॥ विवाहाङ्गसप्तपदीगमनं यथा ।
ततो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूः सप्तभि-
र्मन्त्रैः सप्तमखलिकासु सप्तपदानि नयेत् ।
वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्दामपादं मण्ड-
निकां नयेत् जामाता च वधूः त्रयात् । वामेन
पादेन दक्षिणं पादमाक्रामयेत् । सप्तानां
मन्त्राणां द्वादशः साधारणाः । प्रजापति-
र्हविरेकपाद्विनाष्ट्रं हृद्वे विष्णुर्देवता पादा-
क्रामयेत् विनियोगः । ॐ एकमिधे विष्णुस्त्वा
नयतु । हे ऊर्जं विष्णुस्त्वा नयतु । वोणि त्रयाय
विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि माथो भवाय विष्णुस्त्वा
नयतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्-
रायस्योऽय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तसप्तभ्यो
होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । ततः सप्तमं पदं
गता वधूः परिव्राज्यते । प्रजापतिर्हविर्मा-
मन्त्रोपतिच्छन्दः कथा देवता पादाक्रामणा-
नन्तरमाशानं विनियोगः । सखा सप्तपदी भव
सखन्ते गमेयं सखन्ते मा योवा सखन्ते
मायोऽष्टाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भव-
देवभट्टः ॥

सप्तपर्ण, स्त्री, (सप्तानां द्राक्षादीनां पर्णानि यत्र ।)
मिश्राजविशेषः । यथा,—

“द्राक्षादाडिमखञ्जैरन्जिताम् सशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वान्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तपर्णः, पुं, (सप्त सप्त पर्णानि यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । क्षातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।
४।२३ ।

“प्रसवेः सप्तपर्णानां मदगन्धिमिराहताः ।
अस्ययेव तन्नागाः सप्तधेव प्रसूयुः ॥”)
तत्पर्यायः । विशाललक २ शारदी ३ विषम-
च्छन्दः ४ । इत्यमरः ५ शारदः ५ देववृक्षः ६
दानगन्धिः ७ शिरोरुजा ८ अक्षनाशः ९ अति-
पथः १० यक्षाशी ११ अक्षनाशनः १२ । इति

शब्दरत्नावली ॥ गुल्फपुष्पः १३ शक्तिपर्णः १४
सुपर्णकः १५ । इति जटाधरः ॥ वृक्षत्वक् १६ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।

“सप्तपर्णो ब्रह्मज्ञावातकृष्टासज्जुलितः ।
दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोऽप्यस्तुवरः स्मृतः ॥”
अथ सप्तच्छन्दश्चन्द्रः इत्यमरः ॥

सप्तपर्णी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्णान्यस्याः । डीप् ।)
लज्जालुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टः ॥

सप्तपातालं, स्त्री, (सप्तानां पातालाणां समा-
हारः ।) सप्तसखकाधोभुवनम् । यथा,—

“आदित्यरश्मिनो देवो रुद्ररूपो जनार्दनः ।
निःशूलः प्रथमं धानः पातालतलमन्ततः ॥
सप्तपातालसंस्थोऽस्तु नागगन्धर्वराक्षसान् ।
देवावृषीश्च शेषांश्च जवान् वरमूलधृक् ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

तन्नामानि यथाह भरतः ।
“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिभृत् ।
महाख्यं सुतलञ्चाप्यं पातालं सप्तमं विदुः ॥”

सप्तपुच्छ, स्त्री (सप्त पुच्छान् कृते इति । छ +
क्रिप् ।) सप्तपुच्छप्रसूता । तत्पर्यायः । सुत-
वस्त्ररा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सप्तभद्रः, पुं, (सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य ।) शिरोव-
ट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, त्रि, (सप्तम् + “तस्य पूरणे ङट् ।” ५ ।
२।४८ । इति ङट् । “नाम्नादसंख्यादेर्मट् ।”

५ । २ । ४६ । इति ङटो मङागमः ।) सप्तानां
पूरणः । सातद इत्यादि भाषा । यथा,—

“लेपभाजस्तुर्थाद्याः पित्राद्याः पिङ्गभागिनः ।
पिङ्गदः सप्तमस्तोषो सापिङ्गो सामपौरुषम् ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तम् + टिच्चात् डीप् ।) तिथि-
विशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तच्च शुक्ल-
पक्षे अष्टमपूर्णावच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्ण-
पक्षे तु अष्टमह्वासाङ्गुलसप्तमकलाक्रियेति

विशेषः । पञ्चिकायां तस्या अङ्कः शुक्लपक्षे ७
कृष्णपक्षे २२ ॥ * तच्च ज्ञातफलम् ।

“कथाप्रणी वैरिजुलैर्महो
विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः ।
देवविजार्च्यारसिको माहात्मा
ख्यातु सप्तमीजः पिङ्गवितृष्टा ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता यात्या युग्मात् ।
पैठौनसिवचनावच । यथा,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्कष्या सांमुखी तिथिः ॥”
सांमुख्यसुक्तं स्कान्दे ।

“सांमुख्यं नाम सायाङ्ग्यापिनी दृश्यते यदा ।”
अतएव परदिने त्रिसव्यकालाद्यापि पक्षौ-
युक्तसप्तम्यासुपवासमाह भविष्यपुराणम् ।

“षष्ठीमेता कर्कष्या सप्तमी नाशमीयुता ।
पनङ्गोपासनायैह षष्ठ्यामाहुःरूपोऽयम् ॥”

यथा उपोषणे तथा कर्मान्तरे । तथा ।
“षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्कष्या सज्ज्वा तिथिः ।
षष्ठी च सप्तमी यच्च तच्च त्रिद्विती हरिः ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥ तथा ।
“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारी यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तच्च दत्तं महाफलम् ॥”

भविष्ये ।
“शालिनङ्गलप्रस्यस्य कर्कष्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्याय चरकं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥
यावन्तत्तल्लुलास्तस्मिन्नेवेदं परिसंख्यया ।
तावन्नृपेण हस्त्राणि सूर्यलोके महीयते ॥”

गोपथवाङ्मनम् ।
“ज्ञानिश्रुतपलिकं प्रस्यसुक्तं सव्यमध्वन्या ॥”

ज्योतिषे ।
“फलम् लौकिकैर्मनानेः साष्टरतिद्विमाधकम् ।
तोलकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥”

तेन चतुरास्ति काधिकमाधपञ्चकाधिकषडधिक-
शततोलकमिताः प्रस्यतल्लुलाः । इति । एव-
ञ्चेतन्मूलाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एव

देवतान्तरैरपि तत्तत्तोलकमद्वितलफलेन कल्प-
यितुं युक्तम् । अतएव शिवेऽप्येव वक्ष्यते ॥ * ॥

वराहपुराणे ।
“अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां सप्तपोषितः ।
पूजयद्वाह्वारं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥

आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य देवाकर ।
प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥

षष्ठ्याचैकहताहारः सप्तम्यां सप्तपोषितः ।
अष्टम्याश्चैव सुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः ॥

अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भद्रम् ।

सप्तमी

तस्यारोयं धनं धान्यमिह जन्मि जायते ॥
परत्र च शुभं स्थानं यज्ञत्वा न निवर्तते ॥”
सप्तम्यां सप्तपौत्रित इति आदिकर्मणि स्तः ।
तेन सप्तम्या सप्तपवस्मारम्भवानित्यर्थः । ततश्च
प्रातः सप्तम्यामेवोपवाससङ्कल्पः । रविश्च विष्णु-
रूपतया पूजाकाले ध्येयः । अभिलाषे तु
तत्तिथाविलुक्ता आरभ्येति ऐहिकारोग्यघन-
धान्यपारलौकिकशुभस्यानन्तराभ्याम- संवत्सरं
यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रवृत्ति
सप्तम्यासुपवासं कुर्वन् ।
“आदित्य भास्कर रवे भानो ह्यर्थे दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तुभ्यं अस्माद्रोगादिभीचय ॥”
इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठादिषु तत्तन-
कर्मविधानात् षष्ठौ ममेतैवत्यस्य न विषयः ।
कालिकापुराणे भक्तं प्रति सूच्येवाक्यम् ।
“अष्टदृष्टा मां न भुञ्जीत विष्णुर्नैव दर्शयेत् ॥”
तथा ।
“मदृष्टाष्टतन्मिमांसां शरीरे न तु धारयेत् ॥”
अर्चा प्रतिमा ॥ * ॥ अथ विधानसप्तमी ।
कृत्यचिन्तामणौ ।
“अर्कायं शुचि गोमय सुमरिचं तीर्थं फलचानूते
मूल नक्तसुपौषणश्च विधिवन कृत्वेकभक्त नरः ।
चौरं वायुघ्नं घृताशनमिति प्रोक्तान्यस्मिन्
क्रमान्
कृत्वा द्वादश सप्तमीर्दिनजनः प्राप्नोत्यभीष्ट
फलम् ॥”
अत्र चाकांक्षादीतरोजभोजनविहितरवोद्यते ।
नपस्वान् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्ततः ।
दुर्भगत्वं दृष्ट्वा लोको बहुते सति साधने ॥”
तपसः क्लेशभवात्वं तत्रैवोक्तम् ।
“उभेतिचपला पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः ।
नोऽपि क्लेशभवावस्थ तपसः सौम्यदर्शनं ॥”
अक्तसुक्तं यथा,—
“अक्षैपञ्चाङ्गुमानभन्तरीचयुद्धौतकम् ।
कपिलाविद्यवमार्चं मञ्जुल मरिचं जलम् ॥
जदलीफलमध्यान्तु कणामाचमपक्वकम् ।
कुशमूलं यवमात्रं स्वप्न्यादिदृगुणै चणै ॥
भक्ष्य मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ।
एकभक्तं भयराखप्रमाणं भोजन मतम् ॥
अहंप्रवृत्तिमात्रान् कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा सम्पूज्य मार्कण्डे प्रादुर्मुखो वायुमा-
श्रयेत् ॥
एतं खल्वं पौषमासे माघादब्दं समाचरेत् ।
शास्त्रज्ञान् भोजयेद्भक्षा गुह्यचौरनिरामिभैः ।
विप्राय दक्षिणा दद्या विभवस्थाहुरुत्पतः ।
अष्टम्यां पारम्यं कुर्व्यात् कङ्कम्बरहितेन च ॥
सुहृन्माषतिलादीनि दृत्यैवैविवर्जयेत् ॥
एकविहं भक्ष्यसुक्तमक्तलाशुसारतः ॥ * ॥
एतद्व्रतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्मत्वेन
भक्तमासेतरकर्तव्यत्वं आह वशिष्ठलिङ्गपुरा-
णम् ।

सप्तमी

“प्राश्ये तु व्रते पश्चात् सप्तमि त्वधिमानके ।
पूर्वमाननं तं त्वक्का कार्यं द्वादशमासिकम् ॥”
पूर्वमाननं मलिनचक्षुष्याब्धमाननं । त मन्-
मासम् । द्वादशमाननं द्वादशमासेष्वेव कार्यं
न सप्तमास इत्यर्थः । यत् ।
“मासे मलिनचक्षुष्येव यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमिच्छाह भगवान्
शिवः ॥”

इति विष्णुरहस्यवचनम् ॥

तस्यासविशेषावहितमासमात्रकर्तव्यामावास्या-
दित्रनकर्तव्यतापरम् । उदयापनं प्रतिष्ठा ।
एवमारम्भोऽपि निषिद्धः । मार्ग्यः ।
“अस्तं गते गुरौ शुक्रं बाधे वृद्धे मलिनचक्षुषे ।
उपायनसुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥”
उपायनं प्रतिष्ठा । उपारम्भमारम्भम् । एतच्च
कालाशुद्धिमात्रपरं तत्त्वज्ञानवैदिकत्वं गौर-
वान् ॥ * ॥ भविष्ये ।

‘मात्रे नाचि विते पदे सप्तम्या नियमेन वा ।
स्नात्वा शिवं खेच्छित्वा मन्त्रेण च सहासिकम् ।
पूजयेत् तदा तस्या दुःप्रापं नैव विद्यते ॥”
इदं कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् ॥ * ॥ भविष्ये ।
“दृष्टेयं ह्यनुत्था हि शुक्ला सावस्थ सप्तमी ।
अष्टोत्थवेलाया तस्या ज्ञानं महाफलम् ॥
माये मासि चिते पदे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यान् ज्ञानार्थं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलाया शुक्ला साधस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि तथ्येत सूर्ययष्टप्रते, समा ॥”
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्ययष्ट-
फलं ज्ञानजं सप्तमिद्विद्वन्तरङ्गेति न्यायात् ।
तेन बहुशतसूर्ययष्टफलजालौनगङ्गाज्ञानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् । अत्र बहु-
शतसूर्ययष्टाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गान्व-
यात् कालानां स्नानानां तत्फलानामपि बहु-
शतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः । पूर्णसप्तम्या
पूर्वापरयोर्वैचारिकोदयकाले सप्तमी पूर्वदिने
तत्काले ज्ञानम् ।

“तत्तस्यो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां ज्ञानकालोऽर्थं गङ्गाभ्यः सदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राहृष्यज्ञानान्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सत्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥”
इति कालमाधवीयष्टतन्मन्त्रवैवर्त्तयेन पूर्वस्य
तत्कालस्य पूर्णतिसम्बलदिनकर्तव्यकर्मसङ्ग-
त्वेन इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव
दक्षेण तत्कालमारम्भाद्वैदिककृत्यमभिहितम् ।
अत्राख्योदयकाले सुहृन्माषान्तिथिनाभ एव
ज्ञानम् ।
“व्रतोपवासज्ञानादौ घटिके का यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिराद्या आह्लादावस्तगामिनी ॥”

इति विष्णुधम्मोसारात् ।

अत्र घटिका सुहृन्माषाद्वैदिककालाशुराधातु
इति वक्ष्यते । अक्षवैवर्त्तवचने घटिका दक्ष-
रूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येक-

सप्तमी

वाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्योदयान् प्रागपि
प्रातःस्नानविधानान् तत्रैव साधवसप्तमाख्य-
गुणफलविधिर्नाष्टाद्विद्वत्तत्त्वम् । प्रक-
रणान्येव प्रयोजनान्यत्वं इति नेमिनिरुद्धेन
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धिः । अतएव कल्पतरु-
रन्ताकरयोः ।

“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययष्टोप-

मान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ साधफल-
गुणौ ॥”

इति विष्णुस्मृतौ नियोजनप्रकरणात् प्रकरणा-
न्तराज्ञानान् प्रकरणांतराधिकरणन्यायेन
काव्यज्ञानान्तरमिदमित्युक्तं न तु गुणफल-
विधिः । किन्तु काव्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धि-
रिति । अत्र साधवसाधविमित्तकमाचसप्तमी-
निमित्तककाव्यज्ञानयोः प्रातःस्नानान् नेमि-
नित्यत्वेन प्रायश्चित्तवत् सङ्गदशुष्ठानम् ।

“प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायास्तु नाटित्वं च तत्क्रिया ॥”

इति काव्यायनवचनम् ॥

“न स्नानमाचरेद्भक्ता नातुरो न मद्भानिधि ।
न वासोभिः सज्जानं न विज्ञाते न ज्ञापये ॥”
इति मनुवचनेनैकदाजस्रज्ञाननिषेधाच्च ।

“धर्मविघ्नचरन् स्नानमाद्विक्रयं पुनः पुनः ॥”
इति मनुवचनाच्च ।

अतएव नास्तीसुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि
काव्यानां तदङ्गशकालविहितानां तत्त्वमेव
सिद्धिरिति आहृत्तचिन्तामणिः । निष्कामविष्णु
प्रीतिकामयोः स्तरा सङ्गदशुष्ठानं गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यं इति न्यायेन फलं बोध्यम् ।
तत्तु इच्छाचोरगुडादिमाधुर्यमेद्विद्वद्भिर्दुर्मश-
क्यम् ।

“पञ्चान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आह्लां प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥”

इति हेमाद्रिधृतद्विद्विपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागङ्गं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयम् ।

“देशकालाश्रयमचेन्द्रयादौ तन्मनोशुभाः ।

सुहृन्माषादि दानस्य फलातिशयहेतवः ॥”

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच ।

तीर्थभेदे त्वेकादिपि नानाज्ञानम् ।

“विष्णुवद्विषे प्राप्ते पञ्चतीर्थे विधानतः ।”

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तीर्थभेदे तन्मन्त्र-
ज्ञयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावली-
आहृत्तचिन्तामणयोः । यत्तु प्रयागे अह्नस्नान-
क्राडौकृतेऽपि साधवसप्तमीस्नानादावसाधारण-
सङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तद-
नुक्तम् । तदा सङ्कृतज्ञानस्यैव विहितत्वात्
अन्यथा तन्मन्त्रफलकामनायां तदानन्त्यापत्ते-
रित्युक्तम् । * ॥ ज्ञाने परिपाटीमाह कृत्-
कल्पतार्ता विष्णुः । सप्तवद्वपञ्चाणि सप्तार्क-
पञ्चाणि च शिरश्च निधाय ।

“यद्येवमन्त्रं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तस्मै रोकश्च शोकश्च माकरो ज्ञेयः सप्तमी ॥”
इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं द्विद्वम् ।
तिथिखण्डस्य पौर्णमास्यन्तमावाङ्गत्वात्माक-
रौति पदं मकाराकारश्चान्तरमासीयतिथिपरम् ।
“तिथिखण्डे च लघ्वादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं खण्डे विनिर्दि-
शेत् ॥”

इति ब्रह्मपुराणात् ॥

मन्वन्तरादित्थं तथा युक्तत्वाच्च । यथा, मन्व-
पुराणि ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् या रथसप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥”
अतएव नारासिंहं रथ्याख्यायामित्युक्तम् । यथा,
“महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि ।
तथाच्युततोयायां शिखास्नात्वापयेद्बुधः ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायामु वज्रयेत् ॥”
द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्याम् । भरण्यां शक्र-
ध्वजपातभरण्याम् । इति कल्पतरुः । अत्र
महानवम्यादिषाहचर्याद्गौणत्वात् न प्रती-
यते । अतएव चतुर्दशमन्वन्तरादिमण्येन जापि
न राशुक्तेः । यथा, भविष्यमातृस्थोः ।
“अथशुक्लानवमी द्वादश्री कार्तिकी तथा ।
हृतीया चेचमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्येकादश्री तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
आवस्यस्याष्टमी ज्येष्ठा तथावापुस्य पूर्यमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चेन्नौ ज्येष्ठौ पञ्चदश्री
विता ।

मन्वन्तरादयस्त्वेता दस्युत्थाच्यकारिकाः ॥”
अनामावास्याष्टमीयतिरिक्ताः शुक्लाः । पुनः
पुनस्तथाप्योपादानात् उपक्रमोपसंहारयोः
शुक्लत्वकर्त्तव्यम् । अत्र कामधेनौ हृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु हृतीया चेच-
माघस्येति लिखितम् । अत्र पाठद्वये श्रीपति-
रत्नमालायाम् । अथयुजि शुक्लानवमी द्वा-
दश्या मघौ हृतीया चैति पाठाच्चैव हृतीयेव
याह्या । श्रीदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याञ्जलं
सौरागमेऽपि ।

“अर्कपक्षेः सवदरेर्द्वौ चान्तसप्तम्येः ।
अष्टाङ्गविधिया चार्धे द्वादहादित्युच्यते ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेत् माघसप्तमी ।
माकरोति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायोदितदर्श-
नात् ॥”

अष्टाङ्गविधिया ।

“योऽष्टाङ्गमर्थमापूर्वं भागोर्ध्वं निवेदयेत् ।
तत्स्यपावाध्यादानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तम् । आदिब्रह्मपुराणे ।
“ऋक्षराशिर्विशेषः यत् कर्म विहितं नरैः ।
देव वायुधवा पौचं तदस्यवापि दृश्यते ॥”

अथमन्वन्तरम् ।

“जननी सन्मृतानां सप्तमी सप्तमस्तिके ।

सप्तम्याहुतिर्देवि नमस्ते रविमण्डले ॥”
प्रणाममन्त्रस्तु ।

“सप्तमिप्रवृत्तं पीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेद्यसे ॥”

सप्तिरन्धः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ सप्तमी-
व्रतविधया यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भगवन् भवन्सारसागरोत्तारकारकम् ।

किञ्चिद्ब्रतं समाचक्षु खारोम्यसुखपदम् ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

सौरधर्म प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमीम् ।

विश्रीकसप्तमीं तद्वत् फलदां पापनाशनीम् ॥

शक्रासप्तमीं पुण्यां तथा कभलसप्तमीम् ।

मन्दारसप्तमीं पुण्यां तथैव शुभसप्तमीम् ॥

सर्वाः सन्मृताः प्रोक्ताः सन्मृदेवर्षिपूजिताः ।

विधानमासां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् ।

सा तु कल्याणिनी नाम विजया तु निगद्यते ॥”

आसां इतिकर्त्तव्यताकां च मन्व्यपुराणि

६६ अध्यायावधि ७५ अध्यायप्रम्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

सा सूर्यस्तर्पिकाशिका तिथिः । यथा,—

“एवमुक्तस्तदा देवैः सौम्यां स्मृतिमयाकरोत् ।

प्रकाशत्वं जगामासु देवतानां महाप्रभः ॥

यत्तत् सर्वं सुराणाम् दृष्ट्वन् प्रामितं पुरा ।

सप्तम्यां खलु सूर्येण स्मृत्तं च ततवान् भुवि ॥”

इति वाराहे द्वायोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

सप्तमस्तं, ज्यौ, (सप्तमा रक्तानां तद्वर्णानां समा-
हारः ।) शरीरस्य रक्तवर्णसप्तावयवाः । ते च

हस्तपादतलजान्तरताजुकाधरजिह्वाजखः ।

यथा, सासुद्रके ।

“पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरजखानि च ।

ताजुकाधरजिह्वाश्च सप्तमस्तं प्रशस्यते ॥”

सप्तम्यं, पु मूर्ति, (सप्त ऋषयः ।) सप्तसंख्यकथयः ।

तथा नामानि यथा । मरौचिः १ अचिः २

अङ्गिराः ३ पुलस्त्यः ४ पुलहः ५ क्रतुः ६ वशिष्ठः ७ ।

इत्यमरः ॥ अपि च ।

“सप्तविमर्कलं तस्माद्दृश्यते सर्वतोपरि ।

तत्र सप्तम्यः सन्ति विनियुक्ताः प्रजावृक्षाः ॥

मरौचिरचिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ।

वशिष्ठश्च महाभाग ब्राह्मणो मानसाः सुतः ॥

सप्तब्राह्मण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

संभूतिरनन्दया च चामा प्रीतिश्च सप्ततिः ॥

अरुन्धतिस्तथा लज्जा तत्पत्नी लोकमातरः ।

यतासां तपसा चैतद्द्वार्यते भुवनत्रयम् ॥

सन्ध्याचयसुपासीना गायत्रीजपतत्पराः ।

तस्मिन् लोके वसन्त्येते ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥”

इति पाण्डु खण्डखण्डे ११ अध्यायः ।

(प्रतिमन्वन्तरे सप्तम्यो भिन्ना स्यावन् । तद्-
द्वसान्तस्तु ऋषिप्रम्ये द्रष्टव्यः ।)

सप्तमा, स्त्री, (सप्त सातीति । सा + कः ।) नव-
मासिका । इत्यमरः ॥ चर्मकवा । शुद्धा ।

पाटका । इति मेदिनी ॥

सप्तमती, स्त्री, सप्तमां प्रतानां समाहारः । इति

याकरणम् । (“ह्रिगोः ।” ४ । १ । २१ । इति

ढोप् ।) सप्तशतिका । सप्तशतश्लोकात्मकदेवी-

माहात्म्याम् । चखौति स्थातम् । यथा,—

“अर्गलं कौलकक्षादौ पठित्वा कवचं ततः ।

जपेत् सप्तशतीं चखौ क्रम एव शिवोदितः ॥”

इत्यर्गलस्तोत्रम् ॥

तथा च नागोजौमदः ।

“तत्रादे चरिताध्याये श्लोका अशीतिरुक्तमाः ॥

अथ मध्ये चरिते तु पञ्चाष्टकेकसुसंख्याकाः ॥

त्रयोऽध्यायाश्चतुःसप्तचतुर्वेदखण्डकाः ।

अष्टोत्तरचरिते तु षट्षष्टिकोक्तमाका ।

अष्टोत्तराध्यायवती गीता सप्तशती स्मृता ॥”

सप्तशलाकाः, पु, (सप्त शलाकाः तद्वत्रेखा यत्र ।)

विवाहस्य शुभाशुभदिनज्ञानार्थं तिथ्यगूर्त्तसप्त-

रेखाविशिष्टचक्रविशेषः । यथा,—

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।

यष्ट्येदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकजः ॥

सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-

स्तियगूर्त्तमथ कृत्तिकादिक्म् ।

लेखयेद्भजिता समन्तं

चैकरंखगखगेन विध्यते ॥

वेधस्य चतुर्थेऽंशे अवगाहौ लिपिकाचतुष्के च ।

अभिजित् तस्य खचरे विज्ञेया रोहिणीविह्वला ॥”

लिपिका दष्टः ।

“यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः

पापैरपापैरथवा विवाहे ।

रक्ताशुकेनैव तु रोदमाना

श्लशानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”

इति सप्तशलाकवेधः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्चक्ररूपं यथा ।

	३	४	५	६	७	८
२						१०
१						११
२०						१२
२६						१३
२५						१४
२४						१५
२३						१६
२२						
२२०२१२०१६१८१७						

सप्तशिरा, स्त्री, (सप्त शिरा यस्याः ।) नागवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तसप्ति, पु, (सप्त सप्तयो घोटका वक्षः ।)

सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“हविर्भूतामेधवतां चतुर्थां

मध्ये लज्जाटन्तपसप्तसप्तिः ।

असौ तपस्वत्यपरस्तपस्वी

नात्वा सुतीक्ष्णचरितेन दान्तः ॥”)

समाधिः

सप्तसागरः, पुं, (सप्त सागरा इव कुण्डानि यत्र ।)

महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्वपापविनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथावाह्यं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
तुलापुरुषवत् पुण्यात् लोकेष्टावाहनं बुधः ॥
ऋत्विक्षाख्यपसमारभूय चाष्टादिकम् ।
कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥
प्रादेशमाचार्यं तथारत्नमात्राणि वा पुनः ।
कुर्व्यात् सप्तपलादूर्ध्वमासष्टाच्च शक्तितः ॥
संस्थाप्यानि च सर्वानि कृत्वा जिनतिलोपरि ।
प्रथमं पूरयेत् कुण्डं त्वयेन विचक्षणः ॥
द्वितीयं पयसा तद्वत् तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थं तु गृहेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
षष्ठं शकैरथा तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
सप्तपञ्चवर्णस्य तु ब्रह्मार्घ्यं काचनं युभम् ॥
केषु चौरमथे तु द्रुतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमथे सुराधिपम् ॥
शर्करायां न्यसेत् कर्णौ जलमध्ये तु पान्त्रतीम् ।
सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
तुलापुरुषवत् श्रेष्ठमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
ततो वारुणहोमान् स्थापितो वेदपुङ्गवेः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्त्य मन्त्रानिमानुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्वसिन्धवां आधारेभ्यः सनातनाः ।
जन्तवा प्राणदेभ्यश्च सतुमभ्यो नमो नमः ॥

कीरोदकाव्यदधिमामवलावणेन-
सारान्दतेन भुवनत्रयजीवसंघान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-
स्तस्मात्समाप्यवविवातमलं विदध्वम् ॥
यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव
तीर्थमारासुरसुवन्ध्यामग्निप्रदानम् ।
पापक्षयाह्वरविलोपनभूषणाय
लोकस्य विश्वेति तदस्तु ममापि कर्णौः ॥
इति ददाति रवावरसंयुतान्
शुचिरविसयवाजिह्व सागरान् ।
अमलकाञ्चनवरत्नमयानसौ
पद्मपैतृ हरेरमरावृतः ॥
सकलपापविघातविराजितं
पिष्टपिस्तामसपुन्नकलजकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यलं
कटिति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानाष्टकीर्तने सप्तसागर-
प्रादानिको नाम २६१ अध्यायः ॥

सप्तः, स्त्री, (सप्त स्तते इति । स्त + क्षिप्) सप्त-
पुत्रप्रसूता । तत्पर्यायः । सुतवस्करा २ । इति
शब्दरत्नावली ॥

सप्तपुण्ड्रः, पुं, (सप्तभिर्गुणैः, पुण्ड्र इव
श्रेष्ठत्वात् ।) प्रथमः । इति जटाधरः ॥

सप्तार्चिः, [स] पु, (सप्त अर्चो वि यच्छ ।)
अग्निः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।

“सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्च्यवर्णश्रेष्ठम् ।

सवलः

सप्तार्चिर्मुखमाचक्षुः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥”

चित्रकट्टकः । इत्यमरः । प्रथमः । इति
हेमचन्द्रः । क्रूरचक्षुषि, जि । इति मेदिनी ।
अग्निः सप्तानामर्चिषां नामानि सप्तजिह्वशब्दे
द्रष्टव्यानि ॥

सप्तान्, पु, (सप्त अन्वा यश्च ।) नृप्यः । अर्क-
वृत्तः । इत्यमरः । (कश्चित् वायुलिङ्गेऽपि
द्रष्टव्ये । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ६ ।

“आ सूर्यो यातु सप्तान् श्वेत्तं यदस्योर्विया-
होर्ध्वयाधि ॥”

“हृद्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्तान् सर्पण-
समावाञ्चोपेतः सप्तसंस्थाकाचो वा आयातु
अस्मदभितुसमागच्छतु ॥” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥)

सप्तान्वाहनः, पु, (सप्त अन्वा वाहनान्यस्य ।)
हृद्यं । यथा,—

“लोकसाक्षात्त्रिभुवोः कर्त्ता हर्त्ता तमि-
सृष्टा ।

तपस्तपापनश्चैव शुचिः सप्तान्वाहनः ॥”

इति शास्त्रपुराणे हृद्यंस्तोत्रम् ॥

सप्तः, पु, (“षप समवाये” । ‘सपिनसिवलि-
पदिश्वस्तिप्’ इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्गा-
मेष्ट सप्तसामेवेति । गतिकर्मणो वा सप्ति ।
सपते स्वार्थात् इति माधवः । खपि गतौ ।
अस्मादा निप्रवये गुणे च रेफलोपो बाहुल-
कात् सर्पति सप्तिः ॥” इति निघण्टुटीकायां
देवराजयज्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्वः । इत्य-
मरः । (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।

“अव्वाञ्चं त्वा सप्तयोध्वरश्रियो वदन्तु सवने-
दुप ॥”)

सफरी, पु, मत्स्यविशेषः । पुटो इति भाषा ॥
शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरी
मनोवादिः नदादित्वादीप् । शीघ्रिशफरी-
प्रत्याशकटशिलाप्ररगणतपदा इत्युद्यमेदान्
तालयादिः । इत्यादिरप्येति केचित् । शफ-
रश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सफरी, स्त्री, (सफर + डीप् ।) मत्स्यविशेषः ।
इति भरतः ॥ पुटो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शफरी २ भोजो ३ । इत्यमरः । शफरः ४
श्वेतकोलः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,—
“अगाधजलसञ्चारो रोजितोऽपि स्थिरायते ।
गच्छुषजलमात्रेण सफरी फरफरायते ॥”
इत्युद्भटः ।)

सफलं, त्रि, (फलेन सह वर्तमानम् ।) फल-
विशिष्टम् । तत्पर्यायः । अमोघम् २ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३७ ।
“सफलं मे भवेत्तन्म यदि मां नावमन्यसे ॥”

सप्रसूम् । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२ ।
“अपश्यदाश्रमपदं सफलस्त्रिग्वपादपम् ॥”

सवलः, त्रि, (वलेन सह वर्तमानः ।) सैन्ययुक्तः ।
सामर्थ्यवान् । यथा,—

“सवले च यद्वै पापे दिनमात्रं प्रचक्षते ।

सभा

मध्ये वले तथा मासं वर्षं विद्यात्तथावले ॥”

इति पञ्चखरा ॥

सवलः, पु, विकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

सवाधः, त्रि, पीडायुक्तः । निवेधयुक्तः । वाधया
वाधेन च सह वर्तमानो यः इति बहुव्रीहि-
समासनिघ्नः ॥

सन्नक्षचारी, [न] पु, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं
यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी
समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मणि
चरतीति । त्रिभिः । “चरणे ब्रह्मचारिणि ॥”

६ । ३ । ८६ । इति समानस्य सः ।) परस्परैक-
ब्रह्मव्रताचारः । इत्यमरः । एकस्मादुद्यो-
र्ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रतं अभि
ब्रह्मचर्याख्यां आचरन्ति वे तेऽन्येभ्यं सन्नक्ष-
चारिण उच्यन्ते । उपचारान् ब्रह्माध्ययनार्थं

व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति गृह्यादि-
त्वात्स्थिति ज्योतिर्वनपदेद्यादिना समानस्य
समावे सन्नक्षचारिणः । एकब्रह्मव्रताचारा

इत्यत्र एकस्मादुद्योर्ब्रह्मणे ब्रह्माध्यात् व्रतमा-
चरन्तीति तुमर्थे चतुर्थ्या विग्रह्यतीति परे ।
सन्नक्षचारी भिन्नगुरुशिष्य इति हारजतेति
नयनानन्दः । इति भरतः ॥

समर्तुका, स्त्री, (भर्ता सह वर्तमाना । सहस्य
सः ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्यायः । पति-
वती २ । इत्यमरः । सधवा ३ सनाथा ४ ।
इति जटाधरः ॥

सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ती यनेति । भा
हीमौ + भिदादित्वात् अधिकरणे अद् । सहस्य
सः ।) सह भान्ति अत्र । मञ्जुसूत्रे इति पार-
सीक भाषा । पञ्चायित इति हिन्दी भाषा ।
मिर्द इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः ।
समन्या २ परिवर्त ३ शोडो ४ समितिः ५
संसत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९
समानः १० । इत्यमरः । पर्वत ११ इति जटा-
धरः । तज्जन्मादि यथा । मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविद्वन्मयः ।
रात्रः प्रतिपत्तो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ॥” ॥

विदुत्संहतावपि सभापर्यायपरिषच्छब्दमाह
स एव ।

“त्रेविशो हेतुकस्तर्को विरक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिवर्तु स्याद्दशावराः ॥”

त्रेविशः त्रिवेदपारगः । हेतुकः सदयुक्ति-
खवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा हीमिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् । तथा सह साक्षात् परस्परवाया वर्तते
इति सभा ॥ ॥ कात्यायनः ।

“कुलश्रीलषयोऽप्यतिवह्निरधिष्ठितम् ।
वर्णमग्निः स्थातु कतिपयैः कुलद्वैरधिष्ठा-

तम् ॥”

सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ ॥
सामाजिकः । द्युतम् । यक्षम् । इति मेदिनी ॥

सम्बद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥३॥ सभायां एकाकि-
गमनविधौ यथा,—

“नेकचरेतु सभां विप्रः सभवायश्च वर्ण-
येन ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

सभाज, त् क सेवने । प्रीतौ । दर्शने । इति
कविकल्पदमः ॥ (अदन्तपुरा० पर०-सक०-
सेट् ।) अससभाजत् । इति दुर्गादासः ॥

सभाजनं, जौ, (सभाज त् क सेवने प्रीतौ +
ल्युट् ।) गमनागमनादिसमये सुहृदादिः
आलिङ्गनारोषप्रशस्वागतादिगान्धोत्पादनम् ।
तत्पर्यायः । आनन्दनम् २ आपच्छनम् ३ ।
इत्यमरः । तु नदि संशुद्धि सभाज त् क
सेवनप्रतिदर्शने प्रच्छौ श शौषे अण्ट् ।
नन्तिः । पृच्छतिश्चादपूर्वालिङ्गनादाविति
सुभूतिः । गमनसमये सुहृदमालिङ्ग गमना-
शुश्रावश्चम् । आगतस्य वा खागतारोष्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानाथः । इति भरतः ॥

(यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

“सभाजने मे भुजङ्गुवाहुः

सयनरं प्राप्नोतिः प्रयुक्ते ॥”

सभाजयतीति । सभाज त् क प्रीतौ + ल्युट् ।
प्रतिदायके, जि, यथा, महाभारते । ११३ । १० ।

“प्रभूतनागाश्चर्यं सभाजनं

सन्निवृत्तं बहुपानभोजनम् ।

मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं

युद्धं मन्त्रं शोभयतामिषं मम ॥”

सभापतिः, पु, (सभायाः पतिः ।) सभाजाधि-
पतिः । (यथा, भागवते । ६ । १७ । ७ ।
“जटाधरस्तोत्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अङ्गीकृत्य स्त्रियश्चास्ते गतङ्गीः प्राकृतो यथा ॥”)

द्वृतगृहस्थामौ । इति कैचिन् ॥

सभासत् पु, (सभा + सट् + क्तिप् ।) सभायां
सभासद् सौदन्ति उपविशति यः । तत्पर्यायः ।

सभास्तारः २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४ । इत्य-
मरः ॥ परिवदलः ५ पर्वदलः ६ परिवदः ७

पार्षदः ८ परिसभ्यः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

तल्लनयादि यथा । काव्यायनः ।

“सन्धेनावश्ववक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

श्लोचि यदि नो राजा स्यात् सभ्यस्तदावृणः ॥”

सभ्यः सभायां साधुः । तथाविधानाह यास-
वल्काः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्वादिनः ।

राजा सभासदः कार्यः प्रजौ मित्रे च ये

सभाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशाल्मन्नाः । कुलीनाः

सङ्गरादि-दोषशून्यमातापितृवंश-परम्पराकाः ।

श्वभूताः सभासदः सभाया यथा सौदन्ति

तथा दानमानसकारै राजा कर्षायाः । इति

श्वभूततत्त्वम् ॥ ॥ अन्यच्च ।

“समः प्रजौ च मित्रे च धर्मशाल्मन्निशारदः ।

विप्रमुखः कुलीनश्च धर्माधिकार्ये भवेत् ॥

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुखाः सभासदः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

दृष्टव्यमिति सभ पञ्च त्रयो वा सभासदो

भवन्तीत्याह ।

“लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सभ पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपाविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥”

किञ्च ।

“सप्राङ् विवाकः सामाताः सत्राक्षमपुरोहितः ।

सभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मेनः ॥”

तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता

इति भेदः । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-

कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ

निवारणीयोरन्यथा दोषः । उक्तञ्च काव्यायनेन ।

“अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्रोधनीयः स तेऽनुपः ॥”

इति मिताचरा ॥

सभास्तारः, पु, (सभां सृजतीति । सृज् आच्छा-

दने + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सभा-

सद् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । २ । ४६ । २ ।

“के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तमः ॥”)

सभिकः, पु, (सभा दूतसभा आश्रयत्वेनास्थस्येति ।

सभा + व्रीह्यादित्वात् ठन् ।) दूतकारकः ।

इत्यमरः । हे सहियार इति स्थाते । सभा

दूतसमस्याश्रयत्वेनास्ति सभिकः विकारश्चेति

ध्वजः । सभा दूतं सभा गृहमिति रुद्रः ।

दूतं कारयति दूतकारकः यन्नात् स्वार्थे कः ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“दुरोदरश्च निर्घन्यदूतकारकलसकाः ।

सभिकः प्रतिभूषेति —————”

इति जटाधरः ॥

(यथा, बाह्वल्की । २ । २०२ ।

“गृहे श्रुतिकवृद्धेऽसौ सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृह्णीयात् धूर्तकितवादिनरादृष्टकं शतम् ॥”)

सभौकः, पु, दूतकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

समोचितः, पु, (सभायासुचितः ।) पङ्क्तिः ।

इति धनञ्जयः । सभायोग्ये, जि ॥

सभ्यः, पु, (सभायां साधुः । सभा + “सभाया यः ।”

४ । ४ । १०५ । इति यः ।) साधुः । सभासद् ।

इत्यमरः । (यथा, मनुः । ८ । १० ।

“सौख्यं कार्यं चि संपश्येत् सभ्यैव त्रिभि-

रुतः ॥”

अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः ।

१ । ५५ ।

“तस्मै सभ्याः सभायां गोप्ता गुप्तमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रमनयो नवचक्षुषे ॥”)

सभिकः । इति जटाधरः ॥

सभ्यः, जि, (सभा + यः ।) प्रत्ययितः । इति

जटाधरः ॥ सभासम्बन्धी च ॥

सम्, य, सभायाः । प्रज्ञार्थः । सङ्गतः । शोभनः ।

इति शब्दरत्नावली । सत्सङ्गः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ चतुर्थीपदसर्गः । इति आकरणम् ॥

अस्वार्थविशेषाः संप्रत्यये द्रष्टव्याः ॥

समः, जि, (समतीति । सम वैकल्ये + पचाद्यच् ।)
सर्वम् । (अस्मिन्नर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति ।
यथा, सुगन्धोपे ।

“नमः समस्तात् पूर्वस्मा अन्तरस्था अमेध
साम् ॥”)

समानम् । इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्वनाम-
संज्ञा न भवति । यथा, सुगन्धोपे ।

“समायेध परायेषां सुक्तयेऽर्थान्तराय च ॥”)
साधुः । इति मेदिनी ॥

समः, पु, (सम वैकल्ये + पचाद्यच् ।) राशि-
विशेषाणां संज्ञाविशेषः । ते तु राशयः दृष-
ककैटकन्यादृष्टिकमकरमौगः । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विपमः समश्च ।

चरन्मिरङ्गात्मकनामधेया

मेधाद्येऽथैव क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥

मानस्य प्रकारविशेषः । स तु यदा गीतवाद्ययो-
स्तानः गायकस्य हस्तपादादिचालनश्च एकदा
समभाविन पतति तदा भवति । इति सङ्गीत-

शास्त्रम् ॥ ॥ वर्गान्धनायनार्थं अङ्गोपरि-
दत्त ऋतुरेखाविशेषः । यथा,—

“वृहन्नाद्यादिधमात् कति दिगुयथेकूलं सभे
तद्भुते

वृहन्ना लब्धकतिं तदाद्यविधमाङ्गं दिनप्र
न्वेन ॥”

इत्यादि लौकावली ॥

समकन्या, स्त्री, (सभा विवाहसुखा कन्या ।)
विवाहोपयुक्ता । इति धनञ्जयः ॥ सदृश-
कुमारौ च ॥

समकोलः, पु, (समः कोलो यस्य ।) सर्पः । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥

समकाः, जि, गमनकर्ता । संपूर्वकानुचघातोः
क्षप्रत्ययेन नियुजः । इति सुगन्धोपेयाकरणम् ॥

समर्चं, जि, अक्षोः समोपम् । संपूर्वाक्षिप्रव्दात्
अप्रत्ययेन नियुजम् । इति सुगन्धोपेयाकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १ ।

“तथा समर्चं दृष्ट्वा मनोभवं
पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पाप्येती

प्रियेव लौभाभ्यकला हि चारुता ॥”)

समगन्धकः, पु, (सभास्तुल्या गन्धा गन्धद्रव्याणि

यच । कप् ।) क्षिमधूपः । यथा,—

“यकधूपे भक्तकरो गिरिः स्नात् समगन्धकः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

समगन्धिकः, स्त्री, (समस्तुल्यो गन्धोऽस्यनेति ।
ठन् ।) उपौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, जि ॥

समग्रः, जि, (समं समकालमेव यङ्गातीति । यङ् +
ङः ।) सकलम् । (यथा, रामायणे । २ ।

५२ । ८४ ।

“चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।

समल

भाजा सह मया चैव पुनः प्रयागमिष्यति ॥”
पूर्णम् । इत्यमरः । (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । १३ ।

“अवेक्षमाणस्तस्याश्च हृदिभ्यो मातुर्वचः ।
सगद्गमपूरितशिक्षं समयेन निभाननम् ॥”

समझा, स्त्री, सज्जिता । इत्यमरः । लज्जाशुलता ।
वराहकान्ता । इति रत्नमाला ॥ बाला । इति
राजनिर्वहणः ॥

समचित्तं, स्त्री, (समं तुल्यं चित्तम् ।) एकविष-
यकान्त, करणवृत्तिः । यथा,—

“मनो बुद्धिश्च चित्तं च त्वनोऽप्राः शरीरिणाम् ।
एकचित्तं मनः कृत्वा ज्ञानेन पृथुलोत्प्रे ।
समचित्तं प्रपदन्ते न ते लिप्यन्ति मानवाः ।
सर्वमवस्थाभिः भजन्तः पेयापेयं तथैव च ।

समं चित्तं मयि यदि तदा तस्य न च क्रिया ॥”
इति वाराहेशु गुरुकर्ममाहात्म्यवर्णनं नामा-
ध्यायः ॥ (समं सर्वेषु पदार्थेषु तुल्यरूपं चित्तं
यस्येति विषये सर्वत्र तुल्यदर्शने, चि । यथा,
भागवते । ७ । १३ । ६ ।

“न यतैराश्रमः प्रायो धर्मश्चेतुर्महात्मनः ।
शान्तस्य समचित्तस्य विभ्रयादुत वा त्यजेत् ॥”

समजं, स्त्री, (समजन्ति पशवो यच्च । सम् + अज
गतौ + अच् ।) वनम् । इति मेदिनी ॥

समजः, पु, (सं + अज गतौ + “समुदोरजः पशुषु”
३।३।६। इति अप् ।) पशुसङ्घः । इत्यमरः ॥

मूर्खसंहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समज्ञा, स्त्री, (समेः सर्वज्ञायते इति । ज्ञा +
अचर्थे कः ।) कौन्तिः । इत्यमरः ॥ समाज्ञा
समज्या समाख्या इति च पाठः । इति भरतः ।

समज्या, स्त्री, (समजन्ति सङ्गच्छन्तेऽस्यामिति ।
सम् + अज + “संज्ञाया समजनिषदति” । ३ ।
३ । ६६ । इति क्वप् ।) सभा । इत्यमरः ॥

कौन्तिः । इति तट्टीकायां रायमुकुटः ॥

समज्ञचं, स्त्री, (सम्यक् अज्ञ औचित्यं यच्च ।
अच् ।) उचितम् । इत्यमरः ॥

समज्ञश्च, चि, (सम्यक् अज्ञ औचित्यं यच्च ।
अच् ।) समीचीनम् । इति चिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते । ६ । ६ । ३५ ।
“आद्योऽस्मिन् राम उपशमशूलः समज्ञस-
दर्शनं उदास इति च वाव न विदाम ॥”)

अभ्यस्तः । इत्यजयप्राज्ञः ॥

समखः, पु, गच्छीरः । इति शब्दरत्नावली हारा-
वली च ॥

समता, स्त्री, समलम् । समस्त भावः इत्यर्थे सम
शब्दात् तत्प्रत्ययेन निव्यञ्जा । (यथा, रघुः ।
६ । ६ ।

“समतया वसुवृद्धिर्विषर्ज्यैः
नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”)

समतिरिक्तं, स्त्री, सम्यगधिकम् । सम्यक्प्रकारे
णातिरिक्तं इति तत्पुरुषसमासनिव्यञ्जम् ॥

समजयं, स्त्री, (समं जयं यच्च ।) समभाग-
हरीत्यक्रीनगरद्वयम् । इति राजनिर्वहणः ॥

समन्त

समदर्शनं, [नृ] चि, (समं पश्यतीति । दर्श +
यिनिः ।) सर्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः । यथा,—
“विद्याविनयमन्त्रे ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पक्षिताः समदर्शनः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः ।) सर्वत्र तुल्य-
दर्शनम् । यथा,—

“इ. खे सुखे च विप्रेन या दृष्टिर्लभ्यते सदा ।
तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता ॥”

इति पाद्मो क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
(समा दृष्टिर्व्यस्य ।) समदर्शनि, चि ॥

समधिकः, चि, (सम्यक् अधिकः ।) अधिकः ।
तत्पर्यायः । अतिरिक्तः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । १८ । ५३ ।

“प्रतिक्लृप्तचित्तस्थो दूतिसम्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।
अधिविविद्धरमाद्वैराह्यनास्तस्य युगः
प्रथमपरिग्रहीते श्रीसुवौ राजकन्याः ॥”)

समन्तः, पु, सीमा । सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति
तत्पुरुषसमासनिव्यञ्जः ॥

समन्तः, [स्] य, चतुर्दिगभिधायः । तत्प-
र्यायः । परितः २ सर्वत्रः ३ विश्वक् ४ । इत्य-
मरः ॥ समन्तात् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५७ । ३४ ।
“स्त्रियश्च सज्जा रुद्रः समन्तः
पुरं नदासीत् पुनरेव सङ्कुलम् ॥”)

समन्तदुग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं चौरमस्याः ।)
कुहीरुजः । इत्यमरः ॥

समन्तपञ्चकं, स्त्री, (समन्तात् पञ्चकं द्वादशपञ्चकं
यच्च ।) कुरुक्षेत्रम् । तच्च कुरुपाण्डवयोर्द्वि-
स्थानम् । तच्च पुरा परशुरामः सन्निवृत्तिरेण
पञ्च द्वादश पञ्चकारः यथा,—

“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निःसन्निवृत्तिं प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च कृतवान् रुधिरैर्द्वादशम् ।
स तेषु तपेयामास पिष्टुन् शृगुक्लृणोदहः ।
साक्षात् दृष्ट्वा पितरं स च राम न्यवारयत् ॥”

इति पाद्मो भूमिखण्डे १२४ अध्यायः ॥ ॥ ॥
अन्यत्र ।

“त्रिःसप्तशतैः पृथिवीं कृत्वा निःसन्निवृत्तिं प्रभुः ।
समन्तपञ्चके चक्रो शोणितोद्गन् द्वादश नव ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ ॥ ॥
तस्य माहात्म्यं सीमा च यथा,—

“पृथिव्यां नेमिर्न तौर्धमन्तरौ चैव पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥”

इत्यारभ्य,—
“तरन्तुकारन्तुकथोर्यदन्तरं
रामङ्गद्वानाश्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रं समन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिकच्यते ॥”

इति महाभारतौत्तरवर्णनपर्वणि २३ अध्यायः ॥
समन्तभद्रः, पु, (समन्तात् भद्रमस्य ।) बुद्धः ।
इत्यमरः ॥

समम्

समन्तभुक् [जृ] पु, (समन्तात् भुङ्क्ते इति । भुज्
+ क्तिप् ।) अन्नः । इति चिकाण्डशेषः ॥

समन्तात्, य, समन्ततः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।

“दिनकरपरितापात् वीथयोऽपि समन्तात्
विदधति भयसुखैर्वैश्वमाणा वनान्ताः ॥”)

समन्युः, पु (मन्युना क्रतुना क्रोधेन वा सह वर्त्त-
मानः ।) शिवः । इति कैचित् । क्रोधयुक्तश्च ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २६८ । ४ ।
“बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धवते प्रागपतिः शरीरे ॥”)

समन्वितः, चि, (सम् + अणु + इण् + क्तः ।)
संयुक्तः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“विश्वरूपमद्वयं शान्तं सदाशरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं समभावसमन्वितम् ॥”

समपदं, स्त्री, (समे पदे यच्च ।) धन्विनां पादयो-
स्तुल्यरूपतया धारणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

समपदः, पु, (समे पदे चरणे यच्च ।) रतिवन्-
विशेषः । यथा,—

“यो विमार्हो हृदि स्थाप्य कारभ्यां पीडयेत्
स्तनौ ।
यथेष्ट ताडयेद्योनिं वन्धुः समपदः स्मृतः ॥”

इति रतिमञ्जरी स्मरद्वैपिका च ॥

समपादं, स्त्री, (समौ पादौ यच्च ।) धन्विनां
पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

समभिधाहारः, पु, (सम् + अभि + वि + आ +
हृ + चञ् ।) संहितः । चटमानय इत्यत्र भवति
साधयित्वा पूर्ववर्तितालक्षणसमभिधाहारस-
मन्वेन घटपदनिष्ठस्यासुखारपदस्य अतिरेक-
प्रयुक्तो घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव
इति तादृशान्वयवोधे घटपदस्यासुखारपदवच-
माकाङ्क्षा एव विनिगमनाविरहाद्व्यवहितो-
त्तरवर्तिता रूपसमभिधाहारसमन्वेन असुखार
पदनिष्ठस्य घटपदस्य अतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव इत्यसुखारपदस्य
घटपदत्वमपि तादृशान्वयवोधे आकाङ्क्षा ।
इति आकाङ्क्षायन्त्रे भयुरानाथः ॥

समभिधाहृतः, पु, (सम् + अभि + वि + आ +
हृ + क्तः ।) संहोचरितः । संहितः । यथा
निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिधाहृतनिधत्ता-
नाम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समभिहारः, पु, (सम् + अभि + हृ + चञ् ।)
पौनःपुन्यम् । स्मार्थः । इति मेदिनी ॥

समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः ।) समानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । आनिः २ । इति जटाधरः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५६ । ११ ।
“समभूमितले रम्ये ह्रमे बह्विभिरावृते ।
पुण्ये रंखामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥”)

समम्, य, सहितम् । यथा । बाह्वन्तु शक्तं सर्वं
समं सह । इत्यमरः । (यथा, मनुः । १० । १३१ ।

समयः

“विद्यथैव समं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि वीरायां नखिनामरिणे वपेन ॥”
समयः, पु, (सन्धेगोति । समु + इङ् गतो +
पचाद्यच् ।) कालः । (यथा, उत्तरचरिते १ अङ्कः ।

“समयः समवर्त्तत इवेव यत्र मां
समनन्दयत् सुसुखि । गौतमापितः ।
अथमायुहीतकमनीयकङ्कण-
स्त्व मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥”)

प्रपद्यः । आचारः । (यथा, महाभारते ।
१३ । ६० । ५० ।

“ऋषीणां समये निवृत्त्ये चरन्ति युधिष्ठिर । ।
निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवान् ब्राह्मणान्
विदुः ॥”)

विद्वान्तः । संवित् । इत्यमरः । क्रियाकारः ।
निर्देशः । भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
३३ । ११६ ।

“देशाचारान् समयान् जानिधर्मान्
बुधैवेन यः सः परावरेणः ॥”)
सङ्केतः । इति मेदिनी । (अवहारः । यथा,
मनुः । १० । ५३ ।

“न तेः समयमन्विक्षितं पुत्रयो धर्ममाचरन् ॥”
सम्पत् । नियमः । (यथा, भागवते । ३ । २२ । १८
“अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत्तज्जो विभ्रयादात्मनो मे ॥”)

अवसरः । इति हेमचन्द्रः ॥ * कालप्रशसा ।
यथा,—

परशुराम उवाच ।

“राजिन्नीतिष्ठ समरं कुरु साहसपूर्वकम् ।
कालमेदं जयो नृणां कालमेदं पराजयः ॥
काले सिद्धः शृगालश्च शृगालः सिद्धमेव च ।
काले आश्रं नरो हन्ति गलेन च हरिणस्तथा ॥
महिषं मत्तिका काले गरुडश्च यथोरगः ।
किङ्करः स्तोति राजेन्द्रं काले राजा च किङ्क-
रम् ॥

इन्द्राश्च मनवः काले काले राजा मरिच्यति ।
तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविग्रहे ॥
मरिच्यन्ति सुराः सर्वे विजोक्तस्त्राचराचराः ।
सर्वे काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
कालस्य कालः श्रीकृष्णः सद्यः सद्यः यथेच्छया ।
सहस्रां चैव संहन्तुः पातुः पाता परातपरः ॥
महासूनात् सुलतमः सुसूनात् सुसूतमः लशः
पराशुः परमः कालः कालश्च कालमेदकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः ॥ *
अपि च ।

“कालः करोति संसर्गं बन्धनं बन्धुभिः समम् ।
कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च ॥
कालः खडिगं कुर्वते कालश्च परिपालनम् ॥
कालः करोति सानन्दं कालः संहरते प्रजाः ॥
सुखं दुःखं मयं शोकं जरां म्लक्ष्णं लक्ष्म च ।
सर्वं कर्माहुरोधेन काल एव करोति च ।
सर्वं कालकृतं तात विस्मयं न ब्रज ब्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६० अध्यायः ॥

समयः

अथ कालनिरूपणम् ।
“आनन्दनन्दनस्यैव परिपूर्णतमस्य च ।
शृणु कालमार्गं वत्स मदीयज्ञानगोचराम् ॥
नराणाञ्च पितृणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः ।
नागानां राजसादीनां तत्परेषाञ्च पुत्रक ॥
कथयामि निगूढार्थं सावधानं निशामय ।
सर्वस्वाच्च परः स्थूलः सर्वोधारो महान्
विराट् ॥

यस्य लोमसु विश्वानि चासंख्यानि च तानि च ।
सर्वस्वाच्च परं स्थूलं परमाणुं निशामय ॥
कालारम्भात्मकं सर्वस्थानूहं परमोपसितम् ।
परमः सविशेषागामनेकोऽयुतशस्तथा ॥
परमाणुः स विश्वेयो नृणामेक्यभूमौ यथा ।
परमाणुद्वयेनाशुखसरेणस्तु ते त्रयः ॥
चतुरेण चिकेनापि षुटिचक्ता मनोविभिः ।
विधुस्तुटिशतेनैव त्रिविधेन लवस्तथा ॥
चित्रदेन निमेषश्च चित्रनिमेषश्च चक्षुः ।
काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दृशकाष्ठया ॥
लघुपञ्चदशे दृष्टस्तत्प्रमाणं निशामय ।
द्वादशार्द्धपलौन्मा च चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेः ॥
खर्गमाघेः क्षतश्चिद्वै यावत् प्रच्छन्नलङ्गतम् ।
दृष्टद्वये च सृङ्गैः षष्टिदृष्टात्मिका तिथिः ॥
तद्दृष्टभागः प्रह्वरः प्रमाणश्च निरूपणम् ।
चतुर्भिः प्रह्वरैः रात्रिस्तुर्भिर्दिनमेव च ॥
तिथिपञ्चदशेनैव पञ्चमान प्रकीर्तितम् ।
पञ्चद्वयेन मासः स्यात् शुक्लकृष्णाभिधेन च ॥
ऋतुस्मासद्वयेनैव तत्षट्कैर्नैव वत्सरः ॥
वसन्तग्रीष्मवर्षाच्च शरद्धेमन्तश्रीतकम् ॥
वर्षाः पञ्चविधा ज्ञेयाः कालविज्ञिर्निश्चिपिताः ।
संवत्सरः प्रवत्सरश्च इलावत्सर एव च ॥
अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः ।
अब्दो द्विषट्कमासैश्च तन्नाम शृणु चोद्धवः ॥ *
विशाखो ज्येष्ठ आशाढ्यः आश्विना भाद्र एव च ।
आश्विनः कार्तिको मार्गः पौषो माघस्तु
फाल्गुनः ॥

चैत्रस्तु चरमो ज्येष्ठो वर्षप्रथो निरूपितः ।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ मासौ युग्मेन कीर्तितः ॥
ज्येष्ठाषाढ्यज्येष्ठेनैव ग्रीष्मस्तु परकीर्तितः ।
वर्षा आवृषभाद्रपदौ चाश्विने कार्तिके शरत् ॥
मार्गे पौषे च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुने ।
अवस्तु चायने के चैवोत्तरे दक्षिणायने ॥
माघादिवटकं नियतं उत्तरायणमौपसितम् ।
आवृषादिमासषट्कं दक्षिणायनमेव च ॥
माघाद्वाषाढ्यपर्यन्तं दिनवृद्धिं क्रमेण वै ।
नक्तं वृद्धं आवृषाच्च पौषपर्यन्तमेव च ॥ *
प्रतिपदः पूर्णमासः शुक्लः पञ्चः प्रकीर्तितः ।
पूर्णमासाः प्रतिपदः अमावास्यान्त एव च ॥
कृष्णपक्षस्तु विश्वेयो वेदविज्ञिर्निरूपितः ।
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
षष्ठी च सप्तमी चैव षष्ठमी नवमी तथा ।
दशम्येकादशी चापि द्वादशी च जयोदशी ।
चतुर्दशी कुक्ष्यैर्विद्वन्मनु गण्यं स्मृतम् ॥ * ॥

समयः

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा ।
मृगशिरास्तथाश्रवा च नचवे वै पुनर्वसुः ॥
पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्वा चोत्तरफल्गुनी ।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुरा-
धिकारः ॥

ज्येष्ठा मूला तथा ज्येष्ठा पूर्वाषाढोत्तरा तथा ।
श्रवणाप्यभिजिच्चैव धनिष्ठा च प्रकीर्तिता ॥
ततः श्रतभिषा ज्येष्ठा पूर्वभाद्रपदस्तथा ।
तथोत्तरस्तु विश्वेयो रेवती चरमा स्मृता ॥
अष्टाविंशच्च नक्षत्रं कलत्रं शशिशोढव ।
क्रमेण ताभिः चाष्टच्च चन्द्रस्तुतिरिति नित्यशः ॥
सप्तविंशतिनक्षत्रं कलत्रश्च श्रुतौ श्रुतम् ।
अभिजिच्छ्रवणाच्छाया तेनाष्टाविंशतिः स्मृता ॥
एकदा च मघी चन्द्रो रोहिण्या रामया सह ।
रेमे दिवानिर्गच्छता अवस्था च चुकोप सा ॥
ह्यायां दत्ता च चन्द्राय यथौ तातान्तिकं
मिथ्या ।

ततः पितरमागौय सा प्रचक्रे विभागकम् ॥
नभूव तेन नक्षत्रमभिजिन्नात्मकं पुरा ।
एतन् श्रुत्वा सुखाच्छतज्ज्ज्ञे च पर्यन्ते ।
नक्षत्रं कथितं वत्स तिथ्यां भ्रमति नित्यशः ॥ * ॥
योगश्च करग्रहश्चैव मद्दवक्ष्ये निशामय ।
विष्कम्भः प्रोतिराशुशान् सौभाग्यः शोभनस्तथा ॥
अतिगण्डः सुकर्मैव च धृतिः शूलस्तथैव च ।
गण्डो वृद्धिर्बुधश्चैव आघातो हर्षणस्तथा ॥
वज्रश्चाह्वयनीपातो वरीयान् परिचः शिवः ।
सिंहः साध्यः शुभः सुको ब्रह्मन्मो वैधृतिस्तथा ॥
कौर्त्तितस्तु योगगणः करणं श्रूयतामिति ॥
वज्रश्च जालवज्रश्च कौलवस्तेतिनस्तथा ॥
गरश्च वयिजश्चापि विष्टश्च शक्रनिस्तथा ।
चतुर्व्याचापि नागश्च किन्तुश्च इति कौर्त्तितम् ॥
नराणाञ्चापि मासेन पित्र्याञ्च दिवानिशम् ।
शुक्ले तेषां दिनश्चापि खल्वै नक्तं प्रकीर्तितम् ॥
वत्सरेण नराणाम् सुराणाञ्च दिवानिशम् ।
दिनन्तोऽयमुत्तरेण नक्तश्च दक्षिणायने ॥
मन्वन्तरस्तु दिव्यानां युगानामेकवत्प्रतिः ।
मनोराशुः परिमितं प्रकृष्टाशुः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चविंशतुसहस्रश्च तथा पञ्चशतं परम् ।
तच्च सूर्यगतितान्ति शक्रपातानुसारतः ॥
युगानां षष्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्तितम् ।
कालेनेतेन शक्रश्च पतनश्च मनोस्तथा ॥ * ॥
चतुर्दशैर्नावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम् ।
एतेनैव च तद्दृष्टस्तुक्ता धातुर्दिवानिशम् ॥
एवमन्तो निपतन् बौद्धश्च तद्दिवानिशम् ।
तच्च सूर्यगतितान्ति शक्रपातानुसारतः ॥
दिवानिशश्च ज्ञानान्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः ।
दृष्टद्वयं लवपल शक्रपातेन तत्पलम् ॥
एव त्रिंशद्दिनैव धातुस्मासः प्रकीर्तितः ।
अब्दो द्वादशभिन्नासैरेव नक्षत्रा प्रतायुषः ॥
ब्रह्मणः पतनमेव निमेषः श्रीचररपि ॥ * ॥
धातुः पाताशुसारेण वैशुखेन दिवानिशम् ।
तच्च सूर्यगतितान्ति चैव गोलीकृतः स्मृतम् ॥

समयः

वैकुण्ठवासिनः सर्वे तेन जानन्तुर्हर्निशम् ॥
 चन्द्रस्यापि ग्रहाणाञ्च गतिर्नास्तीति तत्र वै ।
 चक्रं नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया चरेः ।
 दिनश्च तेजसा दीप कृष्यस्य परमात्मनः ।
 नक्तं तेजोविहीनश्च हरौ च मन्दिरं गते ॥
 एवं कालगतिसूत्रं विष्णुलोकैः स्ति सन्ततम् ।
 कालखरूपो भगवान् परमात्मा निराकृतिः ॥
 चन्द्रस्य गतिर्नास्ति पातालेषु च सप्रसू ।
 तदासिन्धुः जानन्ति सङ्केतेन दिवानिशम् ॥
 दिने च सङ्घि नागानां मण्यन्तेति निवृत्तः ।
 सन्ध्यायां दीपिषीतश्च रात्रिश्च तमसावृता ॥
 कालं तन्मोक्षमार्गेण जानन्ति तन्निवासिनः ।
 यथा भुवि तथा तत्र परिमाणं प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥
 कृतं चेता ह्यापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
 द्वियेहादशसाहस्रैर्वर्षैश्चैव स्मिन्मनम् ॥
 अथैव शतान्यप्यधिकं सहस्राणां चतुर्युगम् ।
 द्वियेर्वर्षैः क्षतयुगं कालविज्ञानिरूपितम् ॥
 अष्टाविंशत्सहस्राण्यप्यधिकं परिमाणकम् ।
 लक्षाणाञ्च सप्तदश युगान्यं परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं षट्शतान्येव सहस्राणां च यथा ।
 द्वियेर्वर्षैश्च जेतैति वत्स कालविदो विदुः ॥
 सप्तवत्सहस्राणि लक्षैर्द्व्यंशभिः सह ।
 युगा वर्षैश्च जेतैति कालविज्ञि, प्रकीर्तितः ॥
 चतुर्युगं शतानां साध्यधिकं द्विसहस्रकम् ।
 यद्येव ह्यापरश्च कालश्चै, परिकीर्तितम् ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षैरष्टभिरव च ।
 युगा वर्षैर्द्व्यंशपरश्च कालश्चै, परिकीर्तितम् ॥
 अधिकं द्विप्रत्यक्षेव दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
 एवं मितं कलियुगं वत्स प्राज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
 द्वाविंशत्सहस्रं चतुर्लक्षं युगान्यकम् ।
 वर्षैश्चेति कलियुगं चकार कालकोविदः ॥
 लक्षैश्चत्वारिंशद्भिः सह विंशत्सहस्रकैः ।
 युगान्यवर्षैः कालज्ञैर्व्याक्तमेव चतुर्युगम् ॥
 इति ते कालं वत्स कालसंस्थानिरूपणम् ।
 यथाश्रुतं यथाज्ञानं गच्छ वत्स हरः पुरम् ॥ २ ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्काजन्मखण्डे राधाध्वंसवादे
 कालनिरूपणम् ६६ अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “निमेषो नाम कालाङ्गो नेत्रोन्मेषविलक्षितः ।
 तैरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां विंशता कला ॥
 कलाभिस्तावतीभिस्तु क्षणास्तुः परिकीर्तितः ।
 क्षणैर्द्व्यंशभिः प्रोक्तो सङ्घर्षैस्तेषु विंशता ॥
 मातुल्यः स्याद्द्विहोरात्रः पञ्चस्ते दश पञ्च च ।
 प्रजाभ्यां मनुष्यो मासः पित्र्यां तद्वर्द्धिर्निशम् ॥
 माघेर्द्व्यंशभिर्भ्रमो देवानां तद्वर्द्धिर्निशम् ॥
 क्षणपञ्चः पित्र्यास्तु कर्माथे दिवसो मतः ॥
 खप्राणं शुक्लपञ्चसु रजनीं परिकीर्तिता ।
 देवानास्तु दिनं प्रोक्तं घण्टासा उत्तरायणम् ॥
 रात्रिः खप्राणं देवानां घण्टासा दक्षिणायनम् ।
 द्वाभ्यां ह्याभ्यास्तु मासाभ्यामर्कसाभ्यास्तुः ॥
 स्तुतः ॥
 ऋतुभिश्चायनं प्रोक्तं त्रिभिस्तुष्टाभ्यां मतम् ।

समयः

ऋतुभिर्चतुर्धरः षड्भिस्तुष्टाभ्यां ऋतुः पृथक्
 पृथक् ॥ १ ॥
 चैवादिपुण्यलैः संज्ञा तेसैः षड्भिर्द्विजोत्तमाः ।
 वसन्तश्चैव वैशाखौ श्रीशौ च्छेष्ठः शुचिस्तथा ॥
 प्रायट् नभोनभस्यौ तु शरत् स्याद्विश्वकर्त्तिकौ ।
 मङ्ग पौषौ च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनौ ॥
 षड्भिरे ऋतवः प्रोक्ताः यज्ञादौ विहिताः पृथक् ।
 युगां मानेन दशभिर्लक्षैः सप्तभिरुत्तरेः ॥
 साष्टाविंशतिसाहस्रैर्मानं कृतयुगस्य च ।
 सन्ध्या चतुःशतानीह वर्षाणामन्तरालतः ॥
 सन्ध्यांशस्तावता प्रोक्तस्तत्तन्मार्गं ईप्सितः ।
 चेता ह्यादशभिर्लक्षैर्माघैर्वर्षैश्चतुर्धरैर्भवेत् ॥
 वसन्तस्य सहस्रैश्च सन्ध्या च स्थानं प्रतचयम् ।
 प्रतचयस्तु सन्ध्याशस्तदन्तः परिकीर्तितः ॥
 चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यथैव प्रमाणातः ।
 भवेद्युगं ह्यापरास्तु तेषु सन्ध्या प्रतचयम् ॥
 प्रतचयस्तु सन्ध्याशस्तदन्तः गेन इच्छते ।
 द्वाविंशत्सहस्राणि चतुर्लक्षानि वै कलेः ।
 संवत्सरैर्भवेन्मानं सन्ध्यां प्रोच्यते प्रतम् ॥
 वत्सराणामेकप्रतं सन्ध्याशस्तदन्तरे ।
 एवं क्षतश्च चेता च ह्यापरश्च तथा कलिः ॥
 मानुषेण प्रमायेन भवेद्युगचतुर्युगम् ।
 त्रिचत्वारिंशता लक्षैर्मानं चतुर्युगं भवेत् ॥
 सहस्रैरपि विंशत्या सन्ध्यासन्ध्याशस्तुतम् ।
 देव दिनं वत्सरेण मानुषेण सत्रात्रकम् ॥
 एवं क्रमं गणित्वा तु मानुषीयेषु चतुर्युगम् ।
 देव द्वादशसाहस्रं वत्सराणां प्रकीर्तितम् ॥
 देवैर्द्व्यंशसाहस्रैर्वर्षैश्चतुर्धरैर्विकं युगम् ।
 तद्वत्तुर्धरं नृणां सन्ध्यासन्ध्याशस्तुतम् ॥
 देवानास्तु कृतं चेता ह्यापरादिवस्यथा ।
 न युगयवहारोऽस्ति न च धर्मादिभिन्नता ॥
 किन्तु चातुर्युगं नारं भवेदेवयुगं सदा ।
 देवैरेव च सप्रत्या युगेन्मेन्मन्तरं भवेत् ॥
 देवे युगसहस्रं द्वे ब्रह्मणः स्याद्वर्द्धिर्निशम् ।
 चतुर्युगसहस्रं द्वे युगां मानेन तद्वदेत् ॥
 एकस्मिन् ब्राह्मणदिवसे मनवः स्युश्चतुर्दश ।
 एवं ब्राह्मण्य मानेन दिवसेषु त्रिभिः प्रतेः ॥
 सषष्टिभिर्वत्सरेः स्याद्ब्राह्मणो वर्षो युगां यथा ।
 ब्राह्मणैः पञ्चशता वर्षैः पराङ्गः परिकीर्तितः ॥
 तदीश्वरस्य दिवसं तावती रात्रिरिच्छते ।
 प्रतैनं ब्रह्मणो वर्षैः कालः स्यात् द्विपराङ्गकः ॥
 पराङ्गद्वितयेऽतीते ब्रह्मणः प्रथमो भवेत् ।
 प्रलीने ब्रह्मणि परे जगतां प्राकृतो लयः ॥
 समस्तजगदाधारमव्ययं यत् परात्परम् ।
 तस्य ब्रह्मखरूपस्य दिवारात्रश्च तद्वदेत् ॥
 तत्परं नाम तस्याङ्गं पराङ्गमभिधीयते ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥ ॥
 किञ्च ।
 “अक्षिपद्मपरिचये निमेषः परिकीर्तितः ।
 द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्तुतः ॥
 द्विलवः क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश
 क्षणाः ।

समर्थः

दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
 घाटिका ॥
 घटिके द्वे मुहूर्तः स्यात्तत्क्षिप्रतया दिवाविशम् ।
 चतुर्विंशतिघण्टाभिरहोरात्रं प्रचलते ॥
 सूर्योदयादिवक्ष्येयं सङ्घर्षाणां क्रमः सदा ।
 पश्चिमादङ्गाराच्चद्विहोरात्रां विद्यते क्रमः ॥ १ ॥
 इति बह्विपुराणे गणपेदनामाध्यायः ॥ ॥
 अपरं बृहस्पतिपुराणे २ अध्याये कौर्मिर्द्व्यध्याये
 च द्रष्टव्यम् ॥
 समयकारः, पु, (समयस्य कारः कारणम्) । सङ्केतः
 यथा,—
 “प्रज्ञातिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराच्च ।”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समया, य, (समयनमिति । सम + इण गतो +
 “आः समिण्यनिकविभ्याम् ।” उणा० ४।१.७४;
 इति आप्रत्ययः ।) निकट । अस्त्वपेक्षयाः ।
 निकषा २ हिचकः । इत्यमरः । (यथा,
 शिशुपालवधे । ३ । ७३ ।
 “कृतजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्
 समयावनौ वनमदधमराणि ।
 गगनश्च गीतजिनदस्य गिरीषे,
 समया वनौघनमदधमराणि ॥”)
 मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५ ।
 “समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिके ॥”
 हिचक्याथे विनार्थे च—
 इति वज्रः ॥
 हिचगुक्तश्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ काल-
 विज्ञापनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 समरः, पु, लौ, (सम्यक् अरणं प्रापयामिति
 सं + ऋ गतो + अप् । यङा, सम्यक् ऋच्छ-
 जेति । “मन्दरकन्दरशीकरेति ।” बाहुलकात्
 अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलः । ३ । ११ ।
 युद्धम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १२ । ८२ ।
 “दशरायस्य रक्षांसि पेतुर्वीरकोटिषु ।
 रजांसि समरोत्थानि तच्छीघ्रतनदीज्विव ॥”)
 समरभः, पु, (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
 रतिवन्विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “खज्ज्वाहयसंयुक्तं क्षत्वा योधित्पदद्वयम् ।
 क्षनौ धृत्वा रमेतु कामी वन्धः समरभः स्तुतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 समस्यः, त्रि, (समादागत इति । सम + “हेतु-
 मनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां स्यः ।” ४ । ३ । ८ ।
 इति स्यः ।) समस्य साधोर्नूतपूर्वो गवादिः ।
 समशब्दात् स्यप्रत्ययेन नियतः ॥
 समर्थः, त्रि, (समर्थयते इति । सं + अर्थ + प्रका-
 दाच् ।) शक्तिः । (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “ये समर्था जगत्सिन्धु स्तुष्टिस्थानकारिणः ।
 तेषां कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥”)
 सम्बन्धार्थः । हितः । इत्यमरः । (यथा, महा-
 भारते । १३ । ५ । २६ ।
 “नार्हस्य मां सहस्राक्षं द्रुमं व्याजयितुं चिरम् ।
 समर्थस्तुपूज्यैर्मां त्वज्यं कथमस्य वै ॥”)

समय

समर्थता, स्त्री, (समर्थस्य भावः । समर्थे-तल ।)
सामर्थ्यम् । शक्तिः । समर्थत्वम् । समर्थशब्दात्
नप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

समर्थनं, स्त्री, (सम् + अर्थ + क्त्वाट् ।) इदमुचित-
मिदमुचितमिति निश्चयः । तत्प्रयोजनः ।
संप्रधारणा २ । इत्यमरः ॥ समर्थना ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ७३ ।

“शक्तिदेवस्य पार्श्वस्थो विष्णुस्तः समर्थनम् ।
विनोदपूर्वकं कुर्वन् कथां कथितवानिमाम् ॥”
सामर्थ्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३० । १० ।
“स तु ज्ञानगरीयस्त्वात् तपसश्च समर्थनात् ।
अवतस्य महाप्राज्ञो धैर्येण परमेव ह ॥”)
समर्थना, स्त्री, (सम् + अर्थ + युच् । टाप् ।)
अशक्तोऽप्यवसायः । यथा । सिन्धुमपि शीघ-
यात् । इति सुप्रबोधधाराकरम् ॥ समर्थनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४ । २४ ।

“समर्थनात् सस्मात् हितस्य प्रियमेव च ।
संबन्धेनैव देवास्तु प्रियादपि हितं वदेत् ॥”
समर्थकः, त्रि, (सम्प्रोतीति । सम् + ऋधु इहो +
क्त्वा ।) वरदः । इष्टफलदादेवतादिः ।
इत्यमरः ॥

समर्थनं, स्त्री, संपूर्णस्य ऋधातोर्भा (णिचि) कृते
पनि कृतेऽनट् (कृट्) प्रत्ययनियम्नम् । सत्यक्-
प्रकारेणाप्येवम् । सौपीन इति भाषा । यथा,
“प्राणायामं ततः कृत्वा प्रजपेत् साधकाग्र्योः ।
देवा वृक्षे जपफलसमर्पणमथाचरेत् ॥”

इति तोडलतन्त्रे ३ पटलः ॥

समर्थ्याः, पुं, (मर्यादया सह वर्तमानः ।)
समीपः । मर्यादावर्चिते, त्रि । इति मेदिनी ॥
समर्जनं, स्त्री, (मलेन सह वर्तमानम् ।) विष्टा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आर्विणे, त्रि । इति
जटाधरः ॥ (कलङ्कविशिष्टे च त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । १०६ । ६२ ॥

“समस्तो योऽन्वि दृष्टोऽप्यन्वोऽनेनेति कौतुकात् ।
अयोनि दर्शितं धात्रा चन्द्रमन्मविमामलम् ॥”
समवकारः, पु, (समवकीर्त्यन्ते वृद्धोऽर्थो यस्मिन्-
निहितः । सम् + अव + क्त + चण् ।) नाटकभेदः ।
यथा,—

“स्त्राज्ञातकं प्रकरयं भावः प्रहसनं हिमः ।
आयोगः समवकारो विषयश्चेष्टान्ता इति ।
अभिनेयप्रकाराः स्तुम्भाः षट् संस्कृता-
दिकाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(तल्लक्षणादिकं यथा,—

अथ समवकारः ।

“वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।
सत्ययो निर्विषमस्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिने ॥
सत्यो ह्यवत्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।
नायका ह्यद्विष्टाः प्रख्याता देवानवाः ॥
पद्मं पृथक् पृथक् तेषां वीरसुखोऽखिलो रसः ।

समष्टिः

वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वैद्यज्ञानि च तत्र स्युर्ध्यानाभं त्रयोदश ।
गायत्र्याणि हस्तखान्यं कन्दोर्वि विविधानि च ॥
विष्टङ्गारस्त्रिकपटः कार्येऽन्यं चित्रवः ।
वस्तु ह्यद्विष्टाडोभिर्निष्ठायां प्रथमाङ्गम् ॥
द्वितीयेऽङ्के च त्रिष्टभिर्ह्यन्यामङ्के तृतीये ॥
नाडिका षटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च
नाटकोक्तावपि न ह्यविधातयौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शङ्कारः कपटः पुनः ।
स्वामाविकः क्षत्रिमश्च देवजो विदवः पुनः ॥
अचेतनेऽचेतनेऽचेतनाचेतनेः कृतः ॥
तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशङ्कारः । अर्थ-
लाभायैकचित्तः अर्थशङ्कारः । ग्रहसन-
शङ्कारः कामशङ्कारः । तत्र कामशङ्कारः
प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्त्यन्ते वृद्ध-
वोऽर्थो अस्मिन्निति समवकारः । यथा, समुद-
मयनम् ॥ इति साहित्यदर्पणे । ६ । ५१५—५१६ ॥

समवतारः, पु, तीर्थम् । समवपूर्वकलघातोर्षण-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ७ ।

“दधतमाकरिभिः करिभिः चतैः

समवतारसमेरुमैस्ते ॥”)

समवर्त्तौ, [नृ] पुं, (समं वर्त्तते इति । सम् +
वृत् + णिनि ।) यमः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ३५ ।

“शास्त्रितारश्च पापानां पितृणां समवर्त्तनम् ।
अष्टजन्तु सर्वभूतास्त्रा निक्षिपश्च धनैश्चरम् ॥”
तुल्यवर्त्तनशीले, त्रि ॥

समवायः, पु, (समवाय्यते इति । सम् + अव +
अय + चण् ।) सङ्ग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ४ । १०८ ।

“अन्यथायै रक्षमाने समवाये जगत्स्य च ॥”
सम्वत्विशेषः । यथा,—

“चटारीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेषु सम्वत्समवायः प्रकौचितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अवयवावयविनोर्गुणशुभिनोः क्रियाक्रियावतो-
र्जातिव्यक्तोर्निष्ठप्रत्ययविशेषयोश्च यः सम्वत्सः च
समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

समवेतः, त्रि, (सम् + अव + इच् + क्तः ।) मिलितः ।
यथा,—

“धर्मैश्चेन्ने कुरुचेन्ने समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः माखवाश्चैव किमकुर्वत सङ्ग्रह ॥”
इति भगवद्गीतासाम् १ अध्यायः ॥

समवायसम्वत्सेन वृत्तः । यथा,—

“यत् समवेतं कार्यं भवति
ज्ञेयम् समवायिजनकं तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

समनुवाचः, त्रि, सत्यकप्रकारेण यातिविशिष्टः ।
संपूर्णकाशधातोः शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समष्टिः, स्त्री, (सं + अश्च आप्तौ + क्तिच् ।) समष्टाः ।
मिलितः । यथा,—

समस्या

“समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यदेवता ।
तदभावात्तदन्ते तु ज्ञायन्ते अष्टिसंज्ञया ॥”

इति पञ्चदशी ॥

समष्टिः, पुं, (समं तिष्ठतीति । स्था + वाहृ-
लकात् इत् ।) क्षुपविशेषः । कोकुर्या इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । भस्मीरः २
नद्याम् ३ आत्मगन्धकः ४ कोकायः ५ कण्टकि-
फलः ६ उपदंशः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । सुखविशोधनत्वम् ।
कफवातप्रशमनत्वम् । दाहकारित्वम् । हीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

समष्टिला, स्त्री, (समष्टि + क्तिच् । टाप् ।)
गच्छीरः । इत्यमरः ॥ हे शशा इति ख्याते
शमट इति ख्याते । अनपदेशजे शाके इति
केचित् । शुषिण्या इति ख्याते शाके इति
सर्वानन्दः । गच्छीनि यन्त्रियुक्तानि अङ्गानि
इरयति गच्छीरः वयम् । गच्छं रोमविशेषं
इरयति गच्छीरः शूरगणकन्दादिस्थित्यर्थः । सन्ध-
गच्छि लाति समष्टिला डः मनीषादिवात् सस्य
वत्त्वम् । इति भरतः ॥

समष्टीला, स्त्री, समष्टिला । यथा,—

“समष्टीरपि च गच्छीरः समष्टीला समष्टिला ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

समसनं, स्त्री, (सम् + अस् + क्त्वाट् ।) संक्षेपणम् ।
इत्यमरः ॥ (समासः । इति केचित् ॥)

समसृष्टिः, पुं, (समेषां सर्वेषां सृष्टिर्येव ।)
कल्पान्तः । महाप्रलयः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ७५ ॥ (स्त्री, समा सृष्टिरिति ।) तुल्य-
श्रयणश्च ॥

समस्तं, त्रि, (सम् + अस् + क्तः ।) सम्पूर्णम् ।
तत्पर्यायः । समम् २ सर्वम् ३ विश्वम् ४
अपेक्षम् ६ कृतम् ६ निखिलम् ७ अखिलम् ८
निःशेषम् ९ समग्रम् १० सकलम् ११ पूर्णम् १२
अखण्डम् १३ अनूक्तम् १४ । इत्यमरः ।
अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्य-
नम् १६ अननम् १७ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ४ । ३३ ।

“सूक्तान्यपेक्षाणि श्रुताकलापो
ब्राह्मं समस्तानि हवीर्वि देव ॥”)

समस्तः, त्रि, (समे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
समानः । समभावेन स्थितः । समग्रशब्दपूर्वक-
स्याधातोर्षप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ५० । २० ।

“परतो न विशेषफलं

विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः ॥”)

समस्यो, स्त्री, (समा स्यो ।) गङ्गायमुनयो-
र्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । अन्तर्जलैः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

समस्या, स्त्री, (समसनं उक्त्वा संक्षेपणम् । सम् +
अस् + क्त्वाट् ।) संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धाभावः ।)
समस्यते संक्षिप्यतेऽनया समस्या अस्तु इत्
क्षेपे शीघ्रजयनेत्यादिना क्यप् भिन्नाभि-

समाग

प्रायस्त्र्यंशोकादेस्तृतीयत्वेन प्रत्यभिप्रायमानानां भागानां खल्वेतेन परल्लेतेन वा भागान्तरस्य समसर्गं संघटनं समस्येति माधवी । श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां चिभिर्वा पूरणम् । यथा,—
“सुखैर्धोः किं तवाद्यापि चित्रकानननागरेः ।
स्मर नारायणं येन जेतायां रावयो हतः ॥”
इत्यादिश्लोकादौ पादे पूरणरूपेणावयविके ।
इति रायसुकुटः । तत्पर्यायः । समासार्था २ ।
इत्यमरः । समस्यार्था ३ समासार्था ४ । इति भरतः ॥

समस्यार्था, स्त्री, (समस्यार्थो यस्याः ।)
समस्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समस्या, स्त्री, यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री, (सम वैलक्ष्ये + पचाद्यच् । ततष्ठाप् ।)

वत्सरः । इत्यमरः । समति विकलव्यति भावान्

समा सम ह्यम वैलक्ष्ये पचादित्वाद् न्याप् ।

समा निव्यवहृवचनान्ताः स्त्रियामिति वामना-

दयः । समा समां विद्यायति इत्येकल्लेपि द्रष्टव्यं

इति खामौ । अतएव समा इति बहुवचनेन

कचित् पाठः । समेति कचिदेकवचनेन । इति

तट्टीकार्या भरतः ॥ (यथा, रामायणे ॥ १. २. १५॥

“मा निषादं प्रतिष्ठां लमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमियुनादेकमवधौः काममोहतम् ॥”)

समांशहारौ, [नृ] नि, (समांशं हरतीति । छ +

णिनिः ।) समभागाहः । यथा, दायतत्वे ।

“समांशहारिणी माता पुत्राणां स्थातुं न्वे

पतौ ॥”

समांशिकः, वि, (समांशोऽव्यस्येति । ठन् ।)

समभागाहः । यथा,—

“यदि कुत्र्यान् समानांशान् पत्न्याः कार्याः

समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते लब्धं प्रकीर्तितम् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

समांशौ, [नृ] नि, (समांशोऽव्यस्येति । इनिः ।)

तुल्यभागविशिष्टः । समानभागी । यथा,—

“ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

समांसमौना, स्त्री, (समां समां विजायते इति ।

“समां समां विजायते ॥” ५. २. १६ । इति खः ।)

प्रतिवर्षप्रसूतगवी । इत्यमरः ॥

समाकर्षः, [नृ] पुं, (समाकर्षति चित्तमिति ।

सम् + आ + ऋच् + णिनिः ।) अतिदूरगमि-

गन्धः । तत्पर्यायः । निहारी २ । इत्यमरः ।

हृत्वाजनकगन्धयुक्ते भक्ष्याद्विषये इत्येतेदिति

साक्तः । तज, वि ॥

समास्त्रा, स्त्री, (समास्त्रायतेत्येति । सम् + आ

+ स्त्रा + अङ् ।) कौन्तिः । इति शब्दरत्नावली

वती । संज्ञा । यथा,—

“सपिण्डीकरणसमास्त्राविह्वार्यं सुतरां तज

तथाचरन् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समागतः, वि, (सम् + आ + गम + क्तः ।) सन्ध्या-

गमनविशिष्टः । आगमनाश्रयः । यथा,—

समाधा

“केर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ।

योद्धव्यमानानवेष्टेहं य एतेऽत्र नमामताः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् ॥ १. २२ ॥

समागतिः, स्त्री, समागमनम् । समादुपूर्वगम-

धानोः क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागमः, पुं, (सं + आ + गम + घञ् ।) सन्ध्या-

गमनम् । सन्ध्यापतिः । यथा,—

“रतिप्रतिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजन-

शक्तिता ।

दानशक्तिः स्वविभा रूपमारोग्यसम्पदः ।

याद्वपुष्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥”

इति आङ्गनक्षत्रतमस्यपुराणवचनम् ॥

समाघातः, पुं, (समाहन्तेत्येति । सं + आ +

हन् + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे । ६ । ४२१ ।

“सम्प्रेतस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोद्देशोः ॥”)

वधः । इति मेदिनी ॥

समाचारः, पुं, (सम् + आ + चर + घञ् ।)

सन्ध्याचरणम् । यथा,—

“पुण्यस्त्रीणां समाचारं श्रोतुमिच्छामि

तत्त्वतः ॥”

इति मानस्ये ६६ अध्यायः ॥

संवादः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

समानः, पुं (संवायतेत्येति । सं + अज + घञ् ।

“अजैर्यवजपोः ॥” २ । ४ । ५६ । इति वीभावो

न । “अजिन्नज्योत्सवः ॥” ७ । ३ । ६० । इति

कुलविधिः ।) पशुभिन्नानां संवः । इत्यमरः ॥

समा । इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते ।

१० । ४४ । ६ ।

“धर्मेयतिक्रमोऽहस्य समाजस्य भुवं भवेत् ।

यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थियं तज कर्हिचित् ॥”)

हस्ती । इति अनेकार्थकोषः ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + आ +

ज्ञा + “व्यातञोपसर्गः ॥” इत्यङ् । टाप् ।)

समज्ञा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

समादान, स्त्री, (सम् + आ + दा + क्युट् ।) समी-

चीनग्रहणम् । सन्ध्याग्रहणम् । (यथा, महा-

भारते । १३ । ६४ । ३५ ।

“सर्वपापसमादानं शृणुसे चाहुते च यत् ।

तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्मै हरति पुष्करम् ॥”)

सौमताङ्गिकम् । बौद्धानां निव्यक्तम् । इति

मेदिनी ॥

समाधाः, पुं, निष्पत्तिः । विरोधभञ्जनम् । इति

लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समादुपूर्वगमा-

धानोर्विचित्रप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाधानं, स्त्री, (सम् + आ + धा + क्युट् ।)

ब्रह्मणि मनःस्थिराकरणम् । चिन्तिकायम् । तत्तु-

पर्यायः । अवधानम् २ प्रविधानम् ३ समाधिः

४ । इति हैमचन्द्रः ॥ नियतैतस्य मनसः

श्रवणादौ तदनुगुणविशेषे च समाधिः समा-

धानम् । इति वेदान्तसारः । इदानीं समा-

धानं खल्वयति । नियतैतस्येति । शब्दादि-

समाधिः

विशेषेभ्यो नियतैतस्मान्नःकरणस्य श्रवणादौ

तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिषाधन-

विशेषेषु समाधिनेरन्तर्येण तत्क्षणं समा-

धानमवधेः । इति तट्टीकासुबोधनी । (यथा,

भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“स्वधियाद्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा ।

वैकुण्ठलौकाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥”)

पूर्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (नाट-

काङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३२८ ।

“उपलक्ष्यः परिकरः परिन्वासी विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ।

उद्देशः करणं भेद एतान्नाङ्गानि वै सुखे ॥”

तत्क्षणयादिकं यथा, तत्त्वैव । ६ । ३४५ ।

“बीजस्यागमनं यत् तत् समाधानमुच्यते ।

यथा, वेद्योऽसंहारः ।

नेपथ्ये भो भो विराटद्वपदप्रत्ययः । श्रूयताम् ।

‘यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा धत्तेन मन्द्रीकृतं

यदिसांमुर्मापिहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्य-

स्तुता ।

तद्वृत्तारविषम्भृतं ह्युपसृताकेशाभराकधैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् क्रुद्धवले यौधिष्ठिरं

जुम्भते ॥’

अत्र ‘सुस्था भवन्ति मयि जीवतीति’ आदि-

बीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सन्ध्याहित-

त्वात् समाधानम् ॥” ४१ ।

समाधिः, पुं, (समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति ।

सम् + आ + धा + “उपसर्गं धोः किः ॥” इति

किः ।) समधेनम् । नीवाकः । नियमः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६ ।

“अथाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलौद्यान्ताय तपःसमाधये ॥”)

समर्पणं अशक्ते अध्ववसायः दुर्घटस्य घटनलं

वा । नीवाको वचनाभावः । इति खामौ ॥

धाम्नादिषु मूलोक्तोपपूर्वको जनादरः । इति

सुभूतिः ॥ नियमः अङ्गीकारः । एते समा-

धयः । समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति किः ।

इति भरतः ॥ ध्यानम् । कायगुणविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ (अर्थाङ्गकारविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे । १० । ७४० ।

“समाधिः सुकरे कार्ये देवाहस्वन्तरागमात् ॥”

यथा,—

“मानमस्या विराक्तं पादवोर्मं पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टोऽसुरीयं घनमजितम् ॥”

समाधीयतेत्येनेति कारये किः । कारयवामयो ।

यथा, रघुः । १ । २६ ।

“तं वैवा विदधे नूनं महाभूतसमाधाना ।

तथाहि सर्वे तस्यास्य परार्थकषका गुण्याः ॥”)

इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ३४५ ।

समाधिलक्षणं यथा, गारुडः ४४ अध्याये ।

“नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमयम् ।

तुरीयमचरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ।

अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिरिति गोदते ॥”

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।

“द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
सुखे तु संयतो सुखः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
धीयमेव हि सर्वत्र ध्याता तज्जयतां गतः ।
पश्यति वनरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
अथ च विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ६० ।
“तस्यैव कल्पनाङ्गीर्न स्वल्पमहर्षं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्ठाहं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
अपरं च ।

“इमं शुण्णसमाहारमनस्तत्त्वेन पश्यतः ।
अन्तः प्रीतलया यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥”

इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः ।
सविकल्पको निर्विकल्पकोति । तत्र सविकल्पको
नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलघानपेक्षया द्वितीय-
वस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्था-
नम् । तदा तदाप्रयत्नादिभाषीरपि तदाप्रयत्न-
वैतभाषीरप्येवैतं वस्तु भाषते । तदुक्तमभिहितम् ।

“दृष्टिं स्वरूपं गगनोपमं परं
सज्जद्विभातं त्वजमेकमयम् ॥
अलेपकं सर्वगतं यदहर्षं
तदेव चाह सततं विसृज्यम् ॥
दृष्टिस्तु शुद्धीरहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति बहो न च मे विमोक्षः ॥”

इत्यादि ॥ ३॥

निर्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलघापेक्षया
द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया उड्डितवृत्ते-
रतिवरात्मकोभावेनावस्थानम् । तदा तु जला-
काराकारितलवयुगलभासेन जलमात्रावभास-
वद्वितीयवस्तुकाराकारितचित्तवृत्तानवभासे-
नाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । ततश्चास्य
सुषुप्तेषामेदृशङ्का न भवति उभयत्र वृत्ताभागे
समानेऽपि तत्तद्भावावभासमात्रेणान्योर्भेदोप-
पत्तेः ॥ अस्याङ्गानि । यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसा-
सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः धर्माः । १ । श्रौच-
मन्तोवतपः स्वाध्यायेश्वरप्रशिक्षणानि नियमाः । २ ।
करचरणादिस्थानविशेषलक्षणानि प्रवृत्तस्ति-
कादौर्न आसनानि । ३ । रेचकपूरकजम्भक-
लक्षणाः प्राणनियमोपायाः प्राणायामाः । ४ ।
इन्द्रियाणां स्वस्वविशेष्यः प्रत्याहारः प्रत्या-
हारः । ५ । अद्वितीयवस्तुव्यन्तरीन्द्रियधारणं
धारणा । ६ । तत्तद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् । ७ ।
समाधिस्तु उक्तः सविकल्पक एव । ८ । एव-
मस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लघविक्षेपकध्या-
रसास्वादलक्षणाचारो विज्ञाः सम्भवन्ति ।
लघुस्वावत् अखण्डवस्त्ववस्थानेन चित्तवृत्ते-
रिज्ञा । १ । अखण्डवस्त्ववस्थानेन चित्तवृत्ते-
रन्यावस्थानेन विक्षेपः । २ । लघविक्षेपभावेऽपि
चित्तवृत्ते रामादिधावनया स्वामीभावात्
अखण्डवस्त्ववस्थानं कथायः । ३ । अखण्ड-

वस्त्ववस्थानेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दा-
स्वादनं रसास्वादः । समाधारणसमये सवि-
कल्पानन्दास्वादनं वा । ४ । अनेन विज्ञचित्तु-
वृत्तेन रचितं चित्तं निष्कान्तदौर्पवद्वर्णं स-
दख्यते तन्ममानवमतिवृत्ते यदा तदा निर्वि-
कल्पकः समाधिरित्युच्यते ॥ ३॥ तदुक्तम् ।
“लघे सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं प्रमयेत् पुनः ।
सकथं विज्ञानीयात् प्रमप्राप्तं न चालयेत् ॥
नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ॥”
इत्यादि । यथा दौर्पो निवातस्थो नेङ्गते
इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (स्वनामस्थानवैश्वविशेषः । अयं
हि महामायाभाराध्य परं ज्ञानमलभत् । अस्य
विशेषवृत्तान्तस्तु देवोमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)

समाधिः, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्था + कः ।)

समाधियुक्तः । यथा,—

“मनः संकल्पारहितमिन्द्रियाथानचिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संकीर्णं समाधिः स कीर्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मनमात्मस्य यस्य योगिनः ।
मनस्तज्जयतां याति समाधिः स कीर्तितः ॥”

इति गावडि गीताचारे २४० अध्यायः ॥

समानं, त्रि, (समानोति सम्यक्प्रकारेण प्राणि-
तीति । सम + आ + अन + क्तुः । यदा, समान
मानमस्य । समानस्य च्छब्दोक्तिः सः ।) सत् ।
समम् । यथा, रघुः । २ । ७४ ।

“सुखे सुखेऽङ्गसमानवारे

भूयः स भूमेधुरमाससङ्गः ॥”

एकम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । ४ । ४० ।

“नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्वियमासैवदर्शने ।

समानश्रयणे चैव न श्रयेत तथा सङ्गः ॥” ॥

मानेन सङ्गं वर्त्तमानमिति विग्रहे गर्वसहि-
तश्च । यथा, भागवते । १ । १६ । ३६ ।

“स्थैर्यं समानमहर्तु मधुमानिनीनां

रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्कितधायाः ॥”

समानः, पुं, (समन्तादिबन्धनेति । सम + अन +

क्त् ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभि-

संस्थितः । इत्यमरभरतौ । (यथा,—

“हृदि प्राणो मुद्रेऽपानः समानो नाभि-

संस्थितः ॥”)

वर्णभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानो-
च्चार्यवर्णः । यथा । साम्यत्वेकस्थानत्वम् । इति
सुखबोधयाकरणम् ॥

समानकालीनः, त्रि, (समानकाले भवः । समान-

काल + क्तुः ।) तुल्यकालोत्पत्तिकः । यथा ।

गोडु दुग्धमानासु आगतः दुग्धस्वागत इत्यादौ

समानकालीनत्वं भावते । तेन गोविषयकवर्त्त-

मानदोहनकालीनगमनात्तुल्यकालितमान् । एवं

गोविषयकालीतदोहनसमानकालीनातीतगम-

नात्तुल्यकालितमानिति बोधः । इति सार-

मञ्जरी ॥

समानोदकः, पुं, (समानं एकं तर्पणकाके देय-

सुदकं यस्य ।) एकोदकः । स तु ज्ञाति-

विशेषः । तर्पणे समानं एकसुदकमस्य । यथा,
“जारी नङ्गः समोजस्तु खजानज्ञातिवाग्ववाः ।
सकुल्यवस्तुदावादेखसमानोदका अपि ॥”

इति जटाधरः ॥

स तु चतुर्दशपुरुषपर्यन्तः जन्मानामस्तुति-
पर्यन्तश्च । तत्र आदास्येकादशपुरुषावधि-
चतुर्दशपुरुषपर्यन्तस्याशौचं पक्षिणी द्वितीय-
स्थेकाहः । यथा । उदकक्रियामधिकृत्य पार-
स्करः । सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्त-
मादृशमाहा समानगमवासिन यावत् सम्बन्ध-
मनुसूत्रेऽयुज्या इति भावयन्ति निष्पादयन्ति
अत्र धावत् सम्बन्धमनुसूत्रेऽयुरेककुलजाता वय-
मिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने
प्राप्तिं यदासप्तमादृशमादुक्तं तत्सन्निकर्षेता-
तस्येनाशौचमेदेऽप्युदककर्म समानार्थमिति ।
अशौचमेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डत्वाद्-
प्राहः । ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं चतुष्टयः ।
तथा च विष्णुवृहत्सतो ।

“दशाक्षेन सपिण्डास्तु शुश्रूषन्त्यस्तुतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु क्षाला शुश्रूषन्ति

गोत्रजाः ॥”

ततश्चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्माना-
मस्तुतिपर्यन्तमेकाहः । तथा च मिताचारा-
विवादचिन्तामण्योक्तं वृहत्सनुः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ॥

जन्मानामस्तुतेरेके तत्परं गोत्रसुच्यते ॥”

अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वोक्त गोत्रमः
पक्षिणीमसपिण्डे । परत्र चारीतः । मातामह
त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके इति । अत्रैव
गोत्रजानामहः स्तुतिमिति जावालवचनम्
ततः परं सर्वेषां समानोदकतानिष्ठैः स्नान-
मात्रयति क्षाला शुश्रूषन्ति गोत्रजा इति वृह-
त्सनुक्तत्वादिति । इति शुद्धित्वम् ॥

समानोदक्यः, पुं, (समाने उदरे श्रुतिः । “समा-

नोदरे श्रुतिः यो चोदातः ॥” ४ । १९०८ ।

इति यत् । “विभाषोदरे ॥” ६ । १ । ८८ । इति

पक्षे सादेशो न ।) सङ्कोदरः । इत्यमरः ।

(यथा, भट्टिः । ७ । ८६ ।

“समानोदक्यमस्माकं जटाशुचं सुधादरात् ॥”)

समापः, पुं, (समा आपो यस्मिन् । ऋक्पूर्विकः ।

“समाप ईले प्रतिविधौ वक्तव्यः ॥” ६ । १६७ ।

इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईलप्रतिविधः ।) देवयज-
नम् । इति सुखबोधयाकरणम् ॥

समापकः, त्रि, समापनकर्ता । समापयति यः

संपूर्णपदार्थोक्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“आख्यातास्त्रिवाद्यस्तेषां प्रधानत्वं वाक्य-

समापकत्वात् ॥” इति दुर्गादासः ॥

समापनं, स्त्री, (सम् + आप् + क्युट् ।) परिच्छेदः ।

समाप्तिः । (यथा, मनुः । ५ । ८८ ।

“आदिष्टी नोदकं कृत्वादात्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुश्रूषति ॥”)

समाख

वधः । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्वः ॥ लङ् । इति घर्णिः ॥
 समापनं, त्रि, (सम् + आप् + पठ् + क्तः ।) समाप्तः । प्राप्तः । क्तिष्ठः । वधः । इति विश्वः ॥
 समापिका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + ण्वल् । टाप् । अत इत् ।) वाक्यसमापक-क्रिया । तत्र तिवाद्यो भवन्ति । यथा । देवदत्तो गच्छति । क्वचित् क्लान्तादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । राज्ञा दृष्टः शिष्यो जनेः । क्वचित् तयाद्यन्तक्रियाया अपि वाक्य-समापकत्वम् । यथा । मया कां दिशं गन्तव्यम् । कार्दन्तिकी क्रिया असमापिका । तत्र श्रुता-दयो भवन्ति । यथा । गच्छन् मुहूर्ते । भुङ्क्ता ब्रजति । इति आकरणाटीका ॥
 समापितं, त्रि, (सम् + आप् + ण्वल् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—
 “आरब्धं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् ।
 आगतं मलमासेऽपि तत् समाप्य न रंजयः ॥”
 इति मलमासतन्त्रम् ॥
 समाप्तः, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापन-प्राप्तः । समाप्तिविशिष्टः । यथा,—
 “समाप्तिं यदि जानीयात्कथेत दन्त्यधातुतम् ।
 यत्तदन्त्यधातुर्न तत एव समापयेत् ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 समाप्राजः, पुं, (समाप्राय अजतीति । अज + अच् ।) पतिः । इति संचिप्रसारीणादिह्रस्विः ॥
 समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तम् ।) अव-सानम् । यथा, कुमारः । २ । २७ ।
 “सद्यः प्रजालोऽहमचारपत्रे
 नीते समाप्तिं नवचूतबाण्ये ।
 निवेशयामास मधुहिरफान्
 नामाचराण्येव मनोभवत् ॥”
 समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिपाप्मिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्ता अर्थो यस्याः ।) समाप्ता । इति समाप्तार्थाशब्दटीकायां भरतः ॥
 समाप्यं, त्रि, (सम् + आप् + ण्वल् ।) समा-पनीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाणं समा-पितशब्दे ब्रह्मम् ॥
 समायोगः, पुं, (सम् + आप् + युज् + ण्वल् ।) संयोगः । (यथा, मनुः । ६ । ३२ ।
 “क्षेत्रभूता स्तुता नारी नौजभूतः स्तुतः
 प्रमान् ।
 क्षेत्रनौजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥”
 समावायः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥
 समाखन्नी, [न] पुं, (समाखन्ते इति । सम् + आप् + लभ् + णिप् ।) भूढणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
 समालम्बः, पुं, (सम् + आप् + लभ् + ण्वल् ।) “उप-सर्गात् खलवणोः ॥” ७ । १ । ६७ । इति रुम् ।)

समाव

कुङ्कुमादिविषेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-भारते । १३ । १३१ । ६ ।
 “गोरीचनासमालम्बो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
 छताक्षतश्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।
 ये च मांसं न खादन्ति तान् शुक्लमर्हन्ति-
 तुम् ॥”
 मारणम् । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । २८ ।
 “दृष्ट्वा पशुसमालम्बं नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥”
 समालम्बनं, स्त्री, (सम् + आप् + लभ् + ण्वल् ।) कुङ्कुमादिविषेपनम् । तत्पर्यायः । विच्छिन्तिः २ कषायः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समालम्बः ४ विषेपनम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।
 “समालम्बनमादाय गोरचनमनःशिलां ।
 आलम्बुस्तनं सुदिता वराः कन्याश्च योऽहम् ॥”
 सत्यदुमारणम् । सत्यकृष्णशृणम् । यथा । अत ऊर्ध्वमसमालम्बनमादशरात्रादिति गोभिल-सूत्रम् ॥
 समाजो, स्त्री, कुसुमाकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 समावर्त्तनं, स्त्री, (सम् + आप् + ण्वल् + क्तम् ।) वेदाध्ययनानन्तरं गार्हपत्यधिकारप्रयोजकं कर्म । यथा । “अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे ।
 ‘भौमभानुजयोर्वारं न चचे च व्रतोदिते ।
 ताराचक्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥’
 गोभिलः । अथावर्त्तनम् । अथ व्रतानन्तर-मावर्त्तनं ज्ञानं कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरातनार्थावर्त्तनस्य परित्तं भवति ।
 आचार्यस्यहस्तारखां पूर्वस्थां वा ज्ञानार्थ-मावर्त्तनं ज्ञानं कुर्यात् । अथ प्राग्येषु दर्भेषु उद्गमाचार्य उपविशति तत्राहते उदक् उद्बुधुः प्राक् ब्रह्मचार्यैर्दग्धेषु दर्भेषु । प्राक् प्रादसुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वविधि-विफांछाभिरङ्गिगन्धवतीभिः शीतोष्णाभिरा-चार्यैर्भविष्येत् । सर्वविधयश्च ।
 ‘ब्रीहयः शाखयो मुञ्चा गोघ्नमाः सर्षपास्तिलाः ।
 यवाश्चौषधयः सप्त विपदो जन्ति धारिताः ॥’
 इति कृत्वागपरिशिष्टोक्तास्ताभिः सह वा आपो विफांछा विपक्षा उष्णीकृतास्ताः सर्वै-रधिविफांछास्ताभिर्गन्धवतीभिः शब्दनादि-गन्ध-द्रव्ययुक्ताभिः शीतोष्णाभिः शीतोदकमिश्र-ताभिरिति भट्टभाष्यम् ॥ स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो भवति । इवशब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारी अज्ञानमभिविष्येत् । आचार्यकर्तृकामिवेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति । मन्त्रवर्णः अभिवेकमन्त्रजिज्ञं तच्च तेनाहं मामभिविष्यामि इति तेन मामभिविष्यति इति च । तद्विधि-माह । वेत्पुष्कन्तरमथः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-मवशिष्यति । वेत्पुष्कन्तरमथ इति मन्त्रेण कवामपामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवशिष्यति । क भूमौ कुतः अवशिष्यति वचनात् । तस्मिन्स्था-भिहितान् ऋणामीति यदपामिति मन्त्रस्याभि-हितान् ऋणामिति इति मन्त्रजिज्ञहयाच्च सर्वै-

समाव

धारलेन प्राप्तार्था भूमौ त्यजति । यदपामं चोरं यदपामं शान्तमिति च । अपाम-ञ्जलिमवशिष्यतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचन-स्तमिह यज्जामीत्याज्ञानमभिविष्यति । प्रज-तानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी अज्ञानमभिविष्यति । ओम् यश्चे तेजते इति च । अज्ञानमभिविष्यतीति वर्त्तते । येन स्त्रियमङ्गलमिति च । अज्ञानमभिविष्य-तीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् । अज्ञानमभिविष्य-तीति वर्त्तते । अभिवेकः शिरसि कर्त्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोष्याया-दित्युपतिष्ठेत उद्यन् आजगृह्णतिभिरित्येतत्-प्रश्नमन्त्रेण । आचार्यसमीपादुत्थाय उद्य-न्निष्ठेत्यन्त्रमन्त्रेण मा हविरीत्यन्त्रमन्त्रेणा-दित्युपतिष्ठेत उपोष्यन्त्रेण चैवात्मनेपदम् । मेखलाभवसुचते उदुत्तमं वदयामिति । अव-सुचते अधस्तादवतारयति अवशब्दो अधस्ता-दर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ता क्रै-ष्णश्चरोमनखाणि वापयतीति शिखावर्त्तनम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ता नापितेन सुखयति । अत्र शिखावर्त्तनमिति वचनात् प्राक् नशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । वशिष्ठ वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचारिणा इति । तत्रावा अलङ्कृत्य दत्ते वाससो परिधाय खनमावधीत शीरसि सयि रमस्विति । अलङ्कृत्य कुण्डलादिवात्मानं योजयित्वा आहते ।
 ‘इष्वहोत नव शुभं सद्यं यत्र धारितम् ।
 आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥’
 इति वशिष्ठोक्तलक्ष्ये ।
 इष्वन् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिधानादि कृतम् । खनं पथितपुष्यं आवधीत शिरसीति शेषः । शीरसीति मन्त्रेण । नेत्रौ स्थौ नयनं मामिषु-पावधौ । आवधीतेत्यनुवर्त्तते । उपानधौ चर्म-पादके योजयित्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वैश्व दण्डं यज्ज्वाति । वैश्वं वज्रप्रभं गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिवृतक-मभ्येष्टाचार्यपरिवदमीक्षते । यच्चमिव चतुर्वि-प्रियो वो भूयासमिति । सपरिवृतकं शिष्यादि-सभासहितं अभ्येष्टाभिमुखेन गत्वा आचार्यं परिवदन्त्येते यच्चमिति मन्त्रेण । उपोषविश्रु-सुखान् प्राधान् संसृष्टान् ओष्ठापिधाना नङ्क-सीति उपाचार्यसमीपे सुखान् प्राधान् सुख-प्रभवान् वायून् संसृष्टान् स्नातकः । ओष्ठापि-धानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रेनमाचार्योऽहं-येत् । अत्रावसरे एनं स्नातकं विवाहोक्तवरा-ह्यविधिनाहंयेत् । तदशक्तौ गन्धर्व्याभ्याम् । गोयुक्तं रथसुप्रक्रम्य पञ्चसौ कूर्वरवाक्कूराभि-नृवेत् । वनस्यतिविदुङ्को हि भूया इति । पञ्चसौ चक्र । कूर्वरं रथिकस्थानम् । वाक्कूरं रथरेखेत् । वनस्यतीति मन्त्रेणाभिन्वेत् सुश्रेत् । आस्था वै जयतु जैवान्नीत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था वै जयतु जैवान्नीति वन-

समावे

सते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उप-
विशति प्राप्ता उद्वामभिप्रयाय प्रदक्षिण-
मावृत्त्या उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा
प्रयाय प्रकथय गत्वा उपयाति आचार्य-
समीपमागच्छति उपयातायाचार्यमिति कोह-
नीयाः । उपयातायाचार्यसमीपमागतायाच्यं
देयमिति कोहनीया आचार्या आहुः । रथा-
भावेऽपि मल्लपाटाचारः । चरकरं तखल-
दावचतादिवन् । अस्य कर्मणः समावर्तन-
संज्ञापि ।

‘गृह्णानुमनः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उदहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष्म्यान्विताम् ॥’
इति मनुस्मृत्यः ॥
स्य ग्रौनककारिकायाम् । कुर्वीत स्वमेवेतत्
समावर्त्तनसंज्ञकम् ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥

समावायः, पुं, सन्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा, भागवते । २ । ८ । १२ ।

“यस्मिन् कर्मसमावाये यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभिसन्ताम् ॥”

समावृत्तः, त्रि, (सम् + आ + वृत् + क्तः ।) सव्यक्-
प्रकारेण जातः । यथा,—

“नय त्व कालि सर्वज्ञे सर्वभूतसमावृते ।
रच मा निजभूतैश्चो बलिं भुङ्क्षु नमोऽस्तु ते ॥”
इति दुर्गास्तोत्रप्रयोगतत्त्वम् ॥

समावृत्तः, पुं, (सम् + आ + वृत् + क्तः ।) वेदा-
ध्ययननिवृत्तः । तत्पर्यायः । कञ्वाहुश्चः २ ।

इत्यमरः । साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं तस्मिन्दात्री
गृह्यस्यो भव इति गार्ह्यस्याय प्राप्तानुमतिः
समावृत्त उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनान्निवर्त्तते
इति समाङ्पूर्वावृत्तः कर्त्तरि क्ते समावृत्तः ।
इति भरतः ॥

“अतः परं समावृत्तः कुर्याद्धारपरिग्रहम् ॥”
इति उद्वाहृतत्त्वम् ॥ ३ ॥

तस्य स्वांशौ च सुखं यथा आशौचाधिकारे
आपस्तम्बः । अनुभाविनाश्च परिवापनमिति ।
अनुभाविनां स्वांशौचमनुभवतां समावृत्तानां
स्वांशौचं सुखनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । न
समावृत्ता वपयुरन्वयं वीहारादिलेके । वीहा-
रान् दर्शयौर्मासाङ्ग्यागविशेषादन्यत्र समा-
वृत्ता गृहस्था न वपेयुः । इत्येकेषा मतम् । तत्
कान्त्यपरम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

समावृत्तकाः, पुं, (समावृत्त एव । स्वार्थे कन् ।)
समावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेशः, पुं, (सम् + आ + विश + घञ् ।)
एकत्र सहावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्वं
जनवद्विद्याननुवन्वीयसाधनत्वम् । अनर्थसाध-
नत्वं जनवद्विद्यानसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र
समावेशः । इति तिष्यादितत्त्वं वैद्विंश-
विचारः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वण्यम् ।
१ । ६ ।

“परस्परसमावेशात् जगतः पालने स्थितौ ।
तयोक्तञ्च यथावत् कोलाशे पञ्चोत्तमे ॥”)

समासः

समावेशितः, त्रि, सहावस्थितः । प्रविष्टः । समा-
वेशप्राप्तः । समावेश-शब्दादितिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समाश्रयः, पुं, (सम् + आ + श्रि + क्तः ।) सम्भ-
गाश्रयः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।

“तमरगणसमाश्रयोन्मुखं

शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयो-

रपरिहारागमयाचतात्मनः ॥”)

सम्भगाधारः । सहायः । समारपूर्वकश्रिघातो-
रलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रितः, त्रि, (सम् + आ + श्रि + क्तः ।) सव्यक्-
प्रकारेणाश्रितः । यथा,—

“रवेः कवेः किं समरस्य सारः

कृषेभ्यं किं किमदन्ति तद्भ्रातः ।

सदा भयचाप्यभयश्च केनो

भाभीरर्थोतीरसमाश्रितानाम् ॥”

इत्यनर्त्तापिका ॥

समासः, पुं, (सम् + अस् + घञ् ।) सन्धिपः ।
(यथा, मनुः । ७ । २२ ।

“सर्वेष्वानु विदिल्लेषां समासेन चिकीर्षितम् ।

स्त्रापयेत् तत्र तद्वंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥”)

समर्पणम् । इति मेदिनी । समाहारः । इति

हलायुधः । एकपदम् । इति जैमिन्तः । सम-

सनं पदयोः पदानां वा एकपदीकरणं समासः ।

इति संक्षिप्तसारखाकरगम् । स च षड्विधः ।

द्वन्द्वः १ बहुव्रीहिः २ कर्मधारयः ३ तत्पुरुषः

४ द्विगुः ५ अवयवीभावः ६ । तेषां लक्षणं

यथा । भिन्नाकार्यद्वयादिसंख्यासाद्रीना च-ह-

य-व-ग-वाः । इति सुगवोद्ययाकरणम् ॥ ५ ॥

अपि च ।

“नानां समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभ-
क्तयः ॥”

इति वैयाकरणः । तस्य समान्यलक्षणं यथा ।

अभिधानाश्रितलोपोभाववदन्यमध्यवर्त्तिविभक्ति-

शून्यनाम-समुदायत्वं समासत्वम् । तत्र कर्म-

धारय-द्विगुतत्पुरुष-बहुव्रीहि-इन्द्रायथीभावाः

यट् समासा भवन्ति । तत्र कर्मधारयत्वं समास-

नियतलक्षणशून्यासंज्ञासंख्यावाचकपूर्वपद-

कान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदसमु-

दायत्वम् । यथा नीलोत्पलमिव्यादि ॥ १ ॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाद्योनलक्षणशून्यमध्य-

पदवर्त्तिविभक्ति-शून्यार्थसंज्ञासंख्यावाचकपूर्व-

पदक-तुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च

तद्विधितार्थं विधयोभूते तद्विधितोभिवेये उत्तर-

पदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तर-

पदं परिभाषिकं यत्पदवृत्तिसमासान्तवर्त्ति-

द्विगुत्त्वपदं तत् पदम् । तेन च पञ्चमावो

धनागौल्लेवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चमवानि

धनानि इति । तद्विधितार्थं विधयोभूते यथा पञ्च

गर्ग्यस्तुः पञ्चम्राक्षस्तुः पञ्चनापितिः द्विना-

विकमिव्यादि । तद्विधितार्थोभिवेये यथा पञ्च

कपालः श्रोतः । समासस्य सङ्कलितोर्थः संखारे

समासः

प्रयोज्यतासमन्वयेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्कारा-
श्रयान्मित्र श्रोतः । तद्विधितार्थस्य समासेनाभि-
धानात् न तद्विधितप्रत्ययाः समाहारेऽभिधेये यथा
पञ्चगव चतुर्थं द्विपात्रं त्रिसुवनं चतुर्थ्युगमिव्या-
दयः । उत्तरपदे यथा । पञ्चगवधनः इत्यादि ॥ २ ॥

तत्पुरुषत्वम् । समासाद्योनलक्षणविकविषेय-
पदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम् ।
यथा । राजपुरुषः । कष्टाश्रितः । पुरुषोत्तमः ।
इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमानत्वं
बहुव्रीहिलम् । समासाद्योनलक्षणविकविषेय-
वाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं
वा सम्बन्धिलक्षणविकत्वयाप्योत्तरपदकत्वं वा
बहुव्रीहिलम् । बहुव्रीहिश्च द्विविधः । समा-
नाधिकरणो अधिकरणश्च । यथा चित्रगुः ।
गृहधायकश्चेन्नः । आरूपवानरो दृक् ।
इत्यादि ॥ ४ ॥

सङ्घटकीभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकोत्तरविभ-
क्तिकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं द्वन्द-
त्वम् । यथा सवखदिरपलाशोऽस्ति । इति ।
द्विविधो द्वन्द्वः । इतरेतरयोगः समाहारश्च । यत्र
समाहारस्यावयवार्थः प्रधानं तदेतरेतरयोगः
द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । द्विवद्वयसङ्घटो ।
धवखदिरपलाशः । इति । यत्र संहतिप्राधान्यं
तत्र समाहारसंज्ञकवचनं नपुंसकलङ्घिता च ।
यथा वागदृष्टं हृदयम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणशून्यावयवपूर्वपदकमध्य-
वर्त्तिविभक्तिशून्यतत्पुरुषान्वयनामसमुदायत्वं अ-
वयवीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भ अघटं निर्ले-
चितं अधिष्ठि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समास-
वादः ॥ ३ ॥ अन्यच्च । योगिकेषु समासं लक्षयति ।
“यादृश्य मङ्गावाक्स्थान्तास्वादिनिजापेके
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥”

यादृशमङ्गावाक्योत्तरः तत्तत्तादिः स्वार्थस्य याद-
ृशार्थवच्छिन्नविषयताशान्कोषे हेतुस्तदादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । विभक्तं ।

“स न्यायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रमेदतः ।

यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनास्ती सप्रधा मतः ॥

पूर्वमध्यान्त्यसंज्ञान्पदप्रधान्यतः पुनः ।

तत्रैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वा भटादिभिः ॥”

प्राये कर्मधारयं लक्षयति ।

“कर्मिकं यन्नामयुग्मेकार्थोऽर्थेयवोधकम् ।

तादात्म्येन भवेद्देश समासः कर्मधारयः ॥”

कर्मिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि

तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्यवबोधं प्रति

समर्थं तादृशनामद्वयं कर्मधारयः । यथा

नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगुं लक्षयति ।

“संख्यापद्व्युत्तं नाम तद्व्युत्तार्थबोधकम् ।

अनेदेनेव यत् स्वार्थं च द्विगुल्लविधो मतः ॥”

संख्यावच्छिन्नशक्त-यत्पदोत्तरत्वविशिष्टनाम-

स्वार्थधर्मिकं तादात्म्येन तद्व्युत्तार्थस्यान्वयबोधं

समासः

प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदल-
क्षार्थभिन्नस्यार्थे दिगुरुच्यते । तत्र तद्विनाश-
दिगु लक्षयति ।

“तद्विनाशार्थान्वितस्यार्थस्तद्विनाशेदिगुरुमेतः ।
तद्विनाशे लाक्षणिकस्यान्त्यनाम त्वसर्वगः ॥
यो दिगुः स उत्तरतद्विनाशार्थान्वितस्यार्थकः ॥”
उत्तरपददिगु लक्षयति ।

“खान्तनिर्विशेषशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।
यो दिगुः शाब्दिकैवैकः स उत्तरपददिगुः ॥”
यो दिगुः स्ववृत्तकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामा-
न्तरेण समासखान्तगर्तः स उत्तरपददिगुः ।
यथा पञ्चगवधनः । समाहारदिगु लक्षयति ।
“स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः खान्तशब्दकः ।
उक्तार्थान्वितः किं वा समाहारदिगुदिगुः ॥”
सोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्य-
शब्दः स दिगुः समाहारदिगुः । यथा पञ्चपुली-
त्यादि ॥ २ ॥ तत्पुरुष लक्षयति ।

“यदीयेन सुवर्धेन सुतयद्वोधनचमः ।

य, समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ॥”
यदर्थगतं सुवर्धेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वय-
बोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य
तदर्थं तत्पुरुषः । न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम
यदर्थगतसुवर्धेनविच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधकं
तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोक्तपुरुषः । पूर्वकायो-
रुद्धपिपलीत्यादायामि । विभजते ।

“द्वितीयादिसुवर्धस्य भेदादेव च षड्विधः ।

क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोग्य

योजितः ॥” ३ ॥

अव्ययीभाव लक्षयति ।

“उत्तरार्थान्वितस्वार्थावयवपूर्वस्तु यो भवेत् ।
समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुलिङ्गविवर्जितः ॥”
यः समासः सोऽन्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनावि-
तस्य यदर्थस्य बोधकावयवपूर्वभागकः स तद्वि-
शिष्टस्य तदर्थस्य बोधने अव्ययीभावः । यथा
निर्मलिकं उपकुम्भमित्यादि ।

“अमादेशं विना श्रूयमाणवक्षी न बोधिका ।

स्वार्थं यदर्थस्य यद्वा सोऽव्ययीभाव इच्छते ॥”

अमादेशं विना श्रूयमाणवक्षी स्वार्थं यत् समा-
सार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यक्षमर्थं स एव वाक्ययी-
भावः श्रूयमाणवैव वक्षी स्वार्थं समासान्तरार्थ-
स्यान्वयबोधनेऽसमर्थं न तु भुत्तापि ॥ ४ ॥
बहुव्रीहि लक्षयति ।

“बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरुद्धा लक्षयथा स्वांशश्चापकशब्दवान् ॥”

स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन
चटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारे-
णान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भताद-
ृशार्थसम्बन्धिवोधने बहुव्रीहिः ।

“अस्येकं प्रथमान्तं सत् सुवन्तेरितरैः सह ।

यदा भेदसुवन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥”

अस्य बहुव्रीहैर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सत्
सुवन्तेरितरनामभिः सह भेदार्थकसुवन्तयच्छे-

समास

ब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते । बहुव्रीहिं विभ-
जते ।

“तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।

विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकः ॥”

तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रख्यायो
योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकः बहुव्रीहिसंयोरा-
दिमः तद्गुणसंविज्ञानः । तस्य स्वार्थगुणी-
भूतस्य सम्बन्धविशेष्यविधया विज्ञानं यस्मिन्निति
सुनृपत्यां स्वार्थान्वयः संज्ञात्वात् तद्विज्ञान-
तद्गुणसंविज्ञानश्चरम इत्यर्थोद्वगम्यते ।
प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसम्बन्धया
निबन्धितः ।

“यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।

अनुक्तौ बहुव्रीहिः स तयोरेववादिमः ॥”

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटक-
स्वार्थस्यस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्-
गुणात्तद्गुणयोरादिमः । लक्षकर्ममानय हार-
योव पञ्च इत्यादि । पुनर्विभजते ।

“खान्तनिर्विशेषश्चादिनामभिविग्रहात् पुनः ।

बहुव्रीहिर्लक्ष्यविधौ द्विपदत्रिपदादिकः ॥”

द्वित्रिचतुरादिभिरेव खघटकनामभिविग्रह-
वशान् द्विपदत्रिपदचतुष्टयादिको बहुव्रीहि-
ज्ज्ञांथः ॥ ५ ॥ इन्द्र लक्षयति ।

“यद्यदर्थक्यप्रमाणमृद्धो यद्यप्रकारिकः ।

बोऽसमर्थः स इन्द्रः समासस्तावदर्थकः ॥”

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रिययादृशनामस्योभय-
विचयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन
समर्थस्तादृशनामनिबन्ध एव तावदर्थको इन्द्र-
समासः । इन्द्र विभजते ।

“द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरतरौ ।

एकाव्यवचनाकाङ्क्षा ह्यनोपादानतश्च तौ ॥”

अस्य इन्द्रस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरतरश्च
शास्त्रविज्ञौ । तत्रैकवचनान्यसुवाकाङ्क्षाविहीनः
समाहारः । तथाविधसुवाकाङ्क्षतरतरः ।
यथा । पाणिपादं हस्त्यस्य धवखदिरौ ।
इत्यादि ॥ ६ ॥ उपपदसमानं लक्षयति ।

“यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् ।

घातुक्तस्तुपदसमासः स तदन्तकः ॥”

घातुक्तज्ञां निबन्धं यस्मिन्नुत्तरपदं शब्दानुत्तरं
स यादृशार्थस्य बोधप्रत्यक्षमर्थं तादृशार्थं तादृ-
शार्थकान्वयपदकः समास उपपदसंज्ञकः । कुम्भ-
कारः क्षीरपायीत्यादि । विभजते ।

“कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।

कर्मैकचोऽपपदमेवात् बहुविधस्तथैव ॥” ७ ॥

इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

समासकः, त्रि (सम् + आ + सञ्ज + क्तः ।)

संयुक्तः । यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे ।

“त्रिपदारं पीठे श्रेष्ठिवह्निं स्मरेवदनां

महाकाशेनोच्चैर्मन्दरसलावयश्चिरताम् ।

समासतो नक्तं खयमपि रतानन्दनिरतो

जनो यो ध्यायेत्त्वामपि जननि स स्वात् सर-

हरः ॥”

समाह्व

समासजनं, कौ. (सं + आ + सञ्ज + ल्युट् ।)

समासकः । मेलनम् । सयोगः । समाह्व-

पूर्वकसन्निध्यातोरनटप्रत्ययेन निबन्धनम् ॥

समासन्नं चि, निकटस्थम् । समाह्वपूर्वकसन्निध्यातोः

क्तप्रत्ययेन निबन्धनम् ॥ (यथा, रघुः १०।३५।

“अथ वेलासमासमश्लेषेणानुनादिना ।

खरेणोवाच भगवान् परिभूतार्थवञ्जितः ॥”)

समासवान्, [तु] पु, (समासः संक्षेपोऽख्यस्त्विति ।

समास + मतुप् । मस्य वः ।) तुमट्ठः । इति

शब्दचन्द्रिका । समासविशिष्टे, त्रि ॥

समासादितः, त्रि, (सम् + आ + सद् + शिच् +

क्तः ।) आहृतः । प्राप्तः । समाह्वपूर्वकान्त-

सद्धान्तोः क्तप्रत्ययेन निबन्धनः ॥

समासादं, त्रि, (सम् + आ + सद् + श्यन् ।)

प्राप्यम् । इत्यमरः । अनुस्वारस्युच्चैर् प्राप्ता-

नन्तरबोधकक्रिया । (यथा, महाभारते । ५ ।

१६ । १६ ।

“अपि फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽभिवर्द्धितम् ।

तथा टचो हतः पूर्वै देवराज । जगत्पते ॥”)

समासायां, कौ, (समासेन संक्षेपेण अर्थो

यस्याः ।) समस्या । झोक्तस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां

त्रिभिर्नां पूरणम् । इत्यमरभरतौ ॥

समाहरणं, कौ, (सं + आ + ह + लुट् ।) समा-

हारः । समाह्वपूर्वकसन्निध्यातोरनटप्रत्ययेन

निबन्धनम् ॥

समाहारः, पु, (सं + आ + ह + चच् ।) ससु-

चयः । इत्यमरः । बहुनां भिन्नानां वाक्य-

व्यापारेण वृद्ध्या वा पञ्चसुखी त्रिभुवनवत्

राशीकरणम् । इति भरतः । संक्षेपः । यथा,

“समासस्तु समाहारः संक्षेपः संयोजोऽपि च ।

इति हेमचन्द्रः ॥

समाहारइन्द्रसमाहारदिगुसमासयोर्विवरणं

समासशब्दे प्रथयम् ॥

समाहितः, त्रि, (सम् + आ + धा + क्तः ।) समा-

धिष्ठः । (यथा, देवीभागवते । १ । १० । ६६ ।

“ज्ञात्वा प्रातःक्रियां ज्ञत्वा पुनरास्ते समा-

हितः ॥”)

उक्तसिद्धान्तः । आहितः । निर्विवाहीकृतः ।

प्रतिज्ञातः । इति मेदिनी ॥ निबन्धनः । इति

धरणिः । शुचौ, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

समाहृतः, त्रि, सम्बन्धप्रकारेण आहारणीकृतः ।

संयोजितः । एकत्रीकृतः । संक्षेपेण प्रति-

पादितः । समाह्वपूर्वकसद्धान्तोः क्तप्रत्ययेन

निबन्धनः ॥

समाहितः, कौ, (सम् + आ + ह + क्तिन् ।)

संयोजः । इत्यमरः । एककर्तृकागामनेककर्तृ-

कायां वा एकाभिप्रायायां वाक्यानां समा-

हरणं समाहितः । समाहितवते संक्षेपेण प्रति-

पद्यते अथवा समाहितः । संपूर्वात् आह्वपूर्वात्

ह्व ण हरणे इत्यस्मात् क्तः । इति भरतः ॥

समाह्वयः, पुं, (समाह्वयतेऽनेति । सम् + आ +

ह्वे + ण्युप्ति चः । वाहुलकात् नालम् ।)

द्वतम्। आङ्गानम्। इति शब्दरत्नावली।
पशुपत्तिद्वतम्। सङ्गरम्। इति मेदिनी। *
तस्य निषिद्धत्वं यथा,—

“द्वतं समाज्यश्चैव राजा राष्ट्रातिवारयेत्।
राज्यान्तकराज्येनौ द्वौ द्वौ पृथिवीचिन्ताम्।
प्रकाशमेतत् तत्त्वार्थं यद्देवनसमाज्यौ।
तयोर्निष्ठं प्रतीघाते दृपतिर्यत्नवान् भवेत्।
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके दृतसुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विप्रैः समाज्यः।
द्वतं समाज्यश्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा।
तान् सर्वान् घातयेद् राजा शूराश्च हिज-
जिङ्गनः॥”

इति मानवे। ६। २२१—२२४॥

समाज्ञा, स्त्री, (सम्यक् आज्ञा यस्याः।) गो-
जिह्वावृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका। समाख्या च।
समिकं, स्त्री, श्लेष्म। इति शब्दरत्नावली। वंडसा
इति भाषा॥

समिन्, स्त्री, (समीयतेऽनेति। सम् + इण् +
क्विप्।) बृहम्। इत्यमरः॥ (यथा, महा-
भारते। ५। २२। २३।

“प्राकृष्टा राजा समितोन्नकल्पो

शुधि प्रवीरेवैवृभिः समेतः॥”)

समिन्, [ध्] स्त्री, (समीयतेऽनेति। इन् +
क्विप्।) अमिसन्दीपनार्थेण्यकाष्टादिः। तत्-
पद्यायः। इत्यमरः २ यधम् ३ इधम् ४ यधः
५। इत्यमरः॥ समिन्वन्म् ६। इति स्मिन्
रुद्धे किलिङ्गम्। इति शब्दरत्नावली। *
होमीयसमिन्वचनं मतुल्यपुराणे।

“प्रादेशमात्राः सशिखाः सवल्काश्च पला-
सिनीः।

समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा॥”
लक्षणांतरं यथा, कृत्वेणपरिशिष्टम्।

“नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्।
न निर्मूलतत्त्वा चेव न सकौटा न पाटिता॥
प्रादेशात् नाधिका नोना न तथा स्याद्विश्रा-
खिका।

न सपत्ना न निर्वाया होमेष्ट च विज्ञानता॥”
इति संस्कारतत्त्वम्॥*

तस्य निषिद्धलक्षणं यथा,—

“विश्रीर्णां विद्वान् ब्रह्मा वक्राः स्थूला विधा-
कताः।

क्षमिदृशा दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्॥”
अथ दीर्घो यथा,—

“विप्रिर्णांयुःस्यं कुर्याद्विद्वान् पुञ्जनाशिनौ।
ब्रह्मा नाशयते पत्नीं वक्रा दन्धुविनाशिनौ॥

क्षमिदृशा रोगकरी विषेधकरणी विधा।
प्रभृन् मारयते दीर्घां स्थूला चार्धविनाशिनौ॥”
इति तन्त्रम्॥*

नवमहायां समिधो यथा,—

“अकोः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्लवः।
उज्ज्वरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमात्॥”
इति संस्कारतत्त्वं याज्ञवल्क्यवचनम्॥

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता।)
गोधूमचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः॥ मयदा इति
भाषा॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“गोधूमा घवला धीताः कुट्टिताः शोषितास्ततः।
प्रविष्टाः सा विनिविष्टाश्चालिताः समिता
सुता॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

समितिः, स्त्री, (संयन्वस्थामिति। स + इण् +
क्तिन्।) सभा। (यथा, महाभारते। १। २। २४।
“प्रभाते राजसमितौ सज्जयो यत्र वा विभोः।
शेव्याक्ष्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च॥”)
बृहम्। (यथा, भागवते। २। ७। ३४।

“ये वा ऋषे समितिशालिन आत्तचापाः।
काम्योजमतुल्यकुण्डल्ययकेकथाटाः॥”)
सङ्गः। इत्यमरमेदिनीकरी। साम्यम्। इति
हेमचन्द्रः॥ (सन्निपातः। इति श्रीधरस्वामी॥

यथा, भागवते। ११। २५। ८।
“प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृह्णाश्रमे।
खर्म्मं चावृत्तिते गुणानां समितिर्हि सा॥”)
समिधः, पु, (समेतीति। सम् + इण् + “समीयः।”
उणा० २। ११। इति यक्।) अग्निः। इत्यु-
णादिकोषः॥ बृहम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
नुयादित्तः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। २०। ८।

“श्रितानरः समिधश्च प्रह्वावात्
वखो राशिमभिनेताभि भूरिम्॥”
अस्मिन्नर्थे कश्चित् कौषीठपि दृश्यते। यथा,
तत्त्वैव। १। ५५। ५।

“स इत्युच्चाजि समिधाजि मज्जना
जयोति शुभ्र ओजसा जनेभ्यः॥”)
आहुतिः। इति सविप्रसारोणादित्तः॥
समिद्, [ध्] स्त्री, (समिधतेऽनेनेति। सं + इन् +
क्विप्।) समित्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।
२। १७६।

“निबः क्षाला शुचिः कुर्यात् देवर्षिपिठ-
तपणम्।
देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च॥”)
समिहः, पु, (सं + इन् + क्तः।) प्रदीपः। यथा,
काव्यायनः।

“योऽनर्क्षिषि जुहोत्यमौ यज्जगदिषि च मानवः।
मन्दागिरामयावी च हरिद्रक्ष च जायते।
तस्मात् समिहे होतव्यं नासमिहे कदाचन॥”
इति संस्कारतत्त्वम्॥

समिधः, पु, (समिधते इति। सं + इन् + क्तः।)
अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामा-
यणे। २। २४। ६।

“अथयन् मातात्मभवस्त्वदादर्शनमारुतः।
विनापदुःखसमिधो रुदितश्चुहुताहुतिः॥”)
समिन्वन्, स्त्री, (समिन्वतेऽनेनेति। सं + इन् +
क्वुट्।) समित्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भट्टिः। २। २८।

“सपोमबद्धिर्भवतां प्रराणिः
संयुक्ततां नोऽरिसमिन्वनेष्ट॥”)
समिरः, पु, वायुः। इति हेमचन्द्रः। ४। १७२॥
समीकं, स्त्री, (सम् + अकीकादयश्चेति ईकः।)
बृहम्। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। २। ३।
“तमिन्नरो विज्यन्ते समीके
रिरिक्तांस्तन्वः कल्पतन्वाम्॥”)
समीकृतं, त्रि, एकीकृतम्। समानीकृतम्। कृष्-
धातौ परे समप्रदान्त्वात् चिप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
समीचं, स्त्री, (सम्यगीत्यतेऽनेनेति। सम् + ईच् +
अच्।) साङ्गशास्त्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सम्यग्दर्शनम्॥
समीचणं, स्त्री, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम्। प्रेच-
णम्। संपूर्वेच्छधातोर्नट् (क्वुट्) प्रत्ययेन निष्प-
न्नम्॥ (प्रकाशके त्रि। यथा, भागवते। ८। २४। ५०।
“तमनैडक्स्वडशां समीचणो
वृत्तो गुरुन खगतिं वसुस्तन्ताम्॥”)
समीचा, स्त्री, (सम् + ईच् + गुरोश्चिन्त्यः। टाप्।)
तत्त्वम्। बुद्धिः। निभाजनम्। इति मेदिनी॥
मीमांसाशास्त्रम्। यत्नः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (आत्मविद्या। इति स्वामी॥ यथा,
भागवते। ११। २८। ३४।
“एवं समीचा विपुला सती मे
ह्वयात् तमिन्नं पुरुषस्य बुद्धेः॥”
सम्यग्दर्शनम्। यथा, भागवते। ३। ४। १०।
“आश्चर्यतो मामनुगृह्णाह्व-
समीचया विश्रमयन्नुवाच॥”)
समीचः, पु, (संयन्ति नद्यो यस्मिन्नि। सं +
इण् + “समीयः।” उणा० ४। ६२। इति
चट्। दीर्घश्च।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥
समीचकः, पु, मैथुनम्। इति कैचित्॥
समीची, स्त्री, (संयातीति। सं + इण् + चट्।
टोप्।) ऋगी। इत्युणादिकोषः॥ वन्दना।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
समीचीनं, स्त्री, (सम्यगेव। सम्यक् + “विभाषा-
चरिद्विक् स्त्रियाम्।” ५। ४। ८। इति खः।)
यथायम्। तत्पद्यायः। सत्यम् २ सम्यक् ३
ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथ्यम् ६ यथास्थितम् ७
सद्भूतम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति, त्रि॥
(यथा, भागवते। २। ४। ५।
“समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वंश्च तवानघ।
तमो विशोऽर्थेते मन्त्रं हरेः कथयतः कथाम्॥”)
समीदः, पु, गोधूमचूर्णम्। इति कैचित्॥
समीनः, त्रि, (समामधौष्टो ऋतो भूतो भावी वा।
समा + “समायाः खः।” ५। १। ८५। इति
खः।) वत्सरसम्बन्धी। समाप्रदान्त्वात् यौन-
प्रत्ययेन निष्पन्नः॥
समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रवृत्ता गौः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
समीपः, त्रि, (सङ्गता आपो यच्च। “ऋक्
पूरकूः पथामावचे।” ५। ४। ७४। इति आः।
“ह्रस्वपथगोभ्योऽप ईत्।” ६। ३। ६७
इति ईत्।) निकटः। इत्यमरः॥ (कौषीठपि
दृश्यते। यथा, मनुः। २। १०४।

समुच्च

“अपि समीपे नियतो नैवर्त्तकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमयधीयोत गत्वारण्यं समाहितः ॥”
समीपता, क्ली, नैकत्वम् । समीपत्वम् । समीप्यम् ।
समीपशब्दात् तत्प्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

समीपः, त्रि, (सम् + “गच्छादिभ्यश्च” ४।२।
१३८। इति छः ।) सम्सम्बन्धी । तुल्यका-
रणकः । समशब्दात् ऋषिप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥
समीरः, पु, (सम्बन्धोर्त्ते गच्छतीति । सं + ईर
गतौ + कः ।) बाहुः । इत्यमरः । १।१। ६५ ।
(यथा, माघे । ४।५४ ।

“समीरशिशिरः शिरःसु वसतां
सतां अवनिना निकामसुखिनाम् ॥”
शमीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
समीरणः, पु, (समीरयतीति । सम् + ईर + लुट् ।)
बाहुः । (यथा, कुमारः । १।८ ।

“यः पूरयन् कौचकरत्नभूमागन्तु
दरीमुखोत्थेन समीरयेत् ॥
उन्नास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानपराधित्वमिवोपगन्तुम् ॥”

मखकः । इत्यमरः । १।४। ७६ ॥ पयिकः । इति
मेदिनी ॥ (कौ, सं + ईर + लुट् ।) प्रेरणम् ।
यथा, महाभारते । ८।८४। २३ ।

“भ्राताभिघाताच्च यथा च राजन्
स्वया च भासास्त्वसमीरणश्च ॥”
प्रेरके, त्रि, यथा, हरिवंशे । १०२। २२ ।
‘सोऽपिदन्तु पाण्डुराभास्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः ।
वनान्तरगतो रामः पार्थं मयसमीरणम् ॥”
वसुखः, त्रि, (सुखेन सह वसमानः ।) वाग्मी ।
वावडूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

समुचितः, त्रि, सम्बन्धुचितः । उपयुक्तः । यथा,—
“वदामस्तु किंवा जननि वयसुचैर्नैर्द्विधौ
न धाता नापीथो हरिरपि न ते वेत्ति परमम् ।
तथापि त्वद्वक्तुर्मुखरयति चास्माकमधिति
तदेतत् चानर्थं न खलु पशुरोषः समुचितः ॥”

इति तत्त्ववारधृतश्यामाकोजम् ॥
समुच्चयः, पु (सं + उत + चि + अच् ।) समा-
हारः । इत्यमरः । ३।२। १६ ॥ यथा,—
“राशौ द्वयोर्वैभूताश्च समाहारः समुच्चयः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारः । १।४६ ।

“सर्वोपमाद्रष्टव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
वा निर्मिता विश्वरूपा प्रयन्ता-
देकस्थसौन्दर्यदिदृशयेव ॥”

समुच्छेदः, पु, विनाशः । संपूर्णपूर्वपूर्वच्छेदघातो-
र्ध्वप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥ (यथा, किराते । ११।४६ ।
“वश्लक्ष्मीमनुवृत्तं समुच्छेदेन विद्धिमा ॥”
निष्क्रीयमपि मन्त्रोद्धमन्तार्यं जयश्रियः ॥”

समुच्छ्रयः, पु, (सं + उत + श्रि + अच् ।) विरोधः ।
उत्प्रेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ६।२० ।
“कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनी
वितमवा तमसासरयूतटाः ॥”)

समुत्स

समुच्छ्रायः, पु, समुच्छ्रयः । समुत्पूर्वश्रिधातोर्ध्व-
प्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

समुच्छ्रितः, त्रि, उच्चैः । समुत्पूर्वश्रिधातोः
क्तप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

समुत्पन्नितः, त्रि, (नम् + उत्पन्न उत्पन्नं + क्तः ।)
व्यक्तः । इत्यमरः । ३।१। १०७ ॥

समुत्क्रमः, पु, ऊर्द्धगमनम् । समुत्पूर्वक्रमधातो-
रलप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

समुत्क्रोशः, पु, (समुत्क्रोशतीति । सं + उत् +
क्रुश + अच् ।) क्रुररपची । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (भावे चच् ।) उत्क्रोशश्च ॥

समुत्थः, त्रि, (समुत्थिततीति । सं + उत् +
स्था + क्तः ।) समुद्भवः । समुत्थितः । समुत्-
पूर्वस्थाधातोर्ध्वप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥ (यथा,
मनुः । ७।४५ ।

“दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
यननानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

समुत्थानः, कौ, (सम् + उत् + स्था + लुट् ।)
समुद्ध्योगः । (यथा, महाभारते । ३।३२। ७७ ।
“सर्वे हि स्वं समुत्थानसुपुनोर्वानि जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायसुदके वकः ॥”

याधीनां निर्णयः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनुः । ८।२८७ ।
“अज्ञावपोडनावाच ब्रह्मशोभितयोस्तथा ।
समुत्थानवय दाय्य सर्वदण्डमथापि वा ॥”
ऊर्द्धगमनम् । सम्यक्प्रकारेण उत्थानम् । उत्तो-
लनम् । यथा,—

“इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादात्तु कृतं यदि ।
तदा ह्वादेश्मे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समुत्थितः, पु (सम् + उत् + स्था + क्तः ।) सम्ब-
न्धुस्थितः । यथा,—
“समुत्थितस्त्वं अवगाथापादे
गृह्णाण पूर्वा भगवन्नमस्ते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वं शक्रोत्थानपूजामन्त्रः ॥
समुत्पन्नः, त्रि, (सम् + उत् + पद् + क्तः ।) समु-
द्भूतः । यथा,—
“पुस्तकस्या च या विद्या परहृत्कृतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्वनम् ॥”
इति चागम्यम् ॥

समुत्पिङ्गः, त्रि, (मम् + उत् + पिङ्गि हिंसायाम्
+ अच् ।) अत्यन्तयाकुलः । यथा,—
“उत्पिङ्गलसमुत्पिङ्गपिङ्गला शृङ्गमाकुले ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

समुत्पिङ्गः, पु, (सम् + उत् + पिङ्ग + पचाद्यच् ।)
शृङ्गमाकुलमेवम् । इत्यमरः । २।८। ६६ ॥

समुत्प्लुः, त्रि, (सम्बन्धुत्प्लुः ।) सम्बन्धुत्प्लुः ।
इति हेमचन्द्रे उत्प्लुक्शब्दार्थदर्शनात् ॥ सम्ब-
न्धुत्प्लुः । इत्यमरे उत्प्लुक्शब्दार्थ-
दर्शनात् ॥ (यथा, रघुः । १।३३ ।

“तस्यामात्रागुरुत्वायामात्रजन्मसमुत्प्लुः ।
विकल्पितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥”

समुद्ग

समुदक्तः, त्रि, (समुदक्यते स्मेति । सम् + उत +
अनुच् + क्तः ।) उद्धृतम् । कूपादेरुद्धृत-
जहारि । इत्यमरः । ३।१। ६० ॥

समुद्भूतः, पु, (सम् + उत् + भू + क्तः ।) समुत्-
पन्नः । यथा, देवीमाहात्म्ये ।

“वाङ्मयीतान् सुरान् सुभूर्भवद्विस्तृतैश्च का ।
शरीरकोषतन्त्रास्याः समुद्भूतान् वीक्ष्वा ॥”

समुदयः, कौ, (सम् + उत् + इण् + अच् ।)
लयम् । यथा,—
“सामर्थ्यं तनु कलति समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सहजं ततोऽपि भवने योऽपि सधि-
नयेत् ॥”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यथाङ्गीचक्रान्तर्गततुर्थनाडी । सा तु जन्म-
नन्त्रावधिकाष्टादशमक्षररूपा । तत्प्रत्ययः ।
सासुदायिकम् २ । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“जन्मार्थं कर्म्म ततो दशमं संधातिर्कं
बोद्धव्यम् ॥

समुदयमष्टादशमं विनाशश्च त्रिं चयोविशम् ॥
सन्निधौ सासुदायिकं मित्रभूयर्थसंख्यः ॥”

समुदयः, पु, (सम् + उत् + इण् + अच् ।) सन्वह ।
इत्यमरः । २।५। ४० ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २०।१६६ ।

“समुपाज्जन्तुस्तौ च सेनासमुदयान्तौ ।
तं विस्रायेव संवत्सं सुदा दुहितवत्सलौ ॥”

शुद्धम् । (यथा, महाभारते । ६।११३। ४४ ।
“श्रीयः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारथे ।
महासमुदयं चक्रे शूरेः सन्नतपद्मेभिः ॥”

समुद्गमः । इति मेदिनी ॥ द्विवचः । इति
शब्दचक्रिका ॥

समुद्गमः, पु, (सम् + उत् + आ + गम् + घञ् ।)
समन्तानुद्गमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्गाराः, पु, (सम् + उत् + आ + चर +
घञ् ।) आश्रयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुदायः, पु, (सम् + उत् + अय + घञ् ।)
सन्वहः । शुद्धम् । इत्यमरः । २।५। ६० ;
२।८। १०६ ॥ पृष्ठस्थापितकम् । इत्यमरः ॥

समुच्छ्रयः । इति मेदिनी ॥
समुदितः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः । संपूर्ण-
वदधातोः क्तप्रत्ययेन नियन्त्रम् । उद्गं प्राप्तः ।

समुद्भूतः । संपूर्णपूर्वपूर्वैर्नधातोः क्तप्रत्ययेन
नियन्त्रम् ॥

समुद्गः, पु, (समुद्गच्छतीति । सम् + उत् + गम् +
अन्येष्वपीति डः ।) सम्युत्कः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।६१। ७५ ।

“शुक्लान्धनकल्पाश्च समुद्गवतिष्ठतः ॥”
सुद्गं न सह वर्णमानः ।) शुद्धसहितश्च ॥

समुद्गकः, पु, (समुद्ग एव । स्वार्थे कच् ।) सम्युत्कः ।
इत्यमरः । २।६। १६ ॥ संपूर्ण इति स्थाति ।

समुद्गच्छतीति हनननाशमादेरिति छे समुद्गः
ततः स्वार्थे कः । सम्युत्क इत्येव । संपूर्णो भवति
सम्युत्कः पुट् शि श्वे रेणुह्लात् कः ततः

समुद्रः

सार्धं कः । इति भरतः ॥ (यथा, कथा-
संरत्नागरे । ३८ । ४७ ।

“भिन्नुः प्रपञ्चवृद्धाः समुद्रकसुपावयन् ॥”
हृन्दीविशेषश्च ॥

समुद्रमः, पु, ऊर्ध्वगतिः । उत्पत्तिः । संपूर्णोत्-
पृजगमधानोः अल् प्रलयेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
कथासरत्नागरे । १११ । ६८ ।

“कुङ्कतामभिर्होनाणि घूमराजिसमुद्रमैः ।
प्रदेशेद्विरोहमार्गं दिवि तपस्विनाम् ॥”

समुद्रोत्, जि, उच्चैर्गतम् । समुत्पृज्येधातोः
क्तप्रलयेन निष्पन्नम् ॥

समुद्राण्यं, जि, वसितः । उत्तोलितः । कथितः ।
समुत्पृज्येधातोः क्तप्रलयेन निष्पन्नः ॥

समुद्रतः, जि, (सम् + उत् + ह + क्तः ।) अवि-
नीतः । इत्यमरः । ३।१२ । समुद्रोत्थः । इति
विमचन्द्रः ॥

समुद्ररण्यं, क्ली, (सम् + उत् + ह + क्तुट् ।)
वान्नाम्नम् । उन्नयः । इत्यमरः । वान्नायं उन्नौ-
र्णाथं उन्नयः । भूपादेनैलादुत्तोलनं दृष्ट्वा-
दुन्मूलनं वा अन्नयोः समुद्ररण्यम् । समुद्रियते
उत्ताप्यते यत् समुद्ररण्यं कन्मेष्यनट् । भुक्तोन्-
निगाक्कूलितयोः स्थादुद्धरणसुत्रये । इति
भरतः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२७ । १८ ।

“सोऽन्ध्यामण्यस्तद्वाक्यं समुद्ररण्यनिष्चितः ।
जघाह तां तदा शक्तिं न चेनां स अकम्पयत् ॥”

समुद्रुत्, जि, (सम् + उत् + ह + क्तः ।) समुत्-
कोत्तम् । अपनौतम् । इति मेदिना । सन्धक्-
प्रकारेण उद्धृतम् । उत्थापितम् । यथा,—

“जलोचमना सचराचरा घरा
विषाणकोष्ठाखिलविश्वसिन्ना ।
समुद्रुता येन वराङ्कुरपिना
स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रवीदतु ॥”

इति पाण्डुगीता ॥

समुद्रः, पु, जलसमूहस्यानम् । तस्य व्युत्पत्ति-
र्यथा । “चन्द्रोदयात् व्यापः सन्धगुन्धति क्षिद्यन्ति
अन्नः । चन्द्रोदयात् समुन्धयन्ति वा समुद्रः ।
उन्धधी कोदे गान्धीति रक् हसुडन्लोप इति
नलोपः ।

“अर्पां चैव समुद्रेन स समुद्र इति स्मृतः ।”

इति वायुपुराणम् ॥

सुद्रा मर्यादा तथा सह वर्तते इति वा समुद्रः ।
सन्धगुह्यतो रोगधिरश्च इति । सुदं राति ददा-
तीति डे । सुद्राणि रत्नादीनि तैः सह वर्तते
इति वा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अश्विः २
अङ्गुपरः ३ पारावारः ४ सरित्पतिः ५ उद-
न्नात् ६ उदधिः ७ सिन्धुः ८ सरस्वान् ९
सागरः १० अर्धवः ११ रत्नाकरः १२ जल-
निधिः १३ यादः पतिः १४ अर्धपतिः १५ इत्य-
मरः । १।७।१ । महाकच्छः १६ नदीकान्तः १७
सरीयः १८ द्वीपवान् १९ जलेशः २० सन्धिरः
२१ चौथीप्राचीरम् २२ मकरालयः २३ ।

समुद्रः

इति जटाधरः ॥ सरिताम्यतिः २४ जलधिः २५
नौरनिधिः २६ नौरधिः २७ अम्बुधिः २८
पाथोनिधिः २९ पाथोधिः ३० यादसम्यतिः
३१ नदीनः ३२ इन्द्रजनकः ३३ तिमिकोषः ३४
वारोनिधिः ३५ वारिनिधिः ३६ वार्धिः ३७
वारिधिः ३८ तोयनिधिः ३९ कौलालधिः ४०
धरणीपूरः ४१ चौराधिः ४२ धरणिज्वः ४३
वाङ्कः ४४ कचङ्कलः ४५ पेष्ठः ४६ मितहः ४७
वाङ्गिनीपतिः ४८ गङ्गाधरः ४९ दारदः ५०
तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्मिमाली ५३
महाशयः ५४ अम्बोनिधिः ५५ अम्बोधिः ५६
तरिधः ५७ कुलङ्कषः ५८ तारिधः ५९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ वारिराशिः ६० शूलशिनि-
रम् ६१ पराकुवः ६२ तरन्तः ६३ मञ्जोप्राची-
रम् ६४ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ पयोधिः ६५
सरिनाथः ६६ अम्बोराशिः ६७ सुनीनाथः ६८
निधः ६९ कन्धिः ७० अर्पाणाथः ७१ । अस्य
जलगुणाः । विसलम् । लवणरक्तामयप्रद-
त्वम् । उष्णत्वम् । वेवर्षदोषजनकत्वम् । विषे-
वाहाहार्तिपित्तकारिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“सामुद्रमुदकं चारं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥”

इति राजवज्रम् ॥

सुद्रायुक्ते, जि + ४ । स च समुद्रो जलस्यो
मेद्राज्जातः । यथा,—

“हृदि कामो भुवोः क्रोधो लोमसाधरदच्छ-
दात् ।

आस्थादाक् सिन्धवो मेद्रात् निर्जतिः पाथो-
रवाययः ॥”

इति श्रीभागवते । ३ । १२ । १४ ॥

कल्पमेदे श्रीकृष्णोरसेन विरजामर्गजातः । यथा,
“श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सद्गुह्यं प्रियो सतीम् ।
उक्ते करोद विरजातीरे नौरमनोहरे ॥

जलादुत्थाय चागच्छ विषाय तडु नूतनम् ।

आजगाम हरेरयं सान्नादाधिव सुन्दरी ॥

ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णानिकां जगत्पतिः ।

चकारालिङ्गनं तूष्णे सुसुम्भ च सुसुम्भुः ॥

नानाप्रकारश्चकारं विपरीतादिकं प्रभुः ।

रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः ॥

विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यमभोचकम् ।

सद्यो बभूव तजैव धन्या गर्भवती सती ।

तस्यौ तज सुखासौना चाङ्गे पुनैश्च सप्तभिः ॥

एकदा हरिणा साङ्गे हृन्दारण्ये सुनिर्जने ।

विजहार पुनः साङ्गे शङ्करासक्तमानसा ॥

एतस्मिन्ननरे तज मातुः क्रोडं जगाम ह ।

कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भाटलिः पीडितो भिया ॥

भौतं खतनयं दृष्ट्वा तस्याज तां कृपानिधिः ।

क्रोडे चकार बालं सा जघ्नी राधाग्रहं ययौ ।

प्रबोध्य बालं सा साङ्गे न ददर्शान्तिके प्रियम् ।

विललाप भृशं तज शङ्कराष्टभानसा ॥

प्रश्राप स्वसुतं कोपात् लवणोदी भविष्यति ।

कदापि ते जलं केन न खादित्यन्ति जीविनः ॥

समुद्रः

प्रश्राप सर्वान् बालाश्च यान्मु मृदा महतीतलम् ।

गच्छन्त्यश्च महौ मृदा जम्बुद्वीपं मनोहरम् ॥

स्थितिरैकञ्च युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।

द्वीपे द्वीपे स्थिताः कला निष्ठन् सुखिनः सुताः ॥

द्वीपस्थामिर्नदीभिश्च सह क्रोडन् निर्जने ॥

कनिष्ठो मातृश्रापाच्च लवणोदी बभूव ह ।

कनिष्ठः कथयामास मातृश्रापञ्च बालकान् ॥

आजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानञ्च बालकाः ॥

श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ॥

प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिमन्त्रात्मकम्वराः ।

सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्विभागशः ॥

कनिष्ठादुद्धपथन्तं दिगुणं दिगुणं सुने । ।

लवणं चतुस्रासर्पिर्दधेदुग्धजलाश्रयाः ॥

एतेषाश्च जलं पृथ्वा प्रश्रापैश्च भविष्यति ।

याप्ताः समन्ताः सप्तैव सप्तद्वीपा वसुन्वराम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसृष्ट्याजस्रखण्डे ३ अध्याये ॥

तस्य हासपृष्ठिकारणं यथा,—

“अर्पां चैव समुद्रकात समुद्र इति संज्ञितः ।

उदयनीन्दौ पूर्वै तु समुद्रः पूर्यते सदा ॥

प्रचीयमाणि बह्विधे क्षीयतेऽस्तमितेन वै ।

आपूर्यमाणो हृदधिरात्मनेवाभिपूर्यते ॥

ततो वै क्षीयमाणस्य स्वात्मन्येव चर्पां चयः ।

उद्दीप्यन्तेऽन्वसंयोगात् उखाखापो यथा

खयम् ॥

तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते प्रशिनोदये ।

अन्यानानतिरिक्तास्ता वर्द्धन्त्यापो ह्रस्वन्ति च ॥

उदयास्तमयेऽप्यन्धोः पञ्चयोः शुक्लजघ्नयोः ।

चयो वृद्धिश्च उदधेः क्षोमपृष्ठिचयो यथा ।

दशोत्तराणि पञ्चाक्षुरङ्गुलानां श्रुतानि च ।

अर्पा वृद्धिः चयो दृष्टः समुद्राणां पर्वसु ॥”

इति मातृस्त्रे १०० अध्याये ॥

अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये ब्रह्मयम् ॥

समुद्रे वयोनौयानि यथा,—

“अज्यौ द्वीपाभिरलोन्मिपोतवादीजलज्जवाः ।

विष्णुकृत्यागमचन्द्राद्विरीक्षाङ्गपूरणम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

कलौ द्विजानां समुद्रयात्रादिविधो यथा,

उद्वाहत्तत्त्वतद्वहन्मरदीयवचनम् ।

“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

द्विजानामसर्वणां कन्यारूपयमस्तथा ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं प्रश्रोद्धः ।

मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

दत्तायाश्च कन्यायाः पुनर्दानं वरश्च च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वरमेवाश्रमेभ्यस्तौ ॥

महाप्रस्थानमगमनं गोमेधश्च तथा सखम् ।

इमान् धर्मान् कलिगुणे वर्ज्यानाहुर्मनोविश्वः ॥”

(केषाचित्मते कलावपि समुद्रयात्रास्त्रीकारे

न दोषः) । क्षीरोदसमुद्रस्य मन्थनवृत्तान्तो

यथा, भागवते । ८ । ७ । १—१० ।

“क्षतस्थानविभागास्ते एवं कश्यपमन्वाः ।

ममस्युः परमं यत्ता अन्धतार्थं पयोनिधिम् ॥

मथ्यमानैर्गर्भे सोऽद्रिरनाधारी क्षुप्रोऽविश्रुत् ॥

समुद्रः

प्रियमायोऽपि बलिभिर्गौरवान् पाशुनन्दन ॥
ते मुनिर्जिन्नमनसः परिक्षानमुखश्रियः ।
आसन् सुपौरुषे नष्टे देवेनातिबलौघसा ॥

विलोक्य विघ्नेशविधिं तद्देशेरो
दुरन्तवीर्योऽतिविरागिभिरन्विः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमङ्गुलं महत
प्रविश्य तोयं गिरिसुखहार ॥
तस्यैव वीर्यं कुलाचलं पुनः
समुद्रता निर्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन स लक्ष्ययोजन-
प्रक्षारिणा ह्यपि द्वापरो महान् ॥
सुरासुरैर्नैर्भुजवीर्येपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
विभक्तदाहवत्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्ठयनमप्रेयः ॥”

तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
“निर्मथ्यमानादुधेरभूद्विषं
महोत्थं हलाहलाङ्गमनः ।
सन्मानीनीन्मकराहिकच्छपात्
तिमिह्रिपयाहतिमिह्रिज्जालान् ॥
तदुग्रवर्गं दिशि त्रिषुपयंधो
विषपैदुनृचपैदस्यमप्रति ।
भीताः प्रजा दुदुतुरङ्ग सेवरा
अरक्षमाणाः शरणं वदाशिवम् ॥”

तथा च तत्रैव । ८ । ७ । २६—२८ ।
“तद्वीर्यं अस्मन् तासां लपया भ्रष्टपीडितः ।
सर्वदेवसुहृदेव इदमाह सती प्रियाम् ॥
अहो वत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशघम् ।
चीरोदमथनोद्धतात् कालकूटाडुपस्थितम् ॥
आसां प्रायपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे ।
एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्गौनपरिपालनम् ॥
प्रायेच प्रायिनः पान्ति साधवः क्षयमभ्युरेः ॥
वह्नैरेषु भूतेषु मोहितेभ्यस्तमायया ॥
पुनः लपयतो भग्ने सर्वान्मा प्रीयते हरिः ।
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं सुखे प्रजाना स्खलिरस्तु मे ।
एवमामन्त्रा भगवान् भवान् विष्यभावनः ॥
तद्विषं जग्मुमारेमे प्रभावज्ञानमोदत ।
ततः करतलीकृत्य आपि हलाहलं विषम् ॥
अभक्ष्यन्महादेवः क्षपया भूतभावनः ।
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकच्छपः ॥
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्बिभूषणम् ॥”
तथा तत्रैव । ८ । १—६ ।
“प्रीते गरी वृषाङ्गेन प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममत्युत्तरसा विभुं हविर्होतु ततोऽभवत् ॥
तामसिहोनीन्दयौ जगद्भूतस्त्रिधादिनः ।
यज्ञस्य देवयानस्य मेधाय हविषे वृष ।
तत उच्चैः श्रवा नाम हयोऽभूच्छत्रपाङ्करः ।
तस्मिन् बलिः सृष्ट्वाचक्रे नेत्र ईश्वरप्रिलया ॥
तत ऐरावतो नाम वारणेनो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताजैर्हृन् हिमवतो मह्यम् ॥
ऐरावतादयस्सद्यो दिग्गजा अभवन्ततः ।

समुद्रः

अभ्युत्पद्यतयोऽथौ च करिण्यस्त्रमवपुः ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्वनं पद्मरागं महोदधेः ।
तस्मिन् मणौ सृष्ट्वाचक्रे वचोऽलङ्कृत्य हरिः ॥
ततोऽभवत् पारिजातः सरलोकविभूषणम् ।
प्रयत्नार्थिनां योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥
ततश्चासुरसो जाता निष्ककण्ठाः सुवाससः ।
रमण्यः सर्गिण्यो वल्लुगान्तिनीलावलोकनैः ॥
ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
रज्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा ॥
तस्यां चक्रुः सृष्ट्वा सर्वे सुरासुरमानवाः ।
रूपोद्धार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्रचेतसः ॥”
तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
“तस्याः श्रियच्छिजगतो जनको जनन्या
वज्रोनिवासमकरोत् परमं विभूतिः ।
श्रीः सा, प्रजाः सकृद्युगेन निरोक्षणेन
यच्च स्थितैश्चयत साधिपतौक्खिलोक्तान् ॥”
तत्रैव । ८ । ८ । २०—२६ ।
“अयासीद्वायव्यो देवो कन्या कमललोचना ।
असुरा जगद्भुता वै हरेरुभयतेन ते ॥
अयोदधेर्लक्ष्यमानात् काष्ण्येरन्तर्गतादिभिः ।
उग्रनिष्ठमहाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥
होर्बोऽपीश्वरोदण्डः कल्पयौवोऽख्यलक्षः ।
इयमलक्षणाः सर्वोऽन्वाभरणभूषितः ।
पोतवासा प्रहोरेक सुचन्द्रमणिकुण्डलः ।
क्षिप्रजुषितकेशान्तसुभगं सि हृदिक्रमः ॥
अन्तर्पूर्णकलसं विभूदलयभूषितः ।
स वै भगवतः साक्षाद्द्विगोप्राप्तसम्भवः ॥
धन्वन्तरिरिति ख्यात आगुर्वेदगोत्राभाक् ।
तमालोक्यासुराः सर्वे कलसं चान्द्रतामृतम् ॥
लिप्ततः सर्ववस्तुनि कलसं तरसाहरन् ।
नीयमानोऽसुरैस्सिन् कलसोऽन्तर्भाजने ।
विषयमानसा देवा हरिं शरणमाययुः ॥”
तत्रैव । ८ । ८ । २१ ।
“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदोऽश्वरः ।
योविद्रूपमनिर्द्वयं दधार परमाद्भुतम् ॥”
तत्रैव । ८ । ९ । १२ ।

“ततो गृहीत्वाऽन्तर्भाजं हरि-
ज्जम्भाय ईष्यस्मिन्नशोभया गिरा ।
यद्यभ्युपेतः कच्च साध्वसाधु वा
कृतं मया वो विभजे सुधासिमाम् ॥”
तत्रैव । ८ । ९ । २० ।
“कल्पयित्वा पृथक्पृथक्तीक्ष्णवेषां जगत्पतिः ।
तांक्षोप्रवेष्टयामास खेयु खेयु च पङ्क्तिषु ।
देवान् गृहीतकलसो वचयन्नुपसचरेः ।
दूरस्थान् पाययामास जराढ्युह्रां सुघाम् ॥”
तत्रैव । ८ । ९ । २४ ।
“देवलिङ्गप्रतिच्छेदः स्वर्भातुर्देवचंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्राकांभ्याश्च स्फुरितः ॥
चक्रेण सुरधारेण जह्वार पिवतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवचस्य सुधया ज्ञावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्रमरतां नीतमनो गृह्यमचीक्षुषत् ।
यस्तु पश्येत्तन्नाकांविभवावति वेरघोः ॥

समुद्र

पीतप्रायेऽन्ते देवैर्भगवान् लोकभावनः ।
पश्यतामसुरेन्द्राण्य स्वरूपं जगदे हरिः ॥”
पाङ्गो उत्तरखण्डे ६६ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्त-
रिचम् । इति निघण्टुः । १ । ३ ॥ अख्युत्त-
पत्तिर्यथा, तद्वीकायाम् । “समुद्रवन्ति वज्रता
ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादपो रश्मिभिराकृष्य-
माणा आदित्यमण्डलम् । समुद्र-पूर्व्यात् द्रवने-
र्गत्वार्थात् अन्त्येऽपि दृश्यते इति अपादानं
उ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा संहता
अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना
प्रथ्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले
रश्मिभिः प्रवर्तमानाः । अत्र उद्विष्ट उप-
सर्गाऽभीत्यर्थे वक्तव्ये । कर्मणि उ-प्रत्यये इति
विशेषः । सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्ष-
चारीणीतीति वा । सम्पूर्वात् सुद हर्षे इत्यस्मात्
स्फायितश्चिचि इत्यादिना अधिकरणे रक्-
प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम्
इत्येकीभावे उदकात् उच्छ्वः रो मत्वर्थीयः ।
एकीभूतसुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्ति उदक-
शब्दस्योद्भावश्चाह्वसः । यद्वा सम्पूर्वात् उच्छ्वे
लोदने इत्यस्मात् स्फायितश्चिचि इत्यादिना
कर्तरि रक्-प्रत्यये कित्वाङ्गलोपे च समुद्रः ॥”
इति देवराजकृतनिबन्धचनम् ॥)

समुद्रमण्डलं, पु, (समुद्रस्य कण्ड इव ।) समुद्रमण्डलं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समुद्रकान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी ।
इति हलायुधः । ८ । १ । इति राजनिर्घण्टः ॥
समुद्रग, स्त्री, (समुद्रं गच्छतीति । गम + उः ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । यथा,—
“यद्यह्यं श्रवणादि सर्वान् नदी रजस्तलाः ।
तासु चान्नं न कुर्वीत वर्षां यित्वा समुद्रगम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कृन्मीमपरिशिष्टवचनम् ॥
(यथा च महाभारते । ३ । १०६ । १० ।
“सा बभूव विषर्पेनी चिन्ता राजन् समुद्रगम् ।
फेनपुष्पाङ्गुलजला फंसानामिव पङ्क्तयः ॥”)
समुद्रगामिनि, जि ॥

समुद्रगृहं, स्त्री, (समुद्र इव जलशृङ्गं गृहम् ।)
जलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समुद्रशृङ्गः, पु, (समुद्रशृङ्ग इव अनायासेन
पेयत्वात् यश्च ।) अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
समुद्रनवनीतं, स्त्री, (समुद्रस्य चीरोदस्य नव-
नीतमिव ।) अन्ततम् । चन्द्रः । इति
मेदिनी ॥

समुद्रफलं, स्त्री, (समुद्रस्य फलमिव ।) अन्त्य-
फलम् । औषधविशेषः । यथा,—
“समुद्रनाम प्रथमं पञ्चात् फलसदाहरेत् ।
समुद्रफलमिहादि नाम वार्चं भिषग्वरेः ॥
फलं समुद्रस्य कटुकाकारि
वातापहं भूतनिरोधकारि ।

समुद्र

जिदोषदावानलदोषहृदि
कषामयभ्रान्तिविरोधकारि ।”

इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रपेनः, पुं, (समुद्रस्य पेनः ।) खनामख्यात-
द्रवम् । तत्पर्यायः । पेनः २ अश्लक्ष्णः ३
अर्थवजमनः ४ । इति रत्नमाला ॥ ह्रस्वीरः ५।
इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ समुद्रकफः ६ जलहासः
७ पेनकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुद्रपेनम्
६ पेनम् १० वाह्निपेनम् ११ पयोधिजम् १२
सुपेनम् १३ अश्लक्ष्णीरम् १४ सासुद्रम् १५ ।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कषायत्वम् ।
नेत्ररोगकफकृशामयासचिकर्षरोगनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“समुद्रपेनश्चक्षुष्यो लेखन, प्रीतलक्ष च ।
कषायो विषपित्तघ्नः कर्षकृकफहृल्लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

समुद्रमेखला, स्त्री, (समुद्रः मेखलेव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रयात्रा, स्त्री, (समुद्रे यात्रा गमनम् ।)
समुद्रगमनम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ४ ।

“हारवत्यां निवसतो विष्णोरनुलेनजसः ।

समुद्रयात्रा सम्प्राप्ता तीर्थे पिण्डारके वृष । ॥”
कलिशुगे तन्निवेधो यथा,—

“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ॥
इत्युपक्रम्य ।

“इमान् धर्मान् कलिशुगे वर्ज्यानाहुर्मनी-
षिणः ॥”

इत्युद्वाहत्वे उक्तवान् ॥

समुद्रयानं, स्त्री, (समुद्रस्य यानम् ।) पोतम् ।

जाहाज इति भाषा । यथा,—

“पुनस्तत्रैव गमने वणिग्भावे मतिर्गता ।

समुद्रयाने रत्नानि महाभौल्यानि साधुभिः ।

रत्नपारीचकैः साहसमानयिष्ये बहूनि च ॥

एव निश्चिद्य मनसा महाचार्यपुरःसरः ।

समुद्रयात्रिभिर्योकेः सविदं स्रव्य निर्गतः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“शुक्लेन वज्रं चंप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।

प्रोत्तारुणास्ततः सर्वे पोतवाचेरुपोषिताः ॥”

इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्यप्रामाध्यायः ॥

(समुद्रगमनम् । यथा, मनुः । ८ । १५७ ।

“सप्त—नक्षत्राणि देशकालार्थदर्शिनः ।

“तु यां दृष्ट्वा सातत्राधिगमं प्रति ॥”)

“[न] चि, (समुद्रे गच्छतीति । गम् +

चि) समुद्रगामी । यथा, वाराहे ।

“समुद्रयात्रिभिर्योकेः सविदं स्रव्य निर्गतः ॥”

अस्य निन्दा यथा, मनौ । ३ । १५८ ।

“आगारदाहो गरदः कुण्डाशो सोमविक्रयो ।

समुद्रयात्रो वन्द्यो च तैलिकाः क्रूटकारकः ॥

• • •

एतान् विगर्हिताचारानपादुक्त्यान् द्विजा-

धमान् ।

द्विजातिप्रवरो विदाहभयघ्न विवर्णवेत् ॥”)

समुन्

समुन्तरमणा, स्त्री, (समुद्रो रमण इव यस्याः ।)
पृथ्वी । इति हलायुधः ॥ (कश्चित् समुन्-
तरना इति पाठो दृश्यते ।)

समुद्रलवणं, स्त्री, (समुद्रजातं लवणम् ।) समुद्र-
जलजातलवणम् । करकञ्च लवण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सासुद्रकम् २ सासुद्रम् ३ शिवम् ४
वशिरम् ५ मागेत्यम् ६ अचौवम् ७ लवणा
धिजम् ८ । अस्य गुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
पलित्वापित्तद्वम् । विदाहिलम् । कफवान-
त्रत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च, भावप्रकाशे ।

“सासुद्रं यत्तु लवणमचीवं वशिरश्च तत् ।

सासुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं शुभ ॥

नात्युष्णं दीपनं मेदि अचारमविदाह च ।

क्षेत्रं वातवृत्तित्तमरुत्तं नातिशीतलम् ॥”

समुद्रवह्निः, पुं, (समुद्रस्य वह्निः ।) वाङ्वाहनः ।
इति हलायुधः ॥

समुद्रविजयः, पुं, वृत्ताहंतिता । इति हेमचन्द्रः ॥

समुद्रसुभगा, स्त्री, (समुद्रस्य सुभगा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रा, स्त्री, सटी । (सम्यगुद्गतो रोगि-
यस्याः ।) प्रमौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रान्तं, स्त्री, (समुद्रस्य अन्तः उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति । अच् ।) जातौफलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रस्य अन्तम् ।) समुद्र-
तोरम् । (समुद्रः अन्तो यस्येति । समुद्रान्त-
विशिष्टे, चि । यथा, भागवते । १०।४७।३३ ।

“एतदन्तः समासायो योगः सोऽयं मनीषि-

णाम् ।

त्यागस्तपो दमः सर्वं समुद्रान्तं इवापगाः ॥”)

समुद्रान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य अन्तः उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यस्या इति । अच् । टाप् ।) डुरालभा ।

इत्यमरः । २।४।६२ ॥ कार्पासौ । पृक्ता । इति

मेदिनी । यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्राब्जरा, स्त्री, (समुद्रः आब्जरा इव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रावः, पुं, (समुद्रं ऋच्छतीति । ऋ + उच् ।)
कुम्भीरः । सेतुवन्तः । तिमिङ्गलमत्स्यः । इति

मेदिनी ॥

समुद्रियः, चि, (समुद्रे भव इति । समुद्र +

“समुद्राद्भाट्वाः ।” ४ । ४ । ११८ । इति चः ।)

समुद्रभवः । समुद्रसम्बन्धी । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ११ । ४६ ।

“वृषानि वृषयं भरतृणां गर्भं समुद्रियम् ॥”)

समुद्रौघः, चि, समुद्रसम्बन्धी । समुद्रशब्दात् णीय-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुन्द्रं, स्त्री, (सम् + उच् + कृट् ।) आर्द्रमावः ।
तत्पर्यायः । तैमः २ स्तैमः ३ । इत्यमरः । ३।२।२६ ॥

समुद्रं, चि, (सम् + उच् + क्तः ।) आर्द्रम् । इत्य-
मरः । ३।१।१०५ ॥

समुद्रतः, चि, (सम् + उच् + नम + क्तः ।) समु-
द्रतः । स्तम्भमेदः । इति धरणिः ॥

समूहः

समूहनिः, स्त्री, (सम् + उच् + नम + क्तः ।)
उच्छ्रयः । उत्सृष्टः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारः । ६ । ६६ ।

“उपपन्नमिदं सर्वमनः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुद्रनिः ॥”)

समुद्रद्वः, चि, (सम् + उच् + नच् + क्तः ।) पश्चिम-
सम्यः । गश्चितः । इत्यमरः । ३।३।१०३ ॥ प्रसृः ।

इत्यजयः । समुद्रतः । इति मेदिनी ॥ ऊर्ध्ववहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

समुद्रजोषः, [म्] य, (सम् + उच् + जष + अच् ।)
यानन्दः । इत्यमरटोकायां रामायणम् । ३ ।

४ । १० ॥ तालशृङ्गकारादि च ॥

समुपेयिवान्, [म्] चि, गमनकर्त्ता । गमन-
विशिष्टः । समुपपूर्वधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समुल्लसत्, चि, सम्यगुल्लासयुक्तम् । समुत्पूर्वधत्वा-
धातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुल्लिखन्, [त्] चि, (सम् + उच् + लिख +

शब्दः ।) पारादिना भूमिखननकर्त्ता । यथा,—

“तुषारसंघातशिलाः क्षुरागैः

समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान् ।

दृष्टः कषणक्षिप्तगव्यैर्विविधै-

रसोऽसिंहध्वनिस्त्रगाद ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ५६ ॥

समूहः, चि, (सम् + वच् + क्तः ।) पुञ्जितः ।
(यथा, माघे । १ । ४ ।

“नवानघोऽधो दृहतः प्रयोधरान्

समूहकपूर्वरपरागपाखरम् ॥”)

भुजः । सद्योजातः । अतुपञ्जितः । इति

मेदिनी ॥ हस्मितः । विवाहितः । इति धरणिः ॥

शोधितः । इति जटाधरः ॥ सङ्ग्रेह सङ्घि-

तश्च ॥

समूहः, पुं, सङ्गमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

समूहः, पुं, सङ्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

समूहः, चि, सङ्ग्रेह सङ्घ वर्तमानम् । सङ्घसङ्घि-

तम् । यथा,—

“अधर्मैर्घटे राजसत्तो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नान् जयति समूहजन्तु विनश्यति ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म-

शुद्धिर् प्रति भीष्माववाक्यम् ॥

समूहः, पुं, (सङ्घस्येति इति । सम् + जङ्घ + णच् ।)
अनेकः । तत्पर्यायः । निवहः २ बहूः ३

समूहोऽः ४ विवरः ५ प्रजः ६ स्तोमः ७ ओषः

८ निकारः ९ ज्ञातः १० वारः ११ संघातः १२

सञ्चयः १३ समूहायः १४ समूहयः १५ सम-

दायः १६ चयः १७ गणः १८ संघतिः १९

वृत्त्यम् २० निकुरम्बम् २१ कदम्बकम् २२

इत्यमरः । २।५।३६-४० ॥ पूगः २३ सत्रयः २४

स्तम्भः २५ निचयः २६ जालम् २७ अयम् २८

पटलम् २९ काष्कम् ३० मण्डलम् ३१ चक्रम्

३२ । इति जटाधरः ॥ विस्तारः ३३ उत्त-

कारः ३४ समूहयः ३५ आकारः ३६ प्रकरः

३७ संघः ३८ प्रसयः ३९ जातम् ४० । इति

सम्पत्

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २९१ ।
“एवं दक्षविधिं कुञ्जाह्वात्मिकः पृथिवीपतिः ।
गामजातिसम्पद्देव समययमिचाराणिमा ॥”)

सम्पद्दनी, स्त्री, (सम्पद्गतेऽनयेति । सम् + ऊह +
ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सम्पत्तयनी । इति
‘हेमचन्द्रः ॥

सम्पद्दः, पुं, (सम्पद्गते इति । सम् + ऊह + एत्यत् ।)
यज्ञाभिः । तत्पण्यायः । परिचायः २ उप-
चायः ३ । इत्यमरः । १।७।२० ॥ सम्पद्गह्वर्यो,
त्रि । निविचर्गह्वेदानन्तर्यार्थः । यथा,—
“प्रागुदक्प्रवर्गं देशं समं वा परिसम्पद् ॥”
इति मोभिलसूत्रम् ॥

सम्पद्दः, त्रि, (सम् + ऋध् + क्तः ।) सम्पद्दि-
युक्तः । तत्पण्यायः । अधिकर्हिः २ । इत्यमरः ।
३।१।११ ॥ अधिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१।४२७ ॥
“संस्तुष्टमनुजोपेतां सम्पद्द्विपणायणाम् ॥”
नागविशेषः, पुं । इति महाभारतम् । १ ।
५७ । १७ ॥)

सम्पद्दः, स्त्री, (सम् + ऋध् + क्तः ।) सम्पद्ग-
द्विः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पण्यायः । एधा
२ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।

“चरन्धोर्नखरागसम्पद्दिभि-
र्भुजुटरत्नमरीचिभिरसृष्टम् ॥”)

समेत, त्रि, (सम् + आ + ङ् + क्तः ।) सम्पक्-
प्राप्तः । संयुक्तः । यथा,—
“नामसमेतं कृतसङ्केतं वाहयते ऋदु वैशम् ।
बहु मनुते तदुते तदुसङ्गतपवनचलितमपि
रेणुम् ॥”
इति बीजव्यदेवः ॥

समेधितः, त्रि, सम्पद्गद्वितः । संपूर्णधृतातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समोदकं, स्त्री, (समं उदकं यत्र ।) मधिताह्वांस्-
दधि । अङ्गुलयुक्तयोजम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तत्पण्यायः । उदन्धत् २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३६ ॥

सम्पः, पु, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सम्पत्तिः, स्त्री, (सं + पद् + क्तः ।) विभवेतु-
कर्षः । तत्पण्यायः । स्त्रीः २ लक्ष्मीः ३ सम्पद् ४ ।
इत्यमरः । १।८।२२ ॥ ऋद्धिः ५ । इति जटाधरः ॥
भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, काशखरितु-
सागरे । २४ । १६१ ।
“तदेव च ददौ तस्मै सुनां क्षेपविवाह्विताम् ॥”
निनां शिवाय सम्पत्तिमिव ऋद्धलह्वारिताम् ॥”)

सम्पत्, [द] स्त्री, (सं + पद् + क्तिप् ।) सम्पत्तिः ।
इत्यमरः । १।८।२२ ॥ (यथा, रघुः । १ । ६४ ।
“त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोगिना ।
चातुर्वर्त्याः कथं न स्तुः सम्पदो मे निरापदः ॥”)
शुभोक्तयः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
“गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमन संहतिं जगताम् ।

सम्पातः

नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुर्नौषधयः ॥”)

हारभेदः । इति मेदिनी ॥

सम्पदं, स्त्री, (सम्पक् पदं यत्र ।) समं पदयुगम् ।

इति शब्दमाला ॥

सम्पद्गरः, पुं, (सं + पद् + ऋच् । इति पुरुषो-
त्तमदेवः । इत्युणादिकायास्तुल्यलक्षः ।)
राजा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सम्पन्नः, त्रि, (सं + पद् + क्तः ।) साधितः ।
(यथा, पञ्चदशी । ८ । ८१ ।
“लौकिकं वचनं सार्धं सम्पन्नं तत्प्रसादतः ॥”)

सम्पत्तियुक्तः । इति मेदिनी ॥

सम्परायः, पु, (सम्पक् परे काले ईयते इति ।
ङ् + घञ् ।) आपत् । युद्धम् । उत्तरकालः ।

इत्यमरः । ३ । ३ । १५ ॥

सम्परायकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ८ । १०४ ॥

सम्परायिकं, स्त्री, युद्धम् । इत्यमरटीकायां खासी ।
२ । ८ । १०४ ॥

सम्पर्कः, पु, (सम् + पृच् + घञ् ।) मेलकः ।
रतिः । इति मेदिनी ॥ संसर्गः । यथा,—
“सम्पर्काद्व्यति विप्रो जनने मरणीयं वा ।
सम्पर्कविनिवर्तानां न प्रेतं नैव स्तनकम् ॥”
इति शुद्धितन्त्रम् ॥

सम्पर्कः, [न] त्रि, (सं + पृची सम्पर्कं + “संपृ-
चति” ३।१।४२ ॥ इति विनुण ।) सम्पर्क-
विशिष्टः । सम्पर्कशब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति केषित् ॥

सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्कयुक्तः । समन्वीयः ।
सम्पर्कशब्दान् गौरवप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पा, स्त्री, (संपततीति । सं + पत + ड । टाप् ।)
विनुण । यथाह कश्चिन् ।

“रामान्वा तमधो विचारिविरहज्वालातिदृष्टेः
स्मरा-

विष्ठा भूतगणात् पथोऽतिविषमादभ्रदा बधूः
सन्पथात् ।

पङ्काटेन मदेन पङ्किलतनुः सम्पाति सम्पाततः
सम्पाभानुमुज्ज्वलस्य विजहौ यान्तौ मुचङ्गा-
द्वयम् ॥”

सम्पाकः, पु, (सम्पक् पाको यस्य ।) आरम्भ-
वृत्तः । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुखते
उत्तरतन्त्रे ६९ अध्याये ।
“सम्पाकश्रेयसीसप्तपथीपामार्गपीलुभिः ॥”)

सम्पक्पाकश्च ॥

सम्पाकः, त्रि, (सम्पक् पाको यस्य ।) तर्ककः ।
पृष्टः । इति मेदिनी ॥ व्यस्यः । लम्पटः । इति
धरणिः ॥

सम्पाटः, पुं, तर्कः । इति शब्दमाला ॥

सम्पातः, पु, (सम् + पत + घञ् ।) पतनम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, मोतायाम् । १ ।
२० ।
“प्रवृत्ते शब्दसम्पाते धनुषदन्त्य पाण्डवः ।

सम्पुटः

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥”)
पक्षिणां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥

सम्पातिः, पु, अरुणपुत्रः । स च जटाशुभोभयो
भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।

“सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विचक्षणः ।
भ्राता जटाशुभः श्रीमान् विष्णातवलपौरुषः ॥”
(यथा च तत्रैव गरुडवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
“हौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः ॥”
यथाच महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
“अरुणस्य भार्या श्वेनौ तु वीर्यवन्तौ महा-

बलौ ।

सम्पातिं जनयामास वीर्यवन्तं जटाशुभम् ॥”
तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।

“सखा इश्वरयस्यासीत् जटाशुररुणात्मजः ।
गुह्यराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य बोधरः ॥”
अस्य पञ्चदहन्-विररणम् । यथा, रामायणे ।
४ । ५८ । ४—७ ।

“पुरा दृक्वधे दृष्टे स चाहञ्च जयैविणौ ।
आदिबभूवपयातौ खे ज्वलन्तं रक्षिमाणिनम् ॥
आदृष्ट्वाकाशमार्गं जवेन स्वर्गौ भूषम् ।
मध्यं प्राप्तिं तु हृत्थे तु जटाशुरवधीदति ॥
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सख्यैरक्षिभिरर्हतिम् ।
पञ्चाभ्यां क्वाद्यामास स्नेहान् परमविक्रमम् ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरधमा ।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रहृष्टं नोपलक्ष्ये ।
जटाशुबन्धवसुक्तो भाषा सम्पातिना तदा ॥”)

सम्पातिकः, पु, (सम्पातिरेव । स्त्रायै कन् ।)
गरुडव्यष्टपुत्रः । इति शब्दमाला (अरुणस्य
व्यष्टपुत्रः । इति पुराणम् ॥)

सम्पादकः, पु, (सम्पाद्यतीति । सं + पद् + क्तिप्
+ क्तल ।) निष्पादकः । सम्पन्नकर्त्ता ॥

सम्पादनं, स्त्री, निष्पादनम् । संपूर्णकाम-
पदधातोर्नट्- (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा काशखरितुसागरे । १५ । १४६
“संभाष्य सिद्धुदयमात्मचिकीर्षितस्य
सम्पादनाय सुतरां जयहुः प्रयत्नम् ॥”)

सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । संपूर्णकाम-
पदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पीडनं, स्त्री, सम्पक्प्रकारेण यथनम् । सं-
पूर्णपीडधातोर्नट्- (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सम्पीतिः, स्त्री, सम्पक्पानम् । संपूर्णपाशतोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्पुटः, पु, (सं + पुट् + कः ।) कुर्वकः ।
इत्यमरः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजा-
तीयोभयमध्यवर्ती । यथा, तन्त्रसारः ।

“सकामः संपुटो जघो निष्कामः संपुटं विना ।”
तथा च तत्रैव ।

“केवलां साहकां कृत्वा साहका तारसंपुटा ।
साहकापुटितं तारं व्येत्तुं साधकसत्तमः ॥”
रतिवन्धविशेषः । तत्त्वचर्चं यथा,—
“संप्रसार्योभयोः पादौ श्रयागतकोपलकः ।

सम्प्रति

सम्प्रदा

सम्प्रदा

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि यः ॥

इति रतिमञ्जरौ ॥

सम्पुटकः, पु. (सम्पुट्यते इति । स+पुट+कृन् ।) आधारविशेषः । संपुडा इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सपुटकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥ सपुटः २ सम्पुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्पूर्णः, त्रि. (सं+पू+क्तः ।) समयम् । परिपूर्णम् । बाह्यम् । यथा,—

“यद्येतेऽस्मिन् व्रते देव । यद्यपूर्णे त्वहं ज्येष्ठे । तस्मै भवतु संपूर्णं लयसाक्षात्तत्वाद्देव ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्पूर्णः, पु. (सं+पू+क्तः ।) रागस्य जातिविशेषः । स तु सप्तसरसिभिरागिभ्यः । यथा, “बौद्धः पञ्चभिः प्रोक्तः खरेः षड्भिस्तु

षाड्वः ।

सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिविधौ मता ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

अपि च । सम्पूर्णखराः वा ऋ ग म प य नि । सम्पूर्णरागाः सप्तभिः खरेर्यथा । नाटवस्तुतः । इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

सम्पूर्णः, स्त्री. (सम्पूर्ण+टाप् ।) एकादशो-विशेषः । सा तु पूर्वाखणोदययापिनी सती षट्दशकालिका । यथा,—

“आदिबोदयवेलायाः प्रादुसुहृन्मह्यान्तिता । सैकादशो हि संपूर्णो विहास्या परिकौर्मता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्पुक्तः, त्रि. (सं+पु+क्तः ।) मिश्रितः । तत्पर्यायः । करम् २ कवरः ३ मिश्रः ४ खचितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्प्रति, य. (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः ।) अस्मिन् काले । तत्पर्यायः । एतच्च २ इदानीं ३ अधुना ४ संप्रति ५ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । १७ ।

“सम्प्रत्यमर्षो गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥”)

सम्प्रति, पु. अतीतकालोवाङ्मयः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्प्रतिपत्तिः, स्त्री. (सं+प्रति+पट्+क्तिन् ।) उत्तरविशेषः । यथा,—

“मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रबलस्कन्दनं तथा । प्राङ्मयावाचोत्तराः प्रोक्ताश्चलारः प्राश्न-
वेदिभिः ॥

श्रुताभियोगं प्रबोधो यदि तं प्रतिपद्यते ।

सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छ्लाघाविद्भिर्बुद्धता ॥”

अभियुज्यते अभियोगः । प्रतिपद्यते अङ्गीकरोति । तं साध्यार्थम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

(सौमनस्यम् । यथा, माघे । १६ । ३८ ।

“न तस्यौ भर्तुनः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिद्वि ।

रथेकसर्गो भयं मानसं प्रति पतिद्वि ॥”)

सम्प्रतिरोधकं, त्रि. (सम्प्रकारणं प्रतिव्य-
होति । सं+प्रति+वध+शुक् ।) प्रतिव्य-
कम् । संप्रतिपूर्वप्रधानाद्यर्थकप्रत्ययेन निवृत्तम् ॥

सम्प्रतीतिः, स्त्री. सम्प्रकृष्टातिः । सम्प्रज्ञानम् ।

संप्रतिपूर्वप्रधानातोः क्लृप्तप्रत्ययेन निवृत्तम् ॥

सम्प्रदाता, [ऋ] त्रि. (सं+प्र+दा+ट् ।) संप्रदानकर्ता । यथा, मुद्रितत्वे काव्यायन-
वचनम् ।

“त्रयाणासुदकं कार्यं त्रिषु पिबुः प्रवर्जते ।
चतुर्थे संप्रदातेषां पञ्चमो नोपपलते ॥”

सम्प्रदानं, कौ. (सं+प्र+दा+कुट ।) सम्प्र-
कृष्टकारणं दानम् । वटकारकास्तर्गतकारक-
विशेषः । स च दितसास्ययाक्रोधैर्धार्मिकदीर्घ-
स्याहुश्चापसुहृद्प्राधीचाप्रतिश्रुप्रत्ययसुधार्थ-
धानां विषयः । तत्र चतुर्थी विभक्तिः स्यात् ।
मुख्यसंप्रदानन्तु प्रकृतं दानं यो लभते सः ।
तथा चोक्तम् ।

“सम्प्रदानं न देव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि ॥”
इति सुधर्मेधयाकारणटीकायां दुर्गादाचः ॥
अपि च ।

“गद्यादिभिर्ने धाल्यते चतुर्थी विग्रहस्थया ।

यः स्वार्थो बोधनीयस्तु संप्रदानत्वमीरितम् ॥”

गद्यादिभिर्ने यद्वातुपस्याय यादृशार्थे विग्रहस्थ-
चतुर्थी यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्वा-
तुपस्याय तादृशक्रियायां संप्रदानत्वमुच्यते ।

ब्राह्मणाय दानं धनस्य इत्यादौ ददातेः खल-
जनकस्यागोष्ठ्यैः तन्निविष्टे च स्वले ब्राह्मणादिः
प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थी बोध्यते इति
तदेव तत्र संप्रदानत्वं ब्राह्मणादिप्रतियोगिकं
यद्बनवृत्तित्वं तत्जनकस्यागोष्ठ्ये तत्र प्रत्य-
यान् धाल्यते वाच्येदकीभूतस्वात्स्याफलवत्तथा
धनादेर्दानकर्मत्वात् । न चैवं पशुकामनया
यागकरणद्वारायां चैवः स्वात्मेने पशुं ददातीत्यपि
प्रयोगापत्तिः तादृशयागस्य चेत्यर्थं यत् पशु-
निष्टं खलं तत्जनकस्यागोष्ठ्यादिति वाच्यं खल-
ज्जनकक्रियाप्रत्ययसन्नस्य त्यागस्येकदेशे खल-
ज्जनस्य द्वितीयादर्थस्यान्वयेन पशुजनकयागे
पशुनिष्ठस्य खलज्जनस्य जनकत्वविरहादित-
द्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । यामास्य गत इत्यादौ
विग्रहस्थचतुर्थी धाल्यते बोध्यमपि कर्मत्वं न
गद्यादिभिर्ने । वृत्त्याय सेचक इत्यादौ गद्यादि-
भिर्ने चतुर्थी बोधनीयोरपि संबन्धयितुमिवादि
तुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः ।

संप्रदानशब्दस्तु स्वाश्रययोगीचरत्वागजन्यखलस्य
प्रतियोगित्वेन शक्त इति खलप्रतियोगित्वं संप्र-
दानमिवादिना न प्रयोगः । न च दानस्य
खलहेतुत्वे प्रमाणान्तराः ।

‘सप्त वित्तमामा धर्मेणा हायो लाभः क्रयो

लयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥’

इत्यादि मन्नादिचर्चनेस्तस्य खलहेतुलापत्ति-
पादनादिति वाच्यम् । ब्राह्मणाय दानं गति
गौरियं ब्राह्मणस्य न तु भवेत्तादिति सार्वजन्य-
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वात्-

कारणमिति वचनाच्च अतएव विदेशस्य पाच-

सुदिश्य व्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पाचस्य

मरणस्यैव पिष्टदायत्वेन तद्वत् पुष्पादिभिर्विषय

युज्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरेपि तद्वन्-

स्थारस्य कुप्रादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च

प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वनिर्द्दे-

सत्त्वस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न लब्धा

चादृशं फलमिवादि स्मृतेः प्रतिग्रहीतद्वय-

दानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफल-

सम्पत्तयेमेव प्रतिग्रहस्योपयोगान् वाजना-

ध्यापनप्रतिग्रहेर्हि ज्ञो धनमर्जयेदित्यादिश्रुत्या

प्रागुक्तस्तुत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्व

बोधनाच्च । स्वत्वजनकत्वापारस्व्यैर्वाजन्यप्रदाय-

त्वान् । दायाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वतनं

ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्वागं प्रतिपादयन्

ददातिमुख्य एव पुण्यजनकम् न तादृशं

दानमेवेधत्वात् । यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य

जनकस्यागो दानं मनसा पाचसुदिश्य धनत्वा-

ग्रन्तं न दानं किन्तुतन्मर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं

प्रति हेतुभूतयेधत्वागस्येव तथात्वात् उपेक्षा तु

स्वत्वजनकत्वागस्येव ददात्यर्थत्वात् ।

तिलागस्ये प्रतिग्रहस्य तुरगमस्ये विक्रयार्थे

इत्यादौ त्रयान्तरपुष्ट्यपुष्ट्यं दानमेव प्रति-

दानम् । स्वत्वजनकत्वागस्ये दानमेव विक्रय इति

तत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थी बोध्यते ।

तिलादिकश्च न मुख्यं पणपुराणादेरेव प्राप्ते

तथात्वोपदेशात् । अष्टादशे दत्तस्येव च

स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य

विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न

शोभावहः । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र

चतुर्थी धाल्यार्थान्वितं आधेयत्वं घातुना च

भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तदा तु प्रकाशत

इत्यादाविव विषयत्वलक्षणां कर्तुं तथा च

मैत्रेयिनायाः भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयता-

वान् मोदकः इत्याकारकत्वाच्च बोधः । गुरवे

गां धारयते इत्यत्र वृद्धा यद्वावस्थितिः द्विती-

यया तदन्वितं कर्तुं चतुर्थी च तन्निविष्ट-

यद्वावस्थितिः सम्बन्धितपुष्ट्याप्यते तेन गोकर्तृ-

काया गुरुसम्बन्धित्यद्वावस्थितेरव्युत्पन्नयापार-

वान् इत्याकारकत्वाच्च बोधः । धातुत्तरस्थिचा

यापारबोधनादिति काणापाः । पात्रिणीयास्तु

धारयत्वमर्थे इति स्वभावस्यारेण चैनाय शतं

धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्या-

दावपि ऋणग्रहणं धारयं दत्तत्वं चतुर्थ्यर्थः

तथा च गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन यद्वावस्थितिः इत्या-

कारकत्वाच्च वाक्यार्थः पश्चात् श्रोत्र्यत्वेनाङ्गीकृत्य

यद्वावस्थितिः द्रव्यमन्वयमिवाहुः । पुत्राय राध्यति

पुत्रायेत्यत इत्यादौ देवनिरूपणं धाल्यते तन्नि-

विष्टे च देवे सुवर्णस्य सम्बन्धस्यान्वयस्य पुत्रस्य

देवं निरूपयति इत्येव तत्र बोधः । गुरवे गां

सम्प्रदा

प्रतिष्ठणोति आश्रयोति इत्यादौ देयत्वे नाभ्यु-
प्रगमः प्रयोतेर्येत्तत्र गोविंशिव्यत्वेन तदेक-
देशे च दाने गुरोर्हृदयत्वेनान्यत्वेन गुरु-
हृदयकदानकर्म्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येव तत्र
बोधः । ह्येते प्रतिष्ठणातीत्यादौ हर्षाद्युक्तल-
जापारतन्त्र्यं प्राप्तुवाहनं यगतिर्यस्तदेक-
देशे च हर्षं होत्रादेरन्वयः तेन होत्रनिष्ठ-
हर्षाद्युक्तलजापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः ।
चैत्राय क्रयतीत्यादौ धात्वर्थे अनकटङ्घ्रिस्तत्र
विषयित्वलक्षणं संप्रदानत्वं चतुर्थी बोध्यते तेन
चैत्रविषयकोतुकटङ्घ्रिवान् इत्याकारकस्तत्र
बोधः । पुनै कोपो न युज्यते इत्यत्र कदन्तस्य
कोपपदस्यैवार्थे पुन इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थः ।
पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थेनैव सुपा
पठस्य विषयित्वं बोध्यते तत्र उद्दिष्टत्वमेव चतु-
र्थार्थः कथमन्यथा पठेच्छ्या तत्तुनिर्माण-
दशाया पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इदपि
वदन्ति । मित्राय हृत्त्वति इत्यत्र द्विष्टाचरण
द्रोहत्वेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः । शिष्याय
ईर्यति इत्यत्र अनिष्टाद्युपेक्ष्यमोर्षा तथा च
शिष्यानिष्ठ गोपेचत इत्यर्थः । पुत्रायास्त्यपि
इत्यत्राख्या गुणद्वेषत्वेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टि
इत्याकारकस्तत्र बोधः । मित्रं हृत्त्वति शिष्य-
मोर्ष्यति पुत्रमस्त्यपि प्रयोगात् द्वेष्टादि-
कर्म्मणः संप्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युक्तं यति ।
कोपपूर्वकस्तत्र द्रोहादेर्द्रोहादिधातुवाच्यत्वे तत्तु-
कर्म्मणः संप्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे
तु कर्म्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु
क्रुद्धह्यौ कर्म्मणः कर्म्मत्वेन न तु संप्रदानता
अन्यत्र शिष्यस्याभिद्रोहा मित्रस्याभिद्रोह-
त्वादौ हृदयोगे कर्म्मण्ये वृष्टेऽपि प्रमाणम् ।
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदायः, पु. (स + प्र + दा + घञ् । “आतो
युक् चिन्तितोः” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।)
गुरुपरम्परागतसदुपदेशः । शिष्टपरम्परा-
वतीयापदेशः । इति भरतः । तत्पर्थ्यायः ।
आज्ञायः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ७ । (यथा, माघे ।
१४ । ७६ ।

“सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रेव नाशमविनाशिविषयः ।
सार्जुमपतिहृतवृत्तिः श्रुती-
हृत इत्यभवद्विगोत्रजः ॥”)
गुरुपरम्परागतसदुपदेशव्यक्तिसमूहः । यथा,
“संप्रदायादुरोधेन पौन्यीपथ्यानुसारतः”
श्रीभागवतमावर्षदीपिकेयं प्रत्येत ॥

इति श्रीधरखामी ॥

तद्देहा यथा, श्रीपद्मपुराणे ।
“श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो यास एव च ।
श्रीकामध्वः पद्मनाभो वृद्धरिमाधवस्तथा ॥
अक्षोमी ज्यतीर्थश्च शानसिन्धुमहाविधिः ।
विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्मसुनिधाय ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो आसतीर्थसुनिधाय ॥

सम्प्रदा

श्रीमातृगोपतिः श्रीमातायैवैन्द्रपुरिस्तथा ॥
संप्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्कला मनाः ।
अन कलौ भविष्यन्ति चलारः संप्रदायिनः ।
श्रीमाध्वैन्द्रसनका वैष्णवाः चिन्तिपावनाः ॥”
तत्तुक्तवैष्णवसंप्रदाया यथा,—

श्रीशिव उवाच ।

“वेखान् नामवेदादौ श्रीराधावक्त्रभी तथा ।
गोकुलेशो महेशानि । तथा वृन्दावनी भवेत् ॥
पाञ्चरात्रः पञ्चम, स्थातु वष्ट, श्रीवीरवैष्णव ।
रामानन्दी हविष्याशी निष्काकं महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दृष्ट मेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
शिखौ तुल्यौ जटौ चैव द्विजदृष्टो क्रमेण च ॥
एकदृष्टौ महेशानि वीरवैष्णवस्तथ च ।
सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दृष्टा वक्त्रा मनाः ॥
एतेषा वामन देवि । श्रेष्ठ यत्नेन शान्मवि ।
वेष्टि नञ् सथाय यत्किञ्चित् स वैष्णवः ।
वेखान्वादिदेवादिभूविन, स्मार्त्तवैष्णवः ।
श्रीराधावक्त्रभी देवि श्रेष्ठ यत्नेन शान्मवि ॥
वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रेकपारग ।
अनचक्षेता, शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः ॥
श्रीराधावक्त्रभी देवि गोकुलेशं श्रेष्ठ प्रिये ।
नानाभूतगन्धमो नानासुगन्धभूयितः ॥
गवा कुल प्रोणयिता क्लिप्तव्याख्यपृष्ठक ।
शरीरमर्थ प्राणश्च तन्निवेदनकारकम् ॥
अन्त शक्तिपरो देवि तद्विद्वैष्णवरूपपृष्ठक ।
गन्धवाचारनिरतो क्ताविद्वनतत्परः ॥
संप्रदायो गोकुलेश, सर्वसिद्धिकरो सुवि ।
वृन्दावनाखं देवेशि श्रेष्ठ यत्नेन सांप्रतम् ॥
विगतनाशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः ।
कामिनीचङ्गचपलो वनक्राडाविनोदपृष्ठक ।
सौगन्धभूयिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः ।
विष्णुसारूप्यतन्त्र प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ॥
पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः ।
पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ॥
रा शक्तिरिति विख्याता म शिवः परिकीर्त्तितः ।
तदानन्दी शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारपृष्ठक ।
सर्वत्र समरूपश्च रामानन्दी प्रकीर्त्तितः ।
हविष्याशी महेशानि यथावद्वधारय ।
पापसंहरणाशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः ।
खोपयोगफलामाहौ परकाव्यपरायणः ॥
हविष्याशी महेशानि शिवभक्तित्वरूपपृष्ठक ।
निष्काकं संप्रदाय श्रेष्ठ यत्नेन सांप्रतम् ॥
निष्काकैवक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः ।
बाह्यपूजादिवरितो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः ॥
आर्यपञ्चान्वितः खच्छः खच्छन्दाचारतत्परः ।
स्वतन्त्र, स्मार्त्तवैशिष्यो निष्काको भगवान् हरिः ॥
अथ भागवतं देवि कथ्यते श्रेष्ठ सांप्रतम् ॥
विष्णुभक्तैकनिपुणो विजातात्मा प्रसन्नधीः ।
स्मार्त्तगर्भान्वितो देवि तद्व्याचारतत्परः ॥
आर्यपञ्चान्वितो देवि तथा स्वरूपवैशष्टक ।
श्रीवैष्णो तस्य सङ्गातु पुनः शान्तपरायणः ॥

सम्प्र

केवलं विष्णुतन्त्रः प्रोक्तो भागवतः शिवे ॥”

इति शक्तिप्रज्ञमन्त्रे १ खण्डे ८ पटलः ॥

सम्प्रधारणा, स्त्री, (सम् + प्र + धृ + णिच् +
युच् । टाप् ।) उचितानुचितनिधयः । तत्तु-
पर्थ्यायः । समर्थनम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

सम्प्रपदं, स्त्री, (सं + प्र + पद गतौ + कः ।)
अमगम् । पर्थ्यटनम् । इति केचित् ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्ये । ३ । ५१ ।

“खप्याद् भूमौ शूची रात्री दिवांसंप्रदेनयेत् ।
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥”)

सम्प्रयोगः, पु. (सं + प्र + युज् + घञ् ।) निधु-
वनम् । रतम् । अन्वितिः । सम्बन्धः । (यथा,
रघुः । ५ । ५४ ।

“उच्चात्ममन्त्रातपसंप्रयोगात्

शैवं हि यन् सा प्रकृतिलक्षणस्य ॥”)

कार्म्मणम् । वशीकरणादिकर्म्म । इति मेदिनी-
करहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, चि । इत्यञ्जयः ॥

सम्प्रयोगो, [न] पु. (संप्रयोगोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
कलातेलि । कासुकः । संप्रयोजकः । इति
मेदिनी ॥

सम्प्रसारणं, स्त्री, (सं + प्र + हृ + णिच् + ल्युट् ।)
आकरणस्य संज्ञाविशेषः । यथा । इग्धयः
तत्प्रसारणम् । यथस्थाने प्रयुज्यमानो य इकं
स संप्रसारणसंज्ञः स्थातु । इति सिद्धान्तकौ-
सुदी ॥

सम्प्रहारः, पु. (सम्प्रकप्रकारेण प्रकीर्यतेत्येति ।
सं + प्र + हृ + घञ् ।) शुद्धम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५२ ।

“यश्चो गदायायनसंप्रहारौ

भयाद्युधौ बाहुविमर्द्दिनौ ॥”)

गमनम् । इति मेदिनी ॥ हवनम् । इति
धरणिः ॥

सम्प्रप्तः, चि. (सं + प्र + आप् + क्तः ।) सम्प्र-
प्रकारेण प्राप्तः । यथा । स्कन्दपुराणम् ।

“संप्रप्ति मकरादिषु पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतरूपो नरोत्तमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्प्रप्तिः, स्त्री, (सं + प्र + आप् + क्तित् ।)
सम्प्रकप्रपणम् । यथा,—

“आत्मनपदसंप्राप्तो परस्मै कुञ्चिद्वेत् ॥”

इति संक्षिप्तसारवाक्यकरणम् ॥

सम्प्रोक्ता, पु. (सं + प्र + इव + घञ् ।) निर्वाणः ।
विधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्प्रोक्ता, पु. (सम्प्रक फालो गमनं यत् ।) मेघः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सम्प्रोक्तः, चि. (सं + प्र + क्तः ।) “उत्पुङ्गवसं-
क्षयोरिति वक्तव्यम् ॥” ८ । २ । ५५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्ता निपातितः । विकसितः । प्रपुङ्गः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

सम्प्र, संप्रये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इत्यादिः । ओष्ठगमप्रेषोपधः ।
सम्प्रति । सिचस्ययिवति । इति दुर्गादायः ॥

सम्बन्धः

सम्बन्धः

सम्बोधः

सम्बन्धः, क, सम्बन्धः इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक०-सट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क, सम्बन्धति ध्वनं लोकः संबन्धस्तीत्यर्थः । ताल-
व्यादिरयमिति धातुप्रदीपः । ऋह्व्यादिरित्य-
प्येके । इति दुर्गादायः ॥

सम्बन्धः, क्ली, (सम्बन्धति सर्पतीति । सम्बन्ध + अच् ।)
जखम् । इति जटाधरः ॥ वारह्व्यकर्षणम् ।
इति सम्बन्धतत्त्वदर्शनात् ॥

सम्बन्धः, त्रि, (सं + वन्ध + क्तः ।) सम्बन्धयुक्तः ।
यथा सुमन्तुः । मातृपितृसम्बन्ध आसन्नमाद-
विवाहः कस्या भवन्ति । इत्युदाहृतत्वम् ॥
(यथा च भागवते । २ । ६ । १ ।

“आत्ममायायन्ते राजन् परस्मानुभवान्नमः ।
न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाङ्गसा ॥”)
वन्धनविशिष्टः । (यथा, रामायणे । ५ । ५६ । ७० ।
“इत्थौष्ठपुटसंबन्धं वक्त्रं सापि तदाकरोत् ॥”)

सम्बन्धः, पु, (सम्बन्धते इति । सं + वन्ध +
वच् ।) मन्त्रः । न्यायः । इत्यजयः । (सखम् ।
इति मञ्जिनाथः । यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाह-
उक्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनान्ते ॥”)

संसर्गः । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः
संसर्गस्यार्थाभावे स च प्रतियोग्यद्वयोऽप्य-
धाराधिविषयविषयिभावादि । इति प्रथममुत्त-
रप्रतिवादीयगादादरी । सन्त्यक्तं । स च त्रिविधः ।
विदायः १ योनिजः २ प्रीतिजः ३ तद्विवरणं
यथा,—

“सम्बन्धो येषु येषां यः सम्बन्धजातिषु सत्यतः ।
तं त्वा त्रयोमि वेदोक्तं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥
पिता तातस्तु जनको जन्मदातरिवर्त्तते ।
अस्मा माता च जननी गर्भघात्रां प्रचुरिति ॥
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
अन ऊर्ध्वं ज्ञातयश्च सगोत्राः परिकीर्त्तिताः ॥
मातामहः पिता मातुः प्रमातामह एव च ।
मातामहश्च जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्वकः ॥
पितामहौ पितृस्माता तन्मन्त्रः प्रपितामहौ ।
मातामहौ मातृस्माता मातृतुल्या च पूजिता ॥
प्रमातामहौ त्रिविधा प्रमातामहकामिनी ॥
वृद्धप्रमातामहौ त्रयो तत्पितुः कामिनी तथा ।
पितृभ्राता पितृभ्यः स्यान्मातृभ्राता तु मातुलः ।
पितुः स्वसा पितृभर्तृ मातृभर्तृ च मासुरी ॥
सुखं तनयः पुत्रो दयादस्मान्नजन्तया ।
घनभाक् सौम्यश्चैव पुंसि जन्मैव वर्त्तते ॥
अन्याथं दुहित्या कन्या चास्मान् परिकीर्त्तिता ।
पुत्रपत्नी वधूर्त्तया जामाता दुहितुः प्रति ॥
पतिः प्रियश्च भर्ता च स्वामी कान्ति च वर्त्तते ।
पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभर्तृ च श्यालिका ॥
देवरः स्वामिनो भ्राता नन्द्या स्वामिनः स्वसा ।
अश्वरः स्वामिनस्तातः अश्वश्च स्वामिनः प्रहः ॥
माया जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च
वर्त्तते ।
पत्नीमाता तथा अश्वस्तत्पिता अश्वरः स्वतः ॥

सगर्भः सोदरो भ्राता सगर्भा भगिनी स्नुता ।
भगिपुत्री भगिनीयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ॥
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ।
श्यालीपतिस्तु भ्राता च अश्वरकलहेतुना ।
अश्वरस्तु पिता त्रयो जन्मदातुः समो सुने ॥
अन्नदाता भयनाता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पश्चेति पितरो वृणाम् ॥
अन्नदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी ।
माता च तत्पत्नी च कन्या पुत्रप्रिया तथा ॥
मातृस्माता पितृस्माता अश्वः पित्रोः स्वसा
स्तुता ।

पितृश्याणी मातृश्यानी मातरश्च तत्पुत्रश्च ॥
पौत्रस्तु पुत्रपुत्रश्च प्रपौत्रस्तु पुत्रपुत्रपुत्रश्च ॥
तत्पुत्राद्याश्च ये वंशः कुलजाताश्च कीर्त्तिताः ॥
कन्यापुत्रश्च दौहित्रस्तत्पुत्राद्याश्च वान्धवाः ।
भगिनीयसुताद्याश्च पुरुषा वान्धवाः स्नुताः ॥
भ्रातृपुत्रश्च पुत्राद्यास्तु पुत्रज्ञातयः स्नुताः ॥
गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोष्यः परमवान्धवः ।
गुरुकन्या च भगिनी पोष्या मातृसमा सुने ॥
पुत्रस्तु च गुरुस्त्रीता पोष्याः सुस्निग्धवान्धवः ।
पुत्रस्तु अश्वरभ्राता वन्धुवैवाहिक स्नुतः ॥
कन्यायाश्च अश्वरे तत्सम्बन्धः परिकीर्त्तितः ॥
गुरुश्च कन्यायाश्च पुरुषा वान्धवाः स्नुताः ॥
पुरुषा वान्धवाः स्नुता इत्यत्र भ्राता सुस्निग्ध-
वान्धवा इत्यपि कचित् पाठः ।

“गुरुः अश्वरभ्राता गुरुतुल्यश्च पूजितः ।
वन्धुना येन साङ्गं तस्मिन् परिकीर्त्तितम् ॥
मित्रं सुखप्रदं श्रेय दुःखदो रिपुरुच्यते ।
वान्धवो दुःखदो देवान् निःसम्बन्धो सुखप्रदः ॥
सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसि विप्रश्च । जगतीतले ।
विदाजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः ॥
मित्रस्तु प्रीतिजं श्रेयं स सम्बन्धः सुदुर्लभः ।
मित्रमाता मित्रभार्या मातृतुल्या न सशयः ॥
मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो वृणाम् ।
तत्पुत्रं नाम सम्बन्धमिच्छा कमलोद्भवः ॥
जारश्चोपरतिर्वन्धुर्दृष्टाभोगकर्त्तरि ।
उपपत्त्यां नवङ्गी च प्रियसौ चित्तहारिणी ॥
स्वामितुल्यश्च जारश्च नवङ्गी सुहृन्नीसमा ।
सम्बन्धो देशभेदे च सर्वदेशे विगर्हितः ॥
अवैदिको निन्दितस्तु विश्रामिचित्र निर्मितः ।
दुःस्वार्थस्तु महद्भिन्न देशभेदे च सखरेत् ॥
अकीर्त्तितजनकः पुंसि योषिताश्च विशेषतः ।
तेजोयसां न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिविषयो
नाम १० अध्यायः ॥ * ॥ कूर्मपुराणे ।
“शक्रोदकानां मरुयोः स्वतर्कं चेतदेव हि ।
पत्निर्वा योनिस्सम्बन्धं वान्धवेषु तथैव च ॥”
योनिस्सम्बन्धं मातृस्वस्रीयभार्यानेषु । अपि च ।
“असम्बन्धो हि ज्ञानं दक्षिणा वक्षिणा सदा-
शौचं सुखं तु विराजम् । इति शुद्धितत्वम् ॥
शब्दयाकरणयोर्ज्ञानादनुवादकभावः सम्बन्धः ।
अन्यादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—

“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”
सप्रयोजन इत्यत्र कचित् पुस्तके सामिधेयक
इति पाठः । इति सुम्बन्धोपधोकायां दुर्गादायः ॥
सम्बन्धः, त्रि, (सम्बन्धते इति । सं + वन्ध + वच् ।)

श्रुतः । इति । इत्यजयः ॥
सम्बन्धो, [त्रि] त्रि, (सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इति ।)
सम्बन्धविशिष्टः । तत्पत्न्यायः । गुणवान् २ संयुक्
३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । ८ । १६१ ।
“नार्थसम्बन्धिनो नाम्नान सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्मणा न आध्यात्मन दूषिताः ॥”
पुं, मातृपत्नीयः । अश्वरादिः । जामाता ।
श्यालकादिः । यथा, मनुः । २ । १३२ ।
“विप्रोश्च तूपसंयास्या ज्ञातिसम्बन्धियोधितः ॥”
“ज्ञातयः पितृपत्न्याः पितृभ्रातृभ्यः । सम्बन्धिनो
मातृपत्न्याः अश्वरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां वा
स्त्रियः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ तथाच
मनुः । ४ । १७६ ।

“वाल्मह्विस्तुरैर्वैद्विर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥”
“ज्ञातयः पितृपत्न्याः । सम्बन्धिनो जामातृश्याल-
कादयः ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ * ॥
वैवाहिकः । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के ।
“स सम्बन्धो ज्ञातयः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
स चानन्दः चाक्षरद्विच निखिल जीवितपदम् ॥”
मित्रम् । इति मञ्जिनाथः । यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“तद्वृत्तनाथायुग नाहंसि
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विद्वन्तुम् ॥”)

सम्बन्धतः, त्रि, (सम्बन्धतम् । ङाच् ।) वारह्व्य-
कृत्येजम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ । तालव्य-
श्रादि च ॥

सम्बाधः, पु, (सम्बन्धं बाधा यच् ।) सङ्कटः ।
(यथा, माघः । ८ । २ ।

“संस्तौर्विपुलतया मिथो नितम्बैः
सम्बाधं दृष्ट्वापि तद्विभूतं वक्त्रं ॥”)

भगम् । इति मेदिनी । भयम् । (यथा, महा-
भारते । ४ । ३८ । ७ ।

“यायामसहमन्त्रं दृष्ट्वा राजसमं महत् ।
सर्वशुभमहामाचं शत्रुसम्बाधकारकम् ॥”)
नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधर्गः, क्ली, (सम्बन्धं बाधर्गं यच् ।) मद्-
नख हारम् । शृङ्गायम् । हारपाणः । इति
मेदिनी ॥

समुद्भूः, पु, (सं + उध + क्तः ।) बुद्धावतारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । सम्बन्धबोधायने, त्रि ॥

समुद्भिः, स्त्री, (सं + उध + क्तम् ।) सम्बोधनम् ।
यथा । लघुसम्बुद्धार्थे प्री । इति सुम्बन्धो-
पधकारणम् ॥

सम्बोधः, पुं, (सं + उध + वच् ।) बोधनम् ।
(यथा, महाभारते । ३ । ६१२ । ८५ ।

“ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः श्रमश्चित्तप्रशान्ता ।
दयासर्वसुखेति त्वमार्जवै समचित्तता ॥”)

चैपः । इति मेदिनी । नाशः । इत्यजयपालः ॥

सन्धोधः, क्ली, (सं + धृ + क्ण्ट् ।) अन्धध
वाचस्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्य-
विधानम् । यथा हे विष्णो । इति वाकरयम् ॥
हे दृष्ट हे लते हे फल इत्यादावचैतने तुप-
चारः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । आस-
न्धयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्बुद्धिः ३ । इति
मुग्धबोधः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६।५।३।
“सन्धोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्वन्नाकाशमाधितेः ॥”)

सम्भलौ, क्ली, कुट्टनी । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
“हे परपुरुषेण सह परनारी योजयन्त्या कुट्टनी
इति स्थातयाम् । कुट्टयति क्लिनति स्त्रीयुरुध-
वैमल्यं कुट्टनी गन्धादिः । श्रं कल्याणं भलते
निरूपयति शुम्भलौ भल ङ निरूपये पचा-
दित्वाद् नु नदादित्वादीप शुम्भलौ तालवादिः ।
सन्धुक् भलते सम्भलौ इत्यादिरित्येव ॥” इति
भरतः ॥

सम्भारः, पुं, (सं + भू + अच् ।) हेतु । उत्पत्तिः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।

“महता प्रियेण निमित्तमप्रियमपि सुभग ।
सन्ध्यां याति ।

तुतसम्भवेन यौवगविनाश्रनं न खलु खेदाय ॥”
मेलकः । आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम् ।
इति मेदिनी । सङ्घतः । अनायः । इत्यजयः ॥
वर्गमानकण्ठोपाह्वैर्द्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भारः, पुं, (सं + भू + यत् ।) कपिल्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सम्भवनीये, जि ॥

सम्भारः, पुं, (सं + भृ + घञ् ।) सम्भृतिः ।
सम्बृहः । इति मेदिनी ॥ सम्पूर्णत्वम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यज्ञादिकार्योपकरणग्रन्थम् ।
यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २३ ।

“कृत्वा तस्य मख पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।
तावत् कुर्वन् राक्षेन्द्र सम्भारन्तु श्रूनेः श्रूनेः ॥”
तथा तत्रैव । २ । ६ । ४ ।

“विवाहार्थं सम्भारं रचयामासतुर्वने ॥”
संयहः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारः ।
२ । ३६ ।

“पण्यासेवामुत्तुख्यं पुण्यसम्भारतयराः ।
उद्यानपालसामान्यतवस्तमुपासते ॥”

सम्भावनं, क्ली, (सम्भावयत्यनेनेति । सं + भू +
णिच् + क्ण्ट् ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्युद्धोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि श्रेयो भवेत्तदा कथिताः सुगुणास्तव ॥”
इति चन्दालोकाः ॥

सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्वसयाः । इति
मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (सम्भावकी, जि । यथा,
भागवते । ४ । १७ । २६ ।

“पुमान् योषिदुत क्लीव आत्मसम्भावनेऽधमः ।
भूतेषु निरुद्धोऽपि वृषाणां तद्वधोऽवधः ॥”

सम्भावना, क्ली, (सं + भू + णिच् + शृच् । टाप् ।)
उल्लङ्घनोपक्रमः । संपूर्वकान् भू क शुद्धि-
चिन्तयोरित्यस्मात् औचित्यव्यतिरेकस्येव न-
प्रत्ययनिष्पन्ना । यथा, “एवं कोष्ठीं औल्लङ्घ-

रूपं सम्भावनात्वमपि विषयनाविशेषः । इति
ध्वेयम् ॥” इति सत्यनिपक्षचिन्तामणिद्वैधिति-
मादाधरी ॥ धृमदर्शनानन्तरं चङ्गादिशब्दा-
स्तु सम्भावनामावाहिति कुसुमाञ्जलिटीकायां
हरिदासः । पौराणिकास्तु सम्भवनामकं प्रमा-
णान्तरं मन्यन्ते तत्प्रमाणत्वात् प्रमितिः
सम्भावना इति वदन्ति । तस्मिन् न चतुष्टय-
मेतिहायापत्तिसम्भावभावप्रामाण्यात् इति
रुच्योपपत्त्यस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद् नु
मानेऽर्थापत्तिसम्भावभावानामनर्थान्तरभावा-
च्चाप्रतिषेध इति रुच्येण भगवत्पादादपदे-
निराकृतम् । निश्चिते उल्लङ्घनोपक्रमसम्भा-
वनोपपत्त्यं इति तिथ्यादित्येव स्मार्तमहा-
चार्ये लिखनन्तु सम्भावनाशब्दस्य संश्रयमात्र-
परतया सदमनीयम् । इति नानाग्रन्थैः
संगृहीतम् ॥

सम्भावितः, जि, (सं + भू + णिच् + क्तः ।) सम्भा-
वनाविशिष्टः । सम्भवनयोग्यः । बहुमतः ।
यथा भगवद्गीतायाम् । २ । २४ ।

“अकौर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यामि तेऽथ-
याम् ।

सम्भावितस्य चाकौर्त्तिर्मैरणादतिरिच्यते ॥”
“ममभावितस्य बहुमतस्य ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

सम्भाषणं, क्ली, (सं + भाष + क्ण्ट् ।) कथनम् ।
आलापनम् । यथा,—

“कृते सन्भावणादेव जेतायां सुश्रूनेन तु ।
ह्यपरे त्वधेमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥”
इत्युद्धाहृतत्वम् ॥

सम्भाषा, क्ली, (सं + भाष + अट् । टाप् ।)
सम्भाषणम् ॥

सम्भ्रतः, जि, (सं + भिद् + क्तः ।) सन्ध्वेद-
विशिष्टः । यथा,—

“सम्भ्रतकांस्त्वहोषो निरेति वदनादयम् ।
कास इत्युच्यते लोके तालयान्ते न कौर्त्तितः ॥”
इति प्राचीनकारिका ॥

सम्भृ, जि, (सं + भू + “विप्रसभ्यो दुःसज्जायाम् ।”
३ । २ । १८० । इति छुः ।) सम्भवति यः ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

सम्भृतः, जि, (सं + भू + क्तः ।) उत्पन्नः । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ८४ । २४ ।

“इत्येतत् कथितं भूप सम्भृता सा यथा पुरा ।
देवी देवशरीरेभ्यो जगन्नयन्हितेऽपि ॥”

सम्भृतविजयः, पुं, (सम्भृतौ विजयो यश्च ।) श्रुत-
केवलिसंज्ञकबौद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भूयसमुत्थानं, क्ली, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थानं
कर्मकरणं यत् ।) मिलित्वैकमया वणिजां
कर्मकरणम् । तत्तु विवादपरविशेषः । यथा,
सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपरमिदानौममि-
दधाति ।

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाश्रयं यथा वा संविदा जतौ ॥”

सर्वे वयमिदं कर्म मिलित्वाः कुर्म इत्येवंरूपा
सम्भूतिपतिः समवायस्तेन ये वणिगडनटवर्तक-
प्रभृतयो लाभनिपक्षयो भूत्वा प्रातिष्ठिकं कर्म
कुर्वन्ते तेषां लाभालाभादुपपन्नयो यथाश्रयं येन
यावद्भनं पर्यगृहणादर्थं दत्त तद्व्यसारेणाव-
सेयौ । यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य
भागद्वयमस्यैको भाग इत्येव रूपया संविदा सम-
येन यथा संप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्या । किञ्च ।
“प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात् यच्च नाशितम् ।
स तद्वादिष्यवाच रचित्वाद्दृष्टमाश्रमाक् ॥”

तेषां सम्भूय प्रचरता मध्ये पर्यमिदमित्यं न
यवच्चतस्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं
अनादिष्टमनुज्ञातं वा कुर्वाण्येन तथा प्रमा-
दात् प्रज्ञाज्ञानतया वा येन यन्नाशितं स तत्-
पर्ययं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
चौराणादिजनितान् असनात् परय प्राप्तयति
स तस्माद्विचितात् परयात् दृष्टममं लभते ।

“अथप्रक्षेपणादिंशं भागं शुल्कं वृषो चरेत् ।
यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥”
इह यतः पर्यस्येयम्भुल्यं इत्यर्थस्तस्य प्रक्षेपणात्
राजनिरूपणाहेतोरचौ म्हादिंशतितममंशं
शुल्कायै म्हायात् । यत् पुनर्वाचिह्नमन्यत्र न
विक्रयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धम् । यच्च राजयोग्यं
मायिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तस्माच्च अनिवेद्य लाभ-
लोभेन विक्रीतचेद्राजगामिन्मह्यदानविरपेक्षं
तत् सर्वं पर्यय राजापहरेदित्यर्थः ।

“मिथ्या वदन् परीमाणां शुल्कस्यानादपासरत् ।
दायव्यदगुणं पञ्च सखाजक्रयविक्रयो ॥”

यः पुनर्वाच्यं शुल्कवचनार्थं परीमाणां निवृत्ते
शुल्कवचनस्यानादापसरति यस्माच्चैवमस्य
वेत्येव विदादास्यदीभूतं पर्ययं क्रियाति विक्रीणीते
वा ते सर्वे पर्ययादगुणं दण्डीयाः । अपि च ।

“तरिकः स्थलं शुल्कं यद्भनं दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेशानामेतदेवानिमन्त्र्ये ॥”

शुल्कं हि द्विविधं स्थलं जलजम् । तत्र स्थल-
जमध्वेषप्रक्षेपणादिंशं भागं शुल्कं वृषो चरे-
दित्युक्तम् । जलजम् मानवेऽभिहितम् ।

“पर्यं यानं तरे दार्प्यं पुरुषोऽर्द्धपण्यन्तरे ।
पादं पशुस्य योषिच पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥

भाङ्गपूर्णाणि यानानि तार्थ्यं हाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाङ्गानि यत्किञ्चित् पुमांसस्त्रापरिच्छदाः ॥”
शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः ।

“न भिन्नकार्षीपण्यमस्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिष्टौ न दूते ।

न भैरवस्थेन न हृतावधेये
न ओचित्ये प्रवर्जिते न यज्ञे ॥” इति ।

तीर्थतऽनेनति तरो नावादिस्त्वन्त्यशुल्केऽधि-
कृतस्तरिकः स यदा स्थलीयं शुल्कं यद्वाति
तदा दशपणान् दण्डीयः । वैशो वैश्य प्रति-
वैश्य इति स्ववैश्याभिमुखं स्ववैश्यपार्थस्यं चोच्यते
तत्र भवाः प्रतिवैश्याः । ब्राह्मणाश्च ते प्राति-
वैश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवैश्यास्तेषां श्रुतवृत्तचम-

सम्बन्धः

सम्बन्धः

सम्बोधः

सम्बन्धः, क, सम्बन्धः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० स०-सं०-सं०) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क, सम्बन्धति ध्वनं लोचः संवप्राप्तौत्यर्थः । ताल-यादिरयमिति धातुप्रदीपः । मृद्वन्त्यादिरत्य-प्राप्तेः । इति दुर्गादायः ॥

सम्बन्धः, कौ, (सम्बन्धति संप्रतीति । सम्बन्ध + अच् ।) जलम् । इति जटाधरः ॥ वारद्वयकर्मणम् । इति सखाकृतशब्दार्थान्तरम् ॥

सम्बन्धः, त्रि, (सं + वन्ध + क्तः) । सम्बन्धयुक्तः । यथा सुमन्तुः । मातृपितृसम्बन्धा आसन्नमाद-विवाह्याः कन्या भवन्ति । इत्युदाहृतत्वम् ॥ (यथा च भागवते । २ । ६ । १ ।

“आत्ममायान्दे राजन् परस्मानुभवान्नः । न वदेतार्यसम्बन्धः स्वरद्रष्टृरिवाङ्गसा ॥”) वन्धनविशिष्टः । (यथा, रामायणे ५ । ५ । ७० । “ह्यौष्ठपुटसंबन्धं वक्त्रं सापि तदाकरोत् ॥”) सम्बन्धः, पु, (सम्बन्धति इति । सं + वन्ध + वच् ।) मन्दङ्गिः । न्यायः । इत्यजपः ॥ (सखम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाह-
उच्यते; स नौ सङ्गतयोन्मनाम् ॥”) संसर्गः । यथा । एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गः संसर्गमर्थादया भावते स च प्रतियोग्यद्वयोप-धाराधेयविषयविषयिभावादि । इति प्रथमशुन-प्रतिवादीयगाधरी ॥ सम्बन्धः । स च त्रिविधः । विद्याजः १ योनिजः २ प्रीतिजः ३ तद्विवरणं यथा,—

“सम्बन्धो येन येन यः सम्बन्धजातिषु सन्तः । न त्वा त्रयोमि वेदोक्तं त्रयज्ञया कथितं पुरा ॥ पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्तते । अस्मा माता च जननी गर्भधात्र्या प्रचरति ॥ पितामहः पितृपिता तन्पिता प्रपितामहः । अन ऊर्ध्वं ज्ञातयश्च सगोत्राः परिकीर्त्तिताः ॥ भ्रातामहः पिता मातुः प्रमातामह एव च । भ्रातामहस्य जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्वकः ॥ पितामहौ पितृभ्राता तन्वन्धूः प्रपितामहौ । मातामहौ मातृभ्राता मातृतुल्या च पूजिता ॥ प्रमातामहौति विख्याता प्रमातामहकामिनी । वृद्धप्रमातामहौ ज्ञेया तत्पितुः कामिनी तथा । पितृभ्राता पितृभ्यः स्यान्मातृभ्राता तु मातुलः । पितुः स्वसा पितृभ्रातौ मातृभ्रातौ च मातुली ॥ सख्यश्च तनयः पुत्रो दायदक्षान्नसक्तया । प्रनमात्तु वीर्यजश्च पुत्रि जन्म्ये च वर्तते ॥ जन्मार्थां दुहित्वा कन्या चालम्बा परिकीर्त्तिता । पुत्रपत्नी वधूर्त्वेया जामाता दुहितुः पतिः ॥ पतिः प्रियश्च भर्ता च खामी कान्ति च वर्तते । पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभ्रातृ च श्यालिका । देवरः स्वामिनो भ्राता गन्धा स्वामिनः स्वसा । अश्वरः स्वामिनस्तातः अश्वश्च स्वामिनः प्रह्वः । भार्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च वर्तते । पत्नीमाता तथा अश्वस्तुपिता अश्वरः स्वतः ॥

सगर्भं मोदरो भ्राता सगर्भा भगिनी स्नुता । भग्योपुत्रौ भागिनेयो भ्रातृपुत्रश्च भ्रातृजः ॥ श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनौपतिरेव च । श्यालीपतिस्तु भ्राता च अश्वरैकत्वहेतुना । अश्वरस्तु पिता ज्ञेयो जन्मदातुः समो मुने ॥ अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च । विद्यादाता जन्मदाता पश्चैते पितरो वृणाम् ॥ अन्नदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी । माता च तनसपत्नी च कन्या पुत्रप्रिया तथा ॥ मातृभ्राता पितृभ्राता अश्वः पित्रोः स्वसा सुता ।

पितृश्याली मातृश्याली मातरश्च तत्तुष्टः ॥ पीतस्तु पुत्रपुत्रे च प्रपौत्रस्तन्मुनेऽपि च । तत्पुत्राद्याश्च ये वशा कुलजाताश्च कीर्त्तिताः ॥ कन्यापुत्रश्च दौहित्रस्तन्पुत्राद्याश्च वान्धवाः । भागिनेयसुताद्याश्च पुरुषा वान्धवाः स्नुताः ॥ भ्रातृपुत्राश्च पुत्राद्यास्तु पुत्रजातयः स्नुताः ॥ गुरुपुत्रस्तथा भ्राता प्रोष्यः परमवान्धवः । गुरुकन्या च भगिनी प्रोष्या मातृसमा तुने ॥ पुत्रस्य च गुरुभ्राता प्रोष्यः सुल्लिग्धवान्धवः । पुत्रस्य अश्वरभ्राता वन्धुवैवाहिक स्नुतः ॥ कन्यायाश्च अश्वरे तनसम्बन्धः परिकीर्त्तितः । गुरुश्च कन्यायाश्च पुरुषा वान्धवाः स्नुताः ॥ पुरुषा वान्धवाः स्नुता इत्यत्र भ्राता सुल्लिग्ध-वान्धवा इत्यपि कचित् पाठः ।

“गुरुः अश्वरभ्रातृणा गुरुतुल्याश्च पूजितः । वन्धुना येन साङ्गं च तन्मित्रं परिकीर्त्तितम् ॥ मित्रं सुखप्रदं ज्ञेयं दुःखदौ रिपुव्यते । वान्धवो दुःखदौ देवान् निःसम्बन्धौ सुखप्रदः ॥ सम्बन्धस्त्रिविधः पुसां विभेदः । जगतीतले । विद्यालौ योनिजश्च प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ मित्रस्तु प्रीतिजं ज्ञेयं स सम्बन्धः सुदुर्लभः । मित्रमाता मित्रमाया मातृतुल्या न सशयः ॥ मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो वृणाम् । तत्तुष्टं नाम सम्बन्धमिच्छा कमलोद्भवः ॥ चारश्चोपरतिवन्धुर्दुष्टासंभोगकर्त्तरि । उपपत्त्या नवङ्गी च प्रियसी चित्तहारिणी ॥ खामितुल्याश्च चारश्च नवङ्गी गृहिणीसमा । सम्बन्धो देशभेदे च सर्वदेशे विगर्हितः । अवैदिको निन्दितस्तु विश्वामित्रेण निर्मितः । दुष्ट्यान्त्यस्तु महद्भिन्न देशभेदे च सचरेत् ॥ अकौर्त्तिजनकः पुसां योपिताश्च विशेषतः । तेजीयसां न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्यायः ॥ * ॥ कूर्मपुराणे । “एकोदकानां मरये स्तक्तं चेतदेव हि । पविणी योनिस्सम्बन्धे बान्धवेऽपि तथैव च ॥” योनिस्सम्बन्धे मातृस्वस्रीयभ्रातृनेयेषु अपि च । “असम्बन्धिनो द्विवान् दहिला वहिला सदा-श्रौचं सुखमेतु चिराजम् । इति शुद्धितत्वम् ॥ शब्दयाकरणयोर्नृपाद्युत्पादकभावः सम्बन्धः । ग्रन्थादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—

“सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धोऽतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ सप्रयोजन इत्यत्र कचित् पुस्तके सामिधेयक इति पाठः । इति सुप्रबोधटीकायां दुर्गादायः ॥ सम्बन्धः, त्रि, (सम्बन्धति इति । सं + वन्ध + वच् ।) शक्तः । हितः । इत्यजयः ॥

सम्बन्धौ, [त्रि] त्रि, (सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इतिः) । सम्बन्धविशिष्टः । तनपर्यायः । गुणवान् २ संयुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । ८ । १६१ । “नार्थसम्बन्धिनो नाम्ना न सहाया न वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्मणा न व्याध्यानां न दूषिताः ॥” पुं, मातृपत्नीयः । अश्वरादिः । जामाता । श्यालकादिः । यथा, मनुः । २ । १३२ । “विप्रोक्त्य तूपसंयाह्या ज्ञातिसम्बन्धियोऽपि ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्याः पितृश्यादयः । सम्बन्धिनो मातृपत्न्याः अश्वरादयश्च तेषां ज्येष्ठानां या स्त्रियः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ तथाच मनुः । ४ । १७६ ।

“वालङ्घातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥” “ज्ञातयः पितृपत्न्याः । सम्बन्धिनो जामातृश्याल-कादयः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ * ॥ वैवाहिकः । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के । “स सम्बन्धौ ज्ञातयः प्रियमुद्धरौ तच्च हृदयं स चानन्दः साक्षादपि निखिलोऽपि वितपद्म् ॥ मित्रम् । इति मल्लिनाथः । यथा रघुः । १५ । ५८ ।

“तद्वन्धुनायाशुग नाह्वितं
सम्बन्धिनो मे प्रथमं विह्वलम् ॥”) सम्बन्धिनो, त्रि, (सं + वन्ध + क्तः) । वारद्वय-कृतचैत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ । तालज-श्रादि च ॥

सम्बाधः, पु (सम्बन्ध वाधा यच्) । सङ्कटः । (यथा, माघः । ८ । २ ।

“संसर्गोऽपुलतया मिथो नित्यैः
सम्बाधं दृष्टपि तद्वन्धुवत् ॥”) भगम् । इति मेदिनी । भयम् । (यथा, महा-भारते । ४ । ३८ । ७ ।

“आयामसहस्रमर्थं दृष्टराजसमं महत् ।
सन्वायुधमहामात्रं शत्रुसन्वाधकारकम् ॥”) नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधनं, कौ, (सम्बन्ध वाधनं यच्) । मद्-नख हारम् । मृगालम् । हारपालः । इति मेदिनी ॥

सम्बुद्धः, पु, (सं + बुध + क्तः) । बुद्धावतारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्बुद्धबोधार्थे, त्रि । सम्बुद्धिः, स्त्री, (सं + बुध + क्तः) । सम्बोधनम् । यथा । ल्यर्थसम्बुद्धात्तार्थे प्री । इति सुप्रबो-धकारणम् ॥

सम्बोधः, पु, (सं + बुध + वच्) । बोधनम् । (यथा, महाभारते । २ । २१२ । ८५ । “ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः श्रमश्चित्तप्रशान्ता । दयासर्वसुखे शिवमात्सर्वं समचित्तता ॥”) चैपः । इति मेदिनी । नाशः । इत्यजयपालः ॥

सम्भाव

सम्बोधनं, क्ली, (सं + बुध + क्युट् ।) अन्त्य-
वासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख-
विधानम् । यथा हे विष्णो । इति आकरणम् ॥
हे वृच हे लते हे फल इत्यादावचैनैव तुप-
चारः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । आस-
न्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सम्बुद्धिः ३ । इति
मुग्धबोधः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ५१३)
“सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशमाधितैः ॥”

सम्भलो, स्त्री, कुट्टनी । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
“हे परपुरुषस्य सह परनारी योजयन्त्यां कुट्टनी
इति ख्यातायाम् । कुट्टयति द्विनति स्त्रीपुरुष-
वैमर्लं कुट्टनी नन्द्यादिः । श्रं कल्याणं भलते
निरूपयति शुभल्लो भल इ निरूपणे पचा-
दित्वाद् न नदात्त्वादीपु शुभल्लो तालयादिः ।
सम्बुक् भलते सम्भली इत्यादिरित्येव ॥” इति
भरतः ॥

सम्भवः, पु, (सं + भू + अच् ।) हेतुः । उत्पत्तिः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५८ ।
“महता प्रियेण निम्नैतमप्रियमपि सुभग ।
सत्त्वनां याति ।

तुतसम्भवेन औवनविनाश्रनं न खलु खेदाय ॥”
मेलकः । आधेयस्य आधारात्तरिक्तत्वम् ।
इति मेदिनी ॥ सङ्केतः । अर्थायः । इत्यजयः ॥
वर्तमानकल्पीयाहं ईद । इति हेमचन्द्रः ॥
सम्भावः, पु, (सं + भू + यच् ।) कपित्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सम्भवनीये, त्रि ॥

सम्भारः, पु, (सं + भू + षच् ।) सम्भूतिः ।
सम्बुद्धः । इति मेदिनी ॥ सम्बुर्णत्वम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यज्ञादिकार्योपकरणग्रन्थम् ।
यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २३ ।
“कला तस्य मुखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।
तावन् कुबज राजेन्द्र सम्भारस्तु शूनेः शूनेः ॥”
तथा तत्रैव । २ । ६ । ४ ।
“विवाहार्थस्य सम्भारं रचयामासतुल्यं ॥”
-संयज्ञः । इति मज्झिमायः । यथा, कुमारः ।
२ । ३६ ।

“पर्यायसेवामुत्कृष्टं पुण्यसम्भारतत्पराः ।
उद्यानपालवामान्यस्तवस्तमुपासते ॥”

सम्भावनं, क्ली, (सम्भावयत्यनेनेति । सं + भू +
णिच् + क्युट् ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्युच्यते सङ्ख्ये ।
यदि शेषो भवेद्भक्ता कथिताः स्तुर्गुणास्तव ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

सम्भावनं क्रियासु योग्यताश्रवसायः । इति
मुग्धबोधयाकारणम् ॥ (सम्भावके, त्रि । यथा,
भागवते । ४ । १० । २६ ।

“पुमान् योषिदुत क्लीव आत्मसम्भावनीधमः ।
भूतेषु निरुक्तोऽपि दृष्टायां तद्वद्वेषः ॥”

सम्भावय, स्त्री, (सं + भू + णिच् + यच् । टाप् ।)
उल्टटकोटिकसंश्रयः । संपूर्णत्वात् भू क शुद्धि-
चिन्तयोरित्यस्यात् जीविप्रत्ययिणादिस्त्रियान-
प्रत्ययनिष्पन्ना । यथा, “एवं कोशे औलक्य-

सम्भूय

रूपं सम्भावनात्वमपि विधयताविशेषः । इति
श्रियम् ॥” इति सन्नतिपञ्चचिन्तामणिदीधिति-
गादाधरी ॥ धूमदर्शनानन्तरं वज्रादिश्ववह्ना-
रस्तु सम्भावनामात्रादिति कुसुमाञ्जलिटीकायां
हरिदासः । पौराणिकास्तु सम्भवनामकं प्रमा-
णान्तरं मन्यन्ते तत्प्रमाणजन्वा प्रमिति-
सम्भावना इति वदन्ति । तस्मिन् न चतुष्टय-
मैतिह्याद्योपपत्तिसम्भावभावप्रामाण्यात् इति
स्त्रेणोपपत्तस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादु
मानेऽद्योपपत्तिसम्भावभावानामर्थान्तरभावा-
च्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवत्संपादपादै-
र्निराकृतम् । निश्चित्यो उल्टटकोटिकसम्भा-
वनीयत्वार्थ इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्तभट्टा-
चार्यलिखनस्तु सम्भावनाशब्दस्य संशयमात्र-
परतया सङ्गमनीयम् । इति नानाग्रन्थेभ्यः
सङ्गठितम् ॥

सम्भाविनः, त्रि, (सं + भू + णिच् + क्तः ।) सम्भा-
वनाविशिष्टः । सम्भवनीयोयः । बहुमतः ।
यथा भगवद्गीतायाम् । २ । ३४ ।

“यकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽच-
याम् ।

सम्भाविनस्य चाकीर्तिर्महेश्यादितिरिच्यते ।”
“सम्भाविनस्य बहुमतस्तः ।” इति तट्टीकाया
मीधरस्वामी ॥

सम्भाषणं, क्ली, (सं + भाष + क्युट् ।) कथनम् ।
आलापनम् । यथा,—

“कृते सम्भाषणादेव ज्ञेयायां स्पर्शनेन तु ।
ह्यापरे त्वर्थादाय कलौ पतति कर्मणा ॥”

इत्युदाहृतत्वम् ॥
सम्भाषा, स्त्री, (सं + भाष + अङ् । टाप् ।)
सम्भाषणम् ॥

सम्भिन्नः, त्रि, (सं + भिद् + क्तः ।) सम्यग्मेद-
विशिष्टः । यथा,—

“सम्भिन्नकांस्त्वहोषो निरेति वदनादयम् ।
कास इयुच्यते लोके तालयान्तो न कौर्नितः ॥”

इति प्राचीनकारिका ॥
सम्भू, त्रि, (सं + भू + “विप्रसंभो दुसञ्जायाम् ।”
३ । २ । १०० । इति लुः ।) सम्भवति यः ।

इति मुग्धबोधयाकारणम् ॥
सम्भूतः, त्रि, (सं + भू + क्तः ।) उत्पन्नः । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ८४ । ३४ ।

“इत्यतः कथितं भूप सम्भूता सा यथा पुरा ।
देवी देवशरीरेभ्यो जगत्प्रवृत्तिर्विष्णी ॥”

सम्भूतविजयः, पु, (सम्भूतो विजयो यस्य ।) श्रुत-
केवलिसंज्ञकबौद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्भूयसमुत्थानं, क्ली, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थानं
कर्मकरणं यच् ।) मिलित्वैकसत्त्वा वणिजां
कर्मकरणम् । तत्तु विवादपदविशेषः । यथा,
सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभि-
दधाति ।

“समवायेन वणिजां कामार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लामात्मनौ यथाश्रयं यथा वा संविदा कृतौ ॥”

सम्भूय

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंप्रकारा
सम्पत्तिपत्तिः समवायकौ न वे वणिङ्गनटनचैक-
प्रत्यययो लाभान्वितसर्वो भूत्वा प्रातिस्विकं कर्म
कुर्वन्ते तेषां लाभालाभादुपपद्यो यथाश्रयं येन
यावद्वनं परम्यग्रहणादयं दत्त तदनुसरणाव-
सेवौ । यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य
भागद्वयमस्तेषां भाग इत्येवंप्रकारा संविदा सम-
येन यथा संप्रतिपत्तौ तथा वेदितव्या । किञ्च ।
“प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादान् यच्च नाशितम् ।
स न दद्याद्विद्वाच्च रक्षिताद्दृष्टमाश्रमाक् ॥”

तेषां सम्भय प्रचरतां मध्ये परम्यमिदमित्यं न
यवहर्तव्यमिति प्रतिपिद्धमाचरता यन्नाशितं
यनादिष्टमनुज्ञातं वा कुर्वाण्येन तथा प्रमा-
दान् प्रज्वाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्-
परम्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये
चौरराजादिजनितात् व्यसनात् परम्यं पालयति
स तस्माद्विजितान् परम्यान् दृष्टमसंशं लभते ।
“अर्धप्रत्येपणादिशं भागं शुल्कं दृपो हरेत् ।
यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीत राजगामि तत् ॥”

इह यत् । परम्यस्यैवमुत्पन्नं इत्यर्थस्तस्य प्रत्येपणात्
राजनिरूपणाद्धेतोरसौ मन्त्रादिप्रतिपत्तिमसंशं
शुल्कायं गृह्णीयात् । यत् पुनर्यासिद्धमन्यत्र न
क्रियेमिति राज्ञा प्रतिषिद्धम् । यच्च राजयोग्यं
साधिकाद्यप्रतिषिद्धमपि तत्राहो अविषया लाभ-
लोभेन विक्रीतश्चेदराजगामिस्तद्विद्वाननिरपेक्षं
तत् सर्वं परम्यं राजापहरेदित्यर्थः ।

“मिथ्या वदन् परीमाणां शुल्कस्यानादपासरत् ।
दायास्वदगुणं पञ्च सञ्जाजगद्विक्रयौ ॥”

यः पुनर्बाल्येन शुल्कवचनाय परीमाणां निहुते
शुल्कपहणस्यानादापसरति यथास्येदमस्य
वेद्येन विवादासदीभूतं परम्यं क्रियाति विक्रीणीति
वा ते सर्वं परम्यादगुणं दृष्टनीयाः । अपि च ।

“तरिकः स्थलजं शुल्कं यत्तन् दायः पणान् दद्व ।
ब्राह्मणप्रातिवेशानामेतादेवानिमन्त्र्ये ॥”

शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजञ्च । तच्च स्थल-
जमर्धप्रत्येपणाद्विशं भागं शुल्कं दृपो हरे-
दित्युक्तम् । जलजस्तु मानवेऽभिहितम् ।

“पणं धानं तरे दायं पुरुषोऽर्द्धपण्यन्तरे ।
पादं पशुञ्च योषिञ्च पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥

भाक्षपूर्णाणि यानानि तार्यं दायानि सारतः ।
रिक्तभाक्षानि यनकिञ्चिन् पुमांसञ्चापरिच्छदाः ॥”

शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः ।
“न भिन्नकार्षीपण्यमस्ति शुल्कं
न शिल्पदृष्टौ न शिशौ न दूते ।
न भेत्स्थलस्य न हृतावधेति
न ओजिषे प्रज्जिते न यज्ञे ॥” इति ।

तीर्थतऽनेनेति तरो नावादिस्त्वन्त्यशुल्केऽधि-
कृतस्तरिकः स यदा स्वशोद्वं शुल्कं गृह्णाति
तदा दृष्टपणान् दृष्टनीयः । वैशो वैश्व प्रति-
वेश इति स्ववैश्वभिर्गुणं स्ववैश्वप्राप्त्यं चोच्यते
तच्च भवाः प्रतिवेशाः । ब्राह्मणाश्च ते प्राति-
वेशाश्च ब्राह्मणप्रातिवेशास्तेषां श्रुतदृष्टचप-

सम्भोगः

सम्मानः

सम्मुखी

ब्रानो आह्लादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दृशप्रभात्मकं दृष्टनं वेदितव्यम् ॥ * ॥ देशान्तररत्नवर्णिकृषं प्रत्याह ।

“देशान्तरगते प्रेते ब्रह्मं दायदवात्स्ववाः ।
ज्ञातवो वा हरेरुक्तदागतास्तेर्विना दुःपः ॥”
यदा सम्भूयकारिणां मध्ये यः कश्चिदेशान्तरं गतो नृत्तस्तदा तदीयमंशं दायदः पुत्रादपत्यवर्गः वान्स्ववाः माहपचीयाः मातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गयानिरिक्ताः सपिण्या वा आगताः सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुस्तेर्विना दायदभावे राजा गृह्णीयात् । वाशब्देन च दायदोनां वैकल्पिकं अधिकारं दर्शयति । प्रौढोपपत्तिमस्तु पत्नी दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवाजापि विज्ञेयः । शिष्यसत्रज्ञचारित्रास्त्रनिषेधो वनिक-प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् । वनिकामपि मध्ये यः पिच्छदानार्थदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशिष्टे पुनः सर्वे वनिकजः संवृष्टिनो विभज्य गृह्णीयुस्तेषामभावे दशवर्षं दायदागमनं प्रनीत्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् तद्वदं नारदेन स्पष्टमुक्तम् ।

“एकस्य चेत् स्यात् मरणं दायदोऽस्य तदाभ्यात् ।
अन्यो वासति दायदे शक्तश्चेत् सर्वं एव तं ॥
तदभावे तु गुप्तं तन् कारयेद्दशवत्सरात् ॥
अस्माभिकमदायादं दशवर्षं स्थितं ततः ।
राजा तदात्मसात् कुर्व्यात् एव धर्मो न हीयते ॥”
किञ्च ।

“जिह्मं त्वज्युर्निर्लभमस्तोऽन्येन कारयेत् ॥”
जिह्मो वक्त्रकः तं निर्लभं निर्गतलाभ लाभमा-
न्वित्य त्वज्युर् न हि संसृज्यः । यच्च सम्भूयकारिणां
मध्ये भास्वप्रत्यवेच्छादिकं कर्तुमसमर्थोऽसाव-
न्येन खं कर्मे भास्वभारवाहनं तदाद्यवयवपरी-
च्छादिकं कारयेत् । इति मिताचरा ॥

सम्भृतः, चि, (सं + भृ + क्त ।) सम्भृत्पुटः । सम्भृ-
तः । सम्भृत्प्रकारेण धृतः ।

सम्भृतिः, स्त्री, (सं + भृ + क्त ।) सम्भृत्पोषणम् ।
सम्भृत्भरणम् । सम्भृत्धारणम् । (सम्भारः ।
यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १७१ ।

“अन्येदुर्गमकैः सुनोर्लगाहे निश्चिते वृषः ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय धर्मात्तम् ॥”

सम्भृद्, पुं, (सं + भृ + क्त ।) (सिन्धुनदीः
सङ्गमः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ । (यथा,
मनुः । ८ । ३५६ ।

“परस्त्रियं योऽभिवदेत् त्रीर्धेऽन्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भृदे स संवत्सरमाप्नुयात् ॥”
स्फुटनम् । (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।

“कौष्यं गतिचयैः श्रानां सम्भृदेः क्षतसर्पणम् ॥”
मेलनम् । इति मेदिनी ॥

सम्भोगः, पुं, (सं + भृ + क्त ।) भोगः । (यथा,
मनुः । ८ । २०० ।

“सम्भोगो हृष्यते यत्र न दृष्टेनागमः क्वचित् ।
आगमः कारयं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥”

सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।

“रत्नमादसमारम्भाः साक्षात्कारकरा मम ।
आत्मप्रदानसम्भोगान् मासुहृषुं त्वमर्हसि ॥”
जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कैलनागरः । इति जटाधरः ॥
शृङ्गारभेदः । इति चिकीर्षुः । तस्य लक्ष्यं
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“दृष्टान्तसर्शनादीनि निषेधेते विलासिनौ ।
यचानुरक्तावन्तोऽन्यं सम्भोगः समुदाहृतः ॥”

सम्भोगी, [न] पु, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । इतिः) ।
कैलनागरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सम्भोग-
विशिष्टे, चि ॥

सम्भूमः, पु, (सं + भ्रम + क्त ।) भयाद्विजित-
त्वरः । (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वीक्ष्य वेदिस्य रक्तविन्दुभि-
वन्तुजौ वपुषिः प्रदुषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदप्येकस्मिन्
ज्वलिना श्रुतविकङ्कतसुखात् ॥”

तत्पर्यायः । संवेगः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥
आवेगः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेगः ४ त्वरा ५
त्वरिः ६ । इति वाचस्पतिः । भयम् । (यथा,
रामायणे । ४ । २ । १४ ।

“सम्भ्रमस्तुल्यतामेव सर्ववैलङ्किते महान् ॥”
आदरः । इति मेदिनी ॥ महाभ्रमः । स्त्रियम् ।
इत्यजयपालः ॥

सम्भतिः, स्त्री, (सं + भृ + क्त ।) अभिलाषः ।
अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते ।
१० । ३६ ।

“कथमिव तव सम्भतिर्भविषी
समस्तुभिर्मृनिनावध्रीरितस्य ॥”

आत्मज्ञानम् । इत्यजयपालः ॥

सम्भद्, पु, (सम् + भृ + क्त ।) “प्रमदं मदीं हर्षं ॥”
३ । ३ । ६८ । इति अष्ट । हर्षः । (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।

“मदसम्भदप्रीडादौर्वैख्यं मद्गदं विदुः ॥”
मत्स्यविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । १६ ।

“बहुचक्षुः सौमरिनाम महर्विरत्नार्णवे द्वाद-
श्याब्दे कालमुवाच । तत्र चान्तर्जने मत्स्यः
सम्भदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणी मीनाधि-
पतिरासीत् ॥” तद्वति, चि । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥

सम्भर्हः, पु, (संभृत्प्रवेनेति । सं + भृ + क्त ।)
बुद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १६८ । १० ।

“जवे प्रहारे संभर्हं सर्वं एवातिमातुषाः ।
सर्वैर्जिता मञ्जीपाका दिग्जये भतरर्षभ ॥”

परस्परविमर्हः । यथा, रघुः । १५ । १०१ ।
“यज्ञोपतरकण्ठोऽभूत् संभर्हस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यावा तौर्धे पावनं भुवि प्रपथे ॥”

सम्भद्, पु, (सं + भृ + क्त ।) सम्भृत्प्रकारेण
मत्तता ॥

सम्भानः, पुं, (सम् + भृ + क्त ।) समादरः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“लक्ष्मर्चयुक्ता यदि लक्ष्ममावे

यस्य भुव लक्ष्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तदस्तरमेव याव-

न्नेकव्यसम्मानसुखानि तस्य ॥”

सम्मानितः, चि, (सम्मानोऽस्य जातः । सम्मान +
इत् ।) । समाहृतः । गौरवितः । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।

“अथेति सुरैर्देवी भूयस्तेरायुष्मता ।

सम्मानिता नगार्होक्षे साङ्ग्राह्यं सुहृद्भूः ॥”

सम्मानार्जकः, पु (सम्मानार्जयतीति । सं + ऋज् +
शुल् ।) सम्माननी । इति शब्दरत्नावली ॥
सम्मानार्जनकर्तारः, चि ॥

सम्मानार्जनं, स्त्री, (सं + ऋज् + क्त ।) संशोधनम् ।
यथा, रत्नमालायाम् ।

“सम्मानार्जनं संशुद्धिः संशोधनविशोधने ॥”

सम्मानार्जनी, स्त्री, (सं + ऋज् + क्त ।) स + ऋज् +
कृत । डीप् । धूत्यादिमार्जनसाधनी ।
कोक्ता इति भौटा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । शोधनी २ । इत्यमरः । २ । २ । १८ ॥
जहनी ३ संहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
बहुकरी ५ वर्धनी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

सम्मितः, चि, (सं + मा + क्तः ।) समानपरि-
माणः । सङ्गः । इति जटाधरः ॥

सम्मितः, चि, (सम्भृत् प्रकारेण मिश्रयतीति ।
मिश्र मिश्रणे + अच् ।) संयुक्तः । मिश्रितः ।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“सम्मिश्रा या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत्
क्षितिः ।

खर्जितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥”

सम्मुखः, चि, (सम्भृत् सुखं यस्य ।) अभिसुखा-
गनः । तत्पर्यायः । भगवत्पुत्रः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १२८ ॥
“तस्यां विक्रमसिंहाख्यो बभूवान्वययाख्या ।
राजा वैरिण्या यस्य नेवासन् सम्मुखाः
क्षितिः ॥”

अभिसुखे, स्त्री । सुसुख इति भाषा । यथा,
कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।

“नाग्रकृत् सम्मुखे स्यात् कथोऽविवनयक्रमः ॥”
तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।

“दृष्टा दर्शयति त्रीणां सम्मुखं नैव पश्यति ॥”
सर्वं सुखमिति निपातनात् अन्तर्गोपे सम्मुख-
मिति चिह्नम् । इति शब्दार्थविन्यासः ॥

सम्मुखे च क्ली । इति काशिका । ५ । १० । ६ ॥

सम्मुखी, [व] पु, (सम्मुखमस्यास्तीति । इतिः) ।
दर्पणम् । इति केचित् ॥

सम्मुखीनः, चि, (सं + ऋज् + क्त ।) सम्मुखः ।
सम्मुख + “यथासुखसम्मुखश्च दर्शनः खः ॥”

५ । २ । ६ । इति खः ।) अभिसुखः । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ७३ । (यथा, रघुः । १५ । १७ ।

“अपमृत्तं तमासाद्य तवर्णं लक्ष्म्यागुलः ।

बरोध सम्मुखीनो हि जयो रत्नप्रहार-
याम् ॥”

सम्पत्

सम्पद्, त्रि, (सं + सृज् + क्तः ।) सम्पद्मोद्भवतः ।
सृग्भः । यथा, शुद्धितत्त्वं ।

“मातृस्ये कर्तृलोभस्य निःसारे सारमार्गं यम् ।
यः करोति स सम्पद्गे जलबुद्बुदवन्निभे ॥”

सम्पृच्छन्, पुं, (सम्पृक्प्रकारेण सृच्छति व्याप्नो-
तीति । सृच्छे व्याप्नो + अच् । तथाविधः सन्
जायते इति । जन + डः ।) लृणादिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सम्पृच्छन्, कौ, (सं + सृच्छे व्याप्नो मोहे च +
लुट् ।) सर्वेभ्यो व्याप्तिः । तन्व्यायः । अभि-
व्याप्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ । उच्छ्रायः ।
मोहः । इति मेदिनी ॥

सम्पृच्छेनोद्भवः, पुं, (सं + सृच्छेनाद्भवतीति ।
उत् + भू + अच् ।) मत्स्यादिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सम्पृष्टः, त्रि, (सं + सृज् + क्तः ।) संशोधितः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ हे मलिकाग्रपनयनेन
शोधिते यज्ञनादौ । इति भरतः ॥

सम्प्रीदः, पुं, (सं + सृद् + प्रच् ।) प्रीतिः । हर्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सम्पृक्, अ, सृद्भ्यः । इति कचित् । यथा,—
“सम्पृक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेण सदा पार्थे कार्यं कामान्वितेन च ॥”
इति प्रार्थिततत्त्वम् ॥

सम्पृक्, [च] त्रि, (सं + अच् + कृत्विगादिना
क्तिन् । “समः समि” ६ । ३ । ६३ । इति
संसादेशः ।) सत्यवचनम् । अर्थेण सद्यः सम-
वृत्तिरुच्यते । इत्यमरभरतौ । मनोज्ञः ।
सङ्गतः । इति मेदिनी । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३ । ६ ।
“तनु” तत् संवयन्ती समीची-
यश्च यैः सुदुष्टे पयस्वती ॥”) ॥

सम्प्राट्, [च] पुं, (सम्पृक् राजते इति । सं +
राज् + क्तिप् । “सो राजि सम. कौ” ८ ।
३ । २५ । इति समी मकारस्य मादेशश्चैन
बाहुसारः ।) येन राजस्येन इष्टम् । यो
मखलस्येश्वरः । आत्रया राज्ञः शक्तिर्यः ।
इत्यमरः । राजस्यस्यैवमैसाधो याग-
विशेषः । तेन येन इष्टं यागः कृतः । यो मख-
लस्य द्वादशराजमखलस्य ईश्वरः । यच्च राज्ञो
वृषान् आत्रया शक्तिर्यश्च वहापारेण नियो-
जयति स सम्प्राज्यते । केचित्सु सत्सुचयेन
नीत्येतान्बाहुः । राजस्ययाजी यः स सम्प्राट्
चतुरविंशतीमावच्छिन्नाया भूमेः पतौ-
नाश्या शक्तिर्योऽपि । इह परच स सम्पृक्
राजते इति किप् सम्प्राट् दान्ते स इत्यत्र
सम्प्राट् वल्गनात्ताहुसारः । इति भरतः । (यथा,
रघुः । २ । ५ ।

“आत्मादृष्टिः कवलेस्तुगर्गा
कक्षयनेर्दृष्टनिवारणेष्ट ।
अथाहतेः खेरगतैः स तस्याः
सम्प्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥”)

सरघा

सद्योनि, पुं, (योनिभिः सद्यः वर्तमानः ।) इन्द्रः ।
इति केचित् । यथोपा सद्यः वर्तमाने समानो-
पत्तिस्थानके च त्रि ॥ (यथा ऋग्वेदे । ३ । १ । ६ ।

“सगा अत्र युवतयः सद्योनी-
रेकं गर्भे दधिरे सप्रवाणीः ॥”

“समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यावत् ताः ।”
इति नङ्गाय्ये सायणः ॥)

सरं कौ (सरतीति । ख + अच् ।) सरोवरः ।
इति शब्दरत्नावली । जलम् । इति जटाधरः ॥
सरः, पुं, (ख गतौ + पचाद्यच् ।) दध्ययम् ।
तन्पण्यायः ।

“सरस्व दधुत्तरं दधिकेहस्तु कदरम् ॥”

इति रत्नमाला ॥

गतिः । इति मेदिनी ॥ बाणः । लवणः । इति
हेमचन्द्रः ॥ निष्कैरे, पुं स्त्री । इति भरत-
द्विह्पञ्चोः ॥

सरः, त्रि, (ख + अच् ।) सारकः । भद्रकः ।
यथा, राजवल्गमः ।

“पिप्पली मधुरा दृष्ट्या कटुका दीपनी सरा ।’
गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

सरः, [सु] कौ, (सरतीति । ख + “सञ्जघातुभ्यो-
ऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।)
सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २४ ।

“तथैव वनदुर्गेषु पुञ्चितहमसादुषु ।

सरसु रमण्येषु पद्मानुपलयेषु च ॥”)

अस्य विवरणं तडागपद्माकरशब्दयोर्नष्टम् ॥
अस्य जलगुणाः । यथा, राजवल्गमः ।

“सारसं लघु लघ्यात्वं वक्ष्यं खादु कषायवत् ॥”
नीरम् । यथा । सरो नीरे तडागे च । इति
रुद्रः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

सरःकाकः, पुं, (सरसः काकः ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सरःकाकौ, स्त्री, (सरसः काकौ ।) हंसौ । इति
शब्दरत्नावली ॥

सरकं, कौ, (सरमेव । सार्थं कन् ।) सरोवरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादितः ॥

सरकः, पुं, कौ (सरतीति । ख + वृन् ।) शीघ्र-
पाचम् । शीघ्रपाचम् । इत्युग्रोष्ठ । अक्लि-
न्नावगपङ्क्तिः । इति मेदिनी । मद्यपरिवेश-
नम् । इत्यमरटीकाया भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५४ । १६६ ।

“प्राप्तायां निशि प्रपञ्च निर्जं परिजनश्च सः ।
किमय रात्रिर्प्राप्तमस्ति नः सरकं न वा ॥”)

सरक, त्रि, (सुदु सरतीति । ख + “प्रखल्यः
समभिहारे वृन् ।” ३ । १ । १४६ । इति वृन् ।)
गतिशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥

सरघा, स्त्री, (सरं मधुविशेषं हन्तीति । हन +
ङः । निपातनात् साधुः ।) मधुमक्षिका ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, रघुः । ४ ।
६३ ।

सरटः

“भक्षापवर्जितेस्तेषां शिरोभिः प्रसृज्येर्महोम् ।
तस्मात् सरघायाभिः सचोद्गपटलेखि ॥”)

सरङ्गः, पुं (सरतीति । ख + अङ्गच् ।) चतुष्पात् ।
पक्षी । इति संज्ञितसारोणादितः ॥

सरजं, कौ, (सरान् जायते इति । जन + डः ।)
नवनीतम् । ज्येष्ठवीनम् । इति हारावली ॥
(मलिनम् । यथा, भागवते । ३ । २३ । २३ ।

“सा तद्गन्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ।
सरजं विभ्रती वासो वेणीभूतान् खड्गं चान् ॥”)

सरजाः, [सु] स्त्री, (रजसा सद्यः वर्तमाना ।)
ऋतुमती स्त्री । तन्पण्यायः । मलिहा २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पङ्कजे, कौ । इति
काशिका । ५ । ४ । ७७ ॥)

सरट् पुं (सरतीति । ख गतौ + “सर्तेरटिः ।”
उणा० १ । १३३ । इति अटिः ।) वायुः ।
मेघः । इत्युणादिकोषः ॥ मधुमक्षिका । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादितः ॥ छकलायः ।
इत्यमरटीका ॥

सरटः, पुं, (सरतीति । ख गतौ + श्रकादित्वादट् ।)
छकलायः । इत्यमरः । २ । ५ । १२ । गिरगिट्
इति कौकलाय इति च भाषा । तत्पतनादि-
फलं यथा,—

“वज्राः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे ।
श्रीर्षि राजन्निश्वसतिर्भवे चैव यैर्वेद्युदयैः ॥
कणयोर्भूयस्यावाप्तिर्नैव योर्वेद्युदयैः ॥
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वृत्तिर्यमिष्टाभोजनम् ॥
कण्ठे चैव शिरोऽवाप्तिर्नैव योर्विभवे भवेत् ॥
घनलाभो बाहुभूते करयोर्धनद्वयः ॥
स्तनभूते च सौभाग्यं हृदि सौख्यविबुद्धम् ॥
एष्टे निर्जं मञ्जीलाभः पार्श्वयोर्वेद्युदयैः ॥
काटिहये वक्षलाभो मुखे ऋतुसमागमः ।

जङ्घे चार्धयो निर्जं गुदे रोगभय भवेत् ॥
जङ्घे च वाहनावाप्तिर्नैव योर्वेद्युदयैः ॥
वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमर्थं नियतं भवेत् ॥
वज्राः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च ।
अद्यासाच्च फलं चैव तद्देव प्रजायते ॥
वज्राः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् ।
निधनार्थाय भवति आधिपौड्याविपर्ययौ ॥

पतनानन्तरं चैव प्ररोहणं यदि जायते ।
पतने फलसुखं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
आरोहणं चोद्भवन्ति अघोवृत्तौ च पातनम् ।
भवेद्विषफलं तस्य तत्फलं जायते भुवम् ॥
सुष्टमात्रेण यः सद्यः सचलं जलमाविशेत् ।
पञ्चगव्यप्राशनं च कुश्यादिकं वलीकनम् ॥

वलीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः फलैः पूजकृष्णैः ॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चाशतं सपञ्चवम् ।
पञ्चदशकषायश्च निःस्त्रियावाहयेत्ततः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः किमालिखथा क्रमात् ।
ऋतुज्ञेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरः शुभः ॥
तिलैश्चोद्धतिभिर्हृमिमसोत्तरसङ्घकम् ॥”
वली यद्युद्योधिकः । ऋतुज्ञमन्त्राणां कामलः ।

सरमा

इति विदाकरः इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (वानः । इत्युणादिकोऽयमुज्ज्वलदन्तः । ४ । १०५ ॥)
 सरः, पु. (सरतीति + ख + अट् ।) वायुः ।
 मेघः । इत्युणादिकोऽयः ॥
 सरट्, पु. (ख + अट् ।) जललावः । इत्युणादि-
 कोऽयः ॥
 सरणं, स्त्री, (सरतीति । ख गतौ + "वृचइकस्व-
 लङ्म्यलृगधीति ।" ३ । २ । १५० । इति वृच् ।)
 लोहमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (ख + लृट् ।)
 गमनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३ । ५ ।
 "अज्ञानपचाच्च नृणां न प्रज्ञाः सरयौ समम् ॥")
 सरखा, स्त्री (सरतीति + ख + युच् ।) प्रसारणी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १५२ ॥ गन्धभादालि इति
 भाषा । चित्रता । इति शब्दमाला । तैडडी
 इति भाषा ॥ गमनकर्त्तरि, चि ॥
 सरणिः, स्त्री, (सरन्त्यनयेति । ख गतौ + "अर्नि-
 खृष्टधर्मोति ।" उणा० २ । १०३ । इति अनिः ।)
 पङ्क्तिः । पन्थाः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०१ ।
 "सरला सरणिं लक्ष्मा जीविनसृहया समम् ।
 गुह्यं तेन ततः सान्जनमोभोगा यगाह्यतः ॥")
 प्रसारणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 सरणी, स्त्री (सरणि + वा डीष् ।) पङ्क्तिः ।
 पन्थाः । इति मेदिनी ॥ प्रसारणी । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । २ । ४ । १५५ ॥
 सरखः, पु. (सरतीति । ख + "अखन् लृट्भृ-
 वृजः ।" उणा० १ । १२८ । इति अखन् ।)
 धूर्तः । सरटः । भृशमन्दः । इति मेदिनी ॥
 कातुकः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरख्यं, चि, (सरण + अच् ।) गन्धम् । गन्तव्यम् ।
 सरख्यशब्दान् व्यापयत्वेन नियन्त्रम् ॥
 सरख्युः, पु. (सरतीति । ख गतौ + "लृष्टुवचि-
 भ्योऽभ्युजागजक्त्वः ।" उणा० ३ । ८१ । इति
 अय्युच् ।) मेघः । वायुः । जलम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ वसन्तः । अग्निः । इत्युणादिकोऽयः ॥
 सरत्, स्त्री, (ख + श्रट् ।) स्त्रजम् । इति शब्द-
 माला । (गन्तरि, चि) ॥
 सरत्तिः, पु स्त्री, रत्तिः । इति केषितु ॥
 सरङ्गान्, [वृ] गौतमसुनिः । गौतमसुनिपुत्रः ।
 इति पुराणम् ॥ तालव्यश्रादिष्व ॥
 सरपत्निका, स्त्री, (सरपत्नं जलस्पृजमस्यस्या
 इति । ठन् । टाप् अत इत्वम् ।) पद्मम् ।
 पद्मपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सरमा, स्त्री, (रमया प्रोभया सह वर्त्तमाना ।)
 राजकीमेदः । सा च विभीषणपत्नी । (इयं
 लङ्कावासवसये सीतायाः प्रणयिनी आसीत् ।
 एतदृशान्तस्तु रामायणे लङ्काकाण्डे । ३३ ।
 ३४ । अध्याययोर्दृश्यः ॥) कुकुरी । देवशूनी ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११ ।
 "जनमेजय एवमुक्तो देवशून्या वरमवा भृश
 सम्भ्रान्तो विवशश्चासीत् ॥") कश्यपपत्नी-
 विशेषः । तदपत्यानि भ्रमरादयः । यथा, —

सरल

"गोलाङ्गलक्षकोरश्च चेत्पापत्वं तथैव च ।
 अपत्वं सरमायाश्च गणो वे भ्रमरादयः ॥"
 इति वज्रपुराणे काश्यपीयवर्णनामाध्यायः ॥
 सरयुः, पु (सरतीति । ख गतौ + "सर्त्त-
 रयुः ।" उणा० ३ । २२ । इति अयुः ।) वायुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 सरयुः, स्त्री, (सरतीति । ख गतौ + "सर्त्त-
 रयुः ।" उणा० ३ । २२ । इति अयुः ।
 "सर्त्तयुः ।" इति केषितु ।) नदीविशेषः ।
 इत्युणादिकोऽयः । अस्या जलगुणाः ।
 "सरयूसलिलं स्नातुं ननुपुष्टिप्रदायकम् ।"
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्या उत्पत्तिर्वैधा,—
 "एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
 अचन्वर्तीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
 तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
 ततोयं सप्रधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् ॥
 हेमाद्रिः कन्दरे सानौ सरस्वाश्च पृथक् पृथक् ।
 यतोयं सङ्गतं कुप्याङ्गं वा वडवसन्निधौ ।
 तेनाभूत् सरयून्मा नदी पुण्यतमा शुभा ॥"
 इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥
 सरलः, पु. (सरतीति । ख + "वृषादिभ्यश्चित् ।"
 उणा० १ । १०८ । इति कलच् । बाहुलकात् गुणः ।
 इत्यञ्जुलदन्तः ।) वृचविशेषः । (यथा, कुमारः ।
 १ । ६ ।
 "कपोलकण्ठः करिभिर्विनेतुं
 विचङ्कितानां सरलहमाणां ।
 यत्र सुतचौरतया प्रकृतः
 सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥")
 तत्पर्यायः । पीतयुः २ पूतिकाष्ठम् ३ । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६० ॥ धूपवृक्षकः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ पीतदारुः ५ भद्रदारुः ६ मनोज्ञः ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ पीतः ८ खिण्वदारुर्वज्रः ९
 खिण्वः १० मरिचपत्रकः ११ पीतवृक्षः १२
 सुरभिदारुः १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातत्वग्दोषश्रो-
 कण्ठनिव्रणनाशिलम् । कोष्ठशुद्धिदाढलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च भावप्रकाशे ।
 "सरलः पीतवृक्षः स्थातुं तथा सुरभिदारुकः ।
 सरलो मधुकफितः कटुपाकरसो लघुः ॥
 खिण्वोष्णः कर्णकण्ठाक्षीरोरगरोहरः स्मृतः ।
 कफानिलखट्यूलकामलाक्षिण्वापहः ॥"
 बुद्धः । अग्निः । इति धरणिः ॥
 सरलः, चि, (ख + कलच् । बाहुलकात् गुणः ।)
 उदारः । अवक्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ४ ।
 "आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाश्रयः ॥")
 सरलद्रवः, पु. (सरलस्य द्रवः ।) सरलवत्सरसः ।
 टारपीन इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रायसः २
 शीवासः ३ वृकधूपः ४ शीवेष्टः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । १२६ ॥ तैलपत्रौ ६ शीपिष्टः ७ । इति
 जटाधरः । शीवेष्टः ८ यासः ९ यासः १०

सरस्व

वृताङ्गयः ११ दध्याङ्गयः १२ क्षीराङ्गयः १३
 अवक्रः १४ क्षीरक्षीः १५ वायसः १६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्या गुणाः शीवेष्टश्चन्द्रः द्रव्यः ॥
 सरला, स्त्री (सरल + टाप् ।) त्रिपुटा । इत्य-
 मरः । १० । ११२० ॥ नदीमेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सरलाङ्गः, पु. (सरलः पीतवृक्षमस्य ।) शीवेष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सरथं, स्त्री, (सरं रागं व्यतीति । ये + डः ।)
 लक्ष्यम् । इत्यमरटीका । तालव्यश्रादिष्व ॥
 सरसं, स्त्री, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम् ।)
 सरोवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसयुक्ते, चि ।
 यथा,—
 "कविता कोमलवनिता आयाता सुखदायिका ।
 बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत् ॥"
 इत्युङ्गटः ॥
 सरसम्पत्, स्त्री, चिकण्टवृक्षः । तैकाटासिन् इति
 भाषा । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 "चिकण्टः पत्रगुप्त्रश्च पेषणः सरसम्पत् ॥"
 सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना ।) श्वेत-
 चित्रता । इत्यमरटीकायां रायसुङ्कटः ॥
 सरसिजं, स्त्री, (सरसि जायते इति । जन + डः ।
 सप्तम्या अयुक् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
 "सरसिजमनुविष्टं श्रैवेणेनापि रम्यं
 मलिनमपि हिमं शीलेष्य लक्ष्मी तनोति ।
 इयमधिकमनोहा वस्त्वनेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकतीनाम् ॥"
 सरोवरजाते, चि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 "अधस्तादगुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः
 स्त्रताः ॥")
 सरसी, स्त्री, (ख + असृन् । गौरादिलात् डीष् ।)
 सरोवरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा,
 रघुः । १ । ४३ ।
 "सरसीज्वरविन्दानां वोचिविचोभशीतलम् ।
 आमोदसपञ्चिन्नान्तो खनिश्चासानुकारिणम् ॥")
 सरसीकः, पु. (सरस्यां जायते शब्दादयते इति ।
 के + कः ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सरसीरुद्धं, स्त्री, (सरस्यां रोहतीति । रुह +
 कः ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । ८ । २ ।
 "तामजुवर सरसीरुद्धोचन या तव हरति
 विषादम् ॥")
 सरस्वती, स्त्री, (सरो नीरं तद्वत् रसो वास्वस्या
 इति । सरस् + मतुप् । मस्य वः । तलौ मत्वर्थे
 इति भवत्वाद्न पदकार्थम् ।) नदी । (यथा,
 महाभारते । १ । २१४ । ३ ।
 "ते तथा तेष्व सा वीरेः पतिभिः सह पञ्चभिः
 नभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥")
 नागी । (यथा, रघुः । १५ । ४६ ।
 "उच्चचार पुरस्तस्य गङ्गस्था सरस्वती ॥")
 क्षीरद्रवम् । गौः । नदीमेदः । मनुपत्नी । इति

सरस्व

चन्द्रपञ्चमि मारोचो ददौ वाक्पतये सुदा ।
 भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदिरकाग्रमे ॥
 आसीत्ताय जरत्कारुददौ चोरोदमन्निधौ ।
 विभाणको ददौ मेरौ ऋष्यशृङ्गाय धीमते ॥
 शिवः कणादमुनये गीतमाय ददौ सुदा ।
 सूर्यश्च याज्ञवल्क्याय तथा कात्यायनाय च ॥
 शेषः पाणिनये चैव भरद्वाजाय धीमते ।
 ददौ शाकटायनाय सुतले वलिससदि ।
 चतुलचनपनैव मन्त्रः सिद्धो भवेन्नृणाम् ।
 यदि स्थानं सिद्धमन्योऽपि दृष्टव्यतिसमो भवेत् ॥
 कवचं शृङ्ख विप्रैश्च यद्वत् विधिना पुरा ।
 विश्वश्रेष्ठ विश्वजयं भृगवे गन्धमादने ॥
 भृगुशेषाच ।
 ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानविशारद ।
 सर्वं च सर्वजनक सर्वेश सर्वपूजित ॥
 सरस्वत्याश्च कवचं नृहि विश्वजयं प्रभोः
 अथातयाममन्त्राणां सन्तुष्टयुतं परम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 शृङ्ख तस्य प्रवक्ष्यामि कवचं सर्वकामदम् ।
 श्रुतिसारं श्रुतिमुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥
 उक्तं ब्रह्मणे गोलोके भद्रं वृन्दावने वने ।
 राक्षस्यरेण विभुना राक्षे च राक्षसमण्डले ॥
 रुतौवगोपनीयश्च कण्ठद्वयपरं वरम् ।
 अयुताहुतमन्त्राणां सन्तुष्टैश्च समन्वितम् ॥
 यद्वृत्ता पठनादत्राप्तं बुद्धिमात्रं दृष्टव्यतः ।
 यद्वृत्ता भगवान् शुक्रः सर्वदेवेषु पूजितः ॥
 पठनाद्वारणाह्वानौ कवीन्द्रो वात्मिको सुविः ।
 नाथस्तुवो मनुष्ये यद्वृत्ता सर्वपूजितः ॥
 कणादो गोतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
 गत्यक्षकारं यद्वृत्ता दत्तः कात्यायनः खयम् ॥
 धृत्वा वेदविभागश्च पुराणान्यखिलानि च ।
 चकार लीलामात्रेण कण्वेऽप्ययः खयम् ॥
 शातातपश्च सर्वतो वशिष्ठश्च पराशरः ।
 यद्वृत्ता पठनादप्ययं याज्ञवल्क्याश्चकार सः ॥
 ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चासीको देवकण्ठया ।
 जैगीवयो याज्ञजिह्वं यद्वृत्ता सर्वपूजितः ॥
 कवचस्थास्य विप्रैश्च ऋषिरेव प्रजापतिः ।
 सूर्यं कृत्स्नं दृष्ट्वा देवो राक्षस्यः प्रभुः ॥
 सर्वतत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ।
 कविनासु च सर्वान् विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
 श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मे पातु सर्वतः ।
 श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्वदावतु ॥
 ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रं पातु निरन्तरम् ।
 ॐ श्रीं ह्रीं भारत्यै स्वाहा नम्रशुभं सदावतु ।
 ॐ ह्रीं वाग्वादिभ्यै स्वाहा नासां मे सर्वतो-
 १७तु ॥
 ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदावतु ।
 ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्म्यै स्वाहेति दन्तपत्तिं सदावतु ।
 ऐभिर्द्व्यैकाक्षरो मनो मम कण्ठं सदावतु ॥
 ॐ श्रीं ह्रीं पातु मे श्रोत्रां स्तब्धं मे श्रीं सदा-
 वतु ।
 ॐ वाग्धिष्ठातृदेव्यै स्वाहा सर्वं सदावतु ॥

सरस्व

ॐ सर्वकण्ठवासिभ्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु ।
 ॐ सर्वजिह्वावासिभ्यै स्वाहा सिन्धुशि रक्षतु ॥
 ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लौं सरस्वत्यै बुधजन्यै स्वाहा ।
 सततं मन्त्रराजोऽयं दक्षिण्यै मा सदावतु ॥
 ऐं ह्रीं श्रीं चक्रजरो मनो नेत्रैर्वा सर्वदावतु ॥
 ॐ ऐं कविजिह्वावासिभ्यै स्वाहा मां वास्ये-
 १७तु ॥
 सद्दक्षिणायै स्वाहा च वायव्ये मां सदावतु ।
 ॐ गद्यपद्यवासिभ्यै स्वाहा मासुत्तरेऽवतु ॥
 ऐं सर्वप्रास्तावासिभ्यै स्वाहेत्यादि सदावतु ।
 ॐ ह्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्द्ध्वं सदावतु ॥
 ऐं ह्रीं पुस्तकवासिभ्यै स्वाहाधो मां सदावतु ।
 ॐ गन्धर्वीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु ॥
 इति ते कथितं विप्रं सर्वमन्त्रोपविग्रहम् ।
 इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपिणम् ॥
 पुरा श्रुतं धर्मवक्त्रात् पश्यते गन्धमादने ।
 तव स्नेहाक्षयात्प्राप्तं प्रवक्तव्यं न कस्यचित् ॥
 गुरुमभ्यर्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनेः ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवचं धारयेत् सुधीः ॥
 पञ्चलज्जपनेन विद्वत् कवचं भवेत् ।
 यदि स्थानं निहकवचो दृष्टव्यतिसमो भवेत् ॥
 महावागी मवीन्द्रश्च जैलोकविजयी भवेत् ।
 प्रकीर्ति सर्वं जेतुश्च कवचस्य प्रसादतः ॥
 इदं च काव्यशास्त्रोक्तं कवचं कथितं सुने ।
 स्तोत्रं पुजाविधानश्च ध्यानश्च चन्दनं तथा ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसिद्धे सरस्वतीकवचम् ।
 ४।५६—६१-४ ॥
 श्रीगारायण उवाच ।
 “वाग्देवतायाः स्तवनं श्रुत्वा सर्वकामदम् ।
 महासुनिर्वाणवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥
 गुरुशपाश्च स सुनिर्हृतविद्यां बभूव ह ।
 तदा जगाम दुःखार्तो रविस्थानश्च पुण्यदम् ॥
 स प्राप तपसा सूर्यं लोकान्ते दृष्टिगोचरे ।
 तुष्टाव सूर्यं श्रेणिकं करोद च सुहृन्मुहुः ॥
 सूर्यस्त्वं पाठयामास वेदवेदाङ्गमीश्वरः ।
 उवाच स्तुहि वाग्देवीं भक्त्या च स्तुतिहेतवे ।
 तमित्युक्ता दीननाथोऽप्यन्तर्हानं चकार सः ।
 सुनि, क्षात्वा च तुष्टाव भक्तिनन्मात्मकन्वरः ॥
 याज्ञवल्क्य उवाच ॥
 कृपां कुरु जगन्मातमामेव हततेजसम् ।
 गुरुशपात् नष्टस्त्विति विद्याहीनश्च दुःखितम् ॥
 ज्ञानं देहि स्त्विति देहि विद्यां विद्याधिदेवते ।
 प्रतिष्ठां कविनां देहि शक्तिं शिष्यप्रबोधिकाम् ॥
 गत्यक्तुलप्रकृतिश्च सन्निध्यं सुप्रतिष्ठितम् ।
 प्रतिभां सनसभायाश्च विचारजसतां शुभाम् ॥
 सुप्तं सर्वं देवदोषात् दूरीभूतं पुनः पुनः ।
 यथाङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः ॥
 ब्रह्मरूपया परमा व्योतीरूपा सनातनी ।
 सर्वविद्याधिदेवी या तस्यै वास्ये नमो नमः ॥
 यया विना जगत् सर्वं शून्यव्यवस्थितं परम् ।
 ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नमः ॥
 यया विना जगत् सर्वं शून्यमुत्पन्नं सदा ।

सरस्व

वाग्धिष्ठातृदेवी या तस्यै निवर्त नमो नमः ॥
 हिमचन्दनकुन्दैर्गुणसुहायोजसतिभा ।
 वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः ॥
 विमर्गाविन्दमाजसु यदधिष्ठानमेव च ।
 तदधिष्ठातृदेवी या तस्यै वास्ये नमो नमः ॥
 यया विना च सख्यावान् संस्थां कर्तुं न शक्यते ।
 कालसंस्थास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
 यास्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठातृ-
 देवता ।
 भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥
 स्तुतिश्रुतिज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ।
 प्रतिभाकल्पनाशक्त्या च तस्यै नमो नमः ॥
 मनकुमारो ब्रह्माणां ज्ञानं पप्रच्छ यच्च वै ।
 बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुमचमः ॥
 तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ।
 उवाच सततं स्तौहि वाग्योमिति प्रजापते ॥
 स च तुष्टाव त्वं ब्रह्मा चात्रया परमात्मनः ।
 चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तसूक्तमम् ॥
 यदाप्यनन्तं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुन्धरा ।
 बभूव स्वकवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्तुमचमः ॥
 तदा त्वं स च तुष्टाव संनक्तः कष्टप्राज्ञया ।
 ततश्चकार सिद्धान्तं निर्मलं भ्रमभञ्जनम् ॥
 यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकीं वदा ।
 भौगीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम् ॥
 तदा चकार सिद्धान्तं लङ्घरेण सुनीश्वरः ।
 स प्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमार्थस्योपशमकम् ॥
 पुराणसूत्रं श्रुत्वा स यासः कृष्णकलोद्भवः ।
 त्वं सिधेव च दधौ च श्रुतवर्षेण पुष्करे ॥
 तदा त्वतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
 तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार सः ॥
 तदा महेन्द्रः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं शिवाशिवम् ।
 कथं त्वामेव संनिवृत्तं तस्यै ज्ञानं ददौ विभुः ॥
 पप्रच्छ शब्दशास्त्रश्च महेन्द्रश्च दृष्टव्यतम् ।
 दिव्यं वर्षेहस्यश्च स त्वं दधौ च पुष्करे ॥
 तदा त्वतो वरं प्राप्य दिव्यं वर्षेहस्यकम् ।
 उवाच शब्दशास्त्रश्च तदर्थं सुरेश्वरम् ॥
 अध्यापिताश्च ये शिष्या येरधीतं सुनीश्वरः ।
 ते च त्वं परिसन्निवृत्तं प्रवर्तन्ते सुरेश्वरि ॥
 त्वं संस्तुता पूजिता च सुनीश्वरशुमानवेः ।
 देवैर्नेत्रे सुरेश्वापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥
 जडोभूतः सहस्राक्षः पञ्चवक्त्रस्तुर्मुखः ।
 यां स्तोतुं किमर्थं स्तामि त्वामेकास्तेन मानवः ॥
 इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्याश्च भक्तिनन्मात्मकन्वरः ।
 प्रणमाम निराहारो बरोद च सुहृन्मुहुः ॥
 तदा व्योमिः स्वरूपा सा तेनाड्यापुवाच तम् ।
 सुकवीन्द्रो भवेत्युक्त्वा वैकुण्ठश्च जगाम स ॥
 याज्ञवल्क्योक्तं वाग्योक्तं यः संयतः पठेत् ।
 सुकवीन्द्रो महावागी दृष्टव्यतिसमो भवेत् ॥
 महासूर्यश्च दुर्मैधा वर्धमेकं वदा जपेत् ।
 स प्रकृतश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्भुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसिद्धे सरस्वत्युपाख्यानम् ॥
 ५।१—३५ ॥

सरस्व

अपि च । “संवत्सरप्रदीपे ।
‘पञ्चस्था पूजयेत्तन्मूर्तिं पुण्यधृष्टान्नवारिभिः ।
मन्त्राधारं लेखनीं च पूजयेन्न लिखिततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमीया श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूज्याहं एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥
सारस्वत इत्युपादानात् श्रियः सरस्वत्याः ।
तथा च व्याहृतिः ।

‘लक्ष्मीसरस्वतीधीचित्रवर्गसम्यद्भिभूतिशोभासु ।
उपकरणवैश्वर्यचनाविधासु च शीरिति प्रथिता ॥
तथा शोक्तं गां दद्याद्विद्यादौ नानार्थशब्दस्यापि
प्रसिद्धार्थत्वेन अवधारः । विपरीतार्थग्राहक-
वाक्यशेषसत्त्व तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च अवहृष्यते
सर्वदा नानार्थानां अवधारस्तु श्लेषकाव्यादा-
विति ।

‘तत्तुल्यशृङ्गलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निपस्या सितान्जि ।
निजकरकमलोदल्लेखनीपुस्तकक्रीः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥’
इति शारदोक्तं ध्यायेत् ॥

पान्थादिभिः पूजयित्वा ।
‘भद्रकाव्यो नमो नित्य सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानभ्य एव च स्वाहा ॥
इति ब्रह्मपुराणोयेन विः पूजयेत् ॥
मन्त्रयुक्ते ।

‘बन्धुजीवश्च श्रेष्ठश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥
सरस्वतीं संपूज्य ।
‘यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वा परित्यज्य सन्निहन्तया भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सत्याणि ब्रह्मगीतादिकश्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्नैवा धरा पृथ्वीरौ तृतिः प्रभा हृति ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मा सरस्वति ॥
इति मत्स्यपुराणोयेः प्रार्थयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती-
मन्त्रादि ।

“अद्विष्टरुणसंहो द्वावादिनिष्ठयम् ।
सरस्वत्या दृष्टार्णोऽयं वागैश्वर्यफलप्रदः ॥”
मन्त्रो यथा । वद वद वाग्वादिनि वद्विषयमेति
दृष्टाचरः । तथा निवन्ते ।

‘सुवनेश्वरीसंपुटोऽयं महासारस्वतप्रदः ॥ * ॥
अस्य यन्त्रम् ।

“योगेन्द्री रचनार्थकर्मिकमर्चा हन्तेः स्फुरत्-
केशरं
पञ्चान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्णादिवर्गं क्रमात् ।
आसाख्यश्रिध्रु लाल्लाङ्गलिधुषा चौगी-
प्रेरणादृतं
यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिकां
देवताम् ॥”

गौतमीये ।
“कथंकायां प्रेतबीजं विधना विलिखेत् गुरुः ।
ततः षोडशकेशरेण विलिखेत् षोडश खरान् ॥
तथाष्टदलमध्ये च वर्गादकं यथाविधि ।

सरस्व

कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गाः स्युर्मातृकोदिताः ॥
यादिवान्ताः प्रादिहान्ता ङ-जमौशे प्रवि-
न्यसेन् ।

चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वंठं विट्चु च ॥ * ॥
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्वादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय केशरेण मध्ये च पीठशक्तीन्वेसेत् ।
यथा, ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
ॐ प्रभायै नमः । ॐ विद्यायै नमः । ॐ धियै
नमः । ॐ हृत्वे नमः । ॐ स्तुत्यै नमः । ॐ
बुद्धे नमः । ॐ विद्येश्वर्यै नमः । मध्ये तदुपरि
ॐ पद्मासनाय नमः । प्रणवादिनमोऽन्तेन
पूजयेत् । तथा च सारदान्तिके ।

“आधारशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्चयेत् ।
मेधाप्रज्ञाप्रभाविद्याधीष्टतिष्ठतिबुद्धयः ॥

विद्येश्वरी च सम्प्लोता ताराद्या नव शक्तयः ।
वर्णाङ्गनासर्गं दद्यात् शक्तिं सत्त्वेन कल्पयेत् ॥”
ततः ऋत्यादिन्याच । तद्वयथा । शिरसि ॐ
कल्पयत्ये नमः । मायापुटितचेत् ॐ उहस्य-
तये नमः । मुखे विराट्कन्द्ये नमः ।
हृदि वागीश्वर्यै देवतायै नमः ॥ * ॥ अत्र
मन्त्रन्याचः । शिरसि व नमः । अवनयोद नमः
व नमः । चतुर्भुजै नमः वां नमः । नासि-
कदोर्वा नमः दिं नमः । वदने निं नमः ।
लिङ्गे ङां नमः । गुह्ये ङां नमः ॥ * ॥
ततो मातृकायाः कराङ्गन्यासं कृत्वा ध्यायेत् ।
तथा च निवन्ते ।

“शिरःश्रवणदृष्टानासवदन्त्युद्वेज्जिमान् ।
नस्य वर्गात् षडङ्गानि मातृकाङ्गानि कल्प-
येत् ॥”

ततो ध्यानम् ।
“तत्तुल्यशृङ्गलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निपस्या सितान्जि ।
निजकरकमलोदल्लेखनीपुस्तकक्रीः
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शृङ्गस्थापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजां कृत्वा केशरेण मध्ये दिक्षु च
मेधादिपीठमन्त्रान्तं संपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गलिदानपठेन कर्म विधाय आव-
रणपूजां कुर्यात् । अग्निकोशे अं कं खं गं घं
ङं आ हृदयाय नमः । एवं नैर्हते इं चं छं जं
झं ञं ईं शिरसे स्वाहा । वायुकोशे उं टं ठं
डं ङं ऊं शिखायै वषट् । ईशानं यं तं थं
दं धं नं रं कवचाय हुं । मध्ये को पं फं वं
भं मं औं नेत्रवाय वौषट् । दिक्षु अं यं रं लं
वं शं षं सं हं लं च अः करतलपृष्ठाभ्यां
अस्त्राय फट् । ततः पञ्चस्र पूज्यादिषु ॐ योगायै
नमः । ॐ सत्यायै नमः । ॐ विमलायै नमः ।
ॐ ज्ञानायै नमः । ॐ बुद्धे नमः । ॐ स्तुत्यै
नमः । ॐ मेधायै नमः । ॐ प्रज्ञायै नमः ।
द्वयादिषु । ब्राह्मणाया मातरः पूज्याः प्रणवादि-
नमोऽन्तिकाः । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च
पूजयेत् । ततो धूपादिविषयान्तां कर्म समा-

सरस्व

पथेन ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः ।
तथा च ।

“दशलक्षं जपेन्मन्त्रं दृष्टांशं जुहुयात्ततः ।
पुण्डरीकैः पथोऽन्तैस्तैस्तैस्त्रिंशद्वारान्तिः ॥”
इति ॥ * ॥

मन्त्रान्तरम् ।
“हृदयान्ते भगवति वष्टाष्टवर्गं ततः ।
वाग्देवि वद्विज्ञायां वाग्भवाद्यं सचचरेत् ॥”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्वादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय केशरेण मध्ये च पूज्यादिमेधादि-
पीठशक्तीः पीठमनुच न्यसेत् । ततः पूज्यादि-
मन्त्रादिन्यासं कृत्वा कराङ्गन्यासो कुर्यात् । तद-
वयथा । ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । नमस्तर्जनीभ्यां
खाद्या । भगवति मन्त्रमाभ्यां वषट् । वट वट
अनामिकाभ्यां हुं । वाग्देवि कनिष्ठाभ्यां
वौषट् । स्वाहा करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं
हृदयादिषु । तथा च निवन्ते ।

“मनोः वड्भिः पदेः कुप्यात् जातिशुक्तं वड-
ङ्गकम् ॥ * ॥

ततो ध्यानम् ।
“शुभा स्तुत्यै विषेपमात्यवसनां श्रीतां मुखको-
न्तला
यास्त्रामचगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याच्च हस्ता-
मूर्जे ।

विश्रामा कमलासनं कुचनतां वाग्देवता
सक्तितां
वन्दे वाग्भवावप्रां जिनवनां सौभाग्यसम्पत्-
करीम् ॥”

एव ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शृङ्गस्थापनं कुर्यात् ।
ततः पूज्यादिमेधाया पूजयेत् । किन्त्वङ्गमन्त्रे
विशेषः । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः । तथा च ।
“हृदियाधी जपेन्मन्त्रं वसुलक्षमन्यधीः ।
दृष्टांशं जुहुयादन्ते तिलोराव्यपरिहृतेः ॥
तारो मायाधरो विन्दुः शक्तिस्तारः सरस्वती ।
देवतो नमोऽन्तको मन्त्रं प्रोक्त एकादशा-
चरः ॥ * ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः । प्रातः कृत्वादिपूज्यान्त-
पीठमन्त्रान्तं विन्यस्य पूज्यान्तं ऋत्यादिन्यासं
कुर्यात् । ततो मन्त्रन्याचः । ॐ नमो ब्रह्म-
रन्वे । हुं नमो भूमयै । ऐं नमः हुं नम-
स्तुभ्योः । ॐ नमः सं नमः कार्योः । रं नमः
खं नमो नासिकयोः । लें नमो मुखे । नं नमो
लिङ्गे । मं नमो गुह्ये । ततः कराङ्गन्यासौ ।
ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ऐं तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
द्वयादि । एवं हृदयादिषु । तथा च निवन्ते ।
“मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मन्त्री वाग्भवेनाङ्गकल्पना ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

ततो ध्यानम् ।
“वागीं पूज्यनिशाकरोऽङ्गुलसुखीं कपूरकन्द-
प्रभा-
चन्द्राङ्गकितमसकां निजकरैः संविमन्तो-
भारान् ।

सरस्व

वीणामन्त्रगुणं सुधाद्राजलस विद्यां तुङ्गकर्त्री
त्रिधोरामरये विमृषितस्तु हंसधिरूपं भजे ॥”

गवं ध्यात्वा मानसैः सपृच्छ श्रद्धायापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजा विधाय केशरैः मध्ये च प्रक्षोक्त-
पीठशक्तौः पीठमनुष्य यजेत् । ततः पुनर्ध्यात्वा
आवाहनादि पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं कर्म
समाप्य आवरणपूर्णां कुर्यात् । देवा दक्षिणे
ॐ संस्तुताये वाङ्मये नमः । वामे ॐ प्राज्ञ-
ताये वाङ्मये नमः । ततः केशरैः अग्नि-
कोषे ऐ हृदयाय नमः । नैर्ऋते ऐ शिरसि
स्वाहा । वायवे ऐ शिखायै वषट् । ईशाने
ऐ कवचाय हुं । मध्ये ऐ नेत्रत्रयाय वौषट् ।
टिक्तु ऐ अन्धाय फट् । ततः पूर्वादिपद्मे ॐ
प्रज्ञायै नमः एवं मेधायै शुभे शक्तौ स्त्रुये
वागीश्वर्ये मन्त्रे स्त्रुये । ततः पञ्चामिषु
ब्राह्मणाद्याः पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

“देवा दक्षिणतः पूज्या सन्तुता वाङ्मयी शुभा ।
प्राज्ञता वाङ्मयी पूज्या वामतः सन्तुता शुभा ॥
इष्टा पूर्ववद्गङ्गा प्रज्ञायाः पूजयेत् पुनः ।
प्रज्ञा मेधा श्रुति, शक्ति, स्त्रुतिस्त्रीग्रीवरौ
मनिः ।

स्त्रुतिस्त्रुति समाख्याता ब्राह्मणाद्यास्तदन्त-
रम् ॥”

तद्द्विहरिन्द्रादीन् वचादींश्च पूजयेत् । ततो
धर्मादिविधर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अथ
पुरश्चर्यं द्वादशलक्षणपः । तथा च ।

“जपेत् द्वादशलक्षानि तत्सहस्रं सिताम्बुजे ।
नामकम्पकपुष्पैर्वा जुहुयात् साधकोत्तमः ॥” * ॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।

‘वाचस्यतेऽन्वते भूयः जुवभूरिति कीर्त्तयेत् ।
वागाद्यो मयुराख्यातो वरसंख्याचरोऽपरः ॥”
अथ पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु ऐ
अङ्गुष्ठभ्यां नमः । वाचस्यते तर्जनीभ्या
स्वाहा । अन्वते मध्यमाभ्यां वषट् । जुव
अनामिकाभ्यां हुं । मूः कनिष्ठाभ्यां फट् ।
एव हृदयादिषु । तथा च निबन्धे ।

“जुष्याद्गङ्गा विधिवत् वागाद्यैः पञ्चभिः पदैः ॥”
ध्यानम् ।

“आसीना कमले करैर्जपवटीं पञ्चदशं पुस्तकं
विभाषा तस्यैव वस्तुसङ्गुता सुतोक्तमुद्रप्रभा ।
भाषोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ताभव-
द्भूतये

भूयाद्गङ्गाधिदेवता सुविगणैरासिधमाना-
निशम् ॥”

एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अथ
पुरश्चर्यमेकादशलक्षणपः । तथा च ।

“वज्रलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयाद्दृष्टेः ॥” * ॥
मन्त्रान्तरं शारदायाम् ।

“तोयस्यं श्रयनं विष्णोः सकेवलचतुर्मुखम् ।
अर्च्यं श्रेष्ठतुल्यं वज्रिर्विष्णुमयामुमान् भृशः ।

सक्तानि चौरिणी बीजानि सङ्गि, सारस्वता-
धिनाम् ॥”

सरस्व

तोयं वकारः विष्णोः श्रयनमाकारः केवलेन
आकारारहितेन ककारेण सहितः तेन वागिति
सिद्धं वागभवमित्यर्थः । केचित्तु लक्षितलक्षणा-
भयादेव वदन्ति आकारयुक्तो वकारः के-
सक्तके वलते केवलोऽनुसारः तदनुक्तेन कका-
रेण सह वलते तेन कामिति । तन्न । निरूप-
लक्षणायाः शक्तितुल्यत्वात् । वाक् वागभव
इति पर्यायः । वस्तुतस्तु ऐं कं खोम् ।

“द्वादशश्ररसुहृत् विन्दनाद्विभूषितम् ।
विन्दनादसमायुक्तं वज्रबीजं सतुहरेत् ॥
षष्ठश्ररसमायुक्तं द्वितीयं बीजसुहरेत् ।
चन्द्रबीजं सतुहृत् वरुणं योजयेत्ततः ।
त्रयोदशश्ररारूपं विन्दनाद्विभूषितम् ॥”

इति विश्वसारवचनात् वागभववीजमेव । अथ
पूजादिकं पूर्ववत् । कराङ्गन्यासस्तु द्विरुक्ते
स्त्रुतिस्त्रुतिविधेयः । तथा च निबन्धे ।

“अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्रो द्विरुक्तेर्कारितसंयुतैः ॥”
ध्यानम् ।

“सुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलाजङ्गनां
वाहभिः स्त्रे-
यांस्त्रां वर्णाचमालां मणिमयकलसं पुस्तक-
स्रोतहन्तीम् ।

आपीनोक्तुङ्गवचोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशं
वाचामौङ्गि चिराय विभुवननिमितां पुष्करीके
निषस्याम् ॥”

एवं ध्यात्वा पूर्ववत् पूजादिकं कुर्यात् । अथ
पुरश्चर्यं त्रिलक्षणपः । तथा च ।

“त्रिलक्षं प्रजपेन्मन्त्रं जुहुयादद्वादशांशतः ।
पायसेराज्यसंस्तेः संस्तेः हयवाहने ॥” * ॥

अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्राः । मन्त्रदेवका-
शिकायाम् । स च प्रणवचक्षुःसा संपुटित-
हकारसकारौकारविन्दयुक्तः सरस्वती डेऽन्ता
नतिश्च । अथ पूजा । प्रातःकालादिपीठमन्त्रं
विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि कल्प-
क्षपत्रे नमः । मुखे लघुपुष्कन्त्रे नमः । हृदि
पारिजातसरस्वत्यै देवताते नमः । ततो माट-
कोत्तकराङ्गन्यासो कुर्यात् । ऋद्धिं भूमध्वनेज-
कर्षनासापुटदयजिह्वालिङ्गपायुष्य एकादशा-
चरन्यासः । ततो ह्रस्वां अङ्गुष्ठभ्यां नम इत्या-
दिना कराङ्गन्यासो कुर्यात् । अन्यत् सर्वं पूर्व-
वत् । दक्षिणास्तर्जनीसंहितायाम् ।

“सम्यग्गङ्गाधारेणा वागभवं बीजमालिखितुं ।
तारेण परया देवि संपुटीकृत्य मन्त्रवितुं ।
सरस्वत्यै हृदमोऽयं वज्रायाम् मयुरीरितः ॥”
तथा च प्रपञ्चारे ।

“आद्यान्तप्रणवशक्तिमध्यसंख्या
वाक् भूयो भवति च सरस्वती डेऽन्ता ।
नखन्तो मयुरयमीशसंख्यावर्णः
संप्रोक्तो भजमानः पारिजातः ॥
दक्षिणास्तर्जनीसंहिः प्रोक्तो गावन्तो ऋन्द्
इरितम् ।

सरस्व

पारिजातेश्वरी वागी देवता परिकीर्त्तता ॥
हृतीयश्च द्वितीयश्च बीजशक्तौ च तारकम् ।
कीलकं परमेशानि महासारस्वतप्रदम् ॥
षड्दीर्घश्ररसंभिनवीनेनाङ्गानि विन्यसेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“ह्रस्वारूपा हरहस्वितहारन्दुकुन्दावदाता
वागी मन्दस्विततरसुखी मौलिवह्नेश्वरखा ।
विद्यावीणान्तमयघटाक्षरजा दीपहस्ता
शुभाजस्या भवदभिमतप्राप्तये भारती ख्यात् ॥”

अथ पूजादिकं प्रक्षोक्तैकादशाक्षरीवत् । पुर-
श्चर्यम् द्वादशलक्षणपः । सितपद्मेनागचम्पकैर्वा
जुहुयाद्द्वादशश्ररसहस्रमिति । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
नदीविशेषस्य पर्यायः । जलसमुद्भवा २ वाक्-
प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाग्रणीः ६
प्रयोगिनीता ७ वागी ८ विशाला ९ कुटिला
१० । तन्त्रलगुणाः । स्नातुलम् । पूतलम् । सर्व-
रुजापहलम् । रच्यलम् । दीपनलम् । पथ्यलम् ।

देहकान्तिकारलम् । लघुलक्ष । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ सा तु देशभेदे सप्तनाम्नी यथा ।
पुष्करे पितामहयज्ञे आहूता सुप्रभा १ नैमि-
वारयज्ञे सचयज्ञि निर्मलविभिराहूता काञ्चनाक्षी
२ गयदेशे गयराजयज्ञे आहूता विशाला ३
उत्तरकोशयज्ञे औद्दालकसुनियज्ञे समा-
हूता मनोरमा ४ ऋषभदीपे क्रुञ्चयज्ञे क्रुञ्चराज-
यज्ञे समाहूता ओषधवती ५ गङ्गादारे दच-
प्रजापतिवज्ञे समाहूता सुरेणुः ६ हिमालय-
पर्वते ब्रह्मणः पुनर्वसु समाहूता विमलीदा ७ ।
तत्र सप्तसरस्वत्यः समागताः । अतएव तत्
तीर्थं सप्तसरस्वतनाम्ना ख्यातम् । इति महा-
भारते श्रुत्यप्यं ॥ * ॥

तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपत्नीत्वकारणश्च यथा,—
नारायण उवाच

“सरस्वती सा वैकुण्ठे खयं नारायणान्तिके ।
गङ्गाशपेन कनया कलहाङ्गारते वरित् ॥
पुण्यदा पुण्यजननी पुण्यतीर्थसंस्कारिणी ।
पुण्यवर्द्धिनिषेधा च स्थितिः पुण्यवतां सुने ॥
तपस्विनां तपोरूपा तपस्साक्षररूपिणी ।
क्षतपापैश्चाद्याय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥
ज्ञाने सरस्वतीतांये समं यैर्भाववैर्भुवि ।
तेषां स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिरं हरिसंवदि ॥
भारते क्षतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया ।
सुश्रुते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं वसेच्चिरम् ॥
चातुर्मास्यां यौगैमास्यामचयायां दिनचये ।
अतीपाते च षड्विंशत्यस्त्रिंशत् पुण्यदिनेऽपि च ॥
आद्युषङ्गण यः स्नाति शैलया अह्वयापि वा ।
सारूप्य लभते नूनं वैकुण्ठे स हरैरपि ॥
सरस्वतीमनुं तत्र मासमेकश्च यो जपेत् ।
महापुरुषः कवीन्द्रश्च स भवेन्नात्र संशयः ॥
निबं सरस्वतीतोये यः स्नाति सुखेवन्नरः ।
न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानवः ॥
इत्येवं कथितं किञ्चित् भारतीयगुणकीर्त्तनम् ।
सुखं पुण्यं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ * ॥

सरस्व

नारद उवाच ।

कथं सरस्वतीं देवीं गङ्गाशपेन भारते ।
कलय कलहेनैव बभूव पुण्यदा सरित् ॥

नारायण उवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि कथाभिरां पुरातनीम् ।
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
जम्भीः सरस्वती गङ्गा तिष्ठो भार्या हरिप्रिय ।
प्रमुखा नमोऽस्तिष्ठन्ति सन्ततं हरिसन्निधौ ॥
चकार सेकदा गङ्गा विष्णोर्मुखविरीक्षणम् ॥
संक्षिता च सकाशा च सकटाक्षं पुनः पुनः ।
विमुक्तहान तद्वत् निरीक्ष्य च कथं सुदा ।
क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा जम्भीर्नैव सरस्वती ॥
बोधयामास तां पद्मा सत्त्वरूपा च संक्षिता ।
क्रोधाविष्टा च सा वागी न च शान्ता बभूव ह ॥
उवाच गङ्गा भर्तारं रक्तास्त्रा रक्तलोचना ।
कम्पिता कोपवेगेन शयन्प्रस्फुरिताधरा ॥

सरस्वतुवाच ।

सर्वत्र समताडुडिः सङ्कर्तुः कामिनीं प्रति ।
धर्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर ।
कमलायाश्च तत्सुखं न च किञ्चित्प्रिय प्रभो ॥
गङ्गायाः पद्मया सार्द्धं प्रीतिश्चास्ति सुवन्मता ।
क्षमां चकार तेनैव विपरीतं हरिप्रिया ॥
किं जीवनेन तेनैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम् ।
निष्कलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
त्वा सर्वज्ञं सत्त्वरूपं वे वदन्ति मनोविधः ।
ते च श्रुत्वा न वेदज्ञानं जानन्ति मतिं तव ॥
सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपयन्तुताम् ।
मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिः सभाम् ॥
गते नारायणे गङ्गातुवाच निर्भयं रुषा ।
वागधिताददेवो सा वाक्यं श्रवणमुत्क्रमत् ॥
हे निर्लज्जे हे सकामेक्षामिगर्वं करोषि किम् ।
अधिकं क्षामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥
मानचूर्णं करिष्यामि तवाद्य हरिसन्निधौ ।
किं करिष्यति ते कान्तो ममेव कान्तधर्मे ॥
इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता ।
वारयामास तां पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
शशाप वागी तां पद्मां महाकोपवती सती ।
वृक्षरूपा सरिरूपा भविष्यति न संशयः ॥
अत्युन्नताश्च तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा ।
उवाच गङ्गा तां देवीं पद्माश्च रक्तलोचना ॥

गङ्गोवाच ।

त्वमुत्तुल्ल महेष्वाय पद्मे किं मे करिष्यति ।
वागदुष्टा वागधिताजी देवीयं कलहप्रिया ॥
रथे वसुक्ता सा देवी वाक्ये शशापं ददाविति ।
सरित्सत्त्वरूपा भवतु सा या त्वाश्च शशाप ह ॥
अधोमर्त्यं सा प्रयातु सन्ति यजैव पापिनः ।
कजौ तेषाश्च पापाग्रं लभिष्यति न संशयः ॥
इदं वचनं श्रुत्वा तं शशाप सरस्वती ।
त्वमेव वाक्यं मह्यं पापपापं लभिष्यति ॥
एतस्मिन्नन्तरे तच्च भगवानाजगाम ह ।
चतुर्भुजचतुर्भुजं पार्वदेव चतुर्भुजैः ॥

सरस्व

सरस्वतीं करे धृत्वा वामयामास वक्षसि ।
बोधयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
सन्निधौ कलया गच्छ धर्मध्वजयुद्धं शुभे ।
अयोनिमम्बवा योनौ तस्य कथा भविष्यति ॥
तत्रैव देवदेवेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यति ।
मदंशस्यासुरस्यैव गङ्गच्छडस्य कामिनी ॥
भूत्वा पश्चाच्च मनुष्यौ भविष्यति न संशयः ।
त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
कलया च सरिद्भूत्वा श्रीं गच्छ वरानने ।
भारते भारतीशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
गङ्गे यास्यति पश्चाच्चमण्डेन विश्वपावनी ।
भारत भारतीशापात् पापनाहाय पापिनाम् ॥
भगीरथस्य तपसा तेन नीता सुदृक्करान् ।
नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यति महीतले ॥
मदंशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाकया ।
मनुकलांशस्य तस्यैव शान्तनोश्च सुरेश्वरि ॥
गङ्गाशपेन कलया भारतं गच्छ भारति ।
कलहस्य फलं भुङ्क्त सपत्नीभ्यां सहचर्युते ॥
स्यश्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव ।
गङ्गा यातु शिवस्थानमच्च पद्मे तिष्ठतु ॥
शान्ता च क्रोधरहिता मङ्गला सत्त्वरूपिणी ।
महासाक्षी महाभाग सुशीला धर्मचारिणी ॥
यदंशकलया सत्त्वा धर्मिष्ठाश्च प्रतिव्रताः ।
शान्तरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविम्बेषु योषिताः ॥
तिष्ठो भार्यास्त्रिपालाश्च त्रयो भूत्वाश्च

वासवाः ।

ध्रुवं वेदविशुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥
गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती ।
अत्र तिष्ठतु मन्त्रं हे सुशीला कमलालया ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विराराम च नारद ।
अत्युच्चैश्चरुर्दंशः समालिङ्ग परस्परम् ॥
ताश्च सत्त्वाः समालोच्य क्रमेणोत्तुः सदोत्तरम् ।
कम्पिताः साशुनेत्राश्च शोकेन च भयेन च ॥

सरस्वतुवाच ।

विदायं देहि मे नाथ दुःखाया लज्जशोधनम् ।
सन्ध्यामिना परिवृक्ता कुतो जीवन्ति काः ॥
देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम् ।
अत्युच्छ्रितो निपतनं प्राप्नुमर्हति निश्चितम् ॥

गङ्गोवाच ।

अहं केनापराधेन त्वया व्यक्ता जगतपते ।
देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
निर्दोषां कामिनीं त्यागं करोति यो जनो भवे ।
स याति नरकं कथं किं ते सर्वेश्वरस्व वा ॥
महाजम्भीरुवाच ।
नाथ सत्त्वरूपस्य कोपः कथमहो तव ।
प्रसादं कुरु भार्ये हे सदोशस्य समा वरम् ॥
भारतं भारतीशापात् वास्यामि कलया विभो ।
कविकाणं स्थितिकाञ्च कदा ब्रह्मामि ते पदम् ॥
हास्यन्ति पापिनः पापं मङ्गलं स्नानावगाहनात् ।
केन तेन विमुक्ताः समागमिष्यामि त्वत्पदम् ॥

सरित्

कलया तुलसीरूपा धर्मध्वजसुता सती ।
भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत् पादाम्बुजमयुतम् ॥
वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता ।
मासुद्धरिष्यति कदा तस्मै ब्रूहि क्षपानिधि ॥
गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम् ।
सा केन सुक्ता पापाच्च कदा त्वां वा लभि-
ष्यति ॥
गङ्गाशपेन सा वागी यदि वास्यति भारतम् ।
कदा शापाद्विनिर्मुक्त्य लभिष्यति पदं तव ॥
तां वागी ब्रह्मसदनं गङ्गां वा शिवमन्दिरम् ।
गन्तुं वदति हे नाथ तत्त्वमस्य च ते वचः ॥
इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा ननाम च ।
स्वकेशैर्वैद्यं तत्त्वां करोद च पुनः पुनः ॥
उवाच पद्मनाभतां पद्मां कृत्वा खवच्च नि ।
ईषद्धास्यप्रवन्नासो भक्तानुग्रहकारतः ॥

श्रीनारायण उवाच ।

त्वद्वाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यं सुरेश्वरि ।
श्रमताश्च करिष्यामि भ्रष्टं तत्कर्ममेव च ॥
भारती यातु कलया सरिद्रूपा च भारतम् ।
अहंशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्युधे ॥
भगीरथेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम् ।
पूतं कर्तुं चिह्नवनं स्वयं तिष्ठतु मद्युधे ॥
तत्रैव चक्रमण्डले मौलिं प्राश्रयति दुर्लभम् ।
ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ।
कलांशोऽप्येन त्वं गच्छ भारतं कमले भव ।
पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ।
कवेः पञ्चसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षयन् ।
उभ्यां चरिताश्चैव मद्युधश्चागमिष्यति ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे । ६।१—८६ ॥

सरस्वता, [त] पु. (सरो नीरमस्वस्येति
मतुपु. तवी मलये इति भवान्न परकार्यम्)
समुद्रः । इत्यमरः । १२।१०१ नदः । रत्निके.
चि । इति मेदिनी ।

सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति । छ + अच् ।
टाप् ।) निर्भरः । इति भरतद्विरूपकोषः ।
प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सरावः, पु. (सरात् सरणात् अवतीति । अव
रक्षणे + अच् ।) शरावः । इति भरतद्वि-
रूपकोषः ॥

सरिः, पु. स्त्री, (सरतीति । छ + इन् ।) निर्भरः ।
इति शैमचन्द्रः ॥

सरिका, स्त्री, चिह्नपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गमनकर्त्री च ॥

सरित्, स्त्री, (सरतीति । छ गतौ + "हृद्वह-
दुमिथ्य इति । "उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १० । २६ । (यथा,
देवीमाहात्म्ये ।

"सरितो मागवाहिन्यस्तथावत्सज्ज पातिते ।"
सूत्रम् । इति शब्दमाणा । दुर्गा । यथा,—

"क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता ।
सङ्गमाज्जमाज्जना जीके देवी विभाष्यते ।"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सकः

सरित्पतिः, पुं. (सरितां पतिः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । १।१०।१॥ (यथा, भागवते । ५।१७।७।
“एवं मात्स्यच्छिरान्प्रियतन्तौ तत उपरत-
वेगा केतुमालमभि वंचुः प्रतीक्षां दिशि सरित्-
पतिं प्रविशति ॥”)

सरित्पतिः, [न] पुं, (सरितः सत्पत्येति । सरित् +
सत्पुं । मत्स्य वः ।) समुद्रः । इति कैचित् ।
सरित्पतिः, पुं, (सरितो गङ्गायाः पतिः ।) भीष्मः ।
गङ्गापुत्रत्वान् ॥

सरितां नाथः, पुं, (सरितां नदीनां नाथः । अलुक्
समासः ।) समुद्रः । यथा,—
“लं देव सरितानाथ । लं देवि सरितां वरे ।
उभयो, वङ्गमे खात्वा सुखाम् दुरितानि वै ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरस्नानमन्त्रः ॥
सरताम्यतिः, पुं, (सरितां पतिः । अलुक् समासः ।)
समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः ।
२।३७ ।

“तस्मोपायनयोम्यानि रत्नानि सरिताम्यतिः ।
क्षेममयम्भसामन्तः आनिव्यक्तः प्रतीचते ॥”
सरिहारा, कौ, (सरित्पति वरा श्रेष्ठा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।६।३॥
“महाभियस्तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्युतं द्रुपम् ।
तमेव मनसश्चायन्त्युपावर्त्तन् सरिहारा ॥”
नदीश्रेष्ठे, जि । यथा, महाभारते । १।७८।६।
“सा तमनिवम विप्रमनुजित्य सरिहारा ।
श्रुतधा विहता यस्माच्छतद्वरिति विभ्रुता ॥”

सरिनाथः, पुं, (सरितां नाथः ।) समुद्रः । इति
राजनिर्णयः ॥

सरिमा [न] पुं, (सरतीति । ह + “ङ-भ-ङ-लृ-
प्रथ्व इमनिच्” ।) उभा ० ४।१८७ । इति इम-
निच् । गमनम् । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

सरितं, कौ, (सरितम् । रत्नगोरे क्वात् लस्य रः ।)
सरितम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सरिषपः, पुं, (ह गतौ + अपः युगागमश्च । ततः
पयोदरादित्वात् साधुः । इत्युणादिकोषायां
उल्लङ्घनः । ३।१८१ ।) सप्रेषः । इति त्रिका-
णशेषः ॥

सरी, कौ, (सरि + लट्कारादिति वा डीप् ।)
निर्जरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सरीक्षपः, पुं, (कुट्टितं सर्पतीति । हृप् + यङ्
लुक् + पञ्चाद्यच् ।) सर्पः । इत्यमरः । १।०।७॥
(यथा, महाभारते । ३।२।३ ।
“वनश्च दोषवृद्धं बहुबालसरीक्षपम् ।
परिक्षिप्य नो मन्त्रं भुव तच्च भविष्यति ॥” ॥
जङ्गमे, जि । इति खाली । यथा, भागवते ।
५।१०।२७ ।

“पातुं न शिकुडिपदश्चतुष्यदः ।
सरीक्षपं स्यात्तु यद्वनं दृश्यते ॥”)

सरा, पुं, (ह + उन् ।) त्वरः । खड्गमुद्राः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

सरा, जि, (ह + उन् ।) रुद्राः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

सरूपः, जि (समानं रूपं यस्य । “व्योतिर्जन-
पदेति ।” ३।३।५५ । इति समानस्य वः ।)
सदृशः । समानरूपः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
सुहृद्विनिर्वादि २।१।१ ।

“यथा सुदीप्तान् पावकात् विस्फुलिङ्गाः
सदृशः प्रभवन्ति सरूपाः ।
तथा चराद्विधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तच्च चैवापि यन्ति ॥”)

सरूपता, कौ, (सरूपस्य भावः ।) तत् । टाप् ।
सरूपत्वम् । तुल्यता । सरूपशब्दात् तत्प्रत्य-
येनापि निष्पन्ना ॥

सरोजं, कौ, (सरसि जायते इति । जन + ङः ।)
पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।
५।२७ ।

“सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमाना घरपञ्चशोभिना ।
तुषारदृष्टिचतपद्मसम्यदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”)

सरोवरजाते, जि ॥

सरोजम्, [न] कौ, (सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।)
पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोजिनी, कौ, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति ।
सरोज + “पुष्करादिभ्यो ङे” । ५।२।१३५।
इति इतिः ।) कमलाकरः । पद्मम् । इति
मेदिनी । पद्मसदृशः । इति रत्नमाला ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १०।७०३ ।

“निवर्गसौरभोद्भूतान् भङ्गसङ्गीतशालिनी ।
उदिते वासराधीशे स्मरराजनि सरोजिनी ॥”)
सरोजी, [न] पुं, (सरोजं उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्य-
स्येति । इतिः ।) जङ्गला । इति शब्दरत्नावली-
त्रिकाणशेषौ ॥

सरोतुसवः, पुं, (सरे सरोवरे उत्सवो यस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

सरोधः, जि, रुद्रः । रोधेन रुद्र वर्त्तमानः । इति
बहुव्रीहिसमासविग्रहः ॥

सरोरुद, [ङ्] कौ, (सरसि रोहतीति । रुह +
किप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोरुचं, कौ, (सरसि रोहतीति । रुह + कः ।)
पद्मम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते ।
१।१५।२० ।

“एव चिन्तयतो जिष्णोः क्षयापादसरोरुचम् ।
सौहार्दनातिगाढं प्रान्तासौदमला मतिः ॥”)
सरोरुहावनः, पुं, (सरोरुहमासनं यस्य ।) जङ्गला ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सरोवरः, पुं, (सरः स वरः श्रेष्ठः पद्माकरत्वात् ।)
जलाशयविशेषः । (यथा, भागवते । १।२४।२१ ।
“तस्य आश्रय सा राज्ञा विभ्रा राजन्

सरोवरे ।

तदादृष्ट्यात्मना सोऽयं महासीनोऽन्ववहेतुः ॥”)
तत्त्वार्थः । पद्माकरः २ कावारः ३ तङ्काः ४
तङ्काः ५ तटाकः ६ सरयः ७ सरवी ८
सरः ९ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तत्त्वार्थानादि पुष्करिणीशब्दे
द्रष्टव्यम् । तस्य जलगुणाः सरः शब्दे द्रष्टव्याः ॥
सर्गः, पुं, वायुः । मनः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्त-
सारीखादिहृतिः ॥

सर्गः, पुं, (हृन् + घञ् ।) स्वभावः । निर्माणः ।
(यथा, महाभारते । १३।१६९ । १५ ।
“राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्मियः ।
नोपसेवन्ति राजेभ्यः सर्गं रुद्रपुरीषयोः ॥”)
निश्चयः । (यथा, रघुः । ३।५१ ।

“युद्धाय श्रुत्वां यदि सर्गं रघुं ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं क्वनो भवान् ॥”)

अध्यायः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६।५५६ ।
“नातिखल्ला नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका
रुह ॥”)

रुष्टिः । इत्यमरः । ३।३।२२ । (यथा,
मनुः । १।२६ ।

“हिंसाहिंसे रुद्रकूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
यद्यस्य सोऽदधात् सर्गं तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥”
संवारः । यथा, गीतायां । ५।१६ ।

“इहैव तेर्जितः सर्गो येषां साम्यं स्थितं मनः ॥”)
मोहः । उल्लाहः । इति मेदिनी । अन्वमतिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * सर्गविवरणं यथा,—
“अथाकृतगुणसोभान् महत्तत्त्वितोऽहमः ।
भूतस्त्वन्निवायानां सम्भवः सर्गो उच्यते ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

नवधासर्गो यथा,—

“सर्गो नवविधस्तस्य प्राक्तनो वैक्तवस्तु यः ।
कालत्रयगुणेरस्य त्रिविधः प्रतिपन्नकमः ॥

आद्यसु महतः सर्गो गुणवैयर्थ्यात्मनः ।
द्वितीयस्तस्यो यच्च द्वयज्ञानक्रियोदयः ॥

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तस्माच्चो द्वयशक्तिमान् ।
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः प्रभोः ॥

वह्निमे प्राक्तताः सर्गा वैक्तानपि मे श्रेष्ठ ।
रजोभाजो भगवतो लौक्यं हरिमेधवः ॥

सप्तमो सुखसर्गस्तु बह्विधस्तस्याप्ययः ।
वनस्योषधिलतालक्चारा वीरयो हमाः ॥

उत्सुकोत्तमस्य प्राया अन्तःसर्गो विशेषिणः ।
तिरश्चामष्टमः सर्गो सोऽष्टाविंशद्विधो भवः ॥

अविरो भूरितमसो प्राज्ञश्चा नृदावैदिनः ।
गौरवो महिषः कृष्ण मुकरो गवयो रुहः ॥

द्विग्रहाः पञ्चदशमे अविरोऽष्टमः सप्तमः ।
खरोऽथोऽष्टवरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥

एते चैकग्रहाः सप्तः श्रेष्ठः पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा जङ्गला उक्तो व्याघ्रो मार्जारः प्रशशक्तौ ॥

सिंहः कपिगैः कूर्मो गोधा च मकरादयः ।
कडुप्रवकश्चैव भावभञ्जकवैरिणः ॥

हंससारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः स्वभाः ।
अर्जुनकोतस्तु नवमः सप्तारकावधो वृणाम् ॥

रजोऽधिकाः कर्मेपरा दुःखे च सुखमाश्रितः ।
वैक्तास्तस्य एवैतं देवसर्गश्च सप्तमः ॥

सर्जनि

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तुभयात्मकः ।
देवसर्गोच्चाष्टविधो विवृधा. पितरोऽसुराः ॥
गन्धर्वान्धरसः सिद्धा यक्षरक्षाणि चारणाः ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः ॥
इत्येते विदुराख्याताः सर्गास्ति विश्वकृत्तयाः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्णं मन्त्रराणि च ॥
एव रजःपुनः स्रष्टा कल्पादिवात्मभूर्हृदिः ।
हृन्मन्त्रोच्चरन्कल्प आत्मैवात्मनात्मना ॥”

इति च श्रीभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥

(विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४ । १० ॥
शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १० । १४ ॥)
सर्गवन्धः, पु, (सर्गोद्धारयैवन्धो यस्य ।) महा-
कायम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“सर्गवन्धो महाकायसुखते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तल्लक्षणम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरथा तदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलयाचं चतुरोदात्तनायकम् ॥
भगवन्धुशैलस्य चन्द्राकोदयवर्णनः ।
उद्यानसलिलक्रोडामधुपानरतोत्सवेः ॥
विप्रलम्भो विवाहे च कुमारोदयवर्णनः ।
मन्त्रदूतप्रयागजिनायकाभ्युदयेरपि ॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गेरनतिविस्तारो, अचटते, सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जनम् ।
कार्यं कल्पान्तरस्यायि जायते सद्गच्छति ॥”

इति दृष्टी ॥

सर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रा-
पर-सक-सेट् ।) विसर्ज्यविवति । सर्ज्जति
धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

सर्ज्ज, पु, (हृन्मन्त्रि निम्नासादीनिति । हृन् +
अच् ।) शालवृक्षः । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥
सर्ज्जरसः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारः । २ । १० ।

“कदम्बसर्ज्जान्जनौपकृतको-
र्विकल्पयन्स्तुक्कुसुमाधिवासितः ।

सर्ज्जिकारम्भोदरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्तुल्लभम् ॥”

सर्ज्जकः, पु, (सर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पीत-
शालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
भावप्रकाशे । १ । १ ।

“सर्ज्जकोऽनककर्मः स्वात् शालो मरिच-
पत्रकः ॥”

शालः । इति जटाधरः ॥

सर्ज्ज, स्त्री, (सर्ज्ज्येव गन्धो यस्याः ।)
रक्षा । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जनं, स्त्री, (हृन् + लुट् ।) सैन्यपञ्चाङ्गायः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विसर्जनम् । हृष्टिः ।
इति हृन्धात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, सर्वदर्शन-
संयमे अक्षपाददर्शने ।

“तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्वज्ञं न दुष्यते ॥”

सर्ज्जनियांस्कः, पु, (सर्ज्ज्येव नियांसः । स्वार्थे
कन् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जः

सर्ज्जमणिः, पु, (सर्ज्ज्येव मणिरिव ।) धूनकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सर्ज्जरसः, पु, (सर्ज्ज्येव रसः ।) शालवृक्षनियांसः ।
धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१४५ । ६ ।

“शृणुसर्व्वरसादीनि यानि त्रयाणि कानिचित् ।
आसेवायुन सन्तो ह तानि तत्र प्रदाप्य ॥”
तत्पर्यायः । यक्षधूपः २ अरालः ३ स्र्जरसः ४
बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ रालः ६
वह्निवल्गमः ७ । इति भरतवृत्तरभसः ॥ शालजः
८ शालनियांसः ९ सर्ज्जः १० धूनकः ११ शाल-
चारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विष्णुः १३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्नि-
वल्गमः १५ सर्ज्जमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ रालशब्दे दृश्यौ ।
सर्ज्ज, स्त्री (सर्ज्ज अर्ज्जने + इन् ।) सर्ज्जिका-
चारः । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
सर्ज्जिकाचारः । इति जटाधरः । (नदी-
विशेषः । इति भरतः ॥)

सर्ज्जिकाचारः, पु, (सर्ज्जिका एव चारः ।)
यद्वा, सर्ज्जिकाया नद्याः चारः । इति भरतः ॥
साविच्यार इति साजिमाटि इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । कापोतः २ सुखवर्चकः ३ सौव-
र्चलम् ४ रुचकम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
हृजिकाचारः ६ सर्ज्जिका ७ चारः ८ । इति
तट्टोका । सर्ज्जिका ९ सर्ज्जिका १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुखवर्चकः ११ । इति जटा-
धरः ॥ सर्ज्जिचारः १२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जो १४
सुखोर्ज्जिकः १५ सुवर्चकः १६ सुवर्चो १७
सुखवर्चः १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातोदराग्निनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“पाक्ष्यचारो यवचारो यावभूको यवायनः ।
सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुखवर्चकः ॥
कथितः सर्ज्जिकामेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका ।
यवचारो लघुः स्निग्धः मुखमो वह्निदोपनः ॥
निहन्ति मूलं वातामसंश्वाससगलामयान् ।
पाक्ष्यार्थेयहृणौगुल्मानाहृजौहृददामयान् ॥
सर्ज्जिकाव्यगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्ममूलहृत् ।
सुवर्चिका सर्ज्जिकावद्बोद्धव्या गुणतो जनेः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सर्ज्जिचारः, पु, (सर्ज्जरेव चारः ।) सर्ज्जिका-
चारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जो, स्त्री, (सर्ज्ज + वा दीप् ।) सर्ज्जिकाचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्ज, पु, (सर्ज्जति उपार्ज्जयतीति । सर्ज्ज अर्ज्जने
+ अच् ।) वज्रिकु । इति मेदिन्यादिकोषौ ॥

सर्ज्ज, स्त्री, (सर्ज्जतीति । सर्ज्ज + “कृत्विचमि-
तनिधनोति ।” उणा० । १ । ८२ । इति कः ।)
विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । चारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सर्पः

सर्पः, पु, (सर्ज्ज्येव दमिति । यत् ।) सर्ज्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥ अर्ज्जनीये, त्रि ॥

सर्पः, पु, (हृष्यते इति । हृष + घञ् ।) नाग-
केशरः । इति रत्नमाला ॥ (हृष + भावे घञ् ।)
गमनम् । इति हृषधात्वर्थदर्शनात् । (सर्पति
इतस्तनो गच्छतीति । हृष + अच् ।) अश्व-
धारो ज्वेच्छजातिविशेषः । घुरा अयं क्षत्रिय
आसीत् । सगरराजेन अस्य वेदवागादौ अन-
धिकारित्वं तत्वा वैशाख्यत्वं धर्मेनाश्रय चकार ।
यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये ।

“मगरः स्वां प्रतिपन्नान् गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्मे जघान तेषां वै वैशाख्यत्वं चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा असर्ज्जयन् ।
यवनागां शिरः सर्व्वं काश्चीनानां तथैव च ॥
पारदान् सुतकैशांस्तु पञ्चवान् अश्वधारायः ।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनास्त्रिभुजाः पारदाः पञ्चवाक्ताः ।
कोलिसर्पा माह्विका दाब्बाञ्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तान् धर्मेस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्टवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥”

हिसर्ज्जनुविशेषः । साप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । एष्टाङ्गः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४
अष्टिः ५ भुजङ्गमः ६ आशीविषः ७ विषधरः
८ चक्रो ९ बालः १० सरीसृपः ११ कुण्डली
१२ गूढपात् १३ चक्रः १४ काकोदरः १५
फणो १६ हर्षकः १७ दीर्घपृष्ठः १८ दम्ब-
भृकः १९ विषेयः २० उरगः २१ पन्नगः २२
भोगी २३ निष्कगः २४ पयनाग्रः २५ । इत्य-
मरः । १ । ८ । ३ ॥ विलशयः २६ कुम्भीनवः
२७ विरसनः २८ मेकभृक् २९ श्वसोत्तुल्लः
३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३
फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ सप्त-
कोलः ३७ बाडः ३८ दंष्ट्री ३९ विषाखः ४०
गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विल-
वाची ४४ दम्बिभृत् ४५ हृदिः ४६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रचलको ४७ द्विजङ्गः ४८ जल-
रुद्धः ४९ कशुकौ ५० चक्रुरः ५१ भुजः ५२ ।
इति जटाधरः ॥ अस्योत्पत्तिमुत्पत्तौ यथा,
“अप्रियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशाः शीघ्रं न्त वेधसः ।
ह्रीनाः क्षिरिषो भूयः समरोद्धन् ततः शिरः ।
सर्पाणां भवन् सर्पा ह्रीनत्वादृश्य, स्मृताः ॥”
इति वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥ ३ ॥
सर्पाणां सुत्सवतिथियथा,—

सुमन्तुसवाच ।

“पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिर्वर्हिणी ।
पञ्चम्यां किल नागानां भवनीत्युत्सवो महान् ॥
वास्तुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मण्यभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कटकध्वजश्च यौ ॥
एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राण्यौविनाम् ।
पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् दौरेण ये नराः ।
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणम् ।
श्रमा नागा यदा मात्ता दृष्टमामा दिवानिशम् ।

सरित्पतिः, पुं. (सरितां पतिः ।) समुद्रः । इत्यमरः १।१२०।१॥ (यथा, भागवते ५।१७।७। “एवं माल्यवच्छिखरास्त्रित्यन्तनी तत उपरत-वेगा केतुमालमभि वस्तुः प्रतीच्यां हिंशि सरित्-पतिं प्रविशति ॥”)

सरित्पतिः, [न] पुं, (सरितः सन्त्यस्येति । सरित् + मत्पुं । मत्स्य वः ।) समुद्रः । इति कैचित् ॥ सरित्पतिः, पुं, (सरितो गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । गङ्गापुत्रत्वान् ॥

सरितां नाथः, पुं, (सरितां नदीनां नाथः ।) अलुक् समासः ।) समुद्रः । यथा,—

“त्व देव सरितां नाथ । त्वं देवि सरितां वरे ।
उभयोः चङ्गमे क्षाला तुष्ठाभि दुरितानि वै ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरस्नानमन्त्रः ॥
सरिताम्पतिः, पुं, (सरितां पतिः ।) अलुक् समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । २। ३७ ।

“तस्मिन्प्रायनयोऽप्यानि रत्नानि सरिताम्पतिः ।
कथमयमन्तसामन्तः आनिव्यत्ति प्रतीचते ॥”)

सरिद्वारा, स्त्री. (सरित्पु वरा श्रेष्ठा ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १।१६।८।

“महाभिषयस्तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्चतुर्तं द्रुपम् ।
तमेव मनसाध्यायन्पुत्रपावर्गस्तरिद्वरा ॥”

नदीश्रेष्ठे, त्रि. यथा, महाभारते १।१७।८।
“सा तमनिधिमन् विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
श्रुतया विदुता यस्माच्छतद्वरानि विभुता ॥”)

सरिद्वारः, पुं, (सरितां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सरिमा [न] पुं, (सरतीति । स + “ङ-भ-ङ-लु-ङ्” इति निच् ।) उष्णं ० ४।२४७ । इति इम-निच् ।) गमनम् । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

सरित्, स्त्री, (सलिलम् । रलयोरित्यान् लस्य रः ।) सलिलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सरिवपः, पुं, (स्रग् गतौ + अपः युगागमश्च । ततः द्रुनोदरादित्वात् वायुः । इत्युणादिकोषायां उज्ज्वलदन्तः । ३ । १४१ ।) वर्षपः । इति त्रिका-ण्शेषः ॥

सरी, स्त्री, (सरि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) निर्मलः । इति भरतश्चिन्त्यकोषः ॥

सरीरूपः, पुं, (कुटिलं सर्पतीति । रूप + यङ् लुक् + पचायच् ।) सर्पः । इत्यमरः १।१८।७।

(यथा, महाभारते ३ । २ । ३ ।
“वनश्च दोषनहुलं बहुबालसररीरूपम् ।
परिक्षोभश्च यो मर्त्यं भुवं तत्र भविष्यति ॥” ॥

जङ्गमे, त्रि. इति खामौ । यथा, भागवते । ५ । १८ । २७ ।

“प्रातुं न श्रेष्ठं प्रदक्षतुष्यदः ।
सरीरूपं स्थायु यद्वनं दृश्यते ॥”)

सरः, पुं, (स्र + ङ् ।) वृषः । खड्गसहितः । इत्यमरटीकासारसूच्ये ॥

सरः, त्रि, (स्र + ङ् ।) क्षुब्धः । इति भूरि-प्रयोगः ॥

सरूपः, त्रि (समानं रूपं यस्य । “ज्योतिर्जन-पदेति ॥” ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।)

सडशः । समानरूपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । १ ।

“यथा सुदीपान् पावकात् विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपाः ।

तथाक्षराद्विधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥”)

सरूपता, स्त्री, (सरूपस्य भावः ।) तल । टाप् ।) समरूपत्वम् । तुल्याता । सरूपशब्दात् तत्प्रत्ययेनापा निष्पन्ना ॥

सरोजं, स्त्री, (सरणि जायते इति । जन + ङः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । २७ ।

“सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपद्मशोभिना ।

तुषारदृष्टिस्ततपद्मसम्यदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥”)

सरोवरजाते, त्रि ॥

सरोजम्, [न] स्त्री, (सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोजिनी, स्त्री, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति । सरोज + “पुष्करादिभ्यो ङीष् ॥” ५ । २ । १३५ । इति ङीष् ।) कमलाकरः । -पद्मम् । इति मेदिनी ॥ पद्मसम्बन्धः । इति रत्नमाला ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०३ ।
“निसर्गसौरभोद्भूतान्तद्भुसङ्गीतशालिनी ।
उद्दिने वावराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥”)

सरोजी, [न] पुं, (सरोज उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्य-स्येति । ङीष् ।) जम्बा । इति शब्दरत्नावली-त्रिकाण्शेषौ ॥

सरोतुसवः, पुं, (सरे सरोवरे उत्पद्यो यस्य ।) सारवपची । इति शब्दरत्नावली ॥

सरोधः, त्रि, रङ्गः । रोधेन सह वर्त्तमानः । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सरोरुद, [न] स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह + ङीष् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोरुहं, स्त्री, (सरसि रोहतीति । रुह + ङः ।) पद्मम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । १ । १५ । २८ ।

“एव चिन्तयतो जिष्णोः क्षणापादसरोरुहम् ।
सौहार्दनातिगाढेन श्रान्तासौहिमलमतिः ॥”)

सरोरुहावनः, पुं, (सरोरुहमासनं यस्य ।) जम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोवरः, पुं, (सरः सरः श्रेष्ठः पद्माकरत्वात् ।) जलाशयविशेषः । (यथा, भागवते । ८।२४।२१।

“तत आदाय सा राज्ञा विज्ञा राजन्
सरोवरे ।

तदाष्टव्यात्मना सोऽर्थं महासौमनोऽन्ववर्द्धनं ॥”)

तत्पर्यायः । पद्माकरः २ कासारः ३ तडागः ४ तडाकः ५ तटाकः ६ सरसः ७ सरसी ८ सरः ९ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ तल्लक्षणादि पुष्करिणीशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्य जलगुणाः सरःशब्दे द्रष्टव्याः ॥

सर्कः, पुं, वायुः । मनः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्त-सारीयाद्विज्ञतिः ॥

सर्गः, पुं, (स्र्ग + ङ् ।) खभावः । निम्नोच्चः । (यथा, महाभारते । १३ । १६२ । १५ ।

“राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च घर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥”)

निक्षयः । (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
“युवाय शब्दं यदि सर्गं यद्यपि
न खल्वनिर्जित्य रघुं क्षती भवान् ॥”)

अध्यायः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५६ ।
“नातिखल्वा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका
रुह ॥”)

रुहः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ । (यथा, मनुः । १ । २६ ।

“हिंसाहिंसे रुद्रकुरे धर्माधर्मावतानृते ।
यद्यस्य सोऽद्यान् सर्गं तत्तस्य खयमाविशत् ॥”

संसारः । यथा, गौतायाम् । ५ । १६ ।
“इहेव तेजितः सर्गो येषां वास्ये (स्थितं मनः ॥”)

मोहः । उल्हासः । इति मेदिनी ॥ अमुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ सर्गविवरणं यथा,—

“जयाकृतगुणक्षोभान् महत्तस्मिन्निर्गमः ।
भूतसृष्टिर्निर्गमार्थां समावः सर्गो उच्यते ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

नवधासर्गो यथा,—

“सर्गो नवविधस्तस्य प्राक्ततो वैततस्तु यः ।
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिष्ठक्रमः ॥

आदास्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्तद्वहो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तित्वात् ।
चतुर्थे रोक्तव्यः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यम्यर्गः मनः ।
षष्ठस्तु तमवः सर्गो यस्तुवृद्धिस्ततः प्रभोः ॥

षडिमे प्राक्तताः सर्गा वैकृतावपि मे श्रेष्ठ ।
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेघसः ॥

सप्तमो तुल्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्युपायः यः ।
वनस्योषधिलतालक्ष्म्यं वीरयो ह्रमाः ।

उत्तुष्टोत्तमस्तमः प्राया अन्तःस्थः विशेषियः ।
तिरश्चात्मरुमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥

अविदो भूरितमसो ब्राह्मणा हृदयवेदिनः ।
गौरवो महिषः क्षत्र्य शूकरो गवयो रुद्रः ॥

द्विषणाः पशवश्चमे अविद्वद्भ्यश्च सत्तम ।
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः श्रमश्चमरी तथा ॥

यते चैकाग्रताः चतः श्रेष्ठ पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा श्वगालो ह्यको व्याजो मार्जारः श्वश्रृङ्गकौ ॥

सिंहः कर्पूरजः कुम्भी गोधा च मकरादयः ।
कङ्कशप्रवकाश्चैव भासमल्लकविहङ्ग्यः ॥

हंससारसचक्राङ्गकाकोलकादयः खगाः ।
अम्बुकाक्षीतस्तु नवमः चतुरं कविधो वृषाण् ॥

रथोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च शुकसान्निभः ।
वैकृताश्च यवैत देवसर्गश्च सप्तम ॥

सर्जनि

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तु भयात्मकः ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ॥
गन्धर्वाश्चरसः सिद्धा यचरचांसि चारणाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः ॥
इत्येते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्ववृत्तताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशं मन्वन्तराणि च ॥
एव रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिब्रह्मसूतैरिः ।
वृजजन्मोघसंकल्प आत्मैवात्मनात्मना ॥”

इति च श्रीभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥

(विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४१ । ३० ॥
शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १४८ ॥)
सर्गवन्तः, पु, (सर्गोऽध्यात्मैक्ये यस्मिन् ।) महा-
काव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“सर्गवन्तो महाकाव्यसुखे तस्य लज्जयम् ।
आशीर्मांस्त्रिधा वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरहा तदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलयाप्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगराणां प्रशस्तं चन्द्राकोर्यद्वयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलकोटो मधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भो विवाहे च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयागजिनायकाभ्युदयेरपि ॥
अलङ्कृतमसिचिं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गेरतविस्तीर्णैः अचट्टैः सुसन्धिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तेरुपेतं लोकरञ्जयम् ।
कार्यं कथान्तरस्यायि जायते सद्बलङ्कृति ॥”

इति दृष्टी ॥

सर्वे, अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
प्र०-सक०-सेट् ।) सिसर्गविधिति । सर्वति
धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

सर्वः, पु, (खनति निर्यासादीनिति खन +
अच् ।) शालवृक्षः । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥
सर्वरसः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंस्कारे । २ । १७ ।

“कदम्बसर्वाङ्गैर्नवीपकेतकी-
विकल्पयन्सुवृक्षसुमाधिवधितः ।

सर्गीकराभ्योपरसङ्गशीतलः

समीरयः कं न करोति सौतुल्यम् ॥”

सर्वकः, पु, (सर्व एव । स्वार्थे कन् ।) पीत-
शालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा,
भावप्रकाशे । १ । १ ।

“सर्वकोऽवजकर्मणः स्थातुं शालो मरिच-
पत्रकः ॥”

शालः । इति जटाधरः ॥

सर्ज्वा, स्त्री, (सर्वस्यैव गन्तो यस्याः ।)
सर्ज्वा । इति रत्नमाला ॥

सर्जनं, क्री, (खन + क्युट् ।) सैन्यपञ्चाङ्गागः ।
इति, शब्दरत्नावली ॥ विसर्जनम् । वृद्धिः ।
इति खण्डाल्पदर्शनात् ॥ (यथा, सर्वदर्शन-
संन्यदे अक्षपाददर्शने ।

“तस्मादौश्वरस्य जगत्सर्वज्ञं न दृश्यते ॥”

सर्वनिर्यासकः, पु, (सर्वस्य निर्यासः । स्वार्थे
कन् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्जः

सर्वमणिः, पु, (सर्वस्य मणिरिव ।) धूनकः ।
इति त्रिकाख्यशेषः ॥

सर्वरसः, पु, (सर्वस्य रसः ।) शालवृक्षनिर्यासः ।
धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१४५ । ६ ।

“शृणुसर्वरसादीनि यानि त्रयाणि कानिचित् ।
आमेयान्युत सन्तो ह तानि तत्र प्रदापय ॥”
तत्पर्यायः । यच्चधूपः २ अरालः ३ सर्वरसः ४
बहुलूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६
वज्रवृक्षः ७ । इति भरतधृतरभसः ॥ शालजः
८ शालनिर्यासः ९ सर्जः १० धूनकः ११ शाल-
सारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विष्णुः १३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्नि-
वृक्षः १५ सर्वमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥
राजनिर्घण्टोक्तप्रयोगागुणौ रालशब्दे दृष्टयौ ।
सर्ज्वा, स्त्री, (सर्वं अर्जने + इत् ।) सर्जिका-
चारः । इति रत्नमाला ॥

सर्जिका, स्त्री, (सर्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
सर्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥ (नदी-
विशेषः । इति भरतः ॥)

सर्जिकाचारः, पु, (सर्जिका एव चारः ।)
यद्वा, सर्जिकाया नद्याः चारः । इति भरतः ॥
सर्जिचार इति सर्जिमाटि इति च भाषा ॥
तत्पर्यायः । कापोतः २ सुखवर्चकः ३ सौव-
र्चलम् ४ रचकम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
वृजिकाचारः ६ सर्जिका ७ चारः ८ । इति
तट्टीका । खर्जिका ९ खर्जिका १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुरवर्चकः ११ । इति जटा-
धरः ॥ सर्जिचारः १२ सर्जिकः १३ सर्ज्वा १४
सुखोर्जिकः १५ सुवर्चकः १६ सुवर्चा १७
सुखवर्चा १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातोदराग्निनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“पाख्यचारो यवचारो यावशूको यवायनः ।
सर्जिकोऽपि स्मृतः चारः कापोतः सुखवर्चकः ॥
कथितः सर्जिकामेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका ।
यवचारो लघुः स्निग्धः सुखयो वज्रिदीपनः ॥
निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मासगलामयान् ।
पाख्यशौण्ड्यहृद्योगुलानाहृद्यो हृद्यामयान् ॥
सर्जिकाख्यगुणा तस्माद्विशेषाः शुक्लशूलहृत् ।
सुवर्चिका सर्जिकावहोद्व्या गुणतो जनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सर्जिचारः, पु, (सर्जिरेव चारः ।) सर्जिका-
चारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्वा, स्त्री, (सर्ज्वा + वा ङीष् ।) सर्जिकाचारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्वः, पु, (सर्वति उपार्जन्यतीति । सर्वं अर्जने
+ अच् ।) वणिक् । इति मेदिनीणादिकोषौ ॥
सर्वः, स्त्री, (सर्वतीति । सर्व + “लघिचमि-
तनिधनीति ॥” उणा० । १ । २२ । इति कः ।)
विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । हारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सर्पः

सर्वः, पु, (सर्वं खेदमिति । यत् ।) सर्जरसः ।
इति रत्नमाला ॥ अर्जनीये, जि ॥

सर्पः, पु, (खप्यते इति । खप + घञ् ।) नाग-
केशरः । इति रत्नमाला ॥ (खप + भावे घञ् ।)
गमनम् । इति खपधाल्यदर्शनात् । (सर्पति
इतस्ततो गच्छतीति । खप + अच् ।) श्मशु-
धारी स्नेहजातिविशेषः । पुरा अयं क्षत्रिय
आसीत् । सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अन-
धिकारित्वं तत्त्वा वैशाख्यं धर्मेनाश्रयं चकार ।
यथा, महाभारते हरिवंशे २४ अध्याये ।
“सगरः स्वं प्रतिज्ञातुं गुरोर्वाक्यं निश्चयम् च ।
धर्मे जघान तेषां वै वैशाख्यं चकार ह ॥
अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा यस्यैव यत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदान् सुतकेशान् पञ्चवान् श्मशुधारिणः ।
निःस्त्राधायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥

शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पञ्चवाक्तापा ।
कोलिसर्पा माह्विका दाव्याम्बोजाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्त्रात धर्मेस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनात्तान् सगरेण महात्मना ॥”

हिंसजन्तुविशेषः । सप्त इति भाषा । तत्-
पर्यायः । एटाङ्गः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४
अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आशीविषः ७ विषधरः
८ चक्रो ९ यालः १० सरीसृपः ११ कुङ्कुली
१२ गूढपातु १३ चक्षुःश्रवाः १४ काकोदरः १५
फणो १६ हर्षीकरः १७ दीर्घपृष्ठः १८ हन्-
शुकः १९ विषेशयः २० उरगः २१ पन्नगः २२
भोगी २३ जिह्मगः २४ पवनाशनः २५ । इत्य-
मरः । १ । ८ । ३ ॥ विलशयः २६ कुम्भीनवः
२७ द्विरसनः २८ मेकसृक् २९ अश्वनोत्सुकः
३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३
फणवान् ३४ फणाकारः ३५ फणकरः ३६ सम-
कोलः ३७ चाङ्गः ३८ दंष्ट्री ३९ विषास्यः ४०
मोक्षार्थः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विल-
वासी ४४ दम्बिभृत् ४५ हरिः ४६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रचलाको ४७ द्विजङ्गः ४८ जल-
रुष्टः ४९ कक्षुको ५० चिक्कुरः ५१ भुजः ५२ ।
इति जटाधरः ॥ अस्त्योतुपत्तिस्तुपत्तौ यथा,
“अप्रियेणास्त्य तान् दृष्ट्वा केशाः प्रीत्यन्तं वेधसः ।
हीनाः क्षशिरसो भूयः समरोहन् ततः शिरः ।
सर्पाणां च भवन् सर्पा हीनत्वादह्य, स्मृताः ॥”
इति वज्रपुराण्ये सर्गकथननामाध्यायः ॥ ॥

सर्पाणास्तुचवतिथिर्धया,—

सुमस्तुचवाच ।

“पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिवर्द्धनी ।
पञ्चम्यां किल नागानां भवतीत्युत्सवो नन्दान् ॥
वासुकिस्तच्छक्यैव कालीयो मणिभद्रकः ।
येरावतो धृतराष्ट्रः सक्लोऽटकधगज्यौ ॥
एते प्रयच्छन्त्यस्य प्राणिनां प्राणवीदिनाम् ।
पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ॥
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अमर्थं प्राणद्वयम् ।
श्रमा वागा यदा साचा दक्षमाचा दिवानिशम् ॥

सर्पः

सर्पः

सर्पः

निर्जासयन्ति क्षणमर्वां क्षीरेण मिश्रिते ।
 ये क्षापयन्ति वे नागान् भक्ष्या अह्नासमन्वितः ॥
 श्रतानीक उवाच ।
 माचा श्रमाः कथं नागाः कारयं संवदस्व वै ।
 कथं वानन्दकरणं कस्य वा संप्रसादजम् ॥
 सुमनु उवाच ।
 उच्चैश्चा अश्वरत्नं श्वेतो जातोऽश्वतोद्भवः ।
 तं दृष्ट्वा चात्र वोत्तु कहुर्नागाणां जननी स्वसा ॥
 अश्वरत्नमिदं श्वेतं संप्रपश्येऽश्वतस्मवम् ।
 क्षयांश्च प्रपश्ये बालान् स वे श्वेतः सुता हयैः ॥
 विनतोवाच ।
 सर्वश्वेतो हयवरो नास्य क्षण्यो न लोहितः ।
 कथं त्वं प्रपश्ये क्षयां विनतोवाच तां स्वसा ॥
 कद्वरुवाच ।
 प्रपश्येऽहमेकजनयना क्षया बालसमन्वितम् ।
 दिनेत्रा लम्बु विनते न प्रपश्ये पथं कुरु ॥
 विनतोवाच ।
 अहं दासी भविषीं ते क्षयां केषु प्रदर्शिते ।
 न चेद्दर्शनतो कहुर्मम दासी भविष्यति ॥
 एव तेऽविनय कृत्वा गते क्रोधसमन्विते ।
 विनता स्वसा च प्रथमे कहुर्जिह्वामन्तयन् ॥
 आहूय पुत्रान् प्रोवाच बाला भूत्वा हयतने ।
 तिष्ठन् विपथे ज्येष्ठं विनतां जयमुद्दिशन् ॥
 प्रोचुस्तं जिह्वमुद्दिशन् नागा मातां विमुह्यतु ।
 अधर्मेनेतन्मालोऽतो न करिष्यामि ते वचः ॥
 तान् श्रमाप रथा कद्वः पावको वः प्रथक्षति ।
 गते बहुतिथे काले पाख्यो जनमेजयः ॥
 सर्पस्य व कक्षे वै सुवि अन्येः सुदुष्करन् ।
 तस्मिन् सन्ने स तिम्रांशुः पावको वः प्रथक्षति ॥
 एव श्रमा रथा कद्वः प्रोक्तवानेव किञ्चन ।
 माचा श्रमास्तथा नागाः कर्तव्यं नान्ययदत्त ॥
 वासुकिं दुःखितं श्रान्नात्रका प्रोवाच सान्त्वयन् ।
 मा शुचो वासुकिं त्वयं श्रेष्ठं मनुचनं परम् ॥
 पराशरकुले जातो जर्नुकाररिति दिजः ।
 भविष्यति महातेजास्सिन् काले तपोनिधिः ॥
 भगिनीश्च अरक्ताश्च तस्य त्वं प्रति दास्यति ।
 भविता तस्य पुत्रोऽवौ आसीक इति विश्रुतः ॥
 स तत् सचं प्रहृष्टं वै नागानां भयदं महत् ।
 निविधियति स सुनिर्वागभिरय्याभिस्कोष्यति ॥
 तस्मिं भगिनी राजन् तस्य त्वं प्रतिदास्यति ।
 अरक्ताश्च अरक्ताः प्रदद्यादविचारयन् ॥
 वदासौ प्रार्थयिष्ये यत्किञ्चिद्विदिव्यति ।
 तन् कर्तव्यमश्नुते यदौ च्छेः श्रेय आत्मानः ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा वासुकिः प्रथिपय च ।
 तथा करोदयथा शोक्तं यत्तच्च परमास्थितः ॥
 तच्छ्रुत्वा पन्नगाः सर्वे प्रहृष्टोत्पुल्लोचनाः ।
 पुनर्जातमिवात्मानं मेनिरे सज्जगोत्तसाः ॥
 तच्च मन्त्रं महावाहो तव पित्रा प्रवर्तितम् ।
 अविगमिः संहितेनेह सर्वलोकेषु दुष्करम् ॥
 प्रोक्तं विष्णुना पूर्वं धर्मपुत्रस्य धीमताः ।
 अवश्यं तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
 तस्मान् कालान्तरादाजन् सार्यं वर्षशते गते ।

तत् सचं भविता घोरं नागानां हयकारकम् ॥
 यास्त्यन्धधर्ममरितां दन्त्यशूका विधोस्त्वयाः ।
 कोटिसंख्या महाराज निपतित्यन्धहृन्निशम् ॥
 आह्वये तु निमग्नानां घोरे रौद्राभिसागरे ॥
 आसीकस्तत्र भविता तेषां नौर्वह्निसागरे ॥
 सुत्वा स चाभिं राजानन्वत्तिजस्तदनन्तरम् ॥
 विवर्तयिष्यति तदयमां नागानां मोहनं परम् ॥
 पञ्चम्यां तच्च भविता अज्ञा प्रोवाच लोहितान् ॥
 तस्मादियं महावाहो पञ्चमी दयिता सदा ।
 नागानामानन्दकारी दत्ता वै वरक्षणा पुरा ॥
 कृत्वा तु भोजनं पूर्वं ब्राह्मणानान् कामतः ।
 विद्वज्य नागाः प्रीयन्तां ये केचित् पृथिवीतले ॥
 ये च वैलिमरीविस्त्रा येऽन्यैश्चै दिवि स्थिताः ।
 ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
 ये च वापीतडागेषु तेषु सर्वेषु वै नमः ॥
 नागान् विप्रांश्च सपूज्य विद्वज्य च यथार्थतः ।
 ततः पञ्चात् सुज्जीयात् सच्च ज्यैर्नराधिपः ॥
 प्रथमं मधुरमन्त्रोवात् इतीयं सुखं कामतः ।
 एव नियमयुक्तस्य यत् फलं तन्निबोध मे ॥
 श्वेतो नागपुरं याति पूज्यमानोऽश्वरीगणैः ।
 विमानवरमार्कण्डे रमते कालमीष्यतम् ॥
 इह चागम्य राजासौ अयुतानां वरो भवेत् ।
 सर्वैरजसम्पदः स्यात् वाहनाद्यश्च जायते ॥
 पञ्चकन्यस्यै राजा ह्यापरे ह्यापरे भवेत् ।
 आधियाधिविनिर्मुक्तः पत्नीपुत्रसहायवान् ।
 तस्मात् पूज्याश्रमाणाश्च हृतपायसगुग्गुले ॥
 श्रतानीक उवाच ।
 दशमि यं नरं विप नागाः क्रोधसमन्वितः ।
 भवेन् किं तस्य दृष्टस्य विस्तरात् प्रवर्षीहि मे ॥
 सुमनु उवाच ।
 दृष्ट्वा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा ।
 वसासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृतः ॥
 शुक्ला तु ब्राह्मण्यै ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता ।
 वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्ट्या विषयलक्षणम् ।
 दृष्ट्याणाम् विषं नास्ति निखमेव सुजङ्गमे ॥
 दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति ।
 संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मक्तके ॥
 मक्तकाङ्गमर्नो याति ततो नाङ्गीषु तिष्ठति ।
 नाङ्गीषो गच्छते दंष्ट्रं विषं तत्र प्रवर्तते ।
 तत् सर्वं कथयिष्यामि यथावदुपलब्धैः ॥
 अष्टभिः कारणैः सर्पो दृश्यते नाच सशयः ॥
 आक्रान्तो दृश्यते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरिणम् ।
 तृतीयं दृश्यते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः ॥
 पञ्चमसु क्षुधाविष्टः षष्ठ्येव विधोस्त्वया ।
 सप्तमं पुनरन्त्याय अष्टमं काललोहितम् ॥
 यस्तु सर्पो दृष्टिवा तु उदरं परिवर्तयेत् ।
 वलमुयास्ततिदृष्ट्वा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् ॥
 यस्य सर्पस्य दृष्टस्य गम्भीरं दृश्यते त्रयम् ।
 वैरदृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 एकदृष्ट्वा पदे यस्य अस्मत्तं न च कूपितम् ।
 भीतदृष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥

यस्य सर्पस्य दृष्टस्य रेखा दन्त्यस्य जायते ।
 मददृष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
 वै च दृष्ट्वा पदे यस्य दृश्यते च महाचतम् ।
 क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
 वै दृष्ट्वा यस्य दृश्यते नाचिद्विधिरसंकुले ।
 विधोस्त्वया विजानीयाद्दृश्यन् नाच सशयः ।
 अपत्यरक्षणाथयं जानीयात्तत्र सशयः ॥
 यत् काकपदाकारं त्रिभिर्हन्तेऽन्विच्छिद्रितम् ।
 महानाग इति प्रोक्तः कालदृष्टं विनिर्दिशेत् ॥
 त्रिविधं दृष्टजातेस्तु लक्षणं समुदाहृतम् ।
 दृष्टं दृष्ट्वा तु पीतस्य दृष्टोद्भूतं तथैव च ॥
 यस्तु सर्पो दृष्टिवा तु पिबते तु विपचयः ।
 दृष्ट्वा तु पीतं विज्ञेयं कश्यपस्य वचो यथा ॥
 विषभागौ तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् ॥
 उदरं दृष्टयेद्यस्तु उद्भूतं तं विनिर्दिशेत् ॥
 कृद्दितं विषवेगेन निर्विषः पन्नगो भवेत् ।
 असाध्यश्चापि विज्ञेयश्चतुर्दृष्ट्यामिषोदितः ॥
 योवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सन्दृष्टो विषयोगतः ॥
 आर्द्राक्षेष्वाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सन्दृष्टो विषयोगतः ॥
 विज्ञात्वा चित् पूज्यं मूलान्वातिश्रुतात्मके ।
 सर्पदृष्टा न जीवन्ति विषं पीतस्य येस्तथा ॥
 शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
 न जीवन्ति नरा दृष्टा न च विपचयते ॥
 हतो दंष्ट्रस्तः शुद्धयन्तरः परिकीर्तितः ॥
 इति भविष्यपुराणे श्रतसाक्ष्यार्हसंहितायां
 पञ्चमीकक्ष्ये ॥ ४ ॥
 कश्यप उवाच ।
 “ततः परं प्रवक्ष्यामि कालदृष्टस्य लक्षणम् ।
 श्वेतं गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नरः ।
 जिह्वाभङ्गो हृदि भूल चक्षुर्भाषं न पश्यति ।
 दंष्ट्रश्च दम्बश्चाशं पञ्चकन्यूलोपमम् ॥
 वैषयं चैव दन्तानां श्मशानो भवति वर्णतः ।
 सर्वैर्बलैश्च श्रेष्ठस्य पुरीषस्य च भेदनम् ॥
 भयस्तन्वत्किञ्चिदपि कङ्कटिरेधोमुखः ।
 दृष्टते वेपते चैव स्वपते च सुकुम्भुदुः ॥
 शूलैश्च क्लिष्टमानस्य रुधिरं न प्रवर्तते ।
 दृष्टेन तापमानस्य दृष्टराजो न जायते ॥
 दंष्ट्रे काकपदे सुनीलमसक्लम्बफलामं धनं
 उच्छ्रूयं रुधिराङ्गसकवह्नुं लक्ष्म्यान्निरोधो
 भवेत् ।
 हिक्काशसगलयश्च सुमहान् वा दुस्तचा
 दृश्यते
 संख्यानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तु कालदृष्टं
 विदुः ॥
 दंष्ट्रे यस्याय शीघ्रः प्रवर्तितवर्जितं मखलं वा
 सुनीलं
 प्रखेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासश्च
 जल्पेत् ।
 दन्तोऽन्धो विधोगो भ्रमति च हृदयं सन्नि-
 रोधश्च तीव्रो
 दिशानामेष दंष्ट्रस्तविपुलमयो विद्धि तं
 कालदृष्टम् ॥

सर्पः

२६७

सर्पः

सर्पः

हन्तेहान्तां सृष्टिं बहुशी दृष्टिरायासखिन्ना
स्थोली दंष्ट्रः सवति रुधिरं केकरं चचुरेकम् ।
प्रत्यादिष्टः श्वसिति सततं सानुनासश्च भाषेत्
यदुधद्वयं सकलगदितं कालदंष्टं तमाहुः ।
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते ।
यीवामङ्गश्च लालाभिः कालदंष्टं विनिर्दिशेत् ॥
दर्पणे वलिते वापि व्यामृच्छार्थं न पश्यति ।
मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं दिवाकरम् ॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते ।
स याति निधनं जलम्; कालदंष्टं विनिर्दिशेत् ॥
अष्टम्याश्च नवम्याश्च कथापत्ते चतुर्दशीम् ।
नागपञ्चमीदृष्टानां जीवितस्य च संशयः ।
आर्द्राश्विनामघाभरणौक्षितिकास्तु विशेषतः ।
विशाखा त्रिपु पूर्वास्तु मृलास्वातिशततमके ॥
सपैदृष्टा न जीवन्ति विषं पीतश्च येस्तथा ।
श्रुत्यागारे श्लेष्मानं च शुष्कवृद्धे तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दृष्टा न चने तिथिसंयुते ॥
अष्टोत्तरं मर्मशतं प्राणिनां ससृदाहृतम् ।
तेषां मध्ये तु मर्मणां दृष्टं के चापि कीर्तिते ॥
शुद्धे नेत्रे भुवोर्मध्ये वक्षिभ्यां वृषणान्तरे ।
कले स्त्र्ये हृदि मध्ये तालुके चिद्वेगे रुदे ॥
यश्च दादृशगर्भे तु दृष्टः शस्त्रेण वा हतः ।
न जीवन्ति नरा लोके कालदंष्टं विनिर्दिशेत् ॥
अ-क-क-ट-त-प-म-य-श-तं वदन्ति प्रोक्ता न
जीवन्ति ह्येतस्य गतम् ।
ब्रूवात् यदि स्खलति गिरा तस्य सप्राप्तकालः ॥
भवति च यदि दूत उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ॥
आर्द्रो दृष्टस्य नाम यदि वदति कचिद्वक्ति
तस्यापि पश्चात्
वर्षान्तं वर्षभेदो यदि भवति समः प्राप्तकालस्य
दूतः ॥
दूतो वा दृष्टश्चो भवति च युगलं प्राश्न-
हस्तस्था वा
रक्तं वक्षश्च कथं अपि श्रितश्च गतं एक-
वक्षश्च दूतः ।
तेजःशक्तश्च तद्वत् यदि स्वरितगतमुक्तकेशश्च
याति
यः कुर्व्यात् घोरशब्दं करचरणयुगेः प्राश-
कालस्य दूतः ॥
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् ।
ब्रह्मणा तु पुरा कृष्टा यथा नागास्त्वेतकश्च ॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम्
तत्तत्तं भूमिपुत्रस्तु कर्कोटश्च बुधं विदुः ॥
पद्मं दृष्ट्वाति विद्यान्महापद्मश्च भार्गवम् ।
कुलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः ॥
पूर्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽथ च ।
नेत्रभागे यमी दृष्टौ दिनरात्रौ तथैव च ।
शुक्रबोमी च मध्याह्ने उदये तु क्षमास्तुम् ।
प्राशः प्रागद्यमे भागे दिवासन्नाविद्योत्यते ॥
यथाश्च सुकृते राजन् पथि शब्दं ब्रजलघः ।
अथो गत्वा भवेत् सर्पो निर्जिघोषो नात्र संशयः ॥

शतानीक उवाच ।
नागदण्डः पिता यस्य भाना वा दुहितापि वा ।
माता पुत्रौऽथवा भाव्या किं कर्तव्यं वदस्व वै ॥
मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतसुपोषितम् ।
ब्रूहि मे दिजशाहंल वेन तद्वै करोम्यहम् ॥
सुमन्तुखाच ।
उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिर्वाङ्मनी ।
शुभैकमेवं रात्रेण विधानं शृणु भारतम् ॥
मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते ।
सा तु पश्या महाप्रोक्ता ग्राह्यापि च महीपते ॥
त्रेया द्वादश संवत्सं पञ्चम्यां भरतर्षभ ।
चतुष्पत्तिकभक्तस्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ॥
भूरिचन्द्रमयं नागमधवा कलधौतकम् ।
कल्पा दारुमयं वापि अथवा ग्लह्णयं रूप ॥
पञ्चम्यासर्षेयैकस्मात् नाग पञ्चफणं रूप ।
करवारे शतपत्रैर्जातिपुष्पैश्च सुव्रत ॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूष्यं पन्नगसुतसम् ।
ब्राह्मणं भोजयेत् पश्चात् हृतपायसमोदकैः ॥
अनन्तं वासुकिं शृङ्गं पद्मं कलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं नागं वाश्वतरं रूप ॥
धृतराजं शृङ्गपालं कालियं तत्तत्तं तथा ।
पिङ्गलश्च तथा नागं मासि मासि च कीर्तितम् ॥
सर्वमन्ति पारयः स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ।
इतिहासविदे नाग गेरिकेण हतं रूप ॥
तथाचूर्णीं प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ।
एष पारणके वापि विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ॥
तव पित्रा कृतश्चेव पितृमोक्षाय भारतम् ।
शुभात्मिकेय वैधौ च पञ्चमी भरतर्षभ ॥
सुवर्णभारनिष्क्यं नागं दत्त्वा तथा च गाम् ।
आश्वस्य क्रुशशाहंल पितुराशुखसामुयात् ॥
तव पित्रा कृतस्त्वेवं पञ्चम्योपासणं रूप ।
उत्तुहस्य नागतां वीर तव पूर्वपितामहः ॥
पुष्पेतरसदो गत्वा तथा पुष्पसदो रूप ।
सुनासीरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गतः ॥
भूपसदस्सतो गत्वा कङ्कसदो गतः ।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमशुतसम् ॥
दृष्ट्वा तु मोक्षते तेषां शुभं स्थानमवाप्नुयति ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं नरः अङ्गसमन्वितः ।
कुर्वे तस्य न नागैश्चो भयं भवति कुञ्चितम् ॥
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥
शतानीक उवाच ।
“सर्पाणां कतिरूपाणि के वर्णाः किञ्च लक्षणम् ।
का जातिस्तु भवेत्तेषां केऽपि योगिनः कुर्वेत्तु वा ॥
सुमन्तुखाच ।
अत्र ते वस्मिन् संवादे कश्चपस्य महात्मनः ।
यथासीदृगोतमेनेह शृणु पूर्व्यं हिमाचले ।
हुताग्निहोत्रमासीनं कश्चपस्तु हिमाचले ।
प्रत्यस्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्यमब्रवीत् ॥
सर्पाणां कतिरूपाणि किञ्चिद् किञ्च लक्षणम् ।
जातिं कुलं तथा वर्णां ब्रूहि सर्व्यं प्रजापते ।
कथं वा जायते सर्पः कथं सुचेदियं प्रभो ।
विषवेगाः कति प्रोक्ताः कथेव विषनाडिकाः ॥

दंष्ट्राः कतिविधाः प्रोक्ताः किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु शृण्वेति गर्भे कथं वेद पश्यते ॥
कौडशी स्त्री पुमाश्चैव कौडशश्च नृपसकम् ।
किं नाम दृष्टं चैव रतन कथय सुव्रत ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्चपः प्रत्यभाषत ।
शृणु गौतम तत्त्वेन सर्पाणां किञ्च लक्षणम् ॥
मास्याषाढे तथा ज्येष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः ।
ततो नागो नाशिनी च मेघुनं सपपद्यते ॥
चतुरो वार्धिकास्तु मासान् नागी गर्भमधारयन् ।
ततः कार्तिकमासे तु अश्वकानि प्रसूयते ॥
अश्वकानां तु विज्ञेय द्वे श्रुते द्वे च विशती ।
ताम्येव भव्येत् सा तु भार्गवैः वृषया लजेत् ॥
सुवर्णकर्षणनिभान् पुमान् संजायतेऽश्वकान् ।
तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम् ॥
अश्वकानि सुवर्णाभान् दीवराजीवसन्निभान् ।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अश्वद्वाराक्ष्ण-
सक्तम् ॥
श्रीरोषपुत्र्यवर्णाभादश्वकान् स्थानुनृपसकम् ।
ततो भिनति चाखानि वयस्सासिनं तु गौतम ॥
ततस्ते प्रीतिसंस्वात् स्त्री वै वध्नन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ सप्तरात्रिणं लब्धो भवति यवतः ॥
आशु, प्रमाणं सर्पाणां शतं विप्रोत्तरं स्मृतम् ॥
ग्लह्णश्चाटविधो श्रेयः शृणुष्वान्न यथाक्रमम् ॥
भयरात् मानुषादपि चकोराजोखरातथा ।
विडालान्नकुलाच्चैव वराहदंष्ट्रकातथा ॥
एतेषां यदि सुष्ठे जीवेन्निश्चोत्तरं शतम् ।
सप्ताचे तु ततः पूर्वं दंष्ट्राणां विरोहयम् ॥
विषस्वागमनं तत्र विप्रैश्च पुनः पुनः ।
एव ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म्म समारभेत् ॥
एकविंशतिरात्रिणं विषं दंष्ट्रास्तु जायते ।
नागोपाश्वसमावर्त्तो बालसंस्तु उच्यते ॥
पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत् ।
वयस्साक्षात्तमात्रस्तु कच्चुकं वै प्रसूयति ।
पादानां चापि विज्ञेया द्वे श्रुते द्वे च विशती ।
गोलीमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च ॥
सन्धीनां चास्य विज्ञेयं द्वे श्रुते विशती तथा ।
पाशुल्यश्चापि विज्ञेया द्वे श्रुते विशतिस्तथा ॥
अकालजाता ये सर्पा निर्जिघास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आशुस्तेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला मन्दवेगिनः ।
एते चास्याशुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः ॥
एकषास्य भवेद्दंष्ट्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते ।
प्रथमा ब्रह्मदेवता द्वितीया विष्णुदेवता ॥
तृतीया रुद्रदेवता चतुर्थी यमदेवता ।
होना प्रमाद्यतः सा तु वामनेत्रं समाश्रिता ॥
नासां मन्त्राः प्रयोक्तव्या गौर्धं नैव भयजन् ।
वेदः परादुसुखो याति ग्लह्णस्त्रा विवेखनात् ॥
चिकित्सा न बुधैः कार्या तदन्तं तस्य जीवितम् ।
मकरौ मासिकौ विद्यात् काराणीश्च हिमा-
विकीम् ।
कालरात्रौ भवेत् नीलि चतुरो यमदूतिका ॥
मकरोदृशश्च विद्यात् काराणी कालपादिका ॥

उकाराकृतः कालरात्री यस्या कूपाकृतः

स्तुता ॥

मकरी वातुला श्रिया कराली पैंतकी स्तुता ।
कफात्मिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी ॥
शुक्ला तु मकरी श्रिया कराली रक्तचन्निभा ।
कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका ॥”

इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ ३ ॥

कश्यप उवाच ।

“नविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत् ।
न चिकित्सा युषेः कार्या तं गतायुं विनि-

र्द्दिशेत् ॥

प्रह्वारं दिवारात्री एकैकं भुज्जते अर्धः ।
एकस्य च समानच द्वितीयं षोडशं तथा ॥
नागोदये ययुह्यो हन्तो विह्वो विदारितः ।
कालदंष्ट्रं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यन्मात्रे पतते विह्वलायसलिलोद्धृतम् ॥
तन्मात्रं सवते दंष्ट्राविषं सर्पस्य दास्यम् ॥
ज्वालाशते तु नपुंर्यं देहे सक्तमते विषम् ॥
यावत् संक्रामयेद्वाहुं कृच्छिनं वा प्रसारयेत् ॥
अनेन चण्मात्रेण विष गच्छति मल्लके ।
वेधने विषवेगस्तु शतशोऽथ सङ्ख्यशः ॥
वर्द्धते रक्तमासाय ततो वाते शिखी यथा ।
नेलविह्वलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते ॥
शिख्यौ आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः ।
ततस्तालाशतं प्राप्य त्वचास्थानं विचैरितम् ॥
त्वचासु हिगुणं विद्याच्छोनिषेत् चतुर्गुणम् ।
पिप्पे तु त्रिगुणं याति श्लेष्मि वै षोडशं भवेत् ॥
वायौ त्रिंशद्गुणश्चैव मल्ले षष्टिगुणं तथा ।
प्राये चैकार्थ्यौभूते सर्वस्वोत्तान्निरोधयेत् ॥
सोतेन रुध्रमात्रेण वाति साध्यमसाध्यातम् ।
ततोऽसौ क्षियते ननुनिश्वासीच्छासवर्जितः ॥
निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते प्रक्षलमागते ।
तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् ॥
पृथिव्यापस्तथा तेषां वायुराकाशमेव च ।
इत्येवमेव संघातः शरीरमभिधीयते ॥
पृथिवी पृथिवी याति आपस्तोषेष्ट लीयते ।
तेनो गच्छति चादिशं मासतो मासतं व्रजेत् ॥
आकाशश्चैव आकाशे सङ्घे तेनैव गच्छति ।
स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परविद्योजिताः ॥
न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुतत ।
विषार्धे न उपेक्षेत् त्वरितं तु चिकित्सयेत् ॥ ३ ॥
एकमस्ति विषं लोके द्वितीयोऽप्युपपद्यते ।
यथा चलविषश्चैव स्यावरन्तु तथैव च ॥
प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षे प्रजायते ।
द्वितीये विषवेगे तु खेदो गात्रेषु जायते ॥
तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते ।
चतुर्थे विषवेगे तु शोचान्तरनिरोधकम् ॥
पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते ।
षष्ठे तु विषवेगे तु शीवाभङ्गसु जायते ॥
सप्तमे विषवेगे तु प्रायेभ्यो विप्रसृच्यते ।
सप्तधातुवद्धा स्त्रिये वेनेतेयेन भाषिताः ॥ ४ ॥
त्वचस्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे श्रेष्ठ ॥

अङ्गानि तिमिरायन्ते यन्मते च सुहृत्सुहृः ॥
एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम् ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्दते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गप्रियङ्गु तगरं तथा ॥
एतदालोच्य दातव्यं ततः सम्यग्दते सुखम् ॥
ततस्तस्मिन् कृते विषा न निवर्तते चेद्विषम् ।
त्वचस्थानं ततो भित्ता रक्तस्थानं प्रधावति ॥ ५ ॥
विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे श्रेष्ठ ॥
दहते सुच्यते चैव शीतलं बहु मम्यते ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तं विषं गतम् ।
तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्दते सुखम् ॥
उशीरं चन्दनं कुष्ठसुतपलं तगरं तथा ।
महाकालस्य मूलानि सिन्धुवारश्चगुण्य च ॥
हिङ्गुश्च मरिचश्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ॥
दृष्ट्वा तु पृथिकां लोच्य इन्द्रवारश्चिह्नलकम् ॥
नपुंर्यस्या घृतं चैव द्वितीये परिकीर्तितम् ।
सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः ॥
नस्यं पानश्च कुञ्जितं अङ्गनं लेपनं तथा ।
एतेनैवोपचारेण ततः सम्यग्दते सुखम् ॥ ६ ॥
रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति ।
पित्तस्थानगते विषे विषे रूपाणि मे श्रेष्ठ ॥
उत्तिष्ठते निपतते दहते सुच्यते तथा ।
गात्रतः पीतता स्थाहो दिशः पश्यति पीतिकाः ॥
धवलाश्च भवेन्मूत्रा न चात्मानं विचानते ।
विषक्रियां तस्य कुण्यां यथा सम्यग्दते सुखम् ॥

पिप्पलं मधुकं चैव मधुखलघृतं तथा ।
मधुसारमलावुच जातिशर्करवालुकाम् ॥
इन्द्रवारश्चिह्नलक्षणां गवां मृज्जेण पेयेत् ॥
नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानमालिपिमाञ्जनम् ।
एतेनैवोपचारेण ततः सम्यग्दते सुखम् ॥
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानं गच्छति ॥ ७ ॥
श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे श्रेष्ठ ॥
गात्राणि तस्य रुन्धन्ते निश्वासच न जायते ।
लाला च सवते तस्य कण्ठे घुरघुरायते ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्दते सुखम् ।
त्रिकटुकश्च कोशातकी लोप्रमधुसारकम् ॥
एतथा सप्तभागानि गवां मूत्रेण पेयेत् ॥
नस्यं पानश्च कुञ्जितं अङ्गनं लेपनं तथा ।
एतेनैवोपचारेण ततः सम्यग्दते सुखम् ॥
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानं गच्छति ॥ ८ ॥
तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे ।
आधायते च जठरं यत्रवांश्च न पश्यति ॥
ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते ।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्दते सुखम् ।
श्रोत्रमूलं पिपासश्च रक्ता च गजपिपासौ ॥
भागौ वचा पिप्पलिदेवराह-
मधूकसारं सङ्घं सिन्धुवारम् ।
हिङ्गुश्च पिष्ट्वा गुडिकाश्च कुण्या-
दद्याच्च तस्याङ्गनलेपनादीन् ॥

एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात्
स्वयम्भुवा देववरेण सह्यः ॥

अङ्गनचैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्ति ।
वायुस्थानं ततो गत्वा मन्त्रस्थानं प्रधावति ॥ ९ ॥
विषे मन्त्रगते विषे तस्य रूपाणि मे श्रेष्ठ ॥
दृष्ट्वा तु हृदये तस्य श्लेष्मज्जाणि सुच्यति ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य मन्त्रगतं विषम् ॥
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्दते सुखम् ॥
घृतं मधु शर्कराश्च उशीरं चन्दनं तथा ।
एतदालोच्य दातव्यं पान तस्य च सुतत ॥
ततः प्रणश्यते दुःखं ततः सम्यग्दते सुखम् ।
अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्तते ॥ १० ॥
मन्त्रस्थानं ततो गत्वा मन्त्रस्थानं प्रधावति ।
विषे तु मन्त्रसंप्राप्ते श्रेष्ठ रूपं यथा भवेत् ॥
निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत् ॥
करिणा चिद्यमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥
दहनेन हन्यमानस्य दहाराजी न जायते ।
शस्त्रेण ह्रियमानस्य रुधिरं न प्रवर्तते ॥
केशेषु लुब्धमानस्य नेत्रं क्षेपप्रवेदने ।
यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनू पादौ च सन्ध्यः ॥
श्रियित्वाणि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः ।
एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि मौतम ॥
हतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ।
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुशिलिताः ॥
विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रोपधिसमन्विताः ।
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्धेण भाषितम् ॥
मयूरपित्तं मार्जारपित्तं नकुलपित्तकम् ।
मनस्यमाहिषपित्तश्च धानालीढलमेव च ॥
कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काश्मरी च त्वचं तथा ।
उत्पलस्य च किङ्कल पद्मस्य कुसुमस्य च ॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेण तु श्रोत्रघेयम् ॥
एषोऽगदो यस्य हस्ते दहेन क्षियते न वै ।
कालाक्षिनापि दृष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः ॥
क्षिप्रमेव प्रदातव्यं नृपसङ्गीवनीयधम् ।
अङ्गनचैव नस्यश्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणाः ॥”

गौतम उवाच ।

“कौटश एतदास्त्राहि सर्वं दृष्टव्यं लक्षणम् ॥
कश्यप उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि नामागं रूपलक्षणम् ।
सर्पदृष्टस्य च तथा समासाद्विजगुह्यम् ॥
अथ सर्पेण दृष्टस्य कर्णा दृष्टिः प्रजायते ।
सर्पा दृष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते ॥
नपुंसकेन दृष्टस्य अङ्गमर्दः प्रजायते ।
रुधा दृष्टस्य वा स्यात्ता दृष्टिर्ज्वररोतसम् ॥
कुमारिणापि दृष्टस्य हृदिना एव जायते ।
गुर्विस्थिता वाथ दृष्टस्य तथा खेदश्च जायते ॥
रोमाश्चः क्षतिकार्याश्च वेपथुश्चापि जायते ।
पद्मश्री प्रभवेद्वाजी दिवा सर्पो विषाधिकः ॥
नपुंसकस्य सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् ।
अन्यकारे तु दृष्टानामुदकी गह्वरे वने ॥

सर्पः

सुप्रसन्नैः प्रमत्तस्य पदे सर्पों न दृश्यते ।
 दृष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वैद्यश्चिन्तितसति ॥
 चतुर्विधा रश्मिः प्रोक्ताः पद्मगास्तु महात्मना ।
 दक्षीकरा मङ्गलिनो राजिना यन्त्रास्तथा ॥
 दक्षीकरा वातविषा मङ्गलाः प्रैतिकाः स्मृताः ।
 क्षीयला राजिना ज्ञेया यन्त्राः सान्निपातिकाः ॥
 रक्तं परीक्षयेद्वाङ्गं सर्पाणां तु यथैव ॥
 क्वाङ्गं दक्षीकराणां जायते वातसत्त्वयम् ॥
 रक्तं घनञ्च बहुशः शोणितं मङ्गलौघते ।
 पिप्पल्लं राजिने खल्वं तद्वद्वान्तरके तथा ॥ ३४ ॥
 श्लेष्माः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः ॥
 ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिलं दद्यात्तथोत्तरे ।
 वैश्ये कषेफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा ॥
 ब्राह्मणेन तु दृष्टस्य दाहो गान्धेय जायते ।
 शूद्रश्चैव प्रवला स्यादेव ज्ञानमभिजायते ॥
 श्यामवर्णं सुखञ्च स्यात्तन्मन्त्रस्य जायते ।
 नखं कुण्यात् प्रतीकारं येन सन्पद्यते सुखम् ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं सिद्धवारं सुरालयम् ।
 एतत् सर्पः समायुक्तं पानं नखञ्च दापयेत् ॥
 एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ॥ ३५ ॥
 क्षत्रियेण तु दृष्टस्य कन्धो गान्धेय जायते ।
 शूद्रश्चैव मोहस्तथा स्यादेव ज्ञानमभिजायते ॥
 जायते वेदना तस्य जङ्घाश्चैव निरीकते ।
 नखं कुण्यात् प्रतीकारं येन सन्पद्यते सुखम् ॥
 अकैन्मलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वाङ्गमीम् ।
 एतत् सर्पः समायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् ॥
 एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ॥ ३६ ॥
 वैश्येनापि हि दृष्टस्य श्लेष्मं रूपाणि यानि तु ।
 श्लेष्मप्रकोपो जाला च नवोद्वहति वेदना ॥
 शूद्रश्चैव प्रवला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति ।
 तस्य कुण्यात् प्रतीकारं येन सन्पद्यते सुखम् ॥
 अश्वगन्धं सगोक्ष्मं शुद्धधूमं सगुग्गुलुम् ।
 शिरीषाकपिलाशञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥
 गोक्ष्मेण समायुक्तं पानं नखञ्च दापयेत् ।
 एव वैश्येन दद्यान्नामगदः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥
 शूद्रेणापि हि दृष्टस्य श्लेष्मं तत्त्वेन गौतम ।
 कुण्ठते वैपते चैव चरः शीतञ्च जायते ॥
 अङ्गानि सुतुषुलायन्ते शूद्रदृष्टस्य लज्जयम् ।
 तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सन्पद्यते सुखम् ॥
 पद्मञ्च गोधूकञ्चैव चोद्रे पद्मञ्च केसरम् ।
 मधु मधुकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥
 एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा ।
 पानं लेपाङ्गनं नखं सुखी भवति मानवः ॥ ३८ ॥
 पूर्वार्द्धे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् ।
 अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सत्याचरो भवेत् ॥
 आहारश्चात्र पुष्पाणि ब्राह्मणाणां विदुर्बुधाः ।
 क्षत्रिकाः क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ॥
 वैश्या मङ्गलमश्वञ्च शूद्राः सर्वाग्निस्तथा ।
 अथतो दृष्टे विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु ।
 वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद् शूद्र आदशेत् ॥
 मद्कावे तु संप्राप्ते पीयमाना महाविषाः ।

५८८

सर्पः

अदेवायां दृष्टन्ते वै जैथुनार्ना भुजङ्गमाः ॥ ३९ ॥
 पुष्पागन्धाः स्तूना विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः ।
 वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः शूद्रस्य गन्धिनः ॥ ४० ॥
 वातं तेषां प्रवक्ष्यामि यदावन्तुपुल्लशः ।
 नर्दं कृपनङ्गागेषु गिरिप्रसन्नवेषु च ॥
 वारामेषु पवित्रेषु सुचिद्वायनवेषु च ॥
 वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पाः ग्रामहारे चतुर्घ्ये ॥
 क्षत्रियो वसते निबन्धे तोरणेषु पुरेषु च ।
 गोशालास्वशांलास्तु पलायिषु तटेषु च ॥
 मोह्येषु पथि दृष्टेषु विप्रैश्च वैश्या वसन्ति च ।
 अविविक्तेषु स्थानेषु निर्भरेषु वनेषु च ।
 ग्रन्थगारे प्रसृष्टाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
 श्वेताश्च कपिलाश्चैव वै सर्पास्त्वनलप्रभाः ।
 सान्निपाता मनखिनो विप्र ब्राह्मणास्तु बुधैः ॥
 स्मृताः ॥
 रक्तवर्णसुवर्णाभिप्रवालमग्निसन्निभाः ।
 सूर्यप्रभास्तथा विप्र क्षत्रियास्तु भुजङ्गमाः ॥
 नागाविचित्राकौभिरतसौवर्णसन्निभाः ।
 वायुपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्तु च भुजङ्गमाः ॥
 काकोटरनिभाः केचित् ये च अङ्गनसन्निभाः ।
 काकदर्या धृक्वर्णास्ते शूद्राः परिकीर्तिताः ॥ ४१ ॥
 दस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशसङ्कुलमन्तरम् ।
 वालवटं विजानीयात् कक्षपस्य वचो यथा ॥
 यस्य सर्पेण दृष्टस्य दंशं दाङ्गुलमन्तरम् ।
 यौतक्येन दृष्टस्य एतद्भवति लज्जयम् ॥
 यस्य सर्पेण दृष्टस्य सार्द्धं दाङ्गुलमन्तरम् ।
 दृष्टदंष्टं विजानीयात् कक्षपस्य वचो यथा ॥ ४२ ॥
 अनन्तः प्रेक्षते पूर्वं वामपार्श्वं तु वासुकिः ।
 तत्तको दक्षिणे पार्श्वे कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥
 वलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
 विमज्जतिष्ठते चैव शङ्खपालो सुहृद्गुहः ॥
 कर्कोटो कुरुते रूपं कुलिकः पद्मगोतमः ।
 अनन्तस्य दिशा पूर्वा वासुकेस्तु हुताशनः ॥
 दक्षिणा तत्तकोक्ता कर्कोटस्तु तु नैर्हतौ ।
 पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
 उत्तरा शङ्खपालस्य वैश्यानी कुलिकस्तु ।
 अनन्तस्य भवेत् पद्मं वासुकेः सान्निपात्यम् ॥
 खलितकं तत्तकोक्ता कर्कोटस्तु चिरेखकम् ।
 पद्मस्तु तु भवेत् पद्मं शूलमन्तरस्तु तु ॥
 शङ्खजातेर्भवेच्छङ्खं कुलिकस्यार्द्धचक्रकम् ।
 अनन्तः कुलिको विप्रः क्षत्रियो शङ्खवासुकी ॥
 महापद्मस्तत्तकोक्ता वैश्यो विप्र प्रकीर्तितः ।
 पद्मकर्कोटकौ शूद्रौ सदा ज्ञेयौ मनोविभिः ॥
 अनन्तकुलिकौ शूलौ वर्तते ब्रह्मसम्भवौ ।
 वासुकिः शङ्खपालश्च रक्तौ क्षत्रियसुहृद्वौ ॥
 तत्तकोक्ता महापद्म इन्द्रात् पीतौ बभूवतुः ।
 पद्मकर्कोटकौ विप्र सर्पौ लज्जौ बभूवतुः ॥ ४३ ॥
 हयं यानं दृष्टं ह्वयं राजानमथ पावकम् ।
 घरणीसुत्पाद्य हृतावेतान् विद्विकारान् विदुः ॥
 पूर्णकुम्भः पताका च काश्चन मण्यस्तथा ।
 शरयो मालिका कम्बुजीवज्जीवेति सुव्रता ॥
 एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कथा च प्रातिष्ठतिका ।

सर्पः

चतुःषष्टिः समाख्याता भोगिनो मत्तपद्मगाः ॥
 अङ्गुष्ठास्तेषु षड्विंशतिः अष्टविंशतिः महीधराः ।
 विंशतिः कुलिताः प्रोक्ताः सप्त मङ्गलिनस्तथा ।
 राजीवास्तु दस्य प्रोक्ता दद्याः षोडश पञ्च च ॥
 इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैवः श्रेष्ठवाहनः ॥
 नागपुष्पवर्णास्ते निबन्धे वा ये च पद्मगाः ।
 एवमेव तु सर्पाणां शतद्विंशतिः स्मृतम् ॥
 वराहकणं गजपिपासिञ्च
 गान्धारिका पिप्पलदेवदारु ।
 मधुकसारं सङ्घं सिन्धुवारं
 हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिका च कार्या ॥ ४४ ॥
 सुमन्तुर्वाच ।
 इत्युक्तवान् पुरा वीर गौतमस्य प्रजापतिः ।
 लक्षणं सर्वनामानां रूपवर्णविशेषा ॥
 तस्मान् सर्वपूजयेन्नामान् सदा भक्त्या समन्वितः ।
 विशेषतस्तु पञ्चस्यैव पयसा पायसेन च ॥
 श्रावणे मासि पञ्चस्यैव शूलपक्षे वराधिप ।
 दारस्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोत्प्लवाः ॥
 पूजयेद्विधिवद्दीरं दधिदूर्वाक्षतैः कुशैः ।
 गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ॥
 ये त्वस्य पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
 न तेषां सर्वतो वीर भयं भवति कर्हिचित्तु ॥
 इति भविष्ये पञ्चमीकण्डे ॥ ४५ ॥
 सुमन्तुर्वाच ।
 “तथा भाद्रपदे मासि पञ्चस्यैव श्रद्धयान्वितः ।
 तथालिख्य नरो नागान् क्वायवर्णादिवर्णकैः ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पैः पायसगुग्गुलैः ।
 तस्य तुष्टिः समायान्ति पद्मगास्तत्तकादयः ॥
 आसन्नमानां कुलात्तस्य न भयं नागवो भवेत् ।
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन नागान् वै पूजयेद्दुवृषः ॥
 इति भविष्ये पञ्चमीकण्डे ॥ ४६ ॥
 सुमन्तुर्वाच ।
 “तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चस्यैव कुरुनन्दन ।
 क्वाया कुप्रमथानागान् इन्द्राण्या सङ्घं पूजयेत् ॥
 हृतीदकाभ्यां पयसा क्वापयिषा विप्रान्मते ।
 गोधूमेः पयसा क्षिप्तेर्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥
 यस्त्वंस्य विधिवद्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः ।
 पूजयेत् कुशार्द्धं तु तस्य श्रेयादयो वृष ॥
 नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति मानवः ।
 सुशान्तिनोक्तमावाद्य मोदते शान्तिनोः समाः ॥
 इत्येतत् कथितं विप्र पञ्चमीकण्डसुत्तमम् ।
 पद्मगास्तुभ्यते मन्त्रं सर्वसर्पनिधियकम् ॥
 ॐ कुरु कुरु न, मत् खाद्या । इति भविष्य-
 पुराणे शतसाहस्रं संहितायां पञ्चमीकण्डे ॥
 अन्वयः ।
 स्तुत उवाच ।
 “प्राणेश्वरं गारुडञ्च शिवोक्तं प्रवदास्वहम् ।
 स्थानात्वाहो प्रवक्ष्यामि नद्यां दृष्टो न जीवति ॥
 चित्तावलीकशैलाहो कूपे च विवरे तरोः ।
 दंष्ट्रे रेखाचर्यं यस्य प्राक्क्षेत्रं स न जीवति ॥
 षड्भाजं कर्कोटं मेघं म्हालक्ष्मणमहादिङ्ग ।
 कक्षाश्लिङ्गमेव सन्तो शङ्खकर्कोटदारादिङ्ग ॥

सर्पः

दृष्टी शृङ्गधरो भिज्जुलयादिः कालदृढकः ।
वर्ज वाहो च श्रीवाधः पृष्ठे च नहि जीवति ॥
पुत्रं दिनपतिर्भुङ्क्ते नृद्वयामन्तरोऽपरे ।
शेषा गृह्याः प्रतिदिन घटसङ्गापरिवर्तने ॥
नागभोगक्रमो ज्ञेयो राज्ञो वायविवर्तने ।
शेधोऽर्कः क्षणपञ्चकस्तत्कालो भौम इरितः ॥
कक्कोटो ज्ञो गुरुः पञ्चो महापञ्चक भार्गवः ।
शक्रः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाह्वयो गृह्याः ॥
राज्ञो दिवा सुरगुरोर्भागे स्यादमरान्तकः ।
पक्षोः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह

स्थितः ॥

यामाहर्नन्विषंस्थः स वेलां कालयतोऽचरेत् ।
वाग्विषड्वज्रिवाजियुगभूरेकभागतः ॥
दिवा घटवेदनेवादिपञ्चविवसुस्याशुकेः ।
रात्राङ्कुशे पादपृष्ठे गुल्फे जातुनि लिङ्गके ॥
नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेऽप्ये ।
कर्णयोश्च भुवोः शक्रे मस्तके प्रतिपन्नकमान् ॥
निष्ठेऽन्नश्च जीवेन पुनो दक्षिणभागके ।
कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहत् करान् ॥
अमवत्त्वक्तो मोहो निवर्त्तते च महर्नान् ।
आत्मनः परमं बीजं हंसाख्यं स्माटिकाभलम् ॥
ज्ञानयः विषयापन्नं बीजं तस्य चतुर्विधम् ।
त्रिपञ्चखरयुगमादायसक्तं द्वितीयकम् ॥
पञ्चाक्षरं तृतीयं स्यात् सविमर्शं चतुर्विधम् ।
ॐ कुरु कुन्दे खाद्या ॥
विद्या जैलोक्यरक्षार्थं गरुडेन धृता पुरा ।
वधपुसुना च नागानां सुखेऽथ प्रणय न्यसेत् ॥
गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चैव विशेषतः ।
कुन्दे खा गुल्फयोः पादयुगे हान्यास इरितः ।
गृहेऽपि लिखितं यत्र तन्नागाः संव्यजन्ति च ॥
महसमलजगत् सुखं कर्णे धृतं तथा ।
यदृष्टे शक्रेना क्वाचिप्रा नागास्त्यजन्ति च ।
समलजस्य जपादे विद्धिः प्राप्ता सुरासुरैः ॥
ॐ सुवर्णैरेव कुक्कुटविग्रहकृपिण खाद्या ॥
एवञ्चादृष्टे पञ्चो दले वर्णयुगं लिखेत् ।
नामैतन् वारिधाराभिः स्नातो दृष्टो विषं

तज्जेतु ॥

ॐ पञ्च खाद्या ।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करे न्यस्याथ देहके ।
के वक्त्रे हृदि लिङ्गे च पादयोर्गण्डो हं सः ॥
नाक्कामनि च तच्छायां खण्डेऽपि विषपन्नगाः ।
यस्तु लवं जपेच्छाखाः स हृष्टा नाशयेद्विषम् ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं मिरछायै नमः ।
कर्णे जप्ता विषं विद्या दृढकस्य विषं हरेत् ।
अ-आ न्यसेत् पादायै इ-ई गुल्फेऽथ जातुनि ॥
उ-ऊ ए-ऐ कटितटे ओ नाभौ विन्यसेत्

सुधीः ।

हृदि औ वक्रदेशे च अङ्गे अः हंससंयुताः ॥
ह्रस्वो विषादि च हरेत् जप्तो ध्यातोऽथ पूजितः ।
गरुडोऽहमित ध्यात्वा कुर्वाद्धिषहरां क्रियाम् ॥
हं मन्त्रं भाजविन्यस्तं विषादिहरमैवितम् ।
न्यस्य हंसं वामकरे नासासुखनिरोधकम् ॥

सर्पः

मनो हरेत् दृढकस्य लब्धासादिगतं विषम् ।
स वायुना समावृष्य दन्तानां गरलं हरेत् ।
तनौ न्यसेद्दृढेन नीलकण्ठादि संसरेत् ॥ १ ॥
पीतं प्रवङ्गिरामलं तखुलाङ्गिर्ज्वलापहम् ।
पुनर्नवाफलिनानां मूलं चक्रजमीडशम् ॥
मूलं शुक्लदृढत्वास्तु कर्कोत्या गेरिकर्णिकम् ।
अङ्गिष्ठेऽष्टतोपेतलेपोऽयं विषमहर्नः ॥
विषमहर्नं न ज्ञेयं उष्यं पिवति यो हृतम् ।
पञ्चाङ्गुलं शिरीषस्य मूलं गृह्णनजन्तया ।
सर्वाङ्गुलेपतश्चापि पानाद्वा विषहृद्भवेत् ॥
ह्रौं गोमसादिविषहृत् ॥
हृत्तलाटविमर्गान्तं ध्यातं वज्रादिकहृत्वेत् ।
न्यस्तं योनौ वधेत् कर्मा कुर्वाण्मदजलाविनाम् ॥
जम्पा सपाष्टसाहसं गरुडानिव सत्सगः ।
कविः स्यात् श्रुतिधारी स्याद्विषखीचावुरा-

मुयात् ।

विषहृत् स्यात् कथा तद्वन्निर्वा समतो
ध्रुवम् ॥ २ ॥

इति गारुडं प्राणेश्वरं गारुडं समाप्तं ॥ १ ॥
अध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अथरश्च ।
अभिरवाच ।

“नागादयोऽथ तारादिदृष्टस्थानानि मन्त्रे च ।
स्तुतकं दृष्टयेति सप्तलक्षणमुच्यते ॥
शेषवासुक्तित्वात्थाः कर्कोटोऽजो महासुजः ।
शुद्धपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागवर्गकाः ॥
दशरूपश्च त्रिशुणश्चतुर्हर्षावित्तः क्रमात् ।
विप्रो वृषो विशो मूढो ह्यो नागेषु कौर्त्तितौ ।
तदन्वयाः पञ्चशतं तेषां जाता ह्यसङ्ख्याकाः ।
क्रियमखलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः ॥
अन्तरा दोषमिश्रास्ते सर्पा र्द्वौकराः स्मृताः ।
रयाङ्गुलाङ्गुलच्छेदखलिकाङ्गुलधारिणः ॥
गोमसा मन्दगा दीर्घा मण्डलेऽपि विधेः स्थिताः ।
राजीलाश्चित्रिताः क्षिप्रास्त्यैर्गुह्यैश्च

राजिभिः ॥

अन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूतवर्षाण्येवायवः ।
चतुर्विधास्ते षड् विंश भेदाः षोडश गोमसाः ॥
त्रयोदश च राजीला अन्तरा एकविंशतिः ।
येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्ते अन्तराः स्मृताः ॥
आषाढादिनिमासैः खाङ्गर्भो मासचतुष्टये ।
अखकानां श्रुते दे च चलारिंशत् प्रकथते ।
सर्पा ग्रसन्ति स्मृतौ तान् विना स्त्रीपुनपुसकान् ।
उक्तीलतेऽपि सप्ताहात् हृष्टो मासाद्भवेद्दृष्टिः ॥
हादृष्टाहात् खबोधः स्यादन्ताः स्युः सूर्य-
दर्शनात् ।

हाविंशद्दिनविंशत्याश्चतसस्तुष्टे दंष्ट्रिकाः ॥
करालो मकरो कालराज्ञो च यमदूतिकाः ।
एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः ॥
वयसासांश्चतुर्ते जप्तिं जीवेत् वडिसमाह्वयम् ।
नागाः सूर्यादिवारेणाः सप्त उक्ता दिवानिष्टि ॥
तेषां घट् प्रतिवारेषु कुलिकाः सत्त्वसन्निधु ।
शक्रेण वा महाजनेन सह तस्योदयोऽथवा ॥
ह्रयोक्ता नाडिकामन्त्रमन्तरं कुलिकोदयः ।

सर्पः

दुष्टः सकालः सत्त्वश्च सत्त्वदेशे विनिर्दिष्टेन ॥
कृत्तिका भरणी स्वाती मूलं पूर्वाषाढाश्चिनी ।
विशाखादा मघाश्लेषा चित्रा अवगरोहिणी ॥
हस्ता मन्दकृणौ वारी पश्चमी चारुमी तिथिः ॥
षष्ठी रिक्ता श्रिवा निन्द्या पश्चमी च चतुर्दशी ॥
सन्ध्याचतुर्थं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः ।
एकद्विवह्वो दशा दशविह्वश्च खलितम् ॥
अदंशमवगुप्तं स्यादंशमेवं चतुर्विधम् ।
त्रयो देवकृजता दंशा वेदना रुधिरौ गुणाम् ॥
नक्तं देवाङ्गिर्कुम्भीभा दंशाश्च यमचोदिताः ॥
हाहो पिपीलिकास्यग्रौ कण्ठशोषरुलान्वितः ।
सतोदो यत्रितो दंशः सविधो न्यस्तनिर्विषः ॥
देवालये शुन्यगृहे वस्त्रिकोद्यानकोटरे ।
रथ्या मन्थ्या प्रसथाने च प्रसथाने सिन्धुसङ्गमे ॥
ह्रीपे चतुर्थ्यथ सौधे गृहेऽर्जे प्रसंसायतः ।
विलहारे जीर्णरूपे जीर्णवैष्मनि कुञ्चके ॥
श्रियुष्मन्मृताकाक्षेषु जम्बूद्वारगेषु च ।
वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहन्तकजजन्तुणि ॥
तालो शक्रे गले नृह्रिं चिबुके नाभिपादयोः ।
दंशोऽशुभः शुभो भूतः पुण्यहस्तः सुवाक् सुधीः ॥
लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः सुचिः ।
अपहारागतः शस्त्रौ प्रमादौ भूगतेऽप्यथः ॥
विवर्णवासाः पाशादिहस्तौ गजद्वयभाक् ।
शुक्लकाष्ठान्वितः क्षिप्रस्तिलात्ककरोऽयुक् ॥
आर्द्रवासाः क्षयार्तपुण्यौ क्षेमशिरोरुहः ।
कुचमदो नखच्छेदो गुदसूक्तं पादलेखकः ॥
केशलुचो लङ्गच्छेदो दुष्टा दूतास्तथैकलः ।
दडान्यावाहयहेधा यदि दूतस्य चात्मनः ॥
आभ्यां ह्याभ्यां पृथग्यन्यान् विद्यात् स्त्रीपुनपु-

सकान् ।

दूतः स्रुशति यद्ग्रात्रं तस्मिन् दंशसदाहरेत् ॥
दूताद्विचलनं दुष्टं सुखिभिरिच्छता शुभा ।
जीवपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः ॥
जीवो गतागते दुष्टः शुभो दूतनिवेदने ।
दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्वामजान्निवन्दिता ॥
विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तेऽपि निर्विषकालता ।
आदौः खरेरे कादौश्च वर्गोर्भित्तलिपिर्द्विधा ॥
खरजोवसुमान् वर्गो इति श्लेष्यश्च माहकाः ।
वाताभीजजलात्मनो वर्गेषु च चतुष्टयम् ॥
नपुसकाः पश्चमाः स्युः खराः शक्रासुयोगयः ।
दुष्टौ दूतस्य वाक्पारौ वाताभी मध्यमो हरिः ॥
प्रशक्ता वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुसकाः ।
प्रस्थाने मज्जनं वाक्त्र्यं गर्जितं मेघहस्तिनोः ॥
प्रदक्षिणं फले वृक्षे चासस्य च स्तनं जितम् ।
शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशं स्यादविह्वये ॥
अनर्धगीतायाश्चान्दो दक्षिणे विषतं क्षुत्तम् ।
वैष्णा विप्रो वृषः कन्या गौर्दन्तौ सुरजङ्घनी ॥
वीराण्यद्विधशक्रासुच्छं च भेरी फलं सुराः ।
तखुला क्षेमरूप्यश्च सिङ्गयोऽभितुखा अमी ॥
सकाष्ठः सानलः कार्मल्लिगाम्बरभारभृत् ।
गलस्यटङ्को गोमायुयधोलकुकपट्टिकाः ॥
तेषां कपालकार्पासा निषेधौ भक्षणगृहे ।

विषवेगाच्च सप्त सुधांनोद्वातन्तराप्रितः ॥
विषदंष्ट्रो ललाटं ग्राह्यतो नेत्रं ततो मुखम् ।
आस्थाचरणनाभौ द्वौ धातून् प्राप्नोति हि
क्रमात् ॥”

इत्यादिषु २६४ अध्याये लक्ष्यानि ॥३॥

अभिरुवाच ।

“मन्त्रध्यानौघैर्दृष्टचिकित्सां प्रवदामि ते ।
ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायैते ॥
अपनाद्विषहानिः स्थादौषधं जीवरक्षयम् ।
साध्यं सकृदत्र पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
अङ्गमं सर्पकण्ठादि शुद्धादि स्थावरं विषम् ।
प्रान्तस्तरान्तिगो वृक्षा लोहितं तारकः शिवः ॥
विषते नाम मन्त्रोऽयं ताक्षः शब्दमयः स्तुतः ।
ज्वल महाभूते हृदयाय । गरुडविलासशिरसे ।
गरुडशिखायै । गरुडविषमञ्जुन ३ प्रभेदेन ३
विचासय ३ विमर्दय ३ कवचाय । अप्रति-
हृतप्राशनं वै हूँ पठ्यन्त्याय । उपरूप-
धारक सन्मयङ्कर भौषय ३ सर्वं दह ३
भस्मीकृतं कुत्र खाद्या नैत्राय ।
सप्तवर्णांनुगमाद्विगदल्लखरेश्वरान् ।
वर्णैरनं वहिष्माभूत् कर्णिकं मातृकास्त्रजम् ।
हत्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले स्मरेत् ॥
अङ्गुष्ठादौ न्यसेहयान् विषभेदोदितो कलाः ।
पात्रं वञ्चयत्तुष्कोणं पायिषं शक्रदेवतम् ॥
तृताहमाय प्रसाहं शुक्लं वरुणदेवतम् ।
त्रयसं स्वस्तिकयुक्तं भैषजं वह्निदेवतम् ॥
तृतविन्दुवत् वायुदेवतं लक्ष्म्यामलम् ।
अङ्गुष्ठादङ्गुलीमध्ये पर्यास्तेषु स्ववेशसम् ॥
सवर्णनामवाहनवर्धितेषु न्यसेत् क्रमान् ।
विषते चतुरो वर्णां नु खमखलसमन्विषः ।
अरूपे वरतन्मन्त्रि आकाशे शिवदेवते ॥
कनिष्ठामध्यपर्वानौ न्यसेतस्यायमचरम् ।
नागनामादिवर्णाच्च खमखलगतोऽयं सत् ॥
भूनादिवर्णां विन्यस्य अङ्गुष्ठादन्तर्पर्वसु ।
तन्मात्रादिगुणान्यर्णान्ङ्गुलीषु न्यसेद्वधः ॥
स्यार्शनादेव तार्क्ष्यं हस्ते हन्याद्विषहयम् ।
मखलादिषु तान् वर्णान् विषते करयोजितान् ॥
श्रेष्ठायङ्गुलिभिर्देहनाभिस्थानेषु पर्वसु ।
स्त्रोन्नतः सवर्णभमानामे स्तुहिप्रभम् ॥
कुङ्कुमारुणमाकण्ठादिकेशान्तां सितेतरम् ।
ब्रह्माक्षयपिणं तार्क्ष्यं चन्द्राक्षं नागभूषणम् ॥
नीलायनसमाभ्रानं महापर्वं स्मरेद्वधः ।
एव तार्क्ष्यात्मनो वाक्कात्मनः स्यान्मन्त्रिणो विषे ॥
खलि तार्क्ष्यकरस्थान्, स्थिराङ्गुलिषु विषापहा ।
तार्क्ष्यहस्तं ससदाय तत्पञ्चाङ्गुलिचालनात् ॥
कुर्वाद्विषस्य स्नामादौकुडुक्तमदवौषधम् ।
आकाशादेश्मृगोऽयः पञ्चाङ्गाधिपतिर्महोः ॥
संक्षामयेत वीषातो भाषया सम्मयेद्विषम् ।
खलस्तभूषया वीजो मन्त्रोऽयं साधुसाधितः ॥
संज्ञवः भावयशसः शब्दादयः संहरेद्विषम् ।
दृष्टस्यापयेहेयं खलप्राप्तोऽभिकतः ॥
खलप्राप्तमेयाद्विषस्यवयवीन वा ।

संहराद्विषं संयुक्तो भूनेजोऽन्यथात् स्थितः ॥
भूवायुजलवाय्वान्तो विषं संक्रामयत्यसौ ।
अन्तस्यो निजवैषस्यो वीजाभौन्दुजलासुभिः ॥
एतत् कर्म नयेन्मन्त्रो गरुडाकृतिविग्रहः ।
तार्क्ष्यवारुणगेहस्यस्तर्जनाप्राशयेद्विषम् ॥
जातुदण्डोन्मुदितं स्वधाश्रीवीजलाञ्छितम् ।
स्नानपानान् सर्वविषजरारागापन्धयुजित् ॥
पञ्च पञ्च महापञ्च महापञ्च विवि खाद्याः ।
पञ्च पञ्च महापञ्च महापञ्च चोक्षी खाद्याः ॥
हावेतौ पश्चिरादमन्त्रौ विषप्रावभिमन्त्रयान् ।
पश्चिराजाय विग्रहे पञ्चदेवाय धीमहि तन्नो
गरुडः प्रचोदयात् ॥

वह्निस्थौ पार्श्वान्पूर्वौ इन्द्रश्रीकौ च दन्तिनौ ।
सकलो लाङ्गणौ चैत नीलकण्ठाग्रमौरितः ॥
वचः कण्ठशिखाश्चैतं न्यसेत् सन्मं सुसंस्कृतौ ।
हर हर हृदयाय नमः कपर्दिन च शिरसे नील-
कण्ठाय वै शिखाम् ॥

कालकूटविषमन्त्राय स्नाह्यायैव वर्मं च ।
कथितेनं कृतिवासं नेत्रैः प्रत्येकशस्त्रिभिः ।
पूर्वात्तोराननेयुक्तं न्येनपीनासगासितैः ॥
अभयं वरदृष्ट्यां वासुकिच दध्नुजे ।
यज्ञोपवीतपार्श्वेन गौरी रुद्रोऽस्य देवता ।
पादजलपुष्पाभिरङ्गुलकण्ठाननस्यहस्तौ ।
मन्त्रार्णवाश्च करयोरङ्गुलप्रादाङ्गुलीषु च ॥
तर्ज्यादिनदन्तासु सर्वमङ्गुलधौन्यसेत् ।
ध्यात्वेव सहरेत् त्रिषं वज्रया खलसुधया ॥
कनिष्ठा षष्ठ्या वज्रा तिस्रोऽभ्याः प्रहतिर्जवः ।
विषनाशो वामहस्तमन्त्रिणं दक्षिणं करम् ॥
नमो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
चिः सर्वेश्वरकण्ठाय चिः विष ओम् खाद्या ॥
नमो नीलकण्ठाय नेत्रसर्वविषापहाय । नमस्ते
रुद्रमन्त्रे इति सम्मार्जनाङ्घ्रिं विनश्यति ॥
न मन्देहः कर्णेनाप्या उपनेत्रा विधानतः ।
यजेद्भद्रविधानेन नीलश्रीं मन्त्रेश्वरम् ।
विषयाधिविनाशः स्यात् त्वया रुद्र विधानतः ॥”
इत्यादिषु २६५ अध्याये दृष्टचिकित्सा नाम २६५
अध्यायः ॥ ३ ॥ ३ ॥ यात्राकाशे तस्य शुभा-
शुभसूचकत्वं यथा,—

“गोनासद्वर्णोकररात्रिस्तादा
जायेव सर्वं भयदा भुजङ्गाः ।
विलोक्य सर्पं यदि निर्विकल्पया
निरतविप्रस्य शुभं विचिन्तयम् ॥
पाशाद्यसंस्तम्भितकण्टकेषु
दत्त्वा परं यान्ति विनश्यद्विधाः ।
सर्पेच्छया पञ्चनखाभिधेयः
प्रयाणकाशे स्तु वामभागे ।
दृष्ट शुभैः सिद्धिदुःप्रताय-
स्तिष्ठेत् पथोर्द्धे यदि रात्र्यलामः ॥”

इति सर्पः । इति वसनराजशाङ्गने १५ वर्गः ॥
सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्काली एव । स्वार्थे
कान् ।) दृष्टविशेषः । तत्पण्यायः । तौक्ष्णा २
विषदंष्ट्रा ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाळा ॥

सहा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनौ ७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सर्पकङ्काली, स्त्री (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः ।
डौष ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पं गन्धयते हिनस्तीति । गन्ध
हिनसेन + अङ् । टाप् ।) दृष्टविशेषः । यथा,
“कृष्णाक्षी सर्पगन्धा च रसना च पलङ्कवा ॥”
इति जटाधरः ॥

सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पं हन्तीति । हन + घातिनः ।
डौष ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
“सर्पसहा सर्पनामा सर्पाङ्गी सर्पघातिनी ॥”
इति रत्नमाळा ॥

सर्पण्डः, पुं, (सर्पलूणमिव क्लेशो यस्य ।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्पदंष्ट्रः, पुं, (सर्पस्य दंष्ट्रेव पुण्यमस्य ।) दन्ती-
दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पस्य दंष्ट्रेव ।) दृष्टिकाक्षी ।
इति रत्नमाळा ॥

सर्पदंष्ट्रिका, स्त्री, (सर्पदंष्ट्रा + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्त्वम् ।) अजशङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पं दक्षयतीति । दक्ष + अङ् ।
टाप् ।) सैहवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदंष्ट्री, स्त्री, (सर्पं दक्षयतीति । दक्ष + अङ् ।
डौष ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदन्ती, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
गौरादित्वात् डौष ।) नागदन्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । डौष ।)
वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाळा ॥

सर्पपुष्पो, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुण्यमस्याः ।
डौष ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पफणजः, पुं, (सर्पस्य फणात् जायते इति ।
जन + ङः ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सर्पसृक्, [च] पुं, (सर्पं सृजते इति । सृज + क्तिप् ।)
मयूरः । इति हेमचन्द्रः । सर्पभचकै, वि ॥

सर्पमात्रा, स्त्री, (सर्पस्य मात्रेव ।) सर्पकङ्काली-
भेदः । इति काचित् रत्नमाळा । सर्पनामा
इति साधुपाठः ॥

सर्पराजः, पुं, (सर्पाणां राजा । समसि टच् ।)
वाहकः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पश्रेष्ठे,
चि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।

“एव मोहं गतः कृष्णो मयो वै कालिये हृदे ।
भुङ्क्षते सर्पराजेन तदागच्छत मारिचम् ॥”)

सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पसर्ज, स्त्री, (सर्पनाशकं सजम् ।) सर्पनाशक-
यज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते । १२ । ६ । १६-२८

“जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तच्छकभक्षितम् ।
यथा जुहाव संक्रुद्धः सर्पान् सजे सङ्घं द्विजैः ॥

सर्पा

सर्वः

सर्वगः

सर्पसर्वे समिह्यामो दहमानान् सञ्चरमान् ।
 दृष्टेर्भयसंविमलस्तच्छकः शरयं ययौ ॥
 अपश्यस्तच्छकं तत्र राजा पारोक्षितो द्विजान् ।
 उवाच तच्छकः कस्मान् दह्यतेरोगाधमः ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र शूकः शरयमागतम् ।
 तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नामो पतत्वसौ ।
 पारोक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः ।
 सहेन्द्रस्तच्छको विप्रा नामो किमिति पात्यते ॥
 तच्छ्रुत्वा लुहृदुर्लभाः सहेन्द्र तच्छकं मखे ।
 तच्छकाशु पतस्त्रे सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥
 इति ब्रह्मोदितान्तेऽपि स्थानादिभ्यः प्रचालितः ।
 वभूव संभ्रान्तमतिः सविमानः सतच्छकः ॥
 तं पतन्तं विमानेन सह तच्छकमम्बरात् ।
 विलोकाद्भिरसः प्राह राजानं तं दृष्टव्यमिति ॥
 नैव त्वया मनुष्येन वधमहेति सर्पराट् ।
 अनेन पीतमन्दतमयथा अजरामरः ॥
 जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः खेनेव कर्मणा ।
 राजस्तनोऽप्येनास्त्वस्य प्रदाता मुखदुःखयोः ।
 सर्पचौरादरिवद्भक्त्युत्तुङ्गाध्यादिभिर्नृप ।
 पञ्चलमिच्छते जन्तुर्मुदं तच्छकं आरब्धकर्म तत् ॥
 तस्मात् सचमिदं राजन् संख्येयनाभिचारिकम् ॥
 सर्पा अनागसो दम्भा जनेर्दृष्टं हि भव्यते ॥
 इत्युक्तः स तथेवाह महर्षिर्मानयन् वचः ।
 नर्पसचादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥
 (जरलाक्षपुत्रस्याकौक्य वचनादेव जनमेजयः
 सर्पमचात् विररामेति पुराणान्तरमतम् ॥)
 सर्पवर्गी, [न] पु, (सर्पसज्जमस्याकौति इतिः) ।
 जनमेजयराजः इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्पसहा, कौ, (सर्प सहते इति । सह + अच् ।)
 सर्पकङ्कालीभेदः इति रत्नमाला ॥
 सर्पहा, [न] पु, (सर्पं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
 नकुलः इति हेमचन्द्रः ॥
 सर्पाहं, कौ, (सर्पस्य अक्षीव अहं यस्य । घञ् ।)
 रुद्राचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पाशो, कौ, (सर्पस्य अक्षीव पुष्यं यस्याः । घञ् ।)
 डीप् । गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्विशेषः । सहाचरी इति वृद्धिर्नो इति च
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । गङ्गाजी २ नाडी-
 कलापकः ३ । अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 लम् । उष्णत्वम् । क्षमिनाशिलम् । ज्वरोपश्लक्ष् ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 सर्पाख्यं, पु, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य ।)
 महिषकन्दमेदः इति राजनिर्घण्टः । नाग-
 क्षेपः । इति रत्नमाला । सर्पनामकः, चि ॥
 सर्पाङ्गी, कौ, (सर्पस्येव अङ्गं यस्याः । डीप् ।)
 सर्पकङ्कालीभेदः इति रत्नमाला ॥ सैहवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पाद्वी, कौ, (सर्पस्य तद्विषयस्य अद्वं भज्यं
 यस्याः । डीप् ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्पाराति, पु, (सर्पस्य अरातिः ।) गरुडः । इति
 वैमनिकः ॥

सर्पारिः, पु, (सर्पस्य अरिः ।) नकुलः । इति
 राजनिर्घण्टः । गरुडश्च । (यथा, हरिवंशे ।
 ६८ । ३७ ।
 “तं दृष्ट्वा पञ्चसङ्घानं सर्पं सर्पारिकेतनः ।
 अक्रुह एव भगवान् प्रवृत्ताचोरगोश्वरम् ॥”)
 सर्पावासं, कौ, (सर्पस्य आवासो यत्र ।) सन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । सर्पस्थाने, पु, (यथा,
 हरिवंशे । ६८ । २५ ।
 “यशीदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं हृदम् ।
 प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं
 ब्रजम् ॥”)
 सर्पाशनः, पु, (सर्पमश्नातीति । अश् + लुः ।)
 मयूरः । इति हलायुधः । गरुडश्च ॥
 सर्पः, [स] कौ, (सर्पतीति । रूपं गतौ + “अचि-
 त्चिह्नस्यपीति ।” उणा० २ । १०६ । इति
 इतिः ।) दृष्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥
 (यथा, मनु । ३ । २७४ ।
 “अपि नः स कुले जायातु यो नो दद्यात् त्रयो-
 दशौम् ।
 प्रायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्कृष्टाये कुङ्करस्य च ॥”
 उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 सर्पिणी, कौ, (सर्पतीति । रूप + गितिः ।
 डीप् ।) सर्पभाष्या । सापिनी इति भाषा ।
 यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “आशीराशी सर्पदद्या तत्तुल्यौ सर्पो च
 सर्पिणी ॥”
 लुङ्चुपमेदः । तत्पर्यायः । भुजगी २ भोगी ३
 कुङ्कली ४ पन्नगी ५ फणी ६ । तस्या गुणौ ।
 विषमत्वम् । कुचवर्द्धनत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 सर्पो, कौ, (सर्प + जातौ डीप् ।) सर्पिणी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्पो, [न] चि, गमनकर्ता । रूपधातोर्निष्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ३५ ।
 “स एष केलास उपान्तसप्रियः
 करोत्यकाशेऽक्षमयं विवस्वतः ॥”)
 सर्पोहं, कौ, (सर्पोऽयं सर्पभाष्याणामिष्टम् ।)
 श्रीखण्डचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
 सर्पोहं, कौ, (सर्पाणामिष्टम् ।) श्रीखण्डचन्दनम् ।
 इति जटाधरः ॥
 सर्व, सर्पेण । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) दृष्ट्यादिः । ओट्टावर्गशेषोपधः ।
 सर्वेति सिस्वयिषिति । इति दुर्गादासः ॥
 सर्वः, पु, (सर्वस्मिन् सर्वतीति । सर्वगतौ + प्रका-
 यच् । यथा, ह गतौ + “सर्वनिष्ठत्वेति ।”
 उणा० १ । १५३ । इति वनप्रत्ययेन साधुः ।)
 शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ चित्तिस्फूर्तिरयम् ।
 यथा, विस्मयनात् पूर्व भविष्यपुराणीकं स्वभाव-
 विद्वत्प्राप्तेऽप्यादिदिष्टुं वामावर्त्तेन पूजनम् ।
 यथा, सर्वार्थ चित्तिस्फूर्ते नम इत्यादि
 तिथ्यादितत्त्वम् । विष्णुः । यथा,—
 “असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवावयवाः ।

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं पश्यते ॥”
 इति विष्णुपुराणम् ॥
 विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवम् ॥
 सर्वः, चि, (ह + वत् ।) सम्यग् । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६४ ॥ अस्य पर्यायः सकलशब्दे
 ब्रह्मः । प्रयोगो यथा,—
 “सर्वरत्नमयो मेरुः सर्वोऽख्यमयं नमः ।
 सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयी हरिः ॥”
 इति विष्णुपुराणे देवासुरौघसंवादे २ अध्यायः ॥
 सर्वेचक्षा, कौ, (सर्वं सहते इति । सह + “प्र-
 सर्वयोद्धारिसहोः ।” ३ । २ । ४१ । इति खच् ।
 आरादेवदिति सुम् ।) दृष्टिर्वा । इत्यमरः । १० । १३ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १३६ ।
 “ऊर्गासुनातिवाह्य एते त्वापि कालमच-
 लापि ।
 सर्वं सह कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥”
 राज्ञि, पु । इति काशिका । सर्वक्षेत्रादि-
 सह, चि, यथा, सहित्वदर्पणे । २ । २० ।
 “कामं सन्तु हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्ति सर्व-
 सहो
 वेदेष्टी तु कथं भविष्यति हृहा ह्रा देवि !
 धीरा भव ॥”)
 सर्वकः, चि, सकलः । सर्वशब्दस्य टेः पूर्वमक्ष
 तस्मात् सर्वां के च निष्पन्नः । इति सुगंधोद्य-
 याकरणम् ॥
 सर्वकर्ता, [ङ] पु, (सर्वेषां कर्ता ।) ब्रह्मा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सर्वकर्माणि, चि, (सर्वकर्माणि आभोतीति ।
 सर्वकर्म + “तत्सर्वोद्दिः पथङ्गकर्मपञ्चपान्
 आभोति ।” ५ । २ । ७ । इति खः ।) सकल-
 कर्मकर्ता । यथा, भट्टो ५ सर्ग ।
 “संयमे सर्वकर्माणि वाहू यस्तौपजातुर्कौ ॥”
 सर्वके, व, सर्वज्ञ । सर्वशब्दात् अक्षच्प्रत्ययेन
 निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सर्वनेष्टो [न] पु, (सर्वनेष्टोऽप्याकौति । सर्व-
 नेष्ट + “सर्वोद्दिष्टेति वक्तव्यम् ॥” ५ । २ । १३५ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्ता इतिः ।) नटः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 सर्वचारः, पु, (सर्वेषां चारः ।) चारमेदः ।
 सावान् इति भाषा । इति कैचित् । तत्पर्यायः ।
 बहुचारः २ समुच्चारकः ३ क्षोमचारः ४
 महाचारः ५ मलारः ६ चारमेजकः ७ । अस्य
 गुणाः । अतिचारत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वस्ति-
 श्रोधनत्वम् । उदावर्त्तकमिनाशिलम् । मलवस्त्र-
 विशेषधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सर्वगं, कौ, (सर्वं गच्छतीति । गम + “अन्ता-
 त्वन्ताञ्चेति ।” ३ । २ । ४८ । इति डः ।) जलम् ।
 इति मेदिनी ॥
 सर्वगः, पु, (सर्वं गच्छतीति । गम + डः ।)
 शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७१ । ४ ।
 “प्रभावः सर्वगो बाहुरयमा सविता रविः ॥”)
 ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ आत्मा । इति शब्द-

सर्वतो

“स्वस्तिकं प्रादुसुखं यत् स्यादल्लिन्दानुगतं भवेत् ।
नत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः ॥
अनिर्विह्वलित्मेदं चतुर्द्वारं च यदुदयम् ।
नद्वयेत् सर्वतोभद्रं चतुरालिन्दश्रीभितम् ॥
प्राक्पश्चिमानुगतौ च शेषादुदरविकृतौ ।
यत्रालिन्दो रुचक्यतो न चेत् स्यादुत्तरासुखम् ॥
क्रमेणोपचोयमानं यत्रालिन्दद्वयं गृहे ।
तद्वर्हमानमित्याहुर्न चेत् स्यादुत्तरासुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमासुखम् ।
प्रजनोद्योतरोऽष्टाव नन्वावर्त्तं वदन्त तत् ॥
उपस्यपरि यद्गृहे तद्विच्छिन्नकसंक्रमम् ॥”
इति वचनं सुस्तिकादीनां क्लीबलदर्शनात्
स्वस्तिकादीनां पुनपुसकत्वं मन्त्रायम् । एवमादि-
प्राप्तौ रुचकवर्हमानो पुलिङ्गावपि यदुक्तम् ।
“स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो रुचको वर्हमानकः ।
नन्वावर्त्तद्वयञ्चापि द्वात्रालिन्ददिमेष्टाः ॥”

इति भरतः ॥ १० ॥

लक्षणात्तरं यथा, भविष्योत्तरं ।

“मेषादिचक्रे जातस्य वृषतेः सूर्यरुक्रमान् ।
द्वादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ।
सुनन्द सर्वतोभद्रः भव्यो नान्दीसुखरूपा ।
विनायक विलासक विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्गः कैलेश्वर्यो धीरो द्वादशैव प्रकीर्तितः ।
तल्लक्षणं यथा,—

“हौ राजहस्तावायमे परिणहै तथैव च ।

इत्ययं सर्वतोभद्रः सुक्रञ्चास्याधिदेवता ॥

एतन्वा रचकाश्चैव पूज्यास्तं चान्न यन्नतः ।

चतुर्दशस्य द्वाराणि कृष्यन्विनाशानि च ॥

गोतपट्टाहतो ह्येष, सञ्जानिष्टविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महोपाल, सर्वान् शत्रून् निह-
न्ति ॥”

दीर्घ २१ प्रत्य २० इति सर्वतोभद्रः । इति

शुक्तिकल्पतत्र, ॥ (सर्वतो भद्रलप्रदे, चि ।

यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।

सर्वतो

“इत्युद्ववचो राजन् सर्वतोभद्रमभ्युत्तम् ।
देवधियैर्दुष्टहाञ्च क्षणञ्च प्रथमपूजयन् ॥”
सर्वतोभद्रः, क्ली, (सर्वतो भद्रमभ्युत्तम् ।) उद्योत-
सर्वतप्रतिष्ठादौ पूजाधारमखलविशेषः । यथा,
धारदायाम् ।
“चतुरसे चतुःकोष्ठे कर्णैश्चसमन्विते ।
चतुर्धापि च कोष्ठेषु कोणैश्चचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मन्त्रा भवेयुः पातयेत्तथा ।
पूर्वापरायते हे हे मन्त्रो वास्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मन्त्रेषु समं स्रजचतुष्टयम् ।
पूर्ववत् कोष्ठकोष्ठेषु कर्णैश्चचाणि पातयेत् ॥
तद्वत् भूतेषु मनस्येषु दद्यात् स्रजचतुष्टयम् ।
ततः कोष्ठेषु मन्त्रा, स्रजेषु स्रज्याणि पातयेत् ॥
यावत् शतद्वयं मन्त्रौ षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तैव विधिना तत्र स्रज्याणि पातयेत् ॥
षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम् ।
वह्निपदस्ता भवेत् पीठं पङ्क्तिद्युग्मेन वीथिका ।
द्वादशोभोपशोभासात् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ।
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्रौ ततः पद्मं समालिखेत् ॥
पद्मचैत्रस्य सव्यस्य द्वादशं वह्निः सुधीः ।
तन्मध्ये विभजेत् दृष्टैश्चभिः समविभागतः ॥
आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ।
तृतीयं पद्मपञ्चायां सुक्तार्थेन द्वात्रयकम् ॥
वाह्यदत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः ।
निधाय केशरायेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥
लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र स्रज्याणि पातयेत् ।
दत्तायाणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्भुतमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्यस्रजस्योभयतः सुधीः ।
आलिखेद्वाह्यदत्तं दत्तायाणि समन्ततः ॥
दलस्रजेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारणं पीठं पङ्क्तं तन्मन्त्रैर्दभिः ॥
पदानि चोषि पादार्थं पीठकोष्ठेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टैः पदैर्द्विद्वात् पीठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्त्यभेदतः ।

सर्वतो

द्विद्वा द्वाराणि रचयेत् द्विचतुःकोष्ठकैस्तथा ॥
पदैर्द्विभिरथैकेन शोभाः स्रज्द्वारिपाथ्ययोः ।
उपशोभाः स्रुरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ॥
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोष्ठाणां स्याच्चतुष्टयम् ।
रङ्गयेत् पश्चिमर्धेर्धर्मैश्चलं तन्मनोहरम् ॥
पीठं हरिद्राचूर्णं स्यात् सित्रं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुमचूर्णमरणं कथं दग्धपुलाकजम् ॥
विष्वादिपत्रणं श्यामं इत्युक्तं वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलीतुसंधिवित्ताराः सीमारैः शिवाः शिवाः ॥

शुभाः ॥

कर्णिकां पीठवर्णेन केशराण्यख्येन च ।
शुक्लवर्णाणि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ॥
रजसा रङ्गयेन्मन्त्रौ यदा पीतैव कर्णिका ।
केशराः पीतरक्ताः स्युरख्यणि दलान्यपि ॥
सन्धयः क्षयावर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा ।
रङ्गयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युरख्यप्रभाः ॥
गात्राणि तस्य शुक्लाणि वीथीषु चतुष्टयपि ।
आलिखेत् कल्पलताका दलपुष्पफलान्विताः ॥
वर्णैर्नागाविधैश्चित्रैः सर्वदृष्टिमनोहरा ।
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ॥
उपशोभाः पीतवर्णाः कोष्ठाण्यसितभाणि च ।
तिष्ठो रेखा वह्निः काव्याः सितरक्तासिताः ॥

क्रमात् ॥

मखलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ॥”
प्रकारान्तरं यथा,—

“चतुरर्थां सुवं भित्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः
पातयेत्तत्र स्रज्याणि कोष्ठाणां द्वादशैव शतम् ॥
चतुश्चत्वारिंशद्वाट् पञ्चात् षट्त्रिंशतासु जम् ।
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका ॥
द्वादशोभे यथा पूर्वसुपशोभा न दृश्यत ।
अवशिष्टैः पदैः कुस्यात् षड्भिः कोष्ठाणि तन्त्र
वित् ॥

विदध्यात् पूर्ववत् श्वेतमेवं वा मखलं स्मृतम् ॥”

इति तन्त्रसारे १ परिच्छेदः ॥ ३० ॥

सर्वतोभद्रमखलस्य रूपं यथा ।

सर्वतो

नाराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः । यथा,
“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं जैलोक्यदीपनम् ।
विख्यातं सर्वतोभक्तं सदा प्रलयकारकम् ॥
ऊर्ध्वगा दक्ष विन्यस्य तिर्यगेक्षास्तथा दक्ष ।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः ॥
अकारादिस्तराः कोष्ठेष्वादि विद्विष्य
क्रमात् ॥

प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदः ॥
क्रान्तिकाशीनि धिष्टानि पूर्वाश्रादि लिखिततः ।
सप्त तप्त क्रमेणैव अष्टाविंशति संख्या ॥
अ-व-क-ह-डाः पूर्वस्थां म-ट-प-र-ता

ह-रिति दक्षिणस्याम् ।
न-य-भ-ज-खा वारुण्यां ग-श-र-च-ला-चोत-
रस्यां सुः ॥

नयस्त्रयो द्वापद्यास्तु पूर्वोदिक्रमनो वुधेः ।
राशयो द्वादश स्थाया मेवात्ता दक्षमार्गतः ॥

श्रीवधु कोष्ठेनैव नन्दादितिथिपञ्चकम् ।
वाराणा वक्रकं लेख्यं भौमादां तत्तिथिक्रमात् ॥

इत्येव सर्वतोभद्रप्रकारः कथितो भया ।
यस्मिन्नेति स्थितः खेदस्ततो वेधत्रयं भवेत् ॥

यहृद्विषयशान्तिं वामदक्षिणसंमुखे ।
भुक्त भोग्य तथाक्रान्तं विह्वं क्रूरग्रहेण भम् ॥

शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्वासा दृष्टिश्च श्रीव्रगे ॥

संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ।
तर्क्यस्तुता यहाः श्रौवास्तथा चार्कं द्वितीयगे ॥

समाकृत्यीये ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठ्यै नृतिवक्रा नगाद्यगे ॥

नभसे दृश्ये भानौ जायते सहजा गतिः ।
द्वादशैकादशे सूर्ये लभन्ते श्रौघर्वा पुनः ॥

रविस्थित्यशकविश्रावधेः संख्यात्र कल्पते ।
न तु राश्यान्तरस्याश्रावधेः द्वितीयादिनिरूपणम् ॥

राहुकेतू सदा वक्रौ श्रौघर्वा चन्द्रभास्करौ ।
गतेरेकस्वभावत्वादेवा दृष्टिचयं सदा ॥

क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः ।
स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च श्रौघर्वाः ॥

च-ड-कृः च-ग-ठाश्चैव घ-क-टाश्च-भ-जा-
स्तथा ।

एतत् चिकं चिकं विह्वं विह्वैः क-प-भ-देः
क्रमात् ॥

च-ड-कृ रौद्रगे वेधे घ-ग-ठा अस्तगे गृहे ।
घ-क-टाः पूर्वोष्वाद्यायां च भ-जा मात्र उत्तरे ॥

रवौ शशौ खयौ चैव जयौ खनी परस्परम् ।
एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभग्रहद्वये ॥

अवर्णादिस्तरद्वन्द्वे लेकवेधात् द्वयोर्ध्वजः ।
युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्तराद्विषययोः ॥

आकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्तराद्विषययोः
एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः ।

“कोयस्थान्त्यधोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे गृहे ।
अकारादिचतुष्केषु वेधः पूर्णतिथौ तथा ॥

शकारादिमूलेषु फलं पुंसां प्रजायते ।
उद्वेगश्च भयं हानिर्वाधिर्नृणः क्रमेण च ॥

सर्वतो

कृत्वे भ्रमोऽवरे हानिं खरे याधिभयं तिथौ ।
राशौ विह्वं महाविघ्नः पञ्चविह्वो न जीवति ॥

एकवेधे भयं दृष्टे युग्मवेधे घनत्रयः ।
त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो न्यवर्धचतुष्टये ॥

द्विचित्रे उदाहरणमाह ।
“भरणकारत्रयभं नन्दां भद्रां तुलाच भम् ।

विशाखां हरिभं विधेद्यह आमेवसंस्थितः ॥”
उदाहरणान्तरमाह ।

“वं युग्मभौस्तरं कन्या रेफं स्वातीसुकारकम् ।
अश्विनीं रोहिणींस्त्रोऽभिजिहमेव परेष्वपि ॥

यथा दृष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरपुत्रः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः ॥

अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भ्रुसुते ।
रोगपीडाकरः सौरौ राहुकेतू च विघ्नदौ ॥

चन्द्र मिश्रफलं पुसां रतिलाभश्च भार्गवे ।
बुधवेधे भवेत् पुत्रा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥

खलेचस्य वनं पूर्णं पादौर्न मित्रमे गृहे ।
अर्द्धं समग्रहे प्रोक्तं पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥

इदञ्च सौम्यक्रूराणां वलं स्थानवशात् समम् ।
एतदेव फलं विह्वं सौम्यैः क्रूरेभ्यश्च यत्न ॥

स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते वलम् ।
तत्संख्यं वेधवस्तनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥

दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्थान किञ्चिन् शुभाशुभम् ।
यहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः श्रौघोचनीचगा ॥

स्थानच वेधमित्येव वलं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
वक्रग्रहे फलं द्विषं त्रिगुणं चोचसंस्थिते ॥

खभावजं फलं श्रौघे नीचस्थोऽर्द्धफलो यहाः ।
तिथिराश्विनचक्रं विह्वं क्रूरग्रहेण यत् ॥

सर्वद्वं शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः ।
न नन्दति विवाहे च याचार्या न निवर्तते ॥

रोगात् सुच्यते रोगी वेधवेलाज्जनीयमः ।
रोगकाले भवेद्देहः क्रूरखिचरस्मावः ॥

वक्रगत्या भवेन्मृत्युः श्रौघे लाप्यरुजान्वितः ।
वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गं खलिः प्रजायते ॥

कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥”
कविशौरयोद्धा ।

“यत्र पूर्वोदिकाश्यायां दृष्टराश्यादिगो रविः ।
सा दिगन्तमिता ज्ञेया श्रेयास्तिस्रः सदीहितः ॥

ईशानस्थाः खराः प्राच्यां ज्ञेया वाम्या-
मयाभिगाः ॥

नैर्हस्तस्थाश्च वारुण्यां वायव्यां सौम्या मताः ।
नक्षत्राणि खरा वर्णा राश्यास्तथैव दिशः ॥

ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भातुस्त्रिमासिकः ।
नक्षत्रेऽस्ति रज्जा वर्णो हानिः शोकः खरेऽस्तगे ॥

राशौ विन्यस्त्यौ भौतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् ।
यात्रा युद्धं विवादश्च दारं प्रासादहर्मायोः ॥

न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताप्याभिमुखं नरेः ।
अस्ताश्रायां स्थितं यश्च नाशः प्रथममन्तरम् ॥

स आर्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहतो नरः ।
करो कोष्ठे तथा दन्दं चातुरङ्गमहाबले ॥

वर्णाञ्चास्तं गता योधा यद्विच्छिन्नं रणे ॥
नक्षत्रेभ्युदिते पुष्टिर्वर्णं लाभः खरे सुखम् ॥

सर्वतो

राशौ जयस्तिथौ तजः पदाभिः पञ्चकोदये ॥
प्रत्रकाले भवेद्विह्वं यक्ष्मं क्रूरखिचरेः ।

तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं भवेत् ॥
यहाविह्वस्तु यक्ष्मं फलं लक्ष्मभावतः ।

ज्ञातयमीक्षिते केन्द्रे भाविनं यचरादिकम् ॥
श्रीर्गोदये सौम्यविलम्बार्थे

लम्पेति वा सौम्यद्वये शुभं स्यात् ।
अतोऽन्यथास्ति तु तदन्यथात्वं

मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलादित्ये ॥
केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सौम्याः

केन्द्राववर्जमशुभास्त्ययष्टमस्थाः ।
सर्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्यु-

रेभिर्विपर्ययगतेस्तु विपर्ययः स्यात् ॥
लम्पेतिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्

तस्मिन्नेत्येव स च केन्द्रगं वा ।
यथाऽकेन्द्रानपहाय पापा

अन्वजं याता यदि तन्नुभं स्यात् ॥
आद्यो लम्पेति कार्यं लम्पे कार्य्याधिपो यदि ।

द्वितीयो लम्पे लम्पे कार्य्यं कार्य्याधिपो यदि ॥
लम्पेः कार्य्यपञ्चापि लम्पे यदि तृतीयकः ।

चतुर्थः कार्य्यपो स्यातां यदि लम्पेकार्य्यपो ॥
कार्य्यसिद्धिस्तथा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् ।

एव दृष्टिपञ्चाज्ञेयं फलं तद्वैचतुष्टयम् ॥
पूर्वनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।

तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे ॥
आदौ शून्यगतः पृच्छेत्पश्चात् पूर्णा विशिष्टदि ।

तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः ।
श्वासप्रवेशकाले चेदूतो कल्पति वाञ्छितम् ॥

तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम् ॥
ऊर्ध्ववामागतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः ।

पृष्ठे दक्षे तथापश्चाद्वचवाहौ गतो मतः ।
यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे ॥

शुभे कर्मणि सम्यक् च प्रवेशे वामगाः शुभः ।
कलहयुद्धयुद्धेषु स्नानभोगनमेयुने ।

यवहारो भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते ॥
क्रूरेवमयतो विहाय खराचरतिथिखराः ।

राशिधिष्टाश्च पञ्चापि तस्य न्युत्पन्नं संशयः ॥
मखलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् ।

क्रूरेवमयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः ॥
कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याश्च पुनर्वसौ ।

विह्वं सति क्रमाद्विधौ वर्णेषु ज्ञात्वादिदम् ॥
तौलं भाण्डं रक्षो धान्यं गन्धाश्चादित्युच्यदाः ।

सर्वं महावर्षतां याति यावत् क्रूरग्रहे स्थितम् ॥
क्रूरवेधसमायोगे यस्थोपग्रहसम्भवः ।

तस्य न्युत्पन्नं सन्देहो रोगाद्याश्च रणादपि ॥
सूर्यमात् पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विद्युत्खामिभम् ।

मूलचाष्टमकं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥
केतुरश्रादौ प्रोक्तसुखं स्यादेकविंशतिम् ।

द्वाविंशतितमं कर्म ज्योतिषश्च वक्ष्याम ॥
निर्वातश्च चतुर्विंशस्तथा अष्टादशग्रहाः ।

प्रश्नानि विनदाः प्रोक्ताः सर्वकार्य्येषु सर्वदा ॥
इति सर्वतोभद्रपञ्चकम् । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

सर्वतोभद्रचक्रस्य रूपं यथा ।

पूर्व

अ	२	३	४	५	६	७	८	आ
२	उ	अ	व	क	ख	ग	घ	१०
१	ल	ळ	वृषः	मिथुनः	कक्रोटः	लृ	म	११
२७	च	मेघः	ओ	गन्दा	अौ	सिंहः	ट	१२
२६	द	मीनः	रिक्ता	पूर्णा	भद्रा	कन्या	प	१३
२५	श	कुम्भः	अः	जया	अं	तुला	र	१४
२४	ग	ऐ	मकरः	धनुः	वृश्चिकः	ए	त	१५
२३	नह	ख	ज	म	य	न	न	१६
२२	२२	०	२१	२०	१९	१८	१७	१६

उत्तर

दक्षिण

पश्चिम

सर्वतोभद्रः, पु, (सर्वतो भद्रमस्येति ।) निम्न-
वृचः । इत्यमरः । २।१४।६२ ॥ अहविशेषः । इति
तट्टीजा ॥ विष्णुरचः । इति शब्दरत्नावली ॥
वशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेषः ।
इति मेदिनी ॥

तदुदाहरणं यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्वतोभद्रः । इति माघे । १६ । २७ ॥
अख्यार्थः । 'सकारेति । पुनः कौटुम्भी ।
'कारो वधे निश्चये च वधे यन्ने रतावपि ।'
इति निम्नः ॥

सकाराः सयन्नाः सोतुसाहाः नाना नाना-
विधाश्च ये आराः अरीणां सन्महाः । भिन्नादि-
भ्योऽन् । तेषां कासा गतिमेदाः काया विप्र-
हाश्च तेषां साहं दहतीति साहदाः वाश-
कारकाः सायका यक्षां सा तयोक्ता । रसेन
रगिणाहवो यस्याः सा रसाह्वना रणराशिभ्यो-
त्थः । वाहसाराणां वाहश्रेष्ठानां ये नाहा-
ह्वेवादिषोषास्तेषां वाहं कलह दहतीति वाह-
हानि । तेः सह कलहायमानानि वादनानि
वादानि यस्यां सा वाहसारनाहवाहवाहना
तुल्यवाहघोषेभ्यः । अतएव तेषां तुल्यलोक्ते-
रतिशयोक्तिः । सर्वतो भ्रमणात् सर्वतो-
भ्रम्राश्चिचवन्मः । अत एव दृष्टी ।
'तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः । इति ।

उद्धारस्तु । चतुःकोष्ठे चतुरङ्गवन्मे पुस्तकचतुष्टये
पादचतुष्टयं विलिखानन्तरं पदस्तकचतुष्टये-
ऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयेष्वेते प्रथमासु चतुष्टय
प्रथमपादः सर्वतो वाच्यते । एवं द्वितीयादियु
द्वितीय इत्यादि । "इति तट्टीकायां सन्निनाथः ।
(वटिकौषधविशेषः । यथा, —
"विशुद्ध गगन ग्राह्य दिकर्षं शुद्धगन्धकम् ।
तोलकं तोलकाह्वं हृद्गुणोत्थरमन्तथा ॥
कपूरं केशरं मन्मो तेजपत्रं लवङ्गकम् ।
जानीकोषफलञ्चैव स्रज्यनाकरिपिप्यली ॥
कुडं तालीशपत्रञ्च धातकौ चोचसुस्तकम् ।
हरितकौ मरिचञ्च शङ्खवैरविभीतकम् ॥
पिप्यलामलकञ्चैव शायभागं विचूर्णितम् ।
सर्वमेकीकृतं पिष्ट्वा वटीकुर्याद्विगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्यङ्खनेन मधुना पित्तपापि वा ।
रोगं शालातुपानञ्च प्रातः क्षुब्धाद्विचक्षणः ॥
हन्ति मन्थानलान् सर्वानामदोषं विरुचिकाम् ।
पित्तक्षेपभवं रोगं वातक्षेपभवं तथा ॥
आनाहं भूजलक्ष्णञ्च संयहयह्वणीं वमिम् ।
अन्धपित्तं शीतपित्तं रक्तपित्तं विशेषतः ।
चिरञ्जरं पित्तमवधुतुष्यं विषमज्वरम् ॥
काशं पञ्चविधं हन्ति कामलां पाण्डुमेव च ।
सर्वलोकहितार्थाय शिवेन भावितः पुरा ।
सर्वतोभद्रनामायं रसः साक्षात्सर्वेश्वरः ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रवाररसयज्ञे च्वराधिकारे ॥
"सूतं गन्धं तपनगगनं कान्तलौहस्य चूर्णं
कल्लेकस्निग्धं दण्डपिष्टं शङ्खवैरस्य वारा ।
शुक्लाग्रेण यत्कतिशुद्धं शीघ्रं सर्वज्वरेषु
शोथे पाण्डू कृमिकृतगदे सर्वतः कामलायाम् ।
कासे आसे प्रमिहजठरे सर्वदोषप्रभृते
खातो योगः सुरमयिस्ततः सर्वरोगैकहन्ता ॥"
इति च रसेन्द्रवाररसयज्ञे श्रौचाधिकारे ॥

सर्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्वतो भद्रं मङ्गलमस्या
इति ।) गम्भारी । नटयोवि । इति मेदिनी ॥
सर्वतोसुखं, स्त्री, (सर्वतो सुखमस्येति ।) जलम् ।
इत्यमरः । १।१०।४॥ आकाशम् । इति मेदिनी ॥
(समन्तोसुखविशिष्टे, चि । यथा, महाभारते ।
१ । २।११ । १२ ।

"एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतोरे मज्जोदधे ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोसुखौ ॥"
सर्वतोसुखः, पु, (सर्वतः सुखमस्येति ।) शिवः ।
(यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।
"सर्वकासवरक्षेव सर्वदः सर्वतोसुखः ॥"
ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ३ ।
"अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वं सर्वतोसुखम् ।
वागीशं वागभिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥"
आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।
"अमृताशीऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोसुखः ॥"
ब्राह्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ खर्गः । इति
शब्दमाला ॥ अग्निः । यथा, —

"सर्वतः पाणिपादान् सर्वतोऽचिचिरोसुखः ।
विश्वरूपो महानभिः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वष्टतामिप्रणयनमन्त्रः ॥
सर्वत्र, अ, (सर्वस्मिन्निति । सर्वं + "सप्तम्यास्त्वल् ।"
५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) सर्वदिग्देशकावे ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६२ ।
"तुल्येन वीर्यातिशयेन वृत्रह
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥"
सर्वत्रगः, पुं, (सर्वत्र गच्छतीति । गम + "छप्रक-
रणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ।" ३ । २ । ४८५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङः ।) वायुः । सर्वत्र-
गामिनि, चि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
(यथा, गीतायाम् । ६ । ६ ।

“यथाकाशस्थितौ निबं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥”
सर्वत्रगामी, [न] पु, (सर्वत्र गच्छतीति । गम +
गिनिः ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्वदिग्-
देशकाले गमनकर्त्तरि, जि ॥

पर्वथा, य, (सर्वेण प्रकारेण । सर्व + “प्रकार-
वचने चाल् । ” ५ । ३ । २३ । इति चाल् ।)
सर्वप्रकारम् । इति याकारणम् । (यथा,
मनुः । २ । १५ ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥”
प्रतिज्ञा । श्रुतम् । हेतुः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्वदमन, पुं (सर्वान् दमयतीति । दम + क्तुः ।)
भरतराजः । स तु शङ्खन्तलापुत्रः । इति
त्रिकाख्येऽर्थः ॥ (अथ नामनिवृत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ५—७ ।

“यद्वर्ष एव बालः स कथञ्चनमपदं प्रति ।
विहान् व्याघ्रान् वराहान् महिषान् गजा-
न् तथा ॥

बन्धु हृष्टे वलवानाश्रमस्य समीपतः ।
आरोहन् दमयन्चैव श्लोडञ्च परिधावति ॥
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कथञ्चननिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वान् हि दमयत्यधौ ॥
स सर्वदमनो नाम ज्ञमारः समप्रदात ॥”
सर्वदमनकर्त्तरि, जि । इति याकारणम् ॥
सर्वदर्श, [न] पु, (सर्वं पश्यतीति । डश् +
गिनिः ।) वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ सकल-
दर्शनकर्त्तरि, जि ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१०६ । ६ ।

“सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमान्चावि राघव ॥”
सर्वदा, य, (सर्व + “सर्वेकान्यन्तिथत्तः काले
दा । ” ५ । ३ । १५ । इति दा ।) सर्वस्मिन्
काले । इत्यमरः । ३ । १४ । २२ । (यथा, नरसिंह-
पुराणे । २२ । ५६ ।

“त्वत्पादपद्मे देवेश भक्तिं मे देहि सर्वदा ।
यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेकं दयाम्यहम् ॥”
सर्वदुःखचयः, पु, (सर्वेषां दुःखानां चयो यत्र ।)
मोचः । इति हेमचन्द्रः ॥ सकलपौडानाशश्च ।
सर्वदेवमुखः, पुं, (सर्वेषां देवानां मुखं यत्र ।)
अभिः । इति जटाधरः ॥

सर्वद्रष्टा, [च] जि, सर्वस्य पूजकः । सर्वानश्नति
इत्यर्थे क्षिप्रप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति याकारणम् ॥
सर्वधारी, [न] पुं, (सर्वं धरतीति । धृ + गिनिः ।)
कालचक्रस्य द्वाविंशद्वर्षः । इति केचित् ॥
(यथा, दृष्टवर्षद्वितीयायाम् । ८ । २७ ।

“लाङ्घे दुगे सर्वजिदाद्य उक्तः
सर्वस्वरोऽन्यः खलु सर्वधारी ।
तस्मात् विरोधी विव्रतः खरश्च ।
शस्त्रो द्वितीयोऽन भवाय शेषाः ॥”
सर्वधारके, जि ॥

सर्वधुरावहः, पुं, (सर्वा चासौ धृष्यति । सर्व-
धुरा । ऋक्पुराणः । वदतीति । वद + अच् ।

सर्वधुराया वहः ।) सकलभारवाहकः । रथ-
लाङ्गलादीनां भारवाहकगवादिः । इत्यमरः ॥
सर्वधुरीणः, पु, (सर्वधुरी वदतीति । “खः सर्व-
धुरात् । ” ४ । ४ । ७८ । इति खः ।) सकल-
भारवाहकः । रथलाङ्गलादीनां भारवाहक-
गवादिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

सर्वदम्भः, पु, (सर्वं दमयतीति । दम्भ + अच् ।)
द्वितीयाया अलुक् । भरतराजः । स तु शङ्ख-
न्तलापुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्वपा, स्त्री, (सर्वं पातीति । पा + कः । टाप् ।)
वलिराजपत्नी । इति केचित् ॥ सर्वरक्षण-
कर्त्तरि सर्वपात्रकर्त्तरि च जि ॥

सर्वपूर्णत्व, स्त्री, (सर्वैर्द्रव्यैः पूर्णत्वम् ।) सम्भारः ।
इति त्रिकाख्येऽर्थः ॥

सर्वप्रियः, जि, सर्वेषां जनानां प्रियः । सकलजन-
वक्त्रभः ॥ सर्वस्य शिष्यस्य प्रियः । सर्वः प्रियो
यस्येति वा । शिष्यभक्तः ॥

सर्वभक्षा, स्त्री, (सर्वान् भक्षयतीति । भक्ष + अच् ।)
हारी । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वभक्षणकर्त्तरि,
जि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १४ ।

“इति श्रुत्वा पुलोमाया ऋतुः परममनुमात् ।
सशपाप्मिमतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यति ॥”

सर्वमङ्गला, स्त्री, (सर्वाणि मङ्गलानि अस्याः ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ अस्या युत्यक्तियंथा,—
“मङ्गलं मोक्षवचनं चाशब्दो दाहवाचकः ।
सर्वाभ्योचान् या ददाति सा एव सर्वमङ्गला ॥

हर्षं सम्पदि कल्याणि मङ्गलं परिकीर्तितम् ।
तान् ददाति च या देवी सा एव सर्वमङ्गला ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।
“सर्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णार्थवाचकः ।
आकारो दाहवचनस्तस्मात् सा सर्वमङ्गला ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्वमङ्गला-
स्तोत्रं २७ अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेत्सितान् लोकं तेन सा सर्वमङ्गला ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सर्वसयः, जि, सर्वात्मकः । सर्वशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ३३ ।
“आप्यायन्ते च ते यज्ञाख्यदाधारा ह्युत्तमः ।
अतः सर्वस्य योनिस्त्वं वद्वे सर्वसयस्तथा ॥”

सर्वसख्यं, स्त्री, (सर्वस्य सख्यम् ।) कपहकम् ।
इति त्रिकाख्येऽर्थः ॥

सर्वसूयकः, पुं, (सर्वान् सुष्यातीति । सुष + क्तुल् ।
पृथोदरादित्वात् वायुः ।) कालः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सर्वरसः, पुं, (सर्वो रसो यत्र ।) सरी ।
पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ घृणकः । इत्य-
मरः । वाद्यमाह्वम् । तत्तु वीणाभेदः । इति
मेदिनी ॥ सरगरसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मधु-
रादिरसः । यथा, भागवते । २ । ६ । १ ।

“वाचां वद्वेर्मुखं चैवं कृन्दवां सप्त घातवः ।

हृद्यकथाव्यतामनां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥”
सर्वरसविशिष्टे, जि । मया, ह्यान्योऽन्योप-
निषदि । ३ । १४ । २ ।

“सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः इति ॥”
सर्वरसोचमः, पु, (सर्वरसेषु उत्तमः ।) लवण-
रसः । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्वराजः, पु, (सर्वा राजिः । “अहःसर्वैक-
देशसंख्यातपुण्याश्च राजेः । ” ५ । ४ । ८७ ।
इति अच् ।) समस्तारजनी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

सर्वरी, स्त्री, शर्वरी । राजिः । इति बह्व्यमाय-
शब्ददर्शनात् ॥

सर्वरीकरः, पु, (सर्वर्याः करः ।) चन्द्रः । इति
धरणिः ॥

सर्वसुत्परिवर्तः, पुं, (सर्वसुत्तानां परिवर्त्तनं यत्र ।)
वत्सरः । इति जटाधरः ॥

सर्वसुत्फलं, स्त्री, (सर्वसुत्तजातं फलम् ।) सकलसु-
जातफलम् । यथा,—
“सर्वसुत्तसुमाकीर्णं सर्वसुत्तफलशोभिते ।
स्तिरच्छाद्यदुमाकीर्णं सन्तानकवनादृते ॥”
इति भविष्यपुराणे शिवराजव्रतकथा ॥

सर्वरक्षयकवचं, स्त्री, (सर्वरक्षयं सर्वरक्षाकरं
कवचम् ।) कवचविशेषः । यथा,—
“शिशोः खस्ययनं चक्रुर्लघुं ब्राह्मणपुङ्गवः ।
हस्तं दत्त्वा शिशोर्गर्जं पपात कवचं द्विजः ॥

वदामि तस्मै विप्रेन कवचं सर्वरक्षयम् ।
तद्वत् मायया पूर्वं ब्रह्मणे गामिपङ्कजे ॥
निद्रिते जगतां नाथे जले च जलशायिनि ।
भीताय स्तुतिकर्त्तव्यं मधुकोटभयोभयात् ॥

योगनिद्रोवाच ।
दूरीभूतं कुरु भयं भयं किन्ति मयि स्थिते ।
स्थिताय मयि च ब्रह्मन् सुखी तस्य जगत्पते ॥
श्रीहरिः पातु ते वक्त्रं मस्तकं मधुसूदनः ।
श्रीकृष्णश्चक्षुषी पातु नाविकां राधिकापतिः ॥
कर्णधुमश्च कण्ठश्च कपालं पातु माधवः ।
कपोलं पातु गोविन्दः केशाश्च केशवः स्वयम् ॥
अधरोक्षं हृषीकेशो दन्तपतिं गदापजः ।
राशिश्वरश्च रसनां ताजुकं वामनो विसुः ।
वक्त्रं पातु सुकुन्दश्च जठरं पातु दैवहा ।
जनाह्वनः पातु नाभिं पातु विष्णुश्च ते हृत् ॥
नितम्बदुग्धं युष्मच्छ पातु ते पुत्रपोत्तमः ।
जातुदुग्धं जानकीश्च पातु ते सर्वदा विसुः ॥
हस्तदुग्धं शशिहृच्छ पातु सर्वे च सङ्कटे ।
पाददुग्धं वराहश्च पातु ते कमलोद्भव ॥
जर्हं नारायणः पातु अधस्तात् कमलापतिः ।
पातु पूर्वं च गोपालः पातु वक्त्रो दशरथा ॥
वमालो पातु याम्यां वैकुण्ठः पातु नेत्रते ।
वारुणी वासुदेवश्च पातु ते अजनासन ! ।
पातु ते सन्ततमनो वायव्यां विष्टरश्मवाः ।
उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम् ॥
शेषान्यामीश्वरः पातु सर्वे च पातु शुकजित् ।
जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां पातु माधवः ॥

इतिव कथितं ब्रह्मन् : कवचं परमाद्भुतम् ।
 ज्योत्स्नं त्रयया दत्तं स्तुतेनैव पुरा मया ॥
 शुभेन सह संग्रामे निलंके घोरदाहये ।
 गगनस्थितो यः सद्यः प्राप्तिमात्रेण शक्तिः ॥
 कवचस्य प्रसादेन धरण्यां प्रतितो हतः ।
 पूर्वं वर्यगन्तं खे च कृत्वा युद्धं भयावहम् ॥
 हृते शुभे च गोविन्द, कपालुर्गगने स्थितः ।
 मात्स्यं कवचं दत्त्वा गोलोकं स जगाम ह ॥
 कल्याणरस्य दृष्टान्तं त्रयया कथितं तुने ।
 आभ्यां तव भयं नास्ति कवचस्य प्रभावनः ॥
 कौटिल्यः कौटिल्यो नृपा मया दृष्टाच सर्व्वशः ।
 अहश्च हरिणा साहं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
 इत्युक्त्वा कवचं दत्त्वा सामन्तान् चकार ह ।
 निशङ्को नाभिकमले तस्यै स कमलोद्भवः ॥२॥
 सुवर्णगुटिकायास्तु कवचं कवचं परम् ।
 कण्ठे वा दृष्टिगो वाचै वधीयात् यः सुधीः सदा ॥
 विप्राभिजलशुच्यो भयं तस्य न विद्यते ।
 जले स्नेहे चान्तरीक्षे निद्रायां रक्षणीश्वरः ॥
 सग्रासे वज्रपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
 कवचस्मरणादेव सद्यो निःशङ्कता ब्रजेत् ॥
 इदं कवचं कण्ठे शङ्करस्त्रिपुरं पुरा ।
 जज्ञान लीलासाधने दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
 वन्दे कवचं काली रक्तवीर्यं चख्वाहं वा ।
 नक्षत्रशीर्षां धृतिर्दं विषं धृतिं तिलं यथा ॥
 आशा सनत्कुमारश्च धर्मः साधौ च कर्मणाम् ।
 कवचस्य प्रसादेन सर्व्वं जयिनी वयम् ॥
 मत्स्य नन्दप्रशोः कण्ठे जगाम कवचं द्विजः ।
 आत्मनः कवचं कण्ठे दधार च हरिः स्वयम् ॥
 प्रभाव कथितं सर्व्वं कवचस्य हरेस्तया ।
 अन्तस्त्याद्युनस्यैव प्रभावमनुत्तुने ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्यायः ॥
 सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः । टाप् ।)
 तोमरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 सर्व्वलङ्गी, [न] पुं, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां लिङ्गं
 चिह्नमस्येति । इतिः ।) पाषण्डः । इत्य-
 मरः । ३ । वेदविस्मृताचारं सर्व्ववर्णैश्चिह्नधारिषु
 बौद्धैश्च पाषण्डिभिः । प्रापं संवन्ति तदिति
 पाषण्डाः मनीषाद्विज्ञानं साधुत्वं चर्द्धन्त्यमथो-
 २यम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित्
 लिङ्गमस्येषामिति । इन् । इति भरतः ॥
 सकलचिह्नधारिणि, नि ।
 सर्व्वलो, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + कः । गौरा-
 द्धित्वात् ङीष् ।) तोमरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 सर्व्वलोहः, पुं, (सर्व्वं लोहो यस्य ।) लौहमय-
 बाणः । यथा,—
 “ग्रन्थोऽनः सर्व्वलोहो नाराच एषकश्च सः ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सकलधातुश्च ॥
 सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + खुल् ।
 टाप् । अत इत्यम् ।) गम्भारीदृक् । इति
 जटाधरः ॥

सर्व्ववक्त्रभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वक्त्रभा ।) असतो-
 नारी । इति धरणिः । इति कैचित् । सकल-
 प्रिये, नि ॥
 सर्व्वविन्, पुं, (सर्व्वं विधीति । विद् + क्तिप् ।)
 परमेश्वरः । यथा,—
 “यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यं यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतन् ब्रह्मनाम रूपमन्नञ्च जायते ॥”
 इति सुखकोपनिषत् । १ । १ । ६ ॥
 सर्व्वज्ञे, नि ॥)
 सर्व्ववेदः, पुं, (सर्व्ववेदानधीते इति । “क्रतूक्यादि-
 सूचान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
 “सर्व्ववेदः सादेष्टु लुक्त्वायः ।” इति लुक् ।)
 सर्व्ववेदाध्येता ब्राह्मणः । इति कैचित् । सर्व्वज्ञे,
 नि, ॥
 सर्व्ववेदाः, [स] पुं, (सर्व्वं धनं वेदयति निवेदयति
 ऋत्विग्भ्य इति । विद् + णिच् + अस्तुम् ।)
 सर्व्वखट्विणयागो येनेष्टः सः । इत्यमरः ॥
 सर्व्वखं दक्षिणा यत्र स सर्व्वखदक्षिणो विस्त्रिज-
 न्नामयागः स येनेष्टः सम्पादितः स सर्व्ववेदा
 उच्यते । सर्व्वं खं वेदयति लभयति ऋत्विजे
 इति सर्व्ववेदाः विद ल लामे ज्ञानात् चासु-
 सिति चयः । इति भरतः ॥
 सर्व्ववैश्री, [न] पुं, (सर्व्वेषां वैश्रीरस्यास्तीति ।
 इतिः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ सकलवैश्र-
 धारिणि, नि ॥
 सर्व्वशान्तिज्ञान, पुं, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । ज्ञ +
 क्तिप् ।) भरतराजः । स तु शकुन्तलापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली । सकलश्रमकारके, नि ॥
 सर्व्वसङ्गतः, पुं, (सर्व्वं सङ्गतमस्येति ।) घटिका-
 धान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका । सकलसङ्गत-
 युक्ते, नि ॥
 सर्व्वसंसर्गलवणं, स्त्री, (सर्व्वसंसर्गं जातं लव-
 णम् ।) औषधकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 सर्व्वसन्नज्ञानार्थकः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नज्ञानस्य अर्थो
 यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । तत्पर्यायः ।
 सर्व्वभिसारः २ । सर्व्वोचः ३ । इत्यमरः ॥ सर्व्व-
 सन्नज्ञानं अर्थोऽभिधेयमस्य । सर्व्वैरभिसियते-
 २भिमुखं गन्तव्येनैव सर्व्वभिसारः करणे चण् ।
 सर्व्वेषां ओघो हन्त्येव सर्व्वोचः । इति भरतः ॥
 सर्व्वसन्नाहः, पुं, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत्र ।) सर्व्वाला ।
 इति हज्जायुधः । सर्व्वसन्नहनश्च ॥
 सर्व्वसहः, पुं, (सर्व्वं सहते इति । सह + अच् ।)
 युगयुगः । इति रत्नमाला । सकलसहिष्णुः,
 नि । (यथा, भागवते । ६ । ५ । ६ ।
 “स त्वं जगन्नाथलक्षणप्रदायये
 निरूपितः सर्व्वसहो गदाधृता ॥”)
 सर्व्वसिद्धिः, पुं, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) श्रीफलः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । सकलसाधनश्च ॥
 सर्व्वखं, स्त्री, (सर्व्वं खम् ।) ससुदायधनम् । यथा,
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् प्रत्यक्षाय श्रितात्मने ।
 सर्व्वखं वा तद्वहं वा तद्वहं वा तदाश्रया ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

सर्व्वस्त्री, [न] पुं, वर्ण्यसङ्करविशेषः । स तु
 गोपकन्यायां नापिताभ्याम् । इति ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ (सकलधनविशिष्टः,
 नि ॥
 सर्व्वहितं, स्त्री, (सर्व्वस्मिन् हितम् ।) मरिचम् ।
 इति राजनिघण्टुः । सकलहितकारके, नि ॥
 सर्वाङ्गं, स्त्री, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः ।
 यथा,—
 “पादौ रचतु मे केतुः सर्वाङ्गं मे नवग्रहाः ।
 आपादमस्तकश्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकाः ॥”
 इति उक्तीलातन्त्रे नवग्रहकवचम् ॥
 (पुं, महादेवः । इति महाभारतम् । १३ ।
 १७ । ३१ ॥)
 सर्वाङ्गसुन्दररसः, पुं, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दरः ।
 स एव रसः ।) औषधविशेषः । यथा,—
 “रसगन्धकतुल्याशो हौ भागो दृङ्गगुल्फश्च ।
 मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीयं समोश्नतः ॥
 हेमभस्माहं भागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् ।
 निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥
 पश्चात् मण्डपुटं दद्यात् शीतलञ्च ससुहृदं ।
 हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णाह्णं दरदो मतः ॥
 एकौत्थय समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 ततः पूजां प्रकुर्व्वीत भजयेत् दिवसे युगे ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येव रोगराजनिघ्नतनः ।
 वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदाहये ॥
 अर्धसप्त यक्ष्णीरोगे मेहे गुल्मे भग्नन्दरः ।
 निहन्ति वातजान्मोगान् स्त्रीभिराक्षं विशेषतः ॥
 पिप्पलीमधुसमुत्तुल्यं घृतयुक्तमथपि वा ।
 भजयेत् पण्यखण्डेन सितया चार्द्रकेय वा ॥
 गुडचौनससहितं प्रमेहे च विशेषतः ।
 रसरत्नाकारप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः ।
 राजिकाहिङ्गुतेजोऽन्तः कवणाद्यं विवर्जयेत् ॥”
 सर्वाङ्गसुन्दररसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
 (यथा च ।
 “रसगन्धकयोः कर्षं याहमेकं सुशोषितम् ।
 ततः कल्मिकां कृत्वा नट्टपाकेन साधयेत् ॥
 जातोफलं तथा कोषं लवङ्गारिष्टपत्रके ।
 सिन्धुवारदलश्चैव रत्नाबीजं तथैव च ॥
 एषाञ्च कर्मसाधने तीयेनाथ विमर्दयेत् ।
 सुतायश्च पुनः स्थाप्यं घुटपाकेन साधयेत् ॥
 घनपक्वं बहिर्लिप्तां घुटमध्ये निधापयेत् ।
 गुग्गुलुचक्रप्रमाणेन प्रत्यहं भजयेन्नरः ॥
 सतत् प्रोक्तं कुमारानां रक्षयाय महौषधम् ।
 ज्वरत्रं दीपनश्चैव वलवर्णप्रसाधनम् ॥
 दुर्व्वारं यक्ष्णीरोगं जयत्येव प्रवाहिकाम् ।
 स्तिकाञ्च ज्वरेदेतद्रक्षाशौ रक्तसम्भवम् ॥
 पिशाचा दानवा देवा बालानां विप्रकारकाः ।
 यत्रौषधवरस्तिष्ठेत् तत्र सीमा न याति ते ॥
 बालानां गद्युक्तानां स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ।
 महागन्धकमेतद्धि सर्व्वसाधिनिरुदनम् ॥
 विना पाकेन सर्वाङ्गसुन्दरोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
 इति वैद्यकरसेनसारसंज्ञेति साराधिकारे ॥)

सर्वाधी

सर्वाङ्गीणः, जि, (सर्वाङ्गं आप्नोतीति । "तत्-
सर्वाङ्गिः पृथङ्गकर्मपञ्चपात्रं आप्नोति ।" ५ ।
२ । ७ । इति खः ।) सर्वावयवसम्बन्धयुक्तः ।
सर्वावयवयामः । यथा, भट्टी । ४ । १० ।
"वसानस्तत्त्वकनिभि सर्वाङ्गीये तत्त्वचौ ।
काक्षीरः खाङ्गिकः शाङ्गी रसन् विप्रसिक्तनु-
चवान् ॥"
सर्वाणी, स्त्री, (सर्वस्य पत्नी । सर्व + "इन्द्रवरुण-
भवसर्जति ।" ४ । १ । ४६ । इति डीष् । आनुगाग-
मच १) दुर्गा । इत्यमरः । १ । १ । ३६ । अस्या युन-
त्यन्ति यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्वालोकां प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् ।
चराचराश्च विशिखान् सर्वाणी तेन कौर्त्तिता ॥"
सर्वाङ्गकारिणी, स्त्री, (सर्वमनुकरोतीति । कृ +
गिनिः । डीष् ।) शालपङ्क्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।
सर्वाभूतिः, स्त्री, (सर्वेषामभूतिर्येन ।) श्वेत-
जिह्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ । (अस्याः पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता जिह्वा भस्मी ख्यान्तिज्वा जिह्वापि च ।
सर्वाभूतिः सरला निशोचन रञ्जनीति च ॥")
चतुर्विंशतिभूताहर्दन्तगताहर्द्वेदः । चतुर्विं-
शतिभाष्यहर्दन्तगताहर्द्वेदः इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वाभजनक, जि (भजयतीति । भज + ण्वल् ।
सर्वेषामभजं सर्वभजम् । तस्य भजकः ।) सक्त-
लाभभोजी । तत्पर्यायः । उदरप्रियाचः २
सर्वाभोजः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्वाभभोजी, [न] जि, सर्वेषां चतुर्णां वर्णानामे-
वात्र सुदृक्ते सर्वाभभोजी । इति भरतः । (युज
+ गिनिः ।) सर्वेषामभजकः । इत्यमरः । ३ ।
१ । २२ । सर्वप्रकाराभजकः । इति केचित् ।
सर्वाभोजः, जि, (सर्वाभान् भजयतीति ।
सर्वाभ + "अनुपदसर्वाभान्भजयति ।" ५ ।
२ । ६ । इति खः ।) सर्वाभभोजी । इत्यमरः ॥
सर्वाभिसन्धी, [न] पुं, (सर्वस्मिन् विषये अभि-
सन्धास्यत्येति । निः ।) वैज्ञानप्रतिकः ।
हृदयतापसः । इति त्रिकाण्डशेषः । सक्तलाभि-
सन्धानविशिष्टे, जि ॥
सर्वाभिसारः, पुं, (सर्वेषामभिसारो यत्र ।)
चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
अस्य पर्यायः सर्वसन्नाहणशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सर्वाध्याधिका, स्त्री, (सर्वान् अध्यान् वाधय-
तीति । वाधि + ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
"सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वाध्याधिका ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"
सक्तप्रयोजनवाधिका, जि ॥
सर्वाध्याध्याधिनी, स्त्री, (सर्वान् अध्यान्नुवाधय-
तीति । अधु + वाधि + गिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकोद्भू-
यन्ति ।
ततो देवो समाख्याता सा सर्वाध्याध्याधिनी ॥"

सर्वोधि

सर्वोधि, पुं, (सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । ११५ ॥ सक्तप्रयोजनविहि-
युक्ते, जि ॥
सर्वावसरः, पु, (सर्वेषामवसरो यत्र ।) अर्द्ध-
रात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सर्वास्त्रा, स्त्री, (सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः ।)
घोडशिव्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सक्तलास्युक्ता च ॥
सर्वाङ्गः, पु, (सर्वमङ्गः । "राजाहः सखिभ्यश्च ।"
५ । ४ । ६२ । इति टच् । "अङ्गोद्भूत एतथः ।" ५ ।
४ । ८८ । इति अङ्गद्विष्टः ।) यत्त्वच १) समस्त-
दिनम् । इति याकरणम् ॥
सर्वोधि, जि (सर्वमै हिनः । सर्व + "सर्वास्त्रस्य
वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वासि-
कोक्त्वा पक्षे हः ।) सर्वसम्बन्धी । सर्वशब्दात्
योग्यप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥
सर्वेश्वरः, पु, (सर्वेश्वरीश्वरः ।) शिवः । इति
केचित् । सर्वाभौमचः । (निखिलप्रभौ, जि ।
यथा, भागवते । ६ । ६ । ३३ ।
"केवलब्रह्मदाधार लोकेकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मी-
नाथ इति ॥")
सर्वोधि, पु (सर्वेषामोघो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्य-
सन्नाहः । इत्यमरः ॥ गुरुपेगः । इति मेदिनी ॥
सर्वोधिधिः, पु, (सर्वे ओषधयो यत्र ।) ओषधि-
वर्गविशेषः । यथा,—
"कुष्ठमांसीचरित्राभिर्वेचाश्लेषेयचन्दनैः ।
सुराचन्दनकपूर्वैः सुक्तः सर्वोधिधिः स्मृतः ॥"
अथ द्वितीयचन्दनपदं रक्तचन्दनपरम् ॥ इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते ।)
सर्वोधिधिगणः, पु, (सर्वोधिधीनां गणः ।) सुराद्यो-
षधिसमूहः । यथा,—
"सुरामांसी वचा कुष्ठं श्लेथेयं रजनीह्वयम् ।
शूटी चम्पकसुतस्य सर्वोधिधिगणः स्मृतः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अन्यत्र ।
"हरिद्रा चन्दनं दालीं सुक्तं देवताडकम् ।
धन्याकं जीरकं मेथी धात्रीफलसुषीरकम् ॥
त्रिसुगन्धिः शूटी गन्धमाद्री कपूर्वकं वचा ।
नखी मरुवकं कुष्ठं देवदारु विडङ्गकम् ॥
सरलं पद्मकाष्ठञ्च बालकं भद्रसुतकम् ।
गन्धिकञ्च जटामांसी पलाशः शैलर्जं शमी ॥
अर्कचौर्यरुक् दूर्वा सुरा मांसी च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गं मधुरिका विकाशा खदिरः कुशा ॥
चातुष्पातकसन्तोषोऽथोदवर्गं यज्जडम्बरः ।
नागेश्वरश्च कसूरी त्रिफला पक्षीश्वरम् ॥
ककोलं घातकीपुष्पं त्रिकटु रेणुकं यवः ।
तिलाः कुन्दश्च लज्जुनं भागौ गौरीचवा वकः ॥
शुक्ली पुष्पञ्च नडुनी श्रीफलं वंशलोचना ।
इन्दीवरं वडुसुता वज्जुलं मानतोदम् ॥
इन्दीवीजं कोकनदं जयन्ती गणपिप्लवी ।
श्वेतापराजितापुष्पं सर्वोधिधिगणः स्मृतः ॥"
इति याज्ञोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

सर्वपः

सर्वप, पुं, (सरतीति । ह गनौ + "सर्तेरपः युक्-
च ।" उणा० ३ । १४१ । इति अपः घुगा-
गमश्च ।) शस्त्रविशेषः । सरिषा इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । तन्मूषः १ कदम्बकः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्मूकः
५ । इति रमानाथः ॥ कटुक्षेहः ६ । इति
जटाधरः ॥ शर्वपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
राजचक्रवकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
ह्यान्धोग्योपनिषदि । ३ । १४ । ३ ।
"यश्च स आत्मानहृदयेऽग्नौ यान् ब्रौह्मैर्वा
यथाहा सर्वपाह्वा यथामाहा इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् ।
क्रिमिकृष्टनाशित्वम् । सिद्धार्थश्चापि तदुद्युक्तः ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरश्च ।
"आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्वपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका चक्रवकः क्षतकः चक्रवः ॥
आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नीक्षीरशूलहृत् ।
दाहपित्तप्रदा हृन्ति कफपुष्पकमिन्नगान् ॥"
सर्वपे राजचक्रवकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका ।
राज्ञी सा कृष्णा सर्वपाह्या विज्ञेया राजसर्व-
पाह्या च ॥
राजमर्षपकृष्टिक्तः कटुष्णो वातशूलहृत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठघ्नपाहः ॥"
इति कालिधरसर्वपः ॥ * ॥
"सर्वपस्त्वन्धो गौरः सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुक्षेहो गृध्रक्षयकण्डूघ्नो राजिकाफलः ॥
तीक्ष्णकण्ठ दुराधर्षो रजोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजनः सिद्धः साधनः सितसर्वपः ॥
सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तपित्तपाहः ।
लघोवृश्मनो रक्त्यो विषभूतघ्नपाहः ॥"
इति सर्वपः ॥ * ॥
तत्तैलगुणाः ।
"सर्वपतेनं तित्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तदाहोदं क्रिमिकृष्टं तिलजवचसुच्यम् ॥"
तत्पत्रगुणाः ।
"सर्वपं पञ्चमलुखं रक्तपित्तप्रकोपणम् ।
विदाहि कटुकं खादु शुक्रहृत् सतिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अन्यत्र ।
"सर्वपः कटुक्षेहसुखुमश्च कदम्बकः ।
गौरस्तु सर्वपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥
सर्वपस्तु रसे पाके कटुक्षेहः सतिक्तकः ।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताभिघ्नः ॥
रजोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिघ्नान् ।
यथा रक्तकथा गौरः किन्तु गौरी वरी-
मतः ॥"
अथ राह । कृष्ण राह ।
"राज्ञी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा शूलविका-
सुरी ।
चक्रवः क्षुताभिजनकः क्षमिकः कृष्णसर्वपः ॥
राजिका कफवातघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तघ्नः ॥

किञ्चिन्नामिदा कण्डकुलकोटकमीन् हरैन ॥
अतितीक्ष्ण विप्रेषेण तद्वत् कृत्वापि राजिका ॥”
तत्तेजगुणाः ।
“दीपनं चार्धपं तैलं कटुपाकरचं लघु ।
लेखनं सार्धवीर्याणां तीक्ष्णं पितामहदूषकम् ॥
कफमेदोऽपिनाशार्धं शरः कर्णाभयापहम् ।
कण्डकोटकमिन्धुचकुलदुष्टत्रयप्रशुतम् ॥
नहनं राजिकयोस्तैलं विशेषाब्जचक्रकृतम् ॥”
राजिकयोः कृत्वा राह । आरक्त राह ।
तयोः ॥ ॥ तच्छाकगुणाः ।
“कटुकं चार्धपं शार्कं बहुवृक्षमलं गुरुः ।
अन्तपाकं विहाहि स्यादुष्णं कृच्छं त्रिदोषकृतम् ॥
नचारं लघुं तीक्ष्णं स्यादुष्णकैषु निन्दितम् ।
तीक्ष्णोष्णं चार्धपं नालं वातक्षयप्रणापहम् ।
कण्डकमिहं दृढकुलं रुचिकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

स्थारविनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ वङ्गलिखा-
परिमाणम् । यथा,—

“जालान्तरगते भानौ यच्चाणुदंश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्वैलेख्या लिखावड्भिश्च सर्वपः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वपतेन, कौ. (सर्वपोज्जनं तेजम् ।) सर्वपजात-
क्षेपः । यथा,—

“सर्वपतेन तिकं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तसर्दोषं क्लमिकुष्ठं तिलजवचक्षुष्यम् ॥”

इति राजनिर्घटः ॥

सर्वपी, कौ. (र गतौ + अप् ; घुगामस्य । ततो
डीम् ।) खल्लनिका । इति त्रिकाख्येष्व् ॥

(पिङ्गाविशेष । यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।

“गौरसर्वपसंस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्वपी ॥”

सलं, कौ. (वरतीति । र गतौ + अच् । रस्थ
लः । सल गतौ + अच् वा ।) जलम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

सलिलं, कौ. (सजति गच्छतीति । सल गतौ +
“सलिलक्यतीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १०१३ ॥ तत्र
विष्णुजलामग्निलेखो यथा, मनुः ।

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मजि न गोत्रजे ।

व फालत्रये न जले न चित्वां न च प्लवते ।

न जौगदेवायतने न वल्लीक कदाचन ।

न सवस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च प्लवतमस्तके ।

वायुविप्रभादिव्यमपः पशंसकथैव च ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णुवक्ष्य विचर्यनम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“मन्त्रज्ञपुरीषाणि यैरतुल्यनि वारिणि ।

ते पावन्ते च विष्णु जे दुर्गं प्रथपूरिते ॥”

इति वामनपुराणे कर्मविपाको नाम १२
ब्राह्मणः ॥ ॥ अथ सलिलपरीक्षा । पितामहः ।

“तोरणस्य प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्मज्ञ वनावनम् ।

मक्षलं पुष्पधूपार्थां कारयेत् सुविचक्षयः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्ता वैगवक्ष्य धनुस्तथा ॥”

तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।

“गन्धमाख्यः सुरभिर्मिथुचौररुतादिभिः ।

वरुणाश्च प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥”

ततो धर्म्मावाहनादिकस्तदेवतापूजाहोमसम-
न्तकप्रतिज्ञापनशिरोनिवेशान्त कर्मं कुर्यात् ।

काव्यायनः ।

“शरांस्त्वनायसांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

वेणुकाष्ठमयाश्चैनं क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत् ॥”

पितामहः ।

“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यः तद्वृत्तिर्ज्ञानोऽथवा ।

अक्रूरहृदयः श्रान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

इत्थं प्रक्षिपेद्द्विमान् मारुते वाति वा भृशम् ।

विषमे भूपदेशे च दृढस्थायसमाकुले ॥”

नारदः ।

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् ।

मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव त्रयो धनुर्बलिः ॥”

अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यत्तु धनुषः परिमाणं

तत् सप्तशतं एव षट्शतादिकम् । पिता-

महः ।

“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्षं क्षत्वा विचक्षयः ॥

तेषाञ्च प्रेथितानां शराणां श्राव्यदेशनात् ।

मध्यमस्तु शरो यान्तः पुरुषेण वलीयसा ।

शराणां पतनं ग्राह्यं सर्वेषां परिवर्जयेत् ।

सर्वम् सर्वम् शरो वाति दूरादूरतरं यतः ॥”

पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानप्रथमं गच्छे-

दित्यर्थः । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

ग्रहणम् । ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने

शरं आनेतयः । नारदः ।

“नदीषु नातिवेगासु तङ्गाण्यु सरःसु च ।

हृदेषु स्थिरतीरेषु कुर्यान् पुषा निमज्जनम् ॥”

नातिवेगासु स्थितिर्विरोधिवेगशून्यासु । विष्णुः ।

पद्मशैवालदुष्टाहमस्तुलजौकादिवर्जिते तस्य

नामिमाचजले मन्थस्यारगदेवियः पुरुषस्यान्य-

स्तोरु यद्दोलाभिमन्त्रिताम्बः प्रविशेत् । तत्-

समकालञ्च नातिक्रूरदुष्टा धनुषा पुरुषोऽपरः

शरमोच्यं कुर्यादिति । तस्य श्रोथस्त्यर्थः ।

अन्यथा तस्येति अर्थः स्यात् ॥ ॥ अन्यपुरुषस्य

क्षमधारयमाह स्त्विति ।

“उदके प्रादुस्तुल्लिङ्गहेर्मैखणां प्रत्यक्षं च ॥”

प्रादुविवाककर्तृकजलाभिमन्त्रयमाह पिता-

महः ।

“तोय त्वं प्राणिनां प्रायः लुष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

सुवैद्यं कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनामथा ।

अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ ॥”

श्रोथकर्तृकामिमन्त्रयमाह याज्ञवल्क्यः ।

“स्त्वैनं माभिरक्ष्य वरुणैव्यभिशाप्य कम् ।

नामिमाजोदकस्य लुष्टेरील्लु जलं विधेत् ॥”

मा मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा कं जलं

विधेत् निमज्जेत् । तोरणञ्च निमज्जगवसीपे

समे स्थाने श्रोथक्यप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

यथा, नारदः ।

“गत्वा तु तत्स्थलस्थानं तदे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमात्रम् भूमिभागे समे शुचौ ॥”

शरमोक्षे विशेषमाह तुनारदहृदहस्ताती ।

“शरपक्षेपस्थानादुष्टा जवसमन्वितः ।

गच्छेत् परमथा श्रक्ता यन्नासौ मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाहौ न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

अथवा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादान्त्र गमनाद्व्यस्तिनं पूर्णं निवेशयेत् ॥”

जवनौ विशेषयति नारदः ।

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्वातामधिकौ जवे ॥

तौ च तत्र नियोक्तौ शरावधनकर्मणि ॥”

एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णादिभिप्रायेण ।

“शिरोमात्रम् दृष्टेन न कर्णौ नापि नासिके ।

अपसु प्रवेशने यत्तु शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥”

इति विशेषाभिधानात् ॥

काव्यायनः ।

“निमज्जोत्तुन्नवते यस्तु दृष्टेत् प्राणिना नरः ॥

पुनस्तत्र निमज्जेत दंष्ट्रचिह्नविचारितः ॥”

जलान्तर्गतमस्तुलजौकादिना दृष्टः सतुन्नवते

यदि तदा दृष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ ॥

पितामहः ।

“गन्तुं चापि च कर्तुं च समं गमनमज्जनम् ।

गच्छेत् तोरणमन्त्रानु शरस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय प्राय-

कम् ।

गच्छेत् तोरणमन्त्रानु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरयाहौ न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥”

अथ मज्जनसमकालं गमनाभिधानात् शर-

मोक्षसमकालं गमनं शूलपाशुलमयुक्तम् ।

मज्जनसमकालचिन्तनं मध्यमं शरमादायैव पर-

सुक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु

सुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं

गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो

वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमन्त्रे तिष्ठति

एवं स्थितयोस्तुतोवायां करतलिकायां प्रादु-

विवाकदत्तायां श्रोथो निमज्जति तत्समकाल-

मेव तोरणमन्त्रस्थितोऽपि हततरं मध्यमशर-

पतनस्थानं गच्छति शरयाहौ च तस्मिन् प्राप्ते

हततरं तोरणमन्त्रं प्राधान्यार्जलगतं यदि न

पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं शक्यः ॥ ॥

तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणाश्रयनिकटे तथा

तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं क्षत्वा तोरण-

समीपे सशरं धनुः संपूज्य जलाप्राये वरुण-

मावाह्य पूजयित्वा तत्तोरे धर्म्मादीन् देवान्

हवनान्तामिष्टा हविषां क्षत्वा श्रोथस्य शिरधि

प्रतिज्ञापनं बद्धा प्रादुविवाको जलमभि-

नक्षयेत् ।

सलीलः

“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्रायः दृष्टेराद्यन्तु
निमित्तम् ।

गृहेषु कारणं प्रोक्तं त्रयाणां देहिनां तथा ।
अतस्त्वं दृष्टेरात्मानं शुभाशुभपरीक्षये ॥”

इति मन्त्रेण ॥

श्रीध्वस्तु ॐ सद्येन मामिरक्षस्व वरुण्येनैन
जलमभिमन्त्रा गृहीतस्त्र्यंशुं शोधयानामिमात्रो-
दकावस्थितस्य वलीयसः प्रादुस्तस्य पुरुषस्य
समीपं जलमध्ये गच्छेत् । ततः प्ररेषु त्रिषु
सुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा
ज्विन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् तोरण-
मध्ये स्थिते प्रादुविवाकेन तालजये दत्ते श्रीधो
गृहीतस्त्र्यंशुं प्रादुस्तस्य पुरुषस्योक्तं गृहीत्वा निम-
ज्जति । तत्तुचमकांलमेव तोरणमूलस्थोऽपि
मध्यमशरस्थानं हतं गच्छति । ततः प्ररयाह्वी च
तस्मिन् प्राप्तिं हतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तःस्थं
यदि न पश्यति तदा गृहः । कर्मावज्ञं विना
शिरोमाचदर्थेऽपि गृहः मज्जनस्थानादन्त्येन
गमनेऽप्यगृहः । दक्षिणादिकं दद्यात् । इति
द्विषतस्त्वम् ॥

सलिलकुलजः, पुं, (सलिलस्य कुलज इव ।)
श्रीवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलिलजः, स्त्री, (सलिले जायते इति । जन + जः ।)
पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजातिः, जि ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १२५ । २१ ।

“एव दृष्टिप्रवीरेण ज्ञातः सलिलजो भृशम् ।
पृथिवीचान्तरीयश्च निनादयति शूद्राट् ॥”)

सलिनाशयः, पुं, (सलिलानामाशयः ।) जला-
शयः । तस्य वेत्तव्ये दोषो यथा,—
गमं उवाच ।

“नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।

नदीं हृदाः प्रस्रवयन्ताः विरवाच भवन्ति ते ।
विवर्णं कलुषं तप्तं पेनवन्त्यन्तुसङ्कुलम् ।

क्षीरं क्षेहं सुरां रक्तं वधून् चोक्तं चाकुलोदकाः ॥
यस्मात्साध्वान्तरं तत्र प्रचक्रमयं भवेत् ।

जलाश्रया नदन्ते वा प्रज्वलन्ति कथञ्चन ॥
विमुञ्चन्ति तथा जलान् ज्वालाधूमरजांश्च ।

अखाति वा जलोत्पत्तिः ससत्ता वा जलाश्रयाः ।
संगीतशब्दा इत्यनेन जले भारभयं वदेत् ।

दिव्यममोभयं सर्पिमधुना त्ववसेचनम् ।
जलपया वारुणा मन्त्रास्त्रैश्च क्षोभो जले भवेत् ॥

मध्याज्युक्तं परमात्मन
देवं दिनानां दिनमोजनार्थम् ॥

गावश्च देयाः सितवच्छुक्ता-
क्षोददङ्कुभाः सलिनावशान्ते ॥”

इति भाष्ये २०८ अध्यायः ॥

सलिलेन्मनः, पुं, (सलिलं इत्यनं यस्य ।) वाङ्-
वानमनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सलीलः, जि, लीलया सह वर्तमानः । लील-
विश्रुतः । यथा,—

“सुरद्वलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।

संवरा

सुराङ्गणभवनवीरकप्रपञ्चचामर-
स्फुरन्समीरवीजितं सदाद्युतं भजामि तम् ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥

सल्लकी, स्त्री, (सल्लज्य लज्यते स्वाद्यते गजेरिति ।
सत् + लज् + क्तु । गौरादित्वात् ङीष् ।) खनाम-
ख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । गजमक्षा २ सुवह्वा
३ सुरभी ४ रवा ५ महेरणा ६ कुन्दरकी ७
जादिनी ८ । इत्यमरः । २।४।१२४॥ गजमक्षा ६
सुरभिः १० सुरभीरवा ११ महेरणा १२
सल्लकी १३ सल्लकी १४ सल्लकी १५
जादिनी १६ । इति तट्टीका ॥ श्रुते स्थाप्यते
गजेः सल्लकी । शल्लक उच्चाये चुरादिः जेर-
भावपक्षे गान्धौति लकट् । आदिदुर्मेदौ
सल्लकौ शृङ्गा चासवितर्कयोरिति तालयादौ
रभसः । सल्लति गच्छति सल्लगती दन्त्यादि-
शकः भौवादः निपातनात् लस्य द्विलम् ।
सल्लज्य लज्यते स्वाद्यते गजेरिति वा सल्लकी
दन्त्यादिरित्यर्थः । सल्लकी चेल्लके । देशी-
प्रत्ययेयम् । सल्लकी सल्लकी ङदेति रुद्रः ।
इति खामी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संव(स्)रं, स्त्री, (संव्रियते इति । सं + वृ + अच् ।)
संयमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बौद्धग्रन्थेषुः ।
इति मेदिनी ॥ जलम् । इत्यमरः । १।१०।४ ॥

“सज्जति सज्जरम् । सज्ज सप्रेये पूर्वज्ज अर
सम्बरं दन्त्यादि । शस्त्रं गतावित्यस्मादरे ताल-
यादि च ।

‘जीवन्तु सम्बरं नीरनौडव्रतविशेषयोः ।
विशेषे पुंवि दैवस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’
इति दन्त्यादौ रभसः ॥

‘ग्रन्थो हरिणे दैव्ये मत्स्ये च सलिले स्तुतः ॥’
इति तालयादावययः । इति भरतः ॥

संव(स्)रः, पुं, (संव्रियते आठ्योति जलमिति ।
सं + वृ + अच् ।) सेतुः । यथा । सेतौ पल्याल-
संवराः । इति हेमचन्द्रः ॥ दैवविशेषः ।
हरिणविशेषः । मत्स्यविशेषः । श्रौतविशेषः ।
जिनविशेषः । इति मेदिनी ॥ सतु भायर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

संवरणं, स्त्री, (सं + वृ + लुट् ।) आवरणम् ।
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ७१ ।

“मन्त्रसंव्रणे यत्नः सदा कार्याग्निसूयता ॥”
इत्ययसंयमः । इति संवरादिशब्दटीकायां
भरतः । (प्राकारः । यथा, रामायणे । २ ।
८८ । २४ ।

“मूत्रसंव्रणारक्षामयन्तिहयद्विपाम् ।
अनाट्टपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥”
“मूत्रसंव्रणारक्षां संवराणां प्राकाराणामा-
समन्तात् रक्षया मूत्राम् ॥” इति तट्टीका ॥ # ॥
पुं, अजमीरपुल्लः । स च कुलोः पिता । इति
महाभारतम् । १ । ६५ । ३७ ॥)

संवरादिः, पुं, (संवरस्य अदिः ।) कामदेवः । इत्य-
मरः । १।१।२१ ॥ “संवरस्य दैवविशेषस्य अदिः ।
‘जीवन्तु संवरं नीरनौडव्रतविशेषयोः ।

सवयाः

विशेषे पुंवि दैवस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥’
इति दन्त्यादौ रभसः । संवरणं संवरः भावेऽल ।
इत्ययसंयमः संवरस्यस्त्वारिरिति वा । तदुक्तं
वाहिव्यकल्पतत्त्वा । चन्द्रस्य सम्बरादिषु पुण्य-
वतीनां कुसुमधमेति । तदर्थं संवरारिरिह
तालयादिर्दन्त्यादिश्च ॥” इति भरतः ॥

संवरी, स्त्री, श्रुतावरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधिकपण्यौ । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ इन्दुर-
काणी इति स्वातायां पुल्लकुङ्गी इति स्वाता-
यामिति केचित् । श्रं कल्याणं दृष्टोति शंवरी
पूज्यवदन् ईप्सु तालयादादिः दन्त्यादिश्चेति
खामी । इति भरतः ॥

संवर्णं, स्त्री, (संव्रयोतीति । सं + वृ + अच् । रस्य
लः ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

संवर्णः, पुं स्त्री, प्रायेयम् । तालयादिर्दन्त्यादिश्च ।
इत्यमरभरतौ ॥

सर्वं, स्त्री, (स्तुते रसानिति । स्तु + अच् ।) जलम् ।
इति जटाधरः ॥ पुष्करः । इति केचित् ॥

भवः, पुं, (स्रव्यते सोमोऽनेति । रु + अच् ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २।७।१३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २५ ।

“राजस्याश्वमेधादौः सोऽयजतु बहुभिः सवैः ॥”
सन्तापः । इति मेदिनी ॥ स्रव्यः । चन्द्रः । इति
केचित् ॥ (अग्निः, जि । यथा, वाक्सनेयसंहि-
तायाम् । ६ । ३६ ।

“सविता त्वा सवानां सुवताम् ॥”
“सविता सवानां प्रसवानामज्ञानामाधिपते हि
यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु ॥” इति
तद्भाष्यम् ॥)

सर्वनं, स्त्री, (सु ण् अभिषवे + लुट् ।) यज्ञ-
ज्ञानम् । (यथा, किराते । १२ । १० ।

“प्रविशेष्ट नामिव क्षत्रस्य
नियमसवनाय गच्छतः ।
तस्य पदविनमिषो हिमवान्
गुरुतं नयति हि गुण्या न संहतिः ॥”
तत्पर्यायः । सूत्रा २ अभिषवः ३ । इत्यमरः ।
२।७।४७ । सोमसन्तानम् ४ । इति जटाधरः ॥
सोमपानम् । इति भरतः ॥ अक्षरम् । (यथा,
रघुः । ८ । ७५ ।

“अथ तं सवनाव दीक्षितः ।
प्रविधानात् गुरुराश्वमस्थितः ।
अभिषङ्गजङ्घं विजिज्ञातु
इति शिष्येण किलान्वबोधयतु ॥”
सोमनिर्दलनम् । इति मेदिनी ॥ प्रसवः । इति
केचित् ॥ (सु + शृच् । चन्ने, पुं । इत्यादिदृष्टौ
उज्ज्वलदन्तः । २।७।४७ । वनेन सह वर्तमानमिति
विग्रहे वनविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
१ । १८ । ८ ।

“अथ प्रज्वतराजानं तमनको महावलः ।
उज्ज्वलार बलाद्वज्रान् सवनं सवनौकसम् ॥”
सवनाः, [सु] स्त्री, (समानं वयोऽस्ताः । “ज्योति-
जन्मदेति ॥” ६।३।८५ । इति समानस्य सः ।)

सवित्रि

सप्रशस्त्यः

सखेदा

समवयस्का। तत्पथ्यायः। आलिः २ वयस्या ३
नखी ४ सञ्चरी ५। इति जटाधरः ॥

सवयाः, [सु] पुं, (समानं वयो यस्याः) वयस्यः।
इत्यमरः। २। ८। १२२॥ समानवयस्के, त्रि॥
(यथा रघुः) ५। ६५।

“सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्रानोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥”

सवरः, पुं, सलिलम्। शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सवयः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य। “ज्योतिर्जन-
पदेति ॥” ६। ३। ८५। इति समानस्य सः।)
सङ्गः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः) ६। ५१।

“मथितमौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसर्वतनुच्छदः ॥”

समानवर्णः। (यथा, महाभारते) ७। २। ४३।
‘इन्द्रायुधसर्वथेस्तु कुन्तिभोजो ह्यथोत्तमैः।
आयातु सद्यै पुरजित् मातुलः सद्यसाचिनः ॥”
तुल्यजातिः। यथा, मनुः।

“प्राग्विप्रहृयन्स्कारः स्वर्णरूपदिश्यते।
अमरवर्णस्यं त्रियो विविदहाहकस्मैयि ॥”

इत्युदाहृतम् ॥

एकस्यानोत्पन्नवर्णः। यथा। स्वर्णनाकदीर्घः।
इति संचितप्रसारकाकरणम् ॥

सवयः, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः) सूर्यपत्नी
ह्यया। इति शब्दरत्नावली॥ (समानवर्णा
स्त्री। यथा, मनुः) ३। ४।

“उद्धृते द्विजो भार्या सवर्णा लज्जयान्ति-
ताम् ॥”

सवहा, स्त्री, त्रिभुता। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सविकाशः, त्रि, विकशितः। प्रपुञ्जः। विक्राशेन
सह वर्त्तमानः ॥

सविता, [ह्र] पुं, (रुते लोकादीनि। रु +
हृच्।) सव्यः। इत्यमरः। १। ३। ३१॥ (यथा,
कुमारे) ५। २०।

“विजिह्व नैत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनम्यदृष्टिः सविता रमेत्त ॥”

तस्य सव्यतिथेयाः—
“धीशब्दवाच्यो ब्रह्मणं प्रबोध्यति सर्वदा।
सृष्टार्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कौर्त्तते।

सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कौर्त्तते।
यत्सृष्ट्वेता देवो सावित्रीलुच्यते ततः ॥”
इति बह्विपुराणे भाष्यकौत्स्यो नामाध्यायः ॥

अकौटवः। इति चासरः। २। ४। ८०॥
सविष्टदेवः, पुं, (सविता देवतं यस्याः) हस्त-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

सविष्टलः, त्रि, सविष्टसम्बन्धी। सविष्टशब्दात् लप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ॥

सविचं, स्त्री, (स्यतेऽनेनेति। रु प्रसवे + “अर्त्ति-
लुध्छन्ससहचरः” इवः ॥” ३। २। ८४॥ इति
अरूये इवः।) प्रसवकरणम्। इति सुम्बबोध-
याकारणम् ॥

सविचयः, त्रि, (सविचुरयमिति। सविष्ट + चः।)
सूर्यसमन्वयः। इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

सवित्री, स्त्री, (सुते या। रु + हृच्। डोए।)
माता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे) १। १२४।

“तया दुहित्रा सुतरां सावित्री
स्मरतुप्रभामखलया चकाशे ॥”

गौः। इति कैचित् ॥
सविधः, त्रि, (समाना विधास्येति।) निकटम्।

इत्यमरः। ३। १। ६७॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे) ५३। ३०।

“अये सविधमागव्य रात्रस्तस्थोपविष्टवान् ॥”
समानप्रकारश्च॥ (यथा, भागवते) ३। १। ८८।

“आसीं सुहृत्तं एकस्मिन् नानागारेषु योजिताम्।
सविधं जगृहे पाणीनरुक्पः स्वमायया ॥”

सविस्त्रयः, त्रि, (विस्त्रयेन सह वर्त्तमानः।)
विस्त्रयापन्नः। तत्पथ्यायः। वीक्षापन्नः २।
इति हारावली ॥

सवेष्टः, त्रि, (वेष्टेन सह वर्त्तमानः।) वेष्टान्वितः।
इति धरणिः॥ निकटम्। इत्यमरः। ३। १। ६७॥

नयः, त्रि, (रु प्रेरणे + “माच्छासविस्त्रयो यः”
उणा० ४। १०६। इति यः।) वामः। इत्य-
मरः। ३। १। ८५॥ (यथा, मनुः) २। ६३।

“उद्धृते दक्षिणे पायातुपवीलुच्यते द्विजः।
सये प्राचीन आवीती निवीती कण्डसज्जने ॥”

दक्षिणः। (यथा, अग्नवैराघवे) ६। ७०।
“एकेन सद्यपायिना विशिखसुखाय किमाह
रावणः। कापु रे मनुष्यदिम्भ साधु ॥”

“सद्यपायिना दक्षिणहस्तेन ॥” इति तट्टीका ॥

प्रतिकूलः। इति हेमचन्द्रः ॥
सयः, पुं, (सुते विश्वमिति। रु प्रसवे + “माच्छा-
ससिस्त्रयो यः” उणा० ४। १०६। इति यः।)

विष्णुः। इति शब्दरत्नावली ॥
सयसाची, [न्] पुं, (सयेन वागेन हस्तेनापि
सचति सन्ध्याति वाणमिति। सच सत्याने +
णिनिः।) अज्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
महाभारते) ४। २। १६।

“उभौ मे दक्षिणौ पाणौ गाक्षीवस्य विकर्षणे।
तेन देवमनुष्येभ्यः सयसाचीति मां विदुः ॥”

सयेष्टः, पुं, (सये तिष्ठतीति। स्था + कः।
“स्थास्त्रिन्स्यूणाम्” ८। ३। ६७॥ इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या षलम्। हणदन्तादिबलुक् ॥

सारथिः। इति हलायुधः ॥
सयेष्टा, [ह्र] पुं, (सये तिष्ठतीति। स्था +
“सये स्थाश्चन्दसि” उणा० २। १०२। इति
ह्रन्वि ऋः। सच ङित् ॥ “स्थास्त्रिन्स्यूणाम्”
८। ३। ६७। इति षलम्। सप्तम्या अलुक् ॥

सारथिः। इत्यमरः। २। ८। ६०॥
सप्रशस्त्यः, स्त्री, (प्रशस्तेन सह वर्त्तमाना।) नाग-
दन्ती। इति रत्नामाला ॥ प्रशस्त्युक्तभूम्यादौ, त्रि ॥

सप्रुक्तः, पुं, (शुक्तेन दयया सह वर्त्तमानः।)
आस्तिकः। इति कैचित् ॥

सप्रशस्त्यः, स्त्री, (प्रशस्त्या सह वर्त्तमाना।) प्रश-
स्त्युक्तास्त्री। तत्पथ्यायः। नरमालिनी २। इति
हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्त्यविशिष्टे, त्रि ॥)

ससत्ता, स्त्री, (सत्वेन सह वर्त्तमाना।) गर्भिणी।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः) ३। ६।

“नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
वृषः ससत्तां महिषीमममृत ॥”

प्राग्विद्युक्ते, त्रि। यथा, “मनुः। ४। ४७।
‘न सृज पथि कुक्षीत न भस्मनि न गोव्रजे’
‘न ससत्त्वो गस्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः’
‘ससत्त्वो प्राणिमनुषु ॥’ इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

ससर्गः, स्त्री, (सर्व नाशे + ल्युट्।) यज्ञार्थपशु-
हवनम्। इत्यमरटीका। २। ७। २६॥ तस्य
रूपान्तरं श्रमनं श्रमनश्च ॥

सस्मितः, त्रि, (स्मितेन सह वर्त्तमानः।) ईष-
ह्वास्युक्तः। यथा,—

“सस्मिताननसरोजमङ्गने
रिङ्गमाद्यमतिशूलकुन्तलम् ॥

रोचनोललितमालमस्तु मे
केशव मगसि प्रेष्टव वपुः ॥”

इत्युमिति जगदीशः ॥
सस्यं, स्त्री, (सस्येन + “माच्छाससिस्त्रयो यः”
उणा० ४। १०६। इति यः।) दृक्षादीनां
फलम्। यथा,—

“सर्वनं सीसकं सस्यं सस्यं सास्त्रा च साध-
सम् ॥”

इत्युपनिषद्वाक्यम् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धान्यम्। यथा, हेमचन्द्रः।

“धान्यम् सस्यं सीधश्च नृदिहस्तकश्चिह्नं सत् ॥”
शब्दम्। गुणः। इति विश्वः ॥ तस्य प्रशंसा यथा,
“जीर्णमन्नं प्रशंस्येयात् भार्याश्च गतयौवनाम्।
रण्यात् प्रत्यागत शूरं सस्यश्च यद्विमागतम् ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥
अन्यत् प्रशस्त्यश्च इत्ययम् ॥

सस्यकः, पुं, (सस्येन गुणेन परिजातः समृद्धः।
सस्य + “सस्येन परिजातः” ५। २। ६८८।
इति कन्।) मणिमेदः। (यथा, बृहत्संहि-
तायाम्) ७। २०।

“हेमकान्तिरथवा युक्तवयः
सस्यकेन मणिना सङ्गो वा ॥”

असिः। इति मेदिनी ॥
“सस्यको नासिकेरान्तःसस्याभमसिखङ्गयोः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(प्राणिः। साधुः। इति काशिका ॥)
सस्यमारी, [न्] पुं, (सस्यं मारयतीति। रु +
णिच् + णिनिः।) भक्षान्धकः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ सस्यनाशके, त्रि ॥

सस्यसंवरः, पुं, (सस्यः संव्रियते इति। सं + वृ +
“यहृहृङनिष्ठागमश्च” ३। ३। ५८८। इति अण्।)
सालङ्घनः। इत्यमरः। २। ४। ४४॥

सस्यसंवरणः, पुं, (सस्यैः संवरणमस्येति।) अश्व-
कारण्डवः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सखेदा, स्त्री, (खेदेन सह वर्त्तमाना।) द्वेषिता
कन्या। इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्मेविशिष्टे,
त्रि ॥)

सहज

सह, अ, सहितम् । तत्पर्यायः । साकम् २ साहम् ३ सजम् ४ समम् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ मजुः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ६१ ।

“यच्च त्वेव परिध्वसा जायन्ते वयं दूषकाः ।
राष्ट्रिकः सह तद्वाह्यं चिप्रमेव विनश्यति ॥”
साकल्यम् । विद्यमानम् । साहस्यम् । योगपत्रम् ।
सहृद्विः । सध्वः । इति मेदिनी ॥ सामर्थ्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सह, स्त्री, (सहते इति । सह + अच् ।) पांशव-
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सह, पुं, (सहते इति । सह + पचाद्यच् ।)
अग्रहायणमासः । (यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १४ । २७ ।

“सहस्र सहस्रस्य हैमन्तिकाष्टम् ॥” ॥

महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।
१२६ ॥ चमे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १६ । ८ । १० ।

“गदापरिघशक्तौनां सहाः परिघवाहवः ।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥”

सह, पु स्त्री, (सहते इति । सह + अच् ।)
बलम् । इति मेदिनी ॥

सह, [ख] स्त्री (सहते इति । सह + “सर्व-
धातुभ्योऽनुत् ॥” उणा० ४।१८८ इति अनुत् ।)
ज्योतिः । बलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
एवम् । ८ । ७ ।

“सद्यं वृषे मद्याभुजः

सहकोहेगमियं ब्रजेति ।

अचिरोपनतां स मेदिनी

नवपाणिग्रहणां धूमिह ॥”

सहकारः, पु, (सह युगपत् कारयति विस्तेपयति
सौगन्धमिति । क + णिच् + अच् ।) अति-
सौभाग्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“मन्दोक्तव्याः कृतास्तेन गुणाधिकतया सूरैः ।
फलैश्च सहकारस्य पुष्योक्तम् इव प्रजाः ॥”

सहकारी, [नृ] पु, (सह करोतीति । क +
णिनिः ।) प्रलयः । यथा,—

“अथ हेतुवपादानं प्रलयाः सहकारिणः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

न्यायमते तद्विज्ञप्ते सति तत्त्वज्ञानकालं सह-
कारित्वम् ॥ (मिलित्वा कारणशेषे, त्रि ॥)

सहचरः, पु स्त्री, (सह चरतीति । चर + अच् ।)
पीतभिष्मदी । नीलभिष्मदी । इति रत्नमाला ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।

“वीतरससहचरद्वयमैवैवाहनीति ॥”

सहचरः, पु, (सह चरतीति । चर + अच् ।)
भिष्मदी । वयस्यः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२४ । १३२ ।

“ततः सहचरैः साकं तस्यैवाग्रिभ्यन्तृहम् ॥”
प्रतिबन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अलुचरे, त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । २ । ६४ ।

सहज

“सहचरमधुहस्तस्य सृताङ्गुरास्त्रः
शतमखसुपतस्यै प्राज्ञलिः पुष्यधन्वा ॥”

सहचरी, स्त्री, (सह चरति वा । चर + अच् ।
पचाद्यच् । चरतेऽङ्कुराणां ङीष् ।) पीत-
भिष्मदी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सखी ।

इति जटाधरः ॥ पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, रघुः । ६ । ५७

“लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं यवधाय देहम् ।
आकर्ण्य कृष्टमपि कामितया स धन्वी
वायं कृपाहृदमनाः प्रसिञ्जहार ॥”

सहजः, पु, (सह जायते इति । जन + ङः ।)
सहोदरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ निर्गमः ।
सहोत्थ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।
८ । ४३ ।

“विललाप स वायुगङ्गवं
सज्जामयपुच्छाय धीरताम् ।
कर्मिणमयोऽपि सार्धेन
अजते केव कथा शरीरिषु ॥”

जन्तुललापः । ततोऽप्यस्यानम् । यथा —
“सुतमदनवान्ते पूर्णदृष्टिः सुरारि-
र्युगलदृशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्हः ।
सहजरीपुचतुर्थेऽधमे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनसुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राज्ञोः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सहजमित्रं, स्त्री, (सहजं मित्रम् ।) स्वाभाविक-
सुहृत् । यथा,—

“अरिमित्रसुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः ।
क्रमशो मल्ल चित्तं सामादिभिरुपक्रमैः ॥”

अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृत् । उभयविलक्षण
उदासीनः । ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः
कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । सहजं मित्रं भागि-
न्यपेक्षसौख्यमाचारसौख्यादिः । इति मित-
ाचारयामाचाराध्याये १ अध्यायः ॥

सहजातः, त्रि, (सह जातः उत्पन्नः ।) सहो-
दरः । यमजः । इति केषित् । (सहोत्थ, त्रि ।
यथा, कथासरित्सागरे । ११३ । २२ ।

“वारावलीकनामा च क्रमाद्विज्ञं जगाम सः ।
दानधर्मेविवेकादौः सहजातेर्गुणेः सह ॥”

सहजारिः, पु, (सहजः स्वाभाविकः अरिः ।)
स्वाभाविकशत्रुः । यथा “सहजारिः सापङ्ग-
पिष्ठयतपुच्छादिः ॥” इति मित्ताचाराया-
माचाराध्यायः ॥

सहजोदासीनः, पु, (सहज उदासीनः ।) स्वाभा-
विकपरतरः । यथा “सहजलज्जिमित्रशत्रु-
लक्षणरहितौ सहजलज्जिमोदासीनौ ॥” इति
मित्ताचारायामाचाराध्यायः ॥

सहजुकं, स्त्री, मांसयुग्मविशेषः । यथा,—
“कृमादेर्मांससङ्गदेः कृत्तितं खण्डितं पुनः ।
शुद्धमांसविधानेन पचेदितत् सहजुकम् ।
सहजुकं गुणयन्त्ये शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सहनः

सहदेवः, पुं, (पाण्डवविशेषः । इति मेदिनी ॥
स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः । माद्रीगर्भे

अश्विनीकुमारभार्या जातः ॥ जरासन्धसुतः ।
स युधिष्ठिरसमकालीनो मगधेषु राजासीत् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (हर्यश्चनसुत । यथा,
हरिवंशे । २६ । ३ ।

“हर्यश्चनसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ।
सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विस्तृतः ॥”
सोमदत्तपुत्रः । यथा, तन्त्रेव । १२ । ८० ।

“सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो मद्यावशाः ।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥”
देवैः सह वर्षमाने, त्रि । यथा, भागवते ।
४ । २ । ८ ।

“भूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाय्यः ।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नामानात्रच मत्स्मृतम् ॥”

सहदेवा, स्त्री, (सह दीयतीति । दिव + अच् ।
टाप् ।) बला । दक्षोत्पलः । शारिवौघधिः ॥
इति मेदिनी ॥ अर्द्धन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥
(देवककन्याव्यतमा । सा तु वसुदेवपत्नी । यथा,
भागवते । ६ । २० । २३ ।

“शान्तिदेवोपदेवा च मीदेवा देवरक्षिता ।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाच ताः ॥”

सहदेवी, स्त्री, सपांची । इति मेदिनी ॥ पीत-
दक्षोत्पला । इति रत्नमाला ॥ बलाप्रभेदः ।
तत्पर्यायः । महाबला २ व्यष्टबला ३ कट-
भरा ४ केशरावला ५ केशरिका ६ नृगादनी ७

वर्षपुष्पा ८ केशवर्हिनी ९ पुरासिनी १० देव-
बला ११ सारिणी १२ पीतपुष्पी १३ देवाह्वी
१४ गन्धवल्ली १५ नृगा १६ नृगारवा १७ ।
अस्या गुणाः । हृन्मोगवातार्शः शोषहारित्वम् ।
शुक्रदृष्टिकारित्वम् । बलत्वम् । विषमस्वर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सहदेव-
पत्नी च ॥

सहदेवीगणः, पुं, (सहदेवीनां गणः ।) प्रति-
छायां देवस्नानार्थं मोघधिसहजः । यथा,—

“पञ्चगव्ये स्नापयेच्च सहदेवादिभिरुत ।
सहदेवी बला चेव शतश्रुतां प्रतावरी ॥

कुमारी च गुह्यवी च सिन्धवी आनी तथैव च ।
या ओषधीति मन्त्रेण स्नानमोघधिमङ्गलौ ॥”

इति मारुते ४८ अध्यायः ॥

सहधर्मिणी, स्त्री, (सह धर्मोऽस्यस्या इति ।
इति । ङीप् ।) वेदविधानेनोपा । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५ ॥

सहनं, स्त्री, (सह + लुट् ।) क्षान्तिः । तत्पर्यायः ।
तितित्वा २ चमा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ३६० ।

“कार्यसंयह आदानं तदाहुस्तान् पुनः ।
कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यज्ञवैत् ॥”

सहनः, त्रि, (सहते इति । सह + लुट् ।) सहन-
शीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ । तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः २ क्षमिता ३ क्षमी ४ तितित्वाः ५

क्षमा ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

सहस्र

सहस्रर्जनं, स्त्री, (सह मिलित्वा नर्जनम् ।) एकत्र मण्डलाकारशुद्धकरणम् । इति कैचित् ॥
 सहस्रांशुकिलः, पुं. (सह संपुशना रजसा किलनि क्रीडतीति । किल क्रीडने + कः ।) वयस्यः । इति चिकारुषेयः ॥
 सहस्रार्ज, स्त्री, (सह मिलित्वा पानम् ।) एकत्र मद्यभक्षणम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इति चैमचन्द्रः ॥ तुल्यपानम् ३ । इत्यमरः ॥ २।४।५५ ॥
 सहस्रीतिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 सहस्रंज्ञा, स्त्री, (पूर्वाज्ञस्य सदृशम् ।) 'अथथी- भावे चाकावे । ६।३८१ । इत्यत्र अकावे इति कथनान् न चादेः ॥) पूर्वाज्ञसदृशम् । इति तुल्यबोधयाकरणे अथथीभावसमाशः ॥
 सहस्रावी, [नृ] त्रि, (सह भवतीति । भू + श्रितिः ।) सहायः । इति चिकारुषेयः ॥
 सहस्रभोजनं, स्त्री, (सह मिलित्वा भोजनम् ।) एकत्र भक्षणम् । तत्पर्यायः । सपिः २ । इत्यमरः ॥ २।४।५५ ॥ (सहस्रभोजनम् । यथा, रुद्राभारते । १ । १६६ । २४ ।
 'एव नः समयो राजन् रक्षस्य सहस्रभोजनम् । नव नं हातुमिच्छामः समर्थं राजसत्तमम् ।')
 सहस्रमरः, स्त्री, (सह पत्या मरणम् ।) स्तन- कामिसहितवस्त्रविनारीहृद्य-पूर्वकमरणम् । यथा, "अथ सहस्रमरणम् । अङ्गिराः । स्वर्गे भर्तारं या नारी समारीदेहुताशनम् । सारस्वतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ तिस्रः कोट्योर्द्ध्वकीटी च याति लामानि मानवे ।
 तावन्त्यस्यानि सा स्वर्गे भर्तारं यातुमर्हति ॥ बालप्राज्ञे यथा बाल बलादुद्धरते विलात् । तद्वज्रान्तरमादाय तेनैव नष्ट भोदते ॥ मातृकं पैतृकञ्चैव यच्च कन्या प्रदीयते । पुनति त्रिकुल नारी भर्तारं यातुमर्हति ॥ तच्च वा भर्तृपरमा परा परमलालसा । क्रीडते पतिना सार्द्धं यावद्विनाशतुर्दश ।' भर्तृपरमा भर्ता परमो यस्याः सा तथा । परा परमलालसेव्य स्तुयमानाश्चरोगेरेति आसन्न पठितम् ।
 'ब्रह्मज्ञो वा जनज्ञो वा भिन्नज्ञो वापि यो नरः । त वै पुनति सा नारी इत्याङ्गिरसमावितम् ॥ साध्वीगमेव नारीणामभिप्रपन्नताद्वते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो स्वर्गे भर्तारं कार्दचित् ।' या नारीरुपादानात् सहस्रमरणभावपचोऽपि स्मृतः । नान्यो धर्म इति तु सहस्रमरणस्तु- यम् । तथा च विष्णुः । 'मृते भर्तारं ब्रह्मचर्यं तद्वारोह्यं वा इति । ब्रह्मचर्यं मेयुनवर्त्तनं तावूनादिवर्त्तनञ्च । यथा प्रचेताः । 'तावूनाथ्यञ्जनञ्चैव कस्मिन्पात्रे च भोजनम् । यत्तच्च ब्रह्मसारी च विधवा च विवर्जयेत् ।' अथञ्जनसायुष्योक्तं पारिभाषिकम् । यथा,— 'मृद्भिर्दत्तं यदा तर्ले भवेत् स र्वाङ्गसङ्गतम् । अतोभिक्षपर्येदाह्वं अथङ्गः स उदाहृतः ॥

सहस्र

तेजसस्यं यदाङ्गेषु न च स्वाहाहुतर्पणम् । सा माहिः पृथग्भङ्गो मस्तकादौ प्रकी- चितः ॥' स्तुतिः ।
 'एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पथङ्गप्रायिनो नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥ गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः । तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तृक्षितकृशोदकैः । तत्पितृस्तत्पितृचापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ एतन् तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः ॥
 'विशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमचरन् । स्नानं दानं तीर्थयात्रा विष्णोर्नामग्रहं सङ्गुः ॥ अत्र साध्वीत्वमाह ।
 'आचार्ये सुदिना वृष्टे घोषिते मलिना कृशा । मृते स्त्रियेन या पत्नौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥' कृन्द्गोपरिप्रश्रीयमिति कल्पतरुः ॥ साध्वी- प्रसादेन लोकधारणमप्याह । मत्स्यपुराणम् । 'तस्मात् साध्याः स्त्रियः पुण्याः सततं देव- वञ्चनेः । तासां राज्ञा प्रसादेन धार्यते च जगत्त्रयम् ।' महाभारते ।
 'अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा । वर्यन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥ भर्तृमरणं कावे यः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयात्कोहात् सन्त्याः पूता भवन्ति ताः ॥
 अत्र ऐहिकव्रतकृत्पतिर्दृष्टविधवात् जन्मान्त- रीयतृपापवत् एव सहस्रमरणोद्धारः । ब्रह्म- पुराणे ।
 'देशान्तरमृते पत्नौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरश्च सङ्गृह्य प्रविशेज्जातवेदसम् ॥ मृतेद्वादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मजातिनी । त्र्यहोषौ च निवृत्ते तु आहं प्राप्नोति शास्त्र- वत् ॥
 मृतेद्वादात् इमा नारीरविधवा इत्यादि- मन्त्रात् । एवञ्च अङ्गिरोक्तपुराणवचनपर्या- लोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्याणां स्वगत- भर्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्या- दित्तिरिक्तानां सहस्रमरणाभरणयोरधिकार इति । विवादकल्पतरुत्कारौ । तच्च ब्राह्मण- द्यहमरणधिकारोऽप्यङ्गवत्सत्याक्षान्विधात् । तथा च मिताचर्यायं देवबोधकृतयाज्ञवल्क्य- टीकायाश्च गौतमः ।
 'एवक्चित् समारुह्य न विषा गन्तुमर्हति । इतरासानु नारीणां स्त्रीधर्मोऽर्थ परः स्तुतः ॥' तस्माद्ब्राह्मण्याः सहस्रमरणेव इतरासानु उभयमिति । कल्पतरुत्कारशुद्धिचिन्ता- मयिषु पादुकाद्वयमिति दर्शनात् पादुकादिक- मिष्यपापः किन्तु पादुकाद्वयमिष्यपलञ्चयम् । उग्रनसा विप्लवरात्रौ त्रयविशेषमहपादाय पृथक्पितारोहणमात्रोक्तेः । यथोशनाः ।

सहस्र

'एवक्चित् समारुह्य न विषा गन्तुमर्हति । अम्यासमेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽर्थ परः स्तुतः ॥' मदनपारिजातोऽप्येवम् । प्रियाचारोऽपि तथा । कथ्यतत्कार्येव वृद्धभारहीयम् ।
 'बालापत्याश्च गर्भिण्यो वृद्धकृतवत्सया । रजस्वला राजसुते । नारीहन्ति चित्तां शुभे ॥' राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम् । वृद्ध- स्यतिः ।
 'बालसम्बन्धं न त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला स्तुतिका च रज्ज्वर्भञ्च गर्भिणी ॥' एवमन्यतस्त्रिहोत्रस्य संवहं न स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः । यावः ।
 'दिनेकाम्यदेशस्था साध्वी चैत लतनिर्गया । न दहेत् स्वामिन् तस्या यावदागमनं भवेत् ॥' भविष्यपुराणे ।
 'तृतीयेऽङ्गि उदकयाया मृते भर्तारि वै द्विजाः । तस्याहुमरणार्थां स्थापयेदकराचकम् ॥' तस्य भर्तुः । तथा,—
 'एका चित्तां समासाद्य भर्तारं यातुमर्हति । तद्भर्तुः क्रियाकर्मा स तस्याश्च क्रियाचरते ॥' एतच्च पिण्डदानपर्यन्तम् ।
 'यच्चानिदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि । इति वायुपुराणकथावत्वात् ॥
 ब्रह्मपुराणे ।
 'आवयेद्भर्तृकायात् स्वभर्तृकुलपामिमाम् । चित्तमारीपथन् प्राज्ञः मृते धर्मसुत्तमम् ॥ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः सुशो- भनाः ।
 सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥ एवं श्रुत्वा ततो नारी अह्नाभक्तिस्मरन्ति । पितृमेघेन यज्ञेन इह्या स्वर्गसवाभुयान् ।' मृते भर्तारौति शेषः । पितृमेघेन यज्ञेन चित्तारोहणरूपेण । पादुकाद्वयमह्वपूर्वका हुमरणेऽपि सह भर्तृशरीरेण इत्यनूहः प्रयोक्तुः । देशान्तरमृते पत्याविद्यादिना शरीर- प्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् । प्रतिनिधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह काव्ययनः । शब्दे- श्विप्रतिपत्तिः इत्येतन् विवृतमेकादशोक्तम् ॥३॥
 न च अग्निजलप्रविष्टानां भर्तृसंयामदेशान्तर- मृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे विराज्जेण शुद्धिः । इति काश्यपवचनात् सहस्रताया अयमिष्यप्रवेशेन चिराचाशौचं तच्चैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् । प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चित्तिसमारोहणमात्रे चान्द्राशौचविधा- नात् अन्यत्र भर्तृतुल्याशौचप्रतीतिः । सहस्रम- काश्यपोक्तचिराचाशौचाङ्गीकारेऽपि तस्या- शौचस्य वृद्धा पत्युशौचकालावधिसाधित्वम् ॥
 'अनर्हशाहे स्थाताश्च पुनर्मरणवन्मनो । तावत्स्यादशुचित्प्रियो यावत्तत् स्यादनिर्दृशम् ॥' इति मन्त्राशौचसङ्गरे पराशौचस्य पूर्व- शौचकालावधिसाधित्वप्रतीतिः । ततश्च यथा अशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कल्य पिण्ड-

सहम

सहम

सहस्रः

दानं तथाशौचकालवृत्तावपि यावदशौचं यथा-
क्रमं दृष्टं पिच्छा देया इति । अतएव जिह्वा-
नीयान्वेष्टिबन्धुमरणविषयोऽप्युक्तः ।

‘संस्थितं पतिमालिङ्गं प्रविशेद्दया कृताशनम् ।
तस्याः पिच्छादिकं दीयं क्रमशः पतिपिच्छवत् ॥’
विष्णुः ।

‘अन्विता पिच्छदानम् यथा भर्तृर्हिने दिने ।
तद्वारोहिणी यस्मात्तस्मात् सा नास्त्वतिनी ॥’
अत्रानुः सहायः । पतिमालिङ्गव्यवहारकाल-
त्वान् । स्वाभ्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चित्ताशौचया-
स्त्राहणं पिच्छदानं स्वाभ्यशौचापगमे तु आहम् ।

‘अन्वितायाः प्रदातव्या दृष्टपिच्छास्त्राहणं तु ।
स्वाभ्यशौचयतोति तु तस्याः आहं विधीयते ॥’

इति जिकनघनपटौनविधचनात् ॥

अभिपुराणस्येदमिति श्रुतपाणिः । अत्रानुः
पञ्चादर्थः । अतोति तु भर्तृशौचे पादुकायसु-
पादाय ज्वलन्निप्रवेशे ऋगशौचस्यवस्थया
पिच्छदानं चतुर्दिने आहं पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवच-
नान् । तत्र तु भर्तुः संयामहतत्वादिना सद्यः-
शौचं तत्र पृथक्चित्ताशौचस्य पूर्वोक्त-
ब्रह्मपुराणवचनात् विराजलन बहुकालथापि-
त्वेनाघट्टिमत्वात् तत्रैव पूर्वोक्तशौचस्य अपग-
मात् तत्र भर्तुरपि ऋगशौचं पिच्छदानम् । तत्रा-
धिक्यवितारोहणे भर्तृशौचस्यपगमात् शुद्धिः ।

संस्थितं पतिमालिङ्गं इति अन्वितापिच्छदान-
मिति पूर्वोक्तवचनात् अथ निप्रवेशे सुमनुना
सद्यःशौचविधानाच्च । यथा । अत्र निजलसंयाम-
देशान्तरस्यसत्याख्यनशनाशनिमहाध्वनिकानां
उदकक्रिया कार्या सद्यःशौचं भवति इति ।
अगुरुचदेशः । महाध्वनिकः पुण्यार्थं हिमा-
लयविधिकमहापथगमनेन सत्यादितमरणः । न
चेतत् सद्यःशौचं निजवेदाध्यापकैरिमिहोद-
भिश्च एकाहाशौचमिह कर्तव्यमिति हार-
लनादन्विषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम् ।
तन्वात्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात् । सामान्य-
मुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसंवाहितया चैत-
द्विषयकमिति । अन्यथा कश्यपौक्तविराजा-
शौचमपि अमिजलसंयामप्रविष्टानां प्रमादा-
देव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरण-
विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्म-
पुराणसमानविषयकं इति । सुमनुवचनं संयाम-
हतमर्तुसहगमनविषयकमपीति ॥ * ॥ एवञ्च
समाधिना व्यक्तदेहस्य सुप्तस्य हृतादृश्य
प्रकाटकाभिना देहदाहकाले तपत्रा
गान्वाभ्यां अग्निप्रवेशदर्शनादिनां काश्चादि-
न्यत्वस्य सुप्तस्यापि पशुस्तपत्राः सहमरणं
सङ्गच्छते । श्रीभागवते तदुक्तम् ।

‘दह्यमानोऽग्निभिर्देहे पशुः पत्नी सद्योदधे ।
बहिःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्षति ॥’
अनुवेक्षति अग्निप्रवेशं करिष्यति इति
शुद्धिद्वाराय नारदस्य भविष्यत्कथनम् ।

‘दयितं वान्यदेहस्य नृत्तं श्रुत्वा पतिव्रता ।
समारोहति श्रीश्राद्धौ तस्याः सिद्धिं निबोधत ॥’
इति आसवचनादिना सहमरणाधुमरणयो-
निरवकाशनेमिक्तिकाभ्यन्तरे मलमासादावपि
कर्तव्यता ।

‘नेमिक्तिकां कात्यायनि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥’
इति द्रव्यवचनात् ॥ * ॥

तदयं प्रयोगः । पुत्रादिना स्वयत्पुत्रविधिना
अथौ वत्ते ज्वलनायां भर्तृचितायां सहगन्ती
साध्वी स्नाता परिहितधौतवासीयुगा कुश-
हस्ता प्रादुसुखी वा देवतीर्थेनाचान्ता तिल-
जलकुशजयमादाय ॐ तत् सद् इति ब्राह्मणे-
रुच्चारिते नारायणं संस्तुत्य नमोऽद्यासुके मासि
असुके पक्षे असुकतिथौ असुकयोगे श्रीमती
असुकोदेवी अदम्यनीसमाचारपूर्वकसर्ग-
लोकमहोदयमानवमानवाधिकरणकलामसमसं-
ख्याव्यावच्छिन्नवर्गवासभर्तृवहित-मोदमानव-
माह-पितृ-स्वशूर कुलजय-पुतल चतुर्दशैन्द्राव-
च्छिन्नकालाधिकरणकासुरोगयस्त्रयमानवपति-
सहितज्जोडमानवब्रह्मपतिपुतलकामा भर्तृ-
ज्वलन्वितारोहणमहं करिष्ये इति । अनुमरणे
तु भर्तृज्वलन्वितारोहणमित्यत्र ज्वलन्विता-
प्रवेशेन भर्तृभरणमिति सङ्कल्प्य अष्टौ लोक-
पाला आदित्यचन्द्रानिनाम्याकाशभूमिजल-
हृदयावस्थितान्तर्धाभिपुत्रयमदिराजिसन्ध्या
धर्मा धर्मं सावित्री भवत ज्वलन्वितारोहणेन
भर्तृशरीराधुमगमनमहं करोमि इति । अनु-
मरणे तु भर्तृशरीराधुमगमनमित्यत्र भर्तृभरण-
मित्युच्यते ज्वलन्वितायि विः प्रदक्षिणीकृत्य ।

‘ॐ इमा नारीरविधवाः सपत्नी-
राजनेन सर्पिषा संविशन्तु ।
अनश्रवो अनमीवाः सुरक्षा
आरोहन्तु जनयोगोनिमये ॥’
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे ॥ १० । १८ ॥

‘ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः
सुश्रीमताः ।
सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥’
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पठिते नमो
नम इत्युच्यते ज्वलन्वितां समारोहेत् ॥ * ॥

आपस्तम्बः ।
‘चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलित
भवैत् ।
प्राजापत्येन शुश्रेत् तस्माद्वि पापकर्मायः ॥’
पाश्चात्यनिर्णयान्ते स्मृतिः ।

‘एकचिदां समाकृष्टौ दम्यते निधनं गतौ ।
पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदयस्तु पृथक् पृथक् ॥’
विदाकरहता स्मृतिः ।

‘एकाहेन नृतानां बहूनामथवा हयोः ।
तन्नेय अपर्यं जला पृथक् आहं प्रवर्तयेत् ॥’
यत्तु ।
‘यदा नारी विशेदग्निं स्निग्धया पतिना सह ।
अशौचसुदकं तस्याः सह भर्तेति निश्चितम् ।

तित्यन्तरम्नयान् पृथक् आहं न विद्यते ॥’
इति चतुर्मुखभट्टाचार्यधृतमवचनाद्विन्नति-
हृताया अपि पशुस्तपत्रायां आहमिति हारि-
हामनकां चार्थाः । तत्र अस्त्रवचनामूलत्वात्
सम्बल्लेष्टे आहपदे पिच्छपरम् । एकोद्दिष्ट-
हृताहनीति यमवचनविरोधान् । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अतएव ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे
२८ अध्याये । मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये ।
विष्णुपुराणे ५ अश्वे ३८ अध्याये । कल्किपुराणे
३३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥

सहायौ, [न] जि, (सह यातीति । या +
यिनि ।) मिलितगामी । यथा,—
‘न नदीषु नदीं ब्रूयान् पर्वतेषु च पर्वतान् ।
आवासे भोजने वापि न लजेत् सहयायिनम् ॥’
इति कुर्मपुराणे उपविभागे । १५ । ५८ ॥

सहृसा, स्त्री, (सह रसो यस्याः ।) सुप्तपत्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहृ, अ, हरेः सङ्गम् । इति सुप्तबोधयाक-
रणम् ॥ स्वर्ग्ये वृषे च, पु । इति केचित् ॥
सहर्षः, पु, (सह हर्षो यत्र ।) सहजन्म । हर्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हर्षेण सह वर्तमानः ।)
हर्षयुक्ते, वि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । १० ।

‘एतच्छ्रुत्वा वचः श्रुत्वाः सहर्षोऽहमिहा-
गतः ॥’)
सहसा, अ, हटात् । तत्प्रायः । अतर्कितः २ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ अकस्मात् २ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सहसा कर्मकरणविधौ
यथा, किराताकुलीये । २ । ३० ।

‘सहसा विद्धीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विन्ध्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥’
हास्ययुक्ते, वि । यथा,—
‘प्रियतमेन यथा सख्या स्थितं
न सहसा सहसा परिभय तम् ।
क्षयितुं लोभमलमतां गता
न सहसा सहसा क्षतवैपथ्यः ॥’
इति माघे । ६ । ५७ ॥

सहसादृष्टः, वि, हटात् दृष्टः । दत्तकयुक्ते, पु ।
इति केचित् ॥
सहसानः, पु, (सहते इति । सह + ‘ऋज्जिद्वि-
मन्दिस्विह्यः कित् ।’ उणा० २ । ८७ । इति
अवानच् ।) मयूरः । यज्ञः । अमायुक्ते, वि ।
इत्युणादिकोषः । (शत्रूणांमभिभवित्र, वि ।
इति सायणः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८६ । ८ ।
‘मानस्य स्रुतः सहसाने अयो ॥’)

सहस्रः, पु, (सहसि बले साधुः । तत्र साधुरिति
यत् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ९६ ।
‘निनाय साध्वन्तहिमोत्किरानिनाः
सहस्ररात्रौ रदवाचतपत्राः ॥’)

सहस्र

सहस्रं, कौ, (सहो वनमस्वस्मिन्निति । सहस्र + र् । "सहो वनमामसु आख्यातम् । रो मल-
र्थायः । अख्यापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति ।"
इति निघण्टुटीकायां देवराजयन्त्रा । ३ । १ ।)
दशशतमस्या । इति हेमचन्द्रः ॥ हाजार इति
पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ३ । १७७ ।
"पापरोमो सहस्रस्य दातुर्नाशयने फलम् ।"
तद्वाचकानि यथा । जाड्वीवक्तुम् १ शेष-
शीर्षम् २ पद्मच्छदः ३ रविकरः ४ अर्जुन-
बायः ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदण्डः ७ । इति
कविकल्पलता । (वहु । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥
यथा,—
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"
इति पुरुषसूक्तम् ॥)
पञ्चकाण्डा, स्त्री, (सहस्रं काण्डानि यस्याः ।)
श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नक्षत्रकिरणः, पु (सहस्रं किरणानि यस्य ।)
सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा, ब्रह्मसंहि-
तायाम् । ४२ । १३ ।
"राशौ राशौ यस्मिन्
शिश्निरमयः सहस्रकिरणो वा ॥"
जहसदङ्गः, पु, (सहस्रं दङ्गा यस्य ।) पाठीग-
म्लदः । इत्यमरः । १ । १ । १८० ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । "रोहितपाठीगपाटला-
राजीवगन्निगोमलस्य-ज्यामलस्य-वायुक्षारसुरल-
सहस्रदङ्गप्रभृतयो नादयाः ।"
सहस्रदंष्ट्री, [नृ] पु, (सहस्रदंष्ट्राः सन्त्यस्येति ।
इति, ।) वीरदालमलः । इति शब्दरत्नावली ॥
सहस्रदोः, [नृ] पु, (सहस्रं दोषो नाहवो यस्य ।)
कार्त्तवीर्यान्वितः । इति जटाधरः ॥
जहसधारः, पु, (सहस्रं धारा यस्य ।) विष्णु-
चक्रम् । इति कैचित् ॥
सहस्रधारा, स्त्री, (सहस्रं नद्यो धारा जल-
प्रपाता यच्च ।) देवतास्नानार्थं सहस्रच्छिद्रकुत्त-
पात्रमलितजलधारा । यथा,—
"सहस्रधारया देवी स्नापयामि सुरेश्वरीम् ॥"
इति दुर्गातुलस्यपद्धतिः ॥
सहस्रनयनः, पु, (सहस्रं नयनानि यस्य ।) इन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१० । १२२७ ।
"केय सहस्रनयनप्रेक्षणीया किमधराः ।
वनश्रीरथवा पुष्पलभायकरपङ्कजा ॥"
वाय्वल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । २०४ ।
"किञ्चान वहुभिः क्लृप्तैर्ह्येतावदैः प्ररन्दर ।
सहस्रनयनं दृष्ट्वा स्त्रामेव सुरसत्तम ॥"
सहस्रनेत्रः, पु, (सहस्रं नेत्राणि यस्य ।) इन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
"क्रियाप्रवन्तादयमध्वराणा-
मजसमाहृतसहस्रनेत्रः ।
श्रुत्याश्चिरं पाशुकपीलजम्बान्
मन्दारशृङ्गानलकाञ्चकार ॥"

सहस्र

वाय्वल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ।
१ । २१२ । २७ ।
"एवं चतुर्मुखः श्याममहादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव वनस्रदः ॥"
विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥
सहस्रपत्रं, कौ, (सहस्राणि पत्राणि यस्य ।)
पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ११ ।
"तासां सुखैरासवगन्धर्भै-
र्वाप्तान्तराः सान्द्रकृतुहलानाम् ।
विलोकेनैत्रभरमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवाचम् ॥"
सहस्रपातः, [नृ] पु, (सहस्रं पादा यस्य । संख्या-
सुपूर्वस्येति पादस्थानलोपः ।) विष्णुः । यथा,
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"
इति पुरुषसूक्तम् ॥
(तथाच महाभारते । १३ । १४६ । ३७ ।
"सहस्रशृङ्गा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"
महादेवः । यथा, तन्त्रेव । १७ । १७ । १३० ।
"हर्ष्यन्ः ककुभो वक्त्रोऽस्तजिह्वः सहस्रपात् ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १ । १० । ७ ।
"अहं पुरा हरौ । नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शपिन विप्रस्य भुजङ्गत्वसुपागतः ॥"
सहस्रपादः, पु, (सहस्रं पादा यस्य ।) कारुण्य-
पत्नी । सूर्यः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥
सहस्रबाहुः, पु, (सहस्रं बाहवो यस्य ।) बाण-
राजः । यथा,—
"बाणः पुनश्चतुष्टोषो वल्लोरासीलहालनः ।
सहस्रबाहुर्वादीन ताण्डवे तोषयन्मृजम् ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ६२ । २ ॥
(कार्त्तवीर्यान्वितः । शिवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७० । १३१ ।
"सहस्रबाहुः सर्वज्ञः शरव्यः सर्वलोकजित् ॥"
बहुबाहुविशिष्टः, वि । यथा, भागवते । ४ । ५ । ३१ ।
"ततोऽतिक्रियस्तुवा सृष्ट्वा नृदं
सहस्रबाहुर्धनयक् चिरस्यदृक् ॥"
सहस्रभुजः, पु, (सहस्रं भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
यथा,—
"प्रशान्त्यदोक्तपमदक्षसत्त्वधा
सहस्रपादोऽवभुजानगनाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्द्धमववाणिजानासिक्तं
सहस्रमौल्यमरङ्गखलोक्तवत् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ३ । ४ ॥
कार्त्तवीर्यान्वितः ॥ (बाणराजश्च)
सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्रं भुजा यस्याः ।) महा-
लक्ष्मीः । सा च महाशिवसुरमर्द्दिनी । यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमङ्गला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा नीलजङ्घीरताशुका ॥
चित्राशुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यदायिनी ।
अष्टादशभुजा पूष्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आशुषाम्बुज रश्मिर्दक्षिणाश्रः करक्रमात् ।
अक्षमाणा च सुषमं बाणविजुलिशं गदाम् ॥"

सहस्र

चक्रं चिश्नूलं परशुं शङ्खचण्डे च पाशकम् ।
शक्तिं दक्षं चम्रे चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा लेभिराशुधैः परमेश्वरी ।
कर्त्तव्या स्तुतिकानादौ महाशिवसुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता ।
या भ्रात्रा मानवो निबलं लभते हितमात्मनः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठक्रमः ॥
सहस्रशृङ्गा, [नृ] पु, (सहस्रं शृङ्गाणो यस्य ।)
विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रसुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(तथाच महाभारते । १३ । १४६ । ३७ ।
"सहस्रशृङ्गा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७० । १३० ।
"सहस्रशृङ्गा देवश्चः सर्वदेवमयी गुरुः ॥"
सहस्रलक्ष्मी, स्त्री, (सहस्रं लक्ष्मानि यस्याः । ङीष् ।)
द्रवक्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रमौलिः, पु, (सहस्रं मौलयो यस्य ।) विष्णुः ।
अस्य प्रमाणं सहस्रसुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अनन्त-
देवः । यथा, देवीभागवते । १ । २ । ७ ।
"विष्णुस्तु शेषशयने स्तपितोति कावे
तन्नाभिपद्मसुकुले खलु तस्य जन्म ।
आधारतां किल गतोऽत्र सहस्रमौलिः
सर्वोध्यतां स भगवान् हि कथं सुरारिः ॥"
सहस्ररश्मिः, पु, (सहस्रं रश्मयो यस्य ।) सूर्यः ।
इति सहस्रकिरणशब्दद्वयानुत्पत्तिः । (यथा, माघे ।
१ । ५३ ।
"अश्रुज्वलं सोऽपुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मिरिव यस्य दग्धनम् ॥"
सहस्रवदनः, पु, (सहस्रं वदनानि यस्य ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सहस्रवीर्या, स्त्री, (सहस्रं वीर्याण्यस्याः ।)
दूर्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥ महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । १६ ।
"शतवीर्या सहस्रवीर्या सिद्धार्थाश्च शिरसा
धारयेत् ॥"
प्रभूतवीर्याशक्तिनि, वि । यथा,
वाजसनेयसं हितायाम् । १३ । २६ ।
"सहस्रवीर्यासि सा मा जित्वा ॥"
सहस्रवेधं, कौ (सहस्रं वेधा यस्य ।) पुष्कम् ।
काञ्चकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रवेधि, [नृ] कौ, (सहस्रं विधतोति । विध-
द्विभौकरणे + णिनिः ।) हिङ्गु । इति मेदिनी-
राजनिर्घण्टौ ॥
सहस्रवेधौ, [नृ] पु, (सहस्रं वेधितुं शीलमस्य ।
विधं द्विभौकरणे + णिनिः ।) अश्ववेतसः ।
इति मेदिनी । कक्षुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहस्रवेधकर्त्तरि, वि ॥
सहस्रशिखरः, पु, (सहस्रं शिखराणि यस्य ।)
विन्ध्यपर्वतः । इति कैचित् । (यथा, मार्कण्डेय ।
५५ । १० ।
"सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपाचः सङ्गवान् ॥"
सहस्रश्रवणः, पु, (सहस्रं श्रवणानि यस्य ।)
विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रसुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सहस्रहस्त्याः, पुं, इन्द्रयः । इति कैचित् ॥
 सहसा, स्त्री, (सहस्रं वीर्याणि सन्त्यस्यामिति ।
 अच् । टाप् ।) असह्य । इति भावप्रकाशः ॥
 सहसांशु, पुं, (सहस्रं अंशवो यस्य ।) सूर्यः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६ ।
 "तद्वत्समवह्नैर्मानं सहसांशुसमप्रभम् ।
 तस्मिन् वज्रे सूर्यं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥")
 सहसान्नः, पुं, (सहस्रमन्नोऽयस्येति । "बहुव्रीहौ
 सक्त्यन्त्योः स्वाङ्गात् घच् ।" ५ । ४ । ११३ । इति
 घच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २५ । ८ ।
 "ननुचित्र नमस्तेऽस्तु सहसाच्च प्रचैपते ।")
 विष्णुः । यथा,—
 "सहस्रशीर्षो पुरुषः सहसाच्चः सहस्रपात् ।"
 इति पुरुषसूक्तम् ॥
 (पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३० । ६५ ।
 "उत्पलाचौ सहसाक्षे हिरण्याक्षे महो-
 त्यला ॥")
 सहसान्नः, पुं, (सहस्रं अन्नानि यस्य ।)
 विष्णुः । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 सहसान्निकः, पुं, शतानीकराजपुत्रः । यथा,—
 "शतानीकरोभवत् पूर्वं पुराकल्पे महौपतितः ।
 इन्द्राय सुवह्नुं यज्ञान् भद्राप्तेन चेतसा ॥
 यज्ञे यज्ञे सहसाणि गजाभरणदक्षिणाम् ।
 ब्राह्मण्यभ्योऽद्दद्वाजन् श्यामानाच्च शतं शतम् ॥
 द्विजसुष्टो ददौ पुत्रं कौशिको भूयते तथा ।
 पद्मास्तस्य स जतोऽपि कालात् कालं व्यवहृत ॥
 वेदवेङ्कतस्तस्यो धर्मज्ञो नियतव्रतः ।
 कान्त्या चन्द्रमस्तुत्यः प्रतापात् सूर्यवत् पथः ॥
 समये धर्मराजोऽयं क्षमया पृथिवीधमः ।
 यतदुद्युजवतो भ्रात्रा सुतं राज्ञो हिजातयः ।
 सहस्रानीकमानं चक्रुस्तस्य सहस्रिताः ॥"
 इति बह्विपुराणे पापनाशनवृषदागाध्यायः ॥
 (तथा च भागवते । ६ । २२ । ३८—३६ ।
 "तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात् नयौ
 पठन् ।
 अक्षज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात् परमेष्ठिति ॥
 सहस्रानीकस्तु पुत्रस्तत्तन्नेवाश्वमेधजः ॥")
 सहस्रारः, पुं स्त्री, (सहस्रं आराणि कोणा यस्य ।)
 शिरोऽवस्थितावो मुखसहस्ररत्नकमलम् । यथा,
 "सहस्रारे हिमनिभे सर्ववर्षाविभूषिते ।
 अ क-यादिहिरैस्ताम-ह-ल-व-नयभूषिते ॥
 तन्मन्त्रे परविह्वलं वृद्धिस्थितिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायेन्नाचोऽयमात्मनः ॥"
 इति तन्त्रसारोक्तान्तर्भाष्यकान्यायः ॥
 (सहस्रं अराणि यस्मिन् । बहुव्रीहौ विप्रश्ते,
 नि । यथा, देवीभागवते । ६ । ५ । १८ ।
 "चक्रं समोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥")
 सहस्री, [नृ] पुं, (सहस्रं वलमस्येति ।
 सहस्र + "तपःसहस्राभ्यां विनीची ।" ५ । २ ।
 १०२ । इति इति ।) सहस्रेण यो वली । तत्-

पर्यायः । साहस्रः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
 ६२ ॥ द्वे हाजरा इति ख्यातिः । ये सहस्रेण
 सहस्रसंख्येन गजादिना बलिनः सैन्यवन्तः ते ।
 सहस्रं वलानि सन्त्येषामिति अस्यर्थे विकार-
 कंघेयादिना यो नैकाकादिति इति च रूप-
 द्वयम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविप्रश्ते, नि ।
 यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
 "ब्राह्मणो यद्यगुग्राह्य गच्छेत् वैश्यपाथिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्वीत क्षत्रियस्तु सहस्रियम् ॥"
 तथाच भागवते । १ । ६ । ३० ।
 "तदोपसंख्यते गिरः सहस्रिणो-
 र्विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥"
 "सहस्रिणोः सहस्रार्धवतीः ।" इति तट्टीका ॥
 सह्रा, स्त्री, (सहत इति । सह + अच् । टाप् ।)
 द्रतकुमारी । सुप्रणी । इत्यमरः । २ । ४ । ७३,
 २ । ४ । ११३ ॥ नखमेषजम् । दृष्टोत्पला ।
 पृथिवी । इति मेदिनी ॥ शुक्रभिण्डी । सप्रे-
 कङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका । राक्षा । स्वर्ण-
 कोरी । पीतदक्षोत्पला । इति रत्नमाला ।
 तरणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सह्रा, [ख] पुं, (सहते इति । सह + असृन् ।)
 अयहायगमासः । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।
 १२ । ११ । ४१ ॥
 "अथांशुः कश्यपस्तार्क्ष्यं कृतसेनस्तथोर्वशी ।
 विदुश्चुर्महाशङ्कः सहोमासं नयन्धमौ ॥"
 हेमन्तकालः । इति मेदिनी ॥
 सह्राचरः, पुं, (सह आचरतीति । आ + चर +
 अच् ।) पीतभिण्डी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 "सैरेयकः क्षेत्तपुष्यः सैरेयः कटसारिका ।
 सह्राचरः सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ॥"
 इति भावप्रकाशपूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
 "सह्राचरवरोविश्वकाकनाशाप्रविदारिभिः ॥"
 यथाच ।
 "वासानिम्पटोलकेतकीवलाकुप्राखकेन्द्रीवरी-
 वशीभृङ्गटजाश्वगम्यसहिते हे पूतिगन्धार्वते ॥
 मांसं नागवलासह्राचरपुरेहिङ्गाद्रिके निव्यशो
 याज्ञास्तत्तत्तयमेव न द्विगुणिता ये चैच्छुजाता
 घनाः ॥"
 इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
 सहचरश्च ॥
 सहायः, पुं, (सह अयते इति । अय + अच् ।)
 असुकूलः । तत्पर्यायः । असुजवः २ असुचरः २
 अभिसरः ४ । इत्यमरः । १ । ८ । ७१ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ४८ ।
 "अथात्मरतिराधेनो निरपेक्षो निराभियः ।
 आत्मनेव सहायेन सुखार्थो विचरेदिह ॥")
 राज्ञां सहाया यथा, मातुले । २१५ । ७४ ।
 "सहृताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः दृष्टिर्वा चैतु-
 मिच्छता ॥"

सहायता, स्त्री, (सहाय + "ग्रामजनवन्धुसहा-
 येत्यन्तः ।" ४ । २ । ४३ । इति तत्त्व ।)
 सहायार्तां सन्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥
 (सहायस्य भावः कर्म वा । तत्त्व ।) सहा-
 यश्च । (यथा, रघुः । ६ । १६ ।
 "स किल संयुगच्छद्भिः सहायतां
 मधवतः प्रतिपद्य महारथः ।
 खभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं
 सुरवधूरवधूतमध्याः शूरेः ॥")
 सहायत्वं, स्त्री, सहायता । सहायस्य भावः ॥
 सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निबध्नम् ॥ (यथा,
 कथामरत्नागरे । ३० । ८७ ।
 "अङ्गीचक्रं सहायत्वं राजा तस्यारिमर्द्देन ॥"
 महारः, पुं, (सहते इति । सह + "तुवारादयश्च ।"
 उणा० ३ । १३६ । इत्यारम्भः ।) आन्तवृक्षः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति हलायुधः ॥
 सहारोग्यः, नि, (आरोग्येण सह वर्त्तमानः ।)
 नीरवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सहाई, नि, हाईन सह वर्त्तमानः । सप्रेमः ।
 स्निह्युक्तः ॥
 सहितः, नि, (सं + धा + क्त ।) "समो वा हित-
 ततयोः ।" ६ । १ । १४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 प्रतीयते । सहशब्दान् इतच्प्रत्ययेन च निबध्नः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिधातुतः ।
 संयुक्तः । (मिलितः यथा, मनुः । ६ । २१२ ।
 "बोद्ध्या विभक्तैर्लक्षं समेकं सहितः समम् ।
 धातरो ये च संख्या भगिन्यश्च सनाभयः ॥"
 सहितः । सन्त्यगृहितः । इति सुवचोदध्याक-
 रणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
 सहिता, [ऋ] नि, (सहते इति । सह + ळच् ।
 "तीव्रसहिते ।" ७ । २ । ४८ । इति पञ्चे ६८ ।)
 सहनशीलः । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सहिचं, स्त्री, (सहते अनेनेति । सह + "अर्त्ति-
 न्दूषखनसहचर इजः ।" ३ । २ । १८४ । इति
 इजः ।) सहनकरणम् । इति आकरणम् ॥
 सहियुः, नि, (सहते इति । सह + "अलंक्षण-
 निराकृति ।" ३ । २ । १३६ । इति द्रव्यम् ।)
 सहनशीलः । तत्पर्यायः । सहनः २ क्षमा ३
 तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमी ६ । इत्यमरः ।
 ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
 "अपरागसमीरयोरितः
 क्रमशीर्षाङ्गुलमूलसन्ततिः ।
 सुकरस्तवस्तस्यहिण्ण
 रिपुस्तस्मै यितुं महानपि ॥"
 सहियुता, स्त्री, (सहियोर्भावः । सहियु +
 तत्त्व ।) सहियोर्भावः । तत्पर्यायः । तितिक्षा
 २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ क्षमा ५ क्षमिता ६ । इति
 (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 "अमलमपिपाशोष्णशीतादीनां सहियुता ॥"
 सहुरिः, पुं, (सहते इति । सह + "नसिचो-
 ररिन् ।" उणा० २ । ७३ । इति उरिन् ।)
 सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥

नहुरिः, स्त्री, (सङ्ग सङ्घने + उरिन् ।) एष्टिनी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिटलिः ॥

सङ्घदयः, त्रि, (हृदयेन अन्तःकरणेन सङ्घ वर्तमानः ।) प्रशस्तमनाः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
३ । १ । ३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३ । २९ ।

“कुर्व साधुपदासं मे वासे सङ्घदया ह्यसि ॥”
सङ्घसौख्यं, स्त्री, (हृदयेन सङ्घ वर्तमानम् ।)

विचिकित्सितान्तरम् । यथा,—

“विचिकित्सा तु हृदये अन्ने यस्मिन् प्रजायते ।
सङ्घसौख्यं विज्ञेयं पुरीषस्य स्वभावतः ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सहोक्तिः, स्त्री, (सङ्घ उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः ।
यथा,—

“सहोक्तिः सङ्गभावश्च भावते जगद्वज्रम् ।
दिग्गन्तमगमत्तस्य कौन्तिः प्रथमिभिः सङ्घ ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(अस्य लक्षणेदाहरणानि यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०१ ।

“सहायस्य वलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।
सा सहोक्तिर्यत्नभूतानि श्रयोक्तिर्यदा भवेत् ॥”

अनिश्रयोक्तिरप्यत्राभिधाव्यवसायमूला कार्य-
कारणयोर्विपर्ययविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यव-
सायमूलापि शेषभक्तिर्या अव्यथा च । क्रमे-

णोदाहरणम् ।
“सहाधरद्वेनेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥”

अत्र रागपदे स्नेहः ।

“मह कुमुदकदम्बैः कामसुखासयनः
सङ्घ घननिमिरोवेधैर्यसुखारयनः ।
सङ्घ सरसिजवस्त्रैः खान्तमामोलीयनः
प्रतिदिग्गन्तव्यतां शीरोरुधः सचरन्ति ॥”

इदं मम । अनोक्तावादीनां सम्बन्धमहादेव
भेदो न तु स्थित्यथा ।

“सममेव नराधिपेन सा
शुभसम्पन्नोऽविशुभचेतना ।
अगमस्तस्य तेन विद्वन्ना
तनुदीपाक्षिरिव चित्तैस्तलम् ॥”

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते सङ्घ
कुमुदकदम्बैरित्यादौ ।

“लक्ष्मणेन सह रामः काननं गहनं ययौ ।
इत्यादौ चातिशयोक्तिर्यत्नभूताभावान्नायमल-
ङ्कारः ॥ ७० ॥”

सहोदः, पुं, (उदयेन सङ्घ वर्तमानः ।) सुनीना
प्रवेशाला । यथा,—

“सुनीनाश्च चित्ताङ्गायां पर्योदजसहोदजौ ।
इति हारावली ॥

सहोदः, पुं, (ऊदया सङ्घ वर्तमानः ।) दाहश-
विप्रपुञ्जान्तगतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥

“या गर्भिणी संसृज्यते ज्ञाताज्ञातापि वा
सती ।
बोद्धुः स गर्भो भवति सहोदः इति चोच्यते ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परि-
णीयते स गर्भसंज्ञा जातः परिणीतुः पुत्रो
भवति सहोदः इति अतिदिश्यते । इति कुल्लूक-

भट्टः ॥ (होट्टेन हृतप्रयोगे सङ्घ वर्तमाने, त्रि ।
यथा, मनुः । ६ । २७० ।

“न होट्टेन विना चौरं घातयेद्वात्मिको द्रुपः ।
सहोदः सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥”

सहोदरः, पुं, (उदरेण सङ्घ वर्तते इति । सङ्घ
समानं उदरं यस्मिन् वा ।) एकमात्रगर्भ-
जातभावा । तत्पर्यायः । सङ्घजः, २ सोदरः ३

भाता ४ सगर्भः ५ समानोदयः ६ सोदर्यः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । १६२ ।

“जनन्यां संस्रितायानु समं सर्व्वं सहोदराः ।
भवेरन् मातृकं रिकथं भगिन्यश्च सनाभयः ॥”

सहोदरः, स्त्री, (सङ्घा तेन सङ्घ बलमचेति ।)
हौरात्मप्रम् । इति कैचित् ॥

सहोदरः, त्रि, (सङ्घते सर्व्वमिति । सङ्घ + “किप्रो-
रादयश्च ॥” उणा० १ । ६६ । इति ओरन् ।)

साधुः । इत्युणादिकोषः ॥

सङ्घं, स्त्री, (सङ्घते इति । सङ्घ + यन् ।) आरोग्यम् ।
साम्यम् । सुमधुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(प्रियम् । यथा, महाभारते । ३ । २७७ । १० ।
“तत्सर्व्वं प्रत्युवाचाय भारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किन्ने सर्व्वं मया कार्यं करिष्याम्यशोऽपि
तत् ॥”

सङ्घः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ५९ ।

“असत्त्विक्रमः सङ्घं दूरात् सुतत्सुदन्ता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः सक्तांशुकमलङ्कयत् ॥”

स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्तते ॥
सङ्घः, त्रि, (सोट्टुं शब्दः । सङ्घ + “शक्ति-
सहोच्च ॥” ३ । १ । ६६ । इति यन् ।) सोट्टयः ।

सङ्घनौयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६ । ५६ ।

“सङ्घं भवतु ते तेजो भूतानां भूतभावन ।”
सा, स्त्री, गौरी । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

पूर्व्वोक्तपरामर्शविषयीभूता । प्रसिद्धा ।
इति स्त्रीलिङ्गतच्छन्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्ना ।
इति धातकरणम् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“सङ्गमविरहविकल्पो वरमिह विरहो न
सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सेव तथैका चित्तुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”

सांख्यं, स्त्री, (सङ्ख्या सम्यग्ज्ञानं सा अस्त्येति ।
सङ्ख्या + अण् ।) सम्यक् ज्ञायते प्रकाश्यते
वस्तुतत्त्वमचेति सङ्ख्या सम्यक् ज्ञानं तस्यां

प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यम् । इति श्रीभगवद्
गीताटीकायां श्रीधरस्वामी । वङ्गदर्शनान्तर्गत-
दर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । कापिलम् २ ।

इति हेमचन्द्रः । यथा,—
“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः काशविजुतम् ।
प्रोवाचासुरस्ये सांख्यं तत्त्वयामविनिर्णयम् ॥”

इति श्रीभगवते । १ । ३ । १० ॥

अपि च मातुखे । ३ । २६ ।

“सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिश्च्यते ॥”
अथ सांख्येराखायते परिणामवादे परिपञ्चिनि

जागृत्वे कथंकारं विवर्णवाद् आदरणीयो
भवेद्देशश्चि तेषामाधोवः । संक्षेपेण हि सांख्य-

शास्त्रे चतस्रो विधाः संभावन्ते । कश्चिद्विज्ञति-
रेव कश्चिद्विज्ञतिः प्रकृतिश्च । कश्चिदशुभव

इति । तत्र केवला प्रकृतिः । प्रधानपदेन वेद-
नीया मूलप्रकृतिः । नासावन्मस्य कस्यचिद्वि-
ज्ञतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या

सत्त्वजलमोगुणानां साम्यावस्थाया अभि-
धानात् । तदुक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति ।

मूलत्वाच्चै प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः । महदादेः
कार्यकलापस्यापौ मूलं न तस्य प्रधानस्य

मूलान्तरमस्ति अन्ववस्थापातात् । नच वीजा-
दुरवदनवस्थादीषो न भवति इति वाच्यम् ।

प्रमाणाभावादिति भावः । प्रकृतयश्च महद्-
द्वङ्कारतत्त्वाच्चापि । तदुक्तम् । महदाद्याः

प्रकृतिविज्ञतयः सप्तेति । अस्थापः । प्रकृतयश्च
ता विज्ञतयश्चेति प्रकृतिविज्ञतयः सप्त महदा-

दीनि तत्त्वानि । तत्रान्तःकरणादिपदेनैव मह-
त्तत्त्वमहङ्कारप्रकृतिः मूलप्रकृतिस्तु विज्ञतिः ।

एवमहङ्कारतत्त्वं अभिमानापरनामधेयमहत्त-
विज्ञतिः । प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्वं तामसं

सत् पञ्चतत्त्वाच्चापौ सङ्ख्याभिधानम् । तदेव
सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धी-

न्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनालगाण्यानां
कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादायुष्माख्याना-

सुभयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तुभयत्र क्रियोत्-
पादनद्वारेण कारुण्यमस्तीति न वेयर्थम् ।

तदुक्तमीश्वरकण्ठेन ।
“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते
सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तस्मात्वा पञ्चकश्चैव ॥
सात्त्विकमेकादशकः प्रवर्तते वेकतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तस्मान्नः स तामसस्तेजसादुभयम् ॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनालगाण्यानि ।

वाक्पादापाणिपायुष्माख्यानि कर्मेन्द्रिया-
ण्याहुः ॥”

उभयात्मकमत्र मनःसङ्ख्याविकल्पात्मक-
मिन्द्रियश्चेति । विद्वत्तश्च तत्त्वकौमुद्यामा-

चार्यावचस्त्वितिभिः । किमवला विज्ञतयस्तु
विषयादीनि पञ्चभूतानि । एकादशेन्द्रियाणि

च । तदुक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडश-
संख्यावच्छिन्नो गण्योऽहङ्कारो विकार एव न

प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोचटा-
दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्य-

स्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपा-
दानत्वश्चेह प्रकृतिरित्यमभिमतं गोचटादीनां

स्थूलत्वैन्द्रियाण्याल्लयोः समानत्वेन तत्त्वान्त-
रत्वाभावः । तत्र शब्दशरीररूपरसगन्धतत्त्वान्त-

पूर्व्वपूर्व्वसङ्ख्याभूतसङ्घितेभ्यः पञ्च महदाभूतानि

विद्यदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि
जायन्ते । इन्द्रियद्विष्टु प्रागेवोक्ता । उक्तञ्च ।
प्रकृतैर्महान् ततोऽहङ्कारः । तस्माद्गुणश्च षोड-
शकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूता-
नीति । अशुभवात्मकः पुरुषः । तदुक्तम् । न
प्रकृतिर्न विप्रतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कूटस्थो
निष्ठः परिणामी न कस्यचित् । प्रकृतिर्नापि
विप्रतिः कस्यचिद्विषयः । एतत्पञ्चविंशति-
तत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम् । तद-
प्युक्तम् । इष्टमनुमानमात्रवचनं सर्वप्रमाण-
विह्वलात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः
प्रमाणाद्धीति । इह कार्यकारणभावे चतुर्धा
विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति
सौमताः सङ्गिरन्ते । नैयायिकादयः सतो
ऽसञ्जायते इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः
कार्यजातं न वस्तु सदिति । सांख्याः पुनः सतः
सञ्जायत इति । तत्रासतः सञ्जायत इति न
प्रामाणिकः पक्षः । असतो निरुपाख्यस्य
प्रश्वविषाणवत् कारणत्वादुपपत्तेः । तुच्छातु-
च्छयोत्पादात्मादुपपत्तेः । नापि सतोऽस-
ञ्जायते कारकयापारात् प्रागसतः प्रश्वविषाण-
वत् सता सम्बन्धलक्षणोत्पत्तेः । न हि नीलं
निपुण्यतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्ता-
सत्त्वं षट्छ धर्माविति चेत्तद्व्यावृत्तः । अस्मिन्
धर्मेण तद्वर्त्त इति अपदेशादुपपत्त्या धर्मिण्यः
सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारकयापारात् प्रागपि
कार्यम् । सदेव सतश्चाभिधत्तुप्रपद्यते ।
यथा पीडनेन तिलेण तैलस्य होहनेन सौर-
भयौघ पयसः । असतः कारणे किमपि निदर्शनं
दृश्यते । किञ्च कार्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकं
असम्बद्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्वमायातं सनी-
रेव सम्बन्ध इति निधमात् । परमे सर्वे कार्य-
जातं सर्वसंज्ञायात् अस्मद्बहुलाविशेषात् ।
तदाख्यायि सांख्याचार्यैः ।

“असत्तादास्ति सत्त्वः कारणेः सत्त्वसङ्गमि ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न अवस्थितिः ।”
अथेवमनुष्ठेयसम्बद्धमपि तदेव जनयति यज
यच्छक्तं शुक्तिञ्च कार्यदर्शनेनेवेति तत्र संग-
च्छते । तिलेण तैलजननशुक्तिरिच्छन् तैलस्या-
सत्त्वे सम्बद्धतासम्बद्धत्विकत्वेन तच्छक्तिरिति
निरूपणायोगात् कार्यकारणयोरभेदाच्च ।
कार्यस्य सर्वं कारणात् पृथक् न भवति पट-
स्तनुभ्यो न भिद्यते तद्वन्मैत्राण्यदेवं न तदेवं
यथा गौरश्च । तद्वन्मैत्राण्यः पटः तस्मात्तार्थान्तं
तर्हि प्रवेकं त एव प्रवरणकार्यं कुर्वुरिति
चेत् । संस्थाभिदेनाभिभूतपटभावानां प्रार-
णार्थक्रियाकारिणोपपत्तेः । यथा हि । कूर्म-
स्थाङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरो-
भवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारण-
तत्त्वदेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भ-
वन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरो-
भवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसत्तासत्त्वकः

सता वा विनाशः । यथोक्तं भगवद्गीतायाम् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
इति । ततश्च कार्यानुमानात्तत्त्वधानसिद्धिः ।
तदुक्तम् । अस्वकारणत्वादुपादानं ग्रहणात्
सर्वसम्भवात् । शक्तस्य श्रव्यकरणात् कारणा-
भावाच्च सत्कार्यमिति । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य
विवर्तः प्रपञ्चः वाधातुपलम्भात् । अधिष्ठाना-
रोप्ययोः चिच्छब्दयोः कस्यचित्तरौप्यादिवत्
साख्याभिदेनापि संभवाच्च । तस्मात् सुखदुःख-
मोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयम् ।
तथा च प्रयोगः । विमतं भावजातं सुखदुःख-
मोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते
तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं
सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति । तत्र
जगत्कारणे वेद्यं सुखात्मकता तत् सत्त्वम् ।
या दुःखात्मकता तद्वजः । या च मोहात्मकता
तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः । यथा हि
प्रवेकं भावाच्चैगुणयवतोऽशुभयन्तो यथा मेघ-
दारेण सखवती मेघस्य सुखमाविरक्षितं प्रति
सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्त्वपत्नीनां दुःखं ताः प्रति-
रजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चैत्रस्य
मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसङ्गावात् ।
एवमन्यदपि षटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति
परैरपि द्विषमाणं दुःखाकरोति उदासीन-
स्थोपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठति उपेक्षाविषयत्वं
नामोहः सुख वैचर्त्त इत्यस्माद्वातोर्मोहशब्द-
निरूपणे उपेक्षयौघेय चित्तहृत्तत्त्वद्वयात्तस्मात्
सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुण-
प्रधानकारणकमवगम्यते । तथा च श्वेताश्वत-
रोपनिषदि श्रूयते ।

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
वर्णां प्रजां जनयन्तीं स्रष्टुमां ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जह्यान्नां भुक्तभोगामनोऽन्यः ॥” इति ॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रज्जुकल्पप्रकाशक-
त्वावरकत्वसाधर्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणत्व-
प्रतिपादनपराः । नन्वेतन् प्रधानं चेतनानधि-
ष्ठितं महदादिकार्यं न चाप्रियते अतः केन-
चित् चेतनाधिष्ठाना भवितव्यम् । तथा च
सर्वार्थदर्शः । परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति
चेत् । तदसङ्गतौ अचेतनस्य । यथा वत्सविह-
ङ्गप्रथमचेतनं चौरं प्रवर्त्तते । यथा च जलम-
चेतनं कोकोपकाराय प्रवर्त्तते । तथा च
प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाव प्रवर्त्तयति ।
तदुक्तम् । वत्सविहङ्गप्रथं चौरस्य यथा प्रकृतिरे-
तस्याः पुरुषविमोक्षविमितं तथा प्रकृतिः प्रधा-
नस्थेति । यस्तु परमेश्वरः कथयथा प्रवर्त्तक
इति परमेश्वरास्तित्वादिर्वा षड्विधः स
प्रायेण गतः विकल्पादुपपत्तेः । स किं दृष्टेः
प्राक् प्रवर्त्तते दृष्टोत्तरकारणं वा । आद्ये शरी-
राद्यभावेन दुःखादुपपत्तौ जीवानां दुःखप्रहा-
न्यच्छादुपपत्तिः । द्वितीये परस्परान्तरप्रसङ्गः ।

कथयथा दृष्टिः दृष्ट्या कारयामिति तस्माद-
चेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य मह-
दादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधान-
पुरुषनर्थयोगनिमित्तः । यथा । निर्व्यापारस्या-
प्यायस्त्वसन्निधानेन लोहितस्य आपारः । तथा
निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानस्या-
पारो दृश्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य पञ्चस्यवत्
परस्परापेक्षानिवन्धनः । प्रकृतिर्हि मोक्षतया
भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहा-
द्विच्छाया पल्लवा तद्वत् दुःखत्रयं वारयमाणः
केवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिवन्धनः ।
न च तदन्तरेण युक्तमिति केवल्यार्थं पुरुषः
प्रधानमपेक्षते । यथा स्त्रु कौचित् पङ्कजौ
पथि सार्धेन गच्छन्तो देवकतादुपपन्नवत् परि-
त्यक्तचार्यौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ
भयाकुलो देवपशात् संयोगमुपगच्छेताम् । तत्र
चाम्बेन पङ्कः स्त्रुममारोपितः पङ्कदर्शितेन
मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्कुरपि
स्त्रुमाधिरूपः । तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुष-
निवन्धनः सङ्गः पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थतया
प्रधानस्य पङ्कस्यवत् उभयोरपि सम्बन्धस्तुल्यतः
सर्गः इति । ननु पुरुषार्थनिवन्धना भवतु प्रकृतिः
प्रकृतिः निवृत्तिसु कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते
यथा भर्त्ता इष्टदोषा स्त्रेर्यो पुनर्भोक्तारं गार्धेति
यथा वा क्षतप्रयोजना नर्त्तकी नर्त्तने लया
प्रकृतिरपि यथोक्तं रज्जस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते
नर्त्तकी यथा रुवात् पुरुषस्य तथानन्दं प्रकाशय
निवर्त्तते प्रकृतिरिति । तदर्थं निरोधरसांख्य-
शास्त्रप्रवर्त्तककपिलासुरारिणां मतमुपन्यस्तम् ।
इति माधवाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रहे सांख्य-
दर्शनम् ॥ अस्य चत्वारः अध्यायाः । तत्र
प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः दृष्टिकर्तृत्वं अन्यपङ्क-
न्यायेन स्थापितम् । तत्त्वानां संख्यानञ्च कृतम् ।
इति केचित् ॥

सांघातिकः त्रिः (संघाते साधुः । संघात + “गुडा
दिभ्यश्च ॥” ४।४।१०३ । इति ठञ् ।)
सम्यकप्रकारेण हृदयकारकः । मारात्मकः ॥
जन्मनञ्चत्रावधिकषोडशमन्त्रचक्रम् । यथा,—
“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दृश्यं सांघातिकं
षोडशमम् ॥”

तनुफलम् ।

“देहप्रविशवन्मूर्तां हानिः सांघातिके तथा ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

सांघातिकं, क्षौ, (संघट्टे प्रत्यये भवम् । संघट्टि
+ ठञ् ।) सदाःप्रत्ययम् । इत्यमरः ॥ इष्टिपरिका-
ख्यनाम्नायः । यथा । दौहित्रात्तत्त्वसन्ताना-
भावे पितृधिकारवत् दौहित्रान्तपितृसन्ताना-
भावे पितृमाहाधिकारस्य सांघातिकन्यायसिद्ध-
त्वाच्च । यथा पित्रभावे माता तथा पितामहा-
भावे पितामह इति सांघातिकन्यायेन पितामह-
धिकारस्य सिद्धत्वाच्च । इति श्रीक्षेत्रवत्तकाल्कार-
कृतसर्वसंग्रहः ॥

सांवत्सर

सांवाचिकः, पुं. (संवाचा द्वीपान्तरगमनम् । सा प्रयोजनमस्तीति । संवाचा + "तदस्य प्रयोजनम् ।" इति ठञ् । १) प्रेतवणिकः । इत्यमरः । १।१०।१२ ॥ हे वं हज्रगामिनि वणिग्जने । नपूर्वा यातिह्वीपान्तरगमनवृत्तिकतस्मात्सु-
त्तिनि नः स्त्रियामाप् संवाचा द्वीपान्तरगमनं तदस्य प्रयोजनमिति विकारसंघेति णिकः । सन्धक् यात्रा संवाचा तथा व्यवहरतीति ङी कर्त्तव्यं । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५८ । १४ ।

'स्त्रिभिः सायात्रिकायास्तु वेला त्वं साग-
रस्य च ॥")

सांयुगमौनः, जि. (संयुगे सायुः । संयुग + "प्रति-
जनादिभ्यः खञ् ।" ४।४।६६ । इति खञ् । १) युद्धकुशलः । रण्ये सायुः । इत्यमरः । २।८।७७ ॥ (यथा, रघुः । ११।३० ।

"इत्यपास्तमखविप्रयोस्तयोः

सांयुगौनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्तज्जः कुलपतेर्यथाक्रमं

वागवयस्य निरवक्यन् क्रियाः ॥")

साराविण्य, लो. (सं + रल ध्वनौ + "अभिधौ भावे इगुण् ।" ३।३।४४ । इति इगुण् । अखिगुणः । ५।४।१५ । इति खर्धे अण् । १) हृष्टस्य सन्धक् शब्दः । इति सुभषोषयाकर-
णम् ॥ संपूर्वे रल ध्वनौ भावे णिनि णिवा-
ह्वौ संराविण्य इति स्थिते ततः खर्धे ष्ये
णिन्ने निरावच इति ह्रस्वौ ययोर्लोप इत्यकार-
लोपे साराविण्य हृष्टस्य सन्धक् शब्दो व्याप्त
इत्यर्थः । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा,
अनर्चरावच । ७ । ५७ ।

य दामन्त्रपरिच्छेदो वृद्धिं सुदीर्घाच्च प्रती-
च्छन्नुदुः

मन्तेन दग्धमिन्नैरपि सुखैः साराविण्यं

रावणः ॥")

सांवत्सरः, पुं. (संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिं शास्त्रं
वर्त्त अर्थात् वा । संवत्सर + अण् । १) गणकः ।
इत्यमरः । २।८।१४ ॥ (यथा, उच्छ्रस्तज्ञिता-
याम् । २।१०—११ ।

"सुहृत्सुं तथिनस्तज्ज्ञानवशात्तने तथा ।

सर्वार्थेष्वप्युक्तानि स्युर्न स्मात् सांवत्सरो यदि ।
तस्माद्वाज्ञाभिगन्तयो विद्वान् सांवत्सरो-

ऽयमर्थः ।

जयं यशःश्रियं भोगान् श्रेयश्च समभौषत ॥")

अस्य लक्षणादिकं तत्रैव २ अध्याये विशेषतो
ब्रूयम् ॥ ॥ ३ । १ । १६ ॥ संवत्सरस्येदमिति ।

अण् । १) संवत्सरसम्बन्धिनि, जि. (यथा,

हरिवंशे । १४० । ३ ।

"स सांवत्सरद्वीपायां दीक्षितः षट्पुरालये ।

आवर्त्तया घुमे तीरे सुनद्यां सुनिष्ठया ॥")

सांवत्सरिकः, जि. (संवत्सर + "कालात् ठञ् ।")

४।१।११ । इति ठञ् । १) संवत्सरे भवः । संव-

सांवत्सर

त्सरं व्याप्य भूतः । प्रतिवर्षकर्तव्ययाहम् । यथा
अथ सांवत्सरिकयाहम् । तत्र भोभिजः । अत
ऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रतायात्रं दद्यात् यस्मिन्-
हनि प्रेतः स्यात् इति । अत ऊर्द्धं सपिण्डी-
करणान्तयाहनिमिसादादसंवत्सरादूर्द्धं संवत्-
सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन् हनि न्तस्तस्मिन्-
हनि न्ताय दद्यात् । यात्रः । प्रतिवत्सत्सरे-
मेकोहिष्टं न्ताहनि । एतेन सपिण्डीकरणप-
कर्षं व्याप्यसंवत्सरेऽपि न्ताहनि आह्वानं
कर्तव्यमिति मैपिण्डीतं हेयम् । अतमाह
हेमाद्रिष्टं वचनम् ।

"पूर्णे संवत्सरे आह्वं शोडशं परिकीर्तितम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवास्तिकमिष्यते ॥"
अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणयाह्वाद्यथोभयनिष्ठा-
हस्तथापस्तसपिण्डीकरणयाह्वादप्युभयनिष्ठाहो
न पूर्णसंवत्सरे आस्तिकान्तरम् । एवं पञ्चदश-
आह्वं पञ्चदशम् । मत्स्यपुराणम् ।

"ततः प्रष्टति संक्रान्तावुपरगादिपञ्चम् ।
त्रिपिण्डमाचरेत् आह्वमेकोहिष्टं न्ताहनि ॥"

ततः प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्डं त्रैपुत्रम् ।
निरुपपदन्ताहशब्दः न्तसम्बन्धिसामपक्षतिथि-

विशेषपरः । उपपदात् कचित्तिथिविशेषमात्र-
परः । यथा न्ताहने प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ ।

शब्दः ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र च य कुर्यात् वल्ग्वित्वा न्ताहनि ॥
अमावास्यां च यो यस्तु प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्वण्यो विधिः ॥"
त्रय सम्पदानानां त्रयं कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यात्

इत्यर्थः । न्ताहपण्युदकान्निदिवतस्तस्य प्रति
प्रसवमाह । अमावास्यामिति । प्रेतपक्षेऽथ

पिण्डपक्षः अश्वयुक्तपक्षश्च इति यावत् । न
तु लक्षणापत्तमात्रं लक्षणापत्तिसामान्यपरत्वे अमा-

वास्यापदेवैवार्थापनोः ॥ * ॥ पिण्डपक्षं विशेष-
यति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नागरखण्डम् ।

"नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पिण्डपक्षः स्यादस्यैव तु पञ्चमः ॥"

अत्र आवणमाद्रयोः न्तस्य मलमासत्वे
आवाद्यापेक्षया सप्तमपक्षस्य पिण्डपक्षत्वात् ।

अत्र न्तस्यैव प्रेतपक्षत्वं न तु मलमास
भाद्रपक्षपक्षत्वस्य । ततश्च तत्र न्तस्य वर्षा-

न्तरे अश्वयुक्तपक्षेऽपि तच्छाह्वकर्मणे न
पार्वण्यम् । किन्तुकोहिष्टमिति । अत्र पार्वण्यो

विधिः पार्वण्येति कर्तव्यताकोहिष्टविधिरिति
नयवर्द्धमानप्रष्टव्यः । तत्र पूर्ववचनोक्तैषु पुरवि-

कस्य न्ताहने पण्युदकस्य पार्वण्यो विधिरित्य-
नेन प्रतिप्रसवात् । तस्मादत्र सदैवतेकोहिष्टं

न युक्तं किन्तु त्रैपुत्रिकं न तु षाट्पुत्रिकम् ।
"कर्षुसमन्वितं सुता तथावां आह्वशोडशम् ।

प्रत्यास्तिकश्च शेषेऽपि पिण्डाः स्युः षड्विंशति
स्थितिः ॥"

इति ऋद्धीनप्रतिश्रितवचनेन प्रत्यास्तिकव्यति-

सांवत्सर

रेकेण षट्संख्यानियमात् ॥ * ॥ एवममा-
वास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्यास्तिकं
पार्वण्यविधिनैव ।

"अपुत्रा ये न्ताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देवं स्यादेकोहिष्टं न पार्वण्यम् ॥"

इत्याप्तस्त्ववचने अपुत्रा इति विशेषणो-
पादानां सपुत्राणां पार्वण्यभ्युक्तानां ।

एतच्च मानादित्ययदेवतं कार्यम् । मात्रे
पितामहौ प्रतिपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान्

भोजयित्वा इत्यन्नद्वयायां तथा दर्शनात् । अव-
सानदिननिमित्तेन पार्वण्यविधिना ऋद्धीनैरपि

मानादित्रिकाणां आह्वं कर्तव्यम् । न योषिद्वयः
पृथग्व्यादवसानादिनादते । इति ऋद्धीनप्रति-

श्रितवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-
करणेऽपि । एतच्च न्ताहपार्वण्यं मातापित्रो-

रेव । तथा च हेमाद्रिष्टं कर्त्तव्यमवचनम् ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्धं पित्रोरेव हि पार्वण्यम् ।

पितृयज्ञात्मातृयज्ञामेकोहिष्टं सदैव तु ॥"
मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रित्वेन

मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परिनिपातः ।
ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीतत्वं न प्रयोष्यं किन्तु

सपत्नीमातरित्वादिकम् ॥ * ॥ एवं चापिकौरस-
त्तेन चाभ्यां न्ताहने पार्वण्यं कर्तव्यम् ।

"औरसत्तेन चो पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यस्तिकतरे कर्तुरेकोहिष्टं सुता दृष्ट ॥"

इति जावाणवचनस्य ।
"यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता वदा ॥"
इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।

उद्गन्नाश्च ।
"प्रत्यस्तं दर्शयच्छाहं सामिः कुर्वन्ते वै द्विजः ।

एकोहिष्टं सदा कुर्यान्निरमिः आह्वः सुतः ॥"
अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतयाहस्य एकोहिष्टत्वा-

भिधानात् सांवत्सरिकयाह्वं यदेकोहिष्टपरसुतं
तत् प्रेतयाहस्यैवार्थाह्वित्वार्थम् । ततश्च योग्य-

त्वादेकाव्याह्वितामः । न तु यथा प्रेतयाह्वं
पिण्डशब्दस्थाने प्रेतपक्षेऽहः तथा अत्राप्रीति

वाक्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानात्-
पक्षोः । एवं प्रतिसांवत्सरिकयाह्वं सम्बन्धार्थ-

पदं आशीःप्रार्थनं श्रेयभोजनश्च कर्तव्यम् ॥ * ॥
रजखलायां विशेषयति भोततः ।

"अपुत्रा तु यदा भार्या सन्ताने भर्तुरास्तिके ।
रजखला भवेत् सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे

दिने ॥"
कुर्याच्छाह्वमिति शेषः । यत् आह्वचित्तामभ्यो ।

एकोहिष्टं जैवर्षिकेन सिद्धान्तेन कर्तव्यम् ।
"एकोहिष्टस्य कर्त्तव्यं पार्वण्येव सदा खयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः सप्तपोषणम् ॥"
इति लघुहारीतवचनान्तः ।

पाकपात्राभावः पाकसामग्र्याभावोपलब्धकः ।
तदापि नामआह्वं किन्तुपोषणमेव आह्वस्यानीय-

मित्यर्थः । खयमित्यभिधानात् अपाटवद्भिनापि

नान्यद्वारा कारयितव्यम् । अतएव उपवासेनैव
आह्वयान्नीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृत-
कृतया आह्वये इत्यादिपञ्चनारपि नैका-
दृश्यामनुष्ठानमिति तत्र । पितृहरेरजातले-
नैकादृश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा
घोडश्याह्वाधिकारिणः कदाचित्तथात्वे ।
“यस्येतानि न दीयन्ते प्रेतआह्वानि घोडश ।
पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः आह्वानैरपि ॥”
इति यमवचनेन घोडश्याह्वाभावे प्रेतत्वपरी-
हारो न स्यात् । तस्मादुपवाचो सस्याह्वायः
किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः । यथा
स्वकालाकृतचंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा काला-
न्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्विने उपवासं
कृत्वा एकादृश्यां आह्वं कर्त्तव्यमिति । एकोद्वि-
त्यन्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि गोत्रजेतत्वेन
विशेषणीयम् ।

“न कदाचित् सगोत्राय आह्वं कार्यसगोत्रजेः ॥”

इति प्रेतआह्वं ब्रह्मपुराणात् ।

अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कृतत्वं निविध्यते
सगोत्रायेत्यस्मत्पत्तेः । तस्मात् अगोत्रजैर्हार-
भूतैः सगोत्राय आह्वं न कार्यमित्यर्थः । तथा
च पर्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति
सुयुक्तमेव । प्रमथ्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसान् गोत्रजजन्तः । प्रेतआह्वधर्मेणाहिलान्
सांवत्सरिकमपि तथेति आह्वविवेकः । कल्प-
तत्त्वज्ञाकरयोस्तु खगोत्रायेति पठितं स्वमा-
त्मीयं गोत्र यस्य स खगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । यस्मै आह्वं कर्त्तव्यं तस्य खगोत्रजे
विद्यमानेन्यगोत्रजेन संघातान्तर्गतं राक्ष-
आह्वं न कारयितव्यमिति यावत् । एतस्मिन्ने-
ष्यपुद्गुहचिदादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः ।
वस्तुतस्तु तत्पठेऽपि कर्त्तव्यत्वापेक्षया बहु-
त्रोहेर्नवमत्वात् स्वमात्मीयश्च तत् गोत्रवृत्ति
तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा आह्वं न कार्यमित्यर्थः ।
अतो जनुहारीतवचने स्वयं पदं खगोत्रपरम् ।
अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तगोत्रजपद्वयेऽप्यपत्तेः ॥

एवञ्च भविष्यपुराणप्रभावखण्डयोः ।
“मृताहनि पितृयस्तु न कुर्यात् आह्वादादरात् ।
मातृत्वेन वरारोहे वल्लरान्ते मृताहनि ।
नाहन्तस्य मृदादेवि । पूर्वां मृत्तामि नो हरिः ॥”
मरीचिः ।

“पक्षिता ज्ञानिनो मृत्ताः स्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः ।
मृताहं समतिक्रम्य चाह्वालेख्यभजयते ॥”

इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां
सांवत्सरिकआह्वस्य मृताहकर्मखलेनावप्रक-
त्वात् भविष्यमृताहं स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावना-
रहितेन मृतातात् पूर्वकावेऽपि प्रतिनिधीयते ।

“प्रतिपद्यात्सु हृदारेषु परिकल्पितं तथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृषेव न चिरं कश्चित् ॥”
इति हृदयेपरिग्रहीतुसायं प्रातर्होमप्रति-
निधिवत् । एवं सति प्रतिनिधकरण एव एका-

दृश्यां क्रियते ॥ ३ ॥ न च पाकस्याङ्गत्वेन
प्रधानतियिकर्मचयतानियम इति वाच्यम् ।

“ब्रतोपवासनियमे घटिकेका यदा भवेत् ॥”
सा तियिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराङ्मकीः ॥”

इति वचनेन सुकृतमात्रसामर्थ्ये कर्त्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एवमुदी-
त्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियमः । इति आह-
तत्त्वम् । (गम्यके, पु । यथा, उद्दृष्टं हितायाम् ।
२ । १२ ।

“नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यन्नेव पाप तत्र न विद्यते ॥”)

सांवादिकः, पु, (सत्यक् वादाय प्रभवतीति ।
संवाद + टञ् ।) नैयायिकः । यथा,—

“नैयायिकः साक्षात्पादः स्यात्सांवादिक आहितः ॥”
इति जटाधरः ॥

संवाददातरि, जि ॥
सांश्रयिकः, जि, (संश्रयमापन्नः । संश्रय +
“संश्रयमापन्नः ॥” ५ । १ । ७३ । इति टञ् ।)

संश्रययुक्तः । तत्पर्यायः । संश्रयापन्नमानसः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ सन्दिहान् ३ । इति
जटाधरः ॥ इ संश्रयविषये स्यात्सादौ । संश्रय-
मापन्नः सांश्रयिकः व्याकः संश्रयमापन्नं मानसं
यत्र स्यात्सादौ स तथा । संश्रयमापन्नं मानसं
यस्य स तथेति वक्ष्यन्तपदार्थत्वे संश्रयितरि
पुरुषादावप्येतच्छब्दव्युत्पत्तिः स्यादिति
भरतः ॥ (संश्रयविषयकः । यथा, मार्कण्डेये ।
१० । ३५ ।

“तद्वद्गृहं त्वं महाभाग यत् ते सांश्रयिकं
हृदि ॥”)

सांस्थानिकः, जि, (संस्थाने व्यवहरतीति । संस्थान
+ “कठिनान्तप्रसारसंस्थानेव व्यवहरति ॥” ४ ।
४ । ७२ । इति टञ् ।) समानदेशीयः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ संस्थानयुक्तश्च ॥

सांसाधनं, कौ, (उक्तस्य उक्तं व्याप्य मन्थ्यं साधनः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

साकं, य, सहाय्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १५६ ।

“अहं जनन्या गृहमिच्छ साक-
मासाद्य लक्ष्मीमवर्षं चिराय ॥”)

साकल्यं, कौ, (सकल + भावे क्त्वा १) सहाय्यः ।
सकलस्य भावः । (यथा, मनुः । १२ । २५ ।
“यो यदैवो गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तदगुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥”)

साकारः, जि, (आकारेण सह वर्त्तमानः ।)
आकारविशिष्टः । यथा —

“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्वोधारश्च सर्वेषु खेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२ । ३१ ॥

साकुपः, पु, (सकुपः एव । स्वार्थे क्त्वा १)
दृष्टविशेषः । सकुपः इति गुर्वरदेशीय-
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थिमलः २ विकटः ३
वस्त्रभूषणः ४ कुपः ५ कर्त्तुरपलः ६ सङ्-

सङ्घः ७ । अस्य गुणाः । कथायत्वम् । रत्वि-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । सारकत्वम् । स्नेहावात-
नाशित्वम् । वस्त्ररक्षणकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति
रात्रिनिर्घण्टः ॥

साकेतं, कौ, अयोध्यानगरम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ३१ ।

“जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
ह्वावद्यभूतामभिवन्द्यस्तौ ॥”)

साक्तुः, पु, (सक्तुः साधुः । सक्तु + “गुडादिभ्य-
ङ्क् ॥” ४ । ४ । १०३ । इति टञ् ।) यवः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (सक्तुर्नां सम्बद्धः ।
सक्तु + “अचित्तलक्ष्मिधेनोऽङ्क् ॥” ४ । २ । ४७ ।
इति टञ् ।) सक्तुसम्बद्धः, कौ । सक्तुसम्बन्धिनि,
जि ॥ (सक्तुवै प्रभवतीति । “तस्मै प्रभवति
संतापादिभ्यः ॥” ५ । १ । १०१ । इति टञ् ।
सक्तुसमर्थं च जि ॥)

साचरं, जि, अचरयुक्तम् । अचरेण सह वर्त्त-
मानम् । इति बहुव्रीहिसमासविधायकम् ॥

साचात्, य, प्रत्ययम् । (यथा, कुमारः । ६ । २० ।
“साचात् दृष्टोऽपि न पुनर्विद्वत्सां वयमङ्गवा ।
प्रवीह कथयामानं न धियां पथि वर्त्तते ॥”)
तुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४ ॥

साची, [न] जि, (अस्मिन् दर्शनेऽन्येण सह
वर्त्तमानं यत् तत् साचीं प्रत्यक्षज्ञानम् । तद-
स्यास्तीति । साच + इनिः ।) वृत्तः । इति
हिमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः । प्रत्यक्षदर्शनः २ । इति
शब्दमाळा । तस्य मिथ्याकथने अतथ्ये च
दोषो यथा, महाभारते आदिपर्वणि ।
“दृष्टो हि साची यः साक्षं जानन्नप्यन्यथा
वदेत् ॥

स पूर्वानाम्नः सप्त कुले हन्यात्तथापरात् ॥
यश्च कार्यार्धतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते ।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नाच संशयः ॥”
अपि च ।

“ब्रह्मसंस्थायाहारी च मिथ्यासाक्षप्रदापकः ।
मित्रद्वौही कृतघ्नश्च उषवाञ्चकस्तृप्ततु ॥
एते महापातकिनश्चिद्भुक्तौ कौकुब्जि निन्दिताः ।
कालक्षेत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ४४ । ५० । ५४ ॥
अपरश्च ।

“मिथ्यासाक्षं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा
भवात् ॥

सभायां पाक्षिकं वस्ति स कृतघ्न इति स्मृतः ॥
मिथ्यासाक्षं पाक्षिकं वा भारते वस्ति यो दृष्टः ।
यावदिन्द्रसहस्रस्य सर्पकुले वसेद्भुवम् ॥
सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भौतस्य भयितकथा ।
शुद्धे च सर्पविप्लवे यमदूतेन वाञ्छितः ॥
कललासो भवेत्तत्र भारते सप्रजन्मसु ।
सप्रजन्मसु मन्त्रकः पितृभिः सप्तभिः सह ॥
ततो भवेच्च उषश्च मृदाश्चैव प्राक्कालिः ।
ततो भवेन्नरो मृकस्ततः शूद्रकतः शूचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४८ अध्यायः ॥ ॥

सर्वशरीरेषु शैलकाण्डस्य साक्षिरूपं यथा,—
“स्थानां स्थूलतरं प्राप्नोति सूक्ष्मदर्शनम् ।
स्थितं सर्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम् ।
शरीरवन्तं सगुणमशरीरं गुणोल्लसम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते शैलकाण्डप्रसङ्गे ॥७॥८६-८७॥

(पु, विष्णुः । इति महाभारतम् ॥१३॥१७६॥१५॥)
साक्ष्यं, स्त्री, (साक्षिणो भावः कर्म वा ।
साक्षिन् + घञ् । यद्वा, साक्षिणि भवम् ।
साक्षिन् + “दिगादिभ्यो यत्” ४ । ३ । ५४ ।
इति यत् ।) साक्षिकर्म । यथा । मनुः ।

“समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं विवा-
दिनाम् ॥”

इति तद्वचनान्तरात् ॥

अतएवाकृतमपि साक्षिणमाह । मनुः ।

“यत्रानिबद्धो वीक्ष्यते द्रव्ययादापि किञ्चन ।

एतस्तत्रापि तद्वचनात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”

अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानुवृत्तः । परम्परयापि
श्रवणमाह विष्णुः ।

“उद्दिष्टमाक्षिण्य ऋते देशान्तरगतेऽपि वा ।

तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥”

अस्योत्तरसंज्ञायाह नारदः ।

“साक्षिणमपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् ।

श्रवणात् श्रवणाहापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः ॥”

स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं परिभाषता साक्षिणा य,

स्वयं दृश्योति आद्येना श्रायते वा च श्रवणात्

श्रवणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एव योऽर्थेना गट-

तया प्रत्यर्थिवचन आदिनः स गृहसाक्षीत्याह

स एव ।

“अधिना खार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्मृतम् ।

यः श्रायते तदा गृह्णे गृह्णाची स उच्यते ॥”

तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थविषयकद्वयकारणजं

विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।

“तथामपि न बालः स्यान्निको न स्त्री न दुष्ट-

स्तु ।

न बालो न चारितब्रूयस्ते कार्यमन्यथा ॥”

कार्यं सदिपि अन्यथा तद्विषयत्वेन । एवञ्च

यदि परमधार्मिकत्वेन बालवादीनामपि सख-

वादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितु-

मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाण-

मनुवचनमपि एतादृशविषयम् ॥*॥ याज्ञवल्क्यः ।

“जग्वराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रोतस्मात्क्रिया-

रताः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वत्र वा स्मृताः ॥”

ज्योतिरवा निरुद्धा येषां ते जग्वराः चिन्ते

अन्या भवन्तीत्यर्थः । यद्येति यो यज्जातीय-

स्तस्य तज्जातीयः साक्षी । स्त्रीणां स्त्रीयोरन्य-

जानामन्यजाः । यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः

क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः । अभावे तु तत्त-

त्वे विना सर्व एव ॥*॥ जग्वरा इत्युत्थाप-

वादमाह स एव ।

“उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मेवित् ॥”

उभयानुमतत्वं धर्मेवित्वञ्च नियतं तन्मम् ।

तदाह विष्णुः । अभिमतगुणसम्पन्नसूभयानु-

मतस्त्वैकोऽपि इति । अतएव श्रोत्रियमपेकं

निवेधयति दृष्टव्यः ।

“नव सप्त पञ्च वा सुखस्त्वारक्त्य एव वा ।

उभौ तु श्रोत्रियो ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत् कदाचन ॥”

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः । तदभावे

उभयानुमतमात्रेऽपि ग्राह्यत्वाद् नारदः ।

“उभयानुमतो यः साहयोर्विवदमानयोः ।

भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रथमः स्यात् स संसदि ॥”

उभयानुमत एकोऽप्युक्तत्वादिना सर्वजनप्रसिद्ध-

श्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ

प्रथमः । तथाचैवैरादिसत्त्वेऽप्येकोऽपि-

भयात् सत्ताभिधानसम्भवादिवाशयः । विचा-

रस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।

“एकोऽप्युक्तः साक्षी स्यात् वक्त्रः शुच्योऽपि

न क्षियः ।

स्त्रीद्वेष्टरश्चिरत्वात् दोषेऽन्त्याऽपि ये हताः ॥”

एकोऽप्युक्तस्तु साक्षी स्यादिति कुलूकभट्टकृत-

पाठः । एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति जौन्यत-

वाचनकृतपाठस्तु न युक्तः । लुब्धश्चेद् वद्वे-

ऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति । एकपदस्य

अर्थतापसः । भवतु वा तत्रपाठः । तथाप्येक

इत्यशुभोऽर्थः । तन्निवेधस्तुखेनालुब्धस्येकस्य अनु-

मतमिदं धर्मेवित्वमन्तरंग साक्षित्वं बोध्यम् ।

इत्यर्थेनो न विरोधः । अतएव विश्वरूपप्रभृ-

तीना उभयानुमत एक एव साक्षीति याख्याने

धर्मेविति नोक्तम् । दोषे, स्त्रीयादिभिः । तथा

च नारदः ।

“स्त्रीनां साहसिका धूर्ताः कितवा योयकाश्च

ये ।

असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तपुः सर्वं न विदते ॥”

कितवा दूतकाराः ॥*॥ अपवादमाह उग्रनाः ।

“दासोऽन्वो वधिरः कुष्ठो स्त्री बालः स्त्रीरादयः ।

एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥”

स्त्रीरादौ स्त्रीनामेन्द्रिययामः । आदिशब्दात्

कितवादयः । उभयानुमतमाभावे शुचिक्रियत्वादि-

गुणयुक्तत्वेनो ग्राह्यः । तथा च व्यासः ।

“शुचिक्रियश्च धर्मेऽपि योऽन्यत्राप्यनभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥”

अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति । भवदेव-

मद्वोऽप्येवम् । काव्यायनः ।

“अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत् ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

संस्कृतं येन यत् प्रथमं तत्तत्रैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितम् ॥”

संस्कृतं गठितम् । प्रथमं कुलूकादि । विष्णुः ।

स्त्रियसाहसवाग्दण्डपाठ्यसंयद्द्वयोः साक्षिणो

न परीक्षा इति । स्त्रियपरदारगमनादिकाभ्यामां

निवृत्तेनैव क्रियमाणत्वात् देवादिव परं साक्षिणो

भवन्तीति न परीक्षा इत्युक्तम् । तेषां वाक्यम्

भिचारिभावादिनिरूपणेनैवोपपत्तादुपपत्तिभ्या-
मालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति अवधार-
माहका । अतएव काव्यायनः ।

“ज्ञयादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्म्मसु ।

साहसावधिके नैव परीक्षा कुत्रचित् स्मृता ॥”

इति ॥*॥ श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः ।

“श्रोत्रियास्त्रापसा दृष्ट्वा ये च प्रवृत्ता नराः ।

वचनाक्त्यसाक्षित्वं नात्र हेतुवदाहृतः ॥”

वचनादिति श्रोत्रियत्वादिरूपविधानात् न च

तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः । तथा च स्त्रीयनैककर्म-

करणययतया परकीयकार्ये विस्मरणसम्भवात्

साक्षित्वरूपलभ्युक्त्या नियोगे तच्छापमयेन अव-

धारद्वाराऽपि तान् पृच्छन्तीति तस्यान्य-

करणानर्थत्वाच्च न ते साक्षिणः कर्त्तव्याः । किन्त्व-

ज्ञताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव । उभौ तु श्रोत्रियो

स्यातामिति स्मृतेः । दृष्टव्यासाक्षित्वं दृष्टत्वादेव

स्त्रानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥*॥ मनुः ।

“स्त्रीणां साक्ष्यं क्षियः कुर्याद्विजानां सट्टशा

द्विजाः ॥

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोनयः ॥

अन्वेष्यस्मरयस्ते वा शरीरस्थाल्येऽपि च ।

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थारेण वा ।

श्रियेण वस्तुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥*॥

देवब्राह्मणसामिध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वै द्विजान् ।

उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पृच्छेत्तै वै शुचिः

शुचीन् ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पाथिवम् ।

गोवीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेऽस्तु पातकेः ॥”

गोवीजकाश्चनपहारे यत् पापं तत्तवावृताभि-

धाने स्यादिति वैश्यम् । एतत् साक्ष्यावृताभि-

धाने भवान् सर्वैः पातकैः सम्बध्यते इत्युक्त्वा

शूद्रञ्च पृच्छेत् ।

“ब्रह्मणा ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्वेष्टः क्षत्रघ्नाश्च ते ते स्वयंदत्तो नृवा ॥”

इति मनूकं दूषणम् ॥ सप्तफलञ्च ।

“अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राह्नि सत्यमेवातिरिच्यते ॥”

इति मनुवारदोक्तं श्रावयेत् ॥*॥ याज्ञवल्क्यः ।

“न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स जूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥”

काव्यायनः ।

“अवीचिनरके वर्षे वसेयुः जूटसाक्षिणः ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“सत्यां प्रतिज्ञां यस्मैऽपि साक्षिणः स जवी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्तु भुवस्तस्य पराजयः ॥

वर्णानां हि वयो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।

तत्पावनान्य निष्ठाप्यक्षरः सारस्वतो द्विजैः ॥”

गौतमः । नावृत्तवचने दोषो जीवनक्षेपसद्वीचनम् ।

न तु पापीयसो जीवनम् । इति ।

“द्वेष्टे बहूनां वचनं समेष्टुं गुणिनां तथा ।

गुणिदैव तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवताराः ॥”

तैधमिति श्रेयः ॥*॥ यत् ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनं तत् त्रयाणां तुल्यरूपाणां
साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य
तत्तुल्यस्य सन्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने
भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णयः इति परम् ॥ * ॥
बृहस्पतिः । साक्षिदैधे कर्मनिष्ठानां यद्व्य-
माह । गुणिदैधे क्रियावतामिवनेन । तथा ।
“साक्षिणोऽपि ससुद्धिद्वान् सनसु दोषेषु दोषयेत् ॥
अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥” इति ।
तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविदित-
साक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु राजवरादिसाक्षिभिः
प्रतिपाद्यम् । अनवस्थापातात् । इत्याह नारदः ।
“सभासदां प्रसिद्धं यत्नोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवच्छेनात् ॥
अन्येऽपि साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणां ।
अनवस्था भवेदोषोक्तवामप्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानर्हम् । सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात् ।
अनवस्थाविरहान् । तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव
ग्राह्यम् ॥ * ॥ दूषणमाह कात्यायनः ।
“बालोऽज्ञानादसत्त्वात् कौ पापाभ्यासाच्च कूट-
कृतम् ।
विजयात् वात्सवः स्नेहात् वैरनिर्घातनादपि ।
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ब्रूयामिष्येति तथ्यं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
कात्यायनः ।
“क्रिया न देविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेखे च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तत्र विप्रोद्यते ॥”
एतत् संशयादुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभाविनः ।
हायः सर्वानुपेयाधार्म्यं ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
द्रष्टे साक्षादिभिर्लिम्भाभावितः सन् सर्वान् दद्यात् ।
कात्यायनः ।
“यद्येकदेशप्रामाण्यं क्रिया विदितं मातुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि देविकी वदतां गृह्याम् ॥”
वदतां विवदतामिवविशेषणं दर्शयति । पूर्णापि
देविकी समयविषयिकापि न ग्राह्या । तैके-
देशप्रतिपादिकया मातुष्या क्रियया समस्तसा-
ध्यसिद्धिरिति ।
“साधार्येण निगदितं साक्षिभिः सफलं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे वाहसे चौर्ये यत् साध्यं परिकल्प-
तम् ॥”
इति कात्यायनवचनं तत्तुविषयप्रदर्शकम् । ऋण-
निक्षेपाद्यपहृषेऽपि योज्यमिति ॥ * ॥ यत् ।
“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संग्रोषयेद्धनी ।
साक्षिभिरावदेवार्थो लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्याचनमिष्टानुज्ञादिविषयकम् । तथा हि ।
नानाविधपिच्छार्थाभियुक्तेनाज्ञानता नाहं

जानामीति उत्तरवादिना साक्षादिभिर्यावद्धनं
प्रतिपादयति तावदेव पुच्छेऽतः । एवमेव
विश्वरूपजोऽन्यथावद्वचनप्रत्ययः ॥ * ॥ कात्यायनः ।
“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।
अनिरुद्धा चिपुष्पे भक्तस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गलितम् । तदाह मनुः ।
“वाह्येभिर्भाष्येक्षिज्ञैर्भावमन्तर्गतं गृह्याम् ।
स्वरवर्णैर्ज्ञातकारैश्चक्षुषा चेष्टितं च ॥”
स्वरी गदगदादिः । वयोऽस्त्राभाविकः । इक्षितं
स्वदेवपुष्पगोसाद्यादि । आकारो विज्ञतः ।
चक्षुषा कान्तरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथासिद्धिर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी वल-
वान् इत्यर्थः । सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्यः ।
“देशादेशान्तरं याति स्त्रकाणो परिशिष्टि च ।
कलाटं छिद्यते चास्य सुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यन्तखलङ्काव्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निसृजयपि ॥
स्वभावाद्भित्तं गच्छन्तोवाकायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परीक्षां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति । तथोष्ठौ
चक्षुषः परकीयवैचक्षण्येन निसृजति कृटिली-
करोति पटः मनोवाकायकर्मभिः स्वभावान्
पूर्वोक्तां यथायोग्यां विव्रति गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीराभायणे ।
“आकारश्चाऽमानोऽपि न शक्योऽसौ निगृह-
तुम् ।
बलाद्धि विद्वन्नेव भावमन्तर्गतं गृह्याम् ॥”
आकारो दृष्टधर्मः सुखापसादवैषय्यरूपः ॥
नारदः ।
“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञानन्नात्मनो लेखमज्ञानस्तत् लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणैति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादय
चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोति इत्यर्थः ॥ * ॥
लिपिज्ञं खदस्तेन लेखयन् तद्वचं परहस्तेनैवाह
वाच ।
“अलिपिज्ञो ऋषी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतम्
सः ।
साक्षी वा साक्षिण्येन सर्वसाक्षिसमीपमः ॥”
बृहस्पतिः ।
“अधितं घातितं यच्च सीमायाञ्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी यामस्तत्र न संशयः ॥”
अकृता अपि साक्षिणो भवन्तीत्याहुतुम्भु-
कात्यायनौ ।
“अन्ये पुनर्निर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
यामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा च खवहारिणाम् ।
कार्येष्वन्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रज्ञितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेद्युक्तेऽपि साक्षिणः ॥”
स्मृतिः ।
“दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रौत्वा धनमनिच्छति ॥
दूते समान्ये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेखकम् ॥

प्रक्रान्ते साक्षसे वापि पारस्ये दण्डवाचिके ।
वज्रोद्भवेऽपि कार्येऽपि साक्षिणो दिव्यमेव च ॥”
बृहस्पतिः ।
“लेखं वा साक्षिणो वापि विवादे यत्न
दूषिताः ।
तस्य कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विप्रोद्यते ॥”
तल्लेखसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥ * ॥ लेखप्रोद्यत-
माह । कात्यायनः ।
“नक्षत्रलेखसन्देहे जीवतो वा न्यतस्य च ।
तत् खदस्तकृतेरन्येऽप्येकल्लेखनिर्णयः ॥”
तथा ।
“समवेतेऽपि यद्वचं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टरनिशुक्लौ समं सर्वं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागते ॥
अनुदिग्धेन चित्तेन दृष्टं सत्यं विदा तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद-
देत् ॥”
नारदः ।
“यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थं किं न कुर्वीत स पापी नरकनिर्भवः ॥
अर्थादे वाचि नियता बाङ्मूला वाग्विनिःश्चता ।
यस्तु नास्तिनवेदाच स सर्वस्वयत्नकरः ॥”
बोधायनः ।
“पञ्च पञ्चतृते हन्ति दण्डं हन्ति गवाहते ।
भ्रान्तमन्त्राहते हन्ति सक्षं पुरुषाहते ॥
हन्ति जातानजानाञ्च चिरस्थार्थेऽश्रुत वदन् ।
सर्वं भूयन्तृते हन्ति साक्ष्यं साक्षी न्धवा वदन् ॥”
बृहस्पतिः ।
“वक्ष्यामि प्रसिद्धां प्रतिज्ञां साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स नथौ स्यादप्यथा तु साधार्यं न समाप्नुयात् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“उक्तोऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः ।
दिगुणा वाच्यथा नुयुः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”
अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अना-
दिवचनाः । तथा,—
“यः साक्ष्यं आवितीऽन्येभ्यो निष्ठुते तमवाहतः ।
स हायोऽहमुयं दण्डं ब्राह्मणश्च विवाचयेत् ॥”
त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं आवयेति वादिना प्रयुक्तो यः
आवितः कारितव्यात् पदसिद्धिः । एवम्भूतो-
ऽपि सभायां निगदकावे साक्ष्यं निष्ठुते यस्तस्याह-
गुणो दण्डः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ (चि, दण्डः ।
इति श्रीधरस्वामी । यथा, भागवते । ५ ।
११ । ७ ।
“तावान्यं व्यवहारः सदादिः
चेत्तज्ज्ञसाक्षी भवति स्थूलकक्षः ॥”)
साखियः, चि, (सखुरिदम् । सखि + “बुद्ध्-
कटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति ट्ठ् ।) सखि-
संज्ञम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
साख्यं, स्त्री, (सखुर्भावः कर्म वा । सखि +
अण् ।) सखम् । इति सगङ्गधनोयः ॥

साङ्ख्यं

सागरः, पुं, (सागरस्य साक्षोऽयमिति । सागर + अण् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥
सागरस्यावतारितत्वात् तस्यायमिति यो सागरो
न्यादिः । श्रीरोदादिज्युपमया सागरवप-
नेशः इति भट्टाः । इति भरतः । स तु सप्त-
विधः । यथा,—

“लवणः क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसंज्ञकः ।

सुरोदेक्षुरसोदौ च खादूदः सप्तमो भवेत् ॥

तत्सारः सागराः स्वाताः पुष्करिण्यश्च ताः
स्रताः ॥”

इत्याद्य बह्विपुराणे गणभेदान्माध्यायः ॥ ३ ॥

(सागरस्यापत्वं पुमानिति । सागर + अण् ।

सागरपुत्रः । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ७ ।

“वधमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्वबुद्धिभिः ।

त्रक्षार्यां शरणं जन्तुः सहिताः सर्वदेवतैः ॥”

श्वविशेषः । इति शब्दचक्रिका ॥ द्रष्टव्य-
नस्या । यथा,—

“विन्दः खर्वो निखर्वश्च शृङ्गपद्मौ च सागरः ॥”

इति ब्रह्माख्यपुराणम् ॥

सागरस्तेऽस्मिन् । सागरसम्बन्धितः, चि ।

यथा, हरिवंशे । ५३ । ३८ ।

“आधनुक्ष सरिता नाय लक्ष्मीं सागरैर्

तनुम् ॥”

सागरगामिनी, स्त्री, (सागरं गच्छतीति । गम +

णिनिः । ङीप् ।) नदी । इति चिकीत्सुशेषः ॥

(वाच्यलिङ्गेऽपि ङङ्यते । यथा, रघुः । ६ । ५२ ।

“वृषं तमावसैनमोज्जनाभिः

सा अथगादन्वधुर्भवित्री ।

महोदधेर् मागेवशादुपेत

क्षोतीवद्वा सागरगामिनीव ॥”

छन्दोला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सागरनेमिः, स्त्री, (सागरः नेमिरिव यस्याः ।)

एष्टिवी । इति चैमचन्द्रः ॥

सागरमेखला, स्त्री, (सागरः मेखलेव यस्याः ।)

एष्टिवी । इति चैमचन्द्रः ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि

ङङ्यते । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ६४ ।

“अंशुमानपि धन्नेला महर्षी सागरमेखलाम् ।

प्रशशास महाराज । यथेवास्य पितामहः ॥”

सागरास्वरा, स्त्री, (सागरः अस्वरं वक्ष्यमिव

यस्याः ।) एष्टिवी । इति चैमचन्द्रः ॥ (यथा,

रघुः । ३ । ६ ।

“निधानगर्भमिव सागरास्वरां

शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।

नदीमिवान्तःस्रितां सरस्वतीं

वृषः सखत्वां महिषीममन्यत ॥”

सागरालयः, पुं, (सागरः आलये यस्य ।)

वरुणः । इति शब्दमाला ॥

सागरोत्थं, स्त्री, (सागरादुत्पिष्टतीति । उत् + स्था

+ कः ।) समुद्रजन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साङ्ख्यं, चि, (सङ्ख्य + “सङ्ख्यादिभ्यश्च” १) ४ ।

२ । ७५ । इति अण् ।) सङ्ख्येन निरूप्यम् ।

सङ्ख्यव्याप्तात् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्ख्ययो

साङ्ख्यतिः, पुं, सुनिविशेषः । स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य

प्रवरः । यथा,—

“वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्ख्यतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाभ्येतुं सलिलं भौषधमन्ये ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साङ्ख्यिकः, चि, (सङ्ख्येपाय हितः । सङ्ख्ये + ठञ् ।)

संचिन्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा,

मनुटीकायां कुक्कुटः । १२ । ३४ ।

“इदं वक्ष्यमाणं साङ्ख्यिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञात-
व्यम् ॥”) संचिन्तकारकः । संचिन्तप्रशब्दात् णिक-

प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

साङ्गाः, पु, कपिलसुनिवत्तदर्शनशास्त्रविशेषः ।

तत्पर्यायः । कापिलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तथा च ।

“साङ्गा कपिलसुनिना प्रोक्तं

संसारविसृत्तिकारणं हि ।

यज्ञेताः सप्ततिराथा

भाष्यं चात्र गौडपादकृतम् ॥

एतत् पवित्रमयं

सुनिरासुरयेऽनुकल्पया प्रददौ ।

आसुरिरपि पञ्चशिखाय

तेन च बहुधा कृतं तन्मम् ॥

शिशुपरम्परयागतमीश्वरज्ञानेन चैतदार्थाभिः ।

सच्चिन्मार्थमतिना सम्यक्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥

सप्तम्यां किल येऽर्था-

कीर्थाः कतुक्षस्य वदितस्तस्य ।

आख्यायिका विरहिताः

परवादविवर्जिताश्चापि ॥”

इति साङ्गाप्रवचनभाष्यम् ॥

साङ्ख्ययोगः, पु, (साङ्ख्योक्तो योगः ।) ज्ञानयोगः ।

स च ब्रह्मविदा । यथा,—

“द्वितीये शोक्तसन्तप्तमूर्त्तं ब्रह्मविद्यया ।

प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् ॥”

इति गीताटीकायां श्रीधरस्वामी । २ । १ ।

तदुद्योगो यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“अश्रोत्रानन्वशोचक्षं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गताच्छनगताच्छं नाशुशोचन्ति पक्षिताः ॥

न त्वेवाहं ज्ञातुं नास्मि न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

देहि नोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरत्यं न सृजति ॥

मात्रासंश्लेषो कौन्तेय । शरीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनिच्छासां तितिक्षसां भारत ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुंस्यं पुंस्यधेभ ।

समदुःखसुखं धीरं शोऽश्नन्त्याय कल्पते ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमथयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिणः ।

अनाग्निनोऽप्रमेयस्य तस्मात् युद्धस्य भारत ॥

साचिच्यं

य एवं वेति हन्तारं यच्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूला भविता वा न भूयः ।

अयो नित्यः प्राच्यतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमथयम् ।

कथं स पुंसः पार्थ । कं घातयति हन्ति कम् ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि यज्जानति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यानि संयाति नवानि देही ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेशोऽशोषश्च यव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाय्यश्चलोऽयं सनातनः ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेव विदित्वैनं नानुशोचिषुमर्हसि ॥

अथ चेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे नृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो । नैनं शोचिषुमर्हसि ॥

जातस्य हि ध्रुवो न्हनुर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहाय्येऽर्थे न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥”

इत्यादि श्रीभगवद्गीतायां साङ्ख्ययोगे । २ ।

१९—२० ॥ ॥

साङ्गमः, पु, (सङ्गम एव । सार्थे अण् ।) सङ्गमः ।

इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १६ ॥

साङ्गामिकः, पु, (संघामे साधुः । संघाम +

“गुडादिभ्यश्च” ४ । ४ । १०३ । इति

ठञ् ।) सेनापतिः । सङ्गामकुशले, चि । इति

सिद्धान्तकौमुदी । (सङ्गामसम्बन्धितं च चि ।

यथा, महाभारते । १ । २ । ३३२ ।

“ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्यन्तिला च यद्वितम् ।

साङ्गामिकं ततः सर्वं सर्वं चक्रुः परन्तपाः ॥”

साङ्गुखी, स्त्री, (सङ्गुखाय हित्वा । सङ्गुख +

अण् । ङीप् ।) सायाङ्ग्यापिनो तिथिः ।

यथा,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च चयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या साङ्गुखी तिथिः ॥

इति पेठीनसिचचनस्तु ।

“साङ्गुखं नाम सायाङ्ग्यापिनो ङङ्यते यदा ।

इति खन्दपुराणेन सायाङ्ग्यापितिथेः साङ्गुख-

विधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरम् ॥

सायाङ्ग्यापिलमपि सङ्गुखौन्यनत्वेन ज्ञेयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साचि, य, (सच + इण् ।) तिथ्येगर्गः । तत्पर्यायः ।

तिरः २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ । (यथा,

किराते । १० । ५७ ।

“सचिनयमपराभिष्टव्यं साचि

क्षितसुभगेकक्षसत्त्वपोलक्ष्मीः ॥”

साचिच्यं, स्त्री, (सचिच + अण् ।) सचिचस्य भावः ।

सचिचशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ५ । १ ।

सातिः

“चक्रेऽपि साचिचमिवास्त्र कुर्वन्-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नाविनाशेन निपद्य लोका-
वृत्तिरुतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥”

साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति
वेष्टयतीति । वट वेष्टने + खलु । टाप् अत
इत्वम् ।) श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥
साचीकृत, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अभूत-
तद्भावे च्ः ।) वक्रौकृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, रघुः । ६ । १४ ।

“प्रागल्भ्यसुतकथ्य यथावकाशं
निनाय साचीकृतचारुवक्रः ॥”)

साङ्गनः, पु, (अङ्गनन तद्वच्चरीरेण सह वर्त-
मानः ।) लकलासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अङ्गनविशिष्ट, त्रि)

साट, तु क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अद्यन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) द्वितीय-
स्वरयुक्तसकारादिरयम् । अससाटत् । इति
दुर्गादासः ॥

सात्, स्त्री, (सात सुखे + क्तिप् ।) व्रक्ष । इति
केचित् ॥

सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इत्यादिः । सातय ।
सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

सातं, स्त्री, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ दत्तम् । नष्टम् । वय-
धातोः षोधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सातयः, त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + “अनुप-
सर्गात् लिप्स्यन्दिनेति ।” ३ । १ । १३८ । इति
शः ।) सुखजनकः । सात क सुखे इत्यस्मात्
षौ प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुप्रबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

सातका, स्त्री, (सातं सर्पविषादिनायं लातीति ।
ला + क् ।) चर्मकषा । इत्यमरः । १ । ४ । १३३ ॥
लूपविशेषः । स तु सेहूकमेदः । तत्पर्यायः ।
सप्तला २ सारी ३ निन्दला ४ विमला ५
अमला ६ बहुफेना ७ चर्मकषा ८ फेना ९
दोमा १० विषाणिका ११ खर्गपुष्पी १२
पत्रवना १३ । अस्या गुणाः । कफपित्तलम् ।
लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । विषर्पविष-
विस्फोटव्रणशोफनाशित्वम् । इति राजनि-
र्वहणः ॥

सातवाहनः, पुं, (सातः वाहनो यस्य ।) शालि-
वाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सातनाम-
केन गुह्यकेनोद्गतादस्य तथा नाम । यथा,
काथासहितागरे । ६ । १०७—१०८ ।

“इत्युक्तमिदं तस्मिन् सातनामनि गुह्यके ।
स राजा तं समादाय बालं प्रत्यागच्छेत् सहम् ॥
सातेन यसाद्गुह्येभूत्समाप्तं सातवाहनम् ।
नाम्ना चकार कालेन राज्यं चैनं न्यवेष्टयत् ॥”
सातिः, स्त्री, (सन + क्तिप् ।) जनसमखनामिति ।
६ । ४ । ४२ । इति आत्वम् । यदा, सङ्ग दत्ते +

सात्वतः

क्तिन् । “ऊति यति-ऊति-सातीति ।” ३ । ३ । ६ ॥
इति इत्वाभावे निपात्यते ।) अवसानम् ।
दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरतौ ॥ (संभज-
नम् । इति ऋग्भाष्ये सायणः ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १४३ । ५ ।

“यातमच्छा पतत्रिभिर्नासव्या सातये कृतम् ॥”
सातिसारः, त्रि, (अतिसारेण सह वर्तमानः ।)
अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्यायः । अति-
सारकौ २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥
सातीलकः, पु, (सतीलक यव । स्वार्थे अण् ।)
सतीलक । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । २ ।
६ । १६ ॥

सात्व(ल)तः, पुं, (सात्वतस्यापत्यं पुमानिति । सात्वत
+ अच् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कृष्णः ।
यथा, महाभारते । १ । २१६ । १२ ।

“तत्सत्तम मद्वावाहुः श्रयानः श्रयने शुभे ।
आपगानां वनानाश्च कथयामास सात्वते ॥”
याद्वसावे । यथा, तन्त्रे । १ । २२२ । ३ ।
“अर्थयुञ्जान् न व, पाषाणं मन्यते सात्वतान्
सदा ।

स्वयंवरमनाद्यर्थं मन्यते चापि पाण्डवः ॥” ॥
सात्वमेव सात्वं तन् तनोतीति । तन + ङः ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सच्छब्देन
सात्वमूर्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यते
२ स्थिति । मतुप् । तनः स्वार्थे अण् ।) विष्णु-
भक्तविशेषः । यथा,—

“सत्त्व सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्वतः समुदाहृतः ॥
विहाय कान्यकर्मणादीन् भजेऽकाकिनं हरिम् ।
सर्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्ता तं सात्वतं विदुः ॥
सुकृन्द्वाहसवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कौत्तने च रतो भक्तो नान्वः स्वात् सारथे
हरेः ॥

वन्द्याचैनयोर्मन्त्रिराशिर्नास्ति दास्यसख्योः ।
रतिरात्मार्याये यस्य दृढानन्तस्य सात्वतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥
यदुवशीयसत्त्वताराजपुत्रः । यथा,—
“अनोस्तु पुत्रकृन्तोऽभूदंशुक्तस्य तु रिक्-
यभाक् ।

अर्थाशोः सत्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ॥
महात्मा दानविरतो धनुर्धेद्विदो वरः ।
स नारदस्य वचनादासुदेवार्चनान्वितः ।
शास्त्रं प्रवर्तयामास कुङ्कुमोदविभिः श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।
प्रवर्तते महाशास्त्रं कुङ्कुमादीनां हितवाहम् ।
सात्वतस्य पुत्रोऽभूत् सर्वशास्त्रविशारदः ।
गुण्यशोको महाराजकीं चैतत् प्रकीर्तितम् ।
सात्वतः सत्त्वसम्पन्नः कौशल्यात् सुहृवे सुतात् ॥
अन्वकं वैमहं भोजं विष्णुं देवार्घ्यं व्रजम् ॥”
इति कौर्म्ये पूर्वभागे यदुवशाशुकीर्तने । २४ ।
३९—३६ ॥ (सङ्करवातिविशेषः । यथा, मनुः ।
१० । २३ ।

सात्त्विकः

“वेष्टात्तु जायते ब्राह्मन् सुधन्वाचार्यं यवच ।
काश्यस्य विजम्बा च मैत्रः सात्वत यवच ॥”
सात्व(ल)ताः, पुं, भूत, देशभेदः । यथा,—
“यद्वस्तु दशाक्षाः स्युः सात्त्वताः कुङ्कुराश्च ते ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सात्व(ल)ती, स्त्री, नाटकवृत्तिविशेषः । यथा,—
“अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृता-
दिकाः ।
भारती सात्वती केशिकारभञ्जौ च वृत्तयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, षड्वारनिलके । ३ । ४२—४३ ।
“हृषप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्थायीतरीदारवचोमनोऽज्ञा ।

आस्थयंसम्यत्सुभगा च या स्या-
त्सा सात्वती नाम मताव वृत्तिः ॥
नातिगुणार्थसम्पत्तिः अथशब्दमनोरमा ।
वीरे रौद्रेऽभुते शान्तिं वृत्तिरेनामता यथा ॥
लज्जामास्त्रं जनको निधिश्च प्रयत्नो निःश्रेय-
रत्नाकरो

मर्त्याङ्गिरसस्त्वमेव जलधे । ब्रूतेऽन कोऽन्या-
दृशम् ।
किं लेकस्य गृहं गतस्य बलवाहनेः सदा ह्यव्यया
ज्ञानस्थोऽद्वैतपुराणेऽपि न सहो यत्तन्मनाद्बुध्य-
मम् ॥

स्मारितोत्कटकठोरतारका-
कीर्णवह्निकणसंततिः क्रुधा ।
दुर्मिततडिदाकृतविभौ
हृदिहृदसमरांशुमालिनः ॥
अव्यक्तं नराधिप तव कौर्तिर्धनवलयव्यपि
जगन्ति ।

रक्तान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरि-
वदन्ति ॥

निवृत्तिविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधानं मनः केवलमिच्छति ॥” ॥
सात्वतस्यापत्यं स्त्री । सात्वत + अण् । ङीप् ।)
शिष्टपुत्रालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४५ । ६ ।

“यव नः शत्रुरत्नं पाषिंवाः सात्वतीसुतः ।
सात्वतानां वृष्टशास्त्रा न हितोऽनपकारि-
याम् ॥”

सुभद्रा । यथा, महाभारते । १ । २२२ । ६६ ।
“स सात्वत्यामधिरथः सम्भूत धनज्ञयात् ।
मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाहुताश्रवः ॥”)

सात्विकः, पु, (सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णो-
र्भूतः । सत्त्व + ठञ् ।) व्रक्षा । (सात्वं सत्त्व-
गुणोऽस्मात्सात्ति । ठञ् । विष्णुः । इति महा-
भारतम् । ३३ । १४६ । १०६ ॥) त्रिविध-
भावान्तर्गतभावविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्विका इति विदुर्निरुद्धवाक्ते ।”
इति सर्वानन्दः ॥

ते च यथा,—

“खेदः क्षमोऽथ रोमाचः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्धनश्च प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥”

प्रलयो मूर्च्छा । इति भरतः ॥

सात्त्विकः, त्रि, (सत्त्वं निर्वृत्तः । तेन निर्वृत्त-
मिति ठन् ।) सत्त्वगुणनिर्यादितः । इत्यमरः ।

१।७।१६ ॥ सत्त्वं मनोगुण आशयो वा तेन
निर्यादितः सात्त्विकः खेदादिः । सत्त्वशब्दात्
टये कादिति णिकः । इति भरतः ॥ ॥ सत्त्व-
गुणयुक्तः । तदिवरणं यथा, गीतायाम् । १७।४।

“यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरन्तांति राजसाः ।
प्रितान् भूतगणांश्चाथ यजन्ते तामसा जनाः ॥”
सात्त्विकयोगो यथा, गीतायाम् । १७।११ ।
“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इष्यते ।
यद्यथैवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव । १७।१७ ।

“अद्वया परया तपं तपस्तत्त्रिविधं नरेः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥”

सात्त्विकदानं यथा, तत्रैव । १७।२० ।

“दातव्यमिति यद्दानं दौघतेऽनुपकारिणे ।

दृष्टे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥”

सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव । १८।६ ।

“कायमिश्रेण यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलचैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”

सात्त्विकज्ञानं यथा, तत्रैव । १८।२० ।

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययीकृतम् ।

अविभक्तं विभक्तं तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”

सात्त्विककर्म यथा, तत्रैव । १८।२३ ।

“नियतं सङ्गरहितमरागहेतवः क्षतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत् सात्त्विकमुच्यते ॥”

सात्त्विकबुद्धियथा, तत्रैव । १८।३० ।

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्थे भयाभये ।

वर्त्मनोऽक्षयं या वेति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥”

सात्त्विकी धृतिर्यथा, तत्रैव । १८।३३ ।

“धृष्टा यथा धारयते मनः प्राणैश्चिन्तयति ।

योगेनायमिच्छास्ति धृतिः सा पार्थ ॥

सात्त्विकी ॥”

सात्त्विकसुखं यथा, तत्रैव । १८।३७ ।

“यत्तद्विषयं विषयिणं परिणामेऽन्यतोऽपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमासुबुद्धिप्रसादनम् ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पाण्ड्यं वाराहं शुभदर्शनम् ।

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

सात्त्विकस्तुतयो यथा,—

“वाशिष्ठश्चैव हारीतं वासं पाराशरं तथा ।

भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विका स्तुतिदाः ॥

शुभाः ॥”

इति पाश्चात्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥

सात्त्विकविद्याद्वारा यथा,—

“आयुःसत्त्ववशादभ्यसुखप्रोतिविर्हणः ।

रक्षाः क्षिप्वाः स्थिरा हृत्वा आहाराः

सात्त्विकप्रियाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७।८ ॥

सात्त्विककर्म कर्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार-

शब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सात्त्विकौ, स्त्री, (सत्त्वं सत्त्वगुणोऽस्य स्या इति ।

सात्त्व + ठन् । ङीप् ।) दुग्गा । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पूजाविशेषः । यथा,—

“प्रारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तन्

श्रवणम् ॥”

सात्त्विकी जपयज्ञादौ नैवेद्यैश्च निरामिधैः ।

महात्म्यं भगवत्पात्रं पुराणादिषु कौर्मितम् ।

पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ॥”

इति दुर्गातुलसवतत्त्वम् ॥

सात्म्यं, त्रि, सुखजनकम् । आत्मनो हितं कर्म

आत्मं आत्म्येन सह वर्त्तमानं सात्म्यम् । इति

भैवचरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४५ ।

“सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं चौरमिहो-

च्यते ॥”

“सात्म्यं नाम तद्व्यतः सातत्येनोपसेवमानमुप-

श्रुते । तत्र ये हृतचौरतेजसां सरससात्म्याः सर्व-

रससात्म्याश्च ते बलवन्तः क्षोभसहाः चिर-

जीविनश्च भवन्ति । रूचनिष्ठाः पुनरेक-

रससात्म्याश्च ये ते प्राथिगास्त्यद्वलाश्चाक्षो-

सहाः अत्यायुषोऽल्पसाधनाश्च ॥” इति चरके

विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“यो रसः कल्पते यस्य सुखायेन निषेवितः ।

आयामजातमन्यदा तस्मात्प्रमिति निर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥

क्षी, देवत्वम् । यथा, भागवते । ६।१८।२०

“इन्द्राय प्रापिताः सात्म्यं किं तत् साधु

क्षतं हि तेः ॥”

सात्त्विकम् । यथा, तत्रैव । ७।१०।४० ।

“वृषाश्चैवाद्यः सात्म्यं हरेस्तस्मिन् यथा ययुः ॥”

सात्यकिः, पुं, (सत्यकस्याप्यं पुमानिति । इण् ।)

वृषावर्गशयसत्यकपुत्रः । स तु श्रीकृष्णस्य

सारथिः । तत्पर्यायः । श्रेयसः २ शिनेर्नमा इ

युयुधानः ४ । इति त्रिकाश्रयः ॥ योधः ५ ।

इति जटाधरः ॥ (अयं हि अर्जुनस्य शिष्य

आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपक्षमाश्रित्य सुसं-

युद्धं विधाय च जीतेऽपि निखिलबले वासुदेवेन

पादवैद्ये सह जीवित आसीत् । तथाहि महा-

भारते अश्वत्थामात् ॥ १०।६।४७ ।

“सप्त पादवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्यो वयम् ।

ते चैव भावरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।

अहञ्च क्षतवर्मा च कृपः प्रारुह्यतस्तथा ॥”

सात्यवतः, पुं, (सत्यवत्या अपत्यं पुमान् । सत्य-

वती + टक् ।) सत्यवतीसुतः । वेदव्यासः । इति

द्वेणाश्रयः ॥

सादः, पुं, (सद + घञ् ।) विवादः । (यथा,
रघुः । ३।२ ।

“शरीरसादादसमग्रभूषणा

सुखेन सालस्यत लोप्रपाख्णना ॥”)

प्रारणम् । गतिः । (यथा, दृढतुल्यं हितायाम् ।

४६।६० ।

“यानं वाहविद्युतं यदि गच्छेन्न ब्रजेच वाहन-

युतम् ।

राष्ट्रमयं भवति तदा चक्राणां वादभङ्गे च ॥”)

सादनं, स्त्री, (सद + स्तार्थे णिच् + लुट् ।)

सदनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
महामारते । १।५४।२८ ।

“अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥”)

सादनी, स्त्री, (सादानं रोमा अनया । सद +

णिच् + करणे लुट् । ङीप् ।) कटुकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सादिः, पुं, (सद गतौ + “वसिष्ठपिपयजोति ।”

उणा० ४।१२४। इति इण् ।) सारथिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ योडा । इत्यादिशेषः ॥

अवसन्नः । वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादि-

ट्टितः ॥

सादितः, त्रि, (सद + णिच् + क्तः ।) विधादितः ।

(यथा, रघुः । ७।४४ ।

“ये सादिता जयितपूर्वकेतून्

तानेव सामर्वतया निजघ्नुः ॥”)

प्रारणप्रापितः । गमितः । इति चाम्पस्यसादीः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

साद्री, [न] पुं, (सद गतौ + णिनिः ।) अन्धारुहः ।

इत्यमरः । २।८।६० । (यथा, रघुः । ७।४७ ।

“पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः,

प्रतिप्रहारोऽसममन्वसाद्री ॥”)

गजारोहः । रथारोहः । इति मेदिनी ॥

सादृश्यं, स्त्री, (सदृशस्य भावः । सदृश + ण्यञ् ।)

सदृशलम् । तद्विन्नलं सति तन्नतभूयोऽपेक्षितम् ।

यथा, चन्द्रमिन्नलं सति चन्द्रमताज्ञादकलादि-

मत्वं सुखे चन्द्रवाद्यम् । इति सिद्धान्तसुक्ता-

वली ॥ ॥ अथ सादृश्यानि । वैश्याः सर्पः १

अमरश्रेणिः २ । केशपाशस्य चामरः १ मयूर-

पुच्छः २ । धम्मिल्लस्य विधुस्तदः १ अन्धकारः २।

खीमन्तस्य मेघः १ पश्याः २ दम्बः ३ । लला-

टस्य अष्टमीचक्रः १ फलकम् २ । कपोलस्य

चक्रः १ सुकूरलस्यम् २ । भुवोः खड्गः १

सद्युधैः २ रेखा इ पल्लवः ४ वक्रिः ५ । दृशोः

चकोरचक्षुः १ हरिणचक्षुः २ मदिरा इ

खड्गः ३ अञ्जनम् ५ कुसुदम् ६ नीलपद्मम् ७

प्रोक्षीमल्लः ८ । कर्णस्य दोला १ पाशः २ ।

नासायाः वणः १ केतकीपुष्पकाण्डकः २ अधो-

सुखतूणीरः ३ चक्षुः ४ तिलपुष्पम् ५ दम्बः ६ ।

अधरस्य नवपल्लवम् १ विम्बपल्लवम् २ प्रवालाः ३ ।

दन्तानाम् सुक्ताश्रेणिः १ कुन्दपुष्पम् २ दाडिम-

बीजम् ३ खीरकम् ४ । स्मितस्य ज्योत्स्ना १

पुष्पम् २ पीथपुष्पम् ३ । आसस्य पद्मगन्धः १

सुक्ताशीतलम् २ । जिज्ञासा; जवापुष्यम् १ चञ्चलवस्तु २ । वाग्याः कोकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु ४ वीणावाद्यम् ५ सुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३ । कण्ठस्य शङ्खः १ । चित्रकस्य दर्पणतलम् १ । अंसस्य कुम्भः १ । बाङ्गोः वल्लरी १ ऋणालम् २ तरङ्गः ३ शाखा ४ पाशः ५ । हस्तस्य ऋणालादयः १ । अङ्गुल्याः पल्लवम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम् ३ नवदलम् ४ दीपः ५ । नखानां रत्नम् १ ताराः २ पुष्पम् ३ चन्द्रः ४ । स्तनयोः पद्मसुकुलम् १ घटः ० हस्तिकुम्भः ३ गिरिः ४ चक्रवाकः ५ विक्ल-युग्मम् ६ । मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहमध्यम् २ वज्रमध्यम् ३ चौराग्रम् ४ । लोभश्रेण्याः रेखा १ नीलकान्तमणिशिखा २ शैवालजला ३ धूम-लता ४ हस्तिशुल्कः ५ । नामैः आवर्तः १ पद्मम् २ हृदः ३ विवरम् ४ कूपः ५ । त्रिवल्याः तरङ्गः १ सोपानम् २ निश्रेणी ३ । जघनस्य पुलिनम् १ पीठः २ फलकम् ३ । नितम्बस्य स्थलम् १ पर्वतः २ पृथिवी ३ स्थूनीपलम् ४ महद्वस्तु ५ । जल्लोः कदलीकाण्डः १ करिकरः २ । जङ्घयोः स्तम्भः १ । पादस्य पद्मम् १ नवपल्लवम् २ । गतेः हंस-गमनम् १ हस्तिगमनम् २ खञ्जनगमनम् ३ । पुरुषस्त्रियोरोचिणेन सादृश्यं वर्णनीयम् । पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिखते । स्तनस्य वृषस्तम्भः १ वज्रम् २ अश्वस्तम्भः ३ । बाङ्गोः वृक्षरूपः १ हस्तिशुल्कः २ स्तम्भः ३ अर्गलदण्डः १ वज्रस्यः शिला १ कवाटम् २ । गतेः प्रसन्नावुद्भूतिः १ । यशस्यः चन्द्रकुन्द-युधिकाप्रभृतिशुक्लवर्णपदार्थाः १ । प्रतापस्य अग्निः १ वाङ्मयः २ रविः ३ रविकिर-णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरक्तवर्णपदार्थाः ५ । पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ वृचबीजम् ३ अङ्कुरः ४ शुक्लवर्णपदार्थाः ५ । सामर्थ्यस्य महद्वस्तु १ सिंहविक्रमादिः २ । नीतेः साध्वी च्छी १ प्रदीपज्वाला २ जलादिः ३ । आज्ञायाः वेदवाक्यम् १ गुरुपदेशः २ उल्लङ्घ्यादिः ३ । शासनस्य प्रारब्धकर्म १ शिरवस्तूनि २ । पापस्य कर्हमः १ कलङ्कः २ अकोर्तिः ३ कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तूनि ४ अश्वकारः ५ । अकोर्तिः मालिन्यम् १ कृष्णवर्णवस्तूनि २ अश्व-कारः ३ । कस्तुरिकायाः मेघः १ भ्रमरः २ नीलकान्तमणिः ३ कञ्जम् ४ सुगन्धिद्रव्याह-चम्यधमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेषे कन्दर्पयशः ७ कासुकायशः ८ कामिन्ययशः ९ । कञ्जजस्य पूर्वोक्तमेवादीनि ६ । कर्पूरस्य चन्द्रः १ चन्द्रकिरणः २ कुन्दयुधिकादिपुष्पम् ३ हस्तिरे-पिङ्गः ४ । विरहिमण्डप्रभृतिः ५ । मनोरथस्य फलपुष्पादियुक्तवृक्षः १ कविद्विहरचना २ । आनन्दस्य सुधासमुद्रः १ ब्रह्मसाक्षात्कारादिः २ । कामिन्यवलोकनस्य निखसुखसाक्षात्कारः १ अन्तरस्यः २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कारः ३ अति-प्रियतमवस्तुप्राप्तिः ४ ब्रह्मसाक्षात्कारः ५ ।

अन्तरस्य कामिन्यधरादिः १ सक्तायम् २ ब्रह्म-साक्षात्कारः ३ । विषस्य साध्वीचोविरहः १ पापम् २ मलिनवस्तु ३ दुःखद्वस्तु ४ यौग्यामिः ५ शीतकालीनशीतोदकमृद्वभिचारिणी भाव्या ७ । विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्रः ४ तपवस्तु ५ दुःखद्वस्तु ६ । पुष्पाणां चन्द्रादिः १ कामिनी २ कर्पूरम् ३ यशः ४ । चन्द्रस्य प्रमदासुखम् १ अतिशुभवस्तु २ यशः-पुण्यदिः ३ । सूर्यस्य शिवनेनाग्निः १ जवा-पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन-वृक्षः ४ वाडवाग्निः ५ । पद्मस्य पाटलपुष्पम् १ कामिनीसुखादिः २ रक्तवर्णद्रव्यम् ३ । इन्द्री-वरस्य नीलकान्तमणिः १ कस्तूरी २ कामिनी-नेत्रम् ३ । केरवस्य चन्द्रः १ कुन्दादिशुक्ल-वर्णवस्तु २ । रात्रिः इन्द्रः १ कुबेरः २ चन्द्रः ३ सूर्यः ४ मात्वाढमगीरधप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्त्तिनः ५ । मेघस्य जङ्घा १ काली २ नीलपद्मसमूहः ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरवनम् ५ दाढयक्तिः ६ कृष्णवर्णवस्तु ७ । शूरश्रेण्यस्य चन्द्रप्रभृतिशुक्ल-वर्णपदार्थाः १ । कन्दर्पस्य चन्द्रः १ पुरुषरवाः २ अश्विनीकुमारः ३ नलः ४ । प्रदीपस्य चम्पक-पुष्पम् १ प्रतापः २ प्राक्कम् ३ ह्रविः ४ । वायोः शीघ्रगमपदार्थाः २ । अश्वस्य वायुः १ हरिणः २ मनः ३ । हस्तिनः पर्वतः १ मेघः १ तमाल-वृक्षः ३ अश्वकारः ४ । सोधस्य केलासः १ रौरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४ । शिवस्य पूर्वोक्तानि ४ । श्रीकृष्णस्य सज्जलजलदः १ तमाल-वृक्षः २ नीलमणि ३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्द्रीवरम् ५ नीलपद्मम् ६ आकाशः ७ । श्रीरामस्य पूर्व-कथिताः पदार्थाः ७ दूत्वादलम् ८ वृक्षपल्य-वम् ९ । लज्ज्याः पार्वती १ चन्द्रकान्तिः २ रतिः ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्तिः ६ । सरस्वत्याः चन्द्रकला १ केलासकान्तिः २ शुक्ल-वर्णपदार्थाः ३ । विपश्येः समुद्रः १ पण्डित-मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४ । सप्त-द्रव्य मेघादिजङ्घावर्णवस्तु १ विदूरभूमिः २ महाभारतम् ३ अप्सरारी ४ । पुरस्य खगः १ केलासः २ मनोरमद्वन्द्वस्तु ३ । रथस्य पुष्प-कम् १ वैकुण्ठः २ पुरी ३ पोतः ४ पृथ्वी ५ । कामिनीसुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणः ३ । कामिन्याः तडित् १ तारा २ खर्गजला ३ खर्गवर्णां केतकी ४ । नायकस्य चन्द्रः १ कन्दर्पः २ रेणुः ३ अश्विनीकुमारः ४ । सभायाः सूर्य-मण्डलम् १ सुधर्मा २ मण्डकोपर्वतः ३ सुमेरुः ४ गङ्गा ५ । पण्डितस्य वृक्षस्यतिः १ शुक्रः २ ह्रविः ३ सरस्वती ४ । विरहिणः श्रीरामः १ श्रीशिवः २ अजः ३ दुःखयक्तिः ४ उन्मत्त-यक्तिः ५ चन्दनवृक्षः ६ शिवशिरश्चक्रः ७ वाङ्मययुक्तसमुद्रः ८ वल्लीकाः ९ चन्द्रशेखर-पर्वतः १० । हातुः कर्गः १ उर्वीरः २ कल्प-वृक्षः ३ कामधेनुः ४ रोह्यः ५ समुद्रः ६ मेघः ७ वलिः ८ जैमिनिः ९ शुचिष्ठिरः १० । वसन्त-

जतोः मलयवायुः १ मयम् २ उन्मादरोगः ३ । विरहिण्यं प्रति यमः १ अग्निः २ विषम् ३ सर्पः ४ । योश्रुजतोः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-निश्वासः ३ सर्पनिश्वासः ४ । वर्गजतोः रात्रिः १ समुद्रः २ गगनम् ३ नारायणः ४ । शरदतोः काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगणाः १ चन्द्रः २ । शीतजतोः अप्सरारिच्यक्तिः १ रात्र्यश्वराजा २ । शिशिरजतोः राजागमनकालः १ । गुणिनः समुद्रः १ पर्वतः २ पृथिवी ३ मदनः ४ अश्विनौ ५ । सचिवस्य वृक्षस्यतिः १ । वाक्यस्य कोकिलशब्दः १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-वाद्यम् ३ । इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके ४ कुसुमम् ॥

साध, य न चो विडौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-खा० च-पर०-अक०-निष्यादने सक०-अनिट् ।) य, साध्यति । न, साधोति । औ, विधातुवति । विट्निर्वाचिः । साध्यति घटो निष्पन्नः स्यादित्यर्थः । सिद्धिर्निष्यादनेति गोविन्द-भट्टः । साधोति साध्यति घट कुलालः निष्या-दयनीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

साधकः, पु, (साध्यति निष्यादयति कार्यमिति । साध+लुल ।) साधनकर्ता । निष्यादकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि साधकानाम् लक्षणम् । धर्मेशीलास्तपोयुताः सत्यवादिनितेजसाः । मात्सर्यं परित्यक्ताः सर्वसत्त्वहिते रताः । कर्माशीलास्तथोत्साहा मर्त्यालोकेऽनुगुहकाः । परस्परसुखशुभायुक्ताः साधकस्तु । इदंश्रेः साधनं कुर्यात् सुसहायैः सज्जैस्तु ॥” इति देवीपुराणे नन्दामाहात्म्यसमाध्यायः ॥ अपि च ।

“चतुर्धा साधको ज्ञेयो ऋतुर्मध्याधिमाम्नाः । अधिमातमः श्रेष्ठो भवाब्धौ लङ्घनक्षमः । मन्दोत्साहौ सुचन्द्रौ आधिस्थौ गुरुदूतकः । लोभौ पापमतिश्चैव वज्राशी वनिताश्रयः । नपलः कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुरः । मन्दाचारो मन्दवीर्यो ज्ञातयो ऋदुवा नरः ॥ द्वादशाब्दे भवेत् सिद्धिरेतस्य यततः परम् । मन्मथोमाधिकारी च ज्ञातयो गुरुणा ध्रुवः ॥ समनुद्धिः क्षमायुक्तः पुण्यकाङ्क्षी प्रियंवदः । मध्यस्यः सर्वकार्येषु सामान्यः स्थानं संशयः । यतनुज्ञात्वेव गुरुभिर्दीयते युक्तिर्लो लयः ॥२॥ शिरद्विहिलेयै युक्तः स्वाधीनो वीर्यवानपि । महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्यवानपि । शूरो लयश्च श्लाघान् गुरुपादाङ्गलूजकः । योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यश्चाधिमाम्नाः । यतस्य सिद्धिः षड्वर्षं भवेद्दशस्यो गतः । यतस्य दीयते धीरेऽर्द्धशतस्य साधकः ॥३॥ महावीर्याम्बितोत्साहौ मनोश्च श्रौत्यवानपि । शास्त्रज्ञोऽभ्यासशीलश्च निमैमश्च निराकुलः ॥ त्रययौवनसम्पन्नो मितहारी जितेन्द्रियः । निर्भयश्च शुचिर्देहो दाता सर्वज्ञानश्रयः ॥

साधनं

अधिकारी स्थिरो धीमान् यथेच्छावस्थितः
चक्षोः ।
सुशीलो धर्मचारी च गुप्तचैष्टः प्रियंवदः ॥
शास्त्रविश्वाससम्पन्नो देवतागुरुपूजकः ।
जनमङ्गविरक्तश्च मन्त्राध्याधिविचिन्तितः ॥
अग्निमात्रयोग्यश्च सर्वयोगस्य साधकः ।
त्रिभिः संवत्सरैः सिद्धिरेतस्य स्थानं सप्रयः ।
सर्वयोगाधिकारी च नात्र कार्या विचार-
रणा ॥” ३४ ॥
इति शिवसंहिता ॥

साधका स्त्री, दुर्गा । यथा,—

‘साधनान् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाय ईश्वरी ।
स्वामित्वाद्गान्निह्यत्वात् सिद्धीन्स्वर्या प्रकी-
र्त्तता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

साधन, स्त्री, (साध + लुट्) करणकारक-
विशेषः । तत्र तृतीया स्था । इति आकर-
णम् ॥ साधते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साध-
नम् । इति दुर्गादायः ॥ (कारणम्) हेतुः ।
यथा, मनुः । ११ । २५८ ।
‘औषधान्यगदो विद्या देवौ च विविधा

स्थितिः ।

तपनेन प्रविध्यन्ति तपस्वीनां हि साधनम् ॥”
भारणम् । (यथा, किराते । १४ । १७ ।

“अथो शूरस्तेन मर्दयन्मुक्तिनः ।

फलश्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।

अविच्छेते तत्र मयात्मवान् कृतेः

कृतार्थना नन्वधिका चक्षतेः ॥”

हतसंस्कारः । अग्निदानम् । गतिः । गमनम् ।
ब्रह्मम् । धनम् । अर्थदापनम् । अर्थस्य धन-
भृत्यादेर्दापनम् । निर्वर्त्तनम् । निष्पादनम् ।
(यथा, रघुः । ४ । १६ ।

“वार्तिकं सङ्गहारेणः धनुर्जैर्न रघुर्देवौ ।
प्रनार्थसाधनेन तौ हि पथ्योद्यतकामौ ॥”
उपकरणम् । सामग्री । यथा युद्धोपकरणं
हस्त्यन्वादिः । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । ३४ ।

“रस्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभावः

सुस्फोटितस्य विरतं पवनः सुगन्धिः ।

मत्तान्निगूथविरतं निग्रि शीघ्रपानं

सर्वं हि साधनमिदं क्रुसमायुधस्य ॥”

अनुब्रह्मा । अनुगमनम् । इत्यमरभरतौ । ३ ।
३ । ११६ ॥ सैन्यम् । सिद्धौषधिः । उपायः ।
इति मेदिनी । यथा,—

“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नावार्थं हि तपस्यतः ।
दुर्भगं तृषा लोको बह्वेति साधने ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतमन्त्रपुराणवचनम् ॥

मेढ्रः । इति च मेदिनी । मैत्रम् । उधः ।
सिद्धिः । इति धरणिः । कारकः । प्रमाणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ आयम् । यथा,—

“अनुमा लङ्गमानं स्वात् आयं लिङ्गश्च
साधनम् ॥”

इति त्रिकाश्रयः ॥

साधार

मोहनम् । जवः । इत्यजयः ॥ साधना । साधा-
इति भाषा । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शशाप पार्ष्णी कष्टा स्त्रीत्वभावाच्च चापलात ।
सर्वेषां साधनेनैव चतुर्भर्त्तन्ति साधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे । १२ । ५१ ॥

मन्त्रसिद्धिकरणम् । यथा,—

“मत्स्यं मातृच मदाद्य सुता मैत्रुणमेव च ।

द्विचानाश्चैव वीराणां साधनं भवसाधनम् ॥”

इति सुखमाजातनम् ॥

ब्रह्मज्ञानसाधनम् । निष्ठानियवस्तुविवेकेशामुत्र-
फलभोगविरागशमदमादिसम्पत्सुसुचुलम् । इति
वेदान्तसारः ॥

साधना, स्त्री, (साध + णिच् + युच् + टाप्) ।

सिद्धिः । निष्पादना । इति साधधात्वर्थदर्श-
नात् । आराधना । अन्तसाधधातोरनप्रत्यय-
नियन्ता ॥

साधयन्ती, त्रि, (साधयतीति । साध + णिच् +
श्लट् । डीप् ।) उपायनाकर्त्री । यथा,—
“सखि मन्त्राद्यनायन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सङ्गवस्त्रे हयोऽरिधमौचितौ ॥”

इति काश्यपनिका ॥

साधारण्यं, त्रि, (साधारण्यं अविशेषण कार्यादि-
भारधारण्यं तेन सह वर्त्तते इति ।) समानः ।
सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ (यथा,
कुमारः । १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्दुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजनानां वभूव
साधारण्ये भूयसाभूयसाभावः ॥”

सामान्यम् । अनेकसम्बन्धकवस्तु । इति चामरः ।
३ । १ । ८२ ॥ यथा,—

“साधारण्यं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।
श्रौत्यादिनाप्रोति धनं भातरस्तत्र भागिनः ॥”

इति दासभागः ॥

तद्देशिकपर्यायः । खः १ शृङ्गिः २ नाकः ३
गौः ४ विष्टम् ५ नभः ६ । इति षट् साधा-
रणनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । ४ ॥ ३० ॥

पु, न्यायमते हिताभासविशेषः । यथा,—

“अनेकान्तो विरुद्धाद्यविद्विः प्रतिपक्षितः ।
कालाययापदिष्टश्च हिताभासस्तु पञ्चधा ॥

आद्यः साधारण्यस्तु स्वात् स्वादसाधारण्य-
रूपः ॥

तथैवाहुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥
यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारण्यो मतः ।

यस्तुभयसामाह्वयः स त्वसाधारण्यो मतः ॥
तथैवाहुपसंहारी केवलान्वयविपक्षकः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

साधितः

(देशविशेषः । स्त्री, उद्देशविशेषश्च । यथा,—
“मित्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारण्यः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुद्दकं तत्तु साधारण्यं स्मृतम् ॥”

इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे द्वि गेये भागे ॥
“उभयगुणसमेतं नातिरुचं न त्रिषं

न च खरवकुलश्च स्नेहं कण्टकं टाम् ।
भवति च लजमल्यं नातिश्रीतं न चोच्यं

समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारण्यम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थः अध्यायः ॥

“जाङ्गले वातभूयिष्ठमनूपपु कफोष्णम् ।
साधारण्यं सममल त्रिधा भूदेशमादिष्टम् ॥”

इति वाभटे छत्रस्थाने प्रथमः अध्यायः ॥
साधारण्यदेशः, पु, (साधारण्यो देशः ।) जाङ्ग-
लानूपलक्षणसम्पन्नस्थानम् । तद्वारिगुणाः ।

दृढत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

साधारण्यधर्मः, पु, (साधारण्यो धर्मः ।) चतुर्वर्ण्य-
कर्त्तव्यकर्म । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्रजनार्थं स्त्रियः स्त्र्याः सन्तानार्थं च मानवाः ।
तस्मात्साधारण्यो धर्मः श्रुतो पत्न्या सहोदितः ॥”

अपि च ।
“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनयनम् ।
दमः क्षमाञ्जव दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥”

इति गारुडः । ६६ । ३० ॥
साधारण्यस्त्री, स्त्री, (साधारणा सामान्या अनेक-
सम्बन्धिनी स्त्री ।) वैश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्यी, स्त्री, (साधारण्यस्येवमिति । अण् ।
स्त्रियां ङीष् ।) कुचिका । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्यं, स्त्री, (साधारण्येदमिति । अण् ।
कुचिका । इति हेमचन्द्रः ॥ साधारण्यस्य
भावश्च ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“कीटाहुविह्वरत्नादिसाधारण्येन कायता ।
दुष्टेनपि मता यत्र रसाद्युगमः स्फुटः ॥”)

साधिका, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
ङुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) सुगुप्तिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ साधनकर्त्री । अधिकेन सह वर्त्त-
माने, त्रि । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २४ ।

“स्वं स्वं कामं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ॥”
यथा च तत्रैव । ५ । २१ । १० ।

“सार्द्धं दृष्टव्यं साधिकां चोपयाति ॥”
साधितः, त्रि, (साध + णिच् + क्तः ।) दापितः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥ हे धनार्थिकं दापिते
धनो इति स्थातं यस्मै दत्तं तच्चेति रमानाथः ।

दक्षिते इति विद्याविनोदः । शोधितत्रये इति
नयनानन्दः । ददातेऽर्चनात् क्तः द्वौ द्वौ दीति
पन् द्वौ रूपमिति नयनानन्दः । दापित इति

पाठ इति कलिङ्गपुराणोक्तम् । तत्र षि द्य द
यद्वये गतौ वधे दाने इत्यस्मात् अन्तात् क्तः ।

साधितान्तात् क्ते साधितः । इति भरतः ॥
“दाधितो दापितोऽपि स्थातु साधितः शोधितो-
ऽपि च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

साधुः

साधिः, जि, (अयमेवामतिप्रयेन वाटः । वाटः + “अतिप्रययेन तमविठनौ” ५ । ३ । ५५ । इति इठन । “अन्तिववाटयोर्नैदवाधौ” ५ । ३ । ६३ । इति साधादेशः ।) अतिप्रय-
वाटः । इठनमः । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥
व्यायः । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्त्यायः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये । ४ । ६ । ३ ।
“सुतं ह्येव मे भगवद्गुरुभ्य आचार्याह्येव
विद्या विदित्वा साधिहं प्रापतीति ॥”)

साधोयान् [सु] जि, (अयमनयोः अतिप्रयेन वाटः
इति । वाटः + “हिवचनविभक्त्योपपदे तरवी-
यसुनौ” ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । “अन्ति-
कवाटयोरिति” ५ । ३ । ६० । इति साधा-
देशः ।) अतिप्रयवाटः । अतिप्रयसाधुः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १
परिच्छेदे ।
“कटुतौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करो-
पशमनीयस्य कस्य वा रोगस्यः सितशर्करा-
प्रवृत्तिः साधोयसी न स्यादिति ॥”)

साधुः पु, (साधति निष्पादयति धर्मादिकां-
मिति । साध + “लवापाजीति” उणा० १ ।
१ । इति उण् ।) उत्तमकुलोद्भवः । तत्पर्यायः ।
महाकुलः २ कुलीनः ३ आर्यः ४ सभ्यः ५
सज्जनः ६ इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ कुलजः ७
साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलिकः १२ इति
भरतः । निजः । सुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
साधुलक्षणं यथा,—

“यथाज्ञोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः” १ ॥
निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भादङ्गरवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्जीतरागः साधुरिहोच्यते” २ ॥
लोभमोहमदकोपकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्गिरण्यः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः । ३ ॥
समचित्तो सुनि, पूतो गोविन्दचरणश्रवणः ।
सर्वभूतदयः कार्या विवेकी साधुरत्तमः” ४ ॥

कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
यैस्तेषु साधुः सततं हरिः ५ ॥
कृष्णाश्रयः कृष्णकथाश्रुतः
कृष्णोऽभ्यस्तस्मिन्निपूजनीयः ।
कृष्णानिष्ठं ध्यानमनास्त्रनयो
यो वै स साधुर्नित्यव्ययः ६ ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“न प्रवृत्त्यति सम्माने नावमानेन कृप्यति ।
न क्रुद्धः प्रवयं नृयादेतत् साधोस्तु सज्जनम्” १
इति गारुडः । ११३ । ४२ ॥ * ॥
तस्य स्वभावो यथा,—
“न्यत्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वस्वसुखैर्विना ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो निवृद्धः खिताः ॥

साधुः

परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥
परार्थसुदानाः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वन्ते ।
तादृगप्युपैर्निरि जलदैस्तत् प्रपीयते ॥
एक एव सतां मार्गो यद्दङ्गीकृतपालनम् ।
दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपां पतिः ॥
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ।
ज्ञादयन्नाश्रितान् वृत्तोदुःखश्च सङ्गते स्वयम् ॥”
इति वज्रपुराणे दानावस्थानिययनामाध्यायः ॥
(तथा, महाविष्णुसामन्ते । १ । २२ ।
“देवायननगा भर्मा देवकस्या दृढव्रताः ।
सत्यधर्मपराः सर्वे साधवः सत्यवादिनः”)
तस्य प्रशंसा यथा,—
“यत्पूजायां भवेत् पूज्यो दृष्ट्या न यमदर्शनम् ।
पापमं च स्पर्शनाच्च किमहो साधुसङ्गमः ॥
साधुनां हृदयं धर्मो वाचो वो नः सनातनाः ।
कर्मक्षयाणि क्लमैर्माणि यतः साधुहरिः स्वयम् ॥”
इति कल्किपुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥
(एतदाचारस्तु चतुर्विधधर्मप्रमाणान्वतमः ।
यथा, भगुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदम् ।
आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरिव च ॥”)
कलिशूद्रस्त्रीयां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा ।
“कलि, साधिति यत् प्रोक्तं शूद्रः साधिति
योजितः ।

यच्चाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामी न चैतु गुह्यं महानुजे ।
इत्युक्तो सुनिभिरासः प्रहस्येदथाश्रयितुम् ॥
अथतां भो सुनिगमा यदुक्तं साधु साधिति ।
यत् कृते दम्भमिर्वैरैस्तेतयां हयनेन तत् ॥
दापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ।
तपसो ब्रह्मचर्येण च पादेषु कलं विनाः ।
प्राप्नोति पुरुषस्तन कलिः साधिति भावितम् ।
ध्यायन् कृते यन्तु यज्ञेस्तेतयां ह्यापरेऽर्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्णं केशवम् ।
धम्मोत्कर्षमतोवाच प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥
स्वव्यायासेन धर्मशालेन तुष्टोऽस्माह कवेः ॥
व्रतचर्यापरैर्याह्वा वेदाः पूर्व्वं हिजातिभिः ।
ततस्तु धर्मसंप्राप्तेर्येष्टयं विधिवद्भवः ॥
वृथाकथा वृथामोक्षं वृथेभ्या च दिजन्मनाम् ।
पतनाय तथा भायं तैस्तु संयमिमिः सदा ॥
असम्यक्करणे दोषास्तेषां सर्वेषु वस्तुषु ।
भक्ष्यपियादिकं चेषां नेच्छाप्राप्तिकरं हिजाः ॥
पारतन्त्रं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै यतः ।
जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता
हिजाः ॥

हिजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निर्जं जयति वै लोके शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥
मन्थामन्थ्यु नास्यासि पैयापेवेषु वा यतः ।
निजसो सुनिश्राह्वास्तेनासौ साधितैरितम् ॥
स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा ।
प्रतिपादञ्च पात्रेषु सद्यश्च यथाविधि ॥

साधुः

तस्यार्जने महान् क्लेशः पात्रेण च द्विचोत्तमाः ।
तथा सङ्घिनियोगाय विप्रैर्यं गहनं वृणाम् ॥
एभिर्येक्षया क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ।
निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राक्षापत्यादिकान्
क्रमात् ॥

योजितशुश्रूषयं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
कुर्वन्ती समवाप्नोति तस्यालोक्यं ततो हिजाः ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं आह्वन्ते तेन मया साधिति योजिताम् ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । १०—०६ ॥

साधुः, जि, (साधति कार्यमिति । साध + उण् ।)
वार्द्धिकः । चारः । (यथा, महाभारते । १ ।
१०७ । ८ ।

“न किञ्चिद्वचनं राजन्नववीत् साधसाधु वा ॥”)
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

साधुजः, जि, (साधौ सत्कुले जायते इति ।
जन + डः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

साधुधीः, स्त्री, (साधुर्धैर्यसाः ।) श्रमः । इति
हारावली । २०१ ॥ (साधुर्धैः ।) सुन्दरबुद्धिः ।
तद्वृत्तिः, जि ॥

साधुपुत्र्य, स्त्री, (साधु चार पुत्र्यं यस्य ।) सज्ज-
नपत्न्यम् । इति शब्दमात्रा ॥ उत्तमकुलसम्भ ॥

साधुवाहः पु, (साधुरत्तमो वाहः ।) विनीताश्वः ।
इति हेमचन्द्रः । सुन्दरवाहनश्च ॥

साधुवाही, [न] पु, (साधु उत्तमं वहतीति ।
वह + णिजिः ।) शोभनवहनशैलीवोटकः ।
सुशिक्षिताश्वः । तत्पर्यायः । विनीतः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ सुकुवाहनशैलीकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरवोटकविशिष्टे,
जि । (साधुवहनशैले, च जि । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३६ ।

“तस्य क्रुद्धः स नागिनी वदतः साधुवाहिनः ।
पदा द्रुगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥”)

साधुवृत्तः, पु, (साधुवृत्तः ।) कदम्बरतः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरयवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ शोभनवहनश्च ॥

साधुवृत्तिः, स्त्री, उत्तमजीविका । सहिवरगम् ।
सुन्दरवर्णनम् । साधौ चासौ वृत्तिश्चेति कर्म-
धारयसमाचनियन्ता । साधोर्द्विचरिते वष्टो-
तवपुरुषसमाचनियन्ता वा ॥

साधुवत्, स्त्री, मयूरसदृहः । पश्यवीथी । आत-
पनम् । इत्यजयपालः ॥

साध्यः, पु, (साध्यमस्यस्येति । अर्थादादिवाद् ।)
गम्यदेवताविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥

स तु द्वादशवर्णकः । यथा, भरतः ।
“साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥”

तेषां नामानि यथा,—
“मनो मन्ता तथा प्राची नरोऽपानञ्च वीर्यवान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो वृषः ।
प्रसुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश पौर्णिकाः ॥”
इति वज्रपुराणे गणपदेनामाध्यायः ॥ * ॥

साधसि

देवः। विष्णुभादिभविश्रितयोगान्तगतैकविश्र-
योगः। इति मेदिनी ॥ तत्र जातकलम् ।

“असाधसाधः किल साधजातः

शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्षः ।

बहुता ह्युपाये परिसाधितार्थे

परं कृतार्थः सुतरां विनौतः ॥”

इति कोष्ठोपदीपः ॥

साध, वि, (साध + ण्यत् ।) साधनीयः । इति
मेदिनी ॥ यथा,—

“हृगादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जनैर्वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥”

इति मिताक्षराधृतकाव्यायनवचनम् ॥

साधनाहंभिमनः । स तु पक्षः । यथा,—

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणमित्यतम् ।

निश्चितं लोकविद्वज् पक्षं पक्षविदो विदुः ॥”

साध्यं साधनाहंभिमनं पक्षं विदुः । यद्यप्यन्यत्र

साध्यं ज्ञायं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति मेदि-

न्याय्यत्र वाक्प्रत्याख्यानार्थधर्मविशेषविशिष्टस्य

पक्षतया धर्मिणोऽधर्मपक्षेरेव साध्यत्वान्

साध्यपक्षयोरेवसाधनाभिधानम् । इति व्यवहार-

तत्त्वम् ॥ अमुमिति विधेयः । यथा । साध्यता-

वच्छेदकमिति अमुमिति विधेयतावच्छेदक-

मित्यर्थः । इति सिद्धान्तलक्षणजगदीश्रीटीका ॥

मन्त्रविशेषः । यथा,—

“नामादचरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाचरम् ।

चतुर्भिः कोष्ठैरेकेकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ।

पुनः कोष्ठमकोष्ठेभ्यः सयनो नाम आदितः ।

विद्वः साध्यः सुविद्वोऽपरि, क्रमाज्ज्ञेया मनी-

षिभिः ॥

सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपप्रसूतः ।

सुविद्वो यद्वयमात्रेण अरिर्नर्तुं निरुन्तति ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

साधनावच्छेदकं, क्ली, (साध्यतावच्छिन्नताति ।

अव + ह्रि + खलु ।) अमुमिति विधेयार्थे

भानमानो धर्मीः । यथा साधनावच्छेदकमिति

अमुमिति विधेयतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा

चोक्त्याभिज्ञानादृष्टार्थे दण्डप्रकारिका दण्ड-

त्ववस्थानियेकादमुमितेन तु दण्डमान् दण्डा-

कारा दण्डप्रकारिकापि तस्य आपकतावच्छे-

दकत्वेनाप्याहत् कारणावाधेन तदवस्थवादिति

भावः । इति सिद्धान्तलक्षणस्य जगदीश्री

टीका ॥

साधसिद्धिपादः, पुं, (साध्यस्य सिद्धिर्वाच । तादृशः

पादः ।) व्यवहारस्य चतुर्थपादः । स च निश्चय-

पादः । यथा । प्रवर्धिनोऽश्वतो लेखमिति

भाषापादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेखमि-

त्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थो लेखयेत् वय इति

क्रियापादस्तृतीयः । तद्विद्वो सिद्धिमाप्नोति

इति साधसिद्धिपादचतुर्थः । यथा,—

“भावोत्तरक्रियासाधसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

अक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

साध्वी

साध्वसं, क्ली, (साधुनस्यतीति । साधु + अस +

अच् ।) भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २९ ॥

(यथा, भागवते । २ । १ । १५ ।

“अन्तकावेऽपि पुरुष आगते गतसाध्वसः ।

द्विन्द्याद्वज्रप्रक्षेपे स्युर्हो देहेऽनु ये च तम् ॥”

स्यति नाशयतीति । सो + “स्यनेर्धुक् ।” इति

असच् ध्रुक् च । प्रतिभा । इत्युणादित्ठीकायां

उज्ज्वलः । २ । ११७ ॥ भाषिकाङ्कविशेषः ।

इति साध्विदर्पणम् । ६ । ५५६ ॥)

साध्वी, क्ली (साधु + ङीष् ।) मेदा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ पतिव्रता । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

तल्लक्षणमाह चारीतः ।

“आर्त्तात्ते सुदिनाच्छे प्रोषिते मलिना लघा ।

वृते न्नियेन या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

(“सा ध्वी ज्ञेया पतिव्रता ।” इत्यपि कचिन्

पाठः ॥ ५ ॥) तद्वर्त्ता यथा । अङ्गिराः ।

“साध्वीनामेव नारीनामिष्टपतनान्वते ।

नान्यो धर्म्मो हि विज्ञेयो वृते भर्त्तरि कर्त्त-

चित् ॥”

इति श्रुद्धितत्त्वम् ॥

तनप्रशंसा यथा,—

“साध्वी क्ली मातुल्या च सर्वथा हित-

कारिणी ।

असाध्वी वैरतुल्या च शम्भन सन्तापदाधिका ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । २ । २५ ॥ ५ ॥

साध्वीक्रीयां पतिः प्रेम्णा श्रतपुत्राधिकः ।

यथा,—

“श्रतपुत्राधिकः प्रेम्णा सतीनाश्च पतिर्नृप ।

निरूपितो भगवता वैदेय हरिणा स्वयम् ॥”

इति तत्त्वैव । ५४ । ६२ ॥ ५ ॥

“कामिनीं कुलजाताश्च रहस्ये कामिनीं

सतीम् ।

न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुतौ श्रुतम् ॥

श्रुतौ पुराणे यासाश्च चरित्रमनिरूपितम् ।

तास्तु को विद्वसेन् प्राज्ञो अप्रज्ञाश्च दुराश्रयाम् ॥

तासां को वा रिपुर्म्मित्रं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ।

इदं सुवैद्यं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा ॥

वाङ्मे खात्तसतीलक्ष्य प्रापयन्ती प्रयत्नतः ।

सत्त्वप्रधानं यद्रूपं तत् शुद्धश्च स्वभावतः ।

तदुत्तमश्च विश्वेषु साध्वीरूपं प्रशंसितम् ॥

स्यानाभावात् चान्याभावात् मध्यस्तरभावतः ।

देहक्षेत्रेण रोगेण चतुस्रसर्गाय सुन्दरि ॥

बहुगोष्ठोऽततेनेव रिपुराचमयेन च ।

रनोरूपस्य साध्वीमेतेनेव प्रजायते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे १४ अध्यायः ॥ ५ ॥

अन्यच्च ।

“सुते स्तनाभ्यं यः स्नेहो याकाङ्क्षावैतिषीमिने ।

पतिस्नेहस्य साध्वीनां कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥

स्तनाभ्यं स्तनदाभान् मिष्टान्ने भोजनावधि ।

कान्तिं पितुं सतीनाश्च स्वप्ने ज्ञाने च सन्ततम् ॥

नान्ने लब्ध्वा जले लब्ध्वा साध्वीनां सामिना

विना ।

सानन्द

यथा जारे पुंखलीनां साध्वीनान्मु तथा प्रिये ॥

श्लोकं निमग्नमन्येनां कालेन पानभोजनतः ।

विपरीतं कान्तश्लोको वर्द्धते भक्षणादहो ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मौलान्याजखण्डे । १७ ।

८७, ६०, ६७ ॥ ५ ॥ किञ्च ।

“आकाशोऽसौ दिशः सर्वा यदि नश्यति वायवः ।

तथापि साध्वीश्रापस्तु न नश्यति कदाचन ॥”

इति तत्त्वैव । ४२ । ६४ ॥

सानन्दः, पुं, (आनन्देन सह वर्त्तते इति ।)

षोडशभुवकान्तगतभुवकमेदः । यथा,—

“अष्टादशाचरेयं कौ यथोर्ध्वप्रदो भुवः ।

कहस्वसंज्ञके तावे सानन्दो वीरके रसे ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आङ्गाद-

युक्ते, वि । यथा,—

“रामं नमति सानन्दं धर्म्मभानभिनिविष्ट सन् ॥”

इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥

सानन्दूरः, पुं, तीर्थविशेषः । यथा,—

धरयणुवाच ।

“द्वारकान्तः परं श्रेष्ठं अस्ति गुह्यं परं कचित् ।

ततो महौवचः श्रुत्वा विष्णुः कामललोचनः ।

वाराहस्वरूपो भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥

वराह उवाच ।

सानन्दुरेति विख्यातं भूमे । गुह्यं परं मम ।

उचरेत् तु सप्तद्वय मलयस्य च दक्षिणे ।

तत्र तिष्ठामि बहुधे उदरीचौ दिशमाश्रितः ॥

प्रतिमा वै मदीयास्ति नालुचा नातिनीचका ।

आयसीं तां वदन्त्येके अन्ये तान्त्रमयी तथा ॥

कौर्त्सी रौतिमयौमन्यं केचित् सौसकनिर्मिताम् ॥

शिखामयीमिलपरे महदाश्चर्यरूपिणीम् ॥

तत्र स्थानानि मे भूमे कथमानं मया श्रद्धम् ॥

मनुजा यच्च सुयन्ते गताः संसारसागरम् ॥

तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि सानन्दुरे यशस्विनि ॥

सौवर्ण्यं दृश्यते पद्मं मध्याह्ने तु दिवाकरे ।

यच्च रामयज्ञं नाम मम गुह्यं यशस्विनि ॥

तत्रापि श्रद्धा चाश्चर्यं यथापि परिवर्त्तते ।

एव तत्र जता दृश्यसुचख्यूलमहाहमम् ॥

सप्तममध्ये तिष्ठन्तं सोऽपि तत्र न पश्यति ॥ ५ ॥

अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाश्चर्यं श्रद्धायुज मे ।

मम भक्ताश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्मणा ॥

बहुमत्सुखदृष्टाणि कोऽसौ ह्यनन्दमेव च ।

शिखः पिण्डश्च तन्मध्यं येन केन विकर्मिण्या ॥

एकस्य च ख्यूलमस्यो भूमिचक्रज्ञ चाङ्कितः ।

तावत् कश्चिन्न यच्छाति वाचनेन न भविष्यतः ॥

तत्र रामसर्वं नाम तस्मिन् ज्ञेयं परं मम ।

अगाधसाध्यपारश्च रक्तपद्मविभूषितम् ॥

तच्च ज्ञानस्य कुर्वीत एकराजोविरो नरः ।

बुधस्य भवन् गत्वा मोदते नाच संशयः ॥

अथ प्रायात् प्रसुष्येत रम्ये रामसरे तथा ।

बुधस्य भवन् लब्ध्वा मम लोकश्च गच्छति ॥

तच्च रामसरे भूमे महाश्चर्यं श्रद्धायुज मे ।

मनुजाश्च पश्यन्ति मम कर्मपरायणाः ॥

सत्वरः क्रोशविस्तारं बहुगुणलताकुलम् ।
मनोहरं रमणीयं च जलं चापि संवृतम् ॥
तत्र स्फुरालिपिगानि द्योतयन्ति दिशो दृश ।
एकमु दृश्यते श्वेतमेकं रक्तमयं तथा ॥
तत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्यं चेन्न परं मम ।
उत्तरेण तु पार्श्वेन मम चेन्नैव सुन्दरि ॥
तत्र कृष्णं महाभागे पर्वते च समाश्रितम् ।
धारा यत्र पतेच्चैव स्थूला सुषलसन्निभा ॥
तत्र स्नानं कृत्वा वृक्षकालोषितो नरः ।
ब्रह्मलोकं समासाद्य मोदते नात्र सशयः ॥
अथ प्राणान् प्रमुञ्चते तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकं गच्छति ॥
तत्राश्चर्यं महाभागे रम्यं ब्रह्मसरे श्रूयु ।
मङ्गला यानि पश्यन्ति घोरं संसारमोक्षणम् ॥
चतुर्विंशतिहादृश्यां सा धारा पृथुलेक्षणी ।
मध्याङ्गे पतते भूमे यावत् सूर्यः स तिष्ठति ॥
परावृत्ते तु मध्याङ्गे सा धारा न पतेद्वि ।
यत्र तत्र महाश्चर्यं पश्यि ब्रह्मसरे मम ॥

इति वाराहं सान्दरमाहात्म्यं नामाध्यायः ॥
सान्दिः, पुं, (सन्त्यते दीयते दक्षिणादर्थमिति ।
यद्यु दाने + "सानसिर्वर्णस्येति ।" उणा० ४ ।
१०७ । इति अक्षिप्रत्ययेन साधुः ।) सुवर्णः ।
इच्छादिकोषः । (सभजनौये, चि । यथा,
कृषिदे । १० । १५० । ६ ।

“पृथग्वि सानसिं क्रतुम् ॥”

“सानसिं संभजनौये क्रतुं कर्मै पृथग्वि
अस्माभिः संपर्त्ययिष्ये फलेन वा संयोजयिष्ये ॥”
इति तद्वाक्यं साधयः ।)

सानिका, स्त्री, (सन्ति सुखरमिति । यद्यु दाने +
श्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) वंशी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

साहुः, पुं स्त्री, (सन्त्यते सेवते सनिप्रश्रुतिमिरिति ।
सन सेवायाम् + “दृ सानिजनीति ।” उणा० १ ।
३ । इति चुण् ।) पर्वतसमभूभागः । तत्पर्यायः ।
क्षुः २ प्रस्थः ३ । इत्यमरः । १२ । ३ । ५८ । (यथा,
रामायणे । २ । ३१ । २७ ।

“अवांसु सद्य वेदेष्टा गिरिसाहुषु रंख्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जायतः स्वपतच्च ते ॥”
वनम् । वाढा । मार्गः । अग्रम् । कीर्तिदः ।
इति मेदिनी ॥ अक्षैः पञ्चवः । इति जटाधरः ॥

साहुर्ज, स्त्री, (सानौ जायते इति । जन् + ङः ।)
प्रपौष्टरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

साहुजः, पुं, (सानौ पर्वतप्रस्थौ जायते इति ।
जन + ङः ।) सुबृहत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अनुजेन सद्य वर्णमाने साहुजाते च चि ।

साहुमान्, [न] पुं, (साहुविद्यतेऽस्त्विति । साहु +
मत्पुं ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६० ।

“न पृथग्विजनवक्षुषो वर्षं
वशिनासुत्तम । गन्धमहैषि ।
हमसाहुसर्वा किमन्तरं
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चक्षाः ॥”

वायुकिङ्केऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ ।
४८ । १० ।

“आपगाच्च महानृपाः साहुमन्तश्च पर्वताः ॥”
सानयिका, स्त्री, (सानयो + सार्थे कन् ।) वंशी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सानेवी, स्त्री, वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
सानपनं, स्त्री, (सन्तपतीति । सम् + तप + क्तुः ।
ततः सार्थे ण्यत् ।) व्रतविशेषः । इत्यमरः । २ ।
७ । ५२ । यथा —

“गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कच्छं सानपनं स्मृतम् ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकौत्रय एकस्मिन्-
ह्नि भक्षयेत् नाम्न्यन् किञ्चिदद्यात् अपरदिने
चोपवासः । इत्येतत् सानपनं कच्छं स्मृतम् ।
यदा तु गोमूत्रादिष्व प्रत्येकं षड्दिनानुप
मुच्यते सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासान-
पनं भवति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“कुशोदकश्च गोचीरं दधि मूत्रं शतद्वयं वृतम् ।
जम्बा परेऽङ्गुपवसेत् कच्छं सानपनचरन् ॥
पृथक् सानपनद्वये षडहं सोपवासिकः ।
सप्ताहेन तु कच्छोऽथ महासानपनं स्मृतम् ॥”

इति कुल्लूकभट्टः ॥

मारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् । (सन्तापके,
चि । यथा, ऋषिदे । ७ । ५६ । ६ ।

“सानपना इदं हविर्मरुतस्तप्नुजुष्टन ॥”
“सानपना प्रचूर्णां संतापका वै मरुतः ॥”

इति तत्साधये साधयः ॥ सन्तपनस्य सूर्यस्येद-
मिति । अण् । सूर्यसम्मान्यनि च चि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ८५ ।

“सतर्वाश्च प्रवाची च सानपनश्च गृहमेधी च ।”
“सन्तपनः सूर्यस्तनुवन्मन्यौ सानपनः ।” इति
तद्वाक्यम् ॥

सान्तरं, चि, विरलम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । २२ । ३ ।

“यदि ताः स्युरेकरूपाः

शुभास्तनः सान्तरास्तु न शिवाय ॥”

अन्तरेण सद्य वर्णमानश्च । (सावकाशम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।

“तस्य जिह्वमभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व
विन् ।

तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ संचित्य बुद्धिमान् ॥”
व. त्व, क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरा० -
पर० - सक्० - सेट् ।) क, सान्वयति श्रौतार्त्तं

दद्यात्तुः । इति दुर्गादासः ॥

सान्व, तु क सान्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तसुरा० - पर० - सक्० - सेट् ।) दन्वादि-

स्तमथः वकारोपधः । सान्वने प्रियकरणम् ।
सान्वयति सान्त्वापयति । इति दुर्गादासः ॥

सान्वं, स्त्री, (सान्व सान्वने + घञ् ।) अन्वये-
मयुरम् । तत्तु कर्णमनःप्रीतिजनकं वाक्यम् ।

(यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।

“कानि सान्त्वानि गोविन्दः स्तनपुच्छे प्रयुक्त-
वान् ॥”)

साम । तच्च प्रियवादायैप्रदानसम्बन्धादिभिः
क्रोधोपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
माघे । २ । ५४ ।

“चतुर्थोपायसाधु तु रिपौ सान्त्वमपक्रिवा ।
स्वेयमामन्तरं प्राज्ञं कोऽन्धसा परिविषति ॥”
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥

सान्वनं, स्त्री, (सान्व + क्तुट् ।) सामोपायः ।
इति हेमचन्द्रः । प्रियकरणम् । इति सान्व-
न्नाट्टीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभा-
रते । २ । ३८ । ६ ।

“नासौ देवो ह्यनुनयो नायमहंति सान्वनम् ।
लोकद्वन्द्वमे कथं योऽहंनौ नाभिगम्यते ॥”

सान्वना, स्त्री स्त्री, (सान्व + युच् । टाप् । कौपि-
कुट् ।) सान्वनम् । प्रणयः । यथा । “प्रणयः
सान्वना न ना ।” इति जटाधरः ॥

सान्ववादः, चि, (सान्वस्य सामस्य वादः
कथनम् ।) सान्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥

सान्दीपनिः, पुं, (सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-
पन + इच् ।) मुनिविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते
नीलगाणवन्धखे । ६६ । ३० ।

“विश्वामित्रः सतानन्दो नाचलितस्तेतिलस्तथा ।
सान्दीपनिश्च ब्रह्माशौ योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥”
अपि च ।

“विदिताखिलविज्ञानौ तत्त्वज्ञानमथाविपि ।
श्रित्वाचार्यक्रमं धौरो स्थातयन्तो यदुत्तमौ ॥

ततः सान्दीपनि काश्यपवन्तिपुरवासिनम् ।
अस्मार्थं जन्मदुर्वारौ वलदेवजगद्गर्हणौ ॥”

काश्य काश्य जानम् ।
“तस्य शिष्यत्वमभ्येव गुरुवृत्तिपरो हि तौ ।

दर्शयाश्चक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्यं धनुर्वेदं सर्वप्रहमधोयताम् ।

अहोरात्रिचतुःषष्ट्या तदङ्गुतमभूद्विज ।
सान्दीपनिरसमाय तयोः कर्मसामाह्वयम् ।

विक्रित्य तौ तदा मेने प्राप्नौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
अश्वत्थाममशेषश्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।

जन्तुर्विद्यतां वा ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतः ।

यथाचतुर्दशत् पुत्रं प्रभाते जवयार्णवे ॥”
अतीन्द्रियं अश्वत्थादृष्टपूर्वम् ।

“गृहीतास्त्री ततस्तौ तु सावेपानो महेद्विजः ।
उवाच न मया पुत्रो हृतः सान्दीपनिरिति ।

देवः पञ्चजनो नाम शङ्खरूपः स वाक्कम् ।
जगदाह सोऽस्ति सान्वले ममेवारिचिह्नम् ॥

इत्युक्तेऽन्तर्जयं गत्वा हत्वा पञ्चजनश्च तम् ।
क्षयो जगदाह तस्यास्त्रिप्रभवं शङ्खसुतमम् ॥

तं प्राञ्चजन्मसापूर्थं गत्वा यमपुरीं हरिः ।
वलदेवश्च वलवान् जित्वा वैवस्वतं यमम् ॥

तं वाक्सां यातनासंस्थं यथापूर्वप्ररीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् क्षयो वलश्च वलिनो वरः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८—३० ॥

सान्निध्यं, कौ, (सन्धौ प्रवृत्ते भवम् । सन्धौ + टच् ।) सद्यःफलम् । इत्यमरः । २।८।०६ ॥
दृष्टपरिकल्पनायाः । यथा । पितामहदौहि-
त्राभावे प्रपितामहप्रपितामह्योः क्रमेणाधि-
कारः प्रपितामहप्रपितामह्योः धनिभोग्यत्वात्
पुत्रांस्तथादृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च । इति दाय-
क्रमसंयहः ॥

सान्ध, कौ, (अदि नश्यने + बाहुलकान् रक् ।
अन्त्ये सद्य वर्तते इति ।) वनम् । इति मेदिनी ॥
सान्ध, चि, (अन्त्ये निविडवन्त्येन सद्य वर्तते
इति ।) घनः । इत्यमरः । ३।१।६६ ॥ (यथा,
माघे । ४।०८ ।

“उत्तमैर्हाराजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णमिति रश्मि सान्धसुधासवर्णा ॥”

सुधः । इति मेदिनी ॥ स्निग्धः । मनोज्ञः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सान्धपुत्रः, पु, (सान्धं पुत्रमस्य ।) विभीतक-
टनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सान्धस्निग्ध, चि, (सान्धः स्निग्धश्च ।) निविड-
स्निग्धः । तत्पर्यायः । मेदुरः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सान्धिकः, पु, (सन्धा मत्तस्योत्कर्षं शिष्यमस्य ।
सन्धा + टक् ।) शौचिकः । इति शब्दमाला ॥

(सन्धिं करोतीति । टक् ।) सन्धिकर्ता च ॥

सान्धिवेश, चि, (सन्धिवेला + “सन्धिवेलादुत्तु-
नक्षत्रेभ्योऽयम् ।” ४।३।१६ । इति अयम् ।)
सन्धिवेलायां भवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्ध्याः, चि (सन्ध्यायां भव । सन्ध्या + सन्धिवेला-
त्वितात् अण् ।) सन्ध्यासम्बन्धीयः । (यथा,
रघुः । २।०३ ।

“गुरोः सदारस्य निपीथ पादौ

समाप्य सान्ध्यश्च विधिं ह्येकीपः ।

दोहावसाने पुनरेव दोग्धौ

मेजे सुबोच्छिरपर्यावसाम् ॥”

सान्ध्याकुसुमा, कौ, (सान्ध्यां सन्धिकालोद्भवं कुसुमं
यस्याः ।) त्रिचन्द्रिपुण्ड्रकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सान्धहन्तकः, चि, (सन्नहनं प्रयोजनमस्येति ।
सन्नहन + तदस्य प्रयोजनमिति टक् ।) सन्नाह-
विशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सान्धार्थं, कौ, (सन्धक् नीयते होमार्थमिति ।
सं + नी + “पाथसान्धार्थेति ।” ३।१।१०६ ।
इति यत्तु आयादेशः समो होर्घलश्च निपात्यते ।)
हविः । इत्यमरः । ३।७।२७ ॥

सान्निध्यं, कौ, (सन्निधिरिव । सन्निधि + “चातु-
र्त्यशदीनां स्वार्थं उपसंख्यानम् ।” ५।१।
१२४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता स्वार्थं अण् ।)
निकटम् । यथा,—

“अर्थैकस्य तपोयोगात् अर्थैकस्यातिशयनात् ।
आभिख्याश्च विमानां देवः सान्निध्य-
नृच्छति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सान्निपातिकः, चि, (सन्निपातस्य श्रमनं कोपनं
वा । “सन्निपाताच्च ।” ५।१।३८ इत्यस्य
वार्तिकोक्ता स्वार्थं अण् ।) सन्निपातजरीयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारः । १२।४८
“तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः ।
योग्यवन्तौ घघानौव विकारे सान्निपातिके ॥”)
तद्विवरणं सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सान्धाविकः, पु, (सन्धावः प्रयोजनमस्येति ।
टक् ।) सन्धावौ । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ यतिः ३
कर्म्मन्दी ४ रत्नवसनः ५ परित्राजकः ६ तापवः
७ पाराशरी ८ पारिकाङ्क्षी ९ मस्त्री १०
पारिरक्तकः ११ । इति हेमचन्द्रः ॥

सापन्नः, पु, (सपन्नं खव । स्वार्थं अण् ।) शुचुः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः । ०।८।१० ॥

(सपन्था अपत्यमिति । सपन्ती + अण् ।)
सपत्नीपुत्रः । यथा, दृष्टस्यति ।

“पित्रा सह विभक्ता ये सापन्नं वा सहोदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागह्वरास्तु ते ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सपन्था भावः । सपन्ती + ब्राह्मणादित्यात्
अण् ।) सपत्नीभावे, कौ (यथा, माघे ।
८।१५ ।

“निष्ठाया निजवसते निरासिरे य-
द्वागैव श्रियमरन्वितः करागैः ।

यत्तथं निधतमनन निरुरासाः
सापन्नं चित्तमुतविद्धिषो मद्दिष्यः ॥”

सापिण्डः, कौ, (सपिण्डस्य भावः । सपिण्ड +
अण् ।) सपिण्डता । सा तु पुसां सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं अनृत्कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तश्च स्था-
यिनौ । यथा,—

“संप्रभाजस्तुर्थादाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डः सप्तमस्तेषां सापिण्डः साप्तपौरुषम् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

अप्रप्तानां त्रिपौरुषम् । इति विशिष्टः । अपि च ।

“पित्रादिवृद्धिः सापिण्डः तत्तत्सन्ततिः सप्तकैः ।
गोत्रेणैव सति तत्तु स्यात् षड्भिः पुत्रादिभि-

स्तथा ।

अप्रप्तानास्तु कन्यानां त्रिभिः पित्रादिभिः
स्मृतम् ॥”

इति कारिका ॥

अन्यत् सपिण्डशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सामपदीनं, कौ, (सप्रभिः पदैवराप्यते इति ।
“सामपदीनं सखम् ।” ५।२।२२ । इति
खण्डप्रवचनेन साधुः ।) सखम् । इत्यमरः । २।
८।१२ ॥ (यथा, कुमारः । ५।३६ ।

“प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां सन्नतमात्रं सङ्गतं
मनोषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥”

सप्तपदसन्निधिः, चि ॥

सापल्यं, कौ, (सपलस्य भावः । सपल + अण् ।)
सपलता । (यथा, मुकुन्दमाळाधाम् । २६ ।

“जिह्वे श्रीहृदयमन्त्रं जप जप सततं जन्मसाफल्य-
मन्त्रम् ॥”)

सास्त्री, कौ, ब्राह्मविशेषः । इति कैचित् ।

साम, क सान्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) दन्त्यादिर्हृतीयस्वरः । सान्धः
प्रियकरणम् । क, सामयति दीनं दानेन दाता ।

इति दुर्गादासः ॥

साम, तु क सान्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।) सान्धनं प्रिय-
करणम् । अससामतु दीनं दानेन दाता ।

इति दुर्गादासः ॥

साम, [न्] कौ, (स्थितिं हिनति दुःखं गेय-
त्वात् स्थिति दुःखवति दुरध्ययत्वादिति वा । सो
+ “सातिभ्यां मनिन्मनिषो ॥” उणा० ४।१५२ ।

इति मनिन् ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १।६।१६
स्थितिं पापं साम यो य नाशे चासुसिति मन् ।

इति भरतः ॥ तक्षक्यमाह जैमिनिः । गोतिषु
सामाख्या इति । गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञे-
त्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्तु चतुर्वेदान्त-

यैतन्नौयवेदः । तस्य सहस्रश्रुत्या तस्योपनिषत्
छान्दोग्यादि । विवरणस्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सामध्वनिश्रवणानन्तरं वेदपाठनिषेधस्तद्वि-
हाहदेवताकथनश्च यथा,—

“सामध्वनादुग्यकुषी नाधोयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वायन्तमारयकमधीत्य च ॥

अवेदो देवदेवो यजुर्वेदस्तु मातुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्रास्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वजः ॥”

इति मानवे । ४।१२३ ॥

(वेदोऽयं गजोत्पत्तिकारणम् । तथा च रघुवश-
टीकायां मन्त्रिणापहतपाककाये । १६।३ ।

“सूर्यस्याखकपात्रे वै समानीय प्रजापतिः ।
हस्ताभ्यां परिरुद्राय सप्तसामान्यमागत ।

गायत्रीं ब्रह्मयज्ञस्मात् सप्तपुरुषैर्वज्रजाः ॥”)
शुचवशीकरणोपायविशेषः । इत्यमरः । २।८।२० ॥

प्रियवादाद्यैवदानसम्बन्धादिभिः क्रोधोपश्रमनं
साम । स्थिति विरोधमिति योऽन्तकर्मणोऽप्यस्मात्

चासुसिति मन् । सान्ध साम तु क सान्धने
इत्यस्मात् नास्तीति अन् वा । साम दन्त्यादि

श्रमयति विरोधमिति श्राम नाम्नं तावद्यादि
इति कैचित् । इति भरतः ॥ * अपि च ।

मनुस्मृत्या च ।

“उपायांस्तं समाचक्षु सामपूर्वोऽप्यहोतुते ।
जघन्यश्च तथा तेषां प्रयोगश्च सुरोत्तम ॥

मत्स्य उवाच ।

साम मेदक्षणा दानं दक्षश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजास्य पाथिव ॥

प्रयोगः कथिताः सप्त तस्मै निगदतः श्रद्धा ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यश्चातथ्यमेव च ॥

तत्राप्यतथ्यं साधूनां आक्रोशाद्यैव जायते ।
तथ्यं साधुप्रियैश्च सामसाध्या नरा मताः ॥

महाकुलीना अजबो धर्म्मनिष्ठा जितेन्द्रियाः ।
सामसाध्या नरास्तथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥

तद्यच्च साम कर्तव्यं कुलप्रीतिरहितैर्ना ।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चावुच्यन्तम् ॥
अनयेव तथा युक्ता कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् ।
एवं सामन्ते कर्तव्या वश्या धर्मात्तत्पराः ॥
आत्मा यद्यपि रक्षां विगच्छति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ।
जातिप्रान्तिकमिदमेव पुष्टं सामवादिनम् ।
असाधुचोचानन्ति तस्मात् तेषु विवर्जयेत् ॥
ये शुद्धवशा नृजयः प्रतीता
धर्मे स्थिताः स्वपरा विनीताः ।
ते साम साध्याः पुष्टाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततञ्च राजन् ॥”

इति मातृस्य राजधर्मे सामविधिः ॥२२२॥१-१०॥
(प्रियवाक्वादिना सामन्तम् । यथा, देवीभाग-
वते ॥ १ । १७ । ३२ ।

“सामपूर्वसुवाचाद्यै र्ना चत्ता संस्थितं सुनिम् ।
गच्छतो यच्च ते कार्यं यथेष्टं हिजसत्तम् ॥”)

सामकं, कौ, (सममेव सामम् । अण् । ततः
स्वार्थं कन् ।) स्वसम्पत्तम् । (यथा, मित-
चरयाम् ॥ २ । ६४ ।

“दृष्टिमात्रापाकरणाद्यै र्ना वन्धकं सामकं दत्ता-
भुयादयो समं स्रष्टुं सममेव सामकम् ॥”)

सामकः, पु, (समतीति । सम अवैकस्यै +
खल् ।) तर्कुशायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(साम अर्थात् वेद वा । सामन् + “कामादिभ्यो
डुन् ॥ ४ । २६ । इति डुन् । सामाभिजे, जि ॥)

सामगः, पु, (साम गायतीति । गे शब्दे + टक् ।)
सामवेदी ब्राह्मणः । इति जटाधरः ॥ (विष्णुः ।

इति महाभारतम् ॥ १३ । १४६ । ७५ ॥ ~
सामवेदश्च, जि । यथा, भागवते ॥ १ । ४ । २१ ।

“तन्त्रवेदश्चः प्रेक्षः सामगो जेमिनिः कविः ।
वेदस्यायन एवेको निष्ठातो यजुषासुत ॥”)

सामगर्भः, पु, (साम गर्भे यस्त्व ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सामगौ, कौ, (साम गायतीति । गे + टक् ।
डोप् ।) सामगब्राह्मणपत्नी । इति केचित् ॥

सामगो, कौ, (समयस्य भावः । अण् । अभि-
धानात् स्त्रीत्वम् । डोप् । यकोपः ।) कारण-
समूहः । यथा,—

“सामगो चैव फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम् ॥
इति पदाङ्कद्वयः ॥

द्रवम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥”
इति लघुहारीतवचनान् पाकपात्राभावः पाक-
सामग्र्याभावोपलक्षणम् । इति आहृतत्वम् ॥

सामग्र्यः, कौ, (समयस्य भावः । समय + अण् ।)
समुदायत्वम् । (यथा, कुमारः ॥ १ । २८ ।

“वर्गप्रकर्षं सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्तव्यं सः पितः ।

प्राथम्य सामग्र्याविधौ श्रुतानां
परादुसूत्रौ विश्वस्यः प्रवृत्तिः ॥”)

सामजः, पु, (सामो वेदभेदान् जायते इति ।
जन + ड ।) हस्तौ । सामोत्थे, जि । इति
मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाणम् । यथा, माघः ।
१२ । ११ ।

“नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः
सहस्रवर्णा चपलैर्दूरध्वजः ।
गान्धर्वभृयिष्ठतया समानतां
च सामवेदस्य द्यौ वक्रोदधिः ॥”)

सामजस्य, कौ, (समजस्य भावः । समजस्य +
अण् ।) चौत्तिहम् ॥

सामनी, स्त्री, पशुवन्धनरज्जुः । इति हामशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

सामन्तः, पु, (समन्तायाः संलग्नैकदेशाया भूले-
ख्यमिति । समन्ता + तस्येदमिति अण् । सम-
न्तान् भवः । तच्च भव इति अण् वा ।) खवि-
यथानन्तराणां । सम संलग्नोन्त एकदेशो
यस्याः सा समन्ता खविषयानन्तराभूमिः तस्या
ईश्वरा इति चो सामन्ताः । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥ (यच्, रज्जुः । ५ । २८ ।

“सामन्तसम्भावनयेव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥”

सौमान्तरभवे, जि । यथा, मनुः । ८ । २५८ ।
“सास्त्रभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवाचिनः ।

सौमाविनिर्णयं कुर्युः प्रथमा राजसन्निधौ ॥”
“ग्रामसामन्ताः सौमान्तरवाचिनः प्रख्याः ॥”

इति मेघातिथिः ॥ “समन्तभवाः सामन्तास्त-
द्वाचिनश्चत्वारो ग्रामवाचिनः ॥” इति तट्टी-
कायां कुल्लुकः ॥)

सामन्तः, पु, (सामन्त साधुः । सामन् + “तच्च
साधुः ॥ ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) सामवेदश्च-
ब्राह्मणः । (यथा, भट्टिः । ४ । ६ ।

“अथ यजुषमधीयानान् सामन्ताञ्च समर्चयन् ।
उभये देवसातुल्यत्वा श्रुत्युत्सृज्य होमवान् ॥”)

सामयिकः, जि, (समयः प्राप्तोऽस्य । समय +
“समयस्तस्य प्राप्तम् ॥ ५ । १ । १० । इति ठक् ।)

समयोचितः । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १८६ ।
“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मा राजकृतश्च यः ॥”)
सामयोनिः, पु, (साम्बः योनिः कारणम् ।) ब्रह्मा ।

(साम वेदभेदः योनिः कारणं यस्य ।) हस्तौ ।
सामोत्थवस्तुनि, जि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रज्जुः । १६ । ३ ।

“सत्तुर्जगत्प्रभवः स तेषां
हानप्रवृत्तिरनुपारतानाम् ।

सुरदिपानामिव सामयोनि-
भिर्निर्गच्छा विप्रसवार वंशः ॥”)

सामर्थ्यः, कौ, (समर्थस्य भावः । समर्थ + अण् ।)
योग्यता । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । २० ।

“न हि मे क्वचित् किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते ।
अपद्रवस्थाः पितृ पुत्रं लक्ष्म्याञ्च महाबलम् ॥”)

शक्तिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम् ।
२ । ३६ ।

“अवाच्यवादांश्च बहुन् वदियन्ति तवाङ्गिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं तनो दुःखतरं तु किम् ॥”)

सामवाचिकः, पु, (समवायान् समवेति । सम-
वाय + “समवायान् समवेति ॥ ४ । ४ । ३३ ।

इति ठक् ।) मन्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ सम-
वायसम्बन्धिनि, जि ॥

सामाजिकः, पु, (समानं समवेतीति । समान +
“समवायान् समवेति ॥ ४ । ४ । ३३ । इति ठक् ।

यदा, समानं रजतीति । “रजति ॥ ४ । ४ ।
३३ । इति ठक् ।) सम्भः । इत्यमरः । २ । ७ ।

१६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०६ ।
“सामाजिकेकतो ह्यस्वरसोऽयमनुभूयते ॥”)

समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च जि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ३६ ।

“ननु कथं रामादिरत्नातुद्बोधकारणैः सौता-
दिभिः सामाजिकत्वातुद्बोध इत्युच्यते ॥”)

सामान्यः, कौ, (समान एव । स्वार्थे अण् ।)
जातिः । यथा,—

“जातिजातञ्च सामान्यं यत्किञ्चु पृथगात्मिका ॥”
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥

तद्विधं यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परस्वापरमेव च ।

ब्रथादिजिकट्टितस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परमिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

आपकत्वात् परापि स्यात् आप्यात्वादपरापि च ।
त्रयत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”

तज्ज्ञेयं यथा । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।
अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अतः

सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणा-
दीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकेति नित्यत्वे सति

अनेकवृत्तित्वमन्तन्तामवस्थाप्यति अतो वृत्ति-
सामान्यरूपेण समवेतत्वमुक्तम् । एकवृत्ति-

वृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम् ।
“यत्तरेभेदस्तु सत्त्वं सङ्करोऽयानवस्थितिः ।

रूपज्ञानिरसबन्धो जातिवाचकसंज्ञकः ॥”
एकवृत्तिकत्वात् व्याकाशत्वं न जातिः । तुल्य-

वृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम् ।
संकीर्णत्वात् भूतत्वं सूक्ष्मत्वं न जातिः । अन-

वस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः । विशेषस्य
व्यावृत्तिसम्भावस्य रूपज्ञानिः स्यादतो विशेषत्वं

न जातिः । समवायसम्बन्धाभावात् समवायो
न जातिः । ब्रथादिजिकट्टितरिति परत्वं

अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमव्यवृत्तित्वम् ।
सकलजात्येकत्वा अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः

परत्वम् । एतद्बोधनाय ब्रथादीति । तदपेक्षया
सामान्यं जातीनां अपरत्वम् । परमिन्ना सत्ता-

भिन्ना । आपकत्वात् परापि स्यात् आप्यात्वाद-
परापि च । पृथिवीत्वादपेक्षया आपकत्वात्

अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम् । सत्तापे-
क्षया अव्यवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वम् ।

तथा च धर्मेद्वयसमावेशात् उभयमविवक्ष्यम् ।
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ साहस्रम् । समा-

सायान्या

नन्म । यथा, महाभारते । १९ । २२८ । ४ ।

“सामान्यमिभिर्मन्त्रा ब्रह्मोक्तविवाविभिः ।

ब्रह्मविमित्तोमौचा ग्रान्तापामा मन्त्रातपाः ।

विचचार यथाकामं चित्तु लोकेषु नारदः ॥”

सामान्यं, त्रि, (समानस्य भावः । सजान +

त्यञ् ।) अनेकसम्बन्धकवस्तु । साधारणम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥ यथा देवलः ।

“सामान्यं पुत्रकन्यानां स्त्रियां स्त्रीधनं विदुः ।

अप्रजायां हरेर्ज्ञेया माता भ्राता पितापि वा ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(यथा च कुमारे । ७ । ४४ ।

“एकेव त्रिभिर्विभिदे विधा वा

सामान्यमेपां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरेरस्य हरिः कदाचिन्

वेधास्तयोस्तावपि धातुरादौ ॥”)

सामान्यलक्षणा, स्त्री, (सामान्यं साधारणशब्देन

लक्ष्यं यस्याः ।) अन्वैकिकसन्निकर्षविशेषः ।

न तु व्यत्ययस्यापत्तसामान्यज्ञानम् । यथा ।

एकघटद्वयेन सकलघटज्ञानं भवति इदं घट-

त्वादिज्ञानम् । तन्मात्रं यथा, भाषापरि-

च्छेदे ।

“वार्त्तिकिकः सन्निकर्षविविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजकदा ॥

जावत्तिरायथाज्ञानं सामान्यज्ञानमिष्यते ।

तद्विजयजनद्वयेन बोधसामग्र्यपञ्चते ॥”

सामान्यज्ञानं, स्त्री, (सामान्यं धातुत्वम् ।) सामा-

न्याधिकारः । यथा,—

“मन्त्रत्रयोस्तु स्याद्वैदिकशास्त्रं धर्मलोकिकः ।

सामान्यशास्त्रं सौम्यं सुज्ञानिः श्रुतशास्त्रम् ॥”

इति पुरवर्त्ये श्रुतरत्नावली ॥

सायान्या, स्त्री, (सामान्य + टाप् ।) साधारणी

नायिका । अस्या लक्ष्यम् । धनमात्रताभार्थं

सकलपुरुषाभिलाषा वा त्रिधा । अन्यसर्वांग-

दुःखिना । वक्रोक्तिमन्त्रिता । मानवती ।

वक्रोक्तिमन्त्रितापि द्विविधा । प्रेममन्त्रिता

सौन्दर्यमन्त्रिता च । एता नायिका अवस्थामेदेन

प्रत्येकं अष्टप्रकारा भवन्ति । यथा । प्रोषित-

भर्तृका १ खडिता २ कलहान्तरिता ३ विप्र-

लब्धा ४ उत्कण्ठिता ५ वासकसज्जा ६ खाद्योप-

पनिका ७ अभिसारिका ८ । इति रस-

मञ्जरी । (यथा च साहित्यदर्पणे । ३ ।

१११—११२ ।

“धौरा कलाप्रगल्भा स्याद्विज्ञा सामान्य-

नायिका ।

निर्गुणानपि न वेष्टि न रञ्जयति गुणित्वेन ।

वित्तमात्रं समाजोक्तं सा रासं दर्शयेद् बहिः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिस्त्रीयधनं नरम् ।

मात्रा निज्जामयेदेषा पुनः सत्त्वानकाङ्क्षया ।

तत्कारः पङ्क्त्या स्वर्गाः सुखप्राप्तयस्तथा ।

लिङ्गनक्षत्रकामाद्या अपार्था प्रायेण वक्ष्यमाः ।

यथापि मदनसक्त्या कापि सख्यारुगागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥”

पङ्क्तौ वानरोगपङ्क्तादिः । कृत्रं प्रच्छन्नं ये

कामयन्ते ते कृत्रकामाः । तत्र रागादीनां यथा

नटकमेतकादौ मदनमञ्जरीदिः । रक्ता यथा

नट्यकटिकादौ वसन्तसेनादिः । पुनश्च ।

“अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टाविताः षोडशमेदिताः ॥

खाद्योपभर्तृका तद्वत् खडितायाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता

तथा ॥”

एतासां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे विशेषतो

द्रष्टव्यानि ॥)

सामि, वा, अर्द्धम् । निम्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४८ ॥

सामिज्जतः, त्रि, अर्द्धोक्तः । सामिश्रब्दात् कथातोः

स्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥

सामिधेनी, स्त्री, (सामिधां आधानी । समिध् +

“सामिधामाधानं वैशयम् ॥” ४ । ३ । १२० ।

इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वैशयम् । विद्यात् ङीप् ।

अविधमिन्ना ऋक । अन्वैक्येन या ऋक्

प्रकृतिः । तत्तथायः । धाया ॥ इत्यमरः । २ ।

७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ४ । १६ ।

“नवैवेक्ताः सामधेयः पिङ्गवां

तथा प्राहुर्नवयोगं विषयम् ॥”

समिन् । इति मेदिनी ॥

सापिपौनः, त्रि, अर्द्धभागकृतः । सामिश्रब्दात्

पाधातोः स्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥

सामिश्रुक्तः, त्रि, अर्द्धसुक्तः । सामिश्रब्दात् सुज-

धातोः स्तप्रत्ययेन नियन्तः ॥ (यथा, रघुः ।

१६ । १६ ।

“वक्ष्यमाभिरुपस्थलं चक्रिरे

सामिश्रुक्तविषया समागमाः ॥”

सामीची, स्त्री, वन्दना । इति हारावली ॥

समीप्य स्त्री, (समीपस्य भावः । समीप् + चतु-

र्वर्णोऽद्वित्वात् व्यञ् ।) समीपत्वम् । नैकत्वम् ।

यथा,—

“वः कसामीप्यसाटश्रवाकल्याशुक्रमर्द्धिषु ॥”

इति सुमन्वोद्ययाकरणम् ॥

अधिकरणविशेषः । आधारभेदः । यथा,—

“सामीप्याश्चिविषयैर्वाग्वाधारस्तुल्यविधः ।”

इति कारके सुमन्वोद्ययाकरणम् ॥

सासुद्रं, स्त्री, (ससुद्रे भवम् । अण् ।) ससुद्र-

लवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ करकत् इति

भाषा । तत्तथायः ।

“सासुद्रं यत्तु लवणं विजृटं कङ्कश तत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“सासुद्रं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

मेदनं मधुरं क्षिप्तं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् ससुद्रलवणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥

ससुद्रयेनम् । इति राजनिर्घण्टः । (ससुद्रेण

क्षयिणा प्रोक्तमिति । अण् ।) देहचिह्नम् ।

इति मेदिनी ॥ (तल्लवणान्वितयस्यविशेषः ।

सासुद्रं

इति केचित् ॥) ससुद्रजाते, त्रि । इति च

मेदिनी ॥ (पुं, ससुद्रगामौ बयिन् । यथा,

याज्ञवल्क्ये । २ । ३८ ।

“कान्तारगस्य दृशकं सासुद्रा विशकं शतम् ।

दगुत्वा खलतां दृष्टिं सर्वं सर्वस्य जातिषु ॥”

मशकविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मशकाः सासुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकाः

कृष्णः पाल्मतीय इति पञ्च तेर्दृश्ये तीव्रकण्डू-

दृशः शोफश्च । पाल्मतीयस्तु कौटैः प्राणहरे-

स्तुल्यलक्षयः ॥” ॥ दर्शविशेषः । यथा, सार्क-

खण्डे । ५८ । १३ ।

“प्राग्व्योतिषाः सखौहत्याः सासुद्राः पुरुषा-

दकाः ।

वर्द्धमानाः कोशलाश्च सुखे कुल्लेख्य संस्थिताः ॥”

सासुद्रकं, स्त्री, (सासुद्रमेव । खाटं कर्त्तुम् ।) ससुद्र-

लवणम् । इति राजनिर्घण्टः । ससुद्रोत्तस्त्रीपु-

ललवणमन्यः । तद्विरहं यथा,—

श्रीलक्ष्म्य उवाच ।

“कौटशः पुरुषो वल्लोऽवल्को वा कौटशो भवेत् ।

कन्या वा कौटशो शल्या शर्जिता वापि

कौटशो ॥

महेष्ट उवाच ।

श्रद्धा कृपा प्रवक्ष्यामि ससुद्रलवणं यथा ।

लवणस्तु ससुद्राणां एकैकेन वदायहम् ॥

वासभागे तु नारीणां दक्षिणं पुरुषस्य च ।

निर्दिष्टं लवणं तेषां ससुद्रेण यथोदितम् ॥

पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चात्तल्लवणमेव च ।

आयुर्ज्ञानं नराणाञ्चित् लवणैः किं प्रथो-

जनम् ॥”

अथ पुरुषलवणम् ।

“पञ्चदशैश्च चतुर्दशैश्च पञ्चदशैश्च पञ्चदशैश्च ।

नमरक्तं त्रिगुणैर्न त्रिगुणैर्न त्रिगुणैर्न त्रिगुणैर्न ।

बाहुनेत्रद्वयं कुक्षौ द्वौ तु नासा तथैव च ।

एतयोर्नरनरैश्च पञ्चदशैश्च प्रशस्यते ॥

ग्रीवाश्च कर्णौ पृष्ठश्च हृत्श्च जठरश्च संपूजिते ।

चत्वारि यस्य हृत्स्त्रिणि पूजां प्राप्नोति त्रिदशः ॥

हृत्स्त्रिणिपुत्रं त्रिदशैश्च हृत्स्त्रिणिपुत्रं त्रिदशैश्च ।

पञ्च हृत्स्त्रिणिपुत्रं त्रिदशैश्च हृत्स्त्रिणिपुत्रं त्रिदशैश्च ।

नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरःस्थिताः ।

हृदयश्चैव विशेषेण पूजिते षट् प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलो रक्तौ नेत्रालनखानि च ।

ताक्षुकोधरनिष्ठा च सप्तैकं प्रशस्यते ॥

खरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगुणैर्नरपुङ्गवम् ।

उरः शिरो ललाटश्च त्रिदशैश्च प्रशस्यते ॥

कटिर्विशालं बहुपुङ्गवम् ॥

विशालश्चो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरौ विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

न श्रीलक्ष्मि रक्ताङ्गं नाथः कनकपिङ्गलम् ।

टीर्धवाङ्गं न चैश्वर्यं न सोपपत्तितामसम् ॥

कदाचिदुत्तरो स्वर्गः कदाचित् लोमशः सुखी ।

सासुद्र

कदाचित् तुल्यो दुःखी कदाचित् चक्षुषा
सती ॥

नेत्रक्षेपेन सौभाग्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् ।
हस्तक्षेपेन चैश्वर्यं पादक्षेपेन वाहनम् ॥
अक्रान्तकठिनौ हस्तौ पादावध्वजौ कौमौ ।
यस्य पाण्डित्यौ रक्तौ तस्य राज्यं विविदिशेत् ॥
दीर्घजिह्वेन दारिद्र्यं स्थूलजिह्वेन निर्धनः ।
क्षालिङ्गेन सौभाग्यं द्रुखलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्व्यङ्ग्यैर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति क्षणाभिः प्रेयसां व्रजेत् ॥
अङ्गुलीहरमध्य तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य श्रुतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुष्ठं कुलिशं हस्तं यस्य पाण्डित्येन भवेत् ।
तस्यैश्वर्यं विविदिह अश्लीलायुर्भवेद्भुवम् ॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं अश्लीलायुर्भवेद्भुवम् ॥
कनिष्ठान्तर्गणे यावद्वेष्टा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरो जीवत्यनमयः ॥
कनिष्ठमध्यमां यामद्वेष्टा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वायौति नरो जीवत्यनमयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चैव रेखा भवति चाक्षता ।
यष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवत्यनमयः ॥
रेखया भवत्य रेखा स्वप्नयुक्त भेदभरः ।
कनिष्ठाधःस्थिता रेखाः सख्या यावति काः ॥

रुताः ।

तावती पुत्रावाप्तौ नारी भवति निश्चितम् ॥
हरमव्यगता रेखाः भुवा रुद्धैश्चैव यदि ।
शुभो वा द्रुपत्यो वा चिरं स्थातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मध्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चिद्वनश्च लभते पुत्रम् ॥
सध्यमायां यदि यथा दृश्यते त्वन्तर्गताभवाः ।
तद्वान्यवस्थितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुलिकं यवः ॥
यस्याय चक्रमङ्गुलिकं यवः पूर्णं दृश्यते ।
तदा पितामहादौनामन्वितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्जन्यामय चक्रमङ्गुलिकं धनं लभेत् ।
तैनेव विपरीतम् अथो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रमङ्गुलिकं धनं लभेत् ।
तैनेव विपरीतम् अथो भवति निश्चितम् ॥
अनामिकायां भवेच्चक्रमं सर्वद्वारा भवेद्भनम् ।
तैनेव विपरीतम् अथो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रमं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तैनेव विपरीतम् अथो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्रमङ्गुलिकं यवम् ।
अश्लीलायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटं ताम्रवर्णं दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कक्षश्च स कौम्यो मर्हति भवेत् ॥
यस्य चक्रा भवेद्दीर्घा नासाय लेपि सर्वदा ।
योगी भवति निष्ठाया, पृथ्वी भवति सर्वदा ।
दन्ताश्च विरजा यस्य गच्छेत्तुपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणौ निवर्तते परवर्तिन वित्तवान् ॥
कर्कशे, कटिनेर्लङ्गे, प्रमाणाग्निगतेः सदा ।
रमते च सदा दासीं निर्धनो भवति भुवम् ॥

सासुद्र

क्षालिङ्गेन रुद्धो रक्तवर्णेन भूपतिः ।
वङ्गुलीरमणौ निवर्तते नारीणां वक्रमो भवेत् ॥
यस्य पादनेत्रे पङ्कजं चक्रमं पाण्ड्य तोरणम् ।
अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवम् ॥
क्षालिङ्गोमशाय ये स्त्र्यः केकराणाः कुक्षिकाः ।
कान्तरं आलङ्गिकाश्च ते दरिद्रा न संशयः ॥
कपिला मलिनान्नाश्च हस्ताश्चैव दृष्टव्याः ।
क्षालिङ्गोदीर्घा मनुजाश्चैव दरिद्रा न संशयः ॥
चित्रकं प्रसृज्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव रुद्धेः मनुजवचनं यथा ॥
रुद्धौ सुखा भयपृष्ठाः क्षयादन्ताः कुक्षिकाः ।
वक्रनासा वक्रनासाश्चैव नरा दृष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परीपकारिणश्चैव तेषु पूर्वा मानवाः स्त्रियाः ॥

इति पुत्रवत्तयम् ॥ २ ॥

अथ लीलचयम् ।

“यस्या, पादनेत्रे रेखा वा भवेत् निति पाङ्गना ।
भवेद्वन्द्वभोगा च या मध्याङ्गुलिकज्जना ॥
उन्नतो मांघलीङ्गुलिको वर्तनीऽतुलभोगः ।
वक्रो हस्तश्च चित्रकं सुखसौभाग्यभङ्गकः ॥
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा क्षयाभिरतिनिर्धना ।
द्व्यसामिः स्याच्च द्व्यसामिः भग्नभिर्भूमवर्तिनी ॥
चित्रिताभिर्वेदाक्षौ विरलाभिर्दरिद्रयोः ।
परस्परं चमाकुटा यदाङ्गुली अवन्ति हि ॥
हला बहुनपि पतीन् परप्रेया तदा भवेत् ।
स्त्रिया सतुत्रतास्त्रिया हताः पादरेखाः ॥

शुभाः ॥

राजीवद्वचनं स्त्रीणां पादपृष्ठं सतुत्रताम् ।
समपाण्यौ शुभा नारी पृथुपाण्यौ सुदुर्भगा ॥
ललाटोन्नतपाण्यौ स्त्र्या दीर्घपाण्यौ च दुःख-
भाक् ।
रोमहीने मले स्त्रियं चञ्चलं च क्रमवर्तुले ।
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ।
वृत्तं प्रशितचलं वायुयुग्मं प्रशस्तं ।
निर्लोमं खेरचारिण्या दरिद्रायाश्च विषयम् ।
विशिरेः करभाकारेण भर्मस्त्र्येवनेः ।
सुदृते रोमरचिते भवेत्तुभूषणभाः ॥
चतुर्भिरङ्गुलेः शला कटिर्विशतिसंयुते ।
सतुत्रतनितम्बाद्या चतुरश्रं मृगौदृशम् ॥
नितम्बविम्बो नारीणां उन्नतो मांसलः पृथुः ।
महाभोगाय सप्रोक्तः तद्व्योऽश्रमैश्याय च ॥
गम्भीरा दक्षिणावर्ती नाभिः स्त्र्या सुखसम्पदे ।
वामावर्ती ससुताना यत्तयस्यौ न प्रोभना ॥
उदरेणभितुच्छेन विशिरेण रुद्धलवा ।
योषितु भवति भोगाद्या निवर्तमानसिन्धौ ।
कुलभाकारं दरिद्राणां कटरश्च रुद्धवत् ।
कुलाष्टाभिं यवामश्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥
निर्लोमं हृदयं यस्याः स्मं निश्चलवर्जितम् ।
ऐश्वर्यं चाप्यैश्वर्यं प्रियप्रेमा च सा भवेत् ॥
चनौ दृष्टौ दृष्टौ पौनो समौ शक्तौ पयोधरौ ।
स्थूलायौ विरलौ रुद्धौ वामोऽरुद्धौ न शर्मरौ ॥
दक्षिणोन्नतवक्षोणा पुत्रिणीव्ययौर्भता ।

सासुद्र

वामोन्नतवक्षोणा स्त्रते कन्या सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
रुद्धे स्थलौ क्रमक्षयाय तोऽरुद्धौ पयोधरौ ।
सुखरौ बाह्यकाये तु पञ्चाद्वल्लङ्घ्यरौ ॥
वामोन्नतकुलाकारमङ्गुलाङ्गुलिसम्मुखम् ।
हस्तद्वयं मृगाक्षीणां वङ्गुभोगाय जायते ॥
शुद्धमध्योन्नतं रक्तं तल पादयोऽरुद्धम् ॥
प्रशस्तं शस्तरेखाद्यसम्पदेऽर्थं शुभप्रदम् ॥
विधवा बहुरेखिण विरेखिण दरिद्रिणी ।
भिक्षुकी तु शिराट्टेन नारी करतलेन वै ॥
मूल्येन सुभगा नारी खल्लिङ्गेन च सुप्रजा ।
पद्मेन भूपते, पत्नी जनयेत् भूपतिं सुतम् ॥
चक्रवर्तिन्या, पाण्यौ नन्दावर्णप्रदक्षिणः ।
शलापत्रकमठा राजमातुल्यस्यकाः ॥
लघोवलयः पत्नी स्याच्छकटं युगेन वा ।
चामराङ्गुलिकोद्वेष्टे, राजपत्नी भवेद् भुवम् ॥
शुद्धमलान्निगद्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
यदि स्त्र्यात् पतिहन्त्री वा दूरतस्था हजेत् ॥
शुभ्याः ॥

त्रिभुजासिगदाशक्तिदुष्टभ्याकतिरेखवा ।
नितम्बिनौ क्षीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
पाटको वर्तुलः स्त्रियो रेखाभूतिमध्यः ।
सोमन्तिनीनामधरो राज्ञा चैव प्रियो भवेत् ॥
श्याम, स्त्र्युलोऽधरोष्ठः स्त्र्या वैधयकलहप्रदः ।
मन्त्र्यो मत्तकाश्रित्योऽधरोष्ठः सुभोगदः ॥
पांताः श्यामाश्च दृशनाः स्थूला दीर्घा द्विपद-
क्षयः ॥

शुक्लाकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारणम् ।
अधस्तादधिकेदन्तोऽतारं भवेत्तु स्मृतम् ॥
पतिहन्त्री च विकटेः कुलटा विरलेभवेत् ।
समटपुटा नासा जटुच्छिन्ना शुभावहा ॥
स्थूलान्ना मध्यमन्ना च न प्रशस्ता सतुत्रता ।
लतना लोचने शक्ति रक्तानि क्षयतारके ॥
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्त्रिये क्षयपक्षिणी ।
उन्नताक्षी न दीर्घायुः, दृष्टाक्षी कुलटा भवेत् ॥
मेधाक्षी सक्षिणाक्षी च केकराक्षी न प्रोभना ।
कामयक्षीता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्महा ॥
पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी ।
कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न प्रोभना ॥
पुच्छली वामकायाक्षी वन्या दक्षिणकायिका ।
मनुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसङ्ग्रहिभाक् ॥
प्रत्यममलिकं यस्या देवरं हन्ति सा भुवम् ॥
रोमश्रेण शिराणेन प्रांशुना रोमिणी नता ।
स्थूलवङ्गा च विधवा दीर्घदीर्घा च वन्यकी ।
विशालेनापि शिरसा भवेदौर्भाग्यजनम् ॥
केशा अलिङ्गकच्छायाः, स्त्रियाः, स्त्रियाः, सुको-
मलाः ॥

किञ्चिदाङ्गुलितयाश्च कुटिलाश्चातिप्रोभनाः ॥
भुवोरन्ते ललाटे वा मशको राज्यक्षयकः ।
वामे कपोले मशकः श्रोत्रो मिष्टान्नदः शुभः ॥
तिलकं लाङ्गणं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोणे भवेत् तिलकलाङ्गणम् ॥
कन्याचतुर्थ्ये स्त्रते स्त्रते वा च सुतद्वयम् ।

नितकं लाञ्छनं शीघ्रं यस्या वामकुचे भवेत् ॥
यत्कं पुत्रं प्रकृष्याद् अन्ते च विधवा भवेत् ॥
गङ्गास्य दक्षिणं भागं तिलकं यदि धोयितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी स्यात् च क्षितिपं सुतम् ॥
नामानि मशकः शीघ्रो महिष्या एव जायते ॥
लवः स एव भर्तृपुत्राः पुच्छन्ता वा प्रकौ-
सितः ॥
नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं गुभम् ॥
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृतम् ॥
सुलक्षणापि दुःशीला कुलक्षणाश्रितो मयिः ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सज्जलक्षणाभूत्वा सा ॥
लक्षणा कपिलकेशी च मिलितभ्रुकुटिलक्षणा ॥
गमनं सत्वरश्चैव लक्षणा स्थात् मदा बुधैः ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमी कल्पः प्रजायते ॥
ब्रह्माश्रितो प्रलोभाच्च तां नारीं परिवर्जयेत् ॥
जिरन्ता दृष्ट्वा यस्याः कथ्योऽहो लज्जाजिह्वा ॥
भर्तारं प्रथमं हन्ति द्वितीयश्चैव विन्दति ॥
धृष्टुर्लो विरला यस्याः सलोमा मानककक्षा ॥
भक्ता भेकस्तनी क्षुद्रा दूरतः परिवर्जयेत् ॥
नाशि यस्याः प्रलम्बानि ललाटं उदरं भगम् ॥
कोणि सा भजयेन्नारी चमुरं देवदं पतिम् ॥
ललाटे श्वशुरं हन्यात् जठरे देवदं तथा ॥
भगवत् हृदयभर्तारं महादोषाण्यस्य हृत्ताः ॥
यस्या अत्युल्लटं नाभ्यां वक्त्रं विलुप्तं भवेत् ॥
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्रं सा भजयेत् ॥
पतिम् ॥
चरणानामिका यस्याः जितं न स्रष्टे यदि ॥
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्जिता ॥
नासायै इच्छते यस्याः तिलकं मशकोऽपि च ॥
लव्यदन्ता लज्जाजिह्वा दृष्ट्वाहेन पतिं हरेत् ॥
रुद्राक्षेष्टा तु या कन्या गौरवर्णा च या भवेत् ॥
अष्टौ जनयते पुत्रान् प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥
इति सासुद्रके स्त्रीलक्षणं समाप्तम् ॥
(सासुद्रकसम्बन्धि, जि. यथा, महाभारते ।
५ । २५ । ४४ ।
“सासुद्रकं वाणिजकश्च चौरं
प्रजाकटाक्षश्च चिकित्सकश्च ।
आरिश्च मिनश्च कुप्रौलवश्च
नैतान् साक्ष्यं लघोऽनुवर्त्तते च ॥”)
सासुद्रिकाः, जि. (सासुद्रेण प्रोक्तं शास्त्रमधीवे
वेत्तीति वा । ठण् ।) स्त्रीपुंसचिह्नवेत्ता । इति
हारावली । सासुद्रकसम्बन्धी च । (यथा, महा-
भारते । १२ । १६६ । २ ।
“सासुद्रिकान् स वणिजकस्तोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।
स तेन सङ्गं सार्धेन प्रययौ सागरं प्रति ॥”)
सान्नी, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेषः । इति केचित् ॥
सायरायिकं, स्त्री, (संपरायाय विपदे प्रभव-
तीति । संपराय + “तस्मै प्रभवति सन्तापा-
दिभ्यः ।” ५ । १ । १०१ । इति ठण् ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०४ । (सम्पराये उत्तर-

काले हितम् । सम्पराय + ठक् ।) पार-
लौकिके, जि. यथा, —
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मेतेऽस्मिन्नेते फलम् ॥”
इति मनुः । ११ । ३० ।
(सम्परायं युद्धमर्हतीति । तदर्थेतीति ठक् ।
युद्धार्थे, जि. यथा, रघुः । १७ । ६२ ।
“पित्रा संवर्द्धितो निर्वाहताः साम्परायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः श्वदेहाश्च यश्चिद्यत ॥”)
साम्प्रातः, य. (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः ।
ततः प्रज्ञादण् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारे ।
२ । ५५ ।
“इतः स देवः प्राप्नोतीति एवाहति क्षयम् ।
विषदृष्टोऽपि संवर्द्धो खयं ह्येतुसमाप्त्युतम् ॥”)
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११, २३ ॥
(यथा, कृतुचं हरे । १ । ७ ।
“समुद्रतले दक्षिणाङ्गसन्धौ
वितुष्य वासां विगुह्य सायुतम् ।
स्तम्भेषु तन्मशुकुलतल्लङ्घ्या
निदेशयन्ते प्रजदा खयौवनाः ॥” ४ ॥
नयति, भव सायुतम् । अण् । इदानीन्तने,
जि. यथा चरित्रे । ६ । १६ ।
“वेवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् सायुते समुपस्थिते ।
वैद्ययात् प्रभृति राजेभ्यः सत्यस्यैतस्य सम्भवः ॥”
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।
“मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्त्तन्ते साम्युतेऽन्तरे ।
इलाङ्गप्रसूताश्चैव दृष्टपुत्रा महात्मनः ॥”
तथाच तत्रैव । ८ । ४१ ।
“तस्य ते कोऽपिथ्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्युतस्य महादुतेः ॥”)
साय क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः ।
द्वितीयखरी । क, साम्ययति धनं लोक, संव-
भ्राति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
सायर्, स्त्री, (सम्परादेशे भवम् । अण् ।) गङ्-
लवयम् । यथा,—
“गङ्गादिलवयं शुभं एष्वीजं गङ्गदेशजम् ।
गङ्गात्यक्षं महारामं सायर् सम्बरोद्धवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सायरी, स्त्री, (सम्बरेण कृता । सम्बर + अण् +
ह्रीश् ।) माया । यथा,—
“शायरी सायरी माया मायाङ्गिच्युते नटे ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सायनी, स्त्री, रक्तलोषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्नातुरः, पु. (सम्नातुरप्रत्ययं पुमान् । सम्नाट् +
“मातुरत्वं स्थासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । १५ । इति
अण् । उकारश्च ।) सतीतनयः । तत्पर्यायः ।
भाद्रमातुरः, २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२० ॥
सायं, स्त्री, (समस्य भावः । सम + अण् ।)
समता । तुल्यत्वम् । यथा,—
“चाखान्ताखिखो गला सुखा च प्रति-
यक्ष च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सायुतम् गच्छति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सायन्तकस्थानत्वम् । इति सुप्रबोधव्याक-
रणम् ॥ (साय्वावस्थापद्मे, जि. यथा, भाग-
वते । ८ । ३ । १२ ।
“नमः शान्ताय चोराय क्षात्राय गुणधर्म्मिणे ।
निर्विशेषाय साय्वाय नमो ज्ञानधनाय च ॥”)
सान्नाय्यं, स्त्री, (सन्नाजो भावः । अण् ।)
समस्ताराध्यम् । (यथा, रघुः । ४ । ५ ।
“ह्यायामल्ललक्षणे तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपनेन मेने सान्नाय्योऽक्षितम् ॥”)
दृष्टलक्षाधिपत्यम् । यथा,—
“लक्षाधिपत्यं राज्यं स्थातुं सान्नाय्यं दृष्ट-
लक्षणे ।
प्रत्यक्षे सचेष्टानि महासान्नाय्यस्युच्यते ॥”
इति वरदात्मने २ पटलः ॥
साय्यायिकद्वैतं, स्त्री, जवादिनामकगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
साय्यायिजं, स्त्री, महापारेवतम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सायं य. (स्थिति समापयति दिनमिति । सो +
बाहुलकात् यम् । युगागमश्च ।) सायान् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १६ । सन्ध्या । इति राज-
निर्घण्टः । तथा,—
“दिनान्ते पुषि सायः स्थातुं सायान्ने साय-
मयवम् ।”
इति शब्दार्थः ॥
(यथा रघुः । १ । ४८ ।
“सदुयापयशाः प्रापदाश्रमं स्यान्तवाहनः ।
सायं सयमिनकाश्च महर्षेर्महिषीसखः ॥”)
सायंकाजः, पु. (सायं सायाङ्गः काजः ।)
सायाङ्गः । सायंसन्ध्यासमयः । यथा, स्मृति
सागरदृष्टमस्युक्तम् ।
“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठी सायंकाजे न चैह्वेत् ।
सायमेव तथापि स्याद्विषयास्त्राभिमान्त्वम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सायंसन्ध्या, स्त्री, (साय सायाङ्गं या सन्ध्या ।)
सायंकाजोपाख्या देवता । सायंकाजकर्मको-
पासना । सायंसन्ध्यापासनाकालश्च । तत्पर्यायं
सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । प्रथिमा सन्ध्या । तस्या
उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यन् प्राथयापाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तच्छरीरमभूत् चक्ष्णात् ॥
महासुनेर्महायज्ञं तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाभिः क्रथादत्तां यातीत्येतदर्थं तथा कृतम् ॥
एवं क्रथा जगन्नाथस्तत्रैवात्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छदयज्ञे तत्र मेधातिथिर्म्मनिः ॥
अथ विष्णोः प्रसादेन केनाप्युपलक्षिता ।
प्रविशेत् तदा यज्ञं सन्ध्या मेधातिथिर्म्मनेः ॥
वशिष्ठेन पुरा या तु वर्णोभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपश्चर्तुं वचनान् परमेष्ठिनः ॥

तमेव कृत्वा मग्नं तपस्व्योपदेशकम् ।
 पतितेन तदा सन्ध्या ब्राह्मणं ब्रह्मचारिणम् ॥
 समिद्धौ सहायस्ते सुनिर्भरौपलक्षिता ।
 तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधिः सुता ॥
 तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्तुल्याततः ।
 दग्धं पुरोडाशमयं अस्तरयदक्षितम् ॥
 वह्नितस्याः शरीरं तद्गुणैः सूर्यस्य मण्डले ।
 शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवात्रया पुनः ॥
 सूर्यो द्विधा विभज्याथ तत्तुल्यं तदा रथे ।
 खके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
 यदुर्ध्वभागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
 प्रातःसन्ध्यामवन्तु सा तु अक्षोराचादिमध्या ॥
 यच्छ्वेदभागस्तस्यास्तु अक्षोराचान्तमध्या ।
 सा सायममवन्त सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा ॥
 सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादखण्डितः ।
 प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
 अस्तं गते ततः सूर्ये शोणपद्मनिभा सदा ।
 उदेति सायंसन्ध्या सा पितृणां मोदकारिणी ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे अखण्डतृतीयस्कन्धे
 २२ अध्यायः ॥
 सायंसन्ध्यादेवता, स्त्री, (सायंसन्ध्याया देवता ।)
 सरस्वती । इति कविकल्पलता ॥
 सायः, पुं, (स्यति समापयति दिनमिति । सो +
 श्वाङ्गादिति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्तः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ नायः । इति मेदिनी ॥
 सायोज्ञेयौ विकालके । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सा(श)यायकः, पुं, (स्यति क्षिणतीति । सो +
 श्चुल् + युक् ।) नायः । (यथा, रामायणे ।
 २ । ३१ । ३० ।
 “अमेधे कवचे दिशे तूयौ चाजयसायकौ ॥”)
 खड्गः । इत्यमरः । ३ । ३ । २ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४ । ४० । १४ ।
 “कस्य पाशनेवे कोवि सायको वैमविरहः ।
 प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥”
 पञ्चमं संख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४ । २६४ ।
 “सङ्करेण निरूपेण संखड्या चैकरूपया ।
 वेदस्याग्निशराः शुद्धेरिषुवाग्निसायकाः ॥”)
 सायकपुष्पा, स्त्री, (सायकस्य पुष्प इव पुष्पी
 यस्याः ।) शरपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (सायकस्य पुष्पे, पुं । यथा, रघुः । २ । ३१ ।
 “सक्ताङ्गुलिः सायकपुष्प एव
 चिचार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥”)
 सायन्तनः, त्रि, (साय भवः । सायम् + “सायं-
 चिरं प्राङ्ग्रे प्रवेशयेत्पुनश्च लौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति श्रुत् तुट् च ।) सायंकालभवः ।
 यथा,—
 “सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्वीतु इदं द्वादिष्टादिस्त्रि-
 प्रिये ।
 अङ्गुलैर्निरयं याति यतो निष्ठागमक्रिया ॥”
 इति वृहत्संहितायाम् प्रथमपटलः ॥
 सायाङ्गः, पुं, (सायमङ्गः । “संस्थाविचायेति ।”
 ३ । ३ । ११० । आपकान् समासः ।) पञ्चधा-

विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषसङ्कलनं
 चयम् । यथा,—
 “प्रातःकालो सुहृत्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
 मध्याह्नस्तिसृहृत् स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाङ्गस्तिसृहृत् स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।
 रात्रौ चो नाम सा वेना गृहिता सञ्जकर्मसु ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 तत्पर्यायः ।
 “सायो दिनान्तः सायाङ्गो विकालः सायमेव च ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सायिका, स्त्री, क्रमस्थितिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सायी, [नृ] पुं, (सायति नाशयति गतिक्लेश-
 मिति । से ज्ये + णिनिः ।) अश्वारोहः ।
 इति कैचित् ॥
 सायुर्ध्वं, स्त्री, (सयुजो सङ्गयोगस्य भावः ।
 ब्राह्मणादित्यात् अच् ।) सङ्गयोगः । एकत्वम् ।
 तत् पञ्चधासुक्ताङ्गगतसुक्तिविशेषः । यथा,—
 “सालोक्यवार्त्तानामीषासाङ्गैकत्वमपुनः ।
 दीयमानं न यजन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । २६ । १३ ॥
 “भक्तानां निष्कामतां कैसुतिकन्यायेनाह ।
 सालोक्यं मया सङ्ग एकस्मिन् लोके वासम् ।
 सार्द्धं समानैश्चयम् । सामीप्यं निकटवर्ति-
 त्वम् । साङ्ग्यं समानरूपताम् । एकत्वं
 सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न यजन्ति
 कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ॥” इति श्रीभरतस्वामी ॥
 “एकत्वं भगवन्सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यं च । अनयो-
 र्ब्रह्मात्मकत्वेन तत्सेवनायैलभावात् यद्व्या-
 वृत्त्यकत्वमेवेति भावः ॥” इति क्रमसन्दर्भः ॥
 साये, अ, दिनान्तः । सायंकावे । इति कैचित् ॥
 सारं, तु क दौर्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा-पर-अ-क-सेट् ।) रेफोपधः ।
 अससारत् । इति दुर्गादासः ॥
 सारं, स्त्री, पुं, (सारं तु क दौर्बल्ये + अच् । ख गतौ
 + घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा,
 रघुः । ४ । ७६ ।
 “परस्परं विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
 राज्ञा हिमवतः सारो रात्रिः सारो हिमा-
 दिग्या ॥”)
 सायम् । इति मेदिनी । (सरान् जातम् ।
 सर + अच् ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
 “चौरशेषश्च तन्मयं प्रीतं सारतुपाहरेत् ॥”
 अह्नतम् । यथा, भागवते । ७ । ३ । २५ ।
 “धर्मादयः विमर्शयेन च काङ्क्षितेन
 सारंजुवां चरययोरुपगमयतां नः ॥”)
 लौहम् । इति भावप्रकाशः । विपिनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ३॥ सारवस्तुनि यथा,—
 “सारं रवानान्तु घृतं घृतसारं हृतस्य यत् ।
 हृतस्य सारं खमेश खर्गात् सारान्तु योषितः ॥
 अतो राजन् प्रदेशाः स्तुः स्त्रियः खमेशमोप-
 सतः ।

तथैव ह सुखं तामि, सङ्गं राज्यं वृषीतमम् ॥”
 इति वङ्गपुराणे दासीदानाध्यायः ॥
 अपि च ।
 “असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
 काशां वासः सर्वां सङ्गो गङ्गाजः शम्भु-
 सेवनम् ॥”
 इति कवितारङ्गाकरश्चतुराखवचनम् ॥
 सारः, पुं, (ख + “खिखिरे ।” ३ । ३ । १७ । इति
 घञ् ।) जलम् । (यथा, महाभारते । १ । १५५ ।
 २३ ।
 “तरस भीमसा क्रीड जहि रचौ विभिवन् ॥
 पुरा विक्रुते मायां मुजयोः सारमर्षे ॥”)
 शिखराशः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा,
 रघुः । १० । १० ।
 “प्रभातुस्त्रिभूवन्तं लघ्वीविभमदर्पणम् ।
 कौस्तुभाखमर्षां सारं विभ्रायं वृहत्तोरवा ॥”)
 मन्त्राः । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥ वज्रकारम्
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुः । इति जटाधरः ॥
 रोगः । इति धरणिः ॥ पाशकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ द्युत्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (अर्थाङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 १० । ७३१ ।
 “उत्तरौत्तरसुतर्कौ वस्तुनः सार उच्यते ॥”
 यथा,—
 “राज्ये सारं वस्तुधा वस्तुधायापि पुरं पुरं
 सौधम् ।
 सौधे तत्त्वं तत्त्वे वराङ्गनासञ्चम् ॥”)
 सारः, त्रि, (ख + घञ् ।) अतिट्टः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ वरः । शिष्टः । इत्यमरमेदिनी-
 कौ ॥ यथा,—
 “सर्वसारो यथा ज्ञातो ज्ञातानां प्रत्येकं तथा ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिस्कन्धे । ३ । ३० ॥
 अपि च ।
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “जगत् सर्वम् निःसारमिच्छे दुःखभाजनम् ।
 उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतत् विपद्यते ॥
 यथैवोपयति सारात्रिः सारं जगद्विधा
 पुनस्तस्मिन्निरीयन्ते महाप्रलयवङ्गमे ॥
 उत्पत्तिप्रलयान्तात् जगन्निःसारतां हरिः ।
 शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां प्रति ॥
 एकं शिवं शान्तमनन्तमन्युत
 परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् ।
 अद्वैतमयमचिन्त्यरूपं
 सारमन्त्रं नास्ति सारं त्वदन्यत् ॥
 यस्मादेतज्जायते विश्वमयं
 यस्मात्क्षीनं स्यात् तत्पञ्चात् स्थितश्च ।
 आकाशवन्मेषजास्य धृत्वा
 यद्विचित्रं प्रियते तर्हि सारम् ॥
 अष्टाङ्गयोगैर्देवानामिच्छन्
 योगी बुद्ध्यात्मकं सदैव ।
 निर्वर्तते प्राप्य यथेष्टं लोके
 तदैव सारं सारमन्त्रं प्राप्ति ॥

सारङ्गः

सारथिः

सारसं

सारो द्वितीयो धर्मस्तु यो निवृत्तप्राये भवेत् ।
 यो वै निवर्तको नाम तच्चासारः प्रवर्तकः ॥
 सर्वे चरन्ति लोकेऽस्मिन् धर्मो नैव श्रुतो भवेत् ।
 स्वधर्माद्यो न चलति स एवाचर उच्यते ॥
 एतद्वः कथितं सारं निःसारश्च यथा जगत् ।
 यथा स्वयं ददर्शांशु प्रभुर्मानेन स्वेऽन्तरे ॥
 एतद्वै दर्शयामास स विश्वजगतां पतिः ।
 स्वयं जगद् मनसा ध्यानेनात्मनि प्रकुरः ॥
 सारं तत्त्वं परमं निष्कलं य-
 क्ष्मत्तारं ह्रीन् नृत्तिमान् धर्म एव ।
 सारोऽन्तोऽसौ सारहीनं तदन्यत्
 ज्ञात्वेदं यथाति निबलं महाधीः ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
 सारङ्गः, पु, (सारयति मलमिति । ख + णिच् +
 ण्युत् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विरे-
 चके चि । इति वैद्यकम् ॥
 सारखदिरः, पु, (सारः अतिदृढः खदिरः ।)
 दुःखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारगन्धः, पु, (सारो गन्धो यस्य ।) चन्दनम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारपाही, [न] चि, (सारं गृह्णातीति ।
 पृथ + णिनिः ।) सारपञ्चकम् ॥
 सारव, खी, (सरवाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतमिति ।
 सरवा + अण् ।) मधु । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । १० । १६ । ४३ ।
 “पीत्वा सुकुन्दसुखसारधमजिह्वे-
 स्तार्षं जडुविरहं प्रजयोषितोऽह्नि ।”)
 सारङ्गः, पु, (सरयतीति । ख गतो + खड्गो-
 वृद्धिश्च ।) उणा० १ । १२१ । इति अङ्गच् ।
 वृद्धिश्च ।) चातकपत्री । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६३ । १६ ।
 “उद्यमन्तर्द्धे सद्यः क्षिप्वा दृष्टिशरे घनाः ।
 ततो जडुधरे सर्वे भेकसारङ्गवर्जिणः ॥”)
 हरियः । (यथा, भट्टिः । ३ । २६ ।
 “गोमातुसारङ्गगात्रं सव्यक
 नायाधिष्ठभौमसरासिबुध ॥”)
 मातङ्गजः । इति मेदिनी । पञ्चभेदः । भङ्गः ।
 इति विश्वः ॥ यथा,—
 “नाडुकेति कलिं सखाट सारङ्ग इव सारसुक् ।
 कुशलाभ्यां स्थितिं नेतराणि कृतानि यत् ॥”
 इति श्रीभागवते । १ । १८ । ७ ॥
 “ननु अधर्मे हेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान्
 तत्राह नाडुकेति । सारङ्गो भ्रमर इव सार-
 पाही । सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि
 पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि
 यापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव
 निधन्ति न तु संकल्पितमात्राणीति ॥” इति
 श्रीविरहामो । * ॥ कृचम् । राजहंसः । चि-
 त्तमः । (यथा, महाभारते । ७ । २९ । २१ ।
 “आज्ञीकृतो वहन्ति सारङ्गप्रवला हृथाः ।”)
 वायभेदः । अंशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 नानावर्णः । मयूरः । कामदेवः । सप्तः । केशः ।

खगैम् । आभरणम् । पद्मम् । शङ्खः । चन्दनम् ।
 कपूरम् । पुष्पम् । कोकिलः । मेघः । पृथिवी ।
 राज्ञिः । दौमिः । सिंहः । इत्यनेकाण्येकोषः ॥ ३ ॥
 सारङ्गहरिणमांसगुणाः ।
 “सारङ्गं जाङ्गलं क्षिप्तं मधुरं लघु दृष्यदम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारङ्गः, चि, (ख + अङ्गच् ।) श्वलः । इत्य-
 मरः । ३ । २ । २३ ॥ “शारङ्गश्चातके ख्यातः
 श्वले हरियोऽपि च । इति तालव्यादावजयः ।
 अतएव सारङ्गो दन्वादिकालशादिश्च ॥” इति
 भरतः ॥
 सारङ्गिकः, पु, (सारङ्गं हन्तीति । सारङ्ग + “पञ्चि
 मत्स्यमृगान् हन्ति ॥” ४ । ४ । ३५ । इति टक् ।)
 बाधः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 सारङ्गी, खी, वाद्यविशेषः । इति केशिच ॥
 सारङ्ग, खी, (सारात् जायते इति । जन + डः ।)
 नवनौतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारङ्गं, खी, (सारयतीति । ख + णिच् + लुः ।)
 गन्धमेदः । इति धरणिः ॥
 सारङ्गः, पु, (ख + णिच् + लुः ।) अतीसाररोगः ।
 रावणमन्त्रो । इति हेमचन्द्रः ॥ भद्रवला । इति
 धरणिः ॥ आम्नातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सारणिः, खी, (ख + णिच् + अनिः । इत्युणादि-
 लुप्ता उज्ज्वलः । २ । १०३ ।) सुदनदी । प्रसार-
 ण्यो । इत्युणादिकोषः ॥
 सारणिकः, चि, पथिकः । सरणिशब्दात् णिक-
 प्रत्ययेन निबन्धनः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 ६१ । ३६ ।
 “यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिचरति ।
 भिनत्ति च न मर्त्यां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥”)
 सारणिकः, पु, (सारणिकान् पथिकान् हन्तीति ।
 हन + टक् ।) दस्युः । इति केशिच ॥
 सारणी, खी, (सारणि + वा डीप् ।) प्रसारणी ।
 खलनदी । इति मेदिनी । (यथा, अथर्व-
 राधवे । २ । २५ ।
 “आलवालवलयेषु भूखर्वा
 मांसलक्षितमिममनरात्तरा ।
 केरकीचिक्कुरभङ्गिभक्कुरं
 सारणीषु पुनरमु दृश्यते ॥”)
 सारङ्गः, पु, सर्पाङ्गः । इति जटाधरः ॥
 सारतवः, पु, (सारं जलं तत्प्रधानस्तवः ।)
 कदलीवृक्षः । इति धनञ्जयः ॥
 सारथिः, पु, (सरथश्चानिति । ख + अन्तर्भावि-
 रथर्थः + “सर्त्थिश्च ॥” उणा० ४ । ८६ । इति
 घञिन् ।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता । तत्
 पत्न्यथः । नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४
 स्ततः ५ चत्ता ६ सखेडा ७ दक्षिणस्थः ८ रथ-
 कुटुम्बी ९ । इत्यमरः । २ । ५ । ६-७० । सारी १०
 सखेडः ११ नियामकः १२ चातुरिकः १३ ।
 इति जटाधरः ॥ प्रवेता १४ रथनागरः १५ ।
 इति शब्दरत्नावली । सरथखापत्रं सारथिः
 बाह्यादय इति णिः । सह रथेन वर्तते योऽसौ

सारथीश्चः तं प्रेरयति ऽथे कादिति णिः ॥
 सारयति अस्मात् इति ण्मात् । ख गतावि-
 त्थस्मात् नास्तीति अथिप्रत्ययो वा । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ तल्लक्षणं यथा, मातुखी ।
 २१५ । २०-२१ ।
 “निमित्तशङ्कनज्ञानो ह्ययश्चाविशारदः ।
 ह्यायुर्वैदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषिवत् ॥
 खामिमतो महीतुसाहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥”
 समुद्रः । इति संचिन्तसारोणादित्तिः ॥
 सारदा, खी, (सारं ददातीति । दा + कः ।)
 सरस्वती । इति शब्दरत्नावली । दुर्गा । यथा ।
 श्रुतकालबोधनीयत्वेन शारदापदश्रुत्योक्तत्वं
 पदं तालव्यादि सारं ददातीति श्रुत्यतिस्तु
 काल्पनिको । इति तिष्यादितत्त्वम् ॥ सार-
 दातरि, चि ॥
 सारदमः, पु, (सारः अतिदृढः दमः ।) खदिरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
 ४३ । ५८ ।
 “उत्थापयेत् लज्जा सहस्रचक्षुषः
 सारदमाभयङ्गुमारिकान्वितम् ॥”)
 सारपादपः, पु, (सारः अतिदृढः पादपः ।)
 धामनिष्ठः । इति रत्नमाषा ।
 सारभाण्डं, खी, (सारख भाण्डमिव ।) अन्नजिम-
 पाचम् । यथा जगनाभ्यादि । (यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः । २ । २५० ।
 “समुद्रपरिवर्त्तं सारभाण्डं कृत्तमम् ।
 आधानं विज्रयं वापि नयतो दृक्कल्पना ॥”)
 सारमितिः, पु, वेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सारं
 यथार्थं मौयते ज्ञायते अनेन सारमितिः ।
 सारोपपादात् माधालोनीक्रीति तिः ॥
 सारम्भिका, खी, (सारे भ्रम्भिकेव ।) देवदाली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सारमेयः, पु, (सरमाया अपत्यं पुमानिति । टक् ।)
 कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । ३१ । (यथा,
 महाभारते । ६ । ६ । ७३ ।
 “अन्योन्यावबुध्यन्ति सारसेया इवामिवम् ।
 राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुधराम् ॥”)
 सारमेयी, खी, (सरमाया अपत्यं खी । टक् ।
 डीप् ।) कुक्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
 सारणी, खी, (सारं श्रेष्ठं लोहम् ।) लौह-
 सारः । इति भूरिप्रयोगः ॥ इत्यात इति भाषा ॥
 सारवः, चि, (सरयौ भवः । अण् । “दाहि-
 नायनहास्तिनायनेति ॥” ६ । ४ । १७४ । इति
 निपातनात् साधुः ।) सरयुनदीसमुत्पन्नः । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३६ ॥
 सारवर्णितः, चि, स्मिंशोश्चरितः । असारवस्तु ।
 सारेण वर्णित इति द्वतीयातत्पुरुषसमास-
 निबन्धनः ॥
 सारसं, खी, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ खीकथा-
 भरणम् । इति केशिच ॥

सारसी

सारसं, त्रि, (सरसि भवम् । सरस् + अण् ।)
सरोवरोद्भवजलदि । तल्लगुणाः । यथा,—
“नद्याः शैलवराचाभ्यो यच्च संसृज्य तिलति ।
तत्र सरोजजलं क्लृप्तं तदङ्गः सारसं स्तनम् ॥
सारसं सलिलं बलं लब्ध्वा न्नं मधुरं लघु ।
रोचनं सुवरं क्लृप्तं बहुभुजमलं सितम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“चारं घनं वातफाणुकारि
त्वग्दोषहन् तत् कटु दौपणञ्च ।
प्रोक्तं विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारसं नो मुखकारि वारि ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

सारसः, पुं, चक्रः । इति मेदिनी ॥

सारसः, पु स्त्री, (सरसि भवः । अण् ।) खनाम-
व्यातपत्नी । तत्पर्यायः । पुष्कराक्षः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गीनहः ३ नाडुरः ४
लक्ष्यः ५ लक्षः ६ सरसीकः ७ सरोत्तवः ८ ।
इति शब्दरत्नावली । रसिकः ९ कामी १० ।
तन्मासगुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषाय-
त्वम् । मह्नातिसारपित्तपृथ्वीशोनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शाकुनं यथा,—

“इदार्थसिद्धिः सकलास्तु दिक्षु

स्यात् सारसहृन्मल्लिकार्जुनम् ।

शुक्लास्यं पृष्ठं निगदं न गच्छेत्

सिन्धुवर्णं गृह्ये एव यस्यात् ॥

वामेन योषित्कुललाभकारी

शब्दस्तथापि नृपतोऽर्थलब्धे ।

यः सारसाभ्यां युगपद्विरावः

कृतोऽचरेण क्रमतोऽपि वामः ।

स वेदितव्यः कथितार्थकारी

क्रौञ्चइयस्याप्ययमेव वर्गः ॥”

इति वल्लभाशक्त्याकुने सारसवर्गः ॥

सारसनं, स्त्री, (सारं सनोति ददातीति । घञ्
दाने + अच् ।) काक्षी । स्त्रीकथामरणम् ।
इत्यमरः । २ । १ । १०६ ॥ अस्य पर्यायः काक्षी-
शब्दे द्रष्टव्यः । कश्चुकादौर्ध्वं मध्यकायनिबद्ध-
पट्टिकादि । तत्पर्यायः । अधिकाङ्गम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ हे कश्चुकादौर्ध्वं
मध्यकाये निबद्धे पट्टिकादौ । सकश्चुकाः सस-
न्नाहः मध्ये दादौर्ध्वं यद्भवन्ति तत् सारसनं
अधिकाङ्गश्चोच्यते । इति भरतः ॥ (यथा,
किराते । १८ । ३२ ।

“तवोत्तरार्थं करिचर्मैः साङ्गजं

ज्वलन्मणिः सारसनं महानहः ।

समाख्यर्पितः श्रवणस्य चन्दनं

कला हिमाशीक्ष समचकास्त ॥”)

सारसी, स्त्री, (सारस + जातो ङीष् ।) सारस-
पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १८ । १४ ।

“हंसगह्वरभाषिण्यो दुःखप्रोक्तप्रमोदितः ।

सारस इव रासत्यः प्रतितः प्रश्न माधव ॥”)

सारख

सारखतः, पुं (सरखती देवतास्ति । अण् ।)
विन्दकः । (सरखत्या अयमिति । तस्ये-
मिदम् ।) देशविशेषः । स तु हस्तिनापुरस्य
उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा । क्रुष्माङ्गस्यदेशानाह ।

“मध्ये सारखता मनुष्याः श्रसेताः समापुराः ।
पाश्चात्तयास्तमाख्यकुलचैत्रगजाङ्गयाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सारखतीनदीपुस्तुतिविशेषः । सारखतदेशो-
द्भवजात्यः । यथा,—

“सारखताः कान्यकुजा गौडमैथिलकोतकलाः ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
इति पुराणम् ॥

कल्पविशेषः । यथा,—

“सारखतस्य कल्पस्य मध्ये ये खुर्नरामराः ।
तद्भुतान्तोद्भव लोके तद्भागवतसुखते ॥”

इति मानुस्मि ५० अध्यायः ॥

आकरगविशेषः । (नवमहापरयुगस्य आचः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“सारखतस्तु नवमे विधामा दशमे तथा ॥”
वृत्तविशेषः, स्त्री । यथा,—

“समूलपञ्चामादाय ब्रह्मं प्रचाल्य वारिणा ।

उडूखये चोदयित्वा रसवस्त्रेण गालयेत् ॥

रसे चतुर्गणे तस्मिन् वृत्तप्रसङ्गं विपाचयेत् ।

औषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥

हरिद्रा मालनी कुष्ठं चित्तौ सङ्घरीतकी ।

एतेषां पलिकान् भागान् शेषाणि कार्पिकाणि तु ॥

पिप्पत्योऽथ विडङ्गानि सेत्वैव शर्करा वचा ।

सर्वमेतत् समालोष्य शनैर्मृद्विना पचेत् ॥

एतन्नाशितमात्रेण दानिषु पुडूख्यं जायते ।

सम्प्राप्तप्रयोगेन किमरेः सङ्घ गीयते ॥

अङ्गमासप्रयोगेन सोमराजौवपुर्भवेत् ।

मासमासप्रयोगेन श्रुतमात्रं घारयेत् ॥

हृन्मृदादृष्टकुलानि अग्राणि विविधानि च ।

पञ्चगुल्मान् प्रमेहान् कासं पञ्चविधं जयेत् ॥

बन्धनाश्चेव नारीणां नराणामप्यरेतसाम् ।

वृत्तं सारखतं नाम बलवर्धनं विवर्द्धनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसम्प्रदे रसायनाधिकारे ॥

इदमेव ब्रह्मैष्टतमिदं विद्यापि प्रसिद्धम् ॥ * ॥

त्रि, सरखतीसम्बन्धी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ ।

८३ ।

“वर्णिनां हि वधो यच्च तत्र साख्यवृत्तं वदेत् ।

तत्प्रावनाय निर्व्याप्यखरः सारखती द्विजेः ॥”

सारखतदेशप्रसम्बन्धी । (सरखतीनदीसम्बन्धी ।

यथा, मेघदूते । ५ । १ ।

“क्षला तासामभिगममपां सौम्य सारखतीना-

मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कथ्यः ॥”

सारखतकल्पः, पुं, (सारखतः कल्पः ।) सरख-

द्वुपासनाप्रकरणम् । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं कथं सारखतं मम ।

यस्य विज्ञानमात्रेण आद्यापहरणं भवेत् ॥

सारख

सर्वश्राव्यप्रकाशश्च सर्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।

अथावाच भवेद्यस्य वाचिञ्चा भवन्ति हि ॥

अवापुस्त्रिदशा भागं वागीश्वरं ब्रह्मसुतः ।

देवायनोऽपि यं ज्ञात्वा वेद्यासीदभवन्मुनिः ॥

मन्त्रोद्धारं प्रवक्ष्यामि साक्षात्वरणपूजनैः ।

अनन्तं विद्धुना युक्तं वामगखान्तभूषितम् ॥

अपेत् ह्वाद्दशलक्षं मृकोऽपि वाक्पतिर्भवेत् ।

नामौ शुभारविन्दश्च ध्यायेद्दशद्वयं सुधीः ॥

तत्तस्यैव भावयेन्मन्त्री मखलानां त्रयं चिरम् ।

रत्नसिंहासनं तत्र वश्येज्योन्मन्त्राभ्यं पुनः ॥

तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।

सुक्ताकान्तिनिर्भां देवीं ज्योत्स्नाजाल-

विकाशिनीम् ॥

सुक्ताहारयुतां शुभं प्राशिशखविमखिताम् ।

विभर्तौ दक्षज्ज्वाभ्या आख्यां वर्णस्य मालि-

काम् ॥

अन्तरेण तथा पूर्णं घटं दिशश्च पुस्तकम् ।

दधती वामहस्ताभ्यां पीनस्त्रनभरास्त्रिताम् ॥

मध्ये चोद्या तथा खच्छां नानारत्नविभूषिताम् ।

आत्माभेदेन ध्यालेव ततः संपूजयेत् क्रमात् ।

आदिन दीर्घयुक्तेन कुर्यादङ्गानि हस्तयोः ॥

हृदयादौ तथा कुर्याद्दोलेनाङ्गिका पुनः ॥

भुवोर्मेधे तथा नामौ गुह्यं च देशिककथाः ।

न्यसेद्दीर्घं पुनर्वक्ष्ये व्यापकं विन्ध्यसेततः ॥

पीठन्यासं तनौ कुर्यात् देवताभावसुहृदे ।

मातृकायान्तं यत् प्रोक्तं पीठमभ्यर्च्य यत्नतः ॥

वर्गाज्ज्वासनं दद्यात् कृत्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

आवाह्यं पूजयेत्तस्यां देवीं वागीश्वरीं ततः ॥

अङ्गेः प्रथमा उतिः स्यात् द्वितीया शक्ति-

भिक्षनः ।

द्वामिषु समभ्यर्च्य ब्रह्माख्यायां यथाविधि ।

लोकपाला वद्धिः पूज्यास्तुष्टामस्त्याणि तद्वद्धिः ।

एव सस्यज्येष्ठाश्चो जपहौमरतस्तदा ॥

कविलं कभते वागी लक्षेर्दामिषुर्वपुः ।

प्रातर्जप्ता सखस्यन्ति पितृद्विर्वाही वचान्विताम् ॥

न विस्मरति मेधावी श्रुतान् वेदागमनापि ।

कण्ठमात्रोदके स्विता ध्यायेन्मार्तण्डमखले ॥

ज्योतिःपुङ्गवनिर्भां देवीं परिवारसमन्विताम् ।

वराभययुतां हस्ते सुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥

जपन् सखस्यमायेन वसुधां विनित्येन्द्रियः ।

भीमां सस्याप्यवाक्त्रिहं कवीनामभ्यर्चयेत् ॥

अथ योगं प्रवक्ष्यामि नाद्यनाश्रकारं परम् ॥

रात्रिपेये ससुत्याय सुचिर्भूला स माह्वतः ॥

शुद्धभावेन चात्मानं गुरुञ्च परिकल्पयेत् ॥

तत्प्रभापटलयात्रं जगत् सर्वं विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारे स्थितां देवीं कुण्डलीं परदेवताम् ।

सुप्तं प्रोत्थाप्य तां श्रुत्वा क्रमादङ्गानि मेदयेत् ॥

ततः परश्वे नैला सौवीर्यं प्रापयेत्ततः ।

जह्वयन्ति विनिर्मिदं जिह्वां दौमखरूपिणीम् ॥

नीलरूपस्य श्रुत्वा तु प्रोक्तसर्वां परात्मिकाम् ।

शब्दब्रह्मरूपाश्च निचलां चिन्तयेत् पुनः ॥

तत्प्रभापटलयात्रं शरीरं चिन्तयेत्ततः ॥

सारस्व

निर्धनं सहस्रसायणेन जपेन संवनसर्वं यति ।
ततः संजायते मन्त्री वाचस्मिन्निर्वापरः ॥
इन्द्रोऽथ द्वापरादिकानां शास्त्रार्थविज्ञवेत् ।
कवित्वं ज्ञानशक्ता तु पाण्डित्यमधिकं भवेत् ॥*॥
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भूति सुदुर्लभम् ।
नामिचक्रस्थितां सौम्यां रक्ताकारां विचि-
न्त्येत् ॥

जौसावड्डिनम्याच रक्ताभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्कुशधरां दिवां वराभयवृतां पुनः ॥
इष्टा चान्तवर्षिण्या प्रयन्ती मनोरथान् ।
एव ध्यात्वा जपेत्तत्रं मनुजो विहितं ततः ॥
होमं कुर्यान् विमध्वत्तं रक्तोपपल्लवतेजः ।
ननः सन्तपेदेवो दुग्धयुक्तं सर्पिषा ॥
पायसेन बलिं दद्यान् दधिपिष्टमधुभुतेः ।
एव कृत्वा विधानम् साक्षाद्देवयोगो भवेत् ॥
मिड्डार्थेक्षिमधुरोपेतैर्हुत्वा जगद्दशं नयेत् ।
पद्मशयनेन मन्त्रोपां प्राप्नुयान् श्रियस्त्वर्जितान् ॥
देवीचन्द्रवद्विद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम् ।
ज्ञेहभावेन सम्योक्तं न देयं धस्य कस्यचित् ॥
एतस्मै कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तिश्च कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्त्रभ्यं मया तुभ्यं हिजोत्तम ॥
सिद्धमस्त्री यदा मन्त्री बालिशस्यापि चर्हति ।
जलं दत्त्वा जपेत् सोऽपि सोऽर्थो वाचमन-
र्गलाम् ॥”

इति स्वायम्भुवमाळकान्तो सारस्वतः पटलः ।
इति तत्त्वसारः ॥

सारस्वतत्रयः, पु, (सारस्वतः सारस्वतीदेवताकः,
त्रयः ।) सरस्वत्या त्रयविशेषः । यथा,—
मधुरवाच ।

“मधुरा भारती केन त्रेतेन मधुसूदन ।
तथैव जनकौभायमतिविद्यासुक्तोऽश्लम् ॥
अभेदश्चापि दम्पत्योक्त्या न्युधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुत्रा तस्मै कथय माधव ॥
मत्स्य उवाच ।

सस्यकृष्टं लघ्वा राजन् षड्गु सारस्वतं त्रयम् ।
यस्य सङ्कीर्तनादेव तुल्यतोऽहं सरस्वती ॥
यो यज्ञतः पुमान् कुर्यादितद्वत्तमनुत्तमम् ।
तद्वासरदौ संपूज्य विप्रानतन् समारमेत् ॥
अथवादिहवारं यज्ञनारायणेन वा ।
पायस भोजयद्द्विहान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तितः ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाख्यातुषेपदेः ॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वानि श्रुत्यगीतादिकश्च यत् ।
न विज्ञानं लघ्वा देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लज्जामूर्ध्नि धरा पृष्ठिर्गौरी तुष्टिः प्रभा मतिः ।
एताभिः पाण्डि तदुभिरष्टभिर्भक्तां सरस्वति ॥
एवं सम्युज्य गायत्रीं वीणां च सास्त्रधारिणीम् ।
शुक्लपुण्याचतेभक्त्या सकमण्डलपुष्पकम् ॥
मौनव्रतेन मुञ्जीत सार्धं पातञ्ज धर्मवित् ।
पञ्चम्यां प्रतिपद्यच्च पूजयेत् शब्दवासिनीम् ॥

सारिका

तथैव तदुल्लङ्घ्यं द्रुतपात्रेण संयुतम् ।
जौर दद्याद्द्विरण्यश्च गायत्री प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाश्च तथा मौनमेतन् कुर्वन् समारमेत् ।
नान्तराभोजनं कुर्यान् यावत्सासास्त्रयोदश ॥
समाप्ते तु व्रते दद्यान् भोजनं शुक्लतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मश्च गात्रं विप्राय शोभनाम् ॥
देवा वितानं षष्ट्याश्च सितनेत्रपटावृतान् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मश्च दध्ने शिखरं पुनः ॥
तथोपदेशारमपि भक्ता सम्युजयेद्दुर्गम् ॥
विश्रान्ताश्चैव रक्षितो वस्त्रमाख्यातुषेपदेः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्यान् सारस्वतं व्रतम् ।
विद्यावागर्थयुक्तं चतुर्गुणं जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोकं महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तनफलभागिनी ॥
मन्त्रलोके वसन्नाजन् यावत् कल्याणतन्त्रयम् ।
सारस्वतं व्रतं यस्तु षड्गुणादयथा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेद्व्यायुतन्त्रयम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—३४ ॥
सारस्वताः, पु भूत्वि, (सारस्वते भवाः । अण् ।)
सारस्वतदेशजातमनुष्याः । यथा, हेमचन्द्रः ।
“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः ॥”

सारस्वतोत्सवः, पु, (सारस्वतः सरस्वतीसमन्वी
उत्सवः ।) सरस्वत्या उत्सवः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे
ब्रूयम् ॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति । ह्र + णिच् + अच् ।
टाप् ।) ज्ञानचिह्नता । इति शब्दरत्नावली ॥
दूत्वा । इति शब्दचन्द्रिका । (सिङ्गुहभेदः ।
ज्ञातला अनेन वा नाम्ना प्रसिद्धा । यथा,—
“ज्ञातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषिद्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
साराणः, पु, (सारेण सरयेन अलति पर्याप्नो-
तीति । अण् + अच् ।) तिलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सारिः, पु, स्त्री, (सरतीति । ह्र + इण् ।)
पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति । ह्र + ण्वल् ।
टाप् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ।
शाकिक इति भाषा । (यथा, रामायणे ।
२ । ५३ । २२ ।
“मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा ममो लक्ष्मण ।

सारिका ।
यत्स्थाः अथैव वाच्यं शुक्र पादमरेर्हण ॥”)
तत्पर्यायः । पीतपादा २ गोराटो ३ गो-
किराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५
नारी ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापा ९ दूती १० मेघा-
विनी ११ गोराटिका १२ गोकिराटो १३
गोरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सार्थः

सारिणी, स्त्री (सरतीति । ह्र + णिनि । डीप् ।,
सहदेवी । कार्पासी । दुरालभा । कपिल-
शिंप्रापा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्गवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः । अनन्तमूल इति
ख्याता । गोरिया साउ इति हिन्दी भाषा ।
सा तु जम्बुवत्पत्रा दुग्धगर्भा व्रततिर्भवति ।
तत्पर्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४
गोपवल्ली ५ प्रतामिका ६ लता ७ आस्त्रोता ८
काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपा
१० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा
१३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । दृढत्वम् ।
पित्तप्रणाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
ज्वासारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुवत्पत्रा सुगन्ध-
कलघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साउ इति
हिन्दी भाषा । श्यामालता इति वङ्गभाषा ।
तत्पर्यायः । ज्वास्त्रोता २ लघ्वा ३ चन्दन-
सारिवा ४ भद्रा ५ चन्दनगोपा ६ चन्दना ७
ज्वावल्ली ८ । अस्या गुणाः । तिरोदशमन-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सारिवाद्यौ तु मधुरौ हिमौ भूतनिष्ठानौ ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरो देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्च ।

“सारिवायुगलं खादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
अमिमान्धारिचिन्तासकामाविधनाशनम् ।
दोषत्रयाश्रयप्रदरज्ज्वरातिसारनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सारी, स्त्री, (सारि + वा डीप् ।) सारिका-
पक्षिणी । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सप्तला । इति राजनिर्घण्टः । (सप्तलाशब्द-
श्चा गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

सारोदिकः, पु, (सारोद्रे देशे भवः । सारोद्रे +
ठक् ।) विषभेदः । सारोद्रे देशभेदलक्ष भवः
सारोदिकः । उषे कादिति ण्यकः इत्यादिः ।
सुरादृशब्दात् सारोदिकः । इति खामो ।
इत्यमरभरती । १ । ८ । १० ॥

सार्थः, पु, (सरतीति । ह्र + “सर्त्तृ”श्च ।) उगा-
२ । ५ । इति धनुः । सच ण्वत् ।) जन्तुसवः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४१ । जणिकसम्बद्धः । (यथा,
रघुः । १७ । ६४ ।

“वापीज्विज सवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः खरं स्वकीयेषु चरन्तेऽस्मिन्निवादिषु ॥”)
सम्बद्धमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, दृढतु-
संहितायाम् । ८६ । ४६ ।

“पश्चिमे शब्दरीभागे गोमृकोलकपिज्जलाः ।
सर्वे एव विपर्यस्ता यास्याः सार्थेषु योषि-
ताम् ॥”

सार्थः, जि, अर्थेन सह वर्तमानः । अर्थयुक्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्वणि ।

साधः

“साधः प्रसवतो मित्रं भार्यो मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिवद्भिन्नं दानं मित्रं मरिचतः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

साधकः, त्रि, (साध + कृत् ।) अर्थेन सह वर्तमानः । यथा,—

“श्रद्धान्तरमपेक्ष्यैव साधकः साधनोपपन्नः ।

प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स चिधा ॥”

इति श्रद्धाशक्तिप्रकाशिका ॥

(सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।

“प्राह नः साधकं जन्म पावितस्य कुलं प्रभो ।

पितृदेवर्षयो मयां तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥”)

साधवाहः, पु, (साधे वृत्तौति । वृह + अण् ।)

वयिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ (यथा,

कलाविलासे । १ । ११ ।)

“सुतोत्तरं सद्दृष्टे राखानोसंस्थितं कदा-

चितम् ।

अभ्येव साधवाहो दत्तमहाहोपहारमणि-
ककः ॥”)

साधे, त्रि, (आर्ज्ये सह वर्तमानम् ।) आर्ज्यम् ।

इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ आर्ज्युक्ते, त्रि ।

“अङ्गुष्ठमात्रं स्याल्लेख बाहुमात्रः प्रमाणतः ।

बाहुं च सपलाशश्च दृष्ट्वा इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्कुरोपपन्नम् ॥

साह, अ, संहितम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४८ ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । २७ । २ ।

“सुशर्मा आढभिः साहं युद्धार्थं पृष्ठतोऽन्व-
यात् ॥”)

साह, त्रि, अर्द्धेन सह वर्तमानम् । अर्द्धयुक्तम् ।

यथा,—

“सुनिभिर्द्विर्गणं प्रोक्तं विप्राणां मन्त्रैवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्त्रिणां साहप्रहरया-
मानः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“गतेऽब्दे द्वितये साहं पञ्चपञ्चे दिनद्वये ।

दिवसव्याहरे भागे पतन्त्योऽधिमासकः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

साधिषः, त्रि, (सधिषः अर्थं सधिषा संस्कृतो

वा । सधिष + अण् ।) सधिःसम्बन्धी । सधिः-

संस्कृतवन्तः । सधिःश्रद्धात् ऋणप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

साधिष्णः, त्रि, (सधिष + “तेन संस्कृतम् ॥” इति

ठक् ।) सधिषा संस्कृतम् । यथा,—

“साधिष्णं दार्धिकं सधिर्दधिर्धार्धिकं संस्कृतं
क्रमात् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

साधैः, पुं, (सपिं देवता यक्ष । अण् ।) अष्टैवा-

नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।

१ । १८ । १५ ।

“पृथ्वी जातस्तु भरतो मौनसमो प्रसन्नधीः ।

साधैर्जातो तु सौमित्रोऽङ्गुलीरेऽभ्युदित रवौ ॥”

सर्पस्थापयति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सालः

सालः, पुं, (सर्वस्वो हिनः । सर्व + “सर्व-

पुरुषाभ्यां ऋणौ । ५ । १ । १० । इति ऋः ।)

वृद्धः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वसम्-

न्धिनि, त्रि ॥

साल्वजनिकः, त्रि, (सर्वजनय हिनः । “सर्व-

जनान् ठक्त्वच् । ५ । १ । ६ । इत्यस्य वार्ति-

कोक्ता ठक् ।) सकलजनहितः । सर्वजन-

श्रद्धान् शिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

साल्वजनीनः, त्रि, (सर्वजनय हिनः । सर्वजन

+ ख ।) साल्वजनिकः । सर्वजनश्रद्धान्

शीनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

साल्वभौमः, पु, (सर्वभूमौ विहितः । “तत्र विहितः

इति च । ५ । १ । ४६ । इत्यण् ।) उत्तरदिग्-

गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ सर्वभूमिन्तरः ।

तत्पण्यायः । चक्रवर्ती २ एकजन्मा ३ वृषा-

ग्रणीः ४ । इति श्रद्धेरज्ञावली ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६३ । ६ ।

“भरतस्य च वीरस्य साल्वभौमस्य पार्थिव ।

ध्रुवं प्रापस्यति दुव्यापान् लोकांस्तौर्धपरि-

व्रतः ॥”)

विदूरपुत्रः । यथा,—

“परिचिरन्पथोऽभूत् सुरयो नाम जाह्नवः ।

ततो विदूरपस्तस्मान् साल्वभौमस्ततोऽभवत् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥

(पुरुषशीयाहंयातिवृषस्य पुत्रः । यथा, महा-

भारते । १ । ६५ । १५—१६ । “अहंयातिः

खलु क्षतवौर्दुहितरमुपमेम भातुमतीं नाम ।

तस्यामस्य यज्ञे साल्वभौमः । साल्वभौमः खलु

जित्वा जह्वार कैकेयीं सुनन्दां नाम तासुप-

येमे ॥”) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

साल्वलौकिकः, त्रि, (सर्वलोके विहितः । “लोक-

सर्वलोकान् ठक् । ५ । १ । ४४ । इति ठक् ।)

सर्वजनविहितः । यथा,—

“भवन्तं कार्त्तवीर्यो यो ह्येनसन्निभौकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः साल्वलौकिकः ॥”

इति भट्टिकाये ५ सर्गेः ॥

साल्वलौकिकः, सर्वलोकविहितः । इति तट्टीका ।

साल्ववेदः, पु, (सर्ववेदं वेत्तीति । सर्ववेद +

अण् ।) सकलवेदज्ञाकाङ्क्षः । सर्ववेदश्रद्धान्

श्रद्धान्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्धपः, त्रि, (सर्वपस्यायमिति । सर्वप + अण् ।)

सर्वपस्यन्तीयशक्तिलेलाटिः । यथा,—

“दृष्टस्य सार्धपं तेन यत्तेन पृथ्वावासितम् ।

अदुष्टं प्रकृतेजः क्षान्नाभ्यङ्गितु निगमः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सालः, पुं, (शाल्येति इति । शल गलौ + वच् ।)

शालमवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्ष-

मात्रम् । प्रकारः । इति मेदिनी । सालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारोऽस्थनेति । अण् ।

रख लः ।) खनामखातवृक्षः । इत्यमरः । २ । १५ ।

३ ॥ सखया इति हिन्दौ भावा । तत्पण्यायः ।

सर्वाः २ सख्यारसः ३ कायः ४ कलसजोद्धवः ५

सालश्ट

वल्लीष्टवः ६ चौरपर्यः ७ रालकायः ८ पुस्तका-

न्तरं रालः कथंश्चेति शब्दद्वयम् । अत्रकथकः

६ वस्तुकार्यः १० कथायौ ११ ललनः १२ गन्ध-

वृक्षकः १३ वंशः १४ रालनियमः १५ दिव्य-

सारः १६ सुरेष्टकः १७ शूरः १८ अग्निवल्गवः

१९ वक्षस्पृष्टः २० सिद्धिकः २१ । अख गुणाः ।

कटुलम् । तिललम् । उष्णलम् । हिमलम् ।

निगलम् । अतिसारपित्तास्रदोषज्जठकखूवि-

स्फोटवातनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“सालस्तु सर्वकार्यान्वकर्मकाः शस्यस्वरः ।

अन्वकर्म्यः कथायः स्यादण्यस्वदकप्रक्रिमौन ॥

ब्रह्मविद्विधाधिभ्योनिर्गम्योद्गदान् हरेत् ॥”

अथ सालप्रमेदाः ।

“सर्वकौटोऽजकर्म्यः स्वाच्छालो मरिचपत्रकः ।

अजकर्म्यः कटुस्तिलः कथायौष्ठो अयोहितः ।

कपपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान् ॥”

इति भावपकाशः ॥

सालङ्गः, पु, रागस्य प्रकारविशेषः । यो रागो

रागान्तरामिश्रितः सन् रागान्तराभाववृत्तः ।

इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

सालनः, पु, (सालः कारखलेनाख्यस्येति । प्रमादि-

त्वात् नः ।) सर्वरसः । इति रत्नमाला ॥

सालनियमः, पु, (सालस्य नियमः ।) सर्वरसः ।

इति रत्नमाला ॥

सालपथी, स्त्री, (सालस्य पथीमिव पथीमस्याः ।

डीव ।) शालपथी । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥

शालपानि इति भाषा । यथा,—

“शालपथीं सालपथीं स्थिरां चांशुमतीं भुवा ॥”

इति श्रद्धेरज्ञावली ॥

“अभावे पृथ्विपथ्यां च शालपथीं नियोजयेत् ॥”

इति वैद्यशास्त्रम् ॥

सालपुष्पं, स्त्री, सालस्य पुष्पमस्य ।) खलपद्मम् ।

इति श्रद्धेरज्ञावली ॥

सालभञ्जिका, स्त्री, (सारं भनक्तौति । भनृज +

ण्वल् । टाप् अत इलम् । रख लः ।) पुष्प-

लिका । यथा,—

“पाश्चातिका तु पाश्चातो पुष्पिका साल-

भञ्जिका ।”

इति जटाधरः ॥

वेष्टा । यथा,—

“वेष्टा तु गणिका क्षुद्रा वारब्दी सालभञ्जिका ॥”

इति च जटाधरः ॥

सालरसः, पु, (सालस्य रसः ।) रावः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सालवाहनः, पु, (सालः तन्नामा यद्यो वाहनं

यस्य ।) शालिवाहनराजः । इति कैचित् ॥

(अख्य विवरणं सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

सालवेष्टः, पुं, (सालस्य वेष्टः नियमः ।) धूनकः ।

इति भूरिप्रयोगः ॥

सालशङ्खः, स्त्री, (सालस्य शङ्खमिव ।) प्राची-

रायम् । इति कैचित् ॥

साला, स्त्री, (सालः प्राकारोऽख्यस्या इति। अच्। टाप्।) यद्दम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
 सालाकारी, स्त्री, युद्धे पराजितनारी। इति केचित्॥
 सालातुरीयः, पुं, पाणिनिस्तुतिः। इति हेमचन्द्रः॥
 तालयशकारादि, साधुपाठः। यथा,—
 “शालातुरीयशालाह्निदाक्षिपुस्तच्छ पाणिनौ।”
 इति शब्दरत्नावली॥
 सालारः, स्त्री, (सालां रातीति। रा+कः।) ब्रह्मरक्षार्थमित्येकलोकः। डाण्डा इति भाषा। इति केचित्॥
 सालावकः, पुं, (सालाया वृक इव।) कुकुरः। शृगालः। तरन्तुः। इति केचित्॥ तालयशकारादिष्वयम्॥
 सालूरः, पुं, मल्लकः। इति शब्दरत्नावली॥ तालयशकारादिष्व॥
 सालयः, पुं मधुरिका। इत्यमरटीका॥ तालयशकारादिष्व॥
 साल्यः, पुं, विष्णुवधराजविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ स तु सौभद्राधिपतिः। इति महाभारते कर्णपञ्च॥ देवविशेषः। तद्देशस्थे, पुं भूवि। तद्देशस्थस्त्वि, जि॥ तालयशकारादिष्व॥
 साल्यहा, [न] पुं, (साल्य हन्तीति। हन्+ङिप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥
 सालिकः, पुं, पक्षिविशेषः। सालिक इति भाषा। यथा,—
 “शुवमल्लः चुनचडो गूथलक्तञ्च सालिकः।”
 इति शब्दचन्द्रिका॥
 सावकः, जि, शिशुः। इति केचित्॥ तालयशकारादिः साधुपाठः॥
 सावधानः, जि, (अवधानेन सह वर्तमानः।) सचेतनः। सतर्कः। यथा, आह्वतत्वे॥
 “आगच्छन् महाभागा विश्वदेवा वरप्रदाः। ये चात्र विहितः आह्वे सावधाना भवन्तु ते॥”
 सावनं, स्त्री, (सवनं सोमयज्ञज्ञानं तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम्। यथा। सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धि दिनं सावनम्। इति माधवाचार्यः॥ अपि च। ब्रह्मविद्वान्ते। सावनं दण्डाः षष्ठिरहःखलयःखगुणाशाष्टाक्तदेनं भवेत्। इति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच सूर्यसिद्धान्ते।
 “उदायादुदयं भानोः सावनं तत् प्रकौर्तितम्। सावनानि सूर्येतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः॥”)
 सावनः, पुं, (सवनस्यायमिति। अण्।) यज्ञकर्मान्तः। यजमानः। वरुणः। इति मेदिनी॥
 दिवसविशेषः। यथा,—
 “तिथिनेकेन दिवसज्ञानमाने प्रकौर्तितः। अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः॥”
 इति मलमासतत्त्वम्॥
 मासमेव। स च त्रिंशद्द्वयोरात्रात्मकः। यथा,
 “त्रिंशत्वा सौरदिवसेः सावनः परिकौर्तितः।”
 इति शब्दरत्नावली॥

अपि च। ब्रह्मविद्वान्ते।
 “चान्नः शुक्रादिद्विषातः सावनस्त्रिंशत्ता दिने। शक्राशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः। सर्वेष्वपरिवर्त्तैश्च नास्त्र इति चोच्यते॥”
 विष्णुधर्मोत्तरे च।
 “सन्निकर्षादधारभ्य सन्निकर्षमथापरम्। चन्द्रार्कयोर्वर्धेन्मासश्चान्न इत्यभिधीयते। सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्यादयः स्मृताः॥ आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकौर्तितः। सर्वेष्वपरिवर्त्तैश्च नास्त्र इति चोच्यते॥” *॥
 सावनमासकसंयुक्तमादि यथा,—
 “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमयष्टस्तुतिश्च सावनं प्रकौर्तितः॥”
 पितामहः।
 “आन्दि के पितृद्वये च मासश्चान्नमसः स्मृतः। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः॥”
 याच आदिपदेन सचरितवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्द्विषा-शौच-गर्भाधान-पुसवन-सौमनीनयन-नामकर-नाश्रप्राशन-निष्कमण-चूडादिग्रहणम्। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे च।
 “अध्यायनञ्च यज्ञचारकर्म सौरं मानेन सदाध्यवस्येत्। सवायुपास्यान्वय सावनेन लौक्यञ्च यन् स्याद्रावहारकर्म॥”
 इति मलमासतत्त्वम्॥ *॥
 वर्षविशेषः। यथा,—
 “सौराब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्यव। सावनं च मानेन दिनयट्कं प्रपूर्यते॥”
 सौरनवतसरे दिनयट्काधिकः सावनः सवनचरो भवतीति। इति मलमासतत्त्वम्॥
 सावरः, पुं, (सवराणामयमिति। अण्।) लोभः। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (यथा, सुश्रुते। ४। २२।
 “शारित्रीत्यलघुग्राहसावरागुरुचन्द्रेः॥”)
 पापम्। अपराधः। इति विश्वः॥ (रुद्रविशेष-मांसं, स्त्री। तस्य गुणा यथा,—
 “सावरं पललं क्षिप्तं शीतलं गुरु च स्मृतम्। रसे पाके च मधुर कफघ्नं रक्तपित्तहृत्॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
 तालयशकारादिष्वयम्॥
 सावर्णः, पुं, (सवर्ण एव। स्वार्थे अण्। सवर्णाया ह्यायाया अपत्यमिति अण् वा।) अष्टममनुः। यथा,—
 “ह्यायसंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्ण्येन कथ्यते॥”
 इति देवीभागवतम्॥
 (तथाच हरिवंशे। ६। १६।
 “पूर्वजस्य मनोऽन्तात् सप्तशोऽयमिति प्रभुः। महुरेवामवन्मात्रा सावर्ण्य इति चोच्यते॥”)
 यथाच मातृख्ये। ६। ३९—३९।
 “सावर्ण्यस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावि तथान्तरम्। अश्वत्थामा शरद्विज कौशिकी गालवस्तथा॥

सतानन्दः कश्यपश्च रासश्च ऋषयः स्मृताः।
 धृतिर्भरौयान् यवस्यः सुवर्णो वृष्टिरिव च॥
 चरिण्युरीयः सुमतिः वसुः सुभुञ्ज वीर्यवान्।
 भविष्या दश सावर्णा मनोः पुत्राः प्रकौर्तिताः॥”
 सावर्णलक्षं, स्त्री, (सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्वा-
 हतेरिति यावत् लक्षं यस्मात्।) चम्पे। इति
 शब्दरत्नावली॥
 सावर्णः, पुं, (सवर्णाया अपत्यमिति। इण्।)
 अष्टममनुः। स च सूर्यपुत्रः। यथा,—
 “विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्मसुते उभे।
 संज्ञा ह्याया च राजेन्ये ये प्रागभिहिते तव॥
 तृतीयां वडवामेकी तासां संज्ञासुताख्यः।
 यमो यमो आह देवश्यायायाश्च सुतान् शृणु॥
 सावर्णस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या।
 शनैश्चरन्तुतौ योऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ॥
 अष्टमेऽन्तर आयाति सावर्ण्यमैवता मनुः।
 विमोऽकिवरलक्षणायाः सावर्ण्येनया वृष॥
 तच्च देवाः सुतपसो विरजा अश्वतप्रभा॥
 तेषां विरोचनसुतो वलिरीन्द्रो भविष्यति॥
 दक्षेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम्।
 राहुमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिर्भावाद्यत॥
 योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतये पुनः।
 निवेष्टितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव॥
 गालवो दैर्मिमानामो द्रोणपुत्रः कपस्तथा।
 ऋषयश्चः पितास्माकं भगवान् वादरायणः॥
 इमे सप्रथयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः॥
 इदानीमासते राजन् खे खे आश्रममण्डले।
 देवगुह्यात् सरस्वत्या सार्वभौम इति प्रभुः।
 स्थानं पुरन्दराहुत्वा वलये दास्यतेऽश्वरः॥”
 इति श्रीभागवते। ८। १३। ८—१७॥
 (अस्य विशेषविवरणत्वं मार्कण्डेयपुराणे देवो-
 माहस्मि द्रष्टव्यम्।) गोचरविशेषः। यथा।
 वात्स्यसावर्ण्यगोचयोरोन्मेष्यवनभागवचामद-
 म्भाप्रवयवरायः। इत्युदाहृतत्त्वम्॥
 सावित्रं, स्त्री, (सविता देवता अस्तेति। अण्।)
 यज्ञोपवीतम्। इति शब्दरत्नावली॥ (तत्-
 सम्बन्धिनि, जि। यथा, भागवते। ४। १। १०।
 “किं जन्मभिस्त्रिभिर्देह श्रौकसावित्रयाज्ञिकैः।
 कर्मभिर्वा जयैः प्रोक्तेः पुंसोऽपि विबुधाहुवा॥”)
 सावित्रः, पुं, (सविता देवता अस्तेति। अण्।)
 ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः॥ शङ्करः। वसु।
 इति मेदिनी॥ (स्वार्थे अण्।) सूर्यः। गर्भः।
 इति शब्दरत्नावली॥ (सवितुरप्यत्र पुमान्,
 अण्। कर्मः। यथा, महाभारते। १। १३७।
 ८।
 “सोऽन्नवीत् मेघकम्भीरुखरेण वदतां वरः।
 भाला भालरमज्ञातं सावित्रः पाकशस्त्रिणम्॥”
 सूर्यवंशश्रुते, जि। यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के।
 “यत् सावित्रेर्दोषितं भूमिपाले-
 लोकोऽश्रेष्ठेः साधु शुद्धं चरित्रम्।
 मनुसम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
 स्याददक्षिन् हन्त शिक्क मासधनम्॥”

सावित्री

सवित्रसन्निधिं च त्रि। यथा, मनुः। ४।
१५०।

“सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु
नित्यशः”))

सावित्री, स्त्री, शास्त्रदेशीयसत्यवद्राजपत्नी। सा
तु मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्या॥ (अस्या विशेष-
विवरणस्तु महाभारते वनपर्वणि २६० अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*) उमा। इति मेदिनी॥
तन्नामकरणं यथा,—

“त्रिदेशैरक्षिता देवी वेदयागेषु पूजिता।
भावशुद्धिरूपेण तु सावित्री तेन सा स्मृता॥”
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

अपि च।

“सर्वलोकप्रसवनात् साविता स तु कौर्त्तये।
यनस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते तत्।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रीष्यते उधैः॥”
इति वज्रपुराणे ब्राह्मणप्रथमसामान्याध्यायः ॥
गायत्री। इति त्रिकाण्डशेषः॥ * (उप-
नयनकर्म। यथा, मनुः। २। ३८।

“आ योऽष्टात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आ द्वाविंशत् चतुर्विंशत् चतुर्विंशत् चतुर्विंशत्॥”
“सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्यं
कर्म लभ्यते” इति मेधातिथिः॥) ब्रह्मपत्नी।
सा तु सवित्रः पृथ्वां पत्नीं जाता। अस्या
उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—

“ततः सजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकलम्बम्।
ज्जोरूपमहमकरोदहं पुरुषरूपवत्॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च विगद्यते।
सरस्वत्यश्च गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप॥”

इति मातृख्ये। ३। ३०—३२॥ *

तस्या शतनामानि यथा,—

विष्णुरवाच।

“सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे ललिता देवी कासुका गन्धमादने।
मानसे क्रुतदा नाम विश्वाकाया तथाश्वरे॥
गोमते गोमतौ नाम मन्दारे कामचारिणी।
महोत्कटी चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥
काव्यकुले तथा गौरी रश्मा मलयपर्वते।
एकात्मके कौर्त्तमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा॥
जवा वराहप्रये तु कमला कमलालये।
रुद्रकोल्यास्तु रुद्राक्षी काली कालझरे गिरौ॥
महालङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी।
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जगन्प्रिया॥
नीलोत्पला मायापुर्यां सन्दन्ती ललिते तथा।
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्मयी महीतले॥
गङ्गायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे॥
विशालायाममोघाक्षी पाण्डला पाण्डुपर्वते॥
नारायणी सुपार्श्वे तु चिद्रूपे रुद्रमुन्दरी।
विष्णवे विष्णुना नाम कल्याणी मलयपर्वते॥
कोटरौ कोटरतीर्थे सगन्ध्या गन्धमादने।
कुजात्मके त्रिसन्ध्या तु गङ्गादारे हरिप्रिया॥

सावित्री

शिवचखे शुभा चख्वा नन्दनी देविकातटे।
रक्षिणी द्वारवत्यान् राधा रुद्रावने वने॥
देवकी मथुरायानु पाताले परमेश्वरी।
सीता विन्ध्य तथा रौद्री कात्किन्ध्यां विन्ध्य-
वासिनी॥

सन्नाद्राविकवोरा तु हरिश्चन्द्रं तु चन्द्रिका।
रमया रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती॥
कारवीरे महालक्ष्मीरश्मा देवी विनायके।
अरोगे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी॥
अभयेत्युक्ततीर्थे तु अस्तना विन्ध्यकन्दरे।
माख्ये मातृवी देवी महागौरी महेश्वरी॥
गणेशे च प्रचख्वा तु चण्डिकाभरकगटके।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती॥
देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता।
महालये महापद्मा पयोध्यां पिङ्गलेश्वरी।
सिद्धिका लनचौरै च कार्तिकेये तु शुङ्करे।
उत्पलावर्त्तके काला सुभद्रा सिन्धुसङ्गमे॥
माता सिन्धुवनं लक्ष्मीक्षरङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विन्ध्यसूखी तारका विन्ध्यपर्वते॥
देवदारवने पुष्टिमेधा काञ्चीरमण्डले।
भीमा देवी हिमानी तु सेतुज्ज्वलेश्वरे तथा॥
कपालमोचने शुद्धा माता कावचरोहणे॥
शङ्खोद्गारे ध्वनिनाम धृतिः पिङ्गारके वने॥
काली तु चन्द्रभागायामोदे सिद्धिदायिनी।
नरनारायणे देवी वर्द्ध्यासुखेशी तथा॥
ओषधीशं तरङ्गले कुण्डलीपे कुण्डोदका।
यन्मथा हेमकूटे तु कुसदे सत्यवादिनी॥
अश्वत्थवन्दीका तु विविक्ते अमणालये।
गायत्री वेदशालाया सावित्री ब्रह्मसन्निधौ॥
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणवी मता।
अरुन्धती सतीनान् रामासु च तिलोत्तमा॥
त्रये ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणाम्।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतसुतमम्॥
अष्टोत्तरश्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम्।
यो जपेत् षड्दशयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हि यः।
सर्वपापविनिर्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत्॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्निधौ।
पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः॥
गोदाने आह्वाने च अहन्त्यहनि वा पुनः॥
देवाचैनविधौ विज्ञानं परं ब्रह्माधिगच्छति॥”
इति पद्मपुराणे द्वादशस्कन्धे १७ अध्यायः॥*

अपि च।

नारद उवाच।

“तुल्यसुपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधीपमम्।
तत्तु सावित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे॥
नारायण उवाच।

ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे सुने।
द्वितीये च वेदमयैकतपश्चाद्विदुषां गणैः॥
तदा चाश्वपतिः पूर्वं पूजयामास भारते।

साक्षा

तत्पञ्चात् पूजयामासुर्जगात्सत्त्वार एव च॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञतिखण्डे। २३। १—४॥
सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्री व्रतम्।) व्येष्ट-
कृष्णचतुर्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनिधमविशेषः। तद्विव-
रणं यथा। पराशर।

“मेधे वा दृष्टमे वापि सावित्रीं तां विनिर्द्दिशेत्॥”
तां चतुर्दशीम्।

“व्येष्टकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति या।
वटस्थले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः॥”
राजमार्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः।

“व्येष्टे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतसुतमम्।
अविधवाय कुञ्जन्ति स्त्रियः अह्नासमन्तिताः॥”
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्दशीव्रतोत्तमाचरन्ति।
दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे।
“गर्भिणी स्तनिका नक्तं कुमारी च राजखला।
यदाशुद्धा तदाभ्येन कारयेत् क्रियते सदा॥”
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्यात्।

“उपवासोऽवशक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते॥”
इति तद्भुतवचनान्तरात्। अशुद्धा चेत् पूजां
कारयेत्। नाधिकोपवासादिकं सदा शुद्धया
अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एत स्मृतिपरि-
भाषाया वल्लभानोपाध्यायः। नारदः।

“दिव्यभागे चयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत्।
तत्र पूज्या महावाध्वी देवी सत्यवता सङ्ग॥”
दिव्यभागे द्वादश्यमाससन्धौपि अतएव प्रदीपे
व्रतमाचरन्ति। पूजां हि तद्विधत्वेऽपि परा
त्रिसन्ध्यापिले पराह एव त्रिसन्ध्यापिनी
वचनात्। यदा तु पूर्वापरयोर्न तथाविधा
तदापि पराह एव। यथा। ज्योतिषे।

“चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद।
उपोष्य पूजनीया सा चतुर्दश्या विधानतः॥”
सा सावित्री। ततश्चांमावास्यायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रेतैति वचनञ्चेतत्-
परम्। पराशरः।

“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारं परेरुहन्ति।
ततश्चाविधवा नारी विस्रभोगान् लभेत सा॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अन्यत् वनपर्वण्येवसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम्॥
सावित्रीव्रतं, स्त्री, (सावित्रीदीक्षाकार्त्तिकं
व्रतम्।) यज्ञोपवीतम्। इति शब्दरत्नावली॥
साश्वत्कः, पुं, कम्बलः। इति हारावली। १५६॥
साश्वधीः, स्त्री, श्वश्रूः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सास्त्रिणाब्जार्द्धे, स्त्री, (सास्त्रि चस्त्रिहितं
ताम्बाह्वं यत्।) कोरम्बम्। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

साक्षा, स्त्री, (वस खर्ग + “साक्षासाक्षाङ्गा-
वीणाः।” उणा० ३। १५॥ इति नप्रत्ययेन
साधुः।) गलकम्बलः। इत्यमरः। २। ६। ६३॥
(यथा, माघे। ५। ६२॥

“रोमन्मन्थरचलदृशुसकाक्षमासा-
क्षजे निमीलदण्डसेचयमौचकेण॥”)

साहचर्यं, जौ, (सहचरस्य भावः कर्म वा ।
नहचर + यञ् ।) सहचरस्य भावः । (यथा,
कुमारः । ३ । ११ ।

“मधुषु ते मन्त्रयः । साहचर्या-

दस्ववनुलोपि महाय एव ।

समीरणो नोदयिता भवेति

यादिश्रुते केन हुतावनस्य ॥”)

महागमनम् । सहचरशब्दान् व्याप्तेन निव्य-
न्नम् ॥ सहचारः । सामानाधिकरण्यम् ।

एकाधिकरण्यतत्त्वम् । यथा,—

“प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च क्लृप्तचित् ।”

इत्यमरः ।

(सहधर्माचरणम् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा,
रघुः । १६ । ८७ ।

“नस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
माङ्गल्योर्वावलायिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ॥”)

साहय, जि, (साहयतीति । साहि + “अनुप-
सर्गत् लिप्पिवृद्धेति ।” ३ । १ । ३८ । इति

शः ।) सहनकारयिता । इति आकरणम् ॥

साहसं, जौ, (सहसा बलेन निवृत्तम् । सहसु +
“तेन निवृत्तम् ।” ४ । २ । ६८ । इति अण् ।)

दृष्टः । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । स च त्रिविधः ।

यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“साश्रोतिपणसाहसो दृष्ट उक्तमसाहनः ।

तद्वै मध्यमः प्रोक्तस्तद्वैममः स्तुतः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ब्रह्माकारज्ञतत्त्वम् । इति मेदिनी । (यथा,

“वैरोधात् न्यायेन साहसाद्विषमाश्रयात् ।

त्रिदोषो जायते यस्या गदो हेतुचतुष्टयात् ॥”

इति माधवकरसंगृहीतस्मिन्निचये यस्याधि-

कारे । “साहसादिति साहसो बलवद्विश्रद्धादि-

रूपः चोभहेतुत्वेन कारणत्वम् ॥” इति तट्टी-

कायां विजयरचितः ॥*॥ दुष्कृतकर्म । अवि-

व्यवहृतिः । (यथा, महाभारते । १ । ४२ । १ ।

“यदेतत् साहसं तात । यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।

प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वायुस्तान् न ष्वा भवेत् ॥”)

हेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चादोषमनालोच्य

करणम् । तत्तु चौयपरदारगमनादि । इति

सुमन्वोषटीकायां दुर्गादावः ॥*॥ साहसमाह

नारदः ।

“मनुष्यमारुहं स्तौय परदाराभिर्गणम् ।

पारथम्यवृत्तचैव साहसं प्रश्रया स्तुतम् ॥”

अत्र सद्य एवोत्तरदापनम् । यथा,—

“साहसस्तेयपारथम्योभिश्राधावथे खियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोन्मज्जच्छ्रया स्तुतम् ॥”

विवादयेत् सद्य एवोत्तरं दापयेत् । इति शुल-

पायिः ॥ तत्र दासादयोऽपि साहस्यो भवन्ति ।

यथा, उग्रना ।

“दासोऽन्वो बधिरः कुड्डी स्त्रीबालस्यविरा-

दयः ।

उत्तम्यवभिसम्भवाः साहसे साक्षिणो भवाः ॥”

इति अवधारतत्त्वम् ॥

(तद्वृत्ते, जि । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ३७ ।

“न जाने इति यद्वृत्ते किमतः साहसं वचः ॥”)

साहसः, पु, (सहसे बलाय हितः । सहसु +

अण् ।) अस्मिन्विशेषः । यथा,—

“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।

सचहोमे च बह्विः स्यात् कोटिहोमे हुता-

ग्रनः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

साहसाङ्गः, पु, (साहसः एव अङ्गश्चिह्नं यस्य ।)

विक्रमादित्यराजः । इति जटाधरः ॥

साहसिकः, जि, (सहसा बलेन वर्तते इति ।

सहसु + “ओजःसहोभवा वर्तते ।” ४ । ४ ।

२७ । इति ठक् ।) मनुष्यमारकः । चौरः ।

पारदारिकः । परधवादी । अगुतवादी । इति

साहसशब्दादर्थदर्शनात् । एते असाक्षिणः ।

यथा नारदः ।

“स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवा योधकाञ्च

ये ।

असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥”

इति खवहारतत्त्वम् ॥

(हठकारी । यथा । “केचित् साहसिका-

खिलोचनमिति पेटः ॥” इति कुमारटीकायां

मल्लिनाथः । ३ । ४४ ।)

साहसं, जौ, (सहसाणां समूहः । सहसु +

“भिचादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)

सहस्रसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४५ ॥ (यथा,

महाभारते । २ । ५८ । १३ ।

“एतावन्ति च दासानां साहस्राण्युत सन्ति मे ॥”

सहस्रमेव । स्वार्थे अण् ।) सहस्रमात्रम् ।

यथा,—

“हरिस्ते साहसं कमलबलिमाधाय पश्यो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजसुदहरेवकमलम् ।

गतो भक्तुदेकः परिणतिमयौ चक्रवर्णवा

चायाणां रचायै त्रिपुरहरजगति जगताम् ॥”

इति महिम्नस्तवः ॥

(सहस्रेण क्रौतमिति । “शतमानविंशतिक-

सहस्रवसनादण् ॥” ५ । १ । २७ । इति अण् ।)

सहस्रेण क्रौते, जि । (सहस्रस्योदमिति । अण् ।)

सहस्रसमन्विजि च जि । (यथा, विश्वपादादि-

केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १ । ४ ।

“साहस्री वापि संख्या प्रकटमभिहिता सर्व-

वेदेषु येषाम् ॥”)

साहसः, पु, (सहस्रसंख्याकौति । सहसु + “अण्

च ॥” ५ । २ । १०३ । अण् ।) सहस्रसङ्का-

गनादिना बली । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥

(सहस्रविशिष्टे, जि । यथा, मनुः । ८ । ३८३ ।

“सहस्रं ब्राह्मण्यो दृष्टं दायो शुभे तु ते व्रजन् ।

श्रुतायां च त्रिपुत्रविशोः साहस्यो वै भवेद्दमः ॥”)

साहायकं, जौ, (सहायस्य भावः कर्म वा ।

सहाय + “थोपधात् शुक्लोपीतमात् वृष् ॥” ५ ।

१ । १३२ । इत्यत्र सहायार्थे वक्तव्यम् इत्युक्ते,

पात्तिको वृष् ।) साहाय्यम् । सहायस्य भावः
इत्यर्थे कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघुः ।
१७ । ५ ।

“स कुलोचितमिच्छस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे देवं दुर्जयं तेन चावधि ॥”)

साहाय्यं, जौ, (सहायस्य भावः कर्म वा । सहाय

+ पञ्जे ब्राह्मणादित्वात् यञ् ।) सहायता ।

सहायशब्दान् व्याप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १५५ । १६ ।

“साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ । पातयिष्यामि

राक्षसम् ॥”)

साह्यं, जौ, स्त्री, (सहित + यञ् ।) मेहनम् ।

सहितस्य भावः इत्यर्थे व्याप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

परस्परसापेक्षायां तुल्यरूपाणां युगपदेक-

क्रियान्वयित्वेन साह्यत्वम् । इति आह्वयविकः ॥

तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् । बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं

वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ साह्यं

एकक्रियान्वयित्वम् । तद्वयथा । धवखदिर-

पलाशाच्छिन्ने इत्यत्र धवखदिरपलाशप्रति-

थोगिकं यत् साह्यत्वं तन्निष्कृतिं यदवयव-

विभागरूपफलं तत्तन्निष्कृतिं या छिदिक्रिया

तदनुकूलकृतिमात्रम् । इति सारमञ्जरी ॥

मनुष्यजनसौकम्ययत्यविशेषः । स तु भट्टि-रघु-

कुमारसम्भव-माघ-भारवि-मेघदूत विदग्धमुख-

मखनशान्तिप्रतकप्रभृतयः ॥

साह्यं, जौ, (सहस्य भावः । सह + यञ् ।)

मेहनम् । सहितत्वम् । इति धरणिः ॥ (साहा-

य्यम् । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ११ ।

“ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।

विप्रदेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहा-

र्हति ॥”)

साह्यतु, पु, (साह्यं करोतीति । कृ + क्तिप् ।)

समभिसाहारी ॥

साह्यः, पु, (आह्वयेन सह वर्तमानः ।) मेधादि-

प्राणिवृत्तम् । पशुयुद्धम् । यथा,—

“मेधादिप्राणिवृत्ते स्यात् साह्यस्य समाह्वयः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(नामयुक्ते, जि । यथा, भागवते । १ । ४ । ६ ।

“कथमाकञ्चितः प्रीरैः स प्राप्नः क्रूरजाङ्गलम् ।

उन्मत्तकृत्तलजवत् विचरन् गजसाह्वये ॥”)

सिंहः, पु, (सिञ्चति तेजः पशुषु इति । सिञ्च +

“सिञ्चः संज्ञायां हनुनी कञ्च ॥” उणा० ५ ।

६२ । इति कः । अन्त्यादेशो हकारः । रुम् च ।

एषोदरादित्वात् अन्तविप्रत्यये हिनक्षीति सिंह

इत्यपि भवति ।) खनामख्यातपशुः । (यथाह

कञ्चित् ।

“सिंहो बली हिरदङ्गुलरमांभोजी

संवस्यरेण कुतस्ति रतिमेकवारम् ।

पारावतः खलु शिलाकण्ठमाचभोजी-

कामी भवेदुद्विग्नं वद कोऽन्य हेतुः ॥”)

तत्पर्यायः । ऋग्वेदः २ पञ्चास्यः ३ इत्येवम् ४

केशरी ५ हरिः ६ । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥

सिंहत

पारीन्द्रः ७ श्वेतपिङ्गलः ८ कण्ठोरवः ९ पञ्च-
शिक्षः १० शिलाटः ११ भौमविक्रमः १२
गङ्गाः १३ नगराट १४ नगराजः १५ मन्त-
वः १६ केशी १७ लम्बोकाः १८ करिदारकः १९।
३० शब्दरत्नावली २० श्वेतपिङ्गः २१
गन्धोचनः २२ नगराजः २३। इति जटाधरः॥
इमरिः २४ नखरायुधः २५ महानादः २६
नगराजः २७। इति हेमचन्द्रः॥ पञ्चसुखः २८
नखी २९ मानो ३० क्रयातः ३१ नगराधिपः ३२
भूरः ३३ विक्रान्तः ३४ इन्द्रान्तकः ३५ बहु-
चलः ३६ दीपः ३७ वली ३८ विक्रमी ३९ दीप
पिङ्गलः ४०। तस्मात्सुखाः। अर्थः प्रमेहजठर-
मयथायनाश्रितम्। इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च।

“सिंहयात्रतुका ऋततरुद्वीपिनस्तथा।
वभुजस्वकुमानरा इत्याद्यास्तु गृहाश्रयाः॥
गृहाश्रया वातहृगुक्त्यामथुराश्च ते।
स्त्रिंशद्वा वस्था द्विवा निम्बं नेत्रगुह्यविकारि-

याम्॥”

इति भावप्रकाशः॥ *॥

पदान्ते श्रिताधौचकः। इत्यमरः। १। १५। ६॥
(यथा, रामायणे। २। ७६। ७।

“क यास्यसि महाराज। हिसिंम् दुःखितं
जनम्।

हीनं पुरुषविंहेन रामेणास्त्रिकर्मणा॥”)

अर्जुनाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तप्रियुः।

इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। ४। ६।

“तुल्यालकटुकाद्योर्वसिंहकं हयमारकाः॥”)

मेघादिदादशराश्रितगर्तपञ्चमराशिः। तत्-

पण्यायः। वयः २। इति सत्कृत्यस्तुक्तावली॥

तस्याधिष्ठात्री देवता सिंहः। स च महा-

पूर्वफलगुनी-समुदायोत्तरफलगुनी-प्रथमपादेन

भवति। अमिराशिः। पीतवर्णः। क्लृप्तः। एवं

धूम्रवर्णः। पित्तप्रकृतिः। पूर्वदिक्कामो।

पञ्चतचारी। क्षत्रियवर्णः। क्रूरः। महाशब्दः।

अल्पसन्तानः। अल्पस्त्रीसङ्गश्च। तत्र जात-

फलम्। क्रोधी। शीघ्रगतिः। ह्यास्त्रवाणिः।

अतिवक्ता। चञ्चलः। श्रौतलः। मत्स्यप्रियश्च।

इति वृहज्जातकादयः॥ *॥ मेघादिदादश-

लयान्तगर्तपञ्चमलयम्। तत्र जातफलम्।

“सिंहलमे समुद्रतो भोगो शुश्रुविमर्दनः।

खल्योदरोद्व्यापुलश्च सोत्साहो गजविक्रमः॥”

इति कोट्टीरपदीपः॥

सिंहकेलिः, पुं, (सिंहस्त्रियं केलिर्यस्य)। मञ्जु-

शोषः। जिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सिंहकेशरः, पुं, (सिंहस्त्रियं केशरो यस्य)।

वक्रजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सिंहस्य जटा

च॥

सिंहतलः, पुं, (सिंहस्त्रियं तलमच)। यद्वा, संह-

तलः। एष्टोदरादिवात् साधुः।) कवाञ्जलिः।

करद्वययोजनम्। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः।

२। ६। ८५॥

सिंहपु

सिंहपुच्छः, पुं, (सिंहस्य पुच्छमिव पुष्पमस्याः)।
सिंहपुच्छः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य
पण्यायो यथा,—

“सिंहपुच्छः सिंहपुच्छः स्यान् वली वल्गुमोक्षपि च।
सुधासमन्तदुग्धा च क्षुक् क्षियां स्यान् क्षुहो
गुडा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

सिंहस्य तुष्ममिव तुष्ममस्य। मत्स्यविशेषः।

यथा मनु। ५। १६।

“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यथकथयोः।

रानीवान् सिंहतुण्डांश्च सशक्ताश्चैव सर्वशः॥”

सिंहसुखे, क्ली, (सिंहचिह्नितं द्वारमिति मध्य-

पदलोपिकर्मधारयः।) प्रवेशद्वारम्। तत्-

पण्यायः। प्रवेशनम् २। इति हेमचन्द्रः॥

(यथा, कथासरित्सागरे। ४३। १७५।

“सिंहद्वारे युवा देवि दृष्टोऽस्माभिमहान्वती।

चक्षितोऽपि योऽन्ते सौन्दर्येणादितोयताम्॥”)

सिंहध्वनिः, पुं, (सिंहस्य ध्वनिः।) सिंहशब्दः।

सिंहनादसदृशशब्दः। यथा,—

“तुषारचंचातशिलाः क्षुराग्रेः

समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्धान्।

दृष्टः कथञ्चिद्वयैर्विवर्णे-

रसोऽसिंहध्वनिरुत्तनाद॥”

इति कुमारसम्भवम्॥

सिंहनादः, पुं, (सिंहस्त्रियं नादः।) योधानां

रणोत्साहजवः। तत्पण्यायः। छेडा २। इत्य-

मरः। २। ८। १०७॥ गजयूदधनान् तद्व-

ज्जाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परवलमज्जाय

सोत्साहवृत्तये च यो रावः सः। सिंहस्त्रियं

नादः सिंहनादः। इति भरतः॥ (यथा आर्या-

सप्तशत्याम्। ७००।

“कविसमरसिंहनादः खरादुनादः सुधैक-

संवादः।

विह्वलितोदकम्। सन्दर्भोऽयं मया दृष्टः॥”

महादेवः। इति महाभारतम्। १३। १७॥

११०॥ *॥ सिंहस्य नादः।) सिंहशब्दश्च॥

सिंहनादकः, पुं, (सिंह इव नदतीति। नद +

कृत्।) पुष्कारः। इति हारावली। १६४॥

सिङ्गा इति भाषा॥

सिंहनादिका, स्त्री, (सिंहमपि नादयतीति। नद

+ णिच् + कृत्।) टापि अत इलम्।) दुरा-

लभा। इति शब्दचन्द्रिका॥

सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिथोः पर्णमिव पर्ण-

मस्याः। डीष्।) वासकः। इति जटाधरः॥

सिंहपुच्छिका, स्त्री, (सिंहपुच्छी + स्वार्थे कृत्।)

चित्रपर्णिका। इति रत्नमाला। स्तुतपाकुलिया

इति भाषा॥

सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः।

डीष्।) चित्रपर्णिका। एतृपपर्णी। इत्यमरः।

२। ४। ६३॥ माघपर्णी। इति रत्न-

माला॥

सिंहवा

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्याः।

डीष्।) एतृपपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

सिंहसुखी, स्त्री, (सिंहस्य सुखमिव पुष्पमस्याः।

डीष्।) वासकः। इति राजनिर्घण्टः॥

सिंहवाना, स्त्री, (सिंहो यानं वाहनं यस्याः।)

दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥

सिंहरथा, स्त्री, (सिंह एव रथो यस्याः।) दुर्गा।

इति शब्दरत्नावली। (यथा, हरिवंशे। १७६।

१७।

“वराङ्गनां सिंहरथां बहुरूपां वृषध्वजाम्॥”)

सिंहलं, स्त्री, (सिंहलो देशः प्रभवत्वेनास्य स्थितिः।

अच्।) रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ रीतिः।

त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सिंहलः, पुं, स्त्री, (सिंहं लाति प्राप्नोतीति।

ला + कः।) देशविशेषः। शिलोन इति

स्थानं। यथा,—

“दक्षिणोऽन्तमाहेनमलया ऋष्यभृत्ककाः।

चित्रकूटमहाराण्याकाश्चिं हलकोङ्गणाः॥”

इति श्रुतिस्तत्त्वम्॥

(अथ च जम्बूद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धीपानामन्यतमः।

यथा, भागवते। ५। १६। २६—३०।

“जम्बूद्वीपस्य च राजन् उपहृषीपानथौ हेत

उपदिशन्ति सागरात्मजैरन्ध्रान्धिय इमां महर्षी

परितो निखनद्विचरुपकल्पितान्। तदुपथा

स्वर्गप्रस्यच्चन्द्रपुङ्गव आचरन्तौ रमणको मन्द-

हरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्कितः॥” *॥

तद्देशवासिनि, पुं भूतिः। यथा, महाभारते।

१। १७६। ३५।

“पौष्पान् किरातान् यवनान् सिंहलान्

वर्षवात् खशान्।

ससर्ज केननः सा गौर्ध्वच्छान् बहुविधानपि॥”)

सिंहलस्या, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या। स्या +

कः।) सिंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ सिंहल-

देशवासिनी च॥

सिंहलास्यानः, पुं, (सिंहल आस्यानं यस्य।)

तालवृत्तचन्द्रशृङ्गविशेषः। यथा,—

“श्रीतुफलः सिंहलास्यानम्बुद्धी पिङ्गा कृटापि

च॥”

इति शब्दमाला॥

सिंहलीलः, पुं, (सिंहस्य लीलेव लीला यच्च।)

रतिवत्त्वविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

“लिङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्ता पदद्वयम्।

हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलः प्रकीर्तितः॥

लिङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरस्यपदद्वया।

हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि॥”

इति रतिमञ्जरी॥

सिंहवाहिनी, स्त्री, (सिंहरूपो वाही वाहन-

मस्यस्या इति। इनिः।) दुर्गा। यथा,—

“सिंहमावृत्त कल्पान्ते निहतो महिषो

यतः।

महिषघ्नो ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

सिंहविक्रान्तः, पुं, (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः ।
इति चारारवली । ५२ । शब्दमाला च ॥ सिंह-
तुल्यविक्रमविशिष्टः, वि ॥

सिंहविद्वान् स्त्री, (सिंह इव विद्वान् विद्वान् ।)
मासपङ्क्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहसंहननः, त्रि, (सिंहस्य संहननं अवयवो
यस्य ।) वराङ्गरूपेणैतः । इत्यमरः । ३।१।२२ ॥
प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसंहननः स
स्यादयो हि सर्वोऽसुन्दरः । इति कोषान्तरम् ॥
सिंहस्य संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः ।
रुद्रिप्रश्नोऽयं यथाकथञ्चिदन्यः । इति भरतः ॥
(सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशनं, स्त्री ॥

सिंहान्, स्त्री, (सिञ्चतीति । सिञ्च + कः ।) अन्त्या-
देशो हकारः । दुम् च । टाप् । नाडौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिंहान्, स्त्री, लौहमलम् । इत्यमरटीका । २ ।
१ । ६८ ॥

सिंहान्, स्त्री, लौहमलम् । इत्यमरः । २।१।६८ ॥
तस्य रूपान्तराणि यथा । शिवायाम् सिंहान् यम्
३ सिवायम् ४ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम् ।
मिन् नौ इति भाषा । तत्पण्याय । सिंहायकम्
२ सिवायम् ३ सिवायम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कपः ५ स्त्रियां ६ खेटः ७ । इति कटा-
धरः ॥

सिंहासनं, स्त्री, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्ण-
मयराजासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ अथ
सिंहासनवृत्तिः ।

“राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते ॥

शुभे नृहर्ते शुभमासवर्षे

सुवारवेलातिथिचक्रयोगे ।

कावे निवृत्तातिनिरोतिभावे

सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति ॥

स्थिरास्थित भावौ चत्सं च स्थिरभोदिते ।
आसनारम्भमिच्छन्ति गृहारम्भोऽपि येषु च ॥”

एतेन गृहारम्भसिंहासनयोरारम्भः । तत्र क्रमः ।

“वायवेदाग्निपञ्चाग्नि सोपानानि युगेः क्रमात् ।

चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशत् षोडशैव च ॥

सिंहान्वितानि त्रैयानि चरणानि युगेः क्रमात् ।

पद्मः शङ्को गजो हंसः सिंहो भृङ्गो नृगो हयः ॥

अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशालविदो विदुः ।

आदिवादिदशजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥

राज्ञः सहस्रैरष्टभिरायामपरिणाहयोः ।

राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥

तदहमनं तत्स्य राजासनमुदाहृतम् ।

अहोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीशुजाम् ।

दिगडङ्गाद्विकोणः स्वाद्वज्रादीनां यथा-

यथम् ॥”

अथाष्टानां लक्षणानि ।

“गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः ।

पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनचूतः ॥

चरणयोः पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रितः ।

दिचट्टौ पुत्रिका राजादाशङ्कुलिवन्मिताः ।

राजामनं चतस्रश्च एवं दादशपुत्रिकाः ।

रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा ॥

रत्नवस्त्राढत्वं होतुं पद्मसिंहासनं मतम् ।

अचोषिला नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥१॥

भद्रैर्नकाष्ठघटितः शुद्धमालोपशोभितः ॥

शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः ॥

चरणयोः शुद्धनाभिः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः ।

स्थाने स्थाने विधातयाः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः ।

शुद्धपट्टाढत्वं होतुं शुद्धसिंहासनं मतम् ॥२॥

पनसोपघटितो गजमालोपशोभितः ।

विदुमैरपि वेदुर्ध्वैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥

चरणयोः गजशिरः पुच्छादेकैकपुत्रिका ।

मायिष्यवरचिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् ।

गजसिंहासनं नाम सान्नाय्यफलदायकम् ॥३॥

शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः ।

पुष्कराग्रेः काञ्चनेन कुरविन्दैश्च चित्रितः ॥

चरणयोः हंसरूपं पुत्रिकास्त्वैकविंशतिः ।

गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् ।

हंससिंहासनं नाम सर्वानिष्टविनाशनम् ॥४॥

चन्द्रेणोपघटितः सिंहामालोपशोभितः ।

शुद्धशिरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः ॥

चरणयोः सिंहलेखः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः ।

सुक्ताशुक्तिभिरन्येषु निर्मलेरैव भूषणम् ॥

शुद्धशुक्लाढत्वं होतुं सिंहसिंहासनं मतम् ।

अचोषिला नरपतिः सन्नासाधयति

चितिम् ॥५॥

भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्यककण्ठितम् ।

शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्र्ये पद्मकोषिकाः ॥

दाविंशतिः पुत्रिकास्तु गोलवस्त्रादिभूषणम् ।

भृङ्गसिंहासनं नाम शुच्यजयप्रदम् ॥६॥

निम्बकाष्ठेन घटिताग्न्यगमालोपशोभितम् ।

इन्द्रनीलेर्महाबीजेः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥

चरणयोः न्यगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः ।

गोलवस्त्रादियुक्तं न्यगसिंहासनं मतम् ।

लक्ष्मीविजयसम्यक्तेनैक्यपदसुतम् ॥ ७ ॥

केशरैर्योपघटितं हयमालोपशोभितम् ।

समस्तवस्त्रैर्भूषाच्च पुत्रिकाः पञ्चसप्ततिः ॥

चरणयोः हयशिरश्चैकवस्त्रादिभूषणम् ।

हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्द्धनम् ॥ ८ ॥

इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् ।

यथा भोजेन लिखितं यथा चान्येषु पङ्क्तिः ॥

एतस्यातिक्रमं दम्भादयः कुर्यात् एषिवीपतिः ।

अचिरादेव कुरुते तस्य न्यलुरतिक्रमम् ॥

परासनस्यो यो राजा यो राजा च निरासनः ।

स परैरेव्यते सिंहैरिव मत्तगवाधियः ॥

स्वल्पमिन्नासनमध्यसंस्थिति-

न दुष्यतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥”

इति युक्तिकथनवचः ॥ ९ ॥

चतुरावीक्रोड्यायां जयविशेषः । यथा, तिष्यादि-

तत्त्वं ।

“अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिरः ।

तदा सिंहवासनं तस्य भयते द्रुपसप्तम् ॥

राजा च द्रुपतिं हत्वा कुर्व्यात् सिंहवासनं यदा

द्विगुणं वाहयेत् परयमन्यथैकगुणं भवेत् ॥

मित्रसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भूपतिः ।

तदा सिंहवासनं नाम सर्वं नयति तद्गलम् ॥

यदा सिंहवासनं कर्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।

तदा घातेन हन्तव्यो वनेनार्ति सुरक्षितः ॥” १० ॥

योगासनविशेषः । यथा, द्रुपदोपे ।

“गुल्फौ च दृष्टव्याधः सौवन्वाः पार्थिवः

क्षमेत् ।

दक्षिणे सव्यगुल्फन् दक्षगुल्फन् सयके

हस्तौ च जान्वीः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः श्रमास्थं च ।

आसन्नवक्त्रो निरीक्षेत् रासाग्रं सुस्माहितः ॥

सिंहासनं भवेदेतत् पूषितं योगिभिः सदा ।

वन्धनपथं सन्धानं कुरुते चामनीचमम् ॥”

सिंहासनं, पुं, (सिंहस्य आसनं उपवेशनमिव

आसनं यज् ।) षोडशरत्नवन्नामन्तर्गतचतुर्दश-

वन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—

“खड्गदादयकाङ्क च क्लृप्तं योषापदद्वयम् ।

स्तनौ छल्लारमेतु कामौ वनः सिंहवासनो मतः ॥”

इति रतिमङ्गरी ॥

सिंहासनचक्रं, स्त्री, (सिंहासनमिव चक्रम् ।)

ममविंशति-नक्षत्राङ्कित-नराकार-चक्र-त्रयम् ।

यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहसनत्रयम् ।

सप्तविंशतिवक्त्रैरेकैश्च नषातकम् ॥

अश्विनोमचमूलाद्यं पञ्चनाडीभिर्भूतः ।

अश्विन्याद्युत्तरे भागे मचाद्यां पूज्यतेः स्थितम् ॥

मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं द्रुपतित्रयम् ।

इतरेषु च राक्षसेषु द्रुपानामर्जतो वदेत् ॥

शुभाशुभमिदं सर्वं यज् यस्य ज्ञानिः स्थितः ।

नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥

आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा ।

यत्सर्वेष्ववशाज्ज्ञेयं सोम्यैः क्रूरेः शुभाशुभम् ॥

अथ आधारगे राजा अभिषिक्तो य आसनं ।

पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः ॥

आसनस्थेन चक्षणे नीतियुक्तो भवेन्नृपः ।

प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥

पट्टं ऋते यदा राजा उपविष्टो द्रुपामने ।

पूर्वराजस्थितस्तुल्यचिरं पालयते महीम् ॥

सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहर्क्षस्यासने स्थितः ।

संयामस्य प्रियो नियमसाधो मन्त्रिमण्डलेः ॥

सिंहासनगते धियोऽपि तेजस्वी भीषणाक्षतः ।

चलच्चित्तो महाक्रोधी प्रजापीडकरो द्रुपः ॥

तत्कावेन्द्रगते ऋते क्रूरनिर्वधनाडिके ।

शुभावस्था शुभे लभे संस्थाप्यो द्रुप आसने ॥

ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसने ।

उच्छाद्या शत्रुसंचातमेकच्छत्रं करोति सः ॥

क्रूरपद्मगतं नाङ्गीक्ष्यविष्टो य आसने ।

अन्धं भूमिनाशञ्च तथा न्यलुः प्रचायते ॥

आधारं चक्षुः सौरिरनाडिकं करोति च ।

दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडो च जायते ॥

आसने च यदा सौरिर्मुहो भङ्गप्रदो भवेत् ।

सिकता

सिङ्गाण

सितचि

अथवा बाधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
पट्ट ऋचे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति ।
प्रियो वाय कुमारो वा मन्त्रिबन्धुनयोऽपि वा ॥
सिंहे सिंहायने वापि यदा तिष्ठति स्वयंजः ।
तदा ग्दुनै सन्धेऽहो यदि शक्रसमो वृषः ॥
शनिराष्ट्रकर्महेया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राक्षो भयङ्कराः ॥
अर्युक्तोऽथ वज्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी प्रनेच्छरः ॥
एव शुभफलं दद्याद्देवमन्त्री न संशयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सिंहाख्यः, पु, (सिंहस्य आख्यासिव पुष्यमस्य ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंह-
तुल्यमुखे, जि ॥

सिंहिका स्त्री कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
“कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका
राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्वजो हरिनिशक्तकम्बरी
दैवतैरवरजो निपातितः ॥”

इति वास्तुयागतम् ॥

(पीठस्था देवोविशेषः । यथा देवीभागवते ।
७ । ३० । ७५ ।

“सिंहिका कृतश्रीचे तु कार्त्तिके त्वनिशाङ्करी ॥”)

सिंहिकासु, पु (सिंहिकायाः स्तुः पुत्रः ।)
राहु । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः ।
इति वास्तुयागतम् ॥

सिंहि, स्त्री, (सिंह + डीप् ।) सिंहपत्नी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।

“अयं स वल्लितोऽस्यासां सिंहिनी पयसा
मया ॥”)

वान्नाको । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्ट-
कारी । वासकः । इति मेदिनी । ढङ्गती ।
राहुमाता । इति विश्वः ॥ सप्तपत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिंहिलता, स्त्री, (सिंहाः लता ।) ढङ्गती । इति
भावप्रकाशः ॥

सिक्, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इत्यादिः । सिकता । इति
दुर्गादासः ॥ सौवधातुरयम् ॥

सिकता, स्त्री (सिक् सेचने + बाहुलकान्तु अतच् ।)
सिकतिलः । वाणुकायुक्तभूमिः । इति मेदिनी ।
ते, १६६ ॥ बाणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिकता, स्त्री, भूम्नि, (सिक् + अतच् ।) बाणुका ।
इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ अमरश्च । ३ । ४ । ७३ ॥

“सिकता वपन् सयसाची राजानममुगच्छति ।
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति मारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्षति शत्रुषु ॥”)

सिकतामयं, स्त्री, (सिकतात्मकम् । मयट् ।)
बाणुकामयतम् । तत्पर्यायः । सेकतम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

सिकतावान्, [नृ] जि, (सिकताः सन्धयेति ।
मनुष्यः । मस्य व ।) बाणुकावहुलदेशः । तनु-
पर्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सेकतः ४ ।
इत्यमरभरतौ । २ । १ । ११ ॥

सिकतिलः, जि, (सिकताः सन्धयेति । सिकता +
“देष्टे लुनितचौ च” ५ । २ । १०५ । इति
इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । १ । ११ ॥

सिक्, [च] स्त्री, (सिच्यते इति । सिच् + क्तिप् ।)
वल्गुम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा,
भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“लोकाः सपाला यस्मै श्वसन्ति विवशा वशे ।
हिजा इव निचा वद्धाः स काल इह कारणम् ॥”)
सिक्ता, जि, (सिच् + क्तः ।) सेकाश्रयः कृत-
सेचनः । यथा, वायुपुराणे गथापठनौ ।

“आत्माश्च सिक्ताः पितरश्च तप्रा
एका क्रिया द्युर्धकरी प्रसिद्धा ॥”

सिक्थं, स्त्री, (सिञ्जति चरतीति । सिच चरथे +
“पातृतुदिवचीनि” । उणा० २ । ७ । इति
यक् ।) मधुच्छिद्यम् । इति मेदिनी । मोस
इति भाषा । (यथा,—

“निक्तासिक्थनिशायथीनक्ताङ्गफलपत्रकैः ।
पटोलमालनोनिस्त्वपत्रैर्गन्धं घृतं स्नृतम् ॥”

इति निक्तावधृतम् ॥

इति वयकचक्रपाणिर्मयहे ब्रह्मशोधधिकारे)
नीली । इति हेमचन्द्रः ॥

सिक्थः, पु, (सिच + यक् ।) भक्तपुलाकः ।
(सिटी इति भाषा । यथा,—

“————पेया सिक्थसमन्विता ॥”

इति वेद्यकचक्रपाणिर्मयहे च्वराधिकारे)
यासः । इति मेदिनी । (यथा, कथासरित्सागरे ।
१०८ । ७७ ।

“भक्तसिक्थद्वयं प्राप्य पाकभाखादभक्षयम् ॥”)

सिक्थकं, स्त्री, (सिक्थमेव । स्कार्थे कन् ।)
मधुच्छिद्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (पु
भक्तपुलाकः । सिटी इति भाषा । यथा,—

“सिक्थकैरहितो मयः पेया सिक्थसमन्विता ।
यवागवैष्णुसिक्था स्याद्विलेपो विरलद्रवा ॥”

इति वेद्यकचक्रपाणिर्मयहे च्वराधिकारे ॥

यथा च ढङ्गल्लिहितायाम् । २६ । ८ ।

“इत्येतांगा मोहयाद्याश्च लोम्ना

हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजायाः ।

तद्वद्देशा वर्षमासा दिशश्च

श्रेयद्रथाख्यात्मरूपस्थितानि ॥”)

सिक्थः, पु, स्फटिकः । इति कैचित् ॥

सिङ्गणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली । सिङ्गनी इति भाषा ॥

सिङ्गाणं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिङ्गाणकं, स्त्री, नासिकामलम् । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, बाभटे उत्तरस्थाने २६ अध्याये ।
“अत्रसं पिच्छकं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं घनम् ॥”)

सिङ्गिनी, स्त्री, नासिका । इति हलायुधः ॥

सिचयः, पु, (सिचं सिचनमेति प्राप्तातीति ।
इत् + यच् ।) वल्गुम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।

“भूयाभीगिफणारक्षरोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलीनसुक्ताय हरकल्पमहोरहे ॥”)

जीर्णवल्गुम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिचन्, [तृ] जि, (सिञ्जतीति । सिच् + श्रट् ।)
सेचनकर्ता ॥

सिञ्जिता, स्त्री, (सिञ्ज + णिच् + क्तः । टाप् ।)
पिपली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिङ्गा, स्त्री, अलङ्कारध्वनिः । इति कैचित् ॥
तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥

सितं, स्त्री, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
रौप्यम् । इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनम् । इति रत्नमाला । (तत्तु शुक्लचन्द-
नम् । यथा,—

“सितं मलयजं श्रौतं गीर्वाणसितचन्दनम् ॥”
इति गावडे २०८ अध्याये ॥)

सितः, पु, (सिनोतीति । सि वन्तं + “अञ्जिघृ-
सिभ्यः क्तः” । उणा० ३ । ८६ । इति क्तः ।)

शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्ता-
चार्यः । इति शब्दरत्नावली । शरः । इति

नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥

सितः, जि, (सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।)
शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ (यथा
साये । १ । २५ ।

सितं सितित्वा सुतरां सुनेर्वपु-
र्वानारिभिः सौधमिवाद्य लभयन् ॥” ॥

सी + क्तः ।) समाप्तः । निवृद्धः । ज्ञातः । इति
विश्वः ॥

सितकण्टा, स्त्री, (सितः शुक्लः कण्टो यस्याः ।)
श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितकण्ठः, पु, (सितः कण्ठो यस्य ।) दाह्य-
पत्नी । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठयुक्तः,
जि ॥

सितकरः, पु, (सितः शुक्लः करो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥

सितकर्णः, स्त्री, (सितः कर्ण इव पुष्यमस्याः ।
डीप् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः । (सित-
पयौ इति कचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या
वासकशब्दे ज्ञातथाः ॥)

सितकुञ्जरः, पु, (सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः ।
(सितः शुक्लः कुञ्जरः ।) इन्द्रश्च स्त्री । इति
कैचित् ॥

सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितचिह्नः, पु, (सितानि चिह्नानि यन ।) बाणुका-
गडः । इति चारावली । वेलिया मनुष्य इति
भाषा ॥

सितपु

सितच्छत्रं, स्त्री, (सितं छत्रम् ।) राजच्छत्रम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
सितच्छत्रा, स्त्री (सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः ।)
शतपुष्पाः । इत्यमरः । २ । ४ । १५२ ॥ (विवृति-
रस्याः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
सितच्छत्रितः, पु, (सितच्छत्रं ज्ञानमस्येति ।
इत्यच् ।) श्वेतच्छत्रयुक्तः । यथा, नैषधे ।
१ । १ ।

“निपीय यस्य क्षितिर्निगः कथां

तथाद्रियन्ते न वृथाः सुधामपि ।

नलः सितच्छत्रिकीर्तिमण्डलः

स राशिरावीक्ष्य हस्तं महोष्मलः ॥”

सितच्छत्र, पु, (सितो हस्तो पक्षो यस्य ।) हंसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सितच्छत्रा, स्त्री, (सितच्छत्रो यस्याः ।) श्वेत-
दूष्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदर्भः, पु, (सितो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सितदीधितिः, पु, चन्द्रः । सिता शुक्ला दीधितिः
किरणो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिव्यञ्जः ॥

सितदीप्या, पु, (सितं दीप्यं दीप्येयम् ।) श्वेत-
औरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदूष्या, स्त्री, (सिता दूष्या ।) श्वेतदूष्या ।
इति रत्नमाला ॥

सितद्व, पु, (सितः द्वयं चो यस्य ।) मोरट-
विशेषः । इति रत्नमाला ॥ (सितो हरिति ।)
शुक्लवर्णद्वयश्च ॥

सितधातुः, पु, (सितः शुक्लो धातुः ।) कटिनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लवर्णधातुमानश्च ॥

सितपक्षः, पु (सितो पक्षो यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सितः पक्षः ।) शुक्लपक्षः ।
(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६० । २० ।

“उदगयने सितपक्षे

शिशिरगमनौ च जीववर्गस्ये ॥”

सितपर्णो, स्त्री, (सितं पर्णमस्याः । डीष् ।)
अर्कपुष्पिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका ।)
शुक्लपाटलावृक्षः । श्वेतपाटलर इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । सितकुम्भी २ फलेखट्टा इ
सितामोघा ४ कुवेराक्षी ५ श्वेताक्षा इ काष्ठ-
पाटला ७ धवलपाटली ८ । अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । शुक्लम् । उष्णम् । वातहोष-
वसिहृत्काक्षप्रश्मशोफनाशिलश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सितपुष्पा, स्त्री, (सितः पुष्पो यस्याः ।) श्वेतशर-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितपुष्पं, स्त्री, (सितं पुष्पमस्य ।) जैवर्णी-
मुक्तकम् । इति जटाधरः । तालवृक्षकारादि-
रपि पाठः ॥

सितपुष्पः, पु, (सितं पुष्पमस्य ।) तगरवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली । श्वेतरोहितः । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसा

सितपुष्पा, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः ।) मल्लिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः । डीष् ।)
श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्षश्चक्षुरी श्वेता श्वेतमण्डपराजिता ।
द्विधा सा सिता नीला गिरिकर्णो गवादनी ॥”

सितमरिचं, स्त्री, (सितं मरिचम् ।) श्वेतमरि-
चम् । तत्पर्यायः । सिताखम् २ सितवल्लीजम् ३

वालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूत-
हृदिरोगनाशिलम् । आरुच्यत्वम् । युक्ता रसा-

यनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितामाषः, पु, (सितो माषः ।) राजमाषः ।
इति हारावली ॥

सितरङ्गनः, पु, (सितं रङ्गयतीति । रङ्ग + ल्युः ।)
पौतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

सितरश्मिः, पु, चन्द्रः । स्थितः शुक्लो रश्मिः
किरणो यस्य च ॥

सितवर्षाभूः, पु, (सितो वर्षाभूः ।) पुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशायका, स्त्री, (सिता शायका ।) श्वेतशर-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशिल्पिकः, पु, (सिता शिल्पियेयम् । कप् ।)
गोधूमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिल्पिशिल्पिकोऽपि
पाठः ॥

सितशिव, स्त्री, (सितं शुक्लं शिवं मङ्गलजनकश्च ।)
सैन्धवलवणम् । तस्य रूपान्तराणि । शित-

शिवम् । सितसिवम् । श्रूतशिवम् । श्रूत-
सिवम् । इत्यमरटीका । २ । ६ । ४२ ॥

सितशिशपा, स्त्री, (सिता शिशपा ।) श्वेत-
शिशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितमूकः, पु, (सितः मूको यस्य ।) यवः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यवशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ।)

सितमूरणः, पु, (सितः मूरणः ।) वनमूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसन्निः, पु, (सिता सन्नयो घोटका यस्य ।)
अज्युगः । इति कैचित् । (यथा, किराते । १३ । १६ ।

“स भवस्य भवचयेकतेतोः
सितसन्नेष विधास्यतोः सङ्घार्थम् ।

रिपुराप पराभवाय मध्यं
प्रकृतिप्रलययोर्विवाहवन् ॥” ॥

सितः सन्निः ।) श्वेतसन्धः ।
सितसर्पः, पु, (सितः सर्पः ।) गौरसर्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसारः, पु, (सितः सारो निर्यायो यस्य ।)
शालिचश्रावः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसारकः, पु, (सितसार एव । स्वार्थे कन् ।)
शालिचश्रावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य

पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“शालिचः सितसारश्च पचुरो कीडमारकः ॥”

सितास्यः, पु, (सितो अस्यायौ यस्य ।) मयूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सितापा

सितासिंहो, स्त्री, (सिता सिंहोव ।) श्वेतकण्ट-
कारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसिन्धुः, स्त्री, (सिता शुक्लजला सिन्धुः ।) गङ्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिता, स्त्री, (सित + टाप् ।) शर्करा । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४३ ॥ अस्या गुणाः ।

“खण्डन् सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रस्या वातपित्तामहाह-

हन् ।
स्रच्छाच्छर्दिष्वरान् हन्ति सुश्रीता शुक्रका-

रिणी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, महाविष्णुसंग्रहे । ६ । ७८ ।
“ततो दुग्धं सिताचेव हत्वा पाकविधानतः ।
सुपचितं संस्कृते वद्वौ सावधानेन सुव्रते ॥”)

मल्लिका । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ट-
कारी । वाक्पक्षी । विदारो । श्वेतदूष्या ।

चन्द्रिका । कुटुम्बिनी । मद्यम् । पिङ्गा । चाय-
माणा । तेजनी । इति राजनिर्घण्टः । पर्वत-

जातापराजिता । इति रत्नमाला ॥

सितांशुः, पु, (सिता अंशवो यस्य ।) चन्द्रः ।
(यथा, नैषधे । २ । १२२ ।

“सितांशुवर्णैर्यति स्त तनुजे-
मेष्टासिचैः सहजसरोर बहुम् ।

दिग्गङ्गापङ्कजभरणं रणाङ्गने
यशःपटं तद्वत्चातुरीतुरी ॥”)

कर्पूरः । इति शुभांशुशब्ददर्शनात् ॥
सितांशुतेजः, स्त्री, (सितांशुजातं कर्पूरसम्भवं
तेजम् ।) कर्पूरतेजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताखण्डः, पु, (सितायाः खण्डो यच्च ।)
मधुजातशर्करा । तत्पर्यायः । खण्डकः २

सिता ३ शर्करा ४ माधवी ५ मधुशर्करा
६ माचौकशर्करा ७ । अस्य गुणाः । अति-

मधुरत्वम् । चतुर्व्यत्वम् । हृदि कुष्ठप्रत्यक्ष-
श्लेष्मिकापित्तसहोषनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सितायः, पु, (सितः अयो यस्य ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥

सिताङ्कः, पु, (सितः अङ्को यच्च ।) वालुका-
गडमत्स्यः । इति हारावली । १६० ॥ (सिताङ्क
इति पाठः साधुः ।)

सिताङ्गः, पु, (सितमङ्गं यस्य ।) श्वेतरोहितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वालुकागडमत्स्यः । इति

हारावली । १६० ॥)

सिताजावी, स्त्री, श्वेतऔरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः श्वेतऔरकशब्दे ज्ञेयाः ।)

सितादिः, पु, (सितायाः आदिः कारवन् ।)
शुङः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितावनः, पु, (सितमाननं यस्य ।) गण्डः ।
इति कैचित् । शुक्लसुखयुक्ते, जि ॥

सितापाङ्गः, पु, (सितौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिताव

सिताङ्ग, स्त्री, (सितमङ्गम् ।) श्वेतकमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने ।
“कुचभरनसिताङ्गौ चन्द्रिसन्ना सिताङ्गे ॥”)
सिताभः, पुं (सिता शुक्ला आभा यस्य ।) कर्पूरः ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तन्नाङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सिताभः, पुं, (सितं शुक्लमभति प्राप्नोतीति । अभ
गती + अच् ।) कर्पूरः । इत्यमरः । २।६।१३० ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“मुचि लौवे च कर्पूरः सिताभौ हिमवालुकः ।
वनवारश्चन्द्रसंज्ञौ हिमनामापि स स्तुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिताभक्त, स्त्री, (सितं शुभ्रमभति प्राप्नोतीति ।
अभ + क्तुल् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥
सिताम्बरः, पुं, (सितमम्बरं यस्य ।) श्वेतवस्त्र-
धारिहिनवती । इति हज्जायुधः ॥ शुक्लवस्त्रपरि-
धायिनि, वि ॥
सिताम्भोज, स्त्री, (सितं अम्भोजम् ।) श्वेतपद्मम् ।
इत्यमरः । १।६।४१ ॥
सितामर्कः, पुं, (सितममर्कयतीति । अमर्क +
ञ्जल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताञ्जला इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । वैकुण्ठः २ वटपत्रः ३
कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धवहलः ६ सुसुखः ७
कटुपत्रकः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफघातनेत्रासमनाश्रुत्वम् । रक्तत्वम् ।
सुखप्रवकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालकः, पुं, (आलयति भूषयतीति । अल +
ञिच् + क्तुल् । सितः आलकः ।) श्वेतमन्द-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितालता, स्त्री, (सिता लता ।) श्वेतदूर्वा ।
इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्वाशब्देऽस्या विषयो
ज्ञातव्यः ॥)
सितालिकटभी, स्त्री, श्वेतकिण्विहीनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितावरः, पुं, (सितावृणोतीति । आ + वृ
+ अच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । स्याङ्कः २ सूचीपत्रकः ३ शीवा-
रकः ४ शिखीः ५ वभुः ६ खस्तिकः ७ सुनि-
धस्यकः ८ कुण्डः ९ कुकुटः १० सूचीदलः ११
श्वेतावरः १२ मेधास्तु १३ ग्राहकः १४ । अस्य
गुणाः । संघ्राह्यत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मेधासृचिप्रदत्वम् । दाह-
ज्वरहरित्वम् । रसायनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“चाङ्करीयदण्डः पत्रेष्वनुद्वल इतीरितः ।
शाकौ जलान्विते देशे चतुर्विधोति चोच्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सितावरी, स्त्री, (सितावृणोतीति । आ + वृ
+ अच् । डीम् ।) वाङ्मयी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सितोद्ग

सितासिनः, पुं, (वर्णेन सितः वस्त्रेण अस्मिन् ।)
वलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रसहितशनिः ।
यथा । ज्योतिस्तत्त्वे ।
“सितासिनौ चन्द्रमसौ न कश्चित्
बुधः शशौ वीर्यसितौ रवौन्द ।
रजौन्दुभौमा रवितस्वमित्रा
मित्रारिशेषश्च समः प्रदिष्टः ॥”
शुक्रसहितज्येष्ठाश्च ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१३० । २६ ।
“ते ह्यथा वज्रोभक्तं मिश्रिता वातरं हसः ।
सितासिता महाराज यथा योनिं बलाहकाः ॥”)
सिताङ्गयः, पुं, (सित आङ्गयो यस्य ।) श्वेत-
शिशुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सितिः, वि, शुक्लः । ज्ञायाः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
सितिकण्डः, पुं, (सितिः कण्डः कण्डो यस्य ।)
श्रितिकण्डः । शिवः । इत्यमरटीकायां सिति-
शब्दस्य उन्त्यादित्वादर्शनात् ॥
सितिमा, [वि] पुं, (सितस्य सितेर्वा भावः । इम-
नित् ।) शुक्लता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
“सितं सितिन्ना सुनरां सुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाय लम्भयन् ॥”)
ज्ञायात् । इति सितिशब्दादिमन्त्रप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सितिवारः, पुं, (सितिं वृणोतीति । वृ + अच् ।)
सुनिधस्यकः । इति भावप्रकाशः ॥
सितिवासाः, [सु] पुं, (सिति नील वासो यस्य ।)
वलदेवः । इति नीलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
माघे । १ । ६ ।
“पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेनाजिनमङ्गनमुति ।
सुवर्णरुक्ताकालिताधरास्वरां
विडम्बयन्तं सितिवातसस्तनुम् ॥”)
सितेच्छुः, पुं, (सितः इच्छुः ।) श्वेतेशुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितेतरः, पुं, (सितादितरः ।) श्यामशालिः ।
कुलत्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लेतरवर्णश्च ।
(यथा, कुमारः । १ । ३८ ।
“नौविमतिक्रम्य सितेतरस्य
तस्मैललामध्यमणोरिवाचैः ॥”
सितश्च इतरश्च इति विग्रहे । ज्ञायाशुक्लौ ।
अथ द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते ।
१० । ४१ । ४१ ।
“नानालक्ष्यवेधाभ्यां लक्ष्यारामौ विरेजतुः ।
खलङ्कृतौ नालगणौ पर्ययौव सितेतरौ ॥”)
सितेतरमतिः, पुं, (सितेतरा लक्ष्या गतिरस्य ।)
अभिः । इति हज्जायुधः ॥
सितोदरः, पुं, (सितसुदरं यस्य ।) कुबेरः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शुक्लकुचयुक्ते, वि ॥ (सितसुदर-
मिति ।) शुक्लकुचौ, स्त्री ॥
सितोद्गवः, स्त्री (सित उद्गवो यस्य ।) श्वेत-
चन्दनम् । इति कैचित् ॥ (सिताया उद्गवो
यस्य ।) शकैराजाते, वि ॥

सिद्धः

सितोपलः, स्त्री, (सितसुपलमिव ।) कठिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सितोपलः, पुं, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतित्यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) शकैरा । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा,—
“सिता सितोपला चैव मह्यम्बो शकैरा स्मृता ॥”
इति गारुडः २०८ अध्यायः ॥
अस्या गुणा यथा,—
“सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सिद्धं, स्त्री, (सिध + क्तः ।) सन्धवलवयम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, पुं, (सिध + क्तः ।) देवयोनिविशेषः ।
इत्यमरः । १ । १ । ११ । चतुर्थादिगुणो-
पेतो विश्वावसुप्रसूतिः । इति भरतः ॥ (यथा,
कुमारः । १ । ५ ।
“उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥”)
आसादिः । विश्वम्भादिस्त्रिंशत्तियोगान्तर्गतै-
र्कावशयोगः । इति मेदिनी । तत्र ज्ञातफलम् ।
“जितेन्द्रियः सर्वकलानिधानो
गौरोऽतिशूरो मधुरो विनोतः ।
सद्योपपन्नः कृतभूरभोगो
यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
श्ववहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञाया-
धुक्तरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धः, वि, (सिध + क्तः ।) सिद्धिः । (यथा,
भागवते । १० । १८ । १६ ।
“यवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रोडामिच्छेत्तुर्वने ॥”)
निधः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६८ । ८ ।
“सिद्धार्थः खलु सौमित्रियंश्चन्द्रविमलोपमम् ।
सुखं पश्यति रामस्य राजीवार्चं महासुतिम् ॥”)
सुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१२ । १६ ।
“अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते सतिरौदृशी ॥”)
पक्षम् । यथा, सुमन्तुः ।
“पर्युसितं पुनः सिद्धमभ्युपगम्य चिरण्यो-
दकस्यार्तु ।” इति आहृतत्वम् ॥ मन्त्रसिद्धि-
विशिष्टः । यथा,—
अथ मन्त्रसिद्धिउपायाः । गौतमीये ।
“सम्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्भुवम् ॥
पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो न संशयः ॥
पुनः साधुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः ।
आमर्त्यं रोधनं वश्यं पीडनं पोषणोपयम् ।
दहनात् क्रमात् कृत्वा ततः सिद्धो भवेन्मनुः ॥

सिद्धकः

भ्रामरं वायुवीजेन यथावृक्षमयोगतः ।
तत्सन् यत्न आलिख्य मित्रकपूरकुङ्कुमैः ।
उशीरचन्दनाभ्यान् मन्त्रं मन्त्रयन् लिखेत् ॥
जीराक्यमधुनोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् ॥
प्रज्वाल्यपनाहोमान् भ्रामरः सिद्धो भवेत् ॥
भ्रामरौ यदि न सिद्धः स्यान्नो धनं तस्य कारयेत् ॥
सारस्वतेन बीजेन स पुटोक्त्य न जपेत् ॥
एव रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्दृष्टीकुर ॥
अलक्तचन्दनं कुङ्कुमं हरिद्रा मादनं शिला ।
एतेन मन्त्रमालिख्य भूर्भुवः सुप्रोभनं ।
धार्म्यं कष्टे भवेत् सिद्धः पौडनं वास्य कारयेत् ॥
अधरोत्तरयोगेन प्रदानं परिजप्य वै ।
ध्यायेच्च देवतां तद्गुत्तं अधरोत्तररूपिणीम् ॥
विद्यामादिष्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्गुल्या ।
तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्यो दिने दिने ॥
पौडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ प्रोषयेत् ॥
बालायास्तितय बीजं आहन्ते तस्य योजयेत् ॥
गोचरोरधुनालिख्य विद्यां पाण्यौ विभावयेत् ॥
योगितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुङ्कुमेन प्रोष-
यम् ॥

ह्याभ्यास्तु वायुवीजाभ्यां मन्त्रं कुर्याद्द्विदशमम् ।
एषा विद्या गले धार्या लिखित्वा वरभक्षया ॥
योगितोऽपि न सिद्धः स्यात् दृष्टनीयोऽभि-
जीतः ।

आग्निदेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकमचरम् ॥
आदन्तमध कुङ्कुमं योजयेदाहकर्मणि ।
ब्रह्मरुचस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
कण्ठदेशे ततो मन्त्रः स्याच्छुद्धोऽदितम् ।
इत्येतन् कथितं सत्यं केवलं तव भक्तितः ॥
एकैवेन जतार्थः स्याद्वबुद्धिः किमु सुव्रते ॥
इति तन्त्रसारः ॥ ॥

सिद्धिविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्विधः । यथा—
“चतुस्त्रिंशद्विधः सिद्धः सर्वकर्मोपकारकः ।
तस्यैतं स्वर्यं सिद्धं भक्तस्तु नैव वाञ्छति ॥
हान्निशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्दं सिद्धमन्त्रं यद्वाह्यं च ॥
अणिमा कविमा प्राप्तिः प्राक्कायं महिमा तथा ।
ईशित्वं वशिष्ठं तथा कामावसायिता ॥
दूरश्रवणमेवेति परकायप्रवर्धनम् ।
मनोयायिलमेवेति सर्वज्ञत्वमभीप्सितम् ॥
वह्निस्तम्भं जलस्तम्भं चरितौ विलम्बे वा ।
वायुस्तम्भं क्षुत्पिपासाविद्राक्तमनमेव च ॥
कायवृद्धं वाक्सिद्धं स्थानयनमभीप्सितम् ।
खड्गोनां कारणञ्चैव प्राणाकर्षणमेव च ॥
प्राणानाश्च प्रदानञ्च लोभादीनाश्च क्षमनम् ।
हृदिग्राणां क्षमनञ्च बुद्धिस्तम्भनमेव च ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ॥ ७८२०-२६ ॥

सिद्धकः, पु. (सिद्ध इव । इवार्थे कर्त्तुः ।) सिन्धु-
वारः, पु. (सिद्ध इव । इवार्थे कर्त्तुः ।) यथा,
सुवृत्ते । ५ । ३ ।

“धवाश्वकर्णसपारिभद्रा
सपाटज्ञाः सिद्धकमोचकौ च ॥”)

सिद्धम

सिद्धकामेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा कामेश्वरी ।) कामा-
ख्यायाः पञ्चमूर्तान्तर्गतप्रथममूर्तिः । तस्या
रूपं यथा कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
“रविशशिशुतर्क्यां कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोचक्यां त्रिनेत्रा ।
अभयवदहस्ता साचक्रत्रयप्रभाला
प्रगतसुरवरोशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मावनाख्या
नवतण्डुलशरीरा सुतकेशी सुहारा ।
श्रवणदि पृथुत्तज्जन्मवृग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्था सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदानो स्मरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदम्बा साविचन्द्रावगन्त्रा ।
मनसिजटशदिस्या योनिसुदालवन्तो
प्रवचनप्रशस्ता संश्रुतस्थानभागा ॥”

सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा ।) ‘कचित् सिद्धजना-
कीर्णो पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ।’ रामां. २ ।
६५ । ६ । इत्युक्तेः सिद्धसेवितगङ्गा इति वा ।)
मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥

सिद्धजलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं जलं यत्नः ।) काङ्गि-
कम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।)
पञ्चवारि च ॥

सिद्धदेवः, पु. (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शुद्ध-
रत्नावली ॥

सिद्धधातुः, पु. (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति
त्रिकाख्यशेषः ॥

सिद्धपीठः, पु. (सिद्धः पीठः ।) सिद्धस्थानम् ।
यथा—

“जातो लक्ष्मिलयं होमो वा कोटिसंख्यकः ।
महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्तितः ॥”
इति तन्त्रम् ॥

सिद्धपुरं, स्त्री, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधो-
देशविशेषः । यथा—

“तद्वा कुमथे यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलञ्च ॥
कुल्लुपपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्भोगविदो वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

सिद्धपुष्पः, पु. (सिद्धप्रियं यत्नसिद्धं वा पुष्पमस्य ।)
करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धप्रयोजनः, पु. (सिद्धानां प्रयोजनं यत्नः ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धमन्त्रः, पु. (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवैवर्ते ॥ ७८२१ ;
२७-२८ ।

“हान्निशद्विधं सिद्धं सर्वसाधनकारणम् ।
मन्त्रुखात् श्रूयतां नन्दं सिद्धमन्त्रं यद्वाह्यं च ॥”
“ओम् सर्वेश्वराय सर्वविघ्नविनाशिनं मधुकु-
न्दाय स्वाहेति मन्त्रश्च सर्वेषां कल्पपादपः ।
चामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्वसिद्धिदः ॥

सिद्धा

अनेन योगिनः सिद्धा सुवीक्षाश्च सुरास्तथा ।
प्रतलञ्चजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥”

सिद्धमोदकः, पु. (सिद्धान् मोदयतीति । सुद +
मिच् + क्तुल् ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनी-
विशेषः । इत्यपराजितास्तोत्रम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।

“इत्युक्तेव गतायाश्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
तत्प्रतीघातज्ञेतामीमनोबुद्धमूर्धोचनी ॥”)

सिद्धरसः, पु. (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः ।
रत्नजयशालः ॥

सिद्धरसः, त्रि. (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रश्रुतिः ।
इति मेदिनी ॥

सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्या-
विशेषः । यथा,—

“काली तारा महाविद्या धोदृशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी ह्रीममला च विद्या धृमावती तथा ॥
वगलामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दृष्ट महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

सिद्धचलिलं, स्त्री, (सिद्धं पक्वं चलिलं यत्नः ।)
काङ्गिकम् । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

सिद्धसाधनं, स्त्री, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य
वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यु-
मानम् । यथा,—

“अतएव न खलुपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ॥”
इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीश ॥

सिद्धसाधनः, पु. (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।)
गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धसाध्यः, पु. (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः ।
यथा,—

“सिद्धसिद्धो यथोक्तं द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसिद्धोऽर्हजपात् सिद्धारिर्हन्ति वाम्बवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

सिद्धसिद्धः, पु. (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः ।
यथा,—

“सिद्धसिद्धो यथोक्तं द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसिद्धोऽर्हजपात् सिद्धारिर्हन्ति वाम्बवान् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा ।
इति त्रिकाख्यशेषः ॥

सिद्धसुसिद्धः, पु. (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्र-
विशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे दृश्यम् ॥
सिद्धसेनः, पु. (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

सिद्धसेवितः, पु. (सिद्धेः सेवितः ।) वटुक-
भैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥
सिद्धजनेपासिते, त्रि. ॥

सिद्धा, स्त्री, (सिद्ध + क्तः । टाप् ।) ऋद्धिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातक-
दीपिकाधाम् ।

सिद्धान्ती

“मङ्गला पिङ्गला धन्वा भामरी भक्षिका तथा ।
उक्ता सिद्धा सङ्कटा च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”

सिद्धान्तः, पुं, (सिद्धः अन्तो यस्मात् ।) पूर्व-
पक्षं निरस्य सिद्धपञ्चस्यापनम् । इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ४३ ।

“स्यापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतेः ॥”
तत्पर्यायः । राहान्तः । २ । इत्यमरः । १ । १५ । ४३

नवविधस्यांतिर्गत्याः । यथा । ब्रह्मसिद्धान्तः । १
सूयसिद्धान्तः । २ सोमसिद्धान्तः । ३ बृहस्पति-

सिद्धान्तः । ४ गर्गसिद्धान्तः । ५ नादसिद्धान्तः । ६
पराशरसिद्धान्तः । ७ पुण्यसिद्धान्तः । ८ वशिष्ठ-

सिद्धान्तः । ९ तन्नाधिकरण्याभ्युपगमसंस्थिति-
सिद्धान्तः । स च चतुर्विधः । सर्वतन्त्रप्रति-

तन्नाधिकरण्याभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ।
सर्वतन्नाविषद्वस्तन्त्रेऽधस्तोऽर्थः । सर्वतन्त्र-

सिद्धान्तः । १० समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । ११ यत्सिद्धाध्वन्यप्रकरणसिद्धः

सोऽधिकरणसिद्धान्तः । १२ अपरौचित्याभ्युप-
गमात् तद्विशेषपरौचित्यमभ्युपगमसिद्धान्तः । १३

इति गोतमसूत्रम् । (तथास्य विवृतिर्यथा ।—
“अथ सिद्धान्तः । सिद्धान्तो नाम यः परौचनै-

र्वङ्गविषयपरौच्येनैव । साधयित्वा स्थाप्यते
निर्यायः स सिद्धान्तः । स चोक्तश्चतुर्विधः । सर्व-

तन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरण-
सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।

तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि,
सन्ति बाध्य, सन्ति सिद्धोपायाः साधनानामिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तस्मिन्तस्मिन् तत्तत्
प्रसिद्धं यथायन्त्रादौ रसाः वदन्त्यत्र । पञ्चेन्द्रि-

याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि । वाताधिक्षताः
सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिक्षता भूतजानाश्च

प्रसिद्धाः ।
अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन् अधिकरणे

संस्तुयमाने सिद्धान्तान्यापि अधिकरणानि
भवन्ति । न तुक्तः कर्मादुपनिषत्कृतं निर्यु-

हत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुष-
प्रेत्यभावा भवन्ति ।

अभ्युपगमसिद्धान्तः । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम
यमर्थमविह्वमपरौचित्यमभ्युपगमसिद्धान्तं वा

वादाकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्वयथा त्वं
न प्रधानमिति क्त्वा वक्ष्यामः । गुणाः प्रधाना

इति क्त्वा वक्ष्यामः । इत्येवमादिचतुर्विधः
सिद्धान्तः ।” इति चरके विमानस्थाने

८ अध्यायः ॥)

सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश
आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा,—

“आत्मानं देवतां मन्त्रा यजेद्देवीषु मानसैः ।
सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते ॥”

इत्युक्त्याचारमेतन्मन्त्रम् ॥

सिद्धान्ती, [पुं, (सिद्धान्तोऽस्यासीति । इगु-
मीमांसकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सिद्धिः

सिद्धापगा, स्त्री, (सिद्धसंविता आपगा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धाविका, स्त्री, चतुर्विप्रतिवृद्धासनदेव-
तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धारिः, पुं सन्त्रविशेषः । एतन्प्रमाणं सिद्ध-
साध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सिद्धार्थ, पुं, (सिद्धोऽर्थो यस्य ।) वृत्ताहंयिता ।
इति हेमचन्द्रः । शब्दार्थसिद्धः । इति मेदिनी ॥

(सिद्धोऽर्थो यस्मात् ।) चेतसर्वपः । इत्यमरः ।
२ । ६ । १८ । (यथा, भागवते । ४ । ६ । ५८ ।

“ब्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाचनद्वन्द्वद्विर्वापुष्यफलानि च ।

उपजहु प्रयुजाना व्यास्त्यानाश्रियः सतीः ॥”)
अस्य पर्यायगुणाः गौरवर्षपशब्दे द्रष्टव्याः ।

वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः ।
यथा,—

“सिद्धार्थं सिद्धस्वत्वं श्रेतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
यस्यादौ तेन वक्ष्यः सन्त्यः सप्रयोजनः ॥”

इति वाकरण्टीका ॥

सिद्धार्था, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्व-
जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धिः, स्त्री, (सिद्धि + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
“साधनान् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाच ईश्वरी ॥

इति देवीपुराणे ४५ चण्डाष्टः ॥
ऋद्धिनामौपधम् । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥

योगविशेषः । निर्याति । (यथा, सङ्गः । २ । ६७ ।
“वेदाख्यागच्छ यद्वाञ्छं नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदृष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्त्तव्यम् ॥”)
पादुका । अन्तर्द्धिः । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥

मोक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ११ ।

“कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥”)
सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ वृद्धिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ५॥ अष्टसिद्धान्तमालचणानि यथा,
“अग्निमा सहिमा चैव लविमा प्राप्तिरेव च ।

प्राकाम्यश्च तथैश्वर्यं वशित्वं तथापरम् ॥
यत्र कामावसाथित्वं गुणानेतानथैश्वरान् ।

प्राप्नोत्यथैव नरयात्र परनिर्वाणस्य चकान् ॥
सन्मानं सन्मत्तरोऽभ्युपगमं श्रीश्रवणाक्षिमा

गुणः ।
महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यस्य यत् ॥

प्राकाम्यस्य व्यापित्वात् ईश्वर्यं चैश्वरी यतः ।
वशित्वात् वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥

यत्रैश्वर्यानामप्युक्तं यत्र कामावसाथिता ।
येष्वर्थं कारणेरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥”

इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयान्तर्कसंवादे योगवक्त्र-
नामाध्यायः ॥ ४ ॥ (अष्टादशसिद्धान्तानि

यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ६ । १८—१६ ।
“अग्निमा लविमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा

तथा ।
ईश्वर्यं वशित्वं च सर्वकामावसाथिता ॥

सर्वज्ञज्ञानवयं परकायप्रवेशनम् ।

सिद्धिस्था

वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षस्य स्रुतं संवर्द्धनीयता ।
अमरत्वश्च स्रुतं सिद्धयोऽष्टादश स्थिताः ॥”)

भावनासिद्धिर्यथा,—
“तथैव कान्तेऽभीष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवौपथे ।

आस्था च वाङ्मनो यथा सिद्धिस्तथा च
तादृशी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकल्पाष्टके १६ अध्यायः । १-
ज्ञानान् सिद्धिर्यथा,—

“तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्जितं
धनम् ।

दानान् ज्ञानं ततः प्राप्य ज्ञानान् सिद्धिमवा-
प्स्यसि ॥”

इति बह्विपुराणे शिवैरुपाख्याननामाध्यायः ॥

सिद्धिदः, पुं (सिद्धिं ददातीति । दा + कः ।)
वटुकभैरवः । इति तन्त्र कोचम् ॥ सिद्धिदातरि-

त्रि । (यथा, देवीभागवते । ६ । २ । ५१ ।
“तं कुन्ती वचनं प्राह मम मनोऽर्पितं कामम् ।

एतो दुष्वासवा पूज्यं सिद्धिदं सर्वेषां प्रभो ॥”)
यथा च ।

“मयुमासे तु संपन्ने शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभङ्गीति सिद्धिदा तु मन्त्रोत्सवे ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

सिद्धियोगः, पुं, (सिद्धियोगो यत्र ।) तिथिवार-
घटितशुभयोगविशेषः । यथा,—

‘शुभे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया ।
शुरौ पूर्या च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः ॥”

इति ज्योतिःसामरः ।

सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।)
योगिनीभेदः । यथा,—

“प्रणवाद्याश्च वा विद्याः शुद्धादौ न समीरिताः ।
अस्याश्चैव विशेषो यत्तु योविषेत्तु सप्तपारयेत् ॥

डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीमिः प्रजायते ।
पतिहीना पुत्रहीना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी ॥”

इति तन्त्रसारः । ५ ॥

इत्यस्य पञ्चाशत् कल्याः । तथा,—
“सती ज्योतिः स्थितिः साक्षाद् दृश्यस्या स्वधा

तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्ततिश्च अस्वत्यती ॥

कौन्तेर्लक्ष्मीवृत्तिर्मेधा पुष्टिः अह्ना क्रिया मतिः ।
वृद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः ॥

अस्वत्यती वसुधार्थो लज्जा भागुर्मरुतती ।
धनकृष्या च सहृदता च साध्या विन्या च नामतः ॥

अदितिश्च दितिश्चैव दनुः कालादनायुषा ।
सिद्धिका सुरसा कद्विनिता सुरभिः चरा ॥

क्रोधा हरा च प्राधा च दक्षकन्या प्रकीर्त्तिता ।
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः ज्येष्ठोक्तस्य मातरः ॥”

इति बह्विपुराणे गणपेदनामाध्यायः ॥

सिद्धिली, स्त्री, (सिद्धिं लातीति । ला + कः ।
ढीच् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति कैचिन् ॥

सिद्धिस्थानं, स्त्री, (सिद्धिः स्थानम् ।) पुण्यस्थान-
विशेषः । यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु ।

सिन्दूर

अपि च ।

“सिन्दुकः स्तुतिदक्षिणः कथायः कटुको लघुः ।
केश्या नेत्रद्वितो हन्ति शूलश्रीधाममारुतान् ॥
क्षमिकृष्टाचिस्त्रेक्षत्रयान् नीलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारद्वल तत्तु वातस्त्रेक्षद्वरं लघु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“स्यन्दं वारयति सिन्दुवारः यन् निपातनान् जि-
अत उच्च । सिन्दुकसिन्दुवारौ दन्वसादी तवर्ग-
लतीयवन्ताविति वच्च । कैचित्तु सिन्दुं समुद्र-
मपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफप्र-
त्वात् सिन्दुवारः सिन्दुकसिन्दुवारौ तवर्गचतुर्थ-
वन्ताविद्याहुः ।” इति भरतः ॥

सिन्दूरं, क्ली (स्यन्दते इति स्यन्दू ङ क्त्वरणे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १।६६।
इति जरन् । सम्प्रसारणश्च ।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेषः । सिन्दूर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नागसम्भवम् २ । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥
नागरेणुः ३ रक्तम् ४ सीमन्तकम् ५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोथम् ८ वीररजः ९ गन्धि-
भूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ प्रङ्गारकम् १२
सौभाग्यम् १३ अरुणम् १४ मङ्गल्यम् १५ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
द्रवविरोपणत्वम् । कुष्ठान्ध्रमकण्डूनिवसर्पशम-
नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम् ।
सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तु सीसवन्ततम् ॥
संयोगजप्रभाविण तस्याप्यस्य गुणाः स्मृताः ।

सिन्दूरसुगन्धं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।
भगवन्नागजननं द्रव्यशोधनरोहणम् ॥” * ॥

सिन्दूरस्य शोघनमाह ।
“दुग्धान्धयोगतस्त्रस्य विशुद्धिर्गन्दिता बुधैः ।”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

सिन्दूरदानमन्त्रो यथा,—
“सिन्दूरश्च वरं रत्नं भावे श्रीमाविवर्द्धनम् ।
पूरणं भूषणानाञ्च सिन्दूरं प्रतिपद्यताम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ११ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य धारयात् पृष्ठरायुर्वृद्धिर्भवति । यथा,—
“हरिर्ना कुङ्कुमश्च सिन्दूर कञ्जलं तथा ।

कापीसकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकण्यविभूषणम् ।
भर्तुरायुष्मिच्छन्तो दूरयेन् पतिव्रता ॥”

इति काशीखण्डे ४ अध्यायः ॥

सिन्दूरः, पुं, (स्यन्दते इति । जरन् ।) वृक्ष-
विशेषः । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरकारणं, क्ली, (सिन्दूरस्य कारणमिति ।)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सिन्दूरतिलकः, पुं, (सिन्दूरस्य तिलको यस्य ।)
हृत्क्षी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरतिलका, क्ली, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः ।)
साधवा नारी । इति मेदिनी ॥

सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्पं
यस्याः । पाककर्णति डीय ।) पुष्पवृक्षविशेषः ।

सिन्दुका

तत्पर्यायः । सिन्दूरी २ वीरपुष्पी ३ वृक्षपुष्पी ४
करन्ददा ५ शोणपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । स्नेहवात-
शिरोरोगक्षयनाशित्वम् । चक्षुःप्रियत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सिन्दूरी, स्त्री (सिन्दूरं नङ्गदण्डोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) रोचनी । रक्त-
चैलिका । घातकी । इति मेदिनी ॥

सिन्दुः, पुं, (स्यन्दते इति । स्यन्दू प्रसवणे +
“स्यन्देः सम्प्रसारणं घञ् ।” उणा० १।१२ ।
इतिः उः । धकारादेशः सम्प्रसारणश्च ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १।१०।१ । (यथा,
भागवते । ३।११।३१ ।

“तावन्निशुवनं सदाः कल्पान्तैश्चितसिन्धवः ।
ज्ञावयन्त्युत्कटाटोपचखवातेरितोन्मेयः ॥”)
वमयुः । द्युविशेषः । (यथा, रघुः । १५ ।
८७ ।

“दुग्धाजितश्च सैन्दवान् स देशं सिन्धुनामकम् ।
दहौ दत्तप्रभावाय भरताय भूतप्रजः ॥”)
नद्विशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्दुस् इति
स्थानः । (यथा, रघुः । ४।६७ ।

“विनौताश्चयमालस्य सिन्धुतीरविचिष्टनैः ।
दुधुवर्वाजिनः स्नानान् लमङ्गकुम्भकेशरान् ॥”)
गजमहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुवारवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अन्तर्दङ्गणम् । इति राज-
निर्घण्टः । रागविशेषः । स च मालकौशराग-
पुञ्जः । यथा,—

“माधवः शोभनः सिन्धुमीरमेवाङ्गुलनाः ।
कलिङ्गः सोमसंयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे ॥”
इति सङ्गीतसिन्धुः ॥

सिन्धुः, स्त्री, (स्यन्दते इति । स्यन्द + उः । सम्प्र-
सारणम् । दस्य घञ् ।) नदी । इति मेदिनी ॥
(यथा, सुखकोपनिषदि । २।१।६ ।

“अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
ऽसान् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैव भूतेस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥”)

नदीविशेषः । तज्जलगुणाः । यथा,—
“शतद्रोर्विपाशाशुजः सिन्धुनदाः
सुशरीतं लघु खाडु सन्ध्यामथयम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदने वनं वृद्धिमेधाशुषञ्च ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुका, पुं, (सिन्धुरेव । स्कार्थे कन् ।) सिन्धु-
वारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ५६ । ६ ।

“वैश्रवानी जीवकखदिर-
सिन्धुकस्यान्धनाश्च शुभमपहदाः ॥”)

सिन्धुकफः, पुं, (सिन्धोः कफ इव ।) समुद्रफेनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुकरं, क्ली, (सिन्धौ सिन्धुदेशे कीर्यते इति ।
कृ + अच् ।) श्वेतदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिन्धुवा

सिन्धुखिलः, पुं, (सिन्धौ तत्समीपे खिलतीति ।
खिल + कः ।) सिन्धुदेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सिन्धुजं, क्ली, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
सैन्धवलवणम् । इत्यमरः । २।६।४२ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४।३७ ।

“वचापुष्करकुष्ठेलामदनमरसिन्धुजैः ॥”)
समुद्रजाते, नि । (यथा, महाभारते । ३ ।
७१ । १४ ।

“शृङ्गांश्च दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरहसः ॥”)
सिन्धुजम्, [न] क्ली, (सिन्धोर्जम् उत्पत्तिर्यस्य ।)
सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुजम्, [न] पुं, (सिन्धोः चौरसमुद्रात्
जम्ब यस्य ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति । जन + उः ।)
लक्ष्मीः । इति जटाधरः ॥

सिन्धुडा, स्त्री, मालवरागभाष्या । यथा,—
“धाडुषी माननी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।
अन्धवारौ मेरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

सिन्धुनन्दनं, पुं, (सिन्धोः चोरोदस्य नन्दनः ।)
चन्द्रः । इति विक्रकशेषः ॥

सिन्धुनाथः, पुं (सिन्धुनां नदीनां नाथः ।)
समुद्रः । इति कैचित् । (यथा, माघे । १४।६८ ।
“मत्कुण्ठाविष पुरा परित्रवौ

सिन्धुनाथप्रयने निषेदुषः ।
गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नेत्रसुखविगतं चयम् ॥”)

सिन्धुपुत्रं, पुं, (सिन्धोः पुत्रः ।) मर्कटेन्द्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ चन्द्रश्च ॥

सिन्धुपुष्पा, पुं, (सिन्धौ पुष्पाति प्रकाशते इति ।
पुष्प पुञ्जन् + अच् ।) शृङ्गः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुमय्यजं, क्ली, (सिन्धुमयात् जायते इति ।
जन + उः ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्दुरः, पुं, (सिन्धुं मर्दं राति ददातीति । रा +
कः ।) हृत्क्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
आय्यासप्रशब्दाम् । १६८ ।

“गतिगञ्जितवरयुवतिः करौ कपोलौ करौतु
मदमलिनौ ।

सुखवन्मवाचसिन्दुर लम्बोदर किं मर्दं वहसि ॥”)
सिन्दुरचेची, [न] पुं, (सिन्दुरं हस्तिनं हेच्छीति ।
द्विष + णिनिः ।) सिंहः ॥

सिन्धुलवणं, क्ली, (सिन्धुजातं लवणम् ।) सैन्ध-
वम् । इति रत्नमाला ॥

सिन्धुवारः, पुं, (सिन्धुमपि हृणोति मबोति ।
हृ + अण् ।) हयोचमः । इति विक्रकशेषः ॥

(सिन्धुं मर्दलमपि वारयति तिरस्कारोति
तिक्तारसेन । हृ + णिच् + अण् ।) सिन्धुवार-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।६८ । यथा,—

“विमुल्लवः सिन्धुवारः सिन्धुकं सुरसोऽपि च ।
तथैव सुरसस्त्रिभुवनैः सिन्धुवारितः ।

सिप्रा

निगुच्छीन्नाणिकेन्नाणी सुरसा सिन्धुवारकः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः ।

“सिन्धुवारो विषश्लेष्मग्रन्थकुष्ठजयापहः ॥”

इति राजवज्रमः ॥

सिन्धुवारकः, पुं, (सिन्धुवार एव । स्वार्थं कृत् ।)

सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पु, (सिन्धुर्मदजलं वारितो येन ।)

सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः, पु, गम्भारीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सिन्धुश्रवणः, पुं, (सिन्धुः क्षीरोदः श्रवणं यस्य ।)
विष्णुः । क्षीरोदश्रावितान् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पु, (सिन्धुनां सङ्गमो यत्र ।) नदी-
नदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्यायः ।
सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धो-
नदोः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भिदन्ति
मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः चण् । सिन्धु-
शब्देन नदी नदः समुद्रश्चोच्यते तेन नद्योनैद्यो-
नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठी-
दयः । इति भरतः ॥

सिन्धुद्वयः, क्लौ, (सिन्धोरुद्वयो यस्य ।) सेत्सव-
जवयम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४४ ।

“विडङ्गसारो मरिचं सदा-
योगः स सिन्धुद्वयवज्रयुक्तः ॥”)

सिन्धुपलः, क्लौ, (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।) सेत्सव-
जवयम् । इति हारावली ॥ ५५ ॥

सिप्रं, क्लौ, (सिच् + क्तिप् । सिच् चरणं रातीति ।
रा + कः । छुषोदरादित्वात् चक्ष्य प्रः ।) सरो-
वरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये ।
“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं व्यक्तुं तदा सरः ।
गङ्गावतारमगमत् हिमवत्प्रशस्तुत्तमम् ॥”

सिप्रः, पु, (सिच् चरणे + क्तिप् । तं रातीति ।
रा + कः । छुषोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः ।
इति विकारुषेयः ॥ निदाघसलजम् । चर्मः ।
इति मेदिनी ॥

सिप्रा, क्लौ, (सिप्र + क्तिप् टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयनीदेशसमीपे
वर्तते । (यथा, रघुः । ६ । ३५ ।

“अनेन धूना सप्त पार्थिवेन

रम्भोर । कश्चित् मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिकस्यितासु

विहर्तुंसुधानपरम्परासु ॥”)

तस्या उत्पत्तिवैधर कालिकापुराणे २३ अ-
ध्याये ।

“एवं विवाह्य विविधत्तु क्षौवर्णे मानवाचबे ।
अरन्वतीं वप्रिष्ठस्तु मोदमाप तथा सप्त ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानवाचकन्दरे ।
विवाहावभृतायाश्च शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः सहस्रीरितम् ।
ततोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानवाचजालम् ॥

सिरा

हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्वाश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।

तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता

स्मृतिम् ॥”

सिरा, पुं, (सिच् बन्धने + “अविचित्तिसिपुः सिचः
किन् ।” उणा० १ । १४३ । इति मन् । सच
किन् ।) समुदायः । सिराः सर्वः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।

“रात्रौ वासस्तुते सिमसौ ॥”)

सिम्बा, क्लौ, (वम वेत्तये + उल्थाद्यच्चेति साधुः ।)
शमी । यथा,—

“शमी समी शिम्बिशिम्ब सिम्बा सिम्बिरभीच्यते ॥”
इति हिरूपकोषः ॥

इ हिमिडा इति ख्याते श्रुते इति ख्याते ।
शान्तिरिति उद्दिश्यते शमी शमभिर्यं शमे
नान्नीति इः पाञ्चोद्यादीति ईपि शमी ताल-
व्यादिः शमेः पूर्व्येण निपातनादकारस्य इत्ये
शिव्यापि तालव्यादिः । सिम्बा इत्यादिरिति
पुत्रयोक्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि
तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बा, क्लौ, शिम्बा । इति हिरूपकोषः ॥ नखो-
नामगन्धद्रवम् । इति राकनिर्घण्टः ॥

सिन्वा, क्लौ, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥
तालव्यशृङ्गारदिरपि ।

सिम्बी, क्लौ, (सिम्बि + पञ्जे ङीष् ।) निषावी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सिम्बा सिम्बी पुस्तसिम्बितथा पुस्तकसिम्बिका ।
शिम्बिद्वयश्च मधुरं रसे पाने हिमं गुरु ।
वल्गं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सिरा, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्प-
लीमूलशब्देऽस्य विशेषो ब्रूयः ।)

सिरा, क्लौ, (सिनेतीति । सिच् बन्धने + रक् ।
इत्युणादौ उज्जुलः । २ । १३ ।) नाडी । (यथा,
सुश्रुते । ३ । ७ ।

“आप्तुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रवृत्ताः सिराः ।
प्रतानाः पश्चिमीकन्दाहिवादीनां यथा जलम् ॥”
यथा च ।

“भानाद्रमन्यः स्रवणात् सोतोसि सरणात्
सिराः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने जिह्वेऽध्याये ॥
तथा च ।

“सप्त सिराश्रतानि भवन्ति । यामिरिदं शरीर-
माराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च
कुल्याभिरुपचिह्न्यतेऽनुश्रुते चाकुक्ष्यनप्रचा-
रणादिभिर्विधेयैः । ह्रमयनसेवनीनामिव च
तासां प्रतानासासां नाभिर्हृत् ततश्च प्रस-
रन्त्युर्ध्वमधस्त्येकं च ॥ भवतश्चात्र च ।

यावत्सु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
नाभ्यां सन्त्या निवहास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्मुपा-
श्रिताः ।

सिरा

सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकेः ॥

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो
दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश
रक्तवाहिन्यः । तासान् वातवाहिनूनां वात-
स्थानगतानां पञ्चश्रुतिश्रुतं भवति तावत् एव
पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफ-
स्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्तत्तुङ्गोद्गारेवमेतानि सप्त
सिराश्रतानि ।

तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थुं पञ्च-
विश्रुतिः एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ।
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्राश्रिताः
श्रोण्यामद्यौ हेदे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत् एव
चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशच्चतुश्च ऊर्ध्वं
तासां चतुर्दश श्रोण्यायां कर्णयोश्चतस्रः । नव
जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः ।
एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां
सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः श्रुथा-
यामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहः कफवहश्च । एव-
मेतानि सप्त सिराश्रतानि सविभागानि व्याख्या-
तानि । भवन्ति चात्र ।

क्रियायामप्रतीघातमोहं बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवन-
चरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
आजिज्ज्यातमन्नश्चमिदमिदं निमरो गतम् ।
संघर्षतु स्वाः सिराः पित्तं कुप्यान्वान् गुणा-
नपि ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते खवहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
क्षेहमज्जिष्ठु सन्वीना स्थीयं वलसुदीर्यताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि वलायः स्वाः सिरा-
चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं शरीरं जानमसंश्रयम् ।

स्वाः सिराः सञ्चरन्तं कुप्यान्वान् गुणानपि ॥
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते खवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वात सिराः काश्चित् पित्तं केवलमथा ।

श्लेष्माणं वा वक्ष्यन्तेऽथाः सर्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणासु स्मृतास्तानि प्रधानताम् ।

अवसुत्कारोगमगमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥
तत्राख्या वातवहाः पूर्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्याश्च नीलाश्च शरीता गौर्यः स्थिराः
कफात् ॥

अखवहास्तु रोजिष्ठः सिरा नाकुष्यप्रतिलाः ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विधेद्व्याः सिरा

भिषक् ॥
वैकल्यं मरणश्चापि अधात्तासां भुवं भवितुं ।
सिराश्रतानि चत्वारि विद्याः स्वाः बुद्धिमान् ॥

घट्टिग्रश्च शनं कोष्ठे चतुःपष्टिश्च मूर्द्धनि ।
शाखासु घोडश्च सिराः कोष्ठे दानिश्चदेव तु ॥
पचाशच्चतुःशोऽहमेध्याः परिकीर्तिताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने चमसेध्याये ।)

अम्बुवाहिनी । इति चैमचन्द्रः ॥

सिक्तकी, स्त्री, श्लक्ष्णीवृक्षः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ६ । १०४ ॥

सिवरः, पुं, हस्ती । इति जटाधरः ॥

सिधाधयिया, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध +
यन् + अ; । क्तिर्या टाप् ।) साधनेच्छा । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ७० ।

“सिधाधयिया भूत्या सिद्धियेन न विद्यते ।

स पण्यश्च वृत्तिलक्ष्मणादनुमितिर्भवेत् ॥”

सिद्धुष्कः, पुं, सुहृद्वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सुहृद्वृक्षस्य विवृतिविज्ञेया)

सिद्धः, पुं, (सिद्धयति मनो यत्न । सिद्ध + घञ् ।

एषोदरादित्यान् साधुः ।) गन्धद्रव्यविशेषः ।

सिद्धा इति ख्यातः । तत्पर्यायः । तुल्यः २

पिच्छकः ३ यावनः ४ । इत्यमरः । २।४।१२८०

सिद्धकः ५ पिण्याकः ६ कपिचक्षलः ७ तैलाश्वः

८ यावः ९ यावलः १० । इति शब्दरत्नावली

सक्तकीर्षः ११ पिच्छकः १२ तैलपण्यौ १३ वृक-

धूपः १४ कालप्रधूपः १५ । इति जटाधरः ॥

सिद्धकः, पुं, (सिद्ध एव । स्वार्थे कन् ।) सिद्धः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलारसः । अस्य

पर्यायो यथा,—

“कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलक्षलः ।

तुल्यको मुक्तिस्तुल्यश्च पिच्छातः सिद्धको रसः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“सिद्धकस्तु तुल्यः स्यादयसो यवनदेशजः ।

कपितैलश्च सङ्घातस्तथाश्च कपिनामकः ॥”

अस्य गुणा यथा,—

“सिद्धकः कटुकः स्वादुः क्षिप्तोष्णः शुक्ल-

कान्तिकतु ।

वृथाः कण्टः खेदकुलज्वरदाहपृष्ठापचः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिद्धकी, स्त्री, सक्तकी । इति शब्द- रत्नावली ॥

सिद्धभूमिका, स्त्री, सक्तकी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

सीक, ऋ ङ सेमि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

आत्म०-सक०-सिट् ।) ऋ, अविचीकत् । ङ,

सेकते । इति दुर्गादायः ॥

सीक, कि आच्छिप्र । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सिट् ।) कि, सीकयति

सीकति । आच्छिप्र स्थार्थे । प्रमाणं तालव्यादौ

दृष्टम् । इति दुर्गादायः ॥

सीरकः, पुं, श्रीकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

१ । ३ । ११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदा रोधसि सीकरार्धे-

मैवक्षिरान्तितनलमायै ।

निवेशयामास विलङ्घिताञ्चा

क्षान्तां रजोघ्नसरकेतुं चैवम् ॥”)

सीता, स्त्री, (सिनोतीति । सिन्धु नन्वे + वाङ्-

लकान् क्तः । दीर्घश्च । इत्युणादौ उज्जलः । ३ ।

६० ।) लाङलपङ्क्तिः । इत्यमरः । २।६।१४ ॥

“इ लाङलरेखायां सिनोति खनति भूमिं सीता ।

वि न ग न वन्वे नाम्नोति तः निपातनादौर्ध्वः ।

सीता इत्यव्यादिः । प्रेते भुवि इति श्रीता

तालव्यशादिश्च ॥” इति भरतः ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ६१ ।

“न वेङ्गि स प्राचीनकुलैः कदा

सखीभिरस्त्रोत्तरभौक्षितामिमाम् ।

तपःकृग्रामन्युपपन्न्यते सखी

वृषेव सीतां तदव्यहृत्तताम् ॥”)

जनकराजगन्दिनी । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्-

पर्यायः । वेदेष्टी २ मैथिली ३ जानकी ४

धरणीसुता ५ । इति चैमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवा ६ ।

इति जटाधरः ॥ अस्या ङनृपतिर्यथा, वाल्मी-

कीये रामायणे । ६६ । १३—१४ ।

“अथ मे ह्यधतः क्षेपं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।

क्षेपं शोषयता लब्ध्वा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥

भूतलादुत्थिता सा तु यवहृतं ममात्मजा ।

वीर्यशुक्लैति मे कन्यास्यापितेयमयोनिजा ॥”

अपि च तट्टीकाष्टपदपुराणम् ।

“अथ लोकेन्द्रे लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्ततः ।

शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफलगुणे ॥

अयोनिजा पद्मकरा बालार्कप्रतप्तनिभा ।

सीतासुखे ससुप्तपद्मा बालमभिन मुन्दरी ॥

सीतासुखोद्भवत् सीता इत्यस्य नाम चाकरोत् ।

ततोऽभूद्वीरसी तस्य उन्मिलानाम कन्यका ॥”

तत्त्वमवतादि गौतमं प्रति शिवेतीक्षं यथा,—

“विश्राखशुक्लपक्षे त्वदृष्ट्या संयमनं कुरु ।

परं तु विष्णुस्त्वत्पानकीजन्मनो व्रतम् ॥

समुत्था जानकी तेन भविष्यति न सप्रयः ।

एतद् व्रतं ममाप्यक्षि कर्त्तव्यं नो हिजोत्तमः ॥

माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।

अहं तद्वसनीनोऽस्मि श्रुतस्तद्वदितुं न हि ॥

तस्मादेकं वदामि त्वां मार्कण्डेयस्य मेऽधुना ।

गत्वा सुग्रीभः सकल मार्कण्डेयोऽनुपृच्छताम् ।

सर्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।

विधानश्च फलं तस्य स मुनिस्त्वं वदित्यति ॥

मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्व्रतम् ।

यथाशक्त्यपि कुन्वीणो व्रतस्थोऽस्त्वमादरात् ॥

लक्ष्मिं सकलान् कामान्नाच कार्या विचा-

रया ॥”

इत्यादि गौतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“नेतायुगे उत्तराश्रां गते कमलिनीपतौ ।

सर्व्वर्त्तुनिकरश्रेष्ठ कर्त्तौ तु कुसुमाकरे ॥

मासि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।

नवम्बां शुक्लपक्षे च वासरे मङ्गले शुभे ॥

सायं ऋते च मध्याह्ने जानकीं जनकाजये ।

आविर्भूता खयं देवी योगेयु गतिरुत्तमा ॥

एतद्योगे कृतञ्चेनद्वयं प्रोक्तमननकम् ॥

अदृष्ट्या यदि विद्वा स्थापयन्तो माधवे सिदि ।

कुर्यान्नेदं व्रतं तस्यां कृतचेन्मृगता भवेन ॥

मध्याह्नापि नै रात्र्या वनेऽस्मिन्नवर्गो तिथिः ।

दिनद्वयगतायानु तस्यां कार्या परा नरे ॥

एतेयौगैर्विनापि स्नानं तद्विनं पापनाशनम् ।

व्रतानां निवसान्नात कर्त्तव्यं व्रतसुत्तमम् ॥ ५ ॥

यस्तु नो कुरुते मोहान् जानकीजन्मसम्भवम् ।

व्रतं स पथ्यते घोरे नरके नात्र संशयः ॥

तस्मिन्नहनि ऋद्राक्षा सुहृत्पुत्रस्तु यो नर ।

सुने स ह्रमिषङ्गातं सूर्यं खादति स्फुटम् ॥

न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तम व्रतम् ।

स महापातकौ श्रेयः सर्व्वधर्मवर्द्धकृत् ॥ ५ ॥

कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफल लभेत् ।

महाघोडप्रदानानां यशानां सुनिपुण्व ॥

प्राप्नोति सर्व्वतोऽर्थानां प्राप्नुयान् सकलं फलम् ।

सर्व्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यच्चनः ।

तस्माप्नोति व्रतादस्मात् नात्र कार्या विचारणा ॥

अदृष्ट्या प्रातस्तथाय कृत्वा शौचमतन्त्रितः ।

महानदां तडागेषु वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥

स्नात्वा कुर्यान्नित्यक्रमेण प्रातःसन्ध्यादिष्वनन्तम् ।

देवान् पितॄंश्च संतप्य हविष्याशौ च सयनः ॥

एकमुक्त्रं चक्षुष्यं च शृङ्गं मृगशायी च गौतम ॥

नवम्बां प्रातस्तथाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥

तीर्थादौ विधिवन् स्नात्वा कृतनित्यक्रियो नरः ।

कुर्व्वीत मन्थनं रम्यं घोडप्रस्तम्भमखितम् ॥

अदस्तमभ्युतं वापि चतुःस्तम्भमपि वा ।

तोरणैः सहितं कुर्याद्वितानवरशोभितम् ॥

द्वारेषु शृङ्गचक्रादिपताकाभिर्ध्वजैस्तथा ।

अलङ्कुर्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयेत् कलशान्

शुभान् ॥

शुद्धतखलराशौघं पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।

मध्ये तु चत्वरं कुर्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥

हस्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरर्धं च्छदा हने ॥ ५ ॥

पञ्चदशमितां कुर्यात् जानकीप्रतिमां शुभाम् ॥

काचनीमधवा प्रक्ष्मा कुर्यादेकपलौक्षिताम् ।

तद्वर्णेन तद्वर्णेन कुर्याच्छक्या चतुर्भुजाम् ॥

वित्तश्राव्यमकृत्वेन राजतीमपि कारयेत् ।

औडमरी पेतलीं वा चक्षुष्यीं वृचजातुत ॥

कुर्यात् पटोऽथ वा लेख्या वर्ण्यैः प्रतिमां वराम् ।

लेख्यश्च स्तिकागारं सर्व्वतश्च पटावृतम् ॥

पर्यङ्कशयने सुप्ता तत्र रात्रौ महामतिः ।

तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्नानपायिनी ॥

जातकर्मकरो लेख्यो जनकश्च महोपतिः ।

भ्रातानन्दः पुरोधश्च लेखनीयः प्रयत्नतः ॥

इत्यादि चरितं लेख्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।

यथाशक्ति हलं कुर्यात् काचनं किल गौतम ॥

राजतं क्षेचममलं खड्गं सिंहासनं तथा ।

कुर्यात्तान्मयं कृत्वा पूर्णपात्रावृतं सुखे ॥

तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थान् निक्षिपेन्मुने ॥

आचार्यं प्राञ्चकुशलं वेदाध्ययनोपदिष्टम् ।

दृष्ट्यादिमलाचारमवतंवाङ्महात्मनः ॥

अन्तरौयोत्तरीयेषु पञ्चपात्रादिभिर्नरी ।

श्रीकलादिभिरभ्यर्च्य भगवाम्नातुषेपनैः ॥

सीता

अणुयादौ विधानेन ततः षोडश ऋत्विजः ॥
विश्रावतः सदाचारानद्यौ वा भक्तिर्भूयतः ।
मध्ये वेदी समालेख्या विचित्रैर्बर्ह्यैः कौस्तुभः ॥
पद्मसदृशं तत्र स्थापयेत् कलसं ततः ।
रत्नविहासनं रत्नं सस्याप्य विजितेन्द्रियः ॥
नन्वाधवासनं कुर्यादमुत्तारणपूर्वकम् ।
प्रतिमायां विधानेन देवीमावाहयेत्ततः ॥ * ॥
प्राणानायम्य मन्त्रेण त्रिकोणाय चेतसा ।
मूलमन्त्रस्य जनकं सुनिं विन्यस्य मूर्द्धनि ॥
मुखे हृन्मन्त्रं गायन्ती सीतादेवीं हृदि न्यसेत् ।
नामो तु विन्यसेद्ब्रह्मन् लक्ष्मीवीजं सविन्दुकम् ॥
पादयोश्च नमः शक्तौ ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
औं श्रीमिन्नादिभिर्जैर्हौं षष्ठद्वन्द्वसंयुतैः ।
कृत्वा करचङ्गैश्च न्यासं ध्यायेत्ततो ब्रवीत् ॥ * ॥
चतुर्भुजां सुवर्णाभां रामालोकनतृपराम् ।
औराधवास्वितां सीतां चिन्तयेद्बुद्धिं सज्जिताम् ॥
इति ध्यात्वा समुच्चार्य मूलमन्त्रं कृताञ्जलिः ।
सविन्दुकमलार्जोः पूर्वसुचार्यं गौतम ॥
सीतायै इति पञ्चातु नमः शब्दं वदेत् किल ।
संपूज्य प्रतिमां राज्ञीं कृत्वेवमधवासनम् ।
ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्यां राज्ञी भवेद्भूती ॥
तस्यां नवम्या विधिवन् कृत्वा शौचमतज्जितः ।
नद्यादौ विमले स्नात्वा निवृत्तमन्त्रं विधाय च ॥
ततस्तु प्रथमे धामे निवृत्तपूजाविधिं ब्रवीत् ।
अथ द्वितीयपट्टे गौतमाद्यपुनः सरम् ॥
मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्यादेकाग्रचेतसा ।
आसनं उपविष्टादौ मूलं विन्यस्य पूर्ववत् ॥
चतुरस्रं षष्ठकोणं त्रिकोणं च पुरस्ततः ।
कृत्वा मण्डलसाधारं तत्र संपूज्य मन्त्रवित् ॥
मन्त्रेण शृङ्गं सस्याप्य जलमासिच्य निर्मलम् ।
चिन्त्यं तत्र संचिन्त्य तीर्थमङ्गुशुद्रया ॥
आकृष्य मूलमन्त्रेण सप्तवारामिन्तितैः ।
जलेः संप्रोक्षयेद्दिवान् सान्मयो पूजनोचिताम् ॥
पात्राणि तान्महेमादिनिर्मितानि ततो मुने ।
पात्रार्चपदानार्थं च मधुपर्कार्थमेव च ॥
तथैवाचमनीयार्थमेवासादायेत् क्रमात् ।
एकस्मिन्नथवा पात्रे पात्रादौनि प्रकल्पयेत् ॥
पात्राण्येत्यं समाधाय ततोऽन्तर्यामिमाचरेत् ।
पुष्पाञ्जलिं समादाय ध्यायेद् प्रतिमागतम् ॥
शृङ्गचक्रमदापद्मान्याश्रयन्तौ चतुर्भुजैः ।
महामतेस्त्रया प्राञ्चौ जनकस्य महात्मनः ॥
हृन्मन्त्रं चेतसा साक्षादविभूतौ स्तवः श्रियम् ।
सीतां देवीं हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
पुष्पाञ्जलिचयं देवीं प्रतिमाहर्हनि क्षिपेत् ।
हृदयस्थवर्णौ मन्त्रेण देवीमावाहयेत्ततः ॥
आवाहनादिसुप्राप्तमण्डलं संप्रदर्शयेत् ।
तामावाहय इत्युक्तो मन्त्रो देवासने सुने ॥
अथपूर्वार्चमर्चदाने पादं कासींशु मन्त्रतः ।
चन्द्रप्रभेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
आदिहवर्णं इत्युक्तो मन्त्रः पश्चाद्वै भवेत् ।
अप्यायस्त्रेति मन्त्रेण पयसा स्थापयेत्ततः ॥
दक्षिणावृत्ततो दद्याद्दृष्टेन दृष्टवत्युत ।

शुद्ध सीता

मधुना मधुवातेति ज्ञाचया वितया सुने ॥
स्वाद्यवस्त्रमन्त्रेण ततस्तीर्थस्नानिः क्रमात् ।
उपेतु मामिति प्रोक्तः सीतायाः स्नपने मधुः ॥
स्वर्णसिंहासने रत्नं प्रतिमां स्थापयेद्भूती ।
वासोभिः क्षुत्पिपासिति पूजयेद्दिमलोत्तमैः ॥
गन्धद्वाराभित्तिं भवेद्दाने गन्धादिकस्य तु ।
मनसः काममिच्छाहृन्मन्त्रमाभरणं दिके ॥
मधुपर्कं ततो दद्यात् सीतादेये विधानतः ।
कस्तूरीकुसुमीपतेः कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
प्रतिमां पूजयेद्ब्रह्मा यतः पुष्पैः स्वकालिकैः ।
सुगन्धैः कर्हमेनेति मन्त्रेण किल गौतम ॥
अर्चयेत्तुलसीपत्रैः कोमलेर्नम्ररौप्यैः ।
प्रतिमां मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
ततः संपूजयेद्दिवान् राजानं जनकं ब्रवीत् ॥ * ॥
जनकपूजामन्त्रः ।
“देवी पद्मावता मात्तादेवतीर्णा यदालये ।
मिथिलोपापयेत् तस्मै जनकाय नमो नमः ॥”
महामतिपूजामन्त्रः ।
“श्रीसीताजननी मातर्महिषी जनकस्य च ।
पूजां गृह्णाण मद्भातं महामति नमोऽस्तु ते ॥”
श्रुतानन्दपूजनमन्त्रः ।
“निधानं सर्वविद्यानां विदन्कुलविभूषणः ।
जनकस्य पुरोधासं श्रुतानन्दाय ते नमः ॥”
हृन्मूलपूजनमन्त्रः ।
“जोषयस्त्रिखिलं विश्वं चालयन् वसुधातलम् ।
प्रादुर्भावयसे सीतां सौर तुभ्यं नमोऽस्तु वै ॥” * ॥
सुभगापूजनमन्त्रः ।
“त्वयैवेत्तुपादितं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ।
त्वमेवासि महामाया सुगीतामपि मोहिनी ॥
त्वयायत्ता इमे लोकाः श्रीसीतावल्लभा परा ।
वन्दनीयावि देवानां सुभगे त्वानमाम्यहम् ॥ * ॥
ततोऽष्टदलमध्यस्थजयाया भक्तिवतः क्रमात् ।
संपूजयेद्दिगुह्नात्मा गन्धपुष्पाचतादिभिः ॥
वह्निमूलवर्तितः षोडशादास्तु देवताः ।
अग्निमाद्यभिधाः पूज्या बहिः सर्वार्थं चक्षस्ततः ॥
संपूज्यावरणान्येव सुखदेयास्ततो ब्रवीत् ।
दशाङ्गैर्गुणगुणैर्हृदाङ्गुपमापः सतविभिः ॥
हौपस्तु साध्यवर्तौ भिरात्रैर्पुष्करिणामिति ।
नैवेद्यं द्रव्यपक्वान्नाद्यञ्जनसंयुतैः ॥
प्रदद्यात् पायसादौरग्राप्यं किरणमिति ।
रात्रौ च गुह्यङ्गुलान् महामन्त्रे निवेदयेत् ॥
ताम्बूलं ततो दद्यात् कर्पूराद्यैः सुसंयुतम् ।
साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ।
नीराजयेत्ततो देवीं प्रथमैरुदन्तरम् ॥
तामाहूय च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमधार्पयेत् ॥ * ॥
मन्त्रेण हावयेत् विप्रेरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि पायसं शर्कराशुतम् ॥
आहुतीर्णां ततः पश्चात्सुने कुर्यात् प्रदक्षिणाम् ।
पुनः पुष्पाञ्जलिं दद्यात् सीताहर्हनि भक्तिवतः ॥
आदाय तुलसीपत्रं पुण्यं यत्किञ्चिदेव वा ।
सीताङ्गिपङ्कजाङ्गत्वा तदकारं विभावयन् ॥
इति नमश्चिरा भूत्वा रोपयेत्तत्तु खम्बुहनि ।

सीता

ततः सीतापदाम्भोजद्वयं संस्पृश्य मङ्गलम् ॥
कराञ्जलिपुटं बद्ध्वा प्रार्थयेद्गामवल्लभाम् ।
भक्त्या परमया ब्रह्मन् तामिः कोमलशक्तिभिः ॥
दुरन्तसंचारसमुद्रमयं
सीते शरण्यां शरयागतं त्वाम् ।
उहारायस्वाशु कृतं भयेत-
हुतं ततो देवि मयि प्रसीद ॥
संप्रार्थ्य जानकीमेवं दृष्टवत् प्रथमेन पुनः ।
पुष्पाञ्जलिं पुनर्हत्वा स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥
गौलनीरजद्वयायतेच्छगां
कौशलेशुसुजसावल्लभनाम् ।
सानुरागहृदिमेवमीजती
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
मन्दहंसगतिगात्रं कृशाङ्गीं
कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
ताडकारिसहस्रमविसया
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कुन्तलाककपोलमानना
राहुवृत्तगुह्यसाधनमुत्तिष्ठ ।
वाससा पिदधतो ह्रियाङ्गुलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कायवाद्यानसगीः पतिर्धृष्टात्
खप्रनायतिपु राघवेश्वरः ।
श्रिविचित्रिभिरङ्गुलिभिरन्दितां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
भक्त्योगायां प्रकृतेः पराश
चित्ते भृशं लोकनमस्कृताश्च ।
भूवाशुवह्निवननाकमस्त्रितां
विभावये चेतसि रामवल्लभाम् ॥
इन्द्रचन्द्रधनदासुपालकेः
सद्दिमानगणमास्थितेर्दिवि ।
पुण्यवर्ममनुसंस्तुतशीलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
धैर्यमानममरैश्च खरूपीं
वामधामतनुनिर्जितहेमात् ।
कुलनीरजविभावराननां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
सच्चयेर्दिविसदा विमानगे-
ल्लिखयाङ्गुलमनोभिरौचित्याम् ।
तेजसापि दधतीं सदा दिशं
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
एतदृक्कमनिर्दृष्टानिहृद्
यः पठेदथ श्रव्योत्तमहर्षि ।
अन्तरापरहिता तु मेधेयिणी
तस्य भक्तिमतुषां प्रयच्छति ॥
सुलेख्यं जानकीदेवीं गीतवादादिभिर्ब्रवीत् ।
रात्रौ जागरणेः सर्वार्थं तां रत्निमपवाहयेत् ॥
ततः प्रातर्हृदयार्थं पूर्वोक्तविधिना ह्रिज ।
प्रतिमां पूजयित्वादावाचार्यं पूजयेत्ततः ॥
तस्मै सोपस्करां दद्यात् सवस्त्रां गां पयस्विनीम् ।
दक्षिणाश्च यथाशक्ति ततः पूज्यैर्हृतिं चरेत् ॥
पूज्यैर्हृतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सीतायाः प्रीतये इत्यान् मण्डपादि विरूढ्य च ॥
सीताप्रीतिं वाचयितुं ब्राह्मणाचार्यमापिते ।
अचोभ्योपि यथाशक्ता भूयस्यो दक्षिणो दक्षे ॥
अतिथिभ्योऽन्नदानञ्च कर्मण्यं तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कृतस्वसहितो व्रतो ॥
विधिना पारणं कुर्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तस्योपरि सदा प्रीता सीता स्थाप्या संश्रयः ॥
यद्युह्ये निवृत्त्या स्थात् प्रतिमा तत्र गौतम ।
तस्यामेवोत्सवं कुर्याज्जानक्याः पूजनादिकम् ॥
निवृत्त्या न यत्नः स्थात् सीतायाः प्रतिमा यदा ।
शालग्रामशिलायां च कुर्यात् सीतोत्सवं बुधः ॥
जम्भीनारायणौ यस्मात्तस्यां संवसतः सदा ।
पूर्वोक्तविधिना सीतानवस्था उत्सवं द्विज ॥
पूजां कुर्वीत वै तस्याः सर्वं पञ्चाशन्तद्दिभिः ।
तुल्येन तेन वै तस्मिन् जानकौरघुनन्दनौ ॥
इत्यं निगदितं सर्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्वन्तीन्नाश्रयः सर्वं व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्वाः किन्नरा यज्ञा मुक्तकाः मिहचारुगाः ।
नागाश्च सुनयश्चापि प्रकुर्वन्ति व्रतं द्विज ॥
यः कुर्याद्व्रतमेतद् जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकलं ब्रह्मन् एखीयात्राफलं किल ॥
तथा घोडघटानाना फलं प्राप्नोति मानवः ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गौतम ॥
अत्युन्नतपथां वापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गौतमेदं व्रतं तस्मादवश्यं कुर्या भक्तितः ॥
नेष्ट वक्तुं समर्थास्ते फणोन्मत्तचतुराननाः ।
क्ष्मादुन्नोत्तमादस्माद्दीर्घास्तुः प्राग्वानहम् ।
व्रतानां निव्यमानातं भक्तिदं कुर्वन्ता सताम् ॥

सूत उवाच ।

सुनये गौतमाथेयं जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्यं विधानं श्रुतिचोदितम् ।
जगाद सकलं यत्नं मार्कण्डेयो सुनीश्वरः ॥
इत्यादि श्रीमद्विष्णुपुराणे श्रीसीतानवमोव्रत-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥ * * * स्वर्गो गङ्गा । इति
मेदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्गगङ्गा । यथा, श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । “सीता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिप्रसरेभ्योऽघोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
मादनखङ्गसु प्रतिलान्तरयेन भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां
दिशि चारवसुमन्मभिप्रविशति ॥” अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“यच्च देवभवा भूता चानौ तस्य महागिरिः ।
तच्च जाता देवनदी सीताख्या वचनाद्विधेः ॥
क्षापयिता यथा चन्द्रं सीततोयेर्मनोहरैः ।
चन्द्रं प्रपुञ्जवाक्छात् सर्व्यं ते चिद्विबौकसः ॥
तदा सीताजनं चन्द्रस्नानयोगाच्च सान्दतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृढहोहितसंज्ञके ॥
तद्विदुर्हं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
तद्दृष्ट्वा स्वयं ब्रह्मा विदुर्हं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ।
आभ्यर्थी सागरस्तान् जयाहं ब्रह्मसम्भवे ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

लक्ष्मीः । उमा । श्रद्धाविदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमङ्गरी । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गास्रोतः । यथा,—

“गङ्गायास्तु भद्रसीमा महाभद्राद्य पाटला ।
तस्याः सीतानि सीता च वदन्तुर्भद्रा च कीर्तिना ।
तद्भेदेऽलकनन्दापि प्रारिणी लक्ष्यनिम्नगा ॥”

इति शब्दमाला ॥

(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।

“गाङ्गे श्रुतदं सीताञ्च यनुनामप कौशिकीम् ।

* * * * *

एताश्चात्याच्च सरितः पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥”

सीतापतिः पु, (सीतायाः पतिः ।) श्रीरामचन्द्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

सीतायाः पतिः, पु (सीतायाः पतिः । अलुक्
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटीकाज्ञानो मङ्गला-
चरये ।

“रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।

रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥”

सीतोलकः, पु, सीतोलकः । इत्यमरटीकायां राघ-
सुकुटः ।

सीत्कारः, पु, (सीत् + क्त + भावे चच् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्दः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २१६ ।

“गच्छिष्या चिक्कुरजसमयसीत्कारमीलित-

दृशापि ।

बाला कपोलपुलकं विनोक्त निहतोऽस्मि शिरसि
पदा ॥”

सीतुक्तं, कौ, (सीत् + क्त + भावे चच् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्दः । यथा,—

“शब्दो गुणानुरागोऽयं प्रयादः सीतुक्तं

वृणाम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

सीत्, कौ, (सीतया निवृत्तमिति । सीता + यत् ।)

धान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सीत्, त्रि, (सीतया समितम् । सीता + “नौ-

वयोधर्मेति ॥ ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।)

लक्ष्मणादि । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥

सीत्, कौ, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सीधुः, पु, (श्रीधुः । पृथोदरादित्वात् श्रद्धा यः ।)

मयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-

भागवते । ५ । २४ । ६० ।

“अशोकं कुरु राजानं पादघातविकाशितम् ।

वज्रं सीधुसकेन तथा कुरुवर्कं कुरु ॥”

मयमेदः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ यथा,—

“इक्षोः पक्षे रवेः विदुः सीधुः पक्षरसञ्च यः ।

आमेक्षरेव यः सीधुः स च श्रीतरसः स्मृतः ॥

सीधुः पक्षरसः श्रेष्ठः खराभिवलवर्णस्तु ।

वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहो रोचनो हरेत् ॥

विवस्वमेदोपाशः श्रीधोदरकफामयात् ।

तस्मादल्पगुणः श्रीतरसः संखेखनः स्मृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“सीधुः कथायावन्तमाधुरो वा
सन्दीपनो मेदमलापहा च ।

आमातिसारानिलपित्तशूल-
क्षेपामथार्शोऽयह्वीगद्वजः ॥”

इति हारौते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥)

सीधुगन्धः, पु, (सीधोरिव गन्धो यस्य ।) वज्रलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

सीधुपुष्पः, पु, (सिधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य ।)

कदम्बः । वज्रलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुपुष्पौ, स्त्री, (सीधुवत् गन्धयुक्तं पुष्पं यस्याः ।

डीय ।) घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(घातकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्)

सीधुरसः, पु, (सीधोरिव रसो यज् ।) आम्ब-

वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधुमन्त्रः, पु, (सीधोः मन्त्रा संज्ञा यस्य ।)

वज्रसूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीधं, कौ, अपानम् । इति केचित् ॥

सीपः, पु, तर्पणादर्थजलपात्रम् । कौषा इति

भाषा । यथा,—

“वस्तुतस्तु अत्रागुह्यतस्तु सीपासम्भवात् उद्धृत-
पटं हस्तावन्नेन सीपादिनोद्धृतपरम् । तेन

सीपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव चक्षे तिलान्
मिश्रयेत् ॥” इति गोपालन्यायप्रधाननक्षत-

विचारनिर्णयः ॥

सीमन्तः, पु, (सीमोऽन्तः ।) शकृन्वादित्वात्

साधुः ।) केषु वस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥

सिंति इति भाषा । (यथा महाभारते । १ । ४४ । २ ।

“अपश्यन्त तथा यान्तामाक्षे नागसुतसम् ।

सीमन्तमिव कुर्वीत्यं नभसः पद्मवर्चसम् ॥”

सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

१ । ११ ।

“गर्भाधानवृत्तौ पुंसः सवर्णं स्यान्मनात् पुरा ।

घट्टेऽथमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥”

(प्रत्यङ्गविशेषः । यथा, सुश्रुते । ६ । ५ ।

“चतुर्दशैव सीमन्ताः । ते चास्थिसंघातवज्रज-

नीया यतस्तेऽर्थास्तु आस्थिसंघाताः । ये ह्युक्ताः

संघातास्तु खल्वेष्टादशकेषाम् ॥”)

सीमन्तकं, कौ, (सीमन्ते कायति श्रीमते इति ।

कौ + कः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सीमन्तकः, पु, नरकावातः । यथा,—

“लक्ष पक्षेव नरकावाता सीमन्तकादयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

सीमन्तिनी, स्त्री, (सीमन्तोऽस्या अस्तीति ।

इति । डीय ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।

“मासः सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्तमी-

दशम् ।

सीमित्रे । योऽहमस्माया दक्षि श्रीकमनन्त-

कम् ॥”

सीमन्तीनयनं, स्त्री, (सीमन्तस्य उन्नयनं उत्तो-
लनं यत् ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधरः ॥
तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सीमन्तीनयनम् ।

“यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने
प्रायश्चित्तात्मकमहायाज्ञाद्विहोमं कृत्वा पुन-
रनञ्च कृत्वा सीमन्तीनयनं कार्यम् । तथा च
नारदः ।

‘येषां न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कस्या भाटभिक्षायां प्रैतकादेव तद्वनात् ।
अविद्यमाने पित्र्ये खांशुदुह्य वा पुनः ।
अवश्याकार्याः संस्कारा भाटभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥’
क्रमानु भानुणां संस्काराणाञ्च पौत्रापर्यक्रमानु
भाटक्रमस्तु सोदरविधय एव । विवाहे तथा
दर्शनात् । कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘देवतानां विप्रयांसि जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वे प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपथेरेव स्रक्तास्ते कथञ्चन ।
हुत्वेतदेव कुर्वन्त ये रूपनयनादयः ॥’
एतद्व्यनेन सर्वे प्रायश्चित्तमनुष्ठानं तच्च प्रागेव
विवृतम् । उभयकरणौ तन्मयेव भाटका-
पूजादि ।

‘गणशः क्रियमाये तु मातृभ्यः पूजनं सज्जत् ।
सज्जदेव भवेत् आह्मसादौ न एष्टयादितु ॥’

इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥ ५ ॥

गोभिलः । अथ सीमन्तीनयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे
मासि षष्ठ्यष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् ।
सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देन चतु-
र्थादिमासानां तुल्यवृत्तिकल्पः । किन्तु पूर्वपूर्व-
कालः प्रशस्तः । समर्थस्य ज्ञेयायोगात् इति
व्यायान् । ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वेव
कर्तव्यम् । प्रथमगर्भे इत्युपादानात् । यदि
कथञ्चिदुक्तं यतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुन-
र्गर्भात्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्थाने
सीमन्तीनयनं यावन्न बालप्रसवः । इति श्रु-
तिखिन्नोक्तकालो यथाः । इहज्ञानमार्ग्ये ।

‘या नार्यक्षतसीमन्ता प्रकृते च कथञ्चन ।
अङ्के निधाय तं वारं पुनः संस्कारमर्हति ॥५॥
षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्कोच्यकुजदिनकृता नन्दभञ्जे

तिथौ च

मेने स्त्र्ये न्दगाङ्कः करपित्तपवने पौष्ठाविष्णुचित्रम्भे ।
पुष्ठाश्वादिद्वारैरेव युवतिश्चरित्तसे षष्ठ्येकै वापि
लभे

चन्द्रे ताराशुक्ले शुभमपि नियतं स्थाञ्च
सीमन्तकर्म ॥

श्रमाशरहिते लभे नवांशे पुंशुहृत् च ।
केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रित्तनरे तिथौ ।’
गोभिलः । पातः चशिरस्त्राङ्गुलीदशम्येष्ट दर्भेष्ट
पञ्चादग्नेः प्रायश्चित्तविधौ उक्तार्थमेतत् । पञ्चान्
पतिरवस्थाप्य युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुमथुमान-
घाति अथमृच्छावतो वृक्ष इति । अग्नेः पञ्चात्
पतिः स्थित्वा । युगाति फलानि यस्मिन् शला-

टुमथु नीलकण्ठके स युगमान् तं मतुवन्तम् ।
तथा च भट्टनारायणघटं कृन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘शलाटु नीलमिदुक्तं मृधस्तवक उच्यते ।

कपुष्पिकाभिनः केशा मृद्धि पञ्चात् कपुच्छलः ॥’
एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडु-
म्बरभवमौडुम्बरम् । अथमृच्छावतो वृक्ष इति
मन्त्रेण भाष्यायाः कण्ठे वध्नाति ॥ ५ ॥ अथ
सीमन्तमृद्धं नयति भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव
प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।

अद्यानन्तरं यत् सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं
ललाटोद्गं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जली-
भिस्तिष्ठभिः । एकवारकरणाद्यावन्त्युन्नयनानि
तावतीभिरेव तिष्ठभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि
तु बाहुनीनां पिञ्जलीनाञ्च एष्टन्ययोगार्थम् ।
पिञ्जली पवित्रम् । तथा च कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘अनन्तगर्भिणं सार्यं कौशं दिक्षमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेय पवित्रं यत् कुञ्चितम् ।

एतदेव हि पिञ्जला लक्ष्यं सप्तदाहृतम् ॥’
गोभिलः । अथ वीरतरण्येनादितेरित्येवञ्च ।
वीरास्तरन्त्येनं युद्धमिति वीरतरः शूरः ॥

तथा च कृन्दोगपरिशिष्टम् ।

‘आविच्छलाका शूललो तथा वीरतरः शूरः ।
तिक्तखण्डसम्पाकः क्षयरः सोऽभिधीयते ॥’

ततश्च शूरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमृद्धं
नयति इति पूर्वस्त्र्यादहवर्त्तते ॥ ५ ॥ अथ
पूर्णेन सूत्रपात्रेण वाकामहमित्यर्था । चात्रं
तर्कः । तेन सूत्रपूर्णेन वाकामहमिति गन्धेण
सामन्तमृद्धं नयतीति शेषः । त्रिः श्वेतया
शूलया यास्ते वाके सुमतय इति स्थानजितये
शुक्लेन शैलाजन्तुकगृहेन यास्ते इति मन्त्रेण
सीमन्तमृद्धं नयतीति शेषः । क्षयरः स्थाली-
पाक उत्तरहृतस्तमवेचयेत् । क्षयर उक्तः ।
स्थालीपाकश्चरः स उपरि दत्तहृतस्तं वध्नाः
प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरस्थाल्यां क्षय-
रस्य श्रवणार्थम् । मनुष्याधैर्यान् हिः प्रचालनम् ।

ततश्च यः कश्चिच्छावने अपयित्वा स्थापयेत् ।
किम्यश्वस्यौलुक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
सीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिण्यौ
वाचयेत् । तं सा स्वयं भुञ्जीत । समवेचितं
क्षयरम् । वीरस्त्र्यौवच्छर्त्तवपन्नौति ब्राह्मण्यो
मङ्गलादिभिर्भोग्यभिरुपासीरन् । वीरान् विष्णा-
नान् पुत्रान् स्तुति वीरस्त्र्यं भवेति वाक्य-
शेषः प्रतिपदं स्थात् । जीवतो दीर्घाक्षः
पुत्रान् स्तुति जीवस्त्र्यः जीवतः पत्नी जीव-
पत्नी अविधवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्भोग्यभि-
रनुनयेत् । क्रमञ्च महायाज्ञातिभिर्हुत्वा
औडुम्बरफलस्तवकं कण्ठे वध्ना प्रजामिति
वाचयेदित्यन्तं तन्नं कृत्वा याज्ञातिभिर्होमादि-
तन्नं समापयेत् ततो ब्राह्मण्य उपपासीरन् ।

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

सीमा, [न] स्त्री, (सीयते इति । सि + “नामन्-
सीमा, सीमन्सीमन्तिति ॥” उणा० ४।१।५०।

इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः । “डाडुमाभ्याम-
न्तरस्याम् ॥” ४।१।१३। इति पाणिनीको ङाप् ।)
यामादीनामवधारितान्तभागः । सीमाना इति
भाषा । तत्पर्यायः । मर्यादा २ अथविः ३
आघाटः ४ । इति जटाधरः । (यथा, मनुः ।
८ । २५३—२५४ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
यामौयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥”
स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।

“यस्यामजिज्ञासा महतीमपज्ञाः
सिमानमव्यायतयोऽवजन्तः ।
जनैरजातस्वजनैर्न जातु
द्वयेऽप्यसुखान् विनोतमार्गाः ॥”)

क्षेत्रम् । अक्षकोषः । इति मेदिनी । (यथा,—
“केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पृच्छलको हन्तः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ।)

वेला । इति विश्वः ॥

सीमाविवादः, पु, (सीमायाः विवादः ।) यामा-
दीनां सीमाविषयकलङ्घः । यथा । अयुना
सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।

“सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।
गोपाः सीमाक्षयाया ये मर्त्यं च वनगोचराः ॥
नयेयुरेत सीमानं स्थलाङ्गारतुष्टहर्माः ।
सेतुवल्लीकान्ध्यास्थिचेत्यादौरुपलजिताम् ॥”

यामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथेक-
यामान्तर्वात्तैश्चैवमर्यादाविवादे च सागान्ता-
दयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृते, सीमान्तर्वा-
रुपलक्षितानां चिह्नितानां सीमानयेयुः निश्चिनिष्टुः ।
सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जन-
पदसीमा १ यामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ शृङ्ग-
सीमा ४ चेति । सा च ययामन्भव प्रश्नलक्षणा ।
तदुक्तं नारदेन ।

“अजिनी मस्तिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥”
अजिनी वृक्षादिनक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाश-
कलेन अजनुत्पल्लात् । मस्तिनी सज्जलवती
मत्स्यशब्दस्य खधारजललक्षणत्वात् । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमनी । तेषां निखातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रवर्धि-
परश्वरश्मृतिपतिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । व्राटचिह्नभावे राजेच्छया निर्मिता ।
एवम्भूतायां घोटा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं नूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगसुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । समाच पञ्चनिवर्तनाया भूमे-
रधिका भूरस्तीति केनचित्तुक्ते पञ्चनिवर्तनेव
वाधिकेवाधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया
भूरितुक्तेन तयो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्तनी समाग्र इत्युक्तोऽर्थ एव नास्तीत्यस्ति-

नक्षिता । तेषां निखातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रवर्धि-
परश्वरश्मृतिपतिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । व्राटचिह्नभावे राजेच्छया निर्मिता ।
एवम्भूतायां घोटा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं नूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगसुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । समाच पञ्चनिवर्तनाया भूमे-
रधिका भूरस्तीति केनचित्तुक्ते पञ्चनिवर्तनेव
वाधिकेवाधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया
भूरितुक्तेन तयो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्तनी समाग्र इत्युक्तोऽर्थ एव नास्तीत्यस्ति-

नक्षिता । तेषां निखातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रवर्धि-
परश्वरश्मृतिपतिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । व्राटचिह्नभावे राजेच्छया निर्मिता ।
एवम्भूतायां घोटा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

“आधिक्यं नूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगसुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥”
इति । तथा हि । समाच पञ्चनिवर्तनाया भूमे-
रधिका भूरस्तीति केनचित्तुक्ते पञ्चनिवर्तनेव
वाधिकेवाधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया
भूरितुक्तेन तयो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च-
निवर्तनी समाग्र इत्युक्तोऽर्थ एव नास्तीत्यस्ति-

नक्षिता । तेषां निखातत्वेन
निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रवर्धि-
परश्वरश्मृतिपतिनिर्मिता । राजशासन-
नीता । व्राटचिह्नभावे राजेच्छया निर्मिता ।
एवम्भूतायां घोटा विवादः संभवति । यथाह
कात्यायनः ।

सीमावि

नास्तिविवादः सम्भवति । मदीया भूः प्राम-
विद्यमानभोगेव भुज्यत इत्युक्तेन सन्तवा चिर-
न्तस्येव मे सुक्तिरित्यभोगसुक्तौ विवादः । इय-
मर्यादयश्चेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव
विवादः सम्भवति । षट्प्रकारेऽपि भुविवादि
श्रुत्यर्थान् सीमाया अपि निर्णयमानत्वात्
सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ता-
द्भावः सामन्ताः । चतसृषु दिक्षु नन्तरा ग्राम-
हस्त्ये च प्रतिघोमं व्यवस्थिताः ।
“ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कौर्त्ति-
तम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिभस्य हि ।”
इति कात्यायनवचनान् । ग्रामादिष्वष्टेन तन्-
स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलायन इति
यथा । सामन्तगृहस्य तस्य संस्तानुपलक्षणा-
र्थम् । उक्तञ्च कात्यायनेन ।

“संवत्सकास्तु सामन्तास्तत्संवत्सकास्तथोत्तराः ।
न संवत्सक्तसंवत्सकाः पश्चात्काराः प्रकीर्त्तिताः ।”
इति । स्वविरा दृष्टाः । आदित्यहृदयेन मौलिक-
तयोर्दृश्यम् । दृष्टादित्यस्य च तेनैवोक्तम् ।
“नित्याद्यमानं यदृष्टं तत् कार्यं तद्गुणान-
न्वितैः ।

दृष्टा वा यदि वा दृष्टास्ते च दृष्टाः प्रकीर्त्तिताः ।
ये तत्र पूर्व सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
तस्माल्लवान् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवयसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यथादृष्टतास्ते ततः स्मृताः ।”
गोपा गोचारकाः ।

“सीमाज्ञवाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्तृकाः ।
सर्वे च वनगोचरा वनचारिण्यो आधादयस्ते
च मनुजेताः ।

“आधानं प्राक्कुनिकान् गोपान् केवर्तान्
मूलखातकान् ।

आलयाहानुच्छृत्तोनन्यांश्च वनगोचरान् ।”
स्त्रालसुन्नतो भूपदेशः । अङ्गारोऽयं वाच्छेदम् ।
तुषा धान्यलवः । हुमा न्यगोधादयः । सेतु-
र्जलप्रवाहवन्तः । चैवं प्रावाणादिवन्तः ।
आवाग्रष्टेन वेशुवालुकादीनां गच्छयम् । एतानि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । तथा
च मनुः ।

“सीमादृष्टास्तु कुर्वन्त्येव न्यगोधाश्चार्त्तशुकान् ।
प्राक्खलौनं प्रालतालाञ्च चौरिष्यक्षैव प्राद-
पान् ।

गुह्यान् वेणूश्च विविधान् प्रभो वल्ली स्त्रालानि
च ।

ग्रान् कुलकगुल्याश्च तथा सीमा न गच्छति ॥
तडागाहुदपानानि वायुः प्रसवणानि च ।

सीमासन्निधु कार्याणि देवतायतनानि च ॥”
इति प्रकाशरूपाणि ।

“उपच्छन्तानि चान्यानि सीमास्तिज्ञानि कार-
येत् ।

सीमाज्ञाने दृष्टां वीक्ष्य निजं लोके विपर्ययम् ॥

सीमावि

अश्वनोऽस्थानि गोवालांस्तुान् भस्मकपा
लिकाः ।

करौर्मिष्टनाडारश्नरावातुकास्तथा ॥
यानि चैवः काराणि कालाङ्गमर्न भजयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशांनकारयेत् ॥
एतेलिङ्गेनयन् सीमां राजा विवदमानयोः ॥”
प्रच्छन्नलिङ्गानि एतेः प्रकाशाप्रकाशरूपैलिङ्गेः
सामन्ताद्विप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः
सीमानिर्णयं कुर्याद्राज्ञाः ॥ * ॥ यदा पुनश्चि-
ह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गास्तिज्ञ-
नया सन्तिज्ञानि तदा निर्णयोपायमाह ।
“सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनाः सीमा नयेयुः क्षितिधारागः ॥”
सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वा-
रोऽष्टौ दशापि वा इत्येव समसंख्याः प्रत्यासन्न-
ग्रामीणाः । रक्तस्रग्वयो रक्ताम्बरधराः ऋद्धौ-
रोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः ।
सामन्ता इति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्त-
साक्ष्यभिप्रायम् । यथाह मनुः ।

“साक्षिप्रलय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ।
तत्र च साक्षिणां निर्णेतव्यं सुखं तदभावे
सामन्तानाम् । तदुक्तम् ।

“साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवातिनः ।
सीमाविनिर्णयकृत्यं प्रज्ञा राजनद्वयोः ॥”
तदभावे तत्सप्तकादीनां निर्णेतव्यम् । यथाह
कात्यायनः ।

“स्वार्थसिद्धौ प्रदृष्टेषु सामन्तैर्व्यगौरवान् ।
तत्संवत्सकैस्तु कर्त्तव्यं उद्धारो नात्र संशयः ।
संवत्सक्तक्षेत्रे तु तत्सप्तकाः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्या न प्रदृष्टास्तु राज्ञा धर्म विज्ञानता ॥”
सामन्तादभावे मौलादयो ग्रामाः । तेषाम-
भावे सामन्ता मौलदृष्टादृष्टादयः । स्यादरे
षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारयेति कात्या-
यनेन क्रमविधानम् । एते च सामन्तादयः
संख्यागुणान्तरेकेण संभवन्ति ।

“सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणा-
न्विताः ।

द्विगुणास्तूरा त्रियास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥”
इति स्मरणात् ॥ * ॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्त्रेः स्त्रेः ग्रपथैः
प्रापिताः सन्तः सीमां नयेयुः ।

“शिरौभिक्षे गृहीत्वोर्ध्वं सविणो रक्तवाससः ।
सुहतेः प्रापिताः स्त्रेः स्त्रेः नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥”
इति स्मरणात् ॥

नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नेकस्य ।
“एकच्छेदुर्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।
रक्तमात्स्याम्बरधरो भूमिमादय ऋद्धानि ॥”

इति नारदनेकस्याभ्युपगमनात् । यस्तु ।
“नेकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रलयवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियेषा बहुषु स्थिता ॥”
इत्येकस्य निषेधः । स उभयावुसतप्रभैविद्वत्ति-
रिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

सीमावि

स्थनादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां
सीमाज्ञानं उपायविशेषो नारदेनोक्तः ।
“निष्कमापह्नोतु हृदयचिह्नान्तु भूमिषु ।
तत्प्रदेशादुमानाञ्च प्रमाणाद्भागदर्शनात् ॥”

निष्कमाया न तया अपहृतेनापहरणेनोत्ख-
र्यानि स्वस्थानान् प्रच्युतानि नष्टानि वा
लिङ्गानि यानि मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशा-
दुमानात् उत्खर्यनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशा-
दुमानाद् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येव विधानान्
प्रमाणाद्वा प्रत्यक्षसममविप्रतिपन्नायाः स्मार्त-
कालोपनतितेभुं कृत्वा निश्चिदुच्युः । दृष्टव्यतिना
चात्र विशेषो दर्शितः ।

“आगमश्च प्रमाणश्च भोगं कालश्च नाम च ।
भूभागलक्षणश्चैव ये विदुस्तत्र वाक्षिणः ॥”
एते च साक्षिसामन्तादयः ग्रपथैः प्रापिताः
सन्तः कुलादिसमन्तं राज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह
मनुः ।

“ग्रामेयककुलानास्तु समस्तं वीक्षि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथोक्तेव विवादोः ॥”
ते पृष्टाः साक्षादयः समस्ता ऐकमन्त्रेण वीक्षि
निर्णयं कुर्युः । ते निर्णयानां सीमा तत्प्रदर्शित-
सकललिङ्गयुक्ता साक्षादिनामान्तिताश्चाविकर-
णाय पत्रे समारोपयेत् । उक्तञ्च मनुना ।
“ते पृष्टास्तु यथा ब्रुवः सामन्ताः वीक्षि
निर्णयम् ।

निर्णयम् ।
निवर्त्तनीयास्तथा सीमां सर्वोक्ताश्चैव नामतः ॥”

एतथा साक्षिसामन्तप्रश्नतीनां सीमाचक्रमण-
दिनादारभ्य यावत् विपक्षं राजदेविकं यस्य
चैन्नोपपद्यते तदा तत्प्रदेशानां सीमानिर्णयः ।
अथ राजदेविकव्यसनावधिः कात्यायनोक्तः ।
“सीमाचक्रमण्ये कोषे पादस्थायै तथैव च ।
विपक्षपक्षपक्षाहं देवराजिकमिष्यते ॥” इति ॥

यदा त्वमीषां उक्तसाक्ष्यवचसां विपक्षाभ्यन्तरे
रोगादिदृश्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्य-
धिकसंख्यागुण-साक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते
न्याभाषितया दणनीयाः । तदाह ।

“अत्रुते तु पृथग्दृष्ट्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥”
अत्रुते मित्यावदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः

प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पण-
पञ्चशतेन दणनीयाः । सामन्तविषयता चास्य
साक्ष्यमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दणान्तरविधाना-
दवगम्यते । तथा च मनुः ।

“यथोक्तेन नयन्तस्ते पृथक्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दायाः स्तुतिशतं दमम् ॥”
नारदोऽपि ।

“अथ चेदृष्टं ब्रुवः सामन्ताः वीक्षि निर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथक् दृष्ट्या राज्ञा मध्यमसाह-
सम् ॥”

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय ।
“शेषाश्चेदृष्टं ब्रुवन्त्युक्ता भूमिकर्मणि ।
प्रत्येकस्तु अजन्मास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥”

सीमावि

तत्संयुक्तादिषु प्रथमं साहससुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दृष्टमाह ।
“मौलवृद्धाद्यस्त्वन्मिदं दृष्टमाह । एतत् ।
विनेया, प्रथमेनेव साहसेनावृत्ते स्थिताः ॥”

इति ।

आदिग्रहणेन गोपशकुनिकथाध्वनगोचराणां
ग्रहणम् ॥ * ॥ इदमपि शाकुनिकादीनां पाप-
रत्ना लङ्घनं दर्शनं एवोपर्यगो न साक्षात्सीमा-
निर्णये तथापि लिङ्गदर्शनं एव न्यायाभाषित-
सम्भवात् दृष्टविधानसुपपन्नं एव । अवृत्ते तु
पृथग्दृष्ट्या इत्येतद्विधानमज्ञानविषयम् ।
“वृक्षानां ग्रहीतृणां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुतुम्भेयाद्वा लोभाद्वा दृष्ट्यास्तुतमसाह्वयम् ॥”
इति ज्ञानविषये साक्षादीनां कात्यायनेन
वृक्षान्तरविधानम् ॥ * ॥ तथा सांज्ञिचन
अदृष्टमेव दृष्टस्तेष्वीकः । कौन्तेयं यदि
मेव, स्याद्वृष्ट्यास्तुतमसाह्वयमिति । एव-
मज्ञानादिना अवृत्तवद्वे साक्षादीन् दृष्टवित्वा
पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । अज्ञा-
नोक्तौ दृष्टवित्वा पुनः सीमां विचारयेदुक्ता ।
“दृष्ट्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः
सह ।

नेमिभ्यः कारयेन सीमामेवं धर्मेविदो विदुः ॥”
इति निर्णयप्रकारस्तेष्वीकः ॥ * ॥ यदा पुनः
सामन्तप्रश्नयो ज्ञानारक्षिज्ञानं च न सन्ति
तदा कथं निर्णय इत्यत आह ।
“अभावे ज्ञातृचिह्नाणां राजा सीम्नं प्रवर्त्तयति ॥
ज्ञातृणां नामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च । ज्ञा-
दीनामभावे राजैव सीम्नं प्रवर्त्तयति प्रवर्त्त-
यति । अन्तर्भाविनोऽत्र स्थयः । ग्रामहय-
मध्यवर्तिनीं विवाहास्त्येभ्यः सुव समं
प्रविभक्त्यास्तेष्वं भूरस्तेष्वमित्युभयोः समं
तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्वेत् । यदा तस्यां
भुमावन्त्यतरस्तेष्वीकारातिप्रशो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सक्ता भूः समर्पणीया । यथाह
मनुः ।

“सीमाग्रामविषयज्ञायां स्वयं राजैव धर्मेवितु ।
प्रदिशेद्भूमिकेवातुपकारादिभिः स्थितिः ॥” * ॥
असत्यामप्यतज्ञावाशङ्कया मस्याः स्तुतेत्याय-
न्त्वर्ता दोतयितुमतिदेशमाह ।

“आरामावतनग्रामनिपादोदानवैश्वस्यु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वक्तुं प्रवृत्तहादिषु ॥”
आरामः पुष्पलोपचयहेतुः भूभागः । आयातनं
निवेशनं पलान्कूटार्थं विभक्तौ प्रदेशः ग्रामः
प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपानं पानीयस्थानं जूपदपोप्रश्रुतिकम् ।
उद्यानं व्रीहार्थं भूमिः । वैश्वस्यम् । एतेष्वान-
रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्षादिलक्षणे विधि-
ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्त्तयोद्भूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोद्भूतेष्वयमेव न जलोचः प्रवह्यनयो-
र्वैश्वे प्रकादे विवादे आदिग्रहणात् प्रासा-
दादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः ।

सीमावि

तथा च कात्यायनः ।

“क्षेत्ररूपतडागानां केशारारामयोरपि ।
एहप्रसादावस्यवृषदेवदृष्टे च ॥” इति ॥ * ॥
सीमानिर्णयसुक्ता तत्प्रसङ्गेन मयादाप्रमेदनादौ
दृष्टमाह ।
“मयादायाः प्रमेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दृष्टा अधमोत्तममध्यामाः ॥”
अनेकक्षेत्रयवच्छेदिका बाधारण्यो भूर्मयादा
तस्याः प्रकर्षणे मेदने सीमातिक्रमणे सीमाति-
लङ्घा कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदृष्टा वेदितव्याः ।
क्षेत्रग्रहणञ्च एहाराताद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनः सीमाभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा
दिशतो दमो वेदितव्यः ॥ यथाह मनुः ।
“युद्धं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
प्रतानि पञ्च दृष्ट्याः स्यादज्ञानादिशतो दमः ॥”

इति ॥

अपक्षिपमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वपर्यालोचनया
कदाचिद्वृत्तमोक्षे दृष्टः प्रयोक्तव्यः । अत
एवाह ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरातनवसनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दृष्ट उत्तमसाहसः ॥”

इति ॥ * ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपारिकं प्रार्थयया अर्थ-
दानेन वा लब्ध्वा दुष्टां निर्मातुमिच्छति तं निषे-
धतः क्षेत्रस्वामिन एव दृष्ट इत्यत आह ।
“न निषेधोऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमि हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रे वृद्धदकः ॥”
परकीया भूमिपहरणाश्रयमपि सेतुर्जल-
प्रवाहवन्तः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिविध्यः च
चेदीयत्पीडाकरो वृद्धपकारकश्च भवति ।
कूपस्याल्पक्षेत्रस्यापलिनोषवाधो वृद्धकलेन
वृद्धपकारको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणञ्च
वापोपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः
रसौ सर्वस्ववर्त्तयिता वृद्धवाधो नद्यादिष्वमीप-
क्षेत्रवर्त्तयिता वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध
इत्यर्थादुक्तमवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वैविध्यसुक्तं
नारदेन ।

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धः स्याच्चित्रवर्त्तनात् ॥”

इति ॥

यदा लव्यनिर्मितं सेतुं मेदनादिना नष्टं स्वयं
संस्मरोति तदा पूर्वस्वामिनं तदंशवृष्टं वा
सृष्ट्वैव संस्मुर्यात् । यथाह नारदः ।
“पूर्वप्रवृत्तसुखममपृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।
सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत् ॥
न्यते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति ॥ * ॥

क्षेत्रस्वामिनं प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्त्तयितारं प्रति आह ।

“स्वामिने योऽनिविद्वेधे क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

सीमावि

उत्पन्ने स्वामिनी भोगस्तदभावे मह्यपतेः ॥”
क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभागव-
त्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनी भोग-
स्तदभावे राज्ञः । तस्मात् प्रार्थनवार्धदानेन वा
क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाप्यनुज्ञाप्यैव
परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ * ॥
क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिविध्य इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रस्तातुप्रसक्त्या कश्चिद्विध्यन्तरमाह ।
“प्राज्ञाहृतमपि क्षेत्रं न कुर्यादथो न कारयेत् ।
स प्रदायः कष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥”
यः पुनः क्षेत्रस्वामिनः पार्श्वेऽहमिदं क्षेत्रं
लब्धमिदं इत्यङ्गीकृत्य पश्चादनुवृत्तजितं चान्येन
कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फलाहृतमौषधत्वेन
विदारितं न सन्ध्याखीलवापाहं तथापि तस्या-
कष्टस्य फलं यावत्ततोऽप्यनुवृत्तं सामन्तादिकल्पितं
तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्ष-
कादुच्छिद्यान्येन कारयेत् । इति सीमाविवाद-
प्रकरणम् । इति मितान्तरा ॥ * ॥ अपि च ।
“सीमां प्रति ससुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सीमावृत्तौ कुर्वीत न्ययोधास्त्वयं कृष्णकान् ।
शास्त्रलोचनं शास्त्रालोचनं चौरिद्यक्षैव पादपान् ॥
गुह्यान् वैष्णवं विविधान् शमीवल्ली स्थलानि च ।
शरान् कुजकशुक्लाञ्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रसवयानि च ॥
सीमास्त्वयि कार्याणि देवतायतनानि च ॥
उपच्छन्नाणि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥
सीमाज्ञानेऽदृष्टां वीक्ष्य नित्यं लोके विप्रययम् ॥
अश्वनोऽश्वीनि गोवालान् तुवान् भक्ष कपा-
लिकाः ।

करीषमिहकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा ॥
यानि चैव प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भजयेत् ।
तानि सन्निधु सीमाग्रामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतेलिङ्गेनयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वमुक्त्वा च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि वृष्टाने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादाविनिर्णयः ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रत्ययाः सीमालिङ्गानि तयोश्चैव विवादनिः ॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयुः समन्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निवर्त्तयित्वा सीमां सर्वोक्ताश्चैव नामतः ॥
शिरोमिह दृष्टीलोचनं च विविधो रक्तवासधः ।
सुहृते, श्रापिताः स्त्रीः स्त्रीनैवेद्यस्य समञ्जसम् ॥
यथोक्तं नयन्तस्ते पूयन्ते सख्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्ते दायाः स्तुतिश्रितं दमम् ॥
साक्ष्यभावे तु चलारो ग्रामाः सामन्तवा-

चिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्यात् प्रथमा राजसन्निधौ ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षि-

णाम् ॥

इमान्यनुवृत्तौ पुरुषान् वनगोचरात् ॥

आधानं शाकुनिकान् गोपान् केवसैन् सुल-
खानकान् ।

आलयाहातुष्कृत्तौन्यांश्च वनचारिणः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्निवृत्तलक्षणम् ।
तत्तथा स्थापयेद्वाजा धर्मेण यामयोर्द्वयोः ॥
चित्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
सामन्तास्तेभ्यो ब्रूयुः सेतौ विवर्त्ता वृणाम् ।
सन्ने पृथक् पृथक् दृष्ट्या राज्ञा मध्यमसाहचरम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
प्रतानि पञ्च दृष्ट्याः स्थादृष्टानाद्दृष्टव्यो दमः ॥
सीमायामविषयार्थां स्वयं राजैव धर्मेवितु ।
प्रदिशेत् भूमिमेतेषासुपकारादिति स्थितिः ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

सीमिकः, पु, (स्यमिति शब्दायते इति। स्यसु
शब्दे + “स्यमेः” संप्रसारणः ।) उणा० २ ।
३३ । इति किकन् धातोः सन्प्रसारणं दीर्घश्च ।
वृक्षमेदः । वस्तीकः । सख्यलमितिः । इति
संक्षिप्तसारोदादिष्टः ॥

सी(श्री)रः, पु, (विनोति सीयते इति वा । वि वस्ते
+ “शुल्लिचिमिनां दीर्घश्च ।”) उणा० २ । २५ ।
इति क्रन् । दीर्घश्च ।) सूर्यः । इति मेदिनी ।
अकट्टचः । हलः । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
(यथा, मेघदूतः । १६ ।

“सद्यः सीरोत्कथनसुरभि चित्रमावृत्तं मालं
किञ्चित्पचात्तत्र जलवृत्तिः किञ्चिदेवोत्तरेण ॥”)

सी(श्री)रकः, पु, (सीर + संज्ञार्थां कन् ।) शिशु-
मारः । इति शब्दमाला । (सीर + स्थायं
कन् ।) सीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

सी(श्री)रध्वजः, पु, (सीरः ध्वजे यस्य ।) चन्द्र-
वशीरयाजविशेषः । स तु ब्रह्मसीरमाराजपुत्रः ।
यस्य पुत्रार्थं यजनसुव लक्षतः सीरे सीता
दृष्टिता वसुपुत्रा तस्य पुत्रो भावमान् । इति
विष्णुपुराणः । ४ । ५ । १२ । (भागवतमतेऽस्य
पुत्रः कुशध्वजः । यथा, तन्त्रेव । ६ । १३ ।
१८ ।

“ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कथितो महीम् ।
सीता सीरायतो जाता तस्मात् सीरध्वजः

सूतः ॥

कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मेध्वजो वृषः ॥”)

सीरपाणिः, पु, (सीरः पाणौ यस्य ।) बलदेवः ।
इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥

सीरी, [ङ] पु, (सीरोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
बलदेवः । इति हज्जायुधः भूरिप्रयोगश्च ॥

सीलम्बः, पु, मत्स्यमेदः । सिलिन्दा इति भाषा ।
तस्य गुणाः ।

“सीलम्बः श्लेष्मणो वृष्यो विपाके मधुरो गुणः ।
वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सीवनं, कौ, (सिवु तन्मुखनाने + ल्युट् । छिडु
सिचोर्ल्युटि वा दीर्घः इति स्वामी । सुम्बोध-
भते “सीवनसीवने वा ।” इति सूत्रात् निपा-

तितः ।) तन्मुखनानम् । सूचीकर्म्म । सेयानौ
इति सेलायो इति च भाषा । तत्पठ्यायः ।
सीवनम् २ स्युतिः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥
ऊतिः ४ स्युतिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा सुसुते । ४ । १ ।

“यथोक्तं सीवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥”)

सीवनौ, स्त्री, (सिव + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।)
लिङ्गमण्डपः स्रवम् । लिङ्गाग्रात् गुच्छपर्यन्त-
सीवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सीवं, कौ, सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ४६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूपं रूपस्यापि मलं त्रयम् ।

ज्ञेयं त्रयम् मलं सीवं सीसस्यापि मलं मलम् ॥”

अथ सीसस्योत्पत्तिर्नामगुणाश्च ।

“दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोच यत् ।

वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो वृणाम् ।

सीसं वपश्च वपश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥

नागनामकं नागः सुजङ्ग इत्यादि ।

सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् मेहनश्रमम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

सीसकं, कौ, (सीसमेव । स्वार्थे कन् ।) धातु-

विशेषः । सीसा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।

नागम् २ योगेष्टम् ३ वपम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०५ । सीसम् ५ सीसपत्रकम् ६ गङ्गूपदभवम् ७

सिन्दूरकारणम् ८ वङ्गम् ९ खरारि १०

यवनेष्टम् ११ सुवर्णकम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वपम् १३ पिचटम् १४ सुवर्णारि १५ त्रयम् १६

त्रयः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वपनम् १८

महाबलम् १९ यवनेष्टकम् २० । इति

जटाधरः ॥ बहुमलम् २१ चीनम् २२

पिष्टम् २३ । इति रत्नमाला । जडम् २४

भुजङ्गम् २५ उरगम् २६ कुरङ्गम् २७ परि-

पिष्टकम् २८ ऋदुल्यायसम् २९ पद्मम् ३० तार-

शुद्धिकरम् ३१ शिराटतम् ३२ वयोवङ्गम् ३३

चीनपिष्टम् ३४ । अस्य गुणाः ।

“सीसन्तु वङ्गसाम्बं साद्रसवीर्यविपाकतः ।

उज्ज्वलं कफवानतममूर्ध्नि गुणं लेखनम् ॥

वर्णं नीलं ऋदु स्निग्धं निम्बलस्य सुगौरवम् ।

रौप्यसंशोधने क्षिप्रं सीसकश्च तदुत्तमम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

अथ सीसस्योत्पत्तिर्नामगुणाः ।

“दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु समोच यत् ।

वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो वृणाम् ॥

सीसं वपश्च वपश्च योगेष्टं नागनामकम् ।

नागः सुजङ्ग इत्यादि ।

सीसं वङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् मेहनश्रमम् ॥

नागसु नागशततुल्यवर्णं ददाति

आर्थं विनाशयति जीवनमात्मनोति ।

वर्द्धं प्रदीपयति कामवर्णं करोति

श्लेष्मणं नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥

पाकेन ह्रीनौ किल रङ्गनागौ

कुष्ठानि गुल्मांश्च तथा निहन्तान् ।

पाशुप्रमेहनिजसादृशोऽथ-

भगवन्रादीन् कुनतः प्रयुक्तौ ॥” ॥

अथ सीसकस्य शोधनम् ।

“तस्य साहजिका दोषा वङ्गस्यैव निदर्शिताः ।
शोधनस्यापि तस्यैव भिषग्भिर्गदितं पुरा ॥” ॥

अथ सीसकस्य मारणविधिः ।

“ताम्बूलरससंपिष्टशिलासेपान् पुनः पुनः ।

हान्निशङ्गिः पुटेर्वांशो निरुत्यं भक्ष जायते ॥”

शिला मनःशिला । अन्यच्च ।

“अन्यत्पचिच्छालकचूर्णं चतुर्धांशेन निःक्षिपेत् ।

श्लेषाच्च विद्वतो नागौ कोहदृष्ट्या प्रचालितः ॥

यामेकेन भवेद्वङ्गस्तत्तुल्या स्यान्नमःशिला ।

काङ्गिकेन द्वयं पिष्टा पचैद्दृष्ट्युदेन च ॥

स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शिलया काङ्गिकेन च ।

पुनः पचैत् शरावाभ्यामेवं शष्टपुटेनैति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मारितस्यास्य गुणाः पूर्ववत् ॥ ॥ अथ च ।

“तेनै तन्ने मवां मन्त्रे काङ्गिके च कुलत्यके ।

त्रिधा त्रिधा विप्रुहिः स्यात् स्वर्णादीनां

समाप्तः ॥”

अथ सीसकस्य मारणम् ।

“कुडप नागपत्राणां कुनत्याः स्यात् पलार्द्ध-

कम् ।

तच्छुनीयरेनैर्यामं धामं वासारसैस्तथा ॥

संमन्त्रे च क्रियां कृत्वा धर्मे संशोध्य तं पुनः ।

सरावसंपुटे कृत्वा पचैद्वन्योपलेभिषक् ॥

एव संपुटेर्नागौ भस्मीभवति निश्चितम् ।

द्विगुणोऽयं भुव हन्यात् प्रमेहानखिलानपि ॥”

इति वैद्यदर्पणः ॥

सीसपत्रकं, कौ, सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सीङ्गकः, पु, सेङ्गकट्टचः । कुक्षौ । इत्यमरः । २ ।

४ । १०५ ॥

सु, गौ । ऐश्वर्यं । प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) सवति । इति

दुर्गादासः ॥

सु, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-

सक०-अनिट् ।) ज, सुधाय सुधवे । इति दुर्गा-

दासः ॥

सु, थ, निर्भरम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १५८ । १६ ।

“विदित्वा अवसिष्ठाभि यद्यपि स्यात् सुडु-

ष्करम् ॥”)

पूजा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (शोभनम् । यथा,

मनुः । ७ । ३१ ।

“प्रयुते श्रवते दृष्टः सुवहायेन धीमता ॥”)

अधुमतिः । कच्छम् । सखिः । इति मेदिनी ॥

अनायासः । इति भरतेकार्यसंयमः । उप-

सर्गविशेषः । यथा । सु पूजानायासातिशयेन ।

इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः । सप्तम्या

बहुवचनविभक्तिः । इति आकरणम् ॥

सुकटका, कौ, (सुठु कण्ठकोऽस्याः ।) वृत्त-

कुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुकलः, पुं, (सु शोभना कल्युर्थे ।) कलूरोगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुकन्दः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य ।) कश्यपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकन्दकः, पुं, (सु सुन्दरः कन्दो यस्य । कम् ।)
पलाशः । इत्यमरः । २।४।१४७॥ वाराहीकन्दः ।
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकन्दौ, [न] पुं, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
शूरयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकन्यकः, त्रि, शोभना कन्या यस्य । इति सुग-
बोधशाकरणम् ॥
सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या ।) श्यातिराज-
कन्या । सा तु अयनविपत्नी । यथा, श्रीभागवते
६ । ३ अध्याये ।
“श्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः संवभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्याचीतु कन्या कमललोचना ॥
सुकन्या अयनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीत्ययामास चित्तज्ञा व्यथमत्तादुहृत्तिभिः ॥”
शोभना कन्या च ॥
सुकन्याकः, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुक-
न्यकः । इति सुगबोधशाकरणम् ॥
सुकरः, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु + कृ +
“इव” सुवृत्तञ्चकारणार्थेण खल् ॥” ३ । ३ ।)
१२३ । इति खल् । सुखकरः । अक्षेप्रशब्धः ।
यथा,—
“क्रियमायुः यत्नं कर्म स्वयमेव प्रतिधत्ति ।
सुकरेः स्वेर्गुणे, कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥”
इति सुगबोधशाकरणम् ॥
सुकरा, स्त्री, (सु सुखं करोतीति । कृ + अच् ।)
सुशीला गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
सुकर्यकः, पुं, (सुन्दरः कर्ण इव कन्दो यस्य ।)
हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकर्ण-
युक्ते, त्रि ॥
सुकर्यका, स्त्री, (सुन्दरः कर्ण इव पर्णमस्याः ।
कापि अत इलम् ।) मृषीकर्णी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सुकर्णौ, स्त्री, (शोभनः कर्ण इव पत्रमस्याः ।
ढीम् ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकर्मा, [न] पुं, (सु शोभनं कर्म यस्मात् ।)
विष्णुभाद्रिप्रतिपत्तियोगान्तगतसङ्क्रमयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
“प्ररोपकारो कुशलः कलासु
हर्षेण युक्तो नितरां यशस्विः ।
प्रसूतिकाये यदि सैत् सुकर्मा
नरः सुकर्मा भवति प्रसिद्धः ॥”
इति कीर्तीप्रदीपः ॥
विश्वकर्मा । इति मेदिनी ॥
सुकर्मा, [न] त्रि, (सु शोभनं कर्म यस्य ।)
शोभनकर्मशालः । सत्क्रियः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
सुकलः, त्रि, (सु कल्यते इति । सु + कल +
खल् ।) दाढभोक्तृयुक्तिः । इत्यमरः । ३।१।८॥

य एक एव एते भुङ्क्ते च तत्र । विष्णो-
तत्वात् सुष्ठु अतिप्रयेन वा कल्यते शब्दो वा
असौ सुकलः । इति भरतः ॥
सुकाळः, पुं, (सु शोभनः काळो यस्य ।) कार-
वेक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाळयुक्त-
वृत्तादिषु ॥
सुकाळिका, स्त्री, (सुन्दरः काळो यस्याः । कन् ।
टापि अत इलम् ।) काळीरलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुकाळी, [न] पुं, (सुन्दरः काळा इव चर-
णानि सन्त्यस्येति । इनिः ।) भ्रमरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरकाळयुक्तञ्च ॥
सुकामा, स्त्री, (सु काम्यतेऽसौ । सु + कम् +
कर्मणि घञ् ।) चायमाया । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सुष्ठु कामो यस्याः ।) शोभन-
कामयुक्ता च ॥
सुकालुका, स्त्री, ङीष्ठीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुकाळकं, स्त्री, (सु शोभनं काळमस्येति । कन् ।)
देवकाळम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
दाह च ॥
सुकाळा, स्त्री, (सु शोभनं काळमस्याः ।) कङ्गी ।
काळकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकुन्दकः, पुं, पलाशः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दनः, पुं, वर्धरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकुमारः, त्रि, (सुष्ठु कुमारवत्त्वेनेति । सु +
कुमारन् क कर्त्तौ + घञ् ।) कोमलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । १४ ।
“सुभूनावाचिकेशानं सुकुमारमखलचम् ॥”)
पुं, उत्तमवालकञ्च ॥
सुकुमारः, पुं, (सु + कुमारत् क कर्त्तौ + अच् ।
घञ् वा ।) पुष्पंस्तुः । इति मेदिनी ॥ वन-
चम्यकः । खड्गः । श्यामाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ देवविशेषः । इति कैचित् ॥ (भोदकौ-
वधविशेषः । यथा,—
“विददहं पत्नं पूर्णं चित्ताक्षीं पत्नं पत्नम् ।
एतालक्ष्मिरिचानाष निष्कं प्रति विमिश्रयेत् ॥
किञ्चिन्मृद्विना तप्तं कर्षेयश्च भवेत् ॥
विरोकः सुकुमाराणां रक्तपित्तनिनापहः ॥”
इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपञ्चसंघः ॥)
सुकुमारकं, स्त्री, (सुकुमारमिव । कन् ।) तमा-
यचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकुमारकः, पुं, (सुकुमार एव । खार्थे कन् ।)
शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरवालकः ।
यथा, हरिवंशे । ३८ । ३६ ।
“सिंहप्रसेनमवधीत् सिंहो जायवता हतः ।
सुकुमारकः मा रोदीक्ष्व ह्येव खमन्तकः ॥”
सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार + टाप् ।) जाती ।
नवमालिका । कदली । टुका । मातुरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुकुमारौ, स्त्री, (सुकुमार + ङीष् ।) नव-
मालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शक्तिनी ।
तत्प्रेषाद्यो यथा,—
“शक्तिनी सुकुमारौ च ॥”
इति मातृदे २०० अध्यायः ॥
कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८४ ।
“सुकुमारौ च वाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह शूरमर्म ॥”)
सुकृतं, त्रि, (सुष्ठु करोतीति । कृ + “सुकर्मपाप-
मन्त्रपुण्येभ्यः कृत्वा ॥” ३ । २ । ८६ । इति
किप् ।) पुण्यवान् । इति जटाधरः ॥ धार्मिकः ।
इति विकारप्रेशः ॥ (यथा, रघुः । ११।५० ।
“सद्य एव सुकृतां हि पथ्यते
कण्ठचमलधर्मि काङ्क्षितम् ॥”)
सुकृतं, स्त्री, (सु + कृ + क्तः ।) पुण्यम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कुमारः । ६ ।
४७ ।
“अथ ते सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हेमवतं पुरम् ।
खर्गभिर्बन्धुसुकृतं वञ्चनामिव मेदिने ॥”)
शुभम् । सुविहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते । ८ । २३ । ३१ ।
“क्रियमायौ कर्मयोगौ देवे पित्रोऽप्य मातुषे ।
यत्र यत्राङ्गुलीयत तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥”)
सुकृतम् । मनुष्यैः सह गच्छति । यथा,—
“सुकृतं द्यूतं लोके गच्छन्मनुष्यम् ॥”
तस्माद्विप्तं समासाच्च देवाहा पौरुषादथ ।
देवात् सस्यञ्च द्विजातिभ्यः कौर्त्तवानि च कार-
येत् ॥”
इति बह्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमाशुश्रावसो
नामाध्यायः ॥
सुकृतिः, स्त्री, (सु + कृ + क्तित् ।) पुण्यम् ।
मङ्गलम् । सत् कर्म ॥
सुकृती, [न] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनिः ।)
पुण्यवान् । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ । शुभयुक्तः ।
इति मेदिनी । सुकृतशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा,
गीतायाम् । ७ । १६ ।
“तत्सुखिभा भवन्ती मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तां विज्ञासुरर्थाणीं ज्ञानी च भरतर्षभ ॥”)
सुकेशरः, पुं, (सुन्दरः केशरो यस्य ।) वीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकेशा, स्त्री, (शोभनः केशो यस्याः ।) सुन्दर-
केशयुक्ता । यथा । “सुकेशी सुकेशा रथ्या ॥”
इति सुगबोधशाकरणम् ॥
सुकेशी, स्त्री (शोभनः केशो यस्याः । ङीष् ।)
खगैश्शानिदः । इति पुराणम् । (यथा, महा-
भारते । १३ । १६ । ४५ ।
“मनोहरा सुकेशी च सुसुखी ह्याचिनी प्रभा ।
यताश्चाश्वाश्च वै वज्रः प्रवृत्ताश्चरः शुभाः ॥”)
शोभनकेशयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६४ । ६४ ।
“शुभः सुकेशी सुशोणी सुज्वा सुजिवा नवा ।
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥”)

सुखं

सुकोली, स्त्री (सु शोभना कोली) चौरकाकोली ।
इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥

सुकोशकः, पुं, (सु शोभनः कोशो यस्य) कोषाक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखं, त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा० पर०-सक०-सेट् ।) तत्कृतः
सुखक्रिया । श्रीजयदेवकविरिति गीतं सुखयतु
केशवपदसुपनीतम् । इति दुर्गादासः ॥

सुखं, स्त्री, (सुखयतीति । सुख + अच् ।) आत्म-
वृत्तिगुणविशेषः । इति नैयायिकाः ॥ मनसो
धर्मः । इति वेदान्तिकाः ॥ तत्पर्यायः । सुत ९
प्रोतिः ३ प्रमदः ४ हर्षः ५ प्रमोदः ६ आमोदः
७ संमदः ८ आनन्दधुः ९ आनन्दः १० शर्म ११
प्राप्तम् १२ । इत्यमरः १ । ४ । २५ ॥ मदः १३
भोगः १४ रमचः १५ निवृत्तिः १६ वृत्तिः १७
वीचिः १८ । इति जटाधरः ॥ संमदः १९
मोदः २० नन्दधुः २१ नन्दः २२ सुदा २३
सौख्यम् २४ उपजोषम् २५ आनन्दम् २६ जोषम्
२७ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते जगतां
कार्यं धर्मजन्यमिदम् । यथा,—
“सुखस्य जगतामेव कार्यं धर्मजन्यं जन्यते ।
अधर्मजन्यं दुःखं स्थात् प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥” *
तस्य मनोमोचरत्वं यथा,—
“मनोयासं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः
हतिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

“सुखं चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । तत्तु
निबलं जन्यम् । निबलं परमात्मनो विशेषगुणान्त-
र्जतिम् । जन्यसुखं जीवात्मनो विशेषगुणान्त-
र्जतिम् । तच्च शुभाद्वृत्त्यन्तं धनमिच्छाभारोग्य-
मिष्टान्नपात्रपुरीषोत्तमं पुत्रादिजन्यतत्तुपाख्य-
कान्तासम्भोगादिजन्यं तस्य द्विचयस्याधित्वं
[स्तोत्ररीतुपद्माशुभवनाश्रयत्वात् । सुखाद्यपरागे-
योवात्मनो मानवबोधः । सुखं तदुपायश्चेष्टः ।
आलस्य सन्त्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञानं
हेतुः तच्च सुखस्यैवेष्टव्यम् । दुःखजनकगमनादि-
प्रवृत्तौ सुखोपायो धनं तदेवेष्टं तत्साधनत्वज्ञान-
मेव हेतुः । आगादिप्रवृत्तावपि पारलौकिक-
सुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वरूपादिरूपे-
ष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम् । सुखस्य काला-
वच्छेदत्वं शरीरावच्छेदत्वत्वात्तोर्याप्यवृत्तित्वं
शरीरैकदेशावच्छेदेन दुःखसम्भवेऽप्यन्यदेशा-
वच्छेदेन सुखसम्भवात् एककालावच्छेदेन
जीवस्य दुःखसम्भवेऽपि चक्षुषान्तरावच्छेदेन
सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवती मिष्टान्न-
भोजनार्थो द्रष्टव्यः । इति तार्किकाः ॥ * ॥
तत्कारणं यथा,—

“सुहृन् दुर्हिन् शत्रुद्वन्द्वमन्त्रेव भवे भव ।
सर्वेषां प्राक्तनाणां च बीजे सुखदुःखयोः ॥
सुखाद्भवति हर्षश्च दर्पः शौर्यं प्रमत्तता ।
राम ऐश्वर्यकामौ च विद्वेषश्च परस्परम् ॥
दुःखात् शोकात् चतुर्द्वन्द्वमन्त्रं निबलं प्रवर्तते ।

सुखं

हताभ्यानि सञ्जायि हते बीजे महेश्वर ॥
सुहृन् दुर्हिन्त्रेव सर्वे कर्मोद्भवं भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकखण्डे । ४३।४८-५१ ॥
तस्य कारणात्तरं लक्षणं यथा,—

“रागद्वेषादिदुःखानां न सुखं कुञ्चयितुं द्विज ।
विचार्य खलु पश्चामि तन् सुखं यच्च निवृत्तिः ॥
यच्च खेहो भयं तच्च खेहो दुःखस्य भाजनम् ।
खेहस्यलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत्
सुखम् ॥

शरीरमेवायनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
जीवितश्च शरीरश्च जात्येव सच्च जायते ॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्तते ॥”

इति गार्ग्ये १।३ अध्यायः ॥ * ॥

सर्वभूतसुखकर्तृत्वं यथा, देवीपुराणि देवीसं-
त्सरवलिहरणाध्याये ।
“कमिकौटपतङ्गिभूमी दध्योदनं निषेत् ।
सर्वदा सर्वभूतानां सुखं कार्यं सुखार्थिनाम् ॥”
सुख-दुःख-साधनानामस्तिरत्वं सुखस्य मनो-
विलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—
“वस्त्रकमेव दुःखाय सुखायेष्वोद्भवाय च ।
कोपाय च यत्नतस्माद्भुक् वस्त्रात्मकं कुतः ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखा-
त्मकम् ।

मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखोपलक्षणः ॥”
इति विष्णुपुराणि । २ । ६।४३-४५ ॥
“सुखं हि दुःखाद्यभूय शोभते
घनामकारोऽस्ति ह्रीपदार्शनम् ।
सुखात्थो यो याति नरो दरिद्रतां
हृतः शरीरेण नतः स जीवति ॥”

इति मच्छकटिकम् ॥ * ॥

तद्वैदिकपर्यायः । शिन्वाता १ शतरा २
प्रातपन्ता ३ शिशुः ४ सूयमकम् ५ शिवधम् ६
मयः ७ सुम्भाम् ८ सुहृन् ९ शूयम् १०
शुनम् ११ शम्भम् १२ मेषजम् १३ जलाशम् १४
स्योनम् १५ सुनम् १६ शिवम् १७ शिवम् १८
शम् १९ कम् २० । इति विशतिः सुखनामानि ॥
इति वेदनिघण्टौ । ३ । ६ ॥ * ॥ त्रिविधसुखं
यथा,—

“अभ्यासाद्रमते यच्च दुःखान्तश्च नियच्छति ।
यत्तदर्थं विधमिव परिणामोऽन्वतोपमम् ॥
तत्तु सुखं सान्त्तिकं प्रोक्तमात्रमुद्भिप्रसादनम् ॥
विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदर्थं ऽन्वतोपमम् ।
परिणामे विधमिव तत्तु सुखं राजसं स्मृतम् ॥ २
यदर्थं चादुवन्धे च सुखं मोक्षनामात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादीयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥
खर्गः । इति मेदिनी । उड्डिनामौषधम् । इति

सुखदा

राजनिर्घण्टः ॥ जलम् । इति कैचित् ॥ सुख-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“शुक्लाश्च त्रिषु द्रव्येषु पापं पुण्यं सुखादि च ॥”
इत्यमरः । १।४।२६ ॥

“पापपुण्यशब्दौ सुखादयः प्रस्तानाश्च गुणौ
यथोक्तलिङ्गाः उपचारात्तद्वति द्रव्ये विशेष्ये
वर्तमाना वाच्यलिङ्गाः । यथा,—
‘पापा नृत्तमती कथा पापो राजापर्यवृत्तः ।
पापं व्याधकुलं हिंसं पापो विप्रश्च सेवकः ।’
पुण्यं तीर्थं पुण्या नदी पुण्य आश्रमः । सुखा
भूतिः सुखो वासः सुखं कामिकुलम् ॥” इति
भरतः ॥

सुखकरः, त्रि, (सुखं कर्तुं) शीलमस्तीति । सुख
+ कृ + टः । सुकरः । यथा । कर्तुः सुकरः
सुखकरोऽत्यर्थः । इति मुत्तबोधटोकायां दुर्गा-
दासः ॥

सुखगः, त्रि, (सुखेन गच्छतीति । गम् + डः ।)
सुखेन ममनकर्ता ॥
सुखङ्करी, स्त्री, (सुखं करोतीति । कृ + खच् ।
सुम् । डीप् ।) जीवन्तीवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुखकरी च ॥

सुखहृणः, पुं, शिवस्य दुःखः । इति विक्रान्तशेषः ।
सुखचरः, त्रि, सुखगामी । सुखेन चरति इत्यर्थे
टप्रत्ययेन निष्पन्नः । ग्रामविशेषे, पुं । सुखेन
चरति अत्र इत्यर्थे ञप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सुखचारः, पुं, (सुखेन चरत्यनेनेति । चर + घच् ।)
उत्तुल्लङ्घः । इति शब्दमाला ॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः । वङ्गा, जातं
सुखमस्तीति ।) जातसुखः । यथा भट्टी ५।२८
“सुखजातः सुरापीतो वृक्षगो माल्यधारयः ॥”
(सुखस्य जनने, कौ । यथा, गीतमोविन्दे । १०।३।
“घटय भुजवन्दनं जनय रदखण्डं
येन वा भवति सुखजातम् ॥”)

सुखदं, कौ, (सुखं ददातीति । दा + कः ।)
विष्णोः स्थानम् । विष्णोरासनम् । इति कैचित् ॥
सुखदः, पुं, (सुखं ददातीति । दा + कः ।) विष्णुः ।
यथा । सुखदोऽनैकदोऽयजः । इति तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालमेदः । यथा,—
“विश्वलक्षरसंयुक्तो भुवः सुखदर्शकः ।
शङ्कराचरौरोर्ध्वो यो शुखैकेन मङ्कितः ॥”

इति संगीतदासोदरः ॥

सुखदातरि, त्रि । (यथा, दृष्टवत्संहितायाम् ।
१०४ । २८ ।

“हरिश्चन्द्रतपसाविविचित्रं
रिपुगतं मनसः सुखदं सुरी ॥”)
सुखदा, स्त्री, (सुखं ददाति या । दा + कः ।
दाप् ।) सुखदात्री । गङ्गा । यथा,—

“सदाःपातकसंहर्त्री सद्योद्विखनिपाशिनी ।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गेव परमा गतिः ॥”
इति गङ्गाप्रणामस्तवः ॥

खर्गवैष्णवा । इति शब्दरत्नावली ॥ शमीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखरा

सुखव

सुखी

सुखदीक्षा, स्त्री, (सुखेन दीक्षा दीक्षनयोग्या ।)
सुखसंदीक्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुखभाक् [च] चि, सुखी । सुखं भजते इति ।
ऽद्भुतवचसश्चो विष्णुः । इत्यनेन सुखशब्दपूर्वक-
भजधानोर्विगुप्रत्ययेन निबध्यतः । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४७ । ५ ।

“निर्व्वराः क्षितिपाः सुखभाजः
सहृष्टाश्च जना गतरोगाः ॥”

इष्टपरिवृद्धः । इति महाभारते मोक्षधर्मैः ॥
सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः ।) सज्ज-
कोदृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुखरात्रिः, स्त्री, (सुखकरी रात्रिर्वस्था-
सुखरात्रिका, मिति । पक्षे कम् ।) दीपा-
न्वितामावास्यारात्रिः । तद्विधानं यथा,
ज्योतिषे ।

“तुनाराश्रिते भानौ अमावास्यां नराधिपः ।
ज्वाला देवान् पितॄन् भक्तान् संपूज्याय प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्वत्यश्राद्धं दधिजीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराह्णसमये चोषधेभ्यस्तैः वृषः ।
लक्ष्मीः संपूज्यां लोका उल्लाभिष्वपि
वेष्टताम् ॥” ॥

दर्शयेधे प्रदोषयाग्रा निर्णयः ।
“तुलासख्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।
उल्लाहस्ता नराः कुर्व्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥”
इति ज्योतिषात् ॥
उभयतः प्रदोषप्राप्तौ परदिन एव शुभ्यात् ।
“दक्षेकरजनीयोगो दर्शस्य स्थात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्व्येऽपरेऽहनि सुखरात्रिका ॥”
इति ज्योतिषचिन्ताच ॥

उभयत्र प्रदोषाभावावपि उल्लादानं परदिने
पूर्वोक्तप्राप्त्याहुरोधानात् ।
“भूतादिषु प्रकुर्वन्ति उल्लास्यहमचेतसः ।
निराशाः पतरो यान्ति शार्पदत्ता सुदायणम् ॥”
इति ज्योतिषचिन्ताच ॥ * ॥
अत्रैव लक्ष्मीः पूर्वाह्ने रात्रौ पूज्या ।
“अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥”
इति ज्योतिषचिन्ताच ॥ * ॥

उल्लास्यहनादिपितृकृत्यान् प्राचीनावीतिना
दक्षिणासुखेन कर्तव्यम् । तथा च मनुः ।
“प्राचीनावीतिना सन्मगपयमनन्त्रिणा ।
पित्रामानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्शयन्ना ॥”
तत्र पश्यमन्त्रः ।

“शुक्लाश्वहतानाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दृष्ट्वैव शोभयद्विना ॥”
दानमन्त्रः ।

“अग्निदग्धाश्च ये जीवा वेत्थदग्धाः कुले सम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥”
विसर्जनमन्त्रः ।
“समजोक्तं परिलक्ष्य आगता ये महाजले ।
उज्ज्वलज्योतिषा वत्सं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥” ॥

ब्रह्मपुराणम् ।
“अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् ।
अभयं प्राप्य सुभास्यं क्षीरोदागवसावुषु ॥
लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्ता सुखं सुमासुषोदरे ।
चतुर्व्यगसहस्रान्तं ब्रह्मा क्षपिति पङ्कजे ॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखरात्रिका ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं नैवालातुराज्यनात् ॥
प्रदोषवसये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपश्चास्तथा कार्या भक्त्या देवदृष्टेऽपि ॥
चतुर्व्यगसहस्रानेषु नदीपर्वतसावुषु ।
उल्लस्येषु गोष्ठेषु चतरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रे, पुष्पे, शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिचिन्ने प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादी विभोष्य च वसुधि-
तान् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ।
स्त्रिंशैर्मङ्गलैश्चिदेष्वेव बान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
तुभ्यैः सुन्दरैः । तुभ्यः सुन्दरस्त्रयोरिति
विश्वः ॥ * ॥ अत्र लक्ष्मीपूजायां पुण्यदानकाले ।
“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्तुभ्यं प्रदानां सा मे भूयात् तद्वर्चनात् ॥”
लक्ष्म्यै नमः । इत्यनेन वारचयं पूजयेत् ।
“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुर्वेत् पूजयन्ति ये ॥”
इति ब्रह्मरहस्यात् कुर्वेत् पूजयन्ति ।
“धनदाय नमस्तुभ्यं विधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्सदात्मै धनधान्यादिसम्पदः ॥”
इति पठित्वा कुर्वेदाय नमः । इति चिः पूज-
येत् । ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र
मन्त्रः ।

“अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तुल्ये च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
ततो ब्राह्मणान् बन्धून् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
सुखं सुमा प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्मे कुर्यात् ।
यथा,—
“सुखरात्रेरुष्यकाले प्रदीपोज्ज्वलितकाले ।
बन्धुवैत्सूनवन्धून् वाचा कुशलयार्चयेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनास्तत्त्वैव दद्यादङ्ग्रेषु सर्वतः ॥”
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि प्रसू पद्माक्षये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीयपोह्यतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैर्व्यवस्थिता ।
सर्वस्वरूपिवा या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृष्टिसम्भावा ।
आस्थाता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥”
लक्ष्म्यै नमः । इति चिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

सुखवचैकः, पुं, (सुखं वचयति उद्दीपयतीति ।
वचै + वल् + क्तुल् ।) सर्जिकाचारः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०६ ॥

सुखवचैः, [स्] पु, (सुखं वचयतीति । वचै
+ अस्तु ।) सर्जिकाचारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखवासः, पु, (सुखकरो वासो यस्य ।) फल-
विशेषः । तरुज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्रीरवन्तः २ । इति रत्नमाला ॥

सुखवासनः, पु, (सुखं वासयतीति । वस + णिच् +
लुट् ।) सुखवासनगन्धद्रवम् । यथा,—
“सुखवासकरो गन्ध आमोदो सुखवासनः ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुखसन्दीक्षा, स्त्री, सुशीला गौः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ६ । ७२ ॥

सुखसन्दीक्षा, स्त्री, (सुखेन सन्दीक्षा ।) सुशीला
गौः । तत्पर्यायः । सुवता २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७२ ॥ सुखदीक्षा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुखदुक्षा ४ । इति भरतः ॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्यस्यामिति । अच् । टाप् ।)
वरुणपुरी । इति मेदिनी ॥

सुखाधारः, पु, (सुखानामाधारः ।) खर्गः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुखसाधारः, चि ॥

सुखायतः, पु, (सुखेन आयम्यते इति । आ +
यस + क्तः ।) सुशिक्षितायः । यथा,—
“सुखायतः शुद्धसुखः सुखचारः सुखायनः ॥”

इति शब्दमाला ॥

सुखायनः, पुं, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति ।
अय + लुट् ।) सुशिक्षितायः । यथा,—
“सुखायतः शुद्धसुखः सुखचारः सुखायनः ॥”

इति शब्दमाला ॥

सुखावतीश्वरः, पुं, (सुखावत्या ईश्वरः ।) बुद्ध-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुखावहः, चि, (आवहतीति । आ + वह +
अच् । सुखस्य आवहः ।) सुखदाता । यथा,
“सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपाहनिवारकम् ।
सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥”

इति वटुकभैरवकोचम् ॥

सुखाशः, पुं, (सुखा सुखयुक्ता आशा यस्य । यदा,
सुखायां पुण्यां शेते इति । शी + ञः ।) वरुणः ।
(सुखेन अश्रते इति । अश्र + ञच् ।) राज-
तनिशः । (अश्र भोजने + भावे ञच् । सुखेन
आशः ।) सुखभोजनम् । इति मेदिनी ॥

सुखाशकः, पुं, (सुखाश एव । खार्चं कन् ।)
राजतनिशः । इति शब्दमाला ॥

सुखी, [न्] चि, (सुखमस्यास्तीति । सुख +
इन् ।) सुखविशिष्टः । यथा, रामकवचम् ।

“स पिरासु, सुखी पुत्री विनयी विजयी भवेत् ॥”
“खजनं हि कथं हला सुखिनः स्याम माधव ॥”

इति भगवद्गीता ॥

“सा श्रीयां न मदं कुर्यात् च सुखी हृष्यो ज-
न्मिन्तः ।

तन्मिन्तं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुड ११६ अध्यायः ॥

सुगन्धः

सुखोत्सवः, पु, (सुखकरः उत्सवो यस्मात् ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सुखजनक उत्सवः ।) चानन्दोत्सवश्च ॥

सुखोदकं, कौ, (सुखजनकसुदकम् ।) सुखजनक-तमत्रयम् । तत्पर्यायः । सुखोष्णम् २ । इति रत्नमाला ॥

सुखोर्लिकः, पु, सर्लिकाक्षारः । इति राज-निर्घण्टः ॥

सुगं, कौ, (सुखेन गच्छति नित्यातीति । गम + डः ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सुखेन गच्छन्नास्मिन्निति । "सुदुरीरधिकारणे ।" ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या डः । सुख-गन्तव्यो देशादिः ।) सुन्दरगामिनि, त्रि ॥ (सुन्दरं गायतीति । गे + कः ।) शोभनगौत-शालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० । १२ । ३३ ।

"गीते सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्तवैश्च विप्रा जयन्तिस्वनेर्गन्धाः ।")

सुगण, त्रि, (सुगणयतीति । सु + गण + क्तिप् ।) सुन्दरगणकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुगतः, पु, (सुशोभनं गतं गमनं ज्ञानं वा च्येति ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १११ । (तद्वत्सा-वलम्बी । यथा, कथाचरित्सागरे । २६ । ४० । "तेनाभिपूष्य सुगतान् भासयामास तत्र वा ॥") सुन्दरगमनविशिष्टे, त्रि ॥

सुगति, पु, (शोभना गतिर्यस्य ।) अतीतकल्पी-वाङ्मनः । इति हेमचन्द्रः ॥ यत्यक्तृविशेषः । यथा, सुगतोपापप्रवृत्तयोऽप्येवमिति सार्त्त-लिखनम् ॥ (गयस्य पुत्रविशेषः । यथा, भाग-वते । ५ । १५ । १४ ।

"गयात् गावयन्तां चित्ररथः सुगतिरविरोधन इति चयः पुत्रा वभूवुः ॥" शोभना गतिर्य-स्येति । शोभनगतिप्रदो, त्रि । यथा, ढङ्ग-सहितयाम् । ६ । ४५ ।

"सुगतिरविक्रतो जयान्वितः
क्षतयुगारूपकरः सितारुण्यः ॥"

खौ, सन्नतिः । यथा, महाभारते । १ । २ । ३३५ ।

"यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ॥"

सुगन्, कौ, (शोभनो गन्धो यस्य ।) सुन्द-जौरकम् । गन्धलम् । इति रत्नमाला ॥

(भूढणम् । तत्पर्यायो यथा,—

"गुह्यजीवन्तु भूतीकं सुगन्ं जम्बुद्विपम् ।
भूढणन्तु भवेच्छका मालाढणकमित्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ नौलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

सुगन्धः, पु, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रक्तश्रियः । गन्धकः । भूढणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (भूपलाशः । तत्पर्यायो यथा,—

"आस्मीतकः सुगन्धश्च भूपलाशो विशिष्टकृत् ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सुगन्धिः

कुण्डलः । सुगन्धद्वयशब्दकौनिर्यासः । तत्पर्यायो यथा,—

"कुण्डलस्तु सुगन्धः स्थान सुगन्धः कुण्ड इत्यपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्रिमिभेदः । यथा,—

"अन्तादा उदरावेष्टा हृदयादा मन्त्रागुदाः ।
पुरवो दम्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते ॥"

इति वैद्यकरत्नमिच्छयसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥ समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सन्नन्विशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भट्टिः । २ सर्ग ।

"आप्त्राविवाङ् गन्धवहः सुगन्धः ॥") सुगन्धकः, पु, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।) रक्ततुलसी । गन्धकः । इति रत्नमाला ॥ नाग-रङ्गकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्कोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—

"रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शङ्कुनाङ्गुतः ।
सुगन्धकः कर्दुमुको महाशालिश्च दूषकः ॥

पुष्पाखकः पुष्करौकस्तथा मर्द्द्विधमस्तकः ।
दौर्ध्र्यकः काञ्चनको ह्ययनो लोघपुष्पकः ॥

इत्याद्याः शालयः सन्ति वहवो बहुद्वेषजाः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुगन्धतेलनिर्यासं, कौ, (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धभूढणं, कौ, (सुगन्धो भूढणम् ।) गन्ध-लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्धं मूलं यस्याः ।) स्थल-पद्मिनी । राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लवङ्गी । तत्पर्यायो यथा,—

"सुगन्धमूला लवङ्गी पाण्डुः कोमलवल्कला ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुगन्धा, स्त्री, (शोभनो गन्धो यस्याः ।) राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ । शटी । इति शब्द-रत्नावली ॥ वन्याकर्कोटकी । रुद्रजटा । श्रत-पुष्पा । नाकुली । नवमालिका । स्वर्णयुधिका ।

एकता । गङ्गापत्री । चक्रकौ । माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अचन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसी । इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्थदेवीविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

"कोटवी कोटवीर्षी तु सुगन्धा माधवे वने ॥"

सुगन्धामलकं, कौ, (सुगन्धामलकम् ।) मिलि-तौघधविशेषः । यथा,—

"वर्ज्यधिसमायुक्ताः शुष्कास्त्वामलकत्वचः ।
यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगन्धिः, पु, (शोभनो गन्धो यस्य ।) गन्धस्ते-द्वत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५ । ४ । १३५ । इति इत् । सन्नन्धः । तत्पर्यायः । इत्यमरः २ ।

सुरभिः ३ । ब्राह्मण्यः ४ । इत्यमरः । १५ । ११ । परमात्मा । इति मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठ-

सुगमः

धृतवेदः ॥ सहकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुगम्यवृत्ते, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः । ३ । ५६ ।

"सुगम्यनिश्चासविद्वद्गुणं
विन्वाधराचमचरं हिरण्यम् ।

प्रतिक्षयं संभ्रमलोडदृष्टि-
र्लोकारविन्देन निवारयन्ती ॥") सुगम्यि, कौ, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।) एल-वाजुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ । (अथ एलवाजुकं कर्कोलसङ्गं कुष्ठगम्यि ।

"एतवाजुकमेलेयं सुगम्यि हरिवाजुकम् ।
एलवाजुकमेलाजुकमित्य पञ्चमीरितम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सुप्ता । कपूरः । गन्धलम् । धान्यकम् । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगम्यिकं, कौ, (शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः स्थाये कन् ।) कङ्कारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्वम् । उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगम्यिकः, पु, (सुशोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः कन् ।) महाशालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धकः । इत्य-मरटीकायां रायसुकुटः ॥

सुगम्यिकुसुमः, पु, (सुगम्यि कुसुमं यस्य ।) पीत-करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुगम्यिपुष्पे, कौ ॥

सुगम्यिकुसुमा, स्त्री, (सुगम्यि कुसुमं यस्याः ।) एकता । इति जटाधरः ॥

सुगम्यिता, स्त्री, (सुगम्येर्भावः ।) तत् । टाप् ।) सौगम्यः । सौरभम् । इति हलानुधः ॥ (यथा, भाषे । ३ । ५४ ।

"सुगम्यितामप्रतिधत्तपूर्वां
विभन्ति यत्र प्रमाद्यं पुषाम् ।

मधूनि वक्राणि च कामिनीना-
मामोदकमैर्यतिहारमीशुः ॥") सुगम्यिविफला, स्त्री, (सुगम्यि विफलं विशिरार्कं

फलं यस्याः ।) जातौफलम् । पूगफलम् । लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगम्यिनो, स्त्री, (सुगम्योऽस्येति । इतिः । डीप् ।) आरामशैतला । इति राज-निर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । अस्याः पर्यायो यथा,

"केतकाः स्रक्चिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वया लघुपुष्पा सुगम्यिनो ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ सुगम्यिच्छलं, कौ, (सुगम्यि च्छलमस्य ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगम्यिष्किका, स्त्री, (सुगम्यिर्गन्धविशिष्टा अशिका ।) कुक्कुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगमः, त्रि, (सु + गम + खल् ।) सुखेन गन्धते प्राप्यते यः । यथा, पक्षे सुगमम् । इति सुग-कोषीयादादिप्रकरणलिखनम् । (यथा, भाग-वते । १० । ८४ । ३६ ।

सुगलः

“चत्तन्धोपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचन्द्राय ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मस्वात्मसुदाहः ॥”
सुगहनः, त्रि, (सुन्दरो गहनः ।) निविष्टः ।
इत्यमरटीकायां रामायम् ॥
सुगहना, स्त्री, कुम्भा । सुगहनेति विशेषणमिति
केचित् । नाम इत्यन्ते । इत्यमरटीकायां रामा-
नाथः ॥
सुगहनावृत्तिः, स्त्री, कुम्भा । इत्यमरः ॥ यत्र स्थाने
असृष्टादिदृष्टानवारणाय या सुगहना निरव-
काशा वृत्तिर्वृत्तं सा कुम्भा । इति भरतः ॥
सुगृहः, पु, (सुन्दर गृहं यस्मात् ।) चक्षुष्यचित्क-
पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम् ।)
सुन्दरालये, स्त्री ॥
सुगृहीतः, त्रि, (सु + गृह् + क्तः ।) सुन्दररूपेण
जनयद्गृहः ॥
सुगृहीतनामा, [न] पु, (सुगृहीतं नाम यस्य ।)
सुमकान्ध्या प्रातः स्मर्यते यः । स च बुद्धि-
रादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुगन्धिः, पु, (शोभना गन्धो यत्र ।) चौरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरगन्धयुक्ते, त्रि ॥
सुग्रीवः, पु, (शोभना ग्रीवा यस्य ।) विद्योरन्धः ।
यथा, महाभारते । २ । २ । २४ ।
“प्रध्वं पुण्डरीकाक्ष, ग्रैयसुग्रीववाहनः ॥”
शास्त्रान्धेन्दुः । इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य-
पुत्रः किष्किन्वाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा ।
यथा, वल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे १७
सर्ग ।
“वानरैर्न दहेन्द्राभिमन्त्रो बालिनमालम्बम् ।
सुग्रीव जनशमाच्च तपनस्तपता वरः ॥”
किञ्च तत्रैव किष्किन्वाकाण्डे ५ सर्गे ।
“दोषमानं ततो वङ्गं पुन्यैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुग्रीवो निदधौ सुसमाहितः ॥
ततोऽपि दोषमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुग्रीवो राक्षसश्चैव वयस्यत्सुपागतौ ॥” *
अर्हन्पिता । स च वर्तमानसुग्रीवयनमजिन-
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इन्द्रः ।
राजहंसः । असुरः । पर्वतविशेषः । अश्व-
विशेषः । नागमेदः । इति केचित् ॥ शोभन-
ग्रीवायुक्ते, त्रि । इति विश्वः ॥
सुग्रीवी, स्त्री, (शोभना ग्रीवा यस्याः ।) डीप् ।
ताज्जामभेजाता कष्टप्रद्वृत्तिः । यथा,—
“घट्सुनासु महासत्त्वास्त्रास्त्रायाः परि-
कोत्तिताः ।
शुकी ज्येनी च भावी च सुग्रीवी शुचिग्रन्थिका ॥
शुकी शुकानजनयत् उज्ज्वली प्रलूककात् ।
शुखीदकान् पश्चिगयान् सुग्रीवी तु अजायत ॥”
इति गारुडं ६ अध्यायः ॥
सुग्रीवेशः, पु, (सुग्रीवस्य ईशः ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुग्लः, त्रि, (सुग्लायतीति । सु + ग्ले + “आत-
कोपसर्गः” ॥ १ । १ । १२६ । इति कः ।) अव्यन्त-
वर्धयवविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुजल्यः

सुचक्षुः, [सु] पु, (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य ।)
उड्ग्वरः । इति जटाधरः ॥ शोभनलोचने,
स्त्री । तद्वयुक्ते, त्रि ॥
सुचक्षुका, स्त्री, (सुक्षु चक्षुरिव शिखा यस्याः ।
कप् ।) महाचक्षुशकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचरित्रा, स्त्री, (शोभनं चरित्रं यस्याः ।)
साध्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ शोभनचरित्र-
युक्ते, त्रि ॥
सुचर्या, [व] पु, (शोभनं चर्यं यस्य ।) भूज-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्यविशिष्टे,
त्रि ॥
सुचारः, त्रि, (शोभनस्वाचर्यं ।) मनोहरः ।
यथा, कालिकापुराणोक्तप्रशसुनादुर्गाध्याने ।
“सुचारदृशनां तदत्त पीनोन्नतपयोधराम् ॥”
सुचित्रकः, पु, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र ।) मत्त-
स्वरङ्गः । चित्रसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥
सुचित्रवीजा, स्त्री, (सुचित्रं बीजं यस्याः ।)
विजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः ।)
चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुचिरायुः, [व] पु, (सुचिरं आयुर्यस्य ।) देवता ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुचुटी, स्त्री, जम्बाद्वहणार्थलोहादियन्त्रविशेषः ।
चिमूटा इति भाषा । इति केचित् ॥
सुचेलकः, पु, (शोभनचेलकः ।) शोभनवल्गुम् ।
सर्व कापड इति भाषा । तत्पथ्यायः । पटः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पटिः २ पटी ४ ।
इति तट्टीका ॥ सुन्दरवल्गुयुक्ते, त्रि ॥
सुच्छन्नी, स्त्री, शतदन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥
शतलज्ज इति ख्याता ॥
सुजनः, पु, (सु सुन्दरो जनः ।) साधुः । सज्जनः ।
यथा,—
“दुर्जनस्य हि सज्जनं सुजनोऽपि विनश्यति ।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्हमेः कलुषीकृतम् ॥”
इति गारुडं १५ अध्यायः ॥
सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः ।) तत् । टाप् ।
शौजन्यम् । यथा,—
“धिगच्छेतां विद्यां धिगपि कवितां धिक् सुजनतां
वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यथो निर्धन-
वताम् ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
बहिर्दयस्य द्वारे लज्जलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्भटः ॥
सुजनं, स्त्री, (शोभनं जनं यस्मात् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलञ्च । सुन्दर-
जलसम्पत्तिनि, त्रि ॥
सुजन्यः, पु, (सुन्दरो जन्यः कथनम् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“यत्रार्जवात् सगाम्नीयं सदैवं सद्गुणपलम् ।
सोत्कण्ठश्च हरिः सुदृष्टः स सुजन्यो निगद्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

सुतरां

सुजाता, स्त्री, (सु + जन + क्तः ।) तुवरौ । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति । सु + जीव +
श्रट् । डीप् ।) खगलोवन्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुहृ, क तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः
(सुरा०-पर०-सक० सेट ।) पञ्चमस्वरौ टढ-
यान्तः । क, सुहृयति । दन्वादिश्चमिति भोमः ।
तौच्छमन्वयीभावः । इति दुर्गादासः ॥
सुतः, पु, (सुयते स्मेति । सु + क्तः ।) पुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ “सुयते सुतः कर्मणि
क्तः । पुनो नरकमेदात् चायते इति पुनः ।
‘पुनान्नो नरकाद्व्यस्मात् पितरं चायते सुतः ।
तस्मात् पुन इति ख्यातः खयमेव खयमुवा ।’
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनानि मातापितराविति त्रासुमिति
चे निपातान् इत्यन्ते पुनः । पुनो हितकारः
एकतकारश्च ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ *
मातृपितृसम्भाववत्सुभाव सुतकथ्ये भवतः ।
यथा,—
“श्रीनं गमजते पुनो मातृस्नातस्य वै सुता ।
यथाश्रीना भयस्नाता तथाश्रीनो भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवन्मस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृगर्भां ग्रीलदोषेण पितृग्रीलगुणेन च ।
विभिन्नास्तु प्रजाः सन्त्या भवन्ति भवशीलि-
नाम् ॥”
इति वज्रिपुराणे काशपीयवशः ॥
पाथिवः । इति मेदिनी ॥ * (उत्पत्ते, त्रि ॥)
सुतजीवकः, पु, (सुतं जीवयतीति । जीव + श्वल् ।)
पुत्रजीवकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतशुः, स्त्री, (शोभना तशुर्यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तशुः शरीरम् ।)
शोभनशरीरम् ॥ तद्वयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
“सरश्चि सुतश्च । तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुखयोस्ताम्यच्चानि ॥”)
सुतपाः, [सु] पु, (सुहृ तपतीति । सु + तप् +
“गतिकारकरोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥” उणा०
४ । २२६ । इति असिः ।) सूर्यः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य । सुनिः । (रौच्य-
मनुपुत्रविशेषः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । ६४ ।
२५ ।) विष्णुः । इति महाभारतम् । १२ ।
१४६ । ३४ ॥ अन्तर्पस्थायुक्ते, त्रि । यथा,
कथाचरितुवामरे । ११२ । २४१ ।
“स एव जातः संकल्पदोषाद्वाङ्मूले द्विजः ।
भार्थस्य सा च सुतपा जातेषां ते सुता वृष ॥”
सुतपादिका, स्त्री, (सुताः समकालीनसुतप्रा-
पादा नृजानि यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।)
हंसपद्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुतरां, य, (सु + द्विवचनविभक्त्यादिना तरप् ।)
अवधारितार्थप्रतिपादकम् । यथा । क्रियेव
काल इति मते तु सुतरां नाधिकारणता । इति ।

सुतश्च

सपिण्डीकरणसमाख्यानिर्द्धार्य सुतरां तत्र तथा-
चरन्म् । इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।

“अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः समव-

स्थिताः ।

मदुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्मिणः ॥”

इति पाटी वृद्धिखण्डे ४३ अध्यायः ॥

“अथ द्विज महाबुद्धे दम्भेनापि स्त्रुतो हरिः ।

वदाति मोक्ष सुतरां किं पुनर्हन्मवर्जनात् ॥”

इति तत्रैव पातालखण्डम् ॥

सुतकारो, स्त्री, देवदालीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुतहन्, पु (सुहु तर्हति पीडयति विरहिण्यमिति ।
तर्ह् आहून् + लुः ।) कोकिलः । इति चिकारख-
ण्डः ॥

सुतलः, पुं, (शोभन् तलं यच ।) अष्टालिका-
वन्तः । नागलोकप्रभेदः । इति मेदिनी । स तु

पातालवृक्षखण्डः । तद्विवरणं यथा,—

“ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यल्लोको
विरोचनात्मजो बलिभैरवता महेन्द्रस्य प्रियं
चिकीर्षमाखेनादितैलैश्चक्रायो भूत्वा वटुवामन-
रूपेण पराजिभ्लोकत्रयो शगवटुकल्पयेव पुनः
प्रवेशितः इन्द्रादिज्वलितमानवा सुसुष्ठुया श्रिया-
भिरुदः उडर्ल्लगारावर्षस्तेव भगवन्तमारु-
न्तोऽनपगतवाञ्छ चाले कुरुजापि ॥”

इति श्रीभागवते । ५ । २४ । १८ ॥ (तथाच
देवीप्रावते । ८ । १६ । १७—३२ ।

“ततो विनायकात् प्रोक्तं सुतलाख्यं विवैश्वरम् ।

पुण्यल्लोको बलिर्नाम आखे वैरोचनिर्मुने ॥

महेन्द्रस्य च देवस्य चिकिर्षुः प्रियसुतसम् ।

त्रिविन्नमोऽपि भगवान् सुतवे बलिमानयन् ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीमाप्तिव्य स्थापितः किल देव-

राट् ।

इन्द्रादिपुत्रलब्धा वा सा श्रीकृष्णसुतामैते ॥

तमेव देवदेवेश्वराराधयति भक्तिवत् ।

अपेताध्वसोऽद्यापि वर्तते सुतलाधिपः ॥

✽ ✽ ✽ ✽ ✽

एवं देवपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ।

सुतवे वर्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥

एकदा दिग्गजे राजा रावणो लोकरावणः ।

प्रविशन् सुतवे येन भक्ताश्रयहकारिणा ॥

पादाङ्गुष्ठेन प्रसिप्तो यौननायुतमञ्च हि ॥

एवम्भूतानुभावोऽयं बलिः सर्वसुखेकभुक् ॥

आखे सुतलराज्यस्यो देवदेवप्रसातः ॥”

सुतवस्करा, स्त्री, (सुताः वस्कराः पश्चिम इव
बहुलात् यस्याः ।) वनपुत्रप्रभः । इति
चिकारखण्डः ॥

सुतमैत्री, स्त्री, (सुता उत्पन्ना श्रेष्ठो यस्याः ।
एकत्र बहुलारात्वात् तथात्वम् ।) मृषिक-
पर्णी । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ उडरविजोया

इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । द्रवन्ती ३

न्ययोषी ३ मृषिकाङ्गया ४ चित्रा ५ मृषक-

भारी ६ प्रवक्त्रेण्यौ ७ शस्वरी ८ । अस्या

सुतो

गुणाः । चतुष्टयम् । कटुत्वम् । आरुविषय-
दोषनेत्रासयनश्लेष्मलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुस्तकान्तरे सुतश्रमेति च पाठः ॥

सुतद्विकथः, पु. विवाहोक्तयोगविशेषः ।

यथा, क्थानिःनारसंयहे ।

“सुतं विवृकविहङ्गलघर्मे-

श्वमरगुर्यद्वि दानवाञ्छितो वा ।

श्वरुभनुपयाति तच्छ्रमे स्थात्

श्रुमस्यिद्विमुपैति तत्प्रभावात् ॥”

अपि च च्यातिसुते ।

“लजे तत्पञ्चमे तूयं वरमे दृष्टमे तथा ।

गुरुष्टेगुवा दोग्री विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”

अयमेव सुतद्विकथयोगः ॥

सुता, स्त्री, (रुचने स्त या । सु + क्तः । टाप् ।)

क्यापलम् । दन्धा । इति मेदिनी । यथा,—

“आस्रजस्तनदः कपुः सुतः पुक्तः स्त्रियां लभौ ।

आहुर्दुहितरं सुते—”

इत्यमरः । २ । ६ । २७-२८ ॥

“अमी चालजायाः स्त्रियां वर्त्तमाना दुहितर-

माहुः । यथा । आत्मजा । तनया । स्त्रुनोः

प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियासपि स्त्रुनुरेव । सुता ।

पुता । खर्वे के केऽकाश्च इति वृत्तले देवस्य च-

पुत्रेद्यादिना विभक्त्या क्त इति पुक्त्या च ।

पुक्ता च । स्त्री टाप् टाप् टाप् पुक्ते च । मा

भेत् । पुक्ता कालेति नञापाठकम् ॥” इति

तट्टीकाया भरतः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।

“हिरःपुत्री प्रालततव जङ्गमा

सुतादिव स्वाक्षुरिवाचिरप्रभा ।

श्रमाङ्गकान्तेरधिदेवताजितः

सुता ददे तस्य सुगाय मैथिली ॥”)

दुरात्मजा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुतात्मजः, पुं, (सुतस्य सुताया वा आत्मजः ।)

पौत्रः । दौहित्रः । इति सुतात्मजाशब्ददर्श-

नात् ॥

सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा ।)

पौत्री । दौहित्री । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः ।) चतु-

र्विंशतिबुद्धशासनदेवतान्तर्गतदेवताविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्ते, जि ॥

सुतित्तः, पुं, (सुहु तित्तः ।) पर्याटः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सुतित्तकः, पुं, (सुहु तित्तः । ततः कन् ।) पारि-

भद्रः । इति चटाधरः । भूविषयः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

सुतित्ता, स्त्री, (सुहु तित्ता ।) कीषातकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सुतो, जि, पुनश्चुः । पुत्रवदाचरयकर्ता । इति

सुम्बबोध्याकारणम् ॥

सुतो, [न] जि, (सुतमस्यास्तीति । इति ।) सुत-

विशिष्टः । यथा, द्रितीपदेशे ।

“गुणिगगणनारम्भे

न पतति कतिपौ ससम्भ्रान् यच्छ ।

सुताखा

तेनास्मा यद्वि सुतनी

वद वन्धा कीदृशी भवति ॥”

सुतनीः, पु, (सुहु तनीः ।) शोभाञ्जनः । इति

जटाधरः ॥ श्वेतशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतिविशेषः । यथा, भट्टो ४ सर्गो ।

“पुरो रामस्य सुहवाचकार ल्वलने वपुः ।

शरभज्ञः प्रदिश्वारात् सुतोऽस्य सुतनिकेतनम् ॥”

अतिशयखरे, जि ॥ (यथा, कृतसुह्वार । ६ । ८८ ।

“ममदमधुकराणां कोकिलानामात्र नादेः

कुसुमितसहकारैः कार्यकारेश्च रत्नैः ।

इष्टुभिरिव सुतोऽस्य मानसं मानिनीनां

तुष्टं कुसुमवाणो मन्मथोद्दीपनाय ॥”)

सुतुङ्, पु, (सुहु तुङ् ।) नारिकेलवृक्षः । इति

हारावली । १०० ॥ यद्वायां उच्चांशविशेषः ।

तस्य नामान्तरं अन्त्यतुङ्गः । यथा, सन्तुल्य-

सुतावल्याम् ।

“द्वय्यां तु चान् क्रियवृष्टगङ्गास्त्रीकुलोरात्त्ययुक्ते

द्विग्वृद्धीन्द्रद्वयतिथिश्रान् सप्तविंशच्च विधान् ।

अशानेतान् वदति जवनसन्ध्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्

तानेवाशान् मदनभवनेष्वह नीचान् सुनौ-

चान् ॥”

अतिशयोक्ते, जि ॥

सुतेजः, पु, (सुतेज्यतीति । सु + तज् + लुः ।)

ध्वजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य

गुणाः ।

‘ध्वजः कफपित्तकाशहृत्सुरो लघुः ।

उद्गह्यो बलकङ्कलः शक्तिहृद्गन्धरोपयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुतेजाः, [सु] पु, (सुहु तेजो यस्य । यद्वा, सुतेजय-

तीति । सु + तज् + ‘गतिकारकयो रिति ।

उणा० ४ । २२६ । इति आशिः ।) अनपैत-

कलीयाईर्द्धेदः । इति हेमचन्द्रः । आदिह-

भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनेतेजोयुक्ते

जि ॥ (यथा, ह्यान्द्योपनिषदि । ५ । १२ । १ ।

“एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं ब्रह्मात्मन-

सुपास्ते ॥”)

सुतेजा, स्त्री, (सुहु तेजमस्यामिति ।) मद्वा

प्योतिश्रुती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुचामा, [न] पु, (सु + ज्ञे + मणिन् ।) इन्द्रः । इत्य-

मरः । १ । ११ । ४५ ॥ सुहु चायते सुवर्गं सुचामा

चासुचिति मन् योः पक्षे दीर्घलं स्वरामा च ।

इति रुद्रः । इति भरतः ॥ (यथा, अम्बादे । ३ ।

“यन्नाश्रयो लगति तन्नामजा वसत कुचापि

निसुखशुका

सुचामकालसुखसचाशनप्रकरसुचाणकारि-

चरणा ॥”

वाच्यजिज्ञेऽपि डश्यते । यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । १० । ३१ ।

“इन्द्राय सुचाम्ये पयश्च ।”

“सुहु चायते इति सुचामा तस्मै सुचाम्ये

शोभनचायकर्म सुचातया वा इन्द्राय पयश्च ॥”

इति तद्वाङ्मयम् ।)

सुदर्श

सुत्वा, [न] पुं, (सु + "सुयजोईवनिप्" ३ । ० । १०३ । इति इवनिप् ।) अभिववे कृती । इत्य-
मरः । २ । ७ । १७७ ॥ अभिववः स्नानमात्रं
इह तु प्रस्तावान् यज्ञाङ्गान् तत् कृतवान् यः
न सुत्वा कथ्यते । सुजः कनिप् तत् सुत्वा
कृतीति अधीतिवत् । कृते इति पाठे सप्तमी ।
इति भरतः ॥

सुद, इ शोभि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक्ष०-सेट् ।) सुन्दरम् । इति दुर्गा-
दासः ॥ सोमधातुरयम् ॥

सुदर्शिका, स्त्री (सुसु दग्धं दाहोऽख्यस्या इति ।
सुदग्ध + ठन् ।) दग्धानामष्टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुदृढः, पुं, (शोभनो दृढो यस्मात् ।) वेजः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुदर्शिका, स्त्री, शोरची । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदत्, [न] नि, (शोभना दन्ता यस्य । "वयसि
दन्तस्य दट्" ५ । ४ । १४१ । इति दट् ।)
शोभनदन्तविशिष्टः । (स्त्रियां ङीप् । यथा,
रघुः । ६ । ७७ ।

"विधाय हृदि ललितां विधातु-
जंगाद भूयः सुदती सुनन्दा ॥"

शोभनो दत्तः इति विग्रहे सुदत् इत्येव
स्यात् । शोभनदन्तः । यथा, भागवते । ३ ।
२३ । ३२ ।

"सुश्रुवा सुदता जन्मजिम्भापाङ्गन चक्षुषा ।
पद्मकोशसूधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम् ॥"
सुदन्तः, पुं, (शोभनो दन्तो यस्य । वयोग्ध्यमा-
नाभावान् न दन्तादेशः ।) नटः । इति केचित् ॥
शोभनदन्तश्च ॥

सुदर्शनी, स्त्री, (शोभनो दन्तो यस्याः । ङीप् ।
वयोग्ध्यमानाभावात् न दन्तादेशः ।) दिक्-
करिणीविशेषः । शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति
केचित् ॥

सुदर्भा, स्त्री, (सुसु दर्भो यच्च ।) इच्छदर्भा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शोभनकुण्डल्युक्ते, नि ॥

सुदर्शनं, क्ली, (सुसु दृश्यते इति । सु + दृश् +
ल्यट् । शोभनं दर्शनमस्येति वा ।) इन्द्रग-
रम् । इति मेदिनी ॥

सुदर्शनः, पुं, क्ली, (शोभनं दर्शनमस्येति ।) विष्णु-
चक्रम् । इत्यमरः । १ । १ । २६ । तस्योत्पत्ति-
यथा,—

"तस्मान् प्रसादं कुरु मे यदुत्पद्यमानमहम् ।
अपनेष्यामि ते तेजः कृत्वा यन्मे दिवाकरम् ।
रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकरं प्रभो ।
तथेष्टुक्तः स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ॥
एतच्च चकार तत्तज्जगत् विभोरकल्पयत् ।
त्रिमूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधि-

कम् ।

देवदानववर्धनः सहस्रकिरणात्मकम् ॥"

इति मातृख्ये । १ । २७-३० ॥ * ॥

अपि च पाद्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये ।

इदं

सुदर्श

ईश्वर उवाच ।

"नाद्यमेभिर्महातेजाः शृङ्खास्त्रैर्वध्यते मया ।
देवाश्च खलतेर्जांसि शृङ्गायं दीयतां मम ॥
नारद उवाच ।

अथ विष्णुसुखा देवाः स्वतेर्जांसि ददुस्तथा ।
ताव्येव्यं वे गतामौशो दृष्ट्वा स्वप्नासुचम्बहः ॥
तेनाकरोन्महादेवः सङ्घसा शृङ्खसुत्तमम् ।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् ।
तेजःप्रेषिण च तथा वज्रश्च कृतवान् हरः ॥"

तच्च शिवेन विष्णवे दत्तम् । यथा,—
"ततः प्रीतः प्रसुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् ।
प्रब्रूयं तैर्जवं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम् ॥
तद्वत्सा देवदेवाय सर्वभूतभयप्रदम् ।
कालचक्रनिभं चक्रं शङ्करो विष्णुमन्त्रवौतु ॥
वराहघोषं देवेश सर्वजुघतिवर्हणः ।
सुदर्शनो द्वादशारो यो मनःसदृशो जवौ ॥
आरात् स्थिता अमी चात्र देवा मासाश्च

राशयः ।

शृङ्गानां रज्ज्वार्थाय संस्थिता कृतवस्तु षट् ॥
अग्निः सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापतिः ।
इन्द्राक्षो चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च ॥
हनुमान्चाप्य वलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा ।
तपस्विन्य तापसश्च द्वादशेति प्रतिष्ठिताः ।
चेचाद्याः फाल्गुनान्ताश्च मासास्तच्च प्रति-
ष्ठिताः ॥

लभेवमादाय विभो वरायुधं

शुचुं सुराणां जह मा विशङ्किथाः ।

अमोच एषोऽमरराजपूजितो

हृतो मया देहगतस्तपोबलात् ॥"

इति वामने ७६ अध्यायः ॥ * ॥

वैष्णवाङ्गि तच्चिद्धारणविधिः यथा । ब्रह्मास्त्रे ।
"कृत्वा धातुमथो मुद्रां तापयित्वा स्वकां
तनुम् ।

चक्राद्विचित्रितां भूप धारयेद्देवो नरः ॥"

नारदीयपञ्चरात्रे ।

"द्वादशारान् षट्कोणं वलयचयसंयुतम् ।

हरः सुदर्शनं तप्त धारयेत्तद्विचक्षणः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

अथ तत्सुत्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ श्रीमन्दिरपरि

देयतचक्रप्रमाणं यथा,—

"विनाहमानं चक्रम् त्रिभागेष्वप्य कारयेत् ।

हार्तिशद्वृत्तं व्येष्टं कनिष्ठं त्वष्टहानितः ॥

प्रतिमातृभागने कारयेद्वा सुदर्शनम् ।

लोहजं शैलजं वापि कारयेच्चिद्रूपकम् ॥

अष्टारं द्वादशारं वा मध्ये मूर्ध्नि समन्वितम् ।

नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ॥"

इत्यादि ॥ * ॥

"अधिवास विधानेन चक्रं दृष्टं ध्वजं तथा ।

देववत् सकलं कृत्वा मण्डपकनपनादिकम् ॥

नेत्रोन्मीलनकं कृत्वा पूर्वोक्तं सर्वमाचरेत् ।

अधिवासयेत् विधिना शय्यायां प्राप्य देशिकः ॥

ततः सङ्घश्रीर्मेति कृत्वा यन्त्रे न्यसेदुधः ।

सुदर्श

तथा सौदर्शनं मन्त्रं मनस्कत्वं निवेष्टयेत् ॥

मनोऽनुकूपयास्त्रेव सजीवकराय स्तुतम् ।

आरेषु मूर्ध्नि च न्यस्याः केशवाद्याः सुगीतमाः ॥

नाभ्यक्षप्रतिनेमीषु न्यसेत्तन्निदिदेशिकः ।

नारसिंहं विश्वरूपमन्त्रमध्ये निवेष्टयेत् ॥

सकलं विश्वसङ्ख्ये कृत्वात्मानं सजीवकम् ।

निष्कलं परमात्मानं ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्हरिम् ॥

तच्छक्तिं आपिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाक्षला-

ननाम्

ततो मण्डपमध्ये तु स्नाप्य पूज्य यथाविधि ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन होमं कुञ्चिदु कारयेत् ॥

ततः प्रभातसमये मूर्ध्निपैः सङ्घ देशिकः ।

मूर्ध्निप, आचार्यः ।

कलसे खण्डशृङ्गकलं न्यस्या राजानि पञ्च च ।

स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वर्णचक्रमधस्ततः ॥

पारदेन तु सञ्जाय नेत्रपट्टेन स्थापयेत् ।

ततो निवेष्टयेच्चक्रं द्वादशारं सुदर्शनम् ॥

दुर्गिरीत्य सुरैर्देवैर्मन्त्रैश्चिह्नस्फुलिङ्गकम् ॥

तन्मध्ये चिन्तयेद्देव वृत्तं देहं निदर्शनम् ॥

स्फुरत्सोदाभिनीं जह्मं ज्वलज्ज्वलनकेशरम् ॥

दीप्तार्कनयन चक्रकोटिभास्वरदृश्यम् ॥

तप्तस्य तपनीयस्य सङ्घस्य प्ररुधावनम् ।

सर्वदुष्टहरं देव दुष्कृतं देवदामनिः ॥

सर्ववर्णान्तर्वाजेन चतुर्दशयुतेन च ।

विष्णुनालङ्कितेनारी प्रयदन कृतेन च ।

अन्ते प्रयतिशुक्तेन स्थापयेद्दृष्टनाशनम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ * ॥

चक्रमन्त्रो यथा । ७८ नमो भगवते सुदर्शनाय

निर्णयितसकलारिपुञ्जनाय भगवन्नारायण-

कराभोरुहस्यार्द्रदुर्लभिताय ।

"एतच्छि त्वं सङ्घसार चक्रराज सुदर्शन ।

यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥"

इति च तत्रैव १५ विलासः ॥

सुमेरुः । जम्बूद्वीपः । इति मेदिनी । (यथा,

मातृख्ये । १ । २७-७५ ।

"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वीपः सनातनः ।

निवृत्त्यप्यकलोपतः सिद्धचारयसेवितः ॥

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पतेः ।

योगनानां सङ्घस्य श्रतथा च महान् पुनः ॥

उत्सृजेद्युक्तराजस्य दिवमादृत्य तिष्ठति ॥"

उत्तार्हत्विता । जिनानां वलदेवः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—

"मत्स्यो मीनो विचारश्च भूयो विचारोऽथोक्तजः ।

शङ्खलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ।

रोहितास्तास्तु वे जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये च भागे ॥

सुदर्शनः, नि, सुदर्शः । सुखेन दृश्यते असौ इति

सुपूर्वकदृष्टधातोः कर्मस्थानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

इति सुखवेषटीकायां दुर्गादासः ॥ (शोभनं

दर्शनं यस्येति वा । यथा, भागवते । ४ । २४ । ११ ।

"श्रीमन्नमोऽयिधरोचिष्णुदङ्गलखर्मेखलम् ।

सप्तचान्द्विजङ्गोर निष्कजालसुदर्शनम् ॥"

सुदर्शनचर्ग, क्ली, (सुदर्शनं सुदर्शनं चर्गं यत्नः ।)

ज्वररागस्य औषधविशेषः । यथा,—

“त्रिकला रजनियुग्मं कण्टकारीयुग्मं शटी ।

त्रिकटु प्रत्यक्षं स्रज्वां सुभुजी धन्वयासकः ॥

कटुका पर्यटो सुखं चायमाणा च वालु-

कम् ।

निम्नं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वल्लकः ॥

यवानौज्ययो भार्गो शिपुबीजं सुरादृजा ।

वचा लक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषावलाः ।

शालिपर्णो एत्रिपर्णो विडङ्गं नगरं तथा ।

तिन्नकं देवकाशञ्च चय पत्रं पटोलजम् ॥

जीवकधेभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।

पुष्करकीच काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥

तानीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।

ऊर्द्धाशं स्रज्चूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥

यत्नं सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वररुचि निखिलान् हन्त्याम्रात्र कायातिचा-

रया ॥

पृथग्दण्डागस्तुजाञ्च धातुस्यान् विषमज्वरान् ।

तन्निपातोद्भवाच्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥

श्रीनादीनपि दाहारीन् मोहं तन्नां भ्रम

लघाम् ।

कानं श्वासञ्च पाण्डुञ्च कृद्गौं कामलापि च ॥

त्रिदण्डकटोशोशुगार्श्वमूलञ्च नाशयेत् ।

श्रीनास्तुना पिनेदेतन् स्रज्ज्वरान्नृत्तये ।

सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।

नदञ्चराणां मन्वेषा चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥” ॥

पुष्करमूलभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्गवाभावे

कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्रभावे स्फुटिका

द्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकधे-

भयोरभावे विदारीकद्वयं भागद्वयं दद्यात् ।

पुष्करीकं श्वेतकमलम् । काकोल्याभावे अश्व-

गन्धामूलं दद्यात् । तालेश्वपत्रकाभावे खण्ड-

ताली प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारीलटा

देया । इति भावप्रकाशः ॥

सुदर्शनद्वीप, क्ली, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य

जम्बूद्वीपस्य द्वीपम् ।) जम्बूद्वीपम् । इति पुरा-

णम् ॥

सुदर्शना, क्ली, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश् +

भाषार्थः । प्रविशुधीति श्रुत् । टाप् ।) सुदर्शन-

दृक् । सुदर्शनगुणञ्च इति पद्मगुणञ्च इति च

ख्यातः । तत्पर्यायः । चक्राङ्गा २ पृथक्कर्णौ ३

दधानौ ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवल्ली ५

मधुपर्णिका ६ चक्राङ्गा ७ । अस्या गुणाः ।

खादुलम् । उष्णम् । कफशोफास्रवातनाशि-

लञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विषनाशिलम् ।

इति राजवल्लभः ॥ आश्रा । औषधिविशेषः ।

इति विश्वमेदिन्यौ ॥

सुदर्शनी, क्ली, (सुदृश्यं यस्याः । डीप् ।)

अमरावती । इति विश्वः ॥

सुदक्षः, पु, (सुदृक्षमस्य ।) क्षीरमोरटा । इति

रत्नमाला ॥

सुदक्षा, क्ली, (सुदृक्षाम्बुधाः ।) शालपर्णी ।

नरुणीः इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्तः, पु, (सुदु दान्तः ।) श्रावस्मृतिप्रिया-

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशय-

शान्ते, त्रि । यथा, महाभारते १२।३८।२ ।

“सुदान्तानपि चेवाह वक्ष्यामहादृशापरान् ॥”)

सुदामा, [न] पु, (सुदु ददातीति । दा +

“आतो मनिनकनिपुवनिपञ्च ।” ३ । २ । ७४ ।

इति मनिन् ।) मेघः । पञ्चतः । इति मेदिनी ॥

गोपमेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

रोरावनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ औक्त्या-

प्रशङ्गागत-विप्रशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते

औक्त्याजम्बखण्डे १२ अध्याये ।

“सद्यो जह्वारदारिद्र्यं सुदानो ब्राह्मणस्य च ।

समागतस्य स्वयङ्मानं द्वारकां प्ररणाशिनः ॥”

सुदाना, [न] चि, (सु + दा + मनिन् ।) सुदाता ।

सुदु ददातीत्यर्थः । मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति

सुमधोपधाकरणम् ॥

सुदामा, क्ली, नदीविशेषः । यथा, वाल्मीकीये

रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।

“स प्राङ्मुखो राजजुष्टादभिनिर्याय बोधवान् ।

तत्र, स दामा दतिमान सन्तीषायेच्छ तं

नदीम् ॥”

सुदायः, पु, (सुदु दीयते इति । सु + दा + घञ् ।

युगागमः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ ।

८ । २८ ॥ यथा । यौतक आदिना उपनयन-

भिन्नाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरण-

पदवाच्यम् । कस्यादानकाले जामावादिभ्यो

व्रतभिलाहौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्व्य दीयते तच्च

दायादिद्वयमित्यर्थः । व्रतकं योनिमन्त्रः तच्च

भवमिति षा यौतकम् । व्रतयोर्व्यधृवरयोदि

मिति वा कश्चि यौतकम् । यौतकसुकारमध्य-

मपि । यौतकं यौतकस्य तत् । इति वाचस्पतिः ॥

दीयते दायः कर्मणि चञ् । सुदु दीयते सुदाय

इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः । पितृमातृ-

भर्तृकुलसम्बन्धौ । यथा,—

“सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लज्जं

सोदायिकम् ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

सुदायः, पु (सुदु दाय यञ्) पारिपाचपञ्चतः ।

तत्पर्यायः । पारिपाचिकः २ । इति हेम

चन्द्रः ॥

सुदि, य, शुक्लपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥

सुदिनं, क्ली, (सुदु दिनम् ।) शुभदिनः । यथा,

ब्रह्मवैवर्ते औक्त्याजम्बखण्डे ४३ । ४८ ; ५१ ।

“सुदिनं दुर्दिनं शश्वत् भ्रमत्वेवं भवे भव ।

सर्वेषां प्राकृतानाञ्च द्वे बीजे सुखदुःखयोः ॥

सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्वं कर्मोद्भवं भव ।

तत्कर्म तपसा साध्यं कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥”

सुदिनाहं, क्ली, (सुदिनेषु शुभदिनेषु अहः शुभ-

दिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहः । टच्

समासे ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैका-

भ्याञ्च । आभ्यामहादेशो व । उत्तमशब्दः ।

अन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । पुण्येकाभ्यामित्येव

सुचयितुमुचिनम् । पुण्यशब्दम् । सुदिनाहम् ।

सुदिनशब्दः प्रशस्तवाचो । इति विद्वान्त-

कोमुने ॥

सुदीर्घः, त्रि, (सुदु दीर्घः ।) अतिविस्तारः ।

यथा,—

“विवाह्य औजिर्धुक्तं राज्ञामायेति यथेव च ।

सुदीर्घाणि कार्त्तिके तेषां तसु न मिथ्यति ॥”

इति अवधारतत्त्वम् ॥

सुदीर्घवर्मा, क्ली, (सुदीर्घैः अतिशयः धर्मां

यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुदीर्घफलिका, क्ली, (सुदीर्घं फलं यस्याः । कप् ।

टापि अत इत्यम् ।) वार्त्ताकुविशेषः । इति

रत्नमाला ॥ शिङ्गा वृणुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, क्ली, (सुदु दीर्घा ।) चीनाककण्टी ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदुःखितः, त्रि, (सुदु दुःखितः ।) अतिशय-

अयित । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे भीमपराक्रम-

वचनम् ।

“विष्णुभाद्वी त्रिके चित्रे ऋष्टायां ज्वलने यमे ।

यन्निर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”

सुदुर्लभः, त्रि, (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अति-

दुर्लभाः । यथा,—

“ब्रह्मवादिपि देववादिभिराहमरादिपि ।

अदन्तां विहितनामाञ्च हरिदास्य सुदुर्लभम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते औक्त्याजम्बखण्डे ६७ अध्यायः ॥

सुदुश्चरः, त्रि, (सु + दुर् + चर + खल् ।) अति-

शयदुःखेनाचरणीयः । यथा, श्रीभागवते ११।

२६ । १ ।

“सुदुश्चरामिमां मन्वे योगचर्यामनात्मनः ।

यथाङ्गसा पुमान् सन्धिन् तन्म ब्रूयुञ्जसायुतः ॥”

(कार्तिकेये, पु । यथा, महाभारते १ ।

२३१ । ७ ।

“प्रसुर्नेता विशाखञ्च नेगमेयः सुदुश्चरः ॥”)

सुदुश्चरः, त्रि, (सु + दुर् + च + खल् ।) अत्यन्त-

कोशकरः । यथा, श्रीभागवते ४ । ८ । ६६ ।

“सुदुश्चरं कर्म कृत्वा लोकपालेरपि प्रभुः ।

यथ्यत्तचिरतो राजन् यशो विपुलसंज्ञव ॥”

सुदुस्तरः, त्रि, (सु + दुर् + स्तृ + खल् ।) अति-

दुःखेन तरणीयः । यथा, श्रीभागवते १० ।

२ । ३१ ।

“खयं ससुचीयं सुदुस्तरं कुम्भं

भवार्यवं भीमदम्बसौहृदाः ।

भवन्पदाक्षोरुहनावसव ते

निधाय याताः सद्युयष्टी भवान् ॥”

सुदुस्यञ्च, त्रि, (सु + दुर् + स्यञ्च + खल् ।)

अतिदुःखेन व्याप्यः । यथा,—

“यद्वा सुदुस्यञ्चसुरेक्षितराज्यलक्ष्मीं

धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्माहरणम् ।

मायाभ्यां ह्यितयेक्षितसम्बन्धाव-

हन्ते महापुरुषे ते चरणावरिणम् ॥”

इत्यादिकतत्त्ववृत्तश्रीभागवतवचनम् ॥

सुधर्माः

सुदूरः। त्रि, (सुधु दूरः।) अतिदूरतरः। तनु-
पम्यायः। दवीयान् २ दविष्टः ३। इत्यमरः।
३। १। ६६॥

सुदूरपराहतः, त्रि, (सुदूरे पराहतः निरा-
जनः।) अतिदूरनिराजनः। चिरध्वस्तः।
यथा। “अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणा-
सम्भवान् लक्ष्यानुपपत्तिरूपयुक्तः सुदूरपरा-
हतत्वात् इति भाववर्णनं अशुपादेयमेव।” इत्य-
वयवप्रत्यगादाधरी॥

सुडक्, [श्रु] त्रि, (सधु डक् नेचं यत्स।) सुन्दर-
चक्षुर्युक्तः। यथा, श्रीभागवते। १०। १०। ७।

“भौता सुडक् पिधायास्मं भजे भौतिविड-
स्वन्म॥”

“सुडक् सुनयनं आस्थं पिधाय। सुडक् वरा-
जोति वा। भौतिविडस्वन भयाशुकरगम्॥”
इति श्रीधरस्वामी॥ शोभनचक्षुषि, स्त्री॥

सुडप्, स्त्री, (सुधु डप्।) गाढम्। तद्वति,
त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

सुदुम्भः, पुं, वैवस्वतमनुपुत्रः। स तु इह राजः।
यथा, वज्रिपुराणे सामरोपाख्याननामाध्याये।

“जनक्रोडागतो यत्र पास्वत्या सहितो हरः।
स्त्रीरूपधाराभिर्भ्रालस्तः स हिमवतिरौ॥

ततोऽविशद्विस्तृतं न्यग्राज्यचैतनः।
वभूव वृषतिः सद्यः सानुयान्नलान्वितः॥

इदं स्त्रीलिङ्गमात्रं प्रतिभ्रमति कानने।
ततो बुधाश्रमं प्रायाद्विडारुपाश्रया सती॥

बुधेनात्तरमासाद्य मेधुनायीपमन्विता।
सीमपुत्राद्बुधाधानं तस्या जज्ञे पुंरुवाः॥

जनयित्वा पुनः सा तं पुनः सुनुचता गता।
प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च॥

सुनुचस्य तु दयादः सवः परधार्मिकाः॥”
सुधन्वा, [न] त्रि, (सुधु धनुर्यस्य।) धनुषचक-
रः। प्रौढधातुः। इति मेदिनी॥ (यथा,

वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३६।
“नमस्त्रीक्षणेव चाशुधिने च नमः खाशुधाय च
मघन्वे॥”)

सुधन्वा, [न] पुं, (सुधु धनुर्यस्य।) विन्धकर्मन्।
इति मेदिनी॥ राजविशेषः। इति पुराणम्॥

(यथा, हरिवंशे। १२। १०।
“सम्भूतस्य च दयादः सुधन्वा रिपुमर्दनः।
सुधन्वः सुनक्षत्रोत् विधन्वा नाम पार्थिवः॥”
विद्वदः। यथा, भागवते। ३। २१। ३५।

“तस्मिन् सुधन्वसहनि भगवान् यत् समा-
दिशत्।
उपादायाश्रमपदं सुवेः शान्तव्रतस्य तत्॥”)

सुधन्वाचार्यः, पुं, ब्राह्मवेत्तात् सवर्णायां जातो
जातिविशेषः। यथा,—

“वैश्यासु जायते ब्राह्म्या सुधन्वाचार्य एव च।
कावचं विजन्मा च भैजः सान्त एव च॥”
इति मानवे १० अध्यायः॥

सुधर्मः, पुं, लिंगगयाधिपविशेषः। इति हैम-
नन्दः॥

सुधाक

सुधर्मा, स्त्री, (शोभनो धर्मोऽस्यामिति।
अनिच्। ततः “डाबुभाभ्यामन्वतरस्याम्॥” ४।

१। १३। इति प्रथे डाप्।) देवसभा। इत्य-
मरः। १। १। ५१॥ (यथा, रघुः। १७। २७।

“स राजककुदव्यपपागभिः पार्श्ववर्त्तिभिः।
यथादुरितालोकः सुधर्मानवमं सभाम्॥”
“सुधर्माया देवसभाया अनवमा अन्वनाम्॥”
इति तट्टीकायां मङ्गिनाथः॥)

सुधर्मा, [न] पुं, (सुधु धर्मा यत्र। “धर्मादनिच्
केवलात्।” ५। ४। १२४। इति अनिच्।)

देवसभा। कुटुम्बी। इत्युणादिकोषः। २। १२७७।
(देवसभार्थे स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति)॥ सु + धृ +

“मिथुने मनिः”। उणा० ४। १५१। इति मनिः।
चक्षियः। इत्यञ्जलदणः॥ सहस्रविशिष्टे, त्रि।

यथा, हरिवंशे। ११५। ७५।
“सुधर्मणे सुधर्मा तां लक्ष्यायाः क्लृष्टकारिणे।
देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत॥”)

सुधर्मौ, स्त्री, देवसभा। इत्यमरटीका। १। १। ५१॥
सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति। घे ट
पाने + “आतक्षोपसर्ग”॥ ३। १। ६। इत्यङ्।

टाप्।) अन्तः। इत्यमरः। १। १। ५१॥
(यथा, रामायणे। २। ६१। १३।

“न पञ्चाक्षेऽपि मन्थन्ते सुधामपि सुरोपमाः॥”)
लेपनम्। (यथा, माघे। १२। ६२।

“सेनासुधाचालितसौधस्यदं
पुरा वज्रनां परभागमाप सा॥”)

सुधा, स्त्री, (यथा,—
“सिद्धुखः सिद्धुखः स्याद्वह्नी वज्रहसोऽपि च।
सुधा समन्तदुग्मा च क्षुक् क्षियां स्यात् क्षुच्ची
सुडा॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

गङ्गा। इडका। इति मेदिनी॥ विद्वत्। रसः।
तोयम्। (यथा,—

“रसायनमिवर्षाणां देवनामान्दतं यथा।
सुधेवोत्तमनामानां भैषज्यमिदमस्तु ते॥”
इति सुश्रुते खजस्थाने ४३ अध्यायः॥)

धात्री। इति नानार्थज्जनिमञ्जरी॥ हरीतकी।
मधु। इति शब्दचन्द्रिका॥ शालपर्णी। इति
राजनिर्घण्टः॥

सुधांशुः, पुं, (सुधाशुक्ताः अंशवो यस्य।) चन्द्रः।
इत्यमरः। १। ३। १४॥ (यथा, कथासरि-

तामरे। १०१। १२८॥
“दीप्रहावानलशिखाः सुधांशोरपि रश्मयः।
तस्याः सुन्दरसेनोत्कृष्टतो वत जज्ञिरे॥”
कपूरः। चन्द्रसंज्ञत्वात्॥)

सुधांशुतेजः, स्त्री, (सुधांशोः कपूरस्य तेजम्।)
कपूरतेजम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुधांशुरत्नं, स्त्री, (सुधांशुपियं रत्नम्।) मोक्षि-
कम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुधाकरः, पुं, (सुधाशुक्ताः करा यस्य।) चन्द्रः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्यसप्तशत्याम्।
११६।

सुधासि

“उल्लसिति लाङ्गनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः
स्फुरति।
आसक्तलक्षणाचरणः प्रकट इव प्रकटितचौरः॥”)

सुधाङ्गः, पुं, (सुधास्य अन्धतात्मकमङ्गमस्य।
सुधेव शुक्लमङ्गमस्येति वा।) चन्द्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

सुधाजीवी, [न] पुं, (सुधा + जीव + णिनिः।)
सुधया लेपनेन जीवति यः। राज इति भाषा।
तत्पर्यायः। पलंगः २ लेपकः ३। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

सुधाधारः, पुं, (सुधाया आधारः।) चन्द्रः।
इति शब्दरत्नावली॥ अन्धतापान्त्रः॥

सुधानधि, पुं, (सुधाया निधिः।) चन्द्रः। इति
शब्दरत्नावली॥

सुधापयः, [सु] स्त्री, (सुधेव शुक्लं पयः निर्ध्यातः।)
क्षुच्चीचौरम्। इति कैचित्॥

सुधापाणिः, पुं, (सुधा पाणी यस्य।) धन्वन्तरिः।
इति कैचित्॥

सुधासू, [न] पुं, (सुधां सुडक्ते इति। सुज +
क्विप्।) देवः। इति हैमचन्द्रः॥

सुधाश्रुतिः, पुं, (सुधाया श्रुतिर्यस्यात्।) चन्द्रः।
यज्ञः। इति सुद्राङ्कितमेदिनी॥ हस्ताक्षर
मेदिनीं सुधाश्रुतिरिति पाठः॥

सुधामयः, पुं, (सुधात्मकः इति। सुधा + मयट्।)
भूपालमवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ अन्धता
त्मके, त्रि। यथा, श्रीजयदेवः।

“रासोक्तासमरेय विश्वमन्त्रसामाभोरवासधुवा-
मर्थय परिरथ निर्भरसुरः प्रेमास्थया राधया।
साधु त्वह्वनं सुधामयमिति आह्वय गीत-
स्तुति-
व्याजदुद्धतुस्मितः स्मितमनोहारी हरिः
पातु वः॥”

सुधामोदकः, पुं, (सुधेव मोदयतीति। सुद +
ण्विच् + श्वल्।) यवासशर्करा। इति राज-
निर्घण्टः॥

सुधामोदकजः, पुं, (सुधामोदात् जायते इति।
जन + डः।) तवराजोद्भवखण्डः। इति राज-
निर्घण्टः॥

सुधावर्षी, [न] पुं, (सुधां वर्षतीति। वृष +
णिनिः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्ध-
मेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुधावासः, पुं, (सुधाया आवासः।) चन्द्रः। यथा,
“ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः।
बभस्वो रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(चपुसम्। तत्पर्यायो यथा,—
“चपुसं कण्टकिफलं सुधावासः सुशीतलम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सुधावासा, स्त्री, (सुधाया वासो यत्र।) चपुयी।
इति राजनिर्घण्टः॥

सुधासिन्धुः, पुं, (सुधायाः सिन्धुः।) अन्धत-
समुद्रः। यथा,—

सुनन्दः

“सुधामिन्धोमेधे सुरविटपिवाटीपरिवृते
मखिहोपे नौधोपवनवति चिन्तामणिग्रहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपदं कुनिलया
भजन्ति त्वं धन्याः कानिचन चिदाचन्दनह-

रौम् ॥”

इत्यानन्दचरौ ॥

सुधास्वति, पु, (सुधायाः स्वतिस्त्वत्तिर्यव ।)
यज्ञः । चन्द्रः । पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सुधास्वति, स्त्री, (स्वतीति । सु + अच् । टाप् ।
सुधायाः स्वता ।) प्रतिजिज्ञा । अलिजिज्ञा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रुदन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुधाहरः, पु, (सुधां हरतीति । हृ + अच् ।
सुधाया हर इति वा ।) गरुडः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुधाहृत, पु, (सुधां हरतीति । हृ + क्तिप् ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधितिः, पु स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकायां
शयसुजुटः ॥

सुधीः, पु, (सु शोभना धीर्यस्य ।) पङ्क्तिः ।
इत्यमरः । ० । ७ । ५ ॥

सुधीः, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरवुद्धिः ।
सुधुधीः । इति सुधुधोधवाक्तरणम् ॥ (शोभना
धीर्यस्य ।) शोभनवुद्धिमुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
भट्टिः । १२ । ६ ।

“मात्रातिमात्रं शुभयेव बुद्ध्या

चिर सुधीरभ्यधिकं समाधानम् ॥”

सुधूष्यः, पु, खाडुनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुधोद्भवः, पु, (सुधया स्रष्टु उद्भवो यस्य ।)
धन्वन्तरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्याः ।)
हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरीतकी-
शब्दस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

सुनन्द, स्त्री, (सुहु नन्दयतीति । नन्द + अच् ।)
बलभद्रस्य सुवलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजम्भ-
देवस्य सुवलम् । यथा, मार्कण्डेयः । ११६ । १८ ।
“सुनन्दं नाम सुवलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा ।
तच्छहार च दुष्टात्मा तेन हस्ति रणे रिपून् ॥”
सुन्दरानन्दजनके, त्रि ॥

सुनन्दः, पु, (सुहु नन्दयतीति । नन्द + अच् ।)
श्रीकृष्णस्य पार्यद्विशेषः । यथा, श्रीभागवते १० ।
८६ । ५६ ।

“सुनन्दनन्दप्रसूतेः स्वपार्वदेः

चक्रादिभिर्देविधरेर्निजायुधैः ।

पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यायखिलहिम्नि-

निर्वैद्यमायं परमेष्ठिनां पतिम् ॥”

द्वादशविध-राजराजान्तर्गतयज्ञविशेषः । यथा,
“यद्यज्ञैवोच्यते मानं तस्य तेनेव कल्पना ।
राज्ञः खड्गस्तेकेन ह्रीर्वै सर्वत्र निःक्षिपेत् ॥
आयामेन सुनन्दः स्वाज्ञाजहस्तेषु पञ्चभिः ।
परिणाष्टे चतुर्भिश्च राजहस्तेः प्रतिष्ठितः ॥

सुनाभः

अस्याधिदेवता भौमो रजनीर्धं वसुधरा ।
हाराणि विशतिश्चास्य रक्तचित्रावतानि च ॥
रक्तपट्टावृतो गेहः सकलायं प्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं प्राप्ति मेदि-

नीम् ॥”

दीर्घ ५१ प्रस्थ ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दरः ।
इति च पाठः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुहु नन्दयति वा । नन्द + अच् ।
टाप् ।) उमा । गीरोचना । इति मेदिनी ॥
नारी । इति विश्वः । उमासखोमेदः । इति
शब्दमाला ॥ अत्रपन्ना इन्द्रमत्ताः सखो
हारपालिका । यथा, रघुः । ६ । २० ।

“ततो वृषाणां सुतवृत्तवशा

पुत्रप्रगल्भा प्रतिहाररक्षौ ।

प्राक् सप्तिकर्ष मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारौ मवदन् सुनन्दा ॥”

अकंपनीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ इषिरञ्जल
इति भाषा । (पुरुषशीयसार्वभौमवृषतेः
पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १६ ।

“सार्वभौम खलु जिला जहार कैकेयो सुनन्दां
नाम तासुपथे । तस्यामस्य जज्ञे जयन्वेनो
नाम ॥” ३७ ॥ दुश्शन्पुत्रभरतस्य पत्नी । यथा,
तन्त्रेव । १ । ८५ । ३२ ।

“भरतः खलु काण्वीमुपपद्ये सार्वसेनी सुनन्दा
नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुमनुः ॥” ३७ ॥ चेदि-
राजकन्या । यथा, तन्त्रेव । ३ । ६५ । ५० ।

“एवमुक्ता ततो भैमी राजमाता विशांपति ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दा नाम भारतम् ॥”

सुनयनः, पु, (शोभने नयने यस्य ।) नृगः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचक्षुमुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५२ ।

“दृष्टगुरभ्वनिं तं वनदेवताः

सुनयन नयनम्वितकोश्रलम् ॥”

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाहृतः, पु, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

सुनाभः, पु, (सुहु नाभिरस्य । अच् समासे ।)
मौनाकपञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । ३० ।

“इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा द्विचौ च पञ्चतौ ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १ । १११ । ७५ ।

“उखनाभः सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दौ ॥”
सुहु नाभिक्रममध्यमस्थितिः । मुद्दर्शनचक्र, स्त्री ।
यथा, भागवते । ३ । ३ । ६ ।

“सुतं न्धे खं वपुषा यस्मिन्

दृष्ट्वा सुनाभोन्धितं धरित्रया ।

आमन्त्रितस्तत्तनयाय श्रेष्ठं

दत्त्वा तदन्नः पुरमाविवेश ॥”

वायुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ४८ ।

“तत्तोजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शङ्कधन्वा ॥”

सुनाम

सुनामद्वादशी, स्त्री, (सुनामा द्वादशी ।) दृष्टः ।
सुनामप्रिया द्वादशी ।) द्वादशमानीयद्वादश-
कर्मचक्रवर्तिशेषः । यथा,—

अथरीव उवाच ।

“कथं सुनाममिदं वै द्वादशं सुनिरुक्तम् ।
पूज्यते केशवो मर्त्यो भूतिकासमफलार्थिभिः ॥

वशिष्ठ उवाच ।

दृष्टुं लोकेतमना भूय, सुनामद्वादशी शुभाम् ।
सम्प्राप्य पहरा खया सुक्तिस्तुतिप्रदायिकाम् ।
मनसापि चिकीर्षन्ति ये द्वादशीं नरोत्तमा ।
तेऽपि धीरं न पश्यन्ति पुनः ससारसागरम् ।
आद्यं सर्वप्रदानानु वेद्यावानां वृषोत्तम ।
नरे स्त्रीभिश्च कथं च विद्योस्तुष्टिकरं परम् ॥”

मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यनत्रयः ।
प्रथमं चैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः ॥

मनोवाक्कायचेष्टाभिः स विशुद्धो जितान्धः ।
दशस्य नियतः स्वात्मा प्रथिपय जगद्गनम् ॥

हविष्यान्नजलाहारः शुचिभूत्वा भवेद्व्रती ।
उपलिप्ते शुचौ वेशे भजयेत् दन्तधावनम् ।

उपोष्येकादशीं सन्त्यक्तं पूजयित्वा जगद्गनम् ।
सुनामद्वादशीं देव अर्च्यं भोक्ष्ये परेऽहनि ॥

एव सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् ।
दशस्यैकभक्ताशीं न्यतः सर्वसन्निधाम् ॥

एकादशीं ततः कुर्व्यादेकचित्तः समाहितः ।
पूर्वं प्रपूजयेत् स्वर्ग्यं ततो देव प्रपूजयेत् ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्यं रवये कार्यभारवे ॥

नमः सूर्याय देवाय नमस्ते सप्तप्रभे ।
एकस्ते हि नमस्तुभ्यमेकचक्रप्रदाय च ॥

ज्योतिषां पतये निजं सर्वतोऽङ्गद्वाराय च ।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥

एव संपूज्य विधिवत् पुण्याधूपातुलेपनैः ।
दीपैस्तेऽङ्गैः सुनैवेद्यैस्ततो विष्णुमण्डं नजेत् ॥

ततोऽहं ज्ञापयेदेव दधिर्द्वारहृतादिभिः ।
सर्वोषधिजले, पुण्येस्त्रया चन्दनवारिभिः ॥

कुङ्कुमोशीरकर्पूरैश्चन्दनेन विलेपयेत् ।
अभुतं चार्चयेन्नृत्ता मालतीकुसुमैर्मृगम् ॥

गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं धूपं दद्याद्दहनं शुभम् ।
पायसापूपसंयावकरम्भाण्यकदम्बकैः ॥

नैवेद्यं हरये दद्यात् फलमौदक्यान्त्यतः ।
गीतवाद्यैर्हरेर्हृष्य प्रथमे च सुहृद्भुङ्क्षुः ॥

यदं पूर्वां हरः क्लृप्ता दिवं ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तर्वास्ति विप्रनेश्वरधोरपि ॥

ततोऽन्नं समालभ्य चन्दनेन नवं घटम् ।
सवित्रं तोयसम्यग् न्यसेद्वेष्ट्य सन्निधौ ॥

सर्वेभ्यो भक्तिकांक्षन्तु वञ्जरत्नसुवर्णकम् ।
न्यस्य गर्भे सर्वस्वस्य पूजयेत्तत्र केशवम् ॥

यस्य रोम्नि स्थिता मेघाः सर्वसन्निह पद्मगाः ।
सागराः कुक्षिदेशस्याः शोऽत्रायात् जगन्पतिः ॥

वनस्यतरिखो दिव्यः सर्वसन्निह चोत्तमः ।
वृत्तेन सङ्घोष्मिन्धो धूपोऽर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥

केशवः, केशिद्वा केशिकं सारिष्ठिरुद्धनः ।

सुनाम

नत्वेकामप्रदो देवः स मे पापं व्यपोह्यतु ॥
 रुचमभ्यर्च्य देवं प्रणिपत्य जमापयेत् ॥
 द्वादश्यां नच तोयेन स्नापयेत्तन मानवः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वेद्यावौ लभते तनुम् ॥
 जनाभिषेकः पुण्यात्मा सन्गम्यर्च्यैः केशवम् ॥
 नवनीतजनां धेनुं ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ॥
 केशवः प्रीयतां देवः केशवन्ता महाश्रुतः ॥
 न मे भवेत् सुप्रोतः इष्टान् कामान् प्रयच्छतु ॥
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा श्रेष्ठं तस्यापि यत् फलम् ॥
 त्रिदशैकं पापं हित्वा स त्रिविधं नरः ॥
 यष्टिं वर्धनहस्तायि स्वर्गे मोदति देववत् ॥
 यथा कालादिहयाति सधर्मा धनवान् भवेत् ॥
 अभावाद्य येनाना ननु पात्रं कल्पयेत्ततः ॥
 ननु फलं हि विनिर्दिष्टं यथाशक्त्वा तु दक्षिणा ॥
 भक्ता फलं समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*॥
 पौषस्त्रेव तु मासस्य योऽप्येव चपयेन्नरः ॥
 समाहितमना भूप रघेयुप्रदायकः ॥
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नररुदनवः ॥
 अयनं वर्त्मनी तस्मान् नारायण इति स्मृतः ॥
 नारायणः प्रीयतां मे देवां नरप्रियः सदा ॥
 षट्कामप्रदां निजं स मे पापं व्यपोह्यतु ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं हि पौषमासस्य तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥
 यष्ट्या वाग्देवः कर्त्तुं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
 हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्धनामयुतायुतम् ॥*॥
 माघस्त्रेव तु मासस्य द्वादशीं शुक्लपक्षतः ॥
 यः क्षिपेत् शुचिर्भूत्वा एकचित्तः समाहितः ॥
 त्वापने पूजनं नित्यं ब्राह्मणायान् च तर्पये ॥
 प्रदानं वृषशार्दूल इमं सन्तुष्टीरयेत् ॥
 मा लम्पीच पुराजिह्वो भगिनी शशिनीरुज्ज्वा ॥
 भक्ता त्वमपि तस्याश्च सर्वकामद माधव ॥
 प्रीयतां माधवो देवो मधुकैटभरुदनः ॥
 वासुदेवो जगन्नाथो मम पापं व्यपोह्यतु ॥
 एवं यः कुरुते सदास्तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥
 यावज्जन्म ज्ञातं पापं हत्वा सर्वमशेषतः ॥
 दिशवर्षचक्षुसायि स्वर्गे वसति षोडश ॥
 गुडधेनुप्रदो माघे इहावातः सदा सुखी ॥
 भवेद्वाजन् निरातङ्कः पुण्यार्थसमन्वितः ॥
 तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमात्मैकमवाप्नुयात् ॥*॥
 फालगुनामलपक्षस्य द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥
 पूजयित्वा विधानेन देवदेवं स्वशक्तितः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्दः प्रीयतामिति ॥
 गवां भक्तोऽपि गोक्षारी गोधावो गोमूत्रालयः ॥
 सर्वकामप्रदो निजं स मे पापं व्यपोह्यतु ॥
 सुत्वेवं शर्वराधेयं भक्त्वा दद्यात् द्विजातये ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा श्रेष्ठं पुण्यं यथातथम् ॥
 वलीवर्हसहस्राणां दद्यान् घूर्विवाहिनाम् ॥
 न तेस्तु फलमाप्नोति द्वादश्यां यज्ञवैद्यम् ॥
 दिशवर्षचक्षुसायि स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गिवत् ॥*॥
 चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य वृषोत्तम ॥
 स्नात्वा प्रपूजयेद्विष्णुं जगतीं नरचारिणम् ॥
 पूर्वोक्तविधिवत् स्नात्वा गोमूत्रैर्गोमयेन च ॥

सुनाम

स्नापयित्वा नैवेद्यं पश्चान् गन्धधूपविलेपनैः ॥
 अङ्गिः पश्चान् प्रपूज्यैव गन्धधूपविलेपनैः ॥
 पुष्येऽन्वासोभिरैवं हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
 प्रवेष्टान् यथाशीलो जगतां रक्षयाय च ॥
 दुर्घत्तानां विनिर्जितुमसि विष्णुरतो हरे ॥
 विष्णुर्भवतु मे प्रीतो विष्णुर्देवः सनातनः ॥
 सर्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
 मधुधेनुमभावाच्च शक्तितः पात्रमेव च ॥
 हत्वा यत् फलमाप्नोति तदिहैकमनाः श्रेष्ठम् ॥
 पूर्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्पत्तम् ॥
 वर्जते सकलं हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥*॥
 वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेत्कृष्णसुदनम् ॥
 पूर्वोक्तविधिना राजन् सौवर्गं मधुसुदनम् ॥
 जलकुम्भे तु संस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 एकाग्रं च जले धातुर्हृता वेदाः पुरा हरे ॥
 मधुना ते हतः सोऽपि तेनासि मधुसुदनः ॥
 स मे भवतु सुप्रीतो देवदेवः सनातनः ॥
 सर्वपापविनाशाय प्रीयतां मे मधुसुदन ॥
 घृतधेनुमयो हत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तु हत्वा देयान् यथोपगतम् ॥
 एवमुत्तममासस्य तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥
 कपिलाणां सप्तसप्तस्य सन्गदत्तस्य पुष्करे ॥
 तत्फलं समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसंशयः ॥
 यावद्विन्दो वसेन स्वर्गे तावदेव स तिष्ठति ॥*॥
 ज्येष्ठस्त्रेव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
 पूजयेद्विधिवद्भक्त्वा समुपोष्य चित्रिकमम् ॥
 जलधेनुमयो दद्याद्विप्राय नियतः शुचिः ॥
 यज्ञभागभुजो देवान् सन्निह्यत् क्रमेक्षिभिः ॥
 चैत्रोत्तरमाहृतं तस्मात् तेनासि त्वं त्रिविक्रमः ॥
 त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं प्रीणयामि त्रिविक्रमम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणैश्च दक्षिणाम् ॥
 तत्त्वा तु भोजयेत्तान् श्रेष्ठं तस्यापि यत् फलम् ॥
 वाजपेयस्य यज्ञस्य सन्गमिष्टस्य पार्थिव ॥
 तत्फलं जमले मर्चाः परजेह सुखी भवेत् ॥*॥
 वामनस्तु तथावाप्ति समुपोष्य प्रयत्नतः ॥
 द्वादशीनियतः (हरो) वामनं तत्र पूजयेत् ॥
 हिताय सर्वदेवानां आदिद्यः कामदो यथा ॥
 तथा त्वं भव मे देव वामनो वलिबन्धनः ॥
 तिलधेनुं ततो दद्यात् वामनः प्रीयतामिति ॥
 तद्भावात्तथा पात्रं यथाशक्त्वा च दक्षिणाम् ॥
 पूर्वजन्मज्ञातं पापमिह जन्मज्ञातं यत् ॥
 तत् सर्वं विनिह्यत्वाऽप्युपरि च शुभा गतिम् ॥*॥
 आश्विनस्य तु मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः ॥
 यः क्षिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनाह्ननम् ॥
 समर्चयेत् यथाशक्त्वा पूर्वोक्तविधिना ततः ॥
 धेनुं सर्वगुणोपेतां ब्राह्मणाय निवेदेत् ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ॥
 समादाय ततो लक्ष्मीं लोकेभ्यः क्षीरसागरे ॥
 क्षपि विष्णवे मासि श्रीधरोऽसि जगत्पते ॥
 आवयि श्रीधरो देवः श्रीवत्सः श्रीनिकेतनः ॥
 प्रीयतां हि श्रियः कान्तो गतिमिष्टां ददातु मे ॥
 गवां दशसहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ॥

सुनाम

सकलं लभते मर्त्या भक्तियुक्तो न संशयः ॥
 स्वर्गं हि विष्णुना भोगान् सुनक्ति सुरराडिव ॥*॥
 तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे ततः ॥
 समुपोष्य ततो भक्त्वा हृषीकेश प्रपूजयेत् ॥
 स्नात्वाधेनुमयो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ॥
 हृषीकाण्योनियास्याहस्त्रिभाभीशो जगत्पतिः ॥
 करोति कर्तुंभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानतः ॥
 देवदेवं हृषीकेशं भूतेषु प्रभवाययम् ॥
 प्रीणयामि सुसंप्रीतो मम पापं व्यपोह्यतु ॥
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥*॥
 द्वादश्यां समुपोष्य पद्मनाभं तथाश्विन ॥
 पूजयेद्विधिवद्भक्त्वा गन्धधूपविलेपनैः ॥
 गन्धधेनुं ततो दद्यात् कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
 कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशार्थं विवर्जयेत् ॥
 एकाग्रं वगते तोये स्नपतो यस्त्य वैद्यसः ॥
 निवासाय भवन्नाभ्यां पद्मनाभोऽसि इत्युत ॥
 प्रीयतां पद्मनाभो मे इच्छन् चोपश्राव्यतु ॥
 इत्युक्तां तं समर्थ्यैव दद्यात् धेनुं दिजायते ॥
 इत्येव चपमासस्य तस्य पुण्यमतः श्रेष्ठम् ॥
 सप्तजन्मज्ञातं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
 दध्ना तत् सकलं भूप विष्णुलोके स गच्छति ॥*॥
 कात्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यासुपोषितः ॥
 प्रसुप्तं बोधयेद्वाचो अङ्गामिह सन्वितः ॥
 तुल्यैर्गते स्नाथा वाद्यैर्गन्धधूपं साममङ्गलैः ॥
 बोधायणवशाद्धेयं पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च कोचैरन्ये च वाहवैः ॥
 सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरिव च ॥
 पुष्यधर्षे च नैवेद्यैर्दोषट्पक्षे शोभने ॥
 होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च फलेः शाकैश्च पायसैः ॥
 इचोर्विकारैर्मधुना दानाखोदः सदाडिभैः ॥
 कुठेरक्तस्य मङ्गल्यां सर्जिकालवणेन च ॥
 हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ॥
 कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तध्वजैः सङ्कङ्गैः ॥
 तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वैचक्रियावर्जैः ॥
 तस्यां राज्ञां वतीतायां द्वादश्यामन्योदये ॥
 स्नात्वा नदीजलेः पुण्यैः प्रतिमां स्नापयेत्ततः ॥
 उत्थितां त्वपरै रम्यां तास्नां रौप्यां सुवर्णजाम् ॥
 वेद्यावौ प्रतिमा यत्र चित्रे सुप्ता कचित् भवेत् ॥
 तत्र स्नानादिपूजा च वेदां कार्या च विद्यावै ॥
 आदौ हतं तत्तेन मधुना तदनन्तरम् ॥
 दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
 उदरं माघचूर्णं मङ्गरामलकानि च ॥
 रौप्यं कालीयकक्षेत्रं नागरं वर्यकं तथा ॥
 सर्वपात्रं प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरुचैः ॥
 सर्वैर्वाधः सर्वगन्धाः सर्वबोधानि काचनम् ॥
 माङ्गल्यानि यथालाभं रत्नानि च कुशोदकम् ॥
 हस्तिदन्तोद्गतां च च वृषद्वज्रोद्गतां तथा ॥
 नदीतीराद्गवां स्नानात् वल्लीकात् सङ्गमात् ॥
 ह्नात् ॥
 इन्द्रस्यानाच्च सरस्वत्या पर्वतमस्तकात् ॥
 यताभिः स्नाप्य देवैर्गन्धैर्दद्यात् गोरीचनं शुभासम् ॥
 तवस्तु कलसा देया यथाप्राप्तं स्वजङ्गताः ॥

जातीपल्लवसंयुक्ताः सफलाश्च सकाशनाः ।
 पुण्याद्देवदशब्देन वीणाविष्णुर्वेष्य च ॥
 शब्देन मपुरेणैव स्वतन्त्रमागधवन्दनाम् ।
 एव मस्याप्य गोविन्द स्वनुलिप्तं खलङ्कनम् ॥
 सुवाम पूजयेत्तु सुमनोभिच कुङ्कुमे ।
 दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च प्रायसेन तु भूरिणा ॥
 नानारत्नप्रदानैश्च होमे, पुण्यैः सद्भक्तियैः ।
 वानोभिर्भूयैश्च तैर्गोभिरन्यैर्गजैरपि ॥
 ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोरादाः सुकृतैः ।
 विष्णो राज्ञी प्रसुन्नस्य दामोदरगतं यतः ॥
 ब्रह्माख्यश्च तैर्नाति दामोदर इति स्तुतः ।
 दामोदर इमां धेयुं यत्नात् सुखमेव हि ॥
 दिङ्मरुपेण ते विष्णो प्रकृत्येवा वनातनी ।
 इत्येवं एषिवैदानान् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सुवर्णस्य मङ्गधेनुं दत्त्वा वृषवरोत्तमः ।
 हत्वा प्रापानुशेषाणि शतजन्मानराणि वै ॥
 वैष्णवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दश ।
 सन्ध्याञ्च व्रते जीर्णं सन्नजन्मानुग फलम् ॥
 ददाति भगवान् विष्णुः कामान् मोक्षं नरेभ्यः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मा भक्षेच्छावचैरपि ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्वा च दक्षिणाम् ।
 कलसान् द्वादशैवैव ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 वस्त्रैश्चादिभिर्यवान् हेमगर्भोपशोभितान् ।
 दक्षिणैरयुक्तैश्च सगुणान् वृष भूरिभ्यः ।
 शक्तिरूपा तथा दद्यात् भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
 प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामद्वादशी नरः ।
 करोति पुण्यभागी स यथा देवोद्भवो बलिः ॥
 एवं यः कुरुते राजन् सुनामद्वादशी नरः ।
 राजस्यस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
 सर्वदांश्च यत् पुण्यं सच्च पुण्यं तपोवने ।
 सर्वतीर्थेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं ससदादृतम् ॥
 गावो द्वादश दत्तत्वा वक्ष्युर्गन्तव्यं क्वचनम् ।
 अजाने चैव गामेकां पात्रं वा स्वर्गसंयुतम् ॥
 मासे मासेऽथवापि च चक्षुर्लं जीवित यतः ।
 बहुविधं हि धर्मस्य कर्तुं श्रेष्ठं न जायते ॥
 एतज्ज्ञात्वा सुमेधावी न तज्जगत्पयेक्ष्मनः ।
 न तस्य वित्तलामोहस्तं भक्त्याहो हि केशवः ॥
 अनेन विधिना यस्तु द्वादशीं प्रतिपत्तरम् ।
 कृत्वा नरः परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
 सुनामद्वादशी चैव व्रतानामुत्तमा वृष ।
 आशा नरेस्तु कर्त्तव्या तोषयद्भिर्गार्हपत्यम् ॥
 यज्ञैर्ना कौर्त्तयेत् पुण्यांश्च यथा द्वादशीं नरः ॥
 तावुमी गच्छतः स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 इति वज्रपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्यायः ॥
 सुनारः, पुं, (सुहृ नाजमस्य । लस्य रः ।)
 पुनीलस्यम् । सर्पाक्षः । कलविष्णुः । इति
 मेदिनी ॥
 सुनालकः, पुं, (सुहृ नाजमस्य । कप् ।) वक-
 पुष्पवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनाल-
 युक्ते, जि ॥
 सुनासिका, स्त्री, (सुहृ नासिका यस्याः ।)
 काकनासा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रीभग-

नासिका ।) श्रीभगवान्मा । तद्भुक्ते, जि ॥
 (यथा भागवते । ४ । २४ । ४६ ।
 “पद्मकोशपलाशाच्च सुन्दरभु सुनासिकम् ॥”)
 सुनासीरः, पुं, (सुहृ नासीरं अयमासिचैव
 यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ (देवः ।
 यथा भागवते । ४ । ७ । ७ ।
 “ततो मौडालमामन्त्रा सुनासीराः सहविभिः ।
 भूयस्तद्देवयजनं समौघद्विधो ययुः ॥”)
 सुनाशीरश्च ॥
 सुनिर्वासा, स्त्री, (श्रीभगो निर्वासा यस्याः ।)
 जिह्विनीयः । इति भावप्रकाशः ॥
 सुनिश्चितः, पुं, (सुहृ निश्चिन निश्चयो यस्य ।)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुनिश्चितः, जि, (सुहृ निश्चिनः ।) सुन्दरनिश्चय-
 विशेषीभूतः । इति हलानुबन्धः ॥
 सुनिषसं, स्त्री, (सुहृ निषस निद्रा यस्यात् ।)
 सुनिषसकश्राकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते । ६ । ४५ ।
 “पटोलश्लेष्मसुनिषसयुधिका
 वटातिसुताङ्कुरमिन्द्रवारजम् ।
 हिनच शार्कं वृत्तं कुरुते सदा
 तथैव शार्कफलाद्विमानितम् ॥”
 कश्चित् पुनिकेपि दृश्यते । यथा,—
 “सुनिषसो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः ।
 अविदाहो लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ।
 दृष्टो यस्यो ज्वरश्चासमेककृद्भ्रमप्रणयः ॥”
 इति भावप्रकाशः पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सुनिषसकं, स्त्री, पुं, (सुनिषसमेव । स्वार्थे कन् ।)
 श्राकविशेषः । सुहृणी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वितुन्नम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ सुनि-
 षसम् ३ सुहृ ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 “श्रुतिवारः । श्रुतिवरः स्वस्तिकः सुनिषसकः ।
 श्रीवारकः स्वचित्पत्रः पर्यंकः कुकुटः शिखी ।
 चाङ्गिरीसदृशं प्रचं चतुर्दश इतीरितः ।
 श्राको जलात्स्विते देशे चतुःपन्नोति चोच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अस्य गुणाः । यथा,—
 “अविदाहो चिदोषघ्नः संयाहो सुनिषसकः ।
 इति राजवल्लभः ॥
 अन्यत् चित्तवारशब्दे दृश्यम् ॥
 सुनिष्ठः, जि, अत्युत्तमः । सुपूर्वनिर्पूर्वतपधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 सुनीतिः, स्त्री, (श्रीभगना नीतिः ।) श्रीभगवत्तः ।
 ध्रुवमाता । इति मेदिनी ॥ (सा तु उत्तानपादस्य
 राज्ञोऽप्रेयसी पत्नी । यथा, भागवते । ४ । ८ ।
 “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुवृत्तिस्तयोः ।
 सुवृत्तिः प्रियवी पद्मनैतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥”)
 श्रीभगनीतिविशिष्टे, जि ॥
 सुनीयः, जि, (सुहृ नयति धर्ममिति । सु + नी
 + “हन्निङ्गिनीरभिकाश्रियः कथन् ।” उणा०
 २ । २ । इति कथन् ।) धर्मशीलकः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ पुं, ब्राह्मणः । इति वृत्तिप्रसारो-

णादित्ति ॥ (चन्द्रवंशीयालकं राजर्षीः ।
 यथा, भागवते । ६ । १७ । ८ ।
 “अलकान् सन्ततिस्तस्मात् सुनीयोऽथ निते-
 तनः ॥”)
 सुनीलं, स्त्री, (सुहृ नीलम् ।) लासल्लकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीलः, पुं (अतिशयो नीलः ।) दाडिमः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥
 सुनीलकं, पुं, (सुनील एव । स्वार्थे कन् ।) नील-
 भङ्गराजः । नीलामनः । नीलरत्नम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुनीला, स्त्री, (अतिशयनीला ।) अतसी ।
 विष्णुकान्ता । जरतीलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुतु, [नौ] स्त्री, जलम् । श्रीभगना नौयन् तत् सुतु
 जलम् । इति सुप्तबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 सुनीः, जि, श्रीभगनौकाविशिष्टः । श्रीभगना नौयन्
 यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः । श्रीभग-
 नौकायाम्, स्त्री ॥
 सुन्दः, पुं, वानरविशेषः । यथा,—
 “लाभवान् ऋषभः सुन्दो वम्भः श्रुतवलिः
 दृष्टुः ।
 यष्टानीकाश्च यत्ताश्च दृमानादाय सन्वत् ॥”
 इति वाल्मीकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४७ सर्गः ॥
 राक्षसविशेषः । यथा,—
 “अथ कानोपमो युद्धं सुतो सुन्दोपसुन्दयोः ।
 यज्ञविप्रकरो तौ त नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥”
 इति रामायणे वालकाण्डे २० सर्गः ॥
 (संज्ञाद्वयः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७२ ।
 “संज्ञाद्वयौ सुन्दश्च निरुन्दश्चैव तावुभौ ॥”
 विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४ । ६८ ॥)
 सुन्दरं, जि, (सुहृ उन्नति आर्द्रोऽकरोति चित्त-
 मिति । सु + उन्द क्तेन + अरः ।) शकन्त्या-
 दित्वात् वाङ् ।) मनोहरम् । तत्पर्यायः ।
 रुचिरम् २ चाव ३ सुषमम् ४ वाङ् ५ श्रीम-
 नम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९
 मनोज्ञम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ५१ ॥ मनोहारि १३ कौन्त्यम्
 १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणीयकम्
 १७ । इति तट्टीका । वन्यूरम् १८ वन्यूरम् १९
 पेशलम् २० पेशलम् २१ वामम् २२ रामम् २३
 अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ वल्लु २७ हारि २८
 खरूपम् २९ अभिरूपम् ३० इत्यम् ३१ । इति
 जटाधरः ॥
 सुन्दरः, पुं, (सु + उन्द + अरः ।) कामदेवः ।
 इति कैचित् । दृक्विशेषः । सुन्दरी इति
 भाषा । यथा,—
 “नन्वुवञ्जोऽखरिदित्युवाराश्च सुन्दरः ।
 यथासम्यक्तमाङ्गारं निर्मलाश्रुति भावयेत् ॥”
 इति सुखबोधः ॥
 सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 गौरीमैदः । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ सुहृ उन्नति

सुपन्नः

आर्द्रवनि मनः इति सुन्दरी । उम्ह घी क्लेदे
सुपूजः नान्नीति अरः निपातनाडुकोपः नहा-
दित्वादीम् । रूपजावयस्यस्य सुन्दरी । इति
नट्टीकायां भरतः । तस्मैदः । इति मेदिनी ।
हरिदा । इति शब्दचन्द्रिका । जिपुसुन्दरी ।
यथा,—

“अङ्गुष्ठाभामिकायोगात् वामहस्तस्य पार्वति ।
तर्पयेत् सुन्दरीं देवीं सप्तदास सवाहनाम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्रीविद्याप्रकरणम् ॥

योगिनीविशेषः । यथा,—
“तावन्मन्त्रं जपेद्द्विद्वान् वायवायाति सुन्दरी ।
ज्वाला दृष्टं साधकैर्न निग्रीधे याति निश्चितम् ॥”
इति तन्त्रे योगिनीसाधनप्रकरणम् ॥

सुनभ, दुगती । हिसे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-पर०-अक०-हिंसे वक०-सेट् ।) सुन्मते ।
इति दुर्गादासः ।

सुनन, [न] चि, यच्चकर्त्ता । “सुनो यच्चसंयोगे”
३ । २ । १३२ । इति सुनीतेः शब्दप्रत्ययः ॥
सर्वे सुनन्तः । सर्वे यच्चमानाः सचिणः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।

सुपकः, पु, (सु + पक् + क्तः ।) सुगन्ध्यान्तः । इति
शब्दचन्द्रिका । श्रीभजनपरिणते, चि । (यथा
भागवते । १ । ८ । ४० ।

“इमे जनपदाः सुहृदाः सुपक्षीपधिवीरयः ।
वनाश्रितदुःस्वन्तां ह्येवन्मन्त्रं तव वीक्षिताः ॥”
सुपचं, कौ, (श्रीभनं पञ्चमस्य ।) तैजपञ्चम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपचः, पु, (श्रीभनं पञ्चमस्येति ।) आदित्यपञ्चः ।
पक्षिवाहकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपञ्चकः, पु, (श्रीभनं पञ्चमस्य । कर्त् ।) शिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः । (शिशुशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञातव्यः ॥)

सुपञ्चा, कौ, (श्रीभनं पञ्चमस्याः ।) वरजटा ।
श्रुताररी । पालकम् । श्रुमी । शालपण्यौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपञ्चिका, कौ, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपथः, पु, (सु श्रीभनः पथ्याः । अः समासे ।)
सन्मार्गः । यथा,—

“सत्पथस्थितिपथ्याश्च सुपथ्याः सुपथोऽपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । १६६ ।

“तिथ्यास्तथ्यामाणा हि तदन्ति सुपथे कथम् ॥”
श्रीभनपथयुक्ते, चि ॥

सुपथ्या, कौ, (सुहु पथं यस्याः ।) श्वेतचिह्नी ।
इति राजनिर्घण्टः । सत्सुखाद्ये, चि ॥

सुपथ्याः, पु, (श्रीभनः पथ्याः ।) सत्पथः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सुपथः, पु, पञ्चनाभदत्त-क्षतयाकरणविशेषः ।
यथा,—

“धैर्यावधैर्यं धीराः श्रीपञ्चनाभनिवेदितम् ।
उक्तो याकरणादृष्टः सुपथस्तस्य पञ्चिका ।
ततो हि बालनीधाय प्रथीगाणां च दीपिका ।

सुपाव

उणादित्तौ रचिता तथा च धातुकौमुदी ॥”
इति तदीयपरिभाषावृत्तिः ॥

(पु, कौ । श्रीभनं पञ्चम् ।) श्रीभनपञ्चम् ।
श्रीभनपञ्चविंशति, चि ॥

सुपद्मा, कौ, वषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपर्णः, पु, (सुहु पर्णं पक्षी यस्य ।) गरुडः ।

इत्यमरः । १ । १ । ३१ । (यथा, रघुः । १० । ६१ ।

“उल्लान्ते सुपर्णेन वेगाकृत्ययमुत्तमा ॥”
स्वर्णचूडपक्षी । क्षतमालकटवः । इति मेदिनी ॥

(पक्षिमात्रम् । यथा, मनुः । १ । ३७ ।

“नामान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितृणाञ्च पृथग्-
गयान् ॥”
विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४६ ।

३४ ॥) श्रीभनपर्णविंशति, चि ॥

सुपर्णकः, पु, (सु श्रीभनानि पर्णानि यस्य । कर्त् ।)
आरखधटवः । इति रत्नमाला । सप्तशृङ्ग-
वृक्षः । इति जटाधरः । गरुडः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

सुपर्णकेतुः, पु, (सुपर्णः केतौ यस्य ।) विष्णुः ।
इति हज्जायुधः ॥

सुपर्णा, कौ, (सु श्रीभनानि पर्णानि पञ्चाणि
यस्याः ।) पद्मिनी । इति शब्दमाला ॥

सुपर्णाखा, पु, (सुपर्ण इति आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य
पर्मायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“द्वीपः सर्पः सुपर्णाखाभ्येयो नागकेशरः ॥”
सुपर्णिका, कौ, (श्रीभनानि पर्णानि यस्याः ।
कप । टापि अत इत्वम् ।) स्वर्णजीवन्ती ।

पलाशी । शालपण्यौ । रेखुका । वाङ्मूची । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्मायो यथा —

“अवल्युगो वाङ्मूची स्यात् सोमराजो सुपर्णिका ।
शुश्रुषेखा क्षयाफला सोमा पूतिप्रलीति च ।
सोमवल्ली कालमेघी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुपर्णी, कौ, (सुहु पर्णांन्याः ।) गौरादित्वात्
ढीष् ।) कमलिनी । गरुडमाता । इति
मेदिनी ॥ (पक्षिणीमात्रे च । यथा, महाभारते ।

३ । २२४ । १० ।
“सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जंगम महावनात् ॥”
सुपर्णीतनयः, पु, (सुपर्णास्तनयः ।) गरुडः ।

इति हज्जायुधः ॥

सुपर्व्या, [न] पु, (सुहु पर्वं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ । वाणः । वंशः । पर्वः ।
धूमः । इति मेदिनी ॥

सुपर्व्या, कौ, (श्रीभनं पर्वं यस्याः ।) श्वेतदूष्वा ।
इति राजनिर्घण्टः । सुन्दरपर्वविशिष्टा च ॥

सुपाव्यं, कौ, (सुपाकाय हितम् । सुपाक + यत् ।)
विज्जलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपाव्यं, कौ, (सुहु पात्रम् ।) योग्यवृत्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । १४ । ४१ ।

“पुरुषेष्वापि राजेभ्यः सुपाव्यं ब्राह्मणं विदुः ।
तपसा विद्वया तुष्टा धर्मो वेदं हरिस्तनुम् ॥”
तत्र दानविधयेया,—

“तस्मात्सत्त्वात्मना पात्रे दद्यात्कनकदक्षिणाम् ।
इति ।

सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं जायते यस्मादतीव नरकार्यवादिति ॥

पात्राख्याख्यातिका सुखा विशुद्धाश्चाग्नि-
होत्रिणः ।

देवताश्च तथा सुखा मोदानं स्तुतद्वृत्तमिति ॥
सर्वत्र गुणवद्दानं श्रुपाकादिष्वपि स्मृतम् ।

देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः ॥”
पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते । इति च प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।

“तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकसुतमम् ।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ॥

श्रीभनभाजनम् । श्रीभनश्च तत्पात्रञ्चेति कर्म-
धारयसमासनिष्पन्नम् । उत्तमपात्रयुक्ते, चि ॥

सुपानः, चि, (सुखेन पीयते इति । सु + पा +
“आतो वृच्” ३ । ३ । १२८ । इति वृच् ।)
पानयोग्य । सुखेन पीयतेऽर्थः । आतोऽनोरुह-
रिद्र इत्यनेन कर्मण्यः अन्वयप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
इति सुपबोधध्याकरणम् ॥

सुपार्श्वः, पु, (सुहु पार्श्वोऽस्य ।) चतुर्विंशति-
रुत्ताहैदन्तर्गतदृष्टाहैद्विषेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धद्वयः । इति राजनिर्घण्टः । पक्षिविशेषः ।
स तु सन्यातिपुत्रः । यथा,—

“नदंघ्रपक्षं सन्यातिं वावराः सुमहौजसः ॥”
इत्यमरः ॥

“क सौता केन वा दृष्टा कौ वा हरति मेधि-
लीम् ।

तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥
सहरोन् प्रतिपत्तुन्तं सीताश्रुतिसमाहितान् ।
पुनरावाचयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥
अहमस्मिन् गिरी दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिराद्विपतितो वृद्धः शौचप्राणपरारम्भः ॥
तं माभवे गतः पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ।
आहारेण यथाकालं विभर्ति पततां वरः ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्वाकाखे
५६ सर्गः ॥ (पौठस्थानविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“नारायणो सुपार्श्व तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”
इत्युत्तरवर्षेण पर्वतविशेषः । यथा, विष्णु-
पुराणे । २ । २ । १७ ।

“विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः ॥”
सुपार्श्वकः, पु, (सुहु पार्श्वो यस्य । कर्त् ।)
चतुर्विंशतिभाषाहैदन्तर्गताहैद्विषेयः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गर्दभाकटवृक्षः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४३ ॥ (अथ पिप्पलमेदः । गजकुक्षवहोरा
इति लोके ।

“पारीषोऽथः पलाशश्च कपित्थः कमलजुः ।
गर्दभाकन्दराजः कपीतनः सुपार्श्वकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुप्तः

सुप्रती

सुप्रभा

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुपु पिङ्गला ।) जीवन्ती ।
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपीडनं, स्त्री, (सु + पीड + क्त्वा ।) सुहृ-
महंनम् । इति केचित् । गात्रापा इति
भाषा ॥

सुपीतं, स्त्री, (सु + पा + क्तः ।) गर्भरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुपीवा, [न] त्रि, (सुपु पिवतीति । सु + पा +
“आतो मनिन्कनिपुवनिपच ।” ३ । २ । ७४ ।
इति कनिप् ।) शोभनपाणकनी । इति सुग-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सुपुटः, पु, (सुपु पुटमस्य ।) कोलकन्दः । विष्णु-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुत्तिका, स्त्री, (शोभना पुत्तिकेव ।) जतुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्करा, स्त्री, खलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्पं, स्त्री, (शोभनं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति
शब्दचन्द्रिका । आहुल्यम् । प्रपौखरीकम् ।
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीयां रजः ।
यथा,—

“सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमधो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तत्र
ममुम् ।”
इति तन्त्रसारः ॥

सुपुष्पः, पु, (शोभनानि पुष्पाणि यस्य ।) रक्त-
पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामाहार
इति भाषा । शरीरः । हरिदः । राजतन्त्रेण ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्पाणि यस्याः ।
डीप् । ततः कन् ।) पाटला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे
ज्ञातयाः ।)

सुपुष्पी, स्त्री, (सुपु पुष्पं यस्याः । डीप् ।) श्वेता-
परालिता । जीर्णमञ्जी । शतपुष्पी । मिश्रेया ।
द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपूरः, पु, वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपूरकः, पु, (सुपु पूरयतीति । पूर + क्त्वा ।)
वक्रपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सुपु, स्त्री, लिङ्गोत्तरप्रभुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु
सप्तमीविभक्त्यैव प्रवचनम् । इति सुगबोधयाक-
रणम् ॥ सुप्रज्ञादियाकारणमते एकविंशति-
विभक्त्यां संज्ञा । (यथा, “सुप्रतिदन्तचयो
वाक्कन् ।” इति आकरणटीकायां वाक्-
लक्षणम् ।)

सुप्तं, स्त्री, (स्वप् + क्तः ।) सुषुप्तिः । तत्पर्यायः ।
धाधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्तः, त्रि, (स्वप् + क्तः ।) निद्रितः । तत्पर्यायः ।
निद्रायाः २ प्रथितः ३ । इति हेमचन्द्रः । तस्य
बोधने विधिविशेषो यथा,—

“सुषुतिस्तृप्तः कामी विद्यार्थी कृषिकारकः ।
भास्कारो च पञ्चवी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

मलिका भ्रमरी सर्पो राजा वै बालकस्तथा ।
परन्थापि च स्पर्धन् सप्त सुप्तान् बोधयेत् ॥”

(स्वकायांचमः । यथा,—
“तस्यैवा स्मृतिता सुभाजशा कृष्णा च सुप्यते ।
आनयते सरागा च पञ्चैककुलगतेऽनिले ॥”

इति माधवकरसंयह्योतखनिश्चये वात-
व्याधधिकारे । ६ ॥)

सुप्रचातकः, त्रि, (सुप्रमपि हन्तीति । हन +
क्त्वा ।) चिन्तः । तत्पर्यायः । द्यौरः २ । इति
त्रिकाशेषः ॥

सुप्रजनः, पु, (सुभा जना यज ।) अर्द्धराजः ।
इति जटाधरः । (सुप्रो जनः ।) निद्रितलोकच ॥

सुप्रज्ञानं, स्त्री, (सुप्तिं निद्रावस्थायां ज्ञानम् ।)
स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुप्रविज्ञानं, स्त्री, (सुप्तिं निद्रावस्थायां विज्ञा-
नम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुप्तिः, स्त्री, (स्वप् + क्तः ।) साश्रुता । निद्रा ।
(यथा, भागवते । ४ । २८ । ७१ ।

“सुप्तिश्चोपनायेषु प्राणायनविधानतः ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं षट्पुष्पारयोऽपि ।”
विश्वम् । श्रयनम् । इति मेदिनी ॥

सुप्रतिभा, स्त्री, (सुपु प्रतिभा यस्याः ।) मरिचा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुपु पतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चा-
धरावृत्तिचन्द्रः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः ।
प्रिया च । यथा,—

“उक्त्यालुक्त्वा तथा मध्या प्रतिष्ठा सा
सुपूर्विका ।

गायत्री च ततश्चोष्णिगसुपुट्पृष्ठतो तथा ॥”
पङ्क्तिरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया
यथा । स-ज-मेः प्रिया ।

“ब्रजसुभुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥”

इति हृन्दोमञ्जरी ॥
(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशसा च ।
(शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । ६४ ।

“सुभूः सुकेशी सुश्रीर्गो सुकुचा सुहिजानना ।
वक्षस्विनी सुप्रतिष्ठा खसितायतनोचना ।
सा विवेकश्रमपद वीरसेनसुतप्रिया ॥”

सुप्रतिष्ठितः, पु, (सुपु प्रतिष्ठितः ।) उज्ज्वलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठाशुक्ते, त्रि ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।
“अयं सहस्रचमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥”

तथा च ।

“अस्मापि याति देवलं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

सुप्रतीकः, पु, (शोभनाः प्रतीका चङ्गाणि यस्य ।)
ईशानदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
(यथा, रघुः । ५ । ७५ ।

“मदपटुनिन्दद्भिर्बोधितो राजहंसैः

सुराज इव माङ्गं खेकतं सुप्रतीकः ॥”)

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (वायुः ।
इति श्रीधरस्वामी । यथा, भागवते । १० । ८५ । ३१ ।

“यवं धाष्टीयुशति कुरुते मेघनादीनि वाक्ता
स्त्रियोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥”
शोभनः प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तदुक्तं, त्रि ॥

(यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।
“भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक
आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधिन्-

सया यहीतदुदय इति ॥”)

सुप्रभः, पु (सुपु प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभाशुक्ते, त्रि । (यथा,
मार्कण्डेये । ६० । २७ ।

“वयुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्विवा-
करः ॥”)

सुप्रभा, स्त्री, (सुपु प्रभा यस्याः ।) वाक्कुची । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अमिजिह्वाविशेषः । यथा,—

“सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

शोभनशीघ्रिच ॥

सुप्रभातं, स्त्री, (सुपु प्रभातम् ।) शुभसूचक-
प्रातःकालः । (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वातुदेयति हसिष्यति पद्मजालम् ।

इत्ये विचिन्तयति कोषगते द्विरंशे
हा हन्त हन्त नलिनी गज उज्जहार ॥”)

प्राभातिकपाश्चात्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—
सुकेशिस्ववाच ।

“किं तदुक्तं सुप्रभातं शुक्लरेख महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्मूर्धो मुच्यते पापवन्धनात् ॥

क्षयय जतुः ।

अथवा राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
शुला स्खला पटिला च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

मञ्जा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भाहुः शशी भूमिस्ततो बुधश्च ।

शुभः सयुक्कः सह भाहुर्जेन
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

भृगुर्वशिष्ठः कतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।

रैव्यो मरीचिश्चावनीऽमखोरः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सनवकुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।

सप्तखरः सप्तसतलाश्च
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सप्तश्रेयाशुर्वैलितश्च तैजः ।

नमः सप्तवन्द्यं महताः सङ्घेव
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सप्तार्ण्याः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।

भूरार्दि जलवा सुवनानि सप्त
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

सुफलः

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा श्रद्धया च भक्ता ।
दुःखप्रनाथो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सर्वं भगवत्पसादात् ॥”

इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥

सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेषः । यथा । अरुणा
वृमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋत-
म्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः । इति श्रीभागवते ।
५ । २० । ४ ॥ श्रीमन्नप्रभातयुता रात्रिश्च ॥

सुप्रयुक्तः, त्रि, (सु + प्र + युज् + क्तः ।) श्रीमन्न-
प्रयोगविशेषः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ परि-
च्छेदे ।

“एतः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गं लोके
च कामधुम् भवति ॥”)

सुप्रयुक्तशरः, पु, (सुप्रयुक्तः शरीरे येन ।) क्षत-
हस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्रयोगविशिखः, पु, सुशिक्षितवाणमौचकः ।
वाथसाधनचमत्वात् श्रीमन्नः प्रयोगो निक्षेपो
यस्य स सुप्रयोगः तादृशो विशिखो वाणो यस्य
न तथा । क्षतहस्तः सुप्रयोगविशिखः क्षत-
पुरुषः । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६८ ॥

सुप्रलम्भः, पु, (सु + प्र + लभ् + खल् ।) “उप-
भर्गान् खलचक्षोः ।” ७ । १ । ६० । इति शुम् ।

सुखलभ्यः । इति निहान्तकौस्तुभे ।

सुप्रलापः, पु, (सु + प्र + लप + चञ् ।) सुवचनम् ।
इत्यमरः । १ । ६ । ३८ ॥

सुप्रलम्भः, पु, (सुहु प्रलम्भः ।) कुबेरः । इति
शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्तः, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डे-
ये । १०५ । ७ ।

“तथासुकस्या पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्तिहर स्थितिकर्ता त्वसुख्यते ॥”)

सुप्रसन्नकः, पु, (सुप्रसन्न + संज्ञाया कर्त् ।) ज्ञाप-
कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु + प्र + सृ +
अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुप्रसादः, पु, (सुहु प्रसादो यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाक्षप्रियः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ।
१३ । १४६ । ६६ ॥ सु + प्र + सद् + घञ् ।) सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा,
महाभारते । १२ । ५७ । ११ ।

“विप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महात्मनाः ॥”)

सुप्रिया, स्त्री, (सुहु प्रिया ।) सुन्दरहृदा ।
अस्याः प्रमाणं सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अशरी-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ६० ।

“अविता य सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥”)

सुफलः, पु, (सुहु फलं यस्य ।) कर्त्तव्यकारः ।
दाहिमः । वदरः । सुन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपित्थः । इति शब्दचक्रिका ॥ श्रीमन्नफल-
युक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । १६ ।

“सुफलानि च श्रद्धानि रसवन्ति फलानि च ॥”

श्रीमन्नफले, स्त्री ॥ ॥ सुहु फला यस्येति

सुभद्र

विग्रहे श्रीमन्नफलाविशेषे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ४ । ४० । १२ ।

“सुफलश्चित्रकोवच्च किङ्किणीश्रायको महात् ।
कस्य हेमस्तर्हिद्यः खड्गः परमनिर्मलः ॥”)

सुफला, स्त्री, (सुहु फलं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी ।
कुष्माक्षी । काश्ररी । कदली । कपिलद्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुफेनः, पु, (सुहु फेनः ।) समुद्रफेनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कचित् कुौवलङ्गोऽपि
दृश्यते ॥)

सुवन्धः, पु, (सुहु बन्धो यस्य ।) तिलः । इति
शब्दचक्रिका ॥

सुवन्धशयः, पु, कर्त्तिकेयः । इति कैचित् ॥

सुवन्धवासुदेवः, पु, जन्मरूपवसुदेवसुतः । यथा,—
“सुवन्धवासुदेवाय गोत्राक्षरहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्ता तान् विवर्जयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमौ प्रकरणम् ॥

सुभगः, पु, (सुहु भगं माहात्म्ये श्रीर्वा यस्य ।)
टङ्कणः । चम्पकः । रक्ताम्बानः । अशोकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभगः, त्रि (सुहु भगं श्रीर्यस्य ।) सुदृश्यः । तत्प-
र्यायः । चतुष्टयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघु । ११ । ८० ।

“केवलोरपि सुभगो न वामुदः

किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥”)

श्रीमन्नैश्वर्यादियुक्तश्च ॥

सुभगा, स्त्री, (सुहु भगं यस्याः ।) केवली ।
शालपर्णी । हरिद्रा । नीलजूला । तुलसी ।
प्रियङ्गु । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वनमल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

पतिप्रिया । यथा, माण्डव्यः ।
“मघा ऋचं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राव्दे कन्यका चोद्गा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

सुभगासुतः, पु, (सुभगायाः सुतः ।) चौभागि-
नेयः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

सुभङ्गः, पु, (सुखेन भण्यते इति । सु + भञ्ज् +
घञ् ।) नारिकेलवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सुभद्रः, पु, (सुहु भद्रं यस्मात् ।) विष्णुः । इति
शब्दमाला ॥ राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

(पौर्वरीय्यम्भतो वसुदेवस्य पुत्रविशेषः ।

सुभिन्ना

सुभद्रा, स्त्री, (श्रीमन्नं भद्रमस्याः ।) श्यामालता ।
इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कालपेषी महाश्यामा सुभद्रोत्पलधारिवा ।
दौर्घ्न्यलता च पालिन्दो मन्दरविदला च सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

घृतमण्डा । इति शब्दचक्रिका ॥ काश्ररी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च

अर्जुनभात्या । यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।

सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मं दयिता सुता ।

यदि ते वसेते बुद्धिर्व्यसामि पितरं खयम् ॥

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च खवा ।

रूपेण चैषा सम्यन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥

निवृत्तश्चार्जुनस्तच्च विवाहं क्षतवान् प्रभुः ।

पूर्णं तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागतः ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि २०१ अध्यायः ॥
(पौटस्थानस्य देवीविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । ७ । ३० । ७५ ।

“उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥”
सुभद्राणी, स्त्री, चायन्ती । इति द्रव्यमाला ॥

बहुला इति ख्याता ॥
सुभद्रेशः, पु, (सुभद्राया ईशः ।) अर्जुनः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुभाङ्गनः, पु, (सु श्रीमन्नं अङ्गनं यस्मात् ।)
श्रीभाङ्गनवृक्षः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सुभाषितः, पु, (सुहु भाषितं यस्य ।) बुद्धभेदः ।
यथा,—

“कोमामो द्वादशास्यश्च वीतरामः सुभाषितः ॥”
इति त्रिकाक्षप्रियः ॥

सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरकाव्यविशेषे च
त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।

“नलश्च क्षतसर्वस्वसुपलभ्येदमन्नवीत् ।
दृष्ट्वासेनामतिशयां तां धार्त्रीं परिचारिकां ।

क्षितां सर्वार्थैर्जुगुप्सामाशुरक्तां सुभाषिताम् ॥”
सुहु भाषितम् । सुवाक्ये, स्त्री । यथा, क्षितो-
पदेशे ।

“विषादप्युद्धतं ग्राह्यममेध्यादपि काश्चनम् ।
नौचादप्युत्तमां विश्वां बालादपि सुभाषिताम् ॥”)

सुभिन्ना, त्रि, (सुखेन लब्धा भिन्ना यच्च ।) सलभ-

सुमतिः

“धातकौ धातुपुष्पौ च तान्त्रपुष्पौ च कुञ्जरा ।
सुभिच्चा बहुपुष्पौ च वज्रिज्जाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभौरकः, पु, पलाशवृक्षः । इति हारावली ।
सुभूः, जि, (शोभना भूतत्पत्तिर्यस्य ।) सुजन्मा ।
इति सुश्वेदोद्योक्तारणम् ॥ (शोभना भूतमिति) ।
उत्कृष्टभूमौ, स्त्री । तल्लम्बनिवि, जि ॥
सुभूतिकाः, पु, (सुष्ठु भूतिवेत्त । कप् ।) विस्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभूमः, पु, कार्त्तवीर्यः । स तु जिनानां अष्टम-
चक्रवर्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
सुभृष्टः, स्त्री, (सुष्ठु भृष्टम् ।) वाटम् । अतिशयम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । २६ ।
“शश्यामि तं द्विजश्याय येन मन्त्रः समर्पितः ।
त्वाच्चापि सुभृष्टं कुन्ति । नो चेत् मां त्व भजि-
ष्यति ॥”)
तद्वति, जि ॥
सुभुः } स्त्री, (सुष्ठु भुव्यस्या ।) वा ऊह ।
सुभुः } नारी । इति जटाधरः ॥ (शोभना
भ । यथा, भागवते । ३ । २३ । ३२ ।
“सुभुवा सुदता श्रद्धालिङ्गधापाङ्गन चचुवा ।
पद्मोत्तमवधुधा गौलेरलक्ष्मि लवस्तुलम् ॥”)
सुन्दरभूयुक्ते, जि ॥ (यथा, भागवते । १० । ७५ ।
“सुनवं सुभुव चाव कपोलं सुरसुन्दरम् ।”)
सुमं, स्त्री, (सुष्ठु मानोति । मा + कः ।) पुष्पम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, राजनिर्घण्ट-
पूरे । ७४ ।
“किं हारेः किमु कङ्कणेः किमु सुमैः किं
कण्ठपूरेण
केयूरेणैककुण्डलेरलमलं वाडमरे रत्नरे ।
पुष्पानेकमखण्डनं पुनरिदं शोभते मखनं
यन्निष्पीडितपान्थ्येन्द्रशकलस्यन्दोपमाः
रुक्तयः ॥”)
सुमः, पु, (सुष्ठु माति सौन्दर्यमिति । मा + कः ।)
चन्द्रः । नमः । इति संक्षिप्तसारीणादित्तः ॥
सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ।) वाय-
सोली । इति रत्नमाला ॥ माकङ्काला इति
माकङ्किया इति च भाषा ॥ अर्हतां माता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ कामाख्यादेशीयनदीविशेषः ।
यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।
“नदी सुमङ्गला नाम हिमपर्वतनिर्गता ।
पूर्वस्थां मणिकूटस्य सदा स्वति शोभना ॥
मणिकूटं समावृत्त्य यस्यां पश्यति वै नदीम् ।
स गङ्गाज्ञानज पुण्यमवाप्य त्रिदिवं व्रजेत् ॥”
अतिशयश्रेष्ठमिति, जि ॥
सुमत्, जि, सुन्दरज्ञानविषयः । सुशब्दपूर्वकमन-
न्त्रावोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सुमतिः, पु, (शोभना मतिर्यस्य ।) वर्षमानकल्पी-
यार्हङ्गरे । भूतकल्पीयार्हङ्गरे । इति हेम-
चन्द्रः ॥ सुन्दरमतिशुक्ते, जि । (यथा, भाग-
वते । १० । ६० । ६८ ।

सुमनः

“लं वै समस्तपुत्रवार्धमयः फलात्मा
यदाश्रया सुमनयो विवृजन्ति कृतस्त्रम् ।
तेषां विभो ससुचितो भवतः नमानः
पुनः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोः ॥” ॥
शोभना मतिः । शोभनमतौ, स्त्री ॥
सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः ।) विष्णु-
यशसः पत्नी । सा कल्किमाता । यथा,—
“समन्ते विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवान्महम् ।
सुमत्यां मानरि विभोः कन्यायां तन्निदेशतः ।
चतुर्भिर्भाटभिर्देव करिष्यामि कलिचयम् ॥”
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ।
अपि च । तत्रैव ।
“सुमत्या विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ॥”
“सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
पूर्णकामा विप्रसुखानाङ्ग्यादाङ्गाव गतम् ॥”
सुमदन, पु, (सुष्ठु मदयति कोकिलादीनिति ।
सु + मद + णिच् + ल्युः ।) आनन्दवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः ।
सुमदस्य आत्मजेव इति वा ।) अक्षरसः । इति
त्रिकाक्षरेवः ॥
सुमधुर, स्त्री, (सुष्ठु मधुरम् ।) अल्यर्थमधुर-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । सान्त्वम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, जि ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ५४ । १५ ।
“गौतमश्चान् सुमधुर तथैवाध्यापनञ्चनिम् ।
ह्वान् सुमधुराश्चापि तत्र शृश्राव पाथिव ॥”)
सुमधुरः, पु, (सुष्ठु मधुरो रसो यच्च ।) जीव-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनः, पु, (सुष्ठु मन्यते इति । सु + मन + अच् ।)
गोधूमः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यान्नविधः स च कीर्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाद्विंशत् समागतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धुस्तरः । इति शब्दमाला ॥ मनीहरे, जि ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुमनः, [सु] स्त्री, (शोभनं मनो यस्मात् ।) पुष्पम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ७ ।
“प्रशंसन्ति स्त तं विप्रा गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
सुसुष्ठुः सुमनोधाराः विह्वलावृण्ति खःस्त्रियः ॥”)
उत्तममनश्च । शोभनमनीयुक्ते, जि ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४६ । १० ।
“शक्राः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राज्ञस्तेन राज्ञा स्थि-
हिताः ॥”)
सुमनःपत्रिका, स्त्री, (सुमनसो जात्याः पत्रिका ।)
जातीपत्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलं, स्त्री, (सुमनसो जात्याः फलम् ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुमनःफलः, पु, (सुष्ठु मनो यस्मात् तादृशं फलं
यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुमन्तुः

सुमनसः, स्त्री भूति, पुष्पम् । इत्यमरः । १० । ४१ । ७ ॥
सुप्रीतं मन आभिरिति सुमनसः । निखववृक्ष-
नाल्लालात् वहुवचननिर्देशः । भूतिः स्त्रियः
सुमनसः । इति रत्नकोषः ॥ वहुवच्य समा-
सिकता अप् सुमनसोऽक्षरस इति भूतिं वाम-
नोऽपि । भूतिं भूरिप्रयोगः । एकलक्ष इत्युक्ते ।
सुमनाः पुष्पमालावोः स्त्रियां ना धीरदेवयो-
रिति मेदिनी । वैश्या श्रमज्ञानसुमना इव वर्ज-
नीया इति शूद्रकप्रयोगश्च । सुमनसः जीवत्व-
मपि पुर्वं सुमनः कुसुममिति नाममालादिदर्श-
नात् । अत्रत्यास्त्रेय दधिसुमनसौति जीवत्वं
कान्दसमिन्ने । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६८ । २०—२२ ।
“मनो ज्ञादयते यस्मान् श्रियश्चापि ददाति च ।
तस्मान् सुमनसः प्रोक्ता नरेः सुकृतकर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः श्रुतिः ।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददन्ति ॥
यं यस्तुष्टिं दीयेरन् देव सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति देवप ।”)
सुमना, स्त्री, जातीयवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भरतवृत्तसुसुतः ।
“सुमनायाश्च पञ्चाणि पटोलादिष्टोक्त्या ॥”)
सुमनाः, [सु] पु, (शोभनं मनो यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ सुष्ठु मन्यते सुमनाः
अल । शोभनं मनोऽस्य इति वा । इति भरतः ॥
पङ्कितः । इति मेदिनी । पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाला ॥ निम्बः । महाकरञ्जः । गोधूमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभनचित्ते, जि । यथा,
महाभारते । ३ । २६ । २१ ।
“तत्तस्मै ब्राह्मणाः सर्वे वक्त्रं ह्यलभ्यमपूजयन् ।
शुषिहरे स्तुयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥”)
सुमना, [सु] स्त्री, (सुष्ठु मनो यस्याः ।) पुष्पम् ।
मालावती । इति मेदिनी । जाती । शतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ “सुष्ठु मन्यते चनेर्मनो-
त्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमनाः सान्ता
स्त्रीलिङ्गा च ।
‘स्त्रियां सुमनसो भूतिं पुष्पे जातौ च मेदतः ।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा मेदेन शिष्यते ।’
इति आङिः ।
‘सुमनाः पुष्पमालावोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः ।’
इति सान्तामेदिनी । आवाक्तापि सुमनास्ति ।
‘सुमनायाश्च पञ्चाणि पटोलादिष्टोक्त्या ।’
इति सुसुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुमनोरजः, [सु] स्त्री, (सुमनसां रजः ।)
परागः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
सुमन्तुः, पु, सुनिविशेयः । स चाथर्ववेदशाखा-
प्रचारकः । वज्रवारकश्च । यथा,—
“तत्र सर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्ठातो यस्त्रुषास्तुतः ॥
अथर्वाङ्गिरसामामीत् सुमन्तुर्दार्णको सुनि
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षेण ॥
इति श्रीभागवते । १ । ४ । २०—

सुमुखः

“जैमिनिश्च सुमुखश्च वैशम्पायन एव च ।
पुनस्तस्यः पुनश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥

(सुमुखमनुरपराधो यस्य ।) अथपराधिनि, जि ।
सुमुखः, पु, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
‘कल्किर्ज्येष्ठास्त्रयः त्रैः कविप्राज्ञसुमुखकाः ।
तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ॥’

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“विशाखपभूपालः प्रायान् सायुजनप्रिय ।
कल्किं द्रष्टुं हरेरग्रमाविर्भूतश्च सम्भले ॥
कवि प्राज्ञं सुमन्त्रं पुरस्कृत्य महामुद्रम् ।
गार्ग्यभार्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ॥”

इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥

दशरथराजस्य सारथिः मन्त्री च । यथा,—
“तद्गच्छत्वरितं सत राजपुत्र यथास्वितम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र काव्यो विचारणा ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मल्लिगमत्रवीत ॥
सुमन्त्रं रामं द्रष्टव्यमि शौभ्रमानय सुन्दरम् ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४ सर्गः ॥

सुमित्र, पु, चतुर्विंशतिवर्षमनाहर्षिपुत्रनर्गत-
विशार्हन्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ इच्छाक-
यशीयट्टहल्लान्वयः सुरथराजपुत्रः । इति
विष्णुपुराणे ४ अर्धे २२ अध्यायः ॥

सुमित्रभूः, पु सगरः । स तु जिनानां चक्रवर्ति-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुमित्रा स्त्री, दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मण-
शत्रुघ्नमाता । यथा, भट्टौ १ सर्गः ।

“प्रासीद शत्रुघ्नसुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥”

तत्पुत्र्याय । लक्ष्मणप्रदः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

सुमुखं, स्त्री, नखचतविधेषु । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (शोभनं सुखमिति ।) उत्तमास्यश्च ॥

सुमुखः, पु, (शोभनं सुखं यस्य ।) गरुडपुत्रः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।

“वेनतेयसुतेः स्वनं वदन्तिस्तमिदं कुलम् ।

सुमुखेन सुवान्ना च सुनेनेन सुवर्चसा ।

‘सुवचा पश्चिराजिने सुखेनेन च मातये ॥’)

गणेशः । शाकभेदः । नागभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १४ ।

“हस्तपिङ्गः पिठरकः सुमुखः कौण्डपाश्र्वः ।

कुंठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”)

पण्डितः । इति विश्वः ॥ चितार्णकाः । वन-

वर्धेरिका । वर्धरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमुखः, जि, (सुखं सुखं यस्य ।) मनोज्ञः ।
सुन्दराननः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २१ । १५ ।

“सुनाचः सुमुखः सौम्यः पौनः सृष्टिज-
स्मितः ॥”)

सुमेरुः

सुमुखः, पु, (सुमुखस्य स्वरूपतिथ्यस्मान् ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उत्तमाननपुत्र-
पिता च ॥

सुखा, स्त्री, (शोभनं सुखं यस्याः ।) टाप् ।
सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । इति भरत-

द्विरूपकोषः ॥ सुखा शाला । इति सुघ-
बोधशाकरणम् । २ पङ्क्तिः । इति केचित् ॥

सुखी स्त्री, (सुखं सुखं यस्याः ।) “खाङ्गा-
चोपमर्जनादसंयोगोपधानम् ॥” ४ । १ । ५४ ।
इति ङीष् ।) सुन्दरी नारी । सुन्दरानना ।
(यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“उ मेति मात्रा तपसो निविष्टा

पश्चाद्माखां सुमुखी जगाम ॥”)

सुमुष्टिः, पु (सुग वचने + क्तुन् । शोभना सृष्टि-
यस्मात् ।) विषमृष्टिपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखलः, पु, (सुखं सुखं यस्य ।) श्वेतशिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखलकं, स्त्री, (शोभनं सुखं यस्य । कप् ।)
गर्भरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखला, स्त्री, (शोभनं सुखं यस्याः ।) शालपत्रिणी ।
एतृपत्रिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसुख-
वृत्ते, जि ॥

सुमेखलः, पु, (शोभना मेखला यस्मात् ।) सुङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“सुङ्गो सुङ्गान्तको वागं स्थूलदम् सुमेखलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गस्य प्रथमे भागे ।)

शोभनमेखलायुक्ते, जि ॥

सुमेधाः, [स] स्त्री, (सुखं मेधा अस्याः ।
“नित्यममिच्छ प्रजामेधयोः ॥” ५ । ४ । १२२ ।

इति आसिच ।) श्रोत्रिणी । (सुखं मेधा
यस्य ।) सुडङ्गी, जि । इति मेदिनी । (यथा,
भागवते । ६ । ४ । ३ ।

“इमे अङ्गिरसः स्रजमासतेऽन्य सुमेधसः ॥”)

सुमेधः, पु, (सुखं मिनोति लिपति श्रोत्रोऽपि इति ।

सु + मि + “मिप्रीभ्या ङः ।” उणा० ४ । १०१ ।
ङः ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः । मेधः २

हेमाद्रिः ३ रत्नबाहुः ४ सुराजयः ५ । इत्य-
मरः । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रिः ६ भूखर्गः ७ ।

इति जटाधरः ॥ तद्विवरणं यथा,—

“एषां मध्ये इलाहृतं नामाभ्यन्तरवर्धं यस्य
नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलशिरि-
राजो मेरुर्होपायामसमुद्राहः कर्णिकाभूतः
कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वाविंशत्यहसयोजन-
विनतो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूतः
प्रविष्टः ॥” ७ ॥

“सुन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुतश्च इत्युत्त-
योजनविस्तारोद्भाष्टा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भ-
मिरय उपकल्पताः ॥ ११ ॥

चतुर्थं एतेषु चूनजम्बकदन्तयोधाः चत्वारः
पादपप्रवराः पञ्चनैतव इवाधिसहस्रयोजनो-
द्भाष्टास्तवद्विपवितनयः शतयोजनपरि-
याष्टाः ॥ १२ ॥

सुमेरुः

बृहदाश्वत्थारः पयोमध्विचुरसन्दृजलाः
यदुपस्थाश्रित उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभा-
विकानि भारतवर्षम धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं
चैत्रय वैभानजं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

“मेरोरुर्हृदि भगवत आत्मयोनैर्मध्यत उप-
कल्पता पुरोमद्युतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रं
शान्तकौम्भी वदन्ति ॥ २० ॥

तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिश
यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टादुपकृताः ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

“अस्मिन्नेन्द्रो पुरीं पूर्वस्थां मेरोर्देवधानो
नाम इच्छितो यस्यां नयमनीं नाम पश्चा-
द्वाकर्णो निष्कोचनो नाम उत्तरतः सौम्यं
विभावरीं नाम ॥” इति च तत्रैव ॥ ५ । २ । ७ ॥ ३० ॥

अपि च ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।
चातुर्गुणः स सौवर्णश्चतुरस्र मसृष्टितः ॥

नानावर्णः स पार्श्वे तु पूर्वान्ते श्वेत उच्यते ।

पीतस्तु दक्षिणं तत्र मृदङ्गपत्रनिर्भरम् ॥

उत्तरं तस्य रक्तं वै इति वर्णसमन्वितः ।

मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः ॥

आदित्यवयनाभासो विधूम इव पावकः ।

योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुक्लितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविश्रतिः ।

विस्तारान्तिगुणस्तस्य परिणाष्टः समन्ततः ॥

स पर्वतो महादिव्यो दिव्यौघधिसमन्वितः ।

सुवनेराट्टतः सर्वैर्गौरुपरिष्कृतेः ॥

तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वोऽरराक्षसाः ।

शैलराजो प्रमोदन्ते सर्वतोऽप्यरमस्तथा ॥

स तु मेरुः परिततो सुवनेभूतभावनेः ।

यस्मिन्ने चतुरो देशा नानापार्श्वेषु संस्थिताः ॥

भद्राश्चो भारतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमे ।

उत्तराश्चैव कुरवः क्षतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥

विजम्भपर्वतास्तदन्तन्दरो गन्धमादनः ।

विपुलश्च सुपार्श्वश्च सर्वैरन्नविभूषितः ॥”

इति मातृये ६५ अध्यायः ॥ ३० ॥

किञ्च ।

“मध्ये पृथिव्यामद्भौनी भास्वान् मेरुर्द्विरस्ययः ।

योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः ससृष्टितः ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाधरौधरः ।

तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥

तस्य षडङ्गवर्गः षडङ्गु खगो यत्र प्रतिष्ठितः ।

नानाहमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥

मध्यं पश्चिमं पूर्वं मेरोः षडङ्गाणि त्रीणि वै ।

प्रयुतोऽङ्गितमात्राणि ह्ये षडङ्गं तस्य मध्यतः ॥

मध्यस्थं स्थापितं षडङ्गं वैदूर्यकरकामयम् ।

इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्फुटम् ॥

योजनानां सहस्राणि निर्युतानि चतुर्दश ।

उक्लितं मध्यं षडङ्गं खगो यत्र प्रतिष्ठितः ॥

प्रयुतान्तरितं षडङ्गं षडङ्गं च्छात्राज्ञति स्थितम् ।

पूर्वमध्यमश्च षडङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

सुयोध

सुरङ्गः

सुरथः

त्रिपुष्टो नाकपुष्टो वा अश्वरः शान्तिनिवृत्ती ।
 चानन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गाः शङ्खे च मध्ये ॥
 श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथी ॥
 आन्तरः खगं राजश्च खर्गाः शङ्खे तु पश्चिमे ॥
 निर्मलमो निरङ्कुशः सौभाग्यचानिर्मलः ।
 खर्गाश्चेते द्विजश्रेष्ठ पूर्वशङ्खे समर्धिता ॥
 एकविंशत्यमी खर्गा निविष्टा मेरुहर्षिनि ॥
 अहिंसादानकर्त्ता च यज्ञानां तपसां तथा ।
 तेषु तेषु वसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ।
 जलप्रवेशी चानन्द प्रमोदं वद्विषाह्वयः ॥
 भृगुप्रपाते मौन्यस्तु रणे चैवास्त्र निर्मल ॥
 अनशने तु सवासि स्त्रो गच्छेत्त्रिपटपम् ।
 क्रतुयाजी नाकपुष्टमभिहोत्री च निर्वृतिम् ॥
 तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
 सौवर्णदायी सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
 श्रीतकाचे महावह्नि प्रवृत्तलयति यो नरः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाश्वरं लभेत् ॥
 हिरण्यगोप्रदानेन निरङ्कुशरामपुत्रान् ।
 भूमिदानेन सुहृन् लभते शान्तिकं पटम् ॥
 रौप्यदानेन सुहृन् स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
 अश्वदानेन पुण्ड्राहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
 द्विजैश्चरुपणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्याग भक्तिः ।
 श्वेतस्तु लभते स्वर्गं यच्च गत्वा न शेषति ॥
 कपिलागोप्रदानेन पराङ्मुखाधुभुयते ।
 गोशृङ्गश्च प्रदानेन खर्गं मन्मथमनुते ॥
 स पुमान् स सरित्काथो तिलधेनुप्रदस्तथा ।
 हृत्प्रीतिपादहस्ता च खर्गा तत्फलश्रीभनम् ॥
 देवायतनकर्त्तारो शुश्रूषणपरस्तथा ।
 तीर्थयात्रापरश्चैव खर्गं राजे महययते ॥
 एकान्तभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च निवशः ।
 उपवासी चिरात्कालेः शान्तस्वर्गं भूमं लभेत् ॥
 मरिच्छाशी जितक्रोधो ब्रह्मचारी ढट्प्रजः ।
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ।
 विद्यादानेन मेधावी निरङ्कुशरामपुत्रान् ॥
 येन येन हि भावेन यद्यद्वानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणैश्च प्रयच्छति ।
 संप्राप्य न निवर्त्तते दिव शान्तमनामयम् ॥
 शङ्खं पश्चिमं यच्च ब्रह्मा तच्च स्थित, स्वयम् ।
 पूर्वशङ्खे स्वर्गं विष्णुमध्ये चैव शिवः स्थितः ॥
 इति नारसिंहे । ३० । १४-४५ ॥
 अन्धन् कौर्मि ३२ । ४३ अध्याययोः वाराहे
 रघुगीतासु च द्रष्टव्यम् ॥
 सम्युत्पुष्टः, पु, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुम्भः, पु, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुवासुनः, पु, (श्रीभनं अतिप्रियं यासुनं यमुना-
 सम्बन्धि जलं यत्सु ।) विष्णुः । वत्सराजः ।
 प्रावादः । अग्निविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघविशेषः । इति मेदिनी ॥
 सुयोधनः, पु, (सुखेन युव्यतेऽसौ । सु + युध् +
 युच् ।) इत्यर्थेनराजः । इति चिकावशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १५५ । ३५ ।

“श्रीर्षं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यान् सुयो-
 धनः ॥”)
 सुर, श मेघवोः । इति कठिकल्पद्रुमः । (तुदा०-
 पर०-अथ -सेट् ।) दन्त्यादिः । श, सुरति
 सोरिता सुषोर सुसोर । भा, दंसिः । ऐय
 ऐयव्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 सुर, पु, (सुहृ राति ददात्यभीष्टमिति । रा + कं ।
 यहा, सुरति शोभते इति । सुर + इगुपधिति
 कः । यहा, सुर्गोतीति । युञ् अभिषवे +
 “सुहृधाकृत्यधियः क्रन् ।” उणा० ०।२३। क्रन् ।
 देवः । इत्यमरः । १।१।७७ । (यथा, रघुः । ३।५।६)
 “सुकोप तस्मै स भृश सुरश्रिय,
 प्रसक्तं सुश्रूषणरोपणादिच ॥”
 सूर्यः । पश्चितः । इति केचित् । (खरः । यथा,
 महाभारते । १३ । ८५ । ६३ ।
 “लज्जयानि सुरासोमानिबलं सुरपदं त्यक् ॥”)
 सुरकरीन्द्रपद्मा, स्त्री, (सुरकरीन्द्रस्य ऐरा-
 वतस्य दर्पं हन्तीति । हन + ङः । टाप् ।)
 गङ्गा । यथा —
 “भगौरपथानुगा सुरकरीन्द्रपद्मा
 महेन्द्रसुकुटप्रभा गिरिशिर पताका मिना ।
 सुरासुररोरगेरजभवाच्यते संस्तुता
 विस्तृतिफलदायिनी भगवती स्वर्गं राजते ॥”
 इति कल्किपुराणे ३४ अष्टाव्य ॥
 सुरकाशः, पु, निःश्वकला । सुराणां काशः
 शिखीति बहुव्रीहिमसामान्यम् ॥
 सुरकता स्त्री, (सुरेज कता ।) गुहची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरक्तः, त्रि, (सु + रक्त + क्तः ।) श्रीभनराग-
 युक्तः । अतिशयरक्तविशिष्टः । अव्ययसुरक्तः ।
 इति केचित् ॥
 सुरक्तः, पु, (सुरक्त + संज्ञार्थं स्वार्थं वा कन् ।)
 कोषाक्षः । खर्गो रिकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 सुरखलनिका, स्त्री, वीणाभेदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम् ॥
 सुरगण्डः, पु, रोगविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ।
 राजर्षाड इति भाषा ॥
 सुरगुहः, पु, (सुराणां गुहः ।) वृहत्स्थानिः । इति
 त्रिकावशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ११५ । ७२ ।
 “ततो मुक्ता रणं देवसैवोपपीड्यमनुदते ।
 निनाय ब्रह्मभवनं भीतः सुरगुहः शचीम् ॥”
 देवपूज्ये, त्रि, यथा, महाभारते । १।१।३२ ।
 “यस्मात् पितामहो जडे प्रसुरेक प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुहः स्यात्समृद्धः कः परमेष्ठा च ॥”)
 सुरगाम्नीः, पु, (सुराणां याम्नीर्वाता ।) इन्द्रः ।
 इति त्रिकावशेषः ॥
 सुरङ्गं स्त्री, (सुहृ रङ्गो यस्मात् ।) हिङ्गुलम् ।
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गः, पु, (सुहृ रङ्गो यस्मात् ।) नागरङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः । गर्तविशेषः । इति सुरङ्गयुक्-
 शब्ददर्शनात् ॥

सुरङ्गदं, स्त्री, (सुहृ रङ्गं ददातीति । दा + कः ।)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गधातु, पु, (सुहृ रङ्गो यस्मान् ताड्यो
 धातु ।) गेरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गयुक्त, [त्रि] पु, (सुरङ्गं युज्यतीति । युञ् +
 क्तिप् ।) सुरङ्गं कृत्वा अपहरति यः । यथा,—
 “कुजम्बिल, सुरङ्गाहिरधचौरः सुरङ्गयुक्तः”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरङ्गा, स्त्री, सन्धिः । सौघ इति भाषा । इति
 हलायुधः ॥ केवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गिका, स्त्री, मृत्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरङ्गी स्त्री, (सुहृ रङ्गो यस्याः ।) डीप् ।) काक-
 नाशा । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तश्रीभाङ्गनः ।
 इति रत्नमाला ॥
 सुरज, फलः, पु, (सुहृ रजो यच्च ताड्यं फलं
 यच्च ।) पनसपुष्पः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 सुरजनी, स्त्री, (सु श्रीभन रजनी ।) रात्रिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरज्येष्ठ, पु, (सुरेष्ठ ज्येष्ठः ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।
 १ । १ । १६ ॥
 सुरज्जनः, पु, (सुहृ रङ्गयतीति । रङ्ग + णिच् +
 ण् ।) गुवाकपुत्रः । इति त्रिकावशेषः ॥
 सुरत, स्त्री, (सुहृ रतं रमणं यव ।) नितुवनम् ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः । १ । १० ।
 “भवन्ति यचौधधरो रजन्वा-
 मतेलपूरा सुरतप्रप्रीपाः ॥”)
 सुरते वर्णेनीयानि । यथा,—
 “सुरते सान्त्विका भावा, श्रीलाराः कुटुम्-
 लाकृता ।
 काशीकङ्कमङ्गीररवाधरनखनतिः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् ॥ स्वर्गे ३ कुसुमम् ॥
 दयाली, त्रि । इत्यमरटीका सारसुन्दरी । ३ ।
 १ । १५ । (अनार्थं स्मरतः इति पाठः साधुः ॥
 क्रीडायुक्तः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।
 ५ । १४ ॥)
 सुरतताली, स्त्री, (सुरतं तालयतीति । तल +
 णिच् + अच् ।) गौरादिलात् डीप् ।) दूती ।
 शिरःसङ् । इति मेदिनी ॥
 सुरता, स्त्री, (सुराणां भावः सङ्गो वा । सुर +
 तल् ।) देवत्वम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ६८ । १४ ।
 “भवनं पश्य वासुधैव देतेतु सर्वकाश्चनम् ।
 यत् प्राप्य सुरता प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥”)
 सुरसम्बद्धः । इति आकरणम् ॥ (सुहृ रता ।
 असुरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।५१ ।
 “केशिनी च सुवाहुच सुरता सुरजा तथा ॥”)
 सुरतोषकः, पु, (सुरात् तोषयतीति । तुप् + णिच्
 + ण्वल् ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ देवप्रीतिकारके, त्रि ॥
 सुरथः, पु, सन्ध्वंशैयचैवराजपुत्रः । यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “अत्रिश्च ब्रह्मणः पुत्रस्तस्य पुत्रो निशाकरः ।

सुरहि

स च कृत्वा राजस्य द्विजराजो बभूव ह ।
 गुरुपत्न्याश्च ताराया तदभूव बुध, सुतः ।
 बुधपुत्रश्च चैवश्च तनुपुत्रः सुरथश्च सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५८ । ४—५ ॥
 स च खारोचिमन्त्रेण कालापुण्यधिपतिः ।
 तेनादौ पृथिव्यां दुर्गापूजा कृता । तत्प्रसादेन
 च असौ सावर्णिनाम मनुजान्तः । यथा,—
 “कालान्तरे पूजिता सा सुरधेन महात्मना ।
 राज्ञा मेघवप्रियेण नृसुत्याश्च सरित्तटे ॥
 मेघादिभिश्च मन्त्रिषुः कृष्णवारोश्च गणके ।
 क्रागेर्मनेश्च कुष्माक्षैः पश्चिम्बेलिभिर्मुने ।
 वेदोक्तानि च दत्त्वेन उपपाराणि योदश ।
 धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
 राजा कृत्वा परीक्षारं वरं प्राप यथेष्टिनम् ।
 सुक्तिं संप्राप वैश्वश्च संपूज्य च सरित्तटे ॥
 तुष्टाव राजा वैश्वश्च साधुननः पुटाञ्जलिः ।
 विसर्ज्य नृसुयो तो गभीरे निर्मले जले ॥
 त्र्यम्बकं नृसुयो दृष्ट्वा जलपौतां नराधिपः ।
 करोद् तत्र वैश्वश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
 त्वत्पा देवश्च वैश्वश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
 कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
 राजा ययौ खरायश्च पूज्यो निष्कण्टकं वली ।
 भोगश्च दुभुजे भूयः पटिवर्षतद्वत्सकम् ॥
 भाव्यां खरायं संवस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
 मनुर्लभूव सावर्णिस्तप्ता च पुष्करे तपः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥ * ॥
 विकारस्तु दुर्गाशब्दे ब्रूय, ॥
 सुरदास, कौ, (सुरप्रियं दासः) देवदासः इति
 रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १३ ।
 “पितृमर्त्यैः कोविदारैः सरलैः सुरदासभिः ॥”)
 सुरदीर्घिका, कौ, (सुराणां दीर्घिका ।) खर्ग-
 गङ्गा । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
 सुरदुहमी, कौ, (सुराणां दुहमीव आङ्गा-
 कलान् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरद्वमः, पु, (सुराणां द्वमः ।) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ देवदास च । (कल्पवृक्षदिः ।
 यथा, भागवते । १० । १८ । २२ ।
 “न तस्य कश्चिद्व्यतिः सुहृत्तमो
 न चाप्रियो देव्य उपेक्ष्य एव वा ।
 तथापि भक्तान् भजति यथा तथा
 सुरद्वमी यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥”)
 सुरद्वि, [वृ] पु, (सुरान् द्वेष्टीति । द्विष्ट-
 क्रिप् ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥
 (यथा, रघुः । १० । १५ ।
 “प्रथिमल सुरास्तेऽस्मिन् ग्रामयिन् सुरद्विषाम् ।
 अर्थेन तुष्टुः सुवममास्त्रानवगोचरम् ॥”
 राहुः । यथा, तन्त्रे । २ । १६ ।
 “उपस्थिता प्रोथितपारया मे
 सुरद्विषास्त्रमसौ सुधैव ॥”
 तथाच दृष्टव्यं हितायाम् । ६७ । २ ।
 “वृक्षिः सितस्य माखैरब्धेन ग्रनेः सुरद्विषो-
 ऽब्धात् ॥”)

सुरपा

देवदेवकः । (यथा, भागवते । १ । ३ । २४ ।
 “ततः कलौ सप्तदशे समोद्वाय सुरद्विषाम् ।
 बुद्धौ नामाङ्गनसुतः कौकटेऽव भविष्यति ॥”)
 सुरद्विपः, पु, (सुराणां द्विपः ।) देवद्विषी । इति
 केचित् ॥ (ऐरावतः । यथा, रघुः । ३ । ५५ ।
 “हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
 सुरद्विपास्तालनकर्कशाश्रुलौ ।
 सुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते
 खनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥”)
 सुरधनुः, [सु] कौ, (सुरश्च धनुः ।) इन्द्रधनुः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ७ । १६ ।
 “यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकात्म्ये
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
 आतेषु खिदृशवधूजनाङ्गभाजां
 सन्धानं सुरधनुषः प्रभासगोनाम् ॥”)
 सुरधूपः, पु, (सुरप्रियो धूपः ।) रालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनदी, कौ, (सुराणां नदी ।) गङ्गा । इति
 भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ८ । ५ ।
 “गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
 मद्दोदधिगुणाभ्यासात् लवणत्वं नियच्छति ॥”)
 सुरनन्दा, कौ, (सुरान् नन्दयतीति । नन्द + निच्
 + अण् । टाप् ।) नदीविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सुरनालः, पु, (सुरप्रियं नालमस्य ।) देवनलः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरनिम्बगा, कौ, (सुराणां निम्बगा ।) गङ्गा ।
 इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ५२ । ३७२ ।
 “व्यक्ता सन् तन् व्यस्तं संपवा सुरनिम्बगाम् ॥”)
 सुरनिर्गन्धः, कौ, पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपतिः, पु, (सुराणां पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
 १ । १४६ । (यथा, महाभारते । ७ । १०१ । १८ ।
 “पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्मं सुसयहम् ॥”)
 सुरपथः, कौ, (सुराणां पथः ।) समासे अयः ।
 आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्यः, कौ, (सुरप्रियं पर्यमस्य ।) ओषधि-
 विशेषः । माचौपचौ इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
 देवपर्यम् २ वीरपर्यम् ३ सुगन्धिकम् ४ माचौ-
 पचम् ५ सुखमपचम् ६ देवाहम् ७ गन्धपच-
 कम् ८ अस्त्रगुणाः । कटुलम् । उष्णलम् ।
 क्षमिन्शखकायकफकासनाशिलम् । दीपनलम् ।
 वर्यलम् । बाणहितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्याकः, पु, (सुरप्रियं पर्यमस्यस्थितिः । ठन् ।)
 सुरपुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपर्याका, कौ, (सुरपर्यौ । संज्ञायां कन् ।)
 पुत्रागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 सुरपर्या, कौ, (सुरप्रियं पर्यमस्यः ।) डीप ।
 पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपादपः, पु, (सुराणां पादपः ।) कल्पवृक्षः । देव-
 तरुशब्दश्चरसात् । (यथा, भागवते । ८ । ५ । १७ ।
 “वैचकीचकवैष्णवी शुक्लाणि सुरपादपान् ॥”)

सुरभिः

सुरपुत्रागः, पु, (सुरप्रियः पुत्रागः ।) पुत्राग-
 वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । नमेरुः २ सुरेष्टः ३
 सुरपर्याकः ४ सुरताङ्गः ५ । अस्त्रगुणाः
 पुत्रागवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरपुरी, कौ, (सुरस्य पुरी ।) अमरावती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुरप्रियः, पु, (सुराणां प्रियः ।) अगस्त्यपुत्र-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रः । दृष्टव्यः ।
 इति केचित् ॥ देवद्विषी, त्रि ॥
 सुरप्रिया, कौ, (सुराणां प्रिया ।) जाती । खर्ग-
 रत्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अक्षराः । यथा,
 भागवते । ८ । १५ । १६ ।
 “हेमजालाक्षनिर्गच्छदधूमेनायुगमन्विना ।
 पाक्षरेण प्रतिच्छन्नमार्गं यान्ति सुरप्रियाः ॥”)
 सुरभिः, कौ, (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
 इन् ।) खर्गम् । गन्धर्वः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सुन्दरः । साधुगन्धः । इति धरणिः ॥
 सुरभिः, पु, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः । इत्य-
 मरः । १ । ५ । ११ । चम्पकः । वसन्तार्तुः ।
 जातीयफलवृक्षः । इति मेदिनी । शमीवृक्षः ।
 कदम्बवृक्षः । कण्ठगुग्गुलुः । गन्धलम् ।
 वज्जलवृक्षः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चैत्रमासः । धीरः । इति धरणिः ॥ गन्धफलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिः, कौ, (सु + रभ + इन् ।) शङ्खकी ।
 मातृमेदः । सुराः गौः । इति मेदिनी । पुष्प-
 कान्तरे सुरास्थाने सुरा इति पाठः । रुद्रजटा ।
 वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इति धरणिः ॥ गोमाता ।
 (यथा, रघुः । १ । ८१ ।
 “सुतं तदीयं सुरमेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
 आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा हि सा ॥”)
 तस्या उत्पत्त्यादिर्था, —
 नारद उवाच ।
 “वा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च वा ।
 तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् ओषुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 गवामभिष्टाददेवी गवामाद्या गवां प्रसूः ।
 गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा वसुधवा ॥
 सर्वोद्दिष्टकथनं कथयामि निशामय ।
 बभूव येन तज्जन्म पुरा वृन्दावने वने ॥
 एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकात् ।
 गोपाङ्गनापरितः पुण्यं वृन्दावनं ययौ ॥
 सहसा तत्र रहति विजहार च कौतुकात् ।
 बभूव वीरपानेच्छा तदा खेच्छामयस्य च ॥
 सख्ये सुरभिं देवी लोकाया वामपान्थतः ॥
 वत्स्युक्तां दुग्धवतीं वत्सो नास्मन्नमोरथः ॥
 दृष्ट्वा सवत्सां सुदामा रत्नमाखे दुदोह च ।
 वीरं सुवातिरिक्तश्च जन्मवत्पुत्रपदम् ॥
 तदुवाच ययः स्वादु पयौ गोपीपतिः स्वयम् ।
 सरो बभूव पयसा माख्यं चक्षुःशनेन च ॥
 देवै च विस्तृते चैव प्रसितः प्रतयोजनम् ॥

गोलोके सुप्रसिद्धश्च स च क्षीरसरोवरः ।
 गोपिकानाञ्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा ।
 रत्नेन खचित्ता तूर्य भूता वापीशेखर्या ।
 बभूवुः कामधेनोर्ना सहसा लज्जकोटयः ।
 तावन्तो हि च वत्साश्च सुरभीलोमकूपतः ॥
 तासां पुत्राः प्रपौत्राश्च सम्भूतुरसंख्यकाः ।
 कथिता च गवां वृद्धिस्तथा च पूजितं जगत् ॥
 पूजाश्चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा सुने ।
 ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥
 दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याश्रया चरेः ।
 बभूव सुरभीपूजा धर्मवक्त्रादिति श्रुतम् ॥
 ध्यानं स्तोत्रं यज्ञमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
 देवोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
 ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः वदन्तरः ।
 विद्वो लज्जजर्णेन भक्तानां कल्पपादपः ॥
 ध्यानं यजुर्ब्रह्मोक्तं तत् पूज्यञ्च सर्वसम्मतम् ।
 वृद्धिदं वृद्धिदं च सुतिष्ठं सर्वकामदम् ॥
 लक्ष्मीस्वरूपं परमां राधासहचरीं पराम् ।
 गवामधिष्ठादेष्वीं गवामाद्या गवां प्रथम् ॥
 पवित्ररूपी पूज्याश्च भक्तानां सर्वकामदाम् ।
 यथा पूतं सर्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
 वटे वा घेडुशिरसि वद्वृक्षस्ते गवामपि ।
 शालग्रामे जले वागौ सुरभीं पूजयेद्विजः ॥
 दीपान्वितापरदिने पूज्यां भक्तिसमुत्तः ।
 यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेदुत्तमः ॥
 एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
 क्षीरं जह्वार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
 ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्मार्णवं तुष्टुवृक्षदा ।
 तदाज्ञया च सुरभीं तुष्टाव पाकशसनः ॥
 महेन्द्र उवाच ।
 नमो देवे महादेवे सुरभ्ये च नमो नमः ।
 गवां रोजस्वरूपाय नमस्ते जगदम्बिके ॥
 नमो बाधाप्रियायै च पद्मिण्यायै नमो नमः ।
 नमः कृष्णप्रियायै च गवां मानि नमो नमः ॥
 कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्वेषां सन्ततं परम् ।
 श्रीहामधनदायै च वृद्धिदायै नमो नमः ।
 यशोदायै कीर्तिदायै धर्मदायै नमो नमः ॥
 स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा वृष्टा जगत्प्रसन्नः ।
 आविर्भवत् तत्रैव ब्रह्मलोकं सनातनी ॥
 महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
 जगाम सा च गोलोकं यदुर्देवाद्यो यदम् ॥
 बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारद ।
 दुग्धादुष्टं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरश्च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तञ्च यः पठेत् ।
 स गोमान् धनवाञ्छेव कीर्तिमान् पुण्यवान् ॥
 भवेत् ॥
 स ज्ञातः सर्वतोर्षेण सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 इह लोके सुखं भुङ्क्ता यात्यन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
 सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवकम् ।
 न पुनर्भवन् तस्य ब्रह्मपुत्र भवे भवेत् ॥
 इति श्रीवत्सवैवर्ते प्रकृतिलेखे सुरभ्युपाख्यानं
 नाम ४७ अध्यायः ॥

सुरभिः, त्रि, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः ।
 (यथा, मनुः । ३।२०६ ।
 “उपविश्य तु तान् विप्रानासनेष्वनुगुह्यमान् ।
 गन्धमाह्वोः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥”)
 कान्तम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १।२३ ।
 “निर्वर्त्त राजा दयित्वा दयालु-
 स्तां सौरभैर्वी सुरभिर्धैर्यशोभिः ।
 पयोधरीभूततनुं समुद्रां
 जुगोप गोक्षुधराभिर्बोर्लीम् ॥”)
 धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ।
 सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्वार्थे कन् ।) स्वर्ण-
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिगन्धिः, त्रि, (सुरभिर्गन्धो यस्य । “गन्धस्ते-
 षुनृपतिस्तुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥
 सुरभिचक्रिका, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिचक्रिका ।)
 सुगन्धिचक्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभित्वक्, [च्] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।)
 वृद्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिदाहः, पुं, (सुरभिः सुगन्धि दाह यश्च ।)
 सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिपत्रा, स्त्री, (सुरभि पत्रं यस्याः ।) जम्बू-
 वृक्षः । राजजम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभिवायुः, पुं, (सुरभिः वायुगन्धः बहुलादि-
 पुष्यं वा वायो यस्य ।) कामदेवः । इति
 केचित् ॥
 सुरभिवक्त्रा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धि वक्त्रा
 यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
 सुरभिसवा, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिः सवो निर्वाची
 यस्याः ।) सक्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरभी, स्त्री, (सुरभि + वा डीप् ।) सुगन्धिः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ।
 प्रकृती । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा,—
 “प्रकृती गजभस्या च सुवचा सुरभी रसा ।
 महेरया कुण्डलकी वक्त्री च बहुवचा ॥”
 इति भावप्रकाशश्च पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 हृत्केकारान्तसुरभिश्चार्थोऽप्ययः । गोमाता ।
 यथा,—
 “सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
 तत्त्वत्सचरितं ब्रह्मन् ओतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलेखे ४७ अध्यायः ।
 (हृत्केकारान्तसुरभिश्चार्थः विशेषविवरणं
 ज्ञेयम् ॥) अथ गोवाजाप्रवेशविक्रयदिनम् ।
 तत्र तिथयश्चमावस्याद्यमीचतुर्दशैर्विष्टिभिन्नाः ।
 तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्व-
 बाढ़ा पूर्वभाद्रपद उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा
 उत्तरभाद्रपद अवध्या भरणी चित्रा एतद्वति-
 रिताभिः । योगाः अतीपातवैष्टितिभिन्नाः ।
 तत्र वाराः क्रूरयष्टिभिन्नाः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वम् ॥
 सुरभीरसा, स्त्री, प्रकृतीवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 मधुरेशः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरभूरुहः, पुं, (सुराणां भूरुहः ।) देवदारुः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिश्च ॥)
 सुरम्भिका, स्त्री, (सुरप्रिया म्भिका ।) तुवरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरमेदा, स्त्री, (सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-
 मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्दे
 ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 सुरर्षिः, पुं, (सुरश्चावौ ऋषिश्चेति ।) देवर्षिः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५१ । स तु नारदतुल्य-
 कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मविदेवर्षिराजवि-
 महर्षिपरमर्षिकाण्डविश्वतर्षिभेदान् सप्तप्रकार-
 ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति
 भरतः । (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
 “महानृचं खं मरुदम्बिर्वाधराः
 सुरर्षयो भूतगणा इदं वतः ॥”
 तथाच महाभारते । १ । १ । २२७ ।
 “इति राज्ञां चतुर्विंशत्यारदेन सुरर्षिणा ।
 पुत्रशोकाभितप्तय पुरा शैथ्याय कौन्तिनम् ॥”)
 सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योति-
 श्वती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + क्तः ।)
 गङ्गा । इति हारावली । नदीविशेषः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 सुरलासिका, स्त्री (सुरानपि लासयति आज्ञा-
 दयतीति । लस् + णिच् + श्लुच् । टापि अत
 इत्वम् ।) वशीवाद्यम् । यथा,—
 “वालेयिका च सालेयी सालिका सुरलासिका ॥”
 इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥
 सुरलोकः, पुं, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्य-
 मरः । १ । १ । १६ । (यथा, भागवते । ७ । १० । १३ ।
 “कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
 विहाय मामेव्यति सुक्तवन्धः ॥”)
 सुरवर्त्म, [नृ] स्त्री, (सुराणां वर्त्म ।) आकाशम् ।
 इत्यमरः । १ । २ । १ ॥
 सुरवक्त्रभा, स्त्री, (सुराणां वक्त्रभा ।) श्वेतदूर्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवक्त्री, स्त्री, (सुराणां वक्त्री ।) तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरवैरी, [नृ] पुं, (सुराणां वैरी ।) असुरः ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ [हलायुधः ॥
 सुरप्रभुः, पुं, (सुराणां प्रभुः ।) असुरः । इति
 सुरशास्त्री, [नृ] पुं, (सुराणां शास्त्री ।) कल्पवृक्षः ।
 इति जटाधरः ॥
 सुरश्रेष्ठ, स्त्री, (सुरेष्ठ श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सुरसं, स्त्री, (शोभनो रसो यस्य ।) वोजम् ।
 त्वचम् । गन्धवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तुलसी । इति मेदिनी ॥
 सुरसः, पुं, (शोभनो रसो यस्य ।) विष्णुवारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्त्र पंथायो यथा,—
 “इन्द्राणी चैव सुरयो निर्गुणी श्वेतवारकाः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुरसा

मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतशालः ।
अस्य पयस्यो यथा,—
“सुरसो वीजकश्चैव पीतशालोऽभिधीयते ॥”
इति गारुडं २०८ अध्यायः ॥
तुलसीविशेषः । अस्य गुणा यथा,—
“हिक्काकाशविषयासपायस्यूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धतुलु ॥”
इति चरकै स्तब्धस्थाने २७ अध्यायः ॥
“कफानिलविषयासपायस्यूलविनाशनः ।
पित्तकृत् पायस्यूलः सुरसः ससुधाहृतः ॥”
इति सुश्रुते स्तब्धस्थाने ४६ अध्यायः ॥
सुरसः, त्रि, (शोभनो रसो यस्याः) खादुः । इति
मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तञ्च । (यथा, दृष्ट-
नं हितायाम् । ५४ । १०३ ।
“तस्यां प्रभूतं सुरसञ्च तोयं
क्षणाद्यथा यत्र च रक्तन्तु वा ॥”)
सुरवद्ग, [त्रि] कौ, (सुराणां सद्ग ।) खर्गः । इति
हलायुध ॥ (देवदहम् । यथा, कथासरित्-
चामरे । ६३ । ८२ ।
“एत मोक्ष प्रयातेति वदन्त्यामिव दूरतः ।
वातालिप्तसत्तुचित्तेः सुरसश्चञ्जलाशुकेः ॥”)
सुरसम्भवा, कौ, (सुरप्रियः सम्भवो यस्याः ।)
आन्ध्रिभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसरित्, कौ, (सुराणां सरित् ।) गङ्गा । इति
हलायुधः । (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“सुरसरिदिव तेजो वङ्गनिहूतमग्रेभम् ॥”)
सुरसर्वपकः, पुं, (सुरप्रियः सर्वप, । ततः कर्तु ।)
देवसर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरसा, कौ, (शोभनो रसो यस्याः ।) तुलसी ।
यथा । सुरसा कौ तु पणसि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पणसि तु नपुंसकम् । इति सुदाकृत-
मेदिनी ॥ पणसि पुनपुंसकम् । इति हलाचर-
मेदिनी ॥ सुरसस्तु चिदु खादौ पणसि न नपु-
ंसकम् । इति च कल्याणिकोदित्या पाठः ॥
राजा । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला ।
महाश्रवावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा ।
इति केचित् । नाममाता । इति मेदिनी ।
यथा,—
“ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमवयः ।
अब्रुवन् सूर्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥
अयं वातात्मजः श्रीमान् ब्रुवते सामरोपरि ।
हन्मूमात्रम तच्छर्त्तुं सङ्घर्षं विप्रमाचर ॥
राक्षसं रूपमाख्याय सुघोरं पञ्चतोपमम् ।
दंष्ट्राकाराणं पिङ्गाणं वङ्गं क्लवा नमस्युग्रम् ॥
बलमिच्छामहे त्रातुं भूयसास्य पराक्रमम् ।
त्वां विवेक्युपयोगेन विशदं वा गमिष्यति ॥”
इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दरकाण्डे १ सर्गः ॥
नदीभेदः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६
अध्यायः । (असुरोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ६० ।
“पुष्करिका सुगन्धा च सुरसा च प्रसाधिनी ॥”

सुरा

राक्षसीविशेषः । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—
“हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नृपशब्देन विश्रुता गुह्यिणी भवेत् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये ॥
सुरसाष्टः, पुं, दृष्टगणविशेषः । यथा,—
“निर्गच्छो तुलसी ब्राह्मी दृष्टतो कण्टकारिका ।
पुनर्नवेति सुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्तितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुरसिन्धुः, पुं, (सुराणां सिन्धुः ।) गङ्गा । इति
केचित् । (यथा, कथासरित्चामरे । १८ । ६२ ।
“निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते ॥”)
सुरसुन्दरी, कौ, (सुराणां सुन्दरी रमणी सुरेण
सुन्दरी इति वा ।) अक्षरसः । दुर्गा । इति
केचित् ॥ योगिनीविशेषः । तद्विवरणं योगिनी-
शब्दे द्रष्टव्यम् । (सुरकौ । यथा, किराते । ५ । २८ ।
“अस्मिन् रतिश्रममुदङ्ग सरोजवाताः
क्षत्तं दृशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥”)
सुरा, कौ, (सु अभिवेषे + ङन्तु । क्तिवां टाप् ।
इत्युणादित्तौ उज्ज्वलः । २ । २४ । यद्वा, सु
रायत्यनयेति । सु + रे शब्दे + “आतच्छोप-
सर्ग” । ३ । ३ । ११६ । इत्यङ् । टाप् ।)
चवकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्याः
प्रयायगुणादि मदिशब्दे मद्यशब्दे च
द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—
“क्षान्ना वक्तृन्त्राणां ग्रहस्यग्रोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी क्तन्मरुत्तचयेषु च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तन्मन्त्रावचित्तं यथा,—
“ब्रह्मज्ञश्च सुरापञ्च स्त्रीयं च गुरुतत्त्वगम् ।
सेतुं दृष्ट्वा विशुध्ने तत्संयोगी च पञ्चमः ।
ततो येनुरातं दद्यात् ब्राह्मणानाम् भोजनम् ॥”
इति गारुडं २२६ अध्यायः ॥ * ॥
तन्मन्त्रे शुक्राचार्यशायो यथा,—
“सुरापानादृशनां प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चैनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचक्षापि तथापि रूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्वयत्याय महाभुभाव-
कदोशना विप्रहितं चिकौर्षुः ।
काशः खयं वाक्मिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वे जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽथ प्रपश्येत्तद्दृष्ट्वा कश्चित्
मोहात् सुरां पात्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतघ्नी ब्रह्मज्ञा चैव स ख्यात्
अस्मिन् लोके गच्छतिः ख्यात् परे च ॥
मया सैमां विप्रधर्मांस्तस्मीमां
मर्यादां वे स्थापित्वा सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रूषावो शुक्लां
देवा देव्याश्चोपश्रवन्तु सर्वे ॥”
इति महाभारते । १ । ७६ । ५६—६२ ॥
ब्राह्मणचरित्रवेदशास्त्रां त्रिविधसुरापानप्राय-
श्चित्तादि यथा,—

सुराचा

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादमिवर्णां सुरां
पिबेत् ।
तथा स्वकाये निर्दग्धे सुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
गोक्षुभमभिवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो हृतं वा मरणाज्ञोवज्जडसमेव वा ॥
कणान् वा भक्षयेदह्यं पितृणां वा सङ्गमिणि ।
सुरापानापशुत्रार्थं बालवाचा जटौ भ्रजौ ॥
सुरा वे मलमनानां पाप्मा च मलसुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजान्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौक्षौ पेष्टौ च माक्षौ च विम्रेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातया द्विजोत्तमे ॥
यच्चरन्तःपिशाचात्र मदां मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नातथ्यं देवानामग्रता हविः ॥
अमेधे वा पतेन्मत्तो वैदिकं वापुदाहरेत् ।
अकार्यमन्वत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाज्ञायते सज्जत् ।
तस्य अपैति ब्राह्मण्यं श्रद्धात्स्य स गच्छति ॥
यथा विविचामिहित्वा सुरापानस्य निवृत्तिः ॥”
इति मानवे ११ । ६१—६६ ॥
सौत्रामण्यश्रुतिं तत्पाननिषेधो यथा,—
“यद्ब्राह्मणमचो विहितः सुराया-
स्तथा पशोरालभनं न हिवा ।
यव यवायः प्रजया न रते
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥
“यस्मात् सुराया ब्राह्मणः अवब्राह्म स यव
विहितः न पानं तथा पशोरपि आलभनमेव
विहितं न तु हिवा । अतो न यथेष्टभक्ष्याभ्य-
शुचौत्थः । अवायोऽपि प्रजया निमित्तभूतया न
रते । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं
न विदुरिति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।
अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सुरापाने
वर्णनीयानि यथा,—
“सुरापाने विकलता स्वरूपं वचने गतौ ।
लज्जा मानस्युतः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षता धमः ॥”
इति कविकण्ठलतायां १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
सुरा, [त्रि] पुं कौ, घनवान् । सु शोभनो रा घनं
यस्येति बहुव्रीहौ क्ते रेशब्दस्य रादेशेन
नियमः ॥
सुराकरः, पुं, (सुराया आकरः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति केचित् । मद्योत्पत्तिस्थानम् । यथा ।
“अकराः सुचयः सर्वैर्वर्जयित्वा सुराकरम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे बौधायनवचनम् ॥
सुराङ्गना, कौ, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी
अक्षरसः । इति केचित् । यथा,—
“सुरदुर्लभमख्ये विचित्ररत्ननिर्मिते
लघ्वितानमूयिते सलील-विभ्रमात्मने ।
सुराङ्गनामवलोक्योत्करप्रपञ्च चामर-
स्मरतुसमीर-वीजितं सदाशुतं भवामि तम् ॥”
इति कुन्दीमञ्जरीम् २ स्तवकः ।
सुराचार्यः, पुं, (सुराणामाचार्यः ।) दृष्टव्यः ।
इत्यमरः । १ । १२ । २४ ॥

सुरारिः

सुराजकः, पुं, (सुह राजते इति । राज + क्तु ।)
भङ्गराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न] पु, (सुह पूजितो राजा । “न
पूजनात्” ५।४।६६। इति न टच् ।) श्रीमनो
राजा । इति सुगबोधयाकरणम् । (सुह
राजा यत् । सुन्दरवृत्तयुक्ते देशादौ, त्रि ।
यथा,—

“सुराभि देशे राजन्वान् स्वातन्त्र्यव्य
राजवान्”
इत्यमरः । २।१।१३६ ।)

सुराजीवी, [न] पु, (सुरया जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—
“कल्पपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः ।
वारिवासः पानवणिक् ध्वजो ज्ञान्यासुतीवणः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, याज्ञवल्क्यः । १।१६४ ।
“चैलधावसुराजीविलहोपपतिवैष्णवान्”)

सुराप, त्रि, (सुरां पिबतीति । पा + कः ।)
सुरापानकर्ता । यथा,—
“ब्रह्महा जायते यस्मै सुरापः प्रयादन्तकः ।
सुवर्णहारी कुनखी दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुरायां आपगा ।) गङ्गा ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५।४० ।
“इह सनियमयोः सुरापगाया-
सुवसि सयावकस्यपदादेखा ।
कथयति श्रवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥”)

सुरापाना, पुं, भूम्नि, (सुरापानं येषाम् । “पानं
देशे” ८।४६ इति खलम् ।) पूर्वदेशस्थाः ।
यथा । सुरापानाः प्राच्याः । इति संक्षिप्तसार-
टीकायां गोपीचन्द्रः ॥

सुरापान(सं), स्त्री, (सुरायाः पानम् । “वा भाव-
करणयोः” ८।४।१० । इति विभाषया
खलम् ।) मद्यपानम् । यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तियं गुरुज्जनगमः ।
महान्ति पातकाव्याहुः संसर्गश्चापि तेः सह ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अवदंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभागः, पु, (सुराया भागः ।) सुराया अय-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पुं, (सुराया मण्डः ।) सुराया अय-
भागः । तत्पठ्यायः । कारोत्तरः २ । इत्य-
मरः । २।१०।४३ ॥ कारोत्तरः ३ । इति
भट्टिका । कारोत्तरः ४ सुराभागः ५ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पुं, (सुरायां अरिः ।) असुरः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३।६ ।
“प्रवीह विश्वास्तु वीर वचं
श्रेमैदोयैः कतमः सुरारिः ।
विभेत्तु मोषीकृतवाहुवीर्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्तुरिताधराभ्यः ॥”)

सुरङ्गः

सुरारिहन्ता, [क] पुं, (सुरारीणां हन्ता ।)
विष्णुः । यथा,—

“भैवावपादे क्षपिनीह विष्णु-
ज्यैष्ठ्यमधो परिवर्त्तते च ।
पौष्पावसाने च सुरारिहन्ता
प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुराहं, स्त्री, (सुरान् अहतीति । अहं + अण् ।)
हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खर्यम् ।
इति केचित् ॥

सुरालय, पु, (सुरायां आलयः ।) सुमेरुः । इत्य-
मरः । १।१।५२ ॥ खर्गः । यथा गारुडः ।
“गङ्गां येऽत्रावगाहन्ते विधिना च नराधिप ।
चतुर्गुणसहस्रं ते न यतन्ति सुरालयान् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।१५।४६ ।
“पूर्ते सुरालयारामकूपाजीवादिनक्षत्रम् ॥”
सुराया आलयः ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराङ्ग, पु, (श्रीभनं राङ्गं यत् ।) देशवि-
शेषः । सुरन् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य
प्रतीक्षां दिशि वर्त्तते । इति सौराष्ट्रिकशब्द-
टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३।८५।६ ।
“सुराङ्गं ज्वपि वक्ष्यामि पुण्याध्यायतनानि च ॥”
श्रीरामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु श्रीराम-
यन्त्रे पञ्चदशमध्यातः पूज्यः । यथा, अगस्त्य-
चरितायाम् ।

“धूमं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राङ्गवर्धनम् ।
अकोपं धूमपालाखं सुमन्त्रं दलमध्यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराङ्गल, स्त्री, (सुराङ्गे जायते इति । जन् + डः ।)
तुवरिका । इत्यमरः । १।४।३१ ॥ अख्य पथ्यायो
यथा,—
“सौराङ्गे तुवरी काङ्गी न्वतालकसुराङ्गे ।
आङ्गको चापि साक्षात्ता न्वन्ता च सुर-
नृत्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुराङ्गजः, पु, (सुराङ्गे जायते इति । जन् +
ङः ।) जङ्घसङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष-
भेदः । इति शब्दचन्द्रिका । तद्देशजाते, त्रि ॥
सुराङ्गजा, स्त्री, (सुराङ्गे जायते इति । जन् +
ङः । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तुवरीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सुराङ्गः, पुं, (सुरस्य आङ्गा आङ्गा यत् ।) देव-
दास । इति शब्दरत्नावली ॥ (कचित् स्त्री ।
अख्य पथ्यायो यथा,—
“सुरदास इति किमं सुराङ्गं भद्रदास च ।
देवकाङ्गं पीतदास देवदास च दास च ॥”
इति वेदकरजमालायाम् ॥)

हरिद्वृष्टः । मरुचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरि, [रे] त्रि, (सु श्रीभनं रा घनं यत् ।)
श्रीभनघनवत् । इति सुगबोधयाकरणम् ॥
सुरङ्गः, पुं, श्रीभाजनः । इति शब्दमाला ॥

सुरेन्द्रः

सुरङ्गा, स्त्री, सुरङ्गा । सौधं इति सुरङ्ग इति च
भाषा । तत्पठ्यायः । सन्निता २ सन्धिः ३ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ११ ।

“स्त्रावा तु तद्गृहं सर्वमादीभं पाण्डुनन्दनः ।
सुरङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः ॥”)
सुरङ्गाहिः, पुं, (सुरङ्गायामहिरिव ।) चौर-
विशेषः । यथा,—

“कुजन्मिलः सुरङ्गाहिरधञ्चौरः सुरङ्गयुक्तः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूप, स्त्री, (सु श्रीभनं रूपमस्य ।) तूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरूपः, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।) श्रीभनरूप-
विशेषः । यथा,—
“सुन्दरं खचिरं चारु मनोज्ञं मङ्गु मङ्गुलम् ।
कान्तं मनोरमं रघुं सुधर्मं साधु श्रीभनम् ॥
वल्लु हरि सुरूपामिहृपदियमनोहरम् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, दृष्टन्संहितायाम् । ५८ । ४० ।
“श्रावश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च ॥”)
विद्वान् । यथा,—
“विद्वान्विपश्चिद्वावश्चः सन् सुधीः कौविदो बुधः ।
अत्तो मनोवीर्यः प्राज्ञः सखावान् पण्डितः
कविः ॥

धीमान् शूरिः क्षितिः कृष्टिर्लब्धवर्गो विचक्षणः ।
प्रातरूपसुरूपामिहृपदूरदृष्टाः समाः ॥”
इति जटाधरः ॥

सुरूपा यथा । नकुलः १ पुरुरवाः २ अन्विनी-
कुमारौ ३ नलकुलौ ४ कन्दर्पः ५ श्रान्तः ६ ।
इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री, (सु श्रीभनं रूपं यस्याः ।) शालपत्रौ ।
भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूढकाः, पु, गर्दभाश्च । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरेण्यः, पु, (सुरायां इण्यः ।) दृढस्यातिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, दृष्टन्संहितायाम् ।
८ । २३ ।

“विष्णुः सुरेण्यो बलभिहुताश-
स्त्रयोत्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च ॥”)

सुरेण्या, स्त्री, (सुरायाभिण्या ।) तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्रः, पु, (सुरेण्य इन्द्रः ऐश्वर्यशाली ।) इन्द्रः ।
इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ८।७।३१ ।
“न ते गिरिजाखिललोकपाल
विरिचवेकुलसुरेन्द्रगम्यम् ॥”

लोकपालः । इति सन्निधायः ॥ यथा, रघुः ।
३ । ११ ।

“सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नसुक्तासनया गृह्णागतः ॥”
तथाच मनुः । ७ । ५ ।

“वस्त्रादेशां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो
रूपः ।
तस्मादभिभवत्येव सर्वभूतानि तेजसा ॥”)

सुलभः

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्रं देवराजं जितवानिति ।
जि + क्तिप् । सुगमसम् ।) गवदुः । इति
हलावृद्धः । इन्द्रजित् ॥

सुरेभं कौ, (सु + रेभ + अच् ।) इक्षुम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेष्टः, पुं, रामपूगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुरेश्वरः, पुं, (सुराणामीश्वरः ।) रुद्रः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मातुखे । ५ । २६—३० ।

“अनेकपाद्विभ्रमो विरूपाक्षोऽथ रेषतः ।

हरश्च बहुरूपश्च चामकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

यते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥”

इत्युः । यथा, रघुः । ३ । ६४ ।

“नरेन्द्ररघुः प्रतिसंहर्त्रिभु”

प्रियवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥”

देवश्रेष्ठे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।

“ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः सहाख्य सुरेश्वरैः ।

वेणुश्च दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाश्रितः ।

प्राथम्येण रविन्दश्च त वै मेने हरेः कलाम् ॥”

सुरेश्वराचार्यः । यथा, प्रह्लादश्रीः । ६ । १६० ।

“अन्योन्याध्यासमनापि जीवजूटस्योत्तिरिव ।

इश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥”

सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामीश्वरी ।) खर्गगङ्गा ।

इति शब्दरत्नावली । दुर्गा च ॥

सुरेष्टः, पुं, (सुराणामिष्टः ।) शिवमञ्जी । शालः ।

सुरपुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा ।) ब्राह्मी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुरोत्तमः, पुं, (सुरेष्ठ उत्तमः ।) सूर्यः । इति

केचित् ॥ देवश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

५६ । ७ ।

“विप्रियं ज्ञाचरन् मत्तगो देवानां न्यलुक्कृति ।

चाहि मामनवदाङ्गि । वरयस्व सुरोत्तमान् ॥”

सुरोत्तरः, पुं, (सुरेष्ठ तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठः ।)

चन्द्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरोदः, पुं, (सुरा उदकं यस्य । उत्तरपदस्थेऽनु-

दकस्योदादेशः ।) सुरासमुद्रः । इति जटाधरः ॥

(यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।

“चारोदेक्षुरोदः-सुरोदः-इतोदः-चौरोदः-दधि-

मखौदः-शुद्धोदः । सप्त जलधयः ॥”

सुलब्धा, स्त्री, (सुश्रीमन् लब्धाय यस्याः ।) उमा-

सखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ सुन्दरलक्ष्म-

युक्ते, त्रि । (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । ६८ ।

“तच्छ्रुत्वा अस्मिन् राणा सोऽथ प्रथयितान्

दिजान् ।

गत्वा सुलब्धया सा वान वेयालीकृत्यतामिति ॥”

सुलभः, त्रि, सुखेन लभ्यते इति । सु + लभ + खल् ।

“न सुदुर्भ्यां केवलाम्याम् ।” ७ । १ । ६८ । इति

शुमारमो न ।) सुखलभ्यः । अनावाप्तप्राप्यः ।

यथा, आह्निकतन्त्रे ।

“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिर्जनं लभम् ।

गङ्गातीर्थेषु सति केदं लभं मिलितपर्यम् ॥”

सुवच

सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति । लभ + खल् ।

टाप् ।) माधवणी । धूम्रपत्रा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

सुलोचनः, पुं, (श्रीमते लोचने यस्य ।) हरिणः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्धौधनः । इति केचित् ॥

(इतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

१ । ६७ । ६४ ।

“विविश्रतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः ॥”

सुन्दरचक्षुर्लक्ष्मी, त्रि । (यथा, महाभारते ।

३ । ५५ । १३ ।

“अतीवसुकुमारार्ङ्गं तनुमध्यां सुलोचनम् ।

आचिपत्नीमिव च भाः प्राशिनः खेन तेजसा ॥”

सुलोचना, स्त्री, (श्रीमते लोचने यस्याः ।) माधव-

राजपत्नी । यथा,—

माधव उवाच ।

“श्रीमद्विक्रमभूभर्तुः पुत्रोऽहं माधवाङ्गयः ।

सन्धंभावैर्बिष्यामिव शङ्कतव सुन्दरि ॥

चन्द्रकलोवाचै

समुद्रपारे तरुणपुरन्दरपुरोपमा ।

जघनोपेक्षितं विख्याता दीव्यन्ती सं प्रया

पुरी ॥

गुणाकराङ्गयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायशः ।

सुश्रीला नाम तद्वाय्या सन्धंलक्ष्मणसंयुता ॥

सुलोचनाङ्गया कन्या वीर तत्कुलसम्भवा ।

यद्याह तां विवाहेन स्वर्गोभोर्गं यदीच्छसि ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“ततः शुभे लक्ष्मी तस्मिन् पृथमाद्यस्य वाचिनः ।

प्रचेष्टास्तेन भवेन विजङ्ग जलधिं ययौ ॥

ततो गन्धर्वविधिना स राजतनयः सुधीः ।

चक्रे विवाहं तां कन्यां तज्जैव प्राप्तकौतुकः ॥”

इति पाक्षी क्रियायोगसारः ५ अध्यायः ॥

सुलोमशा, स्त्री, (श्रीमता लोमशा ।) काकजङ्घा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीमन्नलोमयुते, त्रि ।

सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमाभ्यस्त्याः ।) डाप् ।

तान्मवल्ली । मांसच्छदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुलोहकः, कौ, (सुष्ठु लोहमिव । कन् ।) पित्तलम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता ।) अग्निजिह्वा-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुखकोप-

निघडि । १ । २ । ४ ।

“काली कराणी च मनीजवा च

सुलोहिता याच सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिणी विशङ्कणी च देवी

लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”

सुन्दररक्तवर्णे, पुं, तद्वति, त्रि ।

सुवक्त्रः, पुं, (सुष्ठु वक्त्रं यस्यात् ।) वनवर्चरी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरानने, त्रि । (यथा,

महाभारते । १४ । ८ । १६ ।

“उद्यौविभी सुवक्त्राय सद्यस्त्राचाव मौदुषे ॥”

सुवचनं, कौ, (सुष्ठु वचनम् ।) श्रीमन्मोक्तिः ।

तत्पर्यायः । सुप्रकायः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ।

(यथा, उत्तरपरिते । १ अङ्के ।

सुवर्ण

“स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनामि

सन्तर्पणानि सकलैर्ह्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाणि

कर्णाभूतानि मनसश्च रसायनानि ॥”

सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचनं यस्याः ।) टित्तात्

डीप् । एतदाराधनया आराधयितुं वाक्-

साफल्योत्पाद्यम् ।) देवीविशेषः । विपदि

क्षियो यस्याः पूजां मन्यते कुर्वन्ति च ।

आचारमार्गेषु शुभसूचनीति वर्णते ॥

सुवचाः, [म्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य ।) वाग्मी ।

इति जटाधरः ॥

सुवनः, पुं, (सुते विश्वमिति । सु + “भूखूभ्रसु-

विश्वशब्दसि ।” उभा० २ । ८० । इति ऋग्वे ।)

सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति

केचित् ॥

सुवर्चकः, पुं, खर्जिकाचारः । इति जटाधरः ॥

सुवर्चला, स्त्री, सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अतसी । इति रत्नमाला ॥ सूर्यसुखीपुष्पम् ।

इति केचित् । आदित्यभक्ता । (अस्याः प्रयायो

गुणाश्च यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदावदरापि च ।

सूर्यवर्णा रविप्रीतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥

सुवर्चला हिमा कृत्वा खाडुपाका करा गुरुः ॥

अपिचला कटुः चारा विष्टम्भकफवातजित् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नाक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ देशविशेषे, पुं

सुवर्चाः, [म्] त्रि, श्रीमन्नलोविशेषः । श्रीमन्नं

वर्चो यस्येति बहुव्रीहिसमासविध्यम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ५३ । ७ ।

“तं स भीमः प्रजाकामस्योययामास धर्मवित् ।

महिव्या सद्य राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥”

पुं, इतराष्ट्रपुत्रविशेषः । १ । ६७ । १०१ ।

“दृष्ट्वैतः सुहस्रश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥”

सुवर्चिकः, पुं, खर्जिकाचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—

“कथितः खर्जिकार्महो विशेषज्ञैः सुवर्चिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्चिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(खर्जिकाचारः । अस्याः प्रयायो यथा,—

“कापोतं खर्जिका खर्जिः खर्जका च सुव-

र्चिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथास्या गुणाः ।

“सुवर्चिका खर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवर्चिः, [म्] पुं, खर्जिकाचारः । इति राज

निर्घण्टः ॥

सुवर्णं, कौ, (श्रीमन्नो वर्णो यस्य ।) धातुविशेषः ।

खोना इति भाषा । तत्पर्यायः । खर्गम् २ कन-

कम् ३ हिरण्यम् ४ हेम ५ हाटकम् ६ तपनी-

यम् ७ प्रातःकुम्भम् ८ गात्रियम् ९ अम्मे १०

कर्ज्वरम् ११ चामोकरम् १२ जातरूपम् १३

सुवर्णं

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ सक्तम् १६
कार्तिकरम् १७ जाम्बूनदम् १८ अष्टापदम् १९ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ श्रातकौम्भम् २
भर्मम् २१ कर्तुरम् २२ कर्तुरम् २३ रम्भम् २४ ।
इति तट्टीका । भद्रम् २५ भूरि २६ पिङ्गरम्
२७ त्रिविधम् २८ गौरिकम् २९ चान्द्रियम् ३०
भक्तः ३१ चन्द्रः ३२ कलघीतम् ३३ । इति जटा-
शरः । अभक्तम् ३४ अग्निवीजम् ३५ लोहधरम्
३६ उहसाक्तम् ३७ सप्तमणिप्रभवम् ३८
सुखघातम् ३९ । इति शब्दरत्नावली ॥ उज्ज्वलम्
४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्यम्
४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिङ्गानम् ४६
अपिङ्गरम् ४७ तैजः ४८ दीप्तम् ४९ अग्निभम्
५० दीप्तकम् ५१ मङ्गल्यम् ५२ सौमङ्गल्यम् ५३
भङ्गारम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६
निष्कम् ५७ अग्निशिखम् ५८ । अस्त्र गुणाः ।
स्त्रिधनम् । कायधनम् । तित्तलम् । मधुरत्वम् ।
दावचयधनत्वम् । श्रौतत्वम् । खाडुत्वम् ।
रसायनत्वम् । रुचिकारित्वम् । चक्षुधनत्वम् ।
आयुधत्वम् । प्रज्ञावीर्यबलवृत्तिकरत्वम् ।
तद्धारणस्य गुणाः । कान्तिवृत्तिरचयश्रीकारि-
त्वम् ॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—

“दाष्टेतिरक्तमथ यच्च सितं द्विधायां
काञ्चीरकान्ति च विभाति तिकाधपट्टैः ।
स्निग्धश्च गौरवसुपेति च यत्तुलाया
जानीत देवकनकं नृद रक्तपीतम् ॥
तत्रैकं रसवैधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्बहु लोहसङ्करभवं चेति त्रिधा
काञ्चनम् ।
तत्राद्यं कलपीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यदयथा
गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोक्त-
म् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपिच सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“पुरा निजान्मस्थानां सप्तर्षीणां जित-
तन्मा ॥
पत्नीर्विलोक्य तावद्यलङ्घ्यीसम्पन्नयौवनाः ॥
कन्दर्पदर्पविभ्रस्तचित्तो जातवेदसः ।
पतितं तद्द्वाराष्ट्रे रेतस्तु वैमतामगात् ।
क्षत्रिणं चापि भवति तदसेनस्य वैधतः ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हिमं चाटकम् ॥
तपनीयं कलघौतं गाङ्गिजं भर्मं काञ्चनम् ।
चामीकरं श्रातकुम्भं तथा कार्तिकरश्च तत् ॥
जाङ्गनं जातरूपं महारजतमित्यपि ।
दाष्टे रक्तं सितं छेदे निषेके कुङ्कुमप्रभम् ॥
तारशूलोऽभिहतं क्षिप्तं कोमलं गुरु हिम
सत् ॥”

सत् उत्तमम् ।
“तच्छ्रुत्वा कठिनं कृत्वा विषयं समलं दलम् ।
दाष्टे छेदेऽसितं श्वेतं कथं व्याथं लघु स्फुटम् ॥”
दलं दोषत इति लोके । स्फुटं यद्गनाहृतं
स्फुटति ॥

इन्द्र

सुवर्णं

“सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
खाडु तित्तलं सुवर्णं पाके च खाडु पिच्छिलम् ॥
पवित्रं हृद्यं नर्त्तनं मेधास्तुतिमतिप्रदम् ।
हृदमायुष्करं कान्तिवातिशुद्धिश्चिरत्वकम् ।
विषहृद्यक्षयोन्माद्विदोयन्वरशोषजित् ॥
बलं सवीर्यं हरति नराणां
रोगमजं पोषयतीह काये ।
अलौखकार्थ्यं सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणाच्च कुर्वीत ॥

असम्प्रधारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत् ।
करोति रोगान्मृत्युञ्ज तद्व्यादयन्वस्तनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ सुवर्णकरणम् ।

“मध्वाग्न्यं गुह्यतमञ्च करेणामाक्षिकं रघुम् ।
धमनाच्च भवेन्नौघं सुवर्णकरणं इहम् ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलं सतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च खलमापन्नं नाङ्गवेत् ॥”
इति मातङ्गे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

“जानीय पारदं देवि स्थापयेत् प्रस्तरोपरि ।
तस्योपरि जपेकलं सर्ववन्धनमात्मकम् ॥
साष्टसहस्रं देवेति प्रज्ञपेत् साधकाग्र्यैः ।
स्वयम्भुपुष्पसंयुक्तं वक्त्रं चारुणसन्निभे ॥
संस्थाप्य पारदं देवि नृत्पाने युगले शिवे ।
पुष्पयुक्तेन स्तब्धेन वध्नीयात् बहुयुजतः ॥
नृत्तिकया रज्ज्वेन धान्यस्य परमेश्वरि ।
लेपयेद्बहुयुजेन रौप्ये शुष्काणि कारयेत् ॥
पुनश्च लेपयेद्द्वीमान् ततो वक्त्रौ विनिःक्षिपेत् ।
अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि ॥
अथवा परमेशानि नृत्पाने स्थापयेन्नरम् ।
वक्त्रारसेन तद्दृश्यं शोधयेद्बहुयुजतः ॥
द्वतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत् ।
एव कृते तु गुटिकां यदि स्यात् टङ्गवन्धनम् ॥
धुस्तूरश्च समानीय मध्ये शून्यश्च कारयेत् ।
क्षयाख्यातुलसोयोगे तथा द्रुतकुमारिका ॥
एव कृते वज्रयोगे भस्मसात् जायते किल ।
भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः ।
विषयं जायते त्रयं यदि पूजां न चाचरेत् ॥”

इति मातङ्कामेदन्ते ५ पटलः ॥ * ॥

अस्य धार्म्यत्वं सर्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणे
महामारुते च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिं समुत्थितम् ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परमवृत्तमम् ॥
एतस्मात् कारणाद्देवत्वमर्थोऽग्राह्यतायाः ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ॥”
तथा ।

“तस्मात् सर्वपवित्रैश्च पवित्रं परमं स्मृतम् ॥”
तथा ।
“अपिर्लभं सकला देवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥”
तस्मात्तत् पदादौ न धार्म्यं देवतात्मकत्वात् ।

सुवर्णं

इति शुद्धितत्त्वम् । * ॥ तद्दानफलं यथा,—
अम्बरीष उवाच ।

“न सुवर्णं विना दानं तिलेर्वा सुनिश्चितम् ।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानेतत् त्रयीतु मे ॥
वशिष्ठ उवाच ।

अथ ते कथायिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यास्य रामस्य सुविभिः सह पार्थिव ॥
त्रिःसप्तलवः पृथिवीं सुनीन् पप्रच्छ पार्थिव ।
ज्ञत्वा तु क्षपयाविष्टो निःक्षत्रा भागवंः पुरा ॥
राम उवाच ।

क्रोधादिदं कृतं कर्म मया सुनिवरोक्तमम् ।
कथं कस्माद्दिसुत्योऽह पापात् क्षत्रवधमादतः ॥
इत्युक्त्वा धर्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनं परम् ।
दानञ्चैव सुवर्णस्य ते तत्त्वमुन्मेषयैव ॥
एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुश्रुम ।
शस्त्रीवीर्यात् परं तेजो क्षपयं जातवेदसः ॥
सहजं कान्तिकेयस्य रुद्रशुक्रसमुद्भवम् ।
पवित्रं यत् सुरैः सर्वधाम्यन्ते सुकुटादिभिः ॥
अग्निस्तु देवताः स्रज्याः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां सुवर्णञ्च तदात्मकम् ॥
इह पूर्वापरांश्चैव प्रोवाचेदं दृष्टव्यतः ।
सुवर्णे ये प्रयच्छन्ति नरकासारयन्ति ते ॥
सर्वान् कामान् प्रयन्त्येते पितामहसुतोऽन-
वीतुः ॥

अरीर्षिर्भगवान् पूर्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ॥
यः सुवर्णे नरो जित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा विद्वान् देववद्भिर्भोदते ॥
सर्वधामेव दानानामेकजन्माहुर्गं फलम् ।
हाटकान्तिगौर्याणां सप्तजन्माहुर्गं फलम् ॥
विद्वान् सुवर्णं तु यो लोभान् प्रयच्छति ।
स सदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
क्षत्वापि क्षमहन् पापं जातरूपं ददाति यः ।
स सद्योऽपि पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
एवं ज्ञत्वा तु श्रुत्यर्थं सुवर्णं देहि भागव ।
तुलामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा ॥
इत्युक्तो सुनिभिर्देवैः राम धर्मभट्टावरः ।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्यः ततः पापादमुच्यत ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काञ्चनम् ॥
विज्यक्षसेनं समुद्दिश्य यदीच्छेः श्रावर्त्तौ गतिम् ॥”
इति वज्रपुराणे तुलापुरुषदाननामाध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्यास्य पापाणि महापातकजान्यापि ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहे चिरस्थापनविधौ यथा,
“न चिरं स्थापयेन्नेहै हिमं संप्रोक्षितं दुषः ।
निष्ठत् भयावहं यस्मात् प्रोक्तव्याधिकरं वृक्षान् ॥
श्रीं परस्त्रीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य तत्त्वम् । अतएव विद्या-
पुराणे ।

“तस्मात् सर्वज्ञाना पात्रे दद्यात् कनकसुचमम् ।
अप्राप्ते पात्रयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्यवे ॥

धमादस्तु तन्नर्तं तावन्मात्रं निजीयेत् ।
अन्यथा स्तवयुक्तः स्थातुं हेन्नादत्ते विनाशिनि ।”
तन्मम ब्राह्मणाय जगत्सर्वं ब्राह्मणसादृशं यदि
चौरादिना अपहृत्यते तदा तावदेव पुनरुत्-
सृज्य देयमिति दानसागरः ॥ * ॥ तत्तु अमि-
देवतम् । यथा,—
“आमेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलौहानि वाप्यय ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

(अथस्या मारणविधिः ।
“गतितस्य सुवर्णस्य गोडशशिण चीसकम् ।
योजयित्वा ससुद्धृत्य निम्ननीरेण सहेयेत् ॥
गोत्रं कृत्वा गन्धर्व्यं समं दद्यात्तदुपरि ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेक्षिणश्चनोपलेः ।
एवं पुनपुटेक्षेमं नोत्थानं लभते पुनः ॥”
अस्य गुणाः ।

“कथायं तिलमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम् ।
हृत्वं रसायनं वक्ष्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥
आयुष्मन्धावयः स्त्रीयैवाग्निशुद्धिस्तुतिप्रदम् ।
कथोन्मादग्राह्यश्च कृष्णानां नाशनं परम् ॥”

इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे चारुणमारणा-
धिकारे ॥ * ॥ हरिचन्दनम् । इति मेदिनी ॥
स्वर्णगैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ धनम् । इति
हेमचन्द्रः । नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णः, पु, स्त्री, (सुष्ठु, वर्णोऽस्य ।) हेन्नीरुचः ।
स आग्नीतिरसिकापरिमितस्वर्णम् । तत्पर्यायः ।
विश्वः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ कथं
सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् । इति लौलावती ॥ कथं
परिभाष्यम् । इति वैयाकरणपरिभाषा ॥ (यथा,—
“विद्यालक्ष्यं तथा चापि सुवर्णं कवलयपद्यम् ॥”
इति मारुडे २०८ अध्यायः ।)

सुवर्णः, पु, (श्रीमनो वर्णो यस्य ।) स्वर्णकर्षः ।
यज्ञविशेषः । इति मेदिनी । सुस्तुरः । इत्य-
मरः । कथयुग्मगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णवर्णं, चि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ६८ । ३३ ।

“वासवां समुदागेन खदारनिरतो नरः ।
सुवर्णस्य सुवर्णस्य भवतीत्यनुश्रुतम् ॥”)

सुवर्णकं, स्त्री, (सुवर्णमिव । इवार्थं कन् ।)
पित्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थं कन् ।
सुवर्णम् । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७५ ।

“तच्च ज्ञात्वा नरश्रेष्ठ लभेत् वहु सुवर्णकम् ॥”
सुष्ठु वर्णा यस्य । कन् ।) सुन्दरवर्णयुक्ते, चि ।

सुवर्णकः, पु, (सुष्ठु वर्णो यस्य । कन् ।) आरमन्ध-
दृक् । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥

सुवर्णकदली, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दर-
वर्णा वा कदली ।) कदलीविशेषः । चांपा
कक्षा इति भाषा । तत्पर्यायः । सुवर्णरत्ना २
कनकमोचा २ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पक-
रत्ना ६ सुरभिका ७ सुभगा ८ हेमप्रला ९
स्वर्णप्रला १० कनकरत्ना ११ पीतरत्ना १२
गौरी १३ गौररत्ना १४ काञ्चनकदली १५
सुरप्रिया १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।

हिमत्वम् । खल्पाग्रने दीपनकारित्वम् । लज्जा-
दाहनाशित्वम् । कफावहत्वम् । उष्णकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णकारः, पु, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करो-
तीति । क्त + अच् ।) स्वर्णकारः । इति हला-
युधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
४ । २१८ ।

“राजाग्रं तेज आदत्ते शूद्राग्रं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकाराग्रं यशस्वर्णमावकस्मिन् ॥”)

सुवर्णगैरिकं, स्त्री, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम् ।)
गैरिकमेदः । वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा ।
पीतं गुरु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
स्वर्णधातुः २ सुरक्तः ३ सन्ध्याधमः ४ वक्षु-
धातुः ५ शिलाधातुः ६ । अस्य गुणाः ।

“गैरिकं मधुरं प्रीतं कथायं ब्रह्मरोपयम् ।
विस्फोटशोभिदिदाहर्षं वर्णं स्वर्णादिकं शुभम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(तथाच ।
“गैरिकं रत्नधातुश्च गैरेवं गिरिजन्तया ।
सुवर्णगैरिकं लम्बततो रत्नतरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं सयुरसुवर्णं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तान्कफहृत्काषिषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुली ।) महा-
च्छोतिप्रदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णपुष्पः, पु, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य ।) राज-
तन्वयो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ढहत्तु-
संहितायाम् । २६ । १० ।

“श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पोः
पद्मोर्विप्राः पुरोहिताः कुसुमे ॥”)

सुवर्णप्रसरं, स्त्री, (सुवर्णस्य प्रसर इव यच्च ।)
रत्नवालुकम् । इति वैद्यकम् ॥

सुवर्णवणिक्, पु, (सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादि
कर्ता ।) जातिविशेषः । चोन्नार वणिग्या इति
भाषा । स तु अम्बहाडेश्यायां जातः मध्यम-
वर्णसङ्करः । इति कैचित् । तस्य पातित्वकारणं
यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । १० । ६५ ।

“कश्चिद्व्यागविशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
अपि च ।

“गान्धिकः प्राङ्गिकश्चैव कांस्थको मणिकारकः ।
सुवर्णजीविकश्चैव पक्षेते वणिजः स्मृताः ॥
अम्बहाडजपुत्रजान् जायते गान्धिको वणिक् ।
गन्धचन्दनधूपार्द्राश्रयविक्रयकारकः ॥
गान्धिकां रजपुत्राच्च संजातः प्राङ्गिको वणिक् ।
शङ्कं दत्त्वा सुनेः पद्मेऽङ्गुलीवै प्रकीर्तितः ॥
प्राङ्गिकानां गान्धिकाणां तस्मान्मन्त्रांस्त्रोप-
जीविकः ।
प्राङ्गिकात् कांस्थकाभ्यां मणिकारः प्रजायते ।
कांस्थकाराश्च गान्धिकां सुवर्णजीविकोऽभवत् ॥”
इति पराशरपद्धतौ भागवतवामनसंस्कृत-
जातिमात्रा ॥

सुवर्णविक्रः, पु, (सुवर्णवत् विक्रयार्थः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सुवर्णयूथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता यूथी ।) पीत-
वर्णयूथिका । स्वर्णयूथ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सुगन्धा २ हेमयूथिका ३ युवतीष्टा ४ रक्तगन्धा ५
श्रिखण्डो ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीत-
यूथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा १२
गन्धाष्टा १३ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
श्लिष्टिरत्वम् । शर्कराक्षिपितदाहलघुनाना-
त्मगदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यूथिका मणिकाम्बुजा सा पीता हेमपुष्पिका ।
यूथीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं लघु ॥
मधुरं तुवरं हृत् पित्तघ्नं कफघातकम् ।
ब्रणालसुखदन्तानि शरीरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सुवर्ण-यः, पु, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) विष्णुः ।
यथा,—

“सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गरी ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सुवर्णवर्णा, स्त्री, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य ।) हरित्रा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णयुक्ते, चि ॥

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्य ।) कल्याणगुरु ।
इति मेदिनी ॥ वाञ्छालोकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वर्णचौरी, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(हास्तिनपुरकर्तृक्षेपिनी माता । यथा, महा-
भारते । १ । ६५ । ३४ । “सुहोत्रः खलु इच्छाङ्ग-
कन्यासुप्रथमे सुवर्णा नाम तस्यामस्य जन्म
हस्य य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एत-
दस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”)

सुवर्णखः, पु, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य ।)
नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ धूम्ररुचः ।
इति कनकाङ्गयशस्वदर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषः,
स्त्री । इति महाभारतम् । ३ । ८४ । १७ ॥)

सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्य ।) गौरादिल्लत्
दीप् ।) आखुपण्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विठ्ठलरस्या आखुपण्यं शब्दं ज्ञातया ॥)

सुवर्णा, [सु] स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्य ।) प्रौढा
स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवर्णि, स्त्री, (श्रीमना वणिः ।) सोमराजी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

सुवर्णी, स्त्री, (सुवर्णि + पठ्ये दीप् ।) सोमराजी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुवसन्ता, पु, (श्रीमनो वसन्तो यच्च ।) चेचावली ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्ताकालः सुजाती-
यवसन्तारोगश्च ॥

सुवसन्तकः, पु, (श्रीमनो वसन्तो यच्च । कप् ।)
वामन्ती । मद्गोक्षवः । इति मेदिनी ॥

सुवहः, चि, (सुखेन उद्धतं इति । सु + वह +
खच् ।) सुखवाहः । इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु
वहतीति । वह + अच् ।) सम्भवहः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सुवीजः

सुवहा, स्त्री, (सुहु वच्ति सौगन्धमिति । सु + वच् + अच् ।) शैफालिका । राज्ञा (अस्याः पर्यायो यथा, —

“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
रसापर्यो च सुरसा सुगन्धा प्रेषयी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नोधापदी । रसापर्यो । इत्यमरः । २ । ४ । ७० ॥
शङ्कनी । (अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शङ्कनी गजमन्त्रा च सुवहा सुरभीरसा ।
मन्त्रेण कुन्दरुको वल्लकी च बहुस्रवा ॥”

वीणा । इति मेदिनी । चित्ता । इति शब्द-
चन्द्रिका भरतस्य । वज्रजटा । ह्रस्वपदी ।

गन्धनाङ्गुली । सुश्ली । नीलसिन्धुवारः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा, —

“सिन्धुवारः श्वेतपुष्पः सिन्धुकः सिन्धुवारकः ।
नीलपुष्पो तु निर्गन्धौ शैफाली सुवहा च सा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुवासः, पुं, (शोभनो वासः ।) शोभनगन्धः ।

उत्तमनिवासः । इति कैचित् । (महादेवः ।
इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११५ ॥)

सुवासिनी, स्त्री, (सुखेन वसतीति । सु + वस +
गिन् ।) चिरिण्डी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

सुखेन वसतीति सुवासिनीति प्राविष्टाः । पिष्ट-
कुलस्त्रेहात् चिरमेतत् गच्छति चिरिण्डी ।

इदं गतौ अन् मनौषादिः । सुवासिन्यां चिरिण्डी
स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चर-
ण्डीत्येके । इति तट्टीकाया भरतः ॥

सुविद, पुं, (सुहु वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।)
यक्षितः । गुणयुक्तनायाम्, स्त्री । इत्यमरे सौवि-
द्विशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥

सुविदः, पुं, (सुहु वेत्तीति । सु + विद् + कः ।)
नौविदः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

राज्ञा । इति भरतः ॥

सुविदग्, पुं, (सुहु वेत्तीति । विद् + क्तिप् । तम-
तीति । अन् + क्तिप् ।) राजा । इत्यमरे सौवि-
द्विशब्दटीकायां रायसुकुटः ॥

सुविदर्न, त्रि, (सुहु वेत्तीति । सु + विद् + “सुविदेः
कचन् ।” उणा० ३ । १०८ । इति कचन् ।)

कुटम्भः । इत्यादिबोधः ॥

सुविद्वन्, स्त्री, अन्नापुरम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

सुविद्वन्ता, स्त्री, ऊष्ण नारी । इत्यमरे सौविद्व-
शब्दटीकायां रायसुकुटः ॥

सुविधिः, पुं, (सु शोभनो विधियर्थः ।) अर्हद्वि-
शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमविधानश्च ॥

सुविनीता, स्त्री, (सुहु विनीता ।) सुकरा गौः । इति
शब्दरत्नावली ॥ अतिप्रयविनयविशिष्टे, त्रि ॥

सुवीजः, पुं, (सु शोभनं वीजं यत् ।) खसुखसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महास्निः । इति महा-
भारतम् । १३ । १७ । ६६ ।) सुन्दरबीजे,

स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

सुव्रता

सुवीरकं, स्त्री, (सु + वीर शौर्यं + क्तुल् ।) सौवी-
राङ्गनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यायोऽयं
यथा, —

“सुवीरकं पार्वतेयं सौवीरं नीलमङ्गनम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सुवीरान्, स्त्री, (सुवीरं अतिप्रयतेजःशालि अस्त्व-
यस्य ।) काञ्चित् । इति जटाधरः ॥

सुवीर्य, स्त्री, (सुहु वीर्यं यस्य ।) वदरीफलम् ।
इति जटाधरः ॥ उत्तमवीर्यश्च ॥

सुवीर्या, स्त्री, (सुहु वीर्यं यस्याः ।) वनका-
पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकापासीशब्दे
ऽस्या विशेषो ज्ञेयः)

सुवृत्तः, पुं, (शोभनो वृत्तः ।) शूरमः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रि, सुन्दरवर्तुलः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १५४ । ६ ।

“पश्य वाङ्मुह्यते हे हस्तिहस्तनिभाविमौ ॥”
सुहु वृत्तं चरितं यच्छेति । सच्चरित्रः । यथा,

रघुः । ८ । ७७ ॥

“मयि तस्य सुवृत्तं वर्त्तते
लघुसन्देष्टपदा सरस्वती ।
प्रष्टुं विभ्रुतसत्त्वमार । तां
हृदि चेनासुपधातुमर्हति ॥”

सुवृत्ता, स्त्री, (सुहु वृत्ता ।) पतपर्वा । काकली-
प्राज्ञा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेगा, स्त्री, (सुहु वेगो यस्याः ।) महाच्योति-
मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेल्, पुं, (सुगता वेला समुद्रकुलं येन । यद्वा,
सुहु वेला स्थितिर्यस्य ।) चिक्कटपर्वतः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अमरचरित्रे । ६ । १७ ।

“श्रुत्वा दाशरथी सुवेल्कटके साटोपमर्ध्वबु-
ष्टहारेः परिपूरयन्ति कज्जुभः प्रोच्छन्ति कौचि-
यकान् ॥”)

सुवेल्, त्रि, (शोभनावेला मर्यादा स्थितिर्यस्य ।)
प्रणतः । शान्तः । इति मेदिनी ॥

सुवे(व)शः, पुं, (शोभनो वेशो यस्य ।) श्वेतजुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरवेशश्च, त्रि । यथा,

“सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा आतर्धं यद् विना मुतम् ।
योनिः क्षिपति नारीणां सर्वं सर्वं हि नारद ॥”
इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [त्रि] त्रि, (सुवेशोऽस्यास्तीति । इति ।)
सुन्दरवेशयुक्तः ॥

सुव्रतः, पुं, (सुहु व्रतं यस्य ।) भाविकल्पीयाहर्द्वि-
शेषः ॥ वर्त्तमानकल्पीयाहर्द्विशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (कार्तिकेशः । यथा, महाभारते ।

३ । २३१ । ७ ।

“सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥”
शोभनव्रतयुक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते ।

१ । २३४ । २७ ।

“सुव्रता चापि कल्याणी सर्वभूतैश्च विश्रुता ।
अवन्तती महात्मानं वशिष्ठम्भविषत्तमम् ॥”

सुव्रता, स्त्री, (सुहु व्रतं यस्याः ।) सुखवंदीक्षा
गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ शोभनव्रता ।

सुशीत

इति मेदिनी ॥ वर्त्तमानकल्पीयपक्षदृशजन-
माता । इति हेमचन्द्रः ॥ (शटी । तत्पर्यायोऽयं
यथा, —

“शटी पलाशी घङ्गस्या रुद्रता गन्धलिका ।
गन्धारिका गन्धवध्वंघः पृथुपलाशिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुशर्मा, [त्रि] पुं, राजविशेषः । इति पुराणम् ।
निम्बितप्राङ्गणविशेषः । यथा, —

“सुशर्मा नाम को देव किं जातीयः किमात्मकः ।
कुतस्तस्य च वै सुक्तिः केन वा यज हतुना ।

श्रीभगवानुवाच ।
सुशर्मा नाम दुर्मन्धा, सौमा पाण्डनामभृत ।
अनान्धाविदं वशे विप्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८० अध्यायः ॥

सु + शू मि ङि ङिसे + “अन्धोऽपि दृश्यन्ते ॥”
३ । २ । ७५ । इति मनिन् ।) सुश्र्माति य ।

इति सुश्र्मोत्तरटीकायां दुर्गादासः ॥ शोभनश्च-
विशिष्टे, त्रि ॥

सुशब्दः, पुं, (सुहु ङट् शब्दं कण्ठं यत् ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खदिरशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सुशर्षा, स्त्री, कार्ष्णिकः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ४ । १५५ ॥

सुशाकं, स्त्री, (सुहु शाको यस्यात् ।) आर्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशाकः, पुं, (सुहु शाको यस्य ।) चक्षुः । भिक्षा
तक्षुणीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशान्ता, स्त्री, शाश्वजराजपत्नी । यथा,
कल्किपुराणे २२ अध्याये ।

“शश्वजो महातेजा गजाश्रुतबलः सुधीः ।
तस्य पत्नी महादेवी विद्याव्रतपरायणा ।

सुशान्ता स्वामिन प्राह कल्किना योद्धुस्तदात्मः ।
नाथ कान्तं जगन्नाथं सर्वान्तर्यामिन् प्रभुम् ।
कल्किं नारायणं मत्पुत्रं सर्वं प्रहृष्टिर्वाच ।”

सुशिक्षः, पुं, (शोभना शिक्षा यस्य ।) अग्निः ।
इति जटाधरः ॥ उत्तमशिक्षायुक्ते, त्रि ॥

शुशिक्षा, स्त्री, (शोभना शिक्षा ।) मयूरशिक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुन्दरकेशः । यथा,
भागवते । ३ । २० । ३६ ।

“मय्यं विधीदति दृष्टुंस्वनभारभीतं
शान्तेव दधिरमला सुशिक्षासम्भ्रः ॥”

सुशीतं, स्त्री, (शोभनं शीतम् ।) पीतचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिप्रयशीतश्च ।

तद्वति, त्रि ॥

सुशीतः, पुं, (सुहु शीतः ।) इक्षुल्लजः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सुशीतलं, स्त्री, (सुहु शीतलम् ।) गन्धलणम् ।
इति रत्नमाला । (गन्धलणशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञेयः ॥) अतिशीतगुणविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६५ । ४ ।

“निमैलखादु सलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाङ्मसि विवेशाय मनो हृद्यः ॥”

सुश्रुतः

सुश्रीता, स्त्री, (सुश्रु श्रीता ।) श्रुतपत्रौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुश्रीविका, स्त्री, कन्दविशेषः । वाराहीकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुश्रीमः, पुं, श्रुतगुणः । इत्यमरटीकायां खासी ॥ तद्वति, त्रि ॥

सुश्रीनः, पुं, (सुश्रीमन् श्रीलम्बः ।) चोलराजः । यथा,—

“यो विष्णुदासः स तु पुण्यश्रीलो
यच्चोलभूपः स सुश्रीलनामा ।
आवाप्तुमौ तत्समरूपभाजौ
हाः स्त्रौ कृतौ तेन रमाप्रियेण ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ५४ अध्यायः ॥

श्रीभनश्रीलवशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । १७ ।

“मन्त्रीचो नो ह्ययं लोके प्रम्याः क्षेमोऽकुतोभयः ।
सुश्रीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥”

श्रीभनं श्रीलमिति । सचिद्विने, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । २६७ । ४३ ।

“तथा सुश्रीलनतपुण्ययुक्तया
समुद्धृतं चापि पुनः कुलीनया ॥”

सुश्रीलता, स्त्री, (सुश्रीलस्य भावः । तत् । टाप् ।) सत्सुभावः । सुश्रीलत्वम् ॥

सुश्रीला, स्त्री, (श्रीभनं श्रीलं यस्याः । टाप् ।) श्रीलज्ज-
स्वाद्यमहिष्यन्तर्गतमहिषीविशेषः । यथा,—

“अष्टौ महिष्यस्ताः सर्व्वा वृत्तिरयता महा-
त्मनः ।

वृत्तिर्यो सद्यमा च कालिन्दौ च सुचिन्तितौ
मित्रविन्दा जाववती नामजितौ सुलज्जया ।

सुश्रीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चरमाः स्मृताः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥

यमभार्या । इति कैचित् ॥

सुश्रीका, स्त्री, (श्रीभना श्रीः श्रीमा यस्याः ।
क्रौ ।) सन्नकौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दर-
शुक्ले, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । ११३ ।

“ह्यारोपश्रीतो कृत्वा सर्व्वा दारवती पुरीम् ।
मन्दहरयां सुश्रीकां बहुरूपश्रीभिताम् ॥”

सुश्रुतः, पुं, विश्वामित्रसुनिपुणः । स तु चिकित्सा-
शास्त्रकर्ता । यथा,—

“तथा धन्वन्तरिर्वै ज्ञातः क्षीराब्जिमयने ।
देवादीनां जीवनाय आहुर्वैदसुवाच ह ।

विश्वामित्रसुतायेव सुश्रुताय महात्मने ॥”

इति मार्कण्डे १५० अध्यायः ॥

अथ सुश्रुतप्रादुर्भाषः ।

“अथ ज्ञानदशा विश्वामित्रप्रवृत्तयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽवसुष्यते ॥

विश्वामित्रो सुनिषेधं पुनं सुश्रुतसुक्तवान् ।
वक्ष्ये वाराणसीं गच्छन्तं विश्वेश्वरवल्गुमानम् ॥

तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादाहुर्वैदिदां वरः ॥

आहुर्वैदं ततोऽधीव लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्रणिद्या तैर्यस्युपकारो महात्मनः ॥

सुधीमः

पितृव्यं च नमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन बाह्वं समधेयुं सुनिच्छनुश्रवं ययौ ॥

अथ धन्वन्तरिं सर्व्ववानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥

काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
खागतं व इति स्नात्वा दिवोदासो यशोधनः ॥

कुशलं परिपश्यन् तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुस्तदम् ॥

भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दन्तो स्त्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि यथा ॥

आमयानां श्रीमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आहुर्वैदं भवानस्मान्धापयतु यन्नतः ॥

अङ्गीकृत्य वचस्तेषां वृत्तिस्मादुपादिशत् ।
याख्यातं तेन ते यत्नात् जयहूर्मनयो मुदा ॥

काशिराजं जयाश्रीभिर्भिनयन् मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुसिद्धायां जर्मूर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥

प्रथमं सुश्रुतस्तु खं तन्नं कृतवान् स्मृतम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्नाम्नि तेनरे ॥

सुश्रुतेन कृतं तन्नं सुश्रुतं बहुभिर्भयतः ।
तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं चितिमण्डले ॥

इति भावप्रकाशः ॥
(स्त्री, गोडीवाह्ने त्रिप्रपन्नः । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।

“पित्रो खदितमिष्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्यग्निमिष्येदेवे वृत्तिमिष्यपि ॥”

सुधमः, त्रि, (सुधु समं सर्व्वं यस्मात् । “सुधनिर्दुर्भ्यः
सुधितिसमाः ।” ८ । ३ । ८८ । इति ऋग्वे ।)

श्रीभनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ । समः ।
इति मेदिनी ॥

सुधमा, स्त्री, (सुश्रीभनं समं सर्व्वं यथा ।) परमा
श्रीमा । इत्यमरः । १ । ३ । १७ । (यथा, नैषधे । १६ । २ ।

“जयजय महाराज प्रभातिकीं सुधमामिमां
सफलयत मां दानादृष्ट्योदरालसपक्ष्ययोः ॥”

जिज्ञानां कालमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुधवी, स्त्री, (सुधु कृते फलानीति । सु + कृ + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ।

सुधवीरः, स्त्री, (सुधु कृते फलानीति । सु + कृ + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ।

सुधवीरः, स्त्री, (सुधु कृते फलानीति । सु + कृ + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ।

सुधिवि, स्त्री, (सुधु स्थतीति । सु + धी + वाङ्-
लकात् किः ।) शुधिः । इत्यमरः । १ । ८ । १ ।

सुधिर, स्त्री, (सुधु शोधये + “इविमदीति ।” उणा-
१ । ५२ । इति किरच् । पृथोदरादित्वात् श्रल्य
सः । यदा, सुधिरस्माकोति । सुधि + “जयसुधि-
सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।)

सुधिरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ८ । १ ।
(काष्ठम् । इति काशिका । हिज्जुक्ते, त्रि ।

यथा, दृष्टवृत्तिवाच्यम् । ५३ । ८८ ।
“शस्त्रैर्यदिभूमलतामधुरा सुगन्धिः
क्षिप्वा समानं सुधिरा च मही नराणाम् ॥”

सुधीमः, पुं, धर्मविशेषः । इति मेदिनी । चन्द्र-
कान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

सुधेयः

सुधीमः, त्रि, श्रुतगुणयुक्तः । इत्यमरः । १ । ३ । १६७
मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥

सुधमं, स्त्री, (सु + धप + क्तः ।) सुधुप्रपत्त्या ।
यथा,—

“यो जागरे वहिरहुचक्षुधर्मिणोऽर्थान्
मुहूर्ते समस्तकरयेर्हृदि तत्तद्वचान् ।

स्वप्ने सुधम उपसंहरते स एकः
स्त्वयन्वयान्तिगुणवृत्तिर्हान्द्रियेशः ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ ॥

सुधमिषुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ ।
५३ ।

“यथा सुधम पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥”

सुधमिः, स्त्री, (सु + धप + क्तन् ।) सत्त्वप्रधानं
अज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् ।

आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसारः । सर्व्वस्थ
शूलस्रक्लोपाधेः कारणोपाधौ लीनत्वं सुधमि-
त्वम् । इति तट्टीका । अवस्थाविशेषः । यथा,

“खप्रावस्था परीक्षिता सुधमावस्थेदानीं परी-
क्ष्यते । तन्नेताः सुधमविधयाः श्रुतयो भवन्ति
यद्युज्जैतत् सुमः समस्तः सम्यग्ज्ञः स्वप्नं न
विलानात्वाहु नाड्योऽहो भवतीति । नाड्यो-
रनुक्रम्य श्रूयते । ताभिः प्रत्यवस्थ्य पुरीतत
शेत इति । विकल्पमानेषु तु सुधमिस्थानेषु
कदाचिन्नाड्योः प्रतिबुध्यते कदाचित् पुरीततः
कदाचिदात्मन इत्यप्राप्तिश्च । तस्मादप्यात्मैव
तु सुधमिस्थानमिति ।” इति शारीरिकभाष्ये ३
अध्याये २ पादः ॥ किञ्च । “यत्र सुप्तो न कश्चन
कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति तत्
सुधमम् ।” इति माण्डूक्योपनिषत् । सुनिद्रा
च ॥

सुधुना, स्त्री, (सुधु इत्ययत्तशब्दं न्यायतीति ।
ना + कः ।) मेरुदण्डवाहो इङ्गापिङ्गलानाड्यो-
मध्यस्थनाडीविशेषः । यथा,—

“मेरोऽन्धप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सद्यदस्ते
निधस्ये

मधो नाडी सुधुना जितयगुणमयी चन्द्र-
स्थायिस्वरूपा ॥”

इति षट्चक्रमेदः ॥

तस्या अशुभलक्षणं यथा,—

“चणं नामे चणं दृष्टे यदा वज्रति मारुतः ।
सुधुना वा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्वहराशुभा ।

तस्यां नाद्यां स्थितो वङ्गिज्जलन्तकालरूपिणः ।
विधमं तं विजानीयात् सर्व्वकार्य्विनाशनम् ॥

यदाशुक्रमसुलक्ष्णं तस्यां नाद्यां दयं वज्रेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभं सप्तपथित्वम् ॥”

इति अश्वयामलम् ॥

“मेरुवाहो इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता ।
सुधुना भासुमार्गेण जङ्गहारावधिस्थिता ॥”

इति योगखरोदयः ॥

सुधेयः, पुं, करमर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।

सुसवी

“महावराहो गोविन्दः सुवेणः कनकाङ्गरी ॥”
 “श्रीभना सेना खगणात्मिका यत्नः ॥” इति तत्र
 शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुमीवदेवः । इति
 मेदिनी । वेतवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसु-
 देवपुत्रविभिनः । यथा, भागवते । ६ । २४ ।
 ५३-५४ ।
 “वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् ।
 कौन्तिमन्तं सुवेणश्च भद्रमेनसुदारधीः ॥
 ऋजुं सम्महर्षं भद्रं चङ्कषेणमहोत्थरम् ।
 अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥”
 नागविशेषः । इति महाभारतम् । १।५७।१६॥
 वृषविशेषः । स च मूरसेनाधिपतिः । यथा,
 द्रुपः । ६ । ४५ ।
 “सा मूरसेनाधिपतिं सुवेण-
 सुहिंश्च लोकान्तरगौतमीर्त्तम् ।
 आचारगुणोभयवर्णद्वीपं
 गुह्यान्तरस्था अगदे कुमारी ॥”
 सुवेणिका, स्त्री, कथाजिह्वा । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १०८ ॥
 सुवेणी, स्त्री, जिह्व । इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुवोमा, स्त्री, नदीभेदः । इति श्रीभागवते । ५ ।
 १६ । १७ ॥
 सुवु, अ, (सुनिष्ठनीति । सु + स्वा + “अपटु” सु-
 स्वाः ।) उणा० १ । २६ । इति कुः । सुधमा-
 दित्वात् घत्वम् ।) प्रशंसा । अतिप्रियम् । इत्य-
 मरः । ३ । ४ । १ ॥ सत्यम् । इति संक्षिप्त-
 मारोणादित्तिः ॥ (यथा, भागवते । ४।२२।१७।
 “एषोस्तुल्यस्तमाकर्ण्य वार सुवु मितं मधु ।
 स्तयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रलुषाच ह ॥”
 “सुवु गम्भीरायम् ॥” इति तट्टीका ।)
 सुप्रं, कौ, रज्जुः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 सुर्वन्तः, जि, (सु + वन् + यन् + क्तः ।) यथा-
 विधिसंयमविशिष्टः । यथा, अष्टापुराणम् ।
 “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रास्तु गच्छेत्
 सुर्वन्तः स च पूर्व्यं यष्टे स्ने ।
 कृतोपवासः सुचिरप्रसक्तः
 संपूजयेत् भक्तितन्त्रो गरीशम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 सुर्वस्वतः, जि, (सुवु संस्क्रियते इति । सु + स्व +
 क्त + क्तः ।) इत्यादिनादाद्येण प्रयत्नसंस्कृत-
 यज्जनादि । तत्पर्यायः । प्रयत्नम् २ । इत्यमरः ॥
 “तेनैवापाकसुर्वस्वकारे प्रयत्नसुपसंस्कृतम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्तमसंस्कारविशिष्टश्च ॥
 सुसत्वा, स्त्री, जनकराजभाष्या । यथा,—
 “जानामि पितरं चाहं विदेहाधिपतिं वृषम् ।
 तस्य भार्या सुनव्याख्यामहं जानामि मातरम् ॥
 भातरस्तुसुताः सर्वे वीता मे भगिनी शुभा ।
 सुसत्वा मम मातेति लोको जगतात् सन्ततम् ॥”
 इति काविकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
 सुसवी, स्त्री, सुषवी । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकटः । २ । ४ । १५५ ॥

३८८

सुहित

सुसम्पत्, (सुसु सम्पत् । प्रादिष्वनामः ।)
 सुसम्पद्, (सौभाग्यम् । तत्पर्यायः । परभागः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 सुसङ्गः, जि, सुखसङ्गः । दुःसङ्गभिन्नः । सुखेन
 सङ्गतेऽसाविति सङ्गधातोः कर्मस्यलुप्रत्ययेन
 नियन्त्रः ॥
 सुसार, पु, (सुसु सारो यत्नः ।) रक्तखट्विः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिप्रियनारविशिष्टे, जि ॥
 सुसारवत्, स्त्री, (सुसारोऽख्यस्त्विति । मनुप् ।
 मस्य वः ।) स्थाण्डिकम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 सुसिक्ता, स्त्री, (सुसु सिकतेव ।) शर्करा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ उत्तमभावुक्ता च ॥
 सुसीमा, स्त्री, वृत्ताह्व्यन्ता । सा तु वृत्तजिन-
 जननी । इति हेमचन्द्रः ॥ (श्रीभना सीमा ।)
 उत्तमसीमा च ॥
 सुस्यः, जि, (सु + स्या + क्तः ।) सुखेन तिष्ठति यः ।
 अरोगी । यथा, श्रीभागवते । १० । ३ । २७ ।
 “मन्त्रोऽह्युत्थलभीतः पलायन्
 सन्नात् लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छन् ।
 तत्पादाङ्गं प्राप्य यद्विचक्षयाद्य
 सुस्यः श्वेतं ह्यलुरस्तादपैति ॥”
 सुस्यता, स्त्री, (सुस्यस्य भावः । तल् ।) आरो-
 यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सुस्थिरः, जि, (सुसु स्थिरः ।) स्थिरतरः । यथा,
 श्रीभागवते । ११ । ६ । ३५ ।
 “नक्षत्रकसादगुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपु-
 ष्कलम् ।
 ब्रह्मेतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्मिभिः ॥”
 सुस्त्राः, पु, (सुसु स्त्रावनेन कृत्वात् । सु + स्त्रे
 + क्तिप् ।) शमीधान्यभेदः । खिसारी इति
 भाषा । अख्य गुणः ।
 “सुस्त्रा दुर्जातलो कृत्वा कथायो विशदो गुरुः ।”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 सुस्त्रातः, पु, (सुसु + स्त्रातः ।) यज्ञान्तज्ञानकृतम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दररूपकृतज्ञाने, जि ।
 यथा,—
 “अथाहःसु निदृशेत् सुस्त्राताः कृतमङ्गलाः ।
 आशुत्यादिप्रसुत्यन्ते ब्राह्मणान् खक्तिवाच्य च ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 सुस्तिता, स्त्री, (सुसु स्तितं यस्याः ।) स्त्रीभेदः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरेष्वज्ञास्युक्ते, जि ॥
 सुहृत्स्त्री, [नृ] पु, बौद्धभेदः । यथा,—
 “महागिरिसुहृत्स्वाद्या वज्रान्ता द्रष्टुं प्रियः ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३४ ॥
 सुहितः, जि, (सु + धा + क्तः ।) विहितः । दृष्टः ।
 इति विश्वः ॥ (यथा, दृष्टव्यं सुहितायाम् ।
 ५१ । २६ ।
 “अतिबहु तदा सुहृत्तं संस्थितः सुहितो
 वदेत् ॥”)
 सुहिता, स्त्री, (सु + धा + क्तः । टाप् ।) अग्नि-
 जिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥

सूतं

सुहृत्, पु, (सु प्रोभनं हृत् हृदयं यत्नः ।)
 सुहृद्, मित्रम् । सखा । इत्यमरः । २।५।१२ ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “सुहृदां हितकामानां यः प्रथोति न भावि-
 तम् ।
 विपत्तन्निहिता तस्य स नरः प्रदुनन्दनः ॥”)
 एकस्मात्सखात्तुर्धत्वम् । यथा,—
 “पातालं हिडुकश्चैव सुहृदम्भक्षतुषेकम् ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 “प्रशिनः सुहृदस्युद्यमः करोति चातुर्यं चाख्य-
 धनवन्तं वृषसामधिपः ॥” इत्यादि कोष्ठोद्भूतः ।
 (महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।६६॥)
 सुहृदयः, जि, (सुसु हृदयमन्तःकरणं यत्नः ।)
 प्रशक्तमनाः । तत्पर्यायः । हृदयालुः २ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ३ ॥ सुहृदयः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 सुहोवः, पु, चन्द्रश्रीयष्टहृदिपुराणपुत्रः । यथा,
 “हृदिषोच दायाद् सुहोत्रो नाम धार्मिकः ।
 सुहोत्रस्यापि दायादो हृत्को नाम बभूव ह ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे प्लक्ष्ये २० अः ॥
 (सहृदेवपुत्रः । यथा, महाभारते । १।६५।५० ।
 “सहृदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामो-
 पयेमे मद्राजस्य द्युतिमनो दुहितरं तस्यै
 पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥” ॥ भरतवर्मा-
 यस्य सुमन्योः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।
 ६४ । २४ ।
 “सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुदनुष्कथा ।
 पुष्करियावचौकश्च सुमन्थोरभवत् सुताः ॥”
 कः, स्त्री, स्तुतिः । जैपः । सुधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
 नियन्त्रमिति कौचित्तम् ॥
 सुकरः, पु, वाणः । वातः । उत्पलम् । इति मेदिनी ॥
 सुकरः, पु, (सु इत्यक्षप्रत्यये कर्तुं शीलमस्य ।
 क्त + टः ।) वराहः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
 (यथा, वैराग्यशतके । १६ ।
 “कामिजनपरमभोग्ये कामसुखे धारयन्ति
 बौभल्यम् ।
 सन्तः प्रमसुखरविकाः सुधाश्रयाः सुकरास्त
 इव ॥” ॥
 सुहृ, कर्त्तुं शीलमस्य । सु + क्त + टः । पक्षे
 उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) कुम्भकारः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ श्वगभेदः । इति जटाधरः ॥
 सुकरी, स्त्री, (सुकर + जानी डोप् ।) सुकर-
 भाष्या । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २५६ ।
 “प्रतिशोके न वा याति ब्राह्मणे वा सुरां
 पिवेत् ।
 इद्वै वा शुभी यश्री सुकरौ चोपनायते ॥”)
 वराहकान्ता । इति शब्दमाणा ॥
 सुक्तं, जि, (सुसु उक्तम् ।) श्रीमनोक्तिविशिष्टम् ।
 वेदोक्तकोजमन्त्रादि । यथा । ऋग्वेदस्य अग्नि-
 मीळे इत्यादि अग्निस्तुतम् । १ । १ । १ ॥ * ॥
 सहस्रश्रीर्ष्यादि पुष्पस्तुतम् । १०।६०।१ ॥ * ॥
 अथैव रश्मिरिष्यादि देवीस्तुतम् । १०।१२५।११॥

सूक्तम्

हिरण्यवर्णमिवादि श्रीसूक्तम् ॥ रात्री यख-
टायनीवादि रात्रिसूक्तम् ॥ १०।१२०।१॥ *
यातून इन्न चूमन्तमिवादि गणेशसूक्तम् ॥ ८।
७०।१॥ * इयमददाभयम् इवादि सरस्वती-
सूक्तम् ॥ ६।६१।१॥ * अतो देवा अयन्तु न
इवादि विष्णुसूक्तम् ॥ १२२।१६॥ * मेदिनी
देवीवादि भूस्सूक्तम् ॥ * आदिवानामिवादि
आदिसूक्तम् ॥ ७।५१।१॥ * त्वं सोम इवादि
सोमसूक्तम् ॥ १।६१।१॥ इवादि ऋग्वेदसूक्त-
महत्तम् । यथा । सहस्रमेकं सूक्तानामिवादि
चरणयुद्धः ॥ यजुर्वेदसूक्तं विश्वेशमिवादि
कुमारसूक्तम् । सोमाय पित्रमते इवादि पित्र-
सूक्तम् । प्रथमानं स्वर्जनं इवादि पावमावी-
सूक्तम् । इवादि वेदप्रसिद्धम् । तथा,—
“जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सन्दर्शनार्थमस्माया नदीपुलिनसंस्थितः ।

स च वैश्वस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीसूक्तं परं जपन् ॥

ज्ञाता, स्त्री, (सुष्ठु, उक्तं कथनं यस्याः ।) शारिका ।
यथा, चिकाशुशेषः ।

“सूक्ता मदनशलाका चिन्ताक्षी शारिकाव-
चखा च ॥”

सूक्तम्, स्त्री, (सूच्यते इति । सूच पेशुन्त्ये +
“सूचः सन् ।” उणा० ४।१७६ । इति
सन् ।) क्तवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ३।८।१४ ।

“तस्यार्थसूक्त्यामिनिविष्टदृष्टे-
रन्तर्गतोर्थो रजसा तनोयान् ॥”)

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“सूक्तं पराश्रयामिज्ञे त्वराज्जुतचैष्टितम् ।

मयि पश्यति वा केयौ, वीमन्तमयिमाह्वयौ ॥”

इति चन्दालोकाः ॥

सूक्तम्, पुं, (सूच् + सन् ।) क्तकटक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अणुः । अल्थे, जि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १।
२१३।१५ ।

“न तस्याः सूक्तमप्यस्ति यज्ञानि रूपसम्पदा ।
निवृत्ता यत्र वा दृष्टिर्न सन्ति निरीक्षिताम् ॥”
तत्पर्यायः ।

“अथ्ये स्त्रीके सुक्तसूक्तं सुक्तकक्ष कथं तसु ।
दभं खलं खलकक्ष स्त्रियां मात्रा जुटौ कणा ।
प्रमानखलवी शेषः कगोऽपि च निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सूक्तसूक्त्यफल, स्त्री, (सूक्तं हायश्च फलं यस्याः ।)

मध्यमकम्पुटवः । इति रत्नमाला ॥

सूक्ततक्षुः, पुं, (सूक्तं तक्षुलं वीजं यस्य ।)

खसखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्ततक्षुला, स्त्री, (सूक्तं तक्षुलं वीजं यस्याः ।)

पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तम्

सूक्तदर्शी, [न] जि, (सूक्तं पश्यतीति । इष्ट +
शिविः ।) अतिशयबुद्धिमान् । तत्पर्यायः ।
कुशाग्रवीर्यमतः २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्नमतः
४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३।१४।२३ ।

“न विदुर्वस्य भवनमादिवाः सूक्तदर्शिनः ।
स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥”)

सूक्तदाह, स्त्री, (सूक्तं दाह ।) तसुकाहम् । तत्प-
र्यायः । कलिङ्गः २ । इति चिकाशुशेषः ॥

सूक्तपत्रः, पुं, (सूक्त्याणि पत्राणि यस्य ।) घान्य-
कम् । वनजीरकः । देवचर्पः । लघुवदरः ।
सुरपर्णम् । वनवल्मीकः । लोहितेष्टुः । कुकु-
टद्वः । इति राजनिर्घण्टः । यथा,—

“वावः खर्बुण्यश्च सूक्तपत्रश्च कण्टकः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्तपत्रिका, स्त्री, (सूक्त्याणि पत्राणि यस्याः ।
ततः कन् । टापि अत इत्तम् ।) शतपुष्पा ।

प्रतावरी । लघुव्राक्षी । चुनैपोदकी । टुरा-
लभा । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तपर्णा, स्त्री, (सूक्तं पर्यमस्याः ।) जीर्ण-
पत्रौ । षोडशौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तपर्णै, स्त्री, (सूक्तं पर्यमस्याः ।) डीप् ।
रामदूतीवृक्षः । यथा,—

“रामदूती पर्यपुष्पो विशाखा नामदन्तिका ।
काशलो सूक्तपर्णो च भरण्याष्टा फणिज्-

भक्ता ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्तपिप्पली, स्त्री, (सूक्त्या पिप्पली ।) वन-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तपुष्पी, स्त्री, यवतिस्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तफलः, पुं, (सूक्तं फलमस्य ।) भूकर्णुदारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तफला, स्त्री, (सूक्तं फलमस्याः ।) भूम्याम-
लकी । इति रत्नमाला ॥

सूक्तवदरी, स्त्री, (सूक्त्या वदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तबीजः, पुं, (सूक्तं बीजं यस्य ।) खसखसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तभूतं, स्त्री, (सूक्तं भूतम् ।) अपञ्चीकृता-
काशदिभूतम् । इति वेदान्तसारः ॥

सूक्तमचिकः, पुं, (सूक्त्या मचिका तद्वदाकृति-
रस्यस्येति । अच् ।) मशकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सूक्तमूला, स्त्री, (सूक्तं मूलं यस्याः ।) जयन्ती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तमूली, स्त्री, (सूक्त्या मूली ।) ताम्रवल्ली ।
जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तमूल्यं, स्त्री, (सूक्तं मूल्यम् ।) अक्षयवसनम् ।
सख कापट इति भाषा । यथा । उपभोगोऽपि
न सूक्तमूल्यपरिधानादिना । इति हायभागः ॥

सूक्तशरीराणि, स्त्री, (सूक्त्याणि शरीराणि ।)
दानेन्द्रियपञ्चकं कर्मान्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं

सूचना

बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवानि । इति
वेदान्तसारः ॥

सूक्तशर्करा, स्त्री, (सूक्त्या शर्करेव ।) वालुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तशाखः, पुं, (सूक्त्या शाखा यस्य ।) जाल-
वर्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तशालिः, पुं (सूक्त्यः शालिः ।) अणुघान्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । सूचिशालिः २ पाव-
शालिः ३ सूचकः ४ । अस्थ गुणाः । सुमधुर-
त्वम् । लघुत्वम् । पितासदाहृनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्तषट्चरणः, पुं, (सूक्त्याणि षट्चरणानि
यस्य ।) पद्मयूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्त्या, स्त्री, (सूक्त्या + टाप् ।) यूयिका । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ चुनैला । कर्कश । वालुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूक्त्येला, स्त्री, (सूक्त्या एला ।) चुनैला । गुञ्ज-
राटी एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वयस्या २ तीक्ष्णगन्धा ३ चपटो ४ चुट्टिः ५ ।
इति रत्नमाला ॥

सूच, त् क पेशुन्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा-पर-सक-सेट् ।) दीर्घः । व्यसु-
स्वत् कथां लोकाः कथितवान् इत्यर्थः । इति
रमानाथः । पेशुन्त्यमन्तर्द्वि इत्येके । इति
दुर्गादाचः ॥

सूचः, पुं, (सूचयति चरणौ इति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४।६३ । इति चट् । टेक-
त्वम् ।) कुशाङ्कुरः । इति केचित् ॥

सूचकः, जि, (सूचयतीति । सूच पेशुन्त्ये + क्तुल ।)
पिशुनः । इत्यमरः । ३।१।४७ ॥ (यथा, मनुः ।
४।७१ ।

“लोष्टमहो लणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं ब्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥”)

अस्य विवरणं कथं जपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सूचन-
कौपी । यथा महाभारते । १।१६६।२७ ।

“ह्यारदेशात् ससुद्धतो माहात्म्यलसूचकः ।
वज्रनिख्यसदृशः शुश्रुवे सृजनिखनः ॥”)

सूचकः, पुं, (सूचयत्यनेनेति । सिव + “सिवेष्टे-
रु च ।” उणा० ४।६३ । इति चट् । टेकत्वम् ।
ततः स्तार्थे कन् ।) सूचिवद्रथम् । (सूचय-
तीति । सूच + क्तुल ।) बोधकः । कुक्कुटः ।
विडाजः । काकः । इति मेदिनी । के, १६८ ॥
पिशुनः । बुद्धः । पिशाचः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सूचघारः । कथकः । इति
हेमचन्द्रः ॥ सूक्तशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूचन, स्त्री, (सूच + क्तुट् ।) गन्धनम् । इत्यमरः ।
३।३।११४ ॥ ज्ञापनम् । इति चिकाशुशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १५।१४८ ।

“भङ्गिचपनविधौ विशारदो
नारदो सुनिरदर्शनं ययौ ॥”)

सूचना, स्त्री, (सूच + क्तुट् + यच् । टाप् ।)
अधनम् । दहिः । गन्धनम् । अभिद्रवः । इति

सूचिका

सूची

सूच्य

विश्वेन्द्रिण्यौ ॥ (चापनम् । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३१२ ।

“यच्च खादङ्क एकस्मिन्काणां सूचनानिखिला ।
तदङ्कसुखमिच्छावृत्तौकार्थखापकश्च तत् ॥”

हचिः, स्त्री, (सूचतेऽनयेति । सूच + चिच् +
“अच हः ।” उणा० ४ । १३८ । इति हः ।)
अधनी । इत्यमरः । ३।५।७ । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०४ । ७५ ।

“चन्द्रोन्मिर्विमहाहारे गीतानि श्रुतिसूचयः ।
उद्यानं वन्यं पीथी माला दिग्धा शरावली ॥”
“विषय भरतोऽतीव ब्रह्मे तुल्ये सूचिना ।”

इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु
महाकविप्रयोगवशात् साधुलम् ॥) इत्यपमेदः ।
प्रिखा । यथा,—

“सचिनं व्यप्रमेदे च यधनौश्रिखयोरपि ॥
इति रत्नकौषः ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ४३ ।

“अलक्ष्यश्रीकामिभवेयमाहति-

विमानना सुभु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिर्मर्शो न तवास्ति कः करं

प्रसारयेत् पद्मगरत्नसूचये ॥” ॥

केतकौप्यम् । इति सूचिपुष्पशब्ददर्शनात् ॥
यथा, ऋतुसहारे । २ । २३ ।

“सुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितप्राज्ञैः प्रास्त्रिभिरुत्थिता ।
हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकौनां
नवसलिलनिषेकात् प्रान्ततापो वनान्तः ॥”

बृहद्विशेषः । यथा, मनुः । ७ । १६२ ।

“संहतान् बोधयेद्व्यान् कामं विचार-

येद्वहन् ।

सूच्या वज्जेन चैवान् यूहेन यूद्धा बोधयेत् ॥”
रुचिकः, पु, सूच्या जीवति यः । इरजी इति
भावा । तत्पर्यायः । सूचिकः २ सूचिः ३
तुन्नवायः ४ सूत्रभित् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, ढहन्वंहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्ते नापितचाक्रिकचौरभिमक्षुचिक-
द्विपग्राहाः ॥”)

सूचिका, स्त्री, (सूचिरेव स्त्री कर्त्तुः ।) सूचिः ।
हस्तिशुल्कः । इति केचित् ॥

सूचिकाशरः, पुं, (सूचिकायाः शुल्कस्य शरः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

सूचिकामरः, पु, औषधविशेषः । यथा,—

“विषं पलमितं सूतः प्राणकक्ष्यैवेद्वहम् ।
तत्तर्ज्यं संपुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः ॥

मुद्रां कृत्वा संप्रोक्ष्य ततश्चुक्रां निवेशयेत् ।
वह्निं शनैः शनैः कुर्थात् प्रहरद्वयसङ्क्राया ॥

ततः उदुघाञ्च तन्मुद्रासुपरिष्ठाशरावकात् ।
मंलग्नो यो भवेद्भूमस्तं यज्ञीयाच्छनैः शनैः ॥

वाङ्मशर्शो यथा न स्यात्ततः क्रूपां निवेशयेत् ।
यावत् सूच्या सुखे लयं क्रूपा निर्वति भयञ्जम् ॥

तावत्तानो रसो देयो ऋक्षिते सन्निपातिनि ॥
क्षुरेण प्रचत्ते ऋक्षिं तन्नाहुत्या च वर्षयेत् ॥

रक्तमेघजसम्पकोत्तु ऋक्षितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥”

इति सूचिकामरर्णे रसः ॥
इति भैषज्यरत्नावली । ५ ॥ अथ च ।

“विषं पलं रसं प्राणं तत्तर्ज्यं काचलिपिते ।
मृत्संपुटे च संरुध्य चुक्रां संस्थाप्य पाच-

येत् ॥

शनैर्यामद्वयं पक्तां तं सनुदाह्य श्रौतलम् ।
ऊर्ध्वपात्रगतं घृण्ण गृहीत्वा सूत्रमाकृतम् ॥

यावत् सूच्या सुखे लयं क्रूपा आयाति भयञ्जम् ।
क्षुरेण प्रचत्ते शीघ्रं तन्नाहुत्या च वर्षयेत् ॥

चिदोषे ऋक्षितो जीवो रक्तमेघजसङ्गमान् ।
सर्पदोऽपि मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्तुल्यात् ॥

इत्याह मधुरं तोयं सूचिकामरर्णे रसे ॥
इति सूचिकामररसः सन्निपाते ॥

इति रसप्रदीपः ॥ ५ ॥ (अथ च ।

“रसगन्धकनागश्च विषं खावजङ्गमम् ।
मातुल्यवाराहमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् ॥

सूचिकामरर्णो नाम भैरवेण प्रकीर्तितः ।
सूचिकाम्रेण दातव्यः सन्निपातनिर्घट्टः ॥”

इति सूचिकामरर्णे रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्दुसारसंग्रहे च्चराधिकारे ॥
सूचिकासुखं, स्त्री, (सूचिरेव क्रमसम्पन्नं सुखं यस्य ।)

शुद्धः । इति हारावली । ११० ॥ सूच्यास्ते, चि ॥
सूचितः, चि, (सूच + क्त ।) कथितः । बोधितः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३११ ।

“अङ्गान्ते सूचितः पाचैकदङ्कस्याविभागतः ।
यन्नाङ्कोऽवतरत्योऽङ्कावतार इति स्थानः ॥”)

सूचिपत्रकः, पु, (सूचिवत् सूच्याणि पत्राणि
यस्य । कप् ।) सितारप्रकाशः । इति राज-
निर्घट्टः ॥

सूचिपुष्पः, पु, (सूच्याकारं पुष्पमस्य । सूचिरिति
नान्ना खातं पुष्पमस्येति वा ।) केतकवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥

सूचिरोमा, [न] पु, (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।)
वराहः । इति हारावली ॥

सूचिवदनं, पुं, (सूचिवत् सूच्यां वदनं यस्य ।)
नकुलः । मसकः । इति राजनिर्घट्टः ॥

सूचिवान्, [न] पु, (सूचिस्तदाकारचक्षुरस्य-
स्थिति । मनुष्यः । मस्य वा ।) गरुडः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सूचिशालिः, पुं, (सूचिवत् सूच्याः शालिः ।)
इति राजनिर्घट्टः ॥

सूची, स्त्री, (सूचतेऽनया । सिव + “सिचिष्टे च ।”
उणा० ४ । ६३ । इति चट् । टेकलच ।

टिलात् डौप् । गौरादिवात् डौप् इति केचित् ।
सूच + हः । ह्रदिकारादिनि डौप् वा ।) सीवन-
द्रव्यम् । सूच इति भावा । (यथा, महा-

भारते । ५ । ५८ । १८ ।
“यावद्भिः सूच्यास्तीक्ष्णया विध्येद्व्येन मारिष ।
तावद्व्यपरिदाह्यं सुमेवं प्राक्ष्वान् प्रति ॥”

वैद्यकोक्तकार्थमस्या यथा,—

“एषगत्यागतमन्विद्य चारुस्त्रानुसारिणीम् ।
सर्वेषु विद्वद्गणकानि चोत्तम्याशुचि निर्हरते ॥

सूचस्थानं समानीय गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुवर्लं बोध्य सूचमन्वत् प्रवेशयेत् ॥

चारुक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः ।
भगन्दरप्यथ विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥

अनुदादिषु चीनुजिप्य ऋते सूचं नद्यापयेत् ।
सर्वाभिर्यवक्ताभिराचितं वासमन्ततः ।

मृते सूच्ये वप्रीयाच्छिन्ने चीपचरेद्भुजम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे नाडीप्रणाधिकारे ॥

आङ्गिकाभिनयविशेषः । अङ्गद्वाराचिष्टा । इति
मेदिनी । करणम् । इति हैमचन्द्रः ॥ ढह्नि ।

इति केचित् ॥ (केतकोप्यम् । इति सूचिशब्द-
दर्शनात् ॥ बृहद्विशेषः । यथा, मनुः । ७।८७।

“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥”
सूची, [न] चि, (सूचयतीति । सूच + चिनिः ।)

सूचकः । (पिशुनः । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४६ ।

“पञ्चकारे च सूची च मित्रशुक्लपारदा-
रिक्तः ॥”)

सूचीदलः, पु (सूचीवत् दलानि यस्य ।) शिना-
वरः । इति राजनिर्घट्टः ॥

सूचीपत्रा, स्त्री (सूचीवत् पत्राणि यस्याः ।)
गण्डदूला । इति राजनिर्घट्टः ॥

सूचीपुष्पः, पु, (सूचीवत् सूच्यां पुष्पमस्य । सूचीनि
नान्ना प्रसिद्धं पुष्पमस्येति वा ।) केतकौ । इति
रत्नमाला ॥

सूचीमुखः, स्त्री, (सूचीवत् सूच्या मुखं यस्य ।)
ह्रीरकम् । इति हैमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ८ । ६१२ ।

“सूचीमुखेन वज्रदेव क्रतवर्गस्तं
सुक्ताकलाप सुदृष्टिस्तनयोः प्रियाया ।

वाण्यैः स्वरस्य शतशो विनिकृतमर्म्मा
सम्प्रेष्टुं तां कथमहो न विलोकयामि ॥” ॥

नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
“पर्यावर्त्तनं सूचीमुखमिच्छाविश्रुतिर्नरका
विविधयातनाभूयः ॥” ॥ सूच्या सुखम् । यथा.

कादम्बरी । “तमसि सूचीमुखस्यसंभेदे इति ॥”
सूच्यास्ते, चि । (यथा, महाभारते । ६।१८५ ।

“सूचीमुखमनीकं स्याद्व्यानां बहुभिः सह ।
तथा, मानैश्छेये । १४ । ५५ ।

“दुर्गास्ते पूयन्याससुखः सूचीमुखस्तु ते ॥”
सूचीमुखः, पु, (सूचीवत् सूच्या मुखं यस्य ।)

सितकुण्डः । इति राजनिर्घट्टः ॥
सूचीरोमा, [न] पु, (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।)

यूकरः । इति चिकित्साशेषः ॥ सूचीमुख-
लोमविशष्टिः, चि ॥

सूच्यसूखलजः, पु, (सूच्या व्यय इव सूखः । ततः
कन् ।) ढह्यविशेषः । उल्लु इति भावा । यथा,—

“सूच्यसूखलो दर्मो जूयांश्च खरच्छदः ॥”
इति रत्नमाला ॥

श्रुत्याः, पु. (सूचीवन् आसं दुखं यस्य ।)

पिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूचीरुखे, जि ।

सूचाङ्गः, पु. (सूचा आङ्गा आङ्गा यस्य ।)

सितावरः । इति राजनिर्घण्टः ।

सूतः, पु. (सू प्रेरणे ऐश्वर्यं प्रयवे च+क्तः ।)

नारधि । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।

“स पूज्यतः पञ्चतपश्चक्रान्तं

दृग्गो देव नरदेवसम्भवः ।

पुनः पुनः मृत्निषिद्धचापलं

हरन्तमर्थं रथरश्मिसंयतम् ॥”)

त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ६१ ॥ सन्निपात

ब्राह्मणोक्तः । (यथा, मनुः । १० । ११ ।

“चत्विजान् विप्रकन्यायां सुतो भवति जातितः ॥”

अश्वसारथ्यमेवैतेषां जीविता । यथा, तत्रैव ।

१० । ४७ ।

“मृत्नामान्मथसारथ्यसम्पन्नानां चिकित्सितम् ॥”

वन्द्यो । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नवसि वागभिरुद्धारवाचः ॥”)

पारदः । इति मेदिनी । (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-

नारस्ये हि जारणमारणाधिकारे ।

“हृनो हन्ति जरायाधिं स्फूर्त्तितो आधिघातकः ।

वङ्गः खेचरतां घत्ते कोऽन्यः सूतात् जपाकरः ॥”)

सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः । पुराणवक्ता । यथा,

“मवान् सूतमनवं नैमिषीया मङ्गधर्यः ।

पुराणसंहितां पुराणं प्रपञ्च लोमहर्षणम् ॥

त्वया सूत महाबुद्धिं भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं याचः सन्ध्याप्रापितः ।

अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यतु ।

हैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः ॥

भवन्तमेव भगवान् आलङ्कार स्वयं प्रभुः ।

सुनीनां संहितां वक्तुं यासः पौराणिकीं पुरा ।

त्व हि स्वायम्भुवे यज्ञे सखादौ वितते सति ।

संभूतः संहितां वक्तुं खांशेन पुरुषोत्तमम् ॥”

इति कौर्म । १ । २-६ ॥ * ॥

अपि च ।

“नियोगाद्वाच्यः सार्द्धं देवेभ्यः महीजयः ।

वेणुपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥

सूतः पौराणिको यज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ।

प्रवक्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुणवत्सलः ॥

तं मां वित सुनिष्ठाः पूर्वोद्भूत सनातनम् ।

सन्निभनारे वाचः क्षणदेपायनः क्षयम् ॥

आवयामास याः प्रीत्या पुराणपुरुषो हरिः ।

मदन्त्ये च ये सूताः संभूता वेदवर्जिताः ।

तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरासीदनाज्ञया ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥ * ॥

किञ्च ।

“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूखाद्ये वितते सति ।

पृथदाभ्यातुं समुत्पन्नः सूतः पौराणिको विजः ॥

वक्ता वेदादिशास्त्राणां चिकीर्षामलसत्प्रवितु ।

तीर्थयाचप्रसङ्गे नैमिषारथ्यमागमत् ॥”

इति वङ्गपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

“इस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।

विष्णोरर्षं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥४४॥

तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूखां समुत्पन्नः सौख्येऽहनि मज्जामते ॥५०॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे यज्ञे प्राचींश्च मागधः ।

प्रोक्तौ तदा सुनिवरेत्सायुभौ सूतमागधौ ॥५१॥

सूयतामेध वृषतिः पृथुवैण्यः प्रतापवान् ॥”५२॥

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्यायः ॥ * ॥

यून एव पृथोर्जातत्वात् जातमात्रस्य यज्ञ इत्यु-

च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्ततः पृथुरजायत

इति मात्स्योक्तेः । पैतामहे पितामहदेवत्वे

पृथोरैव यज्ञे न तु पितामहकर्तृके । यथाह

वायुः । वैण्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वसन्तमेव महा-

त्मनः । सूतः सूखां समुत्पन्न इति । सूखामिति

सूतिरभिधूतः अभिधूयते कण्डप्रते सोमोऽस्यामिति

सूतिः सोमाभिधवभूमिस्तस्याम् । सौख्ये-

ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥

किञ्च ।

“एतस्मिन्नेव काये तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूखां समुत्पन्नः सौख्येऽहनि पुराणवितु ॥

तेषां यज्ञे पुनस्त्वेवमुत्पन्नौ सूतमागधौ ॥

पृथोः स्वावर्थे तौ तच्च समाहूतौ महर्षिभिः ॥

ते कचुकचयः सर्वेऽसूयतामेध पाथिवः ।

तेर्निशुक्तौ सुकर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥

तुष्टुस्तानि सन्नामि आश्रोत्रांदांस्ततः परान् ।

तयोः स्वान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनैश्चरः ॥

अनूपदेशं सूतया मागधान् मागधाप च ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥

वृत्तीनामेध वो दाता भविष्यति नरेश्वरः ॥”

इति वङ्गपुराणे पृथोरुपाख्यानमाध्यायः ॥

सूतः, पु, कौ, (सू+क्तः ।) पारदः । इत्यमरः ॥

(यथा,—

“रसेनररसेः मृतो नागवल्लीदलोत्थितः ।

त्रिफलायास्तथा काये रसो मह्यः प्रयत्नतः ॥

ततस्तेभ्यः पृथक्क्षला सतं प्रच्छास्य काञ्जिकैः ।

सर्वदोषविनिर्मुक्तं योजयेत्प्रसक्तैस्तु ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-

धिकारे ।)

सूतः, जि, (सू+क्तः ।) प्रसूनः । प्रेरितः । इति

मेदिनी ॥

सूतकं, कौ, (सू+भावे क्तः ।) ततः स्वार्थे कन् ।)

जन्म । इति मेदिनी । (सूतकं जन्म कारणे-

विनास्त्वस्येति । अच् ।) जननाशीचम् । यथा,

“मृतेन सूतकं गच्छेन्नैव रतु सूतकेन तु ॥” इति ।

दृढमहुरपि ।

“प्रावस्योपरि प्रावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्बिभृक्षुः स्यादुदक्कां सूतिकां विना ॥”

मरणाशीचम् । यथा,—

“सर्वे गोत्रमसंशुश्रूषं तच्च स्यात् सूतके सति ।

मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिच्छान् प्रेतस्य द्रव्ये ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रतिवन्धकम् । यथा,—

“अतयज्ञविवादिषु आह्वे होमोऽर्चने जपे ।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारण्ये तु सूतकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(उपरागः । गृह्यम् । यथा, मनुः । १० । ११० ।

“प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोऽहस्य केतनम् ।

त्राहं न कीर्त्तयेत्तु ब्रह्म राज्ञो राज्ञोऽहस्य सूतके ॥”

“राजा चन्द्रमास्तस्य सूतकं राज्ञे प्रत्यन्त-

मवर्णं च शब्दात् सूर्यस्य च । अथवा जनपदे-

श्वरस्य राज्ञः सूतकं पुत्रजन्मोत्पन्नः । राज्ञोः

सूतकं चन्द्रसूर्ययोरुपरागः गृह्यमिति प्रसि-

द्धम् ॥” इति तत्र मेधातिथिः ।)

सूतकः, पु, कौ, (सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारदः ।

इति मेदिनी । (यथायौऽस्य यथा,—

“रसेनः पारदः मृतः सूतराजश्च सूतकः ।

शिवतेजो रवः सप्त नामान्वेवं रसस्य तु ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणा-

धिकारे ।)

सूतका, सूतौ, सूतिका । इति सूतकाग्रहशब्द-

दर्शनात् ॥

सूतकाग्रह, कौ, (सूतकायाः गृहम् ।) सूतिका-

ग्रहम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । २ । ८ ॥

सूततनयः, पु, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा

तनयः ।) कर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सौतितः ।

इति महाभारतम् ॥)

सूतपुत्रः, पु, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्यस्य वा

पुत्रः ।) कर्मः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

महाभारतः । १ । १३५ । ११ ।

“स्यर्द्धमानस्तु पार्थिव मुतपुत्रोऽहमर्षणः ।

दुर्योधनं समाश्रित्य सोऽहममृत पाण्डवान् ॥”

सौतितः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।

“सूतपुत्र ! यथा तस्य भागवत्स्य महात्मनः ।

अवनलं परिखातं तन्ममाचक्षुः पृच्छतः ॥”)

सूतपुत्रकः, पु, (सूतपुत्र एव । स्वार्थे कन् ।)

कर्मः । इति चिकीर्षणः । (सौतितः । इति

महाभारतम् ॥)

सूतराट्, [ज्] पु, (सूतः सन् राजते इति ।

राज्+क्तिप् ।) पारदः । इति राजनिघण्टुः ॥

सूतिः, सूतौ, (सू+क्तिन् ।) सोमाभिधवभूमिः ।

यथा । “अभिधूयते कण्डप्रते सोमोऽस्यामिति

सूतिः सोमाभिधवभूमिः ॥” इति सूतशब्दे

विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भाग-

वते । १ । १६ । १ ।

“यथा हि सूत्रामभिजातकोविदाः

समादिशन् विप्रं महद्दृशुमस्तथा ॥”)

यस्मान् । सौवनम् । इति कैचित् ॥

सूतिका, सूतौ, (सू+क्तः ।) टाप् । ततः स्वार्थे

कन् । यद्वा, सूतं प्रसवोऽहस्यस्यामिति । ठन् ।)

नवप्रसूता । यथा,—

“प्रावस्योपरि प्रावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्बिभृक्षुः स्यादुदक्कां सूतिकां विना ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

सूक्तिका

तदन्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा । शृङ्गः ।
“चाख्खालात्रं भूमिपात्रमजजीविशजीविनाम् ।
श्रीशुक्लकात्रं सूक्तिकात्रं सुक्ता मासं त्रयी भवेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥ * ॥

तद्वक्तोक्ततदालपनतत्संस्मरणविधौ यथा,—
“नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरह्वीनां तथा
स्त्रियम् ।

देवता-पितृसंस्थास्त्रयस्त्रयानादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु स्मर्शनालापं शुश्रूषतांवलोकनान् ।
अवकील्य तथोदक्यामन्त्रजं पतितं श्रवम् ॥
विष्मिन्सूक्तिकायस्त्रयस्त्रयानादिसाधिनः ।
म्हन्निश्रीतकांश्च परदाररतांश्च ये ।
रुतटेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥”
प्रारम्भिकसूक्तिकालक्षणं यथा,—
“अभ्योच्यसूक्तिकायण्डमाजरीराखं कुकुटान् ।
पतितापविद्धचाखलन्तद्वारांश्च धर्मेति ॥
मंस्यूय शुश्रूषे क्तानान् उद्व्यायामसकरो ।
तद्वच्च सूक्तिकाश्रीचट्टपितो पुरुषावपि ॥
अलको उवाच ।

भवत्वा कीर्त्तितभोष्या य एते नूतिकादयः ।
अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्ष्यानि ह ॥
महाकसोवाच ।

ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावद्विशेषलमागतौ ।
तादुभौ सूक्तिकेष्टकौ तथोरत्रं विगच्छेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥
सूक्तिकागारं, कौ, (सूक्तिकाया आगारम् ।)
प्रसवयुहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १६३ । ४७ ।

“आह्वय श्रवणेन त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
सप्ररात्रे लक्ष्म्यैः सूक्तिकागारमध्यतः ॥”
सूक्तिकायुहं, कौ, (सूक्तिकाया युहम् ।) प्रसवा-
लयः । तत्पर्यायः । अरिष्टम् २ । इत्यमरः ।
२ । २ । ८ । सूक्तिकायुहम् ३ । इति तट्टीका ॥
सूक्तिकायुहम् ४ सूक्तिकायुहम् ५ । इति जटाधरः ॥
तस्याकृतितया,—

“अष्टहस्तायतं चारु चतुर्दंस्तविशालकम् ।
प्राचीद्वारसुदृग्द्वारं विदध्यात् सूक्तिकायुहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

नच पिशाचानां वासी यथा,—
“मन्त्रजगानप्रतिषात् सूक्तिकायुहस्यैविनः ।
पृष्ठतः पाणिपादांश्च पृष्ठयौवान् सुरदंशः ॥
स्वर्विधानं पिशाचांश्च दृष्ट्वा ब्रह्माशुक्मया ।
अन्तर्धानं वरं प्राप्तात् कामशायिलमेव च ॥”
इति वज्रपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥
प्रसवात् पूर्व तत्तुष्टारभाङ्गं साङ्गायनयुहम् ।
काकादन्वा मेचकधातव्या इहृत्वाः कोषातर्क्याः
कालकौतकस्य स्त्रालानि रेषयित्वा उपलेपयेद्देशं
यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहृत्वे इति । काका-
दनी काकनङ्गम् । मेचकधातवी काकमोचिका ।
कोषातवी चोषकम् । कालकौतकः यस्मिन्नु-
क्तेति कल्पतः ॥ अतएव हरिवंशे ।

सूक्तिका

“एव मानुष्यको यतो मातृप्रेरेव साध्यते ।
अयनां येन देवं हि महिषेः प्रतिहृत्यते ।
मन्त्रयामेः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः ।
यन्नेन चातुर्जुलेन देवमय्युल्लोच्यते ॥”
इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥

सूक्तिकागृहं, कौ, (सूक्तिकाया गृहम् ।) प्रसव-
युहम् । यथा,—
“जगाम सूक्तिकागृहं नारीरूपं विधाय भूः ।
जयशब्दः शृङ्गशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकखण्डे ४ अध्यायः ॥
सूक्तिकाभवनं, कौ, (सूक्तिकाया भवनम् ।) प्रसव-
युहम् । इति हलायुधः ॥

सूक्तिकावासः, पु, (सूक्तिकाया आवासः ।) प्रसव-
युहम् । यथा,—
“सूक्तिकावासनिलया जम्हदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तम् शुद्धिर्जननि कीर्त्तिता ।
वष्टेऽङ्गि रात्रियागन्तु जम्हदानान् कारयेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सूक्तिकारोगः, पु, (सूक्तिकाया रोगः ।) नव-
प्रमनाया व्याधिभेदः । तन्निदानादि यथा,—
“मिथ्योपचारात् संक्षेपान् विप्रमाकीर्णभोज-
नान् ।

सूक्तिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दाख्याश्च ते ॥”
मिथ्योपचारात् अदुचितान्तरगान् । प्रवातादि
सेवनात् । संक्षेपान् संक्षेपान्ते दोषा अनेन
इति संक्षेपः दोषजनकमत्रं तस्मात् । दाख्याः
कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह ।
“अङ्गमर्द्दो ज्वरः काशः पिपासा गुरुग्राहता ।
श्लेष्मः शूलानि सारौ च सूक्तिकारोगलक्षणम् ॥”
एतेऽङ्गमर्द्ददयः प्रायेण सूक्तिकाया भवन्तः
सूक्तिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥ * ॥ ज्वरादीनां
रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।

“ज्वरातीसारश्लेष्माश्च शूलानाहवज्ज्वराः ।
तन्नाश्चिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसहजवाः ॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ॥”
* ते सर्वे सूक्तिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥
सूक्तिकाभवल्लेन सूक्तिकानाम्ना ते रोगाः ।
आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवा
इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्य-
तमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥

अथ सूक्तिकारोगचिकित्सा ।
“सूक्तिकारोगप्रान्त्यर्थं कुर्व्यात् वातहरिं
क्रियाम् ।

दृशस्त्रलक्षतं क्वाथं कौष्यं दद्यात् छताम्बिनम् ॥
अस्त्रतागारसहचरभोतुकटपञ्चस्त्रलक्षं जल-
दम् ।

अतश्चितं मधुसूक्तं श्रमयद्यपिरेण सूक्तिकानङ्गम् ॥
देवदाव वचा कुष्ठं पिपप्ली विन्धमेघम् ।
भूनिष्कटफलं सुखं तिक्ताधार्थं हरीरतौ ॥
गजदन्त्या सङ्घः शर्षपा गोक्षुरं धन्ववासकः ।
हृहृदतिविधा स्निग्धा कर्कटः कृष्णजौरकः ॥

सूक्तिका

समभागान्तिनैरेतेः सिन्धुरामठचङ्गुतेः ।
काथमहावशेषान् प्रसूतां पाथयेत् स्त्रियम् ॥
शूलकासज्वरश्वासमन्त्र्याकम्प्यश्रोत्रोत्तमिः ।
युक्तं प्रलापट्टदाहन्तजातोवारवान्तिभिः ॥
निहन्ति सूक्तिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
कथायो देवदान्दादिः सूतायाः परमौषधम् ॥”
इति देवदान्दादिनाथः ॥ * ॥

“जौरकः शूलजौरकश्च शतपुण्याह्वयं तथा ।
यवानौ चाजमोहा च धान्यकं मेथिकापि च ॥
शुण्ठी कृष्णा कणाम्बलं चिन्नकं हृषपापि च ।
वदरीफलचूर्णश्च कुष्ठं कम्पिलकं तथा ॥
एतानि पलमात्राणि गुडं शतपलं मतम् ।
जीरं प्रक्षद्वयं दद्यात् सर्पिषः कुडवन्मथा ॥
पञ्चजौरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
युज्यते सूक्तिकारोगे योनिरोगे ज्वरे चये ।
कासे श्वासे पाक्षुरोगे काशे वातामयेषु च ॥”
इति पञ्चजौरकपाकः ॥ * ॥

“आच्यस्याङ्गलियुग्ममत्र पयसः प्रक्षद्वयं खलत्-
पञ्चाशत्पलमव चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
प्रस्याहं गुडवह्निपाथ्य विधिना सुचिन्नं धान्य-
कान्

मिश्राः पञ्चपलं पलं क्षमिरीपोः साजालि-
जीरादपि ॥
योषामोददोरोगेन्यसुभनक्तुं द्राविडीनां पलं
पक्तं नागरखलसङ्गमिर्दं सोभाग्यदं योषि-
ताम् ।
हृदश्वासज्वरदाहश्लेष्ममनं सश्वासकासापहं
जीह्वाधिनिवाशनं क्षमिहरं मन्दाशिसन्धी-
पनम् ॥”

इत्तं पचकम् । उरगेन्यसुभनः नागकेशरम् ।
द्राविडी मृच्छला । सौगन्धयुखीपाकः । इति
भावप्रकाशः ॥

सूक्तिकाघटी, कौ, (सूक्तिकाया घटी ।) सूक्तिका-
युहपूजा घटीति मध्यपदोपी कर्मधारयो
वा ।) सूक्तिकागारे जातवालकास्य घट्टिने
पूज्यदेवीविशेषः । अथ सूक्तिकाघटी-पूजा ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“सूक्तिकावासनिलया जम्हदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जननि कीर्त्तिता ॥
वष्टेऽङ्गि रात्रियागन्तु जम्हदानान् कारयेत् ।
रक्षणीया सदा घटी निशां तत्र विशेषतः ॥
राम । जागरणं कार्यं जम्हदानं तथा बलिः ॥”
रामेति सम्बोधनम् ॥ * ॥ तन्नाश्रीचान्तरदोषो-
ऽपि नास्ति ।

“अश्रीते तु ससुत्पन्नं पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुं सातुकाक्षिकी शुद्धिः पूर्व्याश्रीचाङ्गि-
धति ॥”

इति प्रजापतिवचनान् । पुत्रजन्मेति अवगन्तुं
पितृदेवाश्रीचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति
पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगोवनाभि-
प्रायेण ॥ * ॥ तन्नाश्री विनायकादिचिह्नितोद्भू-
माढकापूजनम् । तथा च कृत्वापिन्नामयी ।

“ह्वागनामरयं कार्यं खड्गो धार्यः समो-
पतः ।
आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ॥”
देवीं वहीम् । गिरिं मयानदहम् ॥ ॥ माह-
नाम्याह । वहुचयस्यपरिशुष्टम् ।
“गौरीपद्मा शची मेधा वावित्री विजया जया ।
देवसेना खद्या खाद्या मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥”
ताञ्चाभिधाय भविष्ये ।
“पूज्याच्चिन्त्यया कार्या वरदाभयपात्रयः ॥”
मातरः इति सर्वार्था विशेषणम् । अतएव गौरी
मात्रे नमः । इत्यादि प्रयोगः । एता मातरो
लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्व्युत्पत्तेर-
निर्देशः ॥ ॥ गणेशपूजायां प्रार्थनामन्त्रो यथा,
“सर्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गणाननः ।
वहीरुद्धैर्भूतैः प्रीत्या शिशुं ह्रींघृणं कुरु ॥”
ततः ।
“आयाहि वरदे देवि महावहोति विश्रुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्रं रज जागरदासेर ॥”
इति वङ्गा आवाहनम् । ततः वहीं पूजयेत् ।
“गौरीयाः पुत्रो यथा स्कन्दः सदा धरंश्चित्तल्या ।
तथा ममाप्ययं बालो रक्षतां वष्टि ते नमः ॥”
इति त्रिः पूजयेदिति । भोजराजः ।
“गणेशश्चैव नन्दा च पुतना सुखमण्डिका ।
विवानिका शङ्कुनिका शुक्लनन्दा च जम्बिका ।
आचार्यका रेवती च प्रिलिपिङ्गा ततः परम् ।
स्कन्दा च ह्वादेशैर्भृङ्गाः रक्षार्थं मालका-
यद्याः ॥”
जम्बिकानामणो स्तुतिः ।
“जय देवि जगन्मातजगदानन्दकारिणि ।
प्रचीद मम कल्याणि नमोऽस्तु वष्टि देवि ते ॥”
वरप्रार्थनम् ।
“रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
धार्त्री त्वं कारिणीयस्य महावहोति विश्रुता ।
त्वत्प्रसादाद्विघ्नेन विरं जीवतु बालकः ॥
देवतानाम्बुषीणाश्च सर्वार्था हितकारिणि ।
समर्पितं रज्यं पुत्रं महावष्टि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बालं यजनस्य ज्ञात्वा समर्पयेत् ॥”
मन्त्रानदहं पूजयेत् ।
“मन्त्रावमन्तरोऽसि त्वं मयितः वागारब्धया ।
तथा ममापि पुत्रस्य मन्त्रं विप्रं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः षट्क्षतिकाः पूजयेत् । ताश्च ।
“श्रिया सम्प्रतिनाम्नी च कौर्त्तिः सम्प्रतिरेव च ।
अनन्दया च मा चैव वष्टेताः क्षतिकाः स्तुताः ॥”
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अयमास्तु पुत्रायुष्यं च नियुक्ते सूतिकायुधे ।
अदोपशस्त्रद्वये भूतिवर्षपवन्ति ते ।
अदुप्रविश्य या जातमपहृत्वात्मवन्मम ।
अथप्रसवित्री बालं तन्नेवोत्सृज्यते द्विज ॥
या ज्ञातव्यारिणी नाम सुषीरा पिशिताशना ।

तस्मात् संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकायुधे ॥”
यूपो वहुच्छागस्तम्भः । पशुः छागः । छाग-
जागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥ ॥ पाप्मे ।
“पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
यहं तस्य न रक्षांसि धर्यन्ति कदाचन ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् वहीशब्दे नष्टम् ॥
सूतियहं, जौ, (सूत्राः प्रसवस्य यहम् ।) प्रसव-
यहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सूतिमासः, पुं, (सूतेः प्रसवस्य मासः ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । १. वैजननः, २. इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ ॥
“सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ॥”
इति जटाधरः ॥
सूतियहं, जौ, (सूत्राः यहम् ।) प्रसवागारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
८५ । २० ।
“सूतियुद्धे ननु जगाद भवानजो नो
संजज्ञ इत्ययुगं निजधर्मगुप्तैः ॥”
सूतारः, पुं, (सूत् इति शब्दस्य कारः करणम् ।)
अनुकरणशब्दविशेषः । सूत् इति शब्द-
करोति । यथा, सौतकारादिः ॥
सूत्यानः, त्रि, (सुट् उत्थानं उदयोगो यस्य ।)
चतुरः । इत्यमरः । सुन्दरोत्थाने, जौ ॥
सूतयः, जौ, सुराचम्यानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रा, स्त्री, (सू + कृप् । निपातनात् षाघुः ।)
यज्ञज्ञानम् । तत्पर्यायः । अभिवचः, २
सवनम् ३ । इत्यमरः ॥ सोमस्तारचपानम् ।
इति भरतः ॥
सूत्राशौचं, जौ, (सूतिनिमित्तकमाशौचम् ।)
जननाशौचम् । यथा,—
“दशाहान्तरे वागे प्रसीते तस्य बान्धवै ।
श्रावाशौचं न कर्तव्यं सूत्राशौचं विधीयते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
सूत्र, तु क यन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अहन्त
सुरा-पर-सक-सेट् ।) दीर्घो दन्धवर्गाद्य-
मध्यः । वेष्टने इत्यर्थे । सूत्रयति सूत्रायति
सूत्रेण हस्तं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
सूत्रं, जौ, (सूत्रातिगनेति । सूत्रत् क यन्त्रे +
णिच् + “रच्” । इत्यच् । यदा विष्णु तन्म-
स्काने + “विमृशोद्येहृ च ।” उण्यां ० ४ ।
१६२ । इति ड्रु । टेहृ च ।) वस्त्रारम्भकम् ।
सूता इति भाषा । तत्पर्यायः । तन्तुः, २ ।
इत्यमरजटाधरी ॥ सूत्रतन्तुः, ३ । इति भरत-
वृत्तहारावली ॥ (यथा, रघुः । १ । ४ ।
“अथवा क्षतवाम्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्व-
स्तरिभिः ।
मणौ वज्रसत्तुर्कोऽयं सूत्रस्योवास्ति मे गतिः ॥”
यज्ञसूत्रम् । यथा, महाविज्यां । १ । ४८ ।
“ब्राह्मणस्यैवमेतत्तु केषलं सूत्रधारणम् ॥”
अवस्था । शास्त्रादिक्षणापत्त्याः । इति मेदिनी ॥
सूत्रवचनं यथा,—

“खल्पाचरमसन्दिग्धं सारवद्विज्ञतोसुखम् ।
अस्त्रोभमनवद्वज्र सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”
इति सुगबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
(कारणम् । निमित्तम् । यथा, भागवते । ४ ।
६ । ३२ ।
“त्वमेव धर्माद्यं दुष्कामिपत्ये
दक्षेण सूत्रेण ससज्जिषाञ्चरम् ॥”
सूत्रकण्ठः, पुं, (सूत्रं कण्ठे यस्य ।) विप्रः । खञ्ज-
रौटः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
सूत्रकोणः, पुं, (सूत्रवहः कोणो यस्य ।) उमरः ।
इति हारावली ॥
सूत्रकोणकः, पुं, (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन् ।)
उमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रगण्डिका, स्त्री, (सूत्रं गण्डयतीति । गण्ड +
खुल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
एषणौ २ । इति शब्दमाला ॥
सूत्रतन्तुः, पुं, (सूत्रमेव तन्तुः ।) सूत्रम् । इति
हारावली ॥
सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी ।
इति जटाधरः । टेको इति भाषा ॥
सूत्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य
धरः ।) सूत्रधारः । इति केचित् ॥
सूत्रधारः, पुं, (सूत्रं धरति धारयति वा । धृ +
णिच् वा + अच् ।) शचीपतिः । इन्द्रः । नान्य-
न्तरसञ्चारः । स तु रङ्गभूमिं परिक्रम्य नाट-
कीयकथासूत्रसूचकः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ८८३ ।
“पूर्वैरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।
प्रविश्य स्थापकसदृशं काव्यमास्थापयेत्ततः ॥”
शिल्पप्रभेदः । कुतार इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ स च युद्धारम्भे विश्वकर्म्मण्य औरसेन
जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
सूत्रपुण्यः, पुं, (सूत्रार्थं पुण्यमस्य ।) कार्पासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सूत्रबीणा, स्त्री, (सूत्रबद्धा बीणा ।) बीणा-
भेदः । तत्पर्यायः । बाणुकी २ । इति हारा-
वली ॥
सूत्रभित्ति, पुं, (सूत्रं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
सूत्रभित्तिः । सूत्रिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सूत्रमध्यमूः, पुं, (सूत्रमध्यवत् भूतत्परिष्य ।)
यज्ञधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूत्रयन्त्रं, जौ, (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् ।
तौत इति भाषा । यथा,—
“आवापनं सूत्रयन्त्रं यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥”
इति शब्दमाला ॥
सूत्रज्ञा, स्त्री, (सूत्रं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।)
तर्कुटी । इति हारावली ॥
सूत्रवेष्टनं, जौ, (वेष्टतेऽनेनेति । वेष्ट + करणे
कुट् । सूत्रस्य वेष्टनम् ।) तन्त्रवायोपकरणम् ।
तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । त्रसरः, २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ तसरः, ३ । इति
भरतः ॥

सूना

सूनामा, [न] पुं, (सुनु जायते इति। सु+न+चै+
“सर्वधातुभ्यो मनिन्।” उणा० ४।१४४।
इति मनिन्। पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम्।)
इत्तः। इत्थमरः। १।१।४५॥

सूनाली, स्त्री, (सून्स्य आली श्रैगर्थच।) गल-
सूत्रम्। तत्पठ्यायः। गलमेखला २। इति
“हारावली॥

सूची, [न] पुं, (सूत्रमस्यास्तीति। सूत्र+इनिः।)
काक। इति त्रिकाण्डशेषः। सूत्रविशिष्टे त्रि॥
सूद, पुं, (सूदयति रसानिति। सूद चरणे+णिच्
+अच्।) सूपकारः। (यथा, महाभारते।
१।१४३।२१।

“नं दृष्ट्वा निव्यसृदुक्तमिच्छं प्रति फालगुनम्।
चाट्टव वचनं द्रोणो रजः सूदमभाषत॥”
अञ्जनम्। इत्थमरः। ३।३।६०॥ (यथा,
महाभारते। १।१२०॥ ६४।

“भयं भोव्यश्च पेषश्च चोद्यं लेह्यमथापि वा।
उपाकृतं नरेक्षत्र कुशलेः सूदकर्त्तुम्॥”
मपः। इति विश्वः। सारथ्यम्। अपराधः।
लोभः। पापम्। इत्यजयपालः॥

सूदनं, स्त्री, (सूद+लुट्।) अङ्गीकरणम्।
हननम्। (यथा, हरिवंशे। १६३। ४२।
“नेष्टव्यं सर्वं प्रयच्छाकौ वधार्थं शस्त्ररस्य च।
अभेदां कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने॥”)

निःक्षेपणम्। सूदघातो रनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
तद्वति, त्रि। (यथा, महाभारते। १।१६२०॥
“तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि।
चिन्तयामास तत्तत्रं विवृण्वन्सूदनम्॥”)

सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला।) पाकशाला।
तथा,—
“सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम्॥”
इति हेमचन्द्रः॥

सूदाश्वत्थः, पुं, (सूदानां सूपकाराणामश्वत्थः।)
पाकशालाश्वत्थः। तत्पठ्यायः। पौरोगरः १।
इति हेमचन्द्रः॥ पुरोगमः ३। इति शब्द-
रत्नावली॥ तल्लवणं यथा,—

“अनाह्वयः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदावरः।
सूदशालविशेषज्ञः सूदाश्वत्थः प्रशस्तते॥”
इति मातृङ्गे १८६ अध्यायः॥

सूनं, स्त्री, (सू ओ ङ य सूनौ+क्तः।) प्रसवः।
पुण्यम्। विकसिते, त्रि। इति विश्वमेदिनौ॥
सूदनं, त्रि, (सू+क्तः।) “ओदितश्च।” ८।२।४५।
इति निघातस्य नः।) जातः। इति सुग्वधीध-
याकरणम्॥

सूनवान्, [त] त्रि, (सू+क्तवतु।) जातः। इति
सुग्वधीधयाकरणम्॥

सूना, स्त्री, (सूयते स्मेति। सू+क्तः। टाप्।)
पुत्री। (सूयन् पीडने+“सूयो दीर्घश्च।”
उणा० ३।१३। इति नः। दीर्घश्च घातोः।)
वधस्थानम्। गल्लुण्डिका। इति मेदिनी।
ने, २४॥ ऋगादिमांसविक्रयः। ऋगपक्षिवध-
स्थानम्। इति संज्ञिसारोणादिवृत्तिः॥

सूपका

(यथा, भागवते। १।१७॥ ३८।
“अभ्यर्थितकृदा तस्मै स्थानानि कलयेद्दत्तं।
द्वानं पानं स्त्रियः सूना यथाधर्मस्तुर्जिघः॥”)
जातः। इति सूत्रशब्दार्थदर्शनात्। सूनाप्रका-
राणि तत्पापनाशकानि च पञ्चमूनाशब्दे ब्रह्-
यानि॥

सूनी, [न] पुं, (सूना अस्थस्येति। इनिः।) आधः।
मांसविक्रयी। (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।१७१।
“प्रतिगृहे सूनिचक्रिञ्जिचिवेखानराधिपाः।
दृष्टा दशगुणं पूर्वान् पूर्वदेते यथाक्रमम्॥”)

सूनुः, पुं, (सूयते इति। सू+“सुवः कित्।”
उणा० ३। ३५। इति नः।) स च कित्।
पुत्रः। (यथा, रघुः। १।१६५।
“सूनुः सुतुनवाक् सनुः विससज्जां दिनश्रियम्॥”
अनुजः। सूयम्। इति मेदिनी॥ अर्कटश्चः।
इत्थमरः॥

सूनुः, स्त्री, (सू+नुः। वा ऊङ्।) कन्या।
सूनुः, इति हेमचन्द्रः॥
सूनुतं, स्त्री, (सूनुत्वमेनेति। सू+नुतु+घञर्थे कः।
उपसर्गस्य दीर्घः।) सव्यप्रियवाक्यम्। इत्थमरः।
१।६।१६॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१५५।
“भाषते सूनुतं स्निग्धमसुरक्ता निनम्बिनी॥”)

सूङ्गलम्, इत्यजयः॥ तद्वति, त्रि। (यथा,
भागवते। १।१६। ५१।
“प्रणम्य सूङ्गवहितः कृताञ्जलि-
नैला गिरा सूनुतयान्पृच्छत्॥”)
सूम्नदः, त्रि, (सुष्ठु उन्मदः।) उन्मत्तः। उन्म-
दिष्युः। इत्थमर उन्मदशब्दटीकायां भरतः।
३।१।२०॥
सूम्नादः, त्रि, (सुष्ठु उन्मादः।) उन्मादरोग-
विशिष्टः। इत्थमर उन्मदशब्दटीकायां रमा-
नाथः॥

सूपः, पुं, (सूयति रसानिति। सू+“सुष्ठुभ्यां णिच्।”
उणा० ३। २६। इति पः।) चकारात् किञ्च
दीर्घत्वश्च।) अञ्जनविशेषः। डाल इति भाषा।
सूदः। इति मेदिनी॥ भाङ्गम्। प्रायकम्।
इति शब्दरत्नावली॥ *॥ अथ हाली॥
“इतितनु शमीधान्यं दालिहाली स्त्रियासुभे।
संयुक्ता सूपानां स्त्रीत् कथ्यते तद्गुणा अथ॥
सूपो विट्त्वको रूचः श्रोतसु स विशेषतः।
निस्तुयो भट्टचिह्नः स चाध्वं सुतरां ब्रजेत्॥”
इति भावपकाशः॥

सूपकारः, पुं, (सूपं करोतीति। कृ+अण्।)
पाककर्त्ता। तत्पठ्यायः। वक्त्रवः २ आरा-
त्तिकः ३ आन्वसिकः ४ सूदः ४ औदैनिकः ६
गुणः ७। इत्थमरः। ३। ६। २८॥ पाचकः
८। इति शब्दरत्नावली॥ पाङ्ककः ६। इत्यु-
णादिकोषः॥ भक्ष्यहारः १०। इति हेमचन्द्रः॥
तस्य लक्षणं यथा, पाचकम्॥

“इक्षिताकारतश्चो बलवान् मिष्टपाचकः।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते॥”

सूपकः, पुं, (सूपं करोतीति। कृ+अण्।)
पाककर्त्ता। तत्पठ्यायः। वक्त्रवः २ आरा-
त्तिकः ३ आन्वसिकः ४ सूदः ४ औदैनिकः ६
गुणः ७। इत्थमरः। ३। ६। २८॥ पाचकः
८। इति शब्दरत्नावली॥ पाङ्ककः ६। इत्यु-
णादिकोषः॥ भक्ष्यहारः १०। इति हेमचन्द्रः॥
तस्य लक्षणं यथा, पाचकम्॥

“इक्षिताकारतश्चो बलवान् मिष्टपाचकः।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते॥”

सूपकः, पुं, (सूपं करोतीति। कृ+अण्।)
पाककर्त्ता। तत्पठ्यायः। वक्त्रवः २ आरा-
त्तिकः ३ आन्वसिकः ४ सूदः ४ औदैनिकः ६
गुणः ७। इत्थमरः। ३। ६। २८॥ पाचकः
८। इति शब्दरत्नावली॥ पाङ्ककः ६। इत्यु-
णादिकोषः॥ भक्ष्यहारः १०। इति हेमचन्द्रः॥
तस्य लक्षणं यथा, पाचकम्॥

“इक्षिताकारतश्चो बलवान् मिष्टपाचकः।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते॥”

सूर

शूद्रपाकोपजीवी। यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये
२७ अध्याये।

“देवोपजीवीजीवी यः देवलश्च प्रकीर्तितः।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्तुतः।
उक्तपूर्वप्रकारेण लक्षणं दृष्टवीर्यतेः॥

एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते।
कुष्ठाच्यन्ति ते यान्ति निवोध कथयामि
तान्॥”

सूपधूपनं, स्त्री, (सूपस्य धूपनमस्यादिति।) हिङ्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

सूपधूपनं, स्त्री, (सूपकारं सूपस्य खाडुताकरं पथं-
मस्याः। डीष्।) सूत्रधूपनं। इति रत्नमाला॥
सूपश्रेष्ठः, पुं, (सूपेषु तस्याध्वनेषु श्रेष्ठः।) सूत्रः।
इति राजनिघण्टुः॥

सूपाङ्गं, स्त्री, (सूपस्य अङ्गम्। तस्याधनत्वान्।)
हिङ्। इति राजनिघण्टुः॥

सूमं, स्त्री, (सू+“इषिष्यधीति।” उणा० १।१४५।
इति मक्।) सौरम्। आकाशम्। इति
मेदिनी॥ जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

सूरः, पुं, (सूते जगदिति। सू+“सुवधाप्-
गृध्रिभ्यः कर्त्तुः।” उणा० २। २४। इति कर्त्तुः।
सूर्यः। (यथा, ऋग्वेदे। १।१६३। २।
“सूरादस्यं वसवो निरतयन्॥”)
अर्कश्च। इत्थमरः। १।१६। २८, २।१८०॥ वृत्ता-
हर्तापिठविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ पण्डितः।
इति केचित्॥

सूरणः, पुं, शूरणः। इति शब्दरत्नावली॥
कार्तिकमासे तस्य भक्षणविधौ यथा, कर्म-
लोचने।

“मकरे भूलकश्चैव सिंहे चालावुकं तथा।
कार्तिके शूरणश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्॥”

सूरतः, त्रि, (सुष्ठु रमतं इति। सू+रम+“कौ
रमतेः क्तो ढमे पूर्वपदस्य च दीर्घः॥” उणा०
५।१४। इति क्तः सुष्ठुस्य च दीर्घः।)
लपातुः। इत्थमरः। ३।१।१५॥

सूरसूतः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्य सूतः सारथिः।)
अरुणः। स सूर्यसारथिः। इत्थमरः। १।१६। २२॥

सूरी, पुं, (सूते सङ्गाव्यानीति। सू+“सूदः
क्रिः।” उणा० ४। ६४। इति क्रिः।)
पण्डितः। इत्थमरः। २। ७। ६॥ (यथा,
भागवते। १।१। १।

“जन्माश्रयं यतोऽन्वयादितरतश्चार्थव्यभिन्नः
सराट्
तेने ब्रह्म कृदा य आदिकवये सृजन्ति यत्
सूरयः॥”)

यादवः। सूर्यः। इत्युणादिकोषः॥
सूरी, [न] पुं, (सूरः सूर्य उपास्यतया अश्व-
स्येति। सू+इनिः।) पण्डितः। इति शब्द-
रत्नावली॥

सूरी, स्त्री, (सू+क्रिः। डीष्।) राजसर्वपः।
इति रत्नमाला॥ (विदूषी। इत्युणादिकोषः॥

उज्ज्वलः १४ । ६४ । * । सूर्यस्य स्त्री ।
 “प्रयोगदाख्यायाम् १” ४१ । ४८ । इति डीष् ।
 न्ययित्यागमस्येति यलोपः । कुन्ती । इति
 याकारणम् ।)
 सूर्यं, नारदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 न०-सेट ।) रेणुस्तः षष्ठसरी इत्यादिः ।
 सूर्येति दुष्टं लोकः । सूर्यं । इति दुर्गादासः ।
 सूर्यं, लो, (सूर्यं + ल्युट् ।) अनादरः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 सूर्यं, अनादरे । ईषे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-पर०-न०-सेट ।) इत्यादिर्लोको रेफ-
 मत्वः । सूर्येति सुखस्य । इति दुर्गादासः ।
 सूर्यं, पु, (सूर्येति अनादित्ये इति । सूर्यं +
 वच् ।) माघः । इति शब्दरत्नावली ।
 सूर्यं, पु, लो, श्रुपैः । इति शब्दरत्नावली ।
 क्षमपरिमाणम् । द्विगोणपरिमाणम् । इति
 वेदकपरिभाषा ।
 सूर्यो, स्त्री, श्रुमौ । इति केचित् ।
 सूर्यः, पु, (सरति आकाशे सुवर्णि कर्मणि लोकं
 प्रेरयति वा । ह गतो ह प्रेरये वा + “राजसू-
 र्यस्योद्योति” १ । ११ । १४ । इति ज्योतिषप्रत्ययेन
 नाधुः ।) अहविशेषः । अक्षयः । इति
 मेदिनी । बलिपुत्रः । इति केचित् । (यथा,
 हरिवंशे । ३ । ७४ ।
 “नवैः पुत्रमृतवाचोत्तु वाण्यं नराधिप ।
 धनराष्ट्रं सूर्यं चन्द्रमाचैर्नृतापनः ।”)
 दानविशेषः । यथा,—
 “अभवन् दशपुत्राश्च वंशे खाना महासुराः ।
 विप्रवृत्तिप्रधानास्तु शतं तीव्रपराक्रमाः ।
 स्वर्गादुर्वृषपत्न्या च कुक्षे च महासुराः ।
 धृतराष्ट्रं सूर्यं दशमनिर्जतापनः ।”
 इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ।
 अहविशेषस्य पर्यायो यथा । नृः २ अर्थमात्रं
 आदित्यः ४ द्वादशशतः ५ दिवाकरः ६ भास्करः
 ७ अहस्करः ८ प्रभः ९ प्रभाकरः १० विभा-
 करः ११ भास्वान् १२ विवस्वान् १३ सप्तारः १४
 हरिदम्बः १५ उज्ज्वरश्मिः १६ विकसनः १७
 अर्कः १८ मार्तण्डः १९ मिहिरः २० अरुणः २१
 पूषा २२ दुर्गमणिः २३ तरणिः २४ मित्रः २५
 विचमाद्रः २६ विरोचनः २७ विभावसुः २८
 अहपतिः २९ लिवात्यतिः ३० अहःपतिः ३१
 भातुः ३२ हंसः ३३ सङ्क्षान्तः ३४ तपनः ३५
 सविता ३६ रविः ३७ । इत्यमरः । १ । १२ — ३१ ।
 शूरः ३८ भगः ३९ दृष्टः ४० पद्मिनीवज्रः ४१
 हरिः ४२ दिनमणिः ४३ चक्षांशुः ४४ वन-
 सभिः ४५ गभस्तिमान् ४६ अंशुमाली ४७
 काश्यपेयः ४८ खगः ४९ भादुमान् ५० लोक-
 कोचनः ५१ पद्मवन्तुः ५२ ज्योतिष्मान् ५३
 अथयः ५४ तापनः ५५ चिचरयः ५६
 खमणिः ५७ दिवामणिः ५८ गभस्तिहस्तः ५९
 क्षेजिः ६० पतङ्गः ६१ अर्चिः ६२ दिनप्रवीः ६३
 वेरोदयः ६४ कालजनः ६५ अहराजः ६६

तमोदयः ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९
 ज्योतिःपीथः ७० इनः ७१ । इति शब्दरत्ना-
 वली । कर्मवाची ७२ जगच्चक्षुः ७३ त्रयी-
 तपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खड्गोतः ७६ लोक-
 वात्सवः ७७ पद्मिनीकान्तः ७८ अंशुहस्तः ७९
 पद्माणिः ८० हिरण्यरेताः ८१ पीतः ८२
 अग्निः ८३ अगः ८४ हरिवाहनः ८५ अश्व-
 रीयः ८६ धामनिधिः ८७ हिमारातिः ८८
 गोपतिः ८९ कुङ्गारः ९० ज्वगः ९१ सुतुः ९२
 तमोपहः ९३ गभस्तिः ९४ । इति जटाधरः । * ।
 अस्त्रं वर्णः रक्तश्चामिश्रितः । स च पूर्वदिक्-
 पुरुष-व्यञ्जयवातिः स्रजगुण-कटुरससिहराश्री-
 नामधिपतिः । धान्यादिसुवर्णं यच्चतुष्यदगो-
 भूमिसामि । चतुष्कोणाकृतः । मध्याह्नकाक्षे
 प्रवलः । दृष्टः । रणचारी । तित्तरसप्रियश्च ।
 इति दृष्टव्यातकादयः । * । अहयज्ञं तु ।
 वस्तुलाकारः । मखलमध्यस्थः । अस्त्रं जम्भूमिः
 कलिहृदयः । गोत्रः काश्यपः । वर्णः रक्तः ।
 पूर्वमुखः । जातिः ब्राह्मणः । वस्त्राङ्गुलीनम् ।
 धूपो गुग्गुलुः । गन्धो रक्तचन्दनम् । समि-
 रकः । अस्त्रं ध्यानम् ।
 “सन्निधं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
 पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्तान्धवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं श्राव्येद्वाह्निप्रत्यधिदेवतम् ।”
 अस्त्रं मन्त्रः ।
 “आह्वयिणं रजसा वर्तमानो निवेशयन्नन्तं
 मन्त्रं हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
 सुवर्णानि पश्यन् ।” इत्याद्या धेनुः । इति अह-
 यागसंस्कारतत्त्वः । * । तस्योत्पत्त्यादियथा,—
 “अथान्तरीचाराभाषा कश्यपं सुनिषत्तमम् ।
 सतोयमेवगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ।
 मारितश्च यतः प्रोक्तमेतद्वत् लयादितम् ।
 तस्मान्सुते सुतस्त्रीयं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ।
 सूर्याधिकारश्च विमुक्त्यगद्वेष करिष्यति ।
 हनिष्यत्सुराश्चायं यज्ञमगहनरान् ।
 देवा निष्कृतिं वचो गगनात् सपुमागतम् ।
 प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतो जयः ।
 ततो ब्रह्माय देतेयानाकुञ्चय शतक्रतुः ।
 सच्च देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययुः ।
 तेषां सुहृन्महोदरं देवानामसुरैः सच ।
 शस्त्रास्त्रैरीशं दीप्तमस्तसुवनान्तरम् ।
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निरीचिताः ।
 तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ।
 ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ।
 तुष्टुल्लोको योनिं मार्तण्डमदितिं तथा ।
 स्वाधिकारं ततः प्रापुर्वैश्रभागांश्च पूर्ववत् ।
 भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ।
 कल्पपुष्पवज्रास्त्राद्यैर्द्वैतं रक्षिभिः ।
 दृष्टोऽभिपिण्डचक्षुशो हरेर्वातिस्तुष्टं वपुः ।
 इति मार्तण्डेयपुराणे मार्तण्डोत्पत्तिः । * ।
 मार्तण्डेय उवाच ।
 “अथ तस्मै ददौ कन्यां संज्ञां नाम विवस्वते ।

प्रसादं प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः ।
 विवस्वतस्तु संभूतो मनु इव चरितं तथे ।
 पूर्वमेव तवाख्यातं मयेतद्विलिख द्विज ।
 कौण्डिन्यामन्मनो तस्यां जनयामास गोपति ।
 दौ पुत्रौ सुमहाभाभौ कन्याश्च यमुनां नदीम् ।
 मनुर्विवस्वतो ज्यैष्ठ्यः आहूदेवः प्रजापतिः ।
 तेषां यमो यमौ चैव यमसौ संवभृवतुः ।
 तत्सौ गोऽभ्यधिकं चैव मार्तण्डस्य विवस्वतः ।
 असहन्ती तु तत्तजः स्नां ह्यायं वीक्ष्य साजवीन् ।
 संज्ञोवाच ।
 अहं यस्यामि भर्ते ते स्वकश्च भवन् पितुः ।
 निर्विकारं त्वभाष्यस्व स्येयं मच्छासनात् शुभे ।
 इमौ च बालकौ मत्तं कन्या च परवर्णिनी ।
 संभाया नैव चाख्ययमिमं भगवते त्वपा ।
 ह्यायोवाच ।
 आनेश्वर्यहर्षि व्याश्रापान्नैव कर्हि चित् ।
 आख्यास्यामि मत्तं तुभ्यं गन्धर्वा यत्र वाञ्छितम् ।
 इत्युक्त्वा ह्यायया संज्ञा जगाम पित्रमन्दिरम् ।
 तत्रावसत पित्रयज्ञे कश्चित् कालं शुभेच्छना ।
 भर्तः समीपं याहीति पित्रोक्तो मा पुनः पुनः ।
 अगच्छद्ब्रवा भूत्वा कुन्तु विप्रोत्तरांस्ततः ।
 तत्र तपे तपः साध्वी निराहारा महासुते ।
 पितुः समीपं यातायाः संज्ञाया वाक्पतन्वरा ।
 तत्राधारिणो ज्ञाया भास्करं सपुष्यता ।
 तस्याश्च भगवान् सूर्यः संज्ञेयमिति चिन्तयन् ।
 तथैव जनयामास पुत्रीं द्वौ कन्यकां तथा ।
 पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः सार्वर्षिकस्तु सोऽभवत् ।
 यस्तयोः प्रथमं जातः पुत्रयोर्द्विजसत्तम ।
 द्वितीयो योऽभवत्कन्याः स अहोऽभूत् शनैश्चरः ।
 कन्याभूतपती या तां वव्रे संवरणीं दृष्टुः ।
 संज्ञा तु पार्थिवी तेषामस्मज्जानां यधाकरोत् ।
 ज्ञेहं न पूर्वं जानातां तथा कृतवती सती ।
 मनुस्तु जन्तुवांस्तस्या यमस्यास्या न चक्ष्मे ।
 बहुशोः पीथमानस्तु पितुः पत्न्या सुदुःखितः ।
 स वै कोपाच्च बाह्याच्च भाविगोऽर्थस्य वै वजात् ।
 पदा संतर्पयामास पृथ्वा संज्ञासुतो यमः ।
 तं शृणुप ततः क्रुद्धा संज्ञा सा पार्थिवी भृशम् ।
 ह्यायोवाच ।
 पदा तर्जयसे यन्मां पित्रभाष्यो गरीयसीम् ।
 तस्मात्तवैव चरणः पतिष्यति न संशयः ।
 यमस्तु तेन श्रापेन भृशं पीडितमानवः ।
 मनुवा सद्यः क्षमात्मा सर्वं पित्रे न्यवेदयन् ।
 यम उवाच ।
 ज्ञेहेन तुल्यमस्मात्सु माता देव न वर्तते ।
 विद्वन्व्यायसोऽप्यस्मान् कनीयोऽसौ बुभूवति ।
 तस्या मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ।
 बाह्याह्वा यदि वा मोहात् त्वज्जवान् क्षुत्तमर्हन् ।
 शमोऽहं तात कोपेन त्वज्जवान् क्षुत्तमर्हन् ।
 ततो न मन्वे जननीं ममेवा तपतां वर ।
 निर्गुणैश्चैव पुत्रैश्च न ममैता निर्गुणा भवेत् ।
 पादस्य पततां पुत्र कथमेतत्थोदितम् ।
 त्वं प्रसादाचरस्यौ न पतेत् भगवन् यथा ।

सूर्यः

भाटशापाद्यं मेऽथ तथा चिन्तय गोपते ।

रविवाच ।

असंप्रथमिदं पुत्र भविष्यत्यत्र कारयम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्मज्ञं सखवादिनम् ॥
सर्वेषामेव श्रापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु साम्राभिश्मानां कचिच्छापनिवर्तनम् ॥
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्तुं मातुर्व्यस्तव ।
किं चित्ते संविद्यास्मि पुत्रस्तेऽहोदयुजम् ।
क्रमो मांसमादाय प्रयास्यन्ति महीतलम् ।
क्षतं तस्या वचः सर्वं त्वच्च ज्ञाता भविष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आदित्यस्त्रयोऽष्टायां किमर्थं तनयेषु वै ।
तुल्यव्यधिकस्तेऽह एकत्र क्रियते त्वया ॥
नूनं न चेषां जननी संज्ञा कापि त्वमागता ।
विशुद्धव्यपलेषु माता श्रापं न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचक्षे विवस्वतः ।
न चात्मानं समाधाय युक्तस्तत्त्वमवैक्षत ॥
त प्रमुसृतं दृष्ट्वा ह्यायसंज्ञा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावत् न्यवेदयत् ॥
विवस्वास्तु तदा क्रुद्धः शुक्ला श्वशुरमभ्यगात् ।
न चापि तं यथान्यायमचैखिला दिवाकरम् ।
निर्दग्धुकामं रोषेण शान्तयामास सुव्रतः ॥

विश्वकर्मा उवाच ।

तथातिनेत्रया आपमिदं रूपं सुदुःखम् ।
असह्यन्ती ततः सञ्जा वने चरति वै तपः ॥
द्रव्यते तां भवानद्य स्तां भार्या शुभचारिणीम् ।
रूपार्थं भवतोऽरण्ये चरन्तीं समहत्तपः ॥
मनं मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूपं निर्वर्णयाम्यत्र तव कान्तं दिवस्वदे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यतो हि भास्वतो रूपं प्रागासीत् परि-
मखलम् ।

तत्कथेति तं प्राह त्वष्टारं भगवान् रविः ॥
विश्वकर्मा लघुज्ञातः प्राकङ्क्षीपे विवस्वतः ।
भ्रमिमारोप्य तत्तेजः श्रान्तयोपपन्नमे ।
देवाश्च ब्राह्मणा सहस्रं भास्वन्तमभितुष्टुः ।
लिखमानं स्रज्ज्ञाशुं प्रणीतुः सर्वदेवताः ॥
ततः कोलाहले तस्मिन् सर्वदेवसमागमे ।
तेजसः श्रान्तं चक्रे विश्वकर्मा श्रानेः श्रानेः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्यतेजःश्रान्तम् ॥ ३८॥
“श्रातितं चास्य यत्तेजस्तेन चक्रं विनिर्मितम् ।
विष्णोः मूलश्च सर्वस्य श्रविका घनदस्य च ॥
दक्षः प्रेतपतिः श्रुतिर्देवसेनापतिस्तथा ।
अन्विधाक्षेव देवानामाधुषानि स विवस्वत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यदिशान्तये ॥
इति श्रान्तितेजाः स श्वशुरेणातिशोभनम् ।
वपुर्दधार भार्गवः पुण्यापमनोरुमम् ॥
स ददर्श समामिषां स्तां भार्यां वडुवाक्यम् ।
अपापां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै संज्ञा यच्च अवस्थिता ॥
मा च दृष्ट्वा तमाशान्तं परपुत्रो विशद्वधा ।
जगाम संसृजं तस्य पृष्ठरश्म्यन्ततपरा ॥

सूर्यः

तत्तच्च नाविकारयोगान् तयोक्तच समेतयोः ।
नासख्यश्चै तनयावश्वक्तादिनिर्गती ॥
रेतसोऽन्ती च रेवन्तः खड्गो धन्वी तनुचष्टकः ।
अश्वारूपः समुत्पन्नो बाणतूणसम्पन्नितः ॥
ततः स्वरूपमतुलं दर्शयामास भादुमान् ।
तस्याथ सा समानोक्त्य स्वरूपं सुदमादौ ॥
स्वरूपधारिणीं चैनानामिनाय निजालयम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्वरो वारितस्करः ॥
ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवस्वतो भद्रः ।
द्वितीयश्च यमः श्रापात् पापदर्शनतत्परः ॥
क्रमो मांसमादाय पादस्तं महीतलम् ।
प्रतिपन्नतीति श्रापान्त तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्मदृष्टिर्यत्कदाचै समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगे तं यास्ये चकार निमिरापहः ॥
यसुनाश्च नदीश्चक्रे कलिन्दान्नरवाहिनौम् ।
अश्विनौ देवभिषगौ जतौ पित्रा महात्मना ॥
युद्धकाधिपतिष्वे च रेवन्तो विनियोजितः ।
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावनः ॥
त्वमप्यशेषलोकस्य पुष्यो वत्स भविष्यसि ॥
अरण्येऽग्नौ महादावे वैरिद्व्युभयेषु च ।
त्वां स्मरिष्यन्ति ये मर्यां भोजन्ति ते महापदः ॥
क्षेमं दृष्टुं सुखं राज्यं मारोयं कौर्त्तिसुव्रतम् ।
नराणां परितुष्टव्यं पूजितः संप्रदास्यसि ॥
ह्यायसंज्ञासुतश्चापि सावण्यः सुमहायशाः ।
भायः सोऽनागते कावे भद्रः सावर्णिकोऽष्टमः ॥
मेरुपृष्ठे तपो वीरमयापि चरति प्रभुः ।
भाता श्रानेचरस्तस्य महोऽभूच्छासनाद्रवेः ॥
यवीयसी च या कन्या तस्य चासीद्भोजोत्तमः ।
अभवत् सा वरिष्ठेऽह तपती लोकापवनी ॥
यस्तु ख्येष्टो महाभाग सर्गो तस्यैव चास्यतम् ।
विहारं तस्य ब्रह्मामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
य इदं जन्म देवानां श्रेष्ठ्यादा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जातानां रविमांसात्प्राप्तमेव च ।
आपदं प्राप्य सुख्ये तं प्राप्नुयाच्च महद्वयशः ॥
अहोरात्रकृतं पापमेतत् श्रमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्कण्डेय महात्मनः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्कण्डेयमाहात्म्यमा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

प्रजापाल उवाच ।

“शरीरस्य कथं स्मरिष्यह्यं ज्योतिषो हि ज्ञ ।
एतन्मै संशयं क्षिप्रं प्रथतस्य दिजोत्तम ॥
महातपा उवाच ।
योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातनः ।
स द्वितीयं यदा चेच्छत् तदा तेजः ससुखितम् ॥
तत् सूर्य इति भास्वास्तु सूर्योऽन्व्येन महात्मनः ।
लोकौभूतानि तेनाधि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिन् सर्वे सुराः सिद्धा गणाः सर्वे मह-
विभिः ।

स्वयं भूता इति विभो तस्मात् सूर्यस्तु योऽभवत् ॥
लोकौभूतस्य तस्याशु तेषोऽभूच्छरीरकम् ।
एकत्वेन रविः योऽयं कौर्त्तते वेदवादिभिः ॥
भासयन् सर्वलोकान् यतोऽसावित्यतो दिवि ।

सूर्यः

अतोऽसौ भास्करः प्रोक्तः प्राकवर्च प्रभाकरः ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तस्मादिवादिवाकरः ।
सर्वस्य जगतस्त्रादिवादिस्तेन उच्यते ॥
एतस्य दादशादित्याः संभूतास्तेजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवायं जगत्सु परिवर्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो यामि कुर्वन्त्यं परमेस्वरम् ।
तस्यैवान्तःस्थिता देवा विनिष्कृत्य स्तुतिं चयुः ॥”
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥ ३९॥
उत्तरायणदन्तिायनयोऽनुलोमप्रतिकोमं गन्त-
वानि मखलानि प्रतिमासं सूर्यभ्रमणाधिकारि-
गणाश्च यथा,—

“अशीतिमखलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ।
आरोहण्यवरोह्याभौ भानोरब्देन या गतिः ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्हविस्तथा ।
गन्धर्वैरक्षरोभिश्च यामयौसर्पैराचसे ॥
धाता क्षतस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकट्ट्यामयीर्हविस्तुसुखैव सप्तमः ॥
एते वसन्ति वै चैने मधुमासे सवेव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानौः सप्त मासाधिकारिणः ॥
अयंमा पुलस्त्येव रथौजाः पुञ्जिस्तथा ।
प्रहेतिः कच्छगौरश्च नारदश्च रथे रवेः ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिर्षंज्ञे निनोध मे ॥
मित्रोऽधिकस्तको रथः पौरुषेयोऽयं मेनका ।
ह्याहा रथस्वन्त्येव मैत्रेयेते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रत्ना सच्चान्यो बृहद्वधः ।
रथचित्रस्तथा शूरे वसन्त्यावापसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसुः क्षोत एलापस्तथाङ्गिराः ।
प्रज्ञो चा च नभस्येते सर्पश्चार्क्षे वसन्ति हि ॥
विश्वानुपसेनश्च शृगुरायुरश्चस्तथा ।
प्रज्ञो चा शृङ्गपालश्च आशी भाद्रपदे तथा ॥
पूषा च सुरविज्जितो गौतमोऽयं धनञ्जयः ।
सुषेयोऽन्वो हताची च वसन्त्यावशुके रवौ ॥
विश्वामित्रभरद्वाजः प्रज्यौऽरावतौ तथा ।
विश्वचीसेनजित्स्त्रंज्ञौ कार्तिके चाधिकारिणः ॥
अंशुकप्रपताच्चास्तु महापद्मस्तथोऽन्वशौ ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥
ऋतुभेगस्तथोऽयुस्कर्जः कार्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिस्तेवान्मा पूर्वचित्तवराक्षराः ।
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमखले ॥
लोकप्रकाशनाथाय विप्रवर्थाधिकारिणः ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽयं तिलोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतीऽयं ऋतजित् पृतराष्ट्रश्च सप्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
अथवा चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विश्वरश्मिस्तरो रत्ना सूर्यवर्चश्च सत्यजित् ॥
विश्वामित्रस्तथा रथो यथापेवो महासुने ।
मासेऽन्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येतेषु सप्तकाः ॥
सवितुर्मखले ब्रह्मन् विष्णुश्रुतपदं हितः ।
स्तुवन्ति सुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गोपते पुरः ॥
बृहद्व्यधरसो यानि सूर्येऽहो निशचराः ।
वहन्ति पद्मगा यच्चः क्रियतेऽभीयु संमजः ॥
वाक्लिखित्यस्तेनैव परिवाये समावर्ते ।

सूर्यः

भोऽयं सप्तमः सूर्यमण्डले तु निवसतम् ।
हिमोष्णवारिद्वितीयं जेतुं सप्तमागतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अध्याये १० अध्यायः ॥*

सूत उवाच ।

“एवमेव मन्त्रादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा सौमरी तनुः ॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो गृह्योत्तमः ॥
सुसुप्तो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वयचाः पुनश्चात्र्यः सम्पद्सुरतः परः ।
अर्वाग्वसुरिति ख्यातः खराडव्यः प्रकीर्तितः ॥
सुसुप्तः सत्यरश्मस्तु पुण्याति शिशिरदुतिम् ।
तत्संयोगं प्रचारोऽर्थो सुसुप्तः परिगीयते ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्न जघन्यो यकः ।
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुण्याति सर्वदा ॥
विश्वयचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति निवृत्तः ।
अम्यदसुरिति ख्यातः स पुण्याति च लोहितम् ॥
बृहस्पतिं प्रपुण्याति रश्मिरन्वाग्वसुः प्रभोः ।
शनेश्वरं प्रपुण्याति सप्तमं खराटं तथा ॥
एव सूर्यप्रभावेन सर्वं न च जगत्तारकाः ।
वह्मन्ते वडिता निवन्ति नित्यमप्याययन्ति च ॥
दिशानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेयाञ्चैव सासुप्तान् कूपान्चैव सहस्रशः ।
आवराण् जङ्गमान्चैव यच्च कुल्यादिकं पथः ॥
तस्य रश्मिर्न हस्तु श्रौतवर्षोऽनित्यम् ।
नासां चतुःशतं नाड्यो वर्षानि चिचस्तयः ॥
हृन्मन्त्राच्चैव याज्ञाच्च कोतना हकनास्तथा ।
अन्तता नाम ताः सर्वं रश्मयो वृष्टिस्पर्जनाः ॥
हिमोद्गच्छाच्च तामस्यो रश्मयश्चिह्नतं पुनः ।
रश्मयो मेघश्च पृथक् च्छादित्यो हिमस्पर्जनाः ॥
चन्द्रास्ता नामतः सर्वान् पीताम्बाः सूर्यभक्तयः ।
शुक्राक्ष ककुभश्चैव गावो विश्वभक्तयः ॥
शुक्रास्ता नामतः सर्वान् विधा धर्मस्पर्जनाः ।
धर्मं विभर्ति तामिः स मनुष्यपितृदेवताः ॥
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
अन्तेन सुरान् सर्वान् तिस्रस्त्रीस्तपयत्यसौ ॥
वसन्तं श्रेष्ठिकं चैव शतैः सन्तर्पति त्रिभिः ।
शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्पुर्वति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतुल्यतः त्रिभिः ॥
वर्षणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे माघि भवेद्दीप्तो घाता वैशाखतापनः ॥
ज्येष्ठश्चैव भवेद्दिग्ध आघाटे षडिता रविः ।
विवस्वान् आर्यो माघि प्रोक्ष्यपदां भगः स्मृतः ॥
प्रथमोऽथ्युजि लष्टा कात्तिके माघि भास्करः ।
माघश्रौष्ठे भवेत्तत्र पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पञ्चरश्मिचक्षुषा विष्णुस्त्यक्तकर्मणि ।
वड्भिः सहस्रैः पूषा तु ऐवोऽगुसप्तभिस्तथा ॥
धातादभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पादिकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपते भिन्नस्वरा चैवाष्टभिस्तपेत् ।

सूर्यः

अथमा दशभिः पाति प्रथमो नवभिस्तपेत् ।
वड्भी रश्मिचक्षुस्तु भिन्नस्तपति विश्वष्टक् ॥
वसन्तं कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काश्चनसप्तमः ।
श्वेतो वर्षासु वर्णन पादरः शरदि प्रभुः ॥
हेमन्तं ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः ।
ज्येष्ठोऽथ्युजं वलं धत्ते खधामपि पितृव्य ॥
सूर्योऽमरत्वमन्तत्रयं त्रिषु नियच्छति ।
अथ चाष्टौ गृहाः सूर्यो चाक्षिष्टिता ॥
द्विजाः ॥
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव वृहस्पतिः ।
भौमो मातुस्तथा राहुः केतुमावपि चाष्टमः ॥
सर्वे भुवे विरुद्धा येऽहोऽहो वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यामाणा यथायोगं भ्रमन्तस्तु दिवाकरम् ॥
अलातचक्रवद्वायान्ति वातचक्ररिता द्विजाः ।
यस्माद्ब्रह्मति तान् वायुः प्रवहन्ते वै स्मृतः ॥*
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
वौथ्याश्रयाणि चरति न च नाना रविर्वेदा ।
ह्रासवृद्धौ च विभिन्ना भुवाधाराणि सर्वदा ॥
स सोमः शुक्रपते तु भास्करं परतस्थिते ।
आपूयन्ते परोऽस्थानाः सततं दिवसक्रमात् ॥
सौमेषति तं सुरैः सोममाप्याययति निवृत्तः ।
एकेन रश्मिना विप्राः सुसुप्तास्तेन भास्करः ॥
एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्यमास्यां स दृश्यते संपूर्णो दिवसक्रमात् ॥
संपूर्णमर्हमासेन तं सोममन्तात्मकम् ।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तन्मन्तभोजनाः ॥
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छेद कलात्मके ।
अपराह्णे पितृणां स जघन्या पशुपासते ॥
पिबन्ति हि फलं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
स्वधान्तमर्थो पुण्यां तामिन्दोरन्तात्मिकाम् ॥
निःस्वतं तदमावास्यां शमस्त्रिभ्यः स्वधान्तम् ।
मासच्छ्रिमवाप्यायां पितरः सन्ति निवृत्ताः ॥
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवेस्तु पीयते ।
एवं सूर्यनिमित्तोऽस्य च यो वडिच्छ सत्तमाः ॥”

इति कौर्म्ये ४० अध्यायः ॥ *

अस्य भार्यापत्यानि यथा ।

सूत उवाच ।

“अदितिः सुपुत्रे पुत्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम् ।
तस्यादित्यस्य चैवासीद्भात्यागान् चतुष्टयम् ॥
संज्ञा राज्ञी प्रमा च्छाया पुत्रांस्तासां निबोधत ।
संज्ञा लाहरी तु सुपुत्रे सूर्योऽन्तमुमनूतम् ॥
यमश्च यमनाश्चैव राज्ञी रेवन्तमेव च ॥
प्रमा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम् ।
शनिश्चैव तपतीच्च विष्टिश्चैव यथाक्रमम् ॥”

इति कौर्म्ये २० अध्यायः ॥ *

तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—

सूत उवाच ।

“सूर्याचन्द्रमसवैतौ भ्रमतां यावदेव तु ।
सप्तमात्रं सप्तद्वयं हीपाभाभाति विस्तरः ॥
विस्तरार्द्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र बाह्यतः ।
पर्यासपारिमाण्यास्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ॥

सूर्यः

पर्यासपारिमाण्यास्तु बुधैस्तु दिवं स्मृतम् ।
अवतौमांस्त्रयो लोकान् यस्मात् सूर्यः परि-
भ्रमात् ॥

अचिरात् प्रकाशे तु अवनात स रविः स्मृतः ।
तयोर्भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ॥
महत्तत्वात्महोऽशब्दो यस्मिन्नर्थे निपातते ।
अस्य भारतवर्षस्य विश्वम्भानुल्लुविस्तृतम् ॥
मण्डल भास्करस्यापि योजनेनैकत्रिबोधत ।
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
विस्तारान्निगुणश्चापि परिगहोऽत्र मण्डले ।
विश्वम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् द्विशुषः शशी ॥”
तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
“मनस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालास्तुर्दिशम् ।
स्थिता धर्मयवस्थार्थं लोकमंरक्षणाय च ॥
लोकपालोपरिष्ठास्तु सर्वतो दक्षिणायनः ।
काष्ठागतस्य सूर्यस्य गतिनस्य निबोधत ॥
दक्षिणोपक्रमः सूर्यः पश्चिमेतिव संपति ।
ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
मध्यतश्चामरावर्त्ता यदा भवति भास्करः ।
वैवस्वते संयमने ऊर्ध्वं तत्र प्रदृश्यते ॥
सुखायामर्द्धरात्रन्तु विभाव्यस्तेमेति च ।
वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रविर्वेदा ॥
सुखायामय वारण्यास्तुतिष्ठन् स तु दृश्यते ।
विभाव्यामर्द्धरात्रं माहेन्द्रात्मस्तेमेति च ॥
सुखायामय वारण्यां मध्याह्ने चार्थमा यदा ।
विभाव्यां सोमपुण्यां उत्तिष्ठति विभावसु ॥
रात्रार्द्धं चामरावर्त्तास्तेमेति यमस्य च ।
सोमपुण्यां विभाव्यां मध्याह्ने चार्थमा यदा ॥
अमरावर्त्ता माहेन्द्रस्य तद्वच्छति दिवाकरः ।
अर्द्धरात्रं संयमने वारण्यात्मस्तेमेति च ॥
सुश्रीर्भवेत् पर्यन्ति भास्करोऽत्रातचक्रवन् ।
भ्रमन् वै भ्रममाणाणि ऋचाणि चरते रविः ॥
एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तु संपति ।
उदयास्तमये चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
पूर्वाह्णे चापराह्णे तु द्वौ द्वौ दिवालयौ तु सः ।
तपत्येकश्च मध्याह्ने ताभिरेव च रश्मिभिः ॥
उदितो वह्ममानाभिर्मन्त्राह्णे तपते रविः ।
अतः परं ब्रह्मन्तोभिर्गोभिरस्तत्रियच्छति ॥
उदयास्तमायाम्बाश्च स्मृते पूर्वापरे तु वै ।
यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
यैरक्तो यच्च दृश्यते तेषां स उदयः स्मृतः ।
प्रयाशं गच्छते यच्च तेषामस्तः स उच्यते ॥
सर्वेषां सप्तरे मेखलोकालोकश्च दक्षिणे ।
विदूरभावाद्वैरस्य भूमेर्लोकालगतस्य च ॥
त्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन राजौ न दृश्यते ।
ऊर्ध्वं शतवहसन्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः ।
त्रिंशद्भागान् मेदिन्यां सुहृत्तेन स गच्छति ॥
योजनाद्यां सुहृत्स्य इमां सुखां निबोधत ।
पूर्वं शतवहस्यान्नामेकत्रिंशत् ताः स्मृताः ॥
पश्चाद्वहस्यान्नामेकत्रिंशत् ताः स्मृताः ॥
मौहृत्सिकी गतिर्होवा सूर्यस्य तु विधीयते ॥

सूर्यः

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान् दक्षिणाम् ।
 पर्यागच्छन् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽहनि ॥
 मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
 मानसीतरेमेरोस्तु अन्तरं निगुण्यस्तु तत् ॥*॥
 सर्पतो दक्षिणायास्तु काष्ठान् विनाधत् ।
 नवकोष्ठैः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
 दक्षिणाहनिवृत्तौऽसौ विधुवस्थो यदा रविः ।
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन् ॥
 मण्डलं विधुवचापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
 तिस्रः कोट्यस्तु संपूर्णं विधुवस्थाथ मण्डलम् ।
 तथा शतसहस्राणि विशद्वैकाधिका पुनः ॥*॥
 आरब्धे चोत्तरां काष्ठा चित्रभायुर्धरा भवेत् ।
 गोमेदकस्य द्वीपस्य उत्तरास्तु दिशश्चरन् ॥
 उत्तरायाः प्रमाणान् काष्ठाया मण्डलस्य तु ।
 दक्षिणोत्तरमथानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
 स्थानं जरङ्गव मन्थे तथेरावतस्तुतमम् ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
 नागवीथ्युत्तरा वौधो अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
 उभे आवाटनलान् अजवीथ्युदयाख्यः ॥
 अमिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तराख्यः ।
 अमिजित् लक्षिका याभ्या नामवीथ्युत्तरा स्मृतः ॥
 रोहिण्यान्तं मृगशिरौ नागवीथ्योरिति स्मृता ।
 पुष्याञ्च पुनः स्वोर्वीथीरे रावती स्मृता ॥
 तिस्रस्तु वीथयो स्मृता उत्तरो मार्ग उच्यते ।
 पूर्वा उत्तरफल्गुन्योर्मया चैवार्धभी भवेत् ॥
 पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ।
 अवस्था त घनिष्ठा च वारुण्य जरङ्गवम् ।
 यताश्च वीथतस्तस्यो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
 हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथ्योरिति
 स्मृता ।
 विशाखमित्रप्रेत्रश्च नागवीथ्योरिहोच्यते ।
 मूलपूर्वात्तरावाटा विधीर्लक्ष्मिनीरे तथा ।
 स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गं वै दक्षिणे वृधे ॥
 काष्ठयोरेतन् लेता वक्ष्यन्ते योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्सु वै स्मृतम् ॥
 शतानि चोणि चान्यानि त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
 काष्ठयोरेतन् स्त्रिय योजनान्यात् प्रकौर्त्तितम् ॥
 काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनेस्तु निबोधन ॥
 एकैकमन्तरान्तं युक्तान्येतानि सप्ततिः ।
 सहस्रे रतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
 लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरोद्योचरन् ॥
 अम्यन्तरं स पर्याप्तं मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
 बाह्यतो दक्षिणेनेव सततं सूर्यमण्डलम् ।
 चरत्यसौ प्रतीकान्ता नृपश्रीतिमण्डलं शतम् ॥
 तरणिर्दक्षिणे तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
 प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनान्यान्निबोधत ॥
 योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृतः ।
 अधिकाव्युत्तराश्वत्थं योजनानि च वै पुनः ॥
 विष्णोर्लो मण्डलस्येति तथैव तु विधीयते ।

सूर्यः

अहस्तु चरते नामिं सूर्यां वै मण्डलक्रमान् ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तं यथा रविः प्रश्री तथा ।
 दक्षिणे चक्रवत् सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥
 तस्मान् प्रकृष्टा भूमिस्तु कालेनाख्येन गच्छति ।
 सूर्यां द्वादशभिः शीघ्रं सुहृत्तद्दक्षिणायने ॥
 त्रयोदशाहं चान्यां मध्ये चान्तरमण्डलम् ।
 सुहृत्तस्मानि चान्यानि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥
 कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 उदगयने तथा सूर्यः स सपेन मन्दविक्रमः ॥
 तस्मात् दीर्घेण कालेन भूमिं सोऽख्यं प्रसर्पति ।
 सूर्योऽष्टादशभिर्वहो सुहृत्तर्दगयने ॥
 त्रयोदशानां मध्ये तु चान्यानां चरते रविः ।
 सुहृत्तस्मानि चान्यानि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रान् भ्रमतां पुनः ।
 मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ पुनस्तथा ॥
 सुहृत्तस्मात्तु त्रिंशद्द्विहरात्रं पुनः भ्रमन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
 उत्तरे प्रक्रमेऽन्ये हिवा मन्दगतिः स्मृता ।
 तस्यैव तु पुनर्गतं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥
 दक्षिणे क्रम्ये चापि दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य वै नक्षत्रं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
 एव गतिविशेषेण विभज्यत्राचहानि तु ।
 अजवीथ्या दक्षिणं यक्षोकांलोकस्य चोत्तरम् ॥
 लोकसन्तानको ह्येव वैश्वानरपथाहृदि ।
 युष्ठा यावत् प्रभा क्षीरो पुष्करान् सप्रकाशते ।
 पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्मात्तु लोकांलोकस्तु पञ्चतः ॥
 योजनानां सहस्राणि दशौ चोच्छ्रितो गिरिः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सन्ततः परिमण्डलः ॥
 नक्षत्रचक्रसूर्याश्च गृह्णास्तारागणैः सह ।
 अम्यन्तरे प्रकाशन्ते लोकांलोकस्य वै गिरिः ॥
 इति मानुखे १०१ अध्यायः ॥
 अस्य राहुपुस्तलादिकारणं यथा,—
 नन्द उवाच ।
 “राहुपुस्तः कथं सूर्यश्चन्द्रौ वापि जगत्प्रभौ ॥
 नट्यन्तः कथं भाद्रं चतुर्थांशं सितसिते ।
 वेदानां जनकस्त्वय कं पृच्छामि त्वया विना ॥
 श्रीभगवान् उवाच ।
 श्रद्धा नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
 यां श्रुत्वा निष्कलङ्कश्च तीर्थस्त्राथी भवेन्नरः ॥
 एकदा यमदक्षिणं महाकौतूहलान्वितः ।
 रेणुकासहितस्तुष्टौ जगाम नन्मेदातटम् ।
 निर्वर्त्तने गन्मेदातीरे विजहार तथा सह ॥
 चन्दनोदितचर्मैर्वा वस्त्रमाख्याधरं सुनिम् ।
 महाराघरवाटं तसुवाच भास्करः स्वयम् ॥
 वेदकर्तुः प्रयोजनं जगत्तुल्यं जगत्पतेः ।
 चतुर्वेदविधेशु सुनिष्ठातः सदा शुचिः ॥
 वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मसंहिपर्ययः ।
 धर्म्मो व्यजति धर्म्मज्ञो अधर्म्मज्ञ एतः कथम् ॥
 हिवामेषुनदोषश्च वक्ति वेदो विप्रैर्वतः ।
 अहश्च कर्मणां साधो तेन त्वं कथयामि ते ॥
 सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा तव्याज मैथुनं ह्रिजः ॥
 दृष्ट्वा पुरो विप्ररूपं सूर्यं तेषां सुरम् ।

सूर्यः

उवाच सूर्यं रक्षास्यः कोपलज्जासमन्वितः ॥
 रेणुका लज्जिता तच्च विधाय वाससौ सतो ॥
 यमरविदवाच ।
 अद्य मे निर्वर्त्तनस्थाने रसभङ्गस्तथा कृतः ।
 मम प्रापान् पापदृष्टो राहुपुस्तो भविष्यति ॥
 द्रष्टुं त्वं मेघगयाः सर्वे दूरीभूता भवन्ति ते ।
 त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ।
 स्वतेजसा भवान् गर्व्यो हततेजा भविष्यति ।
 मेघाच्छन्नं स्वल्पतेजा राहुपुस्तो भवान् भव ॥
 ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम् ।
 चक्षः पुटाञ्जलिभूत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
 सूर्य उवाच ।
 अहमेव त्वया श्रमो मया श्रमो भवान् भव ।
 अग्नया मा वदन्त्येव सूर्यं निस्तेजसं जनाः ॥
 पराभूतः क्षत्रियेण भविष्यति हिनेश्वरः ।
 मरगं क्षत्रियाख्येण भवतश्च भविष्यति ॥
 सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा चुकोप ब्राह्मणः पुनः ।
 तं प्रशपातिरक्षास्यः शम्भुना च जितो
 भवान् ॥
 उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज ।
 आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
 आगत्य ब्रह्मा संवत्तं बोधयामास भास्करम् ।
 सुनिश्चिच्छ धर्म्मज्ञं धर्म्मज्ञानां गुरोर्गुरुं ॥
 ब्रजोवाच ।
 चमस्य भास्कर त्वच्च साक्षात्पारायणो भवान् ।
 दुष्प्राक् परिप्राज्यप्राप्यधो ब्राह्मण्यं सदा ॥
 अहं करोमि भवतो विप्रप्राप्तान् सुख्यम् ।
 शान्तो भव सुरभ्येष्ट चास्त्री त्वं सर्वकर्मभाम् ॥
 कुञ्चित् हि वसे जन्ममृतौ त्वं कुञ्चित् च मृतम् ।
 भविष्यति घनाच्छन्नः सद्यो सुक्तो भविष्यति ॥
 नृनातिरिक्तं वर्षे वा राहुपुस्तो भविष्यति ।
 तच्चादृश्यं केषांचित् पुण्यदृष्ट्यो हि कस्यचित् ॥
 अन्यथा सर्वकाले नापुण्यदृष्ट्यो भवान् भव ।
 त्वां दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्वे निष्पापिण्यो जनाः ॥
 जन्मसम्राट् रिपुपाङ्कचतुर्धे दृष्टमे विप्रौ ।
 जन्मर्त्तं निधने नृणां अदृष्टस्य भविष्यति ॥
 अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्य जयेऽपि वा ।
 अहोर्दिवे च काले च पापदृष्टो भविष्यति ॥
 भार्यादुःखनिमित्तं भाग्येया हेतुभूतया ।
 श्वशुरेण श्यालकेन हततेजा भविष्यति ॥
 अन्यथा तव तेजश्च संज्ञा सहितुसम्भवा ।
 मानिसुमानि युद्धे च शम्भुना त्वं पराजितः ॥
 इत्येवमुक्त्वा सूर्यश्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीलक्ष्मणवल्कले ७६।१—५० ॥
 ब्रह्माख्यपुराणे ५६ अध्यायेऽप्येवमेव ॥
 अथ सूर्यमन्त्राः ।
 “तारो ह्यग्निर्भूतः पञ्चादृवायकश्चैविभूषितः ।
 वज्रासनी मरुतु शेषः सनेत्रोऽद्रिस्थपक्षिभः ॥
 अष्टाक्षरो सद्यः प्रक्तो भागोरभिसतः परः ॥”
 ७६ ह्यग्नि सूर्यश्च आदित्य । अस्य पूजा । प्रातः
 कृत्वादिप्रायायामान्नं विधाय पीठन्यासं कुर्यात्
 तत्र विशेषः । हृदयस्य पूर्वोदिदिक्षु मध्ये च ।

सूर्यः

प्रभूतं विमलं सारं समाराध्य परमसुखं विन्यस्य
आधारश्रद्धादि अं सूर्यमखलाय द्वादशकला-
त्मने नमः इत्यन्तं विन्यसेत् । तथा च निबन्धे ।
“गोटे क्षेमं च प्रथमं दिक्षु मध्ये च संयजेत् ।
प्रभूत विमलं सारं समाराध्यमनन्तरम् ॥
परमादि सुख पीठं स्वविमानं प्रकल्पयेत् ।
ततः केशरेषु मध्ये च वां दीप्तायै नमः ॥
एव बी सूर्यायै वं जघायै वे भद्रायै वै
विभूत्यै वो विमलायै वो अमोघायै व विदु-
तायै वः सर्वतोमुख्ये । तथा च निबन्धे ।
“दीप्ता सूर्या जघा भद्रा विभूतिविमला पुनः ।
अमोघा विदुता सर्वतोमुखी पीठशक्तयः ॥
आमदीपशिखाकारान् बीजान्यासान् विदुः

क्रमात् ।

अक्षोवहस्वचितयस्वरान् विन्दमिसंयुतान् ॥”
तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवब्रह्मकाय सौराय योग-
पीठाय नमः । तथा च शारदायाम् ।
“वदेत् पदं चतुर्थं तं ब्रह्मविष्णुशिवब्रह्मकम् ।
सौराय योगपीठाय नमः पदमनन्तरम् ॥
पीठमल्लोऽथमाख्यातो दिनेशस्य जगत्पतेः ॥”
ततः ऋष्यादिन्यासः । शिरसि देवभागवतधर्म-
नमः । मुखे गायत्रीचन्दसे नमः । हृदि
आदिन्यास देवतायै नमः । निबन्धे ।
“द्वयभागो मुनिः प्रोक्तो गायत्री चन्द ईरितम् ।
आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । सत्याय तेजोज्ज्वलामग्रे
हूँ फट् खाहा अङ्गुष्ठार्था नमः । एवं ब्रह्मणे
१० तज्जनीभ्या खाहा । विष्णवे १० मध्यमाभ्या
वषट् । रुद्राय १० अनामिकाभ्यां हूँ । अग्नये
१० कनिष्ठाभ्यां वौषट् । सर्वाय १० करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च
शारदायाम् ।

“सत्याय हृदयं प्रोक्तं ब्रह्मणे शिर ईरितम् ।
विष्णवे स्थास्त्रिच्छावात्मन रुद्राय परिकीर्तितम् ॥
अग्नये नेत्रमाख्यातं सर्वायास्तुदीरितम् ।
तेजोज्ज्वलामग्रे हूँ फट् बिठान्ताः परिकी-
र्तितः ॥”

ततो मूर्तिन्यासः । यथा शिरसि ॐ आदि-
न्यास नमः । मुखे ए रवये । हृदये जं भानवे ।
गुह्ये ईं भास्कराय । चरणयोः अं सूर्याय ।
तथा च निबन्धे ।

“आदित्यं विन्यसेन्मूर्द्धि रविं सुखगतं न्यसेत् ।
हृदये भादुनामानं भास्करं गुह्यदेशतः ।
सूर्यं चरणयोर्न्यसेदग्रेः सत्यादिपञ्चभिः ॥”
ततो मन्त्रन्यासः । शिरसि ॐ ॐ नमः । मुखे
ॐ वृ नमः । कण्ठे ॐ वि नमः । हृदि ॐ रु
नमः । कुक्षौ ॐ अं नमः । नामौ ॐ आ
नमः । लिङ्गे ॐ दि नमः । पादयोः ॐ न्य
नमः । तथा च ।

“मूर्द्धास्यकण्ठहृदयकुक्षिनाभिष्वज्जिह्वु ।
मन्त्रवर्णान्यसेदग्रे प्रत्येकं प्रणवादिनाम् ॥”
ततो ध्यानम् ।

सूर्यः

“रक्ताज्युमाभयदानहस्तं
केयूरहाराङ्गदङ्गुलालाजम् ।
मायिकमौलिं दिननाथमीडे
वन्द्युककान्तिं विलसत्त्रिनेत्रम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्चस्थापनं कृत्वा
गुरुपत्तिं संपूज्य पीठपूजां कुर्यात् । ततः खं
खवोक्त्वाय नमः । इति मन्त्रेण मूर्तिं संकल्प्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्याञ्जलिदान-
पर्यन्तं विधायारण्यपूजामारभेत् । तथा च
निबन्धे ।

“तारादि खं खवोक्त्वाय मनुना मूर्तिंकल्पना ।
साक्षिणं सर्वलोकानां तस्यामावाङ्म पूजयेत् ॥”
केशरेष्वग्रादिकोगेषु मध्ये दिक्षु च सत्याय
तेजोज्ज्वलामग्रे हूँ फट् खाहा हृदयाय नमः ।
एव ब्रह्मणे शिरसे खाहा । विष्णवे शिखायै
वषट् । रुद्राय कवचाय हूँ । अग्नये नेत्रत्रयाय
वौषट् । सर्वाय अन्त्याय फट् । दिक्षुपञ्चेषु
पूर्वादि ॐ आदिन्यास नमः । एवं एं रववे
जं भानवे ईं भास्कराय । विदिक्षुपञ्चेषु
अग्रादि ॐ जघायै पं प्रज्ञायै पं प्रभायै सं
सन्त्यायै । तथा च ।

“अङ्गानि पूजयेदादौ दिक्षुपञ्चैकैर्मन्त्रैः ।

आदिन्यासाद्यन्तसोऽर्चयाः शक्तयः कोष्ठा-

पञ्चगाः ॥

खसनामादिर्वाः सुक्तासां बीजान्युक्रमात् ।
उषा प्रज्ञा प्रभा सन्त्या शक्तयः परिकीर्तिताः ॥
ततः पञ्चगेषु ब्राह्मणाद्याः संपूज्य पुरतोऽख्य-
मर्चयेत् । तथा च शारदायाम् ।

“पञ्चाग्रसंस्था ब्राह्मणाद्याः पुरतोऽख्यमर्चयेत् ॥”
तद्वाह्ये चन्द्रादीन् पूजयेत् । यथा चन्द्राय नमः ।
एव मङ्गलाय बुधाय इच्छसत्ये शुक्राय शनैश्च-
राय राहवे केतवे । तथा च शारदायाम् ।
“चन्द्रादीन् पूजयेत्पश्चात् यद्वावष्टौ ततो वष्टिः ॥”
ततः इन्द्रादीन् वचादींश्च सम्युज्य धूपादि-
विवर्जनानां कर्म समापयेत् । अथ पुरश्चरण-
मश्नचक्षणपः । तथा च ।

“वस्तुजघं जपेन्मन्त्रं समिद्धिः शीरशाखिनाम् ।
तत्सहस्रं प्रजुहुयात् शीराक्ताभिर्ज्वलितैः ॥”
त्राचनिक एवाहसहस्रहोमः ॥॥ मन्त्रान्तरं यथा,
“आकाशमग्निदौर्देवैर्ज्वल्युतं सुवनेश्वरी ।
सर्गान्वितो भृगुर्भागोऽप्यक्षरौघं समीरितः ॥”
ह्रीं ह्रीं वौ । अथ पूजाप्रयोगः । प्रातः
कृत्वादिपूर्वमन्त्रपीठन्यासं विधाय पूर्वोक्तं
ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । ततो मन्त्रन्यासः ।
यथा आधारदिपादपर्यन्तं ह्रीं नमः । कण्ठा-
दाधारपर्यन्तं ह्रीं नमः । मूर्द्धादिपञ्चपर्यन्तं
सः नमः । शारदायाम् ।

“आधारादिपादानां कण्ठादाधारकावधि ।
मूर्द्धादिकण्ठपर्यन्तं क्रमाद्वीजचयं न्यसेत् ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ह्रीं अङ्गुष्ठार्था नमः ।
ह्रीं तज्जनीभ्यां खाहा । हूँ मध्यमाभ्यां वषट् ।
हूँ अनामिकाभ्यां हूँ । ह्रीं कनिष्ठाभ्यां

सूर्यः

वौषट् । ह्रीं करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदया-
दिषु । तथा च निबन्धे ।
“षड्दीर्घभाजा मध्येन बीजेनाङ्गानि कल्पयेत् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“रक्ताम्बुजासनमष्टौषगुणैकसिन्धुं
भातुं समस्तजगतामधिपं भजामि ।
पद्मद्वयभयवरान् दधत् कराले-
र्मायिकमौलिमरुणाङ्गुलिं त्रिनेत्रम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्चस्थापनं कृत्वा
पूर्वोक्तक्रमेण पीठपूजा विधाय मूर्तिमन्त्रेण
मूर्तिं सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुण्या-
ञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारण्यपूजामारभेत् ।
अभिनिर्जतिवायुशानेभ्यु मध्ये दिक्षु च ह्रीं
हृदयाय नमः इत्यादिना पूजयेत् । पञ्चेषु चन्द्रा-
दीन् पूजयेत् । तत इन्द्रादीन् वचादींश्च पूजयेत् ।
ततो धूपादिविस्मरणानां कर्म समापयेत् ।
अथ पुरश्चरणं द्वादशकलक्षणपः । तथा च ।
“भातुलचं जपेन्मन्त्रमाख्येन च दशाश्रितः ।
तिलैश्च मधुरासितैश्च हुयाङ्गिजितैः ॥”
मन्त्रान्तरम् ।

“आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्चौ शविन्द्रमत् ।

मारुतक्षमेरव नाम वीजमेतदुदाहृतम् ॥”

पुटितं विमबीजेन सर्वकामफलप्रदम् ॥”

विमबीजमाह ।

“टानं दृष्टवनचेन्द्रसहितं तदुदाहृतम् ॥”

टिं ह्रीं डं टिम् । अथ पूजाप्रयोगः । प्रातः-
कृत्वादि पूर्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासानां कर्म
विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । ततो मूर्ति-
न्यासः । टं सूर्याय नमोऽङ्गुष्ठयोः । टिं भास्कर-
राय नमस्तर्ज्ज्वन्योः । टु भानवे नमः मध्य-
मयोः । टे रववे नमोऽनामिकयोः । टो
दिवाकराय नमः कनिष्ठयोः । ततः शिरसि
वदने हृदये मुखे पाददेशेषु तास्तत्तद्वीजा-
न्यासं न्यसेत् । तथा च निबन्धे ।

“पञ्चङ्गुलाङ्गुलीजेन पञ्चमूर्तयः प्रविन्यसेत् ।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठानां अङ्गुलिषु क्रमादिमाः ॥
सूर्यस्तु भास्करो भातुस्ततो रविदिवाकरी ।
शिरोवदनहृदयगुह्यपाददेशेषु ताः क्रमात् ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । टां अङ्गुष्ठार्था नमः । टौ
तज्जनीभ्यां खाहा । टूं मध्यमाभ्यां वषट् ।
टूं अनामिकाभ्यां हूँ । टौ कनिष्ठाभ्यां
वौषट् । एवं हृदयादिषु । टां हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत् ॥”
ततो ऋजवीजेन व्यापकं कृत्वा ध्यायेत् । तथा
च ।

“व्यापकं ऋजवीजेन कृत्वा तदनन्तरम् ॥”

ध्यानम् ।

हेमाम्बोजप्रवासप्रतिमनिजवर्णिं चाव-

खडाङ्गपद्मौ

चक्रं प्रसिद्धं सपाशं ऋणिसतिरचिरामख-

माणां कपालम् ।

सूर्यका

हस्ताभोर्जेदधानं चिनयनविलसद्देवह्नाभिः ।
रामं
मार्तण्डं वज्रभाणं मणिमयसुकुटं चारदीर्घं

भगवामः ॥

एवं ध्यात्वा मानवेः सम्पूज्यावस्थापनं कुर्यात् ।
ततः पूर्वोक्तक्रमेण पीठं संपूज्य पूर्वोद्दिष्ट
कर्णिकायाम् । उ० उवाये नमः । एवं पं प्रभाये
पं प्रभाये सं सम्भाये इति संपूज्य मूर्तिं मूलेन
कल्पयेत् । ततः पूर्वोद्दिष्टस्य सूर्यं भास्करं भासुं
रविष्य पूजयेत् । कोणेषु दिवाकरम् । ततः
पूर्वोद्दिष्टपश्चिमोद्दिष्टेषु दिक्षु वा हृदयाय
नमः । इत्यादिना पूजयेत् । ईशानं त्रै नैत्र-
जयाय वीषट् । शरदायाम् ।

“सूर्यादीन् चतुरो दिक्षु विद्विष्यत् समर्चयेत् ।
अङ्गपूजा यथापूर्वा नैत्रमीशानदिगगतम् ॥”
ततः पूर्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत् । ततो लोक-
पालान् पूजयेत् । तथा च निबन्धे ॥

“यद्वाचते तथा वाङ्मे लोकपालोक्ततः परम् ॥”
ततो धूपविधिवर्चनान्तं कर्मे समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणयो लक्षणयसंखः । त्रिमधुरो-
पेतेः कमलेर्दृशांशहोमः । तथा च ।

“लक्षणयं जपेन्मन्त्री वीजं विस्फुटीकृतम् ।
दृशांशं कमलेः फलेर्नृद्वयान्मधुरोचितैः ॥
इमं मन्त्रं जपन्मन्त्रैः कान्तिं पुद्गलं धनं नृतिम् ।
वाक्चिद्धिमन्त्रितां लब्धौ योग्यान्मपि साधयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अस्य प्राकारान्तरमन्त्राणां पूजादिकं गवड-
पुराणे ३६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्यं वर्ण-
नीयानि यथा । अरुणता १ इविमणिप्रकाशः २
चक्रवाकप्रतिः ३ पद्मप्रकाशः ४ पथिकप्रतिः ५
लोचनप्रतिः ६ तारानिः ७ चन्द्राप्रकाशः ८
होपाप्रकाशः ९ ओषधप्रकाशः १० पेच-
कार्तिः ११ तमोर्भावाः १२ चौरानिः १३ कुसु-
दानिः १४ कुलटाणिः १५ । इति कविकल्प-
कता ॥

सूर्यकान्तः, पुं, (सूर्यः कान्तो यस्य । सूर्यस्य
कान्तः प्रियो वा ।) स्मटिकः । इति हला-
युधः ॥ मणिविशेषः । (यथा, रघुवशे ११ ।
२१ ।

“अथोतिरेन्वन्निपाति भास्करात्
सूर्यकान्तं इव ताडकान्तकः ॥”

तत्पर्यायैः । सूर्यमणिः २ सूर्याम्भाः ३ दृष्टवो-
पमः ४ । इति हेमचन्द्रः । तपनमणिः ५ तापनः ६
इविकान्तः ७ दीपोपलः ८ अग्निगर्भः ९ ज्वल-
नाम्भा १० अर्कोपलः ११ । अस्य गुणः ।
उष्णत्वम् । निर्मलत्वम् । रसायनत्वम् । वात-
क्षेपहरत्वम् । मेध्यत्वम् । पूजनार्थवितुष्टिदलत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । पुष्यवृक्षविशेषः । तत्-
पर्यायैः । सूर्यमणिः २ पुष्यरक्तः ३ पचतुष्टुः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकान्तिः, स्त्री, (सूर्यस्यैव कान्तियस्याः ।)
पुष्पविशेषः । यथा,—

* V.

101

सूर्यत

“सूर्यकान्तिस्तान्त्रवर्णां ओष्ठपुण्याय इत्यपि ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यस्य हीमिषः ॥

सूर्यकालः, पुं, (सूर्योपलक्षितः कालः ।) दिवसः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूर्यकालानलचक्रं, स्त्री, नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं
नक्षत्रघटितचक्रविशेषः । यथा,—

“ऊर्ध्वगास्त्रिभुज्यायास्तिस्रस्तियन्त्रावस्थिताः ।
ह्रै इ नाथो स्थिते कोणे शङ्खयुग्मं तथेकया ।
मध्यत्रिभुजदण्डादौ भातुभावं भमखलम् ।
साभिन्निचत द्वातयं सद्यमार्गेण सव्यहा ॥

नाम ऋचं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
अधोगतेस्त्रिभुजैरुद्देशे गो वधवत्स्वनम् ॥

रेखादके जयो लाभ ऋचघटके तथा पुनः ।
शङ्खयुग्मे रुजामङ्गो ऋतुः शूलत्रये स्फुटम् ॥

विवादे अक्षने बुद्धे रोगान्तं गमने तथा ।
सूर्यकालानलचक्रं ज्ञानयन्तु ध्यजन्तः ॥”

इति खरोदयः ॥

सूर्यग्रहः, पुं, (सूर्यरूपो ग्रहः ।) नवग्रहाणां
प्रथमग्रहः । (सूर्यस्य ग्रहः ग्रहणम् ।)
सूर्योपरामः । यथा, गारुडे ।

“सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्फुटम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्यग्रहणं, स्त्री, (सूर्यस्य ग्रहणम् ।) सूर्योप-
रामः । तत्कारणं यथा, वह्नपुराणे गणमेद-
नामाध्याये ।

“सूर्येन्दोरपरामस्तु गोलकच्छायया भवेत् ।
अन्योन्ययोस्तयोरेव आपयोरेव कारणात् ।
प्रासमोर्धौ तु जायते तत्रातः पूर्वोपश्चिमौ ।
तत्र पुण्यफलाङ्गनाः कृतो राक्षोस्तु विष्णुना ॥”

अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूर्यजः, पुं, (सूर्यात् जायते इति । जन + जः ।)
सुमीववावरः । इति जटाधरः ॥ शनिग्रहः ।

(यथा, दृष्टान्तहितायाम् । १०४ । ४४ ।
“गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च
हीनः क्षीपुर्लैः सूर्येण हीनचेष्टः ॥”

यमः । मरुः । रेवन्तः । कर्णेश्वरः ।)
सूर्येणा, स्त्री (सूर्यात् जायते इति । जन + जः ।
टाप् ।) यमुना नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्यतनयः, पुं, (सूर्यस्य तनयः ।) शनैश्चरग्रहः ।
यमः । (सावर्णिमरुः । रेवन्तः ।) यथा,—

“तस्य पत्नीचयनदत्तं संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ।
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुहृवे सुतम् ॥२॥
प्रभा प्रभातं सुहृवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मरुम् ।
यमस्य यमुना चैव यमौ तु बभूवतुः ॥ ३ ॥

जनयामास तस्यास्तु पुत्रश्च बहुकृपियम् ।
सर्वार्थलाभं सावर्णिमनोर्वैषखतस्य च ॥ ८ ॥

ततः शनिश्च तपतीं विष्टिचैव क्रमेण तु ।
ह्यायायां जनयामास संज्ञेवमिति भास्करः ॥” ६ ॥

इति मातृखे ११ अध्यायः ॥
(वावरराजः सुमीवः । कर्णेश्वरः ।)

सूर्यल

सूर्यतनया, स्त्री, (सूर्यस्य तनया ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

सूर्यपत्रः, पुं, (सूर्ये इव तीक्ष्णं पत्रमस्य ।) आदिख-
पत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यपुत्रः, पुं, (सूर्यस्य पुत्रः ।) वरुणः । शनिः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । १३ ।

“मचाखङ्गारको वक्रः श्वश्रे च दृष्टसतिः ।
भायं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीडितः ॥”

यमः । यथा,—
“धर्मेराज नमस्तुभ्यं नमस्तु यमुनायज ।
पाहि मां किङ्करैः साह्यं सूर्यपुत्रं नमोऽस्तु ते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अश्विनीकुमारौ । यथा, महाभारते । १३ ।
१५७ । १६ ।

“पिवेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहितादुभौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वरः ॥”

अन्यत् सूर्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्यपुत्री, स्त्री, (सूर्यस्य पुत्री ।) यमुना । यथा,
महाभारते ।

“यमखसर्वनसोऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे निधं सूर्यपुत्रिं नमोऽस्तु ते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विजुग । इति केचित् ॥

सूर्यप्रणिचक्रं, स्त्री, सर्वकार्यं शुभाशुभज्ञापक-
चक्रविशेषः । यथा,—

“सप्तविंशतिमान्त्रं पङ्क्तिगुह्या क्रमेण तु ।
त्रान्तरात्रान्तरे विधेः प्रणिचक्रं चिन्तादिकम् ॥

यत्र ऋचैः स्थितो भातुर्भेदादौ गणयेद्वधः ।
नाम ऋचं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ॥

कुर्यान्मृगुच रोगश्च नाङ्गुविषमत्तं दृष्टव्यम् ।
वर्चयेत् सर्वकार्येषु बुद्धकाले विशेषतः ॥

निर्वेधकचमध्यासं यस्य नाम प्रजायते ।
सिध्धिनि सर्वकार्याणि सदायं च जयो भवेत् ॥”

इति खरोदयः ॥
सूर्यभक्तः, पुं, (सूर्यस्य भक्तः प्रियः ।) वन्तूक-
पुष्पवृक्षः । सूर्यपूजके, त्रि । इति मेदिनी ।

सूर्यभक्तकः, पुं, (सूर्यभक्त एव । स्मार्थं कर्तुं ।)
वन्तूकपुष्पवृक्षः । इति शब्दमात्रा । सूर्य-
पूजके, त्रि ॥

सूर्यमणिः, पुं, (सूर्यप्रियो मणिः ।) सूर्यकान्त-
मणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्यवृक्षविशेषः ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायां ।

“सूर्यकान्तः सूर्यमणिः पुष्यरक्तः पचत्वटः ॥”
सूर्यमण्डलं, स्त्री, (सूर्यस्य मण्डलम् ।) सूर्य-
सन्निधिवेदनम् । तत्पर्यायैः । परिवेशः २ परिधिः
३ उपसूर्यकम् ४ मण्डलम् ५ । इत्यमरः । १ ।
३ । ३२ ॥ यथा,—

“सायाङ्गे शिवरूपाश्च दृढां दृढमवाहिनीम् ।
सूर्यमण्डलमध्यास्यां सामवेदममायुताम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
सूर्यलता, स्त्री, (सूर्यप्रिया लता ।) आदिख-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यह

सूर्यलोकः, पुं, (सूर्यस्य लोकः ।) सौरभुवनम् ।

यथा,—

“विनोययेर्विना वेदोर्विना पथ्यपरिग्रहेः ।

कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोकं महीयते ॥”

इति काशीखण्डे सूर्यार्चनफलम् ॥

अपि च ।

“सौरं लोकमथावाप्य च्येन स विमानगः ।

यथा कदम्बकुसुमं किञ्चलैः सर्वतोऽवतम् ॥

देहीयमानं हि तथा समन्ताद्भानुभासुभिः ।

दूरान्निविं स विश्वास इततामरसहस्रम् ॥

नवमिर्योजनानाञ्च सहस्रैः सन्नितेन च ।

विचित्रैश्चकचैश्च सप्तसप्तशतैश्च च ॥

अनूरुणाधिष्ठितेन सर्वतोऽधुतरश्मिना ।

अधरोत्तुनिगन्धर्वसर्पयामाश्रितेऽस्ते ॥

स्यन्दनेनातिचिन्विना प्रथमाम कृताङ्गलिः ।

तस्य प्रथमं देवोऽपि भूमिज्ञेनानुमन् च ।

अतिदूरं नभोवर्त्मं प्रतिचक्राम स च्याता ॥

प्रक्रान्ते नुमनौ दूरं शिवशर्मातिशर्माभ्याम् ।

प्रोवाच भगवद्ब्रह्मैव कथं लभ्यं रवेः प्रदम् ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्यलोकवर्णनं नाम ६ अध्यायः ॥

सूर्यवंशः, पुं (सूर्यस्य वंशः ।) सूर्यस्य सन्तानं ।

तदिवरणं यथा । परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः ।

तस्य पुत्रो मरीचिः । तस्य कश्यपः । तस्य

सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे मनु-

रेव राजाचौतु । तृतायुगे तस्य पुत्रः इक्ष्वाकुः

अयोध्यायां राजाचौतु । अस्मिन् युगे अति-

दीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः ।

तेतादापरयोः सन्धौ श्रीरामचन्द्रो दशरथसुत-

रूपेय अवतीर्णः । द्वापरयुगस्य प्रथमे तस्य

पुत्रः कुशो जातः । तत्रैव सुमित्रान्नः कवेः

सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः एतत्पर्यन्तं

सूर्यवंशविश्रान्तिः । पुनः सत्ययुगे मरुः नष्टं

सूर्यवंशं भावयिष्यति । यः योगविद्वाः सन्

कालपर्यामे आस्ते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

वंशवर्णनविस्तारस्तु मत्स्यपुराणे ११ अध्या-

यादौ मरुदपुराणे १४३ अध्याये च ब्रह्मणः ।

सूर्यवल्ली, स्त्री, (सूर्यप्रिया वल्ली ।) अकौण्डि-

कावृचः । इति रत्नमाला ॥

सूर्यवंशं, स्त्री, (सूर्यस्य वंशः संज्ञा संज्ञा यस्य ।)

कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, अर्कवृचः ।

इत्यमरे अर्काङ्ग इति दर्शनात् ॥ २ । ४ । ८० ॥)

सूर्यसारथिः, पुं, (सूर्यस्य सारथिः ।) अरुणः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यदुक्तं महाभारते ॥११॥१३॥

“अरुणो ह्यष्टये ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा ।

आदित्यरथमभास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ॥”)

सूर्यहृदयं, स्त्री, (सूर्यस्य हृदयमिव ।) सूर्यस्य

स्त्वविशेषः । यथा,—

“अधोपतिष्ठेदादित्यसुदन्तं समाहितः ।

मत्सेसु विविधैः सौरैर्हृदयैश्चामसम्भवेः ॥

उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।

ऊर्ध्वोत्पन्नं भूमौ स्रज्ज्वालिगन्धर्वमखतः ॥

सूर्यह

ॐ खं खसोक्ताय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।

निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

कचित् पुस्तके खसोक्तायेति च पाठः ।

नमस्ते वृत्तिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।

त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वे रक्षाः सनातनाः ।

पुरुषः सम्बोऽवतस्तां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥

त्वमेव विश्वं बहुधा जातं वै जायते च न ।

नमो रक्षा सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥

प्रचेतसे नमस्तुभ्यसुमायाः पतये नमः ।

नमो नमस्ते रक्षाय त्वामहं शरणं गतः ॥

हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।

अम्बिकापतये तुभ्यसुमायाः पतये नमः ॥

नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ।

विबोहिताय भार्गवाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥

नमो हंसाय ते निबलं आदित्याय नमोऽस्तु ते ।

प्रपद्ये त्वां विष्णुपात्रं महत् परमेश्वरम् ॥

हिरण्यस्ये यदे गृध्रमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्मणं त्वं परावृतम् ॥

विश्वं पशुपतिं भीमं वरनारीश्वरैरिणम् ।

नमः सूर्याय रक्षाय भास्वते परमेश्वरिणे ॥

उग्राय सर्वभक्षाय त्वं प्रपद्ये सदैव हि ।

एतद्वै सूर्यहृदयं जगत् सत्वमनुत्तमम् ।

प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥

इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय दिजातये ।

प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥

सर्वपापप्रशमनं वेदसारं ससुद्धनम् ।

ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसङ्केतं वैवितम् ॥

यस्तु निबलं पठेद्भूमिन् प्रेक्षन्नादित्यमखलम् ।

महापातकशुद्धौ प्रीयते नात्र संशयः ॥

अथापस्मरन्ब्रह्मणोऽर्चयितुं प्रीडितोऽपि सन् ।

जगत् प्रातर्गुणं स्तोत्रं स ज्ञात्वा भवति हुतम् ॥

भूतयहपि प्राचातिनीचसकपर्षिभिः ।

स्तुवन् ध्यात्वा हारं विप्रो मुच्यते महनो भयात् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १७ अध्यायः ॥

गारुडे ५० अध्याये चैतद्ब्रह्मम् ॥ (भविष्यो-

त्तरोक्तसूर्यहृदयस्तु बहुभिः समाद्रियते पश्यते

च अतस्तत् सप्रक्रियमुच्यते । अथ आदित्यहृदय-

प्रारम्भः । आचम्य देशकालौ संकौलं ममा-

रोत्यावाप्तये श्रीसत्वितासूर्यनारायणप्रौढ्यं ह्वा-

दशनमस्काराखं कर्म करिष्ये । अथ ध्यानम् ।

“ध्यायः सदा सविष्टमखलमध्वर्यवर्तौ

नारायणः सरस्वितासनवस्त्रविष्टः ।

केयूरवान् मकरजङ्गलवान् किरीटी

हारौ हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।

स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥”

मित्राय नमः । रवे नमः । सूर्याय नमः ।

मानवे नमः । खैगाय नमः । पूषाय नमः ।

हिरण्यगर्भाय नमः । मरीचये नमः । आदि-

त्याय नमः । सवित्रे नमः । अर्काय नमः ।

भास्कराय नमः ।

सूर्यह

“नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे

जगत्पुच्छतिस्थितिनाशहेतवे ।

त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे

विचिन्विनाराधयणशङ्करात्मने ॥

नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये

सहस्रप्राखान्तिसम्भवात्मने ।

सहस्रयोगोद्भवभावभागिने

सहस्रसङ्गाद्युगधारिणे नमः ॥

आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।

जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥

इति नमस्काराः ॥

प्रतानिक उवाच ।

“कथमादित्यसुदन्तमुपतिष्ठेद्विजोत्तमः ।

एतत्केन ब्रूहि विप्रेन्द्र प्रपद्ये शरणं तव ॥

सुमनुश्चवाच ।

इदमेव पुरा पृष्टः शंखचक्रगदाधरः ।

प्रणम्य शिरसा देवमर्जुनं महात्मानम् ॥

कुर्वन्नेव महाराज निष्ठते भारते रणे ।

जघानाथं समासाद्य प्राधेयित्वाज्योदिदम् ॥

अर्जुन उवाच ।

ज्ञानञ्च धर्मशास्त्राणां गुह्यागुह्यतरं तथा ।

मया त्वया परिज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥

सूर्यस्तुतिमयं न्यासं वक्तुमर्हसि माधव ।

भक्ता पृच्छामि देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥

सूर्यभक्तिं करिष्यामि कथं सूर्यं प्रपूजयेत् ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि तत्प्रसादेन यादव ॥

श्रीभगवाञ्चवाच ।

रक्षादेवतेः सर्वैः पृष्टेन कथितं मया ।

वक्ष्येऽहं सूर्यविन्यासं षड्गु पाण्डव यत्नतः ॥

अस्माकं यत्तया पृष्टमेकचित्तो भवाञ्जनः ।

तदहं सम्यक्स्थामि आदिमध्यवसानकम् ॥

अर्जुन उवाच ।

नारायण सुरश्रेष्ठ पृच्छामि त्वं महायशसः ।

कथमादित्यसुदन्तमुपतिष्ठेत् सनातनम् ॥

श्रीभगवाञ्चवाच ।

षाढु पापं महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ।

यन्मां पृच्छस्युपस्थानं तत् पवित्रं विभावयोः ॥

सर्वमङ्गलमाङ्गलं सर्वपापप्रणाशनम् ।

सर्वैरोगप्रशमनमाशुर्वर्धनसुत्तमम् ॥

अभिचमनं प्राप्य सयामे जयवर्द्धनम् ।

वर्द्धनं धनपुत्रायामादित्यहृदयं षड्गु ॥

यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।

निष्ठु लोकैश्च विख्यातं निःश्रेयसकरं परम् ॥

देवदेवं नमस्कृत्य प्रातरुत्थाय चार्जुन ।

विनात्येककृपायि न शान्तिं स्मरणादपि ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन सूर्यमावाहयेत् सदा ।

आदित्यहृदयं निबलं ज्ञायं तच्छृणु पाण्डव ॥

यन्प्राप्नुच्यते अस्तुदरिद्रादृश दुस्तरात् ।

जमते च महाविघ्नं कुष्ठबाधिविनाशिनौम् ॥

अस्मिन् मन्त्रे ऋषिच्छन्दोदेवताशक्तिरेव च ।

सर्वमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः ॥

मया ते गोपितं न्यासं सर्वशास्त्रप्रबोधितम् ।

सूर्यह

अथ ने कथयिष्यामि उतमं मन्त्रमेव च ॥”
 ॐ अस्य श्रीआदित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रः ॥ श्रीगण-
 ऋषिः । श्रीसूर्यात्मना त्रिसुवनेश्वरो देवता ।
 अमुष्टुष्टु हन्तः । हरितहृदयं दिवाकरं
 वृत्तिरिति वीजम् । ॐ नमो भगवते जित-
 वेद्यानरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो
 भगवते आदित्याय नम इति कौलिकम् ॥
 ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्रः ॥ ॐ नमो
 भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः । श्रीसूर्य-
 नारायणप्रौढ्यं जपे विनियोगः । अथ न्यासः ।
 ॐ ह्रीं अङ्गुष्ठार्धं नमः । ॐ ह्रीं तर्जनीर्ध-
 नमः । ॐ ह्रीं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं अना-
 मिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
 ॐ ह्रीं करतलकरपट्टाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं
 हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे खाद्या । ॐ ह्रीं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ ह्रीं
 नेत्रप्रयाय वौषट् । ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ।
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । इति दिग्वन्तः ॥
 अथ ध्यानम् ।

“भास्वद्राजमौलिं स्फुरदधरवचा रज्जितं
 चारुकिं
 भास्वत् दिव्यतेजः करकमलयुतं स्वर्णवर्ण-
 प्रभाभिः ।
 विश्वाकाशावकाशग्रहपतिशिखरे भाति
 यच्चोदयादौ
 स्रज्वातप्रदाता हरिहरनम्रितः पातु मां
 विश्वचक्षुः ॥

पूर्वमष्टदलं पद्मं प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
 मायावीजं दलाष्टाये यन्मसुहृदरयेदिति ॥
 आदित्यं भास्करं भातुं रविं सूर्यं दिवाकरम् ।
 भार्तेन्दुं तपनं चैतं दशैवष्टसु धोत्रयेतु ॥
 दीप्ता स्रज्वा जया भद्रा विभूतिस्त्रिजला तथा ।
 अमोघा विदुना चेतं मध्ये श्रीः सर्वतोमुखी ॥
 सर्वज्ञः सर्वज्ञश्चैव सर्वकारणदेवता ।
 सर्वेश सर्वहृदयं नमामि सर्वसाक्षिणम् ॥
 स्रज्वात्मा सर्वकर्ता च हृदिजीवनपालकः ।
 हितः खगापवर्गश्च भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥”
 इति प्रार्थना ॥

“नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
 स्रज्वात्मे सप्रहयाव भानवे ।
 अनन्तशक्तिर्महिम्नयुगेन
 ददस्व सुक्तिं मम सुक्तिमथयाम् ॥
 अंकेतुं नम्रं विन्यस्तं ललाटे तु रविं न्यसेतु ।
 विन्यस्तेनयसोः सूर्यं कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
 नासिकायां न्यसेद्वातुं मुखे वै भास्करं न्यसेतु ।
 प्रज्वाल्यमोहयोश्चैव तीक्ष्णं जिह्वागतरं न्यसेतु ॥
 सुवर्णरेतसं कण्ठे स्नान्योक्तिमयैवजसम् ।
 बाह्वोस्तु पूषणश्चैव मित्रं वै पृथतो न्यसेतु ॥
 वरुणं दक्षिणे वसुं वरुणं वामतः करे ।
 हस्ताभ्यामकरः पातु हृदयं पातु भातुमान् ॥
 उदरे तु यमं विन्यादादित्यं नाभिमण्डले ।
 कृथां तु विन्यसेत्सर्वं रुद्रशर्वस्तु विन्यसेतु ॥

सूर्यह

आत्मोन्मु गोपतिं न्यस्तं सवितारस्तु जङ्घयोः ।
 पादयोश्च विवस्वन्तं गुणदयोश्च दिवाकरम् ॥
 वाचास्तु तमोर्ध्वनं भगमभ्यन्तरे न्यसेतु ।
 स्रज्वाङ्गेषु स्रज्वाङ्गुं दिग्विदिस्तु भगं न्यसेतु ॥”
 इति दिग्वन्तः ॥
 “एष आदित्यविन्याचो देवानामपि दुर्लभः ।
 इमं भक्त्या न्यसेतु पार्थ स याति परमं गतिम् ॥
 कामक्रोधद्वन्द्वानां पापास्तु सृष्टये नात्र संशयः ।
 सर्पादिभ्यं नैव सत्याग्रेषु पछिज्यपि ॥
 रिपुसंघट्टकादिषु तथा चौरसमागमे ।
 त्रिसन्ध्यं जपतो न्यासं महापातकनाशनम् ॥
 विस्फोटकसमुत्पन्नं तीव्रज्वरसमुद्भवम् ।
 शिरोरोगं नेत्ररोगं सर्वथाधिघ्निनाशनम् ॥
 कुष्ठयाधिस्रवा दहुरोगाश्च विविधाश्च ये ।
 जपमानस्य गच्छन्ति श्रेष्ठ भक्त्या तद्वर्जितम् ॥
 आदित्यो मन्त्रसंयुक्त आदित्यो सुवनेश्वरः ॥
 आदित्यान्नापरो देवो ह्यादित्यः परमेश्वरः ॥
 आदित्यमर्चयेद् ब्रह्मा शिव आदित्यमर्चयेत् ।
 यदादित्यमयं तेजो मम तेजस्तद्वर्जितम् ॥
 आदित्यं मन्त्रसंयुक्तमादित्यं सुवनेश्वरम् ।
 आदित्यं ये प्रपश्यन्ति मां पश्यन्ति न संशयः ॥
 त्रिसन्ध्यमर्चयेत् सूर्यं स्मरेद्भक्त्या तु यो नरः ।
 न स पश्यति दारिद्र्यं नञ्जन्मनि चाङ्गुनम् ॥
 यतस्ते कथितं पाठे आदित्यहृदयं मया ।
 श्रेष्ठस्तुक्ता च पाठेभ्यः सूर्यलोके महतीयते ॥
 ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 आदित्यः सवितार सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥
 सुवर्णः स्फटिको भातुः स्फुरितो विश्वतापनः ।
 रविर्लम्बो महातेजाः सुवर्णः सुप्रबोधकः ॥
 हरिण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
 मार्तण्डो गोपतिः श्रीमान् जनशङ्ख प्रतापवान् ॥
 तमिस्रहा भगो हंसो नासत्यश्च तमोहृदः ।
 शुद्धो विरोचनः केशो स्रज्वाङ्गुर्महाप्रभुः ॥
 विवस्वान् पूषणो न्युर्मिहुरो जामदग्न्यजित् ।
 धर्मरक्षिः पतङ्गश्च शरण्याधोमित्रहा तपः ॥
 दुर्लभैर्युगतिः भूरुक्तेजोराशिर्मेघायशाः ।
 शम्भुश्चिवाङ्गदः सौम्यो हयकक्षप्रदायकः ॥
 अंशुः प्रातुतमो देव ऋगवचुः साम एव च ।
 हरिदश्चस्तमोदारः सप्तलभ्रमर्षीचमान् ॥
 अग्निगर्भोदितः युजः शम्भुस्त्रिमिरनाशनः ।
 पूषा विश्वम्भरो मित्रः सुवर्णः सुप्रतापवान् ॥
 आतपो मखलो भास्वान् तपनः सर्वतापनः ।
 क्षतविश्वो महातेजाः सर्वरत्नमयोद्भवः ॥
 अजरश्च वरुणश्चैव प्रभाकरविभाकरौ ।
 चन्द्रश्चन्द्राङ्गदः सौम्यो हयकक्षप्रदायकः ॥
 अङ्गारकोद्गरोऽगमो रक्ताङ्गाङ्गवर्धनः ।
 बुद्धो बुद्धाधनो बुद्धिर्बुद्धात्मा बुद्धिबर्धनः ॥
 बृहद्भातुर्बृहद्भातो बृहद्भाता बृहदसतिः ।
 युक्ताङ्गं शुक्लरेतसं युक्ताङ्गः युक्ताभूषणः ॥
 शनिमान् शनिरूपश्च शनैर्गच्छति सर्वदा ।
 अनारिरादिरादित्यस्तजोराशिर्मेघातपाः ॥
 अनारिरादिरूपश्चमादित्यो दिक्पतिर्यमः ।

सूर्यह

भातुमान् भातुर्लक्ष्मं खर्भातुर्भातुदीप्तिमान् ।
 धूमकेतुर्मेघाकीतुः सर्वकेतुर्गुरुतमः ।
 तिमिरावरणः शम्भुः स्रष्टा मार्तण्ड एव च ॥
 नमः पूषाय गिरये पक्षिमाय नमो नमः ।
 नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
 नमो नमः स्रज्वाङ्गो ह्यादित्याय नमो नमः ॥
 नमः पद्मप्रबोधाय नमस्ते ह्यादित्याय नमः ॥
 नमो विश्वप्रबोधाय नमो भ्राजिष्युजिष्यवे ।
 ज्योतिषं च नसत्सुभ्यं ज्ञानार्काय नमो नमः ॥
 प्रदीप्ताय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नमः ।
 नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नमः ॥
 नमो ह्यार वषट्कार सर्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
 ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
 नमो ह्यट्कारणाय भास्कराय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदश्चाय ते नमः ॥
 दिवाय दिव्यरूपाय महायाय पतये नमः ।
 नमस्ते शुचये त्रिजं नमः कुरु कुलात्मने ॥
 नम स्त्रैलोक्यनाथाय भूतानां पतये नमः ।
 नमः केवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
 त्वं ज्योतिस्त्वं दुर्लभं त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ॥
 त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरभिल्लमेव च ॥
 धोत्रनानां स्रजश्चैव हि प्रते चैव धोत्रने ।
 एकैव निमिषार्द्धेन क्रममाय नमोऽस्तु ते ॥
 नवधोत्रनलक्ष्मिण स्रजश्चन्द्राणि च ।
 यावद्दुष्टप्रमोक्षणं क्रममाय नमोऽस्तु ते ॥
 अयत्तश्च नमस्तुभ्यं पृथक्च सदा नमः ।
 पार्थिवश्च नमस्तुभ्यं नमस्ते चास्तु सर्वदा ॥
 नमः सुरारिहन्ते च सोमसूर्यात्मचक्षुषे ।
 नमो दिवाय योमाय सर्वतन्त्रमयाय च ॥
 नमो वेदान्तवेद्याय सर्वकर्मादिशाक्षिणे ।
 नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
 अरयो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा ।
 चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भातुर्वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठमासे तपेदिन्द्र आषाढे तपते रविः ॥
 गभस्तिः आषाढे भाति यमो भाद्रपदे तथा ॥
 एवे सुवर्णरेताश्च कार्तिने च दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षे तपेक्षिञ्चः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पुरुषस्त्वधिके मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेतु ।
 इत्येते ह्यादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विष्णुरूपिणः ।
 धर्मोदयानामोच्चाणां प्रसूटा हितवो वृष ॥
 सर्वपापहरश्चैवमादित्यं संप्रपूजयेत् ।
 एकदा दृष्ट्वा पदं शतधा च स्रजस्रदा ॥
 तपन्ते विश्वरूपेण हरिः सन्दरन्ति च ।
 एव विष्णुः शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
 महेश्वरश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
 नवत्रयहतराणामधिपो विश्वतापनः ॥
 वायुरभिधं नाथवो भूतकर्ता स्वयं प्रभुः ।
 एष देवो हि देवानां सर्वमायायते जगत् ॥
 एष कर्ता हि भूतानां संहर्ता रक्षकस्तथा ।
 एष लोकानुलोकश्च स्रज्वापाञ्च सागराः ॥
 एष पातालसप्तस्थो देवदानवराक्षसाः ।

सूर्यह

सूर्यलोकः, पुं. (सूर्यस्य लोकः।) सौरभुवनम्।

यथा,—

“विनीषधेर्विना वेदोर्विना पथपरिग्रहेः।

कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोकं महीयते॥”

इति काशीखण्डे सूर्यार्चिदानुष्ठानम्॥

अपि च।

“सौरं लोकमथावाप्य ज्योति स विमानगः।

यथा कदम्बकुसुमं किञ्चलके. सर्वतोऽवतम्॥

देहीयमानं हि तथा समन्ताद्भालुभाभुमिः।

दूराद्रविं स विज्ञाय धृततमरसदपम्॥

नवभिर्योजनानाञ्च सङ्घसैः सन्ति तेन च।

विचित्रैश्चैकचक्रैश्च समप्रतिष्ठितेन च॥

अनुराधाधिष्ठितेन सर्वतोऽधरश्मिना।

असुरोत्पुनिगसर्व्वसर्पयामिनिर्जलेः॥

स्यन्दनेनातिजविना प्रथमाम क्ताञ्जलिः।

तस्य प्रथमं देवोऽपि भूमङ्गनातुमन्य च।

अतिदूरं नभोवर्गं प्रतिचक्राम स च्यावात्॥

प्रक्रान्ते तुमणौ दूरं शिवप्रश्मातिप्रश्मवान्।

प्रोवाच भगवद्भूयै कथं त्वयं रवेः पदम्॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्यलोकवर्णनं नाम ६ अध्यायः॥

सूर्यवंशः, पुं. (सूर्यस्य वंशः।) सूर्यस्य सन्तानं।

तद्विवरणं यथा। परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः।

तस्य पुत्रो मरीचिः। तस्य कश्यपः। तस्य

सूर्यः। तस्य वैवस्वतो मनुः। सद्युगे मनु-

रेव राजासीत्। जेतायुगे तस्य पुत्रः इक्ष्वाकुः।

अयोध्यायां राजासीत्। अस्मिन् युगे अति-

दीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः।

जेताहापरयोः सप्तौ श्रीरामचन्द्रौ दशरथसुत-

रूपेण अवतीर्यः। हापरयुगस्य प्रथमे तस्य

पुत्रः क्रुषी जातः। तर्षणः सुमित्रान्तः कलेः

सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः एतत्पर्यन्तं

सूर्यवंशविश्रान्तिः। पुनः सद्युगे मनुः नष्टं

सूर्यवंशं भावयिष्यति। यः योगसिद्धः सन्

कलाप्रदाने आस्ते। इति श्रीभगवत्समस्तम्॥

वंशवर्णनविस्तारस्तु मत्स्यपुराणे ११ अध्या-

यादौ गरुडपुराणे १३१ अध्याये च द्रष्टव्यः।

सूर्यवल्ली, स्त्री, (सूर्यप्रिया वल्ली।) अर्कपुष्पि-

कावृक्षः। इति रत्नमाला॥

सूर्यवंशं, स्त्री, (सूर्यस्य वंशं वंशं यत्।)

क्रुषुमरः। इति त्रिकाण्डशेषः। (पुं, अर्कवृक्षः।

इत्यमरः अर्काङ्ग इति दर्शनात्। २। ४। ८०॥)

सूर्यसारथिः, पुं, (सूर्यस्य सारथिः।) अरुणः। इति

शब्दरत्नावली। (यदुक्तं महाभारते १। १। ११३।

“अरुणो हृष्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा।

आदित्यमथमश्वसौ सारथ्यं समकल्पयत्॥”)

सूर्यहृदयं, स्त्री, (सूर्यस्य हृदयमिव।) सूर्यस्य

स्तवविशेषः। यथा,—

“अधोपतिष्ठेदादित्यसुदयनं समाहितः।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैर्हृदयधनुःसामसम्भवेः॥

उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम्।

ऊर्ध्वोत्थं प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना निबन्धं मन्त्रतः॥

सूर्यह

ॐ खं खसोक्ताय शान्ताय कारुण्यवहेतवे।

निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे॥

कचित् पुस्तके खखोक्तायेति च पाठः।

नमस्ते वृत्तिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे।

त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम्॥

भूर्भुवः खखोमोह्वारः सर्व्वे रुद्राः सनातनाः।

पुरुषः सन्महोऽतस्त्वां प्रणमामि कपहृिणम्॥

त्वमेव विश्वं बहुधा जातं वै जायते च न।

नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः॥

प्रचेतसे नमस्तुभ्यस्तुभावाः पतये नमः।

नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः॥

हिरण्यवाहये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः।

अम्बिकापतये तुभ्यस्तुभावाः पतये नमः॥

नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने।

विकीर्त्तिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः॥

नमो हंसाय ते निबलं आदिष्याय नमोऽस्तु ते।

प्रपद्ये त्वां विष्णुपात्रं महतं परमेश्वरम्॥

हिरण्यस्ये गृहे गुप्तमात्मानं सर्व्वदेहिनाम्।

नमस्यामि परं ज्योतिर्ज्ञानं त्वां परामृतम्॥

विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम्।

नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने॥

उग्राय सर्व्वमन्त्राय त्वां प्रपद्ये सदैव हि॥

एतद्वै सूर्यहृदयं जम्पा स्तवमनुत्तमम्।

प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्विवाकरम्॥

इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये।

प्रदेयं सूर्यहृदये ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम्॥

सर्व्वपापप्रशमनं वेदवारं ससुहुतम्।

ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसङ्घे निवेदितम्॥

यस्तु निबलं पठेद्भूमिन् प्रेक्षन्नादित्यमखिलम्॥

महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः॥

चयापसारकुण्डलोदयोऽधिमिः पीडितोऽपि सन्।

जम्पा श्रतगुणं स्तोत्रं च द्वाभ्यो भवति हृतम्॥

भूतग्रहपिशाचातिवीर्यजनकविभिः।

स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो सुच्यते महतो भयात्॥”

इति क्रुषीपुराणे उपविभागे १७ अध्यायः॥

गारुडः पुं. अध्याये चैतद्द्रष्टव्यम्॥ (भविष्यो-

त्तरीक्तसूर्यहृदयस्य बहुभिः समान्विते प्रक्यते

च अतस्तत् सप्रक्रियसुच्यते। अथ आदित्यहृदय-

प्रारम्भः। आचम्य देशकालौ संकोले समा-

रोत्यावाप्तये श्रीसवित्तासूर्यनारायणप्रौढर्थं द्वा-

दशममस्ताराख्यं कर्म करिष्ये। अथ ध्यानम्।

“ध्येयः सदा सवित्तमखिलमध्यवर्त्तो

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः।

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारो हिरण्यवधूतशङ्खचक्रः॥

एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः।

स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः॥”

मित्राय नमः। रवये नमः। सूर्याय नमः।

मानवे नमः। खंयाय नमः। पूष्ये नमः।

हिरण्यगर्भाय नमः। मरीचये नमः। आदि-

ष्याय नमः। सवित्रे नमः। अर्काय नमः।

भास्कराय नमः।

सूर्यह

“नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे

जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे।

त्रयीमयात्र चिगुणात्मधारिणे

विरिचिनारायणशङ्करात्मने॥

नमोऽस्तु सूर्याय सहस्ररश्मये

सहस्रशाखान्वितसम्भावने॥

सहस्रभोगोद्भवभावभाशिने

सहस्रमङ्गाधुगधारिणे नमः॥

आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने।

जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते॥

इति नमस्काराः॥

श्रुतानि उवाच।

“कथमादित्यसुवन्तसुपतिष्ठेद्विजोत्तमः।

एतस्मै ब्रूहि विप्रैश्च प्रपद्ये शरणं तव॥

सुमनुष्याव।

इदमेव पुरा एष्टः शंखचक्रगदाधरः।

प्रथम्य शिरसा देवमर्जुनं महात्मना॥

क्रुचयेन महाराज निवृत्ते भारते रणे।

कृष्णनाथं समासाद्य प्राचेधिलान्वीर्यदिदम्॥

अर्जुन उवाच।

ज्ञानञ्च धर्मशास्त्राणां गुह्यागुह्यतरं तथा।

मया ज्ञाय परित्वातं वाङ्मयं सचराचरम्॥

सूर्यस्तुतिमयं त्वामं वक्तुमर्हसि माधव।

भक्त्या एच्छामि देवेश कथयस्व प्रसादतः॥

सूर्यभक्तिं करिष्यामि कथं सूर्यं प्रपूजयन्।

तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादेन यादव॥

श्रीभगवानुवाच।

रुद्रादेवते. सर्वैः एष्टेन कथितं मया।

वक्ष्येऽहं सूर्यविन्याचं शृणु पाण्डव यत्नतः॥

अस्माकं यत्तया एष्टमेकचित्तो भवाञ्जनं।

तदहं सन्मयस्यामि आदिमध्यवचानकम्॥

अर्जुन उवाच।

नारायण सुरेश्वर एच्छामि त्वां महायशः।

कथमादित्यसुवन्तसुपतिष्ठेत् सनातनम्॥

श्रीभगवानुवाच।

साधु पार्थ महाबाहो बुद्धिमानस्य पाण्डव।

यन्मां एच्छस्युपस्थानं तत् पवित्रं विभावधोः॥

सर्व्वमङ्गलमाङ्गलं सर्व्वपापप्रणशनम्।

सर्व्वरोगप्रशमनमायुर्वर्धनसुत्तमम्॥

अभिचदमनं पार्थ स्यामि जयवर्द्धनम्।

वर्द्धनं धनपुत्रायामादित्यहृदयं शृणु॥

यच्छ्रुत्वा सर्व्वपापिन्यो सुच्यते नात्र संशयः।

चिद्ब्रु लोकेषु विश्रान्तिं निःश्रेयसकरं परम्॥

देवदेवं नमस्कृत्य प्रातस्तस्याय चार्च्युनं।

विज्ञान्येककुर्याणि शशस्ति स्मरणादपि॥

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सूर्यमावाहयेत् सदा।

आदित्यहृदयं निबलं जाप्यं तच्छ्रुत्वा पाण्डव॥

यत्प्राप्तुमर्हति जन्मदौरिद्र्यादास्य दुस्तरात्।

कथमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः॥

अस्मिन् मन्त्रे ऋषिच्छन्दोदेवताश्रुतिरैव च।

सर्व्वमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः॥

मया ते गोपितं त्वात्वं सर्व्वशास्त्रप्रबोधितम्॥

सूर्यह

अयं नै कथयिष्यामि उक्तं मन्त्रमेव च ॥
 ॐ अस्य श्रीआदित्यहृदयस्तोत्रमलम् । श्रीहृदय
 ऋदिः । सौख्यंदात्रा त्रिसुवनेश्वरो देवता ।
 अतुष्टुष्टु हन्तः । हरितहृदयं दिवाकरं
 हृदिरिति वीजम् । ॐ नमो भगवते जित-
 वेश्वरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो
 भगवते आदित्याय नम इति कौलकम् ॥
 ॐ अयिगमेदेवता इति मन्त्रः ॥ ॐ नमो
 भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः । श्रीहृदयं
 नारायणप्रोक्ष्यं जपे विनियोगः । अयं न्यासः ।
 ॐ ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं तर्जनीभ्यां
 नमः । ॐ ह्रीं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं अना-
 मिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
 ॐ ह्रीं करतलकरपट्टाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं
 हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं शिरसे खाद्या । ॐ ह्रीं
 शिखायै वषट् । ॐ ह्रीं केशवाय हुम् । ॐ ह्रीं
 नेत्रप्रयाय वीषट् । ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ।
 ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं । इति दिग्वन्तः ॥
 अथ ध्यानम् ।

“भास्वद्वज्रमौलिं स्फुरदधररचा रजितं
 चारुनेशं
 भास्वतं दिव्यतेजः करकमलयुतं स्वर्णवर्ण-
 प्रभाभिः ।
 विश्वाकाशावकाशप्रपन्नपतिशिखरे भाति
 यक्षोदयात्रौ
 स्रव्णानन्दप्रदाता हरिहरनमिताः पातु मां
 विश्वचक्षुः ॥

पूर्वमष्टदलं पद्मं प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
 सायावीजं दलाद्यग्रे यन्मसुहृदयेदिति ॥
 आदित्यं भास्करं भातुं रविं सूर्यं दिवाकरम् ।
 भातं तपनं चैति दलेष्वस्तु योजयेत् ॥
 द्रोणा स्त्रिया जया भद्रा विभूतिस्त्रिमला तथा ।
 अमोवा विदुता चैति मध्ये श्रीः सर्वतोमुखी ॥
 सर्वज्ञः सर्वज्ञश्चैव सर्वकारणदेवता ।
 सर्वेशः सर्वहृदयं नमामि सर्वसाक्षिणम् ॥
 सर्वज्ञा सर्वकर्ता च हृदिजीवनपालकः ।
 हितः स्वर्गापवर्गाश्च भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥”
 इति प्रार्थना ॥

“नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
 सर्वज्ञेन सप्तहृदयाय भानवे ।
 अनन्तशक्तिर्माभूयतेन
 ददस्व शक्तिं मम सुक्तिमययाम् ॥
 अंकेन नम्रै विन्यस्त ललाटे तु रविं न्यसेत् ।
 विन्यसेन्नमोः सूर्यं कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
 नातिदायां न्यसेद्वातुं हृदये वै भास्करं न्यसेत् ।
 प्रज्वाल्यमोक्षयोश्चैव तौह्यं विज्ञानात्तरं न्यसेत् ॥
 सुवर्णरेतसं कण्ठे स्नान्योक्तिमयैव नमः ।
 बाङ्गोस्तु पूवयश्चैव मित्रं वै पृथगो न्यसेत् ॥
 वरुणं दक्षिणे वक्षो लट्ठारं वामतः करे ।
 हस्ताङ्गुलकरः पातु हृदयं पातु भातुमान् ॥
 उदरे तु यमं विन्यादादित्यं नाभिमखले ।
 कृथां तु विन्यसेत्सर्वं रत्नमूर्तौस्तु विन्यसेत् ॥

सूर्यह

जान्तेस्तु गोपतिं न्यस्तु सवितारन्तु जङ्घयोः ।
 पादयोश्च विन्यस्तुं गुणप्रयोश्च दिवाकरम् ॥
 वास्तवस्तु तमोर्ध्वनं भगमभ्यन्तरे न्यसेत् ।
 स्रव्णोष्ठे सुहृत्पाशुं हृदि विदितुं भगं न्यसेत् ॥”
 इति दिग्वन्तः ॥

“एष आदित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभः ।
 इमं भक्ता न्यसेत् पाठ्यं स याति परमां गतिम् ॥
 कामक्रोधक्रतातु पापान् सुचये नात्र संशयः ।
 सपादपि भयं नैव सग्रायेषु पथिष्यति ॥
 रिपुसंवद्रकावेडु नया चौरसमागमे ।
 त्रिसन्ध्यं जपतो न्यासं महापातकनाशनम् ॥
 विस्फोटकसमुत्पन्नं तौघवन्तरसमुद्भवम् ।
 शिरोरोगं नेत्ररोगं च सर्वथाधिनिनाशनम् ॥
 कुष्ठयाधिस्रवा दृष्टरोगाश्च विविधाश्च ये ।
 जपमानस्य न्ययन्ति ऋष्य भक्ता तद्वर्जितम् ॥
 आदित्यो मन्त्रसंयुक्त आदित्यो सुवनेश्वरः ॥
 आदित्यान्नापरो देवो ह्यादित्यः परमेश्वरः ॥
 आदित्यमन्त्रयेद् व्रता शिव आदित्यमन्त्रयेत् ।
 यदादित्यमयं तेजो भवते तजस्तद्वर्जितम् ॥
 आदित्यं मन्त्रसंयुक्तमादित्यं सुवनेश्वरम् ।
 आदित्यं वै प्रपन्नान्ति मां पश्यन्ति न संशयः ॥
 त्रिसन्ध्यमन्त्रयेत् सूर्यं स्फुरेद्भस्वा तु यो नरः ।
 न स पश्यति दारिद्र्यं जन्मजन्मनि चाकुलम् ॥
 एतत्ते कथितं पाठ्यं आदित्यहृदयं मया ।
 श्रद्धास्तुक्ता च पाठ्यैः सूर्यलोके महीयते ॥
 ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
 आदित्यः सवितार ह्ययं खगः पूषा गभस्तिमान् ॥
 सुवर्णं स्फटिको भातुः स्फुरितो विश्वतापनः ।
 रविर्बिम्बो महातेजाः सुवर्णः सुप्रबोधकः ॥
 हरिण्यगर्भं स्फुरिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
 मार्तण्डो गोपतिः श्रीमान् जनश्च प्रतापवान् ॥
 तमिस्रहा भगो हंसो नासत्यश्च तमोहृदः ।
 शुद्धो विरोचनः केशो स्रव्णोऽर्धमहाप्रभुः ॥
 विवस्वान् पूषणो न्युत्तमिहरो जामदग्न्यजित् ।
 धर्मरक्षिः पतङ्गश्च शरशोऽभिचहा तपः ॥
 दुर्बिन्दुयगतिः शूरस्तोत्रोराशिमहायशः ।
 शम्भुश्चिन्ताङ्गदः सौम्यो ह्ययकथप्रदायकः ॥
 अंशुभातुतमो देव ऋग्वज्रः साम एव च ।
 हरिदश्चस्तमोदारः सप्तसर्पिर्महोरुचिमान् ॥
 अयिगर्भोऽदितेः पुत्रः शम्भुस्तिमिरनाशनः ।
 पूषा विश्वम्भरो मित्रः सुवर्णः सुप्रतापवान् ॥
 आतपो मखलो भास्वान् तपनः सर्वतापनः ।
 हतविभो महातेजाः सर्वरत्नमयोद्भवः ॥
 अचरश्च चरश्चैव प्रभाकरविभाकरौ ।
 चन्द्रश्चाङ्गदः सौम्या ह्ययकथप्रदायकः ॥
 अङ्गारकोऽङ्गुलीगन्तो रक्ताङ्गचाङ्गवर्धनः ।
 उड्डो उड्डाचनो बुद्धिर्बुद्धिमान् बुद्धिर्बुद्धिमान् ॥
 दृढाङ्गुलीर्दृढाङ्गो दृढाङ्गामा दृढस्यतिः ।
 युक्ताङ्गं युक्ताङ्गं युक्ताङ्गः युक्ताङ्गप्रभुः ॥
 शनिमान् शनिरूपश्च शनैर्गच्छति सर्वदा ।
 अनादिरादिरादित्यस्तोत्रोराशिमहातपः ॥
 अनादिरादिरूपश्चमादित्यो दिक्पतित्यमः ॥

सूर्यह

भानुमान् भास्वरूपश्च खर्भातुर्भातुदीप्तिमान् ॥
 धूमकेतुर्माहाकृतः सर्वजैतुर्गुरुतमः ।
 तिमिरावरणः शम्भुः सदा मार्तण्ड एव च ॥
 नमः पूषाय गिरये पक्षिमात्र नमो नमः ।
 नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नमः ॥
 नमो नमः स्रव्णोष्ठो ह्यादित्याय नमो नमः ।
 नमः पद्मप्रबोधाय नमस्ते द्वादशाक्षने ॥
 नमो विश्वप्रबोधाय नमो ध्यानिशुचिण्येव ।
 व्योतिषे च नमस्तुभ्यं ज्ञानार्काय नमो नमः ॥
 प्रदीप्राय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नमः ।
 नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नमः ॥
 नमोङ्कार वषट्कार सर्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
 ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
 नमो ह्याटकावर्णाय भास्कराय नमो नमः ।
 जयाय जयभद्राय हरिदश्चाय ते नमः ॥
 दिवाय दिक्प्रपाथ यद्यायां पतये नमः ।
 नमस्ते शुचये निवर्त नमः कुरु कुलात्मने ॥
 नम स्त्रौल्लवनापाय भूतानां पतये नमः ।
 नमः केवल्यनापाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
 त्वं ज्योतिस्त्वं दुर्जित्स्त्वं त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापति ॥
 त्वमेव खरो रक्ताक्षो वायुरभिस्त्वमेव च ॥
 योजनानां स्रवस्ते वै ह्येते वै च योजने ।
 एतेन निमिषार्धेन क्रममात्र नमोऽस्तु ते ॥
 नवयो जनलक्षणां स्रवस्तेऽह्निष्यति च ।
 यावद्वट्टीप्रमोक्षेन क्रममात्र नमोऽस्तु ते ॥
 अयत्तच नमस्तुभ्यं पृथक् सदा नमः ॥
 पार्थवतच नमस्तुभ्यं नमस्ते चास्तु सर्वदा ॥
 नमः सुरारिहन्ते च सौमसूर्याय चक्षुषे ॥
 नमो दिवाय योमाय सर्वतन्त्रमयाय च ॥
 नमो वेदान्तवेदाय सर्वकर्मादिषाक्षिणे ॥
 नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नमः ॥
 अरयो मावमासे तु सूर्यो वै फालगुने तथा ।
 चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भातुर्वैशाखतापनः ॥
 ज्येष्ठमासे तपेद्विन्द्र आषाढे तपते रविः ॥
 गभस्तिः आषाढे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
 इषे सुवर्णरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षे तपेक्षिन्नः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
 पुरवस्त्वधिके मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ।
 इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विष्णुरूपिणः ।
 धर्माद्वैष्णवमोक्षाणां प्रसूता हेतवो रूप ॥
 सर्वपापहरश्चैवमादित्यं संप्रपूजयेत् ।
 एकदा दशदा चैव शतधा च स्रवस्त्वा ॥
 तपन्ते विश्वरूपेण सूर्याः खंडरन्ति च ।
 एष विष्णुः शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
 महेश्वश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
 नक्षत्रपक्षरागासमधिपो विश्वतापनः ॥
 वायुरग्निर्नाथश्चो भूतकर्ता स्वर्गप्रभुः ।
 एष देवो हि देवानां सर्वमायायते जगत् ॥
 एष कर्मा हि भूतानां संहर्षा रक्षकस्तथा ।
 एष लोकानुलोकश्च सप्तर्षीमात्र सागराः ॥
 एष पातालसप्तस्यो देवदानवराक्षसाः ।

सूर्यं ह

आक्रान्त वामपादेन व्याहृतिद्वयं जपेत् ॥
एतन्मन्त्रं समाहूय सर्वत्रैकहस्तिकारं परम् ॥”
ॐ ह्रीं ह्रीं माजीं ह्रीं खाहा । ॐ ह्रीं निजीं ह्रीं
खाहा । ॐ ह्रीं माजीं ह्रीं खाहा । इति मन्त्रः ॥
“त्रिभिश्च रोगी भवति स्वरी भवति पञ्चभिः ।
जपेत्सु सप्तभिः पार्थ राक्षसो तद्गुमाविशेत् ॥
राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
गीयते ब्रूयते नय व्यासोऽप्यति धावति ॥
शिवारुतश्च कुरुते हसते क्रन्दते पुनः ।
एवं संपीयते पार्थ यद्यपि स्यान्नक्षेत्रः ॥
किंपुनर्मनुष्यः कश्चिच्छरीराचारविवर्जितः ।
प्रोद्धृतस्य कं दंष्ट्रो त्वरी भवति दाहकः ॥
यदा चासुगृहं तस्य कर्तुमिच्छेत्सुभद्रम् ।
तदा सलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिममुध ॥
नमो भगवते तुभ्यमादिताय नमो नमः ।
जयाय जयभद्राय हरिदम्बाय ते नमः ॥
स्त्रापयसेन मन्त्रेण शुभं भवति नात्यथा ॥
अत्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र संशयः ॥
अतस्ते निखिलः प्रोक्तः पूजाश्चैव निबोध मे ।
उपलिप्ते शुची देशे नित्यतो वास्यतः शुचिः ॥
वृत्तं वा चतुरस्रं वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचिः ।
त्रिधा तत्र लिखेत् पञ्चमष्टपत्तं सकृत्किञ्चन ॥
अष्टपत्तं लिखेत् पद्मं लिप्तगोमयमण्डले ।
पूर्वपञ्चे लिखेत् सूर्य्यमाग्न्यान्तु रविं न्यसेत् ॥
वाय्वाद्याश्च विषकृन्तं नेत्रैश्चान्तु भगं न्यसेत् ।
प्रतीक्षां वरुणं विन्वाह्यायथा मित्रमेव च ॥
आदित्यसुतरे पञ्चे ईशान्यां विष्णुमेव च ।
मथे तु भास्करं विन्वातु क्रमेणैव समर्चयेत् ॥
अतः परतरं नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
महाविजयसुदयनं प्रथमेत् सङ्गतज्ञानिः ॥
सकेशरात्रिं यद्वाति कारवीर्यत्रिं चार्जुन ।
तिस्रस्तुल्यमंयुतं कुशगन्धोदकीन च ॥
रक्तचन्दनमिद्राक्षि क्लावे वे तास्त्रभाजने ।
ह्रस्वा श्रिरसि तत्पार्श्वं जानुभ्यां धरणीं सुषेत् ॥
मन्त्रपुत्रं गुडाकेशं पार्श्वे दद्यान्नभक्तये ।
वासुदेवं सरपक्षैव सूर्य्यमावाहयाम्यहम् ॥”
स्त्रागतो भव । सुप्रतिष्ठो भव । सन्निधो भव ।
सन्निहितो भव । सन्मुखो भव । इति पञ्चसुत्राः ॥
स्फुटविन्वाहयेत् सूर्यं हस्तिं सृष्टिं लभेन्नरः ॥
ॐ श्रीं विद्यां किञ्चिन्निखिल कटकेशस्वार्थ-
साधनाय खाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रः ह्रं ह्रः सूर्याय
नमः खाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रः ह्रं ह्रः
मरुत्कर्तये खाहा । ॐ श्रीं ह्रीं ह्रं ह्रः सोकाय
सर्वकर्तये खाहा । ॐ ह्रूं मार्त्तकाय खाहा ।
“नमोऽस्तु सूर्याय सहस्रभानवे
नमोऽस्तु वैश्वानर जातवेदसे ।
लभेय पार्श्वे प्रतिपद्य देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥
नमो भगवते तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे ।
इत्यमर्थं मया भगवो तं सहाय्यं नमोऽस्तु ते ॥
एहि सूर्यसहस्रांगो त्विजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्प्य मां देव सहाय्यार्थं नमोऽस्तु ते ॥

नमो भगवते तुभ्यं नमस्तु जातयेदस्मि ।
ममेदमर्थं गच्छ त्वं देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
सर्वदेवाय देवाय आधिष्ठाधिपविनाशिने ।
इदं गृह्णामे देव सर्वस्याधिर्विनाश्यतु ॥
नमः सूर्याय शान्ताय सर्वरोगविनाशिने ।
ममेधितं फलं दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥”
ॐ नमो भगवते सूर्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
स्वाहा । ॐ सर्वान्नेने सूर्याय नमः स्वाहा ।
ॐ अच्ययतेजसे नमः स्वाहा ।
“सर्वसंकटहारत्रांशुं शत्रुं नाशय नाशय ।
सर्वलोकेशु विश्वात्मा सर्वान्नाम सर्वदशकः ॥
नमो भगवते सूर्य कुशरोगान् विखण्डय ।
आयुरारोग्यमेश्वर्यं देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्यमादिताय नमो नमः ॥”
ॐ अच्ययतेजसे नमः । ॐ सूर्याय नमः ।
ॐ विश्वमूर्तये नमः ।
“आदित्यश्च शिव विन्द्याच्छिवमादित्यरूपिणम् ।
उभयोरन्तरं नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुरुषो वे दिवाकरः ।
उदये ब्रह्मणो रूपमध्याह्ने तु महेश्वरः ।
अस्तमाने खय विष्णुश्चमूर्तिसि दिवाकरः ।
नमो भगवते तुभ्यं विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ममेदमर्थं प्रतिगच्छ देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥”
श्रीसूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्यनारा-
यणायेदमर्घ्यम् ।
“ह्रिमन्नाय तमोन्नाय रक्षोन्नाय च ते नमः ।
क्षतघ्ननाय सत्याय तस्मै सव्यात्मने नमः ॥
ज्यो जगच्छ विजयो जितप्राणो जितश्रमः ।
मनोजवो जितलोघो वाजिनः सप्त कौन्तिताः ॥
हिरतक्षरयथं दिवाकरं
कनकमयास्त्रजरेणुपिञ्जरम् ।
प्रतिदिनसुदयं नवं नव
शरणसुपैमि हिरतक्षरतसम् ॥
न तं बालाः प्रवाधन्ते न व्याधिभ्यो भयं भवेत् ।
न नागेभ्यो भयश्चैव न च भूतभयं क्वचित् ।
अग्निशत्रुभयं नास्ति पाथैवैभ्यस्तथैव च ।
दुर्गतिं तरते चोरां प्रजाञ्च लभते पशून् ।
सिद्धिकामो लभेत् सिद्धिं कान्ध्याकामस्तु
कान्ध्याकाम् ।
एतत्पठेत्स कौन्थ मत्तिर्युक्तिन चैतसा ।
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
कान्ध्याकोटिसहस्रस्य रत्नस्य फलमाप्नुयात् ।
इदमादित्यहृदयं बोधयिते सततं नरः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा हर्षयेलोके महदीयते ॥
नाख्यादित्यसमो देवो नाख्यादित्यसमा गतिः ।
प्रत्यक्षो भगवान् विश्वार्थेन विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
नवतिर्योर्जनं लब्धं सहस्राणि शतानि च ।
यावद्वट्टीप्रमाणेन तावन्नरति भास्करः ।
गावं शतसहस्रस्य सन्ध्यां रत्नस्य यत् फलम् ।
तत् फलं लभते विद्वान् शान्तात्मा क्षीति धी
रविम् ॥

सूर्यह

योऽधीते सूर्यहृदयं सकलं सफलं भवेत् ।
अष्टानां त्रासुषानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
ब्रह्मलोककन्दोपाच्च त्रायते मातुषोऽपि वा ।
आतिस्मरत्वमाप्नोति शुद्धात्मा नाच संशयः ॥

अजाय लोकत्रयपावनाय
भूतात्मने गोपतये वषाय ।
सूर्याय सर्वप्रलयान्तकाय
नमो महाकाव्यकोत्तमाय ॥
विवस्वते ज्ञानभूतान्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितेधिणे ।
सूर्यभुवे दीपयस्वसचक्षुषि
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
सुरैरेनैके परितेविताय
हिरण्यगर्भाय हिरण्यसाय ।
महात्मने मोक्षपदाय निखं
नमोऽस्तु ते वाचरकौरवाय ॥

आदित्यचारिणो देव आदित्यः परमं पदम् ।
आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वाङ्मय जगत् ॥
आदित्यं पश्यते भक्ता मां पश्यति भुव नरः ।
नादित्यं पश्यते भक्ता न स पश्यति मा नरः ॥
त्रिगुणश्च त्रितत्त्वश्च त्रयो वेदाश्च योऽभ्यस्यः ।
त्रयाणाञ्च त्रिभूतैस्त्वं तुरीयस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥

नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाश्रितवे ।
अथीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिचिनारायणशङ्करात्मने ॥
यस्योदये नेह जगत्प्रवृद्धते
प्रवर्तते चाखिलकर्म्मसिद्धये ।
ब्रह्मन्मनारायणरुद्रवन्दितः
स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥
नमोऽस्तु सूर्याय सङ्खरश्चवे
सङ्खशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सङ्खयोगोद्भवमाभगिने
सङ्खसंख्यायुगधारिणे नमः ॥
यस्मिन्मन्त्रे दीप्तिकरं विशालं
रत्नप्रभं तीव्रमनादिरूपम् ।

हारिद्राड्, खल्यकारणश्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे देवगणे सुपूजितं
विभ्रेः स्तुतं भावनसुक्तिर्कोविदम् ।
तं देवदेवं प्रणामामि सूर्यं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे ज्ञानधनं त्वगन्धं
त्रैलोक्यपुष्पं त्रिगुणात्मरूपम् ।
समस्ततपोमयदिव्यरूपं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे गूढमतिप्रबोधं
धर्मैश्च दृढि कुरुते जनानाम् ।
तत् सर्वपापक्षयकारणश्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे आतिविशालदण्डं
अश्वकुःसामसु सन्मगीतम् ॥

१०५

सूर्यह

प्रकाशितं येन च भुङ्क्ते स्वः
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे वेदविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धवङ्गाः ।
यद्योगिनो योगपथाश्च सङ्गाः
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे सर्वजनेषु पूजितं
ज्योतिश्च कुर्यादित्थं मर्त्यलोके ।
यत्कालकालादिमनादिरूपं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे विष्णुचतुर्मुखं
यद्वरं पापहर जनानाम् ।
यत्कालकल्पक्षयकारणश्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे विश्वरूपं प्रसिद्ध-
सुपतिरचाप्रलयप्रणालम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे जगत् संहरतेऽखिलश्च
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे सर्वगतस्य विष्णो-
रात्मा परं धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
सूर्यान्तरेयोंगपथायुगन्धं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धवङ्गाः ।
यस्मिन्मन्त्रे वेदविदः स्मरन्ति
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यस्मिन्मन्त्रे वेदविदोऽप्यौतं
यद्योगिनां योगपथायुगन्धम् ।
तत् सर्ववेदं प्रणमामि सूर्यं
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥

मङ्गलाष्टमिदं पुण्यं यः पठेत् सततं नरः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोके भवति ॥

ध्येयः सदा सविष्टमण्डलसंध्यतौ
वारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवाद्भक्तककुलवान् किरिटो
हारो हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
सङ्खचक्रं रविमण्डले स्थितं
कुशिश्याक्रान्तमनन्तमथुतम् ॥
भजामि बुद्ध्या तपयोगैर्भक्तिं
सुरोत्तमं चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥
एवं ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
कीर्त्तयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं विशुम् ॥
वेदवेदाङ्गप्राचीरं दिवदीप्तिकरं परम् ।
रचोर्न रक्तवर्णश्च खड्गिंहारकारकम् ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रीतः पद्महृद्यो दिवाकरः ॥
आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं दिवाकरः ।
तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थं प्रभाकरः ॥
पञ्चमं सङ्खसायुः षष्ठ्यैव त्रिलोचनः ।
सप्तमं हरिदण्डश्च अष्टमश्च विभावसुः ॥
नवमं दिनकृतं प्रोक्तं दशमं ज्ञादशात्मकः ।
एकादशं त्रयोदशं तैत्तिरीयं सूर्य एव च ॥

सूर्याय

ज्ञादशादित्यनामानि परतः काले पठेन्नरः ।
दुःखप्रणाशनश्चैव सर्वदुःखश्च नश्यति ॥
ददृक्कुहरश्चैव दारिद्र्यं हरति भुवम् ।
सर्वतीर्थप्रदश्चैव सर्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
यः पठेत् प्रातरव्याय भक्त्वा निखमिदं नरः ।
सौख्यमाप्नुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च ॥
अधिमौलिं नमस्तुभ्यमिषेतोर्जस्ररूपिणे ।
अयमव्याधिर्वीतस्त्वं नमस्ते ज्योतिषां पते ॥
शक्तो देवी नमस्तुभ्यं जयचक्षुर्नमोऽस्तु ते ।
पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
पद्मासनः पद्मकरः पद्मार्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंयुक्तो विभुजः स्यात् सदा रविः ॥
आदित्यस्य नमस्तारं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरवृक्षेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥
उदयगिरिमुपेतं भास्करं पद्महस्तं
निखिलसुवननैवं भक्तजनोपमेयम् ।
तिमिरकरिन्द्रेणैवं बोधकं पद्मिनीनां
सुरवरमभिवन्द्य सुन्दरं विश्ववन्द्यम् ॥

इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीलक्ष्मार्जुनसंवादे
आदित्यहृदयस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ * ॥
सूर्या, सौ, (सूर्यस्य भाष्यं । टाप् ।) सूर्यभाष्यं ।
संज्ञा । इति शब्दरत्नावली । इन्द्रवायवी ।
इति राजनिर्घण्टः । नवोद्गः । इति शब्दरत्ना-
वली । यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २६ ।
“तस्यां हि कर्त्तृचिच्छौरिर्त्सुदेवः क्षतोद्भवः ।
देवत्वा सूर्यया साङ्गं प्रयागे रथमारुहन् ॥”
(वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ । “सर्त-
गोत्राणां सुवतेऽन्वा प्रेरणाणां राजसूय-
सूर्य्यादिना निपातनात् क्वपि सर्तृत्वं
सुवतेऽन्वा रुद्रागमः । सरति गच्छति कोट्टन्
प्रति, कर्णशृङ्गलं वा सुवति प्रेरयति चोदना-
रूपा पुरुषादीनिदं कुर्वति । यद्वा, सुपूर्वा-
दीरतेः क्त्यल्लुटो बहुलम् इति कर्मणि क्वपि
निपातनादपसिद्धिः । सुहु ईर्यते उच्चार्यते इति
सूर्या । यद्वा, हु प्रेरणे सुखयोग्यश्चः क्तु इति
कृत-प्रत्ययः । प्रयेते उच्चारणकाये प्राचीनं स्वर-
हन्दि स्थाय इति यत्प्रत्ययः सूर्या । यद्वा,
स्वरयो मेधाविनः तानर्हति हन्दि च इति यत्-
प्रत्ययः । यद्वा, स्वरिषु साधुः तच्च साधुः इति
यत् । इति तट्टीकार्या देवराजयज्वा ।)

सूर्याय, सौ, (सूर्याय देवमर्थम् ।) सूर्यसम्प-
दानकार्यम् । शक्तिपूजायां अष्टिआवधार-
णार्थं सूर्यार्चनम् । यथा,—
“ततो भास्करबीजेन सहितेनासुना पुनः ।
मन्त्रेण भास्कराचार्यमच्छिद्यार्थं निवेदयेत् ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे सुचित्रे सवित्रे कर्मदात्रिणे ॥
ततः क्ताङ्गलिभूत्वा पठित्वा मन्त्रमीरितम् ।
एकाग्रमनसा वाङ्मिरिच्छेद्भक्तमवधारयेत् ॥
यज्ञच्छिन्नं तपश्छिन्नं यच्छिन्नं पूजने मम ।
सर्वं तदच्छिद्मन्सु भास्करस्य प्रसादतः ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

सूर्याव

रु

रुक्

रोगादिशान्त्यर्थं सूर्यस्य हंसादिमत्प्रतिनामभिः
सप्ततिथ्यार्थप्रदानप्रमाणं यथा,—

“हंसो भातुः सङ्घातशुक्लपनस्तापनो रविः ।
विकर्त्तनो विवस्वाञ्च विश्वकर्मा विभावसुः ।
विश्वरूपो विश्वकर्त्ता मातृङ्गो मिहिरोऽंशु-
मान् ॥

आदित्यश्चोष्णः सूर्योऽर्थमा ग्रधो दिवा-
करः ॥

द्वादशाभा सप्तह्यो भास्वरोऽहस्करः खगः ।
रुः प्रभाकरः श्रीमान् लोकचक्षुर्गहेश्वरः ॥
त्रिकोनेशो लोकवाची तमोऽरिः शान्तः
शुचिः ॥

गमस्तिष्ठस्त्वोत्रांशुस्तरणिः सुमहोरणिः ॥
द्रुमणिर्हरिदश्चोऽर्को भातुमान् भयनाशनः ।
हृन्दीऽथो विद्वेद्यश्च भास्वान् पूषा दृषाकपिः ॥

एकचक्ररथो मित्रो मन्दहारिस्तमिहवा ।
देवहा पापहर्ता च धर्माधर्मप्रकाशकः ॥
शैलिकश्चित्रभातुश्च कलिज्ज्वालायवाहनः ।
दिक्पतिः पद्मिनीनाथः कुशेश्वरकरो हरिः ॥

वर्मेरभिर्दुर्निरीचश्चक्षुःशुः कश्यपाङ्गनः ।
रुभिः सप्ततिष्ठान्तेः पुण्यैः सूर्यस्य नामभिः ॥
प्रयवादिचतुर्थान्तेऽहमस्त्वारसमन्विते ।
प्रत्येकसुचरन्नाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥

वियुञ्ज पाणिशुग्मेन तान्नापाञ्चं सुनिर्मलम् ।
जातुभ्यामवर्णो गला परिपुष्य ज्वहेन च ॥
करवीरादिङ्गुलै रत्नचन्दनमिश्रितैः ।
दृष्ट्वाङ्गुरैरुद्यते च निःशितैः पात्रमध्यतः ॥

दृष्ट्वाऽध्वमनर्थाय सवित्रं ध्यानपूर्वकम् ।
उपमौलि समानीय तपाञ्चं नान्यदङ्गनाः ॥
प्रतिमन्त्र नमस्तुष्ट्यादुदयास्तमये रविम् ।
अनया नाम सप्तधा महामन्त्ररहस्यया ॥

यव कुर्वन्मरी जातु न हरिर्नो न दुःखभाक् ।
आधिभिर्मुच्यते घोरैरपि जन्मान्तरार्जितैः ॥
विनोयधैः शिवा वैद्विजिना प्रथपरिग्रहेः ।
कालेन निधनं प्राप्य सूर्यलोकं महीयते ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ६ अध्यायः ।
सूर्याङ्गो, पुं, (सूर्यस्य आङ्गोः ।) आतपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सूर्यावर्त्तः, पुं, (सूर्य इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) क्षुपविशेषः । हूङ्गुङ्गिया इति
भाषा । अख गुणः । सूर्यावर्त्तो विवस्वतः ।
इति राजवज्रभः । शाकविशेषः । सुलक्षिया
इति भाषा । तत्पर्यायः ।

“पाञ्चवेद्यश्च कर्भो वशिष्ठः कपिप्रियली ।
जामाताश्चो कपितृ प्रोक्तः सूर्यावर्त्तः चितो-
ऽपरः ॥”

इति रत्नमाहा ॥
“वराहकाली कथितः सूर्यावर्त्तस्तु प्राञ्चिकैः”

इति हारावली ॥
सूर्यावर्त्ता, स्त्री, (सूर्य इव आवर्त्तते या । आ +
वृत् + अच् । टाप् ।) आदित्यभक्ता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

सूर्याङ्गा, [नृ] पुं (सूर्यप्रियोऽङ्गा प्रकरः ।)
सूर्यकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सूर्याश्वः, पुं, (सूर्यस्य अश्वः ।) सूर्यघोटकः ।
तत्पर्यायः । वाताटः २ हरितः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
सूर्यास्तं, स्त्री, (सूर्यस्य अस्तम् ।) सूर्यस्यास्ता-
चलगमनम् । यथा,—

“निशीथादध इत्यनेन अहंरात्रपूर्वकालत्वेन
सूर्यास्तमयकालस्यापि लामातु ॥” इति
तिथ्यादितत्वम् ॥

सूर्याङ्गं, स्त्री, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
तान्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यनामके,
त्रि ॥

सूर्याङ्गः, पुं, (सूर्यस्य आङ्गा आङ्गा यस्य ।)
अकंठ्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सूर्यैर्द्वयम्, पुं, (सूर्येण सह इन्दोः सङ्गम-
एकराश्रयस्थानरूपमेलनं यत्र ।) अमावास्या ।
इत्यमरः । १ । ४ । ८ । सूर्यचन्द्रमेलनश्च ॥

सूर्याङ्गः, पुं, (सूर्ये ऊटोऽस्तगतो यत्र ।) सूर्या-
स्तकालप्रारम्भोत्थितः । यथा,—
“सूर्याङ्गस्तु स सन्माप्नो यः सूर्येऽस्तं गते-
ऽतिथिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, विष्णुपुराणम् ।

“दिवातिथौ तु विरुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाद्युष्मं विद्यात् सूर्याङ्गे विरुखे गते ॥”
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

सूर्योदयः, पुं, (सूर्यस्य उदयः ।) सूर्यस्य प्रकाशः ।
यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सावे न तथा मासि जंशतुसूर्योदयाः स्मृताः ।
आदित्यराशिमौगैर्न सौरो मासः प्रकीर्तितः ॥”

इति मत्स्यमासतत्त्वम् ॥
तत्र श्रयनविधौ यथा,—
“सूर्योदये चास्तमिते च श्राविनं
वितुश्चित शीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥ ६ ॥
तत्काले स्नातः कर्त्तव्यता यथा,—
“सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

रुख, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वृक्षरुः । रुषभः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) सरति । नालानं करिणा
सखे इति रवौ कर्मैकधुंवादिति रमानाथः ।
तच्चित्तं कर्तुं सभाषायां तत्रविधात् । वस्तु-
तस्तु गणकताविश्वत्वादात्मनेपदम् । नालाने-
रिति वा पाठ्यं तत्र कर्मैकविचार्या भावे प्रत्ययः ।
इति दुर्गादासः ॥

रु, क गतौ । स्तनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, सारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रु, र जि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (का०-
पर०-सक०-अनिट् ।) र, वैदिकः । लि, वसति ।
इति दुर्गादासः ॥

रुक्, [नृ] पुं, (रुजतीति । रुज् + क्तिप् ।) रुष्टि-
कर्त्ता । तस्य रूपान्तराणि । रुग्म् । रुट् ।
रुङ् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

रुक्, पुं, (सरतीति । रु गतौ + “रुहभूशु-
सुभिभ्यः कक् ।” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।)
कैरवः । वायुः । इत्युणादिकोषः । प्रभुम् ।
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरिति ॥
(वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ।) सरथश्रीवे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८० । २ ।

“रुक् संप्राय पविमन्त्रतिम्मम् ॥”
“रुक् सरथश्रीलम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥
रुक्कण्डः, स्त्री, कण्डूरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

रुक्कालः, पुं, रुक्काली इति शब्दचन्द्रिका ॥
रुक्क, [नृ] स्त्री, (रुजति लालाहीति । रुज् +
वाङ्लुकात् कनिन् ।) रुक्कणी । इति सुभूतिः ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १०५ । २ ।

“भयात्संस्मितभुजः रुक्कणी ये लिहन्तुः ॥”)
रुक्कं, स्त्री, रुक्कणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“जन्मवच्चान् रुक्कन्ति रुक्कस्योभयतोमुखात् ॥”)
रुक्कणी, स्त्री, ओष्ठयोः प्रान्ताभागः । इति
पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ६० ।

“भूतो यः प्रसरति संपवत् कदाचित्
रुक्कण्यो विलिङ्गति जिह्वा प्रसक्तम् ॥”)
रुक्कि, स्त्री, रुक्कणी । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

रुक्क, [नृ] स्त्री, (रुजति लालाहीति । रुज् +
वनिप् ।) ओष्ठप्रान्तभागः । यथा,—
“—प्रान्तावोष्ठस्य रुक्कणी ॥”
इत्यमरः ॥

“ओष्ठयोर्जामदघ्नौ प्रान्ता रुक्कणी उच्यते ।
ओष्ठस्येति ज्ञातविकल्पम् । रुजतो लालादि
रुक्कणी चासुसिति ज्ञानिप् निपातनात् कट् ।
रुक्कणा कथेतिप्रयोगात् वययोगः । अन्यथा
दाषो सदानोऽङ्गोप इत्यङ्गोपः स्यात् ।

“महारुक्काय प्रीमितो वृक्षिहन्तराग्नवत् ।
इति स्नेहात् ककारद्वयसंयोगोऽपि । रुक्क नाम्ने
क्रीवं रुक्कणी क्रीवे इति सुभूतिः । प्रान्तावोष्ठस्य
रुक्कणी क्रीवकाङ्क्षेऽभरदत्तश्च । इवन्तापि
रुक्कणी । रुक्कण्यो विलिङ्गति जिह्वा तथेवेति
वनिगिञ्चयः ।

“रुक्कणी प्रान्तमरुक्कप्रदिग्मं
प्रवेक्षिहानो हरिणा विरुच्यते ।”
इति पाणिनिः ॥

रुक्कि क्रीवमिदन्तश्च सक्थ्यस्थिनी दधि सक्कि
तथा हरिः स्नादित्ययः । रुक्कं क्रीवमिदन्तश्च ।
“रुक्के इ वेत् विज्ञेये सत्वारिश्च वज्रजाः ।”

खणी

इत्युक्तेः । वामं लिखन् ह्यक्षमरययवृक्ष इति वसन्तराजप्रयोगाच्च ।" इति भरतः ।

हर्क, खी, ओष्ठप्रान्तभागः । इति वसन्तराज-प्रयोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

हृज्जणी, खी, ओष्ठप्रान्तभागः । कस इति भाषा । इति पाणिनिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६१ ।

हृज्जि, खी, ओष्ठयोः प्रान्तभागः । इत्यमरः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६१ ।

हृज्जणी, खी, ओष्ठयोरन्तरम् । इति राज-निर्घण्टः ।

हृगः, पुं, (सरतीति । हृ + बाहुलकात् गक् ।) भिन्दिपालः । इत्यमरः । २ । २ । ६१ ।

हृगालः, पुं, (हृजति मायामिति । हृज् + बाहु-लकात् कालम् । न्यङ्गादित्वात् कृत्वम् ।) जम्बुकः । इति शब्दरत्नावली । इत्यमरः । इति कैचित् ।

हृङ्गा, खी, शब्दवती रत्नमयी माला । यथा,—
“तमव्रवीन् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाह्व ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमभिः
हृङ्गा चेमानेककल्पा गृह्यात् ।”
इति कटोपनिषदि प्रथमा वक्त्री ।

“हृङ्गा शब्दवती रत्नमयी माला इमानेक-कल्पां विचित्रां गृह्यात् खीङ्गुव । हृङ्गा बाहु-लकात् गतिं कर्ममयी गृह्यात् । अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेककैतुत्वात् खीङ्गुत्वित्थम् ।”
इत्यादि शाङ्करभाष्यम् ।

हृज्ज, औ प्र विभर्गं । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० पर०-सक०-अनिट् ।) औ, असाक्षीत् । प्र, हृजति । इति दुर्गादासः ।

हृज्ज, य ङ औ विभर्गं । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ, हृज्यते । औ, सृष्टा । सरीहृज्यते । विभर्गं स्वयाम् । त्वागो युद्धां पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थः । यथा । उपासनामेव पितुः स्तुतं हृज्यते इति नैषधम् । संपूर्णोऽयमकर्मिकः । यथा । संहृज्यते सरसिजेरुण्यांशुभिः निष्ठापरिणाम-बाधुरिति रघुः । इति दुर्गादासः ।

हृज्जकाक्षारः, पुं, सज्जिकाक्षारः । इत्यमर-टीकायां इमानायः ।

हृज्जि, पुं, (सरतीति । हृ + “हृविभर्गं कित् ।” उणा० ४ । ४६ । इति निः । सच कित् । अलक्ष ।) शत्रुः । इति शब्दमाला ।

हृज्जि, खी, (हृ + निः ।) अलक्ष ।) अङ्गुष्ठः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ । (खलित्वादिभ्यादि-वृत्तौ लज्जलक्षः ।) तथा च शिशुपालवधे । ५ । ५ ।

“यारचमममममम हृज्जिं चित्ताय-
मेकः प्रजायत ज्वेन कृतासनादः ।”
हृज्जिका, खी, जाला । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ।
हृज्जि, खी, (हृज्जि + कृदिकारादिति ङीष् ।) अङ्गुष्ठः । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ।

खपाटी

खणीका, खी, जाला । इत्यमरटीकायां रामा-अमः । २ । ६ । ६७ ।

खतः, जि, (ख + त्तः ।) गतः । (यथा, मह-भारते । ६ । २३ । २६ ।

“गान्धारराजसु पुनर्वाक्यमाह ततो वली ।
नवर्षध्वमधर्मज्ञा युधध्व कि हृतेन वः ॥”
इति, खी, (ख + क्तिन् ।) गमनम् । मार्गः । इति मेदिनी । (यथा, गीतायाम् । ८ । २७ ।
“नेते हृतौ पार्थ जानन् योगी सुहृति कश्चन ।
तस्मान् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाञ्जुन ॥” *
जम्ब । इति खामी । यथा, भागवते । १० । ६० । ४३ ।

“स्यान्मि तवाङ्घ्रिवरं हृतिभिर्धमन्वा
यो वै भजन्तु पथावशुतापवर्गः ।”
निर्मायम् । यथा, भागवते । ३ । २ । १३ ।

“कार्तुस्तेन चाव्येह गतं विधातु-
रन्वाक्कृतौ कौशलमित्थमन्वत ॥”

“अन्वाक्कृतौ अन्वाप्तेन संसारनिर्माये मनुष्य-
निर्माये वा ।” इति तट्टीका ।)

खलरः, जि, (सरति तच्छीलः । हृ गतौ + “हृ-
नञ्जिचर्त्तः कर्त्तृप् ।” ३ । २ । १६३ । इति
कर्त्तृप् ।) गमनकर्त्ता । खधानोः चौरप्रव्यये
तनागमेन नियन्त्र । इति सुम्बोधयाकरणम् ।

खलरी, खी, (ख + कर्त्तृप् । हृ + क्तिन् । ङीप् ।)
साता । इति सच्चिप्रसारोद्यादित्ति । गमन-
कर्त्ता । इति सुम्बोधयाकरणम् ।

खला, [नृ] पुं (हृ गतौ + “श्रौद्धृष्टीहृत्तौ ।”
उणा० ४ । ११३ । इति क्तिन् ।) विस्पर्ष ।
हृङ्गिः । प्रजापतिः । इति सच्चिप्रसारोद्यादि-
दित्तिः ।

खदरः, पुं, (दृ विदारणे + “कृदरादयश्च ।”
उणा० ५ । ४१ । इति अच्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
नुयादित्तिः ।

खदाङ्गः, पुं, (सरतीति । हृ + “सर्तेर्ङ्क् च ।”
उणा० ३ । ७८ । इति काङ्गुर्गागमश्च ।)
वायुः । वज्रम् । अग्निः । प्रतिकर्मकः । इति
मेदिनी । खगः । इति सच्चिप्रसारोद्यादित्तिः ।

खदाङ्गः, खी, (सरतीति । हृ गतौ + काङ्गुर्गा-
गमश्च ।) नदी । इत्युणादिकोषः ।

खप, क औ गव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) क, अखपत् । अख क-
दित्तेऽपि कश्चक्षुषुश्च इति विशेषविधानात्
पक्षे खां चिः तेन “असाक्षीत् असाक्षीत्
इत्यपि । औ, सर्म । इति दुर्गादासः ।

खपाटः, पुं, खपाटी । इति खीपुलिङ्गसंयह-
टीकायां भरतः । ३ । ५ । ३८ ।

खपाटिका, खी, चक्षुः । इति हेमचन्द्रः ।

खपाटी, खी, (खपाट + गौरादित्वात् ङीष् ।)
परिमाणमेदः । इति खीपुलिङ्गसंयहटीकायां
भरतः । ३ । ५ । ३८ । रत्नधारा । इति तत्रैव
मोक्षद्वयः ।

खटिः

खपः, पुं, (खप गतौ + “स्मायित्तचिचक्षीति ।”
उणा० २ । १३ । इति रक् ।) चक्रः । इत्यु-
णादिकोषः ।

खम, उ ह्रिसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-वेट् । क्तिन् ।) खमसखरी । उ,
सर्भिला खम्बा । इति दुर्गादासः ।

खमरः, पुं, (सरति तच्छीलः । हृ गतौ + “हृ-
खद, कर्त्तृप् ।” ३ । २ । १६० । इति कर्त्तृप् ।)
पशुविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ११ । बाल-
नृगः । इति कैचित् । (यथा, रामायणे । ३ ।
१०२ । ४२ ।

“बराहवर्गसिंहाश्च महिषाः खमराक्षया ।
आप्रगोर्कण्यगवथा विजेषुः पृथक्तेः सह ॥”

खटं, जि, (ख + त्तः ।) निर्मितम् । युक्तम् ।
निश्चितम् । बहुलम् । इति मेदिनी । भूषितम् ।
इत्यमरः । व्यक्तम् । (यथा, रामायणे । २ ।
३५ । १५ ।

“महान्नक्षत्रिण्डिता वा ज्वलन्ती भीमदर्शनाः ।
ध्रुवागदृष्टा न हिंसन्ति रामप्रजाननं
स्थितान् ॥”

खटिः, खी, (ख + क्तिन् ।) निर्मितः । खभावः ।
इति मेदिनी । निगुणः । इति शब्दरत्नावली । *
ब्रह्माखटिर्दृष्टा । खटे पूर्व मन्त्रचुराद-
गोचरो भगवान् एक एवासीत् । यदा स
खेच्छया ब्रह्मा सन् दृश्यं नापश्यन् तदा
त्रिगुणयवौ माया प्रकाशयामास । ततो भग-
वान् खाशेन पुरुषरूपं कृत्वा तस्यां भावार्थं
खवीर्यं चैतन्यं आधत्त । सा समष्टिजीवरूप
महत्तत्त्वं जनयामास । तस्मात् त्रिविधोऽह-
ङ्कारो जातः तत्र चालिकाहङ्कारात् मनश्चिन्-
याप्रिष्टाददेवताश्च ज्ञाताः । राजवाहङ्कारात्
देशत्रियाणि ज्ञातानि । तामवाहङ्कारात् पञ्च
महाभूतानि तेषां पञ्च गुणाश्च ज्ञाता । एव
प्रकृतादिभिरितेषु त्रिषु तत्त्वैर्ब्रह्माखं निर्माय
भगवान् तस्मिन्नेतेशेन प्रविश्य भोक्तृकचक्रं
जलं ससर्ज । तत्त्वलमध्ये योगनिद्रया सहस-
शुगमितं कालं स्थितवान् । तदन्ते उत्थाय खय-
मंशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्वान् खट्टा नानावता-
रान् कृत्वा पालयति । कल्पान्तं स्रक्कल्पेण
संहरति च । इति श्रीभागवततमते संक्षिप-
खटिः । * । अपि च ।

“खावरान्ताः सुराष्टान् प्रजा ब्रह्मचतु-
स्थिवाः ।
ब्रह्मणः कृतं खटिं जज्ञिरे मानसीकुताः ।
ततो देवासुरपितृन् मनुष्यांश्च चतुष्टयम् ।
पिहसुरन्मोक्षेति खमात्मानमयुजन्तु ।
युक्तामनसमोभावा उज्जिताभूत प्रजापतेः ।
चिह्नोचैवनात् पूज्यमसुरा जज्ञिरे ततः ।
उत्सर्ज्य ततस्तान् तमोभावात्मिका तदम् ।
सा तु वक्षता तदुक्तेन मेनेवाभूद्भावावरी ।
सिंहचुरन्यदेष्टव्यः श्रीतिमाप ततः सुराः ।
सखीजिह्वाः सतुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो हिज ।

वृक्षा वापि तदुक्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
नतो हि वलिने राजावसुरा देवता दिवा ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽर्थां जगद्दे तदुम् ।
पितृवत्सन्ध्यामनस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्सवर्जं तत्त्वान् पितृन् खड्गापि स प्रभुः ।
सा चोत्खट्टाभवत् सन्ध्यादिनक्तान्तरस्थितिः ॥
रजोमात्रात्मिकासन्ध्या जगद्दे स तदु ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजवत्सम ॥
तामप्यायु स तत्त्वाज तदुमाद्यः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत् वापि प्राक्सन्ध्या वाभिधी-
यते ॥
ज्योत्स्नोद्गमे तु वलिने मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय सन्ध्यासमये तस्मादेति भवति वै ॥
ज्योत्स्ना राजावृत्तौ सन्ध्या चत्वार्येतां वै
प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाययाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽर्थां जगद्दे तदुम् ।
ततः सुदृढजगो जाता जज्ञे कोपस्तथा ततः ॥
सुतन्त्रात्मानवकारेण चोत्खट्टजगर्वास्ततः ।
विस्तृताः प्रसृजता जातास्तेऽभ्यावन्त तं
प्रसृजम् ॥
मेवं भो रक्षन्मेष येरुक्तं राजमास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यने ये ते यदास्तु यजन्तात् ॥
अप्रिवेषाय तान् दृष्ट्वा केशाः शीर्षेण वेधयः ।
हौताश्च शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ॥
नर्पेयास्तु भवन् सर्पा हौनत्वादृष्टयः स्फुटाः ।
ततः क्रुद्धो जगत्सृष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ॥
वर्षेण कपिशेनोयाः भूतास्ते पिशिताशनाः ।
क्षयन्तो गां ससृत्पद्मा गन्धर्वास्तस्य तत्त्वानां ॥
पितृनो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते द्विज ।
यतानि खड्गा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ॥
ततः खड्गस्ततोऽभ्यानि वर्णासि वयसोऽखजत् ।
अवधो वचसश्चक्रे सुखतोऽजाः स खट्वान् ॥
खट्वान्दुदराद्वाचं पार्श्वेऽभ्यां प्रजापतिः ।
पद्मां चाश्वान् समस्तजान् रासभां गवयान्
वृगान् ॥
उद्भान्तशरीरैव स्रग्धन्यांश्च जातयः ।
ओषधः फलमूलानि रोमभस्मस्य जज्ञिरे ॥
जैतायुगसुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।
खट्वा पञ्चौषधीः सन्धक् युयोज स तदाधरे ॥
गौरजो गौरवो मेघो अश्वान्तरागृहमाः ।
यस्तान् पान्थप्रशूनाङ्गुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
यस्तौ द्विखुरौ खटौ वातरः पक्षिपञ्चमः ।
औदकाः पशवः वष्टाः सप्तमास्तु सरीरुपाः ॥
गायत्रश्च ऋचश्चैव चित्रत्वाभिरयन्तरम् ।
अथिष्टोमश्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमांस्तुखात् ॥
अर्जुं चैशुभं हन्तः स्तोमं पचद्दयं तथा ।
दृष्टुं वामं तपोकृत्तश्च दक्षिणादखजस्तुखात् ॥
सामानि जगतीं हन्तः स्तोमं सप्तदशं तथा ।
वैरूप्यमतिराजश्च पश्चिमादखजस्तुखात् ॥
शकर्वंशमथर्वाभ्यामोयांसायमेव च ।
अनुष्टुभं स वैराजस्तुचरादखजस्तुखात् ॥

उच्चावचानि भूतानि गार्ज्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवास्तुरपितृन् खड्गा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥
ततः पुनः ससर्वादौ स्रग्धन्यात् स पितामहः ।
यज्ञान् पिशानान् गन्धर्वांश्च तथेवाधरसौ
गयान् ॥
नरकिन्नररक्षांसि वयं पश्यन्महोरगान् ।
अथयश्च यथैव यदिदं स्थायुजङ्गमम् ।
तत् ससर्जं तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् प्रभुः ॥
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्खट्वां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते खड्गमाणाः पुनः पुनः ॥
हिंसाहिंसे खड्गकूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
तद्भावितः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियाधेयं भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगश्च धातेव यच्छब्दतु खयम् ॥
नाम रूपश्च भूतानां कृत्वाणाश्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्दश्च यदादौ देवादीनां चकार सः ॥
खड्गोऽयं नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोम्यानि अथेषामपि सोऽकरीन् ॥
यथात्तावदुज्जिज्ञानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृष्टव्यं तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवंविधां रूढिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिन्धवाशक्तियुक्तोऽसौ खड्गशक्तिप्रचोदितः ॥
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७-६५ ॥
रुद्रिप्रदा, स्त्री, (रुद्रि तद्वैभूतगर्भं प्रददातीति ।
प्र + दा + कः ।) गर्भदाक्षीचुपः । इति राज-
निचण्डः ॥
सु, गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अजि० ।) दन्धादिवंकारोपधः
तद्विधोऽपीति केचित् । गि, मृगाति । शीर्षः
शीर्षः । इति दुर्गादासः ॥
सेक, ऋ इ गयाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अचिसेकत् ।
इ, सेकते । इति दुर्गादासः ॥
सेकः, पुं, (सिच् + वच् ।) सेचनम् । तत्-
पर्यायः । चारः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १ । ५१ ।
“सेकान्ते सुनिकत्याभिस्तत्त्वयोनंभित्तवच-
कम् ।
विश्वसाय विहङ्गानामालवालान्मुपायिनम् ॥”
तथास्य गुणाः ।
“सेकः अमज्ञोऽनिलद्वन्द्वमसन्निप्रसाधकः ।
क्षताभिदग्धाभिहृतविहृष्टानां रजापहः ॥
जलसिक्तस्य वर्द्धने यथा मृदेऽङ्कुरास्तरोः ।
तथा धातुविहृष्टाईहं स्नेहसिक्तस्य जायते ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥
सेकपात्रं, स्त्री, (सेकाय पात्रम् ।) जलसेचना-
धारः । सिंजनौ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सेचनम् २ । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
सेकिर्म, स्त्री, (सेकेन निष्ठमिति । सेक + “भाव-
प्रत्ययान्तादिमपु वक्तव्यः ।” ४ । ४ । २० । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या इमपु ।) मूलकम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सेकिर्दृष्टे, चि))

सेक्ता, [स्त्री] पुं, (सिचति रेतः । सिच् + णच् ।)
भर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ सेचनकर्तारः, चि ॥
(यथा, अथर्ववेदः । ३ । ३२ । १५ ।
“सेक्तेव कोशं सिचिषे पिबधौ ॥”)
सेकं, स्त्री, (सिचत्यनेनेति । सिच् + “दाक्षीप्रसृ-
युजेति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे ङृत् ।)
सेकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सेककः, पुं, (सिचतीति । सिच् + खुल् ।) मेघः ।
सेककर्तारः, चि । इति मेदिनी ॥
सेचनं, स्त्री, (सिच चरणे + क्कुट् ।) चरणम् ।
सेकः । (यथा, मार्कण्डेयः । ३१ । १३ ।
“भुक्ता चाचामतां यच्च जलं यथाङ्गुसेचने ।
ब्राह्मणानां तथेवाथ्ये तेन ह्यग्निं प्रयान्ति वै ॥”)
नौकायाः सेकभाजनम् । इति मेदिनी ॥
(अमिविकः । यथा, महाविष्णवे । २ । ११५ ।
“तद्दृशेन हवनं तर्पणं तद्दृशस्तः ।
सेचनं तद्दृशेन तद्दृशेन सुन्दरि ॥”)
सेटुः, पुं, फलविशेषः । तरुसृज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सेलानः २ चित्रफलम् ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ जतापनसः ६ नाटान्नः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥
सेतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
सेतुः, पुं, (विनोति वध्नाति जलमिति । सिच् +
वन्ते + “सितनिगमिमसोति ।” उणा० १ ।
७० । इति तु ।) सेतुदेरालः । इत्यमरः ।
२ । १ । १४ । तत्पर्यायः । आली २ । इति
भरतः । पूरणः ३ पिच्छलः ४ । इति हारा-
वली । पद्मारः ५ जङ्गलः ६ वस्त्रः ७ । इति
जटाधरः । पिच्छलः ८ । इति शब्दरत्नावली ।
धरणः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * तद्दानादि-
फलं यथा,—
“सेतुप्रदानादिकस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यंश्वरम् ॥
संक्रमाणास्तु यः कर्मा स खर्गं तरते नरः ।
खर्गलोके च निवसेदिकसेतुज्जुत् सदा ॥”
इति मठादिप्रतिष्ठातृत्त्वम् ॥ * ॥
वरुणश्च । इति मेदिनी राजनिर्वण्टश्च ॥
(अथ पर्यायो गुणाश्च यथा,—
“वरुणो वरायः सेतुस्तिष्ठताकोऽविदीपनः ।
वरुणः पितृलो मेदी ज्ञेयश्चक्राक्षमास्तुतान् ॥
गिहन्ति गुल्मवातास्रजिर्मौषोणोऽविदीपनः ।
काषायो मधुरस्तिकः कटुको रुचको लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणवः । इति तन्त्रसारः ॥ अचि प ।
“मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्फुटः ।
सर्ववर्णोक्तं पूर्वं परस्ताच्च वशीकृतं ॥
नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः ।
द्विजार्तावासयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्माणि ॥
अकारश्चायुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदजयान् ससृजुश्च प्रणवं निर्ममे पुरा ।
स उदासो द्विजादीनां राजां स्थादृष्टराजकः ।
खरितश्चौराणां मनवापि तथा क्रूरेव ॥

सेतु

सेनाप

सेव

चतुर्दशखरो योऽथ सेतुरौकारश्चक्रः ।
 न चातुखारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुवत्यते ॥
 निःसेतुश्च यथा तोयं क्ष्यान्नित्त्वं प्रसर्पति ।
 मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्ष्यात् चरति यच्चवानाम् ॥
 तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णां हिजात्ययः ।
 पार्श्वयोः सेतुमादाय जपकर्म्म समारभेत् ॥
 शूद्राणामादिसेतुत्वा द्विसेतुत्वा यथेच्छतः ।
 वै सेतु वः समाख्याताः सर्वदेव हिजातयः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
 सेतुकः, पुं, (सेतुरेव । स्थायै कन् ।) वख्यतृचः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 सेतुवन्, पुं, (सेतुर्वन् ।) लङ्गागमनार्थं श्रीराम-
 ज्ञनसद्वन्वन्सेतुः । तत्पर्यायः । ससुद्रावः २ ।
 इति ञटाधरः ॥ तद्विरचं यथा,—
 “नतोऽत्रवीरघुम्नेष्टं सागरो विनयान्वितः ।
 नलः सेतु करोल्लिखन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो
 चरिः ।
 कीर्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकात्मजाह्वानम् ॥
 इत्युक्त्वा राघव गत्वा ययौ सिन्धुरद्विष्यताम् ।
 नतो रामस्तु सुशीलस्त्वयाभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरेः सेतुवन् ॥
 नतोऽतिदृष्टः ज्वगेन्द्रयूपमे-
 महानग्रेप्रतिमैर्युतो नलः ।
 ववन् सेतुं श्रुतयोजनार्थं
 सुविस्तरं पर्यन्तपादैर्पैदृष्टम् ॥”
 इति श्रीमद्भागवतपुराणस्य लङ्काकाण्डे ६ अः ॥
 “सेतुमारम्भमायान्तु तत्र रामेश्वरं श्रुत्वम् ।
 मङ्गलनियतो गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः ॥
 अनौघ गङ्गासलिलं रामेश्वरमभिषिञ्च च ।
 क्षिप्वा ससुद्रं तद्धारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसदृशम् ॥
 क्षतानि प्रथमेनाङ्गा योजनानां चतुर्दश ।
 द्वितीयेन तथा चाङ्गा योजनान्येकविंशतिः ।
 तृतीयेन तथा चाङ्गा योजनान्येकविंशतिः ।
 चतुर्थेन तथा चाङ्गा ह्यविंशतिं तथा क्षतम् ॥
 पञ्चमेन चयविंशत्योजनानां समन्ततः ।
 ववन् सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ॥
 तेनैव जम्बुः कपयो योजनानां श्रुतं हृतम् ।
 अस्मात्प्राताः सुवेलाद्रिं वरुहः ज्वगोत्तमः ॥
 आचक्ष्ण मावर्तिं रामो लब्धवीर्योऽप्यङ्गदं तथा ।
 दिङ्मूलावधौ लङ्कां नानाविधस्वजाङ्गलाम् ॥”
 इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥
 (चेचादेराखिवन्वन् । यथा, महाभारते ।
 ७ । ८४ । २ ।
 “गतोऽहं सेतुवन्मो यद्वक् तादृगर्थं तव ।
 विज्ञाप्यो निष्करो राजन् मा शुचौ भरतवर्मा ॥”)
 सेतुमेदी, [न] पुं, (सेतुं भिनतीति । भिद +
 खिनिः ।) दन्तोऽङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 सेतुवन्, पुं, (सेतुनामको वृक्षः ।) वख्यतृचः ।
 इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥ (अस्त्र
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “वख्यस्तस्मात्तस्मात् सेतुवन्मोऽभ्यां पतिः ॥”)

सेन, क्ली, (सीयतेऽनेनेति । पिच् वन्ने +
 “दाक्षीशसयुजेति ।” ३ । २ । १८२ । इति
 ङ् ।) निगडः । इति सिद्धांतकौमुदी । वेङ्गो
 इति भाषा ॥
 सेना, स्त्री, चतुर्विंशतिवृत्ताह्वानाणां तृतीयया
 माता । इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रसूया सपु-
 वर्तते या । (यद्वा, विनोति शत्रुमिति । पिच्
 वन्ने + “कृष्टुर्धोनि ।” उणा० ३ । १० ।
 इति नः । स च निन् । टाप् ।) चतुरङ्गवलम् ।
 फौज इति पारसभाषा । (यथा, रघु । ११ । १६ ।
 “सेनापरिच्छेदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेण्युक्ता लुह्रिर्मूर्त्तिं धनुषि चातना ॥”)
 तत्पर्यायः । अजिनी २ वाहिनी ३ एतना ४
 अनौकिनी ५ सखः ६ वस्त्रधनी ७ बलम् ८
 सैन्यम् ९ चक्रम् १० अनौकम् ११ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ७८ । वाङ्मना १२ पूतना १३
 गुल्मिनी १४ वरचक्षु १५ । इति शब्दरत्नावली ।
 केचित्तु अजिन्यादि सप्तक सेनायाम् । वलादि
 चतुष्क सेनाङ्गे इत्याहुः । अतएव अजिन्यादि
 सप्तकं सामान्येन सेनायाम् । वलादि चतुष्कम्
 सामान्येन सेनायां सेनाङ्गे च इति मतम् ॥
 इति भरतः ॥
 सेनाङ्ग, क्ली, (सेनाया अङ्गम् ।) हृष्यश्वरथ-
 पदातीनां समूहः । यथा,—
 “हृष्यश्वरथपादानां सेनाङ्गं स्थाचतुष्टयम् ॥”
 इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ।
 (यथा, छहत्संज्ञितायाम् । ११ । ४२ ।
 “सेनाङ्गेषु वृषाणां यद्वत्तुष्टयेषु चापि देशा-
 नाम् ॥”)
 सेनाचरः, वि, (सेनायां चरतीति । चर +
 “भित्तासेनादाधेयुः ॥” ३ । २ । १७ । इति टः ।)
 सेन्याहुमाभी । सेनया सह गन्ता । इति
 केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३० । १४ ।
 “महायाचरतो राज्ञः शान्तनीयं यद्वच्छया ।
 कश्चित् सेनाचरोऽप्येवमिधुनं तदपश्यत ॥”)
 सेनानी, पुं, (सेनां गततीति । नी + “सत्सुहृ-
 वेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्षिप् ।) कान्ति-
 केयः । इत्यमरः । १ । १४२ । (यथा, रघु । १२ । ७१ ।
 “अथेनमन्त्रेस्तनया शुश्रूष
 सेनाम्यामोऽभिवास्तुराख्ये ॥”)
 वाङ्मनीपतिः । इति कामरः । २ । ८ । ६२ ।
 (यथा, महाभारते । ४ । २ । ६ ।
 “स तु कामाक्षिसंततः सुदेष्णामभिगच्छ वै ।
 प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥”)
 सेनापतिः, पुं, (सेनायाः पतिः ।) कान्तिकेयः ।
 (कश्चित् वाच्यलिङ्गेऽपि ङङ्गते । यथा, महा-
 निर्व्यायतन्त्रे । १ । १४ ।
 “किमुच्यते महाप्राज्ञं कथ्यतां प्रायवक्ष्यते ।
 यदकथं गतोऽपि शब्दं सेनापतावपि ॥”)
 अनौकाधिपतिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्र
 पर्यायः । सेनावीः २ वाहिनीपतिः ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६२ । सेनापतिलक्षणं यथा,—

“कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
 हस्तिशस्त्राश्चक्राश्च कृपाशः शस्त्रमायकः ॥
 निमित्ति शत्रुनानां वेत्ता चैव चिकित्सिनी ।
 क्षतघ्नः कर्मणां शूरस्तथा क्षेपसहो जलुः ॥
 अहत्तत्त्वविधानज्ञः फल्गुवारविशेषविन् ।
 राज्ञा सेनापतिः कार्योऽन्नाक्षयः कश्चिद्यो-
 ग्यथा ॥”
 इति मानुखे राजधर्मे । २१५ । ८—१० ।
 सेनापतौ वर्यनीयानि यथा,—
 “सेनापतिर्जीतावासः स्वामिभक्तः सुधीर्भीः ।
 अम्याची वाहने शस्त्रे शस्त्रे च विजयी रथी ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् । सप्तमे वर्यस्थिति-
 नाम् ३ कुसुमम् ॥
 सेनामुखं, क्ली (सेनाया मुखम् ।) पतिप्रथमः । स तु
 सेनासङ्घाविशेषः । तद्वयथा । हकी ३ रथः ३
 अश्व ६ पदातिः १५ ससुद्रायेन त्रिंशत् ३० ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ८१ । (यथा च महा-
 भारते । १ । २ । १६ ।
 “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तत्रैः पतिरिच्छाभिधीयते ॥
 पतितुः त्रिगुण्यमेतमाहुः सेनामुखं बुधाः ॥”)
 पुरह्वारसंमुखवृत्तिपथः । इति वैष्ण्वः ॥
 सेनारचः, पुं, (सेनां रचतीति । रच् + अण् ।)
 सेनारक्षकप्रहरीकादिः । तत्पर्यायः । सेनिकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ।
 सेफः, पुं श्रेफः । इति ञटाधरः ॥
 सेमन्ती, स्त्री, पुष्पविशेषः । सेंउती इति भाषा ।
 यथा नारचिंहे ५२ अध्याये ।
 “सम्यकानां पुष्पशनादशोकं पुष्पसुत्तमम् ।
 अशोकानां सहस्राङ्गि सेमन्ती पुष्पसुत्तमम् ॥”
 सेराहः, पुं, पीयूषवर्णाश्वः । स तु दुग्धवर्द्धतवर्णः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 सेवः, वि, (पि च् वन्ने + “हाघट्टविप्रदसरो
 वः ।” ३ । २ । १५६ । इति वः ।) वन्वन्-
 कर्त्ता । इति सुभक्तोद्यकारणम् ॥
 सेल, ञट् चालगढोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 परं सक्तं सेट् ।) ञट्, असिसेलुः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 सेलुः, पुं, शिलुहः । स तु छेद्मातकः । इति भरत-
 द्विरूपकोषः ॥
 सेव, ञट् ञट् सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 उभं-आत्मं च सक्तं-सेट् ।) ञ, सेवति
 सेवते । ङ, सेवते । ञ, असिसेवत । सेवन्
 आराधनं उपभोगः आश्रयणश्च । विष्णुं सेवते ।
 सुखं सेवते । तीर्थं सेवते साधुः । अन्ये लक्ष्मात
 परस्मैपदमन्वयानाः । नीचं सन्तुष्टमपि सेवति
 नीचं यवः । खाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं
 सेवन्ति किं मानिनः ॥ इत्यादौ गण्यस्तानित्य-
 लमाहुः । इति दुर्गादासः ॥
 सेव, क्ली, (सेवते यदिति । सेव + घञ् ।) सेवि-
 फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्त्र पर्यायो
 गुणाश्च यथा,—

सेननी

सेवा

सेवा

“सृष्टिप्रमाणं वदं” सेव सवितिकाफलम् ।
 सेवं समोरपित्तं वृंहणं कपलदुग्धम् ।
 रसे पाके च मधुरं शिशिरं रचितशुक्रम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 सेवकः, पुं, (सेवते इति । सेव + क्त्वा ।) प्रसे-
 वकः । इति मेदिनी ॥
 सेवकः, त्रि, (सेवते इति । सेठ् सेवने + क्त्वा ।)
 अदुर्जीवी । अर्थः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
 (यथा, दृष्टत्वं हितायाम् । ५ । ३४ ।
 “पूर्वेषु सलिलपूर्णं करोति वसुधां समागतो
 देवः ।
 पञ्चानु कर्षकसेवकजीविनाशाय निर्दिष्टः ॥”
 तस्य प्रसन्नमित्रो प्रन्नकरणमन्त्रम् यथा,—
 “किङ्करः किङ्करी अपि सर्वथा प्रशुभोत्तरः ।
 यो यस्य सेवानरतः स कं पृच्छति तं विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवचनखण्डे १३ अध्यायः ॥
 (आश्रयिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “दृष्टवतः सत्यसन्धो ब्रह्मणो दृष्टसेवकः ।
 श्रयस्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः ॥”
 सेवकास्तुः, पुं, निशामङ्गाष्टकः । दुग्धपेया इति
 ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सेवनी, स्त्री, मुख्यविशेषः । सेवती इति भाषा ।
 तत्पर्यायगुणाः ।
 “शतपत्नी तस्ययुक्ता कनिका चारुनिसरा ।
 मङ्गलामारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला ॥
 शतपत्नी हिमा ज्वला माहिणी शुक्ला लघुः ।
 दीपत्रयासजिद्वर्या तक्ता कट्टी च पाचनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सेवधिः, पुं, (सेवः सेवनं धीयतेऽस्मिन्निति । सेवं
 विना निधिलभाभावाद्विषयः । धा + कि ।)
 निधिः । इत्यमरटीकायां भरतः । तालव्यशका-
 रादिरथम् ॥
 सेवनं, क्तो, (सेव तन्नुसन्ताने + क्त्वा ।) स्त्र्या-
 दिना वक्ष्यादिवचनम् । सेनाद इति सेवानो
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । सौवनम् २ कृतिः
 ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ । कतिः ४ कृतिः ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
 “रूपः सेवने । इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः
 भस्त्राणां याख्यातः ॥” ॥ सेठ् सेवने + क्त्वा ।)
 उपासितः । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 “तमन्वीयुर्मागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥”
 आश्रयः । यथा, भगवते । ७ । १२ । २० ।
 “स्वातृष्टच बाणिव्यं श्वत्तिर्नोचसेवनम् ।
 वर्ज्येयं तां सदा विप्रो राजन्यश्च कुगुप्सताम् ॥”
 उपभोगः । यथा, मनुः । ११ । १७६ ।
 “यत् करोत्येकरात्रेण दृषतीसेवनात् द्विजः ।
 तद्वैद्यसुगजप्रतिवर्त्तं निमित्तेष्वप्योहति ॥”
 सेवनी, स्त्री, (सौधद्वयमेति । विव + क्त्वा ।
 औप ।) कर्षणी । इति कैमबरः । शरीरा-
 वयवयोगविशेषः । यथा,—
 “सेवयः सप्त ताषाभु भवैयुः पञ्च मस्तके ।

एका शिफि विज्ञायामेको विद्वन्नाम तः कश्चित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथा च माधवकरसंग्रहे तत्त्वनिश्चयेऽन्य-
 धिकारे ।
 “सामान्यलिङ्गं वदामिसेवनीवत्तिष्ठत् ॥”
 सेवा, स्त्री, (सेठ् सेवने + “गुरोश्च हलः ।” ३ ।
 ३ । १०३ । इत्य । टाप् ।) सेवनम् । तत्प-
 र्यायः । श्वत्तिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ।
 (यथा, मनुः । ४ । ६ ।
 “स्वातृष्टच बाणिव्यं तेन चैवापि जीयते ।
 सेवाश्वत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥”
 आराधना । उपभोगः । आश्रयणम् । इति
 सेवधाल्यर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मनुः । १२ । ८७ ।
 “वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
 आर्चिषा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥”
 अथ माघादिद्वादशमासेषु विष्णुसेवाविधित्त-
 फलम् । यथा,—
 यास उवाच ।
 “विप्र द्वादशमासेषु माघादिषु सनातनः ।
 पुजितयो विधानेनैव श्रद्धा तानि वदाम्यहम् ॥
 माघे मासि समायाते सर्वमासोत्तमे शुभे ।
 आसितं मैत्रुण्यैव वर्जयेद्देवैषावो जनः ॥
 प्रातःस्नानौ भवेन्नित्यं तेलान्यपि च वर्जयेत् ।
 द्विर्भोजनं परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
 प्रातः शुक्लाम्बरधरः स्नतपञ्चमहाध्वरः ।
 सपथ्यमारभेद्दियोः क्षात्रेणो हि वैष्णवः ॥
 ईषड्युजलेर्हिदेः स्नापयेद्विष्णुमन्त्रम् ।
 अतिस्रक्ष्णैश्चन्दनैश्च विष्णोरङ्गैश्च लेपयेत् ॥
 पूजायै जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
 प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत् ॥
 स्नापयित्वा जगन्नाथमीषड्युजलेक्षतः ।
 प्रोक्षितस्य तच्छरीरं दिव्यस्त्रेण यत्नतः ॥
 सलिलेरीषड्युजैः यः स्नापयति केशवम् ।
 माघे मासि द्विजश्रेष्ठ फलं तस्य मन्यते ॥
 विसृज्यः पातके, सर्वैर्जन्मभ्रान्तराज्जितैः ।
 इह सुक्ता सुख सर्वं श्रेष्ठं याति हरिर्गृहम् ॥
 यज्ञात् प्रक्षाल्य पात्राणि काला ह्रीनानि
 वारिभिः ।
 यः पूजयेज्जगन्नाथं तस्य पुण्यं निशामय ॥
 इह सुक्ता वरानु भोगान् रोगशोकविवर्जितः ।
 अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरे ॥
 प्रभातेऽपि च सन्ध्यायां पुरतश्चक्रपाणिनः ।
 ज्वलन्तं स्नापयेद्विष्णुं निर्वृप्तं वैष्णवो जनः ॥
 शीतस्नानावरणायां प्रातः सायञ्च यो जनः ।
 माघे विष्णुपदो वङ्गं ज्वालायेत्तत्फलं श्रद्धा ॥
 इह सुक्तास्नानु भोगान् पुत्रपौत्रसम्पत्तः ।
 अन्ते विष्णुपुरं याति देवतैरपि दुर्लभम् ॥
 यथैवास्मा तथा विष्णुः सन्देहो नात्र विद्यते ।
 तस्मादास्मादुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
 प्रभाते रौद्रदेशे च पवित्रे स्नापयेद्वरिम् ।
 न भुङ्क्ते द्विजश्रेष्ठ यावत् शीतं सुदुःखम् ॥
 खपन्तं देवदेव्यं पृथङ्कीपरि केशवम् ।

स्नापयेन्नशि निम्नाते देशे च वैष्णवो जनः ॥
 न प्राप्नोति यथा शीतं देवदेवो जगद्गुरुः ।
 शुक्लः पवित्रेर्हिदेयैतं वस्त्रेराच्छादयेदुधः ॥
 आत्मनः कुरुते मर्त्यो यथा शीतनिवारणम् ।
 तथा शीतचयं कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जगद्गुरुः ।
 तस्मै देवोत्तमो विष्णुः सन्तुष्टो न ददाति किम् ॥
 यः पूजयेत् सकृन्माघे स्नापयित्वा जगद्गुरुः ।
 नारिकेलोदकैर्दुग्धैः फलं तस्य वदाम्यहम् ॥
 नरकाच्च मज्जमानान् दुस्तरं स्नेह कर्मणा ।
 उद्वृत्तं कोटिपुत्रधानं मन्दिरं याति चक्रिणः ॥
 माघे मासि च शुक्लायां पञ्चम्यां द्विजसत्तम ।
 एकादश्याञ्च सप्तम्यां हरिः पूज्यो विशेषतः ॥
 दातव्यो देवदेवाय सपञ्चाय सूरारये ।
 पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
 अपूपं पायसं यस्तु माघे यच्छति चक्रिणः ।
 तस्य पुण्यमहं वच्मि श्रद्धा वैष्णव जैमिने ॥
 अन्ते विष्णुपुरं गत्वा मन्वन्तरस्तुत्यम् ।
 सुदुर्लभं मनोरथानु भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥
 पुनरागम्य धरणीं चक्रवर्ती दृष्टो भवेत् ।
 सुदुर्लभं भोगञ्च सुचिरं नृतो याति हरिर्गृहम् ॥
 पञ्चम्याञ्च सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
 अशक्ता वैष्णवो दद्यात् परमात्रं सूरारये ॥
 क्षयापचाङ्गिजश्रेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
 शुक्लपक्षे तिथिष्वस्तु द्वादशं सूरारये ॥
 एकादशमपि यो माघे विष्णवे देवजिष्णवे ।
 सापूपं पायसं दद्यात् तस्य दुर्लभो हरिः ॥
 यत्किञ्चित् विष्णुप्रार्थं माघे मासि प्रदीयते ।
 तदर्थं भवेत् सर्वं कोटिपि नाख्यत रंशयः ॥
 माघे मासि कृतं कर्म शुभं वाशुभमेव च ।
 तस्य नास्ति चयं विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
 माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
 स गच्छेत् परमं धाम विसृज्यः सर्वपातके ॥
 यावन्ति स्वर्गपुण्याणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
 तावत् युगसहस्राणि स्वीयते विष्णुमन्दिरे ॥
 भवत्युत्सववर्णनं दत्त्वा भवति यत् फलम् ॥
 एकेन स्वर्गपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
 सुवर्गपुष्पं विभेन्न सर्वदा केशवप्रियम् ।
 माघे मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे ॥
 सुवर्गकुसुमेर्हिदेयैर्न नाराधितो हरिः ।
 रत्नेर्ह्येनः सुवर्णाद्यैः स भवेत्कनककनः ॥”
 इति पादो क्रियायोगसारे ६ । १० । आध्यायौ ॥ ३॥
 यास उवाच ।
 “मालगुणे ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्णं सुरवन्धितम् ।
 पूजयेद्विष्णुभावेन प्रत्यङ्गं वैष्णवो जनः ॥
 मालगुणे स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकीसुतम् ।
 फलं तस्य प्रवक्ष्यामि मत्तः सन्ध्यां निशामय ॥
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वदानफलं तथा ।
 अन्ते याति हरिः स्थानं सर्वपापविवर्जितः ॥
 युगकोटिचक्रपाणिं शुक्ला भोगं हरिर्गृहे ।
 तत्रैव मोक्षप्राप्नोति संप्राप्य ज्ञानसुतमम् ॥
 यस्तु यच्छति क्षयाय शिशिरे गोपमन्त्रये ।

सेवा

तिलाणां मोदकं दिव्यं स गच्छेद्वरिभिरिन्द्रम् ॥
 यो दुग्धलङ्घुको दद्यात् केशवाय महात्मने ।
 स पिवेदन्तं ज्ञात्वा मन्त्रान्तरशतावधि ॥
 हरये ललितं खल्वं यस्तु यच्छति जेमिने ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा हिनति भववन्धनम् ॥
 विचित्रफणितं यस्तु दद्याद्भगवते हिज ।
 अन्ते शक्रपुरं गत्वा स भवेत् सुरवन्धितः ॥
 निर्मलां शर्करां यच्छेद्यस्तु कृष्णाय भक्तिमान् ।
 स किं न लभते विप्र वासुदेवप्रसादतः ॥
 सुपक्वं फालगुणे मासि मधुरं वद्रीफलम् ।
 यस्तु यच्छति कृष्णाय फलं तस्य मयोच्यते ॥
 इह सुदुर्लभं सुखं सर्वं पुनर्पुनः समन्वितः ।
 अन्ते हरैर्गुहं याति रथमारुह्य श्रीभवनम् ॥
 न दद्याद्गुडसंयुक्तं हरये वद्रीफलम् ।
 अद्यात्ताद्राक्षस्यश्रेष्ठ दद्याच्चैन्नारकी भवेत् ॥
 फालगुणे मासि यो दद्याद्हरये दाडिमौफलम् ।
 सुपक्वं तत् फलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 तत्र यावन्ति वीजानि तिष्ठन्ति दाडिमौफले ।
 तावत्कल्मसं विष्णोर्गुहं तिष्ठति वैष्णवः ॥
 फालगुणे सासि यो दद्याद्हरये गुडपिष्टकम् ।
 स विप्रयो हिजश्रेष्ठ वाजिमेषहसन्नः ॥ * ॥
 चेन्नै मासि हिजश्रेष्ठ मधुना मधुखद्वयम् ।
 स्नापयेत्तमते मलैस्तु द्विष्योः परमं पदम् ॥
 मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम् ।
 न चर्चा क्रियते तस्य कदाचिद्विद्वतुना ॥
 चेन्नै किंशुकपुष्पेण योऽर्चयेत् कमलापतिम् ।
 तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्चिकायां न लिख्यते ॥
 चेन्नै किं जगतामीशं कृष्णं तिलकपुष्पकैः ।
 यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् महौतले ॥
 कृष्णं वज्रलपुष्पेण सर्वदेवशिरोमणिम् ।
 पूजयेन्मधुना विप्र लभते नापदं क्वचित् ॥
 वासन्तीभिः सुगन्धाभिर्ज्वलन्ति यस्तु पूजयेत् ।
 भववन्तं परात्मानं स देवैरपि पूज्यते ॥
 जयाकिंशुकपुष्पेण योऽर्चयेत् सर्वदेवैर्हृदि ॥
 तं वन्दते सप्तस्थाय स्वयं पीठादयमोऽपि च ॥
 धात्रीपुष्पैर्नवीनैश्च कोमलैर्हैरिभर्चयेत् ।
 अचिरमेव लभते सकलं वाञ्छितं जनः ॥
 शास्त्रिणां स्नानेन च धूसुरैश्चाकं पुष्पकैः ।
 योऽर्चयेद्द्विष्यमीशं स संसारारब्धपारगः ॥
 यो दद्याद्द्विष्ये विप्र कदलीफलसुतमम् ।
 शक्राद्यान्निदृशः सर्वं वन्दन्ति तमहर्षिणम् ॥
 यो दद्याच्चैविके मासि भक्ता गोपालकृपिणे ।
 गोधूमपिष्टकं विप्र सर्वपापिः प्रमुच्यते ॥ * ॥
 आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये ।
 आतिथं मैतुनं तैलं विष्णुभक्तः परितुजेत् ॥
 प्रातः समाचरेत् स्नानं माधवे मासि वैष्णवः ।
 परितुजेत् परात्र च न च कुर्यात् द्विभोजनम् ॥
 प्रभाते पूजयेद्विष्णुं पूर्वाह्णविधिना हिजः ।
 वैशाखे स्नापयेद्विष्णुं पुन्यवासितवारिणा ॥
 स्नापयेत् श्रीततोऽयेन सन्ध्यापर्यन्तमभ्युतम् ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्भक्त्या नैवेद्यैर्लवणैः प्रभुम् ॥
 वैशाखे चामलसङ्गमिलैस्सोपतिरलङ्कृतः ।

सेवा

न किं दद्यान् विप्रं प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
 वैशाखे मासि यो दद्यात् यवान्नं चक्रपाणये ।
 तस्य पुण्यानि संख्यातुं नः समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥
 यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रीतिहेतवे ।
 दीयते मानवेऽपि तत् सर्वमन्तर्यं भवेत् ।
 यद्व्यात् सुतनं कर्म क्रियते मासि माधवे ।
 माधवप्रीतये विप्र चयं तस्य न विद्यते ॥
 वैशाखे दुर्लभो मासः सर्वकामफलप्रदः ।
 पूजितयो हरिस्तत्र हिवा कार्यशतान्यपि ॥
 एकाहमपि यः पूर्वां वैशाखे कुरुते हरिः ।
 शतवर्षं हरिं यद्व्यात् यत् फलं लभते स तत् ॥
 वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखे सिन्धुचैत्रियं विष्णुमन्त्रस्य स्तुतिम् ।
 चतुर्वर्गफलवाप्तये तत्र वैष्णवो जनः ॥
 गच्छामाचरतीयेन कुर्याद्योऽन्धस्य सत्तनम् ।
 सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पाप-
 कोटिभिः ॥

याम उवाच ।

साचाहेवः स्वयं विष्णुश्चोऽखिलविश्वराट् ।
 तद्भक्तिं कुर्वन् पुनो विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
 अन्तर्यं सेवते यस्तु विष्णुवृद्धा नरोत्तमः ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
 इति पादौ क्रियायोगवारे ११ अध्यायः ॥ *

याम उवाच ।

“व्येष्टे मासि हिजश्रेष्ठ भगवन्तं जगद्गुरुम् ।
 पूजयेद्भक्तिभावेन जलेः सस्याप्य श्रीतलेः ॥
 उद्भवेन च दातव्यं सुगन्धाभिरुक्तं तथा ।
 तैलं सुगन्धं हरये श्रीशक्राख्ये दिने दिने ॥
 सुवासिते श्रीतले च मन्दिरश्रीतमनोहरे ।
 प्रब्रह्मं कमलाकान्तं स्थापयेत् जलमख्ये ॥
 न रौद्रदेशे विप्रैश्च सधूमे रत्ननालये ।
 न स्तुतिपात्रे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
 चामरैर्वीजितः श्वेतैः सुदीर्घैः कमलापतिः ।
 व्येष्टे मासि हिजश्रेष्ठ सुप्रीतः किं न यच्छति ॥
 मयूरपुच्छयुजनेर्निदाघे पूजितो हरिः ।
 ददाति भिमतं सर्वं अचिरमेव सत्तम ॥
 तालवन्तकवातेन पवित्राब्जवारिणा ।
 येर्योऽपि वीज्यते विष्णुस्तु सर्वं स्रग्भोगमिनः ॥
 यो गात्रलेपनं कुर्यात् सुगन्धैर्नैव कर्हमेः ।
 योऽपि हरेश्चन्दनैश्च स विप्रैश्चाधर्वां तनुम् ॥
 गन्धैर्गुग्गुलुहोश्च यो लिप्सेन्माधवोऽपि तनुम् ।
 उद्भागमे द्विजश्रेष्ठ स सुतो वाच संश्रयः ॥
 प्रफुल्लकुसुमदीपानं तुलसीकानने तथा ।
 सन्ध्यायां स्थापयेद्विष्णुं देशे धीरवमीरये ॥
 स्रग्भिः पाटलिपुष्पाणां येन विष्णुरलङ्कृतः ।
 व्येष्टे मासि स विप्रोऽपि वाजिमेषहसन्नः ॥
 यस्तु सुतावलीं दद्यात् श्रीश्रीं श्रीपतये जनः ।
 भूपालत्वं हरिस्तस्यैव यच्छेन्न कश्चिन् जन्मनि ॥
 यस्तु मखयति श्रीश्रीं श्रीकृष्णं मणिमालया ।
 तस्य पुण्यफलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
 यावद्द्वन्द्वं खल्वन्यत् जेमिने सकलं भगत् ॥

सेवा

तावद्विष्णुरे निष्ठस्त्रिमासाधिभूयितः ॥
 सुवर्णभरयेत्सु रजनाभरयेत्सुधा ।
 कृष्णं मखयति श्रीश्रीं श्रीश्रीं तत्फलमाप्नुयात् ॥
 विचित्रं यस्तु पुष्पैश्च सगच्छकं प्रयच्छति ।
 हरये देवदेवाय न स्याद्दुःखी कदापि न ॥
 श्रीशक्राख्ये न देवाणि गुरुणि वसनानि च ।
 हरये ब्राह्मणश्रेष्ठ देयं तन्व्यं शुचि ॥
 यस्तु चतुर्फलैर्द्विष्यैः सुपक्वैः पूजयेद्हरिम् ।
 अन्ते शक्रपुरं गत्वा स पिवेदन्तं सुधा ॥
 प्रियालानां फलेः पक्वैर्वाऽर्चयेत् कमलापतिम् ॥
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति निमग्न्यैव ह्युभापितः ॥
 निदाघे हरये दद्याद्यवगमतिश्रीतलाम् ।
 नानावृक्षानसंयुक्तां श्रद्धया वैष्णवो जनः ॥ * ॥
 आयाति मासि विप्रश्च देवदेवं जगत्पतिम् ।
 दधिभिः स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तितो वृधः ॥
 दधिभिः स्नापयेद्यस्तु भगवन्तं जगद्गुरुम् ।
 मातुः पयोधरपयः पुनस्तेन न पीयते ॥
 वनागमे वनश्यामं कदम्बकुसुमैर्हृदि ॥
 आराध्य यान्ति विप्रं पापिनोऽपि परं
 गतिम् ॥
 कदम्बपुष्पमालाभिर्नैव यज्जलोचनम् ।
 यस्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ पुण्यं वाचमं निशामय ॥
 तस्यां यावन्ति मालायां तिष्ठन्ति कुसुमानि वै ।
 प्रतिपुष्पे हिजश्रेष्ठ वाजिमेषफलं लभते ॥
 सुगन्धैः केतकीपुष्पैः पूजितः कमलेश्वरः ।
 सर्वं दुःख हरये मानवानां हिजोत्तम ॥
 पनसानां फलेर्द्विष्यैः सुपक्वैश्चैतन्मित्रिते ।
 पूजितो भगवान् विष्णुर्हृदाद्यैश्चैव सुतमम् ॥
 आयाति मासि दध्यं हरये प्रतिवासरम् ।
 श्रद्धया वैष्णवो दद्यात्कुसुमैश्चैव हिजोत्तम ॥
 कृष्णाय नवनीतं यो ददाति वैष्णवो जनः ।
 तस्य पुण्यं न संख्यातुं शक्तोऽप्यस्य शतैरपि ॥
 चैव्युर्वीनं यो दद्यात्प्रीतालय महात्मने ।
 आसिनां सगुडान् चैव स महात्मा हरिः प्रियः ॥
 सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति ।
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति भिमतं फलम् ॥ * ॥
 आयाते मासि विप्रश्च देवकौण्डिन्यं प्रभुम् ।
 स्नापयेत्निर्मलेकोपैः शुद्धैः कलुषवर्जितैः ॥
 मालिकाकुसुमैर्विष्णुं योऽर्चयेत् वयवो जनः ।
 विमुक्तः सकलः पापैर्नैव ज्ञानोऽपि स गच्छति ॥
 श्रेष्ठात्मिकाप्रसूनेश्च यथाकाकुसुमेस्तथा ।
 अर्चयेत् कमलाकान्तं मधुना वा वशीदति ॥
 सुगन्धैश्चैव पुष्पैः नमलाकुसुमैस्तथा ।
 योऽर्चयेत् कमलाकान्तं तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
 प्रफुल्लैर्निलतीपुष्पैः सुगन्धैर्वाऽर्चयेद्हरिम् ।
 तत्पुण्यं नास्ति तत्तुल्यं येन स्याद्सर्वं
 मानवः ॥
 कुन्दपुष्पैश्च बन्धुनैर्जगद्गुरुं जगद्गुरुम् ।
 अर्चयेत् सकल काममाप्नोति सुखं मानवः ॥
 महासन्ध्याप्रसूनेश्च तथा कुशवर्धनैर्हृदि ॥
 कुशवर्धकैः पूजयेद्यस्तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
 योऽपि कुसुमैर्विष्णुं प्रपूजयेत् योऽर्चयेत् ।

सेवा

पुनरागत्य धर्मो चतुर्विधो द्विजो भवेत् ॥
तत्र सुहृदा सुखं सर्वं शोकदुःखविजितः ।
पुनर्विष्णुपुरं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
कीर्णं वादयति यस्तु पूजाकावे जगत्पतेः ।
पठितानामग्रयोः स्नानं प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
मृद्ववायजस्तु पूजायां कौटभक्षिणः ।
तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमतं फलम् ॥
उभयं हि किमस्तेव भर्तुरी मधुरी तथा ।
पठेत् दुःखमिधेव काष्ठं चिन्तुवादनम् ॥
कांक्ष्य च करतालश्च वेष्टुं वादयति यः ।
पूजाकावे महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
स्तेयान् पातकैर्मृतो मन्दिरं याति चक्रियः ।
परमं स्थानमासाद्य तत्रैव परितुष्यति ॥
करग्रन्थश्च यः कुर्वीत पूजाकावे जगद्गुरोः ।
सुखवाद्यश्च विप्रेन्द्र तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
स्नानमासाद्य तत्रैव मोक्षमवाप्नुयान् ॥
विष्णोरायनने यस्तु भक्तियुक्तः प्रवृत्ति ।
स याति ब्राह्मणश्रेष्ठ तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यस्तु गायति गीतानि भक्ता नारायणाग्रतः ।
न नक्तकालमाप्नोति गन्तव्यां पुरेषु च ॥
स्तीति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्ता वैष्णवो जनः ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥
सासे मासे हर्षं यस्तु विधिनानेन पूजयेत् ।
अचिरं यैव विप्रं प्रसादयति चोद्युतम् ॥
जगदुद्धिमिन् ये तर्तुमिच्छन्ति मर्त्याः ।
प्रचुरनरगभीरं सर्वदुःखपदम् ॥
परमपुरुषपादाभ्यो जयन्मं मनोज्ञं
चिदशनिवहसेयं ते तु सर्वं वञ्चन्ते ॥”
इति पाद्मि क्रियायोगसारे १३ अध्यायः ॥३॥
अथ हार्तिशतं सेवापराधाः । भगवत्पूजनां
चत्वारिंशद्विधानां भोजनम् १ अनिष्टविहितं दन्त-
धावनमस्तला विष्णोरुपसर्पणम् २ मेथुनं
जलास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ स्तनं नरं
सृष्टास्नात्वा विष्णुकर्मकरायम् ४ रत्नजलां
सृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशम् ५ मानवं शवं सृष्ट्वा-
स्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुं स्तुत्यतः
पाशुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्मे कुर्वतः पुरीष-
त्वागः ८ विष्णुश्रावणमहाद्वयं श्रावणान्तर-
प्रशंसा ९ अतिमालिनं वासः परिधाय विष्णु-
कर्माचरणम् १० अविधानेनापत्यं विष्णोरुप-
सर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् १२ कुड्मस्य विष्णुसंश्रयम् १३ विविध-
पुष्पेण विष्णुसंश्रयम् १४ रक्तं वासः परिधाय
विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्यकारे हौषेन विना
विष्णोश्च संश्रयम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवासः परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिद्य-
दानम् १९ वराहमां सृष्ट्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् २० हंसजालपदसारिमांशं सृष्ट्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तप्रक्षाल्य
विष्णोः संश्रयं कर्माचरणं वा २२ प्रश्रयं

सेवा

गत्वास्नात्वा विष्णुपसर्पणम् २३ प्रियशार्कं सृष्ट्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांश-
निवेदनम् २५ मृदमादाय पीत्वा वा सृष्ट्वा
विष्णुगृहप्रवेशम् २६ परकीयेणाशुचिना
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवान्नप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्ध-
पुष्पेण प्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावास्तव्यं
विष्णुस्थानप्रवेशम् ३० मेरीशब्देन विना विष्णु-
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णुसंश्रयम् ३२ ।
रतदुपलक्षणम् । इत्यादिक्वाचारतत्त्वम् ॥ ३ ॥
अपि च ।

धरण्यवाच ।

“तवापराधान् देवेश वर्णान् यात् वैष्णवेन च ।
निरापराधो भवतुः सापराधश्च जायते ॥
कर्मणाचरणं येन करणेन जुगुप्सितम् ।
तच्च पूजाफलं सर्वं जायते तद्वदस्मै ॥

वराह उवाच ।

कर्मणा मनसा वाचा ये पापसूच्यो जनाः ।
भक्ष्यं दन्तकाष्ठस्य राजानस्य तु भोजनम् ॥
मेथुनं शवसंस्पर्शं पुरीषोत्सर्गमेव च ।
स्तनकुटुम्बाः क्षपणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥
अभाष्यभाष्यं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
रक्तपारक्यमलिनं वक्ष्माश्लेषोत्थजम् ॥
गुरोश्चालीकनिर्वन्धं पतितान्नस्य भक्षणम् ।
अभक्ष्यभक्षणञ्चैव तक्षुलीयविभीतकम् ॥
अदानं तु वरान्नस्य जालपादवराकयोः ।
भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
तथैव देवपूजायां निविडकुसुमाचनम् ।
अदुताय च निम्बोक्तं पूजा जीर्णान्वकारयोः ॥
पानं सुराया देवस्य अन्वकारे प्रबोधनम् ।
वातकर्मोच्चैरे विष्णोरनमस्कारं तथा ॥
अपराधाक्षयिज्ञं तु समाख्याता मया धरे ।
यमिर्भक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति ॥
दूरस्थो न ममस्कारं कुर्वीत पूजा तु राक्षसी ॥
तत्प्रायश्चित्तं यथा,—

“एकरात्रं द्विरात्रं वा विरात्रं स्नानमेव च ।
सवासाः पञ्चगव्याशी मलवस्त्रान्तिक्तं क्रमात् ॥
नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रचर्पणम् ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्नातुं नीलीवस्त्रं धार-
यात् ॥
चान्द्रायणद्वयं कुर्वीत गुरोः अमिततृप्तम् ।
चान्द्रायणं पराकश्च पतितान्नस्य भक्षणम् ॥
चान्द्रायणं पराकश्च प्राजापत्यं तथैव च ।
गोप्रदानञ्च भोक्ष्य च अभक्ष्य च भक्षणम् ॥
उपवासस्तु पश्चाच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ।
सोपानलक्षणे तु पादं कृच्छ्रस्य द्विरभोजनम् ।
पुण्याभावोच्चैरे स्नानं देवशय्यं च कारयेत् ।
अनिर्माष्यो नमस्कारं स्नानं पश्चाद्वतेन तु ॥
सुरापाने द्विजानां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
तथैव ह्यदृशाद्यैः तु प्राजापत्यञ्च चरेत् ॥
अक्षतूर्जं शुद्धिः स्नातुं गोप्रदानञ्च यथा ।
जयागमिकरात्रेण पञ्चाशद्वतनिधेयम् ॥

सेवा

सुकृते त्वपराधेस्तु तथा विष्णोः स्तवं गठम् ।
रतं च कपितं गुह्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छति ॥
धरण्यवाच ।

अस्ति कश्चिदुपाधोऽत्र येन त्वं वृष्टुं तुष्यसि ।
पूजितः सफलश्चासि अपराधविप्रोधनः ॥

वराह उवाच ।

संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे सौकर्ये मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
मधुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
अनयोक्तोऽर्थोरेवं यः सेवेन सकृन्नरः ।
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति यः ।
स्नानात् पानात् तथा स्नानात् कौतैनाह-
रणात्तथा ।

अवयान्नगनाच्चैव दर्शनाद्याति पातकम् ॥
इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामा-
ध्यायः ॥

सेवि, क्ली, (सेवते लोकेरिति । सेव + इत् ।)
फलविशेषः । सेव्यो इति हिन्दी भाषा । तत्प-
थ्यायः । वदरम् २ विचित्रिकाफलम् ३ तुष्टि-
प्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अयस्य
गुणाः । वातपित्तहरणम् । गुरुत्वम् । वृंह-
णत्वम् । कफकरत्वम् । दृढत्वम् । पाके खादु-
रसत्वम् । हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेविका, क्ली, मित्राद्विशेषः । सेव्यायां इति
भाषा । यथा,—
“समितवर्जिकाः कला सुखस्था यवसन्निभाः ।
शुक्लाः चौर्येण वंसाध्या भोक्ष्या हृतसिता
न्विताः ॥”

अस्या गुणाः ।

“सेविका तर्पणी बह्या शुक्ली पित्तानिलापहा ।
प्राहिण्यै चन्निहृत्वा तां खादेन्नितिमाजया ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(हास्ये । भुजिष्या, इति कैचित् ।)
सेवितः, वि, (सेव + क्तः ।) समुपाहितगुर्व्यादिः ।
तत्पथ्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३
उपासितः ४ उपचरितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आराधितः । उपसृतः । आश्रितः ।
इति सेवधात्वर्थदर्शनात् । (यथा, महाभारते ।
१ । १७ । ६ ।

“काचनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ॥”
सेविफले, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सेव्यं, क्ली, (सेवते इति । सेव + ण्यत् ।) वीरग-
न्धत्वम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । (अयस्य
पर्यायो यथा,—

“वीरगन्धस्तु यत्नं स्नादुशीर्षं नलदश्च तत् ।
अव्यङ्गालश्च सेवश्च समगन्धिकमिवपि ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
कामञ्जकम् । उपरीरवलीतच्छब्दव्यतिरेकः ।
तत्पथ्यायं यथा,—

“कामञ्जकं सुनाकं खादृग्यालं सर्वं लघुः ।
इहकापधकं सेव्यं नलदश्चावदातकम् ॥”
इति च भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सैकतः

सैन्यवर्ग

सैन्यप

“खाडुग्रीरं ग्वाजलस्य सेव्यं कामज्जकन्तथा ।”

इति गारुडः २०८ अध्यायः ॥

सैवः, पुं, (सेवते इति । सेव + यत् ।) अन्त्य-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिज्जलवृत्तः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

सैवः, जि, (सेव सेवने + यत् ।) सेवार्थः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । १३७ ।

“अहं तं सेवयन्मयां करिष्यामीश्वरं चयात् । तत्तु हृषीकेश भर्तारं यदि ते पुत्रि रोचते ॥”)

सैवः, क्त्वि, (सेव + यत् । टाप् ।) बन्धावृत्तः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ने, लिट्याम् । इति कविकण्ठहमः ॥ (भा०-पर०-अक०-अनिट् ।) घायति । चितिः । चयः । इति

दुर्गादासः ॥

सैवः, जि, (सिंहायामिति । सिंह + अच् ।)

सिंहसम्बन्धी । सिंहायः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥ (सिंहा डीप् । यथा, माघे । १४७७ ।

“मटाच्छटाभिन्नवनेन विभवा

वृषिहं सैहीमल्लु” तसु लया ।

स मुष्यकान्तासन्नचक्रभङ्गरे-

वरोविदारं प्रतिचक्ररे नखैः ॥”)

सैवः, क्त्वि, (सिंहे देशे भवा । सिंहल +

अच् । डीप् ।) सिंहप्रियाली । तत्पर्यायः । सर्प-

दृष्टा २ सर्पाङ्गी ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पार्वती ५

शैलजा ६ तान्ना ७ लम्बवीजा ८ उत्कटा ९

अद्रिजा १० सिंहलस्या ११ लम्बदन्ता १२

जीवका १३ जीवाजा १४ जीवनेत्रे १५

क्रूरवी १६ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । जलुनाशित्वम् । दीपनत्वम् । कफश्यास-

वमोदासिधमनत्वम् । कोष्ठशोधनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सिंहलदीपभवे, जि ॥

सैहिकः, पुं, (सिंहिकायां भवः । अच् ।) राहुः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

सैहिक्यः, पुं, (सिंहिकाया अपत्यं पुमानिति ।

सिंहिका + टक् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,

माघे । २ । ३५ ।

“प्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तवत् कुतः सुखम् ।

पुरः क्षिप्वाति धोर्महि सैहिकयोऽसुर-

द्विषाम् ॥”)

सैकतः, क्त्वि, (विकताः सन्त्यवेति । अच् ।)

वाङ्मयस्यतटम् । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥

(यथा, कुमारः । १ । २६ ।

“मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः

सा कन्दकेः क्षत्रिमयुक्तकेषु ।

रेमे सुहृभैरगता सखीनां

कोटारसं निर्विश्रुतौषा बाण्ये ॥”)

सैकतः, जि, (विकताः सन्त्यवेति । विकता +

“विकताश्रुकराभाश्च ॥” ५ । २ । १०४ । इति

अच् ।) विकतामयः । इत्यमरः । १ । १० । १६ ।

तत्पर्यायः । विकतिकाः २ विकतावान् ३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

“शैली दारुमयी लौह्यी लेया लेखा च

सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)

सैकतिकं, क्त्वि, माह्वया । मङ्गलसूत्रकम् । इति

मेदिनी ॥

सैकतिकः, पुं, (सैकतं पुलिनं प्रियत्वेनाख्यस्येति ।

सैकत + टक् ।) सन्त्यकः । सन्त्य-जोविनि, जि । इति मेदिनी ॥

सैकतेष्टं, क्त्वि, (सैकतं स्थानमिष्टमस्य ।) आर्द्रकम् ।

इति राजनिर्घण्टः । वाङ्मयमयप्रिये, जि ॥

सैतवाहिनी, क्त्वि, वाङ्मयानदी । इत्यमरः । १ ।

१० । ३३ ॥

सैहान्तिकः, जि, (सिद्धान्तं वेत्तीति । सिद्धान्त +

टक् ।) सिद्धान्तज्ञः । इति हेमचन्द्रः कौमुदी

च ॥

सेनापत्यं, क्त्वि, (सेनापतेर्भावं कर्म वा । सेनापति

+ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥” ५ । १ । १२८ ।

इति यक् ।) सेनापतेर्भावं । तत्कर्म च ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । १२ । १०० ।

“सेनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेष्टलमेव च ।

सर्वलोकान्नाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वज्जति ॥”)

सेनापतेरिदमिति । “दित्वादित्वादिभ्येति ॥” ४ ।

१ । ८५ । इति यङ् ।) सेनापतिसम्बन्धिनि,

जि ॥

सैनिकः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया

वा ।” ४ । ४ । ४५ । इति पञ्चे टक् ।) सेनायां

समवेतः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ मिलित-

हृष्यश्वरथपादात् सेना तत्र ये समवेताः एक-

देशीभूतास्ते सैन्याः सैनिकाश्च । इति भरतः ।

(यथा, रघुः । ३ । ६१ ।

“निमेषमात्रादवयूय तद्वयं

सद्योऽस्थितः सैनिकहर्षेनिखनेः ॥”)

सैन्यरत्नकः । इति मेदिनी अमरश्च । प्राणि-

वधनिवृत्तः । यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्ध-

मयम् । ये लिहं वे पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते

याश्च क्षियो वृषशृन् खादन्ति तांश्च ताश्च तं

पशुश्च इह निहता यमसद्वेन यातयन्तो रक्षो-

गणाः सैनिका इव स्वाधितना अवदायादृक्

पिबन्तीति । सैनिकाः प्राणिवधनिवृत्ताः । इति

तिथ्यादितत्त्वम् । सेनासम्बन्धिनि, जि ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । १६० । ३१ ।

“एवं तं निहतं संख्ये दृष्ट्वा सैनिको जनः ॥”)

सैन्यं, क्त्वि, पुं, (सैन्यो सप्तमतोरे सैन्यदेशे वा

भवम् । सैन्य + “अण्यौ च ।” ४ । ३ । ३३ । इति

अण् ।) लवणविशेषः । स तु सैन्यनदुपसन्धित-

देशोद्भवः । तत्पर्यायः । श्रौतशिवम् २ माणि-

मन्यम् ३ सैन्यजम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वधिरम् ५ सैन्यदेशजम् ६ । माणिक्यम् ७ ।

इति जटाधरः । श्रौतशिवम् ८ । इति शब्द-

रत्नावली । नादैयम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११

शिवालम् १२ पथम् १३ । अण् गुणाः ।

“सैन्यं लवणं दृष्ट्वा सैन्यं दीपनं सति ।

पूतं खाडु त्रिदोषत्रं ब्रह्मदीपविवसजित् ॥

सैन्यं द्विविधं त्रैयं चितं रक्तमिति क्रमात् ।

रसवीर्यविपाकैश्च गुणाणां कथितं सितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“सैन्यं लवणं खाडु दीपनं पाचनं तसु ।

क्षिप्तं रक्तं हिमं दृष्ट्वा सैन्येन त्रिदोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

किञ्च ।

“सैन्यं दोषजित् च चक्षुष्यमविदाह च ।

अयिसन्दीपनं क्षिप्तं रोचनं मधुरं लघु ॥”

इति राजवल्लभः ॥

तत्तु हविष्यान्नम् । यथा, स्मृतिः ।

“लवणे सैन्यवसासु त्रे गवे च दधिसर्पिषो ॥”

इति हविष्यान्नगणने तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सैन्यः, पुं, (सैन्यरभिज्जोऽस्थितिः । सैन्य +

“सैन्यतच प्रिज्ञादिभ्योऽण्यौ ॥” ४ । ३ । ६३ । इति

अण् ।) षोडशः । स तु सैन्यरदूरभवः ।

विकारसंघेति । अदूरभवार्थे णः । इत्यमर-

भरतौ । २ । ८४४ । (यथा, भागवते । ६ । १ । २३ ।

“स एकदा महााराज । विचरन् नृगयां वने ।

एतः कतिपयमात्रेण रश्ममरुत्त सैन्यवम् ॥”

सैन्यदेशाधिपतिः । चयद्रव्यः । यथा, महा-

भारते । १ । १ । १६६ ।

“यदा द्रोणः क्षतवर्म्मा क्षपञ्च

कर्णो द्रौणिर्मन्त्रराजश्च शूरः ।

अमर्षयन् सैन्यं वध्यमानं

तदा नाशं च विजयाय सज्जय ॥”

सैन्यदेशीयत्तमान्ने । यथा, तत्रैव । ३ । ५१ ।

२४ ।

“दारुणां च चीनां च मुखारान् सैन्यवांस्तथा ॥”

सैन्यो, क्त्वि, तान्नादिरसनिर्वासः । तत्पर्यायः ।

हाला २ । अस्या गुणाः । श्रौतत्वम् । कषाय-

त्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । वात-

दत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्यं, क्त्वि, (सेना एव । सतुर्वैर्वादितात् अण् ।)

सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ । (यथा,

मार्कण्डेये । ८७ । २१ ।

“हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चण्डं निपातितम् ।

सुखञ्च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरम् ॥”)

सैन्यः, पुं, (सेनां समवेतीति । सेना + “सेनाया

वा ।” ४ । ४ । ४५ । इति यङ् ।) सेनासमवेतः ।

इत्यमरः । २ । ८ । ६१ । “मिलितहृष्यश्वरथ-

पादात् सेना तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते

सैन्याः सैनिकाश्च ॥” इति भरतः । किञ्च ।

“सैन्यं क्षीवं ववेष्टे वा समवेते तु वाच्यवत् ॥”

इति मेदिनी ॥

सैन्यपृष्ठः, क्त्वि, (सैन्यस्य पृष्ठम् ।) सैन्यस्य पञ्चा-

ङ्गागः । यत्र स्थिते राजा स्वसैन्यं प्रतिपद्यताति ।

तत्पर्यायः । प्रतिपद्यः २ । इत्यमरः । परि-

पद्यः ३ । इति भरतः । पतद्वयः ४ । इति

टीकान्तरम् ॥

सैमनिकं, क्षी, निन्दूरम् । इति केचित् ॥ सीमन्त-
शब्दात् शिणकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सैरन्ध्री, क्षी, (खैरं खाच्छन्धं धरतीति । धृ +
श्लक्षित्वादिवात् कः ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्धवेष्टस्या खतन्ता शिष्यकीविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।

“सैरन्ध्रीमभिजानीज सुनन्दे देवकृपिणीम् ।
वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवलयम् ॥”
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्करसम्भूत-
क्षी । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १६ ।

“ओगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्रा मागधेषु च ।
प्रवाधनोपचारश्चमदासम्बासजीवनम् ॥”

सैरिकः, पु, (सीर + टक् ।) सैरिय लाङ्गलेन
खनति यः । कृषान् इति भाषा ॥ (सीरं वृद्ध-
तीति । सीर + “हलसीरात् टक् ।” ४ । ४ ।
८१ । इति टक् ।) सीरस्य वोढा । हेखग
इति भाषा ॥ (सीरस्येदमिति । “हलनोरात्
टक् ।” ४ । ३ । १२४ । इति टक् ।) सीर-
सम्बन्धिनि, जि । तेषां तर्थायः । हलिकः २ ।
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

सैरन्ध्री, क्षी, (खैरं खाच्छन्धं धरतीति । धृ +
श्लक्षित्वादिवात् कः ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेष्टस्या
खवशा शिष्यकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८ ॥ तत्पठ्यायः । सैरन्ध्री २ सैरन्ध्रिः ३ । इति
तट्टोका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
“वासश्च परिधायकं कर्णं सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेद्यं हि सैरन्ध्र्याः कृत्वा च यचरत्
तदा ॥”)

वर्णसङ्करसम्भूतक्षी । महत्तिका । इति मेदिनी ॥
द्रौपदी । इति धरणिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।

“यथा सैरन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥”

सैरिमः, पु, (सीरे लाङ्गलवहने इम इव । शक-
न्धादित्वात् साधुः । ततः खार्थं अण् ।) मङ्गिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ खर्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सैरीयः, पु, (सीरे भवः । अण् । सैरः कर्षकाच्च
भवः । उडात् ङः ।) भिण्डी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सैरीयकः, पु, (सैरीय एव । खार्थं संज्ञायां वा
कन् ।) भिण्डी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

सैरयः, पु, (सीरे कर्त्तव्यः । सैर + “जघादिभ्यो
टक् ।” ४ । १६ । ७० । इति टक् ।) भिण्डी । इति
शब्दमात्रा भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“सैरयकः श्वेतपुष्पः सैरयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥”

अथास्य गुणाः ।

“सैरयः कुष्ठवातासकफकृमिवापहः ।

तिक्तोष्णो मधुरोऽम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सैरयकः, पु, (सैरय एव । खार्थं कन् ।) भिण्डी ।
इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“सैरयकः श्वेतपुष्पः सैरयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥”)

सेवालं क्षी, सेवालम् । यथा,—
“या पांशुपाखरवपुर्विरसा पुरासीतु
सेवालकाङ्कुरलनामधुना विभक्ति ।

वक्रं प्रसर्पति तनोर्विनोति कर्णौ
प्रायः पथोधरसमुन्नतिरत्र जेतुः ॥”

इति प्रसिद्धश्लेषकाव्यम् ॥

सीः, क्षी, पार्श्वती । इति केचित् ॥ भीधानोः
क्षिप्प्रप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सीटः, जि, (सह मर्षणे + क्तः । “सहिचहोरोद-
वर्णस्य ।” ६ । ३ । ११२ । इति अवर्णस्य
ओत् ।) चान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टीकायां नीत-
कण्डः ॥

सीट्ठा, [ङ] जि, (सहते इति । सह + ङच् ।)
चमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।

“सीट्ठा शक्तिपातानामभिस्यस्य चानव ।
स पाखवर्णं सर्वमदौको नाशयिष्यति ॥”)

सीलकः, जि, (उल्लङ्घया सह वर्त्तमानः ।)
उल्लङ्घायुक्तः । तत्पठ्यायः । उल्लः २ उल्लनाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३१ । ४५ ।

“तच्चोद्यानगतं सा तं वत्सुर्षं सखुहीरितम् ।
ददर्श दूरात् चोतुकण्ठा चकोरीवास्तलि-
षम् ॥”)

सीत्याचं, क्षी, (उत्पासेन सह वर्त्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“सोऽङ्गुष्ठान्नु सीत्याचं चटु चाटु प्रयोदितम् ॥”

सीत्यासः, पु, (उत्पासेन आधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—

“सीत्यास आकुटितकमधकुटितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सीदयं, जि, उदयेन सह वर्त्तमानम् । उड्डिद्युक्तम् ।
सुद समेतु इति भाषा । यथा,—

“दत्तां कन्यां हरन् दक्षी ययं दद्याच्च सोदयम् ।
ऋतायां वर आदद्यात् परिशोध्योभययम् ॥”

इत्युद्वाहृत्यतयाज्ञवल्कावचनम् ॥

सोदरः, पु, (सह समानं उदरं यस्य । सहस्य
सः ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६६ ।

“माथ्यो पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः
प्राप्तापराधास्तायाः स्तू रत्ना वैष्णुदेवीन वा ॥”)

सोदरा, क्षी, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-
शब्दादाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

सोदयः, पु, (समानोदरे प्रयितः । सोदर +
“सोदरात् यः ।” ४ । ४ । १०६ । इति यः ।) सहो-

दरः । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥ (यथा, रघुः । १५ । ०६ ।
“स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने मर्द्धान्वयम् ।

आतुः सोदयमात्मानमिन्द्रजिह्वशोभिनः ॥”)

सोनहः, पु, लघुनाम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सोन्मादः, जि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मादः । उन्मादियुः । तस्य रूपान्तराणि
यथा । उन्मादः । सन्मादः । सन्मादः । इत्य-

मरटीकाया भरतः । ३ । १ । २३ ॥

सोपकरणं, जि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ॥
उपकरणविशिष्टम् । यथा,—

“एवञ्च असुककाम इति सोपकरणं वक्ष्यतरी-
चतुष्टययुक्तं दृष्टमिति चाभिलष्य उत्तमः सङ्ग-
च्छते ॥” इति दृष्टोत्तमैतत्त्वम् ॥ इदं सोप-

करणसामान्येनैवैवमनुकदेवतायै नमः । इति
च पूजापद्धतिः ॥

सोपकारः, जि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-

शब्दस्य सादृशेन निष्पन्नः ॥

सोपधं, जि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छब्दानादि । यथा हारीतः । अथासदृश-
दानमस्य यच्च दत्त्वा परितप्यते । तद्धदान-

मफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्र परि-
क्रियं यच्च सोपधं ददाति अन्धश्रावितमर्षं
यथापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च

दत्त्वा प्रकीर्तयति स्यादानं यथाश्रद्धया ददाति
क्रोधाद्वाच्यं यथाक्रुध्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
शति असन्तुक्तं पेशाच्च यथावज्ज्ञातं ददाति

दत्त्वा वावजानीति सुश्रोतामर्षं यथाप्रकृते
ददाति । एते दानोपवर्गा यैरुपपद्यन्ते दान-
मप्रसिद्धमन्त्र्यमयशस्यमधुवपलं भवत्यल्पदानं

विति । तर्हि त्यागानन्तरकाळे हस्तार्पणसम्भवे-
ऽपि अशानमसमर्पणम् । उपकारिणे अचनो-
पकारिणे । तन्मात्रं यथोक्तोपकरणरहितम् ।

सोपधं सच्छब्द । अन्धश्रावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्राकशितम् । अनिष्टदानं श्रवणे दानम् ।
क्षयो मानमङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति

शुद्धितत्त्वम् ॥

सोपज्वः, पु, (उपज्वेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-
यस्यः चक्रः सूर्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥

सोपवासः, जि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा,—
“मन्त्रास्तु कामतो जम्बा सोपवासस्त्रार्हवसेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्क्यावचनम् ॥

सोपाकः, पु, अपाकः । इति केचित् ॥ (चक्षुःशालात्
पुष्कल्यां ससुत्यमोऽन्धजजातिविशेषः । यथा,
मनुः । १० । ३८ ।
“चक्षुःशालेन तु सोपाकोऽन्धजजन्यमितिमात् ।
पुष्कल्यां जायते पादः सदा सज्जगर्हितः ॥”)

सोपाधिः, जि, (उपाधिना सह वर्तमानः ।) उपाधिबुद्धिः । प्रतिलामिच्छादिना दानादिः । यथा नारदः ।

“अदत्तसु भयक्रोधकामशोकदुःखान्तिः ।
बालमृगाखननान्नमनोन्मत्तापवर्जितैः ॥
कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलामिच्छया च यत् ॥”
प्रतिलामिच्छया सोपाधितसुपाध्याविहावविह्व-
मित विवादिचिन्तामयिः । इति शुद्धितत्त्वम् ।

सोपानं, कौ, (उपानसुपरिगमनं तेन सह विद्य-
मानम् ।) आरोहणम् । इत्यमरः । २।२।२८ ॥
इहकादिरचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरे
खड्डखडौति यत् प्रसिद्धम् । आरोह्यते अनेन
आरोह्यं अनट् । उपपूर्वादनितेभ्यो अल्
अनेकार्थत्वाद्गुणान् ऊर्ध्वगमनं तेन सह वर्तते
नोपानम् । सोपानविह्वलाध्याः संवाधसम्बन्-
धनायोति इत्यादावुल्लिखिकः । इति भरतः ॥
किञ्च ।

“आरोहणस्य सोपानं पैठा इति समाजये ।
सोपाने काष्ठघटिते निःश्रयिस्त्रिधोरुद्विषी ॥
निःश्रयो स्थातिःश्रयणी तथा निःश्रयिणी-
द्विषी ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, कुमारः । १ । ३६ ।

“मध्येन सा वेदिविलसमस्था
बलिचयं चारु वभार बाला ।
आरोहणाय नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥”)

भोभाङ्गनः, पु, भोभाङ्गनः । इत्यमरटीकायां
भरतः । २ । ४ । ३१ ॥

सोमं, कौ, (सुप्रसवेऽथैवोः + मन्) काङ्क्षिकम् ।
खर्गः । इति कौत्सः ॥

सोमः, पु, (चौति अन्तमिति । सु प्रसवे +
“अर्तस्तुसहस्रिति” उणा० १ । १३६ । इति
मन्) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । २ । १४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४ । २ ।

“द्विजानां वीरुधाश्चैव नक्षत्रग्रहयोक्तया ।
यज्ञानां तपसाश्चैव सोमं राज्येऽभ्यषिचयत् ॥”
कर्पूरः । इति चामरः । २।६।१३० ॥ वानरः ।
जुवेरः । यमः । बाहुः । वसुमेधः । (यथा,
भात्स्ये । ५ । २१ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिर्लोभनः ।
प्रबुधश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥”
अथम् । सोमलतौषधिः । इति मेदिनी ॥ (अस्य
विषयं यथा,—

“ब्रह्मादयोऽहञ्जन् पूर्वममृतं सोमसंक्षितम् ।
जराश्रुविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामालति-
वीर्यविशेषैस्तुष्टिभिश्चिदा भिद्यते । तद्वदथा,
अंशुमान् सुज्जवाश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दूर्वासोमः कगीधाश्च श्वेताश्च कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्तानुजन्तः करवीर्यैश्चानपि ।
खवम्भो महासोमो यथापि गच्छाङ्गनः ॥

गायत्र्यहोमः पादोक्तो जागतः शाङ्करकथा ।
अयिरोमो रैवतश्च यथोक्त इति संक्षिप्तः ॥
गायत्र्या चिपदा युक्तो यथोक्तुपतिरुच्यते ।
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्गमभिः शुभैः ॥
सर्वेषामेव चेतसामेको विधिरुपासने ।
सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥
अतोऽन्यतमं सोमसुपयुक्तः सर्वोपकरणपरि-
चारकोपेतः प्रशस्तदेशे निवृत्तमागारं कार-
यित्वा हृतदोषः प्रतिषंख्यभक्तः प्रशस्तेषु
तिथिकरणसङ्कर्तनचक्षुषु अंशुमन्तमादावा-
ध्वरकख्येनाहृतमभियुतमभिहृतं चान्तरागारे
हृतमङ्गलं सोमकन्दं सुवर्णैश्च विदार्य पयो
यज्जीयात् सौवर्णं पात्रेऽङ्गलिमात्रं ततः सङ्ग-
देवोपयुज्जीत नास्वादयंस्तत उपसृष्ट्य शेषम-
सुवसाद्य यमनियमाध्यामात्मानं सयोन्यं वाग्-
यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिस्तृपासमानो विहरेत् ॥
रसायनं पीतवांसु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥
चायं वा मुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशप्रश्रयायां
क्षयाजिनोत्तरायां सुहृद्भिस्तृपासमानः श्रयैत
द्विषतो वा श्रौतोदकमात्रां पिवेत्ततः प्रात-
रुत्थायोपश्रुतशान्तिः हनमङ्गलो गां स्यूद्धा
तथैवासीत । तस्य चौर्ध्वं सोमे हृदि रूपपटते
ततः श्रोत्रिणां कृमिभ्यामिदं हृदि तवतः सार्धं
धृतश्रीतं चौर्ध्वं वितरेत् । ततस्ततोर्वेदहृदि
ह्रमिभ्यामिदमतिवायंते स तेनानिष्टप्रतिपद्य-
मुक्तप्रवृत्तिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति नतः
सायं स्नातस्य पूर्ववदेव चौर्ध्वं वितरेत् । चौम-
वस्त्रास्तृतायां चैनं श्रयायां श्रयायेत ततश्चतुर्थ-
वेदहृदि तस्य मध्यपुरुषपटते । ततः सर्वोऽङ्गभ्यः
ह्रमयो निष्क्रामन्ति तद्वद्वत् श्रयायां पांशुभिर-
वक्रीर्णमायः श्रयैत । ततः सायं पूर्ववदेव
चौर्ध्वं वितरेत् । एवं पञ्चमषष्ठयोर्दिवसयो-
र्वर्त्तत केवलसुमयकालमसौ चौर्ध्वं वितरेत्ततः
सप्तमेऽहनि निर्मासस्वगस्थिभूतः केवलं सोम-
परिग्रहादेवोक्तैरिति । तद्वद्वत् चौर्ध्वं सुखो-
द्यानं परिचिष्य तिलमधुकचन्दनालुलिप्तैश्च
पयः प्राययेत् । ततोऽहमेऽहनि प्रातरेव चौर्ध्व-
परिचितं चन्दनप्रदिव्यमात्रं पयः प्राययित्वा
पांशुश्रयां सप्तपुण्ड्रस्य चौमास्तृतायां श्रयाये-
त्ततो मांसमाप्यायते तत्क्ष्मावदलति । हन-
नखरोमाणि चास्य लक्ष्माणि । तस्य नवमदिव-
सात् प्रथमद्युतेनाभ्यङ्गः सोमवल्ककषायपरि-
वेकः । ततो दशमेऽहन्वेतदेव वितरेत्ततोऽह-
न्यत्कृत्स्निरतामुपेत । एवमेकादशद्वादशयोर्व-
र्त्तत । तत्र त्रयोदशात् प्रवृत्तिं सोमवल्ककषाय-
परिवेकः । एवमाभेदुग्राहते ततः सप्तदशा-
द्वादशयोर्दिवसयोर्द्विदशना जायन्ते शिखरिणः
क्षिग्वचवैदूर्यस्तटिकनिकाशाः समाः स्थिराः
सहिष्णवाः । तदा प्रवृत्तिं चानवेः शानितकुञ्जे
चौरयवागुपसुपेवैत यावत् पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽहमेऽहन्वेदोदधेः न्दूभयकाशं पयसा

ततोऽहन् नखा जायन्ते विह्वेन्द्रगोपकतरुणा-
दिवप्रकाशाः स्थिराः क्षिग्वा लचक्षसम्भवाः
केशाश्च जायन्ते लक्ष् च नीलोत्पलातसौपुष्यवे-
दूर्यप्रकाशाः । ऊर्ध्वं चामान् केशान् वाप-
येत् वापयित्वा चौशीरचन्दनक्षयातिलकल्के
धिरः प्रदिह्यात् पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽन्यानन्तरं सप्तरात्रात् केशा जायन्ते
भमराङ्गनविभाः कुचिताः क्षिग्वास्ततस्त्रिरा-
त्रात् प्रथमपरिसरास्त्रिंशस्य सुहृत्तं स्थित्वा पुन-
रेवान्तः प्रविशेत् । ततोऽहन् वनातेमभ्यङ्गा-
र्थेऽवचार्यम् । यवपिष्टसुहृत्तार्थं । सुखोद्यश्च
पयः परिवेकार्थं । अजकण्ठकषायसुहृत्तार्थं ।
सोशीरं कूपोदकं स्नानार्थं । चन्दनमनुपेनार्थं ।
आमलकरच-विमिश्राञ्चस्य यूषस्यपविकल्पाः ।
चौरमधुकविह्वश्च कृष्णतिलमवचारणार्थं । एवं
दशरात्रं ततोऽहन् दशरात्रं द्वितीये परिसरे
वर्त्तत । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकृत्यमात्मान-
मभ्यदशरात्रमासीत । किञ्चिदातपपवनान् वा
संवैत पुनश्चान्तः प्रविशेत् । न चात्मानमादरेषु
वा निरीक्षेत रूपशालित्वात् ततोऽहन् दशरात्रं
क्रोधादौर्ध्वं परिहरदेवं सर्वेषासुपयोगः ।
विशेषतस्तु वल्लीप्रतानचुपादयः सोमा भव-
यितयाः । तेषां प्रमाणमङ्गवतुर्धुसुहृदः ।

अंशुवर्त्तं चौर्ध्वं पात्रेऽभिहृत्तयात् । चन्द्र-
मसं राजते चौमपुण्यादशुभमैश्वर्यमवाप्तिश्रा-
नन्देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु तात्त्वमये गृह्यस्ये
वा रोहिते वा चर्मणि विषते शूद्रवर्णं निभि-
वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मासे
पौर्णमास्यां शुचौ देशे ब्राह्मणान्नक्षत्रिल्लाहृत-
मङ्गलो निःक्रस्य यथोक्तं ज्वेदिति ॥

श्रौधधीनास्यति सोमसुपुण्ड्रस्य विषकण्ठः ।
दशवर्षवत्हस्ताणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाभिर्न तोयं न विषं न शृङ्गं नास्त्रमेव च ।
तस्मात्समायुःचपण्ये समर्थाश्च भवन्ति हि ॥
भद्राणां घटिवर्षाणां प्रभुतानामनेकधा ।

कुशराणां सहस्रस्य वर्षं समधिगच्छति ॥
चौरोऽहं शस्त्रसदनतुषाराश्च कुर्वन्निपि ।
अनेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहततामतिः ॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्त्वा चन्द्र इवापरः ।
प्रह्लादयति भूमानां मर्गांसि स महादुतिः ॥
चाङ्गोपाङ्गौ निखिलान् वेदान्तिन्दति तत्त्वतः ।
चरुलोमोवसङ्ख्यो देववक्त्राखिलं जगत् ॥
सर्वेषामेव सोमानां प्रजाणि दश पञ्च च ।
तापि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकैकं जायते पञ्च सोमस्थाहरक्षदा ।

शुक्लस्य पौर्णमास्यान् भवेत् पञ्चदशच्छन्दः ॥
श्रौथैते पञ्चमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपञ्चत्ये चापि क्षता भवति केवला ॥
अंशुमानाश्वगन्तु कन्दवान् जतप्रभः ।
कदल्याकारकन्दसु सुज्जवाङ्गोऽगच्छदः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
महाङ्गुतनामा च श्वेताक्षश्चापि माहुरौ ॥

सोमः

सर्पान्मौक्तकदृशौ तौ वृक्षाप्यावलिनी ।
तथाभ्येम्बलेक्षितैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्वे एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशव्यूहाः ।
चौरकन्दलतावन्तं पञ्चैर्नानाविधैः स्मृताः ॥
हिमवत्पर्वते सन्धौ महेन्द्रेऽमलये तथा ।
औपन्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारिपाने च त्रिव्ये च देवसुन्दे हृदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये चिन्तुनामा मज्जानद ।
हठवत् ब्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसक्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यसि सृज्वानंशुमानपि ।
काश्चरैरेषु सरो दिव्यं नान्ता क्षुद्रकमानसम् ॥
मायत्राक्षेष्टुभः पादुक्तौ जागतः शाङ्करस्तथा ।
अत्र सन्धपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ॥
न तान् पश्यन्त्यधर्मिताः क्षतप्राक्षापि मानवाः ।
मेवजद्वेष्टिगच्छापि ब्राह्मणदेष्टिगच्छापाः ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनविंशत्तमो-
ऽध्यायः ॥ * "सोमनामौषधिराजः पञ्चदश-
पर्यः स सोम इव हीयते वर्जते च ।" इति
चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * * * *
शिवः । दीधितिः । इत्युगादिकोषः । दिव्यौषधिः ।
सोमतज्जारसः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनुः ।
३ । २५७ ।)
"सुमन्त्रानि पयः सोमो मांसं यच्चादुपस्कृतम् ।
अचारणवणश्चैव प्रकृत्वा हविष्यते ॥")
अमृतम् । पञ्चतविशेषः । इति कैचित् ॥ * *
चन्द्रस्य विवरणं यथा । स च वायुकोणस्त्री-
वैश्यजातिसंस्तुयुक्तवणरसस्मगशिरोनयचसु-
द्रागामधिपतिः । इति वृहज्जातकादयः ॥
एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः ।
शुक्लवर्णः । दक्षिणहस्तवरदः । गदायुक्तवाम-
हस्तः । दशाश्वः । श्वेतपद्मस्थः । उमाधि-
देवतः । जलप्रलयविदेवतः । सूर्याभितुल्यः ।
यथा,—
"वासुदेवैश्वर्यान्त्र्यं हस्तमात्रं विताम्वरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रलयविदेवश्च सूर्यास्त्रमाकथयत्तथा ॥"
इति मय्यथागतसम् ॥ * *
तस्योत्पत्त्यादिवर्षा,—

श्वयय ज्ञानुः ।

"सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारदः ।
तदंशे के तु राजानो वभूवुः कीर्त्तिवर्धनः ॥
क्षत उवाच ।
आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमन्त्रिः सर्वविधौ पुरा ।
अनुत्तमं नाम तपः खड्गार्थं तप्तवान् प्रभुः ॥
सदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्षेत्रज्ञपदम् ।
ब्रह्मविद्यकोरुद्राणामभयनारमतोन्नियम् ॥
प्राणिकच्छान्तमनससक्तदन्तनयने स्थितम् ।
माहात्म्यप्रपन्नो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्मादुमापतिः भार्गवसमया तमधिष्ठितः ।
तद्गृष्ट्वा अष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवद्विभुः ॥

सोमः

अथ सुसाव नेवाभ्यां घाम तच्चाक्षुषं जये ।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्दिशो गच्छद्ब्रह्मं स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्थितोऽव्ययतन्त्रयम् ॥
तात्तत्कृत्यैवं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाद्य तन्ममेकीकृत्य चतुर्मुखः ॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दन्त्य सङ्घास्य वेदशक्तमये प्रभुः ॥
आरोग्यं लोकमनयदात्म्येन म पितामहः ।
ततो ब्रह्मविभिः प्रोक्तमस्तस्यामी भवत्ययम् ॥
अविभिर्देवगन्धर्वैरौषधीभिस्तदेव च ।
तुष्टुवृ. सोमदेवैरेन्द्राद्या मन्त्रसंयुजैः ॥
स्तुयमानस्य तस्याभूदधिको महवाच यः ।
तेजोवितानादभवद्भुष दिव्यौषधीगणः ॥
तद्दीप्तिरधिका तस्माद्रात्रौ भवति सन्नेहः ।
तनौषधीशु. सोमोऽभूत् दिव्यैश्चाभिगद्यते ॥
वेदधामा रसचापि यद्विदं चन्द्रमखिलम् ।
हीयते वर्जते चैव शुक्ले कथ्ये च सर्वदा ॥
ततो विशत्तथा सप्त दन्तः प्राचितसो ददौ ।
रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्यै कन्याः सुवर्चसः ॥
इति मात्ये । २३ । १-१५ ॥ *
अपि च ।

महानपा उवाच ।

"ब्रह्मणो मानवः पुत्रः अचिन्तम महातपाः ।
तस्य पुत्रोऽभवत् सोमो वज्रयामाहतां गतः ॥
सप्तविंशतिर्यः कन्या दान्तापयण्यः प्रकीर्त्तिताः ।
सोमपत्नीरपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु
रोहिणी ॥
तामेव रमते सोमः नेतरा इति शुश्रुम ।
इतराः प्रोचुरागव्यं चन्द्रस्यासमतो पितुः ॥
दन्तोऽप्यसकृदागव्यं तसुवाच स नाकरोत् ।
समतो वीर्यं तं दत्तः शशपान्तरिह्यौ भव ॥
एवमुक्तः कथं सोमो अगमदक्षप्रापतः ॥
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सर्वैरुधः ।
चीरामर्बकदा सर्वा औषधश्च विशेषतः ॥
कथं गच्छद्भिरत्यर्थमौषधीभिः सुरवैभवाः ।
स्नानेषु वीरुधां सोमः स्थित रत्नपुरातुराः ॥
तेषां चिन्ताभवतोत्रा विष्णुश्च शरन्तं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्वान् नूत किं क्रियते मया ॥
ते चाहुर्देवं दक्षेण शतः सोमो विवाश्रितः ।
तातुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः ॥
औषधः सञ्जतो देवाः प्रक्षिप्याम्युषु संयतेः ।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दध्यौ रुद्रं हरिः खयम् ॥
ब्रह्माणश्च तथा दध्यौ वास्तुर्नि नैवकारणात् ।
ते सर्वे तत्र संहिता ममन्युर्वैष्णवलयम् ॥
तस्मिंस्तु मथिते जातः पुनः सोमो महीपते ।
योऽसौ क्षेत्रज्ञसर्वो वै देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः ।
परैश्चर्या स स्मृतिस्तु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवात् ॥
तमेव देवमनुजाः षोडशैर्मात्र देवताः ॥
उपजीवन्ति वृक्षाश्च तपेनौषधयः प्रभुम् ॥
रुद्रस्मेव सकलं धधार शिरसा तदा ।"

सोमः

तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वस्मृतिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासीनिधिं प्रभुः ।
तस्यानुपोषयेद्राजन् तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
म चात्राहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कानिं पुष्टिश्च राजेन्द्र धनं धान्यश्च केवलम् ॥
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥ *
तस्य अथष्टद्विकारणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"राका चानुमतौ चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
विनीवाली कुङ्कुचैव अमावास्या द्विवेद तु ॥
अमा वाम रवे रश्मिचन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसवस्थाममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वादितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमादनुमतौ श्रुत्या पञ्चात् स्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामसुमन्यन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घः ।
तस्मादनुमतौ नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदगमः ।
युगपत् सोत्तरारागस्तदादुर्मतिपूर्णिमा ॥
राकां तामसुमन्यन्ते देवताः पिष्टभिः सङ्घः ।
रङ्गनाचैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥
विनीवाली प्रमायन्तु चीरश्रेष्ठो निशाकरः ।
अमावास्यां विश्वलोकं विनीवाली ततः स्मृता ॥
कुर्वन्ति कोकिलोक्तो यः कालस्तु समाप्यत ।
तत्कालसद्भावेन वै अमावास्या कुङ्कुः स्मृता ॥
अनुमत्या, सराकायः । विनीवाल्याः कुङ्कु विना ।
एतासां विरलः कालः कुमात्रेति कुङ्कुः स्मृता ॥"
विरलस्थाने द्विलक्षेति च पाठः ।
"कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः ।
अमृतानन्दं कथ्ये प्रीयते देवतेः क्रमात् ॥
प्रथमं पिवते बह्विह्यैतीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयां चतुर्थीं प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वसवश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।
सप्तमीं मन्त्रयवो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमौ ॥
नवमीं कथ्यपक्षस्य पितृतीक्ष्णः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥
द्वादशीं कलां विष्णुर्धनदक्ष त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति निराशः ॥
ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ।
कलाविश्रष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमखिलम् ॥
अमायां विश्रुते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्ने विश्रुते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विश्रुत्युषु खयोनिं वारिसम्भवः ॥
आयः प्रविष्टः सोमश्च शेषथा कलयेकया ।
हयशुक्लतावृक्षाभ्रव्यादयति चौषधीः ॥
तमोधिधिं स्थित गावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
षट्कादुदगतं गोभ्यः चौरत्वसुपगच्छति ॥
तत् चौरमन्त्रं भूला मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
खाद्याकारवषट्कारैर्नुक्त्वाहृतयः क्रमात् ।
हृतमन्त्रिषु देवाश्च पुनः सोमं विवर्धयेत् ॥
एवं संचीयते सोमः चीरश्चाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य अथष्टद्विविधैर्विभुः ॥
इत्यादि वैश्वपुराणी चन्द्रायष्टद्विनामाध्यायः ॥ *

तस्य राहुपासकारं यथा,—

जकोवाच ।

“यद्येव वदते लोको वालिश्रालम्हामते ।
तदहं संभवस्यामि चन्द्रस्यैव परागिकम् ॥
यदि सत्यमर्थं यस्मिन्नेवोराशिर्दिवाकरः ।
तत् कथं नोदरस्येन राहुर्न भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रान्त्यं प्राप्नुवन्तं प्रवेष्टितः ।
तत् कथं दग्धनेस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः ॥
विमुक्तश्च पुनर्दृष्टश्चेवाखण्डमखण्डः ।
न चास्यापहतं तेजो न स्थानादपसारितः ॥
यदि वा ह्येष नियतैः कथं दौषतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्बलं गमिष्यति ॥
भक्षार्थं सर्वदेवानां सोमः खडः खयम्भुवा ।
न च स्यमन्तत्वापि सभूतं सूर्येतेजसा ॥
पितृभ्यस्त्वयं देवाः पितरश्च स्वधाम्यतम् ।
त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ।
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यन्तं भागं पुरा खडं खयम्भुवा ।
तस्मात्तद्वाहुरागत्य पातुमिच्छति पञ्चसु ॥
उड्डव्य पाथिवीं ह्यायामभाकारां तमोमयः ।
पातुमिच्छन् ततश्चेन्द्रमाच्छादयति ह्यायया ।
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्यं पञ्चसि भास्करम् ।
सूर्यमखलसंस्थस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ॥
तस्मात् पिबति तं राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिंसन् यथा पशुं पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्यमन्तं तददमेदाद्वाहुरनुते ॥
चन्द्रकान्तो मर्षयद्भुजङ्गिनं चरते खण्डात् ।
चरन्नपि न हृष्येत तेजसा नैव सुच्यते ॥
यथा सूर्यमणिः सूर्याडुत्पात्य पावकं शुभम् ।
न भवद्भङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सुच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च ह्यादित्वापि राहुणा ।
खतेजसा न सुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
पञ्चस्य च चन्द्रस्य माण्डव्यकनकाकातिः ।
सोमो देवतस्योमात् ह्याययोमाश्च पाथिवात् ॥
राहोश्च वरलब्धे प्रचरेदन्तं प्रथी ॥
खडोश्चकावे सन्मृति वृत्तं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
खाङ्गादेव चरेत् चीरं तथेन्द्रः चरतेऽन्तम् ॥
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मतिव लज्जते ।
यथा मातुः स्नानं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वान्तं तथा सोमात् लज्जन्ते सर्वदेवताः ॥
सभूतं सर्वयोगेष्ठं तथा यं चरते प्रथी ।
त चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् कावे समस्थेति राहुर्प्यवकर्षति ।
सर्वमर्द्धं जिभागश्च पादं पादार्द्धमेव च ॥
आक्रान्त्य पाथिवीं ह्यायां यावन्तं चन्द्रमखलम् ।
स्थानः स भागो राहोस्तु देवभागस्तु प्रेषकाः ॥
हस्तिं विधाय देवानां राहोः पञ्चगत्स्य च ।
चन्द्रो न जयमायाति तेजसा नैव सुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यसं प्रमाद्यतः ।
सर्वेन्द्रावाश्रित्यः कालस्त्रावातिव प्रकीर्षितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादृष्टिं दिवाकरः ।
पञ्चकावे स्थितस्त्वेव विमरीतः पुनः पुनः ॥”

अतश्चादयते राहुर्धवच्छशिभास्करौ ।
राहुर्भक्षकंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उड्डव्य पाथिवीं ह्यायां धूममेव इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवर्षत् राहुणा भास्करश्च च ॥
तन्नावखण्डितं तस्य कैवल्यं श्यामलोक्तम् ।
कर्हमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपचरन्ते ॥
एकदेष्टोऽथ सत्वे वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालितं तदेवैह पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुवृत्तं भवेत्तद्वत् निर्मलं चन्द्रमखलम् ।
राहुणाच्छादितो वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
अवध्रास्तं न पश्यन्ति मातुषा मानचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनश्चेतत् गृह्यन् चन्द्रसूर्ययोः ॥
इति देवोपराशे प्रहृष्टविवेकनामाध्यायः ॥
सोमचयः, पु, (सोमस्य चन्द्रस्य अथो यज ।)
अमावास्या । इति महाभारते दानधर्मः ॥
सोमगर्भः, पु, (सोमः अन्तं तद्वद्भूमौ गर्भं
यस्य ।) विष्णुः । इति चिकाण्डशेषः ॥
सोमर्ज, कौ, (सोमवत् जायते इति । जन + ङः ।)
दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चन्द्रजाति, जि ॥
सोमतीर्थे, कौ, (सोमेन कृतं तीर्थम् ।) प्रभास-
तीर्थम् । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ८३ । १६ ।
“ततो जयन्त्यां राजैश्च सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजस्यस्य मानवः ॥”)
तस्य विवरणं यथा,—
“यज तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवाहं सुखः स्थितः ।
एवम्भूतः पुनः पञ्चपञ्चसौनव्रतकथा ।
तथैवेकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुयं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च यः ॥
समापराधान्मुक्तश्च ब्राह्मणाणां पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यस्माद्भागो सोमतीर्थे कृतोदकः ॥
विशद्वर्षसहस्राणि चिंशद्वर्षशतानि च ।
जायते ब्राह्मणः सुष्ठु वेदवेदान्तपारगः ॥
द्रव्यवान् गुरुवाञ्छेव संविभागी यशस्विनः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत अथराधविवर्जितः ॥
स एष ब्राह्मणो भूत्वा संसाराद्भिप्रसुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेयं मम मार्गागुनारिणा ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रष्टुं चान्यकारे तु यज कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमे दृश्यते चन्द्रसः प्रभा ।
आलोकश्चैव दृश्यते सोमस्तत्र न दृश्यते ॥
एवं त्वा वच्मि हि भद्रे एष वै विज्ञेयः पुरः ॥
एतच्चिन्तं महाभागे पुष्टये सौकर्ये मम ।
सोमतीर्थं विशालाक्षि येन सुच्यन्ति जन्तवः ॥
अन्यत्र ते प्रवक्ष्यामि तच्छुण्व्य वसुन्धरे ।
प्रभावमस्य चैतस्य विषये परमं महत् ॥
अर्कमातु खटा तीर्थं आत्मनः कर्मनिश्चयात् ॥

मम चैत्रप्रभावेण श्रमालो मातुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतुःषष्टिकलांविता ॥”
इति वाराहे सौकर्यवतीर्थमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
सोमधारा, कौ, (सोमस्य धारेव ।) आकाशम् ।
इति चिकाण्डशेषः ॥
सोमपः, पु, (सोमं पिबतीति । पा + कः ।) यागे
पीतसोमलतारसः । तत्पर्यायः । सोमपीतो ० ।
इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ सोमपाः ३ । इति
तट्टीका । (यथा, गीतायाम् । ६ । २० ।
“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञेन्द्रिया खर्गतिं प्राप्यन्ते ॥”)
सोमपत्रः, पु, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
लक्षविशेषः । उलु खड इति भाषा । यथा,—
“दभः पुरश्चदः शमः सोमपत्रः परात्प्रियः ॥”
इति शब्दैश्चन्द्रिका ॥
दर्भशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातयाः ॥
सोमपाः, पु, (सोमं पिबतीति । पा + क्तिप् ।)
यज्ञे सोमलताररूपानकर्त्ता । इत्यमरटीकाया
रामायनम् । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानश्रीर्ण-
जि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
“तत्प्रहृष्टयाक्रान्तमतिः पिबदेवव्रतः पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमनं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ॥”)
सोमपीतो, [तु] पु, (सोमस्य पीतं पानमस्या-
स्तीति । इति ।) सोमप । इत्यमरः । २ ।
७ । ६ ॥ (वाच्यलिङ्गपि दृश्यते । यथा,
महाभारते । १ । २ । १६४ ।
“सौक्यमपि चास्त्रावन् च्यवणो यज भार्गवः ।
श्रद्धातिथश्च नासत्तौ कृतवान्भोमपीतिनौ ॥”)
तस्य रूपान्तरं सोमपीथी । सोमपीवी । इति
केचित् ॥
सोमवन्तुः, पु, (सोमो बन्तुर्धस्य ।) कुमुदः । इति
शब्दरत्नावली । सूर्यः । यथा,—
“मित्राणि सूर्याच्छशिभौमनौवाः
सूर्येन्द्रौ सूर्यशशङ्कौवाः ।
आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्कौ चन्द्रजभौमौ च ॥”
इति ज्योतिष्कस्यम् ॥
सोमभूः, पु, (सोमात् भूत्वात्पत्तिरस्य ।) जिन-
राजभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बुधपहः । सोम-
पुत्रत्वात् । सोमवशोद्वेवं, जि ॥
सोमयागः, पु, (सोमात्मको यागः ।) सोमलता-
रसपानाङ्गकश्चैव वैश्विकयज्ञविशेषः । यथा,—
नारद उवाच ।
“सोमयागविधानश्च ब्रह्मि मां मुनिसत्तम ।
क्षयं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम् ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं तुने ।
वर्षं सोमलतापात्रं यतमानः करोति च ॥
वर्षमेकं फलं शुद्धं वर्षमेकं फलं सुदा ।
चैवार्थिकमिदं श्रामं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य चैवार्थिकं धान्यं विहितं भूतिदृष्टये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”

सोमरा

महाराजश्च देवो वा यागं कर्त्तुमर्हन् सुने ।
न सर्वमाख्यो यज्ञोऽयं वज्रवो बहुदक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवचनखण्डे १४०।५४-५८ ॥
सोमयाज्ञी, [न] पु, (सोमेन यजते इति । यज
+ णिनिः ।) सोमयागकर्त्ता ॥
सोमयोनि, क्त्वा, (सोमो योनिर्यस्य ।) चन्दन-
विशेषः । यथा —
“सुशैतलं चन्दनं यन् तैलपङ्क्तिमुत्पद्यते ।
उभौ तु तस्य पर्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सोमराजिका, क्त्वा, (सोमराजो एव । खार्थे
कन् ।) सोमराजो । इति शब्दरत्नावली ॥
सोमराजो, [न] पु (सोमेन सोमवद्धा राजते
इति । राज + णिनिः ।) ओषधिविशेषः ।
सोमराज इति द्वाकुच इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । अवलुगुजः २ सुवस्त्रिः ३ सोमवस्त्रिका
४ कालमेघी ५ कृष्णफला ६ वाङ्मयी ७ पूति-
फली ८ इक्षमरः । ९ । ४ । ६६ ॥ सोमराजो
६ सुवस्त्री १० सोमवस्त्रिः ११ कालमेघी १२ ।
इति भरतः ॥ सोमवस्त्री १३ वागुजो १४ वाङ्मयी
१५ कालमेघिका १६ सोमराजिका १७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अथ च ।
“वागुजो चन्द्रवेखा स्यान् सोमराजो लवल्-
गुजा ।
ज्ज्या पूतिफला कुष्ठनाशिनी वा सिता परा ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । वातकफकुष्ठलग्दीघनाशिलम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“अवलुगुजो वाङ्मयी स्यान् सोमराजो सुप-
र्यिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवस्त्री कालमेघी कुष्ठनी च प्रकीर्तिता ।
वाङ्मयी मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टमज्जहिमा यस्या सरा श्लेष्माक्षपितसुतु ।
श्चक्ष्वा द्रव्या श्वसकुष्ठमेहच्वरकमिप्रयुतु ॥
तन्फलं प्रितलं कुष्ठकफानिलचरं कटु ।
कैश्यं त्वयं क्षमिन्वासकासशोथामपाहृत्तु ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्वहोत्सगुणपर्यायौ वाङ्मयीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
सोमराजो, क्त्वा, (सोमेन राजते इति । राज
दीप्तौ + अच्, गौरादित्वाट् डीप् ।) वाङ्मयी ।
इक्षमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ६६ ॥ (यथा,
दृष्टन्तं हित्तायाम् । ४४ । १० ।
“क्षेतां सपूर्णकोशां
कटभराजायामाश्वदेवीः ।
नामकुसुमं खगुप्तं
शतावर्यं सोमराजोच ॥”
षडचरश्चन्द्रोविशेषः । यथा,—
“हरे सोमराजोसमा ते यशः श्रीः ।
जगन्मण्डलस्य च्छिन्नात्पकारम् ॥”
इति च्छन्दोमञ्जरी ॥
चन्द्रयेधौ च ॥

सोमल

सोमरोग, पुं, क्लीरोगविशेषः । यथा,—
अथ सोमरोगाधिकारः ।
तत्र सोमरोगस्य निदानादिकं स्यात्प्रमाह ।
“स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि अमादपि ।
अतिसारकयोगाद्वा ग्रथयोगाच्चैव च ॥
आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुब्धन्ति प्रसवन्ति च ।
नस्यास्ताः प्रष्टुताः स्थानास्तृचमार्गं व्रजन्ति
हि ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“प्रसन्ना विमला शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः ।
स्त्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न प्रकीर्ति दुर्बला ॥
वेगं धारयितुं तासां न विन्दन्ति सुखं कश्चित् ।
शिरःशिलिलता तस्या सुखं तासु च भुव्यति ॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वयुच्चा चातिमात्रतः ।
भस्त्रेभ्योश्च पेयैश्च न हर्षं लभते सदा ॥
सत्वारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमरोगिता ।
ततः सोमस्यान्ता क्लीगां सोमरोगे इति स्मृतः ॥”
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।
“कट्नीनां फल पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
प्रकीर्त्तारसहितं खादेन् सोमवारणसुतमम् ॥१॥
माघर्षणं समधुकं विदारो मधुप्रकीर्त्तम् ।
पयसा पादयेत् प्रातः सोमधारणसुतमम् ॥२॥
स एव सखजः सोम, सवेत्स्त्रेण चैन्दुः ।
तज्जैलापचर्चयेन् पादयेत्तस्यै सुराम् ॥३॥
जलेनामलकीवीजकल्कं समधुप्रकीर्त्तम् ।
पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदराशनम् ॥४॥
तक्रोदनाहारता सपिप्पेनागनेश्वरम् ।
ज्ज्वाले तलेण सपिप्पे श्वेतप्रदराशनम् ॥५॥
तत्रैव मृज्वातीसारस्य लक्षणं चिकित्सायाह ।
“सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्त्रवन् ।
मृज्वातिसारं तं प्रादुर्बलविवर्धनं परम् ॥
तालकन्दश्च खर्कूरं मधुकश्च विदारिकाम् ।
सितामधुयुतां खादेन् मृज्वातीसारनाशनम् ॥१॥
चक्रमर्दककलसु सपिप्पे तक्षुलान्गु ।
प्रभातसमये पीतं जलप्रदराशनम् ॥२॥
इति सोमरोगे मृज्वातिसाराधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (तथाचास्य चिकित्सोपयोगि-
वटिकौषधं यथा,—
“कथं चारितलौहश्च तदङ्गं रसगन्धकम् ।
एलापत्रं निशायुर्मं जम्बूवीरगोक्षुरम् ।
विडङ्गं नीरकं पाठा धावोदाडिमटङ्गम् ।
चन्दनं गुग्गुलुं लोध्रशालाजुं नरसाङ्गनम् ॥
ह्यामोदुग्धेन वटिकां कारयेद्दशरत्निकाम् ।
निर्मितो नियन्त्रायणं सोमनाथरसस्त्रयम् ॥
सोमरोगं बहुविधं प्रदरं हन्ति दुर्लभम् ।
योनिमूलं मेढ्रमूलं सर्वजं पिरकालजम् ।
बहुभञ्जं विशेषेण दुर्लभं हन्त्यसंशयः ॥”
इति सोमनाथरसः ॥
इति वैद्यकरमेजसारसंज्ञे सोमरोगाधिकारे ॥
सोमलता, क्त्वा, (सोम एव लता ।) खनाम-
ख्याता लता । तत्पर्यायगुणाः ।
“सोमवल्ली सोमलता संमा क्षीरी द्विजप्रिया ।

सोमव

सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुतिक्ता रसायनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
“सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञयेष्टा धनुर्लता ।
सोमाह्वा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया ।
सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा उन्नतस्थया ।
सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहृत् ।
ज्ज्या विशेषप्रशमनी पावनी यज्ञसाधनी ॥”
इति राजनिर्वहटः ॥
सोमलतिका, क्त्वा, (सोमलतैव । इवार्थे कन् ।)
गुहृची । इति राजनिर्वहटः ॥
सोमवैशः, पु, (सोमस्य वश उन्त्यतिस्थायत्वना-
ख्यस्य ।) युधिष्ठिरराजः । इति धरणिः ॥
(सोमस्य वैशः ।) चन्द्रसन्तानः । तद्विर्यं यथा,
हरिरवाच ।
“सूर्यस्य कथितो वशः सोमवैशं शङ्खुल मे ।
नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽविमनुज्वः ॥
अने, सोमस्तस्य भार्या तारा सुरगुरोः प्रिया ।
सोमातस्तस्यो बुधो जने बुधपुत्रः पुरुवरवा ॥
बुधपुत्रादथोन्मेषा वट् पुत्रास्तु श्रुतायुधः ।
विश्वामित्रः शतायुश्च आयुर्द्धामानमावसुः ।
अमावसोरभूद्धौभो भीमपुत्रश्च काचनः ।
काचनस्य सुहोत्रोऽभूत् जङ्घ्याभूत् सुहोत्रतः ।
जङ्घोः सुमन्त्रभूत् सुमन्त्रो रूपराजजः ॥”
रूपराजकस्याने अपजापकोऽपि पाठः ।
“वलाकाश्चोऽस्य पुत्रोऽभूत् वलाकाश्चान् कुश
सुतः ॥
कुशाश्चः कुशनाभश्चाकर्त्तरीयो वशः कुशान् ।
गाधिः कुशाश्चात्संजये विश्वामित्रस्तदात्मजः ॥
कथा सत्यवती दत्ता ऋचीकाय हिजाय सा ।
ऋचीकादथमदयिच रामस्तस्याभवत् सुतः ॥
विश्वामित्राहेवरातमधुच्छन्दः सुतः ।
आयुषो नहुचः पुत्रस्त्वेननारजिरभक्तौ ।
चतुष्टयं च तद्वङ्गात् सुहोत्राजभवत्पुत्रः ।
काशकाशयस्तमदाः सुहोत्रादभवत्पुत्रः ॥
गुप्तमदाच्छैनकोऽभूत् काश्याहोत्रैतमस्तथा ।
वैद्यो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमाश्च तदात्मजः ॥”
वैद्यस्थाने रेभ्य इत्यपि पाठः ।
“भीमरथः केतुमतो दिवोदासस्तदात्मजः ।
दिवोदासात् प्रतर्हनीऽभूत् क्षत्रिजत् सोऽव
विश्रुतः ॥
क्षतप्लवकस्य पुत्रो ह्यलकैश्च क्षतप्लवात् ।
अलकात् सप्ततिर्जस्रं सुनीधः सप्ततः सुतः ॥
सत्यकेतुः सुनीधस्य सत्यकेतोऽब्रिहः सुतः ।
विमौस्तु सुविशः पुत्रः सुविभोः खर्गमारकः ॥”
खर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठः ।
“खर्गमारकाद्भुक्तैर्लुप्तीतिहोचस्तदात्मजः ॥”
वैतिहोचस्य भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मजः ॥
भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठः ।
“वज्रयाः सुमहात्मन इत्यने काशयो वृषाः ॥३॥
पञ्चपुत्रशतान्वासनलेः प्रक्षेप्य संजताः ।
प्रतिवत्तः क्षत्रदृष्टात् सञ्जयश्चैतदात्मजः ॥”

विजयः सङ्गयस्यापि विजयस्य ज्ञतः सुतः ।
 ज्ञानार्हवर्षवर्षं सहदेवस्तदात्मजः ॥
 हर्षवर्षवर्षेन हृणहल इति च पाठः ।
 “सहदेवादीनोभूत् जयन्सेनोप्यदीनतः ॥
 जयत्सेनात् संक्रान्तिश्च सत्तन्मो च संक्रतः ।
 यनियथातिः संयातिरायातिविधितिः कृतिः ॥
 नहुषस्य सुता खाना यथातेष्टृपतेस्तथा ।
 यदृश् तुर्वसुचैव देवयानी अजायत ॥
 दक्षुचानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 महमजित् क्रोष्टुमा रघुचैव यदोः सुतः ॥
 सहस्रजितः श्रतजितस्त्राह्युहयहयौ ।
 सुतो वेयुहयपुत्रो धर्मा हेहयनोभवत् ॥
 धर्मस्य धर्मेनेनोभूत् कुन्तिवै धर्मेनेनतः ।
 कुन्तोवैभूत् सातृङ्गिस्त्रिह्यश्च तदात्मजः ॥
 सातृङ्गिस्थाने साहजिरिति च पाठः ।
 “भद्रश्रेयसस्य पुत्रो भद्रश्रेयस्य दुर्मेदः ॥
 दुर्मेदस्थाने दुर्मेद इति च पाठः ।
 “धनको इमहाज्ञैव ज्ञतवीर्यश्च धानकिः ।
 ज्ञताभिः ज्ञतकर्मो च ज्ञतभीयः सुमहाबलः ॥
 ज्ञतभीयस्थाने ज्ञतोजा इति च पाठः ।
 “ज्ञतवीर्यादनुनोभूत् अर्जुनात्पुत्रेण सतः ।
 जयज्जो मधु श्रीरो हृयणः पञ्च सुव्रताः ॥
 जयज्जनात्तानज्ज्ञो भरतस्तानज्ज्ञतः ।
 हृयणस्य मधुः पुत्रो मधोवैष्णवादिर्वशकः ॥
 क्रोरोष्ट्रजिनवान् पुत्र आहिलस्य महात्मजः ॥
 आहिलस्थाने साहजिरिति च पाठः ।
 “आहिलशङ्खः संजयोऽस्य चित्ररथः सुतः ॥
 शङ्खविहङ्गिचरथात् पत्रो जन्तश्च तस्य ह ।
 वशजन्तश्च पुत्राणां पृथुकीर्णादयो वराः ॥
 पृथुकीर्तिः पृथुजयः पृथुवानः पृथुश्रवाः ।
 पृथुश्रवोभूतम उग्रना तमनोभवत् ॥
 तत्पुत्रः श्रितयुनर्म श्रीरक्तकवचस्ततः ॥
 श्रितयुनर्मस्थाने श्रितकर्णादुरिति च पाठः ।
 “रक्तेशुः पृथुरक्तश्च व्यामचः पालिनी हरिः ।
 श्रीरक्तकवचस्यैते विदर्भो व्यामघातथा ।
 भार्यायाश्चैव सेवार्थो विदर्भान् क्रथकोशिको ॥
 रोमपादो रोमपादादभुर्वभोष्टितस्तथा ।
 कोशिकश्चिदः पुत्रस्तत्तयो हृपः किलः ॥
 कुन्तिः किलस्य पुत्रोभूत् कुन्तोदृष्टिः सुतः ॥
 स्तुतः ।
 दृष्टोश्च निर्धृतिः पुत्रो दृष्टाहो निर्धृतिस्तथा ।
 दृष्टाहो सुतो योमो जीरुतस्य तदात्मजः ॥
 योमस्थाने योमा इति च पाठः ।
 “जीरुतद्विहितवर्षे ततो भीमरथोभवत् ।
 ततो मधुरथो जज्ञे शकुनितस्य चात्मजः ।
 करन्मिः शकुनेः पुत्रस्तस्य देवमतः सुतः ॥
 देवचक्रो देवमत्तादेवचक्रात्मजः स्तुतः ।
 ऊर्ववर्षो मधोः पुत्रो ह्युहय ऊर्ववर्षतः ॥
 पुहरोचो ह्यनोः पुत्रः अशुश्च पुहरोचतः ।
 चवभुतः सुतश्चार्थोरेते वे सालता वृषाः ॥
 मणिनी भजमानश्च सालतादयकः सुतः ।
 महाभोजो वैष्णवेयाम्यो देवादृष्टोभवत् ॥

निमित्तयो भीममानादशमाजितयैव च ।
 अशमाजितस्थाने अयुताजित इति च पाठः ।
 “श्रतजित् सहस्राजित् वभुर्वैवो हृहस्यतिः ॥
 महाभोजो भोजोभूत् वृणश्चैव सुमित्रकः ।
 सुधाजित् संज्ञकस्तदात्मनमित्रशिनी तथा ।
 अनमित्रस्य निर्वोभूत् निम्नात् सजाजितो-
 २भवत् ।
 प्रसेनक्षपरः खानो ह्यनमित्राच्छिनस्तथा ।
 श्रितेस्तु सतृकः पुत्रः सत्यकान् सायकित्तथा ।
 सायकः सङ्गयः पुत्रः कुण्ठिचैव तदात्मजः ॥
 कुण्ठिर्युगन्तरः पुत्रस्ते श्रैनेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 कुण्ठिस्थाने कुलिरिति च पाठः । * ।
 “अनमित्रान्यथो वृष्टिः श्रफल्काश्चकस्तथा ॥
 चित्रकस्थाने चित्रजन इति च पाठः ।
 “श्रफल्काश्चैव गान्ध्यामक्रूरो वेष्णवोभवत् ।
 उपमदगुरथाक्रूराभूद्वादास्ततः स्तुताः ॥
 देववापुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतो स्तुतो ।
 पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चात्मकस्य मुचिः स्तुतः ॥
 कुक्रूरो भजमानस्तु तथा कम्बजवर्हिषः ।
 वृष्णस्तु कुक्रूरान्ज्ञे तस्मात् कापोतरोमकः ।
 तदात्मजो विलोमा च विलोमस्तुस्तुः स्तुतः ।
 तस्माच्च दुन्दुभिर्ज्ञे पुनर्वसुरतः सुतः ॥
 तस्याहुकचाहुको च कथा चेवाहुकश्च च ।
 देवकश्चोपसेनश्च देवकात् देवको लभूत् ।
 हकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरचित्ता ।
 श्रीदेवो श्रान्देवो च वतुदेव उवाह ताः ॥
 देववापुपदेवश्च सहदेवासुतो स्तुतौ ।
 उपसेनस्य कंसोभूत् सुनामा च वटादयः ॥
 विदूरथो भजमानात्क्रूरश्चाभूद्विदूरथात् ।
 शूरस्थाने श्रिव इति च पाठः ।
 “विदूरथस्तथाश्च शूरस्यापि श्रमो सुतः ॥
 प्रतिजज्ञस्तु श्रमिनः स्वयम्भोजस्तदात्मजः ॥
 हृदिकश्च खयम्भोजात् ज्ञतवर्मा तदात्मजः ॥
 देवः श्रतधनुश्चैव शूरादे देवमोदुषः ।
 दशपुत्रा मारिषायां वसुदेवाद्योभवन् ॥
 एथा च श्रुतदेवो च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ।
 राणाधिदेवो शूराश्च एथां कुन्तेः सुतामदात् ॥
 वा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तथा धर्मा-
 निवेनैकैः ।
 युधिष्ठिरो भीमपार्थो नकुलः सहदेवकः ॥
 मानां नासत्तदात्मार्था कुन्त्यां कर्णः पुराभवत् ।
 सुतदेवो दन्तवर्क जज्ञे वे दृष्टशर्म्येयः ॥
 सन्तर्हनादयः पञ्च श्रुतकीर्णाश्च कथयात् ।
 राणाधिदेवो विन्दश्च अशुविन्दश्च जज्ञिरे ।
 श्रुतश्रवा दमवोवात् प्रजज्ञे शिशुपालकः ॥
 पौरवी रोहिणी भार्या मरिचानकदुन्दुभेः ॥
 देवकीप्रसूता भद्रा रोहिण्यां वलभद्रकः ।
 वारणाद्याः श्रतश्चैव देवार्था वलभद्रतः ॥
 निशदयोस्तुको जातो देवर्षा वट् च जज्ञिरे ।
 कौर्त्तिर्माश्च सुवेणश्च उदार्यो भद्रसेनकः ॥
 ऋतुदासो भद्रदेवः कंस एवावधीच तान् ।
 सङ्गवर्णः सप्तमोभूदृष्टमः कृष्ण एव च ॥

घोहश्च स्त्रीसहस्राणि भार्यायाश्चाभवन् हरैः ।
 कश्मिण्यो सत्वभामा च लक्ष्म्या चारुहाचिनौ ॥
 श्रेष्ठा जाम्बवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् वहुन्
 सुतान् ।
 प्रदुश्चादृष्टेणश्च प्रधानाः शान् एव च ॥
 प्रदुश्चादृष्टेणोभूत्सन्निध्यां महाबलः ॥
 मनस्विन्यां स्थाने ककुब्धिन्यामिति पाठः ।
 “अनिरुहात् सुभद्रायां वचो नाम सुतोभवत् ॥
 प्रतिवाहुर्वजस्तुतश्चारुस्य सुतोभवत् ।
 वज्रिचारीः सुतो जज्ञे वज्रभार्गोभवत् सुतः ॥
 इत्यत्र वज्रस्तु तुर्वसोवर्षः इत्याद्यपादे पाठः ।
 “भर्गोऽज्ञादुरभूत् पुत्रो भानोः पुत्रः करन्मसः ।
 करन्मसस्य भरतो हृष्टोर्वर्षा निबोध मे ॥
 हृष्टोस्तु तनयः सेतुरानदश्च तदात्मजः ।
 आवहस्यैव गान्धारी धर्मो गान्धारीभवत् ॥
 आवहस्थाने आरव इति आवर इति च पाठः ।
 “वृत्तस्तु वर्मपुत्रोभूद्दुर्मसश्च वृत्तस्य तु ।
 प्रचेता दुर्मस्यैव अगोर्वर्षा शङ्खज मे ॥
 अगोः सभानवः पुत्रस्तस्मात् कालङ्गयोभवत् ॥
 सभानवस्थाने खभावन इति सुतारण इति च
 काण्डवस्थाने कालानल इत्यपि पाठः ।
 “कालङ्गयात् वज्रयोभूत् वज्रयात् पुरञ्जयः ॥
 जनमेजयस्तत्तथाभूत् महाशालस्तदात्मजः ।
 महासना महाशालादुशीर इति स्तुतः ॥
 उशीरराष्ट्रविर्जने उधदर्मः शिवः सुतः ॥
 महासमो जातिभिर्भोः पुत्रोभूत् जयद्रथः ॥
 हेमो जयद्रथाज्ज्ञे सुतपा हेमनोभवत् ॥
 जयद्रथस्थाने रुचद्रथ इति च पाठः ।
 “वकिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवज्रकलिङ्गकाः ॥
 शुतपीष्ठाश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः ।
 अनपानाद्विरथस्ततो धर्मेरथोभवत् ॥
 रोमपादो धर्मेरथाच्चतुरङ्गस्तदात्मजः ।
 पृथुलाचः सुतस्तस्य चम्योभूत् पृथुलाक्षतः ॥
 चम्यपुत्रस्तु चम्यङ्गस्तस्य भद्ररथः सुतः ।
 दृष्टवर्मा सुतस्तस्य दृष्टज्ञास्ततोभवत् ॥
 दृष्टवर्मा दृष्टज्ञानोस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ।
 जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृतिः सुतः ॥
 धृतेर्धृतपुत्रः पुत्रः सत्यकर्मो धृतव्रतात् ।
 तस्य पुत्रस्तद्विरथः कर्णस्तस्य सुतोभवत् ॥
 वृषसेनस्तु कर्णस्य पूर्ववर्षा इत्युच्य मे ॥
 इत्यादि गारुडि १४३ अध्यायः ॥
 हरिश्च वाच ।
 “जनमेजयश्च पुरीश्च मनस्वर्जनमेजयात् ।
 तस्य पुत्राश्चाभयदः सुदुष्पाभूतदात्मजः ॥
 सुदुष्पाभोश्चरिति च पाठः ।
 “सुयोर्वेङ्गमतः पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ।
 वत्सजातिश्च संयाते रौद्राश्च तदात्मजः ॥
 “ऋतेयुः श्रुतिवेद्यश्च कर्मेयुश्च कर्तेयुः ।
 जनेयुः संवतेयुश्च रौद्राश्च सुता वराः ॥
 रतिनावः कर्तेयोश्च तस्य प्रतिरथः सुतः ॥
 तस्य मेधातिथिः पुत्रस्तत्तयोरेति च पाठः ॥

रेनितस्य तु दुश्मनो भरतस्य चात्मजः ।
 शकुन्तलायां संजज्ञे वितथो भरताम्भूतः ॥
 वितथस्य मन्थुः पुत्रो मन्थोश्चैव नरः सुतः ।
 नरस्य सङ्गतिः पुत्रः सुसन्धि संकतः सुतः ॥”
 सुसन्धिस्याने गर्गश्च इति पाठः ।
 “गर्गादमन्थुपुत्रो वै शनिस्तस्य यजाग्रतः ।”
 अमन्थुस्याने सुमन्थुरिति च पाठः ।
 “अमन्थोश्च मङ्गलार्थोदुश्चयः सुतोऽभवत् ॥
 उदुश्चयात् चत्वारिंशद्वहन्तस्तस्य मन्थुत्वात् ।
 सुहोचस्तस्य हस्तो च अजमीदृङ्मोदको ॥
 हस्तिनः पुरुमीदृश्च कणोऽभूरजमोदतः ।
 कणान्धेधानिथिर्जज्ञे यत काणायना हिजाः ॥
 अजमीदृङ्गद्विस्तुतपुत्रश्च दृष्टहस्तः ।
 दृष्टहस्तस्तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
 जयद्रथादिभ्यजिच संनजिच तदात्मजः ॥
 चचिरात्सः संनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
 पारस्तु पृथुसेनस्य पाराम्भीपोऽभवन्नृपः ।
 नौपत्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
 विभाजः सुकृतेः पुत्रो विभाजाददुहोऽभवत् ।
 क्षत्रां तस्माद्भक्षदतो विश्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
 यवीनरो द्विमीदृश्च धृतिमाश्च यवीनरान् ।
 धृतिमतः सवधृतिर्दृढमिस्त्रदात्मजः ॥
 दृढमेने, सुपाश्वोऽभूत् सुपाश्वोऽभवत् सवधृतिस्तथा ।
 क्षत्रस्तु वसन्तः पुत्रः क्षत्रादुपायुधोऽभवत् ॥
 उपायुधाप नैव्योऽभूद्वर्योऽभवत् तदात्मजः ।
 पुरजवत्पन्नरीवात् तस्य पुत्रो विदूरध्वः ॥”
 अमरौषस्थाने सुवीर इति च पाठः ।
 “अजमीदृङ्गान्धिस्य च नौलो नाम सुतोऽभवत् ।
 नौलाच्छान्तिरभूत् पुत्रः सुशान्तिलस्य
 चात्मजः ॥
 सुशान्तस्य पुत्रो नौलो ह्यजस्य सुतोऽभवत् ।
 अजस्य चैव ह्यजस्यो ह्यजस्यपुत्रोऽभवत् ॥
 यवीनरो दृष्टहस्तः कस्यस्यः दृष्टयस्तथा ।
 पाञ्चालाभ्रुज्जालस्यो शरद्विधस्य चात्मजः ॥”
 तस्य चात्मजस्याने वैष्णवो मृद्वान् इति च पाठः ।
 “दिवोदासो द्वितीयश्च अहल्यायां शरद्वतः ।
 शरतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सवधृतिः सुतः ॥
 क्षपः क्षपी सवधृतेरुत्पन्नो बोध्यहानितः ।
 क्षोणप्रज्ञो क्षपी जज्ञे अन्धस्यामानसुतसम् ॥
 दिवोदासात्मिजस्य मित्रयोश्चावनीऽभवत् ।
 सुदावर्षावनाज्यो मोदासस्तस्य चात्मजः ॥
 सवधृतेस्तस्य पुत्रः सवधृतात् सोमकः ।
 जनुस्तु सोमकाज्यो पृथक्पापरो मृद्वान् ॥
 पृथगात् इपरो जज्ञे दृष्टहस्तस्ततोऽभवत् ।
 दृष्टहस्तान् दृष्टहस्तोऽभवत् वीरद्वजमोदतः ॥
 अजात् संवरयो जज्ञे क्रुधः संवरबादभूत् ।
 सुधन्वश्च परिचिनु जनुश्चैव क्रुरोः सुताः ॥
 सुधनुवः सुहोतोऽभूत् अवनोऽभूत् सुहोततः ।
 अवनान् क्षतको जज्ञे अयोपरिचरो वसुः ॥
 दृष्टयश्च प्रलयः सखायाश्च वमोः सुताः ।
 दृष्टयथात् कुश्याश्च कुश्यायात् कृष्णोऽभवत् ॥
 अजभात् पुष्यप्राक्षसाज्यो सवधृतेनो नृपः ।

सवधृतिना सुधन्वाभूत्कुक्षेव सुधन्वनः ॥”
 जनुस्याने जनुरिति च पाठः ।
 “दृष्टयथाञ्जरास्यः सवधृतेस्तदात्मजः ।
 सवधृतेवाच सोमापिः सोमापिः श्रुतवान् सुतः ॥
 भीमसेनप्रसेनौ च श्रुतसेनोऽपराजितः ॥”
 प्रसेनस्याने उग्रसेन इति च पाठः ।
 “जनमेजयस्यायोऽभूत्क्षत्रोस्तु सुरयोऽभवत् ।
 विदूरथस्तु सुरथान् सार्वभौमो विदूरथान् ॥
 जयन्सेनः सार्वभौमादराधीनस्तदात्मजः ।
 अयुनायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
 अक्रोधनस्यातिथिश्च क्रोधोऽभूदितिः सुतः ।
 क्रवाच भीमसेनोऽभूद्वितीयो भीमसेनतः ॥
 प्रतीपोऽभूद्वितीयो देवापिस्तु प्रतीपतः ।
 शान्तनुश्चैव वाञ्छीकश्चयस्ये स्वातरो नृपाः ।
 वाञ्छीकान् सोमदणोऽभूत् भूरिभूरिश्रवास्ततः ॥
 श्रवश्च शान्तनोर्भोगो मङ्गायां धाम्निर्को
 मृद्वान् ।

चित्राङ्गद्विचित्रौ तु सवधृतास्तु शान्तनोः ॥
 विचित्रवीर्यमार्थे तु अम्बिकाज्जालिका तयोः ।
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तदास्यां विदूरन्तथा ।
 यान् उपाध्यामास मान्वायां धृतराष्ट्रनः ।
 श्रुतं पुत्रं दुर्योधनायं पाण्डोः पञ्च प्रजज्ञिरे ।
 प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकोर्मिस्तु चाङ्गनात् ।
 श्रुतानीकः श्रुतकर्मो द्रौपदीं पञ्च वै क्रमात् ॥
 यौधेयो च हृदिम्बा च काशी चैव शुम्भिका ।
 विजया वै वेङ्गमनी पश्यन्त्यु सुताः क्रमात् ॥
 देवको वटस्तस्य च अभिमन्युश्च सख्यः ॥
 सुहोको निरमिन्त्यश्च परिचिदभिमन्युजः ॥”
 अज अहोत्रो निरपञ्चज्जितो हतौपचरणे पाठः ।
 “जनमेजयश्च ततो भविष्यंश्च नृपाञ्कृणु ॥”

इति मारुडे १४४ अध्यायः ॥
 सोमवल्को, पुं, (सोमस्यैव वल्को यस्य ।) श्वेत-
 खदिरः । इत्यमरः । २।४।५० ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा,—
 “सोमवल्को ब्रह्मशृङ्गः कदरः खदिरोपमः ॥”
 इति वैशकरवमालायाम् ॥)
 कटफलः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कटफलः सोमवल्कश्च कटयः कुम्भिकापि च ।
 शीपणिका कुतुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 करङ्गः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरङ्गः सोमवल्कश्च स स्फुटः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रौढाकरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमवल्करिः, } स्त्री, (सोमस्य वल्करिः । वा
 सोमवल्करी, } ङीप् ।) सोमलता । तत्पर्यायः ।
 ब्राह्मी २ मत्स्याची ३ वयस्या ४ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमलतायाम् ।
 ब्राह्मीप्राक्त इति केचित् । अतिपरिचल्लेन
 ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं
 ब्राह्मी वाः नत्वा निर्दिष्टं अभिचरतीति मन्-
 वल्कीति विवेधाभावे नोक्तौ ताविति नञ् ।

लोपः भित्ति विरिति वृद्धिः धित्वादीप् अनि-
 खेतुर्लक्षित्वाभावविवक्षया वृद्धमात्रे वक्षो च ।
 “ब्राह्मी वयःस्या मत्स्याची ब्रह्मी च सोम-
 वल्करी ॥”

इति वाचस्पतिः ।
 मत्स्याचितुल्यपुष्पत्वात् मत्स्याची । वयो यौवनं
 तिलवयनया वयःस्या भिदादित्वात् ङः मध्य-
 विसर्गो मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निमित्तसर्गा
 च । सोमेन यागार्थमुपासतेति सोमवल्करी अर्ध-
 परत्वात् इन्द्रवल्करी चन्द्रवल्करी इत्यादिपि ।
 वल्क्या लताद्यपरत्वात् सोमवल्की सोमलता
 सोमवल्किता इत्यादिपि पाठः । इति भरतः ॥
 सोमवल्किता, स्त्री, (सोमवल्कीव । इवार्थे कन् ।)
 सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ (सोमस्य
 वल्किता ।) सोमलता । इति भरतः ॥
 सोमवल्की, स्त्री, (सोमस्य वल्कीव ।) गुडची ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ सोमलता इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ सोमराजी । इति श्रद्धरत्ना-
 वली । पातालगुडः । ब्राह्मी । सुदर्शना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टवर्षादित्यायाम् ।
 ५४ । १०८ ।

“या सोमवल्क्याश्च समानरूपा
 सायास्तु तोयं कुर्वन्त्येव ॥”)
 सोमवारः, पुं, (सोमस्य वारः ।) सोमस्य भोग्य-
 दिनम् । चन्द्रवारम् । यथा,—
 “सोमवारोऽष्टमायाश्चाद्यादित्वाच्चै च सप्तमी ।
 चतुर्थी भीमवारो च अजसादिपि चाश्चवा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 तद्विषयौ वारवैला यथा,—
 “रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त इयं तथा ॥”
 इति ज्योतिःसामरसारः ॥
 तद्वार्त्ता कालवेला यथा,—
 “रवौ षष्ठं विषौ वेदं कुजवारो द्वितीयकम् ।
 उधे सप्त गुटी पञ्च भृगुवारो हतौयकम् ।
 श्रमावायं तथा शान्तं रात्रौ कालं विवर्षयेत् ॥”
 इति ज्योतिःसामरः ॥

सोमवारवत्, स्त्री, (सोमवारकर्तृवत् भवम् ।)
 प्रतिमोमवारोपवासपूर्वकसायंकालकर्तृवत्प्रव-
 दुर्गापूजारूपवत्प्रतिविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 “सोमवारो विशेषेण प्रदीपादिगुणैर्भूतः ।
 केवलं वापि ये कुर्युः सोमवारो शिवाचैव न ।
 न तेषां विद्यते किञ्चिद्विहासुच च दुर्लभम् ॥
 उपोषितः शुचिभूत्वा सोमवारो जितेन्द्रियः ।
 वैदिकैर्लौकिकैर्वापि विधिवत्पूजयेच्चैवम् ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कथा वापि समर्पका ।
 विभर्तृका वा संपूज्य क्षमते वरमोक्षितम् ॥* ॥
 नत्वा कथयिष्यामि कथां श्रोतव्यमनोरमा ।
 श्रुत्वा श्रुतधियः श्रमोर्मिर्लक्ष्यं कुर्वन्ति निश्चला ॥
 आर्यावर्ते नृपाः कश्चिदासीद्धर्मस्थिता वराः ।
 चित्रवर्त्मनि विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥
 सोऽनुकूलः खपत्रीश्च पुत्रमेकं न लब्धवान् ।
 चिरं प्रापितोऽस्मै दन्वामेकं मनोहराम् ॥

सोमश

च एकदा जातकलक्षणज्ञा-
नाहूय सर्वान् हिजसुखवर्गान् ।
कतूहलेनापि निविष्टैताः

प्रपञ्च तस्या जनने विचारम् ॥ ५ ॥

अथ त प्रावदन् कोऽपि बहुज्ञो हिजसत्तमः ।
यका सोममिनी मान्वा कस्या तव महीपते ॥
अथाभ्योऽपि हिजः प्राह धैर्यवानविशङ्कितः ।
यथा चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं प्रतिपत्स्यति ॥
इत्याकथ्ये वचस्तस्य वज्रनिघातनिष्ठुरम् ।
मुहुर्तमभवद्राजा चित्ताभ्याकुलमानसः ॥
मापि सिमन्तिनी वाला क्रमेण गतश्रेष्ठा ।
वैधव्यमात्मनो भावि मा शुश्राव सखीसुखात् ॥
परं निर्देमपान्ना तदाकर्ण्य शुचिस्मिता ।
याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नी मेनेथी पर्यपृच्छत ॥

मातस्त्वचरणाम्भोजं प्रपन्नाहं भयाकुला ।
सौभाग्यवद्धनं कस्मै मम संश्रितमर्हसि ॥ ६ ॥
इति प्रपन्नां वृपतेः कन्यामाह मुनेः सती ।
शरणं ब्रज तन्वजि पार्वतीं शिवसंयुताम् ॥
नोमवारे शिव गौरीं पूजयस्व समाहिता ।
उपोषिता वा सुखाता विराजाम्बरधारिणी ॥
तववाङ्मनश्चलमतिः पूर्णं जला यथोचिताम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिवसम्यक् प्रसादय ॥
पापचयोऽभिवेद्येण साम्नाभ्यं पीठपूजनात् ।
सौभाग्यमखिलं सौख्यं गन्तव्यास्त्राचतार्चनात् ॥
धूपदानेन सौगन्ध्यं कान्तिर्होमप्रदानतः ।
नैवेद्येन महाभोगी लक्ष्मीस्त्राम्बुदानतः ॥
धर्मायकाममोक्षायां नमस्कारः प्रसाधनम् ।
अष्टैश्वर्यादिचिह्नानां जप एव हि साधनम् ॥
होमेन सर्वकामानां सन्तुष्टिरपि कथ्यते ।
सर्ववामेव देवानां तुष्टिर्ज्ञानभोजनान् ॥
इत्यमाराधय शिव सोमवारे शिवामपि ।
प्राप्ता विपद्भिर्हृष्टमिदं खैर्या न विदुस्ते ॥
चोरात् चोरं प्रपन्नापि महाक्षेत्रं भयानकम् ।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति सङ्कल्पम् ॥ ७ ॥
इत्थं सोममिनी सत्यं तन्निश्चयं सतीसुखात् ।
ययौ सापि वरारोहा राजपुत्री तथापि च ॥ ८ ॥
इत्यादि स्तुत्यपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाह्वयाम् ॥ अथायः ॥

सोमविक्रयी, [न] पुं, (सोमं विक्रीणातीति ।
वि + क्री + णिनि;) सोमलतारवविक्रयकर्ता ।
यथा, “पापो हि सोमविक्रयी” इति मलमास-
तत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम् ॥ (यत्तुल्यमुदाना-
देव दातुः प्रत्ययायो भवति । यथा, मनुः ।
३ । १८० ।

“सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशीलितम् ।

नष्टं देवलक्ष्मिं दत्तमप्रतिष्ठन् वाहुर्वै ॥ ”

सोमद्वयः, पुं, (सोमस्वेव द्वयो यस्य ।) कटुफल-
द्वयः । इति रत्नमाला ॥ श्वेतखदिरः । इति
राजनिर्वण्टः ॥

सोमप्रक्षला, स्त्री, (सोमस्य प्रक्षलमिव यत्र ।)
प्रक्षाल्युद्धी । इति राजनिर्वण्टः । चन्द्रखण्ड-
विमिश्रा च ॥

सोमेश्व

सोमसंज्ञः, स्त्री, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा
यस्य ।) कपूरम् । इति रत्नमाला ॥
सोमसारः, पुं, (सोमस्वेव शुक्रः सारो यस्य ।)
श्वेतखदिरः । इति राजनिर्वण्टः ॥

सोमसिद्धान्तः, पुं, उद्भवेदः । इति जटाधरः ॥
ज्योतिर्यस्यविशेषश्च ॥ कापालिकविशेषधारी । यथा,
“ततः प्रविशति कापालिकविशेषधारी खड्गहस्तः
सोमसिद्धान्तः ।” इति श्रीकृष्णमिश्रकृतप्रबोध
चन्द्रोदयनाटके ३ चङ्कः ॥ सोमसिद्धान्त इति
उभया सङ्घर्षमानः सोमो महादेवस्तद्भाषित-
सिद्धान्त आगमशास्त्रम् । इति श्रीयुक्तहरिहर-
तर्कालङ्कारतनूजश्रीरुद्रविनिमित्ततट्टीका ॥

सोमसिद्धान्तो, [न] पुं, सोमसिद्धान्तवत्ता । सोम-
सिद्धान्तशब्दादिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सोमसिन्धुः, पुं, (सोमस्यान्धत्वं तद्वत्सोमस्य
वा सिन्धुरिव ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सोमसुतः, त्रि, (सोमं सुगोतीति । सोम + सु +
मन्थने + “सोमे सुज् ।” ३ । २ । ६० । इति
किप् ।) योगे सोमलतारसन्निपेक्षकः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघुः । १८२७ ।

“तस्यौरवः सोमसुतः सुगोभूत

नचोत्सवः सोम इव हितोयः ॥ ”

सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता ।) नर्मदानदी ।
इति राजनिर्वण्टः ॥ दुधे, पुं । (यथा, मार्क-
ण्डेये । १२३ । ११ ।

“अथैतेभ्यं देवानां गुरुः सोमसुतो दुधः ।
नावचतेनमादिषो नाज्जुगुर्न भूमजः ॥ ”

सोमसूत्रं, स्त्री, (सोमस्य जलस्य सूत्रं निर्गम-
प्रणाशोव ।) प्रणालम् । तत्तु शिवलिङ्गस्य-
गौरीपट्टजलनिर्गमस्थानम् । यथा,—
“शिवप्रदक्षिणे मन्त्रो अष्टचक्रक्रमेण तु ।
सथासथक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥ ”

सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् । इति तन्त्रसार-
सामान्यपूजापद्धतिः ॥

सोमाखं, स्त्री, (सोमं सोमलतां आखाति वर्ध-
नेति । आ + खा + क; ।) रक्तकैरवम् । इति
रत्नमाला ॥

सोमाभा, स्त्री, (सोमस्य आभा इव आभा यस्याः ।)
चन्द्रावली । इति भक्तिरसादृतसिन्धुः ॥

सोमालः, त्रि, (सोमाय अलति प्रयोऽगोतीति ।
अल + अच् ।) कोमलः । इति हेमचन्द्रः ॥

सोमाहः, पुं, (सोमस्य आहः । समासे टच् ।)
सोमवारः । इति ज्योतिषम् ॥

सोमेश्वरः, पुं, (सोमस्य ईश्वरः ।) काश्यां सोम-
कर्तृकप्रतिष्ठितशिवः । यथा,—

“शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्तुतः ।
सोमेन तत्र संस्थाप्य खनात्मा जिह्वसुतमम् ॥

वर्षाभ्यान्तु सङ्घं वे खश्रापस्य निहतये ।
ततः अथाक्षिनिर्मुक्तस्तेनया च परिभुवः ॥

खकं तेषोवर्षं प्राप्य वृष्टाव गिरिजापतिम् ।
सोमेश्वराच्च वरदमाविभूतं विषमकम् ॥ ”

सौख्य

इति वाराहे सोमेश्वरादिनिङ्गमहिमावसुक्ति-
ज्ञेयविषयादिमहिमनामाध्यायः ॥ (पीठ-
स्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७।३०।७३।
“सोमेश्वरे वरारोहा प्रभावे पुष्करावती ॥ ”

सोमोद्भावा, स्त्री, (सोमाद्भुवो यस्याः ।) नर्मदान-
नदी । इत्यमरः । १।१०।२२ । (यथा, रघुः
५ । ५६ ।

“तथेष्टुप्रसूय पयः पवित्रं

सोमोद्भावायाः सतितो वृषोमः ।

उदद्भुजः सोऽन्धविदम्बमल

जग्याह तस्मान्निश्च्युतश्रीपातु ॥ ”

सोमजाते, त्रि ॥

सोम्लुण्डः, पुं, (उल्लुण्डेन सङ्घर्षमानः ।) सोलु-
ण्डनम् । इति हलायुधः ॥ (वाचलिङ्गोऽयमिति
केचित् ।)

सोम्लुण्डं, स्त्री, (उल्लुण्डेन सङ्घर्षमानम् ।)
स्तुतिपूर्वकदुर्वाहः । यथा,—

“दुर्वादः स्वादुपालमस्तत्र यः स्तुतिपूर्वकः ।

सोम्लुण्डं सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम् ॥ ”

इति जटाधरः ॥

(वाचलिङ्गोऽयमिति केचित् ।)

सोम्लुण्डोक्तिः, स्त्री, (सोम्लुण्डा उक्तिः ।) मयङ्गोक्तिः ।
यथा । उपनायकमानेन प्रेषितां तदुपभोग-

लुपचन्दनादीन् वापीक्षानस्याजेन गोपयन्तीं
दूतीं प्रति सोम्लुण्डोक्तिरयमिति नि शेषच्युत-
चन्दनं इति श्लोकस्याखाने काव्यप्रकाशटीकायां
महेश्वरन्यायालङ्कारः ॥

सौकरः, त्रि, (सुकरस्यायमिति । सुकर + अच् ।)
सुकरसम्बन्धो । (यथा, किराते । १२ । ५३ ।

“स तमासवाद घननील-

मभिमुखसुपस्थित तुनेः ।

मोजनिकषयविभ्रमसुव

ददुर्गं दधानमथ सौकरं वपुः ॥ ”

सौकरिकः, पुं, (सुकरं हन्तीति । सुकर + टच् ।)
आधः । सिकारी इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, दृढाक्षं हतायाम् । १५ । २२ ।

“वचसेषे पाशकमस्त्यवन्-

जलजानि जलचराजीवाः ।

सौकरिकरजकश्रीक्षिक-

श्राकुनिकाश्चापि वर्गोऽस्ति ॥ ”

सौकर्यं, स्त्री, (सुकरस्य भावः कर्म वा । सुकर +
अच् ।) अनायासः । (यथा, साहित्यदर्पणे ।

१० । ६८ ।

“सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ” ॥

सुकरस्य भावः कर्म वा । सुकर + अच् ।)

सुकरस्य क्रिया । इति विश्वः ॥

सौख्यं, स्त्री, सखाता । सखास्य भावः इत्यर्थे
याज्य(अच्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौख्यसुप्तिकः, त्रि, (सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छ-
तीति । सुखसुप्ति + टच् ।) वेतालिकः । यथा,

“वेतालिका नोषकरा अर्थिकाः सौख्यसुप्तिकाः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

सौगन्धि

सौदाम

सौदासः

सौखिकः, जि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेत-
नादिभ्यो जीवति ।" ४।४।१२ । इति ठक् ।)

सुखाचौ । सौखीन इति भाषा । (यथा, महा-
भारते । १२।१८ । २३ ।

"अथिा विहोनेरधनेस्यक्तमिचैरकिष्यैः ।
सौखिके, सम्भृतानर्थात् यः सन्धजति किमु
तत् ॥")

सौख्यं, कौ, (सुखमेव । खार्थे अण् ।) सुखम् । इति
हेमचन्द्रः । यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

"अकिचिदपि कुर्वन्तः सौख्ये दुःखान्धपोहति ।
तत्तस्य किमपि त्रयं यो ह्यस्य प्रियो जनः ॥"

(सुखस्य भावः कर्म वा । सुख + अण् ।) सुख-
त्वम् । सुखस्य भावः इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सौगतः, पु, (सुगत एव । खार्थे अण् ।) बुद्ध-
विशेषः । तत्पर्यायः । मूयवादी २ । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, माघे । २ । २८ ।

"सर्वकाम्यंशरीरेषु सुक्ताङ्गस्त्वन्मप्यक्षम् ।
सौगतानामिवान्मो नान्ति मनो मही-

भूताम् ॥"

सुगतसम्बन्धि, सुगतमनाध्यायिनि च जि ॥
सौगतिकः, पु, (सौगतं मतं वेत्तीति । ठक् ।)

बुद्धविशेषः । इति केचित् ॥
सौगन्धं, कौ, (सुगन्धो यस्य । ततः खार्थे
अण् ।) कतृणम् । यथा,—

"सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकपूर्वकं लये ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(पु, सङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । ४८ । २२ ।

"चतुरो मागधी स्तवे क्रूरान्मायोपजीविनः ।
सांसं खादुकरं चोत्रं सौगन्धमिति विवृतम् ॥"

शोभनगन्धयुक्तं, जि ॥
सौगन्धिकं, कौ, (सुगन्धोऽस्येति । सुगन्ध +
ठक् । ततः खार्थे अण् ।) कतृणम् । (अस्य
पर्यायो यथा,—

"कतृणं रौचिषं देवजघं सौगन्धिकन्तथा ।
भूतिकं यामपौरुषं प्रसामकं धूमगन्धिकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कङ्कारम् । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ पञ्च-
रागसङ्घः । इति मेदिनी । नीलोत्पलम् । इति
राजनिर्वण्डः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

"इन्द्रीवरं कुलवर्षं पञ्च नीलोत्पलं स्मृतम् ।
सौगन्धिकं शतदलमकं कमलमुच्यते ॥"

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
यथा, महाभारते । ३ । १५४ । १२ ।

"अपश्यत्तच्च पाप्माणो सौगन्धिकममुषमम् ।
अनिलोद्गमिती ननं वा बहूनि परीक्षति ॥"

सौगन्धिकः, पु, (सौगन्धोऽस्मादौति । ठक् ।)
गन्धकः । इत्यमरः । १ । १६ । १०२ ॥ सुगन्ध-
व्यवहारी । इति मेदिनी । गन्धीति हिन्दी
भाषा । (अङ्गनिमित्तकमिदं विशेषः । यथा,
चरकं विमानस्थाने ७ अध्याये । "तेषां त्रिवि-
धानां अङ्गनिमित्तानां क्रिमीणां नासनि

अन्नादा उदरादा हृदयादाश्चर्यो दर्भेषुष्याः
सौगन्धिका मङ्गागुदाश्च इति ॥")

सौगन्धं, कौ, सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे
सुगन्धशब्दान् ण्य (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७६ ।
"एवमुक्त्वा वरं वने गात्रसौगन्धसुत्तमम् ॥")

सौचिः, पु, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौचिकः, पु, (सृष्ट्या जीवतीति । सृष्टी + ठक् ।)
सृष्टीकम्पौषजीवी । इत्युच्यते । इति भाषा । तत्-
पर्यायः । तुल्यवायः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

सृष्टिक ३ सौचिः ४ सृष्टिभित् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

सौजन्यं, कौ, (सुजनस्य भावः कर्म वा । सुजन
+ अण् ।) सुजनता । यथा,—

"सौजन्यं वरवशुक्तं विभवो दीर्घावुरारोम्यता
विज्ञत्वं विनयित्वमिन्द्रियवशः सत्पात्रदाने

रुचिः ।

सन्धत्तौ सुसुतः प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च नारा-
यणे

सन्मुख्येन विना चयोदश सुखा, संवारिणा
दुर्लभा ॥"

इत्युद्धटः ॥

सौख्यं, कौ, प्रियत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
(पिण्णीशब्दस्या विशेषो विज्ञेयः ।)

सौचः, पु, (सृष्टं यश्च सृष्टमर्हतीति । सृष्ट +
अण् ।) साक्षयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सृष्टे
पठितः प्राणिन्यादिभिः कर्मविशेषायेति ।
अण् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेषः । यथा,—

"धातूनामिह सौचाणां हिचलारिंशद्दीरिताः ॥"
इति कविकल्पद्रुमः ॥

(सृष्टस्त्विति अण् ।) सृष्टसम्बन्धि, जि ॥
सौचामणी, कौ, (सुचामा इन्द्रो देवता अस्याः ।
सुचामन् + अण् । बहुलवचनान् न टलोपः ।
ततः खिवां ङीप् ।) यागविशेषः । यथा ।

अथ सौचामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते । स
एतं महाक्रतुमपश्यत् सौचामणीमिति श्रुतेः ।
तच्च सुरां सन्धीयते । तच्च मन्त्रः । साहोत्वा
खादुना तीव्रा तीव्रेणाहतामहतेन । मधुमती
मधुमता खनामि स ५ सोमेन सोमोऽस्यस्त्रिभ्यां
पच्यस्व स्रख्यो पच्यस्वैन्द्राय स्रजामुषे पच्यस्व ॥
सौचामण्याः ऋषिः प्रजापतिः । सुरा देवता ।
अथुष्टुपु ऋतुः । इति यजुर्वेदस्य काण्ड-
शाखायाम् २१ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु
तत्रैव २१ । २२ । २३ । अध्यायेषु द्रष्टव्यः ।
यागक्रमस्तु काव्यायणसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ (अथ
सुरां पिता ब्राह्मणः पतिवो न भवति । यजुस्तम् ।
"सौचामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत्
सुराम् ।
अथ च कामतः पीत्वा पतिवस्तु द्विजो भवेत् ॥")
सौदामिनी, कौ, (सुदामा मेघः पत्नी वा । तेन
एकदिक् । "तेनैकदिक् ।" ४ । ३ । ११२ ॥
इति अण् ।) विद्युत् । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥

सुदामा ऐरावतस्य स्त्री सौदामिनी पद्मा-
भौष्णं दृष्ट्वा मनोषादित्वा । श्वेतहिमः
सुदामा चैति ऐरावतपर्याये त्रिकाक्षशेषः ॥

"खेभं जगाम काचन-
सरसमसौदामिनीलताधामाक्षम् ।
कुलवर्षमयमिव सरजः
सरसमसौदामिनीलताधामाक्षम् ॥"

इति हरिप्रबोधप्रमकात् सौदामिनीयपपाट
इति सुकुटः । इति भरतः ॥ ३॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । ४२ ।

"ततो लाज्यमानस्य प्राधिपत्यायतेन्यथा ।
सौदामिनीव चावृष्टे तत्रैवान्तरधीयत ॥"

असरोर्मेदः । विद्युद्भेदः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । १ । ६ । २८ ।

"एव कथामतेजस्रमासक्तस्यामलात्मनः ।
कालः प्रादुरभूत् कावे तडित् सौदामिनी यथा ॥"

सुदामा माला तच्च भवा सौदामिनी माला-
कारा इत्यर्थः । सुदामा पर्वतः । तेनैकदिगिति
सृष्टेः अण् स्मृतिकमयपर्वतप्रान्तभागमवा हि
विद्युद्वत्सुकुटा भवति । इति तट्टीकायां श्रीधर-
खासो ॥)

सौदामिनी, कौ, विद्युत् । इत्यमरटीका । १ । ३ । ६ ।
(यथा शब्दचन्द्रिका । ३ । १२ ।

"नष्टं धनुर्वेलभितो जलदोदरेण
सौदामिनी स्मरति नाद्य विद्युत्पताका ॥"

तडिद्भेदः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १२ ।
"तच्च सा राजते भैमी सर्वभरयभूषिता ।
सखीमथ्येनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा ॥"

असरोर्मेदः । इति हेमचन्द्रः । देशविशेषः ।
इत्यजयः ॥

सौदाहो, कौ, सौदामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
सौदायिकं, जि, (सुदायिभ्यः पिटमाठभर्तृकुल-
सम्बन्धिभ्य आगतमिति । सुदाय + ठक् ।) पिट-
माठभर्तृकुलसम्बन्धोऽस्मिन् । यथा, काव्यायणः ।
"ऊर्ध्वा कथया वापि पण्डुः पिटमृष्टेयवा ।
भर्तुः सकाशात् पित्रोऽन्ता लब्धं सौदायिकं
स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात् तदाशुश्रूषायां तैर्देवं तप्यतीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विश्वे चैव दाने च यष्टेः स्थावरेष्वपि ॥"

सुदायिभ्यः पिटमाठभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं
सौदायिकम् । साहृष्टस्यमनैर्दुर्धम् । इति दाय-
तत्त्वम् ॥

सौदासः, पु, इच्छाकुर्वन्प्रियः अयोध्याधिपतिः ।
अस्य नामान्तरम् । कक्षाधपदाः १ मित्रं
सहः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२२ । २१ ।

"सौदासेन च रम्योऽगि युक्तः पुत्रजन्मनि ।
मदयन्तो जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"

अस्य विशेषविशेषान्तरं कक्षाधपदाशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ।)

सौपर्ण

सौभद्रे

सौभाग्यं

सौधः, पुं, स्त्री, (सुधा लोपोऽस्मात्स्तीति। ज्योत्स्नादि-
त्वाद्गुणः ।) राजसदनम् । इत्यमरः । १।२।१० ॥
(यथा, रघुः । ८ । ६३ ।

“तस्य प्रसङ्गं हृदयं किञ्च श्लोकश्रुतः
अथप्ररोहं एव सौधतलं विभेदः ॥”

रौघम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधामन्वन्विनि,
त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।

“प्रासादमालामंथुक्ताः सौधप्राकारवद्वताः ॥”
तथाच सुश्रुते । १ । ४४ ।

“विरेचनानां तीक्ष्णानां पथः सौधं परं मतम् ॥”
सौधः, पुं, दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौधारः, पुं, नाटकस्य चतुर्दशभागैकभागः । इति
कैचित् ॥

सौधालं, स्त्री, (सौधवत् अलति पर्याप्नोतीति ।
अल + अच् ।) शिवमन्दिरम् । इति कैचित् ॥

सौनन्दं, स्त्री, (सुनन्दमेव । स्वार्थे अण् ।) बल-
देवमुषलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ६ । ६३ ।

“सौनन्दश्च ततः श्रीमान्निरानन्दकरं द्विधम् ।
सद्यन् सान्त्वना श्रेष्ठो जगद्भवमुपलभतम् ॥”

सौनन्द्ये, [न] पुं, (सौनन्दं सुबलमस्मात्स्तीति ।
इतिः ।) वनदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सौनिकः, पुं, (सुनया पञ्चादिवधस्यानेन चरतीति ।
सुना + ठक् ।) पशुपत्तिर्मांसविक्रयदाता । तन्-
पण्याय । वैतसिकः २. र्माविकः ३. कौटिकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः । ४ । ८६ ।

“दश स्तनान्वृत्ताणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्वतो राजा धोरस्तुष्ट प्रतिग्रहः ॥”
तालव्यशकारादिरपि ॥

सौन्दर्यं, स्त्री, (सुन्दरस्य भावः । सुन्दर + अण् ।)
सुन्दरत्वम् । सुन्दरस्य भावः । तस्य लक्षणं यथा,

“सङ्गप्रवृत्तकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् ।
सुखिदः सन्निवन्तः स्वान् तन् सौन्दर्यसुधा-

हृतम् ॥”

इत्युल्लङ्घनीयमभिः ॥

(यथा, कुमारः । १ । ४६ ।

“सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन

यथाप्रदेशं विनिवेशितम् ।

सा निर्मिता विन्वृद्धा प्रयत्ना-

देकस्य सौन्दर्यैर्दृष्टयेव ॥”

सौपर्णं, स्त्री, (सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थः अर्धे-
तीति । सुपर्ण + अण् ।) मरकतम् । शुक्ली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडपुराणम् । यथा,
भागवते । १२ । १३ । ८ ।

“एकोविंशं सौपर्णं जगद्भावं हृदये तु ॥”

मारुतलताम् । यथा, रघुः । १६ । ८० ।

“विभूषणप्रलपद्धारहस्त-

सुपस्थितं वीक्ष्य विश्राम्यतिसुम् ।

सौपर्णमख्यं प्रतिपन्नञ्चर

प्रह्वेन विनम्रवयो हि सजः ॥”

सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महाभारते ।
६ । ८७ । ६६ ।

“हृद्यमानस्तु नामैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः ।
सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥”

सौपर्णं, स्त्री, पातालगरुडौ लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौपर्ण्यः, पुं, (सुपर्ण्यं अपठं पुमानिति । “स्त्रीभ्यो
ठक् ।” ४ । १ । १२० । इति ठक् ।) गरुडः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ गायत्र्यादिष्ट्वन्वि । यथा,

“विनतायास्तु पुत्तौ ह्रावक्यो गरुडस्तथा ।

प्रभावतः स्वसारश्च यवौयस्यस्तयोः स्त्रुताः ॥

गायत्र्यादीनि ष्ट्वन्वि सौपर्ण्येयानि पचिण्यः ।

ह्रस्वाद्यानि सर्वानि दिक्षु संनिवतानि च ॥”

इति वङ्गपुराणे काश्यपीयवर्गकचननामा-
ध्यायः ॥

सौमिकं, स्त्री, (सुभौ सुमिकावे भवम् । सुभि +
ठक् ।) रात्रियुद्धम् । तत्पर्यायः । निशा-
रणम् २ । इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १० ।
४ । ३३ ।

“अहन्तु कर्दनं कृत्वा शृङ्गामय्य सौमिके ।
ततो विप्रमिता चैव स्वप्ना च विगतज्वरः ॥”

महाभारतीयपर्वविशेषः । यथा,—

“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च

भौष्यो गुरु रविचमद्रवसौमिकश्च ।

स्त्रीपर्वं शान्तरतुशासनमश्वमेध-

आशाश्रमो सुबलध्यानदिवावरोहः ॥”

इति महाभारतटीका ॥

सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सौमं, स्त्री, हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तत्पर्यायः । कामचारिपुरम् २ । इति जटा-
धरः ॥ (शास्त्रराजपुरम् । यथा, महाभारते ।

३ । १२ । ३३ ।
“हतः सौमपतिः शास्त्रस्त्रया सौमश्च पाति-

तम् ॥”

अस्य विशेषविवरणम् तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य
विस्तारतो द्रष्टव्यम् ।)

सौभद्रः, पुं, (सुभद्राया अपठं पुमानिति । सुभद्रा +
अण् ।) सुभद्रापुत्रः । स चाभिमन्युः । यथा,—

“सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥”
इति भगवद्गीतायां १ अध्यायः ॥

(सुभद्रा प्रयोजनमस्य । “संयामे प्रयोजन-
योद्धुष्यः ॥” ४ । ३ । ५६ । इति अण् । संयाम-
विशेषः । सुभद्रामपि लब्धं कृतो यत्नः । “अधि-

कृत्यकृते यत्नः ॥” ४ । ४ । ८७ । इत्यण् । यत्न-
विशेषः । इति काशिका । ॥ तीर्थविशेषः,

स्त्री । यथा, महाभारते । १ । २१७ । ३-४ ।
“अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमश्च सुपावनम् ।

कारत्वं प्रसन्नश्च हयमेधमलश्च तत् ॥
भारद्वाजस्य तीर्थेण पापप्रशमनं महत् ।

एतानि पञ्च तीर्थानि दृष्ट्वा कुरुचतस्रः ॥”
सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभद्रेशः, पुं, (सुभद्रायाः अपठं पुमानिति ।
सुभद्रा + “स्त्रीभ्यो ठक् ।” ४ । १ । १२० । इति

ठक् ।) अभिमन्युः । सुभद्राया अपठत्वात् ।
विभीतकचश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सौभरिः, पुं, सुनिविष्टः । यथा,—

“भोगान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा हीनान् भोगिनौ
हृते ।

क्षपया सौभरिः प्राह तत्त्वज्ञेयमाचरन् ॥”

इति श्रीभागवते । १० । १७ । १० ॥

(अस्य विशेषविवरणम् विष्णुपुराणे ४ अंशस्य
२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

सौभाग्येयः, पुं, (सुभगाया अपठं पुमानिति ।
सुभगा + “कल्याण्यदीनामिन्द्रः ।” ४ । १ । १२६ ।

इति ठक् । इन्द्रादेशः । “हृद्भगवन्मन्त्रे पूर्व-
पदस्य च ।” ७ । ३ । १६ । इति उभयपद-

द्विः ।) सुभगापुत्रः । तत्पर्यायः । सुभगा-
सुतः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सुभाग्येय-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभाग्यं, स्त्री, (सुभगायै हितम् । सुभगा + अण् ।
“हृद्भगेति ।” ७ । ३ । १६ । इत्युभयपदद्विः ।)

सिन्दूरम् । टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—

“सौभाग्यं टङ्कणं चारो धातुद्रावकसुचते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः । अण् ।) सुभ-
गतम् । (यथा, कुमारः । ५ । १ ।

“तथा समर्द्धं दृष्ट्वा मनोभव
पिनाकिना भयमनोरथा सती ।

विनिन्द्य रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेण सौभाग्यपत्न्या ।”

योगेन्द्रः । इति मेदिनी ।) स च विष्णुस्मादि-
सप्तविंशतिर्योगान्तर्गतचतुर्थयोगः । तत्र जात-

फलम् ।
“सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
ज्ञात्वा जनानां धनवान् शुभज्ञः ।

उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानो प्रियभाषणश्च ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥ ॥
व्रतविशेषः । यथा,—

अगस्त्य उवाच ।
“अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम् ।

शृणु येनासु सौभाग्यं स्त्रीषु सौख्यपायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षगा ।

उपासितव्या नक्तने शुचिना सख्यवादिना ॥
सश्रीकश्च हरिं पूज्य सन्नं वा चोत्तमा सह ।

या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
चिबोचनः ॥

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पश्यते ।
एतस्मादन्वया यस्तु व्रते शास्त्रं पृथक्त्वया ।

रदो जनानां मन्त्रानां वाच्यं शास्त्रं न तद्वदेत् ॥
विष्णुं व्रतकृतं ब्रूयात्, श्रीगौरीति विगदति ।

एतयोरेतन्मयं यच्च ब्रूयात् शोभनम् उच्यते ।
तं नास्तिकं विनाभीयात् सर्वधर्मवैदिकृतम् ॥

एवं ब्राला सख्यकीर्णं हरिं संपूज्य भक्तिकः ॥

सौमन

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तत्तत् परमेश्वरम् ॥
गम्भीरायेति पादौ तु सुभगायेति वै कटिम् ।
उत्तर देवदेवाय चिन्त्रायति वै मुखम् ॥
वाचस्पत्ये च शिरो रुद्रायति च सन्तः ।
एवमन्धर्वा मेधावी विष्णुः सत्याय समन्वितम् ॥
हरं वा गौरीसयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्तस्यायतो ह्योमं कारयेन मधुसर्पिषा ॥
तिलैः नह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वन्नारविरक्तं निस्त्रहं धरणीतले ॥
गोधूमान्न तुङ्गीतं लघोऽप्येव विधिः स्मृतः ।
आवाटादिद्वितीये तु पारम्यं तत्र भोजयेत् ॥
यत्तान्न तु ततः पश्चात् कार्त्तिक्यादिषु पार्थिव ।
श्यामाकं तत्र सुङ्गीतं चोन् मासान् निधत् ॥
शुचिः ॥
ततो माघे सिते पक्षे द्वितीयायां नराधिप ।
सौवर्णं कारयेन्नौरो रुद्र चैकत्र बुद्धिमान् ॥
अत्राग्रीक हरिचापि यथाशक्ता प्रसन्धीः ।
तत्तत्तं प्राकृष्य दद्यात् पात्रभूते विचक्षण्ये ॥
अन्नेन ह्येनं वेदाया पारमे साधुवर्त्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशेषतः ॥
यद्भिः पात्रेऽपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमय पात्रं द्वितीयं हृतपूरितम् ॥
द्वितीयं तिलनेत्रस्य चतुषु गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं लवणैः पुष्पं षष्ठं गोक्षीरसयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि सन्नजन्माकार भवेत् ।
सुभगो दृष्टीयच्च नारी वा पुत्रोऽपि वा ॥”

इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥

सौभाग्यचिन्तामणि, पु, (सौभाग्याय चिन्ता-
मन्त्रिवि.) औषधविशेषः । यथा,—

“सौभाग्यमन्त्रजोरपल्लवगन्धोऽसौभाग्यान्नालान्
निचन्द्राञ्चकशुद्धगन्धकरसानैकीकृतान् भाव-

येत् ।

निर्गन्धैर्युग्मशुद्धराजकण्ठपापामार्गपञ्चोक्तसन्
प्रत्येकं खरसेन सिद्धवटिका त्रिजिह्वो-

दयम् ॥

‘येषां श्रौतमतीव देहमखिलं स्नेहवद्भीकृतं
निद्रा घोरतरा समस्तकरणयामोहकं मनः ।
शूलश्यासवनाश्रकासवह्निर्द्वन्द्वैरुचिं लट-

त्वरं

तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ शृङ्गाति म्बलो-
मंखात् ॥”

इति सारकौमुदी ॥

सौभाग्यद्वितीया, स्त्री, (सौभाग्याय द्वितीया ।)
भाद्रशुक्लद्वितीया । वा च मन्वन्तरा । इति

स्मृतिः ॥

सौभाग्यन, पु, (सौभाग्यन एव । स्वार्थि अच् ।)
सौभाग्यनद्वयः । इत्यमरटीका । २।४।११ ॥

सौभाग्यः, पु, (सौमं कामचारिपुरादिनिर्माणं
शिक्ष्यमस्य । ठक् ।) इन्द्रजाजिकः । इति

हारावली ।

सौमनवा, स्त्री, जातीयत्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शुभ

सौम्यः

सौमनस्यं, स्त्री, (सुमनसो भावः । अच् ।) आङ्गे
पिच्छटानानन्तराज्ञाहस्ते पुष्पदानमन्त्रः ।
यथा प्रातःतपः ।

“पिच्छटिन्विपरिचितं दत्तु आङ्गं विधीयते ।

स्वधावाचनमोपेतं विकिरस्तु न लुप्यते ॥

अथयद्विष्णुस्त्वस्ति सौमनस्यमथास्ति ॥”

हस्तोगपरिशिष्टम् ।

“अपायभूमिमास्ति ह्येत्तं सुसुप्तिमस्ति ।

शिवो आपः सन्ति तत्र युष्मानेवोदकेन च ॥

सौमनस्यमस्ति च पुष्पदानमन्तरम् ।

अथतत्तत्परिच्छास्ति च अथतानपि द्वाप-
येत् ॥”

अथ प्रकृतज्ञात्तमनानन्तरम् । ब्राह्मणाय

भूमिं सुसुप्तिमस्ति प्रोक्षयेत् । शिवो

आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिञ्चेत् ॥ सौम-

नस्यमस्ति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । इति

आङ्गनसम् । सुमनसो भावः, सौमनस्यं तद्वत्

आङ्गे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं मनसः प्रसादनकं

भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता ।

यथा, माघे । ७।२८)

“रथचरखरराज्ञाकराज-

अतिकरसम्पदपात्रसौमनस्याः ॥”

प्रसन्नचित्तार्हे च । यथा, भागवते । १।१५।४४।

“धन्वं यशस्यमायुषं पुण्यं सत्यधनं सङ्गम् ।

स्वयं प्रीत्यं सौमनस्यं प्रशस्तमममममम् ॥”

सौमनस्यायनी, स्त्री, (जयति प्राप्नोत्यनयेति ।

अय + ल्यट् । डीप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्त-

ताया अयनी ।) मानसीपुष्पकलिका । इति

त्रिकाक्षशेषः ॥ (यथा, “सुमनाः सौमनस्यायि-

नौहरिद्राह्यहरिद्राह्यरपुनर्वामहासहा-

सुहसहाकायैश्च ॥” इति चरके विमानस्थाने

अष्टमेऽध्याये ।)

सौमिकी, स्त्री, (सौमस्तद्वीचा प्रयोजनमस्याः ।

ठक् ।) दीपकवैद्येष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सौमित्रः, पु, (सुमित्रायां भवः । सुमित्रा + अच् ।)

लघुगणः । इति शुद्धरत्नावली ॥

सौमित्रिः, पु, (सुमित्राया अपत्यं पुमानिति ।

वाङ्मादित्वात् इण् ।) लघुगणः । इति शुद्ध-

रत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।

“सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना

रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ॥”)

सौमेधिकः, पु, (सुमेधया निर्वृत्तः । सुमेधा + ठक् ।)

सिद्धः । इति हारावली ॥ श्रीमन्मेषाचमन्त्रिनि,

त्रि ॥

सौमेरकं, स्त्री, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौमेरकमन्त्रिनि, त्रि ॥ (काचित् सौमेरकमिति

पाठो दृश्यते ।)

सौम्यः, पु, (सौमस्यापत्यं पुमान् । सौम +

अच् ।) बुधयष्टः । इत्यमरः । १।३।२६ ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५।६० ।

“प्रश्नन् यस्तं सौम्यो हृतमधुनैकमयाय

राज्ञा च ॥”

सौम्या

सौम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञावृण् ।) विप्रः ।
इति शुद्धमाला ॥ उडुस्वरवृण् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ उडुकर्कटक्याट्टिचकमकरसौम-
राशयः । यथा —

“ज्योत्यो सौम्यः पुरयोऽङ्गना च

ज्योतीत्य युग्मं विषमः समश्च ।

चरन्त्यरेङ्गात्मकनामधेया

मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूखण्डविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वज्रवः कङ्क एव च ।

कुसुदश्च कसेरश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥

चन्द्रमन्त्रयाश्रयवाङ्मगमस्तिमान् ।

ताम्बाकुञ्ज कुमारी च तत्र द्योपदशादिभिः ॥”

इति शुद्धमाला ॥

सौम्यकच्छत्रम् । यथा,—

“प्राजापत्यः सान्त्वनः शिशुकच्छः पराकः ।

अतिरुच्छः पर्यङ्कच्छः सौम्यः कच्छातिरु-

च्छकः ॥”

सौम्यः, सौम्यकच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(पिष्टगणविशेषः । यथा, मनुः । ३।१।६६ ।

“अभिदधानिभिदधानि कायान् वर्द्धयस्व तथा ।

अभिज्वालाञ्च सौम्याश्च विप्राश्च मेव निर्दिशन् ॥”)

सौम्यः, त्रि, (सौमो देवताश्च । सौम + “सौमान्

व्यञ् ।” ४।२।३० । इति व्यञ् ।) सौम-

देवतः । अनुग्रहः । मनोहरः । इति मेदिनी ॥

(यथा, रघुः । १२।३६ ।

“वरुणं मेयिकीहोसः चण्डसौम्यां निनाय

ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलीं चन्वीद्व इवोदधेः ॥”

भक्तः । यथा, भागवते । २।४।२१ ।

“नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वैधसे ।

पदुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाभ्युदहासवम् ॥”)

भास्वरः । इति धरणिः ॥

सौम्यकच्छः, पु, (सौम्यः अनुग्रहः कच्छः ।) व्रत-

विशेषः । यथा, गारुडे । १०५।६८ ।

“पिण्याकाचामतक्राम्यशुक्लान् प्रतिवाचम् ।

एकैकसुपदावञ्च कच्छः सौम्योऽयमुच्यते ॥”

सौम्यगन्वी, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्याः । डीप् ।)

श्रुतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्ययष्टः, पु, (सौम्यो यष्टः ।) शुभयष्टः । स च

पूयं चन्द्रः पापघ्नायुक्तबुधः बृहस्पतिः शुक्रश्च ।

यथा, ज्योतिस्तत्त्वः ।

“अङ्गोर्निहर्कश्रीराराः पापाः सौम्यास्तथापरे ।

पापशुक्लो बुधः पापो राहुर्केतू च पापदौ ॥”

सौम्यघातुः, स्त्री, (सौम्यो घातुः ।) कफः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

सौम्या, स्त्री, (सौम इव सौम्यः । शाखादित्वात्

यः । ततः प्रज्ञावृण् । स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।

यथा,—

“सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्तिसुन्दरी ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सौरजः

सौरमा

सौरिः

महेन्द्रवाङ्गी । वज्रजटा । महाज्योतिष्मती ।
महिवक्त्रो । गुह्या । शालपत्रा । ब्राह्मी ।
शूटी । मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौर्याः, स्त्री, (सोमो देवता याचाम् । सोम +
अण् ।) इक्ष्वाः । तास्तु न्याशिरोगजन-
शिरःस्थाः पश्च ताराः । इति विश्वहोमचन्द्रौ ॥
सौरः, पुं, (सूरस्य सूर्यस्यावमिति । सूर + अण् ।)
शनेश्वरः । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ३ ।
२६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ४ ।
“बहुलास्ते पीथान्ते सौरैरमुपजीविन-
स्त्वष्टपाञ्च ॥”)
तुम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यैक-
राशिभोगावच्छिन्नमासादिः । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“आदिह्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्तितः ॥”
विवाहादिकर्मसु सौरमासस्थोक्तेः कर्मणः ।
यथा, पितामहः ।
“आन्तिके पितृकृत्ये च मासचन्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यथादो सावगो मतः ॥”
विवाहादादिविवाहादिपदं यात्रामप्युच्यते ।
यत्कर्म सूर्यभोग्यराश्यान्तरेण विहितं यच्च
विशेषोद्देशयनादिविहितं तत्परम् । अयमस्य
सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तच्च चूडोप-
नयनादि । विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“अध्यायनश्च यज्ञचारकर्म
सौरैश्च मानेन सदाध्यवस्यते ।
मन्त्रायुषास्त्राण्यथ सावनन
लोक्यश्च यत् स्वाद्व्यवहारकर्म ॥”
अध्यायनं अध्यासनं याज्ञेयं यावत् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्योपासकः । (यथा,
महानिष्ठागतम् । ३ । १४२ ।
“शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतास्तथा ।
विप्रा विप्रतराश्चैव सर्वेऽध्याधिकादिभिः ॥”)
गुरुविशेषः । यथा,—
“गौडः शास्त्रोद्भवाः सौरा मागधाः किरला-
स्तथा ।
कोशलाश्च दशाणां च गुरुवः सप्त मध्यमाः ॥”
इति तन्त्रसारे १ परिच्छेदः ॥
(उपपुराणविशेषः, स्त्री । यथा, देवीभागवते ।
१ । ३ । १५ ।
“सौरं पराशरप्रोक्तमादित्यजातिवित्तरम् ॥”
सूर्यसम्बन्धिनि, जि । यथा,—
“शैवानि मागध्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च ।
श्रुतानि तानि देवेश तद्वद्भाविः स्मृतानि च ॥”
इति तन्त्रसारे ३ परिच्छेदः ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४६ । ५२ ।
“यदा सौरं वपुरिति स्मर्त्ता स्थां जगतीपते ।
तदा तद्भावनायोगात् सूर्यं यव विराजसे ॥”)
सौरजः, पुं, (सौरात् तेजसः जायते इति ।
जन + जः ।) तुम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सौरजाति, जि ॥

सौरदिवसः, पुं, (सौरो दिवसः ।) सूर्यसम्बन्धि-
दिनम् । तत्तु रविमुक्तांशाधिकषष्टिदृष्टेर्भवेति ।
यथा, “सावनं दक्षा. घटिरहः स्वल्पस्यगुणा-
प्राप्त्यास्तद्देनं भवेत् ॥” इति मलमासतत्त्वम् ॥
“जंशना सौरदिवसैः सावनः परिकीर्तितः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
सौरनक्षत्रं, स्त्री, त्रयविशेषः । यथा —
“हस्तशुक्लं अर्कदिनं सौरनक्षत्रं सुमाचरेत् ।
हस्ता चार्कं समन्धश्च नौरोगी चिरजीवति ॥
आत्मनो हिगुणच्छायां यदा घनित्यते रविः ।
सौरनक्षत्रं विजानीयात् नक्षत्रं निशिभोजनम् ॥”
इति नारसिंहे ६४ अध्यायः ॥
सौरभं, स्त्री, (सौरभमस्यास्तीति । अच् ।)
कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः । वोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सङ्गम् । सुरभेर्भाव इत्यर्थे
या(अण्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, गेयधे ।
२ । ६२ ।
“सममेयमदैर्बेदापये
तुल्यन् सौरभलोभनिष्पन्नम् ।
प्रणिता न जनारवैरे-
दपि गुह्यन्तमलिं भवौमसम् ॥”
तद्विधिः, जि । यथा, भागवते । ८ । २ । ८ ।
“सरित्सरोभिरच्छेदः पुलिनमेषां वा लुकेः ।
देवस्त्रीमन्त्रनामोद्देशैर्भावान्निर्लेयुतः ॥”)
सौरमेयः, पुं, (सुरभेरपत्यमिति । सुरभि + टक ।)
वृषः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १७ । ६ ।
“मा सौरमेयान् शशो येतु ते वृषलात् भयम् ॥”)
सुरभिसम्बन्धिनि, जि ।
सौरमेयी, स्त्री, (सुरभेरपत्यं स्त्री । सुरभि +
टक । टोप् ।) गौः । इत्यमरः । २ । ६५ ६३ ॥
(यथा, रघुः । २ । ३ ।
“निवर्त्त राणा दयितां दय-
स्तां सौरमेयीं सुरभिर्भयशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसुतानां
जुगोप गोरूपधराभिर्बोर्जीम् ॥”
अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १० । १०११ ।
“विश्वोची सङ्गन्त्या च प्रम्बोषा उल्लंघी इरा ।
वर्गा च सौरमेयी च समीची बुद्धिं लता ॥”)
सौरभ्यं, स्त्री, (सुरभेर्भावः । सुरभि + अण् ।)
मनोज्ञत्वम् । सौगन्ध्यम् । (यथा, आर्यामस-
प्रत्ययम् । २१३ ।
“गुणविष्टता सखि तद्विष्टं तथैव देहेन किञ्च
हृदये तै ।
हृतमसुना माजायाः समीरयेनेव सौरभ्यम् ॥”)
गुणगौरवम् । इति मेदिनी ।
सौरभ्यः, पुं, (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्तीति ।
अच् ।) कुवैरः । इति शब्दरत्नावली ॥
सौरमासः, पुं, (सौरो मासः ।) सूर्यैकराशि-
भोगावच्छिन्नकालः । यथा, ब्रह्मसिंहः ।
“एकराशी रविर्भावत् कार्क मासः स भास्करः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।
“अथ वङ्मिः सौरमासैरयं परिकीर्तितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्त्यादिवरणं सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सौरसंवत्सरः, पुं, (सौरः संवत्सरः ।) सूर्यस्य
दादशराशिभोगावच्छिन्नकालः । यथा,—
“सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥”
अपि च ।
“सौरैणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
सावनेन तथा मासि दिनघटकं प्रपूर्यते ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सौरसेयः, पुं, स्कन्दः । इति शब्दमाला ॥ सुर-
साया अपत्यश्च । (सुरसमर्हतीति । सुरस +
“बुङ्ग्यकटजिति ।” ४ । २ । ८० । इति
सत्यादिलात् टच् । सुरसार्द्धे, जि ।)
सौरसेयवः, जि, (सुरसिन्धोरयम् । सुरसिन्धु +
अण् ।) गङ्गासम्बन्धीयः । स च भीष्मादिः ।
(सौरः सूर्यसम्बन्धी सेयवः घोटकः ।) सूर्य-
घोटके, पु ॥
सौराष्ट्रः, पुं, (सुराष्ट्र एव । अण् ।) देशविशेषः ।
इति जटधरः । सुरट इति भयम् । कुङ्कुमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कांश्यः, स्त्री । इति कैचत् ॥
सौराष्ट्रकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवम् । अण् । ततः
कन् ।) पञ्चलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सौराष्ट्रा, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् ।) तुवरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सौराष्ट्रिकं, स्त्री, (सुराष्ट्रे देशे भवम् । अध्या-
त्मादिलात् टच् ।) विधमेदः । इति शब्दरत्ना-
वली भरतश्च । (अस्य पर्यायो लक्ष्यश्च ।
यथा,—
“विषयं गारलं क्लृप्तस्य मेदादुद्धारके ।
वक्ष्यतामः स ह्यारिः सत्तकश्च प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शङ्खिकश्च कालवृत्तस्तथैव च ।
हलाहलो ब्रह्मपुङ्गवो विधमेद्वा अयो नव ॥”
“सुराष्ट्रविषये यः स्नानं स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, जि ॥
सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा । अण् । ङीप् ।)
सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धितिका । तत्संज्ञायः ।
पाञ्चतो २ काशी ३ मृदुका ४ काशी ५
पपटी ६ । इति रत्नमाला ॥ कालिका ७
सती ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
कफपित्तवीर्यप्रशयनाशिलम् । इति राजवल्लभः ।
राजनिर्घण्टोक्तगुणयोग्यो तुवरीशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सौरिः, पुं, (सूरस्यापत्यमिति । सूर + इण् ।)
शनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । १०४ । ४७ ।
“ह्यष्टमैर्गुणैः सौरिः सौम्यो मागधजतितलक-
कुसुमैर्गुणैः परिपीतकैः ॥”)
अचनवृक्षः । आदिह्यमत्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सौवर्च

सौरिकः, पुं, (सुरेभ्यो हितः। सुर+ठक्।) स्वर्गः। इति शब्दरत्नावली। (सुरया चर-
नोति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्ता।
इति केचित्। स्वार्थे कप्रत्यये शनेचरः॥
(सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि।
यथा, मनुः। ८। १५६।

“प्रातिभाष्यं दयादानमादिकं सौरिकश्च यत्।
दण्डशुक्लावशेषश्च न पुनो दातुमर्हति॥”)

मौरिरत्नं, कौ, (सैरेः शनेचरस्य रत्नम्।) नौल-
मन्विः। इति राजनिर्घण्टः॥

सौरी, स्त्री, (सूर्य+अण्। डीप्। “सूर्यतिथिनि।”
६। ४। १४६। इति यलोपः।)। सूर्यस्यापत्यं
स्त्री। इति सुभषोधाकारणम्॥

सौरीयं, त्रि, (सूर्य+ङ्। “सूर्यागस्त्ययोश्चैव
ङाश्च।” ६। ४। १४६। इत्यस्य वार्तिकोक्ता
यलोपः।)। सूर्याय हितम्। इति सुभषोधा-
कारणम्॥ सौर्ये भयः। यथा। “सूर्यस्येह
इत्यर्थे च, सौर्य तेजः पुनः सौर्ये भव इत्यर्थे
इयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयः। इति सुभ-
षोधाकारणम्। दुर्गादासः॥

सौर्यः, } पु, शुक्लान्निष्ठोऽयः। यथा,—
सौर्यकः } “सौर्यकः श्वेतपुष्पः सौर्यः कटसारिका।
सह्याचरः सहचरः स च विन्यापि कथ्यते॥
ऊरुष्टकोऽन पोते स्यान्नक्त ऊरुवकः स्मृतः।
नौलो वायो द्यौरक्तो दास आर्तगलश्च सः॥
सौर्यः कुडवातासकप्रकण्डविषापहः।
तिक्तोऽथो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरङ्गनः॥”
इति भावप्रकाशः॥

सौखिकः, पु, (सुखं तात्त्विकान्निर्मायां
शिव्यमस्य। सुख+ठक्।) तात्त्विकुडकः।
इत्यमरटीका॥
सौव, त्रि, स्वस्य इदम्। (सु+अण्।) स्वसम्बन्धि-
सर्गं भवम्। इति सुभषोधाकारणम्॥
(सु+स्वसम्बन्धि। तथा, बालसन्देशोद्धितायाम्।
१३। ५७।

“तस्य श्रौतं सौवम्॥”
“तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रौतं कोटशं सौवं खः
इदं सौवं तस्येदमिति अण्। दारादित्वादे-
र्भागमः। अण्यथाभा भमात्रे टिलोपः।” इति
तद्भाष्यम्॥)। प्रासनम्। इति केचित्॥

सौव्यासिकं, त्रि, (स्वयमे भवम्। स्वयाम+ठक्।)
स्वयामभवयस्तु। इति सुभषोधाकारणम्॥
सौवरं, त्रि, (खरस्येदमिति। खर+अण्।
“हारादीनाम्।” ७। १४। इति ऐनागमः।)
खरसम्बन्धि। खरशब्दात् प्रत्यये उभागमेन
निष्पन्नम्। इति सुभषोधाकारणम्॥

सौवर्चलं, स्त्री, (सुवर्चले देशे भवम्। सुवर्चल+
अण्।) सुवर्चलदेशभवत्ववयम्। सत्त्वत्ववय
इति भाषा। तत्पर्यायः। अथम् २ रत्नकम् ३।
इत्यमरः। २। ६। ४२॥ छान्दोग्यवयम् ४।
इति रत्नमाला॥ तिलकम् ५। छद्मगन्धकम् ६।

सौविद

सयम् ७। कौटिलिकम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥
अस्य गुणाः। रुचिकारित्वम्। उष्णवीर्यत्वम्।
निर्मलत्वम्। कटुत्वम्। गुल्मशूलविषमना-
शित्वम्। किञ्चिन्निपत्तकरत्वम्। लघुत्वम्। इति
राजवल्लभः॥ अपि च।

“सौवर्चलं लघु चारं कटुं गुल्मशूलघ्नम्।
ऊर्ध्वतामशूलान्निविषमनाशकान् जयेत्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥

अथर्व।
“सौवर्चलं स्वाह्वचकमस्यं प्राव्यश्च तत्कृतम्।
रुचक रोचन भेद दोषन पाचनं परम्॥
मल्लेहवानुश्रान्तिपित्तल विशद लघु।
उन्नारशुद्धिद स्वस्य विषमनाह्नशूलघ्नम्॥”
इति भावप्रकाशः॥

सर्जिकाचारः। इत्यमरः। २। ६। १०६॥
सुवर्चलसम्बन्धिनि, त्रि॥
सौवर्गं, त्रि (सुवर्गस्येदम्। सुवर्ग+अण्।)
सुवर्गसम्बन्धि। कर्षमितेहमसम्बन्धि। यथा
मत्स्यपुराणम्।
“सौवर्गो राजन्तो वापि तास्वी रत्नमयी तथा॥”
इत्युपक्रम्य॥

“शुभदासमयी वापि देवतायां प्रशस्यते॥”
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम्॥
सौवर्गभेदिनी, स्त्री (सौवर्गमिव वर्णं भिनत्ति प्रका-
शयतीति। भिद्+णिनिः। डीप्।)। प्रियङ्गुः।
इति शब्दमाला॥

सौवस्तिकः, पु, (स्वस्ति तत्करणे वाधुः। स्वस्ति+
ठक्।)। पुरोहितः। इति हेमचन्द्रः॥ स्वस्ति-
सम्बन्धिनि, त्रि। इति आकारणम्॥

सौवासवः, त्रि, (सुवासोऽरिदम्। सुवासु+
“सुवासुदित्योऽण्।” ४। २। ७७। इत्यण्।)
सुन्दरवास्तुसम्बन्धी। सुशब्दपूर्वकवास्तुशब्दात्
याप्रत्ययेन निष्पन्नः। (सुवासोऽरिदूरेभवः। इति
काशिका॥)

सौविदः, पु, (सुहु विदोति। सु+विद्+कः।
ततः प्रज्ञाद्यण्।) अन्तःपुररचकः। इत्यमरः।
२। ८। ८॥

सौविदः, पु, (सुहु विदन्ति विदमपि जाति वश-
वर्त्तिनं करोतीति। सुविदत्+जा+कः। ततः
स्वार्थे अण्।) अन्तःपुररचकः। (यथा, कथा-
सरित्सागरे। ३६। २८॥

“तदस्य न लामोऽस्ति सौविदः। भिरक्षिते।
अन्तःपुरेऽन पुनो यदतोऽसौ तेन संगता॥”
तत्पर्यायः। कश्चुको २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४।
इत्यमरः। २। ८। ८॥ स्वपतिः ५ सुविदः ६।
इति तट्टीका॥ चत्वारि महत्तररचके। बह्वि-
सत्तररत्नानां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुष्पधानरवार-
णाय राजा स्वगारे ये वेचधरा नियुक्तास्ते
बह्विहज्जकाः सौविदः। इति शब्दमालाः।
श्रीभन विदन्ति सुविदः पक्षिवाः किम् तान्
अतति सन्नेन गच्छति सुविदत् भूपालः तं
जाति सुविदं अन्तःपुरं हनननादिति च; खे

सौष्ठवं

लक्ष्मोरिति लः नञ् निवृत्ता इति ण्ये काटिनि
श्चो सौविदः। इति भरतः॥

सौविदः, पु, (सौविदश्च यवः स्वार्थे कन्।)
सौविदः। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरः, कौ, वदरम्। काञ्जकम्। खोतोज्ञनम्।
इत्यमरः। २। ४। ३७, २। ६। ३६, ८।
६। १००॥ एतेषां विशेषा यथा,—
“—————सौवीर वदरं महत्॥”
इति रत्नमाला॥

“सौवीरस्तु यवैरामैः पक्षैर्वा निस्तुते कृतम्।
गोधमेरपि सौवीरमाचार्यः कोटिद्वारं॥
सौवीरस्तु गृह्ययज्ञः कफपत्रं भेदि दीपनम्।
उदावताङ्गमर्दास्त्रिभुजानाश्चैव शस्यते॥”
इति भावप्रकाशः॥

सौवीराङ्गनम्। यथा,—
“सौवीरकं पार्वतेयं सौवीरं भीमजङ्गलम्॥”
इति रत्नमाला॥

सौवीरः, पु, (सुहु वीरा यन्। ततः स्वार्थे अण्।)
देशविशेषः। इति मेदिनी। (यथा, हरिवंशे।
६०। १६।
“सौवीरराजः श्रेष्ठश्च पाण्ड्यश्च बलिर्ना
वरः॥”)

सौवीरकं, कौ (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।)
काञ्जिकाविशेषः। तत्पर्यायः। सुरीरास्त्रम् ८
गोधमसम्भवम् ३ यवास्त्रम् ४ यवोत्पत्त्यम् ५
तुषोत्पत्त्यम् ६ तुषोदकम् ७। अस्या गुणाः।
अन्तरासत्वम्। केश्यत्वम्। मक्तकेशोवजर-
श्रेष्ठित्वनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तर्पण-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सौवीरकः, पु, (सौवीर+संज्ञार्था कन्।) वदर-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
सौवीरखारं, कौ, खोतोज्ञनम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

सौवीराङ्गनं, कौ, (सौवीरनामकमङ्गनम्।)
अङ्गनप्रभेदः। तत्पर्यायः। अङ्गनम् २ यासु-
नम् ३ ज्ञानम् ४ नादियम् ५ मेघकम् ६
नोनीजम् ७ दुग्धम् ८ नोजम् ९ सुवीरजम् १०
बालाङ्गनम् ११ चक्षुष्यम् १२ वारिचम्भवम् १३
कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणाः।
श्रूतित्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्।
चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषनाशित्वम्। रसायन-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सौष्ठवं, कौ, (सुहु भावः। सुहु+“प्राणभञ्जाति-
वर्धायचनोद्गामादित्योऽण्।” ५। १। १२६।
इत्यण्।) आतिशयम्। (यथा, महाभारते।
१। १२४। १४॥
“तुषेज्ज्वलप्रयोगेण तावदे सौष्ठवेव च।
सर्वेषामेव शिष्टायां बभूवामधिकोऽर्जुनः॥”)
प्रशसनत्वम्। इति सुहुशब्दापर्यदेशान्। (यथा,
हरिवंशे। ४०। ३४॥
“आयुःकेनायुपपयो लक्ष्यं रूपसौष्ठवम्॥”)
नाटकाङ्गविशेषः। इति केचित्॥

स्कन्दः

सौहार्दं, कौ. (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म वा । सुहृत् सुहृदय वा + "हायनान्त्युवा-
दिभ्योऽङ्" ॥ ५ । १ । १३० । इत्यङ् । सुहृदयस्य
हृदादेशः । "हृद्गमसिन्धो पूर्वपदस्य च ।"
७ । ३ । १६ । इति उभयपदद्विः ।) सुहृदो
भावः । तत्पर्यायः । सख्यम् २ सौहृदम् ३
सामपदीनम् ४ मेघौ ५ अजयम् ६ सङ्गतम् ७ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७७ । ११ ।

"सौहार्दं चासुरागे च वेत्य मे भक्तिस्तुतमाम् ।
न मामहंसि धर्मच व्यक्तं भक्तमनागमम् ॥"
सौहार्दं, पु. (सुहृदोऽप्यव्यति । सुहृद् + अण् ।)
सुहृन्पुत्रः । इति कैचित् ॥

सौहार्दं, कौ. (सुहृदयस्य भावः । सुहृदय +
अण् । "वा श्लोकव्यन्तरोगेणु ।" ६ । ३ । ५१ ।
इति सुहृदयस्य हृदादेशः ।) सौहार्दम् । इति
सिंहान्तकौशुदी ॥

सौहार्दं, कौ. (सुहितस्य भावः कर्म वा ।
सुहित + "पठन्तपुरोहित्वादिभ्यो यक्" ॥ ५ ।
१ । १२८ । इति यक् ।) ह्रिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५६ । (यथा, महाभारते । १० । ४४ । १३ ।
"अश्चरित गणाङ्गीतं, सौहित्यान्तरकादिव ।

कुण्डपादिव च स्नांभक्तं देवा प्राज्ञां विदुः ॥")
सौहृद्, कौ. (सुहृद्. कर्म भावो वा । सुहृत् +
अण् ।) सख्यम् । सौहार्दम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य प्राप्तिश्च यथा,—

"तदभ्युच्यते बहिजसुहृदं
स जुह्विमान् यो न करोति पापम् ।
तन् सौहृदं यन् क्रियत परीक्षे
दम्भेर्विना यः क्षियते स धर्मः ॥"

इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥

सख, इ इ गान्धर्वे । उहृतौ । उन्नुत्य गत्याम् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-अन्त-अक-
मक-च-सेट् ।) आद्यस्वरौ । इ, स्कन्द्यते ।
५. स्कन्दते चिच्छन्दिवते । पञ्चमस्वरौति धातु-
प्रदीपरासौ । स्कन्दते स्कन्दते चापि षडाक्षर-
वाचिनः । इति भट्टमल्लोऽपि । सुस्कन्दिवते ।
इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, इर औ शोषणे । गत्याम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-पर-सक-अनिट् ।) इर,
अस्कन्दत् । अस्कास्त्रौत् । औ, स्कन्ता चस्कन्द ।
इति दुर्गादासः ॥

स्कन्द, तु क समाह्वतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।) दस्यवर्ग-
हृत्तयोपधोऽयम् । तच्चतुर्थोपध इति कैचित् ।
स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत् । इति
दुर्गादासः ॥

स्कन्दः, पु. (स्कन्दते उत्पद्यते गच्छति स्कन्दति
प्रोषयति दैव्यान् वा । स्कन्द + अण् ।) कालि-
केयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ । तस्य उत्पत्तिवद्वा-
ननपञ्चनामसत्सुर्त्तभिषेकगणवाहनाख्यादि
यथा,—

स्कन्दः

नारद उवाच ।

"किमर्थमेवमः क्रौञ्चो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत ।
एतन्मे विस्तारद्वयं कथयन्मामितनुते ॥
पुनस्त्य उवाच ।

एतां ते कथयिष्यामि कथां पुराणां पुरातनौम् ।
यशोवर्द्धं कुमारस्य कालिकेयस्य नारद ॥
यन् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्वत् पिनाकिनः ।

तेनाक्रान्तोऽभवद्भक्तं मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितनुतिः ।
देवतैः प्रहिनस्तान् ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥

स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधनुस्व तेजो यन्मम दुर्हरम् ॥
महेच्छरेण सन्त्यक्तं निर्दहेत् भुवनान्यपि ।

तद्वारयाच्च कुटिले पुनो धन्यो भविष्यति ।
इत्यस्मिन्ना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रतिप्रभातं जयाह तेज ऐश मन्त्रापगा ॥

ततस्त्वधारयद्देवीं शाल्यं तेजः स्वपुपुषन् ।
हुताशनेऽपि च भयात् यच्च तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षमहसाणि ह्यधास्ते ह्ययसुक् तनः ।

मांसमस्थीनि रक्तानि मेदीमज्जस्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकेशादाः खल्वे जाता हिर-
ख्ययाः ॥

हिरण्यरेता लोहेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा ।
पञ्चवर्षमहसाणि कुटिला ज्वलनोपमम् ॥
धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता ॥

पितामहन्ती जिष्णाङ्गी सन्त्यक्तौ महापगमा ।
दृष्ट्वा पप्रच्छ केनाय तव गर्भं समाहितः ॥
सा चाह प्राहुरं तेजः पावकेन समर्पितम् ।

अयशक्तेन तेनाय निक्षिप्तं मां सप्तमम् ॥
पञ्चवर्षमहसाणि धारयन्त्याः पितामह ।
अन्नपानादिकमपि न मेऽपच्यत कश्चित्पु ।

तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम् ।
तवास्ति योजनशतं त्रिस्तोत्रं सुरसेवितम् ॥
तमनुप्राप्य सुयोगिन् विस्तार्य गिरिसालुनि ।

* दृष्ट्वाशंसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति ॥
ब्रह्मणे वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता ।
आगत्य गर्भं तवाय सुखेनैवाद्रिबन्दिनी ॥

सा तु संव्यज्य तं बालं ब्रह्मणं सप्तसमगम् ।
आपोमयौ मन्त्रवशान् संपन्ना कुटिला सती ॥
तेजसा चापि शाल्येण रौक्मः शरवणोऽभवत् ।

तत्प्रियं पुण्यं शरदृष्ट्वाशंसतेऽव्यय ।
बालाकैदीप्तिः संजातो वाकः कमललोचनः ॥
उत्तानशायी भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः ।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाच्यय शरीरं घनराडिव ॥

* एतस्मिन्नन्तरे देवाः क्षतिकाः षट् सुतेजसाः ।
दृष्ट्वाः खेच्छया यान्त्वो बालं शरवणे स्थितम् ॥
कृपाश्रुताः समाजमुर्येन स्कन्दः स्थितोऽभवत् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वं तस्मै स्तव्ये हि पुङ्गवः ॥

विवदन्तः स तां दृष्ट्वा वयस्यः समजायन ।
अशोभरन्तस्ताः संजाः शिशुं स्नेहात्

क्षतिकाः ॥

स्कन्दः

धियमाणः सतीभिस्तु बालो दृष्टिमगाक्नुने ।
कालिकेय इति ख्यातो जातः स बलिनावरः ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पद्मभूः ।

कियत्प्रमाणः पुच्छस्ते वर्तते साम्प्रतं गुहः ॥
स तदचनमाकर्ण्य व्यजानन् तं हराम्भजम् ।
प्रोवाच पुच्छं देवेश न वैदि कतमो गुहः ॥

तं प्राह भगवान् युक्तं तेजः पीतं पुरा त्वया ।
जेयस्वको जिलोकेषु जातः शरवणे शिशुः ॥
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्त्वरितोऽभ्यगात् ।

उदयाद्रिश्च कुटिला त ददर्श हित रता ॥
पप्रच्छ कुटिला देवो क शोऽत्र ब्रह्मसे कवे ।
सोऽब्रवीत् पुच्छदृष्ट्यर्थं जातं शरवणे शिशुम् ॥

साववोत्तनयो मह्यं ममेवाह च पावकः ।
विवदन्तौ ददर्शाश्च खेच्छाचारी जनाह्वनः ॥
तौ पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रतुः ।

तन्मत्ततुः पुच्छहेनो रुद्रशुक्रोद्भवदिति ॥
तावुवाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम् ।
स यद्व्यस्यति देवेशः कुरुतं तदमृशयम् ॥

इत्युक्तां वासुदेवेन कुटिलायौ हराम्भजम् ।
समभ्यद्योचतुस्तथ्यं कस्य पुनो भवेद्गुहः ॥
रुद्रस्तान्कामाकर्ण्य हरिर्निभेरमानवः ।

दिश्या दिष्टाति गिरिजा प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत् ॥
ततोऽन्विका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशुम् ।
दृष्ट्वा समागमेदयां स तस्याः पुनो भावयति ॥

वदस्मिन्नेव भगवान् ससुचस्यौ वृषभञ्चनः ।
सद्योमया कुटिलया पावकेन च धीमता ॥
सम्पन्नास्त शरवणं हरौमाकुटिलाभयः ।

दृष्ट्वाः शिशुः कतं तच्च हतकोत्तङ्गशायिनम् ॥
ततः स बालकस्तेषां मत्वा चिन्तितमादरात् ।
योगी चतुर्भुजैरभूत् प्रमुखः स शिशुः पितुः ॥

कुमारः शुद्धरमगात् विशाखो गिरिजामगात् ।
कुटिलामगमच्छाखो नेगमेवोऽपिमम्यगात् ॥
ततः पीतियुतो रुद्रः उवाच कुटिला तथा ।

पावकापि देवशः परां सुदमवाप च ॥
ततोऽब्रुवन् क्षतिकास्ताः वयस्य खः किं हर-
त्मजः ।

ता अन्नवोत्तु हरः प्रीत्या विवेश वचनं सुने ॥
नाम्ना तु कालिकेयेति युष्माकश्च भवत्वसौ ।
कुटिलायाः कुमारं पुनोऽयं भविताव्ययः ॥

स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुनो भवत्वसौ ।
गुह इत्येव नाम्ना च ममासौ तनयः स्मृतः ॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्त्वास्तु पुत्रकः ।

सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणश्च च ॥
शरवणे महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेत्यति ।
षडास्त्रलाभ्यहवाहुः धनुस्त्रो नाम गीयते ॥

इत्येवमुक्ता भगवान् श्रुत्वापिः पितामहम् ।
सस्मर देवतैः साहं तेऽप्याजम्भुस्त्रान्तिताः ॥
प्रणिपद्य च कामार्तिं उमाश्च गिरिनन्दिनीम् ।

दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां क्षतिकास्तथा ॥
दृष्ट्वाऽन्विकं मलयुग्ं धनुस्त्रं स्वयं सन्निभम् ।
मुखान्मिव चक्षुषि देवानां स्तेन तेजसा ॥

कौतुकाभिहताः सर्वे यवम्भुः सुरोपसाः ।

स्कन्दः

देवकार्यं त्वया देव ज्ञातं देव्याग्निना तथा ॥
तदुत्तिष्ठ ब्रह्मोऽथ तीर्थमौजसमययम् ॥
कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यामभिषिञ्चाम यमुमुखम् ॥
सनायाः पत्निरस्त्रेभ्य देवगन्धर्वैश्चिन्नराः ॥
महिषं वानयत्वेभ्य तारकश्च सुदाययम् ॥
बाहुमिथ्यत्रवीर्यैः ससुतस्युः सुरास्ततः ॥
कुमारचरित्वा जन्मुः कुरुक्षेत्रं महाप्रलम् ॥
नन्वेव देवताः सेन्ना रुद्रत्रक्षजनाह्वनाः ॥
यत्रमस्याभिषेकार्थं चक्रुर्मृनिगणैः सह ॥
ततोऽभ्युना सप्तसुसुत्राह्वनी-
नदीचलेनापि महापलेन ॥
वनीषधीभिश्च सहस्रसन्निभि-
स्तदाभ्यधिशन्त हारावृताद्याः ॥
अभिषिञ्चति सेनान्यां कुमारं दिशरूपिणि ॥
जगुर्गन्धर्वपतयो ननुतुष्ठाश्चरोगणाः ॥
अभिषिक्तं कुमारश्च गिरिपुत्तौ निरीक्ष्य हि ॥
कृत्वाहातुङ्गं स्कन्दं सङ्गाजिघ्रसुहुर्मृदु ॥
जिघ्रन्तौ कार्तिकेयस्य अभिषेकार्थं मानवम् ॥
भात्यद्रिजा यथेन्द्रस्य देवमातादितिः पुरा ॥
नदाभिषिक्तं तनयं दृष्ट्वा श्रवणं सुदं यवौ ॥
पावकः कृत्तिकाश्चैव कुटिला च यशस्विनी ॥
ततोऽभिषिक्तस्य हरः सेनापत्ये गृह्यत् तु ॥
प्रथमाचतुरः प्रादाच्छक्रतुल्यपराक्रमान् ॥
चण्डाकणं लोहितार्चं नन्दिवेगं सुदाययम् ॥
चतुर्थं बलिनां सुखं ख्यातं कुतुहमालिनम् ॥
हृदयत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवा स्कन्दस्य नारद ॥
प्रददुः प्रमथानन्यान् सर्वे ब्रह्मपुरोगमाः ॥
स्यात्सङ्का गणं प्रादाद्विष्णुः प्रादात् गणत्रयम् ॥
संक्रमं विक्रमश्चैव त्वतीयश्च पराक्रमम् ॥
उत्तेशं पङ्कजं शक्रो रविदैवकपिङ्गलो ॥
चक्रो मर्गं वसुमर्गं अश्विनो नन्दिनन्दिनौ ॥
ज्योतिर्हस्ताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्वं तथा-
परम् ॥
कुन्दनिष्कुन्दकुसुदान् धाता चाशुचरान् ददौ ॥
चक्राशुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्त्रिदश्विरो ॥
पाणिज्जलं कालकश्च प्रादात् पूषा महाबलौ ॥
खर्यमालं चकारैश्च हिमवान् प्रमथोनमौ ॥
प्रादाद्देवोष्णितो जित्वास्तितश्चक्रश्च पार्वदम् ॥
सुवचैव च वरुणः प्रददौ चातिवचैवम् ॥
संयज्ञं विप्रश्चैव नागाभिजयसंजयो ॥
उक्तां शक्रकर्मण्युपयन्तं तथात्मिका ॥
दुर्गाश्चातिवज्रश्चैव श्रेष्ठो बाहुचराग्रमौ ॥
परिचं चटकं भीमं दाह्याभिदैवज्ञौ तथा ॥
प्रददांशुमाल्यश्च प्रमथान् यमुखाय हि ॥
यमः प्रमाथसुक्तायं कालसेनमजासुखम् ॥
तालशूत्रं नाडिजश्च यडवातुचरान् ददौ ॥
सुप्रभं शुभकर्मणं विष्टतो दानवैश्चरौ ॥
सुप्रसन्नं सन्नमिजं सुप्रवज्रं विद्योत्तमम् ॥
अनन्तः शक्रुपीठश्च विज्जुमङ्गसुदायवः ॥
यकाचं कुलटोचक्रः किचीटः कलवोदरः ॥
किचीटस्थाने किरीटः इति च पाठः ॥
“रुचीवक्रः कोकनदः प्रदायः विष्टकोऽथयः ॥

स्कन्दः

गणाः पञ्चदशैते वै यदैर्दत्ता गुह्यस्य च ॥
कानिन्द्याः कनकन्दश्च नर्मदाया रथोत्कटः ॥
गोदाययोः विष्टपात्रस्तमसायास्तु पङ्कजः ॥
सहस्रबाहुः सीताया वज्रनायाः क्षितोदरः ॥
मन्दाकिन्याः सुवाहुश्च विपदायाः प्रियङ्गुरः ॥
ऐरावत्याश्चतुर्दशः षोडशाक्षीऽपरस्तथा ॥
माजार्जं कौशिकी प्रादात् क्रथक्रौञ्चौ च
गोनमौ ॥
बाहुता शनश्रीर्वैश्च बाह्या गोनन्दनन्दिनौ ॥
भीम भीमरथौ प्रादात् दुर्गारिं सरयुर्देवौ ॥
अरवाहुः देवौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ॥
महानदी चित्रदेवं चित्रा चित्ररथ देवौ ॥
कुङ्कुः कुवलयं प्रादात् मधुवर्णं मधुदका ॥
जम्बुक धनपाया च वेङ्का पेटाननं देवौ ॥
स्तुता प्रथमपण्यं च रेवा सागरवेगिनम् ॥
प्रभावा पाण्डवं प्रादान् काचना कनकप्रभम् ॥
धृतपत्रश्च विमला चारुवक्रं मनोहरा ॥
अपाया च महारामं वेङ्का विहमसुप्रभम् ॥
सुप्रसादं सुवेङ्का च जित्युं मोघवती देवौ ॥
यज्ञबाहुं विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रवलाङ्गयान् ॥
करालं श्रितकेशश्च लघुकेश जटाधरम् ॥
मेघनादं चतुर्दश विटुष्णं दशाननम् ॥
सोमायायनमेवाय देव्याजिनमेव च ॥
चंभासं कुङ्कुचतरं बहुयाव हयाननम् ॥
कुम्भेयीवश्च पञ्चेतान् ददुः पूषा च कृत्तिकाः ॥
स्यूलजङ्घं कुङ्कुवक्रं लोहजङ्घं महाननम् ॥
पिङ्गारकश्च पञ्चेतान् ददुः स्कन्दाय चर्ययः ॥
नागजिह्वं चन्द्रभावं पाणिज्जुर्मं शशिश्वरम् ॥
वासवक्रं सनज्जक देवौ तीर्थैः प्रयूदकः ॥
चक्रतीर्थं सुचक्राश्च मकराचं गयाशिरः ॥
गणं पञ्चशिखं नाम देवौ कनखलः खयम् ॥
वन्दुत्तं बालिशिरो बालुसारश्च पुष्करम् ॥
सर्वोच्चं माहिषकं मानवं पिङ्गलं तथा ॥
रुद्रमोशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददुः ॥
वसुधामां शीघ्रतीर्थैः प्रभासो नन्दिनीमपि ॥
इन्द्रतीर्थं विशोकाश्च उदपानं घनखनाम् ॥
सप्तसारस्वतः प्रादात् मातरश्चतुरोऽभ्युतः ॥
जितप्रियां माघवीश्च तीर्थनेमिं चिताननाम् ॥
एकलतां नागतीर्थैः कुम्भेजं पलाशदाम् ॥
ब्रह्मात्मिजः खण्डशिलां भद्रकाशीं त्रिपिष्टपः ॥
मेखी मेखी योभमेखी प्रादादुदरपावनः ॥
सोपानीयां महान् प्रादाच्छालिकां मानवीं ददुः ॥
शतपुष्पां शतानन्दां तथोलूखलमेखलाम् ॥
पद्मावतीं माघवीश्च देवौ वदरिकाश्वम् ॥
सुखसामेकपूजाश्च देवीं धर्मधरां तथा ॥
उक्ताथनीं वैदमिजां केदारो मातरो देवौ ॥
सुवचक्राश्च करणां सुप्रभावां सुमङ्गलीम् ॥
वेदमिजां चित्रसेनां देवौ रुद्रो महाबलः ॥
कोटराक्षीं संयताचामसतीं बहुपुत्रिकाम् ॥
पुत्रिकामां कलजाक्षीं प्रयासां मानवीं देवौ ॥
रूपवीं मधुकुम्भाश्च ख्यातं दृष्टदहं पराम् ॥

स्कन्दः

प्रादादे कार्तिकेयाय सन्पापविमोचनः ॥
सान्नायिकां विकलिकां क्रसुकां खरवाचिनी ॥
जलेश्वरीं कुक्कुटिकां सुदामा लोहमेखला ॥
वपुष्पुष्पुष्पुष्पाक्षीं च केकामा महाश्रीम् ॥
रौद्रा भूर्भुविका तुष्टा श्वेततीर्थो देवौ लिमाः ॥
एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
दृष्ट्वा महात्मा विनतातनूजः ॥
देवौ मयूरं स्मृतं महाजव
तथायुगलज्जुतरलसुतमम् ॥
भक्तिं हुताशीऽद्विसुता च वरुणं
दक्षं गुरुः सा कुटिला कमण्डलुम् ॥
मालां हरिः स्यूलधरः पताकां
कण्ठे च हारं मधवातुरस्तः ॥
गणैर्हृतो मातृभिरन्वितश्च
मयूरसंख्यो वरशक्तिपाणिः ॥
सन्वाधिपत्ये च त्वतोऽवेन
राल सूर्येव महावपुष्मान् ॥”
इति वामनपुराणे कार्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्यायः ॥
देव्या द्वारपालविशेषः । तस्य बलिर्धया,—
“महानवम्बां शरदि राज्ञो स्कन्दविशाखयोः ।
यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं न्यस्ययमेव वा ॥
शिरश्चित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमात्मनश्च धत्ततः ॥
रक्तं किलकिञ्चो वोरवोरः धारविहिचकः ।
ब्रह्मशिखात्मिकाशिश्वरमुक्तं चारिषत्तमम् ॥
तान्नां विसर्गसहितः स च वन्द्युतोऽपरः ।
ब्रह्मायिगोमन्त्रेण विज्जना च समन्वितः ॥
शिरश्चित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु
मन्त्रतः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण विज्जना च समन्वितः ॥
प्रदुर्गे बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयोः ।
रक्तद्रव्यैः सेचयित्वा कृत्तमं तं रिपुं बलिम् ॥
कुचन्दनस्य तिलकं कलाटेऽभिनविशयेत् ॥
रक्तमाख्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ॥
कण्ठे बद्धा रक्तचक्रेणांभो माकुञ्च कृत्तमम् ॥
दत्तोत्तराशिर स्कन्धं कृत्वा खड्गेन च्छेदयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रतः ।
चतुर्दशखराभिर्भ्यां संयुक्तः स परः वरुणः ॥
परतः परतः पूर्वं चन्द्रविह्वसमन्वितः ।
स्कन्दस्य शूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं स्वेजेत् ॥
चतुर्दशखराभिर्भ्यां पठत्ययम् पूर्ववत् ॥
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं स्वेजेत् ॥
कुटिलाक्षौ कण्ठपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
जिभूजं करवाकश्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ।
विधत्ते रुक्पाजश्च कर्तुं कक्षापि वामतः ॥
त्रिंशो वरसुखानां मालासुरश्च विमलौ ॥
विकटो दशनेमौमिगणेशो द्वारपालकौ ॥
ध्यानेन चिन्तयेद्देवाः पुरतः संस्थितौ सदा ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥ *
(महादेवः) इति महाभारतम् १२११७।१०३१)
वृषतिः । इति ऋताधरः । शरीरम् । इति
विशाखशेषः । भारदः । इति राजनिर्घण्टः ;

स्थानः

नदीतटम् । पश्चिमः । इति केचित् ॥ बालकस्य
ग्रहविशेषः । (यथा,—

“स्कन्दो विशाखो मेघाखः श्यमः पितृ-
सन्निभः ।

शक्रनिःपूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
सुखमखलिका तद्वद्वेवती शुष्करवती ।
तेषां ग्रहीत्यर्थां रूपं प्रवर्तते रोदनं चरः ॥
सामान्यं रूपमुत्तमसूत्राभूषणपरीनताः ॥
केनसावोर्द्धुदोषदन्तदंशप्रभागराः ॥
रोदनं कूजनं स्मयविशेषरवेकतम् ।
नखैरकस्मान् परितः खडाचङ्गविलेखनम् ॥
तन्नेकनयनसावी शिरो विलिपते मुहुः ।
हृते कपजः स्याद्वाङ्गः सख्येदो नतकथरः ॥
दन्तखादो कनकद्वीपे नखे न रोदिति विशरः ।
वक्रवक्रं वनेक्षाला श्यमसूत्रं निरीकते ॥
वसाख्यगन्धिविह्वलो वदसुदृष्टकच्छिष्टः ।
चलितेकाक्षिणखम्भः संरक्तो भयलोचनः ॥
स्कन्दार्त्तस्तेन केवलं मरणं वा भवेदुभयम् ॥
इत्युत्तरस्थाने दृष्टीवेष्ट्याये वामदेगेकम् ॥
तस्य चिकित्सा बालपद्मशब्दे द्रष्टव्या ॥

स्कन्दर्न, जौ, (स्कन्द + छुट् ।) रचनम् । इति
चिकित्साग्रंथः ॥ (यथा, सुवृत्ते । १ । १४ ।

“चतुर्विधं यदेतद्वि रक्षिरस्य विवारणम् ।
सन्तानं स्कन्दश्चैव पापघ्नं दहनमपि ॥”
गमनम् । शोयणम् । इति स्कन्दधार्थ-
दर्शनात् ॥

स्कन्दपट्टी, जौ, (स्कन्दप्रिया पट्टी ।) चेन-
माधीयशुक्लपट्टी । तत्प्रमाणादि पट्टीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ अथ च ।

“अमावस्यासमुत्पन्नः स्कन्दः पूर्वं हुताशनात् ।
ततः पृथगाशु शुक्लायां मासे तु चेन्नमाम्नि ।
मेनापठोभितिरक्तसु देवानां ब्रह्मणा खयम् ॥”

इति संवत्सरकोसुदीष्टतज्ज्ञपुराणवचनम् ॥
स्कन्दाशकः, पु, (स्कन्दस्य अंश इव अंशो यज ।
शिववीर्याङ्गवत्त्वात् । ततः कन् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धः, [व] जौ, (स्कन्दते इति । स्कन्द + “स्कन्देच
स्नाङ्गे ।” उणा० ४ । २०६ । इति असुन्
धञान्तादेशः ।) अंसः । प्रकाशः । यथा
“स्कन्धः सान्तं नपुंसकमिति केचित् ॥” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।१५ ।
“स्कन्धावीव कुलिशनाद्रिदृक्का ॥”)

स्कन्धः, पु, (स्कन्धतिष्ठति इति । स्कन्द + घञ् ।
पृथोदरादिलात् साधुः । स्कन्द + असुन् । घञा-
न्तादेशः । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात्
अकारान्तो वा ।) अवयवविशेषः । कौध इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुजगिरः २ अंसः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ७८ । स्कन्धः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ दोःशिक्षरम् ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । ३३ ।
“यथा हि पृथ्वी भारं शिरसा युग्ममुहन् ।
तं स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्वाः प्रतिक्षिपाम् ॥”)

स्कन्धे

तरोर्गोलादिशाखापत्यन्तम् । गुडौ इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रकाशः २ । इत्यमरः ॥ काण्डम् ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।

“खञ्जरीस्कन्धनङ्गानां मदीहारासुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखः ॥”
वृषतिः । सम्यरायः । समूहः । कायः । (यथा,
महाभारते । १२ । १५ । २६ ।

“सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगन्धानि कानिचित् ।
पद्मयोऽपि निपातिन येषां स्यात् स्कन्धपर्म्ययः ॥”
भद्रादिः । हृदोभेदः । इति मेदिनी ॥ विज्ञा-
नादिपञ्च । (यथा, श्रिगुणालये । २ । २८ ।

“सर्वकार्यशरीरेषु रुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौमतानामिवात्मानो नास्ति मनो मही-
भृताम् ॥”

“रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः ।
तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः । तज्ज्ञानप्रपञ्चो
वेदनास्कन्धः । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान-
स्कन्धः । नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः । वासना-
प्रपञ्चः सखारस्कन्धः । एव पञ्चधा परिवर्त-
मानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धाः ।”
इति तट्टोकाया मल्लिनाथः ॥) यूहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चादथादीति चतुस्कन्धेव सा चन्द्रः ॥”
पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३० । ५५ ।

“तथात्रवीतु महासेनं महादेवो दृढदहः ।
सप्रम मासुनस्कन्धं रज निहमसतज्जितः ॥”
अथपरिच्छेदः । यथा,—

श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“स्कन्धेहृद्दशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ।
शुक्लसङ्ख्यावयव महाभारतं परीक्षितम् ॥”

इति पाण्डो पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥
स्कन्धचापः, पु, (स्कन्धे चाप इव ।) वंशादि-
निर्मितशक्याधानम् । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धजः, पु, (स्कन्धात् जायते इति । जन + ज् ।)
शस्त्रादिः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“पर्ययोनय इच्छाया स्कन्धजाः शस्त्रकौमुद्याः ॥
सुत्राङ्गितहेमचन्द्रे कन्दश्च इति पाटः ॥ (वटः ।
अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शङ्खौ न्ययोधः स्कन्धजो भुवः ।
चोरी वैश्वनाभासो बहुपासी वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्कन्धतः, पु, (स्कन्धप्रधानकायः ।) नारिकेल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धदेशः, पु, (स्कन्धस्य देशः ।) मण्डल स्कन्धः ।
यत्र हस्तिपक उपविशति । तत्पर्यायः । आस-
नम् २ । इत्यमरः । स्कन्धमाचम् । यथा,—
“चिपुरारिः स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशजः ॥”
इति भृगुभरतसंवादे भाट्टशरकवचम् ॥

स्कनं

स्कन्धफलः, पु, (स्कन्धे फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ उडुस्वरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्कन्धवन्दना, स्त्री, (स्कन्धे वन्दनमिवास्याः ।)
मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लकः, पु, (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।)
कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धरुहः, पु, (स्कन्धात् रोचतीति । रुह + कः ।)
वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्कन्धवाहः, पु, (स्कन्धेन वाहयतीति । वह +
णिच् + अच् ।) शकटादिवाहकवृक्षः । यथा,
“स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शङ्खौ गौरचक्षुर्निलः ॥”
इति हारावली ॥

स्कन्धवाहकः, पु, (स्कन्धेन वहतीति । वह +
ण्युल् ।) शकटादिवाहकवृक्षः । तत्पर्यायः ।
स्कन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्कन्धेन वहन-
कर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा ।) वृक्षस्य
मुख्यशाखा । तत्पर्यायः । शाखा २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ । (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४६ ।

“यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्गोलावसेचनम् ।
एवमारोधनं विष्णोः सर्वेशामात्मनश्च हि ॥”

स्कन्धशङ्खः, पु, (स्कन्धपर्म्यन्तं शङ्खमस्य ।) सहिषः ।
इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । जता । इति केचित् ॥
स्कन्धामि, पु, (स्कन्धस्य काण्डस्य अमिरिव ।)

दृढत्वाद्धामिः । इति चिकित्साग्रंथः ॥
स्कन्धानलः, पु, (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव ।)

दृढत्वाद्धामिः । तत्पर्यायः । स्मूलकाष्ठधक् २ ।
इति जटाधरः ॥

स्कन्धावारः, पु, (स्कन्धेन सेन्यसमूहेन बद्धेन वृष-
तिना वा आग्रियते इति । आ + वृ + घञ् ।)
सेन्यस्थितिः । (यथा, रामायणे । ६ । १२ । १२० ।

“एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥”
राजधानी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १५ । ६ ।

“तं तु दृष्ट्वा पूर्वं तच्च स्कन्धावारश्च पाण्डवाः ।
कुम्भकारश्च शाखायां निवासं चक्रिरे तदा ॥”
कटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

स्कन्धिकः, पु, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक् ।)
स्कन्धवाहकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्कन्धी, [वृ] पु, (स्कन्धीयस्काक्षीति । इनिः ।)
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धुक्ते, त्रि ॥
(काण्डविशिष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । १५ । ५ । १० ।

“हिमवन्तं समासाद्य महाबासीद्वनसतिः ।
वर्षेयूगाभिसंहतः शाखौ स्कन्धी पलाशवान् ॥”

स्कनं, त्रि, (स्कन्ध + क्तः ।) व्युत्तम् । इत्यमरः ।
३ । १ । १०४ । (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४६ ।

“स्कन्धमाचश्च तत्रेते वृक्षपञ्चेन भूमिपः ।
प्रतिजयाह मिथ्या मे न पतेज्जैत इत्युत ॥”
शुष्कम् । मतम् । इति स्कन्धधार्थदर्शनात् ॥

खलनं

स्तनः

स्तनन्य

खलम, इ ड कम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कम्भ इह बहुलकरणम् ।
इ, कम्भाते । ड, कम्भे कवाटेन दारं
लोक । चकम्भे । इति दुर्गादासः ॥

खान्द, झी, (खन्द्खेदमिति । खान्द + अण् ।)
खान्दपुराणम् । यथा,—

“वाराहश्च तथा खान्दं वामनं कूर्मश्चैव ।
इत्यादि नारदीयपुराणम् ॥

अस्य विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खु, ग न ज उडुनौ । आज्ञावने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-खा० च-उभ०-सक०-सेट् ।)
ग न, खुनाति खुनौते । न ज, खुनौति
खुनुते । खुस्वाव । उडुनितरुडुरणम् । आज्ञा-
वने । इति प्राचः ।

“खुनाति च खुनौते च खुनौत्याज्ञवतेऽपि च ।
खन्ते खुन्ते चापि यडाज्ञवनवाचिनः ॥”

इति भट्टमल्लः ।

आवरणे इति प्राणिनीयाः । खुनाति शत्रुं
वायेन भटः आच्छादयतीत्यर्थः । इति रमा-
नाथः । इति दुर्गादासः ॥

खुड इ ड आज्ञवे । उडुनौ । उनुबुल्य गयान् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-अक०
च-सेट् ।) “पञ्चमखरौति धातुपरीपरामौ ।
खन्ते खुन्ते चापि यडाज्ञवनवाचिनः ॥

इति भट्टमल्लोऽपि ।

खुखुन्धिते ॥” इति दुर्गादासः ॥

खुभ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-खा० च-पर०-सक०-सेट् ।) आवेत् ।
इत्यादिः । पञ्चमखरौ । ग, खुभाति । न,
खुभौति । उ, खुभिला खुब्बा । रोधन-
मावरणम् । इति दुर्गादासः ॥ खनघातुरयम् ॥
खोटिका, खौ, पश्चिमिषेः । यथा,—
अथ सर्षपी ।

“हापुत्रिका खल्लिका तुलिका खोटिके समे ॥
इति चिकीष्णप्रथः ॥

खलद, म ष ड विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) म, खलदयति ।

उपसर्गात् परस्य तु वा श्रम यम फण इत्या-
दिना वा ह्रस्वः । प्रखलति प्रखलायति । अन्-
यरिवृत्त्यादुपसर्गात् परस्य घटादित्वां नास्ति
इति कातन्वादाः । तत्रैव अवस्थाने अप इति
भीमः । प्रखलायति अवखलदयति परखलद-
यति । अपपरिभ्यां परस्य घटादित्वां नास्तीति
जौमराटाः । अपखलायति परखलायति ।
प्रखलदयति । खलद खलने इति प्राचः । खलदं
ख्येयमिति त्रिलोचनरामौ । पाटनमिति गो-
विन्दः । क्षेत्रोत्पादनमिति गोपीचन्द्रः ।
खिंचेति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

खलदं, खौ, (खलद + लुट् ।) विदारणम् । इति
खलदाल्यदर्शनात् ॥ ख्येयम् । पाटनम् ।
क्षेत्रोत्पादनम् । खिंचा । इति कविकल्पद्रुम-
टीकायां दुर्गादासः ॥

खलन मि चये । चने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-चने अक०-सेट् ।) मि,
खलनयति वचन ने मन्त्रेया सुभु खेदमिति
मानव्याम् । खलनयति चखलात् । चयः मन्त्रयः ।
खलनयि पुर्यं मानिकः मन्त्रिनोतीत्यर्थः । चलः
खलनम् । खलनयि पञ्च दृष्टस्य ।

“डट् प्रेमा भयं नटकिरिव सन्धि न लभते
लभेनापि प्रायः खलनयि खलु यत्किरपि धनः ॥”

इति दुर्गादासः ॥

खलन, खौ, (खलन + लुट् ।) पतनम् । तनु-
प्रयायः । रिङणम् २ । इत्यमरः । १।१।३६ ॥
रिङणम् ३ । इति चैमचन्द्रः ॥ (यपा, सुश्रुते ।
४।२४ ।

“अमखलनदोषं न्यविरे च प्रशस्यते ।
सत्त्वोत्साहवत्स्येयं यैर्वैयं विवर्द्धनम् ॥”
अभिधातः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, माघे ।
६।५२ ।

“विजपाक्षिपल्लवतलखलना-
दभिनविकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परीक्ष्य शनकेर्मसुदे
सुडवाससास्य कमलम्यसने ॥”

उच्चारणम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२।१६ ।
“उनुखप्रायिनभोगादुदोक्तखलनसम्भवा ॥”
तथाच भागवतः । ५।६।१२ ।

“अथ कश्चित्पुनस्तनुपुनस्तनुपुनस्तनुपुनस्तनु-
नादिषु विवशाना न खरयाय खरभरण-
दशायामपि सकलकण्ठजनिखलनानि तव गुण-
जननामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥”
खलितं, खौ, (खलन + क्त ।) कूटयुद्धादिना
युद्धमर्यादायाः खलनम् । तनुपथ्याय । कलम्
२ । इत्यमरः । २।१।१०० ॥ अंशः । वि,
चलितम् । इति मेदिनी । ते १६४ ॥ (यथा,
आर्यावमश्रवाम् । ६७२ ।

“सौधगवाच्चगानापि हि दृष्टिस्तं स्थितिलत
प्रयत्नमपि ।

हिमगिरिशिखरखलितता गङ्गेवैरावनं
हरति ॥”

सक, म प्रतोघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, तिष्ठकथिषति तिस्त-
कथिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, त् क अन्धशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्तनयति
मेघः । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, मि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मि, स्तनयति स्तानयति ।
अतिस्तनत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तन, पु, (स्तन्यते शब्दप्रति कासुकेः कनयति
कथयति वक्तुः प्रोभासिति वा । स्तन शब्दे +
घञ् ।) अवयवविशेषः । माह इति सुं सौ इति
च भाषा । तत्पर्यायः । कूचः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७७ ॥ कूचः ३ उरोवः ४ द्रव्योणः ५
पयोधरः ६ वयोवृद्धः ७ उरसिकः ८ तस्याप

चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली । तस्य शुभ-
लक्षणं यथा, गारुडः । ६५ । ६५ ।
“अरोमशो स्तनौ पीनौ घनावविमौ

शुभौ ।

कटिनावरोमसुरो न्दुयोवा च कम्भुभा ॥
तस्य मनोहरत्वकारकौषधं यथा, तन्त्रेव ।
१६६ । ४ ।

“कुष्ठनागवलाचूर्यं नवनीतसमन्वितम् ।
तस्मै यो युवतीनाञ्च कुर्यान्नमोहरं स्तनम् ॥”
अथ स्तनरोगस्य संप्राप्तिमाह ।

“सर्वोरोवाप्युडुमो वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियः ।
रक्तं मांसञ्च सदृश्यं स्तनरोगाय कल्पते ॥”
अदुग्धावपि स्तनौ प्रख्याता गर्भिण्याश्च
स्त्रिया बोद्धव्यौ । यत आह सुश्रुतः ।

“धमन्यः संवृत्तहाराः कन्यानां स्तनसंश्रिता ।
दोषाविसरणाकासा न भवन्ति स्तनामया ॥”
दोषाविसरणाः संवृत्तहारत्वेन दोषाद्याम-
विनश्यत्सञ्चारो वासु ताः ।

“तावन्नेव प्रख्यातां गर्भिण्याञ्च ताः पुनः ।
स्वभावादेव विवृता ज्ञायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥”
स्तनरोगाणामुनिर्देशेन लक्षणायाह ।

“पञ्चानामपि तेषां हित्वा प्रोथितविप्रधम् ।
लक्षणाणि समानानि वास्तुविप्रधिलक्षणे ॥”
पञ्चानां वातपित्तकफसन्निपातानामुक्तानाम् ।
आगतानुक्तानरोगाभिधातेन शक्येन च बोद्धव्यः ।

रक्तनष्टावभवः । स्वभावात् ॥ ५ ॥

अथ स्तनरोगस्य चिकित्सा ।

“श्लेष्मं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्यात्
यद्विप्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
आमे विहाह्निं तथैव च तस्य पाकं
तस्याः स्तनौ सततमेव च निरुद्धौते ॥

पित्तघ्नानि तु श्लेष्माति द्रव्याण्येव प्रयोजयेत् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं न स्तनादुपनाहयेत् ॥”
उपनाहयेत् खेद्येत् ।

“लेपो विशालान्तेन हन्ति पीडौ स्तनो-
त्थितान् ।

निशानककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तना-
त्तिहा ॥”

विशाला इन्द्रवारुणौ । कनकस्य घृत्तूरस्य पत्रं
पाच्यम् ।

“लेपान्निहन्ति स्तनं स्तनरोगं वन्धककौश्या ।
निर्वायं तमलोहं सखिषे तद्वा पित्तघ्नम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्तननं, खौ, (स्तन शब्दे + लुट् ।) धनमाचमम् ।

मेघशब्दः । कृत्यितम् । इति मेदिनी ॥

स्तनन्य, पु, खौ, (स्तनं धयति पिबतीति । स्तन +
धेट् प्राप्ते + “नासिकास्तनयोर्धापेटोः” ॥ १२ ।
२६ । इति खड्ग । अरुद्धिषदिति सुम् । अति-
शिशुः । तत्पर्यायः । उत्तानशयः २ उत्तान-
शया ३ छिन्नाः ४ छिन्ना ५ स्तनपः ६ स्तनपा
७ स्तनन्यथै ८ स्तनन्यथा ९ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, रघुः । १४ । ७८ ।

स्तनाभो

“पयोधरेः सप्रमवाल्लुक्कान्
मन्त्रयन्ती खवाल्लुक्कान्
अन्त्रयन् प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनस्थयप्रोतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥”

स्तनस्थया, स्त्री, (स्तनस्थ + टाप् ।) अति-
वालिका । इत्यमरटीकायां भरतः । २।६।४१ ।
स्तनस्थयी, स्त्री, (स्तनस्थ + टित्वात् डीप् ।)
अतिवालिका । इत्यमरः । २।६।४१ ॥

स्तनपः, पु, (स्तनं पिबतीति । पा + कः ।) अति-
शिशुः । इति भरतः । स्तनपानकर्तारि, त्रि ॥
स्तनपा, स्त्री, (स्तनं पिबति या । पा + कः ।
टाप् ।) अतिवालिका । इत्यमरः । २।६।४१ ॥
स्तनपायिका, स्त्री, अतिवालिका । दुग्धपोष्या ।
स्तनशब्दपूर्वकपाधातोयक(गुल) प्रत्यये आप-
प्रत्ययेन निच्यन्नम् ॥

स्तनभरः, पु, (स्तनयोर्भरः ।) स्तूलस्तनभारः ।
तत्प्रायः । स्तनाभोगः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

स्तनभवः, पु, (स्तनाभ्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।) रति-
बन्धविशेषः । यथा,—
“स्वज्जाहयमध्ये तु जला योवित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः स्तनभवः ॥”

स्तनः ॥”
इति स्मरटीपिका ॥

स्तनजाते, त्रि ॥

स्तनमुखः, पु, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात्
पुष्कम् ।) स्तनाभभागः । यत्र । चूचुकस्तना-
दन्तशिखासुखाः । इति हेमचन्द्रः । ३।०६७ ॥

स्तनयितुः, पु, (स्तनयतीति । स्तनं लाभश्च्ये +
“स्तनयितुषुवौति ।” उणा० ३।२६ । इति
इलुच् । “अयामन्तेति ।” ६।४।५५ । इति
अयादेशः ।) मेघः । इत्यमरः । १।३।६ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“किमथकोऽपि निन्दे कुतस्त्वपि त्वमोडश्री ।
स्तनयिकोर्मयूरौ च कितोवृक्षपाता स्थिता ॥”
मुक्तकः । इति चामरः । २।४।१५६ । मेघध्वनिः ।
इति मेदिनी । विलुप्त । इति शब्दरत्नावली ॥
जलः । रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्तनवृन्तः, पु, (स्तनयोर्वृन्तम् । अभिधानात्
पुष्कम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२६७ ॥
स्तनैर बोटा इति भाषा ॥

स्तनशिखा, स्त्री, (स्तनयोः शिखा ।) स्तनवृन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२६७ ॥

स्तनार्थ, स्त्री, (स्तनयोरर्थम् ।) स्तनवृन्तम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्तनान्तरं, स्त्री, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १०।६२ ।

“विभ्रवा कौस्तुभभ्यां स्तनान्तरविलम्बितम् ।
पद्मप्रास्थं तन्मया च पद्मजघनहस्तया ॥”
श्लोविधयल्लयविशेषः । इति कैचित् ॥

स्तनाभोगः, पु, (स्तनयोराभोगः ।) स्तनभरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्थ परिपूर्णा च ।

स्तनितं, स्त्री, (स्तन + क्तः ।) मेघनिर्घण्टः । इत्य-
मरः । १।३।८ ॥ (यथा, मनुः । ४।१०३ ।
“विनुगस्तनितवर्षं महेच्छानाश्च संज्ञे ।
आकालिकमनघायमेतेषु मनुजवती ॥”)
करतालिशब्दः । इति कैचित् ॥ (शब्दमात्रम् ।
यथा, हरिवंशः । ६६ । ४८ ।

“आर्त्तस्तनितसंगादेः बधिरामुद्गृहाकुले ॥”
शब्दिते, त्रि ॥

स्तनितफलः, पु, (स्तनितानि फलानि यस्य ।)
विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तन्यं, स्त्री, (स्तने भवम् । स्तन + “शरीरावय-
वाच्च ।” ४।३।५५ । इति यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २।६६ ।

“य नन्दिनीस्तन्यमनन्दिताम् ।
सहस्रलो वत्सहुतावशेषम् ।
पयो विशिष्टेन कृताभ्युन्नतः
शुभं यशो मूर्धनिमातिष्ठत् ॥”

स्तनाय हितमिति । “शरीरावयवा यत् ।” ५ ।
१।६ । इति यत् । स्तनहिते, त्रि ॥

स्तन्यं, त्रि, स्तम्भितः । जडोक्तः । स्तम्भघातोः
क्षणव्ययेन निच्यन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २०।६६ ।

“खयसुत्तिप्रजलसस्तन्यवाहुरभूत्तदा ॥”)

स्तम्बरोमा, [त्] पु, (स्तम्भानि रोमाणि यस्य ।)
शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥ स्तम्भित-
लोमवृत्ते च । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५३२ ।
“विमुखे चतुर्मुखेऽपि भित्तवति चानौश्रमाव-
मीशेऽपि ।

मयमहोत्तरे हरिः परं स्तम्बरोमाभूत् ॥”)
स्तम्, इड स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अक-सक-च-सेट् ।) दन्त्यादिः । इ,

स्तम्भते । इ, स्तम्भते । तिष्ठन्मयिषति । तिस्त-
म्भयिषति । स्तम्भो जडोभावस्तुत्करणश्च ।
स्तम्भः स्तम्भाजडोभावविलम्बरोक्तिः । श्रुति-

नावस्तम्भो जडोक्तः इत्यर्थे इति क्रमहीनरो-
क्तिश्च । स्तम्भ इह क्रियानिरोधः इति भीमः ।
दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धीकर-

णश्च । स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकाः । इति
दुर्गादायः ॥

स्तम्, पुं क्वागः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोऽम्भ-
वकौ ।” उणा० ४।६६ । इति व्यञ्च् । स्तादे-
शश्च ।) प्रकाशरक्षितवृक्षः । स तु क्षिप्रि-

कादिः । तत्प्रायः । गुल्मः २ । इत्यमरः । २ ।
४।६ । ङणादिः । तत्प्रायः । गुल्मः २ ।
इति चामरः । गुल्मः ३ । इति तट्टीका ।
वितपः ४ । इति जटाधरः ॥

स्तम्भकः, पुं, (स्तम्भं करोतीति । स्तम्भ + क्त +
“स्तम्भकलोतिन् ।” ३।२।२४ । इति यत् ।)
घातम् । इत्यमरः । २।६।२१ । अपि च ।
“युधि स्तम्भकरिर्घातं व्रीहिर्घातं घातमात्रकम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्भकारः, त्रि, (स्तम्भं करोतीति । क्त + अच् ।
गुल्मकारकः । स्तम्भशब्दात् क्षयघातोः यच्
प्रत्ययेन निच्यन्नम् ॥

स्तम्भघनः, त्रि, (स्तम्भः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्भ +
हन् + “स्तम्भे क च ।” ३।३।८३ । इति चकारा-
अप् घनादेशश्च ।) ङणानुष्मूलनकारिखनि

चादिः । तत्प्रायः । स्तम्भघ्नः २ । इत्यमरः ।
३।२।३५ ॥ स्तम्भहननः ३ । इति शारदस्तुत्री ।

स्तम्भघ्नः, त्रि, (स्तम्भो हन्यते येनेति । स्तम्भ +
हन् + “स्तम्भे क च ।” ३।३।८३ । इति कः ।
स्तम्भघनः । इत्यमरः । ३।२।३५ ॥

स्तम्भपुः, [त्] स्त्री, (स्तम्भानां पुरिव ।) पुरीमिदः
तत्प्रायः ।
“तामलिप्रं दामलिप्रं तामलिप्रो तमालिनी ।
स्तम्भपुष्पिण्युद्यच्छ स्वादिदमौ तु कुञ्चिनम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

स्तम्भहननः, त्रि, (स्तम्भो हन्यतेऽनेनेति । हन् +
करणे लुट् ।) स्तम्भघनः । इत्यमरटीकाधार-
स्तुत्री । ३।२।३५ ॥

स्तम्भेरमः, पु, (स्तम्भे रमते इति । स्तम्भ + रम +
“स्तम्भकण्येयो रमिणयोः ।” ३।२।१३ । इत्यच्
“तनुपुष्वे क्ति वहुलम् ।” ६।३।१४ । इति

सप्तम्या अलुक् ।) हस्तौ । इत्यमरः । २।५।३५ ।
(यथा, रघुः । ५।७२ ।
“प्रयां जहातुभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्भेरमा सुखरञ्जलकविषक्ते ॥”)

स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(क्रा० खा० च-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।
ग, स्तम्भाति । न, स्तम्भोति । उ, स्तम्भित्व
स्तम्भा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादायः ।
चौत्रधातुरयम् ॥

स्तम्भः, पुं, (स्तम्भातीति । स्तम्भ + पचाद्यच् ।)
स्तम्भः । घाम इति खंडी इति च भाषा ।
जडोभावः । स तु निश्चयिभता । इत्यमर-
भरतौ । ३।३।१३४ ॥ (यथा, माघः । ५।४८ ॥

“स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा सुमोच
दागं ददावतितरौ सहसायहस्तः ।
बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीतु
स्वातन्त्र्यस्तुल्यमवाप करेणुराजः ॥”

“महान्तं स्तम्भं आलानं जायश्च सहसा
सुमोच । स्तम्भः स्तम्भाजडव्योरिति निच्यः ।”
इति तट्टीका । काण्डम् । यथा, रघुः । ५।१५ ।

“आरय्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्भेन नीवार इवावशिष्टः ॥”)

स्तम्भकरः, पुं, (करोतीति । क्त + अच् । स्तम्भक्य
करः ।) वेष्टनम् । इति कैचित् । स्तम्भाकारके
चायकारके च त्रि ॥

स्तम्भकौ, [त्] पुं, वाद्यविशेषः । इति कैचित् ॥
स्तम्भनं, स्त्री, (स्तम्भ + क्तुट् ।) जडोक्तम् ।
यथा, वज्रसूक्तौ स्त्री ।

“दुष्टस्तम्भानुभविन्नशमनं दारिद्र्यविनाशकम् ॥”
शट्कर्मोन्तर्गताभिचारकर्मविशेषः । यथा —

स्तम्भनः

‘उलूककाकयोः पक्षौ गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः ।
आलिख्य वे शरावे निशयाद्यैः साध्याभर-
संपुटितम् ॥

मन्त्रं स्थापितपवनं सद्यश्चक्षुः चतुर्धरे निखनेत् ।
स्तम्भनमेतद्वश्य भविता जगत्स्य नात्र
सन्देहः ॥”

स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम् ।

“कृत्वा प्रतिक्रान्तिमयथा

प्रशानाङ्गारकेशुश्रववचननाम् ।

सन्ध्याधिष्ठितपवनम्

कृत्वा तन्नाम्नीं समन्तललाटाम् ॥

वचनधिष्ठितपवनम्

सद्यश्चक्षुः तदुलूकया वचनम् ।

दग्धां कृत्वा निखनेत्

प्रशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भः ॥

आलिख्य चैष्टकाग्रगले मन्त्रं सनामपुटितम् ।

निशया (निशोपकावे सद्यश्चक्षुः प्रतिष्ठित-

प्राणम् ॥

नयनमतितीक्ष्णतरं स्तम्भनमतितीक्ष्णाभ-

निःचिप्रम् ।

लिखितमन्त्रचितामयकौलकं

सहितकर्म सनाम सनामरतम् ।

कृतजपं चिसद्यश्चक्षुः कर्षयथा

पथि खनेद्य याननिवारणम् ।

विहितनिमित्तरी रिपुनामयुतं

मनुमिम निशया कृतनामकम् ।

नवसद्यश्चक्षुः पादिसुधाधितं

पथि खनेद्य सैन्यनिरोधनम् ॥”

इति स्तम्भनम् ॥

इति केल्कारिणीतन्त्रे ५ पटलः ॥ ॥

अथाम्बुस्तम्भनम् ।

“मातृरस्य रश्मं गृह्य जलोक्तं तत्र पेयेत् ।

हृत्तो तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनसुतमम् ॥

शालाजीरममादाय खरश्च निधाय तम् ।

अभ्यागारे चिपेतेन अग्निस्तम्भनसुतमम् ॥

वायवी उदरं गृह्य मल्लकवचया सह ।

गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रचिपेद्गुणैः ॥

एवमेतत्प्रयोगेन अग्निस्तम्भनसुतमम् ॥

रत्नापटलमूलजम् अवष्टब्धं च मूलकैः ।

दिशं स्तम्भयते चित्रं पयः पिबेत् कालान्तकम् ॥

सुक्रीतकवचाङ्गुलं मरीचं चागरं तथा ।

चन्दिता च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिङ्गेत् ।

गोरोचनां भृङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समम् ।

दिवस्तम्भश्च पीत्वा स्वातु मन्त्रयानेन वे तथा ॥

ॐ हूं अग्निस्तम्भं जुह्वे ॥ ॐ नमो भगवते

जलं स्तम्भय स्तम्भय रं समं सक्ती कक्ती कपूरं ।

जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ॥”

इति शारङ्गं पूर्वखण्डे १८६ । ११-१८

प्रकारान्तरं षट्कर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तम्भनः, पुं, (स्तम्भयतीति । स्तम्भ + श्चि + क्तुः) ।

कामदेवस्य पञ्चवागाक्तगतैः वाच-विशेषः ।

यथा,—

स्तावः

“उन्मादनः श्रोत्रगन्ध तापनस्तम्भनस्तथा ।
सम्प्रीहयन् प्रचेते विख्याताः कामशायकाः ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्तम्भके, त्रि । यथा, स्तुति । १ । ४२ ।

“कषायः संयाहको रोपणः स्तम्भनः श्रोत्रगो-
लेखनः श्रोत्रगः पीडनः क्षेदोपशोषश्चेति ॥”

स्तम्भितः, त्रि, जडोन्मत्तः । जडोन्मत्तः । इति स्तम्भ-
शब्दान् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधानोः

कप्रत्ययेन वा नियमः ॥

स्तरिमा, [न] पुं, (स्तुतिरिति आच्छादयतीति ।

स्तु + “कृष्टृष्टृस्तुभ्य इमयिच् ॥” उणा० ४ ।

१४० । इति इमयिच् ।) तत्पम् । इत्युणादि-

कोषः ॥

स्तरी, स्त्री, (स्तुतिरिति आच्छादयतीति । स्तु +

“अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः ॥” उणा० ४ । १५८ ।

इति ईः ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्तवः, पुं, (स्तुतिरेवेनेति । स्तु + अच् ।) प्रशंसा ।

तत्पर्यायः । कोत्रम् २ इतिः २ स्तुतिः ४ ।

इत्यमरः । १ । ६ । ११ स्तवनम् ५ । इति

शब्दरत्नावली । वयंः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा, हरिवंशे १२६ । २८ ।

“तुष्टाव च तमोशानं मारीचः कण्ठपक्षदा ।

वेदोक्तेः कृततिस्रस्र स्तवैस्तुल्यं जगद्गुरुम् ॥”

स्तवकः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थः स्तोत्र-
जवकौ ॥” उणा० ४ । ६६ । इति अवकः

धातोश्च स्तादेशः ।) गुच्छकः । इत्यमरः ।

२ । ४ । १६ ॥ “हे स्तवके यलो इति खाति

बहुभिः पुन्यैः फलेष्वा संवायः पञ्चवयस्यः

गुच्छः । गयते धन्यते भगवैरेव गुच्छः । गु घु

ठ ड धनौ नाचीति छक्

‘गुब्बादिस्तवके गुच्छे सुक्ताङ्गारकलापयोः ।’

इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेवः ।

‘स्वातु गुच्छः स्तवके स्तव्ये हारभेदकलापयोः ।’

इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेवः ।

‘स्वातु गुच्छः स्तवके स्तव्ये हारभेदकलापयोः ।’

इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेवः ।

स्तवके गुच्छकः गुत्तकः इति च पठन्ति । तदा

गुधति वेष्टते इति गोघन्ते क्रौडन्ति भ्रमरा

अत्रेति वा गुत्तकः । गुध वेष्टे गुध ड क्रौडि

इत्यस्मादा नाचीति सः । स्तार्थकः गुत्तकः ।

‘स्तवके हारभेदे च गुत्तकः स्तव्ये च कौर्मितः ।’

इति दन्वसान्तेषु रन्तिदेवः ।

‘गुत्तकः स्वातु स्तवके स्तव्ये हारभेदकलापयोः ।’

इति दन्वसान्तेषु रन्तिदेवः ।

‘गुत्तकः कुट्टमलजापि स्तवको गुत्तकवाति ।’

इति दन्वसान्तेषु रन्तिदेवः ।

स्तवके इति स्तवकः । गु घु ल स्तुतौ यञ् स्तवः

स्तार्थे अभिधानात् निर्वाकः ।” इति भरतः ॥ ॥

स्तुतिः । इति विश्वः । अथ्यपरिच्छेदः । सद्यः ।

इति केचित् । स्तवकारके, त्रि ॥

स्तवकः, पुं, स्तवकः । इति केचित् ॥

स्तावः, पुं, स्तवः । स्तुधातोर्भावे ण्यप्रत्ययेन

नियमः ॥

स्तुनकः

स्तावकः, त्रि, (स्तौतीति । स्तु + क्तुः ।) स्तव-
कर्ता । स्तुधातोर्णकप्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा
भागवते । ४ । १५ । २१ ।

“स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथुर्वैद्यः प्रतापवान् ।
मेघनिहन्ता वाचा प्रहसन्निदमन्नवोन् ॥”

स्तिमितः, त्रि, (स्तिम + क्तः ।) अचक्षुः । (यथा,

रघुः । १३ । ४८ ।

“यथा प्रवन्नस्तिमितप्रवाहा

वरिद्विह्वलान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकच्छे

सुक्तावली कण्ठगतैव ध्रुवैः ॥”

आर्द्रः । यथा, “स्तिमितोऽचक्षुः ।” इति

मेदिनी ॥

स्तिमिः, पुं, (स्तुतातीति । स्तम्भ + “क्रमितमि-
श्रितस्तम्भामत इच् ॥” उणा० ४ । १२१ । इति

इन् अत इच् ।) सतुमः । बाधा । इत्युणादि-

कोषः ॥

स्तौतिः, पुं, (स्तुतातीति । स्तु + “स्तुल्लङ्घ्यस्तुल्लङ्घ-
यभ्यः क्तिन् ॥” उणा० ४ । ५४ । इति क्तिन् ।) नभः ।

स्तुधिरम् । दृढजातिः । अचक्षुः । पयः । शक्रः ।

इति संक्षिप्तवारीकादिहितिः ॥

स्तुतः, त्रि, (स्तु + क्तः ।) स्तुतिविषयः । तत्तु-

पर्यायः । इतिः २ प्रत्ययः ३ पथ्यायितः ४

पथ्यायितः ५ प्रत्ययः ६ पथ्यायितः ७ पथ्यायितः ८

अपिगौर्यः ९ वर्यितः १० अमिष्टुतः ११ इत्य-

मरः । १२ । ११० । गौर्यः १२ इतिः १३ इति

शब्दरत्नावली । स्तुतः १४ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । २८४ । १८ ।

“नमः स्तुताय स्तुवाय स्तुयमानाय वे नमः ॥”

स्तुतिः, स्त्री, (स्तु + क्तुः ।) स्तनः । इत्यमरः ।

१ । ६ । ११ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ११६ ।

“इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया

यद्विभक्त्युत्तरलोकीरिति ॥”

दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रियाः संश्रयणाच्च

सा ।

लक्ष्मीर्वा लक्ष्मणा वापि क्रमान् सा कान्तिरुच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

स्तुतिपाठकः, पुं, (स्तुतिं पठतीति । पठ + क्तुः ।)

राजादिराजादौ वीर्यस्तुतिकर्ता । तत्पर्यायः ।

वन्द्यै २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६० । लयः ३

स्तुतिव्रतः ४ स्तुतं ५ भागधः ६ मधुकः ७ ।

इति जटाधरः । प्रातर्गवः ८ । इति त्रिकाख-

शेषः ॥

स्तुतिव्रतः, पुं, (स्तुतिरेव व्रतं यच्च ।) स्तुति-

पाठकः । इति जटाधरः ॥

स्तुत्यः, त्रि, स्तवनीयः । स्तुधातोः क्यप्रत्ययेन

नियमः । इति सुगवोद्यकाकरग्रम् । (यथा,

रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरन्याभिपत्यस्ते वरस्तौ ॥”

स्तुनकः, पुं, क्षयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तुभ, ग न उ रोधने । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-खा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) इत्यादिः । पञ्चमखरी । ग, स्तुभोति । न, स्तुभोति । उ, स्तुभित्वा स्तुभ्या । रोधनमावरयम् । इति दुर्गादायः ॥

स्तुभः, पु, ङागः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ७६ ॥ (अथिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २२० । १४ ।

“चातुर्मास्येषु जित्यानां हविषां योनिरग्रहः । चतुर्भिः सहितः पुनर्भोगोरेवान्वयः स्तुभः ॥”

स्तुवेयः, पु, (स्तुवेति इति । स्तु + “स्तुवः कैथ-शब्दसि” उणा० ३ । ६६ । इति कैथः ।

किञ्चादगुणाभावे सङ्ख्यवादेशः ।) इजः । द्युगादिकोषः ॥

स्तुवेयः, नि, अङ्गः । उत्तमः । वैदिकशब्दोऽयम् । कृधातोर्गोष्ठादिकस्यैवप्रत्ययेन नियमम् । इति धिष्णामकौस्तुभसुगादिह्रस्विः ॥

स्तप, क उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) यङ्खरी । उच्चायो राशी-करणम् । क, स्तूपयति धान्यं जपकः । तुष्टपयि-यति । इति दुर्गादायः ॥

स्तप, य इर उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) यङ्खरी । य, स्तूपयति । इर, अस्तूपन् अस्तूपीतु । अस्मात् प्रवाहिलान्नित्यं द द्रव्यम् । अस्तूपन् । इति दुर्गादायः ॥

स्तपः, पु, (स्तूपते इति । स्तु + “स्तुवो दीर्घश्च” उणा० ३ । २५ । इति पः दीर्घश्च ।) ऋशादि-जूटः । राशीजतन्मतिकारिः । इति पुषिङ्ग-मयहे अमरः । ३ । ५ । १६ ॥ संघातः । नियमोऽयम् । वज्रम् । इति र्वाचस्पत्योर्गोष्ठादि-ह्रस्विः ॥

स्तु, न प्रीतिरचाप्राप्तेने । इति कविकल्पद्रुमः । (खा०-पर०-सक०-अक०-च-अनिट् ।) न, स्तुषोति । इति दुर्गादायः ॥

स्तु, न च स्तुती । इति कविकल्पद्रुमः । (खा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) न च, स्तुषोति स्तुषुते । स्तुतिराच्छादनम् । इति दुर्गादायः ॥

स्तुव, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) सप्तमखरयुक्तमध्यः । स्तुवति । तरोस्तुवते । इति दुर्गादायः ॥

स्तुव, क श्र वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) क, अस्तुवोत् अस्तुवत् । श, स्तुहति । तिस्रह्रस्वि । इति दुर्गादायः ॥

स्तु, न चि ह्रादने । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) न चि, स्तुषोति स्तुषोति । स्तोर्धः स्तोर्धः । इति दुर्गादायः ॥

स्तुह, क श्र वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) क, अस्तुवोत् अस्तुवत् । श, स्तुहति । तिस्रह्रस्वि । इति दुर्गादायः ॥

स्तेन, न क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिस्तेनत् घनं चौरः । इति दुर्गादायः ॥

स्तेनं, क्री, (स्तेनत् क चौर्यं + भावे अच् ।) स्तेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २४ ॥

स्तेनः, पु, (स्तेनयतीति । स्तेन + पचायच् ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दृष्ट-निर्गन्धो यथा,—

“स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दृष्टविनिर्गन्धे । परमं यन्नमातिष्ठेत् स्तेनानां नियमे वृषः ।

स्तेनानां नियमादस्य यथो राक्षसं वृद्धते । अन्नादे भूयसा माहं पयो भाष्यापचारिणी ।

गुरो शिष्यश्च याच्यश्च स्तेनो राजानि

(कश्चिदयम् ॥

यस्तु तात्पुपकृष्टानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमादां दृष्टवेद्वाजा यथास्मिं चौरयेद्युहान् ।

येन येन यथाज्ञेन स्तेनो वृष विचिष्टते । ततदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”

इति मानवे च अथायः ॥ तद्वैदिकपर्यायः । लघुः १ तका २ रिभा ३ रिपुः ४ रिजा ५ रिहायाः ६ ताडुः ७ तस्करः ८ वनगुः ९ दुरश्चित् १० सुधीवान् ११ अलिङ्ग्यः १२ अवर्यायः १३ डकः १४ इति चतुर्दशैव स्तेननामानि । इति वेदनिचयटी ।

३ । २४ ॥ * देवानानिवेद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । १२ ।

“इहान् भोगान् हि वी देवा दास्यन्ते धन-भाविताः ।

तेर्हन्तान्प्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥”

स्तप, क ज्ञेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) शकादश्रखरी । क, स्तेन-यति । तिस्तेपयिषति । इति दुर्गादायः ॥

स्तेनः, पु, (स्तेन आर्जि + अच् ।) आर्जोभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

स्तेयं, क्री, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + “स्तेनाद्यन्नलोपश्च” ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च ।) चौरेयम् । तत्तु चौरस्य भावः तस्य कर्म च । इत्यमरभरतौ । २ । १० । २५ ॥

तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेके । “प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा राज्ञो वा यदि वा हिवा । यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परकीर्तितम् ॥”

तत्करये नरकं प्रतिप्रसवश्च यथा,—

* आस उवाच ।

“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नादृत्य वदेत् कश्चित् । नाहितं नाग्रियं वाक्त्वं न स्तेनः स्यात् कदाचन ।

लब्धं वा यदि वा प्राक्तं च्छेदं वा जलमेव वा । परस्यापहरन् जन्तुनरकं प्रतिपद्यते ।

न राश्यां प्रतिहन्तीयान् नृपप्रतितादृषि । न चाभ्यसादशक्तश्च निन्दितान् वज्रैर्बुधः ।

निर्वां याचनको न स्यात् पुनस्तत् प्रयाचयेत् । न विषं विषमिच्छाज्जुनश्च विषसूचते ।

देवस्य चापि यत्नेन सदा परिहरेततः ॥

पुन्ये शाकोदके काष्ठे तथा मूले फले लघ्नि । अदत्तादानमस्तेयं मनुराह प्रजापतिः ।

यज्ञोत्थानि पुण्याणि देवाश्चैनविधौ हिजे । नैकसादेव नियतमनुश्रयाय कैवलम् ॥

लब्धं काष्ठं फलं पुन्यं प्रकाशं वै हरिर्बुधः । धर्मार्थं केवलं याह्यमन्या प्रतिनो भवेत् ॥

तिवस्तुद्रव्यादीनां सृष्टिराद्या पथि स्थितेः । स्तुधार्त्तनान्यथा विप्र विधिर्विद्विरिति स्थितिः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागो । १६ । १—१० ॥ स्तेयप्रायश्चित्तं यथा,—

“यत्तत्रैतरोक्षं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् । स्तेयदोषापहन्तुं ब्रतानां श्रूयतां विप्रि ॥

धान्यान्धनचौर्याणि ह्यवा कामात् द्विजो-त्तम ।

स्वजातीययद्वादेव कृच्छार्हेन विशुध्यति ॥ मनुष्याणाम् हरये स्त्रीणां स्तेनयच्छस्य च ।

कूपपापीजानाश्च शुद्धिश्चान्नायत्नं स्तुतम् ॥ द्रव्याणामज्ञसाराणां स्तेयं कलान्वयेक्षनम् ।

चरेत् सान्तपनं कच्छं तत्पापपरिशुद्धये ॥ भयभोज्यापहरये यानश्रय्यासनस्य तु ।

पुण्यमूलफलानाश्च पञ्चमयं विशेषनम् ॥ लब्धकाष्ठदुमान्ताण्युपकांक्षस्य गुह्यस्य तु ।

तिलचर्ममिश्रणान्तु निराचं स्यादभोजनम् ॥ मणिसुक्ताप्रवाजानां ताम्रस्य रजतस्य तु ।

अयस्कालोपजानाश्च ह्यदृष्टाश्च कयान्नमुक् ॥ कौपीयकौटकोर्यानां हिशफेकशफस्य च ।

पक्षिमन्यौषधानाश्च रज्ज्वाश्चैव चार्धं पयः ॥ यत्तत्रैतरोक्षेति पापं स्तेयकृतं बुधः ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * स्तेयस्य दृष्टविधेरुक्तशब्दे द्रव्याः । सुवर्ण-स्तेयप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रव्यम् ॥

स्तेयो, [वृ] पु, (स्तेयमस्याकौति । इतिः ।) चौरः । यथा । सुमन्तुः । सुवर्णस्तेयो मानं

सावित्रादसहस्रं आख्याद्वितीर्षुहृत्वात् निराच-सुपपत्तेरुपपन्नस्य वा पूनो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेकः । स्वर्णकारः । इति कैचित् ॥

स्तेनं, क्री, (स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म वा) स्तेन + अण् ।) चौरेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २५ ॥

स्तेयं, क्री, (स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेन + अण् ।) चौरेयम् । इत्यमरभरतौ । २ । १० । २५ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७२ । ७ । “इमां हि प्रकीमन्तान् धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् । संसृष्टेरीदृशो भावः शुचिं स्तेयमिवान्वृतम् ॥”

स्तेयः, पु, (स्तेन एव । स्तेयं अण् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तेमित्यं, क्री, (स्तेमित्यस्य भावः । स्तेमित्य + अण् ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(आर्जवम् । यथा, “स्तेमित्यं स्तेमित्यो वेगः ॥” इति वैद्यमाधवकर-संयज्ञोत्थनिनिचयस्य-ज्वराधिकारे । “स्तेमित्यमज्ञाज्ञपटावशुक्र-तत्त्वमिव ॥” इत्यस्य आख्याने विज्ञयेनेत्यम् ।)

४६ सुन्दरी ४७ अश्विस्तभूः ४८ ललिता ४९ वासिना ५० भामिनी ५१ वरारोह्या ५२ नताङ्गी ५३ त्रिना ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्णा ५७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 सा चतुर्विधा । पद्मिनी १ चित्रिणी २ शङ्खिनी ३ हस्तिनी ४ । तासां लक्ष्यानि यथा, —

“भवति कमलनेत्रा नाभिकाक्षुद्ररन्ध्रा
 अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी ।

खट्वचनसुशीला नृवर्गीतादुरक्ता

सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥

भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खल्वा

तिलकुलमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाची ।

कठिनवक्त्रबाढ्या सुन्दरी सा सुशीला

सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥ २ ॥

दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या

कामोपभोगरसिका गुणशीलसुक्ता ।

रेखाक्षयेण च विभूषितकण्ठदेशा

सम्भोगीकरसिका किल शङ्खिनी सा ॥ ३ ॥

स्यूताधरा स्यूतनितम्बभागा

स्यूताङ्गुली स्यूतकुचा सुशीला ।

कामोत्सुका गाढुरतिप्रिया च

नितम्बखल्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥

पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।

शङ्खिनी चारुगन्धा च मद्गन्धा च हस्तिनी ॥

प्रशङ्गे पद्मिनी तुष्टा रङ्गे तुष्टा च चित्रिणी ।

उभये शङ्खिनी तुष्टा ह्ये तुष्टा च हस्तिनी ॥

पद्मिनी प्रशयोर्योनिमैदृकौ चतुरङ्गुलौ ।

चित्रिणीरुदयोर्योनिमैदृकौ च तथाविधौ ॥

शङ्खिनीरुदयोरुष्टाङ्गुली तावेव सन्तौ ।

हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव द्वादशाङ्गुलौ ॥ * ॥

तस्या अवस्था यथा, —

“आ भोऽश्रुता भूवेहाला तस्यै त्रिंशता मता ।

पञ्चपञ्चाशत् यावत् प्रौढा दृढा ततः परम् ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥

“बाला तु प्रायदा प्रोक्ता युवती प्रायधारिणी ।

प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणमदिशेत् ॥

निदाघशरदोर्ध्वाला प्रौढा वर्षावसनयोः ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या न दृढा कूपि शस्त्रे ॥

नास्तैवे घोडशरद्वर्गौ सप्तम्याः परतो न च ।

आद्यःकामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥

चिम्बिम्भिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः ।

सर्वैर्युतुषु यौगुण्यं पञ्चाभ्यासाद्वैदुषः ॥

यश्चपञ्चाशतो वारी सप्तवर्षितः पुमान् ।

द्वादशैव न प्रकृते प्रकृते वैविधयेनात् ॥”

इति राजवहने राजनिर्घण्टम् ॥ * ॥

स्त्रियाः शुभाशुभलक्ष्यानि यथा, —

श्रीहरिरुवाच ।

“यस्यास्तु क्षुधिताः केशा सुखश्च परिमण्डलम् ।

नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥

या च काञ्चनवर्णा रत्नहस्तसरोरुहा ।

सहस्राङ्गुला वारीया भवेत् सापि पतिव्रता ।

वक्रकेशा च वा कन्या मङ्गलाची च वा भवेत् ।

भर्ता च म्रियते तस्या नित्यं दुःखभागिनी ॥

पूर्णाचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।

विशालनेत्रा विस्मैष्टी सा कन्या लभते सुखम् ॥

रेखाभिर्व्यङ्गुभिः क्लेशं खस्थाभिर्धनहीनताम् ।

रक्ताभिः सुखमाप्नोति कन्याभिः प्रेयसां व्रजेत् ॥

कार्येऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात् करयेष्ट

च ।

क्षेत्रेण भार्या माता स्यात् वेष्टा च शयने

शुभा ॥

अङ्गुशं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।”

पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने कृत्रिमिति च पाठः ।

“पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥

यस्यास्तु रोमशौ पार्श्वौ रोमशौ च पयोधरौ ।

उन्नतौ चाधरौष्ठौ च चित्रं मारयते पतिम् ॥

यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं वीर्यं भवेत् ।

अपि दासकुले जाता राज्ञीत्युपपन्नकृति ॥

उद्धृतकपिला यस्या रोमराजो निरन्तरम् ।

अपि राजकुले जाता दाधीत्युपपन्नकृति ॥

यस्या अनामिकाङ्गुष्ठौ पृथिव्या नैव तिष्ठतः ।

प्रति मारयते क्षिप्रं स्वात्मन्येव वर्तते ॥

यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते ।

प्रति मारयते क्षिप्रं क्लेशाचारेण वर्तते ॥

चक्षुःक्षेपेन वीभास्यं दन्तक्षेपेन भोजनम् ।

त्वचः क्षेपेन शय्याश्च पादक्षेपेन वाहनम् ॥

स्निग्धोन्नते ताञ्जनखौ नाभ्याश्च चरणौ युभे ।

मत्स्याङ्गुशालचिह्ने च चक्रलाङ्गुललक्षितौ ॥

अक्षेहिने नृदूतले प्रशस्तौ चरणी स्त्रियाः ।

शुभे जङ्घे विरोधे च कुरु हस्तिकरोपमौ ॥

अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यसुतमम् ।

नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा ।

अरोमाचिवली नाभ्यां हस्तनो रोमवर्जितौ ॥”

इति गारुडं नरकौललक्ष्यम् ६४ अध्यायः ॥

तस्याश्चरित्रं यथा, —

“विषकुम्भाकाररूपामन्दतालाश्च सन्ततम् ।

हृदये चुरधाराभां शश्वत्तधुरभाविणीम् ॥

खट्वायैपरिनिष्पन्नतत्परां सततं सदा ।

खान्तामैलिनरूपाश्च प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥

श्रुतौ पुराण्ये यासाश्च चरित्रमनिरूपितम् ।

तासु को विश्वसेत् प्राज्ञः अप्राज्ञश्च दुराश्रयाम् ॥

तासां को वा रिपुर्भिक्षं प्राथयेन्ती नवं नवम् ।

दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ती हृदये सदा ।

वाह्ये खालसतीत्वश्च प्रापयन्ती प्रयत्नतः ।

शश्वत्कामाश्च वामाश्च कामाधारां मनोहराम् ।

बाह्ये भावं हृदयन्तीं खान्तामैलिनमानसाम् ।

कान्तं यस्यन्तीं रक्षति बाह्येऽतीव सुलक्षिताम् ॥

मायिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्कुराम् ।

सुप्रीतौ भूरिवंशोगात् खल्वमैथुनदुःखिताम् ॥

सुमिश्राज्ञात् श्रौतवोयादाङ्गुलीश्च मानसैः ।

सुन्दरं रतिकं कान्तं युवावं युनिनं सदा ॥

सुतात् परमपि खेहं कुर्वन्तीं रतिकर्त्तरि ।

प्रायाधिकं प्रियतमं सम्भोगगुह्यं प्रियम् ॥

प्रयत्नौ रिपुतुल्यश्च दृष्ट्वा वा मैथुनाक्षमम् ।

कलहं कुर्वन्तीं शश्वत् त्वेन साहं सुकीपनाम् ॥

चक्ष्या भक्षयन्तीं तं कीनाश इव गोचरम् ।

दुःसाहसखरूपाश्च सर्वदोषाश्रयो सदा ॥

शश्वत् कपटरूपाश्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम् ।

अक्षविद्युशिवादीनां दुस्वार्था मोहकारि-

णीम् ॥

तपोमार्गागलां शश्वत् सुक्तिमार्गकपाटिकाम् ॥

हरेर्भक्तियवह्नितां सर्वमायाकरिणिकाम् ॥

संसारकारागारे च शश्वत्तिगद्गृहपिणीम् ॥

दन्तालाखरूपाश्च मिथ्यातिस्त्रज्ञरूपिणीम् ॥

विभर्त्ता वाह्यसौन्दर्यमधोऽङ्गमतिक्रान्तितम् ।

लालाविषमूत्रपूयानामाधारं मलसंयुतम् ।

दुर्गन्धिर्दोषव्युक्तं रक्ताक्तकमसंस्कृतम् ॥

मायारूपां मायिनाश्च विविधा निमित्तां पुरा ।

विषरूपां सुसुचूयामदृश्यामप्यवाह्विताम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखणे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्या निन्दा यथा, —

“दुर्निवार्यं सर्वार्थं शीघ्रभावश्च चापलः ।

दुस्वार्थं योगिभिः विह्वरक्षाभिश्च तपस्विभिः ॥

चित्तेन्द्रियैर्जितोऽपि स्त्रीरूपं मोहकारणम् ।

सर्वमायाकरिणश्च कामवर्द्धनकारणम् ॥

अज्ञात्वां कामदेवस्य दुर्भेदां जयकारणम् ।

सुनिमित्तश्च विविधा सर्वदां ब्रह्मपूर्वजम् ॥

मोचद्वारकवाटश्च हरिभक्तिविरोधनम् ।

संसारबन्धनस्तारकल्लुक्प्रमदजननम् ॥

वैराग्यनाशवीजश्च शश्वत्तयाविवर्द्धनम् ।

पतनं वाहसानाश्च दोषाणामालयं सदा ॥

अप्रत्ययानां क्षिप्रश्च स्वयं कपटवर्त्तिमतम् ।

अहङ्काराश्रयं शश्वद्विषकुम्भं सुधासुखम् ॥

सर्वैरसाध्यमानश्च दुराराध्यश्च सर्वदा ।

स्वकार्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्कुरकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ६ । ५५—६१ ॥

स्त्रीसंस्मरणसुदर्शनविधौ यथा, —

“रहःस्थलियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान् ।

स्त्रीसंस्पर्शं पुरुषं यः पश्यति नराक्षमः ॥

करोति रसभङ्गं वा कालखर्चं व्रजेत् ध्रुवम् ।

तच्च तिष्ठति पापीयान् यावच्चन्द्रनिवाकरी ॥

विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं द्विज ।

रहःस्थ रतिसंस्पर्शं नहि पश्येद्विचक्षणः ॥

कामतः कोपलो वापि यः पश्येत् सुरतोन्मुखम् ।

स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य भुवं सप्तसु जम्बसु ॥

योगी वचःस्थलं वक्त्रं यः पश्यति परस्त्रियाः ।

कामतो वापि नृदृक् पश्यो भवति निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । १२ । १०—१४ ॥

सा च चित्रौ रचितया यथा, —

“क्षीणातिरक्ता शश्वत्तयाश्च खबन्धुभिः ।

जनकशामिपुत्रैश्च गर्हितान्येन निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते शीघ्रपञ्चमखण्डे । ३१ । ८ ॥

अपि च ।

“पिता रक्षति कोमारे भर्ता रक्षति बौवने ।

पुत्रश्च स्थापिरे रक्षेत् न स्त्री स्वात्मनमर्हति ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

अन्य च ।

“कौमारं रक्षिता तानो नृणां पात्राय सक्तौ ।

सर्वदा रक्षिता कान्तसदभावे च तनयः ॥

निजवस्त्रासु नारीणां रक्षितारक्षयः सदा ।

याः स्वन्तासु ता नष्टाः सर्वधर्मवह्निभूताः ॥

अमृतकुलप्रसूतास्ताः कुलटा दुष्टमानसाः ।

शून्यजन्मजनं पुण्यं तानां नश्यति पद्मज ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ॥१७॥२२-२४॥

अपरश्च ।

“रक्षेत् कन्यां पिता वाक्ये यौवने प्रतिरेव ताम् ।

वाङ्मेकं रक्षते पुत्रो ह्यनार्थं ज्ञातयस्तथा ॥

पतिं विना न तिष्ठति दिवा रा यदि वा निशि ॥”

इति गारुडे ॥ ६५ ॥ ३१-३२ ॥ ५॥

सा सूर्यैरपि अदृष्टा कर्त्तव्या । यथा,—

“परसुधा च या नारी या सृष्टां कुरुते परम् ।

सापि दुष्टा परिताप्या चैवाह कमलोद्भवः ।

तस्मादारी परैर्यत्नाददृष्टा कृतिभिः कृताः ॥

अख्यमप्यथा या रामाः शुद्धास्त्राश्च पतिव्रताः ॥

खच्छन्दगामिनी या च सुतन्त्रः शूकरीसमा ।

अनर्दुष्टा सदा सेव निश्चितं परगामिनी ॥

स्वामिसाध्या च या नारी कुलधर्मभिया स्थिता ।

कान्तेन सार्द्धं सा कान्ता वेकुलं याति

निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ॥२॥१६-१७॥

तस्या मानवमानयार्थं यदौषं यथा,—

“पदे पदे भूमं तस्य यः स्त्रीमानश्च रक्षति ।

अवमन्य क्षिप्रं हृष्टो यो याति पुरुषाधमः ।

पदे पदे तदशुभं करोति पालंती सती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ३२ अध्यायः ॥

उपपाचित्वास्त्रोलागे दोषो यथा,—

मोहिन्नुवाच ।

“इद्वितैव नारीणां सद्यो मत्तो भवेत् पुमान् ।

करोलाकृत्य सभोगं यः स यवोत्तमो विभो ॥

ज्ञात्वा स्मृतमभिप्रायं नार्था संप्रेरितो हि यः ।

पश्चात् करोति झङ्गारं पुरुषः स च मध्यमः ॥

पुनः पुनः प्रेरितश्च क्षिप्रा कामार्त्तया च यः ।

तथा न लिभो रक्षि स ज्ञौषो न पुमानहो ॥

यद्वा तपस्वी कामो या व्यजेत् क्षिप्रसुपस्थिताम् ।

ब्रजेत् परञ्च नरकमपूष्यश्च भवेद्दुष्ट ॥

अशुश्रीर्धरूपश्च अष्टदर्पो भवेद्दुष्टवम् ।

न सद्यः ज्ञौषता याति ब्रह्मन् प्रापेन योषितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ३३।२-७ ॥

परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—

“सदापकीर्तिर्व्यसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।

तस्मान्ते नैव यजन्ति सन्तः खल्लेशकारण्ये ॥

स्मर मात्मनरे बाह्ये मदीय विषयं कुर्व ।

अतस्तेन मनो क्षोभं भविता परवस्तुषु ॥

योषिद्विपा च मे माया सर्वेषां मोहकारिणी ।

लौलया कृते मोहं स्वात्मारामस्य सन्ततम् ॥

शृणां नृचाश्रये देशे राशिगां सन्ततं रतिः ।

स्तनाभिधे मांसपिण्डेधरे जालालयेऽशुचौ ॥

श्रीश्री वक्रं सनं तासां कामदेवालयं सदा ।

तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्मभौरवः ॥

को धर्मः किं यशस्वितां का प्रतिष्ठा च किन्तप ।

किं बुद्धिर्विद्या ज्ञानश्च परस्त्रीषु च यत्ननः ॥

इहाप्यपयशो दुःखं नरकेषु परञ्च च ।

वासः प्रहारस्तेषाञ्च ताडनेः क्षेमिभञ्जयेः ॥

दुःखवीजं सुखं मत्वा नृणाञ्च देवदोषनः ।

परस्त्रीसेवनं प्रीत्या कुर्वन्ति सततं मुदा ॥

उत्तमा मत्पदाम्भोजं मल्लम मध्यमः सदा ।

स्मरन्ति शून्यधमाः परस्त्रीसेवनं मुदा ॥

विपत्तिः सन्ततं तस्य परवस्तुषु यत्ननः ।

विशेषतः परस्त्रीषु सुवर्गेषु च भूमिषु ॥

दैवान् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेदयो हरिं स्मरन् ।

सृष्ट्वा परसुवर्गं च हस्तप्रचालनाच्छुचिः ॥

सन्ततं नातिवसंस्तुताः सन्तः स्त्रीषु च कामनः ।

यद्यप्याधिज्ञानज्ञानिलोक्तनिन्द्याभयेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ३५।७-२६॥

सभर्तृकायास्तु त्रतोपवासादिः पृथग्विहितो

मनुना यथा,—

“नास्ति स्त्रीणां पृथक् यद्यो न त्रतं नाप्युपोषयम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥”

विष्णुनापि भर्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।

समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रतारण्ये तदनुकूल्य-

कारित्वम् । यच्च तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधि-

स्तत्र भर्तृरनुकुर्या पृथगपि । यथा शूद्रः ।

काम भर्तृरनुकुर्या त्रतोपवासनियमेत्यादीनाम-

भ्यासः स्त्रीधर्म इति । यत्तु ।

“यत्नो जीवति या नारी उपोष्य व्रतामचरेत् ।

अशुः संहरते पतुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥”

इति विष्णुस्तं तदनुज्ञातविषयम् । इत्येकादशी-

तत्त्वम् ॥ * ॥ स्त्रीधर्मादि यथा,—

“या स्त्री भर्तुरेवमाभ्यासास्तेभ्यो न

सन्तः ।

श्रुतमे भोजने तस्या न सुखं जीवनं दृष्टा ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रे घने रूपे सम्पत्तो यौवनेऽथवा ॥

यद्वृत्तिर्नास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे ।

सापुच्छिर्धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता ।

पतिर्व्यसृजति भर्ता देवतं गुरुदेव च ।

सर्वसाच्च गुरुः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता ज्येष्ठो दातुमिदं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च सृष्टाणां योषितां सुराः ।

काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च

स्वामिनम् ।

अतिसदृशजाता च सुशैला कुलपालिका ॥

असदृशप्रसूता वा दुःशैला धर्मेवर्जिता ।

सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री हेति सर्वपरं पतिं विष्णुधर्मं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पतति सा थावदिन्नाश्चतुर्दश ॥

व्रतं स्नानशृणं दानं सखं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥

अतः किञ्चिन् वक्ष्यामि निन्दुरं पतिमीश्वरम् ।

नृत्तपराधेदेवेन प्राणांश्चक्ष्मांसि निश्चितम् ॥

पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निन्दुरं वदेत् ।

यदि सोढुमशक्ता च प्राणांश्चक्ष्मांसि धर्मेन ।

पतिसेवा व्रतं स्त्रीणां पतिसेवा परं तपः ॥

पतिसेवा परो धर्मः पतिसेवा सुराञ्जनम् ।

पतिसेवा परं सर्वं दाननीर्थातुनीर्धकम् ॥

सर्वदेवमयः स्वामी सर्वदेवमयः श्रुतिः ।

सर्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनादेनः ।

या सती भर्तुर्विच्छिद्यं मुहुक्ते पादोदकं सदा ।

तस्या दर्शमुपस्थाप्य नित्यं वाञ्छन्ति देवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ४७।७-१० ॥

अपि च ।

“भर्ता हि देवतं स्त्रीणां भर्ता च गतिरुच्यते ।

जीवपत्न्याः स्त्रियो भर्ता देवतं प्रसूदेव च ॥

या धर्मचारिणी नारी पतिव्रतपरायणा ।

नानुवर्त्तते भर्तारं वा सद्भिर्न प्रशस्यते ॥

पतिव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृपरायणा ।

इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेक्ष्य स्वर्गं महीयते ॥

भर्तृचित्तानुगामिन्या देवाराधनशीलया ।

गाह्येष्टाधर्मेनया भर्ता सेव्यश्चिह्नं तया ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥

गृहिणीधर्मा यथा,—

“गृहिणीनां सदाचारं श्रवतां यत् श्रुतो श्रुतम् ।

गृहिणी पतिभक्ता च देवत्राण्यपूजिता ॥

सा शुद्धा प्रातस्तथ्याय नमस्कृत्य पतिं स्मरम् ।

प्राङ्मुखं मुखलं दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥

गृहजल्यञ्च कृत्वा च ज्वालाग्रां गृहं सती ।

सुगं विप्रं पतिं नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥

गृहजल्यं सुनिर्गुल्य भोजयित्वा पतिं सती ।

अतिथिं पूजयित्वा च स्वयं मुहुक्ते सुखं सती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजम्बखण्डे ५४।१३-१६॥

स्त्रीणां चेति यथा,—

“उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्मसमन्विता ॥

प्रायान्तेऽपि न कुरुते तं चारमयश्चरन् ॥

पूजयेत् सा यथा कान्तं तथा देवद्विधातिथिम् ।

व्रतानि चोपवासाञ्च कुरुते सर्वपूजनम् ॥

गुरुणा रक्षिता यज्ञान् चारञ्च न भजेत् भयात् ।

सा कृत्रिमा मध्यमा च यथाकिञ्चित् पतिं व्रजेत् ॥

स्वार्णं नास्ति, कर्णं नास्ति नास्ति प्राणयिता नरः ।

तेन हि नन्द तावाञ्च सतीलसुपजायते ॥

अथमा परमा दुष्टावन्तासङ्गला तथा ।

अधर्मेणोला दुःशैला दुर्मखा कलहप्रिया ॥

पतिं मर्त्ययते नित्यं चारञ्च सेवयेत् सदा ।

दुःखं ददाति कान्ताय विषतुल्यञ्च पश्यति ॥

चारङ्गारसुपायेन हन्ति कान्तं मनोहरम् ॥”

चारङ्गारं स्थाने थायचारमिति पाठः ।

“ददाति भर्ते नाहारं विधोक्तिं वक्ति सन्ततम् ।

धर्मिष्ठञ्च वरिष्ठञ्च गरिष्ठञ्च महीयते ॥

कामदेवसमन्वापि चारं पश्यति कामतः ।

शुभदृष्ट्या कटाक्षेण शून्यत्वापीयसी मुदा ।

सुवर्णं पुरुषं दृष्ट्वा सुवानं रतिमुरकम् ।

योनिः क्षिप्रं नारीणां कासुकीनां निरन्तरम् ॥

अधर्मे चित्तयेत् शून्यत्वा चारञ्च परमं मुदा ॥

स्त्री

गुरुभिर्महिता सा च रजिता च प्रतेन च ।
तथापि जारं कुरुते नापि साध्या वृषेरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रियं किञ्चित् सर्वं कार्यवशेन च ।
गावस्तृणमिवारण्ये प्राचयेन्तो नव नवम् ॥
विदुःसा जने रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्मयुक्ता सततं कपटं वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्मे च न मनो यत्कर्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे स्निग्धश्चक्षुः ॥
स्त्रीजातित्रिविधानाश्च कथा च कथिता मया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥८१२६-४०॥
स्त्रीसंयोगो दोषो यथा,—

मनलकुमार उवाच ।

“अपि भ्रातः किं करोषि कुण्डलं युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्बन्धुर्ते प्रेम निबन्धं तन्निवृत्तनम् ॥
अर्गलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिहारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिरं बन्धनकारणम् ॥
गर्भवाचस्य बीजश्च परं नरककारणम् ।
प्रीयुषवृद्धा गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥”
इति च तत्रैव ॥ १३० ॥ ३१-३३ ॥
स्त्रीणां स्वभावा यथा,—
“स्त्रीस्वभावश्चिद्विचित्र आश्चर्य्यं पापकारकम् ॥
जगन्नास्ति रक्षो नास्ति नास्ति लब्धे विभाजना ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवामा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगच्छा प्रगल्भा च वयोऽतीताक्षुषा स्त्रियः ॥
सुरूपं पुण्यं दृष्ट्वा चरन्ति सुनितम् ॥
स्वभाव एव नारीणां शास्त्रस्य षड्यु कारणम् ॥”
इति वाराहे सूर्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ ३३ ॥
अपि च ।
“विद्याघातो ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुपैलता ।
आधीनं भोजनं जीर्णं शस्त्रोर्घातः प्रगल्भता ॥
नखरस्य बधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् श्रय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमलता ॥
दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः ॥

स्त्रियः ।

ताहिता मादवं यान्ति न ते सत्कारभाजनाः ॥
जानीयान् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् अस्त्रनामने ।
मित्रश्चापि काले च भाव्याश्च विभवस्थे ॥
स्त्रीणां दिगुणमाहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ॥
षड्गुणो अस्त्रास्य कामाचार्यगुणाः स्मृताः ॥
न स्वप्नेन जयैतिदं न कामेन स्त्रियं जयतु ।
न चैवैर्ज्यैष्टेष्टं न मनेन दृष्टा जयेन ॥
समासभोजनेः स्त्रियैर्मतेः सौधुसुरासवेः ।
वस्त्रेभ्यो हरेमात्रेः कामः स्त्रीषु विलम्बते ॥
ब्रह्मचार्यश्च वक्तव्यः प्राप्तं सम्मथयेद्वितम् ॥
ह्यसं हि पुरुषं दृष्ट्वा योगिः प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सुवेषं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ॥
गुरुं वा भिक्षुकं वा द्रुमिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥

नयश्च नाथश्च समस्वभावाः

स्वतन्त्रा वेगवलाधिकश्च ।

तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति

नयो हि कुलानि कुलानि नार्थः ॥

स्त्री

नदी पातयते कुलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीनाश्च नदीनाश्च खच्छन्त्यललिता गतिः ॥
नास्ति सृष्टिं काष्ठानां नापगानां मद्योदधिः ।
नास्तकः सर्वभूतानां न पुष्पां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्याः खलङ्कृताः ।
वासः प्रासाददृष्टेः स्वर्गः स्थाच्युभक्तमयः ॥
न दानेन न मानेन नान्येन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शस्त्रेण सर्वदा विषमाः स्त्रियः ॥”
इति गारुडे १०६ अध्यायः ॥ ३३ ॥

स्त्रीवचनविधौ यथा,—

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राहृष्ट्यैव गोनिगतेष्वपि ।
स त्वं सुपृष्ट्वैव पावनं न धर्मं त्वक्तुमर्हसि ॥”
इति बह्विपुराणे पृथोवपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्यं यथा,—
“ततोऽब्रवीच्छापावज्जा नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथामात्रं स्वतन्त्रा नहि धीमतिः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“विश्वकर्म्मसुता साध्वी नाम्ना चित्राङ्गदाभवत् ।
सा कदाचिन्महाराष्ट्रं सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागान्नरेश्वरः ॥
सुदेवतनयो धीमान् सुरधो नाम नामतः ।
तां ददर्श च तन्वङ्गौ शुभाङ्गौ मदनतुरः ॥
संवृत्तः सा सखीं प्राह वचनं सत्वसंयुता ।
असौ नराधिपसुतो मद्भनेन कथ्यते ॥
मदयैश्च क्षमं मेऽस्य स्वरदानं सुकृतिम् ॥
सख्यस्ताममुवन् वागे न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्यं तवास्त्रीह प्रदाने स्वात्मनोऽहमे ॥
पिता तवास्ति धर्मिष्ठः सर्वश्रेष्ठविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मनं दातुं नरपतेः स्वयम् ॥”

इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ ३३ ॥

स्त्रीणां मध्ये गुरवो यथा,—

“मातामहौ मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ।
अश्रुः पितामहौ ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽर्थं माहृतः पित्रो ह्रिजाः ।
अश्रुवर्षनमेतासां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥”

इत्यादि ॥

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्याः स्त्रियः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
मातुः पिता च माता च दावितौ निजि-
कारिणौ ॥

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्थातृत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रीतौ स्थातां पुत्रगुणैर्वादि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्तुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति माहृतसं देवः नास्ति माहृतसं गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्निष्ठं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”
इति कौर्मि उपविभागो ॥ ११२७, ३१, ३४-३७ ॥
अभिचारिण्याः स्त्रिया निष्ठास्त्वैव यथा,—
“हृताधिकारां मलिनानि पिच्छमात्रोपसेविनीम् ।
परिभूतामघःश्रयां वासवेष्टाभिचारिणीम् ॥”

स्त्री

स्त्रीणां मेधत्वं ताप्यत्वञ्च यथा,—

“सोमः श्रौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च शुभां
गिरम् ॥

पावकः सर्वमन्त्रित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
अभिचारादतो शुद्धिर्गर्भं त्वागो विधोयते ।
गर्भमर्चुवधे तासां तथा महति पातके ॥
सुरापी आधिता हेष्टी विहर्षिता प्रियवदा ।
भर्षया चान्यथा ह्येन ऋषयो हि भवेन्महत् ॥”
तस्याः प्रज्ञा यथा,—
“यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र बह्वते ।
नृते जीवति वा पत्नौ वा नात्यसुपगच्छति ॥
सेह कौर्मिमवाप्नोति मोदते चोभया सह ।
शुभां त्वजस्तृतीयांश्च दाम्प्यो ह्याभरणं स्त्रियाः ।
स्त्रीभिर्मर्चुवधः कार्यं एव धर्मः परः स्त्रियाः ॥”
स्त्रीगमनार्हकालो यथा,—
“घोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मास्तु
संविशन् ॥

ब्रह्मचार्येव पत्न्यगदाशतसस्तु वर्ज्येत् ॥
एव गच्छन्ति स्त्रियं कामां मघां मृत्युञ्ज वर्ज्येत् ॥
लचराय जनयेदेव पुत्रं रोगविवर्जितम् ॥
यदा कामो भवेदापि स्त्रीणां नरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरन्तरे स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥”
भूषणादिना भर्त्रादिभिः स्त्रियः पूज्या यथा,—
“भर्तृभ्राष्ट्रपिण्डशान्तिश्रृङ्गशूरदेवरेः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनेः ॥”
स्त्रीभिः श्रृङ्गशूरयोः पादवन्दनं सदा कार्यम् ।
यथा,—
“संयतोपस्करा दत्ता हृष्टा अयपराहसुखी ।
श्रृङ्गशूरयोः कुर्यात् पादयोर्वन्दनं सदा ॥”
प्रोषितभर्तृकया स्त्रीणां वन्दनं यथा,—
“क्रीडा शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परमर्हं यानं त्वेते प्रोषितभर्तृका ॥”
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्मकर्मसुष्ठानं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“ज्येष्ठा धर्माविधौ कुर्यात् कनिष्ठा कदाचन ।
दाहयित्वा सिद्धिं ज्येष्ठं स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवद्वारान्निषेवाविलम्बितः न
हितो भर्तुर्देव गच्छेद्दिह कोऽतमवाप्य च ॥”
इति गारुडे ॥ ६५ ॥ ३२-३३ ॥

चक्षुःस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—
“लवणजलानां नष्टः स्त्रीभेदान्नाश्च भेदुनम् ।
पेशुत्वं जनवासान्तिं वित्तं दुःखचयान्कामम् ॥
राज्यश्रीर्नृक्षशापान्तिं हानान्तिं ब्रह्मवर्षेनम् ।
आचारं चोपवासान्तिं कुलस्थानं स्त्रियचलाः ॥
सर्वे ज्ञयान्ता निचयाः पतनान्ताः सप्त-
कृताः ॥”

स्त्रीनायके वाचनविधौ यथा,—

“अनायके न वक्तव्यं वक्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वक्तव्यं वक्तव्यं बालनायके ॥
त्वज्ज्येष्ठ्यामष्टमाब्दे नवमे तु नृत्तप्रज्ञाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
अनपेक्षाकृद्भ्याम् भिया परिचयनञ्च च ।

स्त्री

अर्थाद्वेपमयादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

इति गारुड १२५।५८—५९; ६२—६५ ॥

स्त्रियो धन्या यथा,—

“योषितः साधु धन्यास्तान्माभ्यो धन्यतरोऽस्ति कः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं भूदः साध्विति योषितः ।

तच्चाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुणं महान्तम् ।
इत्युक्तो तुनिभिर्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुभ्रयं भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ।
कृष्यन्तौ समवाप्नोति तन्नालोक्षं ततो हिजाः ॥
नानिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याचूतं तेन मया साध्विति योषितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६।२।८२—८३ ॥

वेण्यास्त्रीणां धर्मा यथा,—

श्रीकृष्णमहिष्य ऊचुः ।

“वेण्यानामपि यो धर्मस्तस्मै ब्रूहि तपोधन ।

दालभ्य उवाच ।

यः कश्चिन् शुल्कमादाय गृहमेष्यति वः सदा ।
निष्कृष्टेनैवोपचर्य स तदान्यत्र दाम्भिकात् ॥
देवतानां पितृणाञ्च पुण्याहं ससुपस्थिते ।
गोभूहिरयश्चानानि प्रदेशानि च शक्तानः ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहः कार्येण्यि वचनानि च ।
यच्चाप्यनृपतं सत्यगुपेक्ष्यामि तत्ततः ॥
अविचारेण सर्वभिरनुष्ठेयम् तत् पुनः ।
संसारोत्तारणायात्मनेतद्देविदो विदुः ॥
यदा स्रग्धने हस्तः पुष्यो वाध पुनर्वसुः ।
भवेत् स्रग्धविधानं सत्यद्वारी समाचरेत् ।
तदा पञ्चशरस्याश्च सन्निधाल्लभियते ॥
अर्चयेत् पुष्करिकाचमनङ्गस्यानुकोत्तरे ।
कामाय पादौ संपूज्य जङ्घे वै मोहकारिणे ॥
मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
नाभिं सौख्यसमुदाय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदयं हृदये प्रायः स्तनावाजादकारिणे ।
उल्काकारेणैव वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामांशं पुष्यचापाय पुष्यबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै भौलिं विलोलायेति च ध्वजम् ॥
सर्वात्मने शिरस्तङ्घे वै वदेवस्य पूजयेत् ।
नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ॥
गहिने प्रीतवन्दाय शङ्खचक्रधराय च ।
नमो नारायणायैति कामदेवात्मने नमः ॥
नमः शाल्ये नमः प्रीत्यै नमो रत्नैः श्रिये नमः ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे नमः सर्वार्थसम्पदे ॥
यत् संपूज्य गोविन्दमङ्गलान्मनोमन्त्रम् ।
गत्वेन्मोक्षस्तथा धूर्पेनैव द्वेन च भाभिर्नो ॥
तत् आहूय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
अथङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनदिभिः ॥
शान्तिव्रतखलुप्रसन्नं हृतपात्रेण सञ्चतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधव प्रीयतामिति ॥
यथेष्टाहारयुक्तं वै तेनैव ह्वितवत्तमम् ।

स्त्री

रत्नयं कामदेवोऽवमिति चित्तेन धार्यताम् ॥
यद्यदिच्छति विप्र्रेक्षस्तत्तत् कुर्यान् विलासिनौ ।
एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् ।
तत्खलुप्रसन्नानश्च यावन्मार्गं खयोदश ॥
तत्सर्वयोदशं मामि सन्त्यामे तस्य भाविनौ ।
विप्रस्थोपकरैर्युक्तं शय्यां दद्याद्विलसताम् ।
सोपधानकविश्रामां स्वास्तरवारणां शुभाम् ॥
दीपिकोपानहृत्तं पादुकासनमंयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥
हृत्पद्मैः सकटकेयूरपमालाङ्गुलैर्नैः ।
कामदेव सपत्नीकं गृहकुम्भोपरिस्थितम् ॥
तान्पञ्चासनगतं हेम नेत्रपटावृतम् ।
सकांश्च भाजनोपेतमिच्छुदण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैका गां प्रयस्त्रिणाम् ॥
यथान्तरं न पश्यामि कामकेशवयोः सदा ।
तथैव सर्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनीं देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा ममापि देवेश शरीरे त्वं कुरु प्रभो ॥
तथा च काश्चन देव प्रतिगृह्य हिजोत्तम ।
कोऽदात् कक्षा अदादिति वैदिकं मन्त्रमी-
रयेत् ॥

ततः षट्चिह्नौज्ज्वलं विसर्ज्य द्विजसत्तमम् ।
पुण्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ॥
ततः प्रभृति योऽन्योऽपि रत्नयं गृहमागतः ।
मामांश्च स्रग्धरे च स संयुज्यो भवेत्तदा ॥
यत् त्रयोदशं यावत् मासमेकं ह्वितोत्तमम् ।
तर्पयेत् यथाकालं प्रोषितेभ्यं समाचरेत् ॥
तदनुज्ञास्त्वपन्नं यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विप्रं गर्भंस्तकराजसम् ॥
देव वा मातुषं वा स्यादुपरागेण वा ततः ।
साचारानिष्ठयशसो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥
एतदः कथितं सत्यम्भवतीनां विशेषतः ।
सधर्मोऽयं यतो भाष्यो वेण्यानामिह सर्वदा ॥
पुरहृतेन यत् प्रोक्तं दानवैषु पुरा मया ।
तदिदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनीनां कथितं कुलध्वजं वरानगा ॥

करोति याज्ञिकमखलमेतत्
कल्याणिनीं माधवलोकांस्तथा ।
सा पूजिता देवगणैरश्वि-
रानन्दकृतं स्थानमुपैति विष्णोः ॥
तपोधनः सोऽप्यभिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनाम् ।
सख्यानमेवैव ताः समस्त
मित्रां करिष्यन्ति च वेद्योने ॥”

इति मत्स्यपुराणे रज्जुदानव्रतम् । ७०।३०—६४ ॥

स्त्रीरोगनाशकाद्यौषधं यथा,—

हरिद्रवाच ।

“एकं पुनर्नैवास्त्रलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरवं योनिविक्षिप्तं वराङ्गस्य अथां हरेत् ॥
प्रकृतिवेदनाश्चैव तस्मिन्नीनां अथां हरेत् ॥
भूमिङ्गुष्माखलं वै शान्तिखलवारिणा ।

स्त्री

समाहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बहुपयस्कम् ॥

रज्जुप्रवाहकोऽमूलनैपात् स्त्रीस्तनवेदना ।

नष्टेन घृतविपका च काय्यावच्छान्नु पालिका ।

भक्षता सा महेशान योनिशूलं विनाशयेत् ॥

प्रलेपिता कारवेक्षस्त्रेणैव विनिर्गता ।

योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ।

नीलीपटीलम्बलानि साध्यानि तिलवारिणा ।

पिष्टान्धैर्वा प्रलेपो वै ज्वालागर्भरोगानुत् ॥

पाटाभ्रलं रुद्र पीतं पिष्टं तत्खलवारिणा ।

पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानमथैव च ॥

वायोदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।

पापरोगस्य सन्नापनिर्घातं कुर्वते शिव ॥

कदलीलङ्कच पीतं पिष्ट्वा तत्खलवारिणा ।

स्त्रीणाश्चैव महादेव रक्तसाव हि वारयेत् ॥

घृततुल्या रुद्र लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ॥

प्रदरं हरते रोग नात्र कार्या विचारणा ।

द्विजयोनिः कटुकं चूर्णं पीतं हरेत्स्त्रिव ।

तिलकायेन सयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ॥

कुसुमस्य निवडश्च तस्मिन्नीनां महेश्वर ।

रक्तोन्मलस्य वै कन्दं शर्करातिलमधुनम् ॥

पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारदेन गर्भपातनम् ।

रक्तसावस्य नाशः स्यात् शोतोदकनिधिवगात् ॥

पीतस्य काङ्गिकं रुद्र कथितं शरपुण्या ।

हिङ्गु सैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रकृतिजनम् ॥

मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रकृतिजनम् ।

अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रकृतिजनम् ।

अपामार्गस्य वै मूलं गर्भवत्यास्तु नामतः ।

उत्प्राप्यमाने सकले पुत्रः स्याद्वयथा सुता ।

अपामार्गस्य वै मूलं नारीणां शिरसि स्थिते ।

गर्भशूलं विनश्येन्न नात्र कार्या विचारणा ॥

कर्पूरमदनफलं मधुकैः पूरितः शिव ।

योनि, शुभः स्याद्दृढाया युवत्याः किं पुन-

हरेत् ॥

माधस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।

हतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

समध्याव्यययोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।

स्त्रीणां शतं महादेव तत्तुङ्गापानञ्च संशयः ॥

रसस्त्रेरुत्तलेन गन्धेन शुभो भवेत् ।

त्रिफलोदकमंघ्रौ वनङ्गुल्यङ्गुलैर्वत् ॥

दुग्धं वितुषमात्रेण शिखीबीजेण साधनम् ।

अपामार्गस्य तैवेन पीतं स्त्रीशतकामजनम् ॥”

इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(स्त्रीसन्तः कारणं यथा,—

“स्त्रीरेतसोऽधिकत्वेन ह्यनशुक्रैर्निवादि ।

रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसन्तः प्रजायते ॥

सप्रधातुवर्णनापि प्रकृत्या विज्ञतेः समे ।

हृत्तुयाभरजःस्त्रीणां या या भवति भावना ।

सात्त्विकी राजसी वापि तामसी वापि सन्तम् ॥

तादृशं जनयेद्वातं गुणैर्वा तादृशेरपि ॥”

इति हारीत शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

ह्यारवर्ण्योविशेषः । यथा, हृन्मोमज्जयाम् ।

“गौ स्त्री । गोपस्त्रीभिः कथ्यो रमे ॥”

स्त्रीचौरः

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चाचौ गौश्चेति । समासे षच् । स्त्रीयां डीप् ।) धेनुः । गार इति भावा । तत्पठ्यायः । तुम्बा २ निलम्बा ३ रोहिणी ४ । इति चिकाक्षशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । ३ । ३ । ७१ । “स्त्रीगवीषु पुत्रानां गर्भाधानाय प्रथमतः परमरुच्यते ॥”)

स्त्रीगुरुः, पुं, (स्त्री चाचौ गुरुश्चेति ।) दीवा-कञ्चौ । मन्त्रमाचौपदेश्यौ । लक्षणं यथा,— “माञ्ची चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया । मन्त्रमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥ मन्त्रलक्षणमन्त्रा रूपिका पद्मलोचना । मन्त्रालङ्कारसयुक्ता स्वर्णभरणभूषिता ॥ शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या नञ-बुद्धिगा ।

अदन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥ दूररूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानविरूपिणी । दूरयोग्या भयन सा हि विधवापरिवर्जिता ॥ * स्त्रियो दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातृचाष्टगुणा स्तुता ।

पुत्रिणी विप्रया गार्वा केवलानन्दकारिणी ॥ विष्णुमन्त्रं यदि तदा गृह्णीयाद्विप्रवासुखे । केवलं सुफलं तच्च मातुरष्टगुणं स्तुतम् ॥ स्वयं वा खप्रविण्ये ददाति यदि मन्त्रमुत्तमम् । तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुत्रिणी सती ॥ यदि माता स्वीयमन्त्रं ददाति तनुजाय च । तदाष्टविङ्गमाप्नोति भक्तिमार्गे न संशयः ॥ तदेव दुर्लभं देव यदि माता प्रदीयते ॥ आदौ भक्तिं ततो मुक्तिं सम्प्राप्य कामरूप-धृक् ।

सहस्रकोटिविधार्थं जानाति नात्र संशयः ॥ स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च स्वमन्त्रकम् । पुनर्दोषां चोपश्रुत्वा दानबलमवाप्नुयात् ॥ यदि भाग्यवधेनैव जननीच्छातुवर्जिते । तदा निहिमवाप्नोति तच्च मन्त्रं विचारयेत् ॥ स्वीयमन्त्रोपदेशेन न कुर्व्याद्गुरुचिन्तनम् ॥”

इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥ इति स्रव्यामले उत्तरखण्डे २ पटलः । पूर्वखण्डे १५ पटलश्च ॥ * तद्व्याजं गुप्तमाधनतले २ पटले तत्पूजनं ब्रह्मलीलतले २ पटले तत्-स्थोत्रं कवचञ्च मालाकामिदतले ७ पटले ब्रह्म-यम् । तस्मैता च कङ्कालमालिनीतले २ पटले वेदितव्या ॥

स्त्रीवोषः, पुं, (स्त्रीयां वोषो यच् ।) प्रलूषः । इति केषित् ॥

स्त्रीचित्तहारी, [वृ] पुं, (स्त्रीयां चित्तं हर-तीति । हृ + णिनि ।) श्रीभाङ्गनः । इति चिकाक्षशेषः ॥ नारीमणोहारिणि, त्रि ॥

स्त्रीविहङ्ग, स्त्री, (स्त्रियविहङ्गम् ।) योनिः । इति जटाधरः ॥ नारीलक्षणश्च ॥

स्त्रीचौरः, पुं, (स्त्रियाचौरः ।) कासुकः । तत्पठ्यायः । रतहिङ्गकः २ । इति चिकाक्षशेषः ॥ नारीहृत्सरि, त्रि ॥

स्त्रीधनं

स्त्रीजितः, पुं, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूतः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीमद्भागवतखण्डे । ४२ । १५ । “स्त्रीजितस्वर्णमात्रेण सर्वं पुरुषं प्रणश्यति । न भूमौ पातकौ पापान् पापिनां स्त्रीजितान् परः ॥”

स्त्रीता स्त्री स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भावः इत्यर्थे तत्प्रत्ययटाप्प्रत्ययार्थां निष्पन्नम् ॥

स्त्रीधनं, स्त्री, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वास्वदी-भूतधनम् । तत् षष्ठ्यम् । यथा,— “अध्वर्याधावाहिनं भर्तृदायं तथैव च । आदत्तं पित्रभ्याश्च षष्ठ्यधे स्त्रीधनं स्तुतम् ॥” इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ *

अथ स्त्रीधनम् । तच्च कात्यायनः । “प्राप्तं शिल्पेस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्वतः । भर्तुः स्वार्थं भवेत्तच्च प्रेषणं स्त्रीधनं स्तुतम् ॥” अन्वतः । पित्रमात्रभर्तृकुलव्यतिरिक्तादृषकत्वं शिल्पेन वा यद्वर्जितं तच्च भर्तुः स्वातन्त्र्यं तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्मात्स्वग्रातु रतद्वातिरिक्तधने स्वत्वं स्त्रिया एव दानाद्य-धिकारात् । मनुविष्णु ।

“प्रत्यौ जीवति यः कश्चिदलङ्कारो हृतो भवेत् । न न भजेरन् दायारा भजमानाः पतन्ति ते ॥” पल्लवदत्तः । तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कार-स्वावता एव भार्यायाः स्त्रीधो भवतीति मेधा तिथिः । कात्यायनः ।

“कटया कन्या वापि पटुः पित्र्यहेत्यवा । भर्तुः सकाशात् पित्रोऽन्वा लब्धं सौदायिकं स्तुतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीयां स्वातन्त्र्यमिच्छते । यस्मात्तदावृष्टं स्वार्थं तेदं तत् प्रजीवनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीया स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्वावरेष्वपि ॥” सुदायिभ्यः । पित्रमात्रभर्तृकुलसम्बन्धि लब्धं सौदायिकम् । आवृष्टं स्वमनेहृद्यम् । नारदः ।

“भर्ता प्रीतिर्यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् नृतेऽपि तत् । सा यथाकाममयीयाद्वादा स्वावराडते ॥” भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्वावराडतेऽन्यस्वावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टं स्वावरेष्वपि इति कात्यायनोक्तं विवक्ष्यते । कल्पतरुलङ्कारयोः कात्यायनः ।

“अप्रकारक्रियायुक्ता निर्लेप्सा चार्थनाशिनी । अभिचाररता वा च स्त्रीधनं न च साहेति ॥” याज्ञवल्क्यः ।

“दुर्मित्रे धर्मकार्ये वा शाश्वी संप्रतिरोधके । यच्चैवं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥” संप्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमार्था-दिकं । अन्यच्च तु कात्यायनः ।

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विचर्गे वा स्त्रीधने प्रमत्तव्यः ॥” अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवतः ।

“सामान्यं पुत्रकन्यानां नृतायां स्त्रीधनं विदुः । अप्रजायां हरेः कृतां माता भ्राता पितापि वा ॥”

स्त्रीधनं

अथ हृदनिर्देशात् पुत्रकन्ययोस्तुत्याधिकारः । अन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्वनम् । एतयो-रभावे कटया दुहितुः पुत्रवत्याः सम्भावित-पुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । स्वपुत्रद्वारेण प्राप्तये ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पित्रभ्यः प्रदीयते । सर्वैर्व्यंशहरा माता इति धर्मेऽपि निश्चयः ॥” इति शातातपोक्ततन्नीत्यपि पित्रदानसम्भवात् । तथा च नारदः ।

“पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥” अतएव एतादृशदुहित्वाभावे प्रौढाधिकारः । तदभावे दौहित्राधिकारः ।

“दौहित्रोऽपि ससुतेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥” इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् । पुत्रेण परिणीतदुहितुव्याघादाद्यप्युत्रेण वाध्य-दुहितुपुत्रावधस्य न्याय्यत्वात् । एवं तदभावे प्रपौत्रः तन्नीत्यपि खट्वाढत्वात् । तदभावे वन्या-विधवयोऽर्थाधनाधिकारः । तयोरपि तन्मजा-त्वात् । तदभावे तु भर्ता । तच्च न पित्रमात्र-दत्तधनविषयं तच्च भ्रातुरधिकारात् । तथा च बृहत्कात्यायनः ।

“पित्रभ्याश्च यद्वत्तं दुहितुः स्याद्वरं धनम् । अप्रजायामतीततां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥” मातुः परिणयनकालकल्पात् पुत्रसंस्थेऽपि क्रमे-णानुद्गोपदुहितोरेवाधिकारः । मातुः पारि-णायं स्त्रियो भजेरिति विशिष्टोक्तेः । स्त्रीधनं दुहितुगामप्रदानमप्रवृत्तितानाहेति मोतम-

वचनं प्रथमप्रदानमवागृह्यतानां तदभावे स्वप्रतिष्ठितानां वागृह्यतानां ईषदर्थे नञ् । तद-भावे चकारसंज्ञितानामुद्गारानां स्त्रीधनं दुहि-तृगामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रजा-नामिवादेस्तु क्रमादर्थेनोपसंहारादित्यात् । अतमाह मनुः ।

“मातुश्च यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥”

यौतुकपदं तु मिश्रये इत्यस्मात् सिद्धं मिश्रता च स्त्रीयुक्तयोर्विवाहाङ्गवति । यदेतत् हृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदि हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुकं तदिति वाचस्वतिमिश्रयसुकुटुष्टतात् यौतुकं यौतक-मपि साधु । परिणयनकालः परिणयनपूर्व्या-परौभूतकालः । स च बृहदारम्भप्रत्यभिवादान्तो विवाहतत्त्वे विवृतः । यत् मनुवचनम् ।

“स्त्रियास्तु यज्ञवैदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन । अप्राप्तो तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥” इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणान्विवाह-समयादन्यदपि पित्रदत्तं कन्याया एवेति तदर्थम् ।

प्राप्तयोपपन्नं कन्यामात्रपरम् । यदा स्त्री-यादिस्त्रीयामनपत्यानां पित्रदत्तं धनं सपत्नी-दुहिता प्राप्ताधिकार्या हरेत् न पुनरप्रण-स्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाशः । इति वच-नार्थः । तदभावे पुत्राधिकारः ।

स्त्रीपुं

तस्यैव अभिचारस्य निवृत्तः सम्यगुच्यते ॥
वाङ्मगुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
ताङ्मगुणा सा भवति समुद्रयोगेन निन्दया ॥
न्यनमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोगिना ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यङ्गीयताम् ॥
यताश्चात्मा च लोकेऽस्ति तत्र प्रकटप्रसन्नयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्त्रीः स्त्रीमैतृगुणैः शुभैः ॥
यथोदिता लोकयान्ता नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभाः ।
प्रेम्निह च सुखोदकान् प्रजाधर्मास्त्रिविधतः ॥*॥
गजनाथं महाभागाः पूजाहः यद्दृष्टीप्रयः ।
स्त्रियः श्रियश्च मेघेषु न विप्रयोगेऽस्ति कश्चन ॥
उत्पादनमप्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
गत्वह लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
अपत्यं धर्मकार्याणि भूश्रया रतिरुत्तमा ।
दामाधीनस्तथा स्वर्गः पित्र्यामात्मनश्च ह ॥
पतिं या नाभिचरति सर्वजागदेहमपना ।
ना भर्तृलोकानाप्नोति सङ्गः साध्वीति चोच्यते ॥
अभिचारात् भर्तुं स्त्री लोके प्राप्नोति नित्य-
ताम् ॥

श्रमालयोगिनामोति पापरोगे च पीयते ॥
पुत्रं प्रत्यदिनं सङ्गं पुत्रैश्चैव महविभिः ।
विश्वचर्मिर्न पुण्यगुण्यार्सं निबोधत ॥
भर्तुः पुत्रं विजानन् श्रुतिदेधन् भर्तरि ।
अः कुरुत्यादक केचिदपरं स्त्रैश्चिन्तं विदुः ॥
स्त्रैश्च भूता स्त्रुता नारी वीजभूतः स्त्रुत पुनरु-
स्त्रैश्च वीजमसायोगान् नम्यः सर्वदेहिनाम् ॥
विश्रुत कुचचिदीर्घं स्त्रीयोगिस्त्रैश्च कुचचिन्तु ।
उभयम्बु सप्त यत्र सा प्रदति प्रशस्यते ॥
जीवस्य चैव योग्याश्च वीजमुन्यस्तस्युच्यते ।
सर्वभूतप्रसन्नविहिं वीजलक्ष्यसाधिता ॥
यादृशं तूयते वीजं स्त्रैश्च कालोपप्रादिति ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन् वीजं स्त्रैश्च जितं शुभेः ॥
दयं भूमिर्हि भूतानां प्राश्रयती नैतिरुच्यते ।
न च योगिगुणान् कश्चिद्दीर्घं पुष्पति पुष्टिषु ॥
भूमाप्येकैकदेशे कालोप्राप्तिं क्लेशैर्बलेः ।
नानाकृपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावनः ॥
जीह्वयः शालयो सुहृद्भिरा माशास्तथा यथा-
यथावीजं प्रोक्षन्ति लपानानीजवस्तया ॥
अन्यदुर्गं जातमन्यद्विद्येनोपपद्यते ।
उच्यते यद्धि यद्दीर्घं तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राप्तेन विभोतेन ज्ञानविज्ञानवैदिना ।
आयुष्माभेन वपश्यं न जातु परयोषिति ॥
अत्र माथा वायुगीताः कौत्सयन्ति पुराविदः ।
यथा वीजं न वपश्यं पुसा परपरिग्रहे ॥
नश्यतीषुयथा विदुः स्त्रैश्च विद्वमनुविद्यतः ।
तथा नश्यति वे शिषं वीजं परपरिग्रहे ॥
पृथोरपीसा एयिर्वी भाष्यी पूर्वविदो विदुः ।
स्यात्स्त्रैश्च केदारमाहुः श्रुत्यवतो न्यगम् ॥
यतावानेन पुरुषो यज्यायास्ता प्रजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतदयो भर्ता सा स्त्रुताङ्गना ॥
न निष्कुरविद्यमाभ्यां भर्तुर्भाष्या विदुष्यते ।
यदं धर्म्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिमित्तम् ॥

स्त्रीपुं

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह दशानीति जौष्येतानि सतां सकृत् ॥
यथा गोऽथोदकाचौषु सङ्घिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रकाभागी तथैवात्माङ्गनास्त्रपि ॥
ये स्त्रैश्चिन्तो वीजवन्तः परस्त्रैश्च प्रवापिणः ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कश्चित् ॥
यदन्यगोषु दृष्टमो वक्ष्यानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वक्ष्यामीधं स्त्रुदितमार्यभम् ॥
तथैवास्त्रैश्चिन्तो वीजं परस्त्रैश्च प्रवापिणः ।
कुर्वन्ति स्त्रैश्चिन्तामथ न वीजी लभते फलम् ॥
फलत्वनभिसन्वाय स्त्रैश्चिन्तां वीजिनां तथा ।
प्रत्यक्ष स्त्रैश्चिन्तामर्थो वीजादयोनिर्गरीयसी ॥
त्रिवाच्यप्रगमास्त्रैश्चिन्तां यत्र प्रदीयते ।
तस्यैव भागिनी इदौ वीजी स्त्रैश्चिन्ता एक च ॥
अप्यवतानाहुतं वीजं यस्य स्त्रैश्चिन्ता प्ररोहति ।
स्त्रैश्चिन्तास्त्रैश्चिन्तां न वप्रा लभते फलम् ॥
यद्य धर्म्मं गवाश्वस्य दास्युदजाविकस्य च ।
विहङ्गसङ्घिष्योणाश्च विज्ञेयः प्रसव प्रति ॥
एतदः सारफलसुखं वीजयोग्योः प्रकौतितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्म्ममापदि ॥*॥
आतुष्येष्टस्य भाष्या या युष्मत्पुत्रपुत्रस्य सा ।
यवीयसस्तु या भाष्या क्षत्रास्त्रैश्चिन्ता सा स्त्रुता ॥
अथैव यवीयसो भार्या यवीयान् वायजस्तयम् ।
पतिनी भवतां गत्वा विद्युक्तावप्यनापदि ॥
देवराज्ञा सपिण्डादा स्त्रिया सच्यदनिगुत्तया ।
प्रजेष्टिनाधिगन्तया सन्तानं पुत्रं परिग्रहे ॥
विधवायां निवृत्तान् पुत्राणां वाग्युचो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥
द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीयु तद्विदः ।
अनिर्गुत्तं नियोगादेव पुत्रस्तो धर्म्मतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थं निर्गुत्तं तु यथाविधि ।
गुरुवच्च क्षुवावच्च वर्तयानां परस्त्रम् ॥
निवृत्तौ यो विधिं हित्वा वर्तयानान् कामतः ।
तादुभी पतिनी स्त्रुतां क्षुवागुस्तत्तयम् ॥
नान्यस्त्रिन् विधवा नारी नियोक्तया विजा-
तिभिः ॥
अन्यस्त्रिन् हि निवृत्तानां धर्म्मं हन्युः सनातनम् ।
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्मते कश्चित् ।
न विवाहविधापुस्तं विधवादेवं पुनः ॥
अयं द्विजैश्च विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः ।
समुत्थागामपि प्रोक्तो वेष्टे राज्यं प्रशासति ॥
न मर्ह्यमस्त्रिणां सुहृन् राजर्विप्रवरः पुरा ।
यवर्णा सङ्करं चक्रे कामोपहनचेतनः ॥
ततः प्रवृत्तिं यो मोहान् प्रमोतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हितं साधवः ॥
यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सख्ये कृतं पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्दते देवरः ॥
यथाविध्यमिगम्यैवां शुक्रवर्णां श्रुतिव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदतादवौ ॥
न दत्त्वा कश्चित् कन्यां पुनर्देवान् विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रपुत्रान् ॥
विधिवत् प्रतिश्रद्धापि लभेत् कन्यां विगर्हितान् ॥

स्त्रीपुं

याघितां विप्रदृष्टां वा ह्युनना चोपपादितान्
यस्तु दोषवतीं कन्यामनास्त्रायोपपादयेत् ।
तस्य तद्विषयं कुर्यात् कन्यादातुं दुरात्मनः ॥
विधाय द्रुतिं भाष्यायाः प्रवसेन कार्यवाहिनः ।
अवृत्तिकर्तिता हि स्त्री प्रदृष्टेत् स्थितिमवपि ॥
विधाय प्रोषिते द्रुतिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेत्स्त्रियरगर्हितः ॥
प्रोषितो धर्म्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थे षट् यथोऽर्थे वा कामार्थं चोक्षुः ॥

वह्मरात्रम् ॥
संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विधर्म्मो योषितं पतिः ।
उक्तं संवत्सरास्त्रिणां दायं कृत्वा न संवसेत् ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्णवेव वा ।
सा चीन्मासान् परित्याज्याविभूषणपरि-
हृदा ॥

उक्तं पतिनं क्रीदमवीजं पापरोगिणम् ।
न त्वागोऽस्ति द्विमन्याश्च न च दायोपवर्जनम् ॥
मद्यपासापुष्ट्या च प्रतिजुल्लं यथा भवेत् ।
याघितां साधिवेत्या चिन्तार्थो च सर्वदा ॥
वत्सास्त्रैश्चिन्तां दृष्टमे तु स्त्रुतप्रजा ॥
एकादंशं स्त्रीजननी सद्यस्त्रप्रयवादिनी ।
या रोगिणी स्त्रुता हित्वा सन्मन्त्रा चैव शीलतः ।
सानुज्ञायाधिदेवता नाममाणा च तर्हिजित ॥
अधिविन्ना तु या नारी निर्वाह्येतिना अद्यात् ।
सा सद्यः नस्त्रिरोह्यया त्याग्या वा कुलमन्त्रिणौ ॥
प्रतिषिद्धा पिपेद्या तु मगमस्युद्वेज्यपि ।
प्रेक्षासमाज गच्छेद्वा सा दक्ष्या कृष्णलानि
यट् ॥

यदि स्वास्त्रापरास्त्रैव विन्देत् योषितो विजाः ।
तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं पूजा च वेष्ट्य च ॥
भर्तुः शरीरशुश्रूषां र्मस्यकायं नैत्यिकम् ।
सा चैव कुर्यात् सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन ॥
यस्तु तत् कारयेन्मोहात् राजाख्या स्थितया-
न्यायः ॥

यथा ब्राह्मणपाक्षालः पूर्वदृष्टस्त्रैश्चैव ॥
उत्कृष्टायाभिर्मुद्राया वराय सङ्ग्राय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥
कामसामरस्यापि सङ्ग्राह्ये कन्यासुखपि ।
न चैवेनां प्रयच्छेत् शुभहीनाय कश्चित् ॥
जीवि वषागुदीक्षेत कुमायेतुमती सती ।
जङ्गन्तु कालादेतस्माद्विन्दते सङ्ग्राह्यं पतिम् ॥
अदीयमाना भूतारमधिगच्छेद्द्विदं स्त्रियम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥
अलङ्कारं नाददीनं पित्रा कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं आहृत्तं वा स्तेना स्त्रुता यदि तं
हरेत ॥

पित्रे न दद्याच्छुक्लान् कन्यास्तुमतीं हरन् ।
न हि स्यान्मामतिक्रामेदन्नां प्रतिरोधनात् ॥
चिंशद्वयो वसेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्राष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्म्मं सीदति सत्वरः ॥
देवदत्तं पतिर्मायां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं विध्वज्यास्त्रिणां देवानां प्रियमाचरन् ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः कृष्टाः सन्तानार्थं मानवाः ।
नस्मान् साधारणो धर्मः युनो यन्मा सद्योदितः ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां क्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातया यदि कन्याशुभम्वते ॥
आन्द्रीन न श्रुदोपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।
शुल्कं हि गृह्यन् कुरुते ह्यर्धं दुहित्विक्रयम् ॥
यत्तु न परे चक्रुर्वापरे जातु साधवः ।
पदचस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दौघते ॥
नानुशुश्रुम जालेनत् पूर्व्वेवपि हि जन्मसु ।
शुल्कसन्नेन मन्थेन ह्यर्धं दुहित्विक्रयम् ॥
अन्योन्यायभित्तरो भवेदभरणान्तिकः ।
एव धर्मः समासेन त्रये स्त्रीपुंसयोः परः ॥
तथा नित्यं यथेयानां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नाभिचरेतां तौ त्रिवृत्ताविनरेतरम् ॥
यम स्त्रीपुंसयोस्तौ धर्मो वो रतिमं हितः ।
अपदप्रत्यप्रामिष्य दायभाग निबोधतः ॥

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

स्त्रीपुंसलक्षणा, स्त्री, स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चिह्नं स्त्री-
भयार्थद्विपुं यस्यां वा । इति भरतः । तत्-
पर्यायः । पोटा २ । इत्यमरः ॥

स्त्रीपुंसौ, पु, (स्त्री च पुंसश्च । “अचतुरविष्ट-
रेति” ५ । ४ । ७७ । इति वाचस्पत्येन
माधुः ।) स्त्रीपुंसोर्धनम् । तत्पर्यायः ।
मिथुन ० इत्यमरः ३ । इत्यमरः २ । ५ । ३० ।
द्विवचनालोच्यम् ॥ (यथा, मनु, १ । ६ । २५ ।
“एषोदितो लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा”)
स्त्रीपूर्वः, पु, (स्त्री पूर्व्वे प्रधानतया सर्व्वकार्य्येषु
अग्रगमिनीयं यस्य ।) स्त्रीजितः । इति महा-
भारते दानधर्मः ॥

स्त्रीप्रियः, पु, (स्त्रियाः प्रियः ।) आलुप्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । नारीप्रियद्वये चि ॥

स्त्रीसुखपरः, पु, (स्त्रीसुखं पातीति । पा + कः ।)
होहलः । इति राजनिघण्टुः ॥

स्त्रीरञ्जनं, स्त्री, (स्त्रियमपि रञ्जयति रागे-
येति । रञ्ज + क्युः ।) ताम्बूलम् । इति वैजित् ॥

स्त्रीरोगः, पु, (स्त्रिया रोगः ।) नारीणामामयः ।
तस्य चिकित्सा यथा,—

धन्वन्तरिदवाच ।

“स्त्रीरोगादधिकित्वास्तु वक्ष्ये सुश्रुतं तं शृणु ।
योनिवायपुत्रं भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ॥
वचोपकुचिकाजातील्लवाग्रकसेन्वयम् ।
अजमोदा यवचारं चिचकं शर्करानिलम् ॥
पिष्टालोच्य जलाद्रिष्य खादयेदृष्टमर्ज्जितम् ।
योनिपाश्वरिर्तिष्ठदोगुक्षाशीर्विनिर्गुह्ये ॥
वद्रीपत्रसंसेपात् योनिर्भिक्षा प्रशान्ति ।
लोभं तुभ्यैफलाखेपो योनिर्दार्ढा करोति च ॥
पञ्चपल्लवपञ्चकैमागतीकुसुमैश्च तम् ।
रविपल्लवसम्भारा योनिगन्धविनाशनम् ॥”
अखण्डारास्थाने अखण्डाया इति च पाठः ।
“सकाङ्गिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतीष्मतीक्ष्णम् ।
दून्नापिष्टकं संप्राश्र्य वनिता नार्थं लभेत् ॥
घात्राङ्गनाभयाचूयं तोषयति यदा भवेत् ॥”

यदा भवेद्विह्वल रजो हरेदिति च पाठः ।
“सदृग्धा लक्ष्मणा पीता न स्याद्वा पुत्रदा ह्यती ।
दुग्धस्थाङ्गीर्णं चादमन्मग्न्या च पुत्रदा ।
वन्धा पुच्छं कमेत् पीत्वा धृतेन योपकेशरम् ॥
कुशलाङ्गीरुकाणां नृनैर्गोचुरकस्य च ।
दुग्धश्चैव सिनादुक्तं गर्भेय्याः श्रुतुपरम् ॥
पाठानः इति निम्नोक्तस्य मरकुटजैः पृथक् ।
नाभिवन्तभगलेपात् मुखं नारी प्रसूयते ॥
हनाया कुक्षिरोवन्तिथलं वे सन्सन्निभम् ।
यवनां पिबेत्तच्च मस्तुनोयोदनेन वा ॥
कुशस्थनीजनः काथः वाय्वः स्तिरुजापहः ।
प्राणिनश्चतुर्वर्ण्यं सुदुग्धं दुग्धजङ्गदम् ।
विदारिङ्गनुमरन खलं कार्पासज तथा ।
घात्रो स्तन्यविशुद्धार्थं सुदुग्धं रसायनी ।
कुडा ज्वाभया त्राक्षी मथुरा चौदनपिथी ।
वर्णापु कान्तिजननं खेहं वाच प्रदापयेत् ॥
स्तन्याभावे ज्येष्ठाय गव्यं वा तदुगुं भवेत् ॥
सुतशुश्रुषाविधा दाला कुटजा चातिमारुतम् ।
योयं मधु मानुबुद्धं चिक्षाच्छर्दिनिवारणम् ।
कुटिलयवसिद्धार्थेनग्रा दूषा च कुक्षजित् ॥
सप्तच्छदामयविशाकस्यैश्चाहुलेपनम् ।
ग्रहाजमोजसद्राजवचालोदधिरारणम् ॥

इति गात्रे १७६ । १—१६ ॥

स्त्रीममं, स्त्री, (स्त्रीणां ममा ।) स्त्रीलक्षणे निपु-
नकत्वम् ।) नारीणां तथा । इति केचित् ।

स्त्रीसम्भारः, पु, (स्त्रीणः सम्भार इव सम्भारो
यस्य ।) सहलग्नः । इति शब्दमाला । नारीणां
श्रीलक्ष्म । (यथा, महाभारते । २ । ७१ । ६ ।

“स्त्रीसम्भारलोलोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्त्रादेवमपि कुर्वन्त वा विवशा गतनौहदा ॥”

स्त्रीलं, स्त्री, (स्त्रिया इदम् । स्त्री + लन् ।) स्त्री-
सम्भारः । यथा भट्टः ।

“कथं जपेराहितरात्र्यलोभा
स्त्रीलं नीता विज्ञातिं लक्षिणा ।
रामप्रवासे अन्धवद होषं
जनापवादं सनदेन्द्रत्वम् ॥”

(यथा, च भागवते । ४ । ४ । ३ ।
“प्रिन्नोरगात् स्त्रीलं विदुषीर्यैहान्
प्रेम्णात्मनो योऽहं मदात् सतां प्रियः ॥”

स्त्रीलं, स्त्री, (स्त्री + लन् ।) स्त्रीसम्भारः ।
इति काशिका । ११ । १७० । यथा, प्राप्तिशतके ।

“हृष्ये वा स्त्रीणे वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
काचित् पुरयैरस्ये शिवशिव शिदैति प्रलपतः ॥”

स्त्रीलं, चि, (स्त्रीलु भवः । स्त्रीभ्य आगतः । स्त्रीभ्यो
हितो वा । स्त्री + “स्त्रीपुंसभ्यां नञ्-लर्जा
भवनात्” ४ । १ । २७ । इति नञ् ।) स्त्री-
सम्भारः । इति सुषवोधयाकारणम् । स्त्रिया
अपठ्यं स्त्रीलः । स्त्रिया इदं स्त्रीणां सम्भारो वा
स्त्रीलम् । इति तट्टीकायां दुर्गादायः ॥ (रमणी
रतः । यथा, भागवते । १ । ११ । ४० ।

“तं मेनिर्गवला मोघात् स्त्रीलं चाबुधनं रक्षः ।
अप्रमादविशो भर्तुर्नीर्यदं मतवो यथा ॥”

स्त्री, चि, (निष्ठव्यस्मिन्निति । स्त्री + चणर्थे कः ।)
स्त्रीलम् । यथा,—

“स्त्रीलो देवकपुत्रेन्यत् स्त्रीलं कोवे स्त्री इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

(सुवन्तोपपदे तु “तुपि स्त्रीः” ३ । २ । ४ ।
इति कप्रत्ययः । स्त्रियश्रीलः । यथा, रघुः ।
१२ । १५ ।

“चित्रकटवनस्याश्च कथितसर्गातिर्गुरोः ।
लक्ष्मणा निमलन्याश्चक्रे तमशुच्छदसम्पदा ॥”

स्त्रीलं, म य संज्ञितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-चेट् ।) दन्तशब्दस्य मध्यः । म-

निष्ठगमिथयति । य. अस्त्रीमीत् । इति दुर्गादायः ।
स्त्रीलं, चि, (स्त्रीलति मश्वोति आत्मानमिति ।
स्त्रील + अच् ।) धृतः । यथा,—

“धृते स्त्रीलश्च निलञ्ज, पट्टः पाठविशोपि च ॥”
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥

स्त्रीलनं, स्त्री, (स्त्रील + क्युट् ।) अपवारणम् ।
यथा,—

“अवधानं निरोधानमैतद्विस्त्रपवारणम् ।
हृदन् अवधानां विधानां स्त्रीलनां च ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
स्त्रीलनं, चि, (स्त्रील + क्तं ।) निरोहितम् ।

तत्पर्यायः । यथा, २ । २ । ३ । आहतम् ६
सहजम् ५ पिहितम् ६ हृदन् ७ अपवारितम् ८
लान्हितम् ६ निरोधानम् १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, किशोरे । २४ । ३१ ।

“उद्धृष्टश्च स्त्रीलितकदिशुखो
विह्वलविस्महितचापमखलः ॥”

स्त्रीलं, स्त्री, (स्त्रीलयेत्येति । स्त्रील + चणर्थे कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर
वाटा इति भाषा । तत्पर्यायः । ताम्बूलकरङ्कः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्त्रीलं, स्त्री, (स्त्रील + क्युट् ।) स्त्रीलम् । यथा —
“हृदये ते निविष्टाला भूयस्यान्वा, सहस्रशः ।
तदेव स्त्रीलं यद्दीर्घं रथचोमिवायनम् ॥

सर्व्वं च प्रतीया च लेपिथ्यामिति स्त्रीलम् ।
सर्व्वं च तिस्रं चिचं जातरूपस्यं शुभम् ॥”

इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ६ सर्गः ॥
स्त्रीलनं, स्त्री, (तिष्ठव्यस्मिन्निति । स्त्री + मिथिला-
दयश्चेति इजप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

चलत्वरम् । इत्यमरः २ । ७ । १०० । हे वैदी-
रभिनोन्मन् वा यज्ञार्थं परिष्कृताशामनिष्क्रो-
दतायां विस्तृतायां भूमौ । अर्धवाधेन तिष्ठ-
न्त्यश्च स्त्रीलनं नास्तीति ङित्वः । चत्येते निवा-
साय यात्येते चलत्वरं चते च याचे पूर्व्वेव वरः ।

इति भरतः । यथाच ।
“यज्ञे परिष्कृतस्थाने स्थातां स्त्रीलनचलत्वरं ॥”

इति शब्दरत्नावली । ३० ।
होमनिमित्ताभिस्त्रियापार्थं स्त्रीलनविधिर्देयाः,
वशिष्टसंज्ञितायां ।

“तस्मात् सन्धक् परिस्त्रेव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
यज्ञमात्रं स्त्रीलनं वा चिचं च होमकर्त्तव्यम् ॥”

इति शब्दरत्नावली । ३० ।
होमनिमित्ताभिस्त्रियापार्थं स्त्रीलनविधिर्देयाः,
वशिष्टसंज्ञितायां ।

“तस्मात् सन्धक् परिस्त्रेव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
यज्ञमात्रं स्त्रीलनं वा चिचं च होमकर्त्तव्यम् ॥”

इति शब्दरत्नावली । ३० ।
होमनिमित्ताभिस्त्रियापार्थं स्त्रीलनविधिर्देयाः,
वशिष्टसंज्ञितायां ।

“तस्मात् सन्धक् परिस्त्रेव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
यज्ञमात्रं स्त्रीलनं वा चिचं च होमकर्त्तव्यम् ॥”

इति शब्दरत्नावली । ३० ।
होमनिमित्ताभिस्त्रियापार्थं स्त्रीलनविधिर्देयाः,
वशिष्टसंज्ञितायां ।

“तस्मात् सन्धक् परिस्त्रेव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
यज्ञमात्रं स्त्रीलनं वा चिचं च होमकर्त्तव्यम् ॥”

स्थण्डिलं

स्थपतिः

स्थलकं

क्रियाचारैःपि ।

“कुक्षमेवविधं न खातु स्थण्डिलं वा समा-
श्रयेत् ॥”

प्रारदातिलकैःपि ।

“निधं नैमित्तिकं कार्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।
हस्तमात्रं तु कुर्यात् चतुरस्रं समन्ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः । अतुगुप्ता अप व्याहृत्य
प्रागुदकमवर्णं देष्टुं समं वा परिसम्पन्न उप-
लिप्य मथ्यतः प्राचीं रेखासंज्ञिष्य उदीचीश्च
संहतां पश्चात्पश्चिमे प्राचीलिख्य उल्लिख्याभ्यु-
नयेत् लज्जणादृष्टेया सन्वेत्तेति । अतुगुप्ता
व्याहृदिताः । पतित्तादिभिरदृष्टा इति यावत् ॥
प्राङ्मूर्तिर्वादिफलमाह गृह्यसंग्रहे गोभिल-
पुत्रः ।

“प्राङ्मूर्तिं ब्रह्मचरैस्तुष्टनीचं यथोत्तमम् ।
पिचं दक्षिणतो नीचं प्रतिहात्मकं समम् ॥”
यथोत्तममित्यत्र सान्ना व्यधन्ता इत्युक्तेर-
दन्तोऽपि यथशब्दः गद्याशिरः इतिवत् । परि-
सम्पन्न सन्वेतः कुक्षेः पश्चादिकमपसार्थं उत्त-
रस्यां दिशि सार्द्धहस्तोपरि चिपेत् । परि-
सम्पन्न इत्यत्रिचये उत्तरत उत्तरं करोतीति
हृदिशस्त्रैश्चतुर्वचनात् । तत उपलेपनम् ॥ * ॥
तत्र कारणात् गृह्यसंग्रहः ।

“इन्द्राय वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महाहुरः ।
मेदसा तस्य संक्रिप्ता तदर्थेऽपुषेपयेत् ॥” इति ।
मथ्यतः स्थण्डिलान्तरं दक्षिणांश्च न तु
मथ्यांश्च उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलैरेखादुरोधत् ।
अन्यथा ।

“कुक्षोः समार्चयेद्गर्भं शुद्धामादौ शुक्लस्ततः ।
हस्तमात्रं चतुरस्रं गोमयेनोपलेपयेत् ॥”

इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदुप-
पत्तेः । प्राचीं प्राग्गताम् । उदीचीश्च संहतां
पश्चादिति । प्राग्गतायाः पश्चिमे भागे संलग्ना-
मुदगताम् । मध्ये उदग्गतायाः प्राचीः प्राग्-
गतासिधौ रेखा उल्लिख्याभ्युनयेदिति । रेखाभ्य
उद्धृतत्वात्तत्तत्कोट्यङ्गुलपूर्वकमभ्युनयेत् । उल्लिख्य
उद्धृत्याभ्युनयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥
उत्तरपश्चिमदेशमाह गृह्यसंग्रहः ।

“उत्तरं गृह्य रेखाभ्योऽन्तरिक्षमग्निं निधापयेत् ।
दक्षमेतत् पदार्थानां प्रागुदीचीं दिशि स्तुतम् ॥”
इति ॥

परिसम्पन्नवादिपरिकल्पानं कर्म लक्ष्यसंज्ञकं
तस्य लक्ष्यस्यावृत्त प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्राभि-
प्रणयनं तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह
कृत्वागपरिशिष्टे कात्यायनः ।

“दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं दादृष्टाङ्गुलम् ।
तन्मूलज्जगता योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥
उदग्गतायाः संलग्नाः श्रेयाः प्रादेशमात्रिकाः ।
सम समाङ्गुलास्तथा कुक्षेनैव समुल्लिखेत् ॥”
नवोत्तरं नवाधिकं दादृष्टाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः । श्रेयाः उत्तरेखयोरेवशिष्टास्तिस्रः ।

कुक्षेन इति सर्वत्राभिसम्पद्यते । एवकारेण
प्राखानरोक्तस्य यादृष्टिः ॥ * ॥ रेखाणां
देवता वर्णांश्चाह स्तुतिः ।

“प्राग्गता पार्थिवी श्रेया चामेयो चाप्युदग्-
गता ।

प्राजापत्या तथा चेन्नी सौम्यी च प्राक्कला
स्तुता ॥

पार्थिवी पीतवर्णा स्यादामेयो लोहिता भवेत् ।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चेन्नी प्रकी-
र्तिता ॥

श्वेतवर्णेन सौम्यी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥”
अभिधायनपर्यन्तं सवहस्तप्रादेशस्य विधान-
माह । गृह्यसंग्रहः ।

“सर्वं भूमौ प्रतिष्ठाप्य पोलिखेद्विचिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पार्थिवं वावदक्षि निधापयेत् ॥”
मानकर्त्तारमाह इन्द्रोऽगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“मानक्रियायास्तुतायामशुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानहृदयजमानः स्याद्विद्वद्वामेव निश्चयः ॥”
अङ्गुलाङ्गुलिमानमाह स एव ।

“अङ्गुलाङ्गुलिमानान् यत्र यत्रोपरिदृश्यते ।
तत्र तत्र दृष्टत्वाभ्युनयेत्तन्निष्ठयान् सदा ॥”
यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि
मानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।

“अष्टभिस्त्रिभेवैकोऽहं मध्यमं सप्तभिर्भेः ।
कन्यसं षड्भिर्बह्विहमङ्गुलं सुनियत्तमेः ॥”
ते प्रक्रम्यमाणवयः । कन्यसं कनिष्ठम् । आनन्तु
पार्थ्वेन । षड्वयवाः पार्थ्वसंमिता । इति कात्या-
यनवचनात् । इति सङ्कारतत्त्वम् ॥

स्थण्डिलप्राथी, [न] पु, (स्थण्डिले श्रेते इति ।
श्री १-“त्रते ।” ३ । २ । ५० । इति इति ।)
यो व्रतव्यात् स्थण्डिले श्रेते सः । तत्प्राथीयः ।
स्थण्डिलः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ स्थण्डि-
लेऽयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गे-
ऽपि वक्तव्ये । यथा, भट्टः । ३ । ४१ ।

“वाच्यमान् स्थण्डिलप्राथिनश्च
द्व्युत्तमानागनिर्णयं सुसूक्तम् ।
अध्यापयन् विनयात् प्रष्टुः
पद्माभरद्वाजस्तुनं सशिष्यम् ॥”

स्थण्डिलचिन्तकं, कौ, (स्थण्डिले चिन्तता यत्र ।)
वेदिः । इति हारावली ॥

स्थण्डिलेशयः, पु, (स्थण्डिले श्रेते इति । श्री
+ अच् । अतुक्समासः ।) स्थण्डिलप्राथी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गेऽप्ययमिति
केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।

“आकण्ठमयः शिष्टिरे उदके स्थण्डिलेशयः ॥”
स्थपतिः, पु, (तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । स्था + कः । स्थः
स्थानम् । तं पातीति । पा + बाहुलकात् अतिः ।

इत्युणादित्तौ अङ्गुलः । ४ । ५६ । १) गोष्ठ्यवैदिक-
त्वा । दृष्टव्यसिखनगमकयागकर्ता । कार-
भेदः । राज इति भाषा । इत्यमरः । ३ । ३ । ६० ॥
कारः शिष्टो तद्देव इति स्यात् । स्थपतिः
कारभेदो मुखतश्चेति स्थासौ । दृष्टव्यसिखनग-

याजिन कुक्षुकिनि च । इति भरतः ॥ १ ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“वास्तुविद्याविधानो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शो च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥”
इति मातङ्ग्ये । २१५ । ३६ ॥

कक्षुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । इत्यत्रय-
पालः ॥ अधीशः । इति वैमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ५२ । ५ ।

“स तु रामस्य वचनं निश्रम्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तुष्टमाह्वय सचिवानिदमब्रवीत् ॥”)

स्थपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्मं इति स्थाः सन्त-
स्तोषी पतिः ।) सतमः । इति मेदिनी ॥

स्थपुटः, त्रि, विषमसम्भारचौवी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ विषमोन्नतम् । इति वैमचन्द्रः ॥

स्थल, ज स्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ज, स्थालः स्थलः । तिस्थाल-
यिषति । अयं नास्तीति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्थलं, कौ स्त्री, (स्थल + अच् ।) जलशून्या-
क्षिप्तभूभागः । तत्पण्यायः । स्थली ० । इत्य-
मरः । २ । १ । ५ ॥ स्थल्यते स्थीयतेऽत्र स्थलं
स्थल ज स्थाने अल । एव स्थली नारी खली
इत्यादिना अलजिमेले ईपि स्थली निपात्यते ।
क्षिप्तमेले तु आवेव स्थला । क्षिप्तमाक्षिप्त-
सामाये तु स्थलं प्रयुज्यते । इति दृष्टाः । स्थल-
शब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्गः । इति भरतः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १६२ ।

“स्थान्वाभ्यः समे युष्टेऽनूपे नौ द्विपैस्तथा ।
तत्तुगुल्माद्वेत्तापेरनिचर्मायुधैः स्थले ॥”
यथा च तैत्तिरीयसंहितानाम् । १ । १० । ५ ।
“यज्ञो यजमानाय वर्धति स्थलयोदकं परि-
गृह्णाति ॥”)

स्थलं, कौ, (स्थल + अच् ।) जलशून्यक्षिप्तमा-
क्षिप्तभूभागः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
१ । ५ ॥ (स्थानमात्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच वामो दृष्टव्यप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”
वस्तुयुक्तम् । यथा,—

“पटवाचः पटमयं दूषं वस्तुयुक्तं स्थलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्थलकन्दः, पु, (स्थलजातः कन्दः ।) अयाम्ब-
कन्दः । इति रत्नमाता ॥ वनञ्चोल इति
भाषा ॥

स्थलकमलं, कौ, (स्थलस्य कमलम् ।) स्थल-
पद्मम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ७ ।

“स्थलकमलगङ्गानं मम हृदयरञ्जनं
चनितरितरङ्गपरमागम् ॥”)

तत्पण्यायः । पद्मचारिणी २ अतिचरा ३
यथा ४ पद्मा ५ चारटी ६ । अथ गुणाः ।
अतुगुलम् । कटुलम् । तिक्तलम् । कषायलम् ।
कषवातलम् । कृष्णलम् । स्थूललम् । अक्षयलम् ।
लक्ष्म । इति भावप्रकाशः ॥

स्थलरू

स्थानुः

स्थानं

स्थलकुसुमः, पुं, (स्थलस्य कुसुमः ।) करवीरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलपद्मः, स्त्री, (स्थलस्य पद्मम् ।) खनामखात-
दृश्यविशेषः । (यथा, भट्टिः । २ । ३ ।

“विस्मयगैस्तौरवे नन्दहिं

निर्जां विलोकापहृतां प्रयोभिः ।

जूनानि सामर्थतयेव तेषुः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासे ॥”)

तत्पर्यायः । हृत्पद्मम् २ तमालकम् ३ । इति

त्रिकाक्षशेषः । तच्चतुर्विधं यथा,—

“चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावरी ।

नेपाली च गुलाबश्च वज्रलक्ष कदम्बकः ॥”

इति रावणकृतार्कप्रकाशः ॥

स्थलपद्मः, पुं, (स्थलजातः पद्म इव ।) मानकः ।

इति रत्नमालाः । मानकचु इति भाषा ॥

(यथा,—

“स्थलपद्ममयं कल्लं पयसा लोष पायवेत् ।

त्रोहामयहरश्चैव सर्वज्ञैकाग्रधोऽर्जितः ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिनिस्यधे शीघ्राधिकारे ॥)

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-

पद्मम् । वेदतामर इति हिन्दी भाषा । तत्-

पर्यायः । पद्माङ्गा २ चारटी ३ पद्मचारिणी ४

सुगन्धमृग ५ अम्बुवहा ६ लक्ष्मीः ७ श्रेष्ठा ८

सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-

चरा १२ स्थलवहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-

पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ । अस्या गुणाः ।

गौलालम् । तिक्तलम् । शीतलम् । वान्निरक्त-

पित्तमेहभूतातीसारनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥

स्थलमञ्जरी, स्त्री (स्थलस्य मञ्जरी ।) अपामार्गः ।

इति रत्नमाला ॥

स्थलशङ्काटः, पुं (स्थलजातः शङ्काटः ।) गोक्षुर-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्थलशङ्काटकः, पुं, (स्थलशङ्काट इव ।) खार्थे

कम् । गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलसीमा, [न] पुं, (स्थलस्य सीमा ।) अखिलः ।

इति भूरिप्रयोगः ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल + टाप् ।) जलशून्याक्षविम-

भूमिः । इत्यमरटीकार्या भरतः । २ । १ । ५ ॥

(अस्याः प्रमाणं स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थली, स्त्री, (स्थल + ङीष् ।) जलशून्याक्षविमा

भूमिः । इत्यमरटीकार्या भरतः । २ । १ । ५ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“लेहा स्थली यत्र विचिन्मता तं

अष्टं मया सुपूरमेकस्त्वंगम् ।

अष्टभ्जन लक्षरगारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बहूमौनम् ॥”)

स्थलीदेवता, स्त्री, (स्थला देवता ।) गान्धर्वदेवता ।

इति कौटिल्यम् ।

स्थलेरुहा, स्त्री, (स्थले रोहतीति । रुह + कः ।)

यक्षकुमारोः । रुषाद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलजाते, वि०

स्थलेप्रथः, पुं, (स्थले प्रथे इति । प्री + जन् ।)

क्रोडरुचकुरडादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थलशायिनि वि०

स्थविः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “क्षविष्ट्वीति ।”

उणा० ४ । ५६ । इति किरुप्रत्ययेन साधुः ।

तत्पर्यायः । स्वर्गः । जङ्गमः । इति संक्षिप्त-

सारीणाद्विहितः ॥

स्थविरं, स्त्री, (स्था + “अजिरशिशिरेति ।” उणा०

१ । ५६ । किरुप्रत्ययेन साधुः ।) श्रैष्टेयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थविरः, पुं, (स्था + किरप् ।) ब्रह्मा । इति

हेमचन्द्रः ॥

स्थविरः, वि०, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिर-

शिशिरेति ।” उणा० १ । ५६ । इति किरु-

प्रत्ययेन साधुः ।) दृढः । इत्यमरः । २ । ६ ।

४२ ॥ (यथा, मनुः । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वे प्रायाः क्षुत्क्रामन्ति यत्नं स्थविर आचति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

मिश्रः । इत्युणाद्विहोः । उज्ज्वलदन्तः ॥ १ । ४५ ॥)

अचलः । इत्युणाद्विकोषः ॥

स्थविरा स्त्री (स्था + किरप् । टाप् ।) महा-

श्रवको । इति राजनिर्घण्टः ॥ उह्वा च ॥

स्थविरः, वि०, (अयमेवामतिशयेन स्थूलः । स्थल

+ इहत् । “स्थूलदूरेति ।” ६ । ४ । १५६ ।

इति साधुः ।) अतिप्रथस्थूलः । इत्यमरः । १ ।

२ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।

“विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थाविरश्च स्थवीयसाम् ॥”)

स्थागः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थो गः ।” उणा०

३ । ३७ । इति ग् ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।

१ । ३६ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“स्थागुदग्धवपुष्कपोवनं

प्राप्य द्वापरधरात्तकालिकः ।

विमर्देषु मदनस्य चारुणा

सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”)

तन्नामकारणं यथा,—

“समुत्तिष्ठन् जलतस्मान् प्रजास्ताः खट्वानहम् ।

ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहित्वा यव तेजसा ।

क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गसुताय चाक्षिपम् ।

उत्प्लिप्तं सरसो मध्ये कर्तुमेव वदा स्थितम् ।

तदा प्रभृति लोकेषु स्थागुरिखिव विभ्रुतम् ॥”

इति वामने ४६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।

“यस्मात् पितामहो जन्ते प्रसुरेकः प्रजापतिः ।

ब्रह्मा सुरगुरुः स्थागुर्मनुः कः परमेष्ठयः ॥”)

कौलः । इति मेदिनी । जीवकगन्धर्वश्चम् । यथा,

“जीवके जीवनी जीवो निधिः स्थागः प्रकी-

र्तितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थागः, पुं, स्त्री, (स्था + ग् ।) निःशाखवृक्षः ।

मुह्वा गाढ इति भाषा । (यथा, देवीभाग-

वते । १ । १० । ५३ ।

“कृतायामावसे चैव समदर्शी महातपाः ।

स्थानं जला तथैकान्ते स्थितः स्थागुरिवा-

चलः ॥”)

तत्पर्यायः । ध्रुवः २ शङ्कु ३ । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

अशाखवृक्षः ४ । इति जटाधरः ॥ अक्षमेदः ।

इति नीलकण्ठः ॥

स्थागः, वि०, (स्था + ग् ।) स्थिरः । इति धरणिः ॥

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।

“अथयश्च यथैव यद्विद स्थागुजङ्गमम् ।

तत् सम्यक् तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् विभुः ॥”)

स्थागुतीर्थे, स्त्री, (स्थागुतीर्थम् ।) तीर्थविशेषः ।

यथा, वामने ४३ अध्याये ।

“स प्रोवाच महादेवो ब्रह्मार्णं प्रथतस्थितम् ।

पुण्यप्रदं वृणाश्चैव तीर्थमाहात्म्यसुतमम् ॥

यतनं सन्नद्धितं प्रोक्तं सरः पुण्यप्रदं मञ्जम् ।

स्थागुलिङ्गस्य माहात्म्यं ब्रह्मन् मेऽवहितः शृणु ॥

अचैतनः सचेता वा अक्षो वा प्राज्ञ इव वा ।

लिङ्गस्य दर्शनादेव सुख्यते सम्प्राप्तवान् च ।

पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।

स्थागुतीर्थं समेष्वपि मध्यं प्राप्तिं दिवाकरे ॥

तत्र स्थास्यति यो ब्रह्मन् माश्च कोष्यति

भक्तितः ।

तस्याहं सुजभो निबलं भविष्यामि न वंश्यः ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो गतः प्रभुः ।

देवाश्च ऋषयः सर्वे स्नानं स्थानानि मेजरे ॥

ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थागुतीर्थं वदन्ति

हि ॥”

स्थाखिलः, पुं, (स्थाखिले प्रयितुं) व्रतमस्य ॥

स्थाखिल + “स्थकिलात् प्रयितरि व्रते ।” ४ ॥

२ । १५ । इति अण् ।) स्थाखिलप्राथी । इत्य-

मरः । १ । ७ । ४५ । (वाक्यलिङ्गोऽयमिति कैचित् ॥)

स्थाखीश्वरः, पुं, (स्थागुरीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-

विशेषः । यथा—

“स्थागुरीश्वरः हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसम् ।

स्थागुरीश्वरः स्थितो यस्मात् स्थाखीश्वरस्ततः

स्रुतः ॥

ये स्मरन्ति सदा स्थागुं ते सुक्ताः सर्व-

किल्बिषैः ।

भविष्यन्ति शुद्धदेहा दर्शनाम्नोद्यगाग्निवः ॥

इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।

तस्माद्वाचयन् लिङ्गं नेतुं सप्तपञ्चरतः ॥”

इति वामने ४२ अध्यायः ॥

स्थातव्यं, वि०, (स्था + तव ।) स्थेयम् । स्थानीयम् ।

यथा, कालिदासकृतमल्लङ्कारतिलके ।

“वाक्येनैव गतः स मे मृदपतिवार्त्तापि न

श्रूयते

प्रातस्तुल्यनवी प्रस्तवतया जामादग्रेण गता ।

वालाहं नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमसह-

महे

सायं सम्पुति वर्त्तते प्रथिक हे स्थानान्तरे

मम्यताम् ॥”

स्थानं, स्त्री, (स्था + स्तृप् ।) नीतिवेदिनां निव-

र्गान्तर्गतवर्गविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥

स्थानकं

नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां यथादिभि-
स्त्रिवर्गः । अथैवानु धर्मकामार्थैः पूर्वमुक्तः ।
अष्टवर्गस्थापचयः । तस्यैवोपचयो दृष्टिः ।
तस्य गोपचयो नाप्युपचयः स्थानम् । अष्टवर्गं
यथा —

‘कृषिर्भूमिक्पयो दुर्गं सेतुकुञ्जरवल्गनम् ।
कन्याकरवकादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्तुतो राज्ञामिति — ॥’

इति भरतः ॥*

नाट्यश्रमः । अवकाशः । स्थितिः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । ६ । २२ ।

“स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥”
नद्रिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वसतिः । इति
चतुर्थकाखे हेमचन्द्रः ॥ (यथाह कश्चित् ।

“स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानं

स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिद्धः ॥”)

ग्रन्थसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाजनम् ।
इति हलायुधः ॥ निकटम् । यथा,—

“त्वमत्र हस्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्वे धर्मादयो देवा धर्माधर्मेभ्यः साक्षिणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डः । १५ । १६ ॥
अपि च ।

‘एते ह्यप्यस्तस्यैव धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा भङ्गनकः सिद्धस्तन्म्याने इति मे श्रुतम् ॥’

इति वासने ६७ अध्यायः ॥ *

स्वधर्मानुहायिनां असम्यक्वर्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्रार्थिण्या,—

“वर्णानामाश्रमाणाञ्च सन्त्यधर्मानुवर्तिनाम् ।
असम्यक्वर्तिनां लोकात् ब्रह्मा चक्रे यथा च यत ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्तुत स्थानं क्रियावताम् ।
चन्द्रियाणां तथा चेन्न संयमेखलुवर्तिनाम् ॥
वैश्यानां भारतं स्थानं स्वधर्मेभ्युवर्तिनाम् ।
गात्र्येभ्यश्चर्यातीनां परित्यक्तकारिणाम् ॥
अष्टाश्रीतिषष्ट्याणां यतीनामर्हरेतसाम् ।
स्तुतं तेषाम् यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥
सप्तवर्षाणाञ्च यत् स्थानं स्तुतं तद्वत् वनौ-

कसाम् ।

प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्तिनाम् ॥
वासिनां परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्तुतम् ।
शकान्तवासिनां ब्रह्मस्थानां परमं पदम् ॥
नामिस्त्रिमन्त्राभिर्गं मन्त्रारौरवरीरवम् ।
अधिपन्नवर्गं घोरं कालपचमवीचिमत् ॥
वेदस्य निन्दकानाम् यज्ञघातकारिणाम् ।
स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्मेभ्युवर्तिनाम् ॥”

इति वज्रपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥

स्थानकं, क्री, (स्थानमिव । कन् । स्थाने कं ललं
यच्चेति वा ।) आलवाजम् । इति हेमचन्द्रः ॥
नगरम् । फेनम् । इति केचित् । (स्थानमेव ।
स्वार्थे कन् । स्थानशब्दार्थोऽप्यत्र । यथा, महा-
भारते । १३ । २६ । ६४ ।

“तत् स्थानकं ब्राह्मणभौषमाणै-
र्गङ्गा सदैवात्मवशेषासा ॥”)

स्थापना

स्थानचञ्चला, स्त्री, (स्थाने चञ्चला ।) वर्जरीष्टचः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थानच्युतः, त्रि, (स्थानात् च्युतः ।) स्थानभ्रष्टः ।
यथा, गारुडे । ११५ । ७१ ।

“स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रौ वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्रोदशोधयकारकौ ॥”

स्थानपालः, पु, स्थानं पालयति यः । (स्थान +
पालि + अण् ।) स्थानरक्षकः । (यथा, वाज-
वल्के । २ । १७६ ।

“शौखिकैः स्थानपालैश्च नष्टापहृतमाहृतम् ।
अत्राकं संवत्सरात् ख मी हरेत परतो वृषः ॥”)

स्थानभ्रष्टः, त्रि, (स्थानात् भ्रष्टः ।) पदच्युतः ।
यथा,—

“स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः ।
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशादन्ता नखा नराः ॥”

इति गारुडे । ११५ । ७३ ॥

स्थानाध्यक्षः, पुं, (स्थानस्य अध्यक्षः ।) स्थान-
रक्षकः । तत्पर्यायः । स्थानिकः, २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्थानिकः, पु, (स्थानमस्थस्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थानी, [नृ] त्रि, स्थानविशिष्टः । स्थानं विद्वते-
ऽस्य इत्यर्थे इनुप्रत्ययेन निबध्यतः । यथा,

स्थानिवहादिषः । इति सुभषोध्यकारणम् ॥

स्थानीयं, क्री, (स्थानाय हिर्लमिति । स्थान + ङः ।)
नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । १ । स्थानपञ्च
त्विनि, त्रि ॥

स्थाने, य, योय्यम् । (यथा, रघुः । ५ । १६ ।

“स्थाने भवानेकनराधिपः स-
नक्षिणलवं मखजं यनक्ति ॥”)

कारणार्थः । सादृश्यम् । सखम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

स्थापकः, त्रि, (स्थापयतीति । स्था + णिच् +
कृत् ।) स्थापनकर्त्ता । अन्तस्थाघातोर्थकप्रत्य-
येन निबध्यतः ॥

स्थापकः, पु, (स्थापतिरेव । स्थापति + ण्यच् ।)
अन्तःपुररक्षकः । इत्यमरः । २ । २ । २ । स्थापते-
भावे, क्री ॥

स्थापनं, क्री, (स्था + णिच् + लुट् ।) रोपणम् ।
पुसवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधिः । इति

विश्वः ॥ (पादादिपिण्डोत्तरणम् । इति श्रीधर-
स्वामी । यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।

“उत्थापनेरुद्रवनेश्चालनेः स्थापनेरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥”)

स्थापना, स्त्री, (स्था + णिच् + णुप् + टाप् ।)
स्थापनम् । निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।

१२ । २२ । २४ ।
“स्थापना वै सुमहती लथा देव प्रवर्तिता ॥”

विचाराङ्गविशेषः । तद्वयथा,—

“अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव
प्रतिज्ञाया चेतुर्भिर्दृष्टान्तोपनयनगमैः स्थापना
पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चप्रति-

स्थायी

ज्ञातं स्थापयिष्यति यथा निव्यः पुरुष एनि
प्रतिज्ञा चेतुरक्षतकत्वात् इति । दृष्टान्तः यथा,
अक्षतकमाकाशं तच्च निव्यम् । उपनयो यथा
चाक्षतकमाकाशं तच्च निव्यम् । निगमनन्तस्मा-
न्निव्य इति ।” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥

स्थापनी, स्त्री, (स्थापयतेऽनयेति । स्था + णिच् +
लुट् । टौप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरश्च ।
२ । ४ । २४ ॥

स्थापितं, त्रि, (स्था + णिच् + क्तः ।) निश्चितम् ।
न्यक्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते ।
२ । ६ । ४३ ।

“महिमन्धराः शूराः स्थापितास्तत्र रजये ॥”)

स्थाम्, [नृ] क्री, (निवृत्त्यनन्तेति । स्था + “सञ्-
धातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) सामर्थ्यम् । इत्यमरः । २ । २ । १०० ॥

(नादः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
“अथस्वेवास्व यत्नं स्थाम नदत्, प्रदिशो गतम् ।
अथस्यामैव बालोऽयं तस्मान्नान्ता भविष्यति ॥”)

स्थाधिभावः, पु, (स्थायी भावः ।) रसश्च त्रिधा
भावान्तर्गतभावविशेषः । यथा,—

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उडुडुमाचः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥”

इत्युक्तदिष्टा परमालोचनया परमविश्रान्ति-
स्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजा-

दुगतविहारप्रवृत्त्यवत् स्थापानतो यच्च
प्राधान्येनाभिव्यक्ता अभिचारिणः देवतानुत्क-

रुपादिविषया रतिः उडुडुमात्रा विभावादिभि-
रपरिपुष्टयथा रसतामनापाद्यमानाञ्च स्थायिनो

भावा भावशब्दवाच्याः । उडुडुमात्रस्थायो भावो
यथा,—

“हरस्तु किञ्चित् परिहृत्य धैर्यं
चक्रोदयारम्भ इवाभ्युदासिः ।

उमासुखे विस्फुलाधरोष्ठे
आपारयामास विलोचनानि ॥”

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । इति
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३

परिच्छेदः ॥

स्थायी, [नृ] पुं, (तिष्ठतीति । स्थान् णिनिः ।)
आवसेदः । यथा,—

“स्थायिवाचिकवच्यारिप्रभेदेः स्थाद्रतिः पुनः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५ — २०७ ।

“अविच्छेदा विच्छेदा वा यं तिरोघातुमशक्तम् ।
आखादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति शक्ततः

यदुक्तम् ।
सकृद्वृत्तं भावानामव्येधामनुगतासकः ।

न तिरोधीयते स्थायी ते रसौ पुष्यते परम् ॥
तद्देवानाञ्च ।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
लुपुषा विस्मयश्चैव प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥

तच ।

रतिर्नोऽनुकूलार्थे मनसः प्रवगायितम् ।
वागादिभेदज्ञानोविकारो ह्यस्य इत्यतः ॥
इत्यत्रादिभेदोविकारं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलं तु तस्यास्वावबोधः क्रोध इत्यतः ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्यात्तुमाह उच्यते ।
रौद्रशब्दा तु अनित्यं चित्तवैकल्यादं भयम् ॥
नोविकारादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयीकृता ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकास्मीमांसितेषु ॥
विस्तारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरोद्धावस्थायामात्मविश्रामं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकेलके ह्यासः ।
रामायणे शोकः । महाभारते श्रमः । एवमन्य-
पि । एते हि एतेष्वन्तरा उपपद्यमानैस्ते-
र्विह्वलविरहैश्च भावेरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
पृष्टा एव स्वहृदयानुभवविज्ञाः ॥ ३॥ स्थिति-
विशेषः, त्रि (नया, महाभारते । ६।३।७६ ।
“संवत्सरस्यायिनौ च यज्ञौ प्रचलितानुभौ”)
स्थायिकः, पुं, (स्थायुं) शीलमस्य । स्था + “लसपत-
पठेति” ॥ २ । १५४ । इति उक्त्वा । एक-
ग्रामाधिकृत, एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्य-
भरः । २ । ८ । ७॥ (स्थितिशेषः, त्रि । यथा
भट्टिः । २ । ८२२ ।

“आयोधनं स्थायिकमन्त्रज-
ममोषमन्त्रमहाह्वयम् ।
ददौ वधाय चण्डाचरणान्
तस्मै हनिः श्रेयसि जागृत्कः ॥”)

स्थालं, क्ली, (तिष्ठत्वान्नादादौनीति । स्था +
“आचतित्वेति” ॥ उणा० १ । ११५ । इति
ज्ञालच् ।) हिमाद्रिकृतभोजनपात्रम् । घाल
इति भाषा । इत्यभरः । ३ । ५ । ३२ ॥ स्थालति
तिष्ठति अन्नादिकमच स्थालं स्थाल ज स्थाने
वच् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा,
याज्ञवल्करः । ३ । ८५ ।
“स्थालीः सह चतुःषष्टिहस्ता वै विशतिर्नखाः”)
“स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थानि” इति
तच्च भित्ताचरो ।)

स्थाली, क्ली, (तिष्ठत्वान्नादादौनीति । स्था +
आलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्युणादिश्रौ-
उज्ज्वलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः ।
हंकी इति याज्ञी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पिठरः २ उखा ३ कुखम् ४ । इत्यभरः । २ ।
६ । ३१ । पिठरी ५ स्थालम् ६ उखा ७ कुखी
८ । इति तट्टीका । कुखा ६ कुखका १० ।
इति शब्दरत्नावली । पाकः ११ पातिली १२ ।
इति जटाधरः । (यथा, हरिवंशः १७।४० ।
“पूरयित्वादिना स्थालीं गन्धर्वैश्च तमनुवन् ।
अननेष्टुः च लोकानः प्राश्नासिर्वर्त्तनराधिपम्”)
पाटकादृक् । इत्यभरटीका । २ । ४ । ५४ ।
मेदिनी च ॥

स्थालीपकं, त्रि (स्थालां पक्कम् ।) स्थालां पक्का-
नादि ॥

स्थालीपाकः त्रि, (स्थालां पाकौ वस्त्र ।) भोजन-
पक्कानादि । यथा, चातुर्मास्यनने मातृस्थे ।
“लभने नन्तति दीर्घा स्थालीपाकमभनयन्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थालां पचते इति । पच् + वच् । स्थाली-
जनपाकविशेषः चरुविशेषः च पु । यथा,
महाभारते । ३ । २३० । ३० ।

“ये च धर्माः, कृदुन्विषु अथ मे कथिता पुरा ।
भिचावलिखाङ्गमिति स्थालीपाकाश्च पर्युतम् ॥
मान्यानां मानसनकारा वे चान्ते विदिता मम ।
तान् न व्यननुवर्त्तानि दिवराजमतन्त्रिता” ॥
मासाष्टकाग्राह्ये स्थालीपाकस्य मानप्रतिनिधित्वं
यथा, “पञ्चभावे स्थालीपाकेन यथा गोभिलः ।
“अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत इति” तद्वि-
धानम् ।

“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्वाद्यद्वारादुत्पत्तिकम् ।
अपवेत्तं सवन्त्यास्तुरगणा गो पयस्वतु ॥”
इति ह्येदोगपरिशिष्टे त्तं प्राच्यम् । अन्विति
ओद्गचरोः पचान् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वैद्यकीयस्थालीपाकविधिर्यथा,—

अथ स्थालीपाकविधिः ।
“इत्यमात्रिपकान्ते स्थालां पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाके फलान्नाद्यमयस्तिगुणैकतम् ॥
तस्य घोडश्लं तोषमष्टभावावर्षितम् ।
वटुसम्यक्कटोरानामयेपाययथा समम् ॥
कथनीयं सगादाय चतुरशौ च घोडश्लं ।
पुण्यानां स्थाप्यते तोषं शेषदेवयथा समम् ॥
वरुमस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ।
स्थालां कायादिकं दत्त्वा यथाविधिनिर्मितम् ॥
पाकेन कथिते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य भूतलं घनमलिका ॥
भट्टराजाखराकानामेषा निजरसे, सह ।
मिलित्वा वा विधातव्यं स्थालीपाके फलादनु ।
यथा दोषोषधेनापि स्थालीपाको विधीयते” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारुमारणाधि-
कारे ॥

स्थालीपुलाकाः, पुं, (स्थालीस्थः पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) व्याघ्रविशेषः । यथा,—
“स्थालीस्थास्तखला एते सर्वे विक्रितभागिनः ।
यमकालाभिसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥”
इति स्थालीपुलाकव्याचने वैदिकलिङ्गावच्छेदे-
नापूर्वे शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्तमर्दना-
दिना स्मृतितत्वेन ज्ञातम् । इति मलमाध-
तत्त्वम् ॥

स्थालीविलं, क्ली, (स्थाल्या विलम् ।) पाकपात्र-
स्थान्यन्तरम् । स्थाल्याः शून्यभागः । इति
विद्वान्मकौसरी ।

स्थालीविलीयः, त्रि, (स्थालीविलमर्हतीति ।
स्थालीविल्यः, } “स्थालीविलात्” ॥ १।१।७० ।
इति छः यच् ।) पाकयोग्यस्तखलादिः । यथा,
स्थालीविलीयास्तखलाः । स्थालीविल्याः पाक-
योग्या इत्यर्थः । इति विद्वान्मकौसरी ॥

स्थालीवृक्षः, पुं (स्थालीवत् वृक्षः ।) नरकप्रभेदः ।
वेलियापीपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नन्दवृक्षः २ अश्वत्थप्रभेदः ३ परोक्षी ४ गज-
पादपः ५ चयनरुः ६ कोरी ७ वनस्थितिः ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुषारवत् । उष्णत्वम् । कटुपाकस्मृतम् ।
प्राहिल्यम् । विषप्रित्तफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

खावरं, क्ली, (तिष्ठति धनुषीति । स्था + वरच् ।
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खावरः, पुं (तिष्ठतीति । स्था + वरच् ।) प्रवर्तः ।
इति शब्दरत्नावली विकारशेषश्च ॥

खावरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थग्भाह-
पिसकसौ वरच्” ॥ ३ । ८ । १७५ । इति
वरच् ।) जङ्गमेतरः । अचलवस्तु । इत्यभरः ।
३ । १ । ७७ ॥ जङ्गमा गोमहिषादयः ततो-
ऽन्यो वृक्षादि खावरः । इति भरतः । ४ ।
च च त्रल्लवः, सप्रमः, सगो, षड्विधश्च । यथा —
“सप्रमो सुखसंगं षड्विधस्तस्युपायः यः ।
वनस्थयोगधिलता त्वक्सारो वीरयो हुमाः ।
तेषां लक्ष्यं यथा,—

“उत्थोन्नतमन्त्रः प्राया अन्तःसर्गा विशिष्टः ।
इति गोभागवतम् ।

“ये पुष्प विना जनन्ति ते वनस्थगणः । औपद्रव्य-
फलपाकान्ता । लता चारोहणापि च ।
त्वक्सारो वेशादयः । लता एव काटिन्ध्र-
चारोहणानपि वीरधः । ये एते, फलन्ति ते
हुमाः । ऊर्ध्वं खेत आहारसञ्चारो येषां ते ।
तमः प्रायाः अचलचेतन्याः । अन्तःसर्गाः सङ्ग-
मेत जानन्ति नाभ्यन्तरे तदापि अन्तरेव न दहति ।
विशेषिणः अथर्वस्थितपरिणामादन्तर्मेवत्वम् ।”
इति तट्टीकाया औधररामो ॥ ३ । खावरघर्जं
स्नातिध्वनेभ्यो न विक्रमेयम् । यथा,—

“खावरं धनमन्त्रो स्थिते स्नातिध्वनेति ।
योग्ये क्रैतरं विक्रितं न शक्तः खावराधिप ।
स्नातिध्वनेति स्नाति सवर्णं वा विशिष्यते ।
तयोरभावे सुहृदो विक्रित्तिच्छा गरीयसी ।
निर्णीतसुखे पश्येन खावरस्य क्रयोदमे ।
तत्सुखेन समीपस्थो राति क्रैता न चापरः ।
मृत्वं हातुमशक्तश्चेत् सम्मनो विक्रयेऽपि वा ।
सन्निधिसुखादास्यो सह्यो शक्नोति विक्रये ।
क्रौन्तेषु खावरं देवि । परोक्षे प्रतिवाग्नि ।
अवगादेव तत्सुखं दत्त्वासौ प्राप्तुमर्हति ॥
क्रैता तत्र यद्धारामान् विनस्मति सुनक्ति वा ।
मृत्वं हत्वापि नाप्नोति खावरं सन्निधिसुखम् ॥”

इति महाविष्णुसत्तत्त्वज्ञानेन्द्रादौश्लोकानः ॥

खावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्करः ।
“मणिसुताप्रबालानां सर्वस्वेव पिता प्रभुः ।
खावरस्य तु सर्वस्वः न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“खावरं द्विपदश्चेव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्वान् न दास्ये न च विक्रयः ॥”

स्यावरः

किञ्च ।

“पितुः प्रसादात् भुञ्जन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्यावरं न भुञ्जीत प्रसादे सति पैठके ॥”

इति मिताचराष्टतत्त्वचरम्भिः पितृनामहृदय-
परम् । मित्रा च खोपार्जितं स्यावरं दत्तं
भुञ्जत एव इति ॥

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्व्यादाधिमनुजया ॥”

इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रयेऽपि
कर्तव्ये सहिरयतुदक दत्ता दानरूपेण स्यावर-

विक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्यावर
विक्रयविषयोऽविभक्तस्यावरविषयः ॥ * ॥ पूर्व-

पुरुषार्जितनष्टोद्धारि विषयेयति मिताचरायाम् ।

“स्यावरं द्विपक्षेय यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”

अस्यस्यपवादमाह ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्यात् दानाधमनविक्रयम् ।
व्यापत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विप्रसतः ॥”

अनुपयोगे तु सर्वस्य क्रीतादेहानिर्यया हृद-
स्यति ।

“न विप्रमग्नयप्रामं पित्रं लब्धञ्च राजतः ।
स्यावरं निहिः प्रोति मुक्ता हानिरुपेक्षया ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकल्पितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्यावरेष्वपि ॥”

गारदः ।

“भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रिये तस्मिन् नृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममग्नौवात् दद्याद्वा स्यावरादते ॥”

यमः ।

“अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वदेत् ।
विभक्तं स्यावरं प्रामं नान्योदर्यैः कदाचन ॥”

सर्वेषां सोदरासोदराणाम् । स्यावरातिरिक्तम्
विभक्ताविभक्तसोदराणामेवेत्यर्थः । सहम् ।

तेषां तत्पिण्डहादत्वेन तस्मादभ्युपगम्यपिण्ड-
हादत्वेन चाधिकारान् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

(अथानः स्यावरविषयविज्ञानौघमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ।

“स्यावरजङ्गमश्चैव द्विविधं विदुस्तथैव ।
दशाधिष्ठानमायुः द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥

मूलं पर्वं फलं पुण्यं त्वं चौरं सार एव च ।
निर्यासो घातश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥

तच्च क्रीतकाश्मरशुक्रासुखगर्गरक्तकरघाट-
विनुच्छिन्नाविजयानीत्यष्टौ मूलविधाणि । विष-

प्रक्रिका-लम्बावरदाकरकर्म-महाकरम्भाणि
पञ्च पञ्चविधाणि । कुसुद्वितीयैशुक्राकरम्भमहा-

करम्भकर्कोटकरेशुक्राद्योतकचर्मरीभगम्बा-
सर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फल-

विधाणि । वैचकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकर-
म्भाणि पञ्च पुण्यविधाणि । अन्धपाचककर्कोटीय

सौरीयकरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त-
लक्षसुखारनिर्यासविधाणि । कुसुद्वितीयैशुक्राजाल-

चौर्माणि चौरि चौरविधाणि । फेयाप्रभमस-
हृदितालञ्च हे धातुविधे । तालजुटवस्त्रनाम-

सर्वपत्रपाकककर्कोटमकवैराटकसुखकश्चौर्विध-

स्यावरः

प्रपौकरिकमूलकहालाहलमहाविषकर्कोटका-
नीति त्रयोदश कन्दविधाणि । इत्येव पञ्च-

पञ्चाशत् स्यावरविधाणि भवन्ति ॥

चत्वारि वस्त्रनामानि सुस्तके हे प्रकीर्तिते ।
यट् चैव सर्वपायशङ्कुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥

उद्वेष्टनं मूलविधेः प्रलापो मोह एव च ।
जृम्भाङ्कोष्ठेष्टनश्चासा श्रियाः पञ्चविधेयं तु ॥

सुखशोफः फलविधेर्द्वाहोऽष्टमश्च एव च ।
भवेत् पुण्यविधेर्द्वाहोऽष्टमश्च एव च ॥

त्वक्सारनिर्यासविधेरष्टमश्चैव भवन्ति हि ।
आस्यसौम्यपाकश्च शरीरककफसंस्वाः ॥

फेयागमः चौरविधेः विद्भेदो जिम्भाजिह्वता ।
जुटपीडनं धातुविधेर्महोद्वाहश्च तालुनि ॥

प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिष्टानि ॥
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वस्त्राणि विस्तारम् ॥

स्यार्थज्ञानं कालकूटं वेपथुः स्तम्भ एव च ।
ग्रीवास्तम्भो वृत्तनामो पीतविष्मन्नेचता ॥

सर्वपे वातवेगुण्यमानाहो मन्थिजन्त च ।
ग्रीवा रौज्यस्त्राक्कुङ्गो पालकेऽनुमताविह ॥

प्रसेकः कर्दमाख्यं तु विद्भेदो नेचपीतता ।
वैराटकेनाङ्गुलं खं शरीरोगञ्च जायते ॥

गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते सुस्तकेन तु ।
शङ्खद्विविषाङ्गसादराहोदरविष्टम्भः ॥

पुण्डरीकेन रक्तलम्बस्त्रोऽर्द्धिस्तथोदरे ।
वैवर्ण्यं मूलकेष्वर्द्धिस्तथाशोफप्रमृष्टताः ॥

चिरेगोच्छ्रितं प्रज्ञावो गरो हालाहलेन वै ।
महाविषेयं हृदये मन्थिमुल्लोमौ भृशम् ॥

कर्कोटेर्गोततल्लुङ्गं हसन् दन्तान् दृश्यत्वपि ।
कन्दजान्युपवीर्याणि प्रयुक्ताणि त्रयोदश ॥

सर्वानि कुण्डलैर्निर्यास्येतानि दृश्यभिर्युगेः ।
रूपसुगुणं तथा तीक्ष्णं मूलमाशु यथावि च ॥

विकाशं विषादश्चैव लक्षणाणि च तत् स्मृतम् ।
तद्वैश्यात् कोपयेद्वायुमौष्मात् पित्तं सप्रोणि-

तम् ॥

मानसं मोहयेत्तृणग्रादङ्गवन्मानं क्षिणत्तपि ।
शरीरावयवान् सौम्याग्रात् प्रविष्टेक्षिकरोति च ॥

आशुलादाशु तड्गन्ति यथावात् प्रक्षतिं भवेत् ।
क्षपयेच्च विकाशिलाहोषान् धातुमलानपि ॥

वैश्यादतिरिच्येत दुष्किंकितश्च लाघवात् ।
दुर्जराविपाकिलात्तस्मात् कोष्ठयते चिरम् ॥

स्यावरं जङ्गमं यच्च क्षत्रिमं चापि यद्विदुः ।
सद्यो व्यापादयेत्तत् त्रियं दृश्यगुणान्वितम् ॥

यत् स्यावरं जङ्गमक्षत्रिमं वा
देहादश्रेयं यदनिर्गतं तत् ।

चौर्यं विषत्रौघविभिर्दत्तं वा
दावाभिवातावप्रशोधितं वा ॥

स्वभावतो वा गुणविप्रक्षीनं
विषं हि दूषोविषतासुपेति ।

वैर्याण्यभावाच्च निपातयेत्तत्
कफादृतं वर्षगत्यानुबन्धि ॥

तेनाद्वितीयो भिन्नपूरीयवर्णो
विगम्यवेदस्यसुखः पिपासी ।

स्यावरः

मृच्छन् वमन् गजदवाग्निविषयो
भवेच्च दूषोदरलिङ्गजुष्टः ॥

आमाश्रयस्यैकपत्रातरोर्गो
पिताश्रयस्यैकनिलपितरोर्गो ।

भवेन्नरो ध्वस्तशरीरहाङ्गो
विलग्नपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥

स्थितं रसादिज्वप वा यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।

कोपञ्च शीतानिलदुर्हिनेष्ट
यात्वाशु प्रव्यं प्रष्टु तत्र रूपम् ॥

निहा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विस्त्रयहृद्यथवाङ्गमर्दः ।

ततः करोत्यन्नमदाविपाका
वरोपकं मखलकोटमोहान् ॥

धातुचयं पादकराशुशोर्भं
दकोदरं कर्द्विमथातिसारम् ।

वैवर्ण्यमृच्छाविषमज्वरान् वा
कुर्व्यात् प्रष्टुं प्रबलं लघं वा ॥

उन्मादमन्थज्वनयेत्तथाऽभ्य-
दानाद्यमन्यन् चपयेच्च शुक्रम् ॥

गात्रदमन्यन्जनयेच्च कुष्ठं
तान् सान् विकाराञ्च बहुप्रकारान् ॥

दूषितं देशकालादिवासप्रभिरभिष्टुणः ।
यस्मादूषयते धातून् तस्मादूषोविषं स्मृतम् ॥

स्यावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे रुग्णम् ।
अवा विज्ञा भवेत्तस्मात् मृच्छन्त्यासञ्च जायते ॥

द्वितीये वेपथुः स्त्रोदो दाहः कण्ठरुजस्तथा ।
विषमामाश्रयप्रामं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥

तालुशोथं तृतीये तु शूलं चामाश्रये भृशम् ।
दुर्बलं हृदि तृतीये शून्यं जायते चास्य लोचने ॥

पक्षाश्रयगते तोदो हिक्काकोशोऽग्निकृजन्म ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वमेदश्च पञ्चमे ।
सर्वदोषप्रकोपञ्च पक्षाधाने च वेदना ॥

यष्टे प्रज्ञाप्रणाशञ्च भृशं वायुतिसार्यते ।
स्त्रुण्णकटोभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीतासुखेतिवत् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यो प्राययेत् समायुतम् ॥

द्वितीये पूर्ववद्वान्तं प्राययेत् विरचनम् ।
तृतीयेऽगदप्रदानं हितं नस्ये तथास्त्रनम् ॥

चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं प्राययेत्तागदं भिषक् ।
पञ्चमे चौरमधुकाशुशुक्तं प्रदायेत् ॥

यष्टेऽतिसारवत्सिद्धिरप्योऽहं सप्तमे ।
मृद्धिं काकपदं लम्बासास्त्र्यापि शितं क्षिपेत् ॥

वेगान्तरे लम्बतमे हृते कर्माणि शीतलान् ।
यवाग्निं स्रुतचौरिभिर्मा दद्याद्विषमञ्च ॥

कोषातकोऽभिकः पाठास्त्र्यवज्जगन्तमाभयाः ।
शरीरः किञ्चिद्दुर्गुण्योऽपि रजनीह्वयम् ॥

पुनर्यवे हरेद्युश्च चिकटुः सारिवे वला ।
यथा यवाग्निं काये क्षता हन्ति विषह्वयम् ॥

मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदाकं हरेद्युश्च ।
पुत्रागैलेखालूनि नागपुत्रोत्पन्नं स्मृतम् ॥

खालीप

नत्र ।

रतिर्नमोऽनुकूलैर्धर्ममनः प्रवर्णयितम् ।
वागादिबैकृत्योक्तिको वास इत्यर्थः ॥
इत्युपशान्तिभिरुक्तैश्च शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकल्पे तु तस्यास्वावबोधः क्रोध इत्यर्थः ॥
कायारम्भेषु संरम्भः स्वेयानुत्तमाह उच्यते ।
रौद्रशब्दा तु जनितं चित्तवैकल्यादं भयम् ॥
दोषेणयादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवः ।
विविधेषु परार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥
विस्तारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हारः ।
रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्व-
रपि । एते हि एतेष्वन्तरा उपपद्यमानैस्तेस्ते-
र्विरुद्धैर्विरुद्धैश्च भावैरनुचितैश्च प्रकृत्य परि-
पृष्टा एव सख्यद्वयानुभवविज्ञाः ॥ ३॥ ३॥ ३॥
“संवत्सरस्याधिनौ च यस्मै प्रज्जलितानुभौ”
स्याहुः, पु, (स्यातुं) शीलमस्य । स्या + “लसपन-
पठेति” ॥ ३॥ २॥ १५४ । इति उक्तम् । एक-
ग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्य-
मरः । २ । २ । ७ । (स्थितिप्रतिष्ठे, चि । यथा
भट्टिः । २ । २० ।

“आयोधनं स्यादुक्तमस्तज-
मसोधनमर्थमहाह्वयः ।
दहौ वधाय क्षणदाचरणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागृकः ॥”

खालं, ली, (तिष्ठन्वन्नादीनीति । स्या +
“आचतित्वेति” ॥ उणा० १ । ११५ । इति
खालच् ।) हिमाद्रिकृतभोजनपात्रम् । याल
इति भाषा । इत्यमरः । ३ । ५ । ३२ ॥ खालति
तिष्ठति अन्नादिकमत्र खालं खाल ज स्थाने
घञ् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा,
याज्ञवल्करः । ३ । ५५ ।
“खालेः सच्चतुःषडङ्गेषां वै विशतिर्नखाः”
“खालानि दन्तमूलप्रदेशस्यास्यस्यौनि” इति
तत्र भित्ताचराः ।)

खाली, ली, (तिष्ठन्वन्नादीनीति । स्या +
खालच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्युणादित्वात्
उज्जलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः ।
हंसी इति खाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
पिठरः २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ३१ । पिठरी ५ खालम् ६ उखा ७ कुण्डो
८ । इति तट्टीका । कुण्डा ६ कुण्डाका १० ।
इति शब्दरत्नावली । पाकः ११ पातली १२ ।
इति जटाधरः । (यथा, हरिवंशे ॥ २६॥ ४० ।
“पूरयित्वाभिना खालीं गन्धर्वैश्च तमनुवन् ।
अनेनेष्टु च लोकास्तः प्राश्नायिष्वं नराधिप”)
पाटलादृष्टः । इत्यमरटीका । २ । ४ । ५४ ।
मेदिनी च ॥

खालीपाकं, चि (खाल्यां पक्कम् ।) खाल्यां पक्का-
नादि ॥

खालीवि

खालीपाकः चि, (खाल्यां पाको वस्य ।) भाजन-
पक्कानादि । यथा, चातुर्मास्यने मातुखे ।
“लभने मन्तति दीर्घा खालीपाकमभजयन् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(खाल्यां पच्यते इति । पच् + घञ् । खाली-
कृतपाकविशेषे चरुविशेषे च पु । यथा,
महाभारते । ३ । २३० । ३० ।

“वे च धर्मा, कृतस्वेषु श्रद्धा मे कथिता पुरा ।
भिचावलिखाडमिति खालीपाकाच्च पर्युतम् ॥
मान्यानां मानसनकारा ये चान्ते विदिता मम ।
तान् नखानिबुवन्नामि दिवाराचमन्त्रिता ॥”
मांसाद्यकाश्राद्धे खालीपाकस्य मानप्रतिनिधित्वं
यथा, “प्रस्थभावे खालीपाकेन यथा गोभिलः ।
“अपि वा खालीपाकं कुर्वन् इति ।” तद्वि-
धानम् ।

“खालीपाकं पशुस्थाने कुर्व्यादृष्टादुक्तपिकम् ।
अपथेत्तं सवत्सायास्तखया गो पयस्यु ॥”
इति कृन्दोगपरिशिष्टे कं ग्राह्यम् । अन्ति
ओदनचरोः पचान् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वेदकोक्तखालीपाकविधयेया,—
अथ खालीपाकविधिः ।

“इत्यमादित्यपाकान् खाल्यां पाकतुपाचरेत् ।
खालीपाके फलान्दाद्यभयनस्तिगुणैकितम् ॥
तस्य घोडशकं तोषमष्टभागावशेषितम् ।
तदुपधकटोरानामन्येपायस्य सप्तम् ॥
क्षयनीयं सगादाय चतुरदौ च घोडश ।
गुणानां स्यायत तोषं शेषदेष्टव्यं सप्तम् ॥
खरमस्यापि लौहेन खालीपाके समानता ।
खाल्यां कायादिकं वत्ता यथाविधिविनिर्मितम् ॥
पाकेन क्षीयते यस्मात् खालीपाक इति स्मृतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य भूलस्य घृतमलिका ॥
भृङ्गराजाखराजानमिषा निजरसे, चह ।
मितित्वा वा विषातर्षं खालीपाके फलादनु ।
यथा दोषौघघेनापि खालीपाको विधीयते ॥”
इति वैद्यकरसिद्धसारसंयुक्ते चारयमारणाधि-
कारे ॥)

खालीपुलाकः, पुं, (खालीस्यः पुलाको भक्त-
गुलिका यत्र ।) व्याधिविशेषः । यथा,—

“खालीस्यास्तखला एते सर्वे विकृतिभाविनः ।
समकालाभिसंयोगमागित्वा प्रतिपन्नवन् ॥”
इति खालीपुलाकव्यायेन वैदिकलिङ्गवच्छेदे-
नापूर्वैः शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्तमर्दना-
दिना स्मृतिरत्नेन ज्ञातम् । इति भलमास-
तत्त्वम् ॥

खालीविलं, ली, (खाल्या विलम् ।) पाकपाच-
स्थान्यन्तरम् । खाल्याः शून्यभागः । इति
विद्वान्तकौमुदी ॥

खालीविलोयः, चि, (खालीविलमर्हतीति ।
खालीविलः, “खालीविलात्” ॥ १।१।७० ।
इति कः यच् ।) पाकयोस्यतखलादिः । यथा,
खालीविलीयास्तखलाः । खालीविलाः पाक-
योस्य इत्यर्थः । इति विद्वान्तकौमुदी ॥

खावरः

खालीवृक्षः, पुं (खालीवत् वृक्षः ।) तक्रप्रभेदः ।
वैजयापीपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
नर्मवृक्षः २ अश्वत्थमेदः ३ परोक्षी ४ गज-
पादपः ५ क्षयनरः ६ खोरी ७ वनस्थानिः ८ ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । तुवरत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकरसत्वम् ।
ग्राह्यत्वम् । विषपित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

खावरं, ली, (तिष्ठति धनुर्धरीति । स्या + वरच् ।
धनुर्धराः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खावरः, पु (तिष्ठतीति । स्या + वरच् ।) प्रवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषः ॥

खावरः, चि, (तिष्ठतीति । स्या + “खेप्रभाह-
पिसकसो वरच्” ॥ ३ । २ । १७५ । इति
वरच् ।) जङ्गमेतरः । अचलवस्तु । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ । जङ्गमा गोमर्दिन्यादयः ततो-
ऽन्यो वृक्षादि खावरः । इति भरतः । ४ ।
स च वृक्षश्चः सप्तमः सर्गः, षड्विधश्च । यथा—
“सप्तमो मुखसर्गस्तु षड्विधस्तस्यश्च यः ।
वनस्थयोगधिलता त्वक्चरो वीरधो हुमाः ।
तेषां लक्षणं यथा,—

“उन्मोचनस्तमः प्राया अन्तःसर्पा दिग्दिष्टा ।
इति गोभागवतम् ॥

“वे पुष्ट्य विना फलन्ति ते वनस्थनयः । व्योऽष्ट-
फलपाकान्ता । लता आरोह्याण्ये-
त्वक्चरो वृक्षादयः । लता एव जाटिल्य-
आरोह्याण्येष्वा वीरधः । ये एते, फलन्ति ते
हुमाः । ऊर्ध्वं स्वेत आहारसञ्चारो वेधा न ।
तमः प्रायाः अचलचैतन्याः । अन्तःसर्पाः सर्प-
मेव जानन्ति गान्धर्वं तदापि अन्तरं न दद्वि ।
विशेषिणः अथवस्थितपरिणामादनेकमिद्वक्ता ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । ४ । खावरधर्मे
साक्षिधर्मेभ्यो न विक्रान्तवत् । यथा,—

“खावरं धनमन्वस्ये स्थिते साक्षिधर्मेति ।
योग्ये केतरि विक्रितुं न शक्तः खावराधिप ।
साक्षिधर्मेति ज्ञाति सवर्गो वा विशिष्टः ।
तथोरभावे सुदृढो विक्रान्तश्च गरीयसी ।
निर्गोतस्त्वो पण्येन खावरस्य क्रयोदमे ।
तन्मूल्येनैव समीपस्थो राति क्राना न चापरः ।
मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् समगो विक्रयेऽपि वा ।
सक्षिधियस्तदन्वस्ये यद्यो शक्नोति विक्रये ।
क्षीनश्चेत् खावरं देवि । परोक्षे प्रतिपादितम् ।
अवगादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽपि प्राप्तुमर्हति ।
क्राना तत्र यद्धारामान् विनिष्कान्ति सुवर्त वा ।
मूल्यं दत्त्वापि नाप्नोति खावरं सतिधियस्तम् ॥”

इति महाविज्ज्यायन्तके द्वादशीक्षानः ॥
खावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्करः ।
“मणिसुताप्रबालानां सर्वस्वैव पिता प्रभुः ।
खावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“खावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्वान् न दासं न च विक्रयः ॥”

स्थिरा

स्थूल

स्थूलजी

स्थिरतरः, त्रि, (अयमनघोरतिशयेन स्थिरः । स्थिर+तरप् ।) अतिप्रयस्थिरः । तत्पर्यायः ।
 स्थानुः २ स्थान् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ७३ ।
 टन्तरः ४ । इति शब्दरत्नावली । स्थेयः ५ ।
 अतिस्थिरः ६ स्थोः ७ । इति हेमचन्द्रः ।
 स्थिरदंष्ट्रः, पु, (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) मृगजः ।
 वराहाकृतिविष्णुः । इति मेदिनी । अन्तिः ।
 इत्यजयः ।
 स्थिरपत्रः, पु, (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।)
 हिमतालः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरपुष्पः, पुं, (स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।) चम्पक-
 वृक्षः । वकुलः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरपुष्पी, [न] पुं, (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति ।
 इतिः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरफलः, स्त्री, (स्थिरं फलं यस्याः ।) कुष्माक्षी ।
 इति केचित् ।
 स्थिरमतिः, स्त्री, (स्थिरा मतिः ।) निश्चला
 बुद्धिः । यथा,—
 “स्थिरमतिं सुमतिं कमनोयतां
 कुशलतां हि वृणासुपभोगिताम् ।
 वृषगतो हिमगुर्धृशमादिशेत्
 सुकतिनः कतिनश्च सुखान्वपि ।”
 इति कोशीप्रदीपः ।
 तदुद्युक्ते, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहि-
 समासः ।
 स्थिरयोनिः, पु, (स्थिरा योनिस्तत्पत्तिर्यस्य ।)
 ष्यायानरः । इति भूरिप्रयोगः ।
 स्थिरयौवनः, पु, (स्थिरं यौवनं यस्य ।) विद्या-
 धरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (स्थिरं यौवन-
 मिति । निश्चलयौवने, स्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
 ६० । ३ ।
 “तस्य ते वै फलतरं पिबन्तः पुरुषाः सदा ।
 स्थिरयौवनसम्पन्नाः स्त्रियश्चोत्पलमन्त्रिकाः ॥”
 चिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि । (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १२१ । ६२ ।
 “सर्वभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना,
 जरां न यास्यति बर्ध्यावत्सं ज्ञाया मातुषः ॥”
 स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो यस्याः ।)
 मौली । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिररामा, स्त्री, (स्थिरो रामो यस्याः ।) दास-
 चरित्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरजीः, त्रि, स्थिरा जीर्णक्षीरयः । स्थिरलक्ष्मीकः ।
 यथा, तिथ्यादितत्सं मत्स्यपुराणम् ।
 “स्थिरोपाधो हि पुत्रयः स्थिरक्षीरेव जायते ।
 रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां त्रियम् ॥”
 स्थिरसाधनकः, पुं, (स्थिरं साधयतीति । साधि+
 क्तः । ततः कन् ।) सिद्धवारहृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरसारः, पुं, (स्थिरः सारो यस्य ।) शाक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिरा, स्त्री, (स्था+किरच् । टाप् ।) पृथिवी ।
 शास्त्रपूर्णः । इत्यमरः । १ । १ । २ ; २ । ४ । ११५ ।

काकोली । इति जटाधरः । शास्त्रालिङ्गः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । स्थेय्युक्ता स्त्री च ।
 स्थिराङ्गुपः, पु, (स्थिरः अङ्गुपी । वृक्षः ।)
 हिमतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थिराङ्गुः, [सु] पुं, (स्थिरं आङ्गुर्यस्य ।) शास्त्रालि-
 ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १६ । चिरजीविनि, त्रि ।
 स्थुड, शि । इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदा-कुटा-पर-सक-सेट् ।) इत्यादिः ।
 शि, स्थुडति अस्थुडोत्तुस्थोड । इत्यां वरणे ।
 इति दुर्गादासः ।
 स्थुरी, [न] पु, स्थौरी । इत्यमरटीकायां राय-
 सुकटः ।
 स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था+“राज्ञासास्त्रा-
 स्थूणाकौशाः ॥” उणा० ३ । १५ । इति नम्रव-
 येन साधुः ।) यहस्तम्भः । खट्वी इति भाषा ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।
 “हृदोऽन्धः प्रतिरेव मधुकगतः स्थूणावशेषं यच्च
 कालोऽभ्यर्णनलागमः कुशलिनी वल्लस्य
 वामौपि नो ।
 यन्नात् सञ्चितैर्लविङ्गवटिका भवेति पर्या-
 कुला
 इडा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्विरं
 रोदिति ॥”
 मूलौ । लौहप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ३ । ५० ॥
 स्थूमः, पुं, दौमिः । चन्द्रः । इति केचित् ।
 स्थूरः, पु, (तिष्ठतीति । स्था+“स्थः किञ्च ।”
 उणा० ५ । ४ । इति ऊरन् ।) वृषः । इति
 सच्चिप्रसारोणादिवृत्तिः । मनुष्यः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।
 स्थूरी, [न] पु, (साट्ठ्येन स्थूरो वयोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽन्धः ।
 पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाह्यसुपचारात् पृष्ठं
 तद्वहति वा पृष्टाः पृष्ठे कादिति चः स्थूयते
 संव्रियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल त् क ड
 वृंहणे सेमक्तात् सरोरिति अः निपातनात्
 लस्य रत्वं स्थूरा पथ्येयं तस्या इदमिति यो
 स्थौरं पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्थस्येति इति
 स्थौरी स्थूरी च स्थौरीति खामो । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ।
 स्थूल, त् क ड वृंहणे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तपुरा-आत्म-अक-सेट् ।) दोषी,
 ड, अतुस्थूलत् । वृंहणं वृद्धिः । इति दुर्गादासः ।
 स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल+अच् ।) उप-
 चितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पीनम् २ पीवम् ३ पीवरम् ४ । (यथा, कुमारः ।
 २ । ११ ।
 “नवः सङ्घातकटिनः स्थूलः रुद्धो लघुर्गुणः ।
 यत्तो यत्ततरश्चापि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”
 जङ्गः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ । (यथा,
 महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।
 “न यः संसृज्य कथयेत् मथार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
 स कथं मुद्विज्जानो यथ्यं वस्यति निर्णयात् ॥”)

स्थूलं, स्त्री, (स्थूल+अच् ।) कूटम् । चन्द्रः ।
 इति मेदिनी ।
 स्थूलः, पुं, (स्थूलत् क ड वृंहणे+अच् ।) पनस ।
 इति राजनिर्घण्टः । (विष्णुः । इति महा-
 भारतम् । १३ । १४६ । १०३ । कन्दविशेषः ।
 रक्तलघुनः । इति केचित् । यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ । “स्थूलशूर्यमाणकप्रभृतयः । कन्दा
 इषत्कषायाः कटुका कृत्वा विष्टम्भिनो गुरवः
 कफवातलाः पित्तहराश्च ।
 माणकं खादु शीतश्च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ।
 स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूर्यो गुदकीलहा ॥”
 स्थूलकः, पु, (स्थूल एव । कन् ।) लघुविशेषः ।
 उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।
 “रुच्यः स्थूलको र्धमो जग्राण्यश्च खरच्छदः ॥”
 स्थूलकः, त्रि, (स्थूल+कार्थे कन् । यद्वा, स्थूल-
 प्रकार इति । “स्थूलादिभ्यः प्रकारवचनं कन् ॥”
 ५ । ४ । ३ । इति कन् ।) स्थूलः । स्थूलशब्दात्
 स्कार्थे कप्रयेन निव्यञ्जः ।
 स्थूलकट्टः, पु, (स्थूलः कट्टः ।) वरकधान्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थूलकणा, स्त्री, (स्थूला कणा यस्याः ।) स्थूल-
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थूलकण्टकः, पु, (स्थूलाः कण्टका यस्य ।) जाल-
 वर्तूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थूलकण्टिका, स्त्री, (स्थूलाः कण्टका यस्याः ।
 ततः कापि अत् इत्यम् ।) शास्त्रालिङ्गः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 स्थूलकण्टा, स्त्री, (स्थूलः कण्टो यस्याः ।) वृहती ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थूलकन्दः, पु, (स्थूलः कन्दः ।) रक्तलघुनः ।
 (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूर्यो गुदकीलहा ॥”
 शूर्यः । इति कान्दः । माणककन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 स्थूलकाष्ठक, [ह] पुं, (स्थूलकाष्ठं दहतीति ।
 दह+किप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।)
 वृहत्काष्ठानिः । तत्पर्यायः । स्तम्भानलः २ ।
 इति जटाधरः ।
 स्थूलकाष्ठानि, पु, (स्थूलकाष्ठस्य अग्निः ।) वृहत्-
 काष्ठानलः । तत्पर्यायः । स्तम्भानिः २ । इति
 चारावली ।
 स्थूलक्षेडः, पु, (स्थूलः क्षेडः ।) बाणः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।
 स्थूलचक्षुः, पु, (स्थूला चक्षुरिव शिखा यस्य ।)
 महाचक्षुःशकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 स्थूलचापः, पुं, (स्थूलचापः ।) तूलपरिष्कारार्थ-
 वृद्धः । इति शब्दरत्नावली । तूलचाप इति
 साधुपाठः ।
 स्थूलजीरकः, पुं, (स्थूलो जीरकः ।) जीरकवेदः ।
 काल जिरा इति वङ्गभाषा । मगरेला इति
 कन्नौजो इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 दिव्या २ उपकुक्षिका ३ काला ४ पृथ्वी ५

खूखपु

खूलकथा इ पृथुः ७ मनोवा ८ कारवी ९
कीर्णा १० तदयः ११ सुषवी १२ कारवी १३
पृथ्वीका १४। अख गुण्याः। कटुत्वम्। तिक्त-
त्वम्। उष्णत्वम्। वातगुलामशोषक्षिप्राधान-
जन्तुनाशित्वम्। जीर्णत्वम्। दीपनत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ त्रिविधजौरकनामगुणाः।
“जौरको जरयोऽजावी कणा स्यादीर्घजौरकः।
क्षयजौरः सुगन्धश्च तथेवाहारशोधनः ॥
कणाजावी तु सुषवी कालिका चोपकालिका।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः क्षयोपकुक्षिका।
उपकुक्षी च कुक्षी च दृढज्वीरक इत्यपि ॥
जौरकत्रितयं कृत्वा कटुकं दीपनं लघु।
संयोज्य पिचलं मेथं गर्भाशयविशुद्धिजनम्।
ज्वरत्र पाचनं बलं वृत्तं रुचं कृत्वापहम्।
चतुर्थं पचनाधानगुलमर्च्यनिवारहन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खूलनालः, पु, (खूलनालः।) हिन्तालः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलनत्वा, स्त्री, (खूला त्वं यस्याः।) कामरौ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलदम्, पु, (खूलो दम् यस्याः।) देवनतः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलदर्भः, पु, (खूलो दर्भो यस्याः।) सृजः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

खूलदला, स्त्री, (खूलं दलं यस्याः।) गृह-
कन्या। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलनालः, पु, (खूलो नालः।) देवनतः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

खूलनाधः, पु, (खूला नाधा यस्याः।) स्फुरः।
इति हेमचन्द्रः ॥

खूलनालिका, पु, (खूला नालिका यस्याः।) “अन्ना-
लिकायाः संज्ञायाम् नलं चाखूलात्” ५। ४।
११८। इत्यत्र खूलवर्जनात् न नवाददेशः।
श्रुकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीननासाश्रुके,
त्रि ॥

खूलपटः, त्रि, (खूलः पटो यस्याः।) पीवरवक्त्र-
युक्तः। यथा,—

“हृत्खयस्यः खूलपटा यथगोधूमशालिनः।
प्रलयेऽपि न बीदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥”
इति पुराणम् ॥

(खूलवक्त्रे, पुं स्त्री ॥)

खूलपट्टः, पुं, (खूलः पट्टः कौषेय इव।) कार्पावः।
इति शब्दरत्नावली ॥

खूलपट्टाकः, पुं, (खूलपट्टं कार्पावं अकति
प्राप्नोति कारयत्नेनेति। अक गतो + अण्।)
खूलवक्त्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

खूलपादः, पु, (खूलः पादो यस्याः।) हस्ती। इति
शब्दमाला ॥ शीपदी च ॥

खूलपुष्पः, पुं, (खूलं पुष्पमस्य।) वकटश्वः। इति
रत्नमाला ॥ भाट्टदुपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलपुष्पा, स्त्री, (खूलं पुष्पं यस्याः।) पल्लव-
वातापरान्विता। इति रत्नमाला ॥

खूलशा

खूलपुष्पी, स्त्री, (खूलं पुष्पं यस्याः।) डीम्।
यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलफलः, पु, (खूलं फलं यस्याः।) शास्त्रलिखितः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलफला, स्त्री, (खूलं फलं यस्याः।) शय-
पुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलभद्रः, पु, (खूलं प्रचुरमित्थं भद्रं शुभं यस्याः।)
शुनकेवलनामजैवभद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥

खूलभूतः, स्त्री, (खूलं भूतम्।) पञ्चीकृताकाशाद्-
भूतम्। इति वैदान्तसारः ॥

खूलमरिचं, स्त्री, (खूलं मरिचम्।) कज्जोलम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलमूलं, स्त्री, (खूलं मूलमस्य।) चाणक्यत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलननः, त्रि, (खूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थ-
मिति। लच + अण्।) बहुप्रदः। इत्यमर-
टीकायां रायसुजट। ३। १। ६॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यः। १। ३०८।

“महोत्साहः खूलननः कृतज्ञो दृढसेवकः।
विनीतः सन्तसम्पन्नः कुलीनः सद्यवाक्
शुचिः ॥”) ॥

खूलनलस्यः, त्रि, (खूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य।)
बहुप्रदः। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा,
महाभारते। ३। ४५। ११।

“अकल्पनो मानयित्वा खूलनलस्य प्रियंवदः।
सुहृदश्चाभ्यापनं विविधनाभिवर्षति ॥”) ॥

खूलनलस्य, पु, (खूलस्य नलनः कृत कारकः।)
प्राक्कणयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खूलनल्लजः, पु, (खूलं नल्लजं यस्याः।) रक्त-
लोभः। इति जटाधरः ॥

खूलनल्लजः, पु, (खूलं नल्लजं यस्याः।) क्षिप्र-
पिङ्गितकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलवेदेही, स्त्री, (खूला वेदेही विदेहभा-
वा च।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलशरः, पुं, (खूलः शरः।) शरविशेषः।
मोटा शर इति भाषा। तत्पर्यायः। महा-
शरः २ खूलश्रावकः ३ श्चुरकः ४ श्चुरपजः ५

बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७। अख गुण्याः।
मधुरत्वम्। सुतिक्तत्वम्। कोष्णत्वम्। कफ-

भान्तिमहापह्नवम्। बलवीर्यकारित्वम्।
निर्वं सेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकरलक्षः। इति

राजनिर्घण्टः ॥

खूलश्राटकः, पुं, (खूलः श्राटकः।) पीनवक्त्रम्।
मोटा कापड इति भाषा। तत्पर्यायः।

वराधिः २। इत्यमरः। २। ६। ११६॥
वराधिः ३। इति जटाधरः ॥

खूलश्राटका, स्त्री, खूलवक्त्रम्। इत्यमरटीका।
२। ६। ११६॥

खूलश्राटिका, स्त्री, (खूला श्राटिका।) खूल-
वक्त्रम्। इत्यमरटीका। २। ६। ११६॥

खूलश्राटिः, पुं, (खूलः श्राटिः।) वराधिः। इति
हेमचन्द्रः ॥

खूलैला

खूलशालिः, पु, (खूलः शालिः।) शालिधान-
भेदः। तत्पर्यायः। महाशालिः २ खूलाङ्गः ३

खूलनखुलः ४। अख गुण्याः। खादत्वम्।
मधुरत्वम्। शिथिलत्वम्। पित्तशमनत्वम्।

जीर्णज्वर-दाह-जठररुजा-शीघ्र-शमनत्वम्।
शिशूनां यूनां ज्वरतां च हितकरत्वम्। सटा

सेवनेनानलबलवीर्यकारित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

खूलशिरः, [स्त्री] स्त्री, (खूलं शिरः।) दृढत्व-
क्तम्। (खूल शिरो यस्याः।) सुनिविष्टः।

यथा, महाभारते। २। ४। ११॥

“वको दालभ्यः खूलशिराः क्षयश्चे पावनः
शुक्तः ॥”) ॥

खूलमस्तकयुक्ते, त्रि। इति कैचित् ॥

खूलशीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया खूलं शीर्ष-
मस्याः खूलशीर्षी स्त्रीर्षे के खूलशीर्षिका ॥
शुद्रपिपीलिका। इति हेमचन्द्रः ॥ दृढत्वक्तं,
त्रि ॥

खूलघटपदः, पु, (खूलः घटपदः।) वरेलः ॥
इति भूरिप्रयोगः ॥ वोलता इति भाषा ॥

खूलखलः, पु, (खूलः खल्यो यस्याः।) लङ्कचः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलहस्तः, पु, (खूलो हस्तः।) हस्तिशृङ्गम्।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते। १४।

“स्थानादस्मात् सरसनिचुलाद्यन्तोद्दृष्टः खलं
दिङ्नागाणां पतिं परिहरन् खूलहस्ताव-

लेपान् ॥”

खूलौ हस्तौ यस्मिन्। पीनसुते, त्रि ॥

खूला, स्त्री, (खूल + टाप्।) गजपिप्पली। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ खल्लिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

उच्छेला, इति रत्नमाला ॥

खूलांशा, स्त्री, (खूलोऽंशो यस्याः।) गन्धपत्रा ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलान्नः, पु, (खूलः आन्नः।) महाराजचूतः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलाखः, पु, (खूलं आखं यस्याः।) सर्पः। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दृढमुखे, त्रि ॥

खूलौ, [स्त्री] पु, (खूलं शरीरमस्यासीति ॥
इति ॥) उष्ट्रः। इति कैचित् ॥

खूलैरखः, पु, (खूलैरखः।) दृढदेखदृढः ॥
तत्पर्यायः। महैरखः २ महापञ्चाङ्गुलः ३।
अख गुण्याः।

“खूलैरखौ गुण्याः खादसर्वीर्यविपक्षिण ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलैला, स्त्री, (खूला ऐला।) एलाविशेषः ॥
बह्वैलाश्च इति भाषा। तत्पर्यायः। दृढ-

देला २ त्रिपुटा ३ त्रिदिगोह्वरा ४ सुरभी-
त्वम् ५ महैला ६ पृथ्वी ७ कन्या ८ कुमारिका ९

कायस्था १० गोपुटा ११ भस्त्रेला १२ कान्ता १३
उतावीर्यमैलमवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्य-

मवा १६ ऐलेली १७। एलाद्वयगुणाः। शीतल-
त्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धत्वम्।

पित्तान्निकफापहलम् । हृद्रोगमलार्निवस्ति-
कारिवम् । पुष्कनाशिवम् । अत्र स्थिराया
गुणाऽलक्ष्यम् । सूक्ष्मेणागुणाः । रोचनत्वम् ।
तोष्णत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्त-
हृत्क्षानविषयस्थाश्च शिरोरोगवमिकासनाशि-
चक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थौर्ग्यं, पुं, (स्थूलानामुच्चयो यज्) गण्डो-
पलः । गजानां मध्यमगतिः । (यथा, माघे ।
८० । १६ ।

“स्थौर्ग्येनागमदन्तिकागतां

गजोऽप्यवातायकरः करेणुकाम् ॥”)

अवाकत्वम् । वरखः । इति मेदिनी । हस्ति-
दन्तरत्नम् । इति शब्दमात्रम् ॥

स्थैर्यं, पुं (तिष्ठति विवादनिर्णयार्थमस्तित्रिति ।
स्था + यन् ।) विवादपक्षस्य निर्णयः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १३ ।

“कामैर्नान्तिको भिषक् सन्धो गुरुमैत्रौ पुरोहितः ।
दूतः स्थोयो खेखको वा न तदाभूदपण्डितः ॥”)
पुरोहितः । इति मेदिनी । स्थिरतरं, जि । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कौ, स्था + भावे यन् । स्थात-
यम् । यथा, हरिवंशे । ६५ । ७ ।

‘जलिनः सन्निकर्षे तु न स्थेयं प्रक्षितेन वै ।
अपक्वामेहि कालज्ञः समर्थो ब्रह्मावहेतुः ॥”)
स्थेयान्, [स्] जि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः ।
स्थिर + इत्यनु । “प्रियस्थिरिति ।” ६ । ४ ।
१२७ । इति स्यादेष्टः ।) स्थिरतरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ७३ । (यथा, महागणपतिस्तोत्रे ।
१५ ।

“श्रेयः स्थेयः स देवान् सम जितनडशो वन्धुरं
सिन्धुराखः ॥”)

शाश्वतः । इति भरतः ॥

स्थेयः, जि, (अयमेवामतिशयेन स्थिरः । स्थिर +
इठ् । “प्रियस्थिरिति ।” ६ । ४ । १५७ । इति
स्यादेष्टः ।) अतिस्थिरः । इति हेमचन्द्रः ।

स्थैर्यं, कौ, (स्थिरस्य भावः । स्थिर + क्त्वं ।)
स्थिरत्वम् । गर्भस्थस्याज्ञाना स्थैर्यं चतुर्थं भावि
भवति । इति सुखबोधः । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
३ । ८० ।

“स्थैर्यं चतुर्थं त्वज्ञानां पञ्चमे श्रेयिणीर्बुधः ।

वष्टे बलस्य वर्णस्य नखरोक्ताश्च सम्भवः ॥” ॥

वृष्टता । यथा, महाभारते । ६ । १३ । ८ ।

“महन्मसदृशः श्रौत्यै स्थैर्यं च हिमवानिव ।

समुद्र इव गाम्भीर्यं संहिष्णुस्त्वे धरासमः ॥”)

स्थौरी, [न] पु, भारवाहकाश्चः । इति भरत-
द्विरूपकोषः ॥

स्थौर्ग्यं, कौ, (स्थूणावां भवन् । स्थूणा + ट्क् ।)
अस्थिपर्णनामकगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।

१३२ । गौतियाणा इति भाषा । अथ अस्थि-
पर्यस्त्रेयं भेदः । इत्यनुगम्य स्थौर्ग्यं पुनरिति
लोकः ।

“स्थौर्ग्यं च नहिर्वहं शुक्लवर्णं कुकुरम् ।

श्रीर्यं रोमं शुक्रं चापि शुक्लपुष्पं शुक्लच्छदम् ॥

स्थौर्ग्यं कं कटु स्वादु तिक्तं क्षिप्तं विरोधयुग्म् ।
मेधाशुक्रकरं त्वयं रजोऽग्नीव्वरजयुजित् ॥

हन्ति कुष्टासृष्टदोहदौर्गन्धतिलकालकान् ॥”
अथ अस्थिपर्यस्त्रेयं भेदो भण्डित इति नेपाल-
देशे भवति ।

“निशाचरो धनहरः कितवो गण्हासकः ।

रोचको मधुरस्तित्तः कटुः पाके कटुर्लघुः ॥

तौष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफा-
निलान् ।

रजोऽग्नीस्त्रिभेदोऽश्वत्थरगन्धविषयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

स्थौर्ग्यं, कौ, (स्थौर्ग्यमेव । स्था + क्त्वं ।)
सुगन्धद्रव्यभेदः । पुनिरा इति हिन्दी भाषा ।
तत्पण्यायः । बहिःस्थितम् २ युक्तच्छदम् ३
मयूरचूडम् ४ शुक्रपुष्ककम् ५ विकीर्णरोम इ
कौरवर्णकम् ७ विकीर्णसङ्गम् ८ हरितम् ९ ।
अस्थि गुणाः । कफवातनाशिवम् । सुगन्धि-
त्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तप्रकोपशम-
नत्वम् । वलपुष्टिविवर्धनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । भावप्रकाशोक्तगुणपर्यायौ पूर्वाक्त-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

स्थौरी, [न] पु, खरदृषभवत् पृष्ठेन भारवाहको-
ऽश्वः । तत्पण्यायः । पृष्ठः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
४६ । इति खरदृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः ।
पृष्ठेन वहति पृष्ठस्यमपि बाल्यमुपचारात् तद्व-
हति वा पृष्ठः पृष्ठे कादिति यः । स्थूलानि
संविद्यते पृष्ठमनया स्मृता स्थूलत्वं कटुं हृद्यं
समन्तात् सरोरिति अः निपातनात् लक्ष्यं रत्नं
स्मृता पर्वथयत् तस्मा इदमिति यो स्थौरं पृष्ठा-
रूपितभारादिकं तदस्थ्यस्तेति इति स्थौरी स्मृती
च स्थौरीति स्मामी । इति भरतः ॥

स्थौलश्रीर्, जि, (स्थूलशिरस इदमिति । स्थूल-
शिरस् + क्त्वं । “अचि श्रीर्कः ।” ६ । १ । ६२ ।
इति श्रीर्देशः ।) दृढम्लक्षकसम्बन्धि । इति
काशिका ।

स्थौलं, जि, (स्थूलस्य भावः । स्थूल + क्त्वं ।)
स्थूलता । (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३ ।

“एवं कालोऽप्यनुमितः सौम्यो स्थौल्यं च

सत्तमः ॥”)

स्वपन्नं, कौ, (स्था + शिच् + ल्युट् ।) स्नानम् ।

यथा, दुर्गास्तोत्रप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

“पूजनात् स्वपन्नं श्रेष्ठं स्वपनात्तपेयं स्नतम् ।

तर्पणात्स्नानदानं महिषाद्यनिपातनम् ॥”

स्वपितः, जि, (स्था + शिच् + क्तः ।) क्षतस्नानः ।
(यथा, गौतमोपनिषदे । १२ । १ ।

“गतवति सखीवृन्दे मन्दप्रभाभरनिर्भर-
स्मरशरवशात्क्षतस्नानक्षितस्नानपिताधराम् ॥”)

जवः, पु, (चु प्रसवणे + “ज्वोरम् ।” इत्यप् ।)

स्रवणम् । चरयम् । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जवा, कौ, ज्ञातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्ञातः, जि, (ज्ञा + क्तः ।) क्षतस्नानः । यथा,—
“ज्ञातोऽधिकारी भवति देवे पेने च कुम्भीणि ।

अज्ञातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्ति हि यतोऽपलाः ।
प्रातः समाचरेत् ज्ञानमतो नित्यमन्त्रिनः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ज्ञातकः, पुं, (ज्ञात एव । ज्ञा + “यावादिभ्यः
कन् ।” ५ । ४ । २६ । इति स्था + क्त्वं ।)
आज्ञातव्रती । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ । इति
समाप्तवेदाध्ययने ज्ञानश्रीवे ज्ञातं ज्ञानं श्रील-
मस्य । ज्ञातकः, विकारसंघेति कः । आज्ञातं
ज्ञानं तत्र व्रती नित्यज्ञातः । ज्ञा ज्ञायां भावे
क्तः आज्ञाव्रतीति कश्चित् पाठः । ब्रह्मचर्यं
ब्रह्मा यो यद्वाश्रमं गतः स ज्ञातकः । समाप्त-
वेदाध्ययनो यः ज्ञानश्रीलः आश्रमान्तरं गतः
सोऽपि ज्ञातकः । ज्ञातकश्चिद्विधः । ब्रह्मचर्या-
चरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिः तावदेव
सुपास्यासमाप्तवेदं स्वाश्रमान्तरं गतो यः स
व्रतज्ञातकः । वेदमधीत्य गुरुसन्निधौ वेदाभ्यासं
यः करोति स विद्याज्ञातकः । पालितसम्प-
न्नः प्राप्तिवेदो हितीयाश्रमं गतः स उभय-
ज्ञातकः । इति टीकात्तरः । इति भरतः ॥

ज्ञानं, कौ, (ज्ञा + ल्युट् ।) मज्जनम् । अव-
गाहनम् । तत्पण्यायः । आज्ञावः २ आज्ञवः ३ ।
इत्यमरः । २ । ७ । १२१ ॥ अभिवेकः ४ । इति
शब्दरत्नावली । उपस्यज्ञानम् ५ सवनम् ६ सर्ज-
नम् ७ । इति जटाधरः । तद्वक्तव्यं, सप्त-
विधः । मानम् १ भौमम् २ आस्यवम् ३ वाय-
व्यम् ४ दिव्यम् ५ वायव्यम् ६ मानवम् ७ ।
इतिषां विवरणं पश्चात् स्मृतीर्भविष्यति ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।

“ज्ञानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्त्रेहमनापहम् ।
शरीरवलसन्धानं केशमोक्षकरं परम् ॥
उष्णास्नानाधः कायस्य परिषेको वलावहः ।
तेनैव तूचमाङ्गस्य बलजतं केशचक्षुषोः ॥
विनिहन्ति शिरः ज्ञानं दृष्ट्वा तात्त्वाश्च शोध-
यम् ॥

मलोष्णपीडकाकण्डूं शरीरोरोगांश्च पेति कान् ॥
मधुकामकैः ज्ञानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ॥
ज्ञानं वचाघनेरिष्टं श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥
ज्ञानं कण्ठतिलेष्वापि चक्षुष्यमनलापहम् ।
अज्ञातस्य शरीरस्य उष्णा सर्वाङ्गमोचरः ॥
ज्ञानेनैकलमायाति तेन दीपयति पावकः ।
ज्ञानमहितमेवास्त्रकण्ठरोगातिशारिणम् ॥
आधानपीनवाजीर्णसुप्तवन्धुं च गच्छति तम् ।
दौर्गन्धं गौरवं कण्ठं कण्ठं मलमरोचकम् ॥
स्त्रेदं वीभृत्सतां हन्ति शरीरपरिमाज्जनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ ज्ञानविधिः । दत्तः ।
“चतुर्थं च तथा भागे ज्ञानार्थं नृदमाचरेत् ।
तिवपुष्पकुशार्दीनि ज्ञानसाक्षात्तवे जले ॥”

कुशार्दिति शेषः । तथा च ।

“अज्ञाता चाप्यङ्गुला च मुदुस्तोऽस्त्रा च यो

नरः ।
देवादीनाम्बन्धी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥” ॥

नरः ।

“अज्ञाता चाप्यङ्गुला च मुदुस्तोऽस्त्रा च यो

नरः ।
देवादीनाम्बन्धी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥” ॥

नरः ।

“अज्ञाता चाप्यङ्गुला च मुदुस्तोऽस्त्रा च यो

नरः ।

खूखपु

खूलकथा इ पृथुः ७ मनोवा ८ कारवी ९
कीर्णा १० तदयः ११ सुषवी १२ कारवी १३
पृथ्वीका १४। अख गुण्याः। कटुत्वम्। तिक्त-
त्वम्। उष्णत्वम्। वातगुलामशोषक्षिप्राधान-
जन्तुनाशित्वम्। जीर्णत्वम्। दीपनत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ त्रिविधजौरकनामगुणाः।
“जौरको जरयोऽजावी कणा स्यादीर्घजौरकः।
क्षयजौरः सुगन्धश्च तथेवाहारशोधनः ॥
कणाजावी तु सुषवी कालिका चोपकालिका।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः क्षयोपकुक्षिका।
उपकुक्षी च कुक्षी च दृढज्वीरक इत्यपि ॥
जौरकत्रितयं कृत्वा कटुकं दीपनं लघु।
संराष्ट्रि पिचलं मेथं गर्भाशयविशुद्धिजनम्।
ज्वरत्र पाचनं बलं वृथं रुचं कृपापहम्।
चक्षुर्थं पवनाभानगुलमर्त्यनिवारहन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खूलनालः, पु, (खूलनालः।) हिन्तालः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलनवा, स्त्री, (खूला लक् यस्याः।) कामरौ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलदहः, पु, (खूलो दहो यस्व।) देवनतः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलदर्भः, पु, (खूलो दर्भो यस्व।) सृजः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

खूलदला, स्त्री, (खूलं दलं यस्याः।) गृह-
कन्या। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलनालः, पु, (खूलो नालः।) देवनतः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

खूलनाधः, पु, (खूला नाधा यस्याः।) रुकरः।
इति हेमचन्द्रः ॥

खूलनालिका, पु, (खूला नालिका यस्याः।) “अन्ना-
चिकायाः संज्ञायाम् नलं चाखूलात्” ५। ४।
११८। इत्यत्र खूलवर्जनात् न नवाददेशः।
शुकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीननासाशुके,
त्रि ॥

खूलपटः, त्रि, (खूलः पटो यस्याः।) पीवरवक्त्र-
युक्तः। यथा,—

“हृस्वयष्टः खूलपटा यधगोधूमशालिनः।
प्रलयेऽपि न बीदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥”
इति पुराणम् ॥

(खूलवक्त्रे, पुं स्त्री ॥)

खूलपट्टः, पुं, (खूलः पट्टः कौषिय इव।) कार्पावः।
इति शब्दरत्नावली ॥

खूलपट्टाकः, पुं, (खूलपट्टं कार्पावं अकति
प्राप्नोति कारयत्नेनेति। अक गतो + अय्।)
खूलवक्त्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

खूलपादः, पु, (खूलः पादो यस्याः।) हस्ती। इति
शब्दमात्राः ॥ शीपदी च ॥

खूलपुष्पः, पुं, (खूलं पुष्पमस्य।) वकटश्वः। इति
रत्नमाला ॥ भाट्टदुपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलपुष्पा, स्त्री, (खूलं पुष्पं यस्याः।) पल्लव-
वातापरान्विता। इति रत्नमाला ॥

खूलशा

खूलपुष्पी, स्त्री, (खूलं पुष्पं यस्याः।) डीम्।
यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलफलः, पु, (खूलं फलं यस्याः।) शास्त्रलिङ्गः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलफलः, स्त्री, (खूलं फलं यस्याः।) शय-
पुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलभद्रः, पु, (खूलं प्रचुरमित्थं भद्रं शुभं यस्याः।)
शुनकेवलनामजैवभद्रः। इति हेमचन्द्रः ॥

खूलभूतः, स्त्री, (खूलं भूतम्।) पञ्चीकृताकाशाद्-
भूतम्। इति वैदान्तसारः ॥

खूलमरिचं, स्त्री, (खूलं मरिचम्।) कज्जोलम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलमूलं, स्त्री, (खूलं मूलमस्य।) चाणक्यत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलनः, त्रि, (खूलं प्रचुरं लक्षयति दानार्थ-
मिति। लच + अय्।) बहुप्रदः। इत्यमर-
टीकायां रायसुजट। ३। १। ६॥ (यथा,
याज्ञवल्क्यः। १। ३०८।

“महोत्साहः खूलनश्चः कृतज्ञो दृढसेवकः।
विनीतः सन्तसम्पन्नः कुलीनः सद्यवाक्
शुचिः ॥”) ॥

खूलनस्यः, त्रि, (खूलं प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य।)
बहुप्रदः। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा,
महाभारते। ३। ४५। ११।

“अकल्पनो मानयित्वा खूलनस्य प्रियंवदः।
सुहृदश्चाभ्यापानं विविधनाभिवर्षति ॥”) ॥

खूलनमलः, पु, (खूलनस्य वर्त्मनः कृत कारकः।)
प्राक्कणयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खूलवक्त्रकः, पु, (खूलं वक्त्रकं यस्याः।) रक्त-
लोभः। इति जटाधरः ॥

खूलवृक्षफलः, पु, (खूलं वृक्षफलं यस्याः।) क्षिप्र-
पिङ्गीतकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलवेदेही, स्त्री, (खूला वेदेही विदेहभा-
वा च।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलशरः, पुं, (खूलः शरः।) शरविशेषः।
मोटा शर इति भाषा। तत्पर्यायः। महा-
शरः २ खूलश्रावकः ३ श्चुरकः ४ श्चुरपजः ५

बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७। अख गुण्याः।
मधुरत्वम्। सुतिक्तत्वम्। कोष्णत्वम्। कफ-

भान्तिमहापहर्षत्वम्। बलवीर्यकारित्वम्।
निर्वं सेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकरलश्च। इति

राजनिर्घण्टः ॥

खूलश्राटकः, पुं, (खूलः श्राटकः।) पीनवक्त्रम्।
मोटा कापड इति भाषा। तत्पर्यायः।

वराधिः २। इत्यमरः। २। ६। ११६॥
वराधिः ३। इति जटाधरः ॥

खूलश्राटका, स्त्री, खूलवक्त्रम्। इत्यमरटीका।
२। ६। ११६॥

खूलश्राटिका, स्त्री, (खूला श्राटिका।) खूल-
वक्त्रम्। इत्यमरटीका। २। ६। ११६॥

खूलश्राटिः, पुं, (खूलः श्राटिः।) वराधिः। इति
हेमचन्द्रः ॥

खूलैला

खूलशालिः, पु, (खूलः शालिः।) शालिधान-
भेदः। तत्पर्यायः। महाशालिः २ खूलाङ्गः ३

खूलनखुलः ४। अख गुण्याः। खादत्वम्।
मधुरत्वम्। शिथिलत्वम्। पित्तशमनत्वम्।

जीर्णज्वर-दाह-जठररुजा-शीघ्र-शमनत्वम्।
शिशूनां यूनां ज्वरतां च हितकरत्वम्। सटा

सेवनेनानलवलयवीर्यकारित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

खूलशिरः, [स्त्री] स्त्री, (खूलं शिरः।) दृढत्व-
क्तम्। (खूल शिरो यस्याः।) सुनिविष्टः।
यथा, महाभारते। २। ४। १११।

“वको दालभ्यः खूलशिराः क्षयश्चे पावनः
शुक्तः ॥”) ॥

खूलमस्तकयुक्ते, त्रि। इति कैचित् ॥

खूलशीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया खूलं शीर्ष-
मस्याः खूलशीर्षा स्तार्थे के खूलशीर्षिका ॥
शुद्रपिपीलिका। इति हेमचन्द्रः ॥ दृढत्वकर्तृ,
त्रि ॥

खूलघटपदः, पु, (खूलः घटपदः।) वरेलः ॥
इति भूरिप्रयोगः ॥ वीलता इति भाषा ॥

खूलकम्, पु, (खूलः कम्बो यस्याः।) लङ्गुचः ३
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलहस्तः, पु, (खूलो हस्तः।) हस्तिशृङ्गम्।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते। १४।

“स्थानादस्मात् सरसनिचुलाह्वतोद्दसुखः खं
दिङ्नागाग्रां पतिं परिहरन् खूलहस्ताव-

विपान् ॥”

खूलौ हस्तौ यस्मिन्। पीनसुते, त्रि ॥

खूला, स्त्री, (खूल + टाप्।) गजपिप्पली। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ खूलाः। इति राजनिर्घण्टः ॥

उच्छेदा। इति रत्नमाला ॥

खूलांशा, स्त्री, (खूलोऽंशो यस्याः।) गन्धपत्रा ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलान्नः, पु, (खूलः आन्नः।) महाराजचूतः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलाखः, पु, (खूलं आखं यस्याः।) सर्पः। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दृढमुखे, त्रि ॥

खूलौ, [न] पु, (खूलं शरीरमस्यासीति ॥
इति ॥) उष्ट्रः। इति कैचित् ॥

खूलैरखः, पु, (खूलैरखः।) दृढदेखदृढः ॥
तत्पर्यायः। महैरखः २ महापञ्चाङ्गुलः ३।
अख गुण्याः।

“खूलैरखो गुण्याः खादसर्वीर्यविपक्षिणः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

खूलैला, स्त्री, (खूला ऐला।) एलाविशेषः ॥
बह्वैलाश्च इति भाषा। तत्पर्यायः। दृढ-

देला २ त्रिपुटा ३ त्रिदिगोह्वरा ४ सुरभी-
लक् ५ महेला ६ पृथ्वी ७ कन्या ८ कुमारिका ९

कायस्था १० गोपुटा ११ भस्त्रेला १२ कान्ता १३
हतावीर्यभेसम्भावा १४ इन्द्रावी १५ दिव्य-

नवा १६ येन्नी १७। एलाद्वयगुणाः। शीतल-
त्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धत्वम्।

शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गाभावाच्चेत् ।
सप्तवाराभिजनेनेति सप्तवाराभिजनेन नमो
नारायणायेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्येति शेषः । एक-
वचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रतोत्था च अत्रापि
विनियोगोऽवगम्यते । ततश्च सप्तवारपठितनारा-
यणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादि
मूर्द्धि चिपेत् । ततश्चावक्रान्त इति मन्त्राभ्यां
तद्वदिति जप्राभ्याम् ।

“स्तुतिकाः सप्त न याज्ञा वस्त्रीके मृदिकोत्करे ।
अन्तर्जले स्नानेन च दृक्चक्षुषे मुरालये ।
परस्नानावशिष्टे च श्रेयस्कामे, सदा नरेः”
इति दक्षप्रतिष्ठितरां मृदमामन्त्र्य तथा मृदा
शिरःप्रक्षालयत्याहुतेर्वा जलेः शिरःप्रक्षाल्य-
ज्जालनमवगाहनरूपप्रधानं वायुज्ज्ञानं समा-
चरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः । मृदयज्ज्ञानमन्त्रे प्रम-
दारिणि इति प्रभवस्तुत्पत्तिर्मुक्तं प्रापयितुं
शीलमस्यास्तस्योद्धनमिदम् । अवगाहनस्तु
चक्षुःकर्णनासिकासामूहिकीभिराश्चद्य कुर्यात् ।
“अङ्गुलीभिः पिघायेव श्रोत्रद्वद्वासिकासुखम् ।
निमज्जते प्रतिष्ठोत्तमः पठेद्वचनमर्थम्”
इति समुद्रकरधृतात् ।

अत्राहुते धारचयमेवावगाहनं प्रायुक्तवामन-
पुराणात् । यद्यपि पौराणिकत्वात् सर्व-
शास्त्रसाधारणः । वैदमन्त्ररहितत्वादनधीत-
वेदानामपि सर्वसाधारणीयः । ३ ॥ मत्स्यपुरा-
णम् ।

“नवां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेन्नोदानजं फलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्त्रासां पुण्यस्तु सङ्गमे”
वशिष्टः ।

“योऽनेन विधिना ज्ञाति यज तन्नाम्भिः द्विज ।
न तीर्थफलमाप्नोति तीर्थं तु दिशुर्न फलम्”
अनेन तीर्थवाचनादिना । अतो गङ्गायामप्या-
वाहनं कुर्यान्ति शिष्टाः । अत्र च । माघसप्त-
म्यादिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तक-मन्त्रपाठस्तु
मृदालम्भनान्तरं कार्यः । आगन्तुकानामन्ते-
रभिनविश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां विशेष-
मन्त्रानन्तरमेव दण्डहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र
गङ्गायां विशेषमन्त्रो विद्याकरधृता ।

“विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे जिपथगामिनि ।
धर्मैरतौति विख्याते पापं मे हर चाह्वयि ॥
अहया भक्तिस्मर्यते श्रीमतेर्देवि जाह्वयि ।
अन्तेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनीहि माम्”
गोविन्ददादृशां ज्ञाने गङ्गायां पद्मपुराणीयो
मन्त्रः ।

“महापातकजज्ञानं याजि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्ददादृशीं प्राप्य तानि मे हर चाह्वयि ॥”
गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः ।

“त्वं देव सरितां नाप त्वं देवि सरितावरे ।
जमयोः सङ्गमे स्नात्वा सुखमि दुरितानि वै”
कौटिल्यज्ञाने तु मन्त्रः ।

“अक्षपुत्र महाभाग शान्तान्तेः कुलमन्दन ।
अमोघामर्भंभूतं पापं कौटिल्य मे हर ॥” ३ ॥

करतोयास्नानमन्त्रः ।
“करतोये सदानौरे सरितुश्रेष्ठे सुविश्रुते ।
पौष्कान् ज्ञावयसे निजं पापं हर करोह्वयि ॥”
विष्णुः । ज्ञानः शिरो नावयुनेत् नाप्रोक्षितं पूर्व-
धृतं वासो विभ्रयात् । स्नात एव सोष्णीयो धौते
वाससो विभ्रयात् न स्नेहान्न्यचपतितेः सद्य
सम्भाषणं कुर्यात् इति । नाङ्गिभ्यस्तोयसुहरे-
दिति ज्ञानशालीपाणिभ्यां पूरणीयम् ।
“स्नातो नाङ्गानि निम्बेभ्यात् स्नानशाल्या न
पाणिना”
इति विष्णुवचनात् ।
अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राकृततलेस्पर्श-
निषेधः प्रतीयते ।
“शिरःस्नातस्तु तेनेन नाङ्गं किञ्चिदपसृशेत्”
इति मनुवचनेतत्परम् ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्यः ।
“ब्रह्मचर्यविश्रामेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि श्रद्धास्य सनमस्कारकं मतम् ॥
चगम्यागमनात् क्षयात् पापिभ्यश्च प्रतियह्यात् ।
रहस्याचरितान् पापात् मुच्यते ज्ञानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् कुहोति यजति क्रिया”
ज्ञानध्यानजपेदेनिरात्मनं शोधयेद्दुष्टः ॥
ब्रह्मपुराणम् ।

“नवां प्रत्येकशः ज्ञाने भवेत्तोदानजं फलम् ।
गोप्रदानैश्च दशभिस्त्रासां पुण्यस्तु सङ्गमे”
मनुः ।

“न ज्ञानमाचरेत्तु सुक्ता नातुरो न महानिधि ।
न वासोभिः सहजसं गाविस्नाते जलाशये”
न ज्ञानमाचरेद्दुष्कृतिं रागप्राप्तज्ञाननिषेधः ।
निजस्याप्राप्तत्वात् । नैमित्तिकस्य च निषेधुम-
प्रकृत्वात् । आतुरः ज्ञानसमर्हकरोगवान् ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तस्यां ज्ञानं न कर्त्तव्यं काव्यनैमित्तिकादौ”
न वासोभिः सद्य इत्यनेन बहुवासोनिषेधात्
ज्ञाने हिवासस्य प्रतीयते । अजसं पुनः पुनः ।
तेन वाक्यसाक्षिकान्यादि-निमित्तमेद-प्राप्त-
मेकदा नानाज्ञानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण
प्रसङ्गेन चेत् ज्ञानम् । तथा च निगमः ।
“नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्त्रम् ॥
काव्यनैमित्तिके हिला एकां श्लोकं वाचरे ।
विश्रुवद्विषसे प्राप्तिं पञ्चवीथीं विधानतः ।
स्नात्वा सङ्कर्षणं कथं दृष्ट्वा भद्राश्च भो दिवाः ।
नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्”
इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयदे प्रदुम्नसरोवरे
समुद्ररूपादितोषादौ तन्त्रपञ्चयोरभावात् पुनः
पुनरेकदिनेऽपि नानाज्ञानमिति ॥ ३ ॥
“परकौयनिपातेऽपि स्नायाज्जैव कदाचन ।
निपातकर्तुः स्नात्वा हि दुष्कृतशेन लिप्यते”
निपातं जलाधारमात्रम् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“पञ्च पिच्छाननुद्वृज्य स्नात्वायात् परवारिणि”
योगियाञ्चवल्क्यः ।

“अमुद्वृज्य तु यः स्नायात् परकौयजलाशये ।
उषा तस्य भवेत् ज्ञानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥
ज्ञानं दानं तपो ध्यानं पिष्टदेवाचैनं तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्यैव कर्मणः”
कृन्धोगपरिशिष्टम् ।
“यद्यद्वयं आवाणादि सस्त्रा नद्यो रजस्वलाः ।
तास्तु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
उपाकर्मणि चोत्तमं प्रेतज्ञाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदीपो न विद्यते”
निगमः । न दुष्प्रीतरीराविनाम् । आन्नप्रादः ।
“अभावे कूपवापीनामन्त्रेणापि समुद्धृते ।
रजोदुष्टेऽपि पवचि ग्रामभोगो न दुष्यति”
अन्तेन कुम्भादिना ।
“अन्तेरेपि छते कूपे सेतो वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रावचिस्तं समाचरेत्”
तथा ।
“प्रभृते विद्यमाने तु उदके समुद्रोदरे ।
नाभ्योदके द्विजः स्नायात् नदीचोत्तुख्य”
छन्निमे ॥
इति बहुभिधृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।
“निजं नैमित्तिकं कार्यं विविधं ज्ञानमिष्यते ।
तर्पणस्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन अवस्थितम् ॥
श्रद्धाकर्माश्रयातश्च मेधुनं हृदयं तथा ।
असृष्टशस्त्रं कृत्वा स्नायाद्द्विजं जलक्रिया”
यत्र तु रोगादिना ज्ञानं न कृतं तत्रापि
गात्रभार्जनादिना शौचस्तुत्यादौ पिष्टयज्ञसिद्धये
तर्पयेत् । तदाह शातातपः ।
“तर्पणस्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको दिनः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिष्टयज्ञं यथाक्रमम्”
पुण्ये वा जम्बूनचने अतीपाते च वै धृतौ ।
अभावाद्यां नदीज्ञानं दृष्ट्याजम्बुद्वृतम् ॥
वराहपुराणम् ।
“हृदिशार्कशश्च च पात्रेऽप्योडम्बरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीकृतं शिरसा कृष्टमानसः ।
तस्य जम्बुतप्तं पापं तत्तुष्ट्यादेव नश्यति ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरक्तोदकेन च ।
स्रोतसा वे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“तथा दर्भोदकेः ज्ञानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
गोत्रेण च यत् ज्ञानं सर्वपापविनिच्छदनम् ॥
तथा पुष्पोदकान् भवेद्दारोदककारकम् ।
केवलेषां तिलैः स्नानं अथवा गौरसर्पैः ।
स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् ॥
आश्वत्थश्च यशस्वश्च धर्मो मेघाविवर्द्धनम् ।
स्नानं पवित्रं माङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा”
शङ्खः ।
“स्नातस्य वक्षिणेयेन तैषा च परवारिणा ।
कायशुद्धिं विजानीयात् न तु स्नानफलं लभेत्”
स्नानफलं वैधम् । आश्वत्थेदीपस्तु भवत्येव । यमः ।
“निजं नैमित्तिकं च क्रियाङ्गमलकण्ठयम् ।
तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुद्योदकपरोदके” ॥

विष्णुपुराणम् ।

“स्नानादं धरणीष्वेव दूरतः परिवर्जयेत् ।”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ३ ॥

तान्त्रिकज्ञानविधिषु । तत्र नद्यादौ वैदिक-
ज्ञानं कृत्वा तान्त्रिकज्ञानमाचरेत् । तथा च
गौतमीये ।

“अथ स्नानं तथा कुर्यात् यथाशास्त्र-

विधानविम् ।

मूलप्रज्ञानं स्नानं शशाखोक्तं समाचरेत् ।
मन्त्रज्ञानं ततः कुर्यात् कर्मणां सिद्धितेये ॥”
तद्व्याख्या । अथेवादि असकदेवताप्रीत्यै मन्त्र-
ज्ञानमहं करिष्ये इति चङ्कलं कुर्यात् ।
तथा च कुलचूडामणौ ।

“तान्त्रपात्रं संदूष्य सतिर्जं सज्जं ततः ।
गृहीत्वासुकदेवस्य प्रीत्यै स्नानमाचरेत् ॥”
ततः षडङ्गव्यासप्रायायामौ कृत्वा गङ्गे च इत्य-
नेनाङ्गशुभ्रया सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य वमिति
धेनुप्रेषयाद्वितीया कवचैनावगुह्याख्ये संरक्ष्य
मूलेन एकादशधाभिमतम् सूर्याभिसुखं दादश-
धारा विनिःस्रिय तस्मिन्निष्टदेवताचरणार-
विन्दिनःस्नतजले निमग्न्य देवतां ध्यायन् मूलमन्त्रं
यथाशक्ति जपन् उज्ज्वल्य उदकेन त्रिवारजमि-
न कलसमुद्रया त्रिवारमात्मनमभिविष्य वैदिक-
सन्ध्यादिकं कृत्वा सूर्याख्यं दत्त्वा तान्त्रिकाग्रमण-
्यादिवारिधारान्तं कर्म कुर्यात् । इति तन्त्र-
सारः ॥ ३ ॥ अन्यच्च ।

“जन्मान्तरसहस्रेण यत् पापं कुरुते नरः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा चारार्येव सक्तम् ।
याम्यं हि यातनादुखं निवृत्तौ न प्रश्रुति ।
स्नानं मर्ध्नि कुर्यात् जीर्णैरेतु निरामयः ॥
नद्यामस्तमिते स्नानं न कुर्वीत सदा बुधः ॥
नद्यां स्नात्वा नदीं चान्यां न प्रशंसते पण्डितः ॥
अप्रशस्तं निधिं स्नानं राहोरेव्यक्तं दर्शनात् ।
स्नानं हानं तपः श्राद्धमनन्तं राहूदर्शने ॥
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात् परिवर्जयेत् ॥
नदीदेविनिवासेषु लङ्गागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्गप्रसवणीषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसव्यादिकम् ।
ततोऽपि सारथं पुण्यं ततो नादियमुच्यते ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
इति बह्विपराख्ये आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
किञ्च ।

“निवृत्तं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मूलकर्तव्यम् ।
क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं षोडशानां प्रकीर्तितम् ॥
अज्ञानस्तु पुमाद्भाह्नौ ज्योतिर्हवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थं निवृत्तं प्रकीर्तितम् ॥
चाक्षुषश्रवणविहादेः दृष्ट्वा स्नानं रक्षितम् ॥
स्नानार्हं यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि
तत् ॥

पुण्यज्ञानादिकं स्नानं देवविधिचोदितम् ।
तच्च काम्यं सप्तदिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥
जपुकामः पवित्राणि आर्चयेत् देवतातिथीषु ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।
मलापकर्षणं नास्तीति स्नानमध्यङ्गपुण्यम् ।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नास्तीति ॥
सर्वेषु देवखानिषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् क्रियास्नानमतः स्तुतम् ॥”

इति गारुड १०५ अध्यायः ॥ ३ ॥

कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य स्नानादिनिषेधो
मानसज्ञानप्रशंसनं च यथा,—
“सर्वकर्मफलदायो हरः संकल्पवर्जितः ।
नो हिजः कुशहस्तः स्नातुं स्नानपूजाजपादिषु ॥
कदाचिद्भक्तो न यत्कामस्तु वैष्णवः ।
स्नानादिषु च कृत्वा गोविन्दस्यार्चनादिषु ॥
नृदासनः कुशकरो वैष्णवो न भवेद्भिजः ।
हरः कुर्यात् प्रयत्नेन सर्वसिवाजपादिषु ॥

अज्ञातो न जपेन्नमः गोविन्दस्य महात्मनः ।
कदाचिद्विष्णुचिर्भूत्वायुक्तोऽपि च मानवः ॥
मानसज्ञातको लोको सुकुन्दस्यार्चनादिषु ।
पूतात्मा यदि मन्त्रस्य शुद्धो भवति चापकः ॥
भवेत् मानसज्ञातौ यो बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।
जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानवः ॥
रेवज्ञानादरं काम्यं काम्यादप्येव च ।
आर्चयेदाशुचं श्रेष्ठं वाक्छायाशुचादपि ॥
अवगाहं वाक्छायां वैदिकश्चावगाहनात् ।
वैदिकादपि नैमित्तिकं तस्मादेव मार्जनं वरम् ॥
मार्जनात्मान्त्रिकं श्रेष्ठं भौमं स्वात्मान्त्रिका-
धिकम् ।

भौमस्नानादरं ब्राह्मणं ब्राह्मणतः पौण्ड्रमेव च ॥
पौण्ड्रतो नैर्मलं स्नानं वायव्यं ततोऽधिकम् ।
वायव्यात्मानसस्यैव सर्वस्नानात् परं वरम् ॥
मर्तुश्चैतु मानसज्ञातः सर्वत्र विजयी भवेत् ।
गोविन्दसर्वसिवाय चार्हतामेति धारणा ॥
स जपापको वैष्णवः स्नातुं हरैर्भजनतत्त्ववित् ।
मानसज्ञानवान् यो वा भक्तश्चात्र सदा सुखी ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥ ३ ॥
अन्यच्च ।

“मानसं वैदिकं चैव मानिकं मार्जनं तथा ।
अवगाहनञ्च नैमित्तिकमाशुचं पुण्यमेव च ॥
नैमित्तिकं वाक्छायां ब्राह्मणं मैत्रं काम्यञ्च नारदः ।
वायव्यं भौममाशुचं षोडशस्नानमोरितम् ॥
गोविन्दमन्त्रग्रहणं हीचया तु गुरोर्नृणाम् ।
यदाभिवर्तितं चित्तं स्नातुं स्नानं मानसं शुभम् ॥
मर्तुश्च नामयह्यं यदा कार्याभ्यरे गुरोः ।
नामसंकीर्तनं विद्योर्नरः कुर्यादकैतवात् ॥
सदैव चेन्महाज्ञानं शरीरसुखकारणम् ॥
कया कस्या स्तुति नखेतु यदि विदेष वैदिकम् ।
दर्भशान्तादिकेः स्नानं यस्मान्ति अभिविचनम् ॥
सहस्रशरीरं तद्विद्योर्नरितं मन्त्रादिभिर्हिज ।
चैतु पयोऽभ्युच्चं स्नानं मानिकं सप्तदाहृतम् ॥
ॐ श्रद्धा आपोदिहति स्नतञ्चेत्वादिभिर्वैदि ।
प्राटे कुर्यात् कुशस्नानं मार्जनं हिज ईरितम् ॥
अथैव मज्जतां नृणां मज्जनस्य यथा शिरः ।

तदा सर्ववपुश्च स्नादवगाहनसुच्यते ॥

गोविन्दहादयोमाचीवारुखण्डोदयादिषु ।
स्नानं यत्तत्र नैमित्तिकं यद्यपि चन्द्रार्थयोः ॥
मैथुने वमने रेतःस्रवने स्नतं तथा ।

विष्णुनादिश्रवणं श्रवणमुगमनेऽपि च ॥
निद्रान्तं जातं नृणामसृष्टस्यस्रनादिषु ।

रक्षितस्नातुर्थांश्च यत् स्नानं स्नातदाशुचम् ॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु विष्णुपादोदकेस्तथा ।

यत् स्नानमभिवेकश्च पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥
हेलया श्रद्धया नृणां भक्ता यत्नेन नारदः ।

गङ्गाभ्योदिवत्स्नानं महापापादिनाशनम् ॥
गङ्गास्नानं मनुष्याणां सर्वकल्मषनाशनम् ॥

स्तम्भवापि काष्ठस्य भवेन्नखवत् यदि ॥
स्नानं स्नातुं सर्वतीर्थेषु नानावपुःफलप्रदम् ।

शालग्रामशिलावारि योऽभिवेकं समाचरेत् ॥
अकालमृष्टहरणं सर्वस्याधिनाशनम् ॥

विष्णोः पादोदके पीत्वा शिरसा धारयेद्यदि ॥
यदि सर्वमनुष्याणां बाह्यान्तर्मन्त्रोपधनम् ॥

तदेव नैर्मलज्ञानं शरीराणां भवेत् भुवम् ॥
खेदाद्यमज्जाविषमृचिकुराः स्तज्जा वसा ।

दूषिता कथंविट् श्रेष्ठा शुभा वाह्यमलाः स्तुता ॥
मज्जेस्तु मलिनो देहो नवविश्लेषे हिद्वितः ॥

सर्वव्यविरतं पूर्णां दिवाराक्षो मलानतः ॥
अद्विज गोमयेऽपि मलानामपमार्जनम् ॥

सर्वत्र चालनं कृत्वा सर्वोत्तमप्रयतो मुनिः ॥
अष्टाङ्गयोगाभ्यासे च देहप्रक्षालनं ततः ।

नरोऽमुमज्जनं कुर्वन् स्नानं भवति नैर्मलम् ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ ३ ॥

किञ्च ।
“तुलाभिकरमेवैव प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
अमाज्ञानं गयाश्राद्धं हविष्यासुखभोजनम् ॥

न जीवन्त्यकः कुर्यात् कृते च पिष्टञ्च भवेत् ॥
करेण मार्जयेद्वा स्नानवस्त्रेण वा यदि ।

शुना सृष्टं भवेद्वा पुनः स्नानेन शुध्यति ॥
अप्रक्षाल्य तु पादौ यः स्नात्वा गच्छति मन्दिरम् ॥

सर्वस्तरकतं पुण्यं तत्तुल्यादेव गच्छति ॥
स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकालये ।

“शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
इति कर्मलोचनः ॥

अन्यत् मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटले ब्रह्मम् ॥
स्नानार्हं, कौ, (स्नानार्हं लक्षणम् ।) कुशः । इति

शब्दमात्रा ।
स्नानयात्रा, स्त्री, (स्नानस्य यात्रा उल्लेखः ।)

अष्टौर्गोमासां श्रीविष्णोर्भस्मान्स्नानरूपोत्सवः ।
यथा, ब्रह्मपुराणम् ।

“माति अष्टौ तु संप्राप्ते नखे च शक्रदैवते ।
पौर्णमासां तदा स्नानं सर्वपापं हरिहृजः ॥

तस्मिन् कावे तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
नलंभं सुभद्राश्च ते यान्ति पदमखयम् ॥”

स्नानपुराणविष्णुप्रसन्नोत्तरयोः ।
“अष्टौर्गोमासां पौर्णमासींस्तु पुण्यं जम्बासरम् ॥

‘तस्यां मे सुपनं कुर्यान्महामानविधानतः ॥
‘ज्येष्ठां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ॥
राम सुभर्मा संसाय मम लोकमवाप्नुयान् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्नानोय, चि, (स्नायनेनेति। स्ना + करणे अयो-
यर्। यद्वा, स्नानाय र्हितम्। स्नान + क्तः।)
स्नानयोग्यम्। स्नानमयादकदयम्। यथा,—
‘गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम्।
स्नानीय ते प्रयच्छामि स्नानं कुर्वन्निजोचने ॥’
इति दुर्गासप्तपद्धतिः ॥

स्नायी [न्] चि, (स्नातीति। स्ना + चिनिः।)
स्नानकर्ता। यथा, तिथ्यादितत्त्वम्।
‘प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं ह्यौ मासौ माघफालगुनौ ॥’
स्नायु, खौ, (स्ना + बाहुलकात् उच्। ‘आतो-
युक् चिच्छन्नोः।’ ७।३।३३। इति युक्।
इत्युणादित्तोऽञ्जुलः। १।१।१।) बाहुवाहिनी
नाहौ। मङ्गुर इति ख्याता। इति भरतः ॥
तत्पर्यायः। वसन्ता २। इत्यमरः। २।६।६६।
ससा ३ नसा ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु
गर्भस्थस्य सप्तमिमांसेर्भवति। इति सुखबोधः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः। ३।१००।

‘शिराः श्रुतानि सप्तैव नवस्नायुश्रुतानि च ॥’
‘नवस्नायुश्रुतानि तासां शास्त्रासु षट्श्रुतानि।
हे श्रुते त्रिंशच्च कोष्ठे। गौवो प्रबुद्धं सप्ततिः।
एकेकस्यासु पादाङ्गुल्यां षट् निषिताकास्त्रिंशत्।
नावत्य एव तल्लङ्घ्यैर्गुणैश्च। तावत्य एव
ब्रह्मायाम्। दश जातुनि। चलारिंशद्वरौ।
दश वट्चक्रे। श्रुतमध्यङ्गैरेवमेकस्मिन् सकृदि
भवन्ति। येनेतेनसकृदि बाहू च यास्यातौ।
षष्टिः कक्षाम्। अश्लीतिः पृष्ठे। पार्श्वयोः
षष्टिः। उरसि त्रिंशत्। षट्त्रिंशद्गोवायाम्।
खट्विं चतुस्त्रिंशत्। एवं नव स्नायुश्रुतानि
यास्यातानि। भवन्ति चात्र।

स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तासु सत्त्वां निबोध मे।
प्रतानवतो वृत्ताश्च पृथक्च सुविदास्तथा।
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्निधौ चाप्यथ।
वृत्तासु कक्षराः सत्त्वा विज्ञेया कुशलेरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वसन्तौ च शुचिराः खलु।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थयः।
नौर्यथा कलकाक्षौर्णां वन्द्यैर्वहुभिर्भुता।
भारचमा भवेदंशु द्रुक्ता सुसमाहिता।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्त्यः स्मृताः।
स्नायुर्भिर्वहुभिर्वैहस्तिन भारवद्वा नराः।
नक्षत्राणि न वा पेक्षो न विरा न च सन्त्यः ॥
आपादितस्तथा हन्तृषेया स्नायुः शरीरिणम्।
यः स्नायुः प्रविशति वाक्त्राश्चाप्यन्तरास्तथा।
गूढं च शल्यमांश्चतुर्ं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥’
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये।

तायुर्म, [न्] खौ, नेत्ररोगप्रभेदः। तस्य लक्षणं यथा,
‘स्थिरं प्रसारि मांसाद्यं शुष्कं स्नायुर्मपञ्चमम् ॥’
‘इति माधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम्।

स्नाया, [न्] पुं, (स्ना + ‘स्नामदिपदेति।’ उणा०
४।१।१२। इति वनिप्।) स्नायुः। इति
केचित् ॥ (यथा, वाचस्पत्येयसंहितायाम्। ३६।१०।
‘मांस्यः खाहा स्नायवः खाहा ॥’
‘स्नायवः स्नावानः स्नायवो नसाः।’ इति
तद्भाष्यम् ॥ ४ ॥ चि, रसिकः। इत्युणादित्तो
ऽञ्जुलदसः ॥)
स्निग्धं, खौ, (स्निह + क्तः।) शिक्थकम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धः, पु, (स्निहति स्मेति। स्निह + अकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि क्तः।) वयस्यः। इत्यमरः। २।
८।१२। रत्नोरखः। सरलवृत्तः। इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्निग्धः, चि (स्निह + क्तः।) खेदयुक्तः। अरुचः।
(यथा, महाभारते। १।१५३। ६।

‘अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णायाश्चिरस्थापातदुःसहाः।
देहेषु मज्जन्ति यथास्मिन् क्षिप्तेषु पिशितेषु च ॥’
तत्पर्यायः। चिक्कणम् २ मज्जणम् ३। इत्य-
मरः। २।६। ४६ ॥ आच्छेदम् ४ चिक्कम् ५
चक्कणम् ६। इति वैश्ववर्गे शब्दरत्नावली ॥
‘स्निग्धन् वतुसलो वतुसः खेदयुक्तश्चने भवेत् ॥’
इति च विशेष्यनिर्घर्गेशब्दरत्नावली ॥

स्निग्धतकुलः, पुं, (स्निग्धस्तकुलः।) वटिशालिः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धता, खौ, (स्निग्धस्य भावः। तल्।) प्रियता।
यथा,—

‘हार्दे प्रियत्वं प्रियता स्निग्धतायां निगद्यते ॥’
इति शब्दरत्नावली ॥
खेहः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धदारुः, पु, (स्निग्धं चिक्कणं दारुकाष्ठं यस्य।)
सरलवृत्तः। इति जटाधरः। देवदारुः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रकः, पुं, (स्निग्धानि पत्राणि यस्य।
कप्।) गजरत्नम्। उतकरञ्जः। गुच्छकरञ्जः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रा, खौ, पुं, (स्निग्धं पत्रं यस्याः।) बदरी।
इति जटाधरः। पालकम्। काष्मरी। इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपिक्वीतकः, पुं, (स्निग्धः पिक्वीतकः।)
मदनवृक्षविशेषः। यथा,—

‘वाराहोदयः कृत्तवर्णो महापिक्वीतको मद्याम्।
स्निग्धपिक्वीतकस्यायः खलुहृद्यफलक्षया।
अन्यौ च मदनौ श्रेष्ठौ कटुतिक्तश्चान्वितौ।
हर्द्वनौ कफहृद्गोपकामाश्रयशोघनौ ॥’
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रा, खौ, (स्निग्धं फलं यस्याः।) नाङ्गुली।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धा, खौ, (स्निग्ध + टाप्।) मेहा। इति
राजनिर्घण्टः ॥

खिट, क खेहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक+सेट्।) क, खिटवति। इति दुर्गा-
दासः ॥

खुः, पुं, (खुं प्रसवणे + मितद्वादिवात्। खुः।)
साधुः। पञ्चतस्य समभूभागः। इत्यमरः। २।
३। ५ ॥

खुः, खौ, (खु + दुः।) स्नायुः। यथा,—
‘चिद्रुप् मांसात् खुनोऽद्रुप् जगत्पुनः प्रजा-
पतेः।

तस्योष्णिगासीक्षोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ॥’
इति श्रीभागवते। ३।१२। ०६ ॥

खुक, [छ्] खौ, (खुह + क्त्वि।) खुहौहवः।
इत्यमरः। २। ४। ५ ॥

खुकृद्दः, पुं, चौरकक्षुकोदधः। इति रत्नमाला ॥
खुतः, चि, (खु + क्तः।) चरितजलादिः। इत्य-
मरः। ३।१। ६२ ॥ (सिक्तः। यथा, भाग-
वते। १।११। ३०।

‘ताः पुत्रमङ्गमुरोश्च खेहं तपयोधराः।
हर्षविडलितात्मनः सितपुनज्जलेः ॥’

खुषा, खौ, खौति मनो यस्यामिति। खु प्रस-
वने + ‘खुमश्चिद्रुप्विभ्यः कित् ॥’ उणा० ३।
६६। इति सः। स च कित्।) पुत्रवधूः।
इत्यमरः। २। ६। ६ ॥ (यथा, रघुः। १५। ४६ ॥

‘स किलाश्रममन्थमाश्रितो
निवसन्नावसथे पुराहृदिः।

सतुपास्यत पुत्रमोग्यया
खुषयेवाविहतेन्द्रिय श्रिया ॥’)

खुषा सह तस्या विरोधकारणं अशुशब्दे
द्रष्टव्यम्। खुहौहवः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खुहा, खौ, (खुह + भागुरिमते टाप्।) खुहौ-
हवः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ४। १०५ ॥

खुहिः, खौ, (खुह + इन्।) खुहौ। इत्यमर-
टीका। २। ४। १०५ ॥

खुहौ, खौ, (खुहि + क्त्वि + क्त्वि + क्त्वि + क्त्वि।)
वृक्षविशेषः। मनसाविज इति भाषा। तत्-
पर्यायः। सीडूकः २ जवहः ३ खुक् ४ गुडा ५
समन्तदुष्या ६। इत्यमरः। २। ४। १०५ ॥ सिडूकः

७ शीडूकः ८ वज्रः ९ खुहा १० खुहिः ११
गुडौ १२ गुडः १३। इति तट्टीका ॥ वज्रो १४।
इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वज्रकण्टकः १६
कषायारः १७। इति जटाधरः ॥ अस्या दुग्ध-
गुणाः।

‘बहुदोषे प्रयोक्तव्यमपितुल्यं सुधाप्रयः ॥’
इति राजवल्लभः ॥

राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणौ सेडूकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
तत्र मृगसा पूण्या। यथा,—

‘सुते जगद्देवे कृत्तये पञ्चम्या भववाङ्मने।
पूजयेन्मसादेवौ खुहौवटपसंस्थिताम् ॥’
पद्मनाभे गते श्रुत्या देवेः सर्व्वैरनन्तरम्।
पञ्चम्यामिवैते पञ्चे ससुचित्ति पद्मनी ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वे देवोपराखम् ॥

खेहः, पुं, (खिह + वच्।) प्रेम। इत्यमरः। १।
७। २७ ॥ (तत्त्वचयं यथा,—
‘दर्शने आर्शने वापि अवयवे भावयोरपि वा।
यच्च द्रव्यन्तरङ्गं च खेह इति कथ्यते ॥’)

खेहस्य दुःखमूलम् । यथा,—
“यत्र खेहो भयं तत्र खेहो दुःखस्य भाजनम् ।
खेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्वयमेव महत् सुखम् ॥”

इति गार्ग्यः । ११३ । ५६ ॥

नैलादिरसभेदः । इति मेदिनी । (यथा, माघः ।
२ । ८५ ।

“नृदुःखवर्हितं तेजो भोक्तुमर्थात् प्रकल्पते ।
प्रदीपः खेहमादत्ते दशयाम्बन्तरस्यया ॥”

यथा च मनुः । ५ । २४ ।

“यत्किञ्चित् खेहमंयुक्तं भयं भोक्तव्यमर्हितम् ।
तत् पर्युषितमप्याहं हविःप्रेषय्य यद्वेत् ॥”

न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयवं
निष्ठः । अमृत् त्वनिष्ठः । तैलादावस्य प्रकथो
वर्तते अतस्तेषां दाहो भवति । यथा,—

“खेहो जलेऽप्यौ निष्ठोऽयमनिष्ठोऽयविविधसौ ।
नैलान्तरे तत्रकर्णाय दहनस्यासुखलता ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

खेहनं, खौ, (खिद्यन्नेनेति । खिद्य + ख्युट् ।)
नैलमङ्गेनम् । तत्पर्यायः । खेहः २ खिध्मता ३

खद्यम् ४ स्त्रचः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यङ्गनम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खेहयतीति । खिद्य +

गिच् + ख्युः । खिद्यकारिणि, त्रि । यपा
सुसृते । १ । ४५ ।

“एत मौन्यं प्रीतिवीर्यं नृदुमधुरमल्पाभिव्यक्ति
खेहनमिति ॥”

खेहप्रियः, पु, (खेहः प्रियो यस्य ।) प्रदीपः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

खेहबीजः, पु, (खेहदुक्तानि बीजानि यस्य ।)
प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खेह-

कारण्ये, खौ ॥

खेहभूः, पु, (खेहात् भूरुत्पत्तिर्वेद्य ।) खेष्ठा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (खेहा भूरिति ।) खिध्मभूमौ,

खौ ॥ (खेहादिता भूयंस्तेति खिध्मभूमि-
विशिष्टे, त्रि ।)

खेहरङ्गः, पु, (खेहेन रण्यते इति । रङ्ग + घञ् ।)
तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

खेहवती, स्त्री, (खेहोऽस्या अस्तीति । खेह +
मत्तुप् । मस्य वः । डीप् ।) मेहा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रीतिविशिष्टे
च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७७ ।

“यवसुक्तौ ततस्तेन पित्रा खेहवता तु तौ ।
श्रुत्वा तस्य पुरः सख्यं रेमाते तेन धीमता ॥”

खेहवस्तिः, स्त्री, (खेहस्य वस्तिः ।) अशुवासन-
वस्तिः । तेलपिचिकरी इति भाषा । यथा,—

“वस्तिर्हिवाह्रुवावाखो निरुद्धश्च ततः परः ।
यः खेहेदीयते स स्वादुवासननामकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

यतस्त्रिवरणं वस्तिप्रभेदे द्रष्टव्यम् ॥

खेहविहः, खौ, (खेहेन विहम् ।) देवदार ।
इति जटाधरः ॥

खेहा, [नृ] पु, (खिद्यतीति । खिद्य + “अमुच्यन्
पूषमिति ॥” उणा० १ । १५८ । इति कनि-

प्रत्ययेन वाधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादि-
कोषः ॥ वन्तुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादितृतिः ॥

खेहाग्रः, पु, (खेहमग्रानीति । अग्र भोजने +
अग्र ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खेहिनः, पु, (खेहोऽस्य जातः । खेह + इतच् ।)
वन्तुः । खेहयुक्ते, त्रि ॥

खेहो, [नृ] पु, (खेहोऽस्यास्तीति । इतिः ।)
वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति

केचित् । खेहयुक्ते, त्रि ॥

खेहूः, पु, (खिद्यतीति । खिद्य + “अस्तुखिह्यति”
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः ।

इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादितृतिः ॥

खद्, इ ड ईयन्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा०-आभ०-अज०-सेट् ।) इ, सन्ध्यते ।

इ, सन्ध्यते चतुः । प्रसन्ध्ये । काये सन्ध्यं कृष्ये
सन्ध्यं सन्ध्यं श्रुतमन्त्ये । इत्याद्यौ गण्यन्त-

निष्ठत्वमिति रमानाथः । वसुमस्तु सन्ध्यते
सन्ध्यः पचादित्वाद्भूतं ततः सन्ध्य इवाचरति

इति कौ सिद्धिः । इति दुर्गादान ॥

सन्ध्यः, पु, (सन्ध्य + घञ् ।) प्रस्तुरणम् । ईयन्-
कम्पनम् । यथा,—

“चक्षुःसन्ध्यं भुजसन्ध्यं तथा टुःखप्रदंशनम् ।
श्रुत्वाञ्च समुत्थानमथश्चत्तुःपञ्चाशु मे ।

अथत्यन्तूपी भगवान् प्रीयता मे जगद्देवः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ ~ ॥

अङ्गविस्तुरण्ये शुभाशुभफलं यथा,—
मगुरुवाच ।

“नृहि मे त्वं निमित्तानि अशुभाणि शुभाणि च ।
सर्वधर्मभेदानां श्रेष्ठं त्वं हि धर्मेविदुच्यते ॥

मत्स्य उवाच ।
अङ्गदक्षिणभागे तु शस्त्रं प्रस्तुरण्यं भवेत् ।
अप्रशस्तं यथा वामे एष्टस्य हृदयस्य च ॥

मगुरुवाच ।
अङ्गाग्रां सन्ध्यन्त्येव शुभाशुभविचिह्नितम् ।
तन्मे निस्तारतो नृहि येन स्युःकृद्दिदो भुवि ॥

मत्स्य उवाच ।
एव्योलाभो भवेत् सङ्घिं ललाटे रविमन्दन ।
स्थानं विष्टुङ्गिमायाति धूनयोः प्रियसङ्गमः ॥

श्रुत्यलङ्घिजालिदेशे दृगुपान्ते धनागमः ।
उत्पत्त्योपगमो मध्ये हृदं राजन् विचक्षण्ये ॥

इत्यन्त्ये सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् ।
यो विक्लाभोऽपार्जदेष्ये श्रवणान्ते प्रिया श्रुतिः ॥

नासिकायां प्रीतिवोक्तां प्रियागिरिधरोष्ठयोः ।
कण्ठे तु भोगलाभः स्वात् भोगद्विपर्याययोः ॥

मुहूर्त्तखेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः ।
एष्टे पराजयो धोषे जवो वचःस्थले भवेत् ॥

कुचिभ्यां प्रीतिवहिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने ।
स्थानधंशो नाभिदेशे अन्ते चैव धनागमः ॥

जाह्नवस्यो परेः सन्धिवैलङ्गिभवेत्तुप ।
दिशेकदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविमन्दन ॥

उत्तमं स्थानमात्रेति पद्मार्थं प्रस्तुरण्यमप ॥
सनाभश्चाङ्गमनं भवेत् पादतले नृप ॥

लाङ्घनं पिटकश्चैव ज्ञेयं प्रस्तुरण्यं तथा ।
विपर्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्ययम् ॥

एकैकैऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्थादिशेषतः ।
अप्रशस्ते तथा वामे लप्रशस्तं विशेषतः ॥

अनौऽन्यथासिद्धिरजस्यनात्तु
फलस्य शस्तस्य च विन्दितस्य ।

अनित्यचिह्नोपगमे विज्ञाना
कार्यं सुवर्णनं च तर्पणं स्थानम् ॥”

इति मातृये यावानिमित्तदेहसन्ध्यं नाम
२४१ । ३—२४ ॥

सन्ध्यं, खौ, (सन्ध्य + ख्युट् ।) प्रस्तुरणम् । ईयन्-
कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ११ ।

“गर्भाधानमृतौ पुनः सवनं सन्ध्यनात्तु पुरा ।
वष्टेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥”

स्परितः, [ऋ] त्रि, इ खकारणम् । तच्च श्रु-
दुर्जनरोगादि । इति केचित् ॥

स्रशः, पु, स्रशः । इति केचित् ॥

स्रशं ड मङ्घ्र्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आभ०-अज०-सेट् ।) मङ्घ्र्यः परिभवेच्छा ।

इति वोपदेवः ॥ ड, स्रश्वते बलिनं वली ।
पलाङ्गः इति दुर्गादासः ॥

सर्हा, स्त्री, (स्रशं + भिदादित्वाद् । टाप् ।)
मङ्घ्र्यं । (यथा, महाभारते । १ । २१ । २७ ।

“महानदीभिर्दङ्गोभिः स्रश्वेयव स्रशस्रः ।
अभिनार्यामायसनिशं दृष्टशते मङ्गल्येवम् ॥”

क्रमसुन्नतः । साम्भ्यम् । इति मेदिनी ॥

स्रशः, क ड गृह्ये । खेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-आभ०-अज०-सेट् ।) क ड, स्रश्वते ।

इति दुर्गादासः ॥

स्रशः, पु, (स्रशः स्रशं स्रशं गृह्ये वा + घञ् ।)
रजः । दानम् । स्रशंनम् । (यथा, उचर-

रामचरिते । १ अङ्के ।
“विनिच्छेत् शक्यो न सुखमिति वा दुःख-

मिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मरः ।
तव स्रशं स्रशं मम हि परिरुद्धेन्द्रियगणो

विकारश्चेतन्यं धमयति च संमीलयति च ॥”

सार्थकः । सम्यरायः । प्रणधिः । इति मेदिनी ॥

उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ । वर्गाचरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

“य चिन्तयन् द्वाचरमेकदाभ-
स्युपाश्रयोत् द्विर्दितं वचो विसुः

स्रशं यत् शोचप्रमेकविधं
निष्पिच्छनायां कृप यङ्गं विदुः ॥”

वाधुः । इति केचित् । कामिनं चन्त्येदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चमः । यथा,—

“सार्धस्तस्याभिव्यञ्जीवः खरो देह उदाहृतः ॥”
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

स्रशः, कादिवर्गपञ्चमः । इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्रिभिन्नयत्नास्तुशुण-

विशेषः । त्वगुपकारकः । स च त्रिविधः ।
उष्णः । शीतः । अग्न्याग्नीतः । पृथिव्याः
स्यर्शः काटिन्वादिः पाकजः । जलपरमाग्न्यस्यर्शः
निवः । अग्न्याग्नीतः । वैश्विकमते पाथिव-
परमाग्न्यामात्रस्य पाकजस्यर्शः । नैयायिकमते तु
ह्यग्न्यादिष्वर्शोऽपि पाकजः । यथा,—

“स्यर्शस्त्वग्निन्द्रियमात्रस्यैव स्यादुपकारकः ।
अग्न्याग्नीतश्रीतोऽप्यग्नेदात्तु च त्रिविधो मतः ॥
काटिन्वादिः क्षित्तावेव निवृत्तादि च पूर्ववत् ॥
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥
तत्रापि परमाग्नीत्यान् पाको वैश्वेयिके नये ।
नैयायिकानान्तु नये ह्यग्न्याकादावपौघाति ॥”

इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
स्यर्शं निरूपयति । स्यर्श इति । उपकारक इति
स्यर्शनप्रत्यये स्यर्शः कारणमित्यर्थः । अग्न्या-
ग्नीतेति । पृथिव्या वायोः स्यर्शोऽग्न्याग्नी-
तेति । जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काटि-
न्येति । कठिनसुकुमारस्यर्शः पृथिव्या एव
इत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जाति-
विशेषः चक्षुर्मात्रतापत्तेः । पूर्ववत् जलतेजो-
वायुपरमाग्न्यस्यर्शं निवः इत्यर्थः । तद्विज्ञाः
स्यर्शस्त्वनिवः इत्यर्थः । एतेषां रूपरसगन्ध-
स्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्या हि रूपरस-
गन्धस्पर्शपरावृत्तिः । पाकसंयोगादुपलभ्यते ।
नहि प्रत्यधापि भ्रायमाने जलादौ रूपादिकं
परावृत्तते नोरे सौकरमौघश्च नयव्यतिरेका-
भ्यासुपाधिवेदेति निवीयते पवनपृथिव्योः शीत-
स्यर्शादिवत् पृथिवीव्यपि मध्ये परमाग्न्यावेव
रूपादीनां पाकः इति वैश्वेयिका वदन्ति ।
नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते ह्यग्न्या-
कादौ अवयवित्वमपि पाको भवति । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ ॥

पुराणमते एकादशविधस्यर्शो यथा । उष्णः १
शीतः २ सुखः ३ दुःखः ४ क्षिण्यः ५ विशदः ६
खरः ७ नृदुः ८ सुच्छः ९ लघुः १० गुरुः ११ ।
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ कठिनः । इति
तत्रैव आश्वमेधिकप्रबन्धं ॥ आश्वमेदमात्रस्यर्शनं
आश्वमेदप्रत्यये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ उच्छिष्टस्य स्यर्श-
निविधो यथा,—

“न सृष्टेः पाथिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नानाम् ॥
न चानलं पदा वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागे । १६ । १५ ॥
अथ उच्छिष्टस्य चाखानादिस्यर्शं प्रायश्चित्तम् ।
आपस्तम्बः ।

“सुक्तोच्छिष्टखानाचान्तखाखालेः श्वपचन वा ।
प्रमादात् स्यर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यसहस्रस्य ह्यष्टौ वा शतं जपेत् ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
सुक्तोच्छिष्टोऽग्न्येः सृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अर्धोच्छिष्टे स्नानः पादः पादः आमाशने
तथा ॥”

प्राजापत्यं ज्ञाने । अर्धोच्छिष्टो येन आदयासः
आस्ये निःक्षिप्तः न तु निगीर्णः । इत्यर्थः ।

“पाने मेधुनसंनयं तथा मन्त्रपुरीषयोः ।
स्यर्शनं यदि गच्छेत्तु श्रवोदक्वान्त्यजेः सह ॥
दिनमेकं चरेत्स्वच पुरीषे तु दिनद्वयम् ।
दिनत्रयं मेधुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥”
काश्यपः ।

“श्वश्रुकृत्स्नचाखालमदभाखरजखलाः ।
यदुच्छिष्टः सृष्टेः तत्र कच्छं सान्त्वनं चरेत् ॥”
एतज्ज्ञानाभ्यासे । सान्त्वनं धेनुद्वयम् । ब्रह्म-
पुराणे ।

“उच्छिष्टेन तु शूरेण विप्रः सृष्टस्तु ताडयः ।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुनां संसृष्ट एव वा ॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः सृष्टस्तु ताडयः ।
उभौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥”
अर्धोच्छिष्टमात्रस्य नक्तमिति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥ ॥ अथ रजखलास्यर्शप्रायश्चित्तम् ।
काश्यपः ।

“रजखला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजखला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् आश्वस्य वचनं यथा ॥
रजखला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजखला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
षडरात्रेण विशुद्धेत् ब्राह्मणी कामचारतः ॥
अकामतस्त्वेदं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥”

एतेन रजखलाया ब्राह्मण्याः सर्वरजखला-
स्यर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
अकामतस्त्वेदं नक्तव्रतम् । असर्वरजखला-
स्यर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रषडरात्रोपवासाः । अका-
मतस्त्वेदं एतच्चतुर्धाहानन्तरं कर्तव्यम् ।
“चाखाखेन श्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजखला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निश्चात्य अतिक्रम्य खानाद्युक्तान् कारयेत् ॥”
इति वचनान्तरदर्शनात् ॥

एतत् कामतः । अत्र दिनमेदोऽपि नास्ति ।
अज्ञाने दृष्टस्यति ।

“पतितान्यश्वपाकेसु संसृष्टा स्त्री रजखला ।
तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं द्वितीये ह्यष्टमाचरेत् ।
अष्टोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥”
चतुर्थेऽह्नि शुद्धिज्ञानात् पूर्वम् । आश्वः ।
“रजखला यदा सृष्टा श्वश्रुकुखरेः कर्त्तुः ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥”
अत्रापि दृष्टस्यत्वादिनभेदव्यवस्था । दृष्ट-
प्रातास्तपः ।

“रजखले तु ये नार्थावस्थान्यं सृष्टतो यदि ।
सर्वे पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥”
पञ्चगव्यपानं व्रतं तैत्तिरीयपुत्रः । ब्रह्मकूर्च-
माह जायान्तः ।

‘अष्टोरात्रोपोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चविधिः स्नानः ॥”
तदप्युक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टश्रुदादि-
स्यर्शे दृष्टस्यति ।

“शुना चोच्छिष्टया श्रुदा संसृष्टा ह्यष्टमाच-
रेत् ।

अष्टोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥”
परतश्चतुर्थेदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्तासृष्ट-
स्यर्शनप्रायश्चित्तं स्नानप्रत्यये द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि,
स्यर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भागवते ।
३ । २१ । ६ ।

“श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्यर्शस्मितेऽक्षयम् ॥”
स्यर्शकः, त्रि, (सृष्टतौति । सृष्ट + क्तुल्) । स्यर्शन-
कर्त्ता । सृष्टधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
नियमः ॥

स्यर्शनं, क्तो, (सृष्ट + क्तुल्) । दानम् । स्यर्शः ।
इति मेदिनी । (यथा, भागवते । १ । १० । १२०)
“तस्मिन्मन्त्रेण यथाः सहेरन् विरहं कथम् ।
दर्शनस्यर्शनालापशयनासनभोजनेः ॥”
खल्वन् । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुवर्णे ।
२ । ५० ।

“तद्वच कल्याणपरम्परायां
भोक्तारम्भजखलाभास्तेहम् ।
महीतलस्यर्शेनमात्रभिन्न-
म्ह हि रार्थं पदमेन्द्रमाहुः ॥”

स्यर्शनं, पुं, (सृष्टतौति । सृष्ट + क्तुल्) । वायुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

स्यर्शमणिः, पुं, (स्यर्शप्रधानो मणिः । स्यर्शेन
खर्गोत्पादकत्वात् तथालम् ।) स्यर्शमणिश्च
खर्गजनकप्रसरविशेषः । परशपातर इति
भावा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
स्यर्शमणिप्रभव, स्त्री, (स्यर्शमणिः प्रभवो यस्य ।)
खर्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्यर्शनज्जा, स्त्री, (स्यर्शात् जज्जा संकोचनरूप-
जपा यस्याः ।) जज्जालुवचः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्यर्शशुद्धा, स्त्री, (स्यर्शं शुद्धा ।) श्रुतस्त्री । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

स्यर्शेखन्दः, पुं, (स्यर्शेन खन्द्यते मन्त्रयतीति ।
खन्द + अच् ।) मेकः । इति केचित् ॥

स्यर्शा, स्त्री, (सृष्टति परपुरुषमिति । सृष्ट +
अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणिः ॥

स्यर्शानन्दा, स्त्री, (स्यर्शेन आनन्दो वाचाम् ।)
असरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्यर्था, [च] त्रि, (सृष्टतौति । सृष्ट + ङच् ।)
उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येकः । इत्यमरः
टीकायां भरतः । ३ । २ । १४ ॥

स्यार्श, ज गन्धवाधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ज, स्यार्शति स्यार्शते ।
पस्यार्श । गन्धस्थाने स्यार्शनं पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥

सृष्टासृ

‘सृष्ट’, पुं, (सृष्टतीति। सृष्ट+पचादच्।)

चरः। (यथा, महाभारते। १। १४७। २५।

“वयन्तु यदि दाहस्य विभक्तः प्रविवेकः।

सृष्टेर्नो वातयेन् सज्जन् रात्र्यनुबन्धः सुयोधनः॥

अभिसरः। इत्यमरः। ३। ३। २१३। चरो

गटपुत्रवः। अभिसरो बुद्धम्। प्राणनिरपेक्षो

धो द्रवार्थं वाडं हस्तिनं वा योधयति सोऽभि-

सरः। इत्येके। इमौ द्वौ सृष्टौ। इति भरतः॥

सृष्ट, ति, (सृष्टते स्मृति। सृष्ट+णिच्+क्तः।

“वा दान्तप्रान्तिनि।” ७। २। २७। इति

साधुः।) यत्तम्। तत्पर्यायः। स्मृतम् २

प्रयत्नम् ३ उल्लङ्घनम् ४। इत्यमरः। ७। १। २५।

उद्रिक्तम् ५ प्रकटम् ६। इति जटाधरः॥

(यथा, श्रीमद्भागवते। ४। १५। २२।

“भोः स्मृतं चे माधव चौम्यं बन्दिन्

कोकेऽधुना सृष्टगुणस्य मे स्थातु।

किमाश्रयो मे स्तव एव योऽव्यतां

मा मयभुवन् वितथा गिरो वः॥”)

स्यष्टीकृतं, त्रि, यत्कीकृतम्। कृपातौ परे सृष्ट-

शब्दाद्भूततद्भावे चिप्रत्ययेन नियन्त्रम्॥

सृष्ट, न प्रीतिरचापाकने। इति कविकल्पद्रुमः॥

(स्मृ०-पर०-सक०-सेट्।) न, सृष्टीति। इति

दुर्गादासः॥

सृष्टा, स्त्री, एकता। सृष्टते सौगन्ध्यात् सृष्टसंस्थौ

वाङ्मन्यत्। कः प्रयोदरादित्वात् प्रत्ययः कः सृष्ट्वा

इत्यादिरिति केचित्। इत्यमरटोकायां भरतः।

२। १। ३३॥ (यथा, दृष्टवर्तुल्लितायाम्। ७७। ५।

“त्वक्तुदरेणुनलिका-

सुक्कारसतगरवालकेस्तुल्येः।

केसरपत्रविमिश्रे-

नैरपतिधौन्यं शिरःस्नानम्॥”)

सृष्ट, प्र यौ सृष्टि। इति कविकल्पद्रुमः॥

(तुरा०-पर०-सक०-अनिट्।) प्र, सृष्टति। यौ,

अस्माचौत् अस्म्युचत्। हस्तेन पश्यति तदङ्ग-

मिन्नः। इति कुमारः। इति दुर्गादासः॥

सृष्टा, स्त्री, (सृष्टतीति। सृष्ट+कः। टाप्।)

सृजङ्गवातिनीवृक्षः। कङ्कालिका इति खाला।

इति शब्दचन्द्रिका॥

सृष्टी, स्त्री, कण्टकारी। इत्यमरः। २। ४। ६३॥

सृष्टः, त्रि, (सृष्ट+क्तः।) कृतस्रष्टः। यथा,

प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तब्रह्मपुराणवचनम्।

“उच्छिद्येन तु श्रेष्ठे विप्रः सृष्टस्य ताडयः।

उपवासेन शुद्धिः स्थातु शुना संसृष्ट एव वा॥”

सृष्टासृष्ट, स्त्री, (सृष्टेन आ सन्धक् सृष्टम्।)

परस्परसंशयम्। यथा,—

“अथ नातिगुणान् वक्ष्ये सृष्टासृष्टं मन्वेक्षरि।

अधमैः शिष्टसंशयैः प्रायश्चित्तं यथाविधि॥

ब्राह्मणस्य श्रवाङ्गश्च चक्षिण्यादेः कदाचन।

सृष्टाचस्य हरिं स्तुत्वा उपवासेन चक्षिणः॥

व्रतस्य श्रुतस्य श्रेष्ठे हि हरिसंस्मरणे शुचिः।

सेवयोपसृष्टेदयस्य प्रायश्चित्तं न विदते॥

ब्राह्मणो यस्तु श्रुतस्य सेवयोपसृष्टेन कश्चित्।

सृष्टः

स्त्रालाचस्य हरिं स्तुत्वा प्राणायामेन शृङ्खति॥

श्रुदस्तु त्रिविधो ज्ञेयो व्रतस्य स्रोतसः स्तुतः।

कायस्यः पावको मथो भिन्नाचारोऽधमो मनः॥

उत्तमो ब्राह्मणः सृष्ट उपसृष्टश्च द्विजः शुचिः।

अधमः स्वर्ग्यामभिः सृष्टः शृङ्खति ब्राह्मणः॥”

इति मत्स्यसूक्ते ३६ पटलः॥

सृष्टासृष्टि, य, (सृष्टेन सृष्टेन यन् भवति। “इच्

कर्मयतिहारे।” ५। ४। १२७। इति इच्।

“अन्येयामपि इच्छते।” ६। ४। १३७। इति

दौर्घः।) परस्परसंशयम्। द्वीयाद्वै वि इति

भारा। यथा, रत्नाकरे दृष्टस्यति।

“तीर्थे विवाहे यात्रायां संयामे देशविप्रवे।

नगरयामदाहे च सृष्टासृष्टि न दुष्यति॥

आपदापि च कष्टायां वृगमये पीडिते तथा।

मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्तनात्तथा॥”

सृष्टासृष्टि इत्ययं क्रियाचतुर्विहारे। तथेति

न दुष्यतीत्यर्थः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ मत्स्य-

सूक्ते ३६ पटलेऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यम्॥

सृष्टिः, स्त्री, (सृष्ट+क्तिन्।) स्रष्टः। तत्प-

र्यायः। एष्टिः २। इत्यमरः। ३। २। ६॥

संशयम् ३। इति शब्दरत्नावली॥

सृष्ट, नृ क ईच्छे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अटन्त

चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) ईच्छ आमुनिच्छा।

सृष्टयति। इति दुर्गादासः॥

सृष्टयोर्यं, त्रि, (सृष्ट+यगोघर्।) वाञ्छनीयम्।

यथा, ऋतुसंहारे। १। १।

“प्रचक्षत्ययं सृष्टयोर्यवचक्षमाः

सदापमाहृजतवारिसचयः।

दिनान्तरस्योऽभ्युपशान्तमन्मथो

निदाघकालः ससुपागतः प्रिये॥”

सृष्टयातुः, त्रि, (सृष्टयति तच्छीलः। सृष्ट+

“सृष्टिद्विष्टिपतीति। ३। २। १५८। इति

आतुच्।) सृष्टाशोभः। लोभो। इति सुश्व-

बोधयाकरणम्॥ (यथा, रघुः। १४। ४५।

“प्रजावती दोहदृष्टं विनो ते

तपोवनेषु सृष्टयातुरेव॥”)

सृष्टा, स्त्री, (सृष्ट+अट्। टाप्।) इच्छा।

इत्यमरः। १। ७। २७॥ तस्याः निन्दाप्रशंसे

यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे। ३। ७३-७५;

८४-८५।

“तपो धनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा।

तपस्या कामपेदुष्य सन्ततं तपसि सृष्टा॥

रेन्ध्र्यं चक्षिण्याश्च वाङ्मन्ये च तथा विश्रामः।

शूद्राणां विप्रसेवायां सृष्टा वेदेऽप्यनिन्दिता॥

क्षत्रियाणाश्च तपसि सृष्टातीवप्रशंसिता।

ब्राह्मणानां विवादेषु सृष्टातीव विनिन्दिता॥

क्षत्रियाणां रथो धर्मो रथे ह्यल्लो गच्छितः।

रथे सृष्टा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना॥

तपोधनानां विप्राणां वामवकानां युगे युगे।

शान्तिस्वययनं कर्म विप्रधर्मो न सङ्गरः॥”

सृष्टाः, पुं, (सृष्टते इति। सृष्ट+यन्।) मातु-

सृजकः। इति शब्दचन्द्रिका। वाञ्छनीये, त्रि

स्फटिकः

सृष्टा, [त्रि] त्रि, (सृष्टतीति। सृष्ट+टच्।

उपतापकमात्रम्। इत्यमरः। ३। २। १४॥

रोगः। इत्येके। इति भरतः॥ (संशयः।

यथा, महाभारते। १४। २०। २१।

“प्राप्ता भवतिना दृष्टा सृष्टा श्रोता च पञ्चमः।

मन्ता वोढा च सप्तैते भवन्ति परमल्लिङ्गः॥”)

स्फट इ } शीर्षोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-

स्फट पर०-अक०-सेट्।) दावाद्यस्तरिणा-

वीष्टावगोहिनीयशुक्लो। पञ्चमस्तरिणाविति भ्रमो

द्वयः। तथात्वे सजातीयतया स्फटक् भिदीत्या

दीनां सन्निधादेवापठिष्यन्। एव संख्यापि न

संगच्छते। स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवैष्टिके

शेषधातोश्च विषयः स्थातु। अतएव रमा-

नाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकारशून्यः

स्फट इति केचित् पठन्ति। पचादित्वादिन

स्फटा फणा इति सुभूतिरिदन्तमाह। इ.

स्फटयति। स्फटयति गावि बाणः। पस्फट पस्फाट

स्फटिकम्। इति दुर्गादासः॥

स्फटः, पुं, (स्फटतीति। स्फट+अच्।) फणा।

इत्यमरः। १। ८। ६॥

स्फटा, स्त्री, (स्फट+अच्। टाप्।) फणा।

इत्यमरः। १। ८। ६॥

स्फटिका, पुं, (स्फट शीर्षोः+वाङ्मन्यत् इकन्।)

ख्यकान्तमणिः। इति हलायुधः॥ स्नानय-

स्थानमणिः। फटिक इति भाषा। तत्पर्यायः॥

स्फाटिकम् २ स्फाटिकम् ३। इति शब्दरत्ना

वली॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शालि-

पिटम् ६ धौतशिलम् ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सितोपलः ८ विमलमणिः ९ निर्मलकोपलः १०

खच्छः ११ खच्छमणिः १२ अमररत्नम् १३

निस्तुषारत्नम् १४ शिवप्रियः १५। अस्थ गुणादि

यथा,—

“स्फटिकः समवीर्यश्च पितृदाहार्निदीषहन्।

तस्याचमालां जपतां दत्ते कीटिगुण फलम्॥”

तत्परीक्षा यथा,—

“यन्मृत्तातोयविद्वच्छिवविमलतमं निस्तुपं नेच-

ह्वयं

स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित-

दाहसह्यारि।

पाषाणे यन्निष्ठं स्फुटितमपि निजं खच्छतां

नैव लघ्यात्

तत्त्वात् जातु लब्धं शुभसुपचिह्नते श्रेयस्व

रत्नम्॥”

विद्वत्स्थाने विद्वदिति च पाठः। इति राज-

निर्घण्टुः॥ अपि च।

“सृक्ताविद्वदमज्जन्नेवैद्व्यस्फाटिकादिकम्।

मशिरत्नं सरं श्रौतं कथायां खाडु लेखनम्।

चक्षुष्यं धारयात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्॥”

इति राजवल्कलः॥ *॥

तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—

“कावेरिविन्ध्यवनपीननेपालभूमिषु।

लाङ्गली अक्षिरक्षे दो दानवस्य प्रयत्नतः॥

स्फुटिः

स्फोटयति गात्रं वायुः । विस्तरण इति दन्त-
मध्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिका-
कलिका ।

स्फुट, क भिद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकः
पद्मम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, ङ विस्तरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, स्फोटन्ते नवकुटुम्-
बानि कुटजप्रविष्टे वृक्षेऽपि हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, तु क विस्तरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) विस्तरणे विकस-
नम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अणुस्फुटन् ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुडा०-
पर०-अक०-सेट् ।) विकस इति कस ज
गताविति दन्त्यान्तस्य वज्र रूपं विपूर्वार्थाया-
न्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति
केतकीकोरकः । अस्फुटोत् एष्मोट । इति
दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिंसे । आङ्पूर्वार्थेऽयम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आङ् उप-
सर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, वि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।)
अक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“अवेदि मां प्रीतयते तुरङ्गमात्
किमिच्छतीति स्फुटमाह वाचनः ॥”)

प्रमुक्तः । इति मेदिनी । शुक्तः । इत्यन्यः ॥
भिन्नः । इति स्फुटधालधर्शनात् ॥ * ॥ स्फुट-
ग्रहा यथा,—

“स्यात् संस्फुतो मध्यफलेन मधो
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन युक्तम् ।
विधाय प्रेक्षेयं फलेन चैव
खेटस्फुटः स्यादसक्तं फलाभ्याम् ॥”

कुलस्य विशेषमाह ।

“दलीकताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां
ततोऽखिलाभ्यामसक्तं कुलसु ।
स्फुटौ रघौन्दुबेव धौ
प्रीप्ताख्यतुङ्गस्य तयोर्भावोत् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

स्फुटनं, कौ, (स्फुट् + कृट् । कृटादित्वात् न गुणः ।)
विदरयम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विक-
सनम् । इति स्फुटधालधर्शनात् ॥

स्फुटवल्ग्वी, स्त्री, (स्फुट वल्ग्वं यस्याः । ङीष् ।)
प्रारावतपदी । नष्टद्वी इति भाषा । इति
रत्नमाला । स्फुटवल्ग्वीति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट् + कः ।
टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां रामा-
भ्रमः । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट् + इट् ।) पाद-
स्फोटरोगः । निर्भिन्नकर्कटीफलम् । इति
मेदिनी ॥

स्फुरणं

स्फुटिनः, वि, (स्फुट् + क्तः ।) विकसिनः । इति
हेमचन्द्रः । भिन्नः । (यथा, नृचक्षुःकटिने
इत्यङ्के ।

“असङ्गजननप्रयोगभीरो-
हृदयमिव स्फुटितं महायहस्य ॥”)

परिहसिनः । इति स्फुटधालधर्शनात् ।
अलीकृतः । इति स्फुटधालधर्शनात् ॥

स्फुटी, स्त्री, (स्फुटि + क्त्विकारादिति ङीष् ।)
पादस्फोटरोगः । कर्कटीफलम् । पुटी इति
भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट्, क आनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

स्फुट्, इ क नर्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) नर्म इह परीक्षासः ।
इ क, स्फुटयति सखायं लोकः । पुण्ड्रयिषति ।
आद्याखरीति कानल्पादा । पक्षमखरयुक्तो
नर्मः । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट्, इ ङ फुक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) फुक्ते विकसनम् । इ
स्फुटयते । ङ, स्फुटते कुन्दकीरकः । पुण्ड्रयिषे ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुट्, शि वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुडा०-
पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अणुङीत् ।
पुष्मोड । वृत्ता वरणे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट्कारः, पु, (करोतीति । क् + अच् । स्फुटि-
वत्तशब्दस्य कारः ।) अयिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

स्फुटकारः, पु, फुटकारः । स्फुटिति क्रियते
इति स्फुटशब्दपूर्वस्य धातोर्भावे चणप्रत्ययेन
नियमः ॥

स्फुर, शि स्फुटौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुडा०-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्फुटिः
प्रकाशः । चलच्चलनम् । शि, स्फुरति चामरम् ।
अस्फुरीत् । पुष्पोर । इति दुर्गादासः ॥

स्फुर, पु, (स्फुरतीति । स्फुर् + क्तः ।) फलकम् ।
इति हेमचन्द्रः । (स्फुर + भावे चञ् ।)
स्फुरयम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ६ ॥

स्फुरणं, कौ, (स्फुर + कृट् ।) किञ्चलनम् ।
इति भरतः । तत्पर्यायः । स्फुरणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ६ ॥ स्फुरणम् ३ स्फोरणम् ४

स्फुरः ५ स्फुरणा ६ स्फोरणम् ७ । इति तट्टीका ॥
स्फुर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्ग-
स्फुरणस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“ब्रूमेऽनुनाङ्गस्फुरितस्य सत्यम्
प्रत्येकमयत्तफलप्रभावम् ।

सन्नेत्रयवागते खदेहा-
दुत्पद्यते कर्म्मविपाकसंविद् ॥

अङ्गि स्फुरणांश्च पृथिव्यातिः

स्यान्प्रदृष्टिश्च लणाददेशे ।

भूवागम्ये प्रियसङ्गमः स्यात्
नाचाक्षिमध्ये च सङ्गायलाभः ॥

स्फुच्छे

इगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्-
कण्ठौ क्रमाद्विस्फुरिते इगारौ ।
अथो इगाराः स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्म ॥

योऽपि सन्दिग्धः स्फुरिते च गच्छे
प्राप्ते तु सौख्यसुखौ भवेताम् ।

भोज्येष्टसङ्गावधोर्द्ध्वोश्च
स्फुच्छे गले भोगविष्टहिलाभौ ॥

स्यान्तो भुजस्येष्टसमागमाय
स्यान्तः करस्य श्रवणाप्रवेष्टुः ।

स्यान्तश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्यान्तो जयावीरसि मानवानाम् ॥

पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः
कटिप्रकम्पे तु वनपमोदौ ।

नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभः
घनङ्गिनस्य च भुवि प्रकम्पे ॥

दुःख धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्निग्धपापुकम्पेऽपि च वाहनाभिः ।

वराङ्गकम्पे वरयोर्विधाभिः
मूर्ध्नि सक्तम् तनयस्य अङ्गम् ॥

वस्त्रौ सक्तम् युवतिप्रवृत्तिः
दोषस्य कम्पे पुनश्चरुष्टे ।

उरः पुनः स्यात् सुसहायलाभः
स्याज्जाशुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः ॥

जङ्घाप्रकम्पे निजदेशलाभः
स्यानाभिः स्फुरणस्य कम्पे ।

यात्रा सलाभाङ्गितलप्रकम्पे
पुष्पां सह दक्षिणदेशभागे ॥

स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः
स्यान्तः फलानि प्रदिश्यावश्यम् ॥”

इति वसन्तराजशङ्कने नरेऽङ्गितेऽङ्गस्फुरण-
प्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर + णिच् + युच् । टाप् ।)
स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरन्, [तु] चि, (स्फुर + शल्ल ।) कम्पनयुक्तः ।

स्फुर्तिविशिष्टः । यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गवृत्तजटाजूटाग्रनायतुफणि-
स्फुरन्तुस्फुत्तुतिभौतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-

सम्भाम् ।
आनन्दान्तवापिकां विदधती चितं गिरौश-

प्रभो-
स्वां पायावधवङ्गमे भगवतो लब्धावतो

पार्श्वतो ॥”

इति कावचचन्द्रिका ॥

स्फुरितं, कौ, (स्फुर + क्तः ।) स्फुरयम् । स्फुरण-

विशिष्टे, चि । यथा । ब्रूमेऽनुनाङ्गस्फुरिते च

सत्यम् इति । प्रिया श्रुतिः स्यात् स्फुरिते च ।

कर्म इति च । वसन्तराजशङ्कने ॥

स्फुच्छे, वा विस्फुटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्षिपि राक्षोक्षिपि

स्फूः स्फुरौ स्फुरः । आ स्फुच्छितं स्फुर्यं तेन ।

स्फुच्छेति कथां मध्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्फु(स्फु)र्ज, टु औ आ वञ्चनिर्घोषे ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट १) टु, स्फुर्जटुः । औ, स्फुर्जः । आ,
स्फुर्जति स्फुर्जते । वञ्चनिर्घोषो वञ्चकतुक्-
शब्दः । स्फुर्जति वञ्चम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुर्जकः, पु, (स्फुर्जतेति । स्फुर्ज + क्तुल् ।)
स्फुर्जकश्चः । इत्यमरटीकायां रायसुश्रुतः ॥

स्फुर्जधुः, पु, (स्फुर्ज + अधुच् ।) वज्रपतनजनित-
शब्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्फुल, शि स्फूर्त्तौ । चले । चये । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-अक०-सेट १) ।

शि, स्फुलति अस्फुलति युसोल । स्फूर्तिः
प्रकाशः । चलः स्खलनम् । चयः संचयः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्फुलं, कौ, (स्फुलतीति । स्फुल स्फूर्त्तौ चले +
कः ।) वस्त्ववस । इति शब्दरत्नावली । तौयु
इति भाषा ॥

स्फुलर्, कौ, (स्फुल + लुट् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

स्फुलिङ्गः, चि, (स्फुल + इङ्गच् । यथा, स्फुल्-
कारेण लिङ्गतीति । लिङ्ग + अच् ।) अमि-
कणः । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ फिन्कौ इति
फिन्कटौ इति च भावाः ॥ हे अमिचूर्ण । स्फुल्-
कारेण लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्गः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४८ ।
५४ ।

“वहाह्वाकाटुचरतः सुभीमान्
विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥”
स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति ।
इतिः । डीप् ।) अग्निसप्तजिह्वानर्गतजिह्वा-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुखकोप-
निषदि । १ । २ । ४ ।

“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी ।
लोलयमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”

स्फूर्जकः, पु, (स्फूर्जति अस्मै लिप्तः सन्निति ।
स्फूर्ज + क्तुल् ।) तिष्ठकश्चः । इत्यमरः । २ ।
४ । ३८ ॥ स्फूर्जति वज्रौ चित्रः स्फूर्जकः ।
द्वौ स्फुर्जवञ्चनिर्घोषे णकः । स्फूर्जो दीर्घः
सर्वत्र इति परवाक्यात् स्फूर्जकः स्फूर्जकश्च
स्फूर्जो वञ्चः स इव दृढसारत्वात् स्फूर्जक
इत्यर्थः । इति भरतः ॥

स्फूर्जधुः, पु, (स्फूर्जतेति । स्फूर्ज वञ्चनिर्घोषे +
अधुच् ।) वज्रपातजनितशब्दः । तत्पर्यायः ।
वञ्चनिर्घोषः २ । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ स्फूर्जधुः ३
विस्फूर्जधुः ४ विस्फूर्जधुः ५ वञ्चनिर्घोषः ६ ।
इति तट्टीका ॥

स्फूर्तिः, स्त्री, (स्फूर् + क्तिप् ।) स्फुरणम् । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ८ । ३२ ।

“ससङ्गलविकाराभ्यां विस्फुल्लज्जह्नीनता ।
स्फूर्तिरूपमेतस्य विस्फुल्ल भ्रूषणं विडुः ॥”

स्फूर्तिमान्, [तु] चि, (स्फूर्तिरस्यास्तीति । स्फूर्ति
+ मतुप् ।) पाशुपतः । यथा,—

“पाश्चात्यिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्
मतः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फूर्तिविशिष्टे, चि ॥
स्फेयान्, [म] चि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः ।
स्फिर + ईयस्युन् । “प्रियस्थिरस्फिरेति ।” ६ ।
४ । १५७ । इति स्मादेशः ।) अतिशयः । इति
आकारणम् ॥

स्फेष्टः, चि, (अयमेवामतिशयेन स्फिरः । स्फिर +
इष्टन् । “प्रियस्थिरेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति
स्मादेशः ।) अतिशयः । इत्यमरः । ३ । १ ।
११२ ॥

स्फोटः, पु, (स्फुटतीति । स्फुट + अच् ।)
स्फोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । १२ ।

“स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरकृष्णा च
वर्हते ॥” ॥

स्फुट + भावे घञ् । विदारणम् । यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ५८ ।

“तयोर्भुजविन्योधादुभयोर्बलिनोक्तदा ।
शब्दः समभवत् घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥”
स्फुटते अच्यते वर्णे रिति स्फुटत्वर्थो यस्मादिति
वा । स्फुट विकसने + घञ् । शब्दथापार-
विशेषः । तथा चोक्तम् । “वर्णानां वाचकत्वा-
नुपपत्तौ यद्वादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति
वर्णातिरिक्तो वर्णभियच्छोऽर्थप्रत्यायको नित्यः
शब्दः स्फोटः ॥” यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१६ । ५२ ।

“अचराणामकारणं स्फोटकं वर्णसंश्रयः ॥”

स्फोटकः, पु, (स्फुटतीति । स्फुट + क्तुल् ।) रोग-
विशेषः । कौडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पिडकाः २ गण्डः ३ । इति चैमचन्द्रः ॥ स्फोटः
४ विस्फोटः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्र
विवरणं विस्फोटशब्दे द्रष्टव्यम् । मेदकपरी-
क्षासकयोश्चि ॥

स्फोटनं, स्त्री, (स्फुट + लुट् ।) विदारणम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । ५ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ४२ ।

“शङ्खस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तौब्राह्म वेदनाः ।
श्रुतावक्तव्यं लक्ष्यते तस्मात् श्रुलमिहोच्यते ॥”
प्रकाशनम् । इति स्फुटधालशेदशनात् ॥

(शब्दः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३२ ।
“ध्रुविभङ्गोऽनिरुद्धशब्दस्फोटनतर्ज्जनाः ॥”
स्फोटयतीति । स्फुट + क्तिप् + लुट् ।) मेदके,
चि ॥ यथा, हरिवंशे । २४७ । १२ ।

“शतपर्वमहारीदं स्फोटनं सर्वतोमुखम् ।
प्रयुज्य खपिरं वज्रं दीप्तं रौद्राङ्गुष्ठानि च ।
दैवतयोधयत् सर्वान् महेन्द्रः प्राकशासनः ॥”
स्फोटनी, स्त्री, मयिष्यशब्देभ्योपकरणम् । भोडरी
इति स्थाता । यथा,—

“आस्फोटनी स्फोटनी च तत्र लास्फोटनी
मता ॥”

इति भरतद्विरूपकोषः ॥

किञ्च ।
“लास्फोटन्यां वेधनी च स्फोटनी उषदंशिका ॥”
इति भरतद्विरुचिवाचस्यतिः ॥

स्फोटवीचकः, पु, (स्फोटकारकं वीचं यस्य ।
ततः कन् ।) भस्मातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्फोटा, स्त्री, सर्पप्रणा । इति केचित् ॥

स्फोटायनः, पु, (स्फोट एव अयनं परायणं
यस्य ।) सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । कश्चीवान्
२ । इति चैमचन्द्रः ॥

स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट + क्तुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) हायुष्मिका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यस्यान्तरे फोटिका इति
पाठः ॥

स्फा, स्त्री, खड्गाकारकाष्ठम् । यथा । स्फाङ्गि-
र्येव्याधिकरणश्च । स्फास्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भस्माङ्गिषनिमित्तकेष्यायामिद्विलेन प्रकृतिवद्-
विकृतिरित्यतिदेशेन दृश्यात्मिकप्रकृतिधर्माणां
प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालौ न हवनोपदेवता-
वाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते
नेमित्तके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया
प्रकृते श्रोभाविभक्तान्नेष्वप्यनिमित्तसंश्रयेन
प्रधानाधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् । तदुत्तर-
दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारविहायपि
नावाहनाहुष्ठानं आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातः-
कालनेयवादितीव्याया आवाहनं विनैवाहु-
ष्ठानमिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स, ख, श्लोकपादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २२ ।

“यद्येतद्दृष्टं कर्म न स मे कथयेः स्वयम् ।
फलं नृह्यं स ते राजन् सदाः शतसहस्रधा ॥”
तद्व्योगे अतीतकाले कौविभक्तमेवति । यथा,
“हन्ति स रावणं रामः ॥”

इति सुगबोधव्याकरणम् ॥

सयः, पु, (सयनमिति । स + अच् ।) अद्भुतः ।
गन्धः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५ । १६ ।

“ततो यथावद् विद्विताब्जराय
तस्मै सयविश्वविजैताय ।
वर्णाश्रमायां गुरवे स वर्णां
विचक्ष्यः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”

सरः, पु, (सरयति उत्कण्ठयतीति । स्फु + णिच्
+ अच् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
(यथा, कुमारः । ४ । ८ ।

“सरसि सर मेखलागुणै-
रुत गोचस्खलितेषु दन्तनम् ।
च्युतकेशरद्विषित्थना-
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥” ॥

स्फु + अच् ।) सरणश्च ॥

सरज्जुपकाः, पु, (सरस्य जूप् इव कन् ।) भगम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सरङ्गपिका, स्त्री, योनिः । सरङ्गपकप्रव्यादाप-
प्रव्ययेन निष्पन्ना ॥

सरगुरुः, पुं, (सरस्य गुरुः पिता । कृष्णावतारे
प्रमुन्नजनकत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
केचित् ॥

सरगृहं, स्त्री, (सरस्य गृहम् ।) योनिः । इति
जटाधरः ॥

सरचक्रः, पुं, (सरस्य चक्रमिव आकृतिर्यस्य ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा, सरशीपिकायाम् ।
“धृत्वा वामकरेणोर्ध्वं स्वपादस्थोपरिस्थितम् ।
दृष्ट्वा रमते कामी सरचक्रप्रकीर्तितः ॥”

सरच्छत्रं, स्त्री, (सरस्य च्छत्रमिव ।) योनिः ।
इति केचित् ॥

सरणं, स्त्री, (स्त्र + लुट् ।) स्मृतिः । तत्पर्यायः ।
आधानम् २ स्मृतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
चिन्ता ४ चर्चा ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । १६ ।

“सत्यमकीच सीमाच्च परमध्यासद्ये पदम् ।
अथ तूचैकरं ताभ्यां सरणादुपहृत्वा तु त्वं ”
अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ॥

“सङ्गादुभयान् स्मृतिः सरणमुच्यते ।”
यथा,—

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुं उज्ज्वलमज्जलम् ।
स्यारामं वदनं तस्याश्चरु चञ्चललोचनम् ॥”
“मयि सकपटमिवादी च” स्मृतेः साङ्गश्लो-
भवं विनोदयापितलान्नायमलङ्कारः । राघवा-
नन्दमहापात्रास्तु वैसाङ्गश्लोत् स्मृतिमपि सर-
णालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव
यथा,—

“श्रीरोषट्ही गिरिषु प्रपदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्ष्याणि दृष्ट्वा गलदशु रामः ॥”

सरणापत्यतर्पकः, पुं, (सरण्येन अपत्यं तर्पय-
तीति । लृप् + लुक् ।) कच्छपः । इति
केचित् ॥

सरदशा, स्त्री, (सरस्य दशा ।) कामावस्था ।
तद्दशविधा यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

“नयनप्रीतिः प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ
सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तदुता विषयनिवृत्तिस्त्वपानाशः ।
उक्तादो मूर्च्छां स्मृतिरिखेताः सरदशा द्रष्टव्ये
सुरित्वाचक्षते ॥”

सरध्वजं, स्त्री, (सरस्य ध्वजमिव ।) योनिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सरध्वजः, पुं, (सरस्य ध्वज इव ।) वाद्यम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम् । इति केचित् ॥

सरध्वजा, स्त्री, (सरस्य ध्वजो गम्यो यथा ।)
प्योत्सारानिः । इति केचित् ॥

सरप्रिया, स्त्री, (सरस्य प्रिया ।) रतिः । इति
जटाधरः ॥

सरमन्दिरं, स्त्री, (सरस्य मन्दिरम् ।) योनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

सरवेखनी, स्त्री, (सरस्य वेखनीव ।) शारिका-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

सरवज्रमः, पुं, (सरस्य प्रमुन्नस्य वज्रमः ।)
अनिरुद्धः । इति केचित् ॥

सरदीपिका, स्त्री, (सरस्य वीथिका ।) वैष्णवा-
इति राजनिर्घण्टः ॥

सरद्विचक्रः, पुं, (सरस्य द्विचक्रात् स सर-
द्विचक्रः । स एव संज्ञा यस्य ।) कामद्विचक्रुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सरदखः, पुं, (सरस्य सखा । समासे टच् ।)
चन्द्रः । इति केचित् ॥ (सरस्य उद्दीपके,
त्रि । यथा, रघुः । ६ । ३६ ।

“प्रतिपु नृत्तिविशुभं धूमज्जनाः
सरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥”

सरसम्भः, पुं, (सरस्य सम्भ इव ।) उपस्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सरसर्ग्यः, पुं, (सरः सार्ग्यो यस्य ।) गर्हभः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सरहटा, पुं, (सरं हरति नाशयतीति । हृ +
हरनेरनुदात्तमने अच् ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३५ ॥

सरागारं, स्त्री, (सरस्य आगारम् ।) भगम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सराकुशः, पुं, (सरस्य अकुश इव ।) नखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

सराक्षः, पुं, (सरोद्दीपक आक्षः ।) राजाक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सराधवः, पुं, (सरस्य आधवः इव ।) लाला ।
यथा,—

“सराधवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाज-
नम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मयमेदः । इति केचित् ॥

सार्त्तं, स्त्री, (स्मृतेरिदम् । स्मृति + अण् ।)
स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म । यथा,—

“श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादथोपि सार्त्तमाच-
रेत् ।
अथ श्रौतं श्रौतमप्यथः कुर्यादाचारमन्ततः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं सार्त्तं वेदिकवत् सता ॥”
इति आह्वतत्त्वम् ॥

सार्त्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति । अण् ।) स्मृति-
सम्बन्धीयः । (यथा, मनुः । १ । १०८ ।

“आचारः परमो धर्मः श्रुतः सार्त्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा दुक्तो निबन्धं स्यादात्मवान्
द्विजः ॥”

स्मृतिशास्त्रव्यवसायी । स्मृतिशब्दात् व्याप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्मि, क ड अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) इत्यादिः ।
क ड, सावधते । इति दुर्गादासः ॥

स्मिट, क अनादरे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवगण्य-
युक्तः । क, स्मिथति । इति दुर्गादासः ॥

स्मिन्, स्त्री, (स्मि ड ईषद्वयनम् + क्तः ।) ईष-
दास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५३ । २२ ।

“विलम्बमानेव नता दिवाभरणभूतिता ।
स्मिन्पूर्वमिदं वाक्चं भौमसेनमयाव्रवीत् ॥”
विकसिते, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ५४ ।

“स्मिन्सरोरुहनेचसरोजला-
मसिन्विताङ्गविहङ्गहृदह्वितम् ॥”

स्मील, निमेषथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवगण्ययुक्तः ।
स्मीलति चक्षुः पद्मभिराद्यत्वं स्यादित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, स्मृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) स्मरति स्मृतिज्ञानविशेषः ।
तथा च ।

“समिद्गवती द्वेधा स्मृत्तुभुवमेदिका ॥”
इति तार्किकाः ॥

नैन औ अचान्तकर्तुः कर्मत्वम् । गुरुः शिष्यं
प्राक्षं स्मरयति । इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, म औत्तथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० इति केचित्-अनिट् ।) म,
स्मरयति । उत्तकः उत्कण्ठितः तस्य भावः
औत्तसुकण्ठा । आध्याने इति प्राश्नः । आ-
समन्तात् ध्यानमाध्यानं इति कश्चित् । उत्त-
कण्ठिका इति काशिकावृत्तिवैपरीत्ये । उत्त-
कण्ठापूर्वकं स्मरणमिति दृष्ट्वा । सुदुर्गुस्मर-
यन्मनुष्यं चिदुरदाद्यमिति किराते । इति
दुर्गादासः ॥

स्मृतः, त्रि, (स्मृ + क्तः ।) स्मृतिविषयः । कृत-
स्मरणः । यथा,—

“आन्दिके पित्रस्तथे च मासचान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ चावनो मतः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ + क्तृन् ।) अशुभृतविषय-
ज्ञानम् । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥
स्मृत्याश्रितक्रियाजन्यमस्मरणजन्यज्ञानम् । इति
रसमञ्जरी ॥ अशुभ-संस्कार-जन्य-ज्ञानम् ।
यथा,—

“समिद्गवती द्वेधा स्मृतुभुवमेदिका ॥”
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

स्मिच ।
“विसृज्यङ्गादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा
मता ।

अशुभृतः स्मृतिश्च स्यादशुभृतस्मृतुद्विधा ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

रामन्त

रामन्त, न क विवर्तः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । अस्म
स्वार्थे नौ द्वौ न स्यात् । प्रेरणे नौ तु स्वादे-
वेति प्राश्नः । स्वमते मनीषादिवान् विद्धिः ।
न क स्वामयति स्वामयते लोकः पुरुषं स्वायु-
त्वेन । इति दुर्गादासः ॥

रामन्त, तु क ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः ।
स्वामयति । इति दुर्गादासः ॥

रामन्तकः, पु, शीतलपक्ष्य हस्तमयिः । यथा.—
“मयिः स्वमन्तको हस्ते भुजमभ्येतु कौस्तुभः”
इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

अथ रामन्तकोपाख्यानम् ।

श्रीशुक उवाच ।

“आसीत् सञ्जाजितः स्वर्ग्यो भक्तस्य परमः सखा ।
श्रीतस्तस्मै मयि प्रादात् स च तुष्टः स्वमन्तकम् ॥
स तं विभक्त्या कण्ठे भाजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राज्ञेजसा भोपलक्षितः ॥
तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुण्डद्वयः ।
दोषयतेऽभिमवते प्रशस्तः स्वर्ग्यशङ्कितः ॥
नारायण नमस्तेस्तु प्रहसन्क्रमाधरः ।
दामोदरारविन्दोऽद्य गोविन्द यदुनन्दन ॥
एष आयाति सतिता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
सुखं गमस्त्विक्रमेण वृणां चक्षुःषि तिमिरगुः ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विदुषधमाः ।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुक्तं त्रुः त्वां यावजः प्रभो ॥
श्रीशुक उवाच ।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।
प्राह नासौ रविर्देवः सञ्जाजित्वायना ज्वलन् ॥
सञ्जाजितुः स्वयम् श्रीमत् कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मयि विप्रैर्वैश्रयत् ॥”
दिने दिने स्वर्ग्यभारान्धौ स हृजति प्रभो ।
दुर्मित्तमार्थैरिष्टानि वपांश्चिदाधयोऽभुमाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्नास्तेऽभ्यर्चिता मयिः ॥
स याचितो मयि जापि यदुराजाय श्रीरिणा ।
नैवायं कासुकः प्रादात् याचनामङ्गलमैकवत् ॥
तमेकदा मयि कण्ठे प्रतिसृज्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमातुल्य गङ्गायां अचरद् वने ॥
प्रसेनं सङ्ग्रहं हत्वा मयिमाच्छिद्य केदरी ।
गिरिं विशङ्गं जाम्बवता निहतो मयिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मयिं क्रौडनर्कं गले ।
अपश्यन् भातरं भाता सञ्जाजितुं यथैवत्यत ॥
प्रायः कथ्येन निहतो मयिणीवो वनं गतः ।
भाता ममेतितत् शुल्का कर्णं कर्णैः जपन् जनाः ॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्बोधो जितमाम्बिनः ।
माष्टं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरेः ॥
हृतं प्रसेनमन्त्रं वीर्यं केशरिणा वने ।
तस्मादिष्टं निहततन्त्रेण दड्डयुजनाः ॥
जह्वराजविर्षं भीममन्त्रेण तमसाहृतम् ।
एको विवेक भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्ट्वा मयिभेदं बालक्रीडनं कृतम् ।
हर्षं कृतमतिस्तस्मिन्वतस्तेऽभेकात्मिके ॥

शङ्ख

खतः

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भोतवन् ।
तत् शुक्लाभद्रवत् शुद्धो जाम्बवान् वलिनां वरः ॥
स वै भगवता तेन युयुते स्वामिनात्मनः ।
आसीत्तद्विश्राजमानैरतरसुहृभिः ॥
जीवधन्तः खिन्नगन्धर्वमाहावीरविक्षितः ।
जाने त्वां सन्धुतानां प्राण व्योजः सङ्घो वलम् ।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधोऽश्वरम् ॥
इति विज्ञातविज्ञानचन्द्रराजानमभ्युतः ।
आजहार महाराज भगवाद् देवकीपुत्रः ॥
मयिहेतोरिह प्रातः वयश्चक्षपते विलम् ।
मय्याभिशाप प्रहसन्नात्मनो मयिनासुना ॥
इत्युक्तः स्वं दुहितरं कथां जाम्बवीं मुदा ।
अर्हणादं स मयिना कथायापोजहार सः ॥
सञ्जाजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ ।
प्रातिष्ठाप्य भगवान् मयिं तस्मै न्यडेदयन् ॥
सोऽनुध्यायंस्तदेवां वलवद्विप्राङ्गुलः ।
कथं नृजाम्बुजराजः प्रसीदेद्विद्युतः कथम् ॥
एवं व्यवसितो बुद्ध्या सञ्जाजितुं स्वसुतां शुभाम् ।
मयिश्च स्वयमुदन्त्य कथायापोजहार सः ॥
भगवानाह न मयिं प्रतीच्छामो वयं वृष ।
तवास्तु देवभक्तस्य वयश्च फलभागिनः ॥”

इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥
चौरभारतीयचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानश्रवण-
विधिवेषा, नृकुपुराण्ये मिहिकाधिकारे ।
“नारायणोऽभिप्रमत्तः निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चक्रत् प्रमादादौ स मानवः ।
प्रठेह्यजेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥”
अभिप्रमत्तः परीषादविवयीभूतः । सोऽभिशापः ।
धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।
“सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
तुङ्गमारकं मारोहीस्तत्र श्लेषं स्वमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणामित्तं जगत् पेषम् । आचारात्
स्वमन्तकोपाख्यानश्च अतश्चम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

खमीकः, पु, (खमतीति । खत्तु शब्दे + “खमे-
रौट् च” उणा० ३।४६ । इति कन् । ईट् च ।)
वल्लीकम् । वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ।
कालः । मेघः । इति केचित् ॥

खमीका, स्त्री, मौलिका । इति मेदिनी ।

खालः, पु, श्यालकः । इत्यमरटीकायां खामी ।
२ । ६ । ३२ । (यथा कथाचरितुषागरे । ४ । ६ ।
“अतः खालः स ते किञ्चित् लघुगुणैः सम-
वाप्यते ॥”)

खुन्नं, स्त्री, आकाशः । इति केचित् ॥

खूतः, चि, (विष्णु तक्षुचन्तानि + क्तः । खूतिरि-
ष्टम् ।) खजितः । तक्षुचन्तम् । वीणा इति
भाषा । तत्पर्यायः । जलम् २ उतम् ३ । इत्य-
मरः । (यथा, महाभारते । ३ । १५७ । ४२ ।
“वृद्धिर्भोग्यं त्वया यत्नः कालश्चैव जम्बितः ।
मत्स्योऽम्बवीव खूतास्यः कथमद्य भविष्यति ॥”)

सग

खूतः, पु, (वि + क्तः ।) खजितचितभाखम् ।
धोक्ता इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्रसेवः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ । खूनः ३ खोनः ४
धौतकटः ५ खोतः ६ । इति भरतः ॥

खूतिः, स्त्री, (वि + क्तः ।) खजितचितभा
वस्त्रादिसौवनम् । सौयनी इति सेलाइ इति च
भाषा । तत्पर्यायः । सेवनम् २ सौवनम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ५ । जतिः ४ खतिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

खूनः, पु, (वीथये इव वेनेति । वि + “सिधे-
यू च” उणा० ३ । ६ । इति नः । ट्वं च ।)
किरणः । स्वर्गः । इति मेदिनी । खूतः ।
धुक्छो इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । २६ । शब्दरत्नावली च ॥

खूमं, स्त्री, (वि + “अविविधविशुद्धिभ्यः
किन्” उणा० १ । १४३ । इति मन् । खूरत्-
रेट् ।) जलम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारी-
यादिहृत्तिः ॥

खूमः, पु, (वि + मृत् । ऊट् ।) किरणः ।
इत्युणादिकोषः ॥

खोनः, पु, खूतः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ ।
६ । २६ ॥

खोनः, पु, (वि + वाङ्मलकान् केवलोरपि नः
ऊडादेशो गुणश्च । इत्युणादिसौ उञ्जुलः ।
३ । ६ ।) शीतकटः । धुक्छो इति भाषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । २६ । स्वर्गः ।
किरणः । इति मेदिनी । आनन्दे, स्त्री । इति
केचित् ॥

संवर्नं, स्त्री, (सं + खूट् ।) ऊर्जगतदोषस्याधो-
नयनम् । इति सुश्रुतटीका । (यथा, सुश्रुते ।
६ । १० ।

“पितृस्यै पितृके चाधिमध्ये

रक्तासावः संवनचापि कार्यम् ॥”

अधःपतनम् । भ्रंशः । इति संवधाल्पदर्श-
नान् ॥ ३ ॥ संवत्येति । सं + खिप् + ल्यु ।
अधःपतनकारके, चि । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“संवर्नं कटुकं पाके जघ्नुवातकषापहम् ॥”)

संविनीफलः, पु, शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाणा ॥
संवी, [न] पु, (सं + वेति । सं + विनिः ।)
पौलुष्ट्यः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ । अधः-
पतनशौके, चि ॥

सक, इ ड गभाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, सङ्गते । ड, सङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥

सक, [न] स्त्री, (खजति श्रीभामिति हृष्यते
सग, [न] इति वा । खज + कृत्विमादिना
कर्मिण कर्मणि वा क्तिन् ।) मास्यम् । खड्गं
न्यस्युष्याम । इत्यमरः । २ । ६ । १३५ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमजङ्गारं सर्जं करकमेव च ॥”)

अस्त्राः पर्यायादि भाषाशब्दे द्रव्यम् ॥

स्वन्न

सावः

सुवः

सवान्, [न्] जि, (सक् विद्यतेऽस्येति। सन् + मनुप्। मस्य वः।) मात्स्वविशिष्टः। इति याकरणम्॥

सन्नी, [न्] जि, (सगच्छस्येति। सन् + "अस-मायामेधासजो विनिः।" ५। २। १०१। इति विनिः।) मात्स्वविशिष्टः। इति याकरणम्॥ (यथा, रघुः। १७। २५।

"आसुक्षाभरणः सखी हंसचिह्नदूकूलवान्। आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राजश्रीवधूरः॥") सजिह्वः, जि, (अयमेधामतिशयेन सखी। सविन् + इह। "विष्मन्तोलुक्।" ५। ३। ६५। इति विनो लुक्।) मात्स्वविशिष्टः॥

सज्जीयान्, [स्] जि, (अयमनयोरतिशयेन सखी। सविन + ईयसुन्। "विष्मन्तोलुक्।" ५। ३। ६५। इति विनो लुक्।) मात्स्वविशिष्टः॥

सज्जा, स्त्री, प्रजापतिः। रज्जुः। तनुपटसंघातः। इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः॥

सङ्, स्त्री, वातकर्म। इति केचित्॥ श्दध्यातो-रूपव्ययेन निष्पन्नः। तालव्यशृङ्गारादिः साधु पाठः॥

सन्धम् उ ५ प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्। ऋवेट्।) प्रमादोऽनवधानता। उ, संमिता सख्या। उ, सम्भवे धर्मे नीचः। इति दुर्गादायः॥

सन्ध, ल उ ५ विश्वासः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्। ऋवेट्।) विश्वासः शङ्काद्विहीभावः। ल, असमनः। उ, संमिता सख्या। उ, सम्भवे पुत्रो मातरि। तालव्यादिरथमित्तिः। इति दुर्गादायः॥

सन्ध, ल उ ५ भ्रंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्। ऋवेट्।) रेफ-युक्तः इत्यादिः। ल, अससन्। उ, संमिता सख्या। उ, संसते। भ्रंशः अधःपतनम्। इति दुर्गादायः॥

सन्ध, उ ५ प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्। ऋवेट्।) उ, संसते। उ, संमिता सख्या। प्रमादः प्रसन्नो-भावः। इति दुर्गादायः॥

सवः, पुं, (सु + अच्।) सवणम्। तत्पर्यायः। सावः २। इत्यमरः। ३। २। ६॥ अयः ३। इति तट्टीका। प्रसावः ४ सुवः ५। इति शब्दरत्नावली। निर्भरः। तत्पर्यायः। सरः २ प्रसिः ३ उल्लः ४ प्रसवणम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। १५३। ८। "उपपन्नश्चिरस्याह भर्त्ता मम सुप्रियः। स्नेहसवान् प्रसवति जिह्वा पर्येति मे सुखम्॥")

सवर्ग, स्त्री, (सु + लुट्।) स्रजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घर्माः। इति शब्दरत्नावली। चरणम्। इति सुधाकर्यदर्शनात्॥

सवर्गभा, स्त्री, (सवन् गर्भो यस्याः।) देवप्रजातु पतितगर्भा गौः। तत्पर्यायः। अवलोका २। इत्यमरः। २। ६। ६६॥ पतितगर्भापञ्च॥

सवन्नङः, पुं, (सवन् रङ्गो यच्च।) पञ्चमस्थिः। वाजार इति पारस्यभाषा॥ इति हारावली॥ सवन्ती, स्त्री, (सु + श्रृज्। ङीप्।) नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथा, मनुः। ११। १३३।

"उपसृष्टेः सवन्त्या वा स्रुक्तां वाव्यैवतं जपेत्॥") गुल्मस्थानम्। ओषधिमदः। इति मेदिनी॥ चरणविशिष्टे, जि। यथा। सवन्। सवन्ती। सवन्॥

सवा, स्त्री, (सवतीति। सु + अच्। टाप्।) स्रज्या। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः। २। ४। ८३॥ सष्टा, [ष्ट] पु, (स्रजतीति। स्रज + ङच्।) ब्रह्मा। इत्यमरः। १। १। १७॥ (यथा, महाविष्णुतन्त्रे। ३। ४०।

"कारणं स्रज्भूतानां स एकः परमेश्वरः। लोकेषु स्रष्टिकरणात् सष्टा ब्रह्मेति गीयते॥") शिवः। इति ज्ञानाद्युधः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्। १३। १४८। ११६॥) स्रष्टि-कर्त्तरि, जि। इति खजालार्थदर्शनात्॥ (यथा, महाभारते। ७। ७८। ४५।

"स्रष्टारं वारिधाराया सुवच प्रकृति पराम्। देवदानवव्यवहारां मानवानाञ्च साधनम्॥") स्रस्तं, जि, (सन्ध + क्तः।) चुतम्। इत्यमरः। ३। १। १०४॥ (यथा, माघे। ५। १७॥

"स्रस्तावगुण्यनपटाः चणालस्थमाय-वक्रश्रियः सभयकौतुकमीचते सा॥")

स्रस्तरः, पुं, आसनम्। यथा। अघस्रस्तरे जाह्न-मनञ्जलि आसीदन्। इति अघस्रस्तरे उपवेशनादौ पीठादिविवेधात् अघनिमित्तेन कटादि-विधानात् अघस्रस्तरः कटादिः। इति शुद्धि-तत्त्वम्॥

साक्, य, हुनम्। इत्यमरः। ३। ४। २॥ सावः, पु, (सु + षच्।) सवः। इत्यमरटीकायां भरतः। ३। २। ६॥ (यथा, महाभारते। ६। १७। ७६।

"ततो सुहृन्नात् तेषां प्रथमं रजो भौमं वसु-त्यतम्।

विविधैः शोणितसावैः प्रशान्तं पुरुषवैभ॥" नेत्ररोगान्तर्गतसन्निगतरोग विशेषो यथा,—

"गला सन्धीनसु मार्गेण दोषाः कुर्युः सावान् सविहीनान् स्रजिज्ञान्। तान् वे सवान् नेत्रनाडौ मयेके तस्या जिह्वे कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा॥ पाकः सत्वो संसवेदयश्च पूयं प्रयासवानो नेकरूपः प्रदिष्टः। श्वेतं सान्नं पिच्छिलं यः सवेच स्नेह्यासवानो नीरजः स प्रदिष्टः॥ रक्तासवानः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाव्यं संसवेन्नातिपात्रम्। पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तसावं संसवेत्तन्निमग्न्यात्॥" इत्युत्तरतर्क द्वितीयेऽध्याये सुश्रुतेः गोक्तम्॥)

सावकं, स्त्री, (मावयतीति। सु + णिच् + युक्।) मरीचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ चरकै, जि॥ सावणौ, स्त्री, ऋद्धिदृष्टः। इति केचित्॥

सिन्धम्, उ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्। ऋवेट्।) रेफयुक्तादिः। लठोयखरी। उ, सिमिता सख्या। इति दुर्गादायः॥

सिम्भ, उ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-सेट्। ऋवेट्।) रेफयुक्तादिः। लठोयखरी। उ, सिमिता सख्या। इति दुर्गादायः॥

सिक्, य उ शोषे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्। ऋवेट्।) रेफ-युक्तः। सकारादिः। लठोयखरी। य, सौख्यति। उ, सिमिता सख्या। सिक्ख। इति दुर्गादायः॥

सु, सुती। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सुनौ अक० गतौ सक०-अविट्।) सवति। इति दुर्गादायः॥

सुक् [च्] स्त्री, (सवति घृतादिकमस्या सुग् इति। सु श्रुतौ + "चिकृच्।" उणा० २। ६२। इति चिकृ।) यज्ञपात्र-विशेषः। यथा,—

"ध्रुवोपभक्तुर्हृन्ना तु सुवो मेदाः सुचः स्त्रियः॥" इत्यमरः। २। ७। २३॥

ध्रुवा वटपञ्चासतिः। उपभक्तक्राकारा। जुहुः अर्हचक्रासतिः।

"वेकङ्कती ध्रुवा प्रोक्ता आश्रयौ चोपभक्तता। जुहुः पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य सुवो मतः॥" इति भरतः॥

"सुवादिकम् यज्ञादौ पात्रमिच्छामिष्यते। सुवः पुमानेकहस्तो वाहुमात्रा सुगौरिता। तद्विशेषाः शरावाभ्याः स्त्री जुहुरपभन्तु ध्रुवा॥" इति शब्दरत्नावली॥

सुग्दाव, स्त्री, (सुचोदाव।) आत्रपादृष्टवः। इति जटाधरः॥

सुज्ञी, स्त्री, सर्जिकाचारः। यथा, हेमचन्द्रः। "समासु सर्जिकाचारकापोतसुखवर्चिकाः। सर्जिस्तु सर्जिका सुज्ञी योगवाही सुवर्चिका॥"

सुतं, जि, (सु + क्तः।) चरितकलादि। तत्-पर्यायः। स्रजम् २ रीत्यम् ३ चुतम् ४। इत्यमरः। ३। १। ६२॥ (यथा, मग्नौ। ४। १२२। "अतिथिज्ञानबुद्ध्या मासते वाति वा भ्रष्टम्। रुधिरं च सुते गात्राच्छ्लेष्णं च परिचक्षते॥") चुतम्। इति जटाधरः॥

सुता, स्त्री, (सु + क्तः। टाप्।) द्विजुलीपत्री। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुवः, पुं, स्त्री, (सवति घृतादिकमस्या इति। सु + "सुवः कः।" उणा० २। ६१। इति कः।) यज्ञपात्रविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ५। ११७॥

"चक्ष्णां सुक् सुवाणाञ्च शुद्धिबन्धेन वारिण्या॥" यद्विरयं सुक् शुद्धे द्रष्टव्यम्॥

सुवा, स्त्री, (सु + क; टाप् ।) श्लक्ष्मी ।
मन्त्रा । इति मेदिनी । (सुक् । इति च
मेदिनी । अस्याः पर्यायो यथा,—

“सूक्तं मधुरवा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुमेयी गोकर्णी पीडुपर्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुवावृत्तः, पुं, (सुवायाः वृत्तः ।) विकङ्कत-
वृत्तः । इत्यमरः । २।४।३७ । (अथास्य पर्यायाः
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“विकङ्कतः सुवावृत्तो गम्यतः खादुकवृत्तः ।
त एव यज्ञवृत्तश्च काण्डकी आग्रपादपि ॥”

सूः, स्त्री, (सु स्रोतौ + “क्विप्” इति प्रच्छेति ।)
उणा० २ । ५७ । इति क्विप् षोडशे ।) यज्ञ-
पानविशेषः । सवति वृत्तादिकमस्याः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २।७।२५ । निर्भरः । यथा,
“सूः सवे निर्भरेऽपि च ।” इति हेमचन्द्रः ॥

स्रो, पुं, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) रेफवृत्तः । स्याति । पञ्चि
पाके । इति दुर्गादासः ॥

स्रोतः, स्त्री, स्रोतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ६८ । १३ ।

“यतिश्रीकाङ्गुली हीनां युष्मत्सोमां नदीमिव ॥”
मुलिङ्गाक्तोऽवमिति उणादिवटीकायां उज्ज्वल-
दत्तः । ४ । २०१ ॥)

स्रोतः, [स] स्त्री, (स्रोतौ । स्रु गतौ + “स्रु” षोडश्यां
तुट् च ।) उणा० ४ । २०१ । इति असुन् ।

तुट् च ।) स्रोतोऽभ्युसरणम् । इत्यमरः । १ ।
१० । ११ । वेगेन जलवह्नं स्रोतः । स्रोतः
स्थयमसुनः सरणं गमनं स्रोतः इत्यन्वयः । स्रोत
इत्यादिहेतुकं न परहेतुकम् । तत्कर्तरिति

होनीयायासास्य स्रवति स्रोतः सुदृवत् चास्रवति
असु निपतनात्तन् स्रोतः सान्त्वम् । स्रोतः सद्यः
सकलसलिलं चिह्नं सज्जन्तम् । इति दन्त्या-
दाङ्गमेदः । स्रोतमदन्तश्च । स्रोतः स्रोतं महान्-
नदः स्रवः प्लेष्ठमस्त्वियम् । इति हज्जुचन्द्रः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, आर्या
सप्तशत्याम् । ४६१ ।

“सङ्खरप्रसरस्यालिभिरप्ये नतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतश्च इव निम्ब” प्रति रागस्य द्विगुण आरवेभः ॥”
नदी । यथा, गीतायाम् । १० । ३१ ।

“अवाण्यां मकराक्षि स्रोतसामसि जाह्नवी ॥”
शरीरस्थानवच्छिन्नायि । (मनःप्राणान्नपाणी-
यादिवह्णशरीरस्याखंखमार्गविशेषः । इति भाव-
प्रकाशादयः ।) यथा,—

“स्रोतसि स्नाति स्निग्धाणि कालखण्डं यत्कम्पतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यावन्तः पुरुषे स्तम्भितो भावविशेषास्तावन्त-
श्चास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषा सर्वभावा हि
पुरुषस्यान्तरेण स्रोतस्यभिनिर्वर्तन्ते सर्वं वा
न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापन्न-
भावानां धातूनामभिव्याह्रौ भवन्ति अथनार्थ-
नापि चेत्ते स्रोतसामेव ससृद्वायं पुरुषमिच्छन्ति

सर्वगतत्वान् सर्वसरत्वाच्च शेषप्रकोपप्रमा-
नानां नल्लेनदेव यस्य स्रोतसि यच्च वहन्ति
यथावहन्ति यच्च चावस्थितानि सर्वे तद्व्य-
सिम्भः । अतिवह्नुचात् खलु कैचिदपरिवह्नु-
याति आचक्षन्ते स्रोतांसि परिसह्ययानि पुन-
रन्ये तेषां स्रोतसां यथास्थानं कतिचित् प्रका-
रात् नूनतश्च प्रकोपरिज्ञानतश्चाशुखास्यामः
ये भविष्यन्त्यलममुक्तार्थज्ञानवने विज्ञानाय
चाज्ञानाय तद्वयथा, प्राणोदकाद्वरसरधिर-
मांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-मूत्रपुरीषखेदवह्नि-
वातपित्तस्त्रेयसां पुनः मर्त्यशरीरचराणां सर्व-
स्रोतांसि अध्ययनभूतानि । तद्वदन्तोऽन्यथाणां
पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयन-
भूतमधिष्ठानभूतश्च तदेतत् स्रोतसां प्रकृति-
भूतत्वान् न विकारोपपद्यन्ते शरीरम् । इति
चरके विमानस्थाने प्रथमाध्याये ।)

स्रोत ईशः, पुं, (स्रोतस्मात् ।) ससुन्नः । इति
हेमचन्द्रः ॥

स्रोतस्त्रः, पुं, शिवः । स्रोतः शब्दात् यन्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति कैचित् ॥ (स्रोतसि भवः ।
स्रोतस् + “स्रोतसो विभाषाशङ्कौ” । ४ । ४ ।
१ । ३ । इति च; । स्रोतोभवे, चि । इति
काशिका ॥)

स्रोतस्त्रनी, स्त्री, (स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । मत्पुं ।
मस्य वः । उगितश्चेति टाप् ।) नदी । इत्य-
मरः । १ । १० । ३० ॥

स्रोतस्त्रिनी, स्त्री, (स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । स्रोतस् +
“अस्मायामेधासजो विनिः” । ५ । २ । १२१ ।
इति विनिः ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
१ । १० । ३० ॥

स्रोतोऽञ्जनं, स्त्री, (स्रोतोभवमञ्जनम् ।) यमुना-
स्रोतोभवमञ्जनम् । तत्पर्यायः । सौवीरम् २
कापोताञ्जनम् ३ यासुनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०० ॥ अञ्जने नयनमनेन चक्षुष्यादञ्जनं
अनट् । यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतसो-
ऽञ्जनं स्रोतोऽञ्जनम् । सौवीरदेशे भवे सौवीरं
याः । स्रोतोऽञ्जनादिलक्षणं सौवीरमिति ख्यातम् ।
अदूरभवत्वाद्देशेपि एकलोपनिबन्धनमिति
सुभूतिः । कपोतस्यायं कपोतो वर्णः तदुक्तं-
मञ्जनं कापोताञ्जनम् । कापोतवर्णमञ्जनं
कापोताञ्जनमिति ख्यामी । यमुनायां भवे
यासुनं याः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ ५ ॥
अपरञ्च ।

“स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्जं ज्ञायं श्वेतञ्च लोहितम् ॥”
इति रत्नमाला ॥

तत्पर्यायान्तरं यथा । वारिभवम् ५ स्रोतोभवम् ६
स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरसारम् ८ कपोत-
सारम् ९ वल्मीकशीर्षम् १० । अथ्य गुणाः ।
श्रीतत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । क्रमिनाशि-
त्वम् । रसायनत्वम् । रसे योग्यत्वम् । स्नानदृढि-
कारकत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,—

“वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् ।

दृष्टे च गौरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तनु ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“स्रोतोऽञ्जनं मनं श्रेष्ठं विशुद्धं चित्सम्भवम् ।
दृष्टे कण्ठमलहरं दाहन्तेद्विजापहम् ॥

अस्थो रूपावहश्चैव सद्यते मानतातपो ।
नेत्ररोगा न चावन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥”
स्रोतोऽञ्जनं कण्ठ सुरमा इति । शोधनं विनापि
चित्सुनामपर्वतस्तत्र भवम् । इति ।

अथ सुरमा सौवीर ।
“अञ्जनं यासुनञ्चापि कापोताञ्जनमिदम् ।
तत्र स्रोतोऽञ्जनं ज्ञायं सौवीरं श्वेतमोरितम् ॥
स्रोतोऽञ्जनममं ज्ञायं सौवीरं तत्पु पाण्डुरम् ।
स्रोतोऽञ्जनं स्त्रुतं खादु चक्षुष्यं कफपित्तशु ॥
कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि दृढि विषापहम् ।
विभ्रजयान्मृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥
स्रोतोऽञ्जनमुखाः सर्वे सौवीरेऽपि मना बुधैः ।
किन्तु द्वयोरञ्जनीः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्त्रुतम् ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥

स्रोतोवहा, स्त्री, (वह्नोति । वह् + अच् । टाप् ।
स्रोतसो वह् ।) नदी । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५२ ।

“वृषं तमावर्गमनोऽञ्जनाभिः
सा अलगाद्व्यवधुर्भवेत्तरी ।
महीधरं मार्गवशादुपेत
स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥”

खं, पुं, स्त्री, (खन शब्दे + अन्त्योपीति डः ।)
धनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ४९६ ।

“विस्त्र्यं ब्राह्मणः श्रद्धात् ब्रह्मोपादनमाचरेत् ।
नहि तस्यास्ति किञ्चित् ख भर्तृहृदय्यधनो हि
व ॥”)

खं, चि, आत्मौयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । १०५ ।
“मया त्वय प्रवेष्टया खा तदुक्तं पुरी च सा ॥”)

खः, पुं, स्त्रीति । (यथा, मनुः । ५ । १०४ ।
“न विप्रं स्नेहं तिष्ठतुस्तु नतं श्रेष्ठं नाथयेत् ।
अखर्या ह्याहुतिः सा स्यात् श्रद्धासंश्र-
दूयिता ॥”)

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा,
रघुः । २ । ५५ ।

“सिधं रुदेहाप्यनिक्रमेय
न्याथा मया मोक्षयितुं भवतः ॥”
विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४६ ।
११७ ॥)

खकं, चि, (खमेव । कन् ।) खौयम् । आत्मौयम् ।
यथा,—

“नार्थकश्चैव कुरुते तद्वनं ज्ञाहमिः खकम् ।
अदत्तव्यक्तिक्रोतं ज्ञत्वा खं जमते धनी ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

खकम्पनः, पुं, (खमेव कम्पते इति । कम्प +
क्युः ।) वायुः । इति शुद्धरत्नावली ॥

खच्छन्दः

खकर्म, [न] क्री, (खख कर्म ।) आत्मकत-
कार्यम् । यथा,—

कुत्सुधाच ।

“खकर्मफलनिर्दिष्टं यां यां योनिं ब्रजाम्यहम् ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिते प्राप्नु मे ॥”

इति पाण्डवगीता ॥

खकर्मकृत्, नि, निजकार्यकारि । इति खकर्म-
शब्द-पूर्वक-लघातोः कर्त्तरि क्तिप्-प्रत्ययेन
नियतः ॥

खक्रीयः, जि, (खखायमिति । गच्छादिषु खख
वेति इः कुगारमन्त्रः ।) खीयः । तत्पर्यायः ।

निजः २ आत्मीयः ३ खः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

खकुलचयः, पुं, (खकुलस्य चयो यस्मात् ।)
मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवैशनाशश्च ।
तत्कर्त्तरि तद्धित्वाच्च चि ॥

खग, इ घषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारमध्यः । इ, खङ्गाते ।
इति दुर्गादाचः ॥

खगतं, क्री, (खसिन् गतम् ।) मनोगतम् ।
(तसु नाख्योक्तौ नामन्यतमम् । तल्लक्षणं यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । ४२५ ।

“अत्रायं खलु यद्वस्तु तदिह खगतं मतम् ॥”
यथा । अहं खगतम् । इभ्याहोऽर्थः देशः ।
भवत्सिन्नासने उपविशामि । इति प्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्ते तस्मा-
त्तत्तं च चि ॥

खगुमा, खौ, (खेन गुमा ।) श्रृङ्गशिखी । इति
शब्दरत्नावली ॥ लज्जाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खग्रहः, पु, (खलतं ग्रहं यस्य ।) कलिकारपक्षी ।
इति जटाधरः ॥ निजालये, पुं, क्री ॥

खङ्गः, जि, (सु शोभनानि अङ्गानि यस्य ।)
सुन्दराङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः । सिंहसंहननः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सु शोभनमङ्गमिति ।)
शोभनावधवे, क्री ॥

खच्छं, क्री, (सुख अच्छम् ।) विमलोपरचः ।
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खच्छः, जि, (सुख अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ युक्तः । निर्मलः । इति
केचित् ॥ (यथा, मद्भानिर्वाणतन्त्रे । ८ । ६१ ।

“अखनं वसनं पात्रं श्रया धानं निकेतनम् ।
युक्तं वस्तुजातञ्च खच्छात् खच्छं प्रशस्यते ॥”
कपटवादिदोषशून्यः । यथा, तत्रैव । ८ । ५२ ।

“खच्छो नमः शुचिर्द्वौ युक्तः स्वात् सर्व-
कर्मसु ॥”

खच्छः, पुं, (सुख अच्छः निर्मलः ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खच्छन्दः, जि, (खख हृन्दोऽभिप्रायो यत् ।)
खाधीनः । खतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १८४ ।

“खच्छन्दावौ न ते राजन् पाणिशरमिहा-
हति ॥”

खख अभिप्राये, पुं । यथा, हरिवंशे । १२२ । २८ ।

खतन्त्रः

“बुभुक्षा वा पिपासा वाग्नानिर्वाप्यवा जरा ।
देववह्णारयन्वास्ते खच्छन्दो न भविष्यति ॥”

खच्छपन्नं, क्री (खच्छं पन्नं यस्य ।) अधकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खच्छमणिः, पुं, (खच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खच्छवालुकं, क्री, (खच्छं वालुकम्) विमलो-
परचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खच्छा, खौ, (सुख अच्छा ।) श्वेतदूषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खजं, क्री, (खस्मात् जायते इति । जन + डः ।)
रत्नम् । इति मेदिनी ॥

खजा, पुं, (खस्मात् जायते इति । जन + डः ।)
पुत्रः । खदः । इति मेदिनी ॥ जि, आत्मजातः ॥
(खाभाविकः । यथा, रामायणे । २ । ११२ । ६ ।

“आगता त्वाभिर्बुद्धिः खजा वैनयिकी
च या ।
अश्रुतसहस्रे ताव रजितुं पृथिवीमपि ॥”

खजनः, पु, (खख जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ आत्मीयलोकश्च । (यथा,
कुमारः । ४ । २६ ।

“खजनस्य हि दुःखमप्यतो
विद्वत्तद्धारमिवोपजायते ॥”

खजा, खौ, (खस्मात् जायते या । जन + डः ।
टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

खट, क गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(घुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, खाठयति ।
इति दुर्गादाचः ॥

खतः [व] य (ख + तत्सिक् ।) आत्मनः । आपन
हइते इति भाषा । यथा । खेतोऽमुसरयं
खतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ५८ ।

“अतिप्रबन्धप्रज्ञिताखटश्चिभि-
स्तमाश्रयं दुष्यसहस्रं तेलजः ।
प्रज्ञाक निर्वापयितुं न वासवः
खतश्चुतं वह्निमिवाहिरमुदः ॥”

घनात् । यथा, मनु । ८ । १६६ ।

“अह्वीता यदि नष्टः स्वात् कुटुम्बार्थं हतोऽथवा ।
हातयं वायवैस्तु स्वात् प्रविभक्तोरपि खतः ॥”
अख अखयत्वप्रमाणं यथा । तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः । यस्मात् सर्वं विभक्तिर्नोत्पद्यते स
तद्धितान्तोऽथयं स्वात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।
तस्मादायः प्राक् पाश्र्वायः । इति सिद्धान्त-
कोट्टरी ॥

खतन्त्रः, जि, (खख तन्त्रं प्राधान्यं यत् ।)
खाधीनः । तत्पर्यायः । अपाठतः २ खैरी ३

खच्छन्दः ४ निरवयवः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । १५ ॥ निर्वन्निभः ६ यथाकामी ७ निर-
गलः ८ निरङ्कुशः ९ । इति जटाधरः ।

खरुचिः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ खतन्त्राखतन्त्र-
युक्तयो यथा, नारदः ।

“खातन्त्रस्य स्तुतं श्रेष्ठं श्रेष्ठं गुणवयःस्तम् ॥

खदाराः

खतन्त्राः प्रजाः सर्वाः खतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अखतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यश्च खतन्त्रता
अखतन्त्राः शिष्यः सर्वाः पुत्रा दासाः
परिग्रहाः ॥”

परिग्रहा अहोजीविप्रभृतयः ।

“खतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्वात् क्रमा-
गतम् ॥

गर्भस्थैः वटशो ज्ञेयो अष्टमाहस्यरात् शिशुः ॥
बाह आषोडशावर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो अवधारणः खतन्त्रः पितरादृते ॥

जीवतोर्न खतन्त्रः स्वात् जरयापि समन्वितः ।
तथोरपि पिता श्रैयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे वीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥ १० ॥
खतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्व्यादप्रजातिं
गतः ।

तदयुक्तमेव स्यादखातन्त्रस्य हेतुतः ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ॥

खन्नः, पुं, अन्नः । इति केचित् ॥

खलं, क्री, (खख भावः । ख + ल ।) शास्त्र-
सम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्रपदायातिः
रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन खामित्वम् ।

यथा । खलञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-
बोधितत्वमिति प्राञ्चः ॥ अतिरिक्तपदार्थे इति
शिरोमणिः ॥ खामित्वं तन्निरूपकत्वम् ।
निरूपकतया तदेव वा । तच्च त्रयगतं गुण-

गतञ्च । त्रयस्य दानादिश्रुतेः । वीजन्मा द्रवस्तु-
ह्नेदिह्यादौ लौहिल्यादिगुणविशिष्टपरिभा-
षिकवीजशब्दोत्पन्नश्रुतेः । वस्तुतस्तु आत्म-
समवेतं खामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विज्ञेय-
दानादीनां तन्नाशकत्वे क्रयप्रतिग्रहादीनाञ्च
तद्वैतुल्ये सम्बन्धावववम्भावात् तदेव निरूप-
कतया खलव्यवहारश्चेतुः ॥ अतएव निवन्मादौ
भावित्वमपि खल्विति । अन्यथा प्रतिमासं प्रति-
वर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधात्यादिरूपस्य भावित्वे
तत्र तदनुपपत्तादुपपत्तोरिति दूषामखिसम्मतौ
लीलावतीरहस्यप्रमथाः समीचीनः । तत्र खल-
धारावारणाय सजातीयखलं प्रति खलं विरोधि
सजातीयमिति करणात् पराजितवृत्तिराध्या-

न्तर्लक्षितवृत्तपुरुषीयक्रमागतस्यावरादौ जया-
दिना जेतुर्गृयतेः करणहृणोपयोगिखलोत्पादे
तथा क्रीते अतिशङ्कीतराध्यान्तर्लक्षितनि तादृश-
स्यावरादौ च क्रेनादेः क्रयाद्यधीनखलोत्-
पादेऽपि न यमिचार इति संज्ञेयः । इति
दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्काङ्कारः ॥

खदणं, क्री, (खद + कृट् ।) भक्षणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदाराः, पु, (खख दाराः ।) खच्छरी । यथा,

आह्वितकल्पधृतविष्णुपुराणवचनम् ।
“स्ततो नरकमभ्येति ह्येवेताचापि चाशुवः ।
परदाररतिः पुंसासुभयचापि भीतिदा ॥
इति मला खदारेश्च ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहृदिगु सक्तामेववृतावपि ॥”

स्वधा,

स्वधर्मः, पुं क्ली, (स्वध धर्मः । स्वधास्तुक्ताचारः । यथा,—

श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मोऽपि खलु क्षितात् ।
स्वधर्म्मो निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“यो यस्य विहितो धर्म्मः स तज्जातिः प्रकीर्तितः ।

तस्मान् स्वधर्म्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ।
चत्वारो वर्णाः राजेन्द्र चरयुष्मापि वायमाः ।

ऋते स्वधर्म्मं विपुलं न ते यान्ति परां गतिम् ॥
स्वधर्म्मं यथा नृणां नरसिंहः प्रतुष्यति ।

न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्मणा ॥”

इति श्रीनारदसिंहपुराणम् ॥ * ॥

स्वधर्म्मव्यागी क्षतघ्नः । यथा,—

सनान्त उवाच ।

“स्वधर्म्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्याचयविवर्जितः ।
अतर्पणश्च यन् स्वानं विष्णुर्नैवेदवर्चितः ॥

विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशीविहीनश्च श्रीज्ञानजन्मवासे ॥

शिवरात्रौ च यो सुदृक्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृजलं देवजलं च क्षतघ्न इति स्मृतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५१ । ४५—४७ ॥

स्वधा, य, (स्वधनेनेति । स्वद आसादने+या । “स्वधेष्व ।” इति द्रष्टव्यः । इत्यादि-वृत्तौ उज्ज्वलदत्त ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,
“खाहा देवहविर्दाने औषट् वौषट् वषट्
स्वधा ।

इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥

खाहा औषट् वौषट् वषट् स्वधा एते पञ्च-
शब्दा देवहविर्दाने वज्रिसुखहृत्तौ वर्धन्ते
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
इत्यादयः । अत्र पितरौ देवताः इति स्मृतं
ऽपि देवाः । हविर्दाने इत्यनेन एते मन्त्रा इति
स्मृतम् ।

“अमन्त्रे खाहयेव हविर्भुजमिति रघुः ।”
खाहाद्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां खाहामियोवि-
तीति कोषान्तरम् । खाहा इत्यादिः । औषट्
तालयादिभ्योऽन्यमध्यम् । वौषट् वषट् द्वयं भृङ्ग-
मध्यम् । स्वधा इत्यादि । इत्याय खाहा
इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥ * ॥ पितृसम्प-
दानमन्त्रः । यथा,—

“देव्योऽन्तर् हविः पूज्यं वषट् सङ्गो हितं
सुखम् ।

खाहायये स्वधा पित्रे स्वस्ति धाने नमः सते ॥”

इति सुगवोपध्याकरयम् ॥

हरिदेव्योऽन्तर् समर्थः पूज्यं वषट् सङ्गो हितं
सङ्गः सुखं अयमेव खाहा पित्रे स्वधा धाने
स्वस्ति एतानि स्मृतानि । नमः सते इति सते
निव्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्वत्र भवते-
र्गोम्यमानत्वादकर्मकादाक्यसमाप्तिः । वषट्-
खाहास्वधानमवां व्यापयैतया चम्पदानत्वेनेवेष्ट

स्वधा,

विद्वौ पृथग्यज्ञं मन्त्रान्गानामपि प्राप्तार्थं
तेन शिखायै वषट् शिरसे खाहा पितृभ्यः
स्वधोच्यताम् । हृदयाय नमः । इत्यादि विद्वद्भ्यः
इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ पितृयाममम् ।
यथा,—

“सुदृक्ते लं यथा वे स्वधाखा
तदन् खाहा हृद्यभोक्ता खयं देवि ।”
इति अग्निदे देवीस्तुतम् ॥

स्वधा वै पितृयाममम् । इति स्तुतिश्च ॥

स्वधा, क्ली, (स्वान् धधातीति । धा+क्विप् ।)
द्वचकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या हे
कन्ये । यमुना आरिणी च । एतयोस्तपस्विभ्योः
सन्ततिनांस्ति । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ सा च
ब्रह्मणो मानसी कन्या । यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।

“अथ नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानसुचमम् ।

पितृणाञ्च तृप्तिकरं आह्वानं फलवर्द्धनम् ॥

हृद्वेरादौ पितृयामान् सवर्चं जगतां विधिः ।

चतुरस्रतुर्म्मूर्त्तिमन्तर्द्धींश्च तेजःखरूपिणः ॥

इडा सप्त पितृयामान् सिङ्गुत्पाकनोहरान् ।

आहारं संख्ये तेषां आह्वं तर्पणपूर्वकम् ॥

स्नानं तर्पणपर्यन्तं आह्वानं देवपूजनम् ।

आह्विकश्च त्रिसन्धानं विप्राणाञ्च श्रुतौ

श्रुतम् ॥

निबं न कुर्याद्यो विप्रस्त्रिमन्त्रं आह्वनपर्यम् ।

बलि वेदज्जनिं सोऽपि विषह्नीनो यथोरगः ॥

हरिसेवाविहीनश्च औहरेरनैवेदभुक् ।

भक्षान्तं स्तवकं तस्य न कर्माह्वैः स नारद ॥

ब्रह्मा आह्वानिकं खड्गा जगाम पितृहेतवे ।

न प्राप्नुवन्ति पितरौ ददति ब्राह्मणादयः ॥

सर्वं प्रजम्भुः क्षुभिता विषया ब्रह्मणः सभाम् ।

सर्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥

ब्रह्मा च मानसी कन्यां सख्ये तां मनोहराम् ।

रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥

विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।

श्वेतचम्पकवर्णां रत्नभूषणभूषिताम् ॥

विशुद्धां प्रकृतेरंशां सन्नितां वरदां शुभाम् ।

स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्ष्मसंयुताम् ॥

शतपद्मदलन्यस्रपादपद्माश्च विश्वतीम् ।

पत्नीं पितृणां पद्मास्त्रां पद्मजां पद्मलोचनाम् ॥

पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।

ब्राह्मणांश्चोपदेशश्च चकार गोपनीयकम् ॥

स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च ।

क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥

खाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।

सर्वत्र दक्षिणा शस्ता हृतयज्ञमदक्षिणम् ॥

पितरौ देवता विप्रा सुनयो मनवस्तथा ।

पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥

देवाद्वयं सन्तुष्टाः परिपूज्यमनोरथाः ।

विप्राद्वयं पितरः स्वधादेवौ वरेण च ॥

इत्येवं कथितं सर्वं स्वधोपाख्यानसुचमम् ।

सर्वेषाञ्च तुष्टिकारं किं भूयः ओतुमिच्छति ॥*॥

स्वधा,

नारद उवाच ।

स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा सुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविद्विंशर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

तद्व्याप्तं स्तवनं ब्रह्मन् वेदीकृतं सर्वसम्मतम् ।
सर्वं जानानि च कथं ज्ञातुमिच्छामि वृद्धये ॥
शरन्मृग्यत्रयोदशां सभायां आह्ववासे ।
स्वधां संपूज्य यत्नेन ततः आह्वं समाचरेत् ॥
स्वधां नाभ्यर्च्य यो विप्रः आह्वं कुर्यादहम्नितः ।
न भवेत् फलभाक् सर्वं आह्वस्य तर्पणस्य च ।
ब्रह्मणो मानसी कन्यां शश्वन् सुस्थिरयौवनाम् ।
पूज्यां पितृणां देवतां आह्वानां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मन्त्रये षटे ।
इद्यान् पादादिकं तस्य स्तुतेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं स्वधादेवै स्वाहेति च मन्त्रा-
मनुम् ।

समुच्चार्य च संपूज्य स्तुत्वा तां प्रथमेद्विज ॥*

स्तोत्रं मय्यु सुनिश्चेष्ट ब्रह्मपुत्र विशारद ।

सर्ववाङ्माप्रदं नृणां ब्रह्मणा यन् कृतं पुरा ॥

ब्रह्मोवाच ।

“स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थैकाग्र्यो भवेन्नरः ।

सुख्यते सर्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥

स्वधा स्वधा स्वधेत्वेय यदि वारचय करेत् ।

आह्वस्य फलमाप्नोति वलेच्च तर्पणस्य च ॥

आह्वकाले स्वधास्तोत्रं यः प्रथमं च समाह्वित ।

लभेत् आह्वशतानाञ्च पुण्यमेव न संशयः ॥

स्वधा स्वधा स्वधेत्वेय त्रिसन्ध्या यः पठेत्तर ।

प्रियां विनीतां स लभेत् साध्वी पुत्रं गुणान्वि-
तम् ॥

पितृणां प्राणतुष्ट्या लं द्विजलीवनरूपिणी ।

आह्वानिष्ठादेवै च आह्वानेन फलप्रदा ।

वह्निगच्छ मन्त्रनयः पितृणां तुष्टिहेतवे ।

संप्रीत्येव द्विजालोतां रुद्धिणां रुद्धिहेतवे ॥

निव्या लं निव्यरूपाश्च पुण्यरूपाश्च सुव्रते ।

आविर्भावतिरोभावौ खड्गौ च प्रलये तव ॥

ॐ स्वस्ति च नमः खाहा स्वधा लं दक्षिणा

तथा ।

निरूपिताश्चतुर्वेदे वट् प्रशस्ताश्च कर्मणाम् ॥

पुरावीर्यं स्वधा गोपरी गोलोकी राधिकासखी ।

धृतेरिह खमास्मानं कृण्वेन स्वधा स्तुता ॥

अस्ता लं राधिकाश्रयात् गोलोकादिभ्यमागता ।

लक्ष्मिश्च तवा दृष्टा पुरा वृन्दावने वने ॥

लक्ष्मालिङ्गनपुण्येन भूता मे भावनी सुता ।

अष्टमा सुरतौ तेन चतुर्थ्यां स्वामिनां प्रिया ॥

खाहा च सुन्दरी गोपरी पुरासीराधिकासखी ।

खं लक्ष्ममाह रतये तेन खाहा प्रकीर्तिता ॥

लक्ष्मिणं सार्द्धं सुचिरं रमते रासमण्डले ।

प्रमत्ता सुरतौ श्लिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥

तस्याः श्रापेन प्रध्वस्ता भोलोकादिभ्यमागता ।

लक्ष्मालिङ्गनपुण्येन बभूव वज्रिकाभिनी ॥

पवित्ररूपा परमा देवता वद्विंशत नृणाम् ।

यन्मातोच्चारयेन्नैव नरो सुखेयं पातकात् ॥

स्वनः

सा सुग्रीवाभिधागोपी पुरासीदाधिकासखी ।
उवाच दक्षिणे क्रोडे ज्ञाप्यस्य राधिकायतः ॥
प्रपञ्चता सा च तत्पुत्रापात् गोलीकाद्विषमा-
गता ।

ज्ञाप्यालिङ्गनपुरयिन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रियसौ सुरतो दद्या प्रपञ्चता सर्वकर्मसु ।
उवाच दक्षिणे भर्तुर्दक्षिणा तेन कीर्तिता ॥
बभूवुस्तिष्ठो गोप्य च खधा च दक्षिणा तथा ।
कर्मिण्या कर्मपूर्णार्थं पुरा चैवेश्वरेच्छया ॥
इत्येवमुक्ता च ब्रह्मा ब्रह्मलोकं स्वसंसदि ।
तस्यौ च सहस्रमाद्यः खधा सावित्र्यभूव ह ॥
नदा पिबन्त्यः प्रददौ तामेव कमलाक्षयाम् ।
ता सप्राप्य यत्कलं च पितरश्च वदधितः ॥
खधासौत्रिमर्दं पुण्यं चः श्रुणोति समाहितः ।
स ज्ञातः सर्वतोर्ध्वं वेदपाठफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिखण्डे ३१ अध्यायः ॥

खधप्रियः, पुं, (खधावाः प्रियः ।) ज्ञाप्यतिलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अयिच ॥
खधामुक्, [न] पु, (खधां मुञ्चति इति । मुञ्च +
ङिप् ।) पिबन्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अग्निदेवगणखधामुजां
श्रुतयामप्रसवेः स पार्थिवः ।
अश्रुतत्वमुपेयिवान् वभौ
परिधर्मस्तु इत्यौदरीधितिः ॥”)

देवता । इति हेमचन्द्रः ॥

खधितिः, पुं, स्त्री, (खं धियति दधातीति । धि +
क्तिच् ।) कुटारः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
तालव्यश्राद्धिश्च (यथा, भागवते । १० । ५५ ।
५ ।

“खदा महान्तं नीत्वा तदनु खधितानाहुतम् ॥”
वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २०० ॥

खधितिचैतिकाः, पु, (खधितिर्चैतियैश्च । कन् ।)
परशुधार्मियोडा । इति कैचित् ॥

खन, य शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । खनतुः
सखनतुः । अत्र खन य खन च इत्युभयपाठौ
लेखकप्रमादकृतः । इति दुर्गादासः ॥

खन, तु क ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः ।
खनयति । इति दुर्गादासः ॥

खन, मि तंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यु-
वर्तते । तंसने भूयस्ये कर्तरि शब्देऽर्थेऽयमि-
त्यर्थः । खनतुः सखनतुर्नृपुः । मि, खनयति
खानयति कक्ष्णं वधुः । अन्यत्र खानयति
घट्टां जनः । इति दुर्गादासः ॥

खनः, पुं, (खननमिति । खन शब्दे + “खनह-
सोर्जा ।” ३ । ३ । ६२ । इति अम् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १२९ । ४६ ।

“आकाशे इन्द्रभीमाश्च बभूव तुलः खनः ॥”)

स्वप्नः

स्वप्नचक्रः, पुं, रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—

“धृत्वा बाह्व तथा कण्ठं पादतोरपि शिरः
स्थितः ।

गूढं च कामयेत् कामी स्वप्नचक्रः प्रकीर्तितः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

स्वनिः, पुं, (स्वन + इन् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वनिर्तं, स्त्री, (स्वन + क्तः ।) गर्जितम् । मेघ-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६४ ॥

स्वनिताक्यः, पु, (स्वनिर्तं व्याकृत्ये इति । आ +
क्ते + अच् ।) तच्छ्रुतीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वनीत्साहः, पुं, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।)
गण्डकः । इति रत्नावली ॥ पुष्पाकान्तरे श्रुनोत्-
साह इति च पाठः ॥

स्वपनं, स्त्री, (स्वप + क्तुट् ।) निद्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“नालवृद्धस्त्रीकथितचतुर्षीमद्यनित्ययानवाह-
नाध्वकम्पप्रतिश्रान्तागाममुत्तवतां मेहः खिदक-
रसरत्नवीथानामजौर्ध्वनाच्च सुहूर्तं दिवा-
स्वपनमपनिघडम् ॥”)

स्वपिण्डा, स्त्री, पिण्डखल्वरौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वपितिकर्मा, [न] पु, (स्वपिति इति कर्मे
यस्य ।) श्रयनकर्ता । तद्वैदिकपर्यायी ।
स्वपिति १ स्वप्न २ । इति द्वौ स्वपितिकर्माभौ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

स्वप्नः, पु, (स्वप + “स्वपो नन् ।” ३ । ३ । ६१ ।
इति नन् । यदा “कृष्टृष्विदृष्वनोति ।” उणा०
३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमरः । १ ।
७ । ३६ ॥

(“तस्मान्न जाययानात्रौ दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।
ज्ञात्वा दीपकरावैतो बुधः स्वप्नं मितश्चरेत् ॥”)
प्रसुप्तश्च विज्ञानम् ।

(“पूर्वदेहाद्भूतान् भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा यद्वाल्परान् शुभाशुभाद् ।
करुणानास्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ सुखप्ना यथा,—
नन्द उवाच ।

“केन स्वप्नेन किं पुरुषं केन पुंसां भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुखप्रस्तुतु सर्वं कथय
प्रभो ॥”

श्रीमद्भगवानुवाच ।

“वेदेष्टु सामवेदश्च प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
तत्रैव काण्डशाखायां पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥
सुयत्नो यश्च सुखप्रः शब्दस्तु पुण्यफलप्रदः ।
तत् सर्वं लिखितं तात कथयामि निशामय ॥
स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्नाध्यायं नरः शृणु गङ्गाक्षानपत्तं लभेत् ॥

स्वप्नः

स्वप्नस्तु प्रथमे धामे सम्पत्सुखफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टभिर्मासेष्विभिर्मासेस्तुकीक्ये ॥
चतुर्थे चाष्टमासेन स्वप्नः स्यात्तु फलप्रदः ।
एशाश्च फलदः स्वप्नोऽप्यख्योदयदर्शने ॥
प्रातः स्वप्नश्च फलदस्तत्त्वार्थं यदि बोधितः ।
दिने मनसि यद्दृष्टं तत् सर्वं च लभेद्बुधम् ॥
चिन्तायाधिसमायुक्तो नरः स्वप्नश्च पश्यति ।
तत् सर्वं निष्कलं तात प्रयात्वेव न संशयः ॥
जडो ह्यनपुत्रीषेय पीडितश्च भयाङ्गुलः ।
दिगम्बरो सुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नश्च निद्रासुषुप्तिं निद्रां प्रयाति च ।
विमृष्टो वक्ति चेन्नात्रौ न लभेत् स्वप्नं फलम् ॥
उक्ता काण्डपगोत्रे च विपत्तिं लभते भुवम् ।
दुर्गते दुर्गतिं याति नीचे व्याधिं प्रयाति च ॥
शत्रौ भयश्च लभते स्त्र्यर्क्षे च कलहो भवेत् ।
कामिनां धनहानिः स्यादात्रौ चौरभयं भवेत् ॥
निद्रायां लभते शोकं पण्डिते वाञ्छितं फलम् ।
न प्रकाश्यश्च सुखप्रः पण्डितेः काण्ड्ये ब्रध ॥
गवाश्च कुङ्गराणाञ्च हयानाञ्च ब्रजेश्वर ।
प्रचाराणाञ्च श्रेणानां दृष्टाणाञ्च तथैव च ॥
आरोग्यश्च धनदं भोजनं रौदनं तथा ।
प्रतिपद्यते तथा बीजां प्रस्थाप्यां भूमिभालभेत् ॥
प्रस्थाप्येयं यदा विद्धो द्रव्येन क्षमिया तथा ।
विद्यया रुद्धिरेवैव संयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ॥
स्वप्नेऽप्यगम्यागमनं भार्यालाभं करोति च ।
स्वप्नसिक्तं पिबेत् शुक्रं नरकश्च विप्रश्चलिपि ॥
नगरं प्रविशेन्नक्तं समुद्रं वा सुधां पिबेत् ।
शुभवात्तमिवाप्नोति विपुलचार्यमालभेत् ॥”
रक्तं स्थाने नक्तं समुद्रं स्थाने सक्त्वं सुधां स्थाने
सुरां इति च पाठः ।

“गर्जं वृषं सुवर्णं वृषभं धेनुमेव च ।
दीपमन्नं फलं पुण्यं कन्यां ह्वयं रथं च्चजम् ॥
कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कौत्सिच विपुलां श्रियम् ।
पूयं कुम्भं द्विजं वङ्गं पुण्यं ताम्बूलमन्दिरम् ॥
शुक्राधानं नटं वैशां दृष्ट्वा श्रियमवाभुयात् ।
गोचोरश्च घृतं दृष्ट्वा चार्घ्यं पुण्यं धनं लभेत् ॥
पायसं प्रपुष्पञ्च च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
मिश्रान्नं खसिकं सुक्ता भुवं राजा भविष्यति ॥
पक्षिणां मातुषाणाञ्च सुदृक्ते मांसं नरो यदि ।
वङ्गं शुभकार्त्ताञ्च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
हृजन्वा पादुकाम्पापि लब्ध्वाध्यायश्च गच्छति ।
अयिच निर्मलं तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥
मेखवा सन्तरेद्दोष्टं हि स प्रधानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च पक्षिणं वृत्तं धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतं सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिरात्कलभते भार्या विनीतां प्रियवादिनीम् ।
सर्पेण भविषी यो हि व्यर्थलाभश्च तद्वैव ॥
स्वप्ने सूर्यं विधुं दृष्ट्वा सुच्यते व्याधिवन्धनात् ॥
वज्रां कुक्कुटौ क्रौञ्चौ दृष्ट्वा भार्या लभेद्-
भुवम् ॥
स्वप्ने यो निगङ्गैर्वहः प्रतिष्ठासुतामां लभेत् ॥
उत्तमां स्थाने पुत्रमिति वा पाठः ॥

स्वप्नः

दध्मन्नं प्रायश्चं सुदुक्ते तडागे वा गदीतटे ।
विशोर्णे पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति ॥
तडागे वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः ।
जलौकनं वृक्षकच सपर्यं यद्दृष्टं पश्यति ॥
धनं पुत्रञ्च विजयं प्रतिष्ठाञ्च लभेदिति ॥
प्रहङ्गिर्भिरिभिः कोलैर्वागैः पीडितो यदि ।
निश्चितञ्च भवेद्राजा धनञ्च विपुलं लभेत् ॥
सख्यं मांसं मौक्तिकञ्च शूद्रचन्दनहीरकम् ।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमालमेत् ॥
सुराञ्च रुधिरं खण्यं सुक्ता विष्टां धनं लभेत् ।
प्रतिमां शिवलिङ्गञ्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम् ॥
फलितं पुण्यितं विस्वमार्जं दृष्ट्वा लभेद् धनम् ।
दृष्ट्वा च ज्वलदमिञ्च धनं बुद्धिं श्रियं लभेत् ॥
आमलकं धात्रीफलं उत्पलञ्च घनारामम् ।
देवताञ्च दिवा गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा ।
उत्पलं स्थाने तत्पत्रमिति वा पाठः ।
यद्ददाति मिथः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति ॥
शुक्लामरधरां नारीं शुक्लमाख्यालुषेपनाम् ।
समाश्लिष्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सञ्चतः सुखम् ॥
पीताम्बरधरां नारीं पीतमाख्यालुषेपनाम् ।
उपयुज्जति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते ॥
सञ्ज्ञां शिवां प्रशंसितानि भस्माक्षिकापांसविवर्जितानि ।
सञ्ज्ञां हि कल्याणि विनिन्दितानि भोद्वस्तिदेवद्विजवर्जितानि ॥
दिशा स्त्री सक्ता विप्रा रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम् ॥
स्वप्ने च ब्राह्मण्यो देवो ब्राह्मण्यो देवकन्यका ।
कुमारी चाष्टवर्षाया रत्नभूषणभूषिता ।
यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्वती ॥
इत्यत्र स भवेत् कविपण्डितः इति च पाठः ।
ब्राह्मण्यो ब्राह्मण्यो वापि समुद्रः सक्ता सती ।
फलं ददाति यस्मै च तस्य पुत्रो भविष्यति ॥
यं स्वप्ने ब्राह्मण्यो नन्द ! करोति च शुभाश्रियम् ।
यद्ददाति भवेत्तस्य तस्यैव भवेद्भुवम् ॥
परितुष्टो द्विजश्रेष्ठश्चायाति यस्य मन्दिरम् ।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत् तदाश्रमम् ॥
सम्यक्तिसस्य भवति यशश्च विपुलं शुभम् ।
पदे पदे सुखं तस्य सम्मानं गौरवं लभेत् ॥
अकस्मादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि ।
भूमिनामो भवेत्तस्य भार्या चापि प्रतिव्रता ।
करैश्च कृत्वा हस्ती यं मस्तके स्थापयेद्यदि ।
राज्यलामो भवेत्तस्य निश्चितञ्च श्रुतो श्रुतम् ॥
स्वप्ने तु ब्राह्मण्यमुद्रः समाश्लिष्यति यं व्रज ।
तीर्थस्नानी भवेत् सोऽपि निश्चितञ्च श्रिया-
न्वितः ।
स्वप्ने ददाति पुण्यञ्च यस्मै पुण्यवते द्विजः ।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्वी च धनी सुखी ॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सौधरत्नद्वयञ्च यः ।
जययुक्तञ्च घनवांस्तीर्थस्नानी भवेन्नरः ॥
स्वप्ने तु पूर्णकलसं काञ्चित् कस्यै ददाति वा ।

स्वप्नः

पुत्रलामो भवेत्तस्य सम्यक्तिसा समालमेत् ॥
हस्ते कृत्वा तु कुडवं व्याट्कं वापि सुन्दरी ।
यस्य मन्दिरमायाति स तन्मो लभते ध्रुवम् ॥
दिशा स्त्री यद्दृष्टं गत्वा पुरीषं विस्मयेद्विज ।
अर्थलामो भवेत्तस्य दारिद्र्यञ्च प्रयाति च ॥
यस्य गेहं समायाति भाग्यया चह ब्राह्मणः ।
पार्वत्या सह शम्भुञ्चा लक्ष्मीनारायणोऽथवा ॥
ब्राह्मण्यो ब्राह्मण्यो वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा ।
धान्यं पुण्याङ्गलिं वापि तस्य श्रीः सञ्चतोमुखी ॥
सञ्चतोमुखीत्यत्र सञ्चतः सुखीति च पाठः ।
सुक्ताहारं पुण्यामालं चन्दनञ्च शुभं व्रज ।
शुभं व्रज स्थाने लभेद्विज इति वा पाठः ।
स्वप्ने ददाति विप्रञ्च तस्य श्रीः सुञ्चतः सुखी ॥
गोरीचनं पताकां वा हरिद्रामिच्छुदण्डकम् ।
क्षिप्राम्रञ्च लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सञ्चतः सुखी ॥
क्षिप्राम्रस्थाने विष्टान्नमिति वा पाठः ।
ब्राह्मण्यो ब्राह्मण्यो वापि ददाति यस्य मस्तके ।
हृत्वं वा शुक्लधातुं वा स च राजा भविष्यति ॥
स्वप्ने रपस्याः पुत्रधः शुक्लमाख्यालुषेपनः ।
तत्रस्यो दधि सुदुक्ते च पायसं वा दृष्टो भवेत् ॥
स्वप्ने ददाति विप्रञ्च ब्राह्मण्यो वा सुधां दधि ।
प्रशस्तपात्रं तस्मै वा सोऽपि राजा भवेद्भुवम् ॥
ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्मै पुण्यवते द्विजः ।
स भवेद्विजविख्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः ॥
यं पाठयति स्वप्ने या मानैव च सुतं यथा ।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तस्यो नास्ति पण्डितः ॥
ब्राह्मण्यः पाठयेद्यञ्च पितेव यत्नपूर्वकम् ।
ददाति पुस्तकं प्रीत्या स च तत्तद्वशो भवेत् ॥
प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा ।
स पण्डितो यशस्वी च विख्यातञ्च महीतले ॥
स्वप्ने यस्मै महामन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चित् ।
स भवेत् पुरुषः प्राज्ञो धनवान् गुणवान् सुधीः ॥
स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलामयीम् ।
यस्मै ददाति विप्रञ्च मन्त्रविद्विञ्च तद्वैव ॥
विप्रा विप्रसम्बुद्धं दृष्ट्वा नलाश्रियं लभेत् ।
राजेन्द्रः स भवेद्वापि किञ्चा च कविपण्डितः ॥
शुक्लधातुयुतां भूमिं यस्मै विप्रः समुत्सृजेत् ।
स्वप्ने च परितुष्टञ्च स भवेत् पृथिवीपतिः ॥
स्वप्ने विप्रो रपे कृत्वा नागाखरं प्रदर्शयेत् ।
चिरजीवी भवेदायुर्धनद्विभवेद्भुवम् ॥
विप्रा विप्रञ्च समुद्रो यस्मै कन्यां ददाति च ।
स्वप्ने च स भवेन्नित्यं घनार्थो भूपतिः स्वयम् ॥
स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नदम् ।
शुक्लाक्षं शुक्लपौलञ्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात् ॥
प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः ।
यः पश्यति नन्दं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः ।
अरोगोऽरोगिण्य दृष्ट्वा सुखिञ्च सुखी भवेत् ॥
दिशा स्त्री यं प्रवदति मम खामी भवान् भव ।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्तसं स च राजा भवेद्भुवम् ॥
स्वप्ने च बालिकां दृष्ट्वा लब्ध्वा स्मार्टिक-
मालिकाम् ।
इन्द्रचार्यं शुक्लधनं स प्रतिष्ठां लभेद्भुवम् ॥

स्वप्नः

स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च ।
हरिद्रामस्य तद्वस्ति लब्ध्वा स वैश्वो भवेत् ॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुब्राह्मण्यो कमला शिवा ।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाह्नवी वा सरस्वती ॥
गोपालिकावेशधरा बालिका राधिका मम ।
बालञ्च बालगोपालः स्वप्ने विद्विः प्रकाशितः ॥
एष ते कथितो नन्द सुखप्रः पुण्यहेतुकः ।
श्रोतुमिच्छ्व किं वा त्वं किं भूयः कथयामि
ते ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठखण्डे सुखप्रदर्शनं
७७ अध्यायः ॥ * ॥
अक्रूरदृष्टस्वप्नप्रश्ना यथा,—
“अपाक्रूरः स्वभवनं गत्वा कंठेन प्रेरितः ।
चकार श्रयनं तस्य सुक्ता मिष्टान्नसुप्तमम् ॥
सकपूरञ्च ताम्बूलं चखाद वाचितं जलम् ।
जगाम निद्रां सुखतः सुखसम्भोगमात्रतः ॥
ततो ददर्श स्वप्नं पुराणश्रुतिस्मृतम् ।
निशान्तिशेषममेव वायादिपरिवर्जितः ॥
अरोगी वडकेशञ्च वल्गुममसमन्वितः ।
सुनत्पाशाश्री सुस्निग्धक्षन्ताश्रीकविवर्जितः ॥
क्षिरीश्वरयज्ञं श्यामं द्विजं सुरलोधरम् ।
पीतवस्त्रपरीधानं वनमालाभिरूषितम् ॥
चन्दनोचितसञ्ज्ञां मालतीमाल्यश्रीभितम् ।
भूषितं भूषिताक्षं सदनमग्निभूषणैः ॥
मयूरपुच्छचूडञ्च सस्मितं पद्मलोचनम् ।
अवस्मृतं द्विजशिषुं ददर्श प्रथमे सुने ॥
ततो ददर्श रुचिरां पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
ज्वलत्पदीपहस्ताञ्च शुक्लमाख्याकरां वराम् ।
शरच्चन्द्रनिभास्याञ्च सक्तां वरदां शुभाम् ॥
ततो ददर्श विप्रञ्च कुर्वन्तञ्च सुभाश्रियम् ।
श्वेतपद्मगतं हंसं तुरगाञ्च सरोवरम् ॥
ददर्श चित्रितं चारु फलितं पुण्यितं शुभम् ।
आम्लनिम्बनारिकेलगुवाककलीतरुम् ॥
दृशन् श्वेतसर्पञ्च खात्मानं पर्वतस्थितम् ।
वृक्षस्याञ्च गजस्याञ्च तरिस्थं तुरगस्थितम् ॥
वीणां वादितवन्तञ्च सुतवन्तञ्च पायसम् ।
दधिचौर्युतान्नञ्च पद्मपत्रस्यमोक्षितम् ॥
क्षमिविद्वहिताङ्गञ्च रुद्रन्तं मोहितं तथा ।
शुक्लधातुपुण्यधरं क्षयं चन्दनचक्षितम् ॥
समुद्रस्थं प्रासादस्थमालानञ्च सलोहितम् ।
द्विभक्तिचतुर्द्विजं मेदःपुष्पमन्वितम् ॥
ततो ददर्श रजतं मणिशुभञ्च काचनम् ।
सुक्तामालिकारजञ्च पूर्णकुम्भं धनं जलम् ॥
सुरभिञ्च सवस्त्राञ्च लघमेजं मयूरकम् ।
शुक्लञ्च सारसं शङ्खं द्विजं खड्गमेव च ॥
ताम्बूलं पुण्यामालञ्च ज्वलदमिं सुरार्चनम् ।
यार्ज्यतोप्रतिमां कल्याणप्रतिमां शिवलिङ्गकम् ॥
विप्रबालाञ्च बालञ्च सुपक्वफलितं क्षयम् ।
देवस्थलीञ्च राजेज्जं सिंहं चाग्रं गुरुं सुरम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नं समुत्सृज्य चकाराद्विजमोक्षितम् ।
उद्धवं कथयामास सञ्चिद्विज्ञानमेव च ॥”

स्वप्नः

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७०।१-१८ ॥
डु.खम्रा यथा,—

नन्द उवाच ।

“श्रुतं सर्वं महाभाग दुःखम् कथय प्रभो ।
उवाच तच्च भगवान् श्रूयतामिति तद्वचः ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“स्वप्ने हसति यो हर्षाद्विवाहं यदि पश्यति ।
नर्तनं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
इत्ता यस्य विप्रोयन्ते विचरन्तश्च पश्यति ।
धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ॥
अश्वङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ।
खरोष्ट्रमहिषास्तु तेन नृणाम् न संशयः ॥
स्वप्ने चूयं जवापुष्पमश्रीकं करवीरकम् ।
विपत्तिस्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति ॥
नक्तं कृष्णं क्षिप्रनासां मूत्रस्य विधवां तथा ।
कपर्दकं तालफलं दृष्ट्वा शोकमवाप्नुयात् ॥
स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोपयितुम् ।
विपत्तिञ्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्वाति यदादृष्टुम् ॥
वनपुष्पं रत्नपुष्पं पलाशञ्च सुपुष्पितम् ।
कापांसं शुक्लवस्त्रञ्च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गायत्रीञ्च हवन्तीञ्च कृष्णाम्बरधरां स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवां नरी नृणामवाप्नुयात् ॥
देवता यच्च वृक्षानि गायन्ति च हसन्ति च ।
आस्तेष्टयन्ति धावन्ति तस्य देशो विनश्यति ॥
वान्तं नृजं पुरीषं वा वेद्यं रौप्यं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दृष्टमाश्रितम् ॥
कृष्णाम्बरधरां नारीं कृष्णाम्बाराशुलेपनाम् ।
उपगृह्णीत यः स्वप्ने तस्य नृणामेव च ॥
नृजं वस्त्रञ्च सुवस्त्रञ्च नृगस्य च नरस्य वा ।
यः प्राप्नोत्वस्थिमाणाञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
अश्वङ्गितस्तु हविषा चौरैश्च मधुनापि वा ।
तन्नेषामपि गुह्येनैव पीडा तस्य निश्चितम् ॥
रथ खरोष्ट्रसंयुक्तं एकाकीं यो धिरो हवेत् ।
तच्चक्षोऽपि च जागर्ति नृदुरेव न संशयः ॥
रत्नाम्बरधरां नारीं रत्नमाख्याशुलेपनाम् ।
उपगृह्णीत यः स्वप्ने आक्षिप्तस्य निश्चितम् ॥
पतितं नखकेशञ्च निर्व्याणाङ्गारमेव च ।
भस्मपूर्णं चित्तं दृष्ट्वा लभते नृदुरेव च ॥
अस्मान् शुष्ककाष्ठञ्च लणानि कौहमेव च ।
मखीञ्च किञ्चित् कृष्णं वा दृष्ट्वा दुःखं लभेत् ॥
भुवम् ॥
पादुकां फलकं रत्नपुष्पमाख्यं भयानकम् ।
सावं मखरं सुतं वा दृष्ट्वा सद्यो ब्रह्मं लभेत् ॥
कण्टकं खरलं काकं भस्मकं वागरं खरम् ।
पूयं गात्रमलं स्वप्ने केवलं बाधिकाश्रयम् ॥
भयमाहं चतं मूत्रं मलकुण्डलं रोगिणम् ।
रत्नाम्बरञ्च जटिलं मूत्रं महिषं खरम् ॥
अश्वकारं महावीरं नृजं जीवं भयानकम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने यो निजिह्वं विपत्तिं लभते भुवम् ॥
कुवेररूपं च्छेच्छेच्च यमदूतं भयङ्करम् ।
पाशहस्तं पाशशङ्खं दृष्ट्वा नृणाम् लभेन्नरः ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणो बाला बालको वा सुतः सुता ।

स्वप्नः

विदार्यं कुरुते कोपात् दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
कृष्णपुष्पञ्च तन्माख्यं शृङ्गाशृङ्गाधारिणम् ।
नृच्छाञ्च विज्ञताकारां दृष्ट्वा नृणाम् लभेत् भुवम् ॥
वाद्याञ्च नर्तनं गीतं गायनं रत्नवाससम् ।
नृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् ॥
वाद्यां स्थाने वाद्यमिति वा पाठः ।
आनन्दं स्थाने आनन्दमिति युक्तम् ।
मत्स्यादि धारयेद्यो ह्ये तद्भातुमैरणं भुवम् ॥
क्षिप्रं वापि कवचं वा विज्ञतं सुक्तकेशिणम् ।
चित्तं वृक्षञ्च कुर्वन्तं दृष्ट्वा नृणाम् लभेन्नरः ॥
नृतो वापि नृता वापि कृष्णा नृच्छा भया-
नका ।
उपगृह्णीत यं स्वप्ने तस्य नृणामेव च ॥
येषां दन्ताञ्च भस्माञ्च केशाश्चापि पतन्ति च ।
धनहानिर्भवेत्तेषां पीडा वा तच्छरीरजा ॥
उपगृह्णीत यं स्वप्ने शृङ्गाद्यो दृष्ट्वाऽपि वा ।
बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाद्वयम् ॥
क्षिप्रञ्च पतन्तश्च शिलाद्वयं तुषं चुरम् ।
रत्नाङ्गारं भस्मरुष्टिं दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गृहं पतन्तं शैलं वा भूमकेतुं भयानकम् ।
भयस्त्रयं तरोऽपि दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
रथगेष्ट्रे लवचगेष्ट्रिस्तुरगात् खरात् ॥
पतन्ति भूमौ ये स्वप्ने विपत्तिस्तस्य सङ्कुला ॥
उक्षेः पतन्ति गर्तेषु भस्माङ्गारचित्तसु च ।
चारकुण्डेषु चूर्णेषु नृदुरेव न संशयः ॥
वलाद्यङ्गानि दृष्ट्वा नृजं च यस्य मस्तकात् ।
पितृनांशो भवेत्तस्य गुरीर्वापि वृषस्य वा ॥
सुरभी यस्य गेहाञ्च याति जप्ता सवत्सिका ।
प्रयाति पापिनस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुन्धरा ॥
पार्श्वेन कृत्वा बडञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च ।
यमदूताञ्च ये नृच्छास्तस्य नृणाम् संशयः ॥
गणको ब्राह्मणो वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा ।
परिरुष्टः प्रपति यं विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
विरोधिनञ्च काकाञ्च कुकुरा भस्मकास्तथा ।
पतन्त्यागव्यं यदुग्माने तस्य नृणाम् संशयः ॥
महिषा भस्मका उष्ट्राः मूकुरा गर्हभास्तथा ।
रुष्टा धावन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत् ॥
तेषां शान्तिर्धरा,—
“रत्नचन्दनकाष्ठानि वृताक्तानि च यो जुहोति ।
गायत्र्याञ्च सङ्कर्षणं तेन शान्तिर्निधीयते ॥
सहस्रधा जपेद्यो ह्ये भक्ता तं मयि हृदयेन ।
निष्पापोऽपि भवेत् सोऽपि दुःखः सुखप्रो भवेत् ॥
भवेत् ॥
अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सर्वं जनार्दनम् ।
हंसं नारायणञ्चैव यत्नामाश्रितं शुभम् ॥
शुचिः पूर्वसुखः प्राज्ञो दृष्टकालञ्च यो जपेत् ।
निष्पापो ह्ये भवेत् सोऽपि दुःखः सुखप्रो भवेत् ॥
विष्णुं नारायणं कृष्णं माधवं मयि हृदयेन ।
हरिं नरहरिं रामं गोविन्दं दधिवामनम् ॥
शुचिः पूर्वसुखो भूत्वा भक्तिभङ्गायुतो जपेत् ।
निष्पापो ह्ये भवेत् सोऽपि दुःखः सुखप्रो भवेत् ॥

स्वप्नः

भक्ता चैतानि भद्राणि दृष्ट्वा नामानि यो जपेत् ।
शतकलौ भक्तियुक्तो जप्ता रोगी च रोगतः ॥
लक्ष्म्या ह्ये जपेद्यो ह्ये भक्ता नाम्नुच्यते भुवम् ।
जप्ता च दृष्टकालञ्च महाबन्धा प्रक्षयते ॥
हविष्याश्री यतः शृङ्गो हरिर्नो धनवान् भवेत् ।
शतलक्षञ्च जप्ता च जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्तिकेयं दिनेश्वरम् ।
धर्मं गङ्गाञ्च तुलसीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जप्ते स्नात्वा च यो जपेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् सोऽपि दुःखः सुखप्रो भवेत् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं पूर्वमेव दुर्गातनाश्रित्ये महा-
मायायै स्नात्वा ।
कण्ठरुष्टो ह्ये लोकानां भक्तः सप्तदशाक्षरः ।
शुचिञ्च दृष्ट्वा जप्ता दुःखः सुखप्रो भवेत् ॥
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
विहृमन्तञ्च लभते सर्वसिद्धिञ्च वाञ्छितम् ॥
ॐ नमो नृदुरायैति स्नात्वा लक्ष्म्या जपेत् ।
दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुञ्च भवेन्नरः ॥
पूर्वोत्तरसुखो भूत्वा स्वप्ने प्राप्तिं प्रकाशयेत् ॥
काश्चपे दुर्गाते नौचे देवब्राह्मणानन्दके ।
मूर्खे चैवानभिज्ञे च न च स्वप्ने प्रकाशयेत् ॥
अश्वत्थे गणके विप्रे पितृदेवाश्चैनेव च ।
आचार्ये वेद्यायै मित्रे दिवास्वप्ने प्रकाशयेत् ॥
इति ते पुण्यमाख्यां कथितं पापनाशनम् ।
धनं यशस्वमाशुर्थं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे दुष्टप्रदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ * ॥ कंसदृष्टः स्वप्ना यथा,—
नारायण उवाच ।
“अथ कंसो विचिन्त्येव दृष्ट्वा दुःखप्रमेव च ।
समुद्दिमो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥
पात्रं मित्रं बुधगणं बान्धवञ्च पुरोहितम् ।
समानौघं सभामस्थे ताडुवाच सुदुःखितः ॥”
कंस उवाच ।
“मया दृष्टो निशाशेषे यो दुःखप्रो भयप्रदः ।
तं निबोध बुधाः सर्वे बान्धवाञ्च पुरोहित ॥
विभती चोद्धृष्ट्याणां मालां सरत्तचन्दनाम् ।
रत्नाम्बरं खड्गगतौष्णं खरैश्च भयङ्करम् ॥
प्रकल्पाद्वाहवाञ्च लोलजिह्वा भयङ्करी ।
अतीवदृष्ट्वा कृष्णाङ्गी नगरे मम वृषति ॥
सुक्तकेशी क्षिप्रनासा कृष्णा कृष्णाम्बरपि सा ।
विधवा सा महाभूरी सामालिङ्गितुमिच्छति ॥
मलिनं चेलखण्डञ्च विभती रुचस्त्रिजान् ।
ददाति चूर्णतिलकं कपाले मम वक्षसि ॥
कृष्णवर्णानि प्रजानि क्षिप्रमभ्यानि सखक ।
पतन्ति कल्पा शब्दाश्च शस्त्रासालफलानि च ॥
कुचेलो विज्ञताकारो नृच्छेष्टो ह्ये रुचस्त्रिजः ।
ददाति मयि मयि मयि मयि मयि मयि मयि ॥
महावृष्टा च दिवा ह्ये पतिपुत्रवती सती ।
वभङ्गं पूर्णकुम्भञ्च अमिश्रय पुनः पुनः ॥
अन्धानामोद्गमालाञ्च रत्नचन्दनचर्चितान् ।
ददाति मयि मयि मयि मयि मयि मयि मयि ॥
वयमङ्गाररुष्टिञ्च भस्मरुष्टिः कथं कथम् ॥

स्वप्नः

चयं चयं रक्तवृष्टिर्भवेच्च नगरे मम ॥
 चानरं वायसं आनं भक्तं श्रुकरं खरम् ॥
 पश्यामि विज्जनाकारं शब्दं कुञ्जन्तसुखम् ॥
 पश्यामि शुष्ककाष्ठानां राशिमस्मान्नकञ्जलम् ।
 अरण्योदयेलायां कर्पं क्षिप्तगन्धानि च ॥
 पीतवल्गुपरीधाना शुक्लचन्दनचर्चिता ।
 दिभ्रती मालतीमाला रत्नभूषणभूषिता ॥
 क्रीडाकमलहस्ता सा सिन्दूरविह्वलीभिता ।
 कृत्वाभिप्रायं मा रुडा याति मन्मन्दिरेन सती ॥
 पाशहस्तांश्च पुरुषान् सुक्तकेशान् भयङ्करान् ।
 अतिरूक्षांश्च पश्यामि विप्राणो नगरं मम ॥
 नमो नारीर्म्मत्तकेशीर्नृत्तलींश्च गृहे गृहे ।
 अतीव विज्जनाकाराः पश्यामि सज्जिताः सदा ॥
 क्षिप्तनाशा च विधवा मद्वायूही दिग्गम्बरी ।
 मा तेषामभ्यर्त्तितं माञ्च करोत्यतिभयङ्करी ॥
 निर्व्याघ्राङ्गारसंयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्कराः ।
 अतिप्रभातसमये चिताः पश्यामि सज्जिताः ॥
 पश्यामि च विषाहश्च वृथगीतमहोत्सवम् ।
 रक्तवल्गुपरीधानान् पुरुषान् सुक्तवर्द्धजान् ॥
 रक्तं वस्त्रं पुरुषं वृथन्तं नयसुखम् ।
 धावन्तश्च श्रयानश्च पश्यामि सज्जिताः सदा ॥
 राहुगन्तश्च गगने मखलं चन्द्रसूर्ययोः ।
 एककाले च पश्यामि सर्वस्यासञ्च वायवाः ॥
 उल्कापातं धूमकेतुं भूकम्पं राहुक्षिप्तवम् ।
 भस्मावातं मद्योपातं पश्यामि च पुरोहितम् ॥
 बायुना घूर्णमानांश्च क्षिप्तस्त्वान् मद्योत्सवम् ।
 पतितान् पत्यन्तांश्चैव पश्यामि पृथिवीतले ॥
 पुरुषं क्षिप्तशिरसं वृथन्तं नयसुखम् ।
 सुखमालाधरं चोरं पश्यामि च गृहे गृहे ॥
 तयं सर्वत्रासं भस्मपूर्णमङ्गारसङ्कुलम् ।
 हाहाकारश्च कुञ्जन्तं सर्वं पश्यामि सर्वतः ॥
 इत्येवमुक्त्वा राजा च विरराम सभातले ॥
 मुखा खर्पं बान्धवाश्च नतवन्ना निश्वसः ॥
 जहार चेतनं सदाः सत्यकश्च पुरोहितः ।
 मत्वा विनाशं कंसस्य यजमानस्य नारदः ॥
 रुदो नारीवर्गश्च पिता माता च शोकतः ।
 मेनिरे नाशकालश्च सदाः स्वयमुपस्थितम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६३ अध्यायः ॥
 परशुरामदृष्टदुःखप्राः ब्रह्मवैवर्तं गणेशखण्डे
 ३३ अध्याये कार्त्तिकीर्णकान्ददृष्टदुःखप्रास्तत्रैव
 ३४ अध्याये घोरान्तरदृष्टदुःखप्रा देवीपुराणे
 २२ अध्याये कालिकापुराणे पुष्पाभिषेके ८७
 अध्याये मत्स्यपुराणे याज्ञानिमित्तस्त्राध्याय-
 कथने २४२ अध्याये च ते द्रष्टव्याः ॥ (वैद-
 कोक्तस्वप्नशकुनं यथा,—
 “इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानुष्ठं प्रचक्षते ।
 स्वप्ने मदां सह प्रेतैः पितृन् कथ्यते शुभा ।
 स मत्तार्त्तां मृतानां शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥
 रक्तमालावपुर्वस्त्रो यो हसन् द्वियते क्षिया ।
 शोऽसपिप्तेन मक्षिष्ववराहोद्गर्भैः ॥
 यः प्रयाति दिशं वाय्वां मरणं तस्य यज्जया ।
 खताकण्टकिनी वंशस्ताली वा हृदि जायते ॥

स्वप्नः

यस्य तस्याशु शुक्लेन यस्य वह्निमनञ्चिवम् ।
 जुह्वतो घनसिक्तस्य नमस्योरनि जायते ।
 मदां स नश्येत् कुष्ठेन चखालैः सह यः पिवेत् ॥
 खेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेन नश्यति ॥
 उन्मादेन जले मज्जेद्यो वृथन् राक्षसैः सह ।
 अपस्मारेण यो मत्तार्त्तां वृथन् प्रेतैर्न नीयते ॥
 यानं खरोद्गमाञ्चारकपिशातूलं खकरैः ।
 यस्य प्रेतैः शृगालैश्च स मत्वोर्वते सुखे ॥
 धूर्पशृङ्खलोर्जया विवृङ्गस्तद्विधं वसन् ।
 न जीवत्यतिरोगाय सूर्येन्दुगच्छेज्जयन् ॥
 सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं इतिवाग्रयन्म् ।
 सङ्घिर्वशुलनादीनां सम्भवो ववसां तथा ॥
 निलयो सुखताकाकयश्वतैः परिवारणम् ।
 तथा प्रेतपिशाचस्त्रीरविडान्गवाग्रयैः ॥
 सङ्घो वेचलनावशृङ्खलकण्टकसङ्घट्टे ।
 श्वभ्रश्रयानश्रयनं पतनं पांगुभस्मनोः ॥
 मज्जनं जलपङ्कादौ शोषेण स्रोतसाङ्घतिः ।
 रुक्वादिचर्मगतानि रक्तमखधाराणम् ॥
 वयोऽङ्गदृष्टिरभ्यङ्गो विषाहः स्मृत्युक्तेर्म च ।
 पक्षाक्षस्तेजमदाशः प्रच्छेदं गिरिचने ॥
 क्षिरण्यलोहयोलभिः कलिर्वैष्णवपराजयौ ।
 उपानद्गुणानाश्च प्रपातः पादचर्मयोः ॥
 हृषो भृशं प्रकुपिते, पिष्टभिश्चावभर्त्तवन्म् ।
 प्रदोपग्रहणचन्दनदेवनचक्षुषां ॥
 पतनं वा विनाशो वा भेदनं पञ्चतस्य च ।
 कानने रक्तशुसुमे पापकर्मनिवशने ॥
 चितान्त्यकारसम्बाधे जनन्याश्च प्रवेशणम् ।
 पातः प्रासादशैलेर्मत्तस्येन यमनन्था ॥
 कान्तायिणामसौम्यानां नमनानां दण्डधारिणाम् ।
 रक्ताक्षाणां च कृष्णाणां दर्शनं जातु नैष्यते ॥
 लघ्वा पापा लघ्वाचारा दीर्घकेशनखकनौ ।
 विरागा चाध्वसना स्तम्भकालिनिशा मता ॥
 मग्नोवह्नाणां पूर्णत्वान् स्रोतसां प्रवलेर्मलेः ।
 दृश्यन्ते दारुणाः खप्रा रोगौ यैर्याति पञ्चताम् ॥
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विसृज्यते ।
 दृष्टः श्वरोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कण्ठितस्तथा ॥
 भाविको दीपजञ्चति स्वप्नः सप्तविधो मनः ।
 तेज्याद्या निष्क्रान्ताः पञ्च यथा स्वप्नतदिवा ॥
 विस्मृतो दीर्घक्षुण्ठोऽति पूर्वरात्रि चिरात् फलम् ॥
 दृष्टः करोति तु कृच्छ्रं गोसर्गं तद्दर्भं हृत् ॥
 निद्रया चासुपहन्तः प्रतीपेज्जनेस्तथा ॥
 याति पापोऽल्पफलतां दानचोमजपादिभिः ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
 पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥
 देवान् क्षिजान् गोष्ठयभान् जीवतः सुहृदो-
 वृपान् ।
 साधून् यशस्विनो बह्निमिहं स्वप्नान् जलाश-
 यान् ॥
 कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
 जस्य ।
 नराशनं दीप्तवत् समन्ताद्विरोक्षितः ॥
 यः पश्येन्नमते यो वा ह्वादाशं विषाभिषम् ।

स्वभावः

शुक्लाः सुमनसो वल्गुममेधालेपनं फलम् ॥
 शैलप्रासादफलवृक्षनिहिनरदिपान् ।
 आरौहेनोऽध्वयानश्च तरेन्द्रद्वन्द्वोऽधीनम् ॥
 पूर्वांशरेण गमनमगम्यागमनं न्यतम् ।
 सन्धाघात्रिःस्त्रिर्देवैःपिष्टभिश्चाभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितोत्थानं दिवताश्चावमर्हन्म् ।
 यस्य स्यान्नाशुरारोग्यं वित्तं बहु च वोऽयुनि ॥”
 इति वामटे शारीरस्थाने यष्टेऽध्याये ॥
 स्वप्नजन्, कौ, (स्वप्नं निद्रां करोतीति । ज्ञ + क्तिप् ।
 तुगागमच्च ।) सुनिपक्षकम् । सुबुद्धीं शाक इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वप्नकारणे, नि ॥
 स्वप्न, [ज्] नि, (स्वपिनि तच्छैलः इति
 स्वप + “स्वपिधोर्नञिङ्” ३ । २ । १०२ ।
 इति नञिङ् ।) निद्राशैलः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥ यथा, भट्टिः । ७ । २५ ।
 “अहं स्वप्नं प्रसादेन तव वन्द्यतमिः सह ॥”
 स्वप्नोऽयं, पु, (स्वप्नश्च दोषः ।) निद्राव्याघा-
 रैःस्वप्नम् ॥ इति लोकोक्तिप्रबन्धम् ॥ (जस्यो-
 यधं यथा,—
 “वटाङ्गुरस्य निर्वानान् मानिकेय समन्वितान् ।
 सायं प्रयोज्य मतिमान् स्वप्नोऽयं निवारयेत् ॥”
 इति वैद्यकम् ॥)
 स्वप्नविचारी, [न्] नि, स्वप्नविचारकर्ता । शुभा-
 न्स्वप्नप्रयास्याकर्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थे
 णितृप्रत्ययेन नियमः ॥
 स्वभाजनं, कौ, (स्वस्य भाजनम् ।) आनन्दनम् ।
 इत्यमरटीकायां रायसङ्कटः । ३ । १० । ७ ॥
 स्वभावः, पु, (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभावः ।
 तत्पर्यायः । संसिद्धिः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४
 निवर्गः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ भावः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ वर्गः ७ । इति जटा-
 धरः ॥ स्वत एव आविर्भावः । यथा,—
 “बहिर्हृत्स्वनेषी तु स्वभावाद्येऽथ प्रकीर्तितः ।
 निवर्गश्च स्वरूपश्चैवोऽपि भवति द्विधा ॥
 निवर्गः सुदृग्भावाज्जन्मः संस्कार उच्यते ।
 अजन्मस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव इत्यते ॥
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 “वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरिततः ।
 व्याचारे बवहारे च ज्ञायते हृद्दर्थं वृथा ॥”
 लोकाः कर्मवशीभूतास्तु कर्मै यत्फलं पुरा ।
 स्वकर्मणां फलं भुङ्क्ते जनुर्जन्मणि जन्मनि ॥
 केचिद्दन्तीति भवेत् स्वकृतेन च कर्मणा ।
 केचिद्दन्ति देवेन स्वभावेनेति केचन ॥
 त्रिविधाश्च मता वेदे वेदवेदाङ्गपादगाः ॥
 स्वयञ्च कर्मजनकस्तु कर्म देवकारणम् ।
 स्वभावो जायते नृणामात्मनः पूर्वकर्मणा ॥
 स एवात्मा सर्वेश्वरः सर्वेश्च फलप्रदः ।
 स च स्वजति देवश्च स्वभावं कर्मै एव च ॥
 अदो श्रीकृष्णदावानां कः स्वभावः सुविमलः ।
 हृतभार्यसुक्लितश्च न शशाप रिपुं गुरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ५७ । २१—२८ ।
 ३१ । ४१ ॥ अपि च ।

स्वयंहा

सुदिनं दुर्दिनञ्चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
ननु कर्म तपसां सार्थं कर्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥
तपः स्वभावस्याश्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
संसर्गवाच्योऽभ्यासश्च संसर्गः पुण्यतो भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५।१-५२ ॥

अन्वच । चायन्ववाक्यम् ।

“स्वभावो यादृशो यस्तु न जहाति कदाचन ।

अङ्गारः शतधौतेन मलिनत्वं न मुच्यते ॥

सर्वस्य हि परीक्षन्ते स्वभावो नेतरे गुणाः ।

अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो नृद्धिं
वर्जते ॥”

इति द्वितीयेऽध्याये मित्रलाभनामप्रथमकथा-
संग्रहः ॥

खभूः, पुं, (खनेव भवतीति । भू + कृप् ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १।१।१८ ॥ ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥

(यथा, भागवते । ३।१२।५ ।

“तान् वभाषे खभूः पुत्रान् प्रजाः स्वजत
पुत्रकाः ॥”)

शिवश्च ॥

खमेकः, पुं, संवत्सरः । यथा,—

“स्वमेकमेकं वरदा तस्या भवति चण्डिका ।

कश्चिरेषोरणस्येह तपिता विधिवन्मृग ॥”

खमेकं संवत्सरम् । खमेकः संवत्सरः यथो

भावः । इति श्रुतेः । उरणस्य मेघस्य । इति

निष्पादितत्वम् ॥

खयं, [म] य, आत्मना । आपनि इति भाषा ।

इत्यमरः । ३।४।१६ ॥ आत्मनेत्यर्थं खयं

तृतीयान्तम् । यथा । खयम् । इति भरतः ।

(यथा, रघुः । १।७० ।

“यथा ह्येनं विधातुर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।

विल्लं खयमिव स्नेहाद् वन्ध्यामश्रमपादपम् ॥”)

खयंवरा, स्त्री, (खय + वृ + अच् । टाप् ।)

खयं दृश्यते पतिं या । स्नेहस्या पदव्यतिथौ ।

तत्पर्यायः । पतिंवरा २ वयो ३ । इत्यमरः ।

२।६।७ ॥ खयंवरे वयोनौयानि यथा ।

अचौरचा १ मज्जवन्ता २ मज्जपञ्चता ३

राजपुत्राः चत्त्रिधौ राजसौन्दर्यादिर्विशेषा-

वर्णनम् ४ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके ३

कुसुमम् ॥

खयंहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेषः । सा च ब्रह्म-

मानवसदृशः सद्यस्त्व निमग्न्या पत्रां जाता ।

यथा,—

“दुःसहसाभवत् भार्या निर्मादित्नां नामतः ।

जाता कवेस्तु पात्रायां कृतौ चाखालदर्शनात् ॥

तयोरपलाब्धमवन् जगद्वापीनि धोदृश ।

अदौ क्रमाराः कन्याश्च तथादावतिभीषणाः ॥

नियोजिका वै प्रथमा तथेवान्मा विरोधिनी ।

खयंहारकरी चैव आभगी कृतुहारिका ।

कृतिवीजहरे चान्ये तयोः कथे सुदास्यौ ।

अष्टमी द्वेषी नाम कन्या चातिभयावहा ॥

यतासां कमे वक्ष्यामि दोषप्रशमनश्च यत् ।

धान्यम् खलान्नुहान्नीडात् पयः संप्रिस्तथापरा ॥

स्वयंप्र

सम्बद्धिस्त्विदमद्रुचादपहन्ति च कन्याका ।

सा खयंहारिकेत्युक्ता सदान्नान्नतत्परा ॥

महानसादृहसिद्धमन्नामारस्थितम् तथा ।

परिवेश्यमानश्च सदा सार्द्धम् सुदत्ते च सुज्जता ॥

उच्छिष्टानां मनुष्याणां हरत्वनश्च दुर्हरा ।

कर्मात्ताङ्गारशालाभ्यः सिद्धान्तिं हरति दिज्ज ॥

मोक्षोत्तनेभ्यश्च पयः चौरहारी सदैव सा ।

दधो घृतं तिलात्तैलं सुरागारात्तथा सुराम् ॥

रङ्गं कुसुमकादिभ्यः कार्पासात् स्वमेव च ।

सा खयंहारिका नाम हरत्वरितं द्विज ॥”

तच्छान्तिर्यथा,—

“कुर्व्यात् शिखण्डिकोद्वह्वा रक्षार्थं कृत्रिम-

स्वयम् ।

रक्षा चैव गृहे शिखा वर्यां चोच्छिष्टता

तथा ॥”

शिखण्डिकोद्वह्वा स्थाने शिखण्डिनी इन्दमिति

च पाठः ।

“होमामिदेवताधूपमखना च परिक्रिया ।

कार्या चौरादिभाणानामेवं तद्वत्तयं स्तुतम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवर्गशोत्पत्तिनामा-

ध्यायः ॥

खयंजतः, स्त्री, (खयमात्मना जतः ।) आत्मजतः ।

यथा,—

“कत्विक च त्रिविधो दृष्टः पूर्वोऽर्जुनः खयंजतः ।

यद्वच्छया च यः कुम्भादात्स्वित् प्रीति-

पूर्वकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

खयंगुप्ता, स्त्री, (खयमात्मना गुप्ता) शृङ्गशिल्पिका ।

इति शब्दरत्नावली, (गुणादायोऽस्याः शृङ्गशि-

ल्पिकाशब्दे ज्ञातयाः ॥)

खयंदत्तः, पुं, (खयमात्मना दत्तः) दादृशविध-

पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति अटाधरः ।

तज्जलणम् यथा । दत्तात्मा तु खयंदत्तः ।

इति याज्ञवल्क्यावचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्रो

मातापितृवद्बहीनस्ताभ्यां सुतो वा तवाहं पुत्रो

भवामीति खयंदत्त उपपन्नः । इति मिता-

चरा ॥

खयस्तपस्थितः, त्रि, (खयमात्मना उपस्थितः ।)

खयमागतः । यथा,—

“यदि त्वजनि मां स्रष्टु कामात् खयस्तप-

स्थिताम् ।

युवयोश्च विपत्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥

कामातुरां यौवनास्थां भार्यां खयस्तपस्थिताम् ।

न त्वत्सेवामभिरुह्य श्रुतं मध्यन्दिने पुरा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६९।४० ।

४५ । अध्यायः । (तथा च भागवते । १।१३।१० ॥

“नम्रप्रियं दुर्वैषह्यं गुणं खयस्तपस्थितम् ।

नावेदयत् सकरणो दुःखितान् द्रष्टुमखम् ॥”

खयंप्रभः, पुं, (खयं प्रभा यस्य ।) चतुर्विंशतिमा-

खयंदत्तगैतचतुर्थाहं । इति हेमचन्द्रः ॥

(खयं प्रकाशे, त्रि । यथा, भागवते । १।१६।२७ ॥

“अथ ये तु नयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

स्वः

वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्डश्च खयंप्रभम् ॥”

स्त्री, अष्टरोविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।

४३ । २६ ॥

“धृताक्षो मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः खयंप्रभा ॥”

रसायनाधिकारोक्तसोमसत्रकौषधिविशेषः ।

खयंप्रभो महासोमो यथापि गरुडाहृतः ॥”

इति सुश्रुतिचिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ।)

खयम्भुः, पुं, (खयम्भवतीति । भू + भू + लुः ।)

ब्रह्मा । इति हिरण्यकौषः ॥

खयम्भुवः, पुं, (खयम्भवतीति । भू + कः ।) आदि-

मनुः । ब्रह्मा । इति कैचित् । (खयस्तपन्नं,

त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ॥

“कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽनरे ।

नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः खयंभुवः ॥”)

खयम्भुवा, स्त्री, (खयम्भवतीति । भू + कः ।

टाप्) धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खयम्भूः, पुं, (खयम्भवतीति । भू + कृप् ।)

ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ जिनचक्र-

वर्तिविशेषः । तत्पण्यायः । रुद्रतनयः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कालः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ कामदेवः । विष्णुः । शिवः । इति

कैचित् ॥ माघपण्यौ । लिङ्गिनौ । इति

राजनिर्घण्टः । (खयस्तपन्ने, अष्टोरविषे च

त्रि । यथा मनुः । १।१३ ।

“त्वमेकोऽहं स्व सर्वस्य विधानस्य खयंभुवः ।

अचिन्ताप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”)

खर, तु क आक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्त-सुरा०-पर०-सक०-सेट्) वकारवृत्तः

रेपोपधः । खरयत्नतिरुशेपि न कश्चन परि-

ग्रहम् । इति हलायुधः । पञ्चमखरयुक्तः इति

चतुर्भुजः । खरयति । इति दुर्गादासः ॥

खर, य, खयः । (यथा, रामायणे । २।७६।८ ।

“त्वयि प्रयाते खस्तात रामे च वनमाश्रिते ।

विधवा पृथिवी रार्णस्तया ह्यनान राजते ॥”)

परलोकः । इत्यमरः । १।१।५ । १।४।२५३ ॥

आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यादृशतिविशेषः । यथा, मनुः । २।७६ ॥

“अकारश्चाणुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयाक्षिरदुष्टदुर्भुवः खरितीति च ॥”)

खर, पुं, (खर + अच्) उदात्तादित्रयः । इत्य-

मरः । १।१।६।४ ॥ उदात्तादुदात्तखरितास्त्रयः

खरश्चन्द्राद्याः खरन्ति शब्दायन्ते खराः स्तु

क शब्दोपतापयोः अन् उच्चारदीयते उच्चा-

र्यते उदात्तः उदात्तपूर्वादायः कर्मणि स्तः ।

तद्विपरीतोऽदुदात्तः । समाहृतः खरितः खरः

सञ्ज्ञातोऽनेति इतोऽस्य जाते इति इतः ।

यदाहुः । उच्चेरुच्चारणादुदात्तः नीचैरुदात्तः

समाहारः । खरितः । इति । छान्दसत्वात्

नोक्तः । तदुक्तं “उदात्तञ्चातुदात्तश्च खरितश्च

प्रचित्तखरो जयः खराः । चतुर्थः प्रचित्तो

नोक्तो यतोऽथौ छान्दसः स्तुतः ॥ इति

भरतः ॥ यथा, माघे । २।६५ ।

स्वरः

“तद्वेशितारं चेदीना भवाम्भममस्त मा ।
निहन्त्यरौनेकपदे य उदात्तः खरातिव ॥”
तन्त्रोक्तोक्त्यतिनिषादादिसमन्वितः । सुर इति
भाषा । यथा,—

“निषादार्धमन्वारवङ्गमध्यमधैवताः ।
पञ्चमञ्चैवमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः खराः ॥”

इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥

निषादादयः सप्त तन्त्रीसप्तत्याः कण्ठसप्तत्याश्च
खराः खरशब्दवाच्याः । निषादादिकदम्बादि
यथाक्रममिति स्मृतमिति । नारदोऽप्याह ।

“वङ्गं रौति मयूरो हि गावो नदन्ति चर्षभम् ।
अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥
पुष्यसाधारणे कावे कीकिलो रौति पञ्चमम् ।
अश्वश्च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः ॥”

इति ।

अन्योऽप्याह ।

“स खरो यः श्रुतिस्थाने स्वनं हृदयरङ्गकः ॥”

“वङ्गजर्षमगान्धारी मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च खरा सप्त प्रकौर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभश्चागक्रौञ्चकोकिलवाजिनः ।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः खरानेतान् सुदुर्गमान् ॥”

इति ॥

एते च समष्टाः पञ्चमं गायन्ती । तथा च
विशाखिनः ।

“अथस्तु धैवतं शोषि मत्त पञ्चमचक्रकं ।
निषादस्तु गजो गर्ज्जलस्तदोर्ध्वौ सपञ्चम-
मिति ॥”

भरतोऽप्याह ।

“वङ्गजश्च पञ्चमञ्चेतिमयूरो नदति द्विधा ।
अश्वदा धैवतादींश्च प्राङ्मुनेत्ताश्च पञ्चम-
मिति ॥”

निषीदन्ति खरा अस्मिन्निति निषादः सदरे-
षारे च्च गीक इति ध्वम् । तथा च ।

“निषीदन्ति खरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना ।
अग्नेयसन्निविषयं स हि आप्यावतिष्ठते ॥
ऋषति ऋतुः ऋषभः ऋषी श्र गतौ नान्नीति
कभः ।

“वायुः ससुज्जतो नामिः कण्ठशीर्षससुज्जतः ।
नदत्यधमवदयस्तान्तेनैव ऋषभः स्तुतः ॥” इति ।
गान्धारां सख्यो गान्ध्याः खरान्तस्य गान्ध-
र्यति गान्धारः ऋक्षि गान्धां टात् वक्ष्यति
घञ् ।

“वायुः ससुज्जतो नामिः कण्ठशीर्षसमाहृतः ।
नानागन्धवहः पुष्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥”

इति ।

गान्धारोऽभिनवोऽस्त्विति गान्धार इत्यर्थः ।
वङ्ग्यो जायते वङ्गः ज्वजनादिति डः ।

“नासां कण्ठसुरक्षासु जिह्वां दन्ताश्च सञ्चितः ।
वङ्ग्यः संजायते यस्मात्तस्मात् वङ्गज इति
स्मृतः ॥” इति ।

मध्ये नामिदेशे भवो मध्यमः । तन्त्राद्यपिर-
दक्षिण्येवादिना मः ।

स्वरः

“तद्वेशितो वायुवरः कण्ठसमाहृतः ।
नाभिग्रामो मज्जानः सो मध्यमस्तेन स स्तुतः ॥”

इति ।

धोमङ्गिगीयेन इति धैवतः टप्रेकादिनि यः
मर्ग्यादिवात् मस्य वः । धीयनेऽयमिति
विकारसञ्चेति यो वा । खरान् धयतीति वा ।
घट पाने नान्नाति धैवतः ।

“अभिसन्धने यस्मात् खरास्तेनेय धैवतः ।
स तु तावत्प्रधानत्वात् कलाटे च वनिष्ठते ॥”
इति पञ्चानां खराणां दूरयः पञ्चमः । नो
महाराक्ष्मिदिति मट् ।

“वायुः ससुज्जतो नामिः खरौ कण्ठसुज्जतौ ।
विचरन् पञ्चमस्यानप्राप्या पञ्चम उच्यते ॥”

इति ।

खरन्ति शब्दायन्ते खराः खृ ल प्रत्योप-
तापयोः पचादिवाद् । इति भरतः ॥ ५ ॥
अपि च ।

“स खरो यः श्रुतिस्थाने खरन् हृदयरङ्गकः ॥
वङ्गजर्षमगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निषादश्च खरा सप्त प्रकौर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभश्चागक्रौञ्चकोकिलवाजिनः ।
मनङ्गाश्च क्रमेणाहुः खरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभं चातको वक्ति धैवतश्चापि द्दुरः ।

इति केचित् ॥

वायुः संवर्द्धितो नामिर्नाद्याश्च हृदयस्थ च ।
पार्श्वयोर्मैल्लकस्यापि यस्या वङ्गः प्रजायते ।
नाभिस्तलादुध्वा वर्णं उत्थितः झुरते ध्वनिम् ।
वृषभस्थेव निर्वाति हेलया ऋषभः स्तुतः ॥
नामिः ससुज्जतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् ।
सशब्दस्तेन निर्वाति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमस्यानात् शरीरस्थोपजायते ।
नाभिस्तलाच्च गन्धरीः किञ्चित्तरः खभावतः ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदागो यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः खरः ॥

गान्धा नामिरोऽगामं वक्ति प्राणोऽङ्गः पुनः ।
धावन्ति च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥
वङ्गजादयः वङ्गतेऽन खरा सख्यं मनोहराः ।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥ ५ ॥

चतस्रः पञ्चमे वङ्गजे मध्ये श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥ ५ ॥
संपूर्णखराः । ष ऋ ग म प घ नि । बाह्वः
निषादोऽन्विताः । ष ऋ ग म प घ । ओडव-

खराः ऋ-प-वर्जिताः । ष ग म ध नि ।
संपूर्णरागाः सप्तभिः खरैर्यथा नाटवस्तदादयः ।
वाङ्गवरागाः वङ्गभिः खरैर्यथा सप्तरादयः ॥ ५ ॥
अथुना खरप्रसारः ।

“क्रमेणैव खराः स्थाप्याः पूर्वपूर्वपरादयः ।
स्वल्क्रमः क्रमात् एष्टे पुरस्तदपरिवर्त्तिनः ॥
स चेदुपरि वतुपूर्वं इत्यं प्रसारणक्रमः ॥ ५ ॥
अथ खरप्रकारे पिङ्गलवन्नोद्दिष्टमेवपताका-
स्त्वैवसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति अथर्विस्तार-
भ्यान्नोक्ताः ।

स्वरः

“कनारैर्ब्रह्मिकावाद्ये खराः सप्त चकाश्रिरे ॥”
इति शुभङ्गरङ्गनचङ्गीतदामोदरः । ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अकारादिवर्णाः । इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-
न्तरं अच् २ । इति वोपदेवः ॥ मात्रा ३ ।
इति खरोदयः ॥ ते च ह्रस्वदीर्घानां भवन्ति
यथा,—

“एकमात्रो भवेत्तु ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भुतो त्रयो यज्जनं चाहुर्मात्रकम् ॥”

इति सुश्रवोऽष्टौकायां दुर्गादासः ॥
खरवर्णा यथा । अच् आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
लृ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः । एतेषां उत्पत्ति-
स्थानानि यथा । अचयं ए-ह-क-ख-ग-घ-ङाः
जण्ड्याः । अचयं च-ह-न-भा-न-शा ए-ऐ
यास्तालयाः । अचयं ट-ठ-ड-ण र-षा
मृड्याः । अचयं त-य-ध-न-ल-वा वी
हन्त्याः । अचयं प्र-फ-व-भ-म-वा ओ-औ
ओड्याः । इति सुश्रवोऽष्टौकायाम् ॥ ए-ह-
क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोक्ता येषां उत्पत्ति-
स्थानं कण्ठसुक्ता पञ्चान् ए ऐ इत्युभयं तालय-
कायार्थं तालयमध्योऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपट
पठितवान् । ओ औ इत्युभयमोष्ठकायार्थं
मोष्ठमध्योऽपि ओ औ ओड्या इति भिन्नपट
पठितवान् । तालयकार्यश्च इत्येव सप्तत्वात्
गुण एकारः वृद्धिरेकारः । उकारस्य गुण
योकारः वृद्धिरेकारः । ननु ए ऐ ओ औ
चतुर्णां खभावान् कण्ठजातानामपि ताल-
योष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न यतः झुल्यः
प्रसृतस्य कार्यस्य राधाप्रतिपादनात् राधियत्वं
संगच्छते । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ ५ ॥
अथ च ।

“मात्रकायां खराः प्रोक्ताः खराः षोडश-
सङ्ख्या ।

तेषां हावन्तिमौ त्वाच्चौ चत्वारश्च नपुसकाः ॥
शेषा दश खरास्तेषु स्यादैकौ द्विके द्विके ।
त्रिया अतोऽखरादाश्च इत्याः पञ्च खरोदये ॥
खरा हि मात्रकोच्चार मात्रायाप्तं जगत्त्रयम् ॥
तस्मात् खरोद्वयं सर्वं त्रैलोक्यं सत्पराचरम् ॥
अकारादिखराः पञ्च व्रज्याः पञ्चदेवताः ।
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च इच्छादं शक्तिपञ्चकम् ॥
मायादाश्चक्रमेदाश्च धरादं भूतपञ्चकम् ॥
गान्धाद्या विषयास्ते च कामवाणा इतीरिताः ।
पिङ्गं पदं तथा रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ।
खरमेदे स्थितं ज्ञानं ज्ञायते गुरुतः सदा ॥
अकारादिखराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्त्वन्तः ।
मात्रावर्ण्यं यदो जीवो रात्रिर्मपि पिङ्गयोगकौ ॥
प्रसुप्तो भायते येन येनागच्छति शब्दितः ।
तच नास्माद्यवर्णं यामात्रा मात्राखरः स हि ॥”

इति मात्राखरचक्रम् ॥ ५ ॥
“कादिहान्तां लिखिष्वणीं खराद्यो ङ-ज-
गोऽन्विताम् ।
तित्येकं पदं त्रैलोक्येयैव पञ्चनिशत् प्रकीर्तकं ॥
नरामादिमौ वर्णौ यस्मात् खरादयः स्थितः ।

स्वरः

स स्वरस्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते ॥
 स प्रोक्ता ङ-यन्वा वर्णा नामादौ सन्ति ते न
 हि ।
 चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया ग च डास्ते यथाक्रमम् ॥
 यदि नानि भवेद्गर्ण्यः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
 आह्वस्तस्यादिमो वर्ण इत्युक्तं प्रथमामखे ॥
 इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
 अक्षरे मेघसिंहानि; कन्यायुग्मककर्कटः ।
 उक्षरे च धनुर्म्मनौ रक्षरे च तुलाग्रयौ ॥
 ओक्षरे ऋगकुम्भौ च राशिवन्मूयहस्तराः ।
 खराधः स्यापथेय खेटं राशिर्यो यस्य नायकः ॥
 मेघवृद्धिकयोर्मैमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिधुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
 स्वास्मीनधनुषो जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥
 इति यष्टस्वरचक्रम् ॥*॥
 योऽष्टाक्षरीवर्गः स्यान् कादिवर्गस्तु पञ्चकाः ।
 चतुरर्णौ यशौ वर्गौ सङ्गा वर्गेषु कीर्तिताः ॥
 नान्दो वर्णाः खरा आद्या वर्गाणां वर्णसंख्या ।
 पिङ्गिताः पञ्चभिर्मैक्ताः शेष जीवस्वरं विदुः ॥
 इति जीवस्वरचक्रम् ॥*॥
 मेघवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडंशकाः ।
 मिथुनांश्रायस्त्रैव इकारे सिंहकर्कटौ ।
 कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य चयोऽंशकाः ।
 रक्षारे वृश्चिकस्यान्याः कार्मुकः षड्भगा-
 दिमाः ॥
 अंशस्त्रयो ऋगास्यान्याः कुम्भमनौ तथा-
 खरे ।
 एव राशिखरः प्रोक्तो नवांशप्रक्रमोदयः ॥
 इति राशिखरचक्रम् ॥*॥
 अकारे सप्त ऋचाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादिवैवस्वस्वरोदयः ॥
 इति गचस्वरचक्रम् ॥*॥
 मात्रा वर्णखरात् सङ्गा सङ्गा जीवखरा-
 तथा ।
 पिङ्गीकृते खरेः शेषः पिङ्गखर इहोच्यते ॥
 इति पिङ्गखरचक्रम् ॥*॥
 मात्रादिवर्णभेदेन खरानुवाच नामतः ।
 योगे श्ररुहते तत्र श्रेयो योगखरो मतः ॥
 इति योगखरचक्रम् ॥
 प्रोक्ता नैसर्गिकाष्टौ मात्राद्या नामजाः
 खराः ॥*॥
 मात्रादिखरचक्रवलेन कर्तव्यकर्माणि यथा,—
 “साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्वदा ।
 अधोमुखानि कर्माणि मात्राखरवले कुरु ॥*॥
 वर्णखरवले सर्वं कर्तव्यञ्च शुभाशुभम् ।
 सिद्धिदः सर्वकार्येषु युद्धकावे विशेषतः ॥*॥
 मारणं मोहनं क्षम्यं विहिमोचाटने वशम् ।
 विबाहं विग्रहं घातं क्रूर्यादृग्द्विखरोदये ॥*॥
 शानपानादिकं सर्वं वस्त्राण्कारभूषणम् ।
 विदारणं विवाहञ्च क्रूर्यात् जीवखरोदये ॥*॥
 प्राधाहारामहर्म्मणि देवतास्थापनानि च ।

स्वरः

राजाभिषेचनं दीक्षा कर्तव्यं राशिखरे ॥*॥
 शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव प्रवेशो बीजवापनम् ।
 स्त्रीविवाहस्तथा याजा कर्तव्या भस्त्रोदये ॥*॥
 श्रचूणां देशभङ्गश्च कौटुम्बश्च वेश्चनम् ।
 सेनाध्यक्षस्तथा भस्त्री कर्तव्यः पिङ्गखरोदये ॥*॥
 योगेन साधयेद् योगं देहस्य ज्ञानसम्भवम् ।
 आणवं शास्त्रवच्चैव शास्त्रियश्च तृतीयकम् ॥*॥
 त्रिविवारौ च नचञ्चं वृथक् वृथक् प्रभावि-
 तम् ।
 यन् तदेकत्र सन्निव्य क्रूर्याहर्ण्यखरोदये ।
 यस्य नामादिको वर्णस्त्रिविवारचञ्चं न्यतम् ।
 तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिन्त्युत्तरं यतः ॥
 अनेन खरयोगेन श्रचूणां मारणादिकम् ।
 मन्त्रयन्त्रक्रियां मोहं साधयेत्तद्दिने बुधः ॥”
 इत्यादि नरपतिजयचर्माखरोदयधृतब्रह्मयाम
 लम् ॥*॥*॥ नासावायुः । इति मेदिनी ॥ तच्च
 अत्रपात्रपप्रमाणं यथा,—
 “हंस हंसति यस्मिन् जीवो जपति सर्वदा ।
 श्रतेः षड्भिश्च युक्तानि सहस्राय्येकविंशतिः ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिना मोक्षसाधनम् ।
 अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सत्प्राप्तेः प्रसूच्यते ॥”
 इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि उत्तर-
 गीता ॥*॥ अपि च ।
 “इडा च पिङ्गला चैव नासिकाद्वारगामिनी ।
 आध्यात्मिकाद्वारान्तं सुषुम्णा मध्यगामिनी ॥
 वह्न्यूर्ध्वमुखिनैव प्राणवायुश्च सर्वदा ।
 पानं करोत्यपानश्च अधोवक्त्रेण चैव हि ॥
 शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनासाप्रवाहकः ।
 शिवरूपधरः सूर्यो दक्षनासापुटे तथा ॥
 हकारे निःसरेहायुः सकारश्च प्रवेशने ।
 अजपानामगायत्री जीवो जपत्यहर्निशम् ॥*॥
 सुक्तिषोपाणिऽप्युक्तम् ।
 षट्शतानि द्विवारत्रौ सहस्राय्येकविंशतिः ।
 एतत्सङ्ख्यं महामन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ॥
 ब्राह्मो सुहृत् योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
 समर्पयक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
 मृलाधारे गणेशाय षट्शतस्य समर्पयेत् ।
 तत्रैव ब्रह्मणे निव्यं षट्सहस्रं निवेदयेत् ॥
 खाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
 षट्सहस्रं मणिपूरे हराय च समर्पयेत् ॥
 जीवात्मने सहस्रस्य तत्रैव परिकल्पयेत् ।
 परमात्मने सहस्रस्य अनाहते निवेदयेत् ॥
 सहस्रस्य परमशिवे सहस्रारे समर्पयेत् ।
 एवं समर्पयेद्वस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥”
 इति श्रीपुर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणौ
 तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्सककथनम् ॥*॥ अथत्
 खरोदयशब्दे वृथयम् ॥*॥*॥
 अथ पञ्चिखरज्ञानम् ।
 “पोतकौरवतविचारमिदानीं
 कूर्मैश्च यमधिगम्य मनुष्यः ।
 भाविकर्मफलपाकपरीचा-
 स्तुत्तमो भवति योगिबुद्धयः ॥

स्वरः

लाभदक्षिणि चिरोति निनादः
 मूलि मूलि निनदोऽपि तथैव ।
 कृचि कृचि निनदोऽपि जलार्थं
 यादृतः कृचि कृचि स्वरयुक्तेः ॥
 कौर कौर इति धो मधुरोऽमौ
 कामतस्तु निनदाः स्वलिताख्याः ।
 स्याद्भयाय नियमेन च च्चि चि-
 निखनो हस्तकुनाद इहार्थः ॥
 कष्टदक्षिणि चिरोति विराव-
 क्षीकृचौकुरिति चान्दविरावौ ।
 एवमीदृशफला दृश नादाः
 प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
 प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
 यस्मिन् दृशानां प्रज्ञानखराणाम् ।
 जानात्यवश्यं पुरुषो विप्रश्च
 प्रयोजनं भावि स वेत्तऽप्रेषम् ॥*॥
 वामो निनादः फलदः प्रवासे
 स्याद्विचयेऽनर्थफलानिहेतुः ।
 एष्टस्थितानां फलकञ्च एष्टे
 निषेधकारी पुनरग्नभागे ॥
 युद्धप्रवेशेऽथ गृहप्रवेशे
 श्रेयः प्रदद्यान्निनदोऽपसव्यः ।
 वामः पुनः पाङ्कजबुद्धवत्या
 भवत्यभीष्टप्रतिफलवर्ती ॥*॥
 पार्थिवक्षिणिलिखर उक्तः
 मूलि मूलिरिति यः स तथैव ।
 कृचि कृचि कृचि कृचिर्वाचि च शब्दौ
 हाविमौ निगदितौ पुनराद्यौ ॥
 कौर कौर इति तैजसमन्त्र
 स्तेजसाश्च निनदाः स्वलिताख्याः ।
 मारुतावपि चिनिखनवीचि-
 निखनौ निगदितौ सुनिमुखौ ॥
 अम्बरद्विचिरोति निनाद-
 क्षीकृचौकुरिति ताडश्च एव ।
 पञ्च चैव निनदा दृश नादा
 भूतपञ्चकनिवासमवेन ॥
 क्रमादमौ पार्थिवनादपूर्वाः
 पञ्चापि शब्दाः प्रज्ञानेकदेशाः ।
 भवन्ति चेतन्नित्यतं भवन्ति
 फलानि पूर्णान्यकिरेण पुंसाम् ॥
 क्रमेण पृथ्वीजलपावकानां
 भवन्ति शब्दा यदि क्षिणिकायाः ।
 मनोरथेभ्योऽप्यधिकानि तूष्णीं
 तदा फलानि ध्रुवमुद्बहन्ति ॥
 अगन्तारं पार्थिवनादसंक्षे-
 दद्विखरस्तुफलमप्यतं स्यात् ।
 वाच्यशब्दौ यदि नामनौ वा
 भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
 शान्तौ निनादौ वृथिवीजलाख्यौ
 हीनौ समीरास्वरनामधेयौ ।
 तेजःप्रधानो विजयावलम्बी
 भवेत् समं येन फलेन ताड्यः ॥

खरमे

शुभेषु कार्येष्वशुभाय शान्ता
हीनो भयादौ भयनाशनाय ।
विपर्यये द्वावपि न प्रशक्ता-
वस्तिवनास्तिवफलो यतस्तौ ॥”

इति वसन्तराजशाकुने खरप्रकरणम् ॥
खरपतनं, खौ, (खराणां घड्जादीनां पतन-
माश्रयस्थानम् ।) वामवेदः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

खरभङ्गः, पुं, (खरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गल-
रोगविशेषः । अथ विवरणं खरभेदशब्दे
ब्रूयम् ॥

खरभङ्गी, [न] पुं, (खरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) पञ्चविशेषः । यथा,—

खरभङ्गी नवो ढड्बुविषट्प्रकुनभेदकाः ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरभेदः, पुं, (खरस्य भेदो यस्मात् ।) (खरभङ्ग-
रोगः ।) यथा । अथ खरभेदाधिकारः । तत्र
खरभेदस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“अलङ्घ्यभाषणविषाध्यनाभिघातेः

सन्धुष्येः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

स्रोतःसु ते खरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्तुः खरं भवति चापि हि घड्बिधः सः ॥

अध्वदन्तुचैर्नादिपाटः । अभिघ्नः कण्ठादि-

देशे लघुडादिभिः । एतेरलङ्घ्यभाषणादिभि-

क्तुभिः सन्धुष्येरेत्येव निजैर्दृष्टेभ्यः ।

स्रोतःसु सञ्चनोक्त्येव चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् ।

हन्तुः खरमिति लक्षणम् । खरभेदः घड्बिधः ।

वातपित्तकफसन्निपातचयभेदो भवमेतैः ॥ तत्र

वातिकखरभेदो लक्षणमाह ।

“वातेन लक्ष्यनयनाननम्बवचैर्

भिन्नं शनैर्वदति गर्हभवत् खरस्य ॥”

पितेनाह ।

“पितेन पीतनयनाननम्बवचैर्

ज्वालेन स च दाहवमन्वितेन ॥”

गलदाहोश्च वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥ तत्र

कफेनाह ।

“ज्वातु कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः

स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”

दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्याख्योभावात् ॥ तत्र

सन्निपातेनाह ।

“सर्वात्मने भवति सर्वविकारसम्प-

त्तत्तत्प्राध्वान्धवयः खरभेदमाहुः ॥”

लक्षणमाह ।

“धृष्टेन वाक्लघ्वते चयमाश्रयाच्च

स्यादेष्टु चापि हतवाक्परिवर्जनीयः ॥”

वाक् धृष्टेन सधूमेव निःसरति लघ्वचाश्रयात्

वागेव ॥ तदोभवमाह ।

“अन्तर्गलं खरमलक्ष्यप्रदं चरेण

भेदोऽन्यथाह्वति दिग्गललक्ष्मणात् ॥”

अन्तर्गलं गलमध्य एव खरं वदति । दिग्गलः

भेदोऽन्यथावस्तिगलः । लघ्वचाः भेदोऽन्य-

थागोवरोधात् ॥ असाध्यमाह ।

खरमे

“वीणस्य दृष्टस्य कण्टस्य चापि

चिरोत्थितो यच्च सङ्कोपजातः ।

भेदश्चिनः सर्वसमुद्भवश्च

खरामयो यो न स चिद्भिदेति ॥”

वीणस्य चयरोमिणः । कण्टस्य अपुष्टस्य ॥

अथ खरभेदस्य चिकित्सा ।

“वातादिजनितस्यासकासना ये प्रकीर्तिताः ।

योगास्नादन् युञ्जीत यथादोषं चिकित्सकः ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाम्लिकम् ।

कफे सत्तारकटुकचौद्रः कवल इत्येते ॥

गले ताडुनि जिह्वायां दन्तमलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्कृष्यते स्नेहा खरस्याशु प्रसीदति ॥

आदौ कोणं जलं पेयं मुक्ता हतगुडौदनम् ।

चीराशुपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्निनः ॥

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं विन्धमेवञ्चम् ।

पित्रेन्मृच्चैव मतिमान् कण्ठे खरसंघे ॥

निदिधिका तुला ग्राह्या तदहं गन्धिकस्य तु ।

तदहं चित्रकस्यापि द्रव्यलघु तत्तमम् ॥

जलद्वयद्वये कार्यं मूलीयादात्मकं ततः ।

पूते चिपेतदहं तु पुराणस्य गुडस्य च ॥

सर्वमेकत्र जला तु येष्टवन् साधु साधयेत् ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्याजिज्ञानकपलं तथा ॥

भरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

अधुनः कुडव दत्त्वा तदनीयादयथानलम् ॥

निदिधिकावलेहोऽयं भिषगभिर्मन्त्रिभिर्मतः ।

खरभेदहरो सुखः प्रतिज्ञायश्चरकज्ञा ॥

काशश्वासाभिमान्यादीन् गुल्ममेहगलामयान् ।

ज्वानाहं मूत्रवृद्ध्यानि हन्यादग्न्यानुदानि

च ॥”

निदिधिकावलेहः ॥

“मृगनाभिः सुखस्योलाववङ्गकुसुमान्वितैः

लक्चीरी चैति लेशोऽयं सर्पिर्मधुसमायुतः ॥

ब्राह्मी वचामया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।

अथ प्रयोगात् समाह्वातु किन्नरैः सह

गायति ॥”

इति खरभेदाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

अन्वयः ।

“विभीतकस्य वे चूर्णं पिप्पलीचैववस्य च ।

प्रीतं सकाङ्गिकं हन्ति खरभेदं महेश्वर ॥”

इति गारुडे १६४ । २८ ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“हङ्गराजान्धतावली वासकद्रव्यमूलकासमह-

रसः ।

सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं खरभेदकार्णिक-

धुना ॥”

इति हङ्गराजाद्यं हतम् ॥

इति वैद्यकप्रकरणस्य संघे खरभेदाधिकारे ॥

तथात्र पथ्यापथ्यनिर्णयो यथा,—

“खेदो वस्तिर्भूतमानं विरेकः कवलस्यहः ।

नखं भावे चिरावेधो यथा लोहितशालयः ॥

हंसाटवीताम्रचूडकीकिर्माधरसाः सुरा ।

श्रीकण्ठकः काकमाची जीवन्ती बालकलकम् ॥

खरा

ब्राह्म पथा मातुलुङ्गं लघुनं लवणार्द्रकम् ।
ताम्बूलं मरिचं सर्पिः प्रथ्यानि खरभेदिनाम् ॥”

अपथ्यानि यथा,—

“वामं कपिलं वकुलं शालकं जम्बवानि च ।

तिक्तकानि कषयाणि वमि खन्नं प्रजल्पनम् ।

अमुपानञ्च यत्नेन खरभेदो विवर्जयेत् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥

खरमण्डलिका, खौ, (खराणां मण्डलमख्येति ।

खरमण्डल + ठन् ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली । कश्चित् पुस्तके सुरखण्डलिका इति

पाठः ॥

खरलासिका, खौ, (खरैर्लसतीति । लस + लुच् -

टापि अतश्चलम् ।) वशी । इति शब्दरत्नावली ॥

खरसः, पुं, (खरस्य रसः ।) ख आत्मीयो रसो वा ।)

शिलापिष्टकल्पाः । यथा,—

“खो रसः खरस्य प्रोक्तः कल्को द्रवदि

पैतितः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

कषायविशेषः । यथा,—

“सदाः सुखादाद्भयाद्विषयान्नादिपीडनात् ।

यो रसस्त्वनिर्वाति खरसः सः प्रकीर्तितः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

अन्वयः ।

“पिष्टः कल्को विनीयश्च खरसः पीडितो रसः ।

ज्ञायः कषायो निर्युद्धो निर्वाधो वेदकस्थाय ॥”

इति रत्नमाला ॥

(“यत्नप्रपीडनाद्रव्याद्रसः खरस उच्यते ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“शुक्लद्रव्यमुपादाय खरखानामसम्भवे ।

वारिण्यद्वयस्य सार्धं ग्राह्यं पादावधेयवितम् ॥”

इति वैद्यकप्रकरणस्य संघे खरभेदाधिकारे ॥

खरा, खौ, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी ।

यथा,—

“वाचुषस्थान्तरे पूर्वं मनोर्देवः पितामहः ।

सह्यान्निशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ॥

स जला यज्ञवम्भारान् सर्वदेवमन्त्रयत् ।

युक्तो हरिहराभ्यां हि तन्निरेः शिखरं ययौ ॥

भ्रमादयो सुविगणा सृष्टं ब्रह्मदेवते ।

तस्य दीक्षाविधानाय समानं चक्रुरादृताः ॥

अथ ज्येष्ठां खरां पत्नीमाश्रयाश्चक्रुरीश्वराः ।

सा शनैराययौ तावत् भृगुर्ब्रह्मसुवाच ह ॥

भृगुस्वाच ।

विष्णो खरा लयाहूता साध्यायाति नहि

लरम् ।

सृष्ट्वासात्क्रमे चैव कार्यौ दीक्षाविधिः कथम् ॥

विष्णुस्वाच ।

गायाति चेत् खरा श्रीं गायत्राय विधी-

यताम् ।

एवापि न भवेदस्य भार्या किं पुण्यकर्मणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।

तच्छ्रुत्वा स भृगुर्ब्रह्मणं गायत्रीं ब्रह्मण्युवाच ।

निवेद्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमयाकरोत् ॥
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विशेषक्रमेणैश्वराः ।
तावद्भ्याययौ तत्र खरा यज्ञस्थले नृप ॥
तनूनां दोक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सप्तत्रोषोपरि क्रोधात् खरा वचनमब्रवीत् ॥
खरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च अतिक्रमः ।
जीयि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे जडीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे स्तुपविष्टा मदासने ।
तस्मात्क्रोके सदादृशा तरुरूपान्तु निष्क्रमा ॥
नारद उवाच ।

अनन्तं शापमाकर्ण्य गायत्री कम्पिताधरा ।
समुत्थायाश्रपद्मे वैर्यमाणानपि तां खराम् ॥
गायत्र्युवाच ।

तव भक्तौ यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
तथा श्रपयि यस्मात्तं भव त्वमपि निष्क्रमा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कालिकासाहि १५६
अध्यायः ॥

खराणः, पुं, (खरस्य अणः) संगीते खरखाणं
पादं वा । इति केचित् ॥

खराट्, [ख] पुं, (खेन राजते इति । राज +
“सन्सृजिषेति” ३ । २ । ६१ । इति क्प्र ।)
वेदस्य इन्द्रोविशेषः । यस्य प्रत्यङ्गिपादे
चक्षराचरः एकपादे दशाचरः । इति केचित् ॥
(खरो भावमाने, नि । यथा, महाभारते ।
१२ । ४३ । ११ ।

“वन्नाट विराट् खराट् चैव सुरराजो
भवोज्ज्वलः ॥”
ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरखानी ।
१ । १२ । ५६ ॥)

खरापगा, स्त्री (खः खगेस्य अपगमा) खगङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खराणुः, पुं, वषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खरितः, पुं, (खर + जातार्थे इतच्) खर-
विशेषः । यथा,—

“उदात्तश्चाहुदात्तश्च खरितोऽमी त्रयः खराः ॥”
इति जटाधरः ॥

खरः संजातोऽनति इतोऽख जाते इति इतः ।
यदाहुः । उच्चैरुच्चारणादुदात्तः नीचैरुदात्तः
समाहारः खरितः । इति क्षान्दसत्त्वात् प्रचित-
खरो नोक्तः । तदुक्तम् ॥

“उदात्तश्चाहुदात्तश्च खरितश्च त्रयः खराः ।
चतुर्थः प्रचितो नोक्तो वतोऽथैवाह्वयः ॥”
सुतः ॥

इति भरतः ॥

खरयुक्ते, नि ॥

खर, [ख] पुं, वचनम् । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ॥

खरः, पुं, (खन्ते प्राणिनोऽनेनेति । खृ शब्दोप-
तापयोः + “शृङ्खल्लिङ्गिणीति” ७ उणा० १ ।

११ । इति उः । स च नि ।) वचनम् । इत्य-
मरः ११ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।

“शं नः खरुणां मितयो भवन्तु ॥”
यज्ञः । शरः । इति मेदिनी ॥ खरैरभिः ।
एच्छिकमेदः । इति केचित् ॥

खरचि, नि, (खस्य रुचिर्पस्य) खतन्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (खस्य रुचिः) खेच्छायां,
स्त्री । यथा,—

“खरुणा क्रियमाणे तु यत्रावशं क्रिया कर्तव्यं ।
चोदते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

खरूपं, स्त्री, (खस्य रूपं यस्मात्) खभावः ।
इत्यमरः ११ । ७ । २८ ॥ निजरूपश्च ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।

“स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विहृतं वलः ।
खरूपधारिणं नागं ददृश स मञ्जीपतिः ॥”

खरूपः, नि, (खनेन रूपं यस्य) पङ्कितः ।
मनोऽज्ञः । तयोः पर्यायः । प्राप्त्यरूपः २ अवि-
रूपः ३ । इत्यमरः १ । ३ । १३१ ॥

खरेखः, स्त्री, सूर्यपत्नीविशेषः । मा तु संज्ञा ।
इति विकारणशेषः ॥

खरोदयः, पुं, (खराणाहुदयो यत्र । खरज्ञापक-
प्रत्यविशेषः) । यथा,—

सुत उवाच ।

“हरेः श्रुत्वा हरो गौरौ देवस्यं ज्ञानमब्रवीत् ।
कुत्रो वङ्गी रविः पृथ्वी तौरिरापः प्रकीर्त्तितः ॥
वायुसंखः स्थितो राहुर्देवचरत्वावभासकः ।
गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥
वामनाद्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।
यदा चार इडाशुक्तस्तदा कर्मे समाचरेत् ॥
स्थानसेवां तथा ध्यानं बाणिक्यं राजदशमे ॥
अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैद्धिकः ।
इत्येव तथायैव पापानासुरयो भवेत् ॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु खरोदयात् ।
देहमध्ये स्थिता नाथो बहुरूपाः सुविस्तराः ॥
नाभिरधस्ताद् यः कन्दो अङ्गुरास्तत्र निर्गताः ।
हासप्रतिसहस्राणि नाभिमध्ये अवस्थिताः ॥
चक्रवच्च स्थितास्तान् सख्याः प्राणहराः स्मृताः ।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्याः ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविचन्निभा ।
मध्या च भवेदपिः फलतां कालरूपिणी ॥
वामा ह्यन्तर्हस्तस्था च जगदाध्यायने स्थिता ।
दक्षिणा रौद्रमागेन जगच्छोषयते सदा ॥
हयोर्ध्वादे तु ऋतुः स्यात् सन्ध्याकार्यविनाशिनी ।
निर्गमे च भवेदामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेन् क्रूरकर्माणि प्राये पिङ्गलसंस्थिते ।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्यगतस्तथा ॥
यात्रायां सन्ध्याकार्येषु विषाधहरे इडा ।
भोजने मेधुने शुद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उच्चाटमारणादौ कर्मेस्तेषु पिङ्गला ।

मेधुने चैव संयमे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि ॥
शान्तिसुखार्थे सिद्धौ च इडा योग्या नराधिपैः ॥
ब्रह्माक्षेव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्त्तने ।
विषुवं तस्य जानीयात् संसारेषु विषयस्थः ॥
सौम्यादि शुभकार्येषु लाभार्थिजयजीविते ।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥
शुद्धादिभोजने चाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे शुद्धकर्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।
जोबो जीवाय यतुष्टुं तत्र सिध्यति च मध्यामा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायकः ।
तदुक्तः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥
वैष्णवो वामदेवस्तु यदा वदति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिवा ।
घोरं घोरानि कार्याणि सौम्ये वै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो हंसे दाम्नां वै सर्ववाहिनि ।
तदा ऋतुं विजनीयाद्योगी योगविशारदः ॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंतुखः ।
तत्र तत्र समं दिष्टाद्वातस्योदयनं सदा ॥
अपनो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ।
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् खरो भवेत् ॥
यत्किञ्चित् कार्यं सुदिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ।
तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पतः ॥
अन्यनाद्यादिपथेन प्रपन्नचयमुदाहृतम् ।
यावत् वङ्गीनु पृच्छायां पूर्णायां प्रथमो जयेत् ॥
रिक्तायान्तु द्वितीयस्तु कथयेत्तदशङ्कितम् ।
वामाचारसमो वायुर्जायते कर्मसिद्धिदः ।
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरम् ॥
अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाचरम् ॥
तदाहौ जयमाप्नोति योधः संयाममध्यतः ।
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरम् ॥
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
पिङ्गलान्तर्गते प्राये शमनीयाश्च वज्रयेत् ॥
यावन्नाद्योदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
न दातुं जायते सोऽपि नात्र कार्या विचा-
रणा ॥

अथ संयाममध्य तु यत्र नाडी सदा वहेत् ॥
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गे विनिर्द्दिशेत् ॥
जातचारे जयं विद्यान्तुते नृत्तमादिशेत् ।
जयं पराजयं चैव यो जानाति स पङ्कितः ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सङ्घटते शिवम् ।
लब्धा तत्पदमाप्नोति यात्रा सन्ततिशोभना ॥
शशिर्मुखप्रवाहे तु सति शुद्धं समाचरेत् ।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधु जायते भुवम् ॥
यां दिशं वदति वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यदाधतः स्थितः ॥
मेधाया दृश या नाथी दक्षिणा वामसंस्थिता ।
चरत्खरदिमार्गे ताक्षादृशे तादृशः क्रमात् ॥
निर्गमे निर्गमे याति संयमे संयमे विदुः ॥

खरोद

एच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतन्त्रस्थितः शिवे ॥
ऊर्ध्वेऽग्निरथ आपश्च त्रिविक्रस्यः प्रभञ्जन ॥
मध्ये तु एष्टिषी ज्ञेया लोभः सर्वत्र सर्वदा ॥
ऊर्ध्वे चतुरस्रः शान्तिस्तिर्यक् षोडशदेव ॥
सुधीः ।

“मध्ये सत्तमं विजानीयाम्भोजः सर्वत्र सर्वत्र ॥”
इति गारुडे पवनविजयादिः ६७ अध्यायः ॥ १४ ॥
अन्वयः ।

श्रीपार्ष्वत्युवाच ।

“देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
कथयस्व प्रभो ज्ञानं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
कथं ब्रह्माक्षसुतपुत्रं कथं वा परिवर्त्तते ।
कथं विलीयते देव वद ब्रह्माक्षनिर्णयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्त्वादब्रह्माक्षसुतपुत्रं तत्त्वेन परिवर्त्तते ।
तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वादब्रह्माक्षनिर्णयः ॥
देयुवाच ।

तत्त्वमेव परं स्मृतं निश्चितं तत्त्ववेदभिः ।
तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥

ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
तस्मादाकाशसुतपुत्रं आकाशाद्वायुसम्भवः ॥
वायोस्तेजस्तत्त्वपञ्चतानि च पञ्चधा ॥
एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तीर्णानि च पञ्चधा ॥
तेभ्यो ब्रह्माक्षसुतपुत्रं तैरव परिवर्त्तते ।
विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ * ॥
पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
सूक्ष्मरूपेण वर्त्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थं खरोदयम् ।
हृन्वचरस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
गुणाद्गुणतरं वारमुपकारप्रकाशकम् ।
इदं खरोदयं ज्ञानं ज्ञानिनां मन्त्रो मयिः ॥
छन्नात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुबोधं सत्प्रबलम् ।
आचर्ये नान्ति के लोके आधारस्वास्तिके जने ॥

ज्ञाने भूहे सदाचारे गुरुभक्तैकमानसे ।
हृत्पचिते हतज्ञे च देवस्यैव खरोदयम् ॥
शठे च दुर्जने मूढे अज्ञाने गुरुलोपके ।
हृन्वचस्ते इराचारे खरज्ञानं न दीयते ॥ * ॥
प्रहृत्वं कथितं देवि देहस्य ज्ञानसुतसम् ।
येन विज्ञानमज्ञेय सर्वज्ञत्वं प्रजायते ॥
खरे वेदाश्च शास्त्राणि खरे गान्धर्वसुतसम् ।
खरे सर्वज्ञ जैलोकं खरे व्यात्मस्वरूपकः ॥
खरहीनोऽथ देवज्ञो नाथहीनं यथा यच्छम् ।
प्राक्खरहीनो यथा वक्ता शरीरोन्मत्त यदपुः ॥
नाड्योर्मेदं यथा प्रायं तत्त्वमेदं तथैव च ।
सुषुम्नामिन्द्रमेदस्य यो जानाति च सुस्तिगः ॥
साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
कथयन्ति शुभं केचित् खरज्ञानं वरानने ॥
ब्रह्माक्षखण्डपिच्छादं खरेणैव हि निर्मितम् ।
हृदि संहारकर्ता च खरः साक्षात्केश्वरः ॥
खरज्ञानात् परं मित्रं खरज्ञानात् परं धनम् ।

खरोद

खरज्ञानात् परं गुह्यं न वा हट्टं न वा युतम् ॥
शुभं हन्यात् खरवनेक्षया मित्रसमागमः ।
लज्जोप्राप्तिः खरवलेः कौर्मिः खरवलेक्षया ॥
कन्याप्राप्तिः खरवलेः खरवले राजदर्शनम् ॥
खरवलेऽर्चनाचिह्निः खरवलेः क्षितिगो वशः ॥
खरवलेगन्धने देशे भोज्यं खरवलेक्षया ।
लघु दौर्घं खरवलेर्मलक्षैव निवारयेत् ॥
सर्वशास्त्रं रागादिस्तृतिवेदाङ्गपुण्यकम् ।
खरज्ञानात् परं मित्रं नास्ति क्षिप्रह्वरानने ॥
नामरूपादिकाः सर्वे मिथ्या सर्वे कविभ्रमाः ।
अज्ञानमोहिता मृदा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
इदं खरोदयं शास्त्रं सर्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदीपकलिकोपमम् ॥
यसौ कसौ परस्मै वा न प्रोक्तो प्रश्नहेतवे ।
तस्मादेतन् स्वयं ज्ञेयमात्मनेवात्मनात्मनि ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न वारुणहृदेवताः ।
न विहिनं अनीपातो विरुडायास्तथैव च ॥
कुबेरा नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
प्रति खरवले चिह्निं सर्वमेव फलं शुभम् ॥ * ॥
देहमध्ये स्थिता नाथो बहुरूपाः सविकाराः ।
ज्ञातयाश्च बुधैर्नैवं खरोदं ज्ञानहेतवे ॥
नाभिस्थानककन्दोर्ध्वं मङ्कुरादेव निर्मिताः ।
ह्रिस्प्रतिपञ्चस्यैव देहमध्ये अवस्थिताः ।
नाड्योऽस्या कुण्डली शक्तिर्न जङ्गाकारशायिनी ।
ततो दशोर्ध्वं नाथो दशैवाधः प्रतिष्ठिताः ॥
देहे त्रियंगुगता नाथश्चतुर्विंशतिर्लक्षया ।
प्रधाना दश नाथस्तु दश वायुप्रवाहकाः ॥
त्रियंगुर्दशमधस्ताद्वा वायुर्देहे समन्वितः ।
चक्रवत् स्थिता देहे सर्व्याः प्राणसमाश्रिताः ।
तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च हृत्पीठिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुङ्कुमैव शङ्खिनी दशमी तथा ॥
इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ।
यशस्विनी वामकर्णे आगने चाप्यलम्बुषा ॥
कुङ्कुमैव लिङ्गदेशे तु स्तनस्थाने च शङ्खिनी ।
एव द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिकाः ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च प्राणमार्गं समा-
श्रिताः ॥

एता हि दश नाथस्तु देहमध्ये अवस्थिताः ।
नामानि नाडिकानास्तु वातानां प्रवहाम्यहम् ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदावो आनस्तथैव च ॥
नामः कूर्मैश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
हृदि प्राणो वहेत्स्त्रियमपानो गुदमखले ॥
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
यानो व्यापो शरीरैश्च प्रधानाः पञ्च वायवः ॥
प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नामाद्याः पञ्च
वायवः ।

तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदाम्यहम् ॥
उद्गारे नाम आख्यातः कूर्मो उन्मीलने स्तुतः ।

खरोद

ककरोः क्षुत्तनो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भयेः ।
न जहति स्तब्धे कापि सर्वस्यापी धनञ्जयः ।
एते नाड्योऽस्य सर्वास्तु भ्रमन्ते जीवस्त्वपि ॥
प्रकटप्राणसञ्चारं लक्षयेत् देहमध्यतः ।
इडापिङ्गलासुषुम्नाभिर्नाड्योभिस्तद्विबुधैः ॥
इडा वामे च विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे स्तुता ॥
इडानाड्योऽस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
पिङ्गला ॥

इडायां संस्थितश्चन्द्रः पिङ्गलायाश्च भास्करः ।
सुषुम्ना शुभ्मरूपेण शुभ्मं हृन्वचस्वरूपकः ॥
हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
हकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते ॥
शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनाड्योऽप्रवाहकः ।
दक्षराड्योऽप्रवाहश्च शुभ्मरूपो दिवाकरः ।
वासं सकारसंस्थी तु यद्दानं दीयते बुधैः ।
तद्दानं जीवलोकेशिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
अनेन लक्षयेद् योगी चैकचित्तः समाहितः ।
सर्वमेव विजानीयाम्भोजं तत्त्वसर्वस्यैव ॥
ध्यायेत्तत्त्वं स्थिरं जीवै व्यस्थिरं न कदाचन ।
इष्टचिह्निर्भवेत्तस्य महालोभो जयस्तथा ॥
चन्द्रसूर्यौ वदाभ्यासौ ये कुर्वन्ति सदा नराः ।
अतीतानामतज्ज्ञानं तेषां हृत्तगतं सदा ॥
वामे चाचन्द्ररूपस्या जगदाद्यापिनो परा ।
दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पाद्येत् सदा ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्वत्र कर्मसु ।
सर्वत्र शुभकार्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
शुभकार्ये शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्मसु ॥
चन्द्रः समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषमः वदा ।
चन्द्रः स्त्री पुरुषः सूर्यश्चन्द्रो गौरी रविः
सितः ॥

इडा पिङ्गला सुषुम्ना च तिस्रो नाड्यः प्रकीर्-
र्त्तिताः ।
इडायाश्च प्रवाहेण सौम्यकर्माणि कारयेत् ॥
पिङ्गलायाः प्रवाहेण रौद्रकर्मणि कारयेत् ॥
सुषुम्नायाः प्रवाहेण सिद्धसुक्तिफलानि च ॥ * ॥
आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरः ।
प्रतिपत्तो दिनान्धाहुः ज्येष्ठा ज्येष्ठा क्रमोदये ॥
सार्द्धं द्विषटिका ज्ञेया शुक्लैश्च शशी रविः ।
वह्निवह्निर्देवैश्च यथावच्छिषट्टीक्रमात् ॥
वह्नितावह्नीमध्ये पञ्चतत्त्वानि निहिन्ते ॥
प्रतिपत्तो दिनान्धाहुर्विपरीते विषयश्च ॥
शुक्लपक्षे वह्निहामा कण्ठपक्षे च दक्षिणा ।
जानीयात् प्रतिपदपुण्यं योगी तज्ज्ञमानसः ॥
उदयचन्द्रमार्गेण सूर्येणास्ति गतो यदि ।
ददाति गुणसंवातं विपरीते विषयश्चम् ॥
शशार्द्धं वारयेन्नाड्यौ दिवा वाय्वौ दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नाम संशयः ॥
सूर्यश्च वध्यते सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रश्च वध्यते ।
यो जानाति क्रियामेतां जैलोकं वप्रयेत्
व्यात् ॥ * ॥
शुचशुक्लबुधेन्दुनां वासरे वामनाड्यिह ॥

स्वरोद

विहिता सर्वकार्येषु शुक्लपक्षे विशेषतः ।
 अर्काङ्गारकसौर्याणां वासरे दक्षनाङ्गिका ।
 स्मर्या चरकाय्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 एकैकस्य षटोपचक्रमेणैवोदयन्ति च ।
 क्रमादेकैकनाथस्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः ॥
 अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश संक्रमाः ।
 दृषककौटक्याल्लिङ्गमौने निशाकरः ॥
 मेवे सिंहे च धनुषि तुलायां सिधुने चट ।
 उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः ॥*॥
 तिष्ठेत् पूर्वांशे चन्द्रः सूर्या दक्षिणपश्चिमे ।
 वामाचारप्रवाहेन न गच्छेत् पूर्वोत्तरे ॥
 दक्षनाङ्गीप्रवाहे तु न गच्छेत् यान्यपश्चिमे ।
 परिपन्थिभयं तस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ।
 तस्मात्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्वैश्चित्पुंसुभिः ।
 तदा तत्र तु संघातव्यतुरेव न संशयः ॥
 सूर्योदये यदा सूर्यश्चन्द्रश्चन्द्रोदये यदा ।
 सिध्यन्ति सर्वकार्याणि दिवरात्रिगताभ्यपि ॥
 शुक्लपक्षे द्वितीयायामेव वदति चन्द्रमाः ।
 दृश्यते लाभदः पुष्यां सोमे सौख्यं प्रजायते ॥
 चन्द्रकाले यदा सूर्यः सूर्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
 उड्गेगः कलहो हानिः शुभं सर्वं निवारयेत् ॥*॥
 विपरीतलक्ष्यम् ।
 यदा प्रत्युपकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
 चन्द्रस्थाने वदत्यर्थो रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
 प्रथमे मानवोद्देगं धनहानिं द्वितीयके ॥
 तृतीये गमनं प्रोक्तमिष्टनाशं चतुर्थके ॥
 पञ्चमे राज्यविभवं षष्ठे सर्वार्थनाशनम् ।
 सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्युमादिशेत् ॥
 कालत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
 तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिद्भूते तु शोभनम् ॥
 प्रातस्मिन्नाह्नयोश्चन्द्रः सायंकाले दिवाकरः ।
 तदा निर्वर्त्तं जयं लाभं विपरीतस्तु दुःखदम् ॥
 दक्षिणे यदि वा वामे यत्र संक्रमते शिवः ।
 तत्पादमग्रतः कला निःसरत् निजमन्दिरं ॥
 चन्द्रः समपदः कार्यो रविस्तु विषमः सदा ।
 पूर्णपादं पुरस्कृत्य यात्रा भवति विहिता ।
 चन्द्रचारः चतुर्थादं पञ्चपादाश्च भास्करः ।
 एवमु गमनं श्रेष्ठं साधयेद्भुवनत्रयम् ॥
 यत्राङ्गि चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्त्रयम् ।
 सुमोक्षितो सुखं सुदृष्टा लभते वाञ्छितं फलम् ॥
 परदत्ते तथा आह्ने यद्वाग्निसंमनेऽपि च ।
 यदङ्गे वदते नाङ्गी आह्ने गतिकराङ्गिणा ॥
 न हानिः कलहो नैव कण्डकेर्नापि भिद्यते ।
 निवर्त्तते सुखेनैव सर्वोपहिंसिर्वर्जितः ॥
 शुखवस्तुष्टुपाभावा अन्योऽवीक्षितदायिनः ।
 पूर्णाङ्गि खड्गं कैस्या कार्यसिद्धिमभीक्ष्णता ॥
 व्याघ्रे शयने वापि पूर्णाङ्गं विविधेष्टिताः ।
 वशीभवन्ति कामिनी न कामं नियमान्तरम् ॥
 अग्निचौराधमादाश्च अन्ये उत्पातविप्रहाः ।
 कार्यथाः खड्गं रिक्ताङ्गं जयलामसुखार्थिभिः ॥
 दूरदेशे विधातयं गमनं दूहिगयुतौ ।
 आभ्युदये दीप्तिं तु तरणाविति केचन ॥

स्वरोद

यत्किञ्चित् पूर्वसिद्धिं लाभदिसमरागमः ।
 तत् सर्वं पूर्णनाङ्गीषु जायते निम्निकल्पकम् ॥
 शून्यनाद्यां रिपु जेतुं यत् पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 जायते नान्यथा चैव यथा सर्वज्ञभाषितम् ॥
 रिपु जेतुमित्यत्र विषयस्तमिति च पाठः ।
 यवहारे खलोच्चाटे हेविविद्यादिवचकाः ।
 कुपितस्वामिचोराद्याः पूर्वस्यां स्युर्भयङ्कराः ॥
 दूराध्वनि शुभश्चन्द्रो निम्नित्तमिष्टसिद्धिदः ।
 प्रवेशकार्यहेतुः स्वातु सूर्यः शूरी प्रशस्यते ॥
 अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
 वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा ॥
 स्मृता ॥
 चन्द्रचारः विषं हन्ति सूर्यो बालावशं नयेत् ।
 सुवृन्नायां भवेन्मोच एक एव विधा स्मृता ॥
 अयोध्या योग्यता नाङ्गी योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
 कार्याहुन्नन्वतो जीवः कथं रज समाचरेत् ॥
 शुभाशुभाणि कार्याणि क्रियन्तेऽहर्निशं यदा ।
 तदा कार्याहुवन्नेन कार्यं नाङ्गीप्रचालनम् ॥*॥
 अथ इडा ।
 स्थिरकर्म्मण्यलङ्कारे दूराध्वगमने तथा ।
 आश्रमे हर्म्मप्रसादे वस्तुनां संयतेऽपि च ॥
 वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा स्तम्भदेवयोः ।
 यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ॥
 शान्तिर्वा पौष्टिकं चैव दिवाषधिरवायने ।
 खस्त्रामिदृशने मेचे वाणिज्ये धनसंग्रहे ॥
 यद्वप्रवेशे सेवायां कृष्यां बीजादिवापने ।
 शुभकर्म्मणि सन्धौ च निर्गमे च शुभः प्रशूरी ॥
 विद्यारम्भादिकार्येषु बान्धवांश्चाश्च दर्शने ।
 जलमोक्षेषु धर्मेषु दौर्घ्यानां मूलसाधने ॥
 कालविज्ञानरुचये चतुर्थादयद्वागमे ।
 कलायाधिविक्रियायां स्वामिसम्बोधने तथा ॥
 गजाश्वारोहणे धन्यो गजाश्वानाश्च वन्धने ।
 परोपकारये चैव निधीनां स्थापने तथा ॥
 गीतवाद्येऽपि वृत्ते च गीतशास्त्रविचारये ।
 पुरायामप्रवेशे च तिलके रुचधारये ॥
 पुत्रशोके विवादे च ज्वरिते नृच्छितेऽपि वा ।
 खजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदाससंग्रहे ॥
 स्त्रीणां दन्तादिभूषायां हविरागमने तथा ।
 गुरुपूजा विधादीनां चालनश्च वरानने ॥
 इडायां सिद्धिं प्रोक्तं योगमायासादिकर्म्म च ।
 तत्रापि वर्णयेद्वायुं स्त्रीं आकाशमेव च ॥
 सर्वमार्थाणि सिध्यन्ति दिवरात्रिगताभ्यपि ।
 सर्वेषु शुभकार्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥*॥

अथ पिङ्गला ।

कठिनकूरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
 स्त्रीसङ्गवेष्ट्यागमने महानौकाधिरोहणे ॥
 नटकार्यं सुरापाने वीरमन्त्रादुपासने ।
 बह्वलम्बसदृशादिविषदानादिवैरिणि ॥
 शस्त्राभ्यासे च गमने न्दगथापशुविक्रये ।
 इष्टकाकाष्ठपाषाणरत्नवर्षणदारणे ॥
 गद्यभ्यासे यन्त्रतले दुर्गोपस्यनरोहणे ।
 दूने चौर्ये गजाश्वारिष्यसाधनवाहने ॥

स्वरोद

आयामे मारणोच्चाटे षट्कर्मादिकसाधने ।
 नदीयन्त्रौघतरणे मेघजे लिपिवेखने ॥
 मारणं मोहनं स्तम्भं विधेयोच्चाटनं वशम् ।
 प्रेरणाकर्णये ज्योति हाने च क्रयविक्रये ॥
 खड्गगच्छे वैरिगुह्ये भोगे वा राजदर्शने ।
 भोज्ये स्नाने यवहारे क्लृप्ते दौर्ध्रे रविः शुभः ॥
 सुक्तमात्रेण मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्त्रादिकर्म्मणि ॥
 शयनं सूर्यवाहेन कर्त्तव्यम् सदा बुधैः ॥
 क्रूराणि यानि कर्म्मणि चराणि विविधानि च ।
 तानि सिध्यन्ति सूर्येण नात्र काया विचा-
 रणा ॥*॥

अथ सुवृन्ना ।

ज्यं वामे ज्यं दक्षे यदा वदति मारतः ।
 सुवृन्ना सा च विज्ञेया सर्वकार्यहरा स्मृता ॥
 तस्यां नाद्यां स्थितो बह्वर्ज्वलन्तं कालरूपि-
 यम् ॥
 विषुवन्तं विजानीयान् सर्वकार्यविनाशनम् ।
 यदाऽनुक्रमस्तुङ्गपक्षे नाङ्गीद्वयं वदेत् ।
 तदा तस्य विजानीयाद्दृष्टुं सप्तपस्थितम् ॥
 ज्यं वामे ज्यं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
 विपरीतफलं ज्यं ज्ञातव्यश्च वरानने ॥
 उभयोरेव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
 न कृत्यात् क्रूरसौम्यानि तत्त्वेषु निष्कलं भवेत् ॥
 जीविते मरणे श्रेष्ठे लाभालाभौ जयलभौ ॥
 विषुवे वैपरीतं स्यात् संसरेज्जगदीश्वरम् ॥
 ईश्वरस्मरणं कार्यं योगाभ्यासादिकर्म्मसु ।
 अन्यत्र न कर्त्तव्यं जयलामसुखार्थिभिः ॥
 सूर्येण वदमानायां सुवृन्नायां तुहुम्हुः ।
 प्रापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्वथा च तदन्वया ॥
 नाङ्गीसकर्मणे काले तत्त्वसंक्रमणे तथा ।
 शुभं किञ्चिन् कर्म्मणं पुण्यदानादि कोटिधा ॥
 विषमस्त्रोदये धात्रां मनवापि न विन्त्येत् ।
 यात्रा हानिकारी तस्य न्ह्युः क्षोभो न संशयः ॥
 पुरो वामोद्गं वस्तुनो दद्यात् पृष्ठतो रविः ।
 पूर्णरिक्तविवेकोऽर्थं ज्ञातव्यो देशिकैः सदा ॥
 ऊर्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्योते वामपथि स्थितः ।
 पृष्ठे दक्षे तथाधस्तात् सूर्यवाहगतः शुभः ॥
 अनादिविषमं सन्धिं निराधारे निराकुलम् ।
 परे सूर्ये विनीयते सा सन्ध्या सन्धिश्च्यते ॥
 न सन्ध्या सन्धिमिच्छाहुः सन्ध्या सन्धिनैगदते ।
 विषुवत् सन्धिगः प्रागः सा सन्ध्या सन्धिश्च्यते ॥
 न वेदं वेदमिच्छाहुर्वेदो वेदो न विद्यते ।
 परात्मा विन्यते येन च वेदो वेद उच्यते ॥”

इति नाङ्गीमेदः समाप्तः ॥ * ॥

अथ तत्त्वनिर्णयः ।

देश्यवाच ।

“देवदेव महादेव संसाराव्यवतारक ।
 स्थितं त्वदीयद्वये रक्षसं वद मे प्रभो ॥

ईश्वर उवाच ।

खरज्ञानं रक्षस्यं तु न किञ्चिद्विददेवता ।
 खरज्ञानरतो योगी च योगी परमो मतः ॥
 पञ्चतत्त्वात् भवेत् स्मृतिस्तत्त्वं तत्त्वं विनीयते ।

स्वरोद

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तत्त्वान्तरं निरञ्जनम् ॥
 तत्त्वानां नाम विज्ञेयं चिद्विभोगेन योगिनाम् ॥
 भूतानां दुष्टचिह्नानि जानन्ति हि स्वरोत्तमः ॥
 पृथिव्यापक्षया तेषां वायुराकाशमेव च ॥
 पञ्चभूतात्मकं सर्वं यो जानाति स पूजितः ॥
 सर्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम् ॥
 भूतोकान् स्रष्टुपर्यन्तं नाङ्गीर्यैः पृथक् पृथक् ॥
 वामे वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कौस्तुभाः ॥
 अष्टधा तत्त्वविज्ञानं श्रेष्ठं वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
 प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये श्रामधन्विषु ॥
 तृतीये स्वरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
 पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राथमेव च ॥
 सप्तमे स्वादुर्च्युक्तमष्टमे गणितचक्षणम् ॥
 अष्टमद्विधं प्राणं विद्युवन्तं चराचरम् ॥
 स्वरान् परन्तरं देवि नाम्न्यायां त्वमुवाचने ॥
 निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रवृष्यकालतः ॥
 कालस्य वृत्तार्थाय कस्मै कुर्वन्ति योगिनः ॥
 यद्योरहृत्तुल्यौ मध्याह्न्यौ नासापुटद्वये ॥
 वदनप्रान्तयोरेते तत्त्वान्यां तु ङगन्तयोः ॥
 अस्यान्तरं पार्थिवादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ॥
 पीतश्वेताख्यप्रज्ञां वैष्ण्वभिर्नृपाधि खम् ॥
 दर्पणेन समालोक्य श्वाचं तत्र विनिरूपितम् ॥
 आकारेण विज्ञानीयात् तत्त्वमेदं विचक्षणः ॥
 चतुरस्रं चाष्टचक्रं त्रिकोणं वर्तुलं स्मृतम् ॥
 विन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकाशे क्तत्त्वलक्षणम् ॥
 मध्ये पृथ्वी चतुष्पापक्षोर्ध्वं वदति चानलः ॥
 तिर्यग् वायुप्रचारश्च नभो वदति संक्रमः ॥
 माहुर्यं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ॥
 तित्तं तेजश्च वायुश्च आकाशं कटुकं तथा ॥
 अष्टाङ्गलं वहेद्वायुरनलचतुरङ्गलम् ॥
 द्वादशाङ्गलमाहुर्यं द्वादशाङ्गलवारयम् ॥
 आपः क्षेताः चित्तिः पीता रक्तवर्णा हुताग्रजः ॥
 मासतो नीलकौस्तुभ आकाशं भूमिवर्णकम् ॥
 खल्वदेशे स्थितो वह्नः नाभिरुले प्रभञ्जनः ॥
 जाह्नवेशे महीतोय पादान्ते मस्तके नभः ॥
 ऊर्ध्वं ऋतुदधः शान्तिसिन्धुगुच्छाटनं तथा ॥
 मध्ये कर्म्म विज्ञानीयात् नभः सर्वत्र मध्यगम् ॥
 पृथिव्यां स्थिरकर्म्मणि चरकर्मणि वारुणे ॥
 तेजसा समकार्याणि मारुणोच्चाटनैरनिले ॥
 योगिनि किञ्चिन्न कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसैवया ॥
 शून्यता सर्वकार्येषु नात्र कार्या विचारया ॥
 पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् ऋतुर्वृद्धौ तयो-
 २निले ॥
 नभसि निष्कलं सर्वं ज्ञातव्यं तत्त्वदेहिभिः ॥
 चिरलाभः चितौ ज्ञेयस्तु तन्मत्तोयतत्त्वतः ॥
 हानिः स्वाद्वद्विवाताभ्यां नभसो निष्कलं
 भवेत् ॥
 पीतः शनैर्नभवाही श्रेष्ठयाच गुरुध्वनिः ॥
 कषोद्याः पार्थिवो वायुः स्थिरकार्यप्रवाधकः ॥
 अक्षोवाही गुरुध्वानः शीघ्रगः शीतलः श्रितः ॥
 यः षोडशाङ्गुली वायुः स प्रायः शुभकर्म्मकृत् ॥
 आचर्यगङ्गातुल्यश्च शोभाभस्तुरङ्गलः ॥

स्वरोद

ऊर्ध्ववाही तु यः क्रूरः कर्म्मकारी स तेजसः ॥
 उष्णशीतः क्षयवर्णसिद्धेर्गुणास्ते यद्वङ्गलः ॥
 वायुः पवनसंज्ञो यः चरकर्मसु सिद्धिः ॥
 यः समीरः समरमः सर्वतत्त्वगुणावहः ॥
 अक्षरं तं विज्ञानीयात् योगिनां योगदायकम् ॥
 पीतश्चैव चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाययम् ॥
 भोगदं पार्थिवं तच्च प्रवाहे द्वादशाङ्गलम् ॥
 श्वेतमङ्गलसङ्काशं स्वादु कषायमायकम् ॥
 लाभकृद्वाक्यं तच्च प्रवाहे षोडशाङ्गलम् ॥
 रक्तं त्रिकोणं तित्तं स्यात् ऊर्ध्वमानप्रवाहकम् ॥
 दौमन्त्र तेजसं तत्त्व प्रवाहे चतुरङ्गलम् ॥
 नीलवर्तुलसङ्काशं स्वाद्वलं तिर्यगाश्रितम् ॥
 चपलं मारुतं तच्च प्रवाहेऽष्टाङ्गलं स्मृतम् ॥
 वर्णाकारं स्वादुवाह अत्यन्तं सर्वगामि च ॥
 सोमदं योगमतत्त्वं हि सर्वकार्येषु निष्कलम् ॥
 पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तैर्नामिष्टप्रलोचने ॥
 हानिन्वृत्तकर्मै पुसामगुह्यो ज्योत्स्नास्ते ॥
 अपूर्व्या पश्चिमे पृथ्वी तेषां दक्षिणे तथा ॥
 वायुरुत्तरदिग्भागे मध्यकोणे गतं नभः ॥
 चिरलाभः चितौ ज्ञेयस्तु तन्मत्तोयतत्त्वतः ॥
 हानिः स्वाद्वद्विवाताभ्यां नभसालिङ्गनं लभेत् ॥
 चक्रे पृथ्वीजले स्थानां सूर्ये चाभिर्यदा भवेत् ॥
 तदा सिद्धिर्न सन्देहः सोम्यालोच्यु कर्मसु ॥
 लाभः पृथ्वीजलो वङ्गिर्निशायः लाभकृत्तत्त्वम् ॥
 वङ्गैः ऋतुः चतुर्वर्णो नभः स्थानं दक्षेत् कचित् ॥
 जीवितार्थे जये लाभे कषाया धनकर्त्तव्ये ॥
 मन्त्रार्थे युद्धप्रये च गमनागमने तथा ॥
 आवाति वारुणे तत्त्वे तत्त्वस्थोऽपि शुभं चितौ ॥
 प्रयाति वायुतोऽन्यत्र हानिर्भूतुर्न गन्ते ॥
 पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः ॥
 तेजसा धातुविन्ता स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ॥
 पृथिव्यां बहुपादाः सुर्विपराक्षोयवायुतः ॥
 तेजसा च चतुष्पादाः नभसा पादवर्जिताः ॥
 कुजो वह्नौ रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकौस्तुभाः ॥
 वायुस्थानस्थितो राहुरेचरन्प्रवाहकः ॥
 जलं चन्द्रो बुधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः ॥
 वामनाभां स्थिताः सर्वे सर्वकार्येषु निश्चिताः ॥
 प्रवाचिप्रश्नः ॥
 “चन्द्रादित्यौ परिलब्धे यदा राहुगतीऽनिलः ॥
 तदासौ चक्षितो ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
 आवाति वारुणे तत्त्वे तत्त्वैवास्ति शुभं चितौ ॥
 प्रवाची पवनेऽन्यत्र ऋतुरेवानले वदेत् ॥
 पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले यथा ॥
 अख्येयां धातुविज्ञानं योगिनि शून्यं विनिर्दिशेत् ॥
 तुष्टिपुष्टिरतिश्रीङ्गा जयो हास्यं धरातले ॥
 तीक्ष्णं वायुश्च सुभाषः स्वरकर्मप्रवाहिनः ॥
 गतायुर्मृत्युराक्षि चन्द्रावस्थाः प्रकौस्तुभाः ॥
 द्वादशैता प्रयत्नेन ज्ञातव्या देशिकोत्तमैः ॥
 पूर्व्यायां पश्चिमे श्वाख्ये उत्तरायां यथाक्रमम् ॥
 पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्दिशेत् ॥
 पृथिव्यापक्षया तेषां वायुराकाशमेव च ॥
 पञ्चभूतात्मकं देवं ज्ञातव्यं वरानने ॥

स्वरोद

अस्य मानं लघा नाङ्गी रोम चैव तु पञ्च-
 मम् ॥
 पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 शुक्रशोणितमज्जा च लालास्त्रजश्च पञ्चमम् ॥
 आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 क्षुधा लज्जा तथा निद्रा शान्तिरालस्यमेव च ॥
 तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 धारणं चालनं गन्तं सङ्कोचनप्रसारणे ॥
 वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 रागद्वेषौ तथा लज्जा भय मोहश्च पञ्चमः ॥
 नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
 पृथिवीपञ्चपञ्चाशत् चत्वारिंशदपक्षया ॥
 तेजस्त्रिंशद्विज्ञानीयाद्वायोर्विंशतिर्नभसः ॥
 पार्थिवे चिरकालेन लाभश्चापि लब्धुं भवेत् ॥
 जायते पवनान् स्रष्टुः, चिह्नाऽप्यनो विनश्यति ॥
 बह्वायुर्कवे प्रश्ने लाभालाभं वेदेद्वुधः ॥
 परतो वारुणे लाभः स्थिरेण च पुरन्दरे ॥
 ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धौ योगिनि विनश्यति ॥
 पृथ्वी पञ्च अयां वेदाः, गुणास्तेषां द्विवायुतः ॥
 नभ एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
 एतन्कारकत्वं प्रस्तुठिता विहीनी पतिता
 वरा ॥
 दृष्टाति सर्वकार्येषु अवस्थासङ्घं फलम् ॥
 भरणी कृतिका पुष्या मघा पूर्व्या च फल्गुनीः ॥
 पूर्वभाद्रपदं स्वातिः तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
 विशाखोत्तरफल्गुन्यौ जस्ता चित्रा पुनर्वसु ॥
 अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वसुदाहृतम् ॥
 पूर्वभाद्रपदा तथाज्ज्ञेया मूलमाघा च रोहिणी ॥
 उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतमिषा प्रिये ॥
 धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठाश्लेषाश्रवणा तथा ॥
 अभिजितोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वसुदाहृतम् ॥
 वह्नीज्येष्ठौ स्थितौ दूतौ यत् पृच्छति शुभाशुभम् ॥
 तत् सर्वं विद्विमानास्यति शून्यं शून्यं न संशयः ॥
 तत्त्वं रामो जयं प्राप्नोति च धनञ्जयः ॥
 कौरवा निहताः सर्वे युद्धे तत्त्वविपर्यये ॥
 जन्मान्तरौघसंस्कारान् प्रसादादथवा गुरोः ॥
 केषाञ्चिज्जायते तत्त्वं वाचना विमलात्मनाम् ॥
 अथ पञ्चतत्त्वध्यानम् ॥
 “लं बीजं धरणीं ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ॥
 सुगन्धं स्वर्गवर्णलमारीयं देहलघवम् ॥
 वं बीजं वारुणं ध्यायेद्दहचक्रं शशिप्रभम् ॥
 क्षुत्पिपासासहिष्णुलं जलमर्थ्यु मज्जनम् ॥
 रं बीजं शिखिर्न ध्यायेत् त्रिकोणमख्यप्रभम् ॥
 वज्रमपानमोक्तुलमातपाभिषिद्धिद्युता ॥
 यं बीजं पवनं ध्यायेद्दहचक्रं श्यामलप्रभम् ॥
 आकाशमगनाद्यश्च पञ्चविभ्रमं तथा ॥
 हं बीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ॥
 ज्ञानं त्रिकाशविधयैः श्वस्यसमिमादिकम् ॥
 खरज्ञानं नरो यच्च घनं नास्ति ततः परम् ॥
 खरज्ञानेन गमयेत् अनायासफलं भवेत् ॥
 सर्वेषु घनमघनं सर्वोधिकारसंयुतम् ॥
 लक्ष्येनैव न सिद्ध्यति तत्त्वज्ञाना यदा नराः ॥

स्वरोद

ज्ञातं तेन समस्तगौर्यचलितैः खर्षाप्रिश्रवावि-
यं ज्ञानाच्च कृतं हि कार्यमखिलं देवाच्च

सन्तर्पिताः ।

नंमाराच्च समुद्रताः खपितरः वेलात्त्व-

पूच्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्मविचारयो जयमपि स्थैर्यं मनः

प्राप्नुयात् ॥”

इति तत्त्वज्ञानं संपूर्णम् ॥

अथ सुहृत्प्रकरणम् ।

देवुवाच ।

“देवदेव महादेव महाज्ञानं खरोदयम् ।

त्रिकालविषयज्ञानं कथं भवति शूद्ररः ॥

ईश्वर उवाच ।

अष्टकाष्टं जयप्रभं शुभाशुभमिति विधा ।

यतन् त्रिकालविज्ञानं नात्यङ्गवति सुन्दरि ॥

तत्त्वं शुभाशुभं कार्यं तत्त्वं जयपराजयौ ।

तत्त्वं समवर्माहायं तत्त्वं विपदसुख्यते ॥

श्रीदेवुवाच ।

देवदेव महादेव सर्वसंसारतारक ।

किं नराणां परं भिन्नं सर्वकार्यार्थसाधकम् ॥

शिव उवाच ।

प्राण एव परं भिन्नं प्राण एव परः सखा ।

प्राणतुल्यः परो वस्तुनस्ति नास्ति ब्रह्मणः ॥

देवुवाच ।

कथं प्राणस्थितो वायुर्देहे किं प्राणरूपकम् ।

तत्त्वं तु सचरेतु प्राणो ज्ञायते योगिभिः कथम् ॥

शिव उवाच ।

कायानगरमध्ये तु मासतः स्मृतिपालकः ।

भोजने वचने चैव गतिरष्टादशाङ्गुला ।

प्रवेशे दृग्भिः प्रोक्तो निगमे द्वादशाङ्गुलः ।

प्राणस्थे तु गतिर्देहि खभावाद्वादशाङ्गुला ॥

गमने च चतुर्विंशो नेत्रवेदास्तु धावने ।

मेधुने पञ्चषष्टिश्च ग्रथने च शताङ्गुला ॥

एकाङ्गुलजते न्यूनं प्राणो निष्कामता मता ।

आनन्दस्तु द्वितीये स्थातु कविशक्तिस्तृती-

यके ॥

वाचासिद्धिश्चतुर्थे तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे ।

षष्ठे त्वाकाशगमनं चण्डवेगश्च सप्तमे ॥

अष्टमे सिद्धयच्छाष्टौ नवमे निधयो नव ।

दशमे दशमूर्तिश्च क्षयनाशो दशकके ॥

द्वादशे हृत्तारक्ष गङ्गावृत्तरसं पिबेत् ।

आनखाये प्राणपूर्णे कथं भक्ष्यश्च भोजनम् ॥

एवं प्राणविधिः प्रोक्तः सर्वकार्यफलप्रदः ।

ज्ञायते सुखसाधने न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥३॥

प्रातश्चन्द्रो रविः सार्धं यदि देवान् जल्पते ।

मध्याह्नान्धधरात्राद्या परतस्तु प्रवर्षते ॥

दूरयुद्धे जयौ चन्द्रः समीपे च दिवाकरः ।

वह्मणां गतः पादे सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥

आचारारम्भे विवाहे च प्रवेशे नगरादिनि ।

शुभकार्येषु सर्वेषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥

अथनतिथिर्दिशः, स्वीयतत्त्वेन युक्तो

यदि वृद्धति कथञ्चित् देवयोगेन पुंसां ।

स्वरोद

स जयति रिपुचैव स्तम्भमानखरोद

प्रभवति न च विप्रः केशवस्थापि लोके ॥

जीवज्जं जीवरचा जीवाङ्गे परिधाय च ।

जीवो ब्रजति यो युद्धं जीवो जयति मेदिनीम् ॥

भूमौ जने च कर्षार्थं गमनं शान्तिकर्मसु ।

वह्नी वायौ प्रदीप्ते तु खे पुनर्न भवत्यपि ॥

जीवेन शस्त्रवध्नीयात् जीवेनैव विकाशयेत् ।

जीवेन प्रचिपेत् शस्त्रं युद्धे जयति सर्वथा ॥

आक्रम्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।

समुत्तरेत् पदं दत्त्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥

अपूर्वशत्रुचामग्रीं पूर्णं वा खननं यदा ।

क्रूरते पूर्णतत्त्वस्यो जयत्येको वसुन्धराम् ॥

यन्नाडौ वहते चाङ्गे तस्याभेदाधिदेवता ।

सन्तुखापि दिशा तेषां सर्वकार्यफलप्रदा ॥

आदौ तु क्रियते सुदा पश्चादयुद्धं समाचरेत् ।

सर्वो सुदा जता येन तेषां सिद्धिर्न संशयः ॥

चन्द्रप्रवाहेऽप्यथ सूर्यवाहे

भटाः समाशान्तिं च युद्धकामाः ।

समीरणस्तत्त्वविदा प्रयावो

या शून्यता सा प्रतिक्लृप्तता ॥

यदिष्टं वहते वायुयुद्धं तदिष्टि दापयेत् ।

जयत्येव न सन्देहः शक्नोति यदि वायतः ॥

यत्र नाष्ठां वहेद्वायुस्तदन्तः प्राणमेव च ।

आक्रम्य गच्छेत् कार्यान् जयत्येव पुरन्दरम् ॥

प्रतिपन्नप्रहारेभ्यः पूर्णाङ्गो योऽभिरक्षति ।

न तस्य रिपुभिः शक्तिर्विकिरपरि ह्वयते ॥

अङ्गुष्ठनर्ज्ज्वनौवश्ये पादाङ्गुष्ठस्तथाञ्जलि ।

युद्धकावे च कर्षार्थं लज्जयोद्धा जयौ भवेत् ॥

निशाकरे रवौ चारे मध्ये यस्य समीरयः ।

स्थितो रक्षेत् दिगन्तान् जयाकाङ्क्षी नरः

सदा ॥

आसप्रवेशकावेतु दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।

तस्यार्थाः सिद्धिमाशान्तिं निर्गमे नैव सुन्दरि ॥

लाभादीन्यपि कार्याणि पृष्टानि कौन्तिवानि च ।

जीवे विप्रति सिद्ध्यन्ति हानिर्निरसरी भवेत् ॥

नरि दत्ता खकीया च स्त्रियां वामा प्रशस्यते ।

कुम्भकं युद्धकावे च तिस्रो नाचाश्च वा गतिः ॥

हकारस्य सकारस्य विना मेदं खरः कथम् ।

सोऽहं हंसपदेनैव जीवो जपति सर्वदा ॥

शून्याङ्गं पूरितं क्लृप्ता जीवाङ्गं गोपयेद् यदि ।

जीवाङ्गे घातमाप्नोति शून्याङ्गं रक्षते सदा ॥

वामे बाध्यधवा दक्षे यदि पृच्छति पृच्छकः ।

तत्र घातो न जायते शून्ये घातं विनिर्दिशेत् ॥

भूतत्वे नोदरे घातः पादस्थानेऽभ्युना भवेत् ।

उरःस्थानेऽस्मिन् तत्त्वेन करस्थाने च वायुना ॥

शिरसि श्रोमन्तत्त्वेन क्लृप्त आघातनिर्णयः ।

एवं पञ्चविधो घातः खरशास्त्रे प्रकाशितः ॥

युद्धकावे यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् ॥

यदा सूर्यप्रवाहस्तु वादौ विजयते तथा ॥

जयमथे तु सन्देहो नाङ्गीमथे तु लज्जयेत् ।

सुबुद्ध्यां गतः प्राणं समरे शत्रुसङ्कटे ॥

युष्मां नाष्ठां भुवित्रारस्ताङ्गं युद्धमाश्रयेत् ।

स्वरोद

तेनावी जयमाप्नोति नाच कार्या विचारणा ॥

यदि संश्रामकावे तु वामनाष्ठां सदा वहेत् ।

स्थायिनो विजयं विन्द्यात् रिपुवश्यादयोऽपि च ॥

यदि संश्रामकावे तु सूर्यस्तु आश्रितो वसेत् ।

तदा जयौ जयं विन्द्यात् स देवास्तरमानवात् ॥

रथे हरति शस्त्रस्य वामार्थं प्रविशेन्नरः ।

स्थानं दिधावचाराभ्यां जयं सूर्येण धावति ॥

योगदयकते प्रप्ते पूर्णस्य प्रथमो जयः ।

रिक्ते चैव द्वितीयस्तु जयौ भवति नामध्या ॥

पूर्णनाडीगतः पृष्ठे शून्याङ्गश्च तदग्रतः ।

शून्यस्थाने क्लृप्तः शत्रुस्त्रियते नाच संश्रयः ॥

वामचारे समं नाम यस्य तस्य जयौ भवेत् ।

पृच्छको दक्षिणे भागे विजयौ विप्रमाचरः ॥

यदा पृच्छति चन्द्रस्तदा सन्मानमादिशेत् ।

पृच्छेद्यदा च सूर्यस्तदा जानीहि विप्रश्चम् ॥

पार्थिवे च समं युद्धं सिद्धिर्भवति वारुणे ।

वह्नी युद्धे जयस्य न्यवुर्वायौ च नाभसे ॥

नेमिचित्प्रमादादा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।

प्रशकावे तदा क्लृप्ता तु दन्दं यत्नेन बुद्धिमान् ॥

निष्कलां धारणां क्लृप्ता पुष्य हस्तान् निपातयेत् ।

पूर्णाङ्गे पुष्यपतनं शून्ये वा तत्फलं वदेत् ॥

तिष्ठन्नुपविशन् वापि प्राणमाकाशेयैन्नजम् ।

मनोभङ्गमङ्गुल्याणः सर्वकार्येषु पूजकतः ॥

न कालो विविधं चोरे न शस्त्रं न च पन्नगाः ।

न शत्रुयाधिचौराद्याः शून्यस्थं नाश्रितं चमाः ॥

जीवेन स्थापयेद्वाङ्गं जीवेनारम्भयेत् पुनः ।

जीवेन क्लृप्तते नित्यं दूतं जयति सर्वदा ॥

कथञ्चिद्विजयौ युद्धं खरज्ञानं विना वृषः ।

खरज्ञानवलादपि निष्कलं कोटिधा भवेत् ।

इह लोके परचैव खरज्ञानी बली सदा ॥

दशशताश्रितं लज्जं देशाधिपतलं क्वचित् ।

शतक्रतुसुरेन्द्राणां बलं कोटिगुणं भवेत् ॥

ऊँकारः सर्ववर्णानां ब्रह्माष्टं भास्कोरो यथा ।

मर्त्यलोके तथा पूष्यः खरज्ञानी पुमानपि ॥

एकाक्षरप्रवतारं नाडीमद्विन्देहकम् ।

एथियां नास्ति तद्वयं यद्वत्सा चाश्रुणी भवेत् ॥

देवुवाच ।

परस्परं मनुष्याणां युद्धे प्रोक्तो जयस्तथा ।

यमयुद्धे सप्तमन्त्रे मनुष्याणां कथं जयः ॥

ईश्वर उवाच ।

ध्यायेद्देवं स्थिरे जीवे लुब्धयात् जीवसङ्गमे ।

इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महाजालो जयौ भवेत् ॥

निराकारात् सप्तपुनर्न साकारं सकलं जगत् ।

तत् साकारं निराकारे ज्ञाने भवति तन्मयम् ॥”

इति सुहृत्प्रकरणम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

“नरयुद्धं यमयुद्धं द्वयं प्रोक्तं महेश्वर ।

इदानीं देवदेवीनां वशीकरणकं वद ॥

ईश्वर उवाच ।

चन्द्रं सूर्येण चाक्षय्यं स्थापयेत्जीवमखले ।

आजन्मवशगा वामा कथितोऽयं तपोधने ॥

जीवेन यत्नते जीवो जीवो जीवस्य दीयते ।

खरोद

जीवस्थाने गतो जीवो बालाजीवान्तवश्चरन् ।
चन्द्रं पिवति सूर्यं च सूर्यं पिवति चन्द्रतः ।
अथोन्मत्तकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति निश्चयः ।
सर्वदुःखविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
संप्रोक्ते बहते नाडी तन्नाडीभोधनं कुरु ।
करे बद्धा खसुष्कश्च जरणं जघते युवा ॥
उभयो, कुम्भकं ज्ञत्वा सुखे श्वासं निपीयते ।
निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावर्षं कुरु ॥
रात्रौ च यामवेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने ।
ब्रह्मबीजं पिबेद् यस्तु बालाजीवहरो नरः ॥

इति देवीवर्णनप्रकरणम् ॥२॥

अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले ऋतौ सति ।
तनुचयं दीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी ॥
श्रुत्वा वा प्रसङ्गे वा चुम्बनालिङ्गनेऽपि वा ।
यः सूर्यं पिवेच्चन्द्रं स भवेत्सकरश्चरः ॥
शिवमालिङ्गते शक्त्वा प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
तनुकथादापयेद्यस्तु मोहयेत् कामिनीशतम् ॥
सप्तनवत्रयपञ्चवारान् सङ्गास्तु स्वयमे ।
चन्द्रं द्वितीयदृष्ट्वा वक्ष्या भवति कामिनी ॥
सूर्यचन्द्रौ समाकृत्य संपांक्रान्त्याधरोष्ठयोः ।
महापद्मे मुखं स्पृष्ट्वा वारं वारमिदं चरेत् ।
आश्रायतेन पद्मस्य यावन्निद्रावधं गता ।
पञ्चाङ्गाम्यनि वेलायां चोष्यते गलचक्षुषौ ॥
अनेन विधिना कामी वश्येत् सत्यकामिनीम् ।
इदं वाच्यमन्त्रसिद्धिदं परमेश्वरि ॥

इति रतिस्त्रीवर्णनप्रकरणम् ॥३॥

अथ गर्भप्रकरणम् ।

ऋतुकालभवा वारी पञ्चमेऽङ्गे यदा भवेत् ।
सूर्याचन्द्रमसोर्वर्गे सेवनात् पुत्रसम्भवः ॥
शुक्लवल्ली गवां दुग्धं पृथ्वापो बहते यदा ।
भर्तुरग्रे वदेद्वाक्यं अर्थं देहि त्रिभिर्नृपः ॥
ऋतुज्ञाता पिबेन्नारी ऋतुदानश्च योगयेत् ।
रूपलावण्यसम्पन्नो नरसिंहः प्रसूयते ॥
सुषुम्ना सूर्यगन्धेन ऋतुदानश्च योगयेत् ।
अङ्गहीनः पुमान् यस्तु जायते कशपिचरः ॥
विषमाङ्गे दिवा रात्रौ विषमाङ्गे दिनाधिपः ।
चन्द्रनेत्राभितत्स्वव बन्धा पुत्रमवाप्नुयात् ॥
रतारम्भे रविः पुषां सुरतान्ति सुधाकरः ।
अनेन क्रमयोगेन नादत्ते देवदण्डकः ॥
रतारम्भे रविः पुषां खिद्याक्षेव सुधाकरः ।
उभयोः चङ्गमे प्राप्ति बन्धा पुत्रमवाप्नुयात् ॥
चन्द्रनाडी बहेत् प्रथे गर्भं कन्या तदा भवेत् ।
सूर्यं भवेत्तदा पुत्रो न्यून्ये गर्भो निश्चन्यते ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुषः सूर्ये मध्यमार्गे नपुंसकः ।
गर्भप्रसू यदा दूतः तदा पुत्रः प्रजापते ॥
पृथ्वा पुत्री जले पुत्रः कन्याका तु प्रभञ्जने ।
तेजसा गर्भपातः स्वात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
न्यून्ये न्यून्ये युगे युग्मं गर्भपातस्तु संक्रमे ।
सूर्येभागे कृते पुत्रश्चन्द्रवारं तु कन्याका ॥
विषुवे गर्भपातः स्वात् मावी वाय नपुंसकः ।
तत्त्वे विषं विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

खरोद

गर्भाधानं मारुते स्थाच्च दुःखी
दिशस्थानो वारुणे सौख्ययुक्तः ।
गर्भमावी स्वल्पजीवी च वदौ
भोगी भयः पार्थिवेनार्थदुक्तः ॥
घनवान् सौख्ययुक्तो भोगवान् गर्भसंस्थितः ।
स्थान्निव्यं वारुणे नत्वे योनिं गर्भं निश्चन्यते ॥
माहेवेव सुतान्मत्तित्वाद्ये दुःखिना भवेत् ।
प्रवेत् गर्भं हार्ति, स्थात् जानमाजस्य वा नृतिः ॥
रविमध्यगतश्चन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रविः ।
ज्ञानयं गुरुतः शीघ्रं न विद्याशक्तकोटिभिः ॥
इति गर्भप्रकरणम् ॥४॥

अथ संवत्सरप्रकरणम् ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदि प्रातस्काचमिदं नृपः ।
पञ्चङ्गचक्रयोः योगी दक्षिणे चोत्तराधये ॥
चन्द्रस्योदयवेलायां बह्मजानोऽथ नत्तनः ।
पृथिव्यापस्तथा वायुः सुभिर्त्वं सन्ध्यास्तनम् ॥
तेजो योनिं भयं घोरं दुर्भिक्षं कालनत्तनः ।
एव तत्तत्फलं ज्ञेयं वर्षे मासे दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वेन दिनमासाब्दजं फलम् ।
श्रीभनश्च तथा दुष्टं शोममारुतवङ्गिभिः ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा च सत्यं कर्तुम् ।
दिशभङ्गमहारागे गलेश्चकटादिषु खदा ॥
मेघसंक्रान्तिदिवसे स्वरभेदं विचारयेत् ।
सम्पत्फलं द्रव्यान् लोकानां तत्त्वचिन्तकः ॥
सुभिर्त्वा राट्टद्वि, स्थात् बहुश्रया वसुचरा ।
बहुदृष्टिस्तथा सौख्यं पृथ्वीतत्त्वं वहेद्दयदि ॥
अतिदृष्टिः सुभिर्त्वा स्यादारीयं सौख्यमेव च ।
बहुश्रया तथा पृथ्वी जलतत्त्वं वहेद्दयदि ॥
दुर्भिक्षं राक्षभङ्गः स्वामीगोमत्तस्तु दारुणा ।
अप्यादृश्यनरा दृष्टिरपितत्त्वं वहेद्दयदि ॥
उत्पातोपद्रवा भौतिरव्यदृष्टिः स्युरीतयः ।
मेषसंक्रान्तिवेलायां वायुतत्त्वं वहेद्दयदि ॥
उज्ज्वरतापन्वरा भौतिरव्यदृष्टिः क्षितौ भवेत् ।

मेषसंक्रान्तिवेलायां शोमतत्त्वं वहेद्दयदि ॥
तत्रापि शून्यता ज्ञेया श्रद्धाहीनां सुखस्य च ।
पूर्णे प्रवेशने श्वासे खलतत्त्वेन विद्धिदः ।
सूर्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते संग्रहः सर्वसिद्धिदः ।
विषमे वद्वितत्त्वे ज्ञायते केवलं नभः ॥
तत् कुर्व्यादस्तु संयाज्ञं द्विमासे च महार्घता ।
खरज्ञानं शिवः पञ्चिक्लृप्तीपतिस्तथा भवेत् ॥
एकच शरीरं यस्तु सुखं तस्य वदा भवेत् ।
नाडीचयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
नैव तेन भवेत्सुखं लज्जकोटिरवायनम् ।
रवौ संक्रम्ये नाडी गलान्ति च प्रवर्तते ॥
सलिले वद्वियोगेऽपि रौरवं जगतीतले ।

इति संवत्सरफलम् ॥५॥

अथ रोगप्रकरणम् ।

महीतत्त्वं खरोगश्च जले च जलमातरः ।
रवौ चारे तेजस्तत्त्वं वायुतत्त्वं च शाक्तिनी ॥
न्यूनतत्त्वेन रोगश्च पित्तदोषसङ्गवः ।
दानपुण्यं द्विजातीनां पिच्छाह्नं विधीयते ॥

खरोद

आदौ शून्यगतं पृच्छेत् पश्चात् पूर्यो विप्रद-
वति ।
सृष्टिनोऽपि भुव जीवेत् यदर्थं परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थाने स्थितो जीवः सूर्यस्थाने च पृच्छति ।
तदा प्रायविनिर्मुक्तो यदि वैद्यशते दंतः ॥
पिङ्गलाया स्थितो जीवो वामे दूनश्च पृच्छति ।
तदापि म्रियते रोगी यदि ज्ञाता महेश्वरः ॥
दक्षिणेन यदा वायुर्दुःखं रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जीवोऽनी चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
जीवाक्षरश्च वा धृत्वा जीवाक्षरं विलीकयन् ॥
जीवस्यो जीवितं पृच्छेत्सप्ताङ्गीवति ते

ध्रुवम् ॥

प्रश्ने वाधः स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
कङ्कचारगतो जीवो याति जीवो यमालयम् ॥
विपरीताक्षरं प्रश्ने रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विपर्ययश्च विप्रयं विषमस्योदये सति ॥
यस्मिन् भागे चरेत् जीवस्तत्राः परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवोऽनी यदि रोगे, प्रपीडितः ॥
वातोदये वातकरश्च भक्ष्यं
पित्तोदये पित्तकरश्च भक्ष्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरश्च भक्ष्यं
पुनः प्रसुक्ते प्रभवन्ति रोगाः ॥
एकस्य भुतस्य विपर्ययेण
रोगाभिभूतिर्भवतीह पुषाम् ।
तयोर्दोषोऽस्तु सुदृढविपत्तिः
पञ्चमेयं शब्दयतो नृतिः स्थात् ॥

इति रोगज्ञानम् ॥६॥

अथ कालज्ञानम् ।

मासादौ वत्सरादौ च पञ्चादौ च यथाक्रमम् ।
त्ययं कालं परीक्षेन वायुचारवशान् सुधीः, ॥
पञ्चभूतात्मकं देहं शशी स्नेहेन सिञ्चति ।
रक्षयेत् सूर्यवातेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥
मारुतं बन्धयित्वा तु सूर्यं बन्धयते यदि ।
अभ्यासाच्छीवते जीवः सूर्यकालेऽपि वञ्चते ॥
मगनादवते चन्द्रः कायापद्मानि सिञ्चति ।
कर्म्मयोगः सदाभ्यासात् रमते शशिनः जवान् ॥
शश्याङ्कं वारयेन्नात्रो दिवा वायुर्दो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी च योगी नाच संशयः ॥
दिवा न पूजयेत् लिङ्गं रात्रौ देवीं न पूजयेत् ।
रहसि ज्ञानजनकं पञ्चसूत्रं समस्वितम् ॥
अहोरात्रं यदेकच वदन्ते यस्तु मारुतः ।
तदा तस्य भवेदायुः संपूर्णं वत्सरद्वयम् ॥
अहोरात्रद्वयं यस्तु पिङ्गलायां सदागतेः ।
तस्य वर्षद्वयं ज्ञेयं जीवितं तत्त्ववेदिभिः ॥
जिराचं बहते यस्तु वायुरेकापुटे स्थितः ।
वत्सरं वायदायुः स्वात् प्रवर्द्धन्ति मनोविषयः ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्यो वहेद्दयस्य निरन्तरम् ।
विजानोयात्तस्य ऋतुः वस्त्रावाधत्तरे सुधीः ॥
एकादिबोद्धशान्तिं यदि भावुर्निरन्तरम् ।
वहेद्दयस्य च वै ऋतुः शेषाहेन च मासिकैः ॥
सम्पूर्णं बहते सूर्यश्चन्द्रमा नैव दृश्यते ।
पञ्चमे जायते ऋतुः कालज्ञानेन भाषितम् ॥

स्वरोद

सम्यक् वदते चन्द्रः स्वर्गो नैव च दृश्यते ।
भासेन दृश्यते नष्टः कालज्ञानेन भाषितम् ॥
मूत्रं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते ।
तदासीं चलिदो ज्ञेयो दशाष्टैः स्त्रियते भुवम् ॥
यव चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभयस्तथा ।
स्वर्गचन्द्रप्रवाशे तु सद्यो नष्टुर्न संशयः ॥
अरन्वती भुवश्चैव विष्णोः स्त्रीणि पदानि च ।
आवृष्टीनां न पश्यन्ति चतुर्थे माटमखलम् ॥
अरन्वती भवेत्त्रिज्जा भुवो नावापसृज्यते ।
भुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं माटमखलम् ॥
नवभुवः सप्तमी वा पञ्चतारा जिज्ञासिका ।
जिज्ञासेकदिनं प्रोक्तं स्त्रियते मानवो भुवम् ।
कोयमश्नोऽङ्गुलीभ्यान्तु किञ्चित् पीड्य निरी-
चयेत् ॥

यदा न दृश्यते विन्दुदंशाच्चैव चनो न्तः ॥
इति कालज्ञानम् ॥*

इडा गङ्गां विज्ञेया पिङ्गला यतुना नदी ।
मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समन्ततः ॥
आदौ साधनमाख्यातं सद्यः प्रलयकारकम् ।
बह्वपज्ञानगो योगी बन्धयेदुद्भयानकम् ॥
पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकश्च हृत्तीयकः ।
ज्ञातव्यो योगिभिर्निर्णयं देहसंसिद्धिश्चैतव ॥
पूरकः कुर्वते पुष्टीधानुसार्थं तथैव च ।
कुम्भकः क्षमन् कुर्व्यात् जीवरक्षाविवर्द्धनम् ॥
नेचको हृदये पापं कुर्व्याद्योगपदं व्रजेत् ।
पञ्चात् संयामवतिष्ठेत् पश्यं बन्धे च कारयेत् ॥
कुम्भयेत् सङ्घर्षं वायुं यथाशक्त्वा प्रयत्नतः ।
रेचयेच्चन्द्रमार्गेण स्वर्ग्येण पूरयेत् सुधीः ॥
चन्द्रं पितृति स्वर्ग्यश्च स्वर्ग्यं पितृति चन्द्रमाः ।
अन्योम्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
स्त्रीयाङ्गे वदते नाडी तन्नाडीरोधनं कुरु ।
सुखबन्धनमुच्चर्यैव पवनं जायते सुधा ॥
सुखनासाच्चिकणानामङ्गुलीभिर्निरीक्षयेत् ।
नक्तोदयमिति ज्ञेयं सम्मुखीकरणं प्रिये ॥
तस्य रूपं गतिः खादो मण्डलं लक्ष्यान्विदम् ।
यो वेति वा नरो लोके स तु मूढोऽपि योग-
विदुः ॥

निराश्रीनिर्भलो योगी न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
वासनासुम्नानां कृत्वा कालं जयति लीलया ॥
विश्वस्य वैशिका शक्तिर्निर्वाभ्यां परिदृश्यते ।
तज्जलं तु मनो यस्य याममात्रं भवेद्दिष्टं ॥
तस्यायुर्लङ्घयेत् निर्वाणं घटिका त्रिप्रमाणतः ।
शिवेनोक्तं पुरा तन्मं सिद्धस्य गुणगङ्गारम् ॥
बह्वा पञ्चासवशो गुदपवनवर्णं संस्मरन्धौ-
सुचैः
प्रायं रन्ध्रेण कुम्भचवजितमनिजं प्राणशुद्धा
निरुध्य ।
एकीभूतं सुष्ठुत्वाविवरसुखात्तं ब्रह्मरन्ध्रे च
नीत्वा
निःश्लिष्याकाशमार्गे शिवचरखरता यान्ति ते
केऽपि धन्याः ॥*

एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति निश्चयः ॥

४८४

स्वर्गः

सर्वदुःखैर्जनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
खरज्ञानं शिरो यस्य लज्जोः करतले भवेत् ।
एतत्तु शरीरे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
प्रणवः सर्वविदाणां ब्रह्माख्ये मास्त्रो यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः खरज्ञानी पुमानपि ॥
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ।
नैव तेन भवेत्सुखं लक्ष्मीकोटिरसायनम् ॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम् ।
प्रथिष्यां नास्ति तदर्थं यद्वत्सा चावृणो भवेत् ॥
खरस्तत्त्वं तथा सुष्ठं देववशं स्थिरस्थया ।
गर्भाब्दरोगकालाख्यं नवप्रकराण्यन्वितम् ॥
एवं प्रवर्तितं लोके सिद्धिर्दृष्टिब्रह्मयोगिभिः ।
आचन्द्राके यद्वो जीयात् पठनात् सिद्धि-
दायकम् ॥

सुखासने समासीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।
चिन्तयेत् परमात्मानं यद्वेदतद्भविव्यति ॥”
इति शिवगौरीसंवादे नवप्रकराण्यन्वितपवन-
विजयं नाम खरोदयं समाप्तम् ॥

स्वर्गः, पु, (खरिति गीयते इति। गै+कः।
यद्वा, सुष्ठु अर्च्यते इति। अर्ज+अर्जने+चञ् ।
श्रद्धादित्वात् कुलम्।) देवतानामालयः। तत्-
पण्यायः। खः २ नाकः ३ चिद्विः ४ चिदशा-
लयः ५ सुरलोकः ६ द्यौः ७ द्यौः चिपि-
द्यम् ८। इत्यमरः। ११। १। ६। मन्दरः १०
अवरोहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फलो-
दयः १४। इति जटाधरः। देवलोकः १५
खर्लोकः १६ ऊर्ध्वलोकः १७ सुखाधारः १८
लौकिकः १९ श्रक्तुवनम् २० दिवानम् २१।
इति श्रद्धरत्नावली ॥* तस्य गुणदोषा
यथा,—

सुवाहुस्वाच ।

“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं द्विजसत्तम ।
एतत् सर्वं द्विजश्रेष्ठ करिष्यामि न संशयः ॥
जैमिनिस्वाच ।

मन्दनादीनि दिशानि रम्याणि विविधानि च ।
तत्रोद्यानानि पुण्यानि सर्वकामशुभाणि च ॥
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
विमानानि सुदिशानि परिताम्यस्यरोगयेः ॥
सर्वज्ञैव विपिनाणि कामगानि रसानि च ।
तदद्यादिवर्णानि सुक्ताजालान्तराणि च ॥
चन्द्रमण्डलशुभाणि जैमश्यासनानि च ।
सर्वकामसम्पदाश्च सुखदुःखविवर्जिताः ॥
नराः सुकृतिनस्ते तु विचरन्ति यथासुखम् ।
न तज्जनास्मा यान्ति न क्षोधा नाजितेन्द्रियाः ॥
न दृष्ट्वां न पिशुनाः क्षतहा न च मानिनः ।
सखास्तपःस्थिताः शूरा दयावन्तः क्षमापराः ॥
यज्वानो दानप्रीत्याश्च तज्जगच्छन्ति ते नराः ।
न रोगो न जरा नष्टुर्न शोको न हिमादयः ॥
न तज्जन्तुपिपासा च कस्य भ्वाग्निं दृश्यते ।
एते चाख्ये च नन्दनो गुणाः सन्ति च भूपते ॥
दोषास्तानैव ये सन्ति तान् श्रद्धां च साम्प्रतम् ।
शुभस्य कर्मणः कृतुं फलं तत्रैव सुष्यते ॥

स्वर्गः

न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् शुतः ॥
असन्नोवश्च भवति दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम् ।
संप्राप्ते कर्मणामन्ते सद्यसा पतनं तथा ॥
इह यत् क्रियते कर्म फलं तत्रैव सुष्ठते ।
कर्मभूमिरियं राजत् फलभूमिस्तसौ स्मृता ॥”
इति पाद्मी भूखले ६० अध्यायः ॥
अन्यत् वह्निपुराणे शिवेष्टपाख्याननामाध्याये
मात्स्ये १०३। १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
अपि च ।

सुनन्द उवाच ।

श्रद्धा राजन् प्रवक्ष्यामि विष्णोरनुक्तकर्मणः ।
विराट् रूपस्य संस्थानमाख्यानं महद्भुतम् ॥
यावती भूः सप्तदिशा सप्तसुद्रादिकानना ।
प्रतिभाता महाराज किरणेष्वन्धस्वर्गयोः ॥
विषय तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।
पञ्चविंशतिकीयस्तु योजनानान्तु तत्स्थितम् ॥
नवतीनां सद्यसाणि योजनानि महीपते ।
भूमेर्लङ्घ्य लोकाणां सिद्धचारखरचसाम् ॥
ये च विद्याधरा यक्षरक्षोगम्यन्मन्त्रिणराः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमीरितम् ॥
ततो राहुर्महाबाहो त्रयोदशसहस्रकम् ।
योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते ॥
स्मरन् वैरं पुरा प्राप्तं यः पर्वण्यं महाययः ।
आसाय धावति क्रोधात् पुण्यवन्तो महीपते ॥
तदेव भगवच्छक्तं सद्यसाकोपमद्युति ।
उपतिष्ठति तद्भौत्वा पुनरेव निवर्तते ॥
उपरागं वदन्त्येनं पुण्यकालश्च कथ्यते ।
लक्षयोजनतो भावभूमेरेव व्यवस्थितः ॥
भानोः सकाशादुपरि लक्षे लक्षः क्षपाकरः ।
नक्षत्रमण्डलं चन्द्राक्षयोजनसुकृतम् ॥
नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्टाद्विलक्षतः ।
उधात् शुक्रो हिलक्षे तु शुक्राक्षो हिलक्षे ॥
मङ्गलादुपरिष्टाच्च गीष्मतिर्लक्षकद्वये ।
दिलक्षयोजनोत्सेधः सौरिर्वैपरीक्षितात् ॥
श्रुताश्रुतसमुच्छ्रयं सौरेः सप्तविंशच्छतम् ।
सप्तविंशः सद्यसायां श्रुतादूर्ध्वं भुवस्थितिः ॥
पादगम्यं हि यत्किञ्चिदस्ति धरणीतले ।
तद्भूर्लोक इति ख्यातं शाकहीपादिकाननम् ॥
भूर्लोकश्च सुवर्गलोकः स्वर्गावधिरुदीरितः ।
आदित्यादाभुव राजन् खर्लोकः कथ्यते बुधैः ॥
मण्डलोनः चितेरूर्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वये वर्तमानो जनो भूर्लोकतो वृष ॥
उपरिष्टात् चितेरूर्ध्वो कोटयः सद्यमीरितम् ।
सखादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकोत्परि संस्थिताः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यज्ञास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेश्वरमभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुपरि शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तिथ्येव महााराज कैलासाख्यस्तु पर्वतः ॥
पाद्वेत्ता संहितः श्रुतमयज्ञास्ते स्वर्गोद्भूतः ॥”
इति पाद्मी स्वर्गखलेभूरादिलोकवर्णनं ६० अः ॥
स्वर्गखरूपं कर्मविशेषेण स्वर्गविशेषमनश्च
यथा,—

स्वर्गः

सूत उवाच ।

“स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामनौलो भास्वान् मेरुर्हिरण्यस्यः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः ससृष्टितः ॥
प्रावृष्टः षोडशाधस्ताद्वरण्यां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्वतश्च समन्ततः ॥
तस्य शङ्खत्रयं सृष्टिं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानादुमलताकीर्यो नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्वमे मेरुः शङ्खाणि चोत्थि वे ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि च शङ्खे तस्य मध्यतः ॥
मथ्यस्य स्फाटिकं शङ्खं वेद्व्यंकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्फुटम् ॥
योजनानां सहस्राणि त्रिगुणानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शङ्खं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शङ्खं सृष्टिं च्छाकाजितं स्थितम् ।
पूर्वंपश्चिमशङ्खाणां सकलं मध्यमस्य च ॥
त्रिपिण्डो नाकपट्टो व्यधरः शान्तिनिर्वृति ।
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गः शङ्खे च मध्ये ॥
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनसम्पद्यौ ।
आकाशः स्वर्गाजश्च स्वर्गः शङ्खे तु पश्चिमे ॥
निम्नमो निरहङ्कारः सौभाग्यचातिनिर्मलः ।
सौख्यश्च निर्वृतिश्चैव पुण्याहश्च तथा द्विज ॥
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्वशङ्खे समर्पिताः ।
एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुशङ्खे ॥
आर्चिंसादानकर्त्तारो यज्जानां तपसा तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्रजजनाः क्रोधविवर्जिताः ॥
जलप्रवेशो चानन्दं प्रमोदं वद्विषाहस्य ।
शृगुप्रपाते सौख्यस्तु रण्ये चैवास्त्र निर्मलः ॥
अनशने तु सखास्यं हतो गच्छति विविधम् ।
क्रतुयाज्ञो नाकपट्टमभिष्टोत्रो च निर्वृतिम् ॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
सौवर्णदायो सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
श्रीतकाले महावद्वि प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वस्वहृतायां स्वर्गं चाधरश्च लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाश्रयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिर्न पदम् ॥
रौप्यदानेन शुद्धेन स्वर्गं गच्छति निर्मलम् ।
आश्वदानेन पुण्याहं कथादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजैभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तिवः ।
श्वेतम् लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न प्रीयते ॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चाहभूयते ।
गोश्वस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्त्रयमश्रुते ॥
माघमासे चरितुं चाथो तिलधेनुप्रदस्तथा ।
क्रोधोपायहृताश्च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्त्ता वे शुश्रूषणपरस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गाख्ये मञ्जीर्यते ॥
एकान्तभोजी यो सर्वार्थं नक्तभोजी च निवृष्टः ।
उपवासी त्रिरात्राद्यैः शान्तिस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
चरितुं चाथो जितक्रोधो ब्रह्मचारी ब्रह्मव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाश्रयात् ॥

8८५

स्वर्गः

येन येन हि भावेन यद्व्यह्वानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्व्यदृच्छति मानवः ॥
यस्तु सञ्जायि हानानि त्रासलोभ्यः प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्तते दिव शान्तमनामयम् ॥
शङ्खान् पश्चिमं यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
पूर्वशङ्खे स्वयं विष्णुर्मध्ये चैव शिवः स्थितः ॥३॥
अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाख्यानमिमं शृणु ॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपथं परिमस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये स्मातरः स्थिताः ॥
तृतीये निहङ्गम्यञ्जास्तुर्व्यं विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजश्च षष्ठे तु विनतासुतः ॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दत्त आदित्या दशमे पथि ॥४॥
भूलोकाच्छतसाहस्रह् चरति भास्करः ।
योजनानां सहस्रे चैव विष्णुर्भोजनं समन्वितः ।
त्रिगुणः पराणाञ्चैव सूर्ये विमप्रमातः ।
सोमपुण्यं विभावर्ष्या मथाङ्गि चायमा यदा ।
मचेन्द्रस्यामरावत्यां तत्तस्मिन्निष्ठो भास्करः ॥
मथाङ्गि त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा स्वयमेव यान्ति तदीयं तु प्रदृश्यते ॥
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृवः सविता यदा ।
भुवाधाररथे तिष्ठन् वालिखिल्यादिभिः स्तुतः ॥
सूर्यमखलमानात् त्रिगुणं सोममखलम् ।
पूर्वं शतसहस्रं तु तस्मान्नक्षत्रमखलम् ॥
द्विजस्यै तु बुधस्यापि स्थानं नक्षत्रमखलम् ।
तावत्प्रमाणाभागे तु बुधस्याप्युग्रानां स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तावन्माने अवस्थितः ।
लघुद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
श्रीरिहङ्गस्यै चोर्द्ध्वं द्विजस्यै तु अवस्थितः ।
तस्मात् शूने चार्द्धं लक्ष्ये सप्तविमखलम् ॥
सप्तविमखलाद्दूर्ध्वमेकलक्ष्ये भुवः स्थितः ।
मेधोभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य सत्तमः ।
भास्वास्तपति विप्रेन्द्र ऊर्ध्वं किरणरश्मिभिः ।
कालसंख्यां निजलोकस्य स करोति युगे युगे ॥
जनस्तपस्तथा सत्यमेतास्ते कान् द्विजाग्रवा ।
ब्रह्मणो मुनिशार्ङ्गं विष्णुशक्तिविहीनितः ॥
ऊर्ध्वं गतेर्द्विजश्रेष्ठ रश्मिभिरुपतपे रविः ।
अधोगतेस्तु भूलोकं व्यतीते दीप्तदीप्तिः ॥
तमःपापहरः सूर्यः कर्त्ता त्रिभुवनस्य च ।
हृजवत् परिदृश्यते मखलान्मखलं चरन् ॥
द्विगुणेन च विक्षीर्णं भूतलात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमखलाधस्तात् सुषो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
तदधस्तात् विप्रेन्द्र भूर्लोकः संप्रतिष्ठितः ।
श्वमेतन्निभुवनं विष्णुकाथि अवस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्थेश्वरत्वश्च विष्णुदत्तं श्रवक्रतोः ।
लोकपालश्च संहितो लोकान् रक्षति धर्मेतः ।
वसन् स्वर्गं महाभाग देवेन्द्रः स तु कीर्तितः ॥
अथोऽधस्ताद्विजश्रेष्ठ पातालान् स्वयंप्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्यो न रात्रिर्न विशाकरः ॥
दिशं रूपं समाख्याय तपन्ति सततं जनाः ।
पातालस्थाः द्विजश्रेष्ठ दीप्यमानाः खतेजसा ॥
खर्लोकात् सङ्कलनाः कीटिमाने अवस्थितः ।

स्वर्गलो

ततो योजनमानेन द्विगुणो मखलैः तु ॥
जनलोकास्थितो विप्र पश्चमो मुनिसेविनः ।
तस्योपरि तपोलोकश्चतुर्भिः कीटिभिः स्फुटः ॥
सङ्कलोकोऽटकोटोभिः सर्वेषां सुपरि स्थितः ।
सर्वे ह्यजातिर्ज्ञेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन अवस्थितः ।
वाराहे तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचिन्तकैः ॥
ततः परं द्विजश्रेष्ठ ततो ह्यखकपालकम् ।
ब्रह्माखान् परतः साक्षात् निर्लपः पुरुषः ॥
स्थितः ॥
यसुपास्य विसृज्य तपोज्ञानसमन्विताः ।
इति ते संस्थितिः प्रोक्ता भृगोलक्ष्म मयानव ॥
यस्तु सन्ध्यागमा वेति स याति परमां गतिम् ॥
इति ब्रह्मसंहितायां ३० अध्यायः ।
परिभाषिकखगो यथा,—
“मनोऽनुभूतः प्रमदा रूपवधः खलङ्गनाः ॥
वाचः प्राचादृष्टेयं स्वर्गं स्थाप्युभयकर्त्तव्यः ॥
इति गारुडे १०६ । ४४ ।
आयमने स्वर्गलक्षणं यथा । दुःखासम्भिन्न-
त्वादिविशिष्टसुखं स्वर्गं तदेव स्वर्गपदशब्द-
तावच्छेदकमिति सिद्धान्तः । आदिपदेन अन-
न्तरदुःखप्रसन्नमिषत्वाभिज्ञाधोपनीतत्वयोः परि-
यहः । अनयव ।
“यत्र तु खेन संभिन्नं न च यस्तमन्तरम् ।
अभिज्ञाधोपनीतं यन् तन् सुखं स्वर्गः प्रसाद्यम् ॥”
इति खरादिपदशब्दप्रत्ययार्थवाटोपरि सग-
च्छते । इति गार्हपत्यब्रह्मसंहितायां ३१ अध्यायः ।
किञ्च ।
“मनःप्रोतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ।
नरकस्वर्गलोके ये पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥”
इति ब्रह्मसंहितायां १६ अध्यायः ॥
स्वर्गगामी, [न] त्रि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम-
न्यः ।) स्वर्गगमनकर्त्ता । यथा,—
“सर्व्वेष्टौ विहिंसा ये ये च सर्व्वसङ्घा नराः ।
सर्व्वस्य प्रियभूतास्तै नराः स्वर्गगामिनः ॥”
इति कर्म्मलोचनः ॥
स्वर्गज्ञा, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
स्वर्गजित्, त्रि, (स्वर्गं जयतीति । जि + क्तिप् तुगा-
गमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते ।
१२ । ७५ । २४ ।
“यस्मिन् भयार्हितः सन्त्यक् क्षेमं विन्दत्यपि-
चक्षम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥”
स्वर्गपतिः, पुं, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति
शैमचन्द्रः ॥
स्वर्गवधूः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य वधूः ।)
अश्वरथः । इति शैमचन्द्रः ॥
स्वर्गलोकेशः, पुं, (स्वर्गलोकाय ईशः । शरीर-
जन्तुर्लोकेश्वर इति स्वर्गप्राप्तमावाप्तचालमस्य ।)
शरीरम् । इति जटाधरः । (स्वर्गलोकस्य
ईशः ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्जिका

स्वर्गिका

स्वर्गधरिहरा, स्त्री, (स्वर्गस्य धरिहरा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गपगा, स्त्री, (स्वर्गस्य आपगा ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गगिरिः, पुं, (स्वर्गस्य पक्षे स्वः गिरिः ।
स्वर्गगिरिः, पुं प्रत्ययः ।) सुमेरुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

स्वर्गवधूः, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां वधूः ।) अश्व-
रथः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्ग, [न] पुं, (स्वर्गोऽख्यस्य भोग्यत्वेनेति । स्वर्ग +
इति ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ४५ ।

“भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गभिर्नाभूयते ।
खिलोभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”
स्वर्गगामिनि, चि । तत्त्वार्थं यथा,—

“इया भूतेषु संवादो परलोकं प्रतिक्रिया ।
मत् परहित्वा चोत्कर्षेद्द्विप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवविपूषा च केवलं साधुसङ्गम् ।
सत्क्रियाभ्यस्तं मेने स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥”

इति मारुते २२६ अध्यायः ॥
स्वर्गिका, [सु] पुं, (स्वर्गं ओको वासस्थानं येयाम् ।)
देवता । इति जलानुधः । (यथा, कुमारे ।
१ । ५८ ।

“अनर्थमर्थेण तमद्रिनाथः
स्वर्गोक्तसामर्चित्तमर्चयित्वा ।
आराधनायास्तु सखीसमेतां
समादिष्ट प्रथमां तनूनाम् ॥”)

स्वर्ग्यः, चि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोगउत्पादो
वा । स्वर्ग + गोष्ठ्योर्लोकाप्रारम्भात्सादृश्यत् ।)
५ । १ । ३६ । इति यत् । यदा स्वर्गः प्रयोजन-
मस्य । “स्वर्गादिभ्यो यद्वत्तत्त्वः ।” ५ । १ । १११ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता सत् ।) स्वर्ग्यः । स्वर्ग-
शब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भाग-
वते । ४ । १२ । ४४ ।

“धनं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्थयनं महत् ।
स्वर्ग्यं धौर्ध्वं वीमनस्यं प्रशस्तमधमवर्णम् ॥”)

स्वर्जिकः, पुं, स्वर्जिकाचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवचारः । यथा,—

“पाक्यः चारो यवचारो यावभूको यवायजः ।
स्वर्जिकोऽपि स्त्रुतः चारः कापीतः सुखवर्चकः ॥
कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका ।
यवचारो लघुः क्षिप्रः सुख्यो वद्विदीपनः ।
निहन्ति मूलं वातामसंश्चान्वासगलामयान् ॥
स्वर्जिकाख्यगुणा तस्मात् विशेषात् गुण्यमूलवत् ।
सुवर्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनेः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
स्वर्जिकाचारः, पुं, स्वर्जिकारः । साचिचार इति
भाषा । अस्य गुणाः ।

“यवचारो ज्येष्ठः श्वासान् वातकफामयान् ।
गुणद्वयद्वयोपाकुलीहानाहगलामयान् ।
तस्मादप्यन्तरगुणः स्वर्जिकाचार उच्यते ॥”

इति राजवज्रम् ॥

स्वर्जिकारः, पुं, (स्वर्जो एव चारः ।) स्वर्जिका-
चारः । तत्पर्यायः । स्वर्जिकः २ चारः ३
स्वर्जो ४ सुखोच्चकः ५ सुवर्चिकः ६ सुवर्चः ७
सुखवर्चः ८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटु-
खल्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातकफानिनाशित्वम् ।
गुल्माधानक्रमित्रायणजठरोदोषनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः

स्वर्ज, [न] पुं, (सुखेन अर्जयतीति । सु +
अर्ज + णिनिः ।) स्वर्जिकारः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

स्वर्ज, स्त्री, (सुखं अर्जो वर्णो यस्य ।) सुवर्णम् ।
धुस्वरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ । गौरसुवर्ण-
शकम् । नामकेश्वरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्जस्योत्पत्तिर्था,—
“एकदा सर्वदेवाश्च सन्धुः स्वर्गसंसदि ।

तत्र कृत्वा च दुल्लभं गायन्त्यश्चरन्तं गन्ताः ॥
विलोक्य रम्भां सुश्रीर्षीं सकामो वद्विरेव च ।

पपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥
उतस्यो स्वर्जपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्त्वा ज्वलन्मयः ।

ज्येन वज्रयामास च सुमेरुवर्भुव ह ॥
हिरण्यरेतसं वद्विं प्रवदन्ति मनोविषयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे १३१।१३-३७।
तस्य गुणाः ।

“सुवर्णं तत्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम् ।
हृद्यं रसावनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥

आयुर्मेधावयः स्त्रीयेवात् विशुद्धित्वमिदम् ।
क्षयोन्मादगदात्तानां शमनं परतुष्यते ॥”

इति राजवज्रम् ॥ ॥
सुवर्णस्य शोधनमारणविधयेथा । मारण्याय
योग्यं सुवर्णमाह ।

दाहि रक्तं सितं द्वेदे निक्षेपे कुङ्कुमप्रभम् ।
तारशुक्लानिर्भं क्षिप्रं कोमलं गुरु हेम सत् ॥

सत् उत्तमम् ।
तच्छुतं कठिनं रुद्धं विवर्णं समलं दलम् ।

दाहि च्छेदेऽसितं श्वेतं कवे स्फुटलघु जलयेत् ॥
अथ शोधनविधिः ।

“पतलीकृतपत्राणि हेमो वज्रौ प्रतापयेत् ॥
निषिञ्चेत्तप्तमानि तेषु तन्ने च काङ्क्षिके ॥

गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
एवं हेमः परेषाश्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥” ॥

अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह ।
“वलं सवीर्यं हरते नराणां

रोगव्रजं पोषयतीह काये ।
अवीर्यकार्यं च सदा सुवर्ण-

मशुद्धमेतन्मरणश्च कुर्वीत ॥”
अथ स्वर्णमारणविधिः ।

“स्वर्णस्य दिगुणं स्तनमस्त्रेन सह मर्दयेत् ।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥”

स्वर्णस्य अतितनूतपत्रस्य । गन्धं गन्धकचूर्णम् ।
“गोलकश्च ततो रक्षा सरावड्पुटम् ।

त्रिंशदनोपलैर्दद्यात् पुटान्येव चतुर्दश ॥
निरुध्यं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥”

रक्षा सवस्त्रकुटितचक्रावृत्तिकया । वनो-
पलः गोष्टा इति लोके । निरुध्यं यत् पुनर्न
जीवति ॥ * ॥ अथान्यप्रकारः ।

“काञ्चने गलिते नागं घोडशोभिन् निःक्षिपेत् ॥
चूर्णयित्वा तथान्नेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् ॥

गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ।
सरावसपुटे घृत्वा पुटे त्रिंशदनोपलैः ॥

एवं सप्तपुटेर्हम् निरुध्यं भस्म जायते ।
अत्रापि पूर्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः ॥

काञ्चनारिरसैर्घृष्ट्वा समस्तकगन्धयोः ।
कञ्जलोहेमपत्राणि लेपयेत् समया तथा ॥

काञ्चनारिलचः कल्केर्वाद्युग्मं प्रकल्पयेत् ।
घृत्वा तत् संपुटे गोलं मृन्मूषासंपुटे च तत् ॥

निघ्राय सन्निरोधश्च कृत्वा संश्लेष्य गोलकम् ॥
वद्विं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम् ॥

निरुध्यं जायते भस्म सर्वकर्म्मसु योजयेत् ।
काञ्चनारिप्रकारेण लाङ्गुली हन्ति काञ्चनम् ॥

लाङ्गुली करिहारी ।
ज्वालासुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिलां

शिलातिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरुक्तद्वन्द्वकेः ॥
सप्रधा भावनं दद्याच्छेषयेच्च पुनः पुनः ।

ततस्तु गलिते हेमि कल्कोऽयं दीयते समः ॥
पुनर्हमेदतितरां यथा कल्को विनीयते ।

एवं वेलाचयं दद्यात् कल्कं हेममृत्तमेवेत् ॥
एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः ।

सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम् ।
खादु तित्तश्च तुवरं पाके च खादु पिच्छिलम् ॥

पवित्रं हृदयं नेत्रं मेधास्तुतिमतिप्रदम् ॥
हृद्यमाशुकरं कान्तिवामिशुद्धिस्त्रिरत्नकृत् ।

विषद्वयच्योन्मादनिदोषचरप्रोपयिष्यन् ॥
हृद्यं वृषाय कातुकाय हितम् ॥ * ॥

असम्पद्धारितं स्वर्णं बलं वीर्यश्च नाशयेत् ।
करोति रोगामृत्युश्च तद्व्यादु यत्नतस्ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्णकणः, पुं, (स्वर्णवत् पीतः कणो यस्य ।)
कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । (स्वर्णस्य

कणः ।) सुवर्णकणा च ॥
स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका ।) कनक-

कणा । यथा,—
“कुन्वेत्वाः सरसि स्नानं पार्श्वलास्तु शरीरजाः ।

निःस्त्रताः स्वर्णकणिकास्तु वदन्ति जलेरिमाः ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

स्वर्णकायः, पुं, (स्वर्णं इव पीतः कायो यस्य ।)
गण्डः । इति हेमचन्द्रः । सुवर्णमवशरीरे,

चि ॥
स्वर्णकारः, पुं, (स्वर्णं स्वर्णलङ्कारं करोतीति ।

क + अण् ।) जातिविशेषः । सेकरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । नाङ्गोन्मः २ कलादः ३

रुक्मकारः ४ । इत्यमरः । २।१०।८ । कलादः
५ । इति तट्टीकासारसङ्ग्रही । हेमलः ६ ।

इति जटाधरः । तस्योत्पत्तिर्था,—

स्वर्गशी

स्वर्गपा

स्वर्गम

“विश्वकर्मा च श्रुत्वा यो ध्यायानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्रश्च नवैते शिष्यकारिणः ॥
भानाकारः कर्मकारः शरुकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षड्वैते शिष्यनां वराः ॥
रुद्रधारश्चित्रकारः स्वर्गकारस्तथैव च ।

पतितास्ते ब्रह्मशापाद्याव्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्गकारः स्वर्गचौथ्यान् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥”
इति ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मखण्डे । १० । १६-२२ ॥ ३ ॥
तस्य कर्मविपाको यथा,—
तेलचौरस्तेलकोटो मूर्द्धि कोटिखजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्गकारो जन्मेकं दुष्टमानसः ॥

इति ब्रह्मवर्चसं श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ५॥१२८॥

स्वर्गज्ञः, पुं, (स्वर्गं सुवर्णालङ्कारं करोतीति ।
ज्ञ+क्तिप् तुक् च ।) स्वर्गकारः । इति शब्द-
माला ॥

स्वर्गकेतकी, स्त्री, (स्वर्गवर्णां केतकी ।) हरिद्रा-
वर्णकेतकीपुष्पम् । तत्पर्यायः । हेमकेतकी २
कनकप्रसा ३ हेमी ४ द्विप्ररहा ५ विष्टा-
रहा ६ स्वर्गपुष्पी ७ कामखड्गहला ८ अस्था-
गुणाः ।

“केतकीकुसुमं वर्णं केशदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
हेमामं मदनोक्ताद्वाहुलां सौख्यकारि च ॥
तस्यास्मनोति शिशिरः कटुः पित्तकफापहः ।
रसायनकरो वर्णो देहदाहृत्करः परः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गचीरी, स्त्री, (स्वर्गवर्णां चीरी ।) औषधि-
विशेषः । तत्पर्यायः । पटुपर्णी २ हेमवती ३
हिमवती ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥
तत्पारि स्वर्गचौथ्याम् । इयं पीतचोरा नाग-
जिह्विकाकारा ।

“हेमवर्णं पयस्सत्या हिमवद्भिस्सम्भवा ।

सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाणिजौध-
मिति ॥”

पटुनि निष्ठिद्राणि पर्णानि अस्थाः पटुपर्णी
जातिरत इति ईप् । हिमवति जाता हेमवती
थाः । स्वर्गमिव पीतत्वात् चीरमस्थाः स्वर्ग-
चीरी नदादि । हिमशुक्लौत्तिस्थानयोगात्
हिमावती भीष्मपादोत्तिरिति वतुः नाग्यस्थर्थे
इति दीर्घः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“स्वर्गचीरी स्वर्गदुग्धा खण्डा रक्किणी तथा ।
सुवर्णां हेमदुग्धी च हेमचीरी च काचनी ॥
स्वर्गचीरी हिमा तिला छमपित्तकफापहा ।
रुद्रजम्बूशरीरोपदाहज्वरहरा परा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गगैरिकं, स्त्री, (स्वर्गवत् पीतं गैरिकम् ।)
वर्णकं माटी इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य विवरणं गैरिकमेदृशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वर्गवीवा, स्त्री, (स्वर्गवर्णां वीवा यस्याः ।)
नाटकशैलेपूर्वभागात् निःसृतनदीविशेषः ।
यथा,—

“या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात्तिरिवरात् नदी ।

स्वर्गवीदेति विख्याता मा गङ्गासङ्ग्री फने ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्गचूडः, पुं, (स्वर्गवर्णां चूडा यस्तु ।) पवि-
विशेषः । यथा,—

“चापः कीर्तीदिवि, स्वर्गचूडोऽथ पीतमुष्कः ॥”

इति जटाधरः ॥

स्वर्गजं, स्त्री, (स्वर्गात् जायते इति । जन + ज +)
रङ्गम् । यथा,—

“वङ्गं चतुः स्वर्गजनागजीवने

रुद्रङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिचटे ।

स्थाचक्रमञ्जं तमरश्च नागजं

कस्तूरीमालीनकविह्वले अपि ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्गवर्णां जीवन्ती ।) दृष्ट-
विशेषः । सोनाजीवद इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । हेमाङ्गा २ हेमजीवन्ती ३ दृष्ट-
प्रस्थिः ४ हिमाश्रया ५ स्वर्गपयो ६ सुजी-
वन्ती ७ स्वर्गजीवा ८ सुप्रीति ९ हेमपुष्पा

१० स्वर्गजता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३ ।
अस्था गुणाः । इत्यलम् । मधुरत्वम् । चक्षुः-
त्वम् । शिशिरत्वम् । वातपित्तासदाहनाशि-
त्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी ।) मन्दाकिनी
इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ दृष्टिकाली । इति
राजनिर्घण्टः । सितगङ्गा । सा तु कामा-
ख्यायाः पूर्वभागे दिक्करवातिन्याः प्रान्ते
स्थिता । यथा,—

“नद्याः स्वर्गश्रिया पूर्वं नदी कामाङ्गया तथा ।

कामाख्यायाः पूर्वभागे नदी सोमासनाङ्गया ।

सोमासनायाः पूर्वस्था नदी नान्ता दृष्टोदका ॥

ततः पूर्वं कामरूपपीठान्ते जगतां प्रष्टः ।

जगन्माया महामाया देवी दिक्करवातिनी ॥

एता या कथिता नद्याः सकला दक्षिणस्रवाः ।

तासु स्राला च पीत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

प्रान्ते दिक्करवातिन्याः सदा वहति स्वर्गदी ।

सितगङ्गाङ्गया लोके साक्षात् गङ्गाफलप्रदा ॥

सा भूमिपीठसत्या तु देवी दिक्करवातिनी ।

अन्तर्जलेः ज्ञावयन्ती याति प्रत्यक्षां सुरैः ॥

सितगङ्गाजले स्नात्वा पृष्ट्वा शम्भुं हरिं

विधिम् ।

दृष्ट्वा कलितकान्तास्त्रां पुनर्योनौ न जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्गदीधितिः, पुं, (स्वर्गवत् दीधितिः किरणं
यस्तु ।) अपि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्गद्वः, पुं, (स्वर्गवर्णो द्वः ।) आरवधः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गपक्षः, पुं, (स्वर्गवत् पीतो पक्षी यस्तु ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वर्गपद्मा, स्त्री, (स्वर्गस्य पद्मं यस्यामिति ।)
स्वर्गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्गपाटकः, पुं, (स्वर्गं पाटयतीति । पट + णिच्
शुल् ।) टङ्कणः । इति शब्दमाला ॥ (कश्चित्

स्वर्गपाचकः प्रकृते । तत्पर्याया यथा । टङ्कणः
स्वर्गपाचकः । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्गपारिवन्तं, स्त्री, (स्वर्गवर्णं पारिवन्तम् ।) महा-
पारिवन्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गपुष्पः, पुं, (स्वर्गवर्णं पुष्पमस्य ।) आरवधः ।
चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः । चम्पकपुष्पे-
स्त्रियुगुजाफलं यथा,—

“माघे चम्पकपुष्पेय योऽर्क्षेत् कमलापतिम् ।

स गच्छेत् परमं धाम विसुतः सर्वपातकैः ॥

यावन्ति स्वर्गपुष्पाणि दीपन्ति चक्रपायवे ।

तावद्युगवक्ष्यामि स्थीयते विष्णुमन्दरे ॥

मेरुतुल्यसुवर्णाणि दत्त्वा भवति तत् फलम् ।

एकेन स्वर्गपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥

सुवर्गपुष्पं विप्रं सन्दा केशवप्रियम् ।

माघे मासि विशेषेण पवित्रं केशवाचने ॥

सुवर्गकुसुमैर्द्विषेत् नाराधिनो हरिः ।

रत्नेर्होतुः सुवर्णद्वैः च भवेन्नृपकल्मसः ॥”

इति पाद्मि क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

वावलतृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्गपुष्पा, स्त्री, (स्वर्गवत् पुष्पं यस्याः ।) कलि-
कारिः । स्वर्गली । वातला । इति राज-
निर्घण्टः । (स्वर्गलोऽशब्देऽस्या गुणाः स्नातयाः ।)

स्वर्गपुष्पी, स्त्री, (स्वर्गवत् पीतं पुष्पं यस्याः ।
डौव ।) आरवधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वर्गकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गफला, स्त्री, (स्वर्गवत् पीतं फलं यस्याः ।)
पीतरम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वर्गवणिक, [ज] पुं, (स्वर्गस्य वणिकः ।) वर्ण-
सङ्हरजातिविशेषः । सोनार वैद्ये इति भाषा ।

तस्य कर्मविपाको यथा,—

“तेलचौरस्तेलकोटो मूर्द्धि कोटिखजन्मकम् ।

ततो भवेत् स्वर्गकारो जन्मेकं दुष्टमानसः ॥

तमः कुण्डे वर्षशतं स्नात्वा स्वर्गवणिग् भवेत् ।

जन्मेकश्च दुराचारी जन्मेकं करणो भवेत् ।

विश्वकलिपिकर्षा च भक्तदातुर्हन् हरिः ॥

कायस्थो गोदरस्थो मातृस्नानं न खादितम् ।

तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥

स्वर्गकारः स्वर्गवणिकः कायस्थश्च जलेत्थर ।

गरेषु मध्ये ते धूर्ताः कृपाहीना महीतले ॥

हृदयं स्रुरधारामं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।

शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥”

इति ब्रह्मवर्चसं श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ५॥१२८-१३२॥

स्वर्गविन्दः, पुं, (स्वर्गस्य विन्दुर्यत्र ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुवर्गकणिका च ॥

स्वर्गशङ्करः, पुं, (स्वर्गवर्णो शङ्करः ।) स्वर्ग-
शङ्कराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्गकल-
सञ्च ॥

स्वर्गमहा, स्त्री, (नदीविशेषः । यथा,—
“तनोमायाः शरीरात्तु संभवन्ति जलेः सङ्घः ।

ततः स्वर्गमहा नाम स्वर्गश्रीः सर्वतोऽधिका ॥

येतासु चैत्रमासे तु स्नात्वा मर्त्यं नरयेभ ।

ज्ययपक्षे चतुर्दश्यां त्रिकालं यच्च मानवः ॥

स्वर्गव

स्वर्भावः

स्वलीनः

चिरं शिवयष्टे स्थित्वा शेषे ब्रह्मयष्टं ब्रजेत् ।
भ्रमावबन्धनं, पञ्चात् सार्वभौमसृष्टौ भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
खर्गमाचिकं, स्त्री, (खर्गवत् पीतं माचिकम् ।)
खनामखात उपधातुः । तस्य नामानि गुणाश्च ।
“खर्गमाचिकमाख्यातं तापिष्ठं मधुमाचिकम् ।
तीक्ष्णं माचिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥
किञ्चित्सुवर्णसाहित्यान् खर्गमाचिकमौरि-
तम् ।
उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्सुवर्णगुणान्वितम् ॥
तथा च काचनाभावे दीयते खर्गमाचिकम् ।
जित्नु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्वीनगुणास्ततः ॥
न केवलं खर्गगुणा वर्तन्ते खर्गमाचिके ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः ॥
सुवर्णमाचिकं खादु तित्तं दृष्यं रसायनम् ।
चक्षुष्यं वस्तिरककण्ठपाशुमेष्टविधोदरम् ।
अर्शः शोथं विषं कण्डूं चिदीधमपि नाश-
येत् ॥”*॥
अशुद्धखर्गमाचिकस्य दीधमाह ।
“मन्दानलत्वं बलहानिमृगं
विष्टभित्तौ नेत्रगदान् सज्जुष्टान् ।
मालां तथैव ब्रणपूर्विकाश्च
कुर्वाद्दृष्टुं खलु माचिकश्च ॥”*॥
तद्दीधमात्यर्थं शोधनमाह ।
“माचिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ।
मातुलुङ्गद्रव्यैर्व्याध जम्बीरस्य द्रव्यैः पचन् ॥
चातुर्वेदीहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम् ।
भवेत्तत्सु संशुद्धिं खर्गमाचिकमश्नुति ॥”*॥
तन्मारणं यथा,—
“कुलस्य कषायेष्ट दृष्ट्वा तेखेन वा पुटेत् ।
नेत्रेनेवाजम्बुजैश्च म्रियते खर्गमाचिकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य शोधनं यथा,—
“खर्गमाचिकचूर्णम् वस्त्रे बद्धा विपाचयेत् ।
कालमाविश्याल्लिच काये होलाविधानतः ।
तद्घृष्यतितं शस्तमेव शुष्यति माचिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरणासारणाधि-
कारे ॥)
खर्गयूथी, स्त्री, (खर्गवर्णा यूथी ।) पीतवर्ण-
युषिका । तत्तुपर्यायः । हरिणी २ पीतिका ३
हैमपुष्पिका ४ । इति जटाधरः ॥ हैमा ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खर्गलता, स्त्री, (खर्गवर्णा लता ।) ज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या-
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
खर्गवर्णा, स्त्री, (खर्गवत् वर्णं यस्याः ।) हरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सुवर्णवद्विश्ववर्णुक्ती, त्रि ॥
(यथा, भ्रमरादिके । १ ।
“गम्वाद्यासौ सुवर्णविदिता केतकी खर्गवर्णा
पद्मबाल्या हृषितमधुपः पुष्पमथ्ये पपात ।
अम्बोभूतः कुसुमरजसा कण्ठकेऽश्लिष्यपचः
स्यात्सु गन्तुं हृष्यमपि सखे नैव शक्नोति विरेफः ॥”

खर्गवल्कलः, पुं, (खर्गवत् वल्कलं यस्य ।)
श्लोणाकट्टकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खर्गवल्ली, स्त्री, (खर्गवर्णा वल्ली ।) लताविशेषः ।
तत्तुपर्यायः । रक्तफला २ काकायुः ३ काक-
वल्ली ४ । अस्या गुणाः । शिरःपीडाचिदीध-
नाशिलम् । दुग्धदाहलक्ष ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्याः पर्याया गुणाश्च ।
खर्गवल्लीरक्तफला काकायुः काकवल्लीरौ ।
खर्गवल्ली शिरःपीडां चिदीधानां हन्ति
दुग्धदा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खर्गसेफालिका, स्त्री, (खर्गवर्णा सेफालिका ।)
आरवधः । इति शब्दमाला ॥ पीतसेफालिका
च ॥
खर्गाङ्गा, पुं, (खर्गवत् पीतमङ्गं यस्य ।) आरग-
वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायाः ।
“आरवधो राजवृत्तः सन्पाकचतुरङ्गुलः ।
आरवधो व्याघ्रघातः क्षतमालः सुवर्णकः ॥
कणिकारी दीधमलः खर्गाङ्गः खर्गमूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खर्गारिः, पुं, (खर्गस्य आरिः ।) गन्धकम् । इति
केचित् ॥
खर्गुली, स्त्री, (क्षुपविशेषः । तत्तुपर्यायः । हेम-
पुष्पी २ खर्गपुष्पा ३ अज्जना ४ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । श्रौतत्वम् । कषायत्वम् ।
ब्रणपहलक्ष ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
खर्ग, क गत्यातङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर०-गतौ सक०-आतङ्गे अक० सेट् ।) तङ्को
दुःखेन जीवन्तम् । क खर्गयति जनं गच्छति
दुःखेन जीवति धैर्यः । अविखर्तुः । इति
दुर्गादासः ॥
खर्द, ड, प्रीतिनिहोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) प्रीतिः प्रीति-
करणम् । लिट्प्रसोपादानम् । ड, खर्दते
विविधाखादं खादते च रसायनमिति हला-
युधः । इति दुर्गादासः ॥
खर्गदी, स्त्री, (खः खर्गस्य नदी ।) खर्गङ्गा ।
इत्यमरः ॥ खः खर्गस्य नदी खर्गदी युष्म इति
योगविभागात् णत्वम् । पूर्वपदे सञ्ज्ञायां णत्व-
मिति परेयम् । प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुप-
संख्यानमिति वा णत्वम् । इति मधुमाधवः ॥
खर्गदी हन्त्यनकारपरोक्षिके । इति भरतः ॥
खर्गानवः, पुं, (खर्गानोरयं प्रियलवः । खर्गानु +
अण् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
खर्गानुः, पुं, (खराकाशे भवतीति । खर् + भा +
“हामाभ्याडः ।” उणा० ३ । ३२ । इति डः ।)
राहुः । इत्यमरः ॥ १ । ३ । २६ ॥ (यथा, माघे ।
२ । ४६ ।
“तुल्येऽपराधे खर्गानुर्भातुमन्तं चिरेण यत् ।
हिमांशुमाशु ययते तन्मदिस्रः स्फुटं फलम् ॥”
सखभामागर्भजातः शूक्ष्मापुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । ११ ।

“भातुः सुभातुः खर्भातुः प्रभातुर्भातुमास्तथा ।
चन्द्रभातुर्हृद्भातुर्भितभातुस्तथाधमः ।
श्रीभातुः प्रतिभातुश्च सखभामात्मजा दृष्ट ॥”
खर्भातुदहनः, पुं, (खर्भातोः दहनं यत् ।)
सूर्यः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ३०१ । १८ ।
“तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भातुः खर्भातुदहनः ।
उवाच तं तथैवेव कथं सूर्यः स्यान्नृप ॥”
खर्भातः, त्रि, (खः खर्गं यातः ।) नृतः । यथा,
याज्ञवल्क्यः ।
“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तनुसुतो भोजनो वन्यः शिष्यः सन्नक्षत्रारिणः ॥
एवमभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
खर्भातस्य ह्यपुत्रस्य सन्धर्वण्यं विधः ॥”
इति दायभागः ॥
खर्लोकः, पुं, (खरेव लोकः ।) खर्गः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । २ । ५ । ४२ ।
“भूलोकः कल्पितः पद्मगं सुवर्लोकोरस्य
नामितः ।
खर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोक-
कल्पना ॥”
खर्लघुः, स्त्री, (खः खर्गस्य वधूः ।) अक्षरसः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरः ।
१७ । १६ ।
“अथाजगाम भूलोकं तामादाय पुनरुवाच ।
खर्वधूदग्नाखर्ग्यमर्पयन् मर्त्यपक्षुषाम् ॥”
खर्गौघस्त्रीमाचश्च ॥
खर्लोपी, स्त्री, (खः खर्गस्य वापी ।) गङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
खर्लेश्वा, स्त्री, (खः खर्गस्य वेश्वा ।) उर्व-
श्वदाक्षरसः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ५५ ॥
खर्लेश्वी, पुं, (खः खर्गस्य वेश्वी ।) अश्विनो-
कुमारी । तत्तुपर्यायः । अश्विनौसुतौ २ नासखौ
३ अश्विनौ ४ दक्षौ ५ आश्विनौ ६ । इत्य-
मरः ॥ १ । १ । ५४ ॥ हिलविशिष्टत्वादेकवचना-
भावः । इति खामी । सर्वे एते नित्यविवच-
नान्ता एकत्वविधवायां एकवचनान्ता अपि ।
यथा,—
“नासखश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वौ नामतोऽश्विनौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् । इति भरतः ॥
खर्लीनः, पुं, (खस्मिन् लीनः ।) दातव्यविशेषः ।
यथा,—
“तामाशान्तीन् रोधाश्च खर्लीनो नाम दातवः ।
पात्रेणैव रूपमाख्याय वर्षाणां श्रुतेर्दिनाः ॥
ततो भगीरथो राजा दाधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नामं वाहनं तं भगीरथः ।
तमादद्यागमत्तत्र यत्र बद्धा भगीरथो ।
तेन नागेन तं देवं संविदायै न सज्जतम् ।
श्रुत्वा तां समाधाय शब्देनैरावयो गजः ॥
महीतलं समापेदे च यावद्भागवत्तथा ॥
तस्माद्व्याघटनद्विप्रा अभ्युत्सागपुरं वरम् ॥”
इति वल्किपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

खस्ति

खल्यः, जि, (सुष्ठु अल्पः ।) अल्पः । यथा,—
“नेहातिक्रमनाथोऽस्ति प्रबलाथो न विद्यते ।
खल्यमप्यस्य धर्मस्य जायते सद्यो भयात् ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

खल्यकेशरी, [न] पु, (खल्यः केशरोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपन्नकः ।
कुहालो तान्मप्यस्य अन्तकः खल्यकेशरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खल्यकेशी, [न] पु, (खल्यः केशोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) भूतकेशः । यथा,—

“गोलोमी खल्यकेशी च भूतकेशश्च केशधृक् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अल्पकेशविशिष्टः, जि ॥

खल्यपन्नकः, पु, (खल्यानि पन्नाणि यस्य । कप् ।)
गौरशकः । स तु मयूकभेदः । यथा,—
“गौरशको मधुलोऽथो गिरिवः खल्यपन्नकः ॥”

इति रत्नमाला ॥

खल्यपन्ना, स्त्री, (खल्यं फलं यस्याः ।) हृष्टा-
भेदः । तत्पर्यायः । कच्छूनी २ ध्वाङ्गनाशनी ३
श्रीहृशनुः ४ विषत्रो ५ कफप्री ६ अपरा-
जिता ७ । अस्या गुणाः हृष्टायुगुणतुल्याः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खवासिनी, स्त्री, (खस्तिन् पित्रालये वसतीति ।
वस + सिनिः । डीप् ।) ऊट्टा अन्तः वा पितृ-
यष्टस्थिता । तत्पर्यायः । चिरिष्टी २ । इत्य-
मरः । “हे ऊट्टायामनूपायां वा पितृयष्टस्थिता-
याम् । पितृकुलस्नेहात् चिरं एतत् गच्छति
चिरिष्टी इदं गतौ अन् मनोवाहिः ।

‘खवासिन्यां चिरिष्टी स्यात् द्वितीयवयसि

स्त्रियाम् ॥”

इति वदः ॥

चिरिष्टीत्विके । खेडु ज्ञातिषु वसति खवासिनी
यहादित्वास्ति । सुखेन वसति सुवासिनीति
ब्राह्मणः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

खवीजः, पु, (खं एष वीजं यस्य ।) आत्मा । इति
शब्दरत्नावली । निजकारणे खीयवैर्यं च खौ ॥
खसा, [ख] स्त्री, (सुष्ठु अख्यते चिप्यते इति ।
सु + अस् + “सुप्रसिद्धेन” । उणा० २ । ६७ ।
इति ऋतु यणादेशच् ।) भगिनी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ । (यथा, मनुः । २ । ५० ।

“मातरं वा स्वभारं वा मातुलोभगिनीं निजाम् ।
भिद्वेति भिक्षां प्रथमं या चेन्न नावमानयेत् ॥”

खख, ङ गत्यम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-वक्त०-सेट् ।) ङ, स्वस्त्विति । इति दुर्गा-
दासः ॥

खखि, य, (सु + अस् + “वाचवेः” । उणा० ४ ।
१०० । इति तिः । बहुलवचनात् न भूभावेः ।)
आशीः । छैमम् । (यथा, महाभारते । ३ ।
१६६ । ११ ।

“स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय कान्धक्यं पुनराश्रमम् ॥”)

खस्तिम्

पुण्यादि । इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ आशी-
राशीर्वाहः । छैमं निरुपद्रवः । पुण्यं पाप-
प्रक्षालनम् । ययुः । आदिना मङ्गलादौ च
खस्ति । खस्ति मङ्गलाशीर्वाहपापविशेषनाहि-
ज्विति भागुरिः । इति भरतः ॥ दानखीकार
मन्त्रः । यथा, “ओमित्युक्ता प्रतियस्य खस्ती-
त्युक्ता चाग्निर्न पटित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् । तदयोगे चतुर्थो स्यात् ।
यथा,—

“खाद्याभये खधा पित्रे खस्ति धावे नमः सते ॥”

इति सुगन्धोपाकरणम् ॥

(खौलिङ्गेऽपि इत्यने । यथा, भागवते ।
४ । २४ । ३३ ।

“इतं त आत्मविभुष्यं खस्तये खस्तिरस्तु मे ।
भवता राघवा राहं सर्वस्वा आत्मने नमः ॥”

तथाच वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । १६ ।

“अग्निहोत्राभिपातु मन्त्रा खस्त्या हविषा श्रुत-
मेव ॥”)

खस्तिकः, पु, स्त्री, (खस्ति छैमं कायति कथय-
तीति । कै + कः ।) आद्यानां यष्टविशेषः ।
इत्यमरः । २ । २ । १०० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“खस्तिकं प्राङ्मुखं यन् स्यादल्लिङ्गासुगतं भवेत् ।
तन्प्राङ्मुखगतं चाप्यो तन्पर्यन्तगतोऽपरः ॥”

इति भरतधृतचाक्षः ॥

अन्वदास्तुशब्दे द्रष्टव्यम् । चित्तारशकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“शितिवारः शितिवरः खस्तिकः सुनिषस्यकः ।
श्रीवारकः खचिपन्नः पयंकः कुकुटः शिखी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योगाङ्गासनविशेषः । तस्य लक्षणं आसनशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

खस्तिकः, पु, (खस्ति छैमं कायतीति । कै + कः ।)
मङ्गलद्रव्यम् । तत् तखलचूर्णनिर्मितत्रिकोणा-
काराधिवासद्रव्यम् । चतुष्पदः । यष्टभेदः ।

इति मेदिनी । पिष्टकविकारः । रततालिकः ।
इति विश्वः । जिनानां चतुर्भिः शक्तिचिह्नान्त-
र्गतचिह्नविशेषः । यथा,—

“द्वयो गजोऽथः श्रवणः क्रौञ्चोऽथ खस्तिकः
शशी ।

मकरः श्रीवत्सः खड्गो महिषः खकरस्तथा ॥
श्वेनो वज्रं शङ्खश्चामौ नव्यावर्तो घटोऽपि च ।

तूष्णीं नीलोत्पलं शङ्खः मणौ सिंहोऽर्हतां
ज्जनाः ॥”

इति छैमचक्रः ॥

रखोनकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (सर्पफला-
स्थितनीलेखाविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १६ । ५ ।

“प्रिरोभिः पृष्ठभिर्नागा यत्तखस्तिकलक्षणेः ।
वमन्तः पावकं घोरं दर्दसुर्दशनैः शिलाः ॥”)

खस्तिसखः, पु, (खस्ति सखे प्रथमे वदने वा
वस्य ।) खेडः । ब्रह्मणः । वन्दनि, जि । इति
मेदिनी ॥

खसीयः

खस्तिवाचनं, स्त्री, (खस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।)
माङ्गल्यकर्म्मार्म्भकालीनवस्त्रमागमनोच्चारण-
पूर्वकतखलविकारणम् । तस्मिन्नेव यथा । अस्तु-
कर्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते

पुण्याहमिति ब्राह्मणैश्चरुक्ते अस्तुकर्मणि
षष्ठिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋद्धतामिति
ब्राह्मणास्त्रिंशुः । एव खस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ।

इत्युक्ते खस्ति इति ब्राह्मणास्त्रिंशुः । ततः ।
खस्ति न इहो दृढयवाः खस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः । खस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः खस्ति
नो दृढस्यतिर्हधातु । इति पठित्वा तखलान्

विकिरेत् ॥ * ॥ प्रमाणं यथा, आसः ।
“संपूज्य गन्धपुण्याद्यैर्ब्राह्मणान् खस्ति वाचयेत् ।
धर्मं कर्मणि माङ्गल्ये संगमामनुदश्येत् ॥”

धर्मं कर्मणि इति सप्तमौर्निर्द्देशात् अस्तु-
कर्मणि खस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यमः ।
“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

स्तदेव निरोद्धारं कुर्यात् खस्तिवैश्वयोः ॥
सोद्धारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोद्धारं सहीप्रतौ ।
उपांशु च तथा वैश्वे मूले खस्ति प्रयोजयेत् ॥”

इत्युद्गाह्यतत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।
नन्द उवाच ।
“अलक्षितोऽस्मिन् हवि मामकैरपि गोत्रजे ।
कुर हिजातिसंस्कारं खस्तिवाचनपूर्वकम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
खस्यः, जि, (खस्तिन् तिष्ठतीति । ख + स्था + कः ।)
सुखः । यथा,—

“दुर्मं स्तुता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
खस्यः स्तुता मतिसतीवशुभां ददाति ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
“खस्यस्यापि समधातूनां सान्वायुयहार्थमेव
कुशला रसगुणानाहारविकाराश्च पर्यायेणे-
च्छन्त्युपयोक्तुम् । सान्वायुसमाख्यातानेकप्रकार-
भूयिष्ठाश्चोपयुज्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमा-
ख्यातचेष्टया समभिच्छन्ति कर्तुम् । देश-
कालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मेणां आहार-
विकाराणाञ्च क्रमेणोपयोगः सन्त्यक् । सर्वभि-
योगोऽनुदीर्घानां सन्धारयसन्धारणमुदीर्घा-
नाञ्च गतिमतां साहचर्यानाञ्च वर्जनम् । खस्य-
वृत्तमेतद्वातूनां सान्वायुयहार्थमुपदिश्यते ॥”
इति चरके शरीरस्थाने षष्ठोऽध्याये ॥ * ॥
“उत्थायोत्थाय सततं खस्यनारीर्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तन् सर्वं संप्रचक्षते ।
तत्रादौ दन्तपवनं दादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरीणाहन्त्वव्यथितमग्रम् ॥”
इत्यादिकं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥
“समदोषः समानिश्च समधातुमनक्रियः ।
प्रसन्नास्तिनियमनाः खस्य इत्यभिधीयते ॥”
इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ।)
खसीयः, पु, (खसुरपत्यं प्रमाणीति । खस्य
“खसुष्कः ॥” ४ । १ । १४३ । इति छः ।

खाती

खादुः

खादुफ

भातिनेयः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।

“मातामहं मातुलजं खसौयं शशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं वन्धुल्लिङ्गध्याञ्छी च
भोजयेत् ॥”)

खसौया, खी, (खसुरपत्न्यं खी । खख+खः ।
टाप् ।) भातिनेयो । (यथा, मनुः । ११ । १७२ ।
“पैतृष्वस्यै भातिनीं खसौयां मातुरेव च ।

मातुश्च मातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”)
खाचपादः, पु, (अचपादः न्यायशास्त्रप्रवर्तयिता ।
तत्स्येदमित्यर्थः । आचपादं न्यायशास्त्रं सुषु आच-
पादं अधीते इति अर्थः ।) नैयायिकः । इति
जटाधरः ॥

खाचरः, पुं, (खस्य अचराणि यत्र ।) खीया-
चरः । सङ्गी इति दक्षस्य इति च पारस्य-
भाषा ॥

खामतं, कौ, (सुखेनागतमिति ।) कुशलप्रश्नः ।
इति हारावली ॥ (यथा, कुमारे । २ । १८ ।
“खामतं खानधिकारान् प्रभावेरवलम्ब्य वः ।
युगपनुगवाङ्मन्यः प्राप्तिन्यः प्राण्यविक्रमाः ॥”)
खेनागतं खेनागतञ्च । (सुषु आगते, जि ।
यथा, मनुः । ४ । २२६ ।

“अङ्गवेष्टश्च पूर्णैश्च निजं कुर्वीदतन्त्रितः ।
अङ्गाकृते श्लेषे ये भवतः खागतेर्धनेः ॥”)
खाङ्गिकः, पु, माहङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

खाङ्गन्तं, कौ, (खङ्गन्त+अण् ।) खङ्गन्तस्य
भावः । खङ्गन्तता । खङ्गन्तशब्दात् ण्यप्रत्य-
येन नियन्त्रम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३१ ।

“ज्ञातिभ्यो नृविष्यं दत्त्वा कन्याये नैव शक्तिवः ।
कन्याप्रदानं खाङ्गन्त्यादासुरो धर्मे उच्यते ॥”)

खातन्त्रं, कौ, (खतन्त्रस्य भावः । खतन्त्र+अण् ।)
खतन्त्रस्य भावः । यथा,—

“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्वविरं रक्षेत् न खी खान्त्रमार्हति ॥”
इत्युदाहृतत्वं ॥

“सौदायिके सदा खीयां खातन्त्रं परि-
कीर्तितम् ॥”
इति हायतत्वं ॥

खातिः, खी, सूर्यपत्नीविशेषः । यथा,—
“संज्ञा तु यमकालिन्द्यैरेवन्मनसुदस्रः ।
अचरेणुर्मेहावीर्या खातिः कुर्या सुवर्षका ।
सरेणुर्बुधैर्वाङ्गी प्रिये कैते विवस्वतः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥
खङ्गः । इति धरणिः ॥

खातिः, पुं, खी, (खेनेव अततीति । अत+
खाती, इन् । वा ङीष् ।) अश्विन्यादिचम-
विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चदशमक्षत्रम् । इत्यमरः ।

३ । ५ । ३८ ॥ हला खाती अवयवा अङ्गीये ।
इति तिथ्यादितत्वं ॥ स च कुङ्कुमवदशास्त्र-
तरेकतारकः । अस्याधिदेवता पवनः । यथा,
“कुङ्कुमाख्यतरेकतारके
वायुर्मे सुदति मौलिमागते ।

प्रायकाल्परचराचलाः कला-
अचलाणि जगदुर्मौग्दयात् ॥”
इं ३ । १५ । इति कालिदासकृततराविलम्ब-
निरूपकपद्यः । तस्य रूपं विदुमप्रवालसङ्-
ग्रहम् । इति सुहृन्निचिन्तामणिः ॥*॥ तत्र जात-
फलम् ।

“कन्दर्पकूपप्रभया समेतः
कान्ताजनप्रतीतिरतिप्रसन्नः ।
खातिः प्रकृतौ यदि निजं ख्यातु
महामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥”

इति कौञ्चीप्रदीपः ॥
खाद, ड प्रीतिलिङ्गोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) इत्यादिः । प्रीतिः
प्रीतिकरणम् । णिट् रसोपादानम् । ड ।

“अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
खादुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥”
इति श्रीहर्षः ।

“खदन्ते विविधाखादं खादते च रसायनम् ॥”
इति हज्जायुषः । इति दुर्गादासः ॥

खादः, पुं, (खादु+घञ् ।) रसपहणम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ६५ । १४१ ।

“सभायैः स तदा सुदृक् सक्तं कवयवर्जितान् ।
अन्यस्यान्नस्य दुबुधे नैव खादं स जातुचित् ॥”)
प्रीतिकरणम् । इति खादधातोरन्प्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

खादनं, कौ, (खाद+क्युट् ।) प्रीतिकरणम् ।
रसपहणम् । खादधातोरनट्प्रत्ययेन नियन्-
त्रम् ॥

खादितः, जि, प्रीतः । आखादितः । इति खाद-
धानोः क्तप्रत्ययेन नियन्त्रः ॥

खादुः, पुं, (खद आखादने+“कृवापाचीति ।”
उया० १ । १ । इति उण् ।) मधुररसः ।
यथा,—

“मधुरसु रसस्वच्छो गुह्यः खादुर्मधूलकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
गुडः । यथा,—

“गणोलं ख्यातु गुडः खादुः ॥”
इति त्रिकाण्शेषः ॥

जीवकौषधिः । यथा,—
“इच्छाङ्गो मधुरः खादुः प्राणकश्चिर-
जीवकः ॥”

इति जटाधरः ॥
सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । अगुरुधारः २
सुधूयः ३ गन्धधूमनः ४ । अख्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सधूमामोदत्वम् ।
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

खादुः, खी, (खद+उण् ।) द्राक्षा । इति
खादौषध्द्वैतकार्या भरतः । २ । ४ । १०७ ॥

खादुः, जि, (खद+उण् ।) इष्टः । मधोन्नः ।
मधुरः । मिष्टः । इत्यमरभेदिन्यौ । ३ । ३ । ६४१
(तदुक्तम् । यथा,—

“खादुर्न सङ्घर्षं प्रयोदधियुतं ये भुङ्क्ते मानवा-

स्त्रेणामिन्द्रियनियन्त्रो यदि भवेत् पङ्कजरेतु
सामरम् ॥”)

खादुकण्टकः, पुं, (खादूनि कण्टकानि यस्य ।)
विकङ्कतवृक्षः । गोचुरकः । इत्यमरः । २ ।
४ । ३७ ; २ । ४ । ६६ । विकण्टकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतार्थे पर्यायो यथा,
“विकङ्कतो सुवाट्यो गम्यतः खादुकण्टकः ।
स एव यन्नटवृक्ष कण्टकौ व्याप्रपादपि ॥”
गोचुरकार्थे पर्यायो यथा,—
“गोचुरः चुरकोऽपि ख्यातु विकण्टः खादु-
कण्टकः ।

गोकण्टको गोचुरको वनझङ्गाट इत्यपि ॥
यलङ्कायां चन्द्रेण च तथा ख्यादिचुगम्यिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खादुकन्दा, खी, (खादुः कन्दो यस्याः ।)
विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।
“विदारो खादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता
सूता ।

इज्जगन्वा चौरवक्त्रो चौरशुक्ला पयस्विनी ।
वराहवदना गृध्रवेदरेणपि कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खादुका, खी, (खादुना रसेन कायतोति । कै+
कः ।) नागदन्तौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खादुखण्डः, पु, (खादुः खण्डो यस्य ।) गुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥

खादुगन्वा, खी, (खादुगन्वो यस्याः ।) भूमि-
कुष्माण्डः । इति जटाधरः । रक्तशोभाञ्जनः ।
इति रत्नमाला ॥

खादुधन्वा, [न] पुं, (खादु धनुर्धस्य ।) काम-
देवः । इति कैपित् ॥

खादुपर्णी, खी, (खादूनि पर्णानि यस्याः । ङीष् ।)
दुग्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।
“दुग्धिका खादुपर्णी ख्यातु चौरा विचौरिणी
तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खादुपाका, खी, (खादुः पाको यस्याः ।) काक-
माषो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकमाषौ-
शब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

खादुपिष्ठा, खी, (खादुः पिष्ठा यस्याः ।)
पिष्टखज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खादुपुष्पः, पु, (खादूनि पुष्पाणि यस्य ।) कटभी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽप्यस्य यथा,—
“कटभी खादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खादुफलं, खी, (खादूनि फलानि यस्य ।) वदरी-
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खादुफला, खी, (खादु फलं यस्याः ।) कोलिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्यायो
यथा,—
“द्राक्षा खादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।

खाधिष्ठा

मङ्गीका हारहूरा च गोक्षनी चापि
कोचिरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खाडुमञ्जा, [नृ] पुं, (खाडु मञ्ज यस्य ।) पर्वत-
जपीशुः । इति जटाधरः ॥

खाडुमांसी, स्त्री, (खाडु मांसं अन्तःशस्यं यस्याः ।
डीप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणाद्योऽस्याः काकोलीशब्देऽभिहितः ॥)
खाडुमूलं, स्त्री, (खाडु मूलं यस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खादुरवा, स्त्री, (खाडुः रवो यस्याः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥ आन्तातकफलम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेम-
चन्द्रः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः । द्राक्षा ।
इति केचित् ॥

खाडुलता, स्त्री, (खाडुः लता ।) विदारी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

खाडुशुङ्गं, स्त्री, (खाडु शुङ्गश्चेति ।) सेन्धवलयं
यासुदलयं वा । इति केचित् ॥

खाडुम्बः, पुं, (खाडुरम्बरयो यत्र ।) हाडिम-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खाडी, स्त्री, (खाडु + “वीतो गुणवचनात् ।”
४ । १ । ४४ । इति डीप् ।) द्राक्षा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १०७ ॥

खाधिष्ठानं, स्त्री, (खं लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य ।

खस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा ।
खशब्देन परं लिङ्गं खाधिष्ठानं ततो विदु-
रित्युक्तं स्यात् ॥) यट्चक्रान्तगतद्वितीय-
चक्रम् । तत्तु लिङ्गमूलस्य बाह्यान्तवर्त्ययुक्त-
होराक्षरमप्रभञ्जद्वयपञ्चम् । अत्र शिवस्मि
वर्तते । यथा,—

“वट्त्वे वेद्युतनिमि खानिष्ठानेऽनललिपि ।
व-म-मैय-र-लेयुंते वर्णैः वट्भिश्च सुव्रत ॥”
अपि च ।

“खाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राक्षसं तथा ।
बाह्यान्तं प्रविश्य नामो तु मणिपूरके ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अन्वयः ।

“सिन्दूरपूरविचारणपद्ममन्त्रं
सौवर्णमध्याङ्कितं अजगत्तद्विषये ।
अङ्गच्छेदेः परिहृतं तद्विषयवर्गे
व्यादे, सविन्दुवर्णितं पुरन्दरायैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्भिषगप्रकाश-
मन्मोजमण्डलमयो वरुणस्य तस्य ।
अर्द्धरूपलक्षितं शरदिङ्गसुभं
वह्मरवीजममलं मकराधिष्णुम् ॥
तस्याङ्गदेशलसितो हरिरेव पाया-
म्रौलप्रकाशचरित्रश्रियमादधानः ।
प्रीताम्बरः प्रथमयौवनगर्भधारो
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः ॥
तत्रैव भाति सततं खलु राक्षसो वा
नीलाम्बुवारविषद्विहङ्गकान्तिप्रभो ॥

खाधीन

नानाधुधोद्यतकरैर्लेलिनाङ्गलक्ष्मी-
दिशाम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥

खाधिष्ठानाख्येतत्त्वं चरविजयमलं चिन्तयेद्भयो
सुनील-

स्तस्याङ्गहारदीपादिकसकलरिपुः क्षीयते
तत्त्वयिने ।

योगीशः कोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भागु-

तुल्यप्रकाशो

गदोः पदैः प्रवन्नेविरचयति सुधाकाशसन्दोह-
लक्ष्मीम् ॥”

इति पूर्णानन्दशिरःतटपट्टचक्रक्रमः ॥

खाधीनः, त्रि, (खस्य अधीनः ।) खतलः ।

अपराधीनः । यथा,—

“खाधीनवृत्तेः साध्व्यं न पराधीनवृत्तिता ।

ये पराधीनकर्मणो जीवन्तोऽपि च ते
नृपाः ॥”

इति गारुडः । ११५ । २७ ॥

खाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या

लक्षणं यथा । खाधीनः पतिवर्खाः सा

खाधीनपतिका । यदात्राकरप्रियतमा । अस्या-

खेष्टा वनविहारदिमदनोत्सवदर्शनं मदाह-

ङ्कारमनोरथावाप्तिप्रसूतयः । सा पञ्चविधा ।

सुग्धा मध्या प्रौढा परकीया सामान्या चेति ।

सुग्धा खाधीनपतिका यथा,—

“मध्ये नो क्रुशिता स्तने न गरिमा देहे न वा
कान्तिमा

श्रोत्रौ न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वा
वक्रिमा ।

लास्ये न द्रुढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न
वा स्फूर्तिमा

प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मयैव किं
कारणम् ॥१॥

मध्या खाधीनपतिका यथा,—

यदपि रतिमहोत्सवे नकारो

यदपि करेण च नीतिधारणानि ।

प्रियसखि प्रतिरेष पाश्वदैर्धं

तदपि न मुच्यति चेत् किमाचरामि ॥२॥

प्रौढा खाधीनपतिका यथा,—

वक्रस्याधरपञ्चवयस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य
वा

धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति
सुतिम् ।

खप्रेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चैतःपथं ढक्पथं

काप्यन्या दधितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु
मदयहः ॥३॥

परकीया खाधीनपतिका यथा,—

स्त्रीयाः सन्ति गृहे सरोरुहदृशो यथा विनास-
लक्ष्यं

काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणभक्तलारो न विश्रा-
भ्यति ।

को वैदुः सखि कान्ते पुरपथे सौधे सखी-
सन्निधौ

खान्त

भान्धन्मोमपि पञ्चवयस्य परितो दृष्टिर्न मां
सुचति ॥४॥

सामान्या खाधीनपतिका यथा,—

सन्नेव प्रतिमन्दिरं नृगदृशो यथा सुधा-

सागर-

खोनःसुतसरोजसुन्दरचमलारा दृशो-

विभ्रमाः ।

चित्रं किन्तु विचित्रमन्मथकलावेदध्यासिनोः पुन-

र्विक्तं चित्रहरं प्रयच्छति सुवा मयैव किं
कारणम् ॥”५५

इति रसमञ्जरी ॥

खाधीनभर्तृका, स्त्री, (खस्या निजायाः अग्र्येनो

भर्ता यस्याः । कप् ।) खाधीनपतिका । सा च

नायिकाभेदः ॥ यथा,—

“खण्डितोत्कण्ठता लब्धा तथा प्रीतिवर्धनार्थं ।

कलहान्तरिता वासवस्या खाधीनभर्तृका ॥”

इति जटाधरः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।

“कान्तो रतिगुणाजडो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमावकासा सा ख्यात् खाधीन-

भर्तृका ॥”

खाध्यायः, पुं, (सुष्ठु व्याख्येयं अथायः वेदाध्ययन-

मिति ।) व्याख्येय वेदाध्ययनम् । तत्प्रयोगः ।

जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जपः ३ ।

इति जटाधरः ॥

“खाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वे व्याख्येय वेदाध्ययने । सु सुलताय व्याख्येय

अथाध्यायोऽधीतिः खाध्यायः । इडो वच् । जपन

जपः अल् वञि नापञ्च । इति भरतः ॥

खाध्यायवान्, [नृ] पुं, (खाध्यायोऽध्ययस्येति ।

मतुप् । मस्य वः ।) खाध्यायविशिष्टः । वेद-

पाठकः । (यथा, महाभारते । ११४० । १५ ।

“स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रवक्तः

खाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ।

चचार सर्वो पृथिवीं महात्मा

न चापि दारान् मनवायकाङ्क्षत ॥”

खाध्यायो, [नृ] पुं, (खाध्यायोऽध्यासीति ॥

इतिः ।) प्रपन्नवयिक् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रि, वेदपाठकश्च । (यथा, महाभारते । ३ ।

२४ । १५ ।

“ब्राह्मणाः सविहोत्राश्च तथैव च निरमयः ।

खाध्यायिनो भिन्नवयस्य तथैव वनवासिनः ॥”

खानः, पुं, (खननमिति । खन शब्दे + “खन-

होवोर्नृ” ३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (यथा, माघे । ४ । ५७ ।

“या विभर्ता कलवस्तकौशुण्य-

खानमानमतिकालिमानया ।

नात्र कान्तसुपगीतया तथा

खानमा नमति कालिमानया ॥”

खान्तं, स्त्री, (खन्त्यते स्त्रीति । खन + क्त । “खन्ध-

खान्तान्तीति ॥ ७ । २ । १८ । इति अनिद-

कलं निपातितम् । मनः । इत्यमरः । १।४।३१ ।
(यथा, भट्टिः । ६ । २२ ।

“तस्मात्प्रियत शोकाग्निः खान्तं काष्ठमिव

ज्वलन् ।

अग्निमिवानिलः प्रीतो वने तं न त्वजिह्वत् ॥”
गङ्गम् । इति मेदिनी । (खस्य अन्ते, पुं, स्त्री ।

यथा, भागवते । २ । ६ । ३४ ।

“यो ह्यात्ममायाविभवश्च प्रयंशाद्
यथा नमः खान्तमथापरे कुतः ॥”)

शब्दिते, चि ॥

खापः, पुं, (खप + घञ् ।) नित्रा । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३६ । (यथा, भागवते । १।२।१७ ।

“संशयोऽथ विप्रयासो निश्चयः स्तुतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुक्तेलैश्च” इतितः, एयक् ॥”

शयनम् । खपञ्जना । अज्ञानम् । इति विश्व-
मेदिनी । (विषयोऽस्य यथा,—

“वर्त्मन्तु दिवाखापः प्रतिष्ठितोऽप्यव योऽप्यात् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ।)

खापतेयं, स्त्री, (खपतौ धनस्वामिनि साधुः ।
स्वपति + “पथ्यातिविषयतिस्रपतेर्च्” । ४ ।

४ । १०४ । इति टन् । खगनाद्व्याज्ज्ञेना
गमः ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
(यथा, माघे । १४ । ६ ।

“खापतेयमधिगम्य धर्मेतः

पर्यपायमवीदधय यत् ।

तोयैर्गामि करवे विधानत-

स्तत्पुत्रं लुब्धवानि चानवे ॥”)

खापदः, पुं, (आपदः । एषोदरादित्वात् साधु ।)
आपदः । इति छलायुधः ।

खभाविका, त्रि, (खभावत भवः । खभाव + ठक् ।)
खभावविहः । खभावत उत्पन्नः । यथा,—

“श्रेयं नाम गुणस्तवेव सङ्गः खभाविकी

खच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्वर्गेन

यस्यापरे ।

किञ्चाभ्यन् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां

जीवनं

त्वच्चैवैवपद्येन गच्छसि प्रथः कक्षां विषेहुं”
जमः ॥”

इति वल्लभसेनं प्रति लक्ष्मणसेनप्रेरितश्लोकः ॥
(आधिप्रकारमेदः । यथा,—

“तदुःखसंयोगा याधय इत्युच्यते । ते चतुर्विधाः
आगन्तवः शरीरा मानसाः खभाविका-
श्चेति । खभाविकाः क्षुत्पिपासाचारादत्यु-
निद्राप्रवृत्तयः ॥” इति सुश्रुते स्वरस्थाने प्रथमे-
ऽध्याये ।)

खामिजङ्घी, [न] पुं, परशुरामः । इति शब्द-
माला ॥

खामी, [न] त्रि, (खमस्वास्तीति । ख + “खामि-
जङ्घी” ५ । २ । १२६ । इति आम्निप्रत्ययेन
निपातितः ।) अधिपतिः । तत्पुत्रोऽयः । ईश्वरः
२ पतिः ३ ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६

नेता ७ प्रभुः ८ परिदृष्टः ९ अधिपः १० ।
इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ अवमतिः ११ ईशः
१२ आर्यः १३ । इति जटाधरः ॥ पालकः १४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

खामी, [न] पुं, (खमस्वास्तीति । ख + आम्निम् ।)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी । राजा । यथा,—

“खाम्यमाद्यः सुहृत् कोषो राष्ट्रगैवलाजि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेयसोऽपि च ॥”

इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥

विभुः । हरः । हरिः । इति शब्दरत्नावली ।
गुरुः । भर्ता । इति धरणिः । वात्स्यायनसुनिः ।

इति चिकाण्डशेषः । गरुडः । इति केचित् ।
अतीतकल्पीयाङ्गदेदः । इति हैमचन्द्रः । परम-

हंसः । यथा, श्रीधरस्वामिप्रवृत्तयः ॥ ३ ॥
खाम्यधर्मरथे फलं यथा, बह्विपुराणे सयाम-

प्रशानामाध्याये ।

“शृङ्गिभिर्द्विभिर्वापि तथा म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
खाम्यधे ये हता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥

इते गोस्वामिप्रार्थने नरमेधफलं हि तत् ॥”
स्वामिप्रशंसा यथा,—

“क्षीगर्भः पतिवैभवायाङ्गहते च दिने दिने ।
सुखी चेद्विभवो यस्मात्तं भजेद्धर्मतः सदा ॥

पतिवैभुः कुलस्त्रीणामधिदेवः सदा पतिः ।
परं सम्यक्स्वरूपं सुखरूपं स्तुतिमान् ॥

धर्मदः सुखदः शश्वत् प्रीतिदः शान्तिदः

सदा ।

सम्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानखण्डनः ॥
सारात्सारतमः खामी बन्धुर्ना बन्धुर्दृष्टः ।

न च भर्तुः समो बन्धुर्बन्धोर्बन्धुषु दृश्यते ।
भरणादेव भर्तारं पालनात् पतिरुच्यते ।

शरीरेशश्च न खामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखवन्वाच प्रीतिदानात् प्रियः परः ।

ऐश्वर्यदानादोश्च प्राप्तेः प्राणनाथकः ॥
रतिदानाच्च रमणः प्रियो नास्ति प्रियात् परः ।

पुत्रस्तु स्वामिनः शक्रात् जायते तेन स प्रियः ॥
शतपुत्रात् परः खामी कुलजानां प्रियः सदा ।

असत्कुलप्रकृता या कान्तं विज्ञातुमन्मता ॥
कान्तश्च सर्वतोर्ध्वं सर्वयज्ञेषु दीक्षयम् ।

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च सर्वानि च तर्पाति च ॥
सर्वान्श्वेव व्रतान्नीति मन्त्रादानानि यानि च ।

उपोषणानि पुण्यानि यावन्वानि च विश्वतः ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकश्च यत् ।

स्वामिनः प्रादसेवायाः कक्षां नाहन्ति षोड-
शौम् ॥

गुरुविप्रदेवेषु सर्वैश्च पतिर्गुरुः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे । ४२ । २०—३० ॥

खान्युपकारकः, पुं, (स्वामिन उपकारकः ।)
अन्धः । इति केचित् । प्रसूहितकारकः, त्रि ॥

स्वायम्भुवः, पुं, (स्वयम्भुवोऽप्ययमिति । स्वयम्भू +
अण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरिति श्रुत्यात् न शुभः ।)

प्रथममनुः । स च खड्गद्वये ब्रह्मणे दक्षि-
णाङ्गाङ्गानः । वामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य

महिषी आसीत् । अस्मिन्मन्त्रे यज्ञोत्पत्तारः
स एव इन्द्रः । यमादयो देवाः मरीच्यादिसप्त-

र्षयः । स्वायम्भुवो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादौ
मनुषुजौ । आकृतिः देवकृतिः प्रकृतिः कन्याः ।

इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ ३ ॥ अपि च ।
“यामा नाम पुरा देवाः आसन् स्वायम्भुवै-

२न्तरे ।

सप्तैव ऋषयः पूर्वैश्च मरीच्यादयः स्मृताः ॥
अग्निधक्षाभिवाहुश्च रिषः सवन एव च ।

ज्योतीश्चान्नु हृतिमान् हवो मेधा मेधातिथि-
र्वसुः ॥

स्वायम्भुवस्वाय मनोर्दृष्टेते वंशवर्द्धनाः ।
प्रतिस्वर्गममौ कला जन्मुक्ते परमं पदम् ॥

एतत् स्वायम्भुवं प्रोक्तं खारोचिषमतः परम् ॥”
इति मात्स्ये । ६ । ३—६ ॥ ३ ॥

अपरश्च ।

“ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मनः सदृशं चक्रं प्रजापात्यो मनुं तदा ॥

शतरूपाश्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्पावाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीवै जयद्वे प्रभुः ॥

तस्माच्च पुत्रात् पुत्रौ शतरूपा यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥

कन्ये दे च तथाकृतिः प्रकृतिश्च ततः पिता ।
दशौ प्रकृतिं ह्वाय तथाकृतिं रुचिः पुरा ॥

प्रजापतिः स जयद्वे तथोयं चः सद्विष्णुः ।
पुत्रो जयं महाभागः दम्पत्योर्मियुनं ततः ॥

यज्ञस्य दक्षिणायास्तु पुत्रो द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवै २न्तरे ।

तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणायां सुभास्वराः ।
प्रकृत्वाश्च तथा दक्षश्च तसो विशतिस्तथा ।

सर्वेन कन्यासाक्षात् सन्त्यक्तं नामानि मे
द्वयम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसदृशसप्तनामाध्याये ॥
(तत्सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, हरिवंशे । ७ । ६ ।

“यामा नाम तथा देवा आसन् स्वायम्भुवै-
२न्तरे ॥”

ब्रह्मसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, कुमारः । २।१ ।
“तस्मिन् विप्रकृताः कावे तारकेन दिवौकसः ।

तुरासाच्च पुरीषाश्च वाम स्वायम्भुवं ययुः ॥”
स्वायम्भुवमनुपिता, [ल] पुं, (स्वायम्भुवमनोः

पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ।
स्वायम्भुवौ, स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति । अण् ।

डीङ् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खाराट्, [न] पुं, (खः खर्गो राजते इति । राज्

+ क्तिप् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
खारोचिषः, पुं, (खारोचिषोऽपृष्ठमिति । अण् ।)

द्वितीयो मनुः । अस्मिन् मन्त्रे विवृण्व-
त्तारः । रोचन इन्द्रः । तुष्टिरुदयो देवाः ।

उज्ज्वलमरुदयः सप्तर्षयः । अपिबुवः खारो-
चिषो मनुः । दुर्मत्सुवेयरोचिषागस्तुका सप्त-

पुत्राः । इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ अपि च ।
“खारोचिषस्य तनयाश्चखारो देवर्षयः ।

खाहा

नभोनभस्यप्रहृतिमानवः कौर्त्तिवह्निनाः ।
ह्नोतिक्षत्रावनस्तमः प्राणः कक्षप एव च ।
ओम्नां वृहस्यतिष्ठे व सप्त सप्रयेयः स्मृताः ॥
देवाश्च तुविता नाम स्मृताः खारोऽपिधन्तरे ।
हस्तीक्ष्णः सुहृतो मूर्त्तिरापण्योतिरयः खयः ॥
वशिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्त्रतरमतः परम् ॥”

इति मात्स्ये । ६ । ७-१० ॥

खार्थः, पुं, (खस्य अर्थः) खीयाभिधेयः ।
खकीयधनम् । खीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् ।
(यथा, भाषि । २ । ६५ ।

“यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्किन्तस्तपविनः ।
वयं हनाम हिजनः सर्वः खार्थं समीहते ॥”
खनिवृत्तिः । इति अर्थशब्दाद्यं दर्शयत् । लिङ्गाथ-
विशेषः । यथा,—

“स्वार्थो द्रव्यश्च लिङ्गश्च संख्या कर्मादिव च ।
अमो पचैव लिङ्गाथोऽख्यः केषाञ्चदयिमाः ॥”
खार्थो विशेषणम् । द्रव्य विशेष्यम् । लिङ्गं
पुखादि । संख्या एकत्वादिः । कर्मादिर्हादिः ।
इति सुष्वनौधटौकायां दुर्गादायः ॥

खास्यां, कौ, (खस्य भावः) । खस्य + ष्यन् ।
आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
“गतये भवेत् खास्यां सर्वेष्वप्येकादिषु ॥”
इति माधवकरजतरिग्विजयसंग्रहे वात-
द्याधधिकारे) । स्मृत्योः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २४६ ।

“किं वक्ष्यन्त्यपकलषाः क्षतधियः स्मरन्ति
सा दुर्लभा
चेतः खास्यादुपैहि कः खलु युवा धन्योऽथरं
धास्यति ॥”)

खाहा, अ, (सुख आह्वयन्ते देवा अनेनेति ।
सु + आ + ह + डा ।) देवहविर्दानमन्त्रः ।
तत्पद्यायः । औषट् २ वौषट् ३ वषट् ४
खधा ५ । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥ अख्य
लौका खधाशब्दे द्रव्याः । (यथा, देवी-
माहात्म्ये । १ । ५४ ।

“त्वं खाहा त्वं खधा त्वं हि वषट्कारः खरा-
त्मिका ॥”)

खाहा, स्त्री, अग्निभाष्या । सा दक्षकथा । इति
श्रीभागवतम् । तत्पद्यायः । अभाष्यो २ हुत-
सुक्षयिष्या ३ । इत्यमरः । २ । ३ । २१ ॥ विटः ४
अनलप्रिया ५ । इति बौजवर्णाभिधानम् ॥
वह्निवधूः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥* मता-
न्तरे तस्या उत्पत्तिर्विधा,—

नारद उवाच ।

“खाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्वकर्मसु ।
पिण्डदाने खधा शक्ता दक्षिणा सर्वतो वरा ।
यतासां चरितं जन्म फलं प्राधाप्यमेव च ।
श्रोतुमिच्छामि त्वद्वक्ताह्वयं देवविदां वर ॥
सौतिरवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रवक्ष्य सुनिपुण्वरः ।
कथां कथितुमारभे पुराणोक्तां पुरातनौम् ॥

खाहा

श्रीनारायण उवाच ।

वृष्टेः प्रथमतो देवाश्चाह्वारार्थं ययुः पुरा ।
ब्रह्मलोके ब्रह्मवर्माभगवत् सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनचक्राह्वारहेतुकं सुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय विधेवे श्रीहृदि परम् ॥
यज्ञरूपो हि भगवान् कलया च वभूव सः ।
यज्ञे यद्यह्वयिर्दानं दत्तं तेभ्यश्च कर्मणा ॥
हविर्हृदि विप्राश्च भग्न्या च क्षत्रियादयः ।
सुरा नैव प्राप्नुवन्ति तद्दानं सुनिपुण्वर ॥
देवा विषमस्तौ सर्वे तत्सभाश्च ययुः पुनः ।
गत्वा निवेदनं चक्राह्वाराभावेहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन श्रीकृष्णप्रारणं ययौ ।
पूजाचकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥
प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिसत्त्वरूपिणी ।
वभूव दाहिका शक्तिरमेः खाहा खकामिनी ॥
योऽश्ममध्याह्ममार्त्तकप्रभाच्छादनकारिणी ॥
अतीवसुन्दरी रामा रमणीया मनोहरा ।
ईषडास्यप्रसन्नास्या भक्तासुगहकातरा ॥
उवाचेति विधेरमे पश्योने । वरं वृणु ।
विधिक्षिप्तचक्रं श्रुत्वा संभ्रमात् ससुवाच ताम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ।।
दम्भुं न शक्तस्त्वहन्ता हुताश्व त्वया विना ॥
तन्नामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नर ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्नुवन्ति सुराः खानन्दपूर्वकम् ॥
अग्नेः सम्यक्संस्था च श्रीस्तु सा गृहेश्वरी ।
देवानां पूजिता शश्वत् नरादीनां भवाम्बिने ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विषमाम् वभूव ह ।
तसुवाच ततो देवी स्वाभिप्रायं खयम्भुवम् ॥
खाहोवाच ।

अहं कथां भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ।
ब्रह्मस्तद्व्यत् यत्किञ्चित् खप्रवद्वभ्रम एव च ॥
विधाता जगतां त्वच्च शम्भुर्नैलुङ्गयः प्रभो ।
विभक्तिं श्रेयो विश्वश्च धर्मेः साक्षी च
धर्मिणाम् ॥

सर्वोत्पत्त्यो देवानां गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृतिः सर्वस्यः सर्वपूजिता यत्प्रसादतः ॥
ऋषयो सुनयश्चैव पूजिता यं निषेध च ।
तत्पादपद्मं पद्मोभावेन चित्तवान्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्ममित्युक्ता पद्मनाभासुसारतः ।
जगाम तपसे पादौ पद्मादौ शस्य पद्मजा ॥
तपस्तेषु लक्षवर्षमेकादिन पद्मजा ।
तदा दर्शय श्रीकृष्णं निर्गुणं प्रकृतः परम् ॥
अतीवकमनीयश्च रूपं दृष्ट्वा च रूपिणी ।
स्वर्क्षां संप्राप कामेन कामेशस्य च कामसौ ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं सर्वज्ञासुवाच सः ।
समुत्थाप्य च स्वक्रोडं खीणाङ्गौ तपसा चिरम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

वाराहे च त्वमग्नेन मम पत्नी मविष्यसि ।
नाम्ना नाप्यजितौ कथा कान्ते नयजितस्य च ॥
अधुनाग्नेर्दाहिका त्वं भव पत्नी च भाविनि ।।
मन्त्ररूपा च पूता च मयसादाह्वयिष्यसि ॥

खाहा

वह्निर्खां भक्तिभावेन संपूज्य च गृहेश्वरीम् ।
रमिष्यते त्वया साङ्गं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्तामर्द्धे देवो देवीमाश्वस्य नारदः ।।
तत्तज्जगाम संचक्षो वह्निर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
सामवेदीक्षध्यानेन ध्यात्वा तां जगदम्बिकाम् ।
संपूज्य परितुष्टाव पाणिं जगद् मन्त्रतः ॥
तदा दिव्यवर्षशतं सरं मे रामया सह ।
अतीवनिर्ज्वले रम्ये संभोगसुखदे सदा ॥
वभूव गर्भसंस्थाश्च हुताश्वस्य च तजसा ।
तद्धार च सा देवी दिव्यं दादश्वत्सरम् ॥
ततः सुधाव पुत्राश्च रमणीयात्मनोहरान् ।
दक्षिणामिर्गार्हपत्याह्वयनीयान् क्रमेण च ॥
ऋषयो सुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः ।
खाहानां मन्त्रसुचार्थं हविर्हृदि निवशः ॥
खाहाशुक्तश्च मन्त्रश्च यो यज्जातिं प्रशक्तम् ।
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् गृहगमनातः ॥
विषहोनी यथा सर्पो वेदहोनी यथा द्विजः ।
पतिसिवाविहोना स्त्री विष्टाहोनी यथा नरः ॥
फलश्रावविहोनाश्च यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
खाहाहोनाकथा मन्त्रो न हृतं फलदायकः ॥
परितुष्टाः द्विजाः सर्वे देवाः संप्रापुराहुतिम् ॥
खाहान्तेनैव मन्त्रेण सफलं सर्वकर्म च ॥
इत्येव कथितं सर्वं खाहोपाख्यानसुतमम् ।
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
नारद उवाच ।

खाहापूजाविधानश्च ध्यानं स्तोत्रं सुनीश्वर ।
संपूज्य वह्निस्तुष्टाव येन तां वद मे प्रभो ॥

श्रीनारायण उवाच ।

ध्यानश्च सामवेदीक्षं स्तोत्रं पूजाविधानकम् ।
वदामि श्रुयतां ब्रह्मन् सावधानं विश्रामय ॥
सर्वयज्ञारम्भकावे शालयामे वटेऽथवा ।
खाहां संपूज्य यत्नेन यज्ञं कुर्यात् फलाप्तये ॥
खाहां मन्त्राङ्गमृताश्च मन्त्रसिद्धिरूपिणीम् ।
सिद्धाश्च सिद्धिर्दानं कर्माणां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा च स्वयेन दत्त्वा पादार्चनं नरः ।
सर्वसिद्धिं लभेत् स्तुत्वा स्वत्वं स्तोत्रं सुने वयम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं वह्निगाथाये देवे खाहेत्यनेन च ।
यः पूजयेच्च तां देवीं सर्वार्थं लभते भुवम् ॥
वह्निरुवाच ।

खाहाद्याः प्रकृतेरंशा मन्त्रान्ताङ्गस्यरूपिणी ।
मन्त्राणां फलदात्री च धात्री च जगतां सती ॥
सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्वदा नृणाम् ।
हुताश्वदाहिकाशक्तिस्तत्प्राणाधिकारिणी ॥
संसारसाररूपा च चोरसंसारतरिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥
योऽष्टमैतानि नामानि यः पठेद्भक्तिसंयुतः ।
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य सर्वकर्म सुप्रभनम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रमभायां लभते प्रियाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे खाहोपाख्यानं
नाम । ४० । ७-५६ ॥* बौद्धशक्तिविशेषः ।
तत्पद्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ श्रीङ्कारा ४
श्रीः ५ सगौरमा ६ तारिणी ७ जघा ८

स्वीकारः

स्वीया

स्वीया

अनन्ता ६ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खडूर-
वासिनी १२ भन्ना १३ वैष्णवा १४ नीलसर-
स्वनी १५ प्रह्विनी १६ मङ्गलार १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोच-
नास्था २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खाद्यापतिः, पु, (खाद्यायाः पतिः ।) अयिः ।
इति धरणिः ॥

खाद्याप्रियः, पु, (खाद्यायाः प्रियः ।) अयिः ।
इति हलायुधः ॥

खाद्यासुक, [ज] युं, (खाद्याया मुह्यते इति ।
सुज + क्तिप् ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खित्, य, प्रथः । (यथा, महाभारते । १। १५। ८।
“किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः खिदि-
रोचनः ॥”)

जितकेः । इत्यमरः । ३। ३। २४१ ॥ (यथा,
मेघदूते । १४ ।

“अनेः इहं हरति पवनः किं खिदिह्मुखीभि-
र्दोष्ट्यायसक्तचित्तं सुखसिद्धाङ्ग-
नाभिः ॥”)

पादपूरणम् । इति मेदिनी ॥ प्रथेष्ट्यायाम् ।
यथा लिङ्काको विचरति । वितर्को नाना-
पञ्चावमर्गः । स्विन् प्रथे च वितर्के च तथैव
पादपूरणे । इति मेदिनी । इति भरतः ॥

खिदिः, त्रि, खेदितः । यथा । विभाषायामादि-
कर्मणोः । भावे आदिकर्मणि चादितो विज्ञाया
इह वा स्यात् । प्रखेदितश्चैत्रः । प्रखेदितं
तेन । त्रि खिदेति भादिरज गृह्यन्ते त्रिङ्गिः
माहचर्यात् । खिद्यतेस्तु खिदित इत्येव ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद् + क्तः ।) घर्म्मयुक्तः । यथा ।
खिन्नो घर्म्मोऽपि जनः । इति हलायुधः ॥
(यथा च कुमारे । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूद्भुमायाः
खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ॥”)

यज्जम् । यथा,—
“शस्त्रं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यसुच्यते ।
आमं विपुषमिक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥”

इति आङ्गत्त्वज्ञनवशिष्टवचनम् ॥

स्वीकारः, पु, (अस्वस्य स्वस्य कारः करणम् ।
स्व + क्त + घञ् । अस्मृतज्ञावि चिः ।) अङ्गी-
कारः । यथा,—

“खन्दिगूः प्रतिज्ञा च सत्यावाच्य सङ्करः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥
संश्रवोद्धारनियमोररीकाराश्रया अपि ॥”

इति जटाधरः ॥

प्रतिज्ञानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्वं खं
कुर्वन् आपारः । यथा । न च स्वीकारात् स्वत्वं
स्वीकर्तृरेव दातृत्वपक्षेः । किञ्च । मनसा पाप-
सुहृद्ध्य इत्यादि प्राप्ते स्वीकारात् प्रागेव दान-
पदं दृश्यम् । ननु यद्वह्यं स्वीकारोद्भूततद्भावे
चिप्रवृत्त्यात् अस्वं खं कुर्वन् आपारः भवति
कथं ततः प्रागेव खलम् । उच्यते खतुपपन्नमपि

खलं सम्पदान्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन
यवहाराच्च क्रियत इति स्वीकारशब्दायः ।
इति दायभागः ॥

स्वीयः, त्रि, (स्वस्यायमिति । स्व + क्तः ।) स्वकीयः ।
आत्मोयः । यथा, स्कान्दे शिववाक्यम् ।

“मृदः कर्माणि यो निबन्धं स्वीयानि कुर्वते
प्रिये ।

तस्याहमर्त्ता गृह्णामि चन्द्रखलविभूषिते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वीया, स्त्री, (स्वस्येयमिति । स्व + क्तः । टाप् ।)
नायिकाभेदः । तस्या लक्ष्यम् । स्वामिन्ये-

वापुरक्ता पतिव्रता इति यावत् । अस्याश्चेष्टा
स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरलता चमा च ।

सा च त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
एताः सर्वे नायिका अवस्थामेदेन प्रत्येके

नवविधा । प्रोषितभर्तुका खण्डिता कलहा-
न्तरिता विप्रलब्धा उत्कण्ठिता वासकमञ्चा

स्वाधीनपतिका अभिचारिका प्रवृत्त्यतिका च ।
एताः प्रत्येके उत्तममध्यमभेदेन अष्टा-

विशतुत्तरशतनायिका भवन्ति । एतासां
द्विषाद्विषयगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रय-

प्रकारा भवन्ति । तत्र प्रमाणं यथा । नायिका
त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवतिता

चेति । तत्र स्वामिन्येवापुरक्ता स्वीया । न च
परिणीतायां परगामिन्यामतिश्यामिस्तत्र पति-

व्रताया एव लक्ष्यत्वात् । तस्या परगामितया
परकीयत्वमेव समयाति । अस्याश्चेष्टा । भर्तुः

शुश्रूषा । शीलसंरक्षणम् । आर्जवम् । चमा
च । यथा,—

“गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभुवामधर एव विश्राम्यति ।

वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः
कदाचिदपि चैतदा मनसि केवलं मण्यति ॥”

अपि च ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि

चाञ्चलं
चेतः कान्तसमीहितवधि पदस्यासावधि

प्रेक्षितम् ।
हास्यसाधरपल्लवावधि मङ्गमानोऽपि मौना-

वधि
सर्वं स्वावधि नावधिः कुलसुतां प्रेम्णः परं

केवलम् ॥”
अपि च ।

“पदस्यासौ गेहाह्विरहृष्टिफणारोहणसमः
रुगेष्टादन्त्यत् यङ्गवनमपरङ्गीपलुलितम् ।

वचो लोकाशब्धं लपयधनतुल्यं मृगदण्डः
पुमानन्यः कान्ताङ्घ्रिधुरिव चतुर्धौसुस्तिः ॥”

स्वीयापि त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्तादृशितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना

अज्ञातयौवना च । सेव क्रमशो लज्जाभयपरा-
धीनरतिर्नवोद्गा । सेव क्रमशो ज्ञातप्रश्रया

विश्रम्भनोद्गा । अस्याश्चेष्टा । क्रिया मनोहरा

कोपे मार्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ ३ ॥
सुग्धा यथा,—

“आज्ञम् किल कामदेवधरणीपालेन काले
शुभे

वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारस्य-
मेगौडशः ।

दृष्टा खञ्जनचातुरी सुखरचा सौधाकरी
माधुरी

वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमाम-
न्यते ॥”

अज्ञातयौवना यथा,—
“नीरात्तोरसुपागता अवगधोः सीन्नि स्फुर-

त्रेचयोः
श्रोत्रे लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।
सेवालाङ्कुरशङ्कया श्रुतिमुखी रोमावलीं

प्रोञ्चति
आन्तास्मीति सहुः सखीमविदितश्रीगीभरा

पृच्छति ॥”
ज्ञातयौवना यथा,—

“खद्यम्बः शम्भुरम्भोजलोचने । तत्पयोधरः ।
नखेन कस्य घनस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥” ॥

नवोद्गा यथा,—
“हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि

क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वस्त्रा

यः पारदं स्थिरयितुं चमते करेण ॥” ॥
यथा च ।

“बलान्नीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुर्वते
धुनाना मूर्ध्नि चिपति वदनं चुम्बनविधौ ।

हृदि न्यस्यं हस्तं चिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥” ॥

विश्रम्भनोद्गा यथा,—
“हरसुकुलितनेत्रपाणिनीवी-

नियमितबाहुकृतोरुयुग्मवन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोद्गा

खपिति समीपसुपेय कस्य धनः ॥” ॥
समानलज्जामदना मध्या । एषैव चातिप्रश्रया-

इति विश्रम्भनोद्गा । अस्याश्चेष्टा सागति प्रेषावि
धेयं वक्रोक्तिरधेयं परववाक् । यथा,—

“स्वापे प्रियाननविभोक्कनहातिरेव
स्वापसुतोऽपि प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।

इत्थं सरोरुहसुखौ परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥” ॥

पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।
वैष्णवां कुलटायाश्च पतिमात्रविषयलाभा-

वात् न तत्तात्त्विकाभिः । अस्याश्चेष्टा रति-
प्रीतिरानन्दादात्मसंमोहः । प्रथमं यथा,—

“संयुक्तं स्तनमाकलय वदनं संश्लिष्य कण्ठ-

खलं
निषीयाधरविस्ममम्बरमपाह्वस्य बुद्ध्याल-

काम् ॥

स्त्रीया

देवस्त्रासुजिनीपतेः ससुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाचो वसनाञ्जलेः श्रवणयोगीशोत्पलं
निहृते ॥” *॥

यथा च ।

“नखाङ्कितसुरःश्लेधरतले रदस्य चतं
च्युता वकुलमाङ्गिका विगलित्वा च सुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं
स्रुतिः क च पतिः क च क च तवलि शिञ्चा-
विधिः ॥”

अपि च ।

“कान्ते तल्लसुपागते विगलितो नोवी खयं
वन्वनात्
वासञ्च ह्यथमेखलागुणघृतं किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।

रतावन् सखि वेङ्गि केवलमहो तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ काञ्चि रतञ्च कोऽहमिति खल्पापि मे
न स्रुतिः ॥” *॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । अङ्गकोप-
प्रकाशा धीरा । अयञ्जकोपप्रकाशा अधीरा ।
अङ्गायङ्गकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयंस्तु
विशेषः । मध्यमायाः धीरायाः कोपयङ्गिका
गी । अधीरायाः परपवाक् । धीराधीराया
वचनरहिते प्रकाशिते । प्रौढाधीरायास्तु
रतावौदास्यम् । अधीरायास्तुल्यनताडनादि ।
धीराधीराया रतावौदास्यं तर्जनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धीरादिभेदः स्त्रीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखनं तदाज्ञा-
मात्रं धीरात्वमधीरालं तदुभयञ्च माननियत
मेव परकीयाया मानञ्च नैति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानञ्चेतिवामयावश्यकत्वादिति-
भावः ॥ *॥ मध्या धीरा यथा,—

“लोलाणिपुङ्खे ब्रजतो निजुङ्गे
स्मारा बभूवुः श्रमवारिधाराः ।
देहे समीचे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनौदलेन ॥” *॥

मध्या अधीरा यथा,—

“जातस्ते निशि जागरो मम पुनर्नान्त्वचे
शोणिमाम्
निश्चितं भवता भणु प्रविततं बाधूर्णितं मे
मनः ।

आत्मदृष्टद्वयने निजुङ्गभवने लब्धं त्वया श्रीफलं
पञ्चदुः पुनरेव मां बहुतरैः क्रूरैः शरैः
हन्तति ॥” *॥

मध्या धीराधीरा यथा,—

“कान्तादुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाधोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं विगत्य दृष्टया वदने प्रियञ्च
निश्चयं वासुलिता निहिता दगन्ताः ॥” *॥
प्रौढा धीरा यथा,—

“नो तल्लं भजसे न जल्पसि सुधाधाराशुकारा
गिरी

४८५ स्वर्ण

हृत्पातं क्रूरवे न वा परिजनं कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दधिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत
साचि स्मितम् ॥” *॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्दोः कलायां
हरशिरसि परस्वावासमाश्रद्धमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्जयामास कस्य-
प्रचलवलयवेङ्गुकांतिभाजा करेण ॥” *॥

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तल्लोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतमयीवया
काकुयाकुलवाचि साचिहृदितस्मृत्तुक्पोल-
श्रिया ।

हृत्तन्यस्तकरे पुनर्भृङ्गदशा जाचारसन्ध्यालित-
श्रीछोट्टमयखामसलरचो विस्कारिता
दृश्यः ॥” *॥

एते धीरादिवहभेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि कचित्
पाठः । एते धीरादिवयो भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्तृरधिकज्येष्ठा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्तृर्युनज्येष्ठा कनिष्ठा । अधिकज्येष्ठासु
न्यूनज्येष्ठासु सामान्यवनितादिषु नातिशायिः ।
परिणीतत्वपदेन आवर्त्तनान् । नापि परकी-
यायामतिशायिः । भर्तृपदेन तद्व्यावृत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—

“एकस्मिन् शयने सरोरुहद्वयोर्विज्ञाय निद्रां
तयो-
रेकां पक्षवितावगुण्ठनपटासुतकन्धरो दृष्टवान् ।
अन्यस्याः सविधं समेत्य निष्ठतं याजोत्तल्ल-
हृत्ति-
यापारैर्वसवाञ्जलचपलयन् खापयुतिं कल्प-
वान् ॥” *॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—

“अन्तःकोपकवायिते प्रियतमे पश्यन् चने
कानने
पुष्पस्यावचयाय नन्ववदनामेकां समायोजयन् ।
अङ्गोत्तोलितकोचनान्जलचमत्काराभिरामा-
ननां
स्रीरात्राधरपल्लवां नववधूमन्यां समालिङ्गति ॥”
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिमहयहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये
रत्नदन्धमनन्तकान्तिरुचिरं सुदृढये न्यस्तवान् ।
एकस्याः कलयन् करे प्रथमतो रत्नं परस्याः
प्रियो

हृत्ताहृत्तिमियात् सृष्टन् क्रुचतटीमानन्दमा-
विन्दति ॥
इति रसमञ्जरी ॥

स्वर्ण, आ विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-वेट् ।) इत्यादिः हृत्तो वकार-

खेदः

शुक्तः । त्रिपि राक्षोर्लोपि खूः सुखौ खुरः ।
आ खूर्च्छति खूर्च्छं तेन । खूर्च्छति कथां
मदायः । इति दुर्गादासः ॥

खू, क शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-शब्दे अक०-उपतापि सक०-वेट् ।)
इत्यादिर्वकारोपधः । ऊ, अखारौत् पिकः ।
अखावौत् खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

खू, गि ह्रिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) इत्यादिर्वकारोपधः ।
तद्रहितौऽपीति केचित् । गि, खृणाति खूर्च्छः
खूर्च्छः । इति दुर्गादासः ॥

खेक, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-वेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचि-
खेकत् । ङ, खेकते । इति दुर्गादासः ॥

खेच्छा, ख्यौ, (सख्य इच्छा ।) खकीयेच्छा ।
तत्पर्यायः । यदृच्छा २ खेरिता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे २५।४८)
“स च मत्स्योऽश्विमध्येन तत्कालं खेच्छया
चरन् ।

उत्सृज्यक्षीपनिकटं जगाम विधिभोगतः ॥”)
खेच्छान्त्युः, पु, (खेच्छया न्त्युपसृष्टः ।) भौष्णः ।
इति त्रिकाशेषः ॥ खेच्छया मरणञ्च । तद्-
युक्तः, वि ॥

खेदः, पु, (खिद + घच् ।) वर्मः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३३ ॥ खेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा-
इति भाषा ॥ *॥ उच्चा । तापः । अधातः
खेदाध्यायं आख्यास्यामः । इति ह स्माह
भगवानाजयः ।

“अथ खेदान् प्रवक्ष्यामि येर्यथावत् प्रयोजितैः ॥
खेदाध्यायः प्रशान्त्यनि गदा वातकफात्मकाः ॥
खेदपूर्वप्रयुक्तो खेदेनावजितोऽनिले ।
पुरीषस्त्ररेतांसि न सञ्चन्ति कदाचन ॥
शुक्लाण्यपि च काष्ठानि खेदखेदोपपादयैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्ज्योततो नरान् ॥
योगसूत्राधितापेक्षो नात्थ्योऽतिहृदन् च ।
त्रयवान् कल्पितो देशे खेदः कार्यकरो मनः ॥
आधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महाकले ।
दुर्लभे दुर्लभाः खेदो मध्ये मध्यमो हितः ॥ *॥
वातज्वल्लिखि वाते वा कफे वा खेद इत्यतः ।
क्षिम्बरुक्षत्तथाक्षिम्बोऽरुक्षत्तथाप्युपकल्पितः ॥
आमाशयगतं वाते कफे प्रकाशयान्ति ।
रुक्षपूर्वो हितः खेदः खेदपूर्वस्येव च ॥
वृषणो हृदयं दृष्टी खेदयेन्मृदु वा न वा ।
मध्यमं वंचयौ श्रेष्ठमङ्गावयवमिष्टतः ॥
सुशुद्धैर्लक्ष्मिः पिष्टया गोधूमनानामथापि वा ।
पशुतप्लपलाशैश्च खेदः समृद्ध चक्षुषी ।
सुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलाद्रिचलजेहस्तेः खिद्यतो हृदयं सृष्टेत् ॥
शीतशूलव्यपरे स्तम्भगौरवान्मथि ।
संजाते माद्वे खेदे खेदनादिरतिर्मेता ॥
पिपासा मात्रसदनं नृच्छापिचप्रकोपयन् ।
दाहः खेदोऽङ्गद्वैर्लक्ष्यमतिखिन्नस्य लक्ष्यम् ॥

खेदः

उक्तस्तस्याश्रिते ये यैश्चिकः सर्वप्रो विधिः ।
नोऽतिखिन्नस्त कर्त्तव्यो मधुरस्त्वयशीतलः ॥”
अश्रिते अश्रनाद्याये ॥ * ॥
“कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तनाम् ।
पित्तनां चातिसारानां रुचाणां मधुमेह-
नाम् ॥

विदग्धश्च भ्रानां विषमयविकारिणाम् ।
तान्नानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेह-
नाम् ॥”

तान्नानां ज्ञानानाम् ।
‘लघनां क्षुत्परीतानां क्रुद्धानां श्रोत्रनामपि ।
कामलुदरिणाश्चैव क्षतानामाजरोरिणाम् ॥
दुःखानां विविक्ताणां मुषणौघौघवन्तनाम् ।
भिषक् तैमिरिकाणां च खेदमवतारयेत् ॥*॥
प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्चैव लाघवे ।
कर्णमण्यां शिरःशूले खरमेदे गलग्रहे ॥
अर्द्धतेकाङ्गसंज्ञाप्रस्ताधाते विनामके ।
कोष्ठानाहविष्येभ्यः स्रज्जावते विजृम्भके ॥
पार्श्वेष्टकटौकुचिसंग्रहे गृध्रसौधे च ।
मृज्जकच्छेदं महत्त्वे च सुक्ष्मयोरङ्गमर्दके ॥
पादोरुजानुजङ्घात्संग्रहे श्वयथावपि ।
खल्वीज्यामे च श्रुते च वेपथौ वातकण्ठके ॥
सङ्कोचायामशुभेभ्यः स्तम्भगौरवमुपिपु ।
सर्वश्लेष्मि विकारेषु खेदं हितमुच्यते ॥*॥
तिलमाषकुलत्पाम्रद्वयतेलाभिधौघैः ।
पायसैः कण्ठरैर्नामैः पिण्डखेदान् प्रयोजयेत् ॥
गोखराश्वरादौघैश्च कृद्भिः सतुषयैः ।
विकृतापांशुपाषाणकरीषायसपूटके ॥
श्लेष्मिकान् खेदयेत् पूर्वैर्ज्वलितान् सप्तपाचरेत् ।
द्रवाण्यतानि शस्यन्ते यथासं पत्तरेऽपि ॥
भृशहेतु च जेन्ताकेषु गगर्भयहेतु च ।
विध्माङ्गारतमेवभ्यक्तः खिद्यति ना सुखम् ॥
ग्राम्यान्पौदकं मांसं प्रयोक्तुं शिरस्तथा ।
वराहमयपित्तसङ्कक्षे च वतिसतकुला ॥
इत्येतानि ससृक्काथं नाडीखेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागयो युक्तपेषी भिषक्तमः ॥*॥
योरुणाष्टकैरेणुशिशुमूलकसर्षपैः ।
वासावशकरङ्गाकैपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥
श्रीभाङ्गनकशौचैरमालतीसुरसाजकैः ।
पत्रैरुक्ताथ सलिलं नाडीखेदं प्रयोजयेत् ॥*॥
भूजैकपक्ष्मलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मृजैरक्षैश्च सङ्गेहेनाङ्गीखेदं प्रयोजयेत् ॥*॥
एत एव च निर्गुहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
खेदेनार्थं हतचौरतेलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥
गोधूमशकलैश्चैवैवनामन्धसंयुतैः ।
सङ्गेहकिल्लजवैश्वपनाहः प्रशस्यते ॥*॥
गन्धैः सुरायाः किङ्गेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
जमया कुष्ठतेलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥*॥
चर्मैर्मिश्रोपनद्वयः सलोमभिरपूतभिः ।
जम्बूवीर्यैरलाभैः तु कौषेयाविक्रशठकैः ॥
राजो बद्धं दिवा सुषुप्तं सुषेधान्जौ दिवास्तम ।
विदाहपरिहारार्थं स्थात् प्रकर्षस्तु श्रुतेः ॥*॥

४८६

खेदः

सङ्करः १ प्रसरो २ नाडी परिवेकोऽवगाह-
नम् ५ ।
जेन्ताकोऽवगधनः ७ कर्णः ८ कुटी ९ भूः १०
कुम्भिरैव च ११ ॥
जूपो १२ होलाक १३ इत्येते खेदयन्ति चयो-
दश ॥
ते यथावत् प्रवक्ष्यन्ति सर्वं एवातुपूर्वशः ॥”
इति ॥*॥

तत्र वक्षान्तरितैरवक्षान्तरितैश्च पिण्डैर्यथोक्तैः
रूपखेदं सङ्करखेदं इति विद्यात् ॥ १ ॥ शूक-
श्रमीघान्पुलाकानां वेश्वरपायसङ्गश्रो-
कारिकादीनां वा प्रसरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छेदे
पञ्चाङ्गुलीरुक्ताकैपत्रप्रच्छेदे वा स्वभ्यक्तसर्व-
गात्रस्य श्रयानस्थोपरि खेदनं प्रसृजखेदं इति
विद्यात् ॥ २ ॥ खेदप्रश्यानां पुनश्चलफलपन-
भङ्गादीनां स्वगङ्गुनिपिशितशिरःपदादीना-
सुखभावाणां वा यथाहमखलवयस्त्रेहोप-
संहितानां मृज्जचौरादीनां वा कुम्भ्यां वास्यमनु-
दमन्यासुतकथितानां नाद्या शरीरौकावशदल-
करङ्गाकैपचान्तमहतया गजग्राहस्तसंस्थानया
यामर्दवीर्या यामार्द्धदीर्घवा वा यामचतु-
र्भागाभगमूलग्रापरिणाहस्रोतसा सर्वतो
वातहरपत्रचं वृत्तच्छिद्रा द्विख्वा विनमितया
वातहरविद्धखेदोभ्यक्तगात्रस्य वास्यसुपहरेत् ।
वायो ह्यनुर्गमो विहृतचण्डवेगस्तत्रमविद-
हन् सुखं खेदयतीति नाडीखेदः ॥ ३ ॥ वातिको-
त्तरवातिकानां पुनश्चलादीनासुतकाद्ये सुखोद्ये,
कुम्भीख्वाविकाः प्रनाडीन्वा पूरयित्वा यथाह-
तिहृस्त्रेहोभ्यक्तगात्रं वक्ष्वावच्छेदं परिवेचये-
दिति परिवेकः ॥ ४ ॥ वातहरोत्काद्यचौर-
द्वतैलेपिश्रितरसोद्यसलिलकोष्ठकावगाहस्तु
यथोक्त एवावगाहः ॥ ५ ॥ अथ जेन्ताकं चिकीर्षु-
भूर्भिं परीक्षेत । तत्र पूर्वैर्नादिशुत्तरस्यां वा
गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे क्वाण्टिके सुवर्ण-
वर्णन्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जला-
श्रयानामन्यतमस्य जूले दक्षिणे पश्चिमे वा
रूपतैर्धि समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा
अरत्नीः सुप्रकम्प्योदकात् प्रादुसुखमुददुसुखं वा
अभिमुख्यतीर्थं कूटगारं कारयेत् । उत्सिध-
विस्तारतः परमरत्नीः योद्गुह समन्तात् सृष्टं
वल्कलैश्चमनमेकवातायनम् । अस्य कूटा-
गारस्थान्तः समन्तो भित्तिमरत्नविस्तारोत्-
सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात् । मध्ये
चास्य कूटागारस्य चतुष्पञ्चमात्रं पुरुषप्रमाणं
न्यस्य कर्णसंस्थानं बहुपुष्पाच्छिद्रमङ्गारको-
ष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
गामाश्वकणादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदी-
पयेत् । स यदा जानीयात् स्यात् दग्धानि
काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तश्च केवलमग्निना
तदग्निगृहं खेदयत्येन चोद्गमा युक्तमिति तत्रेन
पुनश्च वातहराभ्यक्तगात्रं वक्ष्वावच्छेदं प्रवे-
शयेत् । प्रवेश्यश्चैनमशुश्रूष्यात् कौन्य प्रविश

खेदः

कक्षायायारोम्याय चेत । प्रविशश्चैनो
पिण्डिकांमधिरुक्ता पार्श्वपरपार्श्वोभ्यां यथासुखं
श्रयीथाः । न च लघा खेदस्त्वहोपरीतेनापि
सता पिण्डिकैषा विमोक्तया आप्राणोक्त्वासान् ।
अश्वमानो हतः पिण्डिकावकाशात् हार-
मनधिगच्छन् खेदस्त्वहोपरीततया सदाः प्राणान्
जह्याः । तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथंचन
सुक्षेधाः । त्वं यदा जानीयाः विगताभिच्छन्-
मात्मानं सम्यक् प्रसुनस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतो-
विसृक्तं लघुभूतमपगतविविडस्तम्भसुप्रवेदना-
गौरवमिति ततस्त्वां पिण्डिकामनुसरन् हारं
प्रपद्येथाः । निष्कस्य च न सहसा चक्षुषो
परिपालनार्थं श्रोतोदकमुपसृशेथाः । अपगत-
सन्तापकमस्तु सृष्टुर्नात् सुखोद्येन वारिणा
यथान्यायं परिवेक्तोऽभीयाः । इति जेन्ताकः
खेदः ॥ ६ ॥
“श्रयानस्य प्रमाणेन वनामश्ममयीं शिलां ।
तापयित्वा मातृतद्गैर्हृदिभिः संपदीपितैः ।
यपोद्ग सज्जानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोद्यवारिणा ।
तां शिलांमथ कुञ्जैत कौशेयाविकसंस्तरात् ॥
तस्यां खभ्यक्तसंज्ञाङ्गः श्रयानः खिद्यते सुखम् ।
रौरवाजिनकौशेयप्रावारादौः सुचं हतः ॥
इत्युक्तोऽवगधनखेदः कर्णखेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
खानयेत् श्रयनस्थाधः कर्णस्थानविभागावत् ।
दीर्घैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्णं पूरयेत्ततः ॥
तस्याहपरि श्रय्यायां खपन् खिद्यति वा सुखम् ॥
अन्युत्सिधविस्तारं वृत्ताकारमलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कल्पा कुण्डाद्यैः संप्रवेपयेत् ॥
कुटीमध्ये भिषक् श्रय्यां खात्कीर्णोपकोक्त्ययेत् ।
प्रावाराजिनकौशेयकुचकम्बलगोलकैः ॥
हसन्तिकाभिरङ्गारैः पूर्णाभिस्ताश्च सर्वशः ।
परिवायान्तरारोहोभ्यक्तः खिद्यति ना
सुखम् ॥ ८ ॥
य एवावगधनखेदविधिर्भूमौ स एव तु ॥ ९ ॥
प्रशस्त्यायां निवातायां समायासुपदिश्यते ।
कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखातयेत् ॥
अर्द्धभागं चिभागं वा श्रयन् तच्च चोपरि ।
स्थापयेदासनं वापि नातिसाक्षप्रच्छेदम् ॥
अथ कुम्भायां सुसन्तप्तान् प्राप्तिपेदघसो गुह्यान् ।
प्राणाणां वोद्गमा तेन तत्तस्यः खिद्यति ना
सुखम् ॥ ११ ॥
सुसंठताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ।
कूर्पं श्रयनविस्तारं द्विशुष्कापि वेधतः ॥
देशे निवाते शक्ते च कुञ्जादन्तः समाजितम् ।
हस्यचमोखरोद्गमां करोतिदग्धपूरितैः ॥
स्ववच्छेदः सुसंकीर्णोभ्यक्तः खिद्यति ना
सुखम् ॥ १२ ॥
धीवीकांशु करीषायां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ॥
धीवीकां शुष्किकाम् ।
श्रयनान्तःप्रमाणेन श्रय्यासुपरि तत्र च ।
सुदग्धानां विधुमायां यथोक्ताहपकष्ययेत् ॥
स्ववच्छेदः सुखं यथाभ्यक्तः खिद्यति ना सुखम् ॥

खेदः

खेदः

खेदजः

होलाकखेद इत्येष मुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधः खेदोऽभिगुणसंश्रयः ॥*॥
आयाम उग्रचर्दनं गुरुप्रावरणं च्छुषा ।
ननुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ।
खेदयन्ति दशैतानि नरमयिगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः खेदः संयुक्तोऽभिगुणैर्न च ।
एकाग्रसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं द्वन्द्वं खेदसुदृश्यं कौस्तितम् ।
स्निग्धखेदेऽपक्रम्य स्निग्धः पथ्याश्रमो भवेत् ।
तद्वदः स्निग्धगान्तु आयामं वज्रैश्चरः ॥”

इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः ।

“खेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्य यो यथा ॥
स्निग्धातिस्निग्धरूपाणि तथातिस्निग्धमेव च ।
अखेद्याः खेदयोग्याश्च खेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः खेदो विना दशविधोऽभिनवा ।
संयुज्य च षट् खेदाः खेदाध्याये निर्दिष्टाः ॥
खेदाधिकारे यथाचसुक्तमेव साहचर्यिणः ।
प्रियेभ्यः प्रतिपत्तयसुपदेष्टा पुनर्विदुः ॥”

इति चरकौषधेखाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अथ खेदविधिः ।
“खेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तपोऽग्रखेदसंज्ञितः ।
उपनाहो ब्रह्मखेदः सर्वे वाताभिहारिणः ॥”
तापखेदः उग्रखेदश्च ताभ्यां संज्ञितः । उप
नाहः उपनाहखेदः ।
“खेदो तापोऽग्नौ प्रायः स्निग्धौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तारोगे ब्रह्मो हितः ॥”
ब्रह्मो ब्रह्मखेदः ।
“महाबले महाबलाद्यौ शीते खेदो महान् स्मृतः ।
दुर्बले दुर्बलखेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥
दलासे रूक्षणः खेदो रूक्षः स्निग्धः कफा-

निले ॥”

रूक्षणः रूक्षयतीति रूक्षणः नव्यादिवान्
अनप्रवृत्तः ।
“कफमेदोदते वति कोष्ठाग्रेण रवेः कारात् ।
नियुक्तं मार्गमग्नं गुरुप्रावरणं भुषम् ।
चिन्ताआयामभाराश्च सेवेतामयसुक्तये ।
येषां नष्टं प्रसूतत्वं वक्षिष्यामि हि देहिनाम् ॥
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं खेदाश्च ते मताः ।
खेदाः ऊर्ध्वं त्रयोऽपीह भगवत्यर्थवत्तया ।
अस्मत्था चातुरो जन्तुः श्रमयेच्छक्यकर्म्मणः ॥”
श्रम्यकर्मण ऊर्ध्वं पञ्चाङ्गेति सूत्रे ।
“पञ्चात् खेदा हृते श्लेष्मिन्मृगमगदे तथा ।
काले प्रजातेऽकाले वा पञ्चात् खेदा

नितन्मिनी ।

सर्वान् खेदान्निवाते च जीर्णोद्भवे वा विना-

रयेन् ॥

खेदाहातुस्थिता दोषा स्नेहस्निग्धस्य देहिनाः ।
ब्रह्मं प्राप्य कोष्ठान्तर्गता यान्ति विरेकिताम् ॥
खेदात्यन्तशरीरस्य शीतेराह्वय चक्षुषी ।
खेदमानस्य च सङ्कुट्टं दयं शीतलेः सृष्टेत् ॥”

शीतेराह्वयखादिभिः ॥

“अजीर्णो दुर्बलो मेहो चतस्रोऽपि पिपावितः ।
अतीवारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्यो गर्भयो चैव न हि खेदा विनाशना ।
खेदादिनां यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति चेषां विकाराः ॥
रतानपि नृदुर्बलेः खेदाध्यानुपाचरेत् ।
नृदुर्बले प्रयुज्यते तथा हन्मुष्कटिषु ॥
अतिखेदान् सन्निपीडा दाहलघ्ना क्रमो भ्रमः ।
पित्ताहृत्पिण्डकाकोपस्तत्र शीतेरुपाचरेत् ॥”
तत्र तापखेदमाह ।

“तेषु तापाभिधः खेदो बाहुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रतप्तेरन्वितैश्च कायेऽलक्तकवैरिते ॥”*॥
उग्रखेदमाह ।

“अथवा वातनिर्ग्राह्यकाथरसादिभिः ।
उज्ज्वलं पूरयित्वा पार्श्वे च्छिद्रं विधाय च ॥
विमुञ्च्य स्निग्धखेदश्च घातुर्जां काष्ठजास्तु ।
बहुकुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युज्जग्रात् दिह-

स्तिकाम् ॥

सुखोपविष्टं खन्त्यं गुरुप्रावरणादृतम् ।
हस्तिशुष्किकया नाथा खेदेऽद्वातरीगणम् ॥”
त्रिखण्डमिति खेदसौकर्यार्थम् । बहुकुलास्या-
मिति स्त्रले बहुकुलविशालसुखम् । गोपुच्छमिव
क्रमलगा तेनायं गोपुच्छायपरिमाणेन कृपां
नाडीं अतः चरन्त्याम् । हिहस्तिकां हस्तदय-
परिमाणाम् । हस्तिशुष्किकयेति हस्तिशुष्कवत्
क्रमलगात्वात् नाथा इयं संज्ञा ।

“पुरुषायाममानान् भूमिं संमार्ज्यं खादिरः ।
काष्ठेऽग्नौ तथामुख्यं चौरधाम्नान्ववारिभिः ॥
वातघ्नपित्तराह्वयं शयानं खेदेऽनुरम् ।
ययं माहादिभिः स्निग्धैः श्रयानः खेदमाचरेत् ॥”
उपनाहखेदः ।

“तथोपनाहखेदश्च कुर्थाहातशरीरवधेः ।

प्रदिष्टं देहं वातार्तं चौरमांवरसादिभिः ॥

अन्वपिष्टैः सलवणैः सुखोऽग्नौः स्नेहसंयुतैः ।

ततो याम्बानुपमार्ज्यं जीर्णोद्यमगणेन च ॥

दधिसौवीरकवीरैर्वीरतन्त्रादिना तथा ।

कुलस्यमाधगोपुच्छैरतस्वीतिलसधैः ॥

शतपुष्पादेवदारुशेषाजीशुलजीरकैः ।

ररुखलजवीजैश्च राक्षसलक्ष्मिभिः ॥

मित्रजम्बाकुठैरेव सवणैरन्वसंयुतैः ।

प्रसारण्यश्वगन्वाभ्यां वक्षामिहैश्रल्लकेः ॥

गुड्या वानरीवीजैर्वेशाकामं समाहृतेः ।

सुखैः स्निग्धैश्च वज्जैश्च ब्रह्मैः संखेदेऽनुरम् ॥

महाप्राख्यनसंज्ञोऽर्थं योगः सर्वविशक्ति-

हृत् ॥”

अस्यायमर्थः । उपनाहखेदश्च कुर्थात् । केन
प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्कारमाह वातशरी-
रवधेः । कथंभूतेः । अन्वपिष्टैः अन्वेन काञ्जि-
क-तक्रादिना पिष्टैः सलवणैः स्नेहयुक्तैः चौरमां-
वरान्वितैः । सुखोऽग्नौः । वातार्तदेहे प्रदिष्टं
प्रतप्य खेदेऽनुरम् । अथवास्नेन सर्पिष्टैः

कोऽग्नौः सुख्यपटस्थितैः । मेघजैः खेदेभ्यः ।
किंवा स्निग्धैः कोऽग्नौः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवखेद-
माह ।

“द्रवखेदस्तु वातघ्नद्रवकाथेन पूरिते ।

कटाहे कोष्ठके वापि स्त्रपविष्टोऽवगाहयेत् ॥

सौवर्णं राजतं वापि तान्त्रं लोहश्च दारुणम् ।

कोष्ठकं तत्र कुर्वीतोऽष्टाये षड्विंशदङ्गुलम् ।

आयामे तावदेव स्थाचतुष्कोऽयम् चिकित्थम् ॥”

पञ्चान्तरमाह ।

“नाभे, षडङ्गुलं यावन्मयः काथस्य धारया ।

कोष्ठाया स्तम्भयोः चित्तिस्तिष्ठेत् स्निग्धतनु-

मरः ॥”

अयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्रवकाथेन कटाहं
पूरिते कोष्ठके कटाहे वा स्त्रपविष्टस्तिष्ठेत् ।
अथवा नाभेः षडङ्गुलम् यावत् कार्यं मय
उपविष्टः । पञ्चात् काथस्य धारया स्तम्भयोः
स्थितमानस्तिष्ठेत् । तथा च कोष्ठकं परिपूर्णं
भवतीत्यर्थः । काथपत्रे प्रथमतः स्नेहाभ्यस्त-
तनुपविष्टेत् ।

“सङ्कुट्टैकं समारम्भं यावत् स्थातवत्तुल्यम् ॥

तावत्तदवगाहेत यावदारोग्यनिश्चयम् ॥

यवं त्वेन दुर्बलेन सर्पिषा खेदेऽनुरम् ।

एकान्तरो द्वान्तरो वा युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥”

एतावता जाधो दुग्धश्च निवमेव युज्यते ॥

स्नेहस्तु द्दिनेके दे वा दिने नमयित्वा युक्तः ॥

अग्निसान्द्रशुद्धयेति भावः ।

“सिरासुखेर्लोमकूपैर्धमनौभिश्च तपयन् ।

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥

जलचित्तस्य वर्धनं यथा स्त्रलेऽङ्कुरादयः ।

तथैव घातुडङ्गिह स्नेहचित्तस्य जायते ॥

नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ।

शीतशूलयुपरमे स्तम्भगौरवनिचये ॥

हैमिभ्यो माह्वे जाते खेदनाहिरतिर्मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खेदचक्षुः, पुं, (खेदं चक्षति पिकतीति । चूष +
शुलृ ।) शीतलवायुः । इति केचित् ॥

खेदजः, चि, (खेदात् जायते इति । जन + ङः ।)

खेदाज्जातजन्तुः । क्रमिर्दंष्ट्रादिः । इत्यमरः ।

३ । १ । ५१ ॥ तद्वग्या यथा,—

“संखेदचिकित्साश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।

माशुखेदमलजा मक्षिकाया भवन्ति च ॥

नवमेघप्रक्षितायां पिपीलिकगगादयः ।

संखेदजापि विज्ञेया हृन्मोपशुचन्तवः ॥

समिद्धो माघसुप्तश्चः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।

आयन्ते क्रमयो विप्राः काष्ठेभ्यो धुन्यकादयः ॥

तथा शुक्रविकारैश्चः पूतिकाः प्रभवन्ति च ।

संखेदजाश्च जायन्ते श्लक्षिकाः शुष्कगोमयात् ॥

गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च माशुषेभ्यश्च जन्तवः ।

मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकृष्यौ विशेषतः ॥

अथाभ्यानि च रुक्माणि रुक्मयकास्तथैव च ।

शोभोऽभ्येभ्यश्च यैव अष्टापदकिनीनकाः ॥

मक्षिकायां विकाराश्च उत्सृष्टोदककरैः ।

खैरिणी

भरावति विहाराच्च करोविन्धो भवन्ति हि ॥
यवमादिरसंखातो गणः संखेदो मया ।
समाचात्रिहितो ह्येष प्राक्कन्धवशः स्तुतः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवशनामाध्यायः ॥

खेदनं, स्त्री, (खिद् + कृट् ।) खेदः । इति
मेदिनी ॥ खेदनयन् यथा,—

“निबद्धमौषधं स्तुतं भूर्जं तन्निगुणावरे ।
रसपोटलिकां काष्ठे ढङ्गं वहा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्वं कुम्भान्तःखावलम्बनसंस्थितम् ।
अधस्तज्जालपेहङ्गं तत्तदुक्तमेव हि ।
दोलायन्महदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काङ्क्षिकादि ।

“साम्भ्रान्तो मुखे वहे वक्षे खेदं निधाय च ।
प्रिधाय प्रच्यते यत्र तदयन् खेदनं स्तुतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(खद्यतीति । खिद् + णिच् + कृट् । खेदके,
त्रि । यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“खेदो दुर्गन्धः पीतप्रिथिलाङ्गलान्नख-
नयनतालुजिह्वोष्णपादितल इत्यादि ॥”)

खेदिका, स्त्री, (खेदनमस्यस्या इति । टन् ।)
कन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ भर्जनपात्रम् । भर्जन-
पात्रा च ॥

खेदगो, स्त्री, (खिदति २ नयेति । खिद् + कृट् ।
डोप् ।) लौहस्यपात्रम् । ताओया इति
लोहता इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । कन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥
खेदिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

खेदमलोज्झितदेहः, पुं, (खेदमलेन उज्झितः
देहो यस्य ।) सर्वकल्पीयजिज्ञोत्सुः । इति
हेमचन्द्रः ॥ खेदमलज्झितकायश्च । तदुक्ते, त्रि ॥
खेदविपुट्, [व] स्त्री, घर्मेविद्धः । खेदस्य विपुट्
विद्धः । इति वृद्धोत्तपुत्रपद्यमासविज्या ॥

खेरः, त्रि, (खेन खातस्तेषां ईर्त्त इति । ईर गतौ
+ अच् । “खादौरेरिणोः” ६ । १ । ८६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ढङिः ।) खच्छन्तः ।
(यथा, रघुः । २ । ५ ।

“अथाहतेः खेरगतेः स तस्याः

सन्नाटं समाराधनतृपरोभूतम् ॥”)

मन्दः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । ६६ । ४६ ।

“अथोपरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्ष्यमाणः संहृद्यो नगरं खेरमागतम् ॥” ४ ॥

उद्यालपः । यथा, तन्त्रेव । १ । ४२ । २ ।

“नेवाभ्येदं भविता प्रितरेष ब्रवीमि ते ।

नाहं न्धा ब्रवीम्येव खेरैरपि कुतः प्रपुनं ॥”)

खेरता, स्त्री, (खेरस्य भावः । खेर + तल ।)

खेरिता । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । १२ । २ ॥

खैरिणी, स्त्री, (खेनैव ईरयितुं प्रीलमस्याः ।

ईर + णिनिः । डोप् । खादौरेरिणोरिति

ढङिः ।) अभिचारिणी । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

सा तु चतुःपुत्रवर्गामिनी । (यथा, महाभारते ।

१ । १२३ । ७६ — ७८ ।

खोपार्ज्जि

“पाण्डस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभात् महायशः ।
वस्तुमेच्छन्मैपत्नीं कुन्तीं त्वेन मयात्रयी तु ॥
नातश्चतुर्थं प्रथममापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं खैरिणी स्थाप्यकीं पञ्चमे भवेत् ॥”)

खैरिता, स्त्री, (खैरिणो भावः । तल । टाप् ।)
खच्छन्ता । तत्पर्यायः । यदच्छा २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २ ॥

खैरिन्वी, स्त्री, परवेशस्या खवशा शिष्यकारिणी
नारी । इति शब्दरत्नावले ॥ परग्रहस्या
खतन्ना प्रसाधनाशुषेपनादिशिष्यकारिणीति
विशेषणत्रयशुक्ता या सा खैरिन्वी । खैरं
खाच्छन्त्यं धरतीति खैरिन्वी निपातनात् ।
खैरिन्वी परवेशस्या शिष्यकृत् खवशा
ख्याता । इति इत्यादौ रभवः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्या रूपान्तरं खैरि-
न्वी खैरिन्विः । इति च टीकाकारम् ॥

खैरी, [न] त्रि, (खेनैव ईरितुं प्रीलमस्य । ईर
गतौ + णिनिः ।) खतन्तः । इत्यमरः । १ । १ । ५ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४२ । २१ ।

“सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वनिवायिनः ।

खैरिणी दारसंयुक्तास्तेषां धर्मैः कथं स्तुतम् ॥”)

खोपार्जितः, त्रि, (खेनोपार्जितः ।) खयम-

र्जितः । खयसुपातः । यथा, पिता चेत् पुत्रान्

विभजेत् तस्य खेच्छा खयसुपातेर्धे पौतामहे

तु पितापुत्रयोस्तुल्यं खामित्वम् । इति विष्णु-

स्मृतम् । अपि च । मनुविष्णु ।

“पैतृकस्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदापुण्यात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् साहसकामः खयमर्जितम् ॥”

तत् खयमर्जितमिति क्त्वा न विभजेदित्यन्वयः ।

एतत्तु स्यावरविषयम् । मर्यादावस्तुषु तेषां पितु-

रेव खच्छन्त्यम् ।

“स्यावरं हि पदेष्वेव यद्यपि खयमर्जितम् ।

असम्भयं सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

पितुः प्रसादात् सुख्यन्ते वक्षस्याभरणानि च ।

स्यावरस्तु न मुच्यते प्रसादे सति पैतृके ॥”

इति मिताक्षराष्टवचनमपि पितामहधन-

परम् । पित्रा च खोपार्जितं स्यावरं दत्तं

सुख्यत एवेति । अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तर-

कल्पनापत्तेः । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥ खोपा-

र्जितं द्विविधम् । पित्रादिधनानुपपातेन खेनो

पार्जितम् । तदनुपपातेन उपार्जितञ्च । तद्वन-

विभागविधिर्यथा । वाचः ।

“अनाश्रित्य पितृद्रव्यं खण्डत्वाप्नोति यद्वनम् ।

दायादेभ्यो न तद्दानं विद्यालब्धञ्च यद्वैतम् ॥”

कात्यायनः ।

“इंशहरोर्हं हरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता ॥”

पुत्रवित्तार्जनात् । ऋद्धिहितो भावो द्रव्यवत्

प्रकाशते इति न्यायात् पुत्रार्जितवित्तात् पितु-

र्हशिल्वं पितृधनानुपपातविषयं भाट्टधनोप-

पातविषयश्च । अर्ज्यकस्य तु इंशिलम् । भाट्ट-

धनोपपाते तु तेषामप्येकाविलं वक्ष्यमाणवच-

नात् । पितुर्हं हारस्तु पितृद्रव्योपपातादनुप-

ह

क्वाहा इति दायभागः ॥ अनुपपाते पिता
इंशहरोः । अर्जकत्वात् खयमपि इंशहरोः ।
इतरेषामनंशिलम् । भाट्टधनोपपाते तु तेषा-
मप्येकांशः । इति इंशहंशहोर्भेदकथनम् ॥ * ॥

साधारणधनार्जितेषु विशेषमाह वाचः ।

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चित् वाहनाशुधम् ।

श्रौत्यादिनाप्नोति धनं भातरस्तत्र भागिनः ।

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥”

अत्र भातर इत्युपलक्षणं पितृदायोऽपि

बोद्धव्यः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपपाते

यस्य यावतोऽंशस्यालस्य महतो वा उपपात-

कस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्या । इति

दायभागः ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

खोरसः, पुं, शिलापिठकल्कः । यथा,—

“खोरसः खरसः प्रोक्तः कल्को ढवदि पेषितः ॥”

इति शब्दचञ्जिका ॥

ह

ह, हकारः । स तु यद्वनचयस्त्रिंशद्वर्गः । अष्टम-

वर्गायचतुर्थवर्गश्च । तस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः ।

इति आकरणम् ॥ (यथा च शिल्पायाम् । १५५ ।

“कण्ठ्या वहाविषयशक्तालया ओहजापुपू ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—

“हकारं श्रद्धा चान्दङ्गि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।

कुललीहयसंयुक्तं रक्तवित्तुक्तोपमम् ।

रजःसत्त्वमोयुक्तं पञ्चदेवमयं मदा ।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिप्रसक्तिरहितं सदा ।

त्रिविन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्जितम् ॥”

इति कामपेष्टतन्त्रम् ॥ * ॥

(वज्जीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो

यथा,—

“ऊर्द्धादुक्षिता मध्ये कुललीवं गता लघः ।

ऊर्द्धं गता पुनः सेव तासु ब्रह्मादयः क्रमात् ।

मात्रा च पार्जितौ ह्येया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥

करीषभूषिताङ्गीश्च साहृह्वादिगम्भीरीम् ।

अस्त्रिमात्र्यामष्टसुजां वरदामस्तुजेच्छान् ॥

नागेन्द्रहारभूषाङ्गां जटासुकुटमस्त्रिताम् ।

सर्वसिद्धिप्रदां त्रिधा धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ॥

एवं ध्यात्वा हकारान् तत्कालं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-

पतिः ।

नकुलीशो जगन्नाथः प्रासेशः कपिलामलः ॥

परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तोऽङ्गनः ।

श्वो भयोऽरुणा स्याद्युः क्रूटकूपविराजयः ।

लक्ष्मीर्लविहरोः शम्भुः प्राणशक्तिललाटकः ।

खोकोपवारकः शूलो चेतन्यं पादपूरणः ।

महालक्ष्मीः परं शम्भुः शाखोऽहोममकलः ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

हंसः

अपि च ।

“शुकश्चाथ हकारोऽंशः प्राणः सान्तः शिवो विधत् ।

अकुलो नकुलीशश्च हंसः श्रूयश्च हाकिनी ।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥”
इति बीजवर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुष्ठः प्रिये ।

महेशो नकुली चैव वराधो गगनं रविः ।
लिङ्गं श्रूयो महाश्रूयः प्राणश्च परमेश्वरि ॥”

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥
हं, अ, (हन हंसगण्योः + अन्येभ्योऽपौति ङः) ।
पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा,
रामायणे । १ । १ । ५ = ।

“पद्मातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥”)
सम्बोधनम् । विनिश्चयः । नियोगः । स्तैपः ।
कुला । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

हं, [म्] अ, ऋषोक्तिः । अतुल्यः । इति मेदिनी ॥
ङः, पु, शिवः । जलम् । श्रूयम् । धारणम् ।
मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । खर्गः ।
इति मेदिनी ॥ पापहरणम् । चक्रः । इति
शब्दरत्नावली । सकोपवारणः । शुष्कः ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पु, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन
हिसागळीः + “वृद्धवृद्धीति ।” उया० ३ ।
६२ । इति सः ।) पक्षिविशेषः । हंस इति
भाषा । तत्पर्यायः । अंतर्गत २ चक्राङ्गः ३
मानसिकाः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । कल-
कण्ठः ५ सितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥
सितपद्मः ७ सरःकाकः ८ पुरुदंशकः ९ ।
इति शब्दरत्नावली । धवलपक्षः १० मान-
सालयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्थ
मासगुणाः । वातहरत्वम् । रुच्यत्वम् । खर्ष-
त्वम् । मांसवणप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ॥
अपि च ।

“क्षिप्रं हिमं गुरुं ध्रुवं मांसं जलपक्षिणांशु
वातजम् ।

तेष्वपि च हंसमांसं दृष्टवतमं तिमिरहरम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“हंससारसकाचालवक्रकौक्षसारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा वजाकाढ्याः जवाः स्फुटाः ।
ज्वन्ते खलिले यस्मात् यत्ते तस्मात् जवाः

स्फुटाः ॥”
काचाचः कपर्दिकाचो वृहङ्गकः । कौक्षः
शरद्विहङ्गः स्फुटः । टैक इति लोके । शरारिका
सिन्धु इति लोके ।

“स्फुला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चुर्ध्वस्थिता ।
शुटिकाचक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥”
कादम्बः करावा इति लोके । वला वगुली इति
लोके ।

४८८

हंसः

“जवाः पित्तहराः क्षिग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातक्षेमप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

(यथा च ।

“गुरूणां क्षिग्धमधुराः स्वरवर्णवलप्रदाः ।
वृहदाः शुक्रलाघोक्ता हंसा मासतनाशनाः ॥”

इति चरके रुच्यस्थाने २७ अध्याये ॥
अस्या इत्यगुणाः हंसबीजशब्दे द्रव्याः ॥ ४ ॥
तस्य प्रकुनं यथा,—

“काष्ठासु सव्याखपि दर्शनेन
हंसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिः ।
नामानि हंसस्य शब्दोक्ति यस्तु
प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥
चौरैः समं दर्शनमायशब्दे
निधिर्हितोऽप्येव भवं हन्तीत्येव ।
शुद्धं चतुर्थे वृत्तिप्रसादः
स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ॥”
इति वसन्तराजश्रावणे ८ वर्गः ॥

निलोभट्टपः । विष्णुः । (यथा महाभारते । १२ ।
३३ । ७ ।

“शुचिश्च वा ह्युकीशो वृत्ताहं हंस उच्यते ॥”
सूय । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।

“त्वं हंसः सविता भागुरं शुभालो वृषाकपिः ॥”)
परमात्मा । मत्सरः । योगभेदः । मन्त्रभेदः ।
शरीरस्थवायुविशेषः । तुरङ्गसंप्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ (गोविशेषः । यथा, वृहत्संहिता-
याम् । ६१ । १७ ।

“सितवर्णः पिङ्गाच-
स्तान्निविषाद्येच्छायां महावल्लभः ।
हंसो नाम शुभभलो
यस्यस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥”)

गुरुः । प्रजंतः । इति शब्दरत्नावली ॥
शिवः । इत्यनेकार्थकोषः । अपतः । स्थितः ।
अष्टः । इति हंसपक्षः ॥ विशुद्धः । इत्यजयः ॥
अथ हंसमन्त्रविवरणम् । अस्याजपागायत्री-
मन्त्रस्य शिरसि हंसपक्षे नमः । मुखे अक्षत-
गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि परमहंसदेवतायै
नमः । जिह्वे हं बीजाय नमः । आधारे सः
प्रत्यये नमः । परमात्मप्रीत्ये उच्छ्वासनिश्वा-
साभ्यां वटशताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन पूर्व-
भूतेभ्यो निवेदयामि । मन्त्राधारमण्डपे स्वर्णवर्णं
चतुर्हस्तपद्मे वादिसान्तवस्तुर्ज्योतिरिति गायत्री-
संहिताय गणनाथाय वटशतसंख्यजपमहनिशं
समर्पयामि नमः । खाद्यिष्ठानमण्डपे अनेक-
विद्युन्निभे वादिलान्तवटवर्णान्विते वटशतपद्मे
सावित्रीसंहिताय ब्रह्मणे अजपामन्त्रवटसहस्रं
निवेदयामि नमः । मणिपूरमण्डपे बीजोत्पल-
मेघनिभे हार्दिकान्तदृष्टवर्णान्विते दृष्टदक्षपद्मे
लक्ष्मीसंहिताय विष्णवे वटसहस्रजपं समर्पयामि
नमः । अनाहतमण्डपे तरुणवर्निभे हार्दिक-
वर्णयुते हार्दिकपद्मे गौरीसंहिताय शिवाय
अजपावटसहस्रजपं समर्पयामि नमः । विशुद्ध-

हंसः

मण्डपे घोडशृङ्गकार्यकामध्ये जीवात्मने
अकारादि-अःकारान्ते अजपासहस्रसंख्यजपं
निवेदयामि नमः । आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे
हृदयपद्मे हं च वर्णान्विते मायासंहितागुरुसहस्रं
एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे
नानावर्णोक्ते सहस्रपद्मस्थिताय परमात्मने
अकारादिचकारान्तसंहिताय एकसहस्रजपं
निवेदयामि नमः । सहस्रशब्दोऽर्थस्थपर इति
बोध्यम् । उक्तं च पद्मं कोटिसमन्वितमिति ।
इति जपं समर्थे अष्टोत्तरशतसंख्यमजपाजपं
कुर्यात् । अकारादिचकारान्ता वर्णा हंस इति
शिवशक्तिविद्ना ब्रह्म अ इति विसर्गरूप-
विश्वरूपां हरिहरयोरभेदः । सोऽहमित्याभेद-
भावयत्या ब्रह्मरूपतां स्वं स्वं परिभाष्य उक्तः ।
वटशताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन परदेवतारूपः
श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामिमेकवारं सङ्कल्प्य
ध्यायेत् ॥ ॥ हंसस्य ध्यानं यथा,—

“आराधयामि मणिसन्निभमात्मालिङ्गं
मायापुरीहृदयपङ्कजसन्निविष्टम् ।
अङ्गानदीविमलचित्तजलावगाहं
निर्वं समाधिक्षुमेरुपुनर्भवाय ॥” ॥

प्रसङ्गाच्चपरहस्यं लिख्यते । पञ्चाशद्वर्ष-
संपुटत्वेनाशुलोभ्यप्रातिकूल्येन ब्रह्मरूपं मेरुं
चकारं परिकल्प्य तथा सह जपं कुर्यादिति
दीव्येष्टोर्वै वाध्यते । एतेन विश्वमेव हंसमात्मक-
योरेकाकारेण कालात्मना लोके चिदात्म
उच्यते । अजपाविधानं विना श्रीविद्यादिकल-
विद्याया अनाधिकारी भवेत् । तदुक्तम् ।

“हंसज्ञानविशुद्धेन जलमयजलं भवेत् ॥” इति ।
“अजपाधारणं देवि । कथयामि तवानघे । ।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्मैव देशिकः ॥
हंसः परं परेशानि प्रवृद्धं प्रजपेन्नरः ।

मोहद्वन्द्वं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि । ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनिश्वासतया तदा वन्द्यत्वयो भवेत् ॥
उच्छ्वासं चैव निश्वासं हंस इत्यन्तरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्मृतः ।
नामैकच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाभ्येर्ध्वस्थितिः ॥”
इति राघवभट्टवृत्तदक्षिणाङ्गनिर्वाहितायां ७
पटलः ॥ ॥ अष्टोरात्रमध्ये जपाजपसंख्या
यथा,—

“यश्चिन्तासे भवेत् प्राणः वटप्राणा नाडिका
मता ।

वटिनाद्या अष्टोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥
एकविंशतिसाहस्रं वटशताधिकमेश्वर ।
जपते प्रवृद्धं प्राणो वान्मनस्यर्थो पराम् ।
उत्पत्तिश्च जपारम्भो न्यूल्लस्य निवेदनम् ॥”

इति तत्रैव ७ पटलः ॥ ॥
अजपानामकारणमपि तत्रैव ।

“विना जपेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रियः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भयपाशनिष्कन्तनी ॥
एवं जपं मङ्गलाणि प्रवृद्धं विनिवेदयेत् ।

हंसः

गणेशश्च विष्णुश्चो हराय परमेश्वरि ।
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
यद्व्यतिना सद्यसायि सद्यसश्च तदेव हि ।
पुनः सद्यसं गुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ॥ १ ॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्त-
ज्जपसमर्पणमुक्त्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थित
माहकाणां नाम रूपमाह तत्रैव ।
“आधारे स्थण्वर्णोऽस्मिन् वादिसान्निवि
संस्मरेत् ।

द्रुतचौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ।
स्वाध्याने विहमामे वादिसान्निवि च स्मरेत् ।
विदुन्पुत्रप्रभाभानि सृज्ये मणिपूरके ॥
उपान्तिना महानीलप्रभायि च विचिन्तयेत् ।
पिङ्गवर्णं महावह्निकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिनान्तिना वर्णानि चतुर्थेनाहते प्रिये ।
विशुद्धीध्वजवर्णं च रक्तवर्णान् स्मरान् यजेत् ॥
आध्यायं विदुदाभायां शुभौ ह्यौ विचि-
न्तयेत् ॥

कपूर्वद्रुतिचरं जलहंसदलनीरजे ।
नादात्मकं त्रसरम् जानीहि परमेश्वरि ।
एतेषु सप्तचक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ।
जपं निवेदयित्वा तं अहोरात्रभवं प्रिये ।
महजं परमेशानि न्यासं कुर्याद्विचक्षणः ॥
अष्टविंशोऽथैकस्वरूपमायज्ञो ऋन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजतुल्यते ।
सः शक्तिः कौलकं घोऽहं प्राणवस्तु तमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् श्वेतं वर्णं च परमेश्वरि ।
तदा तत्तत् इत्येवं मनोरथं प्रकीर्तितः ।
भोक्तार्यं विनियोगः स्यादेवं जानीहि प्रार्थितः ॥
ततः षडङ्गविन्यासं कुर्याद्विचक्षणः सिल्लये ।
सूर्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभावं चतुर्थेन स्थाहानि क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्त ततोऽनन्तपदं स्मरेत् ॥”

इति च तत्रैव ७ पटलः ॥ ३ ॥

अजपाया हेविशुक्तं यथा,—
“हंसैति प्रकतिर्ज्ञेया ॐकारः प्रकृतेर्गुणः ।
हंकारेण बहिर्भावित सकारेण विशेत् पुनः ॥
हंसैति परमं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
यद्व्यतिना दिवारात्रौ सद्यसायैकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां भोक्तृदायिनी ।
अजपा द्विविधा देवि ! अक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
अक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दज्योतिःख-
पिणी ।

ज्योतीरूपा च सा देवी हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु बीजितः स्मर उच्यते ॥
अजपायैमयो गुप्ता वज्रजाया प्रकीर्तिता ।
अस्याः सङ्कल्पमात्रेण पुरश्चरन्मुच्यते ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ४ पटलः ॥

(जरासन्धवृषतेः सेनापतिविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २२ । ३१—३२ ।

“स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतवर्मन ।

हंसना

कौशिकं चित्रसेनश्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनी राजन् । हंसैति विभक्तिरिति च ।
पूर्वं संकथिते युभिर्नृलोके लोकास्तुतते ॥ १ ॥
मेरीरुत्तरस्थपञ्चतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।

“शृङ्गकूटोऽथ चन्द्रमो हंसो नागस्तथा परः ।
कालझराद्याश्च तथा उत्तरे कैशराचलाः ॥”
हंसकः, पुं, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् ।
कै शब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—
“पादाङ्गं तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः किङ्किणी स्तनचण्डिका ॥”

इत्यमरः । २ । ३ । १०६ ।
“यद्व नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादिचतुष्कं चरण-
भूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवभूयं
हंसाक्षतचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव
कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे डः ।
हंसाक्षतत्वात् हंस इव हंसकः इति वा ।
इवार्थे विकारसंघ इत्यादिना कः ॥” इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिज्ञताविति कन् । स्वार्थे
कन् वा ।) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, माघे । ७ । २३ ।

“सरित इव सविभ्रमप्रयात-
प्रणहितहंसकभूषणा विरेलुः ॥”
तालप्रभेदः । यथा,—
“लघुगुरुलङ्घुयेच स तातो हंसकः स्तुतः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसकौलकः, पुं, (हंस इव कौलकीति । कौल
वन्मे + क्तुल ।) रतिवन्विशेषः । यथा,—
“नारीपादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुगुणपरि ।
कटिमाण्डलेन येदं मन्नात् वन्द्योऽयं हंस
कौलकः ॥”

इति स्मरदोषिका ॥
हंसकूटः, पुं, ककूटः । इति केचित्तु ॥ (पञ्चत-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११६ । ४६ ।
“रङ्गद्वयः सः प्रायः हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समप्यत ॥”
हंसगजदा, स्त्री, (हंस इव गजगदो यस्याः ।)
मधुरभाषिणी । तत्पर्यायः । मधुरनिखना २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतीति । गम +
गिनिः । डीप् ।) हंसगमनमिव गमनं यस्याः
सा इति वा ।) नारीविशेषः । (हंसेन गच्छ-
तीति ।) ब्रह्माणी । इति हंसाङ्गाशब्द-
दर्शनात् ॥

हंसदाहनं, स्त्री, (हंसं अष्टं स्मरित्वात् दाहनं
यस्याः ।) अगुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
द्वयोऽस्या अगुशब्दे ज्ञातयाः ।)

हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतीति । नद +
गिनिः । डीप् ।) नारीविशेषः । तस्या कन्द्यं
यथा, शब्दमालायाम् ।

“गजेन्द्रगमना तन्वी कौकिलानां रतान्विता ।
वितम्बगुञ्जिणी या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥”

हंसवा

हंसपदी, स्त्री, (हंसखेव पादा मूलान्यस्याः ।
डीप् । पादस्य पङ्कावः ।) भोधापदी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
मधुसवा २ हंसपदी ३ त्रिपदी ४ । इति रत्न-
माला ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“हंसपदी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

हंसपादं, स्त्री, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।)
ह्रिङ्गुलम् । इति हलायुधः ॥ (पु, यथा,—
“ह्रिङ्गुलन्दरदं न्वेच्छमिङ्गुलचूर्णपारदम् ।
हरद्विधः प्रोक्तश्चर्मारः शुक्रतुल्यकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवास्तुतोत्तरम् ।
चर्मारः शुक्रवर्णः स्यात् सपीतः शुक्रतुल्यकः ॥
जवाङ्गुलमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
हंसचरणी च पु ॥

हंसपादिका, स्त्री, (हंसपदी एव, स्वार्थं कन् ।
टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसपादौ, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्यस्याः ।
डोप् ।) हंसपदीविशेषः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“हंसपादौ हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादौ गुरुः प्रोक्ता इति रक्तविभ्रगान् ।
विषपदाहातिशारलताभूतामिरोहिणीः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

हंसबीजं, स्त्री, (हंसस्य बीजम् ।) हंसद्वयः ।
तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
“हंसबीजं परं बन्धं वृंहणं वातनाशनम् ।
पाके लघुतरं प्रोक्तं मन्वाभयविनाशनम् ॥”

हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंसमहः । यथा,—

“तां हंसमालाः शरदौ गङ्गां
महौषधीं क्तमिवात्ममाधः ।
स्थिरोपदेशासुपदेशकाले
प्रपदिरे प्राक्तनजन्मविदाः ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥
हंसमाषा, स्त्री, (हंसः अष्टो भावो यस्याः ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसरथः, पुं, (हंसो रथो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हंसलोमशं, स्त्री, (हंस इव लोमशम् ।) काशी-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हंसलोहकं, स्त्री, (हंसं अष्टं लोहमिव । कन् ।)
पितलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवरणमस्य
पितलशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकार इव
मूलमस्यस्या इति । हंस + मतुप् । डीप् ।
मस्य वः ।) हंसपदीकता । इति जटाधरः ॥
हंसयुक्ति, वि ॥

हंसवाहनः, पुं, (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति कश्चिदमरः । १ । १ । १७ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ७ । ३ । १६ ।

“तपन्तं तपसा लोकान् यथावभाषिहितं
रविम् ।

विलस्य विसितः प्राह हंसं हंसवाहनः ॥”
हंसाङ्घ्रिः, पु, (हंसस्य अङ्घ्रिरिव रक्तवर्णत्वात् ।)
हृङ्गुलम् । इति केचित् ॥ हंसप्राह ॥
हंसाधिरूपा, स्त्री, (हंसमधिरूपा ।) सरस्वती ।
यथा,—

“वायो पूर्वाग्निशाकरो ज्वलसुखी कपूरकुन्द-
प्रभां
चक्राङ्गाङ्गितमस्तकां विजकरैः संविभ्रती-

मादरात् ।
वीणासप्तगुणं सुधापाकलसं विद्यां तृङ्गुलनीं
द्विधैरभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरूपां
भजे ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

हंसाभिर्षा, स्त्री, (हंसस्य अभिष्या शोभा यस्य
शुक्रवर्णत्वात् ।) रूपयम् । इति वैमचनः ॥
हंसाहूः, पु, (हंसमाहूः ।) नञ् । यथा ।
रक्तवर्णं चतुर्मुखं द्विसुखं अक्षरजममङ्गलुकरं
हंसाहूं ब्रह्मायम् । इति वैदिकसन्ध्याप्राणा-
यामे ब्रह्मध्यानम् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५। ५७ ।

“हृषी यमो महिषगो
हंसाहूच पाशहृदयः ॥”

हंसाहूः, स्त्री, (हंसमाहूः ।) ब्रह्माणी । यथा,
“चतुर्मुखीं जगद्वाचीं हंसाहूं वरप्रदाम् ।
हृदिहूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नम-

स्यहम् ॥”

इति बृहन्नन्दिनीश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतिः ॥
हंसिका, स्त्री, (हंसो एव । स्वार्थे कन् । टाप् ।)
हंसो । इति शब्दरत्नावली ॥
हंसी, स्त्री, (हंसस्य प्रती । हंस + डीप् ।) हंस-
भार्या । तत्पर्यायः । चक्राङ्गो २ वरटा ३
चक्राङ्गो ४ वरटा ५ सरःकाङ्गो ६ हंसिका ७
वारला ८ हंसयोगितुः ९ इति शब्दरत्नावली ॥
वरला १० मराली ११ मङ्गलगमना १२ नृदु-
गामिनी १३ इति राजनिघण्टुः ॥ द्वाविश-
त्वारिमादहन्दीविशेषः । यथा,—

“मौ गो नाचलारे गो गो वसुसुवनयतिरिति
भवति हंसो ।

सार्द्धं कान्तिनैकान्तोऽसौ विक्रमकमलमधुसुरभि-
पिवन्ती
कामक्रीडाङ्गनस्वीतप्रमदसरभसभरमलसु-

रवन्ती ।

कालिन्दीये पद्मारश्मि पवनपतनपरितरङ्गपरागे
कंसाराते प्रसन्नं खेच्छं सरमवगतिरिह विल-
सति हंसो ॥”

इति कुन्दोमङ्गल्यो २ स्तवकः ॥

हंसस्त्रीजातिः । इति सुखशोधयाकरणम् ॥

हंसोदकं, स्त्री, (हंसं श्रेष्ठमुदकम् ।) पानीय-
विशेषः । यथा,—

“नादैयं नवच्छृङ्खलं निहितं सन्तप्तमर्कौशुभि-

यांभिर्याच निविष्टमिन्द्रकिरणैर्मन्दानिलाब्धो-
लितम् ।

एलाब्धेः परिवासितं अमहरं पित्तोष्णदाहै
विषि
मृच्छरित्तमदाहयेषु च हितं शंसन्ति हंसो-
दकम् ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

हंशो, य, सम्बोधनम् । (यथा, महाभारते ।
१२। २६७। ६ ।

“तां गान्धर्विः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंशो वेदा यदि मता धर्माः के वापरे भूताः ॥”

दर्पः । दम्भः । प्रभः । इति शब्दरत्नावली ॥

हञ्जः, पु, (हक् इत्ययत्तशब्देन कायतीति । के
+ कः ।) गजसमाजानम् । इति जटाधरः ॥

हञ्जारः, पु, (हक् इत्ययत्तशब्दस्य कारः
करणम् ।) आञ्जानम् । इति केचित् ॥

हञ्जा, य, नाख्योक्तौ चैटीसम्बोधनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

हञ्जि, पु, चतुः । इति जटाधरः ॥

हञ्जिका, स्त्री, भागी । इति भावप्रकाशः ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च । यथा,—

“ब्राह्मण्यङ्गारवज्जो च खरशाका च हञ्जिका ।
अनुष्ठां कपपित्तासहिक्राकासज्वरप्रणयन् ॥
ब्रणोरन्तर्बोसपेक्षमिच्छुहृदगदापह ।
अलक्तको गुणैस्तद्वन् विषेषाद्वाङ्मनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हञ्जे, य, नाख्योक्तौ चैटीसम्बोधनम् । यथा,—
“हञ्जे हञ्जे हलाञ्जानं नौचं चैटीसखी प्रति ॥”

इत्यमरः । १। ७। १५ ॥

“हञ्जे नौचसम्बोधनम् । हञ्जे चैटीसम्बोधनम् ।
हला सखीसम्बोधनम् । त्रयमेवावययम् । यथा ।

हञ्जे कुम्भिल । अरे हञ्जे काञ्चनमाले । हला
सउन्तले इति । त्रयमप्यादन्तमवययमिति ।

हञ्जा हञ्जा हला शब्दाश्च यः सम्बोधनवाचकाः ।
इति प्राकृतवृत्तावययपरिच्छेदे वसन्तराजः ॥

‘हञ्जति चैटिकाञ्जानं सखाञ्जानं हलेति च ।
हञ्जति कुत्सिताञ्जानमाथ्यो मारिष उच्यते ॥’

इति भागुरिच ॥

अनवययश्च हलाशब्दः सखीपर्यायोऽस्ति । बाला
वाहः सखी हलेति त्रिकाण्डशेषे वोपाजितः ।
अष्टभोगहं मरिचाम्भि हे हले भाषितस्य चैति
तद्धितमिश्रः । त्रयमिदमनुवृत्तम् ।” इति
भरतः ॥

हट, लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) लिषि दीप्तौ । हटति । इति
दुर्गादासः ॥

हटपथि, स्त्री, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हट्टः, पु, त्रयविक्रयस्थानम् । हाट इति भाषा ।

इत्यमरः । ३। ५। ६८ ॥

हट्टचौरकः, पु, (हट्टस्य चौरः । तस्य कन् ।)
चौरविशेषः । हाटचौर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । मञ्जीकरः २ माचलः ३ चिक्तामः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ वन्द्यीकारः, पु, प्रसन्न-
चौरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हट्टविलासिनी, स्त्री, (हट्टे विलसतीति । वि +
लस + णिप् । डीप् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । तत्प-
र्यायः । धमनी २ अञ्जनकेशी ३ हट्टः ४ ।
इत्यमरः । २। ४। १३० ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तचक्रकारकम् ।

नखं खलपनखी प्रोक्ता हट्टहट्टविलासिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥ पुष्पकान्तरे
हरिविलासिनीति च पाठः ॥ (वाराङ्गना ॥

यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३३ ।

“श्वगमदग्निदानमटवी कुङ्कुममपि क्षयक-

वाटिका वृद्धति ।

हट्टविलासिनि भवती परमेका पौरसर्व-

स्त्वम् ॥”

हट कौलवम् । बलात्कृतौ । हृतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-हृतौ अक०-
सेट् ।) कौले वन्धः कौलवन्धः । हटति ह्यगं

कौले वध्नाति इत्यर्थः । कातन्वाद्यौ बलात्कार-
मात्रे । हटति परचक्रं बली । इति दुर्गादासः ॥

हटः, पु, (हट + पुसीति घः ।) बलात्कारः ।
इत्यमरः । २। ८। १०८ ॥ प्रश्नो । इति मेदिनी ॥

(हटयोगः । यथा, हटयोगप्रदीपिकायाम् ।
१। १० ।

“अग्नेषतापतप्तानां समाश्रयमटो हटः ।

अग्नेषयोगयुक्तानामाधारकमटो हटः ॥”

हटपथी, स्त्री, (हटति ब्रवते इति । हट +
अच् । ताडयं पर्यायस्याः । डीष् ।) शैवालः ॥
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हटयोगः, पु, (हटेन योगः ।) योगविशेषः ।
यथा,—

“इदानीं हटयोगस्तु कथ्यते हटसिद्धिः ॥

हलायनं पवनार्शं शरीरे रोगहारकम् ।

पूरकं कुम्भकश्चैव रेचकं वायुना भवेत् ॥

इत्थं क्रमोत्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा ।

श्रोत्रादिकर्मैवदृक्च संस्तुत्याहृतसाधकः ॥

एतन्नाचान् देवेशि । वायुपूर्णे प्रतिष्ठितम् ।

ततो मनो निश्चलं स्थातुत आनन्द एव हि ॥

हटयोगात्तु कालः स्थापनः शूच्ये भवेद्द्वयदि ।

इदानीं हटयोगश्च द्वितीयं मेदवत् श्रेष्ठ ॥

आकाशे नाविकायाम् तु सूर्यकोटिचर्मं स्मरेत् ।

श्वेतं रक्तं तथा पीतं लघुमिथ्यादिरूपतः ॥

एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादङ्गाचननवर्जितः ।

शिवतुल्यो महात्मासौ हटयोगप्रसादनः ॥

हटाञ्जोतिर्मनो भूला ह्यनरेण शिवो भवेत् ।

अतोऽयं हटयोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धमेवितः ॥”

इति योगसूत्रोदयः ॥

हटाणुः, स्त्री, (हटे ब्रवने अलति पर्याप्तोतीति ।
अल + उण् ।) कुम्भिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हठी, स्त्री, वारिपथी । इति धरणिः ॥

हृत्:

हृडिः, पुं, काष्ठयन्त्रविशेषः । ह्राड इति भाषा ।

यथा,—

“निगङ्गो लोहवन्धो हृडिः काष्ठस्य यन्त्रम् ॥”

इति तत्त्वविशेषः शब्दमाला ॥

हृडिकः, पुं, नीचजातिविशेषः । ह्राडि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

“हृडिकस्तु मलाकर्षी हृडुकश्चावपुञ्जिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

हृडुः, कौ, अस्थि । ह्राड इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृडुकः, पु, नीचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ह्राडि इति भाषा ॥

हृडुजं, कौ, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृडुः, पु, हृडुजजातिः । ह्राडि इति हृडुकः, भाषा । स तु चाखालीगर्भं लेटस्य औरसेन जातः । यथा,—

“नद्याखालकन्यायां लेटवीर्येण शौनकः ।

वभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हृडुकप्रौखिकौ तथा ॥”

हृडुकप्रौखिकाविवचन दुटौ हृडुवमौ तथेयपि पाठः । इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

हृडुपः, पु, मलेरुहिः । इति सुगवोधवाकरणम् ॥ ह्राडि इति भाषा ॥

हृडा, अ, नाभ्योक्तौ गीचसम्बोधनम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ ह्यौ, ह्रत्वाच्चेनः । ह्राडा इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हृडिका, स्त्री, (हृडा + खार्थं कन् । टाप् अत इत्वम् ।) ह्रत्वाच्चेनः । ह्राडौ इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हृडिकासुतः, पु, (हृडिकायाः सुत इव ।) सुत-हृडिका । तत्पर्यायः । जगनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृडौ, स्त्री, हृडिका । ह्राडौ इति भाषा । इति केचित् ॥

हृडे, अ, नाभ्योक्तौ गीचसम्बोधनम् । इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥

हृत्, त्रि, (हृन् + क्त ।) आशारहितः । तत्पर्यायः । मनोहृतः २ प्रतिहृतः ३ प्रतिवहः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ । नटः । तत्पर्यायः । प्रमापितः २ निवर्हितः ३ निकारितः ४ निशारितः ५ प्रवासितः ६ पराशितः ७ निषूदितः ८ निहृत्तितः ९ निर्वीरितः १० संश्रुतः ११ निर्वीर्यितः १२ अपाशितः १३ निहृत्तितः १४ निहृतः १५ क्षुत्तितः १६ परिवर्त्तितः १७ निर्वीरितः १८ विप्रश्रितः १९ मारितः २० प्रतिघातितः २१ उद्धातितः २२ प्रमथितः २३ क्रथितः २४ उज्ज्वलितः २५ आलम्बितः २६ पिङ्गितः २७ विप्रश्रितः २८ घातितः २९ उज्ज्वलितः ३० बधितः ३१ । इत्यमरदर्शनात् ॥

प्रतिताडः । तत्पर्यायः । पिङ्गितम् २ शुभितम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हृन्ने, कौ ॥*

पारिभाषिकहृता यथा,—

“अवेद्यो हृत्तो विप्रो हृत्तं ब्राह्ममनुसूतम् ।

हृत्वा

अत्रक्षयं हृत्तं देवमनाचारं हृत्तं कुलम् ॥

सदम्ब हृत्तो धर्मः क्रोधेनैव हृत्तं तपः ।

अड्डच हृत्तं ज्ञानं प्रमादेन हृत्तं श्रुतम् ॥

गुर्वभक्ता हृत्ता नारी ब्रह्मचारी तथा हृत्तः ।

अदौर्भूतौ हृत्तो ह्यमो हृत्ता लज्जरमलिका ।

उपजीया हृत्ता कन्या स्वार्थं पाकक्रिया हृत्ता ।

श्रुदमिच्छोर्हृत्तो योगः क्षपणस्य हृत्तं धनम् ॥

अनभ्यासहृत्ता विद्या हृत्तो राजा विरोधकृत् ।

जीवनार्थं हृत्तं तीर्थं जीवनार्थं हृत्तं व्रतम् ॥

असत्या च हृत्ता वाणी तथा पेगुन्वादिनी ।

सन्दिग्धोपहृत्तो मनो अस्त्रचिन्तो हृत्तो जपः ।

हृत्तमश्रुचिन्त्ये दानं हृत्तो लोकज्ञ नास्तिकः ।

अश्रद्धया हृत्तं सर्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ॥

इहलोको हृत्तो नृणां दरिद्राणां परन्तप ।

मनुष्याणां तथा जन्म माघक्षानं विना हृत्तम् ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

हृत्तकः, पुं, (हृत्त इव । कन् ।) नीचलोकः ।

इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३६५ ।

“देव अजातशत्रुः अद्यापि दुर्योधनहृत्तकः ॥”)

हृत्तखर्खः, पु, (खर्खः हृत्त इव ।) अतिखर्खः ।

यथा,—

“क्रूरः खलो हृत्तखर्खः पापघ्नो भवेन्नरः ।

बुधस्यागमने निबं जायते स नराधमः ॥”

इति जातरत्नकोष्ठीप्रदीपौ ॥

हृताशः, त्रि, (हृता आशा यस्य ।) निर्दयः ।

आशारहितः । प्रियुः । इति मेदिनी ॥

वन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

हृत्ति, स्त्री, (हृन् + क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा ।

सुखापेक्षितहृत्तिः । हृत्तिरपकर्षः । इति काव्य-प्रकाशे ७ उज्जावः । हृत्ता च ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६० । ६ ।

“आशया हृत्तिपन्नानामहन्ताश्रुप्रमार्जनम् ।

राजा वा राजपुत्रो वा भूगृह्येव युज्यते ॥”

ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विषदे वसनं जलदामं

हृत्तहृत्तिभौतिमलितयसुनाभम् ॥”

विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।

“कर्मभारभमागानां दुःखहृत्ते सुखाय च ।

पश्येत् पाकविषयोऽसंमिथुनीचारिणां वृणाम् ॥”

हृत्तः, पुं, (हृन्ति शरीरमिति । हृन् + “हृत्तिभ्यां क्तुः ।” उणा० ३ । ३८ । इति क्तुः ।

अनुदात्तोपदेशेति । ६ । ४ । ३७ । इति अनुदात्तलक्षणः ।) याधिः । शस्त्रम् । इति

उणादिकोषः ॥ (हृन्तशरीरे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २ ।

“मा नो वधाद्य हृन्नेव जिह्वीदानस्य शीरधः ॥”)

हृत्ता, स्त्री, (हृन् + भावे क्त्वा ।) हृन्तम् । वधः ।

यथा,—

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्वेवं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गापि तेऽसह ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकादिः ॥

हृद्वा

हृद्वा, पुं, (हृन्ति सुखमिति । हृन् + “हृन्ति-कुक्षीति ।” उणा० २ । २ । इति क्त्वा ।) विषयः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः । उणादिकोषश्च ॥

हृद्, ङ औ गर्ध । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) गर्धः । विष्टोत्सर्गः ।

ङ, हृत्ते जनः । औ, हृत्ता । इति दुर्गादायः ॥

हृदन्, कौ, (हृद् + लुट् ।) विष्टाढ्यायः । ह्रागा

इति भाषा । यथा । विट्छिज्जदन्म् । इति

गूढातुटीकायां दुर्गादायः ॥ हृदधात्वर्थोऽप्येवम् ॥

हृद्वा, स्त्री, मेवादिलग्नानां चिन्तार्थः । तैर-

श्रीर्हृद्वात्त्वेषु पक्षानां पक्षानां यद्वाद्यां सहा-

विशेष्येण भागविशेषो भवति । नराणां वर्ष

प्रवेशादौ शुभाशुभमननायामस्य प्रयोजनम् ।

तद्भागविशेषो यथा ।

मेवलमे प्रथमं दृश्यतेः ६ भागाः । ततः

शुक्रस्य ६ अंशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः ।

ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनैरपि ५

अंशाः । वसुदायेन चिन्तार्थः भवन्ति ॥

दृश्यते प्रथमं शुक्रस्य ८ भागाः । ततो

बुधस्य ६ अंशाः । गुरोः ८ भागाः । शनैः ५

अंशाः । मङ्गलस्य ३ अंशाः ॥

मिथुनलमे प्रथमं ६ भागाः । बुधस्य । ततः

शुक्रस्य ६ भागाः । दृश्यतेः ५ अंशाः । मङ्ग-

लस्य ७ अंशाः । शनैः ६ अंशाः ॥

कर्कटलमे प्रथमं मङ्गलस्य ७ अंशाः । ततः

शुक्रस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः ।

दृश्यतेः ७ अंशाः । शनैः ४ अंशाः ॥

सिंहलमे प्रथमं ६ भागाः । दृश्यतेः ।

शुक्रस्य ५ अंशाः । शनैः ७ भागाः । बुधस्य ६

भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥

कन्यालमे प्रथमं बुधस्य ७ अंशाः । शुक्रस्य

१० अंशाः । गुरोः ४ अंशाः । मङ्गलस्य ७

भागाः । २ भागौ शनैश्चरस्य ॥

तुलालमे आदौ ६ अंशाः शनैः । ८ भागाः ।

बुधस्य । गुरोः ७ भागाः । शुक्रस्यापि ७

अंशाः । २ भागौ मङ्गलस्य ॥

दृक्कलमे आदौ मङ्गलस्य ७ भागाः ।

शुक्रस्य ४ अंशाः । ८ भागाः । बुधस्य । दृह-

स्यतेः ५ अंशाः । ६ भागाः शनैः ॥

धनुर्लमे प्रथमं दृश्यतेः १२ अंशाः । ततः

शुक्रस्य ५ अंशाः । बुधस्य ४ अंशाः । मङ्ग-

लस्य ५ भागाः । शनैः ४ अंशाः ॥

मकरलमे आदौ बुधस्य ७ अंशाः । गुरो-

रपि ७ भागाः । ८ अंशाः शुक्रस्य । शनैः ४

अंशाः । मङ्गलस्यापि ४ अंशाः ॥

कुम्भलमे प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ६

भागाः । दृश्यतेः ७ अंशाः । मङ्गलस्य ५

भागाः । शनैरपि ५ भागाः ॥

मीनलमे आदौ १२ अंशाः शुक्रस्य ।

४ भागाः । दृश्यतेः । बुधस्य ३ अंशाः । मङ्ग-

लस्य ६ भागाः । ततः शनैः २ भागौ ॥

हनु

एषां प्रमाणानि यथा,—

“मेवेऽङ्गुलकेशरेशुभागा
जीवास्फुजिज्ञारशनेश्वराणाम् ॥१॥
दृष्टेऽङ्गुलकेशराननांशः
शुक्रश्चजीवाकिङ्कुलेशहृद्दाः ॥२॥
शुम्मे षडङ्गुलनगाङ्गभागाः
सौम्यास्फुजिञ्चिवकुजाकिङ्गदाः ॥३॥
कर्कोऽङ्गितकाङ्गनगाङ्गिभागाः
कुजास्फुजिञ्चिवश्वशनेश्वराणाम् ॥४॥
सिंहिहेऽङ्गुलान्नरसाङ्गभागा
देवेव्यशुक्राकिङ्कुलेशहृद्दाः ॥५॥
स्त्रियां नगाङ्गान्नगाङ्गिभागाः
सौम्यशुभजीवकुजाकिङ्गदाः ॥६॥
तुल्ये रसाङ्गान्नगाङ्गिभागाः
कालश्चजीवास्फुजिद्वाराणां ॥७॥
कौटे नगाङ्गान्नराङ्गभागा
भौमास्फुजिञ्चिवश्वशनेश्वराणाम् ॥८॥
चपि रवीश्वस्फुजिपञ्चवेदा
जीवास्फुजिज्ञारशनेश्वराणाम् ॥९॥
हृगे नगाङ्गदृष्टगुतीनां
सौम्येश्वशुक्राकिङ्कुलेशहृद्दाः ॥१०॥
कुम्भे नगाङ्गान्नरेशुभागा
हृशुक्रजीवारशनेश्वराणाम् ॥११॥
मीनेऽङ्गुलनलनन्दपञ्चाः
सितेश्वसौम्यारशनेश्वराणाम् ॥१२॥

इति नीलकण्ठीयतानकम् ॥

हनु, ल औ गतौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-पर-सक-अनिट् ।) ल, हन्ति ।
औ, हन्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् प्रप
स्थितौ हनतीत्यपि वररुचिः । तेन सर्जा
एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हनु, य, वधोक्तिः । अतुल्यः । इति मेदिनी ॥
हनः, पु, हननकर्ता । यथा । हन्नेर्धलच् । घल-
मभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुलम् ।
घनाघनः । पाठेर्लुक् च दीर्घाभ्यासस्य
पाठुपठः । पठे हनः पठः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ क्षिपि हनु । तस्य प्रथमेकवचने ह्वा ॥
हननं, लौ, (हन + लुट् ।) मारणम् । यथा,—
“स्यात् प्राणवियोगप्रलकथापारो हननं
स्त्वतम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथा, भागवते । ६ । ११ । २० ।

“नेदं यशो रघुपतेः सुरयाचक्षयात्-
कीलातनोरधिकसाव्यविसृक्तधावः ।

रक्षोवधो जलधिवन्धनमखपूगैः

किं तस्य शत्रुहनेन कपयः सहायाः ॥”)

पूरणम् । इत्यङ्गशास्त्रम् ॥

हनीलः, पुं, केतकी । इति राजमाला ॥ हनीनो-
ऽपि पाठः ॥

हनुः, पुं, स्त्री, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति ।
हनु + “भृशृक्लृप्ति” ।) खण्डा ॥ १ । ११ ।

हनुमा

इति उः । स च नितु ।) कपीलद्वयपरसुख-
भागः । चोयालि इति भाषा । इत्यमरः ॥
ताभ्यां कपीलाभ्यां परौ सुखभागो हनुश्च्यते ।
यत्र जम्भास्था दन्ता नायन्ते इति सुभूतिः ।
हन्ति कठोरमपि द्रव्यं हनुः नास्तीति उः ।
तत्परेति पाठे हनोः स्त्रीलम् । हनुः कपीला-
वयवे दयोरिति कश्चित् । तत्त्वादेव्या इत्यपि
हनुश्च । पुष्टपीति । स्वामी । पुयोगे कर्णहनु
नपुंसके श्वश्रु जातु च गुदश्चेति वररुचिः ।
इति भरतः ॥

हनुः, स्त्री, (हन्ति पुरुषमिति । हन + उः ।)
हृद्विलासिनी । इत्यमरः ॥ रोगः । अखम् ।
खलुः । इति जटाधरः ॥

हनुमान्, [तु] पुं, (हनुश्च्यत्येति । हनु +
मतुप् ।) वानरविशेषः । स तु अञ्जनागर्भे
पवनरीरसाज्जातः । रावणवधार्थं श्रीरामदूतश्च ।
तत्पर्यायः । हनुमान् २ आञ्जनेयः ३ योग-
चरः ४ अग्निली ५ हिङ्गिस्मारमणः ६ राम-
दूतः ७ अर्जुनध्वजः ८ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरुतात्मजः ९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथ
हनुमत्कल्पः ।

देशुवाच ।

“श्रीवाणि गायपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च ।
साधनानि च सौराणि चाभ्यानि यानि कानि
च ॥

श्रुतानि तानि देवेश । लब्धकान्निःस्त्वानि च ।
किञ्चिदन्यत् देवानां साधनं यदि कथ्यताम् ॥

शङ्कर उवाच ।

प्रष्टुं देवि ! प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हनुमत्साधनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
एतद्गुह्यतमं लोके प्रोक्तसिद्धिकरं परम् ।
यद्यो यस्य प्रसादेन लोकव्यतिरो भवेत् ॥*॥

तत्साधनविधिं वक्ष्ये शृणुं सिद्धिकरं हृतम् ॥
वियत् सलवकं हनुमते च तदनन्तरम् ।

रुद्रात्मकाय कवचं फञ्जितं द्वादशाक्षरः ॥
एतन्मन्त्रं समाख्यातं गोपनीयं प्रयत्नतः ।
तव स्नेहेन भक्त्वा च दासोऽस्मि तव सुन्दरि ॥
एतन्मन्त्रं अर्जुनाय प्रदत्तं हरिणा पुरा ।
जयेन साधनं कृत्वा जितं सर्वं चराचरम् ॥
नदीकूले विष्णुगेहे निज्जने पर्वते वने ।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधनं महत् ॥”

इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥
थानमाह ।

“महाशैले समुत्पन्नं धावन्तं रावणं प्रति ।
तिष्ठ तिष्ठ रथे दृष्ट चोररावं समुत्खलन् ॥
लाञ्छारत्ताखणं रौजं कालान्तकयमोपमम् ।
ज्वलदग्निस्त्रयं नेत्रं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
अङ्गदादेर्महावीरैर्बलितं रुद्ररूपिणम् ।
एवंपूर्णं हनुमन्तं ध्यात्वा यः प्रजपेन्नशुम् ॥
लक्ष्मणपात् प्रघ्नतः स्यात् सर्वं ते कथितं मया ।
ध्यानिकमाचतः पुंसां सिद्धिरेव न संशयः ॥
प्रातः, क्वाला नदीतीरे उपविश्य कुशासनम् ।
प्राणायामं षडङ्गश्च मन्त्रेण सक्तं चरेत् ॥

हनुमा

पुण्याञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं सवीतकम् ।
तान्मपाचे ततः पद्ममण्डपं सकेश्वरम् ॥
रक्तचन्दनदृष्टेन लिखितस्य शलाकया ।
कर्णिकायां लिखेन्मन्त्रं तत्रावाह्य कर्पिं प्रभुम् ॥
कर्णिकायां हनुमन्तं ध्यात्वा पाद्यादिकं ततः ।
सुग्रीवं लक्ष्मणं चैव अङ्गदं नलनीलकम् ॥
जाम्बवन्तश्च कुसुदं केशरिणं दृष्टे दृष्टे ।
पूर्वाङ्कितमनो देवि ! पूजयेन्नमस्कन्द्ये ॥
पवनञ्चाञ्जनाञ्चैव पूजयेद्दक्षवामतः ।
दत्तात्रेय कपिभ्योऽपि पुण्याञ्जल्यष्टकं ततः ॥
ध्यात्वा तु मन्त्रारणं वै लघुं यावत् साधकः ॥
लक्ष्मणदिवसं प्राप्य कुल्याञ्च पूजनं महत् ॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने ।
दिवाराचौ जपं कुर्व्यात् यावत् सन्दर्शनं
भवेत् ॥

सुदृढं साधकं भत्वा निश्चये पवनात्मजः ।
सुप्रसन्नकृतो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः ॥
यद्येक्षितं वरं दत्त्वा साधकाय कपिप्रभुः ।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रो विहरेदात्मनः सुखे ॥
एतद्वि साधनं पुण्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तव स्नेहात् समाख्यातं भक्तासि मयि पार्वति ॥”
इति गारुडे हनुमत्साधनमिति तन्त्रसारः ॥*॥
“हनुमतोऽतिगुह्यम् लिख्यते वीरसाधनम् ॥
ब्राह्मे सङ्कर्त उक्त्याय कृतनिष्कृतिर्यो हिनः ।
गत्वा नदीं ततः क्वाला तीर्थमावाह्य षाडधा ॥
मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा निश्चेदादित्यसंख्यया ॥”
ततो वाससी परिधाय गङ्गातीरे पर्वते वा
उपविश्य ह्यं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादिना
कराङ्गन्यासौ कुर्व्यात् । ततः प्राणायामः ।
अकारादिवर्णांशुच्चार्य वामनासापुटेन वायुं
पूरयेत् पञ्चवर्णांशुच्चार्य वायुं स्तम्भयेत् ॥
यकारादिवर्णांशुच्चार्य दक्षिणनासापुटेन रेच-
येत् । एवं वारं च चत्वारः कृत्वा मन्त्रवर्णैरङ्गन्यासं
कृत्वा ध्यायेत् ॥*॥

“ध्यायेद्यथै हनुमन्तं कपिकोटिसमन्वितम् ।
धावन्तं रावणं जेतुं दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम् ॥
लक्ष्मणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ।
गुरुश्च क्रोधसुत्पाद्य सङ्गीत्वा गुरुपर्वतम् ॥
हाहाकारैः सदैर्ष्यं कल्पयन्तं जगत्त्रयम् ।
आत्मज्ञाणं समाधाय क्वालाभीमं कलेवरम् ॥”

इति ध्यात्वा षट्सहस्रं जपेत् ॥

अस्य मन्त्रः ।
“स्वर्जिर्णं पूर्वसुचार्यं पवनश्च ततो वदेत् ।
नन्दनश्च ततो देवं देवसानेनलक्षप्रिया ॥
दशार्णोऽयं मनुः प्रोक्तो नराणां सुरपादपः ॥”
ह्यं पवननन्दनाय स्वाहा । इति मन्त्रः । सप्तम-
दिवसे दिवाराजं व्याप्य जपेत् । ततो महाभयं
दत्त्वा त्रिभागशेषांशु निशांशु नियतमागच्छति ।
साधको यदि सायां तरति तदेक्षितं वरं
प्राप्नोति ।

“विद्यां वापि धनं वापि राख्यं वा शत्रुनिग्र-
हम् ॥

हन्तका

हभ्या

हयः

तत्तच्छादेव चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं सुनिश्चितम् ॥
इति च तत्त्वसारः ॥
हन्ः, स्त्री, (हन् + पन्ने ऊङ् ।) हन्तुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“शाखास्तु हन्तोः कस्याश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥
इति सुसुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
हन्मान्, [तु] पुं, (हन् + ख्येति । हन् +
मत् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।
“अहं केशरिणः श्रेष्ठे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राच्च हन्मान्नाम वनारः ॥”)
हन्वः, पुं, (हन्ति मानुषानिति । हन् + “हृ-
निभ्यान्वप् ॥” उणा० ४।७३ । इति ऊषट् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हन्त, अ, हर्षः । अयुक्तन्या । (यथा, गीता-
याम् । १० । १६ ।
“हन्त ते कथयिष्यामि दिशा ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुक्ष्येऽथ नास्त्यतो विस्तरस्तमे ॥”)
वाक्पारम्भः । विषादः । इत्यमरः । ३।१।२४३ ।
(यथा, भ्रमराहणे । ८ ।
“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वाद्देव्यति हविष्यति यद्गजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोवगते द्विरेके
हा हन्त हन्त नलिनौ गज उज्जहार ॥”)
अर्तिः । वादः । सम्भ्रमः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।
“काचमस्त्रेण विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मेया ॥”)
अनक्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥
हन्तकारः, पुं, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)
अतिविधेयतत्त्वम् । इति कैचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत् ॥
“निर्वीतो हन्तकारेण मनुष्यैरुपपेदेय ।
कुशस्य मन्थश्रेण वृत्तीर्णेन उद्दसुखः ॥”
इति लघुविष्णुतत्त्वम् ॥
हन्तप्रयोगेण जलदानस्तु तत् सनकादिप्रत्येक-
तपेणे । यथा । सनकस्तुपतां तस्येतदुदकं हन्त ।
इत्यादौ । न तु पद्मपुराणीयमितिततपेणे ।
इत्याह्वाचारतत्त्वम् ॥ * अतिथये दानार्थ-
बोधप्रशसाः । यथा,—
“पूजयेदतिथिं निजं नमस्योद्वर्षयेद्विजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः श्रान्तमागतं स्वयहन्ततः ॥
हन्तकारमथार्थं वा मित्रं वा शक्तितो द्विजः ।
ह्यादतिथये निजं बुद्ध्या तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुषांसमाचमयश्च स्थापतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारश्च तत्तत्सुगुणसुखतः ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे । १८।११६-११५ ।
अपि च ।
“भिक्षाश्च याचतां दद्यात् परिब्राह्मणस्त्वारि-
त्याम् ।
याचप्रमाणं भिक्षा स्थादर्थं याचकस्तुष्टयम् ॥
अयं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं दिवोत्तमाः ।

भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामयापि वा
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदात्मसोपाख्याने । २६ ।
३४—३६ ॥
हन्ता, [ज्ञ] त्रि, (हन्तीति । हन् + ङच् ।)
हन्तकर्त्ता । यथा, भट्टो ५ सर्गे ।
“भवन्तं कान्तवीर्यो यो ह्रीनमन्त्रिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व-
लौकिकः ॥”
हन्तुः, पुं, ऋतुः । वृषः । हन्घातोः तुप्रत्ययेन
नियन्तः । इति कैचित् ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।
“भूभारासुरराजस्य हन्तवे गुप्तये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्तये यशो लोके वितन्यते ॥”)
हन्तोक्तिः, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अयु-
क्तयोक्तिः । इति कैचित् ॥
हन्तः, त्रि, (हद् + क्तः ।) कृतपुरौघोत्सर्गः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥
हन्तमानः, त्रि, (हन् + कर्मणि शानच् ।) वर्त-
मानहन्तनीयवस्तु । हन्घातोः कर्मणि शान-
प्रत्ययेन नियन्तः । यथा,—
“हन्तमानं महासेन्यं विलोक्यामर्षस्तुहन् ।
अन्यथावन्निशुस्मोऽथ सुखयासुरसेनया ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
हनुषा, स्त्री, वणिग्नयविशेषः । तत्तु मरीच-
हन्तवह्नीर्षलव्यायवस्तु । हनुष इति स्थातम् ।
इति वैद्याः ॥ हौहवेर इति हिन्दीभाषा ।
तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसङ्ग्रं
विस्मगन्म् । द्वितीयमन्यत्फलसङ्ग्रं मत्स्य-
गन्म् । तयोर्ब्रह्मानि गुणाश्च ।
“हनुषा वपुषा विस्त्रा पराश्रयफलं स्मृता ।
मत्स्यगन्वा श्रीहन्तो विधयो व्याङ्गनाशिनौ ॥
हनुषा दीपनी तित्ता ऋदूषा तुवरा गुरुः ।
पितोदरप्रमेहाश्रयं हन्तो ग्ल्मशूलहृत् ॥
परायैतदगुणा प्रोक्ता रूपमेहो ह्योरपि ॥”
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ ६॥
अपि च ।
“हनुषा हनुषा विस्त्रा विस्मगन्वा विगन्विका ।
अन्या चासौ स्वल्पफला कच्छुन्नी ध्वाङ्गनाशिनौ ॥
श्रीहनुषाविधयो च कफघ्नौ चापराजिता ।
पूर्व्या तु पञ्चान्वी स्थादपरा सप्तधाभिधरा ॥
हनुषा कटुतिक्तोष्णा गुणैश्चैवलासजित् ॥
प्रदोदरविशम्भशूलगुणाश्रया हरा ॥”
इति श्रीनरहरिप्रणितविरचितराजनिर्घण्टे
शतारुद्रादिर्विगन्वस्तुर्गुणः ॥
हनुषा, स्त्री, हनुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हन्मा, स्त्री, गोध्वनिः । तत्पर्यायः । हन्मा २
रेभगम् ३ । इति जटाधरः ॥ हन्मा ४ रेभगम् ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१७६ । ३१ ।
“क्रोधरक्तोन्मत्ता सा गौर्हन्मारवचनक्षना ।
विश्वामित्रस्य तत्प्रेषं यदावयत सन्धेः ॥”)

हम्मा, स्त्री, गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥
हम्न, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मङ्गयान्तः । हम्नति । इति
दुर्गादासः ॥
हयः, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) हयति ।
क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥
हयः, पुं, (हयति गच्छतीति । हय + अच् ।
हिनोतीति । ह्रि + अच् वा ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्वेदः ।
धन्वन्तरिरुत्पत्तिः ।
“हयायुर्वेदमाख्यास्ये हयैः सर्वार्थैरलक्ष्यम् ।
काकुटी कण्ठाजिह्वश्च कण्ठाख्यः कण्ठातालुकः ॥
कराजो ह्रीनदन्तश्च श्रेष्ठो चाधिकदन्तकः ।
एकाखश्चैव जाताखः कश्चुको द्विखरी स्तनी ॥
सार्जरापदो व्याघ्रमः कुशविह्वलमृगम् ।
यमजो वामनश्चैव सार्जराकपिलोचनः ॥
एतद्वीरो हयस्यान्य उत्तमोऽन्यश्चतुष्करः ।
एते दोषाश्च कथिता हयहस्त्यादिभूतमाः ॥
मथोऽहस्तह्रीनोऽथो मृष्टिहस्तविहीनकः ।
कनीयाश्चाह्ममानः स्यादहस्तसम्पत्तौ दीर्घतः ॥
यगमुष्टिह्रीनः पक्षीन उत्तमस्यास्तु दीर्घतः ।
असहता ये च वाहा हस्तकायस्तथैव च ॥
खरनेत्रप्रभावेऽपि न दीर्घाश्चिरजीविनः ।
रेवन्पूजनाड्योमात्रेण स्यात् द्विजभोजनात् ॥
लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुचर्मपा धनम् ।
तिलश्चैव वचा हिरु वधीयाद्वाजिनौ गले ॥
आगन्तुकं दोषजस्तु त्रयं द्विविधमौरितम् ।
चिरपाकं खरं वातात् पित्तजं क्षिप्रपाकिकम् ॥
ककुदाह्मकं पित्तात् सोमाहं मन्वेदेनम् ।
घनं कफात् सन्निपातात् सन्वेरूपं द्विदोषजम् ॥
आगन्तुकम् शस्त्राद्यैर्दुष्टैश्च विप्रदोषनम् ।
दन्तीकलं हरिद्रं के चिकनं विश्वमेघजम् ॥
रसीनं सैन्धव वापि तक्रकाङ्गिकपेयितम् ।
तिलशक्तुकापिहिका दधिमुक्ता सन्वेन्वा ॥
निम्बपत्रजुतं पिष्टं तिलैः श्लोघनरोपयम् ।
करवीरकदल्यांस्तु ह्रीकुटजचिचकैः ॥
भक्ष्यातस्य पचेत्तैलं नाडीत्रयहरं परम् ।
पङ्कवल्कलकल्केण हृतेन च प्रसेपयेत् ॥
हे हरिद्रं विडङ्गानि तथा लवणपत्रकम् ।
पटोलं निम्बपत्रञ्च वचा चिकनमेव च ॥
पिप्पली श्लेष्मवरश्च चूर्णमेकान कारयेत् ।
यत्तानां क्षमिष्ठममहातिलविनाशनम् ॥
निम्बपत्रं पटोलञ्च चिकना खरिद्रं तथा ।
काथयित्वा ततो वाहं श्वतरत्तं विचक्षणः ॥
त्राहमेव प्रदातव्यं पानं कुष्ठोपश्रान्तये ॥
सत्रयेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्वपणं हितम् ।
पञ्चवल्कलतैलं वा दशश्लक्ष्णं शोथहतम् ॥
लघुग्राहीनं वदे कल्पान् सुस्तिपानान्तसेपतः ।
भातुलुङ्गरसेपितं मांसलारसकेन वा ॥”
मांसलास्याने मांसानामिति च पादः ।

“रसं दशाद्रसोनस्य अन्वैर्वा तैलसंयुते ।
पलद्वयं प्रथमेऽङ्गि एकोकपलद्वयितः ॥
यावद्वि श्रान्तिपूर्णां स्नातस्नाच्चैत्युक्तमात्मके ।
मध्यमे चतुर्दशं स्युः प्रथमेऽपलानि च ॥
शरद्विदाघयोर्नैव दधो नैव तु दापयेत् ॥
तेलेन वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽन्वितैः ॥
कटुतैलेः कफे शोषेः कफे सुहान् कुलत्पकान् ।
श्राण्विष्टिकडुम्भाश्री हयोऽखिलजुगुप्सितः ॥
पक्कजम्बूनिभो हैमवणः श्लेष्म गुग्गुलुः ।
अर्द्धप्रहरये सूर्ये गुग्गुलुः पाययेद्वयम् ॥
भोजने पायसं दुग्धं नाड्योक्तिसंस्तनोति सः ।
विकाशे भोजयेदध्वं श्राज्यज्ञं वातुले हृदेत् ॥
मासानाश्च रसेः पित्ते मधुसुहरसाज्यकैः ।
कफे तुहान् कुलत्पान् वा कटुतिलात् शतान्
ह्वये ॥

आधिते आधिते श्वासं निदोषादौ तु गुग्गु-
गुलुम् ।
वासेदूर्वा चर्वरोगे प्रथमेऽङ्गि पलं ददेत् ॥
विषद्वयेन ततो वर्धमेकादिपलपञ्चकम् ।
उनमे स्नाच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघनयोः ॥
पानेन भोजनेनैव अश्रुतिपलकं वरे ।
मध्ये वटिश्चाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भोगिषु ॥
त्रये कुष्ठयु खड्गेयु जिफलाकायसंयुतम् ।
मन्दाग्नौ शोथरोगे च गर्वां रुन्नेयु योजयेत् ॥
वातपित्तोत्थये बाधौ गोचौरघ्नसंयुतम् ।
देयं कृपायां पुष्टार्थं माषैर्युक्तं भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्यं गुडस्थाः पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतसंयुक्तं शरद्वर्ग्यैश्च वाजिनाम् ॥
रोगज्ञं पुष्टिदश्चापि वलतेजोविवर्द्धनम् ।
तदेवाश्वास्य इत्यादि क्षौरयुक्तमयापि वा ॥
शुद्धचैकल्ययोगेन श्रुताप्यथैवगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्थं जघनस्थं पलानि हि ॥
अकक्षादयश्च बाह्यानामेकैरुपैः यदा भवेत् ॥
निधये च तदा चित्रं उपसर्गं तमादिशेत् ॥
होमाद्वैरक्षया विप्रभोजने वैलिकर्मणा ।
श्रान्धोपसर्गश्रान्ताः स्नाह्वरीतव्यादिकल्पतः ॥
ह्वरीतको सगोमूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च ततः पञ्चद्वयम् पूर्णां श्रुतावधि ।
उत्तमान्नि शतं प्रोक्तमश्रीतिः वटिरुत्तरे ॥*॥
गजायुर्वेदमाख्यासे उक्ताः कक्षा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा तामिर्गजशुगर्दनम् ॥
गजोपसर्गयाधोर्नां श्रमनं श्रान्तिकर्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
हन्तिदन्तद्वये मालां विवर्धनीयादुपेयितः ।
मन्त्रां मन्त्रिता वैद्यो वचासिन्हाधेकामले ॥
सूर्यादाः शिवदुर्गांश्चिद्विद्युता रत्नार्वा ग्रयः ।
बलिं दद्याच्च भूतेश्वरः स्नापयेच्च चतुर्धरेः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् मन्त्रसोढ्वनयेन्नकम् ।
भूतौ रक्षा शुभा मेधा वायुश्री रत्नार्वा सदा ॥
जिफला पञ्चकोले च दशशूर्वा विजङ्गकम् ।
श्रुतावरी गुडचौ च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रीतः कल्काः कषायकः ।

आयुर्वेदो गजाश्वानासुक्तः संक्षिपसारतः ॥
इति गारुडे हयायुर्वेदः २०७ अध्यायः ॥
शुक्तिक्षयतृप्तहयपरीक्षा घोटकशब्दे द्रष्ट-
व्या ॥ * ॥ ह्वये वर्णनीयानि यथा । वेगः १
औन्नत्यम् २ तेजः ३ सक्तक्षयस्थितिः ४ खरोत्-
खातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचि-
न्तता ८ । इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ
हयशङ्कनः ।

“हेषारवं सुचति वामतो यः
क्षुस्त्रिजितिर्दक्षिणपादधाते ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं
तुङ्गं तुरङ्गं स पदं ददाति ॥”
इति वसन्तराजे हयशङ्कनः १३ वर्गः ॥

हयकातरा, स्त्री, (हयः कातरो यस्याः ।)
अश्वकातरादृचः । घोटकाधरा इति हिन्दी
भाषा ॥

हयकातरिका, स्त्री (हयकातरा एव । स्त्री
कम् । टाप् अत इत्यम् ।) अश्वकातरादृचः ।
घोटकाधरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“कातरा हयपर्यायेः कातरान्तैः प्रकीर्तिताः ।
अश्वकातरिका तिला वातघ्नौ दीपनी परा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
हयगन्धं, स्त्री, (हयस्तेव गन्धो यस्य ।) काच
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

हयगन्धा, स्त्री, (हयस्तेव गन्धो यस्याः ।) अश्व-
गन्धा । इति रत्नमाला । (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाज्या ।
वराहकणौ वरदा वलदा कुष्ठगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयग्रीवं, पुं, (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।)
मयुकैर्महत्तवेरीद्वारार्थं विष्णोरवतारविशेषः ।
तस्य रूपं यथा,—

“सुगान्तिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभं वेदानामालयं प्रभुः ॥
तस्य ऋद्धां समभवत् द्यौः सनच्चतारका ।
केशाश्चास्याभवद्वीचां रवेरंशुसमप्रभाः ॥
कर्णावाकाशपातले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्रोत्र्यौ भुवावाक्तां महोदधौ ।
चक्षुर्बौ सोमसूर्यौ ते नावा वन्ध्या पुनः स्मृता ।
प्रणवस्त्वय संस्कारो विदुष्किञ्चा च निर्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
ग्रीवा चास्यामवज्ञानं काण्डराचिर्ग्रीवोत्तरा ।
यतद्वयधिरः कृत्वा नानाकृतिभिरावृतम् ॥”

इति महाभारतम् ॥*॥
(हयग्रीवदेवधर्मायैव भगवान् हयग्रीवकृत्ति-
रभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य
विवरणम् तत्रैव १ खण्डे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
विष्णुवधदेवविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च

कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रभुमे वेदं हृतवान् । तद्देवी-
हारागार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हृतः ॥
इति केचित् ॥ * ॥ अपि च ।

“दृढगङ्गाजलस्थान्तरीरे ब्रह्मसुतस्य च ।
विश्वनाथाज्यो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिमखलरूपिणी ॥
हयग्रीवेण युयुधि तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयग्रीवं यच्च हत्वा मणिद्वयं तथागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
हयग्रीवहा, [न] पुं, (हयग्रीव हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“नारसिंही हयग्रीवा हिरण्याक्षविनाशिनी ॥”

इति तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
हयङ्गुः, पुं, (हयं उच्चैःश्रवसं कथतीति । कथ +
ङ् ।) मातलिः । स तु इन्द्रसारथिः । इति
जिह्वाकशेषः ॥

हयनं, स्त्री, (हयति गच्छत्यनेनेति । हय + लुट् ।)
कर्णारधः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तरं हय-
नम् । इति तट्टोकायां भरतः ॥

हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्याः ।
डौश्च ।) माघपण्यौ । इत्यमरः । २।४।१३ ॥

हयप्रियः, पुं, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यवशब्दस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा ।
खर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयमारः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयमारकः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
कृत् ।) करवीरदृचः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥

हयमारणः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् +
लुट् ।) अश्वत्यृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयवाहनः, पुं, (हयो वाहनमस्य ।) रेवतः ।
स तु सूर्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुवेरः
इति केचित् ॥

हयवाहनशङ्करः, पुं, रक्तकाचनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वशालयः ।
यथा, मातुः । २।७ । १६—२६ ।

“गवो स्नानं तथेवाच तुरगायान्तथैव च ।
उत्तराभिसुखा अग्रे तुरगायां विधीयते ।
दक्षिणाभिसुखा बाधे परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्थाः प्रदीपैः सर्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वागराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयेद्वयशालायां सर्वत्वां धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्था यत्नेन तुरगायां हितेविणा ॥
गोगजाश्चादिशालास्तु तत्पुत्रीषस्य निर्गमम् ।
अन्तं गते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥”

हयश्रीवैः, पुं, (हयस्य श्रीर्धे श्रीर्धे यस्य ।)
विष्णुः । यथा,—

“ततो जगाम हृद्योऽन्वौ द्रष्टुं वाजिमुखं
प्रभुम्

तत्र देवद्वन्द्वे स्नात्वा तर्पयित्वा पिबन्तु सुरान् ।
स पूज्य इत्यग्नीर्वच जगाम गजसाङ्गयम् ॥”

इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हृषा, स्त्री, (हृषस्तप्तव्योऽस्य स्या इति । अच् ।

टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृषाध्वजः, पु, (हृषस्य अध्वजः ।) अश्वध्वजः ।

तस्य लक्षणे यथा,—

“हृषशचाविधानशक्तचिह्नितपारगः ।

अश्वध्वजो मञ्जीभर्तुः खासनश्च प्रशस्यते ॥”

इति मातृख्ये । २९५ । ३७ ॥

हृषानन्दः, पु, (हृषस्य आनन्दो यस्मात् ।)

सुहृः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुण्वाद्योऽस्य
सुहृशब्दे ज्ञातव्याः ।)

हृषाशुर्वदः, पु, (हृषस्य आशुर्वदः ।) घोटक-
चिकित्साशास्त्रविशेषः । तच्छास्त्रं हृषशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

हृषारिः, पु, (हृषस्य अरिः ।) करवीरः । इति
रत्नमाला ॥

हृषाप्रना, स्त्री, (हृषानामप्रानं यस्याः ।) प्रक्षकी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृष्यो, स्त्री, (हृषस्य स्त्री । हृष + ङीप् ।)

घोटकी । इति जटाधरः ॥

हृषेटः, पु, (हृषानामिष्टः ।) यवः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हृषोत्तमः, पु, (हृषैव उत्तमः ।) कुलोनाथः ।
लघुर्वायः । वाताश्वः २ जायः ३ अजानिय-

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरः, पु, (हरति पापानीति । हृ + अच् ।)

शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३२ ।

“ससेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनौम् ।

वभौ हरजटाभङ्गो गङ्गामिव भगौरथः ॥”)

अभिः । गह्वरः । इति कैचित् ॥ हरणम् ॥

इत्यङ्गुशाखम् ॥ त्रि, हरणकर्ता । (यथा,
भागवते । ३ । १८ । १९ ।

“एते वयं न्यावहरा रसौकसौ

गतद्विषो गद्या द्रावितास्ते ॥”)

हरकः, पु, (हर एव । स्वार्थे कन् ।) शिवः ।

चौरः । इति कैचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी, स्त्री, (हरेण सह गौरी ।) अर्द्ध-
नारीश्वरवर्त्तिः । यथा,—

देशुवाच ।

“यथा तवाहं सततं हृषेवानुगता हर ।

भवेयं साहचर्येयं तथा मां कर्तुमर्हसि ॥

सर्वसाज्ये संसर्गं निवृत्तिं न विभ्रमम् ॥

अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कर्तुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शेषते तन्मङ्गलमपि यत्त्वमिच्छसि भाविनि ।

तजोपायमहं वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् क्रूर ॥

अर्द्धं मम शरीरस्य गृह्णाव त्वं मनोहरे ।

अर्द्धं भवतु मे नारी तथैवाहं पुमानिति ॥

यदि त्वं न हि शक्नोषि हर्षं तत्त्वहं मोहयाम् ॥

तदाहं ते हरिष्यामि शरीराहं वरानने ॥

तवैवाहं तथा नारी अर्द्धं भवतु पूरुषः ।

विद्यते तत्र शक्तिर्मे लभनुज्ञातुमर्हसि ॥

श्रीदेशुवाच ।

“तवैवाहं हरिष्यामि शरीराहं वृषध्वज । ।

किन्त्वहं त्वमिच्छामि यत्त्वं हर इच्छसि ॥

तथाहमर्द्धं भवतो ह्रस्वा तिष्ठामि तावता ।

त्वजाम्यहं यदा तेहं सम्पूयं स्थातदा ह्वयम् ॥

इत्यर्द्धभागहरणं भवेद्यदि यथेष्टितम् ।

तदेवाहं तदा शम्भोः शरीराहं हराम्यहम् ॥”

इंश्वर उवाच ।

एवमस्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्तुमिच्छसि ।

शरीराहंश्च हरणं भूयात्तव यथेष्टितम् ॥

श्रीशौन्य उवाच ।

अथ गौरी तदा पूर्वमनुभूतं तपःस्थितौ ।

योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयद्विधा ॥

हरं प्रणम्य प्रथमं जज्ञाणश्च ततः परम् ।

ततस्त्रिजगतामोर्धं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥

चिन्तयित्वा तथा तत्रामेकतां सा जगन्मयी ।

आत्मानं योगनिद्राश्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥

दक्षिणे स्वशरीरस्य भागाहं प्रशष्टद्वतः ।

शरीरस्य तथा वाममतिप्रमुखा निजं हरे ॥

हरोऽपि स्वशरीराहं गौरीकाये तदा खयम् ।

प्रमुखा निवेशयत्तस्याश्वकोपैः प्रियमनुत्तम् ॥

अथ स्थित्वा तदा भर्गं, काष्ठां सह चिरं

तदा ।

परित्यज्य शरीराहं पृथगेव वभौ रुचा ॥

कावी भूत्वा खण्यगौरी शरीराहंश्च प्राङ्गरम् ।

प्राप्य मोहात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥

एव यदा शरीराहंभादाय परमेश्वरी ।

हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतीवशोभना ॥

अर्द्धं धम्मिल्लसंयुक्तं जटाजूटाहंयोजितम् ।

एकस्मिन् अवयवे भोगी भागे जाबूनदोषितम् ॥

कुण्डलं अवयव्यस्मिन् शीर्षे तस्या चराजत ॥

अर्द्धं स्मृत्वा चिन्तयित्वा तदा राजत ॥

अर्द्धं स्मूलनसं चारु तिलपुष्पानसं परम् ॥

दोर्ध्वश्च तथैवाहंभङ्गं श्मश्रुविवर्जितम् ।

आरक्तपाददण्डं रक्तौषमेकतस्तथा ॥

अपरं शुक्लविपुलदीर्घाक्षति रदं परम् ।

अर्द्धं नीलमल्लार्द्धमपरं हारसंयुतम् ॥

अर्द्धं कङ्कयकेयूरयुक्तवाहु तथापरम् ।

नागकेयूरसंयुक्तस्मूलवाहु निरुत्तिकम् ॥

अर्द्धं विधायतस्तुर्गं करिहस्तमुत्र परम् ।

एकत्र सोमिकाः शाखाः करस्यान्वज तं

विना ॥

एकस्तनूत्तु हृदयं रोमावच्छादयन्तुम् ।

रम्भास्तम्भसमानोऽयं सुपार्थि ऋदुपादकम् ॥

एकं तथापरं स्मूलसंघतोऽयं पदाम्बुजम् ।

एकश्चात्र ऋदुः स्मूलजघनं सुमनोहरम् ॥

तथापरं ढङ्कति संघतोर्हपदाम्बुजम् ।

एकं वेद्याश्चर्मोपयुक्तं भूतिविशेषनम् ॥

अपरं ऋदुकोविधवचनं चन्दनोचितम् ॥

एवमर्द्धं तथा ज्ञातं धोषिल्लजगमंयुतम् ॥

अपरं बलवद्भूरि सुदृढं पुण्याक्षति ।

एवमर्द्धं स्मरारिपोर्जहार गिरिजा मती ॥

हित्वाय सन्धेजगतो कामाख्या कालिकोपमा ।

तस्याः शरीरं राजेन हरतन्मर्द्धसंयुतम् ।

येनोपमेयं तन्नास्ति मार्गितं भुवनत्रये ॥

सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविषदस्तनूः ।

अमोघया तथा वन्द्यौ तौ चापि ययतुर्न हि ॥

बहुधा च पृथक्तेन तौ रेमाते नरेश्वर ।

अर्द्धनारीश्वरो भूत्वा स तु रेमे कदा च न ॥

इति यदापि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिकाम् ।

गौरीं कर्तुं तदा सन्धेभूतकारणकारणः ॥

तथापि ता गिरिसुतां संयोज्य विविधे, पुरा ।

तपस्त्रयोचयहेव क्रियोपायैरनेकशः ॥

तपोनिधूतसत्त्वाङ्गौ पञ्चाङ्गौरीमयाकरोत् ।

अर्द्धं प्रददौ तस्यै शरीरस्य महेश्वरः ॥

नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्नादाः सकलाः

सुराः ।

शरीराहंप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥

एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबलाः ।

नन्दो भट्टो महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।

अङ्गभूता महेशस्य वीतभीताक्षपोधनाः ॥

वे मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलान् ।

गणावामधिपयन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥

एव सदा त्वया योच्याः साधुया नृपसत्तम ।

वनिताः सत्क्रियोपायैस्ततो भद्रमवाप्तासि ॥

य इदं श्रद्धयातिष्ठन्मद्भुतं पुण्यदायकम् ।

शिवयोः प्रीतिकरणं शरीराहंयहं तथा ॥

गौरीवापादनश्चैव कालिकायाः शुभावहम् ।

न तस्य विना जायन्ते स च पुण्यतमो मतः ।

दौर्घ्यः च सुखी भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

सततं परिश्रवणः शिवयोश्चरितं मद्भुतम् ।

शिवजोक्तमवाप्नोति सुचिरं शिववत्तमः ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हरचूडामणिः, पु, (हरस्य चूडामणिः शिरी-
भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥ शिव-
शिरोरत्नञ्च ॥

हरणं, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ + लुट् ।) यौत-
कादिदेयद्रव्यम् । (यथा, रघुः । ७ । ३२ ।

“सत्ताडुरूपहारयौलतश्रीः

प्रास्थापयत् राघवमन्वगाश्च ॥”)

तत्पुण्यायः । दायः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २८ ॥

यौतकं आदिना उपनयनमिच्छाप्रसादादि च

यत् देयं तत् दायहरणपदार्थां कथादानकावे

आत्मानादिभ्यो वतभिच्चादौ जज्ञाणादिभ्यश्च यत्

जघं दीयते तत्र दाय्यादिद्वयमित्यर्थः । युतकं

योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति यौ यौतकं युतयो-

र्वध्वरयोरिदमिति वा कथि यौतकं यौतक-

सुकारमध्यमपि । यौतकं यौतकाश्च तत् इति

वाच्यत्वः । दीयते दायः कर्मणि चञ् सुबु

दीयते सुदायः इति पाठः इत्यन्ये । ह्रियते

हरणं कर्मणि अवट् । इति भरतः ॥ ॥

हरिः

सुजः । हृतिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । १० । ५० । ६ ।

“एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।”

“नरक्षणाया साधुनां कृतोऽन्यथा वधाय च ॥”

शुक्रम् । स्वर्णम् । कपर्दकम् । उष्णोदकम् ।

इति केचित् ॥ भाव्याङ्कान् भावकाङ्कद्वारा

भाग्यह्वयम् । इति लीलावती ॥

हरतेजः, [व] ली, (हरस्य तेजः ।) पारदम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शिववीर्यञ्च ॥

हरनेत्रं, ली, (हरस्य नेत्रम् ।) शिवचक्षुः ।

संख्यात्रयम् । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

हरवीर्यं, ली, (हरस्य वीर्यम् ।) पारदम् ।

इति भूरिप्रयोगः ॥

हररूपः, पु, (हरस्य रूपमिव रूपमस्य ।) शिवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

हरशेखरा, ली, (हरस्य शेखरं आवासलेना-

स्थस्या इति । अन् । गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

हरहुरा, ली, हारहुरा । प्राचा । इति केचित् ॥

हराद्रिः, पु, (हरस्य अद्रिः ।) कैलासपर्वतः ।

इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १११३ ।

६६ ।

“विद्याधराः श्रद्धात यः कुरुते ममात्र

धर्मेन चित्तमभिनतः प्रभृति प्रजासु ।

वधः स मे नियतमिव भित्तो हराद्रि-

सुहृद्वयाश्च स ततो भूमयाश्चकार ॥”

हरिः, पु, (हरति पापानीति । ह + “हृपि-

रुहतीति ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)

विष्णुः । (यथा, रघुः । १० । ८६ ।

“हरिरिव युगदौर्वेदोऽभिरंशेस्तदीयेः

पतिरवनिपतीनां तेष्वकाशे चतुर्भिः ।”)

लिङ्गः । (यथा, रघुः । २ । ५६ ।

“स न्यस्तशस्त्रो हरवे खरेह-

स्तुपानयत् पिण्डमिवामिषम् ॥”)

शुकपत्नी । सर्पः । वानरः । भैरवः । इत्यमरः ॥

चन्द्रः । सूर्यः । बाहुः । अश्वः । (यथा,

महाभारते २ । १६३ । ५ ।

“ततः स हरिर्मरुतं जायन्तदपरिहृतम् ।

मेववादिनमाकृष्ट श्रिया परमया ज्वलन् ॥”)

यमः । शिवः । ब्रह्मा । किरणः । इन्द्रः । (यथा,

रघुः । १२ । १०३ ।

“यन्ता हरः सपदि संवृतकामैकज्य-

माष्टय राघवमनुष्ठितदेवकायम् ॥”)

वर्गविशेषः । इति मेदिनी ॥ मयूरः । कोकिलः ।

हंसः । अश्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ भर्तु-

हरिः । इति त्रिकाण्डशेषः । पिङ्गवर्णः ।

हरिद्वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ * हररेद्योत्तर-

शतनामानि यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

“श्रीकृष्णाद्योत्तरशतं नाम मङ्गलदायकम् ।

तत्पुण्यञ्च महाभाग । सर्वकल्याणप्रदायकम् ॥

श्रीकृष्णः प्रकृतीकाचो वासुदेवो जनादेवः ।

नारायणो हरिर्ब्रह्मर्षीधवः प्रहरीतमः ॥

हरिः

गोविन्दः केशवोऽनन्तो वामनो मधुसूदनः ।

हामोदरो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिक्रमः ॥

वैकुण्ठश्चाक्षुषो रामश्चक्रपाणिरधोज्ञः ।

पीताम्बरो जगन्नाथो वृषिहो मण्डलध्वजः ॥

राधिकापतिरानन्दस्वरूपो विश्वमोहनः ।

यशोदानन्दनः सखः श्रीगोपीजनवल्लभः ॥

गदाधरो हयग्रीवो वराहश्च गवीश्वरः ।

गोवर्द्धनधरो विश्ववीर्यं कमललोचनः ॥

सर्वान्तर्यामी जगदीशश्चानुरमर्दनः प्रभुः ।

विश्वम्भरो यज्ञभोक्ता वनमाली सनातनः ॥

पुराणपुरुषो नन्दान्नजः श्रीवत्सलाङ्कनः ।

देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाप्राणवल्लभः ॥

अनिरुद्धः परं ब्रह्म सुरारिः श्रीधरस्तथा ।

श्रीगोपीमोहनः शार्ङ्गधन्वा तु त्राक्षणप्रियः ॥

ब्रह्मण्यदेवः चित्ररत्नापत्रयविनाशनः ।

कैटभारिगुणातीतो रुक्मिणीरमणो विराट् ॥

सङ्कष्यः शेषशायी ह्यारिर्वैकभित्था ।

सर्वशक्तिप्रणेता च सुमुन्दो भक्तवत्सलः ॥

अघातुरजः प्रदुन्दो हंसश्च सुरलोचनः ।

ज्ज्वलयापीडवाती च पद्मधारी चतुर्भुजः ॥

भक्तलोकैकेश्वरो गोपालो वैष्णवप्रियः ।

वशीपाणिर्गुणमयः कोटिकन्दर्पमोहनः ।

वैष्णवाद्यविनाशी च कंसारिर्गदवस्तथा ।

चतुर्वेदमयो निरुधः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

दीननाथैकेश्वर्यं भक्तानुग्रहकारकः ॥*

एतद्योत्तरशतं कल्याणमनुमङ्गलम् ।

प्रत्यहं यः पठेत् प्रातःकालस्थाना वा विशेषतः ॥

दिवादिक्षिप्ररो भक्ता श्रयोति जपति स्मरेत् ।

दुःखप्रणाशनं तस्य मणोमलविनाशनम् ॥

सर्वोपराधशमनं सर्वपापघ्नो भवेत् ।

पावनं शान्तिर्देयं पुण्यं तापत्रयविनाशनम् ॥

आयुष्यं सर्वसुखदं सर्वदुःखापहं सुते ।

त्रयवच्चनपीडानयागतीर्षफलप्रदम् ॥

पुनर्दं चाशु बन्धनानां प्रहरीडादिनाशनम् ।

सर्वभोष्टप्रदं सर्वैश्वर्यदं विप्रनाशनम् ॥

सर्वोपप्रवर्द्धारिदुःखाशनं मानवस्य तु ।

सदुद्बुद्धिविद्याविज्ञानयशोधर्मप्रदं तथा ॥

सर्वभीतिहरं भक्तिसुक्तिदायघनप्रदम् ।

सर्वरोगक्षयकरं बान्धनानां शुद्धिर्देयं परम् ॥

फलकामिनो वैष्णवस्य सर्वकामफलप्रदम् ।

सर्वशत्रुघ्नो याति हरिर्भक्तिश्च जायते ॥

सरस्वती च वशगा कमलाविरतं भवेत् ।

क्षेत्रतीर्थं च सरयं गङ्गायां वा विशेषतः ॥

भोक्तुं भवन्मस्य यमभीतिविनाशनम् ।

निष्कामिनस्त्वनस्य प्रेमभक्तिसुखप्रदम् ।

भवेद्वैतुक्तं ज्ञानं साक्षात् कथाः प्रसीदति ॥”

इति याज्ञोत्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥*

श्रीहरिपदादिचङ्गाणि यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

“सच्चिदानन्दरूपस्य कल्याणार्द्रतकर्मणः ।

संस्मरेत् पादचिह्नानि प्रातर्भक्ता नरोत्तमः ॥

अतिगुह्यानि देवर्षे । यानि भक्तिप्रदानि च ।

हरिः

सर्वसुखप्रदाणीह तव भोक्तापि वेधसा ॥

मयापि भुवन्मय्यै कथितानि प्रयत्नतः ।

पुरासौ तुष्टचित्तभूतं शुला कथ्यसुखप्रदा ॥

दिलीप उवाच ।

कानि कानि च चिह्नानि कथ्यस्य पादयो-

र्मुने ।

वशिष्ठ ! ओतुमिच्छामि कथयस्वाशुपुण्यकम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

यदुचित्वान् स्वयं ब्रह्मा नारदाय नराधिप ।

तत्पुण्यञ्च महत् पुण्यमतिगोप्यतमं वचः ।

विधिर्देवविधौ पृष्ट उपाख्यानमिदं पुरा ।

महाभागवतं पुण्यमेकदा तनुवाच ह ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रद्धा नारद वक्ष्यामि पादयोर्चिह्नलक्षणम् ।

भगवत्कृष्णरूपस्य ह्यानन्दैकरसस्य च ॥

अवताराः स्रष्टव्यं कथिता ये तवायतः ।

परं सम्यक् प्रवक्ष्यामि कथ्यस्तु भगवान् स्वयम् ॥

देवानां कार्यविद्गार्थेष्टवीणां वा वृणां तथा ।

आविर्भूतस्तु भगवान् खानां प्रियचकीर्षया ॥

कैनेव ज्ञायते देवो भगवान् भक्तवत्सलः ।

तायहं वेदिं नान्योऽस्ति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

जनविश्रान्तिचिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।

दक्षिणे दृष्ट चिह्नानि वामे च नव नारदः ॥

ध्वजातपत्रं कमलं वज्राक्षमकुशो यवः ।

खस्तिकं चोर्द्वरेखा चाष्टकीर्णं चक्रमेव च ॥*

नवान्यानि प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं वैष्णवोत्तम ।

चिह्नानि वामचरये गोविन्दस्याद्भुतानि च ॥

इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलसचाङ्गचन्द्रकम् ।

शक्रोऽम्बरं मत्स्यचिह्नं गोप्यदं जाम्बवं स्मृतम् ॥

अङ्गुष्ठ्येतानि भो विप्रः दृष्टव्यं च यदा कदा ।

कल्याणस्तु परं ब्रह्म सुवि जातं न संशयः ॥

द्वयं वायु त्रयं वायु चत्वारः पञ्च एव वा ।

दृष्टव्यं ब्रह्मविष्णुश्च शिवताराः कथञ्चन ॥

मथे ध्वजा तु बिम्बया पद्मं द्वाङ्गुलमानतः ।

वजस्तु दक्षिणे पार्श्वे चाङ्गुशो वै तदधतः ॥

यवोऽङ्गुलद्वये स्थातु खस्तिकं यच्च कुच-

चित् ॥

आतपत्रं चोर्द्वरेखा वामे चक्रञ्च दक्षिणे ॥

आद्यमङ्गुलिमारभ्य यावद्दे मध्यमा स्थिता ।

तावदे चोर्द्वरेखा च कथिता पद्मचक्रके ॥

अष्टकीर्णं ततो वल्लः । समानाष्टाङ्गुलं तत् ।

निर्दिष्टं दक्षिणे पादे चैवाङ्गुलमुनयो हरः ॥*

एवं पादस्य चिह्नानि नान्यं बहूनि विष्णवः ।

दक्षिणोत्तरस्यानानि संवदामीह संस्मरेत् ॥

चतुरङ्गुलमानेन द्वाङ्गुलिसमीपतः ।

इन्द्रचापं ततो विद्यादन्त्यं च न ते कश्चित् ॥

त्रिकोणं मध्यनिर्दिष्टं कलसो यच्च कुचचित् ।

अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तद्वरेहचन्द्रकम् ॥

अष्टचन्द्रसमाकारं निर्दिष्टं तस्य सुव्रत ।

इन्द्रं वै यच्च चिह्नस्तु ह्यावन्ते वै निष्कपितम् ॥

त्रिकोणं दक्षिणे भागे तम्बरं तदधो यवः ।

अङ्गुलप्रमाणेन वामपार्श्वे निष्कपितम् ॥

हरिः

हरिः

हरिः

गोप्यं हि ह्युरं ज्ञेयं तदा दृग्बलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्दिष्टमयथा कलसो यथा ॥

श्रीनारद उवाच ।

न श्रुतं न च दृष्टं चिद्भवेत्कमोदितम् ।
रूपं वै सद्यश्च ब्रह्मन् वद त्वं साम्प्रतं मम ॥

श्रीब्रह्मोवाच ।

प्रताका च भवजा प्रोक्ता प्राक्ते जैलोक्यकालयः ।
पद्मं वै बाह्यपञ्च ज्ञातयं श्रुतिनोदितम् ॥

वक्त्रं खल्वहं प्रोक्तं दृष्टं वै गोत्रभित्तकरी ।
चक्षुःसं समाख्यातं कचिदेदं विदुः ॥

चक्षुःशो नागशिखात्वं निर्मितं यच्च पुत्रक ।
तादृशं तद्वैचित्र्यं विज्ञेयं येनैवैरैः ॥

यवोऽप्युच्छ्रयं कथितो सुनिभिर्भवम् ।
ज्वातपन्नं वृषच्छाकारं वृक्ष सुप्रोभनम् ॥

चक्रं सुदृशं नाकारं यच्चित्रं तन्मनोहरम् ।
वातुदेवकं यद्वत् सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

विवाहादी च माङ्गल्ये पुत्रे जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्यं खल्विदं तदुच्यते ॥

रेखाश्चतस्रः संख्यातास्त्रिगुण्यै यदीक्षिताः ।
पञ्चैव च चतुष्टयमष्टकोणं तदुच्यते ॥

दृष्टाकारोऽङ्गरेखा स्यात् न वक्त्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुलमानेन कथिता सुनिभिः किल ॥

दशभिश्चिह्नैः पादं वन्द्यं पूज्यञ्च सन्वेदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र हविष्ये चरणि विभोः ॥

स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥४॥
यद्रूपाय च चिह्नानि वामपादे च तत् श्रेष्ठम् ॥

इन्द्रचार्यं धृतिमान् दृग्बलं चतुर्गुणम् ।
मौल्यैः संयुक्तवन्नं चेतसाहर्मुनयो ध्रुवम् ॥

त्रिकोणस्य त्रिरेखायां शकटाकारकं यदा ।
तदा वै तन्त्रिकोणाय चिह्नं सुनिनोदितम् ॥

कलसो वत्तुलाकारो ग्रीवयो सहितो यदा ।
दृश्यते तादृशं पुत्रं चिह्नितं सकलाधिकम् ॥

द्विनीयायां यथा चन्द्रो दृश्यते चाखरे कचित् ।
तद्वैचित्र्यं विज्ञेयं श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥

आखरं विन्दुरित्येव द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वर्तुलञ्च सदा दृष्टं श्रीकृष्णं परमात्मनः ॥

मत्स्याकारो भवेद्यच्च तच्चिह्नं मनुष्यसंज्ञकम् ।
जम्बूलसमाकारं जम्बूचिह्नं विदुर्मुधाः ॥

यत्तच्चिह्नं समाख्यातमनविश्रुतिसंज्ञकम् ।
पादयोर्भयोरारुहः कृष्णस्य सुनयोऽनघाः ॥५॥

यवं हन्तावनेश्वर्याः पादयोर्भूनिवत्तमः ।
ऊनविंशतिचिह्नानि कथयामीह तन् श्रेष्ठम् ॥

दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दृष्ट वामतः ।
मेरीत्यं कथितो विप्र कृष्णस्याहोङ्गकृपिणी ॥

एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदये कथितान्येव पुनः किं कथयाम्यहम् ॥

नारद उवाच ।

चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्वज्ञ युगयैः पादयोर्भूमम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

वैष्वेनं राजतं वापि पाशार्थं काष्ठनादिकम् ।
युगलं युगलं पादं कृत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ॥

खगात्रे विष्टयात्तानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नामेच्छं सुनिः कृत्वा वृक्ष हन्तावनेश्वर्योः ॥

अथवा चिह्नितं पादं कृत्वा भागवतोत्तमः ।
पूजामारभते तावत् यावच्छीवति नारदः ।

पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं यच्चैनं कुरुते यदि ॥

राजसूयाश्चमेधादिफलं भवति सर्वथा ।
तदनन्तगुणं प्रोक्तं यद्येकं पूजयेत् सुधीः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्यं नाम ११२ अध्यायः ॥॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,

श्रीसदाशिव उवाच ।

“श्रेष्ठो नारद । भद्रं ते कथयिष्यामि चानघ ।
प्राञ्जल्ये यदहं पृष्टं प्रायोच्यते यथातथम् ॥

वेदस्थाध्ययनं यज्ञं तपो योगः श्रमो दमः ।
कृष्णनामसहस्रांशे देवर्षे । नहि तुल्यकम् ॥

ज्ञानं देवाच्चैनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥

गोविन्दनामश्रेष्ठं न त्वाग्रे न व्रतं सुने ।
न चक्षुष्यो नापि श्रौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥

वानप्रस्थं ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं कर्मैक्यसकम् ।
धर्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यकः ॥

न हरेर्नामसदृशं कर्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्वतोर्धाटनञ्चैव चतुर्धा सुक्तिरेव च ॥

कृष्णनाम परा सुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम परं पुण्यं कृष्णनाम परं फलम् ॥

कृष्णनाम परो धर्मः कृष्णनाम परं तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्तुतिः ॥

कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम परं यज्ञं कृष्णनाम परा मतिः ॥

कृष्णनाम परं ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम परं दानं कृष्णनाम जगत्प्रियम् ॥

कृष्णनाम परं श्राद्धं पितृणां तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीतिः कृष्णनाम परः प्रभुः ॥

कृष्णनाम जगत्सर्वं जन्तूनां कारणं परम् ।
जीवनं शरणं कृष्णनामेव विपुलं धनम् ॥

कृष्णनाम जगद्विजयगद्गदीर्णं गुणः परः ।
विश्वधारं कृष्णनाम जगतां पावनं परम् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्म्येते प्राप्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म कर्म एव स्यात् वाचादृष्टकृतात् ॥

क्षयान्धनेकानि हरेः प्रियेण

गोविन्दनाम्ना निहतानि सदाः ॥

अशुच्यपि दहत्यै खड्गो हुतवर्षो यथा ।

हरिनाम दहेत् पापं तथाऽसुखविगतम् ॥

सकडुचारितं येन हरे कृष्णितं निश्चयम् ।

यमाधिकारं नो याति कापण्येन विना सुने ॥

अज्ञानादथवा ज्ञानादसुभावेन वा पुनः ।

कृष्णनामेव यच्चिन्ता स याति परमं पदम् ॥

ब्रह्महा मदापः स्तेयौ ह्यज्ञानादसुखतत्पणः ।

भवाश्चैव तरेदन्ते कृष्णनामपरायणः ॥

पितृहा वृषहा गोघ्नः स्त्रीहन्ता पापिनोऽपरे ॥

गोविन्दनामोच्चारणं प्रश्नात् शुद्धिमाप्नुयुः ।

यद्भूतं पापमज्ञानाद्वर्त्तमानञ्च नारदः ।

यद्बिषयितं तत् सर्वं कृष्णनाम दहेद्भुवम् ॥

जीवानासु सदा दीक्षी चात्महा निन्दककर्मकृत् ॥

स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनतो हरेः ॥

चैत्रतीर्थतपोदानव्रताचैनं फलं तथा ।

शक्तिश्च सर्वयज्ञानां सुक्तेरथात्मवस्तुनः ॥

ज्ञानश्च देवमहतां सर्वसिद्धिपदं फलम् ।

नेमित्तिकानां निव्यानां तथा च कान्त्यकर्म-

गाम् ॥

वर्णाश्रमानां योगानां स्थापितं येषु नामसु ।

आज्ञाप्य सर्वपापघ्नं पुरा कृष्णं नारदः ॥

चैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्मकर्मफलानि च ।

तुल्यतां तानि नो याति हरिनामातुकीर्त्तने ॥

नाबोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरेश्च हरेः ।

तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातको जनः ॥

अपचो ऽजिनं कर्त्तुं नहि शक्नोति यन्नतः ॥

तावद्भूतं सुने यावत् कृष्णनामातुकीर्त्तनम् ।

प्राप्तं कर्मजं वागजं लोके तन्नास्ति कल्पवृक्षम् ॥

सर्वाशुभज्ञं शिवदं यद्वरेणामकीर्त्तनम् ।

चात्राध्यायादिभिः कृष्णैः शुद्धिर्न स्यात्तथा ॥

वृष्णम् ॥

कीर्त्तनेन हरेर्नामः सङ्गदेव भवेद्यथा ।

सङ्गदाख्यातितं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।

तत्किञ्चा वैष्णवी नान्यं वचो वक्तव्यकारणम् ॥

अथैतास्तेन वेनोक्तं हरिरित्युच्यते ह्ययम् ।

पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।

सर्वाच्च भस्मसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा ॥

सङ्गन्नायथैत्युक्त्वा पुमान् कल्पश्रतययम् ।

गङ्गादिसर्वतोर्ध्वं ज्ञातो भवति नारदः ॥

पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-

तौर्यावगाहादिफलं यथेष्टम् ।

गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशतांशे-

स्तुत्यं भवेन्नैव सुने कदाचित् ॥

मा ऋचो मा यजुर्विप्रं न काम पठ किञ्चन ।

कृष्णगोविन्दनामादि गेयं गायस्त्रं निव्यशः ॥

गोकोटिद्वान् अथैव खगश्च

प्रयागगङ्गासुनि कल्पवाचः ।

यथाश्रुतं मेरुसुवर्णदानं

गोविन्दनाम्नो न समं प्रतांशेः ॥

हरिः

हरिः

हरिः

क्रूरचेनेय किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाय वसते यस्य हरिरित्यचरदयम् ॥
विशुभानि वदन्त्येव तीर्थानि वदुषा न च ।
कोत्संशेनापि तुल्यानि नामकीर्तनतो हरिः ॥
इडाप्रैरानि कर्माणि सुवह्नि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरेर्नाम तु सुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैर्विष्णोर्लक्ष्मि नाम ये ।
कृतार्थास्तैः सगुणास्तैश्चोऽपीह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापघोनयः ।
कीर्तयन्ति हरिं भक्ता तैश्चोऽपीह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरेः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।
नाशैर्च कीर्तने तस्य स प्रविचकरो यतः ॥
न कालशौचनियमः न देशाशौचनिर्णयः ।
हरेः संकीर्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
जाने कालोऽस्ति दाने च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।
कृष्णसङ्कीर्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीतले ।
किं सांख्ययोगेः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यति ।
चेत्सुक्तिमिच्छेन्नक्तिश्च कृष्णोऽविन्दकीर्तनम् ॥
परदारतः प्रापी परहिंसापकारकः ।
सुक्तिमायाति संशुद्धो हरेर्नामानुकीर्तनान् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राही सदा नरः ।
तत्त्वतः कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
ह्रिन्वा गोविन्दनामानि सर्वकर्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तनु कर्म न मोक्षाय तु नारदः ॥
सर्वकर्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्मविविधः स्यात् कृष्णनामप्रसन्नतः ।
कामाख्यकृष्णमनोभोगान् विषयाश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परं भक्तिं हरिनामपराधयः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्वकर्म परित्यजेत् ।
स सर्वपापान् सुतो यः पश्यं ह्रिन्लोदकं यथा ॥
कृष्णनामैव यचित्ते देवर्षे तस्य कर्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा तत्त्वतः कृष्ण-
माप्नुयात् ॥
हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महोत्तरे ।
न प्राप्नुवन्ति तद्ग्राह्यं देवा इन्द्रादयोऽपरे ॥
अद्वया जैलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्ते कान्तिनक्षत्रैश्च्युतस्त्रिस्तुति सन्ततम् ॥
एकान्तिनः कृष्णनामाश्रया ये च हरेः प्रियाः ।
यदि स्मरन्त्यका वेदपारगा न तथा मुने ।
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म च ।
सदा कुर्वन्ति ये विप्रः तैश्चो जिह्वं नमो नमः ॥
स्त्रीयो गुरुङ्गनागामी ब्रह्मर्षो मधुपः खलः ।
तनुप्रापेभ्यः स सुतोऽङ्ग श्रीहरेर्नाम यत्तपः ।
पूर्वजन्मपरित्यक्तो ज्ञातव्यः कृष्णनामसु ।
यथाज्ञा भौतिकार्हात् स सुतः सर्वपातकात् ॥
हरिनाम त्रयं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
सर्वं भवार्हात् जाता गोविन्दो मुनिपुङ्गवः ॥
अद्वया विरतं कृष्णनामगारवो जनः ।
कृष्णान् सदैव सर्वत्र तच्चिन्तां जपयाचुतः ॥

मास्त्र्यलोभमोहे च कामक्रोधमदैर्यतः ।
सर्वोपहारी तस्मिन्तः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्वदोषयुतो विप्रः यातश्चाशेषपातकैः ।
सुतः स रुजिनादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
खधर्मवर्जितः पापो जीवदोही च हिंसकः ।
स सुतः सर्वपापेभ्यः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विप्रश्चित्रयविष्टशूद्राः सङ्क्रान्त्यजगराजः ।
कानौना गोलकाश्चैव पितृजाताश्च ज्ञेयवाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्रः मन्त्रपातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ॥
भटाचाराश्च पाषण्डाः स्वखधर्मविवर्जिताः ॥
जीवहृत्कारता ब्राह्म्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रियाः ।
पञ्चाज्ञानसमुपमन्ना गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपराधयाः ।
शुद्धास्तैः खिलपापेभ्यः पूर्वजैश्चो ह नारदः ॥
नामादेशं रटन्तस्तु श्रीहरेः स्मृतिपूर्वकम् ।
महद्भयं यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृहान्त्सुपपतिताः सर्वदोषैस्तु सञ्जताः ।
संसारवासनालिप्ताः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥
सुक्तास्ते सर्वतस्मादुद्धरन्तो हरेर्दिज ।
न्यूनैर्महद्भये नाम यान्ति गोविन्दमद्ययम् ॥
हरिनामानि तिसृन्ति सन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विदुष्य कृष्णनामानि कर्ममार्गरता नराः ।
पुनर्जन्म पुनर्नृत्यं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थानं परममखयम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्रः हरिनामपराधयाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोति महिमानमहं यदि ।
दिष्ट्वा गोविन्दनामानि कर्मांशेषं करोति यः ।
पथमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्मवर्त्मनि ॥
मायाभोगहितचिन्तेन पापिष्ठास्ते नराधमाः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ते सर्वयोगिषु ॥
यद्वक्ष्यामि नाम शिष्या यः स्मरेद्दरेः ।
सर्वाधसुतो देवर्षे । सततं कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण सुकृन्धनामजल्पकः ।
चोराङ्गवार्णवात् पूतो सुतः स कृष्णनामतः ॥
नामास्तिकं जन्म दृष्ट्वा यस्य ब्रह्मा भवेद्दरेः ।
स याति वेणवं धाम परमं कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रणामं कुर्वन्ति हरेर्नामाश्रयं जनम् ।
सकलार्हसो सुक्ता भागवाः साधुवर्जनाः ॥
कृष्णनाम सदा गीत्वा विचरेत् कृष्णसन्निधौ ।
तथ्यं वदामि ते विप्रः श्रीतस्मस्य जनाह्वनः ।
गीत्वा करोति नामानि श्रीहरेः करतालिकाम् ।
विक्रौतोऽहम्बतं तस्य वदामि तव नारदः ॥
एकान्तो नाम गीत्वा तु सन्निधौ नरैरेहरेः ।
सर्वं तस्य हरिः क्रौतो देवतानाश्च का कथा ॥
ये भावगद्गदा भूत्वा सन्त्यक्षतसन्निधौ ।
तेषां कृष्णः परिक्रौतो ब्रह्मादीनाश्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनौ गीत्वा हरेर्नामानि गद्गदाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रौतो नारदः । नान्यथा ॥

जन्मना येन गृह्णाति कृष्णदीप्तां सती गुरोः ।
तेषां न दर्शनं कार्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवान्मतम् ॥
मृतः स्वखरकोलानां स तु योगिषु जायते ॥
देवर्षे । हरिनामानि भवन्ति स्मरहेतूनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्थातुर्धोगतिः ॥
गुणकर्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरेः ।
दर्शनसर्पणं चैव भुवं तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामगृह्णं हरेः ।
कृष्णात् कदापि स्वप्ने वा नृदृश्यः स नराधमः ॥
ध्यानं सत्ययुगे विष्णोः ज्ञतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्चनं हापरयुगे हरिनाम कलौ मुने ॥
ध्यानं तपः सत्ययुगे जेतायां यज्ञकर्म च ।
हापरे पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोचोर्ध्वं मानवो मुनिपुङ्गवः ।
वर्तते यस्य जिह्वापे हरिरित्यचरदयम् ॥
सर्वलोकौ जितस्तेन कृष्णः प्राप्तः सनातनः ।
सङ्क्रुच्चारितं येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य जमो वक्तुं सहस्रवदनो विधिः ।
जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
वर्तते यस्य जिह्वापे हरिरित्यचरदयम् ॥
सत्यं कनियुगे विप्रः श्रीहरेर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्वयनं नृणां नास्त्येव गतिरन्यथा ॥
इति पाश्चोत्तरखण्डे श्रीकृष्णनाममाहात्म्ये ६८
अध्यायः ॥ ॥ कलौ दृश्यसहस्रवर्षपर्यन्तं पृथिवीं
तस्यावस्थितिर्वा, —
“शालग्रामो हरेर्भूर्निर्जगन्नाथश्च भागतम् ।
कलेर्दृश्यमहसान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
वेद्यबाधं पुराणानि श्रद्धां स्यात्तत्परम् ।
वेद्यैस्तानि च कर्माणि यदुक्तेः साहमेव च ॥
हरिपूजां हरेर्नाम तत्तुकोक्तिगुणकीर्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि यदुक्तेः साहमेव च ॥
सत्त्वधर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
त्रयं तपश्चानुश्रवं यदुक्तेः साहमेव च ॥
वामाचाररताः सर्वे मिथ्या काप्रत्ययेव च ।
तुलसीवर्जिता पूजा भविष्यति ततः परम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा, —

गमो उवाच ।

“अथे नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तनु श्रूयतामिति ॥
वसुना स्मृतिकागारे शिशुः प्रवर्षयथोक्ततः ।
पुत्रोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठश्च तस्य च पुत्रम् ॥
कन्या ते च येन गीता मधुरां कंसमौलया ।
अस्यास्रप्राशनायाहं नामानुकरणाया च ॥
गूढेन प्रेषितस्तेन तस्य योगं कुरु ब्रज ।
पूर्वब्रह्मखण्डोऽयं शिशुस्तु माधया महीम् ।
आगच्छ भारह्वर्यं कर्त्ता धाचा च सेवितः ॥
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकपापितः ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतद्वीपनिवासी यः पाता विष्णुश्च शोऽप्यजः ।
कप्रिलोभ्ये तद्वैष्णव्यं नरनारायणादयो ॥

हरिः

एकौभूय च सर्वेषां तेजसां राशिःस्मिन्मान् ।
त वसुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव च ॥
साम्यन् स्तिकागाराद्वाजगाम तवालयम् ।
अयोनिस्त्ववचायमाविभूतो मञ्जीतले ॥
वायुपूर्णं महागर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
आविर्भूय वसुं स्मृतिं दर्शयित्वा जगाम च ॥
युगे युगे वसुभेदेो नामभेदेोऽस्य वक्षतः ।
पृक्तो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
पृक्तवर्णः सत्ययुगे सुतोव्रतेजसा व्रतः ।
चैतायां रक्तवर्णोऽयं पीतोऽयं ह्यपरे विभुः ॥
कृष्णवर्णः कलौ श्रीमाल्लेजसां राशिरेव च ।
परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥”*॥
तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो वाचकः कोऽयन्कारोऽनन्तवाचकः ।
शिवस्य वाचकः सत्यं यकारो धर्म एव च ॥
अकारो विष्णोर्व्यचनं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
नरनारायणोऽर्थस्य विसर्गो वाचकः स्मृतः ॥
सर्वेषां तेजसां राशिः सर्वस्वसिंखरूपकः ।
सर्वाधारः सर्ववीजस्तेव कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिनिष्वायवचनो यकारो मोक्ष एव च ।
अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिनिष्कृष्टवचनो यकारो भक्तिवाचकः ।
अकारो दाहवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कर्मनिर्मुक्तवचनः कृषिर्गो दास्यवाचकः ।
अकारः प्राप्तिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥१२॥४५—६२॥
तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
“रामनारायणानन्तं सुकृत्स्नं मधुसूदनं ।
कृष्णं केशवं कंसारिं हरे वेङ्कटं वामनं ॥
इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिद्वयसायं पातकाद्वसुच्यते ॥
राष्ट्रवन्द्यो विश्ववचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
विश्वामाश्वर्यो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥
रमते रमया साङ्गं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
रमाया रमणस्थानं रामं रामविरो विदुः ॥
रा चेति कृष्णवचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
नाम्नां सहस्रं दिश्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥
सांख्यसत्त्वित्तवचनो नारेति च विदुर्बुधाः ।
यो देवीपूज्यश्च तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नारायणं कृतपापाश्चाप्ययं गमनं स्मृतम् ॥
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
सकृन्नारायण्येल्लुका पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्वतोर्येषु ज्ञातो भवति निश्चितम् ॥
नारयणं मोक्षं पुण्यमयं ज्ञानमौचितम् ।
तथोद्भूतं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
नास्त्वन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
शास्त्रेष्वप्येव धीरेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥*॥
सुकुमलयमानसं निर्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्दाति च यो देवो सुकृत्स्नेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदस्मृतम् ।

हरिः

यस्यद्दाति भक्त्यभ्यो सुकृत्स्नेन कीर्तितः ॥*॥
सूदनं मधुदेवस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तोऽपि वेदेर्भिन्नाधर्मोऽस्मृतम् ॥
मधु क्रीवश्च माष्ठीके कृतकर्मयुभाशुमे ।
भक्तानां कर्मणाचैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुमं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
कृषिरत्नकृष्टवचनो यश्च सङ्गतिवाचकः ।
यश्चापि दाहवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
कृषिच परमानन्दं यश्च तद्दास्यकर्मणि ।
तथोद्भाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
कोटिजन्मास्ति ते पापे कृषिः केशि च वसुं ते ।
भक्तानां यश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः ॥
नाम्नां सहस्रं दिश्यानां तिराहता तु यत् ॥
फलम् ।

एकादशतां तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
सर्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णं वैदिका विदुः ॥
कृष्णं कृष्णेति हे गोपि यस्मै स्मरति नित्यशः ।
जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकाद्ब्रह्मरत्नम् ॥
कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
अश्वमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णपस्य च ।
वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
सर्वेषामपि यद्भानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
तीर्थस्नानानि सर्वाणि तर्पास्यनश्नानि च ॥
वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः श्रतम् ।
कृष्णनामजपस्यास्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलञ्च सुनिरं वृणाम् ।
खगाद्वयस्य पुंसश्च जपकर्तुर्हरेः पदम् ॥*॥
के जले सर्वदेहेऽपि श्रयनं यस्य चात्मनः ।
वदन्ति वेदिकाः सर्वे तं देवं केशवं परम् ॥
कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
तेषामरिर्निश्चर्चा यः स कंसारिः प्रकीर्तितः ॥
वज्ररूपेण संहृतां विश्वानामपि नित्यशः ।
भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
कृष्णं जडश्च विश्वौ च विप्रिष्टञ्च करोति वा ।
विष्णुर्गच्छति वेदाश्चलारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः सखद्वये ।
परिपूर्णतमं तेन वेङ्कटश्च विदुर्बुधाः ॥*॥
वामो विपदां शिवा वामनस्तेन कीर्तितः ।
एवं नाम्नाश्च सर्वेषां व्युत्पत्तिश्च त्रयोऽस्तुता ॥
यथागमश्च कथितं सर्वं ज्ञानाति माधवः ॥*॥
यशोदेवाश्च ।
वासुदेवश्च गोविन्दो सुरारिमाधवस्तथा ।
नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चाप्यत्र तिष्ठतु ॥
राधिकोवाच ।
वसुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
गायत्रिंशत्सहस्रं विन्दते योऽवलीलया ।
ज्ञानविन्दुसहस्रं गोविन्दस्तेन कीर्तितः ॥२॥

हरिः

सुरः केशि च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
हेत्वभेदेऽप्यरिस्तेषां सुरारिस्तेन कीर्तितः ॥३॥
मा च ब्रह्मरूपेण या नृत्तप्रकृतिरौश्वरी ।
नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीरूपेण च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ १ । १ ।
१६—५२, ५५—६० ॥ तस्य भूषणरूपं स्वरूपं
यथा,—

श्रीमेवैव उवाच ।

“भूषणरूपं स्वरूपेण यथैतदखिलं जगत् ।
विभर्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हति ॥
श्रीपराशर उवाच ।

जन्मरूपप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्यते ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन समाभवत् ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
विभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्सलं स्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ति गदास्वरूपेण माधवे ॥
भूतादिमन्त्रियादींश्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
विभर्ति शूद्ररूपेण शाङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
बलरूपमप्यत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्ररूपश्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या भाला वेजयन्ती गदाश्रतः ।
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाणा च वै द्विज ॥
यानिन्द्रियाण्यश्रेयाणि बुद्धिकर्मात्मकानि वै ।
शूररूपाण्यश्रेयाणि तानि धृष्टिं जनार्दन ॥
विभर्ति यच्च विरक्तमन्युतोऽनन्तनिर्मलम् ।
विद्यामयस्तु तज्ज्ञानमवद्याचर्मसंस्थितम् ॥
इत्यं पुमान् प्रधानश्च बुद्ध्याहङ्कारमेव च ।
भूतानि च चतुर्भुजैः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविदो च मेनेव सर्वमेतत् समाश्रितम् ॥
अस्मभूयसंस्थानरूपं रूपवर्जितम् ।
विभर्ति मायास्वरूपेऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
सविकारं प्रधानं यत् पुमाश्चेवाखिलं जगत् ।
विभर्ति पुष्करिकाक्षस्तेव परमेश्वरः ॥
या विद्या या तथाविद्या यत् सत् यच्चासद्व्य-

यम् ।

तत् सर्वं सर्वभूतेशे भजेय मधुसूदने ॥
कलाकालानिमेषादिदिनलब्धनहायने ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरयम् ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको सुनिश्चितम् ॥
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोका इमे विभुः ।
लोकालक्ष्मिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थावः ॥
देवमातृवपश्चाद्विस्वरूपेऽहं भविष्यः ।
स्थितः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतकर्तारकर्त्तमान् ॥
अथो यजुर्वि सामानि तथैवाथर्वणानि च ।
इतिहासोपविदाश्च वेदान्तोऽथ तथोक्तयः ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्त्रादिगदितानि च ।
शास्त्राण्यश्रेयाण्याख्यानायशुवादाश्च ये
कचित् ॥

हरिः

काशालापाञ्च ये केचित् गौतकान्यखिलानि च ।
सर्वस्मृतिधरस्थेते वपुर्विद्योर्महात्मनः ॥
यान्यस्मृतानि स्मृतानि यान्यत्रान्यत्र वा कचित् ।
मन्त्रा वै वस्तुजातानि तानि सर्वानि तद्वयुः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥३॥
हरिसन्निध्यानां यथा,—

भरहाज उवाच ।

“केषु केषु विभो निबन्धे स्थानेषु पुरुषोत्तम ।।
स्वामिन्भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वामन उवाच ।

श्रुतानि कथयिष्यामि येषु येषु गुरो रूच्यम् ।
निवसामि सुपुण्येषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥
ममावतारेऽन्वृद्धा नभःस्थलं
पातालमम्भोनिचयं दिवम् ।

दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च

आप्ता भरहाज ममाङ्कुरेः ॥

ये दिवा ये च भौमा जलगगनचरा स्यावरा
येऽन विश्वे-
सेन्द्राः सार्काः सस्रज्जा यमवसुवरुणाः सान्ययः
सर्वपालाः ।
ब्रह्माद्याः स्यावराणां द्विजखगसहिता स्मृति-
मन्तो ज्यम्भुती-
क्षी सर्वे सत्प्रकृता बहुविधगुणाः पूरणार्थं
पृथिव्याः ॥

एते हि सुख्याः सुरसिद्धदानवैः

पृथ्वास्तथा सन्निहिता महीतले ।

येऽर्द्धमात्रेः सहस्रेषु नाशं

प्रयाति पापं द्विजवर्ग्यं कीर्तितैः ॥”

इति वामने २५ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“आद्यं मत्स्यं मद्भद्रं संस्थितं मानसे हृदे ।
सर्वपापक्षयकरं कीर्तनसार्धनादिभिः ॥
कौन्तेयमन्यत् सन्निधानं कौशिक्यां पापनाशनम् ।
हृद्यग्रीवश्च लघ्वाङ्गो गोविन्दं हस्तिते पुरे ॥
त्रिविक्रमश्च कालिन्दा लिङ्गभेदे भवे विभुम् ।
कैदारे माधव्यं श्रौचं कुजान्ते लघ्वाङ्गजम् ॥
नारायणं वदन्त्या वाराहे गरुडासनम् ।
जघेष्टं रुद्रकणं च विप्राश्रयां द्विजप्रियम् ॥
रूपधारिमिरावण्यो क्रूरलेने क्रूरध्वजम् ।
क्षतश्रौचं वृत्तं हञ्च गोकर्णं विश्वकर्मिणम् ॥
प्राचीने कामपालश्च पुच्छरीकं महाभालि ।
विशालये च ह्यजितं हंसं हंसपदे तथा ॥
प्रयोग्याश्च तमःखल्वं वितस्तायां खल्विलम् ।
मणिमयान्वितं ब्रह्मन् । ब्रह्माण्यं प्रजापतिम् ॥
मधुनदां चक्रधरं शूलबाहुं हिमाचले ।
विद्धि विष्णुं सुनिष्ठं स्थितमौषधसद्यनि ॥
अगुतुङ्गे सुवर्णस्थं नैषधे पीतवाससम् ।
गयायां गोपतिं देवं गदापाणिनमौश्वरम् ॥
जैलोक्यनाथं वरदं गोपभावे कुशेश्वरम् ।
अह्वनारीश्वरं पुण्ड्रं महेन्द्रे दक्षिणे गिरौ ॥
गोपालसुतरे निबन्धं महेन्द्रे सोमपिण्डिनम् ।

हरिः

वैकुण्ठमपि सद्भाद्रौ पारिपात्रे पराजितम् ॥
कशेरुदेशे देवेशं विश्वरूपं तपोवनम् ।।
मलयान्नौ च श्रीगन्धर्वं विश्वपादे सदाशिवम् ।
अवन्तिविधये विष्णुं निषेधेऽम्बरेश्वरम् ।
पाञ्चालिकश्च ब्रह्मर्षे पञ्चाङ्गेषु व्यवस्थितम् ॥
महोदये हृद्यग्रीव प्रयागे योगेश्वरिणम् ।
स्वयम्भुवं मधुवने अयोध्यास्थि पृष्करे ।
तथैव विप्रप्रवर वाराणस्याश्च केशवम् ।
अविस्तृतकमचैव लोलञ्चानैव गौयते ।
पलायां पञ्चकिरणं ससुत्रे वडवासुखम् ।।
कुमारवने वाङ्मौल्यं कार्तिकेयश्च वर्हिणम् ॥
यज्ञेशं शम्भुमनवं स्याणुश्च क्रूरबाङ्गले ।
वनमालिनमाङ्गुलीं किष्किन्यावासिनौ जनाः ॥
वीरं कुवलयारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्रीवत्साङ्गसुदाराङ्गं नर्मदायां श्रियःपतिम् ॥
माहिष्मत्यां त्रिनयनं तत्रैव च हुताशनम् ।
अर्जुदेवुं चिसौपर्यं आधरं श्रुकराचले ॥
त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्दिनम् ।
तथैवात्रापि विख्यातं तृतीयं शशिशेखरम् ॥
उदये शशिर्न सूर्यं भुवश्च जितयं स्थितम् ।
मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ॥
महालये स्मृतं रुद्रं चतुरेषु क्रूरजम् ।
पद्मनाभं सुनिष्ठं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
समग्रीदारे ब्रह्मन् विख्यातं ह्यटकेश्वरम् ।
तत्र च महावासं प्रयागेऽपि वटेश्वरम् ॥
भल्लोवने महायोगं मन्त्रेण पुरुषोत्तमम् ।
ब्रह्मावतरणे श्रीमन्तुश्रीनवासं द्विजोत्तमम् ॥
रुप्रारके चतुर्बाहुं समघायां सुघापतिम् ।
गिरित्रये पशुपतिं श्रीकण्ठं यमुनातटे ॥
वनस्थितं समाख्यातं दण्डकारण्यवासिना ।
कालङ्गरे नीलकण्ठं शूरयां शम्भुसुतमम् ।
हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्वपापप्रणाशनम् ॥
गोकर्णे दक्षिणे सर्वं वासुदेवं प्रजासुखे ।
विश्वशङ्खं महासौम्यं कथायां मधुसूदनम् ॥
त्रिजूटशिखरे ब्रह्मचक्रपाणिनमौश्वरम् ॥
लौहदण्डं हृषीकेशं कोशलायां मनोहरम् ।
महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ॥
भूधरं देविकानद्यां महोदयां कुशप्रियम् ।
गोमत्यां क्वाहितगर्भं शङ्कोहारे च शक्तिनम् ॥
सुनेत्रं सैन्धवारण्ये शूरं शूरपुरे स्थितम् ।
भद्राक्षश्च हिरण्ययां वीरभद्रं चिपिष्टे ॥
शङ्खकण्ठश्च भौमायां भौमं शालवने विदुः ।
विश्वामित्रश्च गदितं कैलासे वृषभध्वजम् ॥
महेशं महिलाशेषे कामरूपे शशिप्रभम् ।
वडस्यामपि भोमिचं पट्टेऽपि पङ्कजप्रियम् ॥
उपेक्षं सिंहलद्वीपे शक्राख्यं कुन्दमालिनम् ।
रसातले च विख्यातं सहस्रशिरसं सुने ।।
कालाभिरुद्रं तत्रैव तथाप्यं कीर्तिवाससम् ।
सुतले कूर्ममचलं वितले पङ्कजासनम् ॥
महातले गुरो ख्यातं देवेशं ह्यागलेश्वरम् ।
तले सहस्रचरणं सहस्रभुजमौश्वरम् ॥
सहस्राक्षं परिखातं सुषालाक्षरुदानवम् ।

हरिः

पाताले योगिनामीशं स्थितश्च हरिशङ्करम् ॥
धरातले कौकनदं मेदिन्याचक्रपाणिनम् ।
सुवर्लोके च गरुडं खल्लोके विष्णुमचयम् ॥
मर्त्यालोके तथागच्छं कपिलश्च अले स्थितम् ।
तपोलोके स्थितं ब्रह्मन् । वाङ्मयं सखसंयुतम् ॥
ब्रह्मायं ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ।
सनातनं तथा श्रौचे परं ब्रह्म च वैष्णवे ॥
अप्रतर्क्यं निरालम्बं निराकाशं तपोमयम् ।
जम्बूद्वीपे चतुर्बाहुं कुशद्वीपे कुशेश्वरम् ॥
जम्बूद्वीपे सुनिष्ठं ख्यातं गरुडवाहनम् ।
पद्मनाभं तथा श्रीक्षेत्रं शालाखे वृषभध्वजम् ॥
सहस्रांशुः स्थितः प्राक्ते धनराट् पृष्करे स्थितः ॥
तथा पृथिवीं ब्रह्मर्षे । शालग्रामे स्थितोऽस्मा-
हम् ॥

सजलस्थलपर्यन्तं चरेषु स्थावरेषु च ॥

एतानि पुराणानि ममालयाणि
ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।
धर्मप्रधानानि महौजवानि
संकीर्तनीयान्यधनाशनानि ॥
सङ्कीर्तनात् स्मरणाद्दृष्ट्याच्च
संस्मरणादेव च देवतादाः ।
धर्माय कामान्यपवर्गमेव
लभन्ति देव्या मनुजाः ससाध्याः ।
एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि
ममालयाणीह स्मरिष्ठितानि ॥”

इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिर्नाम २६ अः ॥

हरिहरयोरभेदो यथा,—

“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स
चिजोचनः ।

एवं सर्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च प्रकृतं ॥
एतस्मादन्वया यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ।
तं नास्तिच विज्ञानीयात् सर्ववर्त्मनो ह्यहम् ॥”
इति वाराहे सोमाम्यत्रतनामाध्यायः ॥३॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेकत्वं सत्त्वादिरूपश्च
यथा,—

महेश्वर उवाच ।

“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्दनः ।
त्रिधात्मनं स भगवान् स सर्वं परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्यां युक्तोऽभूद्रजःसत्त्वाधिकं विशुः ।
सर्वज्ञं नाभिकमलात् ब्रह्मायं कमलासनम् ॥
रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मां लब्धजत् प्रभुः ।
यत् सत्त्वं स हरिर्देवो यो हरिस्तत् परं पदम् ॥
ये सत्त्वरजसौ सोऽपि ब्रह्मा कमलजसम्भवः ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्भुजः ॥
यज्ञस्तमसोपेतं सोऽयं नास्त्वच संशयः ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव तृतीयं चेतदुच्यते ॥
सत्त्वेन सृज्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम् ॥
न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥
यो विष्णुः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽह-
मेव च ॥

वेदनेऽपि यज्ञोऽस्मिन् पण्डितेऽपि निश्चयः ॥

यो मेदं क्रूरतेऽस्मात् त्रयाण्यां द्विजसत्तम ।

हरिः

स नरो बहिरो ज्ञेयः सर्वधर्मवह्निभूतः ॥
 नास्ति संकीर्णिते विष्णोर्धन्यं पुंसो न जायते ।
 शरीरं पुलकोद्भास्य तद्वैतं कुण्ठोपमम् ॥
 यस्मिन् स्थिते हि ज्ञेयः ! सुस्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णौ निवृत्तमनसां किं पुनर्वृत्तिरित्युच्यते ॥
 स्वपुरुषमविधेयं पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कार्यं नृणे ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रसूतहमन्वृणां न वेद्यावानाम् ॥
 अपि चेत् सुदुराचारी भजते भामन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्त्रयः सन्ध्यावसितो हि सः ॥
 जिह्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र । प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
 धर्मायैकामैः किल तस्य सुस्तिरस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां नृणे यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवो ह्येष गुणमयी हरेर्भावा दुरत्नवा ।
 तमेव वे प्रपन्नन्ते मायासर्ता तरन्ति ते ॥
 क्रियद्वाराधने पुसां शिष्यते हरिमेधसः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
 न हानेन्निविद्येदत्तेन प्रवेष्टुं शुकपतेः ।
 तोषमेत महात्मावो यथा भक्ता जनाईनः ॥
 संसारविषयस्य ह फले ह्यतोपमे ।
 कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्वैतज्ञा समागमः ॥
 पक्षेपु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
 तोषेपु लभ्येपु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे
 सत्ये कथं नु ज्ञियते प्रपन्नः ॥
 आस्तोद्यन्ति पितरः प्रवृत्तानि पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
 अज्ञानिनः सुरवरं समधिनिपत्तिं
 वे पापिनोऽपि शिशुपालसुखोपनायाः ।
 सुक्ते गताः स्मरन्ममत्रविधूतपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 श्ररथं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
 तेषां नृत्तमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥
 भवोज्ज्वलश्रुताहृतस्तथा
 परिभ्रमन्निन्द्रियवन्धकैः पथैः ।
 निधम्यतां माधवं ! मे मनोहय-
 स्तद्विग्रहोऽपि हृदयभक्तिवन्धने ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म हृदि हृद पठते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेणैवं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिवसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयेवमाद्यते ॥”
 इति मारुते भगवद्भक्तिः २३१ अध्यायः ॥ २३१
 तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४
 अध्यायेषु प्रथमम् ॥ * तस्य द्वादशमासकालं
 यथा,—
 “मासकालं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
 ज्येष्ठे तु स्नापनं कुर्यात् श्रीविष्णोः स्नानवाचरे ॥
 द्वेन्द्विननु दुरितं पञ्चमासाहवर्षणम् ।

हरिः

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
 खर्यस्तेयसुरापानगुरुतस्यायुतानि च ।
 कोटिकोटिसहस्राणि स्नुपपापानि धानि च ॥
 सर्व्वायुष्यि प्रणश्यन्ति पौर्यैमास्मान् वाचरे ।
 अभिषिञ्च तस्मिन् तदेतत् कलसोदकम् ॥
 पुरुषहृत्तेन मन्त्रेण पावमानी ऋचा तथा ।
 नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन गन्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 पञ्चोपचारैराराय यथाविभवविस्तरे ॥
 चं घण्टाये नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ॥
 पादौ तस्य महाध्वानं ध्वस्तपातकपञ्चके ।
 पादौ मां पापिन घोरं संसारार्णवपातितम् ॥
 य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः श्रोत्रियः शुचिः ।
 सर्व्वायुष्यैः प्रसुख्यते विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १ ॥
 आषाढशुक्लेकादश्यां कुर्यात् स्नापनहोत्रवम् ।
 आषाढे च रथं कुर्यात् श्रावणे श्रावणा-
 विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
 भाद्रे च जन्मदिवसे उपवाससंपरो भवेत् ॥ ४ ॥
 प्रसुप्तश्च पारिवर्षमाश्विने मासि कारयेत् ॥
 उत्थानश्च हरेः कुर्यादन्यथा विष्णुहोत्रकृत् ।
 शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥
 कार्तिके मासि यत् कालं श्रद्धा देवि वरानने ।
 सप्तवर्षाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
 पलान् च प्रकर्षेत् दीपमालावलिः शुभा ॥ ६ ॥
 मार्गशीर्षे मिते पक्षे षष्ठ्यां च सितवस्त्रकः ।
 पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रे विप्रेशतः ॥ ७ ॥
 पौषे पुण्याभिवेकश्च वर्जयेच्चन्दनं तथा ॥ ८ ॥
 संक्रान्त्या माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां जनकश्च जगद्गुरो ॥
 तन्मायालीनतां प्राप्ता त्वमेव जनिता प्रभो ॥
 कर्पूराकृतित्रयाणि हृतात्तानि निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ता देवदेवपुरस्त्रितान् ॥
 अन्यच्चैव भगवद्भक्ता दिनांश्च भगवद्विधा ।
 एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिभवति भक्तिः ।
 विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् युवम् ॥
 पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ।
 पूजयेद्भगवद्भक्ता चतुःपञ्चवसन्ति ॥ ९ ॥
 फाल्गुनचूषे च विविधैस्त्वसितैः पटवासितैः ।
 काननं रमणीयश्च प्रहरीमरीचदीपितम् ॥
 शालीश्वरभाजस्वीरगागरङ्गकपूगकम् ।
 नारिकेलश्च घाची च वज्रतालचरितकी ॥
 अन्ये च वृक्षवृक्षे च सर्वस्तुक्कुसुमाचितम् ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 विनानैः कुसुमोद्यानैश्चैरिष्यतेऽष्टकथा ।
 चतुःशोषशाखाभिः शोभितं हृत्चामरैः ॥
 विशेषतः कालजुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामर्चयेत् ॥
 अथवा पौर्यैमास्मान् प्रतिपत्तुस्त्वस्मितौ ।
 पूजयेद्विधिवद्भक्ता फलपुष्पैश्चतुर्विधैः ॥
 चितरक्तेगौरपीतेः कर्पूरादिभिः श्रितैः ।
 हरिदादारीयोगाच्च रङ्गरम्यैर्नगैश्चरैः ॥

हरिः

अन्यैर्न रङ्गरम्यैश्च प्रीययेत् परमेश्वरम् ।
 एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
 पञ्चाहानि चाहानि सुदौलोत्सवो विधीयते ।
 हस्तिनाभिसुखं कथ्यं दालयानं सज्जनराः ॥
 इङ्गापराधिनचयेर्मुक्ताक्ष नाच संशयः ॥ १० ॥
 निजिय जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
 सौवर्णपात्रे तान्ने वा रौप्ये वा न्यस्तयेत्पि वा ॥
 तोयस्यं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
 प्रत्यहं मां महाभागे तस्य पुण्यं न गणयते ॥
 दम्भनारीपणं कृत्वा श्रीविष्णो च समर्पयेत् ।
 वैशाखां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यश्च तदप्ययम् ॥ ११ ॥
 वैशाखे च ढतीयायां जलमध्ये विप्रेशतः ।
 अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डपे वा हृत्तुल्ये ॥
 सुगन्धचन्दनेनाङ्ग सुपुष्पाङ्गो दिने दिने ।
 यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
 चन्दनागुरुकस्तुरीकुण्डं कुङ्कुमरीचना ।
 जटासाँची वचा चैव विष्णोर्गन्धात्कृतं तथा ।
 एतैर्गन्धपुत्रैश्चापि अङ्गानि च विधेयेत् ॥
 वृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
 अथवा केशरैर्वैष्णवं हरिचन्दनमस्युते ॥
 अस्मिन् काले कृष्णभक्ता ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 सुगन्धिभिः श्रितैः स्नापयित्वा जगद्-
 गुरुम् ॥
 अथवा पुष्पमध्यं च स्नापयेच्चगदीश्वरम् ॥
 हृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
 विष्णुभक्तेन योग्येण भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
 नारिकेलं फलं नीरं कोषचोद्वह्य दापयेत् ॥
 कण्टाफलश्च पणसं कीर्त्तयितुं ह्यदीयते ॥
 यथा पक्षेत्तथा दद्याद्यथाशक्तनियोगतः ।
 इष्टा विमिश्रितचात्रं हृतेनाशुभ्य दापयेत् ॥
 पाचितं पिरक धातुरद्यादृष्ट हृतिन च ।
 तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धं दापयेत् ॥
 अदृष्टदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
 दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत कल्पयन् ॥
 त्वत्तथ विष्णुसुदिश्यं तत्तत्तथैव विशेषतः ।
 इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ।
 गोपयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्ष्णति ॥ १२ ॥
 श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनग्राह्यवर्णं
 बोधाधिकार इह चैदमन्यपारैः ।
 तत्प्रमभावबलभक्तिविलासनाम-
 द्वासेषु चैदयि रतिः किमु कामिनोभिः ॥
 तस्मैतथा विभजतां ब्रजबासकैश्च
 हृन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलश्च ।
 तस्मिन्नाथपदपङ्कजधूलिभिश्च-
 क्षिप्तं वपुः किल दृष्टागुरुचन्दनादीः ॥”
 इति पादौ पाताकखण्डः २ अध्यायः ॥
 हरिः, त्रि, (हरति नेत्रदुःखमिति । हृ + इन् ।)
 पिङ्गकवर्णः । हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ४२ ।
 “श्रुतेऽस्मिन्नामनिमेषहृत्तिभि-
 हरिं विदित्वा हरिभिश्च वालिभिः ।

हरिच

अत्रोच्यते गगनस्य प्राग् रघुः

स्त्रेण धीरेण निवर्त्यते च ॥

पीतवर्णः । इत्यनेकाद्ये कोषः ॥

हरिकः, पु, (हरिरेव । हरि + स्त्रीयं संज्ञायाम् वा कन् ।) पीतहरितवर्णः । तत्पर्यायः ।

हालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अज-
क्रोडकः । इति केचित् ॥

हरिकेलीयः, पु, (हरिकेलिमहतीति । हरिकेलि
+ ह्रः ।) वज्रदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्दे-
शस्थः, नि ॥

हरिकेशः, पु, (हरिः पिङ्गलः केशो यस्य ।)
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४३ ।

“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।

“महोरग वराहाय हरिकेश विभो । जय ॥”

शिवभक्तयन्त्रविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्ड-

पाणिं चैत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,

“एवमुक्त्वा ततो देवः स ह देवा जगत्पतिः ।

जगाम यत्रो यत्रालो ह्यशो धमनि सन्ततः ।

तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्ता हरिकेशं दृष्टध्वजः ।

त्रिं च चतुरदाक्षो येनापश्यत् स शङ्करम् ॥

स्तुत उवाच ।

अथ यत्नस्तदा तच्च शूनैरक्षीक्य चक्षुषी ।

अपश्यत् स शिवं देवं दृष्टं चेतुस्तपाश्रितम् ॥

देव उवाच ।

जरामरणनिर्मुक्तः सर्वशोकविवर्जितः ।

भविष्यति गणाध्यक्षो वरदः सर्वप्रजितः ॥

अत्रेयश्चापि लोकानां योगैश्वर्यसमन्वितः ।

अन्नश्चापि लोकैश्चः क्षेत्रपालो भविष्यति ॥

महावली महासलो ब्रह्मणो मम च प्रियः ।

चन्द्रश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥

उद्भ्रमः सम्भ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।

तवाग्रया करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥”

इति मातुखे । १० । ८८-९० ; ६६-६८ ॥

हरिकान्ता, स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरियुद्धं, स्त्री, (हरयुद्धम् ।) हरैरालयः ।

पुरीविशेषः । तत्पर्यायः । एकचक्रम् २ शुभ-
पुरी ३ । इति त्रिकाश्रयः ॥

हरिचन्दनं, पु, स्त्री, (हरैरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् ।)

देवतारविशेषः । यथा,—

“प्रसेते देवतारो भन्दारः पारिजातकः ।

सन्तानः कण्ठदृष्टश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”

इति खर्गवर्गं अमरः । १ । १ । ५३ ॥

देवभूमावेव सम्भावात् देवतारः । चन्दयति

आज्ञादयति चन्दनं च हि आज्ञादे हीमौ

नन्द्यादित्वादनः । हरैरिन्द्रस्य चन्दनं हरि-
चन्दनम् । इति तट्टीकार्या भरतः ॥३॥ चन्दन-
विशेषः । तत्पर्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशी-
र्षम् ३ । इति मनुष्यवर्गं अमरः । २ । ६ । १३१ ॥

चौथि हरिचन्दने । चन्दनविशेषाणां पृथक्

हरिणः

पृथक् नामानीकृत्य । तथा च तिलस्त्रियं पर्य-

मस्य तिलपर्णो दृष्टमेव ततो जातं तैलपर्णिकम् ।

धुवत् सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् ।

गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारं मलयैकदेशे जातं

गोशीर्षम् । कालताम्रवामिश्रवर्णसुत्पलगात्र्य

अतिसुरभि शीतलतया सदैव संप्रेषितं गो-
शीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दन-
श्चेति हरिचन्दनम् । हरैरिन्द्रस्य चन्दनं वा ।

हरिर्मण्डकस्तदाकारं प्रत्येतभागे जातत्वाद्वा

हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायान्तरं

सुराहम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम्

५ दिविजम् ६ महागन्धम् ७ चन्दनजम् ८

लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकिले प्रसि-
द्धम् । अस्य गुणाः ।

“हरिचन्दनस्य दिव्यं हिमं तद्विदुर्दुर्लभं मनुजैः ।

पिप्साटोपिलोपि वमद्यभ्रमशोधमान्धमेदो-

हृत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥४॥

(पीतचन्दनम् । कलस इति लोके ।

“कालीयकस्य कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।

हरिप्रियं कालवारं तथा कालाशुसार्यकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—

“पृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कपूरागुरुयोगतः ।

अथवा कैशरैर्योष्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥”

इति पादौ पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

हरिचन्दनं, स्त्री, (हरिचन्दनं तद्वद्गुणैश्च सस्यति ।

अच् ।) व्योत्तुम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥

पद्मकेशरम् । इति जलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणः, पु, (हरति मनः ह्रियते गीतादिना वा ।

हृ + “श्यास्वाह्वविभ्य इन्च् ।” उणा० २ ।

४६ । इति इन्च् ।) खनामखातप्रभुः । तत्पर्यायः ।

न्याः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिन-
योनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ । सारङ्गः ६

चलनः ७ पृथक् ८ भीरुहृदयः ९ मयुः १० ।

इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः

१२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋष्यः १५ रिष्यः

१६ रिष्यः १७ रणः १८ रणकः १९ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१

पृथक् २२ । अस्य मांसगुणाः ।

“एणस्य मांसं लघु शीतवृष्यं

त्रिदोषहृत् पञ्चरसदृशं रुच्यम् ।

कुरङ्गमांसं मधुरं च यत्

कफापहं पित्तहर्त्रं मरुत्यदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥३॥

अपि च ।

“हरिणः शीतलो बद्धविष्णुको दीपनो लघुः ।

रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥

रणः कषायो मधुरः पिप्साहृत्कफनाशनः ।

संयच्छी रोचनो हृदो वलकज्वरनाशनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥३॥

हरिणी

अयञ्च ।

“कुरङ्गो वृंहणो वल्यः शीतलः पित्तहृदयुषः ॥

मधुरो वातहृद्वाह्यो किञ्चित्कफकरो मतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥३॥

हरिणस्य पञ्चमेदो यथा,—

“हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चमेदोऽत्र भैरव ।

ऋष्यः खड्गो रुक्मश्चैव पृथक्च ऋगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेष्टु चन्मदाने च कीर्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥३॥

शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ११६ ।

“आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ॥”

सूर्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (रौरात-
वशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

५७ । ११ ।

“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः

कृष्णः ।

विहङ्गः शरभो मेदः प्रभेदः संज्ञतापनः ।

रौरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यथवाहनम् ॥”

पाण्डुवर्णः । तद्गुणः, नि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १ । १३५ ।

“स भोगान् विविधान् सुखान् रत्नानि विवि-

धानि च ।

कथिनो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृष्णः ॥”

हरिणसर्पकः, पु, (हरिण इव वृत्तयतीति । वृत् +

खलु ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणहृदयः, नि, (हरिणस्त्रियं भीतं हृदयं

यस्य ।) भीरुः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणाची, स्त्री, हृदयविलासिनीनामगन्धद्रवम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । (हरिणस्य अक्षिणीव

अक्षिणी यस्याः । समासे घः । डीप् । न्या-
लोचना रमणी ।)

हरिणाङ्गः, पु, (हरिणः अङ्गच्छिद्रं यस्य ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणी, स्त्री, (हरिण + डीप् ।) न्दगी । (यथा,

रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्धरोऽप्यस्य ह्यार्द्रभाव-

माखातमन्तःकरणे विशिष्टः ।

विनीकयन्तो वपुःपुरापुरच्छां-

प्रकामविस्तारफलं हरिणः ॥”

खर्गप्रतिमा । इत्यमरः । १ । ३ । ५० । (हरित +

डीप् । तस्य नः ।) हरिता । नारीमेदः । वृत्त-

मेदः । इति मेदिनी । (तल्लक्षणं यथा,—

“यसमरला गः वल्लवे ह्येहैरिणी मता ।”

विस्तारसु हृष्टः शब्दे ऋष्यः ।) मल्लिहा ।

खर्गयूथी । इति राजनिर्घण्टः । तरुणी ।

वरुणी । इति शब्दरत्नावली । (सुराङ्गनामिदः ।

यथा, रघुः । ८ । ७६ ।

“चरतः किल दुश्चरं तप-

स्तुण्विन्दोः परिश्रुजितः प्ररा ।

प्रजिघास्य समाधिमेदिनीं

हरिरसौ हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥”

हरिता

हरिन्, पुं, (हरति नयनमनांसीति । ह्र + “हृहृ-
रुहृद्युविभ्य इति:” उणा० १।६६। इति
इति: १) नीलपीतमिश्रितवर्णः । सवुजर्ह इति
भाषा । तत्पर्यायः । पालाशः २ हरितः ३ ।
इत्यमरः । १।५।१४ ॥ प्रशामः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अन्धविशेषः । इति मेदिनी ॥
सूर्यान्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे।
२।४३।

“उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुसानि हरितां खुरैः ।
आक्रोडपद्मैवास्तेन कल्पिताः स्वेयं वेष्टसु ॥”
सुह्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्यः ।
विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशिष्टे, त्रि ॥
हरितु, स्त्री, (ह्र + इति: १) दिक् । इत्यमरः । १।१।१२ ॥
(यथा, रघुः । ३।३० ।

“ततार विद्याः पवनानिपातिभि
दिशो हरिर्दिहृरितामिवेश्वरः ॥”)
हरिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितु, पुं, स्त्री, (ह्र + इति: १) लघम् । इति
मेदिनी ॥

हरितं, स्त्री, (ह्र + इतन् ।) स्त्रीयैकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

हरितः, पुं, (हरति नयनमनांसीति । ह्र + “हृहृ-
रुहृद्युविभ्य इति:” उणा० ३।६३ । इति इतन् ।)
हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १।५।१४ ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ मन्थानकलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (हरिरील इति लोके । तदर्थं पम्यायो
यथा—

“हारीतो रक्तपित्तः स्याद्वरितोऽपि स कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
हरिद्वर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ५।३८ ।

“परिसरविषयेषु लौहसुक्ता
हरितल्लोमशङ्खया ग्वाभिः ॥”)
हरितकं, स्त्री, (हरितो वर्णोऽख्यस्येति । अच् ।
ततः कन् ।) शाकम् । इत्यमरः । २।६।३४ ॥
(यथा, माघे । ५।५८ ।

“अश्वानि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रक्षन् पुरो हरितकं सुदमादधानः ॥”)

हरितपत्रिका, स्त्री, (हरिताणि पत्राणि यस्याः ।
ततः खर्द्ये कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) पाक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरितशाकः, पुं, (हरितः हरिद्वर्णः शाकः ।)
शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽख्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) दूर्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती ।
हरिता । कपिलद्राक्षा । पाक्षी । नीलदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरितालं, स्त्री, (हरितं तद्वर्णं आलातीति ।
आ + ला + कः ।) पीतवर्णधातुविशेषः । स तु
हरिर्लौकिकम् । यथा,—

“हरितालं हरिर्लौकिकं लक्ष्मीवैद्यं मनःशिला ।

हरिता

पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पार्वतीरजः ॥”
इति वैद्यकम् ॥

तत्पर्यायः । पिङ्गरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४
आलम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः । २।६।१०३ ॥
गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमखनम् ९ हरि-
वीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटाधरः ॥
वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥
पीतम् १४ गोरीचम् १५ चित्राङ्गम् १६ पिङ्ग-
रकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनक-
रसः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चित्र-
गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरी-
ललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । स्निग्धत्वम् । त्वग्दोषभूतभौतिविषयत-
रुजानाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“हरितालं दिधा प्रोक्तं पञ्चाक्षं पिष्टमंशुकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो ह्रीवगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपक्वं चाभ्रपत्रवत् ।
पञ्चाक्षं तालकं विदात् गुणाटं तद्रसायनम् ॥
निर्व्यञ्जं पिष्टसदृशं खल्वसत्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्यहारकं खल्वगुणं तत्पिष्टतालकम् ॥
हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठारोगोत्साहकप्रपित्तकचक्रणान् ॥
हरति च हरितालं चास्वतं देहजातौ
हृजति च वज्रुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः ।
वितरति कफवातो कुष्ठरोगो विदध्या-
दिदमसितमयुद्धं मारितं चाप्यसम्बन्धम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्धं तालमाशुद्धं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटान्नाङ्गकोचान् कुर्वते तेन शोथयेत् ॥”
अथ तालकस्य शोथनविधिः ।

“तालकं कण्ठाः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायलेख्यं यामिकं ततः कुण्डलाञ्जने नवे ॥
तिलतेले पचेद्यामं यामश्च विफलारसे ।
दोलायले चतुर्यामं पक्वं शुश्रूषति तालकम् ॥” * ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।

“सद्वर्णं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोधयेत् ॥
संशोध्य गोलकं तस्य कृत्वा तल्लं विशोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाचारेः स्यात्कामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तम्रोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिटरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥
स्याली चूर्ण्य समारोप्य क्रमादङ्घ्रिं विवर्द्धयेत् ।
दिनात्यन्तरमूत्र्यानि पञ्चवर्द्धिं प्रदोषयेत् ॥
एवं तन्म्रियते तालं मान्ना तस्यैकरत्तिका ।
अनुपानान्यनेकाणि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥” * ॥

एव शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
“हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठारोगोत्साहकप्रपित्तकचक्रणान् ॥”
अन्यच्च ।

“तालकं हरते रोगान् कुष्ठवज्रज्वरपहम् ।

हरिता

शोधितं कुर्वते कान्तिं वीर्यवर्द्धिं तथापुष्टिः ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥

हरितालः, पुं, पीतवर्णपत्रविशेषः । हरिताल
इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।

“हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो
लघुः ।

रक्तपित्तप्रशमनसृषाघ्नो वातकोपनः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

हरितालकं, स्त्री, (हरितालमेव । खार्द्ये कन् ।)

हरितालम् । इत्यमरः । २।६।१०३ ॥

हरितालिका, स्त्री, दूर्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सौरभान्नशुक्लचतुर्थी हरितालिका । सौरभान्न-
ल्ल्याचतुर्थ्यादितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति संज्ञा ॥
इति पञ्जिकायां प्रसिद्धा । तत्र चन्द्रदर्शनविधौ
यथा । भोजदेवः ।

“श्रुतपक्षे चतुर्थ्यां सिंहं चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिप्रायं कुर्वते न पश्येत्तत्र तन्तवः ॥”

चतुर्थ्यां दर्शनविधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य

पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः ।

“पञ्चाननगते भानौ पल्लवोऽयमयोरपि ।

चतुर्थ्यादितचन्द्रो नेत्रितयः कदाचन ॥”

चतुर्थ्यां नेत्रितय इति सुनिभिरुदित उक्तं

इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रिया-

न्वयाभ्यर्हितत्वादीक्षितस्य इत्यनेनात्मन्यो न

तूदित इत्यनेन । तथा च अथक्तं प्रधानगामि

इति सूत्रे अथक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध

इति भङ्गनाशयणस्याख्यानं इति । उदितत्वज्ञो-

दितयावृत्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा ।

“ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा जस्तुकोष्ठेण वा गवा ।

उदितं सोमनचक्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥”

इति पराशरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥

नल्केकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावन्तो-

ऽर्थान्तावन्ति पदानीति । तथा चोक्तम् ।

“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।

अथैवाभिधेयस्तु तावद्विगम्यविषयः ॥”

लिङ्गं समर्थम् । रूढिगतं प्रसिद्धम् । न

त्वप्रसिद्धम् । हन द्विसाग्वीरिखादौ गमना-

दिक् । अभिधेयो वाच्यः । तावद्विधातुभि-

र्गुणवियहो गुणैर्गणनाभिविग्यहो यद्वर्णं यच्चा-

स तथा । एतेन धातुसमसंख्यात्वं पदस्य ।

जङ्गपुराणे सिंहाकार्थिकारि ।

“नारायणोऽभिप्रप्तस्तु निशकरमरीचिह ।

स्थितस्तुष्ट्यामदापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चक्रन्तु प्रमादादौष्ठ्य मानवः ।

पठेद्वाञ्छेयिकावाक्वं प्रादुस्तुखी वापुदुस्तुखः ॥”

अभिप्रायः परीवादविषयीभूतः । सोऽभिप्रायः ।

धाञ्छेयिकावाक्वं विष्णुपुराणे ।

“सिंहः प्रसेनमवधौत् सिंहो जाय्वता हतः ।

सुकुमारक मा रोहीक्षव ह्येव स्यमन्तकः ॥”

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पयं आचारात्

स्यमन्तकोपाख्यानश्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥

हरिद्रा

हरिताली, स्त्री, (हरिताल + डीष् ।) दूर्वा ।
आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता ।
इति विश्वः ॥ सौरभारतीयनक्षत्रविशेषयुक्त-
चतुर्थी । यथा,—

“भाद्रं मासि विते पक्षे वसुदेवतसंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्थान् सञ्जायोप्रीतिदा

सदा ॥

भाद्रं मासि विते पक्षे चतुर्थाभियोगतः ।
दहाति कित्स्वयं घोरं दृष्टश्चन्द्रो न संशयः ॥
करचित्रानलचर्चु हरौ स्वर्त्यं चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्रायोप्रीतिदा सदा ॥”

इति राजमानसः ॥

हरिताल, [न] स्त्री, (हरितं अग्रस्य ।) तुल्यम् ।
पैरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्यर्थ, स्त्री, (हरित् पर्यभस्य ।) मूलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वयं पञ्चयुक्ते, चि ॥
हरिद्वयः, पुं, (हरित् अन्वो यस्य ।) स्वयं ।
(यथा, रघुः । ३ । २२ ।

“पुष्ये वृद्धं हरिद्वयद्विधिते-
रुद्रप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

अकटच । इत्यमरः । १ । ३ । ०८ ॥

हरिदेव, पुं, (हरिदेवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।)
श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिदेवो
यस्य इति बहुव्रीहौ, चि । हरिचास्ती देव-
स्त्विति कर्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिद्वर्गः, पुं, (हरिद्वर्गो गर्भे यस्य ।) हरिद्वर्ग-
कुशः । हरिद्वर्ग इति च पाठः । तत्पर्यायः ।
खरपत्रः २ दृष्टश्चन्द्रः ३ अथ दृष्टश्चन्द्रोऽपि
पाठः । श्रौरी ४ रुच्यधरः ५ दीर्घपत्रः ६
पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।

“द्वर्गो द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च वितान-
धिकः ।

यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्विषक् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“द्वर्गद्वयं चिदोषं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मन्त्रवृक्षाभ्यस्तीक्ष्णावस्तिरुक्प्रदराखजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।

“कुशमूलं हिमं रथं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तचरुदृष्टाभ्यासकामलादोषमोक्षजित् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रवः, पुं, (हरिद्रवः पिङ्गलवणः द्रव इव ।)
नागकेशरचूर्णम् । इति विक्रान्तश्रेयः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित्
+ रा + कः । टाप् ।) ओषधिविशेषः । हनुवु
इति भाषा । तत्पर्यायः । निशाङ्गा २ काशनी
३ पीता ४ वरवर्णनी ५ । इत्यमरः । १० । ४१ ॥
कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पीङ्गा
१० । इति जटाधरः ॥ पीतवायुका ११ हेम
नाशा १२ मङ्गलाशा १३ वर्णनी १४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६ ।

हरिद्रा

निशा १७ मेहनी १८ बहुला १९ वर्णनी २०
राचिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित्
२२ रजनी २३ खर्गवर्णा २४ सुवर्णा २५
शिवा २६ दीर्घरागा २७ हलदी २८ बराङ्गी
२९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा
३३ हरिता ३४ विपक्षी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या
३७ मङ्गला ३८ लघ्वीः ३९ भद्रा ४० शिफा
४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुमगाङ्गा ४४
श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातस
कुष्ठमेहकण्डूज्वरनाशित्वम् । देहवर्गविद्यायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥ अन्यम् ।
“हरिद्रा कफपित्तसन्धोषकण्डूज्वरापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“हरिद्रा काशनी पीता निशाङ्गा वर-
वर्णनी ।

लमिद्रा हलदी योषिण्या हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटका तिक्ता रुचोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्या लम्बोदोषहृत्प्रोथपाण्डुरणापहा ॥” ॥
अथ वनहरिद्रा ।

“अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ।” ॥
अथ कपूरहरिद्रा ।

“दाञ्जीमेदाम्भग्या च सुरभिष्कारदारु च ।
कपूरा पद्मपत्रा स्थान् सुरभिः सुरनायिका ॥
आस्त्रमन्त्रिहरिद्रा या सा प्रीता वातला

मता ।

पित्तहृत्क्षधुरा तिक्ता चर्वककुविनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।)
गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—
अथ हरिद्रागणेशः ॥

“पञ्चान्तको धरासंख्यो बन्धुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री च्छन्दो हरिद्रागण-
पतिर्देवता गकारो बीजं लकारः श्रुतिर्वैजै-
नैव षडङ्गकम् । ध्यानम् ।

“हरिद्राभं चतुर्बाहुं हारित्रयवर्णं विसृम् ।
पाशाङ्कुप्रधरं देवं मोदकं हन्तमेव च ॥”

एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खस्थापनादि-
पीठमन्त्रान् पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-
पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं
एकान्तरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-
र्लक्षजपः । निमग्नधुरक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितै-
स्फण्डलैरयुतहोमः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्गः, पुं, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।)
हरितालपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा
यस्य ।) पीतशालः । कपूरकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तदुद्धृते, चि ॥ इत्य-
मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रसारः ।
“हरिद्राभं चतुर्बाहुं हारित्रयवर्णं विसृम् ॥”)

हरिना

हरिद्रारामः, चि, (हरिद्राया राम इव रामो
यस्य । अचिरस्थायित्वान्निर्वाण्य तथात्वम् ।)
अस्थिरमौलदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्यायः ।
क्षणमात्राशुरागी २ । हरिद्राराम इव रामो-
ऽस्त्विति हरिद्रारामः । हरिद्रारामस्याचिर-
स्थायित्वत् तथेति यावत् । यथा,—
“क्षणमात्राशुरागी च हरिद्राराम उच्यते ॥”

इति हलायुधः ॥

हरिद्रः, पुं, (हरिवर्णः दृष्टः ।) दृष्टः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दारुहरिद्रा । इत्यमरः । १२ । ४१ । ०१ ॥
तथा चोक्तम् ।

“दाञ्जीं दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटङ्कटैरी पीता च भवेत् सैव च पञ्चधा ॥
सैव कालीयक, प्रोक्तस्तथा कालियकोऽपि च ।
पीतद्वय हरिद्रश्च पीतदारु कपीतकम् ।
दाञ्जीं निशाङ्गा किन्तु नेत्रकण्ठ रोगघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

एतद्विशेषः । हलदीया इति द्विह्नी भावा ।
तत्पर्यायः । पीतदारु २ पीतकाष्ठ, ३ पीतकः ४
कदम्बकः ५ सुपुष्पः ६ सुराङ्गः ७ पीतकडम्, ८
अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्ग-
ल्यत्वम् । पित्तवातनालान्मोघनाशित्वम् ।
अङ्गकान्तिकारत्वम् । वज्रत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हरिद्वारः, स्त्री, (हरिस्तुप्रसिद्धारमिव ।) स्नानम-
स्थानमरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—

“श्वश्रु देवि महामाये पठेच्छर्णो श्वश्रुलपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे तुङ्गायाश्चैव हरिद्वारे हरिद्वरे ॥”
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गं शिवे रमे ॥”
इति रुद्रयामले हरगौरौर्वादे रुद्रचर्चो ॥ ३ ॥
तत्र गङ्गावतरणान् गङ्गाद्वारमिति ख्यातम् ।
तत्र स्नानादिफलं यथा,—

“ततो गच्छेत् धर्मेन नमस्कृत्य महामिर्मि ।
स्वर्गद्वारेण तत्पुण्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्वीत कीटितीर्थं समाहितः ।
लभते पुण्यरीकन्तु कुलचैव ससुहृद्रेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासिन गोसहस्रफलं लभेत् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासगरसङ्गमे ॥
सवासवाः सुराः सर्वे गङ्गाद्वारं मनोरमम् ।
समागन्तु प्रकुर्वन्ति स्नानदानादिकं सुते ॥
देवयोगास्तु ते तत्र ये लज्जन्ति कलैवरेम् ।
मनुष्यापि कौटोदास्यो लभन्ते परं पदम् ॥”
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ॥ ३ ॥

पुष्पकान्तरे गङ्गाद्वारस्थाने हरिद्वारमिति
पाठः ॥

हरिनाम, [न] स्त्री, (हरिर्नाम ।) श्रीहरि-
राखानम् । तन्माहात्म्यं यथा,—
“न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

हरिना

नोष्किष्टादौ निषेधोऽस्ति हरिनामनि तुल्यकम् ॥
ज्ञानं देवाचैनं ध्यानं धारणा निवमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“हरिनामं हरिनामं हरिनामैव केवलम् ।

कलौ नास्तेव नास्तेव नास्तेव गतिरन्यथा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे ढह-
न्नारदीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवानां जय-
हरिनामानि यथा,—

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥”

अस्य प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

“वासुदेव महाबाहो । शृणुष्व परमं वचः ।

न हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ॥

कुलाचारं विना पुत्रः । न हि सिद्धिः प्रजायते ।

शक्तिर्हौनस्य ते सिद्धिः कथं भवति रे सुत ॥

ममाग्रसम्भवां लक्ष्मीं ळ्ढा किं तप्यते तपः ।

यथा श्रमं कृत्वा पूर्वां चपञ्च विफलं सुत ।

संयोगं कुरु यन्नेन शक्त्या सच्च तपोधन ।

सुखं विना सुतश्रेष्ठ । विद्यासिद्धिर्न जायते ॥

साधने लोभमाप्ने देवता लोभमाप्नुयात् ।

तस्माद्भोग्युतो भूत्वा जपकर्म समारभेत् ॥

भोगं विना सुतश्रेष्ठ । न हि भोक्षः प्रजायते ।

शृणु पुत्र सुतश्रेष्ठ दीक्षाया आमुपसिक्तौम् ॥

दशवर्षं तु संप्राप्ते द्वादश्यान्तरं सुत ।

शृणुयाद्हरिनामानि षोडशानि पृथक् पृथक् ।

हरिनामं विना पुत्र । कर्णशुद्धिर्न जायते ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

शृणु मातमैहामाये विश्ववीजस्वरूपिणि ।

हरिनामं महाभाये क्रमाचक्ष मत्तं वद ॥ * ॥

त्रिपुरोवाच ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥

द्वात्रिंशद्वारण्यैव कलानाममृतं सदा ।

शृणु ऋन्द्ः सुतश्रेष्ठ । हरिनामस्तु चैव हि ॥

हृन्द्दो हि परमं शुद्धं महत् पदमनन्यम् ।

सर्वशक्तिमयं तन्मं हरिनामं तपोधन ॥ * ॥

अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋग्विषयत्री

ऋन्द्ः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्या-
विद्वांसं विनियोगः ॥ * ॥

“एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ । प्रथमं शृणुयाच्चरः ।

श्रुत्वा विनसुखात् पुत्र दक्षकर्म तपोधन ॥

आदौ हृन्द्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शुद्धो भवेन्नरः ।

द्वादश्यान्तरं श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कर्णशुद्धिं विना पुत्र महाविद्यासुपालमेतु ।

नारी वा पुरुषो वापि तत्तुच्छान्नारकी भवेतु ॥

तत्सुतं षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ॥

महाविद्यां ततः शुद्धां निव्यां ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।

श्रुत्वा कुलसुखादिप्राप्तुं साक्षाद् ब्रह्ममयो भवेतु ॥

कुल्यादेतद्ब्रह्मं यः श्रियोक्तश्च तपोधन ।

हरिन्म

तस्य सिद्धिर्भवेद्विद्या चरैत्यर्थमवाप्नुयात् ॥

रहस्यं हि विना पुत्र । श्रम एव हि केवलम् ।

अतएव सुतश्रेष्ठ । रहस्यरहितस्तव ।

रहस्यरहितां विद्यां न जपेत् कदाचन ॥ * ॥

हकारस्तु सुतश्रेष्ठ । शिवः साक्षात्त संश्रयः ।

रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम स्तुतिमयी सदा ।

एकारश्च भगं विद्यात् साक्षाद्दयोनिं तपो-

धन ॥

एकारः शून्यरूपी च रेफो विग्रहधारिणः ।

हरे तु त्रिपुरा साक्षात्तमं स्तुतिर्न संश्रयः ॥

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदवयम् ।

झकारश्च सुतश्रेष्ठ । ज्येष्ठा शक्तिरितौरिता ॥

ककारश्च झकारश्च कामिनी वैष्णवी कला ॥

यकारश्च नमो देवः कलाशोडशस्युतः ॥

यकारश्च सुतवर । साक्षात्तितिरूपिणी ।

इयोरेकं तपःश्रेष्ठ । महाभाया जगन्मयी ॥

कृष्ण कृष्ण सुतश्रेष्ठ । महाभाया जगन्मयी ।

हरे हरे तनो देवि । शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥

हरे रामेति च परं शिवशक्तिमयं सुत ।

हरे हरे इति परं शक्तिद्वयसमन्वितम् ॥

आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्दशधा द्विनः ।

स भवेत् सुतवर । श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥

हरिनामं सुतश्रेष्ठ । ज्येष्ठं तु वैष्णवं मतम् ॥

एव षोडश नामानि द्वात्रिंशद्वारिणि च ।

आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा चतुर्दशद्वारिणः ॥

हरिनामं विना पुत्र । दीक्षा च विफला सदा ।

कुलदेवसुखाच्छ्रुत्वा हरिनामं पराक्षरम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रवैश्याच्च शूद्रः श्रुत्वा पराक्षरम् ।

दीक्षां कुर्यात् सुतश्रेष्ठ । महाविद्यासु सुन्दरः ॥

दीक्षां वापि हरेनामं यदि श्रुत्सुखात् प्रिये ।

अज्ञानादयदि यज्ञीयात् तस्य पापफलं शृणु ॥

शूद्रः श्रुत्सुखात् श्रुत्वा विद्यां वा मन्त्रमुत्तमम् ।

कोटिविश्रान्तं समादाय रौरव प्रति गच्छति ।

अपि द्वादशहौत्रौवां हयोरपि समं फलम् ॥

ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।

शृणु पुत्र । वासुदेवप्रसङ्गाच्च न मम ॥”

इति श्रीवासुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरा-

वासुदेवसंवादे द्वितीयपटलः ॥

हरिनामा, [न] पु, (हरेनामं नाम यस्य ।)

सुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिनेत्रं, कौ, (हरिनेत्रमिव ।) श्वेतपद्मम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहरेर्लोचनम् । यथा,—

“विबोधनाथाय हरेहरिनेत्रजलालयाम् ।

विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

हरिदयैचक्षुश्च ॥

हरिनेत्रः, पुं, (हरेर्नैकदृष्टेयं नेत्रमस्य ।) पेशकः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिस्मिः, पुं, (हरिद्वर्णं स्मिः ।) मरकतमणिः ।

इत्यमरः । २।६।६२ । (यथा, माघे । १ । ४६ ।

“हरिस्मिंश्च शशाङ्कमणिमिरामै-

गं ह्यणि नौभैरव यत्र रेणुः ॥”)

हरिले

हरिस्तुतः, पुं, (हरिद्वर्णं तुतः ।) शारदस्तुतः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिपर्यं, कौ, (हरि हरिद्वर्णं पर्यं यस्य ।) मूल-

कम् । इति चैमचक्रः ॥

हरिप्रियं, कौ, (हरेः प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालीयकम् । कालिया-

कालमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,

“कालीयकस्तु कालीयं पीतामं हरिचन्दनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिप्रियः, पुं, (हरेः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ २ । ४ । ४२ ॥ पीतशङ्ख-

राजः । विष्णुकन्दः । करवीरः । प्रह्वः ।

बन्धुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । वातुलः ।

कञ्चुकः । इति कैचित् ॥

हरिप्रिया, स्त्री, (हरेः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-

मरः । १ । १ । २८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिथिः ।

पृथिवी । इति कैचित् ॥

हरिवाङ्मूकं, कौ, (हरिप्रिया वाङ्मूका यत्र ।)

एलवाङ्मूकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥

हरिभक्तः, पुं, (हरेर्भक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“सर्वं जीवेतु यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।

हरो करोति भक्तिश्च हरिभक्तः स च स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥

हरिभद्रं, कौ, (हरेर्भद्रं त्रिप्रयस्नात् ।) हरि-

बाङ्मूकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिभाविकी, स्त्री, हरिं भावयितुं शीलं यस्याः

सा । (हरि + भू + णिनि । डीप् ।) हरि-

भावनाशीला । इति सुखबोधव्याकरणम् ॥

हरिसुक, [पुं,] पु, (हरिं मेकं भुङ्क्ते इति । भुञ् +

क्विप् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिमन्यः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ चयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य

पर्यायो यथा,—

“चयको हरिमन्यः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

देशविशेषः । इति हरिमन्यशब्दटीकायां

भरतः ॥

हरिमन्यकः, पुं, (हरिमन्य एव । स्वार्थं कन् ।)

चयकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥

हरिमन्यजः, पुं, चयकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥

हरिमन्ये देये प्राचुर्येण जातवान् हरिमन्यजः

जनजनादिति डः । इति भरतः ॥ (कीर्तिवै

दृश्यते । यथा, सुश्रुते स्तनस्थाने ४६ अध्याये ।

“खाड्युपाकरसं प्राक्तं दुर्जयं हरिमन्यजम् ॥”

कृष्णसुतः । इति चैमचक्रः ॥

हरियः, पुं, (हरिं पीतवर्णं याति प्राप्नोतीति ।

या + कः ।) पीतवर्णवोटकः । इति चैमचक्रः ॥

हरिले, य, नाथ्योक्तौ चैटीसम्बोधनम् । इति

कैचित् ॥

हरिवा

हरिसोचनः, पुं, (हरेरिव लोचनमस्य ।) कुलीरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । पेशकः । इति केचित् ॥

हरिद्वयचक्षुर्युक्ते, नि ॥

हरिवर्ष, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बूद्वीपस्य
नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
न तु निषधश्चैमकूटपर्वतयोर्मध्ये वर्तते । यथा ।
यव दक्षिणेनेलाहृतं निषधो चैमकूटो हिमा-
लय इति प्रागायना यथा नीलादयः । अयुत
योजनोत्सेधा हरिवर्षकिपुरुषभारतानां यथा-
नखम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
किञ्च । हरिवर्षं चापि भगवान् नरहरिरूपे-
णास्ते । तद्रूपग्रहणमितिसुत्तरचाभिधास्ये
तद्वित्तं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभाग-
वनो देवदानवकुलवीर्यो करणश्रीलाचरितः
प्राज्ञादोऽथवधानान्वयभक्तियोगेन सह तद्वर्ष-
पुरुषरूपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥

हरिकशः, पुं, (हरैर्वशः ।) श्रीकृष्णस्य सन्तानः ।
यथा,—

“हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवात् देवक्यां वासुदेवो बल्लोभवत् ॥
नक्षत्रोत्पन्नमायाया अष्टौ पत्न्यो हरैः पुरा ।
योऽष्टकौचहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मनः ॥
तावां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्यसहस्रशः ।
रक्षिण्याश्चैव प्रभुको न्यवधौत् सम्बरश्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोभूत् उधावाणसुतापतिः ।
अनिरुद्धादभूद्रूपः स च राजा गते हरौ ।
मन्वीर्षीर्न गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः ॥”

इति मावडे १४८ । १, ६—८; ११ ॥

विलासस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्यन्ति द्रष्टव्यः ॥
हरिवंशभा, क्ली, (हरैर्वंशभा ।) यथा । तुलसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीश्च ॥

हरिवान्, [त्] पु, (हरिरश्वोऽवस्थस्येति ।
मत्तु ॥ “हृन्सौरः” ८२१५ । इति मस्य वः ।)
इन्द्रः । इति हज्जायुधः ॥ हरिविशिष्टे, नि ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६६ ।

“सुत्रायो बहिर्हरिवान् इन्द्रः

प्राचीनं सीदन्प्रदिशा पृथिव्याः ॥”)

हरिवासरं, क्ली, (हरैर्वासरम् ।) श्रीहरिर्दिनम् ।
तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम् । यथा,—
“एकादशीद्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥”
“एकादशीतुषोष्णेव द्वादशीं सप्तपोषयेत् ।
न चात्र तिथिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिमानि च ।
अन्नमाश्रित्य सन्ध्यां तिष्ठन्ति हरिवासे ॥
अथं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासे ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ॥

द्वादश्याः प्रथमपादः । यथा । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पारो हरिवासरश्चक्रकः ।
तमत्रिकस्य कुर्वीत पारणं विष्णुतपसः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

हरिवा

अथ हरिवासे जागरण्यादिविधिः । स्कान्दे
श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“द्रष्टुं नारद । वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनाद्देवः । इति ॥
गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पाग्न्याहुतेष्वपि ॥
फलमर्घ्यं च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनियमः ।
सव्यान्वितं विनियमं सुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥
साक्षर्यं चैव सोत्साहं पापापल्यादिवर्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिर्संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्विघ्नं चेतसा ।
यामे यामे महभाग । कुर्यादारात्रिकं हरिः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरिः ॥” ॥
किञ्च ।

“य एव कुरुते भक्त्या वित्तश्राद्धादिवर्जितः ।
जागरं वासरे विष्णोर्नीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तश्राद्धेन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनास्माद्धारितो नूनं कितवेन दुरात्मना ॥”
तत्रैव श्रीमदुसामहेश्वरसंवादे ।
“सप्राश्नं जागरं यच्च नृत्तगान्धर्वनैर्नृत्यम् ।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदीपं साधुभिर्युतम् ॥
उपचारेण संयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः ।
नमस्तुष्टिजननं समुद्रं लोकरज्जलम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं साधवप्रियम् ।
कर्तव्यं तत् प्रयत्नेन पञ्चयोः शुक्लकृष्णयोः ॥” ॥
किञ्च ।

“परापवादयुक्तं तु मनः प्रथमवर्जितम् ।
श्राद्धाहो नमगान्धर्वं तथा दीपविवर्जितम् ॥
शक्त्योपचाररहितसुदासीनं सनिद्रकम् ।
कलियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम् ॥” ॥
किञ्च । तत्रैव ।

“अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यं च कारयेत् ।
वाचके सति देवशि । पुराणं प्रथमं पठेत् ॥” ॥
अथ जागरणनियमत्वम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“अतीतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्वजान् ।
अकुर्वन्नाः प्रपत्यन्ति पुत्रधर्मवस्तुचयम् ।
जायते नरके वासः पिबन्ति सद्यः कालशः ॥
न पुरश्चरणात् पापं त्रयेर्दनेः समाधिभिः ।
विलयं याति विपन्नः विना द्वादशीजागरम् ॥”
तत्रैवोसामहेश्वरसंवादे ।

“संप्राप्त जागरे विष्णोर्धनं कुर्वन्ति जागरम् ।
भक्ष्यते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केप्रवक्ष्यहि ॥”
अतएवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।
“हृदये वर्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि ॥” ॥
सामान्येन पुराणेषु गीतनृत्यादित्यतः ।
अधुना लिख्यते स्यं जागरे च विशेषतः ॥
अथ जागरे गीतादिनियमत्वम् । स्कान्दे उमा-
महेश्वरसंवादे ।

हरिवा

“सकवत्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि ब्रह्मकलं जायते जागरे हरिः ॥
यो न वृत्त्यति श्रद्धात्मा पुरतो जागरे हरिः ।
पङ्कजं जायते तस्य सप्त जन्मानि पाव्यति ।
पाञ्च पञ्चवर्णवीरपङ्क्तिः ।
“स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरिः ।
नीत्यवो भवते तेषां एते जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः ।
निबोध्यवो भवेत्तं जन्मानि दश पञ्च च ॥”

अथ जागरणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीब्रह्मादसंहिता-
याच ।
“न यथापिच्छदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखे ।
पूर्वजा सुक्तिमायानि विना द्वादशीजागरम् ॥
सन्ध्यावस्योऽपि यः कुर्याद्द्वादश्यां जागरं हरिः ।
यामेनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥” ॥
यः कुर्याद्दीपदानस्तु राज्ञी जागरणे हरिः ।
निमिषे निमिषे विप्र । लभते गोश्रुतं फलम् ॥
यः कुर्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमेर्हरेः ।
पुष्पे पुष्पेऽथमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
यो दहैच्चागुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमिषाद्देन लभते तिलपात्रश्रुतं फलम् ॥
निमेषश्च दहैर्नृपं सृष्टं गुग्गुलुं हरिः ।
लभते जागरे विप्र । पुण्यं माससमुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हृद्विष्यान्नसमुद्भवम् ।
नैवेद्यं लभते पुण्यं ब्रालिश्लेससमुद्भवम् ॥
पञ्चानानि च यो दद्यात् फलानि विविधानि च ॥
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोश्रुतं फलम् ॥
सकपूरं च तावन् यो ददाति हि जागरं ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेच्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्यात् पुण्यमष्टपम् ।
स पुण्यकविमानैस्तु स्तौडते ब्रह्मसद्गान् ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकपूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
स्नानं ददाति कृष्णस्य दधिचौरुष्टतादिभिः ।
रात्रौ जागरणे विप्र । सुक्तिभागी भवेद्भि सः ॥
द्विष्यान्मराणि यो दद्याज्जागरे सप्तपस्थिते ।
मन्त्रराणि वसते तनुसंख्यासमानि वै ॥
द्वादशभरणं विष्णोर्हृद्वेन रत्नसम्भवम् ॥
सप्तकल्पानि वसते सोल्लङ्घे मयि यो हि सः ॥
श्रीचन्दनं सकपूरं सागुरुं तु सकेश्वरम् ।
युक्तं श्रद्धामर्दानां यच्छते हरिजागरे ॥
एकेन सुनिश्चादू ज । अश्वमेधाधिकं फलम् ॥
कलौ भवेन्न सन्देहो वासुदेवप्रसादतः ।
दृष्टेन दीपकं विष्णोर्गोत्रेन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे राज्ञी निमेषे गोश्रुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कपूरं च दीपकम् ।
यो ज्वालयति कोटीनां कपिलानां लभेत्
फलम् ॥
आरात्रिकं हरैर्यस्तु सकपूरं तु जागरे ।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुक्कुटसमन्वितः ॥
विना हि योऽपि कपूरं कुर्यादारात्रिकं हरिः ॥

हरिवा

निःशेषोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
 वारिजं वारिणा पूर्णं शिरसि स्नापयेद्धरिम् ॥
 विभक्तिं शिरसा सोढ्यं गङ्गास्नानकृतं फलम् ॥
 कृत्वा पूर्णं हरेयेस्तु जागरे पुरतः शुचिः ॥
 पठेन्नामसहस्रं गीतां नागविमोक्षणम् ॥
 भाङ्गस्नानपत्रं पुण्यं स्नानाचमस्तुतिम् ॥
 वैदिकानि च जप्यानि भक्ता राजौ सुहृदुभूः ॥
 भवेत् प्रबलचरं पुण्यं कपिलागोशतोद्भवम् ॥
 जागरे यस्मिन्पुण्यं पुरतः पठते हरेः ॥
 यः पुनः कुरुते गीतं सद्यः वाद्यसंयुतम् ॥
 न तत् क्रतुशतैः पुण्यं ब्रतदानशतैरपि ॥
 यः पुनः कुरुते गीतं विलज्जो ब्रूते यदि ॥
 लभते निमिषाङ्गं चतुरात्मजं फलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य कुण्यात् पुस्तकवाचनम् ॥
 श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गं युगानि हरिसन्निधौ ॥
 कुण्याह्वनमालां यो रस्मात्सन्तः सुप्रोभनैः ॥
 चतुष्टयोद्भवैः पञ्चेजागरे चक्रपाणिनः ॥
 युगानि पञ्चसंख्यानां स्वर्गं तस्योत्सवो भवेत् ॥
 पूज्यते वासवादेव क्रौडते चासुरोदतः ॥
 शृङ्गमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरयं गताः ॥
 विमुक्ता धर्मराजेन सुक्तिं यान्ति हरेः पदम् ॥
 गीतध्वनिमुसन्तुष्टो जागरे तु रमापतिः ॥
 वासवस्याधिकं सौख्यं दद्यान्मन्त्रं शतम् ॥
 ब्रूतेन मर्त्यं सौख्यं तु स्वर्गं ब्रूतेन जागरे ॥
 रसातले तथा सौख्यं सुक्तिनृत्वाद्वाप्यते ॥
 प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं बुधैः ॥
 न तत् कोटिसंख्ये पुण्यं योगैः सांख्यैरवाप्यते ॥
 दीपमालां हरेरपि यः करोति प्रजागरे ॥
 विमानकोटिसंयुक्तः कल्पान्तं वसते दिवि ॥*॥
 चरितं रामचन्द्रस्य यः शृणोति हरेर्दिने ॥
 राज्ञौ वास्त्वोकिना प्रोक्तं तत्त्वमो न हि वेद्यवः ॥
 यः पुनः पठते राज्ञौ महाभारतसम्भवम् ॥
 कथां जागरये विष्णोः कुलकोटिं नयेद्विभम् ॥
 औत्तानपादेष्वरितं भुवस्य च महात्मनः ॥
 कण्ठस्य बालचरितं जागरे पठते हि यः ॥
 युगकोटिसहस्रस्य जयः पापस्य जायते ॥
 तस्माज्जागरणं कार्यं पचयोः शूक्तकण्ठयोः ॥
 श्रीमद्भागवतं भक्ता पठते विष्णुसन्निधौ ॥
 जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दसमन्वितः ॥
 अष्टादश पुराणानि पुराणपुरुषस्य च ॥
 द्योतानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
 यो गीतां पठते राज्ञौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वेदोक्तानां पुराणानां जागरी पुण्याभाषुयात् ॥
 धेनुदानं तु यः कुण्याज्जागरे चक्रपाणिनः ॥
 लभते नात्र सन्देहः सप्तद्वीपावनीफलम् ॥
 जागरे पद्मनाभस्य यः कुण्याच्छुभक्षपम् ॥
 मण्डले भुवलोक्तस्य यावत्तिलितं पद्मभूः ॥*॥
 सर्वेषामेव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ॥
 द्वादश्यां जागरे विप्रः प्रसिद्धं भुवनचये ॥
 जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्मणा मनसा गिरा ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
 जागरे ब्रह्ममानुसु डङ्गा वै द्वादशीदिने ॥

हरिश

राज्ञौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य युगा-
 र्जितम् ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 हरिवाहनः, पुः (हरेर्वाहनः) गरुडः । इति
 हारावली ॥ (हरिरुच्येयवा वाहनं यस्मिन् ।
 इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
 एव स्तुतस्तदा कदा भगवान् हरिवाहनः ।
 नीलजीवतसद्वृत्तैः सर्वमम्बरमावृणोत् ॥
 तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
 “तत आनाय्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभेभ्योः स्वयमानोऽभ्यभा-
 षत ॥”)
 हरिवीजं, क्ली, (हरेर्वीजं वीर्यम्) । हरितालम् ।
 इति जटाधरः ॥
 हरिदण्डं, क्ली, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हरिप्रयनं, क्ली, (हरेः प्रयनम्) । श्रीहरेर्निद्रा ।
 यथा । उपनयने होपिकायाम् ।
 “जीवाकैर्दृष्टुशुद्धौ हरिप्रयनवह्निभस्करे चोत्त-
 रस्थे
 स्नाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरभे
 नादितौ च ।”
 इत्यादि ज्योतिष्शास्त्रम् ॥ * ॥
 तद्विधयेषां । वामनपुराणे ।
 “एकादश्यां जगन्मुखामिश्रयनं परिकल्पयेत् ।
 शेषाष्टमिगपथेऽङ्गं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
 अहोरात्रं त्राक्षणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयत, शुचिः ।
 लब्ध्वा पीताम्बरधरं देव निद्रां समानयेत् ॥”
 अहोरात्रं लब्ध्वात्यनयः । एकादशीसमये दिवा
 प्रयनं परिकल्पयेत् राज्ञौ द्वादशीसमये
 निद्रेत ॥ * ॥ यत्तं वाराचे ।
 “आषाढशुक्लद्वादशीं पौर्णमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुण्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
 अभावे तु तुलार्कैरपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ ।
 कार्त्तिके शुक्लद्वादशीं विधिपचत् समापयेत् ॥
 चतुर्धापि हि तच्चोर्ध्वं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्त्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादशीं तस्मापयेत् ॥”
 मात्स्ये ।
 “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोऽप्यप्रणा-
 वधि ।
 मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
 तेजस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतेजपरिहारात् शुचुनाशः प्रजायते ॥
 लभते सन्ततिं दीर्घां स्नातोपाक्रमभचयन् ।
 सदा सुनिः सदा योगी मधुर्मांस्त्व वर्जनात् ॥
 निराधिर्नरुगोऽखी विष्णुभक्तश्च जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारयात्तल्लोकाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 तात्त्ववर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 द्रवत्वागात् सलावयं सर्वं क्षिप्तं वपुर्भवेत् ।
 फलत्वागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
 नमो नारायणायैति जपान्प्रयत्नं फलम् ।
 पादाभिवन्दनाङ्ग्योक्तमैत्रोदानं फलम् ॥

हरिश

यवमाद्वित्रैः पाथैः । तुष्टिमायाति केशवः ॥*
 सन्तुक्कुमारः ।
 “इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
 निम्बिन्नां विष्टिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव । ॥
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव । यदापूर्वं त्वहं ज्ञिये ।
 तस्मै भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनादन ॥”
 समामौ च ।
 “इदं व्रतं मया देव । कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।।
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनादन ॥” * ॥
 अत्रैव यतिमधिकृत्य काटकशृङ्गम् ।
 “एकैरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”
 एतदशक्तविषयम् । ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
 नैकस्थानवासीति शृङ्गोक्तः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
 “श्रुते विष्णुः सदापादि भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्त्तिके परिदध्यते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥”
 भविष्यनारादौयथोः ।
 “मेनाद्यपादे खपितौह विष्णु-
 वेण्याश्चमये परिवर्तते च ।
 पौष्पावसाने च सुरारिहन्ता
 प्रजुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”
 मेघमसुराधा । वेण्याश्च अवस्था । पौष्पं रेवती ॥*
 भविष्ये ।
 “निशि खापो दिवोऽन्यत्र सन्ध्यायां परिवर्त-
 नम् ।
 अन्यत्र खापोऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 अन्यत्र खापादिविहितरात्रादीतरकाले दशमी
 प्रतिपदौ च ।
 “किं तस्मैनाद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
 पौष्पाश्वेय किन्नेन प्रतिपद्य यो निशि ॥”
 दशम्यंशेन दशम्या अंशो यत्र पादे तेन यः
 पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र
 दशमी प्रतिपदौर्वर्जनात् तदितरेकादश्यादि-
 पञ्चतयिषु मेनादिनचक्रपादविशेषकामि
 द्वादशीं विनापि प्रयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
 वचनान्तरम् ।
 “रेवत्यनो यदा राज्ञौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विजुध्यते विष्णुर्हिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”
 दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनत्रयतीयभागे दिवोऽन्यत्र-
 मिमहुरोधात् । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “विष्णुर्दिवा न खपिति न च राज्ञौ प्रजुध्यते ।
 द्वादश्यान्तर्ध्वयोगे पादयोगो न कारकम् ॥
 अप्रति द्वादशीहृत्ते उत्थानप्रयत्ने हरेः ।
 पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥”
 वराहपुराणम् ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आ-भा का-चितपक्षेऽपि प्रयनावर्षनादिकम् ॥”
 आ-भा-कानां आषाढमाद्रकार्त्तिकानाम् ॥ * ॥
 ततश्च द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् ।
 द्वादश्यान्तर्भावे तिथ्यन्तरे निशाद्यानादरेण
 पादविशेषयोगात् । तदभावे द्वादश्यां सन्ध्याया-
 मेव प्रयनादिकम् । बोधनम् द्वादश्यां राज्ञौ

हरिश्च

रेवत्यन्तपादयोगे दिनलतीयभागे इति विशेषः ॥
प्रथमे मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

“नमो नारायणायैतुक्ता इमं मन्त्रसूदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघान्पि मेघश्यामं
क्षुपागतं चित्तमानं मञ्जौमिमाम् ।
निद्रां भगवान् यन्नातु लोकनाथ
वर्षास्मिन् पश्यतु मेघवन्द्यम् ॥
ज्ञात्वा च पश्येव च देवनाथ
माघाक्षरारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ॥”

ततश्च ।

“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगन् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्यते जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥४॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।
“वासुदेव जगन्नाथ प्रार्थितं द्वादशो तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं खपिहि माधव ॥”
इति पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगन् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्यते जगत् सर्वं चराचरम् ॥”
इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । कार्तिक-
शुक्लपक्षमहिम्नम् ।

“उपवासः प्रकृतैश्च एकादश्यां प्रजागरः ।
द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितयः प्रयत्नतः ॥”
उत्थायमन्त्रस्तु ।

“महेश्वरैरभिनृयमानो
भवाद्युधैर्विन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवैयं किञ्च कौस्तुभाख्या
जायन्त जायन्त च लोकनाथ ॥
मेवा गता गिम्सिन्पूर्णचन्द्र,
श्रावणपुष्याणि च लोकनाथ ॥
अहं दशानीति च पुण्यहेतो-
र्जायन्त जायन्त च लोकनाथ ॥”

ततः ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं सुवननयम् ॥”

इति पठित्वा पूजयेत् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हरिश्चरः, पु, (हरिः शरीरं यस्य ।) शिवः । इति
केचित् । निपुरदहनार्थं हरिरेव यतस्तस्य
शरीरभूतस्मात् । यथा, पुष्यदन्तः ।

“रथः चौथो यन्ता शतघृतिरिगेन्द्रो धनुश्चो
रथाङ्गं चन्द्रको रथचरयपाणिः शर इति ।
दिधक्षीस्ते कोऽर्थं निपुरदहयमाह्वरविधि-
विधयेः क्रौडन्तो न खलु परतन्त्राः प्रसधियः ॥”

हरिश्चन्द्रः, पुं, वृषविशेषः । स तु जेतायुगे सूर्य-
वंशीयः अष्टाविंशराजः । तत्पर्यायः । निश-
ङ्कुजः २ । इति हेमचन्द्रः । अपि च । निशङ्को-
हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्तस्य हरितः । इति
विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुरः, स्त्री, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-
श्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्यायः । श्रीमपुरम् २ ।
इति निष्काण्डशेषः ॥

हरिश्च

हरिश्चः, पुं, हर्षः । इति केचित् ॥

हरिश्चिणः, पु, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
हरिसुतः २ । यथा,—

हरिश्चिणो हरिसुतो जयो विजयमन्दनः ।
ब्रह्मछत्रमुत्तमदत्तः सर्वं चेत्तु कुर्वन्प्रजाः ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

हरिमङ्कौर्त्तनं, स्त्री, (हरेः सङ्कौर्त्तनम् ।) श्रीहरे-
नामोच्चारणम् । यथा,—

“दानं व्रतं तपो यज्ञः आहं वा पिष्टतर्पणम् ।
सकलं निष्कलं राजन् । हरिसङ्कौर्त्तनं विना ॥”
इति कर्मलौचनम् ॥

अपि च ।

“नरके प्रत्यमानानां नराणां पापकर्मणाम् ।
सुक्तिः संजायते तस्मात् नामसंकीर्त्तनाहरेः ॥”
इति हरिभक्तिविलासधृतं इतिहासोत्तमवच-
नम् ॥

हरिसुतः, पु, (हरेः सुत इव ।) हरिश्चिणराजा ।
इति हेमचन्द्रः । हरेः पुत्रश्च ॥

हरिश्चयः, पु, (हरिरेव ह्ययो यस्य ।) इन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ५० ।

“द्वितीयस्तु तत्सोषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥”
सूर्यः । कार्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥

हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त-
हरिहरवर्त्ति । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।

“विमुक्तपापा देवेशं वासुदेवमयावुवन् ।
क्वासौ वद जगन्नाथ । शम्भुस्तित्ति केशव ।
यं चौराद्यभिषेकेण स्नापयामो विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेष तिष्ठति शङ्करः ।
मद्देहे किञ्च पश्येध्वं योगपाथं प्रतिष्ठितम् ॥

तस्म्युत्तमं पश्यामस्वतो वै चिपुरात्मकम् ।
सर्वं वद सुरेशान । मधेशानः क तिष्ठति ॥
ततोऽथयात्मा स हरिः सङ्ख्यपङ्कजप्रायिनम् ।
दश्यामास देवानां सुरारिर्लिङ्गमेश्वरम् ॥

ततः सुराः क्रमेणैव चौरादिभिरनन्तरम् ।
स्नापयामासिरे लिङ्गं शान्तं ध्रुवमथयम् ॥
गौरीचनया त्वानिष्ठ चन्द्रेण सुगन्धिना ।
विष्णुपञ्चामुजदेवं पूजयामासुरञ्जसा ॥

पूजयित्वा युक्तं भक्ता निवेद्य परमौषधीः ।
जग्राहशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥
इत्येवं चिन्तयन्तश्च देवा देवौ हरश्चतौ ।
कथं योगत्वमापन्नौ संराध्वतममात्मनः ॥

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वकर्त्तरिभूद्विभुः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वोऽयुधधरोऽथयः ॥
साङ्गं विनेत्रं कमलादिकुण्डलं
जटाभङ्गाभारशिरोजमण्डितम् ।

हरिं हरश्चैव गङ्गेन्द्रभूषणं
पीताम्बिनाच्छमकटप्रदेशकम् ॥
सक्रान्तिहस्तं धनुःशङ्खपाणिं
पिनाकशूलाजगवान्निवध ॥

हरित

कान्दपर्वण्डाङ्गकपालचण्डा-

सशङ्खचक्राजधरं महर्षे । ॥

दृष्ट्वैव देवा हरिप्रङ्करं तं
नमोऽस्तु ते सर्वगताययेति ॥”

इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः ॥ ॥

शिवविष्णोरभेदेनाच्चैकस्य रूपमन्वेवम् । यथा,—
“निरामया नाम गणाः समायाता जगद्-
गुरो ।

साङ्गं दिनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवचसः ॥
समायाताः खगाः खडा वृषभध्वजिनोऽथयाः ।
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना साङ्गं मभेदेनाच्चितो हि ये ॥”

इति तत्रैव ६४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

“अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चैश्वरं सदा ।

शङ्करं वामभागस्थं सर्वकाममवाप्नुयात् ॥”

इति देवीपुराणे १२ अध्यायः ॥

हरिहरचैत्रं, स्त्री, (हरिहरस्य चैत्रम् ।) तीर्थ-
विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्थमागीरस्थ-
त्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं हरिचैत्रं
तदेषीया वदन्ति । तत्र गङ्गागङ्गकीसङ्गमे
कार्तिकेयौ मत्स्यां स्नानार्थं जनसमूहमेलनं
भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

“ततः स पञ्चरात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्वकम् ।
गोधनान्ययतः कृत्वा हरिचैत्रं जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठितं चैत्रं हरिचैत्रं ततः स्मृतम् ॥

सदा नन्दौ शूलपाणिगोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान्स्नहिनादेव तत्तत्तत्तं हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनाच्चैव देवाट इति संज्ञितम् ॥”

इति वाराहे भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्ग-
महिमाविसृक्तचैत्रविषयादिमहिमानामा-
ध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरौ आत्मानौ यस्य ।
कम् ।) गरुडः । शिववृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिहरचैत्रं, स्त्री, (हरिहरात्मके, त्रि ।
यथा, हरिर्षो । १८१ । ३० ।

“अनादिमन्थनिधनमेतदचरमथयम् ।

तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥”

हरितकी, स्त्री, (हरि पीतवर्णं फलमिता प्राप्ता
इति हरीता । ततः संज्ञायाम् कन् गौरादि-
न्त्वात् ङीष् ।) खनामखातवृक्षः । हरङ्गा इति
हिन्दौ भाषा । तत्पर्यायः । अमया २ अथवा ३

पथ्या ४ वयस्या ५ पूतना ६ अहता ७ हेम-
वती ८ चेतकी ९ अथवा १० शिवा ११ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ सुधा १२ कायस्था १३

कन्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ विजया १६ । इति जटाधरः ॥ जया
१७ चेतनकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २०

जीवप्रिया २१ जीविका २२ भिवमरा २३
पुष्पकान्तरी भिवप्रिया इति पाठः । जीवन्ती
२४ प्रागदा २५ जीवा २६ देवी २७ दिव्या

२८ । अस्या गुणाः ।

हरीत

“हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी
कोष्ठामयघ्नौ लवणैर्न वर्जिता ।
रसायनी नेत्ररक्षापद्धारिणी
लग्नामयघ्नौ किल योगवाहिनी ॥”

अन्यच्च ।

“वीचास्थितित्तं मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरव्यवर्ध्या ।
मांसांशतश्चास्त्वकवाययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्तुतेयम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यौ वातपित्तहरो गुरुः ॥”
तस्या भेदा यथा,—

“हरीतकवन्तोत्पन्ना सप्तभेदेहरीतका ।
तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्य यथाक्रमान् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चान्दनाभया ।
जीवन्ती चेतकी चैत नास्मा सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुष्टता विजया सुष्टता रोहिणी मता ।
खल्वलक पूतना ज्ञेया स्तूलमांसाहता स्मृता ॥
पञ्चांशा चाभया ज्ञेया जीवन्ती खर्गवर्णभाक् ।
त्रयसा तु चेतकी विद्रादित्वासां रूपलक्षणम् ॥
विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्यान्नैतकी
पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।

चत्प्रायासहताभया च जनिता देशे
सुराष्ट्राक्षये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ १ ॥

सर्वप्रयोगे विजयाय रोहिणी
चतुष्टु केपेष्टु च पूतनोदिता ।
विरचने स्यादहता गुणाधिका
जीवन्तिका स्यादह जीवैरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्वरक्षापद्धारिका,
नेत्रामयघ्नौमभ्यां वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमिथं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिद्वन्था ॥

चेतकी च हता हस्ते यावत्तिलति देहिनः ।
तावद्विरच्यते वैगातत्प्रभावान्न संशयः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्वथाधिष्ठु शस्यते ॥
चिन्नापसु निमज्जति वा सा ज्ञेया गुणवती
भिरवन्तैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या
स्यात् ॥

हरते प्रथमं आधीनु भूयस्तकति यद्युः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तत्कतिर्दोषवाचिका ॥
हरीतकी तु ण्डायां हनुस्त्वमे गलग्रहे ।
श्रोत्रे नवचन्द्रे स्त्रीषु गुर्विष्यां नैव शस्यते ॥”
इति राजनिर्वण्डः ॥ १ ॥

हरीत

नामानि कति चोक्तानि कश्च तासाञ्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपीहति ।
पृच्छास्मि तदुपधा पृष्टं भगवन् । वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोऽब्धेचर्गं श्रुत्वा दधौ वचनमब्रवीत् ॥
पपात विन्दुर्मादिन्यां शक्रस्य पितृतोऽन्धतम् ।
ततो दिशान् समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतकी ॥
हरीतकभया पथ्या कायस्था पूतनाहता ।
हैमवत्यक्षया चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चान्दनाभया ।
जीवन्ती चेतकी चैत पथ्याया सप्तजातयः ॥ १ ॥
अलावुष्टता विजया हता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमनी खन्त्या कथिता मांसलान्धता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती खर्गवर्णनी ।
चिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाहतिः ॥ २ ॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽहता हिता ॥
अचिरीरोगेऽभया शक्ता जीवन्ती सर्वरोग-
हृत् ॥

चूर्णाद्यं चेतकी शक्ता यथा युक्तं प्रयोगयेत् ॥ ३ ॥

चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता लज्जा च वर्णतः ।

घटकुलायता शुक्ला लज्जा चैकाङ्गुलायता ॥

काचिदास्त्रादमाच्ये काचिदुगम्येन भेदेन ।

काचिन् सार्धेन दृष्टान्या चतुर्धा भेदेऽपि चैव ।

चेतकीपादपञ्चायासुपमर्पित ये नराः ।

भिरन्ते तत्तुलनादेव पशुपल्लिङ्गादयः ॥

चेतकी तु हता हस्ते यावत्तिलति देहिनः ।

तावद्विरच्यते वैगैस्तु प्रभावान्नान्न संशयः ॥

हृपादिस्तु कुमाराणां लज्जानां भेषजद्विषाम् ।

चेतकी परमा शक्ता हित्वा सुखविरचनी ॥

वप्राणामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।

सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥

हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।

रूपोष्णा दीपनी मेध्या खाडुपाका रसायनी ॥

चक्षुष्या लघुराशुया वृंहणी चाडुलोमिनी ।

आसकासप्रमेहार्थः कुष्ठशीथोदरक्रिमीन् ॥

वैखर्ग्यग्रहणीरोगविवन्धविषमज्वरान् ॥

गुल्माभ्रान्नव्रणच्छर्दिहिका कण्डूहृदामयान् ॥

व्रणस्थाने ढषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

कामलां शूलमानाहं ब्रीहानश्च यक्षत्तथा ।

अश्वरीरुजलक्ष्णं रुक्षापातश्च नाशयेत् ॥

खाडुतित्तकथायत्नात् पित्तहृत् कफहृत्तु वा ।

कटुतित्तकथायत्नादहताहताहृत्तु चैव ॥

पित्तहृत् कटुकाम्बलात् वातहृत् कथं शिवा ।

प्रभावाद्दोषहन्तुं सिद्धं यत्तत् प्रकाशयते ॥

हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽनुना ।

कर्मण्यलं गुणैः सार्धं दृष्टमाश्रयेदेतः ।

यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलङ्काचयोर्यथा ॥

पथ्याया मज्जनि खाडुः खायावन्तो यव-

स्थितः ।

दृक्ते तित्तस्त्वपि कटुरस्थिस्तुवरो रसः ॥ १ ॥

हरीषा

नवा क्षिप्वा घना हृता गुर्वी चिन्ना च
याम्भसि ।

निमज्जन्तु सा सुप्रशक्ता कथितातुगुणप्रदा ॥

नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकच द्विकर्षता ।

हरीतक्याः फले यच्च द्रव्यं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥

चक्षिन्ता वर्द्धयत्यभिं पेयिता मलशोधिनी ।

क्षिप्वा संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता चिदोष-
हृत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिवलेन्द्रियाणां

निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।

विसंविनी मूत्रशक्ताल्लानां

हरीतकी स्यात्तु सह भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।

हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्थोपरि योजिता ॥

लवणैर्न कफं हन्ति पित्तं हन्ति सफरं ।

हृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् शुडान्विता ॥

सिन्धुस्त्राङ्गैराशुषीक्यामधुगुहेः क्रमात् ॥

वर्षादिस्त्रया भयाश्रया रसायनगुणैश्चिता ॥

अध्वातिक्षिन्नी नलवर्जितश्च

रुचः कशो लङ्घनकर्षितश्च ।

पित्ताधिको गर्भवती च नारी

विमुक्ततरुल्लभ्यां न खादेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ १ ॥

अन्यच्च ।

“जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयाहता ।

पूतना कालिका चैत सप्तजातिहरीतकी ॥

सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलवर्णा ।

अलावुष्टता विजया पञ्चांशा चाभया स्मृता ॥”

पञ्चांशा पञ्चशिरा ।

“स्तूलमांसाहता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।

त्रयसा च कालिनेत्येव सप्तजातिहरीतकी ॥

क्षिहपानेषु सर्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।

रोहिणी चतुरोगेषु विजया सर्वकाम्नेषु ॥

पूतना लेपनं ज्ञेया अहता तु विरेचने ।

अभया नेत्ररोगेषु गन्धशुक्तौ तु कालिका ॥

हरस्य भवने जाता हरिता च खभावतः ।

हरते सर्वरोगांश्च तेन नास्मा हरीतकी ॥ १ ॥

पीयूषं पित्तस्त्रिपिष्टपप्रतैर्धे विन्द्वो निर्गता-

स्त्रिभ्योऽभूदभया दिवाकरकरभ्रमीव दोषापहा ।

कालिन्दीव वलप्रमोदजननी गौरीव शूलप्रिया

वह्निदोतकरी हुताहुतिरिव चोष्णीव नाना-

रसा ॥

पथ्या पञ्चरसाशुया चक्षुष्यालवणा सरा ।

मेधोष्णा दीपनी कुष्ठदोषशोधनयापहा ॥ १ ॥

पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं अन्न-

कथायम् । अस्थि तित्तम् । तन्मध्यं साधुर्थम् ॥ १ ॥

तन्मज्जगुणाः ।

“पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यौ वातपित्तहरो गुरुः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

हरीषा, स्त्री, मांसयज्ञगविशेषः । आस इति

हिन्दी भाषा । यथा,—

“पाकपात्रे तु दृढति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् ॥

यानीयं प्रचुरं सपि; प्रभूतं हिङ्गु गीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रक्षं शुष्की लवणं मरिचानि च ।
नक्षत्रां चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान्
चङ्गु ॥
यथा सन्ध्यां वस्त्रं सुपकानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत् विपुणो बह्मण्डस्थितिर्धया ।
यथा हरीषा वलकदातपिचापचा गुरुः ।
श्रीनोया शुक्रदा क्षिप्वा सरा सन्धान-
कारिणी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरेणुः, स्त्री, (द्वियते इति । हृ + “कृह्या-
मेणुः ।” उणा० २ । १ । इति यणुः ।) रेणु-
कानामगम्यद्वयम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोषितु । इति मेदिनी ॥

हरेणुः, पुं, (द्वियते इति । हृ + यणुः ।) सतीलः ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातयाः ।)

हरेणुकः, पुं (हरेणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पंथायोऽस्य यथा,—
“कनायो वस्तुनः प्रोक्तः सतीलश्च हरेणुकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हर्षा, [कृ] पुं, (हरति ध्वान्तमिति । हृ + ङृच् ।)
स्यः । यथा,—
“लोकसाक्षी जिलोकेष्टः कर्षा हर्षा तमिहृ ।
तपनक्षोपनचेष्टः सप्राश्चवाहनः ॥”
इति शास्त्रपुराणि सूर्यस्तवः ॥

हर्षकर्मरि, जि (यथा, भागवते । ४ । २ । ४५ ।
“अन्तर्धानो नभस्त्वया हविर्धानमविवन्दत ।
य इहमन्त्रहर्षात् विद्वानपि न जज्ञिवान् ॥”)

हर्म, [नृ] कौ, (हरति स्थानमिति । हृ +
मनिच् ।) जन्मणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्मितं, जि, (हर्मं जातमस्येति । इतच् ।)
विषमम् । दम्भम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्मेशब्दादर्थान्तरम् ॥

हर्मुटः, पुं सूर्यः । कच्छपः । इति कैचित् ॥

हर्म्या, कौ, (हरति जनमनांसीति । हृ + अत्रा-
दितान् यत् सृट् च ।) धनिनां वासः । इत्य-
मरः । २ । २ । ६ । धनिनां व्यवहारिकादीनां
वासः काष्ठिकादिना ज्ञानं भवत्यहं हर्म्यादि-
सङ्गं खान् । हरति मनो हर्म्या नास्तीति
हृजो ह्यः इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्या अत्रानितान् यत् सृट् च हर्म्याम् ।
आदिशब्देन खलिकाट्टालिकादिर्षह्यम् ।
धनिनां राजशक्तिरित्यानां वाचो यजम् । एकं
काष्ठिकादिकतस्य धनियह्यम् । इत्यमर-
टीकायां रायसङ्कटः । (यथा,—
“हर्म्याश्चोदिभूमिर्नभसि च प्रथमं श्रीकरोष्ण-
प्रहरी ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविषयो वर्णोपचारे ।)

हर्ष, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) रीपोषः ।
हर्षति । क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्षणः, पुं, (हरि पिङ्गलं अचि यस्य । घञ् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ । कुर्वरः । इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, जि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३० । ५ ।
“तथैवावहकवच कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्ष्यं वृषभस्त्वं यथास्य पितरं तथा ॥”)

हर्ष्यतः, पुं, (हर्ष्यति गच्छतीति । हर्ष्य + “भूय-
दृशियजीति ।” उणा० ६ । ११० । इति
अतच् ।) घोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादित्तिः । अश्वमेधीयाश्वः । इत्युणादि-
कोषः ॥

हर्ष्यन्तः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्रः । इति कैचित् । (यथा, भाग-
वते । ८ । ११ । २१ ।
“हरीन् दशशताभ्याञ्चौ हर्ष्यन्त्य बलः प्ररेः ।
तावन्निरर्ह्यमास युगपत्तुष्टस्त्वान् ॥”
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वः इति कर्मधारयेण
इत्याश्वः । यथा, महाभारते । ३ । २८ । १३ ।
“अयं हर्ष्यन्तुग जेजो मघोन” स्वन्दनीतमः ।
अनेन शक्रः काङ्क्षस्यः समरे देवदानवान् ।
शतशः पुत्रयथा । रथोदारेण जज्ञिवान् ॥”)

हर्षः, पुं, (हृष तुष्टौ + घञ् ।) इष्टव्यजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्मः ।
आज्ञादः । तत्पर्यायः । सन् २ प्रीतिः ३ प्रमदः ४
प्रमोद ५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्द्युः ८
आनन्दः ९ शर्म १० श्रमदः ११ सुखम् १२ ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ । सुदा १३ सुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।

कैचित् सुदादिसङ्गं प्रीतौ आनन्दश्चादिपक्षकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखञ्चो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकायां भरतः । तथा च ।
“सन् प्रीतिः प्रमदादोदसमोदोदसम्मदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्याय इतिरः ॥
आनन्दो नन्द्युर्नन्दः सुखमानन्द्युर्मदा ।
सौख्यं शर्मोपशोषः स्यादानन्दं शोषमित्यपि ॥
सुदादिष्वप्यर्थान्तरमप्युच्यते । इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

हर्षस्य पुत्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुत्रस्त्व उवाच ।
“कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स प्रहरेण संदग्धो ह्यगङ्गलसुपागतः ॥”
इति वामने ५ अथाश्वः ॥

(रोमाश्वः । यथा । “हर्ष्यते हर्षयुक्तौ भवतः
हर्षश्च रोमाश्च प्रायः ।” इति तन्त्रिनिचयस्य
वातशाधियाख्याने विजयरचितः ।)

हर्षकः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुल ।)
पर्यन्तविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
जि । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्ष्यं, कौ, (हृष + क्तुट् ।) हर्षः । इति धरणिः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।
“तच्छिरः चिन्तुरालस्य प्ररेवैहमवाहयत् ।
दुहृदामप्रहृषोय सुहृदां हर्षयाच च ॥”)

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष + णिच् + क्तुल ।)
विष्कम्भादिमन्त्रप्रतिविद्योगान्तर्गतचतुर्दशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“सुचारुभावं स्मृतपद्मनेत्रं
प्राक्तप्रयत्ने विनयोपपन्नः ।
प्रस्तुतिकाले यदि हर्ष्यः स्था-
दमर्षयो नैव जनः कराचित् ॥”
इति कोष्ठप्रदीपः ॥ ॥

चक्षुरोगविशेषः । आङ्गविशेषः । आङ्गदेवः ॥
हर्षकारके, जि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३१ । ७६ ।
“ययं सुकलितं युद्धमासीत् क्रयादहर्षयम् ।
महद्भिस्तेरभीतानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥”)

हर्षमाणः, जि, (हर्ष + ताच्छीले शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्यायः । विष्कम्भाः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षयितुः, पुं, (हर्षयतीति । हृष तुष्टौ + णिच् +
“स्निहृषिषुवीति ।” उणा० ३ । ०८ । इति
येरितुच् ।) पुत्रः । खर्ष्यं, कौ । इति मेदिनी ॥
हर्षयग्रीवे, जि ॥

हर्षस्त्रनः, पुं, (हर्षस्त्रचकः स्त्रनः ।) आनन्द-
स्त्रनिः । तत्पर्यायः । किलकिता २ । इति
त्रिकाश्वप्रेशः ॥

हर्षिणी, स्त्री, (हर्षयतीति । हृष + णिच् +
णिनिः । डौप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥
हर्षितः, जि, आज्ञादितः । हर्षोऽस्य जात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हर्षुलः, पुं, (हृष तुष्टौ + “हृषेयलच ।” उणा०-
१ । ६८ । इति उलच् ।) न्यगः । कासुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ हर्षण-
ग्रीवे, जि (यथा, कथाचरित्नागरे । १२२ ।
२६ ।
“प्राश्र्यते प्रत्येददमे विह्वमद्येति हर्षुलः ॥”)

हल, आ विशेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ्र, हलः, हलः । हलति
भूमिं क्षयकः । इति दुर्गादासः ॥

हलं, कौ, (हलति भूमिमिति । हल + अच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३ । तत्पर्यायः ॥
“हलं लाङ्गलं गोदारणञ्च चौरकुलौ ॥”
इति जटाधरः ॥

तत्र गोयोजने दीपादौ । हारीतः ।
“अदौगव धर्महलं यद्भवै जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्मेव वृषसागां हिमवन् ब्रह्मघातिनाम् ॥”
इति तृतीययामार्हकले आङ्गिकतत्त्वम् ॥ ॥

हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ॥
“पूर्व्याभियाम्पण्यपिचप्रशिवान्धमेव
रित्तादमीविगतचक्रतिथिं विहाय ।
ह्यङ्गालिगोसमुदये विष्णुचार्किवारे
शक्तीह्योगकरयैव हलप्रवाहः ॥ ॥
हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चित्रावाच भुमे केने स्थिरचर्मजुजोदये ॥”

भीमपराक्रमे ।

“वामे कण्ठं वलीवद् दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिसुखो भूत्वा कर्णकः क्षिप्रमारभेत् ॥
हृत्वे तु योजितं यच्च स्नेजे याचं करोति गौः ।
तच्च खाद्दिगुणं शस्यमवश्यं गर्गमाधितम् ॥”*
हृत्त्वचिन्तामणौ बलभद्रः ।

“सुखदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया कार्यसाधनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीदृक्तुं सदा ॥
पञ्चमी औषदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ॥
सप्तमी स्नानदा भोग्या दृष्टं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।
एकादशी तथा कुर्वाङ्गनं धान्यं मगोरथम् ॥
द्वादशी प्राणसन्धेहा सर्वसिद्धा त्रयोदशी ।
चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्कला ॥
छामास्वाष्टमौषधौरिक्ताश्च परिवर्जयेत् ।
सौरिभौमदिने चैव कष्यारम्भे धनचयः ॥
प्राज्ञेश्विष्णुतिथ्यु पितृहृत्करोत्तरेषु च ।
अश्विनीवातपौष्ण्यं च्छ्वादिनीह्रमे तथा ॥
वारे भातुजशुक्रं च जीवे शीतकरे तथा ।
लभे स्त्रीगोमीनयुग्मे कष्यारम्भं शुभं विदुः ॥
शेषान्यां पुण्यनैवेद्यैः क्षिप्रपालञ्च पूजयेत् ।
नालङ्कारो हनधरः सगभिश्च पूजितं हलम् ॥
दध्याव्यमधुभिः श्रेष्ठं फलाग्र्यञ्च प्रवेपितम् ।
कर्षं प्रापयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च ॥*॥
हस्ताश्विनिष्यचन्द्रसु त्रयोक्षेत्रविष्णुवारणे ।
वायवेनाग्निमे चैव रोहिण्यासुत्तरासु च ॥
वारे जीवजशुक्रं च सोमे दिनकरे तथा ।
युग्मे शुवतिगोमीने शस्तं स्याद्जीववापनम् ॥”
राजमार्गच्छेदः ।

“प्राज्ञेश्वरवयोत्तरादितिमघामार्गच्छेदित्या-
श्विनी-
धौल्याश्चामरीचयः शतभिषा खाती विशाखा
तथा ।
जीवार्कैश्चरितेन्द्रनन्दनदिने वारे स्थिरस्थोदये
शस्यानां वपने भवन्ति जवने शस्ते तिथौ
रोपणे ॥”

देवलः ।

“गुरुसोमस्यशुक्राः सैन्याः सम्यक्तराः

शुभाः ।

ब्रह्माकिंभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥
हन्ति मेघः पशून् सर्वान् स्वभावैनाथ दृष्टिकः ।
कर्कटं भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति ।
केशरी शस्यवाती स्वात् पार्ष्विपोपद्रवं धनुः ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् ।
मोक्षोमन्मथमीनेषु शस्यं सम्यग्यते मद्भुत् ॥*॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वावसा ।
स्नात्वा गन्धैः पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥
एवञ्च यद्वसुक्तां पूजयित्वा प्रणापयितुम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते सूर्यदक्षिणा ॥
हृत्वा त्रयो निधोक्तयौ नवनीतेर्हृतेन वा ।
सुखपार्थं तथोर्लिप्यात् फालाग्रं जनकैः स्मृयेत् ॥
उत्तराभिसुखो भूत्वा चौरैर्याजं प्रदापयेत् ।

ततः शुभकरः श्रीमान् क्षत्रिकर्म समाचरेत् ॥*॥
वर्जयेत् भयश्चङ्गश्च चुरमङ्गश्च वर्जयेत् ।
विकलं क्षिप्रलाङ्गलं कपिलं दृष्टमं तथा ।
हस्तपवाह्यं कार्यं नीरुगभिः क्षत्रिकर्मकैः ।
हलादिभिर्हृष्टैः क्षेममड्डैर्न शुभं भवेत् ॥
दृष्टमा यदि सुहृन्ति तस्य वस्त्रप्रदा भवेत् ॥”
क्षत्रिरिति शेषः ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्धदायिका ।
पञ्चमी या भवेन्नेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अथ ऊर्ध्वं न कर्तव्यं मङ्गलदोषस्ततो भवेत् ॥
संपूज्याग्निं द्विजं देव कुर्वाणहस्तप्रवर्तनम् ।
हेमनि घृष्टफालाग्रं क्षिप्ररेखां न कारयेत् ॥
स्मर्याया वसवश्चन्द्रः पृथू रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥*॥
हृत्वे प्रवाच्यमासौ तु कूर्म उन्मथते यदि ।
गृह्णीति न्ययते तस्य ततोऽथैव भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रमुक्तं विनश्यति ।
ईशामङ्गो यदा कर्तुं संशयो जीवितस्य च ॥
सुतनाशो युगभङ्गे समीने न्ययते सुतः ।
समीने योक्तवन्मकाठद्वये ।

“योक्तव्ये दे तु यावज्जः शस्यहानिश्च जायते ॥
हृत्वे प्रवाच्यमासौ तु गौरैः प्रपतेद्यदि ।
प्रपतेद्युक्तमाचस्तु वन्यं स प्रपठते ।
ज्वरातिचारोगेण क्षत्रिभङ्गं विनिर्दिशेत् ॥
प्रवर्त्तुं युक्तमाचस्तु ततो गौः ज्वते यदि ।
वस्त्रालीढिन नर्हन्ति ततः शस्यं चतुर्गुणम् ॥*॥
हेमवारिविनिर्गस्त वीजस्थोन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते विधायाथ स्वयं सुदृचयं वपेत् ॥
हला चान्योन्यप्रोक्ताहं कर्षको हृष्टमानस ।
प्रादसुखः कलसं यत्न इमं मलसुदीरयेत् ॥
तं वै वसुधारे सोते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं निव्यं कर्षं मेधां शुभे क्रुतु ॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि कावे देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्या धान्येन च धनेन च
खाहा ॥”*॥

क्षत्ररत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।

“चेन्न च कृष्णपञ्चम्यां काक्षीरा च रजस्वला ।
निव्यं भवति तस्मात्तां हला शैलमयी क्षियम् ॥
अथैववन्दनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनचयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरवर्जं वर्जयेन्न च ॥”
काक्षीरा पृथ्वी ।
“अष्टम्याश्च ततः क्षात्र्य ताभिरेव यद्दे यद्दे ।
सुखाताभिः प्रहृष्टाभिर्वैषण्वीभिरेव च ॥
अनन्तरं द्विवेः क्षात्र्या सर्ववैधियुतेर्जलेः ।
गन्धैर्वैष्णवैश्च रत्नैः फलेः सिद्धार्थैश्च तथा ॥
क्षापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माख्यैश्च पूजयेत् ।
तस्मिन्नेतिशयश्च प्राप्नुतव्यं यद्दे यद्दे ॥
अतः परम्भुत्वाता गर्भं यत्नाति मेदिनी ॥*॥
तथा ।

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।
इन्द्रः प्रचेताः पत्न्यः शेषश्चक्राङ्गवन्द्यः ॥

वन्देवो हर्षं भूमिर्दृष्टमो रामलक्ष्मणौ ।
रक्षोघ्नौ जानकी सीता युगं युगमेव च ॥
सीता खाङ्गलपङ्कतिः । युग युगकाङ्क्षम् ।
“एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
गोमङ्गले तु संपूज्याः कष्यारम्भे मधोत्सवे ॥
अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च मास्ये रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खलङ्कतः ॥”
तथा ।

“उभौ वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं वाग्वैः सह ॥”
वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ।
कनिष्ठायः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात् । इति । होमतर्पणे
लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्गच्छेदः ।
“निव्यं दृष्टहृत्वे लक्ष्मीनिव्यं पञ्चहृत्वे धनम् ।
निव्यश्च निहृत्वे भक्तं निव्यमेकहृत्वे ऋणम् ॥”*॥
क्षत्रिपराशरः ।
“वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
अतः परस्मिन्मघं न जातु आवयेत् शुभम् ॥”
ज्योतिषः ।

“पूज्यभाद्रपदा कृत्वा रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा श्रुतभिषा वाच धान्यानां रोपणे

वराः ॥

सरोवरा रजनीं नीलीं पुनर्वसुर्वैद्युच्यते ।
स्वयं जाते पुनस्ते वै पालयन्नेव दुष्यति ॥
आरामे गृहमथैव वा मोक्षतु सर्वप्रमावपनम् ।
परामव रिपोर्याति ससाधनधनचयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चित्वा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्वत्र सर्वत्र निगन्ति मङ्गलम् ॥”
निशा हरिदा । कोविदारको रक्तकाञ्चनः ॥*॥
“हेमाम्भसा हृत्वीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधेति सुशीलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे निव्यं ह्यमोऽयं वर्ज्यामिति ॥*॥
लिखितलक्ष्मीनापि मन्त्रं शस्येष्टु वन्दयेत् ।
न याधिकीटहिंसायां भयं तच्च भवेत् क्षतिम् ॥”
सिद्धिः । प्रवजतरतरङ्गतरलितमद्भुतरक्षसीरण-
वगोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः सतुद्र-
तटे नानाश्रतसहस्रवनारायां मध्ये खरनखर-
पक्षोद्भवाङ्गलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं
श्रीमद्वनमन्तमाज्ञापयन्ति असुकखाखलक्ष्मि-
वाताभीष्मो गान्धीरवी पाक्षरसुक्ती धूली-
श्ङ्गारतन्त्रा क्षत्राङ्गता फडिङ्गा यत्ना वानरा
गर्जता वमङ्का माहिषादिरोमं खड्गयन्तं चण-
मपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत
तदा युष्मानु शतखलं कारयामीति । ॐ ब्रा
ह्मो ब्रा श्रीरामाय नमः । इति शस्येष्टु वन्द-
येत् ॥*॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।
“धान्याजपादद्विघ्नानलसोयशङ्क-
चिन्नोत्तरोडुषु कुजाकैजवारवर्जम् ।
शस्तेन्द्रयोगकरयैषु तिथौ विरिक्तो
धान्यच्छेदिः स्थिरनखन्दगोद्वेष्टु ॥”

बलभद्रः ।

“रेवतीहस्तमेष्वेव अथवा नागाग्र्ययोः ।

पितृदेवे तथा सौम्ये धाम्यच्छेदं गगोदये ॥”

अथ धाम्यच्छेदप्रकारः ।

“सपत्नी माघसुतो च यवधान्यं सकाण्डके ।
हिन्यात्तिलञ्च निधनमेतत् पाराशरं मतम् ॥”
पराशरः ।

“न सृष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वटपौषधोः ।
ईशाने लवनं कुर्यात् साङ्गसृष्टिग्रहणं शुचिः ॥
पौष्ये पुष्पे शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
ग्रन्थविघ्नप्रशान्त्यर्थं तैत्रे वाहकभोजनम् ॥”
बौधायनः ।

“रथान्धगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
अथाश्वस्तं सन्निहन्त्याः श्वाजाविखरवाय-

साम् ॥”

सन्निहन्ती संसार्वर्णी ॥ * ॥ हलचिन्ताग्रणी
मेधिरोगणम् ।

वटञ्च सप्तमञ्च गम्भारी शाल्वली तथा ।

औडुवरी तथा धात्री वा चान्या चीर-

धारिणी ।

स्त्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्या फलप्रदा ॥”
बीजमन्त्रयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ~ * ॥

अथ प्रयोगः ।

पौष्येनास्त्यन्तर्जयज्ञापयन्त्यां एष्टी रजखला
तां दिनत्रयमेकस्मिन् पञ्चनकारे उच्चप्रदेशे
नधवाः स्त्रियः प्रपूजयेद्युरष्ट्यां तां ज्ञापयित्वा
ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
वा सर्वोषधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्वपैः एष्टी
ज्ञापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च
पश्चाद्भोक्तव्यम् ॥ * ॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
वपनदिने च ज्ञानज्ञानादिराचान्तो गन्तं स्त्रियं
ज्ञात्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं स्मर्यादिनव-
ग्रहान् एष्टीञ्च पूजयेत् ।

“हिरण्यगर्भं वसुधे शेषस्योपरिप्रापिनि ।

वसान्यहं तव पृष्ठे गृह्णाणार्थं धरिणि मे ॥”

इति मन्त्रेण स्त्रीरेकार्थं दद्यात् । ऐशान्यां
पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोहन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा ॥
इत्यनेन निः पूजयेत् । रुद्राय कण्डपाय सुरभ्ये
दन्नाय । तदर्थमन्त्रस्तु ।

“शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहन्तो महाबलः ।

भृतयश्चाहिणो देव तुभ्यमन्त्राय वै नमः ॥”

प्रवेतसे पर्जन्याय श्रेष्ठाय चन्द्राय अकाराय वज्रये
बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्म-
णाय जानक्ये सीतायै युगाय गगनाय इति
हविर्भूतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमभिर्द्विजञ्च पूज-
येत् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
दद्यात् । आम्नपक्षवैदग्धीनि गर्तं निःक्षिप्य
शक्तिकाभिः पूरयेत् । क्षणौ छणौ नवनोते-
ष्टेन वा मुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाह-
कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं मात्स्यादिभिः
पूजयित्वा दधिदूतमधुभिः फालार्थं प्रक्षिप्य
देव्या फालार्थं चर्पयित्वा कर्षयेत् । वसिष्ठ-
पथुरामेक्षप्रारम्भरत्नमन्त्रान् स्मरेत् । एका

तिस्रः पञ्च वा रेखा हलेन कार्याः । भयश्चङ्क-
खुरलाङ्गुलाः कपिलाञ्च वृषा न योक्तव्याः ।
हलप्रवाहकाञ्च समर्पाः कर्तव्याः । हलानि
नवानि दृष्टानि कर्तव्यानि । वृषभशुद्धादिकं न
शुभदं वृषभाणां नर्दनेन चतुर्गणं शस्त्रं खञ्ज-
पुरीषोत्सर्गं तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजसृष्टिचयं इदं
ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
त्रैव प्रादुसुखः जलपूर्णं कलसं गृह्णीत्वा ।
“लं वै वसुधरे सौते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं क्षत्रिं मेघां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्वग्रहानि काले देवः प्रवर्षेत् ।
कर्षकास्तु भवन्त्यग्रे धात्र्येन च धनेन च
खाहेति प्रार्थयेदिति ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“अमावस्यां पितृश्राद्धे अम्नवाचीदिने तथा ।
लाङ्गुलेन चतुर्ध्वं पृथिवीं कम्प्ये सदा ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

स्तुतिषागरसारे गोभिलः ।

“हलेन्वा शकटेष्वापि वाहयेत् यो वृषं खयम् ।

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् द्विगुणं योषितां गवाम् ॥

वृषभन्तु समुत्तुष्टं कपिलां वापि कामतः ।

यो जयित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हलह्री, स्त्री, हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । हलस्य

धरः ।) वलदेवः । यथा,—

“नौलाञ्जरो हलधरो हलभट्टालभट्ट वलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।

“ततो हलधरः चीनो रेवतीसहितः प्रभुः ।

अशुगन्धमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥”)

हालिकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“सालङ्कारो हलधरः सगुभिश्च पूजितं हलम् ॥”

हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः ।) क्षयिकर्म ।

यथा,—

“अथ सेवा श्रुतिः स्यात् स्त्रियां क्षयिञ्च

कर्षणम् ।

कर्षोऽष्टतञ्च प्रकृतं हलभूतिर्महाधनम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

हलभट्ट, पुं, (हलं विभर्त्तति । भट् + क्तिप् । हलस्य

भट्टिर्वा ।) वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मेघदूते । ६१ ।

“अंसन्यस्ते सति हलभट्टो मेघके वासवीव ॥”)

हलभट्टिः, पुं, (हलेन भट्टिर्भरणमस्य ।) सुनि-

विशेषः । तत्पर्यायः । उपपर्वः २ कृतकोटिः ३

अव्याचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य

हलेन वा भट्टिः ।) क्षयिकर्म च ॥

हलरार्च, स्त्री, आहुत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हला, य, नाचोक्तौ सखीं प्रयाजानम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १५ ॥

हला, स्त्री, सखी । इति जटाधरः ॥ मयम् ।

पृथिवी । जलम् । इत्येकार्थकोषः ॥

हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) वलदेवः ।

इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । २२१ । २२ ।

“ततस्ते तदचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधान् ।

तूष्णींभूतास्ततः सर्वं साधु साञ्चिति चाश्रुवन् ॥”)

हलाहः, पुं, चिन्तितः । इति हेमचन्द्रः ॥

हलाहलः, पुं, (हलमिव आ समन्तात् सर्वोद्भूत

हलति कर्षतीति । आ + हल + अच् ।) विष-

भेदः । यथा,—

“समौ कचुकनिष्ठां कौ चूडस्तु गरलं विषम् ।

पुंश्चि कौवे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥”

इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

हलमिव आ समन्तात् हलति विलिखति

हलाहलः । हल च विलेखे अन्तु स्वार्थे ष्य

हलाहलञ्च । निपातनात् लोपोच्चाहलञ्च ।

“हलाहलं हालहल हाहलञ्च हलाहलम् ॥”

इति बट्टः ॥

एते काकोलाद्यन्धयः पुंश्चि कौवे चैवन्धयः ।

केचित्तु चूडभेदा इति पुंश्चि वक्ष्यमाणत्वात्

पुंश्चि कौवे चैवन्धय विषमन्धयेन सम्बन्धः ।

इत्याहुः । तन्नातिहृद्यम् ।

“काकोलसुयतेजः स्यात् क्षयिञ्चवि महा-

विषम् ॥”

इति वेद्यकम् ।

“तत् कालकूटं विषसुयतेजः

कण्डे दृप्तं पञ्चतराजकन्ये ॥”

इति व्यासः ॥

हलाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः ॥

“मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाहलं

महद्विषम् ।

अतएव निषीयतेऽधरो हृदयं सुष्टिभिरिव

तास्यते ॥”

इति कुलचरितेऽश्वघोषः । इति भरतः ॥

(मूलजविषभेदः ।

“सङ्कोचं मर्कटं शङ्खिविषं हलाहलन्तथा ।

एवमादौ निःपान्यानि मूलजानि स्मिराणि च ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति । अच् ।)

ब्रह्मसर्पः । अङ्गना । इति मेदिनी । वृद्धविशेषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल +

“सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति

इन् ।) वृद्धहलः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्तु-

पर्यायः । जिह्वा २ । इति चैमचन्द्रः ॥

हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारोऽस्यस्या इति ।

इतिः । ङीप् ।) लाङ्गलिकीट्टञ्च । विषलाङ्गला

इति भाषा । इति रत्नमाला । (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि ।

विषस्याभिनिष्ठानन्ता वज्रिवक्त्रा च गर्भेभ्यः ॥”

हलीम

“लाङ्गली हलीनौ च ख्यात्” इति मारुह २०८ अथाये ॥ हलमन्त्रहच ॥

हलिप्रियः, पुं, (हलिनी बलदेवस्य प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (पर्व्यायो यथा,—

“कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रियः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनी बलदेवस्य प्रिया ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २ । १० । ३६ ॥ (विवरणमस्या मदिरा शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल + हल् । डीप् ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हली, [व] पुं, (हलग्रन्थाक्षोति । हल + इति ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ क्षत्रिकर्म्म-कर्त्ता । तत्प्रायः । कुटुम्बो २ कर्षकः ३ चित्रो ४ क्षत्रिकः ५ कार्षिकः ६ क्षत्रीयः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उपदेशप्रतने । ६६ । “क्रुद्धो हली कुख्यां पुरसुस्याय लिपन्याम् । जगुनोत्तदसुचन् क्रोधाविरोधुनतश्च ॥”)

हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल + हृत् ।) शाकट्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हलीमकः पुं, रोगविशेषः । यथा पाक्षुरोगस्यैव भेदं हलीमकश्चाह ।

“यदा तु पाक्षुर्लङ्घः स्वाङ्गरितस्त्रावपीतकः । वलीनसाहः तयकन्नामन्दापित्व नृदुज्वरः ॥

स्त्रीवृद्धं रङ्गमर्द्धं स्थानलयाचपिभ्रमः । हलीमकं तदा तस्य विदादित्तिपित्तः ॥”

पाक्षुः पाक्षुरोगिणः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“मारितस्यायस्यस्य सुखाचूर्णेन स्रुतम् । खदिरस्य कषायेण पिबेद्भुत्” हलीमकम् ॥

सिता तिक्ता बला यष्टी त्रिफला रजनीयुगैः । ज्वहं लिङ्गान् समध्वान्यं हलीमकनिवृतये ॥

अष्टतलतारकलप्रसाधितं तुरगविद्विषः सर्पिः । क्षीरचतुर्गुणैर्गमेतद्वितरेच हलीमकात्तैम्बः ॥

इति अष्टतलतम् ॥ * ॥

“मधुरैरन्नपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरैव । कामलापाक्षुरोगोत्क्रियाश्चात्रोपयोगयेत् ॥”

अथ सामान्यतः पाक्षुरोगकामलाहलीमक-चिकित्सा ।

“कलचिकित्सावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः । क्षायः क्षौद्रगुणो हन्यात् पाक्षुरोगं सकामलम् ॥

त्राणं त्रिफला सुखं विडङ्गं चयचित्रकः । दार्जी लङ्घाचिकी धातुर्यन्त्रिको देवदारु च ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् खला चूर्णं पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमज्जनवन्निभम् ॥ खञ्जे चाष्टगुणे पल्ला तस्मिन्सुत् प्रविषेततः ।

औदुम्बरसमानं खला वटकांस्तान् यथावि च ॥ उपशुद्धीत तन्नेन जीर्णं साम्राज्यं भोजनम् ।

मण्डूरवटका स्त्रिते प्राग्गदाः पाक्षुरोगिण्यम् ॥

हलीष

कुहानि जठरं शोयस्वस्तस्मिन् कपामयान् । अश्लीति कामला मेहं जीहान् ग्रामयन्ति च ॥”

इति चाषणादिमण्डूरवटकः ॥ २ ॥

“किरातनिक्तं सुरदारं दार्जी

सुखा गुडची कटुका पटोलम् ।

दुरालभा पर्पटकं सनिखं

कटुत्रिकं वडिफलत्रिकम् ॥

फलं विडङ्गस्य ममांशुकानि

सर्वेः समं चूर्णमथायमम् ।

सर्पिर्मधुम्यां वटिका विधेया

तक्रागुपानान् भिषजा प्रयोज्या ॥

निहन्ति पाक्षुश्च हलीमकश्च

शोयं प्रमेहं ग्रहणीरजश्च ।

श्यामश्च काशश्च सरत्पित्त-

मशीस्यथोरुग्रहमामवातम् ॥

व्रणांश्च गुल्मान् कफवित्राधिश्च

श्चिन्तश्च कुष्ठश्च तनः प्रयोगात् ॥”

इति अष्टादशाङ्गलोहम् ॥ ३ ॥

“यवगोधूमश्राव्यै रमेजङ्गलजेहिनेः । सृज्याङ्गुलीमहरादेरेषु भोजनमिष्यते ॥”

एषु पाक्षुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्वादिवात् सातुः ।) लाङ्गलदण्डः । इति सुमर्षाध्याकर-णम् ॥

हलां, त्रि, (हलेन लटम् । हल + लृत् ।) कर्पित-लेत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ अरुणं पर्यायः

लटशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हल-सम्बन्धि च ॥ (पुं, हलस्य कर्षः । हल + “मत-जनहलान् करणजस्यकर्षेण” ४ । ४ । ६७ ।

इति यत् ॥)

हल्यं, स्त्री, (हलस्येदमिति । यत् ।) वैष्णवम् । इति केचित् ॥

हल्या, स्त्री, (हलस्य सम्बन्धः । हल + “प्राशा-दिभ्यो यः” ४ । २ । ४६ । इति यः ।)

हलसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥

हल्लकं, स्त्री, रक्तकज्जरम् । हिला इति भाषा । तत्प्रायः । रक्तमन्थकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥

रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ । इति जटाधरः । अल्पगन्धम् ५ सोमाखम् ६ रक्तकैरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥

हल्लनं, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥

हल्लीयं, स्त्री, स्त्रीयां सह नर्तनम् । इति चिक्राण्डशेषः ॥ (पुं, उपरूपकविशेषः । तल्ल-चर्गं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।

“हल्लीय एव एकाङ्कः समष्टौ दृश वा स्त्रियः । वागुदात्तैकपुरुषः केशिनीवृत्तसङ्कुलः ।

सुखान्तिमौ तथा सन्धौ बहुतागतयस्थितिः ॥”

हल्लीयकं, स्त्री, (हल्लीयमेव । स्वार्थे कन् ।)

स्त्रीयां मण्डलिकावृक्षम् । इति जटाधरः ॥

“मण्डलेन तु यमृतां स्त्रीयां हल्लीयकात् तत् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्य

एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तत्तु रासक्रीडा । यथा,—

“गोपीनां मण्डलीवृत्तवत् हल्लीयकं विदुः ॥” इति कोषान् ॥

तल्लजगन्तु ।

“पृथुं सुश्रुतं मण्डलं त्रितल्लि-

मात्रोन्नतं कौ विनिखन्व्यं शङ्कुरम् ।

आकस्य पङ्कगभितरेतरस्य

हल्लैर्धर्मोद्य खलु रासगोष्ठी ॥”

इति हरिविष्टीकायां नीलकण्ठः ॥

हल्लीयकं दन्धनकारमध्यमपि ॥

हवः, पुं, (हृ लि होमे + अप् ।) होमः । आज्ञा ।

(ह्र + “भावेऽनुपमगस्य” ३ । ३ । ७५ । इति

अप् कस्यसारगणः ।) आङ्गानम् । अञ्जरः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

हवङ्गः, पुं, कांक्षपात्रे दक्षिमिश्त्रिताम्रभक्षणम् । इति केचित् ॥

हवनं, स्त्री, (हृ + लुट् । होमः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ३४ ।

“वाजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयतदा । प्रैह मां रात्रिं पृथति । मिथुनं त्वात्पुपयितम् ॥)

हवनायुः, [स] पुं, (हवनमेव आयुर्ग्रहः ।)

अपि । इति शब्दरत्नावली ॥

हवनी, स्त्री, (हृयनेऽनेति । हृ + लुट् । डीप् ।)

होमकुण्डम् । इति चिक्राण्डशेषः ॥

हवनीय त्रि, होमोयद्रथम् । हवम् । हुधातो-रनीयप्रत्ययेन नियमम् ॥

हविः, [स] स्त्री, (हृयनेऽनेनेति । हृ + “अर्हि-शुचिहुचपीति” उणा० २ । १०६ । इति

हविः ।) हवनीयद्रथम् । तत्प्रायः । साम्ना-यम् २ । वृत्तम् । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ५५ । ११ ।

“न जातु कामः कामानासुप्रभोगेन प्राप्स्यति । हविषा लब्धवर्त्तव्यं भूय एवाभिवर्द्धते ॥”)

जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णुः । इति महा-भारतम् । १३ । १४६ । ५२ । शिवः । इति च

तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)

हविचो, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हविराणः, पुं, (हविराणं यस्य ।) अपि । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तभोजने, स्त्री ॥

हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो व्यस्याम् ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शमीशब्देऽस्या गुणा-द्यो ज्ञातव्याः ॥)

हविर्गेहं, स्त्री, (हविषो गेहम् ।) होमयष्टम् । तत्प्रायः । होचोयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हविर्मन्त्र्या, पुं, (हविषो हवनीयाय मन्थते इति । मन्थ + घञ् ।) गणिकारीवृक्षः । इति रत्न-माला ॥

हविष्यं, स्त्री, (हविषे हितम् । हविस् + “लगा-वादिभ्यो यत्” ५ । १ । २ । इति यत् ।)

वृत्तम् । यथा,—

हस

“वृत्तं हविष्यमाव्यञ्च हविराधारसर्पिषो ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्यान्नम् । यथा,—

“त्रयोदशानां कृतज्ञानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सहाद्भुजैत नान्यथा ॥”

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥३॥

अन्यत्र ।

“हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दं ब्रजकुमारिकाः ।
चेरुहंविष्यं भुञ्जानाः काव्यायन्यर्चनव्रतम् ॥”

इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्यान्, जौ, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्ष-
नीयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“हेमन्तिकं सितास्त्रिंशं धान्यं सुहृत्किला ययाः ।

कलायकङ्कणीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥

यष्टिका कालशकाश्च मूलकं केसुनेतरन् ।

लवणे सन्धवसासुद्रे गमे च दक्षिणपिष्टे ॥

पयोऽनुदुतसारश्च पनसाम्बहरीतकी ।

तिन्निडो जीरकश्चैव नागरङ्गकपिपली ॥

कदली लवली धानौ फलान्मृगुडमैत्रवम् ।

अन्तेलपकं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥”

अत्रास्त्रिंशमित्युपादानाद्व्यञ्चं त्रिंशद्व्यञ्च-
त्वेन दीयः । हेमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-
महितायाम् ।

“नारिनेलफलश्चैव कदली लवलीतथा ।

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरौतकीम् ।

व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हयं, जौ, (हयते इति । हु + यन् ।) देवात्मम् ।

इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनु । ३ । ६७ ।

“नश्यन्ति हयकन्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादज्ञानि दाहभिः ॥”

हवनौयद्रव्यञ्च ॥

हयपाकः, पु, (हयाय पाको यस्य ।) चरः ।

इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हयवाहः, पु, (हयं वहतीति । वह + अण् ।)

अभिः । इति रत्नमाला । (यथा, महा-

भारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवद्वाङ्मवाग्नं सञ्जोक्तकष्टम् ।

हयवाहमिदं वायसुवाच प्रहसन्निव ॥”

हयवाहनः, पु, (हयं वाहयतीति । वह + णिच् +

लुट् ।) अभिः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।

“नश्यत् कारयं ब्रह्मन्नस्यं सस्युतभाति मे ।

यद्वाहं सुसङ्गुहः साखर्व हयवाहन ॥”

हयाश्वः, पु, (हयमश्वतीति । हय + अश्व +

अण् ।) हुताश्वः । इति शब्दरत्नावली ।

हयाश्वनः, पु, (हयं अश्वनं यस्य ।) अभिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

हय, य हासि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-अक०-उपहासे सक०-वेद ।) य, अह-

स्यीत् । हासोऽपूर्वप्रतीत्या कपोलस्य विकसितौ-

करणम् । तन्नेवाकर्मेकः । हसति भूने; शुष्क-

हस्तः

रुदितखरी । इति भोवर्द्धनः । यदा तु कस्य

चिह्नोषादिकमुद्दिश्य तत् स्थापना सकर्मेकः ।

हसन्तमन्त्रमन्त्रमन्त्रं रवेरिति श्रीहर्षः ।

हसन्ति साधवश्चैरम् । इति दुर्गादासः ॥

हसः, पु, (हसनमिति । हस + “खनहसोर्वा ।”

३ । ३ । ६२ । इति अण् ।) हास्यम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-

तायाम् । ३० । ६ ।

“हसाय कारिमान्वाय स्त्रीषलमिति ॥”

हसन्, [त] नि, हास्यं कुर्वन् । हसधातोः शब्द-

प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६ । २७ ।

“हसन् विह्वारंश्च जहाति हर्षात्

वाय्यागमं ज्ञाप्यविरोदनायम् ॥”

हसनं, जौ, (हस + क्युट् ।) हास्यम् । इति

मेदिनी । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।

“हसने देशभयं रुदितं च आधिवाङ्मयम् ॥”

हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस + क्युट् इति

क्युट् । टिट्ठिति डीप् ।) अङ्गारधानी । इति

मेदिनी ॥

हसनौमयिः, पु, अभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हसन्तिका, स्त्री, अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥

हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हन + शब्द । डीप् ।)

अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

भक्षिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

(हास्यं कुर्वती । यथा कथाचरित्वागरे । ११ ।

३१ ।

“अस्तीहोष्णिगिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।

हसन्तीव सुधाधौतेः प्रासादेरमरावतीम् ॥”

हसिकाः, नि, (हसो हासोऽस्यस्थिति । ठन् ।)

हास्यकर्मा । इति केचित् । हसशब्दात् णिक-

प्रत्ययेन नियन्त्रः ॥

हसितं, जौ, (हस + क्तः ।) हास्यम् । (यथा,

बृहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

“हसितं शुभदमकस्यं

स निर्मोहितलोचनश्च पापस्य ।

हृष्टस्य हसितमसङ्गत्

सोन्मादस्यासङ्गत् प्राप्नो ॥”

कामदेवधनुः । इति केचित् । (हास्यकरणम् ।

यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १५६ ।

“अयं कर्मेकगतिं चित्रां दृष्ट्वा हसितं मया ॥”

परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

“कौन्तितानि हसितेऽपि तानि यं

त्रौड्यन्ति चरितानि मानिनम् ॥”

हसितः, नि, (हस + क्तः ।) विकसितः । इति

शब्दमाला । कृतहासश्च ।

हस्तं, जौ, (हस + तन् ।) चर्मप्रसेविका । इति

केचित् ॥

हस्तः, पु, (हसति विकसतीति । हस + “हसि-

न्ययिवासीति ॥” उणा० । ३ । ८६ । इति

तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्मे-

न्द्रियः । हात इति भावा । तत्पर्यायः ।

प्राणिः, २ समः, ३ भयः, ४ । इत्यमरमाला ॥

हस्ता

पञ्चशास्त्रः । इत्यमरः ॥ करः, ६ भुजः, ७ ।

इति जटाधरः ॥ कुलिः, ८ भुजादणः, ९ । इति

शब्दरत्नावली ॥

“हस्तावध्यात्मविद्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।

अधिभूतश्च कर्माणि शुक्रस्तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

हस्तस्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

स च चतुर्विध्यजुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥

यथा,—

“यवानां तक्षकैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्मवेतु ।

अष्टौर्चतुर्जिते हस्तस्तुर्विंशतिभिरङ्गुले ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥

अपि च ।

“यवोदरेऽङ्गुलमष्टसंखे-

हंकोऽङ्गुले; षडङ्गुलैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्मवेतौ ह दृष्टः

क्रोशः सप्तसदित्येन वेधम् ॥”

इति लीलावती ॥ १७ ॥

हस्तामन्तदन्तर्भागादिद्रव्यमन्त्राण्यनिषेधो यथा,

“हस्तदात्ताश्च ये स्नेहा लवणं यज्जानानि च ।

दातारं गोपतिष्ठन्तो भोक्ता भुङ्क्ते तु किञ्चि-

धम् ॥

तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्यन्ताथ लघेन वा ।

प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥”

इति आहृतत्त्वधृतवधृतवचनम् ॥ ३॥

एकहस्तदन्तदन्तर्भागादिद्रव्यमन्त्राण्यनिषेधो यथा,—

“एकेन पाणिना दत्तं मृददत्तं न भक्षयेत् ॥”

इति तद्भुतादिपुराणवचनम् ॥ ३॥

हस्तिशुङ्खः । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।

“अथहस्तं विधुमंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ॥”

हस्तानचनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ११ ।

“प्रयाति श्रेष्ठतां सत्वं हस्ते आह्वयदो नरः ॥”

केभ्यो परे तत्सम्बद्धवाचकः । इति मेदिनी ॥

हस्त्योङ्किः, पु, कारक्योङ्किश्च । हाताजुङ्कि

इति हिन्दौ भाषा । अथ गुणः । रसवद्भादि-

वश्रजत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारणं, जौ, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-

णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणशब्द-

टीकायां रामायणम् । ३ । २ । ५ ॥ (परि-

त्राणम् । यथा, महाभारते । १ । २१४ । १० ।

“ब्राह्मणस्य हृते चौरैर्धर्मैर्धै च विलोपिते ।

रोक्ष्यमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥”

हस्तपुच्छं, जौ, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयव-

विशेषः । हातेरपोष्ठा इति भाषा । तत्प-

र्यायः । कल्पप्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्तविम्बं, जौ, (हस्तस्य विम्बं यन् ।) स्थावकः ।

स पुं चन्दनादिना देहविवेपनविशेषः । इति

हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिविम्बश्च ॥

हस्तवारणं, जौ, (हस्तेन वारणम् ।) परित्राणम्

तनु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ ।

२ । ५ ॥ करेण निषेधनञ्च ॥

हस्तसिद्धिः, स्त्री, (हस्तस्य सिद्धिः ।) भूतिः ।
वेतनम् । यथा,—

“प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादिक्ताः प्रजा पुनः ।
वार्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिश्च कर्मजाम् ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥

हस्तसिद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं भूतिं तामे-
वाह कर्मजां तत्कर्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥
करेण साधनम् ॥

हस्तसूत्रं, स्त्री, (हस्तस्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,
“कटको वलयं पारिहायांवापौ तु कङ्कणम् ।
हस्तसूत्रं प्रतिवरः कर्मिका लङ्गुलीयकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(विवाहादिकालेनमङ्गलार्थेनिवहकसूत्रम् ।
यथा, कुमारः ७ । २५ ।

“ववम् चान्ताकुलदृष्टिरस्याः

स्यानन्तरं कल्पितचन्निवेशम् ।

धान्यकुलीभिः प्रतिसार्थमाय-
म्वर्णमयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥”)

हस्ता, पुं, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-
र्गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताक्षतिपञ्च-
तारासकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत्य । जल-
कालीनोऽयं जपमगुणहायकः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनं लभन्निरूपयं यथा,—

“मस्तकोपरि कराक्षतौ करे

तिष्ठनौन्दसुखि । बाणतारके ।

ललितकाः शरकुपचमंस्तकाः

नायकासनविलसतो गताः ॥” ३३५ ।

इति कालिदासकवितरानिलमनिरूपणग्रन्थः ॥*॥

तच्च नातफलम् ।

“दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी

भूदेवदेवाश्चैनलक्षयजः ।

प्रसूतिकावे किल यस्य हस्ता

हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पुं, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।) करशाखा ।

यथा,—

“हस्ताङ्गुलय एव स्युराधुर्दं ललिताः शुभाः ।”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अस्य विवरणं बाहुग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलकं, स्त्री, (हस्तस्थितं अमलकम् ।)

करस्थितामलकौफलम् । (यथा, रामायणे ।

“लया दृढं जगत्सर्वं हस्तामलकवत् सदा ॥”)

वेदान्तग्रन्थविशेषः । तल्लिख्यते । श्रीमच्छङ्करा-
चार्यस्य दिग्विजयवर्मने पश्चिमध्वे कश्चित्
बालकं प्रति प्रश्नः ।

“कस्मिं शिरो । कस्य कुतोऽपि गन्ता

किं नाम ते त्वं ज्ञात आगतोऽसि ।

एतद्वदं लभं सुप्रविष्टं

मन्वीतये प्रीतिविवर्द्धनोऽसि ॥”

बालकस्योत्तरम् ।

“नाहं मनुष्यो न च देवयो

न ब्राह्मणश्चत्त्रियवैश्यभूतः ।

न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थी

भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥”

एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्येण भाष्यं न कृतम् ॥

“निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ

निरस्ताखिलीपाधिराकाशकल्पः ।

रविलोक्येष्टानिमित्तं यथा यः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥१॥

यममुखावब्रवीन्नबोधस्वरूपं

मनश्चक्षुरादीन्बोधधामकानि ।

प्रवर्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥२॥

सुखाभासको दर्पणो दृश्यमानो

सुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।

चिदाभासको धीशु जीवोऽपि तद्वत्

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥३॥

यथा दर्पणाभावा आभासद्वानौ

सुखं विद्यते कल्पनादौनमेकम् ।

तथा धीविशेषे निराभासको यः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥४॥

मनश्चक्षुरादेर्विस्तृतं स्वयं यो

मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।

मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपं,

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥५॥

य एको विभाति खतः शुद्धचेताः

प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धीशु ।

शरावोदकस्यो यथा भावुरेकः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥६॥

यथानेकचक्षुः प्रकाशौ रविर्न

क्रमेण प्रकाशकरोति प्रकाशम् ।

अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥७॥

विवस्त्रत्वाभावं यथा रूपमर्चं

प्रयच्छति नाभानमेवं विवस्त्रात् ।

यथा भात आभासयत्नचमेकः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥८॥

यथा सूर्ये एकोऽप्यनेकचक्षुः

स्थिरास्यन्यगविभायस्वरूपः ।

चक्षुः प्रभिन्नासु धौल्येक एव

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥९॥

वनच्छन्दश्चिह्नं चन्द्रमर्कं

यथा निशमं मन्यते चातिमहद् ।

तथा बहवङ्गाति यो मृदुदृष्टेः

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥१०॥

समस्तैषु वस्तुष्वुत्पत्त्युत्तमेकं

समस्तानि वस्तूनि यत्र स्पृशन्ति ।

विग्रहत्वं सदा शुद्धमच्छस्वरूपं

स निबोपलब्धिरूपोऽहमात्मा ॥११॥

उपाधौ यथा भेदता सन्ध्यानीनां

तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।

यथा चन्द्रकायां जले चक्षुःसं

तथा चक्षुःसं तवापीह विष्णो ॥” १२॥

इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिकं, स्त्री, (हस्तिनां समूहः । कर्णः ।) हस्ति-
समूहः । तत्पर्यायः । गजता २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हस्तिकचः, पुं, (हस्तौ कचे यस्य ।) सिंहः ।
वाघः । इति कैचित् ॥

हस्तिकन्दः, पुं, (हस्तिनः पर इव कन्दो यस्य ।)

बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । हस्तिकपः २

स्थूलकन्दः ३ अतिकन्दकः ४ बृहत्कपः ५ अति-

पत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णकः ८ त्वग्दोषारिः

९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवाची ११ नाभाग्रयः १२

गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः ॥

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफदातामयत्वग्दोषश्रम-

कुष्ठविषवैसर्पशूलैश्च । इति राजनिर्घटः ॥

हस्तिकरञ्जः, पुं, (हस्तौ व महान् करञ्जः ।)

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घटः । (गुणादयो-

२स्य महाकरञ्जग्रन्थे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पुं, (हस्तिनः कर्णमिव पथमस्य ।)

एरुहः । पलाशभेदः । गण्डदेवताभेदः । इति

भेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रत्नैरुहः । इति राज-

निर्घटः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।

“हस्तिकर्णः परं दृष्ट्यो मेघायुर्वलवर्धनः ।”

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिरवाच ।

“हस्तिकर्णस्य वै स्थलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भरः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलाशतं शिवः ॥

सर्पिर्न भक्षितं कुर्व्यात् सप्ताहेन दृष्टध्वजः ।

नरं त्रुतिधरं शूरं त्वगन्धगतिविक्रमम् ॥

पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।

घोडशान्दाकृतिं रुद्रं सततं दुग्धभोजितम् ॥

मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमायुष्करं भवेत् ।

तज्जगत्वं मधुना साह्यं दशवैषहस्रिगम् ॥

कुर्व्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ।

दध्ना गिर्यं भक्षितं तु वज्रदेहकरं शिवः ॥

कण्यकेशसमायुक्तं नरं वर्षेसहस्रिगम् ।

तच्च काञ्चिकसंयुक्तं नरं कुर्व्याच्च भक्षितम् ॥

श्रुतवर्षं दिष्टदेहं बलीपक्षितवर्जितम् ।

जगत्वं चिफणया युक्तं चक्षुःशूनं करोति वै ॥

अथ, पश्वेतु चूर्णस्य साप्यस्येव तु भक्षय्यात् ।

महिवर्षीरसंयुक्तं तल्लेपः कण्यकेशकृतः ॥

खल्वीटस्य च वै केशा भवन्ति दृष्टमध्यजः ।

तेजयुक्तेन चूर्णेन बलीपक्षितवर्जितम् ॥

तदुद्दहनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।

सच्छगचौरचूर्णेन दृष्टिः धन्यासतोऽञ्जनात् ॥”

इति गारुडे १६० अध्यायः ॥

हस्तिकर्णकः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पथमस्य ।)

कर्णः । किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदलः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य ।)

पलाशभेदः । इवमरमाला ॥

हस्तिकोशिः, पुं, (हस्तौ व कोशिः ।) वदरीभेदः ।

तत्पर्यायः । गोपघोष्टा २ घोष्टा ३ वदरी-

च्छदा ४ । इति रत्नाम्ना ॥

हस्तिन

हस्तिप

हस्ती

हस्तिमिति, पुं, (हस्तिप्रधानो गिरिवन् ।) काची-
देशः । इति केचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव वृहती घोषा ।)
वृहद्घोषा । वडो नोरइ इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । ऐभी २ महन्पुण्या ३ सपीतिका ४
महाकोशातकी ५ । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् ।
मारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वम् । इति मदन-
विनोदः १ (पर्यायान्तरं यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोरमकञ्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव वृहती घोषा-
तकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ।
(गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हस्तिनः, पुं, (हस्तिर्न हन्तुं शक्तः । हस्तिन् +
हन् + “शक्तौ हस्ति कपाटयोः ।” ३ । २ । ५४ ।
इति टक् ।) मनुष्यः । इति केचित् ॥ किरि-
नाशके, वि ।

हस्तिचारिणी, स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर +
चिनिः । डीप् ।) महाकरज्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, स्त्री, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽप्य-
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्ता, पुं, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽप्य-
स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली । (हस्तिनो
दन्त इव ।) ज्वररक्षाये भित्तिसकौलकः ।
(हस्तिनो दन्तः) गजदशनश्च ॥ यथा,—

“हस्तिदन्तमर्षी ज्ञात्वा सुखञ्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्धनेन जायन्ते दुग्धां पायित्वेज्यपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञे चतुर्दशग्राधिकारे ॥

हस्तिदन्तकं, स्त्री, (हस्तिदन्तमेव । कन् ।)
मूलकम् । इति शब्दमाला । (मूलकशब्देऽप्य-
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्याः ।)
यक्षाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिद्वयचः, वि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दान्
द्वयवच्चप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

हस्तिनखः, पुं, (हस्तिनो नख इव ।) पुद्गारि-
यन् कूटं तत् । इत्यमरः । २ । २ । १७ । द्वारो-
परि दुर्गार्थं यत् कूटं हस्तिकाराग्रिस्मिन्
हस्तिनखो दम्भमा इति ख्यातः । दुर्गद्वारा-
वरणार्थः । क्रमनिष्क्रान्तखानोद्भूतश्च कूटो
हस्तिनख इत्यन्येऽपि । दुर्गपुरद्वारसमीपे
युद्धार्थं यद्यहरितटमन्त्रः सोपागच्छन् स्वनकूटं
यत्र स्थित्वा विपक्षेय काष्ठादिकं चिप्यते तत्र
हस्तिनखो वृञ्ज इति ख्यात इत्यपरे । हस्ति-
नख इव हस्तिनखः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, माघे । ३ । ६८ ।

“अनैरनीयन्त रथात् पतन्तो
रथाः पिति हस्तिनखादखेदेः ।

सयत्नकृतयत्नरम्भसुय-

प्रीतापसंसक्तयुगेसुरङ्गैः ॥”)

हस्तिनपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हस्तिनापुरं, स्त्री, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराज-
निर्मितनगरम् । परिचिन्तागङ् इति दिक्षो इति
च ख्यातम् । तत्पर्यायः । नागाक्षः २ हस्तिन-
पुरम् ३ हस्तिनम् ४ गजाक्षयम् ५ गजाक्षम् ६
गजसाक्षयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
हस्तिनोपुरम् ८ । इति हेमचन्द्रः । शतानीका-
दप्यभेदतो भविता । नखादप्यधिनोमक्रण्यः
अधिनोमक्रण्यान् विचक्षुः । यो गङ्गापङ्कते
हस्तिनापुरे कौशाभ्यां निवस्यति । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिनी, स्त्री, (हस्तिन स्त्री । डीप् ।) गज-
पत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
करेणूः २ करेणुः ३ रेणुका ४ करेणुका ५
धेनुका ६ वासिता ७ वासा ८ करिणी ९
विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११
पुष्करिणी १२ कचा १३ वसा १४ गणिका १५
गजयोनि १६ । इति जटाधरः ॥ इमी १७
पद्मिनी १८ मानङ्गो १९ । अस्या दुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । वृक्षत्वम् । गुह्यत्वम् । कषायत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । स्थैर्यकरत्वम् । शीतत्वम् । चक्षु-
ष्यत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ॥ तद्विष्णुः ।
कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तशूल-
प्रमनत्वम् । कषिप्रदत्वम् । दौर्मिदत्वम् । वनाच-
गदनाशित्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वम् । उत्तमजल-
प्रदत्वम् ॥ तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् ।
शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विटम्भि-
जन्तुपित्तकफक्रमिनाशित्वम् ॥ तद्वृष्टगुणाः ।
कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । विट-
म्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अमिकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * । चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्री-
विशेषः । तज्जन्तं यथा,—

“सूलाधरा सूलनितम्भभागा
सूलाङ्गुली सूलकुचा सुश्रीला ।

कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखल्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

हृष्टविभासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनोपुरं, स्त्री, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिपः, पुं, (हस्तिर्न पाति रञ्जतीति । पा +
कः ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

“वर्षं मत्तं यथेच्छातो नार्गं नयति हस्तिपः ।

तथैव योगी खच्छन्दः प्राणं नयति साधितम् ॥”)

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिप एव । कन् ।) गवारोहः ।
माहुत इति भाषा । तत्पर्यायः । आधोरणः २

हस्त्यारोहः ३ निषादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ ।

५६ । आद्यौ पाणकौ परौ योद्धारविति

केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४६ ।

“नञ्जे जनेर्मुकुजिताजमनादहाने
वरेण्यहस्तिपकानिदुरभोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवर्त्तं करीर्ये
मन्दोऽपि नाभ न महान्वयस्य साध्यः ॥”)

हस्तिपञ्चः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पञ्चमस्य ।)
हस्तिपञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्याः ।
कन् । टापि अत इत्वम् ।) राजकोशातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिनः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीप् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥
कक्कटो । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमदः, पुं, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डचरित-
मदजलम् । तत्पर्यायः । गजमदः २ गज-
दानम् ३ मद् ४ क्षुभिमदः ५ दन्तिमदः ६
दानम् ७ द्विपमदः ८ । अस्या गुणाः । स्निग्ध-
त्वम् । तिक्तत्वम् । केष्टत्वम् । अपस्मारविध-
कुष्ठकण्डूनिवृणद्दुर्विषपानाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिमजः, पुं, (हस्तिषु मजः ।) गणेशः । शङ्ख-
नागः । ऐरावतः । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणकः, पुं, (हस्तीव रोहते इति । वह +
क्यु । ततः कन् ।) महाकरज्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हस्तिभोषकः, पुं, (हस्तीव महान् भोषः । ततः
कन् ।) भोषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिबाहः, पुं, (हस्तिर्न बाहयतीति । वह +
णिच् + अण् ।) अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
गजबाहकश्च ॥

हस्तिविषागी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्याः कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिनः शाला ।) गज-
यङ्ग । मौलखाना इति पारस्यभाषा । तत्-
पर्यायः । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिशुष्का, स्त्री, (हस्तिनः शुष्क इव आकारो-
हस्तीशुष्का ।) शूलस्थिति । अच् । विभाषया
डीप् । क्षुब्धविशेषः । हातिशुष्का इति भाषा ।

तत्पर्यायः । हस्तिनी ३ सुचक्री ३ जले-
च्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुष्का ५
शुष्का ६ धूसरपत्रिका ७ । (पर्यायान्तरं यथा,

“हस्तिशुष्का चातिविषाज्ज्वरं हेममाचिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे ज्वरधिकारे ॥)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपात-
ज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरि-
करे, पुं ॥

हस्तिश्यामाकः, पुं, (हस्तीव शूलः श्यामाकः ।)
शूलविशेषः । हातिश्यामा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तक्षेप-
नाशित्वम् । वायुवर्द्धनत्वम् । कृत्स्नत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

हस्ती, [न] पुं, सुहृत्पराजपुत्रः । यथा । वृहत्-
क्षत्रस्य सुहृत्पुत्रः सुहृत्पराहस्ती य इदं
हस्तिनापुरम् निर्मापयामास । इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे १८ अध्यायः ॥ अपि च ।

“सुहोत्रस्यापि दायारो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनैवं निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनक्षेत्रं दायारोऽख्यः परमधात्मिकाः ।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥”

इति हरिवंशे पितृकव्ये २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमीढाः इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्थ-
स्येति । हस्त + इति ।) हस्तपशुविशेषः ।
हाती इति भाषा । तत्पर्यायः । दन्तौ २
दन्तावलः ३ हिरदः ४ अनेकपः ५ द्विपः ६
मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १०
वायः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्बरमः १४
पद्मो १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ । मतङ्गः १६
मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करौ २०
जलकाङ्कः २१ महावृद्धः २२ स्तरमः २३
शृङ्गकणः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटो २७
अन्तःखेदः २८ दीर्घमारुतः २९ विलोम-
जिह्वः ३० करटो ३१ पिच्छपादः ३२ महा-
मदः ३३ पैटकी ३४ कटको ३५ कुम्भी ३६
निर्भरः ३७ । इति शब्दरत्नावली । सिन्धूर-
तिलकः ३८ पञ्चगव्यः ३९ श्वङ्गारौ ४०
करेणुः ४१ कर्णिकी ४२ लिङ्गी ४३ साम-
योनिः ४४ । इति जटाधरः । राजीवः ४५
जलकाङ्कः ४६ लताजकः ४७ पैचिलः ४८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । हिरदः ४९ करभौ ५०
विषाणौ ५१ इदौ ५२ महावलः ५३ भद्रः ५४
हमारिः ५५ गृहिहायनः ५६ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—

“भद्रो भद्रो नृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तद्वारा भ्रमणशुभाः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्थैर्यवलाभिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कासुकोन्मत्तगजरोह्यदीपो यथा ।

“नारोहेत् कासुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कासुं तस्य परचेह विधौदति ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्वेदः ।

“गजायुर्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कस्या गजे हिताः ।

गजे चतुर्गुणा भान्ता तामिगेनरुगद्वेनम् ॥

गजोपसर्गस्याधीनां ग्रामनं शान्तिकर्त्तव्यं च ।

पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥

दन्तिदन्तद्वये भान्तां निवध्नीयादुपीषितः ।

मन्त्रान् मन्त्रिता वैद्यो वचा सिद्धार्थकामवे ॥

स्वर्ग्यादाः शिवदुर्गां श्रीवैष्णवा रक्षसाङ्गयः ।

वर्त्तं दद्याच्च भूतैर्यः स्नापयेच्च चतुष्टये ॥

भोजनं मन्त्रित दद्यात् भक्षणोद्धूयैवैव ॥

भूतौ रक्षा शुभा मथ्या वारुणी रथचां यदा ॥

त्रिफला पञ्चकां च दशमूलं विडङ्गकम् ॥

श्रुतावरौ गुडचूर्णौ च निम्बवासककिंशुकाः ॥

गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कक्कः कषायकः ।

आयुर्वेदो गजाश्चानामुक्तः सन्निपसारतः ॥”

इति भारुङ् । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे

वर्चनीयानि यथा,—

“गजे सहस्रयोधिलसुचलं कर्णचापलम् ।

अरिवूहविभेदिलं कुम्भसुकामलादयः ॥”

इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥ * ॥

तच्छकुनानि यथा ।

“जङ्घं करं वः कुर्वतेऽथवा यो

घस्ते करं दक्षिणदन्तभागे ।

यो वा भवेत्तु हं हितपूरिताशः

करी भवेदध्वगपूरिताशः ॥”

इति वसन्तराजशाकुने चतुर्व्यदशाकुनम् ॥ * ॥

स च प्रजापतिदेवताकः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभयं सर्वदेवत्वं भूमिवै विष्णुदेवता ।

कन्या दासस्तथा दावी प्राजापत्याः प्रकौर्त्तिताः ।

प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदेवतः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥

तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य गच्छाम् । यथा ।

“करे गृह्य तथा कन्या दासदास्त्रौ द्विजोत्तमाः ।

करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मां ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्य च गजस्योक्तः कर्त्तव्यं चाश्वस्य

कौर्त्तितः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥

प्रतिग्रहाशक्तेन तदगच्छाम् । यथा, ब्रह्मपुरा-
णम् ।

“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्दृष्टार्थं साधुतस्तथा ।

अश्वश्वमपि मातङ्गतिलकींश्च वल्लयेत् ॥”

इत्यादि ॥

तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।

“योऽश्व रथं गजस्यापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

“स शक्रस्य वसेल्लोके शक्रतुल्यो युगान् दश ।

प्राधान्ये चैव मातुल्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥”

इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“गामश्वश्च महर्षे हेम मयीनथ गजांस्तिलान् ।

ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा सुने । ।

न तेषां रौरवः पन्था दत्त्वेषां दानमिषुत ॥”

इति वज्रपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-

ध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

“रेन्द्रमित्रवरुणाग्निपुष्या-

चन्द्रनोयरविवारिजतारे ।

सूर्यशुक्रगुरुबीजजवारे

श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥

कन्ये चरे शुभमश्विचतुर्विधौ विरुद्धा ।

सौम्ये दिने करनिश्राटवसुश्रवण-

तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभमद्याहः ॥

स्थाने कुञ्जरप्रवृत्तदर्शनदानकालः

शुभेषु दुःखफलमाकुरुतेऽङ्घ्रि चैव ॥

गजानामष्टधा भेदाः सन्निपेय प्रकाश्रते ।

रेरावतः पुष्करिको वामनः कुसुदोऽङ्गनः ।

पुष्यदन्तः वार्षभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

एषां वंशप्रवृत्तत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥

ये कुञ्जराः पाण्डुरसर्वदेहाः

सुदीर्घदेन्ताः सितपुष्यदेन्ताः ।

अलोमशा अण्डसुजो वलाट्ठा

महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥

क्रुद्धाः समौके स्वदोऽन्यकाले

लघुलुपाना बहुलोपदानाः ।

विस्तीर्णदानास्तुलोमपुच्छा

रेरावतस्याभिजनप्रवृत्ताः ॥

तेष्वेव सर्वेषु विपुलवर्णा

अनीवद्वताः प्रभवन्ति सुक्ताः ।

नात्येन पुष्येन महोपतीनां

सृष्टिर्न भूमण्डलमध्यमेति ।

दन्ता विभक्ता अपि युद्धरङ्गे

युनः प्रदोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥

ये कुञ्जराः कोमलसर्वदेहाः

पुच्छा न दक्षाः खरागुहदेशाः ।

अवन्मदाः सन्तरोपभाजोऽ-

भरप्रियाः सर्वेषुजो वलाट्ठाः ॥

सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजानां

ते पुष्करिकप्रवरप्रवृत्ताः ।

ते पद्मगन्धं विष्टजन्ति देतो

दानश्च तेषां वमशुः प्रभृता ॥

न तोयपानेऽभक्षिका सृष्टा च

अमेऽपि नेते वलसुतुखजन्ति ।

अमी तु तेषां निवसन्ति राज्ञां

ति वै समस्तचितिशिखनाह्वः ॥ २ ॥

ये कुञ्जराः कर्कोशसर्वदेहाः

कदापि मादायन्ति गलन्मदाश्च ।

आहारोपाङ्गलवोर्ध्वभाजो

नात्यन्तकामा बहुलोमगण्डाः ।

विष्णुदन्तास्तुपुष्ककर्का

श्रिया बुधैर्लामनवंशजाताः ॥ ३ ॥

ये दीर्घदेहास्तुशरीर्वंशुष्काः

कुदन्तभाजो मलपूषदेहाः ।

स्थविष्ठगण्डाः कलहप्रियाश्च

ते कुञ्जराः स्युः कुसुदस्य वंशाः ।

अश्वदिपान् दर्शनमाचतस्तु

निव्रन्ति ते दुर्गमनाश्च युसाम् ॥ ४ ॥

ये खिगधदेहाः सलिलाभिलाषा

महाप्रमाणास्तुपुष्कदन्ताः ।

स्थविष्ठदन्ताः अमरुः सहाश्च

ते कुञ्जराश्चाङ्गनवंशजाताः ॥ ५ ॥

रेतश्च दानश्च स्तजन्ति प्राश्न-

दानपदेषु प्रभवन्ति ये तु ।

ते पुष्यदन्ताभिजनप्रवृत्ता

महाजवास्ते तसुपुच्छभागाः ॥ ६ ॥

सुदीर्घदेन्ता बहुलोमभाजो

महाप्रमाणाश्च सुकर्काशङ्गाः ।

आश्वन्ति नाञ्जभ्रमणाभियोगा-

न्नाहारपानादिषु चातिशक्तिः ॥

मरुप्रदेशे विचरन्ति ते वै

सुकांक्षानामिह जन्म मध्ये ।

महाशरीरातिसुकर्काशङ्गा

नारिष्टदन्ता ऋदुशुक्लदन्ताः ॥

हाटक

हस्ते, य, पाणौ । यथा, हस्ते करोति । इति
सुम्भवीप्रथाकरणम् ।

हस्ते करणं, कौ, पाणिग्रहणम् । विवाहः । इति
केचित् ।

हस्तः, नि, (हस्त + "तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां
ग्रथ्यते ।" ५ । १ । ६८ । इति यत् ।) हस्तेन
दत्तः । हस्तेन कृतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

हस्त्यध्वजः, पु, (हस्तिष्व अध्वजः ।) गजाध्वजः ।
तत्तत्तयं यथा,—

“हस्तिप्रतिविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः ।
लोचमस्तथा राज्ञो गजाध्वजः प्रशस्यते ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

हस्त्यायुर्वेदः, पु, (हस्तिन आयुर्वेदः ।) गजायु-
र्वेदः । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तत्तत्तयं
हस्तिग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

हस्त्यारोहः, पु, (हस्तिनमारोहतीति । आ +
रुह + कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः १ । २ । ५६ ॥
तत्तत्तयं यथा,—

“एतरेव गुण्येयुक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।

गजारीहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥”

एतर्हस्त्यध्वजमुण्ये । इति मातृस्ये १८ अः ॥

हसः, नि, (हसति निरर्थकमिति । हस +
“स्मारितचोति ” उणा० २ । १३ । इति
रक् ।) मुखः । इत्यादिशेषः ॥

हहलं, कौ, हाहाललम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हहा, पु, हाहानामगन्धर्वः । इति शब्दमाला ॥

हा, ओ लि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओ हाक त्यागे इति
प्रविहोऽथम् । यच्च हाक इति यदर्थं तत्ता-
स्त्रेव । तेन दामा गे हाक इत्यादि स्त्रेणयास्य
होयते इत्यादि । अन्यस्य हायते इत्यादि ।
ओ हीनः । लि जहाति । अकर्मकश्चायम् ।
यथा, स्वार्थाङ्गौनः । एवं जहाति अपैति
स्वार्थं यस्यामिति जहत्स्वार्थां वृत्तिः । इति
दुर्गादासः ॥

हा, ओ ङ लि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ओ हानः । ङ लि,
निहति । इति दुर्गादासः ॥

हा, अ, विवादः । शोकः । अर्तिः । इत्यमरः ।
३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, महाभारते १३ । ६३ ॥

“हानाथ । हा महाराज । हा खामिन् ।

किं जहाति माम् ।

हा हतास्ति विजडास्ति भीतास्ति विजने वने ॥”
कुत्सा । इति मेदिनी ॥

हाङ्गरः, पुं, खनामखातजलजन्तुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तत्तत्तयः अवहारकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

हाटकं, कौ, (हटति शोभते इति । हट दौर्गौ +
णल् ।) खर्गम् । (यथा, माघे । १३ । ६३ ।
“नवहाटकैकचित्तं ददर्श सः

चित्तिपत्य वस्यमथ तत्र संसिद्धिः ॥”

अस्य पद्यायो यथा,—

“खर्गं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् ।

हापुत्ती

‘तपनीयश्च गाङ्गेयं कलधौतश्च काञ्चनम् ॥
चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्त्तस्वरश्च तत् ।

जावन्तं जातरूपं महाराजत इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हाटकपरिमितः । “जातरूपेभ्यः परिमाणे ”
४ । ३ । १५३ । इति अग्न ॥) घुस्तरः । इत्य-
मरः १ । २ । ६ । ६४ ॥ खर्गनिर्मिते, नि ॥

हाटकमयं, नि, खर्गमयम् । हाटकशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन नियमम् ॥

हाटकेश्वरः, पु, (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरी-
तीरस्थः । यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्वं एवर्षिपार्थिवाः ।
द्रष्टुं वैलोक्यभसारं चात्मकं हाटकेश्वरम् ॥

ततः कपिवरः प्राप्नो वृताया सह सुन्दरि ।।
ज्ञात्वा गोदावरीतीर्थे दिङ्मुखो हाटकेश्वरम् ॥”

इति वामने ६२ अध्यायः ॥

(वितलस्थितो महादेव । यथा, भागवते ।
५ । २४ । १७ । “ततोऽवस्तादितये हरो भग-
वान् हाटकेश्वरः स्वपार्थदभूतगणादृतः प्रजा-
पतिसर्गोपदेहाया भवो भवान्वा सह मिथुनी-
भूयास्ते । यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकौ
नाम भवयोर्वीर्येण । यत्तच्चिन्माभुमौतस्मिन्ना
समिधमान ओजसा पिबति । तस्मिन्नात हाट-
काखं सुवर्णं भूवर्णेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरषाः
सह पुरुषोभिर्धारयन्ति ॥”)

हातयं, नि, (हा + तय ।) त्यक्तयम् । यथा ।

“हातयोऽयमसार एव विरसः संसार इत्यादिकम्
सर्वस्येव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि

पुरुषात्मनः ।”

इति शान्तिशतकम् ॥

हानं, कौ, (हा + हन् ।) वेतनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिर्हातः । प्रथमयम् । मरणम् ।
राज्यवः । इति संक्षिप्तसारोणादिरिति ॥

हानं, कौ, (हा + क्तः ।) त्यागः । इति जटाधरः ॥

हानिः, स्त्री, (हा + “वह्निश्चिष्टुद्रुह्येति ।” उणा०
४ । ५१ । इति निः । यदा, हा + क्तम् ।
“ग्लान्ताभ्याहाम्यो निः ।” ३ । ३ । ६४ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता निः ।) क्षतिः । तत्तत्तयः ।
अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ६६ । ४ ।
“अनाद्यन्तं सुरैः पीत्वा निहन्ति निहन्तारिभिः ।
अतः सोमस्य हानिश्च दृष्टिश्चैव प्रदश्यते ॥”)

हाडुकः, नि, चातुकः । इति केचित् ॥

हानं, कौ, (हन + “भस्त्रजगमिनमिहनीति ।”
उणा० ४ । १५६ । इति दुर् दृष्टिः ।)
मरणम् । इत्यादिशेषः ॥

हापुत्तिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्तत्तयः ।
सर्वपीर खड्गनिका ३ तुलिका ४ स्फोटिका ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हापुत्ती, स्त्री, हापुत्तिका । यथा,—
“गोमक्षीरः पङ्कजोरी हापुत्ती राजभट्टिका ॥”

इति हारावली ॥

हारह

हाफिका, स्त्री, जूम्भा । हार इति द्रष्टव्यः ।
तत्तत्तयः । उपपुष्टिका २ । इति
वली ॥ वध्यते ।

हायनः, पुं, कौ, (जहाति त्यजति
प्राप्नोति वा भावानिति । हा त्यागे ण्ते ।
वा + “हञ्च ऋहिकाण्योः ।” ३ । १ । २ ॥

इति श्युट् ।) वृत्सरः । इत्यमरः १ । ३ । १६ ॥
(यथा, भागवते । १ । ६ । ८ । लक्ष्मणं
“अहञ्च तद्ब्रह्मकुले जघिर्वास्तदपेक्षया
दिग्देशकालावुत्पन्नो बालकः पञ्चद्वयहम् ।
हायनः, पु, (जहात्युदकमिति । हा + धा ॥”
ऋहिकाण्योः ।” ३ । १ । १४८ । इति धः ॥
ऋहिमेदः । अग्निशिखा । इति मेदिनी ॥

हारं, नि, (हरिरेवं । हरि + अण् ।) पक्षे
तीति । हरं तदेव । हर + स्वार्थे अ
हरिसम्बन्धीयम् । हरणकर्तृ । यथा,— (ज्ञा-
“यच्छ्रुततोऽप्येतरतिर्जिह्वया
सत्त्व शुध्यत्यचिरेण पुनः । मर-
भक्तिर्हरो तत्पुरुषे च सख्यं
तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥”

इति श्रीभागवते १० । ७५ ॥”

“तदेव हारं हरेश्चरितं मनोहरं वा ॥” ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामिण्य-
हारः, पुं, (ह्रियते मनो येन । हृ + णच् ।) सुक-
माला । तत्तत्तयः । सुतावली २ । इत्यमरः ॥
२ । ६ । १०५ ॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टको
लता ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुसुमो-
५ । ८ ।

हः—
“विमुच्य मा हारमहाभ्यं निश्चया क्तो
विनोद्यमष्टिप्रविशुप्तचन्दनम् । अं-
वन्म बालारुणवभु वल्कलं पि
पयोधरोत्सिधविश्रीर्गणसंहति ॥” ३
ह्रियन्ते प्राया यजेति ।) युद्धम् । इति मेदिनी ॥
(हृ + भावे णच् । हरणम् । यथा, भा-
वते । १० । ६३ । २७ ।

“हृत्सुम्भार्गान् ह्रिंयया वर्त्मनान्
जन्मेतत्ते भारहाराय भूमेः ॥”)

हारकः, पु, (हरतीति । हृ + क्तुल् ।) कृतवः
चौरः । गद्यमेदः ॥ विज्ञानविशेषः । इति,
मेदिनी ॥ शास्त्रोद्वहः । इति शब्दचन्द्रिका ।
भाजकाङ्कः । इति लीलावली ॥ हरणकर्त्तरि
नि । (यथा, मनुः । ११ । ५१ ।)

“वस्त्रापहारकः श्वेनं पङ्कतामश्वहारकः ॥”
हारहारा, स्त्री, कपिलदात्रा । इति राज-
निर्वहट् ॥

हारहूरः, पुं, मयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हारहूरा, स्त्री, दात्रा । इति हलायुधः ॥
(पथ्यायो यथा,—
“दात्रा खाड्गफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मन्त्रिका हारहूरा च गोक्षणी चापि
कौर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः । यथा,
“सुक्तामयातिमधुरा मङ्गणावदात-
च्छायाधिरागतरत्नामलसदगुणश्रीः ।
साक्षी सतां भवतु कष्टमयी धियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥”

इति तद्वृत्तश्लोकः ॥

(हारस्य आवली ।) हारश्रेणी च ॥ (यथा,
गीतगोविन्दः । ११ । १३ ।

“हारावलीतरनकाचनकाक्षिराम-
मञ्जोरकङ्कणमणिद्युतिदीपितम् ॥”

हारिः, स्त्री, (हरतीति । हृ + बाहुलकात् इच् ।
इयुणादिहृत्तो उज्जुलदत्तः । ४।१.२४।) पथिक-
सन्तानः । द्यूतादिभङ्गः । इति मेदिनी । वचिरे,
त्रि ॥

हारिकण्डः, पुं, (हारी मनोहरः कण्डो कण्ड-
रयो यस्य ।) कोकिलः । (हारी हारयुक्तः
कण्डो यस्य ।) हारान्तिगले, त्रि । इति
मेदिनी ॥

हारिणिक, पुं, (हरिणं हन्तीति । हरिण +
“पश्चिमस्य ऋणान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् ।) बाध । हरिणघातकः । इति केचित् ॥

हारितः, पुं, पश्चिमविशेषः । तत्पर्यायः । हरि-
तालुकः २ । इति जटाधरः । हारीतः ३ ।
इति मेदिनी । अस्य मांसगुणाः हारीतकशब्दे
द्रव्याः । हरिद्वयं च (हरितस्य हरिश्चक्र-
पौत्रस्याप्रथमं पुमानिति । हरित + अण् । हरित-
पुत्रः । यथा, हरिवंशः । १३ । २८ ।

“हरितो रोहितस्याथ चचुर्हारित उच्यते ॥”
हारितकं, स्त्री, (हरितकमेव । सार्धं अण् ।)
शकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हारिद्रः, पुं, कदम्बवृक्षः । (हरिद्रया रक्तम् ।
हरिद्रा + “हरिद्रामहारजनाभ्यामण् वक्तव्यः ।
४ । २ । २ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता अण् ।)
हरिद्रारञ्जिते, त्रि । इति मेदिनी । (यथा,
हृदयचिन्तायाम् । ५ । ५८ ।

“हृन्मृकाक्षप्रभामे हारिद्रं वापि निर्दिशेन्मर-
कम् ॥”

हरिद्रावर्णः । इति हेमचन्द्रः । विषभेदः ।
यथा,—

“हरिद्रावुल्लम्बलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हारी, स्त्री, सुक्ता । यथा,—

“सुक्ता सुक्ताफलं युक्तिबीजं हारी च मौक्ति-
कम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

हारी, [नृ] त्रि, (हारोऽभ्युपगच्छति । इतिः ।)
हारविशिष्टः । यथा,—

“केयवर्गान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी रिरिष्यस्यवपुर्धृतप्रभञ्जकः ॥”

इति नारायणध्यानम् ॥

(हरतीति । हृ + त्रिणिः ।) हरणकर्ता ॥
यथा, महाभारते । ३ । २ । ६५ ।

“ह्रियते वधमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विन्दुसंज्ञो दुष्टाचैरदृशान्नैरिव सारथिः ॥”
मनोहरः । यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम् ।
“तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रथमं हृतः ।
यद्य राजेव दुःखान्तः सारङ्गेणातिरंजसा ॥”

हारीतः, पुं, पश्चिमभेदः । (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“हारीतो रक्तपित्तः स्याद्वरितोऽपि स कथ्यते ।
हारीतो हारील इति लोके ।

“हारीतो रक्त उज्ज्वल रक्तपित्तकफापहः ।
खेदखरकरः प्रोक्तः ईषदातकरश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
आयुर्वेद कर्करि च । यथा,—

“अधिवेशश्च मेलश्च जतूकयोः पराशरः ।
हारीतः चारपाण्डिश्च जयकुलस्त्वर्गवचः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

हनिभेदः । स च धर्मशास्त्रकर्ता । (यथा,
याज्ञवल्क्यः । १ । ४ ।

“मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽशोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्ता कात्यायनवृहस्पतिः ॥

पराशरश्चाक्षरश्चल्लिखिता दृचगौतमौ ।
श्रानातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

अथच पौराणिक आसीत् । यथा, भागवते ।
१२ । ७ । ५ ।

“जयारविः कश्यपश्च सार्वभौरञ्जतत्रयः ।
वैशम्पायनहारीतौ वद वै पौराणिका इमे ॥”

केतवः । इति मेदिनी ॥
हारीतकः, पुं, (हारीत एव । सार्धं कण् ।)

हारीतपक्षी । हारिल इति हरिताल इति च
भावा । तस्य मांसगुणाः । खादुलम् । कफ-
पित्तासदीपनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हार्दं, स्त्री, (हृदयस्य भावः कर्म वा । हृदय +
“हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ॥” ५ । १ । १३० ।

इत्यण् । “हृदयस्य हृदयवदणुसांसिषु ॥” ६ ।
३ । ५० । इति ब्रह्मसंहिताः । प्रेम । स्नेहः ।

इत्यमरः । १ । ७ । २७ । (यथा, महाभारते ।
१३ । ७ । ५२ ।

“गावो लोकांस्तारयन्ति चरन्धो
गावश्चात्र संजनयन्ति लोके ।

यस्तन्वाणन् न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥”

अभिप्रायः । यथा, भागवते । १ । ७ । ५५ ।
“अर्जुनः सहस्राज्ञाय हरेर्हार्दमेषाचिना ।

मयि जहार मूर्ध्नि ह्रियस्य सह मूर्ध्निजम् ॥”
हार्दौ, [नृ] त्रि, (हार्दमस्मात्तीति । इतिः ।)

स्नेहयुक्तः । यथा,—
“अथच निजतः पुनैर्हारेर्ध्वेस्तथोज्झितः ।

खजनेन च सन्धत्तस्तेषु हार्दौ तथोप्यति ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

हार्यः, पुं, (ह्रियते इति । हृ + “ऋहृलीयर्त्तु ॥”
३ । १ । १२४ । इति शयतु ।) विभौतकटश्चः ।

हर्षक, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, कुमारः ।
५ । ७० ।

“इयश्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्थया ।
विशोक्य वृद्धोऽन्धमधिष्ठितं त्वया
महाजनः क्षीरमुखो भविष्यति ॥”

हरणीयाङ्कः । तत्पर्यायः । भाव्यः २ । इति
लोलावती ॥

हालः, पुं, (हलेन क्रीडतीति । अण् । यद्वा,
हलतीति । हल + “ल्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।”

३ । १ । १४० । इति णः ।) वलरामः । इति
त्रिकाण्डशेषः । शालिवाहनराजः । इति हेम-
चन्द्रः । हलः । इति मेदिनी ॥

हालकः, पुं, पीतहरितवर्णाश्चः । यथा,—
“हरितः पीतहरितश्चायः स एव हालकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
हालहर्लं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हालहालं, स्त्री, विषभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
हाला, स्त्री, (हलाते कथ्यते इव चित्तमनयेति

हल + घञ् । टाप् ।) मयम् । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ । (प्रथमो यथा,—

“मद्यम् सौम्यैरेवमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवत्तमा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तालादिनिर्यासमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, माघे । १० । २१ ।
“योषिद्विभिललाय न हालं

इत्यनः खलु सुखादपि मानः ॥”
हालाहः, पुं, चित्रवर्णघोटकः । इति केचित् ॥

हालाहलं, स्त्री, पुं, (हालामपि हलतीति ।
हल + अण् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । हाल-

हलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हाल-
हलम् ५ हाहालम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—
“गोकनामभणो गृच्छन्तालपत्रच्छदस्थया ।

तेजसा यस्य दृष्टान्ते समीपस्था हुमादयः ॥
अयो हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्याया हिमा-

लये ॥
दलिणाञ्चित्वे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
मयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च वामदे

उत्तरस्थाने ३५ अध्याये ।
“कालकूटेऽन्यवपुषाख्यदङ्गी हालाहलादि-

कम् ॥”
हालाहलः, पुं, (हालाहलमस्यस्येति । अण् ।)

कोटविशेषः । तत्पर्यायः । अञ्जलिंका २ कुटिल-
कोटिकाः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

हालाहलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अण् । हाला-

हलस्य धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्यस्या इति ।

अण् । टाप् ।) क्षुद्रवृक्षिका । यथा,—
“हालाहलाक्षज्जलिंका गिरिका बाल-

वृक्षिका ॥”
इति जटाधरः ॥

हालाहली, स्त्री, महिरा । इति राजनिर्घण्टः ।
हालिकः, नि, हवेन खनति यः । (हलस्याधमिति वा । हल + "हलवीरान् ठक् ।" ४।१।२४ । इति ठक् ।) हलस्य वोढा । हलस्यन्वी । तन्मयायः । सैरिकः २ । इत्यमरः । २।६।६४ । (यथा, वक्रोक्तिप्रशिक्षायां । २ ।
"लं हलाहलहलहलोपि मनसो मृच्छा ममा-
ल्लिङ्गितो
हालां नैव विभर्ति नैव च हलं सुगैः । कथं

हालिकः ।

सद्यं हालिकतेव ते समुचिता शस्तस्य गोवाहने
वक्रोक्तिरिति जितो हिमाद्रितुलया स्फेरो हरः

पातु वः ॥")

हालिनी, स्त्री, स्थलपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

हालो, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥
हालुः, पुं, (हल्यतेऽनेनेति । हल + उष्ण् । इत्यु-
यादिङ्चौ उष्णलः । १।१।) दन्तः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

हावः, पुं, (ह + घञ् ।) व्याञ्जनम् । इति जटा-
धरः ॥ स्त्रीयां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
"स्त्रीयां विलासविक्रोकविभ्रमा ललितं तथा ।
हेला लीलेश्चमौ हावाः क्रियाः शृङ्गार-
भावजाः ॥"

इत्यमरः । १।७।११ ॥

स्त्रीयां विलासाद्यः शृङ्गारभावजाः क्रियाः
हावशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गार-
भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः ।
हूयन्ते रागिणीश्च हावः कृति ह्रीमेऽप्ये-
वाधारे घञ् । हूयन्ते रागिण्यः कामाध्यावने-
नेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।

"युवानोऽनेन हूयन्ते नारीभिर्मदवानले ।
अतो विरच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"

इति ।

हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात्
जे वा । यदाह भरतः ।

"अलङ्काराच्च नात्यन्तैश्चैवा भावरसाभ्याम् ।
यौवनेत्यधिकाः स्त्रीयां विकारा वक्रगाजलाः ॥"

तथा ।
"लीला विलाषो विच्छिन्निविभ्रमः किल-
क्षित्वितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विष्णोको ललितं तथा ।
विज्ञतश्चित् मन्त्रया दृश स्त्रीयां स्वभावजाः ॥"

इत्यमरभरतौ ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"श्रीवारेचकसंयुक्तो भूनेचादिविकाशकृतः ।
भावादीधनुप्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"

इत्युष्णगीलमणिः ॥

हासः, पुं, (ह + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः ।

१।७।१६ । (यथा, रघुः । १२।३६ ।

"संरम्भं मेधिलीहासः चक्षुषीणां निनाय
ताम् ।

निवातल्लमितां विलां चन्द्रोदय इवोदधिः ॥"

विकाशः । यथा, भट्टिः । २।३ ॥

"विभागतैस्तीरवनेः सन्धिं

निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।

कूलानि सामर्थ्यतयेव तेषुः

सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")

हासाः, [सु] पुं, (जहाति श्रौतकिरणमिति ।

हा + "वहहाधाण्यश्चन्दसि ।" उणा० ४ ।

२२० । इति अतुन । तस्य सुट् च ।) चन्द्रः ।

वैदिकशब्दोऽयम् ॥

हाविका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हासिकं, स्त्री, (हसिनां सन्धः । हसिन् +

"अचित्तहसिधेनोऽल्" । ४।२।४७ । इति

ठक् ।) हसिस्सन्धः । इत्यमरः । २।८।३६ ।

(यथा, महाभारते । ६।४६ । १० ।

"दत्ता च दानं विविधं गानारत्नसमन्वितम् ।

सगोहासिकदावीकं साजावि गतवान् वनम् ॥"

हसिना चरतीति । "चरति" । ४।४।८ ।

इति ठक् ।) हस्यारोहे, चि ॥

हासिनं स्त्री, (हसिना रुपेण निर्वृत्तमिति ।

हसिन् + अच् ।) हसिवापुरम् । इति

त्रिकाण्शेषः । (हसौ प्रमाणमस्य । हसिन् +

"पुरुषहसिभ्यामण्यच्" । ५।२।३८ । इति

अण्य ।) गजपरिमाणे हसहसिस्सम्बन्धि च

चि ॥

हासिनपुरं, स्त्री, (हासिनं पुरम् ।) हसिना-
पुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
६।३५ । ६ ।

"स गत्वा हासिनपुरं धृतराष्ट्रं समेल्य च ।

उक्तवान् वचनं तथ्यं हितश्चैव विशेषतः ॥")

हास्यं, स्त्री, (हस + श्यत् ।) रसविशेषः । स च

कौतुकीकृतम् । तन्मयायः । हासः २ हसः ३ ।

इत्यमरः । १।१।१६ । हसनम् ४ चर्चरः ५

हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ अयं हासः ।

"विज्ञताकारवाग्निशेष्टादेः कुतुकाद् भवेत् ।

हास्या हावः स्याद्विभावः श्रितः प्रमथदेवतः ।

विज्ञताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिन् जनः ।

तदज्ञानम्वनं प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽप्यसिद्धोऽप्यनसोरतादिकः ।

निर्गलस्यावहत्यादा अत्र स्युर्ध्वभिचारिण्यः ॥

न्येष्टानां स्मितहसिते मथ्यानां विहसिता-

वहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितं च धृमेष्टाः ।

इदं विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्थान्दिताघनम् ।

किञ्चिन्नस्यङ्गिणं तत्र हसितं कथितं युधेः ॥

मधुरस्वरं विहसितं संवशिरः कल्पवमहसितम् ।

अपहसितं साक्षाच्च विचित्राङ्गं भवत्यतिह-

सितम् ॥

यथा मम ।

"गुरोर्मिः पञ्च दिनामधीत्य

वेदान्तशस्त्राणि दिनद्वयम् ।

अमी समावाय च तर्कवादान्

समागताः कुकुटमिश्राष्टाः ॥"

अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः ।
अत्र च ।

"यस्य हासः स चेत् कापि साक्षान्नैव निवध्यते ।
तथाप्येव विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

अनेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकेस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"

यवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्य-

दर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ ३॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं

यथा,—

"अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मीलितात्तमचापहम् ।

असङ्गहसितं दुष्येत् तत्र बोधोदास्य नैकधा ॥"

इति गारुड ६५ । ३५ अध्यायः ॥

(हासयोग्ये, चि । यथा, रघुः । २।४३ ।

"संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र । कामं

हास्यं वचस्तद्वदहं विवक्षुः ॥")

हाहलं, स्त्री, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

हाहा, [सु] पुं, देवगन्धर्वविशेषः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

हाहा, पुं, देवगन्धर्वविशेषः । यथा,—

"हाहा हूहूश्चैवमाया गन्धर्वान्स्त्रिदिवीकसाम् ॥"

इत्यमरः । १।१।५५ ॥

देवतानां हाहाहूहूविश्रावस्तुत्सुर्वाचिचरय-

प्रभृतयो गन्धर्वशब्दवाच्याः । उपाख्योपासक-

लक्षणसम्बन्धः । अयुतपद्मोऽयं हाहाशब्दः ।

हाहति शब्दं जहतीति चासुचिति हाको

विष् इत्येव सुतुपने तु श्रवादाचि घोरारोपो-

ऽथवाविद्यालोपः सात् । अत्र प्रत्यये हाहः-

शब्दश्च सान्त्वोऽपि । गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तो

गन्धर्वो गायनेऽपि च । इति साहस्यार्कः । गन्धर्वः

पीतिहाहोऽरिति वाच्यसतिः । हाहाशब्दोऽपि

द्रश्यते । हंहो हाहा हूहू च द्वौ दृष्यश्चैव

तुसुकरिति व्यादिप्रभृतयः । इति भरतः ॥ ३ ॥

विषयशब्दे शोकशब्दे च ख । यथा,—

"ततो हाहा कृतं सर्वं देवसेन्यं ननाश तत् ॥

प्रहर्षश्च परं जम्भुः सकला देवतागणाः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ३ । ४० ॥

हाहाकारः, पुं, (हाहा इत्यस्य शब्दश्च कारः

करणम् । युद्धकषरः । इति कैचित् ॥ (यथा,

महाभारते । १।१६ । १६ ।

"हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।

अन्योन्यं ह्रित्वा शस्त्रैरादिबो जहितायति ॥")

शोकञ्जलिः । यथा,—

"उद्धहो विकटो बाहुः कराक्षी वाद्ययान्वितः ।

देशदृक्कलतानाश्च हाहाकाराय कल्पते ॥"

इति ज्योतिषे वायुपुस्तकम् ॥

हाहालं, स्त्री, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हि, न वर्धने । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-सक०-अजिह्व ।) गतिरिह अन्तर्भूत-

आप्येवात् गतिप्रेरणम् । न, ग्रहिण्य स्वस्व-

मिति भट्टिः । वर्धने विरसप्रयोगः । इति दुर्गा-

दासः ॥

हिंसा

हि, अ, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।

“अशंस्यं चक्षपयिष्यहमा
यदायमस्यारमिमात्रि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु
प्रमाणमनाः करणप्रवृत्तयः ॥”)

अवधारणम् । इत्यमरः । ३।४।२५६ ; ३।४।५ ॥

पादपूरणम् । विप्रैः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३० ।

“नाभिवाद्दशे माय न च मामभिमाषे ।

किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वृन्स । किं कुपितो
हसि ॥”)

हेत्वपदेशः । सम्भ्रमः । असूया । इति मेदिनी ॥

शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पुं, (हिंसति तच्छीलः । हिंस + खलु ।)

हिंसप्रशुः । अथर्ववेदब्राह्मणः । शत्रुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + खलु ।) हिंसाकर्ता ।

तत्पर्यायः । चातुकः २ हिंसः ३ शराहः ४

हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ च चाद्विधः ।

यथा,—

“भोक्तारुमन्ता मंस्कृता क्रविक्रयिहिंसकाः ।

उपहृता घातयिता हिंसकाश्चाध्यामाः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

माञ्जीभायादिहिंसने दोषो यथा,—

“भायां प्रियसखीं यस्तु साञ्जीं हिंसति निर्वृणः ।

न तेऽन्तर् प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोगिनाः ॥”

इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षास्त्रनामाध्यायः ॥ * ॥

शरणागतादिहिंसकस्य अथवाह्यायत्वं यथा,—

“शरणागतवालकीहिंसकान् संवसेन्न तु ।

चौर्यव्रतानपि सदा कृतज्ञसंज्ञितानिमा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रत्ययब्रह्मावचनम् ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + अङ् । टाप् ।)

घातः । इति मेदिनी ॥ चौथीद्विकर्मे । यथा ।

हिंसा चौथीद्विकर्मे च । इत्यमरः । ३।३।२२८

चौरस्य कर्मे चौथी आदिना कथनताडनवृत्ति-

नाशनासादि च चकाराद्विधौ हिंसा । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसायां

दोषाभावो यथा,—

“कृते प्रसिक्तं कुर्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।

न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥”

इति मातङ्गि । १।५ । ४७ ॥

विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसाकर्तृपरि-

रात्राशो यथा,—

“दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।

क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्वन्ति निश्चितम् ।

तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वज्रौ दृग्यानि च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकल्पाखण्डे ६।६१-६२ ॥

पशुहिंसाविषयो वलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ

विधिविधिविचारः । सा हिंसात् सञ्जा भूतानि

हिंसा

सञ्जाः सञ्जाणि हन्सि वेत्तेन तन् पदं सिद्धम् ।

यदपि नानादर्शनटीकाह्मिञ्चक्षतिमिच्छेत्

कौस्तुभं अभिहितम् । न च मा हिंसात् सञ्जा

भूतानि इति सामान्यशब्दं विशेषशब्दोपायो-

सोमीयं पशुमालमेव इत्यनेन बाधते इति वाच्यं

विरोधाभावात् विरोधे हि वलीवसा दुर्बलं

वाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।

तथा हि मा हिंसादिति निवेधेन हिंसाया

अनर्थहेतुभावे ज्ञाप्येन न पुनरुक्तत्वं त्वमपि ।

न चानर्थहेतुत्वकृतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति

विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति

क्रतोश्च उपकरित्यतीत्यन्तेन । तदपि सांख्ये-

नये । भीमसकमेतु विरोध एव । तथा हि ।

गुरुनये न खलु सञ्जभूतहिंसाभावविषयकं

कार्यं इति निषेधविध्यस्य बाधं विना अयो-

सोमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यं इति भाव-

विध्यं उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा

तथास्तु । न च सुखप्रश्रयागे पुरुषार्थे पशु-

हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वोपपद्यते

विरोधान् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽख्येव

कृतो विधेरेष स्त्रभावे यः स्वविषयस्य साक्षात्

परस्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति

अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-

क्रियते । अर्थसाधनत्वं वलवद्विद्यानुवन्ती-

साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं वलवद्विद्याधन-

त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-

एकीकृतं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेव

ज्ञेनेनाभिचरन् यज्ञेन इत्यत्र ज्ञेनेन शत्रुवध-

रूपेण साधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकमेव

चेति मनुष्या उपपातकागणनमप्ये पाठात् अवि-

साधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति

चेन्नेवम् । आततायिनमभयान् हन्यादिविचार-

रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिष्यत्वे इहसाध-

नत्वम् । अनाततायिष्यत्वे तूपपातकत्वेन वल-

वद्विद्याधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-

चरणा अप्येवम् । इति त्रियादितत्त्वम् ॥ * ॥

ब्राह्मणस्य हिंसाविषयो यथा,—

“हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैध्वंसा तु राजसी ।

ब्राह्मण्यैः वा न कर्त्तव्या यतस्ते सखिका

मताः ॥”

इति आहविषेकटीकायां गोविन्दानन्दहृत्-

हृदकावुपवनम् ।

हिंसाकर्मे, [न] स्त्री, (हिंसाप्रधानं कर्मे ।)

अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनित्यादितमारब्धोच्चा-

टवादि । तत्पर्यायः । अभिचारः २ । इत्य-

मरः । ३ । २ । १६ ॥

हिंसारः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + आरः ।)

यात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसाशुः, त्रि, वधशीलः । चातुकः । हिंसघातो-

राशुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसाशुकः, पुं, (हिंसाशु + शूर्वाङ्गं संज्ञायं वा

कन् ।) हिंसाशीलशुक्रः । यथा,—

हिंसा

“हिंसाशुकः खातुकः आ योगितोऽलकं

इत्यति ॥”

इति हारावली ॥

हननशीले, त्रि ॥

हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः ।

यथा,—

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।

अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं तेनापि हिंसितः ॥

यस्तु कथां पिता इत्या न प्रयच्छति तां पुनः ।

अष्टौ पिङ्गमास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥”

इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षास्त्रनामाध्यायः ॥

हिंसीरः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + “हिंसीर-

रनीरचौ ॥” उणा० ५ । १८० । इति ईरन् ।)

यात्रः । खले, त्रि । इति उणादित्तिः ॥

हिंसः, त्रि, (हिंसतीति । हिंस + “नमि-

कम्प्योति ॥” ३ । २ । १६७ । इति रः ।)

हिंसाशीलः । तत्पर्यायः । शराहः २ चातुकः

३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४

हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्ङ्गैः ६ ।

इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंसायां हिंसने दोषा-

भावो यथा,—

“क्षपा कार्या सतां शत्रुन अहिंसयेत् च जन्तुषु ।

हिंसायां न हि दोषश्च हिंसायाश्च त्रयेऽन्य ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकल्पाखण्डे ८५ अध्यायः ॥

हिंसः, पुं, (हिंसतीति । हिंस + रः ।) घोरः ।

भीमसेनः । हरः । इत्यादिर्कोवः ॥

हिंसकः, पुं, (हिंस एव । कन् ।) हिंसप्रशुः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसप्रशुः, पुं, (हिंसः प्रशुः ।) हिंसकजन्तुः ।

तत्पर्यायः । आङ् २ हिंसकः ३ हिंसकः ४

प्रतिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ आपदः ६ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसतीति । हिंस + रः । टाप् ।)

रणावली । काकाद्वि । मांवी । जटामांवी ।

इति मेदिनीकरीरहेमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-

डुका । गडौ । शिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिंसा, अ कृजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-

उभ०-अक०-सेट् ।) कोपधः । अ, हिंसाति

हिंसते । कृजोऽथलशब्दः । हिंसायामेवाध-

मिति भट्टमल्लः । हिंसति लोकः । इति दुर्गा-

दासः ॥

हिंसा, क ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-

आल०-अक०-सेट् ।) कोपधः । क ड, हिंसा-

यवे । इति दुर्गादासः ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसा कृजे + गुरोश्चत्वः । टाप् ।

यज्ञा, हिंसातेऽनयेति । हिंसा + करणे घञ् ।)

रोगोपसर्गविशेषः । हिंस्यती इति भाषा ।

इत्यमरः । ३ । ५ । ८० ॥ हिंसा इति ख्याते

याधिविशेषः । हिंसति कृजयनया हिंसा ।

हिंसा अ कृजे सेमत्तात् सरोरिति अः । हिंसा-

यते हिंसतीति वा । हिंसा क ड हिंसे पचा-

दित्वा इन् । हिंसति कृजा कायति शब्दायवे

हिक्का

इति वा हिक्का के शब्दे हननजादिति डः ।
इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।
धन्वन्तरिवत्वात् ।

“हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत । तच्छृणु ।
आसिकहेतुप्राप्त्यसंख्याप्रकृतिसंश्रया ॥
हिक्का भक्तोद्भवः क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गम्भीरा च महत्तत्र त्वरया मुक्तिसेवितेः ॥
रुचतीक्ष्णखराशान्नेरन्नपानैरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजां मन्दशब्दां क्षुधातुगाम् ॥
समं मत्स्यान्नपानेन वा प्रायाति च सान्नजा ।
आवासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिक्कां प्रवर्त्तयेत् ॥
जन्ममूलप्रविष्टामस्यवेगयुता च सा ।
दृष्टिमायासतो याति भुक्तमाने च माह्वम् ॥
चिरेण यमलेर्वेगोराहारेऽप्यनुवर्त्तते ।
परिणाममुखे दृष्टिं परिणामे च गच्छति ॥
कम्ययन्तो शिरो यौवामाभ्यातस्यातिष्ठप्यतः ।
प्रणापच्छ्दैर्वातैरनेजविभ्रुतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
अस्तभूश्चक्षुर्गम्य श्रुतिविभ्रुतचक्षुषः ॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्फुटिं संज्ञाञ्च मुञ्चती ।
तुदन्ती मार्गमन्यस्य कुञ्जती मन्मथद्वनम् ॥
पृष्ठतो नमनं सार्धं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
महान्मला महाशब्दा महावेगा महाबला ।
पक्काशयाधो नामैर्जा पूज्यवत् सा प्रवर्त्तते ॥
तद्रूपा सा महत् कुर्व्यान्मममङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेण निनादेन गम्भीरा तु सुसाधयेत् ।
आवे हे वर्ज्येदन्त्ये सर्वलज्जाञ्च वेगिनीम् ॥
सर्वस्य सञ्चितामस्य स्वरिषस्य बवायिनः ।
आधिमिः चौगदेहस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥
सर्वेऽपि रोगा नाशाय मल्लैव शरीकारिणः ॥
हिक्काश्वासौ तथा तौ हि मृत्युकावे कृता-
लयौ ॥”

इति गारुडं १५५ अध्यायः ॥ * ॥

तदौषधं यथा,—

“कुलशः श्वासहिक्कातुं कफशुल्मानिलापहः ॥
विदोषन्नं मधु प्रोक्तं वातलक्ष प्रकीर्तितम् ।
हिक्काश्वाससमिच्छदिमेहदृष्ट्याविषापहम् ॥”

इति च गारुडं १७३ । ६; ५० अध्यायः ॥
“तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्चल्लयुता

सुरा ।”

इत्यपि गारुडं १८० अध्यायः ॥ * ॥

अथ च ।

अथ हिक्काधिकारः ।

तत्र हिक्काया विप्रकटनिदानमाह ।

“विदाहिगुरुविष्टमिरुक्तातिष्ठन्दिभोजनैः ।
श्रीतपानाश्रमस्थानरोगधूमैस्तथाजिलैः ॥
आयामकर्मभाराश्ववेगाधातापतपैः ।
हिक्काश्वासञ्च काशञ्च नृणां सप्तपञ्चयते ॥”

अपतपमनश्नवादि ॥ * ॥

सम्प्राप्तिमाह ।

“वायुः कफेनावुगतः पञ्चहिक्कां करोति हि ।
अन्नजां यमजां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ॥”

सामान्यलक्षणमाह ।

“सुहृन्मुहूर्त्तौशुद्धेति सखनो

यत्तुञ्जिह्वास्त्रि सुखादिवाचिपन् ।

स दोषवानाशु हिनस्यसुतं यत-

स्तनस्तु हिक्कैवभिधीयते बुधैः ॥”

वायुरच सोढावः पाणो वोढवः । उदेति ऊर्ध्वं
याति । सखनो हिमिति शब्दवान् । ऊर्ध्व-
गमनं विशिनष्टि यत्तुदियादि । जिह्वशब्दो-
ऽप्यस्ति दीर्घलविकल्पात् । सुखादिति ल्यबलोपे
पञ्चमी । तेन यत्तुञ्जिह्वास्त्रि सुखमानीय
आचिपन् नि सारयन्नवेद्यर्थः । स वायुः ।
दोषवान् दोषोऽत्र कफः तदान् । वायुः कफे-
नावुगतः इति संप्रतिः । हिनस्तीति हिक्का
पृषोदरादिवात् रूपविद्धिः । हिमिति कायति
शब्दं करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“कण्ठोरसोर्गद्वलच वदनस्य कषायता ।

हिक्कायां पूर्वरूपाणि कुक्षिराटोप एव च ॥”

वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्यं

याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह ।

“पानान्नैरतिसंयुक्तेः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कायत्नद्वेगो भूत्वा तां विदादन्नजां भिषक् ॥

अनिलः प्राणो वायुः ॥ * ॥ यमलाजिह्वामाह ।

“चिरेण यमलेर्वेगोर्वा हिक्का संप्रवर्त्तते ।

कम्ययन्तो शिरोयौव यमजां तां विनिर्द्दिशेत् ॥”

क्षुद्रामाह ।

“विप्रकटकालेयौ वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्ममाला प्रधा-

वति ॥”

विप्रकटकालेः चिरेण । जन्म कक्षोरसोः सन्धिः ॥

गम्भीरामाह ।

“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥”

अनेकोपद्रववती दृष्ट्यान्वरादिशुक्ता ॥ * ॥

महतीमाह ।

“सर्मागुष्ठापीडयन्तीव सततं वा प्रवर्त्तते ।

महाहिक्कति सा ज्ञेया सर्वगात्रकम्पनी ॥”

सर्माणि वस्तिद्वयशिरःप्रभृतीनि ॥ * ॥ असा-

ध्यत्वमाह ।

“आयम्यते हिक्कते यस्य देहो

दृष्टिच्छोर्ध्वं भास्यते निम्बमेव ।

चौगोऽन्नद्विट् चौति यश्चातिमात्रं

तौ द्वौ चान्त्यौ वर्ज्येहिक्कमानौ ॥”

आयम्यते विस्तार्यते इव । तौ द्वौति आय-

म्यत इत्यादिना निधमेवेत्यन्तेको हिक्कमानः ।

चौग इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेको हिक्कमानः । तौ

द्वौ । अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या च हिक्का-

मानौ वर्ज्येयुः अपरश्च ।

“अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ।

आधिमिः चौगदेहस्य दृष्ट्यातिषवायिनः ॥

आवासाञ्च सप्तपञ्चा हिक्का हन्त्याशु जीवि-

तम् ।

यमिका च प्रजापार्त्तिमोदृष्ट्याचसन्विता ॥”

हिङ्गु

साध्यत्वमाह ।

“अचौगश्चाप्यहीनस्य स्थिरघातिन्यिद्यच्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-

न्मथा ॥” * ॥ * ॥

अथ हिक्कायाश्चिकित्सा ।

“यत्किञ्चित् कफवातप्रसृत्य वाताहुलोमनम् ।
मेघजं पानमन्नमा हिक्काश्वाससु तद्धितम् ॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्व्यं तेलात्तं खेद उच्यते ।
ऊर्ध्वधः शोधनं शक्ते दुर्बले श्रमनं मतम् ॥
प्राणान्वरोधतज्जन्विष्माणपनशीतवारिपरिषेकैः
चित्रैः कथाप्रयोगैः श्रमयेहिक्कां मनोऽभि-

धातैश्च ॥

हिक्कास्य पयश्काशं हितं नागरसाधितम् ।

मधु सौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिवेत् ॥

मधुर्लं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता ।

नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काज्ञं लावणत्रयम् ॥

स्रव्यामलकशुष्कीनां चूर्णं मधु क्षितायुतम् ।

सुहृन्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वाससु तद्धितम् ॥

चूर्णं कणामेरिकयोः सचौद्रं चावलेहयेत् ॥

प्रवालशङ्खनिफलाचूर्णं मधुघृतस्रुतम् ।

पिप्पली गेरिकश्चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥

नैपाल्या गोविषायादा कुष्ठान् सर्वरघस्य वा ।

धूपं कुशस्य वा साध्यं पिवेहिक्कोपशान्तये ॥”

नैपाली मनःशिला ।

“निधुं माङ्गारानिःक्षिप्तहिङ्गुमाषवलोज्ज्वलः ।

हिक्कापश्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संशयः ॥

हरेगूनां कणानाञ्च काथो हिङ्गुसमन्वितः ।

हिक्काप्रशमनः अष्टो धन्वन्तरिवचो यथा ॥

चन्द्रशूरस्य बीजानि क्षिपेददृगुषे जले ।

यदा मृदूनि मृच्छीयाततो वासवि गालयेत् ॥

हिक्कातिवेगविकलस्तज्जन्वं पलमात्रया ।

पिवेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कापशं प्रशान्यति ॥”

चन्द्रशूररसः ॥ * ॥ इति हिक्काधिकारः । इति

भावप्रकाशः ॥

हिङ्गारः, पुं, (हिं इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । क +

अण् ।) आग्रः । इति केचित् । (हिं इत्यस्य

कारः । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

२२ । ७ ।

“हिङ्गाराय खाहा हिङ्गुताय खाहेति ॥”

हिङ्गु, कौ, मूलविशेषनिर्वाणः । स तु पारस्य-

खोरासानमूलतानादिदेशे भवति । हिं इति

भावा । तत्प्रत्ययः । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३

वाङ्गिकम् ४ रामटम् ५ । इत्यमरः । १२।६।४० ॥

वाङ्गिकम् ४ रमटम् ७ । इति भरतः ॥ जन्तु-

न्नम् ८ । इति रत्नमाला । पिप्पलाकम् ६ वाङ्गी

१० सहस्रवेधो ११ मृच्छिणी १२ मधुरा १३

स्रपधूपम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

केशरम् १६ । इति जटाधरः ॥ उर्यगन्धम् १७

भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ स्रपाङ्गम् २०

रचोन्नम् २१ उर्यवीर्यम् २२ अग्रागन्धम् २३

जरणम् २४ मेदनम् २५ दीपम् २६ । अस्य

गुणाः । हृदयम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

हिङ्गुलः

क्रमिवातकफविषयाधानशूलगुल्मनाशिलम् ।
चक्षुश्चक्षुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥
“हिङ्गुलं पाचनं रक्तं तीक्ष्णं वातवलासकम् ।
रसे पाके च कटुकं क्षिप्रधृक् वृद्धिदीपनम् ।
शूलगुल्मोदरागदृक्प्रमिष्टं पित्तवर्धनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“हिङ्गु तोष्णं कटुरसं शूलान्नीविषमसुतम् ।
लघूष्णं पाचनं क्षिप्रं दीपनं कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृषपत्रौ । इति भावप्रकाशः ॥ (काकादनी ।
तदर्थं पण्यायो यथा,—

“हिङ्गु काकादनी मत्ता ।”

इति गारुडः २०८ अध्याये ॥

कविनाममार्थे, पुं । तत्पण्यायो यथा,—

“रामठ हिङ्गुव्यते ।”

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ।

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुनः नाडिरिव नाडि-
यस्याः । कप् ।) नाडोहिङ्गु । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्घण्टः, पुं, (हिङ्गुन इव निर्घण्टोऽस्य ।)
निमग्नः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥
(पण्यायो यथा,—

“निम्बः स्यात् पिचुमद्वेष पिचुमद्वेष तित्तकः ।
अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्घण्ट इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्रः, पुं, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) इङ्गुदी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमखे-
लुदीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम् । हिङ्गुपत्रमिव
पत्रमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्-
पण्यायः । कारवी २ पृथुला ३ पृथुः ४
वाष्पिका ५ कवरी ६ पृष्ठी ७ त्वक्पत्रौ ८
कन्वेरी ९ । इति जटाधरः । पृष्ठीका १०
वाष्पिका ११ वाष्पिका १२ वाष्प्या १३ पत्रौ १४ ।
इति शब्दरत्नावली । दीर्घिका १५ तन्वी १६
दाहपत्री १७ विल्वी १८ वाष्प्या १९ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातमज्जमिहरणम् । रुच्यत्वम् ।
पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“हिङ्गुपत्री भवेद्व्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः ।
हृदक्षिप्रविषमार्शः शूलगुल्मनाशिलपट्टा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । जीप् ।)
वृषपत्रौ । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पुं, जी, (हिङ्गु तद्वर्णं लातीति । ला+
कः ।) रागद्वयविशेषः । तत्पण्यायः । हिङ्गुलुः २ ।
इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३
रत्नम् ४ मर्कटशरीरम् ५ दरदः ६ रसः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ हंसपादम् ८ कुशविन्दः ९ ।

हिङ्गुला

इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रक्तपारदः ११ ।
इति जटाधरः ॥ वर्णरम् १२ सुरङ्गम् १३
सुगरम् १४ रत्नम् १५ दरदम् १६ खेच्छम् १७
चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्मोरकम् २०
मथिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रत्नकम् २३
रसगर्भम् २४ । अस्त्र गुणाः । मधुरत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफजिह्वोषद्वयो-
ज्वरनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्ष्यानि गुणाश्च ।
“हिङ्गुलं दरदं खेच्छं विनासं चूर्णपारदम् ।
दरद्विषयः प्रोक्तश्चर्मोरः शुकतुण्डकः ।
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥
चर्मोरः शुकवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥

तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेनामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च
जौहामवातौ च परं निहन्ति ॥

ऊर्ध्वपातनयुक्ता तु रुमरुच्यन्तपाचितम् ।
हिङ्गुलं तस्य स्तनं तु शुद्धमेव न प्रोषयेत् ॥”
इति * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।
“मेरीचोरेण दरदमन्तवर्गैश्च भावितम् ।
समवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥”
यवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

“तित्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेनामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृत्तासकुष्ठज्वरकामलांश्च
जौहामवातौ च परं निहन्ति ॥” इति * ॥

(पण्यायः शोधनप्रकारान्तरश्च यथा,—
“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्वातिदरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो देवगन्धकः ॥
अन्तवर्णद्वयेऽपि दृष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पित्तः शुष्कोभूतो विशुध्यति ॥”
तथाच प्रकारान्तरम् ।

“आर्द्रकैर्लज्जुचक्रैः सप्तधा भावितो यदि ।
हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥
विषयार्द्रं हिङ्गुलं दिवं रसगन्धकसम्भवं ।
मेघकुष्ठहरं रक्तं बलं मेधापिवर्धनम् ॥”

इति हिङ्गुलशुद्धिः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे जारगमरगधि-
कारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकार्यविधिः ।
“निम्बरसेनिम्बपत्ररसेर्वा याममात्रकम् ।
हृष्टा दरदवर्द्धं तु पातयेत् स्तनयुक्तिवत् ॥
तत्रोर्ध्वपिठरीणं यक्षीयाद्रससूतम् ।
शुद्धमेव हि तत् स्तनं सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति च भावप्रकाशः ॥
हिङ्गुला, स्त्री, देशविशेषः । यथा,—
“नक्षत्रम् हिङ्गुलाय भैरवो भीमलोचनः ।
कोटरी धाम महामाया निगुणा या दिगम्बरी ॥”
इति तत्त्वचूडामणौ पौठमाला ॥ * ॥

हिङ्गीरः

अन्यत्र ।

“कन्या चोत्सेहंजाता साहसिलिलिहे-
भुता ।

ततस्तामाह बालान्कप्रभां भैरवम्भिमानम् ॥
शङ्करो वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत् ।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा जघन्यः पितरस्तथा ॥
यन्निविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ।।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुष्पोत्तरेः करैः ॥
चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्विधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका
भूतायुजाता हरिचम्पवासिनी ।
महोत्तमन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हिङ्गुलमाद्यसूतम् ॥”

इति वामनपुराणे ६७ अध्याये ॥

हिङ्गुलिः, पुं, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति । ला+
किः ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णोऽस्या व्यस्यति ।
हिङ्गुल + टन् ।) कण्टकारी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो
ज्ञातव्यः ।)

हिङ्गुली, स्त्री, वार्मिका । इत्यमरः । २।४।११४ ॥
हृत्तौ । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलः, पुं, जी, हिङ्गुलः । इत्यमरः । ३।५।२० ॥
(पण्यायोऽस्य यथा,—

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्वातिदरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूता हिङ्गुलो देवगन्धकः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे जारगमरगधि-
कारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां व्यट-
तीति । व्यट् + श्रुल् । टाप् व्यट इत्वम् ।)
वृषपत्रौ । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलं, जी, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
आलु इति ख्यातम् ॥

हिङ्गुलः, पुं, हिङ्गुलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिङ्गुला, पुं, (हिङ्गु इति नाम लातीति ।

ला + कः ।) वृक्षविशेषः । हिङ्गुल इति वङ्ग-
भाषा । इजर इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः ।
निबुलः २ इङ्गुलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पिबुलः ४ नदीकान्तः ५ अस्त्रजः ६ । इति
जटाधरः ॥ धनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९
दीर्घपत्रकः १० नदीकः ११ रक्तः १२
कामुकः १३ । अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयनाशह-
चारादिदोषनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“इङ्गुलो हिङ्गुलश्चापि निबुलश्चाभुजस्तथा ।
जलवैतसवहेदो हिङ्गुलोऽयं विषापट्टः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
हिङ्गीरः, पुं, हस्तिपादवन्तः । यथा,—
“निन्दुनालं पुनः पद्मं शब्दलो निगङ्गीरः ।
हिङ्गीरश्च पादप्राप्तो वारिस्तु गजवन्धुः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

हिङ्खोरः

हिङ्, इ इ गतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-सक्त०-सेट् ।) इ, हिङ्गते ।
 इ, हिङ्गते । इति दुर्गादासः ।
 हिङ्गिः, पु, राक्षसविशेषः । स भीमसेनेन हतः ।
 इति महाभारतम् । (एतद्विरचयन्तु तत्रैव
 आदिप्रसङ्गे १५३ अध्यायादरभ्य द्रष्टव्यम्)
 हिङ्गम् इति च पाठः ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, पु, (हिङ्गिस्त्रिजितवानिति । जि +
 क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, पु, (हिङ्गिस्त्रिजित्वतीति ।
 जि + क्तिप् + णिच् + ल्युट् ।) भीमसेनः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, [दृ] पु, (हिङ्गिस्त्रिजित्वतीति ।
 भिद् + क्तिप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, स्त्री, हिङ्गिस्त्रिजित्वतीति । यथा,—
 “हृष्टो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः ।
 आत्राय मानुषं गर्भं भगिनीमिदमनवीतुम् ।
 उपपन्नचिरस्यैव भव्योऽर्थं मम सुप्रियः ।
 क्षेप्तृसत्त्वं प्रसूयति जिह्वा पथ्यति मे रुद्रस्य ॥
 एवमुक्त्वा हिङ्गिस्त्रिजित् तदा वने ।
 भातुर्जन्मनामात्राय त्वरमायैव राक्षसी ॥”
 इति महाभारते आदिप्रसङ्गे १५३ अध्यायः ॥
 तन्मम भीमसेनौरेकेन घटोत्कचो जातः । यथा,
 “प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनात्मजावतम् ।
 विरूपार्चं महाबलं शत्रुकर्णं विभीषणम् ॥
 प्रणम्य विकचः पादावयन्नातु स पितृकुटुम्बम् ।
 मातुश्च परमेष्वायसौ च नामास्य चक्रतुः ॥
 घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रबलाभाय ।
 अत्रवीक्षते नामास्य घटोत्कच इति सा ह ॥”
 इति महाभारते आदिप्रसङ्गे १५६ अः ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, पु, (हिङ्गिस्त्रिजित्वाः पतिः ।) हनु-
 मान् । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गिस्त्रिजित्, पु, (हिङ्गिस्त्रिजित्वाः रमणः ।) हनु-
 मान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गनं, स्त्री, (हिङ्ग + ल्युट् ।) भगवन् । रतम् ।
 इति मेदिनी । खेनम् । इति विश्वः ॥
 हिङ्गिकः, पु, लम्बाचार्यः । इति हारावली ॥
 हिङ्गिरः, पु, हिङ्गोरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिङ्गीप्रियतमः, पु, (हिङ्गीराः दुर्गायाः प्रिय-
 तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हिङ्गीरः, पु, (हिङ्गिस्त्रिजित्वतीति ।
 हिङ्ग + ईरन् । इत्युणादित्तौ ञ्जल्लुप्तः ।
 ४ । ३० ।) वसुधकेनः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 १०५ । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६८२ ।
 “एतद्विभाति परमाचलचूडचूनि
 हिङ्गीरपिक्वचिप्रशोतमरीचिविम्बम् ।
 उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनावलस्य
 घूर्मं दधप्रकटलाङ्कनकेतवेन ॥”)
 वार्ताङ्कः । पुरुषः । इति मेदिनी । रचकम् ।
 इत्युणादिकोषः । (स्त्री, दाडिमम् । इत्युज्ज्वल-
 हृतहारावली । ४ । ३० ।)

हितोप

हितं, जि, (हि गतिप्रेरणे धा धारणे घृष्टौ वा +
 क्तः ।) पथम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
 इष्टसाधनम् । इति सुम्बोघटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
 “गच्छतस्त्रिजितो वापि जायतः खपतो न यत् ।
 सर्वसत्त्वहितायैव तत् पशोरिव चैतितम् ॥
 अहितहितविचारश्चतुर्विधः
 श्रुतिसमयेऽहं भविष्यति तस्य ।
 उदरभरणमात्रतुल्यवृद्धिः
 पुरुषप्रभोः प्रशोष को विशेषः ॥”
 इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
 मितम् । यथा,—
 “हितसमरिपुंसं या ये निशमो निरुक्ता
 अधिहितहितमध्यासोऽपि तत्कालमिवे ।”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 हितकः, पु, (हितमर्हतीति । हि + संज्ञायां
 कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितकारी, [न] जि, (हितं करोतीति । कृ +
 णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
 यथा,—
 “लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् । भाजा तद्वितकारिणा
 मातृभिर्भाटसहितं पश्यामीत्येव वृष ।”
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥
 हितप्रणीः, पु, (हितं प्रणयतीति । प्र + नी +
 क्तिप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 हितवादी, [न] जि, हितकथनशीलः । सत्परा-
 मर्शी । हितशब्दपूर्वकवृत्तधर्माणि प्रत्ययेन
 नियम्यः ॥
 हितावली, स्त्री, (हितायां आवली यच् ।)
 औषधविशेषः । हितावली इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । हृत्तानो २ कुड्मः ३ अङ्गार-
 कुड्मकः ४ अङ्गारयन्त्रिः ५ यन्त्रिः ६ यन्त्रिलः
 ७ । अस्या गुणाः । शारकम् । तिक्तम् ।
 श्रीहृत्कुम्भोदरकमिकुड्मगारायुषखर्जुकाण्डूतना-
 शिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हितेयी, [न] जि, (हितमिच्छतीति । इव +
 णिनिः ।) हितेच्छाकारी । यथा, दृष्टद्वारा-
 मार्तण्डे ।
 “याचाविवाहजनवन्धवेधम-
 प्रासादश्चाकारणं हितेयी ।
 नष्टे भूमौ नोपदिष्टेभाराणां
 देवप्रतिष्ठापमपि कर्णवेधम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
 नम् । इति धनञ्जयः ॥
 हितोपदेशः, पु, (हितानामुपदेशः ।) सत्परा-
 मर्षदानम् । (यथा, महाभारते । १।२।१०१ ।
 “हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
 विदुरेण कृतो यच्च धर्मार्थं चेच्छमायया ॥”
 हितानामुपदेशो यच् ।) विष्णुशर्मेकतमिच-
 कामसुद्धेदविषयस्त्विगमकथाचतुष्टयात्मक-
 नीतिशास्त्रम् । यथा,—

हिन्दोलः

“सिद्धिः साधो वतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः
 जाड्वीफेनरेखेव यन्मूर्द्धि प्राशिनः कला ॥
 श्रुतो हिनोपदेशोऽयं पाठव संस्कृतोक्तिषु ।
 वाचा सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां दर्शयि च ॥”
 इति हिनोपदेशप्रथमसूक्तद्वयम् ॥
 हिन्तालः, पु, दृष्टविशेषः । हिंताल इति भाषा ।
 तस्य फलं उद्देशम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
 तत्पर्यायः । पूगरोटः २ । तत्फलम् किरिटि ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * । तस्य पर्यायान्तरं
 गुणाच्च ।
 “हिन्तालः स्थापतालश्च वत्सपत्रो दृष्टद्वलः ।
 स्थिरपत्रो द्विधावेष्टः शिरापत्रोऽस्थिराङ्गिकः ॥
 गर्भसावी नीलनालो भीषणो बहुकण्टकः ।
 अम्बसारो दृष्टतालः स्थापतुर्द्विधाभिधः ॥
 हिन्तालो मधुरान्नश्च कफघ्नः पित्तदाहघ्नः ।
 अमलव्यापहारो च शिरोरो वानदीषका ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यवचरोऽयं यथा,—
 “गुडचीवालहिन्तालवानरीनीलमिष्टिकाः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रनाथसंयुक्ते कुङ्गाधिकारे
 माणिक्यरसे) च तु लघुरात्रविशेषः । यथा,
 क्रियाकौस्तुभं वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालहिन्तालान्ताया ताडो च केतकी ॥
 खर्जूरनारिकेलौ च सप्रेते लघुरात्रका ॥
 लघुरात्रागिरापत्रैर्धैः कुल्याहन्तावतम् ।
 तावद्भवति चखालो यावद्वा नैव प्रसूति ॥”
 इत्याङ्गाकारतत्त्वम् ॥
 हिङ्कः, पु, (ह्रीन् दूषयतीति । दुष् + कृः ।
 एधोदरादित्वात् साधुः ।) जातिविशेषः । हिङ्क
 इति भाषा । यथा,—
 पञ्चसाम्बायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्वभाषया ।
 अष्टोत्तरशताशीर्तियैर्वा संसाधनान् कलौ ॥
 पञ्च खानाः सप्त मोरा नव प्राङ्गा महावन्ताः ॥
 हिङ्कश्चर्मप्रोत्तरो जायन्ते चक्रवर्तिनः ॥
 ह्रीन्च दूषयत्येव हिङ्करित्युच्यते प्रिये ॥
 पूज्यान्वाये नवशतं घटश्रुतिः प्रकीर्तिताः ।
 फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनान् कलौ ॥
 अधिपा मङ्गलान्वाञ्च संयामेन्मपराजिताः ।
 इरेया नव घटं पञ्च लङ्कान्वाप्ति भाविनः ॥”
 इति मेतत्तन्त्रे २३ प्रकाशः ॥
 हिन्दोलः, पु, (हिन्दोल + णच् ।) आवणशुक्ल-
 पञ्चविहितभगवद्वाचाविशेषः । भुलनयाच्
 इति यस्य प्रविद्धिः । यद्वारागान्मन्त्रैवाराग-
 विशेषः । हिंदोल इति हिन्दी भाषा । यथा,
 “मेरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपककषा ।
 श्रीरामो मेवारागश्च घट्टेते पुरुषाङ्गयाः ॥”
 अस्व स्त्रियः ।
 “वेलावतो रामकली देशाश्चा पटमङ्गरी ।
 ललिता सविता यता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
 अथ हिन्दोलध्यानम् ।
 “नितम्बनीमन्दतरङ्गितासु
 दोलासु खेलासुखमादधानः ।

हिमं

खर्चः कपोलदुतिकामशुलो

हिन्दोलराम, कथितो सुनीत्रैः ॥”

तनुपुत्रा यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“आभीरः सुभ्रधवलौ चन्द्रकाविवमोहकाः ।

चन्द्रकान्तः खेहवेदः हिन्दोलात्मजकीर्तितः ॥”

तस्य गानसमयो यथा,—

“हिन्दोलः पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तकः ।

भखारो भट्टीयारी च आद्ययामे प्रगौयते ॥”

इति वृहत्सङ्गीतरत्नाकरः ॥ * ॥

हनुमन्तते षड्रामाणां मध्ये द्वितीयरागः ।

ब्रह्मणः शरीराभिर्गतः । कैचिन्तते नाभितः ।

अस्य जातिः औडवः । अर्थात् ष ग म प नि

इति पञ्चस्वरमलितः । अस्य एहं षड्जस्वरः ।

वसन्तर्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमयः । राग-

मालायामस्य रूपम् । अल्पवयःसुन्दरः प्रीत-

वर्णः उतमाङ्गः खर्चमयहिन्दोलारूपः सुव-

ञ्चित्सुन्दरीरक्षौभिः गीतं गायन्तीभिः हिन्दो-

लान्देलयन्तीभिश्च सह परमानन्देन ह्यास-

कौतुककारी । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा ।

रामकरी १ देशाखी २ कलिता ३ विलावली ४

पटमङ्गरी ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । चन्द्र-

विम्बः १ मङ्गलः २ शुभः ३ आनन्दः ४

विनोदः ५ प्रधनः ६ गौरः ७ विभावः ८ ॥ * ॥

भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकली १

मालावती २ आशावरी ३ देवारी ४ गुण-

कली ५ । तन्मते पुत्रा यथा । वसन्तः १

मालवः २ माधः ३ कुशलः ४ वखारवन्दः ५

लङ्कादहनः ६ नागधुनः ७ धवलः ८ । यथा

भाष्या यथा । लीलावती १ कीरवी २ चयनी ३

पूरवी ४ पारावती ५ तिरवणी ६ देवगिरी ७

सुरसती ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पुं, (हिन्दोल एव । कन् ।) यान-

विशेषः । तत्पर्यायः । प्रेक्षा २ दोला ३ । इति

जटाधरः । दोलिका ४ हिन्दोला ५ । इति

हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल + वल् + टाप् ।)

दोलिका । जेदला इति भाषा । इति हारा-

वली ॥

हिमं, त्रि, (हन्ति उग्राणमिति । हन + “हने-

हिं च ” उग्रा० १ । १४६ । इति मक् हिं च ।)

श्रीतगुणविशिष्टः । श्रीतलवस्तु । तत्पर्यायः ।

सुषोमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५

श्रीतलः ६ श्रीतः ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १६६ ।

(यथा, शुशुने । ४ । २८ । “अपराङ्गे हिमाभि-

रङ्गिः परिषिक्तगावः शालीनां घटीकानाञ्च

पथसा शर्करामधुरेणैवममजीयात् ॥ ”)

हिमं, स्त्री, (हन + मक् । हन्नेहिं च ।) अकाश-

वायुः । तत्पर्यायः । अवप्रक्षायः २ नौहारः ३

तुषारः ४ तुहिनम् ५ प्रावेद्यम् ६ मङ्किता ७ ।

इत्यमरः । १ । ३ । १८८ । इन्द्रासिधूमः ८

खवायः ९ रजनीजलम् १० । इति हारावली ॥

(यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

हिमजः

“अथवा न्दुवस्तु हिंमि”

न्दुनेवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकावपतिरञ्च मे

नलिनी पूर्वनिर्देशेन मता ॥ ”)

अस्य गुणः । कपवासुवर्द्धकत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पञ्चकाष्ठम् ।

रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरः । पर्यायो यथा,—

“पुंसि स्त्रीषु च कर्पूरः सितलो हिमवालुकः ।

घनसारश्चन्द्रश्चन्द्रः हिमनामापि स स्मृतः ॥ ”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

हिमः, पुं, (हन + मक् । हन्नेहिं च ।) चन्दनवृक्षः ।

इति हेमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेमन्तर्तुः ।

स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—

“हिमशिशिरवसन्तपौषवर्षाग्रस्तु

स्तनतपनवनाभो हर्षयोगो चौरपानेः ।

मुखमनुभव राजंस्तद्विवो यान्तु नाशं

दिवसकमललज्जाश्रुंरौरेखपङ्कजः ॥ ”

इति ऋतुसङ्घारः ॥

हिमालयपर्वतः । इति हिमवादिशब्ददर्श-

नात् ॥

हिमकः, पुं, (हिमेन कायतीति । कै + क ।)

विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकरः, पुं, (हिम, शीतलः कर किरणो यस्य ।)

चन्द्रः । यथा,—

“दृष्ट्वा द्राघौयस्या दरहरितनीलोत्पलरुचा

द्वौयांस्व दीनं क्षपय क्षपया मामपि शिवे ।

अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता

वने वा हर्षा वा समकरनिपातो हिमकरः ॥ ”

इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमजूटः, पुं, (हिमस्य जूटो यव ।) शिशिरर्तुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य जूट इति ।

हिमालयशृङ्गे, पुं, स्त्री । यथा, भागवते । ५ ।

१७ । ६ । “तथैवालकनन्द दक्षिणेन जल-

सदनाद् बहूनि परिकूटान्यतिक्रम्य हेमजूट-

हिमजूटान्यतिरभसतरङ्गहवा लुण्ठतीति ॥ ”)

हिमगिरिः, पुं, (हिमप्रधानो गिरिः ।) हिमा-

लयपर्वतः । यथा,—

“धनुः पौष्यं मौर्वीं मधुकरमयी पञ्च विशिखा

वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।

तथाप्येकः सर्व्व हिमगिरिस्तुते । कामपि कृपा-

मपाङ्गात्ते लब्ध्वा लगदिदमगङ्गो विजयते ॥ ”

इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च ।

“आग्नेया विन्ध्यशेलाद्याः सौम्यो हिमगिरि-

मैतः ॥ ”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

हिमजः, पुं, (हिमात् हिमालयात् जायते इति ।

जन + जः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमशै

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते

इति । जन + जः । टाप् ।) पार्वती । श्रुटो ।

इति मेदिनी ॥ चौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमज्जाटः, पुं, (हिमानो ज्ज्जाटः ।) ध्रुवो-

दादिवात् साधुः ।) कुज्जाटः । इति हारा-

वली ॥ कश्चित् पुस्तके हिमज्जाटिरिति पाठः ॥

हिमतैलं, स्त्री, (हिमजात् तैलमिति ।) कर्पूर-

तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमडुग्धा, स्त्री, (हिमवत् पुष्टं दुग्धमस्याः ।)

चौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुर्दिनं, स्त्री, (हिमेन दुर्दिनम् ।) हिम-

सम्बद्धपातिन दुःखदायकदिनम् । तत्पर्यायः ।

पञ्चहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमदुतिः, पुं, (हिमा दुतिर्यस्य ।) चन्द्रः ।

इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ६ । १२ ।

“अविभायतारकमट्टहहिम-

दुतिविषमस्तमितभासुनभः ॥ ”)

हिमद्वमः, पुं, (हिमो द्वमः ।) महा(नम्बः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातुः, पुं, (हिमो धातुरिव यव ।) हिमा-

लयपर्वतः । इति कैचित् ॥

हिमप्रस्थः, पुं, (हिमप्रधानः प्रस्थो यव ।) हिमा-

लयः । इति हेमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुतः, पुं, (हिमवतः सुतः ।) मैनाक-

पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवतः सुता ।) गङ्गा ।

इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १० । ६ ।

“ततः पयात् गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥ ”)

उमा च ॥

हिमवान्, [न] पुं, (हिममस्यास्तीति । हिम +

मनुप् । मस्य वः ।) हिमालयपर्वतः । इत्य-

मरः । २ । ३ । ३ । तत्कन्या गङ्गा । यथा,—

“गङ्गा हिमवतो जज्ञे सन्ध्यालोकैकपावनी ।

खद्योगाग्निबलाद्दिवी लमे पुत्रीं महेन्द्ररीम् ॥ ”

इति देवीपुराण १२ अध्यायः ॥

हिमविशष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकः, पुं, (हिमस्य वालुका इव ।)

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽप्यस्य-

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पुंसि स्त्रीषु च कर्पूरः सितलो हिमवालुकः ।

घनसारश्चन्द्रश्चन्द्रः हिमनामापि सः स्मृतः ॥ ”)

हिमवालुका, स्त्री, (हिमस्य वालुकेव ।) कर्पूरः ।

इत्यमरः । २ । ६ । १३० । (यथा,—

“प्रनरीरनरीं हिमवालुका च

मिचं वृथां स्वात् सति नृवज्जच्छे ॥ ”

इति वेदकपथ्याप्यविधौ नृवज्जच्छेदधिकारे ॥

हिमशर्करा, स्त्री, (हिमस्य शर्करेव ।) याव-

नाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति ।

जन + जः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

(हिमालयोद्भवै, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“यवसुक्ता विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥ ”)

हिमारा

हिमसंहतिः, स्त्री, (हिमानां संहतिः ।) हिम-
समूहः । वरुण इति पारस्वभाषा । तत्पर्यायः ।
हिमानी २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ मह-
हिमम् ३ । इति जटाधरः ॥
हिमहासकः, पुं, (हिममपि हसति शीलतत्वात् ।
हस + श्वल् ।) हिमालयतटः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हिमा, स्त्री, (हिम + अशं आद्यच् । टाप् ।)
रुक्मिणी । रेणुका । भद्रसुता । नागरसुता ।
पृष्ठा । चण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमांशुः, पुं, (हिमा अंशवो यस्मिन् ।) चन्द्रः ।
इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः ॥ ५ । १६ ।
“प्रमथ्यपीतस्य सुरैर्हिमांशो-
कलाचयः स्नाय्यतरो हि रुहेः ॥”)
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमांशुभिर्ध, स्त्री, (हिमांशोरिव अभिख्या
शोभा यस्याः ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हिमागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।)
हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ८३ । ७ ।
“कौस्तुभे मासि रेवत्या शरदन्ते हिमागमे ।
स्मृत्यस्तस्य सुखे कावे कल्याः सत्यवतां वरः ॥”)
हिमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोद्गिरिः ।) हिमालय-
पर्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७६ ।
“परस्परं विज्ञातस्तेषु पायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमा-
द्रिणा ॥”)
हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन +
ङ ।) चौरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पार्वती च ॥ (यथा, वक्तोक्तिपञ्चाशिका-
याम् । १ ।
“मेवं वक्ष्यति किं वनं ननु जलं नृणां मये-
वोद्धते
वक्तोक्तेति हिमाद्रिजामवचनं कुर्वन् हरः
पातु वः ॥”)
हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रिस्तनया ।) दुर्गा ।
इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥
हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया
दुर्गायाः पतिः ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥
हिमानी, स्त्री, (महहिममिति । “हिमारण्ययो-
र्महत्त्वम् ॥” ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
दीर्घाद्वाच्यः ।) हिमसंहतिः । इत्यमरः ।
१ । ३ । १८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १८ ॥
“हिमांसां बौद्धाधाय पतन्त्यां प्रतिवस्तरम् ।
श्रीते दास्यामिसारादो वस्त्रावान् पार्थिवो-
२ वसतु ॥”)
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमाज, स्त्री, (हिमे हेमन्ते जातं अजम् ।)
उत्पन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमारातिः, पुं, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः ।
वर्षः । इति मेदिनी ॥ चित्रकट्टकः । अक-

हिमोत्त

वृक्षः । इत्यमरे वद्विषंशकाकांशब्दयोर्दर्श-
नात् ॥
हिमालयः, पुं, (हिमस्य आलय इव शुक्लत्वात् ।)
शुक्लखण्डिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमा-
नामाख्यः ।) खनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।
नगपतिः २ । मेनाधवः ३ । उमागुरुः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ । नगाधिपः ६ ।
इति जटाधरः ॥ उद्गिरिः ७ । अद्रिराट् ८ ।
मेनकाप्राणेशः ९ । हिमवान् १० । हिमप्रस्थः ११ ।
भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारः । १ । १ ।
“अस्त्युत्तरां हिमि देवतामा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधौ वगास्तु
स्थितः पृथिव्या इव मानदृष्टः ॥”)
स तु लङ्काया उत्तरे वर्तते । भारतवर्षस्य
सौमपर्वतोत्तरेणम् । अस्य दीर्घं दृशसहस्रयोज-
नानि । प्रस्ये दिसहस्रयोजनानि । यथा,—
“यवं दक्षिणेनेलाहृतं निधयो हेमकूटो हिमा-
लयः इति प्रागायता यथा नीलाद्वयः । अयुत-
योजनोत्तरेषा हरिवर्षे किंपुत्रवभारतानां यथा-
संखम् ॥” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ॥
हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।)
उमा । इति कविकल्पलता ॥
हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो
यत्र ।) भूस्वामिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमावती, स्त्री, खण्वचौरी । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३ ॥ (पर्यायो यथा,—
“कटुपर्णैर्हिमवती हिमचौरी हिमावती ।
हिमाद्रौ पीतदुग्धा च तस्मैल्लोकोक्तमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिमाङ्गः, पुं, (हिममपि आच्छादयते स्फूर्तते वर्ण-
नेति । ङि + कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
“हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”)
हिमाङ्गयः, पुं, (हिममाङ्गयते स्फूर्तते वर्णनेति ।
आ + ङे + अच् । हिमस्य आङ्गा आङ्गा
यस्येति धा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
“यानि किम्युत्तरास्यानि वर्ज्यत्वा हिमाङ्ग-
यम् ।
तेषां खभावतः सिद्धिः सुखप्राया न्ययजतः ॥”)
हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो
यस्याः ।) खण्वचौर्वती । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमिका, स्त्री, ढव्योपरि पतितहिमम् । इति
केचित् ॥
हिमेणुः, वि, (हिमं न सहते इति । हिम +
“तन्न सहते इति हिमाच्चेणुः ॥” ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इणुः ।) हिमक्षोभितः ।
हिमार्तः । इति केचित् ॥
हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमः उत्तरो यस्याः ।)
कपिलदात्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिरण्य

हिमोत्तमा, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्तमा ।)
यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिमोद्गवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्गवो यस्याः ।)
शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिम्, वि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्पत्येन
नियमः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । २ । २० ॥
हिरङ्गुः, पुं, राहुः । इति केचित् ॥
हिरण्य, स्त्री, रेतः । खर्णम् । वराटकः । इति
मेदिनी ॥
हिरण्यमयं, स्त्री, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य +
मयट् । “दाक्षिणायनहास्तिनाथनेति ॥” ६ । ४ ।
१७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरेणेलाहृतं नीलः
श्वेतः शङ्खवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्यस्य-
कुख्यां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता
उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथग-
श्चेकेशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्तदुत्तरोत्तरो दशा-
श्राधिकांशिन दैव्यं एव हवन्ति । इति श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
हिरण्यमयः, पुं, (हिरण्य + मयट् ।) ब्रह्मा ।
सुवर्णमयः, वि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टः ।
२ । ४७ ।
“हिरण्यमयी शाललतेव जङ्गमा
युता दिवः स्यात्तु विराचिरप्रभा ॥”)
हिरण्यं, स्त्री, (हृष्यति दीप्यते इति । हृष्य गति-
कान्त्योः + “हृष्यतेः कान्त्यु हिर च ॥” उगा-
५ । ४४ । इति कान्त्यु । हिरादिशब्द धातोः ।)
सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
“क्षेत्रं हिरण्यं गामर्षं ह्यजोपानहमासनम् ।
धार्म्यं श्राकश्च वासांश्च गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥”)
तद्देहिकपर्यायः । हेम १ चन्द्रम् २ रत्नम् ३
वयः ४ हिरण्यम् ५ पेशः ६ कृशन् ७
लोहम् ८ कनकम् ९ काचनम् १० भस्म ११
अमृतम् १२ मयत् १३ दधम् १४ जातरूपम्
१५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति
वेदनिघण्टो १ अध्यायः ॥ घृत्तूरम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ । रेतः । त्रयम् । वराटः ।
अचयम् । मानमेदः । अकृष्यम् । इति मेदिनी ॥
रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा,—
“महिषाचो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमी ज्योति गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिरण्यकशिपुः, पुं, देवविशेषः । स तु कश्यपस्य
द्वितीयपत्न्या जातः । तस्य सहोदरः हिर-
ण्याचः । तस्य माया कयाधुः । तस्य पुत्राः
संज्ञादः १ अशुद्धादः २ ह्यादः ३ प्रह्लादः ४ ।
कन्या सिद्धिका । इति श्रीभागवतम् । अपि च ।
“तया यौ निहतौ देव । दानवौ मयूकेटमौ ।
अवतीर्यौ पुनर्देवौ भूत्वा कश्यपनन्दनौ ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याचो महासुरः ॥

हिरण्य

सृज्योद्वानौ तौ तु पुनर्जानौ महावली ।
पुनस्तस्य कुवे देव । राजसेनावरी च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासममहन्ती जनार्दन ।
नवान्ति कमनुप्राप्ता दशस्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति बह्विपुराणे वैश्रवणवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्त्यादि यथा, —

“दिवाः पुनर्दयं जज्ञे कश्यपाति नः श्रुतम् ।
हिरण्याज्जघ दुर्द्धयो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽध्याभूत पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्देवनाभिश्च गन्धर्वैरपशोभितः ॥
आसनान्पुष्पकटप्रानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणामन्वित्रां ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतुस्तत्रासन यत्तु हविस्तत्राप्यजुतः ।
अन्तर्ज्वालौ दिनिस्त्रैव पत्नी च सनुपागता ॥
दशवर्षमहर्माणि गर्भस्तस्यामवर्षत ।
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तादा ॥
निषसादानेन गर्भं, कश्यपस्यापि सन्निधौ ।
तं दृष्ट्वा तुनयस्तस्य नामाकुर्वन्त तद्वितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणानेन स स्तुतः ।
हिरण्याजोऽशुनस्तस्य सिद्धिका च तयाजुजा ।
राज्ञोः सा जननी देवी विप्रचित्ते, परिग्रहः ।
हिरण्यकशिपुर्देवश्चचार परमं तपः ।
ततो वर्षलक्ष्मिणि निराहारो ह्यधःशिराः ॥
त ब्रह्मा हृन्मयाभाव देवं तथो वरेण तु ।
सर्वाभरत्वं वस्त्रे स श्रुत्वास्त्रेन देवा निशि ॥
अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः ।
अणिमादिगुणैश्चर्यमेव मे दीयतां वरः ॥
तेदेवस्तुतो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेच्छितम् ।
दत्त्वा चास्य सर्वा दिव्यां तज्जैवान्तरधीयत ॥
हिरण्यकशिपुर्देवः श्लोभेगैतः पुरातनः ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्देवो या यां निषेवते ।
तस्यां तस्यां नमस्कुरु देवता ऋषिभिः सह ॥
एवमभावो हेलोभूतु हिरण्यकशिपुः पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्यश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम् ।
भूत्वा चकार रात्र्यां स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यालौतु नरसिंहस्तु न्यलुविष्णुः पुरा किल ।
नखेस्तेन विनिर्भेदो नार्द्रशुष्का नखाः ॥

स्तुताः ॥

हिरण्यक्षस्तुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहावलाः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः सुमहावलाः ॥
प्रज्ञादः पूर्वजस्त्वामनुज्ञादस्येव च ।
संज्ञादेष्वेव द्वादश द्वादशपुत्रान् द्रव्यान् तान् ॥
इति बह्विपुराणे कश्यपप्रजासर्गनामाध्यायः ॥
हिरण्यकशिपुश्चा, [न] पु, (हिरण्यकशिपुं हत-
वानिति । हम् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हिरण्यकामधेयुः, स्त्री, (हिरण्यनिर्मितो काम-
धेयुश्च ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेयुर्विधं परम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥

हिरण्य

लोकेष्वामाह्वनं तद्वहोमकार्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्यं कुण्डमखपवेदिकम् ॥
खल्वेकैकाभिवन्तु क्रुष्यादुगुरेकः समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्या तदर्द्धेन तु मध्ममा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेयुः प्रकीर्त्तिता ।
शक्तितत्त्वपलादूर्ध्वं अशक्तोऽपौष्ट कारयेत् ॥
वेद्यां ह्यव्याजिनं न्यस्य गुरुप्रसन्नमन्वितम् ।
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारजैरलङ्कृतम् ॥
कुम्भादकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ।
तथाष्टादशघान्त्वानि समन्तान् परिकल्पयेत् ॥
इन्दुदृष्टादकं तद्वत् नानाफलविभूषितम् ।
भाजनञ्चासनं तदत्तास्त्रदीप्तकं तथा ॥

कौषेयवस्त्रद्वयं प्रयुक्तौ

दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।

सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां

मणित्रिकां चन्द्रकोट्युपादाम् ॥

सरेष्व सज्जैः, पुरतोऽभिजुष्टां

हरिद्रवा पुण्यफलैरनेकैः ।

अजात्रिकुस्तुतुष्यकराभि-

ज्जितानकक्षोपरि पञ्चवर्णम् ॥

ज्ञानं ततो मङ्गलवेदघोषैः

प्रदत्तौज्यैः क्लव्यं स पुण्यहस्तः ।

आवाचयेत् तां गुडधेनुमन्त्रे-

र्हिजाय दद्यादधर्माणिः ॥

त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता

विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्जन्यानाम् ।

त्वद्दानशक्त्यशक्तौज्यतपातकौघः

प्राप्तोऽस्ति निर्वृतिमतीष परां नमामि ॥

लोकै यथेच्छितफलार्थविधायिनीं त्वा-

मावाद्य को हि भवदुःखमुपेति मर्त्यः ।

संसारदुःखप्रमनाय यत्तस्य कामं

त्वं कामधेयुमिति वेदविदो वदन्ति ॥

आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय

विप्राय यः कनकधेयुमिमां प्रदद्यात् ।

प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेहकुलं

कन्यागणैः परित्ततः पदमिन्द्रमौलेः ॥”

इति मात्स्ये हिरण्यकामधेयुप्रदानिको नाम
२५३ अध्यायः ॥

हिरण्यकोषः, पु, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृता-
ज्ञतखण्डक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हिरण्यगर्भः, पु, (हिरण्यं हेममवाणं गर्भं उत्त-
पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥११॥१६॥

हिरण्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो
भूय इति वा हिरण्यगर्भः । एतस्याखं हिरण्य-
वर्णमभवत् । तथा च स्मृत्यतिः ।

“हिरण्यवर्णमभवत्तद्वत्तदुदकेग्रयम् ।

तच्च जज्ञे खवं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विश्रुतः ॥”

इति ।

उपचारात् हिरण्यवर्णमखं हिरण्यम् । इति
भरतः । अन्यश्च ।

“हिरण्यगर्भोऽभूद्वज्रा तेन दुह्मन्विता अक्षौ ।”

हिरण्य

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्यायः ॥३॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नात्मा हिरण्यगर्भाखं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समावाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विक्काण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
क्रुष्यादुपोषितस्तद्वहोमकार्याह्वनं बुधः ।
पुण्याह्वापनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणेनानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ॥
दासप्रत्यङ्गुलीच्छाद्यं हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाख्याक्षीराभिपूरितम् ॥
दशस्त्राणि सरजानि दात्रं सूर्यी तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् ॥
तथेवावरणं नामैरुपवीतश्च काञ्चनम् ।
पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वहोमदखं कमण्डलुम् ॥
प्रज्ञाकारं पिधानं स्यात् समन्ताद्बहुलाधिकम् ।
स्तुतावलौकिकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
निखद्रोणोपरिगतं वेदिमध्मे ततोऽर्चयेत् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ॥
सर्वोषध्मुदकं स्नानं स्नापितो वेदपुत्रवै ।
शुक्लमाख्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
रमसुचारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
सप्रलीकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे खवस्थिताः ।
ब्रह्माद्यस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिण्ये ॥
नमस्ते भुवनाधार । नमस्ते भुवनाश्रय ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्तु पितामहः ॥
यत्तस्मैव भूतात्मा भूते भूते खवस्थितः ।
तस्मात्स्वासुद्वाराधिपदुःखसंसारवागारात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविष्ण्वात्म उद्वेदसुखः ।
सुष्टिर्था परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ ।
जातुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत् आसपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुष्यवर्णं सौमन्तोन्नयनं तथा ।
कुर्व्युहिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
गौतमङ्गलघोषेण गुरुवत्यापयेत्ततः ।
जातकर्मादिकाः कुर्व्यात् क्रियाः षोडश ॥

चापराः ।

सूच्यादिकश्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ॥

नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।

चराचरस्य जगतो षडभूताय वै नमः ।

मात्राहं जनितः पूर्व्यं मध्येधर्मा सुरीत्तम ।

त्वङ्गर्भसम्भवादिषु दिव्यदेहो भवान्यहम् ॥

चतुर्भिः कनकसैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।

स्नानं कुर्व्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥

देवस्यत्वेति मन्त्रेण श्रितस्य कनकासने ।

अद्यानातस्य तेऽङ्गानि अभिषेच्यामहे वयम् ॥

दिशेनानेन वपुषा शिरं जीव सुखी भव ।

ततो हिरण्यगर्भस्तु तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥

ते पूज्याः सर्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।

तत्रोपकारयं सर्वं गुरवे विनिवेदेयम् ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्भयम् ।
सम्प्राप्तं चतुरश्रं वा चतुष्पदं सज्जवरम् ।
रेन्मनीखेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेन पद्मरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्यकलसान् ध्यात्वाद्यादधौव तु ।
कौशेयवस्त्रसंयुक्तसुपरिष्ठादितानकम् ॥
माख्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेय समन्वितम् ।
यो यज्ञतः पुनः कुर्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम् ॥
कृत्रचामरकौशेयवस्त्रोपानहपाटुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादूर्ध्वं श्रुतितः कारयेच्छुभम् ॥
अन्याष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
द्वाभ्यामथ युतं दद्यादिमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥

नमो नमः पापविनाशनाथ
विश्वाम्बने वेदतुरङ्गनाथ ।
धाम्नामधीशाय भवाम्भवाय
पापौषदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्त्रकालिद्वयमन्त्रज्ञानां
त्वमेव धाता परमं निधानम् ।
यत्सक्तो मे हृदयं प्रयातु
धर्मेकनाम त्वमधीशनाथा ॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयहृदयमन्त्र यः करोति ।
स कनुषपटकेऽस्मिन्सुतदेहः
परमसुपति पदं पिनाकपाण्डेः ॥
देदीप्यमानवपुला विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डमानोः ।
सिंहाङ्गनानयनयष्टपद्मपौमान-
वक्त्राभ्युज्ज्वलभवेन चिरं सहास्ते ॥
इति पठति श्रुणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न च नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपीमैवर्न प्रयाति भूप । ॥”

इति माख्ये हिरण्याश्वरथप्रदानिको नाम २५५
अध्यायः ॥

हिरक, य, विनार्थः । मध्वार्थः । सामीप्यार्थः ।
इत्यमरभरतौ । अध्वार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिल, श्रुद्वावक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽर्थः । श्रु, हिलति
तत्पश्चात्तरणः । इति दुर्गादासः ॥

हिलमोचि, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५७ । हिं चा इति हिलच्चा इति च
वङ्गभावाः । हरहुत् इति हिन्दौ भाषा । तत्-
प्रार्थायः । हिलमोचिः २ हिलमोची ३
रोची ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वी ५
विपत्नी ६ मत्स्याची ७ चक्राङ्गी ८ । इति
रत्नमाला ॥ जाङ्गी ९ शृङ्गधरा १० आचारी ११ ।
तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“प्रोथं कुष्ठं कर्षं पिप्लवं हरते हिलमोचिका ॥”

अपि च ।

“हिलमोची सरा तिलान् कुष्ठान् कफपित्तजित् ॥”
श्रुयामिपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-
वल्लभः ॥

हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि + छदिकारादिति
डीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तथास्या गुणाः ।

“हिलमोची सरा तिलान् कुष्ठान् कफपित्तजित् ॥”
इति वैद्यकरानवल्लभे चतुर्थपरिच्छेदे ।)

हिल, पु, शरारिपची । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हिलोल, तु क दोलने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्ताःख-
लतीयङ्गमध्यसदिकोपधचायम् । अजिहि-
क्षोलङ्गावर्तनाम् । इति दुर्गादासः ॥

हिलोल, पु, (हिलोलयति दोलयतीति । हिलोलन्
क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । उट इति भाषा ।

यथा, —
“ह्याथं गौरसकाञ्चताङ्गनशतं स्याध्यः प्रचक्षा-
तथ”

क्षेशः स्याध्यतरं सुपङ्कनिययः स्याद्योऽति-
दाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भबाहुलतिकाहिलोललीला-
सुखं

लब्धं कुम्भवर । त्वया न हि सुखं दुःखैस्त्रिणा-
लभ्यते ॥”

इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलकः ॥ * ॥
रतिवस्त्रविशेषः । स च योऽश्वन्वन्तर्गतोऽष्टम-
वन्तः । तस्य लक्षणं यथा, —

हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिलोलसंज्ञकः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

हिल्वला, स्त्री, ऋगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च
खल्यतारकाः । यथा, —

“ऋगश्रीशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्वला इत्यकास्ताः स्युरिल्वला इति

कुत्रचित् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

हिव, इ प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिल्वते । प्रीतिरिह
प्रीतीकरणम् । हिल्वति लोकः पितरम् । इति
दुर्गादासः ॥

हिडुकं, स्त्री, एकस्मात्तमाचतुर्थलपम् । तत्पार्थायः ।
“पातालं हिडुकश्चैव सुहृदम्भश्चतुर्थकम् ।”

अपि च ।

“सपापात् भार्गवात् पापो हिडुके मातृनाश-
क्षत् ॥”

इति ज्योतिष्तत्त्वम् ॥

हिस, इ ध कि हिंसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(यथा०-चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।)
इ, हिंस्यते । स, हिनसि । कि, हिंसयति
हिंसति । हन्त्यर्थेनैव पाठिकपुरादिले विह्वं
किंकरणं आदित्यार्थम् । इति दुर्गादासः ॥

हिहि, य, आकाद्वनकासुरकरणशब्दः । इति
केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥

ही, य, विस्मयः । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ । दुःखम् ।
हेतुः । विशादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिप्रकाश-
कायाम् । ३१ ।

“ही नाहं भवतोऽतिवक्रवचसा दातुं”
प्रवीणीतरं

का ते सुन्दरि । हीनता ननु नता सर्व्वा
त्रिलोक्येव ते ॥”

हीनः, त्रि, (ओ हा क लि व्यागे + क्तः । “योदि-
तश्च ॥” ८ । २ । ४५ । इति नत्वम् । “तुमा-
स्यामापाजहातीति ।” ६ । ४ । ६६ । इति
ईत्वम् ।) ऊनः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।

“तथा हीनं विशातमौ कथं पश्यन् दूयसे ।
सिक्तं खयमिव खेहादु वन्ध्यामश्रमपादपम् ॥”

मर्ह्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२७ । अधमः ।
इति जटाधरः । (यथा, मनीः । ३ । १०७ ।

“आसनावसथी शय्यामनुजव्यासुपाननम् ।
उत्तमैश्चर्मं कुर्व्यात् हीने हीनं समे समम् ॥”

प्रतिवादिविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा,
नारदः ।

“अन्यवादी क्रियादिषो नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्वेद्यः ।) नीच-
वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । १ । १५ ।

“हीनजातिस्त्रिंशो मोहादुदङ्गनो दिजातयः ।
कुलाभ्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि मृदताम् ॥”

हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नीच
जातिः । यथा, —

“हीनवर्णोपसृता या त्वाच्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

हीनवादी, [न] त्रि, (हीनं वदतीति । वद-
णिनिः ।) वाक्यवर्जितः । बोवा इति भाषा ।

तत्पार्थायः । अधरः २ इति द्विसप्तः । विरु-
द्धार्थवादी । यथा, नारदः ।

“पूर्व्वार्हं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
धार्ष्टक्यमयाज्ज्यो हीनवादी स वै नरः ॥”

इति ।

हीनवादी दृष्टो भवति न प्रकृतादृष्टोऽप्येतः ।
इति च मिताक्षरः ॥

हीनसङ्गः, स्त्री, (हीनेन सह सङ्गम् ।) नीचेन
सह मित्रता । इति केचित् ॥

हीनाङ्गः, त्रि, (हीनमङ्गं यस्य ।) खभावनो
न्यायव्यवधिप्रदः । तत्पार्थायः । भोग्यः २

विकलाङ्गः ३ अङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो-
ग्यः ६ । इति जटाधरः । तेन सह परी-

क्षासन्निवेशो यथा, —
“जातिहीनं वित्तहीनं रूपहीनमद्विषमम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्तावृत्तं तेन दोषेण नाक्षियेत् ॥

हीराङ्गः

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदौघार्थे विनिश्चयम् ।
तच्चावमन् भवता परौघासौघमाश्रितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हीराङ्गो, स्त्री, (हीरं क्षुद्रत्वात् अथम अङ्गं
यस्याः । डीप् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति हेम-
चन्द्रः ॥

हीन्तालः, पुं, हिन्तालवृत्तः । इत्यमरटीका ॥
हीरं, स्त्री, (हरति माह्वमिति । हृ + अच् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) यद्वा, हीं विस्मयं
रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ (यथा, रसिकसारसंग्रहे ।

“हीरं सुवर्णं सुन्दरं च तार-

मेघां समं तीक्ष्णरजस्तुर्गाम् ।”)

हीरः, पुं, (हरति मर्त्यं प्रलये इति । हृ +
अच् । एषोदरादित्वात् ईवम् ।) शिवः ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः ।
इति केचित् ॥ श्रीहर्षेति । यथा,—
“श्रीहर्षं कविराजराजितुङ्गलङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुधुवे जितेन्द्रियचर्यं मा मङ्गदेवौ च
यम् ।
हेतुवीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रवन्म मन्त्रा-
काशे चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निरगो-
ज्जलः ॥”

इति नैषधे २ सर्गः ॥

हीरकः, पुं, (हीर एव । स्वार्थे कन् ।) रत्न-
विशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्र-
देवताकश्च । तत्पर्यायः । वज्रः २ हीरः ३
दधीव्यस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
सूचीसुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नसुखम् ८
वज्रपर्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्यायः ।
विराटजः १० राजपट्टः ११ राजावतैः १२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अथ गुणाः । सारकत्वम् ।
शीतत्वम् । कायत्वम् । सादुत्वम् । वालि-
कारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापा-
लक्ष्मीनाशित्वम् । इति राजवज्रमः ॥ अन्यत्
वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्यायादि ।
“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मखिवरश्च रुः ।
स तु श्वेतः स्त्रियो विप्रो लोहितः क्षत्रियः
सूतः ॥

पीतो वैश्रोऽसितः शूद्रक्षत्रवर्णलक्षणश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीरा, स्त्री, लज्जोः । तैलानुक्तः । इति मेदिनी ॥
पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काष्ठीरी ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (पर्यायो यथा,—
“गम्भीरी भद्रप्रणी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काष्ठीरी काष्ठीरी हीरा काष्ठीरीः पीत-
रोहिणी ।
क्षणादन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हीराङ्गः, पुं, (हीरस्य कठिनं अङ्गं यस्य ।)
द्रवस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हुडः

हीलं, स्त्री, (हीं विस्मयं जातीति । जा + कः ।)
रतः । इति केचित् ॥

हीलुकं, स्त्री, गौडीमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हीही, य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥
हु- लि होमे । अग्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अजिङ् ।) होमो देवता-
सम्पदानकवद्भयधिकरणकवस्तुत्यागः । लि
जुहोति वृत्तमयौ कृष्याय होता । प्रक्षेपे-
ऽप्ययम् ।

“चिराय सन्त्यौ समिद्धिरग्निं
यो मन्त्रपूर्णां तनुमय्यहौषीत् ॥”

इति रघुः ।

“जटाधरः मनु जुहुषीच्च पावकम् ॥”

इति किराते प्रीयमाणोऽपि । इति दुर्गादासः ॥
हुं क्तं, स्त्री, (हुं इत्यक्षतशब्दस्य क्तं करणम् ।)
हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । १४ । ३४ ।

निजमुहुं कृतेर्वर्णं हतममृतनिन्दया ॥”)
वयवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुं इति मन्त्रो-
चरिते, त्रि । (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः ।) यथा,
महाभारते । १२ । ११८ । १ ।

“स चा प्रकृतिमापन्नः परं देव्यसुपागतः ।
क्षुण्णिना हुं क्तः पापस्तपोवनवह्निस्कृतः ॥”
हुहुतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशेषः ।
यथा, ढहत्संहितायां । ४८ । ११ ।

“अचिरप्रसूतहुङ्गतवस्त्रितवस्त्रोत्सवे गोडे ॥”
हुड, इड संहै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हुङ्गते । ड, हुङ्गते
धनं कोकः । राश्रीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हुड, ऋ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अनुहोडत् । ड,
होडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड, शि भभे । संहै । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-मये अक० संहै सक०-सेट् ।) शि,
हुडति अनुहोडत् जुहोड । मयमिह मञ्जनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पुं, (हुडतीति । हुड + कः ।) मेषः । इति
हेमचन्द्रः । राजनिघण्टुश्च ॥ चौरादिनिवार-
णार्थभूमिनिहितलौहमयतौक्ष्ण-शङ्कुविशेषः ॥
तस्य नामान्तरं ‘गुडः । पौञ्जिकाटा इति
भाषा । लघुडः । इति महाभारतम् ॥ सैन्या-
अश्वस्थानम् । वृहज् इति भाषा । रथोपरि
विष्णुचक्राग्राहकम् । यथा,—

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतीरणा ।
सप्तक्रा सहुडा चैव सयस्त्रस्रकता तथा ॥”
इति महाभारते वनपर्वणि सौमवने १५
अध्यायः ॥ पताका अजाक्षलः । तीरण्यानि
वह्निहाराणि । चक्राणि योधगाणाः । हुडा-
सदाश्वस्थानानि । भाषायां वृहज्संज्ञानि ।
अन्ये तु विष्णुचक्रोत्सवर्जकशङ्काणि हुडा
इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

हुताशः

“कल्पयन्ते हुडहङ्गाणि रथस्योपरि स्वरिभिः ।
विपुलमनस्यश्रेष्ठद्वयं किरादित्यश्रेष्ठ उदयते ॥”

इति ॥

यन्त्राणि आसौधौवधवलेन द्रव्यनिष्कृत्यैषणानि ।
महान्ति कामानसंज्ञानि ह्युदायि सौमगुणि-
कोत्तैषणानि बन्धकसंज्ञानि । खनकाः सुरङ्ग-
द्वारा गुप्तमार्गकार्णारः । इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥

हुडुक, पुं, (हुडुक इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) वाद्यमेदः । दाबूह-
पचो । मरमनः । इति मेदिनी ॥ इत्युक्तः ।
हुड्का इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्र हुडुक इति च पाठः ॥

हुडन, स्त्री, उषशब्दः । इति काशीखण्डमिति
केचित् ॥

हुडुम्, पुं, अष्टचिपिटः । हुडम् इति भाषा ।
इति शब्दमाला ॥

हुङ्गः, पु, वायुः । आन्त्यशूकरः । मूखः । राक्षसः ।
इति केचित् ॥

हुतं, त्रि, (हु + क्तः ।) अग्नौ प्रविष्टं हुतादि ।
तत्पर्यायः । वषट्कृतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । ६ । १६ ।

“अहमग्निरहं हुतम् ॥”

तर्पितम् । यथा रघुः । २ । ७१ ।

“प्रद्विषीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुरवन्तौ च ॥

होमे, स्त्री ॥

हुतसुक, [च] पु, (हुतं सुदृक्ते इति । सुज् +
क्विप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।

“नाहं तथापि यजमानहविर्विताने
क्षीतनद्रुतधुतमदन् हुतसुदुखेन ॥”)
चित्रकटुचः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । ५३ ।

“पादाविडुकोवविडङ्गतिन्धु-
जिकण्टरास्त्राहुतसुग्वलाभिः ॥”

महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ ।
८२ । विष्णुः । इति च तत्रैव । १६ । १४ । १०८ ॥

हुतसुकप्रिया, स्त्री, (हुतसुको वङ्गः प्रिया ।)
अग्निभार्या । खाहा इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हुतवहः, पुं, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य
वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्वलोककृत् ।
ह्यववाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुताशः, पुं, (हुतं अश्रति इति । अश + अच् ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । १२ । २१ ।

“धन्विनामयणीरेवः तुल्यार्जुनयोर्द्वयोः ।
हुताशः इव दुर्हवः समुद्र इव दुस्तरः ॥”)
भयम् । इति अवधारविहङ्गम् । (सुगिविशेषः ।
स चाहुर्देवहिताकारः । अग्निवैशस्तुतिः ।
तद्वयथा,—

ह

“भयं समासाद्विधिं हुताशः ।

काष्ठं च सम्यौ च हि तत्र सम्यौ ॥”

इति वैद्यकसंज्ञाविशेषसंज्ञे भयाधिकारे ॥
हुताश इति अग्निवेशसंज्ञोपनं चरके हुताश-
शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते पदैकदेशे पदप्रत्ययेः ।
इति तद्वीकार्यां श्रीकण्ठस्तः ॥

हुताशनः, पु, (हुतं आहुतमयं अशनमस्य)
अग्निः । यथा, गोभिलपुत्रकृतयज्ञासंज्ञे ।
“लघुहोमे तु वह्निं स्यात् कोऽहोमे हुताशनः ।
पूर्णाहुत्यां ऋद्धौ नाम शान्तिके वरदः सदा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“आरोम्यं भास्करादिच्छेद्वनमिच्छेत्तुताशनात् ।

ज्ञानस्य शङ्करादिच्छेद्वनमिच्छेत्तुताशनात् ॥”

इति गुणविशेषतमस्यपुराणम् ॥

शिवः । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेषः ।

तद्वयथा,—

“एकद्विकदादृशभागयुक्तं

योष्यं विषं टडयन्मधुमच ।

हुताशनो नाम हुताशनस्य

करोति वटिं कफजिह्वाराणाम् ॥”

इति हुताशनो रसः ॥ ॥

इति वैद्यकसंज्ञासंज्ञेऽभीष्टाधिकारे ॥

हुतिः, स्त्री, हवनम् । हुतातोः तत्प्रत्ययेन

नियन्ता ॥

हुम् अ, (हुयते इति । हु + बाहुलकात् मः ।)

स्मृतिः । अपाकतिः । अर्थप्रज्ञः । अभ्युद्योः ।

इति मेदिनी । तर्के वितर्के हूँ शब्दो दीर्घादि-

ह्रस्वादिरेपीति केचित् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

हुच्छे, आ कौटिल्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) हुच्छी । क्षिपि

राक्षोर्लोपे हूः हुरी हुरः । आ हुच्छित्ते हूँ

तेन । हुच्छिति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।

हुच्छिति चौरः अपसरतीत्यर्थः । इति धातु-

प्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

हुल, अ, इतिसंस्मरणयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) अ हूलः हुलः ।

इति दुर्गादासः ॥

हुलहुली, स्त्री, (हुल + क । आभीक्ष्ण्यं द्विलं

गौरादित्वात् डौष ।) स्त्रीयां मङ्गलजनक-

सुखशब्दः । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सुखवृत्ता २ । इति निकाण्डशेषः ॥

हुहुः, पु, (आहुयतीति । हे + निपातनात्

हुहुः, पु, उः डूष् ।) गन्धर्वविशेषः । यथा,—

“हूहूहूँ हूँ हिविधो हूहूहूँ हूँ कुञ्चित् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ६ ।

“पर्यपास्त कौरव । कदापिदुःखे पितमहम् ।

नारदः पर्यतश्चैव विखावस्यच्छा हुहुः ॥”)

हू, अ, (हे + हुः । निपातनम् ।) आह्वानम् ।

अवज्ञा । अहङ्कारः । शोकः । इति केचित् ॥

ह

हूँ, अ, मन्त्रविशेषः । तदुद्धारपर्यायो यथा,—

“हकारो वामकण्ठो नादविन्दुविभूषितः ।

कूर्चं क्रोध उपदर्पो दीर्घहृद्धार उच्यते ।

शब्दश्च दीर्घकवचं ताराप्रणव इत्यपि ॥”

क्षिप ।

“शिखावधत् च कवचं क्रोधो वर्म हृमिद्वयम् ।

क्रोधाख्यो हूँ तनुचक्षुः शब्दादौ रिपुसंज्ञकः ॥”

अपि च ।

“ओमस्य तालवज्जाख्यं नादविन्दुविभूषितम् ।

कूर्चं कालो महाकालः क्रोधोऽथ निरञ्जनम् ॥”

इति नामातन्त्रम् ॥

हृद्धारः, पु, (हुम् + ङ + भावे घञ् ।) हूमिति

भयानकध्वनिः । यथा,—

“रत्युक्तः शोभ्यथावसामसुरी घूमलोचनः ।

हृद्धारणेव तं भस्म वा चकारास्त्रिका ततः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

हृद्, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अतुहूडत् । ङ,

हूडत् । इति दुर्गादासः ॥

हुतं, त्रि, (हे + क्त ।) आहुतम् । आह्वानो-

क्तम् । हे न धातोः क्तप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

हुतिः, स्त्री, (हे + क्त + सम्प्रसारणम् ।)

आह्वानम् । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥

हुनः, पु, (हे + नक् सम्प्रसारणम् ।) स्वेच्छ-

जातिविशेषः । यथा,—

“स्वपाकश्च तुरुष्णस्तु हूनो यवन इत्यपि ।

लोकावाहस्तु यो वाजिगवाश्चाचारवर्जितः ।

स्वेच्छः किरातश्वरपुल्लिन्द्यास्तु तद्विदा ॥”

इति जटाधरः ॥

मादराकदेशीयसर्गसुद्धाविशेषश्च ॥

हूम, अ, (हुयते इति । बाहुलकात् मः ।) प्रभः ।

वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ सम्प्रतिः ।

क्रोधः । भयम् । निन्दा । अवज्ञा । इत्यमर-

टीकायां नारायणकृतवर्तः ॥ वितर्के हूँ

चैत्रोपि पङ्क्तिः । प्रभे हूँ को लङ्काधितिः ।

अनुमनौ च हूँ कृतं हूम । भये च हूँ न

गन्तव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्यत्

हूँ शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हूरवः, पु, (हू इति रवोऽण् ।) श्वगलः । इति

हैमचन्द्रः ॥

हूच्छेन, स्त्री, (हूच्छं + भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।

इति केचित् ॥

हूडः, पु, (आहुयतीति । हे सार्हायाम् ।

हूडः, पु, (हिम् । सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्ण्यं द्विलं

निपातनात् हूडः । पञ्चे तु न ।) गन्धर्वविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । ३ ।

“योऽथैवाहः स वै सदाः परमाश्चमैरूपपृक् ।

सुतो देवजपानि हूहूगन्धर्वसन्तमः ॥”)

ह, अ, हुत्वा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

उभ०-दिक०-अनिट् ।) हुतिर्दृष्टादिप्रान्तर-

प्रापणा । अ हरति हरते गां वनं गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

हृत्

हृ, लि र प्रसङ्गत्वान् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(जु०-पर०-अक०-अनिट् ।) प्रसङ्गत्वतिवैलान्-

कारः । लि चक्षुर्धनं दस्युः । र वैदिकः ।

इति दुर्गादासः ॥

हृच्छयः, पु, (हृदि श्रैते इति । श्रौ “अधि-

करये श्रैतेः । ३ । २ । १५ । इति अच् ।)

कामदेवः । इति हज्जाशुषः ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । ४६ । ४२ ।

“तत् प्रचीद न मामात्तां विस्मयितुमर्हसि ।

हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्ताश्च भज मानद ॥”)

हृदयशायिनि चि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।

८५ । १७ ।

“जगत्पतिरिहैश्वरः सर्वगः सर्वभावन ।

हृच्छयः सर्वभूतानां व्योहो रुद्रादपि प्रभुः ॥”

पु, कामः । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।

“सहृदयदर्शितं रूपमेतन् कामाय तेऽनघ ।

मत्कामः शनैः साधुः संस्तुतं सुश्रुति

हृच्छयान् ॥”

“हृच्छयान् कामान् ।” इति तद्वीकायां श्रीधरः ॥

हृच्छलं, स्त्री, (हृदयजानं शूलमिति मध्यलोपी

समासः ।) हृदयजानशूलरोगः । तदौषधं

यथा, गारुड १८६ अध्याये ।

कपितोदकपापान् शम्बुका चारकं तथा ।

रुग्गण्डं ह्यग्निदग्धं गन्धार्धेन समन्वितम् ।

पीतं हृत्पुण्ड्रमूलानां भवेन्नाशकरं शिव । ॥”

अपि च ।

विज्ञानिमस्य श्लोकापाटलापरिभद्रकम् ।

प्रसारणस्य गन्धं च दृष्टो कण्टकाग्निका ॥

वलाचातिवला राक्ष्सा न्दृष्टा च पुनर्नवा ।

शरकशादिवा पथीं गृध्रं कपिकक्षुरा ॥

यथा दृष्ट पलिकान् भागान् काथयत् सन्नि-

भवे ।

तेन प्रादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥

आर्णं वा यदि वा गन्धं चौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

प्रतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदायेत् ॥

न्यायि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्

शब्दम् ॥

शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचाशुक् ।

कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ।

पाने नखे तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदायेत् ॥

हृच्छलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ।

अपस्मार्दं वातरक्तमाशुषाश्च पुमान् भवेत् ॥”

इति च गारुड १८८ अध्यायः ॥

हृगिया, स्त्री, (हृगीयते इति । हृगीड् +

कङ्क्षादित्वात् यक् । ततः अः । निपातनात्

हृगः ।) हृगीया । इत्यमरटीकायां राघ-

सुतः । ३ । २ । ३७ ॥

हृगीया, स्त्री, (हृगीड् + कङ्क्षादित्वात् यक् ।

अः ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥

हृत्, [र] स्त्री, (हरति ह्रियते वेति । हृ + “हृडोः

हृक् डक् वेति ।) उभया० ४ । १०० । इति बाहुल-

कात् केवलादपि डक् ।) हृदयम् । तत्पर्यायः ।

हृदयं

“चित्तस्य चेतो हृदयं स्थानं हृत्मानसं मनः”
इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे ।

“भ्यानाभ्यामादिपञ्चानां सूत्रस्य अधिरस्य च ।
हृद्द्वयं पुस्त्यस्य कोट इत्यभिधीयते ॥”)

हृत्तकस्यः, पु, (हृदयस्य कस्यः । हृदादेशः ।)

हृदयकस्यम् । यथा,—

“हृत्तकस्यो जायते तावत् यावत् तस्य त्रया
न चैत् ॥”

इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीवचनम् ॥

हृत्तं, चि, (हृत् + क्तः ।) अपहृतवस्तु । यथा,—

“पुरा शुभनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागश्च हृता मन्वन्तश्च यान् ॥”

इति देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ।

हृद्, स्त्री, (हृ + बाहुलकात् डुकृ ।) हृदयम् ।
मनः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

हृदयं, स्त्री (द्वियते विधेयिरेति । हृ + “दृष्टोः
युगटुको च । उणा० ४ । १०० । इति कथन्
टुक् च ।) डुकृम् । वक्तुः । मनः । यथा,—

“उरस्यपि च वृक्षायां हृदयं मानसं पचि च ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृक्षाग्रमांसं हृदयं हृदिति । चत्वारि हृदये ।

केचित्तु वृक्षात् पृथगेव हृदयान्मते मान-

विशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातो-

रनेकार्थत्वात् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६४ ॥

एव अनाहतनामकादृशद्वयपद्ममस्ति । यथा,
“आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरनिजे तानुखे
ललाटे

हे प्रजे घोडशारे द्विदृशदृशद्वे द्वादशार्धे
चतुष्के ।

वासान्ते वादिलान्ते ह-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे
स्वराणां

हृद्यौ कोट्ठमथे सकलद्वयगतं वर्णरूपं
नामामि ॥”

इति षट्चक्रक्रमः ॥

किञ्च ।

“तस्योर्ध्वं हृदि पङ्कजं सुललितं बन्धूकान्धु-

कान्तोर्ध्वं दृश्यते कैवलयुतं निन्दुरागाश्रितैः ॥
नामानाहतसंज्ञकं सुरतकं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मखलमज धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वि-

तम् ॥”
इति षट्चक्रक्रमः ॥ ॥ ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“समोत्तमं हृदयमकल्पं मांसलं पृथु ।
वृषाणामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम् ॥”
इति गारुडं ६६ अध्यायः ॥

(तथास्य विवृतिः ।

“अयं दृश महाफलः समासता महाफलाः ।
महकार्षेण हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥

षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाग्रयणपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतः चित्तवच्च हृदि संश्रितम् ॥

हृदयी

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिज्यते ।
शोभानलोनामागारकार्गिके वार्धचित्तकैः ।

तस्यापचानान्ध्याय मेदाभ्यन्तरगमिच्छति ॥

यद्भिन्नं तत् सार्गविज्ञानान्तरान्तरं संश्रितम् ।

तत्परस्परौजसः स्थानन्तं चैतन्यसंग्रहः ॥

हृदयं महदव्यक्तं तस्मादुक्तास्त्विकित्सकैः ।

तेन सूत्रेण महता महाम्बुला मना दृष्टः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥

“हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धिर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“श्रोत्रिकफप्रसादं हृदयं तदाश्रया हि
धमन्यः प्राणवह्नाः । तस्याधो वामतः स्त्रीहृ
पुस्त्युनश्च दक्षिणतो यक्षन् क्रोम च ॥

तद्भृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिन्समसा-
दृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र ।
पुच्छरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधीमुखम् ।
जाग्रतस्तिक्ष्णानि स्वपनञ्च निमीलति ॥”

इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

हृदयमन्यः, पु, (हृदयस्य मन्यन्तिव अविद्या-
सज्जनेन दुष्मोचत्वात् ।) हृदन्त्यः । यथा,—

“भित्ते हृदयमन्यिच्छिद्वान्ते सर्वसंशयाः ।
जीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनोऽहरे ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १० । १ ॥

हृदयङ्गमं, स्त्री, (हृदयं गच्छतीति । गम + खच् ।
तुम् च ।) युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । सङ्गतम् ० । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥

(मनोहरे, चि । यथा, कुमारः । २ । १६ ।
“इति तेषः स्तुतौः श्रुत्वा यथाचारं हृदयङ्गमः ।
प्रसादाभिसुखो विष्टः प्रलुब्धश्च दिवोक्तः ॥”

“हृदयङ्गमः मनोहरः” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥)

हृदयवान्, [न] चि, (हृदयमस्यास्तीति । मतुप् ।
मस्य वः ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

हृदयस्थानं, स्त्री, (हृदयस्य स्थानम् ।) वक्षः-
स्थलम् । तत्पर्यायः । क्रोडम् २ उरः ३ वचः ४
वक्षम् ५ भुजान्तरम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयात्मा, [न] पु, (हृदयेमेव आत्मा प्रधान-
देशभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

हृदयालुः, चि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति । हृदय +
लु । २ । १२२ । इत्यत्र “हृदयाच्चानुरन्तर-
स्थाम् ॥” इति काण्डिकोक्तेः आलुः ।) प्रशस्त-
मनाः । तत्पर्यायः । सुहृदयः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३ । सहृदयः ३ । इति भरतः ॥ हृदयो ४
हृदयिकः ५ हृदयवान् ६ । इति टीकासारम् ।
चन्द्रपूः ७ । इति जटाधरः ॥

हृदयिकः, चि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति ।
हृदय + ठन् ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

हृदयो, [न] चि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति ।
इति ।) हृदयालुः । इति जटाधरः ॥

हृद्या

हृदयेष्टः, पु, (हृदयस्य ईशः ।) भर्ता । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः ।

“प्रियस्याद्याः पुंसि पठ्यौ भर्ता सक्ता पतिर्वरः ।
विबोधा रमणी भोक्ता सख्यो वरयिता ध्रुवः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयेष्टा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा ।) भार्या । यथा,
“प्रियस्यै दयिता कान्ता प्रायेष्टा वल्लभा

प्रिया ।

हृदयेष्टा प्रायसमा प्रेष्टा प्रययिनी च सा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

हृदावर्णः, पु, (हृदयस्थितः आवर्तः ।) अश्व-
हृदावर्णः । तत्पर्यायः । श्रीरुचकः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हृदिष्टकः, [श] चि, (हृदि हृदये स्पृशतीति ।
स्पृश + क्तिन् । “हृद्भुक्त्या ङेः ॥” ६ । ३ ।
६ । इत्यस्य वात्सिकात् अलुक्समावः ।)

हृद्यः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ६ ।
१४ । ४३ ।

“यो दुःखजान् दारस्तान् सुहृद्वान् हृदि-
स्थः ।
गच्छौ युवेव मलवदुत्तमशोकलालसः ॥”)

हृदयस्थं कर्ता च ॥

हृद्गोलः, पु, पर्वतविशेषः । इति केचित् ॥

हृद्गोलीयः, चि, (हृद्गोलीभोजनोऽस्येति । हृः ।)
हृद्गोलपर्वतोद्भवः । इति केचित् ॥

हृदयन्यः, पु, (हृत् हृदयं यथानीति । अन्य +
अच् ।) हृदङ्गमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृदं, स्त्री, (हृदयस्य प्रियं मनोऽस्त्वान् । हृदय
+ “हृदयस्य हृत्तेखयदण् लासिष् ॥” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशः ।) गुडुलकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हृद्यः, पु, (हृदय + यत् । हृदादेशः ।) वप्रशब्द-
वेदमन्त्रः । इति मेदिनी ॥

हृद्यः, चि (हृदयस्य प्रियमिति । हृदय + “हृद-
यस्य हृत्तेखयदण् लासिष् ॥” ६ । ३ । ५० ।
इति यत् हृदादेशः ।) मनोहरः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५३ ॥ अस्य पर्यायः मनोऽग्रशब्दे दृष्टयः ।
हृत्तः । हृत्तितः । हृत्तियः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनो । ३ । २०७ ।

“भस्वं भोष्यश्च विविधं फलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पाचानि सुरमौलि च ॥”)

हृद्यगन्धः, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्य ।) सुद्वीरकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । सौवर्चलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

हृद्यगन्धः, पु, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।) विष्ण-
दृष्टः । इति जटाधरः ।

हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः ।) जाती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्यगन्धि, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्य । इत् समा-
सान्तः ।) सुद्वीरकम् । इति रत्नमाला ॥

हृद्या, स्त्री, (हृद् + यत् । टाप् ।) दृष्टिनामौघः ।
इति मेदिनी ॥

हृद्रोगः

हृद्रोगः, पुं, कृमिराशः । इति शुद्धिदीपिका ।
(हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
“हृद्रोगमाश्वपद्मिनीवपरेण धीरः ।”

इति श्रीमत्सर्वतम् ॥
(हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीडा । तत्र हृद्रोगस्य विप्रलब्धं निदानमाह ।

“अथानुगुणं कथयति स्त-
न्रमाभिधाताध्ययनप्रसङ्गे ।
नक्षत्रनैर्वागविधारणे च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥”

प्रसङ्गः सततं सेवा । सञ्चिन्तनमतिविन्ता राज-
भयादिकमिति यावत् । पञ्चविधः वातिकः
पैतिकः श्लेष्मिकः सात्त्विकः क्रिमिज-
ञ्चितः ॥ * तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“हृषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयज्ञताः ।
हृदि बाधां प्रकुञ्चन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ।”
विगुणाः दुष्टाः । बाधां दोषभेदे नानाविधां
यथाम् । भङ्गवत् पीडांमिति ग्रथदासः ॥ *
वातिकं हृद्रोगमाह ।

‘आयस्यते मारुतज्ज हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मय्यते दीर्यते च स्तोष्यते पाच्यतेऽपि च ॥’
मारुतज्ज हृद्रोगे इति शेषः । आयस्यते चयया
निकाय्येन इव । तुद्यते सूक्ष्मभिरिव । निर्म-
य्यते मर्यादनेन । दीर्यते करपत्रेण हिधा
क्रियेन इव । स्तोष्यते आरयेव । पाच्यते कुट्टा-
रेण वहुधा क्रियते इव ॥ * पैतिकमाह ।

“तद्योषादाहचोषाः स्युः पैतिकं हृदये क्रमः ।
धूमायनञ्च मन्त्राच्च क्लेशः शोषो मुखस्य च ॥”
उष्मा श्रौतमात्रस्यैव श्रौतवाताभिवावहेतु
किञ्चिदन्तराण्यम् । दाहः पार्थस्येन वङ्गिनव
दुःखहेतुर्गान्धसन्नापः । चोषः चूषणेनैव पीडा ।
हृदये क्रमः हृदयाकुलत्वं भ्रान्तिरित्यर्थः । धूमा-
यनं कण्डाहुमनिर्गम इव । क्लेशः किञ्चिद्दुर्गन्धः
सटित इव ॥ * श्लेष्मिकमाह ।

“गौरव कफप्रसावोऽवचित्तमस्तोऽस्मिमाह्वयम् ।
माधुर्यमपि चात्यस्य वलासा वसैते हृदि ॥”
वलासा वसैते हृदि कुपितकफभागेः । गौरवं
हृदयस्य । क्लमो जडता । माह्वं जलजुत-
मिव । माधुर्यं सुखे ॥ * निदोषजमाह ।
“विद्यत् निदोषमयैवं सर्वजिह्वं हृदामयम् ॥”
क्रमिकमाह । क्रमयो जायन्ते अस्मिन्निति
क्रमिज इति निश्चितः ॥ * तस्य निदान
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“निदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निवेधते ।
तिलचौरगुडादींश्च यत्किञ्चिदुपगमायते ॥
मर्मेकदेशेऽसंज्ञे रसश्चाप्युपगच्छति ।
संज्ञेदात्तं लमयश्चास्य भवत्युपहृतात्मनः ॥”
मर्मेकदेशे हृदयेकदेशे संज्ञे सटितत्वं रस
उपगच्छति संज्ञेदात् । रसस्य सटितत्वात् ।
उपहृतात्मनः तिलाद्यद्विवाहारेण ॥ * तस्य
लक्षणमाह ।

“उत्प्लेदः डीर्घं तीक्ष्णं शूलं हृत्सासकस्तमः ।

हृद्रोगः

अथचिः श्वापनेत्रं शोषञ्च क्रमिके भवेत् ॥”
उत्प्लेदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यस्या ॥
हृद्रोगस्योपद्रवनाह ।

“क्रोमसाधो भ्रमः शोषो श्वास्त्रिवास्तुपद्रवाः ।
क्रमिके तु क्रमिकायां ये श्लेष्मिकायां हि ते
मताः ॥”

क्रोमः पिपासास्थानस्य सादः शोषः । शोषो
सुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्रमिके तु हृद्रोगे
श्लेष्मिकायां क्रमिकायां ये उपद्रवा हृत्साचात्
प्रसवनात्मा विपाकादयस्ते मताः ॥ * अथ
हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

“हृतेन दुग्धेन गुडाभसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभलचो ये ।
हृद्रोगनीलज्वररक्तपित्तं
हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥”

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरीह्वयम् ।
शटी पुष्करलतायां चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ २ ॥
पुटदम्बहरिणश्चन्द्रपित्तं गन्धेन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमन्त्रिरादौपैति प्रान्तिं सुकटमपि ॥ ३ ॥
तेलाव्यमुडविपक्वचूर्णं गोधूमपाथोत्थम् ।
पिबति पयोस्तुक् स भवति गतसकलहृदामयः
पुरुषः ॥

पार्थः कौह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं प्रक्रमसाचौरगस्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुपर्करासमेतं ग्रामपति हृद्रोगसुख्यं
पुत्राम् ॥ ५ ॥

पार्थेन कल्केन रसेन सिद्धं
शस्तं हृतं सर्वहृदामयेषु ॥
अर्जुनघृतम् ॥ ६ ॥
हृतं वला नागवलार्जुनानां
काथेन कल्केन च वष्टिकायाः ।
सिद्धं निहन्त्याहृदयामनं हि
सवातरक्तचतुरक्तपित्तम् ॥”

वलादिष्टम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः ।
इति भावप्रकाशः ॥ * अपि च ।
धन्वन्तरिववाच ।

“हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना ।
क्रमिहृद्रोगलिङ्गे च स्मृताः पञ्च तु हृदुग्मदाः ॥
वातेन शूल्यतेऽथर्वं तुद्यता नदतीति च ।
मिथ्यते सुश्रुते स्तब्धं हृदयं शून्यताद्वयः ॥
अकसाद्दीनता शीतो भयं शब्दोऽवहिष्णुता ।
वेपथुर्वर्षणं मोहः आसरोऽथोऽल्पनिद्रता ॥
पित्तातृष्णा अमो दाहः खेरोऽन्धः कफजः
क्रमः ॥

हृदेन चाक्षपितस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्य भावितं चाग्रमभवत् ।
कासास्त्रिधादिनिष्ठेन निद्रालस्यावचित्त्वरः ॥
सर्वजिह्वं निमिदोषिः क्रिमिभिः श्वापनेत्रता ।
तमः प्रवेष्टो हृत्सासः शोषः कण्डुः कफसुतिः ॥
हृदयं प्रवतश्चात्र क्रकचेनेव हार्यते ।
चित्तिनुसंदास्यं घोरं तच्छीघ्रं श्रीप्रकारणम् ॥”
इति भावहे । १५८ । १-७ ॥ * ॥

हृषीक

“शुष्की सौवर्चलं हितुं पीला हृदयरोगरुन् ॥”
इति च भावहे । १८० । ४३ ॥

हृद्रोगवेरी, [तु] पु. (हृद्रोगस्य वेरी ।) अर्जुन-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृदपटकां, पु. (हृदो वपटकाः ।) जठरम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

हृत्सासः, पु. (हृदयस्य लासोऽत्र । “हृदयस्य
हृत्सल्यस्य लासोऽत्र ॥” ६ । ३ । ५० । इति
हृदादेशः ।) हिका । यथा,—

“हिका हिका च हृत्सासः प्रतिस्थाप्यतु पीनसः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
“धमनौ सप्रेनं रक्तमोरयद्रानिलः सप्रान्दो
निगच्छ्यङ्गमहः पिपासा हृत्सासश्च ॥”) अस्य
निदानादि हिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृत्सलः, पु. (हृदयं सल्यतीति अण् । “हृदयस्य
हृत्सल्येति ॥” ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।)
आनम् । इति राजनिर्घण्टः । तर्कः । इति
त्रिकाशेषः ॥

हृत्सला, स्त्री, (हृत्सल + अजादित्वात् टाप् ।)
आतृस्यम् । इति हजाराधुः ॥

हृत्, उ हृष्टः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-अक०-सेट् । ङावेट् ।) हृष्टिचोत्साहः ।
उ, हर्षिता हृष्टा । ङा इमो वेदत्वात्तम ङो-
श्चोदादिना इमो निवेधे निहायां हृष्टः
अस्मात् पुषादित्वात्तम ङ इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

हृत्, उ जि अलीकः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, हर्षिता
हृष्टा । जि, हृष्टोऽस्ति । अलीकं मिथ्याकरणम् ।
हर्षितं कथां गीतः मिथ्या करोति इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृत्, व जि इर हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) व, हृष्ट्यति लोकाः
सुखात् । जि, हृष्टोऽस्ति । इर अहृष्टत् अह-
र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तम ङ इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृषितं, जि, (हृष + क्त । वा इट् ।) विखलितम् ।
प्रीतम् । प्रहृतम् । हृष्टरोमः । इति मेदिनी ॥
प्रवतम् । वर्मिमतम् । इति धरणिः ॥

हृषो, पु, अयिमोमी । इति महाभारते मोच-
धर्मी ॥

हृषीक, स्त्री, (हृष्यत्यनेनेति । हृष + “अनिहृष्यि
किञ्च ॥” उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् ।
स कित् । इति यथु । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । ६२ ।

“न भारती मेऽङ्गुष्ठोपलस्यते
न वै क्षिप्त्वे मनसो म्भवा गतिः ।
न मे हृषीकायि पतन्त्यसत्पथे
यन्मुने हृरोल्लस्यता ध्रुवो हरिः ॥”)

हृषीकेशः, पुं, (हृषीकायां ईशः ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ८ ॥ हृषीकायां निद्रायाम् ।

हे

हेति:

हेत्वाभा

मोक्षो दृष्टीकेशः चेन्नक्षरूपकत्वात् परमात्म-
त्वाद्वा । इन्द्रियाणि यदुपश्रुते वर्तन्ते स पर-
मात्मा । इति शङ्कराचार्यः । पौराणिका-
ख्यातुः । वृद्धा जगत् प्रीतिकाराः केशा रश्मयो
रस्य दृष्टीकेशः । एषोदरादिः । अयं हि
स्वरूपपञ्चनक्षरूपश्च । तथा च मोक्षधर्मः ।
“सूर्याचन्द्रमसोः शश्वत् अंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
बाधयत् खापयचैव जगदुदभिते एयम् ।
बोधनात् खापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
असीमोमकतैरेव कर्मेभिः पाखुनन्दन ।
दृष्टीकेशोऽहमीशानो वरदो लाकभावनः ॥”
इति भरतः ॥

अपि च ।

“दृष्टीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
दृष्टीकेश इति ख्यातो नाम्ना तच्चैव संस्थितः ॥”
इति वाराहे रत्नचन्द्रदृष्टीकेशमहिमानामा-
ध्यायः ॥ * ॥

“यथा धर्मेन्द्रियानि कर्णौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
यं चाप्यग्रापनिर्द्देशा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते ह भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यास्तु जातिषु ।
विनिन्दन्ति दृष्टीकेशं ब्राह्मणास्तु ब्रह्मवादिनः ।
वदन्त्या जनाचारो दुर्वाचारा दृष्टात्मनाः ॥
मोक्षयन्ति जनान् सर्वान् दुर्गतिं लक्षणानि च ।
तमसाविष्टमनसो वेदाङ्गव्रतिकाधमाः ॥
कर्णौ यदौ महादेवो लोकानामौश्वरः परः ॥
न देवता भवो नृणां देवतानाञ्च देवतम् ।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ॥
औत्तस्नासंप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसहितम् ॥”
इति कौर्म २७ अध्यायः ॥

वृष्टः, जि, (वृष्ट + क्त । वा इट् ।) प्रीतः । जात
हर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्त्र
पर्यायः प्रीतशब्दे ब्रह्मः । रोमाञ्चितः ।
प्रहसितः । विस्मितः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
प्रतिहतः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृष्टमानस, जि, (वृष्टं मानसं यस्य ।) वृष्ट-
चित्तः । तत्पर्यायः । हर्षमागः २ । विजु-
ब्ध्याः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
वृष्टरोमा, [जि] जि, (वृष्टानि रोमाण्यस्य ।)
रोमाञ्चितः । इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा,
रुमिनिश्चये ज्वराधिकारे ।

“यो वृष्टरोमा रक्ताक्षो वृद्धि सङ्गतशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छसितं तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥”
वृष्टिः, स्त्री, (वृष्ट + क्त ।) आनन्दः । मानः ।
इति धरणिः ॥

हे, अ, (हिनोतीति । हि + बाहुलकात् डे ।)
सम्बोधनम् । (यथा, दृष्टवत्संहितायाम् ७४।११।
“जाया वा स्याज्जननी वा सम्भवः स्त्रीकृतो
नृणाम् ।

हे क्षतशस्त्रासो निर्दाम्यो कुर्वन्तं वः कुतः
सुखम् ॥”)

आज्ञानम् । अस्त्रयादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य
पर्यायः । प्याट् २ पाट् ३ अङ्ग ४ है ५ भोः ६ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हँहो ७ हुँहो ८
अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अयत्तं शब्दं कायतीति ।
के + कः । टाप् ।) हेक्का । इति हेमचन्द्रः ॥
हेट, बाधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) हेटति । बाधो विहतिः । इति
दुर्गादासः ॥

हेट, नह ६ बाधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) नह, अजिहेटत् । ६,
हेटते मत्सरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेट, श खचै । इति कविकल्पद्रुमः ।) तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट् ।)
खचो भूतिपूयोत्पत्तिः । श, हेटतौ हेटन्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

हेटः, पुं, (हेट + घञ् ।) बाधा । विहेटः । इति
मेदिनी ॥

हेड, ड न्न अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, हेडते
जिहेडे । न, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म देडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहिडि
हिडं हिडं हीडं हीडम् । एकारस्य ह्रस्व-
विधाने कण्ठस्थेन समानोऽप्यकारो न स्यात् ।
एषो युत्समित्युक्तीकार एव स्यात् । इका-
रस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आश्रित-
कण्ठस्थेन विरहत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहिडि अहिडीत्यादि मन्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥

हेडज्, पु, (हेडादनादराज्यायत इति । जन +
जः ।) क्रोधः । इति कौटिल्यः ॥

हेडपुक्ता, पु, अश्वविजयकारो । इति त्रिकाश्र-
यः ॥

हेतिः, स्त्री, (ह्यतेऽनयेति । हन + “ऊतियुति-
ऊतिसातिहेतिकोऽयं च ॥” ३ । ३ । ६७ ।
इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा,
रघुः । १० । १२ ।

देवस्त्रीगण्डखेनानां मद्रागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिर्बहुरितजयखनम् ॥”
हिनोति इति । हि + क्तिन् । निपातितश्च ।)
सूर्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ ।
३ । ७० । शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥

तेजोमानम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—
“सप्रदुनियन्त्य यतयो यमकर्तृहेतिं
जह्नुः खराड्विष निपानखनिचमिन् ॥”
इति श्रीभागवते २ । ७ । ४७ ॥

कर्त्तुं मेदः तज्जिरासोऽकर्त्तुः तज्जितं साधनं
जह्नुः । इति श्रीधरस्वामी ॥ (पु, अस्त्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।
“पुलोमा दृषपत्न्या च प्रहेतिहेतिरुत्तकः ।
देवधरा दानधरा यथा रचावि च सङ्घस्रः ॥”)

हेतुः, पुं, (हिनोति आप्रोति कार्यमिति । हि +
“कमिनिजनिगामायाहिभ्यश्च । उणा० । १ ।
७३ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २६ ॥
(यथा, मनुः । ८ । ३ ।

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशतु मार्गैश्च निवहानि एयम् एयम् ॥”)
न्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् ।
तमेव लिङ्गमासनन्ति । तस्य लक्षणं यथा ।
हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-
प्रयोगकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्द-
धीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रति-
पादकविभक्तिमच्छायाविषयत्वम् । उदाहरण-
प्रयोगकाकाङ्क्षानजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावय-
वत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्य-
न्तानुमितिपरशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्य-
कारणकाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्
वाक्यत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाञ्छिकपदवद्गुमिति-
परवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृततावयव-
चिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् ॥ “अथ हेतुः ।
हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तद्व्यवस्थामनुमान-
मेतिस्त्वमीप्रत्यमेभिर्हेतुभिर्दुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
तथास्य पर्यायः । “इह खलु हेतुर्नमित्तमाय-
तनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः सत्त्वानं निदान-
मित्यनर्थान्तरम् ॥” इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये ॥ तेजसघातुविशेषः । तत्त्वार्थो
यथा,—

“यस्य रङ्गसङ्घं रीतिं हेतुश्च तन्मतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हेतुका, पु, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थे कः । तत्-
सम्बन्धिनं जि । अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ।
यथा प्रज्ञतसाध्यहेतुकाशुमिति परत्वभावप्रत्ययः ।
इति सामान्यनिरुक्तिमादाधरी ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावाः । हेतु + तञ् ।) कार-
णता । हेतुत्वम् । यथा,—

“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरक्तया ।
निष्काहकैककार्यत्वे वोष्ठा सङ्गतिरिच्छते ॥”

इत्यनुमितिजागदीश्वरी ॥

हेतुमान, [तु] जि, (हेतुरस्यास्तीति । हेतु +
मतुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतो-
र्जिड् । इति पाणिनिश्चन्द्रम् ॥

हेतो, अ, हेतुना । हेनोर्दारा । इति केचित् ॥

हेत्वाभासः, पुं, (हेतुरिव आभासते । आ + भास
+ आच् ।) हेतुराभासो वेति । आ + भास +
घञ् ।) हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । अभि-
चारः १ विरहः २ असिद्धः ३ सत्यतिपक्षः ४
बाधः ५ । यथा,—

“अनेकान्तो विरहश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कात्वात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारण्यो-
२परः ।
तथैवानुपपन्नोऽहो निधनैकान्तिको भवेत् ॥

हेमका

हेमच

हेमन्त

यः सपक्षे विपक्षे च न तु साधारणो मतः ।
यत्सम्यक्साक्षाद्वाच्यः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथेवानुपमं हारी केवलान्वयिपन्नकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥
आश्रयासिद्धिराशा स्यात् स्वस्वपासिद्धिरप्यथ ।
आप्यत्वासिद्धिरपरा स्यात्सिद्धिरनसिद्धा ॥
पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत्सगमिषो गिरिः ।
हृदो द्रव्यं धर्मवत्साक्षात्सिद्धिरथापरा ॥
आप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमदिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्यनिपन्नता ॥
साध्यमूल्यो यत्र पक्षस्तनौ वाग्र उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे गत्यादिव्यं साध्यते ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥ ५ ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविष-
यत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रति-
वन्धकत्वम् । ज्ञायमानं सन् यदनुमितिप्रति-
वन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ ५ ॥ तस्य
विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोत्पत्त्यापक-
तावच्छेदकत्वापत्वं तत्त्वम् । विरुद्धावप्य-
वृत्तित्वे मति अनुमितिविरोधिसमन्वायावृ-
त्तित्वा अनेकान्तिकः । विपन्नवृत्तित्वं साधा-
रणत्वम् । सर्वमप्यथावृत्तौ हेतुरसाधारणः ।
आग्निहोत्रादुक्तैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स
हेत्वभिमतोऽनुपलब्धः ॥ ५ ॥ साध्यवापका-
भावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ ५ ॥ साध्यविरो-
ध्याप्यपनसमर्थमानवलोपस्थित्या प्रतिरुद्ध-
कार्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्यनिपन्नत्वम् ॥ ५ ॥ आग्नि-
पन्नधर्मेतानि च विरोधित्वपक्षं असिद्धिः ।
पन्ननिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-
साध्यकत्वं वाधः । इति चिन्तामणिः ॥

हेम. [न] कौ. (चित्कोति वर्द्धते स्फुटति वेति ।
हि + मनिन् ।) स्वर्णम् । (यथा, रघो १।१०।
“हेमः संलक्ष्यते स्यात् विशुद्धिः श्यामिकापि-
वा ॥”)

धुक्कूरम् । इत्यमरः । १।६।६४ ; ३।५।२३।

केशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेमः । इति
हेमन्तशब्दटीकायां भरतवृत्तमाधवी ॥

हेमः, कौ. (हि + मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥

हेमः, पु. (हि + मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति
वैजयकिर्णभाषा । छान्दोग्यार्थः । बुधः । इति
केचित् ॥ (यथातिर्विशेषरुचयपुत्रः । यथा,
विष्णुपुराणे । ४।१८।१ । “तिथिचौरुधमयः
पुत्रोऽभूत् ततो हेमः हेमात् सुतपाः ॥”)

हेमकन्दलः, पुं. (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य ।
यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति । ला + कः ।)
प्रवालः । इति हेमचन्द्रः ॥

हेमकान्तिः, स्त्री. (हेमवत् कान्तिरस्याः ।) दाह-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णदुतिमति,
त्रि । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७।२०।
“हेमकान्तिरथवा शुक्लवर्णः
सख्यकेन मणिना सङ्गृह्यो वा ।

स्त्रिंशद्वर्तिरनुबुद्ध इति या
यत्येन शुभकृच्छ्रपुत्रः ॥”)

हेमकारः, पु. (हेम हेममर्थं भूषणं करोतीति ।
कृ + कर्ण ।) हेमकर्ता । स्वर्णकारः । यथा,
“मर्त्यसङ्करपापिह” हेमकारं नराधिपः ।
अन्याये वर्त्तमानस्य हेमयेत्स्वरसा च्छरे ॥”

इति मत्स्यपुराणे । २२७।१८५ ॥

हेमकिञ्जल्कं, स्त्री. (हेमवर्णं किञ्जल्कमस्य ।)
नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशर-
शब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमकूटः, पु. (हेममयः कूटो यस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इत्यमरः । २।३।३१ ॥ स तु किंप्रवृ-
त्तस्य सौम्यापर्वतः । ननु तिसहस्रयोजनदीर्घः ।
द्विसहस्रयोजनप्रस्थः । द्विसहस्रयोजनविस्तारः ।
हिमालयादुत्तरे स्थितः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
(यथा, महाभारते । ३।१०।२ ।
“पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानङ्गुतान् भावान् ददर्श सुवह-
न्नपः ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री. (हेमवर्णां केतकी ।) स्वर्ण-
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमकेलिः, पु. (हेमवर्णः केलिः कम्पनादिः
यस्य ।) अयि । इति शब्दमाला ॥

हेमकेशः, पुं. (हेमवर्णः केशोऽस्य । जटाया पीत-
त्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति केचित् ॥

हेमचौरी, स्त्री. (हेमेव पीतवर्णं चौरं निर्णयो-
यस्याः । डीष् ।) स्वर्णचौरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पंथयोऽस्या यथा,—
“हेमचौरीं स्नुता पीता गौरी च काल-
दुम्बिका ॥”

इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥

“कटुपर्णो हेमवती हेमचौरी हिमावती ।
हिमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मूलचोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हेमगन्धिनी, स्त्री. (हेमः नागकेशरस्येव गन्धो-
ऽस्ति अस्याः । इति ।) रेणुकाखगन्धद्रव्यम् ।
इति रत्नमाला ॥

हेमगौरः, पुं. (हेमवत् गौरः ।) किङ्किरातवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पंथः ।
“किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वर्णवज्रैरवर्णयुक्ते, त्रि । (हेमानीव गौराणि अङ्गा-
नस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्टः । यथा,
“विषयोऽतिष्ठमानेन कालानलसमत्विवा ।
निर्दम्भहेमगौराङ्गः कृतः कथ्यो जगद्देवः ॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कथ्यं जगद्देवम् ।
ततः सर्वे वयं भौतास्त्वामेव शरणं गताः ॥”
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्रः, पुं. अभिधानचिन्तामणिनामकोषकर्ता ।
यथा,—
“दानेकार्थं नाममात्रात्मकः कोषवरः शुभः ।

हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्मेगिः ॥”

इति तस्य सूचीकारश्लोकः ॥

स्वर्णमयप्रशी च । खोणार चाद इति भाषा ॥
हेमज्वालाः, पु. (हेमवर्णां ज्वालासा ।) अयिः ।
इति शब्दमाला ॥

हेमतारं, स्त्री. (हेम तारयति उत्कर्षं नयति ।
टृ + गिच् + अच् ।) तुल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुल्यशब्देऽस्य विवृतिज्ञातिषा ॥)

हेमदुग्धः, पुं. (हेमवर्णं दुग्धं निर्णयोऽस्य ।)
उडुम्बरवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धकः, पु. (हेमवर्णं दुग्धं निर्णयोऽस्य ।
कप् ।) उडुम्बरवृत्तः । इत्यमरः । १।४।१२५ ।
(पंथयो यथा,—
“उडुम्बरो जन्तुफलो यद्वाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतवर्णचौरयुक्ते, त्रि ॥
हेमदुग्धा, स्त्री. (हेमवर्णं निर्णयोऽस्य ।)
स्वर्णचौरी । इति जटाधरः ॥ (गुणादोऽस्या
स्वर्णचौरीशब्दे बोद्धव्या ।)

हेमदुग्धी, [न] पु. (हेमवर्णं दुग्धं निर्णयोऽस्या-
कौति । इति ।) यडोडुम्बरवृत्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री. (हेमवर्णं चौरं निर्णयोऽस्याः ।
डीष् ।) स्वर्णचौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमन्तः, पुं. कौ. (हन्ति लोकान् श्रैष्ठेनति । हन् +
“हन्ते मुंटाच्च च ॥” उणा० ३।१२६ । इति
भाक् हन्तेहि चेति हिंरादेशः सुडागमो
गुणश्च ।) ऋतुविशेषः । स तु अग्रहायणपौष-
मासात्मकः । यथा । षडमी ऋतवः पुषि
मार्गदीर्घा युगेः क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।
ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषार्था
ऋतुर्हेमन्तः । हन्ति सन्तापमिति । हिमो-
ऽन्तोऽस्ति वा मनीषादित्वात् हेमन्तः । अर्द्ध-
चौदिरयमिति केचित् । तेन अश्लिषामिथ-
स्यानेनापि सख्यः । हेमन्तशब्दोऽप्यस्तीति
माधवी । इति भरतः ॥ तत्पंथायः । हेमन्तः २ ।
इति शब्दरत्नावली । उद्गासहः ३ शरदन्तः ४
हिमागमः ५ । तत्कालोद्भवजलगुणाः ।
“हेमन्तिकं जलं स्निग्धं द्रव्यं वल्यं हितं शुभ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ५ ॥

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
“हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्यानि यः प्रयच्छति ।
सर्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥”
इति वज्रपुराणि कन्यादाननामाध्यायः ॥

तत्र भगवत्समीपे अग्निप्र० । लक्ष्मिदिधिः सेवा-
शब्दे द्रव्यः ॥ ५ ॥ तत्र वर्णनौयानि ।
“हेमन्ते दिनलघुता शरीतयवस्त्वस्मत्सवक-
हिमानि ॥”
इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथः, पुं. (हेमन्ते नाथ्यते यन्थ्यते इति ।
नाथ + कर्मणि घञ् ।) कपित्थः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेरम्बः

आत ईत् । गुणः । यथा,—
 “ऊषरा वासुकाक्षिणा” इत्यादुपक्रमः ।
 “वासुखखे महादोषा ह्यास्तस्माद्विचक्षयेः”
 इति युक्तिकल्पितः ॥
 हेरं, नि, (हि + रन् ।) सुकुटभेदः । हेरिप्रा ।
 आसुरी माया । इति केचित् ॥
 हेरम्बः, पु, (हेरये शिवमयी वा रम्बते इति ।
 रवि शब्दे + पचाद्यच् ।) गणेशः । इत्यमरः । १ ।
 १।४१॥ महिषः । शौर्यगजितः । इति मेदिनी ॥
 बुधविशेषः । तत्पर्यायः । हेरकः, २ चक्रसम्बरः
 ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ गिषुम्भी ६ शशि-
 प्रोखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्रः । स च ऊकार-
 युक्तो गकारः सविन्दः प्रथवादिनमीन्तश्चतु-
 रचरः । निबन्धे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृद्यान्तोऽयं हेरम्बमसुरीरितः ।
 चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः”
 अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकाल्यादिपीठन्यासान्तं
 विधाय गणेशोक्तपीठशक्तौः पीठमनुष्ठाय विन्ध्य-
 ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य गणक ऋषि-
 गायत्रौ चन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीजं
 विन्दुः शक्तश्चतुर्वर्गसिद्धार्थे विनियोगः । शिरसि
 गणकऋषये नमः । इत्यादि । ततः कराङ्ग-
 न्यासौ । गां गो गूं गै गौं ग, इत्येते, षडङ्गानि
 कुर्यात् । तथा च ।
 “षड्दीर्घमात्रा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 ततो ध्यानम् ।
 “सुक्ताकाशमनीलकुन्दलुख्यच्छटैस्त्रिभुजा-
 न्विते-
 नांगास्त्रैर्हेरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमकै-
 प्रभम् ।
 डमं दानमभीतिमोदकरदन्तं टङ्कं शिरोऽन्धा-
 त्तिकां
 माळां मुहुरमकुशं निशिखरं दोर्भिर्दधानं
 भजे ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शक्रस्थापनं कुर्यात् ।
 ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं कृत्वा ॐ हूं हुं
 महासिंहाय गां हेरम्बास्त्राय नम इत्यासनं
 पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “प्रथमं कवचदण्डं महासिंहाय गां ततः ।
 हेरम्बेति पदं पश्चात् आसनाय हृदयान्तः ।
 अथमासनमन्त्रः स्थातुं प्रदद्यादसुवासनम् ॥”
 इति ॥
 पीठन्यासोऽप्येवं मन्त्रः । तत् ॐ गं मन्त्रेण
 स्रज्जं सकल्पयेत् । तथा च निबन्धे ।
 “तारादिविभूजैरेण स्रज्जं तस्य प्रकल्पयेत् ॥”
 पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं
 विधाय आवरणपूजामारभेत् । यथा अग्रादि
 कोये मध्ये हस्तौ च गां हृदयाय नम इत्या-
 दिना पूजयेत् । तद्विहरिन्नादीन् वज्रादींश्च
 संपूज्य घ्रादिविस्मर्जनान् कर्म समापयेत् ।

हेरकः

अस्य पुरश्चर्यं त्रिलोचनपः । तथा च ।
 “त्रिलोचनं चपेन्मन्त्रं दृष्ट्वां जुहुयात्ततः”
 होमत्रयं यथा,—
 “लनचयं नपेन्मन्त्रमित्तुदृष्ट्वांशतः ।
 अपूपैराव्ययुक्तैर्वा जुहुयात्तन्त्रसिद्धये ॥” * ॥
 मन्त्रान्तरम् । गं चिप्रप्रसादनाय हृत् । तथा च
 निबन्धे ।
 “सम्बन्धको नेत्रयुतः पार्श्वौ वज्रासने स्थितः ।
 प्रसादनाय हृत्स्वन्त्रं खबीजादौ दृष्टाचरः ॥”
 अस्य पूजा प्रातःकाल्यादिपीठन्यासान्तं कर्म
 विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि गणक-
 ऋषये नमः । मुखे विराट्छन्दसे नमः । हृदि
 चिप्रप्रसादनाय देवतायै नमः । तथा च निबन्धे ।
 “गणको मुनिरास्त्रातो विराट् छन्द उदी-
 रितम् ।
 लिप्रप्रसादनो विप्रो देवतास्य प्रकीर्तितः ।
 दीर्घयुक्तो बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥”
 एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत् ।
 “पाश्चात्कुशौ कल्पलतां विषाणं
 दधत्स्वशुक्लाहितबीजपुरः ।
 रक्तस्त्रिनेत्रस्तस्मिन्मौलि-
 हारोऽप्युक्तो हस्तिमुखोऽवताहः ॥”
 इति ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शक्रस्थापनं कृत्वा
 पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पा-
 ञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत् ।
 अग्रादिषु गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
 तथा च निबन्धे ।
 “अङ्गानि पूर्वसम्बन्धैर्विज्ञानेन यजेततः ।
 पन्नाये पूजयेदन्तां ब्राह्मणाद्यास्तदन्तरम् ॥”
 पत्रेण ।
 “विज्ञं विनायकं शूरं वीरं वरदं चक्रम् ।
 इमं वक्रं चैकरदं लब्धोदरं प्रपूजयेत् ॥”
 पन्नायेषु ब्राह्मणाद्यास्तद्विहरिन्नादीन् वज्रा-
 दींश्च पूजयेत् । ततो घ्रादिविस्मर्जनान् कर्म
 समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं त्रिलोचनपः ।
 तथा च ।
 “लचं नपेन्मन्त्रान् जुहुयादयत्नं तिले ।
 मयुरचितयेन्मपि प्रथेष्टाभिरौरितैः ॥”
 इति कृष्णानन्दतत्त्वसारः ॥
 हेरम्बजननी, स्त्री, (हेरम्बस्य जननी ।) दुर्गा ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरम्बहृङ्, पु, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
 वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
 हेरिका, पु, (हि + इक । षट् च ।) चरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 हेरकः, पु, (हि + उक । षट् च ।) बुधभेदः ।
 महाकालगणः । इति मेदिनी । शिवलिङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “शिवलिङ्गं तत्रास्ति शिलायां हेरकाक्षयम् ।
 नदीदक्षिणपूर्वेषां नायकं तस्य पूजयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे कामाक्षारूपनिर्णये ८
 अध्यायः ॥ गणेशः । इति त्रैवे ॥

हेषा

हेलक्षी, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि + ड ।
 डीप् ।) पृथोदरात् साधुः ।) हेलमोचिका ।
 हेलक्षी इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 हेलनं, स्त्री, (हेल + ल्युट् ।) ललयोरिव्यम् ।)
 अथहेला । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । २ । १४ ।
 “साङ्ख्यं पारिदास्यं वा स्तोत्रं हेलनमेव च ।
 वैकुण्ठनामथङ्गमशेषाचक्षरं विदुः ॥”)
 हिला, स्त्री, (हिल + घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
 शङ्कारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥
 सुरते प्रीतिश्चा हिला । यदाह ।
 “प्रीतिश्चा याति स्फुटानां नारीणां सुरतोत्सवे ।
 शङ्कारशास्त्रतत्त्वज्ञे हिला सा परिकीर्तिता ॥”
 इति ।
 अन्ये तु ।
 “स एव हिला सुयुक्तः शङ्काररक्षकचक्रः ।”
 इत्याहुः । अन्वर्थः । हाव एव स्फुटशङ्का
 राशुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
 दृष्ट्वा भाविकाः भावहावहेलाख्योऽङ्गनाः
 प्रोभादयः सप्त प्रयत्नजाः । इति विश्वतरु-
 ङ्गाराः । तेषु ।
 “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाङ्गावः नसुस्थितः ।
 भावान् ससुस्थितो हावो हावाहेला ससु-
 स्थिता ॥”
 इति ॥
 हिल श हावस्तौ घञ् स्त्रीत्वं लोकादयान् ।
 हेलरपि ।
 “हेलिः पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति ॥”
 इति हड्डः । इति भरतः ॥
 अपि च ।
 “हाव एव भवेहेला यत्तः शङ्कारक्षकचक्रः ।”
 इत्युज्ज्वलनालम्बिः ॥ * ॥
 अथज्ञा । इति मेदिनी । (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १४ । २६ ।
 “खल्यं पुण्यं शुभं गन्धं हेलया सम्यग्यच्छति ।
 शार्शं वाप्यथा शब्दं रश्च रूपमथार्थं वा ॥”)
 ज्योत्स्ना । इति केचित् ॥
 हिलावृकाः, पु, अन्धविशेषः । इति हारावली ॥
 हेलिः, पु, (हिलति ।) हिल + “सम्बन्धातुभ्य इत् ॥”
 उणा० ४ । ११७ । इति इत् ॥ स्वयं । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ आलिङ्गनम् । इति केचित् ॥
 हेलिः, स्त्री, (हिल श हावस्तौ + इत् ।) हिला ।
 इति हड्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 हेष, ऋट् अन्वार्थो खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा० आत्म० अक०-सेट् ।) ङ, हेषत चोटकः ।
 निषेधे । ऋ, अजिह्वेयत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 हेषा, स्त्री, (हेष + भावे अः ।) अन्वार्थो निश्चयः ।
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । २० ।
 “तत्तार्क्ष्यज्ञाशब्दो वै ज्ञस्तः साश्चविशोचनः ।
 गीतः सोऽथश्च तेनेव दानवेन दुरात्मना ॥”)

तत्पयायः । ऋषा २ । इत्यमरः । २।७।४७ ॥
 ऋषा ३ । इति तट्टीका ॥
 हैषी, [न] पुं, (हैषा इति शब्दोऽस्यस्य । इतिः ।)
 अश्वः । इति चिकित्साशेषः ॥
 हैहै, अ, (है च है च ।) सखोधनम् । हूतिः ।
 इति मेदिनी ॥
 है, य (हिनीतीति । हि गतौ बाहुलकान् डै ।)
 सखोधनम् । आङ्गानम् । इति मेदिनी ॥
 हैतुकः, पु, (हेतुना चरतीति । हेतु + ठक् ।)
 सद्युक्तिव्यवहारौ । यथा, मनुः ।
 “नैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः ।
 नयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥”
 नैविद्यः निवेदपारगः । हेतुकः सद्युक्तिव्यव-
 हारौ । इति व्यवहारतत्त्वम् । हेतुहारा सत्-
 कर्मसु सन्देहकर्ता । यथा,—
 “पायङ्गिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
 शठान् ।
 हेतुकान् वकटनींश्च बाह्याजिण्णापि नाञ्छेयेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ३ । १८ । ६६ ॥
 पायङ्गादीनां लक्षणम् ।
 “अष्टः स्वधर्मान् पायङ्गो विकर्मस्थो निषिद्ध-
 क्तुः ।
 यस्य धर्मध्वजो निष्ठं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
 प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्वतम् ॥”
 तद्वा न वैडालव्रतिकः ।
 “प्रिय वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भ्रष्टम् ।
 यत्तापराधचेष्टश्च शठोऽय कथितो बुधैः ॥
 सन्देहकृतं हेतुभिर्धैः सत्कर्मसु स हैतुकः ।
 अन्त्यागडितैश्चकितः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वकटत्तरदाहृतः ॥”
 इति तट्टीका ॥
 (फलाभिसम्पन्नशुक्ति, जि) ॥
 हैमं, कौ, (हिमे भवम् । अण् ।) प्रातर्हिमोद्-
 भवजनम् । इति राजनिर्घण्टः । हिमभवे,
 जि ॥ (यथा, रवौ । १६ । ७ ।
 “लब्धान्नरा सावरणेऽपि गेहे
 योगप्रभासो न च लक्ष्यते ते ।
 विमर्शि चाकारमनिष्टं तानां
 भ्रष्टालिनी हैममिवोपरगम् ॥”)
 हैमजाते च जि ॥ इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥
 (यथा, रवौ । ६ । १५ ।
 “आकुक्षिताप्राङ्गलिना ततोऽन्यः
 किञ्चित् समानोऽर्जितनैः प्रशोभः ।
 तिर्यग्गर्वितं सपिण्डप्रसेध
 पादेन हैमं विलिखेऽपि पीठम् ॥”)
 हैमः, पुं, भूनिष्ठः । इति राजनिर्घण्टः । (हेनो
 विकारः । हैम + अण् ।) हेनो विकारः ।
 इति मुग्धबोधयाकरणम् । (शिवः । यथा,
 महाभारते । १३ । १७ । ६९ ।
 “हैमो हैमकरो ययः सर्वधारी धरोत्तमः ॥”
 प्रत्येतविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १६ । ५४ ।

“केलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ।
 ताननीलमहाशैलान् केरातं स्थानमुत्तमम् ॥”
 हैमनं, कौ, पु (हैमन्त एव इति । “सर्वजाणं च
 तलोपच ॥” ४ । ३ । २२ । इति खार्थे अण्
 तलोपच ।) हैमन्त ऋतुः । यथा । हैमन्त-
 हैमनावस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ (हेन
 इदमित्यण् । न टिलोपः ।) खर्जाजति हिम-
 जात च जि ॥ (हैमन्तभवे च जि । यथा,
 किराताज्जुनौये । १७ । १२ ।
 “उमापतिं पाण्डुसुतप्रसूताः
 श्रौतौतुखानयथयामभूवुः ।
 अभ्युत्थितस्त्राद्रिपतिर्नितम्ब-
 मकंस्य पादा इव हैमनस्य ॥”)
 हैमनः, पु, (हैमन्त एव अण् । तलोपच ।)
 मार्गशीर्षमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हैमन्त
 जातः अण् तलोपच ।) हिमकालोद्भववृष्टि-
 धाम्यम् । अस्य गुणाः ।
 “हैमनास्तु हिमा वृष्ट्या मधुरा बहुवर्चसः ।”
 इति राजवल्लभः ॥
 हैमन्तं, कौ, पु, (हैमन्त + “सन्निवेलाद्युत्तुनचने-
 भ्योऽण् ॥” ४ । ३ । १६ । इति अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हैमन्तसम्बन्धिनि, जि । इति हैमन्तशब्दात्
 खार्थे ण्यप्रत्ययेन नियम्नम् ।
 हैमन्तिकं, कौ, (हेगन्ते भवः । ठक् ।) शालि-
 धाम्यम् । आमन धान इति भाषा । यथा,—
 “हैमन्तिकं सितालिखं धान्यं सुजातिला
 यवाः ॥”
 इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 हैमन्तकालजाते, जि ॥ (यथा, आश्वलायनौ-
 ऋतसूत्रे । ४ । १२ । १ ।
 “वृहस्पतिः पातस्त्रिणवः शक्रो हैमन्तिकः ॥”)
 हैमसुद्रिकः, जि, खण्डसुद्रिकाविशेषः । हैमो
 सुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिव्यञ्जः ॥
 इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
 हैमजः, पु, कौ, (हैमज + अण् ।) हैमन्त ऋतुः ।
 हिमलशब्दात् ऋप्रत्ययेन नियम्नः । इति
 काचित् शब्दरत्नावली । हैमज इति साधु-
 पाठः ॥
 हैमवर्तं, कौ, (हैमवतोऽदूरभवो देशः हैमवन
 इदं वा । अण् ।) भारतवर्षम् । इति चिकित्सा-
 शेषः ॥
 हैमवतः, पुं, विधेयः । इति हैमचन्द्रः ॥ (हिमा-
 लयसम्बन्धिनि, तज्जाते च जि ।) देशविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ५० । २० ।
 “निषादान् पारसीकांश्च जम्बान् हैमवर्ता-
 स्तथा ॥”
 हैमवतवर्षं, कौ, भारतवर्षम् । यथा,—
 “एतहैमवतं वर्षं भारतौ यच्च सन्ततिः ।
 हैमज्जटं परं यच्च नाम्ना किंपुरुषोत्तमः ॥”
 इति वाराहै रत्नमतीता ॥
 हैमवती, स्त्री, (हैमवतोऽपत्यं स्त्री । अण् डीप् ।)
 पार्वती । (यथा, देवीभक्तवत् १२८ । ५७ ।

“उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम् ॥”
 हरितकौ । इत्यमरः । १२।१३८ ; २ । ४ । ५६ ॥
 खर्गचौरी । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कटुपर्णं हैमवती हैमचौरी हिमावती ।
 हिमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मूलचोकमुच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 श्वेतवचा । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,
 “वड्यन्यग्रीया वचा ज्ञेया श्वेता हैमवतीति च ।”
 इति मारुते २०८ अध्याये ॥
 हैमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते
 इति । “प्रभवति ।” ४ । ३ । २३ । इत्यण् ।)
 गङ्गा । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १०८ । १६ ।
 “एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवर्तौ तदा ।
 पितामहा मे वरदे । कपिलेन महानदि ।।
 अन्वेयमाणास्तुरगो नीता वैवस्वतच्ययम् ॥”
 हिमवति भवा इति । अण् ।) रेणुका ।
 कपिलिनाम्ना । अतस्वी । इति राजनिर्घण्टः ।
 हैमा, स्त्री, (हैम तद्वर्णोऽस्यस्याः इति अण् ।
 हैमी, वा डीप् ।) पीतवृथिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यूथिकाशब्दे अस्या विषयो
 ज्ञातव्यः ॥)
 हैयङ्गवीनं, कौ, (ह्यो गोरोहस्य विकारः इति ।
 “हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥” ५ । २ । २३ । इति
 खण्ड ह्यङ्गादेशः ।) सद्योगोरोहोद्भव वृत्तम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ नवनीतम् । इति
 रत्नमाला राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, हरिवंश ।
 भविष्यपर्वणि । ५८ । १० ।
 “हैयङ्गवीनं चौराणि दधि वा किमजीजनन् ।
 गोधनं सर्वमेवैवं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥”)
 तत्पयायः । सरणम् २ मन्त्रजम् ३ कल-
 सुटम् ४ । इति हारावली ॥
 हैरिका, पु, (हिनीतीति । रक् ।) हैरं आसुरी माया ।
 तज्जानाति । ठक् ।) चौरः । इति धरणिः ॥
 हैहयः, पुं, (हैह्या अपत्यम् । “स्त्रीभ्यो ङ्क् ॥”
 ४।१।२० । इति ङ्क् ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा हैशब्देन नामैकदेश्यप्रत्ययेन नामप्रत्ययात्
 हैषाशब्देन हैषाशब्दं कुर्वन् हयति गच्छ-
 तीति हैहयोऽयः तस्याय “शिवादिभ्योऽण् ॥”
 ४ । १ । ११२ । इत्यण् । यद्वा, हे भक्त हे भक्त
 इति वदन् हयति गच्छतीति हैहयो विष्णुः ।
 तस्यायं हैहयः ।) कार्ष्णीयैः । इति हैम-
 चन्द्रः ॥ देशविशेषः । यथा,—
 “पश्चिमे हैहयास्त्राद्रिष्वेच्छवासप्रकादयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वे कुर्मचक्रम् ॥
 हैहयः, पुं, (हैहयाः तद्देशवाग्निः तेषां राजा
 अण् ।) कार्ष्णीयैराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, रवौ । ११ । ७४ ।
 “विभक्तोऽक्षमचलोऽप्यकुष्ठितं
 हौ रिपु मम सतौ समागवौ ।
 धैर्यवत्सहस्रधा च हैहयः
 लक्ष कौर्त्तिसपक्षसुसन्तः ॥”)

हो, य, (ह्यते अन्विति । ऊ + डो । निपा-
नान साधुः ।) सम्बोधनम् । आज्ञानम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, किराताजुनीये ।
१५ । २० ।

“ननु हो मयनाराधो वीरानाथ महोदध न ।
तयहा तवहा भीमा माभीहावत दावत ॥”
विश्वयः । इत्यमरः ॥

होड, ऋ ड गतौ । अनादरे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म-सक०-सेट् ।) ऋ, अन्तु
होडन । ड, होडने । इति दुर्गादासः ॥

होड, पु, (होडते गच्छतीति । होड गतौ +
अच् ।) नौकाविशेषः । हुडौ इति भाषा । तत्प-
र्याय । तरावुः २ वहनम् ३ वह्निजम् ४ वान्टटः
५ । इति त्रिकाशेषः ॥ (होडाने इति । होड
अनादरे + कर्मणि घञ् ।) दलिनगराष्ट्रीय-
मौलिकतायस्थानां हिसप्ततिप्रह्वलन्तर्गतपडति-
विशेषः । इति कुलाचार्यग्रन्थः ॥ गौड-
देशीयश्रीचित्राक्षलगुणेश्यामासुपाधिश्च । अथ
प्रमाणं अमरमङ्गलपद्ये ध्रुवानन्दमिश्रपद्ये च
द्रष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पु, चोरः । इति केचित् ॥
होता, [ऋ] पु, (जुहोतीति । हु + “नमृनेष्टु
त्वष्टुहोति ।” उणा० २ । ६६ । इति लृन्
निपातितश्च । यद्वा, हु + लृच् ।) ऋषि-
वेत्ता । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १७ ॥ होमकर्ता ।
यथा । विश्वदेव्यावच्छिन्नप्रज्ञेयोपहितहविस्त्रा-
गस्य होमत्वात् प्रज्ञेपत्य तदभिधाननिमित्त-
मित्यर्थः । तेन हुधात्वर्थतावच्छेदकप्रज्ञेपाद-
ङ्गलयापारवति ऋत्विजं होता इत्यादिप-
देशः । इति दायभागीकायां श्रीजगन्मूर्ति-
लङ्कारः ॥

होष्टकारः, पु, होतृलङ्कारः । होतृमूर्तिः । इति
मुग्धबोधयाकारणम् ॥

होत्र, कौ, (ह्यते इति । हु + “हुधामाश्रुभवि-
भ्यञ्जन् ।” उणा० ४ । १६७ । इति जन् ।)
हविः । इति त्रिकाशेषः ॥ होमः । इति
हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, कौ, (हु + खन् + टाप् ।) स्तुतिः ।
इति केचित् ॥ (आहुयमाना देवता । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।

“आडधोति हविर्वृत्तिं प्राञ्चं क्षणीयधरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति—”

‘होत्रा ह्यमाना देवता ।’ इति तट्टभाष्ये
सायनः ॥)

होत्री, [नृ] पु, होत्रा । होत्रं विद्यतेऽथ इति
होत्रशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

होत्री, कौ, (हु + लृच् + टोप् ।) यजमानरूपा
शिवश्च होत्रीः । यथा,—

“वा हृदिः सट्टराधा वदति विधिद्वितं या

हविर्यां च होत्री

ये हे कांश्च विषयः श्रुतिविषययुगा या स्थिता
आय विषयम् ।

यामाहुः सन्वेद्योपप्रकृतिरिति यवा प्राग्निः

प्रागवन्तः

प्रत्यक्षामिः प्रसन्नसन्तुभिरवतु वस्ताभिरशभि-
रौघः ॥”

इत्यभिज्ञानशङ्कनलापथमश्लोकः ॥

होत्रीयं, कौ (होत्राय हितम् होत्रिद वेति । ह्रः ।)
हविर्गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्पत्तिनि,
त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ४ । ३ । ७ ।
“एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति ॥”)

होमः, पु, (हवनिमिति । हु + “अर्निस्तुहु-
स्विति ।” उणा० १ । १५६ । इति मन् ।)

पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । इत्यमरः ॥ २ ।
७ । १४ ॥ स तु देवयजः । यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भौतौ गृह्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
इति मनुः ॥

तल्लक्षणं यथा,—

“विश्वदेव्यावच्छिन्नप्रज्ञेयोपहितहव्यः ॥”

इति श्रीजगन्मूर्तिलङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ निम्नहोमः । तदुक्तं सोममुजगावल्याम् ।

“नाजमः सिद्धयते मन्त्रो नाहुतश्च फलप्रदः ।

नाजिरो यच्छते कामान् तस्मात्तितयमश्नयेत् ॥

पूजया लभते पूजां जपात् सिद्धिर्न संशयः ।

विभूतिं चाभिकार्येण सर्वसिद्धिश्च विन्दति ॥”

नीलतन्त्रेऽपि ।

“निम्नहोमं प्रवक्ष्यामि सर्वार्थं येन विन्दति ।

खप्यो सन्ध्यापाय वलिपूर्वं चरद्विधम् ॥

ततो होमं तर्पणञ्च चरेत् साधकसत्तमः ।

वलिवेश्यादिकं चैव ब्राह्मणः समुपाचरेत् ॥

अर्घोदकेन संप्रोक्ष्य तिस्रो रेखाः समालिखेत् ।

विधिवद्विमानवीय क्रथादिभ्यो नमस्कृथा ॥

रुक्मन्त्रं समुच्चार्य कुण्डे वा स्थाण्डिलेऽपि वा ।

भूसौ वा चर्करेडङ्गिं आहूतिञ्चितयेन च ।

खाद्यान्नेन विधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥”

तथा ।

“ततो देवीं समावाह्य ऋत्विजं षोडशाहुतिम् ।

हुत्वा सुत्वा नमस्कृत्य विष्टलेदिष्टमण्डले ॥”

श्रद्धामादौ विशेषः ।

“भैरवांश्च हुनेदृष्टौ आवाह्यन्तिस्तिलैः शुभैः ।

पूर्वादिद्विक्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥”

अथ संक्षेपहोमप्रयोगः ।

“कुण्डे वा स्थाण्डिले वापि वीचकादिभिः संस्कृते ।

प्रागग्रा उदगग्राश्च तिस्रो रेखाः समालिखेत् ॥”

तथा च ।

“वैश्वानं रुक्मन्त्रेण प्रदरेण ताडनं मतम् ।

तत्रैव प्रोक्ष्य प्रोक्तं वस्त्रेणायुधञ्च मतम् ॥”

ततो रुक्मसुचार्यं कुण्डाय नमः इति संपूज्य

प्रागग्रा उदगग्रास्तिस्रो रेखाः कर्षथाः ।

प्रागग्रेषु सुकुण्डेऽथपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन

संपूज्य उदगग्रात् ब्रह्मवैवस्वतेन्दुं पूजयेत् ।

सुन्दरीपदे तु सर्वत्र षट्पत्तरी प्रयोगः ।

षट्पत्तरी च ऐं ह्रीं श्रीं ऐं कौं ह्रीं वक्ष्ये

नमः । एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहि-
तायां होमकुण्डे ।

“येष्टव्यां वेदितां हस्तविस्तारोन्नतिशालि-
नीम् ।

क्षत्वास्मिन् म्यापयेत् कुम्भं यथोक्तक्रमयोगतः ॥

तत्र संपूजयेद्देवं यथाविध्युपचारकैः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत देवतासन्निधानतः ॥”

ततः कुण्डमध्ये षट्कोणवृत्तचक्रिकोणं तद्वर्गस-

रष्टहलपञ्चं तद्विचतुरस्रं चतुर्द्वारसमेतं

लिखित्वा तदुपरि ऋत्विजं पुण्याङ्गलीन् दद्यात् ।

सुन्दरीपदे तु बालया । ततः सर्वाङ्गिणं प्रणव-

गाभ्युक्तं वज्रयोगपीठमश्नयेत् । तद्वत्तथा ।

कणि कोपमोधारणकादीन् संपूज्य अग्रादि-

कोणचतुष्केषु ॐ धर्माय नमः ॐ ज्ञानाय

वेगाय वा ऐश्वर्याय धूम्रादिचन्द्र अधर्माय

अज्ञानाय अवेराय्याय अनेश्वर्याय मध्ये ॐ

अनन्ताय नमः । श्व पञ्चाय अ अकंसकान्ताय

दादशकलात्मने नमः । उं सोमसखलाय

षोडशकलात्मने नमः । मं तद्विभक्त्याय दश-

कलात्मने नमः । ततः केशये पुष्पादिगन्धे च

ॐ पीताये नमः । श्व श्वताये नमः अरुणायै

नमः । प्रणायै धूम्रायै ताम्रायै मृगलिङ्ग्यै

रुचिरायै ज्वालित्यै ततो रं वज्रगान्ताय नमः ।

ततः ।

“वागीश्वरीस्तुत्तातां नीलेन्द्रीवरलोचनाम् ।

वागीश्वरं सन्तुतां क्रीडामावसमन्विताम् ॥”

इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ

वागीश्वर्यै नमः । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः

संपूज्य सूर्यकान्तादिसम्भूतं ओजियमगृह्यं वा

वज्रमानयेत् । सुन्दरीपदे तु कामेश्वरं कामे-

श्वरीं पूजयेत् । गीतमोच ।

“प्राधान्यमववद्विच यद वारयिसम्भवम् ।

ओजियायां गृह्यञ्च वनस्थं वायवा हरत ॥

यद्वृत्त्यालामभ्युक्तो अयोध्या यागकर्मणि ।

निरमिमाक्षगाक्षव्यो ह्यर्द्धलाभकरो भवेत् ॥

चक्षव्योश्चतुर्गोशफलं दद्यादुत्ताग्रतः ।

वैष्णवात् श्रद्धां विफलं ज्ञायत होमकर्मणि ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वद्विस्तुतं समाचरेत् ॥”

तन्नाम्ने ।

“इति अभिमानादापि वद्विमानोय साधकः ।

वैवकुण्ठो न रुक्मेन मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥

अभिमावाहयेद्वस्त्रमन्त्रेण तदनन्तरम् ।

ह्रूं षडङ्गो न रुक्मेन क्रथादांश्च परित्यजेत् ॥”

ततः ॐ वज्रयोगपीठाय नमः चतुर्दिक्षु ॐ

वामाय नमः एवं व्येष्टायै रौद्राय अश्विनायै ।

ततो रुक्मसुचार्यं असुक्तदेवताङ्गुलाय नमः ।

इति कुण्डं संपूज्य तदधो वागीश्वरीं तत्र हविस्ता-

रूपां ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवज्रमानीय

वीचकादिभिः संस्कृत्य रमिति तस्मात् वज्र-

सङ्कृत्य रुक्मसुचार्यं ह्रूं षट् क्रथादिभ्यः स्वाहा

इत्यनेन क्रथादांश्च परित्यज्य वज्रमन्त्रेन वरं

ह्रूं इत्यप्युक्त्वा वैद्वस्तुतां अर्द्धतीक्ष्णं वाहुध्यां

समुद्राय कुण्डोपरि त्रिः परिभाम्य जासुसुष्ट-
महीतलः शिवबीजबुद्ध्या आत्मनोऽभिसुखं
दया योनौ एनं चिपेत् । ततो ह्रीं वङ्गित्तये
नमः इत्यथैव रं वङ्गित्तये नमः इति
चेतव्यं तत्र सथीय ॐ चित् पिङ्गल हन हन
दह दह पच पच सर्वं ज्ञापय ज्ञापय खाहा
इति ज्वालयेत् । ततः ।

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताग्रम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥”

इत्युपतिष्ठेत् ॥

ततो अथ लमसुकनामासीति नाम कला ॐ
वैश्वानर जातवेद इहावह लोहताच सव-
कर्माणि साधय खाहा । अग्निराधोदिभिः
संपूय्य ॐ अग्निर्हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः ।
ॐ सप्तजिह्वे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
यजुर्भ्यो नमः । ॐ अग्नये जातवेदे इत्या-
द्यष्टभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ ब्राह्मणाय
शक्तिभ्यो नमः । तद्वाह्ये ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो
नमः । तद्वाह्ये ॐ इन्द्रादौकपावेभ्यो नमः ।
तद्वाह्ये ॐ वज्राद्यष्टभ्यो नमः । ततः प्रादेश-
मानं कुशप्रदय एतमध्ये निक्षिप्य सथासथ-
मध्यभागेषु इडां पिङ्गलां सुसुम्नां ध्यात्वा होमं
कुर्यात् । सुवर्ण दक्षिणभागादाह्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये खाहा इति अग्नेर्दक्षिणेनैव जुहु-
यात् । तथा वामभागादाह्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय खाहा इति वामनेनैव जुहुयात् । ततो
मध्यभागादाह्यं गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्यां
खाहा इत्यमेलनादनेनैव जुहुयात् । पुनर्दक्षि-
णतः नम इति हृतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
खिलजले खाहा इत्यभिसुखे । ततो महा-
याह्वतिहोमः । ॐ भूः खाहा ॐ सुवः खाहा
ॐ स्वः खाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह
लोहताच सवर्ककर्माणि साधय खाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात् । ततः अग्नौ मूलेन पीठ-
पूर्वेकं देवता संपूय्य तन्मुखे एतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । वङ्गित्तयेतयोर-
त्तना सह रेव्यं विभाय मूलमन्त्रेण एकादश-
हृतौर्जुहुयात् । ततो मूलमन्त्रस्य अङ्गदेव-
तायः खाहा शक्तचेतु प्रत्येकमेकैकाहुतिं
जुहुयात् । ततः सङ्कल्पं विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
प्रयोगं होमं कुर्यात् । ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं
दत्त्वा संहारसुद्रया खेददेवता हृदये समानीय
धर्मस्तेति विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा अष्टिद्राव-
धमस्तं कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ दृष्टहोम-
प्रयोगस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

होमकः, पुं, (होमः + संज्ञायां कन् ।) होता ।

यथा, मातृसु ६३ । १२८—१२९ ओकौ ।

“पूर्वहारे च संस्थाय वङ्गचं वेदपारगम् ।

यजुर्वेदं तथा यान्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥

अथर्ववेदिनं तद्वज्रतरे स्थापयेदुधः ।

अथैतु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥”

होमकुक्षं, कौ, (होमार्थं कुक्षम् ।) होमार्थ-

कुक्षम् । तत्पर्यायः । हवनौ २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अस्य विवरणं कुक्षप्रश्ने द्रष्टव्यम् ॥

होमघान्यं, कौ, (होमोपशुक्तं घान्यम् ।) तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

होमधूमः, पुं, (होमजातः धूमः ।) होमीयाग्नि-
धूमः । तत्पर्यायः । निगमः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमभस्मः, [नृ] कौ, (होमजातं भस्म । तन्-
पर्यायः । वेष्टुतम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमाग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः ।) यज्ञवह्निः ।
तत्पर्यायः । महाज्वालाः २ महावीरः ३
प्रवर्गः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

होमिः, पुं, (ह्रूयते अस्मिन्निति । हु + इन् ।
सुट् च ।) अग्निः । (ह्रूयते अग्नेनेति । इन्
सुट् च ।) एतम् । इति मेदिनी ॥ जलम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

होमी, [नृ] पुं, (होमः अस्यासीति । इनि ।)
होमकर्त्ता । यथा, तिथ्यादितन्त्रे ।

“तिलोहर्त्तौ तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलमुक्तं तिलवापी च घटतिलो नावसीदति ॥”
(जुहोतीति । हु + “उल्लुक्दर्विहोमिनः”
उणा० ३ । ८४ । इति मिनिः । निपातितच् ।
यजमानः । इत्याद्यादिहर्त्तौ उल्लङ्घ्यतः ।)

होम्यं, कौ, (होमाय ह्यितम् । यत् ।) एतम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्यमानं, त्रि ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि २५१ अध्याये ।
“होता पीता हन्ता नेता मक्ता होम्यहोता
परावपरस्त्वम् ॥”)

होरा, स्त्री, (होलति ह्रूयते वेति । हुल हिंसा-
सम्बरयोः + अच् घञ् वा । रलयोरेक्यम्
टाप् ।) लयम् । राश्यर्हम् । रेखा । ग्राह्य-
मेदः । इति मेदिनी ॥ द्वितीयायंस्थ विशेषो
यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

“विषमवेष्टु प्रथम होराः सुखकरोचिवः ।
द्वितीयाः शशिनो युक्तं यथवाङ्मयेत् सदा ॥”
सार्द्धदण्डव्यात्मककालः । स तु दरेणानां व्याज-
यार इति ख्यातः । यथा, वङ्गपुराणे गणमेदाध्याये ।
“चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते ।
पश्चिमादहोरात्रादिहोराणां विद्यते क्रमः ॥”

होलकः, पुं, (हु + विच् । लक्यते आखाद्यते इति ।
लक् + अच् ।) दृष्टान्तिष्ठार्हपक्षशमीधान्यम् ।
होरा इति हिन्दी भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“अर्हपक्षेः शमीधान्येऽस्त्रगभृष्टे च होलकः ।
होलकोऽभ्यानिर्गो मेदः कपदोद्यश्चामपहः ॥

भवेद्यो होलको यस्तु स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥”

होलाकः, पुं, खेदविशेषः । यथा, चरकचूडस्थाने ।
“क्षीतीकान्तु करीयाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।

शयनान्तःप्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च ।
सुद्रव्यायां विघ्नमायां यथोक्तासुपकल्पयेत् ॥

खवच्छिन्नः सुखं तच्चाभ्यस्तः खिद्यति ना सुखम् ।
होलाकखेद इत्येव सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥”

घोतीका शुष्कगोमयकृतोऽग्निविशेषः ॥
होलाका, स्त्री, (हु + विच् । तं जाति ता +

संज्ञायां कन् टाप् ।) वसन्तोत्सवः । होली
इति भाषा । इति दायभागटीका ॥ तदधि-

करणव्याधौ यथा । अथ होलाकाधिकारणम् ।
प्रतीच्यानां होलाकाचारदर्शनेन तदर्थं होलाका

आचरणगौरवा इति सामान्यविधिः कल्प्यते ।
न तु प्राच्यानामनाचरन्त्यात् प्रतीच्यारेति तत्र

पदं देयं सामान्यविधिनेव प्रतीच्याचारोपपत्तेः ।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्तेः ।

इच्छाविरहस्य तद्द्वैतीयपूर्वपूर्वनाचारदर्शनात् ।
प्रतीच्यानामुल्कादानाद्याचारविरहवत् । न

ह्यनाचारार्थं वेदः कल्प्यते । तथा च यत्र
सामान्यशुद्धा उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न

कल्प्यते शुभरशुभमन्त्रः सदेतिवत् । न हि
कर्म्मकावे तदसम्भवात् तदन्त्यकावे इति विशेष-
योग्यम् । इति अधिकरणकौस्तुभे ॥३॥ अन्यच्च ।

यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्तृकुहोलाकाशु-
ष्ठानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्यत्वेव श्रुतिः

कल्पिता । तावदेव तदुपपत्तेः । न तु प्राच्यादि-
पदवती कल्पनागौरवात् । तद्वद्वापि अर्च्यको

अंशद्वयं गृह्णीयादिति श्रुतिः कल्पनीया न तु
पिचादिपदवती तद्वृत्तं तत्र प्राच्यकर्तृकाशु-

ष्ठानस्यावश्यकल्पनीयसामान्यश्रुतेर्वोपपत्तेः । न
चाप्राच्यानामनशुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्पता-

मिति वाच्यम् । तेषामनशुष्ठानस्यानाचाररूपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः । इति दाय-

भागः ॥

हौ, अ, (ह्रूयते अग्नेनेति । हे + डौ ।) सम्मो-
धनम् । आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥

हौड, ऋ ङ गतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशशरी ॥

ह्र, अनुहौडत् । ङ, हौडते । इति दुर्गादासः ॥
हौडक, त्रि, (हौतुरागतम् । “ह्रतृह्रन्” । ३ ।

३ । ७८ । इति टच् ।) होलसम्बन्धीयः । इति
हौलप्रत्यात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हौम्यं, कौ, (होमाय अर्हं । यत् ।) एतम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ होमीयद्रव्ये, त्रि ॥

हौम्यघान्यं, कौ, (हौम्यश्च तत् घान्यश्च ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इति कैचित् ॥

हु, ङ लु चीर्यं । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ङ लु हुते । इति

दुर्गादासः ॥

ह्वा, म चावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) म प्रक्षलयति । मितेऽप्यस्य औ

ज्वलज्जलह्वा इत्यादिना कैवल्यस्य ह्रस्वविकल्पा-
नात् सोपसर्गस्यैव निर्वाहः । ह्वालयति

ह्वालयति । चालचलनम् । इति दुर्गादासः ॥
ह्वा, [नृ] अ, (गतमहः । ह्यो निपातितः ।) गत-

दिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ६६ ।)

“सर्वे राजनि निचौरैरेवभविष्यतः सुखम् ।
ह्योऽभवत्तवयोत्सवे मे दिवान्ते आभ्यस्तः स्थितिः ॥”

ह्वाचनं, त्रि, (ह्यो भवम् । ह्यच् + “वेधमोहः-

अनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।१०५ । इति पञ्च
बुलौ ।) लोभम् । गतदिवसीयम् । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ ।
“स्यन्तनं च कोपेन शक्तिं वे प्राहिमोन्मथि ।”
शब्दः, चि, (ह्री भव इति । ह्रस्व + “रिषमोन्म-
थमोऽन्यतरस्याम् ।” ४।१।१०५ । इति ऋप् ।)
स्यन्तनम् । इति शब्दमाला ॥

ह्रग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफमध्यः । म, ह्रगयति ।
ए, अह्रगीन् । इति दुर्गादायः ॥

ह्रगिवा, स्त्री, (ह्रगिवा । एधोदरादित्वात्
साधुः ।) ह्रगिवा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ह्रद, पु, (ह्रादते इति । ह्राद अथस्तप्रत्ये + अच् ।

एधोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अगाधजलाशयः ।

इत्यमरः । १ । १० । १०५ ॥ तञ्जलगुणाः ।

ह्रद्वारि वज्जिननं मधुरं कषवातहारि
पथ्यच । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः ।

इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

ह्रदधरः, पु, (ह्रदस्य यदः ।) कुम्भीरः । इति

त्रिकाक्षरीयः ॥

ह्रदिनी, स्त्री, (ह्रदोऽस्यामस्तीति । इति । डीप् ।)

नदी । इत्यमरः । १ । १६ । २५ ॥ (यथा,
भागवते । २ । ७ । २८ ।

“तच्छृण्वेति विषवीर्यविलोलाजिह्व-
सुचाटयिष्यदुर्मगं विहरन् ह्रदिन्याम् ।”)

ह्रप, क भाषणे । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)

गभयुक्तादिरिवेकः । क, ह्रापयति । भाषणं

कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां ऋषधातु-
कथने दुर्गादायः ॥

ह्रन, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-
सेट् ।) रेफयुक्तः । ह्रसति । इति दुर्गादायः ॥

ह्रनिमा, [नृ] पु, (ह्रस्वस्य भावः ।) “एष्यादिभ्य
इमनिज् वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिज् ।

“सूनुदूरयुवह्रस्विप्रति ।” ६ । ४ । १५६ ।

इति ह्रवादेशः ।) ह्रस्वता । ह्रस्वशब्दात्

इमन्प्रत्ययेनान्यन्नः ॥

ह्रसिष्ठः, चि, (अतिशयेन ह्रस्वः । इहन् । “सूनु-
दूरयुवह्रस्विति ।” ६ । ४ । १५६ । इति ह्रस्वा-
देशः ।) अतिशयह्रस्वः । इत्यमरः । ३ । १ ।

११२ ॥ ह्रस्वशब्दात् इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रवीयान्, [स्] चि, (ह्रस्व + ईयसुन् । ह्रस्वा-
देशश्च ।) अतिशयह्रस्वः ॥

ह्रखं, स्त्री, (“सर्वनिष्ठव्यरिति ।” उणा० १।५३ ।

इत्यत्र “ह्रस्वशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वृत् ।”

इत्युक्त्यादौ लोकेवृत् ।) परिमाणविशेषः । यथा,
“अथ दौर्घं महद्बहुलमिति तद्धे ईरितः ।”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गौरसुवर्णश्राकम् । पुष्पाकासीयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ह्रवः, पु, स्त्री, (ह्रस्व + वृन् ।) प्रकृतपुरुषप्रमा-
णात् न्यूनमनुष्यः । वाङ्मे इति भाषा । तत्-
प्रमाणः । खर्वः २ वामनः ३ वामनौ ४ ।

इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ४६ ॥ नीचकः ५ नीचः

६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्मणः ७ । इति

जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णः, पु । यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भूयो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।

विमात्रस्तु ऋतो ज्यो यन्ननं चाहंमात्रकम् ॥”

इति सुगवोधटीकायां दुर्गादायः ॥

सुगवोधमने अस्व ख-चञ्जा । यथा । आवन-
स्वर्षज्जु । अ-आ-अ इति वर्णत्रयं क्रमेण ख-
र्षज्जु-चञ्जं स्यात् । वच्छब्दाद् इ-ई-इ इत्या-
दिषु च । तस्मात् अस्व घुचञ्जापि । यथा ।

खर्वो घुक्तः । खर्वमञ्जो घोरमञ्जः स्यात् । इति

वोपदेवः ॥ मेघदूतकुसुममीनराशयः । यथा ।

ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ह्रस्वः, चि, (ह्रस्व + वृन् ।) सुदुर्बलमात्रम् ।

तत्प्रमाणः । वामनः २ न्युडः ३ नीचः ४ खर्वः

५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० ॥ नीचैः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अनुच्चः ७ । इति जटा

धरः ॥ तद्देहिकप्रमाणः । अहन् १ ह्रस्व २

निष्ठ्वः ३ मायुकः ४ प्रतिष्ठा ५ कभु ६

वन्धकः ७ दम्भः ८ अर्भकः ९ चुलकः १०

अन्धः ११ । इत्येकादश ह्रस्वनामानि । इति

वेदनिर्घण्टो ३ व्याख्यः ॥

ह्रस्वकुशः, पु (ह्रस्वस्वासा कुशश्चेति । नित्यकर्म-

धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वगर्भः, पु, (ह्रस्वो गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति

रत्नमाला ॥

ह्रस्वगवेषुका, स्त्री, (ह्रस्वा गवेषुका । नित्यकर्म-

धारयः ।) गार्ज्ज्वकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७

अस्याः पर्यायगुणा नागजलाशब्दे दृष्ट्याः ॥

ह्रस्वजम्बुः, पु, (ह्रस्वो जम्बुः ।) जुद्धजम्बुः । इति

रत्नमाला ॥

ह्रस्वतङ्गुलः, पु, (ह्रस्वः तङ्गुलः ।) राजानम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वदर्भः, पु, (ह्रस्वो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति

राजनिर्घण्टे ह्रस्वकुशशब्ददर्शनात् ॥

ह्रस्वदा, स्त्री, (ह्रस्वेऽपि दीयन् ह्रियते इति ।

दो + कः ।) श्रद्धास्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वपचकः, पु, (ह्रस्वापि पचाति यस्व । कप् ।)

गिरिजमधूकटजः । इति जटाधरः ॥

ह्रस्वपत्रिका, स्त्री, (ह्रस्वापि पत्रागयस्याः । कप् ।

टाप् अत इत्यम् ।) अश्वत्थो । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वजम्बुः, पु, (ह्रस्वस्वासा जम्बुश्चेति ।) जुद्धजम्बु-
जम्बुः । तत्प्रमाणः । सुशीतः २ शीतवीर्यकः ३

पुष्कः ४ महावीर्यः ५ ह्रस्वपर्वः ६ पौपरिः ७

मिदुरः ८ मङ्गलच्छायाः ९ अस्व गुणाः ।

“जलः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् ।

कृच्छ्राभ्रमप्रणापन्नो ह्रस्वजम्बो विशेषतः ॥”)

इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वफला, स्त्री, (ह्रस्वं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वमलः, पु, (ह्रस्वं मलं यस्य ।) रक्तेष्टुः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वशाखाश्रिफः, पु, (शाखा च श्रिफा शाखाश्रिफः ।

ह्रस्वे शाखाश्रिफे यस्व ।) चुपः । इत्यमरः ॥

ह्रस्वा, स्त्री, रुद्रपत्नी । नागवला । भूमिजम्बुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥

ह्रस्वामि, पु, (ह्रस्वोऽभिरस्मात् ।) अकैटवः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह्रस्वाङ्गः, पु, (ह्रस्वमङ्गमस्य ।) जीवकौशधनुः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ वामनश्च ॥

ह्राद, उ खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तो द्वितीयस्वरी ।

उ, ह्रादन् । इति दुर्गादायः ॥

ह्रादः, पु, (ह्राद + घञ् ।) शब्दः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । १६ ।

“ह्रादेन गजघगटानां शब्दानां निनदेन च ।”)

हिरण्यकशिप्रोः पुत्राश्वत्थार सुमहावलाः

प्रजादः । पूर्णशक्तिशामनुपादन्त्यश्च च ॥

सद्वादत्तेव ह्रादश्च ह्रादपुत्रान् शब्दयुक्तान् ।

ह्रादस्य पुत्रौ दासास्ता । ह्रादि भा स्तुत्त गव च ॥”

इति वद्विप्राभाषणे कश्यापपञ्चमः ॥

ह्रादिनी, स्त्री, (ह्रादन् शब्दात्वा इति । ह्राद +

णिगिः । डाप् ।) विदुतः । (यथा, महाभारते ।

८ । ११ । २६ ।

“ह्रादिना इव मेधेभ्यः शान्तस्य न्यपगन् शराः ।”)

वज्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८, १९ । १९ । नदी ।

इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ श्रद्धास्ती । इति

शब्दरत्नावली ॥

ह्रादो, [नृ] चि, (ह्रदोऽस्यास्तीति । ह्राद + इति ।)

शब्दवाश्रयः । (यथा, महाभारते । ८ । १९ । १९ ।

“रथाः पश्यताश्चाथ ह्रादिनस्य मातृमगः ।”)

ह्रामः, पु, (ह्राम एव + घञ् ।) शब्दः । इति

त्रिकाक्षरीयः ॥ चयः । यथा, तिथ्यदित्तत्वे ।

“ह्रासह्रदो च सततं दिनरात्रौ यथाक्रमम् ।

मन्था सहर्षमाख्याता ह्रासं ह्रदो चमा स्मृता ॥”

चुगोया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्व रूपान्तरम् । ह्रियाया चुगोया च ॥

ह्रितः, चि, (ह्रीतः । एधोदरादित्वात् साधुः ।)

लज्जितः । विभक्तः । भीतः । इति कंचित् ॥

अंश, स्त्री ॥

ह्रितः, स्त्री, (ह्रितः । एधोदरादित्वात् साधुः ।)

ह्रितः । ह्रयम् । इति कंचित् ॥

ह्रिवर, स्त्री, (ह्रिव लज्जाये वरमभ्युस्य । एधो-
दरादित्वात् ह्रस्वः ।) ह्रिवरम् । इति भरत-

विरूपकोपः शब्दरत्नावली च ॥

ह्री, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रा०-
पर०-अक०-आनट् ।) लि, जिह्वेति नीच-

सङ्ख्या यः । इति दुर्गादायः ॥

ह्री, स्त्री, (ह्री लज्जायां + चम्पदादित्वात् कृप् ।)

लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । १२६ । २२ ।

“नाहं ताव । करिष्यामि एषिष्याः परिपाकनम् ।

नापेति ह्रीमौ मन्त्रो रात्र्योऽथ त्वं निधीयन् ॥”)

ह्रीका, स्त्री (ह्री + "ह्रियोरश्च लो वा ।" उणा० १।२८। इति कन् । टाप् ।) चासः । इत्युणादिकोपः ॥ लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तः ॥

ह्रीकुः, त्रि, (ह्री + "ह्रिय, कृन् रश्च लो वा ।" उणा० ३।८५ । इति कुक् ।) लज्जितः । सलज्जः । इत्युणादिकोपः ॥

ह्रीकुः, पुं, (ह्री + कुक् ।) जतुकः । जपुः । इत्युणादिकोपः ॥

ह्रीक्त्वा लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तादि वतुष्वरो । ह्रीच्छति नृपः । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीजित, त्रि, (ह्रिया जितः ।) लज्जाशीलः । इति जटाधरः ॥

ह्रीगः, त्रि, (ह्री + ग्त् । तस्य वा न ।) ह्रीनः । लज्जितः । इत्यमरः । ३।१।६१ ॥ (यथा, महाभारते । ३।०३।८ ।

“द्या नाथ । द्या धर्मे इति ब्रवाणा
रोतास्य सर्वेश्वरमुखाश्च राजन् ।”

यथा न नेपथ्ये । ३।६७ ।

“स्तोत्रिणा पञ्चरथेन तेन

ह्रीगा च हृष्टा च बभूव भैमी ।”

ह्रीविर, स्त्री, (ह्रियं लज्जायै वरमङ्गयस्य । नृत्नत्वात् ।) बालकम् । इत्यमरः । १०।४।१२२ ॥

बाला इति भाषा । अत्य गुणाः राजवल्लभे ।
“ह्रीवर्गं ह्रीं ह्रीमस्तगातीवारानाशनम् ।”

अन्येन ह्रीवर्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ह्रीवलं, स्त्री, (ह्रीविर + एगोदरादिलान् रश्च ह्रीवलं, लः । पक्षे ह्रीवेल + स्वार्थे कन् ।) ह्रीविरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ह्रीड, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अच्यु-
ह्रीडन । अच्युह्रीडन् । ङ, ह्रीडते ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीप, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अचिह्रीपत् । ङ, ह्रीपते जिह्रिपे । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीष, ऋ ङ गतौ । अथस्वने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अथशब्दे अक०-सपथं सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादः । ऋ, अचिह्रीषत् ।

ङ, ह्रीषन् । अह्रीषे । ङ, ह्रीषन् स्वनं श्रवणम् । ङ, ह्रीषन् घंटाकः जिह्वे । ऋ, अचिह्रीषत् ।

चकारान् ह्रीषु ङ च । मधुरमधुपं ह्रीषन्थि ।

इति गणकतानिबलान् । वस्तुतस्तु पचादिलान्-
इति ह्रीषा इवाचरन्तीति कौ वाध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीषा, स्त्री, (ह्रीष + भावे अः ।) अश्वानां कण्ठादि-
निर्गतशब्दः । इत्यमरः । २।८।१७ ॥

ह्रीड, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अच्युह्रीडन् । ह्रीडते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीम, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, ह्रीमयति अह्रीमौत् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीप, क भावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, ह्रीपयति । रेफयुक्तादि-
रिक्ते । ह्रीपयति । अन्तःस्थलतोययुक्त, कण्ठा-
वर्गाद्यादिरिति दुर्गमिच्छादयः । ह्रीपयति अचि-
ह्रीपन् । भावणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीच, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ह्रीचति । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीद, ई ङ मोदने । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-मोदने सक०-सेट् । निष्ठाया-
मनिट् ।) मोदनं ह्रीदीकरणं ह्रीदीभावश्च ।

ई, ह्रीनः । ङ, ह्रीदते चन्दनो गानम् । बलात्
प्रह्लादते मनः । इति किराते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीदः, पुं, (ह्रीद + घञ् ।) आह्रीदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५।५३ ।

“तत्तदाद्गमावसंसर्गो पवनो ह्रीददायकः ।
पापकर्मक्षतो राजन् । यातना न प्रवाधते ।”

हिरण्यकशिपोः पुनर्भेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१।१५।१७२ ।

“अनुह्रीदश्च ह्रीदश्च प्रह्रीदश्चैव बुद्धिमान् ।
संह्रीदश्च महावीर्या देव्यश्रविवर्द्धनः ।”

ह्रीदिनी, स्त्री, (ह्रीदिनी रलयोरिच्छात् रश्च लः ।)
वितुन् । वज्रम् । इत्यमरः । २।४।१२४ ॥

(ह्रीदयते इति । ह्रीदि + णिनि । डीप् ।)
शक्तिविशेषः । यथा,—

“ह्रीदिन्या सन्निदासिद्धः सन्निदानन्द ईश्वरः ।
स्वाविद्यासंयतो जीवः संज्ञेशनिकाराकरः ।”

इति श्रीभागवते ७।१७ टीकायां श्रीधरखामी ।
ह्रीका, स्त्री, (ह्री लज्जायात् + “ह्रियोरश्च लो

वा ।” उणा० ३।८८। इति कन् । रश्च रश्च लः ।)
लज्जा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तः ॥

ह्रीकुः, स्त्री, (ह्री + “ह्रियः कृन् रश्च लो वा ।” इति
कुक् पक्षे रश्च लः ।) ह्रीकुः । इत्युणादिकोपः ॥

ह्रीकुः, पुं, (ह्री + कुक् । रश्च लः ।) जतु जपुः ।
इत्युणादिकोपः ॥

ह्रीषा, स्त्री, (ह्रीषा । रश्च लः ।) ह्रीषा । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

ह्रील, म चाखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) म, ह्रीलयति । मित्वाप्यस्य औ

ज्वलहल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात्
सोपसर्गस्य निबन्ध इत्यर्थः । ह्रीलयति ह्रीलयति ।

चालश्चलनम् । इति दुर्गादासः ॥

ह्री, कौटिह्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) ह्रीरति लतां वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

ह्री, ज ए सङ्घे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-शब्दे अक०-सङ्घे-सक०-अनिट् ।)

सङ्घे, पराभिभवेच्छा । इति बोपदेवः ॥ ज,
ह्रयति ह्रयते सङ्घो मङ्गलमभिवर्धितुमिच्छति ।

ह्रयति जर्ज लोकाः । आह्रयतीत्यर्थः । रे ह्रयात् ।
गोविन्दभट्टस्य सङ्घाविधये अन्तर्वाक्येऽयमि-
त्याह । इति दुर्गादासः ॥

ल, श्रेष्ठकारः । गौडदेशे अस्याकारोच्चारणयो-
र्भेदो नास्ति । किन्त्वस्याद्य एकविन्दुमात्रचिह्नं

क्रियते । वेदे अस्म्य उच्चारणस्यान निष्ठाकृतम् ।
देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः यव प्रकारः

ल । अस्म्य प्रयोगः । अमिमौ । हे इन्द्र
वीथु, चित् । इत्यादि कथ्यते । * । तन्त्रे वज्र-

मालाजपे अस्म्य प्रयोजनम् । यथा,—
“अनुलोमविरोधेन कृत्स्नया वर्णमालया ।

आदिलान्त लुदि अन्तक्रमेण परमेष्ठिनि ।
चकार मेव कृतञ्च लङ्गुयेन कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

मातृकान्यासेऽपि अस्म्य प्रयोजनम् । तत्प्रमाणं
मातृकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * । तस्य नामानि यथा,

“लुः पृथ्वी विमला मेघो अनन्तोऽथ वहासिता ।
आमिषो शिवदा केतुर्जगत्सारतरो हठः ॥

ग्लौर्मृडानी च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलः पीता शिवेशोऽनन्तमालिनी ॥”

इति श्रीनन्दनभट्टाचार्यविरचितवर्णमालाध्यानम् ॥
अपि च ।

“लुकारो विमलो जीवः शिवश्चमिर्वरानने ॥”
इति श्रीवज्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥

कोषः श्रीपरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकण्ठमो यश्च श्रीहरिपूर्वकीर्ण चरणेनाकल्पितो यन्नतः ।
सोऽयं कोविदारिदैर्बहुषुषैः रुसितः सन्ततं सन्तोषं नयतु क्षितौ बुधगणान् पियूषगर्भैः फलैः ॥

रसेन्दुनागोडुपतिप्रसापि शक्ते शुभेऽग्निन् भगवत्पसादात् ।

नीतः समाप्तिं बहुलप्रयासैः स शब्दकण्ठम एष कोषः ॥